

กังขาวิตรณ

คัมภีร์อรรถกถาของปาติโมกข์

เล่ม ๑

พระพุทธโฆसाจารย์ รจนา

พระคันธสารากวีวงศ์ แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา

จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการเนื่องในโอกาสบำเพ็ญกุศลมรณกาลครบ ๑ ปี

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

๖ กรกฎาคม ๒๕๕๖

กั๊งขาวิตรณี่

คัมภีร์อรรถกถาของปาตีโมกข์ เล่ม ๑

แปลและอธิบาย พระคันธสाराภิงค์
วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

ISBN 978-616-335-239-2

จัดพิมพ์ เนื่องในโอกาสบำเพ็ญกุศลมรณกาลครบ ๑ ปี
พระธัมมานันทมหาเถระ ธรรมาจารย์ อัครมหาบัณฑิต
วันที่ ๖ กรกฎาคม ๒๕๕๖

พิมพ์ครั้งที่ ๑ ๒,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม
พระคันธสाराภิงค์

พิมพ์ที่ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์
๔๔/๑๓๒ หมู่ ๖ ถ.ก้านันแม่น้ แหวงบางขุนเทียน
เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๕๐
โทรศัพท์. ๐-๒๘๐๒-๐๓๔๔ โทรสาร. ๐-๒๘๐๒-๐๓๔๔
Email. doramaon1914@yahoo.com

กังขาวิตรณ

คัมภีร์อรรถกถาของปาติโมกข์

เล่ม ๑

พระพุทธโฆสาจารย์ รจนา

พระคันทสราภิวังศ์ แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา

จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการเนื่องในโอกาสฉลองเปริยัตตรม ๙ ประโยค

และ ปรีญญาพุทธศาสตร์ดุษฎีบัณฑิต

พระคันทสราภิวังศ์

๖ กรกฎาคม ๒๕๕๖

กังขาวิตรณ

คัมภีร์อรรถกถาของปาทิโมกข์ เล่ม ๑

แปลและอธิบาย พระคันธสाराภวังค์
วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

ISBN 978-616-335-239-2

จัดพิมพ์ เนื่องในโอกาสฉลองเปรี๊ญธรรม ๙ ประโยค
และ ปรี๊ญญาพุทธศาสนาตรุขฐีบัณฑิต
พระคันธสाराภวังค์
๖ กรกฎาคม ๒๕๕๖

พิมพ์ครั้งที่ ๑ ๒,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม
พระคันธสाराภวังค์

พิมพ์ที่ ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์
๔๔/๑๓๒ หมู่ ๖ ถ.กำนันแม่น แขวงบางขุนเทียน
เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๕๐
โทรศัพท์. ๐-๒๘๐๒-๐๓๔๔ โทรสาร. ๐-๒๘๐๒-๐๓๔๔
Email. doramon1914@gmail.com

คำอนุโมทนา

ศาสนาต่างๆ ในโลกนี้ล้วนจารึกคำสอนของศาสดาด้วยภาษาที่ใช้ประจำศาสนานั้น ศาสนาพุทธใช้ภาษาบาลีเป็นหลักในการจารึกพระพุทฺธพจน์ เมื่อใดที่ภาษาบาลีสาบสูญ เมื่อนั้น คงเป็นเวลาทีศาสนาพุทธดับสูญไปเช่นกัน ในประเพณีการสืบทอดศาสนาด้วยการบวชทั้งที่เป็น สามเณรและพระภิกษุเพื่อเป็นศาสนทายาทนั้น ต้องผ่านขั้นตอนการเปล่งเสียงอย่างถูกต้องตาม ภาษาบาลี แม้ผู้ที่จะปฏิญาณตนเป็นชาวพุทธก็ต้องกล่าวประโยคว่า พุทฺธ สรณํ คจฺฉามิ (ข้าพเจ้า ขอถึงพระพุทฺธเจ้าเป็นที่พึ่ง) เป็นต้น จึงจะนับว่าเข้าถึงพระไตรรัตน์เป็นที่พึ่ง

ภาษาบาลีมีข้อความที่สุขุมลุ่มลึกด้วยอรรถและพยัญชนะ ยากที่คนทั่วไปจะเข้าใจ ได้เพียงอ่านจากคำแปล เช่นเดียวกับที่คนทั่วไปไม่อาจเข้าใจความในข้อกฎหมายได้ลึกซึ้งเท่า นักกฎหมาย ดังนั้น ตลอดเวลากว่า ๓๐ ปีมานี้ข้าพเจ้าจึงอุทิศเวลาให้กับการสอนภาษาบาลีเป็น หลัก เมื่อข้าพเจ้าชราภาพลง พระคันธสาราภิวังศศิษย์ของข้าพเจ้าได้ช่วยสืบทอดการศึกษาบาลี ใหญ่จนถึงปัจจุบัน ท่านรูปนี้ได้เดินทางไปสืบทอดศาสนาที่ประเทศเมียนมาร์เป็นเวลา ๑๐ ปี โดย สำเร็จการศึกษาชั้นธรรมาจริยะ (เทียบเปรียญธรรม ๙ ประโยคของไทย) จากสถาบันของรัฐบาล พม่าและสมาคมเอกชนเจติยังคณะอีกทั้งได้รับพระราชทานเสมาธรรมจักร สาขาการแต่งหนังสือ พระพุทฺธศาสนา และปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ จาก มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ใน พ.ศ. ๒๕๕๐

อนึ่ง พระคันธสาราภิวังศได้ร่วมกับคณะศิษย์วัดท่ามะโอริเริ่มโครงการแปลคัมภีร์ พุทธศาสน์ เพื่อแปลและอธิบายคัมภีร์ที่สำคัญทางศาสนา ทั้งนี้เพื่อเป็นพุทฺธบูชาและสืบทอดอายุ พระพุทฺธศาสนา ข้าพเจ้าขอชื่นชมอนุโมทนาผลงานและความอุตสาหะของคณะแปลคัมภีร์ เป็นอย่างยิ่ง เพราะงานแปลคัมภีร์ต้องอาศัยความเชี่ยวชาญในบาลีใหญ่ ภาษาสันสกฤต และ พระอภิธรรม อีกทั้งยังต้องมีความประณีตในการแปลและอธิบายให้สอดคล้องเป็นแนวเดียวกัน ทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ความยากลำบากในการแปลคัมภีร์ทั้งหลายนี้เป็นที่เข้าใจ กันเพียงในกลุ่มนักวิชาการ ดังโบราณจารย์กล่าวว่า

วิฑูวา เอว วิชานาติ

วิฑูชชนปรีสุสม

น หิ วณฺณา วิชานาติ

ครุํ ปสวเวทนํ

“บัณฑิตย่อมรู้เห็นความเหินห่างของบัณฑิต โดยแท้จริงแล้ว หญิง
หมั้นย่อมไม่รู้ถึงความทุกข์อย่างใหญ่หลวงในการคลอดบุตรได้เลย”

หวังว่าตำราเล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญา ที่ช่วยเอื้อให้หลักธรรมคำสอนของ
พระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระธัมมานันทะมหาเถระ

(พระธัมมานันทะมหาเถระ)

อัครมหาบัณฑิต

เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

ตุลาคม ๒๕๕๐

อนุโมทนา

เมื่อได้รับจดหมายจากพระคันธสาราภิงศ์ ในเรื่องการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์อภิ-
ธัมมวาทารเป็นต้นในโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์กือนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง จึงเขียนอนุโมทนา
ไว้ ณ ที่นี้ เพราะเป็นกุศลสำคัญอันนับว่าเป็นงานของพุทธบุตรที่ต้องช่วยกันหล่อเลี้ยงรากแก้ว
ของพระพุทธศาสนา อีกทั้งยังเป็นการทำหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนาขึ้นพื้นฐาน ซึ่งควร
ช่วยกันส่งเสริมสนับสนุน

ที่กล่าวอย่างนี้เพราะว่างานแปลและพิมพ์หนังสืออรรถกถาและฎีกาของพระคันธ-
สาราภิงศ์นี้ ทำให้หวนระลึกย้อนไปนึกถึงสภาพการพระศาสนาในเมืองไทยของเราเมื่อ ๔๐-
๕๐ ปีก่อนโน้น เวลานั้นเรามีพระไตรปิฎกบาลีอยู่ฉบับหนึ่งคือฉบับสยามรัฐซึ่งเพิ่งพิมพ์ครบชุด
ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.๒๔๖๔-๒๔๗๐ (คือ หลังจากรัชกาลที่ ๕ ทรงโปรดฯ ให้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือ
แต่ยังไม่เต็มชุด คือ เพียง ๓๙ เล่ม เมื่อ พ.ศ.๒๔๓๑-๒๔๓๖) พิมพ์ออกมาเพียง ๑,๐๐๐ ชุด
แล้วก็ใช้กันมา จนมาถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงมีการพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ จำนวน ๕๐๐ ชุด ส่วนพระ
ไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทยที่พิมพ์ให้ครบชุดครั้งแรกคือฉบับ ๒๕ พุทธศตวรรษ ซึ่งกว่า
จะพิมพ์เสร็จก็หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ หลายปี

ยิ่งคัมภีร์ในชั้นถัดจากพระไตรปิฎกลงมา แทบไม่ต้องพูดถึงเลย อรรถกถา ฎีกา และ
คัมภีร์อื่นๆ ที่รู้จักและมีใช้กันจริงก็เฉพาะที่เป็นแบบเรียนตามหลักสูตร ป.ธ. ๓-๙ อรรถกถา
นอกจากนั้นก็มีแต่ที่พิมพ์ไว้ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๖ ซึ่งแม้จะพิมพ์ด้วย
กระดาษอย่างดีของเรา แต่เมื่อผ่านเวลามาราวครึ่งศตวรรษก็ผุเพราะใช้ลำบากต้องค่อยๆ พลิก
อย่างระมัดระวัง นอกจากจะหลุดออกมาเป็นแผ่นๆ แล้ว แต่ละแผ่นเวลาจับพลิกถ้าไถ้งอ
นิดเดียวก็หักหลุดออกมาเป็นชิ้นๆ

ยิ่งกว่านั้นแม้แต่อรรถกถาอย่างเดียวยังพิมพ์ไม่ครบ (พิมพ์ปฏิสัมพันธ์มหาคัมภีร์อรรถกถา
เพียงตอนทีหนึ่ง และยังไม่ได้พิมพ์อรรถกถาแห่งเถรคาถา-เถรีคาถา-วิมานวัตถุ-เปตวัตถุ-
อุปทาน-พุทธวงศ์-จริยาปิฎก) ไม่ต้องพูดถึงคำแปลซึ่งมีอยู่บ้างก็เป็นของเก่าแก่มาก ต้องไปหา

ในหอสมุดแห่งชาติ

อย่างไรก็ดี การที่คัมภีร์ซึ่งพิมพ์มานานวันแล้วและจำนวนพิมพ์ไม่มาก เวลาล่วงมาถึง ครึ่งก่อนศตวรรษยังจำหน่ายแจกจ่ายไม่หมด ก็แสดงให้เห็นว่ามีความต้องการน้อย คือ มีการศึกษาค้นคว้ากันน้อยนั่นเอง

เพราะเหตุที่คัมภีร์ในภาษาบาลีเดิมพิมพ์ออกมาไม่ครบ และคำแปลก็หาได้ยาก ผู้ที่ศึกษาค้นคว้าและทำงานด้านตำรับตำราทางพระพุทธศาสนาจึงยากลำบาก ต้องสูญเสียเรี่ยวแรง และเวลามากมาย และต้องแสวงหาพิภพคัมภีร์จากต่างประเทศโดยใช้เหตุทั้งด้านพม่าและยุโรป

จนกระทั่งถึงช่วง ๒๕ ปีมานี้ จึงมีสำนักวัดบางแห่งและพุทธบริษัทกลุ่มเล็กๆ ซึ่งไฝ่ธรรม ไฝ่ศึกษา ที่โน่นบ้าง ที่นี้บ้าง รวมตัวกันขึ้นหรือตั้งกันขึ้นเองดำเนินการแปลและพิมพ์ อรรถกถาเป็นต้น เป็นส่วนของงานเอกชนที่เข้าไปตามกำลังของตน แม้ว่าบางทีก็ทำงานกันแบบ ล้มๆ ลุกๆ และไม่ตลอดรอดฝั่ง แต่ก็เป็นิมิตติที่แสดงว่าความตื่นตัวในการศึกษาค้นคว้า ภาษาบาลีและพระธรรมวินัยได้เกิดขึ้นแล้ว

เวลาล่วงมาตามลำดับ จนกระทั่งเมื่อสถาบันใหญ่ๆ ทั้งมหาวิทยาลัยและ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเข้ามาจับงานชำระ-แปล-พิมพ์คัมภีร์ ในเมืองไทยจึงมีพระไตรปิฎก และอรรถกถาเป็นต้น ที่ผู้ศึกษาค้นคว้าจะได้สะดวกขึ้น

แต่กระนั้น คัมภีร์ชั้นฎีกา อนุฎีกา ลงมา ตลอดถึงสัตตศาสตร์ทั้งหลาย ส่วนใหญ่ ก็ยังไม่ได้แปล และคัมภีร์ที่ยังไม่ได้พิมพ์เป็นอักษรไทยก็ยังมีอีกมาก จึงยังเป็นภาระของ สำนักวัดบางแห่ง และกลุ่มพุทธบริษัทต่างๆ ที่ยังต้องทำงานสืบต่อมา

ในบรรดาสำนักรับการศึกษาค้นคว้าทั้งหลาย วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เป็น ศูนย์กลางใหญ่สำคัญ ซึ่งเป็นที่รู้จักและยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่า ได้ชูประทีปแห่งการ ศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัยต่อเนื่องมาเป็นเวลายาวนาน ได้ผลิตครู อาจารย์ ผู้รู้บาลี เชี่ยวชาญพระคัมภีร์ซึ่งได้ออกไปมีส่วนสำคัญในการสืบทรงพระพุทธศาสนา

การที่พระคันธสาราภังค์ได้แปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมวาทารเป็นต้น โดยได้รับความร่วมศรัทธาจากพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาพากันอุปถัมภ์จัดพิมพ์เผยแพร่เป็น เครื่องยืนยันความที่ได้กล่าวแล้ว

ขอแสดงความชื่นชมอนุโมทนาต่อพระคันธसारภิวังศ์ ที่ได้บำเพ็ญกิจของพุทธบุตร ในการเสริมรากแก้วแห่งพระพุทธศาสนา และต่อพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาที่ได้ร่วมกัน หล่อเลี้ยงรากแก้วนั้น เพื่อให้พระพุทธศาสนามีกำลังแข็งแกร่งมั่นคงที่จะแผ่ขยายประโยชน์สุข แก่พหุชนได้กว้างขวางยั่งยืนนาน

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๓ ตุลาคม ๒๕๔๘

เตโชพลเนน มหตา รตนตตยสฺส

โลกตตยํ สมธิคจฺจติ เยน โมกฺขํ

รทฺธา น จตฺถิ จ สฺมา รตนตตยสฺส

ตสฺมา สทา ภขถ ตํ รตนตตยํ โภ.

เตลภฺญาหคาคา คาคา ๓

“ความคุ้มครองเช่นกับพระรัตนตรัยซึ่งทำให้โลกสามบรรลุแดนเกษม
ด้วยเดชานุภาพอันยิ่งใหญ่แห่งพระรัตนตรัยนั้น หามีไม่ ด้วยเหตุนี้แล เชิญ
ท่านทั้งหลายชอ่งเสพพระรัตนตรัยนั้นเป็นนิตย์”

คำนำ

คำสอนของพระพุทธเจ้าประกอบด้วยพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม รวมเรียกว่า “พระไตรปิฎก” พระวินัยเป็นระเบียบของเหล่าสาวก พระสูตรเป็นบรรทัดฐานเพื่อการปฏิบัติ ส่วนพระอภิธรรมเน้นสภาวะธรรมที่ไม่ใช่สัตว์ บุคคล พระไตรปิฎกดังกล่าวนี้เป็นคัมภีร์หลักของพุทธศาสนาคู่เคียงกับคัมภีร์ไตรเพทของศาสนาพราหมณ์ คัมภีร์ไบเบิลของศาสนาคริสต์ หรือคัมภีร์กุรอ่านของศาสนาอิสลาม

ในคำสอนทั้งสามปิฎกนั้น พระวินัยเป็นชีวิตของพระพุทธศาสนา เมื่อพระวินัยยังดำรงอยู่ พระภิกษุสามเณรในพระพุทธศาสนาประพฤติตามพระวินัยแล้วย่อมก่อให้เกิดความเลื่อมใสแก่บุคคลผู้ยังไม่เลื่อมใส และก่อให้เกิดความเลื่อมใสยิ่งขึ้นไปแก่บุคคลผู้เลื่อมใสแล้ว ดังพระพุทธองค์ตรัสถึงประโยชน์ของการบัญญัติพระวินัยว่า

อปปสนุนานํ ปสาทาย ปสนุนานํ ภิกขุโยภาวาย^๑

“เพื่อความเลื่อมใสของคนที่ยังไม่เลื่อมใส และเพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นไปของคน
เลื่อมใสแล้ว”

ความจริงแล้ว เมื่อชาวพุทธได้พบเห็นศาสนทายาทเป็นผู้สำรวมในพระวินัย มีศีลาจารวัตรตรงดงาม ย่อมเกิดศรัทธาปสาทะเพื่ออุปถัมภ์ค้ำจุนพระพุทธศาสนา อีกทั้งพวกเขายึดมั่นคำสอนของพระพุทธเจ้าตามคำชี้แนะจากศาสนทายาท เมื่อเป็นเช่นนั้น ประเทศชาติย่อมจะสงบร่มเย็น ฝ่ายพระภิกษุสามเณรอยู่ในประเทศที่สงบร่มเย็นแล้ว ย่อมสามารถบำเพ็ญประโยชน์ตนประโยชน์พระศาสนา และประโยชน์ประเทศชาติได้โดยสะดวก ตามนัยนี้พระศาสนาย่อมดำรงอยู่ตลอดกาลอันยาวนานเพื่อชี้นำประโยชน์สุขแก่อนุชนสืบไป

ในกรณีตรงกันข้าม ถ้าศาสนทายาทผู้ประพฤติพระวินัยลดน้อยลง พระศาสนาก็อ่อน

อปปสนนानญเจว อปปสาทาย ปสนนानญจ เอกจจันํ อภยตตาย.^๒

สถานการณ์เช่นนี้เป็นสัญลักษณ์อันแสดงถึงความเสื่อมของพระศาสนา ทั้งนี้เพราะ
ศาสนทายาทไม่รักษาพระวินัยนั่นเอง

ลำดับนั้น ท่านพระสารีบุตรประสงค์จะให้ศาสนาดำรงอยู่นาน จึงกราบทูลพระพุทธเจ้า เพื่อให้บัญญัติสิกขาบท แต่พระพุทธองค์ทรงเห็นว่ายังไม่ถึงเวลาอันเหมาะสม โดยเล็งเห็นว่า เมื่อภิกษุสงฆ์มีจำนวนมาก มีลาภมาก มีภิกษุผู้สวดรับฟังมาก โทษจึงจะเกิดขึ้น เมื่อนั้น จึงเป็นเวลาเหมาะสมเพื่อบัญญัติพระวินัย ถ้าหากพระพุทธองค์ทรงบัญญัติสิกขาบทก่อนที่โทษจะปรากฏ ก็เปรียบได้กับหมอผู้ไม่ฉลาดที่ทำการผ่าตัดฝีก่อนจะเกิดขึ้น ย่อมถูกตำหนิจากผู้ป่วย แต่หมอที่ฉลาดผ่าตัดฝีที่สุกงอมแล้ว ย่อมได้รับสวัสดีจากผู้ป่วย

๓ วิ.มหา. ๑/๑๘/๙

หลังจากพระพุทธองค์ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว ภายใน ๒๐ พรรษาแรกที่เรียกว่า ปฐมสมโพธิกาล พระองค์ไม่ได้ทรงบัญญัติสิกขาบทอันเป็นโทษใหญ่คือปาราชิกและสังฆาทิเสส เพราะกุลบุตรที่บวชในเวลานั้นเป็นผู้มีศรัทธาแรงกล้า จึงไม่ทำความผิดที่มีโทษหนักต่อมาภายหลังปฐมสมโพธิกาล จึงปรากฏกุลบุตรผู้ทำความผิดอันใหญ่หลวง ดังเช่นพระสุทินเสพเมถุนในภรรยาเก่า พระธนิยะลักทรัพย์ด้วยการสั่งให้ตัดต้นไม้ และพระอุทายีสัมผัสร่างกายสตรี ในเวลานั้นพระพุทธองค์จึงทรงดำหนิการกระทำเหล่านั้น แล้วบัญญัติสิกขาบทเพื่อไม่ให้ล่วงละเมิดโทษดังกล่าวว่า ภิกษุไม่ควรทำสิ่งเหล่านั้น รูปใดทำต้องอาบัติคือโทษตามพระวินัย

พระวินัยนี้เป็นชีวิตของศาสนา เมื่อศาสนทายาทคือพระภิกษุสามเณรศึกษาเล่าเรียนพระวินัยแล้วปฏิบัติตาม ย่อมจะมีศาสนทายาทที่เพียบพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ แต่ถ้าศาสนทายาทไม่ศึกษาเล่าเรียนพระวินัยอย่างถูกต้อง ย่อมไม่อาจเข้าใจหลักวินัย หรือแม้จะเข้าใจพระวินัยดีแต่ไม่ประพฤติปฏิบัติตาม ก็จะทำให้ศาสนทายาทขาดสูญเช่นกัน เมื่อเป็นเช่นนั้นศาสนาพุทธก็จะเสื่อมสูญไปตามกาลเวลา เพราะขาดศาสนทายาทผู้สืบทอดศาสนานั้นเอง ดังข้อความที่ภิกษุทั้งหลายกล่าวกับท่านพระมหากัสสปะในคราวปฐมสังคายนาว่า

ภนเต มหากัสสป วินโย นาม พุทธสาสนสสุ อายุ. วินเย เต สาสนํ ตํ โหติ. ตสฺมา ปจฺมํ วินยํ สงคายาม.๔

“ท่านพระมหากัสสปะผู้เจริญ ชื่อว่าพระวินัยเป็นอายุของพระพุทธศาสนา เมื่อพระวินัยตั้งมั่นแล้ว ศาสนาชื่อว่าตั้งมั่น ดังนั้น พวกเราจะสังคายนาพระวินัยก่อน”

พระวินัยที่สำคัญของภิกษุและภิกษุณีปรากฏในคัมภีร์ปาติโมกข์ คัมภีร์นี้มีอรรถกถาที่อธิบายความโดยละเอียด ชื่อว่า กังขาวิตรणी แปลว่า “คัมภีร์ช่วยให้ข้ามพ้นความสงสัย” มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มาติกัลลฎกถา แปลว่า “อรรถกถาของมาติกา” ความจริงแล้ว พระวินัยปิฎกมหาวิงค์ จำแนกออกเป็น ๒ ส่วน คือ

๑. มาติกา หัวข้อคือสิกขาบท (ปาติโมกข์)
๒. ปทภาษนี คำอธิบายบท

คัมภีร์กังขาวิตรณีนั้นมุ่งอธิบายเฉพาะมาติกา โดยสรุปความจากปทกานียที่เป็นคำอธิบายโดยตรงของพระพุทธองค์มาไว้ในคัมภีร์นี้ อีกทั้งยังได้นำคำอธิบายมาจากอรรถกถาพระวินัยชื่อว่า สมันตปาสาทิกา มากล่าวไว้โดยย่อ เพราะท่านผู้รจนาคัมภีร์นี้ คือ พระพุทธโฆสจารย์ ได้ประพันธ์คัมภีร์สมันตปาสาทิกาแล้ว ต่อมาจึงแต่งคัมภีร์กังขาวิตรณีเพื่ออธิบายเฉพาะปาติโมกข์ ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงเป็นตำราที่โบราณจารย์ยกย่องและถ่ายทอดสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศพม่าได้บรรจุเป็นหลักสูตรการศึกษาของรัฐบาลพม่าและสมาคมเอกชนพม่ามานานหลายร้อยปีจนถึงปัจจุบัน ในเมืองไทยก็เคยใช้เป็นหลักสูตรแปลมคธเป็นไทยในการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมชั้น ป.ธ. ๖ (เปรียญธรรม ๖ ประโยค) ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๕ และมหาเถรสมาคมได้ประกาศยกเลิกเสียเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘

ในประเทศพม่ามีคำพังเพยว่า

“ภิกษุผู้หวังจะฉลาดในพระวินัย ต้องจับนกพิราบ ๓ ตัวตัวใดตัวหนึ่ง”

ในภาษาพม่าคำว่า ขา แปลว่า “นกพิราบ” หมายถึง คัมภีร์ที่ว่าด้วยพระวินัย ๓ คัมภีร์ที่มีคำว่า ขา ประกอบรวม คือ กังขาวิตรณี ขุททลิกขา และมูลลิกขา คัมภีร์แรกเป็นคำสรุปความจากสมันตปาสาทิกา ส่วนสองคัมภีร์หลังแต่งเป็นคาถา โดยขุททลิกขามีคาถา ๔๗๖ บท ส่วนมูลลิกขามีคาถา ๑๑๖ บท

คัมภีร์กังขาวิตรณีนี้นับว่ามีคำอธิบายเป็นภาษาบาลี ๔ ฉบับ คือ

๑. กังขาวิตรณีปุราณฎีกา แต่งที่ประเทศลังกา สมัยอนุราชปุระ ไม่ปรากฏนามผู้แต่งและศักราชที่แต่ง พระเถระชาวพม่าแต่โบราณสันนิษฐานว่า ท่านผู้แต่งเป็นศิษย์ของพระวชิรพุทธิผู้แต่งฎีกาพระวินัยชื่อวชิรพุทธิและคัมภีร์นยาสะ (มุขมัตตทีปนี) ซึ่งมีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เพราะท่านผู้แต่งประกอบใช้คำสั้นๆ คล้ายคลึงกับคัมภีร์วชิรพุทธิ อีกทั้งยังอ้างถึงคัมภีร์วชิรพุทธิเป็นหลัก จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์มหาจุฬาย มี ๑๒๖ หน้า

๒. กังขาวิตรณีนิกายฎีกา มีชื่อเฉพาะว่า วินยัตถมัญจุสา แปลว่า “หีบบรรจุเนื้อความของพระวินัย” ท่านพระพุทธานะแห่งสำนักมหาวีรยัตถที่ประเทศลังกาในสมัยอนุราชปุระ ในรัชสมัยของพระเจ้าปراجกรมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) ตามคำอาราธนาของพระสุเมธะ ท่านผู้แต่งเป็นศิษย์ของท่านพระสารีบุตรผู้แต่งฎีกาพระวินัยชื่อสารัตถทีปนี ฎีกานับ

นี้อธิบายความในกัณฑ์ชาวित्रणीโดยละเอียด ใช้ภาษาสละสลวยเข้าใจง่ายกว่าฉบับฎีกาเก่า จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์มหาจุฬาราม มี ๓๙๐ หน้า

๓. กัณฑ์ชาโยชนามหาฎีกา ท่านผู้แต่งเป็นพระเถระชาวพม่าชื่อว่า พระปัญญาสีหะชาวพม่าเรียกว่า ติดเช่งสยาตอ (พระอาจารย์ติดเช่ง) ท่านได้รับสมณศักดิ์ที่ “พระปัญญาสีหะสาสนาลังการมหาธัมมราชาธิราชครู” ท่านพักอยู่ที่วัดมหาเชมิการาม ทางทิศตะวันตกของเมืองมันดเลย์ คัมภีร์นี้ได้รับการจัดพิมพ์เพียงภิกขุปาติโมกข์เท่านั้น แต่ไม่พบนิคมณฑล เข้าใจว่าท่านผู้แต่งคงจะแต่งจบถึงภิกขุปาติโมกข์ แต่ไม่ได้รับการจัดพิมพ์ไว้จนครบ ทำให้ไม่ทราบเวลาแต่ง ชาวพม่ากล่าวกันว่า ท่านผู้แต่งเป็นศิษย์ของพระสัทธัมมมณันท์ผู้รจนากัณฑ์ชาวित्रणीคัณฐีใน พ.ศ. ๒๓๑๕ จึงปริวรรตคำอธิบายส่วนใหญ่ที่กล่าวไว้ในกัณฑ์ชาวित्रणीคัณฐีเป็นภาษาบาลีไว้ในที่นี้ คัมภีร์นี้ได้รับการจัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์สุธัมมวดี จังหวัดย่างกุ้ง พ.ศ. ๒๔๔๙ มี ๔ เล่ม เล่ม ๑ มี ๓๙๐ หน้า เล่ม ๒ มี ๓๓๔ หน้า เล่ม ๓ มี ๔๐๓ หน้า เล่ม ๔ มี ๔๐๓ หน้า

๔. กัณฑ์ชาโยชนา ท่านผู้แต่งเป็นพระเถระชาวพม่าชื่อพระธรรมสามิ ชาวพม่าเรียกว่า แลปอสยาตอ (พระอาจารย์แลปอ) ท่านเกิดที่หมู่บ้านโมตอก จังหวัดสะกาย แต่งตามคำอาราธนาของจองตอयाสยาตอ วัดจองตอया ผู้ได้รับสมณศักดิ์ที่ “สาสนาลังการ สัทธัมมาภิวังสภวิธ มหาธัมมราชาธิราชครู” ท่านผู้แต่งเป็นศิษย์ของท่านพระปัญญาสามิสิริ เจ้าอาวาสวัดมยะต่อง เมืองมันดเลย์ คัมภีร์นี้เป็นตำราย่อความมาจากกัณฑ์ชาโยชนามหาฎีกา แต่อธิบายความเพิ่มเติมตามความรู้ของท่านผู้แต่งที่เรียนรู้จากพระเถระผู้ปรากฏชื่อเสียงเลื่องลือในพม่า ๓ รูป คือ

๔.๑ งวยต่องสยาตอ เมืองมันดเลย์

๔.๒ มหาวิสุทธารามสยาตอแห่งวัดมหาวิสุทธาราม เมืองมันดเลย์

๔.๓ สันจงสยาตอ วัดสุวันณหงสาราม เมืองยองโดง

ท่านผู้แต่งได้อธิบายภิกขุปาติโมกข์เท่านั้น และแต่งจบในวันขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๓ พ.ศ. ๒๔๖๓ คัมภีร์นี้ได้รับการจัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์กวิเมยัตมมัน จังหวัดย่างกุ้ง ในเดือน ๘ พ.ศ. ๒๔๖๕ หลังจากนั้น ได้รับการตรวจชำระอีกครั้งหนึ่งโดยพระกุมาระ อดีตเจ้าอาวาสวัดหม่อปัฐันธราราม เมืองหม่อปัฐิ และจัดพิมพ์โดยคณะคุ้มครองเผยแผ่วรรณกรรมพุทธ ใน พ.ศ. ๒๕๔๙ มี ๔๖๖ หน้า

คัมภีร์แปลและอธิบายปาติโมกข์เป็นภาษาพม่า ซึ่งใช้อ้างอิงในหนังสือแปลและอธิบายเล่มนี้ มี ๕ ฉบับ คือ

๑. ปาติโมกข์นิสสัย พระซัมพูทีปธชะ (พ.ศ. ๒๓๓๐-๒๓๘๕) อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาอองมเยโบงจัน เมืองอมรปุระ เป็นผู้รจนา ชาวพม่าเรียกว่า ยองกันสยาตอ (พระอาจารย์ยองกัน) ท่านได้สมณศักดิ์ที่ “จักกินทาภิสิริ ปวรลังการ สัทธัมมपाल กวิรัช มหาธัมมราชาธิราชครู” ท่านผู้แต่งได้แปลยกศัพท์ภิกขุปาติโมกข์และภิกขุณีปาติโมกข์ไว้ และเพิ่มคำอธิบายโดยย่อในที่บางแห่ง จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์หังสชาติปฏิภาณ พ.ศ. ๒๔๕๐ มี ๒๑๒ หน้า

๒. ปาติโมกข์วินิจฉัย พระบันตะนอสยาตอ (พระอาจารย์บันตะนอ) แห่งเมืองบันตะนอ รจนาจบในวันขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๘ พ.ศ. ๒๔๔๑ ท่านผู้แต่งเป็นศิษย์ของพระชาคราภิงส์ผู้สถาปนาภิกขุสงฆ์ (นิกายร่อนทอง) แห่งพม่า หนังสือเล่มนี้แปลยกศัพท์และอธิบายปาติโมกข์โดยละเอียด จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์ยี่จิมัณไชยปฏิภาณ ย่างกุ้ง พ.ศ. ๒๔๘๘ มี ๗๖๔ หน้า

๓. ปาติโมกข์ภาสวีกา พระชนกาภิงส์ ชาวพม่าเรียกว่า ตองมะโยะสยาตอ (พระอาจารย์เมืองตองมะโยะ) อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาคันธาราม เมืองอมรปุระ รจนาไว้ใน พ.ศ. ๒๔๘๑ คัมภีร์เล่มนี้แปลยกศัพท์ปาติโมกข์ และอธิบายหลักวินัยพร้อมทั้งหลักไวยากรณ์ไว้โดยละเอียด ฉบับล่าสุดจัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์นิวบามา เมืองอมรปุระ พ.ศ. ๒๕๔๕ มี ๔๙๙ หน้า

๔. ปาติโมกข์เมทินี พระอาพาระ อัศรมหาบัณฑิต ชาวพม่าเรียกชื่อว่า เมทินีสยาตอ (พระอาจารย์เมทินี) อดีตเจ้าอาวาสวัดเมทินี เมืองย่างกุ้ง หนังสือเล่มนี้แปลและอธิบายปาติโมกข์โดยละเอียด ทั้งในแง่มูลทางไวยากรณ์และพระวินัย ฉบับล่าสุดจัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์กรมการศาสนา ย่างกุ้ง พ.ศ. ๒๕๒๑ มี ๖๐๐ หน้า

๕. สิกขาบท ๒๒๗ ของพระภิกษุ กรมการศาสนาของพม่าจัดพิมพ์ขึ้นเพื่อเป็นฉบับมาตรฐานในการศึกษาพระวินัย แต่งโดยกองวิชาการของกรมการศาสนา ซึ่งประกอบด้วยพระภิกษุผู้เชี่ยวชาญภาษาบาลี ๑๐ ท่าน คัมภีร์นี้แปลและอธิบายปาติโมกข์โดยละเอียด โดยเน้นพระวินัยเป็นหลัก ไม่เน้นหลักภาษาเหมือนตำราเล่มอื่น แต่เนื่องด้วยเป็นตำราที่เขียนภายหลังและเขียนเป็นคณะ จึงมีคำอธิบายกระจ่างชัดเจนและทันสมัยกว่าตำราเล่มอื่น จัดพิมพ์โดยกรมการศาสนาใน พ.ศ. ๒๕๕๐ มี ๕๐๗ หน้า

นอกจากคัมภีร์อธิบายแปลและอธิบายปาติโมกข์เป็นภาษาพม่าข้างต้นแล้ว ยังมีคัมภีร์อธิบายปาติโมกข์เป็นภาษาบาลี ชื่อว่า **ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนา** รจนาโดยพระวิจิตตะ ฌประเทศพม่าใน พ.ศ. ๒๓๓๕ ชาวพม่าเรียกว่า สะลินสยาตอ (พระอาจารย์จังหวัดสะลิน) ท่านได้รับสมณศักดิ์ที่ “พระวิจิตตาลังการมหาราชครู” ในคำลงท้ายคัมภีร์กล่าวว่าท่านพำนักอยู่ในจังหวัดสะลิน แต่มิได้ระบุวัดไว้ คัมภีร์เล่มนี้ได้รับการจัดพิมพ์เผยแพร่โดยโรงพิมพ์ปยีจิมัณไท-ปิฎกัต จังหวัดย่างกุ้ง พ.ศ. ๒๔๗๒ มี ๓๐๙ หน้า

คัมภีร์ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนานี้มุ่งอธิบายปาติโมกข์โดยตรง จึงกล่าวอธิบายหลักภาษาและพระวินัยไว้ ชาวพม่ากล่าวกันว่า ท่านผู้แต่งเป็นศิษย์ของพระสัทธัมมนนท์ ผู้รจนากังขาวิตรณีกัณฐิใน พ.ศ. ๒๓๑๕ จึงปริวรรตคำอธิบายบางอย่างมาจากกังขาวิตรณีกัณฐิมานำเสนอในคัมภีร์ของตน เหมือนกับคัมภีร์กังขาโยชนามหาฎีกาที่ท่านผู้แต่งเป็นศิษย์ของพระสัทธัมมนนท์เช่นกัน ข้อนี้คล้ายกับคัมภีร์ฎีกาใหม่ของสลักชั้นธรรคซึ่งแต่งโดยพระญาณากิวงส์ ธรรมเสนาบดี ใน พ.ศ. ๒๓๔๕ โดยท่านเป็นศิษย์ของท่านผู้แต่งสลักชั้นธรรคคัณฐิ จึงปริวรรตคำอธิบายจากสลักชั้นธรรคคัณฐิมาเป็นภาษาบาลีไว้ในคัมภีร์ของตน

คัมภีร์แปลและอธิบายกังขาวิตรณีเป็นภาษาพม่า ซึ่งใช้อ้างอิงในหนังสือแปลและอธิบายเล่มนี้ มี ๕ ฉบับ คือ

๑. **กังขาวิตรณีกาสาฎีกา** พระชนกาภิวงส์ อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาคันธาราม เมืองอมรปุระ รจนาไว้ใน พ.ศ. ๒๕๐๑ คัมภีร์นี้แปลยกศัพท์กังขาวิตรณี และอธิบายหลักวินัยพร้อมทั้งหลักไวยากรณ์ไว้โดยละเอียด ฉบับล่าสุดจัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์นิวามา เมืองอมรปุระ เล่ม ๑ มี ๔๖๙ หน้า เล่ม ๒ มี ๔๑๕ หน้า

๒. **กังขาวิตรณีกัณฐิ** พระสัทธัมมนนท์แห่งวัดในหมู่บ้านของกอกแห่งเมืองปะคัน ซึ่งอำมาตย์ราชตะจันของพระเจ้ามินดงสร้างถวาย เป็นผู้รจนาในว้นขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๓ พ.ศ. ๒๓๑๕ คัมภีร์นี้อธิบายกังขาวิตรณีเฉพาะภิกขุปาติโมกข์ โดยแปลและอธิบายเฉพาะศัพท์ยากตามลักษณะของคัมภีร์คัณฐิ อีกทั้งอธิบายวิธีสังวัณณนา วิธีปทานุสัมพันธ์ และวิธีวากยานุสัมพันธ์ตามหลักสูตรธรรมาจริยะในปัจจุบัน จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์สุธัมมวดี เมืองย่างกุ้ง ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์ มี ๔๑๑ หน้า คัมภีร์นี้แม้จะแต่งมา ๒๔๑ ปีแล้ว ก็เป็นหลักฐานยืนยันการ

ศึกษาของประเทศพม่าในสมัยก่อนว่ามีการเรียนการสอนที่ละเอียดพิสดาร จนกระทั่งสามารถสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

๓. **กังขาวิตรณินิสสัย** พระโชตยันทะรจนาใน พ.ศ. ๒๒๙๒ ท่านพำนักอยู่ในวัดแห่งหนึ่ง ณ หมู่บ้านปอก เมืองกูคัน คัมภีร์นี้แปลยกศัพท์กังขาวิตรณี และอธิบายเฉพาะข้อความที่สำคัญเข้าใจยาก โดยนำมาจากกังขาวิตรณีฎีกาและฎีกาฉบับอื่นๆ จัดพิมพ์ขึ้นโดยโรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต เมืองย่างกุ้ง ใน พ.ศ. ๒๕๐๕ มี ๗๑๐ หน้า

๔. **ถามตอบกังขา** พระวิมลละ อัครมหาบัณฑิต อภิธมหารัฏฐครู อดีตเจ้าอาวาสวัดสุวรรณังหาราม เมืองยองโดง ชาวพม่าเรียกว่า ชเวหันตาสยาตอ (พระอาจารย์วัดชเวหันตา) แต่งจบในวันแรม ๖ ค่ำ เดือน ๖ พ.ศ. ๒๔๘๖ หนังสือเล่มนี้อธิบายกังขาวิตรณีในลักษณะของการถามตอบ และแทรกคำอธิบายเป็นเชิงอรรถไว้บ้าง จัดเป็นตำราที่อ่านง่ายและนิยมใช้ในการสอบของสนามสอบเอกชน ๒ แห่ง คือ สมาคมเจติยัคคะแห่งเมืองย่างกุ้ง และสมาคมลัทธิสีหะแห่งเมืองมันดเลย์ จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์คันธมา เมืองย่างกุ้ง พ.ศ. ๒๕๑๖ เล่ม ๑ มี ๒๘๐ หน้า เล่ม ๒ มี ๖๑๕ หน้า

๕. **คู่มือสอนกังขา** พระนารทากวิงศ์ อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าอาวาสวัดทักษิณาราม เมืองมันดเลย์ รจนาไว้ในขณะสอนกังขาวิตรณี เฉพาะภิกษุปาติโมกข์ ต่อมาเมื่อท่านมรณภาพแล้ว ศิษย์ของท่านชื่อพระสุนนะ อัครมหาบัณฑิต ได้นำมาจัดพิมพ์เผยแพร่ เล่ม ๑ จัดพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๕๓๑ มี ๗๕๒ หน้า เล่ม ๒ จัดพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๕๓๙ มี ๘๗๒ หน้า หนังสือเล่มนี้อธิบายขยายความกังขาวิตรณีได้ละเอียดที่สุด ตามคำอธิบายในฎีกาเก่า ฎีกาใหม่ มีการแยกรากศัพท์ ตั้งรูปวิเคราะห์ แสดงวิธีสังวัณณา วิธีจำแนกประโยค วิธีปทานุสัมพันธ์ และวิธีวากยานุสัมพันธ์ เป็นต้น จึงเป็นตำราที่ทรงคุณค่าและเป็นหลักอาศัยของกังขาวิตรณีฉบับแปลและอธิบายของผู้แปลในครั้งนี้

เมื่อผู้แปลจะดำเนินการแปลกังขาวิตรณีใน พ.ศ. ๒๕๕๔ ได้ทำการสืบค้นว่ามีฉบับแปลอื่นหรือไม่ แต่ไม่พบว่ามีการแปลไทยที่จัดพิมพ์เผยแพร่อยู่ก่อน จึงดำเนินการแปลโดยอาศัยคัมภีร์นิสสัยของพม่า และอธิบายความโดยอาศัยคัมภีร์อธิบายภาษาบาลี คือ ฎีกาเก่า ฎีกาใหม่ และโยชนา พร้อมทั้งตำราพม่าที่นำเสนอไว้ข้างต้น อีกทั้งได้เพิ่มเติมคำอธิบายทั้งหลักภาษาฝ่ายบาลีและสันสกฤต ตามที่ได้ศึกษาจากหลวงพ่อัมมานันท์มหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

คำอธิบายในหนังสือเล่มนี้ เป็นข้อความที่เขียนตามหลักสูตรธรรมาจารย์ของพม่า จึงอาจมีกฎไวยากรณ์บางอย่างไม่เป็นที่คุ้นเคยของนักศึกษามาลีชาวไทย เช่น วิธีอธิบายความที่เรียกว่า สังวัตถะนา วิธีจำแนกประโยค และวากยานุสัมพันธ์ อย่างไรก็ตาม ผู้แปลหวังว่าท่านผู้อ่านจะค่อยๆ ทำความเข้าใจกฎต่างๆ เหล่านั้นแล้วนำไปประกอบใช้ในวรรณกรรมบาลีอื่นๆ ได้อีกด้วย เพราะกฎดังกล่าวเป็นวิธีอธิบายความของพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ที่สืบทอดกันมานับพันปี

๑. คำแปล : คำแปลยกศัพท์และแปลโดยอรรถ

๒. สัมพันธ์ : สัมพันธ์ระหว่างบทในประโยค

๓. วิธีแยกรากศัพท์และตั้งรูปวิเคราะห์ : การแยกรากศัพท์ของทุกศัพท์ที่พบใน
ประโยค และตั้งรูปวิเคราะห์ตามสมควร

๔. วิธีอธิบายความ : หลักอธิบายความที่เรียกว่า สังวรธรรณา

๕. วิธีจำแนกประโยค : ความต่างกันระหว่างประโยคหลังกับประโยคหน้า

๖. วากยानุสัมพันธ์ : การเชื่อมโยงข้อความระหว่างประโยคหลังกับประโยคหน้า
วิธีนี้ยังรวมถึงปทานุสัมพันธ์ คือ การเชื่อมโยงข้อความระหว่างคำในพากย์

ถ้าผู้ศึกษาเข้าใจหลักทั้ง ๖ ข้อเหล่านี้ ก็จะเข้าใจคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอย่างชัดเจน ส่งผลให้ตีความได้ถูกต้องไม่คลาดเคลื่อน อย่างไรก็ตาม ผู้ศึกษาควรมีพื้นฐานทางภาษาพอสมควรเสียก่อน จึงจะศึกษาพระไตรปิฎกและอรรถกถาต่อไป

โบราณจารย์ได้กำหนดวิชาพื้นฐานของพระไตรปิฎกไว้ ๔ อย่าง คือ

๑. ไวยากรณ์ วิชาภาษาว่าด้วยรูปคำและระเบียบในการประกอบรูป
คำให้เป็นประโยค นิยมเรียนปทฤษฎีปฏิบัติเป็นหลัก ใช้เวลาเรียนราว ๒ ปี โดยเฉลี่ยต้อง
เรียน ๒ รอบจึงจะเข้าใจชัดเจน

๒. นิพนธ์ฯ หรือโกสะ วิชาว่าด้วยนามศัพท์ (นาม) และเพศทางไวยากรณ์ ประจำศัพท์ (ลึงค์) นิยมท่องจำคัมภีร์อภิธานปิปปิกาเป็นหลัก ใช้เวลาท่องจำราว ๒ ปี

๓. ฉันทศาสตร์ วิชาว่าด้วยการวางครูหรือลหุในกวีนิพนธ์ นิยมเรียน วุตโตทยปกรณ์เป็นหลัก ใช้เวลาเรียนราว ๓ เดือนหลังเรียนปทรูปสิทธิปกรณ์จบแล้วหนึ่งรอบ

๔. อลังการศาสตร์ วิชาว่าด้วยรสคำและรสความเพื่อประดับคำให้ไพเราะ สละสลวย เหมาะจะเจด้วยเสียงและความหมาย นิยมเรียนคัมภีร์สุไพธาลังการเป็นหลัก ใช้เวลาเรียนราว ๖ เดือนหลังเรียนวุตโตทยปกรณ์จบแล้ว

คัมภีร์ทั้ง ๔ เหล่านี้มีอุปการะเกื้อกูลต่อการศึกษาพระไตรปิฎกเป็นอย่างมาก เปรียบได้กับแนวทางศาสตร์ คือ วิชาประกอบการศึกษาพระเวท ๖ อย่างมีไวยากรณ์เป็นต้น ซึ่งเกื้อกูลต่อการศึกษาพระเวทในฝ่ายพราหมณ์เช่นกัน หลวงพ่อวัดท่ามะโอได้กล่าวเปรียบว่า

“พระไตรปิฎกนั้นลุ่มลึกด้วยอรรถและพยัญชนะ เหมือนป่าใหญ่ที่อันตรายมีสัตว์ร้ายรอบด้าน บุคคลผู้เข้าไปสู่ป่าใหญ่คือพระไตรปิฎกต้องเพียบพร้อมด้วยอาวุธป้องกันตัวคือคัมภีร์ทั้ง ๔ เหล่านี้ จึงจะสามารถเดินผ่านป่าใหญ่โดยสวัสดิภาพได้”

แม้คัมภีร์สุไพธาลังการก็แสดงถึงความสำคัญของคัมภีร์เหล่านี้ว่า

โย สทฺทสตถุกุสโล กุสโล นิฆณฺฑุ-

ฉนฺโทลฺลกติสฺสู นิจฺจกตาทิโยโค

โสยํ กวิตฺตวิกโลปิ กวีสุ สงฺขย-

โมคฺยห วิเนหติ หิ กิตฺติมฺมนุหฺรูป.^๕

“ชนผู้ฉลาดในคัมภีร์ไวยากรณ์ ฉลาดในนิพนธ์ศาสตร์ ฉันทศาสตร์ และอลังการศาสตร์ กระทำความเพียรเป็นนิจศีล แม้เขาจะบกพร่องจากความเป็นกวี ก็ยังลงสู่ความนับในหมู่กวี ย่อมจะประสบเกียรติคุณหา น้อยไม่”

โบราณจารย์ชาวพม่าได้กล่าวคาถาว่า

อเวยยากรโณ ตวนุโธ

พริโร โกสวชฺชิตโต

สาหิจฺจโรโต ปงฺคุ

มุโค ฉนทวิวชฺชิตโต.

“ผู้ไม่รู้ไวยากรณ์ เหมือนคนบอด ผู้เว้นจากคัมภีร์โกสะ เหมือนคน
หนวก ผู้เว้นจากอภิงการศาสตร์ เหมือนคนง่อยเปลี้ย ส่วนผู้เว้นจากฉันท-
ศาสตร์ เหมือนคนใบ้”

ผู้ที่ต้องการศึกษาคัมภีร์ดังกล่าวให้แตกฉานต้องใช้เวลาอย่างน้อย ๕ ปี จึงจะประสบ
ความสำเร็จขั้นพื้นฐานอย่างบริบูรณ์ หัวใจสำคัญที่หลวงพ่อใช้สอนลูกศิษย์เสมอๆ มี ๓ ข้อ คือ

๑. อย่าตีกรอบความรู้ด้วยการสอบ

นักเรียนที่มุ่งจะเรียนเพื่อให้สอบได้ มักตีกรอบตัวเองว่ารู้เพียงใดจึงจะสอบได้ แต่ผู้ที่
ต้องการความแตกฉานจริงๆ ต้องสนใจเรียนรู้ทุกอย่างที่ครูสอนเพื่อความเข้าใจอย่างชัดเจน
ไม่ใช่เรียนรู้เพียงเพื่อให้สอบผ่านเท่านั้น (ตามปกติแล้ว หลวงพ่อก็จะไม่สนับสนุนการสอบบาลี
สนามหลวงไทย แต่ถ้านักเรียนประสงค์จะสอบ ท่านก็ไม่ห้าม เพียงแต่แนะนำให้เรียนไวยากรณ์
จนเก่งแล้วจึงสอบ นักเรียนก็就不用เตรียมตัวอ่านหนังสือสอบมากนัก เพราะเข้าใจหลักภาษา
ดีอยู่แล้ว จะทำให้ทำข้อสอบได้ง่ายขึ้น)

๒. รู้จักพัฒนาองค์ความรู้

นักเรียนต้องนำความเข้าใจที่ได้รับจากครูสอนไปต่อยอดด้วยการอ่านเนื้อหาเรื่องนั้นๆ
จากคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง ไม่ใช่รับจากครูสอนเท่านั้น ตามสุภาษิตพม่ากล่าวว่า “บอกคือรู้ศอก บอก
ศอกรู้ว่า” และสอดคล้องกับถ้อยคำของโบราณจารย์ว่า

อาจารย์ ปาทมาทตฺเต

ปาทำ สีสุโส สชานนา

ปาทำ สพุรหมจาริหิ

ปาทำ กาลกุกเมน จ.

“ศิษย์ย่อมเรียนรู้ศิลปะส่วนหนึ่งจากครู ส่วนหนึ่งด้วยความเข้าใจของ
ตน ส่วนหนึ่งจากเพื่อนร่วมชั้น และส่วนหนึ่งตามกาลเวลา (ประสบการณ์)”

๓. นำไปใช้จริงให้ได้

นักเรียนต้องรู้จักสังเกตคำศัพท์และหลักภาษาที่เกี่ยวข้องในเวลาที่อ่านตำราบาลีจริง

เช่น อรรถกถาธรรมบท โดยนำกฎไวยากรณ์ทุกอย่างที่เรารู้จากคัมภีร์มาใช้จริงให้ได้ จึงจะนับว่าแตกฉานอย่างแท้จริง เพราะถ้าเรียนไวยากรณ์แล้วนำไปใช้จริงไม่ได้ ก็เสียเวลาเปล่าๆ

คัมภีร์อ้างอิงที่เป็นพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาในหนังสือแปลและอธิบายเล่มนี้ ใช้ฉบับมหาจุฬายะราชวิทยาลัย (พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า) ส่วนไวยากรณ์สันสกฤตคือ ปาณินิ กาศิกา และมหาภษยะ อัง อธิบายะ/ปาตะ/สูตร คัมภีร์ กาดันตระเป็นต้นอ้างอิง ปริจเฉท/สูตร อนึ่ง อักษรย่อชื่อคัมภีร์ในหนังสือเล่มนี้ใช้ตามสัญลักษณ์ อักษรย่อ ฉบับล่าสุด ซึ่งบัญญัติไว้ในหลักสูตรมหาลัทธิและดุฎฐิบัญญัติของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเป็นหลัก

ผู้แปลขออนุโมทนาขอขอบคุณ คุณอุดมพร สิริสุทธิ ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิดทั้งหมด พร้อมทั้งจัดทำบรรณานุกรมในหนังสือเล่มนี้ พร้อมทั้งขอขอบคุณกุศลเจตนาของคณะทำงานที่ช่วยตรวจแก้คำผิดและให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ คือ

- พระมหาพิเชษฐ กนตสีโล (ป.ธ. ๙)
- รศ.เวทย์ บรรณกรกุล (ป.ธ.๙, พธ.บ., ศษ.ม.)

ขออนุโมทนากุศลจิตท่านเจ้าภาพผู้อุปถัมภ์การจัดสร้างต้นฉบับไว้เป็นสมบัติในบวรพระพุทธศาสนา พร้อมด้วยเจ้าภาพท่านอื่นๆ ที่ร่วมจัดพิมพ์ในครั้งนี้ ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกัน จงมีความสุขสวัสดิ์ และเจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง

หวังว่าคัมภีร์กังขาวิตรณ ฉบับแปลและอธิบาย ที่ออกมาสู่บรรณพิภพในครั้งนี้ จะอำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่นักศึกษา เพื่อผลิตศาสนทายาทผู้รอบรู้หลักภาษาบาลีและพระวินัย หากมีข้อบกพร่องใดอันเกิดจากความพลั้งเผลอของผู้แปลหรือเนื่องด้วยกระบวนการพิมพ์ ผู้แปลขอน้อมรับคำแนะนำจากท่านผู้รู้เพื่อนำมาปรับปรุงในโอกาสต่อไป

พระคันธสารภีวณโณ

(พระคันธสารภีวณโณ)

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

ประวัติผู้แต่งคัมภีร์

ชาวพุทธทั่วไปในนิกายเถรวาทมักเคยได้ยินชื่อของพระพุทธโฆสาจารย์ คัมภีร์ที่ท่านได้ประพันธ์ขึ้นได้นำมาเป็นหลักสูตรการศึกษาของคณะสงฆ์ในประเทศไทย พม่า และลังกา โดยเฉพาะคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่กล่าวถึงหลักปฏิบัติอย่างครบถ้วนสมบูรณ์ที่สุดก็เป็นผลงานชิ้นเอกของท่าน ท่านเป็นพระอรรถกถาจารย์ผู้เชี่ยวชาญปรีชาธรรม ได้ประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาฉบับใหม่ที่เรียกว่า สังคหัญญกถา คือ อรรถกถาประมวลความ ไว้ทั้งหมด ๑๓ คัมภีร์ โดยปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถาที่จารึกด้วยภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลี ในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คากา ๒๑๕-๔๖) กล่าวถึงประวัติของท่าน ดังนี้

“ท่านเกิดอยู่ในสกุลพราหมณ์ใกล้กับต้นพระศรีมหาโพธิ์ในตำบลพุทธคยา ได้ศึกษาเล่าเรียนศิลปศาสตร์และวิชาความรู้ทั้งหมด พร้อมทั้งพระเวทจนแตกฉาน เป็นผู้เข้าใจวาทะลัทธิต่างๆ เป็นอย่างดี จึงเที่ยวได้วาทะไปทั่วในชมพูทวีป ต่อมาวันหนึ่งได้ไปขอค้างแรมในวัดแห่งหนึ่ง แล้วสาธยายคัมภีร์ที่กล่าวถึงลัทธิของพราหมณ์ปณฺฑิตอย่างบริบูรณ์มีจังหวะเสียงสม่ำเสมอ ครั้นนั้นพระเวทเจ้าผู้พำนักอยู่ในวัดนั้นได้ยินเสียงสาธยายจึงดำริว่าพราหมณ์หนุ่มผู้นี้เพียบพร้อมด้วยปรีชาอย่างใหญ่หลวง ควรจะปราบให้คลายทิฐิแล้วหันมานับถือพุทธ

พระเวทเจ้าได้แก้งถามว่า ใครมาส่งเสียงร้องเหมือนเสียงลา พราหมณ์หนุ่มได้ย้อนถามว่า ท่านรู้ความหมายของเสียงลาหรือ ครั้นพระเถระตอบว่ารู้ พราหมณ์หนุ่มจึงถามปัญหาที่เกี่ยวข้องวาทะลัทธิของตน พระเวทเถระสามารถตอบได้อย่างถูกต้องทั้งหมด และได้ชี้ให้เห็นข้อผิดพลาดในวาทะลัทธิของพราหมณ์หนุ่มอีกด้วย ต่อมาพระเวทเถระได้ถามปัญหาบ้าง แต่พราหมณ์หนุ่มไม่อาจตอบปัญหาได้ จึงถามว่าเป็นมนต์ของใคร พระเวทเถระจึงตอบว่า เป็นพุทธมนต์ พราหมณ์หนุ่มกล่าวว่าโปรดสอนพุทธมนต์นั้นแก่กระผมเถิด พระเวทเถระกล่าวว่าเธอต้องออกบวชก่อนจึงค่อยเรียนพุทธมนต์ได้

ครั้นพราหมณ์หนุ่มออกบวชแล้วศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎก จึงเข้าใจว่าพุทธธรรมเป็น

ทางสายเดียวสู่ความหลุดพ้น อาจารย์ของท่านดำริว่าชื่อเสียงของท่านจะแผ่ไปบนพื้นปฐพีเหมือนพระพุทธรูปเจ้า จึงตั้งฉายานามว่า “พุทธรูปโลหะ” เพราะท่านมีเสียงลุ่มลึกคล้ายเสียงของพระพุทธรูปเจ้า ภายหลังต่อมาท่านพำนักอยู่ในวัดนั้นได้แต่งคัมภีร์ญาณโณทัย, คัมภีร์อัฐสาลีอันเป็นอรรถาธิบายของธรรมสังคณี และคัมภีร์ปริตตฎฐกถา

พระเรวตะเถระทราบเรื่องนั้นแล้วจึงชักชวนว่า ในชมพูทวีปนี้มีเพียงพระบาลีเท่านั้นที่ทรงไว้สืบต่อกันมา แต่ไม่มีคัมภีร์อรรถกถาและมติของอาจารย์ที่แตกต่างกัน

พระมหินทะผู้มีปัญญาได้รวบรวม[ปิกิน]เทศนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ยกขึ้นสู่สังคายนาทั้ง ๓ ครั้ง และแนวคำสอนที่พระสารีบุตรเป็นต้นอธิบายไว้ แต่งเป็นคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลอย่างถูกต้อง ดำเนินไปในชาวสิงหลด้วยภาษาสิงหล ท่านจึงเดินทางไปประเทศลังกานั้นศึกษาคัมภีร์อรรถกถาดังกล่าวแล้วปริวรรตเป็นภาษามคธ การปริวรรตนั้นจะก่อให้เกิดประโยชน์แก่อกุลแก่ชาวโลกทั้งปวง

ครั้นพระเรวตะเถระกล่าวดังนี้ ท่านก็มีใจเลื่อมใสแล้วจึงเดินทางออกจากชมพูทวีปมาสู่เกาะลังกานี้ในรัชสมัยของพระเจ้ามหายานาม (พ.ศ. ๙๕๓-๙๕๔) ท่านมาถึงสำนักมหายานามอันเป็นที่พำนักของสัตบุรุษทั้งหมด ได้ไปสู่เรือนกรรมฐานที่เรียกชื่อว่า ปธานชะระ สดับคัมภีร์อรรถกถาที่จารึกด้วยภาษาสิงหลและเถรวาททั้งหมดจากพระสังฆปาละแล้วตัดสินใจว่า คัมภีร์นี้เป็นพุทธานุภาพโดยแท้ หลังจากนั้นได้ประชุมสงฆ์ในวัดมหายานามนั้น แล้วขอไปลานพระไตรปิฎกเพื่อประพันธ์คัมภีร์อรรถกถา พระสงฆ์ต้องการจะทดสอบ จึงให้คาถา ๒ บทแล้วกล่าวว่าจงแสดงความสามารถของท่านเถิด พวกเราเห็นความสามารถแล้วจะให้ไปลานพระไตรปิฎก

ท่านประมวลพระไตรปิฎกพร้อมด้วยคัมภีร์อรรถกถาได้โดยสังเขปแล้ว ได้ประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคขึ้น หลังจากนั้นท่านได้ประชุมสงฆ์ผู้เชี่ยวชาญปริยัติธรรมแล้วให้อ่านตรวจสอบคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นใกล้ต้นมหาโพธิ์[ที่พระนางสังฆมิตตาเถรีปลูกไว้] เทวดาต้องการจะประกาศให้มหาชนทราบความเฉลียวฉลาดของท่านจึงปิดบังฉบับไปลานไว้ ท่านจึงได้ประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นสองถึงสามหน ในเวลานำฉบับไปลานมาอ่านครั้งที่สาม เทวดาได้วางฉบับไปลานอีกสองฉบับอื่นไว้ ต่อเมื่อเหล่าภิกษุได้อ่านตรวจสอบก็พบว่าฉบับไปลานทั้งสามฉบับนั้นเหมือนกันทั้งหมดโดยศัพท์ โดยเนื้อความ หรือโดยลำดับก่อนและหลังปราศจากความผิดพลาดในทั้งสามฉบับโดยเถรวาท โดยพระบาลี หรือโดยบทพยัญชนะ

ในครั้งนั้น ภิกษุสงฆ์ปลาบปลื้มยินดียิ่งแล้ว ได้ป่าวประกาศไปว่า ภิกษุนี้คือพระศรีอารยโดยแน่แท้ เมื่อกล่าวเช่นนี้หลายหนแล้ว ได้มอบใบลานพระไตรปิฎกพร้อมทั้งคัมภีร์อรรถกถา ท่านพักอยู่ที่หอพระไตรที่เจียบสงัดห่างไกลผู้คนได้ปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมดที่จารึกด้วยภาษาสิงหลเป็นภาษามคธที่จัดเป็นมูลภาษา (ภาษาดั้งเดิม) คัมภีร์อรรถกถาดังกล่าวอำนวยประโยชน์แก่วงศ์ชาวโลกทุกชาติภาษา อาจารย์ฝ่ายเถรวาททั้งหมดน้อมรับคัมภีร์อรรถกถานั้นเหมือนพระบาลี ลำดับนั้น เมื่อท่านกระทำหน้าที่ซึ่งควรกระทำสำเร็จแล้ว ได้กลับไปสู่ชมพูทวีปเพื่อนมัสการตันพระศรีมหาโพธิ์”

ประวัติของพระพุทฺธโฆสจารย์ยังพบในคัมภีร์อีกฉบับหนึ่ง ชื่อว่า พุทฺธโฆสูปัตติกถา กล่าวถึงประวัติของพระพุทฺธโฆสจารย์โดยอาศัยข้อความจากคัมภีร์มหาวงศ์เป็นหลัก แต่เพิ่มเติมรายละเอียดบางส่วนเข้าไป คัมภีร์นั้นระบุว่า

ท่านแต่งคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค ๓ ฉบับในคืนเดียว โดยเทวดาซ่อนฉบับแรกไว้ ท่านจึงเขียนฉบับที่ ๒ เทวดาก็ซ่อนไว้อีก ท่านจึงได้เขียนฉบับที่ ๓

แต่บทความเรื่องวิสุทฺธิมรรคนิทานกถา (หน้า ๕๙๒) แสดงความเห็นว่ ข้อความในคัมภีร์มหาวงศ์และพุทฺธโฆสูปัตติกถาคงเป็นคำสรรเสริญผู้แต่งที่อนุชนได้สร้างขึ้น เพราะพระพุทฺธโฆสจารย์กล่าวไว้ในนิคมคาถาของอรรถกถาพระวินัยชื่อสมันตปาสาทิกา (เล่ม ๓ หน้า ๕๗๒) ว่า ท่านใช้เวลาแต่งคัมภีร์นั้นที่มีจำนวนหน้าตามฉบับฉัฎฐสังคีติ ๑,๓๕๘ หน้า เป็นเวลา ๑ ปี แต่คัมภีร์วิสุทฺธิมรรคมีจำนวนหน้าตามฉบับฉัฎฐสังคีติ ๗๒๔ หน้า นับได้ราวครึ่งหนึ่งของสมันตปาสาทิกา จึงควรใช้เวลาแต่งราว ๕-๖ เดือน

ประวัติที่กล่าวว่าพระพุทฺธโฆสจารย์เป็นชาวอินเดียมีบ้านเกิดอยู่ในตำบลพุทฺธคยานี้กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์ ดังที่นำมาอ้างไว้ข้างต้น แต่บทความเรื่องวิสุทฺธิมรรคนิทานกถา (หน้า ๕๗๑) กล่าวว่า

“ท่านเป็นชาวอินเดียได้ เกิดในสกุลพราหมณ์ที่หมู่บ้านไชนกยุง (โมรันทะ) ต่อมาได้ศึกษาเล่าเรียนไตรเพทและศิลปวิทยาทั้งหมดจนแตกฉานเชี่ยวชาญ ได้สดับตรับฟังพุทฺธธรรมแล้วต้องการศึกษา จึงรับการบรรพชาและอุปสมบทในสำนักของหมู่ภิกษุอันมีพระเรวตะเป็นประธานผู้อยู่ในฝ่ายสำนักมหาวีร ๓ วัดเถรวาทแห่งหนึ่งในอินเดียทางตอนใต้แล้วได้ศึกษา

เล่าเรียนพระไตรปิฎกจนเข้าใจชัดเจนว่า พุทธธรรมเป็นทางพ้นทุกข์อย่างแท้จริง อุปัชฌาย์และอาจารย์สอนธรรมของท่านรู้ชัดถึงกำลังปัญญาอันยิ่งยวดของท่านแล้ว ได้เล็งเห็นว่าท่านจักมีเกียรติคุณในพระศาสนาเหมือนเกียรติคุณของพระพุทธเจ้า จึงตั้งฉายานามว่า พระพุทธโฆสะ

ท่านศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกดังนี้แล้ว พำนักอยู่ที่เมืองท่ามยूरทูตะ (ปัจจุบันคือ มิลโปร = Mylapore) ใกล้กับเมืองมัทราส และในเมืองกัญจิปุระที่อยู่ในแคว้นโจพะ เป็นต้น (ปัจจุบันคือเมืองโคนซีเวอร์รัม หรือโคญจีเวอร์รัม = Conjeevaram, Congeevaram อยู่ห่างไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองมัทราสราว ๔๕ ไมล์ (๗๒ กม.)) ท่านได้ศึกษาคัมภีร์อรรถกถาอันธกะแล้วเห็นว่ายังไม่เพียงพอ จึงต้องการศึกษาคัมภีร์อรรถกถาที่จารึกด้วยภาษาสิงหล ได้เดินทางไปลังกาทวีป ในสมัยนั้นตรงกับรัชสมัยของพระเจ้ามahanam ผู้เลื่อมใสอุปัชฌาย์ภิกษุในนิกายอภยคีรีเป็นพิเศษ”

บทความเรื่องวิสุทธิมรรคนิทานกถาข้างต้นนั้นเห็นว่า พระพุทธโฆสอาจารย์มีบ้านเกิดอยู่ที่หมู่บ้านไขนกงูทางอินเดียใต้ โดยอ้างหลักฐาน ๒ ประการ คือ

๑. พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ในสมัยนั้นมักเป็นชาวอินเดียใต้ เช่น

๑.๑ **พระพุทธทตตะ** ผู้ประพันธ์อรรถกถาพุทธวงศ์ อภิธัมมวาทาร รูปารูปวิภาค วินยวินิจจย และอุตตรวินิจจย เป็นชาวทมิฬ มีชีวิตในยุคเดียวกับพระพุทธโฆสอาจารย์ แต่มีอายุมากกว่าเล็กน้อย เกิดที่เมืองอูรคปุระ ปัจจุบันคือเมืองอุไรปุระ (Uraipur) แคว้นโจพะ (ในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกที่ โจทะ) ในอดีตแคว้นนี้มีเมืองหลวงซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองคานูล (Karnul)

๑.๒ **พระอนรุทระ** ผู้ประพันธ์คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ปรมัตถวินิจจย และนามรูปปริจเฉท เป็นชาวอินเดียใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจพะ เมืองท่ากาเวรีนี้มีชื่อเรียกว่า กาวีร์ปฏฺญนะ บ้าง กาเวร์ปฏฺญนะ บ้าง ปัจจุบันก็มีชื่อเรียกว่า กาเวรี (Kaveri) เหมือนเดิม เมืองนี้อยู่ติดกับแม่น้ำกาเวรีที่ไหลมาจากภูเขาปัจฉิมฆาฏ บางมติกกล่าวว่าไหลมาจากภูเขากรคะ โดยไหลเป็นทางยาว ๔๕๗ ไมล์ผ่านไปถึงมหาสมุทรพังคลา เมืองท่าที่ตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำนี้ มีหลายเมือง คือ ฉิรังคปฏฺม ตันโซ และจินนาพลี

๑.๓ พระธรรมปาละ ผู้ประพันธ์คัมภีร์อุทานอรรถกถาชื่อปรมัตถทีปนีและฎีกาของวิสุทธิมรรคเป็นต้น เป็นชาวเมืองกัญจิปุระ (บางแห่งใช้เป็นกัญจิปุระ) เมืองหลวงของอาณาจักรปัลลวะของทมิฬในอินเดียใต้

๒. มีหลักฐานที่พระพุทธโฆसाจารย์กล่าวว่าท่านเคยพำนักอยู่ที่อินเดียใต้ กล่าวคือในคำลงท้ายของอรรถกถาอังคุตตรนิกายชื่อ มโนรธปุรณิ กล่าวว่า

“ท่านเคยพำนักอยู่ร่วมกับพระโชติปาละที่เมืองกัญจิปุระเป็นต้น”

และในคำลงท้ายของอรรถกถามัชฌิมนิกายชื่อปปัญจสูทนีกล่าวว่า

“ท่านเคยพำนักอยู่ร่วมกับเคยพำนักอยู่กับพระพุทธมิตตะที่เมืองท่ามยूरทูตะ”

มิได้กล่าวถึงการอยู่ใกล้หมู่บ้านต้นพระศรีมหาโพธิ์แต่อย่างใด

๓. ในคำลงท้ายของคัมภีร์วิสุทธิมรรคพบบทว่า โมรณฺทเชฏฺฐกวดตฺตพฺเพน (ผู้ควรกล่าวว่าเกิดในหมู่บ้านไชนกยฺง) นักโบราณคดีได้สืบค้นหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่า หมู่บ้านไชนกยฺงนี้อยู่ในแคว้นคุนตาทางอินเดียใต้ ปัจจุบันยังมีโบราณวัตถุทางพระพุทธศาสนาเหลืออยู่จำนวนมาก แต่แยกออกเป็นสองแห่งมีชื่อเรียกเป็นภาษาเตลคู่ว่า โกตเนมลิปรี และคุนทลปัลลิลีอยู่ห่างจากเมืองอมรวดี ๕๘ ไมล์ ไกลจากสถานที่ชื่อนาครชุนโกณทะ ๕๑ ไมล์ โดยคำว่า เนมลิแปลว่า “นกยฺง” ส่วนคำว่า คุนทล แปลว่า “ไข่” (คำว่า คุนทล ใน คุนทลปัลลิลี มาจากศัพท์เดิมว่า คุนทล) สถานที่เหล่านั้นก็คืออดีตหมู่บ้านไชนกยฺงนั่นเอง

บทว่า โมรณฺทเชฏฺฐก ใน โมรณฺทเชฏฺฐกวดตฺตพฺเพน (ผู้ควรกล่าวว่าเกิดในหมู่บ้านไชนกยฺง) มีศัพท์เดิมมาจาก โมร (นกยฺง) + อณฺท (ไข่) + เชฏ (หมู่บ้าน) + ก (เกิด) โดย เชฏ เป็นคำสันสกฤตแปลว่า “หมู่บ้าน, กระต่อม และเมืองเล็ก” ในปัจจุบันทางอินเดียใต้ยังเรียกหมู่บ้านว่า เชต ซึ่งใกล้เคียงกับ เชฏ ในบทความเรื่องวิสุทธิมรรคที่ท่านกถาณันได้สันนิษฐานว่า พระพุทธโฆसाจารย์มิได้เขียนบทนี้ไว้ด้วยตนเอง เพราะถ้าท่านเขียนเองก็ควรใช้เป็นคำบาลีทั่วไปว่า โมรณฺทชาเตน (ผู้เกิดในหมู่บ้านไชนกยฺง) และบทนี้ก็ไม่พบในคำลงท้ายของคัมภีร์อรรถกถาที่ท่านแต่งไว้ แต่พบในคำลงท้ายของวิสุทธิมรรคเท่านั้น อีกทั้งยังเป็นคุณศัพท์ที่ไม่อยู่ร่วมกับคุณศัพท์อื่นที่อยู่หน้าบทวิเสสยะ แต่เขียนไว้ท้ายบทวิเสสยะ จึงน่าจะเป็นพระเถระรูปหนึ่งที่รู้ประวัติของท่านเป็นอย่างดีได้ประกอบไว้เพื่อให้อนุชนทราบถึงกำเนิดของท่าน

๔. มีหลักฐานว่าพระพุทโธศาจารย์เข้าใจภาษาเตลคูที่ใช้แต่งอรรถกถาอันธกะในแคว้นอันธกะทางอินเดียใต้ และรู้จักลักษณะการสร้างบ้านที่ใช้ในแคว้นดังกล่าว ทำให้อนุมานรู้ว่าท่านเป็นชาวอินเดียใต้ ดังข้อความในอรรถกถาพระวินัยชื้อสมันตปาสาทิกาวา

ยํ ปน อนนฺทกฺขจกถายํ “อปฺริกฺขิตเต ปมุเช อนาปตฺติตฺติ ภูมิมิํ วินา ชคตฺติยา ปมุขํ สนฺธาย กถินนํ”ติ วุตฺตํ, ตํ อนนฺทกรฺกฺเข ปาณฺเฏกฺกสนฺนิเวสา เอกจฺจนฺนา คพฺภปาปิโย สนฺธาย วุตฺตํ.”

“อนึ่ง คำใดที่กล่าวไว้ในอรรถกถาอันธกะว่า ‘คำว่า ในหน้ามุขที่ไม่ได้กั้น เป็นอนาปัตติกล่าวไว้โดยระบุถึงหน้ามุขบนพื้นนอกจากพื้นดิน’ คำนั้นกล่าวหมายถึงห้องแถวที่มีหลังคาอันเดียวกัน ซึ่งสร้างไว้เป็นสัดส่วนต่างหากในแคว้นอันธกะ”

๕. มีหลักฐานว่าท่านเข้าใจธรรมเนียมการนุ่งผ้าของสตรีชาวโจพะ จึงทำให้ทราบว่าท่านน่าจะเป็นชาวอินเดียใต้ ดังข้อความในคัมภีร์กัณฑ์ชาตรีว่า

ตตฺถ หตฺถิโสณฺทกํ นาม นาภิมูลโต หตฺถิโสณฺทสฺสจฺจนํ โอลมพฺกํ กตฺวา นีวตฺถํ โจพิกอิตฺถินํ นีวาสนํ วีย.^๑

“ในเรื่องนั้น ขึ้นชื่อว่า หัตถิโสณทกะ (การนุ่งเหมือนวงช้าง) เป็นเหมือนการนุ่งผ้าของสตรีชาวแคว้นโจพะที่นุ่งผ้าโดยทำให้ผ้ารูปเหมือนวงช้างห้อยลงจากโคนสะดือ”

ในคำนำของคัมภีร์วิสุทธิมรรคนิสสัย ฉบับฉันทะรังสีติ และวิสุทธิมรรคนิทานกถา ตั้งข้อสังเกตข้อความในคัมภีร์มหาวงศ์ข้างต้น ดังนี้

๑. คัมภีร์มหาวงศ์ แบ่งออกเป็น ๒ ภาค ตามฉบับโรมันที่ชำระโดย ศ.วิลเลียม ไกเกอร์ (Wilhelm Geiger) ภาคแรกเริ่มตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑ ถึงปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๕๐ ส่วน ภาคที่ ๒ เริ่มตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๕๑ เป็นต้นไป ภาคแรกนั้นแต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ โดยพระมหานามแห่งวัดมหาปริเวณะ หลังจากการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าธาตุเสนะ (พ.ศ. ๑๐๐๒-๑๐๒๐) ส่วนภาคที่ ๒ เป็นข้อความที่แต่งสืบทอดกันต่อมา โดยเริ่มตั้งแต่พระธรรมกิติ

๑ วิ.ภิกฺขุณี.อ. ๒/๒๖๗

๒ กงฺขา. หน้า ๓๒๒

แต่งในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๒ (พ.ศ. ๑๗๗๙-๑๘๑๑) ดังนั้น ข้อความที่เกี่ยวกับ พระพุทธโฆสจารย์จึงน่าจะเป็นการแต่งจากตำนานที่ได้ยืกันต่อมา มิใช่แต่งในสมัยที่ท่านมีชีวิตอยู่จริงๆ

๒. คัมภีร์ญาโณทัยที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาทา ๒๒๕) ว่าเป็นผลงานของพระพุทธโฆสจารย์นั้น บัดนี้ได้สาบสูญไปเป็นเวลานานแล้ว แต่ในหนังสือมหาวิสุตารามศาสนวงศ์ (หน้า ๖) ท่านผู้แต่งคือพระเกลสาแสดงความเห็นว่า คัมภีร์ญาโณทัยก็คือคัมภีร์มิลินทปัญหานั่นเอง โดยญาโณทัยแปลตามศัพท์ว่า “คัมภีร์ที่พัฒนาปัญญาให้เจริญยิ่งขึ้น” ท่านอ้างคำนำของมิลินทปัญหา ฉบับสิงหล ซึ่งพระอานันทเมตเตยยะ อัครมหาบัณฑิต ปราชญ์แห่งลังกา เป็นผู้เขียนว่า คัมภีร์ญาโณทัยที่ปรากฏว่าเป็นผลงานของพระพุทธโฆสจารย์ ก็คือคัมภีร์มิลินทปัญหา อีกทั้งได้อ้างข้อความจากคัมภีร์มิลินทปัญหากฎีกา (หน้า ๓๗๑ ฉบับสิงหล) ที่แต่งโดยพระสิงหลชื่อพระติปิฏกจุฬากษยะ ซึ่งกล่าวว่าพระพุทธโฆสจารย์เป็นผู้จารึกคำของพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสนที่ได้สดับต่อๆ กันมา และเป็นผู้เขียนคาถาเริ่มต้นคัมภีร์มิลินทปัญหา ๕ บท ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อิม่า ปญจ คาทา เกน กตาทิ โจทนา ภทนต์พุทธโฆสจจริเยน กตาทิ ปริหาโร. น เกวลं ปญจ คาทาว, เถรรราชวเจเนปิ อญญํ ปุพฺพปรรวจนมปิ เตเน วุตตํ.

“ถามว่า : ใครแต่งคาถา ๕ บทเหล่านี้

ตอบว่า : ท่านพระพุทธโฆสจารย์แต่งไว้

ไม่เพียงคาถา ๕ บทอย่างเดียวเท่านั้น แม้คำก่อนและหลังอื่นในคำของพระเถระและพระราชา ก็เป็นคำที่ท่านกล่าวไว้”

๓. คัมภีร์อัฐสาลินีที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาทา ๒๒๕) นั้น คงเป็นการปรารภเขียนเค้าโครงของอัฐสาลินี เพราะคัมภีร์อัฐสาลินีที่พบในปัจจุบันเป็นฉบับที่แต่งในลังกา เนื่องด้วยท่านผู้แต่งอ้างถึงคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคไว้ในคาถาเริ่มต้นคัมภีร์ อีกทั้งอ้างถึงข้อความจากคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคและสมันตปาสาทิกาไว้หลายแห่ง ท่านจึงแต่งคัมภีร์อัฐสาลินีไว้หลังจากที่แต่งคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคและสมันตปาสาทิกาเมื่อพำนักอยู่ที่ลังกาทวีปเป็นเวลานานแล้ว

๔. คัมภีร์ปริตตฎฐกถาที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาทา ๒๒๖) คงจะ

เป็นอรรถกถาย่อของพระไตรปิฎก ซึ่งก็คือขุททกปาฐอรรถกถานั้นเอง อนึ่ง ในหนังสือมหา-
วิสูตรามศาสนวงศ์ (หน้า ๗) กล่าวว่าพระอานันทเมตเตยยะได้เคยกล่าวกับท่านผู้แต่งในขณะ
ไปศึกษาปริยัติธรรมที่ประเทศลังกาว่า คัมภีร์ปริตัญญูกถาก็คือขุททกปาฐอรรถกถา แต่หนังสือ
The Pali Literature of Ceylon (หน้า ๘๑) กล่าวว่า เป็นอรรถกถาย่ออีกฉบับหนึ่ง ความ
เห็นนี้ไม่น่าจะถูกต้อง เพราะไม่มีคัมภีร์อรรถกถาย่อดังกล่าวปรากฏในวรรณกรรมบาลี

๕. ข้อความที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาทา ๒๔๖) ว่า พระพุทธโฆสะ-
จารย์ได้เดินทางกลับชมพูทวีปเพื่อนมัสการตันพระศรีมหาโพธิ์ไม่สอดคล้องกับประวัติของท่าน
ที่กล่าวไว้ก่อนว่าเกิดในหมู่บ้านใกล้ตันพระศรีมหาโพธิ์ และเป็นผู้ที่พระเวรตะส่งไปลังกาทวีป
เพื่อปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถาเป็นภาษาบาลี เพราะที่จริงแล้วควรกล่าวว่าหลักสำคัญที่ท่าน
เดินทางกลับชมพูทวีปโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อเผยแผ่พระศาสนาด้วยการนำคัมภีร์อรรถกถาฉบับ
ใหม่ที่ได้ปริวรรตแล้วกลับภูมิลำเนาเดิม ไม่ใช่เพื่อนมัสการตันพระศรีมหาโพธิ์

ขอกล่าวถึงประวัติของพระเจ้ามahanามที่ปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์โดยย่อ กล่าวคือ
ในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาทา ๒๐๙-๑๑) กล่าวว่า มเหสีของพระเจ้าอุปติสสะที่ ๒
บังเกิดความเสนาหาในพระอนุชาชื่อว่าเจ้าชายมahanามซึ่งออกผนวชเป็นพระภิกษุอยู่ ได้ใช้ดาบ
ปลงพระชนม์พระเจ้าอยู่หัว ฝ่ายเจ้าชายมahanามทรงหวาดกลัวราชภัยจึงลาลึกหาออกมานครอง
เรือนเป็นกษัตริย์แล้วโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนามเหสีที่ปลงพระชนม์พระเชษฐาขึ้นเป็นพระมเหสี
พระองค์เป็นกษัตริย์สิงหลที่ครองราชย์ใน พ.ศ. ๙๕๓-๗๕ โดยนับตามลำดับการครองราชย์
ของกษัตริย์สิงหลดังที่กล่าวไว้ในหนังสือ The Pali Literature of Ceylon (หน้า ๘๑) แต่นัก
วิชาการตะวันตกเห็นว่าพระองค์น่าจะครองราชย์ในระหว่าง พ.ศ. ๙๔๑-๖๔

คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธโฆसाจารย์ประพันธ์โดยปริวรรตจากคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับสิงหล มี ๑๓ ฉบับ ดังนี้

ลำดับ	ชื่อคัมภีร์	ประเภท	ผู้อาราธนา
๑	สมันตปาสาทิกา	อธิบายพระวินัยปิฎก	พระพุทธสิริ
๒	สุมังคลวิลาสินี	อธิบายทีฆนิกาย	พระทาสฏานาคะ
๓	ปปัญจสูทนี	อธิบายมัชฌิมนิกาย	พระพุทธมิตตะ
๔	สารัตถปกาสินี	อธิบายสังยุตตนิกาย	พระโชติपालะ
๕	มโนรธปุรณี	อธิบายอังคุตตรนิกาย	พระโชติपालะ
๖	อรรถกถาธรรมบท	อธิบายธรรมบท	พระกุมารกัสสปะ
๗	ปรมัตถโชติกา	อธิบายขุททกปาฐะ	-
๘	ปรมัตถโชติกา	อธิบายสุตตนิบาต	-
๙	กัณฑาวิตรณี	อธิบายมาติกา	พระโสณะ
๑๐	อัฐฐสาสินี	อธิบายธรรมสังคณี	พระพุทธโฆสะ
๑๑	สัมโมหวิโนทนี	อธิบายวิภังค์	พระพุทธโฆสะ
๑๒	ปัญจปกรณ์	อธิบายพระอภิธรรม ๕ ปกรณ์	-
๑๓	อรรถกถาชาดก	อธิบายชาดก	พระอัทธทัสสี
			พระพุทธมิตตะ
			พระพุทธทေး

อนึ่ง พระพุทธโฆสะผู้อารธนาให้แต่งคัมภีร์อัฐสาลินีและสัมโมหวิโนทนี คงจะเป็น พระจุฬพุทธโฆสะ (พระพุทธโฆสะน้อย) ผู้แต่งคัมภีร์โสตถกัมมทานิทาน ท่านเป็นปราชญ์จาก สำนักมหาวิหาร เมืองอนุราชปuri ประเทศลังกา

ในหนังสือมหาวิสูตรารามนิกายศาสนวงศ์ (หน้า ๓๒) กล่าวถึงผลงานอีกฉบับหนึ่งของ พระพุทธโฆสะจารย์ว่า

“ท่านยังประพันธ์คัมภีร์กาพย์สันสกฤตชื่อปัทมจัทมณีนีคือคาถาที่เปรียบเสมือนแก้ว ยอดมงกุฏ โดยพระเกลสาสะได้อ้างตำราประวัติวรรณคดีสันสกฤตที่เขียนด้วยภาษาสิงหลและ คำนำภาษาสิงหลของปัทมจัทมณีนีว่าได้ระบุผู้แต่งว่าเป็นพระพุทธโฆสะจารย์”

คัมภีร์ดังกล่าวเป็นเรื่องพุทธวงศ์โดยเริ่มตั้งแต่การประสูติจนถึงการตรัสรู้ของพระสัมมาสัมโพธิญาณของเจ้าชายสิทธัตถะ แบ่งออกเป็น ๑๐ กัณฑ์ มีโคลก ๖๔๐ บท เนื้อเรื่องของคัมภีร์ นี้ไม่เหมือนกับพุทธประวัติของอัสวโหมษและลลิตวิสตระที่แต่งตามความเชื่อของมหายาน แต่เป็น ตำราที่แต่งตามความเชื่อของเถรวาทโดยสอดคล้องกับพระไตรปิฎกและอรรถกถาทั้งหมด คัมภีร์ นี้มีเพียงฉบับที่จัดพิมพ์ด้วยอักษรสิงหลจำนวน ๖๙ หน้า ในคำลงท้ายของทุกกัณฑ์มีข้อความ ที่ระบุถึงท่านผู้แต่ง เช่น ในกัณฑ์ที่ ๑ มีข้อความว่า

อิติ ศรีพุทธโฆษาจารย์วิริจิต ปัทมจัทมณีนามนิ มหาภาวเย สิทธารถจริเต ปรมะ สรุตะ.

“จบ กัณฑ์ที่ ๑ ในมหาภาวเยชื่อปัทมจัทมณีนี ซึ่งแสดงความประพฤติของเจ้าชาย สิทธารถ อันพระพุทธโฆษาจารย์ผู้ทรงสิริได้รจนเอาไว้”

นอกจากนั้น ในหนังสือมหาวิสูตรารามนิกายศาสนวงศ์ (หน้า ๒๙-๓๑) ได้นำคาถา ๓๕ บทที่เป็นคำลงท้ายของคัมภีร์อรรถกถาชาดกมากล่าวไว้ ที่จริงแล้วคาถาเหล่านั้นไม่ปรากฏใน ฉบับสิงหลและฉบับฉัฐสาลินี คงเป็นเพราะท่านผู้ชำระคิดว่าเป็นคาถาที่พบในคำลงท้ายของ อรรถกถาชาดกเท่านั้น ไม่ปรากฏในคำลงท้ายของอรรถกถาฉบับอื่น จึงอาจเป็นคาถาที่อนุชน ได้เพิ่มเติมขึ้นในภายหลัง เพราะถ้าเป็นคำของพระพุทธโฆสะจารย์ก็ควรมีกล่าวไว้ในทุกคัมภีร์ที่ ท่านแต่ง อย่างไรก็ตาม ฉบับโรมันที่ชำระโดยอาศัยฉบับที่จัดพิมพ์แล้วและฉบับโบราณของ สิงหลได้ตีพิมพ์คาถาเหล่านั้นไว้

ข้าพเจ้าผู้เขียนบทความนี้คิดว่าคาถาดังกล่าวเป็นวรรณกรรมบาลีที่ทรงคุณค่า ไม่ควรปล่อยให้สูญหายไปตามกาลเวลา จึงนำมาบันทึกไว้ในที่นี้และแปลเป็นภาษาไทยทั้งหมดเพื่อแสดงนันทะอันประเสริฐของพระอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่ในตอนท้ายของบทความ ดังนี้

๑. ชาตีกุชาติวตตสฺส สุธาตสฺส มหสิโน
ชาตโย ทิปยนตสฺส ชาทกตตสฺส วณฺณนา.
๒. อารทฺธา ยา มยา โลเก ธมฺมาโลกสฺส ภูริโน
ปณฺญาจกฺขปการสฺส อิจฺจนฺเตน จิรฺภูจิติ.

“ข้าพเจ้าผู้ปรารภความดำรงมั่นตลอดกาลนานแห่งศาสนาของพระ
สุคตผู้มีจักขุ ๕ ประการ ผู้ทรงปัญญามีธรรมเป็นแสงสว่าง ได้ปรารภ
คัมภีร์อธิบายความของชาตก ที่แสดงชาติจำนวนมากของพระพุทธเจ้า
ผู้ประสูติดีแล้ว ผู้พ้นไปจากชาติทุกข์แล้ว”

๓. สา เอสา วิสติสฺต- ภาณวาราย ตนฺติยา
วิหาเรสุ วิหารินํ ภิกฺขุณํ รติวฑฺฒนํ.

“คัมภีร์อธิบายมีคั่นละ ๑๒๐ ภาณวาร ย่อมยังความเพลิดเพลินใจให้
เจริญแก่เหล่าภิกษุผู้พำนักอยู่ในวัดทั้งหลาย”

๔. อิมินา ปุณฺณกมฺเมเน อิโตหํ ทฺฤติเย ภเว
อุปฺปชฺชิตฺวา สุรราวเส สุนฺทเร ตฺฤติเต ปุเร.
๕. เมตฺเตยฺยโลกนาถสฺส สุนฺนโต ธมฺมเทสนํ
เตน สทฺธิ จิรํ กาลํ วินฺทฺนโต มหตี สิริ.
๖. พุทฺเธ ชาเต มหาสฺตเต รมฺเม เกตุมตีปุเร
วิปฺปวฺเส ชนิตฺวาน ติเหตฺตฺถุสฺสทฺธิโก.
๗. จีวรํ ปิณฺฑปาทมฺจ อนคฺฆํ วิปฺลํ วรํ
เสนาสนํ จ เกสชฺชํ ทตฺวา ตสฺส มหสิโน.

๘. สาสนะ ปพพชิตวาน โซเตนุโต ตมนุตตริ
 อิทธิมา สติมา สมมา ธาเรนโต ปิฎกุตตย.
 ๙. พุยาโกโต เตน พุทโธย เหลสตีติ อนาคต
 อุปปนุปปนพุธานัน ทานัน ทตวาน เตหิปี.

“ด้วยการบำเพ็ญบุญนี้ ในภพที่สองจากภพนี้ไป ขอข้าพเจ้าจงอุบัติ
 เกิดในสวรรค์ชั้นดุสิตทั้งดงาม ได้สดับพระธรรมเทศนาของพระโพธิสัตว์ผู้
 เป็นที่พึ่งของโลกพระนามว่าเมตไตรย ได้รับสิริอันยิ่งใหญ่ชั่วกาลนาน
 พร้อมกับพระองค์

เมื่อพระพุทธเจ้าเป็นผู้บุคคลยิ่งใหญ่เสด็จอุบัติขึ้นแล้ว ขอข้าพเจ้าจะมี
 ปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓ บังเกิดในสกุลพราหมณ์ในเมืองเกตุมดีที่นารีนรมย์ ได้
 ถวายจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ กับทั้งศิลาณเภสัชอันทรงค่าประเสริฐยิ่งแก่
 พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ได้ออกบวชในพระศาสนาประกาศพระศาสนานั้น
 ให้รุ่งเรือง เป็นผู้ทรงฤทธิ์ มีสติ ทรงพระไตรปิฎกไว้เป็นอย่างดี ได้รับ
 พยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นว่า บุคคลผู้นี้จักเป็นพระพุทธเจ้าใน
 อนาคต ครั้นถวายทานแก่พระพุทธเจ้าผู้ทรงอุบัติขึ้นแล้วๆ ก็ย่อมได้รับ
 พยากรณ์จากพระพุทธเจ้าเหล่านั้น”

๑๐. สัสสเร สัสสนโต จ กปปรุกโขว ปาณิน
 อิจฺฉิตฺติจฺฉิตฺตมนฺนาทึ ททํ จิตฺตสมาหิต.
 ๑๑. สีสเนกขมมปณฺณาทึ ปุเรตฺวา สพฺพปารมี
 ปารมีสิขริ ปตฺวา พุทฺโธ หุตฺวา อนุตฺตโร.
 ๑๒. เทเสตฺวา มธฺรุ ธมฺม ชนฺตุนํ สิวมาวหํ
 สพฺพํ สเทวํ โลกํ พุรฺหา สํสารพฺพณนา
 โมจยิตฺวา วริ เขมํ ปาปฺเณยฺยํ สิวํ ปทํ.

“อนึ่ง ข้าพเจ้าผู้ท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ จงเป็นผู้มีใจตั้งมั่น ให้ข่าว
 เป็นต้น ทุกอย่างทีเหล่าสัตว์ต้องการ เปรียบดังต้นกล้วยพฤษ์ ได้บำเพ็ญ

บารมีทั้งปวงมีศีล เนกขัมมะ และปัญญาเป็นต้นแล้วบรรลุถึงที่สุดของบารมี
เป็นพระพุทธเจ้าผู้ยอดเยี่ยม ได้แสดงธรรมอันไพเราะนำความเกษมมาให้
แก่เหล่าสัตว์ ปลดปล่อยชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกทั้งหมดจากเครื่องผูกมัด
แห่งสงสารอันใหญ่หลวง พึงบรรลุนิพพานที่เป็นแดนเกษมสถานดีอันประเสริฐ”

๑๓. ปุณณนาเนน ปโปมิ นิพพุตี ยาว ตาวหิ
อุปปชเชยฺย กุเล สุทุเธ สทุเธ อทุธเณ มหัทธเน.

“ด้วยบุญนี้ ตราบเท่าที่ข้าพเจ้าได้บรรลุนิพพาน จงอุบัติเกิดในสกุลอัน
หมดจด มีศรัทธา มั่งคั่งมีทรัพย์มาก”

๑๔. อเสสเทสภาสาสู กลาสู สกลาสู จ
กุสโล โลกปณฺธิจฺเจ จณฺชนิมมทุทเนสฺ จ.

“จงเป็นผู้ที่ฉลาดหลักแหลมในภาษาถิ่นทั้งหมด ในศิลปศาสตร์ทั้งสิ้น
ในความรอบรู้ทางโลก และการกำราบคนพาล”

๑๕. ปิฏฺเฐสุ จ เวทสุ เนกพยากรเณสุ จ
ตฤภาทีสุ ปณณเณสุ สตุเณสุ จ วิสารโท.

“จงเป็นผู้แตกฉานในพระไตรปิฎก พระเวท คัมภีร์ไวยากรณ์จำนวน
มาก ตรรกศาสตร์เป็นต้น และคัมภีร์อื่น”

๑๖. กวี จาคมโกวิทอ ปรวาทปมทฺทโน
เอกสุตฺติโร เนก- สหสฺसानมปิ คนฺถโต.

“จงเป็นนักกวีผู้รอบรู้ปรีชาดี ข่มวาทีอื่นได้ สามารถทรงจำคัมภีร์
หลายพันเล่มได้ด้วยการฟังเพียงครั้งเดียว”

๑๗. คนฺธสตฺสสสมฺปิ สุตมตฺเตน ธารเย
อตฺถพฺยณฺชนโต จาปิ สหสฺสนยโตปิ จ.

“อีกทั้งทรงจำคัมภีร์แสนเล่มได้โดยศัพท์และอรรถ และโดยนัยหลาย
พันด้วยการฟังเท่านั้น”

๑๘. วสา สีหสุส ปกขิตต์ ยถา กณจนปาติยา
 สีลาเลเขว เม นิจจํ สพพ์ สุตํ น นาสเย.

“สิ่งที่ข้าพเจ้าได้สดับแล้วจงอย่าพินาศ เหมือนน้ำมันราชสีห์ที่ใส่ไว้ในถ้วยทอง หรือเหมือนสิ่งที่จารึกไว้บนแผ่นศิลา”

๑๙. มหิทธิโก มหาเตโช กตญญู กุสโล พลี
 ธิติมา ชาติสมบุโน ภเวยฺย ชาติชาติยํ.

“ขอข้าพเจ้าจงมีฤทธิ์มาก มีเดชมาก เป็นคนกตัญญู ฉลาดหลักแหลม โอ้อวดมอหรี มีใจหนักแน่น เพียบพร้อมด้วยชาติตระกูลในทุกๆ ชาติ”

๒๐. ปโรปิ มํ น หีเสยฺย น หีเสยฺยํ ปรมปิ วา
 อทณฺเฑน อสตุเถน ทเมยฺยํ สพฺพปาณิน.

“แม้ผู้อื่นจงอย่าเบียดเบียนข้าพเจ้าหรือข้าพเจ้าจงอย่าเบียดเบียนผู้อื่น จงฝึกมวลชนได้โดยปราศจากการลงทัณฑ์และอาชญา”

๒๑. กุทิมฺหิ ปาปมิตฺตํ จ น เสเวยฺยํ กุทาจนํ
 หิตจิตฺเตน สตุตํ ภณฺเวยฺยํ มรฺุํ คิริ.

“ข้าพเจ้าจงอย่าคบมิตรชั่วผู้มีความเห็นทรามในกาลไหนๆ จงกล่าวคำที่ไพเราะแก่เหล่าสัตว์ด้วยใจมุ่งประโยชน์เกื้อกูล”

๒๒. นิปุณํ ทุทฺทสํ ปณฺหํ เยน เกนจิ ปุจฺฉิตโต
 มุหุตฺเตน ปกาเสยฺยํ โตเสนโต สกลํ ปชํ.

“เมื่อข้าพเจ้ามีผู้ใดผู้หนึ่งถามปัญหาที่ละเอียดอ่อนเข้าใจยาก ฟังตอบแสดงได้โดยพลันทำให้ปวงชนปลาบปลื้มยินดี”

๒๓. อเตกจิณฺหาปิ เย โรคา เต มยา เปกฺขิตฺตกุชเณ
 นิสฺเสสา พยฺยปคฺจณฺตุ อุตฺตมฺปิณฺฑว โปกฺขเร.

“แม้โรคเหล่าใดที่รักษาไม่ได้ โรคทั้งหมดนั้นจงสาบสูญไปดังเช่นหยาดน้ำบนใบบัว ในขณะที่ข้าพเจ้าแลดูเท่านั้น”

๒๔. ทลิกสุตตมตตมปิ ยัม กิณจิ มม สนตกัม
ราชโจรปิยา สตตะตา อคคินา อุกเคน วา.

“สมบัติอย่างใดอย่างหนึ่งของข้าพเจ้า แม้เพียงด้ายชายผ้า จงอย่า
พินาศด้วยผู้ปกครองประเทศ โจร เหล่าสัตว์ผู้ไม่เป็นที่รัก ไฟ หรือน้ำ”

๒๕. น วินสสนตุ เม โมคา มา คยห ทุยห วุยหนตุ
โรคพยานนตรายา ตุ น ปโปปนตุ กทาจิ ม.

“ทรัพย์ของข้าพเจ้าจงอย่าวิบัติไป อย่าถูกผู้ปกครองประเทศ โจร
เหล่าสัตว์ผู้ไม่เป็นที่รักแย่งชิงไป อย่าถูกไฟเผาไหม้ อย่าถูกน้ำพัดไป ส่วน
โรคภัยไข้เจ็บจงอย่ามาถึงข้าพเจ้าในกาลไหนๆ”

๒๖. เทวา มนุสสา อสุรา คณพพา ยกขรภขสา
เตปิ มํ อนุรขหนตุ ภเว สัสรโต มม.

“เมื่อข้าพเจ้าท่องเที่ยวอยู่ในภพ เทวดา มนุษย์ อสุร คณธรรพ์ ยักษ์
และรากษสเหล่านั้นจงคุ้มครองข้าพเจ้า”

๒๗. อทินนํ ปรรทาร์ จ สุราปานํ วิหีสนํ
อสจจํ สปิเนนาปี น ภณเอยยํ กุทาจนํ

“ข้าพเจ้าพึงหลีกเลี่ยงสิ่งที่เจ้าของมิได้ให้ ภรรยาของผู้อื่น การดื่ม
สุรา และการเบียดเบียน จงอย่าพุดเท็จในกาลไหนๆ แม้ด้วยการฝัน”

๒๘. ปญฺจานนุตริยํ กมมํ ปญฺจทุจฺจริตมปิ จ
มนสาปี น จินฺเตยยํ สพฺพกาลํ อิตโต ปริ.

“ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าไม่พึงคิดทำอนันตริยกรรม ๕ และทุจริต ๕ แม้
ด้วยใจเป็นนิത്യ”

๒๙. น กรเอยยํ น กาเรยยํ น จินฺเตยยํ กุทาจนํ
ปาปกํ อณฺุมตฺตมปิ ตถา ทุกฺขํ จ ปาณินํ

“ข้าพเจ้าไม่พึงกระทำ พึงให้กระทำ หรือดำรงความชั่วแม้เพียงเล็กน้อย

ในกาลไหนๆ และไม่พึงกระทำ พึงให้กระทำ หรือดำริทุกข์แก่เหล่าสัตว์
เช่นเดียวกัน”

๓๐. นิลเย จ ตีรจนาเน เปเต อสุรโยนิย์
 ยัม จ ทุกขัม จ ตัม สัพพัม น มุเสยฺย กุทาจนัม

“ข้าพเจ้าไม่พึงได้รับทุกข์ทั้งปวงในนรก ตีรจนาเน เปต และกำเนิด
อสุรกายในกาลไหนๆ”

๓๑. ยานิ สิปปานิ โลกสุมี อณฺเฏญฺญานิ วิชฺชเร
 ตานิ สพฺพานิ สิปปานิ สยัม สิทธิภา ภวนตุ เม.

“ศิลปศาสตร์น้อยใหญ่เหล่าใดมีอยู่ในโลก ศิลปศาสตร์ทั้งมวลนั้น
จึงสำเร็จแก่ข้าพเจ้าได้เอง”

๓๒. ปุเรตฺวา โพธิสมฺภาเร พุทฺโธ เหลสฺส อนาคเต
 เทเสตฺวา ชนฺตุนํ ฌมมํ ปุริยิสฺสํ สิวํ ปทํ.

“ข้าพเจ้าได้บำเพ็ญบารมีโพธิสมภารแล้ว จักตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า
ในอนาคต ครั้นแสดงธรรมโปรดเหล่าสัตว์แล้ว จักยังนิพพานให้เต็ม”

๓๓. ปฏิสฺสนฺธิมานุสึ โภคา วาสนา ปิฎกตฺตये
 ทานสึลฺมยา ปณฺญา มม โหตุ ภวามเว.

“ทรัพย์ของมนุษย์ที่ปรากฏขึ้นในขณะปฏิสสนธิ ความคุ้นเคยในพระ-
ไตรปิฎก ปัญญาที่เกิดจากทานและศีล จงมีแก่ข้าพเจ้าในทุกๆ ชาติ”

๓๔. อเนน เม สพฺพภวามเวสุ
 ชาติสฺสโร สพฺพคฺกุญฺนูปนฺโน
 ธเนน ปุณฺณเณน กุเลน จาโก
 พุทฺโธ ภวิสฺสามิ อนาคเตสุ.

“ด้วยบุญนี้ของข้าพเจ้า ขอให้ข้าพเจ้าเป็นผู้ระลึกชาติได้ในภพน้อย
ภพใหญ่ทั้งปวง เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมทั้งมวล และเพียบพร้อมด้วย

ทรัพย์ บุญ และชาติตระกูล จักตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาล”

๓๕. สหุสาสีลาทิปญญาสิริธิติสติมา จากเมตตาทายาลู
 สนโต ทนโต สุจิตโต สกลวิคมโก ทสฺสเนยยาภิรุโป
 เตชสิทธิ จ ชาติสุสมมติ สุวโจ สุตฺสโรนฺตโมโค
 สหฺมโมเยว ตาณเ ภวตุ ภวามเว ปาปุณเ ยาว โพธิ.

“ขอข้าพเจ้าจงมีศรัทธา ศีลเป็นต้น ปัญญา สิริ ความหนักแน่น และ
 สติ มีการบริจาค เมตตา และเปี่ยมกรุณา เป็นผู้สงบ ผีกตณ มีใจงาม
 ปราศจากความชั่วทั้งมวล มีรูปงามน่าทัศนา เป็นผู้สำเร็จเดช มีปัญญา
 ระลึกชาติได้ สอนง่าย มีเสียงไพเราะ มีโภคทรัพย์นับไม่ถ้วน จงมีพระ
 สัทธรรมเป็นที่พึ่งในทุกชาติ ตราบจนได้บรรลุโพธิญาณ”

พระคันธสาราภังค์

โจโร ยถา สหุธิมุเข คหิโต
 สกมมุนา หลยติ พชฺฌเต จ
 เอวํ อยํ เปจฺจ ปชา ปรตถ
 สกมมุนา หลยติ พชฺฌเต จ.

บุ. เถว. ๒๖.๗๘๖.๓๓๖-๓๓๗

“โจรที่ถูกจับได้ในทางเข้าบ้าน ย่อมถูกฆ่าหรือจองจำด้วยกรรม
 ของตน ฉะนั้น เหล่าสัตว์สิ้นชีพแล้วย่อมถูกฆ่าหรือจองจำในโลกด้วย
 กรรมของตน ฉะนั้น”

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสตร์

ความเป็นมา

แม้พระบรมศาสดาจะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระธรรมวินัยซึ่งเป็นคำสั่งสอนของพระองค์ยังดำรงอยู่จนถึงปัจจุบันนี้ จึงกล่าวได้ว่าพระองค์ยังคงดำรงพระชนม์ชีพอยู่เพื่อโปรดเวไนยชนผู้ประพฤติดำตามคำสอน ทั้งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่อธิบายพระไตรปิฎก ซึ่งบูรพาจารย์รจนาไว้เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจความหมายอย่างถูกต้องก็มีอยู่ครบถ้วน นับว่าเป็นโชคดีของชาวพุทธที่มีคัมภีร์ทางศาสนาบริบูรณ์

โดยเหตุที่พระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกาจารึกด้วยภาษาบาลี คนในยุคนี้จึงไม่อาจเข้าใจความหมายได้ แม้ว่าในปัจจุบันจะมีคัมภีร์แปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว แต่ก็เป็นการแปลตามศัพท์เท่านั้น ไม่มีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรม ทำให้ผู้ที่ไม่มีความรู้ภาษาบาลีและพระอภิธรรมไม่อาจเข้าใจเนื้อหาได้อย่างถ่องแท้ ส่วนคัมภีร์ฎีกาแทบจะไม่มีแปลเป็นภาษาไทย

ดังนั้น การแปลและอธิบายคัมภีร์สำคัญทางศาสนาจึงเป็นศาสนกิจที่สำคัญมาก ทางวัดท่ามะโอได้ดำเนินการแปลคัมภีร์ครบ ๙ เล่มมีเนติติปริกัณฑ์เป็นต้นตั้งแต่ พ.ศ.๒๕๔๘ - ๒๕๕๔ บัดนี้ จะดำเนินการแปลและอธิบายคัมภีร์อีก ๑๒ เล่มตั้งแต่ พ.ศ.๒๕๕๔-๒๕๖๐

วัตถุประสงค์

- เพื่อการศึกษาค้นคว้าของพุทธศาสนิกชนทั่วไป
- เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้ทางพระพุทธศาสนา
- เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปที่อาจเกิดขึ้นจากการตีความผิดพลาด
- เพื่อสร้างมรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา
- เพื่อสร้างศาสนทายาทที่เพียบพร้อมทั้งด้านปริยัติและปฏิบัติ อันจะเป็นผู้สืบทอด

พระศาสนาสืบไป

วิธีดำเนินงาน

คณะศิษย์ของวัดท่ามะโอที่ได้ศึกษาบาลีใหญ่ และมีความเชี่ยวชาญพระอภิธรรมจะร่วมกันดำเนินงานเพื่อให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี โดยมีคณะกรรมการแปล ดังนี้

- พระคันธสาราภิวังศ์ (ธรรมมาจริยะ, อภิวังสะ, ป.ธ.๙, ดร.)
- พระมหาประวัติ ภาวนาจิตโต (ป.ธ. ๗)
- อาจารย์จำรูญ ธรรมดา (ป.ธ. ๕)
- อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ (ป.ธ. ๙)
- อาจารย์เวทย์ บรรณกรกุล (ป.ธ. ๙)
- อาจารย์บุญถนอม นพโสภณ (ป.ธ. ๗)

คณะกรรมการฝ่ายอุปถัมภ์ มีดังนี้

- คุณปราณี รัตนกุล	- คุณประสิทธิ์ศักดิ์ กลิ่นสุนทร
- คุณช่อพิภพ โอสธานุเคราะห์	- คุณเสริมสุข ปัทมสถาน
- คุณสุวรรณา เตชะวิบูลย์	- คุณสุภาภรณ์ ลิ้มปิสวัสดิ์
- คุณดรฤณี โตสมภาค	- คุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์

ระยะเวลา

ระยะเวลาในการแปลนั้น ใช้เวลา ๖ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๕๔-๒๕๖๐

งบประมาณ

จากการบริจาคโดยมีวัตถุประสงค์ของสาธุชนผู้ให้การสนับสนุนโครงการนี้

ประโยชน์ที่จะได้รับ

- ทำให้พุทธศาสนิกชนเข้าใจหลักธรรมอย่างถูกต้อง
- เป็นตำราค้นคว้าของผู้สนใจใฝ่รู้ในพระพุทธศาสนา
- ทำให้สัทธรรมปฏิบัติเสื่อมสูญไป

- ได้มรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา
- ได้ศาสนายาทที่เพียบพร้อมด้วยปริยัติและปฏิบัติในพระศาสนา

คัมภีร์ในโครงการ

คัมภีร์ที่สำคัญในการแปลและอธิบายในโครงการ ๑๒ คัมภีร์ คือ

๑. พาลาวตาร เป็นตำราเรียนบาลีใหญ่ที่เข้าใจได้ง่าย และไม่พิสดารมากนัก มี ๑๒๖ หน้า
๒. กังขาวิตรณ คัมภีร์อรรถกถาที่แต่งอธิบายวินัยของภิกษุและภิกษุณี มี ๔๑๔ หน้า
๓. สัมโมหวิโนทนี คัมภีร์อธิบายวิภังค์ของพระอภิธรรมปิฎก มี ๕๗๒ หน้า
๔. ปัญจกपर्ณ คัมภีร์อธิบายกถาวัตถุเป็นต้น ๕ คัมภีร์ของพระอภิธรรม-ปิฎก มี ๕๗๖ หน้า
๕. ปฏิสัมภิทามรรค คัมภีร์อธิบายวิปัสสนาญาณ ๑๖ และแนวทางในการบรรลุ ปฏิสัมภิทาญาณ ท่านพระสารีบุตรภาษิตไว้ นับ เข้าในพระ-สุตตันตปิฎก สภากภาษิต มี ๔๕๔ หน้า
๖. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา (เล่ม ๑) คัมภีร์อธิบายปฏิสัมภิทามรรค มี ๔๐๑ หน้า
๗. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา (เล่ม ๒) คัมภีร์อธิบายปฏิสัมภิทามรรค มี ๓๗๖ หน้า
๘. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาคันฐี คัมภีร์อธิบายปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา มี ๔๐๒ หน้า
๙. วิสุทธีมรรค (เล่ม ๑) มี ๔๑๓ หน้า
๑๐. วิสุทธีมรรค (เล่ม ๒) มี ๔๐๓ หน้า
๑๑. วิสุทธีมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑) มี ๕๑๕ หน้า
๑๒. วิสุทธีมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๒) มี ๕๙๑ หน้า

กามนุชา ชาลสยจณนา
ปมตตะ พนุธนาพทุธา
ชรามรณมเนวนุติ

ตณฺหาจ
มจฺจาว กุมินามุเข
วจฺโจ ชีรปโกว มาตรํ.

ขุ. อุ. ๒๕.๖๔.๒๐๖

“เหล่าสัตว์ผู้มีมิตมนเพราะกาม ถูกตาข่ายตักตักหาปกคลุมไว้ ถูก
เครื่องมุงคือตักตักหาปกปิดไว้ เป็นผู้ประมาทแล้ว ถูกเครื่องผูก[คือกามคุณ]
ผูกไว้แล้ว ย่อมไปสู่ชราและมรณะเหมือนปลาที่ปากไซ เหมือนลูกโคที่ยัง
กินนมเดินไปตามแม่โค ฉะนั้น”

กถามุข

๑. กงฺขํ ตริตุกามาปิ สจฺเจสุ ชนตา อัย
 นาลํ วิตรณตถาย โหติ सा येन तारिता.
๒. กงฺขาวิตารํ ตํ พุทฺธํ วนฺเท ฐมฺมญจ พุทฺธชํ
 ฐมฺมชญจ ตถา สงฺฆํ วิปฺปสนฺเนน เจตสา.
๓. มาติกาฏฺฐกถา ยา सा กงฺขาวิตรณีติ วิสฺสุตา
 วินฺเย สารคาหิณํ โสตุณฺญจ หิตาวหา.
๔. พุทฺธโฆเสน เถเรน กวิฏฺฐเจเน สฺมุจฺจिता
 สุปฺปสฺสตุถปสฺสตุเถเน ถิรฺสทสฺสสินา กตา.
๕. อตฺถพฺยาชฺชา กตา ตาย สาธิปฺปายา สนิจฺจยา
 ปุรา มรฺมมภาสาย ปุพฺพเกหฺยตฺถวิณฺญมิ.
๖. นาราเธนฺติ หิตํ ยสฺมา สฺยามรฺมฺมจฺฉินฺวาสินํ
 เตเน เม ปฏฺวิจฺจ ตา จณฺญา ปาฬิสฺสกตวณฺณนา.
 สุโพรธาภินฺวา พฺยาชฺชา สฺยามภาสาย กยฺยเต.
๗. วินฺเย พุทฺธิกาแมนํ หิตาย วีริยํ มม
 สทฺยา สนฺตุ สนฺโตตฺตร วินยณฺณวปารคา.
๘. อุณฺหํ वा ยทิวา สีตํ รวิณฺทฺอุสฺสฺสฺ เขตฺเต
 พหุํ वा ยทิวา มนํ กํ มนํ นาภिरาธเย.
๙. กลฺลํ वा ยทิวา'กลฺลํ วิภชฺช ปสฺสสตํ สตํ
 อนุปฺภวฺยาปทาตา'ยํ เหหิติ หิตมาวหนํ.

กถามุข

๑. หมู่ชนนี้แม้ประสงค์จะข้ามพ้นความสงสัยในสัจธรรม ก็ไม่อาจข้ามพ้นไปได้ หมู่ชนนั้นอันพระพุทธรเจ้าพระองค์ใดทรงให้ข้ามพ้นแล้ว

๒. ข้าพเจ้าขอหมัสการพระพุทธรเจ้าพระองค์นั้นผู้ยังหมู่ชนให้ข้ามพ้นความสงสัย พระธรรมอันเกิดจากพระพุทธรเจ้า และพระสงฆ์ผู้เกิดจากพระธรรม ด้วยจิตอันผ่องใส

๓-๔. คัมภีร์อรรถกถาของมาติกาไดปรากฏชื่อว่า กังขาวิตรณี นำประโยชน์เกื้อกูลมาแก่ผู้ถือเอาแก่นสารในพระวินัยและนักศึกษากันทั้งหลายน ประพันธ์ไว้โดยพระพุทธรโสมเถระผู้ดำรงอยู่ในฐานะกวี มีปัญญาปราดเปรื่อง ได้รับสดุดีจากบัณฑิตที่มหาชนสรรเสริญแล้ว ผู้เห็นแก่นสารอันมั่นคง

๕. คัมภีร์อธิบายเนื้อความของกังขาวิตรณีนั่นอันเพียบพร้อมด้วยคำอธิบายและข้อวินิจฉัย ผู้รู้เนื้อความรุ่นก่อนได้ประพันธ์เป็นภาษาพม่าไว้ในอดีตกาล

๖. คัมภีร์เหล่านั้นไม่ทำให้สำเร็จประโยชน์แก่ประชาชนชาวสยาม ดังนั้น ข้าพเจ้าอาศัยคัมภีร์อธิบายเหล่านั้นและคัมภีร์อธิบายอื่นทั้งภาษาบาลีและสันสกฤตแล้ว จะประพันธ์คัมภีร์อธิบายฉบับใหม่ที่เข้าใจง่ายเป็นภาษาไทย

๗. ความเพียรของข้าพเจ้าย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ผู้ต้องการความรู้พระวินัย ขอบุคคลผู้ถึงฝั่งแห่งสาครคือพระวินัย ผู้เป็นสัตบุรุษ จงมีความเอ็นดูในคัมภีร์นี้เถิด

๘. แสงสุริย์บนฟากฟ้าจะร้อนก็ตาม แสงจันทร์จะเย็นก็ตาม มีมากบ้าง น้อยบ้าง จะไม่ยังจิตดวงไหนให้ยินดีหรือไร

๙. เมื่อสัตบุรุษจำแนกความถูกต้องหรือความผิดพลาดแล้วพิจารณาดูอยู่ คัมภีร์ที่ให้ความรู้อันเหมาะสมนี้จักนำประโยชน์เกื้อกูลมาให้

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า)

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	วินัยปิฎก มหาวิภังคปาฐ
วิ.ภิกขุณี.	วินัยปิฎก ภิกขุณีวิภังคปาฐ
วิ.ม.	วินัยปิฎก มหาวคคปาฐ
วิ.จุ.	วินัยปิฎก จุฬวคคปาฐ
วิ.ป.	วินัยปิฎก ปริวารวคคปาฐ

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	ทีฆนิกาย สีลขันธวรรคคปาฐ
ที.ม.	ทีฆนิกาย มหาวคคปาฐ
ที.ปา.	ทีฆนิกาย ปาฏิภวคคปาฐ
ม.มู.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณณาสปาฐ
ม.ม.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณณาสปาฐ
ม.อุ.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณณาสปาฐ
ส.ส.	สํยุตุนิกาย สคาถวรรคคปาฐ
ส.นิ.	สํยุตุนิกาย นิทานวรรคคปาฐ
ส.ข.	สํยุตุนิกาย ขนธวรรคคปาฐ
ส.สพ.	สํยุตุนิกาย สฬายตนวรรคคปาฐ
ส.ม.	สํยุตุนิกาย มหาวคคปาฐ
อง.เอกก.	องคฺคตฺตรนิกาย เอกกนิปาต
อง.ทุก.	องคฺคตฺตรนิกาย ทุกนิปาตปาฐ

อง.ติก.	องคฺตุตฺตริกฺกาย ติกฺกนิปาตปาฬิ
อง.จตุกก.	องคฺตุตฺตริกฺกาย จตุกกฺกนิปาตปาฬิ
อง.ปมฺจก.	องคฺตุตฺตริกฺกาย ปมฺจกนิปาตปาฬิ
อง.ฦก.	องคฺตุตฺตริกฺกาย ฦกฺกนิปาตปาฬิ
อง.สตฺตก.	องคฺตุตฺตริกฺกาย สตฺตกนิปาตปาฬิ
อง.อฏฺฏก.	องคฺตุตฺตริกฺกาย อฏฺฏกนิปาตปาฬิ
อง.นวก.	องคฺตุตฺตริกฺกาย นวกนิปาตปาฬิ
อง.ทสก.	องคฺตุตฺตริกฺกาย ทสกนิปาตปาฬิ
อง.เอกาทสก.	องคฺตุตฺตริกฺกาย เอกาทสกนิปาตปาฬิ
ขุ.ขุ.	ขุทฺทกนิกฺกาย ขุทฺทกปาจปาฬิ
ขุ.ธ.	ขุทฺทกนิกฺกาย ธมฺมปทปาฬิ
ขุ.อุ.	ขุทฺทกนิกฺกาย อุทฺธานปาฬิ
ขุ.อิติ.	ขุทฺทกนิกฺกาย อิติวุตฺตกปาฬิ
ขุ.สุ.	ขุทฺทกนิกฺกาย สุตฺตนิปาตปาฬิ
ขุ.วิ.	ขุทฺทกนิกฺกาย วิมานวตฺตปาฬิ
ขุ.เป.	ขุทฺทกนิกฺกาย เปตวตฺตปาฬิ
ขุ.เถร.	ขุทฺทกนิกฺกาย เถรคาถาปาฬิ
ขุ.เถรี.	ขุทฺทกนิกฺกาย เถรีคาถาปาฬิ
ขุ.ชา.	ขุทฺทกนิกฺกาย ชาตกปาฬิ
ขุ.ม.	ขุทฺทกนิกฺกาย มหฺนิกฺขเทสปาฬิ
ขุ.จุ.	ขุทฺทกนิกฺกาย จุฬนิกฺขเทสปาฬิ
ขุ.ป.	ขุทฺทกนิกฺกาย ปฏฺฐิสมฺภิทามคฺคปาฬิ
ขุ.อป.	ขุทฺทกนิกฺกาย อปทานปาฬิ
ขุ.พฺพุทฺธ.	ขุทฺทกนิกฺกาย พฺพุทฺธวํสปาฬิ
ขุ.จริยา.	ขุทฺทกนิกฺกาย จริยาปิฎกปาฬิ

พระอภิธรรมปิฎก

อภ.สง.	อภิธรรมปิฎก ธมฺมสงคณีปาติ
อภ.วิ.	อภิธรรมปิฎก วิภังคปาติ
อภ.ชา.	อภิธรรมปิฎก ชาติกถาปาติ
อภ.ปุ.	อภิธรรมปิฎก ปุคฺคลปณฺณตฺติปาติ
อภ.ก.	อภิธรรมปิฎก กถาวตฺถุปาติ
อภ.ย.	อภิธรรมปิฎก ยมกปาติ
อภ.ป.	อภิธรรมปิฎก ปญฺจานปาติ

ปกรณ์วิเสส

เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ์
เปฏฺโง.	เปฏฺโงปเทศปกรณ์
มิลินฺท.	มิลินฺทปณฺหปกรณ์
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺคปกรณ์
มหาวิส.	มหาวิสตารปกรณ์

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.มหา.อ.	สมนฺตปาสาทิกา มหาวิภังคอฏฺฐกถา
วิ.ภิกฺขุณี.อ.	สมนฺตปาสาทิกา ภิกฺขุณีวิภังคอฏฺฐกถา
วิ.ม.อ.	สมนฺตปาสาทิกา มหาวคฺคอฏฺฐกถา
วิ.จุ.อ.	สมนฺตปาสาทิกา จูฬวคฺคอฏฺฐกถา
วิ.ป.อ.	สมนฺตปาสาทิกา ปรีวารวคฺคอฏฺฐกถา

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.อ.	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี สีลกฺขนธวคฺคอฏฺฐกถา
ที.ม.อ.	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี มหาวคฺคอฏฺฐกถา
ที.ปา.อ.	ทีฆนิกาย สุมงฺคลวิลาสินี ปาฏิกวคฺคอฏฺฐกถา
ม.มุ.อ.	มชฺฌิมนิกาย ปปญฺจสุทฺถี มุลปณฺณาสอฏฺฐกถา

ม.ม.อ.	มชฌิมนิกาย ปปญจสุทนี มชฌิมปณฺณาสอฏฺฐกถา
ม.อุ.อ.	มชฌิมนิกาย ปปญจสุทนี อุปริปณฺณาสอฏฺฐกถา
สํ.ส.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี สคาถวคฺคอสอฏฺฐกถา
สํ.น.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี นิทานวคฺคอสอฏฺฐกถา
สํ.ข.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี ขนธวคฺคอสอฏฺฐกถา
สํ.สพ.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี สพายตนวคฺคอสอฏฺฐกถา
สํ.ม.อ.	สํยุตฺตนิกาย สารตฺถปกาสินี มหาวคฺคอสอฏฺฐกถา
อง.เอกก.อ.	องฺคฺคตฺตรนิกาย มโนรธปุรณิ เอกกนิปาตอสอฏฺฐกถา
อง.ทุก.อ.	องฺคฺคตฺตรนิกาย มโนรธปุรณิ ทุกนิปาตอสอฏฺฐกถา
อง.ติก.อ.	องฺคฺคตฺตรนิกาย มโนรธปุรณิ ติกนิปาตอสอฏฺฐกถา
อง.จตุกก.อ.	องฺคฺคตฺตรนิกาย มโนรธปุรณิ จตุกกนิปาตอสอฏฺฐกถา
อง.ปญจก.อ.	องฺคฺคตฺตรนิกาย มโนรธปุรณิ ปญจกนิปาตอสอฏฺฐกถา
อง.ฉก.อ.	องฺคฺคตฺตรนิกาย มโนรธปุรณิ ฉกนิปาตอสอฏฺฐกถา
อง.สตตก.อ.	องฺคฺคตฺตรนิกาย มโนรธปุรณิ สตตกนิปาตอสอฏฺฐกถา
อง.อฏฺฐก.อ.	องฺคฺคตฺตรนิกาย มโนรธปุรณิ อฏฺฐกนิปาตอสอฏฺฐกถา
อง.นวก.อ.	องฺคฺคตฺตรนิกาย มโนรธปุรณิ นวกนิปาตอสอฏฺฐกถา
อง.ทสก.อ.	องฺคฺคตฺตรนิกาย มโนรธปุรณิ ทสกนิปาตอสอฏฺฐกถา
อง.เอกาทสก.อ.	องฺคฺคตฺตรนิกาย มโนรธปุรณิ เอกาทสกนิปาตอสอฏฺฐกถา
ขุ.ข.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถโชติกา ขุทฺทกปาจอสอฏฺฐกถา
ขุ.ธ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทอสอฏฺฐกถา
ขุ.อุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี อุทานอสอฏฺฐกถา
ขุ.อิติ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี อิติวุตฺตอสอฏฺฐกถา
ขุ.สุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถโชติกา สุตฺตนิปาตอสอฏฺฐกถา
ขุ.วิ.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี วิมานวตฺถุอสอฏฺฐกถา
ขุ.เป.อ.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุอสอฏฺฐกถา
ขุ.เถร.อ.	ขุทฺทกนิกาย ปรมตฺถทีปนี เถรคาถาสอฏฺฐกถา

ขุ.เถรี.อ.	ขุทุททกนิกาย ปรมตฺถทีปนี เถรีคาถาอฏฺฐกถา
ขุ.ชา.อ.	ขุทุททกนิกาย ชาตกอฏฺฐกถา
ขุ.ม.อ.	ขุทุททกนิกาย สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา มหานิทฺเทสอฏฺฐกถา
ขุ.จุ.อ.	ขุทุททกนิกาย สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา จุฬนิตฺเทสอฏฺฐกถา
ขุ.ป.อ.	ขุทุททกนิกาย สทฺธมฺมปฺปกาสิโน ปฏิสัมภิตามคฺคอฏฺฐกถา
ขุ.อป.อ.	ขุทุททกนิกาย วิสฺสุทฺตชนวิลาสินี อปทานอฏฺฐกถา
ขุ.พุทฺธ.อ.	ขุทุททกนิกาย มรฺตรตฺถวิลาสินี พุทฺธวํสอฏฺฐกถา
ขุ.จรียา.อ.	ขุทุททกนิกาย ปรมตฺถทีปนี จรียาปิฎกอฏฺฐกถา

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.อ.	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณี อฏฺฐสาลินีอฏฺฐกถา
อภิ.วิ.อ.	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺค สมฺโมหวิโนทนีอฏฺฐกถา
อภิ.ธา.อ.	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจปกรณ ธาตุกถาอฏฺฐกถา
อภิ.ปุ.อ.	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจปกรณ ปุคฺคผลปณฺตติอฏฺฐกถา
อภิ.ก.อ.	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจปกรณ กถาตฺถอฏฺฐกถา
อภิ.ย.	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจปกรณ ยมกอฏฺฐกถา
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจปกรณ ปฏฺฐานอฏฺฐกถา

ปกรณวิเสส

มิลินฺท.อ.	มิลินฺทปณฺหอฏฺฐกถา
สงฺคห.	อภิธมฺมตฺถสงฺคห
เนตฺติ.อ.	เนตฺติอฏฺฐกถา
อภิ.วตฺตาร.	อภิธมฺมวตฺตาร
จตุภาณ.อ.	สารตฺถสมฺมุจฺย จตุภาณวารอฏฺฐกถา
สจฺจสงฺเขป	สจฺจสงฺเขป

ฎีกาพระวินัยปิฎก

วชิร.ฎีกา	วชิรพุทฺธิฎีกา
สารตฺถ.ฎีกา	สารตฺถทีปนีฎีกา

วิมตติกา	วิมตติโนทนีฏีกา
กงฺขา.ฏีกา	กงฺขาตรีตถิปุราณฏีกา
กงฺขา.อภิณฺวฏีกา	วินยตถมณฺชสา กงฺขาตรีตถิปุราณฏีกา
วินย.ฏีกา	วินยาลงฺการฏีกา
วิ.ฏีกา	วินยวินิจจยฏีกา
อุตฺตร.ฏีกา	อุตฺตรวินิจจยฏีกา
ขุทฺท.ฏีกา	ขุทฺทสิทฺธิขุทฺทปุราณฏีกา
ขุทฺท.อภิณฺวฏีกา	ขุทฺทสิทฺธิขุทฺทอภิณฺวฏีกา
มูล.ฏีกา	มูลสิทฺธิขุทฺทปุราณฏีกา

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.ฎีกา	ทีฆนิกาย ลินตฺถปกาสนี สีลขณฺธวคฺคฎีกา
ที.สี.อภิณฺวฎีกา	ทีฆนิกาย สาธุวิลาสินี สีลขณฺธวคฺคอภิณฺวฎีกา
ที.ม.ฎีกา	ทีฆนิกาย ลินตฺถปกาสนี มหาวคฺคฎีกา
ที.ปา.ฎีกา	ทีฆนิกาย ลินตฺถปกาสนี ปาฎิกวคฺคฎีกา
ม.มุ.ฎีกา	มชฺฌนิกาย ลินตฺถปกาสนี มุฬฺลปณฺณาสฎีกา
ม.ม.ฎีกา	มชฺฌนิกาย ลินตฺถปกาสนี มชฺฌิมปณฺณาสฎีกา
ม.อุ.ฎีกา	มชฺฌนิกาย ลินตฺถปกาสนี อุปริปณฺณาสฎีกา
สํ.ส.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลินตฺถปกาสนี สคาถวคฺคฎีกา
สํ.นิ.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลินตฺถปกาสนี นิทานวคฺคฎีกา
สํ.ข.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลินตฺถปกาสนี ขนฺธวคฺคฎีกา
สํ.สพ.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลินตฺถปกาสนี สพายตนวคฺคฎีกา
สํ.ม.ฎีกา	สํยุตฺตนิกาย ลินตฺถปกาสนี มหาวคฺคฎีกา
องฺ.เอกก.ฎีกา	องฺคฺคตฺตรนิกาย เอกกนิปาตฎีกา
องฺ.ทุก.ฎีกา	องฺคฺคตฺตรนิกาย ทุกนิปาตฎีกา
องฺ.ติก.ฎีกา	องฺคฺคตฺตรนิกาย ติกนิปาตฎีกา
องฺ.จตุก.ฎีกา	องฺคฺคตฺตรนิกาย จตุกนิปาตฎีกา

อง.ปญจก.ฎีกา	องคฺตุตฺตรนิกาย ปญจกนิปาตฎีกา
อง.ฌก.ฎีกา	องคฺตุตฺตรนิกาย ฌกนิปาตฎีกา
อง.สตตก.ฎีกา	องคฺตุตฺตรนิกาย สตตกนิปาตฎีกา
อง.อฏฺฐก.ฎีกา	องคฺตุตฺตรนิกาย อฏฺฐกนิปาตฎีกา
อง.นวก.ฎีกา	องคฺตุตฺตรนิกาย นวกนิปาตฎีกา
อง.ทสก.ฎีกา	องคฺตุตฺตรนิกาย ทสกนิปาตฎีกา
อง.เอกาทสก.ฎีกา	องคฺตุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาตฎีกา
ขุ.ธ.ฎีกา	ธมฺมปทมหาฎีกา
ขุ.ธ.ฎีกา	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทฎีกา

ฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.มูลฎีกา	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงคฺคณีสูลฎีกา
อภิ.วิ.มูลฎีกา	อภิธมฺมปิฎก วิภังคมูลฎีกา
อภิ.ปญจ.มูลฎีกา	อภิธมฺมปิฎก ปญจปกรณมูลฎีกา
อภิ.สง.อนฎีกา	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงคฺคณีนุฎีกา
อภิ.วิ.อนฎีกา	อภิธมฺมปิฎก วิภังคอนฎีกา
อภิ.ปญจ.อนฎีกา	อภิธมฺมปิฎก ปญจปกรณอนฎีกา
ม.ฎีกา	มณิทีปฎีกา
มธ.ฎีกา	มธฺสารตถทีปนีฎีกา

ฎีกาปกรณ์วิเสส

มิลินท.ฎีกา	มธฺรตถปกาสิณี มิลินทปญฺหฎีกา
วิสุทฺธิ.มหาฎีกา	ปรมตถมณฺยชฺฐา วิสุทฺธิมคฺคมหาฎีกา
สงคฺค.ฎีกา	อภิธมฺมตถสงคฺคฎีกา
วิภาวินี	อภิธมฺมตถวิภาวินี
สงเขป.ฎีกา	สงเขปวณฺณนาฎีกา
มณิสาร.ฎีกา	มณิสารตถมณฺยชฺฐาฎีกา
สงคฺค.ทีปนี	อภิธมฺมตถสงคฺคทีปนี

วิภาวีนโชนา	อภิมมุตตวิภาวีนกัณฑ์ อตตโชนา
ปรมตตกัณฑ์	ปรมตตกัณฑ์ อภิมมุตตสงคหมหากัณฑ์
ปริกัณฑ์	ปริกัณฑ์
นมกัณฑ์	นมกัณฑ์

คัมภีร์สัททาวิเสส

กจ.	กจายนเวยยาकरण
โมค.	โมคคูลานเวยยาकरण
รูป.	ปฐุปสัทธิकरण
นิตติ.ปท.	สัททนิตติकरण ปทมาลา
นิตติ.ธาตุ.	สัททนิตติकरण ธาตุมาลา
นิตติ.สุตต.	สัททนิตติकरण สุตตมาลา
พา.	พาลาวตาร
อภิธาน.	อภิธานปทีปิกา
อภิธานกัณฑ์	อภิธานปทีปิกากัณฑ์
อภิธาน.สุจิ	อภิธานปทีปิกาสุจิ
นिरุตติ.	นिरุตติกัณฑ์
วุตโต.	วุตโตทยจนโทकरण
สุโพธา.	สุโพธาลงการ
คนธ.	คนธการณ
เกทจินตา.	สัททตตเกทจินตา
สมพนธ.	สมพนธจินตา
ชาลินี.	สัททสารตตชาลินี

สารบัญ

คำอนุโมทนา	[๑]
อนุโมทนา	[๓]
คำนำ	[๗]
ประวัติผู้แต่ง	[๑๙]
โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา	[๓๖]
กถามุข	[๔๐]
อักษรย่อ	[๔๓]
สารบัญ	[๕๑]

ภิกขุปาติโมกข์

บุพการณ์ ๔	๑
บุพกิจ ๕	๓
ปัตตกัลละ ๔	๖
คำปณิญาในการสวดปาติโมกข์	๗
หัวข้อของคำเริ่มเรื่อง	๑๖
การตั้งญัตติ	๑๖
การถามบุพกิจ	๑๗
วิธีในการฟังหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง	๑๙
วิธีในการบอกความบริสุทธิ์	๑๙
การต้องอาบัติในเพราะมิได้บอก	๒๔
คำลงท้ายของคำเริ่มเรื่อง	๒๗

หัวข้อของปาราชิก	๒๙
เมณฐัมมสิกขาบท ...	๓๐
อทินนาทานสิกขาบท	๓๒
มนุสสวิคคหสิกขาบท	๓๔
อุตตริมนุสสสัมมสิกขาบท	๓๖
คําลงท้ายปาราชิก	๓๘
หัวข้อของสังฆาทิเสส	๔๒
สุกกวิสัฏฐิสิกขาบท	๔๒
กายสังสัคคสิกขาบท	๔๓
ทฎฐุลลวจาสิกขาบท	๔๓
อิตตคามปาริจริยาสิกขาบท	๔๔
สัจจวิตติสิกขาบท	๔๕
กุกกุการสิกขาบท	๔๖
วิหารการสิกขาบท	๔๗
ทฎฐุโทสสิกขาบท	๔๙
อัญญาภาคิยสิกขาบท	๕๐
สังฆเภทสิกขาบท	๕๑
เภทานุวัตตสิกขาบท	๕๔
ทุพพจสิกขาบท	๕๖
กุกกุสสิกขาบท	๖๑
คําลงท้ายสังฆาทิเสส	๖๕

กัณฑ์ไตรปิฎก

คํานอบน้อมพระรัตนตรัย	๗๑
คํานอบน้อมบูรพาจารย์	๘๓
ชื่อคัมภีร์ที่จะอธิบาย	๘๗

ผู้วิงวอนให้แต่งคัมภีร์	๘๙
ประโยชน์เป็นต้นของคัมภีร์	๙๒
คำอธิบายหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง	๑๐๐
ความหมายของปาติโมกข์	๑๐๐
ประเภทของสรูปะคือปาติโมกข์.....	๑๐๒
ประเภทของคั่นกปาติโมกข์	๑๑๒
การจำแนกหัวข้อ	๑๑๒
การกำหนดหัวข้อ	๑๑๔
คำปณิญาในการอธิบายภิกขุปาติโมกข์ก่อน....	๑๒๑
คำปณิญาในการอธิบายบทว่า สุนาตุ เม เป็นต้น	๑๒๒
คำอธิบาย สุนาตุ	๑๒๕
คำอธิบาย เม	๑๓๐
คำอธิบาย ภนฺเต	๑๓๑
คำอธิบาย สงฺโฆ	๑๓๓
คำอธิบาย อชฺชุปัสสโก, ปนฺนรโส	๑๔๙
วันอุโบสถและวันปวารณา ๓ อย่าง	๑๕๓
คำลงท้ายของ อชฺชุปัสสโก ปนฺนรโส	๑๖๒
กรรมที่ควรแก่กาล	๑๖๓
วันอุโบสถ	๑๖๖
ภิกษุผู้ควรแก่กรรม	๑๖๙
สีมา ๒ ประเภท	๑๗๓
พัทธสีมา	๑๗๔
สีมาที่สมบุรณ์ด้วยนิมิต	๑๘๐
สีมาที่สมบุรณ์ด้วยบริษัท	๑๘๕
สีมาที่สมบุรณ์ด้วยกรรมวาจา	๑๘๖
พัทธสีมา ๓ ประเภท	๑๘๗

อพัทธสีมา	๑๘๘
คามสีมา	๑๘๙
สัตตัพพันตรสีมา	๑๘๙
อุทกุกเขปสีมา	๑๙๑
คำลงท้ายของเรื่องภิกษุผู้ควรแก้กรรม	๒๐๓
สภาคาบัติ	๒๐๔
บุคคลที่ควรเว้นในหัตถบาส	๒๒๐
คำอธิบาย สงฺฆ โข โขโปสถ กเรย	๒๒๕
คำอธิบาย ปาติโมกข์ อุทฺทิสย	๒๒๖
การสวดปาติโมกข์ ๒ ประเภท	๒๒๘
ปาริสุทธิอุโปสถ	๒๓๒
อธิษฐานอุโปสถ	๒๓๗
คำลงท้ายเรื่องอุโปสถ	๒๓๘
บุพกิจ ๙	๒๔๐
การบอกฉันท์	๒๔๕
การบอกปาริสุทธิ	๒๔๙
การบอกฤดู	๒๕๒
การนับจำนวนภิกษุ	๒๕๒
การบอกโอวาทที่นางภิกษุณีขอ	๒๕๓
คำอธิบาย ปาริสุทธิ อายสมนโต อาโรเจธ	๒๖๕
คำอธิบาย ปาติโมกข์ อุทฺทิสสสามิ	๒๖๕
คำอธิบาย ตั	๒๖๘
คำอธิบาย สพฺเพว สนฺตา	๒๗๐
คำอธิบาย สาธุกํ สุโณม	๒๗๐
คำอธิบาย มนสิ กโรม	๒๗๑
คำอธิบาย ยสฺส ลียา อาปตฺติ	๒๗๒

คำอธิบาย โส อาวิกเรยฺย	๒๗๙
คำอธิบาย อสนฺติยา อาปตฺติยา	๒๘๐
คำอธิบาย ตฺถุหิภาเวน เป็นต้น	๒๘๑
คำอธิบาย ยถา โข ปน เป็นต้น	๒๘๒
คำอธิบาย เอวเมว เป็นต้น	๒๘๓
คำอธิบาย โย ปน ภิกฺขุ เป็นต้น	๒๘๖
คำอธิบาย อนฺตรายโก	๒๙๗
คำอธิบาย ตสฺมา	๓๐๑
คำอธิบาย สรมาเนน	๓๐๒
คำอธิบาย วิสฺสุทฺธาเปกฺเขน	๓๐๒
คำอธิบาย สนฺตี อาปตฺติ อาวิกตพฺพา	๓๐๓
คำอธิบาย อาวิกตา หิ	๓๐๔
คำอธิบาย อสฺส	๓๐๕
คำอธิบาย ผาสฺส โหติ	๓๐๕
ใจความ ๕ ประการของคำเริ่มเรื่อง	๓๐๗
คำอธิบายปาราชิก	๓๐๙
คำอธิบายเมถุนธัมมสิกขาบท	๓๑๓
คำอธิบาย โย ปน	๓๑๓
คำอธิบาย ภิกฺขุ	๓๑๔
สมปฺติ ๕	๓๑๕
วัตฺถุสมปฺติ	๓๑๖
ญัตติสมปฺติ	๓๒๙
อนุสวานาสมปฺติ	๓๓๑
สีมาสมปฺติ	๓๓๔
ปริสาสมปฺติ	๓๓๕
คำอธิบาย สิฏฺหาสาชีวสมาปนโน	๓๓๗

การลาสิกขา	๓๔๐
คำอธิบาย เมณฺฑนํ ฐมฺมํ	๓๕๖
คำอธิบาย ปฏิเสเวยย	๓๕๗
คำอธิบาย อนุตมโส	๓๕๘
คำอธิบาย ปาราชิกโก โหติ	๓๕๙
คำอธิบาย อสฺวาโส	๓๖๑
ทวาร ๓๐ ในอาบัติปาราชิก	๓๖๓
ลักษณะการตัดสินวินัย ๑๗ ข้อ	๓๖๔
สถานที่เป็นต้น	๓๙๐
ประเภทของบัญญัติ	๓๙๐
อาณัติ	๓๙๒
อาบัติ	๓๙๒
อนาบัติ	๓๙๔
วิบัติ	๓๙๖
องค์ประกอบ	๓๙๙
ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น	๓๙๙
คำอธิบายอทินนาทานสิกขาบท	๔๐๓
คำอธิบาย คาม และ อรณฺณ	๔๐๓
ความต่างกันระหว่างเรือน บริเวณเรือน บ้าน บริเวณบ้าน	๔๐๖
คำอธิบาย อทินฺนํ	๔๑๒
คำอธิบาย เถยยสงฺฆาตํ	๔๑๓
คำอธิบาย อาทิเยยย	๔๑๗
อาการขโมย ๒๕ อย่าง	๔๑๗
นानาภักทบัญญัติ	๔๑๙
เอกภักทบัญญัติ	๔๒๑
สาหัตถิกบัญญัติ	๔๒๒

บุพพโยคปัญจกะ	๔๒๕
ถะยยาวหารปัญจกะ	๔๒๗
คำอธิบาย ยถารูป	๔๓๔
คำอธิบาย อทินนาทาน	๔๓๕
คำอธิบาย ราชาน	๔๓๖
คำอธิบาย หนยุย	๔๓๘
คำอธิบาย พนุเธยยุ	๔๓๙
คำอธิบาย ปพพาเซยยุ	๔๓๙
คำอธิบาย โจโรสี เป็นต้น	๔๓๙
คำอธิบาย ตถารูป ภิกขุ อทินน อาทิยมาโน สถานที่ เป็นต้น	๔๔๑
ประเภทของบัญญัติ	๔๔๔
อาณัติ	๔๔๔
อาบัติ	๔๔๕
อนาบัติ	๔๔๖
วิบัติ	๔๔๖
องค์ประกอบ	๔๔๗
ประเภทของสมุฏฐาน เป็นต้น	๔๔๗
คำอธิบายมนุสสวิคคหสิกขาบท	๔๔๘
คำอธิบาย สมุจิจ	๔๔๘
คำอธิบาย มนุสสวิคคห	๔๕๐
คำอธิบาย ชีวตา ไวโรเปย	๔๕๑
ความหมายว่า สัตว์มีชีวิต เป็นต้น	๔๕๒
ความพยายามแห่งปาณาติบาต ๖ วิธี	๔๕๓
คำอธิบาย สตุถหารกั วาสุส	๔๖๐
คำอธิบาย ปรีเยเสย	๔๖๒

คำอธิบาย มรณวณณ วา สัณเณย	๔๖๕
คำอธิบาย มรณาย วา สมหาเปย	๔๖๗
คำอธิบาย อมโห ปุริส	๔๖๙
คำอธิบาย กิ ตฺยหิมา เป็นตัน	๔๖๙
คำอธิบาย อิติ จิตฺตมโน	๔๗๐
คำอธิบาย จิตฺตสํกปโป	๔๗๒
คำอธิบาย อเนกปริยาเยน	๔๗๕
คำอธิบาย มรณวณณ เป็นตัน	๔๗๗
สถานที่เป็นตัน	๔๗๗
ประเภทของบัญญัติ	๔๗๘
อาณัติ	๔๗๘
อาบัติ	๔๗๘
อนาบัติ	๔๗๙
วิบัติ	๔๘๑
องค์ประกอบ	๔๘๑
ประเภทของสมุฏฐานเป็นตัน	๔๘๒
คำอธิบายอุตฺตริมนุสสธัมมสิกขาบท	๔๘๓
คำอธิบาย อนนิกขาน	๔๘๓
คำอธิบาย อุตฺตริมนุสสธมม	๔๘๖
คำอธิบาย อตฺตูปนากิ	๔๘๗
คำอธิบาย อลมรียฌาณทสสน	๔๘๙
คำอธิบาย สมุทาจเรย	๔๙๒
คำอธิบาย อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ	๔๙๔
คำอธิบาย ตโต อปเรน สมเยน	๔๙๖
คำอธิบาย สมณุกคาหิยาโน วา อสมณุกคาหิยาโน วา	๔๙๗
คำอธิบาย อาปนโน	๔๙๘

คำอธิบาย วิสุทธาเปกโข	๔๙๘
คำอธิบาย เอวํ เวทย	๕๐๐
คำอธิบาย อชานํ, อปสฺสํ	๕๐๑
คำอธิบาย ตฺจุณํ มุสา วิลปี	๕๐๒
คำอธิบาย อยฺมตฺร อธิมานา	๕๐๒
สถานที่เป็นต้น	๕๐๕
ประเภทของบัญญัติ	๕๐๕
อาณัติ	๕๐๖
อาบัติ	๕๐๖
อนาบัติ	๕๐๖
วิบัติ	๕๐๗
องค์ประกอบ	๕๐๗
ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น	๕๐๘
คำอธิบายนิคม	๕๐๘
ปาราชิก ๒๔ ข้อ	๕๐๘
คำอธิบาย น ลภติ ภิกฺขุหิ สทฺธิ สํวาสํ	๕๑๒
คำอธิบาย ยถา ปุเร, ตถา ปจฺฉา	๕๑๒
คำอธิบาย ตตฺถายสฺมนเต ปุจฺฉามิ	๕๑๔
คำอธิบาย กจฺจิตฺถ	๕๑๔
คำอธิบายสังฆาทิเสส.....	๕๑๗
คำอธิบาย อิเม โข ปน	๕๑๗
คำอธิบาย อายสฺมนโต	๕๑๗
คำอธิบาย เทรส เป็นต้น	๕๑๘
คำอธิบายสุกกวิสัฏฺฐิสกขาบท	๕๑๘
คำอธิบาย สมฺเจตนิกา	๕๑๘

คำอธิบาย สุกกวิสสุต	๕๒๐
คำอธิบาย อมฤตสุปินนตา	๕๒๔
คำอธิบาย สงฆาภิเสโส	๕๒๕
รูปวิเคราะห์ของ สงฆาภิเสส ศัพท์	๕๒๗
สถานที่เป็นต้น	๕๒๙
ประเภทของบัญญัติ	๕๒๙
อาณัติ	๕๒๙
อาบัติ	๕๒๙
อนาบัติ	๕๓๑
วิบัติ	๕๓๒
องค์ประกอบ	๕๓๒
ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น	๕๓๒
คำอธิบายกายสังคคสิกขาบท	๕๓๔
คำอธิบาย โอติณโณ	๕๓๔
คำอธิบาย วิปริณเตน จิตฺเตน	๕๓๖
คำอธิบาย มาตุคาเมน	๕๓๗
คำอธิบาย กายสํสัคคํ สมาปชฺเชยฺย	๕๓๘
คำอธิบาย หตฺถคฺคาหํ วา เป็นต้น	๕๓๙
สถานที่เป็นต้น	๕๔๑
ประเภทของบัญญัติ	๕๔๑
อาณัติ	๕๔๑
อาบัติ	๕๔๑
อนาบัติ	๕๔๓
วิบัติ	๕๔๓
องค์ประกอบ	๕๔๓
ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น	๕๔๔

คำอธิบายทฤษฎีผลลวจากาสิกขาบท	๕๔๕
คำอธิบาย โอติณโณ เป็นต้นโดยย่อ	๕๔๕
คำอธิบาย มาตุคาม	๕๔๖
คำอธิบาย ทฤษฎีผลลวากา วาจาหิ	๕๔๗
คำอธิบาย โอภาเสย	๕๔๗
คำอธิบาย ยถา ตํ เป็นต้น	๕๔๘
คำอธิบาย เมถุนุปลสัหิตาหิ	๕๔๙
คำอธิบาย สงฺฆาติเสโส	๕๔๙
สถานที่ เป็นต้น	๕๕๑
ประเภทของบัญญัติ	๕๕๒
อาณัติ	๕๕๒
อาบัติ	๕๕๒
อนาบัติ	๕๕๓
วิบัติ	๕๕๔
องค์ประกอบ	๕๕๔
ประเภทของสมุฏฐาน เป็นต้น	๕๕๔
คำอธิบายอรรถกัมปาริจรียาสิกขาบท	๕๕๕
คำอธิบาย โอติณโณ เป็นต้นโดยย่อ	๕๕๕
คำอธิบาย มาตุคามสส สนฺติเก	๕๕๖
คำอธิบาย อตฺตกัมปาริจรียาย	๕๕๖
คำอธิบาย วณฺณ ภาเสย	๕๕๗
คำอธิบาย เอตทคฺคํ เป็นต้น	๕๕๘
คำอธิบาย เมถุนุปลสัหิตเณ สงฺฆาติเสโส	๕๖๐
สถานที่ เป็นต้น	๕๖๒
ประเภทของบัญญัติ	๕๖๒
อาณัติ	๕๖๒

อาบัติ	๕๖๓
อนาบัติ	๕๖๓
วิบัติ	๕๖๓
องค์ประกอบ	๕๖๓
ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น	๕๖๔
คำอธิบายสัจจจิตตสิกขาบท	๕๖๔
คำอธิบาย สมุจจิตต	๕๖๔
คำอธิบาย สมาปชเชย	๕๖๕
คำอธิบาย อิตถียา วา ปุริสมตี	๕๖๖
คำอธิบาย ปุริสสส วา อิตถิมตี	๕๖๗
คำอธิบาย ชายตตเน วา ชารตตเน วา	๕๖๗
คำอธิบาย อนตมโส ตงขณิกายปี	๕๗๐
สถานที่เป็นต้น	๕๗๑
ประเภทของบัญญัติ	๕๗๑
อาณัติ	๕๗๑
อาบัติ	๕๗๒
อนาบัติ	๕๗๖
วิบัติ	๕๗๖
องค์ประกอบ	๕๗๗
ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น	๕๗๗
คำอธิบายกฏการสิกขาบท	๕๘๐
คำอธิบาย สมุจจิกาย	๕๘๐
คำอธิบาย กุฎี	๕๘๓
คำอธิบาย การยมาเนน	๕๘๕
คำอธิบาย อสุสามิก	๕๘๕
คำอธิบาย อตตุทเทส	๕๘๖

คำอธิบาย ปมาณิกา การเรตพพา	๕๘๖
คำอธิบาย ตตริทํ ปมาณํ	๕๘๖
คำอธิบาย ทีฆโส	๕๘๗
คำอธิบาย ทวาทส วิทตฺถิโย สุตตวิทตฺถิยา.....	๕๘๘
คำอธิบาย ติริยํ	๕๘๙
คำอธิบาย สตฺตุนฺตรา	๕๘๙
คำอธิบาย ภิกขุ อภินตพพา วตฺตฺเทสนาย.....	๕๙๑
พื้นที่ไม่มีอันตราย มีชานรอบ	๕๙๒
คำอธิบาย สารมฺเภ เจ เป็นต้นโดยย่อ	๕๙๖
สถานที่ เป็นต้น	๕๙๖
ประเภทของบัญญัติ	๕๙๖
อาณัติ	๕๙๖
อาบัติ	๕๙๗
อนาบัติ	๕๙๘
วิบัติ	๕๙๙
องค์ประกอบ	๖๐๐
ประเภทของสมุฏฐาน เป็นต้น	๖๐๐
คำอธิบายวิหารการสิกขาบท	๖๐๑
คำอธิบาย มหุลลํ	๖๐๑
คำอธิบายวิธีที่เหลือโดยย่อ	๖๐๔
สถานที่ เป็นต้น	๖๐๔
คำอธิบายทุฏฐโทสสิกขาบท	๖๐๖
คำอธิบาย ทุฏฺโฐ โทโส	๖๐๖
คำอธิบาย อปฺปตีโต	๖๐๗
คำอธิบาย อมูลเกน	๖๐๘
คำอธิบาย ปาราชิเกน	๖๑๑

คำอธิบาย อนุทนต์เสยย	๖๑๒
การโจท ๔ ประเภท	๖๑๔
คำอธิบาย อปเปว นาม น อิมมหา พรหมจริยา จาเวยฺย	๖๑๗
คำอธิบาย ตโต อปรน สมเยน	๖๒๐
คำอธิบาย สมณคฺคาหิยาโน วา	๖๒๐
คำอธิบาย อสมณคฺคาหิยาโน วา	๖๒๑
คำอธิบาย อมุลกญฺเจว ตํ อธิกรณํ โหติ	๖๒๒
คำอธิบาย ภิกขุ จ โส ปติฏฺฐาติ	๖๒๕
สถานที่เป็นต้น	๖๒๕
ประเภทของบัญญัติ	๖๒๖
อาณัติ	๖๒๖
อาบัติ	๖๒๖
อนาบัติ	๖๒๙
วิบัติ	๖๓๐
องค์ประกอบ	๖๓๐
ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น	๖๓๑
คำอธิบายอัญญภาคยสิกขาบท	๖๓๑
คำอธิบาย อญฺญภาคยสฺส	๖๓๑
คำอธิบาย อธิกรณํ	๖๓๖
คำอธิบาย เทโส	๖๔๐
คำอธิบาย เลสมตฺโต	๖๔๐
คำวินิจฉัยที่เหลือ	๖๔๘
คำอธิบายสังฆเภทสิกขาบท	๖๔๙
คำอธิบาย สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส	๖๔๙
คำอธิบาย เกหาย ปรกฺกเมยฺย	๖๕๑
คำอธิบาย เกहनสํวตฺตนิกํ วา อธิกรณํ	๖๕๑

คำอธิบาย สมาทาย	๖๕๔
คำอธิบาย ปคฺคยห ติฏฺฐเจยฺย	๖๕๔
คำอธิบาย ภิกฺขุหิ เอวมสฺส วจนีโย.....	๖๕๕
คำอธิบาย มา ศัพฺท	๖๕๘
คำอธิบาย สเมตตายสฺมา สงฺเขน	๖๕๙
คำอธิบาย สมโมทมานโน	๖๖๐
คำอธิบาย อวิทมานโน	๖๖๐
คำอธิบาย เอกุทฺเทโส	๖๖๐
คำอธิบาย ผาสฺส วิหฺรติ	๖๖๑
คำอธิบาย เอวณฺจ โส เป็นต้น	๖๖๒
คำอธิบาย อิจฺเจตํ กุสลํ	๖๖๒
คำอธิบาย โน เจ ปฏฺินิสฺสชฺเชยฺย, สงฺฆาทิสฺโส	๖๖๓
สถานที่ เป็นต้น	๖๖๓
ประเภทของบัญญัติ	๖๖๔
อาณัติ	๖๖๔
อาบัติ	๖๖๔
อนาบัติ	๖๖๕
วิบัติ	๖๖๕
องค์ประกอบ	๖๖๖
ประเภทของสมุฏฐาน เป็นต้น	๖๖๖
คำอธิบายเภทานวุตฺตกสิกขาบท	๖๖๗
คำอธิบาย ตสฺสเว	๖๖๗
คำอธิบาย อนฺนวุตฺตกา	๖๖๗
คำอธิบาย วคฺควาทกา	๖๖๙
คำอธิบาย เอโก วา เทว วา ตโย วา	๖๗๐
คำอธิบาย ชานาติ โน	๖๗๑

คำอธิบาย ภาสติ	๖๗๒
คำอธิบาย อมฺหากมฺเปตํ ขมติ	๖๗๓
คำอธิบาย สเมตตยสมฺมุตฺตํ สงฺเขน	๖๗๔
บทที่เหลือและคำวินิจฉัยในสิกขาบทนี้	๖๗๕
คำอธิบายทุพฺพจสิกขาบท	๖๗๕
คำอธิบาย ทุพฺพจชาติโก	๖๗๕
คำอธิบาย อุตฺตมสฺปริยาปนฺเนสุ	๖๗๗
คำอธิบาย สหรมฺมิกํ วุจฺจมาโน	๖๗๘
คำอธิบาย วิรมถายสมฺมุตฺโต มม วจนาย	๖๘๐
คำอธิบาย วทตุ สหรมฺเมน	๖๘๑
คำอธิบาย ยทิทํ	๖๘๑
บทที่เหลือและคำวินิจฉัยในสิกขาบทนี้	๖๘๓
คำอธิบายกุลทฺฐสิกขาบท	๖๘๓
คำอธิบาย คามํ วา นิคมํ วา	๖๘๓
คำอธิบาย อุปนิสฺสาย วิหริติ	๖๘๔
คำอธิบาย กุลทฺฐโก	๖๘๕
คำอธิบาย ปาปสมฺมาจโร	๖๘๗
คำอธิบาย โส ภิกฺขุ	๖๘๙
คำอธิบาย อายสฺมา โข กุลทฺฐโก ๒เปฯ อลํ เต อธิ วาเสน	๖๘๙
คำอธิบาย เอวญฺจ โส ภิกฺขุ	๖๙๐
คำอธิบาย ฉนฺทคามิโน	๖๙๐
คำอธิบาย โส ภิกฺขุ	๖๙๑
คำอธิบาย เอวญฺจ โส เป็นต้น	๖๙๒
คำอธิบายนิคม	๖๙๓
คำอธิบาย ปจฺมาปตฺติกา	๖๙๓
คำอธิบาย ยาวตตฺติกา	๖๙๔

คำอธิบาย ยาวดีห้	๖๙๕
คำอธิบาย ชาน่ ปฏิจนาเทติ	๖๙๖
ลักษณะของการปกปิดอาบัติ ๑๐ อย่าง	๖๙๖
คำอธิบาย ดาวดีห้.....	๗๐๐
คำอธิบาย อกามา ปริวตถพพ่	๗๐๑
ปรีวาส ๓ ประเภท	๗๐๒
ปฏิจันนปรีวาส	๗๐๓
สุทนต์ปรีวาส	๗๒๑
สโมธานปรีวาส	๗๒๓
คำอธิบาย อุตตริ ฌารตต์	๗๒๗
คำอธิบาย ภิกขุฆมานตตาย	๗๒๘
คำอธิบาย ปฏิปชชิตพพ่	๗๒๙
มานัต ๒ ประเภท	๗๓๑
การประพฤติมานัตโดยย่อ	๗๓๔
คำอธิบาย ตตถ	๗๓๖
คำอธิบาย อพเฏตพโพ	๗๓๖
คำอธิบาย อนพฐิโต	๗๓๗
คำอธิบาย เต จ ภิกขุ ฌารยหา	๗๓๘
คำอธิบาย อย่ ตตถ สามีจิ	๗๓๘
บทที่เหลือในประโยคนิคม	๗๔๐
ภาคผนวก	๗๔๑
ประโยค ๒๒ ประเภท	๗๔๑
ตัวอย่างประโยค	๘๐๓
เชิงอรรถ	๙๘๙
ดรรชนีค้นคำ	๑๐๐๔

ดรรชนี รูปวิเคราะห์	๑๐๑๓
บรรณานุกรม	๑๐๑๙
รายนามผู้จัดพิมพ์	๑๐๒๔

ภิกขุปาติโมกข์

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

บุพการณ ๔

สมมุทฺตนิ ปทีโป จ

อุทกํ อาสเนน จ

อุโปสถสฺส เอตานิ

บุพฺพการณนฺติ วุจฺจติ.

การกระทำ ๔ อย่างเหล่านี้ได้ชื่อว่าบุพการณ (การเตรียมการก่อนประชุมสงฆ์) ของ[การทำ]อุโบสถ คือ

๑. การกวาดโรงอุโบสถ

๒. การจุดประทีป

๓. การเตรียมน้ำฉันน้ำใช้

๔. การปูอาสนะ

[พระพุทธองค์ทรงบัญญัติให้กวาดโรงอุโบสถ จุดประทีป เตรียมน้ำฉันน้ำใช้ และปูอาสนะก่อนพระสงฆ์จะประชุมกันสวดปาติโมกข์ เพราะโรงอุโบสถสกปรกด้วยฝุ่นธุลีเนื่องด้วยมิได้กวาด ภิกษุที่มาทำอุโบสถเหยียบกันเองบ้าง เหยียบจีวรบ้างในที่มืดเพราะมองไม่เห็น ภิกษุอาคันตุกะที่มาจากแดนไกลไม่มีน้ำใช้ล้างเท้าและน้ำฉันบำบัดความกระหาย อีกทั้งสรีระและจีวรของภิกษุที่มาทำอุโบสถก็เปื้อนฝุ่น เพราะมิได้ปูอาสนะ ดังนั้น จึงทรงบัญญัติให้กวาดโรงอุโบสถเป็นต้นไว้ในอุโบสถขันธกะ

เอตานิ กิจจานิ อ.กิจ ท. เหล่านี้ นิติ คือ สมมุทฺตนิ จ อ.ไม่กวาด ด้วย ปทีโป จ อ.ประทีป ด้วย อุทกํ จ อ.น้ำ ด้วย (สทฺธิ) อาสเนน จ กับด้วยอาสนะ ด้วย ภควตา อันพระผู้มีพระภาค วุจฺจติ ย่อมเรียก บุพฺพการณ นิติ ว่าเป็นบุพการณ อุโปสถสฺส ของอุโบสถ ฯ

คำว่า สมมุชชณี, ปทีโป, อุทกั และ อาสนน ตามศัพท์แปลว่า ไม้กวาด, ประทีป, น้ำ และอาสนะ แต่ในที่นี้มุ่งให้หมายถึงกิริยาอาการที่เกี่ยวกับสิ่งเหล่านั้น คือ การกวาดด้วยไม้กวาด, การตามประทีป, การตั้งน้ำฉันน้ำใช้ และการปูลาดอาสนะ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสถานที่ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อยู่ในสถานที่ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เป็นการเรียกผู้ที่อาศัยว่า เป็นที่อาศัย ฐานูปจาระนี้เป็นความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงสถานที่ กล่าวคือ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่งที่ผู้พูดกล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้น ดังเช่น คำว่า มณจา อุกกุฏจิกโรนติ (เตียงนอนกระทำเสียงโห่), มณจา โฆสนติ (เตียงนอนโห่ร้อง) คำว่า มณจา นี้กล่าวถึงผู้ที่อยู่บนเตียงว่าเป็นเตียง หรือดังคำว่า สพุโป คาโม อาโคโต ตามรูปคำแล้วแปลว่า “บ้านทั้งหมดมา” ตามปกติแล้วบ้านจะมาไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ “ชาวบ้านทั้งหมดมา” ในภาษาไทยมีการใช้คำในลักษณะนี้เช่นกัน ตัวอย่างเช่น “ศาลตัดสิน” คำว่า ศาล เป็นสถานที่ จะเป็นผู้ตัดสินไม่ได้ ผู้ตัดสินที่แท้จริงคือผู้พิพากษาซึ่งเป็นผู้อยู่ที่ศาล อีกอย่างหนึ่ง คำว่า สมมุชชณี เป็นต้นนั้นเป็นอุตตรโลปสมาส คือ สมาสที่ลบบทหลังออก โดยมีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า

- สมมุชชณียา สมมุชชณิ สมมุชชณี = การกวาดด้วยไม้กวาด ชื่อว่า สัมมุชชณี

(ลบ สมมุชชณ ศัพท์)

- ปทีเปณ อุชฺชลนั ปทีโป = การจุดด้วยประทีป ชื่อว่า ปทีปะ (ลบ อุชฺชลน ศัพท์)
- อุทกสฺส อุปฺปฺจฺจัน อุทกั = การเข้าไปตั้งน้ำไว้ ชื่อว่า อุทกะ (ลบ อุปฺปฺจฺจัน ศัพท์)
- อาสนสฺส ปณฺณปนั อาสนั = การปูอาสนะ ชื่อว่า อาสนะ (ลบ ปณฺณปน ศัพท์)

มตินี้กล่าวไว้ในปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนา (หน้า ๑๒-๔) โดยท่านผู้แต่งยกตัวอย่าง เสยฺย ศัพท์ว่ามาจากรูปวิเคราะห์ว่า

- สยฺนติ ภิกฺขุ เอตฺถาติ เสยฺโย = วิหารที่นอน ชื่อว่า เสยฺยะ
- สยฺนํ เสยฺยา = การนอน ชื่อว่า เสยฺยา
- เสยฺเย เสยฺยํ เสยฺยํ = การนอนในวิหารที่นอน ชื่อว่า เสยฺยะ (ลบ เสยฺย ศัพท์หลัง)

คำว่า เสยฺย นี้ แปลว่า “การนอนในวิหารที่นอน” พบในสหเสยฺยสิกขาบทว่า

โย ปน ภิกฺขุ อนุปสมฺปนฺเนน อุตฺตริทธิรตฺตติรตฺตํ สหเสยฺยํ กปฺเปยฺย, ปาจิตฺติย.”

“ภิกษุใดทำการนอนในวิหารที่นอนร่วมกับอนุปสัมบันเกินกว่า ๒ หรือ ๓ ราตรี ต้องอาบัติปาจิตตีย์”

คำว่า ปุพฺพกรรม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กริยเตติ กรณั (กร ธาตุ = กระทำ + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- ปุพฺเพ กรณั ปุพฺพกรรม (สัตตมัตตปุริสสมาส)]

บุพกิจ ๕

ฉนทปาริสุทธิอุตุกขาน

ภิกขุคณนา จ โอวาโท

อุโปสถสฺส เอตานิ

บุพพกิจจฺหนฺติ วุจฺจติ.

การกระทำ ๕ อย่างเหล่านี้ได้ชื่อว่าบุพกิจ (การเตรียมการก่อนสวด
ปาติโมกข์) ของ[การทำ]อุโบสถ คือ

๑. การบอกฉันท์
๒. การบอกปาริสุทธิ
๓. การบอกถุ
๔. การนับจำนวนภิกษุ
๕. การบอกโอวาท[ที่นางภิกษุณีขอ]

[การบอกฉันท์ คือ การบอกฉันท์ของภิกษุที่ไม่อาจมาร่วมทำสังฆกรรมว่า ท่านเห็นด้วยกับ
สังฆกรรมที่กำลังจะทำนั้น โดยภิกษุนั้นกล่าวว่า

ฉนทํ ทมฺมิ, ฉนทํ เม หร, ฉนทํ เม อาโรเจหิ.

“กระผมให้ฉันท์ ท่านจงนำฉันท์ของกระผมไป จงบอกฉันท์ของกระผม”

และภิกษุผู้บอกฉันท์กล่าวว่า

ติสฺเสน ภิกฺขุณา ฉนฺโท ทินฺโน, ตมทํ สงฺฆสฺส อาโรเจมิ.

“ภิกษุขอติสสะให้ฉันท์แล้ว กระผมบอกฉันท์นั้นแก่สงฆ์”

การบอกปาริสุทธิ คือ การบอกความบริสุทธิ์จากอาบัติของภิกษุที่ไม่อาจมาร่วมทำสังฆกรรมว่า
ท่านเป็นผู้บริสุทธิ์จากอาบัติ ไม่ต้องอาบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยภิกษุนั้นกล่าวว่า

ปาริสุทฺธิ ทมฺมิ, ปาริสุทฺธิ เม หร, ปาริสุทฺธิ เม อาโรเจหิ.

“กระผมให้ปาริสุทธิ ท่านจงนำปาริสุทธิของกระผมไป จงบอกปาริสุทธิของกระผม”

เอตานิ กิจฺจานิ อ.กิจ ท. เหล่านั้น อิติ คือ ฉนทปาริสุทธิอุตุกขาน จ อ.การบอกซึ่งฉันท์
ปาริสุทธิและถุ ด้วย ภิกขุคณนา จ อ.การนับซึ่งภิกษุ ด้วย โอวาโท จ อ.โอวาท ด้วย ภควตา อัน
พระผู้มีพระภาค วุจฺจติ ย่อมเรียก บุพพกิจจํ อิติ ว่าเป็นบุพกิจ อุโปสถสฺส ของอุโบสถ ฯ

และภิกษุผู้บอกปารีสัทธีก้าวว่า

ติสเสน ภิกขุนา ปารีสัทธิ ทินนา, ตมห์ สงฆสส อาโรเจมิ.

ภิกษุเชื้อติสสะให้ปารีสัทธิตัวแล้ว กระผมบอกปารีสัทธิตัวนั้นแก่สงฆ์”

การบอกถุ คือ การบอกถุอย่างนี้ว่า ในถุทั้ง ๓ คือ ถุหนาว ถุร้อน และถุฝน ถุเพียงเท่านี้ล่วงไปแล้ว ถุเพียงเท่านี้ยังเหลืออยู่ และในปักข์ ๘ ครั้งของแต่ละถุ ปักข์เพียงเท่านี้ล่วงไปแล้ว ปักข์เพียงเท่านี้ยังเหลืออยู่

การนับจำนวนภิกษุ คือ การนับจำนวนภิกษุที่ประชุมกันอยู่ในโรงอุโบสถว่ามีกี่รูป ไม่ใช่การนับจำนวนภิกษุที่อยู่ในวัดทั้งหมด

การบอกโอวาท[ที่นางภิกษุณีขอ] คือ การบอกภิกษุสงฆ์ว่า นางภิกษุณีขอรับโอวาทจากภิกษุที่สงฆ์สมมติให้เป็นผู้สอนนางภิกษุณีแล้วกล่าวว่าสงฆ์สมมติภิกษุนี้ให้เป็นผู้สอนนางภิกษุณี ขอภิกษุณีสงฆ์จงเข้าไปหาภิกษุนั้น ถ้าไม่มีภิกษุรูปไหนสามารถ ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์พึงกล่าวว่า

นตถิ โกจิ ภิกขุ ภิกขุโนวาทโก สมมโต, ปาสาทิเกน ภิกขุณิสงโฆ สมปาเตตุ.

“ภิกษุที่สงฆ์สมมติให้สั่งสอนนางภิกษุณีไม่มี ขอภิกษุณีสงฆ์จงบำเพ็ญไตรสิกขาให้บริบูรณ์ด้วยอาการที่น่าเลื่อมใสเถิด”

หลังจากนั้นจึงให้บอกนางภิกษุณีในวันปาฏิบัต คือ วันขึ้น ๑ ค่ำ หรือวันแรม ๑ ค่ำ ถัดจากวันอุโบสถ

บุพกรรมและบุพกิจมีลักษณะต่างกัน ดังนี้ คือ

๑. บุพกรรม คือ การเตรียมการก่อนประชุมสงฆ์ มี ๔ อย่าง

๒. บุพกิจ คือ การเตรียมการก่อนสวดปาติโมกข์ มี ๕ อย่าง

กรรมทั้ง ๒ อย่างนี้ได้ชื่อว่า บุพกิจ (กิจที่ควรทำก่อนอุโบสถกรรม) รวมทั้งหมด ๙ อย่าง ในประโยคที่ว่า ก็ สัมมส ปุพพกิจจ (ภิกษุทำบุพกิจของสงฆ์แล้วหรือ) เพราะควรทำก่อนอุโบสถกรรม

คำว่า โอวาท เป็นอุตรโลปสมาสเหมือน สมมุขุณี เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โอวาทส อาโรจน โอวาท = การบอกโอวาท ชื่อว่า โอวาทะ (ลบ อาโรจน ศัพท์)

คำว่า จุจติ ในประโยคที่ว่า ปุพพกรรมนติ จุจติ (ได้ชื่อว่า บุพกรรม), ปุพพกิจนติ จุจติ (ได้ชื่อว่า บุพกิจ) ในกัณฑ์ชาตรีวรรคฤทธา (หน้า ๔๕) กล่าวว่าป็นนวนิบาลาส คือ เปลี่ยนพจน์ หมายความว่า เมื่อควรมีรูปเป็นพหูพจน์ว่า จุจันเต ก็กล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า จุจติ ทั้งนี้ก็เพื่อรักษาคุณะฉันทน์ แม้คัมภีร์ปาติโมกข์บทตถอนุวัณณาก็กล่าวว่า

วุจฺจนฺเตติ พหุวจฺเนน วุตตพฺเพปิ ฆนฺทานุรฺกฺขณฺตถาย วจฺนวิปลฺลสาเสน วุจฺจตีติ วุตฺตํ. ตสฺส วจฺนวิปลฺลสาสมาโว วาจฺจภูเตน เอตานิติ กมฺมปฺเพน วิญญาติ.^๒

“แม้ควรกล่าวด้วยพหูพจน์ว่า วุจฺจนฺเต ท่านกล่าวว่า วุจฺจติ ด้วยวจฺนวิปลฺลส เพื่อรักษาค้นท์ ความเป็นวจฺนวิปลฺลสของบทนั้นย่อมรู้ได้ด้วยบทกรรมว่า เอตานิ อันเป็นเนื้อความที่ศัพท์พึงกล่าวถึง”

ที่จริงแล้วท่านผู้รจนอาจเสี่ยงจากวิปลาสดังกล่าวด้วยการแปลง อนฺเต เป็น เร แล้วประกอบเป็นรูปว่า วุจฺจเร ก็จะตรงกับพจน์และต้องคณะฉันท์ ดังนั้น คัมภีร์ปาติโมกข์ภาสากฎีกา (หน้า ๖) จึงกล่าวว่า บทนี้มองหามหาการะเอกพจน์ว่า ปุพฺพกรรม และ ปุพฺพกิริจํ ใน ปุพฺพกรรมนฺติ และ ปุพฺพกิริจนฺติ

หมายความว่า โดยทั่วไปประโยคกัตตุวาทที่ปรากฏทั้งปกติกัตตาและวิกติกัตตาทั้ง ๒ อย่าง นั้น ท่านให้กระจายบทอาชยาดและบทกิตฺกให้มีพจน์ตามปกติกัตตานั้น ทั้งนี้เพราะถือว่า ปกติกัตตาเป็นประธานของประโยคกัตตุวาท โดยทำนองเดียวกันนี้ ในประโยคกรรมวาทที่ปรากฏทั้งปกติกรรม (ในบาลีสยามหลวงของไทยเรียกว่า วุตตกรรม) และวิกติกรรม ท่านให้กระจายบทอาชยาดและบทกิตฺกให้มีพจน์ตามปกติกรรมนั้น ทั้งนี้เพราะถือว่า ปกติกรรมเป็นประธานของประโยคกรรมวาท เช่น

[บทอาชยาด-กัตตุวาท]	ตนฺโต โปฏฺฐ ภาวนฺติ (เส้นด้ายทั้งหลายย่อมกลายเป็นผ้า)
[บทกิตฺก-กัตตุวาท]	ตนฺโต โปฏฺฐ ภูตา (เส้นด้ายทั้งหลายกลายเป็นผ้าแล้ว)
[บทอาชยาด-กรรมวาท]	สุวณฺณานิ กุณฺฑลํ กรียนฺเต (ทองทั้งหลายถูกกระทำให้เป็นตุ้มหู)
[บทกิตฺก-กรรมวาท]	สุวณฺณานิ กุณฺฑลํ กตานิ (ทองทั้งหลายถูกกระทำให้เป็นตุ้มหูแล้ว)

ดังข้อความในคัมภีร์กัจจายนสาระว่า

ปกติ วิกิตี จาปิ	ยตร วุตฺตํ ทวยมฺปิ จ
วาทโก ปกติสงฺขยํ	คณฺหาติสฺสา ปธานโต.”

“ท่านกล่าวปกติกัตตา-ปกติกรรม และวิกติกัตตา-วิกติกรรมทั้ง ๒ อย่างนั้นในประโยคใด บทวาท[คืออาชยาดและกิตฺก]ย่อมถือเอาพจน์ของปกติกัตตา-ปกติกรรม เพราะปกติกัตตา-ปกติกรรมนั้นเป็นประธาน[ของประโยค]”

อย่างไรก็ตาม กฎข้างต้นเป็นสิ่งที่นิยมใช้โดยทั่วไปเท่านั้น ในที่บางแห่งอาจประกอบพจน์ของบทอาชยาดและบทกิตฺกตามวิกติกัตตา-วิกติกรรมได้บ้าง ดังนั้น คัมภีร์กัจจายนสารสรุปถกที่ปณี (คำอธิบายคาถา ๗) จึงกล่าวว่า คำว่า วาทโก ปกติสงฺขยํ คณฺหาติ (บทวาทย่อมถือเอาพจน์ของปกติกัตตา-ปกติกรรม) เป็นเยภุยนัย คือ นัยที่กล่าวไว้โดยมาก แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งเล็กน้อยอย่างอื่น ดังเช่นคำว่า อมฺพวนํ (ปามะม่วง) หมายถึง ป่าที่มีต้นมะม่วงมากกว่าต้นไม้อื่น อนึ่ง แม้คำว่า ปุพฺพกรรม และ ปุพฺพกิริจํ จะไม่ใช่วิกติกรรมโดยตรง เพราะประกอบด้วย อิติ ศัพท์ แต่ได้ชื่อว่าวิกติกรรมโดยอ้อม เพราะไม่ใช่ปกติกรรมในพากย์

และลงปฐมาวาธิตีเหมือนนิกคิกรรม มีตัวอย่างในกัณฑ์ชาตรี (หน้า ๑๘๔-๘๕) ว่า ตัม ปน มหันทมปิ เอกมปิ พหุนิปี ฎฎณฺติ (แต่ผ้าปูที่นอนนั้นใหญ่ก็ตาม ผืนเดียวก็ตาม หลายผืนก็ตาม ควรอยู่) คำว่า ฎฎณฺติ มีรูปเป็นพหูพจน์ตาม มหันทานิ ที่เป็นนิกคิกัตตา ไม่เป็นรูปเอกพจน์ตามปกติกัตตาว่า ตัม (ปัจจุตฺตณฺ)

คำว่า ปุพฺพกิจฺจ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กาดพฺพนฺติ กิจฺจํ (กร ธาตุ = กระทำ + ฌย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- ปุพฺเพ กิจฺจํ ปุพฺพกิจฺจํ (สัตตมัตตปฺริสสมาส)

ปัตตกัลละ ๔

อุโปสโก. ยาวติกา จ ภิกขุ กมฺมปฺปตฺตา. สภาคาปตฺติโย จ น วิชฺชนฺติ. วชฺชนียา จ ปุคฺคลา ตสฺมี น โหนฺติ. ปตฺตกัลลนฺติ วุจฺจติ.

๑. เป็นวันอุโปสถ

๒. ภิกษุเพียงใดควรแก่กรรม [ภิกษุเพียงนั้นไม่ละหัดถบาสดำรงอยู่ในสีมาเดียวกัน]

๓. ไม่มีสภาคาบติ[แก่ภิกษุผู้ร่วมสังฆกรรม]

๔. บุคคลที่ควรเว้นไม่มีในหัตถบาสของสงฆ์นั้น

[อุโปสถกรรมที่รวมไว้ด้วยองค์ ๔] ได้ชื่อว่า ปัตตกัลละ (กรรมที่สมควรแก่กาล)

[ภิกษุในที่นี้ต้องเป็นพระภิกษุ คือ เป็นภิกษุปกติไม่ต้องอาบัติปาราชิก, ไม่ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง โดยไม่ร่วมสังฆกรรมด้วย, มี ๔ รูปเป็นอย่างต่ำ และไม่ละหัดถบาสอยู่ในสีมาเดียวกัน]

สภาคาบติ คือ อาบัติที่เสมอกัน ในเรื่องนี้หมายถึงอาบัติที่มีวัตถุเสมอกัน เช่น ภิกษุ ๒ หรือ ๓ รูปต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะบริโภคอาหารในยามวิกาล อาบัตินี้ชื่อว่ามิวัตถุคือเหตุให้ต้องอาบัติเสมอกัน

อุโปสโก อ.วันอุโปสถ (โหติ ย่อมมี) ๕ ยาวติกา ภิกขุ กมฺมปฺปตฺตา อ.ภิกษุ ท. ผู้ถึงแล้ว ซึ่งกรรม มีประมาณเพียงใด (ยาวติกา ภิกขุ หตฺถปาสํ อวิชฺชิตฺวา เอกสํมายํ จิตา จ อ.ภิกษุ ท. มีประมาณเพียงนั้น ไม่ละแล้ว ซึ่งหัตถบาส ดำรงอยู่แล้ว ในสีมาเดียวกัน ด้วย) ๕ สภาคาปตฺติโย น วิชฺชนฺติ จ อ.อาบัติที่มีส่วนเสมอกัน ท. ย่อมไม่มี ด้วย ๕ วชฺชนียา ปุคฺคลา ตสฺมี น โหนฺติ อ.บุคคล ท. ผู้อันสงฆ์พึงเว้น ไม่มีอยู่ ในหัตถบาสของสงฆ์นั้น ด้วย ๕ (อุโปสถกมฺม อ.กรรมคืออุโปสถ สงฺคหิตํ ที่ อันบุคคลนับเข้าแล้ว อญฺเคหิ ด้วยองค์ ท. จตุหิ สํ) วุจฺจติ อันท่าน ย่อมเรียก ปตฺตกัลลนฺติ ว่ามีกาล อันถึงแล้ว ๕

บุคคลที่ควรเว้นจากหัตถบาสนของสงฆ์ มี ๒๑ จำพวก คือ

๑. คฤหัสถ์ (คหฺวโจ)
๒. ภิกษุณี (ภิกฺขุณี)
๓. สิกขมานา (สิกฺขมานา)
๔. สามเณร (สามเณโร)
๕. สามเณรี (สามเณรี)
๖. ผู้ลาสิกขาแล้ว (สิกฺขาปจฺจกฺขาตโก)
๗. ผู้ต้องอาบัติปาราชิก (อนฺติมวตฺถอชฺฌมาปนฺนโก)
๘. ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง เพราะไม่เห็นอาบัติ (อาปตฺติยา อทสฺสเน อุกฺขิตฺตโก)
๙. ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง เพราะไม่แก้ไขอาบัติ (อาปตฺติยา อปฺปฏิกฺกมฺเม อุกฺขิตฺตโก)
๑๐. ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง เพราะไม่สละทิฏฐิอันทราม (ปาปิกาย ทิฏฺฐิยา อปฺปฏินิสฺสคฺเค

อุกฺขิตฺตโก)

๑๑. บัณเฑาะก์ (ปณฺฑโก)
๑๒. เถยยสังวาส, ผู้ลักสังวาส (เถยยสังวาสโก)
๑๓. ผู้เข้ารีตเดียรัจฉาย (ติตฺถิยปุกฺกนตโก)
๑๔. สัตว์ดิรัจฉาน (ตฺริจฺฉานคโต)
๑๕. ผู้ฆ่ามารดา (มาตฺตฆาตโก)
๑๖. ผู้ฆ่าบิดา (ปิตฺตฆาตโก)
๑๗. ผู้ฆ่าพระอรหันต์ (อรหฺนตฆาตโก)
๑๘. ผู้ประทุษร้ายนางภิกษุณี (ภิกฺขุณีหฺนโก)
๑๙. ภิกษุผู้ทำลายสงฆ์ (สงฺฆฆาตโก)
๒๐. ผู้ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนหือพระโลหิต (โลหิตฺตฺตปาทโก)
๒๑. อุกฺโตพยฺยชนก, คนมีสองเพศ (อุกฺโตพยฺยชนโก)]

คำปณิญาในการสวดปาติโมกข์

บุพฺพกรรมบุพฺพกิจจานิ สมาเปตฺวา เทสิตาปตฺติกสฺส สมคฺคสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส อนุมฺติยา
ปาติโมกฺขํ อุตฺทิสิตฺตํ อารารณํ กโรม.

ครั้นกระทำบุพกรรมและบุพกิจเรียบร้อยแล้ว กระผมจะพยายามเพื่อสวดปาติโมกข์
ตามความเห็นชอบของภิกษุสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกันที่ได้แสดงอาบัติแล้ว

มยฺ อ.เรา ท. บุพฺพกรรมบุพฺพกิจจานิ ยังบุพกรรมและบุพกิจ ท. สมาเปตฺวา ให้เสร็จสิ้นแล้ว
กโรม ย่อมกระทำ อารารณํ ซึ่งความพยายาม อุตฺทิสิตฺตํ เพื่อสวด ปาติโมกฺขํ ซึ่งปาติโมกข์ อนุมฺติยา
ตามความเห็นชอบ ภิกฺขุสงฺฆสฺส ของหมู่แห่งภิกษุ สมคฺคสฺส ผู้พร้อมเพรียงกัน เทสิตาปตฺติกสฺส ผู้มี
อาบัติที่อันตนแสดงแล้ว ฯ

[คำว่า สมาเปตฺวา ประกอบรูปศัพท์มาจาก ส บทหน้า + อา บทหน้า + อป ธาตุ (ปาปฺณเน = ถึง) + เณ การิตปัจจัย + ตฺวา ปัจจัย แปลว่า “ให้จบแล้ว, ให้เสร็จสิ้นแล้ว” ในฉบับพม่าบางฉบับพบรูปว่า สมาเปตฺวา (ให้ถือเอาแล้ว, ให้สมทานแล้ว) ประกอบรูปศัพท์มาจาก ส บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ (ทาเน = ให้) + เณ การิตปัจจัย + ตฺวา ปัจจัย รูปนี้ไม่สมควรเพราะไม่สอดคล้องกับเนื้อหาในที่นี้

คำว่า อนุมฺติ (ความเห็นชอบ) มีรูปวิเคราะหฺว่า

- มติยา อนุรูป อนุมฺติ = สมควรแก่ความต้องการ ชื่อว่า อนุมฺติ

แม้บทพยียภาวสมาสส่วนมากมักมีรูปเป็นนปฺงสกลิงค์ แต่ก็มีบางศัพท์ที่มีรูปเป็นลิงค์อื่นจาก นปฺงสกลิงค์ได้บ้าง เช่น ยถาธมฺโม กาเรตพฺโพ (พึงตัดสินตามธรรม) โดยคำว่า ยถาธมฺม มีรูปวิเคราะหฺว่า ธมฺมสฺส อนุรูป ยถาธมฺโม (สมควรแก่ธรรม ชื่อว่า ยถาธมฺมะ)

คำว่า อารารณฺ มีคำแปล ๒ ประการตามนิสสัยพม่า คือ

๑. ภิกขุปาติโมกข์นิสสัย (หน้า ๓) และ ปาติโมกขเมทินี (หน้า ๒๓)

- ความพยายาม = อา บทหน้า + รธ = พยายาม + ยุ ปัจจัย

๒. ปาติโมกข์ภาสากฎีกา (หน้า ๑๔)

- การยังหมู่ภิกษุให้พอใจ = อา บทหน้า + รธ = พอใจ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย

คำว่า อารารณฺ ที่พบในวรรณกรรมบาลี มีความหมาย ๔ ประการ คือ

๑. การให้สำเร็จ

๒. การถึง

๓. การพอใจ

๔. การให้พอใจ

ความหมาย ๓ อย่างแรกพบในคัมภีร์อิทธิฐานปปทีปิกาวา

อารารณฺ สาธเน จ

ปตฺติยํ ปรีโตสเน.^๕

“อารารณ ศัพท์ย่อมนำไปในความหมายว่า การให้สำเร็จ, การถึง, การพอใจ”

ส่วนความหมายหลังเทียบได้กับบทอาขยาตว่า จิตฺตํ อาราเรติ (ย่อมยังจิตให้พอใจ), จิตฺตํ อาราเรยฺย (พึงยังจิตให้พอใจ) พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาวา

อาราเรยฺยาติ ปรีโตสเยย, อณฺณถา อารารณฺ นาม นตฺถิติ ทสฺเสติ.^๕

“ปาฐะว่า อาราเรยฺย แปลว่า พึงยังจิตให้พอใจ พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า ขึ้นชื่อว่าการยังจิตให้พอใจโดยประการอื่น หามิได้”

อณฺณถา อารารณฺ นาม นตฺถิติ อิมินา สປຈຸຍນາມຮູປານໍ ຍາຄາວໂຕ ອວໂພໂ ເອ ອິໂຕ ພາຫິຣການໍ ນຕຸຕິ, ກູໂຕ ປເວທນາຕິ ທສຸເສຕິ. ອາຣາຣນນຕິ ຍາຄາວປເວທເນນ ຈິຕຸຕສຸສ ປຣິໂຕສນໍ.^๖

“ท่านแสดงว่าการรู้เห็นรูปนามพร้อมทั้งปัจจัยตามความเป็นจริงที่เดียวไม่มีแก่นักบวชภายนอก ศาสนานี้ การแสดงให้ผู้อื่นเข้าใจจะมีได้อย่างไร ด้วยคำว่า อภยธนา อารารณํ นาม นตฺถิ (ขึ้นชื่อว่า การยังจิตให้พอใจโดยประการอื่น หามิได้)

คำว่า อารารณํ (การยังจิตให้พอใจ) หมายความว่า การยังจิตให้พอใจด้วยการแสดงให้ผู้อื่น เข้าใจตามความเป็นจริง”

อย่างไรก็ตาม ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนาแสดงความเห็นว่ ควรมีรูปเป็น อุทฺทิสฺสสํมิ ไม่ ควรมีรูปว่า อารารณํ กโรม เพราะว่า เป็นถ้อยคำของผู้สวดปาติโมกข์ หาใช่ถ้อยคำของผู้เชื่อเชิญให้สวด ปาติโมกข์ไม่ โดยกล่าวตามข้อความในคัมภีร์วินยาลังการ

ตั้งข้อความกล่าวว่า

อิมสฺมิ จาเน อุทฺทิสฺสํ อารารณํ กโรมาติ วา อุทฺทิสฺสสํมิติ วา ปาโจ อตฺถิ. เตสุ วินยาลงการ-
ฎีกายํ วุตตตฺตา จ สทฺทตฺถยฺยตฺติภาวโต จ อุทฺทิสฺสสํมิติ ปาจสฺส อตฺถิภาโว อมฺเหติ รุจิตฺพุโพ.”

“ปาฐะว่า อารารณํ กโรม หรือว่า อุทฺทิสฺสสํมิติ พบในที่นี้ ในบรรดาปาฐะทั้ง ๒ นั้น ข้าพเจ้า ชอบใจความมีอยู่แห่งปาฐะว่า อุทฺทิสฺสสํมิติ เพราะกล่าวไว้ในวินยาลังการฎีกาและมีความสมควรโดยศัพท์ และความหมาย”

ในประเทศพม่าถือว่าภิกษุผู้สวดปาติโมกข์เป็นผู้สวดประโยคนี้ จึงมีคำแปล อารารณํ ศัพท์ ๒ ประการข้างต้น แต่ในไทยถือว่าคำนี้เป็นคำอาราธนา และท่านผู้มีอาวุโสอยู่ในที่ประชุมนั้นเป็นผู้อาราธนา ดังนั้นจึงแปลตามขนบนิยมของไทยว่า “อาราธนา, เชื้อเชิญ” (แต่ในฉบับไทยมีปรากฏว่า อชฺฌเสนํ ซึ่งมี ความหมายเหมือน อารารณํ) ผู้แปลเห็นด้วยกับขนบนิยมของไทย ด้วยเหตุผลดังนี้ คือ

๑. คำว่า กโรม ใน อารารณํ กโรม เป็นรูปพหูพจน์ ถ้าประโยคนี้เป็นคำที่ผู้สวดปาติโมกข์สวด เองก็ควรประกอบใช้เป็นรูปเอกพจน์ว่า กโรมิ ดังคำว่า ปาติโมกฺโข อุทฺทิสฺสสํมิติ (ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์)

๒. ผู้สวดปาติโมกข์ไม่ใช่ผู้ทำบุญกรรมและบุญกิจ แต่เถระในสงฆ์เป็นผู้สั่งให้ภิกษุผู้เหมาะสม กระทำ คำว่า ปุพฺพกรรมปุพฺพกิจจานิ สมาเปตฺวา (ครั้นกระทำความบุญกรรมและบุญกิจเรียบร้อยแล้ว) จึงเป็น ถ้อยคำที่เกี่ยวกับพระเถระ แต่ไม่เกี่ยวกับผู้สวดปาติโมกข์

๓. อารารณํ ศัพท์ไม่พบในความหมายว่า ความพยายาม แม้ความหมายว่า การยังหมู่ภิกษุ ให้พอใจ จะมีใช้ในอรรถกถาและฎีกา บางแห่งก็ใช้น้อยมากจึงไม่ควรมีความหมายดังกล่าวในที่นี้

ดังนั้น ประโยคว่า ปุพฺพกรรมปุพฺพกิจจานิ ะเปฯ อารารณํ กโรม ที่พบในคัมภีร์มูลสิกขา (ข้อ ๑๑๑) จึงน่าจะเป็นคำอาราธนาของพระเถระในสงฆ์ หาใช่คำสวดของผู้สวดปาติโมกข์ตามขนบนิยมใน ประเทศพม่าไม่

อฏฺฐกถาจารย์เหทิ วุตฺตานิ จตฺตาริ ปุพฺพกรรมานิ, กิ่ ตานิ กตานิ.

“พระอรรถกถาจารย์กล่าวบุพกรรม ๔ ว่า

สมมุชชนิ ๒เปย วุจฺจติ บุพกรรมเหล่านั้นกระทำแล้วหรือ”

ผู้สวด :- อาม ภนฺเต (ขอรับ ท่านผู้เจริญ)

ผู้อาราธนา :-

ฉนฺทปาริสฺสุทฺธิอุตฺตฺขานํ

ภิกฺขุคณฺหา จ โอวาโท

อุโปสถสฺส เอตานิ

ปุพฺพกิจฺจนฺติ วุจฺจตีติ

อฏฺฐกถาจารย์เหทิ วุตฺตานิ ปญฺจ ปุพฺพกิจฺจานิ, กิ่ ตานิ กตานิ.

“พระอรรถกถาจารย์กล่าวบุพกิจ ๕ ว่า

สมมุชชนิ ๒เปย วุจฺจติ บุพกิจเหล่านั้นกระทำแล้วหรือ”

ผู้สวด :- อาม ภนฺเต (ขอรับ ท่านผู้เจริญ)

ผู้อาราธนา :- อุโปสโธ. ยาวติกา จ ภิกฺขุ กम्मปฺปตฺตา. สภาคาปตฺติโย จ น วิชฺชนฺติ. วชฺชนียา จ ปุคฺคลา ตสฺมี น โหนฺติ. ปตฺตกฺกลนฺติ วุจฺจตีติ อฏฺฐกถาจารย์เหทิ วุตฺตานิ จตฺตาริ ปตฺตกฺกลนฺคานิ, กิ่ ตานิ กตานิ.

“พระอรรถกถาจารย์กล่าวองค์ของกรรมที่สมควรแก่กาล ๔ กรรมที่สมควรแก่กาลเหล่านั้นได้นำมาดีแล้วหรือ”

ผู้สวด :- อาม ภนฺเต. ปุพฺพกรรมปุพฺพกิจฺจานิ สมฺมา นิฏฺฐาเปตฺวา ปตฺตกฺกลนฺเค สมานีเต สงฺฆสฺส อนุมฺติยา ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺสสาม.

“ขอรับ ท่านผู้เจริญ กระผมทำบุพกรรมและบุพกิจเสร็จด้วยดีแล้ว เมื่อองค์ของกรรมที่สมควรแก่กาลได้นำมาดีแล้ว จักสวดปาติโมกข์ตามความเห็นชอบของสงฆ์”

ภิกษุสงฆ์ :- สาธุ สาธุ (ดีละๆ)

ผู้สวด :- สฺวณฺตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ (ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า) ฯลฯ

อนึ่ง การถามบุพกิจ บุพกรรม และบัดดกัลละของภิกษุชาวไทยนิยมกล่าวเป็นภาษาบาลี แต่ภิกษุชาวพม่านิยมกล่าวเป็นภาษาพม่ามีข้อความเป็นภาษาบาลีและคำแปลที่นำมาจากหนังสือภิกขุปาฏิโมกข์แปล ฉบับมาตรฐาน (หน้า ๑๐-๒๐) ดังนี้

อุโปสถกรณโต ปุพฺเพ นววิธํ ปุพฺพกิจฺจํ กาทพฺพํ โหติ- ตณฺหาสมมุชชนนฺจ ตตฺถ ปทํปุชฺชนนฺจ อาสนปณฺณปณฺณจ ปาณียปริโกชนียุปฏฺฐปณฺณจ ฉนฺทการํ ภิกฺขุณํ ฉนฺทการณนฺจ เทสณฺเวยว อกฺตฺโปสธานํ ปาริสฺสุทฺธิยาปิ อาหระณนฺจ อุตฺตฺขานนฺจ ภิกฺขุคณฺหา จ ภิกฺขุณินฺโมวาโท จาติ. ตตฺถ ปุริมานิ จตฺตาริ ภิกฺขุณํ วตฺตํ ชานนฺเตหิ อารามิเกหิปี ภิกฺขุหิปี กตานิ ปรินิฏฺฐิตานิ โหนฺติ.”

นิมฺมิเต จ ปุพฺพกิจฺเจ สเจ โส ทิวโส จาตุทฺทสี-ปณฺณรสี-สามคฺคีนมมฺยตโร ยถาชฺช อุโปสโก ปณฺณรโส, ยาวติกา จ ภิกขุ กมฺมปฺปตฺตา สงฺขุโปสการหา จตฺตารโ วา ตโต วา อติเรกา ปกตตฺตา ปาราชิกํ อนาปนฺนา สงฺเขน วา อนุกฺขิตฺตา, เต จ โข หตฺถปาสํ อวิหิตฺวา เอกสึมายํ จิตฺตา, เตสฺมจฺ วิกาลโกชนา-ทิวเสน วตฺถุสภาคापตฺติโย เจ น วิชฺชนฺติ, เตสฺมจฺ หตฺถปาสเ หตฺถปาสโต พหิกรณวเสน วชฺเชตพฺโพ โกจิ วชฺชนียปฺปคฺคโล เจ นตฺถิ. เอวํตํ อุโปสกกมฺมํ อิมฺเห จตุหิ ลกฺขณฺเห สงฺคหิตํ ปตฺตกลฺลํ นาม โหติ กาคํ ยุตฺตรูปํ. อุโปสกกมฺมสฺส ปตฺตกลฺลตฺตํ วิทิตฺวา อิทานิ กรียมาโน อุโปสโก สงฺเขน อนฺมานตพฺโพ.”

“ก็เมื่อบุพพิกิจสำเร็จแล้ว ถ้าวันนั้นเป็นวันจาตุททสี หรือวันปณฺณรสี หรือเป็นวันสามัคคี วันใดวันหนึ่ง เช่น อุโปสถวันนี้ ๑๕ คำ ก็แลภิกษุผู้ควรแก่สังฆอุโปสถพอกระทำสำเร็จได้ มีกำหนด ๔ รูปก็ตีเกินกว่านั้นก็ตี เป็นปกติตตะ ไม่ต้องปาราชิก หรือไม่ถูกสงฆ์ยกวัตร ทั้งเธอไม่ละหัดบาส แลตั้งอยู่ในสีมาเดียวกัน และถ้าเธอไม่มีสภาคาปัตติโดยวัตถุ เพราะฉันอาหารในเวลาวิกาล เป็นต้น และถ้าไม่มีบุคคลควรเว้นใดๆ ในหัดบาส ซึ่งควรเว้นด้วยกันไว้เสียภายนอกหัดบาส อุโปสถกรรมนั้นกำหนดแล้วด้วยลักษณะทั้ง ๔ นี้ ชื่อว่ามีความพร้อมพรั่งถึงที่แล้ว สมควรทำได้ ด้วยประการฉะนี้

สงฆ์ทราบความพร้อมพรั่งถึงที่แห่งอุโปสถกรรมแล้ว พึงให้อนุมัติอุโปสถที่จะกระทำ ณ กาลบัดนี้”

(รับว่า สาธุ พร้อมกัน)

ในลำดับนี้ ท่านผู้มีอาวุโสอยู่ในที่ประชุมนั้น พึงกล่าวอัชฌะสนา ดังนี้

ปุพฺพกรรมปุพฺพกิจฺจานิ สฺมาเปตฺวา อิมฺสฺส นิสินฺนสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส อนุมฺติยา ปาติโมกฺข์ อุกฺกทิสิตํ อชฺฌะสนํ กรโหม.

“ข้าพเจ้าขออัชฌะสนา (เชื้อเชิญ) เพื่อสวดปาติโมกข์ โดยอนุมัติแห่งภิกษุสงฆ์ผู้ทำบุพกรรมบุพพิกิจเสร็จแล้ว นั่งอยู่นี้”

ที่ประเทศพม่ามีนิกายทั้งหมด ๔ นิกาย แต่มีนิกายใหญ่ ๓ นิกาย คือ

๑. นิกายชเวจิน

๒. นิกายสุธรรมา

๓. นิกายทวาระ

แต่ละนิกายก็มีวิธีกัมและวิธีตอบบุพพิกิจเป็นต้นที่ต่างกัน ในที่นี้จะกล่าวถึงวิธีกัมและตอบบุพพิกิจเป็นต้นตามขนบนิยมของนิกายชเวจิน โดยแปลจากภาษาพม่าเป็นภาษาไทย (การสวดปาติโมกข์ของคณะสงฆ์นิกายชเวจินของพม่าต้องมีภิกษุ ๒ รูปร่วมกันทำหน้าที่ รูปหนึ่งเป็นผู้สวดปาติโมกข์ อีกรูปหนึ่งเป็นผู้อาราธนาให้สวดปาติโมกข์และตอบเรื่องบุพพิกิจ บุพกรรม และปัตตกัลละ) ตามหนังสือเสขียวัตรฉบับมหาวิสุทธาราม (หน้า ก-ข) ดังนี้

ผู้ตอบ :- สุณาคฺ เม ภนฺเต สงฺโฆ. ยถิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลํ, อหํ อายสฺมนตํ [ติสฺส] ปาติโมกฺขท-

เทศ์ อชฺฌเมเสยฺยํ, สงฺโฆ ภนฺเต อายสฺมณฺโต [ติสฺสํ] ปาติโมกฺขุทฺเทสํ อชฺฌเมสฺติ. อุทฺทิสฺสํ ภนฺเต อายสฺมา [ติสฺสํ] ปาติโมกฺขํ.

“ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ถ้าความพร้อมพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้ว กระผมขออาราธนา ท่าน[พระติสสะ]เป็นผู้สวดปาติโมกข์ ท่านผู้เจริญ สงฆ์อาราธนาท่าน[พระติสสะ]เป็นผู้สวดปาติโมกข์ ท่านผู้เจริญ ท่าน[พระติสสะ]จงสวดปาติโมกข์”

อุโปสถกัณฑ์ (กัณฑ์ของอุโปสถ)

ผู้ถาม :- สุณาทุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. อชฺชุปฺโปสโถ ปนฺนโรโส. [หรือ จาตุทฺทโส] ยถิ สงฺฆสฺส ปตฺตกถลฺลํ, สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย. ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺเสยฺย.

“ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า วันนี้เป็นวันอุโปสถขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ [หรือ แรม ๑๔ ค่ำ] ถ้าความพร้อมพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้ว สงฆ์พึงทำอุโปสถ พึงสวดปาติโมกข์”

วินยปจฺจนกัณฑ์ (กัณฑ์ของภิกษุผู้ถามวินัย)

ผู้ถาม :- สุณาทุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. ยถิ สงฺฆสฺส ปตฺตกถลฺลํ, อหํ อายสฺมณฺโต [ทตฺตํ] วินยํ ปุจฺเจยฺย.

“ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ถ้าความพร้อมพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้ว กระผมขอถามวินัยกับท่าน[พระทตตะ]”

วินยวิสัชชกัณฑ์ (กัณฑ์ของภิกษุผู้ตอบวินัย)

ผู้ตอบ :- สุณาทุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. ยถิ สงฺฆสฺส ปตฺตกถลฺลํ, อหํ อายสฺมตา [ติสฺสเสน] วินยํ ปุญฺโজ วิสฺซุเขยฺย.

“ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ถ้าความพร้อมพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้ว กระผมอันท่าน [พระติสสะ] ถามวินัยแล้ว พึงตอบ”

ผู้ถาม :- การกวาดโรงอุโบสถ การจุดประทีป การเตรียมน้ำฉันน้ำใช้ และการปูอาสนะ ตามที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้โดยคล้อยตามพระบาลีว่า ก็ สงฺฆสฺส ปุพฺพกิจฺจํ (ภิกษุทำบุพพกิจของสงฆ์แล้วหรือ) โดยมีข้อความว่า

สมฺมชฺชเน ปทึโป จ

อุทกํ อาสเนน จ

อุโปสถสฺส เอตานิ

ปุพฺพกฺรณฺนติ วุจฺจติ.

กิจเหล่านั้นทำเสร็จแล้วหรือ

ผู้ตอบ :- ทำเสร็จแล้ว ขอรับ

ผู้ถาม :- กิจทั้ง ๔ อย่างเหล่านี้เป็นสิ่งที่ควรทำก่อนอุโบสถกรรม จึงได้ชื่อว่า บุพพกรรม

การนำฉันทะ การนำปาริสุทธิ และการบอกฉันทะและปาริสุทธิที่นำมาแล้วแก่สงฆ์ ทำเสร็จแล้ว หรือ ตามที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

ฉนทปาริสุทธิอุตุกขานํ

ภิกขุคณนา จ โอวาโท

อุโปสถสส เอตานิ

บุพพกิจจันติ วุจจติ.

ผู้ตอบ :- ภิกษุผู้อยู่ในสีมาได้มาถึงภายในหัตถบาสน ๒ ศอกคืบของสงฆ์แล้ว จึงไม่จำเป็นต้องบอก จัดว่าทำเสร็จแล้ว ขอรับ

ผู้ถาม :- ฤดูมี ๓ อย่าง คือ ฤดูหนาว ฤดูร้อน และฤดูฝน ในบรรดาฤดูเหล่านั้น ฤดูนี้เป็นฤดูไหน

ผู้ตอบ :- (ตอบตามฤดู)

ผู้ถาม :- ในบรรดาบักซ์ทั้ง ๘ ในฤดูนั้น บักซ์ที่ผ่านมาแล้วมีกี่บักซ์ บักซ์ปัจจุบันเป็นบักซ์อะไร และบักซ์ที่เหลือมีกี่บักซ์

ผู้ตอบ :- (ตอบตามบักซ์)

ผู้ถาม :- ภิกษุที่มาประชุมเพื่อทำอุโบสถภายในสีมา มีจำนวนเท่าไร

ผู้ตอบ :- (ตอบตามจำนวนภิกษุ)

ผู้ถาม :- การบอกแก่สงฆ์ถึงโอวาทที่นางภิกษุณีขอว่า นางภิกษุณีขอรับโอวาทจากภิกษุรูปไหน ทำเสร็จแล้วหรือ

ผู้ตอบ :- ปัจจุบันไม่มีภิกษุณี ดังนั้น จึงไม่จำเป็นต้องบอก จัดว่าทำเสร็จแล้ว ขอรับ

ผู้ถาม :- กิจทั้ง ๕ อย่างเหล่านี้เป็นสิ่งที่ควรทำก่อนสวดปาติโมกข์หลังจากที่สงฆ์ประชุมกันแล้ว จึงได้ชื่อว่า บุพกิจ

ผู้ถาม :- ตามที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า อุโปสถ. ยาวติกา จ ภิกขุ กมมปฺปตฺตา. สมาคา-
ปตฺติโย จ น วิชฺชนฺติ. วชฺชนียา จ ปุคฺคลา ตสฺมี น โหนฺติ. ปตฺตกลฺลนฺติ วุจฺจติ

ดังนั้น อุโบสถจึงมีอย่างเดียวโดยลักษณะทั่วไป และจำแนกออกเป็น ๘ อย่าง คือ

๑. อุโบสถ ๓ โดยเนื่องด้วยวัน

- จาตุททสิกอุโบสถ (อุโบสถที่มีในวันแรม ๑๔ ค่ำ)
- บันนรสิกอุโบสถ (อุโบสถที่มีในวันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ)
- สามัคคีอุโบสถ (อุโบสถที่มีในวันที่สงฆ์สามัคคิกัน)

๒. อุโบสถ ๓ โดยเนื่องด้วยผู้กระทำ

- สังฆอุโบสถ (อุโบสถของสงฆ์ คือ ภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป)
- คณอุโบสถ (อุโบสถของคณะ คือ ภิกษุ ๒ หรือ ๓ รูป)

- บุคคลอุโบสถ (อุโบสถของบุคคล คือ ภิกษุรูปเดียว)

๓. อุโบสถ ๓ โดยเนื่องด้วยลักษณะที่ควรกระทำ

- สุตตฺตฺเทสอุโบสถ (อุโบสถที่สวดปาติโมกข์)

- ปาริสฺสฺทธิอุโบสถ (อุโบสถที่บอกรูปาริสรุทธิแก่ภิกษุรูปอื่น)

- อธิฐานอุโบสถ (อุโบสถที่ภิกษุอธิฐานในใจด้วยตนเอง)

ในบรรดาอุโบสถทั้ง ๙ อย่างเหล่านั้น อุโบสถที่จักกระทำบัดนี้ เป็นอุโบสถไหนโดยเนื่องด้วยวัน

ผู้ตอบ :- (ตอบตามวันอุโบสถ)

ผู้ถาม :- เป็นอุโบสถไหนโดยเนื่องด้วยผู้ทำ

ผู้ตอบ :- เป็นสังฆอุโบสถ ขอรับ

ผู้ถาม :- เป็นอุโบสถไหนโดยเนื่องด้วยลักษณะที่ควรกระทำ

ผู้ตอบ :- เป็นสุตตฺตฺเทสอุโบสถ ขอรับ

ผู้ถาม :- ถ้าเป็นสุตตฺตฺเทสอุโบสถ ภิกษุ ๔ รูปหรือมากกว่า ๔ รูปผู้ควรแก่สุตตฺตฺเทสอุโบสถ-
กรรม ไม่ละหัดบาสดำรงอยู่ในสีมาเดียวกันหรือ

ผู้ตอบ :- ดำรงอยู่ ขอรับ

ผู้ถาม :- ภิกษุเหล่านั้นไม่มีอาบัติที่ต้องด้วยวัตถุเสมอกัน เป็นผู้บริสุทธิ์แล้วจากอาบัติหรือ

ผู้ตอบ :- ไม่มีอาบัติ เป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว ขอรับ

ผู้ถาม :- วัชชนียบุคคล ๒๑ จำพวก ถูกเว้นให้อยู่ภายนอกหัตถบาสของสงฆ์แล้วหรือ

ผู้ตอบ :- ถูกเว้นแล้ว ขอรับ

ผู้ถาม :- กรรมที่นับเข้าด้วยองค์ ๔ เหล่านี้ ชื่อว่า กรรมที่สมควรแก่กาล

บุพพุทฺถนบุพพุทฺถจฺจานิ สฺมาเปตฺวา เทสิตาปตฺติกสฺส สฺมคฺคสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส อนุมฺติยา ปาติโมกฺขํ
อุทฺทิสฺสํ อารรณํ กโรม.

“ครั้นทำบุพกรรมและบุพกิจเสร็จแล้ว กระผมนจะพยายามเพื่อสวดปาติโมกข์ตามความเห็นชอบ
ของภิกษุสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกันที่ได้แสดงอาบัติแล้ว”

พระสงฆ์ :- สาธุ สาธุ สาธุ]

นิทานุทเทสะ (หัวข้อของคำเริ่มเรื่อง)

การตั้งญัตติ

สุณาทู เม ภนเต สงฺโฆ. อชฺชุปฺโสโก ปนฺนรโส. ยถิ สงฺฆสฺส ปตฺตกฺกลํ, สงฺโฆ อุโปสถํ
กเรยฺย. ปาติโมกข์ อุทฺติเสยฺย.

ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า วันนี้เป็นวันอุโบสถขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ ถ้าความ
พร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้ว สงฆ์พึงทำอุโบสถ พึงสวดปาติโมกข์

[ในประโยคที่ว่า สุณาทู เม ภนเต สงฺโฆ คำว่า เม เป็นสัมพันธของปาฐะว่า วจฺน์ ที่เพิ่มเข้ามา
แต่ละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ คำที่ละไว้ในกรณีเช่นนี้เรียกว่า ปาฐเสสะ คือ บทที่เหลือจากบทที่กล่าวไว้โดยตรง

คำว่า ปตฺตกฺกล แปลตามศัพท์ว่า “กรรมที่มีกาลถึงแล้ว” คือ กรรมที่มีกาลสมควรแล้ว คำนี้
สัมพันธ์กับคำที่เพิ่มเข้ามาว่า กมฺม (กรรม) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปโต กาโล อิมสฺสาติ ปตฺตกาลํ (ณัฐีพหุพหิสมาส)
- ปตฺตกาลเมว ปตฺตกฺกลํ (ปตฺตกาล ศัพท์ + ญย ปัจจัยในสกัตถัตถิต)

บทว่า อชฺช มํกลํ สมี วิภัตติ แปลว่า “ในวันนี้” แต่ในที่นี้ลง สิ ปฐมาวิภัตติในลิงค์ตถะ คือ อรรถ
ของนามศัพท์ทั่วไป ไม่มีอรรถสังขยาและการกมิกัตตุการกเป็นต้น]

การถามบุพกิจ

ก็ สงฺฆสฺส ปุพฺพกิจจํ.

สงฆ์ทำบุพกิจแล้วหรือ

[ถ้าภิกษุไม่ได้ทำบุพกิจ คือ กิจที่ควรทำก่อนอุโบสถกรรม ๙ อย่าง ดังที่พระอรรถกถาจารย์
กล่าวเป็นคาถาข้างต้น ๒ บท ก็ต้องอาบัติทุกกฏ ดังนั้น ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์จึงถามว่าทำบุพกิจแล้วหรือ

ภนเต ข้าแต่ท่านผู้เจริญ สงฺโฆ อ.สงฆ์ สุณาทู จงฟัง (วจฺน์ ซึ่งคำ) เม ของข้าพเจ้า ฯ อชฺช
อ.วันนี้ อุโปสโก เป็นวันอุโบสถ ปนฺนรโส อันเป็นที่เต็มแห่งดิถี ๑๕ ค่ำ (โหติ ย่อมเป็น) ฯ ยถิ ฌิว่า
(กมฺม อ.กรรม) สงฺฆสฺส ของสงฆ์ ปตฺตกฺกลํ มีกาลอันถึงแล้ว (สียา พึงเป็นไซร้) ฯ (เอวํ ครั้นเมื่อ
ความเป็นอย่างนั้น สติ มีอยู่) สงฺโฆ อ.สงฆ์ กเรยฺย พึงกระทำ อุโปสถํ ซึ่งอุโบสถ ฯ อุทฺติเสยฺย พึงสวด
ปาติโมกข์ ซึ่งปาติโมกข์ ฯ ปุพฺพกิจจํ อ.กิจอันเป็นเบื้องต้นแรก สงฺฆสฺส อันสงฆ์ กตํ กระทำแล้ว ก็ หรือ ฯ

นัฏฐีวิภัติในบทว่า สงฆสฺส ลงในอรรถอนนินทิตกตฺตา เรียกว่า นัฏฐีกตฺตา โดยลงด้วยสูตรใน กัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๐๘) ว่า นัฏฐี จ (ลงนัฏฐีวิภัติในอรรถของตติยวิภัติและสัตตมวิภัติ ในบางแห่ง) นิยมใช้ในที่ประกอบด้วยกิตก์ปัจจัย คือ กริยากิตก์ที่เป็นภาววาจกและกรรมวาจก เช่น

๑. ตัวอย่างภาววาจก

- โสภณา กัจจายนสฺส กติ (อันพระกัจจายนะกระทำให้งาม)

๒. ตัวอย่างกรรมวาจก

- รมโย สมฺมโต (อันพระราชาทรงแต่งตั้งแล้ว)
- รมโย ปุชฺโติ (อันพระราชาทรงบูชาแล้ว)
- รมโย สกฺกโต (อันพระราชาทรงสักการะแล้ว)
- รมโย อปฺจิโต (อันพระราชาทรงยำเกรงแล้ว)
- รมโย มานิตฺโต (อันพระราชาทรงนับถือแล้ว)

- อมตํ เตสํ ภิกฺขเว อปริภุตํ, เยสํ กายคตาสติ อปริภุตา (ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใด มิได้บริโภคกายคตาสติ ชนเหล่านั้นนั้นชื่อว่ามิได้บริโภคอมตรส)

อนนินทิตกตฺตา คือ กตฺตาที่ไม่ถูกกล่าวถึงโดยอาชยาตวาจกหรือกิตก์วาจกในประโยคกรรมวาจก และภาววาจก หมายความว่า ประโยคกรรมวาจกเป็นพยางค์ที่เน้นกรรมเป็นหลัก จึงลงอาชยาตวิภัติหรือ กิตก์ปัจจัยเพื่อแสดงอรรถกรรม ส่วนอรรถกตฺตาดังนี้ไม่มีแสดงไว้ ดังนั้นจึงลงวิภัตินามคือตติยวิภัติหรือนัฏฐีวิภัติท้ายบทนามเพื่อแสดงอรรถกตฺตาให้ปรากฏ แม้ในประโยคภาววาจกที่เน้นกริยาอาการเป็นหลัก ก็ต้องมีกตฺตาผู้ทำกริยา จึงลงวิภัติทั้ง ๒ นั้นในอรรถกตฺตาเช่นกัน ดังข้อความในคัมภีร์สหสัทธสลินีว่า

ภิกฺขิตฺเต กมฺมฺนิ เณยฺยา

ปจฺมา สาธณญฺญา

ตติยา วาถวา ญฺญี

กตฺตริ สพฺพทา สียา.^{๑๐}

“เมื่อกรรมถูกอาชยาตวาจกหรือกิตก์วาจกกล่าวถึง ผู้รู้สาธนะพึงทราบ[การลง]ปฐมาวิภัติ[ท้ายกรรม] ตติยวิภัติหรือนัฏฐีวิภัติพึงมีได้ในอรรถกตฺตาเสมอ”

ภาวาวิธายเก สนฺเต

สกมฺมกาย ฐาตุยา

ตติยา วาถวา ญฺญี

กตฺตริ สพฺพทา สียา.^{๑๑}

“เมื่อมีศัพท์แสดงถึงภาววาจก ตติยวิภัติหรือนัฏฐีวิภัติพึงมีได้ในอรรถกตฺตาท้ายกรรมกธาตุเสมอ”

ภาวาวิธายเก สนฺเต

อกมฺมกาย ฐาตุยา

ตติยา วาถวา ญฺญี

กตฺตริ สพฺพทา สียา.^{๑๒}

“เมื่อมีศัพท์แสดงถึงภาววาจก ตติยาวิภัตติหรือบัญญัติวิภัตติพึงมีได้ในอรรถ
กัตตาทำยอกกรรมกธาตุเสมอ”]

วิธีในการฟังหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง

ปาริสุทธี อายสมนโต อาโรเจถ. ปาติโมกข์ อุตฺทิสฺสสามิ. ตํ สพฺเพว สนฺตา สาธุกํ สุโณม
มนสิ กโรม.

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่านจงบอกความบริสุทธิ์ ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์
พวกเราทั้งหมดที่มีอยู่จงฟังให้ดี จงใส่ใจปาติโมกข์นั้น

วิธีในการบอกความบริสุทธิ์

ยสฺส ลียา อาปตฺติ, โส อาวิกฺเขยฺย. อสนฺติยา อาปตฺติยา ตฺถุเหิ ภวิตพฺพ. ตฺถุเหิภาเวน
โข ปนายสมฺนเต ปริสุทฺธาติ เวทิสฺสามิ.

ท่านรูปใดมีอาบัติ ท่านรูปนั้นพึงเปิดเผย เมื่อไม่มีอาบัติพึงนิ่ง ผลก็คือ ข้าพเจ้า
จักทราบที่ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์เพราะการอยู่นิ่งอีกด้วย

[คำว่า อสนติยา อาปตติยา (เมื่อไม่มีอาบัติ) ลงสัตตมวิภัตติในอรรถลักษณะ (เครื่องกำหนด) คือ

อายสมนโต ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ ท. (ตุมฺเห อ. ท่าน ท.) อาโรเจถ จงบอก ปาริสุทธี ซึ่ง
ความบริสุทธิ์ ๒ (อหํ อ.ข้าพเจ้า) อุตฺทิสฺสสามิ จักสวด ปาติโมกข์ ซึ่งปาติโมกข์ ๒ (มยฺ อ.เรา ท.)
สพฺเพ เอว ทั้งปวง นั้นเทียว สนฺตา ผู้มีอยู่ สุโณม จงฟัง ตํ ปาติโมกข์ ซึ่งปาติโมกข์นั้น สาธุกํ ด้วย
ดี ๒ กโรม จงกระทำไว้ มนสิ ในใจ ๒

อาปตฺติ อ.อาบัติ ยสฺส ภิกฺขุโน ของภิกษุใด ลียา พึงมี ๒ โส ภิกฺขุ อ.ภิกษุนั้น อาวิกฺเขยฺย
พึงกระทำให้แจ้ง ๒ อาปตฺติยา ครั้นเมื่ออาบัติ อสนฺติยา ไม่มีอยู่ (เตน ภิกฺขุนา อันภิกษุนั้น) ตฺถุเหิ
เป็นผู้หนึ่ง ภวิตพฺพ พึงเป็น ๒ ปน = ผล วฺกฺขามิ อ.ข้าพเจ้า จักกล่าว ซึ่งผล (อหํ อ.ข้าพเจ้า)
เวทิสฺสามิ จักรู้ อายสมนโต ซึ่งท่านผู้มีอายุ ท. ปริสุทฺธาติ ว่าเป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว ตฺถุเหิภาเวน โข
เพราะความเป็นผู้หนึ่งอีกด้วย ๒

เครื่องกำหนดกิริยาที่ไม่ปรากฏด้วยกิริยาที่ปรากฏ โดยบทว่า อาปตติยา ชื่อว่า ลักษณะวันตักตดา ส่วนบทว่า อสนติยา ชื่อว่า ลักษณะกิริยา ลงสัตตมวิวัฏติด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๑๓) ว่า กาลภาเวสุ จ (ลงสัตตมวิวัฏติในอรรถกาลและกิริยาด้วย)

ประโยคที่ว่า อสนติยา อาปตติยา ตถุหิ ภวิตพพ (เมื่อไม่มีอาปตติพิงนิง) ชื่อว่า ประโยคภาวจาก มีกิริยาคุมพากย์ คือ ภวิตพพ และเพิ่มบทอนนิกิตกัตตาวา “เตน อสนิกษุณฺณ” บทว่า ภวิตพพ นี้กระจาย รูปศัพท์ด้วยการลงวิวัฏตินามต่างๆ ไม่ได้ ท่านอนุญาตให้ลงปฐมวิวัฏติ เอกพจน์เท่านั้น บทนี้มีรูปเป็น นปฺงสกลิงค์ และประกอบใช้ร่วมกับอนนิกิตกัตตาคือนามศัพท์ที่ลงตติยวิวัฏติ หรือร่วมกับ เอว, สทา ศัพท์ เป็นต้น ดังสัททนิธิปกรณ์ (ปทมาลา) กล่าวว่า

ภวิตพพปทํ นิจุจํ	สพฺพญญวรสาสเน
ปจเมกวจ ภาว-	วากญจ นปฺสกํ.
ตติยนตปเทเหว	สททาที่หิ จ อิมตา
โยเซตพพัว สมฺโภาติ	อิติ วิทฺวา วิภาวเย. ^{๓๓}

“ผู้มีปัญญาพึงแสดงว่า บทว่า ภวิตพพ ประกอบด้วยปฐมวิวัฏติเอกพจน์ และเป็นนปฺงสกลิงค์ภาวจากแน่นอน ในศาสนานันประเสริฐของพระสัพพัญญู บัณฑิต พึงประกอบกับบท[อนนิกิตกัตตาวา]ที่มีตติยวิวัฏติอยู่ท้าย และศัพท์ว่า เอว เป็นต้น”

คำว่า ตถุหิ เป็นนิบาตในอรรถว่า นิง, ไม่พูด (อภาสน) ดังในปทฐปสธิปกรณ์ (สูตร ๒๘๒) กล่าวว่า ตถุหิ อภาสเน (นิบาตว่า ตถุหิ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ไม่พูด) คัมภีร์ปาติโมกข์ภาสากฎีกา (หน้า ๒๔) แปล ตถุหิ เป็นกิริยวิเสสณะของ ภวิตพพ ว่า “นิง” แต่ในปาติโมกข์เมทินี (หน้า ๓๘) แปลเป็นวิกิตกัตตาวา “เป็นผู้หนึ่ง” ในที่บางแห่งพบรูปว่า ตถุหิภูโต, ตถุหิภูตา (ผู้ถึงความนิง, ผู้หนึ่ง) ในบางแห่งก็พบ ตถุหิ ศัพท์ใช้เป็นวิกิตกัตตาทังเอกพจน์และพหูพจน์ เช่น

เอวํ วุตเต สุตินโน กลนทปฺพุโต ตถุหิ อโหสิ.^{๓๔}

“เมื่อมารดาบิดากล่าวอย่างนี้ สุตินกลนทบุตรได้นิ่งเฉยเสีย”

ตถุหิ อโหสีติ กถาณุปพนธวิจเณทนตถํ นิราลาปสลลาโป อโหสิ.^{๓๕}

“คำว่า ตถุหิ อโหสิ (ได้นิ่งเฉย) หมายความว่า เป็นผู้ปราศจากการทักทายเป็นการสนทนา เพื่อตัดการสืบเนื่องของคำ”

เอวํ วุตเต เต ปริพฺพาชกา ตถุหิ อเหสุ.^{๓๖}

“เมื่อปฏฐปาพะปริพาชกกล่าวอย่างนี้ ปริพาชกเหล่านั้นได้นิ่งเฉย”

ตุนฺหิ อเหตฺุสนฺติ โปฏฺฐปาทํ ปรีวาเรตฺวา นิสฺสทฺทา นิสฺสีสุ.^{๑๖}

“คำว่า ตุนฺหิ อเหตุ (ได้นิ่งเฉย) หมายความว่า เป็นผู้เงียบเสียงนั่งแวดล้อมโปฏฐปาทปริพาชก”

ดังนั้น ประโยคว่า อสนฺติยา อาปตฺติยา ตุนฺหิ ภวิตพฺพํ จึงเป็นประโยคภาวจาก ส่วนคำว่า ตุนฺหิ เป็นวิกิตกัตตาของ ภวิตพฺพํ

โฮ ศัพท์ในคำว่า ตุนฺหิภาเวน ใช้ในความหมายว่า สมฺปิณฺชน (รวบรวม) และส่วน ปน ศัพท์ทำหน้าที่ ผลฺโชตกะ คือ แสดงผล แปล หิ ว่า “ผลก็คือ” แปลยกศัพท์ได้ว่า อหํ อ.ข้าพเจ้า วุฑฺฒามิ จักกล่าว หิ = ผล ซึ่งผล ท่านจึงใช้ อปิ ศัพท์ที่ปรากฏในอรรถดังกล่าวอธิบาย โฮ ศัพท์ และใช้ หิ นิบาตอธิบาย ปน นิบาต ดังคัมภีร์กัณฺหาวิตรณีกล่าวว่า

ตุนฺหิภาเวน โฮ ปนายสมฺนเต “ปริสุทฺธา”ติ เวทิสฺสามิตี ตุนฺหิภาเวนปิ หิ การณฺณ อหํ อายสมฺนเต “ปริสุทฺธา”อิจฺเจว ชานิสฺสามิตี.^{๑๗}

“ประโยคว่า ตุนฺหิภาเวน โฮ ปนายสมฺนเต ปริสุทฺธาติ เวทิสฺสามิ (ข้าพเจ้าจักทราบที่ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์ เพราะการอยู่นิ่ง) หมายความว่า ข้าพเจ้าจักทราบที่ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์นั้นแหละ เพราะเหตุ คือ ความเป็นผู้หนึ่งอีกด้วย”

กัณฺหาโยชนากล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อปิสทฺเทน โขสทฺโท อปิสทฺทโกติ. เตน น เกวลํ อาม มยฺ ปริสุทฺธาติ วุตฺเตว ปริสุทฺธภาวํ ชานิสฺสามิ, อถ โฮ ตุนฺหิภาเวนปิตี สมฺปิณฺชนตฺถํ ทสฺเสตี. หิสทฺเทน ปนสทฺโท หิสทฺทโกติ ผลฺโชตโกติ ทสฺเสตี.^{๑๘}

“ท่านแสดงด้วย อปิ ศัพท์ ว่า โฮ ศัพท์มีอรรถเหมือน อปิ ศัพท์ ท่านแสดงอรรถสัมปิณฺชนะด้วย โฮ ศัพท์นั้น ว่า ‘เมื่อภิกษุกล่าวว่า ขอรับ กระผมเป็นผู้บริสุทธิ์เท่านั้น ข้าพเจ้าจักทราบความเป็นผู้บริสุทธิ์อย่างเดียวนั้นได้ โดยที่แท้ ข้าพเจ้าจักทราบความเป็นผู้บริสุทธิ์นั้นแหละเพราะเหตุคือความเป็นผู้หนึ่งอีกด้วย’ ท่านแสดงด้วย หิ ศัพท์ว่า ปน ศัพท์แสดงผล มีอรรถเหมือน หิ ศัพท์”]

ยถา โฮ ปน ปจฺเจกปฺปฺภุจฺจสฺส เวยฺยากรณํ โหติ, เอวเมว เอวรูปาย ปริสาย ยาวตฺติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ.

ปน ส่วนว่า เวยฺยากรณํ อ.การตอบ (ภิกฺขุโน ของภิกษุ) ปจฺเจกปฺปฺภุจฺจสฺส ผู้อันเขากามแล้ว ที่ละรูป โหติ ย่อมมี โฮ แน่แท้ ยถา ฉนฺนใด ๆ (ปาติโมกข์ อ.ปาติโมกข์) (มยา) อนุสฺสาวิตํ เป็นของอันข้าพเจ้าให้ได้ยินบ่อยๆ แล้ว ปริสาย ในบริษัท เอวรูปาย อันมีสภาพอย่างนี้ ยาวตฺติยํ ถึงครั้งที่ ๓ โหติ ย่อมเป็น เอวเมว ฉนฺนนั้น ๆ

ส่วนข้าพเจ้าได้สวดปาติโมกข์ถึงครั้งที่ ๓ ในบริษัทเช่นนี้ เหมือนการตอบของภิกษุที่
ถูกถามทีละรูป

[ในประโยคว่า ยถา โข ปน ะเปยฺ ปน ศัพท์เป็นบัณฑิตรชตกะ คือ แสดงฝ่ายอื่นจากฝ่าย
ที่กล่าวมาข้างต้น ส่วน โข ศัพท์เป็นนิบาตในความหมายว่า ตัดสิน (อวธารณ) แปลว่า “แน่แท้” ตาม
นิสสัยพม่า

ข้อความว่า “ข้าพเจ้าได้สวดปาติโมกข์ถึงครั้งที่ ๓ ในบริษัทเช่นนี้ เหมือนการตอบของบุคคลที่
ถูกถามทีละคน” หมายความว่า เมื่อบุคคลหนึ่งถามบุคคลอีกคนหนึ่ง คนที่ถูกถามย่อมรู้ว่าถามเรา จึงตอบ
ฉันใด ภิกษุผู้สวดก็สวดปาติโมกข์โดยถามถึง ๓ ครั้งด้วยคำว่า ตตถายสมฺมุเต เป็นต้นที่จะกล่าวต่อไป แม้
เป็นการถามโดยรวมก็เหมือนกับการถามภิกษุทีละรูป ฉันนั้น

คำว่า ปจฺเจกปฏฺฐจ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปจฺเจกํ ปุจฺฉิยิตฺถาติ ปจฺเจกปฏฺฐจ = ภิกษุผู้ถูกถามแล้วทีละรูป ชื่อว่า ปจฺเจกปฏฺฐจ

คำว่า เวยฺยาकरण ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + อา บทหน้า + กร ธาตุ (กรณ =
กระทำ) + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- พฺยากรียเต วิสฺสขฺชียเต เวยฺยาकरण = การตอบ ชื่อว่า เวยฺยาकरणะ

คำว่า เอวรूपาย บาลีสนามหลวงไทยแปลว่า “มีอย่างนี้เป็นรูป” แต่นับนี้แปลตามนิสสัยพม่า
ว่า “มีสภาพอย่างนี้” โดยถือว่า รูป ศัพท์ใช้ในความหมายว่า “สภาพ” ดังคัมภีร์ปาจิตยาทีโยชนากล่าวว่า

เอวรूपาทิ สหฺทิฏฺฐสมฺมุตตสภาวะา.^{๒๐}

“คำว่า เอวรูปา (มีสภาพอย่างนี้) คือ มีสภาพของผู้เคยเห็นและผู้สนิทสนม”

ความจริงแล้ว รูป ศัพท์มีอรรถ ๑๐ ประการตามสมควร พบในคัมภีร์อภิธานปิปปิกาวา

ขณฺเฐ ภเว นิมิตฺตมฺหิ

รูปํ วณฺเณ จ ปจฺเจย

สภาวะสทฺทสณฺฐาน-

รูปชฺฌมานวปฺปสุ จ.^{๒๑}

“รูป ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ชันธ (รูปชันธ), ภพ (รูปภพ), เครื่อง-
หมาย, สี, เหตุ, สภาพ, รูปศัพท์, รูปร่าง, รูปฉาน และร่างกาย”

คำว่า ยาวตติย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ยาว ตติยสฺส ยาวตติยํ = ขอบเขตเพียงไรแห่งครั้งที่ ๓ ชื่อว่า ยาวตติยะ, ถึงครั้งที่ ๓

คำว่า อนุสฺสวติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อนุ บทหน้า + สฺ ธาตุ (สวเน = ฟัง) + เณ การิตปัจจัย
+ ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนุ ปุณฺณปุณฺณ สาวียิตถาติ อนุสฺสาวิตํ = ปาติโมกข์อันข้าพเจ้าให้ได้ยินบ่อยๆ แล้ว ชื่อว่า อนุสสาวิตะ

หมายความว่า แม้ผู้สวดได้สวดปาติโมกข์เพียงจบเดียว ก็เหมือนสวด ๓ จบเพราะถ้ามถึง ๓ ครั้งด้วยคำว่า ตตถายสมฺนเต ปุจฺฉามิ กจฺจิตถ ปริสุทฺธา เป็นต้น

คำว่า เอวเมว พบในฉบับไทยและฉบับฉันทวนิชสังคิต แต่ในนิสสัยพม่า คือ ภิกขุปาติโมกข์นิสสัย (หน้า ๔) ปาติโมกข์เมทินี (หน้า ๔๒) และปาติโมกข์ภาสากฎีกา (หน้า ๒๖) พบรูปว่า เอวเมว ที่จริงแล้ว นิบาตคือ เอวเมว ตັตถเป็น เอว + เอว ส่วน เอวเมว เป็นนิบาตศัพท์เดียวที่ใช้ในความหมายว่า ปฏิภาค (เปรียบเทียบ) เหมือน เอวเมว จะเห็นได้ว่า ปทรูปสัททวิปริการณได้ระบุดังนิบาตทั้ง ๒ ศัพท์ไว้ร่วมกันว่า

ยถา ตถา ยถเวว ตถเวว เอวํ เอวเมว เอวเมวํ เอวเมปิ ยถาปิ เสยฺยถาปิ เสยฺยถาปินาม วีย อิว ยถริว ตถริว ยถานาม ตถานาม ยถาหิ ตถาหิ ยถาจ ตถาจ อิจฺเจเต ปฏิภาคตฺเถ.^{๒๒}

“นิบาตเหล่านี้คือ

ยถา (ฉันใด)	ตถา (ฉันนั้น)	
ยถเวว (ฉันใด)	ตถเวว (ฉันนั้น)	
เอวํ (ฉันนั้น)	เอวเมว (ฉันนั้นนั่นเทียว)	
เอวเมวํ (ฉันนั้น)	เอวเมปิ (ฉันนั้น)	
ยถาปิ (ฉันใด)	เสยฺยถาปิ (ฉันใด)	เสยฺยถาปินาม (ฉันใด)
วีย (ราวกะ)	อิว (เพียงดัง)	
ยถริว (ฉันใด)	ตถริว (ฉันนั้น)	
ยถานาม (ฉันใด)	ตถานาม (ฉันนั้น)	
ยถาหิ (ฉันใด)	ตถาหิ (ฉันนั้น)	
ยถาจ (ฉันใด)	ตถาจ (ฉันนั้น)	

ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปฏิภาคะ (เปรียบเทียบ)”

แม้คัมภีร์อริยานุปทีปิกาก็กล่าวถึง เอวเมว ศัพท์นี้ว่า

ยถา ตถา ยถเววํ	ยถานาม ยถาหิ จ
เสยฺยถาปิยเอวเมวํ วา	ตถเวว จ ยถาปิ จ.
เอวเมปิ จ เสยฺยถาปิ-	นาม ยถริวาปิ จ
ปฏิภาคตฺเถ ยถาจ	วีย ตถริวาปิ จ. ^{๒๓}

“นิบาตว่า ยถา ตถา ยถเวว เอวํ ยถานาม ยถาหิ เสยฺยถาปิ เอวเมวํ ตถเวว

ยถาปิ เอวमुปิ เสยฺยถาปินาม ยถริว ยถาจ วีย และ ตถริว ย่อมเป็นไปในอรรถว่า
เปรียบเทียบ”]

การต้องอาบัติในเพราะมิได้บอก

โย ปน ภิกขุ ยาวตติยํ อนุสฺสาวียมาเน สรมาโน สนฺตี อาปตฺตี นาวิกเรยฺย, สมฺปชาน-
มุสสาวทสฺส โหติ.

เมื่อกำลังสวดปาติโมกข์ถึงครั้งที่ ๓ หนึ่ง ภิกษุใดระลึกได้ไม่เปิดเผยอาบัติที่มีอยู่
สัมปชานมุสสาวาท (การพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่) ย่อมมีแก่ภิกษุนั้น

[คำว่า สมฺปชานมุสสาวทสฺส ตัดบทเป็น สมฺปชานมุสสาวโท + อสฺส

คำว่า สมฺปชานมุสสาวาท (การพูดเท็จของผู้รู้เองอยู่โดยประการต่างๆ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมฺปชานาดีติ สมฺปชานโน.

(สํ บทหน้า + ป บทหน้า + ฉา ธาตุ = ฐั + นา ปัจจัย + มาน ปัจจัย)

- สมฺปชานสฺส มุสสาวโท สมฺปชานมุสสาวโท (บัญญัติปุปฺปิสสมาส)

รูปว่า สมฺปชาน มีการลบ ม ของ มาน ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๖
สูตร ๑๖๒) ว่า มานสฺส มสฺส (ลบ ม ของ มาน ปัจจัยในบางแห่ง) เช่น สยาโน (นอนอยู่ = สิ ธาตุ + อ
ปัจจัย + มาน ปัจจัย) ดังคัมภีร์นิรุตติที่ป็นีกกล่าวว่า

นิสินโน วา สยาโน วา, สโต สมฺปชานโน, นิจุํ มโลโป.^{๒๔}

“เช่น นิสินโน วา สยาโน วา (นั่งหรือนอนอยู่), สโต สมฺปชานโน (มีสติ รู้ตัวอยู่) ลบ ม อักษร
แนนอน”

หนึ่ง อุปสรรค คือ สํ ใช้ในความหมายว่า สามิ (เอง) และส่วน ป ใช้ในความหมายว่า ปการ
(ประการต่างๆ, ต่างๆ) ดังข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์กล่าวไว้ว่า

ปน หนึ่ง (ปาติโมกฺเข ครั้นเมื่อปาติโมกข์ มยา อันข้าพเจ้า) อนุสฺสาวียมาเน ให้ได้ยินบ่อยๆ
อยู่ ยาวตติยํ ถึงครั้งที่ ๓ โย ภิกขุ อ.ภิกษุใด สรมาโน ระลึกอยู่ น อาวิกเรยฺย ไม่พึงกระทำให้แจ้ง
อาปตฺตี ซึ่งอาบัติ สนฺตี ที่มีอยู่ ฯ สมฺปชานมุสสาวโท อ.การพูดเท็จของผู้รู้เองอยู่โดยประการต่างๆ
โหติ ย่อมมี อสฺส ภิกขุโน แก่ภิกษุนั้น ฯ

ปอติ อยมุปสคโค เอเตสุ ปการาทีสุ อตฺเตสุ วตฺตติ. ยถา ปการเ ปณฺณา, อาทิกมฺเม วิปฺปกตํ, ปธานเ ปณฺตี, ปธานํ ปธานตฺตํ, อิสฺสริเย ปฏฺฐ อยํ เทสสฺส, อนฺโตภาเว ปกฺขิตฺตํ, วิโยเค ปวาสี, ตปฺปเร ปาจริโย, ภูสฺสเถ ปวฺพุทฺธกาโย, สมฺภเว หิมวตา คงฺคา ปภาวติ, ติตฺตํ ปหุตฺตมฺนํ, อนาวิลเ ปสนฺนํมฺหํ, ปตฺถเน ปณฺหิตํ.^{๒๔}

“อุปสรรคว่า ‘ป’ นี้ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า ปการ (ต่าง ๆ) เหล่านี้ เช่น

- ในอรรถว่า ปการ (ต่าง ๆ) เช่น ปณฺณา (ความรู้ต่าง ๆ, ความรอบรู้)
- ในอรรถว่า อาทิกมฺเม (เบียดเบียน) เช่น วิปฺปกตํ (งานที่เพิ่งเริ่มต้น[ซึ่งยังไม่สำเร็จ])
- ในอรรถว่า ปธาน (ประธาน) เช่น ปณฺตี (นำไปสู่ความเป็นประธาน = ประณีต), ความเป็น

ประธาน ชื่อว่า ปธานะ

- ในอรรถว่า อิสฺสริเย (เป็นใหญ่) เช่น ปฏฺฐ อยํ เทสสฺส (ท่านผู้นี้เป็นใหญ่ในสถานที่)
- ในอรรถว่า อนฺโตภาเว (ความเป็นภายใน) เช่น ปกฺขิตฺตํ (ใส่แล้ว [ใส่ไว้ภายใน])
- ในอรรถว่า วิโยค (พลัดพราก) เช่น ปวาสี (ผู้อยู่แยกกัน = ผู้พลัดพราก)
- ในอรรถว่า ตปฺปเร (อื่นจากนั้น) เช่น ปาจริโย (อาจารย์ผู้อื่นจากอาจารย์, อาจารย์ของอาจารย์)
- ในอรรถว่า ภูสฺสเถ (อรรถอันยิ่ง) เช่น ปวฺพุทฺธกาโย (ช้างผู้มีกายโตยิ่ง)
- ในอรรถว่า สมฺภเว (เริ่มเกิด) เช่น หิมวตา คงฺคา ปภาวติ (แม่น้ำคงคาเริ่มเกิดแต่ภูเขาหิมาลัย)
- ในอรรถว่า ติตฺตํ (บริบูรณ์) เช่น ปหุตฺตมฺนํ (อาหารมากมาย)
- ในอรรถว่า อนาวิล (ไม่ชุ่มมัว) เช่น ปสนฺนํมฺหํ (น้ำใส)
- ในอรรถว่า ปตฺถเน (ปรารภ) เช่น ปณฺหิตํ (ความปรารภ)”

ปการเ อภินิพฺพนเน

อนฺโตภาเว จ ตปฺปเร.

ปธานเ อิสฺสเร เจว

วิโยเค สนฺทเนปิ จ.

ภูสฺสเถ ติตฺตํมฺหํ

ปตฺถนํมฺหํอนาวิล.

เอวมาทีสุ อตฺเตสุ

ปสฺสทฺโธ สมฺปวตฺตติ.^{๒๕}

“ป ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถอย่างนี้ว่า

ปการ (ต่าง ๆ)	อภินิพฺพน (สำเร็จ)	อนฺโตภาเว (ความเป็นภายใน)
ตปฺปเร (อื่นจากนั้น)	ปธาน (ประธาน)	อิสฺสเร (เป็นใหญ่)
วิโยค (พลัดพราก)	สนฺทเน (เริ่มเกิด)	ภูสฺสเถ (อรรถอันยิ่ง)
ติตฺตํ (บริบูรณ์)	ปตฺถนา (ปรารภ)	อนาวิล (ไม่ชุ่มมัว)

เป็นต้น”]

สมุปขานมุสาวาท โข ปนายสมนโต อนฺตรายโก ธมฺโม วุตฺโต ภควตา. ตสฺมา สรมาเนน ภิกฺขุณา อาปนฺเนน วิสุทฺธาเปกฺเขน สนฺตี อาปตฺติ อาวิกตพฺพา. อาวิกตา หิสฺส ผาสฺส โหติ.

“ท่านทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคตรัสสัมปชานมุสาวาทว่า เป็นอาบัติที่ทำอันตราย[แก่ ฌานและมรรคผล] ดังนั้น ภิกษุต้องอาบัติแล้วรู้อยู่ หวังความบริสุทธิ์ พึงเปิดเผยอาบัติที่มีอยู่ ความผาสุกย่อมมีได้แก่ภิกษุนั้นด้วยอาบัติที่เปิดเผยแล้ว”

[คำว่า อาวิกตา นั้นลงปฐมาวีภัตติในอรรถกถา จึงมีความหมายเช่นเดียวกับคำว่า อาวิกตตาย (ด้วยอาบัติที่เปิดเผยแล้ว) ดังคัมภีร์กัณฑ์ชาตรีอธิบายว่า

อาวิกตา หิสฺส ผาสฺส โหตีติ เอตฺถ อาวิกตาคี อาวิกตตาย, ปกาลิตายาคี อตฺถโก. อลฺหฺชิตาตอาทิสฺส วีย หิ อิทมปิ กรณตฺเถ ปจฺจตฺตวณฺเ^{๒๗}

“ในประโยคที่ว่า อาวิกตา หิสฺส ผาสฺส โหติ (ความผาสุกย่อมมีแก่ภิกษุนั้นด้วยอาบัติที่เปิดเผยแล้ว) นี้ คำว่า อาวิกตา แปลว่า ด้วยอาบัติที่เปิดเผยแล้ว หมายความว่า ด้วยอาบัติที่แสดงแล้ว โดยแท้จริงแล้ว แม้บทนั้นก็ลงปฐมาวีภัตติในอรรถกถา ดังคำว่า อลฺหฺชิตา (ด้วยความไม่ละอาย) เป็นต้น”

นิสสัยพมาทุกฉบับแปล อาวิกตา ว่า “เพราะการกระทำให้แจ้ง” แต่ผู้แปลไม่เห็นด้วย เพราะท่านกล่าวว่าให้ลงปฐมาวีภัตติในอรรถกถา มิใช่ลงในอรรถเหตุ อีกทั้งมีรูปที่ลงตติยาวีภัตติเป็นอดีตถึงค์ ว่า อาวิกตตาย โดยเป็นวิเศษสนของปาสฺสเสสะว่า อาปตฺติยา ถ้าแปลตามนิสสัยพมา บทนี้ควรมีรูปเป็นนปฺง-สกลิงค์ และลง สมา วิภัตติในอรรถเหตุ จึงมีรูปว่า อาวิกตา ได้ แต่คำแปลนี้ไม่สอดคล้องกับคำอธิบายใน คัมภีร์อรรถกถาข้างต้น

ฎีกาใหม่ กล่าวว่า บทนี้ลงปฐมาวีภัตติในอรรถตติยาวีภัตติที่ชื่อว่า กรณะ และลงในอรรถกตฺตา โดยมองหา ผาสฺส ศัพท์ ดังข้อความว่า

ปน ส่วนว่า อายสมนโต ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ ท. สมุปขานมุสาวาท อ.การพูดเท็จของผู้ ฐเองอยู่โดยประการต่างๆ ภควตา อันพระผู้มีพระภาค วุตฺโต ตรัสแล้ว ธมฺโม ว่าเป็นอาบัติ อนฺตราย- ยโก อันกระทำความอันตราย ฯ ตสฺมา เพราะเหตุนั้น อาปตฺติ อ.อาบัติ สนฺตี ที่มีอยู่ ภิกฺขุณา อันภิกษุ อาปนฺเนน ผู้ต้องแล้ว (อาปตฺติ ซึ่งอาบัติ) สรมาเนน ผู้รู้อยู่ วิสุทฺธาเปกฺเขน ผู้ต้องการซึ่งเหตุหมดจด โดยพิเศษ อาวิกตพฺพา พึงกระทำให้แจ้ง ฯ หิ ก็ ผาสฺส อ.ความผาสุก โหติ ย่อมมี อสฺส (ภิกฺขุโน) แก่ภิกษุนั้น (อาปตฺติยา ด้วยอาบัติ) อาวิกตา = อาวิกตตาย ที่อันภิกษุกระทำให้แจ้งแล้ว ฯ

กตฺตริ เหน่ ปจฺจตฺตวณฺโณ โหติ ผาสฺสทฺทาเปกฺขาย.^{๒๔}

“โดยแท้จริงแล้ว บทนี้ลงปฐมาวีถติในอรรถกถา โดยมองหา ผาสฺ สัพพ์”

ตามความเห็นนี้ถือว่าเป็นวิเสสนะของ ผาสฺ สัพพ์ แปลว่า “ความผาสฺกที่เปิดเผยอาบัติแล้ว” แต่ คัมภีร์อรรถกถาอธิบาย อาวิกตา เป็นบทอิตถิลิงค์ว่า อาวิกตตาย ดังนั้น จึงไม่ควรเป็นวิเสสนะของ ผาสฺก สัพพ์ที่เป็นนปฺงสกลิงค์ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณาความเห็นของฎีกาใหม่ข้างต้น

ส่วน หิ นิบาต คัมภีร์กัณฺหาวิตรณี (หน้า ๑๒๗) อธิบายว่า หิตี นิบาตมตฺต (คำว่า หิ เป็นเพียง นิบาต) เพื่อแสดงว่า หิ เป็นนปฺพฺรณนิบาต คือ นิบาตที่ทำบทให้เต็มเพื่อความสละสลวย ไม่มีความหมาย ไตๆ แต่ในคัมภีร์ปาติโมกข์ภาสาฎีกา (หน้า ๒๙) และปาติโมกข์เมทีน (หน้า ๔๓) กล่าวว่า หิ นิบาต ทำหน้าที่ผลโชตกะ คือ แสดงผล ตามความเห็นนี้แปลว่า หิ (ผลก็คือ) แปลยกศัพท์ได้ว่า *อหํ อ.ข้าพเจ้า วุฑฺฒามิ* จักกล่าว *หิ = ผล* ซึ่งผล]

คำลงท้ายของคำเริ่มเรื่อง

อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานํ ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสฺสุทฺธา, ทุตฺติมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสฺสุทฺธา, ตตฺติมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสฺสุทฺธา. ปริสฺสุทฺเธตฺถายสฺมนฺโต. ตสฺมา ตฺวฺหิ. เอวเมตํ ฐารยามีติ.

ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดคำเริ่มเรื่องแล้ว ข้าพเจ้าขอถามท่านทั้งหลายในคำเริ่ม เรื่องนั้นว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธ์แล้วหรือ

อายสฺมนฺโต ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ ท. นิทานํ อ.คำเริ่มเรื่อง (มยา อันข้าพเจ้า) อุทฺทิฏฺฐํ โข สวดแล้วแล ฯ (อหํ อ.ข้าพเจ้า) ปุจฺฉามิ ย่อมถาม อายสฺมนฺเต ซึ่งท่านผู้มีอายุ ท. ตตฺถ นิทานे ใน คำเริ่มเรื่องนั้น อิติ ว่า (ตฺวฺเห อ.ท่าน ท.) ปริสฺสุทฺธา เป็นผู้บริสุทธ์แล้ว กจฺจิ แลหรือ อตฺถ ย่อมเป็น ฯ (อหํ อ.ข้าพเจ้า) ปุจฺฉามิ ย่อมถาม ทุตฺติมฺปิ แม้ครั้งที่ ๒ อิติ ว่า (ตฺวฺเห อ.ท่าน ท.) ปริสฺสุทฺธา เป็นผู้ บริสุทธ์แล้ว กจฺจิ แลหรือ อตฺถ ย่อมเป็น ฯ (อหํ อ.ข้าพเจ้า) ปุจฺฉามิ ย่อมถาม ตตฺติมฺปิ แม้ครั้งที่ ๓ อิติ ว่า (ตฺวฺเห อ.ท่าน ท.) ปริสฺสุทฺธา เป็นผู้บริสุทธ์แล้ว กจฺจิ แลหรือ อตฺถ ย่อมเป็น ฯ อายสฺมนฺโต อ.ท่านผู้มีอายุ ท. ปริสฺสุทฺธา เป็นผู้บริสุทธ์แล้ว เอตฺถ นิทานे ในคำเริ่มเรื่องนี้ ไหฺนฺติ ย่อมเป็น ฯ ตสฺมา เพราะเหตุนี้ (อายสฺมนฺโต อ.ท่านผู้มีอายุ ท.) ตฺวฺหิ เป็นผู้หนึ่ง (ไหฺนฺติ ย่อมเป็น) ฯ (อหํ อ.ข้าพเจ้า) ฐารยามี ย่อมทรงไว้ เอตํ ปริสฺสุทฺธภาวํ ซึ่งความเป็นผู้บริสุทธ์แล้วนั้น เอวํ อย่างนี้ อิติ ดังนี้แล ฯ

ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๒ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ

ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๓ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ

ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วในคำเริ่มเรื่องนี้ ดังนั้นจึงมี ข้าพเจ้าขอทรงความเป็นผู้บริสุทธิ์นั้นไว้อย่างนี้ [คือ ด้วยการนิ่ง] ดังนี้แล

[ในประโยคว่า ตตถายสมฺมุตเต ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา (ข้าพเจ้าขอถามท่านทั้งหลายในคำเริ่มเรื่องนั้นว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ) ท่านให้ลบ อิติ ศัพท์ท้าย ปริสุทฺธา เพราะควรมีรูปเดิมว่า ปริสุทฺธาติ โดย อิติ ศัพท์ที่ถูกกลบไปนี้ใช้ในความหมายว่า อาการะ คือ แสดงอาการปฏิกิริยาทางวาจาหรือใจ การลบ อิติ ศัพท์ดังกล่าวนี้เรียกว่า อิติโลป ส่วน อิติ ศัพท์ที่ถูกกลบไปเรียกว่า ลุตตนิททิฏฐะ คือ ศัพท์ที่ถูกแสดงด้วยการลบ

คำว่า เอตํ ในคำว่า เอวเมตํ เพิ่ม ปริสุทฺธภาวํ โดยให้บทว่า ปริสุทฺธา ใน ปริสุทฺเธตถายสมฺมุตโต ติดตามมาจากประโยคหน้า อีกทั้งเพิ่ม ภาว ศัพท์เข้ามาประกอบรวม การเปลี่ยนศัพท์เพียงบางส่วนเช่นนี้ ตามหลักภาษาไม่นับว่าเป็นคนละศัพท์กัน แต่ถือว่าเป็นศัพท์เดียวกัน เพราะบทที่เปลี่ยนแปลงไปบางส่วนไม่ถือว่าเป็นบทอื่น ดังกฎทั่วไปในคัมภีร์ปริภาเซนุสเสหะว่า

เอกเทสวิกตํ อนณฺณว.^{๒๔}

“บทที่เปลี่ยนแปลงไปบางส่วน ย่อมเป็นเหมือนมิใช่บทอื่น”

ประโยคว่า ตสฺมา ตุนฺหิ (ดังนั้นจึงมี) เพิ่มกริยาคุมพากย์ว่า โหนฺติ เข้ามาประกอบรวม เพราะประโยคหน้ามีกริยาคุมพากย์เป็นวัตตมานาวิภคิตฺวา อตฺถ จึงควรประกอบใช้วัตตมานาวิภคิตฺวาเช่นเดียวกัน หนังสือปาติโมกข์แปล ฉบับฉัฏฐสังคีติ (หน้า ๘) แปลไว้เช่นนี้ แต่คัมภีร์ปาติโมกข์เมทีน (หน้า ๕๒) เพิ่มกริยาคุมพากย์ว่า ภเวยฺย (พึงเป็น) เมื่อตรวจสอบดูแล้วพบว่าท่านผู้แต่งกล่าวตามคัมภีร์ปาติโมกข์ปทัตถ-อนฺวณฺณา (หน้า ๕๘) โดยคัมภีร์ดังกล่าวอ้างคำว่า ตุนฺหิ ภวิตพฺพ (พึงมี) ในประโยคก่อนว่า อสนฺติยา อาปตฺติยา ตุนฺหิ ภวิตพฺพ (เมื่อไม่มีอาบัติพึงมี) ดังนั้น จึงเห็นว่าควรเพิ่ม ภเวยฺย เข้ามา เพราะเป็นบทที่แสดงความหมายว่า สมควร คล้ายกับบทว่า ภวิตพฺพ อย่างไรก็ตาม ผู้แปลคิดว่าควรเพิ่มกริยาคุมพากย์ว่า โหนฺติ เข้ามาจึงจะสมควรกว่า เพราะไม่จำเป็นต้องประกอบใช้ความหมายว่า สมควร ในประโยคหลังนี้ เนื่องจากเป็นประโยคผลของประโยคเหตุข้างหน้าว่า ปริสุทฺเธตถายสมฺมุตโต (ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วในคำเริ่มเรื่องนี้)

อิติ ศัพท์ในคำว่า เอวเมตํ ธารยามีติ (ข้าพเจ้าขอทรงความเป็นผู้บริสุทธิ์นั้นไว้อย่างนี้ ดังนี้แล)

เป็นไปในอรรถว่า ปริสมาปน (จบ) บาลีไทยนิยมแปลว่า ดังนี้แล คัมภีร์ปาจิตยาภิโยชนาแปลว่า อิติ = ปริสมาปน^๑ อ.การจบ [เวทิตัพพ อันท่าน ฟังทราบ] ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

โหตีติ อิติสทโท ปริสมาปนตฺถะ. อิติ ปริสมาปน เวทิตัพพตฺติ โยชนา.”^๒

“อิติ ศัพท์ในบทว่า โหติ มีอรรถว่าปริสมาปนนะ มีการประกอบบทว่า ฟังทราบการจบ”]

จบ คำเริ่มเรื่อง

ปาราชิกุทเทสะ (หัวข้อของปาราชิก)

ตตฺริเม จตฺตาริ ปาราชิกา ธมฺมา อุกฺกเทสํ อาคจฺจนฺติ.

ในปาติโมกข์นั้น อาบัติปาราชิก ๔ ข้อเหล่านี้ ย่อมถึงการสวด

[คำว่า ธมฺมา แปลว่า อาบัติ ที่จริงแล้ว ธมฺม ศัพท์มีอรรถ ๑๔ ประการตามสมควร พบใน คัมภีร์อภิธานปิฎกไว้ว่า

ธมฺโม สภาเว ปรียตฺติปณฺณ-

ณายะสุ สจฺจปฺกตฺติสุ ปุณฺณเ

ณฺเยเย คุณฺจาจรสมาริสฺสุปิ

นิสฺสตุตฺตปาตฺติสุ การณาโท.”^๓

“ธมฺม ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า สภาพ, สิ่งที่ควรศึกษา (ปริยัติ), ปัญญา, ความเหมาะสม, คำสัตย์, ปกติ, บุญ, บุญยธรรม, คุณธรรม, ความประพฤติ, ความตั้งมั่น, ความไม่ใช่สัตว์บุคคล (สภาวะธรรม), อาบัติ และเหตุ เป็นต้น”

ศัพท์บางคำในบาลีมีความหมายหลายอย่างตามบริบท สมเด็จพระพุทธจาจารย์ (โต พรหมรังสี) จึงกล่าวว่า “ศัพท์คำเดียวมีอรรถเป็นร้อย คนรู้น้อยกว่าโตบ้า” ที่จริงแล้ว ศัพท์ที่มีอรรถถึงร้อยอย่างไม่มีอยู่จริง แต่จำนวนร้อยที่กล่าวถึงในที่นี้เป็นอเนกสังख्या คือ สังख्याที่กล่าวถึงจำนวนมาก เช่น สดเตโช (มีเดชนักร้อย), สหสฺสรสฺสี (มีรัศมีนับพัน) ดังข้อความในคัมภีร์เถรคาถาว่า

ตตฺร ปาติโมกฺเข ในปาติโมกข์นั้น อิม ธมฺมา อ.อาบัติ ท. เหล่านี้ ปาราชิกา ชื่อว่า ปาราชิก จตฺตาริ ๔ ข้อ อาคจฺจนฺติ ย่อมถึง อุกฺกเทสํ ซึ่งความเป็นอาบัติอันภิกษุพึงสวด ฯ

สตลึงคสฺส อตฺถสฺส

สตลกฺขณธาริโน

เอกํคทสฺสี ทุมฺเมโธ

สตทสฺสีว ปณฺทิตो.^{๓๒}

“เนื้อความมีเหตุเกิดศัพท์นับร้อยอย่าง ทรงลักษณะนับร้อยอย่าง คนเขลาเห็น
เพียงส่วนเดียว แต่ผู้มีปัญญาเห็นตั้งร้อยทีเดียว”

ขอยกตัวอย่างเกี่ยวกับศัพท์วินัยว่า คำว่า ภาชน ไทยมักแปลทับศัพท์ว่า “ภาชนะ” แต่ภาชนะ
ดังกล่าวมีหลายอย่างรวมไปถึงจาน ชาม ถาด พาน แก้วน้ำ ชัน ฯลฯ สมัยพุทธกาลมีเรื่องที่พระธรรมกถึก
เข้าห้องน้ำแล้วทิ้งน้ำไว้ในขัน จึงทำให้พระวินัยธรดำหนิวว่าพระธรรมกถึกต้องอาบัติทุกกฏ พบในอรรถกถา
ธรรมบท โกสัมพียวัตถุว่า

เตสุ ฐมฺมกถิกิโก เอกทิวสํ สรีรวลณฺขํ กตฺวา อุทกโกฏฺฐเก อาจมนอุทกาวเสสํ ภาชนเ จเปตฺวาว
นิกฺขมิ.^{๓๓}

“ในบรรดาพระวินัยธรและพระธรรมกถึกเหล่านั้น พระธรรมกถึกตั่งน้ำชำระที่ยังเหลือไว้ในขัน
ภายในห้องน้ำแล้วออกมา”

คำว่า ภาชน คัมภีร์นิสสัยพม่าแปลว่า “ขัน” เพื่อให้ได้ความหมายชัดเจนขึ้น ไม่ได้แปลทับศัพท์
ว่า “ภาชนะ” ดังนั้น เมื่อภิกษุสามเณรใช้ขันน้ำแล้วต้องคว่ำทิ้งไว้เสมอ จึงจะถูกพระวินัย คือ ภิกษุไม่ต้อง
อาบัติทุกกฏ และสามเณรไม่ต้องทัณฑกรรม

นอกจากบทนามแล้ว แม้บทกริยาบางศัพท์ที่สื่อถึงความหมายหลายอย่าง เช่น ปจ ธาตุ มี
ความหมายว่า ปาก (หูก) ที่จริงแล้ว ความหมายของ ปาก มีหลายอย่าง ไม่เพียงหมายถึงการหูกเท่านั้น
แต่ยังรวมไปถึงการดื่ม ทอด คั่ว ผัด ปิ้ง เป็นต้น หรือ มาน ธาตุมีความหมายว่า มาเน (นับ) ซึ่งก็คือ การ
ชั่ง ตวง และวัดนั่นเอง]

เมถุนธัมมสิกขาบท

ว่าด้วยการเสพเมถุนธรรม

๑. โย ปน ภิกฺขุ ภิกฺขุโน ลิกฺขาสาชีวสมาปนโน ลิกฺขํ อปฺปจจฺกฺขาย ทฺพพฺลยํ อนาวิกิตฺวา
เมถุนํ ฐมฺมํ ปฏฺฐิเสเวยฺย อนตฺมโส ติริจฺฉานคตฺตายปิ, ปาราชิกโก โหติ อสฺวาโส.

ภิกษุใดเป็นผู้เข้าถึงสิกขาและสาชีพของภิกษุทั้งหลาย ไม่ลาสิกขา ไม่เปิดเผยความ
ท้อแท้ เสพเมถุนธรรมแม้ในสัตว์ดิรัจฉานตัวเมียเป็นอย่างต่ำ ภิกษุนั้นต้องปาราชิก หาสังวาสมิได้

[ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาของสิกขาบทนี้ไม่ได้อธิบายว่า ปน ศัพท์มีอรรถอะไร การที่ท่านไม่อธิบายไว้โดยตรงเช่นนี้ทำให้สามารถอนุมานได้ว่า ปน ศัพท์เป็นปทปุรณนิบาต คือ นิบาตทำบทให้เต็มเพื่อความสละสลวย อย่างไรก็ตาม ในกัณฑ์ใหม่ของกัณฑ์วชิระ (คำอธิบายกฎการสิกขาบท หน้า ๒๕๒) กล่าวว่า ปนาติ นิปาตมุตตเมว (บทว่า ปน เป็นเพียงนิบาตเท่านั้น) เพื่อแสดงความเป็นปทปุรณนิบาตดังกล่าว

ข้อความว่า สิกขา คือ อธิศีลสิกขา อันได้แก่ ปาติโมกขสังวร

ข้อความว่า สาชีพ คือ สิกขาบทที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้

ข้อความว่า หาสังวาสมิได้ คือ ไม่มีโอกาสคบหากับภิกษุอื่นโดยร่วมกรรมเดียวกัน (เอกกมุข) ร่วมอุเทศเดียวกัน (เอกอุเทศ) และมีสิกขาเสมอกัน (สมสิกขตา)

คำว่า ฐมฺ ใน เมถุน ฐมฺ มีความหมายว่า อัชฌาจาร คือ ความประพฤติชั่ว, การล่วงมรรยาท, การละเมิดประเพณี ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๑๙๕) กล่าวว่า ฐมฺโมติ อชฌาจาโร (คำว่า ฐมฺ แปลว่า อัชฌาจาร)

คำว่า ตีรจฺจนคตา มีรูปวิเคราะหฺ

- ตีรจฺจนเนสฺ คตา ตีรจฺจนคตา = ตัวเมียที่เกิดในสัตว์ตีรจฺจน ชื่อว่า ตีรจฺจนคตา

โดย คต ศัพท์มีความหมายว่า เกิดขึ้น (อุปฺปนฺน) ดังฎีกาใหม่ อธิบายว่า

ตีรจฺจนคตยาติ ตีรจฺจนเนสฺ อุปฺปนฺนํ.^{๓๔}

“คำว่า ตีรจฺจนคตยา แปลว่า ในตัวเมียที่เกิดในสัตว์ตีรจฺจนทั้งหลาย”

คำว่า ตีรจฺจนคตยาปิ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ตีรจฺจนคตยา ศัพท์ + ปิ ศัพท์ ตามหลักภาษา ปิ และ อปิ ศัพท์มีความหมายว่า สมุจฺจยะ เป็นต้นเหมือนกัน ต่างที่ ปิ เป็นนิบาต ส่วน อปิ เป็นอุปสรรค ดังคัมภีร์คันทาภรณ์กล่าวว่า

สมุจฺจเย อเปกฺখে จ

สมุทฺทวเน จ นิทฺทายํ

ปิสฺสทโท อปิสฺสทโท จ

จตุตฺตเถสฺส ปกาสิโต.^{๓๕}

“ท่านแสดง ปิ และ อปิ ศัพท์ไว้ในอรรถ ๔ อย่าง คือ สมุจฺจยะ (รวบรวม), อเปกฺขะ (มองหา), สัมมวณฺเ (ชมเชย) และครหะ (ตำหนิ)”]

ปน ก็ โย ภิกขุ อ.ภิกษุใด สิกฺขาสาชีวะสมาปนโน เป็นผู้เข้าถึงแล้วซึ่งสิกขาและสาชีพ ภิกขุหนฺ ของภิกษุ ท. (หุตฺวา เป็น) อปฺปจฺจุทฺทว ไม่ลาแล้ว สิกฺขํ ซึ่งสิกขา อนาวิกิตฺวา ไม่กระทำให้ปรากฏแล้ว ทฺพทฺลยํ ซึ่งความเป็นผู้มีกำลังน้อย ปฏฺิเสวเยย พึงเสพ ฐมฺ ซึ่งอัชฌาจาร เมถุน อันเป็นของ คนคู่ ตีรจฺจนคตยา อิตฺถียาปิ แม้ในตัวเมียอันเกิดแล้วในสัตว์ตีรจฺจน อนฺตมโส โดยส่วนอันมีใน ที่สุด ๆ โส ภิกขุ อ.ภิกษุนั้น ปาราชิโก เป็นผู้ปราศแล้ว อสฺวาโส เป็นผู้ไม่มีสังวาส (โหติ ย่อมเป็น) ฯ

อทินนาทานสิกขาบท ว่าด้วยการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้

๒. โย ปน ภิกขุ คามา วา อรณฺฆา วา อทินฺนํ เถยฺยสงฺฆาตํ อาทึเญยฺย, ยถารูเป อทินฺนา-
ทาเน ราชานो โจโร คเหตฺวา หนฺเญยฺย วา พนฺธเญยฺย วา ปพฺพาเซยฺย วา โจโรสฺสี พาลอสฺสี มุพฺโห-
สฺสึ, ตถารูปํ ภิกขุ อทินฺนํ อาทึยฺมาโน อยมปิ ปาราชิกโก โหติ อสฺวาโส.

ภิกษุใดพึงถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ ด้วยกระแสนจิตที่คิดจะลัก จากบ้านหรือป่า
พระราชอาจับโจรได้แล้วพึงทรมานบ้าง จองจำบ้าง เนรเทศบ้าง พึงบริภาษว่า เจ้าเป็นโจร
เจ้าเป็นคนพาล เจ้าเป็นคนหลง เจ้าเป็นขโมย เพราะถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้เช่นใด แม้
ภิกษุนี้ผู้ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้เช่นนั้น ก็ต้องปาราชิก หาสังวาสมิได้

[คำว่า เถยฺยสงฺฆาตํ แปลตามศัพท์ว่า “ด้วยกลุ่มจิตที่เป็นภาวะของขโมย” โดย สงฺฆาต ศัพท์ใช้
ในความหมายว่า โภจนาส (กลุ่ม) และลงปฐมาวิริตติในอรรถของตติยาวิริตติ ความหมายก็คือ กระแสนจิต
ที่ทำให้ขโมย ไม่ใช่กระแสนจิตที่ถือเอาโดยวิสาสะ (วิสสาสะหา) ถือเอาชั่วคราว (ตาวกาลิกหา) หรือถือเอา
ก่อนแล้วบอกทีหลัง (อาทิกหา) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เถนสฺส ภาโว เถยฺย (เถน ศัพท์ + ญย ปัจจัยในภาวะตัดทิต)
- เถยฺยญฺจ ตํ สงฺฆาตญฺจาติ เถยฺยสงฺฆาตํ (วิเสสนนุรพบทกรรมธารยสมาส)

ปน ก็ โย ภิกขุ อ.ภิกษุใด อาทึเญยฺย พึงถือเอา (วัตถุ ซึ่งสิ่งของ) (สามิเกน) อทินฺนํ ที่
อันเจ้าของไม่ได้ให้แล้ว เถยฺยสงฺฆาตํ ด้วยกลุ่มจิตที่เป็นภาวะของขโมย คามา วา จากบ้าน ก็ตาม
อรณฺฆา วา จากป่า ก็ตาม ๗ ราชานอ อ.พระราช ท. คเหตฺวา จับแล้ว โจโร ซึ่งโจร อทินฺนาทาเน ใน
เพราะการถือเอาสิ่งของที่อันเจ้าของไม่ได้ให้แล้ว ยถารูเป อันมีสภาพอย่างใด หนฺเญยฺย วา พึงทรมาน
บ้าง พนฺธเญยฺย วา พึงจองจำบ้าง (โจเร) ปพฺพาเซยฺย วา พึงยังโจร ท. ให้พ้นไปแล้ว (ปริภาเสยฺย พึง
บริภาษ) อิติ ว่า (ตฺวํ อ.เจ้า) โจโร เป็นโจร อสฺสี ย่อมเป็น ๗ พาลอ เป็นคนพาล อสฺสี ย่อมเป็น ๗ มุพฺโห
เป็นคนหลง อสฺสี ย่อมเป็น ๗ เถโน เป็นขโมย อสฺสี ย่อมเป็น ๗ อยมปิ ภิกขุ แม้ อ.ภิกษุนี้ อาทึยฺมาโน
ผู้ถือเอาอยู่ (วัตถุ ซึ่งสิ่งของ) (สามิเกน) อทินฺนํ ที่อันเจ้าของไม่ได้ให้แล้ว ตถารูปํ อันมีสภาพอย่างนั้น
ปาราชิกโก เป็นผู้ปาราชิกแล้ว อสฺวาโส เป็นผู้ไม่มีสังวาส (โหติ ย่อมเป็น) ๗

ตั้งคำอธิบายในกัณฑ์ชาตวินีว่า

เถยยสงฆาตุนติ เอตถ เณนติ โจโร, เณสส ภาโว เถยย, อวหรณจิตตสเสตํ นาม. สงฆา
สงฆาตุนติ อตฺตโต เอกํ, โภจฺจาสสเสตํ นาม “สมณานิทานา हि ปญฺจสงฺขา”ติอาทิสฺส วिय. เถยยณฺจ ตํ
สงฆาตญฺจาติ เถยยสงฆาตํ, เถยยจิตฺตสงฆาโต เอโก จิตฺตโภจฺจาสสโต อตฺโต. กรณตฺเต เจตํ ปจฺจตฺตวณฺ
ตสฺมา เถยยสงฆาเตนาติ อตฺตโต ทฺวฺจพฺพ.^{๓๖}

“ในคำว่า เถยยสงฆาตํ (ด้วยกระแสดิจที่คิดจะลัก) นี้ พึงทราบรูปวิเคราะห์ว่า ขโมยชื่อว่า เณ
ความเป็นแห่งขโมย ชื่อว่า เถยยะ คำนี้เป็นชื่อของจิตอันเป็นเหตุลัก

บททั้ง ๒ ว่า สงฆา, สงฆาต มีความหมายเหมือนกัน บททั้งสองนั้นเป็นชื่อของกลุ่ม (กระแส)
ดังอุทาหรณ์ว่า สมณานิทานา हि ปญฺจสงฺขา (กระแสกิเลส [คือ ตัณหา มานะ และทิฏฐิ] ที่ทำสังสารวัฏให้
ยาวนาน มีสัญญาเป็นเหตุนั้นเทียว)

คำว่า เถยยสงฆาตะ คือ กระแสดิจที่คิดจะลัก หมายความว่า กระแสดิจอย่างหนึ่งซึ่งเรียกว่าจิต
ที่ต้องการจะลัก อนึ่ง บทนี้ลงปฐมาวาวัตติในอรรถดติยาวิวัตติ ดังนั้น พึงกำหนดความหมายว่า ด้วยกระแ
สจิตที่คิดจะลัก”

ในคัมภีร์ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณากล่าวว่า คำว่า ภิกขุณี สิกฺขาสาชีวสมาปฺโน สิกฺขํ อปฺปจ-
จกฺขาย ทฺวฺพฺพลฺยํ อนาวิกตฺวา (เป็นผู้เข้าถึงสิกขาและสาชีพของภิกษุทั้งหลาย ไม่ลาสิกขา ไม่เปิดเผยความ
ท้อแท้) จากสิกขาบทต้นได้ตามมาสู่สิกขาบทนี้และสิกขาบทอื่นทั้งหมดในภิกขุปาติโมกข์ คือ ใช้เดิมเข้าไปใน
สิกขาบทต่างๆ ต่อจากสิกขาบทนี้ ไปจนจบถึงภิกขุปาติโมกข์ การตามไปในลักษณะเช่นนี้เป็นสำนวนทาง
ภาษาที่เรียกว่า อธิกรณัย คือ การตามไป ประเภท นทีโสตนัย คือ การตามไปอย่างการไหลของแม่น้ำ
โดยติดตามไปอย่างต่อเนื่องเหมือนกระแสน้ำที่ไหลไม่ขาดสาย ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ตตถ ภิกขุณี สิกฺขาสาชีวสมาปฺโน โย ปน ภิกฺขุ สิกฺขํ อปฺปจจกฺขาย ทฺวฺพฺพลฺยํ อนาวิกตฺวา เถยย-
สงฆาตํ อาทียะย, อยฺมปิ ปาราชิโก โหติติ สมฺพนฺโธ. อธิ วिय อิตฺโต ปเรสุปิ ภิกขุณี สิกฺขาสาชีวสมาปฺโน
สิกฺขํ อปฺปจจกฺขาย ทฺวฺพฺพลฺยํ อนาวิกตฺวาติ ปทานํ อธิกาโร สมฺภวติ. อयํ นทีโสโต อธิกาโรติ เวทิตฺตพฺโพ.^{๓๗}

“ในพากย์นั้น มีสัมพันธ[บทที่ติดตามมา]ว่า ภิกษุใดเป็นผู้เข้าถึงสิกขาและสาชีพของภิกษุทั้งหลาย
ไม่ลาสิกขา ไม่เปิดเผยความท้อแท้ พึงถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยกระแสดิจที่คิดจะลัก แม้ภิกษุนี้ก็
ต้องปาราชิก

การตามไปของบทว่า ภิกขุณี สิกฺขาสาชีวสมาปฺโน สิกฺขํ อปฺปจจกฺขาย ทฺวฺพฺพลฺยํ อนาวิกตฺวา
ย่อมมีได้แม้ในสิกขาบทอื่นจากนี้ เหมือนในสิกขาบทนี้ พึงทราบว่า การตามไปนี้ชื่อว่า การตามไปอย่างการ
ไหลของแม่น้ำ (อธิกรณัย ประเภทนทีโสตะ)”

อย่างไรก็ตาม ผู้แปลจะไม่แปลบทเหล่านั้นตามที่กล่าวไว้ข้างต้น ทั้งนี้เพื่อให้ข้อความกระชับรัดกุมนั่นเอง]

มนุสสวิคคหสิกขาบท ว่าด้วยการพรากกายมนุษย์

๓. โย ปน ภิกขุ สมฺมิจฺจ มนุสสวิคคหํ ชีวิตา โวโรเปยฺย, สตุถหารกํ วาสส ปริเยสฺสย, มรณวณฺณํ วา สํวณฺเณยฺย, มรณาย วา สมาทเปยฺย “อมฺโห ปุริส กิํ ตฺยหิมินา ปาปเกน ทฺวชฺชชีวเตน, มตํ เต ชีวิตา เสยฺโย”ติ. อิติ จิตฺตมโน จิตฺตสํกปโป อนेกปริยาเยน มรณวณฺณํ วา สํวณฺเณยฺย, มรณาย วา สมาทเปยฺย, อยมฺปิ ปาราชิกโ โหติ อสฺวาโส.

ภิกษุใดจงใจพรากกายมนุษย์จากชีวิต หรือแสวงหาศีลสูตรที่พรากชีวิต[วางไว้ใกล้] กายมนุษย์นั้น หรือพรรณนาคุณของความตาย หรือชักชวนเพื่อให้ตายว่า แน่ะบุรุษผู้เจริญ ท่านจะมีชีวิตอย่างลำบากยากเข็ญนี้ไปทำไม ท่านตายเสียดีกว่ามีชีวิตอยู่ เธอมีจิตใจอย่างนี้ มีการตระเตรียมหลากหลายอย่างนี้ ฟังพรรณนาคุณของความตายหรือชักชวนเพื่อให้ตายด้วยเหตุมากมาย แม้ภิกษุนี้ก็ต้องปาราชิก หาสังวาสมิได้

ปน กิํ โย ภิกขุ อ.ภิกษุใด สมฺมิจฺจ จงใจพร้อมแล้ว มนุสสวิคคหํ ยังกายของมนุษย์ โวโรเปยฺย ฟังให้ปลงลง ชีวิตา จากชีวิต, สตุถหารกํ (สมิเป) อสฺส มนุสสวิคคหสฺส ปริเยสฺสย วา ฟังแสวงหา ซึ่งศีลสูตรที่พรากไป(ซึ่งชีวิต) ในที่ใกล้ แห่งกายของมนุษย์นั้น ก็ตาม ๗ มรณวณฺณํ สํวณฺเณยฺย วา ฟังพรรณนา ซึ่งคุณของความตาย ก็ตาม ๗ มรณาย (อุบายํ ปุคฺคํ) สมาทเปยฺย วา ฟังยังบุคคลให้ถือเอา ซึ่งอุบาย เพื่อความตาย ก็ตาม อิติ ว่า ปุริส แน่ะบุรุษ อมฺโห ผู้เจริญ กิํ ปโยชนํ อ.ประโยชน์อะไร ตฺยหํ แก่ท่าน อิมินา ทฺวชฺชชีวเตน ด้วยการเป็นอยู่อันชั่วนี้ ปาปเกน อันทรม ๗ มตํ อ.ความตาย เต ของท่าน เสยฺโย ประเสริฐกว่า ชีวิตา กว่าความเป็นอยู่ ๗ ภิกขุ อ.ภิกษุ จิตฺตมโน เป็นผู้มีจิตคือใจ อิติ อย่างนี้ จิตฺตสํกปโป เป็นผู้มีการตระเตรียมอันหลากหลาย อิติ อย่างนี้ (หุตฺวา เป็น) มรณวณฺณํ สํวณฺเณยฺย วา ฟังพรรณนา ซึ่งคุณของความตาย ก็ตาม ๗ มรณาย (อุบายํ ปุคฺคํ) สมาทเปยฺย วา ฟังยังบุคคลให้ถือเอา ซึ่งอุบาย เพื่อความตาย ก็ตาม อนेกปริยาเยน ด้วยเหตุอันมิใช่หนึ่ง อยมฺปิ ภิกขุ แม้ อ.ภิกษุนี้ ปาราชิกโ เป็นผู้ปราชัยแล้ว อสฺวาโส เป็นผู้ไม่มีสังวาส (โหติ ย่อมเป็น) ๗

[คำว่า สมฺมิจฺจ ประกอบรูปศัพท์มาจาก สัม บพหน้า + จิต ฐาตุ (สมฺมเจตเน = จงใจ, ตั้งใจ) + ตฺวา ปัจจัย อุปสรรคคือ สัม ใช้ในความหมายว่า สหฺธิ (พร้อม) คือ พร้อมกับความสำคัญว่าเป็นสัตว์มีชีวิต ดังกัณฺหาวิตรณโณธิบายว่า

ตติเย สมฺมิจฺจาคติ สัมเจเตตฺวา สหฺธิ เจเตตฺวา. “ปาโณ”ติ สมฺมณาย สหฺธิเยว “วธามิ นนฺ”ติ วธก-
เจตนาเย เจเตตฺวา ปกฺกเปตฺวา.^{๓๘}

“โปรดทราบเนื้อความในสิกขาบทที่ ๓ ดังนี้

คำว่า สมฺมิจฺจ แปลว่า จงใจแล้วพร้อม[กับความสำคัญว่าเป็นสัตว์มีชีวิต] คือ ตั้งใจแล้ว กล่าวคือ ตัดสินใจแล้ว ด้วยเจตนาจะฆ่าว่าเราจะฆ่ามัน พร้อมกับความสำคัญว่าเป็นสัตว์มีชีวิต”

คำว่า จิตฺตมโน (มีจิตใจอย่างนี้) แปลตามคำอธิบายในกัณฺหาวิตรณโณ

อิตฺติ จิตฺตมโนติ อิตฺติ จิตฺโต อิตฺติ มโน. “มตํ เต ชีวิตา เสโย”ติ เอตฺถ วุตฺตมรณจิตฺโต มรณมโนติ
อตุโธ. เอตฺถ จ “มโน”ติ อิทํ จิตฺตสฺส อตฺถทูปนตฺถํ วุตฺตํ. เตเนวสฺส ปทมาสนเ “ยํ จิตฺตํ, ตํ มโน”ติ อาห.^{๓๙}

“คำว่า อิตฺติ จิตฺตมโน แปลว่า ผู้มีจิตอย่างนี้ มีใจอย่างนี้ หมายความว่า มีจิตในการตาย มีใจ
ในการตาย ดังกล่าวแล้วในคำว่า มตํ เต ชีวิตา เสโย (ท่านตายเสียดีกว่ามีชีวิตอยู่)

อนึ่ง ในคำว่า อิตฺติ จิตฺตมโน นี้ บทว่า มโน นี้ ตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตฺต ศัพท์ ด้วย
เหตุนี้แน่นอน ในปทมาสนียของบทนั้นจึงตรัสว่า ยํ จิตฺตํ, ตํ มโน (สภาวะธรรมใดชื่อว่า จิต สภาวะธรรมนั้น
ชื่อว่า ใจ)”

คำว่า จิตฺตสงฺกปโป (มีการตระเตรียมหลากหลายอย่างนี้) แปลตามคำอธิบายในกัณฺหาวิตรณโณ

จิตฺตสงฺกปโปติ วิจิตฺตสงฺกปโป. เอตฺถาปิ อิตฺติ-สทฺโท อาหริตพฺโพ. “สงฺกปโป”ติ จ สํวิทฺท-
มตฺตสฺสเสตํ นามํ, น วิตกกสฺสเสว. ตมฺยจ สํวิทฺทนิ อิมสฺมี อตฺเถ สมฺมณเจตนาธิปฺปาเยหิ สงฺคหํ คจฺฉนฺติ,
ตสฺมา “อิตฺติ จิตฺตสงฺกปโป”ติ “มตํ เต ชีวิตา เสโย”ติ เอตฺถ วุตฺตมรณสมฺมณิ มรณเจตโน มรณาธิปฺปาโยติ
เอวเมตฺถ อตุโธ ทญฺจพฺโพ.^{๔๐}

“คำว่า จิตฺตสงฺกปโป แปลว่า มีการตระเตรียมหลากหลาย ควรนำ อิตฺติ ศัพท์มาประกอบไว้ใน
บทนี้อีกด้วย

อนึ่ง คำว่า สงฺกปโป นี้ เป็นเพียงชื่อของการตระเตรียมทั่วไป ไม่ใช่เป็นชื่อของความดำริอย่าง
เดียว และการตระเตรียมนั้นในความหมายนี้ย่อมถึงการนับเข้าด้วยสัญญา เจตนา และความมุ่งหมาย ดังนั้น
คำว่า อิตฺติ สงฺกปโป นี้ พึงทราบเนื้อความในค่านี้อย่างนี้ว่า ภิกษุเป็นผู้มีความสำคัญจะให้ตาย มีเจตนาจะให้
ตาย มีความประสงค์จะให้ตาย ตามที่กล่าวไว้ในคำว่า มตํ เต ชีวิตา เสโย (ท่านตายเสียดีกว่ามีชีวิตอยู่)”]

อุตตริมนุสสสัมมสิกขาบท ว่าด้วยการกล่าวอวดอุตริมนุสธรรม

๔. โย ปน ภิกขุ อนภิขานํ อุตตริมนุสสธมมํ อตฺตูปนายิกํ อลฺมรียฅาณทสฺสนํ สมฺทาจเรยฺย “อิติ ชานามิ, อิติ ปสฺสามิ”ติ, ตโต อปเรน สมเยน สมนุคฺคาหียมาโน วา อสฺมนุคฺคาหียมาโน วา อาปนโน วิสุทฺธาเปกฺโข เอวํ วเทยฺย “อฺขานเมวํ อาวุโส อวจํ ชานามิ, อปสฺสํ ปสฺสามิ, ตฺจุจํ มุสา วิลปิน”ติ. อณฺเวยตร อธิมานา. อยมฺปิ ปาราชิกโก โหติ อสฺวาโส.

ภิกษุใดไม่รู้อยู่ พึงอวดอุตริมนุสธรรมที่มีญาณทัศนะอันหมดจดสามารถ[กำจัดกิเลส] เว้นแต่การสำคัญว่าได้บรรลุให้น้อมเข้าไปในตนว่าข้าพเจ้ารู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้ ในสมัยอื่นแต่นั้น เมื่อภิกษุถูกโจทก์ทั้งก็ตาม ไม่ถูกโจทก์ทั้งก็ตาม เธอผู้ต้องอาบัติแล้วหวังความบริสุทธิ์พึงกล่าวอย่างนี้ว่า ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าไม่รู้อย่างนั้น ได้กล่าวว่ารู้ ข้าพเจ้าไม่เห็นอย่างนั้น ได้กล่าวว่าเห็น ข้าพเจ้ากล่าวคำเท็จอันไร้ความหมาย แม้ภิกษุนี้ก็ต้องปาราชิก หาสังวาสมิได้

[คำว่า อปเรน สมเยน ลงตติยาริภาตติในอรรถสัดตมัตถะด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๙๐) ว่า สตฺตมฺยตฺเถ จ (ลงตติยาริภาตติในอรรถของสัดตมัตถะมีวิภคิตีและอื่นๆ) เช่น เตน สมเยน (ในสมัยนั้น), เตน กาเลน (ในเวลานั้น), กาเลน ฐมฺมสฺสวณํ (การฟังธรรมในเวลาอันสมควร) เป็นต้น

ปน ก็ โย ภิกขุ อ.ภิกษุใด อนภิขานํ ไม่รู้อยู่ อณฺเวยตร เว้น อธิมานา ซึ่งการสำคัญอันยิ่ง สมฺทาจเรยฺย พึงอวด อุตตริมนุสสธมมํ ซึ่งธรรมของมนุษย์ผู้ยิ่งยวด อลฺมรียฅาณทสฺสนํ อันมีปัญญาเครื่องรู้เห็นอันหมดจดที่สามารถ(ในการกำจัดกิเลส) (กตฺวา กระทำ) อตฺตูปนายิกํ ให้น้อมเข้าไปในตน อิติ ว่า (อหํ อ.ข้าพเจ้า) ชานามิ ย่อมรู้ อิติ อย่างนี้ ๗ ปสฺสามิ ย่อมเห็น อิติ อย่างนี้ ๗ สมเยน ในสมัย อปเรน อื่นอีก ตโต กาลโต แต่กาลนั้น (โส ภิกขุ อ.ภิกษุนั้น) สมนุคฺคาหียมาโน วา ผู้ถูกโจทก์ทั้งอยู่ ก็ตาม อสฺมนุคฺคาหียมาโน วา ผู้ไม่ถูกโจทก์ทั้งอยู่ ก็ตาม อาปนโน เป็นผู้ต้องแล้ว (อาปตฺติ ซึ่งอาบัติ) วิสุทฺธาเปกฺโข เป็นผู้ต้องการซึ่งเหตุหมดจดโดยพิเศษ (หุตฺวา เป็น) วเทยฺย พึงกล่าว เอวํ อย่างนี้ อิติ ว่า อาวุโส เน้นผู้มีอายุ (อหํ อ.ข้าพเจ้า) อฺขานํ ไม่รู้อยู่ เอวํ อย่างนั้น อวจํ ได้กล่าวแล้ว ชานามิ อิติ ว่าย่อมรู้ ๗ อปสฺสํ ไม่เห็นอยู่ เอวํ อย่างนั้น อวจํ ได้กล่าวแล้ว ปสฺสามิ อิติ ว่าย่อมเห็น ๗ (อหํ อ.ข้าพเจ้า) วิลปํ กล่าวแล้ว มุสา ซึ่งคำเท็จ ตฺจุจํ อันไร้ความหมาย ๗ อยมฺปิ ภิกขุ แม้ อ.ภิกษุนี้ ปาราชิกโก เป็นผู้ปราชัยแล้ว อสฺวาโส เป็นผู้ไม่มีสังวาส (โหติ ย่อมเป็น) ๗

คำว่า อตฺตูปนายิก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- น้อมเข้าในตน = อุปเนติติ อุปนโย (อุป บทหน้า + นี ธาตุ + อ ปัจจัย), อุปนโย เอว อุปนโยโก (อุปนย ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในสกตถตฺตทริต), อตฺตนิ อุปนโยโก อตฺตูปนโยโก (สัตตมัตตปฺปริสสมาส)
- น้อมตนเข้าไป = อตฺตานํ อุปนโยโก อตฺตูปนโยโก (ทุตติยาตตปฺปริสสมาส)

ดังคำอธิบายในกัณฑ์ชาวิตรณี่ว่า

อตฺตูปนายิกนติ อตฺตนิ ตํ อุปเนติ “มยิ อตฺถิ”ติ สมุทาจฺรณฺโต, อตฺตานํ วา ตตฺถ อุปเนติ “อหํ เอตฺถ สนฺทิสฺสามิ”ติ สมุทาจฺรณฺโตติ อตฺตูปนโยโก, ตํ อตฺตูปนโยกั”^{๔๑}

“คำว่า อตฺตูปนายิก (น้อมเข้าในตน) หมายความว่า ภิกษุใดอวดอยู่ว่ามีในตน ย่อมນ้อมอุตริมนุสสรณนั้นเข้าในตน เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า อตฺตูปนายิกะ อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุใดอวดว่าตนปรากฏมีในอุตริมนุสสรณนี้ น้อมตนเข้าในธรรมดังกล่าว เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า อตฺตูปนายิกะ, ให้น้อมอุตริมนุสสรณนั้นเข้าในตน (หรือให้น้อมตนเข้าไปในอุตริมนุสสรณนั้น)”

คำว่า อลฺมรียฅาณทสฺสน (มีฅาณทศนะอันหมดจดสามารถ[กำจัดกิเลส]) มีรูปวิเคราะหฺว่า

- อริย ฅาณทสฺสน อริยฅาณทสฺสน (วิเสสนบุรพพทกรรมธารยสมาส)
- อลฺ อริยฅาณทสฺสนเมตฺถาติ อลฺมรียฅาณทสฺสน (สัตตมัตตปฺปริสสมาส)
- หรือ อลฺ อริยฅาณทสฺสนมสฺสาติ อลฺมรียฅาณทสฺสน (ณฺณลฺลิตฺตปฺปริสสมาส)

ดังคำอธิบายในกัณฑ์ชาวิตรณี่ว่า

อลฺมรียฅาณทสฺสนนติ เอตฺถ มหคฺคตฺตโลกุตฺตรปณฺณา ชานนฺนุเจณ ฅาณํ จกฺขุณา จ ทิฏฺฐมฺวิ ฐมฺมํ ปจฺจกฺขกรณฺโต ทสฺสนนฺนุเจณ ทสฺสนนฺติ ฅาณทสฺสนํ อริยํ วิสุทฺธํ อุตฺตมํ ฅาณทสฺสนนฺติ อริยฅาณทสฺสนํ, อลฺ ปริยตฺตํ กิเลสฺวิทฺธํสนฺสมตฺถํ อริยฅาณทสฺสนเมตฺถ ฅานาภิเกเฑ อุตฺตริมนุสฺสธมฺเม, อลฺ วา อริยฅาณทสฺสนมสฺสาติ อลฺมรียฅาณทสฺสน, ตํ อลฺมรียฅาณทสฺสน”^{๔๒}

“ในคำว่า อลฺมรียฅาณทสฺสน (ฅาณทศนะอันหมดจดสามารถ[กำจัดกิเลส]) นี้ ปัญญาที่เป็นมหัคคตะและโลกุตระ ชื่อว่า ฅาณ โดยความหมายว่า รู้ และชื่อว่า ทศนะ โดยความหมายว่า เห็น เพราะกระทำธรรมให้ประจักษ์ประจักษ์เห็นด้วยตาเนื้อ เหตุนั้น ปัญญานั้นชื่อว่า ฅาณทศนะ (ปัญญารู้เห็น)

ฅาณทศนะอันหมดจด คือ สูงสุด ชื่อว่า อริยฅาณทศนะ

ฅาณทศนะอันหมดจดสามารถ คือ สามารถในการกำจัดกิเลส มีอยู่ในอุตริมนุสสรณอันจำแนกเป็นฅานเป็นต้นนี้ หรือฅาณทศนะอันหมดจดสามารถ[กำจัดกิเลส] ของอุตริมนุสสรณนั้นมีอยู่ เหตุนั้นอุตริมนุสสรณนั้นชื่อว่า อลฺมรียฅาณทศนะ (มีฅาณทศนะอันหมดจดสามารถ[กำจัดกิเลส]), [พึงอวด]อุตริมนุสสรณที่มีฅาณทศนะอันหมดจดสามารถ[กำจัดกิเลส]นั้น”]

คำลงท้ายปาราชิก

อุทฺทิฏฐา โข อายสฺมนโต จตฺตารอ ปาราชิกา ฐมา. เยสํ ภิกฺขุ อณฺเฏตรํ วา อณฺเฏตรํ วา อาปชฺชิตฺวา น ลภติ ภิกฺขุหิ สทฺธิ สํวาสํ ยถา ปุเร, ตถา ปจฺจนา. ปาราชิกโก โหติ อสฺวาโส. ตตฺถายสฺมนเต ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสฺสุทฺธา, ทุตฺติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสฺสุทฺธา, ตตฺติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสฺสุทฺธา. ปริสฺสุทฺเธตฺถายสฺมนโต. ตสฺมา ตฺถนฺทึ. เอวเมตํ ธารยามีติ.

ปาราชิกุทฺเทโส นิฏฺฐิตो.

ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดอาบัติชื่อว่าปาราชิก ๔ ข้อแล้ว ภิกษุต้องอาบัติปาราชิก ๔ ข้อดังกล่าว ข้อใดข้อหนึ่ง ย่อมไม่ได้รับสังวาส[มีอุโบสถกรรมเป็นต้น]ร่วมกับภิกษุทั้งหลาย ในภายหลัง เหมือนในกาลก่อน[ที่เป็นคฤหัสถ์และสามเณร] ต้องปาราชิก หาสังวาสมิได้

อายสฺมนโต ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ ท. ฐมา อ.อาบัติ ท. ปาราชิกา ชื่อว่า ปาราชิก จตฺตารอ ๔ ข้อ [มยา อันข้าพเจ้า] อุทฺทิฏฐา โข สวดแล้วแล ฯ ภิกฺขุ อ.ภิกษุ อาปชฺชิตฺวา ต้องแล้ว (ฐมํ ซึ่งอาบัติ) อณฺเฏตรํ วา ข้อใดข้อหนึ่งก็ตาม อณฺเฏตรํ วา ข้อใดข้อหนึ่งก็ตาม เยสํ ฐมานํ แห่งบรรดาอาบัติ ท. ดังกล่าว น ลภติ ย่อมไม่ได้ สํวาสํ ซึ่งสังวาส สทฺธิ กับ ภิกฺขุหิ ด้วยภิกษุ ท. ปุเร ในกาลก่อน ยถา จันใด ฯ น ลภติ ย่อมไม่ได้ สํวาสํ ซึ่งสังวาส สทฺธิ กับ ภิกฺขุหิ ด้วยภิกษุ ท. ปจฺจนา ในภายหลัง ตถา จันนั้น ฯ (ภิกฺขุ อ.ภิกษุ) ปาราชิกโก เป็นผู้ปราชัยแล้ว อสฺวาโส เป็นผู้ไม่มีสังวาส (โหติ ย่อมเป็น) ฯ

(อหํ อ.ข้าพเจ้า) ปุจฺฉามิ ย่อมถาม อายสฺมนเต ซึ่งท่านผู้มีอายุ ท. ตตฺถ ปาราชิกเกสุ ในอาบัติปาราชิก ท. เหล่านั้น อิติ ว่า (ตฺถนฺทึ อ.ท่าน ท.) ปริสฺสุทฺธา เป็นผู้ปริสฺสุทฺธิแล้ว อตฺถ ย่อมเป็น กจฺจิ แลหรือ ฯ (อหํ อ.ข้าพเจ้า) ปุจฺฉามิ ย่อมถาม ทุตฺติยมฺปิ แม้ครั้งที่ ๒ อิติ ว่า (ตฺถนฺทึ อ.ท่าน ท.) ปริสฺสุทฺธา เป็นผู้ปริสฺสุทฺธิแล้ว อตฺถ ย่อมเป็น กจฺจิ แลหรือ ฯ (อหํ อ.ข้าพเจ้า) ปุจฺฉามิ ย่อมถาม ตตฺติยมฺปิ แม้ครั้งที่ ๓ อิติ ว่า (ตฺถนฺทึ อ.ท่าน ท.) ปริสฺสุทฺธา เป็นผู้ปริสฺสุทฺธิแล้ว อตฺถ ย่อมเป็น กจฺจิ แลหรือ ฯ อายสฺมนโต อ.ท่านผู้มีอายุ ท. ปริสฺสุทฺธา เป็นผู้ปริสฺสุทฺธิแล้ว เอตฺถ ปาราชิกเกสุ ในอาบัติปาราชิก ท. เหล่านี้ โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ ตสฺมา เพราะเหตุนี้ (อายสฺมนโต อ.ท่านผู้มีอายุ ท.) ตฺถนฺทึ เป็นผู้หนึ่ง (โหนฺติ ย่อมเป็น) ฯ (อหํ อ.ข้าพเจ้า) ธารยามี ย่อมทรงไว้ เอตํ ปริสฺสุทฺธภาวํ ซึ่งความเป็นผู้ปริสฺสุทฺธิ แล้วนั้น เอวํ อย่างนี้ อิติ ดังนี้แล ฯ

ปาราชิกุทฺเทโส อ.หัวข้อของปาราชิก นิฏฺฐิตो จบแล้ว ฯ

ข้าพเจ้าขอถามท่านทั้งหลายในอาบัติปาราชิกเหล่านั้นว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ

ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๒ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ

ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๓ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ

ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วในอาบัติเหล่านี้ ดังนั้นจึงนี้ ข้าพเจ้าขอทรงความเป็นผู้บริสุทธิ์นั้นไว้อย่างนี้ [คือ ด้วยการนี้] ดังนี้แล

จบหัวข้อของปาราชิก

[คำว่า เยส ในประโยคว่า เยส ภิกขุ อณฺณตฺร วา อณฺณตฺร วา อาปชฺชิตฺวา น ลกฺขิตฺวา ภิกฺขุหิ สทฺธิ สํวาสํ ยถา ปุเร, ตถา ปจฺฉา (ภิกษุต้องอาบัติปาราชิก ๔ ข้อดังกล่าว ข้อใดข้อหนึ่ง ย่อมไม่ได้รับสังวาสร่วมกับภิกษุทั้งหลายในภายหลัง เหมือนในกาลก่อนที่เป็นคฤหัสถ์และสามเณร)] ไม่มี ต ศัพท์ที่แสดงอรรถนัยมาประกอบร่วมในประโยคถัดไป จึงแปลว่า “ดังกล่าว” ไม่แปลว่า “เหล่าใด” โดยมีความหมายเหมือน เตส (เหล่านั้น) ดังนั้น คัมภีร์ปาติโมกข์ปทัตถอนวักคณาจึงกล่าวว่าเป็น ปักกันตวิสยะ คือ มีข้อความที่ผ่านมาแล้วเป็นวิสัย และไม่ต้องมองหา ต ศัพท์เหมือน ย อนิยมาโดยทั่วไป ตามนัยนี้คำว่า เยส เพิ่ม ฐมมานิ แปลตามศัพท์ว่า “แห่งบรรดาอาบัติ ท. ดังกล่าว” ลงฉกฺขวิริฏิตฺตโนรรธนินิหารณะ ซึ่งแปลว่า “แห่งบรรดา” ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ตตฺถ เยสฺสนฺติ ปทํ เตสฺสนฺติ ปทํ วีย ปกฺกนฺตฺถเตน จตฺตาโร ปาราชิกา ฐมฺมาติ อตฺถเกณ นิยมิตํ ปทํ โหติ, น อนิยมนํ ตสฺส ปทสฺส นิทฺธารณฺภาโว อณฺณตฺรนฺติ นิทฺธารณียปเทน วิญฺญาติ. เยสํ จตฺตุนํ ปาราชิกานํ ฐมฺมานนฺติ อตฺถโก.”

“ในเรื่องนั้น บทว่า เยส เป็นบทที่กำหนดแน่นอน (บทนัยมะ) โดยมีความหมายว่า อาบัติชื่อว่า ปาราชิก ๔ ข้อ อันเป็นปักกันตวิสัย (มีอรรถที่ล่วงมาแล้วเป็นวิสัย) เหมือนบทว่า เตส ไม่ใช้บทอนิยมาความเป็นนินทาฐานะของบทนั้น บุคคลรู้ได้ด้วยบทนินทาฐานะ (บทที่ควรนำออกแสดง) ว่า อณฺณตฺร มีความหมายว่า แห่งบรรดาอาบัติปาราชิก ๔ ข้อดังกล่าว”

ตัวอย่างของ ย ศัพท์ที่เป็นบทนัยมะนี้ ยังพบในประโยคที่มี ย ศัพท์อยู่ในประโยคหลัง และประโยคที่ประกอบด้วยคำว่า สนฺธาย วุตฺตํ นิสสัยพมาแปล ย ศัพท์ประเภทนี้ว่า “ดังกล่าว” ไม่แปลว่า “ใด” เหมือนคำแปลของ ย ศัพท์โดยทั่วไปที่มองหา ต ศัพท์ เพราะถือว่าเป็นบทนัยมะ เช่น

สมุฏฐานวิธินติ สพพาทตึน กายโย วาจา กายวาจา กายจิตตํ วาจาจิตตํ กายวาจาจิตตุนติ อิมานิ เอกงคิกทวงคิกติวงคิกานิ ฉ สมุฏฐานานิ นาม, ยานิ “สิกขาปทสมุฏฐานานิ”ติปิ วุจฺจนติ.^{๔๔}

“ประเภทของสมุฏฐาน คือ สมุฏฐาน ๖ อันเป็นเหตุเกิดของอาบัติทั้งหมด อันมีองค์ ๑ องค์ ๒ และองค์ ๓ เหล่านี้ คือ กาย วาจา กายกับวาจา วาจากับจิต และกายวาจากับจิต สมุฏฐานดังกล่าวได้ชื่อว่าเหตุเกิดของสิกขาปท (สิกขาปทสมุฏฐาน) อีกด้วย”

มรณมฺปิ ทุกฺขนฺติ เอตฺตาปิ ทฺวิธํ มรณํ สงฺขตลกฺขณญจ, ยํ สนฺธาย วุตฺตํ “ชรามรณํ ทฺวิหิ ขนฺธเหหิ สงฺคหิตนฺ”ติ. เอกภวปริยาปนฺนชีวิตินทฺริยปฺปพฺพทวิจฺเณโท จ, ยํ สนฺธาย วุตฺตํ “นิจฺจํ มรณโต ภยนฺ”ติ.^{๔๕}

“แม้ในคำว่า มรณมฺปิ ทุกฺข (แม้มรณะก็เป็นทุกข์) นี้ มรณะก็มี ๒ อย่าง คือ สังขตลักษณะ ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสถึงมรณะดังกล่าวว่า ชรามรณํ ทฺวิหิ ขนฺธเหหิ สงฺคหิตํ (ชรามรณะ สงเคราะห์ด้วยขั้น ๒) และความขาดไปแห่งกระแสชีวิตินทฺริยที่นับเข้าในภพหนึ่ง ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสถึงมรณะดังกล่าวว่า นิจฺจํ มรณโต ภย (ความกลัวตายมีอยู่เป็นนิตย์)”

ติสฺโส หิ โลกียปริณฺญา ฆาตปริณฺญา ตีรณปริณฺญา ปหานปริณฺญา จ. ยา สนฺธาย วุตฺตํ “อภิญฺญาปณฺญา ฆาตฺตฺนฺญเ ฆาณํ ปริณฺญาปณฺญา ตีรณฺญเ ฆาณํ ปหานปณฺญา ปริจฺจาคฺญเ ฆาณนฺ”ติ.^{๔๖}

“โดยแท้จริงแล้ว โลกียปริณฺญา (คือ การกำหนดรู้ขั้นโลกียะ) มี ๓ ประการ คือ

๑. ฆาตปริณฺญา	๒. ตีรณปริณฺญา	๓. ปหานปริณฺญา

ซึ่งพระสารีบุตรกล่าวถึงปริณญาดังกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค)ว่า

- ปณฺญานันฺธํ ชื่อว่า ฆาตฺตฺนฺญเ
- ปณฺญานันฺทํ ชื่อว่า ตีรณฺญเ
- ปณฺญาในการละ ชื่อว่า ปริจฺจาคฺตฺนฺญเ

กัณฑ์ชาตรีคณฺฐิ (หน้า ๘๖) กล่าวถึง ย ศัพท์ที่เป็นบทินิยมะว่าพบในประโยคที่มี ย ศัพท์อยู่ในประโยคหลัง และประโยคที่ประกอบด้วยคำว่า สนฺธาย วุตฺตํ ตามที่กล่าวมาแล้ว อีกทั้งได้อ้างข้อความจากคัมภีร์มณิที่ปะว่า

เอเตน จ ตสฺสทฺทาเนกโข ยสฺสทฺโทปิ อตฺถิติ วิญฺญาติ. น เหตุถ อิมสฺส ยสฺสทฺทสฺส ตสฺสทฺทาเนกขตา ทิสฺสติ.^{๔๗}

“อนึ่ง ข้อความว่า แม้ ย ศัพท์ที่ไม่มองหา ต ศัพท์มีอยู่ บุคคลย่อมทราบได้ด้วยคำนั้น เพราะการที่ ย ศัพท์นี้มองหา ต ศัพท์ ไม่ปรากฏในพากย์นี้”

คัมภีร์มณิที่ปะที่นำมาอ้างไว้นี้ มีการจัดพิมพ์เป็นอักษรบาลีพม่าและไทยเพียงบางส่วนเท่านั้น

ยังไม่ครบถ้วน จึงไม่อาจจะระบุหน้าของฉบับที่จัดพิมพ์แล้วในที่นี้ นอกจากนั้น ข้อความข้างต้นยังอ้างไว้ใน ปทานุกรมพระไตรปิฎกพม่า (เล่ม ๑๗ หน้า ๔) อีกด้วย

คำว่า อณฺณตร วา อณฺณตร วา (ข้อใดข้อหนึ่ง) มีใช้น้อยในวรรณกรรมบาลี ส่วนใหญ่มักใช้ ศัพท์เดียวโดยที่ไม่มี วา ศัพท์ว่า อณฺณตร ในการประกอบใช้ ๒ ศัพท์ในลักษณะนี้ คัมภีร์ปาติโมกข์ปัทม-อนุวิณณนา (หน้า ๑๐๙) กล่าวว่าเป็นการแสดงคำวิज्ञา คือ คำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ เช่น มหาชนโน อตฺตโน อตฺตโน เคหํ คจฺจนติ (มหาชนไปสู่เรือนของตนๆ) มี ๓ อย่าง คือ

๑. ทัพพะวิज्ञา เช่น คาเม คาเม ปาณียํ (น้ำดื่มในแต่ละหมู่บ้าน)
๒. คุณวิज्ञา เช่น คาโม คาโม รมณียํ (หมู่บ้านแต่ละแห่งน่ารื่นรมย์)
๓. กิริยาวิज्ञา เช่น รุกฺขํ รุกฺขํ สิญฺจติ (ย่อมรดน้ำต้นไม้แต่ละต้น)

คำว่า วิज्ञา สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + อิสฺ ธาตุ (อิจฺฉายํ = ปรารถนา) + ฉ ปัจจัย + อา อิตฺถิปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า พยาปิตุํ อิจฺฉา วิज्ञา (วิज्ञา คือ ความปรารถนาเพื่อแผ่ไป) สัททนีติปรกรณ์ (ปทมาลา) อธิบายลักษณะของวิज्ञาว่า

นानาธิกรณานํ तु	वतुतु'मेगखणमहि या
อิจฺฉโต พยาปิตุํ อิจฺฉา	สา วิज्ञาติ ปกิตฺติตา. ^{๔๘}

“ความปรารถนาเพื่อแผ่ไปของผู้ต้องการจะกล่าวถึงสถานที่ต่างๆ ในขณะเดียว
ท่านเรียกว่า วิज्ञา”

แม้คัมภีร์พาลาวตารก็อธิบายว่า

ภินฺนานิ ยานิ วตฺถุनि	กิริยาย तु कुणेन वा
ทพฺเพน วาปิ พยาปิตุํ	อิจฺฉา วิज्ञาติ วุจฺเจเต. ^{๔๙}

“วัตถุเหล่าใดต่างกันโดยกิริยา คุณลักษณะ หรือทัพพะ ความปรารถนาเพื่อแผ่
ไปสู่วัตถุเหล่านั้น ท่านเรียกว่า วิज्ञา”]

สังฆาติเสสฺวเทส (หัวข้อของสังฆาติเสส)

อิเม โข ปณายสมฺมุตฺเต เตรสฺส สงฺฆาติเสสา ฐมฺมา อุตฺเทสํ อาคจฺจนฺติ.

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อาบัติสังฆาติเสส ๑๓ ข้อเหล่านี้ ย่อมถึงการสวด

สุกฺกวิสสฺสญฺญิสิกขาบท ว่าด้วยการจงใจทำน้ำอสุจิให้เคลื่อน

๑. สมฺเจตนิกา สุกฺกวิสสฺสญฺญิ อณฺณตฺร สุปฺปินฺนตา, สงฺฆาติเสโส.

การมีเจตนาปล่อยน้ำอสุจิ ยกเว้นผืน ต้องอาบัติสังฆาติเสส

[คำว่า สงฆาติเสโส เพิ่มคำว่า อาปตฺตินิกาโย (กองอาบัติ) เข้ามาแปล เพราะสังฆาติเสสเป็นชื่อของอาบัติ ไม่ใช่บุคคล แต่ท่านต้องการให้มีรูปเป็นปุงลึงค์ จึงเพิ่ม อาปตฺตินิกาโย ไม่เพิ่ม อาปตฺติ ซึ่งเป็นอิติลึงค์ ดังคำอธิบายในคัมภีร์กัณฑ์ชาตรีธรรมกถาใหม่ว่า

สงฆาติเสโสติ ยา อณฺณตฺร สุปฺปินฺนตา สมฺเจตนิกา สุกฺกวิสสฺสญฺญิ, อยํ สงฆาติเสโส นาม อาปตฺตินิกาโยติ อตฺถโก.^{๕๐}

“คำว่า สงฆาติเสโส (สังฆาติเสส) หมายความว่า การมีเจตนาปล่อยน้ำอสุจิ ยกเว้นผืน เป็นกองอาบัติชื่อว่าสังฆาติเสส”

สงฆาติเสโสติ อิมสฺส อาปตฺตินิกายสฺส นามํ. เตนหา “ยา อณฺณตฺร สุปฺปินฺนตา”ติอาทิ.^{๕๑}

“คำว่า สงฆาติเสโส เป็นชื่อของกองอาบัตินี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยา อณฺณตฺร สุปฺปินฺนตา เป็นต้น”]

ปน ก็ ปณายสมฺมุตฺเต ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ ท. อิเม โข ฐมฺมา อ.อาบัติ ท. เหล่านี้แล สงฺฆาติเสสา ชื่อว่า สังฆาติเสส เตรสฺส ๑๓ ข้อ อาคจฺจนฺติ ย่อมถึง อุตฺเทสํ ซึ่งความเป็นอาบัติอันภิกษุพึงสวด ๗

(ยา) สุกฺกวิสสฺสญฺญิ อ.การย้งน้ำอสุจิให้หลังใด สมฺเจตนิกา อันมีเจตนาปรากฏอยู่ อณฺณตฺร เว้น สุปฺปินฺนตา ซึ่งความผืน ๗ (อยํ) สุกฺกวิสสฺสญฺญิ อ.การย้งน้ำอสุจิให้หลังนี้ อาปตฺตินิกาโย เป็นกองแห่งอาบัติ) สงฆาติเสโส ชื่อว่า สังฆาติเสส (โหติ ย่อมเป็น) ๗

กายสังสัคคสิกขาบท ว่าด้วยการสัมผัสกายกับมาตุคาม

๒. โย ปน ภิกขุ โอตินฺโณ วิปริณฺเตน จิตฺเตน มาตุคามเณ สทฺธิ กายสํสัคคํ สมาปชฺเชยฺย หตฺถคฺคาคํ วา เวณิคฺคาคํ วา อณฺณตรสฺส วา อณฺณตรสฺส วา องฺคสฺส ปรามสนฺํ สงฺฆาติเสโส.

ภิกษุใดหยั่งลงสู่ราคะแล้ว มีจิตแปรปรวน ถึงการสัมผัสกายกับมาตุคาม คือ จับมือ ก็ตาม จับช่องผมก็ตาม หรือลูบคลำอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง เป็นสังฆาติเสโส

ทุฏฺฐุลลาจาสิกขาบท ว่าด้วยการพูดทะโลมหญิง

๓. โย ปน ภิกขุ โอตินฺโณ วิปริณฺเตน จิตฺเตน มาตุคามํ ทุฏฺฐุลลาหิ วาจาหิ โอภาเสยฺย ยถา ตํ ยฺวาวา ยฺวตี เมถุนุปสฺสิตาหิ, สงฺฆาติเสโส.

ภิกษุใดหยั่งลงสู่ราคะแล้ว มีจิตแปรปรวน พูดทะโลมมาตุคาม ด้วยวาจาชั่วหยาบ เหมือนชายหนุ่มพูดทะโลมหญิงสาวด้วยวาจาพาดพิงเมถุน เป็นสังฆาติเสโส

ปน ก็ โย ภิกขุ อ.ภิกษุใด (ราคะ) โอตินฺโณ เป็นผู้หยั่งลงแล้ว(สู่ราคะ) (หตุวา เป็น) จิตฺเตน ด้วยทั้งจิต วิปริณฺเตน อันเปลี่ยนแปลงแล้วอย่างแปรปรวน สมาปชฺเชยฺย ฟังถึง กายสํสัคคํ ซึ่งการสัมผัสทางกาย สทฺธิ กับ มาตุคามเณ ด้วยมาตุคาม สมาปชฺเชยฺย คือ ฟังถึง หตฺถคฺคาคํ วา ซึ่งการจับซึ่งมือ ก็ตาม เวณิคฺคาคํ วา ซึ่งการจับซึ่งช่องผม ก็ตาม อณฺณตรสฺส วา อณฺณตรสฺส วา องฺคสฺส ปรามสนฺํ วา ซึ่งการลูบคลำซึ่งอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง ก็ตาม ๖ (อาปตฺติณิกาโย อ.กองแห่งอาบัติ) สงฺฆาติเสโส ชื่อว่า สังฆาติเสโส (โหติ ย่อมมี ตสฺส ภิกขุโน แก่ภิกษุนั้น) ๖

ปน ก็ โย ภิกขุ อ.ภิกษุใด (ราคะ) โอตินฺโณ เป็นผู้หยั่งลงแล้ว(สู่ราคะ) (หตุวา เป็น) จิตฺเตน ด้วยทั้งจิต วิปริณฺเตน อันเปลี่ยนแปลงแล้วอย่างแปรปรวน ยฺวาวา อ.ชายหนุ่ม (โอภาเสยฺย ฟังพูดครอบงำ) ยฺวตี ซึ่งหญิงสาว (วาจาหิ ด้วยวาจา ท.) เมถุนุปสฺสิตาหิ อันประกอบแล้วด้วยเมถุน ยถา ฉนฺได ๖ โอภาเสยฺย ฟังพูดครอบงำ มาตุคามํ ซึ่งมาตุคาม วาจาหิ ด้วยวาจา ท. ทุฏฺฐุลลาหิ อันชั่วหยาบ เอว ฉนฺตํ ๖ (อาปตฺติณิกาโย อ.กองแห่งอาบัติ) สงฺฆาติเสโส ชื่อว่า สังฆาติเสโส (โหติ ย่อมมี ตสฺส ภิกขุโน แก่ภิกษุนั้น) ๖

[บทว่า ตํ ในคัมภีร์กัณฑ์ชาตรีแสดงว่าเป็นปทปุณณิภาต คือ นิภาตที่ยังบทให้เต็ม ประกอบไว้เพื่อให้บทสละสลวย ไม่มีความหมายใดๆ จึงไม่ต้องแปล]

บทว่า ยถา เป็นนิภาต ในอรรถอุปมานะ คือ แสดงการเปรียบเทียบ ฉะนั้น จึงต้องเพิ่มบทว่า ตถา เข้ามาแปลร่วม เพราะ ยถา เป็นอนิยามวาทะ (บทที่แสดงความไม่แน่นอน) ซึ่งมองหา ตถา ที่เป็นนิยามวาทะ (บทที่แสดงความแน่นอน)

ในประโยคคือนิยามว่า ยถา ตํ ยฺวํ ยฺวตี เมถุนุสัหิตาหิ นั้นต้องเพิ่มคำว่า วาจาหิ โอภาเสยฺย เข้ามาแปลโดยให้ติดตามมาจากประโยคหน้าโดยอธิการณัย คือ นัยที่ติดตามมา]

อรรถกถาปริจจยาสิกขาบท ว่าด้วยการให้บำเรอความใคร่แก่ตน

๔. โย ปน ภิกขุ โอตินฺโณ วิปริณฺเตน จิตฺเตน มาตุคามสฺส สนฺติเก อุตฺตกามปริจจยาย วณฺณํ ภาเสยฺย “เอตทคฺคํ ภคินี ปาริจจยानํ, ยา มาทิสํ สีลวนฺตํ กลฺยาณธมฺมํ พุรฺหมจารี เอเตน ธมฺเมน ปริจเรยฺยา”ติ เมถุนุสัหิตเตน, สงฺฆาติเสโส.

ภิกษุใดหยั่งลงสู่ราคะแล้ว มีจิตแปรปรวน อยู่ใกล้มาตุคาม แล้วกล่าวคุณแห่งการบำเรอกามเพื่อตนด้วยถ้อยคำพาดพิงเมถุนว่า น้องหญิง สตรีใดบำเรอสมณะเช่นเรา ผู้มีศีล ผู้มีกัลยาณธรรม ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ด้วยความประพฤตินั้น นั้นเป็นยอดแห่งการบำเรอทั้งหลาย เป็นสังฆาติเสส

ปน ก็ โย ภิกขุ อ.ภิกษุใด (ราช) โอตินฺโณ เป็นผู้หยั่งลงแล้ว (สู่ราคะ) (หุตฺวา เป็น) จิตฺเตน ด้วยทั้งจิต วิปริณฺเตน อันเปลี่ยนแปลงแล้วอย่างแปรปรวน (จตฺวา ยินแล้ว) สนฺติเก ในสำนัก มาตุคามสฺส ของมาตุคาม ภาเสยฺย พึงกล่าว วณฺณํ ซึ่งคุณ อุตฺตกามปริจจยาย แห่งการบำเรอด้วยกาม เพื่อตน (วจนฺเนน ด้วยคำ) เมถุนุสัหิตเตน อันเนื่องแล้วด้วยเมถุน อิติ ว่า ภคินี ดูกรน้องหญิง ยา อิตฺถิ อ.หญิงใด ปริจเรยฺย พึงบำเรอ (สมณํ ซึ่งสมณะ) มาทิสํ ผู้เช่นกับเรา สีลวนฺตํ ผู้มีศีล กลฺยาณธมฺมํ ผู้มีธรรมอันงาม พุรฺหมจารี ผู้ประพฤติซึ่งข้อประพฤติอันประเสริฐโดยปกติ เอเตน ธมฺเมน ด้วยความประพฤตินั้น ๆ เอตํ = เอสา ปาริจจยา อ.การบำเรอนั้น (ตสฺสา อิตฺถิยา ของหญิงนั้น) อคฺคํ = อคฺคา เป็นยอด ปาริจจยानํ แห่งบรรดาการบำเรอทั้งหลาย (โหติ ย่อมเป็น) ๆ (อาปตฺตินิกายา อ.กองแห่งอาบัติ) สงฺฆาติเสโส ชื่อว่า สังฆาติเสส (โหติ ย่อมมี ตสฺส ภิกขุโน แก่ภิกษุนั้น) ๆ

[คำว่า สนฺติเก ใน มาตุคามสฺส สนฺติเก (ใกล้มาตุคาม) สัมพันธ์ในปาฐะเสสะว่า จตฺวา (ยืนแล้ว) ดังฎีกาใหม่กล่าวว่า สมิเปติ สวณฺุปจาเร. จตฺวาติ ปาฐะโส^{๕๒} (คำว่า สมิเป (ที่ใกล้) คือ สวณฺุปจาเร (ที่ใกล้ การฟัง, สถานที่ ๑๒ ศอกที่บุคคลได้ยินเสียงพูดปกติได้) มีปาฐะเสสะว่า จตฺวา (ยืนแล้ว))

คำว่า เอตทคฺคํ (เอตํ + อคฺคํ) เป็นลึงควิปลลสาสนัย คือ นัยเปลี่ยนลึงค์ หมายความว่า เมื่อควรกล่าวเป็นรูปอดีตลึงค์ว่า เอสา อคฺคา ตาม ปาจริยยา แต่กล่าวเป็นรูปนปุงสกลึงค์ว่า เอตํ อคฺคํ ส่วนคำว่า ปาจริยานํ ลงนญฺฐีวิภคฺติในอรรถนิทธารณะ ดังข้อความในฎีกาใหม่ว่า

เอตทคฺคนฺติ เอสา อคฺคา. ปาจริยานนฺติ ปาจริยานํ มชฺเฌ, นิทฺธารณเฌ เจตํ สามิวจนํ^{๕๓}

“คำว่า เอตทคฺคํ แปลว่า ‘การบำเรอนั้นเป็นยอด’ คำว่า ปาจริยานํ (แห่งบรรดาการบำเรอทั้งหลาย) หมายความว่า ในระหว่างการบำเรอทั้งหลาย อนึ่ง คำนี้ลงนญฺฐีวิภคฺติในอรรถนิทธารณะ”

โดยทั่วไปแล้วมักอธิบายบทที่ลงนญฺฐีวิภคฺติหรือสตัดมวิภคฺติในอรรถนิทธารณะ โดยประกอบใช้ มชฺเฌ, อนฺตเร (ในระหว่าง) เพราะนิทธารณะเป็นการแยกส่วนออกจากหมู่]

สังญจริตตสิกขาบท

ว่าด้วยการชักสือ

๕. โย ปน ภิกขุ สมญจริตฺตํ สมาปชฺเชยฺย, อิตฺติยา วา ปุริสมตฺตี ปุริสสฺส วา อิตฺติมตฺตี ชายตฺตเน วา ชารตฺตเน วา, อนฺตมโส ดงฺขณิกายปิ, สงฺฆาติเสโส.

ภิกษุใดทำการชักสือ [บอก]ความประสงค์ของชายแก่หญิง เพื่อให้เป็นภรรยา ก็ตาม [บอก]ความประสงค์ของหญิงแก่ชายเพื่อให้เป็นชู้ ก็ตาม โดยที่ผู้ชักสือ [บอก] แม้แก่หญิงแพศยาอันจะพึงอยู่ร่วมชั่วขณะ เป็นสังฆาติเสส

ปน ก็ โย ภิกขุ อ.ภิกษุใด สมาปชฺเชยฺย ฟังถึงโดยชอบ สมญจริตฺตํ ซึ่งความเป็นผู้มีการเที่ยวไป ๖ (อาโรเจยฺย ฟังบอก) อิตฺติยา ปุริสมตฺตี วา ซึ่งความประสงค์ของบุรุษแก่สตรีก็ดี ปุริสสฺส อิตฺติมตฺตี วา ซึ่งความประสงค์ของสตรีแก่บุรุษก็ดี ชายตฺตเน วา ในเพราะความเป็นภรรยา ก็ตาม ชารตฺตเน วา ในเพราะความเป็นชู้ ก็ตาม ดงฺขณิกายปิ แม้แก่หญิงผู้อันบุรุษพึงอยู่ร่วมในขณะนั้น อนฺตมโส โดยส่วนอันมีในที่สุด ๖ (อาปตฺตนิกาโย อ.กองแห่งอาบัติ) สงฺฆาติเสโส ชื่อว่า สังฆาติเสส (โหด ย่อมมี ตสฺส ภิกขุโน แก่ภิกษุนั้น) ๖

กฎการศึกษาบท ว่าด้วยการสร้างกฎ

๖. สมณสาภิบาล ปน ภิกษุณา กฎี การยมาเนน อสสามิกิ อตตทุเทส ปมาณิกา การตพพา, ตตริท ปมาณิ, ทิมโส ทวาทส วิทตติโย สุตตวิทตติยา, ติริยิ สุตตนตรา, ภิกษุ อภินตพพา วตตุเทสนาย, เตหิ ภิกษุหิ วตตุ เทเสตพพ อนารมภ สปริกุกมน สारमभा जे भिक्षु वतुसुमी अपरिगुमने समनसिका गुणी कारेय, भिक्षु वा अनभिनेय वतुतेसनय, पमाणि वा अटिकामेय, संगमतिसे।

ภิกษุผู้จะให้สร้างกฎอันหาเจ้าของสร้างถวายมิได้เพื่อตนเองด้วยการขอเอง พึงให้สร้างพอประมาณ ขนาดของกฎนั้นมิคั้งนี้ [พึงวัด]โดยยาว ๑๒ คืบ ด้วยคืบพระสุคต[จากรอบนอก] โดยกว้างรอบใน ๗ คืบ พึงนำภิกษุทั้งหลายไปเพื่อแสดงที่ ภิกษุเหล่านั้นพึงแสดงที่ไม่มี

ปน อนึ่ง กฎี อ.ภิกษุ ภิกษุณา อันภิกษุ (บุคคล) การยมาเนน ผู้ยังบุคคลให้กระทำอยู่ กฎี ซึ่งกฎี อสสามิกิ อันไม่มีเจ้าของ อตตทุเทส อันมีผู้ควรระบือคือตน สมณสาภิบาล ด้วยการขอเอง การตพพา พึงให้กระทำ ปมาณิกา ให้ประกอบด้วยขนาด ๙ อิท วุขมานิ ปมาณิ อ.ขนาดที่อันเรจักกล่าวนี้ ปมาณิ เป็นขนาด ตตริ กฎียา ของกฎีนั้น (โหติ ย่อมเป็น) ๙ วิทตติโย อ.คืบ ท. ทวาทส ๑๒ คืบ สุตตวิทตติยา โดยคืบแห่งพระสุคต ทิมโส จากด้านยาว (มยา มินิตพพา อันท่าน พึงวัด) ๙ (วิทตติโย อ.คืบ ท.) สุตต ๗ คืบ ติริยิ จากด้านกว้าง (มินิตพพา อันท่าน พึงวัด) อนตรา ด้วยภายใน ๙ ภิกษุ อ.ภิกษุ ท. (เตน ภิกษุณา อันภิกษุนั้น) อภินตพพา พึงนำไป วตตุเทสนาย เพื่อการแสดงซึ่งพื้นที่ ๙ วตตุ อ.พื้นที่ อนารมภ อันไม่มีอันตราย สปริกุกมน อันเป็นไปกับด้วยขานรอบ เตหิ ภิกษุหิ อันภิกษุ ท. เหล่านั้น เทเสตพพ พึงแสดง ๙ เจ หากว่า ภิกษุ อ.ภิกษุ (บุคคล ยังบุคคล) การเรย พึงให้กระทำ กฎี ซึ่งกฎี สมณสาภิบาล ด้วยการขอเอง วตตุสุมิ ในพื้นที่ สารมभा อันเป็นไปกับด้วยอันตราย अपरिगुमने อันไม่มีขานรอบไซริ ๙ वा หรือว่า เจ หากว่า ภิกษุ อ.ภิกษุ อนभिनेย ไม่พึงนำไป ภิกษุ ซึ่งภิกษุ ท. วตตุเทสนาย เพื่อการแสดงซึ่งพื้นที่ไซริ ๙ वा หรือว่า เจ หากว่า ภิกษุ อ.ภิกษุ ปมาณิ ยังขนาด อटिकामेय พึงให้ล่งไปไซริ ๙ (आपट्टिनिगायो अ.กองแห่งอาบัติ) संगमतिसे ชื่อว่า สังฆาภิบาล (โหติ ย่อมมี ตสส ภิกษุโน แก่ภิกษุนั้น) ๙

อันตรายอันมีชานรอบ[ด้วยกรรมวาจา] หากภิกษุสร้างกุญด้วยการขอเองในที่ที่มีอันตราย อันหาชานรอบมิได้ หรือไม่นำภิกษุทั้งหลายไปเพื่อแสดงที่ หรือสร้างให้ล่วงประมาณ เป็นสังฆาทิเสส

[คำว่า ตตฺร ลง ตฺร ปัจจัยในอรรถบัญญัติไว้ก็ดี มีอรรถเหมือน ตสฺสา จึงเพิ่ม ภูฏิยา เข้ามาแปลรวม ดังคัมภีร์กัณหาวิตรณอธิบายว่า

ตตฺริทํ ปมาณนติ ตสฺสา ภูฏิยา อิทํ ปมาณํ”

“คำว่า ตตฺริทํ ปมาณํ แปลว่า ขนาดของภูฏินั้นมีดังนี้”

คำว่า อนภิเนยฺย ตตฺตบเป็น น + อภิเนยฺย สลับ น และ อ เป็น อน ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โทธสฺส จ (แปลง ธ อักษรเป็น ท อักษรและอักษรอื่นๆ ในเพราะสระหลัง ในบางแห่ง) เนื่องจากคำว่า อภิเนยฺยเป็นบทอาขยาต จึงแปลง น เป็น อน แล้วสำเร็จเป็นรูปว่า อนภิเนยฺย ดังคำว่า อนสฺโส = น + สสฺโส ไม่ได้ เพราะบทอาขยาตเข้าสมาสกับบทหน้าไม่ได้ (ยกเว้นบทพิเศษบางศัพท์ เช่น มนสิกรโติ (ย่อมทำไว้ในใจ), ปาตุภาวติ (ย่อมมีปรากฏ) เป็นต้น]

วิหารการสิกขาบท

ว่าด้วยการสร้างวิหาร

๗. มหุลลํ ปน ภิกขุณา วิหารํ การยมาเนน สสฺสามิกํ อตฺตทุทฺเทสํ ภิกขุ อภิเนตพฺพา วตฺตุ-

ปน อนึ่ง ภิกขุ อ.ภิกษุ ท. ภิกขุณา อันภิกษุ (บุคคล) การยมาเนน ผู้ยังบุคคลให้กระทำอยู่ วิหารํ ซึ่งวิหาร มหุลลํ อันใหญ่ สสฺสามิกํ อันเป็นไปกับด้วยเจ้าของ อตฺตทุทฺเทสํ อันมีผู้ควรระบุงคือตน อภิเนตพฺพา พึงนำไป วตฺตุทฺเสนาย เพื่อการแสดงซึ่งพื้นที่ ๆ วตฺตุ อ.พื้นที่ อนารมฺภํ อันไม่มีอันตราย สปริกฺกมณฺ์ อันเป็นไปกับด้วยชานรอบ เตหิ ภิกขุหิ อันภิกษุ ท. เหล่านั้น เทเสตพฺพํ พึงแสดง ๆ เจ หากว่า ภิกขุ อ.ภิกษุ (บุคคล ยังบุคคล) กาเรยฺย พึงให้กระทำ วิหารํ ซึ่งวิหาร มหุลลํ อันใหญ่ วตฺตุสฺมีในพื้นที สारมฺเก อันเป็นไปกับด้วยอันตราย อปริกฺกมเน อันไม่มีชานรอบไซ้ ๆ ภิกขุ อ.ภิกษุ อนภิเนยฺย ไม่พึงนำไป ภิกขุ ซึ่งภิกษุ ท. วตฺตุทฺเสนาย วา เพื่อการแสดงซึ่งพื้นที่ นั้นเทียว ๆ (อาปตฺติณิกาโย อ.กองแห่งอาบัติ) สงฺฆาทิเสโส ชื่อว่า สังฆาทิเสส (โหติ ย่อมมี ตสฺส ภิกขุโน แก่ภิกษุนั้น) ๆ

เทศนาย, เตหิ ภิกขุหิ วตฺถุ เทเสตพฺพํ อนารมฺภํ สปริกฺกมณํ สารมฺเภ เจ ภิกขุ วตฺถุสุมี
อปริกฺกมเน มหุลลํ วิหารํ กาเรยฺย, ภิกขุ วา อนภิเนยฺย วตฺถุเทศนาย, สงฺฆาติเสโส.

ภิกษุผู้จะให้สร้างวิหารใหญ่อันมีเจ้าของสร้างถวายเพื่อตนเอง พึงนำภิกษุทั้งหลายไป
เพื่อแสดงที่ ภิกษุเหล่านั้นพึงแสดงที่ไม่มีอันตรายอันมีชานรอบ[ด้วยกรรมวาจา] หากภิกษุสร้าง
วิหารใหญ่ในที่ที่มีอันตราย อันหาชานรอบมิได้ ไม่นำภิกษุทั้งหลายไปเพื่อแสดงที่ที่เดียว เป็น
สังฆาติเสส

[โดยทั่วไปแล้ว คำว่า มหุลล มักใช้ในความหมายว่า “แก่” เช่น มหุลลอุปาสก (อุปาสกแก่),
มหุลลกตฺเถร (พระเถระแก่), มหุลลกราช (กษัตริย์สูงพระวัย) ดังประโยคในคัมภีร์อรรถกถาว่า

เตสํ มหุลลกราชาโน “อิทํ กาทพฺพํ, อิทํ น กาทพฺพน”ติ โปราณํ ปเวณิ อากิชนติ.^{๔๕}

“กษัตริย์สูงวัยย่อมบอกประเพณีอันมีมาแต่ก่อนแก่พระราชาเหล่านั้นว่า สิ่งนี้พึงกระทำ สิ่งนี้ไม่
พึงกระทำ”

แม้คัมภีร์อภิธานัปทิตีปิกาก็แสดงคำไวพจน์ของศัพท์ที่มีความหมายว่า แก่ ไว้ ๕ ศัพท์ว่า

มหุลลโก จ วุฑฺโธ จ

เถโร ชินฺโณ จ ชินฺณโก

อคฺคชฺช ปุพฺพชฺช เชฏฺฐโจ

กนฺนิโย กนฺนิฏฺโฐ จ.^{๔๖}

“คนแก่ ๕ ศัพท์ = มหุลล, วุฑฺโธ, เถร, ชินฺณ, ชินฺณโก

พี่ชาย ๓ ศัพท์ = อคฺคช, ปุพฺพช, เชฏฺฐ

น้องชาย ๓ ศัพท์ = กนฺนิย, กนฺนิฏ, อนุช”

อย่างไรก็ตาม คำว่า มหุลล ในสิกขาบทนี้ ประกอบรูปศัพท์มาจาก มหา บทหน้า + ลา ธาตุ +
ณฺฏ บัณฑิต ชื่อน ล เป็น ลล และทำรัสสะ อา ใน หา เป็น อ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มหฺนตฺ ลาติ คณฺหาตีติ มหฺลลโก = วิหารที่ถือเอาความดีเลิศ/ความใหญ่ ชื่อว่า มหฺลลกะ

โดยคำนี้ใช้ในความหมาย ๒ ประการว่า ดีเลิศ และใหญ่ ดังคัมภีร์กัณฑ์ชาตรีธรรมรตถาว่า

สตุตฺเต มหฺลลกนฺติ สสามิกฺกาเวณ สมนฺยาจิตฺกุกฺกิตฺโต มหฺนตฺตาโว เอตฺตสฺส อตฺถิตฺติ มหฺลลโก, ยสฺมา
วา วตฺถุ เทสาเปตฺวา ปมาณาติกฺกเมนาปิ กาคฺคํ ฏณฺณติ, ตสฺมา ปมาณมฺหฺนตฺตตายปิ มหฺลลโก, ตํ มหฺลลกํ.^{๔๗}

“โปรดทราบรูปวิเคราะห์ของบทว่า มหฺลลํ ในสิกขาบทที่ ๗ ดังนี้

ความดีเลิศกว่ากุกฺกิตฺติที่ภิกษุชอง เพราะเป็นวิหารมีเจ้าของสร้างถวาย มีอยู่แก่วิหารนั้น เหตุนี้
วิหารนั้นชื่อว่า มหฺลลกะ (ดีเลิศ) อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า มหฺลลกะ (ใหญ่) แม้โดยความมีขนาดใหญ่ เพราะ

ภิกษุให้สงฆ์แสดงพื้นที่แล้วควรสร้างด้วยการล่งขนาดได้อีกด้วย, [ภิกษุผู้จะให้สร้าง]วิหารใหญ่ขึ้น[อันมีเจ้าของสร้างถวายเพื่อตนเอง พึงนำภิกษุทั้งหลายไปเพื่อแสดงที่”]

ในฎีกาใหม่ ^{๔๘} กล่าวว่า วา ศัพท์ในคำว่า ภิกขุ วา อนภินิยะ ใช้ในความหมายว่า ตัดสิน (อวธารณ) แปลว่า “ทีเดียว, นั่นเอง, เอง” ดังคำว่า อัย วา โส มหاناโค (ช้างตัวนี้เองเป็นช้างใหญ่ตัวนั้น) แต่คำดังกล่าวไม่พบในพระไตรปิฎกฉบับปัจจุบัน พบเพียงรูปว่า อยเมว โส มหاناโค ในมัชฌิมนิกาย มูล-ปณณาสก ^{๔๙} โดยประกอบใช้ เอว ศัพท์แทน วา ศัพท์ สันนิษฐานว่าฉบับโบราณที่ท่านผู้แต่งฎีกาใหม่ใช้อ้างอิงคงจะมีรูปว่า อัย วา ท่านจึงอธิบายไว้อย่างนั้น]

ทุฏฐโทสสิกขาบท

ว่าด้วยภิกษุโจทก์ท้วงด้วยอาบัติปาราชิกที่ไม่มีมูล

๘. โย ปน ภิกขุ ภิกขุ ทุฏฐ โทโส อปปติโต อมูลเกน ปาราชิกเกน ธมฺเมน อนฺนุทฺตเสยฺย “อปเปว นาม นํ อิมมฺหา พุรฺหมจฺริยา จาเวยฺย”ติ. ตโต อปเรน สมฺเยน สมฺนุคฺคาหิยาโน วา อสมฺนุคฺคาหิยาโน วา อมูลกญฺเฏว ตํ อธิกรณํ โหติ, ภิกขุ จ โทสํ ปตฺติจฺจาติ, สงฺฆาติเสโส.

ภิกษุใด ขัดใจ มีโทสะ ไม่แช่มชื่น ก่้างจัดภิกษุด้วยอาบัติปาราชิกที่ไม่มีมูล[คือการเห็นได้ยิน หรือสงสัย] ด้วยความมุ่งหมายนี้ว่า ไฉนหนอ เราจะยังเธอให้เคลื่อนจากพรหมจรรย์นี้ได้

ปน ก็ โย ภิกขุ อ.ภิกษุใด (โทเสน) ทุฏฐ เป็นผู้อันโทสะประทุษร้ายแล้ว โทโส เป็นผู้ประทุษร้าย (ปิติสฺสาทิตฺติ ธมฺเมหิ) อปปติโต เป็นผู้อันธรรม ท. อันมีปิตีและสุขเป็นต้น ไม่เข้าถึงแล้ว (หุตฺวา เป็น) อนฺนุทฺตเสยฺย พึงก่้างจัด ภิกขุ ซึ่งภิกษุ ธมฺเมน ด้วยอาบัติ ปาราชิกเกน ชื่อว่าปาราชิก อมูลเกน อันไม่มีมูล (อิมินา อธิปฺปาเยน ด้วยความมุ่งหมายนี้) อิติ ว่า อปเปว นาม ไฉนหนอ อหํ อ.เรา นํ ภิกขุ ยังภิกษุนั้น จาเวยฺย พึงให้เคลื่อน อิมมฺหา พุรฺหมจฺริยา จากความประทุติอันประเสริฐนี้ ๙ สมฺเยน ในสมัย อปเรน อื่นอีก ตโต สมยโต แต่สมัยนั้น ตํ อธิกรณํ อมูลกํ โหติ เจะว อ.อธิกรณนั้น เป็นของไม่มีมูล นั่นเทียว ย่อมเป็น ด้วย ๙ สมฺนุคฺคาหิยาโน วา อสมฺนุคฺคาหิยาโน วา ภิกขุ โทสํ ปตฺติจฺจาติ จ อ.ภิกษุ ผู้ถูกไต่สวนอยู่ ก็ตาม ผู้ไม่ถูกไต่สวนอยู่ ก็ตาม ย่อมยืนยันอาศัย ซึ่งความผิด ด้วย ๙ (อาปตฺติ-นิกาโย อ.กองแห่งอาบัติ) สงฺฆาติเสโส ชื่อว่า สังฆาติเสส (โหติ ย่อมมี ตสฺส ภิกขุโน แก่ภิกษุนั้น) ๙

ในสมัยอื่นแต่นั้น อธิกรณ์นั้นไม่มีมูล และภิกษุถูกไต่สวนก็ตาม ไม่ถูกไต่สวนก็ตาม ย่อมยอมรับผิด เป็นสังฆาติเสส”

[ในประโยคที่ว่า ตโต อปเรน สมเยน สมณคคาหิยาโน วา อสมณคคาหิยาโน วา อมุลกญฺเจว ตํ อธิกรณ์ โหติ คำว่า สมณคคาหิยาโน และ อสมณคคาหิยาโน เป็นวิเศษณะของ ภิกขุ ในประโยคหลังว่า ภิกขุ จ โทสํ ปตัญฺจาติ จึงต้องไปแปลร่วมกับประโยคหลัง]

อัญญาภาติยสิกขาบท

ว่าด้วยภิกษุถือเอาข้ออ้างแล้วโจทก์ด้วยอาบัติปาราชิก

๙. โย ปน ภิกขุ ภิกขุ ทุฏฺฐโ จ โทโส อปฺปติโต อญฺญภาติยสฺส อธิกรณ์สฺส กิณฺจิ เทสํ เลสมตฺตํ อุปาทาย ปาราชิกเณ ฐมฺเณ อนฺนุทฺธเสยฺย “อปฺเปว นาม นํ อิมฺมหา พฺรหฺมจฺริยา จาเวยฺยน”ติ, ตโต อปเรน สมเยน สมณคคาหิยาโน วา อสมณคคาหิยาโน วา อญฺญภาติยญฺเจว ตํ อธิกรณ์ โหติ, โกจิ เทโส เลสมตฺตํ อุปาทิตฺตโน, ภิกขุ จ โทสํ ปตัญฺจาติ, สงฆาติเสโส.

ปน ก็ โย ภิกขุ อ.ภิกษุใด (โทเสน) ทุฏฐโ เป็นผู้อันโทษประทุษร้ายแล้ว โทโส เป็นผู้ประทุษร้าย (ปิติสฺสาทธีธมฺเมหิ) อปฺปติโตเป็นผู้อันธรรมท. อันมีปิตีและสุขเป็นต้นไม่เข้าถึงแล้ว (หุตฺวา เป็น) อุปาทาย ถือเอาแล้ว เลสมตฺตํ ซึ่งเหตุลัทธิว่าข้ออ้าง เทสํ ที่ถูกแสดงไว้ กิณฺจิ บางอย่าง อธิกรณ์สฺส ของที่ตั้ง (สญฺญาเย แห่งชื่อ) อญฺญภาติยสฺส ที่มีส่วนอื่น อนฺนุทฺธเสยฺย พึงกำจัด ภิกขุ ซึ่งภิกษุ ฐมฺเณ ด้วยอาบัติ ปาราชิกเณ ชื่อว่าปาราชิก (อิมินา อธิปฺปาเยน ด้วยความมุ่งหมายนี้) อิติ ว่า อปฺเปว นาม ไฉนหนอ อหํ อ.เรา นํ ภิกขุ ยังภิกษุนั้น จาเวยฺยน พึงให้เคลื่อน อิมฺมหา พฺรหฺมจฺริยา จากความประพฤติอันประเสริฐนี้ ๙ สมเยน ในสมัย อปเรน อีกอีก ตโต สมยโต แต่สมัยนั้น ตํ อธิกรณ์ อญฺญภาติย โหติ เจว อ.อธิกรณ์นั้น มีส่วนอื่น นั้นเทียว ย่อมเป็น ด้วย ๙ เลสมตฺตํ อ.เหตุลัทธิว่าข้ออ้าง เทโส ที่ถูกแสดงไว้ โกจิ บางอย่าง (ภิกขุณา อันภิกษุ) อุปาทิตฺตโน ถือเอาแล้ว ๙ สมณคคาหิยาโน วา อสมณคคาหิยาโน วา ภิกขุ โทสํ ปตัญฺจาติ จ.ภิกษุ ผู้ถูกไต่สวนอยู่ ก็ตาม ผู้ไม่ถูกไต่สวนอยู่ ก็ตาม ย่อมยืนยันอาศัย ซึ่งความผิด ด้วย ๙ (อาปตฺตินิกาโย อ.กองแห่งอาบัติ) สงฆาติเสโส ชื่อว่า สังฆาติเสส (โหติ ย่อมมี ตสฺส ภิกขุโน แก่ภิกษุนั้น) ๙

ภิกษุใด ชัดใจ มีโทสะ ไม่แค้นชื่น ถือเอาเพียงข้ออ้างที่แสดงไว้บางอย่างของสิ่งอย่างอื่น กำจัดภิกษุด้วยอาบัติปาราชิกด้วยความมุ่งหมายนี้ว่า โฉนหนอ เราจะยังเธอให้เคลื่อนจากพรหมจรรย์นี้ได้ ในสมัยอื่นแต่นั้น อธิกรณ์นั้นมีส่วนอื่น ข้ออ้างเท่านั้นที่แสดงไว้บางอย่างถูกถือเอาแล้ว และภิกษุถูกไต่สวนก็ตาม ไม่ถูกไต่สวนก็ตาม ย่อมยอมรับผิด เป็นสังฆาทิเสส

[ประโยคว่า โกจิ เทโส เลสมตโต อุปาทินโน (ข้ออ้างเท่านั้นที่แสดงไว้บางอย่างถูกถือเอาแล้ว) ถือว่าเป็นประโยคแทรกที่อยู่ระหว่างประโยคสมุจจะยะ ๒ ประโยค คือ อณฺเฏภาคิณฺณเจว ตํ อธิกรณ์ โหติ (อธิกรณ์นั้นมีส่วนอื่น) และ ภิกฺขุ จ โทสํ ปตฺติจฺจาติ (และภิกษุยอมรับผิด) การประกอบประโยคแทรกในลักษณะนี้หาได้ยากมากในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา แต่มีได้ในพระบาลี ทั้งนี้เพราะภาษาในพระบาลีเป็นประโยคพูด เรียกว่า วจนาคติ ส่วนภาษาในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเป็นภาษาเขียน เรียกว่า วจนาคติ จะเห็นได้ว่า การประกอบใช้นิบาตต้นประโยค เช่น ปน มีใช้เฉพาะในประโยคของพระบาลีว่า โย ปน ภิกฺขุ เท่านั้น แต่ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักประกอบใช้นิบาตเหล่านี้ตั้งแต่ประโยคที่สองเป็นต้นไป ไม่นิยมประกอบใช้ในต้นประโยคดังกล่าว]

สังฆเภทสิกขาบท

ว่าด้วยการทำสงฆ์ให้แตกกัน

๑๐. โย ปน ภิกฺขุ สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส เภทาย ปรกฺกเมยฺย, เภทณสํวตฺตนิกั วา อธิกรณ์ สมทาย ปคฺคยฺห ติฏฺเฐยฺย. โส ภิกฺขุ ภิกฺขุหิ เอวมสฺส วจฺนีโย “มายสฺมา สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส เภทาย ปรกฺกมิ, เภทณสํวตฺตนิกั วา อธิกรณ์ สมทาย ปคฺคยฺห อฏฺฐาสี, สเมตายสฺมา สงฺเขน, สมคฺโค หิ สงฺโฆ สมโมทมาโน อวิวทมาโน เอกุทฺเทโส ผาสฺสุ วิหรตี”ติ. เอวญฺจ โส ภิกฺขุ ภิกฺขุหิ วุจฺจมาโน ตเถว ปคฺคณฺเหยฺย. โส ภิกฺขุ ภิกฺขุหิ ยาวตตฺติยํ สมนุภาสิตพฺโพ ตสฺส ปฏฺินิสฺสคฺคาย. ยาวตตฺติยญฺเจ สมนุภาสิยมาโน ตํ ปฏฺินิสฺสขฺเขยฺย. อิจฺเจตํ กุสลํ. โน เจ ปฏฺินิสฺสขฺเขยฺย, สงฺฆา-
ติเสโส.

ภิกษุใด พยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์ผู้พร้อมเพรียง หรือถือเอาเหตุอันทำให้แตกแยกกัน ยังคงยืนกรานไว้ ภิกษุนั้นพึงถูกภิกษุทั้งหลายว่ากล่าวอย่างนี้ว่า ท่านอย่าพยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์ผู้พร้อมเพรียง หรือถือเอาเหตุอันทำให้แตกแยกกัน ยังคงยืนกรานไว้

ขอท่านจงพร้อมเพรียงกับสงฆ์ เพราะสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกัน เป็นผู้พลอยยินดี ไม่วิวาทกัน มีการสวดปาติโมกข์เสมอกัน ย่อมอยู่ผาสุก

ภิกษุหนึ่งผู้ถูกภิกษุทั้งหลายว่ากล่าวอย่างนี้แล พึงย่นกรานเหมือนอย่างนั้นเทียว ภิกษุนั้นพึงถูกภิกษุทั้งหลายสวดสมณูภาสน์จนครบสามจบเพื่อให้สละความพยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์นั้น หากเธอถูกสวดสมณูภาสน์จนครบสามจบอยู่ พึงสละความพยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์นั้น การสละนั้นอย่างนี้เป็นการดี หากเธอไม่สละ เป็นสังฆาติเสส

ปน กิ โย ภิกขุ อ.ภิกขุใด สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส เกทาย ปฏกฺกเมยฺย วา พึงพยายาม เพื่อการแตกแยกของสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกัน กิตฺติ ๕ เกทนสํวตฺตนิโก อธิกรณํ สมาทาย ปคฺคยฺห ติฏฺฐเจยฺย วา ถือเอาแล้ว ซึ่งเหตุอันยิ่งที่เป็นไปเพื่อการแตกแยก ย่นกรานแล้ว พึงตั้งไว้ กิตฺติ ๕ โส ภิกขุ อ.ภิกษุหนึ่ง ภิกขุหิ วจนีโย เป็นผู้อันภิกษุ ท. พึงว่ากล่าว อสฺส พึงเป็น เอวํ อย่างนี้ อิติ ว่า อายุสฺมา อ.ผู้มีอายุ มา สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส เกทาย ปฏกฺกมิ วา อย่าพยายามแล้วเพื่อการแตกแยกแห่งสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกัน กิตฺติ ๕ เกทนสํวตฺตนิโก อธิกรณํ สมาทาย ปคฺคยฺห อฏฺฐาสิ วา ถือเอาแล้วซึ่งเหตุอันยิ่งที่เป็นไปเพื่อการแตกแยก ย่นกรานแล้ว ได้ตั้งแล้ว กิตฺติ ๕ อายุสฺมา อ.ผู้มีอายุ สเมตฺถ จถึงซึ่งการรวมเข้า สทฺธิ กับ สงฺเฆน ด้วยสงฆ์ ๕ หิ เพราะว่า สงฺโฆ อ.สงฆ์ สมคฺโค ผู้พร้อมเพรียงกัน สมโมทมาโน เป็นผู้ยินดีด้วยดีอยู่ อวิวทมาโน เป็นผู้ไม่วิวาทกันอยู่ เอกุทฺเทโส เป็นผู้มีการสวดเสมอกัน (หุตฺวา เป็น) วิหฺรติ ย่อมอยู่ ผาสุ สบาย ๕

โส ภิกขุ อ.ภิกษุหนึ่ง ภิกขุหิ วุจจมาโน เป็นผู้อันภิกษุ ท. ว่ากล่าวอยู่ เอวเมว อย่างนี้ นั้นเทียว (หุตฺวา เป็น) ปคฺคณฺเหยฺย พึงย่นกราน ตถา เอว เหมือนอย่างนั้น นั้นเทียว ๕ โส ภิกขุ อ.ภิกษุหนึ่ง ภิกขุหิ อันภิกษุ ท. สมณูภาสิตพฺโพ พึงว่ากล่าวบ่อยๆ ยาวตติยํ ถึงครั้งที่สาม ปฏฺินิสฺสคฺคทาย เพื่อการสละ ตสฺส สงฺฆเกทาย ปฏกฺกมนสฺส ซึ่งความพยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์นั้น ๕ เจ หากว่า (โส ภิกขุ อ.ภิกษุหนึ่ง ภิกขุหิ อันภิกษุ ท.) สมณูภาสิตมาโน ว่ากล่าวอยู่บ่อยๆ ยาวตติยํ ถึงครั้งที่สาม ปฏฺินิสฺสชฺเชยฺย พึงสละ ตํ สงฺฆเกทาย ปฏกฺกมนํ ซึ่งความพยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์นั้น ไชรั ๕ (เอวํ ภาวะ ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น สติ มีอยู่) เอตํ ปฏฺินิสฺสชฺชนํ อ.การสละนั้น อิติ อย่างนี้ กุสฺลํ เป็นการดี (โหติ ย่อมเป็น) ๕ เจ หากว่า (โส ภิกขุ อ.ภิกษุหนึ่ง) โน ปฏฺินิสฺสชฺเชยฺย ไม่พึงสละ ไชรั ๕ (เอวํ ภาวะ ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น สติ มีอยู่) อาปตฺตินิกายเ อ.กองแห่งอาบัติ) สงฺฆาติเสโส ชื่อว่า สังฆาติเสส (โหติ ย่อมมี ตสฺส ภิกขุโน แก่ภิกษุนั้น) ๕

[วา ศัพท์ในคำว่า เกทนส่วตฺตนิโก วา ทำหน้าที่ วากยวิภังคะ คือ แสดงความไม่แน่นอนของประโยค ดังนั้น จึงต้องแปลแยกเป็นสองประโยคว่า

สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส เกทาย ปรกกฺกเมยฺย วา เกทนส่วตฺตนิโก อธิกรณํ สมทาย ปคฺคยฺห ติฏฺฐเจยฺย วา.

เหมือน จ ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่วากยสมุจจยะ คือ รวบรวมประโยค ต้องแปลรวมคำในประโยคเป็นสองตอน

คำว่า อธิกรณ ในสิกขาบทนี้ แปลว่า “เหตุอันยิ่ง” จึงไม่ควรจะแปลทับศัพท์ว่า “อธิกรณ” ซึ่งหมายถึง คดี

คำว่า อายสฺมา (ผู้มีอายุ) เป็นคำสุภาพที่ภิกษุใช้สื่อสารกัน การประกอบใช้ ตุมห ศัพท์โดยทั่วไปถือว่าเป็นคำพูดกลางๆ แต่ถ้าใช้ อายสฺมา จัดเป็นคำสุภาพ ในบางแห่งภิกษุก็ใช้ อายสฺมา ในเวลาพูดกับฆราวาสได้เช่นเดียวกัน แต่ฆราวาสมักเรียกภิกษุว่า อยุย (พระคุณเจ้า) ไม่ใช่เป็น อายสฺมา

คำว่า สมณฺหาสิตฺตพโป ประกอบรูปศัพท์จาก ส บพหน้า + อนฺ บพหน้า + ภาส ธาตุ (เวิตฺติยวากายํ = พูดให้ปรากฏ) + ตพฺพ ปัจจัยในกรรมสาธนะ แปลตามศัพท์ว่า “ฟังว่ากล่าวบ่อยๆ” คือ ฟังว่ากล่าวด้วยญัตติ ๑ ครั้ง กรรมวากา ๓ ครั้ง

ในคัมภีร์ปาติโมกข์เมทีนีส กล่าวว่า ต ศัพท์ในคำว่า ตสฺส ปฏินิสฺสคฺคาย และ ตํ ปฏินิสฺสชฺชเยย แปลว่า ความพยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์นั้น หมายถึง สงฺฆเกทาย ปรกกฺกมสฺส, สงฺฆเกทาย ปรกกฺกมํ ส่วนนิสสัยพมาบางฉบับแปลว่า ความเห็นนั้น หมายถึง ทสฺสนสฺส, ทสฺสนํ

คำว่า ปฏินิสฺสคฺค ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปติ บพหน้า + นิ บพหน้า + สชฺช ธาตุ (วิสฺสคฺเค = สละ) + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ

คำว่า เอตํ เป็นวิเสสนะของปาฐะว่า ปฏินิสฺสชฺชนํ โดยเปลี่ยน ปฏินิสฺสคฺโค เป็น ปฏินิสฺสชฺชนํ เพราะ ยุ ปัจจัยที่ลงในภาวสาธนะมักมีรูปนปุงสกลิงค์แน่นอน เช่น คมนํ (การไป) จานํ (การยืน) เป็นต้น

กริยาคุมพากย์ที่ประกอบกับ สเจ, เจ หรือ ยทิ มักลงสัตตมวิภัตติเป็นส่วนใหญ่ ในที่นี้จึงประกอบรูปศัพท์เป็น ปฏินิสฺสชฺชเยย ในสองประโยคท้าย กริยาคุมพากย์นี้แสดงความหมายว่า ปรกัปปะ คือ การคาดคะเน ไม่แสดงความแน่นอนเหมือนบทที่ลงวัตตมานาวิภัตติ ดังข้อความในคัมภีร์สัททวุตติว่า

สเจ-เจ-ยทิสฺสเทเน

สท ยุตฺตํ กิริยาปทํ

สทตถํ ปริวชเชตฺวา

ปรกัปปตฺถวากํ.^{๖๐}

“บทกริยาที่ประกอบร่วมกับศัพท์ว่า สเจ, เจ และ ยทิ เป็นบทเว้นอรรถของ
ตนแสดงอรรถปรกัปปะ”]

เกาฬานุวัตตสิกขาบท

ว่าด้วยภิกษุประพฤติตามและกล่าวสนับสนุนภิกษุผู้ทำสงฆ์ให้แตกกัน

๑๑. ตสฺสฺสว โข ปน ภิกขุสฺส ภิกขุ โหนติ อนุวตฺตกา วคฺควาทกา เอโก วา เทว วา ตโย วา, เต เอวํ วทฺเขยฺย “มายสฺมนโต เอตํ ภิกขุํ กิณฺจิ อวจฺจุตถ. ฌมฺมวาทิ เจสฺส ภิกขุ. วินยวาทิ เจสฺส ภิกขุ. อมฺหากญฺเจสฺส ภิกขุ. นนฺทญฺจ รุจฺฉิณฺจ อาทาย โวหฺรติ. ชานาติ โน, ภาสติ. อมฺหากมฺเปตํ ชมฺติ”ติ. เต ภิกขุ ภิกขุหิ เอวมสฺส วจฺนียา “มายสฺมนโต เอวํ อวจฺจุตถ. น เจสฺส ภิกขุ ฌมฺมวาทิ. น เจสฺส

ปน ส่วนว่า ภิกขุ อ.ภิกษุ ท. เอโก วา หนึ่งรูปบ้าง เทว วา สองรูปบ้าง ตโย วา สามรูปบ้าง อนุวตฺตกา ผู้เป็นไปตาม วคฺควาทกา ผู้กล่าวซึ่งฝักฝ่าย ตสฺสฺสว โข ภิกขุสฺส ของภิกษุนั้นนั้นเที่ยวแล โหนติ มีอยู่ ๒ เต ภิกขุ อ.ภิกษุ ท. เหล่านั้น วทฺเขยฺย ฟังกล่าว เอวํ อย่างนี้ อิติ ว่า อายสฺมนโต ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ ท. (ตมฺเห อ.ท่าน ท.) มา อวจฺจุตถ อย่าได้กล่าวแล้ว กิณฺจิ ซึ่งอะไรๆ เอตํ ภิกขุํ กะภิกษุนั้น ๒ ฌมฺมวาทิ เจสฺส ภิกขุ โหติ จ อ.ภิกษุนั้น เป็นผู้มีปกติกล่าวซึ่งความจริง ด้วย ๒ วินยวาทิ เจสฺส ภิกขุ โหติ จ อ.ภิกษุนั้น เป็นผู้มีปกติกล่าวซึ่งความระงับ ด้วย ๒ อมฺหากํ เจสฺส ภิกขุ นนฺทญฺจ รุจฺฉิณฺจ อาทาย โวหฺรติ จ อ.ภิกษุนั้น ถือเอาแล้ว ซึ่งความต้องการด้วย ซึ่งความชอบใจด้วย ของข้าพเจ้า ท. พุดอยู่ ด้วย ๒ (เจสฺส ภิกขุ อ.ภิกษุนั้น) ชานาติ ย่อมรู้ (นนฺทญฺจ ซึ่งความต้องการด้วย รุจฺฉิณฺจ ซึ่งความชอบใจด้วย) โน ของข้าพเจ้า ท. ๒ ภาสติ ย่อมกล่าว (สทฺธิ กับ อมฺเหหิ ด้วยข้าพเจ้า ท. ๒) เอตํ กมฺมํ อ.กรรมนั้น ชมฺติ ย่อมชอบใจ อมฺหากมฺปิ แม้แก่ข้าพเจ้า ท. ๒

เต ภิกขุ อ.ภิกษุ ท. เหล่านั้น ภิกขุหิ วจฺนียา เป็นผู้อันภิกษุ ท. ฟังว่ากล่าว อสฺสฺส ฟังเป็น เอวํ อย่างนี้ อิติ ว่า อายสฺมนโต ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ ท. (ตมฺเห อ.ท่าน ท.) มา อวจฺจุตถ อย่าได้กล่าวแล้ว เอวํ อย่างนี้ อิติ ว่า น เจสฺส ภิกขุ ฌมฺมวาทิ โหติ จ อ.ภิกษุนั้น เป็นผู้มีปกติกล่าวซึ่งความจริง ย่อมเป็น หามิได้ ด้วย ๒ น เจสฺส ภิกขุ วินยวาทิ โหติ จ อ.ภิกษุนั้น เป็นผู้มีปกติกล่าวซึ่งความระงับ ย่อมเป็น หามิได้ ด้วย ๒ สงฺฆเมทอ. การแตกแยกของสงฆ์ มา รุจฺจิตถ อย่าชอบใจแล้ว อายสฺมนฺตานมฺปิ แม้แก่ท่านผู้มีอายุ ท. ๒ (จิตฺตํ อ.จิต) อายสฺมนฺตานํ ของท่านผู้มีอายุ ท. สเมตฺต จถึงซึ่งการรวมเข้า (สทฺธิ กับ) สงฺฆเณ ด้วยสงฆ์ ๒ หิ เพราะว่า สงฺโฆ อ.สงฆ์ สมคฺโค ผู้พร้อมเพรียงกัน สมโฆทมาโน เป็น ผู้ยินดีด้วยดีอยู่ อวิวทมาโน เป็นผู้ไม่วิวาทกันอยู่ เอกุทฺเทโส เป็นผู้มีการสวดเสมอกัน (หุตฺวา เป็น) วิหฺรติ ย่อมอยู่ ผาสฺส สบาย ๒

ภิกษุ วินยวาที. มายสมนุทานมปิ สงฺฆเภโท รุจฺจิตถ. สมตายสมนุทานํ สงฺเขน. สมคฺโค หิ สงฺโฆ สมโมทมาโน อวิวทมาโน เอกุทเทโส ผาสฺ วุหฺรตี”ติ. เอวฺมจ เต ภิกฺขุ ภิกฺขุหิ วุจฺจมานา ตเถว ปคฺคณฺเหยฺยํ. เต ภิกฺขุ ภิกฺขุหิ ยาวตตฺติยํ สมณฺภาสิตพฺพา ตสฺส ปฏฺินิสฺสคฺคาย. ยาวตตฺติยญฺเจ สมณฺภาสียมานา ตํ ปฏฺินิสฺสชฺเชยฺยํ. อิจฺเจตํ กุสลํ. โน เจ ปฏฺินิสฺสชฺเชยฺยํ, สงฺฆาติเสโส.

ส่วนภิกษุ ๑ รูปบ้าง ๒ รูปบ้าง ๓ รูปบ้าง ผู้พูดแบ่งพวกประพจน์ตามภิกษุนั้นแล มีอยู่ พวกเธอพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ขอท่านทั้งหลายอย่าได้กล่าวคำอะไรๆ ต่อภิกษุนั้น ภิกษุนั้นเป็นผู้ กล่าวความจริง เป็นผู้กล่าวความระงับ และถือเอาความต้องการและความชอบใจของพวก ข้าพเจ้าพูดอยู่ เธอทราบ[ความต้องการและความชอบใจ]ของพวกข้าพเจ้าจึงกล่าวกับพวก ข้าพเจ้า กรรม[ที่เธอทำ]นั้นย่อมชอบใจแม้แก่พวกข้าพเจ้า

ภิกษุเหล่านั้นพึงถูกภิกษุทั้งหลายว่ากล่าวอย่างนี้ว่า ท่านทั้งหลายอย่าได้กล่าวอย่างนั้น ภิกษุนั้นหาใช่ผู้กล่าวความจริงไม่ หาใช่ผู้กล่าวความระงับไม่ การแตกแยกของสงฆ์อย่าได้ ชอบใจแม้แก่พวกท่าน จิตของพวกท่านจงพร้อมเพรียงกับสงฆ์เพราะสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกัน เป็นผู้พลอยยินดี ไม่วิวาทกัน มีการสวดปาติโมกข์เสมอกัน ย่อมอยู่ผาสุก

ภิกษุเหล่านั้นผู้ถูกภิกษุทั้งหลายว่ากล่าวอย่างนี้แล พึงย่นกรานเหมือนอย่างนั้นเทียว ภิกษุเหล่านั้นพึงถูกภิกษุทั้งหลายสวดสมณฺภาสน์จนครบ ๓ จบเพื่อให้สละการประพจน์ตามนั้น

เต ภิกฺขุ อ.ภิกฺษุ ท. เหล่านั้น ภิกฺขุหิ วุจฺจมานา เป็นผู้อันภิกษุ ท. ว่ากล่าวอยู่ เอวฺมจ อย่างนี้ นั้นเทียว (หุตฺวา เป็น) ปคฺคณฺเหยฺยํ พึงย่นกราน ตเถว เอว เหมือนอย่างนั้น นั้นเทียว ฯ เต ภิกฺขุ อ.ภิกฺษุ ท. เหล่านั้น ภิกฺขุหิ อันภิกษุ ท. สมณฺภาสิตพฺพา พึงว่ากล่าวบ่อยๆ ยาวตตฺติยํ ถึงครั้งที่สาม ปฏฺินิสฺสคฺคาย เพื่อการสละ ตสฺส อนฺวตฺตตฺนสฺส ซึ่งการประพจน์ตามนั้น ฯ เจ หากว่า (เต ภิกฺขุ อ.ภิกษุ ท. เหล่านั้น ภิกฺขุหิ อันภิกษุ ท.) สมณฺภาสียมานา ว่ากล่าวอยู่บ่อยๆ ยาวตตฺติยํ ถึงครั้งที่สาม ปฏฺินิสฺสชฺเชยฺยํ พึงสละ ตํ อนฺวตฺตตฺน ซึ่งการประพจน์ตามนั้นไซ้ริ ฯ (เอวํ ภาวะ ครั้นเมื่อความเป็น อย่างนั้น สติ มีอยู่) เอตํ ปฏฺินิสฺสชฺชนํ อ.การสละนั้น อิติ อย่างนี้ กุสลํ เป็นการดี (โหติ ย่อมเป็น) ฯ เจ หากว่า (เต ภิกฺขุ อ.ภิกษุ ท. เหล่านั้น) โน ปฏฺินิสฺสชฺเชยฺยํ ไม่พึงสละไซ้ริ ฯ (เอวํ ภาวะ ครั้นเมื่อ ความเป็นอย่างนั้น สติ มีอยู่) อาปตฺติณิกาโย อ.กองแห่งอาบัติ) สงฺฆาติเสโส ชื่อว่า สังฆาติเสส (โหติ ย่อมมี เตสํ ภิกฺขุณํ แก่ภิกษุ ท. เหล่านั้น) ฯ

หากพวกเธอถูกสวดสมณฐาน์จนครบ ๓ จบอยู่ ฟังสละการประพฤติตามนั้น การสละนั้น
อย่างนี้เป็นการดี หากพวกเธอไม่สละ เป็นสังฆาภิเสก

ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๗๐) กล่าวว่า โข ศัพท์ในที่นี้เป็นเพียงนิบาต คือ ไม่มีอรรถใดๆ ประกอบใช้
เพื่อให้คำสละสลาย ส่วน ปน ศัพท์เป็นวิเศษชะตะกะ คือ แสดงความพิเศษ หมายความว่า แสดงความ
พิเศษยิ่งไปกว่าสิกขาบทก่อนที่จะกล่าวถึงภิกษุผู้ทำลายสงฆ์ โดยในที่นี้กล่าวถึงภิกษุผู้ประพฤติตามภิกษุนั้น

คำว่า ฐมฺวาที แปลว่า เป็นผู้กล่าวความจริง ส่วนคำว่า วินยวาที แปลว่า เป็นผู้กล่าวความ
ระงับ ตามข้อความในฎีกาใหม่ว่า

ฐมฺวาทีติ ภูตวาที. วินยวาทีติ ฐปสมวาที.”

“คำว่า ฐมฺวาที แปลว่า เป็นผู้กล่าวความจริง คำว่า วินยวาที แปลว่า เป็นผู้กล่าวความระงับ”

ในประโยคที่ว่า ชานาติ โน, ภาสติ เพิ่มบทกรรมว่า ฉนฺทญฺจ รุจิญฺจ โดยติดตามมาจากประโยค
หน้า และ โน ก็สัมพันธ์เข้าไปใน ฉนฺทฺ และ รุจิ นอกจากนั้นแล้ว บทว่า โน เปลี่ยนเป็นบทที่ลงตติยวิภัตติว่า
อมฺเหหิ และเพิ่ม สหฺริ เข้ามาแปลร่วมกับ ภาสติ โดย อมฺเหหิ เป็นสหทัยโคธะใน สหฺริ

จ ศัพท์ในคำว่า เอวญฺจ (อย่างนี้ นั่นเทียว) ใช้ในอรรถว่า ตตฺสิน (อวธารณ)

ต ศัพท์ในคำว่า ตสฺส ปฏินิสสัคคยา และคำว่า ตํ ปฏินิสสชฺชเยย แปลว่า “การประพฤติตามนั้น”
หมายถึง อนุตฺตตสฺส, อนุตฺตตํ ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปาติโมกข์เมทีนี้ ส่วนนิสสัยพมาบางฉบับแปลว่า
“ความเห็นนั้น” หมายถึง ทสฺสนสฺส, ทสฺสนํ

ทุพพจสิกขาบท

ว่าด้วยภิกษุเป็นคณวैयाก

๑๒. ภิกฺขุ ปเนว ทุพฺพจชาติโก โหติ อุทฺเทสปริยาปนเนสฺส สิกฺขาปเทสฺส, ภิกฺขุหิ สหฺรมฺมิกํ

ปน ก็ ภิกฺขุ อ.ภิกฺขุ ทุพฺพจชาติโก เอว เป็นผู้ที่มีสภาพอันเขาพึงว่ากล่าวโดยยาก นั่นเทียว
สิกฺขาปเทสฺส ในสิกขาบท ท. อุทฺเทสปริยาปนเนสฺส ที่ถึงแล้วโดยรอบในปาติโมกข์ โหติ ย่อมเป็น ๙ (โส
ภิกฺขุ อ.ภิกฺขุนั้น) ภิกฺขุหิ วุจฺจมาโน เมื่ออันภิกฺขุ ท. ว่ากล่าวอยู่ (สิกฺขาปทํ ด้วยสิกขาบท) สหฺรมฺมิกํ
อันสหธรรมิกพึงประพฤติ กโรติ ย่อมกระทำ อุตฺตารํ ซึ่งตน อวฺจณียํ ให้เป็นคนอันเขาว่ากล่าวไม่ได้
(วจฺเนน ด้วยการกล่าว) อิติ ว่า อายุสมฺมโต ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ ท. (ตุมฺเห อ.ท่าน ท.) มา อวฺจตุถ

วุจจมาโน อุตตानํ อวจนียํ กโรติ “มา มํ आयस्मन्โต ภิกขุ อวจุตถ กลยาณํ वा पापकं वा. อหमुपायस्मन्เต न भิกขु वุขामि กลยาณं वा पापकं वा. विरमथायस्मन्तो मम वजनया”ติ. โส ภิกขุ ภิกขุहि เอवमुสส वज्जीโย “มา आयस्मा उत्तानं อวจนียं อกาสิ. वजनियमेवायस्मा उत्तानं करोतु. आयस्मापि भिक्षु वत्तु सหम्मेन. भिक्षुपि आयस्मन्तं वक्खन्ति सहम्मेन. एवํ सत्वथा हि तस्स भควतो प्रिसा यत्थिं อणम्मण्वज्जनं อणम्मण्वग्गुจापเนนา”ติ. เอवञ्च โส ภิกขุ ภิกขุहि วุจจมาโน तदेव पक्कण्हेय्य. โส भिक्षु भिक्षुहि यावत्तयिं समुणासितप्पो तस्स पण्ณिससुคाय. यावत्तयण्णे समुणासियमानो तं पण्णिससुชयेय. अज्जेतं कुसलं. नो जे पण्णिससुชयेय, संगमा-
तिसेโส.

ภิกษุเป็นคณว่ายากนั้นแหละในสิกขาบทที่ห้าเข้าในปาติโมกข์ เมื่อถูกภิกษุทั้งหลาย ตักเตือนด้วยสิกขาบทอันสหธรรมิกพึงประพฤติ ย่อมทำตัวให้เป็นคนที่เขาตักเตือนไม่ได้โดยกล่าว

อย่าได้ว่ากล่าวแล้ว (วจนํ ซึ่งคำ) ภิกขุ ะไรๆ กลยาณํ वा อันดีก็ตาม ปาปकं वा อันเลวก็ตาม มํ กระผม ฯ อหมุปี แม้ อ.กระผม น วุขามิ จักไม่ว่ากล่าว (วจนํ ซึ่งคำ) ภิกขุ ะไรๆ กลยาณํ वा อันดีก็ตาม ปาปकं वा อันเลวก็ตาม आयस्मन्เต กระท่านผู้มีอายุ ท. ฯ आयस्मन्โต ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ ท. (ตุมุเห อ.ท่าน ท.) วิรमत จงงดเว้น วजनาย จากถ้อยคำเครื่องว่ากล่าว มม ซึ่งกระผม ฯ

โส ภิกขุ อ.ภิกษุนั้น ภิกขุहि วจ्जीโย เป็นผู้อันภิกษุ ท. พึงว่ากล่าว อสฺส พึงเป็น เอวํ อย่างนี้ อิติ ว่า आयस्มา อ.ท่านผู้มีอายุ มา อกาสิ อย่าได้กระทำแล้ว อุตตानं ซึ่งตน อวจนียํ ให้เป็นคน อันเขว่ากล่าวไม่ได้ ฯ आयस्มา อ.ท่านผู้มีอายุ करोतु จงกระทำ อุตตानं ซึ่งตน वजनियं เอว ให้เป็นคนอันเขว่ากล่าวได้ นั้นเทียว ฯ आयस्मापि แม้ อ.ท่านผู้มีอายุ वत्तु จงว่ากล่าว भिक्षु ซึ่งภิกษุ ท. (สิกขาบทน ด้วยสิกขาบท (สหम्मेन อันเป็นของสหธรรมิก ฯ भिक्षुपि แม้ อ.ภิกษุ ท. वक्खन्ति จักว่ากล่าว आयस्मन्तं ซึ่งท่านผู้มีอายุ (สิกขาบทน ด้วยสิกขาบท) सहम्मेन อันเป็นของสหธรรมิก ฯ यत्थिं (หิตสฺส) อणम्मण्वจ्जनं อ.การกล่าว[ซึ่งประโยชน์เกื้อกูล]แก่กันและกันใด ยत्थิं (อาปตฺติโต) อणम्मण्वग्गุจापनํ อ.การยังกันและกันให้ออกไปจากอาบัติใด (อตุถิ มีอยู่) ฯ प्रिसा อ.บริษัท तस्स भควतो ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น सत्वथा हि เจริญแล้ว นั้นเทียว เอวํ อย่างนี้ เตन (หิตสฺส) อणम्मण्वจ्जनं ด้วยการกล่าว[ซึ่งประโยชน์เกื้อกูล]แก่กันและกันนั้น तेन (อา-
ปตฺติโต) อणम्मण्वग्गุจापनं ด้วยการยังกันและกันให้ออกไปจากอาบัตินั้น ฯ

ว่า พวกท่านอย่าว่ากล่าวอะไรกระผม ไม่ว่าดีหรือเลว ถึงกระผมก็จะไม่ว่ากล่าวอะไรพวกท่าน ไม่ว่าดีหรือเลวเหมือนกัน พวกท่านจงตบใจว่ากล่าวกระผมเถิด

ภิกษุหนึ่งฟังถูกภิกษุทั้งหลายตักเตือนอย่างนี้ว่า ท่านอย่าทำตัวให้เป็นคนที่เขาตักเตือนไม่ได้ จงทำตัวให้เป็นคนที่เขาตักเตือนได้ แม้ท่านก็จงตักเตือนภิกษุทั้งหลายด้วยสิกขาบทอันเป็นของสัทธิธรรม แม้ภิกษุทั้งหลายก็จะตักเตือนท่านด้วยสิกขาบทอันเป็นของสัทธิธรรม เพราะบริษัทของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเจริญแล้วอย่างนี้เทียวด้วยการตักเตือนกันและกัน และด้วยการช่วยเหลือกันและกันให้ออกจากอาบัติ

ภิกษุหนึ่งผู้ถูกภิกษุทั้งหลายตักเตือนอย่างนี้แล พึงย่นกรานเหมือนอย่างนั้นเทียว ภิกษุหนึ่งฟังถูกภิกษุทั้งหลายสวดสมณุภาสัจจนครบ ๓ จบเพื่อให้สละการเป็นผู้ว่ายากนั้น หากเธอถูกสวดสมณุภาสัจจนครบ ๓ จบอยู่ พึงสละการเป็นผู้ว่ายากนั้น การสละนั้นอย่างนี้เป็นกรณี หากเธอไม่สละ เป็นสังฆาติเสส

[ชาติ ศัพท์ใน พุพพชาติโก มีความหมายว่า สภาพ ส่วน พุ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ทุกข (ยาก) คำว่า พุพพชาติโก จึงแปลตามศัพท์ว่า ผู้มีสภาพอันเขาพึงว่ากล่าวโดยยาก

คำว่า สหรมมิกัม นั้นในกัณฑ์ชาตรี (หน้า ๑๗๒) อธิบายว่าลงทุติยวิภัติในอรรถดตุติยวิภัติ หมายถึง สิกขาบท คำนี้มี ความหมาย ๒ ประการ คือ

โส ภิกษุ อ.ภิกษุหนึ่ง ภิกษุหิ วุจจมาโน เป็นผู้อันภิกษุ ท. ว่ากล่าวอยู่ เอวญจ อย่างนี้ นั้นเทียว (หุตวา เป็น) ปคฺคณฺเหยย พึงย่นกราน ตถา เอว เหมือนอย่างนั้น นั้นเทียว ฯ โส ภิกษุ อ.ภิกษุหนึ่ง ภิกษุหิ อันภิกษุ ท. สมณุภาสิตพฺโพ พึงว่ากล่าวบ่อย ๆ ยาวตติยํ ถึงครั้งที่สาม ปฏินิสฺสคฺคยา เพื่อการสละ ตสฺส พุพพชาติกาวสฺส ซึ่งความเป็นผู้มีสภาพอันเขาพึงว่ากล่าวโดยยากนั้น ฯ เจ หากว่า (โส ภิกษุ อ.ภิกษุหนึ่ง ภิกษุหิ อันภิกษุ ท.) สมณุภาสียมาโน ว่ากล่าวอยู่บ่อย ๆ ยาวตติยํ ถึงครั้งที่สาม ปฏินิสฺสชฺเชยย พึงสละ ตํ พุพพชาติกาวํ ซึ่งความเป็นผู้มีสภาพอันเขาพึงว่ากล่าวโดยยากนั้นไซ้ ฯ (เอวํ ภาเว ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น สติ มีอยู่) เอตํ ปฏินิสฺสชฺชนํ อ.การสละนั้น อิติ อย่างนี้ กุสล์ เป็นการดี (โหติ ย่อมเป็น) ฯ เจ หากว่า (โส ภิกษุ อ.ภิกษุหนึ่ง) โน ปฏินิสฺสชฺเชยย ไม่พึงสละไซ้ ฯ (เอวํ ภาเว ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น สติ มีอยู่) อาปตฺตินิกาโย อ.กองแห่งอาบัติ) สงฺฆาติเสโส ชื่อว่า สังฆาติเสส (โหติ ย่อมมี ตสฺส ภิกษุโน แก่ภิกษุหนึ่ง) ฯ

- สิกขาบทอันสหรรณิกพึงประพฤติ = สหณมิกเกหิ สิกขิตพพณติ สหณมิกัง.

(สหณมิก ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน สิกขิตพพ ตัทธิต)

- สิกขาบทอันเป็นของสหรรณิก = สหณมิกานัง อิหัง สหณมิกัง.

(สหณมิก ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน อิหัง ตัทธิต)

คำว่า อุทเทส มักแปลว่า อุเทศ คือ หัวข้อ ดังคำว่า นิทานุทเทส (หัวข้อของคำเริ่มเรื่อง) เป็นต้น ซึ่งในที่นี้ก็คือ ปาติโมกข์ ซึ่งเป็นหัวข้อของปทภาษนียที่จะอธิบายต่อไป (พระบาลีที่อธิบายบทในสิกขาบทเรียกว่า ปทภาชน, ปทภาชนี, ปทภาชนีย = ปทภาชนีย, เครื่องจำแนกบท) ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๗๑) กล่าวว่า อุททิสยัตติ อุทเทโส, ปาติโมกโข (เนื้อความที่ภิกษุสวด ชื่อว่า อุเทศ คือ ปาติโมกข์)

ต ศัพท์ที่ปรากฏในคำว่า ตสส ปฏินิสสัคคาย และ ตํ ปฏินิสสชฺเชยฺย แปลว่า “การเป็นผู้ว่ายาก” นั้น หมายถึง ทุพฺพชชาติกภาวสฺส, ทุพฺพชชาติกภาวํ ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปาติโมกขเมทีน ส่วนนิสสัยพมาบางฉบับแปลว่า “ความเห็นนั้น” หมายถึง ทสฺสนสฺส, ทสฺสนํ

คำว่า วจณีย ใน อวจณีย ประกอบรูปศัพท์มาจาก วจ ธาตุ (วียตุติยํ วาจาญํ = พูดให้ปรากฏ) + อนีย ปัจจัยในกรรมสาธนะและอรรถลักษณะ คือ สามารถ ดังนั้น คำว่า อวจณีย จึงแปลว่า คนที่เขาตักเตือนไม่ได้ หรือถาลง อนีย ปัจจัยในอรรถอหะ คือ สมควร ก็แปลว่า คนที่เขาไม่ควรตักเตือน แต่อรรถแรกปรากฏชัดเจนกว่าอรรถหลัง จึงแปลอรรถแรกเป็นหลัก

ในประโยคว่า เอวํ ส่วทฺธา หิ ตสฺส ภควโต ปริสา ยทิทํ อญฺญมณฺญวจเนน อญฺญมณฺญวฺจุจฺจาปเนน นิบาต คือ หิ ใช้ในความหมายว่า ตัดสิน (อวธารณ) มีความหมายเหมือน เอว ศัพท์ ส่วน ยทิทํ ศัพท์เพิ่มบทว่า อญฺญมณฺญวจณํ อญฺญมณฺญวฺจุจฺจาปนํ เข้ามา โดยเพิ่มกริยาคุมพากย์ว่า อตฺถิ เข้ามาเป็นรูปว่า ยทิทํ อญฺญมณฺญวจณํ ยทิทํ (อาปตฺติโต) อญฺญมณฺญวฺจุจฺจาปนํ อตฺถิ, แล้วเพิ่ม เตน ศัพท์เข้ามาแปลร่วมกับ เตน อญฺญมณฺญวจเนน เตน (อาปตฺติโต) อญฺญมณฺญวฺจุจฺจาปเนน

คำว่า วุจฺจมาโน (เมื่อถูกตักเตือน) ประกอบรูปศัพท์มาจาก วจ ธาตุ (วียตุติยํ วาจาญํ = พูดให้ปรากฏ) + ย ปัจจัย + มาน ปัจจัย ลง มาน ปัจจัยในอรรถลักษณะ กล่าวคือ โดยทั่วไป อนุต ปัจจัยมักเป็นไปในกัตตุสาธนะ ส่วน มาน ปัจจัยเป็นไปในกัตตุสาธนะ กรรมสาธนะ และภาวสาธนะ แต่ในที่บางแห่งยังแสดงอรรถลักษณะ คือ เครื่องหมายรู้กริยาอื่น และเหตุ ซึ่งจัดเป็นโชตกัตตะ คือ อรรถที่แสดงโดยอ้อม เหมือนอรรถอหะและลักษณะของกิจปัจจัย ดังข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

อนโต กตฺตริ มาโน ตู

ภาเว กมฺมนิ กตฺตริ

ปจฺจุปฺปเนน ลกฺขणे จ

เหตุวตฺเต จ ภวนฺติ เต.^{๖๒}

“อนุต ปัจจัยย่อมลงในกัตตุสาธนะ ส่วน มาน ปัจจัยย่อมลงในกัตตุสาธนะ

กรรมสาธนะ และภาวสาธนะ ปัจจัยเหล่านั้นย่อมมีในปัจจุบันกาล อรรถลักษณะ และอรรถเหตุ”

มานนตา วตฺตมานะ จ

ลกฺขณเหตุเก สียํ.^{๖๓}

“มาน และ อนต ปัจจัยพึงลงในปัจจุบันกาล อรรถลักษณะ และอรรถเหตุ”

[ปัจจุบันกาล]

- ติญฺจมาโน ปจติ (ยืนอยู่ย่อมนสาธยาย)
- ติญฺจนโต ปจติ (ยืนอยู่ย่อมนสาธยาย)

[ลักษณะ]

- สูปกาโร โอหนํ ปจมาโน คายติ (พ่อครัวเมื่อหุงข้าวย่อมขับร้อง)
- สูปกาโร โอหนํ ปจนโต คายติ (พ่อครัวเมื่อหุงข้าวย่อมขับร้อง)
- คามํ คจฺจนโต รุกฺขมูลํ อุปาคมิ (เมื่อไปหมู่บ้านได้เข้าไปสู่โคนต้นไม้)
- อุปนิทฺธิชิตฺตํ ภณฺทํ เทหิ เม ภณฺทนฺติ วุจฺจมาโน นานํ คณฺหามิตี ภณฺติ, ทุกกฺกํ (ภิกษุเมื่อถูกเจ้าของทางภักทชะที่เขาฝากไว้ว่า ทานจงคืนภักทชะแก่ฉัน ย่อมกล่าวว่าฉันไม่ได้รับเอา ต้องอาบัติทุกกฺก)

[เหตุ]

- ชยมาโน เวรํ ปสวติ (ย่อมนก่อเวรเพราะชัยชนะ)
- ชยํ เวรํ ปสวติ (ย่อมนก่อเวรเพราะชัยชนะ)

นอกจากนี้ ยังมีอีกมตินี้หนึ่งที่กล่าวว่า อนต และ มาน ปัจจัยควรเป็นไปในอรรถสาธนะ ๗ มี กัตตุสาธนะเป็นต้น ซึ่งเป็นอรรถภายในของกัตกปัจจัยทั้งหมด ไม่ควรเป็นไปในอรรถลักษณะ ดังนั้น ตามมตินี้จึงลงปฐมาวีภัตติในอรรถลักษณะซึ่งเป็นอรรถของสัตตมวิภัตติ ดังข้อความในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีว่

วิภาวินิยํ ปน “เหตุมุหิ จายํ ตฺวาปจฺจโย”ติ วุตฺตํ. ตํ น สุนฺทรํ. น หิ พาหิรตฺตญฺโต เหตุตฺตโถ กิตกปจฺจยानํ วิสโย โหตีติ. ตสฺมา อธิ ภาวตฺเต เอว ตฺวาปจฺจโย. ตโต จ เหตุตฺตเต ปจฺจตฺตวจนฺติ ทฺวญฺจพฺพํ. เอเตน ยา ลกฺขณเหตุมุหิ จ มานนตปจฺจยानมฺปิ ปวตฺติ กตฺตลิจิ วุตฺตา. สาปิ ปฏิทฺธิชิตฺตา โหติ. น หิ พาหิรตฺตญฺตา ลกฺขณเหตุโย เตสํ วิสยา โหนตีติ.^{๖๔}

“ในคัมภีร์วิภาวินีกล่าวว่า ‘ตฺวา ปัจจัยนี้ย่อมเป็นไปในอรรถเหตุ’ ข้อความนั้นไม่งาม เพราะอรรถเหตุอันเป็นอรรถภายนอกจะเป็นวิสัยแห่งกัตกปัจจัยไม่ได้ ดังนั้น ในคำว่า อนุปฺปชฺชิตฺวา นี้ ให้ลง ตฺวา ปัจจัยในภาวสาธนะ และลงปฐมาวีภัตติในอรรถเหตุท้าย ตฺวา ปัจจัยนั้น ข้าพเจ้า[พระภิกษุอาจารย์]ขอปฏิเสธการลง มาน และ อนต ปัจจัยในอรรถลักษณะและเหตุที่กล่าวไว้ในบางคัมภีร์ เพราะอรรถลักษณะและเหตุที่เป็นอรรถภายนอกจะเป็นวิสัยแห่งกัตกปัจจัยเหล่านั้นไม่ได้”

คัมภีร์อนุทีปนีที่แต่งโดยท่านผู้แต่งปรมัตถทีปนี ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า หากถือว่าปัจจัย คือ ตวาลงในอรรถเหตุ และ อนตฺมาน ปัจจัย ลงในอรรถลักษณะและเหตุ เพื่อแสดงอรรถพิเศษที่นอกเหนือจากสาระ เหมือน กิจ ปัจจัยที่แสดงอรรถว่า สมควร (อระหะ) และสามารถ (สักกะ) ไม่ใช่ปัจจัยที่แสดงอรรถภายในคือสาระ ก็ไม่ผิดหลักภาษา ดังข้อความว่า

อปิจ เหตุมฺหิ ตวาลปัจจัย ลกฺขณ เหตุมฺหิ จ มานนตปัจจัยา โชตนียฺญฺเจนา วุตฺตา, น วณียฺญฺเจนา-
ติ ฎฺฎพฺพา.^{๖๕}

“อีกอย่างหนึ่ง ตวา ปัจจัยที่ลงในอรรถเหตุ พร้อมทั้ง มาน และ อนตฺ ปัจจัยที่ลงในอรรถลักษณะและเหตุ พึงทราบที่ท่านกล่าวไว้โดยความหมายว่า แสดงให้ปรากฏ ไม่ใช่แสดงไว้โดยความหมายว่ากล่าว[ถึงอรรถใหม่]”]

กุลทูลสภิกขาบท ว่าด้วยภิกษุผู้ประทุษร้ายตระกูล

๑๓. ภิกขุ ปเนว อญฺญตรํ คามํ วา นิคมํ วา อุปนิสฺสาย วิหฺรติ กุลทูลโก ปาปสฺมาจาโร. ตสฺส
โฆ ปาปกา สฺมาจารา ทิสฺสนฺติ เจว สฺยุยนฺติ จ. กุลานิ จ เตน ฎฺฎจฺานิ ทิสฺสนฺติ เจว สฺยุยนฺติ จ.

ปน ก็ ภิกขุ อ.ภิกษุ อุปนิสฺสาย อาศัยแล้ว คามํ วา ซึ่งหมู่บ้าน กัตติ นิคมํ วา ซึ่งนิคม กัตติ
อญฺญตรํ แห่งใดแห่งหนึ่ง กุลทูลโก เอว เป็นผู้ประทุษร้ายซึ่งตระกูล นั้นเทียว ปาปสฺมาจาโร เอว เป็นผู้
ผู้มีความประพฤติอันเลวทราม นั้นเทียว (หุตฺวา เป็น) วิหฺรติ ย่อมอยู่ ๗ สฺมาจารา ความประพฤติ ท.
ปาปกา อันเลวทราม ตสฺส (ภิกขุโน) โฆ ของภิกษุนั้นแล ทิสฺสนฺติ เจว อันเขาย่อมเห็น ด้วยนั้นเทียว
สฺยุยนฺติ จ อันเขาย่อมได้ยิน ด้วย ๗ โส ภิกขุ อ.ภิกษุนั้น ภิกขุหิ วจนีโย เป็นผู้อันภิกษุ ท. พึงว่ากล่าว
อสฺส พึงเป็น เอว อย่างนี้ อิติ ว่า อายุสฺมา โฆ อ.ท่านผู้มีอายุแล กุลทูลโก เป็นผู้ประทุษร้ายซึ่งตระกูล
ปาปสฺมาจาโร เป็นผู้มีความประพฤติอันเลวทราม (โหติ ย่อมเป็น) ๗ สฺมาจารา ความประพฤติ ท.
ปาปกา อันเลวทราม อายุสฺมโต โฆ ของท่านผู้มีอายุแล ทิสฺสนฺติ เจว อันเขาย่อมเห็น ด้วยนั้นเทียว
สฺยุยนฺติ จ อันเขาย่อมได้ยิน ด้วย ๗ อายุสฺมตา ฎฺฎจฺานิ กุลานิ จ อ.ตระกูล ท. ที่อันท่านผู้มีอายุ
ประทุษร้ายแล้ว ด้วย ทิสฺสนฺติ เจว อันเขาย่อมเห็น ด้วยนั้นเทียว สฺยุยนฺติ จ อันเขาย่อมได้ยิน ด้วย ๗
อายุสฺมา อ.ท่านผู้มีอายุ ปกฺกมตฺต จงหลีกเลี่ยง อิมฺมฺหา อาวาสา จากอาวาสนี้ ๗ อลํ อย่าเลย วาเสน
ด้วยการอยู่ อธิ อาวาเส ในอาวาสนี้ เตะ แก่ท่าน ๗

โส ภิกขุ ภิกขุหิ เอวมสฺส วจฺนีโย “อายุสฺมา โข กุลทฺสโก ปาปสฺมาจาโร. อายุสฺมโต โข ปาปกา สฺมาจารา ทิสฺสนฺติ เจว สฺยุยฺนฺติ จ. กุลานิ จายสฺมตา ทฺฐจฺานิ ทิสฺสนฺติ เจว สฺยุยฺนฺติ จ. ปกฺกมตฺตายสฺมา อิมฺมหา อาวาสา. อลํ เต อธิ วาเสนา”ติ. เอวฺมจฺ โส ภิกขุ ภิกขุหิ วุจฺจมาโน เต ภิกขุ เอวํ วทฺเยย “ณฺทคามิโน จ ภิกขุ. โทสคามิโน จ ภิกขุ. โมหคามิโน จ ภิกขุ. ภยคามิโน จ ภิกขุ. ตาทิสฺสิกาย อาปตฺติยา เอกจฺจํ ปพฺพาเชนฺติ, เอกจฺจํ น ปพฺพาเชนฺติ”ติ, โส ภิกขุ ภิกขุหิ เอวมสฺส วจฺนีโย “มา อายุสฺมา เอวํ อวจ. น จ ภิกขุ ณฺทคามิโน. น จ ภิกขุ โทสคามิโน. น จ ภิกขุ โมหคามิโน. น จ ภิกขุ ภยคามิโน. อายุสฺมา โข กุลทฺสโก ปาปสฺมาจาโร. อายุสฺมโต โข

โส ภิกขุ อ.ภิกษุ นั้น ภิกขุหิ วุจจมาโน เป็นผู้อันภิกษุ ท. ว่ากล่าวอยู่ เอวฺมจฺ อย่างนี้ นั้นเทียว (หฺตฺวา เป็น) วทฺเยย พึงกล่าว เต ภิกขุ กะภิกษุ ท. เหล่านั้น เอวํ อย่างนี้ อิติ ว่า ณฺท-คามิโน ภิกขุ จ อ.ภิกษุ ท. เป็นผู้ถึง(ซึ่งอคติ)เพราะความพอใจ โหฺนฺติ จ ย่อมเป็น ด้วย ฯ โทสคามิโน ภิกขุ อ.ภิกษุ ท. เป็นผู้ถึง(ซึ่งอคติ)เพราะความขัดเคือง โหฺนฺติ จ ย่อมเป็น ด้วย ฯ โมหคามิโน ภิกขุ อ.ภิกษุ ท. เป็นผู้ถึง(ซึ่งอคติ)เพราะความหลง โหฺนฺติ จ ย่อมเป็น ด้วย ฯ ภยคามิโน ภิกขุ อ.ภิกษุ ท. เป็นผู้ถึง(ซึ่งอคติ)เพราะความกลัว โหฺนฺติ จ ย่อมเป็น ด้วย ฯ (ภิกขุ) ยังภิกษุ เอกจฺจํ บางรูป ปพฺพาเชนฺติ ย่อมให้หลักออก อาปตฺติยา เพราะอาบัติ ตาทิสฺสิกาย อันเช่นนั้น ฯ (ภิกขุ) ยังภิกษุ เอกจฺจํ บางรูป น ปพฺพาเชนฺติ ย่อมไม่ให้หลักออก ฯ โส ภิกขุ อ.ภิกษุ นั้น ภิกขุหิ วจฺนีโย เป็นผู้อันภิกษุ ท. พึงว่ากล่าว อสฺส พึงเป็น เอวํ อย่างนี้ อิติ ว่า อายุสฺมา อ.ท่านผู้มีอายุ มา อวจ อย่าได้กล่าวแล้ว เอวํ อย่างนี้ ฯ ณฺทคามิโน ภิกขุ น โหฺนฺติ จ อ.ภิกษุ ท. เป็นผู้ถึง(ซึ่งอคติ)เพราะความพอใจ ย่อมไม่เป็น ด้วย ฯ โทสคามิโน ภิกขุ น โหฺนฺติ จ อ.ภิกษุ ท. เป็นผู้ถึง(ซึ่งอคติ)เพราะความขัดเคือง ย่อมไม่เป็น ด้วย ฯ โมหคามิโน ภิกขุ น โหฺนฺติ จ อ.ภิกษุ ท. เป็นผู้ถึง(ซึ่งอคติ)เพราะความหลง ย่อมไม่เป็น ด้วย ฯ ภยคามิโน ภิกขุ น โหฺนฺติ จ อ.ภิกษุ ท. เป็นผู้ถึง(ซึ่งอคติ)เพราะความกลัว ย่อมไม่เป็น ด้วย ฯ อายุสฺมา โข อ.ท่านผู้มีอายุแล กุลทฺสโก เป็นผู้ประทุษร้ายซึ่งตระกูล ปาปสฺมาจาโร เป็นผู้มีความ ประพฤติอันเลวทราม (โหฺติ ย่อมเป็น) ฯ สฺมาจารา ความประพฤติ ท. ปาปกา อันเลวทราม อายุสฺมโต โข ของท่านผู้มีอายุแล ทิสฺสนฺติ เจว อันเขาย่อมเห็น ด้วย นั้นเทียว สฺยุยฺนฺติ จ อันเขาย่อมได้ยิน ด้วย ฯ อายุสฺมตา ทฺฐจฺานิ กุลานิ จ อ.ตระกูล ท. ที่อันท่านผู้มีอายุประทุษร้ายแล้ว ทิสฺสนฺติ เจว อัน เขาย่อมเห็น ด้วย นั้นเทียว สฺยุยฺนฺติ จ อันเขาย่อมได้ยิน ด้วย ฯ อายุสฺมา อ.ท่านผู้มีอายุ ปกฺกมตฺ จงหลักไป อิมฺมหา อาวาสา จากอาวาสนี้ ฯ อลํ อย่าเลย วาเสนา ด้วยการอยู่ อธิ อาวาเส ในอาวาสนี้ เต แก่ท่าน ฯ

ปาปกา สมาจารา ทิสฺสนฺติ เจว สฺยุยฺนฺติ จ. กุลานิ จายสมฺตา ทฺฐจฺจานิ ทิสฺสนฺติ เจว สฺยุยฺนฺติ จ. ปกฺกมตฺยาสุมา อิมฺมหา อาวาสา. อลํ เต อิทฺ วาเสนา”ติ. เอวฺมฺจ โส ภิกฺขุ ภิกฺขุหิ วุจฺจมาโน ตเถว ปคฺคณฺเหยฺย. โส ภิกฺขุ ภิกฺขุหิ ยาวตติยํ สมฺนุภาสิตพฺโพ ตสฺส ปฏฺินิสฺสคฺคาย. ยาวตติยญฺเจ สมฺนุภาสิยมาโน ตํ ปฏฺินิสฺสชฺเชยฺย, อิจฺเจตํ กุสฺลํ. โน เจ ปฏฺินิสฺสชฺเชยฺย, สงฺฆาติเสโส.

ภิกษุอยู่อาศัยหมู่บ้านหรือนิคมแห่งใดแห่งหนึ่ง เป็นผู้ประทุษร้ายตระกูล มีความประพฤติเลวทราม ความประพฤติเลวทรามของเธอ เขาได้เห็นและได้ยินกันทั่ว และตระกูลทั้งหลายที่เธอประทุษร้าย เขาก็ได้เห็นและได้ยินกันทั่ว ภิกษุนั้นพึงถูกภิกษุทั้งหลายตักเตือนอย่างนี้ว่า ท่านเป็นผู้ประทุษร้ายตระกูล มีความประพฤติเลวทราม ความประพฤติเลวทรามของท่านเขาได้เห็นและได้ยินกันทั่ว และตระกูลที่ท่านประทุษร้าย เขาก็ได้เห็นและได้ยินกันทั่ว ท่านจงออกจากอาวาสนี้ ท่านอย่าอยู่ที่นี่

ภิกษุนั้นเมื่อถูกภิกษุทั้งหลายตักเตือนอยู่อย่างนี้ พึงโต้ตอบภิกษุทั้งหลายว่า “พวกภิกษุลำเอียงเพราะความพอใจ ลำเอียงเพราะความขัดเคือง ลำเอียงเพราะความหลง และลำเอียงเพราะความกลัว จึงขับภิกษุบางรูป ไม่ขับบางรูป เพราะอาบัติอย่างเดียวกัน” ภิกษุนั้นพึงถูกภิกษุทั้งหลายตักเตือนอย่างนี้ว่า “ท่านอย่าพูดอย่างนั้น ภิกษุทั้งหลายไม่ลำเอียงเพราะความพอใจ ไม่ลำเอียงเพราะความขัดเคือง ไม่ลำเอียงเพราะความหลง และไม่ลำเอียงเพราะความกลัว ท่านเป็นผู้ประทุษร้ายตระกูล มีความประพฤติเลวทราม ความประพฤติเลวทรามของ

โส ภิกฺขุ อ.ภิกฺษุณฺณ ภิกฺขุหิ วุจฺจมาโน เป็นผู้อันภิกษุ ท. ว่ากล่าวอยู่ เอวฺมฺจ อย่างนี้นั้นเทียว (หฺตฺวา เป็น) ปคฺคณฺเหยฺย พึงยืนกราน ตถา เอว เหมือนอย่างนั้น นั้นเทียว ฯ โส ภิกฺขุ อ.ภิกฺษุณฺณ ภิกฺขุหิ อันภิกษุ ท. สมฺนุภาสิตพฺโพ พึงว่ากล่าวบ่อย ๆ ยาวตติยํ ถึงครั้งที่สาม ปฏฺินิสฺสคฺคาย เพื่อการสละ ตสฺส วจนฺตสฺส ซึ่งถ้อยคำนั้น ฯ เจ หากว่า (โส ภิกฺขุ อ.ภิกฺษุณฺณ ภิกฺขุหิ อันภิกษุ ท.) สมฺนุภาสิยมาโน ว่ากล่าวอยู่บ่อย ๆ ยาวตติยํ ถึงครั้งที่สาม ปฏฺินิสฺสชฺเชยฺย พึงสละ ตํ วจนํ ซึ่งถ้อยคำนั้นไซ้ริ ฯ (เอวํ ภาวะ ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น สติ มีอยู่) เอตํ ปฏฺินิสฺสชฺชนํ อ.การสละนั้น อิติ อย่างนี้ กุสฺลํ เป็นการดี (โหติ ย่อมเป็น) ฯ เจ หากว่า (โส ภิกฺขุ อ.ภิกฺษุณฺณ) โน ปฏฺินิสฺสชฺเชยฺย ไม่พึงสละไซ้ริ ฯ (เอวํ ภาวะ ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น สติ มีอยู่ อาปตฺติณิกาโย อ.กองแห่งอาบัติ) สงฺฆาติเสโส ชื่อว่า สังฆาติเสส (โหติ ย่อมมี ตสฺส ภิกฺขุโน แก่ภิกษุนั้น) ฯ

ท่านเขาได้เห็นและได้ยินกันทั่ว ตระกูลที่ท่านประทุษร้าย เขาก็ได้เห็นและได้ยินกันทั่ว ท่านจงออกจากอาวาสนี้ ท่านอย่าอยู่ที่นี่

ภิกษุนั้นผู้ถูกภิกษุทั้งหลายดักเตือนอย่างนี้แล พึงย่นกรานเหมือนอย่างนั้นเทียว ภิกษุนั้นพึงถูกภิกษุทั้งหลายสวดสมณุภาสณฺจนครบ ๓ จบเพื่อให้สละถ้อยคำนั้น หากเธอถูกสวดสมณุภาสณฺจนครบสามจบอยู่ พึงสละถ้อยคำนั้น การสละนั้นอย่างนี้เป็นกรณี หากเธอไม่สละ เป็นสังฆาทิเสส

[เอว ศัพท์ใน ปนเว ประกอบเข้ากับศัพท์ว่า กุลทูลโก และ ปาปสมาจาโร ทั้งสองศัพท์ เรียกว่า *อัญฐานปยุตตะ* คือ ศัพท์ที่ประกอบในฐานะอื่นจากฐานะที่ใช้จริง หรือศัพท์ที่ประกอบในฐานะที่ไม่เหมาะสมกับศัพท์ที่ประกอบรวมในประโยค

คำว่า ปกุกมตยสฺมา ตັตบทเป็น ปกุกมตุ + อายสฺมา

คำว่า ทิสฺสนฺติ (อันเขาย่อมเห็น) ประกอบรูปศัพท์มาจาก ทิส ธาตุ + ย ปัจจัย + อนฺเต วิภัติในกรรมวาจก แปลง อนฺเต เป็น อนฺติ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ทิสฺสนฺตฺติติ เย ปจฺจกฺขโต ปสฺสนฺติ, เตหิ ทิสฺสนฺติ.”

“ในมาติกา คำว่า ทิสฺสนฺติ (อันเขาย่อมเห็น) หมายความว่า บุคคลเหล่าใดย่อมเห็นโดยประจักษ์ อันบุคคลเหล่านั้นย่อมเห็น”

อย่างไรก็ตาม คำนี้เป็นกัตตุวาจก ในที่บางแห่งแปลว่า “ย่อมปรากฏ” โดยลง อนฺติ วิภัตติในกัตตุวาจก คัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักอธิบายคำนี้เป็นรูปกัตตุวาจกว่า ปณฺณายนฺติ (ย่อมปรากฏ) ดังนั้น การจะรู้ความหมายของศัพท์ได้ชัดเจนต้องอาศัยคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเป็นหลัก จึงจะทำให้แปลและเข้าใจศัพท์ได้อย่างถูกต้อง

อลฺ ศัพท์แปลว่า อย่าเลย, พอละ เป็นนิบาตที่เป็นไปในความหมายว่า ห้าม (วารณ) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อลฺ เต อธิ วาเสนาติ ตว อธิ วาเสน อลฺ, มา อธิ ตว วาโส โหตุติ อตฺโถ. วารณตฺโถ หิ อธิ อลฺ-สทฺโท.^{๖๗}

“คำว่า อลฺ เต อธิ วาเสน (ท่านอย่าอยู่ที่นี่) หมายความว่า อย่าเลยด้วยการอยู่ในที่นี้แก่ท่าน ความหมายคือ การอยู่ในที่นี้จึงอย่ามีแก่ท่าน โดยแท้จริงแล้ว อลฺ ศัพท์ในพากย์นี้เป็นไปในความหมายว่า ห้าม”

อนึ่ง ในที่ประกอบด้วย อลัม ศัพท ให้ประกอบตติยวิภัติท้ายบทที่ประกอบร่วมกับ อลัม ด้วย
สูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๘๗) ว่า สหาทิโยเค จ (ลงตติยวิภัติในที่ประกอบด้วย สห ศัพทเป็นต้น
และในอรรถอื่นๆ) ตั้งคำว่า อลัม เม หิรมณฺสฺวณฺณน (พอละด้วยเงินและทองแก่เรา)

คำว่า ฉนฺทคามี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ฉนฺเทน คจฺฉนฺตํ ฉนฺทคามี = ผู้ถึง[อคติ]เพราะความพอใจ ชื่อว่า ฉนฺทคามี (ลง ณ ปัจจัย
ในกัตตุสาธนะธรรมดาที่มิใช่อรรถตัสสึละ (ความเป็นปกติของกิริยานั้น, การปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ) ด้วย จ
ศัพทในสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๓๒) ว่า ตสฺสึลาทีสุ ณฺตีวาวี จ (ลง ณ, ตุ และ อาวี ปัจจัยใน
อรรถตัสสึละเป็นต้น และอรรถอื่น [ในกัตตุสาธนะ]) ดังอุทาหรณ์ว่า

- ปณฺชิตํ อตฺตานํ มณฺณตํ ปณฺชิตมานํ, พาลो = ผู้ที่สำคัญความว่าตนเองเป็นบัณฑิต ชื่อว่า
บัณฑิตมานํ คือ คนพาล)

- พหุสฺสํ อตฺตานํ มณฺณตํ พหุสฺสํมานํ = ผู้สำคัญตนเองว่าเป็นพหูสูต ชื่อว่า พหุสฺสํมานํ]

คำลงท้ายสังฆาติเสส

อุทฺทฺธิกา โข อายสฺมนโต เตรสฺส สงฺฆาติเสสา ธมฺมา. นว ปจฺมาปตฺติกา, จตฺตารอ ยาว-
ตติยกา. เยสํ ภิกฺขุ อณฺณตรํ วา อณฺณตรํ วา อาปชฺชิตฺวา ยาวตีหํ ชานํ ปฏิจฺฉาเทติ, ดาวตีหํ เตน
ภิกฺขุณา อกามา ปริวตฺถพพํ. ปริวตฺถปริวาเสน ภิกฺขุณา อุตฺตริ จารตฺตํ ภิกฺขุมาตฺตตาย ปฏิ-
ปชฺชิตพพํ. จิณฺณมานโต ภิกฺขุ, ยตฺถ สียา วิสติโคณ ภิกฺขุสงฺฆเ, ตตฺถ โส ภิกฺขุ อพฺเภตพฺโ.
เอเกนปิ เจ อุโน วิสติโคณ ภิกฺขุสงฺฆเ ตํ ภิกฺขุ อพฺเภย, โส จ ภิกฺขุ อนพฺภโต, เต จ ภิกฺขุ
คารยหา. อยํ ตตฺถ สามิจิ. ตตฺถายสฺมนเต ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสฺสุทฺธา, ทุติยมปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ
ปริสฺสุทฺธา, ตติยมปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสฺสุทฺธา. ปริสฺสุทฺเธตฺถายสฺมนโต. ตสฺมา ตฺวณฺหิ. เอวเมตํ
ธารยามีติ.

สงฺฆาติเสสฺสเทโส นิฏฺฐิตो.

อายสฺมนโต ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ ท. ธมฺมา อ.อาบัติ ท. สงฺฆาติเสสา ชื่อว่า สังฆาติเสส เตรส
๑๓ ข้อ (มยา อันข้าพเจ้า) อุทฺทฺธิกา โข สวดแล้วแล ฯ (ธมฺมา อ.อาบัติ ท.) นว ๙ ข้อ ปจฺมาปตฺติกา
มีการตั้งก่อน (โหนติ ย่อมเป็น) ฯ (ธมฺมา อ.อาบัติ ท.) จตฺตารอ ๔ ข้อ ยาวตติยกา เป็นไปใน
สมณูภาสนกรรมถึงครั้งที่สาม (โหนติ ย่อมเป็น) ฯ

ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดอาบัติชื่อว่าสังฆาภิบาล ๑๓ ข้อแล้ว อาบัติ ๙ ข้อแรก ต้องอาบัติในขณะที่ล่วงละเมิดทีเดียว อาบัติ ๔ ข้อหลังต้องอาบัติเมื่อสวดสมณุสาสน์ถึง ๓ ครั้ง ภิกษุใดต้องอาบัติสังฆาภิบาลข้อใดข้อหนึ่งใน ๑๓ ข้อเหล่านี้แล้ว รู้อยู่แต่ปกปิดไว้สิ้นวันเท่าใด ภิกษุนั้นแม้ไม่ปรารภนา ก็ต้องอยู่ปริวาสสิ้นวันเท่านั้น ภิกษุผู้อยู่ปริวาสแล้วต้องประพฤติวัตร เพื่อความนับถือของภิกษุ (มานัต) ๖ รัตริเพิ่มขึ้น[จากปริวาส] ภิกษุเป็นผู้ประพฤติมานัตแล้ว [ในกาลใด] [ในกาลนั้น]ภิกษุนั้นอันเหล่าภิกษุพึงเรียกเข้าหมู่ในสีมาที่มีภิกษุสงฆ์ ๒๐ รูปนั้น ถ้าภิกษุสงฆ์ ๒๐ รูปขาดไปแม้เพียงรูปเดียว พึงเรียกภิกษุนั้นเข้าหมู่ ภิกษุนั้นไม่เป็นอันสงฆ์ เรียกเข้าหมู่ และภิกษุเหล่านั้นควรถูกตำหนิ ข้อปฏิบัตินี้ [คือ การประพฤติปริวาส มานัต และ อพทาน] เป็นวัตรสมควร[แก่โลกุตตรธรรม]ในภิกษุนั้น [ผู้ต้องอาบัติสังฆาภิบาล]

ข้าพเจ้าขอถามท่านทั้งหลายในอาบัติสังฆาภิบาลเหล่านั้นว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์ แล้วหรือ

โย ภิกษุ อ.ภิกษุใด อาปชชิตวา ต้องแล้ว (ธมฺมํ ซึ่งอาบัติ) อณฺเวยตรํ วา ข้อใดข้อหนึ่งก็ตาม อณฺเวยตรํ วา ข้อใดข้อหนึ่งก็ตาม เอส ธมฺมานํ แห่งบรรดาอาบัติ ท. เหล่านี้ ชานํ รู้อยู่ ปฏิจฺฉาเทติ ย่อมปกปิด ยาวดีห์ ตลอดวันมีประมาณเพียงใด ๆ เตน ภิกษุณา อันภิกษุนั้น อกามา (อปี) แม้ผู้ไม่ปรารภนา ปริวตฺตพพํ พึงอยู่โดยรอบ(ด้วยการสมานาปริวาส) ตาวดีห์ ตลอดวันมีประมาณเพียงนั้น ๆ ภิกษุณา อันภิกษุ ปริวตฺตปริวาเสณ ผู้มีปริวาสที่อันตนอยู่โดยรอบแล้ว ปฏิปชฺชิตพพํ พึงปฏิบัติ ภิกษุมาตฺตตาย เพื่อความนับถือของภิกษุ ฉารตฺตํ ตลอด ๖ รัตริ อุตฺตริ ยิงขึ้นไป ๆ ภิกษุ อ.ภิกษุ จิณฺณมานตฺโต เป็นผู้ที่มีมานัตที่อันตนประพฤติแล้ว (โหติ ย่อมเป็น ยทา ในกาลใด) ๆ (ตทา ในกาลนั้น) ภิกษุสงฺโฆ อ.หมู่แห่งภิกษุ วิสติคณฺเณ ที่มีหมู่ ๒๐ รูป สียา มีอยู่ ยตฺถ สีมา ยในสีมาใด ๆ โส ภิกษุ อ.ภิกษุนั้น (ภิกษุหิ อันภิกษุ ท.) อพฺเภตพฺโพ พึงเรียกเข้า ตตฺถ สีมา ยในสีมานั้น ๆ เจ ถ้าว่า ภิกษุ-สงฺโฆ อ.หมู่แห่งภิกษุ วิสติคณฺเณ ที่มีหมู่ ๒๐ รูป อุโน อันหย่อน เอะเกนปี แม้ด้วยหนึ่ง อพฺเภยย พึงเรียกเข้า ตํ ภิกษุ ซึ่งภิกษุนั้นไซริ์ ๆ (เอวํ ภาเว ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น สติ มีอยู่) โส ภิกษุ อนพฺภิโต จ อ.ภิกษุนั้นไม่ชื่อว่าอันภิกษุ ท. เรียกเข้าแล้ว ด้วย ๆ เเต ภิกษุ คารยฺหา จ อ.ภิกษุ ท. เหล่านั้นชื่อว่าอันภิกษุ ท. พึงตำหนิ ด้วย ๆ อยํ ปฏิปทา อ.ข้อปฏิบัตินี้ สามิจิ เป็นข้อปฏิบัติสมควร (โลกุตฺตรธมฺมสฺส แก่โลกุตตรธรรม) ตตฺถ ภิกษุสฺมิ ในภิกษุนั้น ๆ

ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๒ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธฺิแล้วหรือ

ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๓ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธฺิแล้วหรือ

ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธฺิแล้วในอาบัติเหล่านี้ ดังนั้นจึงนึ่ง ข้าพเจ้าขอทรงความเป็นผู้บริสุทธฺินั้นไว้อย่างนี้ [คือ ด้วยการนึ่ง] ดังนี้แล

จบหัวข้อของสังฆาทิเสส

[คำว่า เยส ในประโยคว่า เยส ภิกขุ อณฺณตฺร วา อณฺณตฺร วา ฯเปฯ ตตฺถปเป็น โย + เอส บพว่า โย เป็นวิเสสณะของ ภิกขุ ส่วน เอส มาจาก อิม ศัพท์ + น วิภัติ เป็นวิเสสณะของปาฐเสสสะที่เป็น นิทธารณะว่า ฐมมานํ ดังคัมภีร์ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนาอธิบายว่า

ตตฺถ เยสนฺติ ปทสฺส โย เอสนฺติ ปทจฺเณโท. โย ภิกขุ เอส เตรสฺสนํ สงฺฆาทิเสสํ ฐมมานนฺติ อตฺถโก. โยติ อนิยมปทสฺส เตน ภิกฺขุณาติ นิยมนํ เวทิตพฺพ.^{๒๔}

“ในเรื่องนั้น บพว่า เยส ตตฺถปเป็น โย + เอส มีความหมายว่า ภิกษุใดต้องอาบัติข้อใดข้อหนึ่ง แห่งบรรดาสังฆาทิเสส ๑๓ ข้อเหล่านี้แล้ว พึงทราบบทนิยมะว่า เตน ภิกฺขุณา ของบทอนิยมะว่า โย”

คำว่า อากามา เป็นวิเสสณะของ ภิกฺขุณา ลง สฺมา วิภัติในอรรถตติยาวิภัติ และลบ อปิ ศัพท์ เพื่อย่อคำ ศัพท์ที่ถูกกลบไปในลักษณะนี้เรียกว่า ลุตตนิททิจฺฐระ คือ ศัพท์ที่ถูกแสดงไว้ด้วยการลบ ดังฎีกา

(อหํ อ.ข้าพเจ้า) ปุจฺฉามิ ย่อมถาม อายสฺมนฺโต ซึ่งท่านผู้มีอายุ ท. ตตฺถ สงฺฆาทิเสสฺสุ ในอาบัติสังฆาทิเสส ท. เหล่านั้น อิติ ว่า (ตุเมฺห อ.ท่าน ท.) ปริสุทฺธา เป็นผู้บริสุทธฺิแล้ว อตฺถ ย่อมเป็น กจฺจิ แลหรือ ฯ (อหํ อ.ข้าพเจ้า) ปุจฺฉามิ ย่อมถาม ทุตฺติยมฺปิ แม้ครั้งที่ ๒ อิติ ว่า (ตุเมฺห อ.ท่าน ท.) ปริสุทฺธา เป็นผู้บริสุทธฺิแล้ว อตฺถ ย่อมเป็น กจฺจิ แลหรือ ฯ (อหํ อ.ข้าพเจ้า) ปุจฺฉามิ ย่อมถาม ตติยมฺปิ แม้ครั้งที่ ๓ อิติ ว่า (ตุเมฺห อ.ท่าน ท.) ปริสุทฺธา เป็นผู้บริสุทธฺิแล้ว อตฺถ ย่อมเป็น กจฺจิ แลหรือ ฯ อายสฺมนฺโต อ.ท่านผู้มีอายุ ท. ปริสุทฺธา เป็นผู้บริสุทธฺิแล้ว เอตฺถ สงฺฆาทิเสสฺสุ ในอาบัติสังฆาทิเสส ท. เหล่านี้ โหณฺติ ย่อมเป็น ฯ ตสฺมา เพราะเหตุนี้ (อายสฺมนฺโต อ.ท่านผู้มีอายุ ท.) ตฺวนฺหิ เป็นผู้หนึ่ง (โหณฺติ ย่อมเป็น) ฯ (อหํ อ.ข้าพเจ้า) ธารยามี ย่อมทรงไว้ เอตํ ปริสุทฺธภาวํ ซึ่งความเป็นผู้บริสุทธฺิ แล้วนั้น เหวํ อย่างนี้ อิติ ดังนี้แล ฯ

สงฺฆาทิเสสฺสุทฺเทโส อ.หัวข้อของสังฆาทิเสส นิฏฺฐิตो จบแล้ว ฯ

ใหม่อธิบายศัพท์นี้ว่า อนิจฺจนฺเตนาปิ (แม้ผู้ไม่ปรารถนาอยู่) ตามนัยนี้คำว่า กาม ประกอบรูปศัพท์มาจาก กมุ ธาตุ (กนฺติมุหิ = ชอบ) + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า กามเตตติ กาโม (ผู้ปรารถนา ชื่อว่า กามะ) แล้วจึงตั้งรูปวิเคราะห์สมาสต่อไปว่า น กาโม อกาโม (ผู้ไม่ปรารถนา ชื่อว่า อกามะ)

คำว่า สียา ใน ยตถ สียา วิสติคโณ ภิกขุสงฺฆโม เป็นนิบาตที่ใช้ในความหมายว่า อตฺถิ (มีอยู่) ฎีกาใหม่ของกัณฑ์ชาตรีวรรค (หน้า ๖๓) จึงอธิบายบทว่า อตฺถิ ว่าเพื่อแสดงว่าไม่ใช่บทอาขยาตที่ประกอบรูปศัพท์มาจาก อส ธาตุ (ภฺวิ = มี, เป็น) + อ ปัจจัย + เอยฺย วิภัติ ลบ อ ของ อส ธาตุ และแปลง เอยฺย เป็น อียา แต่เป็นบทนิบาตในความหมายดังกล่าวนั้น ทั้งนี้ เพราะสัตตมวิภัติมักแปลว่า “พึง” ลงในความหมาย ๘ ประการ ดังอุทาหรณ์ว่า

๑. อนุมติ (อนุญาต) = คจฺเจยฺยาสิ ตวํ คามํ (ท่านไปหมู่บ้านได้)
๒. ปริกัป (คาดคะเน) = ภเวยฺย อรหา อยํ (บุคคลนี้พึงเป็นพระอรหันต์)
๓. สัมปจฺจนา (ถาม) = กิณฺहु โภ ธมฺมมฺขเมยฺยํ, อุทาหุ วินยํ นุ กิ (ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าจะสาธยายธรรมหรือวินัย)
๔. ปัตถนา (ขอพร) = พรทารํ น คจฺเจยฺยํ (ขอข้าพเจ้าพึงอย่าล่วงภรรยาของผู้อื่น)
๕. อัชฌิณฺฐะ (ขอร้อง) = อชฺชมาเปยฺยาสิ มาณวํ (ท่านพึงยังมาณพให้สาธยาย)
๖. วิธิ (แนะนำ) = เอวํ คจฺเจยฺย คามํ โภ (ท่านผู้เจริญ พึงไปหมู่บ้านอย่างนี้)
๗. อามันตนะ = นิสฺสึเทยฺย ภวํ อิท (ท่านผู้เจริญพึงนั่งในที่นี้)
๘. นิมนฺตนะ (ร้องเรียก) = ภวํ ภุญฺเจยฺย คามสฺมี (ท่านผู้เจริญโปรดบริโภคในหมู่บ้าน)

อย่างไรก็ตาม บทว่า สียา ในพากย์นี้ไม่ได้หรืออย่างใดในอรรถ ๘ ประการเหล่านั้น ท่านจึงกล่าวว่า มีอรรถเหมือน อตฺถิ ซึ่งก็คือเป็นนิบาตในความหมายว่า มีอยู่ นั้นเอง ดังคำอธิบายในคัมภีร์นिरुद्धิตีปนีว

โส สียา, เต สยฺ. เอเต เทว นิปาตาปิ โหนติ. “เวทนาภฺขณโร สียา กุสโล, สียา อกุสโล, สียา อพฺยาโกโต”ติอาทิสฺส เอกจฺโจติ อตฺโธ. “สียา กุสลํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปปชฺชเยยฺย เหตุปจฺจยา”ติอาทิสฺส กิณฺहुติ อตฺโธ. “ทวาทสากุสลา สยฺนุ”ติอาทิสฺส ภวนฺตติ อตฺโธ.”

“บุคคลนั้นพึงมี บุคคลเหล่านั้นพึงมี บททั้ง ๒ เหล่านั้นเป็นนิบาตได้บ้าง มีความหมายว่า

- บางอย่าง (เอกจ) เช่น เวทนาภฺขณโร สียา กุสโล, สียา อกุสโล, สียา อพฺยาโกโต (เวทนา-
ขั้นบางอย่างเป็นกุศล บางอย่างเป็นอกุศล บางอย่างเป็นอัพยากฤต

- หรือไร (กิณฺहु) เช่น สียา กุสลํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปปชฺชเยยฺย เหตุปจฺจยา (กุศล-
ธรรมพึงเกิดขึ้นอาศัยกุศลธรรมด้วยเหตุปัจจัยหรือไร)

- มี (ภวนฺติ) เช่น ทวาทสากุสลา สิญฺ (อกุสลจิตมี ๑๒ ดวง)”

ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีได้กล่าวถึง สิญฺ นิบาตว่า

ทวาทสากุสลา สิญฺนฺติ เอตฺถ สิญฺนฺติ นิปาตปทํ อิธ ทฎฺฐพฺพํ. อกุสลจิตฺตานิ ทวาทส ภวนฺตฺติ
 อตฺถโถ.^{๗๐}

“คำว่า สิญฺ ในบาทคาถาว่า ทวาทสากุสลา สิญฺ (อกุสลจิตมี ๑๒ ดวง) นี้ ฟังทราบว่าเป็นบพ
 นิบาตในที่นี้ มีความหมายว่า อกุสลจิตมี ๑๒ ดวง”

โดยทั่วไป คำว่า สิญฺ ตามปกติสำเร็จรูปมาจาก อส ธาตุ (ภฺวิ = มี เป็น) + อ ปัจจัย + เอยฺยํ
 วิภัติ ลบอักษร อ ใน อส ธาตุ และแปลง เอยฺยํ เป็น อียํ เนื่องจาก เอยฺยํ เป็นสัตตมีวิภัติที่มักใช้ใน
 ความหมายว่า “พึง” ไม่เหมาะสมในที่นี้ ท่านจึงอธิบายว่า สิญฺ เป็นบพนิบาตที่แยกรากศัพท์ไม่ได้]

กัณฑ์ชาวิตรณ

นม โส ส ภาควาโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสส.

ขอขอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

คำนอบน้อมพระรัตนตรัย

๑. พุทฺธ ธรรม ญจ สงฺฆญจ วิปสฺสนน เจตสา
วนฺทิตฺวา วณฺทนามาน- ปุชฺสาสกฺการภาชน.

ข้าพเจ้ามีใจเลื่อมใสแล้ว ขอนมัสการพระพุทธเจ้า พระธรรม และ
พระสงฆ์ ผู้เป็นที่รองรับการกราบไหว้ การนับถือ การบูชา และการสักการะ

[พระพุทธโฆสะจารย์แสดงการนอบน้อมพระรัตนตรัยด้วยคาถานี้เพื่อขจัดอันตรายที่อาจเกิดขึ้น
ในระหว่างประพันธ์คัมภีร์ หมายความว่า บุคคลย่อมชำระจิตของตนให้ผ่องใสด้วยการนอบน้อมพระรัตนตรัย
ในขณะที่เกิดมหากุศลจิตนั้น ปัญญาที่มีกระแสจิตอันผ่องใสเป็นที่ตั้งย่อมสามารถชักนำการแต่งคัมภีร์ให้
สำเร็จตามต้องการได้ เพราะมีความชัดเจนแก่กล้า นอกจากนั้น กรรมชั่วที่บุคคลได้เคยสั่งสมไว้ในภพก่อน
ก็ไม่อาจขัดขวางการแต่งคัมภีร์ได้ เพราะขาดปัจจัยที่เกื้อหนุน ทั้งนี้เพราะมหากุศลที่เกิดในขณะนอบน้อม
พระรัตนตรัยย่อมทำหน้าที่อุปถัมภ์กรรมดีที่เคยทำมาก่อน และขัดขวางกรรมชั่วในอดีต คำอธิบายนี้กล่าว
ตามฎีกาใหม่ของกัณฑ์ชาวิตรณ (หน้า ๑๒๘)

ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๓-๔) อธิบายเรื่องนี้ตามข้อความข้างต้นว่า

“การนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นกระแสห้วงบุญอันใหญ่หลวงที่ยังกิริยานอบน้อมให้สำเร็จเป็นไป
ทุกๆ [ขวนจิต] ๗ ขณะตลอดหลายแสนโกฏีครั้ง กระแสบุญนั้นเป็นบุญไพศาลมีอานุภาพมาก มีผลมาก มี
อานิสงส์มาก เพราะเจริญในนาบุญอันสูงสุดมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น และพระอรุณธาตุจารย์ได้อบรมบ่มไว้ด้วย
คุณ คือ ฉันทะ ศรัทธา และปัญญาที่ใหญ่หลวง บุญอันไพศาลนั้นดำรงอยู่ในความถึงพร้อมด้วยความเพียร
กำจัดเหตุวิบัติภายนอก เป็นเหตุให้ได้รับสมบัติ กระทำความเจริญแก่ ธาตุทั้ง ๔] ที่ดำรงอยู่ในร่างกายเกิด

จากอุตุ จิต และอาหารอันประณีต สนับสนุนชนกรรม ที่ได้รับโอกาสตั้งแต่ปฏิสนธิกาล อีกทั้งให้โอกาสแก่กุศลอื่นที่ยังไม่ได้โอกาส

ลำดับนั้น กระแสรูปนามอันเกิดจากบุญทั้ง ๒ ที่ได้รับกำลังสนับสนุนและได้โอกาส[ส่งผล] มีกำลังยิ่งนักดำเนินไปต่อเนื่องตั้งแต่แม่ น้ำใหญ่ ๒ สายในกระแสจิตของพระอนุรุธอาจารย์ ทำให้อุปสรรคคือโรคเป็นต้นที่เป็นผลไม่ดีไม่มีโอกาสเกิดในกระแสจิตของพระเถระที่เต็มเปี่ยมด้วยผลดี ดังนั้น อกุศลกรรมอันจะทำลายผลดีและก่อให้เกิดผลไม่ดีจึงถูกกำจัดไป เพราะกุศลกรรมและอกุศลกรรมย่อมไม่ส่งผลเมื่อไม่มีโอกาสให้ผล

ด้วยเหตุนั้น ธรรมอันเป็นผลดีมีอายุและวรรณะเป็นต้น จึงดำรงอยู่ในฝ่ายเจริญในกระแสจิต จวบจนกระทั่งเวลาแห่งกรรมสำเร็จ หรือแม้ที่สุดแห่งอายุกับ ดังพระพุทธรูปจะว่า

อภิวาทนสลิสสุ

นิจุจ วุฑฒาปจายโน

จตุตารโ ธมมา วุฑฒนุติ

อายุ วณฺเณ สุขํ พลํ."

“ธรรม ๔ ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อมเจริญแก่บุคคลผู้นอบน้อม
[ต่อพระรัตนตรัย] และอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่เป็นนิตย์”

คำว่า วิปสนฺเนน เจตสา (มีใจเลื่อมใสแล้ว) ลงตติยวิภัติในอรรถกถาถึงลักษณะ โดยคำว่า
อิตถมฺภูตลกฺขณ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อิตถํ กิณฺจิ ปการํ ภูโต ปตฺโตติ อิตถมฺภูโต.

- อิตถมฺภูตสฺส ลกฺขณํ อิตถมฺภูตลกฺขณํ = อิตถมฺภูตลกฺขณํ คือ เครื่องสังเกตของบุคคลผู้ถึง
คุณลักษณะอย่างนี้

หมายถึง เครื่องสังเกตที่เป็นคุณลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งฝ่ายดีและฝ่ายไม่ดี ในที่นี้ท่านแสดงด้วยตติยวิภัติ เวลาแปลให้แปลว่า “มี” เช่นเดียวกับพหูพพิหสฺมาส และคำแปลโดยพยัญชนะให้แปลว่า “ด้วยทั้ง” ขณะสัมพันธ์เรียกชื่อสัมพันธ์ว่า อิตถมฺภูตลกฺขณํ (บาลีสันนามหลวงไทยใช้ชื่อว่า พหูพพิหสฺมาส แต่ในที่นี้ใช้เป็น พหูพพิหสฺมาส เพราะมาจากศัพท์เดิมว่า พหู + วิหิ)

คำว่า วุฑฒนา มานปุชาสกุการภาชน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วุฑฒนา จ มาโน จ ปุชา จ สกุการโร จ วุฑฒนา มานปุชาสกุการา.

- วุฑฒนา มานปุชาสกุการานํ ภาชนํ วุฑฒนา มานปุชาสกุการภาชนํ = ที่รองรับการกราบไหว้
การนับถือ การบูชา และการสักการะ ชื่อว่า วันทนา มานปุชาสกุการภาชนะ

ในที่นี้ ภาชน ศัพท์อยู่ท้ายวันทนาสมาส คือ วันทนา มานปุชาสกุการ จึงมีความหมายเนื่องด้วย
บทหน้าทั้งหมด นั่นคือ เป็นที่รองรับการกราบไหว้ และเป็นที่ยอมรับนับถือ ดังนั้นเป็นต้น เพราะศัพท์อยู่

ท้ายวันทสมาสต้องมีความหมายประกอบกับศัพท์ที่อยู่ข้างหน้าทีละบท (บาลีสันสกฤตไทยใช้ชื่อว่า วันทสมาส ตามไวยากรณ์สันสกฤต แต่ในที่นี้ใช้เป็น วันทสมาส ตามไวยากรณ์บาลี)

คำว่า พุทฺธ วนฺทิตฺวา (นมัสการพระพุทธเจ้า) เป็นใจความในคาถานี้

ส่วนคำว่า ธมฺมญฺจ นั้นกล่าวไว้เพื่อระบุว่า ท่านผู้แต่งไม่เพียงนมัสการพระพุทธเจ้าเท่านั้น ยังนมัสการพระธรรมอีกด้วย แม้คำว่า สงฺฆญฺจ ก็เช่นกัน คือ ระบุว่าท่านผู้แต่งไม่เพียงนมัสการพระพุทธเจ้าและพระธรรมเท่านั้น ยังนมัสการพระสงฆ์อีกด้วย จ ศัพท์ท้าย ธมฺมญฺจ ทำหน้าที่ สมุจฺจยะ คือ รวบรวมพระธรรมโดยตรงและรวบรวมพระพุทธเจ้าโดยอ้อม และแม้ จ ศัพท์ท้าย สงฺฆญฺจ ก็ทำหน้าที่รวบรวมพระสงฆ์โดยตรงและยังรวบรวมพระพุทธเจ้ากับพระธรรมโดยอ้อม เช่นเดียวกัน ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

จ-สทฺโท สมุจฺจยตฺโถ. เตน ยถาตุตฺตํ พุทฺธํ อิมญฺจ ธมฺมํ วนฺทิตฺวาติ พุทฺธตฺตเนน สห วนฺท-
กิริยาย ธมฺมตฺตเน สมุจฺจโนติ.^๑

“จ ศัพท์มีอรรถรวบรวม ท่านจึงรวบรวมธรรมรัตนพร้อมทั้งพุทธรัตนในกิจยานมัสการด้วย จ ศัพท์นั้นว่า ขอนมัสการพระพุทธเจ้าตามที่กล่าวไว้แล้วพร้อมด้วยพระธรรมนี้”

นอกจากนั้น ในคัมภีร์เดียวกันยังได้กล่าวอีกว่า

น เกวลํ อิทํ ทวยเมวาทิ อาห “สงฺฆญฺจา”ติ.^๒

“ท่านกล่าวว่า สงฺฆญฺจ เพื่อแสดงว่า ข้าพเจ้าไม่เพียงนมัสการพระพุทธเจ้าและพระธรรมทั้ง ๒ ประการนี้ อย่างเดียวเท่านั้น”

ข้อความข้างต้นแสดงอาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) ในการกล่าวคำว่า สงฺฆญฺจ ตามคำอธิบายในกัณฑ์ฎีกาใหม่นี้ คำว่า สงฺฆ มีวิธิปทานสัมพันธ์ ดังนี้

๑. ฐูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า ข้าพเจ้าขอนมัสการพระพุทธเจ้าและพระธรรมด้วยบทว่า พุทฺธํ และ ธมฺมํ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านนมัสการพระพุทธเจ้าและพระธรรมทั้งสองประการนี้เท่านั้นหรือ (อีกอย่างหนึ่ง) การนมัสการพระพุทธเจ้าและพระธรรมเท่านั้นจึงจัดอันตรายได้หรือ

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรนมัสการรัตนอื่นนอกจากพุทธรัตนและธรรมรัตนอีกด้วย มิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า สงฺฆํ อธิบายว่า ข้าพเจ้ามิได้นมัสการพระพุทธเจ้าและพระธรรมทั้ง ๒ ประการนี้เท่านั้น แต่ยังนมัสการพระสงฆ์อีกด้วย ดังนี้แล

จะเห็นได้ว่า ข้อความในฎีกาใหม่ข้างต้นแสดงถึงปุจฉาตามหลักฐูปนาติกะที่กล่าวไว้ข้างต้นนั้น

นอกจากนั้น บทที่ประกอบด้วย จ ศัพท์ที่ทำหน้าที่สมุจจะเหมือน ธมฺมจฺจ สงฺฆจฺจ ต้องประกอบใช้วรรคของ เอว ศัพท์ (เท่านั้น) ในปุจฉา ดังที่ฎีกาใหม่ประกอบใช้ เอว ศัพท์ในคำว่า ทวยเมว นั้นเอง

อนึ่ง เพื่อให้เข้าใจเรื่องนี้อย่างชัดเจนมากขึ้น ผู้แปลขอกล่าวถึงหลักสัมพันธ์ ๒ ประการ ตามหลักสูตรชั้นธรรมาจริยะของประเทศพม่า ดังนี้

๑. ปทานุสัมพันธ์ (การสัมพันธ์บท) คือ แสดงประโยชน์ของการกล่าวบทในประโยคว่า ท่านกล่าวบทนั้นๆ เพื่อประโยชน์อะไร หรือเหตุใดจึงกล่าวบทนั้นๆ ภาษาพม่าเรียกว่า “อะแถว็ด” แปลว่า การนำออก คือ การนำบทออกมาจากประโยคเพื่อแสดงประโยชน์ของการกล่าวบทนั้นๆ หรือเหตุใดจึงกล่าวบทนั้นในประโยค

๒. วากยานุสัมพันธ์ (การสัมพันธ์ประโยค) คือ แสดงความเกี่ยวเนื่องกันของประโยคหลังกับประโยคหน้า เพื่อให้เข้าใจว่า ท่านกล่าวประโยคหลังนั้น เพื่อประโยชน์อะไร หรือเหตุใดจึงกล่าวประโยคหลังนั้นๆ ภาษาพม่าเรียกว่า “อะเต็ด” แปลว่า การนำเข้า คือ การนำเข้าสู่ประโยคเพื่อแสดงประโยชน์ของการกล่าวประโยคนั้นๆ

อนึ่ง วากยานุสัมพันธ์ (การสัมพันธ์ประโยค) มีหลายประเภท ในที่นี้จะกล่าวถึงประเภทที่พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามากที่สุด ๒ อย่าง คือ

๑. ฐานาติกะ หมวด ๓ ที่ขึ้นต้นด้วยฐานา คือ ฐานา ปุจฉา และอาโกคะ นิยมใช้ในการเชื่อมบทในประโยคและระหว่างประโยคหลังกับประโยคหน้า

๒. อนุสนธิ การเชื่อมความประโยคหน้าและประโยคหลังเข้าด้วยกัน นิยมใช้ในการเชื่อมประโยคเท่านั้น

วิธีสัมพันธ์ ๒ ประการนี้มีประโยชน์เพื่อให้เข้าใจคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาได้ชัดเจน เพราะท่านอธิบายสัมพันธ์เหล่านี้ไว้มากมายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ถ้าผู้เรียนเข้าใจเรื่องนี้เป็นอย่างดีจะสามารถเขียนตำราบาลีที่สอดคล้องกับแนวของคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาได้

วิธีสัมพันธ์ตามหลัก ฐานาติกะ

ปทานุสัมพันธ์และวากยานุสัมพันธ์ตามฐานาติกะ มีองค์ประกอบ ๓ ส่วน คือ

๑. ฐานา (บทตั้ง) คือ การตั้งบทไว้เป็นมูลฐาน เพื่อถามคำถาม หรือเพื่อแสดงข้อสงสัยของผู้ถามต่อไป เหมือนการจับให้มั่นก่อนจะผูกให้แน่น ส่วนใหญ่มักใช้ประโยคหน้าเป็นฐานา ในที่บางแห่งก็ใช้บทตั้งจากพระบาลีเป็นฐานาตามสมควร

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ข้อสงสัยที่เกิดขึ้นแก่ผู้อื่นมักประกอบใช้คำว่า เหตุใด (กสฺมา), อย่างไร (กถ), อะไร (กิ), หรือ (นุ) เป็นต้น

๓. อาโภาคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การคาดคะเนข้อสงสัยที่เกิดขึ้นเมื่อไม่พอใจข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งในประโยคที่กำลังกล่าวถึง นับว่าสิ่งที่ผู้ถามเข้าใจว่าควรจะเป็นอย่างอื่นจากข้อความที่กล่าวไว้โดยตรง มักประกอบใช้คำว่า มิใช่หรือ (หนุ) ในที่บางแห่งก็ประกอบใช้คำว่า หรือไร

โดยทั่วไปในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักระบุถึงปุจฉาไว้โดยตรง ในที่บางแห่งก็กล่าวถึงอาโภาคะไว้บ้าง หรือกล่าวทั้งปุจฉาและอาโภาคะบ้าง ส่วนใหญ่แล้วอาโภาคะเป็นสิ่งที่ผู้เรียนต้องคิดค้นเอาเองว่าควรเป็นอย่างไร นอกจากนั้น ปุจฉาและอาโภาคะอาจอยู่สลับที่กันได้ตามสมควรแก่เนื้อความในสถานที่นั้นๆ

อนึ่ง ทุกบทที่กล่าวไว้ในประโยค อาจประกอบได้ตามหลักปทานุสัมพันธ์ตามที่นำมาแสดงไว้ ทั้งนี้เพื่อระบุถึงประโยชน์ของการกล่าวถึงบทนั้นๆ ในประโยค มิฉะนั้นบทดังกล่าวอาจต้องนิรตกโทษ คือ โทษที่ไร้ประโยชน์ ดังคัมภีร์สัทททุติกกล่าวว่า

ยตถ ยตถ ปเทเสว

ทัญญูเจ วิสสชชเน สติ

ตตถ ตตถุทธริตพพา

ปุจฉา ตาว วิภาวินา.^๔

“เมื่อคำตอบปรากฏอยู่ในบทใด ๆ นั้นเทียว ผู้มีปัญญาพึงยกคำถามขึ้นในบทนั้นๆ”

ผู้ที่ต้องการจะทำปทานุสัมพันธ์ต้องจับกริยาคุมพากย์ หรือกริยาในระหว่างที่ประกอบในประโยค แล้วจึงกล่าวถึงบทที่ต้องการจะนำออกจากประโยคต่อไป ตัวอย่างปทานุสัมพันธ์เพื่อประกอบความเข้าใจว่า

ปฐิสเ มคคํ คจฺฉติ (บุรุษไปสู่หนทาง)

ปทานุสัมพันธ์ของ ปฐิสเ

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คจฺฉติ (ไป)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ใครไป

๓. อาโภาคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สตรีไปหรือไร (อีกอย่างหนึ่ง) ท่านควรระบุว่าเป็นใครไป มิใช่หรือ

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า ปฐิสเ อธิบายว่า บุรุษไป ดังนี้แล

ปทานุสัมพันธ์ของ มคคํ

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คจฺฉติ (ไป)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ไปสู่ที่ไหน

๓. อาโภาคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ไปสู่วัดหรือไร (อีกอย่างหนึ่ง) ท่านควรระบุสถานที่ไป มิใช่หรือ

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า มคคํ อธิบายว่า ไปสู่หนทาง ไม่ใช่ไปสู่วัด ดังนี้แล

อหิ พุทฺธ วนทามิ (ข้าพเจ้าไหว้พระพุทฺธเจ้า)

ปทานุสัมพันธของ พุทฺธ

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า วนทามิ (ข้าพเจ้าไหว้)
๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านไหว้อะไร
๓. อาโภกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านไหว้พระพรหมหรือไร (อีกอย่างหนึ่ง) ท่านไหว้พระเจ้าหรือไร

อาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า พุทฺธ อธิบายว่า ข้าพเจ้าไหว้พระพุทฺธเจ้า ดังนี้แล ยังมีวิธีปทานุสัมพันธอีกอย่างหนึ่ง โดยมุ่งเอาสัมพันธของศัพท์ในประโยคเป็นหลัก แล้วถามถึง กัตตาและกรรมเป็นต้นตามกฎไวยากรณ์ ตัวอย่างปทานุสัมพันธเพื่อประกอบความเข้าใจ ว่า

ปุริโส มคฺคํ คจฺจติ (บุรุษไปสู่หนทาง)

ปทานุสัมพันธของ ปุริโส

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวกริยาคุมพากย์ว่า คจฺจติ (ไป)
 ๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ กัตตาของกริยาคุมพากย์นั้นคืออะไร
 ๓. อาโภกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรระบุกัตตาของกริยาคุมพากย์นั้นมีใช่หรือ
- ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า ปุริโส อธิบายว่า กัตตาของกริยาคุมพากย์นั้น คือ ปุริโส ดังนี้แล

ปทานุสัมพันธของ มคฺคํ

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวกริยาคุมพากย์ว่า คจฺจติ (ไป)
 ๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ กรรมของกริยาคุมพากย์นั้นคืออะไร
 ๓. อาโภกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรระบุกรรมของกริยาคุมพากย์นั้นมีใช่หรือ
- ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า มคฺคํ อธิบายว่า กรรมของกริยาคุมพากย์นั้น คือ มคฺคํ ดังนี้แล

การสัมพันธประโยคมีจุดมุ่งหมายเพื่อแสดงเหตุผลของการกล่าวประโยคต่อมา ผู้ศึกษาต้องทำความเข้าใจลักษณะของประโยคหน้าและประโยคหลังเสียก่อนว่า

- ประโยคหลังแสดงฝ่ายอื่นจากประโยคหน้า (ปักษันตระ)
- ประโยคหลังกล่าวขึ้นเพื่ออธิบายแจกแจงเนื้อความในประโยคหน้าให้ชัดเจน (วิตถาระ)
- ประโยคหลังกล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อจัดความสงสัยอย่างใดอย่างหนึ่ง (วากยารัมภะ)

ดังนี้เป็นต้น จึงจะสามารถเข้าใจวากยานุสัมพันธได้

ตัวอย่าง **ประโยคสังเขป-วิตถะ** มีดังนี้

ก. อุกุขราพาทย เอจตุตลิส (เสียง ๔๑ เสียง มีเสียง อ เป็นเสียงแรก ชื่อว่า อักษร ที่กล่าวไว้ในสูตรก่อน)

ข. ตตุโกทนตา สรา อฏฺจ (ในบรรดาอักษรเหล่านั้น เสียง ๘ เสียงมี โ อ อยู่ท้ายชื่อว่า สระ)

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควิตถะ คือ อธิบายอักษรในประโยคหน้าโดยแจกแจงว่า ในบรรดาเสียง ๔๑ เสียงเหล่านั้น เสียง ๘ เสียงมี โ อ อยู่ท้ายชื่อว่า สระ

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสังเขป คือ แสดงฝ่ายแรกอันได้แก่ เสียง ๔๑ เสียง มีเสียง อ เป็นเสียงแรก ชื่อว่า อักษร

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า เสียง ๔๑ เสียง มีเสียง อ เป็นเสียงแรก ชื่อว่า อักษร ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เสียง ๔๑ เสียงเหล่านั้นมีชื่อเฉพาะอะไรบ้าง

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรระบุถึงมีชื่อเฉพาะของเสียงเหล่านั้นมิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) เสียง ๔๑ เสียงเหล่านั้นไม่มีชื่อเฉพาะหรือไม่

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เสียง ๘ เสียงมี โ อ อยู่ท้ายในเสียง ๔๑ เสียงเหล่านั้น ชื่อว่า สระ ดังนี้แล

ตัวอย่าง **ประโยคปักขะ-ปักขันตระ** มีดังนี้

ก. ปุริโส มคฺคํ คจฺนติ (บุรุษไปสู่หนทาง)

ข. อิตถิ ปน วิหารํ คตา (แต่สตรีไปวัดแล้ว)

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่นอันได้แก่ การที่สตรีไปวัดแล้ว

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคปักขะ คือ แสดงฝ่ายแรกอันได้แก่ การที่บุรุษไปสู่หนทาง

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า บุรุษไปสู่หนทาง ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ สตรีไปสู่ที่ไหน

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สตรีไปสู่หนทางเหมือนบุรุษหรือไม่ (อีกอย่างหนึ่ง) ท่านควรระบุสถานที่ซึ่งสตรีไปหรือไม่

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เรากล่าวว่า สตรีไปวัดแล้ว ด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

ตัวอย่าง **ประโยคปักขะ-ปักขันตระ** ที่กล่าวไว้ในตำราหลักสูตรธรรมาจริยะของพม่า คือ

ก. พุทฺธิ สรณํ คจฺณามิ (ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธรเจ้าเป็นที่พึ่ง)

ข. ธมฺมํ สรณํ คจฺณามิ (ข้าพเจ้าขอถึงพระธรรมเป็นที่พึ่ง)

ค. สงฺฆํ สรณํ คจฺณามิ (ข้าพเจ้าขอถึงพระสงฆ์เป็นที่พึ่ง)

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่นอันได้แก่ การถึงพระธรรมเป็นที่พึ่ง

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคปักขะ คือ แสดงฝ่ายแรก

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธรเจ้าเป็นที่พึ่ง ด้วย
ประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านถึงพระพุทธรเจ้าเท่านั้นเป็นที่พึ่งหรือ

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ แม้สวน ต้นไม้ จอมปลวก และป่า ก็เป็นที่พึ่งได้มิใช่หรือ
ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า ข้าพเจ้ามิได้ถึงพระพุทธรเจ้าเท่านั้น
เป็นที่พึ่ง แต่ยังถึงพระธรรมเป็นที่พึ่งอีกด้วย ดังนี้แล

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่นอันได้แก่ การถึงพระสงฆ์เป็นที่พึ่ง

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักขะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า ข้าพเจ้าขอถึงพระธรรมเป็นที่พึ่งด้วย
ประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านถึงพระธรรมเท่านั้นเป็นที่พึ่งหรือ

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ แม้สวน ต้นไม้ จอมปลวก และป่า ก็เป็นที่พึ่งได้มิใช่หรือ
ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า ข้าพเจ้ามิได้ถึงพระธรรมเท่านั้น
เป็นที่พึ่ง แต่ยังถึงพระสงฆ์เป็นที่พึ่งอีกด้วย ดังนี้แล

วิธีสัมพันธ์ตามหลักอนุสนธิ

ประโยคว่า พุทฺธิ สรณํ คจฺณามิ เป็นต้น ข้างต้นอาจสัมพันธ์ตามวิธีอนุสนธิได้ ดังนี้

ผู้กล่าวได้กล่าวว่า ตนถึงพระพุทธรเจ้าเป็นที่พึ่ง ด้วยประโยค ก. แล้ว (ปุพพานุสนธิ) บัดนี้ จะ
กล่าวว่า ตนถึงพระธรรมเป็นที่พึ่งอีกด้วย จึงกล่าวประโยค ข. (ปรานุสนธิ) อธิบายว่า ผู้กล่าวไม่ได้ถึง
พระพุทธรเจ้าเท่านั้นเป็นที่พึ่ง แต่ยังถึงพระธรรมเป็นที่พึ่งอีกด้วย

ผู้กล่าวได้กล่าวว่า ตนถึงพระพุทธรเจ้าและพระธรรมเป็นที่พึ่ง ด้วยประโยค ก. และประโยค ข.

แล้ว (ปุพพานุสนธิ) บัดนี้ จะกล่าวว่า ตนถึงพระสงฆ์เป็นที่พึงอีกด้วย จึงกล่าวประโยค ค. (ปรานุสนธิ) อธิบายว่า ผู้กล่าวไม่ได้ถึงพระพุทธเจ้าและพระธรรมท่านนั้นเป็นที่พึง แต่ยังถึงพระสงฆ์เป็นที่พึงอีกด้วย

การอธิบายความในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า *วิธีสัมพันธ์ประโยคแบบอนุสนธิ* คือ การเชื่อมความประโยคหน้าและประโยคหลังเข้าด้วยกัน แบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ

๑. ปุพพานุสนธิ การเชื่อมความประโยคหน้า เช่น คำว่า เอวํ ยเปย ทสเสตวา หรือ วตวา, ปกาเสตวา เป็นต้น โดยมี เอวํ อยู่หน้า และปุพพกาลกริยาอยู่ท้ายประโยคปุพพานุสนธิ

๒. ปรานุสนธิ การเชื่อมความประโยคหลัง คือ คำว่า อิทานิ ยเปย อาห โดยมี อิทานิ อยู่หน้า และ อาห อยู่ท้ายประโยคปรานุสนธิ หรือมีกรรมและกระณะอยู่ท้ายประโยคเป็นรูปว่า อาห ยเปย อาทิ หรือ อาห ยเปย อาทินา ได้บ้าง

ประโยคอนุสนธิเช่นนี้นิยมใช้มากในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา แต่ในบางแห่งก็มีเฉพาะปรานุสนธิ เพราะท่านผู้แต่งเข้าใจว่าผู้อ่านเข้าใจปุพพานุสนธิได้เองแล้ว จึงไม่กล่าวไว้โดยตรง

ความเข้าใจเรื่องการเชื่อมความตามลักษณะของประโยคอนุสนธิ จะทำให้ผู้อ่านเข้าใจข้อความในประโยคได้ชัดเจนขึ้น นอกจากนั้นแล้ว เวลาสอนหนังสือ พระเถระชาวพม่ามักนิยมใช้หลักอนุสนธิในการสอนอีกด้วย เช่น ท่านผู้แต่งได้แสดงข้อความนี้ด้วยประโยคหน้าแล้ว บัดนี้ จะกล่าวข้อความอีกอย่างหนึ่ง จึงกล่าวประโยคหลัง ดังนี้ เป็นต้น

คำว่า วิปฺปสนฺเนน เจตสา (มีใจเลื่อมใสแล้ว) กล่าวไว้เพื่อระบุว่า ท่านผู้แต่งไม่เพียงนมัสการพระรัตนตรัยทางกายทวารและวจีทวารเท่านั้น แต่ยังนมัสการทางมโนทวารอีกด้วย ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า ท่านนมัสการพระรัตนตรัยทางกายทวารและวจีทวารเท่านั้นหรือ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

วิปฺปสนฺเนน เจตสา วนฺทิตฺวาติ อรหตาทิวเนกปฺการคฺคณวิเสสานุสฺสรณวเสน วิวิธเณ, วิเสเสน วา ปสนฺเนน มนสา สทฺธิ กายวาจาหิ ภาณภูตาหิ อภิวนฺทิตฺยาติ อตุโก, ตีหิ ทฺวาเรหิ นมสฺสิตฺวาติ วุตฺตํ โหติ.^๔

“คำว่า วิปฺปสนฺเนน เจตสา วนฺทิตฺวา (มีใจเลื่อมใสแล้ว ขอนมัสการ) หมายความว่า ขอนมัสการทางกายและวาจาอันเป็นภระ พร้อมทั้งใจที่เลื่อมใสแล้วหลายประการหรือโดยพิเศษ โดยเนื่องด้วยการระลึกถึงคุณพิเศษขอเนกประการมีความเป็นผู้ไกลจากกิเลส เป็นต้น ความหมายคือ นมัสการแล้วทางทวาร ๓”

อีกอย่างหนึ่ง กังขาวิตรณคัมภีร์ (หน้า ๔-๕) กล่าวถึงนัยอื่นจากนัยที่กล่าวไว้ในฎีกาใหม่ว่า

คำว่า วิปฺปสนฺเนน เจตสา (มีใจเลื่อมใสแล้ว) กล่าวไว้เพื่อระบุว่า ท่านผู้แต่งไม่ใช่นมัสการพระรัตนตรัยด้วยความกลัวหรือมุ่งลามเป็นต้น แต่นมัสการด้วยใจที่ประกอบด้วยศรัทธาและปัญญา ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า ท่านนมัสการพระรัตนตรัยด้วยความกลัวเป็นต้นหรือ

ภยสมโหมททุกทิจิ-

ปณโม เนส ทสฺสโต

ปณณาปุพฺพคโม เอโส

ปณโมติ นิทสฺสโต.

ภยปโรปวาทา-

รหิตสฺส นิทสฺสตุ

นตสฺส กิริเยเห-

โยเชสุ กิร คนฺธกา."

“การนอบน้อมที่ประกอบด้วยความกลัว ความเขลา และความเห็นผิดนี้ ท่านมิได้แสดงไว้ แต่แสดงว่าการนอบน้อมนี้มีปัญญาเป็นประธาน

ได้สดับมาว่า ท่านผู้จรรณาคัมภีร์ทั้งหลายประกอบไว้ด้วยอาภักติ[ทางกาย วาจา และใจ] เพื่อแสดงการนอบน้อมที่ปราศจากความกลัวและการตำหนิของผู้อื่น เป็นต้นไว้”

คำว่า วุทธานามานุปุชาสกุการภาชน นั้นกล่าวไว้เพื่อระบุว่า พระรัตนตรัยนั้นเป็นที่รองรับการกราบไหว้ การนับถือ การบูชา และการสักการะ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ พระรัตนตรัยที่อาจารย์นอบน้อมนมัสการนั้นมีคุณวิเศษอะไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรนมัสการพระวิฆณุหรือพระพรหมเป็นต้นมิใช่หรือ เนื่องจากเทพเจ้าเหล่านั้นเป็นที่เคารพบูชาในโลก

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า อธิบายว่า พระพุทธเจ้าเป็นต้นนั้นมีคุณวิเศษคือเป็นที่รองรับการกราบไหว้ เป็นต้น จึงสามารถขจัดอุปสรรคอันตรายได้ แต่เทพเจ้าเหล่านั้นไม่มีคุณวิเศษดังกล่าว เราจึงไม่นมัสการเทพเจ้า แต่นมัสการพระรัตนตรัย

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ก็ วิสิฎฺฐํ พุทฺธํ, ธมฺมํ, สงฺฆมฺหาติ อาห “วุทธานามานุปุชาสกุการภาชน”ติ. อิทฺถจ วิเสสนํ ปจฺเจกํ โยเชตพฺพํ “วุทธานามานุปุชาสกุการภาชนํ พุทฺธํ, ธมฺมํ, วุทธานามานุปุชาสกุการภาชนํ สงฺฆมฺหาติ”ติ. ธมฺมํ อิมินา รตนตฺตยสฺส อรหตาทีหิ คฺเชนหิ อสมภาวํ ทสฺเสติ. ตณฺทสฺสนมฺปิ ตกฺกตสฺส นิปฺจุการสฺส สสนฺตาน-ปวนาทิวเสน ยถาธิปฺเปตยา อตฺถสํวณฺณนาย นิปฺพาทนสมตฺถกาวทีปนตฺถนฺติ เวทิตพฺพํ.”

“ท่านกล่าวว่า วุทธานามานุปุชาสกุการภาชน เพื่อขจัดความสงสัยว่า ท่านนมัสการพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ที่มีคุณวิเศษอะไรเล่า

อนึ่ง พึงประกอบบทวิเสสนะนี้ที่ละบทว่า ขอนมัสการพระพุทธเจ้า ผู้เป็นที่รองรับการกราบไหว้ การนับถือ การบูชา และการสักการะ ฯลฯ ขอนมัสการพระสงฆ์ ผู้เป็นที่รองรับการกราบไหว้ การนับถือ การบูชา และการสักการะ ฯลฯ

ท่านแสดงว่า พระรัตนตรัยเป็นสิ่งที่ไม่มีสิ่งอื่นเสมอเหมือนด้วยคุณมีคุณเป็นผู้ไกลจากกิเลส

เป็นต้นด้วยบทนี้ ฟังทราบว่าการแสดงดังกล่าวก็มีประโยชน์เพื่อแสดงว่า การมอบน้อมที่บุคคลกระทำต่อพระรัตนตรัยนั้นสามารถยังการอธิบายความความตามที่ประสงค์ให้สำเร็จได้ ด้วยการชำระกระแสจิตของตนเป็นต้นได้”

ที่จริงแล้วการกล่าวเพียงบทว่า พุทฺธิ ฌมฺมํ สงฺขมํ เป็นเพียงบททั่วไปที่กล่าวถึงในความหมายว่า พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ไม่ได้กล่าวถึงคุณลักษณะของพระพุทธเจ้าเป็นต้น ดังนั้น ท่านจึงประกอบบทวิเสสนะเพื่อแสดงคุณลักษณะ

ตั้งข้อความในคัมภีร์มณีสารมัญญสุว่า

คุณฺเ อปากฺเญเยว

อุตฺตานิ นามมตฺตํ

คุณฺเ ปภาสณตฺถาย

อุทฺธเร ตํ วิเสสนํ^๔

“เมื่อคุณลักษณะไม่ปรากฏชัด บทที่เป็นเพียงชื่อย่อปรากฏ ดังนั้น จึงยกบทวิเสสนะนั้นขึ้นแสดงเพื่อประกาศคุณลักษณะ”

คำว่า พุทฺธ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สพุพฺพมฺเม พุชฺฌตฺติ พุทฺโธ, ภควา = บุคคลโดยอรรถธรรมทั้งปวง เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า พุทฺธะ หมายถึง พระผู้มีพระภาค

รูปวิเคราะห์ข้างต้นจำแนกส่วนย่อยออกเป็น ๖ ประการ เรียกว่า *วจนาทิจักกะ* (หมวด ๖ มีวจนะเป็นต้น) คือ

๑. วจนะ บทสำเร็จ คือ คำว่า พุทฺโธ
๒. วจนัตถะ ตัวรูปวิเคราะห์ คือ คำว่า สพุพฺพมฺเม พุชฺฌตฺติ
๓. วจนเหตุ เหตุของบทสำเร็จ คือ กิริยา “รู้”
๔. วจนเหตุโชตกะ คำแสดงเหตุของบทสำเร็จ คือ อิติ ศัพท์
๕. วจนียะ เนื้อความของบทสำเร็จ คือ พระพุทธเจ้า
๖. วจนียัตถะ เนื้อความของวจนียะ คือ คำไวพจน์ว่า ภควา (พระผู้มีพระภาค)

ตั้งข้อความในคัมภีร์นिरูตติเภทสังคหะว่า

วจนํ วจนตฺถมฺจ

ตํเหตุํ ตสฺส โชตกํ

วจนํ วจนียตฺถํ

ฉฐา วากฺเญนฺยุชฺเชว.

พุชฺฌตฺติ พุทฺธาทิสฺสุ

พุทฺโธติ ปทํ วจนํ

พุชฺฌตฺติ วจนตฺถํ

กิริยา วจนเหตุ.

อิตติสทโท ตชโชนโก

พุทธทพพ์ วจนี

ปริยาโย วจเนยตถุ

เอว สพเพสุ คมยเต."

“ผู้มีปัญญาพึงประกอบวณะ วณัตถะ เหตุของวณะนั้น คำแสดงเหตุของวณะนั้น วจนียะ และวณียัตถะ ๖ ประการในพากย์

ในรูปวิเคราะห์ว่า พุชฌตีติ พุทโธ เป็นต้น บทว่า พุทโธ ชื่อว่า วณะ บทว่า พุชฌตีติ ชื่อว่า วณัตถะ กิริยาเป็นเหตุของวณะนั้น อิติ ศัพท์คำแสดงเหตุของวณะนั้น ทัพพะคือพระพุทเจ้า ชื่อว่า วจนียะ คำไวพจน์ ชื่อว่า วณียัตถะ ผู้มีปัญญาพึงประกอบไว้ในพากย์ทั้งปวงอย่างนี้”

นอกจากนั้นแล้ว คำว่า พุทธ ประกอบรูปศัพท์มาจาก พุธ ธาตุ + ต ปัจจัย ตามหลักสูตรธรรมาจริยะมีวิธีจำแนกองค์ธรรมของธาตุและปัจจัยเป็นต้นในบทสมาส ตัทธิต และกิตก์ เรียกว่า ธาตุวาติสสุปวิภาค (การจำแนกองค์ธรรมของธาตุเป็นต้น) ดังนี้

๑. องค์ธรรมของ พุธ ธาตุ จำแนกเป็น

- องค์ธรรมโดยตรง คือ พระสัพพัญญุตญาณที่ตรัสรู้ธรรมทั้งปวง
- องค์ธรรมโดยอ้อมอย่างใด ๑ คือ พระญาณที่เกิดก่อน ได้แก่
 - ๑. ปารมีญาณ
 - ๒. วิปัสสนาญาณ
 - ๓. มรรคญาณ
 - ๔. ผลญาณ

มีได้โดย ผลอุปจาระ คือ ส่วนนที่กล่าวถึงผล แต่ยังหมายรวมถึงเหตุอีกด้วย

- องค์ธรรมโดยอ้อมอย่างใด ๒ คือ พระญาณที่เกิดภายหลัง ได้แก่
 - ๑. อาสยานุสยญาณ (ญาณรู้เห็นอาสยะคือความคุ้นเคยของจิตและอนุสสัย)
 - ๒. อินทริยปโรปริยัตตญาณ (ญาณรู้เห็นความยิ่งและหย่อนของอินทริย์)
 - ๓. เทตสนาญาณ เป็นต้น

มีได้โดย การอุปจาระ คือ ส่วนนที่กล่าวถึงเหตุ แต่ยังหมายรวมถึงผลอีกด้วย

๒. องค์ธรรมของ ต ปัจจัย คือ ทัพพะอันได้แก่รูปนามชั้น ๕ ของพระพุทเจ้าที่จัดเป็นสัตว์บัญญัติ (บัญญัติอาศัยความเป็นสัตว์บุคคล) หรือสันดานบัญญัติ (บัญญัติอาศัยความสืบต่อ) ซึ่งอบรมด้วยอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ อนุบุคคลกำหนดด้วยองค์ธรรมโดยตรงและโดยอ้อมทั้งสองอย่างนั้น

แม้ในที่นี้จะจำแนกอรธของธาตุและปัจจัยทีละอย่าง แต่บทสำเร็จว่า พุทโธ เป็นกัตตุสาธนะที่กล่าวถึงผู้กระทำเป็นประธาน ดังนั้น ทัพพะคือพระพุทเจ้าจึงจัดได้ว่าเป็นทั้งอรธของธาตุและปัจจัยทั้ง ๒ อย่าง เพราะธาตุกับปัจจัยต้องประกอบร่วมกันเสมอจะประกอบโดดๆ แยกกันไม่ได้

ความจริงแล้ว ไวยากรณ์เป็นศาสตร์ที่จำแนกส่วนประกอบของศัพท์ออกเป็นส่วนๆ ทั้งนี้เพื่อให้ นักศึกษาเข้าใจชัดเจน เหมือนการแยกชิ้นส่วนของรถยนต์ออกจากกัน คือจำแนกว่า กิริยาเป็นอรรถของธาตุ ส่วนกัตตุสาธนะเป็นต้นเป็นอรรถของปัจจัย เมื่อนักศึกษาเข้าใจเช่นนี้ ก็จะสามารถเข้าใจวิธีสร้างคำศัพท์ที่ สำเร็จรูปจากธาตุและปัจจัยได้ แต่ความเข้าใจเช่นนี้มีผลใช้ในขณะศึกษาคัมภีร์ไวยากรณ์เท่านั้น ไม่จำเป็น ต้องนำมาประกอบใช้ในพากย์ เพราะต้องประกอบธาตุและปัจจัยร่วมกัน เหมือนเมื่อรถยนต์แล่นไปอยู่ ชิ้นส่วนต่างๆ ต้องทำงานร่วมกัน การแยกชิ้นส่วนของรถยนต์ในขณะที่ขยับอยู่ย่อมเป็นไปไม่ได้ ดังคำอธิบาย ในคัมภีร์กัจจายนสารว่า

ปจฺยตฺถปิ ภาวโย

วินา เตนาปสิทธิโต

ธาตุตฺถปิ เสสว

จยตฺถ เตน สพุพโก.^{๑๐}

“ภาวสาธนะนี้เป็นความหมายของปัจจัยด้วย เพราะความไม่ปรากฏโดยเว้น ปัจจัยนั้น และภาวสาธนะนี้ก็เป็นความหมายของธาตุด้วย เพราะความไม่ปรากฏโดย เว้นธาตุนั้น [กัตตุสาธนะเป็นต้น]ที่เหลือนอกนี้ก็เหมือนอย่างนี้ ฉะนั้น ความหมาย ที่เป็นสาธนะทั้งหมดจึงเป็นความหมายรวม[ของธาตุและปัจจัย]”

สงฺเกตกาลเมวาย

วิภาโค สมฺปตฺตเต

อตุโยย ปกฺติเยโส

ปจฺยตฺถ โอติทิส.^{๑๑}

“การจำแนกเช่นนี้ว่า ความหมาย[คือกิริยา]นี้เป็นอรรถของธาตุ ความหมาย [คือกัตตาเป็นต้น]นี้เป็นอรรถของปัจจัย ย่อมเป็นไปในกาลเป็นที่หมายรู้[กฎไวยา- กรณ์]เท่านั้น”

คำมอบน้อมบูรพาจารย์

๒. เกรวสปปทีปานิ

ถิรานํ วินยทุกฺโข

ปุพฺพจจริยสีหานิ

นโม กตฺวา กตฺยชฺลี.

ข้าพเจ้าประคองอัญชลีน้อมไหว้ท่านบูรพาจารย์ผู้ประเสริฐ ผู้เป็นดุษ- ประทีปแห่งเกรววงศ์ ผู้มั่นคงในลำดับพระวินัย

[คาถานี้แสดงการมอบน้อมบูรพาจารย์ คือ พระมหาเถระชาวสิงหลผู้ประพันธ์คัมภีร์อรรถกถา ฉบับเก่า ผู้เป็นดุษประทีปแห่งวงศ์ของพระเถระมีพระมหากัสสปะเป็นต้น ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอว รตนตยสุส ปณามํ ทสเสตวา อิทานิ อตตโน นิสสยภูตานํ อฏฺฐกถาจริยานญจ ปณามํ ทสเสนโต “เถรวสปปทีปานน”ติอาทิมหา.”

“ท่านแสดงการนอบน้อมพระรัตนตรัยอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงการนอบน้อมพระอรรคกถาจารย์ผู้เป็นที่อาศัยของตน จึงกล่าวว่า เถรวสปปทีปาน”

คำว่า เถรวสปปทีปาน (ผู้เป็นจุดประทีปแห่งเถรวงศ์) นั้นกล่าวขึ้นเพื่อแสดงคุณลักษณะของบูรพาจารย์ผู้ประเสริฐว่าเป็นจุดประทีปแห่งเถรวงศ์ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บูรพาจารย์ผู้ประเสริฐที่ท่านกระทำการนอบน้อมเหล่านั้นเป็นเช่นไร
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ บูรพาจารย์เหล่านั้นเป็นวงศ์ของนิกาย ๑๗ อย่างมีมหาสังฆิกะเป็นต้นหรือไม่ (อีกอย่างหนึ่ง) ท่านควรแสดงถึงคุณลักษณะของบูรพาจารย์เหล่านั้นมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า เถรวสปปทีปาน อธิบายว่า บูรพาจารย์เหล่านั้นเป็นจุดประทีปแห่งเถรวงศ์ ไม่ใช่วงศ์ของนิกาย ๑๗ อย่างมีมหาสังฆิกะเป็นต้น

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กิตฺติสา เต ปุพฺพพจจฺริยสีหา, เยสํ ตยา นโม กรียตฺติ อาห “เถรวสปปทีปานน”ติอาทิ.”

“ท่านกล่าวว่า เถรวสปปทีปาน เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่าบูรพาจารย์ผู้ประเสริฐที่ท่านกระทำการนอบน้อมเหล่านั้นเป็นเช่นไร”

คำอธิบายของฎีกาใหม่ข้างต้นระบุถึงปุจฉาตามหลักอุปัฏฐาติกะ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ปุพฺพพจจฺริยสีหานํ นโม กตฺวา กตญฺชลี (ข้าพเจ้าประคองอัญชลีน้อมไหว้บูรพาจารย์ผู้ประเสริฐ)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ บูรพาจารย์ผู้ประเสริฐที่ท่านกระทำการนอบน้อมเหล่านั้นเป็นเช่นไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ บูรพาจารย์เหล่านั้นเป็นวงศ์ของนิกาย ๑๗ อย่างมีมหาสังฆิกะเป็นต้นหรือไม่

พระอรรคกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า เถรวสปปทีปาน (ผู้เป็นจุดประทีปแห่งเถรวงศ์) อธิบายว่า บูรพาจารย์เหล่านั้นเป็นจุดประทีปแห่งเถรวงศ์ ไม่ใช่วงศ์ของนิกาย ๑๗ อย่างมีมหาสังฆิกะเป็นต้น ดังนี้แล

คำว่า เถรวสปปทีปาน แปลว่า “ผู้เป็นจุดประทีปแห่งเถรวงศ์” ตามข้อความในกัณฑ์ชาตรีคัมภีร์ (หน้า ๑๐) ซึ่งกล่าวว่าเป็นคำแปลที่มาจากบูรพาจารย์ แต่ฎีกาใหม่แปลว่า “ผู้ยังเถรวงศ์ให้สว่างไสว” ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะหว่า

- อิธนฺติ ทพฺพหิวนฺตฺติ อิธา (อิธ ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) หมายถึง ศีลคุณเป็นต้น

- ถิรา เอเตส อตฺถิติ เถรา (ถิร ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัถิตัพพิต) หมายถึง พระมหากัสสปะ เป็นต้น

- เถรานํ วโส เถรวโส (ณัฐิปฺปปริสสมาส) หมายถึง เถรวงศ์

- เถรวสํ ปทีเปเนตฺติ เถรวสปปทีปา (เถรวส บพหน้า + ป บพหน้า + ทีป ธาตุ = สว่างไสว + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ) หมายถึง บุรพจารย์ผู้ประเสริฐชาวสิงหล

คำว่า วินยกฺกเม (ในลำดับพระวินัย) เป็น นิทฺสสนนัย คือ นัยที่แสดงไว้พอเป็นตัวอย่าง แต่ยังหมายถึงสิ่งอื่นๆ ได้ ซึ่งในที่นี้คือ พระสูตรและพระอภิธรรม ท่านกล่าวถึงพระวินัยไว้ในเรื่องนี้ตามฐานะที่อธิบายพระวินัย ดังนั้น บุรพจารย์เหล่านั้นจึงเป็นผู้มั่นคงในพระสูตรและพระอภิธรรมอีกด้วย ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

วินยกฺกเมติ อารมฺภานุรูปวจนเมตํ, เต ปน สุตตาภิรมฺเมสุปิ ถิรา เอว.^{๓๓}

“คำว่า วินยกฺกเม นี้เป็นคำกล่าวตามการเริ่มเรื่อง แต่ท่านบุรพจารย์เหล่านั้นยังเป็นผู้มั่นคงในพระสูตรและพระอภิธรรมอีกด้วย”

คำว่า นโม เป็นบพนิบาตที่ลงทุติยาวิภัติ ในที่นี้จัดเป็นกรรมของ กตฺวา ที่จริงแล้ว บพฺวา นโม เป็นนิบาตที่ลงปฐมวิภัติและทุติยาวิภัติทั้ง ๒ อย่างตามฐานะที่เหมาะสม ถ้าสัมพันธ์กับกริยาคุณพากย์ที่เป็นกรรมกธาตุให้ลงปฐมวิภัติ ถ้าสัมพันธ์กับกริยาคุณพากย์ที่เป็นกรรมกธาตุก็ลงทุติยาวิภัติ สมดังปทฺรุปสัทธิปกรณ์กล่าวว่า

ทิวา ภียโย นโม อิจฺเจเต ปจฺมาย ทุติยาย จ.^{๓๔}

“นิบาตเหล่านี้คือ ทิวา (กลางวัน), ภียโย (ยั้ง), นโม (ความนอบน้อม) ย่อมประกอบด้วยอรรถของปฐมวิภัติและทุติยาวิภัติ”

ตัวอย่างปฐมวิภัติ = นมตฺถุ รตนตฺยสฺส (ขอนอบน้อมแด่พระรัตนตรัย)

ตัวอย่างทุติยาวิภัติ = นโม กโรหิ นาคสฺส (ขอท่านจงนอบน้อมแด่พระอรหันต์)

คำว่า ปุพฺพจจริยสึห (บุรพจารย์ผู้ประเสริฐ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปุพฺพจ เต อาจริยา จาติ ปุพฺพจจริยา (วิเสสนบุรพทรรพกรรมธารยสมาส) หมายถึง บุรพจารย์

- ปุพฺพจจริยา จ เต สึหา จาติ ปุพฺพจจริยสึหา (วิเสสนุตตรพกรรมธารยสมาส) หมายถึง บุรพจารย์ผู้ประเสริฐ

สึห ศัพท์มีความหมายว่า ประเสริฐ มิได้เป็นไปในความหมายว่า ราชสึห เหมือนในที่อื่น เพราะศัพท์เหล่านี้ คือ สึห, วสภ, ปุณฺคว, นาค, ภูษฺช และ สทฺทูล เป็นต้น เมื่ออยู่เป็นบทหลังในสมาส มักแสดงความหมายว่า ประเสริฐ มิได้แสดงความหมายเดิมว่า ราชสึห, โค, ช้าง หรือเสือดาว เช่น มุณิสึโห,

มุนิวสโภ, มุนิปุญฺคโว (มุนีผู้ประเสริฐ), สกยสีโห (เจ้าศากยะผู้ประเสริฐ), พุทฺธนาโค (พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ),
กวิกุณฺชโร (จอมกวี), ปุริสสทฺทูล (บุรุษผู้ประเสริฐ), ปุริสวราโห (บุรุษผู้ประเสริฐ)

ตั้งคัมภีร์อภิธานัปทปิปกากล่าวว่า

สีหกุณฺชรสทฺทูลา-

ที ตุ สมาสคา ปุเม.^{๔๕}

“ศัพท์มี สีห, กุณฺชร และ สทฺทูล เป็นต้น ซึ่งอยู่ในสมาส [แสดงความหมายว่า
ประเสริฐ] ย่อมเป็นไปในปงฺลึงค์”

ข้อความข้างต้นกล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์อมรโกษาว่า

อุตุตรสฺมี ปเท พยคุช-

ปฺจุคโว'สกุณฺชรา

สีหสทฺทูลนาคาที

ปุเม เสฏฺฐตฺถโคจรา.^{๔๖}

“พยคุช, ปฺจุค, อุสภ, กุณฺชร, สีห, สทฺทูล และ นาค เป็นต้น ที่มีความหมายว่า
ประเสริฐ เป็นที่ตั้ง ย่อมเป็นไปในปงฺลึงค์”

ข้อความในสันสกฤตต้นฉบับ มีดังนี้

สยฺรตุตรปเท วฺยาฆร-

ปฺจุควรฺษกุณฺชรา

สีหสทฺทูลนาคาทยะ

ปุสิ เศรฺษจฺจารุโคจรา.

อาทิ ศัพท์ในบาทที่ ๓ คัมภีร์ฎีกาของอมรโกษะชื่อจินตามณิกล่าวว่าหมายถึง

สันสกฤต	บาลี	คำแปล
หสฺติ	หตฺถิ	ช้าง
วราห	วราห	ช้าง
วฤษภ	อุสภ	วัว
สวิตฺร	สวิตฺร	พระอาทิตย์
โสม	โสม	พระจันทร์
ธฤรฺษย	โธเรยฺห	วัว
เหาเรย	โหเรยฺย	วัว
ปทุม	ปทุม	ดอกปทุม
จหนฺร	จหนฺ	พระจันทร์
ปฺณฺทริก	ปฺณฺทริก	บัวขาว

สันสกฤต

บาลี

คำแปล

กลป

กปป

กัป

นอกจากนั้น ในฎีกาใหม่ (หน้า ๑๓๐) ถือว่า สීห ศัพท์เป็นบทอุปมาที่มีความหมายว่าตั้งราชสีห์
คำว่า ปุพฺพาวจริยสีห จึงมีความหมายว่า บุรพจารย์ผู้้องอาจตั้งราชสีห์ เพราะกำจัดกิเลสอันเป็นปฏิปักษ์
และเพราะถูกฝ่ายปรวาทที่ที่เปรียบเสมือนเนื้อทรายข่มขี่ไม่ได้ ตามมตินี้ สීห ศัพท์มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริสฺสเย สหฺนฺตฺติ สีหา (สห ธาตุ = ทน + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) หมายถึง ราชสีห์
- สีหา วียาติ สีหา (สีห ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต) หมายถึง บุรพจารย์

จากนั้นจึงตั้งรูปวิเคราะห์เป็นอุปมานุตตรบทกรรมธารยสมาสเหมือนอย่างเดิมว่า ปุพฺพาวจริยา จ
เต สีหา จาติ ปุพฺพาวจริยสีหา.

ในสัททนต์ิปกรณ์ (ปทมาลา) ได้กล่าวถึงมติทั้ง ๒ เหล่านี้ว่า

เตน สกฺยปฺงฺคโวติอาทิสฺสู นิสฺสสงฺขาโต ปฺงฺคโว วียาติ ปฺงฺคโว, สกฺยานํ, สกฺยเยสุ วา ปฺงฺคโว
สกฺยปฺงฺคโวติอาทินา สมาสปทตฺโต คเหตุพฺโพ. อถ วา อุตฺตรปทตฺเต จิตานํ สีหพฺยคฺษณาภาทิสฺสทฺทานํ
เสฏฺฐจฺวาจกตฺตา สกฺยปฺงฺคโวติอาทินํ สกฺยเสฏฺฐจฺติอาทินา อตฺถโก คเหตุพฺโพ.^{๑๗}

“ดังนั้น จึงควรถือเอาเนื้อความของบทสมาสในคำว่า สกฺยปฺงฺคโว เป็นต้นโดยนัยว่า ‘คำว่า ปฺงฺควะ
คือ ผู้คล้ายกับวัวที่เรียกว่าโค คำว่า สกฺยปฺงฺควะ คือ ผู้คล้ายกับวัวแห่งเจ้าศากยะหรือในเจ้าศากยะ’ เป็นต้น
อีกอย่างหนึ่ง พึงถือเอาเนื้อความของคำว่า สกฺยปฺงฺคโว เป็นต้นโดยนัยว่า เจ้าศากยะผู้ประเสริฐ เพราะศัพท์
ว่า สีห, พฺยคฺษ และ นาถ เป็นต้นที่ดำรงอยู่ในความเป็นบทหลังแสดงถึงความประเสริฐ”

คำว่า กตณฺชลิ มีศัพท์เดิมมาจาก กตณฺชลิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กโต ณฺชลิ เอเตนาติ กตณฺชลิ = ผู้มีกระพุ่มมือที่อันตนกระทำแล้ว ชื่อว่า กตณฺชลิ

จากนั้นจึงทำที่ชะ อิ เป็น อี เพื่อให้คำสละสลวยเรียกว่า วาจาสิลิฏฐะ แต่ในบางที่วาจาสิลิฏฐะ
ก็ใช้เป็นฉันทานุกรุทณะ คือ การรักษาคณะฉันท์ ดังฎีกาใหม่ของกังขาวิตรณอธิบายว่า

ฉนฺทานุกรุทณฺตฺถุ เหตุถ ทิโฆ.^{๑๘}

“โดยแท้จริงแล้ว การที่ชะย่อมมีในบทนี้ เพื่อรักษาคณะฉันท์”]

ชื่อคัมภีร์ที่จะอธิบาย

๓. ปาโมกฺขํ อนนฺตฺตฺตานํ

ธมฺมานํ ยํ มหฺลสินา

มุขํ โมกฺขปฺปเวสายนํ

ปาติโมกฺขํ ปกาสิตํ.

พระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงปาติโมกข์ได้ อันเป็นประธานของธรรมที่ไม่มี
โทษทั้งหลาย เป็นทางเพื่อบรรลุมุขะ

[ใจความของคาถานี้ คือ คำว่า ยัม ปาติโมกข์ ปกาสิตัม (ทรงแสดงปาติโมกข์ได้) และท่านผู้แต่ง
ได้แสดงข้อความอื่นๆ ดังต่อไปนี้

- คัมภีร์ที่ท่านกำลังจะอธิบายแสดงไว้ด้วยคำว่า ปาติโมกข์ (ปาติโมกข์)
- คุณลักษณะอันเป็นความสำคัญของปาติโมกข์แสดงไว้ด้วยคำว่า ปาโมกข์ (เป็นประธาน) และ
มุข (เป็นทาง)
- บุคคลผู้แสดงปาติโมกข์แสดงไว้ด้วยคำว่า มเหสินา (พระพุทธรูปเจ้า)
- อานิสงส์ของการแสดงปาติโมกข์แสดงไว้ด้วยคำว่า โมกขปเปสสา (เพื่อบรรลุมุขะ)

ตั้งฎีกาใหม่อธิบายว่า

เอวํ อฏฺฐกถาจริยานมปิ ปณามํ ทสฺเสตฺวา อิทา นิ สวณฺเณตพฺพมฺมิเสสฺส อภิธานานิสฺสํ,
เทสกสมฺปตฺติโย จ ทสฺเสนโต “ปาโมกฺขนฺ”ติอาทิมหาฯ”^{๑๔}

“ท่านแสดงการนอบน้อมแม้แก่พระอรรถกถาจารย์อย่างนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงชื่อและอานิสงส์
ของธรรมพิเศษที่ท่านเพิ่งอธิบาย พร้อมทั้งความถึงพร้อมของผู้แสดง จึงกล่าวว่า ปาโมกข์ เป็นต้น”

ปาติโมกข์ คือ ศีลอันเป็นสิกขาบทที่เป็นการสำรวมอาบัติ ๗ กอง และยังหมายถึงคัมภีร์อุกโต-
วิภังค์ที่กล่าวถึงสิกขาบทเหล่านั้น ดังนั้น คัมภีร์กัณฑ์ชาตรีที่อธิบายปาติโมกข์จึงได้ชื่อว่า มาติกาอรรถกถา
คือ อรรถกถาที่อธิบายมาติกา

ข้อความว่า “ประธานของธรรมที่ไม่มีโทษทั้งหลาย” หมายความว่า ศีลเป็นบ่อเกิดของสมาธิ
และปัญญา เหมือนปฐพีอันเป็นที่ตั้งของพฤษชาติและเหล่าสัตว์ทั้งหลาย

โดยทั่วไปธรรมที่ไม่มีโทษ คือ ศีล สมาธิ และปัญญา แต่ในที่นี้หมายถึงสมาธิและปัญญา เพราะ
ถือเอาศีลด้วยปาติโมกข์ไว้แล้ว การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปาวิเสสนนัย คือ วิธีที่
เหลือจากข้อความที่กล่าวมาแล้วหรือจะกล่าวต่อไป เช่นคำว่า มโนปุพฺพคฺมา ธมฺมา (สภาพธรรมทั้งหลาย
มีใจเป็นใหญ่) แม้คำว่า ธมฺมา (สภาพธรรม) จะเป็นคำกลางๆ หมายถึงส่วนรวมคือนามชั้น ๔ แต่ในที่นี้
หมายถึงนามชั้น ๓ นอกจากวิญญานชั้นที่กล่าวมาไว้ในคำว่า มโน

คำว่า มเหสิ หมายถึง พระพุทธรูปเจ้า มีความหมายตามศัพท์ ๓ ประการ คือ

- ผู้แสวงหาหามุขมรรอันใหญ่หลวง = มหฺนเต สีสาทิเก ปญฺจ ธมฺมกฺขนฺธ เอสี คเวสีติ มเหสิ.

(มหฺนตฺ บพทหน้า + เอส ธาตุ = แสวงหา + อิ ปัจจัย แปลง มหฺนตฺ ศัพท์เป็น มหา)

- ผู้อันผู้ประเสริฐแสวงหาแล้ว = มหันตฺหิ เอสีโตติ มเหสี.

(ดติยาตปฺปริสสมาส เมื่อควรกล่าวว่า มเหสิต ลบ ต อักษรเพื่อย่อคำ)

- พระอริยะผู้ยิ่งใหญ่ = มหันโต อีสิ มเหสี (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ในบางที่มีรูปเป็น อี การันต์ว่า มเหสี ตามนัยนี้ให้ทำที่ชะ อี เป็น อี ดังเช่น คำว่า เสฏฺฐิ, เสฏฺฐิ เป็นต้น

ฎีกาใหม่อธิบาย มุข วั ๒ ประการ คือ

- ประตฺตฺที่เหมือนปาก = มุขมิวาทิ มุข (มุข ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)
- ประตฺตฺ, ทาง (เป็นศัพท์ปกติ ไม่ใช่อุปมาตัทธิต)

ตั้งข้อความในฎีกาใหม่ว่า

มุขมิวาทิ มุข, ทวาร. ยถา หิ สดฺตานํ ขชฺชโกชฺชเลยฺยเปยฺยวเสน จตุพฺปิโหปี อาหาโร มุขเณ ปวิสิตฺวา อํคปจฺจคานิ ผรติ, เอว โยคิโนปี จาตุฏฺฐมกฺกุสฺสํ สีสฺมุขเณ ปวิสิตฺวา อตฺถสิทฺธี สมฺปาเทติ. เตน วุตฺตํ “มุขมิวาทิ มุข”ติ. อถ วา มุขํ ทวารํ โมกฺขปฺปเวสย นิพฺพานสจฺฉนิกริยาयाติ อตฺโถ.^{๒๐}

“สิ่งที่เหมือนปาก ชื่อว่า มุขะ คือ ประตฺตฺ อุปมาว่า แม้อาหารทั้ง ๔ อย่าง คือ ของควรเคี้ยว ของควรบริโภค ของควรลิ้ม และของควรดื่มของเหล่าสัตว์ เข้าไปทางปากแล้วย่อมแผ่ไปสู่อวัยวะน้อยใหญ่ ฉนฺได กุศลที่มีในภูมิ ๔ แม้ของพระโยคาวจรก็เข้าไปทางประตฺตฺ คือ ศีลแล้ว ย่อมยังความสำเร็จประโยชน์ ให้ถึงพร้อม ฉนฺนํ นั้น ฉนฺนํ ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า มุขมิวาทิ มุข (สิ่งที่เหมือนปาก ชื่อว่า มุขะ) อีกอย่างหนึ่ง มีความหมายว่า อันเป็นประตฺตฺเพื่อการบรรลุโมกษะ คือ เพื่อกระทำพระนิพพานให้แจ้ง”]

ผู้วิงวอนให้แต่งคัมภีร์

๔. สุรเตน นินาเตน

สุจิตฺตเลขวตฺตนา

วินยาจารย์ยุดเตน

โสณตฺเถเรน ยาจิโต.

ข้าพเจ้าได้รับวิงวอนแล้วโดยพระโสณเถระผู้ร่ำรรมย์ในความดี อ่อนน้อม

มีปฏิปทาอันหมดจดขัดเกลา[กิเลส] ประกอบด้วยวินัยและความประพฤดี

[ท่านได้แสดงชื่อของธรรมที่พึงอธิบายเป็นต้นด้วยคาถาที่ ๓ แล้ว บัดนี้ กล่าวคาถานี้เพื่อแสดง เหตุของการอธิบายมาติกาว่า พระโสณเถระเป็นผู้วิงวอน ท่านจึงอาศัยคำวิงวอนของพระโสณเถระแต่งคัมภีร์ นี้ ไม่ใช่แต่งเพื่ออวดตน (อตฺตฺกฺกสน) หรือเพื่อข่มผู้อื่น (ปรวมฺภน) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอวํ สัณเฑณฑพพมมสฺส อภิธานาทิ ทสฺเสตฺวา อิธานิ สัณเฑณาย นิमितฺตํ ทสฺเสตฺตํ “สุรเตนา”ติ อาทินา จตุตฺถคากมาห.^{๒๑}

“ท่านได้แสดงชื่อของธรรมที่พึงอธิบายเป็นต้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ท่านกล่าวคาถาที่ ๔ ด้วยคำว่า สุรเตน เป็นต้นเพื่อแสดงเหตุของการอธิบาย”

ในฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า พระโสณเถระทราบวาปาทิโมกข์เป็นคัมภีร์ที่ยังลงได้ยาก เพราะละเอียดลึกซึ้ง และทราบว่าพระพุทธโฆसाจารย์สามารถแต่งคัมภีร์อธิบายปาติโมกข์นั้นได้ จึงวิงวอนโดยเคารพ พร้อมด้วยการแสดงอาณิสสว่า ขอท่านโปรดแต่งคัมภีร์อธิบายเนื้อความของปาติโมกข์ เมื่อเป็นดังนี้ จึงจะได้ชื่อว่ากระทำความดำรงมั่นแห่งพระศาสนาตลอดกาลนาน ดังนั้น ท่านผู้แต่งจึงแสดงว่าการวิงวอนของพระโสณเถระเป็นเหตุของการแต่งคัมภีร์นี้

คำว่า สุรเตน (ผู้ร่ำรรมย์ในความดี) นิวาเตน (อ่อนน้อม สุจิตฺตเลขา วุตตินา (มีปฏิปทาอันหมดจด ขัดเกลา[กิเลส]) วินยาจารย์ยุตเตน (ประกอบด้วยวินัยและความประพฤดี) แสดงคุณลักษณะของพระโสณเถระ ดังนี้

- คำว่า สุรต แสดงโสรจคุณของพระโสณเถระ
- คำว่า นิวาต แสดงความเป็นผู้อ่อนน้อมถ่อมตน คือ เป็นผู้ขจัดมานะ ขจัดความทะนงตน ผู้เป็นเหมือนผ้าเช็ดเท้า เสมอด้วยวัวที่มีเขาหักแล้ว และเปรียบดังงูที่ถูกถอนเขี้ยวแล้ว
- คำว่า สุจิตฺตเลขา วุตตินา แสดงอินทริยสังวรศีล บัณฑิตสันนิสสิตศีล และอาชีวะปาริสุทธิศีล
- คำว่า วินยาจารย์ยุตเตน แสดงปาติโมกขสังวรศีล

ท่านพระพุทธโฆสาจารย์ดำริว่า ตนไม่อาจปฏิเสธคำเชื้อเชิญของเพื่อนพรหมจรรย์ผู้เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมตามที่สรรเสริญมานี้ได้ จึงรับการวิงวอนแล้วประพันธ์คัมภีร์นี้

คำว่า สุรต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โสภเน รโตติ สุรโต = ผู้ร่ำรรมย์แล้วในกรรมอันงาม ชื่อว่า สุรตะ (ทีฆะ อุ เป็น อุ)

คำว่า นิวาต (ผู้อ่อนน้อม) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิวัตโต วาโต ยสฺมาติ นิวาโต = ผู้เปรียบดังสถานที่มีลมถอยกลับแล้ว (ปัญจมีพหุพพีหิสมาส)
- นิวาโต วียาติ นิวาโต = ผู้เปรียบดังสถานที่มีลมสงบแล้ว
(นิวาต ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

คำว่า สุจิตฺตเลขา วุตติ (ผู้มีปฏิปทาอันหมดจดขัดเกลา) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สุจิ จ สา สลฺเลขา จ สุจิตฺตเลขา (วิเสสนายปทกรรมธารยสมาส)
- สุจิตฺตเลขา วุตติ เอตสฺสาติ สุจิตฺตเลขา วุตติ (ณัฐวิพหุพพีหิสมาส)

คำว่า วินยาจารย์ยุตฺเตน (ประกอบด้วยวินัยและความประพฤติ) ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๓๒) อธิบายว่า
วินัย คือ วาริตตศีล (ศีลที่เป็นข้อห้าม) คือ สิกขาบทที่ทรงห้ามไว้ในคัมภีร์อุกโกโตวิงค์ ส่วน
ความประพฤติ คือ จาริตตศีล (ศีลที่ควรประพฤติ) คือ ศีลที่ทรงอนุญาตไว้ในคัมภีร์ขันธกะมีอุปัชฌายวัตร
เป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง วินัย คือ สังวรวินัย (วินัยคือการสำรวมในปาติโมกข์เป็นต้น) ส่วนความประพฤติ
คือ ความประพฤติสมณสาธูปที่ตรัสไว้ในนิเทศแห่งอาจารย์และโคจรในคัมภีร์วิวัฏฐิกา

ตตฺถ กตโม อาจาโร. กายโก อวิตฺกโม, วาสโก อวิตฺกโม, กายกवासโก อวิตฺกโม- อโย
วุจฺจติ อาจาโร. สพฺโพปิ สีสํวโร อาจาโร. อิเธกฺโข น เวพฺพาเนน น ปตฺตทาเนน น ปุพฺพทาเนน น
ผลทาเนน น สีนานทาเนน น ทนฺตกฏฺฐทาเนน น จาฏุกมฺยตาย น มุคฺคสุปฺยตาย น ปาริภฺยตาย น
ชงฺขมเปสนิเกน น อณฺณตฺรณฺณตฺเรณ พุทฺธปฏิกฺกฺเขน มิจฺฉาอาชีเวน ชีวิกิ กปฺเปติ- อโย วุจฺจติ อาจาโร.

ตตฺถ กตโม โคจร. อิเธกฺโข น เวลียาโคจร โหติ น วิธวาโคจร น อุลลกุมาโรโคจร น
ปณฺทกโคจร น ภิกฺขุโนโคจร น ปานาการโคจร, อสฺสกุโ จ วิหริติ ราชูหิ ราชมฺหามตฺเตหิ ติตฺติเยหิ
ติตฺติยสวเกหิ อนนฺโณมิเกน สํสฺเคน. ยานิ วา ปน ตานิ กุลานิ สทฺธานิ ปสนฺนานิ โอปานภูตานิ กาสาว-
ปชฺไชตานิ อสิวตฺตปฏฺิฏาตานิ อตฺถกามานิ หิตกามานิ ฆาสุกกามานิ โยคฺกเขมกามานิ ภิกฺขุณฺ ภิกฺขุณฺ
อุปาสกานํ อุปาสิกานํ, ตถารูปานิ กุลานิ เสวติ ภษติ ปยิริปาสติ- อโย วุจฺจติ โคจร.^{๒๒}

“ในเรื่องนั้น อาจารย์ เป็นไฉน คือ ความไม่ล่วงละเมิดทางกาย ทางวาจา ทั้งทางกายและวาจา
นี้เรียกว่า อาจารย์ แม้ศีลสังวรทั้งหมดก็เรียกว่า อาจารย์ ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการ
ให้ไม้ไผ่ ให้ใบไม้ ให้ดอกไม้ ให้ผลไม้ ให้เครื่องสนาน ให้ไม้ชำระฟัน การพุดยกล่องเพราะต้องการประจบ
ให้เขารัก การพุดที่เล่นที่จริงเหมือนแกงั่ว การรับเลี้ยงเด็ก การรับใช้ส่งข่าวสาร หรือด้วยมิจฉาอาชีวะ
อย่างใดอย่างหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงรังเกียจ นี้เรียกว่า อาจารย์

ในเรื่องนั้น โคจรเป็นไฉน คือ ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ไม่เป็นผู้มีหญิงแพศยาเป็นโคจร ไม่
เป็นผู้มีหญิงหม้ายเป็นโคจร ไม่เป็นผู้มีสาวเที้อเป็นโคจร ไม่เป็นผู้มีบัณฑิตเจาะกเป็นโคจร ไม่เป็นผู้มีภิกษุณี
เป็นโคจร ไม่เป็นผู้มีร้านสุราเป็นโคจร ไม่อยู่คลุกคลีกับพระราชา มหาอำมาตย์ของพระราชา เดียรถีย
สาวกเดียรถีย ด้วยการคลุกคลีกับคฤหัสถ์ที่ไม่สมควร หรือเสพ คบ

เข้าไปนั่งใกล้ตระกูลที่มีศรัทธาเลื่อมใส เป็นอุปัชฌาย์ รุ่งเรืองไปด้วยผ้ากาสาละ อบอวลไปด้วย
กลิ่นของพระอริยะ บรรณาแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ บรรณาแต่สิ่งที่เกื้อกูล บรรณาแต่สิ่งที่เป็นความ
ผาสุก บรรณาแต่ความหลุดพ้นจากโยคะแก่พวกภิกษุ ภิกษุณี อุปาสก และอุปาสิกานั้น นั้นเรียกว่า
โคจร”]

ประโยชน์เป็นต้นของคัมภีร์

๕. ตตถ สยชาติกงขาน	ภิกขุณฺ ตสฺส วณฺณํ
กงขาวิตรณตถาย	ปริปฺภณฺวิจิณฺย.
๖. มหาวิหารวาสิน	วาชนามคฺคณิสฺสิต
วตฺตยิสฺสามิ นามเณ	กงขาวิตรณิ สฺกนฺติ.

ข้าพเจ้าจักประพันธ์คัมภีร์อธิบายของปาติโมกข์นั้น ชื่อ กัณฑ์ชาตรีธรรมกถา ซึ่งมีข้อวินิจฉัยครบถ้วน อาศัยแนวคำสอนของพระเถระผู้พำนักในวัดมหาวิหาร อันงาม[ด้วยศัพท์และเนื้อความ] เพื่อขจัดความสงสัยของภิกษุผู้เกิดความสงสัยแล้วในปาติโมกข์นั้น ดังนี้แล

[ท่านได้แสดงถึงผู้วิงวอนให้แต่งคัมภีร์ที่เรียกว่า อภียาจกะ อันเป็นสาเหตุของการแต่งคัมภีร์อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ประสงค์จะแสดงข้อความ ๕ ประการ เพื่อให้นักศึกษาเกิดความเอื้อเฟื้อในการสดับคัมภีร์นั้น จึงกล่าวคาถา ๒ บทว่า ตตถ เป็นต้น ข้อความดังกล่าวมีดังนี้ คือ

ประโยชน์ของคัมภีร์ (ประโยชน์) กล่าวไว้ด้วยคำว่า

- สยชาติกงขาน ภิกขุณฺ กงขาวิตรณตถาย (เพื่อขจัดความสงสัยของภิกษุผู้เกิดความสงสัย)

ลักษณะการประพันธ์ (กรณุปการ) กล่าวไว้ด้วยคำว่า

- ปริปฺภณฺวิจิณฺย (อันมีข้อวินิจฉัยครบถ้วน)

ที่อาศัยของคัมภีร์ (นิสฺสย) กล่าวไว้ด้วยคำว่า

- มหาวิหารวาสิน วาชนามคฺคณิสฺสิต (อาศัยแนวคำสอนของพระเถระผู้พำนักในวัดมหาวิหาร)

ชื่อคัมภีร์ (อภิธาน) กล่าวไว้ด้วยคำว่า

- นามเณ กงขาวิตรณิ (ชื่อ กัณฑ์ชาตรีธรรมกถา)

คุณลักษณะของคัมภีร์ (คุณ) กล่าวไว้ด้วยคำว่า

- สฺกํ (งาม)

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอวํ สํวณฺณนํ นิमितฺตํ ทสฺเสตฺวา อิธานิ ตสฺสวเน โสตุชนฺสสุทฺธํ ชนฺตํ ตปฺปโยชนกรณุปการ-
นิสฺสยอภิธานาทิ ทสฺสเนโต “ตตถา”ติอาทิตถาทายมาห.^{๒๓}

“ท่านแสดงเหตุของคัมภีร์อธิบายอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงประโยชน์ ลักษณะการประพันธ์ ที่อาศัย และชื่อเป็นต้นของคัมภีร์นั้น เพื่อยังความเอื้อให้เกิดขึ้นแก่นักศึกษาในการสดับคัมภีร์อธิบายนั้น จึงกล่าวคาถาสองบทมีคำว่า ตตถ เป็นต้น”

คำว่า ปริပ္พณวินิจจย วาจนามคฺคินิสฺสิตํ กงฺขาวิตฺรณี สุภํ เป็นวิเสสนะของ วณฺณนํ กล่าวไว้ เพื่อระบุถึงคุณลักษณะดังกล่าว ทั้งนี้เพื่อแก้ความสงสัยว่า คัมภีร์อธิบายของปาติโมกข์นั้นมีคุณลักษณะอย่างไร ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

กัฏฺฐตนฺติ อาห “ปริပ္พณวินิจจยน”ติอาทิ.^{๒๔}

“ท่านกล่าวว่า ปริပ္พณวินิจจย เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า ข้าพเจ้าจักยังคัมภีร์อธิบายของปาติโมกข์นั้นซึ่งเป็นอย่างไรให้เป็นไป”

ตามหลักปทานุสัมพันธ์ มีวิธีสัมพันธ์บทดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า ข้าพเจ้าจักประพันธ์คัมภีร์อธิบายของปาติโมกข์นั้น ด้วยคำว่า ตสฺส วณฺณนํ วตฺตยิสฺสามิ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คัมภีร์อธิบายของปาติโมกข์นี้มีคุณลักษณะอย่างไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงคุณลักษณะของคัมภีร์อธิบายของปาติโมกข์นั้นมีใช่หรือไม่

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวบททั้ง ๔ ว่า ปริပ္พณวินิจจย วาจนามคฺคินิสฺสิตํ กงฺขา-
วิตฺรณี สุภํ อธิบายว่า คัมภีร์อธิบายของปาติโมกข์นี้มีคุณลักษณะคือ ชื่อว่าก่งขาวิตฺรณี ซึ่งมีข้อวินิจฉัย
ครบถ้วน อาศัยแนวคำสอนของพระเถระผู้พำนักในวัดมหาวิหาร อังงาม[ด้วยศัพทและเนื้อความ] ดังนี้แล

บทเหล่านั้นมีวิธีปทานุสัมพันธ์ที่ละบท ดังนี้

คำว่า ปริပ္พณวินิจจย กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านจักประพันธ์คัมภีร์อธิบายของปาติโมกข์นั้นโดยลักษณะอย่างไร
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านจักประพันธ์โดยไม่มีหลักการหรือไม่

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า ปริပ္พณวินิจจย อธิบายว่า ข้าพเจ้าจักประพันธ์
คัมภีร์อธิบายของปาติโมกข์นั้น ซึ่งมีข้อวินิจฉัยครบถ้วน

คำว่า วาจนามคฺคินิสฺสิตํ กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านจักประพันธ์ตามอัตโนมัติของตนหรือไม่
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ถ้าท่านมีที่อาศัย ก็ควรแสดงถึงที่อาศัยของตนมีใช่หรือไม่

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า วาจนามคุณิสฺสํ อธิบายว่า เราประพันธ์โดยอาศัย
แนวคำสอน ไม่ใช่ประพันธ์ตามอัตโนมติของตน

คำว่า มหาวิหารวาสนํ กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านประพันธ์โดยอาศัยอาศัยแนวคำสอนของใคร
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านประพันธ์โดยอาศัยอาศัยแนวคำสอนของภิกษุคณะ
อภยคิริวาสีและเชตวนวาสีหรือไม่

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า มหาวิหารวาสนํ อธิบายว่า เราประพันธ์โดยอาศัย
อาศัยแนวคำสอนของพระเถระผู้พำนักในวัดมหาวิหาร

คำว่า กงฺขาวิตรณํ กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านจักประพันธ์คัมภีร์อธิบายชื่ออะไร
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คัมภีร์อธิบายนั้นไม่มีชื่อหรือไม่ (อีกอย่างหนึ่ง) ท่านควร
แสดงชื่อของคัมภีร์อธิบายนั้นมิใช่หรือไม่

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า กงฺขาวิตรณํ อธิบายว่า ข้าพเจ้าจักประพันธ์คัมภีร์
อธิบายชื่อกัณฑ์ชาตรีธรรม

คำว่า สุกํ กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ คัมภีร์อธิบายนั้นไม่มีคุณลักษณะหรือไม่
 - อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงคุณลักษณะของคัมภีร์อธิบายนั้นมิใช่หรือไม่
- ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า สุกํ อธิบายว่า ข้าพเจ้าประพันธ์คัมภีร์อธิบายอันงาม
ด้วยศัพท์และเนื้อหา

คำว่า กงฺขาวิตรณตฺถาย กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านจักประพันธ์คัมภีร์อธิบายของปาติโมกข์นั้นเพื่อประโยชน์อะไร
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงประโยชน์ของการประพันธ์คัมภีร์อธิบาย
ของปาติโมกข์นั้นมิใช่หรือไม่

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า กงฺขาวิตรณตฺถาย อธิบายว่า ข้าพเจ้าจักประพันธ์คัมภีร์
อธิบายของปาติโมกข์นั้นเพื่อขจัดความสงสัย

คำว่า ภิกฺขุณฺ กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ความสงสัยนั้นเป็นของใคร
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ความสงสัยนั้นเป็นของคฤหัสถ์หรือไม่

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า ภิกษุนี้ อธิบายว่า ความสงสัยนั้นเป็นของภิกษุ ไม่ใช่ของคฤหัสถ์

คำว่า สมณฑกษณํ กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุดังกล่าวเป็นภิกษุเช่นไร
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้เชี่ยวชาญปาติโมกข์แล้วหรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า สมณฑกษณํ อธิบายว่า ภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้เกิดความสงสัยแล้วในปาติโมกข์นั้น ไม่ใช่ภิกษุผู้เชี่ยวชาญปาติโมกข์แล้ว

คำว่า ตตถ กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุเหล่านั้นเกิดความสงสัยแล้วในคัมภีร์ไหน
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุเหล่านั้นเกิดความสงสัยแล้วในคัมภีร์พระสูตรหรือพระอภิธรรมหรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า ตตถ อธิบายว่า ภิกษุเหล่านั้นเกิดความสงสัยแล้วในปาติโมกข์

ข้อความว่า “มีข้อวินิจฉัยครบถ้วน” หมายความว่า มีข้อวินิจฉัยบริบูรณ์ เพราะแสดงข้อวินิจฉัยที่ไม่ทั่วไปโดยเนื่องด้วยชั้นระ ปรวาระ และปทภาษนีย เป็นต้น พร้อมทั้งข้อวินิจฉัยทั่วไปของสิกขาบททั้งหมด ๑๗ อย่าง คือ นิทาน เป็นต้น

ข้อความว่า “พระเถระผู้พำนักในวัดมหาวิหาร” คือ พระเถระผู้รักษาคำสอนของศาสนาพุทธฝ่ายเถรวาทไว้อย่างมั่นคง ไม่เปลี่ยนแปลงคำสอนเหมือนคณะนิกายอภยคีริวาสีและเชตวนวาสี

วัดมหาวิหาร เป็นวัดที่ตั้งอยู่ในอุทยานมหาเมฆวัน ซึ่งเป็นสถานที่พระมหินทะและคณะหาละงบนเกาะลังกาเป็นครั้งแรก และประดับด้วยต้นพระศรีมหาโพธิ์ของพระศาสดา

คำว่า มหาวิหารวาสี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มหาวิหาร เวสนติ สีเลนาติ มหาวิหารวาสี = ผู้พำนักอยู่ในวัดมหาวิหารโดยปกติ ชื่อว่า มหาวิหารวาสี

ข้อความว่า “อาศัยแนวทางคือคำสอน” หมายความว่า แนวทางคือคำสอน หมายถึง นัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลของพระเถระที่พำนักในวัดมหาวิหาร มีพระติปิฎกภูษณะเป็นต้น ที่ท่านอ้างไว้ในคัมภีร์อรรถกถา

ชื่อในภาษาบาลีมี ๒ อย่าง คือ

๑. อันวัตถนาม ชื่อตามความหมาย คือ ชื่อที่มีความหมายตรงตามสภาพที่เป็นจริง เช่น

คนชื่อ “ใหญ่” แล้วตัวใหญ่จริง คำว่า ใหญ่ จึงเป็นชื่อที่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง ท่านประกอบใช้อันัตถนาม เพื่อแสดงสภาพตามอรรถของชื่อ และเพื่อการเรียกโดยสะดวก ดังนั้น ท่านพระพุทธโฆสจารย์จึงตั้งชื่อ คัมภีร์นี้ว่า กัณฑ์ชาตรี เพื่อให้เข้าใจว่าเป็นคัมภีร์ที่ทำให้ผู้ศึกษาจัดความสงสัยในปาติโมกข์ได้

๒. รูปหีนาม นามที่มีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง เช่น คนชื่อว่า สิริวิฑูมโก (คนเจริญศรี) ถ้าผู้นั้นเป็นทาสหรือคนรับใช้ ก็ถือว่าชื่อนั้นไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง จึงถือว่าเป็นรูปหีนาม ท่านประกอบใช้รูปหีนามเพื่อการเรียกโดยสะดวกเท่านั้น

ดังคำอธิบายในคัมภีร์นยาสะว่า

รูปหีนอนวตถวเสน ทวิปปการาสฺ สณฺณาสฺ ยา รูปหีสณฺณา, สา โวหารสฺสุมตฺตเมว สาเอติ. ยา ปน อนวตถสณฺณา, สา ตมฺเจว สาเอติ, อตฺตโน อตฺตสฺส สภาวณฺจ ทีเปติ.^{๕๔}

“ในบรรดาสัญญา ๒ ประการ คือ รูปหีนาม และอันวัตถนาม รูปหีนามย่อมให้สำเร็จเพียงความสะดวกเพื่อการเรียกขานเท่านั้น ส่วนอันวัตถนามย่อมให้สำเร็จความสะดวกเพื่อการเรียกขานนั้น และแสดงสภาพตามความหมายของตน”

คำว่า สณฺชาตกฺข มีรูปวิเคราะห์ว่า สณฺชาตา กฺขชา เยสนฺติ สณฺชาตกฺขชา (ผู้มี ความสงสัยอันเกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่า สณฺชาตกฺขชะ) หมายถึง ผู้เกิดความสงสัยโดยเนื่องด้วยบท อรรถของบท และข้อวินิจฉัย

คำว่า กฺขชาวิตรณฺตฺถ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กฺขชาเย วิตรณฺ กฺขชาวิตรณฺ (กัมมัฏฐานัจฉฐีตปฺปริสสมาส)
- กฺขชาวิตรณฺ เอว อตฺถโก กฺขชาวิตรณฺตฺถโก (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า วณฺณนา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วณฺณเณติ อตฺถโก กถียติ เอตยาติ วณฺณนา, อฏฺฐกถา = เนื้อความย่อมถูกอธิบาย คือ ถูกกล่าว ด้วยคัมภีร์อรรถกถา นี้ เหตุ นั้น คัมภีร์อรรถกถา นั้นชื่อว่า วณฺณนา หมายถึง คัมภีร์อรรถกถา

คำว่า ปรีปฺณณวินิจฺจนฺย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปรีปฺณณเณ วินิจฺจนฺย เอตถาติ ปรีปฺณณวินิจฺจนฺยา = ข้อวินิจฉัยอันบริบูรณ์มีอยู่ในคัมภีร์ กัณฑ์ชาตรีนี้ เหตุ นั้น คัมภีร์กัณฑ์ชาตรีนั้นชื่อว่า ปรีปฺณณวินิจฺจนฺยา

รูปนี้เป็นสัตตมัพพหุพพิทสมาสเพราะเป็นคำแสดงถึงสถานที่ ส่วนใหญ่คำแสดงสถานที่มักใช้เป็น สัตตมัพพหุพพิทสมาส เช่น

- สมฺปนฺนานิ สสฺसानิ ยสฺมี ชนปเท โสยฺ สมฺปนฺนสสฺโส, ชนปโท = ชาวกล้าอันสมบูรณ์มีอยู่ในแคว้นใด เหตุ นั้น แคว้นนั้นชื่อว่า สมฺปนฺนสสฺสะ = มีชาวกล้าอันสมบูรณ์ หมายถึง แคว้น ดังนี้ เป็นต้น

แม้บทอัสสัถิตถิตถิตที่แสดงถึงสถานที่ ก็มักใช้ เอตฺถ อตฺถิ แตน อสฺส อตฺถิ เช่น

- นคา รุกขา ปพพตา วา สนฺติ อสฺมินฺติ นคร = สิ่งที่ไม่เคลื่อนไป คือ ต้นไม้ หรือภูเขา มีอยู่ในเมืองนี้ เหตุนี้ เมืองนั้นชื่อว่า นคร

คำว่า กงฺขาวิตฺรณิ แปลตามศัพท์ว่า เครื่องข้ามความสงสัย หรือ ที่ข้ามความสงสัย ประกอบรูปศัพท์มาจาก กงฺขา + วิตฺรณิ (วิ บทหน้า + ตร ธาตุ (ตรณ = ข้าม) + ยุ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย) คำว่า วิตฺรณิ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เครื่องข้าม = วิตฺรติ เอตยาติ วิตฺรณิ (ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)
- ที่ข้าม = วิตฺรติ เอตุธาติ วิตฺรณิ (ลง ยุ ปัจจัยในอิกรณสาธนะ)

คำว่า กงฺขาวิตฺรณิ มีรูปวิเคราะห์บัญญัติปฺริสฺมาสว่า

- กงฺขาย วิตฺรณิ กงฺขาวิตฺรณิ = เครื่องข้ามความสงสัย, ที่ข้ามความสงสัย ชื่อว่า กงฺขาวิตฺรณิ

เพราะบทสมาสที่มีบทหลังเป็นกรณสาธนะ อิกรณสาธนะ หรือภาวสาธนะ ต้องเชื่อมสมาสกับบทหน้าเป็นบัญญัติปฺริสฺมาสแนนอนและลงบัญญัติวิภัติในอรรถกรม มีชื่อเต็มว่า กัมมัญญบัญญัติปฺริสฺมาส โดยแปลง ตถ ใน กมฺมตถ เป็น ภูจ ดังคำว่า อกฺกจกฺกา = อตถกฺกา เป็นต้น มีตัวอย่างในเรื่องนี้ว่า

- ฐมฺมสฺส สํวณฺณา ฐมฺมสํวณฺณา (เครื่องอธิบายธรรม) โดย สํวณฺณา ศัพท์มีรูปวิเคราะห์เป็นกรณสาธนะว่า สํวณฺณยติ เอตยาติ สํวณฺณา (สํ บทหน้า + วณฺณ ธาตุ = แสดง + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

- อภิฐมฺมตฺถานํ สงฺคหํ อภิฐมฺมตฺถสงฺคหํ (คัมภีร์เป็นที่/เครื่องประมวลเนื้อความของพระอภิธรรม) โดย สงฺคห ศัพท์มีรูปวิเคราะห์เป็นกรณสาธนะหรืออิกรณสาธนะว่า สงฺคยฺหนติ เอตถ เอเตนาติ วา สงฺคหํ (สํ บทหน้า + คห ธาตุ = ถือเอา + อ ปัจจัยในกรณสาธนะหรืออิกรณสาธนะ)

- มรณสฺส สติ มรณสฺสติ (การระลึกถึงความตาย) โดย สติ ศัพท์มีรูปวิเคราะห์เป็นภาวสาธนะว่า สรณํ สติ (สร ธาตุ = ระลึก + ตี ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- รตนตฺตยสฺส ปณามํ รตนตฺตยปฺปณามํ (การนอบน้อมพระรัตนตรัย) โดย ปณาม ศัพท์มีรูปวิเคราะห์เป็นภาวสาธนะว่า ปณมนํ ปณามํ (ป บทหน้า + นมฺ ธาตุ = น้อมไป + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- หตฺถสฺส คาโห หตฺถคฺคาโห (การจับมือ) โดย คาห ศัพท์มีรูปวิเคราะห์เป็นภาวสาธนะว่า คหณํ คาโห (คห ธาตุ = ถือเอา + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- เวณียา คาโห เวณิคฺคาโห (การจับมวยผม)

ผู้แปลขอประพันธ์คำสาธยายความในเรื่องการใช้บัญญัติปฺริสฺมาสว่า

อิกรณเณ จ ภาเว จ

สาธเน กรณเณ ปเร

บัญญัติปฺริโส โหติ

กมฺเม ญฺจ ปฺปเร สียา.

“เมื่อบทหลังเป็นอิทธิกณสาธนะ ภาวสาธนะ และกณสาธนะ ฌัฏฐิตปฺปริส-
สมาสย่อมมีได้ ฟังลงฌัฏฐีวิภัติท้ายบทหน้าในอรรถกรรรม”

อนึ่ง แม้ในอุทาหรณ์ที่บทหลังลง ฌฏฺ ปัจจยในกัตตุสาธนะว่า อาจริยปูชโก (ผู้บูชาอาจารย์) ก็
จัดเป็นกัมมฌัฏฐิตปฺปริสสมาสเช่นเดียวกัน เพราะบทกรรมของ ฌฏฺ ปัจจยมักประกอบใช้ฌัฏฐีวิภัติ
ดังคำว่า กมฺมสฺส การโก นตฺถิ วิปากสฺส จ เวทโก (ไม่มีผู้กระทำความผิด และผู้สวดยวิปาก), อวิสวาทโก
โลกสฺส (ผู้ไม่หลอกลวงโลก)

คำว่า วาจนามคฺคินิสฺสิตํ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วาจียเตติ วาจนา (วจ ธาตุ = พูดชัดเจน + เณ การิตปัจจย + ยุ ปัจจยในกรรมสาธนะ)
- วาจนา เอว มคฺโค วาจนามคฺโค (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- วาจนามคฺคํ นิสฺสิตา วาจนามคฺคินิสฺสิตา (ทุตียาตปฺปริสสมาส)

คำว่า วาจนา แปลตามศัพท์ว่า “ถ้อยคำอันบุคคลให้พูด” คือ คำสอน หมายความว่า การศึกษา
ในสมัยก่อนนั้นเป็นการจำแบบมุขปาฐะ (ท่องจำด้วยปากเปล่า) ไม่มีหนังสือหรือใบลานช่วยในการทบทวน
ดังนั้น จึงมักนิยมให้ศิษย์ว่าตามครูแล้วจำคำที่ว่าตามไปนั้น ดังนั้น จึงมีศัพท์บาลีว่า ปาจน (การให้อ่าน,
การสอน) หรือ ปาจก (ผู้ให้อ่าน, ผู้สอน) ส่วนคำว่า ปจน แปลว่า “การอ่าน, การเรียน” และคำว่า ปจ
แปลว่า “ผู้อ่าน, ผู้เรียน”

คำว่า วตฺตยิสฺสามิ ประกอบรูปศัพท์มาจาก วตฺ ธาตุ (หรือ วตฺต ธาตุ) + ฌย การิตปัจจย +
สฺสามิ วิภัติ แปลตามศัพท์ว่า “ให้เป็นไป” รูปนี้ปรากฏในฉบับฌัฏฐสังคีติ แต่ในฎีกาใหม่ปรากฏรูปว่า
วณฺณยิสฺสามิ (จักอธิบาย) และท่านยังกล่าวถึงรูปว่า วตฺตยิสฺสามิ ว่าพบในบางฉบับอีกด้วย คัมภีร์กัณฺหา-
ภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๖) กล่าวว่า บทกรรมของคำนี้คือ วณฺณนํ ถ้ากริยาคุมพากย์มีรูปว่า วณฺณยิสฺสามิ
ก็จะมี ความหมายที่ซ้ำกันว่า วณฺณนํ วณฺณยิสฺสามิ (จักอธิบายคัมภีร์อธิบาย) ท่านจึงเห็นว่า วตฺตยิสฺสามิ
สมควรกว่า

การิตปัจจย คือ ปัจจยแสดงการบังคับ เป็นปัจจยลงหน้าวิภัติอาชยาตในเหตุกัตตุวาจกและ
เหตุกรรมวาจก หรือลงหน้ากัตกปัจจยในเหตุกัตตุสาธนะและเหตุกรรมสาธนะ มี ๔ ศัพท์ คือ เณ, ฌย,
ณาเป และ ณาปย ลงด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๓๘) ว่า ธาตุหิ เณณณาเปณาปยา การิตานิ
เหตุวตฺเต (ลง เณ, ฌย, ณาเป และ ณาปย ปัจจยท้ายธาตุในอรรถเหตุ และตั้งชื่อเป็นการิตปัจจย) เช่น

- เณ ปัจจย

สามิโก ปุริสํ คเมติ (นายยังบุรุษให้ไปสู่หมู่บ้าน) คเมติ = คมฺ ธาตุ (ไป) + เณ ปัจจย (ให้)
+ ติ วิภัติ

- ฌย ปัจจัย

สามิโก ปุริส คาม คมยติ (นายยังบุรุษให้ไปสู่หม้อบ้าน) คมยติ = คม ฐาตุ (ไป) + ฌย ปัจจัย (ให้)
+ ตี วิภัตติ

- ฌาเป ปัจจัย

สามิโก ปุริส คาม คมาเปติ (นายยังบุรุษให้ไปสู่หม้อบ้าน) คมาเปติ = คม ฐาตุ (ไป) + ฌาเป
ปัจจัย (ให้) + ตี วิภัตติ

- ฌาปย ปัจจัย

สามิโก ปุริส คาม คมาปยติ (นายยังบุรุษให้ไปสู่หม้อบ้าน) คมาปยติ = คม ฐาตุ (ไป) + ฌาปย
ปัจจัย (ให้) + ตี วิภัตติ

คำว่า การิต ประกอบรูปศัพท์มาจาก กร ฐาตุ + ฌย ปัจจัย + ต ฐาตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กาเรตีติ การิตา = บุคคลที่ให้กระทำ ชื่อว่า การิตะ

ส่วน ฌย ปัจจัยเป็นต้นได้ชื่อว่า การิต โดยการอุปจาระ คือ ส่วนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้
หมายถึงผล กล่าวคือ คำว่า การิต แม้จะกล่าวถึงบุคคลที่ให้กระทำ แต่หมายถึงปัจจัยที่แสดงถึงบุคคลนั้น
จึงเป็นคำที่กล่าวถึงบุคคลที่ให้กระทำอันเป็นเหตุ แต่เจตนาหมายถึงปัจจัยที่แสดงถึงบุคคลนั้นอันเป็นผล
ดังศัพท์นิตยพจนานุกรม (สุตตมาลา) กล่าวว่า

เอตตุ การิตาติ กาเรตีติ กาเรตา. โก โส. เหตุญโต กตฺตา. กาเรตา เอว การิตา. ตทฺทีปกตฺตา
ณาทโย ปจฺจยา การิตา. ยถา ขุทฺทลิกขาปกรณํ ยถา จ วิสุทฺธิมคฺโค อฏฺฐกฺกา.^{๒๖}

“คำว่า การิตา ในสูตรนี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า บุคคลที่ให้กระทำ ชื่อว่า กาเรตะ ถามว่า บุคคลนั้น
คือใคร ตอบว่า คือ กตฺตาผู้เป็นเหตุ[ให้เกิดกิริยาของสัทธกตฺตา] บุคคลที่ให้กระทำนั้นแหละ ชื่อว่า การิตะ
(ท่านแสดงการแปลงสระ เอ เป็น อ เท่านั้น ไม่ใช่มุ่งถึงการลงปัจจัยในอรรถสกัต์) ปัจจัยมี ฌย ปัจจัยชื่อว่า
การิตะ เพราะแสดงถึงบุคคลที่ให้กระทำนั้น เช่น ขุทฺทลิกขาปกรณํ และอรรถกถาชื่อวิสุทฺธิมรรค (คำว่า
ขุทฺทลิกขา เป็นชื่อของคัมภีร์ที่แสดงสิกขาย่อ ไม่ใช่กล่าวถึงสิกขาย่อ และวิสุทฺธิมรรคก็เป็นชื่อคัมภีร์ที่
แสดงทางอันหมดจด ไม่ใช่กล่าวถึงทางหมดจด)”

อติ ศัพท์ในคำว่า สุภนฺติ ใช้ในความหมายว่า ปริสมาปน คือ ค้างท้าย หมายถึง เป็นคำ
ลงท้ายของการนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นต้นที่กล่าวมาแล้วตั้งแต่คาถาที่ ๑ เป็นต้นมา]

คำอธิบายหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง

ความหมายของปาติโมกข์

ตตถ ปาติโมกฺขนฺติ ปอติโมกฺขํ อติปโมกฺขํ, อติเสฏฺฐํ อติอุตฺตมฺนฺติ อตฺถโก.

ในบาทแห่งคานานั้น คำว่า ปาติโมกข์ ตັตบทเป็น ป + อติโมกข์ หมายความว่า สภาวะที่ประเสริฐโดยประการต่างๆ อย่างยิ่ง ความหมายคือ ประเสริฐยิ่ง ได้แก่ สูงสุดยิ่ง

ฎีกาใหม่กล่าวเชื่อมความเรื่องนี้กับข้อความที่กล่าวมาก่อน ดังนี้

เอว รตนตฺตยปณามาทิสหิตํ สมฺมวาทิกํ ทสฺเสตฺวา อิทา นิ “ปาติโมกฺขสฺส วณฺณนํ วณฺณยิสฺสามิ”ติ วุตฺตตฺตา ปาติโมกฺขํ ตาว วณฺณตฺถโต, สฺรูปภณฺโต, คณฺณภณฺโต, อุทฺทสฺสวีกาภณฺโต, อุทฺทสฺสปริจฺเจทฺโต จ ววตฺถ-เปตฺวา ตทฺทสฺสทุกฺกเมนา ยํ วณฺณนา ภวิสฺสตีติ ทสฺเสตฺว “ตตฺถ ปาติโมกฺขนฺ”ติอาทิ อารทฺธ.^{๒๗}

“ท่านแสดงสัญญาเป็นต้นพร้อมกับการนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นต้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ปรารภคำว่า ตตถ ปาติโมกข์ เป็นต้น เพื่อกำหนดปาติโมกข์ก่อนโดยความหมายของศัพท์ ประเภทของสรูปะ[คือ ปาติโมกข์] ประเภทของคณฺณปาติโมกข์ การจำแนกหัวข้อ และการกำหนดหัวข้อ แล้วแสดงว่า คำอธิบายนี้จักมีตามลำดับหัวข้อนั้น เพราะกล่าวไว้ว่า ปาติโมกฺขสฺส วณฺณนํ วณฺณยิสฺสามิ (จักประพันธ์คัมภีร์อธิบายของปาติโมกข์)”

ฎีกาใหม่กล่าวว่าคำว่า ตตถ เป็นวิเศษณะของปาฐเสสสะว่า คาถาปเท (ในบาทแห่งคานา) คำว่า ปเท ในที่นี้มีความหมายว่า บาท ไม่ใช่แปลว่า บท

ท่านอธิบาย ปาติโมกข์ ดังนี้

๑. คำว่า ปาติโมกข์ ตັตบทเป็น ป + อติโมกข์ เพราะอธิบายไว้ด้วยคำว่า ปอติโมกข์
๒. เมื่อควรกล่าวว่า อติปโมกข์ ตามหลักภาษาทั่วไป แต่ให้สลับบทหน้าและหลังเป็นรูปว่า ปอติโมกข์ ด้วยมหาสูตร เพราะอธิบายว่า อติปโมกข์
๓. คำว่า อติปโมกข์ (ประเสริฐโดยประการต่างๆ อย่างยิ่ง) มีความหมายว่า ประเสริฐยิ่ง โดยโมกฺข ศัพท์มีความหมายว่า ประเสริฐ ส่วน อติ อุปสรรคนี้มีความหมายว่า อติเรก (ยิ่ง) เพราะอธิบายว่า อติเสฏฺฐํ (ประเสริฐยิ่ง) โดยเปลี่ยน โมกฺข เป็น เสฏฺฐ
๔. คำว่า อติเสฏฺฐํ เป็นคำไวพจน์ของ อติอุตฺตมํ (สูงสุดยิ่ง) จึงมีความหมายว่า ประเสริฐยิ่ง ไม่ใช่มีความหมายว่า ผู้เป็นไปกับด้วยสิ่งที่น่าต้องการ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อิฏฺฐเณ สห โย วตฺตตฺติติ เสฏฺฐโจะ เพราะอธิบายว่า อติอุตฺตมํ (สูงสุดยิ่ง) โดยเปลี่ยน เสฏฺฐ เป็น อุตฺตม

สรุปความว่า คำว่า ปาติโมกข์ ตัดบทเป็น ป + อติโมกข์ แต่มีความหมายว่า อติปโมกข์ และมีรูปวิเคราะห์ว่า

- อติวีย ปกาเรน โมกข์ ปาติโมกข์ = สภาวะที่ประเสริฐโดยประการต่างๆ อย่างยิ่ง ชื่อว่า ปาติโมกข์

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อถวา ปอติโมกฺขนฺติ ปทฺจเนโท, ตสฺส อุปสคฺคพฺยตฺตเยนตฺถมาห “อติปโมกฺขน”ติ. เอวํ ปภทฺโต ปทวณฺณณํ กตฺวา สทฺทตฺถโต วทติ “อติเสฏฺฐํ อติอุตฺตมณฺติ อตฺโถ”ติ.^{๒๘}

“อีกอย่างหนึ่ง พึงตัดบทว่า ป + อติโมกข์ ท่านกล่าวว่า อติปโมกข์ เพื่อกล่าวถึงเนื้อความของบทนั้นด้วยการสลับอุปสรรค

ท่านกระทำการอธิบายบทโดยประเภทอย่างนี้แล้วย่อมกล่าวโดยความหมายของศัพท์ว่า อติเสฏฺฐํ อติอุตฺตมณฺติ อตฺโถ (ความหมายคือ ประเสริฐยิ่ง ได้แก่ สูงสุดยิ่ง)”

อนึ่ง การสลับบทอุปสรรคดังกล่าวนี้ ยังพบในอุทาหรณ์ว่า อวิชฺชาย เตวว (ตุ + เอว) ความจริงมีรูปว่า อวิชฺชาย เอว ตุ แต่สลับ เอว และ ตุ ศัพท์ จึงมีรูปว่า เตวว ดังข้อความในปาจิตยาภิธานว่า

อวิชฺชาย เตววติ เอตฺถ “ภทฺธิโยเตววา”ติอาทิสฺส วีย “ภทฺธิโย อิติ เอวา”ติ ปทฺจเนโท กตฺตพฺโป, น เอวํ “อวิชฺชาย อิติ เอวา”ติ, อถ โข “อวิชฺชาย ตุ เอวา”ติ กาทพฺโปติ อาห “อวิชฺชาย ตุ เอวา”ติ. “ปอติโมกฺขน”ติอาทิสฺส วีย อุปสคฺคพฺยตฺตเยน วุตฺตํ, เอวมิธ นิปาทพฺยตฺตเยน วุตฺตณฺติ ฏฺฐจพฺพ.^{๒๙}

“ในคำว่า อวิชฺชาย เตวว นี้ ไม่เพียงทำการตัดบทว่า อวิชฺชาย อิติ เอว ดังการตัดบทว่า ภทฺธิโย อิติ เอว ในคำว่า ภทฺธิโยเตวว แต่ควรทำการตัดบทว่า อวิชฺชาย ตุ เอว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อวิชฺชาย ตุ เอว พึงทราบว่ากล่าวไว้โดยสลับนิบาตในที่นี้ เหมือนบทที่กล่าวสลับอุปสรรค ดังคำว่า ปอติโมกข์ อติปโมกข์ เป็นต้น”

การแสดงวิธีตัดบทที่เชื่อมสนธิกัน ชื่อว่า ปทฺจเนทฺสังวณฺณนา เป็นสิ่งที่สำคัญที่ช่วยให้เราเข้าใจเนื้อความได้ชัดเจน ถ้าผู้อ่านตัดบทผิดก็จะทำให้ความหมายผิดไปด้วย ดังข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

ปจฺมํ กร ปทฺจเนทํ

สมาสาทิ ตโต กร

สมาสาทิ กเต ปจฺฉา

อตถํ นิยฺยถ ปณฺหิโต.^{๓๐}

“ผู้มีปัญญาพึงกระทำการตัดบทก่อนแล้ว จึงกระทำสมาสเป็นต้นต่อจากนั้น เมื่อกระทำสมาสเป็นต้นแล้ว พึงรู้เนื้อความในภายหลัง”

ปทฺจเนทํ ปจฺมวํ

กตฺวาน ตทนนฺตรํ

สมาสํ กตฺตพฺโป ปจฺฉา

อตถํ ชานเญย ปณฺหิโต.^{๓๑}

“ผู้มีปัญญากระทำการตัดบทก่อนแล้วทีเดียว จึงควรกระทำสมาสต่อจากนั้น
พึงรู้เนื้อความในภายหลัง”

ในฉบับไทยพบรูปว่า ปาฏิโมกข์ บางท่านกล่าววินิจฉัยหลักไวยากรณ์ว่ามาจาก ปติ อุปสรรค + โมกข์ ศัพท์ เมื่อแปลง ปติ เป็น ปฏิ ก็มีรูปเป็น ปาฏิโมกข์ แต่ความเห็นนี้ไม่ถูกต้อง เพราะมาจาก ป + อติ + โมกข์ ดังที่กล่าวไว้ข้างต้น

คำว่า ตตถ ขเปย อติปโมกข์ (ในบาทแห่งคานานั้น คำว่า ปาติโมกข์ ตัดบทเป็น ป + อติโมกข์ หมายความว่า สภาวะที่ประเสริฐโดยประการต่างๆ อย่างยิ่ง) กล่าวไว้เพื่อแสดงความหมายของ ปาติโมกข์ ศัพท์ที่กล่าวไว้ในบาทคานาว่า ปาติโมกข์ ปกาสิต ของคานาว่า ปาโมกข์ อนุชชาน เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ความหมายของ ปาติโมกข์ ศัพท์ที่กล่าวไว้ในบาทคานานั้นคืออะไร
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงความหมายของ ปาติโมกข์ ศัพท์ที่กล่าวไว้ในบาทคานานั้นมิใช่หรือ

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า ตตถ ขเปย อติปโมกข์ อธิบายว่า เราได้แสดงความหมายของ ปาติโมกข์ ศัพท์ที่กล่าวไว้ในบาทคานานั้นด้วยคำนี้

คำว่า อติเสฏฺฐํ ขเปย อติโธ (ความหมายคือ ประเสริฐยิ่ง ได้แก่ สูงสุดยิ่ง) กล่าวไว้เพื่อแสดงความหมายของ อติ อุปสรรคและ โมกข์ ศัพท์ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ความหมายของ อติ อุปสรรคและ โมกข์ ศัพท์คืออะไร
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงความหมายของ อติ อุปสรรคและ โมกข์ ศัพท์มิใช่หรือ

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า อติเสฏฺฐํ ขเปย อติโธ อธิบายว่า เราได้แสดงความหมายของ อติ อุปสรรคและ โมกข์ ศัพท์ด้วยคำนี้]

ประเภทของสรูปะคือปาติโมกข์

อิตติ อิมินา วจนตเถน เอกวิธมปิ สัลลคณฺณเกทโธ ทูริหิ โหติ. ตถา हि “ปาติโมกฺขสํวรํสุโต วิหริตี”ติ จ “อาทิเมตํ มุขเมตํ ปมุขเมตํ กุสลานํ ธมฺมานํ, เตन วุจฺจติ ปาติโมกฺขน”ติ จ อาทิสฺส สัลล ปาติโมกฺขนติ วุจฺจติ, “อุภยานิ โข ปนสฺส ปาติโมกฺขานิวิตฺถาเรณ สุวาคตานิ โหนตี”ติอาทิสฺส คณฺโธ ปาติโมกฺขนติ วุจฺจติ. ตตถ สัลล โย นํ ปาติ รกฺขติ, ตํ โมกฺখেติ โมจยติ อาปายิกาทิหิ ทุกฺখেติ

อดตานุวาทาที่หิ วา ภยเหติ ปาติโมกข์. คนุโถ ปน ตสฺส ปาติโมกฺขสฺส โชตกตฺตา ปาติโมกฺขนฺติ วุจฺจติ. อาทิมฺหิ ปน วุตฺโต วจนฺตโถ อุกฺกนิมนฺปิ สาธารโณ โหติ. ตตฺถายํ วณฺณนา สีลปาติโมกฺขสฺสาปิ ยฺชชติ คนฺถปาติโมกฺขสฺสาปิ. คนฺถे หิ วณฺณิตฺเต ตสฺส อตฺโถ วณฺณิตฺว โหติ.

แม้ปาติโมกข์จะมีอย่างเดียว [คือ สภาวะที่ประเสริฐยิ่ง] ตามความหมายของศัพท์นั้น
 อย่างนี้ ก็แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง กล่าวคือ

๑. ศील (การสำรวมกายและวาจา) เช่น ปาติโมกฺขสํวรํสูโต วิหฺรติ (ภิกษุเป็นผู้
 สำรวมด้วยปาติโมกฺขสังวรศีลอยู่), อาทิมํตํ มุขเมตํ ปมฺมุขเมตํ กุสลานํ ฐมฺมานํ เตน วุจฺจติ
 ปาติโมกฺข์ (ศีลนี้เป็นเบื้องต้น เป็นทางไป เป็นประธานแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย เพราะเหตุนี้จึง
 เรียกว่า ปาติโมกข์)

๒. คัมภีระ (คัมภีร์แสดงปาติโมกข์) เช่น อุกฺกยานิ โข ปนสฺส ปาติโมกฺขานิ วิตฺถาเรน
 สุวาคตานิ โหนติ (ภิกษุผู้สั่งสอนนางภิกษุณีนั้นย่อมทรงปาติโมกข์ทั้ง ๒ [ของภิกษุและภิกษุณี]
 ไว้เป็นอย่างดีพร้อมด้วยความพิสดาร [อุกฺโตวิภังคฺ])

ในบรรดาปาติโมกข์ทั้งสองอย่างนั้น :-

ศีล ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะเป็นสภาวะยังผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์ในอบายเป็นต้นและ
 ภัยมีการดำเนินเป็นต้น

คัมภีร์ ย่อมเรียกว่า ปาติโมกข์ เพราะแสดงปาติโมกข์[คือศีล]นั้น

อนึ่ง ความหมายของศัพท์ที่กล่าวไว้ข้างต้น[ว่าปาติโมกข์คือสภาวะที่ประเสริฐโดย
 ประการต่างๆ อย่างยิ่ง] ย่อมมีทั่วไปแก่ศีลและคัมภีร์ทั้งสอง

ในปาติโมกข์ทั้ง ๒ นั้น คำอธิบายนี้ย่อมเหมาะสมแก่ปาติโมกข์ คือ ศीलและคัมภีร์
 เพราะเมื่ออธิบายคัมภีร์แล้ว ก็เป็นอันอธิบายเนื้อความของศีลเช่นเดียวกัน

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ ปาติโมกฺข ศัพท์แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า อิติ อิมินา เป็นต้นเพื่อแสดง
 ประเภทของปาติโมกข์ อธิบายว่า แม้ปาติโมกข์จะมีอย่างเดียวตามความหมายของคำอย่างนี้ ก็แบ่งออกเป็น
 ๒ อย่าง

คำว่า วจนฺต (ความหมายของศัพท์) ก็คือรูปวิเคราะห์นั่นเอง คำนี้เป็นคำไวพจน์ของ วิคฺคห
 (รูปวิเคราะห์) ซึ่งมีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิพฺพหนฺตฺส อตฺถโก วิเสสฺสน คยฺหติ เอเตนาติ วิคฺคโห = เนื้อความของบทสำเร็จ บุคคลย่อมถือเอาโดยพิเศษด้วยรูปวิเคราะห์นี้ เหตุนี้ รูปวิเคราะห์นั้นชื่อว่า วิคคหะ

คำว่า ตถา หิ อเปยฺ ปาติโมกฺขนฺติ จุจฺจติ กล่าวอธิบายปาติโมกข์ทั้ง ๒ อย่างโดยยกหลักฐานจากพระบาลี ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฺฉา (คำถาม) คือ การที่ปาติโมกข์มี ๒ อย่างนั้น ท่านทราบได้ด้วยปัจจัยกฏาณหรือไร
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ถ้าไม่มีความเหมาะสมหรือหลักฐาน ถ้อยคำของท่านจะควรเชื่อได้อย่างไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า ตถา หิ อเปยฺ ปาติโมกฺขนฺติ จุจฺจติ อธิบายว่า เราได้ยกหลักฐานจากพระบาลีมาแสดงไว้

คำว่า ตตฺถ สิลฺลํ อเปยฺ ปาติโมกฺขํ (ศีล ย่อมเรียกว่า ปาติโมกข์ เพราะเป็นสภาวะยังผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์ในอบายเป็นต้นและภัยมีการดำเนินเป็นต้น) กล่าวไว้เพื่ออธิบายรูปวิเคราะห์ของ ปาติโมกข์ศัพท์ที่หมายถึงศีล ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฺฉา (คำถาม) คือ ปาติโมกข์คือศีลมีรูปวิเคราะห์อย่างไร
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ตามที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า อติเสฏฺฐํ เป็นต้น หรือไร (อีกอย่างหนึ่ง) ท่านควรแสดงรูปวิเคราะห์ของปาติโมกข์คือศีลมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า ตตฺถ สิลฺลํ อเปยฺ ปาติโมกฺขํ อธิบายว่า ศีลเรียกว่า ปาติโมกข์ตามรูปวิเคราะห์ว่า เป็นสภาวะยังผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์ในอบายเป็นต้นและภัยมีการดำเนินเป็นต้น

คำว่า คนฺโถ ปน อเปยฺ ปาติโมกฺขนฺติ จุจฺจติ (คัมภีร์ ย่อมเรียกว่า ปาติโมกข์ เพราะแสดงปาติโมกข์[คือศีล]นั้น) กล่าวไว้เพื่อแสดงฝ่ายอื่นอันได้แก่ เหตุที่คัมภีร์ชื่อว่า ปาติโมกข์ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฺฉา (คำถาม) คือ คัมภีร์ชื่อว่า ปาติโมกข์ อย่างไร
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำนี้มีรูปวิเคราะห์เหมือนศีลหรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า คนฺโถ ปน อเปยฺ ปาติโมกฺขนฺติ จุจฺจติ อธิบายว่า คัมภีร์ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะแสดงปาติโมกข์[คือศีล]นั้น โดย การญฺูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่ยังหมายรวมถึงผลด้วย คำว่า ตสฺส ปาติโมกฺขสฺส โชตถตฺตา (เพราะแสดงปาติโมกข์[คือศีล]นั้น) หมายความว่า รูปวิเคราะห์ของ ปาติโมกข์ ที่กล่าวมาแล้วเหมาะสมกับศีลที่คุ้มครองผู้รักษาให้หลุดพ้นจากทุกข์ภัยเหล่านั้น แต่คัมภีร์ที่แสดงปาติโมกข์ก็ได้ชื่อว่าปาติโมกข์เช่นกัน ในเรื่องนี้มีความเห็นต่างกัน ๔ ประการ คือ

๑. การญฺูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่ยังหมายรวมถึงผลอีกด้วย ซึ่งในที่นี้เป็น

การกล่าวถึงศีลอันเป็นเหตุ แต่ยังหมายรวมถึงคัมภีร์ที่แสดงศีลอันเป็นผล ดังเช่นอุทาหรณ์ว่า จกขุนา รูปิ
ปสฺสตี (ย่อมเห็นรูปด้วยจักขุ) ตามรูปศัพท์แล้วคำว่า จกขุนา แปลว่า จักขุ (ตา) แต่ตามปกติคนจะเห็นรูป
ด้วยจักขุไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ เห็นรูปด้วยจักขุวิญญานจิตซึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยจักขุ
การใช้คำในลักษณะนี้จึงเป็นการพูดถึงเหตุ แต่เจตนาหมายรวมถึงผลด้วย (เหตุ = จักขุ, ผล = จักขุวิญญาน)
ความเห็นนี้กล่าวไว้ในกังขาภาสชาติกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๒)

๒. ผลุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่ยังหมายรวมถึงเหตุอีกด้วย ซึ่งในที่นี้เป็น
การกล่าวถึงคัมภีร์ที่แสดงศีลอันเป็นเหตุ แต่ยังหมายรวมถึงศีลอันเป็นผล ดังเช่นอุทาหรณ์ว่า โอทโน ปจฺเจเต
(ย่อมหุงข้าว) ตามปกติคำว่า โอทโน คือ ข้าวสุก การหุงข้าวสุกก็คือการหุงเป็นข้าวต้ม แต่ความหมายที่
แท้จริงของคำนี้คือข้าวสาร ดังนั้น คำว่า โอทโน จึงกล่าวถึงข้าวสุก แต่เจตนาหมายถึงข้าวสาร ความเห็น
นี้กล่าวไว้ในถามตอบกังขา ฯ (เล่ม ๑ หน้า ๓) ซึ่งคงมาจากข้อความในคัมภีร์ภพจินดาที่ปณี (คำอธิบาย
คาถา ๓๐) ว่า สทโท ฌาปภเหตุ, อตฺถโ ฌาเปตพพผล (ศัพท์เป็นเหตุให้รู้ความหมาย ส่วนความหมาย
เป็นผลที่ศัพท์พึงแสดงให้รู้) กล่าวคือ คัมภีร์เป็นเหตุให้เข้าใจถึงศีลและสามารถรักษาศีลได้ ส่วนศีลเป็นผล
จากการศึกษาคัมภีร์

๓. รูปวิเคราะห์ัตถิตว่า

- ปาติโมกฺขํ โชเตตติ ปาติโมกฺขํ = คัมภีร์ที่แสดงปาติโมกข์ ชื่อว่า ปาติโมกข์

ปาติโมกฺข ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน โชเตติ ตถิต ความเห็นนี้กล่าวไว้ในคู่มือสอนกังขาฯ (เล่ม ๑
หน้า ๓๒)

๔. รูปวิเคราะห์ัตถิตว่า

- ปาติโมกฺขเมว ปาติโมกฺโข = ปาติโมกษะนั้นแหละ มีรูปว่า ปาติโมกข์ หมายถึง คนโง่ (คัมภีร์)

ปาติโมกฺข ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน สกตตถิต การลง ณ ปัจจัยในอรรถสกตต์เช่นนี้มีประโยชน์
เพื่อการเปลี่ยนลิงค์ คือ เพื่อให้เปลี่ยนจากนปุงสกลิงค์ที่หมายถึง สิล เป็นปุงลิงค์ที่หมายถึง คนโง่ ความ
เห็นนี้กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๖๗๕) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

เอตฺถ จาขยาตคฺคหณํ กสฺมา น กตํ, นนฺ อุขยาตสมฺมิปิ สมาสํ ทิสฺสตี โย นํ ปาติ รกฺขตี, ตํ
โมกฺขเขตติ อาปายิกาทิหิ ทุกฺเขหิ โมเจตติ ปาติโมกฺโขติ สนิพฺพจนสฺส ปทสฺส ทสฺสนโตติ. ตนฺน, ตสมฺมิณฺหิ
นิพฺพจน ปาติโมกฺโขติ ปทํ ตทฺธิวเสน สิขฺมตี, น สมาสวเสน เอหิปสฺสโกติ ปทมิวตี. นนฺ จ โภ เอหิ-
ปสฺสโกติ เอตฺถ เอหิ ปสฺสตี อิมํ วิธิ อรหตีติ อตฺถเอ ตทฺธิโต ฌกฺปจโย ทิสฺสตี, ปาติโมกฺโขติ เอตฺถ ปน
ตทฺธิโต ปจโย น ทิสฺสตีติ. ทิสฺสตี เอว ปาติโมกฺโขติ เอตฺถ สกตฺถเอ ฌปจโย ภาตตีติ. นนฺ จ โภ ฌปจโย
อปจเยว ทิสฺสตีติ. น อปจเยว เตน รตฺตมิจฺจาทีสวตฺเตสฺสปี ทิสฺสนโต. ณ ราคา ตสฺเสทมณฺณตฺเตสฺส จาติ หิ
ลกฺขณํ วุตฺตนฺติ.^{๓๒}

“ถามว่า : เหตุใดจึงไม่กระทำ อาชญาต ศัพท์ไว้ในสูตรนี้ สมาสย่อมปรากฏแม้ในอาชญาตมิใช่ หรือ เพราะพบบทที่มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โย น ปาติ รุกขติ, ตํ โมกฺขติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺเขหิ โมเจตฺติ ปาติโมกฺโข = บุคคลใดย่อม รักษาศีลนั้น ศีลย่อมยังบุคคลนั้นให้พ้นไปจากทุกข์มีทุกข์ในอบายเป็นต้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า ปาติโมกข์

ตอบว่า : คำนั้นไม่สมควร เพราะบทว่า ปาติโมกฺโข ในรูปวิเคราะห์นั้นสำเร็จได้ด้วยความเป็น ตัทธิต มิใช่สำเร็จด้วยความเป็นสมาสดังบทว่า เอหิปสฺสโก

ถามว่า : ท่านผู้เจริญ ในอุททาหรณ์ว่า เอหิปสฺสโก นี้ ฌิก ปัจจัยที่เป็นตัทธิตย่อมปรากฏในความหมายว่า เอหิ ปสฺสาติ อิมํ วิธึ อรหติ (ย่อมควรแก่การกระทำอย่างนี้ว่า ขอท่านจงมาตุ) ส่วนในบทว่า ปาติโมกฺโข นี้ ตัทธิตปัจจัยย่อมไม่ปรากฏมิใช่หรือ

ตอบว่า : ย่อมปรากฏโดยแท้ ในบทว่า ปาติโมกฺโข นี้ ฌ ปัจจัยย่อมลงในอรรถสกัตถ์

ถามว่า : ท่านผู้เจริญ ฌ ปัจจัยย่อมปรากฏในอรรถสกัตถ์มิใช่หรือ

ตอบว่า : ย่อมไม่ปรากฏในอรรถสกัตถ์เพียงอย่างเดียว เพราะพบแม้ในอรรถว่า เตน รตฺตํ (ย่อมแล้วด้วยสิ่งนั้น) เป็นต้น สมจริงดังสูตร[ในกัจจายนไวยากรณ์]กล่าวว่า ฌ รากา ตสฺสเทหมณฺณตฺเตสฺส จ (ลง ฌ ปัจจัยและปัจจัยอื่น ทำนามศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น้ำย่อม ในความหมายว่า สิ่งนี้เป็นของ บุคคลนั้น และในความหมายอื่นๆ ได้บ้าง)”

ผู้แปลเห็นว่า รูปวิเคราะห์ว่า ปาติโมกฺโข โขเตตฺติ ปาติโมกฺโข ตามความเห็นที่ ๓ ไม่สมควร เพราะ หมายถึงบทปูลงค์ว่า คนใด จึงควรตั้งรูปวิเคราะห์ปูลงค์ว่า ปาติโมกฺโข โขเตตฺติ ปาติโมกฺโข จึงจะถูก แต่ รูปวิเคราะห์ปูลงค์ดังกล่าวก็ไม่สมควร เพราะไม่พบบทปูลงค์ว่า ปาติโมกฺโข ในวรรณกรรมบาลีใดๆ ดังนั้น แม้รูปวิเคราะห์ของสหพจน์ที่ตีพิมพ์ว่า ปาติโมกฺขเมว ปาติโมกฺโข ก็ไม่สมควรด้วยเช่นเดียวกัน เพราะไม่มี บทปูลงค์ดังกล่าว อีกทั้ง ฌ ปัจจัยในสกัตถ์ก็ไม่สามารถสื่อให้หมายถึงคัมภีร์ได้

นอกจากนั้น การกล่าวว่าเป็นผลอุปจาระตามความเห็นที่ ๒ ก็ไม่สมควร เพราะคำว่า ปาติโมกฺโข เป็นชื่อของศีลที่เป็นเหตุ เนื่องจากศีลเป็นสภาวะยังผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์ในอบายเป็นต้น และภัยมีการ ตำนินตนเป็นต้น ไม่ใช่คัมภีร์ แต่ต่อมาเป็นชื่อของคัมภีร์ที่กล่าวถึงศีลได้โดยอ้อม ดังนั้น การกล่าวว่าเป็น การอุปจาระตามความเห็นที่ ๑ จึงสมควรกว่าความเห็นอื่น ที่จริงแล้ว การประกอบใช้ วุจฺจติ (ย่อมเรียก) มิได้ในฐานะที่ต้องการแสดงอุปจาระเท่านั้น ดังคัมภีร์ต้องวินนียม (ข้อ ๖๒) กล่าวว่า “ในที่นี้มีคำว่า วุจฺจติ, วุจฺจติ และ นามํ จัดเป็นอุปจาระ”

คำว่า อาทิมหิ ปน วุจฺจโต ยเปยฺย สาธารณ โหติ (อนึ่ง ความหมายของศัพท์ที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า ปาติโมกฺข์คือสภาวะที่ประเสริฐยิ่ง] ย่อมทั่วไปแก่ศีลและคัมภีร์ทั้ง ๒) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร

- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ รูปวิเคราะห์ที่สมควรแก่ปาติโมกข์ทั้งสอง ไม่มีหรือไร (อีกอย่างหนึ่ง) รูปวิเคราะห์ที่กล่าวไว้ก่อนว่า อติเสฏฐ์ เป็นต้นสมควรแก่ปาติโมกข์คือศีลเท่านั้นหรือไร

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า อธิบายว่า ความหมายของศัพท์ที่กล่าวไว้ข้างต้น ย่อมทั่วไปแก่ศีลและคัมภีร์ทั้ง ๒

ข้อความข้างต้นหมายความว่า ความหมายของปาติโมกข์ที่แสดงไว้ก่อนว่าปาติโมกข์คือสภาวะที่ประเสริฐยิ่งด้วยคำว่า อติเสฏฐ์ (ประเสริฐยิ่ง) อติอุตตม (สูงสุดยิ่ง) เนื่องด้วยศีลและคัมภีร์ทั้ง ๒ อย่าง เพราะศีลเป็นสภาวะที่ประเสริฐ เนื่องจากเป็นมูลเหตุของคุณธรรมทั้งปวง แม้คัมภีร์ก็เป็นสภาวะที่ประเสริฐ เนื่องจากเป็นไปพร้อมกับคุณอันประเสริฐคือศีลนั่นเอง ตามหลักภาษาเรียกว่า *สหจณนัย* คือ นัยที่เป็นไปร่วมกัน ดังคำว่า ยฎฐี ปเวสย (จงอนุญาตคนถือไม้เท้าให้เข้าไป), กุญเต ปเวสย (จงอนุญาตทหารถือหอกให้เข้าไป) ที่จริงแล้วคำว่า ยฎฐี หมายถึงไม้เท้าเท่านั้น แม้คำว่า กุญเต ก็คือหอกเท่านั้น หากแต่คำนี้ยังหมายถึงคนถือไม้เท้าและทหารถือหอกที่เป็นไปพร้อมกับไม้เท้าและหอกอีกด้วย ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อุภินนุปิ สาธารโณ โหติ สิลปาติโมกข์ สพพคุณานํ มุลภาวโต เสฏฐํ, คนฺธปาติโมกข์ เสฏฐคุณ-
สหจณโต เสฏฐจฺนติ.^{๓๓}

“คำว่า อุภินนุปิ สาธารโณ โหติ (ย่อมทั่วไปแก่ศีลและคัมภีร์ทั้ง ๒) หมายความว่า ปาติโมกข์ คือ ศีลเป็นสภาวะที่ประเสริฐ เพราะเป็นมูลเหตุของคุณธรรมทั้งปวง ส่วนปาติโมกข์ คือ คัมภีร์เป็นสภาวะที่ประเสริฐ เพราะเป็นไปพร้อมกับคุณอันประเสริฐ”

จะเห็นได้ว่า ในฎีกาใหม่ได้อธิบายเพิ่มเติม โดยระบุเหตุของความประเสริฐในปาติโมกข์ คือ ศีลว่า สพพคุณานํ มุลภาวโต (เพราะเป็นมูลเหตุของคุณธรรมทั้งปวง), ระบุเหตุของความประเสริฐในปาติโมกข์ คือ คัมภีร์ว่า เสฏฐคุณสหจณโต (เพราะเป็นไปพร้อมกับคุณอันประเสริฐ) โดยที่คัมภีร์อรรถกถาจะมีได้กล่าวถึงก็ตาม ทั้งนี้เพราะเมื่อบุคคลถือเอาสิ่งที่เป็ผลแล้ว ก็เป็นอันถือเอาเหตุโดยอ้อมด้วยอวินาภานัย คือ นัยที่เป็นไปโดยไม่แยกจากกัน อีกทั้งแม้พระอรรถกถาจารย์จะได้ระบุเหตุไว้ พระฎีกาจารย์ก็ควรนำเหตุมาแสดงเพื่อความชัดเจน ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

การณํ หิ คหิตํ ผลมฺปิ คหิตเมว โหติติ.^{๓๔}

“โดยแท้จริงแล้ว เมื่อเหตุถูกถือเอาแล้ว แม้ผลก็เป็นอันถือเอาแล้วทีเดียว”

ตตฺถ อวฺตฺตํ อวสฺสํ วตฺตพฺพตํ สพพตฺถ จสฺสทํ อชฺฌมาหริตฺตพฺพ.^{๓๕}

“ในคานานั้น แม้เมื่อศัพท์มิได้กล่าวไว้[โดยตรง] จ ศัพท์ย่อมถูกประกอบไว้ในบททั้งหมด เพราะเป็นศัพท์ที่ควรกล่าว[เพื่อแสดงการรวบรวม]”

คำว่า ตตถายัม ขเปยฺย คณฺหาปาทิมุขสฺสาปิ (ในปาติโมกข์ทั้ง ๒ นั้น คำอธิบายนี้ย่อมเหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือศีลและคัมภีร์) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำอธิบายนี้ควรเหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือคัมภีร์เท่านั้น มิใช่หรือ

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า ตตถายัม ขเปยฺย คณฺหาปาทิมุขสฺสาปิ อธิบายว่า คำอธิบายนี้ย่อมเหมาะสมแก่ปาติโมกข์ คือ ศีลและคัมภีร์ทั้ง ๒ อย่าง

คำว่า คณฺหา หิ ขเปยฺย วณฺณิโตว โหติ (เพราะเมื่ออธิบายคัมภีร์แล้วก็เป็นอันอธิบายเนื้อความของศีลเช่นเดียวกัน) กล่าวไว้เพื่อแสดงเหตุในการที่คำอธิบายนี้เหมาะสมแก่ปาติโมกข์ คือ ศีลและคัมภีร์ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ
คำอธิบายนี้เหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือศีลอย่างไร (ฎีกาใหม่)
เหตุใดคำอธิบายนี้จึงเหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือศีลและคัมภีร์ทั้ง ๒ อย่าง (กัณฑ์ชาตรีธรรมกถา)
เหตุใดคำอธิบายนี้จึงเหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือศีลเล่าเพราะศีลเป็นปรมาตฺถ (แนวสอนกัณฑ์)
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำอธิบายนี้ควรเหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือคัมภีร์เท่านั้น มิใช่หรือ

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า คณฺหา หิ ขเปยฺย วณฺณิโตว โหติ อธิบายว่า เมื่ออธิบายคัมภีร์แล้วก็เป็นอันอธิบายเนื้อความของศีลเช่นเดียวกัน ดังนั้น คำอธิบายนี้จึงเหมาะสมแก่ปาติโมกข์ คือ ศีลและคัมภีร์ ดังข้อความในฎีกาใหม่ว่า

คณฺหาปาทิมุขสฺส ตาว ยุชฺชตุ, กถํ สีสฺสาปาทิมุขสฺส ยุชฺชติติ อาห “คณฺหา หิ”ติอาทิ. หิติน การณตฺเถ นิปาโต.^{๓๖}

“ท่านกล่าวว่า คณฺหา หิ เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า คำอธิบายนี้จึงเหมาะสมแก่ปาติโมกข์ คือ คัมภีร์ก่อน แต่เหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือศีลอย่างไร นิปาตคือ หิ เป็นไปในอรรถว่าการณะ”

ข้อความว่า “เมื่ออธิบายคัมภีร์แล้วก็เป็นอันอธิบายเนื้อความของศีลเช่นเดียวกัน” หมายความว่า การอธิบายคัมภีร์นับว่าเป็นการอธิบายเนื้อความของศีลโดยอ้อม เพราะอธิบายถึงเนื้อความโดยมุ่งอธิบายคัมภีร์เป็นหลัก ตามหลักภาษาเรียกว่า อวินาภาวณฺย คือ นัยที่เป็นไปโดยไม่แยกจากกัน ดังข้อความในคัมภีร์สุโฆธาลังการว่า

มุนินฺทวทณฺโฆ-

สรณํ ปาณินํ วาณินํ

คพฺภสุมฺภาวสุทฺธิ

มยฺหํ ปิณฺณตํ มนํ.^{๓๗}

“ขอพระสัทธรรมอันงามบังเกิดในห้องแห่งบงกชคือพระโอรสของพระจอมมุนี
ซึ่งเป็นที่พึ่งของปราชญ์ชาติทั้งหลาย จงยังใจของข้าพเจ้าให้เอิบอ้อม”

จะเห็นได้ว่า คาถานี้กล่าวถนอมพระธรรมเท่านั้น มิได้เอ่ยถึงพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ แต่ก็
นับว่าท่านได้ถนอมพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์โดยอ้อม เพราะผู้ที่เคารพพระธรรมต้องมีความเคารพใน
พระพุทธเจ้าผู้เป็นบ่อเกิดของพระธรรม และมีความเคารพในพระสงฆ์ผู้รู้แจ้งพระธรรมนั้น ดังคำอธิบายใน
ฎีกาใหม่ของสุโฆธาลังการว่า

ตถา हि लोकुत्तरम्मनिससिदप्रियत्तिम्मसंगात्सपुण्यकारत्या मनस्सपीณनासिสนापเทสเส
อत्तโน นิสเสสम्मมรตเน ปสาโท ปกาสितो. โส ปน ธम्मปปสาโท ตทวินาภาวโต พุทฺธสฺสเมสุปิ สิทธิ
รตนตฺตยวิสัย ปณามํ วงฺกุตฺติยา ทสฺเสติ.^{๓๘}

“ดังจะกล่าวโดยพิสดาร ความเลื่อมใสของตนในธรรมรัตนทั้งปวง ท่านแสดงไว้ด้วยการแสดง
ความปรารถนาในการยังใจให้อ้อมเอิบของพระพุทธเจ้ารัส กล่าวคือ ปริยัติธรรมอันโลกุตตรธรรมอาศัยแล้ว
อนึ่ง ความเลื่อมใสในพระธรรมนั้นสำเร็จได้แม้ในพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ เพราะไม่เป็นไปโดยแยกจาก
พระธรรมนั้น ดังนั้น ท่านจึงแสดงการถนอมที่มีพระรัตนตรัยเป็นวิสัยด้วยวงกพฤติ”

ในฎีกาใหม่ของกังขาวิตรณอธิบายเรื่องนี้ว่า

วณฺณิโตว โหติติ คนฺถวณฺณนามุขเณ อตฺถสฺเสว วณฺณนโต. อิทํ วุฏฺถํ โหติ- ยสฺมา คนฺถเ วณฺณิเต
ตทวินาภาวโต ตสฺสโต วณฺณิโต โหติ, ตสฺมา สิลปาทิโมกฺขสฺสปิ ยุชฺชตฺติ.^{๓๙}

“คำว่า วณฺณิโตว โหติ (ก็เป็นอันอธิบายเนื้อความของศีลเช่นเดียวกัน) หมายความว่า ก็เป็นอัน
อธิบายเนื้อความของศีลเช่นเดียวกัน เพราะอธิบายถึงเนื้อความ[ของศีล]ทีเดียว โดยมุ่งอธิบายคัมภีร์เป็นหลัก
ความหมายคือ เมื่ออธิบายคัมภีร์แล้ว ก็เป็นอันอธิบายเนื้อความของศีลนั้น เพราะคัมภีร์ไม่แยกไปจากศีลนั้น
ดังนั้น คำอธิบายนี้จึงเหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือศีลอีกด้วย”

ประโยคว่า คนฺถ हि ยเปย วณฺณิโตว โหติ มีชื่อว่า ประโยคการณะ คือ ประโยคแสดงเหตุ ท่าน
ประกอบไว้หลังประโยคผลว่า ตตฺถายํ วณฺณนา ยเปย คนฺถปาติโมกฺขสฺสาปิ คู่มือสอนกังขาฯ (เล่ม ๑ หน้า
๓๕) กล่าวว่า เหตุมี ๒ ประเภท คือ

๑. สกปฏิพัทธเหตุ (เหตุเนื่องด้วยตน) คือ เหตุของใจความในประโยคผล ท่านมักใช้ในที่ที่มี
ประโยคเหตุอยู่หน้าประโยคผล โดยมีศัพท์ว่า ยสฺมา, ยโต เป็นต้นในต้นประโยค เช่น ประโยคในกังขาวิตรณ
(หน้า ๑๐๗) ว่า ยสฺมา ปเนตฺถ ภิกฺขุปาติโมกฺขํ ปจฺมํ, ตสฺมา ตสฺส ตาว วณฺณนตฺถมิทํ วุจฺจติ (อนึ่ง ใน
บรรดาปาติโมกข์ทั้ง ๒ เหล่านี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวคาถานี้ไว้เพื่ออธิบายภิกขุปาติโมกข์นั้นก่อน เพราะเป็น
ลำดับแรก) จะเห็นได้ว่า เหตุดังกล่าวเป็นเหตุของ วุจฺจติ อันเป็นใจความในประโยคต่อมา

๒. ปรปักษ์พหุเหตุ (เหตุเนื่องด้วยผู้อื่น) คือ เหตุของข้อความบางส่วนในประโยคผล ท่านมักใช้ในที่มีประโยคผลอยู่หน้าประโยคเหตุ โดยมี หิ ศัพท์เป็นต้นในต้นประโยค เช่น ตตถายัม วณฺณนา สีสฺยาติ-โมกฺขสฺสาปิ ยุชฺชติ คนฺถปาติโมกฺขสฺสาปิ. คนฺถ หิ วณฺณเต ตสฺส อตฺถเ วณฺณโตว โหติ (ในปาติโมกข์ทั้ง ๒ นั้น คำอธิบายนี้ย่อมเหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือศีลและคัมภีร์ เพราะเมื่ออธิบายคัมภีร์แล้วก็เป็นอันอธิบายเนื้อความของศีลเช่นเดียวกัน) จะเห็นได้ว่า เหตุดังกล่าวเป็นเหตุของการที่คำอธิบายนี้เหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือ ศีลและคัมภีร์

ประโยคว่า สีสฺ โย นํ ปาติ รกฺขติ, ตํ โมกฺเขติ โมจยติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺখেหิ อุตฺตานูวาทาทีหิ วา ภเยหิตี ปาติโมกฺขํ (ศีล ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะเป็นสภาวะยังผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์ในอบายเป็นต้น และภัยมีการดำเนินเป็นต้น) แสดงรูปวิเคราะห์ของ ปาติโมกฺข ศัพท์ว่า

- ปาติ รกฺขติติ ปาติ (ปา ธาตุ = รักษา + ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า รกฺขติ ใน ปาติ รกฺขติ อธิบาย ปา ธาตุว่าใช้ในความหมายว่า รักษา

- ปาติ โมกฺเขติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺখেหิ อุตฺตานูวาทาทีหิ วา ภเยหิตี ปาติโมกฺขํ.

(ปาติ บทหน้า + โมกฺข ธาตุ = พัน + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ตามรูปวิเคราะห์ของศัพท์ว่า ปาติโมกข์ ข้างต้น แปลตามศัพท์ว่า

“สภาวะยังผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์ในอบายเป็นต้นและภัยมีการดำเนินเป็นต้น”

คำว่า โมจยติ ใน โมกฺเขติ โมจยติ อธิบาย โมกฺข ธาตุว่าใช้ในความหมายว่า พัน เพราะเปลี่ยนจาก โมกฺข เป็น มุจ โดยใช้ธาตุที่ชัดเจนกว่าเป็นตัวอธิบาย

รูปวิเคราะห์นี้ยังพบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

- ปาติ โมกฺเขติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺখেหิตี ปาติโมกฺขํ = สภาวะยังผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์ในอบายเป็นต้น ชื่อว่า ปาติโมกข์

ดังข้อความในคัมภีร์นี้ว่า

ตณฺหิ โย นํ ปาติ รกฺขติ, ตํ โมกฺเขติ โมจยติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺখেหิ, ตสฺมา ปาติโมกฺขนติ จุจฺจติ.”

“โดยแท้จริงแล้ว ศีลคือสิกขาบทนั้นย่อมเรียกว่า ปาติโมกข์ เพราะเป็นสภาวะยังผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์ในอบายเป็นต้น

อนึ่ง รูปที่ลง ณ ปัจจัยด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๒๔) ว่า ธาตุยา กมฺมาทิมฺหิ โณ (เมื่อมีกรรมอยู่หน้า ลง ณ ปัจจัยท้ายธาตุ) หรือลงปัจจัยอื่นด้วยสูตรอื่น ในที่มีกรรมเป็นอุปบทอยู่ข้างหน้า ชื่อว่า กิตฺตตสฺมาส คือ สมาสที่มีกิตต์ปัจจัยอยู่ท้าย นิยมใช้กับศัพท์เฉพาะที่ระบุชื่อ (นามศัพท์) เท่านั้น เช่น กุมฺภกาโร (ช่างปั้นหม้อ), กุมฺภกาโร (คนงาน) เป็นต้น ในศัพท์ ๕ ประเภท คือ

๑. นามศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยชื่อ เช่น เทวทูโต (เทวทูต) คำนี้มีเหตุเกิดคือชื่อว่า เทวทูต

๒. ชาติศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยประเภทของสิ่งที่มีลักษณะเหมือนกัน เช่น โค (วัว) คำนี้มีเหตุเกิดคือชาติวัว

๓. ทัพพศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยรูปธรรมที่คำนั้นมุ่งสื่อถึง เช่น ทณฺสี (ผู้มีไม้เท้า) คำนี้มีเหตุเกิดคือไม้เท้า (ทณฺหา)

๔. กริยาศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยกริยา เช่น ปาจโก (ผู้หุง) คำนี้มีเหตุเกิดคือกริยาหุง

๕. คุณศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยคุณลักษณะ เช่น สุกฺกํ (ผ้าขาว) คำนี้มีเหตุเกิด คือ สีขาว

อาทิ ศัพท์ใน อาปายิกาทีหิ (ทุกข์ที่มีในอบายเป็นต้น) ละข้อความว่า ชาติทุกข์ และชราทุกข์ เป็นต้น

อาทิ ศัพท์ใน อุตตานุวาทาทีหิ (ภัยมีการตำหนิตนเป็นต้น) ละข้อความว่า ปราณวาทภัย (ภัยคือการตำหนิของผู้อื่น) ทัณฑภัย (ภัยคืออาชญา) และทุกติภัย (ภัยในทุกคติ)

คำว่า อุภินนฺปิ สาธารณ (ย่อมมีทั่วไปแก่ศีลและคัมภีร์ทั้งสอง) ในที่ประกอบด้วย สาธารณ ศัพท์ มีมติ ๓ ประการ คือ

๑. ลงบัญญัติวิภัตติในสหัตตะ	แปลว่า	“มีทั่วไปกับ”
๒. ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถสัมปทาน	แปลว่า	“มีทั่วไปแก่”
๓. ลงบัญญัติวิภัตติในอรรถสามี	แปลว่า	“มีทั่วไปแห่ง”

ตั้งข้อความในคัมภีร์มณีสารมัญญชูลาวา

สหตฺเต หิ สามิวจฺณํ สมฺปทานตฺเต สมฺปทานวจนฺตติ เกจิ. สามยตฺเต สามิวจฺนฺตติ อปเร.^{๔๑}

“โดยแท้จริงแล้ว บัญญัติวิภัตติย่อมลงในสหัตตะ บางท่านกล่าวว่าลงจตุตถีวิภัตติในอรรถสัมปทาน อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่าลงบัญญัติวิภัตติในอรรถสามี”

คำว่า โขตกตฺตา ในประโยคที่ว่า คนโง่ ปน ตสฺส ปาติโมกฺขสฺส โขตกตฺตา ปาติโมกฺขนฺตติ วุจฺจติ (คัมภีร์ย่อมเรียกว่า ปาติโมกข์ เพราะแสดงปาติโมกข์[คือศีล]นั้น) ภาวาทิสัมพันธ์ของ ตต บัจจย คือ คนโง่ส โดยต้องเปลี่ยนประธานในประโยคกัตตุวากหรือกรรมในประโยคกรรมวากเป็นภาวาทิสัมพันธ์ของ ตต บัจจย แน่นนอน

ดังนั้น คำว่า โขตก จึงมีรูปวิเคราะห์บุปฺงลิงค์ว่า โขเตตฺติติ โขตโก, คนโง่ โดยบทที่อยู่หน้า ตต บัจจยต้องมีลิงค์และพจน์เหมือนประธานในประโยคแน่นนอน]

ประเภทของคณปาติโมกข์

ตํ ปเนตํ คณูปาติโมกข์ วิกุชูปาติโมกข์ วิกุชุนิปาติโมกฺขนติ ทูริธํ โหติ. ตตฺถ “สุณฺหาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ”ติอาทิกํ ปญฺจหิ อุทฺทสฺสปริจฺเณเทหิ ววตฺถิตํ วิกุชูปาติโมกฺข์, “สุณฺหาตุ เม อโยเย สงฺโฆ”ติอาทิกํ จตุหิ อุทฺทสฺสปริจฺเณเทหิ ววตฺถิตํ วิกุชุนิปาติโมกฺข์.

อนึ่ง ปาติโมกข์คือคัมภีร์นั้นมี ๒ ประเภท คือ

๑. วิกุชูปาติโมกข์ (ปาติโมกข์ของภิกษุ) กำหนดด้วยอุเทศ ๕ ปริจเณท มีคำว่า สุณฺหาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ (ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า) เป็นต้น

๒. วิกุชุนิปาติโมกข์ (ปาติโมกข์ของภิกษุณี) กำหนดด้วยอุเทศ ๔ ปริจเณท มีคำว่า สุณฺหาตุ เม อโยเย สงฺโฆ (แม่เจ้าทั้งหลาย ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า) เป็นต้น

การจำแนกหัวข้อ

ตตฺถ วิกุชูปาติโมกฺเช ปญฺจ อุทฺทสฺสา นาม นิทานุทฺทโส ปาราชิกุทฺทโส สังฆาทิเสสกุทฺทโส อนนฺยตุทฺทโส วิตถารุทฺทโสติ.

ในวิกุชูปาติโมกข์มีอุเทศ ๕ ปริจเณท คือ

๑. นิทานุทฺทสเส	หัวข้อของคำเริ่มเรื่อง (ข้อความเบื้องต้น)
๒. ปาราชิกุทฺทสเส	หัวข้อของปาราชิก
๓. สังฆาทิเสสกุทฺทสเส	หัวข้อของสังฆาทิเสส
๔. อนนฺยตุทฺทสเส	หัวข้อของอนนยต
๕. วิตถารุทฺทสเส	หัวข้อของวิตถาระ

[ท่านแสดงปาติโมกข์โดย *สรูปะ* คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง ซึ่งในที่นี้คือปาติโมกข์อย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า ตํ ปเนตํ เป็นต้นเพื่อกำหนดปาติโมกข์โดยประเภทของคณปาติโมกข์ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอวํ สรูปเภทโต ววตฺถเปตฺวา อิทานิ คณูปเภทโต ววตฺถเปตฺวํ “ตํ ปเนตํ”ติอาทิมหา.^{๔๒}

“ท่านกำหนด[ปาติโมกข์]โดยประเภทของสรูปะอย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า ตํ ปเนตํ เป็นต้นเพื่อกำหนด[ปาติโมกข์นั้น]โดยประเภทของคณปาติโมกข์”

คำว่า ตตถ ขเปย ภิกขุณีปาติโมกข์ เป็นประโยควิตถาระ โดยอธิบายว่าปาติโมกข์คือคัมภีร์ทั้งสองนั้นคืออะไร กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ปาติโมกข์คือคัมภีร์ทั้งสอง นั้น คืออะไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงถึงปาติโมกข์คือคัมภีร์ทั้งสอง นั้นมิใช่หรือ

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า ตตถ ขเปย ภิกขุณีปาติโมกข์ อธิบายว่า เราได้แสดงว่า ภิกขุปาติโมกข์ (ปาติโมกข์ของภิกษุ) กำหนดด้วยอุเทศ ๕ ปริจเฉท ส่วนภิกขุณีปาติโมกข์ (ปาติโมกข์ของภิกษุณี) กำหนดด้วยอุเทศ ๔ ปริจเฉท

ในคู่มือสอนกังขาฯ (เล่ม ๑ หน้า ๓๗) กล่าวว่า ประโยควิตถาระมี ๒ ประเภท คือ

๑. วิตถาระที่มีวากยารัมมะอยู่ภายใน คือ มีประโยควากยารัมมะประกอบรวมอยู่โดยวางไว้ถัดจากประโยคต้น ท่านนิยมวาง หิ ศัพท์เป็นต้น ซึ่งทำหน้าที่วิตถารโชนทะไว้ในประโยคต้นนั้น

๒. วิตถาระที่มีปักขันตรอยู่ภายใน คือ มีประโยคปักขันตรประกอบรวมอยู่โดยวางไว้ถัดจากประโยคต้น ท่านนิยมวาง ตตถ ไว้ในประโยคต้นนั้น

ประโยคปักขันตร คือ คำว่า สุนาตุ เม อยเย ขเปย ภิกขุณีปาติโมกข์.

ประโยคปักขะ คือ สุนาตุ เม ภนเต สงฺฆโตอาทิก ขเปย ภิกขุปาติโมกข์.

คำว่า ตตถ ภิกขุปาติโมกฺเข ขเปย วิตถารุทุเทโสติ กล่าวไว้เพื่อแสดงปฏิวิตถาระ คือ การขยายความซ้ำอีกโดยจำแนกอุเทศของภิกขุปาติโมกข์ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอวฺ คณฺเณทโต ววตฺถเปตฺวา อิทานิ อุทฺเทสวีกาโคโต ววตฺถเปตฺวํ “ตตฺถา”ติอาทิมหา.^๓

“ท่านกำหนด[ปาติโมกข์]โดยประเภทของคณฺเณทโตปาติโมกข์อย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า ตตถ เป็นต้นเพื่อกำหนด[ปาติโมกข์นั้น]โดยการจำแนกหัวข้อ”]

ประโยคว่า ตตถ ภิกขุปาติโมกฺเข ขเปย วิตถารุทุเทโสติ นั้น มีวิธีวากยानุสัมพันธ์ว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกำหนดปาติโมกข์โดยประเภทของคัมภีร์ด้วยประโยคว่า ตตถ สุนาตุ ขเปย ภิกขุณีปาติโมกข์

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การกำหนดปาติโมกข์โดยการจำแนกหัวข้อคืออะไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรกำหนดปาติโมกข์โดยการจำแนกหัวข้อมิใช่หรือ

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยคนี้ อธิบายว่า เราได้กำหนดปาติโมกข์โดยการจำแนกหัวข้อด้วยประโยคนี้ ดังนี้แล

คำว่า ววตฺถิต ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + อว บทหน้า + ธา ธาตุ + เณ การิตปัจจัย

+ ต ปัจจัย มีรูปอาชยาตว่า ววตถเปติ (วิ บทหน้า + อว บทหน้า + ถา ธาตุ + ณาเป การิตปัจจัย + ต ปัจจัย) แปลตามศัพท์ว่า ให้ตั้งไว้แล้ว คือ กำหนดแล้ว]

การกำหนดหัวข้อ

ตตถ นิตานทุเทโส ตาว “สุณาตุ เม ภนเต สงฺโฆ ะเปฯ อาวิกตา หิสฺส ผาสฺ โหติ. อุทฺธิฏฺฐํ โข อายสฺมนโต นิตานํ ตตถายสฺมนเต ปุจฺฉามิ กจฺจิตถ ปริสฺสุทฺธา. ทฺติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตถ ปริสฺสุทฺธา. ตติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตถ ปริสฺสุทฺธา. ปริสฺสุทฺเธตถายสฺมนโต. ตสฺมา ตฺถเห. เอวเมตํ ธารยามี”ติ วตฺวา “อุทฺธิฏฺฐํ โข อายสฺมนโต นิตานํ”ติอาทินา นเยน อวเสสฺส สฺเตน สาวิตฺเต อุทฺธิฏฺฐโ จ โหติ.

ในบรรดาอุเทศเหล่านั้น ลำดับแรก หัวข้อของคำเริ่มเรื่องย่อมสวดโดยภิกษุที่กล่าวว่า

สุณาตุ เม ภนเต สงฺโฆ ะเปฯ อาวิกตา หิสฺส ผาสฺ โหติ. อุทฺธิฏฺฐํ โข อายสฺมนโต นิตานํ ตตถายสฺมนเต ปุจฺฉามิ กจฺจิตถ ปริสฺสุทฺธา. ทฺติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตถ ปริสฺสุทฺธา. ตติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตถ ปริสฺสุทฺธา. ปริสฺสุทฺเธตถายสฺมนโต. ตสฺมา ตฺถเห. เอวเมตํ ธารยามี.

“ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ฯลฯ เพราะความผาสุกย่อมมีแก่ภิกษุนี้ด้วยการเปิดเผยอาบัติ ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดคำเริ่มเรื่องแล้ว ข้าพเจ้าขอลาท่านทั้งหลายในคำเริ่มเรื่องนั้นว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ ข้าพเจ้าขอลาเป็นครั้งที่ ๒ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ ข้าพเจ้าขอลาเป็นครั้งที่ ๓ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วในคำเริ่มเรื่องนี้ ดังนั้นจึงนี้ ข้าพเจ้าขอทรงความบริสุทธิ์นั้นไว้เป็นมตಿಯ่างนี้”

เมื่อสวดอุเทศที่เหลือนด้วยสุตบถ (บทที่เคยได้สดับมาแล้ว) ตามนัยว่า อุทฺธิฏฺฐํ โข อายสฺมนโต นิตานํ (ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าสวดคำเริ่มเรื่องแล้ว) เป็นต้น จึงเป็นอันสวดแล้ว

[ท่านกล่าวว่า ตตถ นิตานทุเทโส ตาว เป็นต้น โดยประกอบใช้ ตตถ ศัพท์อีกครั้งหนึ่งเพื่อแสดงการกำหนดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องเป็นต้นในอุเทศ ๕ ปริจเฉทที่กล่าวไว้แล้ว ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิทานิ นิตานทุเทสาทินิ ปริจเฉททสฺสนตฺถํ “ตตถ นิตานทุเทโส”ติอาทิ อารทฺธ.”^{๔๔}

“บัดนี้ ท่านปรารภคำว่า ตตถ นิทานุเทโส เป็นต้น เพื่อแสดงการกำหนดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องเป็นต้น”

คำว่า อวเสส สุเตน สาวิต (เมื่อสวดอุเทศที่เหลือนด้วยสุตบท) หมายถึง การสวดย่อปาราชิก เป็นต้นโดยกล่าวว่า อุทฺธิฏฺฐํ โข อายสมฺโนโต นิทานํ (ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าสวดคำเริ่มเรื่องแล้ว), สุตา โข ปนายสมฺนเตหิ จตฺตารโ ปาราชิกา ญฺมมา (ท่านผู้เจริญทั้งหลายได้ฟังอาบัติปาราชิก ๔ แล้ว), สุตา เตรส สงฺฆาติเสสา ญฺมมา (ได้ฟังอาบัติสังฆาติเสส ๑๓ แล้ว) ฯลฯ สุตา สตฺต อธิกรณสมฺมา ญฺมมา (ได้ฟังอาบัติอธิกรณสมณะ ๗ แล้ว) เอตฺตํ ตสฺส ภควโต ฌเปยฺย ลิกฺขิตพฺพํ. นิทานุเทโส นิฏฺฐิตํ ถ้าเป็นการสวดย่อเฉพาะหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง ให้ลงท้ายด้วยประโยคว่า “นิทานุเทโส นิฏฺฐิตํ” แต่ถ้าเป็นการสวดโดยพิสดาร ให้ลงท้ายด้วยประโยคว่า “วิตุถารุเทโส นิฏฺฐิตํ” อนึ่ง ในประโยคลงท้ายของคำเริ่มเรื่องให้สวดว่า “นิทานํ นิฏฺฐิตํ” (จบคำเริ่มเรื่อง)

สุตบท คือ บทที่เคยได้สดับมาแล้วในขณะที่ฟังหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง หมายความว่า ในขณะที่สวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง มีประโยคว่า ยสฺส ลียา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺย (ท่านรูปใดมีอาบัติ ท่านรูปนั้นพึงเปิดเผย) ที่กล่าวถึงการเปิดเผยอาบัติทั้งหมด ดังนั้น แม้จะสวดปาติโมกข์ย่อ โดยหยุดอยู่ที่ตอนจบของหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง หัวข้อของปาราชิก หรือหัวข้อของสังฆาติเสส เป็นต้น ก็ถือว่าถูกต้อง เพราะผู้สวดปาติโมกข์ได้กล่าวถึงอาบัติทั้งหมดไว้แล้วด้วยประโยคข้างต้น

การสวดปาติโมกข์ในเมืองไทยปัจจุบัน หัวข้อของคำเริ่มเรื่องจบลงที่ประโยคว่า อาวิกตา หิสฺส ผาสฺ โหติ (เพราะความผาสุกย์่อมมีแก่ภิกษุนี้ด้วยการเปิดเผยอาบัติ) ไม่มีประโยคต่อมาว่า อุทฺธิฏฺฐํ โข อายสมฺโนโต นิทานํ (ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดคำเริ่มเรื่องแล้ว) เป็นต้นไปจนถึงประโยคว่า นิทานํ นิฏฺฐิตํ (จบคำเริ่มเรื่อง) แต่ในคัมภีร์กังขาวิตรณี ฉบับปัจจุบัน พบข้อความที่สมบูรณ์ดังที่กล่าวไว้ข้างต้น

ความจริงแล้ว ในคัมภีร์กังขาวิตรณีฎีกาใหม่ (หน้า ๑๓๖-๓๗) ก็พบข้อความเหมือนฉบับไทย โดยลงท้ายที่ประโยคว่า อาวิกตา หิสฺส ผาสฺ โหติ (เพราะความผาสุกย์่อมมีแก่ภิกษุนี้ด้วยการเปิดเผยอาบัติ) แต่ท่านผู้แต่งได้อธิบายเพิ่มว่าผู้สวดปาติโมกข์จำเป็นต้องสวดประโยคว่า อุทฺธิฏฺฐํ โข อายสมฺโนโต นิทานํ อีกด้วย ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ยํ ปเนตฺถ นิทานุเทสปริจฺเณทํ ทสฺเสนเตน “สุณฺหาตุ เม ภนฺเต สฺงฺโฆ ฌเปยฺย อาวิกตา หิสฺส ผาสฺ โหติ”ติ อธิวคตนิทานปาฬิ ทสฺเสตฺวา ตทฺทณฺตรํ อุทฺทเทสกาเล วตฺตพฺพสฺสาปิ “อุทฺธิฏฺฐํ โข อายสมฺโนโต นิทานนฺ”ติ อิมสฺส ปาจสฺส โยชนํ อทฺถวา “ตตฺถายสมฺนเต ปุจฺฉามิ”ติอาทินา อนุสฺสวานาทิกเมว โยเชตฺวา ทสฺสิตํ, ตํ ปน อปริปฺพณฺณนิทานปาฬิทสฺสนปฺพุทฺถกนิทานุเทสปริจฺเณทสฺสนตฺถํ, ชฺชุกฺกเปยฺยาลวเสน วา ปากฏตฺตา ตสฺส อโยชนํ กตฺถติ เวทิตพฺพํ, อุทฺทเทสกาเล ปน โยเชตฺวาว วตฺตพฺพํ. วกฺขติ หิ “ตํ ปเนตํ ปาราชิกาทีนํ อวसानเ ทิสฺสติ, น นิทานาวสานเ. กิณฺจาปิ น ทิสฺสติ, อถ โข อุทฺทเทสกาเล ‘อาวิกตา หิสฺส ผาสฺ

โหตี'ติ วตฺวา 'อุทฺทิกฺขัง โข อายสฺมนโต นิทานํ ตตฺถายสฺมนเต ปุจฺฉามิ'ติอาทินา นยฺเนน วตฺตพฺพเมว"ติ-
อาทิ.^{๔๕}

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ พระอรรถกถาจารย์ผู้จะแสดงปริจเฉท คือ หัวข้อของคำเริ่มเรื่อง ได้แสดง พระบาลีคำเริ่มเรื่องที่มาแล้วในประโยคนี้ว่า สุนาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ อเปยฺ อวิกิตา หิสฺส ผาสฺ โหตี (ท่าน ผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ฯลฯ เพราะความผาสุยกยอมีแก่ภิกษุนี้ด้วยการเปิดเผยอาบัติ) มิได้ทำการประกอบปาฐะนี้ว่า อุทฺทิกฺขัง โข อายสฺมนโต นิทานํ (ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดคำเริ่มเรื่องแล้ว) ที่ แม้จะฟังกล่าวไว้ในเวลาสวดต่อจากพระบาลีคำเริ่มเรื่องนั้น ได้ประกอบการสวดประกาศเป็นต้น แสดงไว้ ด้วยประโยคว่า ตตฺถายสฺมนเต ปุจฺฉามิ อเปย (ข้าพเจ้าขอถามท่านทั้งหลายในคำเริ่มเรื่องนั้น ฯลฯ) การ สวดประกาศเป็นต้นนั้นมิใช่ประโยชน์เพื่อแสดงปริจเฉท คือ หัวข้อของคำเริ่มเรื่องอันมีการแสดงพระบาลี คำเริ่มเรื่องอันไม่บริบูรณ์เป็นเบื้องต้น หรือพึงทราบที่ท่านมิได้กระทำการประกอบปาฐะนั้นไว้ เพราะเป็นสิ่งที่ปรากฏแล้วโดยเนื้อด้วยไปยาลน้อย (การละคำ) แต่ในเวลาสวดก็ต้องประกอบสวดโดยแท้ ดังท่านจกกล่าว ว่า ตํ ปเนตํ ปาราชิกาทินํ อวसानํ หิสฺสตี, น นิทานาวसानํ. ภิณฺจาปี น หิสฺสตี, อถ โข อุทฺทิสฺสกาเล 'อวิกิตา หิสฺส ผาสฺ โหตี'ติ วตฺวา 'อุทฺทิกฺขัง โข อายสฺมนโต นิทานํ ตตฺถายสฺมนเต ปุจฺฉามิ'ติอาทินา นยฺเนน วตฺตพฺพเมว (อนึ่ง คำว่า ตตฺถายสฺมนเต เป็นต้นนั้นพบในตอนท้ายของปาราชิกเป็นต้น ไม่พบในตอนท้าย ของคำเริ่มเรื่อง แม้จะไม่พบก็ต้องสวดตามนัยว่า อุทฺทิกฺขัง โข อายสฺมนโต นิทานํ ตตฺถายสฺมนเต ปุจฺฉามิ เป็นต้นหลังจากสวดว่า อวิกิตา หิสฺส ผาสฺ โหตี ในเวลาสวดปาติโมกข์)”

คำว่า นิทานุทฺเทโส เป็นปกติกัตตาใน โหตี ที่อยู่ท้ายประโยค แม้บทนี้จะอยู่ห่างกันมาก เพราะ มีบทอื่นมาคั่นอยู่ แต่ก็ไม่นับว่าเป็นพยางค์ณโทษ (โทษสับสน) เนื่องด้วยมีเนื้อความปรากฏชัดเจน (เทียบ ดู สุโฆลาลังการ คาถา ๔๓-๔) ดังคัมภีร์นยาสะกล่าววว่า

เยน ยสฺส หิ สมฺพนฺโธ

ทฺวญฺจมฺปิ จ ตสฺส ตํ

อตุถโต หุยฺสมานานํ

อาสนฺนตฺตมฺการณํ^{๔๖}

“การสัมพันธ์ของบท[ที่อยู่ไกล]ใดกับบทใดมีอยู่ แม้บท[ที่อยู่ไกล]นั้นจะตั้งอยู่
ไกลจากบทที่สัมพันธ์กันนั้นก็ควร เพราะความใกล้กันของบทที่ไม่เสมอกัน โดย
เนื้อความไม่ใช่เหตุอันสมควร”]

ปาราชิกุทฺเทสาทินํ ปริจฺเจทา นิทานสฺส อาทิตโต ปญฺจาย ปาราชิกาทินิ โอสายเปตฺวา
โยเชตพฺพา. วิตฺถาโร วิตฺถาโรเยว. “อวเสสํ สฺวเตน สาเวตพฺพนฺ”ติ วจนฺโต ปน ปาราชิกุทฺเทสาทิสฺส
ยสฺมิ วิปฺปกเต อนฺตฺราโย อุปฺปชฺชติ, เตน สทฺธิ อวเสสํ สฺวเตน สาเวตพฺพ. นิทานุทฺเทโส ปน

อนัญจิเต สุตเน สาเวตพัพพ นาม นตถิ. ภิกขุณีปาติโมกฺเข ปน อนนฺยตฺตฺเทโส ปรีหยาติ. เสสํ วุตตนยเมว.

ปริจเฉทในหัวข้อของปาราชิกเป็นต้น ฟังประกอบโดยสวดปาราชิกเป็นต้นให้จบตั้งแต่คำเริ่มเรื่องเป็นต้นไป วิตถาระเป็นข้อความพิสดารนั้นแหละ

อนึ่ง อันตรายย่อมเกิดขึ้นเมื่อสวดอุเทศใดในหัวข้อของปาราชิกเป็นต้นค้างไว้ ฟังสวดปาติโมกข์ที่เหลืพร้อมไปกับอุเทศที่สวดแล้วนั้นด้วยสุตบถ ดังพระพุทธรดำรัสว่า อวเสสํ สุตเน สาเวตพัพพ ^{๔๗} (ฟังสวดอุเทศที่เหลืด้วยสุตบถ) แต่เมื่อยังสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบ ก็ไม่ควรสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องด้วยสุตบถ

ส่วนในภิกขุณีปาติโมกข์ หัวข้อของอนนฺยตฺตฺเทโสไป [เพราะไม่มีการบัญญัติอนนฺยตฺตฺเทโสทุกบทแก่ภิกษุณีทั้งหลาย] วิธีที่เหลืมีนัยที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ

[โดยทั่วไปการสวดปาติโมกข์นี้เป็นพุทธานุญาตที่ตรัสสอนให้สวดครบทั้งหมด แต่ถ้ามีอันตราย ๑๐ อย่างของการลงอุโบสถ คือ

๑. พระราชาเสด็จมา	๒. โจรปล้น	๓. ไฟไหม้
๔. น้ำท่วม	๕. มนุษย์มารบกวน	๖. อมนุษย์มารบกวน
๗. มีสัตว์ร้ายเบียดเบียน	๘. มีงูเข้ามาในโรงอุโบสถ	๙. มีอันตรายแก่ชีวิต
๑๐. มีอันตรายแก่พรหมจรรย์		

ก็ทรงอนุญาตให้สวดย่อได้ เช่น ในขณะที่สวดปาราชิก ๔ อยู่ อันตรายได้เกิดขึ้น ภิกษุสามารถสวดโดยย่อได้ทันทีว่า อุทฺทิกฺกํ โข ปณายสมฺมโนโต นิตานํ สุตฺตา โข ปณายสมฺมโนเตหิ จตฺตารอ ปาราชิกา ญมฺมา เป็นต้น ถ้ายังสวดคำเริ่มเรื่องไม่จบ ก็ไม่ควรสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องด้วยสุตบถ แต่ต้องหยุดการสวดปาติโมกข์ชั่วคราว จากนั้นจึงสวดใหม่ในภายหลัง โดยไม่ต้องอาบัติเพราะการหยุดสวด เพราะมีอันตรายดังกล่าว ดังนั้น วิธีแสดงปาติโมกข์ย่อจึงมี ๔ อย่าง คือ

๑. วิธีแสดงหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง คือ ภิกษุสวดคำเริ่มเรื่องจบแล้ว ก็พึงบอกละปาติโมกข์ที่เคยได้ฟังมาแต่ก่อนแล้วว่า

อุทฺทิกฺกํ โข ปณายสมฺมโนโต นิตานํ สุตฺตา โข ปณายสมฺมโนเตหิ จตฺตารอ ปาราชิกา ญมฺมา, สุตฺตา เตรสสงฺฆาติเสสา ญมฺมา, สุตฺตา เทว อนนฺยตา ญมฺมา, สุตฺตา ตีส นิสฺสคฺคิยา ปาจิตฺติยา ญมฺมา, สุตฺตา เทวนฺนุตติ ปาจิตฺติยา ญมฺมา, สุตฺตา จตฺตารอ ปาฏิเทสนียา ญมฺมา, สุตฺตา เสขิยา ญมฺมา, สุตฺตา สุตฺต อธิกรณสมฺมา ญมฺมา.

เอตตํ ทสฺส ภควโต สุตตาคตํ สุตตปริยาปนํ อนวทรมาสํ อุทเทสํ อากัจฉติ. ตตฺถ สพฺเพเหว สมคฺเคหิ สมโมทมานะหิ อวิวทมานะหิ สิกฺขิตพฺพนติ.

เท่านี้ก็ได้อีกว่า จบการสวดปาติโมกข์โดยย่อด้วยสุตบท

๒. วิธีแสดงหัวข้อของปาราชิก คือ ภิกษุสวดปาติโมกข์ตั้งแต่ต้นจนจบปาราชิก แล้วก็บอกละเสียว่า

อุทฺทิฏฺฐํ โข ปณายสมฺมนโต นิทานํ, อุทฺทิฏฺฐา จตฺตารอ ปาราชิกา รมฺมา, สฺတာ โข ปณายสมฺมนเตหิ เทรส สงฺฆาติเสสา รมฺมา, สฺตา เทว อนิยตา รมฺมา, สฺตา ตีสํ นิสฺสคฺคิยา ปาจิตฺติยา รมฺมา, สฺตา เทวนวุติ ปาจิตฺติยา รมฺมา, สฺตา จตฺตารอ ปาฏิกุเทสนิยา รมฺมา, สฺตา เสขิยา รมฺมา, สฺตา สตฺต อธิกรณสมฺมา รมฺมา. เอตตํ ทสฺส ภควโต สุตตาคตํ สุตตปริยาปนํ อนวทรมาสํ อุทเทสํ อากัจฉติ. ตตฺถ สพฺเพเหว สมคฺเคหิ สมโมทมานะหิ อวิวทมานะหิ สิกฺขิตพฺพนติ.

๓. วิธีแสดงหัวข้อของสังฆาติเสส คือ ภิกษุสวดปาติโมกข์ตั้งแต่ต้นจนจบสังฆาติเสส แล้วก็บอกละเสียว่า

อุทฺทิฏฺฐํ โข ปณายสมฺมนโต นิทานํ, อุทฺทิฏฺฐา จตฺตารอ ปาราชิกา รมฺมา, อุทฺทิฏฺฐา เทรส สงฺฆาติ-เสสา รมฺมา, สฺตา โข ปณายสมฺมนเตหิ เทว อนิยตา รมฺมา, สฺตา ตีสํ นิสฺสคฺคิยา ปาจิตฺติยา รมฺมา, สฺตา เทวนวุติ ปาจิตฺติยา รมฺมา, สฺตา จตฺตารอ ปาฏิกุเทสนิยา รมฺมา, สฺตา เสขิยา รมฺมา, สฺตา สตฺต อธิกรณสมฺมา รมฺมา. เอตตํ ทสฺส ภควโต สุตตาคตํ สุตตปริยาปนํ อนวทรมาสํ อุทเทสํ อากัจฉติ. ตตฺถ สพฺเพเหว สมคฺเคหิ สมโมทมานะหิ อวิวทมานะหิ สิกฺขิตพฺพนติ.

๔. วิธีแสดงหัวข้อของอนียต คือ ภิกษุสวดปาติโมกข์ตั้งแต่ต้นจนจบอนียต แล้วก็บอกละเสียว่า

อุทฺทิฏฺฐํ โข ปณายสมฺมนโต นิทานํ, อุทฺทิฏฺฐา จตฺตารอ ปาราชิกา รมฺมา, อุทฺทิฏฺฐา เทรส สงฺฆาติ-เสสา รมฺมา, อุทฺทิฏฺฐา เทว อนิยตา รมฺมา, สฺตา โข ปณายสมฺมนเตหิ ตีสํ นิสฺสคฺคิยา ปาจิตฺติยา รมฺมา, สฺตา เทวนวุติ ปาจิตฺติยา รมฺมา, สฺตา จตฺตารอ ปาฏิกุเทสนิยา รมฺมา, สฺตา เสขิยา รมฺมา, สฺตา สตฺต อธิกรณสมฺมา รมฺมา. เอตตํ ทสฺส ภควโต สุตตาคตํ สุตตปริยาปนํ อนวทรมาสํ อุทเทสํ อากัจฉติ. ตตฺถ สพฺเพเหว สมคฺเคหิ สมโมทมานะหิ อวิวทมานะหิ สิกฺขิตพฺพนติ

อนียตสิกขาบทไม่ใช่อาบัติโดยเฉพาะเหมือนปาราชิกเป็นต้น เป็นเพียงคำบัญญัติเพื่อให้ตัดสินวินัยในการที่ภิกษุอยู่ร่วมกับมาตุคามเท่านั้น จึงไม่เกี่ยวกับภิกษุณีแต่อย่างใด

ข้อความว่า “วิธีที่เหลือมีนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ” หมายความว่า อุเทศ ๔ ของภิกษุณี ยกเว้นหัวข้อของอนียตที่ลัดไป และอุเทศ ๔ ปริจเฉทที่เหลือ เหมือนกับวิธีที่กล่าวไว้ในภิกษุปาติโมกข์

คำว่า ปาราชิกุทเทสาทินํ ๒เปย โยเซตพฺพา (ปริจเฉทในหัวข้อของปาราชิกเป็นต้น ฟังประกอบ

โดยสวดปาราชิกเป็นต้นให้จบตั้งแต่คำเริ่มเรื่องเป็นต้นไป) กล่าวไว้เพื่อแสดงฝ่ายอื่นจากปริจเฉทในหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง ทั้งนี้เพื่อจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ปริจเฉทในหัวข้อของปาติโมกข์ ๓ อย่างที่เหลือ บุคคลพึงทราบได้อย่างไร
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ปริจเฉทในหัวข้อของปาติโมกข์ ๓ อย่างที่เหลือ ภิกษุพึงสวดตั้งแต่หัวข้อของตนๆ หรือไร

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า ปาราชิกุทเทสาทินํ ๕เปย โยเซตพุพา อธิบายว่า ภิกษุพึงสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง พร้อมทั้งหัวข้อของปาราชิกแล้วพึงสวดข้อความที่เหลือด้วยสุตบถ พึงสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องและปาราชิก พร้อมทั้งหัวข้อของสังฆาทิเสส แล้วพึงสวดข้อความที่เหลือด้วยสุตบถ ดังนี้เป็นต้น ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอเตเนว นเยน เสสา ตโย ปาติโมกฺขุทเทสปริจเฉทา เวทิตพุพาติ ทสฺเสตุ “ปาราชิกุทเทสา-
ทินน”ติอาทิมหา.^{๔๘}

“ท่านกล่าวว่า ปาราชิกุทเทสาทินํ เป็นต้น เพื่อแสดงว่า ปริจเฉทในหัวข้อของปาติโมกข์ ๓ อย่างที่เหลือ บุคคลพึงทราบได้ตามนัยนี้นั่นเอง”

คำว่า วิตถาโร วิตถาโรเยว (วิตถาระเป็นข้อความพิสดารนั้นแหละ) กล่าวไว้เพื่อแสดงฝ่ายอื่นคือ หัวข้อของวิตถาระ ทั้งนี้เพื่อจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุพึงสวดหัวข้อของวิตถาระอย่างไร
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พึงสวดหัวข้อของวิตถาระด้วยสุตบถ เหมือนหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง และหัวข้อของปาราชิกเป็นต้นหรือไร

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่าค่านีว่า อธิบายว่า พึงสวดหัวข้อของวิตถาระตั้งแต่ต้นจนจบ ไม่พึงสวดด้วยสุตบถ

คำว่า อวเสสํ สุตเตน ๕เปย สาเวตพุพํ (อนึ่ง อันตรายย่อมเกิดขึ้นเมื่อสวดอุเทศใดในหัวข้อของปาราชิกเป็นต้นค้างไว้ พึงสวดปาติโมกข์ที่เหลือพร้อมกับอุเทศที่สวดแล้วนั้นด้วยสุตบถ ดังพระพุทธานุสาสน์ว่า อวเสสํ สุตเตน สาเวตพุพํ) กล่าวไว้เพื่อจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ เมื่อมีอันตรายเกิดขึ้น พึงรวมปาติโมกข์ที่เหลือพร้อมกับอุเทศที่สวดแล้วนั้นด้วยสุตบถได้หรือไม่

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำว่า อวเสสํ สุตเตน ๕เปย สาเวตพุพํ อธิบายว่า เมื่อมีอันตรายเกิดขึ้น พึงรวมปาติโมกข์ที่เหลือพร้อมกับอุเทศที่สวดแล้วนั้นด้วยสุตบถได้

คำว่า นิทานทุเทศ ๔ เปฯ นตฺถิ (แต่เมื่อยังสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบ ก็ไม่ควรสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องด้วยสุตบ) กล่าวเพื่อแสดงฝ่ายอื่นคือการไม่รวมไว้ด้วยสุตบ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร
- อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ เมื่อยังสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบ ก็ควรรวมไว้ด้วยสุตบได้หรือไม่

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า นิทานทุเทศ ๔ เปฯ นตฺถิ อธิบายว่า เมื่อยังสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบ ก็ไม่ควรสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องด้วยสุตบ

คำว่า ภิกขุณีปาติโมกฺเข ปน ๔ เปฯ ปริหายติ (ส่วนในภิกขุณีปาติโมกข์ หัวข้อของอนัตตย่อมลดไป) กล่าวไว้เพื่อแสดงฝ่ายอื่น คือ หัวข้อและจำนวนหัวข้อของภิกขุณีปาติโมกข์ นอกไปจากหัวข้อและจำนวนหัวข้อของภิกขุปาติโมกข์ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร
- อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ หัวข้อและจำนวนหัวข้อของภิกขุณีปาติโมกข์ เหมือนกับหัวข้อและจำนวนหัวข้อของภิกขุปาติโมกข์หรือไม่

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า ภิกขุณีปาติโมกฺเข ปน ๔ เปฯ ปริหายติ อธิบายว่า ส่วนในภิกขุณีปาติโมกข์ หัวข้อของอนัตตย่อมลดไป ดังนั้นจึงมีเพียง ๔ หัวข้อ

คำว่า เสสํ วุตตนยเมว (วิธีที่เหลือนั้นที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อระบุว่า วิธีที่เหลือนั้นที่ได้กล่าวไว้แล้ว ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร
- อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ วิธีที่เหลือต่างจากนัยที่กล่าวไว้แล้วหรือไม่

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า เสสํ วุตตนยเมว อธิบายว่า วิธีที่เหลือก็เหมือนกับนัยที่กล่าวไว้ข้างต้น

ในคำว่า วิตถาโร วิตถาโรเยว คำว่า วิตถาโร เป็นคำย่อของ วิตถารุทเทโส (หัวข้อของวิตถาระ) หนึ่ง การประกอบ เอว ศัพท์มีใช้ในฐาณะ ๓ ประการ กล่าวไว้ในคัมภีร์สอนกัณฺหา (เล่ม ๑ หน้า ๔๑) คือ

๑. ย้าอรรถ เช่น วิตถาโรเยว (เป็นข้อความพิสดารนั้นแหละ) ใช้ในกรณีที่อธิบายด้วยศัพท์เดิมและระบุถึงเนื้อความ โดยคำว่า วิตถาร มีรูปวิเคราะหฺว่า วิตถาเรตพุโติ วิตถาโร (เนื้อความที่บุคคลพึงให้พิสดาร ชื่อว่า วิตถาระ)

๒. ย้าศัพท์ เช่น มกสาดิ มกสาว (คำว่า มกสา คือ ยุงนั้นแหละ) ใช้ในกรณีที่อธิบายด้วยศัพท์เดิม ไม่เปลี่ยนไปใช้คำไวพจน์อื่น

๓. ห้ามอรรถอื่น แบ่งออกเป็น ๓ อย่าง คือ

๓.๑ ห้ามคุณลักษณะ เช่น ติสโส ธนุโร เอว (นายติสสะทรงศีลปะธนูเท่านั้น) เอว ศัพท์ห้ามคุณลักษณะคือการทรงศีลปะธนู อันมีศีลปะการชี้ข้าง เป็นต้น

๓.๒ ห้ามทัฬหะ เช่น กาโล เอว ธนุโร (นายกาละเท่านั้นทรงศีลปะธนู) เอว ศัพท์ห้ามทัฬหะคือบุคคลอื่นนอกจากนายกาละ

๓.๓ ห้ามกิริยา เช่น อตเถว กาโก เสโตปิ (กาเผือกก็มีได้เท่านั้น) เอว ศัพท์ห้ามกิริยาความไม่มีแห่งกาเผือก]

คำปฎิญาในการอธิบายภิกขุปาติโมกข์ก่อน

เอวเมเตสํ ปญจหิ เจว จตุหิ จ อุทฺเทสปริจเณเทหิ ววตฺถิตานํ ทฺวินนํปิ ปาติโมกฺขนํ
อัยํ วณฺณนา ภวิสฺสติ. ยสฺมา ปเนตฺถ ภิกฺขุปาติโมกฺขํ ปจฺมํ, ตสฺมา ตสฺส ตาว วณฺณนตฺถมิตํ
วฺจฺจติ.

โดยประการดังนี้ คัมภีร์อธิบายที่จะกล่าวต่อไปจักเป็นของปาติโมกข์ทั้งสองเหล่านั้นที่กำหนดไว้ด้วยอุเทศ ๕ และ ๔ ปริจเณท

อนึ่ง ข้าพเจ้าจะกล่าวคาถานี้ไว้เพื่ออธิบายภิกขุปาติโมกข์นั้นก่อน เพราะเป็นลำดับแรกในปาติโมกข์ทั้ง ๒ เหล่านี้

[คำว่า เอวเมเตสํ ยเปย ภวิสฺสติ (โดยประการดังนี้ คัมภีร์อธิบายที่จะกล่าวต่อไปจักเป็นของปาติโมกข์ทั้ง ๒ เหล่านี้ที่กำหนดไว้ด้วยอุเทศ ๕ และ ๔ ปริจเณท) กล่าวไว้เพื่อแสดงฝ่ายอื่นว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ท่านได้แสดงว่าปาติโมกข์คือคัมภีร์มี ๒ อย่าง คือ ภิกขุปาติโมกข์ และภิกขุณีปาติโมกข์ ด้วยประโยคต้นแล้ว

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คัมภีร์อธิบายที่จะกล่าวต่อไปจักเป็นของปาติโมกข์อะไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คัมภีร์อธิบายที่จะกล่าวต่อไปจักเป็นของภิกขุปาติโมกข์เท่านั้นหรือ (อีกอย่างหนึ่ง) จักเป็นของภิกขุณีปาติโมกข์เท่านั้นหรือ

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า เอวเมเตสํ ยเปย ภวิสฺสติ อธิบายว่า คัมภีร์อธิบายที่จะกล่าวต่อไปจักเป็นของปาติโมกข์ทั้ง ๒ เหล่านี้

คำว่า ยสฺมา ปเนตฺถ ยเปย วฺจฺจติ (อนึ่ง ในบรรดาปาติโมกข์ทั้ง ๒ เหล่านี้ ข้าพเจ้าจะกล่าว

คาถานี้ไว้เพื่ออธิบายภิกขุปาติโมกข์นั้นก่อน เพราะเป็นลำดับแรก) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงเหตุในการอธิบายภิกขุปาติโมกข์นั้นก่อน ทั้งนี้เพื่อจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านอธิบายปาติโมกข์ไหนก่อน และเหตุใดจึงอธิบายปาติโมกข์นั้นก่อน
- อาโปกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรระบุว่าอธิบายปาติโมกข์ไหนก่อน และแสดงเหตุในการอธิบายปาติโมกข์นั้นก่อนมิใช่หรือ

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า ยสฺมา ปเนตฺถ ยเปย วุจฺจติ อธิบายว่า เราอธิบายภิกขุปาติโมกข์ก่อน เพราะเป็นลำดับแรก

คำว่า ตสฺมา เป็นวิเศษณะของปาฐสเสสว่า ภิกขุปาติโมกฺขสฺส ปจฺมตฺตา (เพราะภิกขุปาติโมกข์เป็นลำดับแรก) อนึ่ง การใช้ ตสฺมา มี ๓ ลักษณะ กล่าวไว้ในคัมภีร์มอหังสา (เล่ม ๑ หน้า ๔๕) คือ

๑. แสดงเหตุ เช่น ตสฺมา ตสฺส ตาว วณฺณนตฺถมิตฺถ วุจฺจติ (ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวคาถานี้ไว้เพื่ออธิบายภิกขุปาติโมกข์นั้นก่อน) วิเศษณะของ ตสฺมา ต้องโยกใจความในประโยค ยสฺมา เข้ามา โดยเปลี่ยนกิริยาคุมพากย์หรือประธานเป็นบทเหตุที่ลงบัญญัติ

๒. แสดงลัทธิคุณะ คือ ผลพลอยได้ เช่น ประโยคในกัณฑ์ชาตรี (หน้า ๑๔๑) ว่า กรณตฺเถ เจตฺ ปจฺจตฺตวณฺเ ตสฺมา เถยฺยสงฺขาเตนาติ อตฺถโต ทฎฺฐพฺพ (อนึ่ง บทนี้ลงปฐมาวาจิตติในอรรถกถาวิวัตติ ดังนั้น พึงกำหนดความหมายว่า ด้วยกระแสจิตที่คิดจะลัก) คำว่า ตสฺมา แสดงลัทธิคุณะ คือ ผลพลอยได้จากการลงปฐมาวาจิตติในอรรถกถาวิวัตติ นั่นคือ คำว่า เถยฺยสงฺขาตฺ มีความหมายว่า ด้วยกระแสจิตที่คิดจะลัก

๓. แสดงนิคมณะ คือ คำลงท้าย เช่น ตสฺมา วุตฺตํ ในประโยคของสมันตปาสาทิกา (เล่ม ๑ หน้า ๗๙) ว่า ตสฺมา วุตฺตํ “เตน จ สมเยน ญฺาปารามะ ปุริมกานํ ตินฺณํ สมมาสมฺพุทฺธานํ ปรีโภคเจตฺยฺญานํ โหติ”ติ (ฉะนั้นจึงกล่าวว่า และในสมัยนั้น ที่ตั้งแห่งปรีโภคเจตียของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๓ พระองค์ก่อนมีอยู่ในญฺาปาราม) ส่วนใหญ่ประโยคนิคมณะเช่นนี้มักประกอบใช้ เตน วุตฺตํ มากกว่า ตสฺมา วุตฺตํ]

คำปฎิญาณในการอธิบายบทว่า สุณาทู เม เป็นต้น

สุณาทู เมตฺถาที่นํ

ปทานํ อตฺถนิจฺฉนํ

ภิกฺขโว สีสสมฺปนฺนา

สิกฺขาการมา สุณนฺตุ เม.

ภิกษุผู้ทรงศีลใคร่ศึกษา โปรดสดับการวินิจฉัยเนื้อความของบทว่า

สุณาทู เม เป็นต้นจากข้าพเจ้าเถิด

[คาถาข้างต้นอาจแต่งเป็นประโยคคุณนิยะ (ร้อยแก้ว) ว่า

สัสสมปนฺนา สิขากามา ภิกขโว เม สุณตฺ เมตฺตาทึนํ ปทานํ อตฺถนิจฺจํ สุณนฺตุ.

ถ้าสังเกตให้ดีจะพบว่า บทที่เรียงไว้ในคาถาแม้จะไม่เหมือนบทในประโยคร้อยแก้ว ก็มักอยู่ชิดกัน ยกเว้นจะมีบทอื่นที่เกี่ยวข้องกันมาคั่นอยู่ เช่น คำว่า เม เป็นสามีสัมพันธ์ของ อตฺถนิจฺจํ มีบท ๒ บท คือ สุณตฺ เมตฺตาทึนํ ปทานํ มาคั่นอยู่ แต่ไม่ถือว่าห่าง เพราะเป็นธรรมเนียมของภาษา

คำว่า อตฺถนิจฺจํ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การวินิจฉัยเนื้อความ = นิจฺจนํ นิจฺจโย, อตฺถสฺส นิจฺจโย อตฺถนิจฺจโย.

(กัมมัฏฐานฐิติปฺปวิสสมาส)

- เนื้อความและคำวินิจฉัย = นิจฺจโนนฺติ นิจฺจโย, อตฺโถ จ นิจฺจโย จ อตฺถนิจฺจโย.

(สมาหารทวันทสมาส)

อนึ่ง เนื้อความที่ท่านกล่าวถึงในเรื่องนี้ คือ เนื้อความที่ศัพท์ฟังกล่าวถึงโดยตรง (อภิเษยตฺถ) และเนื้อความที่ศัพท์ระบุถึง ซึ่งมีได้กล่าวไว้โดยตรง (อธิปฺปายตฺถ) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อตฺถนิจฺจนฺติ อภิเษยตฺถสฺส เจว อธิปฺปายตฺถสฺส จ นิจฺจนํ ววตฺถาปนฺนํ อตฺโถ. อิมายํ หิ อฏฺฐกถาย เตสํ อภิเษยตฺโถ เจว อธิปฺปายตฺโถ จ อเนกธา ววตฺถาปิยติ.^{๔๘}

“คำว่า อตฺถนิจฺจํ (การวินิจฉัยเนื้อความ) หมายความว่า การวินิจฉัย คือ การกำหนดเนื้อความที่ศัพท์ฟังกล่าวถึง[โดยตรง] และเนื้อความที่ศัพท์ระบุถึง แท้จริงแล้ว เนื้อความที่ศัพท์ฟังกล่าวถึง[โดยตรง] และเนื้อความที่ศัพท์ระบุถึงของบทเหล่านั้น ท่านได้กำหนดไว้โดยอเนกประการในคัมภีร์อรรถกถานี้”

คำว่า สัสสมปนฺน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้มีศีลอันบริบูรณ์ = สมฺนตฺโต ปนฺนํ ปตฺตํ ปุณฺณนฺติ สมฺปนฺนํ สัสสมฺปนฺนเมเตสนฺติ สัสสมฺปนฺนา.

(ฉฐฐีพหุพีหิสมาส)

- ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล = สมฺมเทว ปนฺนา คตา อุปาคตาติ สมฺปนฺนา, สีเลน สมฺปนฺนา สัสสมฺปนฺนา.

(ตติยัตถปฺปวิสสมาส)

ตามนัยแรก คำว่า สมฺปนฺน มีความหมายว่า บริบูรณ์ (สมฺปฺนฺณ) ส่วนตามนัยหลังมีความหมายว่า ถึงพร้อม (สมฺงคฺ) ดังคัมภีร์อธิบายนปฺปิภาสแสดงอรรถของ สมฺปนฺน ศัพท์ไว้ ๓ ประการว่า

สมฺปนฺโน ติสฺส สมฺปฺนฺณเณ

มธฺเร จ สมฺงคฺนิ.^{๔๙}

“สมฺปนฺน ศัพท์ย่อมเป็นไปในไตรลิงค์ ใช้ในความหมายว่า บริบูรณ์ หวาน และถึงพร้อม”

คำว่า สิขากาม (ผู้ใคร่สิขา) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สิขิตพพาติ สิखा (สิข ธาตุ = ถือเอาวิชา + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- สิขํ กาเมตติติ สิขากามา (สิขา บทหน้า + กम् ธาตุ = ใคร่ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า สุนนตุ เม (โปรดสดับจากข้าพเจ้าเถิด) คำว่า เม เป็นบทสัมพันธ์ของปาฐเสสะว่า สนติกา (จากสำนัก) ไม่ใช่สัมพันธ์ของปาฐเสสะว่า วจน (คำ) ดังคำว่า สุนาตุ เม ภนเต สงฺโฆ (ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังคำของข้าพเจ้า)

ตั้งฎีกาใหม่อธิบายว่า

สฺจนนตุ เมติ เต สพฺเพปิ ภิกฺขโว มม สนติกา นิสาเมนตุ. อิมินา อตฺตโน สํวณฺณนํย สกฺกจฺจํ สวเน นิโยเซติ. สกฺกจฺจสวณปฏฺวิทุทฺธา หิ สพฺพาปิ สาสนสมฺปตฺติติ.^{๕๑}

“คำว่า สฺจนนตุ เม (โปรดสดับจากข้าพเจ้าเถิด) หมายความว่า แม้ภิกษุทั้งหมดนั้นจงสดับจากสำนักของข้าพเจ้า ท่านเชื่อเชื่อในการฟังคัมภีร์อธิบายของตนโดยเคารพด้วยคำนี้ เพราะความถึงพร้อมแห่งคำสอนทั้งหมดเนื่องด้วยการฟังโดยเคารพ ดังนี้แล”

ฎีกาใหม่ข้างต้นได้แสดงถึงประโยชน์ของการกล่าววิเสสนะ ๒ บท คือ สีสสมปนฺนา และ สิขากามา ไว้ในคานานั้น ดังนี้

เอตฺถ จ สีสสมฺปนฺนํ สิขากาแมนํยว ภิกฺขุณฺ คหณํ ตทณฺเณสํ อิมิสฺสา สํวณฺณนํย อภาชนภาวโต. น หิ เต วินยํ โสตพฺพํ, ปฏฺวิปชฺชิตพฺพญ มณฺณิสฺสนติ.^{๕๒}

“อนึ่ง การถือนาฬิกษุที่ทรงศีล ใคร่สิขาเท่านั้นในเรื่องนี้ มิได้ เพราะภิกษุอื่นจากนั้นไม่ใช่ที่รองรับคำอธิบายนี้

เนื่องด้วยภิกษุเหล่านั้นจักไม่สำคัญพระวินัยว่า ควรสดับและควรปฏิบัติ”

แม้ในคัมภีร์อรรคธกถาของสังยุตตนิกายก็กล่าวว่า

อญฺ หิ ยสฺมา อสฺสทฺธสฺส สทฺธาภกฺกา ทุกฺกถา โหติ ทุสฺสีลาทีนํ สีลาทิกฺกา วีย, ตสฺมา เตสํ ยถฺวานํ สนติกา ภควโต ปสฺสํ สุตฺวาเยว อคฺคิมฺหิ ปกฺขิตตฺโถณสฺกฺขรา วีย อพฺภนฺตเร โกเปน ตมฺมฏฺฐายมานทฺทโย หุตฺวา “โก โส ภควา นาม, โย มม ภวนํ ปวิฏฺฐโ”ติ อาห.^{๕๓}

“อนึ่ง คนไม่มีศรัทธาจะพูดเรื่องศรัทธาพูดได้ยาก เหมือนคนทุศีลเป็นต้น จะพูดเรื่องศีลเป็นต้นก็พูดได้ยาก ดังนั้น อาฬวกยักษ์นี้สดับการสรรเสริญพระผู้มีพระภาคเจ้าจากสำนักของยักษ์เหล่านั้นแล้ว เป็นผู้มึนใจเดือดพล่านอยู่เพราะโกรธภายในเหมือนก้อนเกลือกที่ใส่ไฟจึงพูดว่า ใครเล่าเป็นพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ซึ่งเข้าไปยังที่อยู่ของเรา”]

คำอธิบาย สุนาตุ

เอตถ हि สุนาตุติ อิํ สวณานตฺตวจนํ.

กล่าวโดยพิสดารว่า ในบาทคาถานี้ คำว่า สุนาตุ (จงฟัง) นี้ เป็นคำบังคับให้ฟัง

[คณาจารย์ได้เชื่อเชิญให้สดับคำอธิบายของตนโดยเคารพแล้ว บัดนี้ กล่าวว่า เอตถ हि เป็นต้น เพื่อแสดงคำอธิบายตามที่ได้ปฏิญาไว้

हि ศัพท์ทำหน้าที่ วิตถารโฆตกะ คือ แสดงความพิสดาร ประโยคที่ประกอบด้วย हि นิบาตนี้ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ ประโยคขยายความ ส่วนประโยคหน้าชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

ประโยคข้างต้นกล่าวขึ้นเพื่อแสดงอรรถของ ตฺว บัญญัติวิภัติใน สุนาตุ ว่าใช้ในความหมายว่า อาณตฺติ (สั่ง) ไม่ใช่เป็นไปในความหมายอื่นจากนี้ ดังกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๑๕) กล่าวว่า อาณตฺยา-สิญฺเญตฺตกาเล ปญฺจมี (ลงบัญญัติวิภัติในการสั่งและความปรารถนา ในกาลที่ระบุไม่ได้) หมายความว่า คำว่า สุนาตุ แปลว่า จงฟัง โดยประกอบด้วยอรรถอาณตฺติ (สั่ง)

ฎีกาใหม่อธิบายว่า การบังคับดังกล่าวเป็นอาณัติของพระผู้มีพระภาค เพราะทรงบัญญัติว่าให้ ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์กล่าวประโยคนี้ ดังนั้น แม้ภิกษุผู้มีพรรษาอ่อนกว่าก็กล่าวว่า สุนาตุ ในลักษณะของการบังคับได้ ไม่ถือว่าเป็นการไม่เคารพพระเถระในสงฆ์ ดังข้อความกล่าวว่า

กิญจาปิ สวณานตฺตวจนํ, ตถापि पातिमोक्खुत्तेสเสนे वेवं वदत्तपुण्ड्रि भควता वृत्तत्तदा भक्वतो आनत्ति, न उक्तुत्तेससति न्वगतरेणापि इत्थं वत्तुं वृणुति.^{๕๔}

“คำว่า สุนาตุ นี้ เป็นคำบังคับให้ฟังแม้ก็จริง แต่เป็นอาณัติของพระผู้มีพระภาค เพราะพระองค์ตรัสว่า ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ฟังกล่าวอย่างนี้ ไม่ใช่อาณัติของผู้สวด ดังนั้น แม้ภิกษุผู้มีพรรษาอ่อนกว่าก็ควรกล่าวคำนี้ได้”

ตามคำอธิบายของฎีกาใหม่ข้างต้น คำว่า อาณตฺติ ใช้ในความหมายว่า สั่ง นิยมใช้ในลักษณะของการใช้งานอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่สหัทนิติปกรณ์ (สุตตมาลา) กล่าวว่า อาณตฺติ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ให้ประกอบ, ใช้ (นียค) มี ๒ ประการ คือ

๑. การใช้ที่ไม่เคารพ คือ การสั่ง

๒. การใช้โดยเคารพ คือ การเชิญชวน

ตามความหมายข้างต้น คำว่า สวณานตฺตวจนํ ควรแปลว่า คำเชิญชวนให้ฟัง และคำว่า สุนาตุ ควรแปลว่า โปรดฟัง โดยมีลักษณะที่มีการเคารพเป็นเบื้องหน้า ดังข้อความในคัมภีร์นี้ว่า

อาณานิ อานตติ. สา เอว สหุสสเถ นิโยโคติ นาม วุตตํ. นิโยโค จ นาม อนาทรพุพโก สหุสสเถ อธิเปโต. อิธ ปน อนาทรพุพโก วา โหตุ อาทรพุพโก วา, อุภยธาปิ อาณตติลกุณ นิโยโค อธิเปโต.^{๕๔}

“การสั่ง ชื่อว่า อาณตติ อาณตตินั้นกล่าวเป็นชื่อว่า นิโยคะ (การให้ประกอบ, การใช้) ในคัมภีร์ ไวยากรณ์[สันสกฤต] อนึ่ง ขึ้นชื่อว่า นิโยคะ ประสงค์เอาการสั่งที่มีความไม่เคารพเป็นเบื้องหน้าในคัมภีร์ ไวยากรณ์ แต่ในปกรณ์นี้ข้าพเจ้าประสงค์เอาการสั่งที่มีลักษณะของอาณตติโดยประการทั้ง ๒ ซึ่งมีความ ไม่เคารพเป็นเบื้องหน้าหรือมีความเคารพเป็นเบื้องหน้าก็ตาม”

ฎีกาใหม่กล่าวว่า คำว่า เอตถ เป็นวิเศษณ์ของปาฐเสสสะว่า คาทาปเท (ในบาทแห่งคาถา) หรือ ปเทสุ (ในบรรดาบททั้งหลาย) คำว่า ปเท ในที่นี้มีความหมายว่า บาท ไม่ใช่แปลว่า บท เพราะท่านจะ กล่าวถึงบทตามนัยที่ ๒ ดังข้อความในฎีกาใหม่ว่า

เอตถาติ เอตสมี คาทาปเท, เอเตส วา คาทาย สงคหิตานํ “สุณตฺ เม”ติอาทีนํ ปทานมนตเร.^{๕๖}

“คำว่า เอตถ หมายความว่า ในบาทคาถานี้ หรือในระหว่างบทว่า สุณตฺ เม เป็นต้นเหล่านั้นที่ นับเข้าในคาถา”

ในข้อความข้างต้น คำว่า ปทานมนตเร (ในระหว่างบท) ระบุว่าให้เพิ่มบทนิทธารณะว่า ปเทสุ เข้ามาเป็นวิเศษณ์ เพราะประกอบใช้ อนฺตร ศัพท์ เนื่องด้วย อนฺตร และ มชฺฌ ศัพท์เป็นศัพท์ที่นิยมใช้เพื่อ แสดงอรรถนิทธารณะของสัตตมีวัฏตินั้นเอง ความหมายว่า บาทคาถา ของ ปท ศัพท์พบในคัมภีร์ฎีกาว่า

ปทโตติ เอตถ อฏฺฐกฺขโร คาทาปาโท ปทนฺติ อธิเปโต.^{๕๗}

“บาทคาถาที่มี ๘ พยางค์ พึงทราบว่าเป็น ปท ในคำว่า ปทโต (โดยบาทคาถา) นี้”

แม้ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) ก็พบข้อความที่ ปท ศัพท์มีความหมายว่า บาท ดังข้อความว่า

อฏฺฐกฺขรา เอกปทํ	एका काठा जटुपतं
काठा जेका मटो कनो	कनो पादुत्तिस्तकुरो.
पादुत्तिस्तकुरकनान	पद्यन्त त्विस्त पन
गान्वारो मटो ओ	सुवृज्जखरसहसो. ^{๕๘}

“๘ พยางค์เป็น ๑ บาท, ๔ บาทเป็น ๑ คาถา และคาถาหนึ่งพึงทราบว่าเป็น คันถะ คันถะหนึ่งมี ๓๒ พยางค์

พึงทราบ ๒๕๐ คันถะที่มีคาถา ๓๒ พยางค์ว่าเป็นหนึ่งภาณวาร ภาณวารนั้น มี ๘,๐๐๐ พยางค์”

อิตี ศัพท์ในคำว่า สุนาตุติ อิห์ (คำว่า สุนาตุ นี้) ใช้ในความหมายว่า ปัตตวิปลาส คือ เปลี่ยนเนื้อความของบท กล่าวคือ ไม่ต้องแปล สุนาตุ ว่า จงฟัง แต่ให้แปลทับศัพท์ไปตามตัว นอกจากนั้น บทว่า สุนาตุ นี้เรียกว่า สัทพัตตถะ คือ มีศัพท์เป็นอรรถของบท (สทโทเยว ปทตโถ ยสฺสาติ สทฺทพทตฺถโก) ซึ่งก็คือการแปลทับศัพท์นั่นเอง เหมือนสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๑๓๕) ว่า ราชสฺส รณโณราชาโน เส (ในเพราะ ส วิภคติ แปลง ราช ศัพท์เป็น รณโณ และ ราชิน) ซึ่งแปล ราชสฺส ว่า ราช ศัพท์ ไม่แปลว่า แห่งพระราช

ส่วนคำที่เปลือยความหมายโดยทั่วไปเรียกว่า อตฺถปทตถะ คือ มีเนื้อความเป็นอรรถของบท (อตฺถโถเยว ปทตโถ ยสฺสาติ อตฺถปทตฺถโก) หมายถึง ศัพท์ทั่วไปที่มีได้ประกอบกับ อิตี ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่ ปัตตวิปลาส และไม่ใช่คำที่ใช้ในสูตรไวยากรณ์ ดังข้อความในคัมภีร์สหสารถยชาลิโนว่า

เกวลํ อิติสทฺเทนนา-

สมฺมสิโส อตฺถปทตฺถโก

อิติสทฺเทน เจ ยุตฺโต

ภเว สทฺทพทตฺถโก.^{๕๙}

“ศัพท์ที่ไม่ระคนด้วย อิตี ศัพท์ล้วนๆ ชื่อว่า อตฺถปทตถะ ถ้าศัพท์ประกอบด้วย อิตี ศัพท์ ก็ชื่อว่า สัทพัตตถะ”

ข้อความข้างต้นกล่าวถึงบทที่ประกอบด้วย อิตี ศัพท์ซึ่งจัดเป็นสัทพัตตถะ แต่บทที่เป็นคำในสูตรซึ่งได้ชื่อว่าสัทพัตตถะ พบในคัมภีร์นรุตติที่ปนีว

สทฺทพทตฺถกฺพานิ นาม ราชสฺส, สขสฺส, ปุมสฺส อิจฺจาทีนิ. เอตฺถ จ ราชสฺสอิจฺจาทีนิ สทฺทสฺสฺเต สทฺทพทตฺถกฺพานิ โหนติ, ปโยเค อตฺถปทตฺถกฺพานิ. ธาตุปัจจยวิภคฺติปทานิ ปน นิจฺจํ สทฺทพทตฺถกฺพานิ เอว โหนติ, สทฺทสฺสฺเตสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส จ ลพฺภณฺติ, น ปโยเคติ อิห์ ทฺวินนํ นานตฺต.^{๖๐}

“ที่ชื่อว่า บทที่เป็นสัทพัตตถะ คือ บทว่า ราชสฺส (ของ ราช ศัพท์), สขสฺส (ของ สข ศัพท์), ปุมสฺส (ของ ปุม ศัพท์) เป็นต้น อนึ่ง ในเรื่องนี้มีบทว่า ราชสฺส เป็นต้นเป็นสัทพัตตถะในสูตรทางไวยากรณ์ แต่ในตัวอย่างเป็นอตฺถปทตถะ ส่วนกลุ่มธาตุ, ปัจจัย และวิภคติ เป็นสัทพัตตถะแน่นอนทีเดียว และมีได้ในสูตรทางไวยากรณ์เท่านั้น ไม่มีในตัวอย่าง ข้อนี้เป็นความต่างกันระหว่างสัทพัตตถะและอตฺถ-ปทตถะทั้งสอง”

คำว่า สวณณตฺตฺติวจน (ศัพท์กล่าวซึ่งการเชิญชวนในการฟัง) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สฺยเต สวณํ (สฺ ธาตุ = ฟัง + ยฺ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- อาณปณํ อาณตฺติ (อาณ ธาตุ = ใช้ + ณฺาเป ปัจจัย + ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- สวเน อาณตฺติ สวณณตฺติ (สัตตมัตตปฺปวิสฺสมาส)
- สวณณตฺติยา วจนํ สวณณตฺตฺติวจนํ (กัมมัญฺญณฺณวิสฺสมาส)

คำว่า อาณตติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อาณ ธาตุ (เปสเน = ใช้) + ณาเป ปัจจัย + ติ วิภัติ
ความเห็นนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์เหล่านี้ คือ

คัมภีร์นยาสะ (สูตร ๖๔๑) แสดงรูปกิตก์ว่า อาณาปน

ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๕๗๒) แสดงรูปอาชยาดตามคัมภีร์นยาสะที่แต่งก่อนว่า อาณาเปติ (ใช้
แล้ว), อาณาเปติ (ใช้อยู่), อาณาเปสสติ (จักใช้) และรูปกิตก์ว่า อาณาปโก (ผู้ใช้)

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๘๘๐) กล่าวว่า อาณาปน อาณตติ (การใช้ ชื่อว่า อาณตติ) แม้
ท่านจะไม่ระบุว่าเป็น อาณ ธาตุไว้ในธาตุมาลา ก็น่าจะกล่าวตามคัมภีร์นยาสะและปทรูปสิทธิปกรณ์ เพราะ
ถ้าท่านมีความเห็นต่างก็ควรจะกล่าวแย้งไว้ในคัมภีร์นั้น

อภิธานัปทปิปปากฎีกา (คำอธิบายคาถา ๓๔๕) กล่าวว่า อาณ เปสเน, ภาเว อ, อาณา (อาณ ธาตุ
เป็นไปในการใช้ ลง อ ปัจจัยในภาวสาธนะ ได้รูปว่า อาณา = การสั่ง)

ธาตุวัตตสังคหะ (คาถา ๑๘) กล่าวว่า อาโน ตู ภู จู เปสเน (อาณ ธาตุ เป็นภูวาทิคณะและจรา-
ทิคณะ เป็นไปในความหมายว่า ใช้)

อย่างไรก็ตาม รูปที่ลง อ ปัจจัยหรือลง เณ, ฌย ปัจจัยท้ายธาตุนี้ไม่ปรากฏเป็นรูปว่า อาณติ,
อาณติ, อาณยติ มีเพียงรูปอาชยาดที่ลง ณาเป ปัจจัยว่า อาณาเปติ เท่านั้น ดังนั้น ณาเป ปัจจัยในรูปว่า
อาณตติ, อาณาเปติ เป็นต้นจึงถือว่าเป็นปัจจัยพิเศษที่ใช้เหมือนวิกรณปัจจัย ไม่มีอรรถการิตปัจจัยดังที่
นิยมใช้โดยทั่วไป โดยลง ณาเป ปัจจัยด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือ (โยควิภาคะ) ว่า ธาตุหิ เณณณาเปณาปยา
การิตานิ (ลง เณ, ฌย, ณาเป และ ณาปย ปัจจัยท้ายธาตุ และตั้งชื่อเป็นการิตปัจจัย) ในสูตรในกัจจายน-
ไวยากรณ์ (สูตร ๔๓๘) ว่า ธาตุหิ เณณณาเปณาปยา การิตานิ เหตุวตฺเต (ลง เณ, ฌย, ณาเป และ ณาปย
ปัจจัยท้ายธาตุในอรรถเหตุ และตั้งชื่อเป็นการิตปัจจัย) ดังคัมภีร์ปาจิตยาทีโยชนากล่าวว่า

อาณาเปตฺวาติ เอตฺถ อาณ เปสเนติ ธาตุปาเจสุ วุตตฺตตา อาณธาดุเยว เปสเนสฺสชาติ เหตุวตฺถ
วตฺติ, น ณาเปปจฺโย. โส ปน ธาตุวตฺเตเยว วตฺตติ. น หิ ตสฺส วิสฺสุ วุตฺโต อภิเษโย อตฺถิ ธาตุวตฺถโต อณฺณสฺส
อภิเษยสฺสากา.๖๐

“ในคำว่า อาณาเปตฺวา นี้ อาณ ธาตุนี้เกี่ยวย่อมแสดงอรรถเหตุที่เรียกว่า การใช้ เพราะกล่าว
ไว้ในคัมภีร์ธาตุทั้งหลายว่า อาณ เปสเน (อาณ ธาตุเป็นไปในการใช้) ไม่ใช่ ณาเป ปัจจัย แต่ปัจจัยดังกล่าว
ย่อมเป็นไปในอรรถของธาตุอย่างเดียว เพราะไม่มีเนื้อความที่ปัจจัยนั้นกล่าวไว้โดยเฉพาะ เนื่องด้วยไม่มี
เนื้อความอื่นจากอรรถของธาตุ”

คัมภีร์นิรุติที่ปนี (สูตร ๗๓๐) เห็นว่าควรเป็น ณาป ธาตุ จราทิคณะ เป็นไปในความหมายว่า ใช้
โดยกล่าวว่า อาปฺพุโพ ณาป เปสเน, อาณาปียิตฺถาติ อาณตฺโต (ณาป ธาตุที่มี อา อยู่หน้า เป็นไปในการใช้,

ผู้อันเขาใช้แล้ว ชื่อว่า อาณัตตะ) และในสูตร ๗๙๑ ก็กล่าวว่า ฌาป เปสเน, อาณาเปตติ อาณาปโก (ฌาป ธาตุ เป็นไปในการใช้, บุคคลโดยอ้อมใช้ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า อาณาปกะ = ผู้ใช้)

อย่างไรก็ตาม สัททนิติปกรณ์ (ธาตุมาลา) ปฏิเสธธาตุที่ขึ้นต้นด้วย ฌ, ณ และ พ ว่าไม่มีใช้ในพระพุทพจน์ด้วยคาถาว่า

มเต สตุสสุส ฌณพา

ปทาทิมฺหิ น ทิสฺสเร

เตเนกสฺสรธาตุสสุ

ฌณพา น กถียเร.^๒

“ในมติของพระศาสนา ฌ, ณ และ พ อักษรย่อไม่ปรากฏในเบื้องต้นของบท
ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่กล่าว ฌ, ณ และ พ อักษรไว้ในธาตุที่มีสระมาก”

อนึ่ง ท่านผู้แต่งนิรุติทศิณี คือ แลติสยาตอ (พระญาณธชะ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือรวมถามตอบ
ปัญหาแลติ (เล่ม ๒ หน้า ๔๐๖-๗) ว่า รูปเหล่านั้นอาจประกอบรูปศัพท์มาจาก ฌป หรือ ฌาป ธาตุก็ได้ แม้
ธาตุนี้จะไม่พบในภาษาสันสกฤต ก็มีใช้ในพระไตรปิฎก เนื่องจากพระไตรปิฎกนั้นเป็นถ้อยคำของท่านผู้ทรง
ปฏิสัมภิทาญาณ จึงมีรูปศัพท์ละเอียดลึกซึ้ง อีกทั้งบรรจุคำที่ใช้ในมนุษย์โลก เทวโลก พรหมโลก อบายภูมิ
รวมไปถึงคำที่ใช้ในกบอื่นอีกด้วย

พระโกศลลาภวิงศ์ (อัครมหาบัณฑิต) อดีตเจ้าคณะศรีเชียงใหม่ วัดมหาวิสุทธาราม จังหวัดมณฑลเลย
ผู้เป็นอาจารย์ของหลวงพ่อดมมานันท์มหาเถระแห่งวัดท่ามะโอ ได้กล่าวไว้ในหนังสือวิสุทธิธำมัญญกถา
(เล่ม ๑ หน้า ๑๔๓) และปทูปสัทธิวินัยสยใหม่ (หน้า ๕๑๓) ว่า คำว่า อาณตติ แยกรากศัพท์ได้ ๒ ประการ

๑. อา บพหน้า + ฌป ธาตุ (เปรณ โพรเน วา = ในการใช้หรือรู้) + ณ ปัจจัย + ตี ปัจจัย
เมื่อประกอบรูปศัพท์ตามวิธีของกิตก์จนสำเร็จเป็นรูปว่า อาณตติ แล้ว ให้แปลง ณ เป็น ณ ดังคำว่า ปณณาส
= ปณณาส (๕๐), ปณณตติ = ปณณตติ (บัญญัติ) ดังนั้น คำว่า อาณตติ ตามนัยนี้แปลว่า “การใช้”

๒. อา บพหน้า + ฌา ธาตุ (อาโพรเน = รู้) + ฌาเป ปัจจัย + ตี ปัจจัย เมื่อประกอบรูปศัพท์
ตามวิธีของกิตก์จนสำเร็จเป็นรูปว่า อาณตติ แล้ว ให้แปลง ณ เป็น ณ เหมือนวิธีข้างต้น ดังนั้น คำว่า
อาณตติ ตามนัยนี้แปลว่า “การให้รู้” คือ การใช้นั่นเอง นอกจากนั้น ชุมา ธาตุอาจเป็นไปในความหมายว่า
“ส่งไป” อีกด้วย ตามนัยนี้แปลว่า “การให้ส่งไป” คือ การใช้ ดังคัมภีร์ปาณินียธาตุปาฐะ (หมวดจฺราติ ข้อ
๑๙๙) กล่าวว่า ชุมา นิโยเค (ชุมา ธาตุในความหมายว่า ส่งไป) อนึ่ง ความหมายของ ฌา ธาตุ (สันสกฤต
เป็น ชุมา) ในอรรถว่า ส่งไป ยังพบในสัททนิติปกรณ์ (ธาตุมาลา) อีกด้วย แต่ท่านเห็นว่าไม่มีใช้ในภาษา
บาลี จึงไม่ได้แสดงรูปสำเร็จไว้ ดังข้อความกล่าวว่า

สทฺทสฺสเถ ปน “ฌา นิโยชเน”ติ ปจฺนติ. รูป ปน พุทฺธจฺจนาณุกูลํ น ภวติ, ตสฺมา น ทสฺสตี
อมฺเหหิ.^{๒๓}

“ส่วนในคัมภีร์ไวยากรณ์[สันสกฤต] กล่าวว่า ฌา นิโยชเน (ฌา ธาตุในความหมายว่า ส่งไป) แต่ไม่มีรูปที่เกื้อกูลแก่พระพุทธรูป ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงมิได้แสดงไว้”

ผู้แปลคิดว่ารูปที่ประกอบมาจาก ฌา ธาตุในความหมายว่า ส่งไป ก็คือรูปว่า อาณา, อาณตติ, อาณาเปติ เป็นต้นนั่นเอง แต่ท่านผู้แต่งศัพท์นิธิปกรณ์เห็นว่าเป็น อาณ ธาตุตามปทฺฐสัทธิปกรณ์ จึงกล่าวว่าไม่มีรูปดังกล่าวปรากฏในพระบาลี

โดยเหตุที่คำว่า อาณาเปติ สันสกฤตมีรูปว่า อาชฺฌาเปติ (อา บพหน้า + ชฺฌา ธาตุ + ฌาเป ปัจจัย + ติ วิภตติ) แม้คำบาลีว่า อาณา, อาณตติ ก็มีรูปสันสกฤตว่า อาชฺฌา, อาชฺฌาเปติ ดังนั้น นัยที่ ๒ จึงสอดคล้องกับสันสกฤต และสอดคล้องกับคำอธิบายในกัณฑ์กวีกาใหม่ว่า อาณาปนํ ปณฺญาปนํ อาณา (การให้รู้ ชื่อว่า อาณา) จะเห็นได้ว่า ท่านอธิบาย อาณาปนํ ว่า ปณฺญาปนํ โดยประกอบใช้ ฌา ธาตุ และ ฌาเป ปัจจัยเพื่อแสดงว่า คำว่า อาณาปนํ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อา บพหน้า + ฌา ธาตุ + ฌาเป ปัจจัย + ยุ ปัจจัย (คำว่า ปณฺญาปนํ อธิบายคำแปลโดยตรงของ อาณาปนํ จึงแปลพร้อมกันไป)

คำว่า อาชฺฌา พบในคัมภีร์ศัพท์สโตมมทานิว่า

อาชฺฌา สุตฺตริ. อา + ชฺฌา + อง. นิเทศ, อิทิ ฎริยตามิติ ศาสเน, โชยติชฺปรสฺสฺเท ลคฺนาตุ ทศเม สฺถาเน จ.^{๖๔}

“อาชฺฌา อิตถิลลิก. อา บพหน้า + ชฺฌา ธาตุ + อง ปัจจัย เป็นไปในความหมายว่า การบังคับ, การสั่งสอนว่า จงกระทำให้ และในฐานะที่ ๑๐ จากลัคนาที่ปรากฏในคัมภีร์ชโยติษ (ชื่อคัมภีร์โหราศาสตร์ของพราหมณ์)”

นอกจากนั้น พระโกศลลาภวิงศ์ ยังแสดงความเห็นของท่านไว้ในหนังสือวิสุทธิธำมรงค์ปิฎกอภิธาน และปทฺฐสัทธินิสสัยใหม่นี้ว่า อาณ ธาตุไม่พบในธาตุสันสกฤต และไม่มีใช้ในบาลี อีกทั้งพระพุทธรูปียะกล่าวถึงรูปว่า อาณตติ เกี่ยวกับรูปของ ฌา ธาตุในปทฺฐสัทธิปกรณ์ (สูตร ๕๗๒) ดังนั้น ปาฐะเดิมของคำว่า อาณ เปสเน ในคัมภีร์นี้น่าจะมีรูปว่า อาณา เปสเน (อาณา ธาตุ เป็นไปในการใช้) โดย อาณา ธาตุมาจาก อา บพหน้า + ฌา ธาตุนั่นเอง แต่เปลี่ยน ณ เป็น ณ แล้ว จึงมีรูปเป็น อาณา ธาตุ เมื่อเป็นดังนี้ก็จะสอดคล้องกับสันสกฤต และมีวิธีใช้ในภาษาบาลี ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำอธิบาย เม

เมติ โย สาเวติ, ตสฺส อตฺตนิทุเทสวจฺน.

คำว่า เม (ข้าพเจ้า) เป็นศัพท์แสดงตนของผู้สวด

[ท่านอธิบายว่า คำว่า เม เป็นบทสรรพนามที่สำเร็จรูปมาจาก อมฺห คัพทฺ ไม่ใช่นิพนิตาตังที่พบในทีฆนิกาย อาฏานาฏิยสูตรว่า

ปุตฺตาปิ ตสฺส พหโว

เอกนามาติ เม สุตํ

อสีติ ทส เอโก จ

อินทนามา มหพฺพลา.^{๖๔}

“แม้โอรสของท้าวธตรฐจะมีมากก็มีพระนามเดียวกัน คือ ทั้ง ๙๑ องค์ มีพระนามว่าอินทะ ต่างมีพลังมาก เรื่องนี้ปรากฏแล้วในโลก]”

คัมภีร์ฎีกาของพระสูตรข้างต้นกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

เม สุตุนฺติ เอตถ เมติ นิปาตมตฺต.^{๖๕}

“คำว่า เม ในคำว่า เม สุตํ นี้ เป็นเพียงนิบาต”

ในประโยคที่ว่า เมติ โย สาเวติ, ตสฺส อตฺตนิทเทสวณฺ (คำว่า เม เป็นศัพท์แสดงตนของผู้สวด) คำว่า ตสฺส เพิ่มคำว่า สาเวนตสฺส เข้ามา โดยเปลี่ยนกริยาคุณพากย์ว่า สาเวติ เป็นบทกิตก์ว่า สาเวนตสฺส ตาม ตสฺส ที่จริงแล้ว ท่านไม่เขียนว่า สาเวนตสฺส โดยตรง เพราะธรรมเนียมการแต่งบาลีนั้น ถ้าท่านผู้แต่งประกอบใช้ประโยค ย และ ต จะทำให้ข้อความชัดเจนมากกว่าเดิม ถือว่าเป็นธรรมเนียมที่สำคัญอย่างหนึ่งของภาษาบาลี แต่ในการแปลตามพยัญชนะของไทยอาจต้องแปลรวบ ซึ่งทำให้แปลยากกว่าเดิม]

คำอธิบาย ภนฺเต

ภนฺเตติ สคารวสฺสปฏิบัติสฺสวณฺ.

บทว่า ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ) เป็นคำกล่าวพร้อมด้วยความเคารพและนับถือ

[ท่านอธิบาย ภนฺเต ว่าเป็นบทนิบาตในความหมายว่า อาลปนะ ไม่ใช่นิพนิตาตังที่มาจาก ภมฺ ฐาตุ (อนวฏฺฐาเน = หมุ่น) + ต บัจจย + สมิ วิภตฺติ ความจริงแล้ว คำว่า ภนฺเต เป็นบทนิบาตที่ร้องเรียกภิกษุผู้มีพรรษาแก่กว่าด้วยความเคารพ ส่วน อาวุโส เป็นนิบาตที่ใช้ร้องเรียกผู้อ่อนกว่า ดังข้อความในคัมภีร์วิมตติวินทนีว

ภนฺเตติ อาลปนตฺเถ วุฑฺฒเสสุ สคารววณฺ อาวุโสติ ปทํ ปน นวเกสุ. ตทฺถมฺปิ นิปาโต “ตุเม หนฺเต, ตุมฺहे อาวุโส”ติ พหุสฺปิ สมานรูปตฺตา.^{๖๖}

“บทว่า ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ) เป็นคำกล่าวพร้อมด้วยความเคารพในภิกษุผู้แก่กว่า

ส่วนบทว่า อาวุโส (ผู้มีอายุ) เป็นคำกล่าวพร้อมด้วยความเคารพในภิกษุใหม่

ทั้ง ๒ บทนั้นเป็นนิบาต เพราะมีรูปเสมอกันแม้ในภิกษุจำนวนมากว่า ตุมเห ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ ท่านทั้งหลาย), ตุมเห อาวุโส (ผู้มีอายุ ท่านทั้งหลาย)”

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ผู้สวดปาติโมกข์เรียกสงฆ์ผู้นั่งอยู่ในหัตถบาสว่า ภนฺเต เพื่อแสดงความเคารพ และนับถือสงฆ์ คัมภีร์วัชรพุทธิกกล่าวไว้ว่า พระพุทธองค์ตรัสว่า ภนฺเต โดยมองหาสงฆ์ แต่หากพระเถระในสงฆ์สวดปาติโมกข์เอง ก็อาจใช้คำว่า อาวุโส โดยมองหาบุคคล คือ ภิกษุทีละรูปที่มีพรรษาอ่อนกว่าตน หรืออาจใช้เป็น ภนฺเต โดยมองหาสงฆ์ก็ได้ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

สงฺฆสฺส คารวฺยตุจฺจนารหตาทสฺสนตฺถญฺจ “สุณฺทฺตุ เม ภนฺเต”ติ อห. ตตฺถ สยฺ เจ เถโร, ภิกฺขุ สนฺนํ “อาวุโส”ติ วตฺตุ ยฺชชติ ขเปยฺ สงฺฆํ อุปาทาย สงฺฆตฺถเรนาปิ “สุณฺทฺตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ”ติ วตฺตพฺพ, ภิกฺขุ อุปาทาย “อาวุโส”ติ มหาทสฺสสฺส กมฺมวาทาย ปโยคทสฺสนโต.”๔

“อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสว่า สุณฺทฺตุ เม ภนฺเต เพื่อแสดงว่าสงฆ์เป็นผู้ควรแก่ถ้อยคำที่ประกอบด้วย ความเคารพ ในเรื่องนั้น ถ้าพระเถระสวดปาติโมกข์เองควรกล่าวว่า อาวุโส โดยหมายถึงภิกษุ ฯลฯ แม้พระเถระในสงฆ์อาจกล่าวว่า สุณฺทฺตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ โดยหมายถึงสงฆ์ เพราะพบตัวอย่างกรรมวาจาของพระมหากัสสปะว่า อาวุโส โดยหมายถึง ภิกษุ”

คัมภีร์วิมุตติวินทิกกล่าวว่า ถ้าพระนวกะกล่าวว่า อาวุโส ไม่ใช่เป็น ภนฺเต หรือพระนวกะกล่าวว่า ภนฺเต ไม่ใช่เป็น อาวุโส กรรมไม่เป็นอันวิบัติ ทั้งนี้คงเป็นเพราะคำนี้เป็นเพียงอาลปะนคือคำร้องเรียก ไม่ใช่ข้อความที่เกี่ยวกับสังฆกรรม ดังคำอธิบายในคัมภีร์นั้นว่า

สเจ ปน อนุสฺสวโก สพฺเพหิ ภิกฺขุหิ วุฑฺฒตโร โหติ, “สุณฺทฺตุ เม อาวุโส สงฺโฆ”ติ วตฺตพฺพ. โสปิ เจ “ภนฺเต”ติ วเทยฺ, นวตโร วา “อาวุโส”ติ, กมฺมโกโป นตฺถิ.”๕

“ถ้าผู้สวดมีพรรษาแก่กว่าภิกษุทั้งหมด ฟังกล่าวว่า สุณฺทฺตุ เม อาวุโส สงฺโฆ ถ้าแม้ผู้สวดนั้นกล่าวว่า ภนฺเต หรือภิกษุผู้น้อยกว่ากล่าวว่า อาวุโส กรรมไม่วิบัติ”

คำว่า สคารวสปปติสฺสวจน (คำเครื่องกล่าวอันเป็นไปกับด้วยความเคารพและความนับถือ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สห คารเวน ยํ วตฺตตีติ สคารวํ (สหบุรพทพหุพหีสมาส)
- ปติสฺสยณํ ปติสฺส (ปติ บทหน้า + สิ ธาตุ = ฟังฟัง, อาศัย + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- สห ปติสฺสยณํ ยํ วตฺตตีติ สปปติสฺสํ (สหบุรพทพหุพหีสมาส)
- สคารวํ จ ตํ สปปติสฺสํ จาติ สคารวสปปติสฺสํ (วิเสสนนัยปทกรรมธารยสมาส)
- วุจฺจติ เอเตนาติ วจนํ (วจ ธาตุ + ยุ ปัจจัยในอวุตตกัตตสาธนะ)
- สคารวสปปติสฺสํ จ ตํ วจนํ จาติ สคารวสปปติสฺสวจนํ (วิเสสนบุรพทพหุพหีสมาส)

คำอธิบาย สงฺข

สงฺข บุคคลสมุหจณ.

คำว่า สงฺข (สงฺข) เป็นคำแสดงถึงกลุ่มบุคคล

[ข้อความนี้แสดงว่า สงฺข ศัพท์เป็นอนิพจน์ปาฏิพทิกะ คือ นามศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยความเป็นสมาส ตัทธิธ หรือกิตก์ จึงตั้งรูปวิเคราะห้ไม่ได้ ดังคำว่า ฆฏ (หม้อ), ปฏ (ผ้า) เป็นต้น คำว่า สงฺข นี้ปรากฏในความหมายว่า หมู่ ซึ่งอาจจะเป็นหมู่บุคคลหรือหมู่สัตว์ก็ได้ แต่ในที่นี้หมายถึงกลุ่มบุคคลซึ่งก็คือภิกษุ ๔ รูปขึ้นไป ที่จริงแล้วในภาษาบาลีสัทพ์บางศัพท์กล่าวถึงหมู่หลายลักษณะ ดังข้อความในคัมภีร์อภิธานปทีปิกาวา

สมานาน คโณ วคโค

สงฺข สดโก ตุ ชนฺตุน

สชาติกาน ตุ กุล

นิกาย ตุ สรมมิน

ยูโณนิตถิ สชาติย-

ตริจณานามุจเต.^{๗๐}

“หมู่ของสิ่งทีเ่เสมอเหมือนกัน ชื่อว่า วคค (วรรค) [เช่น ก วรรค คือ กลุ่มอักษรอันเกิดขึ้นทีเ่กัณฐาน เป็นต้น]

หมู่ของเหล่าสัตว์ ชื่อว่า สงฺข, สดถ (หมู่) [เช่น สกฺขสงฺข (หมู่นก)]

หมู่ของบุคคลผู้มีตระกูลเสมอกัน ชื่อว่า กุล (ตระกูล)

หมู่ของบุคคลผู้มีธรรมเสมอกัน ชื่อว่า นิกาย (นิกาย)

หมู่ของสัตว์ดิรัจณานทีมีชาติเสมอกัน ชื่อว่า ยูถ (ฝูง) ไม่ใช่อิตถิลลัค [เช่น โค ยูโถ (ฝูงโค)]”

นอกจากนั้นแล้ว คำว่า สงฺข ยังจัดเป็นอนิพจน์ปาฏิพทิกะ คือ นามศัพท์ทีสำเร็จด้วยการแยกรากศัพท์ได้เช่นกัน ดังจะกล่าวไว้ต่อไป]

สพฺพเมว เจตํ ปาติโมกฺขทุทฺเทสเกน ปจฺมํ วุตตพฺพจณํ ภควตา หิ ปาติโมกฺขทุทฺเทสํ
อนุชานนฺเตน ราชคเ ฏตต.

อนึ่ง คำทั้งหมदनั้นเป็นคำทีภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อน เพราะพระผู้มีพระภาคผู้ทรงอนุญาตการสวดปาติโมกข์ได้ตรัสค่านันไว้ในกรุงราชคฤห

[คำเป็นต้นว่า สัพพเมว เจตํ (อนึ่ง คำทั้งหมดนั้นเป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อน) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ คำทั้งหมดนั้นเป็นคำที่ภิกษุไหนพึงสวด

- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำทั้งหมดนั้นเป็นคำที่ภิกษุผู้ฟังปาติโมกข์พึงสวดหรือไร

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า สัพพเมว เจตํ อธิบายว่า คำดังกล่าวเป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อนญัตติที่เหลือ

นิบาต คือ จ ศัพท์ ในคำเป็นต้นว่า สัพพเมว เจตํ นี้ ทำหน้าที่วากยารัมภโชคตะ คือ แสดงวากยารัมภะ

คำเป็นต้นว่า ภควตา หิ (โดยแท้จริงแล้ว พระผู้มีพระภาคผู้ทรงอนุญาตการสวดปาติโมกข์ได้ตรัสคำนั้นไว้ในกรุงราชคฤห์) กล่าวไว้เพื่อแสดงเหตุในการที่คำดังกล่าวนั้น เป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อน ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดคำดังกล่าวเป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อน

- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุของการที่คำดังกล่าวเป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อนมิใช่หรือ

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ภควตา หิ อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคผู้ทรงอนุญาตการสวดปาติโมกข์ได้ตรัสคำนั้นไว้ในกรุงราชคฤห์ ดังนั้น คำดังกล่าวจึงเป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อน

คำว่า ปาติโมกฺขทุทฺเทสโก (ผู้สวดปาติโมกข์) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุทฺทิสฺสตีติ อุทฺทิสโก (อุ บทหน้า + ทิส ธาตุ = อุจฺจารणे สวด + ญฺ ปัจจัยในกัตตุสสารณะ)

- ปาติโมกฺขสฺส อุทฺทิสโก ปาติโมกฺขทุทฺเทสโก (กัมมัญฺญญฺฐิตปฺปฺริสสมาส)

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตการสวดปาติโมกข์ไว้ด้วยพระพุทธานุญาตว่า

อนุชานามิ ภิกฺขเว ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺสํ. เอวเมว ปน ภิกฺขเว อุทฺทิสฺสพฺพํ. พฺยตฺเตน ภิกฺขุณา ปฏฺวีเลน สงฺโฆ ฉาเปตพฺโป- สฺสณฺตํ เม ภนฺเต สงฺโฆติ.^{๓๐}

“ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตสวดปาติโมกข์ ก็แลพึงสวดอย่างนี้ ภิกษุผู้ฉลาดสามารถพึงประกาศให้สงฆ์ทราบ ว่า สฺสณฺตํ เม ภนฺเต สงฺโฆ (ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังคำของข้าพเจ้า)”]

ตสฺมา โย ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺสตี, เตน สเจ สงฺฆตฺเถโร โหติ, “อาวุโส”ติ วตฺตพฺพํ. สเจ นวกตโร โหติ, ปาฬิยํ อากตฺนเยเนว “ภนฺเต”ติ วตฺตพฺพํ. สงฺฆตฺเถโร วา หิ ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺสเยย

“เถราธิกั ปาติโมกฺขน”ติ วจนโต นวกตโร วา “อนุชานามิ ภิกฺขเว โย ตตถ ภิกฺขุ พยตฺโต ปฏฺวิโล, ตสฺสาธะยํ ปาติโมกฺขน”ติ วจนโต.

ดังนั้น ภิกษุใดจะสวดปาติโมกข์ ถ้าภิกษุนั้นเป็นพระสังฆเถระควรกล่าวว่า อาวุโส (ผู้มีอายุ) ถ้าเป็นผู้อ่อนพรรษากว่าก็ควรกล่าวว่า ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ) ตามนัยที่พบในพระบาลี

โดยแท้จริงแล้ว พระสังฆเถระควรสวดปาติโมกข์เอง ดังพระพุทธดำรัสว่า เถราธิกั ปาติโมกฺขํ (เราอนุญาตปาติโมกข์ให้เนื่องด้วยพระเถระ)^{๗๒} หรือพระนวกะจะสวดก็ได้ ดังพระพุทธดำรัสว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว โย ตตถ ภิกฺขุ พยตฺโต ปฏฺวิโล, ตสฺสาธะยํ ปาติโมกฺขํ (ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตปาติโมกข์ให้เนื่องด้วยภิกษุผู้ฉลาดสามารถในบริษัทนั้น)^{๗๓}

[ถ้าภิกษุที่สวดปาติโมกข์เป็นสังฆเถระ คือ พระมหาเถระที่มีพรรษามากที่สุด ควรกล่าวว่า อาวุโส แทน ภนฺเต ถ้าเป็นพระเถระที่มีพรรษารองลงมาจากพระมหาเถระเป็นต้นไป ก็ควรกล่าวว่า ภนฺเต ตามที่ตรัสไว้ในพระบาลี

คำว่า ตสฺมา (ดังนั้น) หมายถึง เพราะคำทั้งหมดนั้นเป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อน โดยเพิ่มปาลูเสสะที่เป็นวิเสสนะว่า วตฺตพฺพวจนตฺตา ที่มาจากประโยคว่า สพฺพเมว เจตํ เป็นต้น มีประโยคเต็มว่า สพฺพสฺส เอตสฺส ปาติโมกฺขทุทฺเทสเกน ปจฺมํ วตฺตพฺพวจนตฺตา ด้วยเหตุนี้ ประโยคว่า ตสฺมา โย เขเปย “ภนฺเต”ติ วตฺตพฺพํ จึงเป็น *ประโยคหลักทศคุณะ* คือ แสดงผลพลอยได้จากประโยคว่า สพฺพเมว เจตํ เป็นต้น

คำเป็นต้นว่า สงฺฆตฺเถโร วา หิ ปาติโมกฺขํ (โดยแท้จริงแล้ว พระสังฆเถระควรสวดปาติโมกข์เอง ดังพระพุทธดำรัสว่า เถราธิกั ปาติโมกฺขํ หรือพระนวกะจะสวดก็ได้ ดังพระพุทธดำรัสว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว โย ตตถ ภิกฺขุ พยตฺโต ปฏฺวิโล, ตสฺสาธะยํ ปาติโมกฺขํ) ทำหน้าที่ย้ำความในประโยคต้น ชื่อว่า *ประโยคทัพหิ-ภณณะ* ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฺฉา (คำถาม) คือ เหตุใดภิกษุทั้ง ๒ จำพวกเหล่านั้นจึงสวดปาติโมกข์ได้ จึงควรกล่าวอย่างนี้

- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระนวกะเท่านั้นควรสวดปาติโมกข์ เพราะในพระบาลีพบคำว่า ภนฺเต ที่พระนวกะพึงกล่าว มิใช่หรือ

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า สงฺฆตฺเถโร วา หิ อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้พระสังฆเถระและพระนวกะผู้ฉลาดสามารถสวดปาติโมกข์ เพราะฉะนั้น ภิกษุทั้ง ๒ จำพวกเหล่านั้นจึงสวดปาติโมกข์ได้ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ก็ เต อุโปปี ปาติโมกข์ อุทิสฺสนฺติ, เตเนว วุตตพฺพนฺติ อาห “สงฺฆตเถโร วา หิ”ติอาทิ.^{๗๔}

“ท่านกล่าวว่า สงฆตเถโร วา หิ เป็นต้น เพื่อขจัดความสงสัยว่า เหตุใดภิกษุทั้ง ๒ ประเภทเหล่านั้นจึงสวดปาติโมกข์ได้ ดังนั้น จึงควรกล่าวอย่างนี้ว่า อาวุโส หรือ ภนฺเต)”

คำว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว เถราธิกํ ปาติโมกข์ (เราอนุญาตปาติโมกข์ให้เนื่องด้วยพระเถระ) หมายความว่า แม้พระพุทธรองค์ทรงอนุญาตให้ภิกษุผู้ฉลาดสามารถสวดปาติโมกข์ แต่ถ้าหากพระเถระสามารถทรงจำปาติโมกข์ได้ ๒ อุเทศ คือ หัวข้อของนิทาน และหัวข้อของปาราชิก การสวดปาติโมกข์ก็เนื่องด้วยพระเถระ แต่หากพระเถระจำ ๒ อุเทศไม่ได้ ปาติโมกข์จึงจะเนื่องด้วยภิกษุผู้ฉลาดสามารถในบริษัทนั้น ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตถ จ ภิกฺขเวปิ ทหรสฺสาปิ พฺยตฺตสฺส ปาติโมกฺโข อนุญฺญาโต, อถ โข เอตถายํ อธิปฺปาโย- สเจ เถรสฺส ปณฺจ วา จตฺตาริ วา ตโย วา ปาติโมกฺขทุทฺเตสา นาจฺจนฺติ, เทว ปน อภฺชณฺหา สุวิสฺสา วา จคฺคตา โหณฺติ, เถรายตฺโตว ปาติโมกฺโข. สเจ ปน เอตตกมฺปิ วิสํ กาคฺคํ น สกโกติ, พฺยตฺตสฺส ภิกฺขุโน อายตฺโตติ.^{๗๕}

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ พระพุทธรองค์ทรงอนุญาตปาติโมกข์แม้แก่ภิกษุหนุ่มผู้ฉลาดก็จริง แต่ทรงมีความประสงค์ดังนี้ว่า ถ้าอุเทศของปาติโมกข์ ๕ อย่าง ๔ อย่าง หรือ ๓ อย่างไม่มาถึงพระเถระ แต่อุเทศ ๒ อย่างเป็นของไม่ขาด ปรากฏชัดเจนดีคล่องปาก ปาติโมกข์ย่อมเนื่องด้วยพระเถระนั้นแล แต่ถ้าพระเถระไม่อาจทำปาติโมกข์เพียงเท่านั้นให้ปรากฏชัดเจนได้ ปาติโมกข์ย่อมเนื่องด้วยภิกษุผู้ฉลาด”

พระพุทธรองค์ทรงอนุญาตการสวดปาติโมกข์ย่อไว้โดยตรงว่า ถ้าพระเถระสวดปาติโมกข์เต็มไม่ได้ แต่จำได้เพียง ๒ อุเทศเป็นอย่างต่ำ ท่านก็อาจสวดปาติโมกข์ย่อได้ ไม่ผิดวินัย นอกจากนั้น ภิกษุที่พระเถระมอบหมายให้สวดปาติโมกข์ หากสวดโดยพิสดารไม่ได้ก็อาจสวดย่อได้แม้จะไม่มือนฺตรายทั้ง ๑๐ อย่าง ดังข้อความในคัมภีร์มหาวรรคว่า

เตหิ ภิกฺขเว ภิกฺขุหิ เอโก ภิกฺขุ สามนฺตา อาวาสา สขชุกํ ปาเหตพฺโพ- คจฺฉาสุ สํขิตฺเตน วา วิตุถาเรน วา ปาติโมกฺข์ ปริยาปฺนิตฺวาน อาคจฺฉาหิตี.^{๗๖}

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นพึงส่งภิกษุรูปหนึ่งไปยังอาวาสใกล้เคียง พอจะกลับมาทันในวันนั้น ด้วยสั่งว่า ผู้มีอายุ ท่านจงไปเรียนปาติโมกข์โดยย่อหรือโดยพิสดารมาเถิด”

อนึ่ง อธิก ศัพท์ในคำว่า เถราธิกํ เป็นคำไวพจน์ของ อธิน (เนื่อง, เกี่ยวข้อง) ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๑๔๐) กล่าวว่า เถราธิกนฺติ เถราธินํ (คำว่า เถราธิกํ แปลว่า เนื่องด้วยพระเถระ)

คำว่า พฺยตฺโต (ผู้ฉลาด) คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยความเฉลียวฉลาดแห่งปัญญา หมายถึง ผู้ที่อง
ได้ขึ้นใจ

คำว่า ปณฺโฬ (ผู้สามารถ) คือ ผู้สวดปาติโมกข์ได้ถูกต้องไม่ผิดอักขระ ไม่ประมา

ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกากล่าวถึงภิกษุผู้ฉลาดผู้สามารถในการสวดกรรมวาจาเพื่ออุปสมบทว่า

พยุตเตน ภิกขุณา ปฏิพเลนาติ เอตถ พยุตโต นาม ยสฺส สาธุจกฺกํ วินยปิฎกํ วาจุคฺคํ ปวตฺตติ, ตสฺมี อสฺติ ยสฺส อนตมโส อิํ ฌตฺติจตุตถกมฺมวาจามตฺตมปิ สุกฺคหิตํ โหติ, วาจุคฺคํ ปวตฺตติ, อยมปิ อิมสฺมี อตฺเถ พยุตโต. โย ปน กาสโสสเสมหาทินา วา เคลณฺเณ โยจฺจนตฺตชิวหาทิน วา อสมปติยา ปริยตฺติยํ วา อกตปริยตฺตา น สกฺโกติ ปริมณฺหเลหิ ปทพฺยณฺชนเหหิ กมฺมวาจํ สาเวตุํ, พฺยณฺชนํ วา ปทํ วา หาเปติ, อณฺณถา วา วตฺตพฺพํ อณฺณถา วทติ, อยํ อปปฏิพล. ตพฺพิปริโต อิมสฺมี อตฺเถ “ปฏิพล”ติ เวทิตพฺโ. ^{๗๗}

“ในคำว่า พยุตเตน ภิกขุณา ปฏิพเลน นี้ มีวินิจฉัยว่าวินยปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาของภิกษุใด ข้าของคล่องปาก ภิกษุนั้นจัดว่าเป็นผู้ฉลาด เมื่อไม่มีภิกษุเช่นนั้น พุทธวจะแม้เพียงญัตติจตุตถกรรมวาจານี้เป็นอย่างดีของภิกษุใด เป็นของที่จำได้ถูกต้องข้าของคล่องปาก แม้ภิกษุนั้นก็จัดว่า เป็นผู้ฉลาดในความหมายนี้

ส่วนภิกษุใดไม่สามารถสวดกรรมวาจาด้วยบทพยุชณะอันเรียบร้อย คือ ทำพยุชณะหรือบทให้เสีย หรือควรจะทำอย่างหนึ่งก็ว่าเป็นอีกอย่างหนึ่ง เพราะโรคใจ หืด หรือเสมหะ เป็นต้น หรือเพราะอวัยวะมีริมฝีปาก ฟัน และลิ้น เป็นต้น ไม่สมบูรณ์ หรือเพราะไม่ได้ทำความคุ้นเคยในปริยติ ภิกษุนั้นจัดว่า เป็นผู้ไม่สามารถ ภิกษุผู้ตรงกันข้ามจากนั้น พึงทราบว่าเป็นผู้สามารถในความหมายนี้”

คำว่า พยุตต ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + อพยฺ ธาตุ (คติพยุตฺตีสฺ = ไป, ปรากฏ) + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- พยุชยตฺติ พยุตโต = ผู้ปรากฏโดยพิเศษ ชื่อว่า พยุตตะ

หรือเป็นบทสมาสที่มาจาก วิ ศัพท์ + อตฺต ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิสฺฐุโจ อตฺตา ยสฺสาติ พยุตโต = ผู้มีตนอันพิเศษ ชื่อว่า พยุตตะ

คำว่า ปฏิพล มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปติรูปํ พลํ ยสฺสาติ ปฏิพล = ผู้มีกำลังอันสมควร ชื่อว่า ปฏิพละ

ตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาข้างต้น ภิกษุผู้ฉลาดต้องเป็นผู้ทรงจำกรรมวาจาได้เป็นอย่างดี แต่การสวดกรรมวาจาให้ถูกอักขระตามพยุชณพุทธิ ๑๐ มีสิลิ ธนิต เป็นต้น เป็นเรื่องสำคัญที่อาจทำให้กรรมวาจาวิบัติได้ ดังนั้น พระพม่าจึงไม่นิยมท่องจำกรรมวาจา แต่มักถือใบลานอ่านกรรมวาจาซ้ำๆ ทีละคำในสังฆกรรมต่างๆ ทั้งนี้เพื่อป้องกันไม่ให้อักขระวิบัติไปด้วยการออกเสียงสวดเร็วๆ ตามนัยนี้ความเป็นผู้ฉลาด คือ การสามารถอ่านกรรมวาจาและเข้าใจความหมายได้]

“สงฺโฆ”ติ อิมินา ปน ปเทน กิญจาปิ อวิเสสโต ปุคฺคสฺสมุโห วุตฺโต, อถ โข โส

ทกขิณียสงฆโม, สมมุติสงฆโม จาติ ทูริโห โหติ. ตตถ ทกขิณียสงฆโมติ อฏฺฐ อริยบุคคลสมุโ
วฺจจติ. สมมุติสงฆโมติ อวิเสเสน ภิกขุสมุโ. โส อธิ อธิปเปโต.

อนึ่ง พระพุทธรองค์ตรัสถึงกลุ่มบุคคลโดยสามัญทั่วไปด้วยบทว่า สงฆโม (สงฆ์) นี้ก็จริง
แต่สงฆ์นั้นจำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. ทกขิณียสงฆ์ (สงฆ์ผู้ควรแก่ทักษิณา) คือ กลุ่มอริยบุคคล ๘

๒. สมมุติสงฆ์ (สงฆ์โดยสมมติ) คือ หมู่ภิกษุโดยทั่วไป [หมายถึง พระภิกษุผู้ได้รับ
การอุปสมบทตามวินัยกรรม ซึ่งอาจจะเป็นปุถุชนหรือพระอริยบุคคลก็ได้]

พระพุทธรองค์ทรงประสงค์เอาสมมุติสงฆ์นั้นในญัตติของอุโบสถนี้ว่า สุณาทู เม ภนฺเต
สงฆโม]

[ท่านแสดงอรรถของ ภนฺเต ศัพท์แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า “สงฆโม”ติ อิมินา ปน ปเทน เป็นต้น เพื่อ
แสดงระบุมถึงสงฆ์ที่พระพุทธรองค์ทรงประสงค์เอาในที่นี้ เพราะตรัสไว้โดยสามัญทั่วไปว่า สงฆโม ดังฎีกาใหม่
อธิบายว่า

อิทานิ “สงฆโม”ติ อวิเสเสน วุตตตทา อิธธิปเปตสงฆํ วิเสเสตฺวา ทสฺเสตฺตู “สงฆโมติ อิมินา ปน
ปเทน”ติอาทิมหา.^{๗๘}

“บัดนี้ ท่านกล่าวว่า สงฆโมติ อิมินา ปน ปเทน เป็นต้น เพื่อแสดงระบุมถึงสงฆ์ที่พระพุทธรองค์ทรง
ประสงค์เอาในที่นี้ เพราะตรัสไว้โดยสามัญทั่วไปว่า สงฆโม”

คำว่า อวิเสสโต ปุคฺคสมุโ วุตโต (ตรัสถึงกลุ่มบุคคลโดยสามัญทั่วไป) หมายความว่า ไม่ได้
ระบุว่าเป็นพระอริยะหรือปุถุชน แต่ก็หมายถึงสมมุติสงฆ์ คือ หมู่ภิกษุโดยสมมติซึ่งอาจเป็นพระอริยะหรือ
ปุถุชนก็ได้ เพราะเป็นฐานะที่กล่าวถึงการลงอุโบสถของหมู่ภิกษุ ไม่ได้ระบุว่าเป็นทกขิณียสงฆ์ คือ กลุ่ม
อริยบุคคล ๘ เท่านั้น

ถ้าประโยคหน้าที่ขึ้นต้นด้วย ภิกฺขจาปิ ใช้เพื่อแสดงการยกย่อง ประโยคหลังที่ขึ้นต้นด้วย อถ โข
ก็ใช้เพื่อแสดงการตำหนิ ในทางตรงข้าม หากประโยคหน้าที่ขึ้นต้นด้วย ภิกฺขจาปิ ใช้เพื่อแสดงการตำหนิ
ประโยคหลังที่ขึ้นต้นด้วย อถ โข ก็ใช้เพื่อแสดงการยกย่อง

จะเห็นว่าในเรื่องนี้ ท่านยกย่อง สงฆ ศัพท์ว่ากล่าวถึงหมู่บุคคลโดยสามัญทั่วไปทั้งสมมุติสงฆ์
และทกขิณียสงฆ์ แล้วแสดงการตำหนิว่าหมายถึงสมมุติสงฆ์อย่างเดียวใน ๒ จำพวกเหล่านั้น ดังนั้น
ประโยคว่า “สงฆโม”ติ อิมินา ปน ปเทน ๗ เปช จึงชื่อว่า ประโยคสัมภาวนา คือ แสดงการชมเชยด้วยการ

แสดงว่ามีมากของกลุ่มบุคคล ภิญจาปี ศัพท์ทำหน้าที่ *สัมภาวนาโชตกะ* คือ แสดงการชมเชยด้วยการแสดงว่ามีมากหรือความประเสริฐ ส่วนประโยคหลังว่า อถ โข โส ๒ เปช ชื่อว่า *ประโยคครหา* คือ แสดงการตำหนิ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ภิญจาปีติ อนุคฺคหฺตเถ นิปาโต, ตสฺส ยถิ นามาติ อตุโถ เวทิตฺตฺพโ. ^{๗๔}

“ศัพท์ว่า ภิญจาปี เป็นนิบาตในอรรถว่า ยกย่อง พึงทราบอรรถของศัพท์นั้นว่า แม้ก็จริง”

คำว่า ตตฺถ ทกฺขิณฺเอยฺยสฺสโมติ ๒ เปช อวิเสเสน ภิกฺขุสมฺมุโห กล่าวไว้เพื่อแจกแจงสงฆ์ทั้ง ๒ จำพวกนั้นว่าคืออะไร จัดเป็น *ประโยควิถการะ* ส่วนประโยคต้นชื่อว่า *ประโยคสังเขปะ*

คำว่า โส อิธ อธิปเปโต (พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาสมมุติสงฆ์นั้นในญัตติของอุโบสถนั้น) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาสงฆ์ประเภทไหนในเรื่องนี้
- อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ทรงประสงค์เอาสงฆ์ทั้งสองจำพวกหรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า อธิบายว่า พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาสมมุติสงฆ์เท่านั้นในเรื่องนี้ ไม่ประสงค์เอาทักษิณเอยสงฆ์

คำว่า สงฺฆม มีความหมาย ๒ ประการตามคำอธิบายในฎีกาใหม่ (หน้า ๑๒๙) ว่า

- ผู้ประชุมกันด้วยความเสมอกันแห่งทัญญูและศีล = ทัญญูศีลสามญเณน สหโตติ สงฺโฆ.

(สํ บทหน้า + หน ธาตุ = ประชุมกัน + ร ปัจจัยในกัตตุสาธนะ อุปสรรคคือ สํ คล้อยตามอรรถของ หน ธาตุ)

- ผู้กำจัดกิเลสความเร่าร้อนโดยชอบด้วยมรรคผลนั้นๆ = เตหิ เตหิ มคฺคผลฺเลหิ สมฺมเทว กิเลสฺสเรถ หนฺตฺถาติ สงฺโฆ (สํ บทหน้า + หน ธาตุ = เปียดเปียน + ร ปัจจัยในกัตตุสาธนะ อุปสรรคคือ สํ มีอรรถว่า โดยชอบ)

รูปวิเคราะห์ที่ ๒ ข้างต้นนี้คล้ายกับรูปวิเคราะห์ในปทูปสัทธิปกรณ์ (สูตร ๕๕๕) ว่า สมฺมเทว กิเลสฺสเรถ หนฺตฺติ สงฺโฆ (ผู้กำจัดกิเลสความเร่าร้อนโดยชอบนั้นเทียว ชื่อว่า สงฆ์)

ทักษิณเอยสงฆ์ คือ พระอริยบุคคลผู้มีทัญญูและศีลเสมอกัน ทัญญูในที่นี้คือความเห็นชอบที่เป็นปัญญอันเกิดจากการบรรลุมรรคผล และมีศีลมั่นคงไม่ตั้งใจล่วงละเมิดศีลด้วยชีวิต ท่านเหล่านั้นเป็นผู้ควรแก่ทักษิณา เพราะท่านสามารถขจัดกิเลสได้เป็นสมุจเฉทประหาณด้วยมรรคผล ต่างจากปุถุชนที่เต็มไปด้วยกิเลสคือสัักกายทัญญูและวิจิกิจฉาที่เหมือนหย้าทำลายนาข้าวสาละ ดังคำอธิบายในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีว่

โส จ สงฺโฆ ทฺวโธ สมฺมุติสฺสโม, ทกฺขิณฺเอยฺยสฺสโมติ. ตตฺถ สมคฺเคน สงฺเขน กตํ อุปสมฺปทาณมฺมํ สมฺมุติ นาม. ตาย สมฺมุติยา อุปสมฺปนฺนญฺมํ ปตฺวา จิโต ภิกฺขุสงฺโฆ สมฺมุติสฺสโม นาม. โส วินยกมฺเมสุ

ปฐมา. ทกขิณียะสงฆ์ นาม อญฺจกรียบุคคลสมุโ. โส ปน กิณฺจาปี สมฺมุตฺตสงฺเขปิ อนฺโตคฺโคเยว โหติ. ตถาปี สรณคฺคณนฺทนามานปฺปาสกฺการานุสฺสติจฺจนํสฺส อญฺตฺตรปฺปณฺณกฺเขตฺตวิเสสปริคฺคหตฺถํ ภาควตา ตถา ตถา สวณฺเณตฺวา โส วิสฺสุ วุตฺตติ ทญฺจพฺโพ. ปุณฺณชนสฺสํ หิ ปุณฺณกฺเขตฺตํ สมนนฺปิ อญฺตฺตรํ ปุณฺณกฺเขตฺตํ น โหติ. กสฺมา. สาลิกฺเขตฺเต ติณฺหานํ วีย เขตฺตตฺถญฺจจฺจํ สกฺกายทฺธิจฺจิจฺจิกจฺจนุสฺยานํ สพฺภาวติ.^{๕๐}

“สงฆ์ ๒ ประเภท คือ สมมุติสงฆ์ (สงฆ์โดยสมมุติ) และทักษิณียสงฆ์ (สงฆ์ผู้ควรรับทักษิณา)

คำว่า สมมุติ คือ อุปสมบทกรรมอันสงฆ์พร้อมเพรียงกันกระทำ

สมมุติสงฆ์ คือ ภิกษุสงฆ์ผู้ถึงฐานะของผู้อุปสมบทด้วยสมมุติกรรม สมมุติสงฆ์นั้นปรากฏในวินัยกรรม ทักษิณียสงฆ์ คือ หมู่อริยบุคคล ๘ แม้ทักษิณียสงฆ์ก็จัดว่าเป็นสมมุติสงฆ์ แต่ได้รับการยกย่องโดยประการนั้นๆ แล้วกล่าวไว้เฉพาะ เพื่อกำหนดนาบุญอันประเสริฐ ในฐานะเป็นที่เข้าถึงสระนรกบิณฑิ การบูชา สักการะ และระลึกถึงเป็นนิตย์ ที่จริงแล้วสงฆ์ปุณฺณชนแม้เป็นนาบุญก็หาใช้นาบุญอันประเสริฐไม่

ถามว่า : เหตุใดสงฆ์ปุณฺณชนจึงไม่ใช้นาบุญอันประเสริฐ

ตอบว่า : เพราะเมื่ออุสยภิเลสคือสักกายทฺธิและวิจิจจนาซึ่งเปรียบเสมือนหญ้าในนาข้าวสาลีที่ทำให้นาเสียหาย”

อย่างไรก็ตาม ภิกษุผู้เป็นปุณฺณชนก็ได้ชื่อว่าสงฆ์โดยอ้อม เพราะดำรงอยู่ในปฏิบัติเบื้องต้นเพื่อจะเป็นทักษิณียสงฆ์ต่อไป เหมือนบุพเจตนาก่อนจะให้ทานก็นับว่า เป็นทานกุศลโดยอ้อมเช่นเดียวกัน ดังข้อความในฎีกาใหม่ว่า

ไปถุชฺชนิกสงฺฆสมฺสาปี ปุพฺพภาคปฏฺธิปาทาย จิตฺตตา บุริมเจตนาถ วีย ทาเน เอตฺเถว สงฺคโ ทญฺจพฺโพ. โสปี หิ กิณฺจาปี อริเยน ทฺธิจฺจิสฺสสามณฺเณน อสฺสโ, นิยฺยานิกปฏฺธิเยน ปน ไปถุชฺชนิกน สหตฺตตา ทกขิณียะปณฺิปาตารโ สงฺโฆเยวติ.^{๕๑}

“พึงทราบการนับแม้สงฆ์ปุณฺณชนเข้าในทักษิณียสงฆ์นี้นั่นเอง เพราะดำรงอยู่ในปฏิบัติเบื้องต้นเหมือนบุพเจตนานับเข้าในทาน กล่าวคือ แม้สงฆ์ปุณฺณชนนั้นไม่ได้ประชุมกันด้วยความเสมอกันแห่งทฺธิและศีลอันประเสริฐ แต่เป็นสงฆ์ผู้ควรแก่ทักษิณาและการนอบน้อมทีเดียว เพราะเป็นผู้ประชุมกันด้วยความเสมอกันแห่งทฺธิและศีลของปุณฺณชนอันมีในฝ่ายพ้นไปจากวัฏฏะ”

ดังนั้น คำว่า สงฺฆ จึงหมายถึงทักษิณียสงฆ์โดยตรง และยังหมายถึงสงฆ์ปุณฺณชนโดยอ้อม โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า สงฺโฆ วียาติ สงฺโฆ (ผู้เสมอเหมือน[อริย]สงฆ์ ชื่อว่า สงฆ์) แต่สงฆ์ปุณฺณชนมีรูปวิเคราะห์โดยตรงได้ตามข้อความในปทฺฐปฐิธิปริกฺธ (สูตร ๕๙๕) ว่า สํหนติ สมคฺคํ กมฺมํ สมฺปคฺคจฺตติ สงฺโฆ (ผู้เข้าถึงกรรมที่พร้อมเพรียงกัน ชื่อว่า สงฆ์) ตามนัยนี้ หน ธาตุที่มี ส อยู่หน้าใช้ในความหมายว่า “เข้าถึง”

ข้อความว่า “ทักษิณสงฆ์ คือ กลุ่มอริยบุคคล ๘” หมายถึง ผู้ดำรงอยู่ในโศดาปัตติมรรค-ผล ผู้ดำรงอยู่ในสกทาคามิมรรค-ผล ผู้ดำรงอยู่ในอนาคามิมรรค-ผล และผู้ดำรงอยู่ในอรหัตตมรรค-ผล

ข้อความว่า “สมมุติสงฆ์ คือ หมู่ภิกษุโดยทั่วไป” หมายถึง หมู่ภิกษุที่ประกอบด้วยพระพุทฺชน และพระอริยะที่สมมติว่าเป็นสงฆ์ด้วยวินัยบัญญัติมีสงฆ์จตุรกรเป็นต้น

ปัจจุบันนี้ในเมืองไทยมีผู้คนจำนวนมากเข้าใจว่า อริยสงฆ์ คือ พระภิกษุที่เป็นอริยบุคคล ส่วนสมมุติสงฆ์ คือ พุทฺชนทั่วไปนอกจากพระอริยบุคคล ความเข้าใจอย่างนี้ไม่ถูกต้อง เพราะสมมุติสงฆ์ยังหมายรวมถึงพระอริยบุคคลที่เป็นภิกษุอีกด้วย

คำว่า ทักษิณสงฆ์ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ทักษิณ ศัพท์ + เณยฺย ปัจจัย ลง เณยฺย ปัจจัยด้วย จ ศัพท์ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๕๒) ว่า ณ ราคา เตน รตฺตํ ตสฺเสทมณฺณตฺเตสุ จ (ลง ณ ปัจจัยและปัจจัยอื่น ทำยานามศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น้ำย้อม ในความหมายว่า ย้อมแล้วด้วยสิ่งนั้น, ในความหมายว่า สิ่งนี้เป็นของบุคคลนั้น และในความหมายอื่นๆ ได้บ้าง)

คำว่า ทักษิณ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทกฺขณฺติ เอตยา สตฺตา ยถาธิปฺเปตาหิ สมฺปตฺติหิ วฑฺฒนฺตฺติ ทกฺขิณา, ปรโลกํ สทฺทหิตฺวา ทาทพฺพํ ทานํ = ทักขิณ คือ ทานทำให้เหล่าสัตว์เจริญด้วยสมบัติตามที่ปรารถนา หมายถึง ทานที่พึงให้โดยเชื่อปรโลก

ส่วนคำว่า ทักษิณสงฆ์ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้ควรแก่ทักษิณ = ทกฺขิณ อรหตฺติ ทกฺขิณเณโย.
(ทกฺขิณ ศัพท์ + เณยฺย ปัจจัยใน อรหติ ตัทธิต)
- ผู้เกื้อกูลแก่ทักษิณ = ทกฺขิณาย หิโตติ ทกฺขิณเณโย.
(ทกฺขิณ ศัพท์ + เณยฺย ปัจจัยใน หิต ตัทธิต)

คำว่า ทักษิณสงฆ์ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทกฺขิณเณโย จ โส สงฺโฆ จาติ ทกฺขิณเณยฺยสงฺโฆ = สงฆ์ผู้ควรแก่ทักษิณ ชื่อว่า ทักขิณสงฆ์

คำว่า สมมุติสงฆ์ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมมุติยา สิทฺโธ สงฺโฆ สมมุติสงฺโฆ = สงฆ์ผู้สำเร็จแล้วด้วยการสมมติ ชื่อว่า สมมุติสงฆ์]

โส ปเนส กมฺมวเสน ปญฺจวิโร โหติ “จตุวคฺโค ปญฺจวคฺโค ทสวคฺโค วิสตีวคฺโค อตีเรก-
วิสตีวคฺโค”ติ. ตตฺถ จตุวคฺเคน จเปตฺวา อุปสมฺปทปวารณอพฺภานานิ สพฺพํ สงฺฆกมฺมํ กาดํ วฏฺฏติ.
ปญฺจวคฺเคน จเปตฺวา มชฺฌิเมสุ ชนปเทสุ อุปสมฺปทญฺจ อพฺภานกมฺมญฺจ สพฺพํ สงฺฆกมฺมํ กาดํ

วณฺณติ. ทสวคฺเคน อพฺภานกมฺมตตํ จเปตฺวา สพฺพํ สงฺกมมํ กาทํ วณฺณติ. วิสตีวคฺเคน น กิณฺจิ
สงฺกมมํ กาทํ น วณฺณติ, ตถา อติเรกวิสตีวคฺเคน. โส ปน จตุรคฺคาทินา สงฺเขน กตฺตพฺพํ กมฺมํ
อุณฺทเรณ กาทํ น วณฺณติ, อติเรเกณ ปน วณฺณตฺติ ทสฺสนตฺถํ วุตฺโต. อิมสฺมี ปนตฺเถ จตุรคฺคํ
อุปาทาย สพฺโปปิ สมฺมุติสงฺโฆ อธิปเปโต.

อนึ่ง สมมุติสงฆ์นั้นมี ๕ ประเภทโดยเนื่องด้วยวินัยกรรม คือ

๑. สงฆ์จตุรรรค (กลุ่มภิกษุ ๔ รูป) ทำสังฆกรรมได้ทั้งหมด ยกเว้นอุปสมบท
ปวารณา และอัฟภาน

๒. สงฆ์ปัญจวรรค (กลุ่มภิกษุ ๕ รูป) ทำสังฆกรรมได้ทั้งหมด ยกเว้นอุปสมบท
ในแคว้นแคว้นมัชฌิมประเทศ และอัฟภานกรรม [เพราะอุปสมบทในแคว้นแคว้นมัชฌิมประเทศ
พึงกระทำด้วยกลุ่มภิกษุ ๑๐ รูป]

๓. สงฆ์ทสวรรค (กลุ่มภิกษุ ๑๐ รูป) ทำสังฆกรรมได้ทั้งหมด ยกเว้นอัฟภานกรรม

๔. สงฆ์วิสตีวรรค (กลุ่มภิกษุ ๒๐ รูป) ทำสังฆกรรมได้ทั้งหมด

๕. สงฆ์อติเรกวิสตีวรรค (กลุ่มภิกษุ ๒๐ กว่ารูป) ทำสังฆกรรมได้ทั้งหมดเช่นกัน

อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสสงฆ์อติเรกวิสตีวรรคเพื่อแสดงว่า กรรมที่สงฆ์จตุรรรคเป็นต้น
พึงกระทำ ไม่อาจทำโดยสงฆ์ที่มีจำนวนน้อยกว่าได้ แต่สงฆ์ที่มีจำนวนมากกว่าทำได้

ก็ พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาสมมุติสงฆ์ทั้งหมด ตั้งแต่สงฆ์จตุรรรคเป็นต้นไปใน
เรื่อง[อุโปสถ]นี้

[ท่านกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อจำแนกสงฆ์ ๕ ประเภทโดยเนื่องด้วยวินัยกรรม และพระผู้มี-
พระภาคก็ทรงหมายเอาสมมุติสงฆ์ทั้งหมดตั้งแต่สงฆ์จตุรรรคเป็นต้นไป ดังข้อความในฎีกาใหม่ว่า

นनु จ โสปี ปญฺจวิโร โหติ, ตตฺถ กตฺโม อธิธิปเปโตติ อนุโยคํ สนฺธายาห “โส ปนเส”ติอาที.”^{๒๒}

“ท่านหมายเฉพาะคำถามว่าแม้สมมุติสงฆ์นั้นก็ ๕ ประเภทมิใช่หรือ ในเรื่องนี้พระผู้มีพระภาค
ทรงหมายเอาสงฆ์ประเภทไหนในสงฆ์เหล่านั้น จึงกล่าวว่า โส ปนส เป็นต้น”

คำว่า กมฺมวเสน (โดยเนื่องด้วยวินัยกรรม) กล่าวไว้เพื่อระบุว่า สงฆ์จตุรรรคเป็นต้นเป็นกลุ่ม
ภิกษุที่รวมกันโดยเนื่องด้วยวินัยกรรม หากไม่ใช้รวมกันโดยเนื่องด้วยฉันทะที่เสมอกัน เหมือนกับกลุ่มภิกษุ
ฉัพพัคคีย์ (ภิกษุมียวก ๖)

คำว่า ตตถ จตุคุเคน เป็นต้น กล่าวไว้เพื่ออธิบายว่า :-

มติของกังขาวิตรณคัมภีร์

- กรรมอันเป็นเหตุให้สังขต์ต่างกันเป็น ๕ ประเภท อีกอย่างหนึ่ง กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า กรรมที่สังขต์เหล่านั้นกระทำ เป็นกรรมอย่างเดียวกันหรือไม่

มติของคัมภีร์สอนกังขา

- กรรมอันเป็นเหตุให้สังขต์ต่างกันเป็น ๕ ประเภท คืออะไร

มติของกังขาวิตรณคัมภีร์

- กรรมอันเป็นเหตุให้สังขต์ต่างกันเป็น ๕ ประเภท เป็นกรรมอย่างเดียวกันหรือไม่

มติของคัมภีร์สอนกังขา

- สมมุติสังขต์ ๕ ประเภทนั้นมีลักษณะเหมือนกันโดยเนื่องด้วยกรรมหรือไม่

อธิบายว่า กรรมที่สังขต์เหล่านั้นกระทำ เป็นกรรมต่างกัน เช่น สังขต์จตุรรค (กลุ่มภิกษุ ๔ รูป) ทำสังฆกรรมทั้งหมดได้ยกเว้นอุปสมบท ปวารณา และอัฏฐาน ดังนี้ เป็นต้น ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิทานิ เยสํ กุมมานํ วเสนายํ ปญจวิโร โหติ, ตานิ วิเสเสตฺวา ทสฺเสตฺตู “ตตฺถา”ติอาทิมาห.^{๘๓}

“บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ตตถ เป็นต้นเพื่อแสดงระบุมิตรกรรมที่ทำให้สมมุติสังขต์นี้มี ๕ ประเภท”

คำเป็นต้นว่า โส ปน จตุคุคาทินา (อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสสงฆ์อดีตเรกวิสตีวรรคไว้เพื่อแสดงว่า กรรมที่สังขต์จตุรรคเป็นต้นพึงกระทำ ไม่อาจทำโดยสังขต์ที่มีจำนวนน้อยกว่าได้ แต่สังขต์ที่มีจำนวนมากกว่าทำได้) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ สงฆ์อดีตเรกวิสตีวรรคทำสังฆกรรมทั้งหมดได้ เมื่อเป็นเช่นนั้นพระพุทธองค์ตรัสสงฆ์อดีตเรกวิสตีวรรคเพื่อประโยชน์อะไร

- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การตรัสเช่นนั้นไม่มีประโยชน์มิใช่หรือ

กล่าวคือ ในเวลาแสดงถึงวินัยกรรมที่พึงกระทำด้วยสังขต์ต่างๆ พบกรรมเฉพาะที่กระทำโดยสังขต์นั้นๆ ตั้งแต่สังขต์จตุรรคจนถึงสังขต์วิสตีวรรค ไม่พบสังขต์สงฆ์อดีตเรกวิสตีวรรค ท่านจึงกล่าวประโยคข้างต้นก็เพื่อแสดงว่า สังขต์จำนวนมากกว่าที่กำหนดไว้สามารถทำกรรมนั้นๆ ได้ แต่สังขต์จำนวนน้อยกว่าทำไม่ได้ เช่น ภิกษุไม่ครบ ๔ รูปทำกรรมของสังขต์จตุรรคไม่ได้ สังขต์จตุรรคก็ทำกรรมของสังขต์ปัญจวรรคไม่ได้ แต่สังขต์ปัญจวรรคทำกรรมของสังขต์จตุรรคได้ ดังนี้ เป็นต้น ดังนั้น กรรมที่สังขต์จตุรรคเป็นต้นพึงกระทำ ไม่อาจทำโดยสังขต์ที่มีจำนวนน้อยกว่าได้ แต่สังขต์ที่มีจำนวนมากกว่าทำได้

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ยทิ เอวํ กิมตฺถํ อตฺติเรกวิสตีวคฺโค วุตฺโตติ อาห “โส ปนา”ติอาทิ.^{๘๔}

“ท่านกล่าวว่า โส ปน เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า ถ้าเมื่อเป็นเช่นนั้น พระพุทธองค์ตรัสสงสัยอติเรกวิสตีวรรคไว้เพื่อประโยชน์อะไร”

คำว่า ยทิ และ เอว เป็นคำย่อของประโยคว่า ยทิ ตถา อติเรกวิสตีวุเคน (ถ้าสงสัยอติเรกวิสตีวรรคทำสังฆกรรมทั้งหมดได้เช่นกัน) เอว สติ (เมื่อเป็นเช่นนั้น) การประกอบใช้บทลักษณะว่า สติ ใน เอว สติ มีประโยชน์เพื่อให้เนื้อความที่ไม่ชัดเจนได้ปรากฏชัดเจน กล่าวคือ บทลักษณะเป็นเครื่องกำหนดกิจวิธียกเว้นปรากฏด้วยกิจวิธียกเว้น เช่น อิมสมิ สติ อิทํ โหติ (เมื่อมีเหตุอย่างนี้ ผลก็เป็นอย่างนี้) ในเรื่องนี้ผลเกิดขึ้นในขณะที่มีเหตุเกิดขึ้น การบังเกิดของเหตุจึงเป็นลักษณะกิจวิธียกเว้น คือ กิจวิธียกเว้นเป็นเครื่องกำหนด ส่วนการบังเกิดของผลเป็นลักษณะกิจวิธียกเว้น คือ กิจวิธียกเว้นที่กำหนด ที่จริงแล้วการประกอบใช้บทลักษณะมีประโยชน์เพื่อแสดงถึงเวลาเกิดขึ้นของกิจวิธียกเว้นที่กำหนด ดังนั้น พระภิกษุจึงกล่าวว่า ยทิ เอว ในพาทย์ข้างต้นดังข้อความกล่าวว่า

ลกฺขณฺเหหิ ลกฺขิตํ อปากฺโก ปากฺโกเยว โหติ.

“เมื่อศัพท์ถูกกำหนดแล้วด้วยลักษณะ เนื้อความที่ไม่ปรากฏย่อมปรากฏชัดเจนทีเดียว”

ข้อความนี้พบในคู่มือสอนกัณฑ์ (เล่ม ๑ หน้า ๕๘) แต่ผู้แปลยังไม่พบว่าท่านอ้างมาจากคัมภีร์อรรถกถาหรือฎีกาฉบับใด สันนิษฐานว่า คงเป็นคำประพันธ์ของท่านผู้แต่งเองมากกว่า เพราะไม่พบในคัมภีร์ใด ๆ ผู้แปลขอประพันธ์ข้อความข้างต้นเป็นคาถาท่องจำว่า

สทฺเท ลกฺขณฺกิจฺจาย

ลกฺขิตํสมิ อปากฺโก

โย โส อปากฺโก อตฺถโ

ปากฺโกเยว โส ภเว.

“เมื่อศัพท์อันไม่ปรากฏชัดเจนถูกกำหนดแล้วด้วยลักษณะกิจวิธียกเว้น เนื้อความใดไม่ปรากฏชัดเจน เนื้อความนั้นย่อมปรากฏชัดเจนทีเดียว”

ประโยคข้างต้นมีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า สงฆ์จตุวรรค (กลุ่มภิกษุ ๔ รูป) ทำสังฆกรรมทั้งหมดได้ยกเว้นอุปสมบท ปวารณา และอัฟกาน ฯลฯ ด้วยประโยคว่า ตตถ จ ตวุเคน เป็นต้น

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ พระพุทธองค์ตรัสสงสัยอติเรกวิสตีวรรคเพื่อประโยชน์อะไร

๓. อาโภาสะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การตรัสเช่นนั้นไม่มีประโยชน์มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยคนี้ อธิบายว่า พระพุทธองค์ตรัสสงสัยอติเรกวิสตีวรรคไว้เพื่อแสดงว่ากรรมที่สงฆ์จตุวรรคเป็นต้นพึงกระทำ ไม่อาจกระทำโดยสงฆ์ที่มีจำนวนน้อยกว่าได้ แต่สงฆ์ที่มีจำนวนมากกว่ากระทำได้ ดังนี้แล

คำเป็นต้นว่า อิมสฺมี ปนตฺเถ (ก็พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาสมมุติสังขทั้งหมดตั้งแต่สังขจตุรกรเป็นต้นไปในเรื่องอุโปสถนี้) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

มติของคัมภีร์สอนกันหาว่า

- พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาสังขประเภทไหน ทรงหมายเอาสังขจตุรกรเท่านั้นหรือไร

มติของกัณหาวิตรณคัมภีร์

- ทรงหมายเอาสมมุติสังขอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๕ ประเภท หรือไร เหมือนที่ทรงหมายเอาสมมุติสังขเท่านั้นในทักขิไณยสังขและสมมุติสังขทั้ง ๒ จำพวก

อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาสมมุติสังขทั้งหมดตั้งแต่สังขจตุรกรเป็นต้นไปในเรื่องอุโปสถนี้

ในมติแรกนั้นประกอบ เอว ศัพท์เพื่อแสดงอาโคะ โดยเพ่งถึง ปี ศัพท์ที่ทำหน้าที่ สมุจจะระ หมายความว่า ถ้ามี ปี หรือ จ ศัพท์ที่ทำหน้าที่สมุจจะระในประโยค ให้ประกอบ เอว ศัพท์ที่มีความหมายตรงข้ามกับศัพท์เหล่านั้น เพราะอาโคะเป็นการแสดงจุดมุ่งหมายอื่นนอกไปจากข้อความที่ปรากฏโดยตรง

อนึ่ง ตั้งแต่ประโยคว่า โส ปเนส เป็นต้น ท่านแสดง อดฺภูทธาระ คือ การยกเนื้อความเท่าที่มีได้ขึ้นแสดงไว้ใน สงฺฆ ศัพท์ ส่วนประโยคที่ขึ้นต้นว่า อิมสฺมี ปนตฺเถ กล่าวไว้เพื่อแสดง อดฺภูทเทสะ คือ แสดงระบุถึงเนื้อความที่ประสงค์เอาในที่นี้ ซึ่งเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อธิปเปตฺตตะ คือ เนื้อความที่ประสงค์เอา คันถรจนาคารยนิยมกล่าวถึงประโยคอดฺภูทเทสะไว้ก่อนประโยคอดฺภูทธาระเสมอ

ในประโยคว่า โส ปเนส กมฺมวเสน ปณฺจวิโร โหติ (สมมุติสังขนั้นมี ๕ ประเภทโดยเนื่องด้วย [วินัย]กรรม) ท่านประกอบใช้สรรพนามซ้อนกัน ๒ ศัพท์ คือ โส และ เอส ฉบับไทยนิยมแปลว่า “นั่นนั่น” แต่ความจริงควรแปลเพียง ต ศัพท์ว่า “นั่น” ก็พอ เพราะสรรพนามศัพท์แรกชื่อว่า อรรธปะทะ คือ บทที่แสดงความหมายได้ ส่วนสรรพนามบทหลังเรียกว่า ปทาลังการ, ปทโสภณ, ปทปาริสุลละ คือ คำประดับบท, วจนาลังการ คือ เครื่องประดับคำ หรือวาจาสิทธิภูริ คือ ศัพท์ทำให้คำสละสลวย มีอุทาหรณ์อื่นๆ ว่า

- โย โส ภควา (พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด)

- เย อิเม มนุสฺสา (มนุษย์เหล่าใด)

- เย เต มนุสฺสา (มนุษย์เหล่าใด)

- ยํ เอตํ ธมฺมํ (พระธรรมใด)

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ ฎีกา และโยชนาว่า

ทฺวิสุ สพฺพนาเมสุ ปุพฺพเมว ปธานํ^{๔๕}

“สรรพนามต้นเป็นประธานในสรรพนามทั้ง ๒ ศัพท์”

ตตุถ ตเมนฺนติ ตํ อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ. เอตสฺสทฺโท หิ ปทาลงฺการมตฺตํ. อยฺมฺหิ สทฺทปทฺติ, ยทฺทํ
ทฺวิสฺสํ สพฺพนาเมสฺสํ ปุพฺพปทสฺสเสว อตฺถปททา.^{๔๖}

“ในพากย์นั้น คำว่า ตเมนฺ แปลว่า ท่านพระอาณนฺทนั้น เพราะ เอต ศัพท์เป็นเพียงคำประดับบท
โดยแท้จริงแล้ว การที่บทหน้าในสรพนามสองศัพท์เป็นบทแสดงเนื้อความนี้ เป็นธรรมเนียมของศัพท์”

ตํ ปเนตฺนติ เอตฺถ เอตสฺสทฺโท วจฺนาลงฺกาโร ทฺวิสฺสํ สพฺพนาเมสฺสํ ปุพฺพสฺสเสว เยภฺยฺเยน ปธานตฺตา.^{๔๗}

“เอต ศัพท์ในคำว่า ตํ ปเนตฺ นี้เป็นเครื่องประดับคำ เพราะสรพนามต้นเท่านั้นมักเป็นประธาน
โดยมากในสรพนามทั้ง ๒ ศัพท์”

คำว่า อยํ โส ในฉบับไทยมักแปลว่า “นั่น” แม้ไม่สอดคล้องกับคำอธิบายข้างต้น แต่ก็ได้รับ
อนุญาตไว้ในคัมภีร์นิตติที่ป็นว่า

อยํ โส สารถิ เอตฺติ เอตฺถ ปน เทวปิ วิสฺสํ วิสฺสํ อตฺถปทานิ เอวาติ.^{๔๘}

“ส่วนในอุททาหรณ์ว่า อยํ โส สารถิ เอติ (สารถินั้นย่อมา) แม้สรพนามทั้ง ๒ ศัพท์ก็เป็นบท
แสดงเนื้อความที่ละบทได้โดยแท้”

ข้อความว่า “สารถินี้” แสดงว่าสารถิอยู่ใกล้กับพระโพธิสัตว์ เพราะ อิม ศัพท์แสดงถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ๆ
ส่วนข้อความว่า “นั่น” แสดงว่าเป็นสารถิที่ได้กล่าวถึงในประโยคก่อนนั่นเอง

อนึ่ง วิธีใช้สรพนามซ้ำกันพบในฐานะ ๔ อย่าง คือ

๑. ปทาลังการ คำประดับบท เช่น โย โส, ยา सा, ยं ตํ, ยวายํ, โยยํ, ยายํ, ยทฺทํ, โย เอส,
ยา เอสา, ยเมตํ, สุวายํ, โสยํ, สายํ, ตยิทํ เป็นต้น

๒. วิจฉา คำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ เช่น โย โย (ใดๆ), โส โส (นั่นๆ),
ยํ ยํ (ใดๆ), ตํ ตํ (นั่นๆ)

๓. พยติหาระ การกระทำกิริยาชนิดเดียวกันต่อกันและกัน เช่น อญฺญมญฺญํ (ซึ่งกันและกัน),
อิตฺตริตฺรํ, อิตฺเรตฺรํ (ซึ่งกันและกัน), อิตฺ จิตฺ (จากที่นี่และที่นั่น), อสฺสโก จ อสฺสโก จ (คนโน้นและคนโน้น)

๔. อัตถวิเสสะ ความหมายพิเศษไปกว่าเดิม เช่น โย โกจิ (บุรุษคนใดคนหนึ่ง), ยา กาลิ
(หญิงคนใดคนหนึ่ง), ยํ กิณฺณํ (สกุลแห่งใดแห่งหนึ่ง)

คำว่า ปญฺจวิธ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺจ วิธา อสฺสชาติ ปญฺจวิธ (สมมุติสงฆ์ที่มี ๕ ประเภท ชื่อว่า
ปญฺจวิธะ) ศัพท์ว่า วิธ เป็นคำไวพจน์ของ ยุตฺต, คต และ ปการ แปลว่า ประเภท ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ปญฺจ วิธา ปการา อสฺส สมฺมุติสงฺฆสฺสชาติ ปญฺจวิธ. ตถา หิ วิธยุตฺตคตปการสทฺเท สมานตฺเถ
วญฺญนฺนติ.^{๔๙}

“ประเภท ๕ อย่างมีอยู่แก่สมมุติสังขนั้น เหตุนั้น สมมุติสังขนั้นเรียกว่า ปัญจวิระ โดยแท้จริงแล้ว อาจารย์ทั้งหลายย่อมอธิบายศัพท์ว่า วิธ, ยุตฺต, คต และ ปการ ว่า มีเนื้อความเสมอกัน”

คำว่า จตุวคฺค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- กลุ่มแห่งภิกษุ ๔ รูป = จตุณฺณ วคฺโค จตุวคฺโค (บัญญัติปปริสสมาส)
- กลุ่มที่ประกอบด้วยภิกษุมี่จำนวน ๔ รูป = จตุปริมาณยุตฺโต วคฺโค จตุวคฺโค.
(วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส ลบ ปริมาณยุตฺต ศัพท์ท่ามกลางสมาส)

ในประโยคว่า

จตุวคฺเคน จเปตฺวา อุปสมฺปทปวารณพฺภานานิ สพฺพํ สงฺฆมฺมํ กาคฺตุํ วณฺณติ.

บาลีสันนามหลวงไทยแปลโดยพยัญชนะรวบประโยคว่า

“อ.อัน อันกลุ่มแห่งภิกษุ ๔ รูป กระทำซึ่งกรรมแห่งสงฆ์ทั้งปวง เว้นซึ่งอุปสมบท ปวารณา และอัพภาน ท. ย่อมควร”

ตามนัยนี้คำว่า กาคฺตุํ ลง ตํ ปัจจัยในภาวสาธนะ และลง สิ ปฐมาวินิติตาย กาคฺตุํ อย่างไรก็ตาม บทอนนินิตกัตตาที่ลงตติยาวินิติตายอาจแปลว่า “โดย” เหมือนคำในอังกฤษว่า By จึงควรแปลประโยคข้างต้นที่ละบทเพื่อให้เข้าใจง่ายว่า

“อ.การกระทำ ซึ่งกรรมแห่งสงฆ์ทั้งปวง เว้นซึ่งอุปสมบท ปวารณา และอัพภาน ท. โดยกลุ่มแห่งภิกษุ ๔ รูป ย่อมควร” (คำว่า จตุวคฺเคน สัมพันธ์เป็นอนนินิตกัตตา แต่แปลว่า “โดย” เหมือน “อัน” ที่บาลีสันนามหลวงบัญญัติใช้)

ประโยคว่า “วิสตีวคฺเคน น ภิกฺขุ สงฺฆมฺมํ กาคฺตุํ น วณฺณติ” แปลตามศัพท์ว่า “กลุ่มภิกษุ ๒๐ รูป ไม่ควรทำสังฆกรรมอะไรๆ ห้ามได้”

ความหมายคือ กลุ่มภิกษุ ๒๐ รูปกระทำสังฆกรรมทั้งหมดได้ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นการใช้ปฏิเสธซ้อนปฏิเสธ ทำให้มีความหมายในเชิงบวก คือ ปฏิเสธ + ปฏิเสธ = ยอมรับ การใช้คำดังกล่าวมีประโยชน์เพื่อย้ำความ ดังคำอธิบายในฎีกาของสีลขันธวรรคว่า

ทฺวิปฏิเสธํ हि सह อตฺตเยน ปกตฺยตฺถที่ปโก.^{๕๐}

“โดยแท้จริงแล้ว การปฏิเสธสองครั้งแสดงอรรถปกติกับด้วยการยิ่งเกิน”

ทฺวิปฏิเสธํ हि ปกตฺยตฺถยาปโก.^{๕๑}

“โดยแท้จริงแล้ว การปฏิเสธสองครั้งแสดงอรรถปกติ”

ในคัมภีร์กัณฑ์ชาตรีอรรถกถาของที่สมณิกายมาแสดงว่า

ทวิปฐิสเฐ ปกตยตุถวาจโก, เอวสทุโท โยเชตพุโพ.^{๔๒}

“การปฏิเสธสองครั้งแสดงอรรถปกติ ฟังประกอบ เอว ศัพท์ [คือ แปลเพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาอีก ประโยคหนึ่ง]”

ขอยกอุทาหรณ์ของเรื่องนี้จากคัมภีร์อรรถกถาของที่สมณิกายมาแสดงว่า

ก็ อานนุโท นปโปหิตติ. โน นปโปหิตติ.^{๔๓}

“ถามว่า : ท่านพระอานนท์ไม่สามารถหรือ

ตอบว่า : ไม่สามารถหาไม่ได้ ย่อมสามารถนั้นเทียว”

คำว่า โน นปโปหิตติ (ไม่สามารถหาไม่ได้) เป็นคำปฏิเสธที่ซ้อนปฏิเสธ จึงมีความหมายเป็นปกติว่าย่อมสามารถ นอกจากนั้น โบราณจารย์พายังบัญญัติให้เพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาแปลร่วมกับกริยาคุณพากย์อีกทั้งตัดคำปฏิเสธทิ้งไปเป็นรูปว่า ปโปหิตติ เอว (ย่อมสามารถนั้นเทียว)

ในประโยคว่า ตถา อติเรกวิสตีวคเคน (กลุ่มภิกษุ ๒๐ กว่ารูปทำสังฆกรรมทั้งหมดได้เช่นกัน) ตถา ศัพท์เป็นนิบาตทำหน้าที่ *อนุภักตมะ* คือ ตั้งคำว่า น ภิกขุ สงฆมมัม กาคตุ น วัฏฏติ ที่อยู่ในประโยคหน้าเข้ามาแปลร่วมกับประโยคนี้ ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย ตถา ศัพท์ในลักษณะนี้มีชื่อว่า *ประโยคอติเทศ-สังวณณา* คือ ประโยคชี้แนะว่าเหมือนกับข้อความที่กล่าวมาแล้ว ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

“ตถา”ติ อิมินา “น ภิกขุ สงฆมมัม กาคตุ น วัฏฏติ”ติ อิมมตถํ อติทิสติ.^{๔๔}

“ท่านแสดงเนื้อความนี้ว่า ทำสังฆกรรมทั้งหมดได้ ด้วยคำว่า ตถา นี้”

คำว่า จเปตวา ในประโยคว่า จเปตวา อุปสมบทปวารณพหุภานานิ (ยกเว้นอุปสมบท ปวารณา และอัพภาน) เป็นต้นทั้ง ๓ ประโยค ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า สพุพ ศัพท์ใน สพุพ สงฆมมัม กาคตุ วัฏฏติ (ทำสังฆกรรมทั้งหมดได้) เป็น สวเสสศัพท์ คือ ศัพท์ที่มีส่วนเหลือ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ สพุพ ศัพท์ในที่นี้เป็น สพุพ ศัพท์ประเภทไหน
 - อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ จัดว่าเป็นนิรวเสสศัพท์คือศัพท์ที่ไม่มีส่วนเหลือหรือไร
- อธิบายว่า สพุพ ศัพท์ในที่นี้เป็นสวเสสศัพท์

การใช้ สพุพ ศัพท์ในพระบาลี มี ๒ ประเภท คือ

๑. สวเสสศัพท์ ศัพท์ที่มีส่วนเหลือ หมายความว่า มีข้อยกเว้นเป็นกรณีพิเศษในบางแห่ง เช่น สพุเพ ตสนนติ ทณฺทสส สพุเพ ภายนนติ มจฺจุโน (ทุกคนกลัวอาชญา ทุกคนกลัวความตาย) สพุพ ศัพท์ในที่นี้ยกเว้นพระอนาคามี, พระอรหันต์, บุรุษอาชาไนย, ช้างอาชาไนย และราชสีห์ จึงมีส่วนเหลือ

ในคำว่า โส ปน จตุรคคาทินา สงฺเขน เป็นต้น นิบาตคือ ปน หรือ จ ที่แปลว่า “หนึ่ง, ก็” ทำหน้าที่ *วากยารัมภโชตกะ* คือ แสดงการสืบเนื่องประโยค โดยกล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อให้มีเนื้อความชัดเจนขึ้น ประโยคที่ประกอบด้วยนิบาตเหล่านี้ชื่อว่า *ประโยควากยารัมภะ* คือ ประโยคสืบเนื่องจากประโยคหน้า ส่วนประโยคหน้าชื่อว่า *ประโยคอาวัธะ* คือ ประโยคที่ปรารภขึ้นก่อน]

“อุโปสถ ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า การสวดปาติโมกข์ บัญญัติ[คือข้าง
ข้ออุโปสถ] การจำศีล ศीलที่มีองค์ ๘ และวันอุโปสถ”

คำว่า อุโปสธ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุป บทหน้า + วส ธาตุ (นิวาเส = อยู่) + ถ บััจยใน อธิกรณสาธนะ) มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปวสนฺติ เอตฺถาติ อุโปสโธ โดย อุป ศัพท์ใช้ความหมายว่า อุปเตต (ประกอบ) จึงอาจตั้งรูปวิเคราะห์พิสดารว่า

- อุโปสธ คือ วันที่บุคคลประกอบด้วยศีลอยู่ = สีเลน อุปเตตา หุตฺวา วสนฺติ เอตฺถาติ อุโปสโธ.
หมายถึง วันอุโปสธของชาวพุทธ

หรือมีรูปวิเคราะห์อีกอย่างหนึ่งว่า

- อุโปสธ คือ วันที่บุคคลประกอบด้วยการอดอาหารอยู่ = อนสเนน อุปเตตา หุตฺวา วสนฺติ เอตฺถาติ อุโปสโธ หมายถึง การถือศีลอดของชาวฮินดู

คำว่า เอเตน อนุโปสธทิวสํ ปฏิกฺกฺชิปติ (พระพุทธองค์ทรงห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโปสธด้วยคำนั้น) หมายความว่า โดยทั่วไปในประโยคบาลี ถ้าท่านผู้แต่งมิได้ประกอบ เอว ศัพท์เพื่อห้ามเนื้อความอื่นแล้ว เนื้อความอื่นอาจถูกนำมาพูดให้เกี่ยวเนื่องกันได้โดย ปธานนัย คือ นัยที่ระบุถึงสิ่งที่เป็นประธาน แต่ยังไม่หมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย เช่น คำว่า ราชา อาคจฺจติ (พระราชเสด็จมา) กล่าวถึงพระราชาเป็นหลัก แต่ยังหมายถึงข้าราชการอื่นๆ อีกด้วย, คำว่า ลทฺธาตปตฺโต ราชกุมารโ (ราชกุมารได้รับเสด็จฉัตรแล้ว) จัดเป็น อุปลักขณนัย คือ นัยที่กล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งพอเป็นเครื่องสังเกต แต่ยังหมายถึงสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด คำนี้ยังหมายถึง พระราชกุมารได้เครื่องราชกกุธภัณฑ์อื่นมีพระแสงขรรค์เป็นต้นอีกด้วย ดังนั้น เพื่อห้ามข้อความอื่นที่ไม่พึงประสงค์ จึงอาจเพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาแปลรวมกันได้เป็นรูปว่า อชฺชูปสโธ เอว (วันนี้เป็นวันอุโปสธเท่านั้น) การเพิ่ม เอว ศัพท์มาแปลนี้จัดเป็นผลของ เอว ศัพท์ที่อาจประกอบได้ในทุก ศัพท์ หรือแม้จะไม่เพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาแปลรวม ก็อาจห้ามข้อความอื่นได้ด้วย อัญญุตฺตาโปหนนัย คือ นัยที่ปฏิเสธข้อความอื่น (อณฺเณ + อตฺถ + อุป + โหณ) ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เอเตน อนุโปสธทิวสํ ปฏิกฺกฺชิปติ (พระพุทธองค์ทรงห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโปสธด้วยคำนั้น)

สรุปว่า คำว่า อุโปสโธ (วันอุโปสธ) มีเนื้อความของ เอว ศัพท์ประกอบรวมเป็นรูปว่า อุโปสโธ เอว (วันอุโปสธเท่านั้น) เพราะถ้อยคำทั้งปวงประกอบด้วยเนื้อความของ เอว ศัพท์ ตามกฎทั่วไปว่า สัพพวาญฺญํ สวธาธณํ (ถ้อยคำทั้งหมดเป็นไปกับด้วยอวธาธนะ) หรือมีเนื้อความโดยอ้อมว่า อนุโปสโธ น โหติ (มิใช่วันอุโปสธหาได้) ตามกฎทั่วๆ ไปว่า สทฺทนต์รตฺตาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทติ (ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น)

ด้วยเหตุนี้ คำว่า อชฺชูปสโธ มีคำแปล ๒ ประการ คือ

๑. “วันนี้เป็นวันอุโปสธเท่านั้น” เพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาเป็นปาฐะเสสร่วมกับ อุโปสโธ เป็น อุโปสโธ เอว ‘วันอุโปสธเท่านั้น’ และ เอว ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโปสธ
๒. “วันนี้เป็นวันอุโปสธ” คำว่า อุโปสโธ ห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโปสธด้วยอัญญุตฺตาโปหนนัย

สรรพภูมิ วากย์ อวธารณผลตตา อนโตคธาธารณนติ อาห “ปทปฺรณมตเต วา นิปาโต”ติ.^{๑๐๐}

“แม้ถ้อยคำทั้งหมดก็มีอวธรรณอยู่ภายใน เพราะมีผลของอวธรรณ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปทปุณมตเต วา นิปาโต (หรือเป็นนิปาตในการยังบทให้เต็มเท่านั้น)”

อวธรรณผลตฺตา สทฺทปโยคสฺส สทฺทพมฺปิ วากฺยํ อนฺโตคธาวธรรณ^{๑๐๑}

“แม้ถ้อยคำทั้งหมดก็มีอวธรรณอยู่ภายใน เพราะการประกอบศัพท์มีผลของอวธรรณ”

คำว่า สทฺทนฺตรตฺตาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทติ (ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น) เป็นปริภาสาที่ไม่ปรากฏในไวยากรณ์สันสกฤต พบในคัมภีร์ฎีกาว่า

สทฺทนฺตรตฺตาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทตฺติ “เกสา”ติ วุตฺเต “เอเกสา น โหนตฺติ”ติ อยมตฺโถ วิญญายติ^{๑๐๒}

“ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น ดังนั้น เมื่อกล่าวว่า เกสา (ผม) บุคคลย่อมรู้เนื้อความอย่างนี้ว่า มิใช่ผมหาไม่ได้”

ถว วา สทฺทนฺตรตฺตาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทติ, ตสฺมา “สฺตฺน”ติ เอตสฺส อสฺสํ น โหตฺติ อยมตฺโถ ลพฺทตฺติ สนฺธาย “อสฺสวณาวปฏิกฺเขปโต”ติ วุตฺตํ^{๑๐๓}

“อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น ดังนั้น จึงหมายความว่า คำว่า สฺตฺ นีได้เนื้อความอย่างนี้ว่า มิใช่สตัปมาแล้วหาไม่ได้ จึงกล่าวว่า อสฺสวณาวปฏิกฺเขปโต (โดยห้ามการไม่ได้สตัป)”

แม้คำว่า ปนฺรโส ก็ห้ามวันอุโบสถอื่นโดยเป็นผลของ เอว ศัพท์ หรือโดยอัญญตฺตาโปหนนัย ตามที่กล่าวไว้แล้ว จึงมีคำแปล ๒ ประการ คือ

๑. “ขึ้น/แรม ๑๕ คำเท่านั้น” เพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาเป็นปาฐเสสสร่วมกับ ปนฺรโส เป็น ปนฺรโส เอว ‘ขึ้น/แรม ๑๕ คำเท่านั้น’ และ เอว ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามวันอุโบสถอื่น

๒. “ขึ้น/แรม ๑๕ คำ” คำว่า ปนฺรโส ห้ามอุโบสถอื่นด้วยอัญญตฺตาโปหนนัย

ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์ทรงย้ำความเป็นวันอุโบสถขึ้น/แรม ๑๕ คำด้วยคำว่า อุโปสโก และห้ามวันอุโบสถ ๑๔ คำและสามัคคีอุโบสถ ด้วยคำว่า ปนฺรโส

แม้คัมภีร์สังกัถกถาจินตา (คถา ๑๐๒) ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

สทฺโทปลกฺษณาทิ

ปตฺติตฺเต นินฺตติ

กโรเตวผลตฺเตน

อญฺญตฺตาโปหนน วา^{๑๐๔}

“ศัพท์ย่อมกระทำการห้ามเนื้อความที่ปรากฏด้วยอุปลักษณะนัย (การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด) เป็นต้นด้วยความเป็นศัพท์ที่มีผลของ

เอว ศัพท์ หรือด้วยการห้ามเหือความอื่น (คือเพิ่มประโยคปฏิเสธเข้ามาเป็นปฏิเสธอีกหนึ่งประโยค เช่น ปุริโส อากจณติ = บุรุษมา เพิ่มปฏิเสธว่า น อิตถิ อากจณติ = สตรีไม่มา)”

ในคาถาข้างต้น คำว่า เอวผลตต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอวสฺส ผล เอวผล (ณฺฐิตฺตปฺริสฺสมาส)
- เอวผล เอตสฺมี อตฺถิตติ เอวผล (เอวผล ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัถิตถิต)
- เอวผลสฺส ภาโว เอวผลตต (เอวผล ศัพท์ + ตต ปัจจัยในภาวตถิต)

คำว่า อณฺณตฺตาโปหน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อโปหียเต อปนียเต อโปหน (อป บทหน้า + อุห ธาตุ = ดำริ + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- อณฺณตฺตสฺส อโปหน อณฺณตฺตาโปหน (กัมมณฺฐณฺฐิตฺตปฺริสฺสมาส)

คำว่า อชฺชุปฺโสธ แปลว่า วันนี้เป็นวันอุโบสถ พระพุทธองค์ทรงห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถด้วยคำนั้น พระพุทธองค์ทรงห้ามวันอุโบสถอื่นด้วยคำว่า ปนฺนรโส (๑๕ คำ) นี้

วันอุโบสถและวันปวารณา ๓ อย่าง

ทิวสวเสน หิ ตโย อุโปสธา จาตุทฺทสิโก ปนฺนรสิโก สามคฺคิอุโปสโถติ. เอวํ ตโย อุโปสธา วุตฺตา. ตตฺถ เหมนตคิมฺหวสฺसानันํ ติณฺณํ อุตฺตุนํ ตติยสฺตตมปฺกฺเขสุ เทว เทว กตฺวา จ จาตุทฺทสิกา, อวเสสา อฏฺฐารส ปนฺนรสิกาติ เอวํ เอกสํวจฺจเร จตฺฐีสฺสติ อุโปสธา. อิํ ํ ดาว ปกฺติ- จาริตฺตํ. “อนฺุชานามิ ภิกฺขเว สกึ ปกฺขสฺส จาตุทฺทเส วา ปนฺนรเส วา ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตฺตุน”ติ วจฺนโต ปน “อาคนฺุเกหิ อาวาสิกานํ อนฺุวตฺติตฺตพฺพน”ติอาทิวจฺนโต จ ตถารูปจฺจเย สติ อณฺณสฺมิมฺปิ จาตุทฺทเส อุโปสธํ กาทํ ฏฺฎฺฎติ. ปุริมวสฺสวฺตฺถานํ ปน ปุพฺพกตฺติกปฺนฺณมา วา, เตสํเยว สเจ ภณฺุทฺทการเกหิ อุปฺทฺทตา ปวารณํ ปจฺจุกฺกทฺตมฺนติ, อถ ปุพฺพกตฺติกมาสสฺส กาพฺกฺขจาตุทฺทโส วา, ปจฺจิมกตฺติกปฺนฺณมา วา, ปจฺจิมวสฺสวฺตฺถานณฺจ ปจฺจิมกตฺติกปฺนฺณมา เอวาติ อิมํ ตโย ปวารณาทิวสาปิ โหนติ, อิทมฺปิ ปกฺติจาริตฺตเมว. ตถารูปจฺจเย ปน สติ ทฺวินฺนํ กตฺติกปฺนฺณมานํ ปุริมเส จาตุทฺทเสสุปิ ปวารณํ กาทํ ฏฺฎฺฎติ. ยทา ปน โกสมฺพกฺกขนฺธเก อาคต- นเยน ภินฺเน สงฺฆเ ओसारิตे ตสฺมี ภิกฺขุสฺมี สงฺโฆ ตสฺส วตฺถุสฺส รูปสฺมา ย สงฺฆสฺส สามคฺคิ กโรติ, ตทา “ดาวเทว อุโปสโถ กาทพฺโพ, ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตพฺพน”ติ วจฺนโต จเปตฺวา จาตุทฺทสปนฺน-

รเส, อญโณปิ โย โกจิ ทิวโส สามัคคิอุโปสถทิวโส นาม โหติ. ปุริมาสสุตฺถานํ ปน กตฺติกมาส-
ภนฺตเร อยเมว สามัคคิปวารณาทิวโส นาม โหติ.

กล่าวโดยพิสดารว่า อุโปสถมี ๓ อย่างโดยเนื่องด้วยวัน คือ

๑. จาตุททสิกะ (วันแรม ๑๔ ค่ำ)
๒. ปันนรสิกะ (วันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ)
๓. สามัคคิอุโปสถ

พระพุทธองค์ตรัสอุโปสถไว้ ๓ อย่างดังนี้[ในอุโปสถชั้นแรก] บรรดาอุโปสถเหล่านั้น
ในปีหนึ่งมีวันอุโปสถ ๒๔ วันอย่างนี้ คือ

๑. จาตุททสิกะ (วันแรม ๑๔ ค่ำ) มี ๖ วันโดยนับเอาวันอุโปสถ ๒ วันๆ ในปักษ์ที่ ๓
และที่ ๗ ของฤดูทั้ง ๓ คือ ฤดูเหมันต์ ฤดูคิมหันต์ และฤดูฝน
๒. ปันนรสิกะ (วันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ) มี ๑๘ วันที่เหลือ
๓. สามัคคิอุโปสถ อุโปสถที่ทำในวันที่สงฆ์พร้อมเพรียงกัน

ข้อนี้เป็นธรรมเนียมปกติก่อน แต่เมื่อมีเหตุอันจำเป็นเช่นนั้นก็ทำอุโปสถในวัน ๑๔ ค่ำ
อื่นได้ ดังพระพุทธดำรัสว่า

อนุชานามิ ภิกฺขเว สกึ ปกฺขสฺส จาตุทฺทเส วา ปนฺนรเส วา ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตุ.^{๑๐๕}

“ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้สวดปาติโมกข์ปักษ์ละครั้งในวันแรม ๑๔ ค่ำ หรือวันขึ้น/
แรม ๑๕ ค่ำ”

อาคนตุเกหิ อาวาสิกานํ อนฺวตฺติตพฺพ.^{๑๐๖}

“ภิกษุอาคันตุกะพึงประพฤติตามภิกษุเจ้าถิ่น”

สามัคคิอุโปสถ (อุโปสถที่ทำในวันที่สงฆ์พร้อมเพรียงกัน) คือ วันใดวันหนึ่งนอกจากวัน
๑๔ ค่ำหรือ ๑๕ ค่ำ เมื่อสงฆ์ทำความพร้อมเพรียงแห่งสงฆ์เพื่อระบอบอิภิกคิณนั้น ในขณะที่สงฆ์
แตกแยกกันและสงฆ์เรียกภิกษุผู้ถูกทอดทิ้งจากฐานะที่มีสังวาสเสมอกันนั้นเข้าหมู่ ตามนัยที่
ปรากฏในโกสัมพกษณฺธกะ ดังพระพุทธดำรัสว่า

ดาวเทว อุโปสโส กาคพฺโพ, ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตพฺพ.^{๑๐๗}

“สงฆ์พึงทำอุโบสถในวันนั้นนั่นเอง พึงสวดปาติโมกข์”

อนึ่ง วันปวารณามี ๓ วันเหล่านี้ คือ

๑. วันเพ็ญเดือน ๑๑ ของภิกษุผู้จำพรรษาแรก

๒. วันแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๑ หรือวันเพ็ญเดือน ๑๒ ของภิกษุผู้จำพรรษาแรก]
เหล่านี้ที่ถูกเบียดเบียนโดยภิกษุผู้ก่อความบาดหมางกันแล้วเลื่อนวันปวารณา

๓. วันเพ็ญเดือน ๑๒ เท่านั้นของภิกษุผู้จำพรรษาหลัง

แม้ข้อนี้ก็เป็นธรรมเนียมปกติ แต่เมื่อมีเหตุอันจำเป็นเช่นนั้นก็ควรทำปวารณาในวัน
ขึ้น ๑๔ ค่ำก่อนวันเพ็ญเดือนกัตติกะทั้ง ๒ [คือ เดือน ๑๑ และเดือน ๑๒]

อนึ่ง สามัคคีปวารณา (ปวารณาที่ทำในวันที่สงฆ์พร้อมเพรียงกัน) คือ วันที่สงฆ์
พร้อมเพรียงกันระหว่างเดือนกัตติกะ [วันแรม ๑ ค่ำเดือน ๑๑ ถึงวันเพ็ญเดือน ๑๒ ยกเว้นวัน
๑๔ ค่ำและ ๑๕ ค่ำที่ทำปวารณาได้] ย่อมมีแก่ภิกษุผู้จำพรรษาแรก

[คำเป็นต้นว่า ทิวสวเสน หิ (กล่าวโดยพินิตว่า อุโบสถมี ๓ อย่างโดยเนื่องด้วยวัน) กล่าว
อธิบายวันอุโบสถที่กล่าวไว้โดยย่อข้างต้นโดยพินิต (หิ ศัพท์ทำหน้าที่วิตถารโชตกะ) ทั้งนี้เพื่อขจัดความ
สงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ วันอุโบสถมีจำนวนเท่าไร

- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงจำนวนของวันอุโบสถมีใช้หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า อุโบสถมี ๓ อย่างโดยเนื่องด้วยวัน

ตั้งข้อความในฎีกาใหม่ว่า

ปนฺนโรโสติ อิมินา อญฺญํ อุโปสถทิวสํ ปฏิกุชิปตี”ติ สงฺฆิตฺเตน วุตฺตมตฺถํ วิตถารโต ทสฺเสตุ

“ทิวสวเสน หิ”ติอาทิมหา.^{๑๐๘}

“ท่านกล่าวว่า ทิวสวเสน หิ เป็นต้นเพื่อแสดงเนื้อความที่กล่าวไว้โดยย่อว่า ปนฺนโรโสติ อิมินา อญฺญํ
อุโปสถทิวสํ ปฏิกุชิปติ (พระพุทธองค์ทรงห้ามวันอุโบสถอื่นด้วยคำว่า ปนฺนโรโส นี้) โดยพินิต”

ประโยคว่า เอวํ ตโย อุโปสธา วุตฺตา (อุโบสถตรัสไว้ ๓ อย่างดังนี้) ชื่อว่า *ประโยคนิคมะ* กล่าวไว้
เพื่อลงท้ายประโยควิถาระข้างต้น

ประโยคว่า ตตฺถ เหมนฺตคิมฺหวสุสานนํ (บรรดาอุโบสถเหล่านั้น ในปีหนึ่งมีวันอุโบสถ ๒๔ วัน

อย่างนี้) ชื่อว่า ปฏิทินเทศ หรือปฏิวัติการะ (ประโยคนี้นับเข้าในประโยควิดิการะเช่นเดียวกัน) คือ ขยายความซ้ำอีกเพื่อระบุจำนวนวันอุโบสถ ๑๔ คำและ ๑๕ คำว่า วันอุโบสถ ๑๔ คำมี ๖ วัน ส่วนวันอุโบสถ ๑๕ คำมี ๑๘ วันที่เหลือ ทั้งนี้เพื่อจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ วันอุโบสถ ๑๔ คำและ ๑๕ คำ มีจำนวนเท่ากันหรือ
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรระบุจำนวนวันอุโบสถทั้งสองนั้นมิใช่หรือ

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า ปักข์ที่ ๓ ของกฤตุมหันต์ คือ วันแรม ๑๔ คำ เดือน ๑ ส่วนปักข์ที่ ๗ คือ วันแรม ๑๔ คำ เดือน ๓

ปักข์ที่ ๓ ของกฤตุมหันต์ คือ วันแรม ๑๔ คำ เดือน ๕ ส่วนปักข์ที่ ๗ คือ วันแรม ๑๔ คำ เดือน ๗

ปักข์ที่ ๓ ของกฤตุมหันต์ คือ วันแรม ๑๔ คำ เดือน ๙ ส่วนปักข์ที่ ๗ คือ วันแรม ๑๔ คำ เดือน ๑๑

คำว่า อิทั ทาว ปกติจาริตฺตํ (ข้อนี้เป็นธรรมเนียมปกติก่อน) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อระบุว่า ข้อนี้เป็นธรรมเนียมปกติ ทั้งนี้เพื่อจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ข้อนี้เป็นธรรมเนียมปกติของอุโบสถหรือ เพราะภิกษุอาคันตุกะมีจำนวนมากกว่าภิกษุเจ้าถิ่น หรือภิกษุเจ้าถิ่นมีจำนวนมากกว่าภิกษุอาคันตุกะ
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรระบุว่าเป็นธรรมเนียมปกติหรือธรรมเนียมผิดปกติมิใช่หรือ

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า ข้อนี้เป็นธรรมเนียมปกติก่อน

คำเป็นต้นว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว (แต่เมื่อมีเหตุอันจำเป็นเช่นนั้นก็ทำอุโบสถในวัน ๑๔ คำอื่นได้) กล่าวไว้เพื่อแสดงฝ่ายอื่นอันได้แก่ ฝ่ายธรรมเนียมปกติของอุโบสถ โดยอ้างอิงพระพุทธานุชาต ๒ แห่งว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว สกฺ ปรุชฺส จาตุทฺทเส วา ปนฺนเรเส วา ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตุํ และ อาคนฺตุเกหิ อาวาสิกานํ อนุวตฺติตพฺพํ ทั้งนี้เพื่อจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ วันอุโบสถควรมี ๒๔ วันเท่านั้นหรือ
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ถ้าท่านแสดงเพียงธรรมเนียมปกติของอุโบสถ แต่ไม่แสดงธรรมเนียมผิดปกติ ก็ควรต้องอภัยาปัตโทษ คือ โทษไม่ครอบคลุมน มิใช่หรือ

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า ข้อความว่า “เหตุอันจำเป็นเช่นนั้น” หมายความว่า ถ้าวันอุโบสถเป็นวันขึ้น/แรม ๑๔ คำของภิกษุเจ้าถิ่น แต่ภิกษุอาคันตุกะที่มาจากต่างรัฐนับเป็นวันขึ้น/แรม ๑๕ คำ หากภิกษุเจ้าถิ่นมีมากกว่า ภิกษุอาคันตุกะพึงประพฤติตามภิกษุเจ้าถิ่น แต่หากทั้ง ๒ ฝ่ายมีจำนวนเท่ากัน ภิกษุอาคันตุกะพึงประพฤติตามภิกษุเจ้าถิ่น ถ้าภิกษุเจ้าถิ่นมีน้อยกว่าก็พึงประพฤติตามภิกษุอาคันตุกะ

ธรรมเนียมตามที่กล่าวข้างต้นนี้เรียกว่า วิถีจาริตะ คือ ธรรมเนียมผิดปกติกจากวัน ๑๔ คำที่มีเพียง ๖ วันในแต่ละปี แต่เป็นวัน ๑๔ คำอื่นจากวัน ๑๔ คำเหล่านั้น

ใน ๑ ปีมีวันอุโบสถ ๒๔ วัน แต่ทำอุโบสถกรรม ๒๓ ครั้ง ทำปวารณากรรม ๑ ครั้งในวันเพ็ญเดือน ๑๒ อันเป็นวันออกพรรษา

คัมภีร์กังขาวิตรณ (หน้า ๑๐๘) กล่าวถึงวันปวารณาต่อจากวันอุโบสถ ๑๔ คำ และ ๑๕ คำด้วย คำว่า ปุริมวสุตฺถุถานํ ปน ขเปย อิมะ ทโย ปวารณาทิวสาปิ โหนติ (หนึ่ง วันปวารณามี ๓ วันเหล่านี้) โดยกล่าวถึงธรรมเนียมปกติของปวารณา แล้วกล่าวธรรมเนียมผิดปกติของปวารณา ด้วยคำเป็นต้นว่า ตถารูปจเย ปน (แต่เมื่อมีเหตุอันจำเป็นเช่นนั้นก็ควรทำปวารณาในวันขึ้น ๑๔ คำก่อนวันเพ็ญเดือนกัตติกะทั้ง ๒) ในตอนท้ายจึงกล่าวถึงสามัคคีอุโบสถและสามัคคีปวารณาไว้ร่วมกัน เพราะท่านต้องการจะแสดงว่า วันปวารณาก็มี ๓ อย่างเช่นเดียวกัน ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ อุโบสถเท่านั้นมี ๓ อย่างโดยเนื่องด้วยวันหรือ
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงวินัยกรรมอื่นที่มี ๓ อย่างโดยเนื่องด้วยวันเหมือนอุโบสถมิใช่หรือ

ท่านประสงคจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า วันปวารณามี ๓ วันเหล่านี้ ฯลฯ อย่างไรก็ตาม ในฉบับแปลนี้ นำสามัคคีอุโบสถมาแสดงไว้ก่อนเพื่อให้เข้าใจง่าย

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

น เกวลํ อุโปสถทิวสาว โหนตฺติ อาห “ปุริมวสุตฺถุถานํ ปนา”ติอาทิ.^{๑๐๘}

“ท่านกล่าวว่า ปุริมวสุตฺถุถานํ ปน เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า วันอุโบสถอย่างเดียวเท่านั้นไม่ใช่มี ๓ อย่าง”

โดยทั่วไปวันเพ็ญเดือน ๑๑ เป็นวันปวารณาที่สงฆ์เปิดโอกาสให้ว่ากล่าวตักเตือนกันแทนการทำอุโบสถ แต่ถ้าภิกษุในวัดได้ยินว่ามีภิกษุในวัดข้างเคียงที่เกิดความบาดหมางกันต้องการจะมาคัดค้านพิธีทำปวารณา โดยอ้างว่าแม้ว่าจะเปิดโอกาสให้ตักเตือนกันก็ไม่อาจกระทำเช่นนั้นได้ ก็ควรรีบทำปวารณาให้เสร็จโดยเร็วก่อนที่ภิกษุเหล่านั้นจะเดินทางมาถึง แต่ถ้าพบอุปสรรคดังกล่าว ก็อาจเลื่อนวันปวารณาจากวันเพ็ญเดือน ๑๑ เป็นวันแรม ๑๔ ค่ำเดือน ๑๑ โดยเลื่อนจากเดิม ๑๔ วัน แต่ถ้าอธิภรณ์ยังไม่สงบ ก็อาจเลื่อนไปอีก ๑๕ วันโดยทำปวารณาในวันเพ็ญเดือน ๑๒ การเลื่อนวันปวารณาดังกล่าวนี้นี้ต้องทำด้วยการสวดญัตติหลังจากลงอุโบสถแล้ว ข้อความของการสวดญัตติเหล่านั้น คือ

สฺนหนฺตุ เม อายุสมฺนฺโต อาวาสิกา. ยทายสมฺนฺตานํ ปตฺตกลลํ, อิทานิ อุโปสถํ กรเญยาม, ปาติ-
โมกฺขํ อุทฺทิสเญยาม. อาคเม กาเพ ปวาเรญยาม.^{๑๐๙}

“ข้าแต่ภิกษุผู้อยู่ในอาวาส ท่านผู้มีอายุจงสดับคำของข้าพเจ้า ถ้ากาลที่สมควรแล้วพึงมีอยู่แก่ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พวกเราพึงกระทำอุโบสถในกาลนี้ พึงสวดปาติโมกข์ พึงปวารณาในกาฬปักข์ที่จะมา”

สุนนตุ เม อายสมนโต อาวาสิกา. ยทายสมนตานิ ปตตกลล, อิทานิ อุโปสถ กเรยยาม, ปาติโมกข์ อุททิสเยยาม, อาคเม ชุณเห ปวาเรยยาม.”^{๑๐๐}

“ข้าแต่ภิกษุผู้อยู่ในอาวาส ท่านผู้มีอายุจงสดับคำของข้าพเจ้า ถ้าท่านผู้มีอายุทั้งหลายพร้อมกันแล้ว พวกเราพึงกระทำอุโบสถในกาลนี้ พึงสวดปาติโมกข์ พึงปวารณาในชุลนปักข์ที่จะมา”

ส่วนภิกษุผู้จำพรรษาหลัง มีวันปวารณาเพียงวันเดียว คือ วันเพ็ญเดือน ๑๒ ไม่อาจเลื่อนวันปวารณาไปอีก เพราะเวลาภายหลังจากวันเพ็ญเดือน ๑๒ ไม่ใช่เขตแห่งการทำปวารณา ท่านจึงประกอบใช้เอว ศัพท์ในคำว่า ปจฉิมกตติกปฺนุณฺมา เอว (วันเพ็ญเดือน ๑๒ เท่านั้น) ถ้าภิกษุทำปวารณาหลังวันเพ็ญเดือน ๑๒ ก็พึงต้องอาบัติทุกกฏ ดังพระพุทธดำรัสว่า

น จ ภิกขเว อปวารณาย ปวาเรตพฺพํ อญฺญตร สงฺฆสามคฺคิยา.”^{๑๐๑}

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงทำปวารณาในวันอื่นที่มีใช้วันปวารณา ยกเว้นความสามัคคีของสงฆ์”

หากมีเหตุอันจำเป็น คือ ความขาดของภิกษุในวัดข้างเคียง ภิกษุผู้จำพรรษาแรกควรทำปวารณาในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๑ โดยทำปวารณาล่วงหน้าได้ ๑ วัน ส่วนภิกษุผู้จำพรรษาหลังควรทำปวารณาในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๒ โดยทำปวารณาล่วงหน้าได้ ๑ วันเช่นเดียวกัน

คำว่า ปนฺนรส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปณฺจทสนฺนํ ปุรโณ ปนฺนรโส (ปนฺนรส ศัพท์ + ๓ ปัจจัย ในปุรณัตถิต)

ลง ๓ ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๕๑) ว่า ตสฺส ปุรณาทสาคิโตวา (ลง ๓ ปัจจัยท้าย เอกาทส ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า เหตุเต็มของสิ่งนั้นได้บ้าง)

คำว่า จาตุทฺทสิก (วันที่ประกอบในดิถีที่ ๑๔) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- จตุทฺทสนฺนํ ปุรณี จาตุทฺทสี, จาตุทฺทสิยํ นิยุตฺโต จาตุทฺทสิโก.

(จาตุทฺทสี ศัพท์ + อีก ปัจจัยใน นิยุตต ตัถิต)

คำว่า ปนฺนรสิก (วันที่ประกอบในดิถีที่ ๑๕) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปณฺจทสนฺนํ ปุรณี ปนฺนรสี, ปนฺนรสิยํ นิยุตฺโต ปนฺนรสิโก.

(ปนฺนรสี ศัพท์ + อีก ปัจจัยใน นิยุตต ตัถิต)

คำว่า สามคฺคิอุโปสถ (วันที่สงฆ์พึงกระทำในวันสามัคคี) มีรูปวิเคราะห์ว่า

สามคฺคิยํ กาดพฺโพ อุโปสถ สามคฺคิอุโปสถ (มัชฌะเลปิสัตตมัตตปฺปุริสสมาส)

ว่า ศัพท์มักทำหน้าที่ วิกัปปะ หรือ วิกัปปะนะ คือ กระทำเฉพาะๆ ให้แตกต่างกัน ประกอบ
รูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + กปฺป ธาตุ = กระทำ + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิสฺ วิสฺ กปฺปิยเตติ วิกปโป = เนื้อความที่ถูกทำเฉพาะๆ ชื่อว่า วิกัปปะ

ส่วน จ ศัพท์มักทำหน้าที่สมุจจยะ คือ รวบรวมให้เป็นอย่างเดียวกัน ประกอบรูปศัพท์มาจาก ส
บทหน้า + อุ บทหน้า + จิ ธาตุ = สังสม + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมุจฺจียเตติ สมุจฺจโย = เนื้อความที่ถูกรวบรวม ชื่อว่า สมุจจยะ

ตั้งข้อความในคู่มือสอนกัซซาว่า

วุตตตเถสสุ วิกปเปณ

เอเกโกเยว คยหเต

สมุจฺจเยณ สพฺโพว

ลกฺเขยฺย อุตฺตเกทกั.^{๑๑๓}

“ในบรรดาเนื้อความที่กล่าวไว้แล้ว เนื้อความที่ละอย่าง ย่อมถูกถือเอาด้วย
อรรถวิกัปปะนะ ส่วนเนื้อความทั้งหมดเที่ยว ย่อมถูกถือเอาด้วยอรรถสมุจจยะ ผู้มี
ปัญญาพึงกำหนดความต่างกันแห่งเนื้อความ[อย่างนี้]”

ในประเทศอินเดีย ฤดูจำแนกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. ฤดูเหมันต์ เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔
๒. ฤดูคิมหันต์ เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘
๓. ฤดูฝน เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒

วันอุโบสถที่เป็นจาทุททสิกะ มี ๖ วัน ส่วนอุโบสถที่เป็นบันนรสิกะ มี ๑๘ วัน รวมเป็นวันอุโบสถ
๒๔ วัน โดยแต่ละฤดูมีวันอุโบสถฤดูละ ๘ วัน ดังคำสรุปในฎีกาใหม่ว่า

กตฺติกสฺส จ กาพฺมฺหา

ยาว ผคฺคฺนปฺนุณฺณา

เหมนฺตกาโลติ วิญญेยโย

อฏฺฐ โหนฺติ อุโปสธา.

ผคฺคฺนสฺส จ กาพฺมฺหา

ยาว อาสาพฺหปฺนุณฺณา

คิมฺหกาโลติ วิญญेยโย

อฏฺฐ โหนฺติ อุโปสธา.

อาสาพฺหสฺส จ กาพฺมฺหา

ยาว กตฺติกปฺนุณฺณา

วสฺสกาโลติ วิญญेยโย

อฏฺฐ โหนฺติ อุโปสธา.^{๑๑๔}

“เวลาตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ พึงทราบว่าเป็นฤดูเหมันต์ มีวันอุโบสถ ๘ วัน เวลาตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ
เดือน ๘ พึงทราบว่าเป็นฤดูคิมหันต์ มีวันอุโบสถ ๘ วัน เวลาตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ
เดือน ๘ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ พึงทราบว่าเป็นฤดูฝน มีวันอุโบสถ ๘ วัน”

คำว่า วสฺสํวุดฺธ ในฉบับฉันทะสังคีติของกัณฑ์ชาตรีนิรโรคคณาพบรูปว่า วสฺสํวุดฺธ แต่รูปว่า วสฺสํวุดฺธ จึงถูกต้อง เพราะปทฺฐปสฺสทิสฺสทิสฺส (สูตร ๖๑๓) กล่าวว่า เมื่อลง ต ปัจจัยท้าย วส ธาตุแล้ว อาจแปลง ต ปัจจัยกับ ส ของ วส ธาตุเป็น ฎฺจ สำเร็จรูปเป็น วุฎฺจ แต่พระกัจจายณะได้กล่าวสูตรว่า วสโต อุตฺถ ต่อจากสูตรว่า สาทิสฺสนตฺตํพฺจณฺหํสาทิสฺส ทฺจ (แปลง ต ปัจจัยท้ายธาตุที่มี ส เป็นที่สุด, พฺจณ ธาตุ, ภาณฺธ ธาตุ และ หส ธาตุเป็นต้นกับพยัญชนะที่อยู่หน้า [ต นั้น]เป็น ฎฺจ) เพื่อปฏิเสธการแปลงเป็น ฎฺจ ท้าย วส ธาตุ ดังนั้น รูปว่า วสฺสํวุดฺธ ที่พบส่วนใหญ่ในฉบับฉันทะสังคีติ จึงถูกต้อง แต่ในฉบับฉันทะสังคีติบางแห่ง ฉบับพม่าบางฉบับ และฉบับไทย ก็พบรูปว่า วสฺสํวุดฺธ โดยประกอบรูปศัพท์ตามสูตรว่า สาทิสฺสนตฺตํพฺจณฺหํสาทิสฺส เป็นต้น รูปศัพท์นี้ไม่ถูกต้อง ตามเหตุผลที่กล่าวมาแล้ว แม้สัททนีติปกรณ (สูตร ๑๑๗๗) ก็ระบุถึงการแปลงเป็น อุตฺถ ว่า อุตฺถ วสา (แปลง ต ปัจจัยกับพยัญชนะต้นเป็น อุตฺถ ท้าย วส ธาตุ)

คำว่า วสฺส และ วุดฺธ ต้องติดกันเป็นบทเดียว เพราะถือว่าเป็นอลุตตกิตันตสมาส คือ สมาสที่มีกิตักปัจจัยอยู่ท้ายซึ่งไม่ลบลวิภตติ ตามที่ปทฺฐปสฺสทิสฺสทิสฺส (สูตร ๖๑๓) กล่าวว่า วสฺส อวสฺสิติ อตฺเถ ตปฺ-
ปจฺโย (ลง ต ปัจจัยในความหมายว่า อยู่อาศัยตลอดฤดูฝนแล้ว) มีรูปวิเคราะห์ว่า วสฺส อวสฺสิติ วสฺสํวุดฺธ ดังนั้น คำว่า วสฺสํวุดฺธ จึงควรเป็นบทเดียวกัน แม้คัมภีร์ปาจิตยาภิธานาก็ก้าวไว้ตามคำอธิบายนี้ว่า

วสฺสํวุดฺธสํสฺสสฺส วสฺส วสฺสธฺตฺต วสฺสํวุดฺธ, อลุตตกิตันตสมาสโย. โสเยว สโฆ วสฺสํวุดฺธสโฆ,
ตสฺส.^{๑๑๔}

“คำว่า วสฺสํวุดฺธสํสฺส มีรูปวิเคราะห์ว่า ผู้อยู่อาศัยตลอดฤดูฝนแล้ว ชื่อว่า วสฺสํวุดฺธ บพนี้ เป็นกิตันตสมาสที่ไม่ลบลวิภตติ สงฆ์คือผู้อยู่อาศัยตลอดฤดูฝนแล้ว ชื่อว่า วสฺสํวุดฺธสงฆ์ [พึงถวาย]แก่สงฆ์ ผู้อยู่อาศัยตลอดฤดูฝนแล้วนั้น”

แม้ในคัมภีร์นริฎฺติทฺธิปนี (สูตร ๗๔๙) ก็แสดงรูปวิเคราะห์เป็นอลุตตกิตันตสมาสว่า วสฺส วสฺสธฺตฺต วสฺสํวุดฺธ เหมือนข้อความในปาจิตยาภิธานข้างต้น

คำว่า โอสาริตะ แปลตามศัพท์ว่า “อันสงฆ์ให้เข้าไปแล้ว” คือ การเรียกภิกษุที่ถูกสงฆ์ทอดทิ้งจากฐานะที่มีสังฆวาสนเสมอกันที่ได้ชื่อว่า อุกฺขิตตะ ให้เข้าห่มด้วยการนำไปสู่สีมา ให้แสดงอาบัติ และสวดกรรมวาจาระงับความเป็นผู้ถูกทอดทิ้ง

คำว่า วตฺถ ในคำว่า ตสฺส วตฺถสฺส วูปสมาย (เพื่อระงับอธิกรณ์นั้น) แปลว่า อธิกรณ์ มีรูปวิเคราะห์ว่า อนตฺถา วสนฺติ เอตฺถาติ วตฺถ (ที่ตั้งของโทษ ชื่อว่า วตฺถ)

คำว่า ดาวเทว มักแปลว่า ในขณะนั้นนั่นเอง แต่ฎีกาใหม่^{๑๑๕} แปลว่า ตํ ทิวสเมว (ในวันนั้นนั่นเอง) ถือว่า ดาว ศัพท์ในที่นี้เป็นนิบาตที่ใช้ในความหมายว่า ในวันนั้น

คำว่า ปุณฺณมา มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุณฺณ โณ มา เอตฺถาติ ปุณฺณมา (วันที่มีพระจันทร์เต็มดวง, วันเพ็ญ)

เดือนกัตติกะและเดือนอัสสยุชะ ชื่อว่า เดือนกัตติกะปลาย (ปัจฉิมกัตติกะ) และ
เดือนกัตติกะต้น (ปพพกัตติกะ)"]

คำลงท้ายของ อชชุปสโก ปนฺนรโส

อิตี อิมेषุ ตีสุ ทิวเสสุ “ปนฺนรโส”ติ อิมินา อณฺณํ อุโปสททิวสํ ปฏิกฺขิปปติ. ตสฺมา ยวายํ “อชชุปสโก”ติ วจเนน อนฺนโปสททิวสํ ปฏิกฺขิตฺโต, ตสฺมี อุโปสโก น กาทพฺโพเยว. โย ปนายํ อณฺณํ อุโปสททิวสํ, ตสฺมี อุโปสโก กาทพฺโพ. กโรนฺเตน ปนฺ สเจ จาตุทฺทสิโก โหติ, “อชชุปสโก จาตุทฺทโส”ติ วตตพฺพํ. สเจ ปนฺนรสิโก โหติ, “อชชุปสโก ปนฺนรโส”ติ วตตพฺพํ. สเจ สามคฺคิ-อุโปสโก โหติ, “อชชุปสโก สามคฺคี”ติ วตตพฺพํ.

โดยประการดังนี้ ในวันทั้ง ๓ เหล่านี้ พระพุทธองค์ทรงห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถด้วยคำว่า ปนฺนรโส นี้ ดังนั้น ภิกษุจึงไม่ควรทำอุโบสถในวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถนั้นซึ่งถูกห้ามไว้ด้วยคำว่า อชชุปสโก แต่พึงทำอุโบสถในวันอุโบสถอื่นได้

อนึ่ง เมื่อจะทำอุโบสถ ถ้าเป็นวันแรม ๑๔ คำ ต้องกล่าวว่า

อชชุปสโก จาตุทฺทโส (วันนี้เป็นวันอุโบสถแรม ๑๔ คำ)

ถ้าเป็นวันขึ้น/แรม ๑๕ คำ ต้องกล่าวว่า

อชชุปสโก ปนฺนรโส (วันนี้เป็นวันอุโบสถขึ้น/แรม ๑๕ คำ)

ถ้าเป็นสามัคคิอุโบสถ ต้องกล่าวว่า

อชชุปสโก สามคฺคี (วันนี้เป็นวันสามัคคิอุโบสถ)

[คำว่า ตสฺมา แปลโดยทั่วไปว่า เพราะเหตุนั้น ในที่นี้ก็คือ เพราะเหตุที่พระพุทธเจ้าทรงห้ามวันอุโบสถอื่นนั้น ส่วนใหญ่คำว่า ตสฺมา ที่อยู่ต้นประโยคมักหมายถึงกริยาคุณพากย์เป็นใจความสำคัญ จึงต้องเพิ่มข้อความเต็มของคำว่า ตสฺมา ว่า ตสฺมา อณฺณสฺส อุโปสททิวสสฺส ปฏิกฺขิตฺตตฺตา (เพราะความที่แห่งวันอุโบสถอื่นอันพระพุทธเจ้าทรงห้ามแล้วนั้น) โดยเปลี่ยน ปฏิกฺขิปปติ เป็นบทนามแล้วลงภาวตฺทิตฺตํปัจจัยเป็นรูปว่า ปฏิกฺขิตฺตตฺตา

คำว่า โหติ ในภาษาไทยแปลได้ ๒ อย่างว่า ย่อมมี หรือ ย่อมเป็น โดยขึ้นอยู่กับประธาน ถ้ามีประธาน ๑ ศัพท์ ให้แปลว่า “ย่อมมี” ถ้ามีบทนามประกอบด้วยบทหนึ่งเป็นประธาน และอีกบทหนึ่งเป็นบทขยายที่มักมีลิงค์ วิภัตติเดียวกัน ให้แปลว่า “ย่อมเป็น” โดยสัมพันธ์เป็นปกติกตฺตา-วิกตีกตฺตา (หรือสามัญกตฺตา-วิเสสกตฺตา) เช่น

- ทารโก คาเม โหติ (เด็กมีอยู่ในหมู่บ้าน)

- ทารโก สามเณโร โหติ (เด็กเป็นสามเณร)

การใช้ โหติ ที่แปลว่า “ย่อมเป็น” ก็คือประโยคที่เรียกว่า Verb to Be ในภาษาอังกฤษนั่นเอง ต้องมี Complement คือ สิ่งที่ทำให้เต็มหรือสมบูรณ์ ส่วนประโยคที่มีประธาน ๑ ศัพท์ ก็คือประโยค Verb to Have

คำว่า อชฺชุปโสโก จาตุทฺทโส แปลว่า วันนี้เป็นวันอุโบสถ ๑๔ คำ หรือคำว่า อชฺชุปโสโก ปนฺรโส แปลว่า วันนี้เป็นวันอุโบสถ ๑๕ คำ โดย อชฺช ลงปฐมาวิริตติแล้วลบไป แม้ อชฺช ศัพท์เป็นศัพท์ที่มักลง สัตตมีวิริตติ แปลว่า ในวันนี้ แต่ในที่นี้ควรลงปฐมาวิริตติ จึงจะให้ความหมายชัดเจน ถ้าลงสัตตมีวิริตติ ก็มีความหมายว่า วันอุโบสถ ๑๔ คำมีอยู่ในวันนี้ หรือ วันอุโบสถ ๑๕ คำมีอยู่ในวันนี้ แม้มีความหมายเหมือนกัน แต่ไม่ถูกหลักภาษา เพราะบทที่ลงวิริตติต่างกันต้องหมายถึงสิ่งที่แตกต่างกัน เช่น ภิกขุ วิหาเร วสตี (ภิกษุอยู่ในวัด) จะเห็นได้ว่า ภิกษุและวัดเป็นคนละอย่างกัน แต่ในประโยคว่า อชฺชุปโสโก จาตุทฺทโส หรือ อชฺชุปโสโก ปนฺรโส คำว่า อชฺช และ อุโปสโก เป็นสิ่งเดียวกัน ดังนั้น จึงแปลตามนิสสัยพมาโดยลง ปฐมาวิริตติท้าย อชฺช ศัพท์ แม้สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) ก็กล่าวว่า

อายุสมฺมา ปน มหาจฺจายเนน นิริตฺติปิฎเก สพฺเพสฺมปิ วิสตียา อุปสฺสคานํ อวิทฺติกุตฺตํ วุตฺตํ. นิปาเตสฺส ปน เอกจฺจานํ สวิทฺติกุตฺตํ, เอกจฺจานํ อวิทฺติกุตฺตํ. มยฺ ปน พฺยาสฺสพฺเทสฺส เอกจฺจานํ อุปสฺสคานํ สวิทฺติกุตฺตํ, เอกจฺจานํ อวิทฺติกุตฺตํ, “ปภาวตี ปราภาวตี”ติอาทิสฺส สพฺเพสฺสปิ ภาวฺยาปฺเทสฺส สพฺพธา อวิทฺติกุตฺตํ อิจฺฉาม. สมฺมาสฺสพฺเทสฺส ปน สพฺพธา วิทฺติกุตฺตํ อิจฺฉาม. นิปาเตสฺส ปน ยถาวุตฺตเมว นยฺ อิจฺฉาม.^{๑๑๔}

“อนึ่ง ท่านพระมหากัจจายนะกล่าวว่า อุปสรรค ๒๐ ศัพท์ทั้งหมดไม่ลงวิริตติไว้ในคัมภีร์นिरูติ-ปิฎก แต่กล่าวว่า นิบาตบางศัพท์ในนิบาตทั้งหลายลงวิริตติได้ บางศัพท์ไม่ลงวิริตติ แต่ข้าพเจ้าปรารภนาว่า อุปสรรคบางศัพท์ในบทพิสดาร [คือ บทที่ลงวิริตติโดยไม่เชื่อมสมาส]ลงวิริตติได้ บางศัพท์ลงวิริตติไม่ได้ และปรารภนาบทกริยาทั้งหมดมีอาทิว่า ปภาวตี (ย่อมเกิดก่อน), ปราภาวตี (ย่อมแพ้) ว่าไม่ลงวิริตติโดยสิ้นเชิง แต่ปรารภนาการลงวิริตติในบทสมาสทั้งหมดโดยสิ้นเชิง ส่วนในนิบาตทั้งหลาย ข้าพเจ้าปรารภนानัยตามที่กล่าวไว้แล้ว [คือ ลงวิริตติและไม่ลงวิริตติตามสมควร]”

กรรมที่ควรแก้กาล

ยถิ สงฺฆสฺส ปตฺตกฺกลนฺติ เอตถ ปตฺโต กาโล อิมสฺส กมฺมสฺสาตี ปตฺตกาลํ, ปตฺตกาลเมว ปตฺตกฺกลํ.

ในคำว่า ยถิ สงฺฆสฺส ปตฺตกฺกลํ (ถ้าความพร้อมพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้ว) นี้ พึงทราบรูปวิเคราะห์ว่า

- ปตุโต กาโล อิมสฺส กมฺมสฺสาติ ปตุตทกาลํ = คำว่า ปัตตทกาละ คือ กรรมที่ถึงเวลา
ทำแล้ว

- ปตุตทกาลเมว ปตุตทกลลํ = คำว่า ปัตตทกาละนั้นแหละ มีรูปว่า ปัตตทกัลละ

[คำว่า ปตุตทกลล แปลตามศัพท์ว่า “กรรมที่มีกาลถึงแล้ว” คือ กรรมที่ถึงเวลาสมควรทำแล้ว

คำว่า ปตุโต กาโล อิมสฺส กมฺมสฺสาติ ปตุตทกาลํ แสดงรูปวิเคราะห์ของ ปตุตทกาล ศัพท์ว่าเป็น
พหูพจน์วิเศษณ์ ทั้งนี้เพื่อห้ามรูปวิเคราะห์กรรมธารยสมาสว่า ปตุโต กาโล ปตุตทกาโล

คำว่า ปตุตทกาลเมว ปตุตทกลลํ แสดงการลง ญย ปัจจัย ในสังกัดตัทธิตที่ ไม่มีความหมายใดๆ
และแสดงรูปวิเคราะห์สังกัดตัทธิตว่า ปตุตทกาลเมว ปตุตทกลลํ ทั้งนี้เพื่อห้ามการลง ญย ปัจจัยในภาวตัทธิต
และมีรูปวิเคราะห์ว่า ปตุตทกาลสฺส ภาโว ปตุตทกลลํ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

“ปตุตทกาลเมว ปตุตทกลลน”ติ อิมินา สกตฺเถ ภาวปฺปจฺโยติ ทสฺเสติ.^{๑๑๘}

“ท่านแสดงว่า ภาวปัจจัยย่อมลงในอรรถสังกัดด้วยคำว่า ปตุตทกาลเมว ปตุตทกลล นี”]

ตเทตฺ อธิ จตุหิ อญฺเฑหิ สงฺคหิตํ. ยถาหุ อญฺจกถาจริยา- “อุโปสโส. ยาวติกา จ ภิกฺขุ
กมฺมปฺปตฺตา. สภาคาปตฺติโย จ น วิชฺชนฺติ. วชฺชนียา จ ปุคฺคลา ตสฺมี น โหนฺติ. ปตุตทกลลนฺติ
วฺจฺจตี”ติ.

กรรมที่ถึงเวลาทำแล้วนั้นรวมไว้ด้วยองค์ ๔ ในเรื่องอุโปสกกรรมนี้ สมจริงดังพระ
อรรถกถาจารย์กล่าวว่า

๑. เป็นวันอุโปสธ

๒. ภิกษุเพียงใดควรแก่กรรม [ภิกษุเพียงนั้นไม่ละหัดทบาสดำรงอยู่ในสีมาเดียวกัน]

๓. ไม่มีสภาคาบัติ

๔. บุคคลที่ควรเว้นไม่มีในหัตถบาสนของสงฆ์นั้น

[อุโปสกกรรมที่รวมไว้ด้วยองค์ ๔] ได้ชื่อว่า ปัตตทกัลละ

[คำว่า ตเทตฺ ยเปยฺ สงฺคหิตํ (กรรมที่ถึงเวลาทำแล้วนั้นรวมไว้ด้วยองค์ ๔ ในเรื่องอุโปสกกรรมนี้)
กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฺฉา (คำถาม) คือ กรรมที่ถึงเวลาทำแล้วที่มีลักษณะอย่างไรจึงชื่อว่า ปัตตทกัลละ

- อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ กรรมที่ม็องค์ ๑ องค์ ๒ หรือองค์ ๓ ชื่อว่าปัตตกัลละ หรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า กรรมที่ถึงเวลาทำแล้วนั้นรวมไว้ด้วย ๔ ในเรื่องอุโบสถกรรมนี้จึงชื่อว่า ปัตตกัลละ

คำว่า ยถาหุ ขเปช วุจจตีติ (สมจริงดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ฯลฯ) กล่าวไว้เพื่อย้ำความ โดยอ้างหลักฐานจากคัมภีร์ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ การที่กรรมที่ถึงเวลาทำแล้วนั้นรวมไว้ด้วยองค์ ๔ ในเรื่องอุโบสถกรรมนี้ บุคคลย่อมทราบได้อย่างไร (อีกอย่างหนึ่ง) บุคคลย่อมทราบเรื่องนั้นด้วยหลักฐานอะไร

- อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านอาจารย์ทราบได้ด้วยปัจจัยขณฺฑนหรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า บุคคลย่อมทราบได้ตามที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้

โดยทั่วไปการประกอบ จ ศัพท์ในภาษาบาลี มักวางไว้ท้ายศัพท์ทุกศัพท์ที่ควรรวบรวม หรือ วางไว้ท้ายศัพท์สุดท้าย แต่ในที่นี้ท่านประกอบไว้ท้าย ๓ ประโยคที่ควรรวบรวม คือ

๑. ยาวติกา จ ภิกขุ กมฺมปฺปตฺตา.
๒. สภาคาปตฺติโย จ น วิชฺชนฺติ.
๓. วชฺชนียา จ ปุคฺคฺลา ตสฺมี น โหนฺติ.

แต่ไม่วางไว้ท้ายศัพท์ต้นคือ อุโปสโก ถือว่าเป็นข้อยกเว้นเล็กน้อย มีกฎการวาง จ ศัพท์กล่าวไว้ในฎีกาใหม่ของสุโขธาลังการว่า

จสทฺทํ ปญฺณชนฺเตน อาโท เอว วา อนฺเต เอว วา ปจฺเจกํ วา โยเชตพฺพํ โหติ.^{๑๒๐}

“ผู้ประกอบใช้ จ ศัพท์พึงประกอบ

- ในศัพท์ต้นอย่างเดียว
- ศัพท์ท้ายอย่างเดียว
- หรือ ที่ละศัพท์”

ในคำว่า “ยถาหุ อฏฺฐกถาจริยา” คำว่า ยถา เป็นนิบาตที่มีอรรถเหมือน เยน การเถน และควร นำประโยคหน้าเข้ามาแปลร่วมกับ ยถา เป็นรูปว่า “ยถา = เยน การเถน ตเทตฺ อธิ จตุหิ องฺเคหิ สงฺคหิตํ” หลังจากนั้นจึงเพิ่มคำว่า “ตถา = เตน การเถน” เข้ามาแปลร่วมกับ “อฏฺฐกถาจริยา อาหุ” โดยแปลว่า “กรรมดังกล่าวรวมไว้ด้วยองค์ ๔ ในเรื่องอุโบสถกรรมนี้ เพราะเหตุใด พระอรรถกถาจารย์กล่าวแล้วว่า เป็นวันอุโบสถ ฯลฯ เพราะเหตุนั้น”

เวลาแปลประโยคว่า ยาวติกา จ ภิกขุ กัมมปตฺตา ให้แปล จ ศัพท์เข้ากับประโยคที่เพิ่มเข้ามาว่า ตาวติกา ภิกขุ หุตฺตปาส์ อวิชิตฺวา เอกสํมายํ จิตา จ (และภิกษุมีประมาณเพียงนั้นไม่ละหัดทบาสดำรงอยู่ในสัมาเดียวกัน)]

วันอุโบสถ

ตตฺถ อุโปสโกติ ตีสุ อุโปสททิวเสสุ อณฺณตรอุโปสททิวโส. ตสฺมิณฺหิ สติ อิํ สงฺขมฺส อุโปสทกมฺมํ ปตฺตกถลํ นาม โหติ, นาสติ. ยถาห “น จ ภิกฺขเว อนฺุโปสเถ อุโปสโก กาทพุโ, โย กเรยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสา”ติ.

ในเรื่องนั้น คำว่า อุโปสโก (เป็นวันอุโบสถ) คือ เป็นวันอุโบสถ ๓ วัน วันใดวันหนึ่ง โดยแท้จริงแล้ว เมื่อวันอุโบสถนั้นมีอยู่ อุโบสถกรรมของสงฆ์จึงได้ชื่อว่า ถึงเวลาที่เหมาะสม ถ้าไม่ใช่วันอุโบสถ ก็ไม่ชื่อว่าถึงเวลาที่เหมาะสม ดังพระพุทธดำรัสว่า

น จ ภิกฺขเว อนฺุโปสเถ อุโปสโก กาทพุโ. โย กเรยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.^{๑๒๑}

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงทำอุโบสถในวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถ รูปใดทำ ต้องอาบัติทุกกฏ”

[คำว่า อุโปสโกติ ฯเปฯ อุโปสททิวโส (คำว่า อุโปสโก คือ เป็นวันอุโบสถ ๓ วัน วันใดวันหนึ่ง) อธิบาย อุโปสท ศัพท์ว่า ใช้ในความหมายว่า วันอุโบสถ มิได้เป็นไปในความหมายอื่นคือ การสวดปาติโมกข์ ช้างชื่ออุโบสถ การจำศีล และศีลที่มีองค์ ๘

คำว่า ตสฺมิณฺหิ สติ ฯเปฯ นาสติ (โดยแท้จริงแล้ว เมื่อวันอุโบสถนั้นมีอยู่ อุโบสถกรรมของสงฆ์จึงได้ชื่อว่าถึงเวลาที่เหมาะสม ถ้าไม่ใช่วันอุโบสถ ก็ไม่ชื่อว่าถึงเวลาที่เหมาะสม) กล่าวไว้เพื่อย้ำความในประโยคต้น ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ฐปนา (บทตั้ง) คือ ท่านผู้แต่งกล่าวว่า อุโปสท ศัพท์ใช้ในความหมายว่า วันอุโบสถ ด้วยประโยคต้น

- ปุจฉา (คำถาม) คือ การกล่าวว่า อุโปสท ศัพท์ใช้ในความหมายว่า วันอุโบสถ ย่อมสมควรอย่างไร

- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ อุโปสท ศัพท์ใช้ในความหมายอื่นได้อีกมิใช่หรือ

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า เราได้แสดงความเหมาะสมในเรื่องนี้ว่า โดยแท้จริงแล้ว เมื่อวันอุโบสถนั้นมีอยู่ อุโบสถกรรมของสงฆ์จึงได้ชื่อว่าถึงเวลาที่เหมาะสม ถ้าไม่ใช่วัน

อุโบสถ ก็ไม่เชื่อว่าถึงเวลาที่เหมาะสม ดังนั้นแล ตามนัยนี้ประโยคนี้อธิบายว่า ยุติศัพท์หิกระณะ คือ ย้ำความโดยอ้างความเหมาะสม ส่วนประโยคต้นชื่อว่า *ประโยคศัพท์หิยะ* (หิ ศัพท์ทำหน้าที่ศัพท์หิกระณะ)

อีกอย่างหนึ่ง ประโยคนี้อธิบายว่า *ประโยคการณะ* คือ แสดงเหตุในการที่ อุโบสถ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า วันอุโบสถ ส่วนประโยคต้นชื่อว่า *ประโยคผล* (หิ ศัพท์ทำหน้าที่การณะหิกระณะ คือ แสดงเหตุ) ท่านกล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ฐปนา (บทตั้ง) คือ ท่านผู้แต่งกล่าวว่า อุโบสถ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า วันอุโบสถ ด้วยประโยคต้น
- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดท่านจึงกล่าวว่า อุโบสถ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า วันอุโบสถ
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุที่ อุโบสถ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า วันอุโบสถ มิใช่หรือ

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า เราได้แสดงเหตุในเรื่องนี้ว่า เพราะเมื่อวันอุโบสถนั้นมีอยู่ อุโบสถกรรมของสงฆ์จึงได้ชื่อว่าถึงเวลาที่เหมาะสม ถ้าไม่ใช่วันอุโบสถ ก็ไม่เชื่อว่าถึงเวลาที่เหมาะสม ดังนั้นแล

หิ ศัพท์ในบางประโยคอาจทำหน้าที่ศัพท์หิกระณะหรือการณะก็ได้ตามสมควร ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมแก่เนื้อความในที่นั้นๆ

คำว่า นาสติ (ถ้าไม่ใช่วันอุโบสถ ก็ไม่เชื่อว่าถึงเวลาที่เหมาะสม) เรียกชื่อว่า *ประโยคพยติเรกะ* คือ ประโยคแสดงความขัดแย้ง เพราะประกอบด้วย น ปฏิเสธ ส่วนประโยคว่า ตสฺมิณฺหิ สติ ฯลฯ เรียกชื่อว่า *ประโยคอันวยะ* คือ แสดงความคล้อยตาม มีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงประโยคอันวยะด้วยประโยคต้น
๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ประโยคพยติเรกะของประโยคอันวยะนั้นคืออะไร
๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงประโยคพยติเรกะของประโยคอันวยะนั้น มิใช่หรือ

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยคนี้อธิบายว่า เราได้แสดงประโยคพยติเรกะของประโยคอันวยะนั้น ดังนั้นแล ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

นาสติติ อนุยโต วุตตเมว พยติเรกโต ทพฺหํ กโรติ.^{๑๒๒}

“ท่านย้ำข้อความที่กล่าวไว้โดยคล้อยตามให้มั่นคงโดยตรงกันข้ามว่า นาสติ”

คำว่า ยถา “น จ ยเปช ทุกฺกฏสฺสา”ติ (ดังพระพุทฺธดำรัสว่า ฯลฯ) กล่าวไว้เพื่อย้ำความโดยอ้างหลักฐานจากคัมภีร์ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ การที่เมื่อวันอุโบสถนั้นเมื่ออยู่ อุโบสถกรรมของสงฆ์จึงได้ชื่อว่าถึงเวลาที่เหมาะสม ถ้าไม่ใช่วันอุโบสถ ก็ไม่ได้ชื่อ[อย่างนั้น] บุคคลย่อมทราบได้อย่างไร (อีกอย่างหนึ่ง) บุคคลย่อมทราบเรื่องนั้นด้วยหลักฐานอะไร

- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านอาจารย์ทราบได้ด้วยปัจจัยขณานหรือไร
ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า บุคคลย่อมทราบได้ตามที่พระพุทธองค์ตรัสไว้

ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย หิ ศัพท์ ที่แปลว่า “โดยแท้จริงแล้ว, จริงอยู่, ดังจะเห็นได้ว่า” ชื่อว่า *ประโยคทัฬหีกรรมะ* คือ ประโยคย้ำความ ส่วนประโยคหน้าที่ติดกับประโยคดังกล่าว ชื่อว่า *ประโยคทัฬหิยะ* คือ ประโยคที่ควรย้ำความ

ประโยคยตุติทัฬหีกรรมะ ต้องอยู่หน้า *ประโยคอาคมทัฬหีกรรมะ* เสมอ จะเห็นได้ว่า ประโยคว่า ตสฺมิณหิ สติ ชลย เป็นประโยคยตุติทัฬหีกรรมะที่อยู่หน้าประโยคอาคมทัฬหีกรรมะว่า ยถา ชลย

ประโยคสั้นๆ ว่า นาสติ ต้องเพิ่มลักษณวันตกัตตาของ อสติ โดยนำมาจากประโยคหน้าว่า “ตสฺมิ อุโปสเถ” และเพิ่มประธานกับกริยาของ น เป็นรูปว่า “อิทฺ สงฺฆสฺส อุโปสถกมฺมํ ปตฺตกฺกลํ นาม น โหติ” การเพิ่มถ้อยคำจากประโยคหน้ามาได้นี้ก็เนื่องจากภาษาบาลีเป็นภาษาที่กระชับ ถ้อยคำจากประโยคหน้าจึงอาจติดตามมาประโยคหลังได้โดย *อิทธิกรณัย* คือ วิธีติดตามมา โดยศัพท์หลังในประโยคเดียวกันอาจติดตามมาสู่ศัพท์หน้า หรือศัพท์หน้าในประโยคเดียวกันอาจติดตามมาสู่ศัพท์หลัง หรือศัพท์ในประโยคหน้าอาจติดตามมาสู่ประโยคหลัง หรือศัพท์ในประโยคหลังอาจติดตามมาสู่ประโยคหน้าได้ ดังมีกฎทั่วไปกล่าวว่า

สุตานุมิเตสุ สุตสมฺพนฺโธ พลว.^{๑๒๓}

“ในบรรดาศัพท์ที่สดับมาและศัพท์ที่อนุমানรู้ การเกี่ยวเนื่องกับศัพท์ที่ได้สดับมามีกำลังกว่า”

กฎทั่วไปหรือปริภาสนั้น ส่วนใหญ่เป็นกฎที่มาจากไวยากรณ์สันสกฤต ชื่อ ปริภาเซนทฺเศชะระ ซึ่งแปลว่า “คัมภีร์ที่มีเรื่องระดับคือปริภาสนั้นเปรียบดังดวงจันทร์” แต่งโดยท่านนาเคศภิกฺขุ มีจำนวน ๑๓๓ ข้อ นอกจากนั้น ในภาคผนวกของหนังสือเล่มนั้นมีปริภาสาสูตรจากไวยากรณ์สันสกฤตต่างๆ มีกาดันตระเป็นต้นเพิ่มเติมอีกด้วย แม้คัมภีร์มูรฺทโพรฏีกาก็อ้างปริภาสาจำนวนมากจากไวยากรณ์สันสกฤต โดยประกอบใช้ศัพท์ว่า ญาย (นัย, วิธี) เพื่อระบุว่า เป็นกฎทั่วไป อนึ่ง ในคัมภีร์ฎีกากับบัญญัติกฎทั่วไปบางข้อในภาษาบาลี ดังที่ได้กล่าวไว้ในเรื่อง เอว ศัพท์ที่มีอรรถวาทะในคำว่า อชฺชฺอุโปสเถ ปนฺนโรส และคำว่า โอวาโท ที่จะกล่าวถึงต่อไป

คำว่า ยถา ในคัมภีร์อนุทีปนี้แสดงคำแปลว่า ยถา มีความหมายเหมือน ถล (อย่างไร) แล้วเพิ่มบทอื่นเข้ามาแปลร่วมกันตามสมควรแก่หลักฐานว่ามาจากพระบาลี อรรถกถา หรือฎีกาว่า อนนฺตเร

วุดตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจัน กถํ ปาฬิยํ อาห (พระพุทธเจ้าตรัสพระดำรัสที่เป็นสาธกของเนื้อความที่เรา กล่าวไว้ในประโยคที่ต่อเนื่องกันไว้อย่างไรในพระบาลี) แล้วเพิ่มประโยคว่า ภควา อาห (พระผู้มีพระภาค ตรัสไว้) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ตตฺถ ยถาหาติ กถํ อาห อิฉฺเจวตฺโถ. อนนฺตเร วุดตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจัน กถํ ปาฬิยํ อาห, กถํ อฏฺฐกถายํ อาห, กถํ ฎีกายํ อาหาติ เอวํ ยถารหํ อตฺโถ เวทิตพฺโพ.^{๑๒๔}

“ในพากย์นั้นคำว่า ยถาห มีความหมายว่า ‘ตรัสไว้อย่างไร’ ฟังทราบเนื้อความตามสมควรอย่างนี้ ว่า พระพุทธเจ้าตรัสพระดำรัสที่เป็นสาธกของเนื้อความที่เรากล่าวไว้ในประโยคที่ต่อเนื่องกันไว้อย่างไร ในพระบาลี พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้อย่างไรในคัมภีร์อรรถกถา พระฎีกาจารย์กล่าวไว้อย่างไรในคัมภีร์ ฎีกา”

คำว่า อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส มีคำแปล ๒ ประการ คือ

๑. “อาบัติชื่อว่าทุกกฏย่อมมีแก่ภิกษุนั้น” ทุกกฏสฺส ตັดบทเป็น ทุกกฏา + อสฺส คำว่า อสฺส เป็นบทสัมปทาน แปลว่า แก่ภิกษุนั้น และเพิ่มปาฐเสสะว่า โหติ (ย่อมมี) เป็นกริยาคุมพากย์

๒. “การต้องอาบัติทุกกฏย่อมมีแก่ภิกษุนั้น” ทุกกฏสฺส ลงนญฺฐิวิภัติในอรรถกรรม และเพิ่ม ปาฐเสสะว่า โหติ (ย่อมมี) เป็นกริยาคุมพากย์ อีกทั้งต้องเพิ่มสัมปทานว่า อสฺส เข้ามา เพื่อให้สอดคล้องกับ ย ศัพท์ที่แสดงอนิยมะว่า โย กรเอยย (รูปใดพึงทำ)

มีหลักฐานเกี่ยวกับเรื่องนี้

อาปตฺติ ปาราชิกสฺสาติ อาปตฺติ ปาราชิกา อสฺส โหติติ อตฺโถ. อถ วา อาปตฺติติ อาปชฺชนํ โหติ.^{๑๒๕}

“คำว่า อาปตฺติ ปาราชิกสฺส แปลว่า อาบัติชื่อว่าปาราชิกย่อมมีแก่ภิกษุนั้น อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อาปตฺติ แปลว่า การต้อง[อาบัติปาราชิก]ย่อมมี”]

ภิกษุผู้ควรแก่กรรม

ยาวติกา จ ภิกฺขุ กมฺมปฺปตฺตาติ ยตฺตกา ภิกฺขุ ตสฺส อุโปสถกมฺมสฺส ปตฺตา ยุตฺตา อนุ-
รฺupa, สพฺพนฺติเมณ ปริจฺเณเทน จตฺตาโร ปกตตฺตา, เต จ โข หตฺถปาสํ อวิขฺหิตฺวา เอกสึมายํ จิตฺตา.

ประโยคว่า ยาวติกา จ ภิกฺขุ กมฺมปฺปตฺตา (ภิกษุเพียงใดควรแก่กรรม) หมายความว่า ภิกษุเพียงใดควรแก่อุโปสถกรรมนั้น คือ ภิกษุ ๔ รูปเป็นอย่างต่ำที่เป็นพระปกติ (ภิกษุปกติ ไม่ต้องอาบัติปาราชิก ไม่ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง) ภิกษุเหล่านั้นไม่ละหัดบาสอยู่ในสีมาเดียวกัน

[คำเป็นต้นว่า สัพพพณฺติเมณ ปริจฺเจเทน (คือ ภิกษุ ๔ รูปเป็นอย่างต่ำที่เป็นพระปกตัตตะ) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฺฉา (คำถาม) คือ ภิกษุเพียงใดจึงควรแก่กรรม

- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงจำนวนของภิกษุผู้ควรแก่กรรมมิใช่หรือ ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า ภิกษุ ๔ รูปเป็นอย่างต่ำ ที่เป็นพระปกตัตตะ เป็นผู้ควรแก่กรรม

คำเป็นต้นว่า เต จ โข (ภิกษุเหล่านั้นไม่ละหัดบาปอยู่ในสีมาเดียวกัน) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฺฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร

- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ เพียงภิกษุ ๔ รูปเป็นอย่างต่ำที่เป็นพระปกตัตตะเท่านั้นก็ควรแก่กรรมหรือไม่

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า หมู่ภิกษุเหล่านั้นต้องไม่ละหัดบาปอยู่ในสีมาเดียวกัน จึงควรแก่กรรม ถ้าละหัดบาปอยู่ในสีมาเดียวกัน ก็ไม่ควรแก่กรรม

จะเห็นได้ว่า ถ้ามี ปี, อปี หรือ จ ศัพท์ที่ทำหน้าที่สมุจฺจยะ ต้องประกอบ เหว ศัพท์ที่ทำหน้าที่อวธารณะ (ตัดสิน) ซึ่งมีเนื้อความขัดแย้งกับอรรถสมุจฺจยะไว้เป็นอาโณกะ ดังคู่มือสอนกังขาฯ กล่าวว่า

ปจฺฉิเม สมุจฺจยตุถํ

สทฺทํ ทิสฺวา สพฺพทา

เอวตฺถํ อารุเปตฺวาน

บุพฺพุโต โจทนํ เกร.^{๑๖๖}

“เมื่อเห็นศัพท์ที่มีอรรถสมุจฺจยะในบทหลังทีเดียว พึงยกอรรถของ เหว ศัพท์ขึ้นแล้วทำการโจทในบทหน้าเสมอ”

คู่มือสอนกังขาฯ กล่าวว่า ท่านนำข้อความนี้มาจากไวยากรณ์น้อยภาษาบาลี แต่ไม่ได้ระบุไว้ว่าคือฉบับไหน อย่างไรก็ตาม คาถาข้างต้นไม่พบในไวยากรณ์น้อยภาษาบาลีที่จัดพิมพ์แล้ว ๒ เล่ม คาดว่าน่าจะเป็นตำราที่ยังไม่ได้รับการจัดพิมพ์มาก่อน

การทำอุโบสถกรรมนี้เป็นสังฆกรรมที่ต้องมีภิกษุอย่างน้อย ๔ รูปมาร่วมกันทำกรรม ถ้ามีภิกษุเพียง ๓ รูปแล้วนำฉันท์และปาริสุทธิของภิกษุอีกรูปหนึ่งมา ก็ถือว่าไม่ครบ ๔ รูป จึงทำกรรมนี้ไม่ได้ ถ้ามีภิกษุครบ ๔ รูปแล้ว จะนำฉันท์และปาริสุทธิของภิกษุอื่นจำนวนเป็นร้อยหรือเป็นพันรูปมา ก็ทำได้เช่นกัน การนำฉันท์และปาริสุทธิของภิกษุอื่นมานี้ ระบุดังวัดที่อยู่ในมหาสีมา ถือว่าทั้งวัดอยู่ในบริเวณสีมา แม้จะไม่มีโบสถ์โดยตรงก็ไม่สำคัญ จึงต้องนำฉันท์และปาริสุทธิของภิกษุอื่นที่อยู่ในมหาสีมาไปด้วย แต่ถ้าเป็นวัดที่อนุญาตวิสุงคามสีมาแล้วผูกเป็นพัทธสีมาแล้ว ก็ไม่จำเป็นต้องนำฉันท์และปาริสุทธิของภิกษุอื่นมา

ท่านอธิบาย ยาวติกา ศัพท์เป็นต้น ดังนี้

๑. คำว่า ยาวติก เป็นคำไวพจน์ของ ยุตก (มีจำนวนเท่าใด, เพียงใด) เพราะอธิบายไว้ด้วย คำว่า ยุตก

๒. คำว่า กมฺมปฺปตฺตา มีรูปวิเคราะห์เป็นจตุตถัตถ์ปริสสมาสว่า กมฺมสฺส ปตฺตา กมฺมปฺปตฺตา เพราะอธิบายว่า ตสฺส อุโปสถกมฺมสฺส ปตฺตา

๓. คำว่า กมฺม หมายถึงอุโปสถกรรมเท่านั้น ไม่ใช่กรรมอื่น เพราะอธิบายว่า อุโปสถกมฺมสฺส

๔. คำว่า ปตฺต มีความหมายว่า สมควร ไม่ใช่มีความหมายว่า ถึง เพราะอธิบายว่า ยุตฺตา

๕. คำว่า ยุตฺต มีความหมายว่า สมควร ไม่ใช่มีความหมายว่า ประกอบ เพราะอธิบายว่า อนุรฺปา ดังนั้น จึงต้องแปลร่วมกันทั้ง ๓ ศัพท์พร้อมกันว่า สมควร โดยถือว่าศัพท์หลังเป็นคำแปลของ ศัพท์หน้า ตามคำอธิบายในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

สลยฺนติ ขเปย วิทฺธฺเสนฺตติ เอตฺถ ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ อุตฺถวณฺ. ^{๑๒๗}

“ในประโยคว่า สลยฺนติ ขเปย วิทฺธฺเสนฺตติ (ให้ห้วนไหว คือ ทำลาย) คำหลังๆ เป็นคำแสดง เนื้อความของคำหน้าๆ”

ข้อความว่า สลยฺนติ ขเปย วิทฺธฺเสนฺตติ พบในคัมภีร์อัฐสาลินีมีข้อความเต็มว่า

กฺฉนฺติ ปาปเก ฐมฺเม สลยฺนติ จลยฺนติ กมฺเปนฺติ วิทฺธฺเสนฺตติ กุสลา. ^{๑๒๘}

“กุศล คือ สภาวะยังบาปธรรมอันน่าตำหนิให้ห้วนไหว กล่าวคือ กำจัด”

หมายความว่า

- กุ ศัพท์ใน กุสลา ใช้ในความหมายว่า น่าตำหนิ (แสดงไว้ด้วย กฺฉนฺติ)
- สิ่งที่น่าตำหนิที่ กุ ศัพท์หมายถึง คือ บาปธรรม (แสดงไว้ด้วย ปาปเก ฐมฺเม)
- คำว่า กุสลา มีรากศัพท์มาจาก กุ บทหน้า + สล ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย (แสดงไว้ด้วย สลยฺนติ ที่มาจาก สล ธาตุ)
- สล ธาตุใช้ในความหมายว่า ห้วนไหว (แสดงไว้ด้วย จลยฺนติ ที่มาจาก จล ธาตุ)
- จล ธาตุในที่นี้ใช้ในความหมายว่า ห้วนไหว (แสดงไว้ด้วย กมฺเปนฺติ ที่มาจาก กปิ ธาตุซึ่งปรากฏในความหมายว่า ห้วนไหว)
- ความหมายว่า ให้ห้วนไหว คือ กำจัด (แสดงไว้ด้วย วิทฺธฺเสนฺตติ ที่มาจาก ธิส ธาตุ)

ดังนั้น คำว่า จลยฺนติ กมฺเปนฺติ จึงต้องแปลร่วมกับ สลยฺนติ เพราะเป็นคำแสดงอรรถของธาตุที่อยู่ข้างหน้า ส่วนคำว่า วิทฺธฺเสนฺตติ เป็นคำอธิบายอีกทอดหนึ่ง ไม่ใช่แสดงคำแปลโดยตรง จึงแปลแยกไว้ต่อมา

คำว่า ยาวติกร ประกอบรูปศัพท์มาจาก ยาว ศัพท์ + ติก ปัจจัยในปริมาณดัตถิตเหมือน ตตก ปัจจัยใน ยตตก มีรูปวิเคราะห์ว่า ย ปริมาณ เอเตสนติ ยาวติกา และเหมือน ยตตก ที่มีรูปวิเคราะห์ว่า ย ปริมาณ เอเตสนติ ยตตกา (มีจำนวนเท่าใด, เพียงใด) ลง ติก ปัจจัยด้วย จ ศัพท์ในสูตรของโมคคัลลาน-ไวยากรณ์ (ปริเฉทที่ ๔ สูตร ๔๓) ว่า สพฺพา จาวนตุ (ลง อาวนตุ ปัจจัยและอื่นๆ ท้าย สพฺพ ศัพท์)

คำว่า ปกตตต ตัตตเป็น ปกต + อตต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปกโต อตตา เยสนติ ปกตตตา (ผู้มีสภาพที่ตนกระทำแล้วก่อน หรือผู้มีสภาพอันเป็นปกติ) คือ ผู้มีศีลที่ตนกระทำแล้วก่อนเหมือนในเวลาเริ่มอุปสมบท หรือผู้มีศีลอันเป็นปกติไม่ต้องอาบัติปาราชิก และไม่ถูกสงฆ์ทอดทิ้งจากฐานที่มีสังวาสเสมอกัน เพราะไม่เห็นอาบัติ ไม่แก้ไขอาบัติ และไม่สละความเห็นผิด ตามนัยแรก ปกต แปลว่า “กระทำแล้วก่อน” ส่วนนัยหลังแปลว่า “ปกติ” คือ ธรรมชาติเดิมของภิกษุทั่วไป

คำว่า สพฺพนติเมน ปริจฺเณเทน (เป็นอย่างต่ำ) ระบุว่า จำนวน ๔ รูป ในคำว่า จตุตาโร เป็นสังขยาที่ถือเอาจำนวนมากกว่า และ ห้ามจำนวนน้อยกว่า เป็นสังขยาชนิดหนึ่งในสังขยาทั้ง ๓ ประเภท คือ

๑. สังขยาที่อนุญาตจำนวนมากกว่า และ ห้ามจำนวนน้อยกว่า เช่น จตุตาโร (๔) อนุญาตภิกษุจำนวน ๔ รูปขึ้นไป และห้ามภิกษุจำนวนน้อยกว่า ๔ รูป แม้คำว่า จตุคโค (สงฆ์จตุวรรค, กลุ่มภิกษุ ๔ รูป) เป็นต้นก็เช่นเดียวกัน

๒. สังขยาที่อนุญาตจำนวนน้อยกว่า และ ห้ามจำนวนมากกว่า เช่น เตจฺจิริโก (ผู้ทรงไตรจีวร) คือ ภิกษุผู้ทรงจุดต้องมีจีวรเพียง ๓ ผืน คือ อันตรวาสก อุตตราสงค์ และสังฆาฏิ แต่ในบางวันอาจทรงจีวรเพียง ๒ ผืนเท่านั้น คือ อันตรวาสก และ อุตตราสงค์ คำนี้จึงห้ามจำนวนจีวรมากกว่า ๓ ผืน

๓. สังขยาที่ห้ามจำนวนมากกว่า และ น้อยกว่า เช่น ปญฺจกฺขณฺธา (ขันธ ๕) ห้ามขันธจำนวนมากกว่ามีขันธ ๖ เป็นต้น และ ขันธจำนวนน้อยกว่ามีขันธ ๑ เป็นต้น

สังขยาทั้ง ๓ ประเภทเหล่านี้กล่าวไว้ในคู่มือสอนกัณฑ์ (เล่ม ๑ หน้า ๘๔) แต่ท่านไม่ได้นำตัวอย่างของสังขยาที่ ๒ มาแสดงไว้ ขอฝากให้ผู้รู้สืบค้นตัวอย่างต่อไป

คำว่า สพฺพนติม ใน สพฺพนติเมน ปริจฺเณเทน (โดยขอบเขตที่ประกอบในที่สุดแห่งภิกษุทั้งปวง, โดยขอบเขตอย่างต่ำ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สพฺเพสํ อนโต สพฺพนโต (ณัฐตีตปุริสสมาส)
- สพฺพนเต นิยุตโต สพฺพนติโม (สพฺพนติม ศัพท์ + อิม ปัจจัยใน นิยุตต ตัถิต)

คำว่า หตฺถปาส (หัตถปาส) คือ สถานที่ระยะ ๒ ศอกคืบ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. บ่วงแห่งมือ = หตฺถสฺส ปาโส หตฺถปาโส.

(ณัฐตีตปุริสสมาส คือ สถานที่ซึ่งสามารถไปถึงได้ด้วยมือที่ประสานกันเป็นบ่วง)

๒. ที่ไถ่แห่งมือ = หตฺถสฺส ปาโส หตฺถปาโส.

(บัญญัติปฐีสมาส โดย ปาส ศัพท์ใช้ในความหมายว่า สมิป (ที่ไถ่))

๓. ที่กระทบมือ = หตฺโถ ปสฺติ ผุสฺติ อสฺมี จาเนติ หตฺถปาโส.

(หตฺถ บพหน้า + ปส ธาตุ = กระทบ + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

ความหมายว่า บ่วงแห่งมือ กล่าวไว้ในคัมภีร์กังขาภาสากฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๘) ส่วนความหมาย

๒ ประการหลังพบในคัมภีร์ปาจิตยาทีโยชนาวา

หตฺถปาโสติ หตฺถสฺส ปาโส สมิป หตฺถปาโส, หตฺโถ ปสฺติ ผุสฺติ อสฺมี จาเนติ วา หตฺถปาโส, อฑฺฒเตยฺยหตฺโถ ปเทโส.^{๑๒๙}

“คำว่า หตฺถปาโส มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ไถ่แห่งมือ ชื่อว่า หตฺถปาส อีกอย่างหนึ่ง มื่อย่อมกระทบ ในสถานที่นี้ เหตุนี้ สถานที่นั้นชื่อว่า หตฺถปาส หมายถึง สถานที่สองศอกครึ่ง”

ในฎีกาใหม่ของกังขาวิตรณีกล่าวว่า

หตฺถปาโส นาม ทิยฑฺฒหตฺถปฺปมาโน.^{๑๓๐}

“ระยะสองศอกครึ่งหนึ่ง (สองศอกคืบ) ชื่อว่า หตฺถปาส”

โดยทั่วไปคำว่า ทิยฑฺฒ แปลว่า หนึ่งครึ่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า อฑฺฒเณน ทุตฺติโย ทิยฑฺฒ (ที่ ๒ กับ กึ่งหนึ่ง ชื่อว่า ทิยฑฺฒะ, หนึ่งครึ่ง) แปลง ทุตฺติโย กับ อฑฺฒ เป็น ทิยฑฺฒ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๘๗) ว่า เตสมฑฺฒูปฺปนฺเนน อฑฺฒฑฺฒ-ทิวฑฺฒ-ทิยฑฺฒฑฺฒติยา (แปลง จตุตฺถ, ทุตฺติโย และ ตติย ศัพท์เหล่านั้น กับ อฑฺฒ ซึ่งเป็นบทไถ่เป็น อฑฺฒฑฺฒ, ทิวฑฺฒ, ทิยฑฺฒ และ อฑฺฒติย) แต่ในที่เกี่ยวกับหตฺถปาส แปลว่า สองครึ่ง (๒.๕) มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์กัจจายนสูตรัตถะ (สูตร ๕๕๙) ว่า เทว จ อฑฺฒ จ ทิยฑฺฒา (สอง และกึ่งหนึ่ง ชื่อว่า ทิยฑฺฒะ) ศัพท์นี้จัดเป็นศัพท์พิเศษที่แปลได้ ๒ อย่างโดยมีรูปวิเคราะห์ต่างกัน ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับหตฺถปาสที่กล่าวไว้ในสมันตปาสาทิกาวา

อฑฺฒเตยฺยหตฺโถ “หตฺถปาโส”ติ เวทิตพฺโพ.^{๑๓๑}

“ระยะสองศอกคืบ พึงทราบว่าเป็นหตฺถปาส”]

สีมา ๒ ประเภท

สีมา จ นามสา พทฺธสีมา อพทฺธสีมาติ ทฺวริธา โหติ.

อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าสีมานั้นมี ๒ ประเภท คือ

๑. พัทธสีมา สีมาที่ผูกไว้[ด้วยกรรมวาจา]

๒. อพัทธสีมา สีมาที่มีได้ผูกไว้[ด้วยกรรมวาจา]

[ข้อความนี้กล่าวถึงประเภทของสีมาเกี่ยวเนื่องกับคำว่า เอกสีมาย (ในสีมาเดียวกัน) ที่กล่าวไว้ในประโยคก่อน

คำว่า สีมา ประกอบรูปศัพท์มาจาก สี ธาตุ + ม ปัจจัยในกรรมสาธนะ ทำที่มะ อิ ใน สี เป็น อี มีรูปวิเคราะหว่า สียเต พุชฌเตติ สีมา (ขอบเขตที่ถูกกำหนดไว้) ขอบเขตดังกล่าวเป็นสิ่งที่ถูกกำหนดไว้โดยเฉพาะด้วยการสมมติด้วยญัตติทุติยกรรมวาจาก็ตาม หรือด้วยการมิได้สมมติด้วยกรรมวาจานั้นก็ตาม ล้วนจัดเป็นสีมาทั้งสิ้น]

พัทธสีมา

ตตถ เอกาทส วิปตุติสีมาโย อติกมุติวา ติวิสมปตติยตุตา นิमितเตน นิमितตัม สม-
พนธิตวา สมมตา สีมา พทุธสีมา นาม.

ในเรื่องนั้น พัทธสีมา คือ สีมาที่พ้นจากสีมาวิบัติ ๑๑ อย่าง ประกอบด้วยสมบัติ ๓ ผูก
นิमितเชื่อมด้วยนิมิตสมมติไว้

[ท่านกล่าวข้อความนี้ไว้เพื่อแสดงถึงลักษณะของพัทธสีมา ก่อน จากนั้นจึงจะแสดงลักษณะของ
อพัทธสีมาต่อไป ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ สีมาที่ภิกษุไม่ละหัดบาปสอยอยู่เป็นผู้ควรแก่กรรม คืออะไร
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรระบุถึงสีมาดังกล่าวมิใช่หรือ

อธิบายว่า พัทธสีมาต้องเป็นสีมาที่พ้นจากสีมาวิบัติ ๑๑ อย่าง มีสีมาเล็กน้อยเป็นต้น ประกอบด้วยสมบัติ ๓ คือ นิमित บริษัท และกรรมวาจา อีกทั้งเป็นสีมาที่ต้องผูกนิमितเชื่อมด้วยนิमित จะมีนิमितที่ไม่
เชื่อมต่อกันไม่ได้ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

สีมา จ นามเสา กตมา, ยตถ หตถปาส อวิหิตวา จิตา กมมปตตดา นาม โหนตติ อนุโยค
สนธาย สีม ทสเสนโต วิภาควนฺตานํ สภาววิภาวนํ วิภาคทสสนมุเขเนว โหตติ “สีมา จ นามเสา”ติอาทิ-
มาห. ^{๑๓๒}

“อนึ่ง ท่านจะแสดงสีมาโดยระบุถึงคำถามว่า ขึ้นชื่อว่าสีมา ซึ่งเป็นที่อันภิกษุไม่ละหัดบาปสอย

ชื่อว่าเป็นผู้ควรแก่กรรม จึงกล่าวว่า สี่มา จ นามสา เป็นต้น เพื่อแสดงข้อความนี้ว่า การจำแนกลักษณะของสิ่งที่มีประเภท ย่อมมีได้ด้วยการแสดงประเภทเป็นหลักนั้นเทียว”]

“อติขุททกา, อติมหตี, ขณฺชนิมิตฺตา, ฉายานิมิตฺตา, อนิมิตฺตา, พหิสีเม จิตา สมฺมตา, นทียา สมฺมตา, สมฺมุตเต สมฺมตา, ชาตสฺสเร สมฺมตา, สีมาย สีมํ สมฺภินฺนุเตน สมฺมตา, สีมาย สีมํ อชฺโฆตฺถรฺนุเตน สมฺมตา”ติ อีมา हि “เอกาทสฺหิ อากาเรหิ สีมโต กมฺมานิ วิปฺชฺชนฺติ”ติ วจนโต เอกาทส วิปตฺติสีมายो นาม. ตตฺถ อติขุททกา นาม ยตฺถ เอกวิสฺสติ ภิกฺขุ นิสิตฺตํ น สกฺโกนฺติ. อติมหตี นาม ยา อนฺตมโส เกสคฺคตฺเตนาปี ตโยชนํ อติกกมิตฺวา สมฺมตา. ขณฺชนิมิตฺตา นาม อฆฺภูตนิมิตฺตา วุจฺจติ. ปุรตฺถิมาย ทิสาย นิमित्तํ กิตฺเตตฺวา อนุกฺกเมเนว ทกฺขิณาย ปจฺฉิมาย อุตฺतरาย ทิสาย กิตฺเตตฺวา ปุณฺ ปุรตฺถิมาย ทิสาย ปุพฺพกิตฺติตํ ปฏิกิตฺเตตฺวา จเปตฺว วุฏฺฐติ, เอวํ อกฺขณฺชนิมิตฺตา โหติ. สเจ ปน อนุกฺกमेเนว อหริตฺวา อุตฺतरาย ทิสาย นิमित्तํ กิตฺเตตฺวา ตตฺถเอว จเปติ, ขณฺชนิมิตฺตา นาม โหติ. อปราปี ขณฺชนิมิตฺตา นาม ยา อนิมิตฺตูปคํ ตจฺจสารุภฺกํ वा ชาณฺกํ वा ปัสฺสุภฺจวาลูกฺภฺจขานํ वा อณฺณตฺรํ อนฺตรา เอกํ นิमित्तํ กตฺวา สมฺมตา. ฉายานิมิตฺตา นาม ปพฺพตฺจฉายาทีนํ ยํ ภิกฺขุ ฉายํ นิमित्तํ กตฺวา สมฺมตา. อนิมิตฺตา นาม สพฺเพนสพฺพํ นิमितฺตานิ อกิตฺเตตฺวา สมฺมตา. พหิสีเม จิตสมฺมตา นาม นิमितฺตานิ กิตฺเตตฺวา นิमितฺตานํ พหิจิตฺเตน สมฺมตา. นทียา สมฺมุตเต ชาตสฺสเร สมฺมตา นาม เอเตสฺส นทียาทิสฺส สมฺมตา. सा हि เอवํ สมฺमतापि “सपुषा भिक्षवे नहि ओसीमा, सपुषो समुत्तो ओसीमो, सपुषो चातस्सरो ओसीमो”ติ वजनโต อสมฺमतาว โหति. สีมาย สีมํ สมฺภินฺนุเตน สมฺมตา นาม อตฺตโน สีมาย प्रेसं सีมं สมฺภินฺนุเตन สมฺมตา. सजे हि प्रारणसस विहारसस पुรतฺถิมาย ทิสาย ओम्पो जेव चम्पु जाति तेव रुक्खा ओणम्मण्णं संसृज्विष्णा पा โหนति, तेसु ओम्पसस पจฺฉิมทิสภาเค चम्पु, विहारसिमा ज चम्पु ओนโต กตฺวา ओम्พํ กิตฺเตตฺวา पพฺพา โหति, ओถ ปจฺฉา ตสฺส विहारसस पुรตฺถิมาย ทิสาย विहारे गते सีมं पणฺนตา भिक्षु तं ओम्पं ओनโต गतฺวา चम्पुं กิตฺเตตฺวา पणฺนति, สีมาย สีมं สมฺภินฺนา โหति. สีมาย สีมํ อชฺโฆตฺถรฺนุเตน สมฺมตา นาม อตฺตโน สีมาย प्रेसं सีมं अचฺโฆตฺถรฺนุเตन สมฺมตา. सजे हि प्रेसं पण्णसिमं सकलं वा तस्सा पत्तेस्स वा ओनโต गतฺวา अतฺตโน สีมं समฺนन्ति, สีมาย สีมं अचฺโฆตฺถริता नาม โหति. อิติ อีमा เอกาทส วิปตฺติสีมายो อติกกมิตฺวา สมฺมตา.

สี่มาวิบัติมี ๑๑ อย่างดังพระพุทธดำรัสว่า เอกาทสฺหิ อากาเรหิ สีมโต กมฺมานิ วิปฺชฺชนฺติ (กรรมย่อมวิบัติไปโดยสี่มาด้วยเหตุ ๑๑ อย่าง) มีดังนี้ คือ

๑. สีสมาเล็กเกินไป (อติขุททกา)

สีมาที่ภิกษุ ๒๑ รูปไม่พอนั่ง [เพราะอัพภานกรรมเป็นสังฆกรรมที่ต้องใช้ภิกษุ ๒๑ รูปเป็นอย่างต่ำ สีมาจึงต้องไม่เล็กเกินกว่าจะทำอัพภานกรรมได้]

๒. สีมาใหญ่เกินไป (อติมหติ)

สีมาที่สมมติเกิน ๓ โยชน์ไปแม้เพียงปลายเส้นผม [เพราะพระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้สมมติสีมาใหญ่ที่สุดเพียง ๓ โยชน์ไว้ในอุโปสถขันธกะ^{๑๑๑}ว่า อุนฺหํ นามิ ภิกฺขเว ติโยชนปรํ สิมํ สมฺมณฺหิตุํ (ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้สมมติสีมาใหญ่ที่สุด ๓ โยชน์)]

๓. สีมามีนิมิตขาด (ขณฺฑนนิมิตฺตา)

มีนิมิตขาดช่วงไป กล่าวคือ ภิกษุทักนิมิตในทิศตะวันออกแล้ว ทักในทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศเหนือตามลำดับ แล้วต้องทักนิมิตในทิศตะวันออกซ้ำอีกแล้วจึงหยุดพัก เมื่อทักนิมิตอย่างนี้ สีมาจึงมีนิมิตไม่ขาดช่วง ถ้าทักนิมิตในทิศเหนือมาตามลำดับแล้ว หยุดไว้ที่นิมิตในทิศเหนือ นั้นแหละ จึงชื่อว่ามีนิมิตขาดช่วง

อีกอย่างหนึ่ง สีมามีนิมิตขาดอย่างอื่น คือ สีมาที่เอาต้นไม้มีเปลือกเป็นแก่น[มีต้นตาลเป็นต้น] ตอไม้ กองดิน หรือกองทรายอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ใช้เป็นนิมิตไม่ได้ทำให้เป็นนิมิตแล้วสมมติไว้ในระหว่าง[นิมิตอื่น]

๔. สีมามีเงาเป็นนิมิต (ฉายนนิมิตฺตา)

ทำเงาของภูเขาหรือต้นไม้เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นนิมิตสมมติไว้

๕. สีมาไม่มีนิมิต (อนิมิตฺตา)

มิได้ทักนิมิตโดยประการทั้งปวงสมมติไว้

๖. สีมาที่ภิกษุผู้อยู่นอกสีมาสมมติไว้ (พหิสีเม จิตสมฺมตฺตา)

สีมาที่ภิกษุทักนิมิตเสร็จแล้วยืนอยู่นอกนิมิตสมมติไว้

๗. สีมาสมมติในแม่น้ำ (นทียา สมฺมตฺตา)

๘. สีมาสมมติในทะเล (สมุทฺเต สมฺมตฺตา)

๙. สีมาสมมติในสรรพธรรมชาติ (ชาติสฺสเร สมฺมตฺตา)

ความจริงแล้วสีมาที่สมมติไว้ในแม่น้ำเป็นต้นนั้นอย่างนี้ก็ไม่เป็นอันสมมติอยู่นั้นแหละ

ดังพระพุทธดำรัสว่า สพุพา ภิกขเว นที อสีมา, สพุโพ สมุทฺโท อสีโม, สพุโพ ชาตสุสโร อสีโม ^{๑๓๔}
(ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำทั้งหมดไม่ใช่สีมา ทะเลทั้งหมดไม่ใช่สีมา สรรพชาติทั้งหมดไม่ใช่สีมา)

๑๐. สีมาคาบเกี่ยวสีมา[อื่น]ด้วยสีมา[ของตน] (สืมาย สิมํ สมฺภินฺทนฺเตน สมฺมตา)

สีมาคาบเกี่ยวสีมาของภิกษุอื่นด้วยสีมาของตน กล่าวคือ ถ้าทิศตะวันออกของวัดเก่ามีต้นไม้ ๒ ต้น คือ ต้นมะม่วงและต้นหว้า ซึ่งมีคาบเกี่ยวกันในต้นไม้เหล่านั้น ต้นหว้าอยู่ทางทิศตะวันตกของต้นมะม่วง และสีมาในวัดของภิกษุก็ผูกไว้โดยทักต้นมะม่วงเป็นนิมิตทำต้นหว้าอยู่ด้านใน ต่อมาภายหลังเมื่อสร้างวัดใหม่ในทิศตะวันออกของวัดเก่านั้น ภิกษุผู้ผูกสีมาได้ทักต้นหว้าเป็นนิมิตโดยทำต้นมะม่วงอยู่ด้านในผูกสีมาไว้ จึงชื่อว่า คาบเกี่ยวสีมา[อื่น]ด้วยสีมา[ของตน]

๑๑. สีมาทับสีมา[อื่น]ด้วยสีมา[ของตน] (สืมาย สิมํ อชฺโฌตฺถรฺนฺเตน สมฺมตา)

ทับสีมาของภิกษุอื่นด้วยสีมาของตน กล่าวคือ ถ้าสมมติสีมาของตนโดยทำพัทธสีมาทั้งหมดของภิกษุอื่นหรือบางส่วนแห่งพัทธสีมานั้นไว้ด้านใน จึงชื่อว่าทับสีมา[อื่น]ด้วยสีมา[ของตน]

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่ออธิบายลักษณะของสีมาวิบัติ ๑๑ อย่างโดยประกอบใช้ หิ นิบาตท้ายคำว่า อิมา ศัพท์ หิ นิบาตนี้ทำหน้าที่ วิตถารโหตะกะ คือ แสดงความพิสดาร ประโยคที่ประกอบด้วย หิ นิบาตนี้ชื่อว่า *ประโยควิตถาระ* คือ ประโยคขยายความ ส่วนประโยคหน้าก่อนถึงประโยคนี้เรียกว่า *ประโยคสังเขปะ* ในคัมภีร์ปาจิตยาภิโยชนา (หน้า ๙) ได้แสดงคำแปลของ หิ ศัพท์ ในอรรถนี้ไว้ว่า หิ = ตํ วจัน วิตถารยิสฺสามิ (ข้าพเจ้าจักยกคำนั้นให้พิสดาร) หรือ วิตถาโร มยา วุจฺเจเต (ความพิสดารอันข้าพเจ้าจะกล่าว) ส่วนคัมภีร์ภกฺทจินตาที่ปนี (คำอธิบายคาถา ๒) แปลว่า หิ = วิตถารวจนมิตํ (คำนี้เป็นคำกล่าวโดยพิสดาร)

ในข้อ ๓ (สีมามีนิมิตขาด) เมื่อภิกษุจะเริ่มสมมติสีมาให้ตั้งสีมานิมิต ๘ อย่างตามที่หามาได้ไว้ในทิศทั้ง ๔ ก่อน (ท่านจะกล่าวถึงสีมานิมิตต่อไป) หลังจากนั้นจึงประชุมสงฆ์ ถ้าหากมีสีมาเก่าหรือโบสถ์เก่าอยู่ก่อนก็ควรสวดกรรมวาจาถอนสีมา เพื่อป้องกันไม่ได้สีมาเก่าคาบเกี่ยวหรือทับกับสีมาใหม่ ครั้นถอนสีมาแล้วจึงทักนิมิตต่อไป โดยเริ่มทักนิมิตในทิศตะวันออกก่อน แล้วเวียนไปหาทิศใต้ ทิศตะวันตก และทิศเหนือ หลังจากนั้นจึงเวียนมาทักนิมิตทางทิศตะวันออกอีกครั้งเพื่อให้นิมิตต่อเนื่องกันไม่มีช่วงว่าง

การทักนิมิตนั้น พระวินัยธรควรถามภิกษุรูปใดรูปหนึ่งที่เข้าใจนิมิตอย่างดี โดยถามตอบกันว่า

พระวินัยธร : ปุรตถิมาย ทิสาย กิ นิมิตฺตํ (อะไรเป็นนิมิตทางทิศตะวันออก)

ภิกษุ : ปาสาณ ฆนฺเต (ก้อนหิน ขอรับ)

พระวินัยธร : เอโส ปาสาณ นิมิตฺตํ (ก้อนหินนั้นเป็นนิมิต)

ในข้อ ๓ (สีมามีนิมิตฺชาต) อีกอย่างหนึ่ง คือ สีมาที่มีต้นไม้ที่มีเปลือกเป็นแก่นมีต้นตาลเป็นต้น ซึ่งไม่ใช่ไม้ยืนต้น หรือตอไม้ กองดิน หรือกองทรายอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ไม่ควรใช้เป็นนิมิต มาทำให้เป็น นิมิต หนึ่ง ในฎีกาใหม่ (หน้า ๑๔๖) อธิบายเพิ่มเติมว่า ในสีมาที่สมมติเป็นรูปสามเหลี่ยม ถ้ามีนิมิตอย่าง หนึ่งวิบัติไป จัดว่ามีนิมิตฺชาต แต่ถ้าเป็นสีมาที่สมมตินิมิต ๔ หรือ ๕ อย่างเป็นต้นแล้วนิมิตอย่างหนึ่งวิบัติไป ไม่นับว่ามีนิมิตฺชาต เพราะยังเชื่อมกับนิมิตอื่นจนเป็นรูปสามเหลี่ยมได้

ในข้อ ๗-๙ พระดำรัสว่า สพฺพา ภิกฺขเว นที อสีมา, สพฺโพ สมฺมุทโท อสีโม, สพฺโพ ชาตสฺสโร อสีโม ตฺรสิวโนอุโปสฺสขณฺธกะ ในคัมภีร์อรรถกถาของเรื่องนี้ (เล่ม ๓ หน้า ๑๒๕) อธิบายเพิ่มเติมว่า แม่น้ำ เป็นต้นเหล่านั้นเป็นสีมาโดยธรรมชาติเหมือนพัทธสีมาจัดว่านับเข้าในอุทกทุกเขปสีมา จึงเป็นที่ทำสังฆกรรม ได้โดยไม่ต้องสมมติโดยเฉพาะ ดังข้อความว่า

สพฺพา ภิกฺขเว นที อสีมาติ ยา กาจิ นทีลฺกฺขณปฺปตฺตา นที นิมิตฺตานิ กิตฺเตตฺวา “เอตํ พทฺธ- สิมํ กโรมา”ติ กตปิ อสีมาว โหติ, สา ปน อตฺตโน สภาเวเนว พทฺธสีมาสทิสสา, สพฺพเมตฺถ สงฺฆกมฺมํ กาคฺคฺ วฏฺฏติ. สมฺมุทฺชาตสฺสเรสฺสปี เอเสว นโย.^{๑๓๔}

“ปฐาว่า สพฺพา ภิกฺขเว นที อสีมา (ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำทั้งหมดไม่ใช่สีมา) หมายความว่า แม้ สีมาที่ภิกษุหักแม่น้ำที่ถึงลักษณะของแม่น้ำให้เป็นนิมิตผูกไว้ก็ไม่ใช่สีมา เพราะแม่น้ำนั้นเป็นเช่นกับพัทธ- สีมาตามสภาพเดิมของตน การทำสังฆกรรมทั้งหมดในแม่น้ำนี้ย่อมควร แม้ทะเลและสระธรรมชาติก็มีนัย เดียวกันนั้นแหละ”

ข้อความว่า “ไม่ใช่สีมา” หมายความว่า ไม่ใช่สีมาโดยสมมติ แต่เป็นสีมาโดยธรรมชาติอยู่แล้ว แม้ถูกสมมติก็ไม่เป็นอันสมมติเหมือนสีมาบนดิน

คำว่า สีมา เป็นศัพท์อิตถิลิงค์แน่นอน แต่ในที่นี้มีรูปบุลงลิงค์ว่า อสีโม ตามศัพท์ว่า สมฺมุทโท และ ชาตสฺสโร เนื่องจากพระบาลีทุกฉบับมีรูปเช่นนี้ จึงถือว่าเป็นลิงควิปลาส คือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปอิตถิลิงค์ ว่า อสีมา ก็กล่าวเป็นรูปบุลงลิงค์ว่า อสีโม แต่กัณฺหาภาสากฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๔๔) แสดงความเห็นว่าจะมี รูปเดิมว่า อสีมา เพราะท่านถือว่าเป็นศัพท์อิตถิลิงค์

ในข้อ ๑๐ (สีมาคานเกี่ยวกับสีมา[อื่น]ด้วยสีมา[ของตน]) คำว่า สมฺภินน ประกอบรูปศัพท์มาจาก ส บพหน้า + ภทิ ธาตุ (วิทาเรณ = ทำลาย) + ต ปัจจัย ในที่นี้มีอรรถว่า สงฺคต (เนื่องกัน, ผสมกัน, คานเกี่ยว) ด้วยอำนาจของอุปสรรคคือ ส ดังคำว่า อสมฺภินนชตฺติโย (กษัตริย์ผู้ไม่ระคนกับตระกูลอื่น คือ แต่งงานกับ พี่น้องของตนเอง)

ในข้อ ๑๑ (สีมาทับสีมา[อื่น]ด้วยสีมา[ของตน]) ข้อความว่า “บางส่วนแห่งพัทธสีมานั้น” หมายถึง บางส่วนที่ภิกษุ ๔ รูปสามารถนั่งทำสังฆกรรมได้ ถ้าทับพื้นที่ไม่ถึงสถานที่ดังกล่าว ก็จัดเป็นสีมาคานเกี่ยว ในข้อ ๑๐

ที่จริงแล้วสีมาที่ภิกษุสมมติขึ้นนี้อาจพ้นจากความเป็นสีมาได้ด้วยการสวดถอนโดยใช้กรรมวาจา หรือด้วยการอันตรธานแห่งพระศาสนา ดังนั้น แม้จะมีสีมาใหม่ที่ภิกษุสมมติขึ้นมาจากเงี้ยวหรือทับสีมาเก่า สีมาเก่าก็ยังอยู่คงเดิม แต่สีมาใหม่นั้นว่าวิบัติไป เพราะเป็นสิ่งที่สมมติขึ้นภายหลัง

คำว่า “เอกาทสฺหิ อากาเรหิ สีมโต กมฺมานิ วิปชฺชนตี”ติ วจนโต (ดังพระพุทธดำรัสว่า เอกาทสฺหิ อากาเรหิ สีมโต กมฺมานิ วิปชฺชนตี) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

เหตุใดสีมาเล็กน้อยเป็นต้นจึงเป็นสีมาวิบัติ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เพื่อแสดงเหตุที่สีมาเล็กน้อยเป็นต้น เป็นสีมาวิบัติ หมายความว่า สีมาเหล่านี้ชื่อว่า สีมาวิบัติ ตามพุทธานุญาตในพระวินัยปิฎก ไม่ใช่ สีมาวิบัติตามความเห็นของพระอรรถกถาจารย์

คำว่า ปฺรตฺถิมาย ทิสาย ยเปยฺย ขณฺฑทฺถนิมิตฺตา นาม โหติ (ภิกษุทักษิณิตในทิศตะวันออก ฯลฯ) กล่าวไว้เพื่อแสดงลักษณะของสีมามีนิมิตขาด ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ สีมาอย่างไรจึงเป็นสีมามีนิมิตขาด
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะของสีมามีนิมิตขาดมิใช่หรือ

อธิบายว่า ภิกษุทักษิณิตในทิศตะวันออกแล้ว ทักในทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศเหนือตามลำดับแล้ว ต้องทักษิณิตในทิศตะวันออกซ้ำอีก แล้วจึงหยุดพัก เมื่อทักษิณิตอย่างนี้ สีมาจึงมีนิมิตไม่ขาด ถ้าทักษิณิตในทิศเหนือมาตามลำดับแล้วหยุดไว้ที่นิมิตในทิศเหนือ นั่นแหละ จึงชื่อว่านิมิตขาด

คำว่า อปรابي ขณฺฑทฺถนิมิตฺตา ยเปยฺย สมฺมตฺตา (สีมามีนิมิตขาดอย่างอื่น ฯลฯ) กล่าวไว้เพื่อแสดงลักษณะของสีมามีนิมิตขาดอีกอย่างหนึ่ง ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ สีมาที่ท่านกล่าวไว้ก่อนนี้เท่านั้นจึงชื่อว่าสีมามีนิมิตขาดหรือ
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะของสีมามีนิมิตขาดอีกอย่างหนึ่ง มิใช่หรือ

อธิบายว่า แม้สีมาที่สมมติโดยใช้ต้นไม้มีเปลือกเป็นแก่นเป็นต้นเป็นนิมิต ก็จัดเป็นสีมามีนิมิตขาดเช่นเดียวกัน

คำว่า สา หิ ยเปยฺย อสมฺมตฺตา โหติ (ความจริงแล้วสีมา ฯลฯ) กล่าวไว้เพื่อย้ำความในประโยคต้น ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดสีมาที่สมมติในแม่น้ำเป็นต้นจึงไม่เป็นอันสมมติ
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สีมาดังกล่าวควรเหมือนกับสีมาที่สมมติบนพื้นดินมิใช่หรือ

อธิบายว่า สีมาที่สมมติในแม่น้ำเป็นต้นไม่เป็นอันสมมติตามพระพุทธดำรัสว่า สพุพา ภิกฺขเว นทํ อสีมา เป็นต้น

คำว่า สเจ หิ โปราณกสฺส ขเปยฺย พนฺธุนฺติ (สีมาคาบเกี่ยวสีมา ฯลฯ) กล่าวไว้เพื่ออธิบายลักษณะของสีมาที่คาบเกี่ยวสีมาอื่น หิ ศัพท์ทำหน้าที่วิเศษณ์วิเศษณ์ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฺฉา (คำถาม) คือ สีมาที่คาบเกี่ยวสีมาอื่นมีลักษณะอย่างไร
- อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรอธิบายลักษณะของสีมาที่คาบเกี่ยวสีมาอื่นมิใช่

หรือ

อธิบายว่า ถ้าในทิศตะวันออกของวัดเก่ามีต้นไม้ ๒ ต้น คือ ต้นมะม่วงและต้นหว้าซึ่งมีคาบเกี่ยวกันในต้นไม้เหล่านั้น ต้นหว้าอยู่ทางทิศตะวันตกของต้นมะม่วง และสีมาในวัดของภิกษุก็ผูกไว้โดยทักต้นมะม่วงเป็นนิมิตทำต้นหว้าอยู่ด้านใน ต่อมาภายหลัง เมื่อสร้างวัดใหม่ในทิศตะวันออกของวัดเก่านั้น ภิกษุผู้ผูกสีมาได้ทักต้นหว้าเป็นนิมิตโดยทำต้นมะม่วงอยู่ด้านในผูกสีมาไว้ จึงชื่อว่า คาบเกี่ยวสีมา[อื่น]ด้วยสีมา[ของตน]

อิติ อีมา เอกาทส วิปตติสีมาโย อติกกมิตฺวา สมมตา.

โดยประการดังนี้ สีมาที่สมมติไว้โดยพ้นจากสีมาวิบัติ ๑๑ อย่างนี้ชื่อว่า พัทธสีมา

[ประโยคนี้นี้ชื่อว่า *ประโยคนิคมณะ* หรือ *ประโยคนิคม* กล่าวไว้เพื่อแสดงคำสั่งท้ายเรื่องสีมาวิบัติ การเขียนประโยคนิคมณะนี้เป็นธรรมเนียมอย่างหนึ่ง ทั้งนี้ก็เพื่อกล่าวสรุปความที่อธิบายมาแล้วด้วยประโยควิเศษณ์ข้างต้น]

ติวิธสมฺปตฺติยุตฺตาติ นิมิตฺตสมฺปตฺติยา ปริสาสมฺปตฺติยา กมฺมาจาสมฺปตฺติยา จ ยุตฺตา.

คำว่า ติวิธสมฺปตฺติยุตฺตา (ประกอบด้วยสมบัติ ๓) [ที่กล่าวไว้ในพัทธสีมา] หมายความว่า ประกอบด้วยความสมบูรณ์ด้วยนิมิต บริษัฏ และกรรมวาจา

สีมาที่สมบูรณ์ด้วยนิมิต

ตตฺถ นิมิตฺตสมฺปตฺติยา ยุตฺตา นาม ปพฺพตฺตินิมิตฺตํ, ปาสาณนิมิตฺตํ, วณฺณนิมิตฺตํ, รุกฺขนิมิตฺตํ, มคฺคนิมิตฺตํ, วมฺมิกนิมิตฺตํ, นทีนิมิตฺตํ, อุทกนิมิตฺตนิติ เหวํ วุตฺเตสุ อฏฺฐสุ นิมิตฺเตสุ ตสฺมี ตสฺมี ทิสภาเค ยถาลทฺธานิ นิมิตฺตูปคานิ นิมิตฺตานิ “ปรตฺถกัณฺเณ ทิสาย กิ นิมิตฺตํ, ปพฺพโต ภาเน, เอโส ปพฺพโต นิมิตฺตํ”ติอาทินา นเยน สมฺมา กิตฺเตตฺวา สมมตา.

ในเรื่องนั้น สีมาที่สมบูรณ์ด้วยนิมิต คือ สีมาที่สมมติโดยทักนิมิตด้วยดีซึ่งควรเป็น

นิมิตตามแต่จะหาได้ในแต่ละทิศ ในบรรดานิมิต ๘ ที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า ภูเขา ก้อนหิน ป่า ต้นไม้ หนทาง จอมปลวก แม่น้ำ และน้ำ ตามนัยเป็นต้นว่า

ปุรตถิมาย ทิสาย ก็ นิมิตต์. ปพฺพโต ภนฺเต. เอโส ปพฺพโต นิมิตต์.^{๑๓๖}

“ภิกษุผู้ทักถามว่า ทิศตะวันออกมีอะไรเป็นนิมิต ภิกษุผู้ตอบได้ตอบว่า ภูเขา ขอรับผู้ทักกล่าวว่า ภูเขานั้นเป็นนิมิต”

[ข้อความว่า “นิมิตตามแต่จะหาได้” หมายความว่า ควรใช้นิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งในนิมิต ๘ อย่างตามสมควรที่พบในทิศ ๔ หรือทิศ ๔ ให้เป็นนิมิตของสีมา โดยอาจเป็นต้นไม้อย่างเดียว หรือน้ำอย่างเดียวก็ได้ หรือเป็นนิมิตระคนกันโดยเป็นต้นไม้ในทิศตะวันออก ป่าในทิศใต้ ภูเขาในทิศตะวันตก และน้ำในทิศเหนือ อย่างไรก็ตาม ไม่ควรใช้นิมิตหนึ่งหรือ ๒ อย่าง เพราะไม่อาจทำให้รู้ขอบเขตของสีมาได้ จึงควรใช้นิมิต ๓ อย่างขึ้นไปให้เป็นรูปสามเหลี่ยมเป็นต้น ส่วนใหญ่ในปัจจุบันนิยมใช้นิมิต ๘ อย่างในทิศทั้ง ๘

ข้อความว่า “ทักษิณิตด้วยดี” หมายความว่า ทักนิมิตด้วยชื่อเดิมที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ ไม่ใช่คำไวพจน์อื่นมาแทนชื่อเหล่านั้น

ข้อความว่า “สมมติ” คือ การออกเสียงสวดกรรมวาจาให้สงฆ์รับรู้ว่าเป็นสีมา แม้การผูกสีมาก็คือการสวดกรรมวาจานั้นเอง ภิกษุผู้สวดกรรมวาจาต้องประกอบด้วยองค์ ๒ คือ เป็นผู้ฉลาด (พฺยตฺต) คือ ทรงจำกรรมวาจาได้ และสามารถ (ปฏฺิพล) คือ ออกเสียงสวดกรรมวาจาอย่างถูกต้องตามฐานกรณ์ไม่ผิดอักขระ ตามธรรมเนียมของพม่านิยมอ่านใบลานสวดกรรมวาจา ทั้งนี้เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดข้อผิดพลาดในการสวด เพราะการอ่านออกเสียงให้ถูกฐานกรณ์เป็นสิ่งที่ยาก และอาจเกิดความพลั้งเผลอได้ง่าย]

ตตฺเรวํ สงฺเขปโต นิมิตฺตูปคฺคา เวทิตพฺพา- สุตฺตปัสฺสุทฺตปาสาณอุภยมิสฺสกวเสน หิ ติวโรปิ ปพฺพโต หตฺถิปฺปมาณโต ปฏฺายาย อุทฺธํ นิมิตฺตูปโค, ตโต โอมกตโร น วฏฺฏติ.

โปรดทราบการถึงความเป็นนิมิตในนิมิตเหล่านั้นโดยสังเขป ดังต่อไปนี้

นิมิต คือ ภูเขา มี ๓ ประเภท คือ ภูเขาดินล้วน ภูเขาหินล้วน และภูเขาหินปนดิน ขนาดใหญ่เท่าช้างขึ้นไป จึงควรเป็นนิมิตได้ เล็กกว่านั้นใช้ไม่ได้

[คำว่า สุตฺตปัสฺสุทฺตปาสาณอุภยมิสฺสกวเสน แปลว่า โดยจำแนกตามภูเขาที่มีดินล้วน ภูเขาที่มีหินล้วน และภูเขาที่ผสมทั้ง ๒ อย่าง ในคัมภีร์ฎีกาแสดงอรรถของ วส ในที่นี้ว่า คือ ประเภท จึงแปลยกศัพท์ว่า โดยประเภทแห่งภูเขาที่มีดินล้วน ภูเขาที่มีหินล้วน และภูเขาที่ผสมทั้ง ๒ อย่าง

ข้อความว่า “ขนาดใหญ่เท่าข้างขึ้นไป” ฎีกาใหม่อธิบายว่า ข้างสูง ๗ ศอกหรือ ๗.๕ ศอก ภูเขาที่เล็กที่สุดจึงควรมีส่วนสูงตามที่กล่าวไว้ข้างต้น ถ้ามีขนาดเล็กกว่านี้ก็นับเข้าในก้อนหิน ถ้าเป็นภูเขาที่ติดกันเป็นเทือกเขาต้องทำเป็นนิมิตอย่างเดียว จะทำให้เป็นนิมิต ๒ หรือ ๓ อย่างไม่ควร ถ้าบางส่วนของภูเขาอยู่ในเขตสีมา ไม่ควรสมมติภูเขานั้นให้เป็นสีมา แต่ควรสมมติต้นไม้บนภูเขาเป็นนิมิต เพราะนิมิตเป็นเครื่องหมายให้รู้ถึงขอบเขตของสีมา จึงต้องอยู่ภายนอกสีมาเท่านั้น

คำว่า หตุธิปมาณ (มีขนาดแห่งข้าง) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- หตุธิโน ปมาณ หตุธิปมาณ (ฉฐฐิตูปริสสมาส)
- หตุธิปมาณ อสส อตถิติ หตุธิปมาณ (ฉฐฐิตูปริสสมาส)

ปาสาณนิมิตเต อโยคุหมิ ปาสาณสงขเมว คจจติ, ตสฺมา โย โกจิ ปาสาณ อุกกัสนวเสน หตุธิปมาณโต โอมกตรํ อาที กตฺวา เหฏฺฐิมปริจฺเณเทน ทฺวตฺติสปลคุพฺปิณฺทปริมานํ นิมิตฺตูปโค, น ตโต ขุทฺทกตรโ. ปิฎฺฐิปาสาณ ปน อติมหนฺโตปิ วฏฺฏติ.

นิมิต คือ ก้อนหิน แม้ก้อนเล็กก็นับว่าเป็นหินเหมือนกัน ดังนั้น ก้อนหินอย่างใดอย่างหนึ่ง ขนาดใหญ่ที่สุดเล็กกว่าข้างหนึ่ง เล็กที่สุดขนาดเท่ากับก้อนน้ำอ้อยหนัก ๓๒ ตำลึง จึงควรเป็นนิมิตได้ เล็กกว่านั้นใช้ไม่ได้ อนึ่ง หินดาดแม้จะใหญ่มากก็ใช้เป็นนิมิตได้

วนนิมิตเต อนฺโตสาเรหิ วา อนฺโตสารมิสสเกหิ วา รุกฺเขหิ จตฺตฺยจฺจรูกฺขมตฺตมปิ วนํ นิมิตฺตูปคํ, ตโต อุนกตรํ น วฏฺฏติ.

นิมิต คือ ป่า เป็นป่าที่มีต้นไม้เพียง ๔-๕ ต้น ด้วยต้นไม้ที่มีแก่นข้างในหรือแถมด้วยต้นไม้ไม่มีแก่นข้างใน [โดยมีต้นไม้ชนิดนั้น ๓ ต้นเป็นอย่างน้อย] ควรเป็นนิมิตได้ น้อยกว่านั้นใช้เป็นนิมิตไม่ได้

[ต้นไม้ที่มีแก่นข้างใน คือ ไม้ยืนต้น เช่น ต้นหว้า ต้นมะม่วง ต้นขนุน หรือต้นมะขาม เป็นต้น ภาษาบาลีเรียกว่า อนฺโตสาร = อนฺโต สารฺ เยสนฺติ อนฺโตสารา (มีแก่นในภายใน) ตรงกันข้ามกับต้นไม้ที่ไม่มีแก่น เรียกว่า ตจฺสาร = ตโจ สารฺ เยสนฺติ ตจฺสารา (มีเปลือกเป็นแก่น)]

รุกโข ชีวนฺโตเยว อนฺโตสารโ ภุมิยํ ปติฎฺฐิจิตฺ, อนฺตมโส อุกฺกัสนวเสน อฏฺฐจฺจคุโล, ปริณาทโต สฺวจิตฺตฺยจฺจรูกฺขมตฺตมปิ นิมิตฺตูปโค, ตโต โอมกตรโ น วฏฺฏติ.

นิมิตคือต้นไม้ มีแก่นข้างในงอกงามตั้งอยู่บนพื้นดิน ถึงจะสูงเพียง ๘ นิ้วเป็นอย่างต่ำ ลำต้นมีขนาดเท่าด้ามเหล็กจาร[คือเท่ากับนิ้วก้อย] ใช้เป็นนimitได้ เล็กกว่านั้นใช้ไม่ได้

[ข้อความว่า “งอกงาม” คือ ห้ามต้นไม้ที่ตายแล้ว

ข้อความว่า “มีแก่นข้างใน” คือ ห้ามต้นไม้ที่มีเปลือกเป็นแก่น

ข้อความว่า “ตั้งอยู่บนพื้นดิน” คือ ห้ามต้นไม้ที่ปลูกไว้ในกระถาง

ดังนั้น ต้นไม้ที่ควรใช้เป็นนimitต้องเป็นไม้มีแก่นที่ปลูกอยู่บนพื้นดินเท่านั้น โบราณจารย์มักทำ นิมิตต้นไม้ด้วยการนำต้นไม้ที่มีแก่นใส่กระถางมาปลูกโดยขุดหลุมไว้ในดินแล้วทำเป็นนimit โดยไม่จำเป็นต้องรอให้ออกรากหรือผลิใบใหม่]

มคโค ขงมมคโค วา โหตุ สกฏมคโค วา, โย วินิวิชฌิตวา เทวตฺธิ คามเขตตานิ คจฺจนติ, ตาติโส ขงมสตฺถสกฏสฺสเถหิ วณฺณชียมาโนเยว นิมิตฺตูปโค, อวลณฺชิโต น วณฺณติ.

นิมิต คือ หนทาง จะเป็นทางเท้าหรือทางเกวียนก็ตาม ทางที่ตัดผ่านเขตบ้าน ๒ หรือ ๓ แห่ง [คือ ไม่ใช่ทางสั้นๆ ในบริเวณหมู่บ้านหรือทางไปสุปัฏา] ซึ่งพ่อค้าเดินเท้าและพ่อค้าเกวียนใช้สัญจรอยู่ใช้เป็นนimitได้ แต่ที่ไม่ได้ใช้สัญจรใช้ไม่ได้

[คำว่า ขงมมคค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ขงมาหิ คโค มคโค ขงมมคโค = ทางที่ไปแล้วด้วยลำแข้ง, ทางเท้า

คำว่า สกฏมคค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สกฏเหหิ คโค มคโค สกฏมคโค = ทางที่ไปแล้วด้วยเกวียน, ทางเกวียน

คำว่า ขงมสตฺถ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ขงมาหิ คจฺจนโต สโต ขงมสตฺถ = พ่อค้าที่เดินทางด้วยลำแข้ง, พ่อค้าเดินเท้า

คำว่า สกฏสฺสเถหิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สกฏเหหิ คจฺจนโต สโต สกฏสฺสเถหิ = พ่อค้าที่เดินทางด้วยเกวียน, พ่อค้าเดินเกวียน

คำว่า สตฺถ โดยทั่วไปแปลว่า คัมภีร์ เป็นนปุงสกลิงค์ แต่ในที่นี้แปลว่า พ่อค้า เป็นปุงลึงค์ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- สห อตฺเถน โย วตฺตตฺติ สโต = ผู้เป็นไปกับด้วยทรัพย์, พ่อค้า

คำว่า วณฺณชียมาโน (ใช้สัญจรอยู่) หมายถึง ทางที่กำลังใช้อยู่ในปัจจุบันเท่านั้น ไม่ใช่ทางรกร้างที่ปราศจากผู้สัญจร เพราะประกอบใช้ มา ณ บัณฑิตที่แสดงปัจจุบันกาลในบทนี้

คำว่า เทวตีณิ (สองหรือสามแห่ง) เป็นสังขโยภยพหุพพิหิสมาส มีรูปวิเคราะห์ว่า เทว วา ตีณิ วา เทวตีณิ ในฉบับฉันทวิภังค์ติและฉบับมหาจุฬาย มีรูปแยกเป็น ๒ บทว่า เทว ตีณิ ถือว่าไม่ถูกหลักภาษา เพราะในพระบาลีมีอุทาหรณ์ในลักษณะนี้ว่า

อนุชานามิ ภิกขเว เทวตโย เอกานุสสาวเน กาคู.^{๑๓๗}

“ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตทำอุปสัมปทาเปกขะสองหรือสามคนให้มีกรรมวาจาาร่วมกัน”

อนุชานามิ ภิกขเว เทวตีสโส ภิกขุณิโย โอวาท คณตุ.^{๑๓๘}

“ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุณีสองหรือสามรูปไปรับโอวาท”

เทวตีสโส รตติโย วสติ.^{๑๓๙}

“อยู่สองหรือสามราตรี”

แม้ในที่นี้จะกล่าวโดยไม่แน่นอนว่า สองหรือสาม ก็ให้หมายถึงจำนวนมากที่สุด คือ สาม ส่วนข้อความว่า สอง เป็นเพียงคำกล่าวเพื่อความสละสลวยตามภาษาเท่านั้น ดังคำว่า ฌปฏยจจาจา (คำห้าหกคำ) หมายถึงคำหกคำเป็นหลัก ดังคำอธิบายในคัมภีร์ปจิจิตยาทีโยชนาว่า

ฌปฏยจจาจาหิติ เอตถ ปฏยจติ วาจาสลิฏฐจวเสน วุตตํ กสฺสจฺจ ปโยชนาภาวา.^{๑๔๐}

“ในคำว่า ฌปฏยจจาจาหิ นี้ คำว่า ปฏยจ กล่าวไว้ด้วยความสละสลวย เพราะไม่มีประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง”]

วมมิโก ปน เหมจุมิปริจเณเทน ตํทิวสํ ชาโต อญฺจจฺกุลฺลพฺเพโธ โควิสาณมตฺโตปิ วมมิโก นิमितฺตูปโค, ตโต โอมกตโร น วญฺญติ. ยํ ปน อพทฺธสํมาลกฺขณํ นทํ วกฺขาม, สา นิमितฺตูปคา, อญฺญา น วญฺญติ. อุทกํ ยํ อสนฺทมนํ อาวาทฺตํ ปกฺขรณํ ตํ พากฺขาตสฺสโรถนิสมฺมุทาทิสฺส จิตฺตํ, ตํ อาทํ กตฺวา อนฺตมโส ตงฺขณเณยว ปถวิยํ ขณฺนิเต อาวาทฺตเก ฆณฺเณหิ อาหริตฺวา ปูริตมฺปิ ยาว กมฺมวาจา-ปริโยสํนา สณฺจมานกํ นิमितฺตูปคํ, อิตฺรํ สนฺทมนํ วา วุตฺตปริจเณทกาลํ อติญฺจนฺตํ วา ภาชนคตํ วา น วญฺญตฺติ.

นิमित คือ จอมปลวก สูงเพียง ๘ นิ้ว กว้างขนาดเท่าเขาโค ซึ่งเกิดขึ้นในวันนั้นเป็น อย่างต่ำใช้เป็นนิमितได้ เล็กกว่านั้นใช้ไม่ได้

นิमित คือ แม่น้ำ เป็นแม่น้ำที่จะกล่าวถึงในลักษณะแห่งอพัทธสีมา ใช้เป็นนิमितได้ แม่น้ำอื่นใช้ไม่ได้

นิมิต คือ น้ำ นับตั้งแต่ น้ำที่ไม่ไหลขังอยู่ในบ่อ สระ บึง สระธรรมชาติ และสระน้ำเค็ม เป็นต้น อย่างต่ำสุดแม้เพียงน้ำที่บุคคลเอามือตักมาใส่ให้เต็มไว้ในหลุมที่ขุดไว้เดี๋ยวนั้น ขังอยู่ ไม่ซึมหมดไปก่อนสวดกรรมวาจาจบใช้เป็นนิมิตได้ น้ำที่ไหลได้ น้ำที่ไม่ขังอยู่ตลอดกำหนดเวลาที่กล่าวไว้ หรือน้ำที่อยู่ในภาชนะใช้เป็นนิมิตไม่ได้

[คำว่า โลงนิสมุทฺท (สระน้ำเค็ม) แปลตามศัพท์ว่า ทะเลที่มีเกลือ ไม่ใช่มหาสมุทรจริงๆ แต่เป็น สระน้ำกร่อยที่ไหลแยกออกมาจากมหาสมุทร ดังคัมภีร์วิมุตติวินทนีกล่าว่า

โลณิเต สมุทโททสฺส อุปฺปตฺติเวคฺคินฺโน มาติกากาเรน ปวตฺตนโก.^{๑๔๑}

“สระน้ำที่ดำเนินไปโดยลักษณะเป็นเหมือนน้ำที่ลาดลุ่มไปด้วยแรงน้ำอันเกิดจากน้ำในมหาสมุทร”]

สีมาที่สมบุรณ์ด้วยบริษัท

ปริสาสมุปฺตติยา ยุตฺตา นาม สพฺพพฺนฺติเมณ ปริจฺเณเทน จตุหิ ภิกฺขุหิ สมนฺนิปตฺติวา ยาวติกา ตสฺมี คามเชตฺเต พทฺธสึมํ วา นทิสฺมุตฺทชาตสฺสเร วา อนนฺกมิตฺวา จิตา ภิกฺขุ, เต สพฺเพ หตฺถ- ปาเส วา กตฺวา ฉนฺทํ วา อาหริตฺวา สมฺมตา.

สีมาที่สมบุรณ์ด้วยบริษัท คือ สีมาที่ภิกษุ ๔ รูปอย่างต่ำประชุมกัน นำภิกษุทุกรูปที่ไม่ได้อยู่ในพัทธสีมาในเขตบ้านนั้น หรือที่ไม่ได้อยู่ในแม่น้ำ ทะเล หรือสระธรรมชาติ มาเข้าในหัตถปาสา หรือนำฉันทะมา แล้วสมมติไว้

[คำว่า ยาวติกา ตสฺมี คามเชตฺเต ฯเปฯ อาหริตฺวา (สีมาที่ภิกษุ ๔ รูปอย่างต่ำประชุมกัน นำภิกษุทุกรูปที่ไม่ได้อยู่ในพัทธสีมาในเขตบ้านนั้น หรือที่ไม่ได้อยู่ในแม่น้ำ ทะเล หรือสระธรรมชาติ มาเข้าในหัตถปาสา หรือนำฉันทะมา) กล่าวไว้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า สีมาที่สมบุรณ์ด้วยบริษัท เป็นสีมาที่ภิกษุ ๔ รูปประชุมกันสมมติขึ้น

เขตบ้าน คือ สถานที่ซึ่งกำนันสามารถเก็บภาษีจากชาวบ้านได้ ไม่ใช่หมู่บ้านร้าง แม้จะมี ๒ หรือ ๓ หมู่บ้านเป็นอย่างต่ำก็นับเป็นเขตบ้านหนึ่ง เขตบ้านที่ภิกษุประชุมกันทำกรรมนั้นจัดเป็นคามสีมา

พิธีสมมติสีมาเป็นพิธีใหญ่ เพราะจะต้องได้รับความเห็นชอบจากสงฆ์ในเขตบ้าน การจะสมมติคามสีมา คือ สีมาในหมู่บ้าน ต้องประชุมสงฆ์ในหมู่บ้านดังกล่าว ปัจจุบันประเทศพม่านิยมประชุมพระสงฆ์ทั้งตำบล ถ้าพระรูปใดมาไม่ได้ ต้องให้ฉันทะคือความเห็นชอบในการสมมติสีมาโดยกล่าวคำให้ฉันทะผากมา

ในเรื่องนี้กล่าวถึงคามสืมาตามปกติ จึงต้องนำภิกษุที่มีได้อยู่ในพัทธสีมาในเขตบ้านก็ตาม หรือมีได้อยู่ในแม่น้ำ ทะเล สรรพธรรมชาติซึ่งเป็นอพัทธสีมาก็ได้ ให้มาอยู่ในหัตถบาส หรือนำฉันทะของภิกษุเหล่านั้นมาบอกท่ามกลางสงฆ์]

กมฺมาจาสมฺปตฺติยา ยุตฺตา นาม “สุณาทุ เม ภนฺเต สงฺฆे, ยาวตา สมนฺตา นิमितฺตา
กิตฺติตา”ติอาทินา นนฺน วุตฺตาย ปริสุทฺธาย ฅตฺติหุตฺติยกมฺมาจาย สมนฺตา.

สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. ยาวตา สมฺมุตฺตา นิมิตฺตา กิตฺติตา. ยถิ สงฺฆสฺส ปตฺตกฺกลํ. สงฺโฆ
เอเตหิ นิमितฺเตหิ สิมํ สมฺมณฺเญยฺย สฺमानสฺวํสํ เอกุโปสถํ. เอสา ฆตฺติ.^{๑๔๒}

เอวฺ เอกาทส วิปตติสํมาโย อติกุภมิตฺวา ตวิธสมฺปตฺติยฺตุตฺตา นิमितฺเตน นิमितฺตํ สม-
พนฺธิตฺวา สมมตฺตา สํมา “พทฺธสํมา”ติ เวทิตพฺพา.

โดยประการดังนี้ สี่มาที่พ้นจากสี่มาวิบัติ ๑๑ อย่าง ประกอบด้วยสมบัติ ๓ ผูกนิมิต
เชื่อมด้วยนิมิตสมมติไว้ ฟังทราบว่าเป็นพัทธสี่มา

[ประโยคนี้เป็นคำลงท้ายของพัทธสีมาที่กล่าวโดยพิสดารมาแล้วด้วยประโยคข้างต้น]

พัทธสีมา ๓ ประเภท

ขณฺฑสีมา สมานสังวาสสีมา อวิปวาสสีมาติ ตสฺสาเยว ปเภโท.

พัทธสีมานั้นนั้นแหละแบ่งออกเป็น :-

๑. ขณฺฑสีมา สีมาเล็ก
๒. สมานสังวาสสีมา สีมาที่มีสังวาสเสมอกัน
๓. อวิปวาสสีมา สีมาที่อยู่ไม่ปราศจากไตรจีวร

[คำว่า ขณฺฑสีมา ขเภย ปเภโท (พัทธสีมานั้นนั้นแหละแบ่งออกเป็น ฯลฯ) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงประเภทของพัทธสีมา ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ พัทธสีมามีประเภทเดียวหรือ
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงประเภทของพัทธสีมามีใช่หรือ

อธิบายว่า เราได้แสดงประเภทของพัทธสีมามี ๓ อย่าง คือ ขณฺฑสีมา สมานสังวาสสีมา และ อวิปวาสสีมา

ขณฺฑสีมา คือ สีมาเล็ก หมายความว่า การสมมติวัดทั้งวัดให้เป็นพัทธสีมา ชื่อว่า มหาสีมา มีความยาว ๓ โยชน์ (๔๘ กม.) เป็นอย่างมาก เมื่อสมมติวัดทั้งวัดเป็นมหาสีมาแล้ว สังฆกรรมน้อยใหญ่ที่ไม่ต้องใช้พระสงฆ์ทั้งวัด เช่น การบรรพชา หรืออุปสมบท เป็นต้นก็เป็นสิ่งที่ทำได้ยาก เพราะต้องประชุมสงฆ์ร่วมกันทำทั้งวัด มิฉะนั้นแล้ว จะเป็นวรรคกรรม (กรรมที่ทำเป็นพวก) เนื่องด้วยอยู่ในสีมาเดียวกัน ดังนั้น เพื่อให้ทำสังฆกรรมได้ง่ายขึ้นโดยไม่ต้องประชุมสงฆ์ทั้งวัด จึงต้องสมมติสีมาเล็กอีก ๒-๓ แห่งหรือมากกว่านั้น สีมาเล็กดังกล่าวชื่อว่า ขณฺฑสีมา มีขนาดจุภิกษุ ๒๑ รูปเป็นอย่างต่ำ หรือจุภิกษุตั้งพันรูปก็ได้ เมื่อสมมติขณฺฑสีมาแล้ว ให้สมมติมหาสีมาต่อไป โดยเว้นขณฺฑสีมาและสีมันตริก คือ ที่ระหว่างสีมาทั้ง ๒ เพื่อไม่ให้ปะปนกัน โดยเป็นก้อนหินที่มีขนาดหนึ่งคืบ ๔ นิ้วเป็นอย่างต่ำ

ภิกษุที่สมมติขณฺฑสีมาต้องยืนอยู่ในบริเวณขณฺฑสีมาแล้วจึงสมมติ จะยืนอยู่ในบริเวณมหาสีมาไม่ได้ ส่วนภิกษุที่สมมติมหาสีมาก็ต้องยืนอยู่ในบริเวณมหาสีมาแล้วจึงสมมติ จะยืนอยู่ในบริเวณขณฺฑสีมาไม่ได้

สมานสังวาสสีมา คือ สีมาที่มีสังวาสเสมอกัน โดยสังวาสนั้นก็คือกรรมน้อยใหญ่ในตัวเอง สีมา

ประเภทนี้จึงเป็นสถานที่กระทำความน้อยใหญ่พร้อมเพรียงกัน ความจริงสีมานี้แหละชื่อว่า พัทธสีมา คือ สีมาที่ผูกขึ้นด้วยกรรมวาจา และกรรมวาจาตั้งกล่าวก็คือสมานสังวาสกรรมวาจา

อวิปวาสสีมา คือ สีมาที่ไม่อยู่ปราศจากไตรจีวร หมายความว่า เมื่อภิกษุสมมติพัทธสีมาด้วยสมานสังวาสกรรมวาจาแล้วต้องสมมติอีกครั้งหนึ่งด้วยอวิปวาสกรรมวาจา การสมมติเช่นนี้จะทำให้ภิกษุที่อธิฐานเป็นไตรจีวร (เตจีวรโกธิฐาน) คือ มีไตรจีวร ๓ ผืนเท่านั้นด้วยการอธิฐานว่า อิมํ สงฆาภิวชิญญามิ (เราอธิฐานผ้าสังฆาภินี้) เป็นต้น สามารถเก็บจีวรในสถานที่อื่นได้โดยไม่ต้องครองผ้าให้ครบ ๓ ผืนในเวลาอรุณขึ้นภายในสีมาแห่งนี้ แต่ถ้าเป็นภิกษุที่อธิฐานจีวรเป็นปริกขารโจพะ คือ ผ้าบริวาร ก็ไม่จำเป็นต้องเก็บจีวรให้ครบสามผืนในเวลาอรุณขึ้นภายในสีมา นอกจากนั้น การสมมติเป็นอวิปวาสสีมาอีกครั้งหนึ่งมีประโยชน์เพื่อให้ถอนสีมายกขึ้น กล่าวคือ ภิกษุในภายหลังไม่อาจถอนสีมาแห่งนี้ได้โดยมิได้สวดถอนด้วยอวิปวาสกรรมวาจาโดยเฉพาะ ถ้าเพียงสวดถอนด้วยสมานสังวาสกรรมวาจา ก็ถือว่าการสวดถอนนั้นไม่สำเร็จกรรม

สีมาเป็นเขตแดนที่ทำให้หมายรู้ว่าเป็นสถานที่สงฆ์กระทำสังฆกรรมร่วมกัน ในปัจจุบันนิยมทำโบสีมาเพื่อเป็นเครื่องหมายว่าเป็นสีมา ส่วนโรงอุโบสถเป็นสถานที่อยู่ในสีมาเพื่อป้องกันลมแดดในเวลากระทำสังฆกรรม

วัดทั่วไปที่มีพัทธสีมาแห่งเดียว มักประชุมลงอุโบสถพร้อมกันในตอนเช้า ป้าย หรือเย็น ประเทศไทยมักนิยมลงอุโบสถในตอนเย็น แต่ในพม่ามีบางวัดนิยมลงอุโบสถในตอนเช้า สมมติว่า พระบางรูปไปกิจนิมนต์ ไม่ได้ลงอุโบสถ หากกลับมาวัดแล้วต้องทำอธิฐานอุโบสถในกรณีที่อยู่รูปเดียว แต่ถ้ามีพระอยู่ร่วมกันก็ให้ทำปาริสุทธิอุโบสถ หรือถ้าพระที่ออกไปข้างนอกมีหลายรูป ก็อาจลงอุโบสถได้อีกครั้งหนึ่ง โดยไม่จัดว่าเป็นวัชรกรรม คือ กรรมที่ทำเป็นพวก เพราะมิได้สมมติทั้งวัดให้เป็นมหาสีมา หรือถ้าหากเป็นวัดที่สมมติเป็นมหาสีมา แต่มีฆนทสีมาอยู่ในวัดด้วย ก็ประพฤติตามที่กล่าวมานี้ได้]

อพัทธสีมา

อพพัทธสีมา ปน คามสีมา สัตตพณฺตรสีมา อุทกุกฺเขปสีมาติ ติวธา.

อพพัทธสีมา มี ๓ ประเภท คือ

๑. คามสีมา สีมาคือเขตบ้าน
๒. สัตตพณฺตรสีมา สีมาอยู่ในพื้นที่ ๗ อัปภันตร
๓. อุทกุกฺเขปสีมา สีมาอยู่ในพื้นที่วัคน้ำสาต

คามสีมา

ตตถ ยาวตา เอกํ คามกเขตต์, อยํ คามสีมา นาม.

ในเรื่องนั้น คามสีมา คือ เขตแดนแห่งหมู่บ้านหนึ่งทั้งหมด

[คำว่า คามสีมา มีรูปวิเคราะหฺว่า คาโม เอว สีมา คามสีมา (สีมาคือเขตบ้าน) คำว่า คาม ในภาษาบาลีหมายถึง หมู่บ้าน แต่คำไทยสมัยก่อนมักเรียกหมู่บ้านสั้นๆ ว่า บ้าน ถ้าเป็นบ้านหลังเดียวต้องใช้เป็น เคห หรือ ชวร ในที่นี้ คาม ศัพท์ยังหมายรวมถึงนิคม (สถานที่ที่มีร้านค้าแต่ไม่มีกำแพงเมือง) และนคร (สถานที่ที่มีทั้งร้านค้าและกำแพงเมือง) ด้วย คามสีมานี้เป็นสถานที่ซึ่งเก็บภาษีจากชาวบ้านได้จะมีขนาดเล็กหรือใหญ่ก็ได้ชื่อว่าหมู่บ้าน

คำว่า คามเขตต์ (เขตแดนแห่งหมู่บ้าน) หมายถึง เขตแดนที่อำนาจของกำนันแผ่ไปถึง เหมือนชาติเขต (เขตแดนในขณะประสูติของพระโพธิสัตว์) หรืออาณาเขต (เขตแดนที่อำนาจแผ่ไปถึง) เขตแดนแห่งหมู่บ้านนี้นับเป็นคามเขตหนึ่งโดยขึ้นอยู่กับกำนัน นั่นก็คือ ตำบลแห่งหนึ่งนั่นเอง]

สัตตพกันตรสีมา

อคามเก อรณฺเณ สมฺนฺตา สุตฺตพฺกนฺตรํ สุตฺตพฺกนฺตรสีมา นาม. ตตถ อคามกํ นาม
อรณฺณํ วิณฺณาภฺวํวาทีสุ วา สมฺมุตฺตมชฺเช วา มจฺจนพฺพณํ อคฺคณปฺเปสฺสุ ทิปฺเปสฺสุ ลพฺภติ.

สัตตพกันตรสีมา คือ พื้นที่ ๗ อัปกันตร (๒๘ ศอก) โดยรอบในป่าที่ไม่มีหมู่บ้านขึ้นชื่อว่าป่าที่ไม่มีหมู่บ้านเป็นป่าที่พบได้ในป่าวินัยเป็นต้น หรือในเกาะกลางทะเลที่ไม่ใช่ทางสัญจรของชาวประมง [คือไปกลับไม่ทันภายในวันเดียว]

[ประเทศอินเดียมีเทือกเขาใหญ่ ๒ แห่ง คือ

๑. เทือกเขาวินัย	อยู่ทางทิศใต้
๒. เทือกเขาหิมาลัย	อยู่ทางทิศเหนือ

ส่วนทิศตะวันออกและตะวันตกของอินเดียอยู่ติดกับมหาสมุทร ป่าที่อยู่ในเทือกเขาเหล่านั้นได้ชื่อว่าป่าวินัยและป่าหิมาลัย (ในวรรณกรรมบาลีมักเรียกว่า ป่าหิมพานต์)]

สมฺนฺตา สุตฺตพฺกนฺตรํ มชฺเช จิตานํ สพฺพทิสาสฺสุ สุตฺตพฺกนฺตรํ วินิพฺเพเรน จุตฺตส

โหนดิ. ตตถ เอกํ อพฺภนฺตรํ อกฺขจวีสติหตฺถปฺปมาณํ โหติ, อยฺยจ สีมา ปรีสาวเสน วฑฺฒติ, ตสฺมา สมฺมตฺตา ปรีสาปรียนฺโต ปฏฺจาย อพฺภนฺตรปรีจฺเจโท กาทพฺโพ. สเจ ปน เทว สงฺฆา วิสฺสุ อโปสถํ กโรนฺติ, ทวีนฺนํ สตฺตพฺภนฺตรานํ อนฺตเร อภฺยเมกํ สตฺตพฺภนฺตรํ อุปจารตฺถาย จเปตพฺพํ.

คำว่า “พื้นที่ ๗ อัปภันตรโดยรอบ” หมายความว่า ๗ อัปภันตรในทุกๆ ทิศของพวก ภิกษุผู้อยู่ตรงกลางนับเป็น ๑๔ อัปภันตรโดยทแยงมุม ในเรื่องนั้น ๑ อัปภันตรมีระยะเท่ากับ ๒๘ ศอก และสีมานี้ก็ขยายตามบริษัทได้ ดังนั้นจึงควรกำหนดอัปภันตรตั้งแต่ท้ายบริษัทโดยรอบ ถ้าสงฆ์สองฝ่ายแยกกันทำอุโบสถควรกำหนดอีก ๗ อัปภันตรหนึ่งไว้คั่นกลาง ๗ อัปภันตรทั้ง ๒ เพื่อเป็นอุปจาระ[ของสีมา]

[๑ อัปภันตร = ๒๘ ศอก ฉะนั้น พื้นที่รวมทั้งหมดจึงเท่ากับ ๒๕,๒๒๑.๒๑ ตารางเมตร (๓.๑๔ x ๘๙.๖๐^๒) โดยเป็นพื้นที่วงกลมทั้งหมดรัศมี ๘๙.๖๐ เมตร หรือเส้นผ่าศูนย์กลาง ๑๗๙.๒๐ เมตร จัดเป็น สัตตอัปภันตรสีมา ดังนั้น จึงต้องอยู่ในป่าใหญ่ หรืออาจจะอยู่ในเกาะกลางทะเลที่ชาวประมงไปกลับไม่ทัน ภายในหนึ่งวัน ถ้าสามารถไปกลับทันภายในหนึ่งวัน ก็นับเข้าในคามสีมา เพราะถือว่าอยู่ใกล้หมู่บ้าน

คำว่า อพฺภนฺตร มีรูปสันสกฤตว่า อภฺยนฺตร มีรูปวิเคราะหว่า

- อภิกตมฺนฺตรํ อพฺภนฺตรํ = สถานที่ระหว่างอันบุคคลถึงเฉพาะ ชื่อว่า อัปภันตระ
ดํคัมภีร์ศัพทัทธมมทานิธิอธิบายว่า

อพฺภนฺตร น. อภิกตมฺนฺตรํ, อนฺตรाल, มชฺฌญฺจาเน.^{๑๔๓}

“อพฺภนฺตร นปฺปฺสกลิงค์. สถานที่ระหว่างอันบุคคลถึงเฉพาะ [ชื่อว่า อัปภันตระ] ย่อมเป็นไปใน ระหว่างอันบุคคลถึงเฉพาะ, สถานที่ท่ามกลาง”

สถานที่ดังกล่าวนี้ ก็คืออรัญญสีมาที่ภิกษุทั้งหลายถึงเฉพาะเพื่อทำกรรมนั่นเอง

คัมภีร์อภิธานปิปปิกาและอภิธานฎีกาอธิบายความหมายของ อพฺภนฺตร ศัพท์ว่า

อพฺภนฺตรํ ตฺถ หตฺถาน- มฏฺจวีสพฺปมาณโต.^{๑๔๔}

“ชื่อว่าอัปภันตรย่อมมีโดยระยะ ๒๘ ศอก”

อพฺภนฺตเร อนฺโตโกฏฺจาเส ชาตํ, น พหิโกฏฺจาเสติ อพฺภนฺตรํ. ยตฺถ ยตฺถ หิ โย โย จิตฺ, นิสฺสนฺโน วา, ตตฺถ ตตฺถ สมฺมตฺตา อกฺขจวีสติหตฺถปฺปมาณํ จานํ ตสฺส ตสฺส อพฺภนฺตรํ จานํ นาม.^{๑๔๕}

“สถานที่ซึ่งมีภายในส่วน ไม่มีภายนอกส่วน ชื่อว่า อัปภันตร กล่าวคือ บุคคลใดยืนหรือนั่งในที่ใดๆ สถานที่ระยะ ๒๘ ศอกโดยรอบ ชื่อว่า สถานที่อัปภันตรของบุคคลนั้นๆ ในที่นั้น”

ข้อความข้างต้นแสดงรูปวิเคราะห์ของ อพฺพณฺตร ว่า

- อนฺตรสฺส โภจฺจาสฺส อนฺโต อพฺพณฺตรํ

(บัญญัติปฐิสสมาส อภิ คัพฺพท์ใช้ในความหมายว่า อนฺโต (ภายใน), อนฺตร คัพฺพท์ใช้ในความหมายว่า โภจฺจาส (ส่วน)

- อพฺพณฺตเร ชาตํ อพฺพณฺตรํ (อพฺพณฺตร คัพฺพท์ + ณ ปัจจัยใน ชาต ตัทธิต)

ตามคำอธิบายนี้ คำว่า อพฺพณฺตร แปลตามศัพท์ว่า “สถานที่มีในภายในส่วน” คือ มีอยู่ภายในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง]

อุทกุกเขปสีมา

ยา ปเนสา “สพฺพา ภิกฺขเว นที อสีมา”ติอาทินา นเยน นทีอาทินํ สีมาวํ ปฏิทฺธิขิปฺตวา ปุน “นทียา วา ภิกฺขเว สมฺพุเท วา ชาตสฺสเร วา ยํ มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส สมฺนตา อุทกุกเขปา, อยํ ตตฺถ สมานสฺว่าสา เอญฺโปสธา”ติ วุตฺตา อยํ อุทกุกเขปสีมา นาม.

อุทกุกเขปสีมา คือ สีมาที่พระผู้มีพระภาคทรงห้ามไม่ให้สมมติแม่น้ำ เป็นต้น เป็นพหุสีมาด้วยพระดำรัสว่า สพฺพา ภิกฺขเว นที อสีมา (ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำทั้งหมดไม่ใช่สีมา) เป็นต้น แล้วตรัสอีกว่า

นทียา วา ภิกฺขเว สมฺพุเท วา ชาตสฺสเร วา ยํ มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส สมฺนตา อุทกุกเขปา, อยํ ตตฺถ สมานสฺว่าสา เอญฺโปสธา.^{๑๔๖}

“ภิกษุทั้งหลาย สถานที่ใดในแม่น้ำ ทะเล หรือสรรพธรรมชาติ [ถูกกำหนด]ด้วยการวกน้ำสาตไปรอบๆ ของบุรุษมีกำลังปานกลาง สีมา คือ สถานที่นี้มีสังวาสเสมอกัน และมีอุโบสถเป็นอันเดียวกันในแม่น้ำ ทะเล และสรรพธรรมชาติเหล่านั้น”

[คามสีมานับเข้าในพหุสีมาที่ไม่ต้องสมมติด้วยกรรมวาจา แต่ทำยาก เพราะต้องประชุมสงฆ์ทั้งตำบล อพฺพณฺตรสีมาก็เป็นพหุสีมาเช่นกัน แต่อยู่ไกลต้องไปทำในป่าทึบ ดังนั้น การทำอุทกุกเขปสีมาจึงง่ายกว่า ข้อความว่า “แม่น้ำทั้งหมดไม่ใช่สีมา” คือ ไม่ใช่พหุสีมาที่สามารถผูกได้ตามที่กล่าวไว้แล้ว แต่เป็นพหุสีมาที่เป็นสีมาตามธรรมชาติ

คำว่า สมานสฺว่าสา ในฎีกาใหม่แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

- สมาโน สฺว่าโส เอตฺถาติ สมานสฺว่าสา = สีมามีสังวาสเสมอกัน

ในที่นี้ สังวาส คือ สังฆกรรมอื่นจากอุโบสถกรรม เพราะท่านจะระบุถึงอุโบสถกรรมด้วยคำว่า เอกุโปสธา ต่อมา การกล่าวถึงสิ่งที่เหลือจากข้อความที่กล่าวไว้หรือจกกล่าวต่อไป เรียกว่า *ปาริเสสนัย* คือ นัยที่กล่าวถึงสิ่งอื่นที่เหลืออยู่ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตถ จ อุโปสถสฺส วิสฺสุ คหิตตฺตา อวเสสกมฺมวเสน สมานสฺวาสตา เวทิตพฺพา.^{๑๔๗}

“อนึ่งในเรื่องนี้ พึงทราบความเป็นสมานสังวาสโดยเนื่องด้วยกรรมที่เหลือ เพราะถือเอาอุโบสถกรรมไว้โดยเฉพาะ”

เห็นได้ว่า ท่านแสดงรูปวิเคราะห์เป็นสัตตมสีพหุพพีหิสมาสในบทว่า สมานสฺวาสตา เพื่อระบุสถานที่ ศัพท์ที่แสดงสถานที่มักตั้งรูปวิเคราะห์เป็นสัตตมสีพหุพพีหิสมาส หรืออัสสัถิตถิตติที่ประกอบใช้ เอตถ อตฺถิ ในรูปวิเคราะห์ เช่น นคา เอตถ สนฺตติ นคร (สถานที่มีปราสาทเป็นต้น ชื่อว่า นคร)

คำว่า เอกุโปสธา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอโก อุโปสโถ เอตฺถาติ เอกุโปสธา = สีมามีอุโบสถเป็นอันเดียวกัน ชื่อว่า เอกุโปสธา

ในบางฉบับมีรูปว่า เอกุโปสธา รูปนี้ไม่ผิด เพราะอาจลบสระหน้าและทำปกติสระหลังก็ได้

คำว่า อุทฺถกฺกเขปา ลงบัญญัติในอรรถตติยา ดังคำว่า มตฺตา สุขปริจฺจาคา (ด้วยการสละสุขเล็กน้อย) บทนี้สัมพันธ์กับปาฐะสะที่เป็นกริยาคุมพากย์ว่า ปริจฺจินฺน (ถูกกำหนด)

คำว่า อยฺ หมายถึง จานฺภูตา สีม่า (สีมาคือสถานที่) ใช้เป็นอิตถิลิงค์เพื่อให้หมายถึงสีม่า และเพื่อให้สอดคล้องกับ ยํ จานํ ในประโยคต้น จึงต้องเพิ่มคำว่า จานฺภูตา เข้ามาแปล]

ตตฺถ ยสฺสา ธมฺมิกานํ ราชนํ กาลे อนฺวฑฺฒมาสํ อนฺทสาหํ อนฺุญจาหํ อนตฺถิกมิตฺวา เทเว วสฺสหนฺเต วลาหเกสฺสุ วิคตมตฺเตสฺสุ โสตํ ปจฺฉิขฺชติ, อยํ นทิสงฺขยํ น คจฺฉติ. ยสฺสา ปน อีทิสฺเส สุวฺญจิกาเล วสฺसानสฺส จตฺตมาเส โสตํ น ปจฺฉิขฺชติ, ยตฺถ ติตฺถเณ วา อตฺถเณ วา สิฏฺฐาการณียเ อาคตลภฺขเณน ติมณฺฑลํ ปฏฺิจฺฉาเทตฺวา อนฺตรวาสกํ อนฺุขิปิตฺวา อุตฺตรนฺติยา ภิกฺขุณียา เอก- ทวฺงคฺคฺลมตฺตมปิ อนฺตรวาสโก เตมียติ, อยํ สมฺพุทฺทํ วา ปวิสฺสุ ตพากํ วา, ปภาโต ปฏฺิจาย นทฺธิ นาม. สมฺพุทฺโท ปากโณเยว.

แม่น้ำ คือ เมื่อฝนตกทุกๆ ครั้งเดือน ๑๐ วัน หรือ ๕ วัน ในรัชสมัยของพระราชา ผู้ทรงธรรม พอกลุ่มเมฆหายไป กระแสของแม่น้ำใดขาดไปด้วย แม่น้ำเช่นนี้ไม่จัดเป็นแม่น้ำ ส่วน แม่น้ำที่มีกระแสน้ำไหลไม่ขาดสายตลอด ๔ เดือนแห่งฤดูฝนในเวลาฝนตกชุกอย่างนั้น และ ทำให้สบงเปี้ยกราว ๑ หรือ ๒ นิ้วของภิกษุณีผู้ปกปิดมณฑล ๓ [คือ เข้าทั้งสอง และสะดือ] ตาม

ลักษณะที่ปรากฏในเสขยสิกขาบท ไม่ยกสบงขึ้นแล้วเดินข้ามขึ้นที่ท่ากดี ที่ไม่ใช่ท่ากดี แม่น้ำนี้จะไหลลงทะเลหรือบึงก็ตามแต่ จัดเป็นแม่น้ำนับตั้งแต่ต้นน้ำ

ทะเล ปรากฏชัดแล้ว

[ท่านกล่าวถึงแม่น้ำที่ไม่จัดเป็นแม่น้ำด้วยคำว่า ตตุถ ยสฺสา ธมฺมิกานํ (แม่น้ำ คือ เมื่อฝนตก ทุกๆ ครึ่งเดือน) เป็นต้นแล้ว บัดนี้กล่าวคำว่า ยสฺสา ปน (ส่วนแม่น้ำที่มีกระแสน้ำไหล) เป็นต้นเพื่อแสดงความคล้อยตามที่ชื่อว่า อันวะ (ปน ศัพท์ทำหน้าที่อันวโยทกะ คือ แสดงความคล้อยตาม เพราะไม่ประกอบด้วย น ปฏิเสธ) โดยกล่าวถึงแม่น้ำที่จัดเป็นแม่น้ำ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ แม่น้ำที่จัดเป็นแม่น้ำมีลักษณะอย่างไร

- อาโหคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะของแม่น้ำที่จัดเป็นแม่น้ำมิใช่หรือ

อธิบายว่า แม่น้ำที่มีกระแสน้ำไหลไม่ขาดสายตลอด ๔ เดือนแห่งฤดูฝนในเวลาฝนตกชุกอย่างนั้น และทำให้สบงเปียกราว ๑ หรือ ๒ นิ้วของภิกษุณีผู้ปกปิดมณฑล ๓ [คือเข้าทั้งสองและสะดือ] ตามลักษณะที่ปรากฏในเสขยสิกขาบท ไม่ยกสบงขึ้นแล้วเดินข้ามขึ้นที่ท่ากดี ที่ไม่ใช่ท่ากดี แม่น้ำนี้จะไหลลงทะเลหรือบึงก็ตามแต่ จัดเป็นแม่น้ำนับตั้งแต่ต้นน้ำ

แม่น้ำที่ใช้เป็นนทีสีมาได้ ประกอบด้วยองค์ ๒ คือ

๑. มีน้ำไหลตลอดฤดูฝน ๔ เดือน

๒. มีน้ำสูงราวครึ่งแข้ง เพราะสบงของภิกษุและภิกษุณีต้องยาวลงจากเขาราว ๘ นิ้ว ส่วนจีวรต้องยาวลงจากเข่า ๔ นิ้ว

คำว่า อนุวฑฺฒมาส มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ว่า

- อนุ อนุ อฑฺฒมาส อนุวฑฺฒมาส = ทุกๆ กึ่งเดือน^{๔๘}

โดย อนุ ใช้ในความหมายว่า วิจฉา คือ คำซ้ำที่หมายถึงสถานที่ต่างกัน แต่ในปทฐปสทธิปกรณ์แสดงรูปวิเคราะห์ด้วย อนุ ศัพท์เดียว แต่ประกอบใช้ อฑฺฒมาส สองศัพท์ว่า อฑฺฒมาส อฑฺฒมาส อนุ อนุวฑฺฒมาส รูปวิเคราะห์ทั้ง ๒ อย่างถือว่าถูกไวยากรณ์ เพราะประกอบ อนุ หรือ อฑฺฒมาส ไว้ ๒ ศัพท์เพื่อแสดงความเป็นวิจฉา

คำว่า ภิกษุณียา (ของภิกษุณี) กล่าวไว้ เพราะพระพุทธองค์ตรัสลักษณะของแม่น้ำไว้ในภิกษุณี-วิภังค์ จึงระบุถึงภิกษุณีในเรื่องนี้ แต่ก็ยังหมายรวมถึงภิกษุอีกด้วย]

โย ปน เกนจิ ขณิตฺวา ออกโต สยํ ชาโต โสฬโส สมฺมุตโต อาคเตน อุทเกน ปูริโต ติฏฺฐติ,

ยตถ นทียํ วุตตปฺปกาเร วสฺส กาเล อุทกํ สนฺติภูจฺติ, อยํ ชาตสฺสโร นาม. โยปิ นทึ วา สมุทฺทํ วา
ภินทิตฺวา นิทฺชนตฺถุเกณ ชโต โสฬโภ เอตํ ลกฺขณํ ปาปฺณาคิ, อยมฺปิ ชาตสฺสโรเยว.

สละธรรมชาติ คือ สระที่ไม่มีผู้ใดขุดขึ้น เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ มีน้ำเต็มที่ไหลมา
โดยรอบ และสระที่มีน้ำขังอยู่ตลอดฤดูฝนอย่างที่กล่าวไว้แล้วในเรื่องแม่น้ำ อีกทั้งสระที่ถูกขุด
ด้วยน้ำ ซึ่งเขาจะแม่น้ำหรือทะเลแล้วไหลออกย่อมมีลักษณะสระธรรมชาตินี้ แม้สระนี้ก็เป็นสระ
ธรรมชาติเหมือนกัน

[สละธรรมชาติ คือ สระน้ำที่เกิดขึ้นเองด้วยน้ำที่ไหลจากภูเขาเป็นต้น และมีน้ำเต็มตลอดฤดูฝน
๔ เดือน หรือเป็นสระที่ถูกน้ำเขาแม่น้ำหรือทะเลแล้วกลายเป็นสระในเวลาต่อมาโดยมิได้เชื่อมกับแม่น้ำ
หรือทะเลต้นสาย

คำว่า ชาตสฺสโร มีรูปวิเคราะห์ว่า ชาโต สโร ชาตสฺสโร (สระที่เกิดขึ้น[เอง] ชื่อว่า ชาตสฺสโร)

ยํ มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส สมฺนตา อุทกฺกฺเขปาคิ ยํ จานํ ฅามมชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส สมฺนตโต
อุทกฺกฺเขเปน ปริจฺฉินฺนํ, ตตฺถ ยถา อุกฺขรุตฺตา ทารุคฺคํ ชิปฺนติ, เอวํ อุทกํ วา วาลุกํ วา หตฺเถน
คเหตฺวา มชฺฌิเมน ปุริเสน สพฺพฅาเมณ ชิปิตฺพํ, ตตฺถ ยตถ เอวํ ชิตฺตํ อุทกํ วา วาลุกํ วา ปตติ,
อยํ อุทกฺกฺเขโป นาม.

พระดำรัสว่า ยํ มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส สมฺนตา อุทกฺกฺเขปา แปลว่า สถานที่ใดถูกกำหนด
ด้วยการชักน้ำสาตไปรอบๆ ของบุรุษผู้กำลังปานกลาง [สีมาคือสถานที่ที่มีสังวาสเสมอกัน และมี
อุโบสถเป็นอันเดียวกันในแม่น้ำ ทะเล และสระธรรมชาติเหล่านั้น]

ในเรื่องนั้น บุรุษมีกำลังปานกลางใช้มือพุน้ำหรือทรายชักไปเต็มแรงอย่างหนักเลงสกา
ทอดลูกสกา สถานที่ซึ่งน้ำหรือทรายตกไปในการชักอย่างนี้ ชื่อว่า อุทกฺกฺเขปสีมา

[ในประโยคก่อนท่านอธิบายพระบาลีว่า นทียา วา เป็นต้นแล้ว บัดนี้ท่านได้อธิบายประโยค
ยํ มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส เป็นต้น โดยอธิบายว่า

๑. คำว่า ยํ เป็นวิเศษณะของปาฐเสสสะว่า จานํ เพราะอธิบายว่า ยํ จานํ
๒. คำว่า ยํ สัมพันธ์กับปาฐเสสสะที่เป็นกริยาคุณพากย์ว่า ปริจฺฉินฺนํ (ถูกกำหนด) เพราะอธิบายว่า
ปริจฺฉินฺนํ
๓. คำว่า มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส (บุรุษปานกลาง) นั้นไม่ใช่บุรุษผู้มีส่วนสูงปานกลาง แต่มีกำลัง

ปานกลาง ซึ่งเรียกว่า ถามมชฌิมบุรุษ (บุรุษผู้กำลังปานกลาง) ดังนั้น คำนี้จึงห้ามปรามมชฌิมบุรุษ (บุรุษผู้มีส่วนสูงปานกลาง) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

มชฌิเมน ปุริเสนาติ ถามมชฌิเมน ปุริเสน.^{๑๔๙}

“คำว่า มชฌิเมน ปุริเสน คือ บุรุษผู้กำลังปานกลาง”

๔. คำว่า อุทกุขเปนา ลงบัญญัติในอรรถดติยา เพราะอธิบายด้วยบทที่ลงดติยาวิภัตติว่า อุทกุขเปเนน (ด้วยการวิกน้ำสาต) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อุทกุขเปนาติ กรณตเถ นิสสกุทวจนนติ อาห “อุทกุขเปนา”ติ.^{๑๕๐}

“คำว่า อุทกุขเปนา ลงบัญญัติในอรรถดติยา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุทกุขเปเนน”

คำว่า อุทกุขเป มีรูปวิเคราะห์ในกัณหาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๖๑) ว่า

- อุกฺโขปิยติ เอตถาติ อุกฺโขโป (อุ บทหน้า + ขิป ธาตุ = ชัด, ทิ้ง + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)
- อุทกสฺส อุกฺโขโป อุทกุขเปโป (ณฺฐีติปบุริสสมาส)

ตามรูปวิเคราะห์ข้างต้น ท่านตั้งรูปวิเคราะห์ อุกฺโขโป ศัพท์เป็นอธิกรณสาธนะ ตามบทอาธาระว่า ยตถ ในคำว่า ยตถ เอวฺ ชิตฺตํ อุทกํ วา วาลุกํ วา ปตติ, อยฺ อุทกุขเปโป นาม (สถานที่ซึ่งน้ำหรือทรายตกไปในการวิกอย่างนี้ ชื่อว่า อุทกุขเปสสีมา) อย่างไรก็ตาม ในกัณหาวิตรณคณฐี (หน้า ๓๙) แสดงรูปวิเคราะห์กิตันตสมาสว่า อุทกํ อุกฺโขปิธา ขิปติ เอตถาติ อุทกุขเปโป (สถานที่วิกน้ำสาต ชื่อว่า อุทกุขเปปะ)

คำว่า ยถา อุทฺขรุตฺตา เป็นต้นกล่าวถึงวิธีวิกน้ำหรือวิกทรายว่า ให้ปล่อยมือลงแล้ววิกน้ำหรือทราย เหมือนนักเลงสกาทอดสกาซึ่งต้องวางมือทอดสกา ไม่ต้องยกมือขว้างออกไปเหมือนขว้างก้อนหินขึ้นอากาศ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุรุษผู้กำลังปานกลางพึงวิกน้ำสาตอย่างไร
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะในการวิกน้ำสาตของบุรุษผู้กำลังปานกลางมิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) ลักษณะในการวิกน้ำสาตของบุรุษผู้กำลังปานกลาง พวกเรายังไม่ทราบมิใช่หรือ

อธิบายว่า เราได้แสดงลักษณะในการวิกน้ำสาตของบุรุษผู้กำลังปานกลางว่า บุรุษผู้กำลังปานกลางใช้มือพูนน้ำหรือทรายวิกไปเต็มแรงเช่นเดียวกับนักเลงสกาทอดสกา สถานที่ซึ่งน้ำหรือทรายตกไปในการวิกอย่างนี้ ชื่อว่า อุทกุขเปสสีมา ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กถํ ปน อุทกํ ขิปิตพฺพนติ อาห “ตตฺถา”ติอาทิ.^{๑๕๑}

“ท่านกล่าวว่า ตตถ เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า บุรุษผู้กำลังปานกลางพึงวิกน้ำสาตอย่างไร”]

อัยย ตตถ สมานสวสา เอญโปสธา อัยย เตสฺ นทิตาทีสุ อุทกุกเขปปริจฉินฺนา สีมานสวสา เจว เอญโปสธา จ. อัยย ปน เอเตสํ นทิตาทีนํ อนโตเยว ลพฺภติ, น พหิ. ตสฺมา นทิตาชาตสฺสเร วา ยตตํ ปเทสํ ปกติวสฺสกาเล จตุสฺ มาเสสฺ อุทกํ โอตถรติ, สมฺพุทฺเท ยสฺมี ปเทสํ ปกติวิจโย โอตถรติวาท สณฺหหนติ, ตโต ปฏฺจาย กบปฺปิยภูมि, ตตถ จตฺวา อุโปสธาทิกมมํ กาทํ วฏฺฏติ. ทพฺพุฏฺฐิกาเล วา คิมฺเห วา นทิตาตสฺสเรสุ สุกฺเขสุปี สา เอว กบปฺปิยภูมि, สเจ ปน สุกฺเขชาตสฺสเร วาปี วา ขณฺหนติ, วปฺปี วา กโรหนติ, ตํ จานํ คามกฺเขตตํ โหติ.

พระดำรัสว่า อัยย ตตถ สมานสวสา เอญโปสธา (สีมาคือสถานที่นี้มีสังวาสเสมอกัน และมีอุโบสถเป็นอันเดียวกันในแม่น้ำ ทะเล และสรรพธรรมชาติเหล่านั้น) หมายความว่า สีมาที่กำหนดด้วยการรักษาน้ำสาต(คืออุทกุกเขปสีมา)นี้ในแม่น้ำเป็นต้นนั้น มีสังวาสเสมอกัน และมีอุโบสถเป็นอันเดียวกัน อนึ่ง สีมาประเภทนี้มีได้ภายในแม่น้ำเท่านั้น ไม่มีภายนอก

เพราะเหตุนั้น สถานที่ซึ่งมีน้ำขังอยู่ในแม่น้ำหรือสรรพธรรมชาติตลอด ๔ เดือนช่วงฤดูฝนปกติ และสถานที่ในทะเลซึ่งถูกคลื่นตามปกติซัดอยู่จึงชื่อว่า กบปฺปิยภูมि นับตั้งแต่สถานที่นั้นไป ภัคฺษุอยู่ภายในกบปฺปิยภูมินั้นทำอุโบสถกรรมเป็นต้นได้ แม่น้ำและสรรพธรรมชาติจะแห้งไปในคราวฝนแล้ง(คือฤดูฝนและฤดูหนาว)หรือในฤดูร้อน พื้นที่นั้นก็ยังเป็นกบปฺปิยภูมียู่เหมือนเดิม แต่ถ้าหากชาวบ้านขุดสระน้ำหรือทำการเพาะปลูกในสรรพธรรมชาติที่แห้งแล้ว สถานที่นั้นนับเป็นเขตบ้าน

[ท่านอธิบายประโยคว่า อัยย ตตถ ดังนี้

๑. คำว่า อัยย อันเป็นวิเศษของปาฐสเสวว่า สีมา หมายถึง สีมาที่กำหนดด้วยการรักษาน้ำสาต เพราะอธิบายว่า อุทกุกเขปปริจฉินฺนา สีมา

๒. คำว่า ตตถ ลง ถ บั้จยในอรรถสัดตมวิวัคฺติ พุพฺพจฺน์ เพราะอธิบายว่า เตสฺ และคำนี้ก็หมายถึงแม่น้ำเป็นต้น เพราะอธิบายว่า นทิตาทีสุ

๓. คำว่า สมานสวสา เอญโปสธา มีอรรถสมุจยจะเป็นปาฐสเสวในเรื่องนี้ ท่านจึงประกอบใช้ เจว และ จ ศัพท์ในคำว่า สมานสวสา เจว เอญโปสธา จ ที่จริงแล้วการไม่ประกอบใช้อรรถสมุจยนี้มีได้ในบางแห่ง ส่วนใหญ่มักใช้ในคาถา ดังข้อความในสัททนีติปกรณ (สุดตมาลา) ว่า

เตสฺ อตฺถปฺรณฺหนติ ปทฺนตเรน ปกาสิตฺสฺเสวตฺถสฺส โชตนวเสน อธิกาภวกรณํ ตถา หิ “ขตฺติโย พฺราหฺมโณ เวสฺโส สุกฺโท”ติ วุตฺเตปิ “ขตฺติโย จ พฺราหฺมโณ จ เวสฺโส จ สุกฺโท จา”ติ อยมตฺถเญ วุตฺโตเยว

โหติ. เอส นโย ยถารหํ เนตพฺโพ. ปทนต์เรนาติ อิทํ ปน น สพฺพตถกํ อตฺติสกุกาลพฺภาอิจฺเจวมาทิสฺสุ
อนุปตฺติโต. ปทปฺปฺรณฺนติ อสตีปิ อตฺถวิเสสาภิธานเ วาจาสิลฺลิจฺจตาย ปทสฺส ปฺรณฺณ.^{๑๕๖}

“ในอรรถปุระณะ (การยังอรรถให้เต็ม) และปทปุระณะ (การยังบทให้เต็ม) เหล่านั้น อรรถปุระณะ คือ การกระทำความยิ่งเกินด้วยการแสดงเนื้อความที่บทอื่นแสดงไว้ให้ปรากฏ กล่าวคือ แม้เมื่อกล่าวว่า ขตฺติโย พฺราหมโณ เวสฺโส สุทฺโท (กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร) ก็เป็นอันกล่าวถึงเนื้อความนี้ว่า ขตฺติโย จ พฺราหมโณ จ เวสฺโส จ สุทฺโท จ (กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ และศูทร) ที่เดียว ฟังทราบนัยนี้ตามสมควร

ส่วนคำว่า ปทนต์เรน (บทอื่น) นี้ ไม่มีในที่ทั้งหมด เพราะไม่ควรมีในบทเป็นต้นอย่างนี้ว่า อตฺติ (มีอยู่), สกุ (สามารถ) และ ลพฺภา (ได้) การยังบทให้เต็ม คือ การทำบทให้เต็มเพื่อความสละสลวย แห่งถ้อยคำเมื่อไม่มีการแสดงเนื้อความพิเศษ”

คำว่า อยํ ปน ขเปช น พหิ (อนึ่ง สีม่าประเภทนี้มีได้ภายในแม่น้ำเท่านั้น ไม่มีภายนอก) กล่าว ต่อจากประโยคหน้าเพื่อระบุว่า สีม่าประเภทนี้มีได้ภายในแม่น้ำเท่านั้น ไม่มีภายนอก ทั้งนี้เพื่อขจัดความ สงสัยว่า

- ปุจฺฉา (คำถาม) คือ บุคคลควรกำหนดข้อความนี้อย่างไร

- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สีม่าประเภทนี้มีได้ทั้งภายในและภายนอกแม่น้ำหรือไม่ (อีกอย่างหนึ่ง) สีม่าประเภทนี้มีได้ในภายนอกแม่น้ำเท่านั้นหรือไม่

อธิบายว่า สีม่าประเภทนี้มีได้ภายในแม่น้ำเท่านั้น ไม่มีภายนอก ดังนั้น สถานที่ซึ่งมีน้ำขังตลอด ๔ เดือนในแม่น้ำและธรรมชาติ และสถานที่ซึ่งถูกคลื่นตามปกติซัดในทะเล จึงชื่อว่า กบปฺปิยภูมิ

อนึ่ง ประโยคนี้ชื่อว่า *ประโยควากยารัมภะ* โดย ปน ศัพท์ทำหน้าที่ *วากยารัมภะ* ไซตะกะ

นอกจากนั้นแล้ว ประโยคนี้ยังจัดเป็น *ประโยคการณะ* ของประโยคถัดไปอีกด้วย เพราะแสดง เหตุของความเป็นกบปฺปิยภูมิ ที่จริงแล้ววิธีสัมพันธ์ประโยคเป็นหลักการแสดงความเกี่ยวเนื่องของประโยค ต่างๆ จึงอาจมีหลายชื่อได้ตามเนื้อความของประโยคหน้าและประโยคถัดไป เหมือนบุรุษผู้หนึ่งอาจเป็นทั้ง บิดาและบุตรได้ทั้ง ๒ อย่าง

คันถรจนจารย์ได้แสดงลักษณะของแม่น้ำ ทะเล และธรรมชาติ พร้อมทั้งแสดงหลักฐานจาก พระบาลีว่า นทียา วา ภิกฺขเว เป็นต้น ดังที่กล่าวไว้แล้ว บัดนี้ ท่านประสงค์จะแสดงสถานที่อันควรทำ อุทกุกเขปสีมาในแม่น้ำ ทะเล และธรรมชาติเหล่านั้น จึงกล่าวว่า ตสฺมา นทียา วา ขเปช กบปฺปิยภูมิ (เพราะเหตุนี้ สถานที่ซึ่งมีน้ำขังอยู่ในแม่น้ำหรือธรรมชาติตลอด ๔ เดือนช่วงฤดูฝนปกติ และสถานที่ ในทะเลซึ่งถูกคลื่นตามปกติซัดอยู่ จึงชื่อว่า กบปฺปิยภูมิ นับตั้งแต่สถานที่นั้นไป)

คำว่า ตสฺมา โยกปาฐเสสะว่า อิมิสฺสา สีมาย อนโตเยว ลพฺภมานตฺตา (เพราะสีมามีประเภทนี้

มิได้ภายในแม่น้ำเท่านั้น) โดยเปลี่ยน “ลพฺภติ” เป็น “ลพฺภมานตฺตา” และเปลี่ยนบทประธานว่า “อัย สีม่า” เป็น “อิมิสฺสา สีมาย”

กบปิยภูมิ แปลตามศัพท์ว่า “พื้นที่อันสมควร” คือ สมควรทำอุทกทุกเขปสีมา โดย กบปิย ศัพท์ แปลสั้นๆ ว่า สมควร ประกอบรูปศัพท์มาจาก กปฺ + ศัพท์ + อัย ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิติ มีรูปวิเคราะห์ว่า กปฺ โป อสฺส อตฺถิติ กบปิโย (มีการกระทำให้สมควรแก่พระวินัย)

ข้อความว่า “นับตั้งแต่สถานที่นั้นไป” คือ สถานที่ซึ่งมีน้ำขังตลอด ๔ เดือนในแม่น้ำและสระธรรมชาติ และสถานที่ซึ่งถูกคลื่นตามปกติซัดในทะเล คำว่า ตโต เป็นวิเศษณะของปาฐเสสะว่า “อุทกสฺส โอตฺถรณฺนเปทฺสโต จ ปกตฺวิจฺฉินํ โอตฺถริตฺวา สณฺจหนฺนเปทฺสโต จ” โดยเปลี่ยนบทประธานและกริยาว่า “อุทกํ โอตฺถรติ เป็น อุทกสฺส โอตฺถรณฺนเปทฺสโต” และเปลี่ยน “ปกตฺวิจฺฉโย โอตฺถริตฺวา สณฺจหนฺนติ” เป็น ปกตฺวิจฺฉินํ โอตฺถริตฺวา สณฺจหนฺนเปทฺสโต” กล่าวโดยย่อคือ เปลี่ยน “โอตฺถรติ” เป็น “โอตฺถรณฺนเปทฺสโต” และเปลี่ยน “สณฺจหนฺนติ” เป็น “สณฺจหนฺนเปทฺสโต” ส่วนบทอื่นๆ ก็เปลี่ยนวิภัติตามไปด้วย

คำว่า ตตถ ยเปย ฆฏฺฐติ (ภิกษุอยู่ในกบปิยภูมินั้นทำอุโบสถกรรมเป็นต้นได้) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงประโยชน์ที่ได้รับจากความเป็นกบปิยภูมิ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่อสถานที่นั้นเป็นกบปิยภูมิ ก็จะมีประโยชน์อะไรเล่า
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงประโยชน์ของการที่สถานที่นั้นเป็นกบปิยภูมิใช่หรือ

อธิบายว่า สถานที่นั้นมีประโยชน์ คือ ภิกษุอยู่ในกบปิยภูมินั้นทำอุโบสถกรรมเป็นต้นได้

คำว่า ทพฺพญฺจิกาเล วา ยเปย สา เอว กบปิยภูมิ (แม่น้ำและสระธรรมชาติจะแห้งไปในคราวฝนแล้งหรือในฤดูร้อน พื้นที่นั้นก็ยังเป็นกบปิยภูมิอยู่เหมือนเดิม) กล่าวต่อจากประโยคหน้า ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ แม่น้ำและสระธรรมชาติที่มีน้ำไม่แห้งเสมอ ฟังกำหนดอย่างไร
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ แม่น้ำและสระธรรมชาติจะต้องมีน้ำไม่แห้งเสมอ จึงเป็นกบปิยภูมิหรือไม่

อธิบายว่า แม่น้ำและสระธรรมชาติจะแห้งไปในคราวฝนแล้งหรือในฤดูร้อน พื้นที่นั้นก็ยังเป็นกบปิยภูมิอยู่เหมือนเดิม

คำว่า สเจ ปน ยเปย คามกฺเขตต์ โหติ (แต่ถ้าชาวบ้านขุดสระน้ำหรือทำการเพาะปลูกในธรรมชาติที่แห้งแล้ว สถานที่นั้นนับเป็นเขตบ้าน) กล่าวต่อจากประโยคหน้า ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ พื้นที่นั้นบุคคลฟังกำหนดอย่างไร
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พื้นที่นั้นจัดเป็นกบปิยภูมิตลอดไปหรือไม่

อธิบายว่า พื้นที่นั้นไม่ใช่กับปฎิบัติตลอดไป ถ้าชาวบ้านขุดสระน้ำหรือทำการเพาะปลูกในธรรมชาติที่แห้งแล้ว สถานที่นั้นนับเป็นเขตบ้าน

คำว่า ต่ จานั คามกฺเขตต์ โหติ (สถานที่นั้นนับเป็นเขตบ้าน) คือ สถานที่ซึ่งชาวบ้านขุดสระน้ำหรือทำการเพาะปลูกแล้ว ตั้งฎีกาใหม่อธิบายว่า

ต่ จานนติ ยตถ วาปิอาทิกํ กตํ, ต่ จานั อณฺณํ ปน กปฺปิยฎฺมิ.^{๑๕๓}

“คำว่า ต่ จานั (สถานที่นั้น) คือ สถานที่ซึ่งชาวบ้านขุดสระเป็นต้น ส่วนที่อื่นเป็นกับปฎิบัติ”

แม้วิมติวินทนีก็อธิบายคำนี้ว่า

ต่ จานนติ อวาวฏาทีนํ กตฺตฺจฺจานเมว, น อกตฺนติ อตฺโถ.^{๑๕๔}

คำว่า ต่ จานั (สถานที่นั้น) หมายความว่า สถานที่ทำบ่อน้ำเป็นต้น ไม่ใช่สถานที่ยังมิได้กระทำ]

ยา ปเนสา “กปฺปิยฎฺมี”ติ วุตฺตา, ตโต พหิ อุทฺทกฺกฺเขปสีมา น คจฺจติ, อนฺโตเยว คจฺจติ, ตสฺมา ตสฺสา อนฺโต ปริสาปริยฺนตโต ปฏฺจาย สมนฺตา อุทฺทกฺกฺเขปปริจฺเจโท กาทพฺโพ. สเจ ปน เทว สงฺฆา วิสุํ วิสุํ อุโปสธาติกมฺมํ กโรนฺติ, ทฺวินฺนํ อุทฺทกฺกฺเขปํ อนฺตเร อณฺโณ เอโก อุทฺทกฺกฺเขโป ุปจารตฺถาย จเปตพฺโพ. อยฺยหิ สตฺตพฺภนฺตรสีมา จ อุทฺทกฺกฺเขปสีมา จ ภิกฺขุณฺ จิโตกาสโต ปฏฺจาย ลภฺhati. ปริจฺเจทพฺภนฺตเร หตฺถปาสํ วิชฺชิตฺวา จิโตปิ ปริจฺเจทโต พหิ อณฺณํ ตตฺตกฺเยว ปริจฺเจทํ อนตฺติกฺกมิตฺวา จิโตปิ กมฺมํ โกเปติ, อิํ สพฺพอฏฺฐกฺกาสุ สนฺนิฏฺจจัน เหวํ อพฺพทฺธสีมา เวทิตพฺพา.

อนึ่ง อุทฺทกฺกฺเขปสีมาย่อมไปไม่ถึงภายนอกพื้นที่ซึ่งเรียกว่ากบปฎิบัติ ถึงเพียงภายในเท่านั้น ดังนั้น พึงกำหนดการรั้งน้ำสาตโดยรอบตั้งแต่ท้ายบริษัทภายในกบปฎิบัญคนั้น

ถ้าสงฆ์สองฝ่ายแยกกันทำอุโบสถกรรมเป็นต้น ควรกำหนดช่วงรั้งน้ำสาตอีกช่วงหนึ่งไว้คั่นกลางช่วงรั้งน้ำสาตทั้งสองเพื่อเป็นอุปจาระ[ของสีมา] เพราะสัตตัพภันตรสีมาและอุทฺทกฺกฺเขปสีมานี้มิได้ตั้งแต่สถานที่ซึ่งภิกษุดำรงอยู่ ภิกษุที่ละหัตถบาสนภายในขอบเขตแล้วดำรงอยู่ และภิกษุที่ดำรงอยู่ไม่เลยขอบเขตเพียงนั้นอื่นออกไปจากขอบเขต[ของ ๗ อัปภันตรและการรั้งน้ำสาต] ย่อมทำให้กรรมวิบัติ ข้อนี้เป็นคำตัดสินในคัมภีร์อรรถกถาทั้งปวง พึงทราบอพัทธสีมาอย่างนี้

[คำว่า ยา ปเนสา ฯเปฯ อนฺโตเยว คจฺจติ (อนึ่ง อุทฺทกฺกฺเขปสีมาย่อมไปไม่ถึงภายนอกพื้นที่ซึ่งเรียกว่ากบปฎิบัติ ถึงเพียงภายในเท่านั้น) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงกบปฎิบัติที่ควรเป็นอุทฺทกฺกฺเขปสีมา

คำว่า ตสฺมา ขเปยฺ อุทฺทกฺเขปปริจฺเจโท กาทพฺโพ (ดังนั้น พึงกำหนดการวักน้ำสาธโดยรอบ ตั้งแต่ท้ายบริษัทภายในกับปิยภูมินั้น) กล่าวขึ้นเพื่อแสดงขอบเขตของอุทฺทกฺเขปสีมานั้น เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดอุทฺทกฺเขปสีมานั้นตั้งแต่สถานที่ไหน
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดอุทฺทกฺเขปสีมานั้นตั้งแต่ต้นบริษัทภายในกับปิยภูมินั้นหรือไม่

อธิบายว่า บุคคลพึงกำหนดอุทฺทกฺเขปสีมานั้นตั้งแต่ท้ายบริษัทภายในกับปิยภูมินั้น

คำว่า ตสฺมา (ดังนั้น) ให้เพิ่มปาลฐเสสะจากประโยคหน้าโดยเปลี่ยนกริยาคุมพากย์เป็นบทนาม และประกอบภาวตัทธิตปัจจัยอยู่ท้ายว่า ตโต พหิ อุทฺทกฺเขปสีมาย อคตตฺตา อนโตเยว คตตฺตา จ (เพราะความที่อุทฺทกฺเขปสีมาไปไม่ถึงภายนอกพื้นที่ซึ่งเรียกว่ากับปิยภูมิ และถึงเพียงภายในเท่านั้น) ประโยคหน้าคือ ยา ปเนสา ขเปยฺ คจฺฉติ จึงเป็น *ประโยคการณะ* กล่าวไว้เพื่อแสดงเหตุในการกำหนดการวักน้ำสาธภายในกับปิยภูมิ

คำว่า สเจ ปน ขเปยฺ จเปตพฺโพ (ถ้าสงฆ์สองฝ่ายแยกกันทำอุโบสถกรรมเป็นต้น ควรกำหนดช่วงวักน้ำสาธอีกช่วงหนึ่งไว้คั่นกลางช่วงวักน้ำสาธทั้งสองเพื่อเป็นอุปจาระ[ของสีมา]) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่อสงฆ์สองฝ่ายแยกกันทำอุโบสถกรรมเป็นต้น ควรกำหนดช่วงวักน้ำสาธอย่างไร
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงการกำหนดในเรื่องนี้มิใช่หรือ

อธิบายว่า ถ้าสงฆ์สองฝ่ายแยกกันทำอุโบสถกรรมเป็นต้น ควรกำหนดช่วงวักน้ำสาธอีกช่วงหนึ่งไว้คั่นกลางช่วงวักน้ำสาธทั้งสองเพื่อเป็นอุปจาระของสีมา

คำว่า อยฺยฺหิ ขเปยฺ กมฺมํ โกเปติ (เพราะสัตตัพพันตรสีมาและอุทฺทกฺเขปสีมานี้มีได้ตั้งแต่สถานที่ซึ่งภิกษุดำรงอยู่ ภิกษุที่ละหัตถบาธภายในขอบเขตแล้วดำรงอยู่ และภิกษุที่ดำรงอยู่ไม่เลยขอบเขตเพียงนั้น อื่นนอกไปจากขอบเขต[ของ ๗ อัปพันตรและการวักน้ำสาธ] ย่อมทำให้กรรมวิบัติ) แสดงเหตุในการกำหนดช่วงวักน้ำสาธอีกช่วงหนึ่งไว้คั่นกลางช่วงวักน้ำสาธทั้ง ๒ เพื่อใช้เป็นอุปจาระของสีมา เมื่อมีสงฆ์สองฝ่ายแยกกันทำอุโบสถกรรมเป็นต้น ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงควรกำหนดช่วงวักน้ำสาธอีกช่วงหนึ่งไว้คั่นกลางช่วงวักน้ำสาธทั้ง ๒ เพื่อเป็นอุปจาระของสีมา เมื่อสงฆ์สองฝ่ายแยกกันทำอุโบสถกรรมเป็นต้น
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ แม้จะไม่กำหนดช่วงวักน้ำสาธอีกช่วงหนึ่งไว้คั่นกลางช่วงวักน้ำสาธทั้ง ๒ ก็สมควรได้มิใช่หรือ

อธิบายว่า เพราะสัตตภัณฑ์สีกาและอุทกทุกเขปสีมานี้มีได้ตั้งแต่สถานที่ซึ่งภิกษุดำรงอยู่ ภิกษุที่ละหัตถบาสาภายในขอบเขตแล้วดำรงอยู่ และภิกษุที่ดำรงอยู่ไม่เลยขอบเขตเพียงนั้นอื่นนอกไปจากขอบเขตของ ๗ อัพภัณฑและการวักน้ำสาต ย่อมทำให้กรรมวิบัติ

คำว่า อิหิ สัพพอฏฺฐกถาสฺ สนนฺนิฏฺฐานํ (ข้อนี้เป็นคำตัดสินในคัมภีร์อรรถกถาทั้งปวง) หมายความว่า การกำหนดว่าทำให้กรรมวิบัตินี้เป็นคำตัดสินของคัมภีร์มหาอรรถกถาเป็นต้น คัมภีร์มหาอรรถกถานั้นมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า มูลอรรถกถา (อรรถกถาตั้งเดิม) ประกอบด้วยยปิกณเทศนาของพระพุทธเจ้าและคำอธิบายของพระสาวกมีพระอานนท์ พระสารีบุตร และพระมหากัจจายนะ เป็นต้น ท่านกล่าวคำนี้กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ พวกเราจะเชื่อคำที่กล่าวไว้นั้นอย่างไร (อีกอย่างหนึ่ง) บุคคลย่อมเข้าใจเนื้อความนั้นอย่างไร

- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำที่ท่านกล่าวไว้นั้นเป็นเพียงอัตโนมติของท่านหรือไร
อธิบายว่า คำที่เรากล่าวนั้นเป็นคำตัดสินในคัมภีร์อรรถกถาทั้งปวง ไม่ใช่อัตโนมติของเรา ดังนั้นจึงควรเชื่อถือ

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กถเมตํ วิญญายตีติ อาห “อิหิ สัพพอฏฺฐกถาสฺ สนนฺนิฏฺฐานํ”ติ.^{๑๕๕}

“ท่านกล่าวว่า อิหิ สัพพอฏฺฐกถาสฺ สนนฺนิฏฺฐานํ (ข้อนี้เป็นคำตัดสินในคัมภีร์อรรถกถาทั้งปวง) เพื่อขจัดความสงสัยว่า บุคคลย่อมเข้าใจเนื้อความนั้นอย่างไร”

คำว่า เอวํ อพทฺธสีมา เวทิตพฺพา (พึงทราบอพทฺธสีมาอย่างนี้) เป็นประโยคนิคมะของอพทฺธสีมา กล่าวไว้เพื่อแสดงคําลงท้ายอพทฺธสีมา ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ คําลงท้ายของเรื่องอพทฺธสีมานั้นคืออะไร

- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงคําลงท้ายของเรื่องอพทฺธสีมานั้นมิใช่หรือ

อธิบายว่า เราได้แสดงคําลงท้ายของเรื่องอพทฺธสีมานั้นด้วยประโยคนี้ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

“อิติ อิมนฺ”ติอาทิ ยถาวุตฺตสฺส นิคมนฺ.^{๑๕๖}

“คำว่า อิติ อิมํ เป็นต้นเป็นคําลงท้ายข้อความตามที่กล่าวไว้แล้ว”

การกำหนดระยะ ๗ อัพภัณฑและช่วงวักน้ำสาตของสีมาทั้งสองอีกช่วงหนึ่งนับจากท้ายบริษัท โดยรอบ มีประโยชน์เพื่อให้เป็นอุปจาระ คือ สถานที่ใกล้เคียง หมายความว่า การกำหนด ๒ อย่างนั้นมีได้ตั้งแต่ท้ายบริษัทเป็นต้นไป และภิกษุบริษัทที่มีจำนวนมากบ้างน้อยบ้าง อาจเพิ่มขึ้นหรือลดลงตามเวลา ถ้ามีได้กำหนดอุปจาระเช่นนี้ ครั้นภิกษุบริษัทเพิ่มขึ้นก็จะเป็นสีมาคาบเกี่ยวจึงต้องกำหนดระยะอีกช่วงหนึ่งขึ้นมา

เพื่อเว้นระยะห่างจากสีมามีขึ้นได้ในภายหลัง เพราะภิกษุ ๒ กลุ่มอาจทำกรรมพร้อมกันได้ ใน สัตตพพันธุรสีมาและอุทกุกเขปสีมา]

อติ อิมํ พทฺธสีมาพทฺธสีมาวเสน ทฺวาริํ สีมํ สนฺธาเยตํ วุตฺตํ “เต จ โข หตฺถปาสํ อวิหิตฺวา เอกสีมายํ จิตา”ติ.

โดยประการดังนี้ ข้อความว่า “ภิกษุเหล่านั้นไม่ละหัตถปาสดำรงอยู่ในสีมาเดียวกัน” [ใน คำอธิบายของพระดำรัสว่า ยาวติกา จ ภิกขุ กมฺมปฺปตฺตา] นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสระบุถึงสีมาทั้ง ๒ อย่างนี้ โดยจำแนกเป็นพัทธสีมาและอพัทธสีมา

[จะเห็นว่าในตอนจบพัทธสีมา ท่านได้กล่าวคำลงท้ายว่า เอวํ เอกาทส วิปตฺติสีมาโย อติกฺกมิตฺวา ๙เปยฺ “พทฺธสีมา”ติ เวทิตฺตฺวา (โดยประการดังนี้ สีมาที่พ้นจากสีมาวิบัติ ๑๑ อย่าง ประกอบด้วยสมบัติ ๓ ผูกนิมิตเชื่อมด้วยนิมิตสมมติไว้ ฟังทราบว่าเป็นพัทธสีมา) และในตอนจบอพัทธสีมา ท่านได้กล่าวคำลงท้าย อีกว่า เอวํ อพทฺธสีมา เวทิตฺตฺวา คำลงท้ายทั้ง ๒ นั้น ชื่อว่า จูฬนิคมณะ (คำลงท้ายเล็ก) เป็นคำลงท้าย เรื่องที่กำลังกล่าวถึงเท่านั้น บัดนี้ ท่านกล่าวว่า อติ อิมํ ๙เปยฺ เอกสีมายํ จิตา เพื่อแสดงมหานิคมนะ (คำลงท้ายใหญ่) โดยกล่าวลงท้ายพัทธสีมาและอพัทธสีมาทั้ง ๒ อย่าง ที่เริ่มกล่าวไว้ตั้งแต่ประโยคที่ว่า สีมา จ นามเสสา (หนึ่ง ขึ้นชื่อว่าสีมานั้นมี ๒ ประเภท) เป็นต้นไป

คำว่า เอตํ เพิ่มปาสุเสสที่เป็นวิเสสยะว่า อตฺถชาตํ เข้ามา โดย ชาต ศัพท์ไม่มีความหมายใดๆ ตามหลักภาษาถือว่าเป็นศัพท์ ตัพภาวะ คือ ศัพท์ที่มีเนื้อความของบทหน้าที่ประกอบร่วมกันนั้น ท่านนิยมใช้ศัพท์ตัพภาวะเพื่อเปลี่ยนลิ้งค์หรือเพื่อให้คำสละสลวย จะเห็นได้ว่า อตฺถ ศัพท์เป็นปุงลึงค์ เมื่อประกอบ ชาต ศัพท์ก็เป็นนปุงสกลึงค์ หรือถ้าต้องการให้ อตฺถ ศัพท์เป็นอิตถิลึงค์ ก็ประกอบ ชาติ ศัพท์เป็นรูปว่า อตฺถชาติ ดังสัททหนิตฺตปกรณํ (สุตตมาลา สูตร ๑๘๔) กล่าวว่า อนุตตตาทินิ ปตฺนติ ปทฺนเต (อนุต และ คต ศัพท์เป็นต้นย่อมาวางไว้ท้ายบท) ส่วนในรูปวิเคราะห์หัมจะประกอบ เอว ศัพท์เพื่อแสดงอรรถตัพภาวะ ดัง อุทาหรณ์ว่า

- สุตตํ เอว สุตตฺตนโต (สูตรนั้นแหละ ชื่อว่า สุตตตันตะ)
- กมฺมํ เอว กมฺมฺตนโต (กรรมนั้นแหละ ชื่อว่า กัมมันตะ)
- จูโถ เอว จูถคตํ (จูตรนั้นแหละ ชื่อว่า จูถคตะ)
- อนฺโต เอว อนฺตคตํ (ที่สุดนั้นแหละ ชื่อว่า อันตคตะ)
- ทิฏฺฐิ เอว ทิฏฺฐิจิตตํ (ความเห็นผิदनั้นแหละ ชื่อว่า ทิฏฐิคตะ)
- อตฺถโถ เอว อตฺถชาตํ (อรรถนั้นแหละ ชื่อว่า อตฺถชาตะ)

- รัมโม เอว รัมมชาตํ (ธรรมนั้นแหละ ชื่อว่า รัมมชาตะ)

รูปวิเคราะห์เหล่านี้ แม้ประกอบด้วย เอว ศัพท์ ก็ไม่จัดเป็นอวธานบุรพทกรรมธารยสมาส แต่ชื่อว่า ตัพภาววุตติกรรมธารยสมาส คือ กรรมธารยสมาสที่เป็นไปในตัพภาวะ (ภาว ศัพท์มีความหมายว่า เนื้อความ, ตสฺส ภาโว ตพฺภาโว = อรรถของบทหน้านั้น ชื่อว่า ตัพภาวะ) ตัพภาวะนี้เป็นอรรถที่ไม่มี ความหมายใดๆ เพิ่มขึ้นจากบทหน้า

ฎีกาใหม่ประพันธ์คาลาสรูปความเรื่องสีมาทั้ง ๒ อย่างว่า

พทุธพทุธเสเนธ

สีมา นาม ทวิธา ตหี

ติสมฺปตฺติยุตฺตา วชฺชิ-

เตกาทสฺวิปตฺติกา

พทุธสีมา ติธา ขณฺหา-

ทิตฺตา คามาทิตฺตา ปรา.^{๑๕๗}

“ในพระวินัยนี้ ขึ้นชื่อว่าสีมามี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นพัทธสีมาและอพัทธสีมา ในบรรดาสีมาเหล่านั้น สีมาที่ประกอบด้วยความสมบูรณ์ ๓ และเว้นจากสีมาวิบัติ ๑๑ ชื่อว่า พัทธสีมา มี ๓ อย่างโดยชั้นสีมาเป็นต้น อพัทธสีมาอื่นมี ๓ อย่างโดย คามสีมาเป็นต้น”]

คำลงท้ายของเรื่องภิกษุผู้ควรแก้กรรม

เตสุ หิ จตุสุ ภิกฺขุสุ เอกสีมายํ หตฺถปาสํ อวิขหิตฺวา จิตฺเตสฺสเวตํ สงฺกมฺมํ อุโปสถกมฺมํ ปตฺตกมลํ นาม โหติ, น อิตฺถา. ยถา “อนุชานามิ ภิกฺขเว จตฺตุนํ ปาติโมกฺขํ อุตฺทิสฺสิตฺตํ”ติ.

โดยแท้จริงแล้ว เมื่อภิกษุ ๔ รูปเหล่านั้นไม่ละหัตถปาส ดำรงอยู่ในสีมาเดียวกัน อุโปสถกรรมของสงฆ์นั้นจึงชื่อว่าถึงเวลาทำกรรมแล้ว มิฉะนั้นแล้ว ก็ไม่ชื่อว่าถึงเวลาทำกรรม ดังพระพุทธดำรัสว่า

อนุชานามิ ภิกฺขเว จตฺตุนํ ปาติโมกฺขํ อุตฺทิสฺสิตฺตํ.^{๑๕๘}

“ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตการสวดปาติโมกข์แก่ภิกษุ ๔ รูป”

[ประโยคที่ว่า เตสุ หิ เป็นต้นเป็นประโยคย้ำความโดยอ้างความเหมาะสม ชื่อว่า ยุตติทัฬหีकरणะ คือ ย้ำความว่า ภิกษุเหล่านั้นไม่ละหัตถปาส ดำรงอยู่ในสีมาเดียวกัน จะละหัตถปาสภายในสีมาไม่ได้ อุโปสถกรรมของสงฆ์นั้นจึงชื่อว่า ถึงเวลาทำกรรมแล้ว มิฉะนั้น ก็ไม่ชื่อว่าถึงเวลาทำกรรม ส่วนประโยคที่ว่า ยถา เป็นต้น ย้ำความโดยอ้างหลักฐานจากคัมภีร์ ชื่อว่า อาคมทัฬหีकरणะ โดยทั่วไปท่านผู้รจนานาอาจ

ประกอบใช้ยุดติทัฬหีภระหรืออาคมทัฬหีภระได้ตามสมควร แต่ถ้าท่านกล่าวไว้ร่วมกันต้องวางประโยคอาคมทัฬหีภระอยู่ท้ายยุดติทัฬหีภระแน่นอน

ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย น ปฏิเสธเป็นรูปว่า นาสติ, น อิตถา เป็นต้น แสดงความขัดแย้ง ชื่อว่า *ประโยคพหิติระ* ส่วนประโยคหน้าของประโยคนี้ชื่อว่า *ประโยคอันวะ* คือ ประโยคแสดงความคล้อยตาม

คำว่า อิตถา (โดยประการอื่น) สัมพันธ์ในปาฐะเสสะว่า อตถะ คยหามาเน (ครั้นเมื่อเนื้อความอันบุคคลถือเอาอยู่) และบทนี้ก็มองหาอาทาน คือ วุตตปการโต (จากประการที่กล่าวแล้ว) ซึ่งก็คือประโยคหน้าที่เป็นอันวะ ได้แก่ การที่ภิกษุ ๔ รูปไม่ละหัตถบาสดำรงอยู่ในสีมาเดียวกัน แม้ทว่า อณฺเฏกา ก็มีคำแปลเหมือน อิตถา]

สภาคาบัติ

สภาคาปตติโย จ น วิชฺชนตฺติ เอตถ ยํ สพฺโพ สงฺโฆ วิกาลโกชนาทินา สภาควตฺตุนา ลหฺกาปตฺติ อาปชฺชติ, เอวรูปา วตฺตสภาคา “สภาคา”ติ วุจฺจติ. วิกาลโกชนปจฺจยา อาปนํ ปน อาปตฺติสภาคํ อนตฺริตฺตโกชนปจฺจยา อาปนฺนสฺส สนฺติเก เทเสตุํ วมฺมุตฺติ.

ในประโยคว่า สภาคาปตติโย จ น วิชฺชนตฺติ (ไม่มีสภาคาบัติ) นี้ [พึงทราบข้อวินิจฉัยดังนี้]

สงฆ์ทั้งหมดต้องลหฺกาปตติได้ด้วยวัตถุเสมอกันมีการบริโภคนิยามวิกาลเป็นต้น อาบัติที่มีวัตถุเสมอกันเช่นนี้ชื่อว่า สภาคาบัติ (อาบัติที่เสมอกัน[โดยวัตถุ]) อนึ่ง ภิกษุจะแสดงอาบัติ-สภาคาบัติ (อาบัติข้อเดียวกัน[ที่มีวัตถุต่างกัน]) ที่ต้องเพราะการบริโภคนิยามวิกาลในสำนักของภิกษุผู้ต้องอาบัติเพราะการบริโภคที่ไม่ได้ทำให้สมควร ย่อมควร

[สภาคาบัติ คือ อาบัติที่เสมอกัน มี ๒ อย่าง คือ

๑. วตฺตสภาคาบัติ (อาบัติที่มีวัตถุเสมอกัน) คือ อาบัติข้อเดียวกัน และวัตถุคือเหตุให้ต้องอาบัติเสมอกัน เช่น ภิกษุ ๒ หรือ ๓ รูปต้องอาบัติปาจิตตีย์เพราะบริโภคอาหารในยามวิกาล

๒. อาปตฺติสภาคาบัติ (อาบัติที่มีอาบัติเสมอกัน) คือ อาบัติข้อเดียวกัน แต่วัตถุต่างกัน เช่น ภิกษุรูปหนึ่งต้องอาบัติปาจิตตีย์เพราะบริโภคอาหารในยามวิกาล อีกรูปหนึ่งต้องอาบัติปาจิตตีย์เพราะบริโภคโภชนะที่เป็นอนตฺริตตะ (ยังมิได้ทำให้สมควรตามวินัยกรรม)

คำว่า วิกาลโกชนปจฺจยา ยปเย เทเสตุํ วมฺมุตฺติ (อนึ่ง ภิกษุจะแสดงอาบัติข้อเดียวกัน[ที่มีวัตถุ

ต่างกัน] ที่ต้อง เพราะการบริโภคในยามวิกาลในสำนักของภิกษุผู้ต้องอาบัติ เพราะการบริโภคที่ไม่ได้ทำให้สมควร ย่อมควร) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ แม้อาบัติตีสภาคาบัติก็ควรประสงค์เอามิใช่หรือ เพราะตรัสไว้ด้วยคำสามัญทั่วไปว่า สภาคาปตติโย

อธิบายว่า แม้ในที่นี้จะกล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปว่า สภาคาปตติโย ก็หมายถึงวัดอุสสภาคาบัติเท่านั้น มิได้หมายถึงอาบัติตีสภาคาบัติ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

สภาคาปตติ จ นาเมสา ทูริยา วตฺถุสภาคา อาปตติสภาคาติ. ตตฺถ อธิ วตฺถุสภาคา อธิปฺเปตา, เนตราติ ทสฺเสตุ “ยํ สพุโฬ สงฺโฆ วิกาลโภชนาทินา”ติอาทิมหา.^{๑๕๔}

“อนึ่ง ท่านกล่าวว่า ยํ สพุโฬ สงฺโฆ วิกาลโภชนาทินา เป็นต้นเพื่อแสดงว่า ชื่นเชื่อว่าสภาคาบัติมี ๒ อย่าง คือ วัดอุสสภาคาบัติ และอาบัติตีสภาคาบัติ ในสภาคาบัติทั้ง ๒ นั้น ทรงประสงค์เอาวัดอุสสภาคาบัติในเรื่องนี้ มิได้ประสงค์เอาอาบัติตีสภาคาบัติอื่น”

ลหุกาบัติ คือ อาบัติเบา หมายถึง อาบัติที่ชำระได้ด้วยวินัยกรรมที่เบา โดยที่ไม่ต้องอยู่ปริวาส เป็นต้น เหมือนกับการต้องอาบัติสังฆาทิเสส ได้แก่ อาบัติ ๕ ประเภท คือ ถุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียทุกกฏ และทุพภาสิต ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ลหุกาปตฺตินฺติ ลหุเกน วินยกมฺเมน วิสฺสุชฺฌนโต ลหุกา ถุลลัจฺยปาจิตฺติยาปฏฺิเทสนียทุกกฏ-ทุพภาสิตสงฺขาตา ปณฺจาปตฺติโย.^{๑๖๐}

“คำว่า ลหุกาปตฺติ (ลหุกาบัติ) คือ อาบัติ ๕ ประเภทที่เรียกว่า ถุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียทุกกฏ และทุพภาสิต อันเป็นอาบัติเบา เพราะชำระได้ด้วยวินัยกรรมที่เบา”

คำว่า สภาคาปตติ (อาบัติที่มีส่วนเสมอกัน) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมาน ภาโค เอติสฺสาติ สภาคา (บัญญัติพหุพีหิสมาส)

- สภาคา จ สา อาปตฺติ จาติ สภาคาปตฺติ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

บทวิเสสนะว่า สภาค (มีส่วนเสมอกัน) ห้ามอาบัติที่มีส่วนไม่เสมอกันโดยวัตถุ (อาบัติตีสภาคาบัติ) นั่นคือ อาบัติข้อเดียวกัน แต่มีวัตถุต่างกัน หมายถึง อาบัติตีสภาคาบัตินั่นเอง

การประกอบใช้วิเสสนะในภาษาบาลีมีประโยชน์ในฐานะ ๒ ประการ คือ

๑. สัมภาวะ ความมีอยู่โดยสามัญทั่วไป

๒. พยกิจาระ ความเคลือบแคลง, ความไม่แน่นอน

เนื้อความสามัญทั่วไปเป็นเหตุ ส่วนเนื้อความผสมที่ไม่แน่นอนเป็นผล ถ้าหากในที่นี้ท่านกล่าวว่า อาปตติโย โดยไม่ระบุว่าเป็น สภาคาปตติโย ก็จะหมายถึงเนื้อความสามัญทั่วไปว่าเป็นอาปตติทั้งหมด และมีเนื้อความผสมที่ไม่แน่นอนว่า คือวัตถุสภาคาปติ เมื่อมีสัมภาวะและพยภิจาระ ท่านจึงประกอบใช้บท วิเสสนะเพื่อชี้ชัดข้อความที่ประสงค์เอวาคืออะไร ดังข้อความในคัมภีร์ฎีกาว่า

สติ หิ สมภเว พยภิจาเร จ วิเสสนํ สาตถกํ โหติ.^{๑๖๑}

“โดยแท้จริงแล้ว เมื่อปรากฏความมีอยู่โดยสามัญทั่วไปและความเคลือบแคลง บทวิเสสนะย่อมมีประโยชน์”

สติ หิ สมภเว พยภิจาเร จ วิเสสนํ สาตถกํ ลียา.^{๑๖๒}

“โดยแท้จริงแล้ว เมื่อปรากฏความมีอยู่โดยสามัญทั่วไปและความเคลือบแคลง บทวิเสสนะพึงมีประโยชน์ได้”

สติ หิ พยภิจาเร วิเสสนํ อัจฉิตพฺพ.^{๑๖๓}

“โดยแท้จริงแล้ว เมื่อปรากฏความเคลือบแคลง จึงควรต้องการบทวิเสสนะ”

สมภเว พยภิจาเร จ

วิเสสนํ สาตถกํ ลียา

สมภโว นาม สามณฺณํ

พยภิจาโร ตุ ตปฺพล.^{๑๖๔}

“เมื่อปรากฏความมีอยู่โดยสามัญทั่วไปและความเคลือบแคลง บทวิเสสนะพึงมีประโยชน์ได้ ชื่อว่า สัมภาวะ คือ ความมีอยู่โดยสามัญทั่วไป

ส่วนพยภิจาระ (ความเคลือบแคลง, ความไม่แน่นอน) เป็นผลของสัมภาวนั้น”

คำว่า สมภว และ พยภิจาร พบรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์นรุตติสารมัชฐสวว่า

เอตถ จ สมภโวติ สํ สามณฺณเณ ภวนํ สมภโว. เอตถ จ สํกาโร สมฺนตฺตเถ, สมฺนตฺตเถติ จ สามณฺณตฺตเถ. พยภิจาโรติ อภิ วิเสเสน จรณํ ปวตฺตณํ อภิจาโร, อณฺเวยหิ อตฺตเถหิ อสมฺมิสฺโส เอกนฺตฺตโก. วิคฺโต อภิจาโร พยภิจาโร, อณฺเวยหิ อตฺตเถหิ อสมฺมิสฺโส สามณฺณตฺตโก อเนกนฺติโก อตฺตโกตฺยธิปฺปาโย.^{๑๖๕}

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ คำว่า สัมภาวะ คือ ความมีอยู่โดยสามัญทั่วไป ก็ในบทนี้ สํ ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า รอบๆ และความหมายว่า รอบๆ ก็คือ ความสามัญทั่วไป

ในคำว่า พยภิจาระ คำว่า อภิจาระ คือ ความเป็นไปโดยพิเศษ หมายถึง อรรถแน่นอนที่ไม่ระคนกับอรรถอื่น

คำว่า พยภิจาระ คือ อรรถที่ไม่มีความเป็นไปโดยพิเศษ ความหมายคือ อรรถไม่แน่นอนอันเป็นอรรถสามัญทั่วไปที่ไม่ระคนกับอรรถอื่น”

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า สมภว ประกอบรูปศัพท์มาจาก สัม บทหน้า = รอบๆ, สามัญทั่วไป + ภู ธาตุ + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สัม สามัญเณน ภวนํ สมภโว = ความมีอยู่โดยสามัญทั่วไป ชื่อว่า สัมภวะ

คำว่า พยภิจาร ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ + อภิจาร (อภิ บทหน้า = พิเศษ + จร ธาตุ = เป็นไป + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อภิ วิเสเสน จรณํ ปวตฺตนํ อภิจาโร = การเป็นไปโดยพิเศษ ชื่อว่า อภิจาระ

- วิคโต อภิจาโร พยภิจาโร = การเป็นไปโดยพิเศษอันปราศจากแล้ว ชื่อว่า พยภิจาระ

นอกจากนั้น คัมภีร์อนุทีปนี้ได้กล่าวถึงบทวิเสสในภาษาบาลี ๒ ประเภท คือ

๑. ภูตกถนิวเสสนะ บทวิเสสที่แสดงสิ่งที่มีจริง เช่น กณฺโห กาโก (กาดำ), เสโต พโก (นกกระยางขาว), กุฏิลตุณฺหิโล สุโว (นกแก้วมีจอยปากงอ), จิตฺรปุกฺโข มยฺหโร (นกยูงมีปีกวิจิตร) ในที่บางแห่งใช้เป็น ยถาภูตกถนิวเสสนะ

๒. พยวัจเณทวิเสสนะ บทวิเสสที่ห้ามสิ่งอื่น เช่น นีโล ปโณ (ผ้าเขียว), นีลํ ปุพฺผํ (ดอกไม้เขียว), พุทฺธํ วิสุทฺธํ (พระพุทธเจ้าผู้หมดจดโดยพิเศษ)

ตามนัยนี้ คำว่า สภาค จัดเป็นพยวัจเณทวิเสสนะ โดยห้ามอาบัติที่ไม่มีส่วนเสมอกันโดยวัตถุ (อาบัติติวิสภาคาบัติ) มีข้อความเกี่ยวกับบทวิเสสทั้ง ๒ ประเภทนั้นในคัมภีร์อนุทีปนี้ว่า

วิเสสนปทํ นาม กตฺถจิ ภูตกถนตฺถาย วา ปยุชฺชติ กณฺโห กาโก, เสโต พโกติ. กตฺถจิ อณฺณ-
นิวตฺตนตฺถาย วา ปยุชฺชติ นีโล ปโณ, นีลํ ปุพฺผนติ. อธิ ปน อณฺณนิวตฺตนตฺถายาติ ทสฺเสตุ “พุริธานิ
หิ สจฺจานิ”ติอาทิมาห.^{๑๖๖}

“ธรรมด่าว่าบทวิเสสจะยอมถูกประกอบไว้เพื่อกล่าวสภาพที่มีจริงในที่บางแห่ง เช่น กณฺโห กาโก (กาดำ) เสโต พโก (นกกระยางขาว) ในบางที่ก็ถูกประกอบไว้เพื่อห้ามข้อความอื่น เช่น นีโล ปโณ (ผ้าเขียว) นีลํ ปุพฺผํ (ดอกไม้เขียว) แต่บทวิเสสในที่นี้ว่า ปรมตฺถ (โดยปรมัตถ์) ประกอบไว้เพื่อห้ามข้อความอื่น [คือโดยสมมุติ]”

อีกอย่างหนึ่ง สัมภวะ คือ ความสมควร ส่วนพยภิจาระ คือ การห้าม ทั้ง ๒ อย่างนี้ประกอบกับวิเสสทั้งสองประเภทข้างต้น

ตามข้อความในขุททกขนิสสยว่า

ภูตกถา พยวัจเณโท

สมภโว ภูตกถนํ

ยตุตฺติว สมภโว นาม

วิเสสนํ พุทฺธาถวา

พยภิจาโร พยวัจเณโท

คหณเหตุภาวโต.^{๑๖๗}

“อีกอย่างหนึ่ง วิเสสนะมี ๒ ประเภท คือ ภูตกถนิเสสนะ และพยวัจเนทก-
วิเสสนะ สัมภวะ (ความสมควร) ชื่อว่า ภูตกถนิเสสนะ พยกิตาละ (การห้าม) ชื่อว่า
พยวัจเนทกวิเสสนะ ความสมควรนั้นแหละชื่อว่า สัมภวะ เพราะเป็นเหตุให้ถือเอา”

คหิตเต นิวตติเต วา

เกทกํ สาตถกํ สียา

สมภโว คหิตโต นาม

พยภิจาโร นิวตติโต.^{๑๖๘}

“เมื่อมีเนื้อความที่ควรถือเอาหรือควรห้าม บทวิเสสนะพึงมีประโยชน์ได้
สัมภวะ ชื่อว่า เนื้อความที่ควรถือเอา พยภิจาละ ชื่อว่า เนื้อความที่ควรห้าม”]

สภาคาปตติยา ปน สติ เตหิ ภิกขุหิ เอโก ภิกขุ สามนฺตา อาวาสา สขฺชุกํ ปาเหตุพฺโพ
“คจฺจนฺวโส, ตํ อาปตฺติ ปฏิกิริตฺวา อาคจฺน, มยฺ เต สนฺติเก อาปตฺติ ปฏิกิริสฺสามา”ติ, เอวฺมเจตฺ
ลเภถ, อิจฺเจตฺ กุสฺลํ.

แต่เมื่ออาบัติที่มีวัตถุเสมอกัน (วัตถุสภาคาปติ) มีอยู่ ภิกษุเหล่านั้นพึงส่งภิกษุรูปหนึ่ง
ไปยังวัดใกล้เคียงให้กลับทันในวันนั้นโดยกล่าวว่า ไปเถอะคุณ แสดงอาบัตินั้นแล้วจงมา พวกเรา
จักแสดงอาบัติในสำนักของคุณ ถ้าได้การส่งไปนั้นอย่างนี้ก็เป็นการดี

[ถ้าภิกษุมีสภาคาปติโดยวัตถุไม่ตรงกันและกัน คือ ผู้เริ่มแสดงอาบัติก็ไม่ควรแสดง
ผู้รับก็ไม่ควรรับ เพราะทำให้ผู้แสดงและผู้รับต้องอาบัติทุกกฏ ดังนั้น ถ้ามีสภาคาปติดังกล่าว พึงส่งภิกษุ
รูปหนึ่งไปลงอาบัติในวัดใกล้เคียงก่อน แล้วจึงลงอาบัติในสำนักของภิกษุนั้นอีกทอดหนึ่ง แต่ถ้าหนทาง
ไกลไม่อาจกลับทันภายในวันเดียว หรือมีอันตรายในระหว่างทาง ก็ไม่อาจส่งภิกษุไปลงอาบัติได้ เมื่อเป็น
เช่นนี้พึงตั้งญัตติให้สงฆ์ทราบตามที่พระอรรถกถาจารย์จะกล่าวต่อไป แล้วลงอุโบสถได้

คำว่า สามนฺตา อาวาสา (สู่วัดใกล้เคียง) ลงบัญญัติในอรรถกถาพุทธยวิภัติ จึงมีความหมาย
เป็นกรรมว่า สามนฺตาอาวาส

ในคำว่า สขฺชุกํ ปาเหตุพฺโพ (พึงส่งไปให้กลับทันในวันนั้น) คำว่า สขฺชุกํ เป็นบทกิริยาวิเสสนะ
ที่ลง อํ พุติยวิภัติ มีรูปวิเคราะห์ว่า สมานो อขฺชฺ ยสฺสาติ สขฺชุกํ (มีวันที่เสมอกัน) แปลตามศัพท์โดย
เพิ่ม กตฺวา เข้ามาว่า “กระทำให้มีวันที่เสมอกัน”

ในประโยคที่ว่า เอวฺมเจตฺ ลเภถ นั้น คำว่า เอตํ คือ ภิกฺขุพหิณฺณ (การส่งภิกษุ) โดยเปลี่ยนบท
กิริยา ปาเหตุพฺโพ เป็น ปหิณฺณ และในประโยคต่อมาว่า อิจฺเจตฺ กุสฺลํ คำว่า เอตํ คือ ลภณํ (การได้)
โดยเปลี่ยนบทกิริยา ลเภถ เป็น ลภณํ]

โน เจ ลเมถ, พยตเตน ภิกขุณา ปฏิพเลน สงฺโฆ ฉาเปตพฺโพ “สุณาทู เม ภนฺเต สงฺโฆ. อยฺ สพฺโพ สงฺโฆ สภาคํ อาปตฺตี อาปนโน. ยทา อณฺณํ ภิกขุํ สุทฺธํ อนาปตฺติกํ ปสฺสิสฺสตี, ตทา ตสฺส สนฺติเก ตํ อาปตฺตี ปฏิกริสฺสตี”ติ วตฺวา อุโปสโก กาทพฺโพ.

ถ้าไม่ได้[อย่างนั้น] ภิกษุผู้ฉลาดสามารถพึงประกาศให้สงฆ์ทราบแล้วทำอุโบสถว่า

สุณาทู เม ภนฺเต สงฺโฆ. อยฺ สพฺโพ สงฺโฆ สภาคํ อาปตฺตี อาปนโน. ยทา อณฺณํ ภิกขุํ สุทฺธํ อนาปตฺติกํ ปสฺสิสฺสตี, ตทา ตสฺส สนฺติเก ตํ อาปตฺตี ปฏิกริสฺสตี.^{๑๖๙}

“ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า สงฆ์ทั้งหมดนี้ต้องสมาคาบัติ เมื่อใดจักเห็นภิกษุอื่นผู้บริสุทธิ์ไม่ต้องอาบัติ เมื่อนั้น จักแสดงอาบัตินั้นในสำนักของภิกษุนั้น”

สเจ ปน เวมตฺติโก โหติ, “สุณาทู เม ภนฺเต สงฺโฆ. อยฺ สพฺโพ สงฺโฆ สภาคาย อาปตฺติยา เวมตฺติโก, ยทา นิพฺเพมตฺติโก ภวิสฺสตี, ตทา ตํ อาปตฺตี ปฏิกริสฺสตี”ติ วตฺวา อุโปสโก กาทพฺโพ.

อนึ่ง ถ้าหากสงฆ์มีความสงสัย ภิกษุผู้ฉลาดสามารถพึงประกาศให้สงฆ์ทราบแล้วทำอุโบสถว่า

สุณาทู เม ภนฺเต สงฺโฆ. อยฺ สพฺโพ สงฺโฆ สภาคาย อาปตฺติยา เวมตฺติโก. ยา นิพฺเพมตฺติโก ภวิสฺสตี, ตทา ตํ อาปตฺตี ปฏิกริสฺสตี.^{๑๗๐}

“ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า สงฆ์ทั้งหมดนี้มีความสงสัยในสมาคาบัติ เมื่อใดจักเป็นผู้หมดความสงสัย เมื่อนั้นจักแสดงอาบัตินั้น”

[คำว่า เวมตติก ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิมติ ศัพท์ + ฌิก ปัจจัยใน นิยุตโต ตัทธิธ มีรูปวิเคราะห์ว่า วิมตฺติยา นิยุตโต เวมตฺติโก (ผู้ประกอบแล้วด้วยความสงสัย)

คำว่า นิพเพมตติก มีรูปวิเคราะห์ว่า นิคฺคตา วิมติ อสฺมาติ นิพฺเพมตฺติโก (ผู้ปราศจากความสงสัย ชื่อว่า นิพเพมตติกะ)]

สเจ ปเนตฺถ โกจิ ตํ สภาคํ อาปตฺตี เทเสตุํ วมฺภูตฺติติ มณฺณมาโน เอกสฺส สนฺติเก เทเสติ, เทเสติฯ สฺสเทสิตาว. อณฺณํ ปน เทสนาปจฺจยา เทสโก, ปฏิคฺคหณปจฺจยา ปฏิคฺคาหโก จาติ อุโภปิ ทุกฺกณฺ อปชฺชนฺติ, ตํ นานาวตฺถุกํ โหติ, ตสฺมา อณฺณมณฺณํ เทเสตพฺพํ. เอตฺตาวตฺตา เต เทว นีราปตฺติกา โหนฺติ, เตสํ สนฺติเก เสเสหิ สภาคปตฺติโย เทเสตพฺพา วา อาโรเจตพฺพา วา.

ถ้าภิกษุบางรูปในสงฆ์ที่ต้องสมาคาศบัตินี้สำคัญว่า การแสดงสมาคาศบัตินั้นควรอยู่ จึงแสดงในสำนักของภิกษุรูปหนึ่ง อาบัตินี้ที่แสดงแล้วเป็นอันแสดงไว้ดีแล้ว แต่ภิกษุทั้ง ๒ รูปนั้น ย่อมต้องอาบัตินี้ทุกกฏ คือ ผู้แสดงต้องอาบัตินี้เพราะมีการแสดงอาบัตินี้เป็นเหตุ ผู้รับต้องอาบัตินี้ เพราะมีการรับอาบัตินี้เป็นเหตุ โดยเหตุที่อาบัตินี้ทุกกฏนั้นมีวัตถุต่างกัน จึงควรแสดงอาบัตินี้แก่กัน และกันอีกภิกษุทั้ง ๒ นั้นเป็นผู้ไม่มีอาบัตินี้ด้วยการแสดงอาบัตินี้เพียงเท่านั้น ภิกษุที่เหลือพึงแสดง หรือบอกสมาคาศบัตินี้ในสำนักของภิกษุเหล่านั้น

[ถ้าภิกษุรูปใดรูปหนึ่งในสงฆ์ที่ต้องสมาคาศบัตินี้สำคัญว่า ปลงอาบัตินี้ได้แล้ว แสดงอาบัตินี้แก่กันและกัน อาบัตินี้ที่แสดงก็เป็นอันแสดงดีแล้ว คือ เป็นผู้บริสุทธิ์จากอาบัตินี้ที่ต้องแล้ว แต่ภิกษุผู้แสดง และผู้รับต้องอาบัตินี้ทุกกฏเพิ่มอีกอย่างหนึ่งตามพุทธบัญญัติว่า

น ภิกขเว สมาคาศ อาบตติ เทเสตพพา โย เทเสยย, อาบตติ ทุกกฏสส.^{๑๗๑}

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงแสดงสมาคาศบัตินี้ รูปใดแสดง ต้องอาบัตินี้ทุกกฏ”

น ภิกขเว สมาคาศ อาบตติ ปฏิกคเหตพพา โย ปฏิกคณเหยย, อาบตติ ทุกกฏสส.^{๑๗๒}

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงรับสมาคาศบัตินี้ รูปใดรับ ต้องอาบัตินี้ทุกกฏ”

อย่างไรก็ตาม อาบัตินี้ทุกกฏของภิกษุทั้ง ๒ นั้นมีวัตถุต่างกัน เพราะต้องอาบัตินี้ด้วยการแสดงและการรับ สมมติว่า พระติสสะและพระนาคะต้องอาบัตินี้ปาจิตตีย์เพราะบริโศคยามวิกาล พระติสสะแสดงอาบัตินี้แก่พระนาคะ และพระนาคะก็แสดงอาบัตินี้แก่พระติสสะ อาบัตินี้ปาจิตตีย์ของทั้ง ๒ รูปถือว่าเป็นบริสุทธิ์ไป แต่พระติสสะต้องอาบัตินี้ทุกกฏเพิ่มเพราะการแสดงสมาคาศบัตินี้ และพระนาคะก็ต้องอาบัตินี้ทุกกฏเพิ่มเพราะการรับสมาคาศบัตินี้ เมื่อพระนาคะแสดงอาบัตินี้แก่พระติสสะแล้ว ท่านก็เป็นอันหมดจดจากอาบัตินี้ทั้งหมด ดังนั้นพระติสสะจึงควรแสดงอาบัตินี้อีกครั้งหนึ่งเพื่อปลงอาบัตินี้ทุกกฏที่ต้องเพิ่มขึ้นมานั้น

ที่จริงแล้ววิธีแสดงอาบัตินี้มีกล่าวไว้โดยตรงในพระวินัยปิฎก โดยพระพุทธเจ้าทรงระบุว่าจะให้ระบุอาบัตินี้ที่ต้องอาบัตินี้คืออะไร ก็อย่าง แต่มายังยุคต่อมา ภิกษุมีสติปัญญาลดลงและมักพลั้งเผลอลืมสติทำให้ต้องอาบัตินี้ได้ง่าย โบราณจารย์จึงแนะนำว่าไม่ต้องระบุอาบัตินี้ว่าคืออะไร แต่ให้กล่าวรวมเป็นกลางๆ ว่า สพพา อาบตติโย (อาบัตินี้ทั้งหมด) ในพม่าใช้เป็น สมพหุลา นานาวตตุกา สพพา อาบตติโย (อาบัตินี้จำนวนมากที่มีวัตถุต่างกันทั้งหมด) ส่วนไทยใช้เป็น สพพา ตา อาบตติโย (อาบัตินี้ทั้งหมดนั้น)

คำปลงอาบัตินี้ของไทยและพม่านั้นมีข้อความที่ต่างกันเล็กน้อย แต่คำปลงอาบัตินี้ของภิกษุพม่ามีความสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์มูลสิกขา (หน้า ๔๑๖) ดังนี้

คำปลงอาบัติของภิกษุไทย

พรรษาอ่อนว่า : สพฺพา ตา อาปตฺติโย อาโรเจมิ (กระผมบอกอาบัติทั้งปวงเหล่านั้น)

สพฺพา ครุสฺสกา อาปตฺติโย อาโรเจมิ (กระผมบอกอาบัติที่หนักและเบาทั้งปวง)

<ว่า ๓ หน>

อหํ ภนฺเต สมฺพหฺลา นานาวตฺถกาโย อาปตฺติโย อาปชฺซี, ตา ตุมฺหฺมุเล ปฏฺิเทเสมิ (ท่านผู้เจริญ กระผมต้องอาบัติจำนวนมากที่มีวัตถุต่างกัน ขอแสดงอาบัติเหล่านั้นในสำนักของท่าน)

พรรษาแก่ว่า : ปสฺสสฺสิ อาวุโส ตา อาปตฺติโย (ผู้มีอายุ ท่านเห็นอาบัติเหล่านั้นไหม)

พรรษาอ่อนว่า : อุกาส อาม ภนฺเต ปสฺสสฺสามิ (ท่านผู้เจริญ ขอรับ กระผมเห็น)

พรรษาแก่ว่า : อายตฺตี อาวุโส สํวเรยฺยาสฺสิ (ผู้มีอายุ ท่านพึงสำรวมต่อไป)

พรรษาอ่อนว่า : สาธุ สฺกุญฺจ ภนฺเต สํวริสฺสสามิ (ท่านผู้เจริญ ขอรับ กระผมจักสำรวมให้ดี)

หุตฺติยมฺปิ สาธุ สฺกุญฺจ ภนฺเต สํวริสฺสสามิ (ท่านผู้เจริญ ขอรับ กระผมจักสำรวมให้ดีแม้ครั้งที่ ๒)

ตติยมฺปิ สาธุ สฺกุญฺจ ภนฺเต สํวริสฺสสามิ (ท่านผู้เจริญ ขอรับ กระผมจักสำรวมให้ดีแม้ครั้งที่ ๓)

น ปุเนวํ กิริสฺสสามิ (กระผมจักไม่กระทำอย่างนี้อีก)

น ปุเนวํ ภาสิสฺสสามิ (กระผมจักไม่พูดอย่างนี้อีก)

น ปุเนวํ จินฺตยิสฺสสามิ (กระผมจักไม่คิดอย่างนี้อีก)

พรรษาแก่ว่า : สพฺพา ตา อาปตฺติโย อาโรเจมิ (กระผมบอกอาบัติทั้งปวงเหล่านั้น)

สพฺพา ครุสฺสกา อาปตฺติโย อาโรเจมิ (กระผมบอกอาบัติที่หนักและเบาทั้งปวง)

<ว่า ๓ หน>

อหํ อาวุโส สมฺพหฺลา นานาวตฺถกาโย อาปตฺติโย อาปชฺซี, ตา ตุมฺหฺมุเล ปฏฺิเทเสมิ (ผู้มีอายุ กระผมต้องอาบัติจำนวนมากที่มีวัตถุต่างกัน ขอแสดงอาบัติเหล่านั้นในสำนักของท่าน)

พรรษาอ่อนว่า : ปสฺสสฺสิ ภนฺเต ตา อาปตฺติโย (ท่านผู้เจริญ ท่านเห็นอาบัติเหล่านั้นไหม)

พรรษาแก่ว่า : อุกาส อาม อาวุโส ปสฺสสฺสามิ (ผู้มีอายุ ขอรับ กระผมเห็น)

พรรษาอ่อนว่า : อายตฺตี ภนฺเต สํวเรยฺยาสฺสิ (ท่านผู้เจริญ ท่านพึงสำรวมต่อไป)

พรรษาแก่ว่า : สาธุ สฺกุญฺจ อาวุโส สํวริสฺสสามิ (ผู้มีอายุ ขอรับ กระผมจักสำรวมให้ดี)

หุตฺติยมฺปิ สาธุ สฺกุญฺจ อาวุโส สํวริสฺสสามิ (ท่านผู้เจริญ ขอรับ กระผมจักสำรวมให้ดีแม้ครั้งที่ ๒)

ตติยมฺปิ สาธุ สฺกุญฺจ อาวุโส สํวริสฺสสามิ (ท่านผู้เจริญ ขอรับ กระผมจักสำรวมให้ดีแม้ครั้งที่ ๓)

น ปุเนวํ กิริสฺสสามิ (กระผมจักไม่กระทำอย่างนี้อีก)

น ปุณฺณว ภาสิสฺสสามิ (กระผมจักไม่พูดอย่างนี้อีก)

น ปุณฺณว จินฺตยิสฺสสามิ (กระผมจักไม่คิดอย่างนี้อีก)

คำปลงอาบัติของภิกษุพม่า

พรรษาอ่อนว่า : อหํ ภนฺเต สพฺพา อาปตฺติโย อาวิกโรมิ (ท่านผู้เจริญ กระผมบอกอาบัติทั้งปวง)

พรรษาแก่ว่า : สาธุ อาวุโส สาธุ (ผู้มีอายุ ดีละ)

พรรษาอ่อนว่า : อหํ ภนฺเต สมฺพหุลา นานาวตฺถกา สพฺพา อาปตฺติโย อาปชฺชี่, ตา ตุมฺหฺมุเล ปฏฺิ-
เทเสมิ (ท่านผู้เจริญ กระผมต้องอาบัติจำนวนมากที่มีวัตถุต่างกันทั้งหมด ขอแสดงอาบัติเหล่านั้นในสำนัก
ของท่าน)

พรรษาแก่ว่า : ปสฺสสิ อาวุโส ตา อาปตฺติโย (ผู้มีอายุ ท่านเห็นอาบัติเหล่านั้นไหม)

พรรษาอ่อนว่า : อาม ภนฺเต ปสฺสามิ (ท่านผู้เจริญ ขอรับ กระผมเห็น)

พรรษาแก่ว่า : อายตี่ อาวุโส สํวเรยฺยาสิ (ผู้มีอายุ ท่านพึงสำรวมต่อไป)

พรรษาอ่อนว่า : สาธุ สฺกุจฺจ ภนฺเต สํวริสฺสามิ (ท่านผู้เจริญ ขอรับ กระผมจักสำรวมให้ดี)

พรรษาแก่ว่า : สาธุ อาวุโส สาธุ (ผู้มีอายุ ดีละ)

พรรษาแก่ว่า : อหํ อาวุโส สพฺพา อาปตฺติโย อาวิกโรมิ (ผู้มีอายุ ผมบอกอาบัติทั้งปวง)

พรรษาอ่อนว่า : สาธุ ภนฺเต สาธุ (ดีละ)

พรรษาแก่ว่า : อหํ อาวุโส สมฺพหุลา นานาวตฺถกา สพฺพา อาปตฺติโย อาปชฺชี่, ตา ตุมฺหฺมุเล ปฏฺิ-
เทเสมิ (ผู้มีอายุ ผมต้องอาบัติจำนวนมากที่มีวัตถุต่างกันทั้งหมด ขอแสดงอาบัติเหล่านั้นในสำนักของท่าน)

พรรษาอ่อนว่า : ปสฺสส ภนฺเต ตา อาปตฺติโย (ท่านผู้เจริญ ท่านเห็นอาบัติเหล่านั้นไหม)

พรรษาแก่ว่า : อาม อาวุโส ปสฺสามิ (ผู้มีอายุ ครับ ผมเห็น)

พรรษาอ่อนว่า : อายตี่ ภนฺเต สํวเรยฺยถ (ท่านผู้เจริญ ท่านพึงสำรวมต่อไป)

พรรษาแก่ว่า : สาธุ สฺกุจฺจ อาวุโส สํวริสฺสามิ (ผู้มีอายุ ครับ ผมจักสำรวมให้ดี)

พรรษาอ่อนว่า : สาธุ ภนฺเต สาธุ (ท่านผู้เจริญ ดีละ)

พรรษาอ่อนว่า : อหํ ภนฺเต สมฺพหุลา นานาวตฺถกา สพฺพา อาปตฺติโย อาปชฺชี่, ตา ตุมฺหฺมุเล ปฏฺิ-
เทเสมิ (ท่านผู้เจริญ กระผมต้องอาบัติจำนวนมากที่มีวัตถุต่างกันทั้งหมด ขอแสดงอาบัติเหล่านั้นในสำนัก
ของท่าน)

พรรษาแก่ว่า : ปสฺสสิ อาวุโส ตา อาปตฺติโย (ผู้มีอายุ ท่านเห็นอาบัติเหล่านั้นไหม)

พรรษาอ่อนว่า : อาม ภนฺเต ปสฺสามิ (ท่านผู้เจริญ ขอรับ กระผมเห็น)

พรรษาแก่ว่า : อายตี่ อาวุโส สํวเรยฺยาสิ (ผู้มีอายุ ท่านพึงสำรวมต่อไป)

พรรษาอ่อนกว่า : สาธุ สุกฺกุ ภนฺเต สํวริสฺสามิ (ท่านผู้เจริญ ขอรับ กระผมจักสำรวมให้ดี)

พรรษาแก่กว่า : สาธุ อาวุโส สาธุ (ผู้มีอายุ ดีละ)

มีข้อสังเกตว่า พระนวกะ (พรรษาอ่อนกว่า) ใช้คำว่า ตุมฺหฺมุเล ส่วนพระเถระใช้คำว่า ตฺยฺหฺมุเล เพราะถือว่า ตุมฺหฺมุล และ ตฺยฺหฺมุล มีศัพท์เดิมมาจาก ตุมฺหํ + มุล และ ตฺยฺหํ + มุล, ลบนิคหิตท่ามกลาง สมาส มีรูปวิเคราะห์ว่า ตุมฺหํ มุลฺ ตุมฺหฺมุลฺ, ตฺยฺหํ มุลฺ ตฺยฺหฺมุลฺ คำว่า ตุมฺหํ (ตุมฺห + ส แปลง ส เป็น อ) เป็นพหูพจน์ที่ประกอบใช้ในบุคคลผู้เดียวเพื่อแสดงความยกย่องผู้อื่น ซึ่งในที่นี้เป็นการยกย่องภิกษุผู้มีพรรษามากกว่า ส่วนคำว่า ตฺยฺหํ (ตุมฺห + ส แปลง ตุมฺห กับ ส เป็น ตฺยฺห) เป็นรูปเอกพจน์

นอกจากนั้น ถ้าภิกษุที่ต้องอาบัติทั้ง ๒ รูปไม่ต้องสภาคาบัติ พระนวกะ (พรรษาอ่อนกว่า) ก็แสดงอาบัติครั้งเดียวเท่านั้น แต่ถ้าภิกษุเหล่านั้นต้องสภาคาบัติ พระนวกะ (พรรษาอ่อนกว่า) เป็นผู้แสดงอาบัติก่อน ต่อมาภิกษุผู้แก่กว่าได้แสดงอาบัติ หลังจากนั้น ภิกษุผู้อ่อนกว่าจึงแสดงอาบัติอีกรอบหนึ่ง จึงจะทำให้พ้นไปจากสภาคาบัติได้ ดังคัมภีร์ปาติโมกขปัตถกถอนุวัณณากล่าวว่า

เอตฺรหิ ปน สภาคาปัตติปริสฺสุทฺธตฺถาย ปจฺมเทสโก ภิกฺขุ ทฺวิกฺขตฺตํ เทเสติ. ทฺติยเทสํนากาเล เทสํนาลฺลจฺยา อาปชฺชมนํ เอกํ ทฺกกฺกฺวาปัตติ พฺหุจฺเจเน เทสํนโรจํ สฺขุจฺจารณมตฺตเมว โหติ, น สภาวโต. ปฏฺติคฺคาหก ปน ภิกฺขุ เอกกฺขตฺตํ เทสํนโรจเนน ปฏฺติคฺคณปจฺยยา อาปชฺชมนํทฺกกฺกฺวาปัตติโต จ ปุพฺเพ อาปนฺนาปัตติโต จ สฺขมฺติ.^{๑๗๓}

“อนึ่ง ในบัดนี้ ภิกษุที่แสดงอาบัติก่อนยอมแสดง ๒ ครั้งเพื่อให้หมดจดจากสภาคาบัติ การบอกแสดงอาบัติทุกกฏข้อหนึ่งที่ต้องเพราะการแสดงเป็นเหตุในการแสดงครั้งที่ ๒ ด้วยคำพหูพจน์ เป็นเพียงการออกเสียงโดยสะดวกเท่านั้น ไม่ใช่การบอกแสดงตามสภาวะจริง ส่วนภิกษุผู้รับอาบัตีย่อมหมดจดจากอาบัติที่ต้องมาก่อน และจากอาบัติทุกกฏที่ต้องเพราะการรับ[สภาคาบัติ] ด้วยการบอกแสดงครั้งเดียว”

อนึ่ง บุคคลที่ไม่ต้องอาบัติมีเพียง ๒ เท่านั้น คือ พระพุทธเจ้า และ พระปัจเจกพุทธเจ้า แม้พระอรหันต์ก็อาจต้องอาบัติที่เป็นปณณัตติวัชชะได้โดยไม่จงใจหรือไม่รู้บัญญัติ จะปวญกล่าวไปไยถึงภิกษุปุถุชนทั่วไป ดังข้อความในคัมภีร์บริวารว่า

เทว ปุคฺคลา อภพฺพา อาปตฺตี อาปชฺชิตฺตํ พุทฺธา จ ปจฺเจกพุทฺธา จ.^{๑๗๔}

“บุคคล ๒ จำพวก คือ พระพุทธเจ้า และ พระปัจเจกพุทธเจ้า ไม่ควรต้องอาบัติ”

เทว ปุคฺคลา ภพฺพา อาปตฺตี อาปชฺชิตฺตํ ภิกฺขุ จ ภิกฺขุณีโย จ.^{๑๗๕}

“บุคคล ๒ จำพวก คือ ภิกษุ และ ภิกษุณี ควรต้องอาบัติได้”

ข้อความว่า “พึงแสดงหรือบอกสภาคาบัติ” หมายความว่า พึงแสดงลหุกาบัติหรือบอกครุกาบัติ

คือสังฆาภิเสกในสำนักของภิกษุเหล่านั้น ส่วนครุภาพดีคือปาราชิก ต้องแก้ไขด้วยการลาสิกขาเท่านั้น ดังคัมภีร์ขุททสิกขากล่าวไว้ว่า

จาโค โย ภิกขุภาวสฺส

สา ปาราชิกเทสนา

ยถาตุเตน วุฏฺฐจัน

ครุภาพตฺติเทสนา.^{๑๗๖}

“การสละภาวะของภิกษุใดมีอยู่ การสละนั้นเป็นการแสดงอาบัติปาราชิก การออก[จากอาบัติ]ตามวิธีที่กล่าวไว้แล้ว เป็นการแสดงครุภาพดี [คือ สังฆาภิเสก]”

ที่จริงแล้วอาบัติปาราชิกเป็นอาบัติที่แก้ไขไม่ได้เมื่อยังอยู่ในสมณเพศอยู่ เพราะไม่อาจแก้ไขด้วยการอยู่กรรมหรือปลงอาบัติได้ แต่ถ้าลาสิกขาไปก็ถือว่าการลาสิกขาเป็นการแก้ไขอาบัติปาราชิก เห็นได้ว่าในอรรถกถาของอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๖๐) มีเรื่องทีกล่าวถึงภิกษุหลายรูปต้องอาบัติปาราชิก เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงอัคคิกขันธปมสูตร ภิกษุเหล่านั้นได้สดับแล้วจึงลาสิกขาไปบ้าง บวชเป็นสามเณรบ้าง ท่านเหล่านั้นรักษาศีลของตนแล้วปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่โลกุตตรธรรม จึงบรรลุนิพพานเป็นพระโสดาบันบ้าง พระสกทาคามีบ้าง พระอนาคามีบ้าง หรือไปเกิดในสวรรค์หลังจากสิ้นชีวิตแล้วบ้าง แม้ในฎีกาเก่าของคัมภีร์ขุททสิกขาก็อธิบายเพิ่มเติมว่า

ภิกขุภาวสฺส โย จาโค, สา ปาราชิกเทสนาติ อตฺถเ. วุตฺตเมเหตฺ “วิสุทฺธาเปกฺโขติ คิหิ วา โหตุกาโม อุปาสโก วา โหตุกาโม อารามิโก วา โหตุกาโม สามเณโร วา โหตุกาโม”ติ. ตสฺมา คิหิภาวาทิกเยว ปาราชิกํ อาปนฺนสฺส วิสุทฺธิ นาม, อณฺเฏตฺรสฺส วิสุทฺธิ เอว นตฺติ.^{๑๗๗}

“พึงทราบความหมายว่า การสละภาวะของภิกษุใดมีอยู่ การสละนั้นเป็นการแสดงอาบัติปาราชิก สมจริงดังพระพุทธดำรัส[ในวิภังค์ของสิกขาบทนี้] ว่า

วิสุทฺธาเปกฺโขติ คิหิ วา โหตุกาโม อุปาสโก วา โหตุกาโม อารามิโก วา โหตุกาโม สามเณโร วา โหตุกาโม.^{๑๗๘}

‘คำว่า หวังความบริสุทธิ์ คือ ประสงค์จะเป็นคฤหัสถ์ อุบาสก อารามิก [คนวัด] หรือสามเณร’

ดังนั้น ความเป็นคฤหัสถ์เป็นต้นเท่านั้น จึงชื่อว่า ความบริสุทธิ์ของผู้ต้องอาบัติปาราชิก ไม่มี ความบริสุทธิ์ของภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง[ผู้ต้องอาบัติปาราชิกแล้ว]แน่นอน”

โดยทั่วไป บทวิเสสยะของ ย และ ต ต้องเป็นบทเดียวกันที่มีลึงค์เหมือนกัน แต่ในคาถาข้างต้น ย ศัพท์หมายถึงบทปุงลึงค์ คือ จาโค แต่ ต ศัพท์หมายถึงบทอธิลึงค์ คือ เทสนา การใช้ลึงค์ต่างกันเช่นนี้ ขึ้นอยู่กับลึงค์ของบทหลังที่ประกอบกับ ต ศัพท์ โดย ต ศัพท์มักคล้อยตามลึงค์ของบทหลังที่เป็นวิกติภัตดา ในประโยค ต ดังนั้น ในที่นี้จึงประกอบใช้เป็น สา ไม่ใช่เป็น โส และเพื่อให้หมายถึง จาโค ที่กล่าวไว้ใน

ประโยคต้นว่า จาโค โย จึงต้องเพิ่มบทัพทภาวะเข้ามาประกอบร่วมกับ จาค เป็น จาคชาติ เพื่อเปลี่ยนรูปให้เป็นอิตถิลิงค์ตาม เทสนา ดังคำอธิบายในขุททสิกขาฎีกาใหม่ว่า

“โย”ติ วุตตตตฺตา “โส”ติ วุตตุํ ยุตฺตํ, ตถาปิ สพฺพาทีหิ วุตฺตสฺส วา ลิงฺคมาทียเต วกฺขมานสฺส วาติ วกฺขมานเทสนาเปกฺขาย “สา”ติ วุตฺตํ.^{๑๗๙}

“ท่านควรกล่าวว่า โส เพราะได้กล่าวว่า โย แต่ลิงค์ของบทที่ถูกสรรพนามมี สพพ ศัพท์เป็นต้นกล่าวไว้ หรือจะกล่าว ย่อมถูกต้องเอาได้ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สา โดยมองหา เทสนา ที่จกกล่าว”

ขุททสิกขานิสสัยกล่าวสรุปความในเรื่องนี้เป็นคาถาท่องจำว่า

วุตฺตสฺส วกฺขมานสฺส	สพฺพาที ลิงฺค’มาทีย
วุตฺตสฺส สมาส วากฺเย	อภิธฺโม จ โส อิติ
อิเต ว วกฺขมานสฺส	โย จาโค สาว เทสนา. ^{๑๘๐}

“สรรพนามมี สพพ เป็นต้นถือเอาลิงค์ของเนื้อความที่ถูกกล่าวมาแล้วหรือจกกล่าว สรรพนามดังกล่าวถือเอาลิงค์ของเนื้อความที่ถูกกล่าวมาแล้วในพากย์ที่เป็นสมาส[คือรูปวิเคราะห์] เช่น อภิธฺโม จ โส [ปิฎกญจาติ อภิธฺมปิฎก] (ทั้งอภิธรรมนั้นก็เป็ปปิฎก จึงชื่อว่า อภิธรรมปิฎก) หรือถือเอาลิงค์ของเนื้อความที่จกกล่าวในพากย์อื่นจากสมาส เช่น โย จาโค สาว เทสนา (การสละภาวะของภิกษุใดมีอยู่ การสละนั้นเป็นการแสดงอาบัติปาราชิก)”

อนึ่ง ตัวอย่างอื่นที่พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์อื่นๆ เช่น

ยา ปน อาชีวเหตุปณฺณตฺตานํ ฌณฺณํ ลิกฺขาปทานํ วิติกฺกมสฺส “กุหนา ลปนา เนมิตฺติกา นิปเปสิกา ลาเภณ ลากํ นิชิคฺคินตา”ติ เอวมาทีนญจ ปาปธฺมมานํ วเสน ปวตฺตา มิจฺฉาชีวา วิรติ, อิหฺ อาชีวปาริสฺสุทฺธิสฺส.^{๑๘๑}

“อนึ่ง การวิวัติจากมิจฉาอาชีพนันใด ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจแห่งการลวงละเมิดสิกขาบท ๖ ข้อที่ทรงบัญญัติไว้ เพราะมีอาชีวะเป็นเหตุ และด้วยอำนาจบาปธรรมทั้งหลายมีอาทียาอย่างนี้ คือ ‘การหลอกลวง การพูดเลาะเล็ม การกระทำนิมิต การด่าแข่ง การแสวงหาลาภด้วยลาภ’ นี้จัดเป็นอาชีวปาริสุทธิศีล”

คำว่า อิหฺ ในพากย์นี้หมายถึงบทอิตถิลิงค์ว่า วิรติ แต่มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ตาม สีสํ จึงควรเพิ่มปารุเสสสะว่า วิรติชาติ โดยประกอบ ชาติ ศัพท์ที่เป็นตัพทภาวะศัพท์ คือ ศัพท์ที่มีเนื้อความของบทหน้าที่ประกอบร่วมกันนั้น เพื่อเปลี่ยนลิงค์ให้สอดคล้องกับ สีสํ

ยา ตสฺมา สพฺพปฺปการาปิ มิจฺฉาชีวา วิรติ, อิหฺ อาชีวปาริสฺสุทฺธิสฺส.^{๑๘๒}

“การงดเว้นจากมิจฉาอาชีพแม้ทุกๆ ประการนั้น อันใด อันนี้ชื่อว่า อาชีวะปาริสุทธิศีล”

คำว่า อิทํ ในพากย์นี้หมายถึงบทอธิถิลิณคํว่า วิรติ แต่มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ตาม สิลํ จึงควรเพิ่ม
ปาฐเสสสะว่า วิรติชาตํ

ยานิ วา **สิกขาปทานิ** ชุทฺททานุชุตฺตทานิ ตี วุตฺตทานิ, **อิทํ** อาภิสมาจาริกศีล.^{๑๘๓}

“อีกอย่างหนึ่ง สิกขาบทเหล่าใดที่ตรัสไว้ว่าเป็นสิกขาบทเล็กน้อย สิกขาบทนี้จัดเป็นอาภิสมา-
จาริกศีล”

คำว่า อิทํ ในพากย์นี้หมายถึงบทนปุงสกลิงค์ พหุพจน์ว่า สิกขาปทานิ แต่มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์
เอกพจน์ ตาม สิลํ จึงควรเพิ่มปาฐเสสสะว่า สิกขาปทศีลํ (ศีลคือสิกขาบท) เพื่อให้เป็นเอกพจน์ตรงกับ สิลํ

อเสวนา จ พาลานํ

ปณฺฑิตานญฺจ เสวนา

ปุชฺชา จ ปุชฺชนียานํ

เอตํ มงฺคลมฺหุตฺตมํ.^{๑๘๔}

“การไม่คบคนพาล การคบบัณฑิต และการบูชาคนที่ควรบูชา กรรมทั้ง ๓
อย่างนี้เป็นมงคลอันสูงสุด”

คำว่า เอตํ เป็นวิเสสนะของปาฐเสสสะว่า ตีวิธกมฺมํ (กรรมทั้ง ๓ อย่าง) โดยมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์
ตาม มงฺคลํ ไม่มีรูปเป็นอธิถิลิณคํตาม อเสวนา, เสวนา และ ปุชฺชา]

สเจ เต เอวํ อกตฺวา อุโปสถํ กโรนฺติ, “ปาริสุทธิ อายสมฺมโนโต อาโรเจถา”ติอาทินา นเยน
สาปตฺตติกสฺส อุโปสถกรเณ ปณฺณตฺตํ ทุกฺกณฺํ อาปชฺชนฺติ.

ถ้าพวกเธอไม่ทำอย่างนี้แล้วขึ้นทำอุโบสถ ย่อมจะต้องอาบัติทุกกฏที่พระผู้มีพระภาค
ทรงบัญญัติไว้ในการทำอุโบสถของภิกษุผู้ต้องอาบัติตามนัยเป็นต้นว่า ปาริสุทธิ อายสมฺมโนโต
อาโรเจถ (ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่านจงบอกความบริสุทธิ์)

[ข้อความว่า “ถ้าพวกเธอไม่ทำอย่างนี้แล้วขึ้นทำอุโบสถ” คือ ภิกษุในวัดมิได้กระทำวิธี ๓ อย่าง
ตามที่กล่าวแล้ว คือ

๑. การที่ภิกษุรูปหนึ่งแสดงสภาคาบัติ

๒. การที่ภิกษุผู้แสดงและผู้รับอาบัติปลงอาบัติซึ่งกันและกัน

๓. การที่ภิกษุที่เหลือแสดงอาบัติในสำนักของภิกษุทั้งสองรูปนั้น

แล้วขึ้นทำอุโบสถ ก็จะต้องอาบัติทุกกฏ ที่จริงแล้วพระพุทธองค์มิได้ทรงบัญญัติอาบัติว่า ภิกษุ

ที่ต้องอาบัติน้ำแล้วขึ้นลงอุโบสถจะต้องอาบัติทุกกฏ แต่พระดำรัสว่า ปาริสุทธํ อายสฺมนโต อาโรเจถ (พวกท่านจงบอกความบริสุทธิ์) เป็นคำเชื้อเชิญให้บอกความเป็นผู้บริสุทธิ์ อีกทั้งยังเป็นการบัญญัติอาบัติทุกกฏโดยอ้อม เพราะผู้ที่มิได้กระทำตามคำเชื้อเชิญนี้ย่อมจะต้องอาบัติทุกกฏอันเป็นโทษทั่วไปที่เกี่ยวกับพระวินัย

อาทิ ศัพท์ในคำว่า ปาริสุทธํ อายสฺมนโต อาโรเจถอาทินา นยเน (ตามนัยเป็นต้นว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่านจงบอกความบริสุทธิ์) ละประโยคว่า ยสฺส ลียา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺย (ท่านรูปใดมีอาบัติ ท่านรูปนั้นพึงเปิดเผย) เพราะการไม่เปิดเผยทั้งที่มีอาบัติน้ำอยู่ก็ตาม การมีอาบัติน้ำแล้วแสดงความเป็นผู้บริสุทธิ์ก็ตาม หรือการทำปาริสุทธอุโบสถทั้งที่มีอาบัติน้ำอยู่ก็ตาม ก็เป็นการทำผิดคำเชื้อเชิญข้างต้นนี้ คำดังกล่าวจึงจัดเป็นการบัญญัติว่า ต้องอาบัติทุกกฏโดยอ้อมเหมือนกันประโยคว่า ปาริสุทธํ เป็นต้น

ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยและฎีกาว่า

ภควตา ปณฺณตฺตํ “น สาปตฺติเกน อุโปสโส กาทพฺโพ”ติ อิํ “ยสฺส ลียา อาปตฺติ”ติอาทิวจเนเนว ปาริสุตฺติทานปณฺญาปนเน จ ปาริสุตฺตอุโปสถปณฺญาปนเน จ ปณฺณตฺตํ โหตฺติ เวทิตพฺพ.^{๑๘๔}

“พระดำรัสอันพระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ว่า น สาปตฺติเกน อุโปสโส กาทพฺโพ (ภิกษุผู้มีอาบัติไม่พึงทำอุโบสถ) นี้ พึงทราบว่าเป็นการบัญญัติไว้ด้วยการบัญญัติการให้ความเป็นผู้บริสุทธิ์ตามพระดำรัสว่า ยสฺส ลียา อาปตฺติ (รูปใดมีอาบัติ) และการบัญญัติปาริสุทธอุโบสถ”

นनु จ “น ภิกฺขเว สาปตฺติเกน อุโปสโส กาทพฺโพ, โย กรเยย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสา”ติ เอวํ สาปตฺติเกสฺส อุโปสถกรเณ วิสํ ปณฺณตฺตา อาปตฺติ น ทิสฺสตี, ตสฺมา “ภควตา ปณฺณตฺตํ ‘น สาปตฺติเกน อุโปสโส กาทพฺโพ’ติ อิํ ทสฺมา วุตฺตเน”ติ อาห “ยสฺส ลียา อาปตฺติ ขเปยฺ ปณฺณตฺตํ โหตฺติ เวทิตพฺพ”ติ. ภิกฺขเวปิ วิสํ ปณฺณตฺตา อาปตฺติ น ทิสฺสตี, อถ โข “ยสฺส ลียา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺยา”ติอาทึ วทฺนเตน อตฺถโต ปณฺณตฺตาเยวติ อธิปฺปาโย.^{๑๘๖}

“ถามว่า : อาบัติที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้โดยเฉพาะในการทำอุโบสถของภิกษุผู้มีอาบัติมิได้ปรากฏอย่างนี้ว่า น ภิกฺขเว สาปตฺติเกน อุโปสโส กาทพฺโพ, โย กรเยย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส (ภิกษุทั้งหลาย ผู้มีอาบัติไม่พึงทำอุโบสถ รูปใดทำ ต้องอาบัติทุกกฏ) มิใช่หรือ

ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ยสฺส ลียา อาปตฺติ ขเปยฺ ปณฺณตฺตํ โหตฺติ เวทิตพฺพ (พึงทราบว่าเป็นการบัญญัติไว้ด้วยการบัญญัติการให้ความเป็นผู้บริสุทธิ์ตามพระดำรัสว่า ยสฺส ลียา อาปตฺติ และการบัญญัติปาริสุทธอุโบสถ) เพื่อขจัดความสงสัยว่า เหตุใดจึงกล่าวคำนี้ว่า พระดำรัสอันพระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ว่า น สาปตฺติเกน อุโปสโส กาทพฺโพ (ภิกษุผู้มีอาบัติไม่พึงทำอุโบสถ) ความหมายคือ อาบัติที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้โดยเฉพาะไม่มีแม้ก็จริง แต่พระพุทธองค์ผู้ตรัสอยู่ว่า ยสฺส ลียา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺย ก็เป็นอันบัญญัติไว้นั้นเทียวโดยเนื้อความ[ที่สามารถเข้าใจได้โดยอ้อม]

คำว่า อุตถโต (โดยเนื้อความ) คือ สำนัถยัตถะ หมายถึง เนื้อความที่สามารถเข้าใจได้โดยอ้อม ในบางแห่งเรียกว่า *อัญญณูปัตตนิย* คือ นัยที่มีได้เป็นไปโดยประการอื่น นั่นคือ เป็นไปได้โดยประการนี้ เท่านั้น

คำว่า อธิปาย มักแปลทับศัพท์เป็นภาษาไทยว่า “การอธิบาย” คือ การขยายความให้แจ่มแจ้ง แต่นิสสัยพม่าแปลตามศัพท์ว่า “เนื้อความที่บุคคลประสงค์” และแปลโดยอรรถว่า “ความหมายที่ต้องการ กล่าวถึงคือ, ความหมายคือ” เพราะเป็นคำที่มุ่งแสดงถึงจุดมุ่งหมายของคำซึ่งก็คือใจความของบทหรือพากย์ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อธิปัยเตติ อธิปาย^{๑๘๗} = เนื้อความที่บุคคลประสงค์ ชื่อว่า อธิปายะ

(อธิ บทหน้า + อป บทหน้า + อี ธาตุ (คติย = ไป) + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- อธิปยติ จิตเตติ อธิปาย^{๑๘๘} = เนื้อความที่เป็นไปในจิต ชื่อว่า อธิปายะ

(อธิ บทหน้า + ปย ธาตุ (คติย = ไป) + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คัมภีร์อภิธานัปทีปิกาแสดงคำไวพจน์ของ อธิปาย ศัพท์ว่า

อชฺฌาสโย อธิปายโย

อาสโย จาภิสนฺธิ จ

ภาวโธมฺมุติ ฌนฺโทถ

โทโส อาทินฺโว ภเว.^{๑๘๙}

“ความประสงค์, จุดมุ่งหมาย = อชฺฌาสย, อธิปาย, อาสย, อภิสนฺธิ, ภาว,
อธฺมุติ, ฌนฺท

โทษ = โทส, อาทินว”

ขอยกข้อความจากคัมภีร์สมันตปาสาทิกามาอ้างอิงไว้เป็นหลักฐานในเรื่องนี้ว่า

อทฺธคโตติ อทฺธานํ คโต, เทวตโย ราชปวิฏฺฐเณ อตีโตติ อธิปายโย.^{๑๙๐}

“คำว่า อทฺธคโต แปลว่า ล่วงกาล ความหมายคือ ล่วงการเปลี่ยนแปลงแห่งพระราช ๒-๓
พระองค์”

คัมภีร์ปาจิตยาทีโยชนาอธิบายเรื่องนี้ว่า

อธิปายโยติ ภควโต อภิสนฺธิ.^{๑๙๑}

“คำว่า อธิปาย (ความประสงค์) คือ ความประสงค์ของพระผู้มีพระภาค”

อธิปายโยติ นีตฺตโก อธิปายโย, นิปปริยาเยน อิตฺตโก ฌาตฺตโก อธิปายโยติ วุตฺตํ โหติ.^{๑๙๒}

“คำว่า อธิปาย หมายความว่า เนื้อความที่บุคคลประสงค์ ซึ่งเป็นอรรถโดยตรง ความหมายคือ
เนื้อความที่บุคคลรู้ได้โดยตรง คือ เนื้อความที่บุคคลเข้าใจได้โดยตรง ชื่อว่า อธิปายะ”

การประกอบใช้ อธิปไตย นี้ อาจอยู่ท้ายพากย์เป็นรูปว่า อิติ อธิปไตย หรืออยู่ต้นพากย์เป็นรูปว่า อยเมตถาธิปไตย (คำที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็นใจความในพากย์นี้), อยเมตถาธิปไตย (โดยแท้จริงแล้วคำที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็นใจความในพากย์นี้) ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมตามเนื้อหาในฐานะนั้นๆ]

สเจ สพุโพ สงฺโฆ สภาคาปตติยา สติ วุตตวธี อกตวา อุโปสถํ กโรติ, วุตตนเยเนว สพุโพ สงฺโฆ อาปตติ อาปชชติ, ตสฺมา สภาคาปตติยา สติ สงฺฆสฺส ปตตกลลํ นาม น โหติ. เตน วุตตํ “สภาคาปตติโย จ น วิชฺชนติ”ติ. เอตาสฺ หิ สภาคาปตติสฺส อวิชฺชมานาสฺ วิสสภาคาปตติสฺส วิชฺชมานาสฺปิ ปตตกลลํ โหติเยว.

ถ้าหากสงฆ์ทั้งหมดยังมีสภาคาบัติอยู่ ไม่ประพฤติตามวิธีที่กล่าวมา ขึ้นทำอุโบสถสงฆ์ทั้งหมดก็ต้องอาบัติตามนัยที่กล่าวไว้ ดังนั้น เมื่อมีสภาคาบัติ กรรมของสงฆ์จึงไม่ชื่อว่ามีกาลที่สมควรแล้ว สมจริงดังคำกล่าวว่า สภาคาปตติโย จ น วิชฺชนติ (ไม่มีสภาคาบัติ) โดยแท้จริงแล้ว เมื่อไม่มีสภาคาบัติ[โดยวัตร]เหล่านั้น แม้จะมีอาบัติที่ไม่เสมอกัน[โดยวัตร] กรรมก็ชื่อว่า มีกาลที่สมควรแล้วโดยแท้

[ประโยคว่า เตน วุตตํ “สภาคาปตติโย จ น วิชฺชนติ”ติ นั้นเป็นคำลงท้ายของการอธิบายคำว่า สภาคาปตติโย จ น วิชฺชนติ

ประโยคว่า เอตาสฺ หิ ฯลฯ ปตตกลลํ โหติเยว (โดยแท้จริงแล้ว เมื่อไม่มีสภาคาบัติ[โดยวัตร]เหล่านั้น แม้จะมีอาบัติที่ไม่เสมอกัน[โดยวัตร] ก็ชื่อว่า มีกาลที่สมควรแล้วโดยแท้) กล่าวไว้เพื่อย้ำความในประโยคหน้า ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงกล่าวถึงอาบัติตติสภาคาบัติเท่านั้น
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระพุทธองค์ตรัสไว้โดยสามัญทั่วไปว่า สภาคาปตติโย มิใช่หรือ

อธิบายว่า เมื่อไม่มีสภาคาบัติ[โดยวัตร]เหล่านั้น แม้จะมีอาบัติที่ไม่เสมอกัน[โดยวัตร] กรรมก็ชื่อว่ามีกาลที่สมควรแล้วโดยแท้ เพราะเมื่อมีอาบัติที่ไม่เสมอกัน[โดยวัตร] ก็เป็นอาบัติของบุคคล ไม่ใช่อาบัติของสงฆ์ ดังนั้น กรรมของสงฆ์จึงชื่อว่ามีกาลที่สมควรแล้ว ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

วิสสภาคาปตติสฺส วิชฺชมานาสฺปิ ปตตกลลํ โหติเยวาติ วิสสภาคาสุ ปน วิชฺชมานาสฺ เตสฺเยว ปุคฺคานํ อาปตติ, น สงฺฆสฺส สติ สงฺฆสฺส ปตตกลลํ โหติเยว.^{๑๙๓}

“คำว่า วิสสภาคาปตติสฺส วิชฺชมานาสฺปิ ปตตกลลํ โหติเยว (แม้จะมีอาบัติที่ไม่เสมอกัน[โดยวัตร] ก็

ชื่อว่ามีการที่สมควรแล้วโดยแท้) หมายความว่า เมื่อมีอาบัติที่ไม่เสมอกัน[โดยวัตถุ] ก็เป็นอาบัติของบุคคล ไม่ใช่อาบัติของสงฆ์ ดังนั้น กรรมจึงชื่อว่ามีการที่สมควรแล้วโดยแท้”

นอกจากนั้น ฎีกาใหม่กล่าวถึงปุจฉาตามหลักวากยานุสัมพันธ์ว่า

กสฺมา สภาคาปตติเยว วุตตาคติ อาห “เอเตสุ หิ”ติอาทิ.^{๑๙๔}

“ท่านกล่าวว่า เอเตสุ หิ เป็นต้น เพื่อขจัดความสงสัยว่า เหตุใดจึงกล่าวถึงอาบัติสภาคาปติเท่านั้น”

ในประโยคที่ว่า ตสฺมา สภาคาปตติยา สติ สงฺฆสฺส ปตตกลลํ นาม น โหติ (ดังนั้น เมื่อมีสภาคาปติกรรมของสงฆ์จึงไม่ชื่อว่ามีการที่สมควรแล้ว) คำว่า ตสฺมา ที่แปลว่า “ดังนั้น, เพราะเหตุนั้น” เป็นคำแปลโดยย่อเท่านั้น แต่ความจริงแล้ว ผู้อ่านต้องเข้าใจให้ละเอียดมากกว่าคำแปลดังกล่าว ในเรื่องนี้ ตสฺมา เพิ่มการณา (เพราะเหตุ) เข้ามา แต่ถ้าให้เพิ่มยาวๆ ต้องเปลี่ยนบทกิริยาจากประโยคหน้าเป็นบทนามแล้วเป็นวิเศษยะของ ตสฺมา ซึ่งในที่นี้ก็คือ สพุพฺพสฺส สงฺฆสฺส อาปตฺติ อาปชฺชนกตฺตา (เพราะสงฆ์ทั้งหมดเป็นผู้ต้องอาบัติ) โดยเปลี่ยน อาปชฺชติ เป็น อาปชฺชนกตฺตา ที่เป็นบทนามลงภาวปัจจัยและปัญจมีวิภัติ การแปลบทนิยมะที่แสดงเหตุว่า เตน, ตสฺมา พึงทราบตามนัยนี้ในทุกแห่ง

สรุปความในเรื่องนี้ว่า ถ้ามีสภาคาปติโดยวัตถุ สงฆ์ไม่พึงแสดงอาบัติซึ่งกันและกัน และไม่พึงทำอุโบสถกรรม แต่ถ้าสงฆ์ต้องวิสภาคาปติ คือ อาบัติที่ไม่เหมือนกันโดยวัตถุ กรรมของสงฆ์ก็ชื่อว่ามีการที่สมควรแล้วโดยแท้ เพราะการต้องวิสภาคาปติเป็นอาบัติเฉพาะตัวของภิกษุที่ล่วงละเมิด ไม่ใช่อาบัติของสงฆ์ เนื่องจากมีวัตถุต่างกัน ดังนั้น สงฆ์จึงทำอุโบสถกรรมได้]

บุคคลที่ควรเว้นในหัตถปาส

วชฺชนียา จ ปุคฺคลา ตสฺมี น โหเนตฺติ “น ภิกฺขเว สคฺคหฺมฺจาย ปริสาย ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตพฺพํ, โย อุทฺทิสเยยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสา”ติ วจนโต คหฺมฺโจ, “น ภิกฺขเว ภิกฺขุณฺเีย นิสินฺนปริสาย ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตพฺพน”ติอาทินา นเยน วุตฺตา ภิกฺขุณี, ลิกฺขมานา, สามเณโร, สามเณรี, ลิกฺขาปจฺจุชาตโก, อนฺติมวตฺตอุชฺฌาปนโก, อาปตฺติยา อทสฺสเน อุชฺชิตตโก, อาปตฺติยา อปฺปฏิกฺกเม อุชฺชิตตโก, ปาปิกาย ธิฏฺฐิยา อปฺปฏินิสฺสคฺเค อุชฺชิตตโก, ปณฺทโก, เถยฺยสํวาสโก, ตติยิปกฺกนฺตโก, ตริจฺฉานคโต, มาตุชฺฌาตโก, ปิตุชฺฌาตโก อรหฺนตฺตชฺฌาตโก, ภิกฺขุณฺเีย หุสโก, สงฺฆเภาทโก, โลหิตุปฺปาทโก, อุภโตพฺยุญฺชนโกติ อิมเ วีสติ จาติ เอกวีสติ ปุคฺคลา วชฺชนียา นาม. เต หตฺถปาสโต พหิกรณฺวเสน วชฺเชตพฺพา. เอเตสุ หิ ติวโร อุชฺชิตตเก สติ อุโปสถํ

๑๙. ภารกิจผู้ทำลายสงฆ์ (สงฆ์เภทโก)

๒๐. ผู้ทำร้ายพระพุทธรูปเจ้าจนหือพระโลหิต (โลหิตุปบาทโก)

๒๑. อุกโตพญัญชนก, คนมีสองเพศ (อุกโตพญญชนโก)

บุคคลดังกล่าวพึงถูกเว้น โดยทำให้อยู่นอกหัตถบาส เพราะถ้าสงฆ์ที่ทำอุโบสถกรรม เมื่อมีภิกษุผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง ๓ จำพวกในบุคคลเหล่านั้น จะต้องอาบัติปาจิตตีย์ เมื่อมีบุคคล ๑๘ จำพวกที่เหลือ จะต้องอาบัติทุกกฏ

อนึ่ง ในเรื่องบุคคลที่ควรเว้นนี้ สัตว์ดิรัจฉาน คือ ผู้ที่ถูกห้ามการอุปสมบท

เดียรฉินับเข้าในคฤหัสถ์นั้นแหละ เพราะแม้พวกเขาก็ชื่อว่าผู้ที่ควรเว้น

โดยประการดังนี้ [อุโบสถ]กรรมที่ประกอบด้วยองค์ ๔ เหล่านี้ [มีวันอุโบสถเป็นต้น] พึงทราบว่าเป็นกรรมที่สมควรแก้กาล

[วชชนียบุคคล คือ บุคคลที่ควรเว้นในหัตถบาสของสงฆ์ผู้ทำสังฆกรรมอยู่ เรื่องนี้ท่านแสดงไว้ ๒๑ จำพวก โดยคฤหัสถ์เป็นจำพวกแรก และอีก ๒๐ จำพวกคือภิกษุณีเป็นต้น การจำแนกออกไว้ ๒ กลุ่ม เช่นนี้ก็เนื่องจากในคัมภีร์มหาวรรค อุโบสถขันธกะ ได้กล่าวถึงคฤหัสถ์โดยเฉพาะก่อน ต่อมาจึงกล่าวถึง ภิกษุณีเป็นต้น ๒๐ จำพวกไว้ในตอนท้าย

คำว่า วชชนีย ประกอบรูปศัพท์มาจาก วชช ธาตุ (วชชเน = เว้น) + อนีย ปัจจัยในกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า วชเชตพพาติ วชชนียา (บุคคลผู้อันสงฆ์พึงเว้น)

ตั้งแต่บัดนี้เราจะยกในข้อ ๑๑ จนถึงอุกโตพญัญชนกในข้อ ๒๑ เรียกว่า อภัพบุคคล (บุคคลผู้ไม่ควรบวชในพระศาสนา)

ภิกษุผู้ทำกรรมทั้งที่รู้ว่า มีภิกษุที่ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง (อุกชิตตะกะ) ๓ จำพวก อยู่ในหัตถบาส ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ตามที่ตรัสไว้ในอุกชิตตสัมโมคสิกขาบท

ส่วนภิกษุผู้ทำกรรมทั้งที่รู้ว่ามิใช่คฤหัสถ์เป็นต้นอยู่ในหัตถบาส ต้องอาบัติทุกกฏ ตามพระดำรัสที่ตรัสห้ามว่า น ภิกษเว สหณฺญาย ปริสาย ปาติโมกฺขํ อุทิสิตพฺพํ โย อุทิสฺเสยฺย, อาปตฺติ ทุกกฺกสฺส (ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงสวดปาติโมกข์ในบริษัทที่มีคฤหัสถ์อยู่ รูปใดสวด ต้องอาบัติทุกกฏ) เป็นต้น

คำว่า อุกชิตตโก ไทยนิยมแปลว่า “ผู้ถูกสงฆ์กวัด” โดยถือว่า ขิปป ธาตุที่มี อุ อยู่หน้าใช้ในความหมายว่า ยก, ยกขึ้น พจนานุกรมแปลว่า “ผู้ถูกสงฆ์ขับไล่” คือ ขับไล่ออกจากหมู่สงฆ์โดยภิกษุอื่นไม่คบหาสมาคมด้วย แต่คำแปลนี้ใกล้เคียงกับคำว่า ปพพาชนีย ที่หมายถึง ขับไล่ออกจากวัดหรือขับไล่ออกจากหมู่บ้านที่อยู่ ดังนั้น ในฉบับนี้จึงแปลว่า “ผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง” ดังคัมภีร์วัชรพุทธิ (หน้า ๘๕๐) อธิบาย

อุกฺขิเปยติ ว่า สมานสํวาสกฺกฺมิตฺโต นฺทฺทียติ (ถูกทอดทิ้งจากฐานะที่มีสํวาสเสมอกัน) หมายความว่า ภิกษุอื่นไม่คบหาสมาคมกับรูปภิกษุดังกล่าวด้วยอามิสสัมโมคะ คือ การใช้สอยสิ่งของร่วมกัน มีการฉันอาหารร่วมกัน เป็นต้น และด้วยธัมมสัมโมคะ คือ การอยู่ร่วมกันด้วยธรรม มีการเรียนการสอนร่วมกัน เป็นต้น

คำว่า ติตฺถิย ประกอบรูปศัพท์มาจาก ติตฺถ ศัพท์ + อิก ปัจจัยในอัสสัดถิตฺตฺธิต แปลง ก เป็น ย มีรูปวิเคราะห์ว่า ติตฺถํ เอเตสํ อตฺถิติ ติตฺถิยา (ผู้มีลัทธิ ชื่อว่า ติตฺถิยะ) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ติตฺถํ วุจฺจติ ลหฺวํ, ตํ เอเตสํ อตฺถิติ ติตฺถิกา, ติตฺถิกา เอว ติตฺถิยา, อิโต อณฺเวยยทฺธิกาติ อตฺถิโก.^{๑๔๗}

“ความเห็นได้ชื่อว่า ติตถะ ความเห็นนั้นมีอยู่แก่บุคคลเหล่านั้น เหตุนั้น บุคคลเหล่านั้นชื่อว่า ติตถิกะ ผู้มีความเห็นนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า ติตถิยะ [โดยแปลง ก เป็น ย] หมายถึง ผู้มีความเห็นอื่นจากพระศาสนานี้”

ข้อความจากฎีกาข้างต้น คำว่า ติตฺถิกา เอว ติตฺถิยา (ผู้มีความเห็นนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า ติตถิยะ) กล่าวถึงการแปลง ก ใน ติตฺถิก เป็น ย จึงได้รูปว่า ติตฺถิย ไม่ใช่การลงสกดถิตฺตฺธิตแต่อย่างใด ดังนั้น จึงควรตั้งรูปวิเคราะห์จริงเพียงครั้งเดียวว่า ติตฺถํ เอเตสํ อตฺถิติ ติตฺถิยา ไม่จำเป็นต้องตั้งรูปวิเคราะห์ ๒ ครั้ง เหมือนที่กล่าวในฎีกาใหม่ นอกจากนั้นแล้ว ท่านกล่าวถึงการลง อิก ปัจจัยในอัสสัดถิตฺตฺธิตตามสูตรของ กัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๖๖) ว่า ทณฺหาทิตฺโต อิกฺกํ (ลง อิก ปัจจัยหรือ อี ปัจจัยท้าย ทณฺหา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น) เพราะกัจจายนไวยากรณ์ไม่ได้กล่าวถึงการลง อีย ปัจจัยไว้ในอัสสัดถิตฺตฺธิตไว้ แต่ความจริงอาจลง อีย ปัจจัยได้โดยตรงด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๕๓) ว่า ชาตาทีนํมิมฺยา จ (ลง อิม และ อีย ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายของ ชาต ศัพท์เป็นต้นได้บ้าง) ตามอุทาหรณ์ที่กล่าวไว้ในปทฺฐปสฺสทฺธิปกรณํ (สูตร ๓๗๘) ว่า

- กปโป อสฺส อตฺถิติ กปฺปิโย = การกระทำให้สมควรมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า กปฺปิยะ (ผู้มีการกระทำให้สมควร, กปฺปิยการก)

- ชฎา อสฺส อตฺถิติ ชฎฺธิโย = มุ่นผมมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ชฎฺธิยะ

- หานภาโค อสฺส อตฺถิติ หานภาคิโย = ส่วนแห่งความเสื่อมมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า หานภาคิยะ

- จิตฺติภาโค อสฺส อตฺถิติ จิตฺติภาคิโย (ส่วนแห่งความตั้งมั่นมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า จิตฺติภาคิยะ (ผู้มีส่วนแห่งความตั้งมั่น)

คำว่า วชฺชนียา จ ปุคฺคฺลา ยเปย วชฺชนียา นาม กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อระบุถึงบุคคลที่ควรเว้น ๒๑ จำพวก ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฺฉา (คำถาม) คือ บุคคลที่ควรเว้นคือใคร (อีกอย่างหนึ่ง) บุคคลที่ควรเว้นมีกี่จำพวก

- อาโณคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านกล่าวว่าจะถึงบุคคลที่ควรเว้นในเรื่องนี้มีใช่หรืออธิบายว่า เราได้ระบุว่า บุคคลที่ควรเว้นในเรื่องนี้มี ๒๑ จำพวก

คำว่า เต หตถปาสโต ยเปย วชเชตพพา (บุคคลดังกล่าวพึงถูกเว้นโดยทำให้อยู่นอกหัตถปาส) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลดังกล่าวพึงถูกเว้นโดยทำให้อยู่นอกสถานที่ไหน
- อาโณคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ บุคคลดังกล่าวพึงถูกเว้นโดยทำให้อยู่นอกสีมาหรือไรอธิบายว่า บุคคลดังกล่าวพึงถูกเว้นโดยทำให้อยู่นอกหัตถปาส ไม่ใช่ทำให้อยู่นอกสีมา

คำว่า เอเตสุ ยเปย เสเสสุ ทุกกมฺ (เพราะถ้าสงฆ์ที่ทำอุโบสถกรรมเมื่อมีภิกษุผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง ๓ จำพวกในบุคคลเหล่านั้น จะต้องอาบัติปาจิตตีย์ เมื่อมีบุคคล ๑๘ จำพวกที่เหลือ จะต้องอาบัติทุกกฏ) กล่าวไว้ เพื่อแสดงเหตุในการที่บุคคลดังกล่าวพึงถูกเว้นโดยทำให้อยู่นอกหัตถปาส ไม่ใช่ทำให้อยู่นอกสีมา ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่อไม่เว้นบุคคลเหล่านั้น จะมีโทษอะไรเล่า (อีกอย่างหนึ่ง) เมื่อไม่เว้นบุคคลเหล่านั้น จะมีโทษเสมอกันหรือ

- อาโณคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุในการที่บุคคลดังกล่าวพึงถูกเว้นโดยทำให้อยู่นอกหัตถปาส ไม่ใช่ทำให้อยู่นอกสีมา มีใช่หรือ

อธิบายว่า เมื่อไม่เว้นบุคคลเหล่านั้น จะมีโทษคือ เมื่อมีภิกษุผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง ๓ จำพวกในบุคคลเหล่านั้น จะต้องอาบัติปาจิตตีย์ เมื่อมีบุคคล ๑๘ จำพวกที่เหลือ จะต้องอาบัติทุกกฏ

คำว่า เอตถ จ ยเปย สงฺกหิตา (อนึ่ง ในเรื่องบุคคลที่ควรเว้นนี้ สัตว์ดิรัจฉาน คือ ผู้ที่ถูกห้ามการอุปสมบท) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ สัตว์ดิรัจฉานในเรื่องนี้คืออะไร
- อาโณคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สัตว์ดิรัจฉานดังกล่าวควรเป็นนวกายเป็นต้นมิใช่หรือ

อธิบายว่า สัตว์ดิรัจฉานในเรื่องนี้ คือ ผู้ที่ถูกห้ามการอุปสมบท ซึ่งก็คือครุฑหรือนาคเป็นต้นที่สามารถแปลงร่างเป็นมนุษย์ได้

ตั้งฎีกาใหม่อธิบายว่า

ดิรัจฉานโคตติ อนุตมโส สกุกฺ เทวราชานํ อุปาทาย โย โกจิ นาคมาณวกาทิโก อมนุสฺสชาติโก เวทิตฺตฺโป, น อสฺสโคณาทโย. เตนนาห “เอตถ จา”ติอาทิ.^{๑๙๘}

“บุคคลใดบุคคลหนึ่งผู้มีชาติเป็นอมมนุษย์ มีนาคมาณพเป็นต้น จนถึงท้าวสักกเทวราช พึงทราบว่าเป็นสัตว์ดิรัจฉาน มิใช่มาและโคเป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอตถ จ เป็นต้น”

คำว่า ติตติยา คหฺภูเจเนว สงฺคหิตา (เดียรธียนับเข้าในคฤหัสถ์นั้นแหละ) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระพุทธองค์มิได้ตรัสเดียรธีย์ไว้มิใช่หรือ เดียรธีย์จึงไม่ใช่บุคคลที่ควรเว้นหรือไม่

อธิบายว่า เดียรธียนับเข้าในคฤหัสถ์นั้นแหละ ดังนั้น จึงเป็นคนที่ควรเว้น

คำว่า เอเตปิ หิ ยเปย นาม (เพราะแม้พวกเขาก็ชื่อว่าผู้ที่ควรเว้น) กล่าวไว้เพื่อแสดงเหตุในการที่เดียรธียนับเข้าในคฤหัสถ์ ทั้งนี้เพื่อจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงนับเดียรธีย์เข้าในคฤหัสถ์
 - อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุในการที่เดียรธียนับเข้าในคฤหัสถ์มิใช่หรือ
- อธิบายว่า เดียรธีย์ก็ชื่อว่าผู้ที่ควรเว้น จึงนับเข้าในคฤหัสถ์

คำว่า เอว ปตฺตกถลฺล ยเปย เวทิตพฺพ (โดยประการดังนี้ [อุโบสถ]กรรมที่ประกอบด้วยองค์ ๔ เหล่านี้ [มีวันอุโบสถเป็นต้น] พึงทราบว่าเป็นกรรมที่สมควรแก่กาล) กล่าวไว้เพื่อแสดงนิคมณะของเรื่องนี้ ทั้งนี้เพื่อจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ค่ำลงท้ายของข้อความนั้นคืออะไร
 - อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงค่ำลงท้ายของข้อความนั้นมิใช่หรือ
- อธิบายว่า เราได้แสดงค่ำลงท้ายของข้อความนั้นด้วยประโยคนี้]

คำอธิบาย สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย

สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺยติ อิมินา เย เต “อปเรปิ ตโย อุโปสธา สงฺฆเ อุโปสโถ, คณเ อุโปสโถ, ปุคฺคเล อุโปสโถ”ติ, เอวํ การกวเสน ตโย อุโปสธา วุตฺตา, เตสุ อิตเร เทว ปฏิกฺขิปปิตฺวา สงฺฆเ อุโปสธเมว ทีเปติ.

พระผู้มีพระภาคตรัสอุโบสถ ๓ ไว้โดยเนื่องด้วยผู้กระทำอย่างนี้ในคัมภีร์บริวารว่า

อปเรปิ ตโย อุโปสธา สงฺฆเ อุโปสโถ, คณเ อุโปสโถ, ปุคฺคเล อุโปสโถ.”^{๑๙๙}

“อุโบสถ ๓ อย่างอื่น คือ

๑. อุโบสถของสงฆ์
๒. อุโบสถของคณะ
๓. อุโบสถของบุคคล”

ในอุโบสถเหล่านั้น พระพุทธองค์ทรงปฏิเสธอุโบสถสองอย่างอื่นแล้วแสดงอุโบสถของสงฆ์เท่านั้น ด้วยพระดำรัสว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย (สงฆ์พึงทำอุโบสถ) นี้

ในคัมภีร์ปริวาร เอกุตตริกนยติกะ พระพุทธองค์ทรงแสดงอุโบสถ ๓ อย่างโดยเนื่องด้วยวัน คือ จาตุทฺทสิก (วันแรม ๑๔ ค่ำ), ปุณฺรสิก (วันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ) และ สามคฺคี (วันสามัคคี) แล้ว ได้ทรงแสดงสังฆอุโบสถเป็นต้น ๓ อย่างโดยเนื่องด้วยผู้ทำอุโบสถ โดยตรัสว่า อปเรปิ ตโย อุโปสธา เป็นต้น

ใจความของประโยคข้างต้น คือ สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺยาติ อิมินา สงฺเข อุโปสธเมว ที่เปติ (พระพุทธองค์ทรงแสดงอุโบสถของสงฆ์เท่านั้น ด้วยพระดำรัสว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย นี้) กล่าวไว้เพื่อแสดงฝ่ายอื่นอันได้แก่ คำอธิบายของ สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย ทั้งนี้เพื่อระบุประโยชน์ของบทประธานว่า สงฺโฆ ในประโยคโดยหลักถึงความสงฆ์ว่า

- ปุจฺฉา (คำถาม) คือ เหตุใดพระพุทธองค์จึงตรัสบทประธานว่า สงฺโฆ ในประโยคว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย เล่า

- อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระพุทธองค์ควรตรัสว่า อุโปสถํ กเรยฺย (พึงทำอุโบสถ) เท่านั้นมิใช่หรือ

อธิบายว่า บทประธานว่า สงฺโฆ ตรัสไว้เพื่อระบุอุโบสถของสงฆ์เท่านั้น]

คำอธิบาย ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺสเยย

ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺสเยยฺยาติ อิมินา เย เต “อปเรปิ ตโย อุโปสธา สุตตฺตฺทเทโส, ปาริสฺสุทฺธิอุโปสโส, อธิจฺ्ञานอุโปสโส”ติ, เอวํ กตตพฺพการวเสน ตโย อุโปสธา วุตฺตา, เตสฺส อิตเร เทว ปฏิกฺขิปปิตฺวา สุตตฺตฺทเทสเมว ที่เปติ.

พระผู้มีพระภาคตรัสอุโบสถ ๓ ไว้โดยเนื่องด้วยลักษณะที่ควรกระทำอย่างนี้ในคัมภีร์ปริวารว่า

อปเรปิ ตโย อุโปสธา สุตตฺตฺทเทโส, ปาริสฺสุทฺธิอุโปสโส, อธิจฺ्ञานอุโปสโส.^{๒๐๐}

“อุโบสถ ๓ อย่างอื่น คือ

๑. การสวดปาติโมกข์
๒. การบอกความบริสุทธิ์
๓. การอธิษฐาน”

ในอุโบสถเหล่านั้น พระพุทธองค์ทรงปฏิเสธอุโบสถสองอย่างอื่นแล้วแสดงการสวดปาติโมกข์เท่านั้น ด้วยพระดำรัสว่า ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺสเยย (พึงสวดปาติโมกข์) นี้

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงตรัสว่า ปาติโมกข์ อุทฺติเสยฺย อีกเล่า

- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ เมื่อตรัสว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย แล้ว เนื้อความที่ทรงต้องการย่อมสำเร็จมิใช่หรือ

อธิบายว่า การตรัสเช่นนี้มีประโยชน์เพื่อแสดงการสวดปาติโมกข์เท่านั้น มีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระพุทธรองค์ตรัสว่า ปาติโมกข์ อุทฺติเสยฺย (พึงแสดงปาติโมกข์)

๒. อาโณกะ (จุดมุ่งหมาย) คือ เมื่อพระพุทธรองค์ตรัสว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย แล้ว เนื้อความที่ต้องการย่อมสำเร็จมิใช่หรือ

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงตรัสว่า ปาติโมกข์ อุทฺติเสยฺย อีกเล่า

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า ปาติโมกข์ อุทฺติเสยฺยาคิ อิมินา เป็นต้น อธิบายว่า การตรัสเช่นนี้มีประโยชน์เพื่อแสดงการสวดปาติโมกข์เท่านั้น ดังนี้แล

คำว่า สุตตฺตฺเทส มีรูปวิเคราะห์ว่า สุตตสส อุทฺเทโส สุตตฺตฺเทโส (การสวดพระบาลี ชื่อว่า สุตตฺตฺเทส) พระบาลีในที่นี้ ก็คือ ปาติโมกข์นั่นเอง

คำว่า ปาริสฺสุทฺธิอุโปสถ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปาริสฺสุทฺธิยา อาโรจนํ ปาริสฺสุทฺธิ, ปาริสฺสุทฺธิ เอว อุโปสถํ ปาริสฺสุทฺธิอุโปสถํ = อุโบสถคือการบอกความปาริสฺสุทฺธิ

คำว่า อธิฏฺฐานอุโปสถ มีรูปวิเคราะห์ว่า

อธิฏฺฐานํ เอว อุโปสถํ อธิฏฺฐานอุโปสถํ = อุโบสถคือการอธิษฐาน

สรุปความว่า อุโบสถมี ๔ อย่าง โดยเนื่องด้วยวัน ๓ ผู้ทำ ๓ และลักษณะที่ควรกระทำ ๓ คือ

อุโบสถ ๓ โดยเนื่องด้วยวัน

- จาคฺคหตฺติกอุโบสถ อุโบสถที่มีในวันแรม ๑๔ ค่ำ มี ๖ วันในปีหนึ่ง คือ ในปีที่ ๓ และที่ ๗ ของฤดูทั้ง ๓

- ปันนรสิกอุโบสถ อุโบสถที่มีในวันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ คือ ๑๘ วันที่เหลือ

- สามัคคีอุโบสถ อุโบสถที่มีในวันที่สงฆ์สามัคคิกัน

อุโบสถ ๓ โดยเนื่องด้วยผู้ทำ

- สังฆอุโบสถ อุโบสถของสงฆ์ คือ ภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป

- คณอุโบสถ อุโบสถของคณะ คือ ภิกษุ ๒ หรือ ๓ รูป

- บุคคลอุโบสถ อุโบสถของบุคคล คือ ภิกษุรูปเดียว

อุโบสถ ๓ โดยเนืองด้วยลักษณะที่ควรกระทำ

- สุตตฺตฺเทสอุโบสถ อุโบสถที่สวดปาติโมกข์ คู่กับสังฆอุโบสถ
- ปาริสฺสฺทธิอุโบสถ อุโบสถที่บอกปาริสฺสฺทธิแก่ภิกษุรูปอื่น คู่กับคณอุโบสถ โดยกล่าวว่า ปริสฺสฺฐโร อหํ ภนฺเต ปริสฺสฺฐโรติ มํ ธาเรถ (ท่านผู้เจริญ กระผมเป็นผู้บริสุทธิ ท่านจงจำกระผมว่าเป็นผู้บริสุทธิ)
- อธิฐฺฐานอุโบสถ อุโบสถที่ภิกษุอธิษฐานในใจด้วยตนเองว่า อชฺช เม อุโปสโส ปนฺนรโส, อธิฐฺจามิ (วันนี้เป็นวันอุโบสถ ๑๕ คำของเรา เราอธิษฐานอุโบสถ) คู่กับบุคคลอุโบสถ]

การสวดปาติโมกข์ ๒ ประเภท

สุตตฺตฺเทโส นาม ปาติโมกฺขุทฺเทโส วุจฺจติ. โส ทฺวิโธ โอวาทปาติโมกฺขุทฺเทโส จ อาณาปาติโมกฺขุทฺเทโส จ. ตตฺถ-

“ขนฺตี ปรมํ ตโป ตติฏฺขา ฯเปฯ

“สพฺพปาปสฺส อกรรมํ ฯเปฯ

“อนุปวาโท อนุปฆาโต”ติอาทินา นเยน วุตฺตา ติสฺโส คากาโย โอวาทปาติโมกฺข์ นาม, ตํ พุทฺธา เอว อุตฺติสฺสนฺติ, น สาวกา.

การสวดปาติโมกข์ ชื่อว่า สุตตฺตฺเทสะ มี ๒ ประเภท คือ

๑. การสวดโอวาทปาติโมกข์ (ปาติโมกข์ คือ โอวาท)
๒. การสวดอาณาปาติโมกข์ (ปาติโมกข์ คือ พระบัญญัติ)

ในการสวดปาติโมกข์ทั้ง ๒ นั้น:-

โอวาทปาติโมกข์ คือ คากา ๓ บทที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยนัยว่า^{๒๐๐}

ขนฺตี ปรมํ ตโป ตติฏฺขา

นิพฺพานํ ปรมํ วทฺหฺติ พุทฺธา

น หิ ปพฺพชิตो ปฺรฺปฆาตี

น สมฺโม โหติ ปรี วิหะยนฺโต.

“ขันติคือความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยอดเยี่ยม พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัส

พระนิพพานว่าเป็นธรรมสูงสุด ผู้ที่ยังทำร้ายผู้อื่นอยู่ ไม่จัดเป็นบรรพชิต ผู้ที่ยังเบียดเบียนคนอื่นอยู่ ไม่จัดเป็นสมณะ”

สพฺพปาปสฺส อกรณํ กุสลสฺส อุปสมฺปทา
สจิตฺตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธาน สาสนํ

“ไม่ควรกระทำความชั่วทุกชนิด ทำแต่ความดี ทำใจของตนให้ผ่องใส
นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย”

อนุปวาโท อนุปฆาโต ปาติโมกฺเข จ สํวโร
มตฺตตณฺณตา จ ภตฺตสฺมี ปนฺตณฺจ สยนาสนํ
อิริจิตฺเต จ อาโยโค เอตํ พุทฺธาน สาสนํ

“ไม่ว่าร้ายผู้ใด ไม่ทำร้ายผู้ใด ระมัดระวังในปาติโมกข์ บริโภคพอ
ประมาณ อยู่ในสถานที่สงัด ผีกหัดจิตให้สงบ นี่คือคำสอนของพระพุทธเจ้า
ทั้งหลาย”

พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์นั้น มิใช่พระสาวก

[ท่านกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อระบุว่า สุตตฺหเทศะคือการสวดปาติโมกข์ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า
สุตตฺหเทศะคืออะไร (ปุจฉา) ท่านควรแสดงสุตตฺหเทศะมิใช่หรือ (อาโภคะ)

ในทีฆนิกาย มหาวรรค^{๒๐๒} พบลำดับตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ ส่วนในคัมภีร์ธรรมบท^{๒๐๓} พบ
คาถาที่ ๒ เรียงไว้เป็นคาถาที่ ๑

คาถาว่า ขนฺตี ปรมํ ตโป ตติฏฺขา (ขันติคือความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยอดเยี่ยม) เป็นต้น เป็นเพียง
คำแสดงประโยชน์ของขันติ ฯลฯ มิได้แนะนำให้บำเพ็ญขันติ กระนั้นก็ตาม จัดว่าเป็นคำแนะนำให้บำเพ็ญ
ขันติโดยอ้อม ตามหลักของเทศนาหาระในเนตตินัย เรียกว่า *อาวณฺตติ* คือ การแนะนำให้ทำสิ่งที่แสดงคุณ-
ประโยชน์ไว้ หรือแนะนำให้งดเว้นจากสิ่งที่แสดงโทษไว้

ในคาถาที่ ๑ ฉบับฉฐฐสังคีติมีรูปว่า ตติฏฺขา แต่ฉบับไทยพบรูปว่า ตติฏฺขา รูปนี้ไม่ถูกต้อง
เพราะการที่อะ อี ใน ตี เป็นรูปว่า ตี ทำให้เสียคณะฉันท์ กล่าวคือ คาถานี้ชื่อว่า โอัจฉฉนทสกะ นับเข้า
ในมาตราพฤติ ประกอบด้วยลักษณะเหล่านี้ คือ

๑. มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท

๒. มี ๘ มาตราอยู่หน้าในสมบาท

๓. มี ร ย คณะ ท้าย ๖ และ ๘ มาตราเหล่านั้น

๔. ไม่มีลหุ ๖ พยางค์ติดต่อกันใน ๘ มาตราแรกของสมบาท

จะเห็นได้ว่า คำว่า ขนฺตี ปร = ๖ มาตรา, มํ ตโป = ร คณะ, ตติกา = ย คณะ ดังนั้น รูปว่า ตติกา ตามฉบับฉันทลักษณ์จึงต้องคณะฉันท์ตามหลักมาตราพฤติ

คาถาที่ ๒ ฉบับฉันทลักษณ์มีรูปว่า กุสลสฺส อุปสมฺปทา แต่ในฉบับไทยพบรูปว่า กุสลสฺสอุปสมฺปทา ในที่นี้ขอชี้แจงว่า รูปว่า กุสลสฺส อุปสมฺปทา มี ๙ พยางค์ ส่วนรูปว่า กุสลสฺสอุปสมฺปทา มี ๘ พยางค์ แม้รูปตามฉบับไทยจะต้องคณะฉันท์โดยทั่วไป แต่ผู้แปลเห็นว่า รูปว่า กุสลสฺส อุปสมฺปทา ตามฉบับสังคิตีสมควรกว่า เพราะมีเนื้อความปรากฏชัดเจนกว่ารูปที่เชื่อมสนธิว่า กุสลสฺสอุปสมฺปทา จะเห็นได้ว่า แม้บาทคาถาว่า สพฺพปาปสฺส อกรรม ก็ไม่เชื่อมสนธิเป็นรูปว่า สพฺพปาปสฺสากกรรม ทั้งนี้เพื่อให้เนื้อความปรากฏชัดเจน ถ้ารูปว่า กุสลสฺสอุปสมฺปทา เป็นปาฐะเดิม ก็ควรมีรูปสนธิในบาทที่ ๑ ว่า สพฺพปาปสฺสากกรรม แต่ไม่มีรูปเช่นนั้นในฉบับทั้งหมด

นอกจากนั้น ตามฉันทลักษณ์มีข้อยกเว้นพิเศษที่สามารถรวมพยางค์ที่เกินจาก ๘ พยางค์ โดยรวม ๒ พยางค์เป็นพยางค์เดียวและถือว่าเป็นครุ ดังนั้น คำว่า สพฺพปาปสฺส อกรรม และ กุสลสฺส อุปสมฺปทา แม้มีพยางค์เกินจำนวนมา ๑ พยางค์ ก็ไม่ต้องโทษตามฉันทลักษณ์ ดังอุทาหรณ์ในมงคลสูตรว่า

ตโป จ พุรฺหมจฺริยญจ

อริยสจฺจาน ทสฺสนํ

๑ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑

๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒

นิพฺพานสจฺฉิกิริยา จ

เอตํ มจฺจกฺลมุตฺตมํ.

๒ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑

๒ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๒

บทที่ประกอบด้วย อริย, จริยา, กิริยา, วีริย, อาจริย, วิปริยาย, อรห เป็นต้น อาจมีพยางค์เกินจำนวนได้ ดังนั้น คำว่า จริ ในบาทที่ ๑ และ กิริ ในบาทที่ ๓ จึงรวมเป็นครุ ๑ พยางค์ ทำให้คาถานี้นับเข้าในคาถา ๘ พยางค์ได้ ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) กล่าวว่า

คาถาปเทสุ อริยารหจริยาทโยเค อธิกฺกขโรปิ ปาโท อนุปวฺชฺโซ.^{๒๐๔}

“แม้บาทที่มีพยางค์เกินในที่ประกอบด้วย อริย, อรห และ จริยา เป็นต้น ในบทที่พบในคาถา ก็หาโทษมิได้”

นฺนุ จ โภ ปาวจณวิสเย สพฺพถาปิ อธิกฺกขโรปิ ปาโท อนุปวฺชฺโซเยว, อถ กิเมตฺถํ อิํ วุตฺตํ. ปาวจณสมฺมิตฺติ “สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปณฺโณ, จิตฺตํ ปณฺณมฺมจ ภาวณ”ติ จ, “อิเม มจฺจา กิเมกฺสุ ปาป”^{๒๐๕}, เยเม ชนา อธิมตฺตา ทุกฺขา ติพฺพา, ขรา กญฺเฏกา เวทนา เวทียนฺตี”^{๒๐๖}ติ จ เอวมาทโย อจฺจุตาริก-

ขราปี ปาทา อนุปวชฺชา ปุชารหาเยว โหนฺตฺติ. สจฺจํ. อิํ ปน กวิสมเย สาสนิกานํ คาถาปาทำ สนฺธาย วุตฺตํ. ตถา หิ กวิสมเย อริยาทโยเค สาสนิกเกหิ รจิตฺ อธิกฺกุชโรปิ ปาโท อนุปวชฺโซ ปุชารโหว โหติ. ตํ ยถา. เขตฺตํ ชนानํ กุสลตฺถิกานํ, ตมริยสํมํ สิริสา นมามิ” อัจฺเจวมาทิ.”^{๒๐๗}

“ถามว่า : แม้บาทที่มีพยางค์เกินโดยสิ้นเชิงในวิสัยแห่งปาพจน์ก็หาโทษมิได้มิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านกล่าวคำนี้เพื่ออะไร เพราะแม้บาทที่มีพยางค์เกินอย่างยิ่งในปาพจน์มีบาทคาถาว่า

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโณ จิตฺตํ ปญฺญมฺจ ภาวยํ.

อิเม นุ มจฺจา กิมกํสุ ปาปํ เยเม ชนา อธิมตฺตา ทุกฺขา ติพฺพา

ขรา กฏฺฏกา เวทนา เวทียนฺติ.

เป็นต้น ก็หาโทษมิได้ ควรบูชาเช่นนั้นเทียว

ตอบว่า : ข้อนั้นจริง แต่เรากล่าวคำนี้ไว้หมายถึงบาทคาถาของชาวพุทธในความเห็นของกวี กล่าวคือ แม้บาทที่มีพยางค์เกินซึ่งชาวพุทธจนาไว้ในที่ประกอบกับ อริย ศัพท์เป็นต้นในความเห็นของกวี ก็หาโทษมิได้ ควรบูชาเช่นนั้นเทียว ดังอุทาหรณ์ว่า

เขตฺตํ ชนानํ กุสลตฺถิกานํ ตมริยสํมํ สิริสา นมามิ”

ในคัมภีร์ฎีกาใหม่ของสลักชั้นบรรพตก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

กิริยารหาทโยเค วีย จ อนุตฺตรโยเค อธิกฺกุชโรปิ ปาโท อนุปวชฺโซ.”^{๒๐๘}

“อนึ่ง บาทที่มีพยางค์เกินในการประกอบกับ อนุตฺร ศัพท์ ย่อมไม่มีโทษ เหมือนในที่ประกอบกับ กิริยา และ อรห เป็นต้น”]

“สุณฺหาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ”ติอาทินา นเยน วุตฺตํ อาณาปาติโมกฺขํ นาม, ตํ สาวกา เอว อุทฺทิสฺนฺติ, น พุทฺธา. อิทมฺเว จ อิมสฺมี อตฺเถ “ปาติโมกฺขน”ติ อธิปฺเปตํ.

อาณาปาติโมกข์ คือ ปาติโมกข์ที่ตรัสไว้โดยนัยว่า สุณฺหาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ (ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า) พระสาวกทั้งหลายสดอาณาปาติโมกข์นั้น มิใช่พระพุทธเจ้า

อนึ่ง อาณาปาติโมกข์นั้นประสงค์เอาว่าเป็นปาติโมกข์ในความหมายนี้ [คือความหมายของคำว่า ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺสย (ฟังสดปาติโมกข์)]

[คำว่า ตํ สาวกา เอว อุทฺทิสฺนฺติ, น พุทฺธา (พระสาวกทั้งหลายสดอาณาปาติโมกข์นั้น มิใช่พระพุทธเจ้า) แสดงเหตุที่อาณาปาติโมกข์นั้นประสงค์เอาว่าเป็นปาติโมกข์ในความหมายนี้]

ปาริสุทธิอุโปสถ

เย ปน อิตเร เทว อุโปสธา, เตสุ ปาริสุทธิอุโปสโถ ตาว อณฺเณสญฺจ สนฺติเก, อณฺเณ-
มณฺเณญฺจ อาโรจนวเสน ทฺวิโร. ตตฺถ ยวายํ อณฺเณสํ สนฺติเก กรียติ, โสปี ปวาริตานญฺจ อป-
ปวาริตานญฺจ สนฺติเก กรณวเสน ทฺวิโร. ตตฺถ มหาวารณาย ปวาริตานํ สนฺติเก ปจฺฉิมิกาย
อุปกฺเคน วา อนุปกฺเคน วา ฉินฺนวสฺเสน วา จาตุมาสินีเย ปน ปวาริตานํ สนฺติเก ปุริมิกาย
อุปกฺเคน วา อนุปกฺเคน วา ฉินฺนวสฺเสน วา กายสามคฺคิ ทตฺวา “ปาริสุทฺโธ อหํ ภนฺเต ‘ปาริสุทฺโธ’ติ
มํ ธาเรถา”ติ ติกฺขตตฺตํ วตฺวา กาทพฺโพ, จเปตฺวา จ ปน ปวารณาทิวสํ อณฺเณสฺมี กาเล อาวาสิเกหิ
อุทฺทิกฺขมตฺเต ปาติโมกฺขเขวภูจิตาย วา เอกจฺจาย ภูจิตาย วา สพฺพาย วา ภูจิตาย ปรีสาย เย
อณฺเณ สมสฺมา วา โลกตรา วา อาคจฺฉนฺติ, เตหิ เตสํ สนฺติเก วุตฺตนเยเนว ปาริสุทธิ อา-
โรเจตพฺพา. โย ปนํยํ อณฺเณมณฺเณ อาโรจนวเสน กรียติ, โส ฌตฺตี จเปตฺวา จ อญฺจเปตฺวา จ
กรณวเสน ทฺวิโร. ตตฺถ ยสฺมี อาวาเส ตโย ภิกฺขู วิหรนฺติ, เตสุ อุโปสททิวเส สนนฺปิเตสุ
เอเกน ภิกฺขุณา “สฺสณฺนํ เม อายสฺมนฺตา อชฺชุปฺโปสโถ จาตุทฺทโส”ติ วา “ปนฺนรโส”ติ วา วตฺวา
“ยथाเยสฺมนฺตานํ ปตฺตกถลํ มยํ อณฺเณมณฺเณ ปาริสุทธิอุโปสธํ กรียยามา”ติมตฺตติยา จปิตาย
เถเรน ภิกฺขุณา เอกํ สํ อุตฺตราสงคํ กริตฺวา อุกฺกุฏิกํ นิสิตฺวา อณฺชลี ปคฺคเหตฺวา “ปาริสุทฺโธ
อหํ อาวุโส ‘ปาริสุทฺโธ’ติ มํ ธาเรถา”ติ ติกฺขตตฺตํ วตฺตพฺพํ. อิตเรหิ “ภนฺเต”ติ วตฺวา เอวเมว วตฺตพฺพํ.
เอว ฌตฺตี จเปตฺวา กาทพฺโพ. ยตฺถ ปน เทว ภิกฺขู วิหรนฺติ, ตตฺถ ฌตฺตี อญฺจเปตฺวา วุตฺตนเยเนว
ปาริสุทธิ आरोเจตพฺพาติ อयํ ปาริสุทธิอุโปสโถ.

ปาริสุทธิอุโปสถ (การบอกความบริสุทธิ์) ที่แสดงไว้ก่อนในอุโปสถ ๒ อย่างอื่น[จาก
สุตตฺตฺเทสอุโปสถ] จำแนกเป็น ๒ ประการ ดังนี้

๑. การบอกปาริสุทธิแก่ภิกษุอื่น แบ่งออกเป็น ๒ คือ

๑.๑ การบอกปาริสุทธิแก่ภิกษุผู้ปวารณาแล้ว คือ ภิกษุผู้จำพรรษาหลัง ภิกษุผู้ไม่
ได้จำพรรษาหรือภิกษุผู้มีพรรษาขาด ครั้นให้กายสามัคคี[คืออยู่ในหัตถบาส]แล้ว พึงทำปาริสุทธิ-
อุโปสถในสำนักของภิกษุผู้ทำปวารณาแล้วในวันมหาปวารณา [วันเพ็ญเดือน ๑๑] โดยกล่าว ๓ ครั้ง
ว่า ปาริสุทฺโธ อหํ ภนฺเต ปาริสุทฺโธติ มํ ธาเรถ (ท่านผู้เจริญ กระผมเป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว ท่านจง
จำกระผมว่าเป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว) ส่วนภิกษุผู้จำพรรษาแรก ภิกษุผู้ไม่ได้จำพรรษา หรือภิกษุผู้มี

อัญญาโรจนะแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑.๑ การบอกปาริสุทธิแก่ภิกษุผู้ปวารณาแล้ว จำแนกเป็น

- ภิกษุผู้จำพรรษาหลัง ภิกษุผู้ไม่ได้จำพรรษา หรือภิกษุผู้มีพรรษาขาด ฟังทำปาริสุทธิอุโบสถในสำนักของภิกษุผู้ทำปวารณาแล้วในวันเพ็ญเดือน ๑๑
- ภิกษุผู้จำพรรษาแรก ภิกษุผู้ไม่ได้จำพรรษา หรือภิกษุผู้มีพรรษาขาด ฟังทำปาริสุทธิอุโบสถในสำนักของภิกษุผู้ทำปวารณาแล้วในวันเพ็ญเดือน ๑๒

ข้อความว่า “ภิกษุผู้จำพรรษาหลัง” คือ ภิกษุที่เข้าพรรษาแรกไม่ทัน เนื่องจากการเดินทางไกล เป็นต้น ก็อาจเข้าพรรษาหลังได้โดยอธิษฐานพรรษาในวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๙

ข้อความว่า “ภิกษุผู้ไม่ได้จำพรรษา” คือ บุคคลที่บวชเป็นสามเณรแล้วบวชเป็นภิกษุเมื่อล่วงวันเข้าพรรษาคือวันแรม ๘ ค่ำไปแล้ว หรือเป็นภิกษุที่ลืมนำเข้าพรรษาเพราะขาดสติหลงลืมไป หรือเป็นผู้ที่บวชเป็นพระภิกษุหลังวันเข้าพรรษาแล้ว ส่วนผู้ที่บวชเป็นสามเณรก่อนถึงวันเข้าพรรษา ถ้าบวชพระภายในพรรษาก่อนถึงวันปวารณา ก็ทำปวารณาในวันออกพรรษาได้ และได้รับอาณิสสสังกฐินเหมือนภิกษุทั่วไป

ข้อความว่า “ภิกษุผู้มีพรรษาขาด” คือ ภิกษุผู้จำพรรษาแล้วออกเดินทางภายในพรรษาโดยไม่มีเหตุอันควรอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น การนิมนต์ การอาพาธของอุปัชฌาย์ เป็นต้น

๑.๒ การบอกปาริสุทธิแก่ภิกษุผู้มิได้ปวารณา คือ ในวัดที่สมมติเป็นมหาสีมา เมื่อภิกษุเจ้าถิ่นลงอุโบสถแล้วยังไม่ลุกขึ้นก็ดี ลุกขึ้นบางส่วนก็ดี หรือลุกขึ้นแล้วทั้งหมดก็ดี ถ้ามีภิกษุอาคันตุกะที่มีจำนวนเท่ากันหรือน้อยกว่ามาถึงวัดดังกล่าว ต้องบอกปาริสุทธิในสำนักของภิกษุเจ้าถิ่นที่ยังนั่งอยู่ โดยไม่ต้องไปเรียกภิกษุเจ้าถิ่นที่ลุกขึ้นแล้ว อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์วิมุตติวินัย (เล่ม ๒ หน้า ๒๒๗) อ้างถึงมติของอาจารย์ท่านอื่นว่า ให้ภิกษุอาคันตุกะที่ยังมิได้อธิษฐานอุโบสถไปบอกปาริสุทธิแก่ภิกษุเจ้าถิ่นในภายนอกสีมา แต่ท่านมิได้กล่าวแย้งหรือแสดงความเห็นด้วยกับมติดังกล่าว ดังนั้น การบอกปาริสุทธิแก่ภิกษุเจ้าถิ่นจึงอาจบอกภายในสีมาหรือภายนอกสีมาก็ได้ นอกจากนั้น ถ้าภิกษุเจ้าถิ่นลุกขึ้นกลับไปหมดแล้ว และไม่อาจประชุมภิกษุทั้งวัดในมหาสีมา ภิกษุอาคันตุกะอาจประชุมภิกษุเจ้าถิ่นบางรูปแล้วบอกปาริสุทธิได้

๒. อัญญมัญญาโรจนะ การบอกปาริสุทธิแก่กันและกัน

อัญญมัญญาโรจนะ แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๒.๑ การบอกปาริสุทธิโดยตั้งญาติ คือ ภิกษุ ๓ รูปประชุมกันในสีมาในวันอุโบสถ ภิกษุรูปหนึ่งตั้งญาติว่า สุนนตุ เม आयสมนตา อชฺชุปโสโก จาตุทฺทโส/ปนฺนโรโส, ยทายสมนตานิ ปตฺตกลฺลํ, มยํ อญฺญมญฺญํ ปาริสุทฺธิอุโปสถํ กเรยฺยาม (ท่านผู้มีอายุทั้งหลายจงฟังข้าพเจ้า วันนี้เป็นวันอุโบสถแรม ๑๔ ค่ำ/ ๑๕ ค่ำ ถ้ากรรมของท่านทั้งหลายมีกาลที่สมควรแล้ว พวกเราพึงทำปาริสุทธิอุโบสถซึ่งกันและกัน) แล้วภิกษุผู้เป็นพระเถระพึงห่มผ้าเฉวียงบ่า นั่งกระโหียงประนมมือแล้วกล่าว ๓ ครั้งว่า ปริสุทฺโธ อหํ อาวุโส ปริสุทฺโธติ มํ ธาเรถ (ผู้มีอายุ กระผมเป็นผู้บริสุทธิ์ พวกคุณจงจำกระผมว่าเป็นผู้บริสุทธิ์) หลังจากนั้น ภิกษุ

ผู้อ่อนพระราชาว่าพึงบอกปารีสฺฐิเหมือนอย่างนั้น โดยกล่าวว่า ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ) แทนคำว่า อาวุโส (ผู้มีอายุ)

๒.๒ การบอกปารีสฺฐิโดยไม่ตั้งญัตติ คือ ภิกษุ ๒ รูปพึงบอกปารีสฺฐิแก่กันและกันหลังจากปลงอาบัติแล้วโดยไม่ต้องตั้งญัตติ ดังนั้น การบอกปารีสฺฐิตามวิธีนี้จึงอาจทำภายนอกสีมาได้ เพราะไม่มีการตั้งญัตติ

คำว่า เอกัส อุตฺตราสงค์ กริตฺวา (ห่มผ้าเฉียงป่า) หมายถึง กระทำผ้าอุตฺตราสงค์บนป่าข้างหนึ่งไว้ด้วยดี นั่นคือ การเปลี่ยนจากเฉียงป่าตามปกติโดยพาดจีวรไว้ที่ไหล่ซ้าย มาเป็นการเฉียงป่าโดยคลุมแขนด้านซ้ายทั้งหมดไว้เหมือนรูปปั้นพระพุทธรูปสมัยโบราณนระวะ ที่จริงแล้วการห่มผ้าเฉียงป่าโดยปกติที่ไม่ปิดเป็นลูกบวบ ดังที่นิยมห่มกันในพม่า อินเดีย และศรีลังกา รวมไปถึงการห่มสมัยก่อนของไทย จัดเป็นการห่มอย่างไม่เป็นทางการ (Informal) ส่วนการห่มเฉียงป่าโดยคลุมแขนด้านซ้ายทั้งหมด เป็นการห่มอย่างเป็นทางการ (Formal) ส่วนเรื่องวิธีการห่มจีวรโดยละเอียด จะกล่าวถึงต่อไปในเสขียวัตถ์ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

เอกัส อุตฺตราสงค์ กริตฺวาติ เอกสมิ อังเส สาธุกั อุตฺตราสงค์ กริตฺวาติ อตฺโถ.^{๒๐๐}

“คำว่า เอกัส อุตฺตราสงค์ กริตฺวา (ห่มผ้าเฉียงป่า) หมายความว่า กระทำผ้าอุตฺตราสงค์ไว้บนป่าข้างหนึ่งด้วยดี”

กรณีที่มีภิกษุ ๒ รูป ควรประกอบใช้ อายุสมนฺตา ถ้ามีภิกษุ ๓ รูปขึ้นไป ให้ใช้เป็น อายุสมนฺโต บททั้งสองนี้เป็นรูปพิเศษที่ใช้ต่างกันในพระวินัยปิฎก ตามที่กล่าวไว้ในสัททนต์ปิฎก (ปทมาลา) ว่า

อปิเจตฺถ “อายุสมนฺตา”ติ ทฺวินัน วตฺตพฺพจณฺ “อายุสมนฺโต”ติ พฺพุน วตฺตพฺพจณฺนติ อยมฺปิ วิเสโส เวทิตฺพฺโ. ตถา หิ “ทฺวินัน อาโรเจณฺเตน ‘อายุสมนฺตา ธาเรณฺตุ’ติ, ติณฺณํ อาโรเจณฺเตน ‘อายุสมนฺโต ธาเรณฺตุ’ติ วตฺตพฺพ”ติ วุตฺต. “ติณฺณน”ติ เจตฺถ กถาสีสมตฺตํ, เตน จตฺตุนนํปิ ปญฺจนนํปิ อติเรกสตานมฺปิติ ทสฺสิตํ โหติ. พหฺวํ หิ อฺปาทาย “อฺพุทฺธิฏฺฐา โข อายุสมนฺโต จตฺตาริ ปาราชิกา ธมฺมา”ติอาทิกา ปาพิโย จปิตา. ตตฺถ “อายุสมนฺตา”ติทํ วินยโวหารวเสน เทวเยว สนฺธาย วุตฺตตฺตา น สพฺพสาธารณํ วินยโวหารณฺหิ วชเชตฺวา อณฺณสมิ โวหารเณ ปวตฺตติ. “อายุสมนฺโต”ติทํ ปน สพฺพตฺถ ปวตฺตตฺติ ทฺวินัน วิเสโส เวทิตฺพฺโ.^{๒๐๑}

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ พึงทราบแม้วิธีพิเศษนี้ว่า บทว่า อายุสมนฺตา เป็นคำที่ควรกล่าวแก่ภิกษุ ๒ รูป บทว่า อายุสมนฺโต เป็นคำที่ควรกล่าวแก่ภิกษุ ๓ รูป ดังคำกล่าวในคัมภีร์อรรถกถาว่า ทฺวินัน อาโรเจณฺเตน ‘อายุสมนฺตา ธาเรณฺตุ’ติ, ติณฺณํ อาโรเจณฺเตน ‘อายุสมนฺโต ธาเรณฺตุ’ติ วตฺตพฺพ (ภิกษุผู้บอกแก่ภิกษุ ๒ รูป ควรกล่าวว่า อายุสมนฺตา ธาเรณฺตุ = ท่านผู้มีอายุทั้งหลายโปรดทรงจำ ส่วนภิกษุผู้บอกแก่ภิกษุ ๓ รูป ควรกล่าวว่า อายุสมนฺโต ธาเรณฺตุ (ท่านผู้มีอายุทั้งหลายโปรดทรงจำ))

ก็คำว่า ติณฺณ ในที่นี้เป็นเพียงคำตัวอย่าง ท่านจึงแสดงว่า[ภิกษุผู้บอก]แก่ภิกษุ ๔ รูป ๕ รูป และร้อยกว่ารูป [ควรกล่าวว่า อายสมฺมโนโต ธาเรนฺตุ] ดังจะเห็นได้ว่า พระบาลีว่า อุทฺทิกฺกุจฺจ โข อายสมฺมโนโต จตฺตารอ ปาราชิกา ญมฺมา เป็นต้น ตั้งไว้หมายถึงภิกษุจำนวนมาก

ในเรื่องนั้น พึงทราบความต่างกันของบททั้ง ๒ ว่า บทว่า อายสมฺมโนตา นี้ ไม่ใช่คำสามัญทั่วไป แก่คำทั้งหมด เพราะกล่าวไว้หมายถึงภิกษุ ๒ รูปเท่านั้นโดยเนื่องด้วยวินัยโวหาร เนื่องด้วยไม่เป็นไป ในคำอื่นยกเว้นวินัยโวหาร แต่คำว่า อายสมฺมโนโต นี้ย่อมเป็นไปในโวหารทั้งปวง”

ประโยคว่า เย ปน อิตเร เทว อุโปสธา ไม่มีภิกษาคุมพากย์ จึงจำเป็นต้องเพิ่มภิกษาคุมพากย์ เข้ามา ตามกฎทั่วไปในไวยากรณ์สันสกฤตว่า

น हि ग़रियारहितं वाक्यमृत्ति.^{๒๑๒}

“โดยแท้จริงแล้ว พากย์ที่ปราศจากกริยาย่อมไม่มี”

ดังนั้น ในที่นี้จึงเพิ่มภิกษาคุมพากย์ว่า สนฺติ (มีอยู่) เข้ามาเพื่อแปลร่วมกับประธาน คือ อุโปสธา การที่มีได้ระบุถึงกริยา ‘มีอยู่’ ก็เพราะว่าอรรถของ ภู ธาตุหรือ กร ธาตุอาจแผ่ไปได้ในอรรถของธาตุทั่วไป คือ แม้ไม่ได้รับไว้ก็อาจอนุมานรู้ได้ นอกจากนั้น ผู้แต่งอาจใช้ธาตุทั้ง ๒ ศัพท์นี้อธิบายอรรถของธาตุอื่นได้ เช่น คจฺนติ (ย่อมไป) อธิบายได้ว่า คจฺนตฺตี คมนํ ภวติ (คำว่า คจฺนติ หมายความว่า การไปย่อมมี) หรือ คจฺนตฺตี คมนํ กโรติ (คำว่า คจฺนติ หมายความว่า ย่อมทำการไป) ดังข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

ภูगरा सप्तधात्वतुल्यप्रा. ^{๒๑๓}

“ภู และ กร ธาตุแผ่ไปในอรรถของธาตุทั้งปวง”

ภูगरा सप्तधात्वतुल-

प्रापगति विस्तृता. ^{๒๑๔}

“ภู และ กร ธาตุ ปรากฏว่าแผ่ไปในอรรถของธาตุทั้งปวง”

ภูगरा सप्तधात्वतुल्येष्व स्नन्ति. ^{๒๑๕}

“ภู และ กร ธาตุมีอยู่ในอรรถของธาตุทั้งปวงนั้นเทียว”

ภูगरासा सप्तधात्वतुल्यकृपा. ^{๒๑๖}

“ภู, กร และ อส ธาตุ มีอรรถของธาตุอยู่ภายใน”

स्तुताग्रनुपा हि

धात्वतुลา सकला ततो

भाव ग़रिया ज सामन्त्य

सकलेश्वर कमयेते. ^{๒๑๗}

“อรรถของธาตุทั้งหมดมีสภาพของความเป็นและการกระทำ ดังนั้น ความเป็น และการกระทำจึงเป็นอรรถทั่วไป บุคคลย่อมรู้ได้ในธาตุทั้งปวง”

ภวาสกรา ธาตุ เอเต

กิริยาสามณฺวาจกา

คฺมฺปจาทิกา ธาตุ

กิริยาวิเสสวาจกา.^{๒๑๘}

“ธาตุเหล่านี้คือ ภู, อส และ กร ธาตุ แสดงกิริยาสามัญทั่วไป ส่วน คมฺ และ ปจ ธาตุเป็นต้น แสดงกิริยาพิเศษ”

นอกจากนั้น ยังมีข้อความที่กล่าวถึงการเพิ่ม อตฺถิ หรือ ภวติ เข้ามาแปลในประโยคที่ไม่มีกิริยา คุมพากย์ว่า

ยตฺถ หิ กิริยาปทํ น สฺยติ, ตตฺถ อตฺถิ, ภวตีติ สมฺพนฺโร.^{๒๑๙}

“โดยแท้จริงแล้ว บทกิริยาย่อมไม่ได้สดับในพากย์ใด ฟังกระทำสัมพันธ์ในพากย์นั้นว่า อตฺถิ, ภวติ”

คำว่า จาตุมาสินี มีรูปวิเคราะหฺว่า จตฺตาริ มาสา จตุมาสํ, จตุมาสสฺส ปุรณิ จาตุมาสินี (จำนวนเต็มแห่ง ๔ เดือน, วันเพ็ญเดือน ๑๒ ที่ครบฤดูฝน ๔ เดือน ชื่อว่า จาตุมาสินี) ลง ๗ บัณฑิตยด้วยสูตรใน โมคคัลลานไวยาकरण (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๕๑) ว่า ตสฺส ปุรณกาทสาทีโต วา (ลง ๗ บัณฑิตยท้าย เอกาทส ศัพท์เป็นต้น ในความหมายว่า เต็ม ของจำนวนนั้นได้บ้าง) แล้วจึงลง อี อิตถิบัจจย ได้รูปว่า จาตุมาสี หรือ เมอลง อินี อิตถิบัจจย ก็ได้รูปว่า จาตุมาสินี]

อธิษฐานอุโบสถ

สเจ ปน เอโกว ภิกฺขุ โหติ, สพฺพํ ปุพฺพกรณียํ กตฺวา อณฺเณสํ อนาคมนํ ญตฺวา “อชฺช เม อุโปสโก จาตุทฺทโส”ติ วา “ปนฺนรโส”ติ วา วตฺวา “อวิญฺจามิ”ติ วตฺตพฺพํ. อยํ อวิญฺจานุโปสโกติ เอวํ กตฺตพฺพการวเสน ตโย อุโปสเถติ เวทิตพฺพา. เอตฺตาวตา นว อุโปสเถา ทีปิตา โหนฺติ.

อธิษฐานอุโบสถ (การอธิษฐาน) คือ ถ้าภิกษุอยู่รูปเดียว เธอพึงทำกิจที่ควรทำก่อน ให้เสร็จ รู้ว่าไม่มีภิกษุอื่นมาจึงกล่าวว่า อชฺช เม อุโปสโก จาตุทฺทโส (วันนี้ เป็นวันอุโบสถแรม ๑๔ ค่ำของเรา) หรือ อชฺช เม อุโปสโก ปนฺนรโส (วันนี้ เป็นวันอุโบสถขึ้น ๑๕ ค่ำของเรา) แล้วกล่าวว่า อวิญฺจามิ (เราขออธิษฐาน)

อุโบสถที่กล่าวมานี้ชื่อว่า อธิษฐานอุโบสถ

โดยประการดังนี้ ฟังทราบว่าจะอุโบสถมี ๓ โดยเนื่องด้วยลักษณะที่ควรกระทำ

ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ ข้าพเจ้าได้แสดงอุโบสถ ๙ ประการ

[คำว่า ปุพฺพกรรมี (กิจที่ควรทำก่อน) คือ การกวาดวัด การตั้งน้ำใช้น้ำนั้น เป็นต้น ในคัมภีร์มหาวรรค (ข้อ ๑๖๘ หน้า ๑๗๗) ตรัสว่า ให้ภิกษุรูปหนึ่งนั้นกวาดสถานที่ซึ่งภิกษุอื่นอาจมาทำอุโบสถ ตั้งน้ำใช้น้ำนั้น ปลูกดอกอาสนะ และตามประทีป แต่ในฎีกาใหม่ของกัณฑ์ชาตรี (หน้า ๑๖๔) กล่าวว่า เป็นบุพกิจ ๙ อย่างมีการกวาดวัด เป็นต้น แต่การนำฉันท์และปาริสุทธิตั้งเป็นต้นไม่อาจทำได้ในเรื่องนี้ จึงควรมีเพียงบุพกรรม ๕ อย่างเท่านั้น

คำว่า อณฺเณสํ อนาคตมนิ ฌตฺวา (รู้ว่าไม่มีภิกษุอื่นมา) หมายความว่า ภิกษุนั้นต้องรอว่ามีภิกษุอื่นจะมาร่วมทำอุโบสถหรือไม่ ถ้ารู้ว่าไม่มีแล้วจึงทำอธิษฐานอุโบสถ ในพระบาลีตรัสถึงการอธิษฐานทางใจว่า อชฺช เม อุโปสโก (วันนี้ เป็นวันอุโบสถของเรา) แต่ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาเพิ่มการระบุว่าเป็นวันแรม ๑๔ ค่ำหรือวันขึ้น/แรม ๑๔ ค่ำ ส่วนคัมภีร์กัณฑ์ชาตรีระบุไว้ให้อธิษฐานโดยเปล่งวาจาอีกด้วย

ข้อความว่า “อุโบสถที่กล่าวมานี้ชื่อว่า อธิษฐานอุโบสถ” เป็นคำสรุปของอธิษฐานอุโบสถ

ข้อความว่า “โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าจะอุโบสถมี ๓ โดยเนื่องด้วยลักษณะที่ควรกระทำ” เป็นคำสรุปของอุโบสถ ๓ โดยเนื่องด้วยลักษณะที่ควรกระทำ

ส่วนข้อความว่า “ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ ข้าพเจ้าได้แสดงอุโบสถ ๙ ประการ” เป็นคำสรุปของอุโบสถ ๙ ประการ การประพันธ์ประโยคบาลีโดยสรุปความที่กล่าวมาแล้วนั้นอาจมีหลายอย่างได้ตามเนื้อหาที่กล่าวถึง คำสรุปที่กล่าวก่อนเรียกว่า จุพนนิคม (คำสรุปเล็ก) ส่วนคำสรุปในประโยคสุดท้ายเรียกว่า มหานนิคม (คำสรุปใหญ่)

ตั้งคำสรุปในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ (ข้อ ๗ และ ๘) ว่า

อิจฺเจวํ สพุทฺธาปิ ทฺวาทฺสากุสลานิ สมฺตฺตานิ.^{๒๒๐}

“จบอภิสัจจ ๑๒ ดวง โดยประการทั้งปวงอย่างนี้”

อภฺยจฺจา โลภมูลานิ

โทสมูลานิ จ ทฺวิธา

โมหมูลานิ จ เทวติ

ทฺวาทฺสากุสลา สิญฺ.^{๒๒๑}

“อภิสัจจมี ๑๒ ดวง คือ โลภมูลจิต ๘ ดวง โทสมูลจิต ๒ ดวง และโมหมูลจิต

๒ ดวง”]

คําลงท้ายเรื่องอุโบสถ

เตสุ ทิวสวเสน ปนฺนรสีโก, การกวาดเสน สงฺขุโปสโก, กตฺตพฺพาการวเสน สุตฺตฺท-
เทโสติ เอวํ ติลกฺขนสมฺปนฺโน อุโปสโก อิธ นิทฺธิฏฺโฐติเวทิตพฺโพ. ตสฺมี ปวตฺตมาเน อุโปสโก

อกตฺวา ตทฺหุโปสเถ อณฺณํ อภิกฺขุกํ นานาสํวสเกหิ วา สภิกฺขุกํ อาวาสํ วา อนาวาสํ วา
วาสตถาย อณฺณตฺร สงฺเขน, อณฺณตฺร อนฺตรายา คจฺจนตฺสส ทฺกุกฺกํ โหติ.

ในบรรดาอุโบสถเหล่านั้น ฟังทราบว่ามีพระภิกษุแสดงอุโบสถที่สมบูรณ์
ด้วยลักษณะ ๓ ไว้ในญัตตินี้ว่า สุณาทู เม เป็นต้น] ดังนี้คือ

๑. เป็นวันอุโบสถ ๑๕ คำ ตามวัน
๒. เป็นอุโบสถของสงฆ์ ตามผู้กระทำ
๓. เป็นการสวดปาติโมกข์ ตามลักษณะที่ควรกระทำ

เมื่อการสวดปาติโมกข์นั้นมิอยู่ในวัด ภิกษุไม่ทำอุโบสถ ไปยังอาวาสซึ่งไม่มีภิกษุหรือ
มีภิกษุผู้มีสังวาสต่างกัน หรือไปยังสถานที่ไม่ใช่อาวาสอื่น[มีศาลาพักชั่วคราวเป็นต้น]ในวันอุโบสถ
นั้น เพื่ออยู่ค้างคืนโดยปราศจากสงฆ์หรือมีอันตราย ต้องอาบัติทุกกฏ

[ภิกษุผู้ไม่ทำอุโบสถในวัดของตน แต่ไปสู่วัดที่ไม่มีภิกษุเพื่อค้างคืนโดยกลับมาทำอุโบสถไม่ทัน
หรือไปสู่วัดที่มีภิกษุผู้มีสังวาสต่างกันซึ่งทำกรรมร่วมกันไม่ได้ หรือไปสู่ศาลาพักชั่วคราวเป็นต้นที่มีใช้วัดใน
วันอุโบสถ โดยปราศจากภิกษุผู้ร่วมทำกรรม หรือปราศจากอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่งในอันตราย ๑๐ ที่
กล่าวมาแล้ว คือ พระราชาเสด็จมา โจรปล้น ไฟไหม้ เป็นต้น ภิกษุนั้นต้องอาบัติทุกกฏ

คำว่า ตทฺหุโปสเถ ตัดบทเป็น ตทฺหุ + อุโปสเถ ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า “ในวันนั้นอันเป็นวันอุโบสถ”
คำว่า ตทฺหุ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โสเยว อโห ตทโ = วันนั้น ชื่อว่า ตทหะ

(แปลง สฺมี เป็น อุ ท้าย อห ศัพท์ด้วยมหาสูตร) ดังคัมภีร์นิจฺจติที่ป็นีกกล่าวว่า

มหาจุตฺตนา อหฺมฺหา สฺมีโน นิ จ อุ จ โหติ, ตทฺหฺนิ, ตทฺหฺ. ^{๒๒๒}

“แปลง สฺมี วิภตฺติท้าย อห ศัพท์เป็น นิ และ อุ ด้วยมหาสูตร เช่น ตทฺหฺนิ, ตทฺหฺ (ในวันนั้น)”

คำว่า อณฺณตฺร สงฺเขน, อณฺณตฺร อนฺตรายา (โดยปราศจากสงฆ์หรือมีอันตราย) ท่านประกอบใช้
สงฺเขน เป็นตติยาวิภตติ และ อนฺตรายา เป็นปัญจมีวิภตติเพื่อให้คำสละสลวย ความจริงศัพท์ที่ประกอบกับ
อณฺณตฺร หรือ วินา อาจะลงวิภตติได้ ๓ หมวด คือ ทุตติยาวิภตติ ตติยาวิภตติ และปัญจมีวิภตติ (บาลี
สนามหลวงไทยบัญญัติให้แปลว่า “จาก”) สมดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๐) กล่าวไว้ว่า
วินาญญตฺร ตติยา จ (ลงตติยาวิภตติและวิภตติอื่นๆ ท้าย วินา และ อณฺณตฺร ศัพท์) เช่น

- วินา วาเตน, วินา วาตํ, วินา วาตฺสฺมา (เว้นจากลม)

- อณฺณตฺร เอเกน ปิณฺหาปาทนีหารเกน (เว้นจากภิกษุรูปหนึ่งผู้นำบิณฑบาต), อณฺณตฺร ฐมฺมํ, อณฺณตฺร ฐมฺมา (เว้นจากธรรม)

ข้อความว่า “ภิกษุผู้มีสังวาสต่างกัน” (นานาสังวาสก) คือ ภิกษุผู้มีสังวาสต่างกันแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. กัมมนานาสังวาสกะ (ผู้มีสังวาสต่างกันโดยกรรม) คือ อุกขิตตกภิกษุที่ถูกสงฆ์ทอดทิ้งจากฐานะที่มีสังวาสเสมอกัน เพราะไม่เห็นอาบัติ ไม่แก้ไขอาบัติ และไม่สละความเห็นผิดเหมือนพระอริยฐานะ

๒. ลัทธินานาสังวาสกะ (ผู้มีสังวาสต่างกันโดยความเห็น) คือ ภิกษุผู้เห็นว่าอุกขิตตกภิกษุนั้นถูกสงฆ์ทอดทิ้งโดยมิชอบ แต่เป็นพระธรรมวาที จึงไม่ทำกรรมร่วมกับสงฆ์ผู้ทำอุกเขปนียกรรม เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า อุกขิตตานวุตตกะ คือ ผู้คล้อยตามอุกขิตตกภิกษุ เหมือนกันกับศิษย์ของภิกษุวินัยธรที่เห็นว่าพระวินัยธรผู้เป็นอาจารย์ของตนไม่ผิด จึงไม่ทำกรรมร่วมกับภิกษุธรรมกถิก]

บุพกิจ ๙

กී สงฺขมฺสฺส ปุพฺพกิจฺจนฺติ “สงฺโฆ อุโปสถํ กรายยา”ติ เอวํ อุโปสถกรณสมฺพนฺธเนว วุตฺตสฺส สงฺขมฺสฺส อุโปสเถ กตฺตพฺเพ ยํ ตํ “อนฺุชานามิ ภิกฺขเว อุโปสถาคารํ สมฺมชฺชิตฺตํ”ติอาทินา นเยน ปาฬิยํ อาคตํ, อฏฺฐกถาสฺ จ-

“สมฺมชฺชนี ปทีโป จ

อุทกํ อาสเนน จ

อุโปสถสฺส เอตานิ

ปุพฺพกรณนฺติ วุจฺจติ.

“ฉนฺทปาริสฺสุทฺธิอฺตุกฺขานํ

ภิกฺขุคณฺหา จ โอวาโ

อุโปสถสฺส เอตานิ

ปุพฺพกิจฺจนฺติ วุจฺจตี”ติ

เอวํ ทวีหิ นามะหิ นววิธํ ปุพฺพกิจฺจํ ทสฺสิตํ, กิ ตํ กตฺนฺติ ปุจฺจติ. น หิ ตํ อกฺตฺวา อุโปสถํ กาทํ วฏฺฏติ.

เมื่อสงฆ์ที่กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยการทำอุโบสถอย่างนี้ว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กรายยา (สงฆ์พึงทำอุโบสถ) พึงทำอุโบสถ [ภิกษุผู้สวด]ย่อมถามด้วยคำว่า กิ สงฺขมฺสฺส ปุพฺพกิจฺจํ (ภิกษุทำบุพกิจของสงฆ์แล้วหรือ) ดังนี้ว่า สงฆ์ดังกล่าวได้ทำบุพกิจ (กรรมที่ควรทำก่อนอุโบสถกรรม) นั้นแล้วหรือ อันปรากฏในพระบาลีตามนัยเป็นต้นว่า

อนฺุชานามิ ภิกฺขเว อุโปสถาคารํ สมฺมชฺชิตฺตํ.^{๒๒๓}

“ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตการกวาดโรงอุโบสถ”

และแสดงไว้ ๙ อย่างเป็นสองชื่อในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายอย่างนี้ว่า

สมมุชชี ปทีโป จ อุทกั อาสเนน จ
อุโปสถสฺส เอตานิ ปุพฺพกรรมนติ วุจฺจติ.

“การกระทำ ๔ อย่างเหล่านี้ได้ชื่อว่าบุพกรรมของอุโบสถ คือ

๑. การกวาดโรงอุโบสถ ๒. การจุดประทีป
๓. การเตรียมน้ำใช้น้ำฉัน ๔. การปูอาสนะ”

ฉนฺทปาริสฺสุทฺธิอุตฺตฺถาณํ ภิกฺขุคณฺหา จ โอวาโท
อุโปสถสฺส เอตานิ ปุพฺพกิจฺจนฺติ วุจฺจติ.

“การกระทำ ๕ อย่างเหล่านี้ได้ชื่อว่าบุพกิจของอุโบสถ คือ

๑. การบอกฉันท์ ๒. การบอกปาริสฺสุทฺธิ
๓. การบอกฤดู ๔. การนับจำนวนภิกษุ
๕. การบอกโอวาท[ที่นางภิกษุณีขอ]”

โดยแท้จริงแล้ว เมื่อยังมีได้กระทำบุพกิจนั้นก็ไม่ต้องทำอุโบสถ

[ข้อความข้างต้นอธิบาย ก็ สงฺฆสฺส ปุพฺพกิจฺจํ ดังนี้

๑. คำว่า ก็ เป็นนิบาตในความหมายว่า ถาม (ปุจฉา) เพราะอธิบายว่า ก็ ตํ กตฺตติ ปุจฺจติ (สงฆ์ดังกล่าวได้ทำบุพกิจนั้นแล้วหรือ)

๒. คำว่า สงฺฆสฺส (สงฆ์) แม้จะเป็นคำสามัญทั่วไป แต่ในที่นี้หมายถึงสงฆ์ที่เนื่องด้วยการทำอุโบสถ เพราะอธิบายว่า “สงฺโฆ อุโปสถํ กรเวยยา”ติ เอวํ อุโปสถกรณสมฺพนฺเธเนว วุตฺตสฺส สงฺฆสฺส (สงฆ์ที่กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยการทำอุโบสถอย่างนี้ว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กรเวยย)

๓. คำว่า ปุพฺพกิจฺจํ (บุพกิจ) หมายถึง บุพกิจ ๙ อย่าง มีการกวาดโรงอุโบสถ เป็นต้น ไม่ใช่บุพกิจ ๕ อย่างมีการบอกฉันท์ เป็นต้น เพราะอธิบายว่า นววิธํ ปุพฺพกิจฺจํ (บุพกิจ ๙ อย่าง)

จ ศัพท์ในคำว่า อฏฺฐกถาสฺ จ นั้นทำหน้าที่รวบรวมใจความว่า ปาฬิยํ อาคตฺตญฺ อฏฺฐกถาสฺ ทสฺสีตฺตญฺ (อันปรากฏในพระบาลี และแสดงไว้ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย) ส่วนบทอื่นจากนี้ถือเป็นพลความใจความในประโยคข้างต้น คือ ก็ ตํ กตฺตติ ปุจฺจติ ([ภิกษุผู้สวด]ย่อมถามว่า สงฆ์ดังกล่าวได้ทำ

บุพกิจแล้วหรือ) เพราะประโยค ต เป็น *ประโยคนิยมะ* ที่เป็นใจความของพากย์ ส่วนประโยค ย จัดเป็น *ประโยคอนิยมะ* ที่เป็นคำขยาย ดังคำว่า โย กุณฺหฺลึ, โส เทวตฺโต (ผู้ใดมีตุ้มหู ผู้นั้นชื่อเทวทัต) ประโยคต้นทำหน้าที่ขยายเทวทัตว่าเป็นผู้มีตุ้มหู ส่วนเทวทัตเป็นบุคคลที่ถูกละเลย

บุพกิจ คือ กิจที่ควรทำก่อนอุโบสถกรรม มี ๙ อย่าง โดยจำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. บุพกรรม คือ การเตรียมการก่อนประชุมสงฆ์

๒. บุพกิจ คือ การเตรียมการก่อนสวดปาติโมกข์

กรรมทั้ง ๒ อย่างนี้ได้ชื่อว่า บุพกิจ ในประโยคว่า ก็ สัมมสฺส ปุพฺพกิจฺจ (ภิกษุทำบุพกิจของสงฆ์แล้วหรือ) เพราะควรทำก่อนอุโบสถกรรม ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

สงฺฆสนฺนิปาตโต ปจฺม กตฺตพฺพํ ปุพฺพกรรมํ ปุพฺพกรรมโต ปจฺจนา กตฺตพฺพมฺปิ อุโปสถมฺมโต ปจฺม กตฺตพฺพตฺตา ปุพฺพกิจฺจํ. อุมฺมปิ เจตํ อุโปสถมฺมโต ปจฺม กตฺตพฺพตฺตา “ปุพฺพกิจฺจ”มิจฺเจว เอตถ วุตฺตนาติ อาห “เอวํ ทฺวํ ติ นามะหิ นววิธํ ปุพฺพกิจฺจํ ทสฺสิดน”ติ.^{๒๒๔}

“กรรมที่ภิกษุควรทำก่อนการประชุมของสงฆ์ ชื่อว่า บุพกรรม กรรมที่แม้จะควรทำภายหลังบุพกรรม ก็ชื่อว่า บุพกิจ เพราะควรทำก่อนอุโบสถกรรม

อนึ่ง กรรมทั้ง ๒ อย่างนั้นชื่อว่า บุพกิจนั้นเกี่ยวในทันที เพราะควรทำก่อนอุโบสถกรรม ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอวํ ทฺวํ ติ นามะหิ นววิธํ ปุพฺพกิจฺจํ ทสฺสิด (แสดงไว้ ๙ อย่างเป็นสองชื่อในคัมภีร์ธรรมรณทั้งหลายอย่างนี้)”

ภิกษุที่อยู่ภายในสีมาจะเป็นภิกษุอาพาธ หรือมีภารกิจอื่นอยู่ก็ตาม ซึ่งไม่อาจมาร่วมสังฆกรรมได้ ต้องให้ฉันท์และปาริสุทธิแก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งที่จะเข้าร่วมสังฆกรรม มิฉะนั้นถือว่ากรรมเสีย เพราะมีภิกษุอื่นอยู่นอกหัตถบาสนภายในสีมา (ซึ่งในที่นี้เป็นมหาสีมา)

คำว่า ฉนฺทปาริสุทธิอุตุกฺขาน มีรูปวิเคราะหว่า

- ฉนฺโท จ ปาริสุทธิ จ อุตุ จ ฉนฺทปาริสุทธิอุตุโย (อสมหารทวันทสมาส)
- ฉนฺทปาริสุทธิอุตุโน อุกฺขานํ ฉนฺทปาริสุทธิอุตุกฺขานํ (กัมมัฏฐนัฏฐิตปฺปฐิสสมาส)

บทว่า อุกฺขานํ อยู่ท้ายวันทสมาสคือ ฉนฺทปาริสุทธิอุตุ จึงต้องมีความหมายประกอบร่วมกันกับบทหน้าที่ละบท โดยมีความหมายว่า การบอกฉันท์ การบอกปาริสุทธิ และการบอกอุตุ ดังกฎทั่วไปในปทฺฐปฐิติฎีกาว่า

ทวนฺทโต ปรี ยํ สฺยุยฺมานํ ตํ ปจฺเจกมฺภิสมฺพชฺชเต.^{๒๒๕}

“บทใดได้ยื่นท้ายวันทสมาส บทนั้นย่อมถูกประกอบไว้ที่ละบท”

กฎทั่วไปข้างต้นพบในคัมภีร์ปริภาเซนุเสขระว่า

ทวนทูโต ปโร ปจเจกมภิสมฺพชฺชเต.^{๒๒๖}

“ศัพท์ที่อยู่ท้ายวันทสมาส ย่อมถูกประกอบไว้ที่ละศัพท์”

แม้ในมคฺชโพธิฎฺเฐกาก็พบข้อความที่คล้ายคลึงกันนี้ว่า

ทวนทูโต ปโร สฺยฺยมาโน สทฺโท ปจเจกมภิสมฺพชฺชเต.^{๒๒๗}

การกล่าวว่าบทที่อยู่ท้ายวันทสมาส ต้องถูกประกอบไว้ที่ละบท เป็นการกล่าวโดยมาก แม้บทที่อยู่หน้าวันทสมาสก็ต้องถูกประกอบไว้ที่ละบทเหมือนกัน คัมภีร์สัมพันธจินตาคณฐีใหม่ประพันธ์คาถาสรุปลความในเรื่องนี้ว่า

ทวนทูโต ปุพฺพปาปเรสุ

สฺยฺยมานํ ปทํ ปทํ

ปเท ปเท ปยุชฺชติ

อตถํ ตฺลฺลํ วิญฺญฺนา.^{๒๒๘}

“บททุกบทที่บุคคลได้ยืมในหน دندانหรือหนปลายจากวันทสมาส ผู้มีปัญญาพิจารณาเนื้อความแล้วประกอบไว้ในทุกๆ บท”

ตัวอย่างของบทที่อยู่หน้าวันทสมาส ซึ่งถูกประกอบไว้ที่ละบทตามบทหลังที่เป็นวันทสมาส เช่นคำว่า จณฺทหตฺถิ-อสุส-มิก-โคณ-กุกฺกุร-อหิ-วิจฺฉิก-มณิสฺส-ป-ที-ปิ-อจฺฉ-ตรจฺฉ-สุกร-มหีส-ยกฺข-รกฺขสาทีหิ (จากข้าง ม้า กวาง วัว สุนัข งู แมงป่อง งูเขียว เสือดาว หมี หมาป่า หมู กระบือ ยักษ์ และรากษสเป็นต้น ที่ดูร้าย) จะเห็นได้ว่า คำว่า หตฺถิ-อสุส เป็นต้นเป็นวันทสมาส และมี จณฺท อยู่หน้า คำว่า จณฺท ประกอบร่วมกับบทวันทสมาสมี หตฺถิ และ อสุส เป็นต้นที่ละบท จึงมีความหมายว่า ข้างที่ดูร้าย ม้าที่ดูร้าย ดังนั้น เป็นต้น คำดังกล่าวพบในบทชุมนุมเทวดาของหนังสือพระปริตรธรรมว่า

ราชโต วา โจรโต วา มนุสฺสโต วา อมฺนุสฺสโต วา อคฺคโต วา อุกฺกโต วา ปิสาจโต วา ชาณฺฑโต วา กณฺฏกโต วา กฤษฺฏโต วา ชนฺพโรคโต วา อสทฺรมฺมโต วา อสทฺทิกฺกโต วา อสฺสปฺริสโต วา จณฺทหตฺถิ-อสุส-มิก-โคณ-กุกฺกุร-อหิ-วิจฺฉิก-มณิสฺส-ป-ที-ปิ-อจฺฉ-ตรจฺฉ-สุกร-มหีส-ยกฺข-รกฺขสาทีหิ นานาภยโต วา นานาโรคโต วา นานาอุปฺททโต วา อารกฺขํ คณฺหนฺตฺ.^{๒๒๙}

“ขอชาวโลกจงได้รับการคุ้มครองจากอันตรายที่เกิดจากผู้ปกครองประเทศ โจร มนุษย์ อมมนุษย์ ไฟ น้ำ ปีศาจ ต่อไม้ หนาม เคราะหฺรํ ร้าย โรคระบาดในถิ่นมนุษย์ ความประพฤติของคนทราม ความเห็นผิด คนร้าย ถิ่นอันตราย โรค และอุปัทวต่าง ๆ อันเกิดจากข้าง ม้า กวาง วัว สุนัข งู แมงป่อง งูเขียว เสือดาว หมี หมาป่า หมู กระบือ ยักษ์ และรากษสเป็นต้น ที่ดูร้าย”

แม้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็พบอุทาหรณ์ที่คล้ายคลึงกันนี้ว่า

ตโต คามทฺวาเร จตฺวา จณฺทหตฺถิอสุสชาติปฺริสฺสยปฺริชฺชนตถํ คามรจฺฉา โอลฺเกตฺพพา โหนฺติ.^{๒๓๐}

“แต่นั้นเธอยืนที่ประตูบ้านต้องแลดูตรอกตามบ้าน เพื่อหลีกเลี่ยงอันตรายมีช้างม้าที่ดุร้าย เป็นต้น”]

ตสุม่า เถเรน อาณตเตน อคิลานเน ภิกขุณา อุโปสถาคาร์ สมมุชชิตพพฺ. ปาณียํ ปริโภชนียํ อุภูจฺจาเปตพพฺ. อาสนํ ปณฺญาเปตพพฺ. ปตีโป กาทพฺโ. อกโรโต ทุกกภูํ อาปชชติ. เถเรนาปิ ปติรูปํ ฌตฺวา อาณาเปตพพฺ.

ดังนั้น ภิกษุผู้ไม่อาพาธจึงควรทำการปิดกวาดโรงอุโบสถ ตั้งน้ำใช้น้ำฉัน ปลูกดาสนะ จุดประทีป ตามคำสั่งของพระเถระ หากไม่กระทำก็ต้องอาบัติทุกกฏ ถึงพระเถระก็ควรสั่งภิกษุที่เหมาะสม

[ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย น หิ มักแสดงความขัดแย้งที่เรียกว่า พยติเรกะ ดังนั้น ประโยคดังกล่าว จึงชื่อว่า *ประโยคพยติเรกะ* คือ ประโยคแสดงความขัดแย้ง หิ ศัพท์ทำหน้าที่พยติเรกโชตกะ แต่ในที่นี้มี *ประโยคผล* ที่ขึ้นต้นด้วย ตสุม่า ต่อมาว่า ตสุม่า ขเปช อุโปสถาคาร์ สมมุชชิตพพฺ (ดังนั้น ภิกษุผู้ไม่อาพาธ จึงควรทำการปิดกวาดโรงอุโบสถ) ด้วยเหตุนี้ ประโยค น หิ ในที่นี้จึงเป็น *ประโยคการณะ* คือ ประโยคแสดงเหตุ หิ ศัพท์ทำหน้าที่การณโชตกะ

ข้อความว่า “ควรทำการปิดกวาดโรงอุโบสถ” หมายความว่า ก่อนที่พระพุทธองค์จะทรงบัญญัติ ให้กวาดโรงอุโบสถ ภิกษุเจ้าถิ่นมิได้กวาด พระอาคันตุกะที่มาทำอุโบสถก็ตำหนิ เพราะในโรงอุโบสถสกปรก ด้วยฝุ่นธุลี พระพุทธองค์จึงทรงบัญญัติให้กวาดโรงอุโบสถ โดยพระเถระต้องมอบหมายให้ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ทำ ถ้าไม่มีไม่กวาดก็ให้สามเณรเป็นต้นทำกับปิยะ[คือ ตัด] กิ่งไม้แล้วใช้กิ่งไม้กวาดแทนไม้กวาด ยกเว้น บางสถานที่ซึ่งกวาดไม่ได้ ก็คงไว้อย่างเดิม

ข้อความว่า “ตั้งน้ำใช้น้ำฉัน” หมายความว่า พระอาคันตุกะไม่มีน้ำใช้ล้างเท้าและน้ำดื่มในวัน ลงอุโบสถ จึงตำหนิภิกษุเจ้าถิ่น พระพุทธองค์จึงทรงบัญญัติให้ตั้งน้ำฉันน้ำใช้ ที่จริงแล้วในสมัยพุทธกาล เมืองราชคฤห์ทั้งหมดเป็นมหาสีกา ภิกษุจากวัดทั้งหมดในเมืองจึงต้องมาประชุมทำอุโบสถพร้อมกัน ดัง คัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ราชคหฺมิ ปริกฺขิปีตฺวา อฏฺฐารส มหาวีหารา สพฺเพ เอกสีกา, ธมฺมเสนาปตินา เนสํ สีกา พุทฺธา.^{๒๓๑}

“จริงอยู่ มหาวิหาร ๑๘ ตำบลรอบกรุงราชคฤห์มีสีกาอันเดียวกันทั้งหมด สีกาแห่งมหาวิหาร เหล่านั้น พระธรรมเสนาบดีผูก”

ข้อความว่า “ปลูกดาสนะ” หมายความว่า พระพุทธองค์ทรงบัญญัติให้ปลูกดาสนะเพื่อพระ

อาคันตุกะที่มาทำอุโบสถ เพราะพระอาคันตุกะเหล่านั้นไม่มีอาสนะไว้นั่ง จึงตำหนิภิกษุเจ้าถิ่นว่าไม่ปูลาดอาสนะไว้ ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๓ หน้า ๑๓๕) กล่าวว่าถ้าในวัดไม่มีอาสนะก็ควรยืมมาจากวัดอื่น ถ้าไม่มีอาสนะ ให้ปูลาดเสื่อละเอียด เสื่อหยาบ หรือกิ่งไม้ตามสมควร ส่วนฎีกาใหม่ (หน้า ๑๖๕) กล่าวถึงอาสนะตามลำดับว่าเป็นเก้าอี้ (ปิจ) แผ่นกระดาน (ผลก) เสื่อละเอียด (กฎสารก) เสื่อหยาบ (ตฎฎีกา) กิ่งไม้ (สาขางงค) คัมภีร์ปาติโมกข์ภาสากฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๘๖) แสดงความเห็นว่าเป็นตามข้อความในคัมภีร์ฎีกาข้างต้น ทำให้อนุมานได้ว่า ในสมัยก่อนพระสิงหลคงนั่งเก้าอี้แล้วสวดปาติโมกข์โดยพิสดาร เพราะท่านกล่าวถึงเก้าอี้ไว้ก่อนอาสนะอย่างอื่น อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๓ หน้า ๑๓๕) กล่าวถึงผ้าปูนั่ง (อาสน) เสื่อละเอียด เสื่อหยาบ และกิ่งไม้ ไม่ได้เอ่ยถึงเก้าอี้และแผ่นกระดานไว้

ข้อความว่า “จุดประทีป” หมายความว่า ในสมัยพุทธกาล มีบางวัดทำอุโบสถในเวลากลางคืนเพื่อรอภิกษุอาคันตุกะที่มาจากแดนไกล เนื่องจากในเมืองราชคฤห์มีมหาสีมาซึ่งต้องรวมภิกษุที่อยู่ในวัดทั้งหมดภายในมหาสีมานั้นมาลงอุโบสถร่วมกันในที่แห่งเดียว ยกเว้นภิกษุที่ทำอุโบสถในชัณฑสีมาเท่านั้น ดังนั้น จึงทรงบัญญัติให้จุดไฟเพื่อไม่ให้ภิกษุเหยียบกันในที่มืด แต่ถ้าเป็นเวลากลางวัน ก็ไม่จำเป็นต้องจุดประทีป เพราะมีแสงสว่างอยู่แล้ว

ข้อความว่า “ถึงพระเถระก็ควรสั่งผู้ที่เหมาะสม” หมายความว่า พระเถระไม่ควรสั่งภิกษุที่กำลังทำงานอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่, ผู้มีภาระหน้าที่, ผู้สาธยายพระพุทธรพจน์, พระธรรมกถึก หรือผู้สอนหนังสือ เป็นต้น แต่ควรใช้ภิกษุอื่นที่ว่างพอจะทำบุพกิจได้]

การบอกฉันท์

ฉนฺทปาริสุทฺธิติ เอตถ อุโปสถกรณตถํ สนฺนิปติเต สงฺฆเ พหิ อุโปสถํ กตฺวา อาคเตน สนฺนิปตติฏฺฐจํญํ คนฺตฺวา กายสามคฺคิ อเทนเตน ฉนฺโท ทาทพฺโพ. โยปิ คีลาโน วา โหติ กิจฺจปฺปสุโต วา, เตนาปิ ปาริสุทฺธิ เทนเตน ฉนฺโทปิ ทาทพฺโพ.

โปรดทราบเนื้อความในคำว่า ฉนฺทปาริสุทฺธิ (ฉันท์และปาริสุทธิ) นี้ ดังนี้

ฉันท์ พึงให้โดยภิกษุผู้ทำอุโบสถภายนอกแล้ว[ในแม่น้ำหรือสีมาแห่งใดแห่งหนึ่ง] ไม่ต้องการไปยังสถานที่สงฆ์ประชุมกันให้กายสามัคคี และโดยภิกษุผู้อาพาธหรือผู้ขวนขวายในกิจสงฆ์ [คือ ผู้ดูแลภิกษุเป็นต้น] แม้เมื่อภิกษุนั้นให้ปาริสุทธิแล้วก็ควรให้ฉันท์อีกด้วย

[ภิกษุผู้ควรให้ฉันท์และปาริสุทธิต้องเป็นผู้ที่อยู่ภายในมหาสีมา คือ สีมาใหญ่ ซึ่งอาจมีวัดจำนวน

มากอยู่ภายใน ในสมัยพุทธกาลมีมหาสีมาในกรุงราชคฤห์กว้าง ๑๘ โยชน์ สมมติโดยพระสารีบุตร ดังที่ปรากฏในคัมภีร์ ^{๒๓๑}

ระยะทาง ๑ โยชน์ ปัจจุบันถือว่าเทียบได้กับ ๑๖ กิโลเมตร โดยวัดจากทางระหว่างราชคฤห์กับ นาลันทา ซึ่งในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๓๕) ระบุว่า มีระยะทาง ๑ โยชน์ เมื่อเทียบกับ มาตรฐานวัดของไทย คือ ๑๒ นิ้ว = ๑ คืบ, ๒ คืบ = ๑ ศอก, ๔ ศอก = ๑ วา, ๒๐ วา = ๑ เส้น, ๔๐๐ เส้น = ๑ โยชน์ ก็จะเท่ากับ ๑๖ กิโลเมตร แต่มาตรฐานวัดสมัยพุทธกาลไม่เหมือนกับของไทย จึงควรนับจากมาตราวัดในสมัยก่อน จะทำให้ได้ระยะทางที่แน่นอน กล่าวคือ

๗ เมล็ดข้าวเปลือก	=	๑ นิ้ว
๑๒ นิ้ว	=	๑ คืบ
๒ คืบ	=	๑ ศอก
๗ ศอก	=	๑ ยัวะ (ไม้เท้า)
๒๐ ยัวะ	=	๑ อสุภะ
๘๐ อสุภะ	=	๔ คาวุต
๔ คาวุต	=	๑ โยชน์

ตามมาตราวัดข้างต้นนี้ ระยะทาง ๑ โยชน์เทียบได้กับ ๒๐.๗๕ กม. หรือเทียบได้กับ ๑๒ ไมล์ ๕ เพอร์ลอง ๕๔๐ ฟุต (เพอร์ลอง คือ หน่วยระยะทาง ๒๒๐ หลา หรือ ๑ ส่วน ๘ ไมล์ = ๒๐๑ เมตร ภาษาอังกฤษใช้เป็น Furlong ใช้อักษรย่อว่า FUR) มีวิธีคูณดังนี้

๑ นิ้ว (บาลี) = ๐.๗๕ นิ้ว (สากล) เพราะเมล็ดข้าวเปลือกเรียงตามด้านกว้าง ๗ เม็ด = ๐.๗๕ นิ้ว (สากล) หรือ ๓/๔ นิ้ว (สากล)

และ ๑ โยชน์ = ๑๒ นิ้ว × ๒ คืบ × ๗ ศอก × ๒๐ ยัวะ × ๘๐ อสุภะ × ๔ คาวุต = ๑,๐๗๕,๒๐๐ นิ้ว (บาลี)

เพราะฉะนั้น ๑ โยชน์ = ๑,๐๗๕,๒๐๐ × ๐.๗๕ = ๘๐๖,๔๐๐ นิ้ว (สากล)

๖๓,๓๖๐ นิ้ว (สากล) = ๑ ไมล์

๑ โยชน์ = ๘๐๖,๔๐๐ นิ้ว (สากล) ÷ ๖๓,๓๖๐ นิ้ว = ๑๒.๗๓ ไมล์ (หรือ ๑๒ ไมล์ ๕ เพอร์ลอง ๕๔๐ ฟุต)

๑ ไมล์ = ๑.๖๐๙ กม.

๑๒.๗๓ ไมล์ = ๑๒.๗๓ × ๑.๖๐๙ = ๒๐.๔๘ กม.

สรุปความว่า ๑ โยชน์ = ๑๒.๗๓ ไมล์ หรือ ๒๐.๔๘ กม.

อนึ่ง มาตราวัดตามบาลีที่กล่าวไว้ข้างต้น ปรากฏในคัมภีร์อภิธานปิปปิกาวา

รตนํ ตานิ สตุเตว

ยญฺจิ ตา วิสตุสภํ

คาวุตฺมฺสภาสีติ

โยชนํ จตุคาวุตํ.^{๒๓๒}

“[๒ คืบเหล่านั้น]เป็น ๑ ศอก, ๗ ศอกเป็น ๑ ยัฏฐิ, ๒๐ ยัฏฐิ เหล่านั้นเป็น ๑ อุสภะ, ๘๐ อุสภะเป็น ๑ คาวุต, ๔ คาวุตเป็น ๑ โยชน”

คัมภีร์ข้างต้นกล่าวตามคัมภีร์สมโมหวิโนทนีวาท

เทว วิทตติโย รตนํ สตุต รตนานิ ยญฺจิ. ตาย ยญฺจียา วิสติ ยญฺจียอ อฺสภํ. อสีติ อฺสภานิ คาวุตํ.

จตุตาริ คาวุตานิ โยชนํ.^{๒๓๓}

“๒ คืบเป็น ๑ ศอก, ๗ ศอกเป็น ๑ ยัฏฐิ, ๒๐ ยัฏฐิตามยัฏฐินั้นเป็น ๑ อุสภะ, ๘๐ อุสภะเป็น ๑ คาวุต, ๔ คาวุตเป็น ๑ โยชน”

คัมภีร์สังขยาปกาสะที่แต่งโดยท่านพระวิลาสแห่งเชียงใหม่ ได้ประพันธ์ข้อความนี้เป็นคาถาว่า

สตุต หตุถา มโต ทณฺโฑ

วิสทณฺโฑ จ อฺสภํ

อสีติ อฺสภา คาวิ

คาวิ จตุตาริ โยชนํ.^{๒๓๔}

“๗ ศอกเป็น ๑ ทัณฑะ (ไม้เท้า), ๒๐ ทัณฑะเป็น ๑ อุสภะ, ๘๐ อุสภะเป็น ๑ คาวิ (คาวุต), ๔ คาวิเป็น ๑ โยชน”

ในคัมภีร์กังขาโยชนาพบคาถาที่คล้ายคลึงกับคัมภีร์สังขยาปกาสะ ดังนี้

สตุต หตุถา มโต ทณฺโฑ

ทณฺหา วิสติ อฺสภํ

อสีติ อฺสภา คาวิ

คาวิ จตุตาริ โยชนํ.^{๒๓๕}

“๗ ศอกเป็น ๑ ทัณฑะ (ไม้เท้า), ๒๐ ทัณฑะเป็น ๑ อุสภะ, ๘๐ อุสภะเป็น ๑ คาวิ (คาวุต), ๔ คาวิเป็น ๑ โยชน”

คำว่า กิจจปฺปสุเตน (ผู้ชวนขายในกิจสงฆ์) คือ ผู้ดูแลภิกษุอาพาธเป็นต้น ดังในฎีกาใหม่^{๒๓๖} อธิบายว่า กิจจปฺปสุโต วาติ คิลานุปฏฐากาทิกิจจปฺปสุโต วา (คำว่า กิจจปฺปสุโต วา คือ ผู้ดูแลภิกษุอาพาธเป็นต้นก็ดี) ดังนั้น ผู้ที่ไม่ว่างด้วยกิจส่วนตัวจึงจำเป็นต้องไปทำอุโบสถ จะให้ปาริสุทธิแทนไม่ได้

กถ์ ทาตพฺโพ. เอกสฺส ภิกฺขุโน สนฺติเก “ณนํ ทุมฺมิ, ณนํ เม หร, ณนํ เม อาโรเจหิ”ติ
อโย อตฺโถ กาเยน วา วาจาเยน วา อุกาเยน วา วิญญาเปตพฺโพ, เอวํ ทินฺโน โหติ ณนฺโต.

ถามว่า : ฟังให้ฉันที้อย่างไร

ตอบว่า : เธอฟังบอกข้อความนี้ทางกาย วาจา หรือทั้ง ๒ ในสำนักของภิกษุรูปหนึ่ง
อย่างนี้ว่า ฉันท์ ทมมิ, ฉันท์ เม หร, ฉันท์ เม อาโรเจहि (กระผมให้ฉันทีะ ท่านจงนำฉันทีะของ
กระผมไป จงบอกฉันทีะของกระผม) เธอได้ชื่อว่าให้ฉันทีะแล้วอย่างนี้

[การให้ฉันทีะ คือ การแสดงฉันทีะว่าตนเห็นด้วยกับสังฆกรรมมีอุโบสถเป็นต้น การให้ฉันทีะนี้
เป็นการให้ในขณะที่อยู่ในสีมาเดียวกันเท่านั้น ถ้าในสมัยปัจจุบันที่แต่ละวัดก็มีสีมาของตน การให้ฉันทีะจึง
ไม่ใช่วินัยกรรมที่จำเป็นต้องทำ

การให้ฉันทีะทางกาย เช่น การเขียนหนังสือบอก แสดงอาภักติทางมือหรือเท้า ส่วนการ
ให้ฉันทีะทางวาจาเป็นการเปล่งเสียงพูดด้วยภาษาบาลีหรือด้วยภาษาใดภาษาหนึ่งก็ได้ แต่การให้ฉันทีะทาง
ใจไม่มี เพราะคนอื่นจะรู้การให้ฉันทีะทางใจนั้นไม่ได้

ประโยคที่แสดงการให้ฉันทีะมี ๓ อย่าง กล่าวไว้โดยมีจุดมุ่งหมาย ดังนี้

๑. ประโยคว่า ฉันท์ ทมมิ (กระผมให้ฉันทีะ) กล่าวไว้ตามข้อบัญญัติของพระพุทธเจ้าที่ทรง
บัญญัติให้ภิกษุที่ตามไปทำสังฆกรรมไม่ได้ในสีมาเดียวกันต้องให้ฉันทีะ

๒. ประโยคว่า ฉันท์ เม หร (ท่านจงนำฉันทีะของกระผมไป) กล่าวเพื่อบรรเทาความลำบาก
ในการให้ฉันทีะ เพราะถ้าภิกษุที่นำฉันทีะไปไม่ยอมนำไปถึงสงฆ์ ภิกษุที่ให้ฉันทีะก็ต้องมอบฉันทีะซ้ำอีกแก่
ภิกษุรูปอื่น

๓. ประโยคว่า ฉันท์ เม อาโรเจहि (จงบอกฉันทีะของกระผม) กล่าวไว้เพื่อเปลื้องภิกษุผู้รับ
ฉันทีะแล้วมิได้บอกสงฆ์ให้พ้นจากอาบัติทุกกฏ เพราะเมื่อภิกษุผู้รับฉันทีะมาถึงสงฆ์แล้ว ฉันทีะก็เป็นอัน
นำมาเรียบร้อยแล้ว ภิกษุผู้รับฉันทีะจะบอกสงฆ์หรือไม่บอกก็ไม่ใช่ไร แต่ถ้าภิกษุผู้รับฉันทีะมิได้แจ้งให้
สงฆ์ทราบ ท่านก็ต้องอาบัติทุกกฏ

แม้ประโยคที่แสดงการให้ปาริสุทธิก็มี ๓ อย่างเช่นเดียวกัน กล่าวไว้โดยมีจุดมุ่งหมายเหมือน
การให้ฉันทีะนั้นเอง

โดยทั่วไป คำว่า อุภย เป็นสรรพนามที่มีลิงค์และพจน์ตามบทหลัง ดังเช่น อุทาหรณ์ว่า อุภย
เทวมานุสา (เทวดาและมนุษย์ทั้ง ๒ ฝ่าย) แต่ในบางแห่งก็เป็นบทตัตถิตีที่ลง ย ปัจจัยในสมุหตัตถิตี มีวิธี
ใช้เหมือน ทวย (หมวด ๒) และ ตย (หมวด ๓) มีรูปวิเคราะห์ว่า อุภินฺ สมฺโห อุภย (หมู่แห่งสิ่ง ๒ สิ่ง
ชื่อว่า อุภยะ = หมวดสอง) ดังนั้น ในที่นี้จึงประกอบใช้ อุภย ศัพท์เป็นรูปเอกพจน์ว่า กาเยน วา วาจา
วา อุภเยน วา วิญญาเปตพฺโพ (เธอฟังบอกข้อความนี้ทางกาย วาจา หรือทั้ง ๒ อย่าง)]

การบอกปารีสุทธิ

ออกตูโปสเถน ปน คิลานเน วา กิจจปฺปสุเตน วา ปารีสุทธิ ทาทพฺพา.

ปารีสุทธิ ฟังให้โดยภิกษุผู้อาพาหรือผู้ชวนชวายเป็นกิจสงฆ์ผู้ยังมีได้ทำอุโบสถ

[การให้ปารีสุทธิ คือ การบอกว่าตนบริสุทธ์จากอาบัติ ดังนั้น ถ้าภิกษุมีอาบัตียู่ก็ต้องปลงอาบัติแล้วให้ปารีสุทธิโดยกล่าวเป็นคำบาลีว่า ปารีสุทธิ ทมฺมิ เป็นต้น หรือกล่าวด้วยภาษาใดภาษาหนึ่งก็ได้

ภิกษุผู้อาพาจนไม่สามารถเดินทางไปร่วมทำอุโบสถกรรมได้ หรือผู้ชวนชวายเป็นกิจสงฆ์มีการอุปัฏฐากภิกษุอาพาหรือการแสดงธรรมเป็นต้น อาจให้ปารีสุทธิแทนการไปทำอุโบสถด้วยตนเองได้

คำว่า ปารีสุทธิ (ความบริสุทธ์) มีรูปวิเคราะห์ว่า ปริสุชฺฌนํ ปารีสุทธิ (ปริ บทหน้า + สุชฺ ฐาตุ = หมดจต + ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ) ทำที่ชนะสระ อ ใน ป เป็น อา ดังคำว่า ปธานํ วจนํ ปาวจนํ (คำพูดที่เป็นประธาน ชื่อว่า ปาพจน์)]

กถํ ทาทพฺพา. เอกสฺส ภิกฺขุโน สนฺติเก “ปารีสุทธิ ทมฺมิ, ปารีสุทธิ เม หร, ปารีสุทธิ เม อาโรเจหิ”ติ อยํ อตฺถโก กาเยน วา วาจา วา อุภาเยน วา วิญญาเปตพฺโพ, เอวํ ทินฺนา โหติ ปารีสุทธิ, ตํ ปน เทนฺเตน จฺนฺโทปิ ทาทพฺโพ. วุตฺตมฺเหตํ ภควตา “อนฺุชานามิ ภิกฺขเว ตทฺหุโปสเถ ปารีสุทธิ เทนฺเตน จฺนฺทมฺปิ ทาตุํ, สนฺติ สงฺฆสฺส กรณียนฺ”ติ.

ถามว่า : ฟังให้ปารีสุทธิอย่างไร

ตอบว่า : เธอฟังบอกข้อความนี้ทางกาย วาจา หรือทั้ง ๒ อย่างในสำนักของภิกษุรูปหนึ่งอย่างนี้ว่า ปารีสุทธิ ทมฺมิ, ปารีสุทธิ เม หร, ปารีสุทธิ เม อาโรเจหิ (กระผมให้ปารีสุทธิ ท่านจงนำปารีสุทธิของกระผมไป จงบอกปารีสุทธิของกระผม) เธอได้ชื่อว่าให้ปารีสุทธิแล้วอย่างนี้

อนึ่ง เมื่อเธอให้ปารีสุทธิแล้วก็ควรให้ฉันทะอีกด้วย ดังพระพุทธดำรัสว่า อนฺุชานามิ ภิกฺขเว ตทฺหุโปสเถ ปารีสุทธิ เทนฺเตน จฺนฺทมฺปิ ทาตุํ. สนฺติ สงฺฆสฺส กรณียํ^{๒๓๗} (ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุผู้ให้ปารีสุทธิแล้ว ต้องให้ฉันทะในวันอุโบสถนั้นอีกด้วย เพราะกิจที่สงฆ์จะต้องทำมีอยู่)

[คำว่า กรณียํ เป็น วจนวิปลาส คือ เมื่อควรตรัสว่า กรณียานิ ตามกริยาพหูพจน์ว่า สนฺติ ได้ตรัสเป็นรูปเอกพจน์ว่า กรณียํ ดังฎีกาใหม่กล่าวว่า

“สนธิ สงฆสสุ กรณียานี”ติ วุตตพเพ วจนวิปลลาเสน “สนธิ สงฆสสุ กรณียน”ติ วุตต.^{๒๓๘}

“เมื่อควรตรัสว่า สนธิ สงฆสสุ กรณียานี แต่ตรัสว่า สนธิ สงฆสสุ กรณีย ด้วยการเปลี่ยนพจน์”

การเปลี่ยนพจน์ในเรื่องนี้ไม่ใช่การลง โย วิภัติแล้วเปลี่ยนเป็น ส วิภัติ แต่หมายถึงการลง ส วิภัติในอรรถพหูพจน์ แม้การเปลี่ยนลิขเป็นตันก็เหมือนกัน เป็นการใช้ลิขคอื่นจากลิขคที่นิยมใช้กันทั่วไป

ภิกษุผู้ต้องการให้ฉันทะและปาริสุทธิในคราวเดียวกัน อาจประกอบ ฉนท และ ปาริสุทธิ เป็นสมาหารทวันทสมาสแล้วกล่าวว่า ฉนทปาริสุทธิ ทมมิ, ฉนทปาริสุทธิ เม หร, ฉนทปาริสุทธิ เม อาโรเจहि (กระผมให้ฉันทะและปาริสุทธิ ท่านจงนำฉันทะและปาริสุทธิของกระผมไป จงบอกฉันทะและปาริสุทธิของกระผม)]

ตตถ ปาริสุทธิทานัง สงฆสสุปิ อตตโนปิ อุโปสถกรณัง สมปาเทติ, น อวเสสํ สงฆกัจจํ. ฉนททานัง สงฆสเสว อุโปสถกรณญจ เสสกิจจญจ สมปาเทติ, อตตโน ปน อุโปสโส อกโตเยว โหติ. ตสฺมา ปาริสุทธิ เทนฺเตน ฉนโทปิ ทาทพฺโพ.

ในเรื่องนั้น การให้ปาริสุทธิย่อมยังการทำอุโบสถของสงฆ์และของตนให้สำเร็จได้ แต่ไม่อาจยังสังฆกรรมที่เหลือให้สำเร็จ

ส่วนการให้ฉันทะย่อมยังการทำอุโบสถและสังฆกรรมที่เหลือของสงฆ์ให้สำเร็จ

แต่อุโบสถของตนไม่เป็นอันกระทำโดยแท้ ดังนั้น เมื่อเธอให้ปาริสุทธิแล้วก็ควรให้ฉันทะอีกด้วย

[ท่านกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่อภิกษุให้ปาริสุทธิแล้ว เหตุใดจึงต้องให้ฉันทะอีกด้วย
- อาโหคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุควรให้ปาริสุทธิเท่านั้นมิใช่หรือ

หมายความว่า การให้ปาริสุทธิของภิกษุที่อยู่ในสมาเดียวกันซึ่งตามไปทำอุโบสถในวันอุโบสถไม่ได้ ย่อมให้สำเร็จกิจ ๒ อย่าง คือ

๑. การทำอุโบสถของตน เพราะตนไม่บอกความบริสุทธิ์จากอาบัติแล้ว

๒. การทำอุโบสถของสงฆ์ เพราะทำให้อุโบสถกรรมของสงฆ์สำเร็จโดยไม่เป็นวรรคกรรม

แต่ไม่อาจทำให้กรรมอื่นสำเร็จได้ ส่วนการให้ฉันทะย่อมสามารถทำให้กรรมทั้งหมดของสงฆ์สำเร็จโดยไม่เป็นวรรคกรรม แต่ให้สำเร็จการทำอุโบสถของตนไม่ได้ ดังนั้น การให้ปาริสุทธิเพื่ออุโบสถกรรม จึงควรให้ฉันทะเพื่อทำกรรมอื่นที่อาจมีได้ตามโอกาสอันสมควร]

ปุพเพ วุตตํ ปน สุทธิกัจจนํ ภา อิมํ ภา ฉนฺทปาริสฺสuthi เอเคน พหฺนมนฺปิ อาหริตฺ
 วฏฺฐติ. สเจ ปน โส อนฺตรามคฺเค อณฺณํ ภิกฺขุํ ปสฺสิตฺวา เยสํ เตน ฉนฺโท ภา ปาริสฺสuthi ภา คหิตา,
 เตสญฺจ อตฺตโน จ ฉนฺทปาริสฺสuthi เทติ, ตสฺสเสว สา อาคจฺฉติ, อิตฺรา ปน พินาลสงฺขลิกา
 ฉนฺทปาริสฺสuthi นาม โหติ, สา นาคจฺฉติ, ตสฺมา สยเมว สมนฺนิปตฺติฏฺฐจฺฉานํ คนฺตฺวา อาโรเจตพฺพํ.
 สเจ ปน สยฺจิจฺจ นาโรเจติ, ทุกฺกมฺํ อาปชฺชติ. ฉนฺทปาริสฺสuthi ปน ตสฺมี หตฺถปาสํ อุปคตมตฺเตยฺว
 อาคตา โหติ.

อนึ่ง ภิกษุรูปหนึ่งจะนำฉันท์เหล่านั้นๆ ที่กล่าวไว้แล้ว หรือนำทั้งฉันท์และปาริสุทธินี้ เพื่อภิกษุจำนวนมาก ควรอยู่ แต่ถ้าเธอเห็นภิกษุรูปอื่นในระหว่างทางแล้วให้ฉันท์และปาริสุทธิของภิกษุที่ตนรับมาและของตนเอง ฉันท์และปาริสุทธิของเธอเท่านั้นย่อมมาถึงสงฆ์ แต่ฉันท์และปาริสุทธิของภิกษุเหล่าอื่นได้ชื่อว่า ฉันท์ปาริสุทธิเหมือนโซ่ล่ามแมว ฉันท์และปาริสุทธิดังกล่าวย่อมไม่มาถึงสงฆ์ ดังนั้น ภิกษุนั้นจึงต้องไปบอกถึงสถานที่ประชุมสงฆ์ด้วยตนเอง ถ้าเธอจงใจไม่บอกก็ต้องอาบัติทุกกฏ เมื่อเธอเข้ามาถึงหัตถบาสนแล้ว ฉันท์และปาริสุทธิก็ถือว่ามาถึงสงฆ์แล้ว

[ภิกษุรูปเดียวนำฉันทะและปาริสุทธิเพื่อภิกษุหลายรูปได้ แต่ถ้าเธอพบภิกษุรูปอื่นในระหว่างทางก่อนจะถึงสถานที่ทำอุโบสถ แล้วให้ฉันทะและปาริสุทธิของภิกษุรูปอื่นและของตน ฉันทะและปาริสุทธิของตนเท่านั้นมาถึงสงฆ์ได้ ส่วนฉันทะและปาริสุทธิของภิกษุรูปอื่นไม่มาถึงสงฆ์ เพราะเหมือนกับโซ่ล่ามแมว กล่าวคือ โซ่มีห่วงคล้องกันไว้ที่ละห่วง ห่วงแรกติดกับห่วงที่ ๒ ห่วงที่ ๒ ติดกับห่วงที่ ๓ แต่ห่วงแรกไม่ติดกับห่วงที่ ๓ ฉันทะและปาริสุทธิที่รับมาจากภิกษุรูปแรกจึงเกี่ยวกับภิกษุรูปที่ ๒ เหมือนห่วงแรกติดกับห่วงที่ ๒ ไม่เกี่ยวกับภิกษุรูปที่ ๓ ฉันทะนั้น

ภิกษุผู้รับฉันตะและปาริสุทธิมาถึงสงฆ์แล้วจงใจไม่บอก เธอต้องอาบัติทุกกฏ ถ้าหากลืมบอก หรือไม่บอกเพราะมีสาเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งโดยมิได้จงใจ ก็ไม่ต้องอาบัติ ประโยคที่ใช้บอกในเรื่องนี้ คือ ดิสเสน ภิกขุณา จนฺทปาริสฺสุตฺติ ทินฺนา, ตมฺหํ สงฺขมฺมสฺส อาโรเจมิ (ภิกษุขอติสสะให้ฉันตะและปาริสุทธิแล้ว กระผมบอกฉันตะและปาริสุทธินั้นแก่สงฆ์) แต่หากพระติสสะมีพรรษามากกว่าผู้บอก ให้ใช้เป็น อายสฺมตฺตา ดิสเสน (ท่านติสสะผู้มีอายุ) แทน ดิสเสน ภิกขุณา

ในประโยคว่า **ณฺโห** **วา** **ปาริสฺสุทฺธิ** **วา** **ทินฺนา** ท่านประกอบใช้กริยาคุมพากย์เป็นรูปอดีตถึงคำว่า **ทินฺนา** โดยคล้อยตามบทที่อยู่ติดกัน คือ **ปาริสฺสุทฺธิ** ถ้าคำว่า **ณฺโห** อยู่หลัง **ปาริสฺสุทฺธิ** เป็นรูปว่า **ปาริสฺสุทฺธิ** **วา** **ณฺโห** **วา** ก็ต้องประกอบ **ทินฺน** ศัพท์เป็นรูปปงฺลึงคำว่า **ทินฺโน** สมมติว่า กริยาคุมพากย์อยู่หน้าประธาน

๒ ศัพท์ ก็ต้องประกอบลิงค์ตามศัพท์หลังที่ติดกัน โดยมีรูปว่า ทินโน ฌนโท วา ปาริสุทธิ วา หรือ ทินนา ปาริสุทธิ วา ฌนโท วา การประกอบลิงค์และพจน์ตามประธานที่อยู่ติดกันนี้เป็นธรรมเนียมของภาษาบาลี]

การบอกฤดู

อุตุกฺขานนติ “เหมนฺตาทินิ อุตุํ เอตฺตํ อติกฺกนฺตํ, เอตฺตํ อวสิฏฺฐน”ติ เอวํ อุตุํ อาจิกฺขณํ

คำว่า อุตุกฺขานํ (การบอกฤดู) หมายความว่า การบอกฤดูอย่างนี้ว่า ในบรรดาฤดูหนาวเป็นต้น ฤดูเพียงเท่านั้นล่วงไปแล้ว ฤดูเพียงเท่านั้นยังเหลืออยู่

[ท่านอธิบาย อุตุกฺขานํ ดังนี้

๑. อุตุ ศัพท์ หมายถึง ฤดูหนาวเป็นต้น ไม่ใช่ฤดูฤดูอื่น คือ สิตอุตุ (ความเย็น) และอุณหอุตุ (ความร้อน)

คำว่า อุตุกฺขาน มีรูปวิเคราะห์กัมมัฏฐานวิธิตปฺริสสมาสว่า

- อุตุํ อุกฺขานํ อุตุกฺขานํ = การบอกฤดู ชื่อว่า อุตุกฺขานะ

คำว่า อุกฺขาน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุกฺขายเต อุกฺขานํ = การบอก ชื่อว่า อักขานะ

(อา บทหน้า + ขา (ปกฺกเณ = บอก) + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

การบอกฤดูในขณะจะเริ่มทำอุโบสถนี้ มิใช่การบอกว่าเป็นฤดูใดในปัจจุบันเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงการบอกปีที่ผ่านมาแล้วและยังมาไม่ถึง เช่น ถ้าเป็นวันอุโบสถขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๕ ต้องบอกว่า ฤดูนี้เป็นฤดูร้อน มี ๓ ปีช้ผ่านมาแล้ว ยังเหลืออีก ๔ ปีช้ การที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติให้นับปีที่ดังกล่าวก็เพราะว่าชาวบ้านถามภิกษุที่มาบิณฑบาตว่าวันนี้เป็นวันไหน ภิกษุตอบไม่ได้ จึงทรงบัญญัติว่า

อนฺชานามิ ภิกฺขเว ปกฺขคณฺณํ อุคฺคเหตุ. ^{๒๓๔}

“ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตเพื่อให้เรียนการนับปีที่ช้”

ที่จริงแล้วเมื่อนับว่าเป็นปีที่ช้ใดในวันอุโบสถ ภิกษุก็จะรู้ว่าเป็นวันใดโดยนับจากวันอุโบสถนั่นเอง]

การนับจำนวนภิกษุ

ภิกฺขุคณฺนาติ “เอตฺตกา ภิกฺขู อุโปสถคฺเค สนฺนิปตฺตา”ติ ภิกฺขุนํ คณฺนา. อิทมฺปิ หิ อุภยํ กตฺวาว อุโปสโถ กาทพฺโพ.

คำว่า ภิขุคุณนา (การนับจำนวนภิขุ) หมายความว่า การนับจำนวนภิขุว่า ภิขุที่ประชุมกันในโรงอุโบสถมีเพียงเท่านี้ โดยแท้จริงแล้ว เมื่อกระทำกิจทั้ง ๒ นี้แล้วจึงทำอุโบสถได้

[การนับภิขุเป็นพุทธานุญาตที่ให้ทำก่อนลงอุโบสถ เพราะชาวบ้านถามถึงจำนวนภิขุในวัดกับภิขุที่ออกบิณฑบาตแล้วภิขุเหล่านั้นตอบไม่ได้ ชาวบ้านจึงตำหนิ เมื่อนับภิขุในโรงอุโบสถเช่นนี้ ก็จะทำให้อนุมานรู้จำนวนภิขุที่เพิ่มขึ้นหรือลดลงได้ ภิขุที่ทำการนับจำนวนนี้อาจเป็นพระเถระในสงฆ์ หรือภิขุรูปใดก็ได้ที่พระเถระมอบหมาย ปัจจุบันภิขุผู้สวดปาติโมกข์มักรับหน้าที่นับจำนวนภิขุที่มาทำอุโบสถ

โดยทั่วไปคำว่า โรงอุโบสถ มักใช้เป็น อุโปสถาคาร (เรือนอันเป็นที่กระทำซึ่งอุโบสถ) แต่ในที่นี้ใช้เป็น อุโปสถคัค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุโปสถ คณฺหนฺติ เอตฺถาติ อุโปสถคัค = สถานที่ถือเอาอุโบสถ, โรงอุโบสถ
- (อุโปสถ บทหน้า + คห ธาตุ (คหณ = ถือเอา) + กวิ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

ดังคำว่า

- พล คณฺยติ เอตฺถาติ พลคัค (สถานที่นับกองทัพ ชื่อว่า พลคคะ)
- ภาตฺ คณฺหนฺติ เอตฺถาติ ภาตฺตคัค (สถานที่ถือเอาภัก, โรงภัก ชื่อว่า ภักคคะ)
- สลาก คณฺหนฺติ เอตฺถาติ สลากคัค (สถานที่ถือเอาสลาก, โรงสลาก ชื่อว่า สลากคคะ)

ดังคำอธิบายในคัมภีร์นิตฺติที่ปิ่นกล่าวว่า

ภาตฺ คณฺหนฺติ เอตฺถาติ ภาตฺตคัค. เอว สลากคัค, อุโปสถคัค.^{๒๔๐}

“ชนทั้งหลายย่อมถือเอาภักในสถานที่นี้ เหตุนี้ สถานที่นี้ ชื่อว่า ภักคคะ, คำว่า สลากคัค, อุโปสถคัค ก็เช่นเดียวกันนี้”]

การบอกโอวาทที่นางภิขุณีขอ

โอวาโทติ ภิขุโนวาโท. น หิ ภิขุณีหิ ยาจิตฺ โอวาทํ อนาโรเจตฺวา อุโปสถํ กาคฺตุํ วมฺมฺหิติ.

คำว่า โอวาโท (โอวาท) หมายความว่า การสั่งสอนนางภิขุณี [ด้วยคุณธรรม ๘] เพราะสงฆ์จะทำอุโบสถโดยไม่ได้บอกโอวาทที่นางภิขุณีขอไม่ได้

[อธิบายว่า คำว่า โอวาโท แม้จะไม่ระบุว่าเป็นการสั่งสอนใคร แต่ก็คือ การสั่งสอนนางภิขุณีเท่านั้นตามฐานะที่กล่าวถึงในเรื่องนี้ ที่จริงแล้ว การหมายถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งตามสมควรนั้นเป็นสิ่งที่เข้าใจกันได้ตามฐานะ ดังมีปริภาสาหรือกฎทั่วไปว่า

“แม้จะไม่กล่าวว่า ย่อมประพจน์อย่างนี้ ก็ประกอบความว่า ย่อมประพจน์ประโยชน์ตน และประโยชน์ผู้อื่น เพราะการแสดงความสามัญทั่วไปตั้งอยู่ในข้อความพิเศษ และผู้ต้องการข้อความพิเศษพึงประกอบข้อความพิเศษได้”

เอตถ “ปริมานิ ชวนานิ”ติอาทิวจเน โลกีย ๕เปฯ ชวนานิ เอว ทฎฺฐพฺพานิ, น โลกุตฺตรกุสล-
พฺยากตชวนานิ. สามณฺณโชตนา วิเสส อวติฏฺฐติ, วิเสสตถินา จ วิเสโส อนุปยุชฺชติติ ปริภาสโตติ โยชนา.^{๒๔๖}

“ในพากย์นี้ มีการประกอบบทว่า พึงทราบชวณะที่เป็นกุศล อกุศล และอัปยากตฝ่ายโลกียะ เท่านั้นในคำว่า ปริมานิ ชวนานิ (ชวณะดวงก่อน) เป็นต้น ไม่ใช่ชวณะที่เป็นกุศลและอัปยากตฝ่ายโลกุตระ ตามปริภาสว่า สามณฺณโชตนา วิเสส อวติฏฺฐติ, วิเสสตถินา จ วิเสโส อนุปยุชฺชติ (การแสดงข้อความสามัญทั่วไปย่อมตั้งอยู่ในข้อความพิเศษ และผู้ต้องการข้อความพิเศษย่อมประกอบข้อความพิเศษได้)”

มีข้อสังเกตอยู่ว่า กฎทั่วไปหรือปริภาสที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มณีสารมัญชูนานี้จะไม่พบในคัมภีร์ปริภาเซนทุเสชระที่กล่าวถึงกฎทั่วไปของไวยากรณ์สันสกฤตโดยมากและกฎทั่วไปของไวยากรณ์สันสกฤตอื่น จึงน่าจะเป็นกฎที่ท่านตั้งขึ้นใหม่ตามข้อความในคัมภีร์ฎีกาที่แต่งมาก่อนแล้ว นอกจากนั้นแล้ว แม้ประโยคที่ว่า สามณฺณวจนสฺสปี หิ อุตฺตลปฺปรณาทินา วิเสสวีสยตา โหติ (โดยแท้จริงแล้ว แม้คำสามัญทั่วไปก็มีวิสัยต่างกัน ย่อมมิได้ตามเนื้อความและฐานะเป็นต้น) ที่จะได้อธิบายต่อไปในเรื่องของวิบัติท้ายปฐมปาราชิก ก็กล่าวว่าเป็นปริภาสในคัมภีร์มณีสารมัญชูสา (เล่ม ๑ หน้า ๑๓๔) เท่านั้น ไม่พบในคัมภีร์ปริภาเซนทุเสชระและไวยากรณ์สันสกฤตอื่น

ประโยคที่ประกอบว่า น หิ ในต้นประโยค ชื่อว่า *ประโยคการณะ* หรือประโยคทัฬหีการณะ หิ ศัพท์ทำหน้าที่การณโชตกะ หรือทัฬหีการณโชตกะ กล่าวไว้เพื่อแสดงเหตุหรือย้าความในประโยคหน้าที่ระบุว่าเป็นการสั่งสอนนางภิกษุณีเท่านั้น ไม่ใช่การสั่งสอนบุคคลอื่นมีภิกษุเป็นต้น]

ภิกษุณีโย หิ “เสว อุโปสโก”ติ อาคนฺตฺวา “อํ อุโปสโก จาตุทฺทโส ปนฺนรโส”ติ ปุจฺฉติว
ปฺน อุโปสโกทิวเส อาคนฺตฺวา “ภิกฺขุณิสงฺโฆ อยฺย ภิกฺขุสงฺฆสฺส ปาเท วนฺทติ, โอวาทูปสงฺกมณฺญ
ยาจติ, ลกฺข กิร อยฺย ภิกฺขุณิสงฺโฆ โอวาทูปสงฺกมณฺ”ติ เอวํ โอวาทํ ยาจนฺติ. ตํ จเปตฺวา พาล-
คิลานคฺมียะ อณฺโณ สเจปิ อารณฺณโก โหติ, อปฺปฏิคฺคเหตุํ น ลกฺขติ, ตสฺมา เยน โส ปฏฺิคฺคหิโต, เตน
ภิกฺขุณา อุโปสคฺคเค ปาติโมกฺขทฺเทสโก ภิกฺขุ เอวํ วตฺตพฺโพ “ภิกฺขุณิสงฺโฆ ภนฺเต ภิกฺขุสงฺฆสฺส
ปาเท วนฺทติ, โอวาทูปสงฺกมณฺญ ยาจติ, ลกฺข กิร ภนฺเต ภิกฺขุณิสงฺโฆ โอวาทูปสงฺกมณฺ”ติ.

กล่าวโดยพิสดารว่าภิกษุณีทั้งหลายคิดว่าพรุ่งนี้เป็นวันอุโปสถ มาแล้วถามว่าวันอุโปสถนี้เป็นวันแรม ๑๔ ค่ำหรือวันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ แล้วมาอีกในวันอุโปสถ ย่อมขอโอวาทอย่างนี้ว่า

“พระคุณเจ้า ภิกษุณีสงฆ์ขอไหว้เท้าภิกษุสงฆ์ และขอการเข้าไปรับโอวาท พระคุณเจ้า ภิกษุณีสงฆ์จึงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

ภิกษุอื่นยกเว้น ภิกษุผู้ไม่ฉลาด ผู้อาพาธ และผู้กำลังจะเดินทาง ถึงจะเป็นผู้อยู่ป่า เป็นวัตรก็ต้องรับโอวาทที่ภิกษุณีขอไว้ ดังนั้น ภิกษุที่รับคำขอโอวาท จะต้องบอกภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ในโรงอุโบสถอย่างนี้ว่า

“ท่านผู้เจริญ ภิกษุณีสงฆ์ขอไหว้เท้าภิกษุสงฆ์ และขอการเข้าไปรับโอวาท ท่านผู้เจริญ ภิกษุณีสงฆ์จึงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

[ข้อความข้างต้นกล่าวไว้เพื่ออธิบายว่า ภิกษุณีทั้งหลายขอโอวาทอย่างไร ภิกษุไหนเป็นผู้รับคำขอโอวาท และภิกษุไหนบอกภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ในโรงอุโบสถอย่างไร หิ ศัพท์ในพากย์นี้เป็นวิถิตถาโรตตะ

การมาถามวันอุโบสถโดยคิดว่า พรุ่งนี้เป็นวันอุโบสถ คือ ถ้าเป็นวันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ ก็มาถามในวันขึ้น/แรม ๑๔ ค่ำ หรือถ้าเป็นวันแรม ๑๔ ค่ำ ก็มาถามในวันแรม ๑๓ ค่ำ แต่ในอรรถกถาหาปัจจัยระบุว่า ภิกษุณีควรมาถามในวันขึ้น/แรม ๑๓ ค่ำ ภิกษุผู้ถูกถามจึงตอบได้ว่าเป็นวันแรม ๑๔ ค่ำหรือวันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ

อนึ่ง ภิกษุณีที่มาถามว่า เป็นวันอุโบสถอะไร หรือมาแจ้งการขอรับโอวาท คือ ครุธรรม ๘ จากภิกษุที่สงฆ์สมมติให้เป็นผู้สั่งสอนนางภิกษุณีต้องมีจำนวนภิกษุณีที่มา ๒ หรือ ๓ รูปเป็นอย่างต่ำ ดังนั้นท่านจึงประกอบใช้พหูพจน์ว่า ภิกษุณีโย (ภิกษุณีทั้งหลาย)

คำว่า อารณณิก มีรูปวิเคราะห์ในปทปฐกติก (สูตร ๓๗๔) ว่า

- อरणเณ วสนสีโล อารณณิกโก = ผู้มีปกติอยู่ในป่า ชื่อว่า อารณณิกะ
(อรณเณ ศัพท์ + นิก ปัจจัยใน วสนสีโล ตัทธิต)

ส่วนฎีกาใหม่ (หน้า ๑๖๗) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

- อरणเณ นิवास อสสาติ อารณณิกโก = ผู้มีการอยู่ในป่า ชื่อว่า อารณณิกะ
(ลง นิก ปัจจัยใน นิवास ตัทธิต)

ภิกษุที่รับคำขอโอวาทจากภิกษุณีแล้ว ต้องมาบอกภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ในโรงอุโบสถเมื่อสงฆ์ประชุมกันแล้ว และนำคำของภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ไปบอกแก่ภิกษุณีอีกครั้งหนึ่ง

ภิกษุผู้ไม่ฉลาด คือ ผู้ไม่เข้าใจวิธีบอกในเรื่องนี้

ภิกษุผู้อาพาธ คือ ผู้ป่วยจนไม่อาจเดินทางไปทำอุโบสถได้

ภิกษุผู้กำลังจะเดินทาง คือ ผู้เตรียมจะเดินทางในวันอุโบสถแรม ๑๔ ค่ำ หรือขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ หรือในวันปาฏิบพ]

ปาติโมกข์ทุเทศเคน วุตตพฺพ “อติโกจิ ภิกขุ ภิกขุโนวาทโก สมฺมโต”ติ. สเจ โหติ โกจิ ภิกขุ ภิกขุโนวาทโก สมฺมโต, ตโต เตน โส วุตตพฺพ “อิตถนฺนาโม ภิกขุ ภิกขุโนวาทโก สมฺมโต, ตํ ภิกขุณิสงฺโฆ อุปสงกมตุ”ติ. สเจ นตฺถิ, ตโต เตน ปุจฺฉิตพฺพ “โก อายสฺมา อุตฺสหาติ ภิกขุณิโย โอวาทิตฺตฺน”ติ. สเจ โกจิ อุตฺสหาติ, โสปิ จ อฏฺฐาหิ อญฺเฐหิ สมณฺนาคโต, ตํ ตตฺถเว สมฺมณฺนิตฺวา โอวาทปฏฺฐิตาหโก วุตตพฺพ “อิตถนฺนาโม ภิกขุ ภิกขุโนวาทโก สมฺมโต, ตํ ภิกขุณิสงฺโฆ อุปสงกมตุ”ติ.

ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องถามว่าภิกษุที่สงฆ์สมมติให้เป็นผู้สั่งสอนนางภิกษุณีมีอยู่หรือ ถ้ามีภิกษุบางรูปได้รับสมมติให้เป็นผู้สั่งสอนนางภิกษุณี ลำดับนั้นภิกษุผู้สวดปาติโมกข์นั้นต้องแจ้งแก่เธอว่า ภิกษุชื่อนี้เป็นผู้ที่สงฆ์สมมติให้สั่งสอนนางภิกษุณี ภิกษุณีสงฆ์จึงเข้าไปหาภิกษุนั้น

ถ้าไม่มีภิกษุดังกล่าว ลำดับนั้น ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องถามว่า ท่านรูปไหนสามารถสั่งสอนนางภิกษุณีได้ ถ้ามีภิกษุบางรูปสามารถและเป็นผู้ประกอบด้วยองค์ ๘ สงฆ์พึงสมมติภิกษุผู้สั่งสอนนางภิกษุณีในที่นั้นแล้วกล่าวว่าสงฆ์สมมติภิกษุนี้ให้เป็นผู้สั่งสอนนางภิกษุณี ขอภิกษุณีสงฆ์จึงเข้าไปหาภิกษุนั้น

[องค์ ๘ ของภิกษุผู้ควรสมมติให้เป็นผู้สั่งสอนนางภิกษุณี ในคัมภีร์ปาจิตยาทีโยชนาได้ประพันธ์สังคหคาถาว่า

สีลวา พหุสสุโต จ

สุวาคโต จ สุวาจโก

ปิโย ปฏฺฐิโถ จาปิ

นหฺมปาณโน จ วิสติ. ๒๕๗

“ภิกษุนั้นเป็นผู้มีศีล ได้สดับมามาก ท่องจำปาติโมกข์ทั้ง ๒ ฝ่ายได้ มีถ้อยคำดี เป็นที่เคารพรักของภิกษุณี เป็นผู้สามารถ ไม่เคยต้องครุธรรม(คือการสัมผัสภิกษุณี) และมีพรรษา ๒๐ [เป็นอย่างต่ำ]”]

สเจ ปน โกจิ น อุตฺสหาติ, ปาติโมกข์ทุเทศเคน วุตตพฺพ “นตฺถิ โกจิ ภิกขุ ภิกขุโนวาทโก สมฺมโต, ปาสาทิเคน ภิกขุณิสงฺโฆ สมฺปาเทตุ”ติ. เอตฺตาวตา หิ ลิกฺขชฺตยสงฺคหิตํ สกฺลํ สาสนํ อาโรจิตํ โหติ. เตน ภิกขุณา “สาธู”ติ สมฺปฏฺฐิจฺฉิตฺวา ปาฏิบพทิวเส ภิกขุณินํ อาโรเจตพฺพ.

ถ้าไม่มีภิกษุรูปไหนสามารถ ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์พึงกล่าวว่า ภิกษุที่สงฆ์สมมติให้
สั่งสอนนางภิกษุณีไม่มี ขอภิกษุณีสงฆ์จงบำเพ็ญไตรสิกขาให้บริบูรณ์ด้วยอาการที่น่าเลื่อมใส
เถิด ผลก็คือ ด้วยถ้อยคำดังนี้เป็นอันบอกคำสอนทั้งหมดที่ประมวลไว้ด้วยไตรสิกขา

ภิกษุณั้รับว่า สาธุ แล้วต้องแจ้งแก่นางภิกษุณีในวันปาฏิบพ [คือ วันขึ้น ๑ ค่ำ หรือ
วันแรม ๑ ค่ำ]

[หิ ศัพท์ในประโยคว่า เอตตาวตาทิ หิ เป็นต้น เป็น *ลัทธคุณโชตกะ* คือ แสดงผลพลอยได้จาก
ประโยคต้น ในนิสสัยพม่าแปลว่า หิ = ลัทธคุณ วุฑฺฒามิ (เรจักกล่าวผลที่ได้รับ)

ในประโยคว่า ปาสาทิเกน สมฺปาเทตุ (จงบำเพ็ญสิกขา ๓ ให้บริบูรณ์ด้วยอาการที่น่าเลื่อมใสเถิด)
บทการิตกรรมของ สมฺปาเทตุ คือ ตวิธํ สิกขํ (ไตรสิกขา) ส่วน ปาสาทิเกน ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๖๙) กล่าว
ว่า ปาสาทิเกนาติ ปสาทาวเหน นิทุโทเสน กายวจีมนโกมเมน (คำว่า ปาสาทิเกน หมายความว่า ด้วย
กรรมทางกาย วาจา และใจ ที่นำความเลื่อมใส คือ ที่ไม่มีโทษ) ตามนัยนี้คำว่า ปาสาทิก หมายถึง กรรม
ซึ่งบุคคลกระทำทางกาย วาจา และใจ และลง ฌิก ปัจจัยท้าย ปสาท ศัพท์ในอรรถ อวห ตัทธิต โดยมี
รูปวิเคราะห์ว่า ปสาทํ อวหตติ ปาสาทิกํ (กรรมอันนำความเลื่อมใส ชื่อว่า ปาสาทิกะ)

ส่วนคัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๓ หน้า ๒๘๒) กล่าวว่า ปาสาทิเกนาติ ปสาทาวเหน กายวจี-
ปโยเคน (คำว่า ปาสาทิเกน หมายความว่า ด้วยความเพียรทางกายและวาจาอันนำมาซึ่งความเลื่อมใส) จะ
เห็นได้ว่า คัมภีร์สารัตถทีปนีกล่าวถึงกายกรรมและวจีกรรม แต่ในฎีกาใหม่มยังกล่าวถึงมโนกรรมด้วย ส่วน
คัมภีร์กัณฑ์ชาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๙๕) ได้แสดงความเห็นว่า คำอธิบายของฎีกาใหม่สมควรกว่า เพราะ
สมาธิสิกขาและปัญญาสิกขาเป็นสิ่งที่สำเร็จทางมโนกรรม

คำว่า ปาฏิบพทิวส (วันปาฏิบพ) คือ วันขึ้น ๑ ค่ำ หรือวันแรม ๑ ค่ำ ซึ่งถัดมาจากวันอุโบสถ
คำว่า ปาฏิบพ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- จนฺโท วุฑฺฒิ จ หานิ จ ปฎิมุขํ ปชฺชติ เอตฺถ เอเตนาติ วา ปาฏิปโท = ดวงจันทร์ย่อม
ดำเนินไปมุ่งสู่ความเจริญและความเสื่อมในวันนี้หรือด้วยวันนี้ เหตุนั้น วันนั้นชื่อว่า ปาฏิปะทะ (ปติ บทหน้า
+ ปท ธาตุ + อ ปัจจัยในกรณีสาธนะหรืออธิกรณสาธนะ ทำที่ชะสระ อ ใน ป เป็น อา)

ดังคำว่า ปธานํ วจนํ ปาวจนํ (คำพูดที่เป็นประธาน ชื่อว่า ปาพจน์) ดังข้อความในคัมภีร์
ปาจิตยาทีโยชนาว่า

ปาฏิบพทิวสโตติ ทุตยทิวสโต. โส หิ จนฺโท วุฑฺฒิ จ หานิ จ ปฎิมุขํ ปชฺชติ เอตฺถ เอเตนาติ วา
ปาฏิปโทติ วุจฺจติ. ^{๒๔๘}

“คำว่า ปาฏิปททิวสโต (จากวันปาฏิปท) คือ จากวันที่ ๒ ที่จริงแล้ว วันนั้นชื่อว่า ปาฏิปท โดยความหมายว่าดวงจันทร์ย่อมดำเนินไปมุ่งสู่ความเจริญและความเสื่อมในวันนี้หรือด้วยวันนี้ เหตุนั้น วันนั้นชื่อว่า ปาฏิปท”]

ภิกขุณิสงเขนาปี ตา ภิกขุณิโย เปเสตพพา, คจณณ อยยา, ปุจณณ ก็ อยย ลภติ ภิกขุณิสงโฆ โอวาทูปสงกมนน”ติ, ตาหิ “สาธุ อยเย”ติ สมปฏิจจิตวา ตัม ภิกขุ อุปสงกมิตวา เอว วุตตพพ “ก็ อยย ลภติ ภิกขุณิสงโฆ โอวาทูปสงกมนน”ติ. เตน วุตตพพ “นตถิ โกจิ ภิกขุ ภิกขุโนวาทโก สมมโต, ปาสาทิเกน ภิกขุณิสงโฆ สมปาเทตว”ติ, ตาหิ “สาธุ อยยา”ติ สมปฏิจจิตพพ. อิทญจ เอกโต อาคตानํ ทวินนํ ดิณณํ วา วเสน วุตต. ตาสู ปน เอกาย ภิกขุณิยา วุตตพพญเจว สมปฏิจจิตพพญจ, อิตรา ตสสา สหายิกา.

แม้ภิกษุณีสงฆ์ก็ต้องส่งนางภิกษุณีเหล่านั้นไปโดยกล่าวว่า จงไปเกิดแม่เจ้าทั้งหลาย จงถามว่า พระคุณเจ้า ภิกษุณีสงฆ์ได้โอกาสเข้าไปรับโอวาทหรือยัง พวกเธอรับว่า ดีละแม่เจ้า แล้วเข้าไปหาภิกษุณีนั่งกล่าวอย่างนี้ว่า พระคุณเจ้า ภิกษุณีสงฆ์ได้โอกาสเข้าไปรับโอวาทหรือยัง ภิกษุณีนั่งฟังกล่าวว่า ไม่มีภิกษุที่สงฆ์สมมติให้สั่งสอนนางภิกษุณี ขอภิกษุณีสงฆ์จงบำเพ็ญไตรสิกขาให้บริบูรณ์ด้วยอาการที่น่าเลื่อมใสเถิด พวกเธอควรยอมรับว่า สาธุ พระคุณเจ้า

อนึ่ง คำพหูพจน์[ว่า ตาหิ (พวกเธอ)] นี้ กล่าวไว้เนื่องด้วยภิกษุณีผู้มาพร้อมกัน ๒ หรือ ๓ รูป แต่นางภิกษุณีรูปหนึ่งในพวกเธอควรบอกและรับ ภิกษุณีอื่นจากนั้นเป็นเพื่อนเธอ

[ท่านได้แสดงข้อความเกี่ยวกับการขอโอวาทของภิกษุณีในที่มีสงฆ์ทั้ง ๒ ฝ่าย ต่อแต่นี้ไปท่านจะแสดงข้อความนั้นในที่สงฆ์ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งไม่ครบจำนวนสงฆ์ หรือมีเพียงคณะทั้ง ๒ ฝ่าย หรือมีเพียงบุคคลทั้ง ๒ ฝ่าย]

สเจ ปน ภิกขุสงโฆ วา ภิกขุณิสงโฆ วา น ปุริติ, อุภยโตปิ วา คณมตตเมว ปุคฺคลมตตํ วา โหติ. ตตฺตรายํ วจนกโกโม- “ภิกขุณิโย อยย ภิกขุสงฺขมสฺส ปาเท วนฺทนฺติ. โอวาทูปสงกมณฺญยาจฺนฺติ. ลภนฺตุ กิร อยย ภิกขุณิโย โอวาทูปสงกมนน”ติ, “อหํ อยย ภิกขุสงฺขมสฺส ปาเท วนฺทามิ. โอวาทูปสงกมณฺญยาจามิ. ลภามหํ อยย โอวาทูปสงกมนน”ติ, “ภิกขุณิสงโฆ อยยา อยยานํ ปาเท วนฺทติ. โอวาทูปสงกมณฺญยาจติ. ลภตุ กิร อยยา ภิกขุณิสงโฆ โอวาทูปสงกมนน”ติ, “ภิกขุณิโย อยยา อยยานํ ปาเท วนฺทนฺติ. โอวาทูปสงกมณฺญยาจนฺติ. ลภนฺตุ กิร อยยา ภิกขุณิโย

โอวาทุปสงกมนน”ติ, “อหํ อยยา อยยานํ ปาเท วนฺทามิ. โอวาทุปสงกมนนฺจ ยาจามิ. ลภามหํ
 อยยา โอวาทุปสงกมนน”ติ, “ภิกขุณิสงโฆ อยฺย อยฺยสฺส ปาเท วนฺทติ. โอวาทุปสงกมนนฺจ ยาจติ.
 ลภตุ กิร อยฺย ภิกขุณิสงโฆ โอวาทุปสงกมนน”ติ, “ภิกขุณิโย อยฺย อยฺยสฺส ปาเท วนฺทติ.
 โอวาทุปสงกมนนฺจ ยาจนฺติ. ลภนฺตุ กิร อยฺย ภิกขุณิโย โอวาทุปสงกมนน”ติ, “อหํ อยฺย
 อยฺยสฺส ปาเท วนฺทามิ. โอวาทุปสงกมนนฺจ ยาจามิ. ลภามหํ อยฺย โอวาทุปสงกมนน”ติ.

ถ้าภิกษุสงฆ์หรือภิกษุณีสงฆ์ไม่ครบจำนวน [๔ รูป] หรือมีเพียงคณะ (กลุ่มบุคคล ๒
 หรือ ๓ คน) หรือมีบุคคลคนเดียวจากสงฆ์สองฝ่าย ก็มีลำดับถ้อยคำในเรื่องนั้น ดังนี้

๑. ภิกษุณีเป็นคณะ ภิกษุเป็นสงฆ์

ภิกขุณิโย อยฺย ภิกขุสงฺฆสฺส ปาเท วนฺทติ. โอวาทุปสงกมนนฺจ ยาจนฺติ. ลภนฺตุ กิร
 อยฺย ภิกขุณิโย โอวาทุปสงกมนนํ.

“พระคุณเจ้า ภิกษุณีทั้งหลายขอไหว้เท้าภิกษุสงฆ์ และขอการเข้าไปรับโอวาท
 พระคุณเจ้า ภิกษุณีทั้งหลายจงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

๒. ภิกษุณีเป็นบุคคล ภิกษุเป็นสงฆ์

อหํ อยฺย ภิกขุสงฺฆสฺส ปาเท วนฺทามิ. โอวาทุปสงกมนนฺจ ยาจามิ. ลภามหํ อยฺย
 โอวาทุปสงกมนนํ.

“พระคุณเจ้า ดิฉันขอไหว้เท้าภิกษุสงฆ์ และขอการเข้าไปรับโอวาท พระคุณเจ้า ดิฉัน
 จงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

๓. ภิกษุณีเป็นสงฆ์ ภิกษุเป็นคณะ

ภิกขุณิสงโฆ อยฺยา อยฺยานํ ปาเท วนฺทติ. โอวาทุปสงกมนนฺจ ยาจติ. ลภตุ กิร อยฺยา
 ภิกขุณิสงโฆ โอวาทุปสงกมนนํ.

“พระคุณเจ้าทั้งหลาย ภิกษุณีสงฆ์ขอไหว้เท้าพระคุณเจ้าทั้งหลาย และขอการเข้าไปรับ
 โอวาท พระคุณเจ้าทั้งหลาย ภิกษุณีสงฆ์จงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

๔. ภิกษุณีเป็นคณะ ภิกษุเป็นคณะ

ภิกขุณิโย อยฺยา อยฺยานํ ปาเท วนฺทติ. โอวาทุปสงกมนนฺจ ยาจนฺติ. ลภนฺตุ กิร อยฺยา
 ภิกขุณิโย โอวาทุปสงกมนนํ.

“พระคุณเจ้าทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลายขอให้อำนาจพระคุณเจ้าทั้งหลาย และขอการเข้าไปรับโอวาท พระคุณเจ้าทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลายจงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

๕. ภิกษุณีเป็นบุคคล ภิกษุเป็นคณะ

อหัง อยยา อยยานัน ปาเท วนฺทามิ. โอวาทูปสงฺกมณฺญ ยาจามิ. ลภามหัง อยยา โอวาทูปสงฺกมณฺ.

“พระคุณเจ้าทั้งหลาย ดิฉันขอให้อำนาจพระคุณเจ้าทั้งหลาย และขอการเข้าไปรับโอวาท พระคุณเจ้าทั้งหลาย ดิฉันจงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

๖. ภิกษุณีเป็นสงฆ์ ภิกษุเป็นบุคคล

ภิกษุณิสงฺโฆ อยฺย อยฺยสฺส ปาเท วนฺทติ. โอวาทูปสงฺกมณฺญ ยาจติ. ลภตุ กิร อยฺย ภิกษุณิสงฺโฆ โอวาทูปสงฺกมณฺ.

“พระคุณเจ้า ภิกษุณีสงฆ์ขอให้อำนาจพระคุณเจ้าและขอการเข้าไปรับโอวาท พระคุณเจ้า ภิกษุณีสงฆ์จงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

๗. ภิกษุณีเป็นคณะ ภิกษุเป็นบุคคล

ภิกษุณีโย อยฺย อยฺยสฺส ปาเท วนฺทติ. โอวาทูปสงฺกมณฺญ ยาจนฺติ. ลภนฺตุ กิร อยฺย ภิกษุณีโย โอวาทูปสงฺกมณฺ.

“พระคุณเจ้า ภิกษุณีทั้งหลายขอให้อำนาจพระคุณเจ้า และขอการเข้าไปรับโอวาท พระคุณเจ้า ภิกษุณีทั้งหลายจงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

๘. ภิกษุณีเป็นบุคคล ภิกษุเป็นบุคคล

อหัง อยฺย อยฺยสฺส ปาเท วนฺทามิ. โอวาทูปสงฺกมณฺญ ยาจามิ. ลภามหัง อยฺย โอวาทูปสงฺกมณฺ.

“พระคุณเจ้า ดิฉันขอให้อำนาจพระคุณเจ้า และขอการเข้าไปรับโอวาท พระคุณเจ้า ดิฉันจงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

[คำขอการเข้าไปรับโอวาท ๘ ข้อเหล่านี้ เมื่อรวมกับคำขอที่เนื่องด้วยภิกษุสงฆ์และภิกษุสงฆ์ที่กล่าวไว้ก่อนแล้ว รวมเป็นคำขอการเข้าไปรับโอวาท ๙ ข้อ

ในประโยคว่า ตตฺตํ วณกโกโม (มีลำดับถ้อยคำในเรื่องนั้นดังนี้) โดยทั่วไปสรรพนามเป็นนามที่ใช้แทนนามทั้งหมดที่กล่าวมาแล้วในพากย์ก่อน เช่น เอโก บุริโส อาคจฺจติ, อโย กาโฬ (บุรุษคนหนึ่งเดินมา บุรุษคนนี้เป็นคนผิวดำ) คำว่า อโย เป็นสรรพนามใช้แทน บุริโส แม้สรรพนามอื่นก็เช่นเดียวกัน สรรพนามเหล่านี้เรียกว่า วุตตาเปกษะ คือ มองหาข้อความที่กล่าวไว้แล้วในประโยคก่อน ต้องประกอบใช้ลิงค์และพจน์ตามข้อความที่ศัพท์สื่อถึงซึ่งกล่าวมาก่อนแล้ว

แต่มีสรรพนามอีกประเภทหนึ่งเรียกว่า วุจจมานาเปกษะ คือ มองหาข้อความที่จะกล่าวต่อไป มักประกอบใช้ลิงค์และพจน์ตามข้อความที่จะกล่าวต่อไปในประโยค นั่นก็คือ กโม ท่านจึงประกอบใช้ อโย เป็นบุรุษลิงค์ตาม กโม ตามหลักการแปลงยกศัพท์ให้เพิ่มวิเศษะของ อโย เป็น อโย วุจจมานกโม (ลำดับที่อันเราจะกล่าวนี้)]

เตนาปิ ภิกขุณา อุโปสถกาเล เอวํ วุตตพฺพํ “ภิกขุณิโย ภนฺเต ภิกขุสงฺฆสฺส ปาเท วณฺทนิ. โอวาทูปสงฺกมณฺญ ยาจฺนติ. ลภนฺตุ กิร ภนฺเต ภิกขุณิโย โอวาทูปสงฺกมณฺ”ติ, “ภิกขุณิ ภนฺเต ภิกขุสงฺฆสฺส ปาเท วณฺทนิ. โอวาทูปสงฺกมณฺญ ยาจฺติ. ลภนฺตุ กิร ภนฺเต ภิกขุณิ โอวาทูปสงฺกมณฺ”ติ, “ภิกขุณิสงฺโฆ ภนฺเต, ภิกขุณิโย ภนฺเต, ภิกขุณิ ภนฺเต อายสฺมณฺดานํ ปาเท วณฺทนิ, วณฺทนิ, วณฺทนิ, โอวาทูปสงฺกมณฺญ ยาจฺติ, ยาจฺนติ, ยาจฺติ, ลภนฺตุ กิร ภนฺเต ภิกขุณิสงฺโฆ, ลภนฺตุ กิร ภนฺเต ภิกขุณิโย, ลภนฺตุ กิร ภนฺเต ภิกขุณิ โอวาทูปสงฺกมณฺ”ติ. อุโปสถกฺเคปิ ปาติโมกฺขทุทฺเทสเกณ วา ฌตฺติฏฺฐกฺเพณ วา อิตฺเรณ วา ภิกขุณา สเจ สมฺมโต ภิกขุ อตฺถิ, ปุริมนเยเนว “ตํ ภิกขุณิสงฺโฆ, ตํ ภิกขุณิโย, ตํ ภิกขุณิ อุปสงฺกมตฺถ, อุปสงฺกมณฺตฺถ, อุปสงฺกมตฺถ”ติ วุตตพฺพํ. สเจเนตฺถิ, “ปาสาทิเกณ ภิกขุณิสงฺโฆ, ภิกขุณิโย, ภิกขุณิ สมนฺปาเทตฺถ, สมนฺปาเทตฺถ, สมนฺปาเทตฺถ”ติ วุตตพฺพํ. โอวาทูปฏฺฐิตฺถาเกณ ปาฏิปเต ตํ ปจฺจาหริตฺวา ตเถว วุตตพฺพํ, อโยเมตฺถ สงฺเขปวินิจฺจโย. เอวํ ภิกขุณิหิ ยาจิตํ โอวาทํ อารโหเจตฺวาว อุโปสโก กาทพฺโพ. เตน วุตต-

“ฉนฺทปาริสฺสุตฺติอุตฺตฺถานํ

ภิกขุคณฺหา จ โอวาทो

อุโปสถสฺส เอตานิ

ปฺพพฺพกิจฺจนฺติ วุจฺจตี”ติ.

แม้ภิกษุที่รับโอวาท[ที่นางภิกษุณีขอ]ก็ต้องกล่าวอย่างนี้ในเวลาทำอุโปสถว่า

๑. ภิกษุณีเป็นคณะ ภิกษุเป็นสงฆ์

ภิกขุณิโย ภนฺเต ภิกขุสงฺฆสฺส ปาเท วณฺทนิ. โอวาทูปสงฺกมณฺญ ยาจฺนติ. ลภนฺตุ กิร ภนฺเต ภิกขุณิโย โอวาทูปสงฺกมณฺ

“ท่านผู้เจริญ ภิกษุทั้งหลายขอให้อำนาจภิกษุสงฆ์ และขอการเข้าไปรับโอวาท ท่านผู้เจริญ ภิกษุทั้งหลายจึงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

๒. ภิกษุเป็นบุคคล ภิกษุเป็นสงฆ์

ภิกษุนี้ ภนฺเต ภิกษุสงฺฆสมฺม ปาเท วนฺทามิ. โอวาทูปสงฺกมณฺญ ยาจามิ. ลมฺตุ กิร ภนฺเต ภิกษุนี้ โอวาทูปสงฺกมณฺ

“ท่านผู้เจริญ ภิกษุทั้งหลายขอให้อำนาจภิกษุสงฆ์ และขอการเข้าไปรับโอวาท ท่านผู้เจริญ ภิกษุทั้งหลายจึงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

๓. ภิกษุเป็นสงฆ์ ภิกษุเป็นคณะ

ภิกษุนี้สงฺโฆ ภนฺเต อายสฺมณฺตานํ ปาเท วนฺทติ. โอวาทูปสงฺกมณฺญ ยาจติ. ลมฺตุ กิร ภนฺเต ภิกษุนี้สงฺโฆ โอวาทูปสงฺกมณฺ

“ท่านผู้เจริญ ภิกษุทั้งหลายขอให้อำนาจท่านผู้มีอายุทั้งหลาย และขอการเข้าไปรับโอวาท ท่านผู้เจริญ ภิกษุทั้งหลายจึงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

๔. ภิกษุเป็นคณะ ภิกษุเป็นคณะ

ภิกษุนี้โย ภนฺเต อายสฺมณฺตานํ ปาเท วนฺทติ. โอวาทูปสงฺกมณฺญ ยาจติ. ลมฺตุ กิร ภนฺเต ภิกษุนี้โย โอวาทูปสงฺกมณฺ

“ท่านผู้เจริญ ภิกษุทั้งหลายขอให้อำนาจท่านผู้มีอายุทั้งหลาย และขอการเข้าไปรับโอวาท ท่านผู้เจริญ ภิกษุทั้งหลายจึงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

๕. ภิกษุเป็นบุคคล ภิกษุเป็นคณะ

ภิกษุนี้ ภนฺเต อายสฺมณฺตานํ ปาเท วนฺทติ. โอวาทูปสงฺกมณฺญ ยาจติ. ลมฺตุ กิร ภนฺเต ภิกษุนี้ โอวาทูปสงฺกมณฺ

“ท่านผู้เจริญ ภิกษุทั้งหลายขอให้อำนาจท่านผู้มีอายุทั้งหลาย และขอการเข้าไปรับโอวาท ท่านผู้เจริญ ภิกษุทั้งหลายจึงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

แม้ในโรงอุโบสถ ถ้ามีภิกษุที่สงฆ์สมมติไว้ ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ [ในวัดที่มีภิกษุ ๔ รูป ขึ้นไป] ภิกษุผู้ตั้งญัตติ [ในวัดที่มีภิกษุ ๓ รูป] หรือภิกษุนอกจากนี้ [ในวัดที่มีภิกษุ ๒ หรือ ๑ รูป]

ก็พึงกล่าวว่า ขอภิกษุผู้สงฆ์จงเข้าไปหาภิกษุนั้น หรือ ขอภิกษุผู้ทั้งหลายจงเข้าไปหาภิกษุนั้น หรือ ขอภิกษุผู้จงเข้าไปหาภิกษุนั้น ตามนัยก่อนนั้นแหละ

ถ้าไม่มีภิกษุที่สงฆ์สมมติไว้พึงกล่าวว่า ขอภิกษุผู้สงฆ์จงบำเพ็ญไตรสิกขาให้บริบูรณ์ด้วยอาการที่น่าเลื่อมใสเถิด หรือ ขอภิกษุผู้ทั้งหลายจงบำเพ็ญไตรสิกขาให้บริบูรณ์ด้วยอาการที่น่าเลื่อมใสเถิด หรือ ขอภิกษุผู้จงบำเพ็ญไตรสิกขาให้บริบูรณ์ด้วยอาการที่น่าเลื่อมใสเถิด

ภิกษุที่รับโอวาท[ที่นางภิกษุณีขอ]พึงนำคำนั้นมากล่าวเช่นนั้นในวันปาฏิบัต คำที่กล่าวมานี้เป็นข้อวินิจฉัยโดยสังเขปในคัมภีร์กัณฑ์ชาตรีธรรมนี้

ภิกษุบอกโอวาทที่ภิกษุณีทั้งหลายขอแล้วอย่างนี้ทีเดียว พึงกระทำอุโบสถ ดังนั้น เราจึงกล่าวว่า

จนุทปาริสุทธิอุตุกขาน	ภิกษุคณนา จ โอวาโท
อุโปสถสสุ เอตานิ	บุพพกิจจนุติ วุจจติ.

“การกระทำ ๔ อย่างเหล่านี้ได้ชื่อว่า บุพกิจของอุโบสถ คือ

๑. การบอกฉันท์	๒. การบอกปาริสุทธิ
๓. การบอกฤดู	๔. การนับจำนวนภิกษุ
๕. การบอกโอวาทที่นางภิกษุณีขอ”	

[คำว่า อาโรเจตวาว ท่านประกอบ เอว ศัพท์เพื่อห้ามการไม่บอก โดยทั่วไปอรรถของ เอว ศัพท์มี ๓ ประการ ในที่นี้จำแนกเป็น

๑. คเหตุพัตตะ	เนื้อความที่ควรถือเอา คือ กิริยาบอก
๒. นิวัตเตตพัตตะ	เนื้อความที่ควรห้าม คือ กิริยาไม่บอก
๓. อนุญญาตัตตะ	เนื้อความที่อนุญาตโดยอ้อม ไม่มีในเรื่องนี้ (อรรถนี้มีได้ตามสมควรเท่านั้น ไม่มีในทุกบท)

ถ้าหากภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ไม่บอกโอวาทที่ภิกษุณีขอดังกล่าวแล้ว ก็ต้องอาบัติทุกกฏ ตามพระพุทธานุญาตว่า

น ภิกขเว โอวาโท น อาโรเจตพโ, โย น อาโรเจย, อาปตติ ทุกกฏสสุ.^{๒๔๙}

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่บอกโอวาทไม่ได้ รูปใดไม่พึงบอก ต้องอาบัติทุกกฏ”]

คำอธิบาย ปาฏิโมกข์ อายสฺมนโต आरोजे

ปาฏิโมกข์ อายสฺมนโต आरोजेถาติ อุตฺตโน ปริสฺสุทฺธภาวํ आरोजे.

ประโยคที่ว่า ปาฏิโมกข์ อายสฺมนโต आरोजे (ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่านจงบอกความบริสุทธิ์) หมายความว่า พวกท่านจงบอกความเป็นผู้บริสุทธิ์ของตน

[ท่านอธิบาย ปาฏิโมกข์ (ความบริสุทธิ์) ว่า ปริสฺสุทฺธภาวํ (ความเป็นผู้บริสุทธิ์) เพื่อแสดงการลง ตีปัจจัยในภาวสาธนะ และแสดงรูปวิเคราะหฺภาวสาธนะโดยอ้อมว่า ปริสฺสุทฺธํ ปาฏิโมกข์ (ความบริสุทธิ์ ชื่อว่า ปาฏิโมกข์)

นอกจากนั้น ท่านยังอธิบายเพิ่มเติมว่า ความบริสุทธิ์ดังกล่าวเป็นความบริสุทธิ์จากอาบัติของตน มิใช่ความบริสุทธิ์ของภิกษุอื่น จึงกล่าวว่า อุตฺตโน (ของตน) มีวิธีปทานุสัมพันธ์ ดังนี้

๑. ฐูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า พวกท่านจงบอกความเป็นผู้บริสุทธิ์ ด้วยคำว่า ปริสฺสุทฺธภาวํ आरोजे

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การบอกความเป็นผู้บริสุทธิ์นั้นเป็นความบริสุทธิ์ของใคร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การบอกความเป็นผู้บริสุทธิ์นั้นเป็นความบริสุทธิ์ของภิกษุอื่นหรือไร(อีกอย่างหนึ่ง)ท่านควรระบุนว่าการบอกความเป็นผู้บริสุทธิ์นั้นเป็นความบริสุทธิ์ของใครมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า อุตฺตโน (ของตน) อธิบายว่า การบอกความเป็นผู้บริสุทธิ์นั้นเป็นความบริสุทธิ์ของตน ไม่ใช่ของภิกษุอื่น ดังนี้แล]

คำอธิบาย ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺสสามิ

“ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺสสามิ”ติ อิทํ ปาฏิสฺสุทฺธิ आरोजनस्स การณวณํ. “น จ ภิกฺขเว สาปตฺติเกน ปาติโมกฺขํ โสตพฺพํ, โย สุณฺเวยย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส”ติ หิ วณฺโต อปฺริสฺสุเทหิ ปาติโมกฺขํ โสตุํ น วณฺณติ. เตน วุตฺตํ- ปาฏิโมกข์ อายสฺมนโต आरोजे. ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺสสามิติ.

คำว่า ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺสสามิ (ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์) นี้ กล่าวถึงเหตุในการบอกความบริสุทธิ์ เพราะภิกษุผู้ไม่บริสุทธิ์ไม่ควรฟังปาติโมกข์ ดังพระพุทธดำรัสว่า

น จ ภิกฺขเว สาปตฺติเกน ปาติโมกฺขํ โสตพฺพํ. โย สุณฺเวยย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.^{๒๔๐}

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีอาบัติไม่ควรฟังปาติโมกข์ รูปใดฟัง ต้องอาบัติทุกกฏ”

ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ปาติโมกข์ อายสฺมฺหโต อาโรเจถ. ปาติโมกข์ อุทฺ-
ทิสฺสึสามิ (ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่านจงบอกความบริสุทธิ์ ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์)

[คำว่า ปาติโมกข์ อาโรเจถ (พวกท่านจงบอกความบริสุทธิ์) หมายความว่า ถ้าพวกท่านไม่มีอาบัติ
ก็จงนิ่ง ถ้ามีอาบัติ ก็จงแสดงให้ภิกษุอื่นรู้ ดังที่จะกล่าวต่อไปในประโยคว่า ยสฺส ลียา อาปตติ เป็นต้น]

เอตถ ลียา “สงฺโฆ อุโปสถํ กรเญย, ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺเสยฺยา”ติ วุตตตฺตา อิธปิ
“ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺสึสามิ”ติ วุตตพฺพํ, เอวเมหิ สติ ปุพฺพเณนปรี สนฺธิยตีติ.

ถามว่า : แม้ในประโยคนี้ก็ควรกล่าว[ด้วยนามโยคะ]ว่า ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺสึสามิ (สงฆ์
จักสวดปาติโมกข์) เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กรเญย, ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺเสย
(สงฆ์พึงทำอุโปสถ พึงสวดปาติโมกข์) เมื่อเป็นดังนี้ คำหน้า[คือ ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺเสย] และ
คำหลัง [คือ ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺสึสามิ] ย่อมถึงความสอดคล้องกันมิใช่หรือ

[ท่านกล่าวประโยคคำถามนี้เพื่อถามความสงสัยว่า การกล่าวด้วยอัมมโยคะว่า อุทฺทิสฺสึสามิ ใน
พระบาลี ย่อมสอดคล้องกับคำก่อนว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กรเญย, ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺเสย หรือไร

คำว่า เอตถ ลียา แสดงคำถามของผู้ท้วงติง ในที่นี้ไม่มีบทประธานและบทวิเศษยะของ เอตถ
ฎีกาใหม่จึงเพิ่มบทประธานว่า อयํ อนุโยโค (การท้วงติงนี้) และเพิ่มวิเศษยะของ เอตถ ว่า ปเท (ในบท)
โดยกล่าวว่า

เอตถ ลียาติ “ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺสึสามิ”ติ เอตสฺมี ปเท อยมนุโยโค ภเวยฺย.^{๒๕๑}

“การท้วงติงนี้พึงมีในบทนั้นว่า ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺสึสามิ”

คัมภีร์พยาจินิยาม (ข้อ ๕๔) กล่าวว่า ประโยคว่า เอตถ ลียา นี้ ต้องเพิ่มบทที่ลง ตฺวา ปัจจัยว่า
จตฺวา, บทสัมพันธว่า โจทกสฺส และบทกัตตว่า โจทนา เข้ามาแปลร่วมกับประโยคนี้ จึงมีข้อความเต็มว่า
เอตถ ปาเจ จตฺวา โจทกสฺส โจทนา ลียา (การดำรงอยู่ในปาฐะนี้แล้วท้วงติงของผู้โจทก์พึงมีได้)

ตามความเห็นนี้คำว่า เอตถ เป็นบทอาธาระที่มองหากิริยา แต่ไม่สัมพันธกับ ลียา จึงต้องเพิ่ม
จตฺวา เข้ามา และคำว่า ลียา ก็มองหากัตตว่า อยํ อนุโยโค หรือ โจทโก เนื่องด้วยไม่มีกิริยาที่ปราศจาก
กัตตา ดังกฎทั่วไปในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

สพฺพตฺถ กตฺตา เนตฺพโ.^{๒๕๒}

“พึงนำกัตตามาในพากย์ทั้งปวง”

กตฺตฺสุมฺญา กตฺตี นาม นตฺถิ.^{๒๕๓}

“ขึ้นชื่อว่ากิริยาศัพท์ที่ว่างจากกัตตา ย่อมไม่มี”

ในที่บางแห่งพบคำว่า เอตฺถาถ ก็เพิ่มคำอื่นเป็นรูปว่า เอตฺถ จตฺวา โจทโก โจทฺน อหา (ผู้โจทก์ ดำรงอยู่ในปาฐะนี้แล้วกล่าวคำท้วงติง) เพราะ อหา มาจาก พฺฐ ธาตุที่มองหากรรม

คำว่า สนฺธิยติ (ย่อมถึงความสอดคล้องกัน) ในฎีกาใหม่ (หน้า ๑๖๙) อธิบายเป็น สนฺธานํ คจฺฉติ แม้รูปนี้จะมีลักษณะคล้ายกับกรรมวาจก แต่ท่านอธิบายเป็นกัตตฺวาจก จึงควรเป็นกัตตฺวาจกที่มาจาก สํ บพหน้า + ธา ธาตุ (ธารณ = ทรงไว้) + ฌย ปัจจัย + ติ วิภตฺติ ลง ฌย ปัจจัยด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๓๙) ว่า ธาตุรูป นามสมา ฌโย จ (เมื่อมีรูปของธาตุ ลง ฌย ปัจจัยท้ายนามศัพท์ และตั้งชื่อ ว่าการิตปัจจัย) ในที่นี้ อี หรือ ฌย ปัจจัยใช้ในความหมายว่า “ถึง” เมื่อลง ฌย ปัจจัยแล้ว ให้แปลงสระ อา ของ ธา ธาตุเป็น อี ด้วยมหาสูตรว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น

หิ ศัพท์ในประโยคว่า เอวฺยฺหิ สติ ปุพฺเพนาปรํ สนฺธิยติ ทำหน้าที่แสดงผล ตามคัมภีร์โยชนา มักแปลว่า ผล วกฺขามิ (เรจักกล่าวผล) ซึ่งผลในที่นี้ก็คือ ประธานของคำหน้าว่า สงฺฆโม อุกฺโปสฺสํ กเรยฺย, ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺเสยฺย และประธานของคำหลังว่า ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺเสยฺย พึงสอดคล้องกัน]

วฺจฺจเต. วจนมตฺตเมเวตํ น สนฺธิยติ. ลกฺขณโต ปน สมฺเตติ. สงฺฆสฺส สามคฺคิยา, คณสฺส สามคฺคิยา, ปุคฺคสฺส อุทฺทิสฺเสสา สงฺฆสฺส อุทฺทิสฺสํ โหติ ปาติโมกฺขนฺติ อิทฺธเหตฺถ ลกฺขณํ, ตสฺมา “ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺสํ”ติ อิทฺธเมเวตฺถ วตฺตพฺพ.

ตอบว่า : คำดังกล่าวไม่เสมอกันเพียงศัพท์เท่านั้น แต่เสมอกันโดยลักษณะ ดังจะเห็นได้ว่า ลักษณะในการสวดปาติโมกข์นั้นมีอย่างนี้ว่า

สงฺฆสฺส สามคฺคิยา คณสฺส สามคฺคิยา ปุคฺคสฺส อุทฺทิสฺเสสา สงฺฆสฺส อุทฺทิสฺสํ โหติ ปาติโมกฺข.^{๒๕๔}

“ปาติโมกข์ของสงฆ์ได้สวดแล้ว เพราะสงฆ์พร้อมเพรียงกัน เพราะคณะพร้อมเพรียงกันและเพราะการสวดของบุคคล”

ด้วยเหตุดังกล่าว จึงควรกล่าวประโยคว่า ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺสํ (ข้าพเจ้าจักสวด ปาติโมกข์) นั้นในพากย์นี้

[คำว่า วฺจฺจเต ต้องเพิ่มคำอื่นเข้ามาแปลร่วม มีข้อความเต็มว่า เอตฺถ โจทกสฺส ปรีหาโร มยา วฺจฺจเต (เราจะกล่าวคำตอบแก่ผู้โจทก์ในที่นี้) ตามคัมภีร์พยาจินียาม (ข้อ ๕๗)

แม้ในประโยคต้นจะประกอบใช้กริยาคุมพากย์เป็นนามโยคะ โดยหมายถึงสงฆ์ด้วยคำว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย, ปาติโมกฺขํ อุทฺติเสยฺย (สงฆ์พึงทำอุโปสถ พึงสวดปาติโมกข์) แต่ในประโยคต่อมาประกอบใช้เป็นอัมหโยคะ โดยหมายถึงบุคคลผู้สวดปาติโมกข์ด้วยคำว่า ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺสสามิ (ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์) ก็ถือว่าสอดคล้องไม่ลืกลั่นกัน เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกัน ความจริงแล้ว การทำงานอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้จะมีคนทำเพียงคนเดียว แต่ถ้าทำด้วยฉันทะของคนหมู่่มาก ก็เหมือนเป็นงานที่คนหมู่หลายคนทำเช่นเดียวกัน ในที่ประชุมสงฆ์ตั้งแต่ ๕ รูปขึ้นไป เมื่อภิกษุ ๔ รูปมีฉันทะเสมอกับภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ ก็จัดเป็นสงฆ์ร่วมกันสวดปาติโมกข์โดยอ้อม แต่การประกอบใช้นามโยคะในที่นี้ก็เพื่อแสดงว่ามีบุคคลผู้สวดปาติโมกข์เพียงรูปเดียว ไม่ใช่สงฆ์สวดปาติโมกข์พร้อมกัน]

คำอธิบาย ตั

ตํ สพฺเพว สนฺตา สาธุกํ สุโณมฺ มนฺสิ กโรมาติ ตนฺติ ปาติโมกฺขํ.

ในคำว่า ตํ สพฺเพว สนฺตา สาธุกํ สุโณมฺ มนฺสิ กโรม (พวกเราที่มีอยู่ทั้งหมดจงพึงให้ตั้งใจใส่ใจปาติโมกข์นั้น) นี้ คำว่า ตํ คือ ปาติโมกข์

[ท่านแสดง อภิเษยัตถะ คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึงโดยระบุว่า ตํ หมายถึง ปาติโมกข์ ในคัมภีร์ฎีกาและโยชนาบางแห่งเรียกอภิเษยัตถะนี้ว่า สรุปะ บ้าง วิสัย (ฐานะที่ระบุถึง) บ้าง

คำว่า ปาติโมกข์ ที่ท่านเพิ่มเข้ามาเป็นวิเสสยะของ ตํ เป็นข้อความที่กล่าวมาแล้ว ท่านกล่าวคำนี้เพื่อระบุว่า ต ศัพท์ใน ตํ เป็น ปักกันตวิสัย คือ มีอรรถที่ผ่านมาเป็นวิสัย

ในบรรดา ต ศัพท์ ๓ ประเภท คือ

๑. ปักกันตวิสัย (มีศัพท์ที่ผ่านมาเป็นวิสัย) คือ เพิ่มบทนามที่กล่าวถึงศัพท์ (บุคคลสิ่งของหรือสภาวะธรรม) มาจากพากย์ต้น เช่น ตตฺถ กตโม รูปุขนุโธ^{๒๕๕} (ในบรรดาชั้นเหล่านั้น รูปุขนุโธ คืออะไร) คำว่า ตตฺถ เพิ่มวิเสสยะคือ ขนฺธสุ ที่กล่าวไว้ในประโยคก่อน

๒. ปลิทธิวิสัย (มีศัพท์ที่ประจักษ์เป็นวิสัย) คือ ประกอบบทนามที่กล่าวถึงศัพท์โดยตรงเป็นวิเสสยะของ ต สรรพนาม เช่น นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส^{๒๕๖} (ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น) คำว่า ตสฺส เป็นวิเสสยะของ ภควโต ที่ปรากฏโดยตรงในพากย์ ทำให้หมายถึงพระโคตมพุทธเจ้าพระองค์นี้เท่านั้น ไม่ใช่พระพุทธเจ้าพระองค์อื่น

๓. อนุภูตวิสัย (มีกิจริยาที่รู้สึกทางใจเป็นวิสัย) คือ เพิ่มบทนามจากพากย์ต้นโดยเปลี่ยนกริยาคุมพากย์เป็นบทนามด้วยการลง ญฺ ัจจยัยทายธตฺ และลงภาวตัทธิตปัจจัยไว้ท้าย เช่น

อดีต นานุโสจามิ

นปฺปชปฺปาม'นาคต'

ปัจจุปปนเนน ยาเปมิ

เตน วณฺเณ ปสฺสิตฺติ.^{๒๕๗}

“ข้าพเจ้ายอมไม่เศร้าโศกถึงอดีต ไม่เพ้อหาอนาคต ยังชีพอยู่ด้วยปัจจุบัน
ดังนั้น ผิพพรรณจึงผ่องใส”

ในคาถานี้ คำว่า เตน (ดังนั้น) เป็น ต สรรพนามที่กล่าวถึงบทกิริยาที่ผ่านมาในประโยคก่อน คือ การไม่เศร้าโศกถึงอดีต ไม่เพ้อหา[อนาคต] และยังชีพอยู่[ด้วยปัจจุบัน] จึงเป็นอนุญาติวิสัย ตามหลักภาษา ให้เปลี่ยนศัพท์ว่า นานุโสจามิ, นปฺปชปฺปามิ และ ยาเปมิ เป็นบทนามและลงภาวตฺทิตฺตํปัจจัยไว้ท้าย จึงมีรูปวิเศษยะของ เตน ว่า นานุโสจกตฺเตน อปฺปชปฺปกตฺเตน ยาปกตฺเตน จ (เพราะความเป็นผู้ไม่เศร้าโศก เพราะความเป็นผู้ไม่เพ้อหา และเพราะความเป็นผู้เป็นอยู่)

คัมภีร์สหัชสารัตถชาลินีกล่าวถึง ต ศัพท์ทั้ง ๓ ประการเป็นคาถาท่องจำว่า

ปฏุกนฺตวิสโย เจว

ปสฺสิตฺตวิสโย ตถา

อนฺนุญตวิสโย เจติ

ตสฺสทฺโท ยํ น เปกฺขเต.^{๒๕๘}

“ต ศัพท์ที่เรียกว่า ปักกันตวิสัย ปสฺสิตฺตวิสัย และอนฺนุญตวิสัย ย่อมไม่มองหา
ย ศัพท์”

ในคาถาข้างต้น ท่านผู้แต่งใช้คำว่า ตสฺสทฺโท (ต ศัพท์) โดยลงนิคคหิตอาคมท้าย ต ศัพท์ตามกฎ
ว่า

“ย และ ต ศัพท์ที่เชื่อมกับบทหลังต้องลงนิคคหิตอาคมหรือซ้อนพยัญชนะเข้ามา”

แต่ผู้แปลคิดว่า ต ศัพท์ในที่นี้ไม่ใช่สรรพนาม เป็นเพียงอนุกรณศัพท์ คือ ศัพท์ปลอมที่ใช้แทนศัพท์จริง แต่มีความหมายตามศัพท์โดยแปลทับศัพท์ ไม่ต้องแปลตามอรรถกถาเหมือนในประโยคทั่วไป เช่น คำว่า ราชสฺส ในสูตรว่า ราชสฺส รณฺเณราชาโน เส ไม่ต้องแปลว่า “ของพระราชา” แต่แปลว่า “ของ ราช ศัพท์” ท่านนิยมใช้อนุกรณศัพท์ในรูปศัพท์ที่ประกอบในสูตรของไวยากรณ์ ดังนั้น จึงควรมีรูปว่า ตสฺสทฺโท ตามคัมภีร์นिरูตติที่ปนีว

ยสฺสทฺโท อนิยมตฺตวจโน. ต-ตฺยสฺสทฺทา ปรมฺมุเข ทูรวจนา.^{๒๕๙}

“ย ศัพท์แสดงเนื้อความที่ไม่แน่นอน ส่วน ต และ ตฺย ศัพท์ แสดงเนื้อความไกลในที่ลับหลัง”

อย่างไรก็ตาม ในสังคหณิปปกรณ (ปทมาลา หน้า ๔๔๐) และสังคหณิปปทมาลานิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๗๑๔) พบข้อความว่า ยสฺสทฺโท อนิยมตฺโต. ตสฺสทฺโท ปรมฺมุขาวจโน (ย ศัพท์มีเนื้อความไม่แน่นอน, ต ศัพท์แสดงเนื้อความในที่ลับหลัง) แต่ผู้แปลคิดว่าควรมีรูปว่า ยสฺสทฺโท และ ตสฺสทฺโท จึงจะถูกต้อง คาดว่ารูปว่า ยสฺสทฺโท และ ตสฺสทฺโท เป็นความเห็นของท่านผู้ชำระในขณะจัดพิมพ์มากกว่าเป็นปาฐะเดิม]

คำอธิบาย สัพเพ สนดา

สัพเพ สนดาติ ยาวติกา ตสสา ปริสาย เถรา จ นวา จ มชฌิมา จ.

คำว่า สัพเพ สนดา (พวกเราที่มีอยู่ทั้งหมด) หมายความว่า พวกเราที่มีจำนวนเท่าใด ซึ่งเป็นพระเถระ [ภิกษุที่บวชได้ ๑๐ พรรษาขึ้นไป] พระนวกะ [ภิกษุที่บวชได้ไม่ถึง ๕ พรรษา] หรือพระมชฌิมะ [ภิกษุที่บวชได้เกิน ๕ พรรษา แต่ยังไม่ถึง ๑๐ พรรษา] ที่มีอยู่ในบริษัทนั้น

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อระบุว่า สัพพ ศัพท์ใน สัพเพ เป็น สาสสสัพพะ คือ สัพพะที่มีส่วนเหลือ โดยหมายถึง พระเถระ พระนวกะ และพระมชฌิมะที่อยู่ในบริษัทภายในโรงอุโบสถเท่านั้น ไม่ใช่หมายถึง พระทุกรูปที่อยู่ในวัด]

คำว่า สนต มักแปลว่า สัตบุรุษ เป็นนามศัพท์ ประกอบรูปศัพท์มาจาก สมุ ธาตุ (อุปสม = สงบ + ต ปัจจัย) แปลตามศัพท์ว่า ผู้สงบแล้ว แต่ในที่นี้แปลว่า มีอยู่ เป็นกริยาศัพท์ มาจาก อส ธาตุ (ภฺวิ = มี, เป็น) + อ ปัจจัย + อนต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์กัตตุสาธนะว่า สนตติ สนดา

คำว่า ยาวติกา (มีจำนวนเท่าใด, เพียงใด) ประกอบรูปศัพท์มาจาก ยาว ศัพท์ + ติก ปัจจัยในปริมาณตัตติ มีรูปวิเคราะห์ว่า ยาว ปริมาณ เยสนติ ยาวติกา คำนี้ใช้เหมือนกัน ยตตกา (ย ศัพท์ + ตตก ปัจจัย), ยาวนโต (ย ศัพท์ + วนตุ ปัจจัย)

คำอธิบาย สาธุํ สุนม

สาธุํ สุนมมาติ อญฺญิ กตฺวา มนสิ กริตฺวา โสตทวารวเสน สัพพเจตสา สมณนาหราม.

คำว่า สาธุํ สุนม (จงฟังให้ดี) หมายความว่า จงมุ่งประโยชน์ คือ ตั้งใจฟังประมวลมาด้วยจิตทั้งหมดโดยเนื่องด้วยโสตทวาร

[คำว่า อญฺญิ กตฺวา (มุ่งประโยชน์) อธิบาย สาธุ ศัพท์ว่ามีความหมายว่า สุนทร (ดีงาม), คำว่า มนสิ กริตฺวา (คือ ตั้งใจฟัง) อธิบาย อญฺญิ กตฺวา อีกทอดหนึ่ง และคำว่า โสตทวารวเสน ๗เปย สมณนาหราม (ประมวลมาด้วยจิตทั้งหมดโดยเนื่องด้วยโสตทวาร) อธิบาย สุนม

คำว่า อญฺญิ ใน อญฺญิ กตฺวา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. [การฟังที่มีประโยชน์เกื้อกูล = อตฺถอ อสฺส อตฺถิติ อญฺญิ, สวณฺ (ประโยชน์เกื้อกูลมีอยู่แก่การฟังนั้น เหตุฉะนั้น การฟังนั้นชื่อว่า อญฺญิ คือ การฟัง)

อตถ ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต แปลง ตถ เป็น ฏฐ เหมือนคำว่า อฏฐกถา = อตถกถา ดังคัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๙๗) กล่าวว่า อตถํ กถวาติ หิตํ กถวา (คำว่า อตถํ กถวา แปลว่า ทำให้มีประโยชน์เกื้อกูล) ตามนัยนี้คำว่า อฏฐี กถวา แปลว่า ทำ[การพง้นั้น]ให้มีประโยชน์เกื้อกูล

๒. [ตนที่]มีความต้องการ[ด้วยปาติโมกข์นั้น] = อตฺโถ อสฺส อตฺถิตี อฏฐี, อตฺตา (ความต้องการมีอยู่แก่ตนนั้น เหตุนั้น ตนนั้นชื่อว่า อฏฐี คือ ตน)

อตถ ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๑๖๙) กล่าวว่า วัตฺตา อตฺตานํ เตน ปาติโมกฺเขน อตฺถิกํ กถวา (คำว่า อตถํ กถวา แปลว่า กระทำตนให้มีความต้องการด้วยปาติโมกข์นั้น)

๓. [ปาติโมกข์ที่]มีประโยชน์เกื้อกูล = อตฺโถ อสฺส อตฺถิตี อฏฐี, ปาติโมกฺขํ (ประโยชน์เกื้อกูลมีอยู่แก่ปาติโมกข์นั้น เหตุนั้น ปาติโมกข์นั้นชื่อว่า อฏฐี คือ ปาติโมกข์)

อตถ ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๑๗๐) กล่าวว่า ตํ วา ปาติโมกฺขํ อิหํ มยํ ปาติโมกฺขนฺติ อฏฐี กถวา (อีกอย่างหนึ่ง กระทำปาติโมกข์นั้นให้มีประโยชน์เกื้อกูลโดยคิดว่า นี่คือ ปาติโมกข์ของเรา) ตามนัยนี้คำว่า อฏฐี กถวา แปลว่า กระทำ[ปาติโมกข์นั้น]ให้มีประโยชน์เกื้อกูล

คำอธิบาย มนสิ กโรม

มนสิ กโรมาติ เอกคฺคจิตฺตา หุตฺวา จิตฺเต จเปยฺยาม.

คำว่า มนสิ กโรม (จงใส่ใจ) หมายความว่า จงมีจิตตั้งมั่นตั้งปาติโมกข์นั้นไว้ในจิต

[ตามหลักพระอภิธรรม มนสิการ (การใส่ใจ) มี ๓ อย่าง พบในคัมภีร์อฏฐสาลินี (หน้า ๑๘๓) คือ

๑. อารัมมณปฏิปาทกมนสิการ มนสิการที่ยังอารมณ์ให้เป็นไป คือ มนสิการเจตสิก
๒. วิถีปฏิปาทกมนสิการ มนสิการที่ยังวิถีจิตให้เป็นไป คือ ปัญจทวาราวชชนจิต
๓. ชวนปฏิปาทกมนสิการ มนสิการที่ยังชวนให้เป็นไป คือ มโนทวาราวชชนจิต

ท่านกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อห้ามการใส่ใจด้วยอารัมมณปฏิปาทกมนสิการ โดยหมายถึงการใส่ใจด้วยวิถีปฏิปาทกมนสิการและชวนปฏิปาทกมนสิการ ดังที่ฎีกาใหม่อธิบายไว้ว่า

โส จ โข มนสิกาโร น เอตฺถ อารมฺมณปฏิปาทนลฺกฺขณํ, อถ โข วิถีปฏิปาทนชวนปฏิปาทนมนสิการปฺพุทฺทกจิตฺเต จปนลฺกฺขณํติ อาห “เอกคฺคจิตฺตา หุตฺวา จิตฺเต จเปยฺยามา”ติ.^{๒๖๐}

“อนึ่ง การใส่ใจนั้นไม่ใช่มีลักษณะยังอารมณ์ให้เป็นไปในเรื่องนี้ แต่มีลักษณะตั้งไว้ในจิตที่มีการใส่ใจอันยังวิถีจิตและชวนให้เป็นไปอยู่หน้า ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอกคฺคจิตฺตา หุตฺวา จิตฺเต จเปยฺยาม (จงมีจิตตั้งมั่นตั้งปาติโมกข์นั้นไว้ในจิต)”]

เอตถ จ กิญจาปี “ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺสสามิ”ติ วุตตตตฺตา “สุโณถ มนสิ กโรธา”ติ วุตฺตํ
 ยุตฺตํ วีย ทิสฺสติ, “สงฺโฆ อุโปสถํ กรียยา”ติ อิมินา ปน น สมมติ. สมคฺคสฺส หิ สงฺฆสฺสเอตํ
 อุโปสถกรณํ, ปาติโมกฺขทุทฺเทสโก จ สงฺฆปริยาปนโนว. อิจฺจสฺส สงฺฆปริยาปนนตฺตา “สุโณม มนสิ
 กโรมา”ติ อิทเมว วุตฺตํ ยุตฺตํ.

อนึ่ง ในคำนี้ว่า สาธุํ สุโณม มนสิ กโรม (จงฟังให้ดี จงใส่ใจ) การสวดว่า สุโณม
 มนสิ กโรธ (ท่านทั้งหลายจงฟังให้ดี จงใส่ใจ) ดูเหมือนจะสมควรกว่า เพราะกล่าวไว้ว่า ปาติ-
 โมกข์ อุทฺทิสฺสสามิ (ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์) แต่การสวดอย่างนั้นไม่สอดคล้องกับคำว่า สงฺโฆ
 อุโปสถํ กรียยา (สงฆ์พึงทำอุโบสถ) นี้ เพราะการทำอุโบสถเป็นของสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกัน และ
 ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ก็นับเนื่องในสงฆ์นั้นแหละ ดังนั้น จึงควรกล่าวคำว่า สุโณม มนสิ กโรม นี้
 เท่านั้น เพราะภิกษุผู้สวดปาติโมกข์นั้นนับเนื่องในสงฆ์

[ถ้าอ้างอิงคำว่า ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺสสามิ (ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์) ก็น่าจะกล่าวว่า สุโณม มนสิ
 กโรธ (ท่านทั้งหลายจงฟังให้ดี จงใส่ใจ) การกล่าวว่า สาธุํ สุโณม มนสิ กโรม (จงฟังให้ดี จงใส่ใจ) จึง
 เหมือนไม่สอดคล้องกับคำข้างต้น แต่เนื่องจากภิกษุผู้สวดปาติโมกข์นั้นก็นับเข้าในสงฆ์ผู้ทำอุโบสถและสวด
 ปาติโมกข์ ดังคำกล่าวว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กรียยา (สงฆ์พึงทำอุโบสถ) ดังนั้น จึงไม่ใช่คำเชื่อเชียวว่า สาธุํ
 สุโณม มนสิ กโรธ แต่ใช้คำที่รวมถึงผู้สวดอีกด้วยว่า สาธุํ สุโณม มนสิ กโรม ความหมายก็คือ ภิกษุผู้
 สวดปาติโมกข์ต้องสวดและฟังปาติโมกข์ ส่วนสงฆ์ที่เหลือต้องฟังปาติโมกข์เท่านั้น

คำว่า อิจฺจสฺส ตตฺถปเปิน อิติ + อสฺส บพว่า อิติ ความหมายเหมือน ตสฺมา จึงเพิ่มบทวิเศษยะ
 จากประโยคก่อนว่า สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส อุโปสถกรณตฺตา ปาติโมกฺขทุทฺเทสสฺส สงฺฆปริยาปนนตฺตา จ (เพราะ
 การทำอุโบสถเป็นของสงฆ์ผู้พร้อมเพรียง และเพราะความเป็นผู้นับเนื่องในสงฆ์ของภิกษุผู้สวดปาติโมกข์)]

คำอธิบาย ยสฺส สียา อาปตติ

อิทานิ ยํ วุตฺตํ “ปาริสฺสุทฺธิ อายสฺมโนโต อาโรเจธา”ติ, ตตฺถ ยถา ปาริสฺสุทฺธิอาโรจนํ โหติ,
 ตํ ทสฺสเอตํ ยสฺส สียา อาปตติ, โส อาวิกเรยยาติ อาห. ตตฺถ ยสฺส สียาติ ยสฺส ฉนฺนํ อาการานํ
 อณฺณตเรน อาปนฺนาปตติ ภเวยฺย. อาปตติณฺหิ อาปชฺชนโต อลชฺชิตา, อณฺณณตา, กุกฺกุจฺจป-
 ปกตตา, อกปฺปิเย กปฺปิยสณฺณิตา, กปฺปิเย อกปฺปิยสณฺณิตา, สติสฺสโมสาติ อิเมหิ จหาการเห
 อาปชฺชติ.

กถ์ อลชชิตาย อาปชชติ. อกปปิยภาวํ ชานนโตเยว มหุทิตวา วิติกมํ กโรติ. วุตตมปิ
เจต-

“สมจิจจ อาปตติ อาปชชติ อาปตติ ปริคูหติ
อคติคมนนญจ คจณติ เอทิสํ วุจจติ อลชชูปุคฺคโล”ติ.

กถ์ อญฺญาณตาย อาปชชติ. อญฺญาณปุคฺคโล หิ มนฺโท โมมฺโห กตฺตพฺพากตฺตพฺพํ
อชานนโต อกตฺตพฺพํ กโรติ, กตฺตพฺพํ วิราธติ, เอวํ อญฺญาณตาย อาปชชติ.

กถ์ กุกฺกัจจปฺปกตตาย อาปชชติ. กปฺปิยาภปิยํ นิสฺสาย กุกฺกัจจ อุปฺปนเน วินยธํ
ปุจฺฉิตวา กปฺปิยํ เจ, กตฺตพฺพํ สียา. อภปิยํ เจ, น กตฺตพฺพํ. อยํ ปน “วฏฺฏฏติ”ติ มหุทิตวา วิติก-
กมตียะ. เอวํ กุกฺกัจจปฺปกตตาย อาปชชติ.

กถ์ อภปิเย กปฺปิยสณฺณิตาย อาปชชติ. อจฺจนํสํ “สุกฺกมฺสนฺ”ติ ขาทติ. วิกาเล
กาลสณฺณาย ภุญฺชติ. เอวํ อภปิเย กปฺปิยสณฺณิตาย อาปชชติ.

กถ์ กปฺปิเย อภปิยสณฺณิตาย อาปชชติ. สุกฺกมฺสํ “อจฺจนํสนฺ”ติ ขาทติ. กाले วิกาล-
สณฺณาย ภุญฺชติ. เอวํ กปฺปิเย อภปิยสณฺณิตาย อาปชชติ.

กถ์ สติสมฺโมสา อาปชชติ. สหเสยฺยจิวรวิปฺปาวาสาทินิ สติสมฺโมสา อาปชชติ.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ยสฺส สียา อาปตติ โส อาวิกเรยฺย (ท่านรูปใดมีอาบัติ
ท่านรูปนั้นพึงเปิดเผย) เพื่อแสดงลักษณะของการบอกความบริสุทธิ์ ในพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า
ปาริสฺสุทฺธิ์ อายุสฺมนฺโต อาโรเจถ (พวกท่านจงบอกความบริสุทธิ์)

ในพากย์นั้น คำว่า ยสฺส สียา (ท่านรูปใดมีอาบัติ) หมายความว่า ท่านรูปใดมีอาบัติที่
ต้องด้วยเหตุ ๖ เหตุใดเหตุหนึ่ง กล่าวคือ ภิกษุที่ต้องอาบิอยู่ก็ต้องด้วยเหตุ ๖ เหล่านี้ คือ

๑. ไม่ละอาย คือ ภิกษุทั้งที่รู้อยู่ที่เดียวว่าไม่ควรทำ ก็ยังขึ้นล่วงละเมิด แม้พระผู้มี-
พระภาคก็ตรัสไว้ว่า

สมจิจจ อาปตติ อาปชชติ อาปตติ ปริคูหติ
อคติคมนนญจ คจณติ เอทิสํ วุจจติ อลชชูปุคฺคโล.^{๒๖๑}

“ภิกษุใดจงใจต้องอาบัติ ปกปิดอาบัติ และถึงความลำเอียง ภิกษุเช่นนั้น
ชื่อว่า พระอลัชชี”

๒. ไม่รู้ คือ บุคคลที่ไม่รู้ เป็นคนเขลา โง่เง่า ไม่รู้ว่าสิ่งไหนควรทำหรือไม่ควรทำ ก็ยังขึ้นทำสิ่งที่ไม่ควรทำ ไม่ให้สำเร็จสิ่งที่ดีควรทำ ภิกษุย่อมต้องอาบัติด้วยความไม่รู้อย่างนี้

๓. สงสัยแล้วขึ้นทำ คือ เมื่อความสงสัยเกิดขึ้นอาศัยสิ่งที่ควรและไม่ควร ต้องถามพระวินัยธร ถ้าเป็นสิ่งที่สมควร ก็เป็นสิ่งที่ควรทำ ถ้าเป็นสิ่งที่ไม่สมควร ก็ไม่ควรทำ แต่บุคคลนี้ยังขึ้นล่วงละเมิดอยู่นั่นเอง โดยสำคัญว่าควร ภิกษุย่อมต้องอาบัติด้วยความสงสัยแล้วขึ้นทำลงอย่างนี้

๔. สำคัญในของไม่สมควรว่าสมควร คือ ภิกษุฉันเนื้อหมูโดยสำคัญว่าเป็นเนื้อหมู หรือฉันอาหารในเวลาวิกาลโดยสำคัญว่าเป็นกาลที่สมควร

๕. สำคัญในของสมควรว่าไม่สมควร คือ ภิกษุฉันเนื้อหมูโดยสำคัญว่าเป็นเนื้อหมู หรือฉันอาหารในเวลาวิกาลที่สมควรโดยสำคัญว่าเป็นวิกาล

๖. ลืมสติ คือ ภิกษุต้องอาบัติเพราะนอนร่วม[กับอนุปสัมบันเกิน ๓ ราตรี] หรือ เพราะอยู่ปราศจากจีวรเป็นต้นด้วยความลืมสติ

[อาการ ศัพท์ในที่นี้มีความหมายว่า เหตุ ในคัมภีร์อภิธานปิปปิกาสแสดงอรรถของ อาการ ศัพท์ไว้ ๓ ประการว่า

อาการโ การณ วุตโต

สณฺฐาน อังคิเตปิ จ.^{๒๖๒}

“อาการ ศัพท์กล่าวไว้ในความหมายว่า เหตุ สันฐาน และลักษณะ”

คำว่า อลขชิตา แปลตามศัพท์ว่า “ด้วยความไม่ละอาย” มีศัพท์เดิมมาจาก อลขชิตาย ลบย อักษรเพื่อย่อคำ ดังคำว่า

- อาวิกตา = อาวิกตาย
- ปฏิสงฺขา โยนิโส = ปฏิสงฺขาย โยนิโส
- สยํ อภิณฺณา สจฺฉิกตฺวา = สยํ อภิณฺมาย สจฺฉิกตฺวา
- ปริเยสนา = ปริเยสนาย

อีกอย่างหนึ่ง ลงปฐมาวิภัตติในอรรถกถา ดังคัมภีร์กังขาวิตรณี (หน้า ๑๒๗) ที่อธิบายอาวิกตา จะกล่าวต่อไปว่า

อลขชิตาติอาทิสฺส วีย หิ อิทมฺปิ กรณตุเถ ปจฺจตุตฺวาจัน^{๒๖๓}

“โดยแท้จริงแล้ว แม้บทนี้ก็ลงปฐมาวิภัตติในอรรถกถา เช่น คำว่า อลชชิตา (ด้วยความไม่ละอาย) เป็นต้น”

การลงวิภัตติในอรรถอื่นจากอรรถเดิมของตน ก็คือวิภัตติวิปลาส หรือการเปลี่ยนวิภัตตินั้นเอง หมายความว่า เมื่อควรใช้เป็นตติยวิภัตติในที่นี้ ก็เปลี่ยนไปประกอบใช้ปฐมาวิภัตติ ไม่ใช่ลงตติยวิภัตติแล้วแปลงเป็นปฐมาวิภัตติในภายหลัง

ในคถาว่า สมฺมิจฺจ เป็นต้น พระผู้มีพระภาคทรงประกอบใช้ จ ศัพท์ เพื่อแสดงการรวบรวม ดังนั้น ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยองค์ ๓ จึงเรียกว่า อลชชชี ถ้ามีองค์หนึ่งหรือ ๒ อย่างไม่ชื่อว่าอลชชชี

คำว่า สมฺมิจฺจ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ส มทหน้า + จิต ธาตุ (สมฺมเจตเน = ตั้งใจ, จงใจ) + ตวา ปัจจัย แปลง ตวา เป็น รจฺ ด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า รจฺ (แปลง ตฺน ปัจจัยเป็นต้นเป็น รจฺ ได้บ้าง) ในสูตรของกัจจายนไวยการณ (สูตร ๕๙๘) ว่า จนนฺเตหิ รจฺ (แปลง ตฺน ปัจจัยเป็นต้นท้ายธาตุที่มี จ และ น เป็นที่สุดเป็น รจฺ ได้บ้าง) แล้วลบ จ พยัญชนะที่สุดธาตุกับ ร อนุพันธ์ในเพราะ วจฺ ปัจจัย ด้วยสูตรในกัจจายนไวยการณ (สูตร ๕๙๙) ว่า รมฺหิ รนฺโต รากิ โน (พยัญชนะที่สุดธาตุและ ร อนุพันธ์ซึ่งอยู่ต้น ปัจจัยย่อมไม่ปรากฏรูป ในเพราะปัจจัยซึ่งมี ร เป็นอนุพันธ์)

คำว่า อคติคมน แปลตามศัพท์ว่า “การดำเนินไปสู่ความลำเอียง” โดยอคติมี ๔ อย่างในสถานที่แจกของเป็นต้น คือ นันทาคติ (ลำเอียงเพราะรัก) โทสาคติ (ลำเอียงเพราะชัง) โมหาคติ (ลำเอียงเพราะหลงผิด) และภยาคติ (ลำเอียงเพราะกลัว)

คำว่า อมฺภานตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นตฺถิ ฌานํ อสฺสาติ อมฺภานํ = ผู้ไม่มีความรู้ ชื่อว่า อัมภานะ
- อมฺภานสฺส ภาโว อมฺภานตา = ความเป็นผู้ไม่มีความรู้, ความไม่รู้ ชื่อว่า อัมภานตา

ผู้ไม่มีความรู้ในเรื่องนี้ คือ ผู้ที่มีได้สอบถามครูอาจารย์ อีกทั้งมิได้ศึกษาเล่าเรียนมาเป็นอย่างดี จึงไม่รู้ข้อวินัยที่ควรทำหรือไม่ควรทำ ถ้าไม่รู้จักแล้วไม่ทำ ก็ไม่ต้องอาบัติ แต่ถ้าไม่รู้จักแล้วขึ้นทำโดยเข้าใจผิดว่าสมควร ก็ต้องอาบัติเช่นกัน ไม่อาจพ้นจากอาบัติด้วยความไม่รู้ได้

คำว่า โมมุห (โง่ยิ่ง, โง่เง่า) มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

๑. มฺยฺหตฺติ โมมุโห (ผู้หลงยิ่ง ชื่อว่า โมมุหะ)

คำว่า โมมุห นี้มาจาก มฺห ธาตุ (หลง) + อ ปัจจัย ช้อน มฺ เป็น มฺมุ ด้วย จ ศัพท์ ในสูตรของโมคคัลลานไวยการณ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๗๐) ว่า ปโรกฺขายมฺจ (ในเพราะปโรกขาวิภัตติ ช้อนอักษรต้นที่มีสระเดียวกัน) แล้วแปลงสระ อุ หน้าเป็น โอ และทำที่ชนะสระ อุ หลังเป็น อุ ดังคำว่า โลฺลูปฺปตฺติ โลฺลูป (ผู้โลเลยิ่ง ชื่อว่า โลฺลูปะ) = ลฺป ธาตุ = โลภ + อ ปัจจัย ดังคำอธิบายในคัมภีร์นिरुद्धิตีปนีว

มุขหัตติ โมมุโห, โลลุปตติ โลลุป, อาทิตุติ โอตตตจ.^{๒๖๔}

“บุคคลผู้หลงยิ่ง ชื่อว่า โมมุหะ, บุคคลผู้โลภยิ่ง ชื่อว่า โลลุปะ ชื่อนักขระต้น และแปลง[สระในอักษรต้น]เป็น โอ”

โลลุป, โมมุโห, กุกุกโจ, สุกุโซ, โรรุโวจจาที่สุ ปน อติสยตถที่ปนตถ ปททิตต กตวา ปุพพ-
ปเทสุ อกขรโลโป.^{๒๖๕}

“ส่วนในคำว่า โลลุป (ผู้โลภยิ่ง), โมมุโห (ผู้หลงยิ่ง), กุกุกโจ (ผู้ร้อนใจยิ่ง), สุกุโซ (ผู้เป็นสุขยิ่ง), โรรุโว (นรกอันเป็นที่แผ่ร้องยิ่ง) เป็นต้น ทำการซ้อนบทเพื่อแสดงอรรธอันยิ่งแล้วลบอักษรในบทหน้า”

๒. โมเหน มุขหัตติ โมมุโห (ผู้หลงด้วยโมหะ ชื่อว่า โมมุหะ)

คำว่า โมมุห นี้มาจาก โมห บทหน้า + มุห ภาตุ + อ ปัจจัย ทำที่มะสระ อุ ใน มุ เป็น อุ เมื่อ
ควรกล่าวว่า โมมุห ให้ลบ ห อักษร ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ของสัททนต์ว่า

“โมมุโห”ติ วตตพเพ หการโลเปน “โมมุโห”ติ วุตต, ตตจ อติสยตถที่ปกั ปริยายทวยสส
อติเรกตถภาวโตติ ยถา “ปทฏจันน”ติ วุตต “อติสมมุพโห”ติ.^{๒๖๖}

“เมื่อควรกล่าวว่า โมมุโห กล่าวว่า โมมุโห ด้วยการลบ ห อักษร และคำนั้นแสดงอรรธอันยิ่ง
เพราะคำไวพจน์ ๒ ศัพท์มีอรรธอันยิ่ง ดังคำว่า ปทฏจัน จะนั้นจึงกล่าวว่า อติสมมุพโห (ผู้หลงยิ่ง)”

ผู้แปลเห็นว่า ในรูปวิเคราะห์แรกน่าจะสอดคล้องกับหลักภาษาทั่วไป มากกว่ารูปวิเคราะห์ที่ ๒
ที่จริงแล้ว บทซ้ำกันในลักษณะเช่นนี้มักจะแสดงความหมายที่ยิ่งไปกว่าความหมายเดิมที่เรียกว่า อติสยตถ
มี ๒ ประเภท คือ

๑. บทที่ซ้อนอักษรข้างหน้าในบทกิตต์ตามที่กล่าวมาแล้ว หรือในบทอาขยาต เช่น จงกมตี
(ย่อมเดินจงกรม, ย่อมเดินกลับไปกลับมา), ทททลลตี (ย่อมรู้โรจน์ยิ่ง)

๒. บทกรรมธารยสมาสที่กล่าวซ้ำคำไวพจน์ ๒ ศัพท์ เช่น

- ทุกขทุกข (ทุกข์แท้, ทุกขเวทนา) = ทุกขณจ ต่ ทุกขณจติ ทุกขทุกข
- รูปรูป (รูปแท้, รูปที่แปรปรวนชัดเจน) = รูปณจ ต่ รูปณจติ รูปรูป
- ราชราช (พระราชผู้ยิ่งใหญ่, พระจักรพรรดิราช) = ราชจ สเ ราชจ ติ ราชราช
- เทวเทว (เทพผู้ยิ่งใหญ่, อติเทพ) = เทโว จ สเ เทโว ติ เทวเทว
- ปทฏจัน (เหตุยิ่ง, มูลเหตุ, เหตุใกล้) = ปทณจ ต่ จานณจติ ปทฏจัน
- มโนวิญญาน (มโนวิญญาน) = มโน จ สเ วิญญานณจติ มโนวิญญาน
- อชตตตตตต (อารมณ์ภายในอันแท้จริง) = อชตตตตจ ต่ อชตตตตจติ อชตตตตตต

ตั้งคำอธิบายในคัมภีร์ปรมัตถที่ปนีว้า

ปริยายปทานนุหิ วิเสสนสมาสเ อติสยตุโถ วิญญายติ. ยถา ปทญจानนุติ. ^{๒๖๗}

“ความจริงแล้วอรรถอันยิ่ง[กว่าปกติ]ของบทที่เป็นคำไวพจน์กัน ย่อมเป็นที่รู้ได้ในวิเสสนสมาส (กรรมธารยสมาส) ดังคำว่า ปทญจान (มูลเหตุ, เหตุใกล้)”

คำว่า วิราเธติ (ไม่ให้สำเร็จ) ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า (ใช้ในความหมายปฏิเสธ) + ราช ธาตุ (นิปทาเทน = สำเร็จ) + เณ การิตปัจจัย + ติ วิภตติ ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๑๗๑) อธิบายว่า วิราเธตติน ราชธาติ น สาเธติ (คำว่า วิราเธติ แปลว่า ย่อมไม่ให้สำเร็จ) ท่านอธิบาย วิ ด้วย น นิบาต และไขอรรถของ ราช ธาตุด้วย สาธ ธาตุที่ปรากฏในความหมายว่า สำเร็จ

คำว่า กุกุกุจปกตตาย แปลตามศัพท์ว่า เพราะถูกความสงสัยครอบงำ คำว่า กุกุกุจปกต ตัตตบทเป็น กุกุกุจ + ปกต ในคัมภีร์ฎีกาชื่อวินยาลังการ (เล่ม ๒ หน้า ๓๗๔) อันเป็นคำอธิบายของคัมภีร์ วินยสังคหะ และมีรูปที่ไม่ซ้อนสังโยคว่า กุกุกุจปกต ท่านกล่าวว่า ปกต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อภิภูต (ครอบงำ, ย่ำยี) แม้คัมภีร์วิมตติวินทนี (เล่ม ๑ หน้า ๔๘) ก็กล่าวว่า

กุกุกุจปกตานนุติ กปปิยาภปิยํ นิสสาย อุปปนุเนน กุกุกุเจเน ปกตานํ อุปพุตตานํ อภิภูตานํ ยถาวินยํ กุกุกุจํ วิโนเทตวา สุตุนเต ปติญจาปนเน ปฏิสรณํ โหติ. ^{๒๖๘}

“ภิกษุเป็นที่พึงแก่บุคคลผู้ถูกความสงสัยครอบงำ คือ ผู้ถูกความสงสัยที่เกิดขึ้นอาศัยสิ่งที่สมควรและไม่สมควรบีบคั้นแล้ว คือ ครอบงำแล้ว ด้วยการบรรเทาความสงสัยตามวินัยแล้วให้ตั้งอยู่ในส่วนแห่ง ผู้บริสุทธิ์”

คำอธิบายข้างต้นท่านแยกบทเป็น กุกุกุจ + ปกต โดยอธิบาย ปกต ศัพท์ว่า อุปพุต (บีบคั้น) และอธิบาย อุปพุต อีกว่า อภิภูต (ครอบงำ)

ส่วนกังขาภาสชาติกล่าวถึงรูปว่า กุกุกุจปกต โดยตัดบทเป็น กุกุกุจ + ปกต ท่านแปลตามศัพท์ว่า “ถูกความสงสัยกระทำให้ปราศจากสภาพเดิม” คือ แปรปรวนไปจากสภาพเดิม ท่านผู้แต่งคงจะแก้ไขให้ตรงกับคำว่า อิจฺฉापกต (ผู้ถูกความปรารถนาครอบงำแล้ว) แต่ความเห็นนี้ไม่สอดคล้องกับคัมภีร์ฎีกาข้างต้น จึงเป็นเพียงอัตโนมัตถยาธิบายของท่านผู้แต่งเท่านั้น

คำว่า กุกุกุจ ประกอบรูปศัพท์มาจาก กุก + ญ ปัจจัยในภาวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า กุกตสฺส ภาโว กุกุกุจํ (ความเป็นแห่งจิตตูปบาทที่กระทำไม่ดี ชื่อว่า กุกุกุจจะ) จำแนกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. เจตสิกกุกุกุจจะ คือ กุกุกุจจะเจตสิก

๒. อสังยตกุกุกุจจะ คือ การไม่สามารถมีเหตุ โดยองค์ธรรมได้แก่ อกุศลจิตตูปบาทที่มี โมหะเป็นประธาน

๓. วินยุกุกุจะ คือ ความสงสัยในพระวินัย โดยองค์ธรรมได้แก่ กุศลจิตตูปบาทที่เกิดแก่ปุถุชนและพระเสกขบุคคล หรือกิริยาจิตตูปบาทที่เกิดแก่พระอรหันต์

ซึ่งในที่นี้จัดเป็นวินยุกุกุจะ จึงแปลโดยอรรถว่า ความสงสัย

ถ้าภิกษุเกิดความสงสัยเช่นนี้ควรถามพระวินัยธรรก่อน ถ้าไม่ถามแล้วขึ้นทำ แม้เป็นสิ่งที่สมควรก็จะต้องอาบัติทุกกฎ ถ้าเป็นสิ่งที่ไม่สมควรก็ย่อมต้องอาบัติตามวินัยบัญญัตินั้นๆ

การที่ภิกษุลีสตินอนในสถานที่ที่มีชายคาเดียวกับอนุสัมบัน ๓ ราตรี หรือนอนในสถานที่ที่มีชายคาเดียวกับสตรีเพียง ๑ ราตรี ทำให้ต้องอาบัติด้วยความลีสติหรือการอธิฐานจีวรเป็นเตจีวรก็อธิฐานแล้วอยู่ปราศจากจีวรดังกล่าวก็ทำให้ต้องอาบัติด้วยความลีสติเช่นเดียวกัน

ข้อ ๓ เป็นการต้องอาบัติด้วยความไม่รู้จริงๆ แต่ข้อ ๖ นั้นภิกษุรู้ดีว่าถ้าล่วงละเมิดก็ต้องอาบัติแต่ยังต้องอาบัติด้วยความลีสติ เช่น ภิกษุนอนอยู่ แล้วมีสตรีมานอนในสถานที่ที่มีชายคาเดียวกันต่อมาโดยท่านไม่รู้ตัว ท่านก็ต้องอาบัติด้วยความลีสติ]

อิติ อิเมสฺม ฌนฺนํ อาการานํ อณฺณตเรน อากาเรน อาปนฺนา ยสฺส ลียา สตุตฺตุนํ อาปตฺติกฺขนฺธานํ อณฺณตฺรา อาปตฺติ เถรสฺส วา นวสฺส วา มชฺฌิมสฺส วาติ อตฺถโก.

โดยประการดังนี้ อาบัติ ๗ กอง กองใดกองหนึ่งที่ภิกษุต้องด้วยลักษณะ ๖ อย่างใดอย่างหนึ่งเหล่านี้พึงมีแก่ท่านรูปใด คือ ผู้เป็นพระเถระ พระนวกะ และพระมัชฌิมะ [ท่านรูปนั้นพึงเปิดเผย]

[อาบัติ คือ โทษที่ภิกษุและภิกษุณีเข้าถึงด้วยการล่วงละเมิดสิกขาบทอันเป็นอาณาทศนาของพระพุทธเจ้าในพระบาลีมาติกาตรัสว่าอาบัติมี ๕ ประเภท คือ

๑. ปาราชิก ๒. สังฆาทิเสส ๓. ปาจิตตีย์ ๔. ปาฏิเทสนียะ ๕. ทุกกฏ

ส่วนในพระบาลีพทภาษนียได้เพิ่มอาบัติอีก ๒ ประเภท คือ

๑. ถุลลัจจัย ๒. พุพภาษิต

รวมเป็นอาบัติ ๗ ประเภท ดังข้อความในคัมภีร์บริวารและอรรถกถาว่า

ตตฺถ กตฺมา ปณฺจ อาปตฺติโย. ปาราชิกापत्ति, संग्घातिसेसापत्ति, पाजित्तियापत्ति, पाट्टित्तेन्यापत्ति, तुक्कण्णापत्ति. อिमा ปณฺจ อาपत्तिโย.^{๒๖๔}

“ในหัวข้อเหล่านั้น อาบัติ ๕ เป็นไฉน คือ อาบัติปาราชิก, อาบัติสังฆาทิเสส, อาบัติปาจิตตีย์, อาบัติปาฏิเทสนียะ และอาบัติทุกกฏ เหล่านี้คืออาบัติ ๕ อย่าง”

ตตถ กตมา สตต อาปตติโย. ปาราชิกาปตติ, สงฆาภิเสสาปตติ, ญลลจยาปตติ, ปาจิตติยาปตติ, ปาฏิเทสนียาปตติ, ทุกกฏาปตติ, ทุพภาสิตาปตติ. อิมมา สตต อาปตติโย.^{๒๗๐}

“ในหัวข้อเหล่านั้น อาบัติ ๗ เป็นไฉน คือ อาบัติปาราชิก, อาบัติสังฆาภิเสส, อาบัติญลลัจฉัย, อาบัติปาจิตตีย์, อาบัติปาฏิเทสนียะ, อาบัติทุกกฏ และอาบัติทุพภาสิต เหล่านี้คืออาบัติ ๗ อย่าง”

ปมจ อาปตติโยติ มาติกา ย อาคตวเสน วุตตะ. สตตะติ วิมจเค อาคตวเสน.^{๒๗๑}

“ปาฐะว่า ปมจ อาปตติโย (อาบัติ ๕) กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยอาบัติที่พบในมาติกา, ปาฐะว่า สตต (อาบัติ ๗) กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยอาบัติที่พบในวิมจค์”

คัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๓ หน้า ๔๐๐-๑) กล่าวว่า โดยองค์ธรรมอาบัติเป็นปรมัตถ์อันได้แก่อกุศลธรรม คือ อกุศลจิตและเจตสิก และอัพยากตธรรมคือรูป แต่คัมภีร์วิมตวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๒๙๐) กล่าวว่า เป็นบัญญัติเท่านั้น ไม่ใช่ปรมัตถ์]

คำอธิบาย โส อาวิกเรย

โส อาวิกเรยยาติ โส ตํ อาปตติ เทเสตุ วา ปกาเสตุ วาติ วุตตํ โหติ.

คำว่า โส อาวิกเรย (ท่านรูปนั้นพึงเปิดเผย) หมายความว่า ท่านรูปนั้นของจงแสดงหรือประกาศอาบัตินั้น

[เอเยย วิภัตติโน อาวิกเรย ใช้ในความหมายว่า อชฌัญญ (เชื่อเชิญ) ดังนั้น ท่านจึงอธิบายด้วยตุ บัญญัติวิภัตติที่ประกอบในความหมายดังกล่าว โดยแยกเป็น ๒ ประเด็นว่า เทเสตุ วา ปกาเสตุ วา (ขอจงแสดงหรือประกาศ)

การแสดงอาบัติ คือ การแสดงอาบัติปาราชิกด้วยการสละภาวะของภิกษุและแสดงอาบัติสังฆาภิเสสด้วยวุฏฐานกรรม คือ กรรมที่ออกจากอาบัติสังฆาภิเสส อันได้แก่ การเข้าปริวาส การอยู่ฆานัต และ การขออภัยาน

การประกาศอาบัติ คือ การบอกอาบัติที่เหลือ

การแสดงและประกาศอาบัตินั้น อาจแสดงและประกาศได้ในท่ามกลางสงฆ์ ท่ามกลางคณะ และบุคคลผู้เดียว

ในคัมภีร์กังขาวิตรณีนีทุกฉบับพบคำว่า เทเสตุ วา ปกาเสตุ วา (ขอแสดงหรือประกาศ) ตามฎีกาใหม่ของกังขาวิตรณีนี แต่กังขาภาสชาติกาแสดงความเห็นว่า ควรมีรูปว่า เทเสตุ ปกาเสตุ (ขอจงแสดง คือ

ของประกาศ) โดย ปกาเสตุ เป็นคำอธิบาย เทเสตุ อีกทอดหนึ่ง จะสมควรว่า ท่านอ้างข้อความจาก คัมภีร์มหาวรรค อุปสถขันธกะ มากล่าวว่าไม่มี วา ศัพท์ในพระบาลี ดังหลักฐานว่า

โส อวิกเรยยาติ โส เทเสยฺย, โส วิวเรยฺย, โส อุตฺตานิกเรยฺย, โส ปกาเสยฺย สงฺฆมฺมุเณ วา คณมฺมุเณ วา เอกปฺปคฺคเล วา.^{๒๗๒}

“คำว่า โส อวิกเรยฺย (ท่านรูปนั้นพึงเปิดเผย) หมายความว่า ท่านรูปนั้นพึงแสดง คือ พึงเปิดเผย คือ พึงกระทำให้ปรากฏ กล่าวคือ พึงประกาศในท่ามกลางสงฆ์ ท่ามกลางคณะ หรือในบุคคลหนึ่ง”

จะเห็นได้ว่า ในพากย์ข้างต้นไม่มี วา ศัพท์ และท่านผู้แต่งกัณฑ์ชาตรีก็นำคำต้นคือ เทเสยฺย และคำท้าย คือ ปกาเสยฺย มาอธิบาย อวิกเรยฺย ในเรื่องนี้ โดยประกอบใช้ปัญจมีวัคคิตีให้ต่างกันออกไปว่า เทเสตุ ปกาเสตุ]

คำอธิบาย อสนติยา อาปตติยา

อสนติยา อาปตติยาติ ยสฺส ปน เอวํ อนาปนฺนา วา อาปตฺตี อาปชฺชิตฺวา จ ปน วุฏฺฐิตา วา เทสิตา วา อาโรจิตา วา อาปตฺติ, ตสฺส सा अपत्ति अस्नत्ति नाम होति, एवम् अस्नत्तिยา अपत्तिया तुन्ही गवित्पप्.

คำว่า อสนติยา อาปตติยา (เมื่อไม่มีอาบัติ) หมายความว่า อาบัติที่ภิกษุมิได้ต้องอย่างนี้ หรือที่ต้องแล้วก็ออกจากอาบัติแล้ว คือ แสดงแล้วหรือประกาศแล้ว มีอยู่แก่ภิกษุใด ภิกษุนั้นชื่อว่า ไม่มีอาบัติ เมื่อไม่มีอาบัติอย่างนี้ ก็พึงนั่ง

[พระบาลีอธิบาย สนติ อาปตติ (อาบัติที่มีอยู่) ว่า อชฺฌาปนฺนา วา หોติ अपचचित्वा वा वुष्ठिता (อาบัติที่ภิกษุต้องแล้วก็ดี ที่ต้องแล้วมิได้ออก[จากอาบัติ]ก็ดี) พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวประโยคนีไว้ในลักษณะตรงกันข้ามกับข้อความข้างต้นว่า ยสฺส ปน เอวํ อนาปนฺนา วา อาปตฺตี อาปชฺชิตฺวา จ ปน วุฏฺฐิตา วา (อาบัติที่ภิกษุมิได้ต้องอย่างนี้ หรือที่ต้องแล้วก็ออกจากอาบัติแล้ว) หลังจากนั้น จึงอธิบาย วุฏฺฐิตา (ออกจากอาบัติแล้ว) ว่าเป็น เทสิตา (แสดงแล้ว) โดยหมายถึงลุกอาบัติ และ อาโรจิตา (ประกาศแล้ว) โดยหมายถึง ครุกาบัติ ดังคัมภีร์วิมุตติวินทนีกล่าว่า

आपचचित्वा वा वुष्ठितो एतद्ग तेसनाञ्जनान्मपि संको.^{๒๗๓}

“ในคำว่า อาปชฺชิตฺวา วา วุฏฺฐิต (หรือภิกษุต้องอาบัติแล้วออกจากอาบัติ) นี้ การรวบรวมการ แสดงและการบอกอีกด้วยย่อมมีได้”]

คำอธิบาย ตุณหีภาเวน เป็นต้น

ตุณหีภาเวน โข ปนายสมนเต “ปริสุทธา”ติ เวทิสสามิติ ตุณหีภาเวนปิ หิ การณ
อหํ आयสมนเต “ปริสุทธา”อิจฺเจว ชานิสสามิติ.

ประโยคว่า ตุณหีภาเวน โข ปนายสมนเต ปริสุทธาติ เวทิสสามิ (ข้าพเจ้าจักทราบว่
ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์เพราะการอยู่หนึ่ง) หมายความว่า ผลก็คือข้าพเจ้าจักทราบว่ ท่าน
ทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์นั้นแหละ เพราะเหตุคือความเป็นผู้หนึ่งอีกด้วย

[คำว่า ตุณหีภาเวน (เพราะการอยู่หนึ่ง) ลง นา วิภัตติในอรรถเหตุ ท่านจึงอธิบายด้วย การณ
ศัพท์ว่า ตุณหีภาเวนปิ การณ (เพราะเหตุคือความเป็นผู้หนึ่งอีกด้วย)

คัมภีร์อรรถกถาอธิบาย ตุณหีภาเวน วา ตุณหีภาเวนปิ ดังนั้น ท่านจึงแสดงว่า โข นิบาตมี
อรรถสัมปดินะ คือ รวบรวม เหมือน อปิ ศัพท์ โดยทำหน้าที่รวบรวมการอยู่หนึ่งที่กล่าวไว้ในประโยคนี้
โดยตรง และรวบรวมการเปิดเผยอาบัติที่กล่าวมาแล้วในประโยคก่อนโดยอ้อม ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ตุณหีภาเวนปิ หิติ เอตฺถ น เกลล “อาม มยฺ ปริสุทธา”ติ วุตเตยว, อถ โข ตุณหีภาเวนปิติ
อπισทุสส อตฺถโก เวทิตพฺโพ.^{๒๗๔}

“ในคำว่า ตุณหีภาเวนปิ หิ นี้ ฟังทราบเนื้อความของ อปิ ศัพท์ว่า เมื่อภิกษุกล่าวว่า ขอรับ
กระผมเป็นผู้บริสุทธิ์เท่านั้น ข้าพเจ้าจักทราบความเป็นผู้บริสุทธิ์อย่างเดียวนั้นได้ โดยที่จริง ข้าพเจ้าจัก
ทราบความเป็นผู้บริสุทธิ์นั้นแหละ เพราะเหตุคือความเป็นผู้หนึ่งอีกด้วย”

ที่จริงแล้ว อรรถของอุปสรรค นิบาต และตัทธิตปัจจัยพร้อมทั้งกิตก์ปัจจัย มีมากมายไม่จำกัด
คัมภีร์ไวยากรณ์เพียงแสดงอรรถที่ใช้มากโดยทั่วไปเท่านั้น ดังข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์และอรรถกถา
ของอปทานว่า

อุปสคฺคา นิปาตา จ

ปจฺจยา จ อิเม ตโย

เนเกเนกตฺถวิสยา

อิติ เนรุตฺติกาพฺรหฺม.^{๒๗๕}

“นักไวยากรณ์ทั้งหลายกล่าวแล้วว่า อุปสรรค นิบาต และปัจจัย ทั้ง ๓ ศัพท์
เหล่านี้มีอรรถมาก และมีวิสัยแห่งอรรถมาก”

คัมภีร์กัชาโยชนาได้เพิ่มธาตุและอรรถของธาตุอีกว่ามีมากและมีอรรถมาก ตามที่กล่าวไว้ใน
คัมภีร์ฎีกาทั่วไปว่า ธาตุนี้ อเนกตฺถตฺตา (เพราะธาตุมีอรรถมาก) ท่านประพันธ์เป็นคาถาว่า

อุปสัคคินิปาตา จ

ปจฺจยา ธาตุโว จิเม

เนเกเนกตถวิสยา

อิติ เนรุตติกาพฺรวั.^{๒๗๖}

“นักไวยากรณ์ทั้งหลายกล่าวแล้วว่า อุปสรรค นิบาต ปัจจัย และธาตุ ศัพท์
เหล่านี้มีมาก และมีวิสัยแห่งอรรถมาก”

ท่านอธิบาย เวทิสสามิ (จักรวาล) ด้วยคำว่า ซานิสสามิ เพื่อที่จะแสดงว่า วิท ธาตุในที่นี้ใช้ในความหมายว่า รู้ เพราะหลักการอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา คือ “เปลี่ยนตัวไหน อธิบายตัวนั้น” หมายความว่า ถ้าเปลี่ยนจากธาตุเดิมไปอีกธาตุตัวหนึ่ง ก็อธิบายอรรถของธาตุ ถ้าเปลี่ยนวิภัติ ก็อธิบายอรรถของวิภัติ ถ้าเปลี่ยนปัจจัย ก็อธิบายอรรถของปัจจัยนั่นเอง]

คำอธิบาย ยถา โข ปน เป็นต้น

ยถา โข ปน ปจฺเจกปฺภูจฺจสฺส เวยยาการณํ โหติติ ยถา เอเกเนโก ปฺภูโจ พฺยาการเยย, ยถา เอเกเนโก ปจฺเจกปฺภูโจ “มฺ เอส ปฺจฺจติ”ติ ฅตฺวา พฺยาการเยยติ วุตฺตํ โหติ.

ประโยคที่ว่า ยถา โข ปน ปจฺเจกปฺภูจฺจสฺส เวยยาการณํ โหติ (เหมือนการบอกของบุคคลที่ถูกถามทีละคน) หมายความว่า เหมือนบุคคลทีละคนถูกถามแล้วพึงบอก คือ บุคคลทีละคนถูกถามแล้วรู้ว่าบุคคลนี้ถามเรา พึงบอก

ในฉบับฉันทนุสัณฺฑิตพิพบุรพว่า เอเกเนโก แต่หนังสือกัณฑ์ไตรปิฎกใช้เป็นรูปว่า เอกเมโก โดยให้เหตุผลว่าบทนี้เป็นวิจนาเหมือน ปจฺเจก ศัพท์ใน ปจฺเจกปฺภูจฺจสฺส และในประโยคหน้าก็จะพบรูปว่า เอกเมเกน คำว่า เอกเมโก จึงสมควรกว่า (เอกเมโก มีศัพท์เดิมมาจาก เอก ศัพท์, ซ้อน เอก อีกศัพท์หนึ่ง = เอกเอก ลง มฺ อักษรเป็นอาคม = เอกเมก, ลง ลี วิภัติเป็นต้น = เอกเมโก)

คำว่า วุตฺตํ โหติ มักประกอบใช้เพื่อแสดงความของบท (ปทปิณฑุตถ) นิยมวางไว้ท้ายพากย์ และเพิ่มคำว่า อตฺถชาตํ (เนื้อความ) เข้ามาเป็นประธาน โดย ขาด ศัพท์ลงในอรรถศัพท์ภาวะ ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มไปจากบทหน้า ในที่บางแห่งประกอบใช้คำว่า อิหํ วุตฺตํ โหติ ในต้นพากย์ เพื่อแสดงความของพากย์ (วากยปิณฑุตถ) และเพิ่ม อตฺถชาตํ เข้ามาเหมือนกัน แต่เป็นเนื้อความของพากย์ที่กำลังกล่าวถึง ดังนั้น ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย อิหํ วุตฺตํ โหติ หรือลงท้ายด้วย อิติ วุตฺตํ โหติ จึงเป็นประโยคสรุปความ

ดั่งคัมภีร์รัตนนิยาม (ข้อ ๓๔๔) กล่าวว่า

“ประโยคที่ว่า อิหํ วุตฺตํ โหติ แสดงใจความตามสมควร เพราะมีเนยยัตถะ (เนื้อความโดยย่อ) ที่ซ่อนเร้น”

บาลีสันนามหลวงไทยนิยมแปล อิติ วุตฺตํ โหติ ว่า “มีคำที่ท่านอธิบายว่า” และเพิ่ม อตฺถรูป เข้ามาแปลร่วม แต่ รูป ศัพท์ที่ใช้ในอรรถศัพท์ภาวะพบในคำว่า โครูป (วั) ไม่พบในคำทั่วไปที่ประกอบใช้ศัพท์ภาวะศัพท์เหมือนกับ ชาท ศัพท์ จึงเห็นว่าควรเพิ่มคำว่า อตฺถชาตฺ เข้ามาตามนิสสัยพม่า]

คำอธิบาย เอวเมว เป็นต้น

เอวเมว เอวรูปาย ปริสาย ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตฺ โหตีติ เอตถ เอกจฺเจ ดาว อาจริยา เอว วทฺติ “เอวเมว อิมิสฺสาย ภิกฺขุปริสาย ยเทตฺ ‘ยสฺส ลียา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺย, อสนฺติยา อาปตฺติยา ตฺถนฺทึ ภวิตพฺพํ, ตฺถนฺทึภาเวน โข ปนายสมฺนเต ปริสุทฺธาติ เวทิสฺสามิ’ติ ติกฺขตฺตํ อนุสฺสาวิตฺ, ตํ เอกเมเกน ‘มํ เอส ปุจฺฉตี’ติ เอว ชาเนตพฺพํ โหตีติ อตฺถ”ติ. ตํ น ยฺชชติ. กสมฺมา. อตฺถพฺยณฺชนเภโต. อนุสฺสาวณฺทึ นาม อตฺถโต จ พฺยณฺชนโต จ อภินฺนํ โหติ “ทฺติยมฺปิ เอตมตฺถํ วทามิ”ติอาทิสฺส วีย, “ยสฺส ลียา”ติอาทิวจนตฺตยํ ปน อตฺถโตปิ พฺยณฺชนโตปิ ภินฺนํ, เตนสฺส อนุสฺสาวณตฺตํ น ยฺชชติ. ยทิ เจตํ ยาวตติยานุสฺสาวณํ ลียา, นิทานุทฺเทเส อนิฏฺฐิตฺปิ อาปตฺติ ลียา. น จ ยุตฺตํ อนาปตฺติกฺเขตฺเต อาปตฺติ อาปชฺชิตฺ.

ในประโยคที่ว่า เอวเมว เอวรูปาย ปริสาย ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตฺ โหติ (ข้าพเจ้าได้สวดปาติโมกข์ถึงครั้งที่ ๓ ในบริษัทเช่นนี้) นั้น ลำดับแรก อาจารย์บางท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า คำที่สวด ๓ ครั้งในภิกษุบริษัทนี้ว่า ยสฺส ลียา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺย. อสนฺติยา อาปตฺติยา ตฺถนฺทึ ภวิตพฺพํ. ตฺถนฺทึภาเวน โข ปนายสมฺนเต ปริสุทฺธาติ เวทิสฺสามิ (ท่านรูปใดมีอาบัติ ท่านรูปนั้นพึงเปิดเผย เมื่อไม่มีอาบัติพึงนิ่ง ข้าพเจ้าจกทราบที่ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์เพราะการอยู่นิ่ง) คำนั้นหมายความว่า ภิกษุแต่ละรูปต้องรู้อย่างนี้ว่า ภิกษุนี้ถามเรา

ความเห็นนั้นไม่สมควร เพราะมีเนื้อความและศัพท์ต่างกัน กล่าวคือ ขึ้นชื่อว่าคำสวดย่อมไม่ต่างกันทั้งโดยเนื้อความและศัพท์ ดังคำ[ในการสวดกรรมวาจา]ว่า ทฺติยมฺปิ เอตมตฺถํ วทามิ (ข้าพเจ้าขอกล่าวเนื้อความนี้เป็นครั้งที่ ๒) เป็นต้น แต่คำทั้ง ๓ ว่า ยสฺส ลียา เป็นต้น ต่างกันทั้งโดยเนื้อความและโดยศัพท์ ดังนั้น ความเป็นคำสวดของคำทั้ง ๓ นั้นจึงไม่สมควร ถ้าคำนั้นพึงเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ ก็จะต้องมีอาบัติเมื่อยังสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบ และการต้องอาบัติในฐานะที่ไม่ควรต้อง ย่อมไม่สมควร

[ท่านแสดงความเห็นของอาจารย์บางท่านในเรื่องนี้ว่า บางท่านเห็นว่า ประโยค ๓ ตอนว่า ยสฺส ลียา ๔เปย, อสนฺติยา อาปตฺติยา ๔เปย และ ตฺถุหิภาเวน ๔เปย เป็นการสวดถึงครั้งที่ ๓ (ยวตติยานุสฺส-สวณ) แต่ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้ได้คัดค้านความเห็นข้างต้นนั้นโดยกล่าวว่า การสวดต้องมีศัพท์และเนื้อความ เหมือนกัน ดังเช่นข้อความที่สวดในขณะสวดกรรมวาจา ซึ่งประกอบด้วยคำว่า ทุตฺติยมฺปิ (แม้ครั้งที่ ๒) และ ตติยมฺปิ (แม้ครั้งที่ ๓)

คำว่า เอวเมว ๔เปย อนุสฺสวาทิ โหติ (ในประโยคว่า เอวเมว เอวรูปาย ๔เปย อนุสฺสวาทิ โหติ นั้นลำดับแรก อาจารย์บางท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า ๔ลย ความเห็นนั้นไม่สมควร เพราะมีเนื้อความและศัพท์ ต่างกัน) นั้นกล่าวไว้เพื่อจัดความสงสัยว่า คำสวดถึงครั้งที่ ๓ นั้นคือคำไหน และคำนั้นถูกสวดถึงครั้งที่ ๓ อย่างไร ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ก็ ตํ ยวตติยานุสฺสวาทิ นาม, กถฺยเจตํ ยวตติยานุสฺสวาทิ โหตฺติ วิจฺจณายํ อจฺจริยานํ มติเกทฺมฺเชน ตมตฺถํ ทสฺเสตฺถ “ยวตติยํ อนุสฺสวาทิ โหตฺติ เอตฺถา”ติอาทิ วุตฺตํ.^{๒๗๗}

“ท่านกล่าวว่า ยวตติย อนุสฺสวาทิ โหตฺติ เอตฺถ เป็นต้นเพื่อแสดงเนื้อความนั้นโดยมีความ ต่างกันแห่งความเห็นของอาจารย์ทั้งหลายเป็นหลักในการพิจารณาว่า คำสวดถึงครั้งที่ ๓ นั้นคือคำไหน และ คำนั้นถูกสวดถึงครั้งที่ ๓ อย่างไร”

คำว่า อนุสฺสวณฺณหิ นาม ๔เปย อาทิสฺสุ วีย (กล่าวคือ ขึ้นชื่อว่าคำสวดย่อมไม่ต่างกันทั้งโดย เนื้อความและศัพท์ ดังคำ[ในการสวดกรรมวาจา]ว่า ทุตฺติยมฺปิ เอตมตฺถํ วทามิ เป็นต้น) กล่าวไว้เพื่ออธิบาย เหตุในการที่ความเห็นนั้นไม่สมควร ทั้งนี้เพื่อจัดความสงสัยว่า

- ปุจฺฉา (คำถาม) คือ เนื้อความและศััพท์ย่อมต่างกันอย่างไร

- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรอธิบายลักษณะต่างกันของเนื้อความและศััพท์นั้น มิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) แม้เนื้อความและศััพท์จะต่างกัน ความเห็นนั้นก็สมควรได้มิใช่หรือ

อธิบายว่า ข้าพเจ้าได้แสดงลักษณะต่างกันของเนื้อความและศััพท์นั้นว่า ขึ้นชื่อว่าคำสวดย่อมไม่ ต่างกันทั้งโดยเนื้อความและศััพท์ ดังคำ[ในการสวดกรรมวาจา]ว่า ทุตฺติยมฺปิ เอตมตฺถํ วทามิ เป็นต้น แต่ คำทั้ง ๓ ว่า ยสฺส ลียา เป็นต้นต่างกันทั้งโดยเนื้อความและศััพท์ ดังนั้น ความเป็นคำสวดของคำทั้ง ๓ นั้น จึงไม่สมควร

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิทาหิ ตเมวตฺถํ วิภาเวตฺถํ “อนุสฺสวณฺณหิ นามา”ติอาทิมาห.^{๒๗๘}

“บัดนี้ ท่านกล่าวว่า อนุสฺสวณฺณหิ นาม เป็นต้นเพื่ออธิบายเนื้อความนั้นนั่นแหละ”

คำว่า ยหิ เจตํ ๔เปย อาปชฺชิตฺถํ (ถ้าคำนั้นพึงเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ ก็จะต้องมีอาบัติเมื่อยังสวด

หัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบ และการต้องอาบัติในฐานะที่ไม่ควรต้อง ย่อมไม่สมควร) กล่าวไว้เพื่อแสดงโทษที่ได้รับจากประโยคต้น ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ถ้าคำทั้งสามนั้นเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ โทษอะไรย่อมมีได้หรือ
- อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงโทษในการที่คำทั้ง ๓ นั้นเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ มิใช่หรือ

อธิบายว่า เราได้แสดงโทษในการที่คำทั้งสามนั้นเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ ด้วยประโยคนี้นี้ว่า ถ้าคำนั้นพึงเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ ก็จะต้องมีอาบัติเมื่อยังสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบ

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อวสฺสณฺเจตเมว สมปฏฺฐิจฺฉิตฺตพฺพํ, อยมฺมถา อติปฺปสงฺโกปิ สียาติ ทสฺเสตฺตํ “ยถิ เจตฺน”ติอาทิมหา.^{๒๘๗}

“อนึ่ง ท่านกล่าวว่า ยถิ เจตฺ เป็นต้นเพื่อแสดงว่าคำนั้นพึงยอมรับได้อย่างนี้แน่นอน มิฉะนั้นแล้วแม้การเกี่ยวเนื่อง[กับโทษ]ก็พึงมีได้”

อนึ่ง ในฎีกาใหม่นั้น (หน้า ๑๗๒) กล่าวว่า หิ ศัพท์ในประโยค อนุสฺสวานณฺหิ ๒๒๒ ทำหน้าที่การณฺโชตกะ แต่ในที่นี้ถือว่าเป็น วิตถารโชตกะ เพราะโดยทั่วไป หิ ศัพท์ที่อยู่ท้ายคำแสดงเหตุในประโยคต้น มักทำหน้าที่วิตถารโชตกะ ซึ่งในที่นี้อยู่ท้ายคำว่า อตฺถพฺยณฺชนภทโต จึงอธิบายการมีเนื้อความและศัพท์ต่างกัน คำทั้ง ๓ นั้น

ในประโยคว่า ยถิ เจตฺ ยาวตติยานุสฺสวานํ สียา (ถ้าคำนั้นพึงเป็นการสวดถึงครั้งที่ ๓) จ ศัพท์ทำหน้าที่ ลัทธโทสสะ คือ แสดงโทษที่ได้รับจากประโยคต้น ในนิสสัยพม่าแปลยกศัพท์ว่า จ = ลัทธโทสํ ปกาเสมิ (เราจะแสดงโทษที่ได้รับแล้ว) จ ศัพท์ที่ประกอบไว้ท้าย ยถิ มักทำหน้าที่ลัทธโทสสะเสมอ และโทษที่ท่านกล่าวถึงในที่นี้ คือ เมื่อยังสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบ ภิกษุก็ต้องอาบัติแล้ว แต่ความจริงการต้องอาบัตินั้นมีได้เมื่อสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องจบแล้วเท่านั้น

คำว่า เตน (ดังนั้น) เพิ่มปาลฐเสสะจากประโยคก่อนเป็นรูปว่า ภินฺนาภาเวน โดยประกอบ ภาวศัพท์ หรืออาจประกอบภาวตฺทิตฺตํปัจจัยเป็นรูปว่า ภินฺนตฺเตน ก็ได้ มีรูปศัพท์เต็ม ว่า ยสฺส สียา”ติอาทิจนตฺตยสฺส อตฺถโตปิ พฺยณฺชนโตปิ ภินฺนาภาเวน (เพราะการที่คำทั้ง ๓ ว่า ยสฺส สียา เป็นต้นต่างกันทั้งโดยเนื้อความและศัพท์) ดังนั้น ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๗๒) จึงกล่าวว่า เตนาคิ ภินฺนตฺตา (คำว่า เตน หมายความว่า เพราะเป็นคำต่างกันทั้งโดยเนื้อความและศัพท์)

ฉบับฉฺฉฐสํคีติและฉบับมหาจุฬาย มีรูปว่า เตนสฺส อนุสฺสวานตฺตยํ น ยุชฺชติ (ดังนั้น คำสวดทั้ง ๓ ของคำทั้ง ๓ นั้นจึงไม่สมควร) หากแต่ในที่นี้ใช้ตามกัมขาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๙) ว่า เตนสฺส อนุสฺสวานตฺตํ น ยุชฺชติ (ดังนั้น ความเป็นคำสวดของคำทั้ง ๓ นั้นจึงไม่สมควร) เพราะบทว่า อสฺส เป็น

วิเสสณะของปาฐเสสสะว่า วจนตตยสส ที่ติดตามมาจากประโยคก่อน อีกทั้งบทประพันธ์กับบทที่ลงัญญวิวัตติ ต้องมีเนื้อความต่างกัน เนื่องจากลงวิวัตติต่างกัน ดังคำว่า รมโย บุตุโต (บุตรของพระราชา) จะเห็นได้ว่า บุคคลทั้ง ๒ เป็นคนละคนกัน

คำว่า อนุสสาวน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนุสสาวียเตติ อนุสสาวน = คำที่ถูกให้ได้ยินบ่อยๆ, คำที่ถูกสวด, คำสวด ชื่อว่า อนุสสาวน (อนุ บทหน้า + ส ฐาตุ (สวเน = พัง) + เณ การิตปัจจย + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

คำว่า อนุสสาวิต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนุสสาวียิตถาติ อนุสสาวิต = คำที่ถูกให้ได้ยินแล้วบ่อยๆ, คำที่ถูกสวดแล้ว ชื่อว่า อนุสสาวิตะ (อนุ บทหน้า + ส ฐาตุ + เณ การิตปัจจย + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

คำว่า อตถพยุฉนเภา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อริยติ ฉายตีติ อตถ (อร ฐาตุ = ไป + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- พยุฉยติ อตถ อเนนาติ พยุฉน (วิ บทหน้า + อฉ = ไป, ปรากฏ + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- อตถ จ พยุฉนฉจ อตถพยุฉน (สมาหารวันทสมาส)
- อตถพยุฉนส เภาโท อตถพยุฉนเภาโท (ฉนฺตีตปฺปวิสสมาส)

อปเร “อนุสสาวิตน”ติ ปทสส อนุสสาเวตพพนติ อตถ วิกเปตวา “ยาวตติย”ติ อิห อุปริ อุทเทสวาสาเน “กจจิตถ ปริสุทธา ๒เปย ตติยมปิ ปุจฉามี”ติ เอต สนธาย วุตตนติ อาหุ ตมปิ น ยุชชติ, กสฺมา. อตถยุตฺติน อภาวโต. อิถยหิ ปท เกจิ “อนุสสาวิตน”ติ สขฉายนติ, เกจิ “อนุสสาเวตน”ติ, ต อญญ วาปิ อตฺตกาลเมว ที่เปติ, น อนาคต. ยถิ จสฺส อญ อตถ สยา, “อนุสสาวิตฺ หสฺสตี”ติ วเทย. เอว ตาว อตถภาวโต น ยุชชติ.

อาจารย์ท่านอื่นตำราเนื้อความของบทว่า อนุสสาวิต ว่า อนุสสาเวตพพ (พึงสวด) จึงกล่าวว่า คำว่า ยาวตติย (ถึงครั้งที่ ๓) นี้ กล่าวไว้โดยหมายถึงคำว่า กจจิตถ ปริสุทธา ๒เปย ตติยมปิ ปุจฉามี (ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๒ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๓ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ) ท้ายหัวข้อ[ของปาราชิก]ข้างหน้านั้น

แม้ความเห็นนั้นก็สมควร เพราะไม่มีเนื้อความ[ที่เป็นอนาคตกาล]และเหตุสมควร

กล่าวคือ บางรูปสาธยายบทนี้ว่า อนุสฺสาวิตฺ บางรูปสาธยายว่า อนุสฺสาเวตฺ แม้บททั้ง ๒ นั้นก็บ่งถึงอดีตกาลอย่างเดียวกัน ไม่ใช่อนาคตกาล ถ้าบทดังกล่าวจะพึงมีเนื้อความอย่างนี้ว่า อนุสฺสาเวตพฺพ (พึงสวด)] พระพุทธรองค์ก็ควรตรัสว่า อนุสฺสาวิตฺ เหลสฺสติ (จักสวด) ความเห็นนั้นจึงไม่สมควรเพราะไม่มีเนื้อความ[ที่ลง ต ปัจจัยในอนาคตกาล]ก่อน

[ท่านกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อแสดงความเห็นของผู้อื่นที่เห็นว่า คำว่า อนุสฺสาวิตฺ ลง ต ปัจจัยในอนาคตกาล โดยมีความหมายเหมือนคำว่า อนุสฺสาเวตพฺพ (พึงสวด) และหมายถึงคำว่า กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธาฯเปฯ ตติยมฺปิ ปุณฺณามิ ที่จักกล่าวต่อไปในตอนจบหัวข้อของปาราชิก ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อปเร “อนุสฺสาวิตฺนฺติ ปทํ น อตีตตฺถํ ที่เปติ, อถ โข อนาคตตฺถํ. ธาตุวตฺถสมฺพนฺโธ กาลนฺตร-
วิหิตฺปิ ปจฺจโย กาลนฺตเร สาธุ โหตีติ วิกฺขเปสฺสุ. เตนาห “อปเร อนุสฺสาวิตฺนฺติ ปทสฺสา”ติอาทิ.”^{๒๔๐}

“บุคคลอื่นดำริว่า บทว่า อนุสฺสาวิตฺ ไม่แสดงเนื้อความที่เป็นอดีตกาล แต่แสดงเนื้อความที่เป็นอนาคตกาล เพราะปัจจัยที่เนื่องด้วยอรรถของธาตุ แม้ลงในกาลอื่นได้ ก็เป็นศัพท์ถูกต้องที่ลงในกาลอื่นได้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อปเร อนุสฺสาวิตฺนฺติ ปทสฺส เป็นต้น”

อย่างไรก็ตาม พระอรรถกถาจารย์ได้คัดค้านความเห็นนั้นว่าไม่สมควรด้วยเหตุ ๒ ประเด็น คือ

๑. ต ปัจจัยใน อนุสฺสาวิตฺ โหติ แสดงเนื้อความที่เป็นอนาคตกาลไม่ได้ เพราะไม่ได้ประกอบรูปศัพท์ว่า อนุสฺสาวิตฺ เหลสฺสติ โดยมีกริยาอาขยาตที่ระบุถึงอนาคตกาลว่า เหลสฺสติ ประกอบรวม กล่าวคือ กิตกปัจจัยที่ลงในอดีตกาลเป็นต้น ต้องประกอบรวมกับกริยาอื่น จึงกล่าววาทอื่นมีอนาคตกาลเป็นต้นได้ ถ้าไม่ประกอบรวมกับกริยาอื่น ก็กล่าวเช่นนั้นไม่ได้ ส่วน ต ปัจจัยในคำว่า อนุสฺสาวิตฺ นี้ ถ้าตรัสไว้ร่วมกับกริยาว่า เหลสฺสติ ก็อาจเป็นไปในอนาคตกาลได้ แต่มิได้ตรัสไว้เช่นนั้น ด้วยเหตุดังกล่าว จึงแสดงอดีตกาลเท่านั้น แสดงอนาคตกาลไม่ได้

๒. ไม่มีเหตุที่สมควร

ในประเด็นแรก คำว่า อนุสฺสาวิตฺ ซึ่งมีบางคนสาธยายเป็น อนุสฺสาเวตฺ เป็นบทที่ลง ต ปัจจัยในอดีตกาลเท่านั้น โดยทั้ง ๒ บทสำเร็จรูปมาจาก อนุ บทหน้า + สฺ ธาตุ (สวเน = พัง) + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัย ทั้ง ๒ บทถูกตามหลักภาษา ถาลบสระ เอ ในเพราะสระ อิ หลัง ก็มีรูปว่า อนุสฺสาวิตฺ ดังคำว่า การิตที่มาจาก กร ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัย หรือถาลบสระ อิ หลังจากสระ เอ ก็มีรูปว่า อนุสฺสาเวตฺ ได้เหมือนกัน

ถ้าพระพุทธรองค์ทรงประสงค์จะให้ ต ปัจจัยใน อนุสฺสาวิตฺ ลงในอนาคตกาล ก็ควรประกอบใช้กริยาคุณพากย์เป็นรูปอนาคตกาลว่า อนุสฺสาวิตฺ เหลสฺสติ แต่ในที่นี้กล่าวว่า อนุสฺสาวิตฺ โหติ จึงลง ต ปัจจัย

ในอนาคตกาลไม่ได้ ความจริงแล้ว บทเป็นปัจจุบันว่า โหติ นิยมใช้ประกอบกับกริยาภิกตฺกัที่ในอดีตเพื่อ
 คุมพากย์เท่านั้น ไม่มีอำนาจในการแสดงปัจจุบันกาล เพราะ ต ปัจจัยปรากฏชัดในอดีตกาลอยู่แล้ว แต่ถ้า
 กริยาคุมพากย์มีรูปเป็นอนาคตกาลว่า เหลสฺสตี ก็อาจส่งผลให้ ต ปัจจัยประกอบใช้ในอนาคตกาลอีกด้วย
 ดังคัมภีร์กัจจายนสวาระ (คาถา ๔๔) กล่าวว่า

มานนฺตา วตฺตมาเน จ

ลกฺขณํ เหตุเก สียํ

กิตฺตา ธาตฺวตฺตสมฺปนฺนํ

โหนติ กาลนฺตเรสฺวปี.^{๒๘๑}

“มาน และ อนต ปัจจัยพึงลงในปัจจุบันกาล, อรรถลักษณะ และอรรถเหตุ
 เมื่อมีความเกี่ยวเนื่องกับอรรถของธาตุ[ในกริยาคุมพากย์] ภิกตฺกัปัจจัยย่อมลง
 แม้ในกาลอื่น[จากกาลเดิม]”

คำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ยทิ เจตฺถ ธาตฺวตฺตสมฺปนฺนํ ติปฺจฺโย สียา, ตถา สติ ธาตฺวตฺตสมฺปนฺนํ นาม วิเสสนวิเสสยาโว,
 โส จ อนุปฺโยคสฺส สมานตฺถกาเว สติ อนุปฺปชฺชติ, นาสตีติ “เหลสฺสตี”ติ อนุปฺโยคํ วทฺเยย, น จ วุตฺตํ. ตสฺมา
 อนาคตํ น ทิเปติ, อดีตกาลเมว ทิเปตีติ.^{๒๘๒}

“โทษก็คือ ถ้า ต ปัจจัยพึงมีความเกี่ยวเนื่องกับอรรถของธาตุในบทนี้ เมื่อเป็นเช่นนั้นขึ้นชื่อว่า
 ความเกี่ยวเนื่องกับอรรถของธาตุเป็นภาวะของวิเสสนะและวิเสสยะ (เช่น ปุริโส คจฺฉติ คำว่า ปุริโส เป็น
 วิเสสยะ คือ ถูกขยายว่าเป็นบุรุษที่กำลังไป ไม่ใช่ชนอนอยู่ ฯลฯ ส่วนคำว่า คจฺฉติ เป็นวิเสสนะ คือ ขยาย
 ว่าบุรุษกำลังไป) อนึ่ง ภาวะของวิเสสนะและวิเสสยะนั้นย่อมเกิดขึ้น เมื่อมีความมีเนื้อความเสมอกันของ
 ศัพท์ที่ประกอบไว้ภายหลัง ย่อมไม่เกิดขึ้น เมื่อไม่มี[ความมีเนื้อความเสมอกันดังกล่าว] ดังนั้น พระพุทธ-
 องค์จึงควรตรัสศัพท์ที่ประกอบไว้ภายหลังว่า เหลสฺสตี แต่มิได้ตรัสไว้ ด้วยเหตุนี้ บทว่า อนุสฺสวาทํ จึง
 แสดงอนาคตกาลไม่ได้ แต่แสดงอดีตกาลเท่านั้น”

ที่จริงแล้ว กริยาอาชยตฺที่ประกอบใช้ในประโยคนั้นสามารถเปรียบได้กับพระราชที่เป็นใหญ่
 กว่าบุคคลทั้งปวง กริยาภิกตฺกัเหมือนอุปราชที่ต้องคล้อยตามพระราช การกมิกตฺตการกเป็นต้น เหมือน
 อำมาตย์ที่แวดล้อมพระราช ส่วนอการกมีอัจฉนตสัจโยคเป็นต้น เหมือนศูทรที่เข้าหาพระราชและอุปราช
 ไม่ได้ ดังข้อความในคัมภีร์พื้นฐานสัมพันธ์ว่า

ราชตุลฺยา กุริยา นาม

อมจฺจา วีย การกา

ตสฺมา ฉ การกา กุริยํ

ปาปฺณนฺติ ยถารหํ.

การกา อมจฺจา นาม

สุทฺธา นาม อการกา

ตสฺมา อการกา ฉสุ

การเกสุ ยถารหํ.^{๒๘๓}

“ขึ้นชื่อว่ากริยาเป็นเช่นกับพระราชา การกเหมือนอำมาตย์ ดังนั้น การก ๖
จึงเข้าถึงกริยาตามสมควร

การกชื่อว่าอำมาตย์ อการกชื่อว่า ศูทร ดังนั้น อการกจึงเป็นไปในการก ๖
ตามสมควร”

คำว่า อิหิ หิ ๒เปฯ น อนาคต (กล่าวคือ บางรูปสาธยายบพนี้ว่า อนุสสาวิตฺ บางรูปสาธยายว่า
อนุสสาเวตฺ แมบทั้ง ๒ นั้นก็บ่งถึงอดีตกาลอย่างเดียว ไม่ใช่อนาคตกาล) กล่าวไว้เพื่ออธิบายเหตุในการที่
ความเห็นของคนอื่นนั้นไม่สมควร ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เนื้อความที่เป็นอนาคตกาลและเหตุสมควรย่อมไม่มีอย่างไร
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรอธิบายลักษณะที่ไม่มีเนื้อความที่เป็นอนาคตกาล
และเหตุสมควรมิใช่หรือ

อธิบายว่า เราได้แสดงลักษณะที่ไม่มีเนื้อความที่เป็นอนาคตกาลก่อนว่า บางรูปสาธยายบพนี้ว่า
อนุสสาวิตฺ บางรูปสาธยายว่า อนุสสาเวตฺ แมบทั้งสองนั้นก็บ่งถึงอดีตกาลอย่างเดียว ไม่ใช่อนาคตกาล
ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิทานิ ตเมว วิภาเวตุ “อิหิ หิ”ติอาทิมหา.^{๒๘๔}

“บัดนี้ ท่านกล่าวว่า อิหิ หิ เป็นต้นเพื่ออธิบายเนื้อความนั้นนั่นเทียว”

คำว่า ยทิ จสฺส ๒เปฯ ว เทยฺย (ถ้าบพดังกล่าวจะพึงมีเนื้อความอย่างนี้ว่า อนุสสาเวตพฺพ (พึง
สวด)] พระพุทธรองค์ก็ควรตรัสว่า อนุสสาวิตฺ เหลสฺสติ) กล่าวไว้เพื่อแสดงโทษที่ได้รับจากประโยคต้น ทั้งนี้
เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลย่อมทราบว่ คำดังกล่าวไม่แสดงอนาคตกาล แต่แสดงอดีตกาล
เท่านั้นอย่างไร
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงโทษในการที่คำดังกล่าวแสดงอนาคตกาล
มิใช่หรือ

อธิบายว่า เราได้แสดงโทษในการที่คำดังกล่าวแสดงอนาคตกาลด้วยประโยคนี้ว่า ถ้าบพดังกล่าว
จะพึงมีเนื้อความอย่างนี้ว่า อนุสสาเวตพฺพ (พึงสวด) พระพุทธรองค์ก็ควรตรัสว่า อนุสสาวิตฺ เหลสฺสติ (จักสวด)
ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กถเมตํ วิมฺบายตีติ อาห “ยทิ จสฺสา”ติอาทิ.^{๒๘๕}

“ท่านกล่าวว่า ยทิ จสฺส เป็นต้น เพื่อขจัดความสงสัยว่า บุคคลย่อมรู้ว่าคำดังกล่าวไม่แสดง
อนาคตกาล แต่แสดงอดีตกาลเท่านั้นอย่างไร”

ข้อความว่า “เพื่อขจัดความสงสัย” มาจากคำบาลีที่เป็นปาฐสเสสะว่า สสัย อปนตุ (เพื่อนำออก ความสงสัย) พบโดยตรงในที่บางแห่งในคัมภีร์ฎีกา

คัมภีร์พยานินิยาม (ข้อ ๕๘) กล่าวว่า จ และ ปน ศัพท์ที่อยู่ท้าย ยทิ ศัพท์เป็นรูปว่า ยทิ จ หรือ ยทิ ปน ทำหน้าที่ *ลัทธิโทสโชตกะ* คือ แสดงลัทธิโทสะ และในคัมภีร์ข้างต้น (ข้อ ๕๙-๖๐) กล่าวว่า นิบาตทั้ง ๒ ศัพท์ที่อยู่ท้าย เอว สติ, เอว สนฺเต ทำหน้าที่ *ลัทธิคุณโชตกะ* คือ แสดงลัทธิคุณะ เมื่อกล่าว ต่อจากประโยคหน้าที่แสดงความสมควร หรือทำหน้าที่ *ลัทธิโทสโชตกะ* หรือ *พยติเรกโชตกะ* คือ แสดง ความขัดแย้ง เมื่อกล่าวต่อจากประโยคหน้าที่แสดงความขัดแย้ง]

ยทิ เจต อุตฺตเสวาสาเน วจนํ สนฺธาย วุตฺตํ ลียา, “น อาวิกิริสสามิ”ติ จิตฺตํ อุป-
ปาเทนฺตสฺส นิทานเ สมตฺเตปิ วุตฺตมฺสวาโท น ลียา, กสฺมา. “ยาวตติยํ อนุสฺสาวียมาเน”ติ
วจนโต. “ยาวตติยนุ”ติ อิํ วจนเมว นีรุตฺถํ ลียา, กสฺมา. นิทานุทฺเตเส ยาวตติยานุสฺสาวนสฺส
อภาวโตติ เอว ยุตฺตอภาวโต ตมฺปิ น ยุชฺชติ.

ถ้าบทว่า อนุสฺสาวิตํ นั้นหมายถึงคำกล่าวในที่สุดแห่งหัวข้อ[ของปาราชิกว่า กจฺจิตฺถ
ปริสฺสุธา (ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ)] มุสสาวาทที่ตรัสไว้เมื่อสวดคำเริ่มเรื่องจบแล้วก็
ไม่เพียงมีแกภิกษุผู้คิดว่า เราจักไม่เปิดเผยอาบัติ เพราะตรัส[ปัจจุบันกาล]ว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวีย-
มาเน (เมื่อกำลังสวดถึงครั้งที่ ๓) และคำว่า ยาวตติยํ (ถึงครั้งที่ ๓) นี้ก็ไม่เพียงมีประโยชน์โดยแท้
เพราะไม่มีการสวดถึงครั้งที่ ๓ ในหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง แม้ความเห็นนั้นก็สมควรเพราะไม่มี
เหตุสมควรอย่างนี้

[ข้อความนี้กล่าวเพื่อแสดงประเด็นที่ ๒ คือ เหตุที่ไม่สมควร กล่าวคือ ถ้าบทว่า อนุสฺสาวิตํ
หมายถึงคำว่า กจฺจิตฺถ ปริสฺสุธา เป็นต้นที่อยู่ท้ายหัวข้อปาราชิก แม้ผู้สวดปาติโมกข์จะสวดคำเริ่มเรื่อง
จบแล้ว ภิกษุผู้ปกปิดอาบัติก็ไม่ต้องอาบัติเพราะการพูดเท็จ เพราะประกอบใช้ มาณ ปัจจัยที่แสดงปัจจุบัน-
กาล ในคำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวียมาเน (เมื่อกำลังสวดถึงครั้งที่ ๓) นอกจากนั้นแล้ว คำว่า ยาวตติยํ ก็หา
ประโยชน์มิได้ เพราะมีปรากฏในหัวข้อของปาราชิกเป็นต้นไปเท่านั้น ไม่ปรากฏในหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง

คัมภีร์กัณฑ์ชาตรีคณฐี (หน้า ๕๙) กล่าวว่า การประกอบ เอว ศัพท์ใน วจนเมว เป็น *อัญฐาน-
ปโยคนัย* คือ การประกอบในฐานะอื่นจากฐานะที่ใช้จริง หรือการประกอบในฐานะที่ไม่สมควรกับศัพท์ที่
ประกอบรวม ดังนั้น จึงควรแปลร่วมกับคำว่า นีรุตฺถํ

ท่านแสดงปูจนาตามหลักวิธีวากยานุสัมพันธ์ของประโยคว่า ยาวตติยํ ๒ เปฯ ว่า

ยทิ เอว “ยวตติย อนุสสาวิต โหติ”ติ กิมนติ อาห “ยวตติยน”ติอาทิ.^{๒๔๖}

“ท่านกล่าวว่า ยวตติย เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า ถ้าเป็นอย่างนั้น คำว่า ยวตติย อนุสสาวิต โหติ นี้พึงมีโทษอะไร”

ประโยคข้างต้นมีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า มุสาวาทที่ตรัสไว้เมื่อสวดคำเริ่มเรื่องจบแล้วไม่พึงมีแก่ภิกษุผู้คิดว่า เราจักไม่เปิดเผยอาบัติ เพราะตรัส[ปัจจุบันกาล]ว่า ยวตติย อนุสสาวิยามาเน (เมื่อกำลังสวดถึงครั้งที่ ๓) ด้วยประโยคต้น

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ถ้าเป็นอย่างนั้น คำว่า ยวตติย อนุสสาวิต โหติ นี้พึงมีโทษอะไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงโทษของคำว่า ยวตติย อนุสสาวิต โหติ มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวประโยคนี้ อธิบายว่า เราได้แสดงโทษของคำว่า ยวตติย อนุสสาวิต โหติ ว่า คำดังกล่าวก็ไม่พึงมีประโยชน์โดยแท้ ดังนี้แล]

“ยวตติย อนุสสาวิต โหติ”ติ อิห ปน ลกขณวจนมตตํ, เตน อิมมตถํ ทสเสติ- อิห ปาติโมกข์ นาม ยวตติย อนุสสาวิยติ, ตสมี ยวตติย อนุสสาวิยามาเน โย สรมาโน สนฺตี อาปตตี นาวิกโรติ, ตสส ยวตติยานุสสาวันาวสาเน สมฺปชานมุสาวาทโ โหตตีติ.

ส่วนคำว่า ยวตติย อนุสสาวิต โหติ (ข้าพเจ้าได้สวดถึงครั้งที่ ๓) นี้ เป็นเพียงคำแสดงลักษณะ[ของปาติโมกข์] ดังนั้นจึงแสดงข้อความนี้ว่า ธรรมดว่าปาติโมกข์นี้ย่อมถูกสวดถึงครั้งที่ ๓ เมื่อปาติโมกข์นั้นถูกสวดอยู่ถึงครั้งที่ ๓ ภิกษุได้รู้และไม่ยอมเปิดเผยอาบัติที่มีอยู่ सम्ปชานมุสาวาท (การพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่) ย่อมมีแก่ภิกษุนั้นในตอนท้ายของการสวดถึงครั้งที่ ๓

[ท่านแสดงความเห็นของอาจารย์บางท่านและอาจารย์ท่านอื่นไว้ด้วยคำว่า เอกจเจ และ อปเร แล้ว บัดนี้ กล่าวประโยคนี้เพื่อแสดงความเห็นของท่านเอง ฎีกาเก่า (หน้า ๑๐) ระบุว่า อาจารย์บางท่านในเรื่องนี้ คือ พระธัมมภาริกะ ส่วนอาจารย์ท่านอื่นคือพระอรรถกถาจารย์]

โดยทั่วไปการใช้ เอกจเจ, อปเร และ เกจิ มีลักษณะต่างกันในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา คือ

๑. อญเญ, เอเก, เอกจเจ (อาจารย์บางท่าน) นิยมใช้เพื่อแสดงความเห็นที่เสมอกับท่านผู้แต่ง

๒. อปเร (อาจารย์ท่านอื่น) นิยมใช้เพื่อยกย่องความเห็นที่สูงกว่าความเห็นของท่านผู้แต่ง

๓. เกจิ (บางคน) นิยมใช้เพื่อบ่งชี้ความเห็นที่ท่านผู้แต่งไม่เห็นด้วย

อย่างไรก็ตาม วิธีใช้ดังกล่าวเป็นหลักการใช้ส่วนใหญ่เท่านั้น ในที่นี้ใช้เป็น เอกจุ และ อปเร เพื่อแยกความเห็นของบุคคล ๒ ฝ่าย หาใช่เพื่อยกย่องแต่อย่างใด

ปน ศัพท์ทำหน้าที่ *ปักษันตรโศตกะ* คือ แสดงฝ่ายอื่น หมายถึง แสดงฝ่ายตนนอกไปจากฝ่ายอื่นที่กล่าวมาแล้ว คัมภีร์นิสสัยพมามากแปล ปน ศัพท์โดยพยัญชนะว่า ปน = ปรวาทโต อนุญ สกวาทวฺขามิ (เรารู้กล่าวความเห็นของตนอื่นจากความเห็นของผู้อื่น)

คำว่า ยาวตติย อนุสฺสวติ โหติ (ข้าพเจ้าได้สวดถึงครั้งที่ ๓) เป็นคำแสดงลักษณะ คือ ธรรมเนียมทั่วไปของปาติโมกข์ กล่าวคือ แม้ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์จะสวดเพียง ๑ ครั้ง แต่มีการถามถึง ๓ ครั้งด้วยคำว่า กจฺจิตฺต ปริสุทฺธา (ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ) จึงเหมือนกับการสวดปาติโมกข์ ๓ ครั้ง ภิกษุที่นั่งฟังปาติโมกข์อยู่ย่อมต้องอาบัติทุกกฏ เพราะไม่เปิดเผยอาบัติที่ตนเองล่วงละเมิดไว้ในตอนท้ายของหัวข้อของปาราชิกเป็นต้นไปเมื่อสวดถึงตอนท้ายของประโยคว่า กจฺจิตฺต ปริสุทฺธา

คำว่า เตน ในประโยคว่า เตน อิมมตฺถํ ๗เปฯ มีปารุสเสสของคำนี้ว่า เหตุนา นิยมแปลโดยทั่วไปว่า “เพราะเหตุนั้น” แต่คำแปลดังกล่าวยังไม่ชัดเจน ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๗๒) จึงอธิบายให้ชัดเจนว่า เตนาคิ ลกฺขณวจนมตฺเตน เหตุนา (คำว่า เตน คือ เพราะเหตุที่เป็นเพียงคำแสดงลักษณะ[ของปาติโมกข์])

ฎีกาใหม่แสดงปุจฉาตามหลักวากยานสัมพันธ์ของประโยคว่า เตน อิมมตฺถํ ทสฺเสติ เป็นต้นว่า

กิ เตน ลกฺขียติ, เยนตํ ลกฺขณวจนมตฺตํ ลียาติ อาห “เตนา”ติอาทิ.^{๒๘๗}

“ท่านกล่าวว่า เตน เป็นต้น เพื่อขจัดความสงสัยว่า ท่านกำหนดเนื้อความอะไรด้วยคำนั้น ซึ่ง เป็นเหตุเพียงแสดงลักษณะ[ของปาติโมกข์]”

ประโยคข้างต้นมีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงว่า คำว่า ยาวตติย อนุสฺสวติ โหติ นี้ เป็นเพียงคำแสดงลักษณะ[ของปาติโมกข์] ด้วยประโยคต้น

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านกำหนดเนื้อความอะไรด้วยคำนั้น ซึ่งเป็นเหตุเพียงแสดงลักษณะของปาติโมกข์

๓. อาโภกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเนื้อความที่ถูกกำหนดด้วยคำนั้นมิใช่หรือ พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวประโยคนี้ อธิบายว่า เราได้แสดงเนื้อความที่ถูกกำหนดด้วยคำนั้นว่า ดังนั้น จึงแสดงข้อความนี้ว่า ธรรมดว่า ปาติโมกข์นี้ย่อมถูกสวดถึงครั้งที่ ๓ เมื่อปาติโมกข์นั้นถูกสวดอยู่ถึงครั้งที่ ๓ ภิกษุใดรู้ยังไม่ยอมเปิดเผยอาบัติที่มีอยู่ สัมปชานมุสสาวาท (การพูดเท็จทั้งที่รู้) ย่อมมีแก่ภิกษุนั้นในตอนท้ายของการสวดถึงครั้งที่ ๓ ด้วยประโยคนี้ ดังนั้นแล

คัมภีร์ถนินิยาม (ข้อ ๓๖๔) กล่าวว่า อาทิ ศัพท์ที่อยู่ท้าย อาห ให้ลบทุติยวิภัตติ

และในคัมภีร์เดียวกันนั้น (ข้อ ๓๖๕) กล่าวว่า อาทิ ศัพทที่อยู่ต้น อาห ให้ลงทุติยาวิภัติเป็นรูปว่า อาทิมหา]

ตเทติ ยถา อนุสฺสวิตํ ยาวตติยํ อนุสฺสวิตํ นาม โหติ, ตํ ทสฺเสตุํ ตตฺถายสฺมฺนฺเต ปุจฺฉามิ ติอาทิ วุตฺตํ. ตํ ปเนตํ ปาราชิกาทีนํ อวसानํ ทิสฺสติ, น นีทานาวसानํ. กิณฺจาปิ น ทิสฺสติ, อถ โข อุทฺทเทสกาเล “อาวิกตา หิสฺส ผาสฺสุ โหติ”ติ วตฺวา “อุทฺททิฏฺฐํ โข อายสฺมฺนฺโต นีทานํ ตตฺถายสฺมฺนฺเต ปุจฺฉามิ”ติอาทินา นยเน วตฺตพฺพเมว. เอวญฺหิ นีทานํ สุอุทฺททิฏฺฐํ โหติ, อญฺญถา อุทฺททิฏฺฐํ. อิมเมว จ อตฺถํ สนฺธาย อุโปสถกฺขนฺธเก วุตฺตํ “ยาวตติยํ อนุสฺสวิตํ โหติติ สกิมฺปิ อนุสฺสวิตํ โหติ, ทุติยมฺปิ อนุสฺสวิตํ โหติ, ตติยมฺปิ อนุสฺสวิตํ โหติ”ติ. อยเมตฺถ อาจริยปรมาภินโต วินิจฺฉโย.

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตตถายสมฺนฺเต ปุจฺฉามิ เป็นต้นเพื่อแสดงลักษณะที่ปาติโมกข์นั้น ชื่อว่า ถูกสวดถึงครั้งที่ ๓

อนึ่ง คำสวดถึงครั้งที่ ๓ นั้นพบในตอนท้ายของปาราชิก เป็นต้น ไม่พบในตอนท้ายของคำเริ่มเรื่อง แม้จะไม่พบก็ต้องสวดตามนัยว่า อุทฺททิฏฺฐํ โข อายสฺมฺนฺโต นีทานํ ตตฺถายสฺมฺนฺเต ปุจฺฉามิ (ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดคำเริ่มเรื่องแล้ว ข้าพเจ้าขอถามท่านทั้งหลายในคำเริ่มเรื่องนั้น) เป็นต้น หลังจากสวดว่า อาวิกตา หิสฺส ผาสฺสุ โหติ (เพราะความผาสฺสุย่อมมีแก่ภิกษุนั้น ด้วยการเปิดเผยอาบัติ) ในเวลาสวดปาติโมกข์ ผลก็คือ เมื่อเป็นดังนี้ จึงสวดคำเริ่มเรื่องเป็นอย่างดี มิฉะนั้นแล้วก็เป็นการสวดไม่ดี

อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงหมายเอาเนื้อความนี้จึงตรัสไว้ในอุโปสถขันธกะว่า

ยาวตติยํ อนุสฺสวิตํ โหติติ สกิมฺปิ อนุสฺสวิตํ โหติ. ทุติยมฺปิ อนุสฺสวิตํ โหติ. ตติยมฺปิ อนุสฺสวิตํ โหติ.^{๒๘๘}

“คำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสวิตํ โหติ (ข้าพเจ้าได้สวดถึงครั้งที่ ๓) หมายความว่า สวดเป็นครั้งที่ ๑ สวดเป็นครั้งที่ ๒ สวดเป็นครั้งที่ ๓”

ข้อความข้างต้นเป็นคำวินิจฉัยที่นำมา โดยธรรมเนียมของอาจารย์ทั้งหลายในคำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสวิตํ โหติ นี้

[คำว่า อิมเมว จ ยเปย อนุสฺสวิตฺ โหติติ (อนึ่ง พระพุทฺธองค์ทรงหมายเอาเนื้อความนี้จึงตรัสไว้ในอุโปสถขันธกะว่า ยาวตติยํ ยเปย ตติยมปิ อนุสฺสวิตฺ โหติ) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดเนื้อความนั้นอย่างไร

- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำทั้ง ๓ ว่า ยสฺส ลียา อาปตฺติ เป็นต้นควรเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ มิใช่หรือ

อธิบายว่า ถ้าคำทั้ง ๓ ว่า ยสฺส ลียา อาปตฺติ เป็นต้นเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ พระพุทฺธองค์ก็พึงตรัสคำนั้นไว้ในอุโปสถขันธกะ แต่ไม่พึงตรัสคำว่า สกิมฺปิ อนุสฺสวิตฺ โหติ เป็นต้นไว้

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ยทิ หิ “ยสฺส ลียา อาปตฺติ”ติอาทิวจนตฺตยํ ยาวตติยานุสฺสวานํ ลียา, ตเทว อุโปสถกฺขนฺธเกวเพยฺย, น ปน “สกิมฺปิ อนุสฺสวิตฺ โหติ”ติอาทิกนฺติ อธิปฺปาโย.^{๒๘๙}

“ความหมายคือ ถ้าคำทั้ง ๓ ว่า ยสฺส ลียา อาปตฺติ เป็นต้น เป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ พระพุทฺธองค์ก็พึงตรัสคำนั้นไว้ในอุโปสถขันธกะ แต่ไม่พึงตรัสคำว่า สกิมฺปิ อนุสฺสวิตฺ โหติ เป็นต้นไว้”

คำว่า อยเมตฺถ ยเปย วินิจฺฉโย กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านได้รับมาแต่ไหน [ฎีกาใหม่] (อีกอย่างหนึ่ง) บุคคลย่อมรู้คำว่า อิมมตฺถํ สนฺธาย วุตฺตํ ได้อย่างไร [ฎีกาเก่า]

- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ข้อวินิจฉยนี้ไม่มีมาในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายมิใช่หรือ

อธิบายว่า ข้อความข้างต้นเป็นคำวินิจฉยที่นำมาโดยธรรมเนียมของอาจารย์ทั้งหลายในคำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสวิตฺ โหติ นี้

ดังคำอธิบายในฎีกาเก่าและฎีกาใหม่ว่า

นनु จายํ วินิจฺฉโย อฏฺฐกฺกาสฺส น อาคโต, อถ กุโต ลทฺโหติ อาห “อยเมตฺถา”ติอาทิตฺ.^{๒๙๐}

“อนึ่ง ท่านกล่าวว่า อยเมตฺถ เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า ข้อวินิจฉยนี้ไม่มีมาในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายมิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านได้รับมาแต่ไหน”

อิมมตฺถํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ กถํ วิญญาตฺติเต เจ. “อยเมตฺถ อาจริยปรมฺปรากโต วินิจฺฉโย”ติ วุตฺตํ.^{๒๙๑}

“ถ้าถามว่า คำว่า อิมมตฺถํ สนฺธาย วุตฺตํ (พระพุทฺธองค์ทรงหมายเอาเนื้อความนี้จึงตรัสไว้) บุคคลย่อมรู้ได้อย่างไร จึงกล่าวว่า อยเมตฺถ อาจริยปรมฺปรากโต วินิจฺฉโย (ข้อความข้างต้นเป็นคำวินิจฉยที่นำมาโดยธรรมเนียมของอาจารย์ทั้งหลายในคำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสวิตฺ โหติ นี้)”

ในประโยคว่า เออณฺหิ นิทานํ สุอุทฺทิกฺกุจฺ โหติ (เมื่อเป็นดังนี้จึงสวดคำเริ่มเรื่องเป็นอย่างดี) หิ ศัพท์ทำหน้าที่ลัทธคุณโชตกะ คือ แสดงผลพลอยได้จากประโยคต้น แปลว่า “ผลก็คือ”

ในประโยคว่า อณฺณถา ทุอุทฺทิกฺกุจฺ (มิฉะนั้นแล้วก็เป็นการสวดไม่ดี) คำว่า อณฺณถา ควรสัมพันธ์กับปาฐเสสสะเป็นรูปว่า อณฺณถา อตฺเถ คยฺหมาเน (เมื่อบุคคลถือเอาเนื้อความโดยประการอื่น)

คำว่า อุทฺทิกฺกุจฺ โห เป็นต้นในหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่พบโดยตรงในพระบาลี แต่พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ต้องเพิ่มเข้ามาสวด อีกทั้งข้อวินิจฉัยว่า คำถาม ๓ ครั้งว่า กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา ก็คือ คำที่กล่าวถึงการสวด ๓ ครั้ง (ยาวตติยานุสสาวน) ไม่มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์มหาอรรถกถา แต่เป็นข้อวินิจฉัยที่โบราณจารย์ได้สืบทอดกันต่อมา จึงเป็นสิ่งที่น่าเชื่อถือ

ในปัจจุบันปาติโมกข์ฉบับไทยไม่พบประโยคว่า อุทฺทิกฺกุจฺ โห อายุสมฺนโต นิทานํ เป็นต้น โดยลงท้ายด้วยคำว่า อาวิกา หิสฺส ผาสฺ โหติ ตามพระบาลี แต่ในฉบับพม่ามีประโยคเหล่านี้ตามข้อความในคัมภีร์กัณหาวิตรณิชางตัน

ข้อความว่า อาจริยปรมฺปรากต (คำวินิจฉัยที่นำมาโดยธรรมเนียมของอาจารย์ทั้งหลาย) ฎีกาใหม่อธิบายว่า

วินยฺฆาเนสุ กตปริจฺยานํ อาจริยานํ ตํ ตํ อตฺถํ ฌาเปนฺติ ปเวณิ อาจริยปรมฺปรา, ตาย อากโต อานีโต อาจริยปรมฺปรากโต.^{๒๙๒}

“ธรรมเนียมที่แสดงให้เห็นเนื้อความนั้นๆ ของอาจารย์ทั้งหลายผู้กระทำความคุ้นเคยในฐานะแห่งวินัย ชื่อว่า อาจริยปรมฺปรา

คำวินิจฉัยที่นำมาโดยธรรมเนียมของอาจารย์ทั้งหลาย ชื่อว่า อาจริยปรมฺปรากตะ”

ข้อความข้างต้นอธิบาย อาจริยปรมฺปรากต ดังนี้

คำว่า ปรมฺปรา เป็นศัพท์อิตถิลิङ्ค์ที่เป็นคำไวพจน์ของ ปเวณิ (ธรรมเนียม) เพราะอธิบายด้วยคำว่า ปเวณิ

ธรรมเนียมดังกล่าวเป็นเรื่องที่แสดงให้เห็นเนื้อความนั้นๆ เพราะอธิบายด้วยคำว่า ตํ ตํ อตฺถํ ฌาเปนฺติ (ที่แสดงให้เห็นเนื้อความนั้นๆ)

คำว่า อาจริยปรมฺปรา มีรูปวิเคราะหฺณฐิตํปฐิสสมาสว่า อาจริยานํ ปรมฺปรา อาจริยปรมฺปรา เพราะอธิบายด้วยคำว่า อาจริยานํ ปเวณิ

อาจารย์ดังกล่าวคือผู้กระทำความคุ้นเคยในฐานะแห่งวินัย ซึ่งก็คือผู้แตกฉานวินัยนั่นเองเพราะอธิบายด้วยคำว่า วินยฺฆาเนสุ กตปริจฺยานํ (ผู้กระทำความคุ้นเคยในฐานะแห่งวินัย)

คำว่า อากต เป็นคำไวพจน์ของ อานีต ศัพท์ แปลว่า นำมา เพราะอธิบายด้วยคำว่า อานีโต

คำว่า อัจฉริยปรมฺปรามกต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อัจฉริยปรมฺปราย อากโต อัจฉริยปรมฺปรามโต (ตติยาตฺตปฺริสสมาส)

เพราะอธิบายด้วยคำว่า ตาย อากโต]

คำอธิบาย โย ปน ภิกฺขุ เป็นต้น

โย ปน ภิกฺขุ ๕เปช สมฺปชานมฺุสาวาทสฺส โหตีติ สมฺปชานมฺุสาวาทอ อสฺส โหติ, เตนสฺส
ทุกฺกฏาปตฺติ โหติ. สา จ โช ปน น มฺุสาวาทลฺกฺษณฺเณ, “สมฺปชานมฺุสาวาทเ กิ โหติ, ทุกฺกฏํ โหติ”ติ
อิมินา ปน ภควโต วจเนน วจีทฺวาเร อภิรียสมฺภูจฺานาปตฺติ โหตีติ เวทิตพฺพา.

คำว่า โย ปน ภิกฺขุ ยาวตติยํ อนุสฺสาวียมาเน สรมาโน สนฺตี อาปตฺตี นาวิกเรยฺย,
สมฺปชานมฺุสาวาทสฺส โหติ (ภิกฺษุใดรู้ยู่ไม่ยอมเปิดเผยอาบัติที่มีอยู่ สัมปชานมฺุสาวาทยอมมี
แก่ภิกฺษุนั้น) หมายความว่า สัมปชานมฺุสาวาทยอมมีแก่ภิกฺษุนั้น ดังนั้น จึงมีอาบัติทุกฺกฏ

อนึ่ง อาบัติทุกฺกฏนั้นไม่ใช่มีได้ด้วยลักษณะของการพูดเท็จ แต่เพียงทราบว่าเป็นอาบัติ
ที่มีการไม่ทำ[การเปล่งเสียง]ทางวิทวารเป็นสมฺภูจฺาน ตามพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคนี้ว่า

สมฺปชานมฺุสาวาทเ กิ โหติ. ทุกฺกฏํ โหติ.^{๒๙๓}

“ถามว่า : อาบัติอะไรมีได้ในเพราะการพูดเท็จทั้งที่รู้ยู่

ตอบว่า : อาบัติทุกฺกฏยอมมีได้”

[คำว่า สมฺปชานมฺุสาวาทอ อสฺส โหติ อธิบาย สมฺปชานมฺุสาวาทสฺส ว่าตัดบทเป็น สมฺปชานมฺุสา-
วาท + อสฺส ลบ โอ อักษรในเพราะสระ อ ห้าย ดังคำว่า อฺุรฺสฺส = อฺุโร + อสฺส โดยคำว่า สมฺปชานมฺุสา-
วาทสฺส ไม่ใช่บทที่ลง ส ญฺูวิวัฏฺติ ตามหลักภาษาเรียกว่า ปทฺจเนทสฺงวณฺณนา คือ การอธิบายวิธีตัดบท

การอยุ่หนึ่งนับเข้าในมโนทวาร และการต้องอาบัติก็ไม่มีทางมโนทวารตามพระพุทธดำรัสว่า มโน-
ทฺวาเร อาปตฺติ นาม นตฺถิ (ขึ้นชื่อว่าอาบดีย่อมไม่มีทางมโนทวาร) แต่ในเรื่องนี้ภิกฺษุต้องอาบัติทุกฺกฏ
เพราะการพูดเท็จ ที่จริงแล้วอาบัติปาจิตตียที่ภิกฺษุต้องด้วยการพูดเท็จนั้น มีลักษณะคือการพูดเท็จทั้งที่รู้ยู่
ในเวลาก่อนพูดและกำลังพูด แต่อาบัติทุกฺกฏในเรื่องนี้เป็นโทษที่เกี่ยวกับการนิ่งยู่ไม่พูดทั้งที่ควรเปิดเผย
อาบัติตามที่ผู้สวดปาติโมกข์กล่าวว่า สนฺตี อาปตฺติ อาวีกาตพฺพา (พึงเปิดเผยอาบัติที่มีอยู่)]

วุดฺตมปิ เจตฺ-

“อนาลปนโต มนุเชน เกนจิ
 วาจา คิริ โน จ ปเร ภณเยย
 อาปชเชย วาสสิก, น กายิก
 ปญหาเมสา กุสเลหิ จินติตา”ติ.

จริงอย่างนั้น แม้ท่านพระอุบาลีได้กล่าวไว้ในคัมภีร์บริวาร เสทโฆจนคาถาว่า

“ภิกษุไม่เจรจาจากับมนุษย์ใดๆ ไม่พูดถ้อยคำกับผู้อื่น แต่ต้องอาบัติ
 ทางวาจา ไม่ต้องอาบัติทางกาย ท่านผู้รู้ทั้งหลายได้คิดปัญหานี้ไว้”

[จ ศัพท์ในคำว่า เจต ทำหน้าที่ ทัพพีกรณโชตกะ คือ แสดงการย้ำความ ซึ่งในที่นี้จัดเป็นอาคม-
 ทัพพีกรณโชตกะ คือ แสดงการย้ำความด้วยปริยัติ คือ ข้อความจากพระบาลี

ปิ ศัพท์ในคำว่า วุตตมปิ พึงนำไปแปลร่วมกับปาฐเสสะว่า อายุสมตา อุปาลิตเถเรนปิ อุปสรรค
 คือ ปิ ในกรณีนี้ถือว่าเป็นอัญฐานปยุตตะ คือ ศัพท์ที่ประกอบในฐานะอื่นจากฐานะที่ใช้จริง หรือศัพท์
 ที่ประกอบในฐานะที่ไม่สมควรกับศัพท์ที่ประกอบรวมในประโยค

คำว่า วาจา มีศัพท์เดิมมาจาก วาจา ย ลบ ย เพื่อรักษาคณะฉันท์

ในฎีกาใหม่กล่าวว่า คำว่า ปญหาเมสา (ลง ม อาคม) เป็นลิงควิปลาส คือ เมื่อควรกล่าวไว้
 เป็นรูปบุลงลิงค์ว่า ปญโห เอโส ก็ประกอบใช้เป็นรูปอดีตลิงค์ดังกล่าว โดยกล่าวว่า

ปญหาเมสา กุสเลหิ จินติตาติ เอตถ ปญหาเมสาติ ลิงคพยุตตเยน วุตตม, เอโส ปญโห กุสเลหิ
 จินติตาติ อตฺถ. ๒๙๔

“ในบาทคาถาว่า ปญหาเมสา กุสเลหิ จินติตา นี้ คำว่า ปญหาเมสา กล่าวไว้โดยเปลี่ยนลิงค์
 ความหมายคือ ผู้รู้ทั้งหลายได้คิดปัญหานี้ไว้”

แต่ในคัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๑๑๕) กล่าวว่า ปญห ศัพท์มีได้ในลิงค์ทั้ง ๓ ถือว่าเป็นอีก
 มติหนึ่งจากมติของฎีกาใหม่นี้]

คำอธิบาย อนุตรายิโก

อนุตรายิโกติ วิปปฏิสารถุตตาย ปาโมชฺซาทิสฺมวํ นิวาเรตฺวา ปจฺมชฺฌานาทินํ อธิ-
 คมาย อนุตรายํ กโรติ.

คำว่า อนนฺตรายโก (ทำอันตราย[แก้แค้นและมรรคผล]) หมายความว่า ห้ามไม่ให้ปราโมทย์เป็นต้นบังเกิดขึ้น แล้วขัดขวางการบรรลุปฐมฐานเป็นต้น เพราะเป็นเหตุแห่งความเดือดร้อนใจ

[คำว่า อนนฺตราย กโรติ (ทำอันตราย) แสดงว่า อีก บัณฑิตใน อนนฺตรายิก ลงในความหมายว่า กโรติ (ทำ) เพราะตัณหิตบัณฑิตมีกรรมมาก ดังมีกฎทั่วไปกล่าวว่า

วิจิตฺรา หิ ตทฺหิตวุตฺติ.^{๒๙๕}

“โดยแท้จริงแล้ว ความเป็นไปของตัณหิตเป็นของวิจิตร”

แม้สหพนีติปกรณ (สุตตมาลา) ก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

วิจิตฺรา หิ ตทฺหิตวุตฺตํ วจนโต ปน อาทิสทฺเทน อณฺเณสุปิ อตฺเตสุ ฌิกปจฺจโย เวทิตพฺโพ. กถํ.
วิเนตพฺโพติ เวนยโก, วินยํ วินยาย วา ธมฺมํ เทเสตฺติ เวนยโก.^{๒๙๖}

“อนึ่ง พึงทราบ ฌิก บัณฑิตแม้ในความหมายอื่นด้วย อาทิ ศัพท์ ดังคำกล่าว[ในคัมภีร์ธรรมกถา] ว่า วิจิตฺรา หิ ตทฺหิตวุตฺติ (โดยแท้จริงแล้ว ความเป็นไปของตัณหิตเป็นของวิจิตร) พึงทราบอย่างไร พึงทราบว่า บุคคลใดควรถูกข่ม เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า เวนยิกะ หรือบุคคลย่อมแสดงธรรมที่ข่ม[กิเลส] หรือย่อมแสดงธรรมเพื่อข่มกิเลส เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า เวนยิกะ”

ฎีกาใหม่แสดงรูปวิเคราะห์ของ อนนฺตรายิก อีก ๓ ประการ คือ

- ธรรมที่ประกอบในอันตราย = อนนฺตราเย นิยุตโต อนนฺตรายโก (นิยุตต ตัณหิต)
- ธรรมที่ควรแก้ผลที่เป็นอันตราย = อนนฺตรายํ ผลํ อรหตฺติ อนนฺตรายโก (อรหติ ตัณหิต)
- ธรรมที่กระทำอันตรายโดยปกติ = อนนฺตรายสฺส กรณสีโล อนนฺตรายโก (กรณสีล ตัณหิต)

คำว่า ปจฺจมาณานํ อธิคมา (การบรรลุปฐมฐานเป็นต้น) กล่าวไว้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า อาบัติทุกกณฺนั้นขัดขวางลาภสักการะเป็นต้น

คำว่า ปาโมชฺชาทิสฺสภวํ นิวาเรตฺวา (ห้ามไม่ให้ปราโมทย์เป็นต้นบังเกิดขึ้นแล้ว) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ อาบัติทุกกณฺนั้นขัดขวางการบรรลุปฐมฐานเป็นต้นอย่างแน่นอนหรือไม่

อธิบายว่า อาบัตติดังกล่าวยุติขัดขวางได้โดยห้ามไม่ให้ปราโมทย์เป็นต้นบังเกิดขึ้น

คำว่า วิปฺปฏิสารถุตฺตาย (เพราะเป็นเหตุแห่งความเดือดร้อนใจ) กล่าวไว้เพื่อแสดงเหตุของ

การห้ามไม่ให้ปราโมทย์เป็นต้นบังเกิดขึ้นว่าเพราะเป็นเหตุแห่งความเดือดร้อนใจ ดังนั้น ปราโมทย์เป็นต้นจึงเกิดขึ้นไม่ได้

ข้อความว่า “เพราะเป็นเหตุแห่งความเดือดร้อนใจ” หมายความว่า ในเวลาต้องอาบัติทุกกฏ ถ้ายังมิได้บอกอาบัติ ก็ารู้สึกผิดที่เรียกว่า ความเดือนร้อนหรือวิปฏิสาร อาบัติทุกกฏจึงเป็นเหตุแห่งความเดือดร้อนใจ และเมื่อภิกษุรู้สึกเดือดร้อน ปราโมทย์คือปิดอย่างอ่อน ปัสสัทธิคือความสงบกายและใจ สุขและสมาธิในปฐมฌานย่อมไม่เกิดขึ้น ทั้งนี้ เพราะปิดและปัสสัทธิเป็นต้นย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ ดังข้อความในพระสูตรว่า

ปมุตตสส ปิติ ชายติ, ปิติมนสส กาโย ปสฺสมุภติ, ปสฺสทฐกาโย สุขํ เวเทติ, สุขิโน จิตตํ สมายิยติ.^{๒๙๗}

“ปิดย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ปลานปล้มใจแล้ว กายของผู้มีใจก่อปรด้วยปีติย่อมสงบ ผู้มีกายสงบย่อมเสวยสุข จิตของผู้มีสุขย่อมตั้งมั่น”

สมาธิ ภิกฺขเว ภาเวถ. สมาหิโต ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยถาภูตํ ปชานาติ.^{๒๙๘}

“ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพึงเจริญสมาธิ ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้แจ้งตามความเป็นจริง”

คำว่า อนฺตราย มีรูปวิเคราะห์ว่า ตตฺสมฺปตฺติยา วิพฺนฺธนฺวเสน สุตตฺสนฺตานสฺส อนฺตเร เวมชฺเชเมเตติ อาคจฺจตฺติ อนฺตราย, ญาณจฺจมฺภิกาทิอนฺตโร = โทษใดย่อมมาในระหว่าง คือ ท่ามกลางของกระแสรูปนามแห่งเหล่าสัตว์เนื่องด้วยการขัดขวางสมบัตินั้นๆ เหตุฉะนั้น โทษนั้นชื่อว่า อันตราย คือ โทษที่มีในปัจจุบันเป็นต้น

คำว่า อนฺตราย ประกอบรูปศัพท์มาจาก อนฺตร บทหน้า + อา บทหน้า + อิ ธาตุ + ณ ปัจจัย ในกัตตุสภาระ โดยต้องมี อา บทหน้าอยู่ด้วย จะเห็นได้ว่า บทว่า เเตติ ในรูปวิเคราะห์มาจาก อา บทหน้า + อิ ธาตุ + อ ปัจจัย + ตี วิภัติ ท่านจึงอธิบายเป็น อาคจฺจตฺติ (มา) ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) ว่า

เอตฺติ อิมสฺส ปน อาคจฺจตฺติ อตฺโถ. เอตฺติ เเตถ หิ อาอุปสฺสโค สนฺธิกิจฺเจน ปฏิจฺจนฺตฺตาน ปากฺโข วลาหาวตฺตริโต ปุณฺณจฺนโท วีย. ตถา หิ เเตถ อา อิติ เอตฺติ สนฺธิวิคฺคโ ภวติ, อาการสฺส จ อิการเณ ปเรน สทฺธิเยว เอการาทโส. ตสฺมา “อัย โส สารถิ เเตติ, เเตตุ เวสฺสนฺตโร ราชา”ติอาทิสฺสุ “อาคจฺจตฺติ, อาคจฺจตฺตฺ”ติอาทินา อตฺโถ กเถตฺพุพ. พุยากรณสฺตฺเถปิ หิ อา อิติ เอตฺติ สนฺธิวิคฺคโ ทิสฺสติ, ตสฺมา อยมฺปิ นีติสาธุกํ มนสิ กาทพฺพา.^{๒๙๙}

“คำว่า เเตติ นี้ มีความหมายว่า ย่อมมา โดยแท้จริงแล้ว อา อุปสรรค ในบทว่า เเตติ นี้ ไม่ปรากฏชัดเจนเพราะถูกวิธีสนธิปิดบังไว้ เหมือนพระจันทร์เพ็ญที่ถูกเมฆบังไว้ กล่าวคือ วิธีสนธิว่า อา +

อิตติ = เอตี ย่อมมีในบทนี้ แปลง อา กับ อิ อักษรที่อยู่ท้ายเป็น เอ อักษร ดังนั้น จึงควรกล่าวเพื่อความ ด้วยคำว่า อาคจฺนติ (ย่อมมา), อาคจฺนตุ (จงมา) ในประโยคว่า อยฺ โส สารถิ เอตี (สารถินั้นย่อมมา), เอตฺ เวสฺสนฺตโร ราชา (พระเจ้าเวสสันดรจงเสด็จมา) เป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่า แม้ในคัมภีร์ไวยากรณ์[สันสกฤต] ก็พบวิธีสนธิว่า อา + อิตติ = เอตี ดังนั้น จึงควรใส่ใจแม้ระเบียบนี้ไว้ให้ดี”

โดยทั่วไป อิ ธาตุเป็นไปในความหมายว่า ไป (คติมุทฺ) แต่เมื่อมี อา อยู่หน้า อิ ธาตุก็เป็นไปในความหมายว่า “มา” ด้วยอำนาจของ อา อุปสรรค แต่ความจริง อา อุปสรรคช่วยแสดงอรรถว่า “มา” ใน อิ ธาตุให้ปรากฏ เพราะอุปสรรคเป็นศัพท์แสดงความหมายของธาตุที่ไม่ปรากฏให้ปรากฏขึ้นเท่านั้น ไม่มีอำนาจในการแสดงอรรถใหม่ ฉะนั้น จึงเรียกว่า โชตกศัพท์ ไม่ใช่จากศัพท์ที่แสดงอรรถใหม่ จะเห็นได้ว่า คัมภีร์เอกักรโกษได้แสดงอรรถว่า มา ของ อิ ธาตุไว้อีกด้วยว่า

อิ กาเม อติกกเม จ

อชฺฌเนสน เจ ทิสฺสติ

ปวตฺเต คมเน ปตฺเต

อาคเต จ สขฺฌายเน.^{๓๐๐}

“อิ ศัพท์ย่อมปรากฏในความหมายว่า ความต้องการ, การล่องไป, การเชื้อเชิญ, ความเป็นไป, การไป, การถึง, การมา และการสาธยาย”

คำว่า ปาโมชฺชาทิสฺมกฺว มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปมุทิตสฺส ภาโว ปาโมชฺช (ปมุทิต ศัพท์ + ฌย ปัจจัยในภาวตัทธิต)
- ปาโมชฺช อาทิ เยสฺ เต ปาโมชฺชาทโย (ฉฺฌฐิพฺพหฺพหิสมาส)
- ปาโมชฺชาทินํ สมฺภโว ปาโมชฺชาทิสฺมกฺว (ฉฺฌฐิตปฺปริสฺมาส)

คำว่า วิปฺปฏิสฺสาร มีความหมายดังนี้ คือ

- สภาวะมุ่งไปสู่บาปที่มีโทษซึ่งกระทำแล้วหรือบุญที่ไม่มีโทษซึ่งยังไม่ได้กระทำ ชื่อว่า วิป-
ปฏิสสาร = กตาคตํ สวชฺชานวชฺชํ ปฏิมุขํ สรติ คจฺจตฺติ วิปฺปฏิสสารโ.

(วิ ไม่มีความหมาย, ปติ มีความหมายว่า ปฏิมุข (เฉพาะหน้า, มุ่งหน้า)

- สภาวะระลึกอันแปรปรวน = ปฏิสสรตฺติ ปฏิสสารโ, วิรูป ปฏิสสารโ วิปฺปฏิสสารโ.

(วิ ศัพท์มีความหมายว่า วิรูป = แปรปรวน, ปติ ศัพท์ไม่มีอรรถใดๆ)

- สภาวะระลึกอันน่ารังเกียจ = ปฏิสสรตฺติ ปฏิสสารโ, กุจฺฉิต ปฏิสสารโ วิปฺปฏิสสารโ.

(วิ ศัพท์มีความหมายว่า กุจฺฉิต = น่ารังเกียจ, ปติ ศัพท์ไม่มีอรรถใดๆ)

คำว่า วิปฺปฏิสสารวตฺตฺตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วสนฺติ ผลานิ เอตฺถาติ วตฺตฺ.

(วส ธาตุ + ตฺ ปัจจัย แปลง สุต เป็น ตถ ด้วยสูตรว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น)

- วิปปฏิสสารสส วตถุ วิปปฏิสสารวตถุ (นัฏฐิตัปปุริสสมาส)
- วิปปฏิสสารวตถุโน ภาโว วิปปฏิสสารวตถุตา (วิปปฏิสสารวตถุ ศัพท + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)]

คำอธิบาย ตสฺมา

ตสฺมาติ ยสฺมา อัย อนาวิกรณสงฺขาโต สมฺปชานมฺสาวาทโ อนฺตรายิกโ โหติ, ตสฺมา.

คำว่า ตสฺมา (ดังนั้น) หมายความว่า เพราะสัมปชานมฺสาวาทที่เรียกว่าการไม่เปิดเผยอาบัตินี้เป็นสภาพทำอันตราย

[ท่านอธิบายว่า ยสฺมา เป็นต้น เพราะ ย และ ต ศัพท์ไม่สัมพันธ์กันแน่นอน กล่าวคือ ต ศัพท์ในที่บางแห่งก็ไม่มองหา ย ศัพท์ เช่น ต ศัพท์ในประโยคว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ดังนั้น ท่านต้องการระบุว่า ต ศัพท์ในที่นี้เป็นปากันตวิสัย คือ มีทัพพะ (บุคคล, สิ่งของ) ที่ผ่านมาเป็นวิสัย จึงอธิบายด้วย ยสฺมา เป็นต้น ดังนั้น วิสเสยะที่เป็นปาลุสเสสของ ตสฺมา ก็คือ อนฺตรายิกตฺตา (เพราะเป็นกรรมทำอันตราย) โดยภาวาทิสัมพันธ์ของบทนี้ คือ สมฺปชานมฺสาวาทสฺส (การพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่)

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

“ตสฺมา”ติ วุตฺเต ยตฺสทฺทานํ อพฺยภิจาริตสมฺพนฺธตาย “ยสฺมา”ติ อยมตฺโถ อุปฏฺฐจิตฺเตว โหติติ อาห “ตสฺมาติ ยสฺมา”ติอาทิ.^{๓๐๑}

“เมื่อพระพุทธองค์ตรัสว่า ตสฺมา เนื้อความว่า ยสฺมา นี้ย่อมปรากฏทีเดียว เพราะ ย และ ต ศัพท์มีสัมพันธ์ไม่แน่นอน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ตสฺมาติ ยสฺมา เป็นต้น”

คำว่า อนาวิกรณสงฺขาโต (ที่เรียกว่าการไม่เปิดเผยอาบัติ) ห้ามสัมปชานมฺสาวาทที่ตรัสว่า สมฺปชานมฺสาวาทเ ปาจิตฺติยํ (ต้องอาบัติปาจิตฺติย เพราะพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่)

คู่มือสอนกังขาฯ (เล่ม ๒ หน้า ๑๓) กล่าวถึงฐานะที่ใช้ สงฺขาต ศัพท์ ๓ ประการ คือ

๑. เพื่อปรับวิเสสนะให้มีลึงค์ตรงกับวิเสสยะ เช่น คำว่า อนาวิกรณ เป็นนปุงสกลึงค์ที่ใช้เป็นวิเสสนะของปุงลึงค์ว่า สมฺปชานมฺสาวาทโ จึงประกอบใช้ สงฺขาต ศัพท์เพื่อประกอบวิเสสนะให้เป็นปุงลึงค์เสมอกับวิเสสยะ

๒. เพื่อแสดงรูปวิเคราะห์กรรมธารยสมาส เช่น อโลภสงฺขาตํ กุสลมฺมัลลํ อโลภกุสลมฺมัลลํ (กุศลมูล กล่าวคืออโลภะ ชื่อว่า อโลภกุศลมูละ)

๓. เพื่อแสดงสรูปะ คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง เช่น ภิกฺขุณฺ อริสฺสสงฺขาตา ลิกฺขุ

(สิกขาที่เรียกว่าอริศีลของภิกษุทั้งหลาย) เห็นได้ว่าท่านอธิบายสิกขาว่า คืออริศีลในเรื่องนี้ ไม่ใช่อธิจิตหรืออธิปัญญา หรือ คำว่า อปตเต ปตตสณฺณิตาสงขาโต อธิมาโน (การสำคัญว่าได้บรรลุแล้ว ที่เรียกว่าความเป็นผู้สำคัญว่าได้บรรลุแล้วในอุตริมนุสสรธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ) จะเห็นได้ว่า ท่านอธิบายอธิมานะ (การสำคัญว่าได้บรรลุแล้ว) ว่าเป็นความเป็นผู้สำคัญว่าได้บรรลุแล้วในอุตริมนุสสรธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ]

คำอธิบาย สรमानะ

สรมานะนาติ อตฺตนิ สนฺตี อาปตฺตี ชานนฺเตน.

คำว่า สรमानะ (รู้อยู่) หมายความว่า รู้ว่าอาบัติมีอยู่ในตน

[ท่านอธิบาย สรमानะ ดังนี้

๑. สร ธาตุในบทนี้มีความหมายว่า ชานน (รู้) ไม่ใช่มีความหมายว่า ไป, คิด ดังอรรถของ สร ธาตุว่า สร คตฺติจินฺตยา (สร ธาตุเป็นไปในความหมายว่า ไป, คิด) เพราะเปลี่ยนจาก สร ธาตุเป็น ฉา ธาตุในชานนฺเตน

๒. มาน บัณฑิตลงในกัตตุสาธนะ เพราะเปลี่ยนด้วย อนฺต บัณฑิตใน ชานนฺเตน

๓. การรู้ดังกล่าวเป็นการรู้ถึงอาบัติ ไม่ใช่การรู้อย่างอื่น เพราะอธิบายว่า อาปตฺตี (อาบัติ)

๔. อาบัตินั้นเป็นของตน ไม่ใช่ของผู้อื่น เพราะอธิบายว่า อตฺตนิ สนฺตี (มีอยู่ในตน)

อนึ่ง คำว่า สรमानะ นี้แสดงว่าสัมปชานมุสาวาทในเรื่องนี้เป็นสัจจตถาปัตติ คือ อาบัติที่ต้องโดยมีจิตที่รู้ว่าตนต้องอาบัติ ถ้าภิกษุต้องอาบัติแล้วไม่รู้ตัว แม้จะมีได้เปิดเผยก็ไม่ต้องอาบัติในเวลาแสดงปาติโมกข์ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิมินาสฺม สัมปชานมุสาวาทสฺส สจฺจตถกตํ ทสฺเสตี.^{๓๐๒}

“ท่านแสดงว่าสัมปชานมุสาวาทนั้นเป็นสัจจตถาปัตติด้วยคำนี้”]

คำอธิบาย วิสุทธาเปกฺเขน

วิสุทธาเปกฺเขนาติ วุฏฺฐาตุกาเมน วิสุชฺฌิตฺตกาเมน.

คำว่า วิสุทธาเปกฺเขน (หวังความบริสุทธิ์) หมายความว่า ประสงค์จะออกไป[จากอาบัติสังฆาทิเสส] ประสงค์ความบริสุทธิ์[จากอาบัติที่เป็นโทษนาคามินี]

[คำว่า วิสฺสุทธาเปกฺข มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิสฺสุตฺธี อเปกฺขตฺติ วิสฺสุทธาเปกฺโข = ผู้หวังความบริสุทธิ์ ชื่อว่า วิสฺสุทธาเปกฺขะ

กัณฺหาวิตรณคัณฺฐิ (หน้า ๖๓) กล่าวว่า อเปกฺข ศัพท์ใน วิสฺสุทธาเปกฺขเณ โดยองค์ธรรม คือ จันต-
เจตสิกที่นับเข้าในภิกขณกเจตสิก ไม่ใช่ต้นหาเหมือนในฐานะอื่น

คำว่า วุฏฺฐาตุกาเมน หมายถึง การออกไปจากอาบัติสังขมาทิสเสส

คำว่า วิสฺสุชฺฌิตฺตกาเมน หมายถึง ความบริสุทธิ์จากอาบัติที่เป็นเทศนาคามินี คือ ถึงการบอก
แสดงแก่ผู้อื่น (ปลงอาบัติ) โดยไม่ต้องเข้าปริวาสเป็นต้น]

คำอธิบาย สนฺติ อาปตฺติ อาวิกาตพฺพา

สนฺติ อาปตฺติตฺติ อาปชฺชิตฺวา อวฺภูจิตฺตา อาปตฺติ. อาวิกาตพฺพาติ สงฺฆมชฺชเณ วา คณมชฺชเณ
วา เอกบุคฺคเณ วา ปกาเสตพฺพา, อนฺตมโส อนนฺตรสฺสาปิ ภิกฺขุโน “อหํ อวฺสุโส อิตฺถนฺนามํ อาปตฺติ
อาปนฺโน, อิตฺโต วุฏฺฐหิตฺวา ตํ อาปตฺติ ปฏฺภิกริสฺสามิ”ติ วตฺตพฺพ. สเจปิ เวมตฺติโก โหติ, “อหํ อวฺสุโส
อิตฺถนฺนามาย อาปตฺติยา เวมตฺติโก, ยทา นิพฺพเมตฺติโก ภวิสฺสามิ, ตทา ตํ อาปตฺติ ปฏฺภิกริสฺสามิ”ติ
วตฺตพฺพ.

คำว่า สนฺติ อาปตฺติ (อาบัตินี้มีอยู่) คือ อาบัตินี้ที่ตั้งแล้วยังมีได้ออก[ด้วยการปลง
อาบัติหรือเข้าวุฏฐานกรรม]

คำว่า อาวิกาตพฺพา (พึงเปิดเผย) หมายความว่า พึงบอกอาบัติในท่ามกลางสงฆ์ ใน
ท่ามกลางคณะ หรือในภิกษุรูปเดียว ความหมายก็คือ พึงบอกภิกษุที่อยู่ใกล้เป็นนัยอย่างต่ำใน
โรงอุโบสถว่า

อหํ อวฺสุโส อิตฺถนฺนามํ อาปตฺติ อาปนฺโน. อิตฺโต วุฏฺฐหิตฺวา ตํ อาปตฺติ ปฏฺภิกริสฺสามิ.^{๓๐๓}

“ผู้มีอายุ กระผมต้องอาบัตินี้ เมื่อออกจากที่นี้แล้วจักแก้ไขอาบัตินั้น”

ถ้าภิกษุมีความสงสัยก็พึงกล่าวว่า

อหํ อวฺสุโส อิตฺถนฺนามาย อาปตฺติยา เวมตฺติโก. ยทา นิพฺพเมตฺติโก ภวิสฺสามิ, ตทา ตํ
อาปตฺติ ปฏฺภิกริสฺสามิ.^{๓๐๔}

“ผู้มีอายุ กระผมมีความสงสัยในอาบัตินี้ เมื่อหมดความสงสัยจักแก้ไขอาบัตินั้น”

[ภิกษุผู้ต้องการจะปลงอาบัติก่อนการสวดปาติโมกข์พึงบอกอาบัติได้ในท่ามกลางสงฆ์ คือ หมู ภิกษุ ๔ รูปขึ้นไป ท่ามกลางคณะ คือ ภิกษุ ๒ หรือ ๓ รูป หรือภิกษุรูปเดียวก็ได้ การปลงอาบัตินี้อาจทำได้ทุกเมื่อ แม้ในเวลาอื่นที่ไม่ใช่วันอุโบสถ แต่ถ้าระลึกได้ในตอนฟังปาติโมกข์ ก็ต้องบอกภิกษุที่นั่งอยู่ใกล้กันว่า “กระผมต้องอาบัตินี้ เมื่อออกจากที่นั่งแล้วจักแก้ไขอาบัตินั้น” หรือถ้าสงสัยว่าตนต้องอาบัตินี้ก็ต้องบอกว่า “กระผมมีความสงสัยในอาบัตินี้ เมื่อหมดความสงสัยจักแก้ไขอาบัตินั้น”]

คำอธิบาย อาวิกตา หิ

อาวิกตา หิสฺส ผาสฺส โหตีติ เอตถ อาวิกตาติ อาวิกตาย, ปกาสิตายาติ อตฺถ. อลฺหฺชิตา-
ติอาทิสฺส วีย หิ อิทมฺปิ กรณตฺเถ ปจฺจตฺตวณฺณํ หีติ นิปาตมตฺตํ.

ในประโยคที่ว่า อาวิกตา หิสฺส ผาสฺส โหติ (ความผาสฺสย่อมมีแก่ภิกษุนั้น ด้วยอาบัติที่เปิดเผยแล้ว) นี้ คำว่า อาวิกตา แปลว่า ด้วยอาบัติที่เปิดเผยแล้ว หมายความว่า ด้วยอาบัติที่แสดงแล้ว โดยแท้จริงแล้ว แม้บทนี้ก็ลงปฐมาวจรัตติในอรรถกถา ดังคำว่า อลฺหฺชิตา (ด้วยความไม่ละอาย) เป็นต้น

บทว่า หิ เป็นเพียงนิบาต

[นิบาตประเภทพหุรูปณะ คือ ทำบทให้เต็ม ไม่มีความหมายใดๆ ไม่ใช่ชนิดอรรถรูปณะ คือ ทำอรรถให้เต็ม ซึ่งมีความหมายเฉพาะอยู่ในศัพท์]

ชื่อวิภัตติที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า ปฐมา ทุตฺติยา เป็นต้นเป็นชื่อที่ไวยากรณ์สันสกฤตนิยมใช้เท่านั้น แต่ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเรียกว่า ปจฺจตฺต แทน ปจฺมา, เรียกว่า อุปโยค แทน ทุตฺติยา เป็นต้น ดังข้อความในปทูปสัทธิปกรณ์ว่า

วิภตฺติโย ปน ปจฺจตฺตวณฺนาทิวเสน อฏฺฐวิธํ ภวณฺติ. ยถา-

“ปจฺจตฺตมฺปโยคณฺจ

กรณํ สมฺปทานิ

นิสฺสํกํ สามิวจนํ

ภุมฺมัลปนํมฏฺฐมนฺ”ติ.^{๓๐๔}

“ส่วนวิภัตติมี ๘ หมวดด้วยประเภทแห่งวิภัตติอันมีปัจจัยตั้งเป็นต้น ดังที่ท่านกล่าวแล้ว[ในคัมภีร์มหานิรุตติ]ว่า

‘ปัจจัยตตะ อุปโยคะ กรณะ สัมปทานะ นิสสัฏกะ สามิวจนะ ภุมมะ และ
อาลปนะเป็นที่ ๘’”]

คำอธิบาย อสส

อัสสาติ เอตสส ภิกขุโน.

คำว่า อสส คือ ภิกษุผู้เปิดเผยอาบัตินั้น

[ท่านอธิบาย อสส ดังนี้

๑. อ ศัพท์ใน อสส นั้นแปลงมาจาก เอต ศัพท์ เพราะอธิบายด้วยคำว่า เอตสส ไม่ใช่แปลงมาจาก อิม ศัพท์

๒. คำว่า อสส (นั้น) เป็นคำสรรพนามที่หมายถึง ภิกษุ มิใช่บุคคลอื่นมีคุณุหัตถ์เป็นต้น เพราะอธิบายด้วยคำว่า ภิกขุโน อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อสส เป็นบทสรรพนามที่เป็นวิเสสนะของ ภิกขุโน ซึ่งติดตามมาจากพากย์ต้น ไม่ใช่บทอาขยาตที่มาจาก อส ธาตุ (ภวิ = มี, เป็น) + อ ปัจจัย + เอยย วิภัตติ) ดังคำว่า อสส (พึงเป็น) ในบาทคาถาของเมตตปริตรว่า สฺวโจ จสฺส มฺหุ อนติมานิ (พึงเป็นผู้ว่าง่าย อ่อนโยน ไม่ถือตัว)

คำอธิบาย ผาสุ โหติ

ผาสุ โหติติ ปจฺมชฺฌานาทินิ อธิคฺมาย ผาสุ โหติ, อวิปฺปฏิสารมฺูลกานํ ปาโมชฺชาทินิ วเสน สุขปฺปฏิปทา สมฺปชฺชติติ อตฺโถ.

คำว่า ผาสุ โหติ (ความผาสุกย่อมมี) หมายความว่า ความสะดวกเพื่อบรรลุปฐมฌานเป็นต้นย่อมมีได้ ความหมายก็คือ ปฏิปทาอันสะดวกย่อมบริบูรณ์โดยเนื่องด้วยความปราโมทย์เป็นต้น อันมีความไม่เดือดร้อนใจเป็นเหตุ

[ข้อความว่า “ปฐมฌานเป็นต้น” ละอตุริมนุสสรธรรมมี ฌาน คือ ทุติยฌานเป็นต้น ตลอดจนถึง มรรคญาณ ผลญาณ และนิพพาน

คำว่า ปจฺมชฺฌานาทินิ อธิคฺมาย (เพื่อบรรลุปฐมฌานเป็นต้น) กล่าวเพื่อระบุว่า เป็นความผาสุกเพื่อบรรลุปฐมฌานเป็นต้น ไม่ใช่ความผาสุกเพื่อให้ได้รับลาภสักการะเป็นต้น ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่าความผาสุกดังกล่าวมิได้เพื่อได้รับลาภสักการะเป็นต้นหรือไม่

ประโยคว่า อวิปฺปฏิสารมฺูลกานํ ขเปยฺย อตฺโถ กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า ภิกษุผู้เปิดเผยอาบัติแล้วย่อมบรรลุปฐมฌานเป็นต้นทันทีหรือไม่

อธิบายว่า ภิกษุเหล่านั้นบรรลุปฐมฌานเป็นต้นตามปฏิปทาอันสะดวกด้วยความปราโมทย์เป็นต้นอันมีความไม่เดือดร้อนใจเป็นเหตุ กล่าวคือ การสำรวมปาติโมกข์ทำให้ภิกษุไม่เดือดร้อนใจว่าตนประพฤติดีศีลมีศีลขาด ศีลทะลุ ศีลต่าง หรือศีลพริ้ว เมื่อตนพิจารณาศีลอันหมดจดเช่นนี้ ย่อมเกิดความปราโมทย์อันเป็นปิติอย่างอ่อน หลังจากนั้น จะเกิดความปิติยินดีในการรักษาศีล แล้วเกิดสภาวะต่อมา คือ ความสุข ความตั้งมั่นแห่งใจ คือ สมาธิในปฐมฌานเป็นต้น รวมไปถึงวิปัสสนาญาณชั้นต่างๆ ด้วยอำนาจของสมาธิ จนสามารถบรรลุถึงพระนิพพานได้ในที่สุด ดังข้อความในคัมภีร์บริวารว่า

วินโย สวรรตถาย, สวโร อวิปปฏิสสารตถาย, อวิปปฏิสสโร ปามุชชตถาย, ปามุชช ปิตตถาย, ปิตติปสสทตถาย, ปสสทติ สุขตถาย, สุข สมารตถาย, สมาริ ยถาภูตญาณทสสนตถาย, ยถาภูตญาณทสสนนิพพิทตถาย, นิพพิทา วิจารณ์ตถาย, วิจารณ์ วิมุตตตถาย, วิมุตติ วิมุตติญาณทสสนตถาย, วิมุตติญาณทสสนอนุปาทาปรินิพพานตถาย.^{๓๐๖}

“วินัยเพื่อประโยชน์แก่ความสำรวม ความสำรวมเพื่อประโยชน์แก่ความไม่เดือดร้อนใจ
ความไม่เดือดร้อนใจเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์ ความปราโมทย์เพื่อประโยชน์แก่ความปิติ
ความปิติเพื่อประโยชน์แก่ปัสสัทธิ ปัสสัทธิเพื่อประโยชน์แก่ความสุข
ความสุขเพื่อประโยชน์แก่สมาธิ สมาธิเพื่อประโยชน์แก่ความรู้เห็นตามความเป็นจริง
ความรู้เห็นตามความเป็นจริงเพื่อประโยชน์แก่ความเบื่อหน่าย (นิพพิทาญาณ) ความเบื่อหน่าย
เพื่อประโยชน์แก่ความคลายกำหนด (มรรคญาณ)

ความคลายกำหนดเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติ (ผลญาณ) วิมุตติเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติญาณทสสนะ
(ปัจจุเวกขณะญาณ) วิมุตติญาณทสสนะเพื่อประโยชน์แก่การดับกิเลสโดยไม่ยึดมั่น (นิพพาน)”

คำว่า อวิปปฏิสสารมุลก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- น วิปปฏิสสโร อวิปปฏิสสโร (นินบาตบุรพทกรรมธารยสมาส)
- อวิปปฏิสสโร มุล เยสนติ อวิปปฏิสสารมุลกา (ฉฐฐีพหุพหิสมาส)
- อวิปปฏิสสารมุลกาเยว อวิปปฏิสสารมุลกา (อวิปปฏิสสารมุล ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถัตถิต)

ตัวอย่างปาทานุสัมพันธ์ในประโยคว่า ผาสสุ โหติติ ฯเปฯ อดุโ.

ก. ผาสสุ โหติติ ปจฺจมานาหิ อธิคมาย ผาสสุ โหติ,

ข. อวิปปฏิสสารมุลกานํ ปาโมชชาหิ วเสน สุขปปฏิปทา สมฺปชฺชติติ อดุโ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ อธิบายขั้นตอนของการบรรลุปฐมฌานเป็นต้นว่ามีได้
ด้วยปฏิปทาอันสะดวกโดยเนื่องด้วยความปราโมทย์เป็นต้นอันมีความไม่เดือดร้อนใจเป็นเหตุ

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ความสะดวกเพื่อบรรลุปฐมฌานเป็นต้นย่อมมีได้ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ความสะดวกเพื่อบรรลุปฐมฌานเป็นต้นย่อมมีได้อย่างไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุผู้เปิดเผยอาบัติแล้วย่อมบรรลุปฐมฌานเป็นต้นที่หรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า ภิกษุนั้นบรรลุปฐมฌานเป็นต้นตามปฏิปทาอันสะดวกด้วยความปราโมทย์เป็นต้นอันมีความไม่เดือดร้อนใจเป็นเหตุ ดังนี้แล

ใจความ ๕ ประการของคำเริ่มเรื่อง

อนึ่ง คัมภีร์กังขาฎีกาใหม่กล่าวสรุปใจความ ๕ ประการของคำเริ่มเรื่องไว้เป็นคาถาว่า

นิทานเณ ฌตติฎฺฐปนํ

ปุพฺพกิจจสฺส ปุจฺจนํ

นิทานทุทฺทสฺสวเน

วิสุทฺธาโรจเน วิ

อนาโรจเน จาปตฺติ

เวณฺเยยํ ปิณฺฑตฺตปณฺณกํ.^{๓๐๗}

“พึงทราบใจความ ๕ ประการในคำเริ่มเรื่อง คือ การตั้งญัตติ การถามบุพกิจ วิธีในการฟังหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง วิธีในการบอกความบริสุทธิ์ และการต้องอาบัติในเพราะมิได้บอก”

ใจความ ๕ ประการเหล่านี้ คือ

๑. การตั้งญัตติ คือ คำว่า สุณาดุ เม ภนฺเต สงฺฆเ ยเปย ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺสเยย (ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ฯลฯ ฟังสวดปาติโมกข์)

๒. การถามบุพกิจ คือ คำว่า กิํ สงฺฆสฺส ปุพฺพกิจจํ (สงฆ์ทำบุพกิจแล้วหรือ)

๓. วิธีในการฟังหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง คือ คำว่า ปาริสฺสุทฺธิ อายสฺมนฺโต อาโรเจถ. ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺสสามิ. ตํ สพฺเพว สนฺตา สาธุกํ สุโณม มนสิ กโรม (ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่านจงบอกความบริสุทธิ์ ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์ พวกเราทั้งหมดที่มีอยู่จงฟังให้ดี จงใส่ใจปาติโมกข์นั้น)

๔. วิธีในการบอกความบริสุทธิ์ คือ ยสฺส สียา อาปตฺติ, โส อาวิกฺเรยฺย ยเปย ยถา โข ปน ปจฺเจกปฺภุจฺจสฺส เวยฺยาการณํ โหติ, เอวเมว เอวรูปาย ปริสาย ยาวตฺติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ (ท่านรูปใดมีอาบัติ ท่านรูปนั้นพึงเปิดเผย ฯลฯ อนึ่ง ข้าพเจ้าได้สวดปาติโมกข์ถึงครั้งที่ ๓ ในบริษัทเช่นนี้ เหมือนการตอบของภิกษุที่ถูกถามทีละรูป)

๕. การต้องอาบัติในเพราะมิได้บอก คือ คำว่า โย ปน ภิกขุ ยาวตติยํ อนุสสาวียมาเน สรมาโน สนฺตี อาปตฺตี นาวิกเรยฺย ๕เปยฺ อาวิกตา หิสฺส ผาสฺ โหติ (เมื่อกำลังสวดปาติโมกข์ถึงครั้งที่ ๓ ภิกษุใด รู้ยังไม่เปิดเผยอาบัติที่มีอยู่ ฯลฯ ความผาสฺย่อมมิได้แก่ภิกษุนั้นด้วยอาบัติที่เปิดเผยแล้ว)]

อติ กงฺขาวิตรณียา ปาติโมกฺขวณฺณนํ

นิตานวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จปคำอธิบายคำเริ่มเรื่อง

ในคัมภีร์อธิบายปาติโมกข์ชื่อกัณฑ์ชาตรี ด้วยประการฉะนี้

คำอธิบายปาราชิก

อิทานิ ยเทตํ นิทานนนฺตรํ ตตฺริเม จตฺตารโธอาทิ ปาราชิกกณฺท์, ตตฺถ ตตฺราติ ตสฺมี
“ปาติโมกฺขํ อุตฺทิสฺสสํ”ติ เอวํ วุตฺเต ปาติโมกฺখে.

บัดนี้ [พึงทราบเนื้อความ]ในปาราชิกกัณฑ์มีคำว่า ตตฺริเม จตฺตารโ (ในปาติโมกข์นั้น
อาบัติปาราชิก ๔ ข้อเหล่านี้ย่อมถึงการสวด) เป็นต้นนั้นในลำดับถัดจากคำเริ่มเรื่องอย่างนี้

คำว่า ตตฺร (ในปาติโมกข์นั้น) คือ ในพระปาติโมกข์นั้นที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า ปาติโมกฺขํ
อุตฺทิสฺสสํ (จักสวดปาติโมกข์)

[คำว่า นิทานนนฺตรํ ในนิสสัยพม่านิยมแปลทุติยาวิภัติในอรรถสัทตมวิภัติว่า “ในลำดับถัด
จากคำเริ่มเรื่อง” คำแปลนี้เหมาะสมกับภาษาไทยเช่นกัน แต่กังขาฎีกาใหม่กล่าวว่าลงทุติยาวิภัติในอรรถ
กิริยาวิเสสนะ ดังข้อความว่า

นิทานนนฺตรนฺติ ภาวนปฺปฺสกันฺทเทโส, นิทานํ อนนฺตรํ กตฺวาติ วุตฺตํ โหติ.”

“คำว่า นิทานนนฺตรํ แสดงไว้ด้วยความเป็นกิริยาวิเสสนะ ความหมายคือ กระทำคำเริ่มเรื่อง
ให้ไม่มีระหว่าง”

คำว่า ตสฺมี ปาติโมกฺখে อธิบาย ต ศัพท์ใน ตตฺร ว่าเป็น วุตฺตาเปกฺขะ คือ มองหาข้อความที่
กล่าวไว้แล้วในประโยคก่อน ซึ่งก็คือปาติโมกข์นั่นเอง]

อิเมติ อิทานิ วตฺตพฺพานํ อภิมุขีกรณํ

คำว่า อิเม (อาบัติเหล่านี้) ป่งถึงอาบัติปาราชิกที่ควรกล่าวถึงในบัดนี้

[คำว่า อิทานิ วตฺตพฺพานํ อภิมุขีกรณํ (ป่งถึงอาบัติที่ควรกล่าวถึงในบัดนี้) แสดงว่า อิม ศัพท์ใน
ที่นี้เป็น วุจจมานาเปกฺขะ คือ มองหาข้อความที่จะกล่าวต่อไป โดยประกอบวิเสสยะร่วมกันไปด้วย ซึ่งก็คือ
บทว่า ฐมฺมา (อาบัติ) ที่อยู่ติดกัน แต่หากเป็น อิม ศัพท์ที่ต้องเพิ่มวิเสสยะให้ติดตามมาจากประโยคหน้า
เรียกว่า วุตฺตาเปกฺขะ คือ มองหาข้อความที่กล่าวไว้แล้วในประโยคก่อน เช่น เอโก ปุริโส อาคจฺฉติ, อยํ
กาโผ (บุรุษคนหนึ่งเดินมา บุรุษคนนี้เป็นคนผิวดำ) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ของสัลลขณัฏฐวรรคว่า

“ธมฺม ศัพฺพํย่อมเป็นไป ในความหมายว่า สภาพ, สิ่งทีควรศึกษา (ปริยัติ), ปัญญา, ความเหมาะสม, คำสัตย์, ปกติ, บุญ, บุญยธรรม, คุณธรรม, ความประพฤติ, ความตั้งมั่น, ความไม่ใช่สัตว์บุคคล (สภาวะธรรม), อาบัติ และเหตุ เป็นต้น”

อนึ่ง คัมภีร์กัณฑ์ชาตรีคณฐิ (หน้า ๖๕) กล่าวถึงปริภาสาคือกฎทั่วไปว่า

ยตุถ ยตุถ สทฺโท ปวตฺตติ, ตตุถ ตตุถ อธิปายวเสน โยเชตพฺโพ.”

“ศัพท์ย่อมเป็นไปในที่ใดๆ พึงประกอบศัพท์โดยเนื่องด้วยเนื้อความที่ท่านประสงค์ในที่นั้นๆ”

ปริภาสาดังกล่าวไม่ปรากฏในไวยากรณ์สันสกฤตใดๆ สันนิษฐานว่าคงเป็นกฎทั่วไปที่ท่านผู้แต่งคัมภีร์นั้นได้บัญญัติขึ้นเอง โดยอ้างอิงข้อความจากคัมภีร์มูลฎีกาว่า

ตสฺมา ทยาสทฺโท ยตุถ ยตุถ ปวตฺตติ, ตตุถ ตตุถ อธิปายวเสน โยเชตพฺโพ.”

“ดังนั้น ทยา ศัพท์ย่อมเป็นไปในที่ใดๆ พึงประกอบโดยเนื่องด้วยเนื้อความที่ท่านประสงค์เอาในที่นั้นๆ”

อนึ่ง คำว่า อธิปายวเสน แปลว่า “โดยเนื่องด้วยเนื้อความที่ท่านประสงค์เอา” ตามคำอธิบายในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

อธิปายวเสนาติ อธิปเปตตฺวเสน.”

“คำว่า อธิปายวเสน แปลว่า โดยเนื่องด้วยเนื้อความที่ท่านประสงค์เอา”]

อุทฺทฺสํ อาคจฺจนฺตํ สฺรูเปน อุทฺทิสิตพฺพตํ อาคจฺจนฺติ, น นิทาเน วีย “ยสฺส ลียา อาปตฺติ”ติ สาธารณวจนมตฺเตน.

คำว่า อุทฺทฺสํ อาคจฺจนฺติ (ย่อมถึงการสวด) หมายความว่า อาบัติที่ถึงการสวดโดยส่วนที่แจจแจงออกมา มิใช่ถึงการสวดโดยศัพท์ที่เป็นสามัญทั่วไป[กับอาบัติทั้งหมด]ว่า ยสฺส ลียา อาปตฺติ (ท่านรูปใดมีอาบัติ) เหมือนในคำเริ่มเรื่อง

ในคำเริ่มเรื่องมิได้ระบุชื่ออาบัติและเหตุที่ทำให้ต้องอาบัติไว้ แต่ในที่นี้ได้ระบุถึงอาบัติปาราชิก ๔ ว่า ภิกษุที่เสพเมถุน เป็นปาราชิก ภิกษุที่ลักทรัพย์ เป็นปาราชิก เป็นต้น ดังนั้น ท่านจึงอธิบายว่า สฺรูเปน อุทฺทิสิตพฺพตํ (อาบัติที่ถึงการสวดโดยส่วนที่แจจแจงออกมา)

ท่านอธิบาย อุทฺทฺสํ ว่า สฺรูเปน อุทฺทิสิตพฺพตํ เพื่อแสดงว่า :-

๑. คำว่า อุทฺทฺส เป็นกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะหว่า อุทฺทิสียตฺติ อุทฺทโส (อุ บทหน้า + ทิสี

ธาตุ = สวด) + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ) เพราะเปลี่ยน ณ ปัจจัยใน อุทเทส เป็น ตพพ ปัจจัยที่ปรากฏในกรรมสาธนะ

๒. คำนี้เป็นภาวปธาน คือ ศัพท์ที่มีกิริยาเป็นประธาน ไม่ใช่มีอรรถกรรมสาธนะเป็นประธาน ตามรูปวิเคราะห์กรรมสาธนะ จัดเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อเนโกปจาระ คือ การกล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน (บางแห่งกล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกันหรือกล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกัน) กล่าวคือ คำว่า อุทเทส กล่าวถึงอรรถกรรมสาธนะคืออาบัติ แต่หมายถึงกิริยาการสวดเป็นประธาน ดังนั้น จึงเป็นคำที่กล่าวถึงอรรถกรรมสาธนะและกิริยาการสวดไว้โดยไม่ต่างกัน เพราะอธิบายด้วย ตา ปัจจัยในคำว่า อุททิสิตพพุต (อุททิสิตพพุตส ภาโว อุททิสิตพพุตตา)

การที่ท่านดำริว่า เป็นภาวปธาน ก็เพราะ อุทเทส ศัพท์เป็นกรรมสาธนะที่หมายถึงอาบัติที่ภิกษุสวด แต่คำนี้เป็นสิ่งเดียวกับคำว่า ฐมา (อาบัติ) ที่เป็นประธานในพากย์ จึงมีความหมายตามศัพท์ว่า อิเม ฐมา อุทเทส อาคจฺจนฺติ (อาบัติเหล่านี้ย่อมถึงอาบัติที่ภิกษุสวด) ทำให้กัตตาและกรรมเป็นสิ่งเดียวกันไม่ต่างกัน อนึ่ง โดยทั่วๆ ไปกัตตาและกรรมเป็นต้นในพากย์จะหมายถึงสิ่งเดียวกันไม่ได้ เพราะลงวิภัตติต่างกัน ดังนั้น เพื่อให้ อุทเทส ศัพท์หมายถึงกิริยาสวด จึงต้องถือว่าเป็นภาวปธานดังที่กล่าวมาแล้ว ดังฎีกาใหม่กล่าวว่า

อุททิสยตฺติ อุทเทโส. ภาวปฺธานโย นฺทเทโส. เตนานฺ อุททิสิตพพุตฺตํ.^๕

“อาบัติที่ภิกษุสวดชื่อว่า อุทเทส การแสดงศัพท์นี้มีกิริยาเป็นประธาน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุททิสิตพพุต (ความเป็นอาบัติที่จะต้องสวด, การสวด)”]

คำอธิบายเมถุนัมมสิกขาบท

คำอธิบาย โย ปน

โย ปนาติ รสสทฺธิมาทฺธินา ลิงฺคาทฺธิเกเทน โย โกจิ.

คำว่า โย ปน (ภิกษุใด) คือ ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งโดยจำแนกตามรูปร่างเป็นต้น อันมีตัวเตี้ยและตัวสูง เป็นต้น

[คำว่า โย เป็นอนิยมาวากะ คือ ศัพท์ที่แสดงความไม่แน่นอน ท่านจึงอธิบายว่า โย โกจิ (ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง)

ในที่นี้ท่านมิได้อธิบายอรรถของ ปน ไว้จึงเป็นการแสดงโดยอ้อมว่า ปน ศัพท์เป็นปทปุรณนิบาต

คือ นิบาตที่ทำบทให้เต็ม ไม่มีความหมายใดๆ ประกอบใช้เพื่อให้คำสละสลวยที่เรียกว่า บทาลังการ (ระดับ บท) เท่านั้น

อาทิ ศัพท์ใน ลิงคาคติเภท (โดยจำแนกตามรูปร่างเป็นต้น) ละข้อความว่า โยคะ (การขวนขวาย มีการก่อสร้าง การสวด เป็นต้น), ชาติ (กษัตริย์เป็นต้น) นาม (ชื่อว่าพุทธรัททิยะเป็นต้น) และโคตร (กัจจายนโคตร เป็นต้น)

อาทิ ศัพท์ใน รสสุทิพาทินา (มีตัวเตี้ยและตัวสูงเป็นต้น) ละข้อความว่า กภาพ (คนผิวดำ) โอทาด (คนผิวขาว) เป็นต้น ดังที่ตรัสไว้ในวิภังค์ของสิกขาบทนี้]

คำอธิบาย ภารกิจ

ภิกขุติ เอหิภิกขุอุปสมปทา, สรรคมนุษย์สมปทา, โอวาทปปฏิบัติคหณุปสมปทา, ปณหา-
 พยากรณุปสมปทา, อัญจครุหมมปปฏิบัติคหณุปสมปทา, ทูเตนุปสมปทา, อัญจวาจิณุปสมปทา,
 ฌตติจตตถกมมุปสมปทาติ อิมาสฺ อัญจสฺ อุปสมปทาสฺ ฌตติจตตเถเน อุปสมปทาगममेन
 अकुपेन जानारहेन उपसम्पन्नो.

คำว่า ภิภุ (ภิภุ) หมายถึง ผู้ที่อุปสมบทแล้วด้วยอุปสมบทกรรมซึ่งมีญัตติเป็นที่ ๔ (ญัตติจตุตถกรรม) ซึ่งไม่วิบัติ อันควรแก่เหตุ [คือ กรรมวาจาที่เป็นเหตุของการอุปสมบท] ในการอุปสมบท ๘ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. เอหิภิกขุอุปสัมปทา

การอุปสมบทด้วยพระดำรัสว่า เอहि ภิกขุ (เธอจงเป็นภิกษุมาเถิด) [ในสมัยแรกที่เริ่มมีการอุปสมบทที่อนุญาตแก่บุคคล ๑,๓๔๑ ท่าน คือ ปัจฉวัคคีย์ ๕, ยสกุลบุตร และเพื่อน ๕๕ คน, ภัททวัคคียะ ๓๐ คน, ชฎิล ๑,๐๐๐ มีอุรุเวลกัสสปะเป็นประธาน, อุปติสสะและโกณฑิราพร้อมทั้งปริพาชก ๒๕๐ และโจรงคุลีมาล]

๒. สรณคมานุปสัมปทา

การอุปสมบทด้วยการถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึง [สมัยต่อมาที่อนุญาตการถึงสรณคมน์
ก่อนจะอนุญาตการอุปสมบทด้วยกรรมวาจาในเมืองพาราณสี ในปฐมโพธิกาล คือ ภายใน ๒๐
พรรษาแรก]

๓. โอวาทปฏิกคหณุปสัมปทา

การอุปสมบทด้วยการรับโอวาท [คือ การอุปสมบทของพระมหากัสสปะที่รับโอวาท
๓ ข้อจากพระพุทธเจ้า]

๔. ปัญหาพยากรณุปสัมปทา

การอุปสมบทด้วยการตอบปัญหา [คือ การอุปสมบทของสามเณรโสปากะที่มีอายุ ๗
ขวบ ผู้สามารถตอบปัญหาที่พระพุทธเจ้าตรัสถามได้]

๕. อัญญครุรัมมปฏิกคหณุปสัมปทา

การอุปสมบทด้วยการรับครุธรรม ๘ [คือ การอุปสมบทของพระนางปชาบดีโคตมี
และเหล่านางศากิยานี ๕๐๐ นาง]

๖. ทูเตนุปสัมปทา

การอุปสมบทด้วยทูต [คือ การอุปสมบทของหญิงงามเมืองชื่ออัทธมาสี ผู้ต้องการ
อุปสมบทแต่กลัวอันตรายในระหว่างทาง จึงส่งทูตไปเฝ้าพระพุทธเจ้าขออุปสมบท]

๗. อัญญวาทิจูปสัมปทา

การอุปสมบทด้วยกรรมวาจา ๘ ครั้ง [คือ กรรมวาจาฝ่ายภิกษุ ๔ ครั้ง และกรรม-
วาจาฝ่ายภิกษุณี ๔ ครั้ง ทรงอนุญาตแก่ภิกษุณีที่บวชภายหลังพระนางมหาปชาบดีโคตมี]

๘. ญัตติจตุตถกัมมุปสัมปทา

การอุปสมบทด้วยกรรมอันมีญัตติเป็นที่ ๔ [คือ กรรมวาจา ๓ หน และญัตติ ๑ หน
โดยสวดญัตติก่อน แล้วจึงสวดกรรมวาจา ทรงอนุญาตเริ่มตั้งแต่ราธพราหมณ์เป็นต้นไป]

[คำว่า อุปสมปทา (การอุปสมบท) แปลตามศัพท์ว่า ความบริบูรณ์อันสูงส่ง โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุปริภูตา สมปทา อุปสมปทา (อุป อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อุปริ (สูงส่ง))

คำว่า อุปสมปนฺน มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ว่า

- อุปริภาว สมปนฺโน อุปสมปนฺโน = ผู้ถึงภาวะอันสูงส่ง ชื่อว่า อุปสัมปันนะ]

สมบัติ ๕

ตสฺส ปน กมฺมสฺส วตฺถุณฺตฺตือนุสฺสาวนสฺมาปรีสาสมฺปตฺติวเสน อกฺุปปตา เวทิตพฺพา.

กล่าวโดยพิสดาร พึงทราบความไม่วิบัติของกรรมดังกล่าวโดยจำแนกเป็น :-

๑. วัตถุสมบัติ ความสมบูรณ์แห่งวัตถุ (บุคคลผู้มุ่งอุปสมบท)
๒. ญัตติสมบัติ ความสมบูรณ์แห่งญัตติ
๓. อนุสาวนาจาสมบัติ ความสมบูรณ์แห่งกรรมวาจา
๔. สีม่าสมบัติ ความสมบูรณ์แห่งสีมา
๕. ปริสาสมบัติ ความสมบูรณ์แห่งปริสา

[ปน ศัพท์ทำหน้าที่วิธานโรคตะ คือ แสดงความพิสดารของคำว่า อุปสมบทากุเมณ อุกุเปเน จานารเหณ อุปสมปนโน (ผู้ที่อุปสมบทแล้วด้วยอุปสมบทกรรม ซึ่งไม่วิบัติ อันควรแก่เหตุ) ในประโยคต้นที่กล่าวไว้โดยสังเขป

สมฺปตติ ศัพท์ที่วางไว้ท้ายวันทสมาส คือบพว่า วตฺถุตฺตือนุสาวนสีมาปริสา จึงมีความหมายเนื่องด้วยบพหน้าทีละศัพท์ กล่าวคือ เวลาแปลให้น่า สมฺปตติ ไปไว้ท้ายศัพท์ทุกศัพท์ที่วางอยู่ข้างหน้าด้วยที่จริงแล้ว ศัพท์ที่อยู่ท้ายวันทสมาสก็ให้ประกอบกับศัพท์ที่อยู่ข้างหน้าอย่างนี้เช่นเดียวกัน]

วัตถุสมบัติ

ตตถ วตฺถุติ อุปสมปทาเปกฺโข ปุคฺคโล.

ในวัตถุสมบัติเป็นต้นเหล่านั้น วัตถุ คือ บุคคลผู้มุ่งอุปสมบท

[คำว่า วัตถุ แปลตามศัพท์ว่า “ที่ตั้งแห่งอุปสมบทกรรม” มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ว่า

- วสติ เอตถาติ วตฺถุ (วส ธาตุ = อยู่ + รตฺถุ ปัจจัย)

หมายถึง บุคคลผู้มุ่งอุปสมบท ที่เรียกว่า

- อุปสมปทาเปกฺโข (ผู้มองหาอุปสมบท) = อุปสมปทํ อเปกฺขตฺติ อุปสมปทาเปกฺโข.
(อุปสมปทา บพหน้า + อป บพหน้า + อิกฺข ธาตุ + อ ปัจจัย)]

โส จเปตฺวา อุณฺวิสฺสิตฺวสฺสํ อนฺติมวตฺถุชฌาปนนฺนํพุพฺพํ, ปณฺทกาทโย จ เอกาทส อภพฺพปุคฺคเล เวทิตฺพโ.

บุคคลนั้นพึงทราบโดยยกเว้นผู้มีอายุต่ำกว่า ๒๐ ปี ผู้เคยต้องอันติมวัตถุ (ปาราชิก) และ อภัพพบุคคล ๑๑ มีบัณฑิตะกั เป็นต้น

[ท่านกล่าวประโยคว่า โส จเปตวา อุณวิสติวสฺส (บุคคลนั้นพึงทราบโดยยกเว้นผู้มีอายุต่ำกว่า ๒๐ ปี ผู้เคยต้องอันติมัตถุ และอภัพบุคคล ๑๑ มีบัณฑิตเป็นต้น ทั้งนี้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า บุคคลทุกคนเป็นที่ตั้งแห่งอุปสมบทกรรมได้

คำว่า อุณวิสติวสฺส นั้นมีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่เป็นติปทพหุพหิสมาสว่า อุณานิ วิสติ วสฺसानิ อสฺสาติ อุณวิสติวสฺโส (ปี ๒๐ หย่อนมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า อุณวิสติวสฺสะ)]

ตตถ อุณวิสติวสฺโส นาม ปฏิสันธิคฺคหณโต ปฏฺจาย อปริปฺพณฺณวิสติวสฺโส. อนฺติม-
วตฺถุชฺฌมาปนฺนปฺพุโพ นาม จตฺตุนํ ปาราชิกานํ อณฺยตรํ อชฺฌมาปนฺนปฺพุโพ. ปณฺทกาทโย
วชฺชนียบุคคลกถายํ วุตฺตา. เตสุ อาสิตตปณฺทกญฺจ อสุยปณฺทกญฺจ จเปตวา โอปกมิกปณฺทโก
นปฺสกปณฺทโก ปณฺทกภาวปฏฺเข จิตฺโต ปกฺขปณฺทโก จ อธิ อธิปเปโต.

ในบุคคลเหล่านี้:-

คนมีอายุต่ำกว่า ๒๐ ปี คือ ผู้มีอายุไม่ครบ ๒๐ ปี ตั้งแต่การถือปฏิสนธิ

คนเคยต้องอันติมัตถุ คือ ผู้เคยต้องอาบัติปาราชิกข้อใดข้อหนึ่งในอาบัติปาราชิก ๔ ข้อ

อภัพบุคคล มีบัณฑิตเป็นต้น ได้กล่าวแล้วในเรื่องของบุคคลต้องห้าม[เข้าร่วมสังฆกรรม]

บัณฑิต คือ โอปกมิกบัณฑิต นปฺสกบัณฑิต และปักขบัณฑิตในปัฏฐะที่เป็นบัณฑิต พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาในที่ตรัสถึงอภัพบุคคลนี้ ยกเว้นอาสิตตบัณฑิตและอสุยบัณฑิต

[ท่านได้แจ้งบุคคลทั้ง ๓ ประเภทโดยละเอียดด้วยประโยคข้างต้นเหล่านี้ บัณฑิต ๕ จำพวกคือ

๑. อาสิตตบัณฑิต บัณฑิตผู้เปื้อนน้ำอสุจิ คือ ผู้ที่เห็นบุคคลอื่นสอดองคชาตเข้าปากของบุรุษอีกคนหนึ่งจนน้ำอสุจิหลั่งแล้ว ความเร่าร้อนในกามจึงสงบไปได้ มีรูปวิเคราะห์ว่า อาสิตฺตํ อาสิตฺตํ (น้ำอสุจิที่หลั่งออกแล้ว ชื่อว่า อาสิตตะ), อาสิตฺตํ อสฺส อตฺถิติ อาสิตฺโต (ผู้มีน้ำอสุจิที่หลั่งออกแล้วชื่อว่า อาสิตตะ)

๒. อสุยบัณฑิต บัณฑิตผู้ริษยา คือ ผู้ที่เห็นบุคคลอื่นเสพเมถุนแล้วรู้สึกริษยา ความเร่าร้อนในกามจึงสงบไปได้ มีรูปวิเคราะห์ว่า อสุยตีติ อสุโย (ผู้ริษยา ชื่อว่า อสุยะ)

๓. โอบกมิกบัณฑิตะก็ บัณฑิตะก็ผู้ถูกทำลายลูกอันตะแล้ว, ชั้นที่ มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปก-
กเมน นิพพุตติ โอบกมิก (ลูกอันตะที่ถูกนำออกแล้วด้วยความพยายาม ชื่อว่า โอบกมิกะ), โอบกมิก
อสุส อตฺถิตติ โอบกมิกโก (ผู้มีลูกอันตะที่ถูกนำออกแล้วด้วยความพยายาม ชื่อว่า โอบกมิกะ)

๔. นปฺสกกบัณฑิตะก็ บัณฑิตะก็ผู้มีใช้หญิงมิใช่ชาย คือ ผู้ไม่มีภารูป ในปฐิสณิษณะ
หมายความว่า ไม่มีทั้งอวัยวะเพศของชายและเพศหญิง แต่ก็ยังมีช่องทวารสำหรับขับถ่ายตามปกติ โดยมี
รูปวิเคราะห์ว่า น อิตฺถิ น ปุมมาติ นปฺสโก (ผู้มีใช้หญิงมิใช่ชาย ชื่อว่า นปฺสกะ)

๕. ปักขบัณฑิตะก็ บัณฑิตะก็ในปักข์ คือ ผู้ที่เกิดความเร่าร้อนในกามเฉพาะในปักข์-
ใดปักข์หนึ่งด้วยอำนาจของอกุศลวิบาก โดยจะเกิดความเร่าร้อนในกามเฉพาะในชุน्हปักข์หรือกภาพักข์
แต่ในอีกปักข์หนึ่งความเร่าร้อนนั้นจะสงบไป

ในคัมภีร์วินยวินิจนัยกล่าวถึงเรื่องบัณฑิตะก็ ๕ จำพวกว่า

ปุกฺโข'ปุกฺกมิกาสิตตา	จตุตฺโต ปนฺสยโก
นปฺสเกน ปญฺเจเต	ปณฺทกา ปรีตีปิตา.
เตสุ อาสิตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺ	ปพฺพชฺชา น นิวาริตา
อิตฺเรสนฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺ	ปณฺทกานํ นิวาริตา. ^{๑๐}

“บัณฑิตะก็ ๕ จำพวกเหล่านี้ คือ ปักขบัณฑิตะก็ โอบกมิกบัณฑิตะก็
อาสิตตบัณฑิตะก็ อุตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺ บัณฑิตะก็ที่ ๔ พร้อมทั้งนปฺสกกบัณฑิตะก็ พระพุทธเจ้า
ได้ทรงแสดงไว้

ในบรรดาบัณฑิตะก็เหล่านี้ การอุปสมบทของอาสิตตบัณฑิตะก็ และอุตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺ-
บัณฑิตะก็ ไม่ถูกห้าม แต่การอุปสมบทของบัณฑิตะก็ ๓ จำพวกอื่น ถูกห้ามไว้”]

เถยยสํวาสโก ปน ติวโร ลิงคตฺเถนโก สํวาสตฺเถนโก อุภยตฺเถนโกติ.

เถยยสํวาส (ผู้ลักสํวาส) มี ๓ จำพวก คือ

๑. ลิงคเถนกะ ผู้ลักเพศ (สมณเพศ)
๒. สํวาสเถนกะ ผู้ลักสํวาส (การอยู่ร่วมกัน)
๓. อุภยเถนกะ ผู้ลักทั้ง ๒ อย่าง

[คำว่า เถยยสํวาสก แปลว่า ผู้มีสํวาสด้วยการลัก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เถเนตฺติ เถโน (เถน ธาตุ = ขโมย + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- เณรสฺส ภาโว เถยฺย (เณร ศัพท์ + ญย ปัจจัยในภาวตัทธิต)
- เถยฺเยน สํวาสเอตฺสสชาติ เถยฺยสํวาสโก (ภินนาธิกรณพหุพีหิสมาส)

คำว่า เถยฺยสํวาสก แปลตามศัพท์ว่า “ผู้มีสังวาสด้วยการลัก” คือ ผู้ลักสังวาสนั่นเอง แต่คำนี้ไม่ใช่หมายถึงผู้ลักสังวาสอย่างเดียว แต่อย่างยิ่งหมายรวมถึงผู้ลักเพศและผู้ลักทั้ง ๒ อย่างอีกด้วย ดังนั้นท่านจึงกล่าวประโยคข้างต้นเพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า คำว่า เถยฺยสํวาสก หมายถึง ผู้ลักสังวาสเท่านั้น ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

โส จ น สํวาสมตฺตสฺสเวย เณโก อิธปิเบโต, อถ โข ลิงฺคสฺส, ตฺถกุยฺยสฺส จ เณโกปิติ อาห “เถยฺยสํวาสโก ปน ติวโร”ติอาทิ.”

“อนึ่ง เถยฺยสังวาสนั้นไม่ใช่หมายเอาผู้ลักเพียงสังวาสเท่านั้นในเรื่องนี้ แต่ยังหมายเอาผู้ลักเพศและลักทั้ง ๒ อย่างอีกด้วย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เถยฺยสํวาสโก ปน ติวโร (เถยฺยสังวาส มี ๓ จำพวก) เป็นต้น”]

ตตฺถ โย สยํ ปพฺพชิตฺวา น ภิกฺขุวสุสฺสานิ คณฺเติ, น ยถาวุฑฺฒํ ภิกฺขุณฺ วา สามเณรานํ วา วรฺทณํ สาทิยติ, น อาสเนน ปฏฺวิพาหติ, น อุโปสถาทีสุ สนฺทิสฺสติ, อयํ อสฺสทฺธจิตฺตตาย ลิงฺค-มตฺตสฺสเวย เณิตตฺตา ลิงฺคตฺถเณโก นาม.

ผู้ลักเพศ คือ บุคคลผู้ที่บวชเอง แต่ไม่ได้นับพรรษาของภิกษุ ทั้งไม่ยินดีการไหว้ของภิกษุตามลำดับพรรษาและของสามเณร ไม่ได้ห้ามอาสนะ[แก่ภิกษุผู้มีพรรษาอ่อนกว่า] ไม่ได้เข้าร่วมสังฆกรรมมีอุโบสถเป็นต้น บุคคลนี้ชื่อว่า ผู้ลักเพศ เพราะลักแต่เพศภิกษุด้วยความมีจิตอันไม่บริสุทธิ์

[คำว่า ลิงฺคตฺถเณก มีรูปวิเคราะห์ว่า เณตฺติติ เณโก, ลิงฺคสฺส เณโก ลิงฺคตฺถเณโก ส่วนคำว่า สํวาสตฺถเณก เป็นต้นมีรูปวิเคราะห์ว่า สํวาสสฺส เณโก สํวาสตฺถเณโก, อุภยสฺส เณโก อุภยตฺถเณโก.

คำว่า สยํ ปพฺพชิตฺวา (บวชเอง) แสดงถึงการลักเพศ คือ สมณเพศ

ส่วนคำว่า น ภิกฺขุวสุสฺสานิ คณฺเติ (แต่ไม่ได้นับพรรษาของภิกษุ) เป็นต้น แสดงการไม่ลักสังวาสคือการอยู่ร่วมกันกับเหล่าภิกษุ อนึ่ง สังวาสในเรื่องนี้ไม่ใช่การอยู่ร่วมกันในวัดเดียวกัน แต่หมายถึงการนับพรรษาของภิกษุ การยินดีการไหว้ของภิกษุตามลำดับพรรษาและของสามเณร การห้ามอาสนะแก่ภิกษุผู้มีพรรษาอ่อนกว่า และการเข้าร่วมสังฆกรรมมีอุโบสถเป็นต้น]

โย ปน ภิกฺขุหิ ปพฺพชิตฺวา สามเณโร สมนโน กาสายานิ อปเนตฺวา เตสุ สอฺสุสาโหว เมถุนํ ฐมฺมํ ปฏฺวิเสวิตฺวา ปุน นีวาเสตฺวา สามเณรภาวํ ปฏฺวิชานาติ, อयํ ภิกฺขุหิ ทินฺนลึงฺคสฺส

อปริจจตตตดา น ลิงคตเถนโก, น ลิงคานรูปสส สวาสสส สาทิตตดา นาปิ สวาสตเถนโก.
อนติมวตฺตอุชฌาปนนเกปิ เอสว นโย.

ส่วนบุคคลผู้เป็นสามเณรที่ภิกษุเป็นผู้บวชให้ ถอดผ้ากาสาวะแล้วมีเหยื่อในผ้านั้น เสพ
เมถุนธรรม แล้วนุ่งห่มปฏิญาณว่าตนเป็นสามเณรอีก บุคคลนี้ยังไม่ใช่ผู้ลักเพศ เพราะไม่ได้สละ
เพศที่ภิกษุให้ และไม่ใช่ผู้ลักสังวาส เพราะไม่ได้ยินดีสังวาสอันควรแก่เพศ

แม้บุคคลผู้ต้องอันติมวตฺตอุชฌาปนนเกปิ มีนัยเดียวกัน

[ผู้ต้องอาบัติปาราชิกแล้วไม่จัดเป็นผู้ลักเพศและผู้ลักสังวาส เหมือนสามเณรที่เสพเมถุนแล้ว
ยังนุ่งห่มผ้ากาสาวะพัศตรอยู่อีก ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงอนุญาตให้ภิกษุที่ต้องอาบัติปาราชิกแล้วบรรพชา
เป็นสามเณรได้ เพราะไม่นับเนื่องเข้าในเถยยสังวาสนั่นเอง แต่ผู้ที่เป็นเถยยสังวาสไม่อาจอุปสมบทเป็นพระ
หรือบรรพชาสามเณรได้]

ปน ศัพท์ในประโยคข้างต้นเป็นปากขันตรโชตกะ คือ แสดงฝ่ายอื่น อันได้แก่ สังวาสเถนกะ ส่วน
ประโยคที่ประกอบด้วย ปน ศัพท์ชื่อว่า *ประโยคปากขันตระ* คือ ประโยคแสดงฝ่ายอื่นจากฝ่ายที่กล่าวมาแล้ว

คำว่า น ลิงคานรูปสส สวาสสส สาทิตตดา นาปิ สวาสตเถนโก อาจแต่งบาลีเป็นรูปว่า

“ลึงคานรูปสส สวาสสส อสฺสาทิตตดา นาปิ สวาสตเถนโก”

ก็ได้ ส่วนใหญ่ น นิบาตมักเข้าสมาสกับบทที่ตนแสดงปฏิเสธ แต่ในที่นี้ท่านแยกไว้เป็น ๒ บทว่า
น และ สาทิตตดา จะอย่างไรก็ตาม อาจจะเข้าสมาส น ศัพท์กับ สาทิตตดา เป็นรูปว่า อสฺสาทิตตดา ก็ได้
จะสอดคล้องกับหลักการแต่งบาลีที่นิยมโดยทั่วไป]

โย จ โข สามเณโร สมาโน วิเทสํ คนฺดวา ภิกฺขุขุสฺสานิ คณฺเติ, ยถาวุฑฺฒํ วณฺหนํ
สาทายติ, อาสเนน ปฏิพาหติ, อุโปสถาทีสุ สนฺทิสฺสติ, อयํ สวํสมตฺตสฺเสว เณิตตดา สวํสตเถนโก
นาม.

ผู้ลักสังวาส คือ บุคคลผู้เป็นสามเณรจริง ไปยังต่างถิ่นแล้วนับพรรษาของภิกษุ ยินดี
การไหว้ตามลำดับพรรษา ห้ามอาสนะ หรือเข้าร่วมสังฆกรรมมีอุโบสถเป็นต้น บุคคลนี้ชื่อว่า
ผู้ลักสังวาส เพราะเขาลักสังวาสอย่างเดียว [ไม่ได้บวชเอง]

[จ ศัพท์ในต้นประโยคทำหน้าที่อัญยโชตกะ คือ แสดงความคล้อยตาม ประโยคที่ประกอบด้วย
จ ศัพท์นั้น ชื่อว่า *ประโยคอัญยะ* คือ ประโยคแสดงความคล้อยตาม ส่วนประโยคหน้า คือ อयํ ภิกฺขุหิ

ฯเปฯ นาปิ ส่วาสตเถนโก (บุคคลนี้ยังไม่ใช่ผู้ลักเพศ เพราะไม่ได้สละเพศที่ภิกษุให้ และไม่ใช่ผู้ลักสังวาส เพราะไม่ได้ยินดีสังวาสอันควรแก่เพศ) ชื่อว่า *ประโยคพยติเรกะ* คือ ประโยคแสดงความขัดแย้ง เพราะประกอบด้วย น นิบาตที่แสดงความขัดแย้ง

คำว่า สามเณโร สมนโน (บุคคลผู้เป็นสามเณรจริง) แสดงการไม่ลักเพศ เพราะบรรพชาเป็นสามเณรอย่างถูกต้องตามพระวินัย

คำว่า วิเทสั คนดฺวา ภิกฺขุสฺसानิ คณฺเติ (ไปยังต่างถิ่นแล้วนับพรรษาของภิกษุ) เป็นต้น แสดงการลักสังวาส]

ภิกฺขุสฺสคณฺนาทโก ทิ สฬโฬปิ กิริยเกโท อิมสฺมี อตุเถ “ส่วาส”ติ เวทิตพฺโ.

โดยแท้จริงแล้ว อาจปกริยาต่างๆ ทั้งหมดมีการนับพรรษาของภิกษุเป็นต้น ฟังทราบว่าเป็นสังวาสในที่นี้

[ออก ศัพท์ในคำว่า อิมสฺมี อตุเถ ใช้ในความหมายว่า อธิการ (สถานที่, ที่) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า อิมสฺมี อตุเถติ เถยฺยส่วาสกาทิการ.^{๑๒}

“คำว่า อิมสฺมี อตุเถ (ในที่นี้) คือ ในที่กล่าวถึงเถยฺยสังวาส”

ออก ศัพท์ที่มีความหมาย ๙ ประการตามสมควร พบในคัมภีร์อภิธานปิปปิกาวา

อตฺโถ ปโยชนเ สหฺทา-

ภิชฺเยเย วุฑฺธิยํ ธเน

วตฺถุมฺหิ การณเ นาเส

หิตเ ปจฺฉิมปพฺพเต.^{๑๓}

“ออก ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่าประโยชน์, เนื้อความที่ศัพท์ฟังกล่าว, ความเจริญ, ทรัพย์, สิ่งของ, เหตุ, ความพินาศ, ประโยชน์เกื้อกูล, ภูเขาทิศตะวันตก”

แม้ความหมายว่า สถานที่ (อธิการ) จะไม่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์ดังกล่าว แต่ในสันสกฤตกล่าวถึงความหมายว่า วิศย (วิสัย, สถานที่) เช่นเดียวกัน ดังคัมภีร์ศัพท์สโตมมหานิกกล่าวว่

ออก ปุ. อตฺถ-ภาวาทิมฺหิ ขณฺ. วิสเย, อภิชฺเยเย, ธเน, วตฺถุมฺหิ, ปโยชนเ, นีวตฺติมฺหิ, เหตุมฺหิ, ปกาเร, อภิลาสเ, อุฑฺเทศเย จ.^{๑๔}

“ออก ศัพท์ ปุ่ลงลึงค์ ออก ธาตุ + ขณฺ ปัจจยในภาวสาธนะเป็นต้น ย่อมเป็นไปในความหมายว่า สถานที่, เนื้อความที่ศัพท์ฟังกล่าว, ทรัพย์, สิ่งของ, ประโยชน์, การหยุด, เหตุ, ประการต่างๆ, ความต้องการ และสิ่งที่บุคคลพึงสวด”

คำว่า สังวาส ในประโยคว่า ปาราชิกโก โหติ อส่วาส (เป็นปาราชิกหาสังวาสมิได้) หมายถึง กรรม

อย่างเดียวกัน (เอกกมฺม), อุเทศอย่างเดียวกัน (เอทุเทส) และสิกขาที่เสมอกัน (สมสิกฺขตา) แต่ในที่นี้ หมายถึงการนับพรรษาของภิกษุเป็นต้นซึ่งเป็นเหตุให้อยู่ร่วมกับภิกษุทั้งหลายในวัดเดียวกันได้ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

นฺนุ สฺว่าโส นาม เอกกมฺมํ เอทุเทโส สมสิกฺขตาติ อาห “ภิกฺขุสฺสคณนาทิกโก หี”ติอาทิ. อิมินา น เกวลํ เอกกมฺมาทิกโก กิริยาเกโท สฺว่าโสติ อธิธาปิเปโต, อถ โข ตถญฺเอย ภิกฺขุสฺสคณนาทิกโกปีติ ทสฺเสติ.”^๔

“ท่านกล่าวว่า ภิกษุสฺสคณนาทิกโก หี เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า กรรมอย่างเดียวกัน (เอกกมฺม), อุเทศอย่างเดียวกัน (เอทุเทส) และสิกขาที่เสมอกัน (สมสิกฺขตา) ชื่อว่า สังวาสมิใช่หรือ

ท่านแสดงไว้ว่า อากัปกิริยาต่างๆ มีกรรมอย่างเดียวกันเป็นต้นเท่านั้น หมายความว่า เป็นสังวาสในที่นี้หาไม่ได้ แต่ว่าแม้อากัปกิริยาต่างๆ มีการนับพรรษาของภิกษุเป็นต้น อื่นจากนั้น ก็หมายความว่า เป็นสังวาส ด้วยคำว่า ภิกษุสฺสคณนาทิกโก เป็นต้นนี้”]

สิกข์ ปจฺจกฺขาย “น มํ โกจิ ชานาตี”ติ ปุน เหวํ ปฏิปชฺชนฺเตปิ เอสฺว นโย.

แม้ภิกษุผู้ลาสิกขาแล้วปฏิบัติอยู่อย่างนี้อีกโดยคิดว่าไม่มีใครจำตนได้ ก็มีนัยเดียวกัน [คือ เป็นผู้ลักสังวาส]

[ภิกษุผู้ลาสิกขาแล้วจะทำผิดศีลปาราชิกหรือไม่ทำก็ตาม หากคิดว่าไม่มีใครจำตนได้แล้วงุ่มงำม จีวรไปอยู่วัดนับพรรษาเดิมของตน ก็จัดเป็นผู้ลักสังวาสเหมือนสามเณรที่นับพรรษาของภิกษุ เป็นต้น]

โย ปน สยํ ปพฺพชิตฺวา วิหารํ คนฺตฺวา ยถาวุฑฺฒํ วทนฺติ สาทียติ, อาสเนน ปฏิพาหติ, ภิกฺขุสฺสทานิ คณฺเหติ, อุโปสถาที่สุ สนฺทิสฺสติ, อยํ ลิงฺคสฺส เจว สฺว่าสสฺส จ เณฺรติตฺตฺวา อุภยตฺเถนโก นาม. รุณฺนิเกชฺวเสน กาสายานิ อปเนตฺวา อนฺติมวตฺถุํ อชฺฌมาปชฺชิตฺวา ปุน ตานิ อจฺฉาเทตฺวา เหวํ ปฏิปชฺชนฺเตปิ เอสฺว นโย. อยํ ติวโรปิ เถยฺยสฺว่าสโก อธิ อธิปิเปโต.

ผู้ลักทั้ง ๒ อย่าง คือ บุคคลที่บวชเองไปวัดแล้วยินดีการให้วัดตามลำดับพรรษา ห้ามอาสนะ นับพรรษาของภิกษุ หรือเข้าร่วมสังฆกรรมมีอุโบสถเป็นต้น บุคคลนี้ชื่อว่า ผู้ลักทั้ง ๒ อย่าง เพราะเขาลักทั้งเพศและสังวาส

บุคคลที่ถอดจีวรออกโดยไม่มีเยื่อใย ต้องอันติมัตถุแล้วกลับมาห่มจีวรนั้น ปฏิบัติอยู่อย่างนี้อีก ก็มีนัยเดียวกัน [คือ เป็นผู้ลักทั้ง ๒ อย่าง]

เถยฺยสฺว่าสทั้ง ๓ ประเภทนี้ พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาในที่กล่าวถึงอภัพพบุคคลนี้

จเปตฺวา ปน อิมํ ติวริ-

ราชทุพฺภิกขกนฺตาร-

จีวรารหณตถํ วา

สํวาสํ นาธิวาเสติ

เถยยสํวาสโก นาม

โรคเวรีภเยน วา

ลึงค์ อาทียตฺธิ โย.

ยาว โส สุทฺธมานโส

ดาว เอส น วุจฺจตฺติ.

อนึ่ง เว้นเถยยสังวาส ๓ ประเภทนี้ :-

“บุคคลได้รับเอาเพศ[บรรพชิต]ในศาสนานี้ เพราะภัย คือ พระราชา ความอดอยาก ความกันดาร โรค และผู้มีเวร หรือเพื่อจะนำจีวรมาให้ เขา มีใจบริสุทธิ์ยังไม่ยินดีสังวาส ตราบใด ก็ยังไม่ชื่อว่า เถยยสังวาส ตรานั้น”

[ท่านแสดงบุคคลที่เป็นเถยยสังวาสทั้ง ๓ ประเภทแล้ว บัดนี้ กล่าวประโยคนี้เพื่อแสดงบุคคลที่ไม่เป็นเถยยสังวาส

ภย ศัพท์ที่ประกอบไว้ท้ายทวนทสมาสว่า ราชทุพฺภิกขกนฺตารโรคเวรี พึงประกอบกับบทหน้า ที่ละบทเป็นข้อความว่า ภัยคือพระราชา ภัยคือความอดอยาก เป็นต้น

ตั้งฎีกาใหม่อธิบายว่า

ภยสทฺโท เจตฺถ ปจฺเจกํ โยเซตฺตพฺโพ “ราชภเยน, ทุพฺภิกขภเยนา”ติอาทินา.”

“อนึ่ง ภย ศัพท์ในพากย์นี้พึงประกอบที่ละบทโดยมีข้อความว่า ภัยคือพระราชา ภัยคือความอดอยาก เป็นต้น”

ข้อความว่า “ภัยคือพระราชา” หมายความว่า การนุ่งห่มจีวรเองโดยมิได้ขอบวชจากสงฆ์ เพื่อหลีกเลี่ยงราชภัย เพื่อหลีกเลี่ยงความอดอยากโดยที่นักบวชเท่านั้นจึงได้รับอาหาร เพื่อเดินข้ามทางกันดารไปได้ เพราะคนร่วมเดินทางต้องการเดินทางไปกับนักบวชเท่านั้น เพื่อรักษาโรค เพราะเป็นโรคที่รักษาให้แก่นักบวชเท่านั้น และเพื่อหลีกเลี่ยงผู้มีเวร เพราะผู้มีเวรไม่ทำร้ายนักบวช

ข้อความว่า “หรือเพื่อจะนำจีวรมาให้” หมายความว่า ภิกษุไปบ้านญาติแล้วลาสิกขา เสียหายว่า จีวรเหล่านี้จะเสียหายไป ครั้นเขาจะนำจีวรไปก็กลัวว่าจะถูกเข้าใจผิดว่าเป็นโจรขโมยจีวร จึงนุ่งห่มจีวรเดินทางกลับมา

ข้อความว่า “เขามีใจบริสุทธิ์ยังไม่ยินดีสังวาส ตราบใด” หมายความว่า บุคคลดังกล่าวที่มีความบริสุทธิ์ใจ ไม่ต้องการหลอกลอกภิกษุอื่นว่า ตนเป็นภิกษุจึงบอกเรื่องของตนแก่ผู้อื่นโดยมิได้นับพระราชา

เป็นต้น ไม่นับว่าเป็นเถยยสังวาส ในฎีกาใหม่ (หน้า ๑๘๒) อธิบายเพิ่มเติมว่า แม้เขาจะมีจิตที่คิดหลอก
 คฤหัสถ์ว่าตนเป็นบรรพชิต แต่ไม่มีจิตที่คิดหลอกภิกษุอื่น ก็ไม่มีโทษในเรื่องนี้

ในคัมภีร์วินยวินิจฉัยได้ประพันธ์คาถาสรุบทความในเรื่องนี้ว่า

ลึงคตเถโน จ ส่วาสตุ-	เถโน ตทุภยสุส จ
เถยยส่วาสโก นาม	ติวิโรปิ ปวุจติ.
สยเมว จ โย ตตถ	ปพพชิตวา น คนฺหติ
ภิกขุขุสฺสานิ วา เนว	ยถาวุฑฺฒมปิ วณฺหนํ
ลึงคตเถโน อยํ ลึงค-	มตตสุส เณโต สียา
โย จ ปพพชิต หุตฺวา	ภิกขุขุสฺสานิ คนฺหติ.
ส่วาสํ สาทิยนฺโตว	ส่วาสตเถนโก มโต
อุภยตเถนโก วุตต-	นโยเยว ยถาห จ. ^{๑๔}

“ขึ้นชื่อว่าเถยยสังวาสกะทั้ง ๓ จำพวก คือ ผู้ลักเพศ ผู้ลักสังวาส และผู้ลักทั้ง
 ๒ อย่าง พระพุทธเจ้าตรัสไว้แล้ว

อนึ่ง ในบรรดาเถยยสังวาสกะเหล่านั้น บุคคลใดบวชเองแล้วไม่นับพรรษาของ
 ภิกษุ ทั้งไม่ถือเอาการไหว้ตามลำดับพรรษา บุคคลนี้ชื่อว่า ผู้ลักเพศ เพราะเป็นผู้
 ลักเพศเท่านั้น

ส่วนบุคคลใดออกบวช[เป็นสามเณร]แล้วยินดีสังวาส ย่อมนับพรรษาของภิกษุ
 บุคคลนั้นพึงทราบว่าเป็นผู้ลักสังวาส

ผู้ลักทั้ง ๒ อย่างมีนัยที่กล่าวไว้แล้ว ดังหลักฐานที่จะกล่าวต่อไป”]

โย ปน อุปสมฺปนฺโน ติตฺถียภาวํ ปตฺถยมาโน สยํ วา กุสจฺริวาทิกํ ติตฺถียลึงคํ อาทียติ,
 เตสํ วา สนฺติเก ปพพชติ, นคฺโค วา หุตฺวา อาชีวกานํ สนฺติกํ คนฺตฺวา เตสํ วตานิ อาทียติ, อयํ
 ติตฺถียปกฺกนฺตโก นาม.

ผู้เข้ารีตเดียรฉีย์ คือ ผู้ที่อุปสมบทเป็นภิกษุแล้วปรารถนาความเป็นเดียรฉีย์ จึงรับเอา
 เพศเดียรฉีย์มีการนุ่งผ้าคากรองเป็นต้นเอง หรือบวชในสำนักของเดียรฉีย์เหล่านั้น หรือทำเป็น
 คนเปลือยไปสำนักของอาชีวกรับเอาวัตร[มีการนั่งกระโหย่งเป็นต้น]ของพวกเขา บุคคลนี้ชื่อว่า
 ภิกษุผู้เข้ารีตเดียรฉีย์

[คำว่า ติตฺถียปุกฺกนฺตฺก มีรูปวิเคราะหฺว่า

ติตฺถียสฺส ปุกฺกนฺตโกติ ติตฺถียปุกฺกนฺตโก = ผู้เข้าไปในเดียรธีย์ ชื่อว่า ผู้เข้ารีตเดียรธีย์

ดังนั้น ท่านจะกล่าวข้อความนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า ความเป็นผู้เข้ารีตเดียรธีย์มิได้ด้วยการเข้าไปในเดียรธีย์เท่านั้นหรือ อธิบายว่า ผู้รับเอาเพศเดียรธีย์มีการนุ่งผ้าคากรองเป็นตนเอง หรือบวชในสำนักของเดียรธีย์เหล่านั้น หรือทำเป็นคนเปลี่ยนไปสำนักของอาชีวรับเอาวัตรของพวกเขา จึงชื่อว่า ภิกษุผู้เข้ารีตเดียรธีย์

คำว่า ปุกฺกนฺตฺก ที่ประกอบรูปศัพท์มาจาก ป บพหน้า + กมฺ ภาตฺ (ปทวิกเขเป = ก้าวเท้า) + ต บัจจย + ก อาคม) ใช้ในความหมายว่า ปฏิวิจฺ (เข้าไป)

คำว่า อุปสมฺปนฺโน (ผู้ที่อุปสมบทเป็นภิกษุแล้ว) ระบุว่า อนุปสัมบัน คือ ฤๅษีและสามเณร ไม่ใช่คนที่เข้ารีตเดียรธีย์ ดังข้อความในฎีกาใหม่ว่า

“อุปสมฺปนฺโน”ติ อิมินา อนุปสมฺปนฺโน ติตฺถียปุกฺกนฺตโก น โหติติ ทสฺเสติ.”

ท่านแสดงว่า อนุปสัมบันเป็นคนที่เข้ารีตเดียรธีย์ไม่ได้ ด้วยคำว่า อุปสมฺปนฺโน นี้

ข้อความดังกล่าวแสดงปทานุสัมพันธ์ของบทว่า อุปสมฺปนฺโน ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ผู้ที่ปรารถนาความเป็นเดียรธีย์ จึงรับเอาเพศเดียรธีย์มีการนุ่งผ้าคากรองเป็นตนเอง หรือบวชในสำนักของเดียรธีย์เหล่านั้น หรือทำเป็นคนเปลี่ยนไปสำนักของอาชีวรับเอาวัตรของพวกเขา บุคคลนี้ชื่อว่า ภิกษุผู้เข้ารีตเดียรธีย์ ด้วยคำว่า โย ปน ติตฺถียภาวํ ปตฺถยมาโน เป็นต้น

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลดังกล่าวเป็นอุปสมบันหรืออนุปสัมบัน

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ บุคคลดังกล่าวควรเป็นอนุปสัมบันได้มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า อุปสมฺปนฺโน (ผู้ที่อุปสมบทเป็นภิกษุแล้ว) อธิบายว่า บุคคลดังกล่าวเป็นอุปสมบันเท่านั้น เพราะอนุปสัมบันเป็นบุคคลที่เข้ารีตเดียรธีย์ไม่ได้ ดังนี้แล]

จเปตฺวา ปน มนุสฺสชาติกํ อวเสโส สพฺโพปิ ติรจฺฉานคโต นาม. เยน มนุสฺสชาติกา ชเนตฺติ สยมฺปิ มนุสฺสสฺสฏฺเณว สณฺจิจฺจ ชีวิตา โวโรปิตา, อयํ มาตุสฺมาตโก นาม. ปิตุสฺมาตเกปิ เอสewnโย.

สัตว์ดิรัจฉาน คือ บุคคลทั้งหมด[มีนาค ครุฑ ยักษ์ และคนธรรพ์ เป็นต้น]ที่เหลืออกเว้นผู้มีชาติเป็นมนุษย์

ผู้ฆ่ามารดา คือ ผู้ที่ตนเป็นมนุษย์เองแล้วตั้งใจฆ่ามารดาซึ่งมีชาติเป็นมนุษย์เหมือนกัน
ผู้ฆ่าบิดา ก็มีนัยเดียวกัน

[ผู้ดำรงอยู่ในอัตภาพมนุษย์สามารถทำกรรมได้อย่างอาชญาอยู่แล้วกัลป์ ดังนั้น พระโพธิสัตว์จึงสร้างบารมีเพื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในขณะที่เกิดเป็นมนุษย์ หรือแม้กุศลที่ทำโดยภาวะของมนุษย์ก็มีกำลังมาก ดังนั้น ผู้เป็นมนุษย์ที่ฆ่ามารดาซึ่งเป็นมนุษย์จึงจัดเป็นอนันตริยกรรมที่เป็นกรรมหนักมาก

จะเห็นได้ว่า คำว่า มนุสฺส มีรูปวิเคราะหว่า

- ผู้มีใจอาชญา[ในการทำความดีและความชั่ว] ชื่อว่า มนุสฺส = อุสฺสโน มโน เอเตสนติ มนุสฺสา (มน ศัพท์ + อุสฺสน ศัพท์)

ดังนั้น ผู้ที่ฆ่ามารดาและบิดาซึ่งมีชาติเป็นมนุษย์เหมือนกันจึงนับว่าทำอนันตริยกรรม ส่วนผู้ที่ฆ่ามารดาและบิดาซึ่งมีชาติต่างกัน ไม่นับว่าทำอนันตริยกรรม

ประโยคว่า ปิตุฆาตเกปิ เอสฺว นโย (ผู้ฆ่าบิดา ก็มีนัยเดียวกัน) ชื่อว่า อติเทสสังวัณณา คือ ประโยคชี้แนะว่าเหมือนกับข้อความที่กล่าวมาแล้ว

นอกจากนั้น *ประโยคอติเทสสังวัณณา* ยังนับเข้าในประโยควกยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อจัดความสงสัยว่า ผู้ฆ่าบิดาเป็นผู้ทำอนันตริยกรรมหรือไม่

ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

เยน มนุสฺสญฺโต ชนโก ปิตา สยมปิ มนุสฺสชาติเกเนว สตา สมฺมิจฺจ ชีวิตา โวโรปิโต, อโย อานนฺตริเยน ปิตุฆาตกมฺเมเนน ปิตุฆาตโก นามาติ อิมมตฺถํ อติทิสฺสโนโต “ปิตุฆาตเกปิ เอสฺว นโย”ติ อาห.”^๙

“ท่านจะชี้แจงข้อความนี้ว่า ผู้ฆ่าบิดาด้วยกรรมที่ฆ่าบิดาอันให้ผลทันทีไม่มีระหว่าง คือ ผู้ที่ตนเป็นมนุษย์เองแล้วตั้งใจฆ่าบิดาซึ่งมีชาติเป็นมนุษย์เหมือนกัน จึงกล่าวว่า ปิตุฆาตเกปิ เอสฺว นโย (ผู้ฆ่าบิดา ก็มีนัยเดียวกัน)”

โบราณจารย์พม่าอ้างคำว่า อติทิสฺสโนโต (ชี้แจง) ในคัมภีร์ฎีกาข้างต้นนั้น จึงกล่าวว่า ประโยคที่ประกอบด้วย เอสฺว นโย ชื่อว่า ประโยคอติเทสสังวัณณา

ประโยคอติเทสสังวัณณานานับเข้าในประโยค ๓ ประเภท คือ

๑. ประโยควกยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อจัดความสงสัยอย่างใดอย่างหนึ่งหรือเพื่อขัดคัดันตรฐ คือ ความพิสดารของคัมภีร์

๒. ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่นจากฝ่ายแรกทีกล่าวไว้ในประโยคหน้า โดยกล่าวถึงอติเทสสังวัณณาอื่นจากปัจจกขสังวัณณา คือ การอธิบายไว้โดยประจักษ์ ดังทีกล่าวไว้ในประโยคหน้า

๓. ประโยควิตถาระ คือ ขยายความของบทใดบทหนึ่งโดยละเอียดไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ ซึ่งในที่นี้เป็นการขยายความของผู้ฆ่าบิดา ดังคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

ยถาวิตถาริตสฺส อตฺถสฺส อติเตโสปี วิตถารญฺจาเนยว ติญฺจตีติ อาห “วิตถารกถา โหตี”ติ.^{๒๐}

“แม้การชี้แจงเนื้อความตามที่อธิบายไว้แล้ว ย่อมตั้งอยู่ในฐานะขยายความที่เดียว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิตถารกถา โหติ (มีคำกล่าวโดยพิสดาร)”]

เยน อนตมโส คิหิสิญฺเค จิตฺปิ มนุสฺสชาติโก ชีณาสโว สยจิจฺจ ชีวิตา โวโรปิโต, อโย อรหฺนตฆาตโก นาม. โย ปน ปกตตตํ ภิกฺขุณี ติณฺณํ มคฺคานํ อณฺณตรสฺมี มคฺเค ทูเสติ, อโย ภิกฺขุณีทูลโก นาม. โย เทวทโต วีย สาสนํ อุทฺธมมํ อุพฺพิณยํ กตฺวา จตฺตุนํ กมฺมานํ อณฺณตรวเสน สงฺฆํ ภินฺทติ, อโย สงฺฆเมทโก นาม. โย เทวทโต วีย ทฺวญฺจจิตฺเตน วรฺกจิตฺเตน ตถาคตสฺส ชีวมานกสรีเร ชฺขุททกมกฺขิกาย ปิวนมตฺตมฺปิ โลหิตํ อุปฺปาเทติ, อโย โลหิตุปฺปาทโก นาม. ยสฺส อิตฺถินิมิตฺตฺวปฺปาทกมฺมโต จ ปุริสนิมิตฺตฺวปฺปาทกมฺมโต จ อุภโต ทฺวริทฺมปิ พุณฺณชนํ อตฺถิ, อโย อุภโตพุณฺณชนโก นาม.

ผู้ฆ่าพระอรหันต์ คือ บุคคลผู้ตั้งใจฆ่าพระอรหันต์ที่มีชาติเป็นมนุษย์ซึ่งแม้จะดำรงอยู่ในเพศคฤหัสถ์เป็นอย่างดี

ผู้ประทุษร้ายนางภิกษุณี คือ บุคคลผู้ประทุษร้ายนางภิกษุณีผู้เป็นปกติตตะ (ภิกษุณีผู้มีศีลบริสุทธิได้รับอุปสมบทในสงฆ์ทั้ง ๒ ฝ่าย) ทางทวารใดทวารหนึ่งในทวารทั้ง ๓

ภิกษุผู้ทำลายสงฆ์ คือ บุคคลผู้แสดงคำสอนให้ผิดธรรมผิดวินัย ทำลายสงฆ์ด้วยกรรม ๔ ประเภทอย่างใดอย่างหนึ่ง [คือ อปโลกนกรรม ญัตติกรรม ญัตติทุติยกรรม และญัตติจตุตถกรรม] เหมือนพระเทวทัต

ผู้ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนห้อพระโลหิต คือ บุคคลผู้มีจิตชั่วร้ายคิดจะฆ่า ทำให้พระโลหิตในสระของพระตถาคตซึ่งยังมีพระชนม์ชีพอยู่ให้ห่อขึ้นแม้เพียงแมลงวันตัวเล็กดูตกินได้

อุภโตพญฺชนก (คนมี ๒ เพศ) คือ บุคคลผู้มีอวัยวะเพศทั้ง ๒ เพราะมีกรรมทั้ง ๒ อย่างที่ทำให้เกิดอวัยวะเพศของหญิงและชาย

[ผู้ฆ่าพระอรหันต์ที่มีชาติเป็นมนุษย์คือเทวดาหรือพรหม หรือผู้ที่ฆ่าพระอริยบุคคลที่เหลือซึ่งมีชาติเป็นมนุษย์ ไม่เป็นคนทำอนันตริยกรรม ไม่ห้ามการบวช แต่จัดว่าทำกรรมหนัก

แม้สัตว์ดิรัจฉานที่ฆ่าพระอรหันต์ผู้เป็นมนุษย์ ก็ไม่เป็นผู้ทำอนันตริยกรรม แต่จัดว่าทำกรรมหนักเช่นกัน

ผู้ประทุษร้ายนางภิกษุณีไม่ใช่ผู้เบียดเบียนภิกษุณีด้วยกอนดินหรือท่อนไม้เป็นต้น แต่เป็นผู้ประทุษร้ายนางภิกษุณีผู้เป็นปกติตตะทางทวารใดทวารหนึ่งในทวารทั้ง ๓

คำว่า อุทุมมม มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ (หน้า ๑๘๒) ว่า

- คำสอนที่ปราศจากธรรม ชื่อว่า อุทุมมมะ = ฐมโต อุคคตฺ อุทุมมม.

แม้บทว่า อุพฺพินย ก็มีรูปวิเคราะห์ว่า

- คำสอนที่ปราศจากวินัย ชื่อว่า อุพฺพินยะ = วินยโต อุคคตฺ อุพฺพินย.

คำว่า อุคคตฺ ในรูปวิเคราะห์นี้มีความหมายว่า อปคตฺ (ไปปราศ) คัมภีร์กัณฑ์ชาตรีคณฺฐี (หน้า ๗๐) กล่าวว่า คัมภีร์จุฬินรุตติกกล่าวว่า คำว่า อุทุมมม, อุพฺพินย มีศัพท์เดิมมาจาก อวธมม, อววินย แปลงอว เป็น อุ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๗๙) ว่า ตพฺพิปรีตูปปะเท พยณฺชน จ (แปลง อว ศัพท์ที่ตั้งอยู่ในอุปปะเทเป็น อุ ซึ่งเป็นวิปริตของ โอ นั้นในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังได้บ้าง)

คำว่า โลหิตฺ อุปฺปาเทติ แปลตามศัพท์ “ทำให้พระโลหิตเกิดขึ้น” หมายถึง การทำให้พระโลหิตรวมอยู่ในที่แห่งหนึ่ง ไม่ใช่การทำให้พระโลหิตไหลออกจากพระกาย เพราะพระกายของพระตถาคตไม่มีใครทำลายจนพระโลหิตไหลออกจากพระนรีด้วยความพยายามของผู้อื่นได้

อุกฺโขตฺพยัญชนก (คนมี ๒ เพศ) แปลตามศัพท์ว่า “ผู้มีอวัยวะเพศอันเกิดขึ้นเพราะกรรมทั้ง ๒ อย่าง” มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุกฺโขตฺ พยณฺชนํ ยสฺสาติ อุกฺโขตฺพยณฺชนโก (ภินนาธิกรณพหุพีหิสมาส)

จำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. อิตถิอุกฺโขตฺพยัญชนก คนที่มีรูปร่างหน้าตาเหมือนสตรีทั่วไป มีอวัยวะเพศหญิงปรากฏชัด อวัยวะเพศชายไม่ปรากฏชัด แต่เมื่อราคะเกิดขึ้นในสตรี อวัยวะเพศหญิงจะถูกปกปิด แต่อวัยวะเพศชายจะปรากฏชัด เขาสามารถตั้งครรรค์เองและทำให้หญิงอื่นตั้งครรรค์ได้

๒. ปุริสอุกฺโขตฺพยัญชนก คนที่มีรูปร่างหน้าตาเหมือนบุรุษทั่วไป มีอวัยวะเพศชายปรากฏชัด อวัยวะเพศหญิงไม่ปรากฏชัด แต่เมื่อราคะเกิดขึ้นในบุรุษ อวัยวะเพศชายจะถูกปกปิด แต่อวัยวะเพศหญิงจะปรากฏชัด เขาไม่สามารถตั้งครรรค์เอง เพียงทำให้หญิงอื่นตั้งครรรค์ได้เท่านั้น

ตามหลักพระอภิธรรม ปุริสสินทรีย์และอิตถินทรีย์จะเกิดร่วมกันในบุคคลคนหนึ่งไม่ได้ ต้องเกิดอย่างเดียวเท่านั้น ดังข้อความในอินทริยมกกว่า

ยสฺส อิตถินทรีย์ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส ปุริสสินทรีย์ อุปฺปชฺชติติ. โน. ยสฺส วา ปน ปุริสสินทรีย์ อุปฺปชฺชติ, ยสฺส อิตถินทรีย์ อุปฺปชฺชติติ. โน.^{๒๐}

“ถามว่า อิตถินทรีย์เกิดขึ้นแก่บุคคลใด ปุริสินทรีย์เกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นหรือ ตอบว่า หามิได้
ถามว่า ปุริสินทรีย์เกิดขึ้นแก่บุคคลใด อิตถินทรีย์เกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นหรือ ตอบว่า หามิได้”

ดังนั้น อิตถิอุกโตพญชกจึงมีอิตถินทรีย์เพียงอย่างเดียว ส่วนปุริสอุกโตพญชกมีปุริสินทรีย์เพียงอย่างเดียวเหมือนกัน การปรากฏชัดเจนของอวัยวะเพศอีกอย่างหนึ่งนั้นไม่ใช่มีสาเหตุมาจากอินทรีย์ที่เรียกว่าภวารูป แต่มีสาเหตุมาจากราคจิตที่มีกรรมเป็นสหายเท่านั้น]

อิติ อิเม เตรส ปุคฺคลา อุปสมฺปทาย อวตฺตฺว, อิเม ปน จเปตฺวา อณฺณสฺมี อุปสมฺปทา-
เปกฺขเ สติ อุปสมฺปทากรรมํ วตฺตฺสฺมปตฺตฺวเสน อกฺุปปิ โหติ.

โดยประการดังนี้ บุคคล ๑๓ จำพวกข้างต้นไม่ใช่ที่ตั้งของการอุปสมบท เมื่อมีผู้มุ่ง
อุปสมบทอื่นยกเว้นบุคคลดังกล่าว อุปสมบทกรรมย่อมไม่วิบัติไปด้วยวตฺตฺสฺมปตฺตฺว

[ประโยคว่า อิติ อิเม (โดยประการดังนี้) เป็นต้น เป็นคำลงท้ายในเรื่องนี้ ส่วนประโยคว่า อิเม ปน
จเปตฺวา (เมื่อมีผู้มุ่งอุปสมบทอื่นยกเว้นบุคคลดังกล่าว) เป็นต้น ท่านกล่าวไว้เพื่อระบุว่า บุคคลอื่นจากบุคคล
๑๓ จำพวกเป็นที่ตั้งของการอุปสมบทได้ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า เมื่อบุคคล ๑๓ จำพวกข้างต้นไม่ใช่
ที่ตั้งของการอุปสมบท บุคคลไหนจะเป็นที่ตั้งของการอุปสมบท]

ญัตติสมบัติ

กถํ ญตฺติสมฺปตฺตฺวเสน อกฺุปปิ โหติ. วตฺตฺสฺมปคฺคณญตฺตํ อปฺรามสนานิ, ปจฺฉา
ญตฺติญฺจปณฺญาติ อิเม ตาว ปณฺจ ญตฺติโทสา. ตตฺถ “อัย อิตฺถนฺนาโม”ติ อุปสมฺปทาเปกฺขสฺส
อภิตฺตํ วตฺตฺอุปฺรามสนํ นาม. “สฺสณฺตฺว เม ภนฺเต สงฺโฆ”ติ เอตฺถ “สฺสณฺตฺว เม ภนฺเต”ติ วตฺวา
“สงฺโฆ”ติ อภณฺนํ สงฺขมอปฺรามสนํ นาม. “อิตฺถนฺนามสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข”ติ อุปชฺฌายสฺส อภิตฺตํ
ปุคฺคโลปฺรามสนํ นาม. สพฺเพนสพฺพํ ญตฺติยา อญฺจุจารณํ ญตฺติอปฺรามสนํ นาม. ปจฺจํ กมฺมวาทํ
นิญฺจาเปตฺวา “เอสา ญตฺติ”ติ วตฺวา “ขมติ สงฺขมฺมสฺสา”ติ เอวํ ญตฺติภิตฺตํ ปจฺฉา ญตฺติญฺจปณฺ
นาม. อิติ อิเมหิ โทเสหิ วิมฺุตตฺยา ญตฺติยา สมฺปนฺนํ ญตฺติสมฺปตฺตฺวเสน อกฺุปปิ โหติ.

ถามว่า : อุปสมบทกรรมย่อมไม่วิบัติไปด้วยประเภทแห่งญัตติสมบัติอย่างไร

ตอบว่า : ลำดับแรก โทษของญัตติมี ๕ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. การไม่ระบುವัตถุ คือ การไม่บอก[ชื่อของ]ผู้บวชว่า อัย อิตถุนาโม (นาคนี้มีชื่ออย่างนี้)

๒. การไม่ระบุงงฆ์ คือ การกล่าวว่า สุณนตุ เม ภนเต ไม่กล่าวว่า สงโฆ ในประโยค ว่า สุณนตุ เม ภนเต สงโฆ นี้

๓. การไม่ระบุงุคค คือ การไม่บอก[ชื่อของ]อุปัชฌาย์ว่า อิตถุนามสฺส อุปสมปทาเปกฺโข (เป็นอุปสมปทาเปกขะแก่ภิกษุผู้มีชื่ออย่างนี้)

๔. การไม่ระบุงุญตติ คือ การไม่สวดญัตติโดยสิ้นเชิง [แต่สวดกรรมวาจาอย่างเดียวถึง ๔ ครั้ง]

๕. การตั้งญัตติไว้ภายหลัง การสวดกรรมวาจาให้จบก่อนแล้วกล่าวว่า เอสา ญตติ (นี้เป็นญัตติ) แล้วจึงบอกญัตติอย่างนี้ว่า ขมติ สงฆสฺส (ยอมขอบใจแก่สงฆ์)

โดยประการดังนี้ อุปสมบทกรรมที่พ้นแล้วจากโทษเหล่านี้อันสมบูรณ์ด้วยญัตติ ย่อมไม่วิบัติไปด้วยประเภทแห่งญัตติสมบัติ

[ขึ้นชื่อว่าญัตติสมบัติย่อมมีได้เมื่อพ้นไปจากโทษของญัตติ แต่หากไม่พ้นไปจากโทษของญัตติ ญัตติสมบัติย่อมมีไม่ได้ ดังนั้น ท่านจึงแสดงโทษของญัตติ ๕ อย่างก่อน

ในคำว่า อิตถุนามสฺส อุปสมปทาเปกฺโข (เป็นอุปสมปทาเปกขะแก่ภิกษุผู้มีชื่ออย่างนี้) นั้นมีประโยคจริงๆ ว่า อัย นาโค आयस्मโต दिसस्स อุปสมปทาเปกฺโข (นาคนี้เป็นอุปสมปทาเปกขะแก่ท่านพระติสสะ) คำว่า อุปสมปทาเปกฺโข แปลตามศัพท์ว่า “มุ่งการอุปสมบท” ดังนั้น ประโยคข้างต้นจึงมีความหมายว่า นาคนี้มุ่งการอุปสมบทแก่ท่านพระติสสะ ตามความหมายนี้ ท่านพระติสสะเป็นผู้ที่จะบวช ส่วนนาคเป็นอุปัชฌาย์ แต่ความจริงนาคเป็นผู้ที่จะบวช ส่วนท่านพระติสสะเป็นอุปัชฌาย์ ดังนั้น คำว่า आयस्मโต दिसस्स อุปสมปทาเปกฺโข จึงเป็นสำนวนทางภาษาบาลีเหมือนกับ Idiom ในภาษาอังกฤษนั่นเอง

คำว่า สพฺเพนสพฺพํ เป็นกลุ่มนิบาต ๕ พยางค์ ใช้ในความหมายว่า โดยประการทั้งปวง, โดยสิ้นเชิง เป็นคำไวพจน์ของคำว่า สพฺพปฺปกาเรน ดังคัมภีร์มณีสารมัญญชูลากล่าวว่า

सपुपेनसपुपुनति निपातसुमहायो, सपुपुपुपुपुपुपुनति ओटो.^{๒๒}

“คำว่า สพฺเพนสพฺพํ เป็นกลุ่มนิบาต มีความหมายว่า โดยประการทั้งปวง”

คำว่า ญตติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ฌา ธาตุ (อวโพธเน = รู้) + ฌ การิตปัจจัย + ติ ปัจจัย ในภาวสาธนะหรือกรณสาธนะ โดยมีรูปวิเคราะหฺว่า ฌาปนํ ญตติ (การให้รู้ หรือเครื่องให้รู้ ชื่อว่า ญัตติ)

หมายถึง การประกาศให้สงฆ์ทราบถึงเวลาทำกรรมนั้นๆ แล้ว ในการสวดญัตตินั้น ถ้าไม่สวดคำว่า อัยนาโค จัดเป็นวัตรอุปปรามสนะ (การไม่ระบู่วัตร) ถ้าไม่สวด สงฺโฆ จัดเป็นสังฆอุปปรามสนะ (การไม่ระบู่สงฆ์) ถ้าไม่สวด อายสฺมโต ติสฺสสฺส จัดเป็นบุคคlopปรามสนะ (การไม่ระบู่บุคคล) ถ้าไม่สวดญัตติทั้งหมดโดยสวดกรรมวาจาอย่างเดียว ๔ รอบ ชื่อว่า ญัตติอุปปรามสนะ (การไม่ระบู่ญัตติ)

ข้อความว่า “การสวดกรรมวาจาให้จบก่อน” หมายความว่า การสวดกรรมวาจาเริ่มตั้งแต่ประโยคว่า สฺนาคู เม เป็นต้นไปจนถึง อุปสมฺปนฺโน สงฺเขน นาคู อายสฺมตา ติสฺเสน อุปชฺฌาเยน แล้วจึงเริ่มสวดญัตติตั้งแต่ประโยคว่า สฺนาคู เม เป็นต้นไปจนถึงประโยคสุดท้ายว่า เอสา ญตฺติ ส่วนประโยคว่า ขมติ สงฺขสฺส. ตสฺมา ตฺวณฺหิ. เอวเมตํ ธารยามิ (กรรมย่อมนอบใจแก่สงฆ์ ดังนั้นจึงเป็นผู้นี้ ข้าพเจ้าขอทรงจำเรื่องนั้นไว้อย่างนี้) ไม่นับเข้าในกรรมวาจา เป็นเพียงประโยคสรุปความว่าสงฆ์เห็นด้วยกับการทำสังฆกรรมในครั้งนี้]

อนุสสาวนาสมบัติ

อนุสสาวนวเสน อกุปฺตายปิ วตฺถุสงฺฆบุคฺคลานํ อุปปรามสนานิ, สาวนาย หาปนํ, อกาเล สาวนหฺติ อิมํ ปณฺจ อนุสสาวนโทสา. ตตถ วตฺถาทีนํ อุปปรามสนานิ ญตฺติยํ วุตฺตสทิสานเว. ติสฺส ปน อนุสสาวนาสุ ยตถ กตถจิ เอเตสํ อุปปรามสนํ อุปปรามสนเมว. สพฺเพนสพฺพํ ปน กมฺมวาจํ อวตฺวา จตฺกฺขตฺตํ ญตฺติกิตฺตณเมว, อถ วา ปน กมฺมวาจาพฺภนฺตเร อกฺขรสฺส วา ปทสฺส วา อนุจฺจารณํ วา ทฺรฺจุจฺจารณํ วา สาวนาย หาปนํ นาม. สาวนาย อนิกาสเ ปจฺมํ ญตฺติ อฏฺฐเปตฺวา อนุสสาวนกรณํ อกาเล สาวนํ นาม. อิติ อิมํหิ โทเสหิ วิมุตฺตาย อนุสสาวนาย สมฺปนฺนํ อนุสสาวนสมฺปตฺติวเสน อกุปฺปิ โหติ.

แม้เมื่อไม่มีการไม่วิบัติด้วยกรรมวาจา โทษของกรรมวาจามี ๕ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. การไม่ระบู่วัตร

๒. การไม่ระบู่สงฆ์

๓. การไม่ระบู่บุคคล คือ การสวดไม่ระบู่วัตรเป็นต้น เหมือนกับข้อความที่กล่าวไว้ในญัตติ ส่วนการไม่ระบู่ถึงวัตร ถึงสงฆ์ และบุคคลเหล่านั้นในกรรมวาจาทั้ง ๓ ที่ใดที่หนึ่ง ชื่อว่าการสวดไม่ระบู่ตนเอง

๔. การสวดกรรมวาจาไม่ดี คือ การไม่สวดกรรมวาจาโดยสิ้นเชิง แต่สวดญัตติเพียงอย่างเดียว ๔ ครั้ง อีกอย่างหนึ่ง คือการไม่สวดอักขระหรือบท หรือเป็นการสวดไม่ถูกต้องในระหว่างกรรมวาจา

๕. การสวดกรรมวาจาในเวลาไม่ควร คือ การไม่ตั้งญัตติก่อนแล้วสวดกรรมวาจาในที่ไม่ควรสวดกรรมวาจา

โดยประการดังนี้ อุปสมบทกรรมอันสมบูรณ์ด้วยกรรมวาจาที่พ้นแล้วจากโทษเหล่านี้ ย่อมไม่วิบัติไปด้วยประเภทแห่งอนุสสาวนาสมบัติ

[คำว่า อนุสสาวนา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนุ อนุ สาวียเต เอตาหิติ อนุสสาวนา = สงฆ์อันภิกษุยอมให้ได้ยินบ่อยๆ ด้วยกรรมวาจาเหล่านี้ เหตุฉะนั้น กรรมวาจาเหล่านั้นชื่อว่า อนุสสาวนา, กรรมวาจาที่ทำให้สงฆ์ได้ยินบ่อยๆ (อนุ บทหน้า + สุ ธาตุ (สวเน = ฟัง) + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย + อา อิตถิปัจจัย)

ในที่บางแห่งอาจมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ว่า อนุสสาวน ได้บ้าง

ข้อความว่า “ในกรรมวาจาทั้ง ๓ ที่ใดที่หนึ่ง” หมายถึง การถาม ๓ ครั้งในขณะสวดกรรมวาจาว่า ยสฺสายสมโต ขมติ, โส ตุนฺหสฺส. ยสฺส นกฺขมติ, โส ภาเสยฺย (ท่านรูปใดชอบใจ ท่านรูปนั้นจงเป็นผู้หนึ่ง ท่านรูปใดไม่ชอบใจ ท่านรูปนั้นฟังกล่าว)

ข้อความว่า “การไม่สวดอักขระหรือบท” หมายถึง การสวดอักขระหรือบทตกหล่นไปไม่บริบูรณ์ตามที่ปรากฏในประโยค เช่น การสวดว่า สุณา เม โดยไม่มี ตุ ท้าย สุณาตุ หรือสวดว่า สุณาตุ สงฺโฆ โดยไม่มี เม อยู่กลาง เป็นต้น

ข้อความว่า “การสวดไม่ถูกต้องในระหว่างกรรมวาจา” หมายถึง การสวดผิดอักขระหรือบท เช่น สวดลิลิตเป็นธนิต หรือสวดนคคหิตเป็นวิมุตตะ เป็นต้น จัดเป็นการสวดผิดอักขระหรือบทในพยานพหุทธิ ๑๐ ประการ คือ

๑. ลิลิต มี ๑๐ เสียง คือ ก จ ฎ ต ป, ค ช ท ฑ พ เช่น คำว่า สุณาตุ สวดผิดเป็น สุณาตุ หรือคำว่า ปตฺตกลลฺ, เอสา ฌตฺติ สวดผิดเป็น ปตฺตกลลฺ, เอสา ฌตฺติ โดยเปลี่ยนจาก ต เป็น ถ

๒. ธนิต มี ๑๐ เสียง คือ ข ฉ จ ฎ ผ, ฆ ฌ ฌ ฐ ภา เช่น คำว่า ภาเนเต สงฺโฆ สวดผิดเป็น พนฺเต สงฺโโค โดยเปลี่ยนจาก ภา เป็น พ และ ฆ เป็น ค

๓. ที่ฆะ สระเสียงยาว ๕ เสียง คือ อา อี อุ เอ โอ เช่น คำว่า นาโค สวดผิดเป็น นโค โดยเปลี่ยนจากที่ฆะเป็นรัสสะ

๔. รัสสะ สระเสียงสั้น ๓ เสียง คือ อ อิ อุ เช่น คำว่า สุณาตุ สวดผิดเป็น สุณาตุ โดยเปลี่ยนจากรัสสะเป็นที่ฆะ

๕. ครุ เสียงหนัก เช่น คำว่า ติสฺโส สวดผิดเป็น ติสฺโส ส่วนคำว่า นกฺขมติ อาจ

ออกเสียงลหุว่า น ขมติ ก็ได้ หรือคำว่า อุปสมปทาเปโกโ อาจสวตเป็น อุปสมปทาเปโ ก็ได้ เพราะ ไวยากรณ์อนุญาตไว้ทั้ง ๒ รูป

๖. ลหุ เสียงเบา เช่น คำว่า ยาจติ สวดผิดเป็น ยาจนติ

๗. สัมพันธะ บทติดกัน เช่น ตุณฺหิสฺส, ตุณฺหสฺส อาจสวตในลักษณะที่บทติดกันก็ได้

๘. ววัตติตะ บทแยกกัน เช่น ตุณฺหี อสฺส, ตุณฺห อสฺส อาจสวตในลักษณะที่บทแยกกัน ก็ได้

๙. นิคคหิต พยัญชนะที่เปล่งเสียงออกทางจมูก ประกอบกับรัสสระ ๓ เสียง เช่น กัม กัม กัม เช่น คำว่า ปตฺตกลลํ สวดผิดเป็น ปตฺตกลลา

๑๐. วิมุตตะ เสียงที่เปล่งออกทางปากโดยทั่วไป ไม่เปล่งออกทางจมูกเหมือนนิคคหิต เช่น คำว่า สุนฺดาตุ เม สวดผิดเป็น สุนฺตุ เม หรือคำว่า เอสา ฅตฺติ สวดผิดเป็น เอสํ ฅตฺติ

ตั้งข้อความในอรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๓ หน้า ๕๕๒) ว่า

สิจฺฉํ ธนิตญจ ทิฆมรฺสํ

ครุกํ ลหุญญเจว นิคคหิตํ

สมฺปนฺนาวตฺติตํ วิมุตฺตํ

ทสฺสา พยญฺชนพุทฺธิยา ปเภโท.^{๒๓}

“ประเภทของอักขระ ๑๐ อย่าง คือ สิจฉ ธนิต ทิฆะ รัสสะ ครุ ลหุ สัมพันธะ ววัตติตะ นิคคหิตะ และวิมุตตะ ย่อมมีได้ด้วยความรู้ที่ยังอักขระให้เกิดขึ้น”

ในคำว่า พยญชนพุทธิ คำว่า พยญชน แปลว่า “เสียงที่แสดงความหมายตามที่ต้องการให้ผู้พูดต้องการให้ปรากฏ” หมายถึง อักขระ ซึ่งรวมไปถึงสระ พยัญชนะ และบทที่ประกอบด้วยสระกับพยัญชนะ ส่วนคำว่า พยญชนพุทธิ แปลว่า “ความรู้ที่ยังอักขระให้เกิดขึ้น” มีรูปวิเคราะห์กล่าวไว้ในคัมภีร์วิมตฺติวินฺทนี (เล่ม ๒ หน้า ๔๐๔) ว่า

- ยถาธิปฺเปตตฺถํ พยญชยตฺติ พยญชนํ

(วิ บทหน้า + อณฺช = ทำให้ปรากฏ + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- พยญชนานํ ชนิกา พุทธิ พยญชนพุทธิ (มัชฌิมะโลปํ ฐิติปฺปฐิตสมฺมาส)

ในอรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๓ หน้า ๕๕๓) จำแนกอักขระ ๒ ประเภท คือ

๑. กัมมวาจาวิโกปะ อักขระทำให้กรรมวาจาวิบัติ คือ สิจฉ ธนิต นิคคหิต และวิมุตตะ คือ สวดสิจฉเป็นธนิต สวดธนิตเป็นสิจฉ สวดนิคคหิตเป็นวิมุตตะ หรือสวดวิมุตตะเป็นนิคคหิต

๒. กัมมวาจาทุตตะ อักขระทำให้กรรมวาจาสวดไม่ดี แต่ไม่ทำให้กรรมวิบัติ คือ อักขระ ๖

อย่างอื่นที่เหลือ คือ สวดทีฆะเป็นรัสสะ สวดรัสสะเป็นทีฆะ สวดครุเป็นลหุ สวดลหุเป็นครุ สวดสัมพันธะ เป็นวตติตะ หรือสวดวตติตะเป็นสัมพันธะ

ดังนั้น พระพม่าจึงนิยามอ่านใบกรรมวาจาในขณะสวดกรรมวาจาเนื่องในพิธีอุปสมบทเป็นต้น ไม่ นิยมท่องมาสวด เพราะอาจสวดเร็วแล้วก่อให้เกิดความผิดพลาดในการออกเสียงได้ ในคัมภีร์วิมตติโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๔๐๔) ยังอธิบายเพิ่มเติมว่า แม้การออกเสียงอักขระก็ต้องทำให้ถูกต้องด้วย เช่น คำว่า สุณนาค ถ้าสวดเป็น สุณนากู ก็ถือว่าเป็นกรรมวาจาทุจริต ต่อมาเมื่อพระพม่ารูปหนึ่งชื่อ พระอุกกังวังสะ ท่านเชื่อถือ ความเห็นของคัมภีร์วิมตติโนทนี จึงก่อตั้งนิกายอีกนิกายหนึ่งในพม่าชื่อ ทวารนิกาย ในรัชสมัยพระเจ้ามินดง (ตรงกับสมัยรัชกาลที่ ๕ ของกรุงรัตนโกสินทร์) ด้วยเห็นว่าพระนิกายอื่นสวดกรรมวาจาไม่ถูกต้อง

อย่างไรก็ตาม พระอาจารย์มหาวิสุทธาราม (พระวิสุทธาจารย์) อดีตพระสังฆราชนิกายชเวจิน ไม่เห็นด้วยกับความเห็นของคัมภีร์วิมตติโนทนี เพราะท่านถือว่าผู้ที่สามารถปรับอาบัติพระภิกษุได้มีเพียง พระพุทธเจ้าหรือพระอรหันตเจ้าผู้เป็นพุทธมตัญญ คือ ผู้รู้พุทธาธิบาย ไม่ใช่พระภิกษุที่แต่งคัมภีร์ อธิบายอรรถกถา ท่านเห็นว่าเรื่องการออกเสียงให้ถูกต้องนั้นเป็นเรื่องเล็กน้อย เพราะโดยทั่วไปคนที่ไม่ใช่ เจ้าของภาษาย่อมยากจะออกเสียงให้ถูกอักขระตามภาษาอื่นได้ แม้ท่านอาจารย์สีลาหนันทาภิวงศ์ อัคร- มหบัณฑิต ปริญญาคุชฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ อดีตอธิการบดีวิทยาลัยสงฆ์พม่า ก็แสดงความเห็นว่า กฎที่ ว่าด้วยกรรมวาจาวิโกปะและกรรมวาจาทุจริตนั้นคงเป็นกฎที่พระอรหันตเจ้าผู้กล่าวไว้ตามความเคยชิน กับการออกเสียงอักขระในภาษาสันสกฤตที่ต้องสวดให้ถูกต้อง โดยเฉพาะในการสาธยายพระเวทที่มีเสียง พิเศษมากมายโดยประกอบด้วยเครื่องหมายต่างๆ มีรูปพระจันทร์ครึ่งเสี้ยวและกระพองช้างเป็นต้นกำกับไว้ เหนืออักษรเทวนาครี แต่การสวดกรรมวาจาไม่จำเป็นต้องเคร่งครัดตามกฎหมายที่กล่าวในคัมภีร์อรรถกถาก็ได้ เพราะผู้ที่สามารถสวดให้ถูกตามอักขระภาษาบาลีหาได้ยาก เนื่องด้วยชนชาติต่างๆ มักออกเสียงตามสระ และพยัญชนะในภาษาของตนเป็นหลัก เช่น คนไทยก็ออกเสียงตามสำเนียงไทย หรือพม่าก็ออกเสียงตาม สำเนียงพม่า เช่นเดียวกับที่ฝรั่งออกเสียงเชียงใหม่ว่า “เชียงหม่าย” เพราะสระ ไอ ในภาษาอังกฤษเป็น เสียงยาวเหมือน ไอย ดังนั้น การสวดให้ถูกอักขระบาลีอย่างแท้จริงจึงเป็นเรื่องยาก สำหรับชนเชื้อชาติอื่น]

สีมาสมบัติ

ปุพฺเพ วุตฺตํ วิปตฺติสีมัลกฺขณํ สมตฺติกนฺตาย ปน สีมาย กตฺ สีมาสมปตฺติวเสน
อฺกุปฺโป โหติ.

อุปสมบทกรรมที่ทำในสีมาอันพ้นไปจากลักษณะของสีมาวิบัติซึ่งกล่าวไว้แล้ว ย่อมไม่ วิบัติไปด้วยประเภทแห่งสีมาสมบัติ

ปริสาสมบัติ

ยาวติกา ภิกขุ กมมปตฺตา, เตสํ อนาคมนํ, จนฺตารหานํ จนฺตสฺส อนาหรณํ, สมมุขี-
ภูตานํ ปฏิโกสนนติ อิมे ปน ตโย ปริสาโทสา.

โทษของบริษัทมี ๓ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. ภิกษุผู้ควรแก่กรรมทุกรูปมาไม่ครบจำนวน [เช่น ภิกษุมีไม่ครบ ๕ รูป ใน
ปัจจุบันชนบทเพื่อทำอุปสมบทกรรม]
๒. การไม่นำฉันทะของภิกษุผู้ควรให้ฉันทะ[ซึ่งอยู่ภายในมหาสีมา]
๓. การคัดค้านต่อหน้าหมู่ภิกษุ

[การคัดค้านต่อหน้าหมู่ภิกษุ คือ การที่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งในโบสถ์กล่าวว่า ข้าพเจ้าไม่เห็นด้วย
กับกรรมนี้ ถ้าการคัดค้านนั้นไม่ชอบด้วยธรรมวินัย ภิกษุที่พูดคัดค้านจะต้องอาบัติทุกกฏ และกรรมก็ไม่
เป็นอันคัดค้าน คือ สงฆ์ต้องถามสาเหตุของการคัดค้าน แล้วชี้แจงเหตุผลให้ผู้คัดค้านเข้าใจและเห็นตาม

คำว่า สมมุขีภูต มีศัพท์เดิมมาจาก สมมุข + ภูต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมมุขา ภูตา สมมุขีภูตา (ลง อี ปัจจัยหรือ จี ปัจจัยในอรรถอภุตตัพภาวะ ตามที่กล่าวไว้
ในคำว่า อภิมุขีกรรม)

เตหิ วิมุตฺตาย ปริสาย กตํ ปริสาสมปตฺติวเสน อกุปฺปี โหติ. การณารหตฺตา ปน สตฺถุ-
สาสนารหตฺตา จานารหํ นาม โหติ.

อุปสมบทกรรมที่ทำในบริษัท อันพ้นไปจากโทษ ๓ เหล่านี้ ย่อมไม่วิบัติไปด้วย
ประเภทแห่งปริสาสมบัติ

อนึ่ง อุปสมบทกรรมชื่อว่าควรแก่เหตุ เพราะควรแก่เหตุ [คือ กรรมวาจาที่เป็นเหตุ
ของการอุปสมบท] กล่าวคือ เพราะควรแก่สัตตสุสาสน์ [คือ ญัตติและกรรมวาจา]

[ในคำอธิบายคำว่า ภิกขุ ที่กล่าวว่า ภิกขุติ เอหิภิกขุอุปสมปทา เป็นต้น ท่านกล่าวว่า อกุปฺเปน
จานารเหน อุปสมฺปนฺโน (ผู้ที่อุปสมบทแล้ว ขบเพ ซึ่งไม่วิบัติ อันควรแก่เหตุ [คือ กรรมวาจาที่เป็นเหตุของ
การอุปสมบท]) บัดนี้ได้กล่าวข้อความข้างต้นเพื่ออธิบายคำว่า อกุปฺเปน จานารเหน

โดยทั่วไป คำว่า จาน แปลว่า “ที่ตั้ง” แต่ในที่นี้แปลว่า “เหตุ” ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๘๘) อธิบายว่า

- ติฎฐติ เอตถ ผลํ ตทายตตวุตฺติตายาติ จานํ การณํ = ผลย่อมตั้งอยู่ในเหตุนี้โดยดำเนินไป
เนื่องด้วยเหตุนี้ จึงชื่อว่า ฐานะ หมายถึง เหตุ

คำว่า สตุฏฺสาสน (สตุฏฺสาสนํ) คือ ความถึงพร้อมด้วยญัตติและกรรมวาจา อันเป็นคำสอนที่
เกี่ยวกับวินัยกรรม ดังข้อความในคัมภีร์สารัตถทีปนีว่

สตุฏฺสาสนํ นาม ฅตฺติสมฺปทา เจว อนุสฺสาวนสมฺปทา จ.^{๒๔}

“ขึ้นชื่อว่าสตุฏฺสาสน คือ ความถึงพร้อมด้วยญัตติ และความถึงพร้อมด้วยกรรมวาจา”]

อติ โย อิมินา เอว อุกุเปเน จานารहेน ฅตฺติจตฺตเถเน อุปสมฺปทาณมฺเเน อุปสมฺปนโน,
อยํ อธิ “ภิกฺขุ”ติ อธิปเปโต. ปณฺณตฺติวชฺเชสุ ปน อญฺเฅปี สงฺคหํ คจฺฉนฺติ.

โดยประการดังนี้ บุคคลใดอุปสมบทแล้วด้วยอุปสมบทกรรมนี้ ซึ่งมีญัตติเป็นที่ ๔
(ญัตติจตุตถกรรม) ซึ่งไม่วิบัติอันควรแก่เหตุ (คือกรรมวาจาที่เป็นเหตุของการอุปสมบท) อย่างนี้
บุคคลนี้ชื่อว่า ภิกษุ ในปาราชิกสิกขาบทนี้[ที่เป็นโลกวัชชะ] ส่วนภิกษุอื่น[คือผู้อุปสมบทด้วย
เอหิภิกขุอุปสัมปทาเป็นต้น] ย่อมถึงการนับเข้าในสิกขาบทที่เป็นปณณตตวัชชะ

[ท่านกล่าวประโยคว่า อติ โย อิมินา ะเปย อธิปเปโต (โดยประการดังนี้ บุคคลใด ะเปย ใน
ปาราชิกสิกขาบทนี้[ที่เป็นโลกวัชชะ]) เพื่อแสดงนิคมในเรื่องนี้ ส่วนประโยคว่า ปณณตติวชฺเชสุ ปน (ส่วน
ภิกษุอื่น [คือผู้อุปสมบทด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทาเป็นต้น] ย่อมถึงการนับเข้าในสิกขาบทที่เป็นปณณตตวัชชะ)
กล่าวไว้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า พระพุทธองค์ทรงหมายเอาภิกษุผู้อุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมแม้ใน
สิกขาบทที่เป็นปณณตตวัชชะ เหมือนที่ทรงหมายเอาในปาราชิกสิกขาบทนี้

โลกวัชชะ คือ สิกขาบทที่มีโทษในโลก คือ เป็นสิ่งที่ชาวโลกตำหนิ เช่น การเสพเมถุน การลัก
ทรัพย์ เป็นต้น

ปณณตตวัชชะ คือ สิกขาบทที่มีโทษด้วยการบัญญัติของพระพุทธเจ้า คือ ผิดด้วยการบัญญัติ
ของพระพุทธเจ้าโดยชาวโลกมิได้ตำหนิ เช่น การชักสือให้บิดามารดาที่แยกกันทางกฎหมายกลับมาคืนดีกัน

ปฐมปาราชิกสิกขาบทนี้จัดเป็นโลกวัชชะ ดังนั้น คำว่า ภิกษุ ในสิกขาบทนี้ จึงหมายถึง ผู้
อุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมวาจาเท่านั้น เพราะเป็นบุคคลที่อาจล่วงละเมิดสิกขาบทนี้ได้ มิได้หมายถึงผู้
อุปสมบทด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทาเป็นต้น เพราะท่านเหล่านั้นมักได้บรรลุมรรคเป็นพระอรหันต์ หรือแม้จะ
มิใช่พระอรหันต์ก็ไม่ล่วงละเมิดสิกขาบทที่เป็นโลกวัชชะทั้งหมด

ภิกษุอื่นผู้อุปสมบทด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทาเป็นต้น อาจล่วงละเมิดสิกขาบทที่เป็นปณณตตวัชชะ

ได้ ท่านเหล่านั้นอาจล่วงละเมิดอาบัติด้วยความไม่รู้โดยไม่มีเจตนาตั้งใจทำผิดคำสอนของพระพุทธเจ้า เช่น พระอรหันต์ที่ชักส่อให้บิดามารดาที่แยกกันอยู่กลับมาคืนดีกัน ต้องอาบัติสังฆาติเสสในสังฆจาริตตสิกขาบท หรือเมื่อพระอรหันต์จำวัดแล้วมีมาตุคามเข้ามานอนในกุฏิที่มีชายคาเดียวกันก็ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะนอนในชายคาเดียวกับมาตุคาม

ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๘๙) อธิบายเพิ่มเติมว่า การที่ผู้บวชด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทาเป็นต้นอาจต้องอาบัติที่เป็นปณัตติวัชชะได้นั้น เป็นสิ่งที่มิได้โดยเนื้อความที่อนุমানรู้ เพราะในคัมภีร์บริวารกล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปว่า

เทว ปุคฺคลา อภพฺพา อาปตฺตี อาปชฺชิตุํ พุทฺธา จ ปจฺเจกพุทฺธา จ.^{๒๔}

“บุคคล ๒ จำพวก คือ พระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้าไม่ควรต้องอาบัติ”

เทว ปุคฺคลา ภพฺพา อาปตฺตี อาปชฺชิตุํ ภิกฺขุ จ ภิกฺขุณีโย จ.^{๒๕}

“บุคคล ๒ จำพวก คือ ภิกษุและภิกษุณีควรต้องอาบัติได้”

ดังนั้น ภิกษุเหล่านั้นจึงอาจต้องอาบัติที่เป็นปณัตติวัชชะได้โดยไม่จงใจหรือขาดสติ]

คำอธิบาย สิกขาสาชีวสมาปนโน

ภิกขุโน สิกขาสาชีวสมาปนโนติ ยา ภิกขุโน อวิสีลสงฆาตา สิกขา, ตมฺจ, ยตฺถ เจเต สหชีวนติ, เอกชีวิกา สภาควุตฺติโน โหนติ, ตํ ภควตา ปณฺณตฺตํ สิกขาปทสงฆาตํ สาชีวณฺจ, ตตฺถ สิกขณภาเวน สมาปนโนติ ภิกขุโน สิกขาสาชีวสมาปนโน.

คำว่า ภิกขุโน สิกขาสาชีวสมาปนโน (เป็นผู้เข้าถึงสิกขาและสาชีพของภิกษุทั้งหลาย) หมายความว่า เป็นผู้เข้าถึงสิกขาที่เรียกว่าอวิสีลของภิกษุทั้งหลาย และสาชีพที่เรียกว่าสิกขาบท อันพระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ ซึ่งทำให้ภิกษุอยู่ร่วมกัน คือ มีความเป็นอยู่อย่างเดียวกัน กล่าวคือ มีความเป็นไปเสมอกัน[โดยเนื่องด้วยอุเทศอย่างเดียวกันเป็นต้น] ด้วยความเป็นผู้ประพฤติสิกขาและสาชีพนั่น

[คำว่า สิกขา คือ อวิสีลสิกขาซึ่งเป็นหนึ่งในไตรสิกขา มีดังนี้

๑. อวิสีลสิกขา สิกขา คือ ศีลอันยิ่ง หมายถึง ปาติโมกขสังวรศีล (ศีลคือการสำรวมพระปาติโมกข์) ที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้ในพระวินัยปิฎก เป็นศีลที่ยิ่งกว่าศีล ๕ ศีล ๘ และศีล ๑๐ ที่จริงแล้ว ปาติโมกขสังวรศีลเป็นศีลที่ปรากฏในสมัยพุทธกาลเท่านั้น ไม่ปรากฏในกาลอื่น ส่วนศีล ๕ เป็นต้น

แม้ไม่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลกก็มีปรากฏโดยพระปัจเจกพุทธเจ้า สมณะพราหมณ์ผู้ทรงธรรม พระเจ้าจักรพรรดิ และพระโพธิสัตว์เป็นผู้ชักชวนให้สมาทาน เมื่อพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น พระองค์และสาวกก็แนะนำให้สมาทาน คำว่า อธิสัส มีรูปวิเคราะห์ว่า อธิก สัส อธิสัส (ศีลอันยิ่ง ชื่อว่า อธิสัส)

๒. อธิจิตตสิกขา สิกขาคือจิตอันยิ่ง หมายถึง สมาบัติ ๘ อันเป็นบาทของวิปัสสนา

๓. อธิปัญญาสิกขา สิกขาคือปัญญาอันยิ่ง หมายถึง ปัญญาที่ประกอบกับมรรคจิตและผลจิต ท่านกล่าวประโยชฌาณเพื่อแสดงว่า อะไรชื่อว่าสิกขา คำว่า สาชิว มีรูปวิเคราะห์อย่างไร อะไรชื่อว่าสาชัพ คำว่า สิกขาสาชิวสมาปนฺน มีรูปวิเคราะห์อย่างไร โดยแสดงว่า

๑. สิกขาในเรื่องนี้ หมายถึง อธิสัสสิกขา จัดว่าแสดงสรุปะ คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งถึง แสดงไว้ด้วยคำว่า อธิสัสสงฆาตา สิกขา (สิกขาที่เรียกว่าอธิสัส)

๒. คำว่า สาชิว มีรูปวิเคราะห์เป็นสหบุรพทพหุพหิหิสมาสว่า สห ชีวนฺติ เอตถาติ สาชิว แสดงไว้ด้วยคำว่า ยตถ สห ชีวนฺติ (ซึ่งทำให้ภิกษุอยู่ร่วมกัน) และแสดงว่า สาชัพ หมายถึง สิกขาบท ด้วยคำว่า ภควตา ปณฺณตฺตํ สิกขาบทสงฆาตํ (ที่เรียกว่าสิกขาบทอันพระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้)

๓. ท่านอธิบาย สห ชีวนฺติ (อยู่ร่วมกัน) ว่า เป็นผู้มีความเป็นอยู่อย่างเดียวกัน ไม่ใช่อยู่ในวัดเดียวกัน และอธิบายต่อมามีความเป็นผู้ที่มีความเป็นไปเสมอกันโดยศีล ด้วยคำว่า เอกชีวิกา สภาควุตฺติโน โหนติ (คือ มีความเป็นอยู่อย่างเดียวกัน กล่าวคือ มีความเป็นไปเสมอกัน)

๔. ท่านแสดงสรุปะ (ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง) ของสาชัพว่า คือสิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ในวินัยปิฎก ดังนั้น สิกขาบทว่า โย ปน ภิกฺขุ ภิกฺขุณฺ ๕เปฺย ปาราชิกโก โหติ อสฺวาโส เป็น สาชัพ ส่วนการงดเว้นจากเมถุนตามสิกขาบทนี้ เป็นอธิสัสสิกขา แสดงไว้ด้วยคำว่า สิกขาบทสงฆาตํ สาชิวญฺจ (และสาชัพที่เรียกว่าสิกขาบท)

ท่านแสดงรูปวิเคราะห์วันทสมาสและตปฺปฺริสสมาสตามลำดับของ สิกขาสาชิวสมาปนฺน ด้วยคำว่า ตยฺจ สาชิวญฺจ สมาปนฺโน (เป็นผู้เข้าถึงสิกขานั้นและสาชัพ) ดังนี้

- สิกขา จ สาชิวญฺจ สิกขาสาชิว (สิกขาและสาชัพ)
- สิกขาสาชิว สมาปนฺโน สิกขาสาชิวสมาปนฺโน (ผู้เข้าถึงสิกขาและสาชัพ)

สรุปความว่า คำว่า สิกขาสาชิวสมาปนฺน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สิกฺขิตพฺพาติ สิกขา (สิกฺข ธาตุ + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ + อา อิตถิปัจจัย)
- สห ชีวนฺติ เอตถาติ สาชิว (สหบุรพทพหุพหิหิสมาส เมื่อแปลง สห เป็น ส แล้วให้ทำที่ชะสระ อ ใน ส เป็น อา)

- สิกขา จ สาชิวญฺจ สิกขาสาชิว (วันทสมาส)
- สิกขาสาชิว สมาปนฺโน สิกขาสาชิวสมาปนฺโน (ตปฺปฺริสสมาส)

คำว่า ตตถ สิกขณาเวน (ด้วยความเป็นผู้ประพฤติสิกขาและสาธิตนั้น) หมายความว่า การเข้าถึงสิกขาและสาธิตดังกล่าวไม่ใช่การบินขึ้นไปเหมือนนก และไม่ใช่การเลื้อยไปเหมือนตัวตะกวด แต่เป็นการเข้าถึงด้วยความเป็นผู้ประพฤติสิกขา และสาธิตนั้นตามคำอธิบายในคัมภีร์ปาติโมกขปัตถอนุ-
วณณา (หน้า ๖๗)

ส่วนคัมภีร์กัฏฐาวิตรณคัณฐิ (หน้า ๗๓) กล่าวว่า ท่านกล่าวคำนี้เพื่อระบุว่า การเข้าถึงสิกขาและสาธิตนั้นเป็นการเข้าถึงด้วยการประพฤติสิกขาและสาธิต เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า การเข้าถึงดังกล่าวเป็นการเข้าถึงทางอริยาบถ

คำว่า เอกชีวิกิ (ผู้มีความเป็นอยู่อย่างเดียวกัน) มีรูปวิเคราะหฺว่า

- เอกา ชีวิกา เยสนติ เอกชีวิกา (ฉนฺฐีพหุพีหิสมาส)

คำว่า สมาคฺวุตฺติ (ผู้มีความเป็นไปเสมอกัน) มีรูปวิเคราะหฺว่า

- สมาคา วุตฺติ เยสนติ สมาคฺวุตฺติโน (ฉนฺฐีพหุพีหิสมาส)]

สมาปนฺโนติ สิกฺขณฺจ ปริปุเรนฺโต สาชีวณฺจ อวิตฺติกมฺนฺโต หุตฺวา ตทฺถํ อปฺคโตติ อตฺถโธ.

คำว่า สมาปนฺโน (เข้าถึง) หมายความว่า ทำสิกขาให้บริบูรณ์และไม่ล่วงละเมิดสาธิต
ชื่อว่า เข้าถึงสิกขาและสาธิตทั้ง ๒ นั้น

[คำว่า สิกฺขณฺจ ปริปุเรนฺโต สาชีวณฺจ อวิตฺติกมฺนฺโต หุตฺวา (ทำสิกขาให้บริบูรณ์และไม่ล่วงละเมิดสาธิต) อธิบายการเข้าถึงสิกขาว่าเป็นการทำสิกขาให้บริบูรณ์ และอธิบายการเข้าถึงสาธิตว่าเป็นการไม่ล่วงละเมิดสาธิต

ท่านอธิบาย สมาปนฺโน ว่า อปฺคโต (เข้าถึงแล้ว) เพื่อแสดงว่า ปท ธาตุที่มี สํ และ อา อยู่หน้า
ในรูปว่า สมาปนฺน ใช้ในความหมายว่า เข้าถึง]

**สิกฺขํ อปฺจจกฺขาย ทฺพฺพลยํ อนาวิกิตฺวาติ ยํ สิกฺขํ สมาปนฺโน, ตํ อปฺปฏิกฺขิปปิตฺวา, ยณฺจ
สาธิตํ สมาปนฺโน, ตสฺมี ทฺพฺพลภาวํ อปฺปกาเสตฺวา.**

คำว่า สิกฺขํ อปฺจจกฺขาย ทฺพฺพลยํ อนาวิกิตฺวา (ไม่ลาสิกขา ไม่เปิดเผยความท้อแท้)
หมายความว่า ภิกษุเป็นผู้เข้าถึงสิกขาใดไม่ละละิกขานั้น และเป็นผู้เข้าถึงสาธิตใดก็ไม่ประกาศ
ความท้อแท้ในสาธิตนั้น

[ท่านอธิบาย สิกฺขํ เป็นต้นดังนี้

๑. คำว่า สิกขิ (สิกขา) หมายถึง อธิศีลสิกขา ไม่ใช่จริจิตตสิกขาและอธิปัญญาสิกขา เพราะอธิบายว่า ยํ สิกขิ สมปนโน (ภิกษุเป็นผู้เข้าถึงสิกขาใด)

๒. ขา ธาตุในคำว่า อปจฺจขาย (น ศัพท์ + ปติ บทหน้า + อา บทหน้า + ขา ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย) ใช้ในความหมายว่า สละ ไม่ใช่เป็นไปในความหมายว่า กล่าว (ปกถเน) และ อาย ในบทนี้แปลงมาจาก ตฺวา ปัจจัย เพราะอธิบายว่า อปฏิกฺขิปีตฺวา (ไม่สละแล้ว)

๓. คำว่า ทุพฺพลย มาจาก ทุพฺพล ศัพท์ + ญย ปัจจัยในภาวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทุพฺพลสฺส ภาโว ทุพฺพลยํ = ความเป็นผู้มีกำลังน้อย ชื่อว่า ทุพฺพลยะ

เพราะอธิบายว่า ทุพฺพลภาวํ (โดยองค์ธรรมหมายถึง ภาวะที่อินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา อันสนับสนุนการรักษาสิกขาบทมีกำลังน้อย)

๔. คำว่า อนาวิกตฺวา (ไม่เปิดเผย) มีคำอธิบายว่า ไม่ประกาศ เพราะอธิบายว่า อปฺปกาสฺเตว (ไม่ประกาศ)]

การลาสิกขา

ตตฺถ จิตฺตเขตฺตกาลปโยคปฺคฺคฺลวิขานนวเสน สิกขาย ปจฺจขานํ ฌตฺวา ตทภาเวน อปจฺจขานํ เวทิตพฺพ.

ในปาฐะนั้น [คือ สิกขิ อปจฺจขาย ทุพฺพลยํ อนาวิกตฺวา (ไม่ลาสิกขา ไม่เปิดเผยความข้อแก้)] พึงทราบการไม่ลาสิกขาด้วยความไม่มีแห่งจิตเป็นต้นนั้นเมื่อทราบการลาสิกขาโดยเนื่องด้วย:-

๑. จิต (จิตต์)

๒. เขต (เขตต์)

๓. กาล (กาลโล)

๔. ความพยายาม (ปโยโค)

๕. บุคคล (ปฺคฺคฺลโล)

๖. ความเข้าใจ (วิขานน)

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงการไม่ลาสิกขาและการไม่เปิดเผยความข้อแก้ทั้ง ๒ อย่างนั้นให้ปรากฏชัดเจน โดยเนื่องด้วยจิตและเขต เป็นต้น

ดังนั้น ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย ตตฺถ จึงเป็นประโยควิจารณ์ะ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิทานิ ตทฺถเมว ปากฺกํ กตฺวา ทสฺเสตุ “ตตฺถา”ติอาทิมหา.^{๒๖}

“บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ตตถ เป็นต้นเพื่อแสดงกระทำการไม่ละสิกขาและการไม่เปิดเผยความข้อเท็จ ทั้ง ๒ อย่างนั้นให้ปรากฏ”

คำว่า ตทภาเวน ตัตถเป็น ต + อภาเวน มีรูปวิเคราะห์ว่า เตส อภาโว ตทภาโว เมื่อควรกล่าวว่า ตอภาว ให้ลงนิคคหิตอาคมท้าย ต ศัพท์แล้วแปลงนิคคหิตเป็น ทุ อักษร ดังคำว่า ตทนุโปรเณ = ต + อนุโปรเณ (โดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์นั้น) การลงนิคคหิตเป็นอาคมเช่นนี้ได้เพราะสระหลังถ้าอักษรหลังเป็นพยัญชนะ ให้ซ้อนพยัญชนะอีกตัวหนึ่ง เช่น ตทภาโว = ต + ภาโว (ความเป็นอย่างนั้น) ดังข้อความในคัมภีร์นिरुत्तिสารมัญชูสาวา

ย-ตสททุสมาสมฺหิ

สทุธิ ปรปเทน เจ

นิคฺคหิตาคโม ปุพฺเพ

เทวภาโว วา ปโร ลียา.^{๒๗}

“ถ้าสนธิมีในการเชื่อม ย และ ต ศัพท์พร้อมกับบทหลัง นิคคหิตอาคมพึงมีในข้างหน้า[ศัพท์หลัง] หรือการซ้อนพยัญชนะพึงมีท้าย [ต ศัพท์]”

คาถาข้างต้นกล่าวตามสัททนีติปกรณ (ปทมาลา) ที่ประพันธ์แยก ย และ ต ออกเป็นทีละศัพท์ว่า

ยสททุสฺส สมามฺหิ

สทุธิ ปรปเทหิ เว

นิคฺคหิตาคโม วาถ

ทวิภาโว วา ลียา ทฺวิธา.^{๒๘}

“เมื่อมีการเชื่อมสมาสของ ย ศัพท์กับบทหลังแน่นอน วิธี ๒ อย่าง คือ การลงนิคคหิตเป็นอาคม หรือการซ้อนพยัญชนะพึงมีได้”

ตสททุสฺส สมามฺหิ

สทุธิ ปรปเทหิ เว

นิคฺคหิตาคโม ปุพฺพ-

ปเท ทฺวิตฺตฺนฺตฺ ปจฺฉิเม.^{๒๙}

“เมื่อมีการเชื่อมสมาสของ ต ศัพท์กับบทหลังแน่นอน การลงนิคคหิตเป็นอาคมพึงมีในบทหน้า หรือการซ้อนพยัญชนะพึงมีในบทหลัง”

ตามวิธีเทียบเสียงระหว่างสันสกฤตกับบาลี สรรพนามคือ ย และ ต มีรูปสันสกฤตว่า ยตฺ, ตตฺ ถ้ามีสระอยู่ท้าย ให้แปลง ตฺ เป็น ทฺ จึงมีรูปว่า ยทฺ, ตทฺ ในภาษาบาลีมีวิธี ๔ อย่าง เพื่อทำให้เป็นเสียงหนักดังกล่าว ตามหลักปฏิกรณ์ (Compensation) การทำแทน, ชดเชย กล่าวคือ เมื่อลบอักษรเสียงใดเสียงหนึ่งแล้วต้องใช้อักษรเสียงอื่นแทน เพื่อเป็นเครื่องสังเกตให้รู้เหตุแห่งการลบนั้น ดังนี้

๑. ลงนิคคหิตเป็นอาคมท้าย ย และ ต ศัพท์ในสมาส เช่น

- เย คุณา ยํคุณา (คุณเหล่าใด ชื่อว่า ยํคุณะ)
- เต คุณา ตํคุณา (คุณเหล่านั้น ชื่อว่า ตํคุณะ)

อธิบาย รวาทว่า รวาทิ วิชฺชิตฺวา (คำว่า รวาท แปลว่า พลังเปลว) ท่านอธิบายความต่างกันว่า การพูดโดยผลุนผลันอาจเกิดขึ้นได้แก่ผู้มีปัญญาที่พูดเร็วเกินไป ส่วนการพูดพลังเปลวมักเกิดขึ้นแก่คนเขลาที่ไร้ปัญญา]

ตถา “พุทฺธํ ปจฺจกฺขามิ, ธมฺมํ ปจฺจกฺขามิ, สงฺฆํ ปจฺจกฺขามิ, สิกฺขํ, วินยํ, ปาติโมกฺขํ, อุทฺเทสํ, อุปชฺฌายํ, อาจริยํ, สหฺวิหริกํ, อนฺเตวาสิกํ, สมานุปชฺฌายกํ, สมานาจริยกํ, สปุรหฺม-
จารี ปจฺจกฺขามิ”ติ เอวํ วุตฺตานํ พุทฺธาทีนํ จุทฺทสนฺนํ, “คิหิตี มํ ธาเรหิ, อุปาสโก, อารามโก,
สามเณโร, ดิตฺถิโย, ดิตฺถิยสวโก, อสมโณ, ‘อสงฺกยปฺตติโย’ติ มํ ธาเรหิ”ติ เอวํ วุตฺตานํ คิหิ-
อาทีนํ อญฺญนฺนจฺาติ อิมสํ ทวาวีสติยา เขตฺตปทานํ ยสฺส กสฺสจฺิ สเววจนฺสส วเสน เตสฺส ยํ กิณฺจ-
วตฺตูกามสฺส ยํ กิณฺจ ิ วทโต สิกฺขาปจฺจกฺขานํ โหติ, น รุกฺขาทีนํ อณฺณตรสฺส นามํ คเหตุว
ปจฺจาจิกฺขนตฺสส. เอวํ เขตฺตวเสน ปจฺจกฺขานํ โหติ, น ตทภาเวน.

เขต คือ การลาสิกขาที่ย่อมมีได้แก่ภิกษุผู้กล่าววทใดบทหนึ่งเมื่อต้องการกล่าววทใดบทหนึ่งโดยเนื่องด้วยเขตบท (บทแสดงเขต) ๒๒ บทใดบทหนึ่งเหล่านี้ พร้อมด้วยคำไวพจน์ดังนี้ คือ

เขตบท ๑๔ มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า

๑. พุทฺธํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาพระพุทธเจ้า)
๒. ธมฺมํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาพระธรรม)
๓. สงฺฆํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาพระสงฆ์)
๔. สิกฺขํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาสิกขา)
๕. วินยํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาวินัย)
๖. ปาติโมกฺขํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาปาติโมกข์)
๗. อุทฺเทสํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาอุเทศ)
๘. อุปชฺฌายํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาอุปัชฌาย์)
๙. อาจริยํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาอาจารย์)
๑๐. สหฺวิหริกํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาสหฺวิหริก)
๑๑. อนฺเตวาสิกํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาอันเตवासิก)

๑๒. สมนานุชฌายกัม ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาผู้มีอุปัชฌาย์เสมอกัน)

๑๓. สมนานาจริยัม ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาผู้มีอาจารย์เสมอกัน)

๑๔. สพฺรหมจารี ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาเพื่อนพรหมจรรย์)

เขตบพ ๘ มีคฤหัสถ์เป็นต้นที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า

๑. คิหิถี มํ ธาเรหิ (ท่านโปรดจำข้าพเจ้าว่าเป็นคฤหัสถ์)

๒. อุปาสโกติ มํ ธาเรหิ (ท่านโปรดจำข้าพเจ้าว่าเป็นอุบาสก)

๓. อารามโกติ มํ ธาเรหิ (ท่านโปรดจำข้าพเจ้าว่าเป็นคนวัด)

๔. สามเณโรติ มํ ธาเรหิ (ท่านโปรดจำข้าพเจ้าว่าเป็นสามเณร)

๕. ติตฺถิโยติ มํ ธาเรหิ (ท่านโปรดจำข้าพเจ้าว่าเป็นเดียรัจฉาน)

๖. ติตฺถิยสาวโกติ มํ ธาเรหิ (ท่านโปรดจำข้าพเจ้าว่าเป็นสาวกเดียรัจฉาน)

๗. อสมณโณติ มํ ธาเรหิ (ท่านโปรดจำข้าพเจ้าว่าไม่ใช่สมณะ)

๘. อสกุญฺโฏติโยติ มํ ธาเรหิ (ท่านโปรดจำข้าพเจ้าว่าไม่ใช่ศากยบุตร)

การลาสิกขาย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้บอกลา โดยกล่าวถึงชื่อของตนไม่เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง การลาสิกขาย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยเขตอย่างนี้ ย่อมไม่มีเพราะปราศจากเขตดังกล่าว

[คำว่า เขตต (เขต) คือ บทว่าพระพุทธานุเจ้าเป็นต้นซึ่งเหมือนกับนา กล่าวคือ นาคือสถานที่ออกขึ้นของข้าวกล้า ฉะนั้น บทเหล่านั้นก็ทำให้การลาสิกขาสำเร็จได้ ฉะนั้น จึงได้ชื่อว่าเขตโดยสัทิสฐูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งทีคล้ายคลึงกัน เช่น สีโห คายติ (นายสิงห์ร้องเพลง) คำว่า สีโห แม้จะกล่าวถึงราชสีห์โดยทั่วไป ก็หมายถึงนายสิงห์ผู้คงอาจคล้ายราชสีห์ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ยถา हि लोके सुस्थानं विरुहणञ्जानं “เขตตनु”ติ वृज्जति, एवमिमानिपि पुण्यानि पतानि सिक्खा-
पञ्चगव्यान्सु विरुहणञ्जानतया “เขตตनु”ติ वृज्जनตีति आह “อิเมस्स ทวาวิสติยา เขตตูปทานน”ติ^{๑๐}

“อุปมาว่า สถานที่ออกของข้าวกล้าชื่อว่า นา ฉะนั้น แม้บทว่า พุทธ เป็นต้นเหล่านี้ ก็ชื่อว่า เขต เพราะเป็นที่ยกขึ้นของการลาสิกขา ฉะนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อิเมस्स ทวาวิสติยา เขตตูปทานน (เขตบพ ๒๒ เหล่านี้)”

ข้อความว่า “การลาสิกขาย่อมมีได้แก่ภิกษุผู้กล่าวบทใดบทหนึ่งเมื่อต้องการกล่าวบทใดบทหนึ่ง โดยเนื่องด้วยเขตบพ ๒๒ บทใดบทหนึ่ง” หมายความว่า ถ้าเป็นบทที่นับเข้าในเขตบพ ๒๒ บทใดบทหนึ่ง

ก็นับว่าได้ลาสิกขาแล้ว เช่น ภิกษุคิดจะพูดว่า พุทฺธํ ปจฺจุทฺถามิ (ข้าพเจ้าลาพระพุทฺธเจ้า) แต่กลับพูดผิดว่า ธมฺมํ ปจฺจุทฺถามิ (ข้าพเจ้าลาพระธรรม) ก็นับว่ากล่าวคำลาสิกขาแล้ว แต่ถ้าพูดคำอื่นที่ไม่อยู่ในเขตบท เช่น รุกฺขํ ปจฺจุทฺถามิ (ข้าพเจ้าลาต้นไม้), วิหารํ ปจฺจุทฺถามิ (ข้าพเจ้าลาวิหาร) ก็ไม่เป็นอันลาสิกขา

ประโยคที่ว่า น รุกฺขาทํ น อณฺณตรสฺส นามํ คเหตฺวา ปจฺจาจิกฺขณฺตสฺส (การลาสิกขาย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้บอกลาโดยกล่าวถึงชื่อของตนไม่เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง) ชื่อว่า *ประโยคพยติเรกะ* คือ ประโยคแสดงความขัดแย้งกับประโยคต้น เพราะประกอบด้วย น ปฏิเสธ ส่วนประโยคต้น คือ ตถา พุทฺธํ ยเปยฺย สิกฺขาปจฺจุทฺถานํ โหติ (เขต คือ การลาสิกขาย่อมมีได้แก่ภิกษุ ฯลฯ) ชื่อว่า *ประโยคอันวยะ* คือ ประโยคแสดงความคล้อยตาม เพราะไม่ประกอบด้วย น ปฏิเสธ

ในคำว่า สเววจนฺตสฺส (พร้อมด้วยคำไวพจน์) นั้น คำว่า เววจน (คำไวพจน์) คือ คำพ้องที่มีความหมายเหมือนกัน เช่น คำว่า ทสพล เป็นคำไวพจน์ของ พุทฺธ หรือคำว่า สุวาทฺต เป็นคำไวพจน์ของ ธรรม คำนี้ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + วจ ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดให้ปรากฏ) + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า เอโก อตฺโถ ปฺนปฺนํ วุจฺจติ เยนาคิ เววจนํ (เนื้อความอย่างเดียวย่อมถูกกล่าวบ่อยๆ ด้วยศัพท์ใด เหตุนั้น ศัพท์นั้นชื่อว่า เววจนะ)

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า เววจน ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิวจน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกตถตฺตทิต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิวํ เอกสฺมีเยว อตฺเถ วจนํ วิวจนํ (ศัพท์แสดงเนื้อความอย่างเดียวกันๆ ชื่อว่า วิวจนะ)
- วิวจนฺแนว เววจนํ (ศัพท์ต่างๆ นั้นแหละ มีรูปว่า เววจนะ)

พึงทราบรูปวิเคราะห์ของ อุปฺชฌาย ศัพท์เป็นต้น ดังนี้

- วชฺชาวชฺช อุปฺนิชฌายตฺติ อุปฺชฌาโย = อุปฺชฌาย, ผู้เพ่งโทษน้อยใหญ่
(อุป บทหน้า + ฌ ธาตุ = ดำริ + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

รูปวิเคราะห์ อาจริย ศัพท์พบในอภิธานปฺปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๔๑๐-๑)

- สิสฺसानํ หิตํ อาจรตฺติ อาจริโย = อาจารย์, ผู้ประพฤติประโยชน์แก่กุลแก่ศิษย์
(อา บทหน้า + จร ธาตุ = ประพฤติ + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- อาทิตฺโต จาเรติ สิกฺขาเปตฺติ อาจริโย = อาจารย์, ผู้ยังศิษย์ให้ศึกษาเป็นเบื้องต้น

(อา บทหน้า + จร ธาตุ = ศึกษา + ฌ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

รูปวิเคราะห์ อาจริย ศัพท์พบในปาจิตยาทีโยชนา (หน้า ๒๒๘)

- อาจารย์ สิกฺขาเปตฺติ อาจริโย = อาจารย์, ผู้ยังศิษย์ให้ศึกษา

(อาจริย ศัพท์ + อีย ปัจจัยใน สิกฺขาเปติ ตทิต)

รูปวิเคราะห์ สทฺธิวิหาริก ศัพท์ ดังนี้

- สหวิ วรหิตี สีนนาติ สหวิวรหิตโก = สหวิวรหิตก, ผู้มีปกตอยู่ร่วมกัน

(สหวิ บทหน้า + วิ บทหน้า + หร ธาตุ = นำไป + ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ + ก อาคม)

รูปวิเคราะห์ อนฺเตวาลิก ศัพท์ ดังนี้

- อนฺเต สมีเป วสติ สีนนาติ อนฺเตวาลิกโก = อนฺเตวาลิก, ผู้มีปกตอยู่ในที่ใกล้

(อนฺเต บทหน้า + วส ธาตุ = อยู่ + ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ + ก อาคม)

รูปวิเคราะห์ สมานุปชฌายก ศัพท์ ดังนี้

- สมาน โอุปชฌาย โอสสาติ สมานุปชฌายโก = ผู้มีอุปชฌาย์เสมอกัน

(ฉฐฐัพพพิหิสมาส)

รูปวิเคราะห์ สมานาจริย ศัพท์ ดังนี้

- สมาน อาจริโย โอสสาติ สมานาจริโย = ผู้มีอาจารย์เสมอกัน

(ฉฐฐัพพพิหิสมาส)

รูปวิเคราะห์ว่า สพฺรหฺมจารี นีพบในอภิธานปทีปิกากฎิกา (คำอธิบายคาถา ๔๑๐)

- พฺรหฺมจารีหิ สห จรตฺติติ สพฺรหฺมจารี = เพื่อนพรหมจรรย์, ผู้ประพฤติพร้อมกับเพื่อนพรหมจรรย์ (สห บทหน้า + พฺรหฺม บทหน้า + จร ธาตุ = ประพฤติ + ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

รูปวิเคราะห์นี้พบในนिरुद्धิตีปนี (สูตร ๓๙๖)

- สมาน พฺรหฺมจารี โยสสาติ สพฺรหฺมจารี = ผู้มีบุคคลที่ประพฤติพรหมจรรย์เสมอกัน

(ฉฐฐัพพพิหิสมาส)

รูปวิเคราะห์นี้พบในอรรถกถาของมัชฌิมนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๘๙)

- สมาน พฺรหฺม จรตฺติติ สพฺรหฺมจารี = ผู้ประพฤติข้อประพฤติอันประเสริฐเสมอกัน

(สมาน บทหน้า + พฺรหฺม บทหน้า + จร ธาตุ + ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

อนึ่ง ในภาษาบาลี คำว่า อุปชฌา และ อุปชฌาย เป็นคำไวพจน์กัน ดังบทอธิถิลังค์ว่า สภา และ บทปูลังค์และนปูลังค์ว่า สภา ซึ่งก็เป็นคำไวพจน์กัน

ดังข้อความในคัมภีร์ปาจิตยาธิโยชนาว่า

อุปชฌาติ จ อุปชฌายติ จ หิ อตฺถโต เอกํ. พญฺชนเมว นานํ ยถา สภา สภายนฺติ. เอตฺถ อุปชฌาสทฺโต ราชาทิโก, อุปชฌายสทฺโต ปุริสาทิโก. สภาสทฺโต อิตฺถิลิงฺโก, สภายสทฺโต ปูลิงฺโก วา นปูลิงฺโก วา.^{๓๐}

“โดยแท้จริงแล้ว บทว่า อุปชฌา และ อุปชฌาย มีความหมายอย่างเดียวกัน ต่างกันเพียงศัพท์เท่านั้น ดังคำว่า สภา สภาย (สภา, ที่ประชุม) ในเรื่องนี้ อุปชฌา ศัพท์เป็นราชาธิกณะ (กลุ่มศัพท์มี ราช

เป็นต้น) อุปชฌาย ศัพท์เป็นปริสาทิกณะ (กลุ่มศัพท์มี ปุริส เป็นต้น) สภา ศัพท์เป็นอิติลึงค์ สภาย ศัพท์เป็นบุงลึงค์หรือบุงสกลึงค์”

อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธิปกรณ (สูตร ๕๙๙) และนิรุตติทีปนี (สูตร ๘๐๑) ระบุว่า อุปชฌาย ศัพท์ลง อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ และมีรูปเป็นอิติลึงค์ ดังคำว่า อภิชฌา (สภาวะละโมภสมบัติของผู้อื่น) แต่สิทธิปกรณ (สูตร ๑๑๔๐) กล่าวว่า ศัพท์นี้เป็นอิติลึงค์ ลง อ ปัจจัยในภาวสาธนะ พบในประโยคว่า อุปชฌ คหาเปตพุโพ (พึงให้การเพ่งโทษน้อยใหญ่, พึงให้ความเป็นอุปชฌาย์)

ในคำว่า ทวาวิสติยา เขตตปทาน ทานประกอบใช้ศัพท์ว่า ทวาวิสติ เป็นรูปเอกพจน์ เพราะสังขยาศัพท์ตั้งแต่ เอกุณวิสติ (๑๙) ไปต้นจนถึง อฏฺจนวุติ (๙๘) ต้องมีรูปเป็นอิติลึงค์ เอกพจน์แน่นอน จึงไม่เปลี่ยนลิงค์และพจน์ตามบทวิเสสยะหลังว่า เขตตปทาน เพียงลงัญญวิวัตติตรงกับบทวิเสสยะเท่านั้น ดังข้อความในคัมภีร์กัจจายนสูตรตตตะ (สูตร ๕๖๖) ว่า

ทวาทโย อฏฺจารสนตา	ติลึงคา พหฺวาจกา
วิสตฺยาทินวุตฺยนตา	อิติลึงเคกวาจกา.
สตาทิ อสงฺเขยฺยนตา	นบุสกา ทฺวิวาจกา
โกฏิตฺตยมโกโฆณิ	อิติลึงคา ทฺวิวาจกา. ^{๓๒}

- “๑. สังขยาศัพท์มี ทฺวิ เป็นต้น อฏฺจารส อยู่ท้าย เป็นลิงค์ทั้ง ๓ แสดงพหูพจน์
 ๒. สังขยาศัพท์มี วิสติ เป็นต้น นวุติ อยู่ท้าย เป็นอิติลึงค์ แสดงเอกพจน์
 ๓. สังขยาศัพท์มี สต เป็นต้นถึง อสงฺเขยฺย เป็นนบุงสกลึงค์ แสดงพจน์ทั้ง ๒
 ๔. โกฏี ศัพท์ทั้ง ๓ [โกฏี ปโกฏี และ โกฏีบุปโกฏี] และ อุกโฆณิ เป็นอิติลึงค์ แสดงพจน์ทั้ง ๒”

โดยทั่วไปบทวิเสสจะต้องมีลิงค์ พจน์ และวิวัตติตรงกับบทวิเสสยะ เพราะเป็นบทขยายลักษณะของบทวิเสสยะจึงควรมีลิงค์เป็นต้นตรงกัน เช่น มหนโต ปุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ), โสภา กณฺณา (สาวน้อยผู้งดงาม), นีล อฺปปลํ (ดอกอูบลเขียว) ยกเว้นศัพท์ที่มีลิงค์และพจน์แน่นอนจึงมีวิวัตติตรงกับบทวิเสสยะเท่านั้น เช่น วิสติ กิริยาจิตฺตานิ (กิริยาจิต ๒๐ ดวง) ดังคัมภีร์สัททตถกเถจินตากล่าวว่า

วิเสสเย ทิสฺสมานา ยา	ลิงคฺสงฺขยาวิวัตติโย
ตุลฺยาธิกรณ ภิโย	กตตพฺพา ตา วิเสสเน. ^{๓๓}

“ลิงค์ สังขยา และวิวัตติเหล่าใดปรากฏในบทวิเสสยะ ลิงค์ สังขยา และวิวัตติเหล่านั้น บุคคลพึงกระทำไว้ในบทวิเสสยะที่มีเนื้อความเสมอกันโดยมาก”

ท่านกล่าวว่า สเวจจนสุส (พร้อมด้วยคำไวพจน์) เพื่อแสดงว่า ภิกษุอาจลาสิกขาได้ด้วยคำไวพจน์ของบทเหล่านั้น ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ยสฺมา ปเนเตสฺ เวจฺเณหิปี สิกฺขาปจฺจุขานํ โหติ, ตสฺมา “สเวจจนสุสา”ติ วุตฺตํ.^{๓๔}

“อนึ่ง การลาสิกขาย่อมมีได้แม้ด้วยคำไวพจน์ของบทเหล่านั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สเวจจนสุส”

ข้อความข้างต้นแสดงปทานสัมพันธ์ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่าการลาสิกขาย่อมมีได้เมื่อต้องการกล่าวบทใดบทหนึ่งโดยเนื่องด้วยเขตบท ๒๒ บทใดบทหนึ่งด้วยคำว่า อิมสฺ ทฺวาวิสฺติยา เขตฺตปทานํ ยสฺส กสฺสจि เป็นต้น

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การลาสิกขาย่อมมีได้ โดยเนื่องด้วยเขตบท ๒๒ บทใดบทหนึ่งเท่านั้นหรือ

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การลาสิกขาตั้งกล่าวควรมีโดยเนื่องด้วยบทอื่นได้อีกมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า สเวจจนสุส อธิบายว่า การลาสิกขาย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยเขตบท (บทแสดงเขต) ๒๒ บทใดบทหนึ่งพร้อมด้วยคำไวพจน์ ดังนี้แล]

ตตฺถ ยเตตํ “ปจฺจุขามิ”ติ จ, “มํ ธาเรหิ”ติ จ วุตฺตํ วุตฺตมานกาลวจนํ, ยานิ จ “อลํ เม พุทฺเธน, กิ นุ เม พุทฺเธน, น มมตฺโถ พุทฺเธน สฺมุตฺตาทํ พุทฺเธนา”ติอาทินา นเยน อาขยาตวเสน กาลํ อนามสฺติวา ปุริเมหิ จุทฺทสฺหิ ปเทหิ สทฺธิ โยเซตฺวา วุตฺตานิ “อลํ เม”ติอาทินิ จตฺตาริ ปทานิ, เตสฺเวยว จ สเวจจนานํ วเสน ปจฺจุขานํ โหติ, น “ปจฺจุขาสินุ”ติ วา “ปจฺจุขสิสนุ”ติ วา “มํ ธาเรสิ”ติ วา “มํ ธาเรสฺสตี”ติ วา “ยนฺนุนาหํ ปจฺจุกฺเขยฺยณ”ติ วาติอาทินิ อตีตานาคตปริกปฺปวจนานิ ภณฺนตสฺส. เอวํ วุตฺตมานกาลวเสน เจว อนามกฺขกาลวเสน จ ปจฺจุขานํ โหติ, น ตทภาเวน.

กาล คือ การลาสิกขาย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยคำปัจจุบันกาลที่กล่าวว่า ปจฺจุขามิ (ลา) และ มํ ธาเรหิ (โปรดจำข้าพเจ้า) ในเขตบทเหล่านั้น และบททั้ง ๔ มีคำว่า อลํ เม (พอที่แก่เรา) เป็นต้นที่กล่าวไว้ร่วมกับ ๑๔ บทข้างต้น[มี พุทฺธํ เป็นต้น] โดยไม่ระบุกาลด้วยความเป็นอาขยาต พร้อมด้วยคำไวพจน์ ตามนัยเป็นต้นว่า

- อลํ เม พุทฺเธน (พอที่แก่เราด้วยพระพุทฺธเจ้า)

- กี นุ เม พุทฺเธน (พระพุทธเจ้ามีประโยชน์อะไรแก่เราหรือ)
- น มมตโถ พุทฺเธน (เราไม่ต้องการพระพุทธเจ้า)
- สุมุตฺตาหิ พุทฺเธน (เราพ้นดีจากพระพุทธเจ้า)

การลาสิกขาย่อมไม่มีแก่งักษผู้กล่าวคำที่เป็นอดีต อนาคต หรือปริกัปป (คาดคะเน) เป็นต้นว่า

- ปจฺจกฺขาสี (ข้าพเจ้าลาแล้ว) [อดีต]
- ปจฺจกฺขิสฺส (ข้าพเจ้าจักลา) [อนาคต]
- มํ ธาเรสิ (ท่านจำข้าพเจ้าไว้แล้ว) [อดีต]
- มํ ธาเรสฺสสิ (ท่านจักจำข้าพเจ้าไว้) [อนาคต]
- ยนฺนุนาหิ ปจฺจกฺเขยฺย (กระไรหนอเราพึงลาสิกขา) [ปริกัปป]

การลาสิกขาย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยปัจจุบันกาลและอนามัญฐกาล (คือ กาลที่มีได้ระบุเจาะจง) อย่างนี้ ย่อมไม่มีเพราะปราศจากกาลดังกล่าว

[ในเรื่องนี้ กาล คือ ปัจจุบันกาลที่ล่วงวัตตมานาวัตติว่า ปจฺจกฺขามิ หรือล่วงบัญญัติว่า มํ ธาเรหิ และอนามัญฐกาลที่ไม่ระบุกาลโดยประกอบใช้ศัพท์นิบาตว่า อลํ, กี หรือศัพท์นามว่า อตฺโถ, สุมุตฺโต อนึ่ง ต ปัจจัยในคำว่า สุมุตฺโต มิได้ลงในอดีตกาลโดยทั่วไปด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๕๕) ว่า อตีเต ตตฺตวนตฺตาวี (ลง ต, ตวนตฺ และ ตาวี ปัจจัยในอดีตกาล) แต่ลงในกาลทั้ง ๓ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๕๗) ว่า พุทฺธมาทิตฺเต กตฺตริ (เมื่ออรรรถของ พุทฺ ธาตุและ คมฺ ธาตุเป็นต้นปรากฏอยู่ ให้ ลง ต ปัจจัยในกัตตฺตฺธานะ) จึงจะสอดคล้องกับข้อความที่กล่าวไว้ในที่นี้ จะเห็นได้ว่า การลาสิกขาโดยประกอบใช้คำอดีตว่า ปจฺจกฺขาสี, ธาเรสิ, ใช้คำอนาคตว่า ปจฺจกฺขิสฺส, ธาเรสฺสสิ หรือใช้คำปริกัปปที่ลงสัตตมวิวัตติและประกอบด้วยปริกัปปนิบาตว่า ยนฺนุนาหิ ปจฺจกฺเขยฺย ไม่นับว่าเป็นกาลที่สมควร เพราะอดีตเป็นสิ่งที่ผ่านไปแล้ว อนาคตก็ยังมาไม่ถึง ส่วนปริกัปปก็เป็นเพียงความคาดคะเนซึ่งอาจไม่เป็นจริงก็ได้

เมื่อตั้งบททั้ง ๔ มีคำว่า อลํ เม (พอที่แก่เรา) เป็นต้นแล้วคุณด้วยบทว่า พุทฺธํ เป็นต้น ๑๔ บท ก็มีบททั้งหมด ๕๖ บทที่ประกอบกับอนามัญฐกาล]

ปโยโค ปน ทฺวโร กายโก จ วาจสิโก จ. ตตฺถ “พุทฺธํ ปจฺจกฺขามิ”ติอาทินา นเยน ยาย กายจิ ภาสาย วจีเกทํ กตฺวา วาจสิกปฺปโยเคเนว ปจฺจกฺขานํ โหติ, น อกฺขรลิกฺขณํ วา หตฺถมฺมทฺทาติ-ทสฺสนํ วา กายปฺปโยคํ กโรนฺตสฺส. เอวํ วาจสิกปฺปโยเคเนว ปจฺจกฺขานํ โหติ, น ตทภาเวन.

ความพยายาม มี ๒ อย่าง คือ ความพยายามทางกาย และความพยายามทางวาจา

การลาสิกขาย่อมมีได้ด้วยความพยายามทางวาจา โดยเปล่งเสียงพูดด้วยภาษาใดภาษาหนึ่งตามนัยว่า พุทฺธํ ปจฺจุทฺตามิ (ข้าพเจ้าลาพระพุทฺธเจ้า) เป็นต้น ย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้ทำความพยายามทางกาย คือ การเขียนอักษร หรือการงอนิ้วมือ เป็นต้น

การลาสิกขาย่อมมีได้ด้วยความพยายามทางวาจาย่างนี้ ย่อมไม่มีเพราะปราศจากความพยายามดังกล่าว

[ข้อความข้างต้นกล่าวไว้เพื่อระบุว่า การลาสิกขาย่อมมีได้ด้วยความพยายามทางวาจาเท่านั้น ไม่มีด้วยความพยายามทางกาย ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฺฉา (คำถาม) คือ การลาสิกขาด้วยความพยายามย่อมมีได้อย่างไร
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุเป็นอันลาสิกขาด้วยความพยายามทางกายและวาจาทั้ง ๒ อย่างหรือไม่

คำว่า ปโยค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปยุณฺชนํ ปโยโค = ความพยายาม ชื่อว่า ปโยคะ (ป บทหน้า + ยุช ธาตุ + ณ ปัจจัย

คำว่า กายิก, วาสสิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กาเยน กโต กายิโก = ความพยายามอันบุคคลกระทำแล้วด้วยกาย ชื่อว่า กายิกะ
- วสสา กโต วาสสิโก = ความพยายามอันบุคคลกระทำแล้วด้วยวาจา ชื่อว่า วาสสิกะ
- หรือ - กาเย ปวตฺโต กายิโก = ความพยายามที่เป็นไปแล้วในกาย ชื่อว่า กายิกะ
- วสสิ ปวตฺโต วาสสิโก = ความพยายามที่เป็นไปแล้วในวาจา ชื่อว่า วาสสิกะ

คำว่า ยาย กายจิ ภาสาย วจีเกทํ กตฺวา (โดยเปล่งเสียงพูดด้วยภาษาใดภาษาหนึ่ง) หมายความว่า การลาสิกขานั้นอาจใช้ภาษาอื่นจากภาษาบาลีก็ได้ ไม่จำเป็นต้องใช้ภาษาบาลีอย่างเดียว

คำว่า อุกฺขรลิขณํ (การเขียนอักษร) คือ การเขียนอักษรเพื่อแสดงให้ผู้อื่นรู้ว่า พุทฺธํ ปจฺจุทฺตามิ (ข้าพเจ้าลาพระพุทฺธเจ้า) เป็นต้น ที่จริงแล้ว ในสมัยพุทธกาลยังไม่นิยมสื่อสารด้วยการเขียนอักษร การทรงจำพระพุทฺธพจน์จึงเป็นการท่องจำโดยที่ศิษย์ว่าตามอาจารย์แล้วจดจำไว้ เรียกว่า มุขปาฐะ คือ การว่าทางปาก อย่างไรก็ตาม การสื่อสารด้วยการเขียนอักษรก็มีบ้างในบางแห่ง เช่น การส่งสารไปตามสถานที่ต่างถิ่น เหมือนการที่พระเจ้าพิมพิสารส่งสารไปให้พระเจ้าปุกกุสาดิที่เป็นพระสหาย หรือเหมือนเศรษฐีผู้เป็นบิดาของนายกุมภโมสกะใช้ให้นายกุมภโมสกะส่งจดหมายไปให้เศรษฐีผู้เป็นสหายของตน แต่การส่งสารเช่นนั้นนิยมใช้ในหมู่ชนชั้นสูงเท่านั้น ข้อนี้บ่งว่าตั้งแต่สมัยพุทธกาลก็มีการบัญญัติใช้อักษรแทนเสียงแล้ว

คำว่า หตฺถมฺพุทฺทา (การงอนิ้ว) มีรูปวิเคราะห์ว่า หตฺถสฺส มฺพุทฺทา หตฺถมฺพุทฺทา (การงอมือ ชื่อว่า หตฺถมฺพุทฺทา) คำว่า หตฺถ (มือ) จัดเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทศยูปการะ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน กล่าวคือ คำว่า หตฺถ แม้จะกล่าวถึงมือโดยทั่วไป ก็หมายถึงนิ้วมือ จึงเป็นคำที่กล่าวถึงมืออันเป็นหมู่ แต่เจตนาหมายถึงนิ้วมืออันเป็นส่วนหนึ่งของมือ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

หตฺถสฺสทฺโท เจตฺตฺตฺเตทฺเตสฺส อํกุลิสฺส ทฏฺฐพฺโพ น ญฺชมาโน สพฺพํ หตฺถํ มฺเข ปกฺขิปปิสฺสามิตี อาทีสุ วีย.^{๓๕}

“อนึ่ง หตฺถ ศัพท์ในที่นี้ พึงทราบในนิ้วมืออันเป็นส่วนหนึ่งของมือนั้น ดังคำว่า น ญฺชมาโน สพฺพํ หตฺถํ มฺเข ปกฺขิปปิสฺสามิ (เราฉันอยู่จะไม่ใส่นิ้วมือทั้งหมดในปาก)”

มฺพุทฺทา ศัพท์แสดงความหมายว่า สงฺโกจน (การงอ) ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ศัพทสโตมมหานิธิ (หน้า ๓๓๙) แม้ในพระบาลีและอรรถกถาก็พบข้อความนี้ว่า

อุกฺกฏฺฐํ นาม ลิปฺปิ มฺพุทฺทา คณฺหา ลิข.^{๓๖}

“ที่ชื่อว่า ศิลปวิทยาชั้นสูง คือ วิชานับ วิชาคำนวณ วิชาเขียน”

มฺพุทฺทาติ หตฺถมฺพุทฺทา คณฺหา.^{๓๗}

“การนับทั้งอ[นิ้ว]มือ ชื่อว่า วิชานับ”

อย่างไรก็ดี ฎีกาใหม่อธิบาย มฺพุทฺทา ว่า วิกาโร (การเปลี่ยนแปลง) ตามมตินี้คำว่า หตฺถมฺพุทฺทา แปลว่า “การเปลี่ยนแปลงของมือ” คือ การงอนิ้ว การเหยียดนิ้ว การกำมือ เป็นต้น

ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อธิปฺปายวิมฺพาโก อํกุลิสฺสโกจนาทิโก หตฺถวิกาโร หตฺถมฺพุทฺทา.^{๓๘}

“การเปลี่ยนแปลงของมือมีการงอนิ้วเป็นต้นอันแสดงให้รู้ความต้องการได้ ชื่อว่า หตฺถมฺพุทฺทา”

คำว่า มฺพุทฺทา (สันสกฤตเป็น มฺพุทฺรา) ประกอบรูปศัพท์มาจาก มฺพุ ธาตุ + ท บัปัจจัย + อา อิตถี บัปัจจัย ช้อน ท เป็น พุท คำนี้อาจแปลว่า “แหวนตรา” ดังรูปวิเคราะห์ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริเฉทที่ ๗ สูตร ๓๕) ว่า โมทฺนติ เอตฺยาติ มฺพุทฺทา, สกฺขรมํกุลฺยิ (บุคคลย่อมยินดีด้วยแหวนนั้น เหตุนั้น แหวนนั้นชื่อว่า มฺพุทฺทา ย่อมเป็นไปในแหวนที่มีอักษร) นอกจากนั้น ในวรรณกรรมบาลีพบรูปว่า มฺพุทฺติต แปลว่า “ประทับตราแล้ว, จัดพิมพ์แล้ว” มีรูปที่คล้ายคลึงกันในสันสกฤตว่า มฺพุทฺริต ในที่บางแห่งก็ลง ณาเป การิต- บัปัจจัยเป็นรูปว่า มฺพุทฺทาปีต (ให้จัดพิมพ์แล้ว), มฺพุทฺทาเปติ (ย่อมให้จัดพิมพ์) แต่ในฉบับไทยบางฉบับมีรูปว่า มฺพุทฺริต รูปนี้ไม่พบในวรรณกรรมบาลีและสันสกฤต

อาทิ ศัพท์ใน หตฺถมฺพุทฺทาติ ละข้อความว่า การโคลงหัว (สีสกมฺปน) เป็นต้น]

บุคคล โปน ทวิโ- โย จ ปจฺจกฺขาติ, ยสฺส จ ปจฺจกฺขาติ. ตตฺถ โย ปจฺจกฺขาติ, โส สเจ
อุมฺมตฺตกขิตฺตจิตฺตเวทนาภูฏานํ อณฺณตโร น โหติ. ยสฺส ปน ปจฺจกฺขาติ, โส สเจ มนุสฺสชาติโก
โหติ, น จ อุมฺมตฺตกาทึนํ อณฺณตโร, สมมุขีฏโต จ, ลิกฺขาปจฺจกฺขานํ โหติ. น หิ อสมมุขีฏตฺส
ทุเตน วา ปณฺเณน วา อาโรจนํ รุหติ. เอวํ ยถาวุตฺตบุคคลวเสน ปจฺจกฺขานํ โหติ, น ตทภาเวน.

บุคคล มี ๒ จำพวก คือ

๑. ผู้ลาสิกขา คือ ภิกษุที่ไม่ใช่คนวิกลจริต ไม่ใช่คนที่ถูกยักษ์เข้าสิง และไม่ใช่คนที่มี
เวทนารุนแรง อย่างใดอย่างหนึ่ง

๒. ผู้รับการลาสิกขา คือ คนที่มีชาติเป็นมนุษย์ ไม่ใช่คนวิกลจริตเป็นต้น และอยู่
ต่อหน้า เพราะการบอกบุคคลที่อยู่ลับหลังด้วยเหตุหรือจดหมาย ย่อมไม่สำเร็จ

การลาสิกขาย่อมมิได้ โดยเนื่องด้วยบุคคลตามที่กล่าวไว้อย่างนี้ ย่อมไม่มี เพราะ
ปราศจากบุคคลดังกล่าว

[คำว่า อุมฺมตฺตก (คนวิกลจริต) คือ คนบ้าที่ตีกำเร็บ ไม่รู้ว่าไฟกับทองคำต่างกันอย่างไร และ
ไม่รู้ว่าคุณ (อุจจาระ) กับไม้จันทน์ต่างกันอย่างไร มีรูปวิเคราะหฺว่า อติวีย มตฺโต อุมฺมตฺโต (ผู้ประมาทแล้ว
ยิ่งนัก ชื่อว่า อุมมัตตะ) โดย อุ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ยิ่ง แล้วตั้งรูปวิเคราะหฺต่อมาโดยลง ก ปัจจัย
ในสกัถตฺตทิตฺตา อุมฺมตฺโตเยว อุมฺมตฺตโก (ผู้ประมาทแล้วยิ่งนักนั้นแหละ ชื่อว่า อุมมัตตะ)

คำว่า ขิตฺตจิตฺต (คนที่ถูกยักษ์เข้าสิง) แปลตามได้ศัพท์ว่า “ผู้มีจิตอันยักษ์ให้ซัดส่ายแล้ว”
หมายถึง คนบ้าเพราะถูกผีเข้าสิงหรือถูกผีหลอกจนบ้าไป มีรูปวิเคราะหฺว่า ขิตฺต จิตฺต ยสฺสชาติ ขิตฺตจิตฺโต
(ผู้มีจิตอันยักษ์ให้ซัดส่ายแล้ว ชื่อว่า ขิตตจิตตะ)

คำว่า เวทนาภูฏ (คนที่มีเวทนารุนแรง) แปลตามได้ศัพท์ว่า “ผู้อันเวทนาบีบคั้นแล้ว” บุคคล
จำพวกนี้แม้กล่าวละเมอถึงการลาสิกขาโดยไม่รู้สีกตัวว่า กล่าวอะไรอยู่ ก็ไม่นับว่าเป็นอันลาสิกขา โดยมี
รูปวิเคราะหฺว่า

- อญฺเญยเตติ อญฺเญ, เวทนาย อญฺเญ เวทนาญฺเญ = ผู้อันเวทนากระทบแล้ว, ผู้อันเวทนา
บีบคั้นแล้ว ชื่อว่า เวทนาภูฏะ

ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๙๓) แปล อญฺเญ ว่า ผูกใจ (กระทบแล้ว) แต่ในหน้า ๒๐๕ แปล ปิฬิต
ว่า “บีบคั้นแล้ว” คำนี้จึงแปลได้ทั้ง ๒ อย่าง]

วิขานนฺนปิ นิยมิตานิยมิตวเสน ทฺวิธํ. ตตฺถ ยสฺส เยสํ วา นิยมเตวา “อิมสฺส อิมสํ

วา อาโรเจมี”ติ วทติ, สเจ เต ยถา ปกติยา โลเก มนุสสา วจนํ สุตฺวา อวชฺชนสมเย ชานนฺติ, เอวํ ตสฺส วจนานนฺตรเมว ตสฺส “อํ อุกฺกณฺจโธ”ติ วา “คิหิภาวํ ปตฺถยตี”ติ วา เยเน เกณจิ อากาเรน สิกฺขาปจฺจกฺขานภาวํ ชานนฺติ, ปจฺจกฺขตาตาว โหติ สิกฺขา. อถ อปรภาเค “กํ อิมินา วุตตนํ”ติ จินฺตเตว ชานนฺติ, อณฺเณ วา ชานนฺติ, อปจฺจกฺขตาตาว โหติ สิกฺขา. อนนฺยเมตฺวา อาโรเจนตสฺส ปน สเจ วุตตนเยเน โย โกจิ มนุสฺสชาติโก วจนตถํ ชานนฺติ, ปจฺจกฺขตาตาว โหติ สิกฺขา. เอวํ วิชานนฺวเสน ปจฺจกฺขานํ โหติ, น ตทภาเวน.

ความเข้าใจ มี ๒ ประการ คือ

๑. ความเข้าใจของบุคคลที่ภิกษุกล่าวเจาะจง

ภิกษุบอกเจาะจงแก่บุคคลใดหรือบอกแก่บุคคลเหล่าใดโดยดำริว่าเราบอกบุคคลนี้ หรือเราบอกบุคคลเหล่านั้น ถ้าพวกเขาเข้าใจว่า เธอละสิกขาด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งว่า ภิกษุนี้เบื่อหน่ายแล้ว หรือภิกษุนี้ปรารถนาเป็นคฤหัสถ์ สิกขานับได้ว่าได้ละแล้ว (ถือว่าสึกแล้ว) ทันทีที่เธอพูดจบเท่านั้นเหมือนมนุษย์ในโลกโดยทั่วไปฟังคำแล้วเข้าใจในเวลาใคร่ครวญ ย่อมเป็นอันลาสิกขา ถ้าพวกเขาต้องใคร่ครวญก่อนว่า ภิกษุนี้พูดอะไร จึงรู้ได้ในภายหลัง หรือบุคคลอื่น[จากบุคคลที่ภิกษุกล่าวเจาะจง]เข้าใจ ย่อมไม่เป็นอันลาสิกขา

๒. ความเข้าใจของบุคคลที่ภิกษุไม่กล่าวเจาะจง

เมื่อภิกษุบอกไม่เจาะจงบุคคล ถ้ามีคนที่มีชาติเป็นมนุษย์ผู้ใดผู้หนึ่งเข้าใจเนื้อความแห่งคำตามนัยที่กล่าวแล้ว ย่อมเป็นอันลาสิกขา

การลาสิกขาย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยความเข้าใจอย่างนี้ ย่อมไม่มี เพราะปราศจากความเข้าใจดังกล่าว

[ถ้าผู้ฟังไม่เข้าใจชัดเจนว่า ภิกษุผู้ลาสิกขากล่าวข้อความอะไร แต่ถ้าหากรู้ว่าภิกษุนี้ต้องการเคลื่อนจากพรหมจรรย์ ก็เป็นอันลาสิกขา ถ้าผู้ฟังเข้าใจข้อความที่ภิกษุกล่าว แต่ไม่รู้ว่ภิกษุนี้ต้องการเคลื่อนจากพรหมจรรย์ ก็ไม่เป็นอันลาสิกขา

บุคคลที่ภิกษุกล่าวเจาะจงนั้น อาจเป็น นาย ก., นาย ข. หรือเป็นบุคคลทั้งหมดซึ่งอยู่ในสถานที่ลาสิกขานั้นก็ได้

บุคคลที่ภิกษุไม่กล่าวเจาะจง ก็คือ มนุษย์ทุกคนที่เข้าใจภาษาพูดซึ่งอยู่ในสถานที่แห่งนั้น

ในข้อแรก ถ้าภิกษุลาสิกขาโดยบุคคลที่ตนกล่าวเจาะจงเข้าใจ จึงเป็นอันลาสิกขา ถ้าบุคคลนั้นไม่เข้าใจ ก็ไม่เป็นอันลาสิกขา ส่วนข้อหลังเป็นใครก็ได้ที่ได้ยินและเข้าใจความหมาย ก็เป็นอันลาสิกขา

เอน ศัพท์ในคำว่า วจนนานนฺตรเมว (ทันทีที่เธอพูดจบเท่านั้น) ปฏิเสธความเข้าใจโดยใช้เวลานาน คำว่า อุกฺกณฺฐิต แปลว่า “ผู้ถึงความเป็นอย่างยาก, ผู้ถึงความเบื่อง่าย” มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุกฺกณฺฐนํ อุกฺกณฺฐา (อุ บพหน้า + กจ กิจฉวีเน = เป็นอย่างยาก + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- อุกฺกณฺฐํ อิโต ปตฺโต อุกฺกณฺฐิต (ทุตียาตปฺปฺริสสมาส)

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้แปลว่า “ผู้ถึงความไม่รื่นรมย์ที่มีคอชะเง้อสู่เบื้องบน” มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุทฺธํ คโต กณฺโจ เอติสฺสาติ อุกฺกณฺฐา, อนนฺทริติ (อุ ศัพท์ + กณฺจ ศัพท์ ฌญฺฐิตปฺปฺริสสมาส)
- อุกฺกณฺฐํ อิโต ปตฺโต อุกฺกณฺฐิต (ทุตียาตปฺปฺริสสมาส)

ตั้งข้อความในคัมภีร์วิมุตติวินัยว่า

“กจ กิจฉวีเน”ติ ธาตุสุ ปจิตตฺตา วุตฺตํ “กิจฉวีวิกปฺปตฺโต”ติ. อุกฺกณฺฐนฺนํ อุกฺกณฺฐา, ตํ อิโต คโตติ อุกฺกณฺฐิต, กิจฉวีวิก ปตฺโตติ อตฺถเ. อุทฺธํ คโต กณฺโจ เอติสฺสาติ อุกฺกณฺฐา, อนนฺทริติ ยา เว นิรุทฺธ-โคโคณ วีย คมนมคฺคํ คเวสนโต ปุคฺคโล อุกฺกณฺโจ โหติ, ตํ อุกฺกณฺฐํ อนนฺทริติ อิโตติปิ อุกฺกณฺฐิตติ อตฺถํ ทสฺเสนโต อาห “อุทฺธํ กณฺจํ กตฺวา วิหฺรมาโน”ติ.^{๓๔}

“ท่านกล่าวว่า กิจฉวีวิกปฺปตฺโต (ผู้ถึงการเป็นอย่างยาก) เพราะกล่าวไว้ในคัมภีร์ธาตุทั้งหลายว่า กจ กิจฉวีเน (กจ ธาตุเป็นไปในความหมายว่า การเป็นอย่างยาก) กล่าวคือ การเป็นอย่างยาก ชื่อว่า อุกฺกณฺฐา ผู้ถึงการเป็นอย่างยากนั้นแล้ว ชื่อว่า อุกฺกณฺฐิตะ หมายความว่า ผู้ถึงแล้วซึ่งการเป็นอย่างยาก

ท่านประสงค์จะแสดงเนื้อความว่า คอที่จะเง้อแล้วสู่เบื้องบนมีอยู่แก่ความไม่รื่นรมย์นั้น เหตุนี้ ความไม่รื่นรมย์นั้นชื่อว่า อุกฺกณฺฐา บุคคลผู้แสวงหาทางไปเหมือนฝูงโคที่ถูกขังไว้ในคอก เป็นผู้เบื่อง่ายด้วยความไม่รื่นรมย์ แม้บุคคลผู้ถึงความไม่รื่นรมย์ที่มีคอชะเง้อขึ้นเบื้องบนนั้นก็ได้ชื่อว่า อุกฺกณฺฐิตะ จึงกล่าวว่า อุทฺธํ กณฺจํ กตฺวา วิหฺรมาโน (ผู้อยู่ชะเง้อคอในเบื้องบน)”

คำว่า คิหิภาว (ความเป็นคฤหัสถ์, ความเป็นผู้มีเรือน) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เคหํ อสฺส อตฺถิติ คิหิ.

(เคห ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัถิตัตถิต แปลง เอ ใน เค เป็น อิ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณสูตร ๑๗๓ ว่า เคหสเสกาโร อการํ อิการณฺจ สมาสตฺหิตฺเตสุ (แปลง เอ อักษรของ เคห ศัพท์เป็น อ และ อิ อักษรในสมาสและตัตถิต) เช่น คหฺภูมํ = ยอดเรือน, คหฺปติ = เจ้านาย, คหฺภูโจ = คฤหัสถ์, ผู้อยู่ในเรือน), คิหิ = คฤหัสถ์, ผู้มีเรือน)

- คิหิโน ภาโว คิหิภาโว (ฌญฺฐิตปฺปฺริสสมาส)

โย ปน อนุตมโส ทวายปิ ปจฺจุฯชาติ, เตน อปจฺจุฯชาตาว โหติ สิกฺขา.

อนึ่ง ภิกษุใดย่อมลาสิกขาแม้ด้วยการล้อเล่นเป็นอย่างต่ำ ภิกษุนั้นย่อมไม่เป็นอันลาสิกขาโดยแท้

[ท่านแสดงองค์ของการลาสิกขาว่าต้องประกอบด้วยจิตที่ต้องการจะลาสิกขาเป็นต้น ถ้าไม่มีจิตดังกล่าว ก็ไม่เป็นอันลาสิกขา บัดนี้ ได้กล่าวถึงส่วนสุดท้ายของการไม่เป็นอันลาสิกขาว่าเป็นการลาสิกขาด้วยการล้อเล่น ก็ไม่เป็นอันลาสิกขาเช่นเดียวกัน

คำว่า ทวายปิ ลง ส วิภคิตถาย ทว ศัพท์ แล้วแปลง ส เป็น อาย ความจริง ทว ศัพท์เป็นบุลึงค์ ดั่งคัมภีร์อภิธานปิฎกีกากล่าวว่า

ปริหาโส ทโว ชิตฺตฺตา

เกฬิ กิฬฺหา จ กิฬิตฺ๔๐

“การเล่น, การล้อเล่น ๖ ศัพท์ = ปริหาส, ทว, ชิตฺตฺตา, เกฬิ, กิฬฺหา, กิฬิต”

ถึงอย่างไรก็ตาม ในที่นี้ลงจุดถวิภคิตถในอรรถดติยาวิภคิตถ ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๑๙๔) อธิบายว่า ทวายปิติ กิฬฺหาปิยาเยนปิ (คำว่า ทวายปิ หมายความว่า แม้ด้วยความต้องการจะล้อเล่น)]

อิตฺติ อิมสํ วุตฺตปฺปการานํ จิตฺตาทินํ วา วเสน, สพุทฺโธ วา ปน อปจฺจุฯชาเนน สิกฺขํ อปจฺจุฯชาเยน สิกฺขาปจฺจุฯชาเนนสฺเสว จ อตฺถภูตํ เอกจฺจํ พุทฺทผลํ อนาวิกตฺวา.

โดยประการดังนี้ ภิกษุใดมิได้ลาสิกขาโดยเนื่องด้วยจิตเป็นต้นเหล่านี้ ซึ่งได้กล่าวลักษณะไว้ หรือมิได้ลาสิกขาโดยไม่สละสิกขาอย่างสิ้นเชิง ทั้งไม่ได้เปิดเผยความท้อแท้บางอย่าง ซึ่งเป็นเนื้อความของการลาสิกขานั้นเทียว

[ประโยคนี้นี้แสดงนิคมคือคำลงท้ายของเรื่องนี้ สรุปความว่า ภิกษุที่มีได้ลาสิกขาโดยมีองค์ ๖ มีจิตเป็นต้นครบถ้วน ไม่เป็นอันลาสิกขา หรือผู้ที่มีได้ลาสิกขาโดยประการทั้งปวง ก็ไม่เป็นอันลาสิกขาเช่นกัน

คำว่า “ความท้อแท้บางอย่างซึ่งเป็นเนื้อความของการลาสิกขา” คือ ในคำว่า พุทฺธํ ปจฺจุฯชาเยน (ข้าพเจ้าลาพระพุทฺธเจ้า) เป็นต้น ส่วนคำปริกัปปา ยนฺนุนาหํ ปจฺจุฯเชยฺย (กระไรหนอเราพึงลาสิกขา) แม้จะแสดงความท้อแท้ แต่มิได้แสดงเนื้อความของการลาสิกขา

ฎีกาใหม่ประพันธ์คาถาสรุปความเกี่ยวกับองค์ของการลาสิกขาว่า

จิตฺตํ เขตฺตมฺยจฺ จ

ปโยโค ปุคฺคโล ตถา

วิชานนฺหติ สิกฺขาเย

ปจฺจุฯชานํ จพฺพจิตฺกํ๔๑

“การลาสิกขามีองค์ ๖ คือ จิต เขต กาล ความพยายาม บุคคล และความ
เข้าใจ”]

คำอธิบาย เมณฺฑน ฐมฺม

เมณฺฑน ฐมฺม ปฏิเสเวยยาติ เอตถ เมณฺฑน ฐมฺมนฺตติ รากปริยฺญาเนน สทิสานํ อุภินฺนํ ฐมฺม.

ในคำว่า เมณฺฑน ฐมฺม ปฏิเสเวย (เสพเมณฺฑนธรรม) นี้ บททั้ง ๒ ว่า เมณฺฑน ฐมฺม (เมณฺฑน
ธรรม) หมายความว่า อัจฉาจารย์ของชายหญิงทั้ง ๒ ผู้เสมอกันโดยการฟูขึ้นของรากะ

[ท่านกล่าวข้อความนี้ไว้เพื่อแสดงว่า มิถุนา ศัพท์ มีความหมายว่า สทิส (เสมอกัน) และแสดง
รูปวิเคราะห์ เมณฺฑน ศัพท์ ว่า

- มิถุนานํ อยนฺติ เมณฺโณ = อัจฉาจารย์นี้ของคนคู่ ชื่อว่า เมณฺ (อยํ ตัทธิต ปุณฺลิคํ)

ตั้งคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

รากปริยฺญาเนน สทิสภาวาปตฺติยา “มิถุนานํ อยนฺติ เมณฺโณ”ติ ฐมฺโมว วุจฺจตีติ อาห “ราก-
ปริยฺญาเนนา”ติอาที.^{๑๒}

“อิจฉาจารย์นั้นแหละย่อมถูกกล่าวถึงตามรูปวิเคราะห์ว่า มิถุนานํ อยนฺติ เมณฺโณ (อิจฉาจารย์นี้ของ
คนคู่ ชื่อว่า เมณฺ) เพราะถึงความเป็นผู้เสมอกันโดยการฟูขึ้นของรากะ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า รากปริยฺญาเนน
(อิจฉาจารย์ของชายหญิงทั้ง ๒ ผู้เสมอกันโดยการฟูขึ้นของรากะ) เป็นต้น”

คำว่า รากปริยฺญาเนน (โดยการฟูขึ้นของรากะ) ปฏิเสธความเสมอกันโดยสีและรูปร่างเป็นต้น
ดังนั้น จึงมีวิธีปทานสัมพันธ์ของคำนี้ว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า อัจฉาจารย์ของชายหญิงทั้ง ๒ ผู้เสมอกัน
ด้วยคำว่า สทิสานํ อุภินฺนํ ฐมฺม

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ชายหญิงทั้ง ๒ เป็นผู้เสมอกันอย่างไร

๓. อาโปกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ชายหญิงทั้ง ๒ เป็นผู้เสมอกันโดยสีและรูปร่างเป็นต้น
หรือไม่

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า รากปริยฺญาเนน (โดยการฟูขึ้นของ
รากะ) อธิบายว่า ชายหญิงทั้ง ๒ เป็นผู้เสมอกันโดยการฟูขึ้นของรากะ ไม่ใช่เป็นผู้เสมอกันโดยสีและรูปร่าง
เป็นต้น ดังนี้แล

คัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๒ หน้า ๙๙) แสดงรูปวิเคราะห์ เมถุน เป็นนปฺงสกลิงค์ว่า มิถุนานํ อิหฺ เมถุนํ (กรรมนี้เป็นของคนคู่ ชื่อว่า เมถุนะ) แล้วตั้งรูปวิเคราะห์เป็นอวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาสว่า

- เมถุนเมว ธมฺโม เมถุนธมฺโม = อัจฉาจารย์คือกรรมที่เป็นของคนคู่ ชื่อว่า เมถุนธรรม

แต่ตามความเห็นของฎีกาใหม่^{๔๓} ให้ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นวิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาสว่า

- เมถุโน ธมฺโม เมถุนธมฺโม = อัจฉาจารย์ที่เป็นของคนคู่ ชื่อว่า เมถุนธรรม

ทั้งนี้เพราะท่านถือว่า เมถุน ศัพท์เป็นปฺงลิงค์ จึงเป็นวิเสสนะของ ธมฺโม ได้ คำว่า เมถุน ในพระไตรปิฎกและในอรรถกถาพบว่ามีทั้ง ๒ ลิงค์ คือ เป็นปฺงลิงค์โดยหมายถึงอิจฉาจารย์ (ธมฺโม) และเป็นนปฺงสกลิงค์ โดยหมายถึง กรรม (กมฺม)

ในคัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๖๒๘) กล่าวถึง มิถุน ศัพท์เป็นนปฺงสกลิงค์เท่านั้นว่า มิถุนํ ถิปุมทวยํ (คู่ของบุรุษและสตรี ชื่อว่า มิถุนะ) โดย มิถุน ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ ทวย (คู่) อันเป็นคู่ของบุรุษและสตรี นอกจากนั้น คัมภีร์ศัพท์สโตมมทานิธิ (หน้า ๓๔๔) กล่าวว่า คำว่า เมถุน ประกอบรูปศัพท์มาจาก มิถุน ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน นิพพตฺต ตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มิถุเนน อิตฺถิปฺริเสหิ นิพพตฺตํ เมถุนํ = กรรมที่เกิดขึ้นด้วยคนคู่คือสตรีและบุรุษ ชื่อว่า เมถุน

<มีรูปสันสกฤตว่า มิถุเนน สตรีปฺุสกายํ นิรวฤตฺตมฺ ไมถุนม.>

คำอธิบาย ปฏิเสเวยย

ปฏิเสเวยยาติ เสเวยย อชฺฌาปชฺเชยฺย.

คำว่า ปฏิเสเวยย แปลว่า ฟังเสพ คือ ฟังล่วงละเมิด

[ท่านอธิบาย ปฏิเสเวยย ว่า เสเวยย โดยไม่อธิบายอรรถของ ปติ อุปสรรค จึงแสดงว่า ปติ อุปสรรคเป็นธาตุวัตถานุวัตตกะ คือ คล้อยตามอรรถของ สิวุ ธาตุ (เสวเน = เสพ) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

“ปลมฺพเต วิลมฺพเต”ติอาทิสฺสู วีย อุปสฺสคฺคสฺส โกจิ อตฺถวิเสโส นตฺถิติ อาห “เสเวยฺยา”ติ.^{๔๔}

“อรรถเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่งของอุปสรรคย่อมไม่มี ดังคำว่า ปลมฺพเต (ย่อมห้อย), วิลมฺพเต (ย่อมห้อย) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เสเวยย (ฟังเสพ)”

คำว่า อชฺฌาปชฺเชยฺย (ฟังล่วงละเมิด) แสดงคำอธิบายว่า การเสพ ก็คือ การล่วงละเมิดนั่นเอง ไม่ใช่การเสพด้วยการเข้าไปหา ดังคำว่า นิโครธเมว เสเวยย (ฟังเสพต้นไทรนั้นเที่ยว) คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “ฟังครอบงำแล้วถึง” โดย อธิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อภิภุจฺย (ครอบงำแล้ว)]

คำอธิบาย อนตมโส

อนตมโสติ สพฺพนฺติเมน ปริจฺเจเทน.

คำว่า อนตมโส (เป็นอย่างต่ำ) หมายความว่า โดยกำหนดอย่างต่ำที่สุด

[ท่านอธิบาย อนตมโส ดังนี้

๑. โส อักษรแปลงมาจาก นา วิภัตติ เพราะอธิบายด้วยบทที่ลงตติยาวิภัตติว่า ปริจฺเจเทน

๒. คำว่า อนตมโส มีศัพท์เดิมมาจาก อนตฺมโส แปลงสระ อิ เป็น อ ในที่ประกอบด้วย โส อาเทศ เพราะอธิบายด้วยบทว่า สพฺพนฺติเมน

คำว่า อนตมโส ประกอบรูปศัพท์มาจาก อนต ศัพท์ + อิม ศัพท์ มีรูปวิเคราะหว่า

- อนฺเต ภาโว อนฺติโม = ขอบเขตอันมีในที่สุด ชื่อว่า อันติมะ]

ติรจฺจนาคตฺตายปีติ ปฏฺิสนธิวเสน ติรจฺจนเนสฺส คตฺตายปี, อยเมตถ อนุปฺพยตฺติ.

คำว่า ติรจฺจนาคตฺตายปี (แม้ในสัตว์ติรจฺจนตัวเมีย) หมายความว่า แม้ในสัตว์ติรจฺจนตัวเมียที่นับเข้าในสัตว์ติรจฺจนทั้งหลาย โดยเนื่องด้วยปฏฺิสนธิ คำนี้เป็นอนุบัญญัติในสิกขาบทนี้

[คำว่า ติรจฺจนาคตา มีรูปวิเคราะหส์ัตตมีตปฺปฺริสสมาสว่า ติรจฺจนเนสฺส คตา ติรจฺจนาคตา (ผู้เกิดแล้วในสัตว์ติรจฺจน ชื่อว่า ติรจฺจนาคตะ) โดย คต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อุปฺปนฺน (เกิดแล้ว) ตามที่กล่าวไว้ในฎีกาใหม่ (หน้า ๑๙๕) การอธิบายเช่นนี้เป็นการห้าม คต ศัพท์ว่า ไม่ใช่ศัพท์ศัพท์ภาวะดังคำว่า เชพคตฺ (น้ำลาย), คุณคตฺ (คุณ)

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์อภิธานปฺปทีปิกากฎีกา (คำอธิบายคถา ๖๔๘) แสดงความหมายของคำนี้ ๓ ประการว่า

๑. สัตว์ติรจฺจน = ติรจฺจนโนเยว ติรจฺจนคโต.

(ตัฟฆาวุตติกรรมธารยสมาส คต ศัพท์เป็นศัพท์ศัพท์ภาวะ คือ ศัพท์ที่มีความหมายเหมือนบทหน้าที่ตนประกอบด้วย ไม่มีความหมายอื่นใด)

๒. ผู้ถึงภาวะของสัตว์ติรจฺจน = ติรจฺจนภาวํ คโต ปตฺโต ติรจฺจนคโต.

(ทุติยาตปฺปฺริสสมาส ลบ ภาว ศัพท์)

๓. ผู้นับเข้าในสัตว์ติรจฺจน = ติรจฺจนเนสฺส คโต อนฺโตคโร ติรจฺจนคโต.

(สัตตมัตตปุริสสมาส คต ศัพท์มีความหมายว่า นับเข้า)

อนึ่ง สัตว์ดิรัจฉานในเรื่องนี้ต้องเป็นสัตว์ดิรัจฉานที่เป็นเหตุให้ต้องอาบัติปาราชิกได้เท่านั้น ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๗๗) ได้ประพันธ์คาถาว่า

อปทานํ อหิมจนา

ทวิปทานญจ กุกกุฏี

จตุปปทานํ มชฺชารี

วตถุ ปาราชิกสสิมา.^{๔๕}

“ในบรรดาสัตว์ไม่มีเท้า หมายถึง ภูเขา และปลา ในสัตว์ ๒ เท้า หมายถึง แม่ไก่ ในสัตว์ ๔ เท้า หมายถึง แมว เหล่านี้เป็นวัตถุของอาบัติปาราชิก”]

คำอธิบาย ปาราชิโก โหติ

ปาราชิโก โหติติ ปราชิโต โหติ, ปราชยํ อาปนโน.

คำว่า ปาราชิโก โหติ (ต้องปาราชิก) หมายความว่า เป็นผู้ถูกให้ปราชัย[จากพระศาสนา] คือ ถึงความปราชัย

[คำว่า ปราชิโต (เป็นผู้ถูกให้ปราชัย[จากพระศาสนา]) ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปรา บทหน้า + ชิ ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ ลบ ณาเป เพื่อย่อคำ โดยทั่วไป ชิ ธาตุใช้ในความหมายว่า ชนะ แต่เมื่อ ปรา อยู่หน้า ก็ใช้ในความหมายว่า แพ้ อุปสรรคคือ ปรา ทำหน้าที่ธาตุวัตถุพารกะ คือ เบียดเบียนธรรมชาติของธาตุ หมายถึง ทำให้อรรถของธาตุเปลี่ยนไปจากอรรถที่นิยมใช้ทั่วไป ที่จริงแล้ว ชิ ธาตุใช้ในความหมาย ๒ ประการ คือ ชนะ และ แพ้ ดังคัมภีร์ธาตุวัตถุสังคหะ (คาถา ๑๓๘) กล่าวว่า ชิ ภูิกิ ชยปราชะ (ชิ ธาตุ = ภูวาทิกณะและภียาทิกณะ เป็นไปในความหมายว่าชนะ และ แพ้) ดังนั้น ปรา ศัพท์จึงเบียดเบียนธรรมชาติของ ชิ ธาตุ ที่ปรากฏใช้เป็นส่วนใหญ่ แต่ไม่มีอำนาจในการแสดงอรรถใหม่ เพราะอุปสรรคเป็น โชตกศัพท์ คือ ศัพท์ที่แสดงอรรถที่มีอยู่เดิมให้ปรากฏชัดเจนขึ้น เหมือนประทีปที่ส่องวัตถุสิ่งของในห้องมืดให้ปรากฏชัดเจน

คำว่า ปราชิโต โหติ แสดงรูปวิเคราะห์ของ ปาราชิก ว่า

- ปราชียิตถาติ ปาราชิโก = ผู้ถูกให้ปราชัยแล้ว ชื่อว่า ปาราชิก

หมายถึง ผู้ถูกทำให้ปราชัยจากพระศาสนาโดยการลวงละเมิด ไม่สามารถเข้าร่วมสังฆกรรมมีอุโบสถและปวารณาเป็นต้น ร่วมกับภิกษุอื่นได้อีก เหมือนตาลยอดด้วนที่แห้งตายไม่อาจเจริญเติบโต เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า ปราชิโต แล้ว ให้ทำที่ชะสระ อ ใน ป เป็น อา และแปลง ต เป็น ก ดังข้อความในคัมภีร์สารัตถทีปนีว่

ปาราชิกสทโท อุปสัคคสส วุฑฺธิ กตฺวา ตการสส จ กการํ กตฺวา ปาราชิกโกติ นิทฺธิฏฺโฐติ อาห
“ปาราชิกโกติ ปราชิโต”ติ.^{๔๖}

“ปาราชิก ศัพท์ถูกแสดงว่าเป็น ปาราชิก โดยทำการพฤทธิอุปสรรค และแปลง ต เป็น ก ฉะนั้น
จึงกล่าวว่า ปาราชิกโกติ ปราชิโต (คำว่า ปาราชิกโก โหติ หมายความว่า เป็นผู้ถูกให้แพ้[จากพระศาสนา])”

คำว่า ปราชาย์ อาปนโน (คือ ถึงความปราชัย) แสดงคำอธิบายความหมายว่า ปราชิโต โหติ
(เป็นผู้ถูกให้ปราชัย[จากพระศาสนา]) เพื่อให้เข้าใจชัดเจน การอธิบายในลักษณะนี้จัดเป็นการอธิบายอรรถ
โดยมิได้มุ่งแสดงความหมายของธาตุ เพราะเป็นสิ่งที่ปรากฏชัดแล้ว

รูปวิเคราะห์ของ ปาราชิก ในข้างต้น หมายถึง บุคคล จึงมีรูปว่า ปาราชิกโก ถ้าหมายถึงอาบัติ
ก็มีรูปอดีตถึงคำว่า ปาราชิกา ถ้าหมายถึงสิกขาบท ก็มีรูปนปุงสกลิงค์ว่า ปาราชิก

สรุปความว่า คำว่า ปาราชิก มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ผู้ถูกให้ปราชัยแล้ว[จากพระศาสนา] = ปราชียิตฺถาติ ปาราชิกโก (ปรา บทหน้า + ชี ธาตุ
+ ณาเป ปัจจัย + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ ลบ ณาเป ปัจจัย เพื่อย่อคำ)

๒. อาบัติที่ยังภิกษุผู้ประพฤติชั่วให้ปราชัย[จากพระศาสนา] = อชฺฌาจารภิกฺขุ สาสนโต
ปราเชตฺติ ปาราชิกา (ปรา บทหน้า + ชี ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ต ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ ลบ ณาเป
ปัจจัย เพื่อย่อคำ)

๓. สิกขาบทที่ยังภิกษุผู้ล่วงละเมิดให้ปราชัย[จากพระศาสนา] = วิตฺติกมฺภิกฺขุ สาสนโต
ปราเชตฺติ ปาราชิกิ (ปรา บทหน้า + ชี ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ต ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ ลบ ณาเป
ปัจจัย เพื่อย่อคำ)

ตั้งข้อความในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

ตตฺถ สิกฺขาปทํ โย ตํ อติกฺกมฺติ, ตํ ปราเชตฺติ, ตสฺมา “ปาราชิกนฺ”ติ วุจฺจติ. อาปตฺติ ปน โย นํ
อชฺฌาปชฺชติ, ตํ ปราเชตฺติ, ตสฺมา “ปาราชิกา”ติ วุจฺจติ. ปุคฺคโล ยสฺมา ปราชิโต ปราชายมาปนโน, ตสฺมา
“ปาราชิกโก”ติ วุจฺจติ.^{๔๗}

“ในเรื่องนั้น ภิกษุใดล่วงสิกขาบทนั้น สิกขาบทย่อมยังภิกษุนั้นให้ปราชัย ดังนั้น สิกขาบทจึง
ชื่อว่า ปาราชิก ส่วนภิกษุใดเข้าถึงอาบัตินั้น อาบัตีย่อมยังภิกษุนั้นให้ปราชัย ดังนั้น อาบัติจึงชื่อว่า
ปาราชิกา บุคคลเป็นผู้ถูกให้ปราชัย คือ ถึงความปราชัย ดังนั้น จึงชื่อว่า ปาราชิก”

ปราชยตฺติ ปาราชิกิ, ปาราชิกาติ จ กตฺตุสาธเนน ปาราชิกสทฺเทน สิกฺขาปทํ อาปตฺติ จ วุจฺจตฺติ
ทสฺเสนโต อาห “โย ตํ อติกฺกมฺติ”ติอาทิ. ปุคฺคโล ปน กมฺมสาธเนน ปาราชิกสทฺเทน วุจฺจตฺติ ทสฺเสนโต อาห
“ปุคฺคโล ยสฺมา ปราชิโต”ติอาทิ.^{๔๘}

“พระอรรถกถาจารย์จะแสดงว่า สิกขาบทและอาบัติย่อมถูกกล่าวด้วย ปาราชิก ศัพท์ ที่เป็น กัตตุสาธนะว่า ปราชยตีติ ปาราชิก, ปาราชิกา จึงกล่าวว่า โย ตํ อติกุมตี (ภิกษุใดล่วงสิกขาบทนั้น) เป็นต้น ท่านจะแสดงว่า ส่วนบุคคลย่อมถูกกล่าวไว้ด้วย ปาราชิก ศัพท์ที่เป็นกรรมสาธนะ จึงกล่าวว่า บุคฺคโล ยสฺมา ปราชิโต (บุคคลเป็นผู้ถูกให้ปราชัย) เป็นต้น”

คำว่า ปราชิโต กล่าวไว้ในสารัตถทีปนีว่าเป็นกรรมสาธนะ คำว่า ปาราชิก ที่มีรูปเดิมมาจาก ปราชิโต จึงแปลว่า “ผู้ถูกให้ปราชัยแล้ว” แต่ผู้แปลเห็นว่า คำว่า ปราชิโต อาจแปลเป็นกัตตุสาธนะว่า “ผู้ปราชัยแล้ว” โดยไม่ลบการิตปัจจัย ก็ไม่ผิดหลักภาษาและยังเข้าใจง่ายในภาษาไทยว่า เป็นผู้ปราชัยแล้ว จากพระศาสนา การที่ท่านผู้แต่งสารัตถทีปนีคิดว่า เป็นกรรมสาธนะและลบการิตปัจจัยนั้น คงจะเพื่อให้สอดคล้องกับรูปวิเคราะห์ของ ปาราชิก และ ปาราชิกา ที่ระบุไว้เป็นเหตุกัตตุสาธนะข้างต้น แต่พระอรรถกถาจารย์ไม่ได้ระบุวิเคราะห์เหตุกัตตุสาธนะของ ปาราชิก ศัพท์ที่หมายถึงบุคคล ท่านเพียงกล่าวว่า ปราชิโต ปราชยมาปนโน ดังนั้นคำนี้อาจแปลว่า “เป็นผู้ปราชัย คือ ถึงความปราชัย” ก็ไม่ผิดหลักภาษา แม้นในคัมภีร์นिरुคฺติทีปนีกล่าวถึงดังนี้ว่า

ปราชยตีติ ปาราชิโก, อโลโป, บุคฺคโล. ปราเชตีติ ปาราชิโก, อโลโป การิตโลโป จ, ธมฺโม.^{๔๔}

“บุคคลใดยอมปราชัย เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ปาราชิก ลบ อ อักษร หมายถึง บุคคล

อาบัติใดยอมยังบุคคลให้ปราชัย เหตุนั้น อาบัตินั้นชื่อว่า ปาราชิก ลบ อ อักษร และลบ การิตปัจจัย หมายถึง อาบัติ”

ความเห็นข้างต้น คำว่า ปาราชิก ที่หมายถึงบุคคล ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปรา บทหน้า + ชิ ธาตุ + ออก ปัจจัย (หรือลง ญฺ แล้วแปลงเป็น ออก) ลบ อ ใน ออก ปัจจัย ส่วนคำว่า ปาราชิก ที่หมายถึงอาบัติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปรา บทหน้า + ชิ ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ออก ปัจจัย

อนึ่ง การลบ ณาเป ปัจจัยในบทว่า ปราเชตีติ ถือว่าเป็นรูปพิเศษที่พบในอุททาหรณ์เท่านั้น เพราะในพระบาลียังไม่พบอุททาหรณ์ของบทอาขยาตอื่นที่ลบการิตปัจจัย แล้วมีรูปเหมือนบทที่ไม่ลงการิตปัจจัย เช่นนี้ ขอฝากให้ผู้พิจารณา]

คำอธิบาย อสฺวาโส

อสฺวาโสติ ปกตตฺตา ภิกฺขุ สห วสนฺติ เอตฺถาติ เอกกมฺมาทิกาว ติวโรปิ วิธิ สฺวาโส นาม, โส เตน สทฺธิ นตฺถิติ อสฺวาโส. สงฺขมกฺเมสุ หิ เอส คณปุรโกปิ น โหติ. อยํ ตาว ปท-
วณฺณนา.

ในคำว่า อสฺวาโส (หาสฺงวาสมิได้) ลักษณะทั้ง ๓ ประการมีกรรมอย่างเดียวกันเป็นต้นนั้นแหละ ชื่อว่า สํงวาส โดยความหมายว่า ภิษุทั้งหลายผู้เป็นปกติตตะ (ภิษุปกติไม่ต้องอาบัติปาราชิก ไม่ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง) ย่อมอยู่ร่วมกันในลักษณะนี้ [ดังนั้นจึงชื่อว่า สํงวาส, ลักษณะที่อยู่ร่วมกันของเหล่าภิษุผู้เป็นปกติตตะ]

สํงวาสนั้นกับภิษุนั้นย่อมไม่มี เหตุนั้น ภิษุนั้นชื่อว่า อสํงวาสะ (ผู้ไม่มีสํงวาส) ดังจะเห็นได้ว่า บุคคลนี้ไม่อาจทำสงฆ์ให้ครบจำนวนได้ (คณปุระกะ) ในสังฆกรรมทั้งหลาย

ข้อความข้างต้นเป็นคำอธิบายบทก่อน[ข้อวินิจฉัยที่จะกล่าวต่อไป]

[คำว่า สห วสนฺติ เอตถ แสดงรูปวิเคราะห์ของ สํวาส เป็นอธิกรณสาธนะว่า สห วสนฺติ เอตถาติ สํวาโส และแสดงว่า ณ ปัจจัยในบทนี้ลงในอธิกรณสาธนะ

ในคำว่า อสฺวาโส (หาสํงวาสไม่ได้) ลักษณะ ๓ ประการ คือ

๑. เอกกมฺม (กรรมอย่างเดียวกัน : กตตพฺพนฺติ กมฺมํ, เอกโต กมฺมํ เอกกมฺมํ) คือ สังฆกรรม ๔ อย่างอันได้แก่ อปโลกนกรรม ญัตติกรรม ญัตติหุติกรรม และญัตติจตุตถกรรม ที่ภิษุปกติตตะผู้อยู่ในสีมาเดียวกันพึงกระทำร่วมกัน

๒. เอกุทฺเทส (อุเทศอย่างเดียวกัน : อุทฺทิสิตพฺโพติ อุทฺเทโส, เอกโต อุทฺเทโส เอกุทฺเทโส) คือ หัวข้อของปาติโมกข์ ๕ อย่างที่ภิษุปกติตตะผู้อยู่ในสีมาเดียวกันพึงกระทำร่วมกัน

๓. สมสิกฺขตา (สิกขาเสมอกัน : สิกฺขิตพฺพาติ สิกฺขา, สมํ สิกฺขา สมสิกฺขา, สมสิกฺขาเยว สมสิกฺขตา) คือ หมู่สิกขาบทที่เรียกว่าศีลสิกขา ซึ่งลัทธิบุคคลทั้งหมดพึงประพฤติร่วมกัน

คำว่า อสํวาส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นตฺถิ สํวาโส เตนนฺติ อสํวาโส = สํวาสกับภิษุนั้นย่อมไม่มี เหตุนั้น ภิษุนั้นชื่อว่า อสํงวาสะ
อนึ่ง คัมภีร์ปาติโมกข์เมทินี (หน้า ๖๖) แสดงคำว่า อสํวาส ว่า ผู้ไม่มีการอยู่ร่วมกัน โดยถือว่า สํวาส เป็นบทภาวสาธนะ ตามมตินี้คำว่า อสํวาส มีความหมายที่ลະศัพท์ ดังนี้

- การอยู่ร่วมกัน = สํวสนํ สํวาโส (สํ บทหน้า + วส ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- ผู้ไม่มีการอยู่ร่วมกัน = นตฺถิ สํวาโส เตตฺถสฺสํวาติ อสํวาโส (นินิบาตบุรพบทพหุพหิหิสมาส)

ประโยคว่า สงฺฆกมฺเมสุ หิ เอส คณปุโรโกปิ น โหติ (ดังจะเห็นได้ว่า บุคคลนี้ไม่อาจทำสงฆ์ให้ครบจำนวนได้ในสังฆกรรมทั้งหลาย) กล่าวไว้เพื่อย้ำความในประโยคต้น กล่าวคือ แม้บุคคลนั้นจะอยู่ในคณะสงฆ์ก็ไม่อาจทำให้สังฆกรรมสำเร็จได้ เช่น ในการอุปสมบทที่ต้องมีภิษุอย่างน้อย ๕ รูป ถ้ามีพระ ๑ รูปต้องอาบัติปาราชิก กรรมย่อมไม่สำเร็จ แต่ถ้าหากมีพระมากกว่า ๕ รูป กรรมดังกล่าวย่อมสำเร็จได้

ดังนั้น พระพม่าจึงนิยมการประกอบสังฆกรรมมากกว่าจำนวนที่พระวินัยกำหนดไว้ และนั่งชิดกันภายในหัตถบาลในขณะที่ประกอบพิธีสังฆกรรม เพื่อให้กรรมสำเร็จตามที่ต้องการนั่นเอง]

ทวาร ๓๐ ในอาบัติปาราชิก

อัย ปเนตถ วินิจจโย- มนุสสามนุสสติรจฺจนาคฺตวเสน หิ ติสฺโส อิตฺติโย, ตาสํ วจฺจ-
มคฺคปสฺสวามคฺคมุขมคฺควเสน ตโย ตโย กตฺวา นว มคฺคา, ตถา อุกฺโกตฺตพฺยญฺชนกานํ ปุริสานํ
ปน วจฺจมคฺคมุขมคฺควเสน เทว เทว กตฺวา ฉ มคฺคา, ตถา ปณฺทกานนฺติ เอวํ ติสฺ มคฺคา.

ข้อวินิจัยในสิกขาบทนี้ มีดังนี้

มรรคมี ๓๐ อย่างนี้ คือ

- มรรค ๙ โดยจำแนกเป็นทวารหนัก ทวารเบา และปากอย่างละ ๓ ของหญิง ๓ จำพวก คือ หญิงมนุษย์ หญิงอมมนุษย์ และสัตว์ดิรัจฉานตัวเมีย
- มรรค ๙ ของอุกโกตัพยัญชนกเหมือนกัน
- มรรค ๖ โดยจำแนกเป็นทวารหนัก และปาก อย่างละ ๒ ของบุรุษ
- มรรค ๖ ของบัณฑิตะก็เหมือนกัน

[คำว่า วจฺจมคฺค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วจฺจสฺส มคฺโค วจฺจมคฺโค = ทางแห่งอุจจาระ ชื่อว่า วจฺจมรรค

คำว่า ปสฺสวามคฺค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปสฺสวสฺส มคฺโค ปสฺสวามคฺโค = ทางแห่งปัสสาวะ ชื่อว่า ปัสสาวมรรค

คำว่า มุขมคฺค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มุขเมว มคฺโค มุขมคฺโค = ทางคือปาก ชื่อว่า มุขมรรค

ในบางแห่ง ตถา ศัพท์แปลว่า “นอกจากนั้น” ใช้ในความหมายว่า *ปักขันตรโฆทะกะ* คือ แสดงฝ่ายอื่นจากฝ่ายที่กล่าวมาก่อนในประโยคต้น แต่ในที่นี้ แปลว่า “เหมือนอย่างนั้น, เช่นเดียวกัน” ใช้ในความหมายว่า อนุกัฑฒนะ คือ ดึงข้อความจากประโยคต้นให้ติดตามมาสู่ประโยคนี้เพื่อย่อคำในประโยคหลัง]

เตสฺส อตฺตโน วา ปเรสฺส วา ยสฺส กสฺสจฺจ มคฺคสฺส สนฺถตฺสฺส วา อสนฺถตฺสฺส วา, ปเรสฺส
ปน มตานมฺปิ อกฺขา ยิตฺสฺส วา เยภฺยฺเยน อกฺขา ยิตฺสฺส วา ปกตฺวา เตน อสฺมฺมุญฺเจ อลฺโลกาเส

โย ภิกขุ เอกติลพีชมตตมปิ อตฺตโน องฺคชาตํ สนฺนตํ วา อสนฺนตํ วา เสวนจิตฺเตน ปเวเสติ, ปเรน วา ปเวสียมาเน ปเวสนปวิภูฏญฺจิตฺตทฺธเรณฺสุ ยํ ภิกฺขุ สาทิยติ, อयํ ปาราชิกาปตฺติ อापฺนโน นาม โหติ. อयํ ตาเวตฺถ อสธารณวินิจฺจโย.

ในบรรดาทวารทั้ง ๓๐ เหล่านี้ ภิกษุใดมีจิตคิดจะเสพ สอดองรสชาติของตนที่มีของหุ้มหรือไม่มีของหุ้ม ลึกเพียงเมล็ดงาหนึ่งในที่ชุ่มซึ่งลมปกติไม่กระทบสัมผัสทางทวารใด ทวารหนึ่งของตัวเองหรือผู้อื่นที่มีของหุ้มหรือไม่มีของหุ้ม หรือทางทวารที่ยังไม่ถูกสัตว์กัดกิน หรือสัตว์ยังกัดกินไม่มากของบุคคลอื่นที่ตายแล้ว อีกอย่างหนึ่ง เมื่อถูกบุคคลอื่นสอดใส่ ย่อมยินดีกิจอย่างใดอย่างหนึ่งในการสอดเข้า สอดเข้าแล้วหยุดอยู่และถอนขึ้น ภิกษุนี้ชื่อว่า ต้องอาบัติปาราชิกแล้ว

ข้อความข้างต้นเป็นคำวินิจฉัยโดยเฉพาะในสิกขาบทนี้ก่อน[การวินิจฉัยทั่วไป]

[ใจความในเรื่องนี้ คือ ภิกษุผู้ที่สอดใส่องศาตของตนเข้าไปในมรรคใดมรรคหนึ่ง แม้เพียงเท่าเมล็ดงาหนึ่ง ต้องอาบัติปาราชิก โดยไม่ต้องพิจารณาว่า เป็นผู้ยินดีหรือไม่ยินดี นอกจากนั้น ภิกษุที่ถูกผู้อื่นบังคับให้สอดใส่องศาตของตนในมรรคดังกล่าว ถ้ามีความยินดีในขณะใดขณะหนึ่งมีการสอดเข้าเป็นต้น ก็ต้องอาบัติปาราชิกเช่นเดียวกัน แต่ถ้าปราศจากความยินดี ก็ไม่ต้องอาบัติ

ในคำว่า อตฺตโน วา ปเรสํ วา (ของตัวเองหรือผู้อื่น) ข้อความว่า “ของตน” หมายถึง บุคคล ๒ จำพวก คือ ลัมพี (ผู้มีองศาตยาว) และมฺหุปฺปิฏฺฐิกะ (ผู้มีหลังอ่อน) เป็นคนที่สามารถก้มลงดูองศาตของตนได้

คำว่า สนฺนตสฺส (มีของหุ้ม) คือ หุ้มไว้ด้วยผ้า ใบไม้ เปลือกป่าน หนัง แผ่นดีบุก หรือแผ่นดีบุกดำ เป็นต้น มีรูปวิเคราะหฺว่า สนฺนตฺเตติ สนฺนโต, มคฺโค = มรรคที่ถูกหุ้มไว้ ชื่อว่า สันนตตะ (สํ บทหน้า + ถร ธาตุ อจฺฉาตเน = ปิด + ต ปัจจัย)

คำว่า อุกฺขายิตสฺส (ยังไม่ถูกสัตว์กัดกิน) คือ ยังมิได้ถูกสุนัขบ้านหรือสุนัขป่ากัดกิน คำว่า ขายิต ประกอบรูปศัพท์มาจาก ขาท ธาตุ + ต ปัจจัย แปลง ท เป็น ย

คำว่า เสวนจิตฺต แปลตามศัพท์ว่า “จิตเครื่องเสพ” คือ จิตที่ต้องการจะเสพนั่นเอง]

ลักษณะการตัดสินวินัย ๑๗ ข้อ

สพฺพสิกฺขาปทานํ ปน สธารณวินิจฺจยตฺถํ อयํ มาติกา-

นิทาน บุคคล วัตถุ	ปณตติวิวิเมว จ
อาณตฺตาปตฺตินาปตฺติ-	วิปตฺตี องฺคเมว จ.
สมฺภูจฺานวรี กิริยา-	สณฺญาจิตฺเตหิ นานตฺ
วชฺชกมฺมปฺปเกทญจ	ติกทฺวยวรี ตถา.
ลกฺขณํ สตฺตรสธา	จิตํ สาธารณํ อิํ
ณฺตฺวา โยเชยฺย เมธาวิ	ตตฺถ ตตฺถ ยถารหฺนติ.

พึงทราบมาติกา (หัวข้อ) เพื่อข้อวินิจฉัยทั่วไปแก่สิกขาบททั้งหมด[ที่ปรากฏในคัมภีร์
บริวาร] ดังนี้

“ผู้มีปัญญา รู้ลักษณะทั่วไป[แก่สิกขาบททั้งหมด]ที่ดำรงอยู่ ๑๗ ประการ
คือ สถานที่ บุคคล วัตถุ ประเภทของบัญญัติ อาณัติ อาบัติ อนาบัติ
วิบัติ องค์ประกอบ ประเภทของสมุฏฐาน ความต่างกันแห่งกิริยา ความ
ต่างกันแห่งสัญญา ความต่างกันแห่งจิต ประเภทของโทษ ประเภทของ
กรรม และประเภทของติกะ ๒ หมวดแล้ว พึงประกอบไว้ตามสมควร ใน
สิกขาบทนั้นๆ”

[วิธี ศัพท์ในคำว่า ปณตติวิวิ และ สมฺภูจฺานวรี แปลว่า “ประเภท” ดังฎีกาใหม่ อธิบายว่า
ปณตฺปิยตฺติ ปณตฺตติ, ตสฺสา ปกาโร ปณตฺตติวรี.”^{๔๐}

“สิ่งที่พระพุทธรองค์ทรงบัญญัติ ชื่อว่า บัญญัติ ประเภทของบัญญัตินั้น ชื่อว่า บัญญัติวิวิ”]

ตตฺถ นิทานํ นาม เวสาลี-ราชคฺห-สวตฺถิ-อาฬวี-โกสฺมพิ-สคฺค-ภคฺคานํ วเสน สตฺตวิวิ
ปณตฺตติญฺจานํ, อิทยฺหิ สพฺพสิกฺขาปทานํ นิทานํ

ในบรรดามาติกาเหล่านั้น พึงทราบว่า :-

สถานที่ คือ สถานที่ทรงบัญญัติสิกขาบท ๗ แห่ง คือ

๑. เมืองเวสาลี	๒. เมืองราชคฤห์	๓. เมืองสาวัตถี
๔. เมืองอาฬวี	๕. เมืองโกสัมพี	๖. แคว้นสักกะ
๗. แคว้นภัคคะ		

โดยแท้จริงแล้ว สถานที่ ๗ แห่งเหล่านี้เป็นที่บัญญัติสิกขาบททั้งหมด

[ท่านกล่าวประโยคว่า ตตถ เป็นต้น เพื่อแจกแจงสถานที่เป็นต้นโดยพิสดาร ส่วนในประโยคว่า อิทยหิ กล่าวไว้เพื่อย้ำความในประโยคต้น ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงกล่าวว่าเป็นสถานที่ทรงบัญญัติสิกขาบท
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สถานที่ ๗ แห่ง มีเมืองเวสาลีเป็นต้น เป็นเพียงนครมิใช่หรือ

อธิบายว่า สถานที่เหล่านี้เป็นที่บัญญัติสิกขาบททั้งหมด ไม่มีสิกขาบทที่บัญญัติไว้โดยพ้นจากสถานที่ดังกล่าว

คำว่า นิทาน คือ สถานที่ทรงบัญญัติสิกขาบท มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิททาติ เทสนํ เทสวเสน อวิทิตํ วิทิตํ กตฺวา นิทสฺเสตฺติ นิทานํ = สถานที่แสดงโดยทำให้เทศนาที่ไม่ปรากฏชัดโดยสถานที่ให้ปรากฏชัดเจน ชื่อว่า นิทาน

คำว่า มาติกา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มาตา วียาติ มาติกา = สิ่งเหมือนมารดา ชื่อว่า มาติกา

ประกอบรูปศัพท์จาก มาตุ ศัพท์ + อิก ปัจจัย ในอุปมาตัทธิต หมายถึง หัวข้อ คือ คำกล่าวโดยย่ออันก่อให้เกิดเนื้อความโดยพิสดาร เหมือนมารดาที่ให้นกำเนิดบุตร

สถานที่ ๗ แห่งเหล่านี้ หนังสือถามตอบกัณฑ์ไตรปิฎกได้ประพันธ์เป็นคาถาท่องจำว่า

เวสาลิยา ราชคเห

สาวตฺถิยา จ อาพวี่

โกสุมพิยา จ สคฺเคสุ

ภคฺเคสุ เจว ปณฺณตฺตา.^{๕๑}

“พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติสิกขาบทไว้ในเมืองเวสาลี เมืองราชคฤห์ เมืองสาวตถิ เมืองอาพวี่ เมืองโกสุมพิห์ แคว้นสัคคะ และแคว้นภคคะ”

ในคัมภีร์ปาติโมกข์บทตถอนุวัณณนา (หน้า ๗๕) อธิบายเพิ่มเติมว่า

- ในเมืองเวสาลีมีสิกขาบทที่บัญญัติไว้ ๑๐ ข้อ
- ในเมืองราชคฤห์มีสิกขาบทที่บัญญัติไว้ ๒๑ ข้อ
- ในเมืองสาวตถิมีสิกขาบทที่บัญญัติไว้ ๒๔๙ ข้อ
- ในเมืองอาพวี่มีสิกขาบทที่บัญญัติไว้ ๖ ข้อ
- ในเมืองโกสุมพิห์มีสิกขาบทที่บัญญัติไว้ ๘ ข้อ
- ในแคว้นสัคคะมีสิกขาบทที่บัญญัติไว้ ๘ ข้อ

- ในแคว้นภาคจะมีสิกขาบทที่บัญญัติไว้ ๓ ข้อ รวมเป็นสิกขาบท ๓๕๐ ข้อ

จำแนกเป็นสาธารณบัญญัติ ๑๗๔ ข้อ และเป็นอสารณบัญญัติ ๑๗๖ ข้อ สิกขาบทที่บัญญัติแก่ภิกษุอย่างเดียวนั้นมี ๒๒๐ ข้อ และสิกขาบทที่บัญญัติแก่ภิกษุณีอย่างเดียวนั้นมี ๓๐๔ ข้อ รวมเป็นสิกขาบททั้งสิ้น ๕๒๔ ข้อโดยการนับซ้ำกัน หรือมีทั้งสิ้น ๓๕๐ ข้อโดยการนับไม่ซ้ำกัน]

บุคคลใด นาม ยํ ยํ อารพฺภ ตํ ตํ สิกฺขาปทํ ปณฺยตฺตํ.

บุคคล คือ ผู้ที่พระพุทธองค์ทรงปรารภบัญญัติสิกขาบทนั้นๆ

[บุคคลในเรื่องนี้ไม่ใช่ทุกคน แต่หมายถึงผู้ที่พระพุทธองค์ทรงปรารภบัญญัติสิกขาบทนั้นๆ ดังนั้นท่านจึงกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อระบุถึงบุคคลที่หมายเอาในเรื่องนี้

กัณฐกัณฐิกใหม่ (หน้า ๑๘๙) กล่าวสรุปบุคคลผู้เป็นอาทิกัมมิกะ คือ ภิกษุ ๒๓ รูป ภิกษุณี ๗ รูปว่า

สุทินโน ธนียो สมพ-	หุลา วคฺคฺมุทฺติกา
เสยฺยสโก อุทายี จา-	พวกา ฉนฺนเมตฺตียา.
เทวทตฺตสฺสชิปนพฺพสุ-	ฉพฺพคฺคิโย'ปนนทณฺณตโรปิ จ
หตฺถโก จานุรุโธ จ	สत्ตรส จุพฺปนโก.
เพณฺณจสีโส จานนุโ	สาคโต'วิจฺจนามโก
นนทตฺเถเรน เตวีส	ภิกฺขุณฺ อาทิกมฺมิกา.
สุนทรีนนทา ถุลลนทา	ฉพฺพคฺคิยณฺณตฺตราปิ จ
จณฺทกาฬี สมพฺพหุลา	เทว จ ภิกฺขุณิโย ปรา
ภิกฺขุณีนํ ตุ สตฺเตว	โหนติ ตา อาทิกมฺมิกา. ^{๕๒}

“เหล่าภิกษุผู้เป็นอาทิกัมมิกะ ๒๓ รูป คือ พระสุทิน พระธนิยะ ภิกษุจำนวน มาก ภิกษุหลายรูปผู้อยู่ใกล้แม่น้ำวัคคฺมุทา พระเสยฺยสกะ พระอุทายี ภิกษุหลายรูป ผู้อยู่ในเมืองอาพวกะ พระฉนฺนเมตฺตียะ[และภุมชกะ] พระเทวทตฺต พระอัสนชิ และปุณฺนพฺพสุกะ พระฉัพพคฺคิโย พระอุปนันทะ พระภิกษุรูปหนึ่ง[ผู้ไม่ปรากฏชื่อและ โคตร] พระหัตถกะ พระอนุรุทธะ พระสัตตรสวคฺคิโย พระจุพฺปนโก พระเพณฺณจสีสะ พระอานนท พระสาคตะ และภิกษุชื่อว่าวิจฺจนะ กับพระนันทเถระ

เหล่าภิกษุณี ๗ รูปผู้เป็นอาทิกัมมิกะเหล่านั้น คือ นางสุนทรีนนทา นางถุลล-
นันทา ภิกษุณีฉัพพคฺคิโย ภิกษุณีรูปหนึ่ง นางจณฺทกาฬี ภิกษุณีจำนวนมาก และ
ภิกษุณี ๒ รูปอื่น”

มีข้อสังเกตว่า คำว่า เตวีส ภิกขุ (๒๓ แห่งภิกษุทั้งหลาย) เป็นการใช้สังฆาศัพท์ที่มีสังฆาเป็นประธานในประโยค เรียกว่า สังฆาประธานะ ดังเช่น คำว่า วิสติ ภิกขุ ติฏฐติ (๒๐ แห่งภิกษุทั้งหลาย ยืนอยู่) แต่อาจจะใช้เป็นสังขยเยยประธานะ คือ มีสังขยเยยเป็นประธานก็ได้ โดยมีรูปว่า เตวีส ภิกขุ (ภิกษุทั้งหลาย ๒๓ รูป), วิสติ ภิกขุ ติฏฐนติ (ภิกษุทั้งหลาย ๒๐ รูปยืนอยู่) การใช้เป็นสังฆาประธานะ หรือสังขยเยยประธานะนี้นิยมใช้ในจำนวนตั้งแต่ วิสติ เป็นต้นไปจนถึง นวุติ (๙๐)

ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๔๗๓) ว่า

อฏฺฐารสนตา สงฺเขยฺเย	สงฺขยา เอกาทโย ติสฺ
สงฺขยาเน ตฺ จ สงฺเขยฺเย	เอกตเต วิสตาทโย
วคฺคเกเท พหุตเตปิ	ตา อานวุติ นาริยํ. ^{๕๓}

“สังฆาศัพท์มี เอก เป็นต้น มี อฏฺฐารส เป็นที่สุด ย่อมเป็นไปในสิ่งที่ถูกนับ
ในสิ่งทั้ง ๓

ส่วน วิสติ ศัพท์เป็นต้นย่อมเป็นไปในจำนวนและสิ่งที่ถูกนับ ในเอกพจน์
เมื่อมีความต่างกันแห่งกลุ่ม วิสติ ศัพท์เป็นต้นเหล่านั้นจนถึง นวุติ (๙๐) ย่อม
เป็นไปแม้ในพหูพจน์ ในอิตถิลิงค์”

เมื่อเป็นเช่นนี้ ในบาทคาถาสุดท้ายของฎีกาใหม่ทีกล่าวว่า ภิกขุณี ๓ สุตเตว โหนติ ตา อาทิกมฺมิกา (เหล่าภิกษุณี ๗ รูปผู้เป็นอาทิกมฺมิกะเหล่านั้น) จึงไม่น่าจะถูกต้อง เพราะท่านใช้ สุตต ศัพท์เป็นสังฆาประธานะ แต่สังฆาศัพท์ตั้งแต่ เอก ถึง อฏฺฐารส ต้องใช้เป็นสังขยเยยประธานะเท่านั้น นอกจากนั้นรูปอิตถิลิงค์ว่า ตา ก็ไม่ควรมิได้ เพราะไม่อาจเพิ่มศัพท์อิตถิลิงค์เข้ามาเป็นวิเศษยะของบทนี้ได้ และ สุตต ก็เป็นอลิงคนามที่ไม่มีลึงค์ปรากฏชัดเจน จึงควรประพันธ์บาทสุดท้าย ๒ บาทเป็นรูปว่า

สุตต ภิกขุณีโย เตวว โหนติ ตา อาทิกมฺมิกา.

แต่การที่ท่านมิได้ประพันธ์เป็นรูปว่า

ภิกขุณีโย ตฺ สุตเตว โหนติ ตา อาทิกมฺมิกา.

นั้นก็คงเพื่อหลีกเลี่ยง ส คณะใน ขุณโย (๑๑๒) ที่ฉันทลักษณ์ห้ามไว้ แต่ทำให้กลายเป็นสังฆาประธานะไป ขอฝากให้ผู้พิจารณา]

วตฺถุ นาม ตสฺส ตสฺส ปุคฺคสฺส อหฺมาจาโร วุจฺจติ.

วตฺถุ (ที่ตั้งของสิกขาบท) คือ อหฺมาจารของบุคคลนั้นๆ

[ท่านกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อระบุว่าที่ตั้งของสิกขาบท คือ อัชฌาจารย์ของบุคคลนั้นๆ ไม่ใช่ที่ตั้งทุกอย่าง]

ปณณตติวิธินติ ปณณตติ-อนุปณณตติ-อนุปณนปณณตติ-สพพตถปณณตติ-ปเทส-
ปณณตติ-สาธารณปณณตติ-อสาธารณปณณตติ-เอกโตปณณตติ-อุกโตปณณตติวเสน นววิธา
ปณณตติ. ตถถ อนุปณนปณณตติ นาม อนุปณนเน โทเส ปณณตตา. สา อฏฺฐจรรุหมมปปฏฺฐิ-
คหณวเสน ภิกขุณีเนยว อาคตา. อณฺณตฺร นตฺถิ. วินยธรรปณณเมน คณน อุปสมปทา, คณณคณ-
ปาหนา รุณฺหานํ จมฺมตฺถรณนฺติ เอเตสํ วเสน จตฺพุพฺพิธา ปเทสปณณตติ นาม. มชฺฌิมเทเสยว
หิ เอเตหิ อาปตฺติ โหติ, เตสุปิ รุณฺหานํ ปฏฺฐิเชปมตฺตเมว ปาติโมกฺเช อาคตํ, ตโต อณฺณา
ปเทสปณณตติ นาม นตฺถิ. สพฺพพานิ สพฺพตถปณณตติเยว โหณฺติ, สาธารณปณณตติทุกฺกจ
เอกโตปณณตติทุกฺกจ อตฺถโต เอกํ, ตสฺมา อนุปณนปณณตติญฺจ สพฺพตถปณณตติทุกฺกจ
เอกโตปณณตติทุกฺกจ จเปตฺวา เสสานํ จตฺสสนฺนํ ปณณตฺตีนํ วเสน สพฺพตถ วินิจฺฉโย เวทิตฺตพฺโ.

ประเภทของบัญญัติ คือ บัญญัติ ๙ อย่าง ได้แก่

๑. บัญญัติ (ข้อบัญญัติก่อน, มูลบัญญัติ)
๒. อนุบัญญัติ (ข้อบัญญัติต่อมา)
๓. อนุปณนบัญญัติ (ข้อบัญญัติเมื่อโทษยังไม่เกิดขึ้น) คือ ข้อบัญญัติที่ทรงบัญญัติไว้เมื่อโทษยังไม่เกิดขึ้น มีเฉพาะนางภิกษุณีอย่างเดียวด้วยการรับครุธรรม ๘ ไม่มีในสิกขาบทอื่น
๔. สัพพตถบัญญัติ (ข้อบัญญัติในทุกที่ทั้งในมัธยมประเทศและแคว้นแคว้นชายแดน)
คือ สิกขาบททั้งหมด

๕. ปเทสบัญญัติ (ข้อบัญญัติในบางที่เฉพาะในมัธยมประเทศเท่านั้น) มี ๔ อย่าง คือ

- ๕.๑ การอุปสมบทด้วยคณะอันมีพระวินัยธร[คือพระกรรมวาจาจารย์]เป็นรูปที่ ๕
- ๕.๒ รองเท้าหลายชั้น [ตั้งแต่ ๔ ชั้นขึ้นไป]
- ๕.๓ การอาบน้ำเป็นประจำ
- ๕.๔ เครื่องลาดหนัง

ที่จริงแล้ว อาบัติด้วยสิกขาบทเหล่านี้มีในมัธยมประเทศเท่านั้น แม้ในสิกขาบทเหล่านั้น
สิกขาบทที่ห้ามการอาบน้ำเป็นประจำปรากฏในปาติโมกข์อย่างเดียวเท่านั้น [คือ นหณสิกขาบท

อันเป็นสิกขาบทที่ ๗ ของสุราปานวรรคที่ ๖ ในปาจิตติย ส่วนสิกขาบทอื่นปรากฏอยู่ในคัมภีร์มหาวรรค จัมมชั้นกะ] ขึ้นชื่อว่าปเทสบัญญัติอื่นจากบัญญัติทั้ง ๔ เหล่านั้น ห้ามไม่

๖. สาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติทั่วไปแก่ภิกษุและภิกษุณี)
๗. อสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติไม่ทั่วไปแก่ภิกษุหรือภิกษุณี)
๘. เอกโตบัญญัติ (ข้อบัญญัติฝ่ายเดียวเฉพาะภิกษุหรือภิกษุณี)
๙. อุกโตบัญญัติ (ข้อบัญญัติทั้ง ๒ ฝ่ายแก่ภิกษุและภิกษุณี)

สาธารณบัญญัติทุกะ (หมวด ๒ แห่งสาธารณบัญญัติ) และเอกโตบัญญัติทุกะ (หมวด ๒ แห่งเอกโตบัญญัติ) มีความหมายอย่างเดียวกัน ดังนั้น จึงควรทราบคำวินิจฉัยในสิกขาบททั้งหมดโดยเนื่องด้วยบัญญัติ ๔ ที่เหลือยกเว้นอนุปบันณบัญญัติ สัพพัตถบัญญัติทุกะ (หมวด ๒ แห่งสัพพัตถบัญญัติ) และเอกโตบัญญัติทุกะ

[รูปวิเคราะห์ของคำว่า ปณฺณตฺติ เป็นต้น พึงทราบดังต่อไปนี้

- ปณฺณปิยตฺติ ปณฺณตฺติ = สิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงตั้งไว้/บัญญัติไว้ ชื่อว่า บัญญัติ
(ป บทหน้า + ณฺป ธาตุ + ติ ปัจจัย)
- อนุ ปจฺฉา จปิตา ปณฺณตฺติ อนุปณฺณตฺติ = บัญญัติที่ทรงตั้งไว้ในภายหลัง ชื่อว่า อนุบัญญัติ
- อนุปฺปนฺเน จปิตา ปณฺณตฺติ อนุปฺปนฺนปณฺณตฺติ = บัญญัติที่ทรงตั้งไว้เมื่อโทษยังไม่เกิดขึ้น
ชื่อว่า อนุปบันณบัญญัติ
- สพฺพตฺถ จปิตา ปณฺณตฺติ สพฺพตฺถปณฺณตฺติ = บัญญัติที่ทรงตั้งไว้ในที่ทั้งปวง ชื่อว่า สัพพัตถ-
บัญญัติ
- ปเทส จปิตา ปณฺณตฺติ ปเทสปณฺณตฺติ = บัญญัติที่ทรงตั้งไว้ในที่บางแห่ง ชื่อว่า ปเทสบัญญัติ
- สาธารณ ปณฺณตฺติ สาธารณปณฺณตฺติ = บัญญัติที่ทั่วไปแก่ภิกษุและภิกษุณี ชื่อว่า สาธารณ-
บัญญัติ
- อสาธารณ ปณฺณตฺติ อสาธารณปณฺณตฺติ = บัญญัติที่ไม่ทั่วไปแก่ภิกษุหรือภิกษุณี ชื่อว่า
อสาธารณบัญญัติ

- เอกโต ปณฺณตฺติ เอกโตปณฺณตฺติ = บัญญัติฝ่ายเดียว ชื่อว่า เอกโตบัญญัติ

- อุกโต ปณฺณตฺติ อุกโตปณฺณตฺติ = บัญญัติทั้ง ๒ ฝ่าย ชื่อว่า อุกโตบัญญัติ

โดยทั่วไป พระวินัยธร คือ ผู้แตกฉานเชี่ยวชาญพระวินัยสามารถวินิจฉัยผิดถูกได้ แต่ในข้อความ

ว่า “การอุปสมบทด้วยคณะอันมีพระวินัยธรเป็นรูปที่ ๕” พระวินัยธร หมายถึง พระกรรมวาจาจารย์ผู้สวดกรรมวาจาในพิธีอุปสมบท ถ้าภิกษุท่องจำกรรมวาจาได้ ก็จัดว่าเป็นพระวินัยธรในเรื่องนี้ คำว่า วินัย จึงหมายถึง ญัตติจตุตถกรรมวาจา ไม่ใช่วินัยปิฎกทั้งหมด

ข้อความว่า “รองเท้าหลายชั้น” มาจากคำบาลีว่า คณฺจฺคณฺฐปาหนา โดย คุณ ศัพท์แปลว่า “ชั้น” ดังคำว่า ทิคุณา สงฺขมาภฺนิ (ผ้าสังฆาฏิ ๒ ชั้น) เมื่อประกอบพร้อมกัน ๒ ศัพท์เป็น คณฺจฺคณฺ (ลงนิคคหิตอาคมแล้วแปลงเป็น ง) ก็มีความหมายว่า เป็นชั้นๆ คือ หลายชั้น หมายถึง รองเท้าตั้งแต่ ๔ ชั้นขึ้นไป ที่จริงแล้ว คุณ ศัพท์มีอรรถ ๘ ประการตามสมควร พบในคัมภีร์อภิธานปทีปิกาวา

คุโณ ปฏฺลราสีสุ

อานิสฺเส จ พนฺธเน

อปปฺธานเน จ สีลาโท

สุกฺกาภิมาหิ ชียาย จ.^{๕๔}

“คุณ ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า ชั้น, กอง, อานิสงส์, เครื่องผูก, สิ่งที่ไม่ใช่

ประธาน (คุณศัพท์), คุณธรรมมีศีลเป็นต้น, คุณลักษณะมีสีขาวเป็นต้น, สายธนู”

คัมภีร์กัณฑ์ชาโยชนามหาฎีกาได้กล่าวถึงรูปว่า คณฺจฺคณฺฐปาหนา โดย คณ ศัพท์แสดงความหมายว่า หมู่ หมายถึง รองเท้า ๒ ชั้น เพราะรองเท้าชั้นเดียวเรียกว่า คณ ไม่ได้ และเมื่อประกอบ คณ ศัพท์ไว้คู่กัน ก็มีความหมายว่า รองเท้า ๔ ชั้น ดังนั้น คำว่า คณฺจฺคณฺฐปาหนา จึงหมายถึง รองเท้า ๔ ชั้น ดังข้อความในคัมภีร์นี้ว่า

คณฺหนฺติ เหมฺจฺจิมฺปริจฺเจโท ทฺวิปฺภูลํ วุจฺจติ. น หิ เอกปฺภูลํ “คณฺ”ติ วตฺตุมฺรหฺติ. คณฺสทฺทสฺส สมฺมฺหาจกตฺตา เอกปฺภูลสฺส จ สมฺมฺหาภาวโต. ปฺน คณฺสทฺเทน สโมธานตฺวา “คณฺจฺคณฺ”ติ วุตฺเต “จตุปฺภูลนฺ”ติ วิธฺยายติ. ตสฺมา จตุปฺภูลโต ปฏฺจาย กตา อุปาหนา “คณฺจฺคณฺฐปาหนา”ติ วุจฺจติ, น เอกทฺวตฺติปฺภูลา.^{๕๕}

“คำว่า คณฺ กล่าวถึง ๒ ชั้น โดยกำหนดอย่างต่ำ เพราะรองเท้าชั้นเดียวไม่ควรกล่าวว่า คณฺ เพราะ คณ ศัพท์แสดงความหมายว่า หมู่ และรองเท้าชั้นเดียวก็ไม่ใช่หมู่ เมื่อรวมกับ คณ ศัพท์อีกแล้วกล่าวว่า คณฺจฺคณฺ จึงรู้ว่าเป็นรองเท้า ๔ ชั้น ดังนั้น รองเท้าที่ทำตั้งแต่ ๔ ชั้นขึ้นไปจึงเรียกว่า คณฺจฺคณฺฐปาหนา ไม่ใช่รองเท้าชั้นเดียว ๒ หรือ ๓ ชั้น”

อย่างไรก็ตาม โดยเหตุที่ คุณ ศัพท์มีความหมายว่า ชั้น ตามที่อ้างหลักฐานข้างต้น และมีปาฐะว่า เอกปฏฺลิกฺฐปาหนา (รองเท้าชั้นเดียว) โดย ปฏฺล ศัพท์มีความหมายว่า ชั้น เหมือน คุณ ศัพท์ นอกจากนั้น คณ ศัพท์ปรากฏในความหมายว่า หมู่ ไม่มีความหมายว่า ชั้น เหมือน คุณ, ปฏฺล ที่กล่าวไว้ข้างต้น ดังนั้น ฉบับฉฺฉฺฐสํคีติจึงใช้เป็นรูปว่า คณฺจฺคณฺฐปาหนา

ข้อความว่า “ดังนั้น จึงควรทราบคำวินิจฉัยในสิกขาบททั้งหมดโดยเนืองด้วยบัญญัติ ๔ ที่เหลือ” หมายความว่า

- อนุปัณณบัญญัติมีอย่างเดียว คือ การรับครุธรรม ๘ ของภิกษุณี,
 - สัพพัตถบัญญัติเป็นสิกขาบททั้งหมดอื่นจากปเทสบัญญัติ ๔ อย่างมีการอุปสมบทด้วยคณะ อันมีพระวินัยธรเป็นรูปที่ ๕ เป็นต้น,
 - เอกโตบัญญัติทุกะเหมือนกับสาธารณบัญญัติทุกะ (คือ ถ้ากล่าวถึงสาธารณบัญญัติ ก็คือ อุกโตบัญญัติ ถ้ากล่าวถึงอสาธารณบัญญัติ ก็คือ เอกโตบัญญัติ)
- ดังนั้น จึงไม่จำเป็นต้องพิจารณาบัญญัติทั้ง ๕ อย่างเหล่านั้นในสิกขาบททั่วไป แต่จะแสดงข้อวินิจฉัยในสิกขาบททั้งหมดเกี่ยวกับบัญญัติ ๔ อย่าง คือ บัญญัติ อนุบัญญัติ สาธารณบัญญัติ และอสาธารณบัญญัติ]

อาณตฺตาปตฺตินาปตฺติวิปตฺติหิ เอตถ อาณตฺตํ อานาปนา วุจฺจติ. อาปตฺตํ ปุพฺพปโยคาทิวเสน อาปตฺติเกโ.

ในคำว่า อาณตฺตาปตฺตินาปตฺติวิปตฺติ นี้ ฟังทราบ :-

อาณัติ คือ การสั่ง

อาบัติ คือ ประเภทของอาบัติโดยเนื่องด้วยลักษณะมีความพยายามครั้งแรกเป็นต้น

[คำว่า อาปตฺติ ศัพท์เดิมมาจาก อาปตฺติเกท ลบพทหลัง คือ เกท ศัพท์ เรียกว่า อุตตรโลปสมาส ดังคำว่า รูปสส ภโว รูปิ (ภพของรูปพรหม ชื่อว่า รูป, รูปภพ) มีรูปวิเคราะห์ว่า อาปตฺติยา เกโ อาปตฺติ (ประเภทของอาบัติ ชื่อว่า อาบัติ) หมายถึง ปุพฺพปโยคาบัติ คือ อาบัติที่ต้องด้วยความพยายามครั้งแรก และสหปโยคาบัติ คือ อาบัติที่ต้องด้วยความพยายามร่วมกัน เป็นต้น ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อาปตฺติเกโ เหตุถ อุตตรโลเปน อาปตฺตํ วุจฺจติ อาห อาปตฺตํ ปุพฺพปโยคาทิวเสน อาปตฺติเกโติ.^{๕๖}

“อนึ่ง ประเภทของอาบัติกล่าวว่า อาปตฺติ ด้วยการลบพทหลังในบทนี้ ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า อาปตฺตํ ปุพฺพปโยคาทิวเสน อาปตฺติเกโ (ประเภทของอาบัติโดยเนื่องด้วยลักษณะมีความพยายามครั้งแรกเป็นต้น)”]

อนาปตฺตํ อานาทิวเสน อนาปตฺติ. วิปตฺตํ สิลอาจารทฎฺฐิอาชีววิปตฺตํ ญญตฺรา. อิติ อิมาสํ อาณตฺตาทินมปิ วเสน สพฺพตฺถ วินิจฺฉโย เวทิตฺตพโ.

อนาบัติ คือ การไม่ต้องอาบัติโดยเนื่องด้วยลักษณะมีความไม่รู้ เป็นต้น

วิบัติ คือ ความวิบัติแห่งศีล ความประพฤติ ทิฏฐิ และการเลียงชีพอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยประการดังนี้ พึงทราบวินิจฉัยในสิกขาบททั้งหมดโดยเนื่องด้วยประเภทมีอาณัติเป็นต้นเหล่านี้

[วิบัติ ๔ ประการ คือ

๑. ศีลวิบัติ (ความวิบัติแห่งศีล) คือ ครุกาบัติ ๒ อย่าง ได้แก่ ปาราชิก และสังฆาติเสส
๒. อาจารย์วิบัติ (ความวิบัติแห่งความประพฤติ) คือ ลหุกาบัติ ๕ อย่างที่เหลือ ได้แก่ ถุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ และทุพภาสิต
๓. ทิฏฐิวิบัติ (ความวิบัติแห่งทิฏฐิ) คือ อันตคคาหิกทิฏฐิ (ทิฏฐิที่ยึดเอาที่สุดโต่ง ๒ อย่าง คือ สัสสตทิฏฐิ และอุจเจตทิฏฐิ) และมิถนาทิฏฐิที่เหลือ จำแนกตามอาบัติเป็นอาบัติปาจิตตีย์และทุกกฏ
๔. อาชีวิวิบัติ (ความวิบัติแห่งการเลียงชีพ) คือ อาบัติ ๖ กองเว้นทุพภาสิต ซึ่งบัญญัติไว้โดยมีการเลียงชีพเป็นเหตุ

หนังสือถามตอบกังขาวิตรณ (เล่ม ๑ หน้า ๖๕) ประพันธ์เป็นคาถาท่องจำว่า

อนาถาณณูปเทเสน

ทุเว อฏฏกิตตนา

สญจริตตํ เทว ปณีตา

สุโปทนนฺติ ฉาชีวา.^{๕๗}

“อาชีวิวิบัติ ๖ อย่าง คือ การพูดอวดอุตริมนุสสรธรรมที่ไม่มีจริง ๒ สิกขาบท ด้วยการระบุถึงตนและผู้อื่น (อนาถา = มิใช่ผู้อื่น, ตนเอง) สญจริตตสิกขาบท ปณีตโกชนสิกขาบท ๒ สิกขาบท (ข้อหนึ่งอยู่ในภิกขุปาติโมกข์ อีกข้อหนึ่งอยู่ในภิกขุณีปาติโมกข์) และสุโปทนวนัตตสิกขาบท”

สิกขาบท ๖ ข้อเหล่านั้น คือ

๑. อุตริมนุสสธัมมสิกขาบท ปาราชิก ข้อ ๔
๒. ภูตาโรจนสิกขาบท ปาจิตตีย์ ข้อ ๘
๓. สญจริตตสิกขาบท สังฆาติเสส ข้อ ๕
๔. ปณีตโกชนสิกขาบท ปาจิตตีย์ของภิกษุ ข้อ ๓๙
๕. อามกัญญสิกขาบท ปาจิตตีย์ของภิกษุณี ข้อ ๗
๖. สุโปทนวนัตตสิกขาบท เสนิยะ ข้อ ๓๗

ในคำว่า อิมาสฺม อานตฺตาทินมปิ วเสน (โดยเนื่องด้วยประเภทมีอาณัติเป็นต้นเหล่านี้) คัมภีร์กังขาภาสณีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๕๐) แสดงคำแปล ๒ ประการ ตามนัยแรก วส ศัพท์ใช้ในความหมายว่า

เนื่อง (อายุตต, อธิณ) ส่วน อาณตตาทิน ลังคณัฐวิภักติในอรรถตติยา ตามนัยหลังแปลว่า “โดยประเภทแห่งมาติกาที่มีอาณัติเป็นต้น” ตามนัยหลังนี้ วส ศัพท์ ใช้ในความหมายว่า ประเภท เพราะ วส ศัพท์มีความหมายที่พบในวรรณกรรมบาลี ๕ อย่าง คือ อำนาจ, สามารถ, ประเภท, เนื่อง และความเป็น ท่านอธิบายความหมายเหล่านี้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาตามสมควร]

องค์นิติ สัพพสิกขาปเทสุ อาปตตินิ องค์ เวทิตพฺพ.

องค์ประกอบ คือ องค์ประกอบของอาบัติในสิกขาบททั้งหมด

สมุฏฐานวิธินติ สัพพปาตตินิ กาโย วาจา กายวาจา กายจิตตํ วาจาจิตตํ กายวาจาจิตตณฺติ อิมานิ เอกกติกทฺวํคิกตฺวิงคิกานิ น สมุฏฐานานิ นาม, ยานิ “สิกขาปทสมุฏฐานานิ” ติปิฎกฺจนฺติ.

ประเภทของสมุฏฐาน คือ สมุฏฐาน ๖ อันเป็นเหตุเกิดของอาบัติทั้งหมด อันมีองค์ ๑ องค์ ๒ และองค์ ๓ เหล่านี้ คือ

- กาย	- วาจา
- กายกับวาจา	- กายกับจิต
- วาจากับจิต	- กาย วาจา กับจิต

สมุฏฐานดังกล่าวได้ชื่อว่าเหตุเกิดของสิกขาบท (สิกขาปทสมุฏฐาน) อีกด้วย

[คำว่า สมุฏฐาน ประกอบรูปศัพท์มาจาก ส บพหน้า + อุ บพหน้า + จา ธาตุ + ยุ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สมุฏจาติ เอเตนาติ สมุฏจัน (อาบัติย่อมเกิดขึ้นด้วยเหตุนี้ จึงชื่อว่า สมุฏฐาน) มี ๖ อย่าง จำแนกเป็นองค์ ดังนี้

๑. เอกกติกสมุฏฐาน สมุฏฐานที่มีองค์ ๑ คือ กาย และ วาจา
๒. ทวิงคิกสมุฏฐาน สมุฏฐานที่มีองค์ ๒ คือ กายกับวาจา กายกับจิต และ วาจา กับจิต
๓. ตวิงคิกสมุฏฐาน สมุฏฐานที่มีองค์ ๓ คือ กายวาจา กับจิต

คำว่า สมุฏฐาน เป็นชื่อของอาบัติโดยตรง เพราะเป็นเหตุให้ต้องอาบัติ ไม่ใช่ชื่อของสิกขาบท แต่ก็เรียกเป็นชื่อของสิกขาบทได้ในที่บางแห่ง เพื่อความสะดวกในการเรียกชื่อ

ตั้งฎีกาใหม่กล่าวว่า

เอตานิ หิ ภิกฺขุจาปิ อาปตติยา สมุฏฐานานิ, น สิกขาปทสฺส. โวหารสุขตํ ปนฺวํ ฎฺจนฺตฺติ.^{๕๘}

“โดยแท้จริงแล้ว เหตุเกิดเหล่านี้เป็นสมุฏฐานของอาบัติก็จริง ไม่ใช่สมุฏฐานของสิกขาบท แต่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้เพื่อความสะดวกในการกล่าว”

การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การอุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุแต่ยังหมายถึงผลอีกด้วย ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงอาบัติอันเป็นเหตุ แต่เจตนาหมายถึงสิกขาบทอันเป็นผลอีกด้วย

คำว่า ยานี “สิกขาบทสมุฏฐานานี”ติปิ วุจจนติ (สมุฏฐานดังกล่าวได้ชื่อว่าเหตุเกิดของสิกขาบทอีกด้วย) กล่าวไว้เพื่อแสดงว่า สมุฏฐาน ๖ ไม่ถือว่าเป็นเหตุเกิดของอาบัติตามนัยที่กล่าวไว้แล้วอย่างเดียว แต่ยังถือว่าเป็นเหตุเกิดของสิกขาบทได้อีกด้วย ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

น เกวลํ ยถาวุตฺตนเยเนว วุจฺจนฺตฺติ อห “ยานี สิกขาบทสมุฏฐานานีติปิ วุจฺจนฺติ”ติ.^{๔๔}

“ท่านกล่าวว่า ยานี สิกขาบทสมุฏฐานานีติปิ วุจจนติ เพื่อแสดงว่า สมุฏฐาน ๖ มิได้กล่าวว่าเป็นเหตุของอาบัติตามนัยที่กล่าวไว้แล้วอย่างเดียว”

ประโยคข้างต้นมีวิธีวากยานุสัมพันธ์ตามฎีกาใหม่ว่า

ก. สมุฏฐานวินินฺติ สพฺพปาปตฺตํ กายโย วาจา กายวาจา กายจิตฺตํ วาจาจิตฺตํ กายวาจาจิตฺตุนฺติ อิมานิ เอกงฺคิกทวํคิกติวํคิกานิ ฉ สมุฏฐานานิ นาม,

ข. ยานี “สิกขาบทสมุฏฐานานี”ติปิ วุจจนติ.

ประโยค ข. ชื่อว่า *ประโยควากยารัมภะ* คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อจัดความเข้าใจผิดว่า สมุฏฐาน ๖ ชื่อว่าเป็นเหตุเกิดของอาบัติเท่านั้น

ประโยค ก. ชื่อว่า *ประโยคอาวัธะ*

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า สมุฏฐาน ๖ อันเป็นเหตุเกิดของอาบัติทั้งหมด มีองค์ ๑ องค์ ๒ และองค์ ๓ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ สมุฏฐาน ๖ ชื่อว่าเป็นเหตุเกิดของอาบัติเท่านั้นหรือ

๓. อาโปกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สมุฏฐาน ๖ ควรมีชื่อเรียกอื่นได้อีกมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า สมุฏฐาน ๖ มิได้กล่าวว่าเป็นเหตุของอาบัติตามนัยที่กล่าวไว้แล้วอย่างเดียว แต่ยังชื่อว่าเหตุเกิดของสิกขาบทอีกด้วย ดังนี้แล้ว]

ตตฺถ ปุริมานิ ตีณิ อจิตฺตกานิ, ปจฺฉิมานิ สจิตฺตกานิ. เตสุ เอเกน วา ทฺวํหิ วา ตีหิ วา จตฺตฺหิ วา ฉหิ วา สมุฏฺฐานานิ อาปตฺติโย สมุฏฺจหนฺติ. ปญฺจสมุฏฺฐานา นาม นตฺถิ. ตตฺถ เอก-

สมุฏจานา นาม จตุตถเณ จ ปญจเมเน จ ฉณฺเณ จ สมุฏจาทิ, น อญเณน. ทุวิสมุฏ-
 จานา นาม ปจฺมจตุตถเณ จ ทุติยปญจเมหิ จ ตติยฉณฺเณ จ จตุตถฉณฺเณ จ ปญจมฉณฺเณ จ
 สมุฏจาทิ, น อญเณหิ. ติสมุฏจานา นาม ปจฺเมหิ จ ตีหิ, ปจฺฉิมเมหิ จ ตีหิ สมุฏจาทิ
 สมุฏจาทิ, น อญเณหิ. จตุสมุฏจานา นาม ปจฺมตติยจตุตถฉณฺเณ จ ทุติยตติยปญจมฉณฺเณ จ
 สมุฏจาทิ, น อญเณหิ. ฉสมุฏจานา นาม ฉหิปี สมุฏจาทิ.

ในบรรดาสมุฏฐานเหล่านั้น :-

สมุฏฐาน ๓ อย่างแรกเป็นอจิตตกะ (ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน)

สมุฏฐาน ๓ อย่างหลังเป็นสจิตตกะ (มีจิตเป็นสมุฏฐาน) กล่าวคือ อาบัตีย่อมเกิดด้วย
 สมุฏฐาน ๑ สมุฏฐาน ๒ สมุฏฐาน ๓ สมุฏฐาน ๔ สมุฏฐาน ๕ ไม่มีอาบัตินี้เกิดด้วยสมุฏฐาน ๕

อาบัตินี้มีสมุฏฐาน ๑ คือ เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๔, ที่ ๕ และที่ ๖ ไม่เกิดด้วยสมุฏฐานอื่น

อาบัตินี้มีสมุฏฐาน ๒ คือ เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๑ กับที่ ๔, ที่ ๒ กับที่ ๕, ที่ ๓ กับที่ ๖,
 ที่ ๔ กับที่ ๖ และ ที่ ๕ กับที่ ๖ ไม่เกิดด้วยสมุฏฐานอื่น

อาบัตินี้มีสมุฏฐาน ๓ คือ เกิดด้วยสมุฏฐาน ๓ อย่างแรกและ ๓ อย่างหลัง ไม่เกิด
 ด้วยสมุฏฐานอื่น

อาบัตินี้มีสมุฏฐาน ๔ คือ เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๑, ที่ ๓, ที่ ๔ และที่ ๖ อีกทั้งเกิดขึ้น
 ด้วยสมุฏฐานที่ ๒, ที่ ๓, ที่ ๕ และที่ ๖ ไม่เกิดด้วยสมุฏฐานอื่น

อาบัตินี้มีสมุฏฐาน ๖ คือ เกิดด้วยสมุฏฐานทั้ง ๖

[สมุฏฐาน ๓ ประการแรกไม่มีจิตประกอบรวมในขณะที่ล่วงละเมิด จึงชื่อว่า อจิตตกะ (ไม่มีจิต)
 ส่วนสมุฏฐาน ๓ ประการหลังมีจิตประกอบรวม จึงชื่อว่า สจิตตกะ (มีจิต)]

คำว่า ปญจสมุฏจานา นาม นตฺถิ (ไม่มีอาบัตินี้เกิดด้วยสมุฏฐาน ๕) กล่าวต่อจากประโยคหน้า
 เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฺฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงไม่กล่าวว่า อาบัตีย่อมเกิดด้วยสมุฏฐาน ๕

- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านเพลอสติแล้วจึงไม่กล่าวไว้หรือไร

อธิบายว่า ไม่มีอาบัตินี้เกิดด้วยสมุฏฐาน ๕ ดังนั้น เราจะไม่กล่าวเรื่องนี้ไว้

คำว่า เอกสมุฏจานา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- มีสมุฏฐาน ๑ = เอกํ สมุฏฐานํ เอติสฺสาติ เอกสมุฏฐานา (ตุลยาธิกรณพหุพพีหิสมาส)
- มีสมุฏฐานด้วยองค์ ๑ = เอเคน สมุฏฐานํ เอติสฺสาติ เอกสมุฏฐานา.
(ภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาส)]

เอว-

ติธา เอกสมุฏฐานา

ปณฺจธา ทฺวิสมุฏฺฐิตา

ทฺวิธา ติจฺจุโรจํจํ

เอกธา นสมุฏฺฐิตาติ.

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่า :-

“อาบัติที่มีสมุฏฐาน ๑ มี ๓ อย่าง

อาบัติที่เกิดขึ้นด้วยสมุฏฐาน ๒ มี ๕ อย่าง

อาบัติที่มีสมุฏฐาน ๓ และ ๔ มีอย่างละ ๒

อาบัติที่เกิดขึ้นด้วยสมุฏฐาน ๖ มี ๑ อย่าง”

[ท่านกล่าวข้อความนี้ต่อจากประโยคต้นเพื่อแสดงสังคหคาถา ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ฐปนา (บทตั้ง) คือ อาจารย์ได้แสดงอาบัติที่มีสมุฏฐาน ๑ เป็นต้นแล้ว
- ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านควรกล่าวสังคหคาถา คือ คาถาสรุปความอย่างไร
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านจะไม่กล่าวถึงสังคหคาถานั้นหรือไร

อธิบายว่า เราได้กล่าวสังคหคาถาไว้อย่างนี้

คำว่า เอกสมุฏฐานา แปลตามศัพท์ว่า “มีสมุฏฐาน ๑”

คำว่า ทฺวิสมุฏฺฐิตา แปลตามศัพท์ว่า “เกิดขึ้นแล้วเพราะสมุฏฐาน ๒”

คำว่า ติจฺจุโรจํจํ แปลตามศัพท์ว่า มีสมุฏฐาน ๓ และ ๔ โดยคำนี้เป็นอุตตสมาสที่ไม่ลบลวิภัตติในบทหน้า และ จาน ศัพท์ก็เป็นคำไวพจน์ของ สมุฏฐาน]

สมุฏฐานวเสน สพฺพาว เตรส อาปตฺติโย โหนฺติ, ตา ปจฺมปณฺณตฺตสิกฺขาปทวเสน สมุฏ-
จํจํโต เตรส นามานิ ลภนฺติ ปจฺมปาราชิกสมุฏฺฐานา, อทินฺนาทาน-สญฺจริตฺต-สมนุสฺสาสน-กถิน-
เอฬฺกโลม-ปทโสธมฺม-อทุราน-เถยฺยสฺตถ-ธมฺมเทสํนาภูตาโรจํจํ-โจริฏฺฐาปน-อนนุญญาตสมุฏ-
จํจํนาติ. ตตฺถ ยา กายจิตฺตโต สมุฏฺฐาติ, อโย ปจฺมปาราชิกสมุฏฺฐานา นาม. ยา สจฺจิตฺตเกหิ ตีหิ

สมุฏจาเนหิ สมุฏจาติ, อัย อทินนทานสมุฏจानา นาม. ยา ฉหิปี สมุฏจาติ, อัย สญจวิตตสมุฏ-
 จานา นาม. ยา ฉญเจเนว สมุฏจาติ, อัย สมนุภาสนสมุฏจानา นาม. ยา ตติยฉญเจหิ สมุฏจาติ,
 อัย กถินสมุฏจानา นาม. ยา ปจมจตตเถหิ สมุฏจาติ, อัย เอพกโถมสมุฏจानา นาม. ยา ทุตติย-
 ปญจเมหิ สมุฏจาติ อัย ปทโสธมสมุฏจानา นาม. ยา ปจมตติยจตตถฉญเจหิ สมุฏจาติ, อัย
 อทธานสมุฏจानา นาม. ยา จตตถฉญเจหิ สมุฏจาติ, อัย เถยยสตุถสมุฏจानา นาม. ยา ปญจเมเนว
 สมุฏจาติ, อัย ฐมมเทศนาสมุฏจानา นาม. ยา อจิตตเกหิ ตีหิ สมุฏจาเนหิ สมุฏจาติ, อัย
 ภูตาโรจนสมุฏจानา นาม. ยา ปญจมฉญเจหิ สมุฏจาติ, อัย โจริวฏจาปนสมุฏจानา นาม. ยา
 ทุตติยตติยปญจมฉญเจหิ สมุฏจาติ, อัย อนนุญญาตสมุฏจानา นามาติ. อิติ อิมสส สมุฏจानวิธิโนปี
 วเสน สพพตถ วินิจโย เวทิตุโพ.

อาบัติทั้งหมดมี ๑๓ อย่างโดยเนื่องด้วยสมุฏฐานที่เป็นประธาน อาบัติเหล่านั้นได้ชื่อ
 ๑๓ ประเภทตามสมุฏฐานโดยเนื่องด้วยสิกขาบทที่เป็นปฐมบัญญัติ คือ

๑. ปฐมปาราชิกสมุฏฐาน (มีปฐมปาราชิกสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)
 - อาบัติที่เกิดทางกายกับจิตอย่างเดียว
๒. อทินนทานสมุฏฐาน (มีอทินนทานสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)
 - อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐาน ๓ อันเป็นสัจจิตกะ (มีจิตคิดล่วงละเมิด)
๓. สัจจวิตตสมุฏฐาน (มีสัจจวิตตสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)
 - อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐานทั้ง ๖
๔. สมนุภาสนสมุฏฐาน (มีสมนุภาสนสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)
 - อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๖ อย่างเดียว
๕. กถินสมุฏฐาน (มีกถินสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)
 - อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๓ และที่ ๖
๖. เอพกโถมสมุฏฐาน (มีเอพกโถมสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)
 - อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๑ กับที่ ๔
๗. ปทโสธมสมุฏฐาน (มีปทโสธมสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)
 - อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๒ กับที่ ๕

๘. อัฏฐานสมุฏฐาน (มีอัฏฐานสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)

- อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๑, ที่ ๓, ที่ ๔ และที่ ๖

๙. เถยยสัถตสมุฏฐาน (มีเถยยสัถตสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)

- อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๔ และที่ ๖

๑๐. รัम्मเทสนาสมุฏฐาน (มีรัम्मเทสนาสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)

- อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๕ อย่างเดียว

๑๑. ภูตาโรจนสมุฏฐาน (มีภูตาโรจนสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)

- อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐาน ๓ อย่างอันเป็นอจิตตกะ (ไม่มีจิตคิดล่วงละเมิด)

๑๒. โจริวุฏฐานปสมุฏฐาน (มีโจริวุฏฐานปสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)

- อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๕ และที่ ๖

๑๓. อนนุญญาตสมุฏฐาน (มีอนนุญญาตสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)

- อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๒, ที่ ๓, ที่ ๕ และที่ ๖

โดยประการดังนี้ พึงทราบข้อวินิจฉันในสิกขาบททั้งหมด โดยเนื่องด้วยประเภทของสมุฏฐานดังกล่าว

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อระบุว่า อาบัติทั้งหมดมี ๑๓ อย่างโดยเนื่องด้วยสมุฏฐานที่เป็นประธาน ทั้งนี้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า อาบัติทั้งหมดมี ๑๓ อย่างโดยเนื่องด้วยเอกสมุฏฐาน (อาบัติที่มีสมุฏฐาน ๑) เท่านั้น

คำว่า สมุฏฐานวเสน (โดยเนื่องด้วยสมุฏฐานที่เป็นประธาน) มีศัพท์เดิมมาจาก สมุฏฐานสีสวเสน ลบ สีส ศัพท์เพื่อย่อคำ หมายความว่า เมื่อกล่าวว่า ปฐมปาราชิกสมุฏฐาน ก็หมายถึงอาบัติที่เกิดขึ้นเพราะกายกับจิตเหมือนปฐมปาราชิกสิกขาบท เพราะกล่าวถึงปฐมปาราชิกเป็นประธาน ดังฎีกาใหม่กล่าวว่า

สมุฏฐานวเสนาติ สมุฏฐานสีสวเสน.^{๖๐}

“คำว่า สมุฏฐานวเสน แปลว่า โดยเนื่องด้วยสมุฏฐานที่เป็นประธาน”

คำว่า โดยเนื่องด้วยสิกขาบทที่เป็นปฐมบัญญัติ (ปฐมปณตฺตสิกขาบทวเสน) หมายความว่า ท่านนำสิกขาบทที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้เป็นเบื้องต้นแรกมาตั้งชื่อสมุฏฐาน เช่น ในบรรดาอาบัติที่ต้องเพราะกายกับจิต ปฐมปาราชิกเป็นปฐมบัญญัติ จึงนำปฐมปาราชิกสิกขาบทมาเป็นประธานในการตั้งชื่อสมุฏฐาน

คำว่า ปจฺมปาราชิกสมุฏฺฐานา ใช้เป็นนิตติลึงค์ตาม อาปตฺติ ถ้าระบุนถึงสิกขาบท ก็ใช้เป็นนปฺงสกลึงค์ตาม สิกขาบท มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มีปจฺมปาราชิกสิกขาบทเป็นสมุฏฺฐาน = ปจฺมปาราชิก สมุฏฺฐานํ เอติสฺสาติ ปจฺมปาราชิกสมุฏฺฐานา.]

กิริยาสมุฏฺหาจิตฺเตหิ นานตฺตฺนติ เอเตหิ กิริยาทีหิ สพฺพาปตฺตีนํ นานาภาวํ ญตฺวา สพฺพตฺถวินิจฺจนโย เวทิตฺพฺโ. สพฺพาปตฺติโย หิ กิริยาวเสน ปญฺจวิธา โหนติ, เสยฺยถิ- อตฺถาปตฺติ กิริยโต สมุฏฺหาติ, อตฺถิ อกิริยโต, อตฺถิ กิริยาภิรียโต, อตฺถิ สียา กิริยโต สียา อกิริยโต, อตฺถิ สียา กิริยโต สียา กิริยาภิรียโตติ. ตตฺถ ยา กาเยน วา วาจา ย วา ปถวิฆณนาทีสุ วีย วิตฺกมํ กโรนฺตสฺส โหติ, อยํ กิริยโต สมุฏฺหาติ นาม. ยา กายวาจาหิ กตฺตพฺพํ อกโรนฺตสฺส โหติ ปจฺมกถินาปตฺติ วีย, อยํ อกิริยโต สมุฏฺหาติ นาม. ยา กโรนฺตสฺส จ อกโรนฺตสฺส จ โหติ อญฺญาติกาย ภิกฺขุณียา หตฺถโต จีวรปฺปฏิกคฺคหฺนาปตฺติ วีย, อยํ กิริยาภิรียโต สมุฏฺหาติ นาม. ยา สียา กโรนฺตสฺส จ, สียา อกโรนฺตสฺส จ โหติ รูปิยปฺปฏิกคฺคหฺนาปตฺติ วีย, อยํ สียา กิริยโต สียา อกิริยโต สมุฏฺหาติ นาม. ยา สียา กโรนฺตสฺส จ สียา กโรนฺตาทกโรนฺตสฺส จ โหติ กุฎฺฐการาปตฺติ วีย, อยํ สียา กิริยโต สียา กิริยาภิรียโต สมุฏฺหาติ นาม.

คำว่า กิริยาสมุฏฺหาจิตฺเตหิ นานตฺตํ (ความต่างกันแห่งกิริยา สัตฺตฺยา และจิต) หมายความว่า ผู้มีปัญญารู้ความต่างกันของอาบัติทั้งหมดด้วยกิริยาเหล่านี้เป็นต้นแล้ว ฟังทราบข้อวินิจฉัยในสิกขาบททั้งหมด ดังนี้

ความต่างกันแห่งกิริยา คือ อาบัติทั้งหมดมี ๕ อย่างโดยเนื่องด้วยการกระทำ กล่าวคือ

๑. กิริยะ (อาบัติที่เกิดขึ้นเพราะกระทำ) คือ เป็นอาบัติของภิกษุผู้ทำการละเมิดทางกายหรือวาจาเหมือนอาบัติในการขุดดินเป็นต้น [คือ การลงมือขุดดินเองทำให้ต้องอาบัติทางกาย ส่วนการใช้ผู้อื่นให้ขุดเป็นเหตุให้ต้องอาบัติทางวาจา]

๒. อกิริยะ (อาบัติที่เกิดขึ้นเพราะไม่กระทำ) คือ เป็นอาบัติของภิกษุผู้ไม่กระทำข้อประพฤติกิเลสกระทำทางกายและวาจา เหมือนอาบัติของปจฺมกถินสิกขาบท [คือ การไม่ได้ทำอธิฐานหรือวิกิปป์ทางกายและวาจาแล้วเก็บอดิเรกจีวรไว้เกิน ๑๐ วัน]

๓. กิริยาภิรียะ (อาบัติที่เกิดขึ้นเพราะทำและไม่ทำ) คือ เป็นอาบัติของภิกษุผู้กระทำ

และไม่กระทำ เหมือนอาบัติที่ภิกษุพึงต้อง เพราะการรับจีวรจากมือของนางภิกษุณีที่มีโชฎฐาติ [คือ การรับจีวรเป็นการทำ ส่วนการไม่ให้ของแลกเปลี่ยนเป็นการไม่ทำ]

๔. สียา กิริยะ สียา อกิริยะ (อาบัติที่เกิดขึ้นเพราะทำบ้าง ไม่ทำบ้าง) คือ เป็นอาบัติของภิกษุผู้กระทำในบางคราวและไม่กระทำในบางคราว เหมือนอาบัติที่ภิกษุพึงต้องเพราะการรับเงินทอง [คือ การรับเงินทองเป็นการทำ ส่วนการไม่ห้ามเงินทองที่บุคคลนำมาไว้ตรงหน้าเป็นการไม่ทำ]

๕. สียา กิริยะ สียา กิริยา กิริยะ (อาบัติที่เกิดขึ้นเพราะทำบ้าง เพราะทำและไม่ทำบ้าง) คือ เป็นอาบัติของภิกษุผู้กระทำในบางคราว อีกทั้งกระทำและไม่กระทำในบางคราว อาบัติที่ภิกษุพึงต้องเพราะสร้างกุฎิ [คือ การสร้างกุฎิเกินขนาดเป็นการทำ ส่วนการไม่แสดงพื้นที่และการสร้างกุฎิเกินขนาดเป็นการไม่ทำ]

[คำว่า กิริยะ คือ การกระทำการล่วงละเมิดที่ไม่ควรทำทางกาย หรือวาจา

คำว่า อกิริยะ คือ การไม่กระทำข้อประพฤตินี้ที่ควรทำทางกาย และวาจา

แม้กิริยา กิริยะเป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

สียา ศัพทโน สียา กิริยโต เป็นต้น เป็นนิบาตที่มีความหมายว่า กทาจิ (ในบางคราว) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

สียา กโรนตสฺสาดิอาทิสฺส สียาติ “สียา โข ปน เต พฺราหฺมณ เอวมสฺส”ติอาทิสฺส วีย กทาจิตติ อิมินา สมานตฺถเณ นิปาโต.^{๖๐}

“ในคำว่า สียา กโรนตสฺส (ผู้กระทำในบางคราว) เป็นต้น ศัพทโนว่า สียา เป็นนิบาตที่มีความหมายเสมอกับคำว่า กทาจิ นี้ ดังอุทาหรณ์ว่า สียา โข ปน เต พฺราหฺมณ เอวมสฺส (พราหมณ์ ความดำริพึงมีแก่ท่านในบางคราวอย่างนี้)”

ประโยคว่า อตถาปตฺติ กิริยโต สมุฏฺฐาติ มีกิริยาคุมพากย์ ๒ ศัพท คือ อตฺถิ และ สมุฏฺฐาติ จึงแปลโดยเพิ่มบทประธานเข้ามาเป็นรูปว่า ยา อาปตฺติ กิริยโต สมุฏฺฐาติ, สา อาปตฺติ อตฺถิ (อาบัติโดยย่อเกิดขึ้นเพราะการกระทำ อาบัตินั้นมีอยู่) หรือแปล สมุฏฺฐาติ เป็นวิเศษณะของ อาปตฺติ ว่า อันเกิดขึ้น โดยถือว่าเป็นบทนาม เพราะบทอาชยาตบางศัพท์ก็ประกอบใช้เป็นบทนามในลักษณะที่เป็นอาชยาตปฏิรูปกะ คือ บทนามที่มีรูปเหมือนอาชยาต เช่น

- นตถญฺโฆ โกจิ วิชฺชติ (ใครๆ คนอื่นผู้ระลึกได้ย่อมไม่มี) คำว่า วิชฺชติ กล่าวถึงผู้ระลึกได้ เป็น

ความต่างกันแห่งสัญญา คือ อาบัติทั้งหมดมี ๒ ประเภทโดยเนื่องด้วยสัญญา ได้แก่

๑. สัญญาวิโมกข์ (มีการพ้นจากอาบัติเพราะไม่มีสัญญา) คือ อาบัติที่ทำให้ภิกษุพ้นจากอาบัติได้ เพราะไม่มีสัญญาอันเป็นเหตุลวงละเมิด

๒. โนสัญญาวิโมกข์ (ไม่มีการพ้นจากอาบัติเพราะไม่มีสัญญา) คือ อาบัติอื่นจากนั้น

[คำว่า ยโต วิตีกุมสณฺณาย อภาเวน มุจฺจติ (อาบัติที่ทำให้ภิกษุพ้นจากอาบัติได้ เพราะไม่มีสัญญาอันเป็นเหตุลวงละเมิด) แสดงรูปวิเคราะห์ของ สณฺณายวิโมกฺขา เป็นบัญญัติพหุพฬิหิสมาส และลบอภาว ศัพท์ท่ามกลางสมาสว่า สณฺณาย อภาเวน วิโมกฺโข ยโตติ สณฺณายวิโมกฺขา (ความพ้นจากอาบัติได้ย่อมมีเพราะความไม่มีแห่งสัญญา เหตุนั้น อาบัตินั้นชื่อว่า สัญญาวิโมกฺขา) ในที่นี้ใช้เป็นบัญญัติพหุพฬิหิสมาสตามศัพท์อุปาทานว่า ยโต และศัพท์ที่มีอรรถว่า พ้น หรือหลุดพ้น ก็มองหาอุปาทานเป็นส่วนใหญ่เหมือนอรรถว่า ออกไป (นิคฺคต), ไปปราศ (อเปต) และหมดไป (อปคต) ดังอุทาหรณ์ว่า

- นิคฺคตา ชนา อสฺมา คามา โสยํ นิคฺคตฺชนโน คาโม (ชนทั้งหลายออกไปแล้วจากหมู่บ้านนี้ หมู่บ้านนั้นชื่อว่า นิคคตชนะ หมายถึง หมู่บ้าน)

- อเปตํ วิญฺญาณํ อสฺมาติ อเปตวิญฺญาโณ มตฺกาโย (วิญญาณไปปราศแล้วจากร่างกายนี้ เหตุนี้ ร่างกายนี้ชื่อว่า อเปตวิญญาณะ คือ ร่างกายที่ตายแล้ว)

- อปคตํ ภยฺเภาวํ อสฺมาติ อปคตภยฺเภาโว อรหา (ความกลัวภัยหมดไปแล้วจากพระอรหันต์นี้ เหตุนี้ พระอรหันต์นั้นชื่อว่า อปคตภยเภาวะ หมายถึง พระอรหันต์)

ฎีกาใหม่แสดงรูปวิเคราะห์ว่า สณฺณาย อภาเวน วิโมกฺโข อสฺสาติ สณฺณายวิโมกฺโข โดยประกอบใช้เป็นบุลงลัก สันนิษฐานว่าคงจะพิมพ์ผิดจาก สณฺณายวิโมกฺขา เป็น สณฺณายวิโมกฺโข เพราะหมายถึงอาบัติในเรื่องนี้ และท่านถือว่าเป็นจุดติหรือบัญญัติพหุพฬิหิสมาสจึงประกอบใช้เป็นรูปว่า อสฺสา ตามรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๒ หน้า ๑๑๗) ที่หมายถึงสิกขาบท (สิกขาบท) ว่า

สณฺณาย อภาเวน วิโมกฺโข อสฺสาติ สณฺณายวิโมกฺขนติ มชฺฌนปทโลปสมาสो ทฏฺฐพฺโพ.^{๖๔}

“พึงทราบสมาสที่ลบบทที่อยู่ท่ามกลางว่า ความพ้นมีอยู่แก่สิกขาบทนั้น เพราะความไม่มีแห่งสัญญา เหตุนี้ สิกขาบทนั้นชื่อว่า สัญญาวิโมกฺขะ”]

ปุณ จ สพฺพาปิ จิตฺตวเสน ทูริธา โหนฺติ สจฺจิตฺตา อจฺจิตฺตา จาติ. ตตฺถ ยา สจฺจิตฺก-
สมุจฺจानวเสนว สมุจฺจาติ อยํ สจฺจิตฺตา. ยา อจฺจิตฺเกน วา สจฺจิตฺกมิสฺสเกน วา สมุจฺจาติ อยํ
อจฺจิตฺตา.

ความต่างกันแห่งจิต คือ อาบัตินี้ทั้งหมดมี ๒ ประเภทโดยเนื่องด้วยจิต ได้แก่

๑. สจิตตกะ อาบัตินี้เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยสมุฏฐานที่มีจิต[ต้องการล่องละเมิด]เท่านั้น

๒. อจิตตกะ อาบัตินี้เกิดขึ้นด้วยสมุฏฐานไม่มีจิตบ้างด้วยสมุฏฐาน [คือ กายหรือวาจา]ที่ระคนกับสมุฏฐานที่มีจิตบ้าง

[คำว่า สจิตตกะ มีรูปวิเคราะห์ว่า สห จิตเตน ยา วตตติ สจิตตกา (อาบัตินี้เป็นไปกับด้วยจิต ชื่อว่า สจิตตกะ) จิตในที่นี้เป็นจิตที่ประกอบไปด้วยฉันทะและวิริยะที่ต้องการล่องละเมิดสิกขาบท เรียกว่า วตฺถุวิตฺถกมจิตต

คำว่า อจิตตกะ มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ จิตฺตํ ยสฺสาติ อจิตตกา (อาบัตินี้ไม่มีจิต ชื่อว่า อจิตตกะ)

อาบัตินี้เกิดขึ้นด้วยสมุฏฐานไม่มีจิต เช่น เมื่อภิกษุหลับสนิทยุขมีมาตุคามมานอนในที่มุงบังเดียวกับภิกษุโดยที่ภิกษุไม่รู้สีกตัว ทำให้ต้องอาบัติสหเสยยะ เป็นต้น อาบัตินี้ต้องในลักษณะนี้แม้ไม่มีจิตที่ต้องการล่องละเมิดก็ต้องอาบัติ ถ้ามีจิตดังกล่าวด้วยยิ่งไม่ควรว่าไม่ต้องอาบัติ ท่านจึงกล่าวต่อไปว่า “ด้วยสมุฏฐาน[คือกายหรือวาจา]ที่ระคนกับสมุฏฐานที่มีจิตบ้าง” ดังเช่น การต้องอาบัติทางกายกับจิตเหมือนการเสพเมถุนและการลักขโมย เป็นต้น

อนึ่ง สัมมัญญะทูกะกล่าวถึงการไม่ต้องอาบัติเป็นหลัก ส่วนสจิตตทูกะกล่าวถึงการต้องอาบัติเป็นหลัก คือ พ้นไปจากอาบัติไม่ได้แม้จะไม่มีจิตที่ต้องการล่องละเมิด

ตั้งฎีกาใหม่กล่าวว่า

เอตถ จ สมฺมาทกํ อนาปตติมุขเณ วุตฺตํ. สจิตตทกํ อาปตติมุขเณติ ทฎฺฐพฺพ.^{๖๔}

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ พึงทราบว่า สัมมัญญะทูกะกล่าวไว้โดยมีการไม่ต้องอาบัติเป็นประธาน ส่วนสจิตตทูกะกล่าวไว้โดยมีการต้องอาบัติเป็นหลัก”]

วชฺชกมฺมปฺปเกณฺติ เอตถ สพฺพาปตฺติโย วชฺชวเสน ทฺวริชา โหนฺติ โลกวชฺชา ปณฺณตฺติวชฺชา จาติ. ตตฺถ ยสฺสา สจิตตทกฺกเณ จิตฺตํ อุกฺกุสเลว โหติ, อโย โลกวชฺชา, เสสา ปณฺณตฺติวชฺชา.

ในคำว่า วชฺชกมฺมปฺปเกณฺ (ประเภทของโทษและกรรม) นี้ พึงทราบว่า :-

ประเภทของโทษ คือ อาบัตินี้ทั้งหมดมี ๒ ประเภทโดยเนื่องด้วยโทษ ได้แก่

๑. โลกวัชชะ (มีโทษทางโลก) คือ อาบัตินี้ที่มีจิตในฝ่ายสจิตตกะเป็นอุกฺกุส

๒. ปณฺณตฺติวัชชะ (มีโทษเพราะการบัญญัติ) คือ อาบัตินี้ที่เหลือ[จากนั้น]

[อาบัติที่ภิกษุต้องด้วยจิตที่ต้องการล่วงละเมิดสิกขาบทอันเป็นอกุศลเท่านั้นเป็นโลกวัชชะ ส่วนอาบัติที่มีโทษเพราะการบัญญัติของพระพุทธเจ้าเท่านั้นเป็นปณัตติวัชชะ คือ อาบัติที่ต้องด้วยจิตที่เป็นกุศล อกุศล หรืออภัยากฤต ดังเช่นการที่ภิกษุเก็บดอกไม้เพื่อถวายพระ ชูดินเพื่อจะสร้างกุฏิ หรือพระอรหันต์ที่จำวัดก่อนแล้วมีมาตุคามมานอนในที่มุงบังเดียวกัน ก็อาจต้องอาบัติที่เป็นปณัตติวัชชะได้

ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๐๒) อธิบายเพิ่มเติมว่า อาบัติที่เป็นโลกวัชชะยังหมายรวมถึงอจิตตะอีกด้วย ดังนั้น การดื่มสุราโดยไม่รู้ว่าเป็นสุรา แม้จะไม่มีอกุศลจิต ก็ทำให้ต้องอาบัติเช่นเดียวกัน

คำว่า เสสา (อาบัติที่เหลือ[จากนั้น]) คือ อาบัติที่ต้องด้วยจิตที่เป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง อภัยากฤตบ้าง ไม่ใช่ต้องด้วยอกุศลจิตแน่นอนเหมือนโลกวัชชะ

คำว่า โลกวัชชะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โลเก วชฺช อสสาติ โลกวัชชา = อาบัติที่มีโทษในโลก ชื่อว่า โลกวัชชะ

คำว่า ปณตติวัชชะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปณตติยา วชฺช อสสาติ ปณตติวัชชา = อาบัติที่มีโทษเพราะการบัญญัติ ชื่อว่า ปณัตติวัชชะ]

สพฺพทา จ กายกมฺมวจีกรมตทฺทกฺขยวเสน ติวิธา โหนติ. ตตฺถ กายทวารเ อาปชฺชิตพฺพา กายกมฺมนฺติ วุจฺจติ, วจิตฺทวารเ อาปชฺชิตพฺพา วจีกรมฺมนฺติ วุจฺจติ, อุกฺยตฺถ อาปชฺชิตพฺพา กายกมฺมวจีกรมมฺนฺจติ. มโนทวารเ อาปตฺติ นาม นตฺถิ. อิติ อิมินา วชฺชกมฺมปฺปเกเทนปิ สพฺพตฺถ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

ประเภทของกรรม คือ อาบัติทั้งหมดมี ๓ ประเภทโดยจำแนกเป็น :-

๑. กายกรรม อาบัติที่ล่วงละเมิดทางกายทวาร

๒. วจีกรรม อาบัติที่ล่วงละเมิดทางวจีทวาร

๓. กรรมทั้ง ๒ นั้น อาบัติที่ล่วงละเมิดทางกายทวารและวจีทวารทั้ง ๒ [เหมือนอทินนาทานเป็นต้น]

ชั้นชื่อว่าอาบัติทางมโนทวารไม่มี

โดยประการดังนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยในสิกขาบททั้งหมดโดยเนื่องด้วยประเภทของโทษและกรรมดังกล่าว

[ความจริงแล้วชื่อว่ากายกรรมเป็นต้นเป็นชื่อของอากัปกิริยาทางกาย วาจา และใจ ไม่ใช่ชื่อ

ของอาบัติ หากแต่ในที่นี้ใช้เป็นชื่อของอาบัติโดยเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การอุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุแต่มุ่งให้หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงอาภักิริยาอันเป็นเหตุ แต่มุ่งเจตนาหมายถึงอาบัติอันเป็นผล และโดยทั่วไปบทที่เป็นอุปจาระเช่นนี้ไม่ต้องเปลี่ยนลิงค์ไปตามสิ่งที่ศัพท์สื่อถึง ท่านจึงประกอบใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า กายกมมัม เป็นต้นตามลิงค์เดิม ไม่ใช่เป็นอดีตลิงค์ตาม อาปตติ

ฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า มโนทวาร อาปตติ นาม นตฺถิ (ขึ้นชื่อว่าอาบัติทางมโนทวารไม่มี) เป็นเยภยยนัย คือ นัยที่กล่าวไว้โดยมาก แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งเล็กน้อยอย่างอื่น ดังคำว่า อมฺพวนํ (ปามะม่วง) หมายถึง ป่าที่มีต้นมะม่วงมากกว่าต้นไม้อื่น ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

มโนทวาร อาปตติ นาม นตฺถิ อิทํ เยภยยวเสน วุตตํ อุปนิกขิตตสาทิยนาทิสฺสุ อาปตติสมภวโตติ ทฎฺฐาพฺ^{๖๖}

“คำว่า มโนทวาร อาปตติ นาม นตฺถิ (ขึ้นชื่อว่าอาบัติทางมโนทวารไม่มี) นี้ ฟังทราบที่ท่านกล่าวไว้โดยมาก เพราะมีอาบัติได้ในเพราะการยินดีเงินทองที่วางไว้ใกล้เป็นต้น”

ในคำอธิบายข้างต้นนั้นกล่าวตามคัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๒ หน้า ๑๑๙) ซึ่งกล่าวถึงความเห็นของอาจารย์ท่านอื่นว่า มโนทวาร อาปตติ นาม นตฺถิ อิทมฺปิ พาหุลลวเสน วุตตนตฺถิ วทนฺติ (อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า แม้คำว่า มโนทวาร อาปตติ นาม นตฺถิ นี้ ท่านกล่าวไว้โดยมาก) คัมภีร์ปาติโมกข์บทตัดอนุวัณณา (หน้า ๘๑) แสดงความเห็นของมตินี้ว่า ลักษณะของวินัย คือ การตั้งอยู่ในความหนักเป็นหลักตามคำกล่าวในคัมภีร์ธรรมกถาพระวินัย (เล่ม ๒ หน้า ๒๘๖) ว่า อปิ จ ครุกฺกลหุเกสุ ครุกฺเก จาตพฺพนฺติ เอตํ วินยลกฺขณํ (อนึ่ง ลักษณะนี้ว่า ในวินัยที่หนักและเบา ภิกษุควรดำรงอยู่ในวินัยที่หนัก เป็นลักษณะของวินัย) และความยินดีพอใจเงินทองก็ปรากฏในขณะรับเงินทองนั้น ท่านจึงถือว่าต้องอาบัติทางใจด้วยความยินดีพอใจ

อย่างไรก็ตาม โบราณจารย์พม่าไม่ยอมรับความเห็นนี้ เนื่องจากเห็นว่า การยินดีเงินทองที่วางไว้ใกล้นั้นเป็นการต้องอาบัติ เพราะไม่ทำการห้ามทางกายทวารและวจีทวารเป็นเหตุ (กายวจีทวารเสอุกิริยสมุฏฺฐาณา) เนื่องจากไม่ห้ามเงินทองที่วางไว้ใกล้ด้วยกายหรือวาจาทั้งที่ควรห้าม เหมือนอาบัติทุกกฏที่ภิกษุผู้ต้องอาบัติแล้วนี้อยู่ในเวลาสวดปาติโมกข์ จัดว่าเป็นการต้องอาบัติ เพราะไม่ทำการประกาศทางวาจาเป็นเหตุ ตามที่กล่าวไว้ในกัณฑ์ชาตรีธรรมธรรมา แม้ในคัมภีร์อัฐสาลินีก็ปรากฏข้อความที่กล่าวถึงการต้องอาบัติทางกายและวาจาว่า

วินยสฺส เทว มุลานิ กาโย จ วาจา จ. สมฺมาสมฺพุทฺเธน หิ สพฺพอาปตฺติโย อิมฺเสยฺว ทฺวิสสุ ทฺวารสฺส ปณฺณตฺตา. มโนทวาร อาปตฺติปณฺณปนํ นาม นตฺถิ.^{๖๗}

“วินัยมีมูลเหตุ ๒ อย่าง คือ กาย และ วาจา

กล่าวคือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบัญญัติอาบัติทั้งหมดทางทวาร ๒ เหล่านี้เท่านั้น ขึ้นชื่อว่า การบัญญัติอาบัติทางมโนทวารหาไม่มี"]

ติกทวยวิรินติ กุสลตติกเวทนาตติกวิรี. อาปตตี อาปชชมาโน หิ อกุสลจิตโต วา อาปชชติ กุสลาพยากตจิตโต วา, ตถา ทุกขเวทนาสมงคิ วา อิตรเวทนาทวยสมงคิ วา. เอว สนตเปปี สพฺพสิกขาปเทสุ อกุสลจิตตวเสน เอกํ จิตตํ, กุสลาพยากตจิตตวเสน เทว จิตฺตานิ, สพฺพเสว วเสน ตีณิ จิตฺตานิ. ทุกขเวทनावเสน เอกา เวทนา, สุขอุเปกขาวเสน เทว, สพฺพาสวเสน ติสฺโส เวทนาติ. อยเมว ปเภโท ลพฺภติ, น อญฺเญ.

ประเภทของติกะ ๒ หมวด คือ ประเภทของกุสลติกะและเวทนาติกะ กล่าวคือ ภิกษุ ผู้ต้องอาบัติ มีจิตเป็นอกุศล มีจิตเป็นกุศล หรือมีจิตเป็นอัพยากต จึงต้องอาบัติ

นอกจากนั้น ภิกษุถึงพร้อมด้วยทุกขเวทนา หรือถึงพร้อมด้วยเวทนา ๒ อย่างอื่น [คือ สุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา] จึงต้องอาบัติ

กระนั้นก็ตาม ประเภทอย่างนี้ย่อมปรากฏในสิกขาบททั้งปวง คือ

- จิตประเภทเดียวย่อมมีด้วยอกุศลจิต [ในเอกจิตตสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีจิต ประเภทเดียว เช่น การล่วงอาบัติปาราชิก ๔ ข้อ และสังฆาติเสสมีสกฺกวิสสฺสฐิเป็นต้น]

- จิต ๒ ประเภทย่อมมีด้วยกุศลจิตและอัพยากตจิต [ในทวิจิตตสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีจิต ๒ ประเภท เช่น การล่วงอาบัติในปทโสธัมมสิกขาบทที่สอนธรรมให้นุสสัมบันว่า พร้อมกัน หรือการแสดงธรรมแก่มาตุคาม ย่อมต้องอาบัติด้วยกุศลจิตสำหรับปุณฺธุชน ส่วน พระอรหันต์ก็ล่วงอาบัติด้วยอัพยากตจิต คือ มหากริยาจิต หรือการที่ภิกษุไม่มีจิตที่คิดจะล่วงละเมิดแล้วกลับไปในกฎที่มีมาตุคามเข้ามานอนในภายหลัง ก็ล่วงอาบัติในสหเสยยสิกขาบท ด้วยอัพยากตจิตคือภวังคจิต]

- จิต ๓ ประเภทย่อมมีด้วยจิตทั้งหมด [ในติจิตตสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีจิต ๓ ประเภท]

- เวทนาประเภทเดียวย่อมมีด้วยทุกขเวทนา [ในเอกเวทนสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีเวทนาประเภทเดียว เช่น การล่วงอาบัติในพุณฺณโทสสิกขาบทที่เกิดจากการกล่าวตู่ภิกษุอื่นว่า เสพเมถุน]

- เวทนา ๒ ประเภทย่อมมีด้วยสุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา [ในทวิเวทนสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีเวทนา ๒ ประเภท เช่น การล่วงอาบัติปาราชิกข้อแรกทีประกอบด้วยสุขเวทนา หรืออุเบกขาเวทนาโดยประกอบด้วยโลภมูลจิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับโสมนัสหรืออุเบกขา]

- เวทนา ๓ ประเภทย่อมมีด้วยเวทนาทั้งหมด [ในติเวทนสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีเวทนา ๓ ประเภท]

ประเภทอื่น[จากประเภทเหล่านั้น]หาไม่

[ในเบื้องต้นที่กล่าวถึงจิตและเวทนาที่เกิดขึ้นในขณะต้องอาบัติโดยทั่วไปโดยไม่ได้รับุอาบัติไว้ ต่อมาท่านกล่าวระบุไว้ว่า แม้สิกขาบทก็จำแนกได้ ๓ ประเภทตามจิต ดังนี้

๑. เอกจิตตสิกขาบท

๒. ทวิจิตตสิกขาบท

๓. ติจจิตตสิกขาบท

จำแนกเป็น ๓ ประเภทตามเวทนา ดังนี้

๑. เอกเวทนสิกขาบท

๒. ทวิเวทนสิกขาบท

๓. ติเวทนสิกขาบท

แต่ไม่มีสิกขาบทเหล่านี้ คือ

- เอกทวิจิตตสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีจิตประเภเดียวและ ๒ ประเภท

- เอกติจจิตตสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีจิตประเภเดียวและ ๓ ประเภท

- ทวิติจจิตตสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีจิต ๒ ประเภทและ ๓ ประเภท

- เอกทวิเวทนสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีเวทนาประเภเดียวและ ๒ ประเภท

- เอกติเวทนสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีเวทนาประเภเดียวและ ๓ ประเภท

- ทวติเวทนสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีเวทนา ๒ ประเภทและ ๓ ประเภท

ฎีกาใหม่กล่าวว่า ดิเกทั้ง ๒ หมวดนี้กล่าวไว้โดยมาก เพราะพระอรหันต์ที่นอนชานโรธสมาบัติแล้วไม่มีจิตและเวทนาย่อมต้องอาบัติในสหเสยยสิกขาบทได้ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อิทมปิ จ ติกทวํ ยะภุญยเสเนว วุตตํ. นิปชชิตฺวา นิโรธสมาปฺโน हि อจิตฺโต อเวทโน สหเสยยาปตฺตี อาปชชตฺตี.^{๖๔}

“อนึ่ง แม้ดิเกทั้ง ๒ นี้ก็กล่าวไว้โดยมากนั้นเทียว ดังจะเห็นได้ว่า พระอรหันต์ผู้นอนแล้วเข้านิโรธสมาบัติ เป็นผู้ไม่มีจิต ไม่มีเวทนา ย่อมต้องสหเสยยอาบัติได้”

คำว่า กุสลตฺติก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ดิเกที่หมายรู้ด้วย กุสล ศัพท์ = กุสเลน อุปลกฺขิตํ ติกํ กุสลตฺติกํ.

จัดเป็นอาทิลัทธนาม คือ ชื่อที่ได้รับโดยอักษรตัวแรกในกุศล อกุศล และอัปยาคต

ส่วน เวทนาตติก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เวทนาย อุปลักขิต์ ติก เวทนาติก = ติกะที่หมายรู้ด้วยเวทนา

จัดเป็นสัพพลัทธนาม คือ ชื่อที่ได้รับโดยศัพท์ที่ประกอบทั้งหมด เพราะกล่าวถึงสุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนา

ระเบียบการตั้งชื่อในคัมภีร์ทางศาสนามี ๓ อย่างตามสมควร ดังนี้

๑. อาทิลัทธนาม ชื่อที่ได้รับโดยอักษรตัวแรก เช่น

- กวคค (วรรคที่หมายรู้ด้วย ก อักษร, ก วรรค)
- กุสลตติก (ติกะที่หมายรู้ด้วย กุสล ศัพท์, กุสลติกะ)

๒. สัพพลัทธนาม ชื่อที่ได้รับโดยศัพท์ที่ประกอบทั้งหมด เช่น

- เวทนาตติก (หมวดเวทนา ๓)

๓. อันตลัทธนาม ชื่อที่ได้รับจากชื่อท้าย เช่น

- ตจปญจก (หมวดกรรมฐาน ๕ มีหนึ่งเป็นที่สุด) ในคำว่า เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ

ลกฺขณํ สุตฺตรสฺสา, จิตฺตํ สาธารณํ อิทํ, ฌตฺวาติ อิทํ นิทานาติเวทนาตติกปริโยสานํ สุตฺตรสฺสปรกาสํ ลกฺขณํ ชานิตฺวา โยเชยฺย เมธาวิ. ตตฺถ ตตฺถ ยถารหฺนติ ปณฺหิโต ภิกฺขุ ตสฺมี ตสฺมี ลิกฺขาปเท อิทํ ลกฺขณํ ยถานูรูปํ โยเชยฺยติ อตฺถ. ตํ ปน อโยชิตํ พุพฺพิชานํ โหติ, ตสฺมา นํ สพฺพลิกฺขาปทานํ อสธารณวินิจฺฉยปริโยสาเน อิมํ มาตริกํ อนฺุทฺตริตฺวา โยเชตฺวา ทสฺสยิสฺสาม. อิธ ปนสฺส อโย โยชนา-

คำว่า ลกฺขณํ สุตฺตรสฺสา, จิตฺตํ สาธารณํ อิทํ, ฌตฺวา (ผู้มีปัญญารู้ลักษณะทั่วไปกับสิกขาบททั้งหมด]ที่ดำรงอยู่ ๑๗ ประการแล้ว) หมายความว่าผู้มีปัญญารู้ลักษณะ ๑๗ ประการนี้ อันมีสถานที่อยู่ต้นมีเวทนาตติก (หมวด ๓ แห่งเวทนา) อยู่ท้ายแล้วพึงประกอบไว้

บาทคาถาว่า ตตฺถ ตตฺถ ยถารหํ (ตามสมควรในสิกขาบทนั้นๆ) หมายความว่า ภิกฺขุผู้มีปัญญาพึงประกอบลักษณะนี้ไว้ในสิกขาบทนั้นๆ ตามสมควร

อนึ่ง ลักษณะดังกล่าวเข้าใจได้ยากเมื่อมิได้ถูกประกอบไว้[เป็นตัวอย่าง] ดังนั้น ข้าพเจ้าจักแสดงประกอบลักษณะนั้นไว้ท้ายคำวินิจฉัยเฉพาะของสิกขาบททั้งหมดโดยไม่ยกมาติดกันขึ้นทีเดียว

ก็การประกอบลักษณะ ๑๗ ประการนั้นในปาราชิกที่ ๑ นี้ มีดังนี้

[พระอรรถกถาจารย์จะกล่าวถึงสถานที่เป็นต้นไว้ท้ายคำวินิจฉัยเฉพาะของสิกขาบททั้งหมดเพื่อให้ความปรากฏชัดเจน เช่น กล่าวถึงสถานที่ว่า เวสาลี (ในเมืองเวสาลี) กล่าวบุคคลว่าเป็นพระสุทิน และกล่าวถึงวัตถุว่าเป็นการล่วงละเมิดเมถุน ดังนั้นเป็นต้น โดยจะไม่กล่าวถึงมาติกาซ้ำอีก เพราะได้กล่าวมาแล้วในที่นี้]

สถานที่เป็นต้น

อิทํ เวสาลิํ สุทินนตเถรํ อารพฺภ เมถุนวิตกกมวตฺตฺสมี ปญฺจตตํ.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภพระสุทินนเถระในเมืองเวสาลี เพราะเหตุคือการเสพเมถุน

ประเภทของบัญญัติ

“เมถุนํ ฐมมํ ปฏฺิเสเวยฺยา”ติ อยเมตถ ปญฺจตตํ, “สิกฺขํ อปจฺจกฺขายา”ติ จ “อนตฺมโส ติรจฺจานคตฺตายปี”ติ จ เทว อนฺุปญฺจตตํโย. อนฺุปญฺจตตํ จ นาเมสา อาปตฺติกรฺ จ โหติ อญฺญวาทกสิกฺขาปทาที่สุ วีย, อนาปตฺติกรฺ จ อญฺจตร สฺปิณฺนตาทิอาที่สุ วีย, อาปตฺติอุปตฺถมฺภกรฺ จ อทินฺนาทานาที่สุ วีย อิธ ปน อุปตฺถมฺภกรฺติ เวทิตพฺพา.

บัญญัติว่า เมถุนํ ฐมมํ ปฏฺิเสเวยฺย (พึงเสพเมถุนธรรม) นี้ เป็น[มูล]บัญญัติในสิกขาบทนี้
อนฺุบัญญัติมี ๒ อย่าง คือ สิกฺขํ อปจฺจกฺขาย (ไม่ละสิกขา) และ อนตฺมโส ติรจฺจานคตฺตายปี (แม้กับสัตว์ดิรัจฉานตัวเมียเป็นอย่างต่ำ)

อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าอนฺุบัญญัติจำแนกเป็น :-

- ทำให้ต้องอาบัติ เหมือนในอญฺญวาทกสิกขาบท เป็นต้น
- ทำให้ไม่ต้องอาบัติ เหมือนอนฺุบัญญัติว่า อญฺจตร สฺปิณฺนตา (ยกเว้นผัว) เป็นต้น
- สนับสนุนให้ต้องอาบัติ เหมือนในอทินนาทานสิกขาบท เป็นต้น

ส่วนในปฐมปาราชิกนี้พึงทราบเป็นอนฺุบัญญัติที่สนับสนุนให้ต้องอาบัติ

[อนุบัญญัติมี ๓ ประเภท คือ

๑. อาบัติติกรา อนุบัญญัติที่ทำให้ต้องอาบัติ เช่น ในอัญญาบทสิกขาบทมีการบัญญัติเพิ่มเติมว่า วิหเสเก (เพราะการเบียดเบียน[ด้วยการนั่ง]) ซึ่งเหมือนกับการบัญญัติอาบัติอื่นเพิ่มขึ้นจากเดิม คือ อญญาบทเก (เพราะการพูดคำอื่น)

๒. อนาปัตติกรร อนุบัญญัติที่ทำให้ไม่ต้องอาบัติ เช่น ในสูกวิสัฏฐิสิกขาบท มีการบัญญัติเพิ่มว่า อณฺเฏสุ สุปินนฺตา (ยกเว้นฝัน) ทำให้ภิกษุผู้หลังกินน้ำสุกในเวลาฝันไม่ต้องอาบัติสังฆาติเสส เพราะถือว่าเจตนาในการหลังจัดเป็นอัปโหหาริก คือ ไม่พอจะกล่าวว่าเป็นองค์ของการต้องอาบัติ กล่าวคือ จิตในขณะฝันจัดเป็นอัปโหหาริก เพราะถูกถิ่นมิตระครอบงำ แม้เจตนาที่ยังกริยาชวนชวนให้เกิดขึ้นก็จัดเป็นอัปโหหาริก เพราะจิตเป็นอัปโหหาริก สมดังพระพุทธดำรัสในคัมภีร์มหาวีรยัต ^{๒๔} ว่า อตฺเตสา ภิกฺขเว เจตนา, สา จ โข อปฺโหหาริกา (ภิกษุทั้งหลาย เจตนาอันมีอยู่ แต่เป็นอัปโหหาริก)

๓. อาบัติอุปัฏฐัมภกรร อนัญญญิตีที่สนับสนุนให้ต้องอาบัติ เช่น ในอทินนาทานสิกขาบท มีการบัญญัติเพิ่มเติมว่า คามา วา อรณฺฆา (จากบ้านหรือป่า) ทำให้ภิกษุผู้ลักทรัพย์จากทุกแห่งไม่ว่าจะเป็นบ้านหรือป่าก็ต้องอาบัติเช่นกัน

ส่วนอนุบัญญัติในประมวลปาราชิกสิกขาบทนี้ว่า อนตมโส ติรจฉานคตตายปิ (แม้กับสัตว์ดิรัจฉานตัวเมียเป็นอย่างต่ำ) ก็จัดเป็นการสนับสนุนให้ต้องอาบัติ โดยข้อความว่า ภิกษุห้ามเสพเมถุนแม้แต่กับสัตว์ดิรัจฉานตัวเมีย]

อิโต ปรี ปน ยตถ อนุปณฺณตติ อตฺถิ, ตตถ “อัย อนุปณฺณตฺตี”ติ เอตตกเมว ทสฺสยิสฺสาม. จเปตฺวา ปน อนุปณฺณตฺตี อวเสสา ปณฺณตติเยวติ สพฺพตฺถ วิทฺถโย เวทิตฺตพฺพ. ภิกฺขุ อารพฺภ อูปปนฺนาวตฺถสฺมีเยว “ยา ปน ภิกฺขุณี จนนฺทโส เมถุนํ ฐมฺมํ ปฏฺฐิเสเวยฺยา”ติ เอวํ ภิกฺขุณีนมฺปิ ปณฺณตติโต สาธารณปณฺณตติ.

ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักแสดงเพียงเท่านี้ว่า **อัย** **อนุปณตฺติ** (ข้อนี้เป็นอนุบัญญัติ)
ในสิกขาบทที่มีอนุบัญญัตินั้น

๑. บัญญัติที่เผลอยกเว้นอนุบัญญัติ เป็น[มูล]บัญญัตินั้นแหละ

โดยประการดังนี้ พึงทราบคำวินิจฉัยในสิกราบทั้งหมด

ลึกซึ้งทบทวนชื่อว่าสารานุกรมปัญญาธิ เพราะทรงบัญญัติแม่แก้ภิกษุณีอย่างนี้ว่า ยา ปณ
 ภิกษุณี จนนทโส เมถุนั ธมมัม ปฏิสเวเวย (ภิกษุณีใดเสพเมถุนธรรมด้วยความพอใจ) ในเหตุ
 ที่เกิดขึ้นปรารถนาภิกษุณีนั้นแหละ

อาณัติ

อาณัติยา อนุปชชนโต อนุณัตติกัง. ภิกขุ ปณ อาณาปนโต อกปปิยสมาทานาปัตติโด
น มุจจติ.

สิกขาบทนี้ชื่อว่า อนุณัตติกะ (ไม่มีการใช้ผู้อื่น) เพราะไม่ต้องอาบัติด้วยการสั่ง แต่
เมื่อภิกษุสั่งภิกษุ[อื่น]ย่อมไม่พ้นจากอาบัติ[ทุกกฎ] เพราะชักชวนให้ทำสิ่งที่ไม่เหมาะสม

[ภิกษุที่ใช้ให้ภิกษุอื่นทำสิ่งที่ผิดวินัย ย่อมต้องอาบัติทุกกฎที่เรียกว่า อกปปิยสมาทานทุกกฎ คือ
ทุกกฎที่เกิดจากการชักชวนให้ทำสิ่งที่ไม่เหมาะสม ดังนั้น ภิกษุผู้ชักชวนให้ภิกษุอื่นฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เสพ
เมถุน พุศฺเทจ ดื่มสุรา เป็นต้นจัดว่าต้องอาบัติทุกกฎทั้งสิ้น แม้อุปัชฌาย์หรืออาจารย์ที่ใช้สอนอันเตวาสิก
ให้ทำผิดวินัยที่ไม่มีบัญญัติไว้โดยตรง เช่น ใช้ให้อันเตวาสิกเย็บจีวรเพื่อญาติของตน ก็ต้องอาบัติทุกกฎ
ส่วนอันเตวาสิกต้องอาบัติปาจิตตีย์ ดังหลักฐานในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาและสารัตถทีปนีว]

อาจริยฺชฌายา อตฺตโน ฌาติกานํ จีวรํ อนุเตวาสิเกหิ สิพฺพาเปเนติ, อาจริยฺชฌายานํ ทุกฺกฏํ,
อนุเตวาสิกานํ ปาจิตฺตีย์. อนุเตวาสิกา อตฺตโน ฌาติกานํ อาจริยฺชฌายเหิ สิพฺพาเปเนติ, ตตฺตราปิ เอเสว
นโย.^{๙๐}

“อาจารย์และอุปัชฌาย์ยังอันเตวาสิกให้เย็บจีวรเพื่อญาติของตน อาจารย์และอุปัชฌาย์ต้องอาบัติ
ทุกกฎ อันเตวาสิกต้องอาบัติปาจิตตีย์ อันเตวาสิกยังอาจารย์และอุปัชฌาย์ให้เย็บจีวรเพื่อญาติของตน
แม้ในเรื่องนั้นก็มิมีนัยเดียวกันนั่นเอง”

อาจริยฺชฌายานํ ทุกฺกฏนฺติ อกปปิยสมาทานวเสน ทุกฺกฏํ.^{๙๑}

“คำว่า อาจริยฺชฌายานํ ทุกฺกฏํ (อาจารย์และอุปัชฌาย์ต้องอาบัติทุกกฎ) หมายความว่า เป็น
อาบัติทุกกฎโดยเนื่องด้วยการชักชวนให้ทำสิ่งที่ไม่เหมาะสม”]

อาบัติ

เมถุนราเคน ภายสํสคฺเค ทุกฺกฏํ, ชีวฺมานกสรีรสฺส วุตฺตปฺปกาเร มคฺเค สเจปิ ตจาทีนํ
อนวเสเสตฺวา สพฺพโส ฉินฺเน นิมิตฺตสณฺหาณมตฺตํ ปญฺญาติ, ตตฺถ อนุตฺมโส องฺคชาเต อุมฺมิจิตํ
อนญฺจกายปฺปสาทํ ปิพฺภํ วา จมฺมขิลํ วา ปเวเสนฺตสฺสาปิ เสวนจิตฺเต สติ ปาราชิกํ, นญฺจกายปฺ-
ปสาทํ สุกฺขปิพฺภํ วา มตฺตจมฺมํ วา โลมํ วา ปเวเสนฺตสฺส ทุกฺกฏํ, สเจ นิมิตฺตสณฺหาณมตฺตมฺปิ

อนวเสเสตวา สพฺพโส มคฺโค อุปฺปาณฺโติ, ตตฺถ อุปฺกมฺโติ วณฺสงฺเขปวเสน ญฺลลจฺจยํ, ตถา มนุสฺसानํ อกฺขินา สากณฺณจฺจุทฺทตฺถโกเสสฺส สตฺถเกณ กตวณฺเ วา, หตฺถิสฺสสาทีนญฺจ ตีรจฺฉานานํ วตฺถโกสนาสาปฺญฺส ญฺลลจฺจยํ. ตีรจฺฉานานํ ปน อกฺขิกณฺณนาสาวณฺส อหิมจฺฉาทีนํ ปเวสนปฺปมาณวิริเท อณฺณิมิตฺเต สพฺเพสญฺจ อุปฺกจฺฉกาทีสุ เสสสรีเรสุ ทุกฺกัณฺ. มตฺสรีเร นิมิตฺเต อุปฺทมฺกขายิตฺโต ปญฺจาย ยาว น กุณฺติ หิติ, ตาว ญฺลลจฺจยํ. กุณฺติเต ทุกฺกัณฺ, ตถา วฏฺฏกฺเต มุเข อจฺจุปฺนตํ องคฺชาตํ ปเวสนตฺสส ทุกฺกัณฺ. โยญฺจโต พหิ นิกฺขนตฺตฺวหาเย วา ทนฺเตสุ วา ญฺลลจฺจยํ. นิมิตฺตโต พหิ ปตฺติมํ สเปลิยํ ทุกฺกัณฺนฺติ อเยเมตฺถ อาปตฺติเกโท.

ประเภทของอาบัติในสิกขาบทนี้ มีดังนี้ คือ

- ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะเคล้าคลึงกายด้วยความกำหนัดในเมถุน
- ต้องอาบัติปาราชิก แก่ภิกษุที่มีจิตคิดจะเสพ แล้วสอดใส่ตั้ง หรือก่อนหนังที่มีกายประสาทไม่วิบัติไปเป็นอย่างต่ำอันเกิดที่องคชาตเข้าไปในนิมิตสณฺฐานที่ปรากฏในมรรคดังที่กล่าวประเภทไว้ [๓๐ อย่าง] ของสรีระที่ยังมีชีวิต ซึ่งแม้จะถูกตัดทิ้งทั้งหมดโดยไม่เหลือหนังเป็นต้น
- ต้องอาบัติทุกกฏ แก่ภิกษุผู้พยายามสอดใส่ตั้งแห่ง หนังตาย หรือขน ซึ่งมีกายประสาทวิบัติแล้ว
- ต้องอาบัติอุลลัจจัย โดยการนับว่าเป็นแผล แก่ภิกษุผู้พยายามอยู่ในทวารที่ถูกเดือนโดยสิ้นเชิงไม่ให้เหลือแม้เพียงนิมิตสณฺฐาน
- ต้องอาบัติอุลลัจจัยเช่นกัน แก่ภิกษุผู้พยายามอยู่ในช่องตา ช่องจมูก ช่องหู และหัวไส้ (อณฺทะ) ของมนุษย์(คือ สตรี บุรุษ บัณเฑาะก์ และอุกฺโตพยัญชนก) หรือในแผลที่ถูกผ่าไว้ด้วยมีดเล็ก และแก่ภิกษุผู้พยายามอยู่ในหัวไส้หรือรูจมูกของสัตว์ดิรัจฉานมีช้างและม้าเป็นต้น
- ต้องอาบัติทุกกฏ แก่ภิกษุผู้พยายามอยู่ในตา หู จมูก และแผลของสัตว์ดิรัจฉาน หรือในอวัยวะเพศเล็กๆ ที่ไม่พอจะสอดใส่ได้ของงูและปลาเป็นต้น หรือในสรีระที่เหลือมีรักแร้เป็นต้นของคนและสัตว์ทั้งหมด
- ต้องอาบัติอุลลัจจัย แก่ภิกษุผู้พยายามอยู่ในอวัยวะเพศของศพที่ถูกสัตว์กัดกินครึ่งหนึ่ง ซึ่งยังสอดอยู่ไม่ขึ้นอืด

- ต้องอาบัติทุกกฏ แก่ภิกษุผู้พยายามอยู่ในอวัยวะเพศของศพที่ถูกสัตว์กัดกินครึ่งหนึ่ง ซึ่งขึ้นอืดแล้ว (แต่ถ้าโดนข้างๆ หรือส่วนอื่นข้างในปากต้องอาบัติปาราชิก)
- ต้องอาบัติทุกกฏเช่นกัน แก่ภิกษุผู้สอดใส่องคชาตไม่ให้กระทบในปากที่อ้าไว้
- ต้องอาบัติถุลลัจจัย แก่ภิกษุผู้สอดใส่องคชาตในลิ้นที่ออกมาภายนอกปากหรือฟัน
- ต้องอาบัติทุกกฏ แก่ภิกษุผู้สอดใส่องคชาตในชั้นเนื้อที่ตกลอกออกจากอวัยวะเพศ

[คำว่า วณสงเขปวเสน แปลตามศัพท์ว่า “โดยเนื่องด้วยการนับเข้าในแผล” เพราะ สงเขป ศัพท์ใช้ในความหมายว่า สงคห (การนับ) ดังฎีกาใหม่^{๓๒} อธิบายว่า วณสงเขปวเสนาคี วณสงคหวเสน (คำว่า วณสงเขปวเสน แปลว่า โดยเนื่องด้วยการนับเข้าในแผล) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สงฺขิปนํ สงฺเขโป (สํ บทหน้า + ขิป ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- วณฺ สงฺเขโป วณฺสงฺเขโป (สัตตมัตตปฺริสสมาส)

คำว่า วณฺญกต (อ้าแล้ว) แปลตามศัพท์ว่า “กระทำให้กลมแล้ว” ฎีกาใหม่จึงอธิบายว่า วิวณฺเณ (อ้าแล้ว) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กรียิตฺถาติ กตํ (กร ธาตุ + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- วณฺญํ กตํ วณฺญกตํ (ทุตียาตปฺริสสมาส)

ในประโยคที่ว่า อิติ อยเมตถ อาปตฺติเกโท ศัพท์ที่ว่า อิติ และ อयํ แปลร่วมกันว่า อิติ อयํ วุตฺตเกโท (ประเภทอันเรากล่าวแล้วนี้) โดย อิติ มีความหมายเหมือน อิม ศัพท์ และเป็นคำไวพจน์กัน ส่วน อิม ศัพท์จัดเป็นวุตฺตาทเพกฺขะ คือ มองหาข้อความที่กล่าวมาแล้ว ในบางแห่งก็เป็นวุจฺจมานาทเพกฺขะ คือ มองหาข้อความที่จะกล่าวต่อไป ก็ควรแปลว่า อयํ วุจฺจมานเกโท (ประเภทอันเรากำลังจะกล่าวนี้)]

อนาปัตติ

อชานนฺตสฺส อสาทิยนฺตสฺส อุมฺมตฺตกสฺส ขิตฺตจิตฺตสฺส เวทนาภูมฺมสฺส อาทิกมฺมิกานณฺจ อนาปตฺติ. เอตถ ปน โย นิหฺมํ โอฏฺกนฺตตฺตา ปเรณ กตมฺปิ อุปกฺกมํ น ชานาติ, โส อชานนฺโต. โย ชานิตฺวาปิ น สาทิยติ, โส อสาทิยนฺโต. โย ปิตฺตวเสน อเตกฺกจํ อุมฺมาทํ ปตฺโต, โส อุมฺมตฺตโก. ยกฺเขหิ กตจิตฺตวิกฺเขโป ขิตฺตจิตฺโต. ทฺวินนฺมปิ จ เอเตสํ อคฺคิสฺสวณฺณคฺคฺกจฺนทฺนาทิสฺส สมฺปฺวาตฺติ-ภาเวณ อชานนภาโวว ปมาณํ โย อธิมตฺตเวทนาย อาตฺรตฺตา กิณฺจิ น ชานาติ, โส เวทนาภูมฺม-โย ตสฺมี ตสฺมี วตฺถุสฺมี อาทิกฺกุโต, โส อาทิกมฺมิโก.

ไม่ต้องอาบัติแก่ :-

- ภิกษุผู้ไม่รู้อยู่ คือ ผู้หลับอยู่ไม่รู้ถึงความพยายามที่บุคคลอื่นกระทำ เพราะหยั่งลงสู่ความหลับสนิท

- ภิกษุผู้ไม่ยินดีอยู่ คือ ผู้รู้แล้วแต่ไม่ยินดี

- ภิกษุบ้า คือ ผู้ถึงความบ้าที่รักษาไม่ได้โดยเนืองด้วยติวิบัติ

- ภิกษุผู้ถูกยักษ์เข้าสิง คือ ผู้ถูกยักษ์ทำให้มีจิตซัดส่าย

อนึ่ง การที่ภิกษุบ้าและภิกษุผู้ถูกยักษ์เข้าสิงทั้ง ๒ นั้นไม่รู้ไฟกับทองหรือคูกกับไม้จันทน์เป็นต้นโดยเข้าใจว่าเหมือนกัน จึงเป็นประมาณ

- ภิกษุผู้มีเวทนาถล้า คือ ผู้ไม่รู้อะไรเพราะกระสับกระส่ายด้วยเวทนาถล้า

- ภิกษุผู้เป็นอาทิกัมมิกะ คือ ผู้เป็นต้นเหตุในเรื่องนั้นๆ

[ท่านกล่าวว่า ทวินนัมปิ จ เอเตสฺ (อนึ่ง การที่ภิกษุบ้าและภิกษุผู้ถูกยักษ์เข้าสิงทั้ง ๒ นั้นไม่รู้ไฟกับทองหรือคูกกับไม้จันทน์เป็นต้นโดยเข้าใจว่าเหมือนกัน จึงเป็นประมาณ) เป็นต้น เพื่อระบุว่า ภิกษุบ้าและภิกษุที่ถูกยักษ์เข้าสิงจนไม่รู้ไฟกับทองหรือคูกกับไม้จันทน์เป็นต้นว่าต่างกัน จึงจัดเป็นอุมมัตตกะและชิตตจิตตะในสิกขาบทนี้ ทั้งนี้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า ภิกษุบ้าและภิกษุที่ถูกยักษ์เข้าสิงทุกคนจัดเป็นอุมมัตตกะและชิตตจิตตะ

คำว่า อุมมัตตกะ มีรูปวิเคราะห์อีกนัยหนึ่งจากที่แสดงไว้ในเรื่องการลาสิกขาว่า

- อุมมชฺชตฺติ อุมมตฺโต (อุ บทหน้า + มท = บ้า + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- อุมมตฺโตเยว อุมมตฺตโก (อุมมัตต ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

คำว่า อาทิกัมมิก มีรูปวิเคราะห์ว่า อาทิกมฺเม นิยุตฺโต อาทิกมฺมิโก (ผู้ประกอบในการกระทำครั้งแรก ชื่อว่า อาทิกัมมิกะ) ประกอบรูปศัพท์จาก อาทิกมฺม ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน นิยุตต ตัทธิต

ในฎีกาใหม่ (หน้า ๒๐๖) อธิบายเพิ่มเติมว่า ภิกษุบ้าเพราะตีกำเรียบเป็นคนบ้าตลอดเวลา ส่วนภิกษุบ้าเพราะถูกยักษ์เข้าสิงย่อมรู้สึกตัวได้บ้างในบางขณะ

ฉบับฉันทะสังคายนและฉบับมหาจุฬาย มีรูปพหูพจน์ว่า อาทิกมฺมิกานญจ แต่กัฆาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๒) กล่าวว่าควรมีรูปเอกพจน์ว่า อาทิกมฺมิกสฺส จ เพราะหมายถึงพระสุทินเพียงรูปเดียว

คำว่า อนาปัตติ แปลตามศัพท์ว่า “การไม่ต้อง” ต้องเพิ่มบทบัญญัติกรรมเข้ามาแปลว่า อาปตติยา (ซึ่งอาบัติ)

ฉบับบัญญัติสังคายนาและฉบับมหาจุฬาย มีรูปว่า อัย ปน อนาปัตติ (อนึ่ง ที่กล่าวมานี้เป็นอนาปัตติ) แต่ประโยคที่กล่าวสรุปความนั้นมักไม่มี ปน ศัพท์ที่แสดงอรรถกถาจารย์มะ ซึ่งแปลว่า “อนึ่ง” ดังนั้น จึงควรมีรูปเป็นประโยคเดียวกับข้อความต่อมาว่า อัย ปน อาปัตติ จตุส วิปตีสู สลวิปตติ (อนึ่ง อาปัตตินี้เป็น สลวิปตติในวิบัติ ๔) ตามปาฐะในคัมภีร์กัณฑ์ชาภาสาฎิกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๓)]

วิบัติ

อัย ปน อาปัตติ จตุส วิปตีสู สลวิปตติ.

อนึ่ง [อาปัตตินี้]เป็นสลวิปตติในวิบัติ ๔

[วิบัติ ๔ คือ สลวิปตติ อาจารย์วิบัติ ทิฎฐิวิปตติ และอาชีวิปตติ ได้กล่าวไว้แล้วในเรื่องวิบัติที่อยู่ ในลักษณะการตัดสินวินัย ๑๗ ข้อ

คำว่า ทิฎฐิ เป็นคำสามัญทั่วไป ถ้าหากใช้กล่าวถึงความเห็นที่ไม่ดี ก็นับว่าเป็นมิจจาทิฎฐิ คือ ความเห็นผิด องค์ธรรมได้แก่ ทิฎฐิเจตสิก ถ้าหากกล่าวถึงความเห็นที่ดี ก็จัดเป็นสัมมาทิฎฐิ องค์ธรรม ได้แก่ ปัญญาเจตสิก

ดังคำอธิบายในคัมภีร์ฎีกาว่า

ทสฺสนํ ทิฎฺฐิ. สา ปน สมฺมาทิฎฺฐิมิจฺจาทิฎฺฐิจฺเชน ทฺวิธา. อิธ มิจฺจาทิฎฺฐิ ยุตฺตา อุกฺกุสลาธิ-
การตฺตา.^{๗๓}

“ความเห็นชื่อว่า ทิฎฐิ ความเห็นนั้นมี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นสัมมาทิฎฐิ (ความเห็นชอบ) และ มิจจาทิฎฐิ (ความเห็นผิด) ความเห็นผิดย่อมสมควรในที่นี้ เพราะเป็นฐานะของอกุศล”

มิจฺจา ปสฺสตีติ ทิฎฺฐิ. สามญฺจวจนสฺสปี हि อตฺถปฺปรณาทีนา วิเสสวีสยตา โหตีติ อิธ มิจฺจา-
ทสฺสนเมว “ทิฎฺฐิ”ติ วุจฺจติ.^{๗๔}

“ความเห็นชื่อว่าทิฎฐิ โดยแท้จริงแล้ว แม้คำสามัญทั่วไปก็มีวิสัยต่างกันย่อมมิได้ตามเนื้อความ และฐานะเป็นต้น ดังนั้น ความเห็นผิดเท่านั้นจึงชื่อว่า ทิฎฐิ ในฐานะแห่งอกุศลนี้”

น हि เกวลํ สทฺทโตเยว สพฺพตฺถ อตฺถนิจฺจโย อตฺถปฺปรณาทีนาปี เยภฺยเยน อตฺถสฺส
นียมิตตฺตา.^{๗๕}

“ที่จริงแล้ว การวินิจฉัยอรรถในที่ทั้งปวงย่อมไม่มีตามรูปศัพท์เท่านั้น เพราะกำหนดอรรถ โดยมากตามเนื้อความและฐานะเป็นต้นอีกด้วย”

จะเห็นได้ว่า การวินิจฉัยความหมายของศัพท์บาลีนั้น ไม่เพียงอาศัยรูปศัพท์อย่างเดียว แต่ต้องวิเคราะห์ตามฐานะที่เกี่ยวข้องเป็นต้นอีกด้วย ตามข้อความในคัมภีร์นยาสะว่า

ปกรณสโยควิปโยคสาหจริยวิโรธกาลตฤทิวเสน हि साम्यसप्ततानमतुविसेสปฏิบัติ.^{๗๖}

“การรู้เนื้อความของศัพท์สามัญทั่วไปได้โดยพิเศษย่อมมีได้ด้วยฐานะ การประกอบร่วมกัน การประกอบแยกกัน ความเป็นไปร่วมกัน ความขัดแย้ง กาล และเนื้อความ เป็นต้น”

แม้คัมภีร์สหสารถยชาลิณีก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อตฺตา ปกรณา ลิงฺคา	โอจิตฺยา กาลเทสโต
สทฺทตฺตา วิกฺษียนฺติ	น สทฺทาเยว เกวล. ^{๗๗}

“ศัพท์และความหมายย่อมถูกจำแนกตามเนื้อความ, ฐานะ, ลิงค์, ความเหมาะสม, กาล และสถานที่ ไม่ควรจำแนกศัพท์อย่างเดียวเท่านั้น”

คาถาข้างต้นนั้นยังพบในคัมภีร์โมคคัลลานปัฏฐิกากฎีกาที่อธิบายโมคคัลลานปัฏฐิกาอีกทอดหนึ่ง แต่มีข้อความต่างกันเพียงเล็กน้อยว่า

อตฺตา ปกรณา ลิงฺคา	โอจิตฺยา เทสกาลโต
สทฺทตฺตา วิกฺษียนฺเต	น สทฺทาเยว เกวลา. ^{๗๘}

และในคัมภีร์สหสารถยชาลิณี (คาถา ๙๔-๙๙) ได้ประพันธ์อุทาหรณ์เป็นคาถาว่า

สีโห คายติ นงฺคุญฺจ	สีโห จาเลติ ปาจเก
สีโห จ มาณโว สีโห	อตฺถโต ฌายเต พุโธ.

“ในคำว่า สีโห คายติ, นงฺคุญฺจ สีโห จาเลติ (นายสีหะยอมขับร้อง, ราชสีหะยอมกระดิกหาง) บัณฑิตพึงทราบโดยอรรถว่าเป็นมาณพชื่อสีหะ หรือราชสีห์”

ทานสาลายเก จตฺวา	สงฺคาเม จ ยถากุมม
อสฺเส อาเนหิตี วุตเต	ทลิตฺวาโสโสติ ฌายเต.

“เมื่อบุคคลอยู่ในโรงทานแล้วกล่าวว่า อสฺเส อาเนหิ (จงนำยาจกมา) หรือ บุคคลอยู่ในสงครามแล้วกล่าวว่า อสฺเส อาเนหิ (จงนำม้ามา) ย่อมทราบว่าเป็นยาจกหรือม้าตามลำดับ”

สุวณฺโณ อูรคํ คณฺเห	สุวณฺณํ ภาติ ปพฺพเต
วจนฺ ครุโพ เหม	กมฺภจ ลิงฺคโต มตํ.

“ในคำว่า สุวณฺโณ อูรคํ คณฺเห, สุวณฺณํ ภาติ ปพฺพเต (ครุฑย่อมจับงู, ทองย่อม
อร่ามสุกใสในภูเขา) พึงทราบครุฑและทองตามลำดับโดยลิ้งค์”

โอจิตฺยํ โลกโต เณยฺยํ

ปพฺพปาปาวโรธิตํ

อตฺตโน จิตฺตสนฺตตฺตา

ปรํ สมฺเมติ โส มฺหิ.

“ความเหมาะสมพึงทราบตามชาวโลกว่าเป็นความไม่ขัดแย้งกันแห่งข้อความ
หน้าและหลัง เช่น อตฺตโน จิตฺตสนฺตตฺตา ปรํ สมฺเมติ โส มฺหิ (พระมุนีย่อมยังบุคคล
อื่นให้สงบ เพราะจิตของพระองค์สงบแล้ว)”

ตโย ภิกฺขุ สหฺนินฺปาตา

สายํ ปิตาติ ภาสิเต

น สามา อิติ วิญเณยฺยา

ยามกาลาติ ฌายเต.

“ในคำกล่าวว่า ตโย ภิกฺขุ สหฺนินฺปาตา สายํ ปิตา (ภิกษุ ๓ รูปประชุมกันแล้ว
ดื่มในเวลาเย็น) ไม่พึงทราบว่าเป็นทอง แต่พึงทราบว่าเป็นยามกาลิก”

อุทฺเท โรหิตา ยนฺติ

ถเล ยนฺติ จ โรหิตา

อิติ ปาเจ ปุพฺเพ มจฺฉา

ปเร ตู มิคโรหิตา.

“ในคำว่า อุทฺเท โรหิตา ยนฺติ, ถเล ยนฺติ โรหิตา (ปลาตะเพียนย่อมไปในน้ำ,
ละมั่งย่อมไปบนบก) ในคำแรกหมายถึงปลา คำหลังเป็นละมั่ง”

อุทฺทาหรณฺของคาคาข้างตัน มีดังต่อไปนี้

๑. เนื้อความ เช่น สีโห คายติ (นายสีหะย่อมขับร้อง), สีโห นงฺคุจฺจํ จาเลติ (ราชสีหะย่อมกระดิก
หาง) ในอุทฺทาหรณฺแรก คำว่า สีห เป็นนายสีหะ ส่วนในอุทฺทาหรณฺหลัง เป็นสัตว์ดิรัจฉาน

๒. ฐานะ เช่น อสฺเส อาเนหิ (จงนำยาจากมา), อสฺเส อาเนหิ (จงนำม้ามา) อุทฺทาหรณฺแรกนี้
กล่าวในขณะที่อยู่ที่โรงทาน ส่วนอุทฺทาหรณฺหลังกล่าวเมื่อเข้าสงคราม คำว่า อสฺส จึงหมายถึงยาจากหรือม้า
ตามฐานะที่แตกต่างกัน (คำว่า อสฺส ที่หมายถึงยาจาก ประกอบรูปศัพท์มาจาก น ศัพท์ + ส ศัพท์ โดยมี
รูปวิเคราะห์พหุพหิหีสมาสนว่า นตฺถิ สํ ธนํ เอเตสนฺติ อสฺสา = ผู้ไม่มีทรัพย์)

๓. ลิ้งค์ เช่น สุวณฺโณ อูรคํ คณฺหาติ (ครุฑย่อมจับงู), สุวณฺณํ ปพฺพเต ภาติ (ทองย่อมอร่าม
สุกใสในภูเขา) ในอุทฺทาหรณฺแรก คำว่า สุวณฺโณ เป็นปุงลิ้งค์ แปลว่า ครุฑ ในอุทฺทาหรณฺหลัง คำว่า สุวณฺณํ
เป็นนปุงสกลิ้งค์ แปลว่า ทอง

๔. ความเหมาะสม เช่น มฺหิ อตฺตโน จิตฺตสนฺตตฺตา ปรํ สมฺเมติ (พระมุนีย่อมยังบุคคลอื่นให้สงบ
เพราะจิตของพระองค์สงบแล้ว) อุทฺทาหรณฺนี้แสดงความเหมาะสม เพราะผู้ที่มีจิตสงบแล้วจึงเทศนาโปรด
เวไนยสัตว์ให้มีจิตสงบได้

๕. กาล เช่น ตโย ภิกขุ สนฺนิปาตา สายํ ปิตา (ภิกษุ ๓ รูปประชุมกันแล้วดื่มในเวลาเย็น) อุทาหรณ์นี้มีบทกัตตา คือ ภิกษุ คำว่า ปิต จึงเป็นกิริยาศัพท์ แปลว่า ดื่มแล้ว คือ ดื่มน้ำปานะ มิใช่แปลว่า สีเหลือง ดังอุทาหรณ์ว่า ปิตํ ปณฺณํ (ใบไม้สีเหลือง)

๖. สถานที่ เช่น โรหิตา อุทเก ยนฺติ (ปลาตะเพียนย้อมไปในน้ำ), โรหิตา ถเล ยนฺติ (ละมั่งย้อมไปบนบก) คำว่า โรหิต หมายถึง ปลาตะเพียน หรือละมั่ง ตามสถานที่อยู่ของสัตว์เหล่านั้น]

องค์ประกอบ

ตสฺสา เทว อํคานิ เสวนจิตฺตญฺจ มคฺเคน มคฺคปฏฺฐาปนญฺจาติ.

อาบัติดังกล่าวมีองค์ ๒ คือ

๑. จิตต้องการจะเสพ

๒. การยังทวาร[ของตน]ให้กระทบทวาร[ของผู้อื่น]

[คำว่า มคฺเคน ลงตติยวิภัติในอรรถสัสดมี หมายถึง ทวารของผู้อื่น

ส่วนคำว่า ปฏฺฐาปน ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปติ บทหน้า + ปท ธาตุ (คมเน = ไป) + เณ การิต- บัจจย + ยุ บัจจย คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “ให้ถึง” ในที่บางแห่งแปลว่า ให้สำเร็จ

คัมภีร์ขุททกสิกขาประพันธ์คาถาที่กล่าวถึงองค์ ๒ อย่างของสิกขาบทนี้ว่า

เสเวตุกามตาจิตฺตํ

มคฺเค มคฺคปฺปเวสนํ

อิทํ เมถุนธมฺมสฺส

อาหุ อํคทวํ พุธา.^{๗๙}

“ผู้มีปัญญาทั้งหลายกล่าวองค์ ๒ ของเมถุนธรรมนี้ว่า จิตที่ประกอบด้วยความต้องการจะเสพ และการยังทวารเข้าไปในทวาร”]

ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น

สมุฏฐานาทีโต อิทํ สิกฺขาปทํ ปจฺมปาราชิกสมุฏฺฐานํ, กิริยํ, สญฺญาวิโมกฺขํ, สจิตฺตํ, โลกาขุขํ, กายกมฺมํ, อกุสลจิตฺตํ, ทฺวิเวทนนฺติ.

โดยสมุฏฐานเป็นต้น ฟังทราบว่าสิกขาบทนี้เป็น :-

- ปจฺมปาราชิกสมุฏฺฐาน (เกิดทางกายกับจิต)

- กิริยะ (ต้องอาบัติเพราะกระทำ)
- สัญญาวิโมกข์ (มีการพ้นโทษเพราะไม่มีสัญญาคิดเสพ)
- สจิตตกะ (มีจิตคิดเสพ)
- โลกวัชชะ (มีโทษทางโลก)
- กายกรรม (ต้องอาบัติทางกายทวาร)
- อกุศลจิต (โลภมูลจิต)
- เวทนา ๒ (สุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา)

ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๐๖) อธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า กิริยะ (ต้องอาบัติเพราะกระทำ) เป็นเยกฺขยณฺเญ คือ นัยที่กล่าวไว้โดยมาก แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งเล็กน้อยอย่างอื่น ดังนั้น แม้ภิกษุที่ถูกบุคคลอื่นข่มขืนและเกิดความยินดีในขณะบุคคลอื่นสอดใส่องคชาตเข้าไป เข้าไปแล้ว ตั้งอยู่ และถอนออกขณะใดขณะหนึ่ง ก็ต้องอาบัติเช่นเดียวกัน ดังข้อความว่า

อิทํ ปน เยกฺขยวเสน วุตตํ เมถุนธมฺเม ปฐฺกเม สติ สาทิยนฺตสฺส อภิริยสมฺภูจฺจนาภาวโต.^{๔๐}

“อนึ่ง คำนี้กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยจำนวนมาก เพราะเมื่อมีความพยายามของผู้อื่นในเมถุนธรรม ก็มีสมฺภูจฺจนาภาวคือการไม่กระทำแก่ภิกษุผู้นั้นคืออยู่

ส่วนฎีกาเก่ากล่าวว่าคำนี้เป็นคำกล่าวโดยตรง เพราะพระพุทธองค์ตรัสว่า สาทิยติ (ยินดีอยู่) ในประโยคว่า จิตํ สาทิยติ (ย่อมยินดีขณะตั้งอยู่) และความยินดีก็เป็นกรกระทำทางใจอย่างหนึ่ง ดังนั้น คำว่า กิริยะ จึงไม่ใช่เยกฺขยณฺเญ แต่คำว่า กายกมฺมํ เป็น เยกฺขยณฺเญ เพราะรวมเอามโนกรรมไว้อีกด้วย

กิริยาติ เอตถ “จิตํ สาทิยตี”ติ วุตตตฺตา ตํ กถนฺติ เจ. “สาทิยตี”ติ วุตตตฺตา กิริยา เอว. เอวํ สนฺเต “กายกมฺมํ มโนกมฺมณ”ติ วุตตพฺพนฺติ เจ. น, ปจฺจุวโหรรวเสน “กายกมฺมณ”ติ วุตตตฺตา.^{๔๑}

“ในคำว่า กิริยา (ต้องอาบัติเพราะกระทำ) นี้ ถ้ามว่า คำนั้นพึงทราบได้อย่างไร เพราะตรัสว่า จิตํ สาทิยติ (ย่อมยินดีขณะตั้งอยู่) ตอบว่า เป็นกิริยาเท่านั้น เพราะตรัสว่า สาทิยติ (ย่อมยินดี) ถ้ามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านควรกล่าวว่า กายกมฺมํ (ต้องอาบัติทางกายทวาร), มโนกมฺมํ (ต้องอาบัติทางมโนทวาร) มิใช่หรือ ตอบว่า ไม่ควรกล่าวเช่นนั้น เพราะกล่าวว่า กายกมฺมํ โดยเนื่องด้วยจำนวนมาก”]

อิมานิ จ สมฺภูจฺจนาภาวานิ นาม อาปตฺติยา โหนฺติ, น ลิกฺขาปทสฺส. โวหารสฺสขตฺถํ ปน สพฺพญฺจกถาสฺส ลิกฺขาปทสฺสเสน เทสนา อาคตา. ตสฺมา อณฺเณสฺสปี เอวรูปสฺส จาเนสฺส พุยฺยชน อาทโร อกตฺวา อธิปฺเปตเมว คเหตุพฺพํ.

อนึ่ง ชื่อว่าสมุฏฐานเป็นต้นเหล่านี้เป็นชื่อของอาบัติ ไม่ใช่ชื่อของสิกขาบท แต่พบการแสดงในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายโดยมุ่งกล่าวถึงสิกขาบทเป็นหลักเพื่อให้เรียกชื่อง่าย ดังนั้น จึงไม่ควรทำความเข้าใจในรูปศัพท์แล้วถือเอาเนื้อความที่พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาเท่านั้นแม้ในฐานะอื่นเช่นนี้

[ในประโยคว่า อธิปเตตเมว คเหตุพัพ ต้องเพิ่มประธานคือ อตถชาตฺ เข้ามาแปลร่วมกับ อธิปเตตฺ เพื่อให้มีลิงค์ตรงกัน โดยประกอบใช้ ชาต ศัพท์ในอรรถศัพท์ภาวะ คือ เนื้อความของบทหน้าที่ประกอบรวมกันนั้น การประกอบใช้ศัพท์ศัพท์ภาวะนี้มีประโยชน์เพื่อเปลี่ยนลิงค์ หรือเพื่อให้คำสละสลวยดังที่กล่าวไว้ในเรื่องสีมา

คำว่า ตสฺมา (เพราะเหตุนั้น) หมายถึง สิกขาบทสี่เสน เทสนา อาคตตฺตา (เพราะพบการแสดงโดยมุ่งกล่าวถึงสิกขาบทเป็นหลัก) โดยเปลี่ยนประธานคือ เทสนา เป็นบทสัมพันธว่า เทสนาย และเปลี่ยนอาคตฺตา เป็นบทแสดงเหตุว่า อาคตตฺตา อนึ่ง ประโยคที่ประกอบด้วย ตสฺมา ในที่นี้ชื่อว่า *ประโยคผล* คือแสดงผลของการกล่าวประโยคหน้า กล่าวคือ โดยเหตุที่พบการแสดงในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายโดยมุ่งกล่าวถึงสิกขาบทเป็นหลักเพื่อให้เรียกชื่อง่าย ดังนั้น จึงไม่ควรทำความเข้าใจในรูปศัพท์แล้วถือเอาเนื้อความที่พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาเท่านั้นแม้ในฐานะอื่นเช่นนี้

ท่านกล่าวประโยคว่า อิมานิ จ เป็นต้น เพื่อระบุว่า ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายพบการแสดงโดยมุ่งกล่าวถึงสิกขาบทเป็นหลักเพื่อให้เรียกชื่อง่าย ดังนั้น เราจึงกล่าวว่าเป็นสมุฏฐานเป็นต้นของสิกขาบททั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฺฉา (คำถาม) คือ เหตุใดท่านจึงกล่าวว่าเป็นสมุฏฐานเป็นต้นของสิกขาบท
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สมุฏฐานเป็นต้นเหล่านี้เป็นชื่อของอาบัติ ไม่ใช่ชื่อของสิกขาบทมิใช่หรือ

อธิบายว่า ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายพบการแสดงโดยมุ่งกล่าวถึงสิกขาบทเป็นหลักเพื่อให้เรียกชื่อง่าย ดังนั้น เราจึงกล่าวว่าเป็นสมุฏฐานเป็นต้นของสิกขาบท ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

นनु สมุฏฐานาทีนิ อาปตฺติยา โหนติ, น สิกขาปทสฺส, อถ กสฺมา สิกขาปทสฺส สมุฏฐานาทีนิ วุตฺตานิติ อาห “อิมานิ จ สมุฏฐานาทีนิ นาม”ติอาทิ.^{๔๒}

“ท่านกล่าวว่า อิมานิ จ สมุฏฐานาทีนิ นาม เป็นต้น เพื่อขจัดความสงสัยว่า สมุฏฐานเป็นต้นเหล่านี้เป็นชื่อของอาบัติ ไม่ใช่ชื่อของสิกขาบทมิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้ว เหตุใดท่านจึงกล่าวว่าเป็นสมุฏฐานเป็นต้นของสิกขาบท”

ในคำอธิบายข้างต้น คำว่า นนุ สมุฏฺฐานาทีนิ เป็นต้น แสดงอาโภคะ ส่วนประโยคว่า อถ กสฺมา เป็นต้น แสดงปูจนาโดยตรง]

อตถํ หิ นาโถ สรณํ อโวจ
น พุยฺยชนํ โลกहितํ มหสิ
ตสฺมา อกตฺวา รติมกฺขเรสุ
อตเถ นิเวเสยฺย มตี มุตฺติมา.

“โดยแท้จริงแล้ว พระนาถะได้ตรัสเนื้อความไว้เป็นหลัก พระพุทธเจ้าผู้เกื้อกูลชาวโลกมิได้ตรัสรูปศัพท์เป็นหลัก ดังนั้น ผู้มีปัญญาจึงไม่กระทำ ความเพลิดเพลนในอักขระ พึงประกอบปัญญาไว้ในเนื้อความเถิด”

[พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวคาถาข้างต้นเพื่อชี้ให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้สำนวนภาษาในที่บางแห่งเพื่อส่อให้ผู้ฟังเข้าใจได้ง่าย จึงมิได้ทรงเน้นรูปศัพท์เป็นหลัก แต่มุ่งเนื้อความเป็นหลัก ทั้งนี้เพื่อให้เนื้อความปรากฏชัดเจน

ดังคำอธิบายในกัณฑ์ชาฎีกาเก่า (หน้า ๓๑) ว่า

“ทฺฐนิกฺขิตตสฺส ภิกฺขเว ปทพฺพชฺชนสฺส อตฺถปิ ทฺฐนโย โหติ”ติ วทฺเทนนาปิ อตฺถสฺส สุขคฺคณตฺถเมว ปทพฺพชฺชนสฺส สฺฐนิกฺขิตตภาโว อิจฺฉิโต, น อกฺขรวจฺจนาย, ตสฺมา อาห “อตถํ หิ นาโถ สรณํ อโวจา”ติอาที.^{๔๓}

“แม้พระพุทธเจ้าผู้ตรัสอยู่ว่า ทฺฐนิกฺขิตตสฺส ภิกฺขเว ปทพฺพชฺชนสฺส อตฺถปิ ทฺฐนโย โหติ (ภิกษุทั้งหลาย แม้เนื้อความของบทและพากย์ที่วางไว้ไม่ดี ก็เป็นอันเข้าใจไม่ได้) ทรงประสงค์เอาการตั้งบทและพากย์ไว้ดีเพื่อความเข้าใจเนื้อความโดยสะดวกเท่านั้น มิใช่เพื่อการออกเสียงอักขระ

ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อตถํ หิ นาโถ สรณํ อโวจ (โดยแท้จริงแล้ว พระนาถะได้ตรัสเนื้อความเป็นหลัก) เป็นต้น”

คำว่า มุตฺติมา ทำที่ชะสระ อิ ใน ติ เป็น อี เพื่อรักษาคณะฉันท์ เพราะคานานี้เป็นอุปชาติคาถาที่ผสมระหว่างอินทรวีเชียรในบาทที่ ๑, ที่ ๓ และที่ ๔ กับอุเปนทรวีเชียรในบาทที่ ๒

ในฎีกาใหม่แสดงรูปวิเคราะห์ มุตฺติมนตุ ศัพท์ว่า

- มุณฺนํ มุตติ (มุ ธาตุ = รู้ + ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- มุตติ เอตสฺส อตฺถิตฺติ มุตฺติมา (มุตติ ศัพท์ + มนตุ ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต)

คำว่า นิเวสเยย ประกอบรูปศัพท์มาจาก นิ บพหน้า + วิส ฐาตุ (ปเวสเน = เข้าไป) + เณ การิต
ปัจจัย + เอยย วิภัติ เปลี่ยนตามศัพท์ว่า “พึงให้เข้าไป” คือ พึงประกอบไว้นั่นเอง]

ปจมปาราชิกกณณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายปาราชิกที่ ๑

คำอธิบายปาราชิกที่ ๒

คำอธิบาย คาม และ อรณณ

หุติเย คามา วา อรณณวา วาติ เอตถ สพฺโพปิ เอกกุกฺกาทิเกโท ปริกฺขิตโต วา อปริก-
ขิตโต วา สมฺนุสฺโส วา อมฺนุสฺโส วา อนฺตมฺโส อติเรกจาตุมาสนิวิฏฺโฐ โย โกจิ สตุโถปิ “คาโม”ติ
เวทิตพฺโพ. จเปตฺวา คามญฺจ คามุปจารญฺจ อวเสสํ อรณณํ นาม.

โปรดทราบเนื้อความในปาราชิกที่ ๒ ดังนี้

ในบรรดาบ้านหรือป่าเหล่านี้ว่า คามา วา อรณณวา วา (ในบ้านหรือป่า) บ้านทั้งหมด
ที่จำแนกเป็นกระท่อมน้อยหลังเดียวเป็นต้น มีรั้วล้อมหรือไม่มีรั้วล้อมก็ตาม มีคนอยู่หรือไม่มี
คนอยู่ก็ตาม แม้สถานที่พักของพ่อค้าแห่งใดแห่งหนึ่งที่อยู่นานเกิน ๔ เดือนเป็นอย่างต่ำ พึง
ทราบว่าเป็นบ้าน สถานที่เหลื้อยกเว้นบ้านและบริเวณบ้าน ชื่อว่า ป่า

[ข้อความข้างต้นแสดงลักษณะของบ้านและป่าตามลำดับ การอธิบายในลักษณะนี้ชื่อว่า การแสดง
อภิเษยัตถะหรือสรูปะ คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง

คำว่า เอกกุกฺกาทิเกโท (บ้านที่จำแนกเป็นกระท่อมน้อยหลังเดียวเป็นต้น) หมายถึง กระท่อม
น้อยหลังเดียวเหมือนที่พบในแคว้นมลยะ ดังที่ตรัสไว้ในพระบาลีว่า เอกกุกฺโก คาโม (บ้านที่มีกระท่อม
น้อยหลังเดียว) อาทิ ศัพท์ละกระท่อมน้อย ๒ หลังเป็นต้น ดังที่ตรัสว่า ทฺวิกุกฺโก คาโม (บ้านที่มีกระท่อม
น้อย ๒ หลัง) ติกุกฺโก คาโม (บ้านที่มีกระท่อมน้อย ๓ หลัง) จตุกุกฺโก คาโม (บ้านที่มีกระท่อมน้อย ๔ หลัง)

คำว่า เอกกุกฺกาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ขุทฺทกา กฺกฺ กุกฺกา (กฺกฺ ศัพท์ + ก ปัจจัยในอรรถว่า น้อย)
- เอกา กฺกฺกา เอกกุกฺกา (วิเศษนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- เอกกุฎิกา อาทิ เยสนติ เอกกุฎิกาทโย (ฉนฺทวิพพหิสมาส)
- เอกกุฎิกาทโย เกทา ยสฺสาติ เอกกุฎิกาทิเกโท (ฉนฺทวิพพหิสมาส)

คำว่า บ้าน ภาษาไทยในปัจจุบันหมายถึง เรือน แต่สมัยก่อนหมายถึง หมู่บ้าน ในที่นี้ใช้ตามสมัยเก่าเพราะเป็นที่เข้าใจของผู้ที่เรียนวินัยโดยทั่วไป

คำว่า ปริกฺขิตโต วา อปริกฺขิตโต วา (จะมีรั้วล้อมก็ตาม ไม่มีรั้วล้อมก็ตาม) หมายถึง บ้านที่ล้อมด้วยกำแพงอิฐ หนาม หรือกิ่งไม้ เป็นต้น

คำว่า สตฺถ แปลตามศัพท์ว่า “พ่อค้า” รูปวิเคราะห์ว่า สห อตฺเถน โย วตฺตติติ สตฺถโ (ผู้เป็นไปกับด้วยทรัพย์, พ่อค้า ชื่อว่า สตฺถะ) หมายถึง พ่อค้าที่เดินทางด้วยเท้า (ชงฺขมสตฺถ), พ่อค้าเดินทางด้วยเกวียน (สกุฏสตฺถ) พ่อค้าที่เดินทางด้วยม้า (อสนฺสตฺถ) เป็นต้น ในที่นี้จัดเป็นฐานูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงฐานี้ คือ สิ่งที่อาศัย แต่มุ่งหมายถึง ฐานะ คือ ที่ตั้ง (สิ่งที่อาศัย = พ่อค้า, ที่ตั้ง = สถานที่พักของพ่อค้า)

บ้านที่ไม่มีคนอยู่ คือ หมู่บ้านร้างที่ไม่มีคนอยู่เลยเป็นที่สถิตของเหล่ายักษ์ทั้งหลาย หรือเป็นหมู่บ้านที่ฝูงชนออกไปแล้วด้วยการหนีโจรภัยเป็นต้นแล้วยังตั้งใจจะกลับมาอยู่ แต่ถ้าเป็นบ้านที่ฝูงชนไม่มีเยื่อใยย้ายออกไป ก็นับว่าเป็นป่า ไม่นับว่าเป็นบ้าน

คาม ศัพท์ใน คามา วา อรณฺฆา วา ยังหมายรวมถึงบริเวณบ้านที่เรียกว่า คามูปจาระ เหมือนที่หมายรวมถึงนิคมและนครอีกด้วย ท่านจึงกล่าวว่า จเปตฺวา คามณฺจ คามูปจารณฺจ (ยกเว้นบ้านและบริเวณบ้าน) เมื่อเป็นดังนี้ทำให้สิกขาบทนี้ครอบคลุมสถานที่ทั้งหมดที่เป็นบ้าน นิคม นคร และป่า ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อิมสฺมี สิกฺขาปเท นิคมนครานิ วีย คามคฺคหณฺเนว คามูปจาโรปิ สงฺคหิตฺติ อาห “จเปตฺวา คามณฺจ คามูปจารณฺจา”ติ. อณฺณถา ปน มาติกา ย อนวเสสโต อวหารณฺณจณฺปรีคฺคโห กโต นาม น โหติ, น จ พุทฺธา-สวเสสํ ปาราชิกํ ปณฺญาเปเนติ.^{๔๔}

“แม้บริเวณบ้านก็รวมไว้ด้วย คาม ศัพท์ในสิกขาบทนี้ เหมือนนิคมและนคร ฉะนั้น จึงกล่าวว่า จเปตฺวา คามณฺจ คามูปจารณฺจ มิฉะนั้นแล้ว ไม่ชื่อว่า กระทำการกำหนดสถานที่ขโมยโดยสิ้นเชิงด้วย มาติกา และพระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมไม่บัญญัติปาราชิกให้มีส่วนเหลือ”

ด้วยเหตุนี้ ประโยคว่า จเปตฺวา คามณฺจ เป็นต้นจึงชื่อว่า *ประโยควากยารัมภะ* คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฺฉา (คำถาม) คือ สถานที่ไหนชื่อว่าป่า
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สถานที่เปลี่ยวยกเว้นบ้านควรชื่อว่าป่ามิใช่หรือ เพราะตรัสว่า คามา วา เท่านั้น มิได้ตรัสว่า คามา วา คามูปจารา วา

ส่วนประโยคต้น ชื่อว่า *ประโยคอาวัธะ* มีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า บ้านทั้งหมดที่จำแนกเป็นกระท่อมน้อย หลังเดียวเป็นต้น จะมีรั้วล้อมก็ตาม ไม่มีรั้วล้อมก็ตาม มีคนอยู่ก็ตาม ไม่มีคนอยู่ก็ตาม แม้เพียงสถานที่พัก ของพ่อค้าแห่งใดแห่งหนึ่งที่อยู่นานเกิน ๔ เดือนเป็นอย่างต่ำ พึงทราบว่าเป็นบ้าน ด้วยประโยคต้น

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ สถานที่ไหนชื่อว่าป่า

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สถานที่ที่เหลียวขว่อบ้านควรชื่อว่าปามีใช่หรือ เพราะตรัสว่า คามา วา เท่านั้น มิได้ตรัสว่า คามา วา คามูปจารา วา

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยคข้างต้น อธิบายว่า สถานที่ที่เหลียวขว่อบ้านและบริเวณบ้าน ชื่อว่า ป่า ดังนี้แล

พึงทราบปทานสัมพันธ์โดยย่อของบทในประโยคข้างต้น เพื่อให้เข้าใจประโยชน์ของการประกอบ ใช้บทในประโยค ดังนี้ คือ

คำว่า สพุโปปิ เอกกุฎิกาทิเกโ “คาโม”ติ เวทิตพุโ (บ้านทั้งหมดที่จำแนกเป็นกระท่อมน้อย หลังเดียวเป็นต้นพึงทราบว่าเป็นบ้าน) กล่าวไว้เพื่อระบุว่า แม้กระท่อมน้อยหลังเดียวเป็นต้นก็ชื่อว่าบ้านได้ ไม่จำเป็นต้องมีบ้านจำนวนมาก จึงชื่อว่าบ้าน ทั้งนี้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า จะต้องมีบ้านจำนวนมาก จึงชื่อว่าบ้าน

คำว่า ปริกขิตโต วา อปริกขิตโต วา สมนุสโส วา อมนุสโส วา (มีรั้วล้อมหรือไม่มีรั้วล้อมก็ตาม มีคนอยู่หรือไม่มีคนอยู่ก็ตาม) กล่าวไว้เพื่อระบุว่า จะมีรั้วล้อมหรือไม่มีรั้วล้อมก็ตาม มีคนอยู่หรือไม่มีคนอยู่ก็ตาม ชื่อว่าบ้านได้ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บ้านนั้นเป็นอย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ บ้านนั้นต้องมีรั้วล้อมหรือต้องมีคนอยู่จึงชื่อว่าบ้านหรือไร

ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๐๗) แสดงปทานสัมพันธ์ของบทนี้ว่า ก็ภูโตติ อาห “ปริกขิตโต วา”ติอาทิ (ท่านกล่าวว่า ปริกขิตโต วา เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า บ้านนั้นเป็นอย่างไร) มีวิธีปทานสัมพันธ์ว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า บ้านทั้งหมดที่จำแนกเป็นกระท่อมน้อย หลังเดียวเป็นต้น พึงทราบว่าเป็นบ้าน ด้วยคำว่า สพุโปปิ เอกกุฎิกาทิเกโ “คาโม”ติ เวทิตพุโ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ บ้านนั้นเป็นอย่างไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ บ้านนั้นจะต้องมีรั้วล้อมหรือต้องมีคนอยู่ จึงชื่อว่าบ้าน หรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า ปริกขิตโต วา อปริกขิตโต วา สมนุสโส

วา อมนุสโส วา อธิบายว่า บ้านที่มีรั้วล้อมหรือไม่มีรั้วล้อมก็ตาม มีคนอยู่หรือไม่มีคนอยู่ก็ตาม พึงทราบว่าเป็นบ้าน ดังนี้แล

คำว่า อนุตมโส อติเรกจากตุมาสนิวิฏโฐ โย โกจิ สตุโถปิ (แม้สถานที่พักของพ่อค้าแห่งใดแห่งหนึ่งที่อยู่นานเกิน ๔ เดือนเป็นอย่างต่ำ) กล่าวไว้เพื่อระบุว่า ไม่เพียงบ้านที่จำแนกเป็นกระท่อมน้อยหลังเดียวเป็นต้นเท่านั้น จึงชื่อว่าบ้าน แม้สถานที่พักของพ่อค้าแห่งใดแห่งหนึ่งที่อยู่นานเกิน ๔ เดือนเป็นอย่างต่ำ ก็ชื่อว่าบ้านได้ ทั้งนี้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า บ้านที่ปลูกถาวรเท่านั้นจึงชื่อว่าบ้าน

ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๐๗) กล่าวว่า

น เกวลं เอกกุกกาทิเกโหวาติ อาห “อนุตมโส”ติอาทิ.^{๔๕}

“ท่านกล่าวว่า อนุตมโส เป็นต้นเพื่อระบุว่า ไม่เพียงบ้านที่จำแนกเป็นกระท่อมน้อยหลังเดียวเป็นต้นเท่านั้น จึงชื่อว่าบ้าน”

มีวิธีปทานุสัมพันธ์ว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า บ้านทั้งหมดที่จำแนกเป็นกระท่อมน้อยหลังเดียว เป็นต้น มีรั้วล้อมหรือไม่มีรั้วล้อมก็ตาม มีคนอยู่หรือไม่มีคนอยู่ก็ตาม พึงทราบว่าเป็นบ้าน ด้วยคำว่า สพุโปปิ เอกกุกกาทิเกโหวา ปริกขิตโต วา อปริกขิตโต วา สมनुสโส วา อมนุสโส วา “คาโม”ติ เวทิตพุโ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ บ้านที่ปลูกถาวรเท่านั้นจึงชื่อว่าบ้านหรือ

๓. อาโภาสะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะอื่นที่นับเข้าในบ้านมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า อนุตมโส อติเรกจากตุมาสนิวิฏโฐ โย โกจิ สตุโถปิ อธิบายว่า แม้สถานที่พักของพ่อค้าแห่งใดแห่งหนึ่งที่อยู่นานเกิน ๔ เดือนเป็นอย่างต่ำ ก็ชื่อว่าบ้านได้ ดังนี้แล]

ความต่างกันระหว่างเรือน บริเวณเรือน บ้าน บริเวณบ้าน

ตตถ อสมโมหตถํ ชมฺ รุปรุจารโร คาโม คามุปรุจารโรติ อัย วิภาโค เวทิตพุโ. นิพพุ-
โกสสุส หิ อุทกปตณฺณจานพฺพนตรํ ชมฺ นาม. ยํ ปน ทฺวาเร จิตฺ มาตุคาโม ภาชนโรวณอุทกํ
ฉนฺนุเทติ, ตสฺส ปตณฺณจานญจ มาตุคาเมเนว อนฺโตเคเห จิตฺน ปกตฺติยา พหิ ขิตตสฺส สุปฺปสฺส วา
สมฺมุขนฺนิยา วา ปตณฺณจานญจ ชมฺสฺส ปุโรโต ทฺวีสฺส โกณฺณสฺส สมฺพนฺนิตฺวา มชฺเช รุกฺขสุจิตฺทวารํ
จเปตฺวา โครูปานํ ปเวสนนฺนิวารณตถํ กตปริกฺโขไป จ อัย สพุโปปิ ชมฺรุปรุจารโร นาม.

พึงทราบประเภทนี้ว่า เรือน (พระ) บริเวณเรือน (พระรูปจาระ) บ้าน (คามะ) บริเวณบ้าน (คามูปจาระ) เพื่อความไม่สับสนในบ้านและป่าเหล่านั้น

เรือน คือ ภายในเขตที่น้ำตกจากชายคา

บริเวณเรือน คือ สถานที่ตกไปแห่งน้ำล้างภาชนะที่แม่บ้านยื่นที่ประตูแล้วสาดออกไป, สถานที่ตกไปแห่งกระดังหรือไม้กวาดที่แม่บ้านนั้นนั้นแหละอยู่ในบ้านแล้วโยนออกมาภายนอกตามปกติ และรั้วที่บุคคลทำไว้ติดตรงมุมทั้ง ๒ หน้าบ้าน ตรงกลางติดประตูใส่ลิ้มไว้เพื่อป้องกันฝูงวัวเข้าไป

[ท่านแจกแจงบ้านออกเป็น ๔ ประเภท คือ เรือน (พระ) บริเวณเรือน (พระรูปจาระ) บ้าน (คามะ) บริเวณบ้าน (คามูปจาระ) เพื่อให้เข้าใจลักษณะของบ้านได้ชัดเจนขึ้น

ในบริเวณเรือน ๓ อย่าง อย่างแรกและอย่างี่ ๒ แสดงบริเวณของเรือนที่ไม่มีรั้วล้อม อย่างที่ ๓ แสดงบริเวณของเรือนที่มีรั้วล้อม ในอย่างี่ ๓ นั้น นับตั้งแต่รั้วบ้านที่ติดประตูไว้จัดเป็นบริเวณของเรือน

ในประโยคข้างต้น มีใจความสำคัญ คือ

- ตสฺส ปตฺนญฺจานญจ สุปฺปสฺส วา สํมูขนิยา วา ปตฺนญฺจานญจ.

และ

- กตปริกฺเขโป จ (อตฺถิ) ฆรฺรูปจาโร นาม.

ถ้าผู้อ่านจับใจความของประโยคได้อย่างชัดเจน แม้ประโยคจะยาวมากก็อ่านเข้าใจง่าย

คำว่า ปตฺนญฺจาน แปลตามศัพท์ว่า “สถานที่เป็นที่ตกไป” โดย ปตฺน ลง ยุ บััจยในอิทธิกรณ-
สาธนะโดยทั่วไปแล้ว ศัพท์ที่ลง ยุ หรือ ต บััจยซึ่งประกอบกับศัพท์หลังอันแสดงสถานที่หรือกาลเวลามักลงในอิทธิกรณสาธนะ เช่น จิตฺตญฺจาน (สถานที่อันเป็นที่ยืน), จิตกาโล (กาลอันเป็นที่ยืน), นิสินฺนญฺจาน (สถานที่อันเป็นที่นั่ง), นิสินฺนกาโล (กาลอันเป็นที่นั่ง), คตฺตญฺจาน (สถานที่อันเป็นที่ไป) คตกาโล (กาลอันเป็นที่ไป) ดังนี้ เป็นต้น

ในประโยคว่า อยฺ สพุโฬปิ ฆรฺรูปจาโร นาม ท่านประกอบใช้ อยฺ ตามรูปบุลงลิงค์ว่า ฆรฺรูปจาโร แต่หมายถึง สถานที่ ๓ แห่งที่กล่าวมาแล้ว จึงต้องเพิ่มวิเศษะว่า ปเทโส เข้ามา แม้คำนี้จะเป็นคนละศัพท์กับ ยํ ปตฺนญฺจาน และ กตปริกฺเขโป แต่ก็เป็นสิ่งเดียวกัน จึงไม่ถือว่าเป็นคนละศัพท์ ตามปริภาสาในคัมภีร์ปริภาเซนทุเสชระว่า

เอกเทสวิกตํ อนณฺณว.^{๔๖}

“บทที่เปลี่ยนแปลงไปบางส่วน ย่อมเป็นเหมือนมิใช่บทอื่น”

คำว่า โครูป (ฝูงโค) โดย รูป ศัพท์ใช้ในความหมายว่า หมู่ ส่วนคำว่า สมุชชนี เป็นคำไวพจน์ของ สมมุชชนี (ไม้กวาด)]

ยํ ปน สพพนฺติมํ ชรํ โหติ, ตสฺส ชรสฺส ตาติเส ชรูปจาเร จิตฺตสฺส ฅามมชฺฅิมสฺส ปุริสสฺส ยถา ตรฺณมนุสฺสา อตฺตโน พลํ ทสฺเสนโต พาทุํ ปสาเรตฺวา เลทฺทํ ชิปนฺติ, เอวํ ชิตฺตสฺส เลทฺทสฺส ปตฺนญฺจानพฺภนฺตรํ คาโม นาม. ตโต อภฺยสฺส เลทฺทปฺตสฺส อพฺภนฺตรํ คามุปฺจาโร นาม. ปตฺติสฺส ปน เลทฺทโน ปวตฺติตฺวา คตฺถญฺจํ น คเหตุพฺพํ. ปริกฺขิตฺตสฺส ปน คามสฺส ปริกฺเขโปเยว คามสฺส ปริกฺเขโ. ตสฺส สเจ เทว อินฺทชฺชีลา โหนฺติ, อพฺภนฺตริเม อินฺทชฺชีเล จิตฺตสฺส เลทฺทปฺตพฺภนฺตรํ คามุปฺจาโร นาม. ปทฺทาชเนปิ หิ อิมินาว นเยน อตฺถโก เวทิตฺตพฺโ.

บ้าน คือ ภายในสถานที่อันบุรุษมีกำลังปานกลางยืนอยู่ที่บริเวณเรือนของเรือนซึ่งอยู่ท้ายเรือนทั้งหมดนั้น ขว้างก้อนดินไปตกลง เหมือนพวกคนหนุ่มที่เมื่อจะลองกำลังของตนก็เหยียดแขนขึ้นแล้วขว้างก้อนดินไป

บริเวณบ้าน คือ ภายในเขตก้อนดินตกจากบ้านนั้นไป [คือ ถูกขว้างไปจากบ้าน] แต่ไม่ควรถือเอาสถานที่ซึ่งก้อนดินตกแล้วลี้ไปถึง

ส่วนบ้านที่มีรั้วล้อม รั้วนั้นแหละเป็นที่กำหนดเขตบ้าน ถ้าบ้านนั้นมีเสาเขื่อน ๒ ต้น ภายในเขตที่บุรุษผู้ยืนที่เสาเขื่อนด้านในขว้างก้อนดินไปตกลง เป็นบริเวณบ้าน

โดยแท้จริงแล้ว พึงทราบเนื้อความแม้ในปทภาษนียตามนัยนี้เช่นกัน

[บริเวณบ้านมีเขตกำหนด ๒ อย่าง คือ

๑. ถ้าเป็นบ้านที่ไม่มีรั้วล้อม (อปริกฺขิตฺตคาม) ให้กำหนดเขตที่ก้อนดินตกเป็นครั้งที่ ๒ โดยถูกขว้างไปจากสถานที่ที่ก้อนดินตกครั้งแรกซึ่งขว้างไปจากบ้านหลังสุดท้ายของหมู่บ้าน

๒. ถ้าเป็นบ้านที่มีรั้วล้อม (ปริกฺขิตฺตคาม) ให้กำหนดเขตที่ก้อนดินตกโดยถูกขว้างไปจากรั้วหมู่บ้าน หรือถ้าเป็นบ้านที่มีเสาเขื่อนอยู่หน้าบ้านเหมือนบ้านในเมืองอนูราชปุระ ก็ให้กำหนดเขตที่ก้อนดินตกโดยถูกขว้างไปจากเสาเขื่อนด้านใน

คำว่า ปตฺติสฺส ปน ฯเปฯ น คเหตุพฺพํ (แต่ไม่ควรถือเอาสถานที่ซึ่งก้อนดินตกแล้วลี้ไปถึง) กล่าวไว้เพื่อระบุว่า สถานที่ซึ่งก้อนดินตกแล้วลี้ไปถึง ไม่ชื่อว่า บริเวณบ้าน ทั้งนี้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่าสถานที่ซึ่งก้อนดินตกทุกแห่ง ชื่อว่า บริเวณบ้าน

คำว่า ปริกขิตตสฺส ขเปยฺ ปริกฺโข (ส่วนบ้านที่มีรั้วล้อม รื้อนั้นแหละเป็นที่กำหนดเขตบ้าน) กล่าวไว้เพื่อแสดงลักษณะของบ้านที่มีรั้วล้อม

คำว่า ตสฺส สจฺ ขเปยฺ คามุปจาโร นาม (ถ้าบ้านนั้นมีเสาเชื่อม ๒ ต้น ภายในเขตที่บุรุษผู้นั้นที่ เสาเชื่อมด้านในขวางกั้นดินไปตกลง เป็นบริเวณบ้าน) กล่าวไว้เพื่อแสดงลักษณะบริเวณบ้านของบ้านที่ ไม่มีรั้วล้อม

คำว่า ปทภาชนเป หิ ขเปยฺ เวทิตฺตฺโป (โดยแท้จริงแล้ว ฟังทราบเนื้อความแม่ในปทภาชนีย ตามนัยนี้เช่นกัน) กล่าวไว้เพื่อระบุว่า เนื้อความนี้แม่ในปทภาชนียก็เหมือนกับที่กล่าวมาแล้วว่า บ้าน คือ ภายในสถานที่อันบุรุษผู้มีกำลังปานกลางยืนอยู่ที่บริเวณเรือนของเรือนซึ่งอยู่ท้ายเรือนทั้งหมดนั้น ข้าง ก้นดินไปตกลง เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า การแสดงบริเวณของบ้านที่ไม่มีรั้วล้อมนั้นย่อม ปรากฏคล้ายกับขัดแย้งกับปทภาชนีย เป็นต้น ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

นฺนุ เจตํ อปริกขิตตสฺส อุปจารทสฺสนํ ปทภาชนเน วิรุทฺธมिव ทิสฺสติ. ตตฺถ หิ “คามุปจาโร นาม ปริกขิตตสฺส คามสฺส อินฺทขีเล จิตฺตสฺส มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส เลหฺขุปาโต”ติ วุตฺวา “อปริกขิตตสฺส คามสฺส ฆรฺูปจาเร จิตฺตสฺส มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส เลหฺขุปาโต”ติ เอตฺตกเมว วุตฺตํ, น ปน ตํ เลหฺขุปาตํ คามสฺสขเป กตฺวา ตโต ปรี คามุปจาโรติ วุตฺโตติ อาห “ปทภาชนเป หิ อิมินาว นเยน อตุโถ เวทิตฺตฺโป”ติ.^{๔๗}

“ท่านกล่าวว่า ปทภาชนเป หิ อิมินาว นเยน อตุโถ เวทิตฺตฺโป เพื่อระบุว่า การแสดงบริเวณ ของบ้านที่ไม่มีรั้วล้อมนั้นย่อมปรากฏคล้ายกับขัดแย้งกับปทภาชนียมิใช่หรือ เพราะในปทภาชนียนั้นตรัสว่า คามุปจาโร นาม ปริกขิตตสฺส คามสฺส อินฺทขีเล จิตฺตสฺส มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส เลหฺขุปาโต (เขตที่บุรุษมีกำลัง ปานกลางยืนอยู่ที่เสาเชื่อมของบ้านที่มีรั้วล้อมขวางกั้นดินไปตกลง ชื่อว่า บริเวณบ้าน) แล้วตรัสเพียงเท่านั้นว่า อปริกขิตตสฺส คามสฺส ฆรฺูปจาเร จิตฺตสฺส มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส เลหฺขุปาโต (หรือเขตที่บุรุษมีกำลังปานกลาง ยืนอยู่ที่บริเวณเรือนของบ้านที่ไม่มีรั้วล้อมขวางกั้นดินไปตกลง) มิได้ทำสถานที่ตกไปแห่งก้นดินนั้นให้ นับเข้าในบ้าน แล้วจึงกล่าวว่าถัดจากนั้นไปเป็นบริเวณบ้าน”

ในฎีกาใหม่นี้ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า บ้านในเรื่องนี้มี ๒ ประเภท คือ บ้านที่มีรั้วล้อม และบ้านที่ ไม่มีรั้วล้อม อย่างแรกมีรั้วเป็นเขตบ้าน ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ตรัสถึงเขตบ้านนั้นโดยเฉพาะ ได้ตรัสไว้ ในพระบาลีว่า คามุปจาโร นาม ปริกขิตตสฺส คามสฺส อินฺทขีเล จิตฺตสฺส มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส เลหฺขุปาโต (เขต ที่บุรุษมีกำลังปานกลางยืนอยู่ที่เสาเชื่อมของหมู่บ้านที่มีรั้วล้อมขวางกั้นดินไปตกลง ชื่อว่า บริเวณบ้าน) แต่ พระองค์ควรตรัสถึงเขตบ้านของบ้านที่ไม่มีรั้วล้อม ดังนั้นจึงตรัสว่า อปริกขิตตสฺส คามสฺส ฆรฺูปจาเร จิตฺตสฺส มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส เลหฺขุปาโต (หรือเขตที่บุรุษมีกำลังปานกลางยืนอยู่ที่บริเวณเรือนของบ้านที่ไม่มีรั้วล้อม ข้างก้นดินไปตกลง) เพื่อแสดงเขตบ้านของบ้านดังกล่าว อนึ่ง เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงเขตบ้านแล้ว บุคคลย่อมอาจรู้ลักษณะของบริเวณบ้านได้ ตามนัยที่ตรัสมาก่อน ดังนั้น จึงไม่ตรัสระบุว่า ตตฺถ จิตฺตสฺส

มชฌิมสฺส ปุริสสฺส เลหฺพทุปาโต (เขตที่บุรุษมีกำลังปานกลางยืนอยู่ที่บ้านนั้นขวางกั้นดินไปตกลง) อย่างไรก็ตาม เนื้อความก็เป็นเช่นกับที่กล่าวมาแล้ว ดังนั้น การแสดงบริเวณของบ้านที่ไม่มีรั้วล้อมจึงไม่ขัดแย้งกับปทภาษนี้

อนึ่ง เขตที่บุรุษยืนอยู่ที่บริเวณเรือนขวางกั้นดินไปตกลงซึ่งพระพุทธองค์ตรัสว่าเป็นบริเวณบ้าน บริเวณเรือนที่ตรัสถึงในประโยคข้างต้นซึ่งก็คือบ้านตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา เมื่อเป็นเช่นนั้น การจำแนกเป็นเรือน บริเวณเรือน บ้าน และบริเวณบ้าน ก็จะระคนกัน ดังนั้น จึงควรเข้าใจว่า พระพุทธองค์ตรัสไว้โดยย่อมิได้ชี้ชัด แต่คัมภีร์อรรถกถาได้แจกแจงรายละเอียดในเรื่องนี้]

ตตฺถ ยวายํ อปฺริกฺขิตตสฺส คามสฺส อุปาจารํ ทสฺสีโต, ตสฺส วเสน วิกาเล คามป-
ปเวสนาทีสุ อาปตฺติ ปฺริจฺฉินฺทิตพฺพา. อิติ อิมํ จเปตฺวา คามญจ คามูปจารญจ อวเสนํ อิมสฺมิ
สิกฺขาบทฺเต อรณฺณํ นาม.

ในบริเวณทั้ง ๒ นั้น บริเวณของบ้านที่ไม่มีรั้วกันใดซึ่งได้แสดงมาแล้ว ฟังกำหนดอาบัติเพราะการเข้าบ้านในยามวิกาลเป็นต้นโดยเนื่องด้วยบริเวณของบ้านนั้น

โดยประการดังนี้ สถานที่เหลืออกเว้นบ้านและบริเวณบ้าน ดังกล่าวนี ชื่อว่า ป่า ในสิกขาบทนี้

[ในบริเวณบ้านที่มีรั้วล้อมและไม่มีรั้วล้อมทั้ง ๒ นั้น ถ้าภิกษุเข้าไปสู่บริเวณบ้านที่ไม่มีรั้วล้อมในยามวิกาลโดยไม่ได้บอกภิกษุรูปอื่นให้รู้ก่อนออกนอกวัด ก็จะต้องอาบัติปาจิตตีย์ตามวิกาลคามปเวสน-
สิกขาบท (ปาจิตตีย์ ข้อ ๘๕) ดังข้อความในปทภาษนี้ของสิกขาบทนั้น^{๔๔} ว่า อปฺริกฺขิตตสฺส คามสฺส อุปาจารํ
โอฏฺกมฺนตสฺส, อาปตฺติ ปาจิตฺตียสฺส (เมื่อภิกษุหยั่งลงสู่บริเวณของบ้านที่ไม่ได้ล้อมรั้วต้องอาบัติปาจิตตีย์)
ถ้าเป็นบ้านที่มีรั้วล้อม ก็จะต้องอาบัติเมื่อล่วงพ้นรั้วบ้านไป ดังพระพุทธดำรัสในปทภาษนี้ข้างต้นว่า
อปฺริกฺขิตตสฺส คามสฺส อุปาจารํ อติฏฺกมฺนตสฺส, อาปตฺติ ปาจิตฺตียสฺส (เมื่อภิกษุล่วงพ้นบริเวณของบ้านที่มี
รั้วล้อม ต้องอาบัติปาจิตตีย์)

ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๐๙) กล่าวว่า อาที ศัพท์ในคำว่า วิกาล คามปเวสนาทีสุ ละข้อความว่า การเข้าบ้านโดยไม่มีผู้รั้งถันของนางภิกษุณี ส่วนสารัตถะที่ปนี (เล่ม ๒ หน้า ๑๕๔) กล่าวว่าเป็นการแบ่งลากที่เกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้อยู่ในเรือนและบริเวณเรือน เป็นต้น

ข้อความว่า “สถานที่เหลืออกเว้นบ้านและบริเวณบ้านดังกล่าวนี ชื่อว่า ป่า ในสิกขาบทนี้” หมายความว่า สถานที่นอกเหนือไปจากบ้านและบริเวณบ้าน ชื่อว่า ป่า ในปาราชิก สิกขาบทที่ ๒ นี้ไม่ใช่

ปา คือ สถานที่ออกไปนอกเขตเสาเชื่อมตามที่ตรัสไว้ในพระอภิธรรม อีกทั้งไม่ใช่ ปา คือ เสนาสนะปามีระยะ ๕๐๐ ช่วงคันธนูเป็นอย่างต่ำตามที่ตรัสไว้ในอรรถุณสิกขาบท

ดังหลักฐานในคัมภีร์เหล่านั้นว่า

“อรณณ”ติ นิขมิตฺวา พหิ อินฺทขีลา สพฺพเมตํ อรณณํ.”^{๔๙}

“คำว่า ปา คือ สถานที่ออกไปนอกเขตเสาเชื่อม ทั้งหมดนี้ชื่อว่า ปา”

“ยานิ โข ปน ตานิ อารณณกานิ เสนาสนานิ”ติ อารณณกํ นาม เสนาสนํ ปณฺจธฺนุสฺตํ ปจฺจิมิ.”^{๕๐}

“คำว่า เสนาสนะปา หมายความว่า เสนาสนะที่ชื่อว่าปา มีระยะ ๕๐๐ ช่วงคันธนูเป็นอย่างต่ำ”

คำว่า เสน, อวเสน (เหลือ) และ อณณ (อื่น) เป็น บทอุปาทานาเปกขะ คือ บทที่มองหาอุปาทานแน่นอน ในเวลาแปลจึงต้องเพิ่มบทอุปาทานเข้าแปลร่วม จึงจะได้ความหมายชัดเจน ในที่บางแห่งท่านก็ประกอบใช้อุปาทานชัดเจน แต่ถ้าท่านละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ ผู้แปลต้องเพิ่มอุปาทานเข้ามาแปล

นอกจากนั้น คันถรจนจารย์อาจประกอบใช้ จเปตฺวา แทน อณณ ศัพท์ก็ได้ ดังเช่นในประโยคข้างต้นว่า อิติ อิมํ จเปตฺวา คามณฺจ คามุปจารณฺจ อวเสนํ อิมสฺมี ลิกฺขาปเท อรณณํ นาม (โดยประการดังนี้ สถานที่ที่เหลือยกเว้นบ้านและบริเวณบ้านดังกล่าวนี้ ชื่อว่า ปา ในสิกขาบทนี้) หรืออาจประกอบใช้อุปาทานเป็นรูปว่า อิติ อิมสฺมา คามโต คามุปจารโต จ อวเสนํ อิมสฺมี ลิกฺขาปเท อรณณํ นาม (โดยประการดังนี้ สถานที่ที่เหลือจากบ้านและบริเวณบ้านดังกล่าวนี้ ชื่อว่า ปา ในสิกขาบทนี้) ก็ได้

เทศนามุตตเมว เจตํ “คามา วา อรณฺณวา วา”ติ. เย ปน อิมสํ ปริจฺเจทสฺสนตฺถํ
พรมฺมรูปจารคามุปจารา วุตฺตา, ตโตปิ ปาราชิกวตฺถํ อวหรนฺตสฺส ปาราชิกํ โหติเยว.

อนึ่ง คำว่า คามา วา อรณณวา วา (จากบ้านหรือปา) นี้เป็นเพียง[หัวข้อของ]เทศนาเท่านั้น แต่เมื่อภิกษุลักปาราชิกวัตถุ (ของควรค่า ๑ บาท) แม้จากเรือน บริเวณเรือน และบริเวณบ้านที่ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงขอบเขตของบ้านและป่านี้นี้[ให้ต่างกัน]เหล่านั้น ก็ต้องอาบัติปาราชิกโดยแท้

[ในพระบาลีระบุถึงบ้านและปาไว้โดยตรง แต่ในคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวถึงเรือน บริเวณเรือน และบริเวณบ้านอีก ๓ แห่งเพิ่มเติมจากพระบาลี เพราะคำว่า คามา วา อรณณวา วา นั้นเป็นเพียงหัวข้อของเทศนาที่แสดงไว้เพื่อจำแนกบ้านกับปาให้แตกต่างกัน มิได้กล่าวถึงรายละเอียดมากนัก แต่ก็รวมเรือน บริเวณเรือน และบริเวณบ้านเข้าไว้ในบ้าน ส่งผลให้ภิกษุผู้ลักทรัพย์ราคา ๑ บาทจากเรือนเป็นต้น ต้องอาบัติปาราชิกได้ ดังนั้น คำว่า เย ปน อิมสํ จึงระบุว่าเมื่อภิกษุลักทรัพย์อันเป็นเหตุของปาราชิกจากเรือน

บริเวณเรือน และบริเวณบ้านเหล่านั้น ก็ต้องอาบัติปาราชิก ทั้งนี้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า ภิกษุลักทรัพย์จากบ้านและป่าจึงต้องอาบัติปาราชิก แต่ถ้าลักทรัพย์จากเรือน บริเวณเรือน และบริเวณบ้านก็ไม่ต้องอาบัติ

ข้อความที่แสดงด้วยคำต่างๆ ว่า เทสนามตฺต (เพียงเทศนา), เทสนาสีส (หัวข้อของเทศนา), อุปลักขณมตฺต (เพียงเครื่องกำหนดหมาย) ท่านแสดงไว้ด้วย *อุปลักขณนัย* คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด เช่นอุทาหรณ์ว่า ลหฺวธาตปฺโต ราชกุมารโ (พระราชกุมารทรงได้รับเสวตฉัตรแล้ว) ประโยคนี้แสดงว่า พระราชกุมารทรงได้รับราชสมบัติทั้งหมด หาใช่ได้รับเสวตฉัตรอย่างเดียวไม่

คำว่า ลหฺวธาตปฺตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ลหฺว โ อาตปฺโต เยนาคี ลหฺวธาตปฺโต (ตติยาพหุพหิสมาส)

เพราะบทหน้าเป็นกรรมสาธนะ จึงต้องประกอบใช้เป็นตติยาพหุพหิสมาสแน่นอน เนื่องจากต้องมีบทอนนิกิตกัตตาผู้ทำกิจอย่างกล่าว ดังอุทาหรณ์ว่า ปตฺตา ชีวิกา เยนาคี ปตฺตชีวโก (ผู้มีการเลี้ยงชีพอันตนถึงแล้ว ชื่อว่า ปตฺตชีวิกะ)

คำอธิบาย อทินนํ

อทินนํ นนฺติ อณฺณสฺส มนุสฺสชาติกสฺส สนฺตํ.

คำว่า อทินนํ (สิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้) คือ สิ่งของของผู้อื่นซึ่งมีชาติเป็นมนุษย์

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อระบุว่า คำว่า อทินนํ ในสิกขาบทนี้ คือ สิ่งของของผู้อื่นที่มีเจ้าของซึ่งเจ้าของไม่ได้ให้ทางกายหรือวาจา ทั้งนี้เพื่อปฏิเสธว่า ไม่ใช่กับปียวัตถุที่เป็นของตนซึ่งกลืนกินได้แต่ยังไม่ได้รับประเคน ตามที่กล่าวไว้ในทนต์โปณสิกขาบท]

คำว่า มนุสฺสชาติกสฺส (ซึ่งมีชาติเป็นมนุษย์) กล่าวไว้เพื่อระบุว่า เป็นสมบัติของมนุษย์ ทั้งนี้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า สิ่งของดังกล่าวเป็นของสิ่งมีชีวิตทั้งหมด

มีวิธีปทานุสัมพันธ์ว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า สิ่งของของผู้อื่น ด้วยคำว่า อณฺณสฺส สนฺตํ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ สิ่งของนั้นเป็นของสิ่งมีชีวิตทั้งหมดหรือ

๓. อาโภกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สิ่งของนั้นควรเป็นของสัตว์ดิรัจฉานได้อีกมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า มนุสฺสชาติกสฺส อธิบายว่า สิ่งของนั้นเป็นสมบัติของมนุษย์เท่านั้น ไม่ใช่สมบัติของสัตว์ดิรัจฉาน ดังนี้แล]

คำอธิบาย เกยยสงฆาต์

เกยยสงฆาตนฺติ เอตถ เถโนติ โจโร, เถนสฺส ภาโว เกยฺยํ, อวทรณจิตฺตสฺสเอตํ นามํ.

ในคำว่า เกยยสงฆาต์ (ด้วยกระแสดิจที่คิดจะลัก) นี้ พึงทราบรูปวิเคราะห์ว่า ขโมย ชื่อว่า เถนะ ความเป็นแห่งขโมย ชื่อว่า เกยยะ คำนี้เป็นชื่อของจิตอันเป็นเหตุลัก

[คำว่า เถน มีรูปวิเคราะห์ว่ามีรูปวิเคราะห์ว่า

- เถเนตฺติ เถโน = บุคคลผู้ขโมย ชื่อว่า เถนะ หมายถึง โจร
- (เถน ธาตุ (โจริเย = ความเป็นแห่งขโมย) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า เกยย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เถนสฺส ภาโว เกยฺยํ = ภาวะ/ความเป็นแห่งขโมย ชื่อว่า เกยยะ) หมายถึง จิตอันเป็นเหตุลัก คือ จิตที่คิดจะลักนั่นเอง (เถน ศัพท์ + ญฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต)

สงฺขา สงฺขาตนฺติ อตฺถโต เอกํ, โภจฺจาสสฺสเอตํ นามํ “สณฺณานิทานา หิ ปปณฺจสงฺขา”ติ อาทีสุ วีย.

บททั้ง ๒ ว่า สงฺขา, สงฺขาต มีความหมายเหมือนกัน บททั้ง ๒ นั้นเป็นชื่อของกลุ่ม (กระแสด) ดังอุทาหรณ์ว่า สณฺณานิทานา หิ ปปณฺจสงฺขา (กระแสดกิเลส [คือ ตัณหา มานะ และ ทิฏฐิ] ที่ทำสังสารวัฏให้ยาวนาน มีสัญญาเป็นเหตุเน้นเที่ยว)

[คำว่า โภจฺจาส ในที่บางแห่งแปลว่า “ส่วน” หรือบางแห่งแปลว่า “กลุ่ม” และในที่นี้แปลว่า “กลุ่ม” คือ กระแสดิจที่คิดจะลักอันเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ไม่ใช่เกิดขึ้นด้วยจิตดวงเดียวหรือวิถีจิตเดียว กล่าวคือ ในการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ อาจถือเอาด้วยกระแสดิจหลายอย่าง คือ วิสสาสคาหะ (การถือเอาด้วยความสนิทสนม) ตาวกालิกคาหะ (การถือเอาชั่วคราว) และอาทิกาคาหะ (การถือเอาก่อนแล้วบอกทีหลัง) แต่การถือเอาที่กล่าวไว้ในสิกขาบทนี้เป็นเกยยสงฆาตะ คือ กระแสดิจที่คิดจะลัก

ข้อความว่า “บททั้ง ๒ ว่า สงฺขา, สงฺขาต มีความหมายเหมือนกัน” หมายความว่า สงฺขา เป็น บทกัตที่ลง อ ปัจจัย ส่วน สงฺขาต ลง ต ปัจจัย บททั้ง ๒ ต่างกันเพียงปัจจัย แต่มีรากศัพท์เหมือนกันคือ มาจาก สํ บทหน้า + ขา ธาตุ ดังนั้น จึงเป็นคำไวพจน์กันได้ ทั้ง ๒ บทมีรูปวิเคราะห์เหมือนกันว่า

- ภาคโต สงฺขายติ อุปฺภุจฺจาสตีติ สงฺขา, สงฺขาต = สิ่งปรากฏโดยความเป็นหมู่ ชื่อว่า สงฺขา, สงฺขาตะ

ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงว่า ในอุทธานที่นำมาแสดงว่า สมณานิทานา หิ ปปญจสงฺขา แม้ปรากฏเพียงศัพท์ว่า สงฺขา ไม่ปรากฏศัพท์ว่า สงฺขาต ก็เป็นเช่นเดียวกัน

คำว่า โกฎาสสฺเสตํ นามํ (บททั้ง ๒ นั้นเป็นชื่อของกลุ่ม) กล่าวไว้เพื่อระบุว่า สงฺขาต ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า กลุ่ม ไม่ใช่เป็นไปในความหมายว่า กล่าว (กถน)

คำว่า ปปญจสงฺขา แปลตามศัพท์ว่า “กระแสวิกฤตที่ยังส่งสารวิญญูให้ยาวนาน” โดยมีรูปวิเคราะห์ กล่าวไว้ในฎีกาใหม่ว่า

- สุตตานํ สํสาเร ปปญฺเจนฺติ จิรายนฺตํติ ปปญฺจา.
- (ป บทหน้า + ปจ = ยืดยาว, ขยาย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)
- ปปญฺจา เอว สงฺขา ปปญฺจสงฺขา (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

เถยฺยณฺจ ตํ สงฺขาตณฺจติ เถยฺยสงฺขาตํ, เถยฺยจิตฺตสงฺขาโต เอโก จิตฺตโกฏฺฐาโสติ อตฺถโก.
กรณฺตเถ เจตํ ปจฺจตฺตวณฺํ ตสฺมา เถยฺยสงฺขาเตนาติ อตฺถโก ฏฺฐพฺพ.

คำว่า เถยฺยสงฺขาตํ คือ กระแสจิตที่คิดจะลัก หมายความว่า กระแสจิตอย่างหนึ่งซึ่งเรียกว่า จิตที่ต้องการจะลัก อนึ่ง บทนี้ลงปฐมาวีภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ ดังนั้น ฟังกำหนดความหมายว่า ด้วยกระแสจิตที่คิดจะลัก

[รูปวิเคราะห์ เถยฺยสงฺขาต เป็นวิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาสว่า

- เถยฺยณฺจ ตํ สงฺขาตณฺจติ เถยฺยสงฺขาตํ.

ทั้งนี้เพื่อห้ามรูปวิเคราะห์นี้บัญญัติปริสสมาสว่า

- เถยฺยสสฺ สงฺขาโต เถยฺยสงฺขาโต = กระแสของจิตที่คิดจะลัก ชื่อว่า เถยฺยสงฺขาต

คำว่า กรณฺตเถ เจตํ ปจฺจตฺตวณฺํ (อนึ่ง บทนี้ลงปฐมาวีภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ) กล่าวไว้เพื่อระบุว่า คำว่า เถยฺยสงฺขาตํ เป็นบทที่ลงปฐมาวีภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ จึงแปลตามศัพท์ว่า ด้วยกระแสจิตที่เป็นภาวะแห่งขโมย ทั้งนี้เพื่อห้ามอรรถของปฐมาวีภัตติทั่วไป คือ ลิงคัตถะ (อรรถของนามศัพท์)

ในคำว่า อตฺถโก ฏฺฐพฺพ (ฟังกำหนดความหมาย) บทว่า ฏฺฐพฺพ สนามหลวงบาลีไทยแปลว่า “ฟังเห็น” แต่นิสสัยพมาแปลว่า “ฟังกำหนด” การประกอบใช้ ฏฺฐพฺพ, เวทิตพฺพ และ สิทํ โหติ มีความต่างกัน คือ

๑. ฏฺฐพฺพ (ฟังกำหนด) ใช้ในกรณีที่ย้ำความอย่างใดอย่างหนึ่งให้หนักแน่น
๒. เวทิตพฺพ (ฟังทราบ) ใช้ในกรณีที่ไม่นำความ แต่กล่าวโดยสามัญทั่วไป

๓. สิทธิ โหติ (เป็นอันสำเร็จ) ใช้ในกรณีที่แสดงข้อความที่รู้ได้โดยอ้อม ซึ่งท่านผู้แต่งมิได้ระบุไว้โดยตรง

คำว่า ปจฺจตฺตวณฺ ñ ไม่แปลว่า ปฐมาวิภัตติ เพราะระบุถึงบทในเรื่องนี้ แต่แปลว่า มีปฐมาวิภัตติ คือ ลงปฐมาวิภัตตินั้นเอง โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปจฺจตฺตวณฺ อสฺส อตฺถิตี ปจฺจตฺตวณฺ = ศัพท์ที่มีปฐมาวิภัตติ ชื่อว่า ปจฺจตฺตวณฺะ
(ปจฺจตฺตวณฺ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสตถิตัทธิต)

หรือมีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปจฺจตฺตวณฺเณ ยุตฺตํ ปจฺจตฺตวณฺ = ศัพท์ที่ประกอบด้วยปฐมาวิภัตติ ชื่อว่า ปจฺจตฺตวณฺะ
(ปจฺจตฺตวณฺ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในยุตฺต ตัทธิต)

ประโยคว่า ตสฺมา เถยฺยสงฺขาเตนาตี อตฺถโต ทฎฺฐพฺพ (ดังนั้น พึงกำหนดความหมายว่า ด้วยกระแสนจิตที่คิดจะลัก) กล่าวไว้เพื่อแสดงลัทธิคุณะคือผลพลอยได้จากการลงปฐมาวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตตินั้นคือ คำว่า เถยฺยสงฺขาตฺ มีความหมายว่า ด้วยกระแสนจิตที่คิดจะลัก

ประโยคที่ลงท้ายด้วย อตฺถโต หรือ อธิปฺปาโย จัดเป็นประโยควิจารณ์ ดังคัมภีร์ถกนิยาม (ข้อ ๓๔๑) กล่าวว่า

“คำว่า อธิปฺปาโย และ อตฺถโต กล่าวถึงใจความเพื่อแสดงคุณหัตถะ (เนื้อความที่ซ่อนเร้น)”]

โย จ เถยฺยสงฺขาเตน อาทียติ, โส ยสฺมา เถยฺยจิตฺโต โหติ, ตสฺมา พุณฺณชนํ อนาทียิตฺวา อตฺถเมว ทสฺเสตฺถ “เถยฺยจิตฺโต อวหรณจิตฺโต”ติ เอวมสฺส ปทภาชนํ วุตฺตนติ เวทิตพฺพ.

อนึ่ง ภิกษุใดถือเอาสิ่งของด้วยจิตที่คิดจะลัก ภิกษุนั้นเป็นผู้มีจิตที่คิดจะลัก ดังนั้น พึงทราบว่าพระพุทธรองค์ไม่ได้ทรงมุ่งถึงศัพท์ จึงตรัสการจำแนกบทแห่งบทว่า อาทียะย นั้น อย่างนี้ว่า เถยฺยจิตฺโต อวหรณจิตฺโต (ผู้มีจิตคิดจะลัก คือ ผู้มีจิตคิดจะขโมย) เพื่อแสดง ความหมาย[ที่ประสงค์เอา]เท่านั้น

[ท่านกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อระบุ ว่า พระพุทธรองค์ไม่ได้ทรงมุ่งถึงศัพท์ จึงตรัสการจำแนกบทแห่งบทว่า อาทียะย นั้นอย่างนี้ว่า เถยฺยจิตฺโต อวหรณจิตฺโต (ผู้มีจิตคิดจะลัก คือ ผู้มีจิตคิดจะขโมย) เพื่อแสดง ความหมายที่ประสงค์เอา ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดท่านจึงกล่าวไว้ว่า คำว่า เถยฺยสงฺขาตฺ ลงปฐมาวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ

- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระพุทธองค์ตรัสไว้ในปทภาษนีด้วยบทที่ลงปฐมาวีภัตติว่า เถยยจิตโต อวหรณจิตโต มิใช่หรือ

หมายความว่า พระพุทธเจ้ามิได้อธิบายความหมายของ สงฺขต ศัพท์ และอรรถปฐมาวีภัตติของบทนี้ไว้โดยละเอียด เพียงอธิบายว่า เถยยสงฺขตนติ เถยยจิตโต อวหรณจิตโต (คำว่า เถยยสงฺขตหมายความว่า ผู้มีจิตคิดจะลัก คือ ผู้มีจิตคิดจะขโมย) การที่พระพุทธองค์มิได้อธิบายอรรถของศัพท์และวิภัตติโดยละเอียดเช่นนี้ถือว่าเป็นการไม่ได้ทรงมุ่งถึงศัพท์ ซึ่งมีรูปในภาษาบาลีว่า พุณฺณชนฺ อนาทียิตฺวา แปลตามศัพท์ว่า “ไม่เอื้อเพื่อศัพท์” คือ ไม่ให้ความสำคัญต่อการอธิบายศัพท์นั่นเอง

ในคำว่า อตฺถเมว ทสฺเสตุ (เพื่อแสดงความหมายเท่านั้น) ในฎีกาใหม่อธิบายไว้ว่า อตฺถเมवादิวาทตฺถเมว (คำว่า อตฺถเมว คือ ความหมายที่ประสงค์เอาเท่านั้น) ความหมายดังกล่าวไม่มีระบุไว้โดยตรง เป็นสิ่งที่ผู้มีปัญญาเข้าใจได้ด้วยวิจารณ์ญาณที่สั่งสมในปริยัติ โดยทั่วไปคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ตามสมควร ดังข้อความในสุโฆลาลังการฎีกาว่า

เอตฺถ สุปฺปสิทฺโธ นาม สทฺทตฺโถ, อธิปายตฺโถ ปน ปกตฺติคฺคมิโร. วุตฺตํ หิ-

กวีณธิปาย'มสทฺทโตจฺร'

ปเท ฌฺรณตํ มุทฺทกฺคหิ เกวล'

วิสนฺติ ภาวาวคฺคา กตฺสสมา

ปกาสนฺตฺยา'กตฺติโย ตฺถ ตฺถาหิสา.^{๓๑}

“ในเรื่องนี้ เนื้อความของศัพท์ ชื่อว่า ปรากฺกษัต แต่ความหมายที่ประสงค์เอาเป็นสิ่งที่ลึกซึ้งตามปกติ สมจริงดังคำกล่าวว่

‘บัณฑิตผู้ศึกษาค้นคว้าเป็นอย่างดี ย่อมเข้าใจความประสงค์ของกวีซึ่งมิใช่ฐานะแห่งศัพท์และมีอยู่ในบทที่ละเอียดลึกซึ้ง โดยเข้าใจรรถอย่างถ่องแท้ วิธีใช้ศัพท์และอรรถเช่นนั้น ย่อมจะแสดงความประสงค์ของกวีได้”

หลักการอธิบายความในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามีอยู่หลายประเภท ดังที่ผู้แปลได้เขียนไว้ในคัมภีร์สังวณฺณนามัญฺชรีและสังวณฺณนานิยาม โดยย่อแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. สัททตฺถะ (ความหมายของศัพท์) คือ ความหมายของศัพท์ใดศัพท์หนึ่งทั้งหมด หรือความหมายบางส่วน of ศัพท์ อันได้แก่ อรรถของธาตุ ปัจจัย วิภัตติ อุปสรรค หรือนิบาต เป็นต้น ท่านนิยมใช้คำว่า อตฺโถ เพื่อแสดงข้อความนี้ หรือเพิ่ม อตฺโถ เข้ามาเป็นปาสฺสเสสะ

๒. อภิเษยตฺถะ (เนื้อความที่ศัพท์หมายถึงว่า คืออะไร) มักนิยมใช้คำว่า อตฺโถ เพื่อแสดงข้อความนี้ หรือเพิ่ม อตฺโถ เข้ามาเป็นปาสฺสเสสะ

๓. ปิณฑัตถะ (ใจความ) คือ ส่วนสำคัญของเรื่อง หรือเรียกว่า ภาวัตถะ คือ เนื้อความที่เป็นจุดมุ่งหมาย ท่านนิยมใช้คำว่า อิทํ วุตตํ โหติ อยู่ต้นพากย์เพื่อแสดงใจความของพากย์ และคำว่า อิติ วุตตํ โหติ อยู่ท้ายพากย์เพื่อแสดงใจความของบท หรือประกอบใช้คำว่า อธิปฺปายํ เพื่อแสดงข้อความนี้]

คำอธิบาย อาทิเยยฺย

อาทิเยยฺยตาติ ปญฺจวิสตียา อวหารานํ อณฺณตรวเสน หเรยฺย.

คำว่า อาทิเยยฺย (พึงถือเอา) หมายความว่า พึงนำไปด้วยอาการขโมย ๒๕ ประเภท อย่างใดอย่างหนึ่ง

[ท่านอธิบาย อาทิเยยฺย (พึงถือเอา) ว่า หเรยฺย (พึงนำไป) เพื่อระบุว่า การถือเอาในเรื่องนี้เป็นการนำไปโดยมีตนเป็นเจ้าของ ทั้งนี้เพื่อห้ามการถือเอาโดยรับเป็นอารมณ์ของจิต

คำว่า ปญฺจวิสตียา อวหารานํ อณฺณตรวเสน (ด้วยอาการขโมย ๒๕ ประเภทอย่างใดอย่างหนึ่ง) ระบุว่า เป็นอาการขโมย ๒๕ ประเภทอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งนี้เพื่อปฏิเสธการถือเอาโดยวิสาสะเป็นต้น]

อาการขโมย ๒๕ อย่าง

เต ปน อวหารา ปญฺจ ปญฺจกานิ สโมธานะตฺวา สารุกํ สลลฺลขเขตฺตพฺพา. ปญฺจ ปญฺจกานินาม นานาภณฺทปญฺจกํ เอกภณฺทปญฺจกํ สาหตฺถิกปญฺจกํ ปุพฺพปโยคปญฺจกํ เถยฺยวหารปญฺจกนฺติ.

อนึ่ง อาการขโมยเหล่านั้นควรรวบรวมไว้เป็น ๕ หมวดๆ ละ ๕ อย่างกำหนดให้ดีขึ้นชื่อว่า ๕ หมวดๆ ละ ๕ อย่าง คือ

๑. นานาภณฺทปญฺจกะ หมวด ๕ ที่มีสิ่งของต่างกัน[โดยเป็นสิ่งที่มิใช่ครองและไม่มีใจครอง]

๒. เอกภณฺทปญฺจกะ หมวด ๕ ที่มีสิ่งของอย่างเดียวกัน[โดยเป็นสิ่งที่มิใช่ใจครอง]

๓. สาหตฺถิกปญฺจกะ หมวด ๕ คือ การลักด้วยตนเอง

๔. ปุพฺพปโยคปญฺจกะ หมวด ๕ คือ ความพยายามของผู้ใช้ก่อนจะลัก

๕. เถยฺยวหารปญฺจกะ หมวด ๕ คือ การลักด้วยการขโมย

[คำว่า นานาภณูปณฺณก มีรูปวิเคราะหฺดังนี้

- นานาวิธ ภณฺโฑ เอตสฺสาติ นานาภณฺทํ (ฉนฺฐีพหุพฺพีหิสมาส)
- ปณฺจนฺ อวหารานํ สมฺมโห ปณฺจกํ (ลง ก ปัจจัยใน สมฺม ห ตัถิต) หรือ ปณฺจ ปริมาณมฺสฺสาติ ปณฺจกํ (ลง ก ปัจจัยใน ปริมาณ ตัถิต)
- นานาภณฺทเมว ปณฺจกํ นานาภณฺทปณฺจกํ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า เอกภณูปณฺณก มีรูปวิเคราะหฺดังนี้

- เอก ภณฺโฑ เอตสฺสาติ เอกภณฺทํ (ฉนฺฐีพหุพฺพีหิสมาส)
- เอกภณฺทเมว ปณฺจกํ เอกภณฺทปณฺจกํ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า สาหตฺถิก มีรูปวิเคราะหฺดังนี้

- สหตฺถเณ นิพฺพตฺโต สาหตฺถิกโก (สหตฺถ ตัพฺท + ฦก ปัจจัยใน นิพฺพตฺต ตัถิต)
- สาหตฺถิกโก เอว ปณฺจกํ สาหตฺถิกปณฺจกํ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า ปุพฺพปโยคปณฺณก มีรูปวิเคราะหฺดังนี้

- ปุพฺพ โจ โส ปโยโค จาติ ปุพฺพปโยโค (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- ปุพฺพปโยโค เอว ปณฺจกํ ปุพฺพปโยคปณฺจกํ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า เถยฺยาวหารปณฺณก มีรูปวิเคราะหฺดังนี้

- เถยฺเยน อวหาโร เถยฺยาวหาโร (ตติยาตฺปปริสสมาส)
- เถยฺยาวหาโร เอว ปณฺจกํ เถยฺยาวหารปณฺจกํ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๑๐) อธิบายเพิ่มเติมว่า การลัก คือ

- อย่างที ๑ กล่าวไว้โดยเนืองด้วยความพยายามในการลัก
- อย่างที ๒ เนืองด้วยภิกษุที่นำสิ่งของของคนอื่นเดินไปแล้วลักในขณะนั้น
- อย่างที ๓ เนืองด้วยสิ่งของที่วางไว้ใกล้
- อย่างที ๔ เนืองด้วยบุคคลที่มีใจครองซึ่งถูกใช้ให้ไปลัก
- อย่างที ๕ เนืองด้วยสิ่งของที่วางไว้บนบกเป็นต้น

อาการขโมย ๒๕ อย่าง อาจประพันธ์เป็นคาถาสรุปรความได้ว่า

นาเนกภณฺทสาหตฺถิก-	ปุพฺพปโยคา จ ปณฺจกา
เถยฺยาวหาโร อิจฺเจเต	ปณฺจวิสวหารกา.

“การขโมย ๒๕ อย่างเหล่านี้ คือ นานาภณฺทะ เอกภณฺทะ สาหตฺถิกะ ปุพฺพ-
ปโยคะ และเถยฺยาวหาระที่มีอย่างละ ๕ หมวด”]

นानาภณฑปัญจกะ

ตตถ ปุริมานิ เทว ปณฺจกานิ เอตสฺเสว ปทสฺส ปทภาชเน วุตฺตานํ “อาทิเยยฺย หเรยฺย อวหเรยฺย อิริยาปถํ วิโกเปยฺย จานา จาเวยฺยา”ติ อิมสํ ปทานํ วเสน ลพฺภนฺติ. ตตถ นานาภณฑปณฺจกํ สวิณฺณณการวิณฺณณกฺวเสน ทฏฺฐพฺพํ, อิตฺรํ สวิณฺณณกฺวเสนเว.

ในบรรดาหมวด ๕ เหล่านั้น หมวด ๕ สองอย่างแรกย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยบทเหล่านี้ว่า อาทิเยยฺย (ถือเอา), หเรยฺย (นำไป), อวหเรยฺย (ขโมย), อิริยาปถํ วิโกเปยฺย (ยังอิริยาปถให้เปลี่ยนไป) และ จานา จาเวยฺย (ยังให้เคลื่อนจากที่เดิม) ที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในปทภาชนียของบทนั้น[ว่า อาทิเยยฺย] นั้นแหละ

ในบรรดาหมวด ๕ สองอย่างแรก นานาภณฑปัญจกะ (หมวด ๕ ที่มีสิ่งของต่างกัน) พึงทราบโดยเนื่องด้วยสิ่งของที่มีใจครองและไม่มีใจครอง เอกภณฑปัญจกะ (หมวด ๕ ที่มีสิ่งของอย่างเดียวกัน) อันพึงทราบโดยเนื่องด้วยสิ่งของที่มีใจครองเท่านั้น

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อระบุว่า นานาภณฑปัญจกะเนื่องด้วยสิ่งของที่มีใจครองและไม่มีใจครอง ส่วนเอกภณฑปัญจกะเนื่องด้วยสิ่งของที่มีใจครองเท่านั้นทั้งนี้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า นานาภณฑปัญจกะเนื่องด้วยสิ่งของที่มีใจครองเท่านั้น ส่วนเอกภณฑปัญจกะเนื่องด้วยสิ่งของที่ไม่มีใจครอง]

กถ. อาทิเยยฺยาติ อารามํ อภิชฺยุชฺชติ, อาปตฺติ ทฺวักกฺกสฺส. สามิกสฺส วิมตฺติ อุปฺปาเทติ, อาปตฺติ ญฺลลจฺจยสฺส. สามิกโก “น มยฺหํ ภวิสฺสตี”ติ ฐุรํ นิภฺชิปติ, อาปตฺติ ปาราชิกสฺส.

พึงทราบอย่างไร คือ :-

คำว่า อาทิเยยฺย (ดูเอา) คือ ภิกษุฟ้องเอาสวน ต้องอาบัติทุกกฏ ทำให้เจ้าของเกิดความสงสัย ต้องอาบัติถุลลัจจัย เจ้าของหมดหวังว่าไม่ใช่ของเรา ต้องอาบัติปาราชิก

[คำว่า อภิชฺยุชฺชติ แปลตามศัพท์ว่า “ย่อมชวนชววยิ่ง” โดยอรรถแปลว่า “ย่อมฟ้องเอา” ดังที่ฎีกาใหม่^{๒๒} อธิบายว่า โจทคดี, อนุญํ กรโธติ อตฺถโก (ย่อมฟ้องเอา หมายความว่า ย่อมทำคดีความ) ส่วนการก่อให้เกิดความสงสัยแก่เจ้าของว่า จะเป็นสวนของเราหรือไม่ ก็คือ การเข้าหาผู้พิพากษา การจ้างทนาย การหาพยานเท็จ เป็นต้น

คำว่า ฐุรํ นิภฺชิปติ (หมดหวัง) แปลตามศัพท์ว่า “ปล่อยวางอุตสาหะ” ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๑๑)

อธิบายว่า อุตสาหะ จเปติ (หยุดความพยายาม) ในที่นี้ รุร ศัพท์ใช้ในความหมายว่า วีรีย (ความพยายาม) ดังคัมภีร์อภิธานปิฎก (คทา ๑๐๐๔) กล่าวว่า

ยุเคธิกาเร วีรียะ

ปธานะ จานติเก รุโร.^{๙๓}

“รุร ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า แอ็ก, ภาระ, ความอุตสาหะ, ประธาน และไกล้”

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า รุร นิธิปติ แปลว่า “ปล่อยวางภาระ” โดย รุร ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ภาระ คือ ความผูกพันนั่นเอง ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

รุรสส อลยสงฆาตสส ภารสส นิธิปนํ ปริจจชนํ นิรุสสาหาวาปชชนํ รุรนิเกเป.^{๙๔}

“การปล่อยวาง คือ การสละ กล่าวคือ การถึงความไร้อุตสาหะต่อภาระ กล่าวคือ ความผูกพันชื่อว่า รุรนิเกเปะ

อนึ่ง ความหมัดหวังในเรื่องนี้เกี่ยวกับเจ้าของทรัพย์และภิกษุผู้ฟ้องเอาทั้ง ๒ ฝ่าย ถ้าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งยังไม่หมัดหวัง ภิกษุผู้ฟ้องเอายังไม่ต้องอาบัติปาราชิก]

หเรยยาติ อณฺณสฺส ภณฺทํ หรฺนฺโต สีเส ภารํ เถยฺยจิตฺโต อามสฺติ, ทุกฺกณฺโ. ฆนฺทาเปติ, ฤลฺลจฺจยฺ. ขนฺธํ โอโรเปติ, ปาราชิก.

คำว่า หเรย (ลักเอา) คือ ภิกษุใดเมื่อนำสิ่งของของผู้อื่นไป มีจิตคิดจะขโมยจับต้อง ภาระบนศีรษะ ต้องอาบัติทุกกณฺ ทำให้งัว ต้องอาบัติฤลลจฺจย วางลงสู่ป่า ต้องอาบัติปาราชิก

[คำว่า ขนฺธํ โอโรเปติ แปลตามศัพท์ว่า “ย่อมยังสิ่งของให้ลงสู่ป่า” ตามนัยนี้คำว่า โอโรเปติ ประกอบรูปศัพท์จาก อว บทหน้า + รุห ธาตุ (เกิด) + เณ การิตปัจจัย + ติ วิภัตติ แปลง ห เป็น ป]

อวหเรยยาติ อุปนิธิขิตฺตํ ภณฺทํ “เทหิ เม ภณฺทนฺ”ติ วุจฺจมานโน “นํหาํ คณฺหามี”ติ ภณฺติ, ทุกฺกณฺโ. สามิกสฺส วิมตฺติ อุปฺปาเทติ, ฤลฺลจฺจยฺ. สามิกโก “น มยฺหํ ภวิสฺสตี”ติ รุรํ นิธิปติ, ปาราชิก. อิริยาปถํ วิโกเปยฺยาติ “สท ภณฺทนฺหารกํ เนสฺสามิ”ติ ปจฺจมี ปาทํ อติฏฺกาเมติ, ฤลฺลจฺจยฺ. ทฺตฺติยํ ปาทํ อติฏฺกาเมติ, ปาราชิก. จานา จาเวยฺยาติ ฤลฺลจฺจํ ภณฺทํ เถยฺยจิตฺโต อามสฺติ, ทุกฺกณฺโ. ฆนฺทาเปติ, ฤลฺลจฺจยฺ. จานา จาเวติ, ปาราชิก. เอวํ ตาว นานาภณฺทปณฺจกํ เวทิตพฺพ.

คำว่า อวหเรย (ลักยก) คือ เจ้าของทรัพย์ของสิ่งของที่ฝากไว้ว่า จงให้ของเราคืน

ภิกษุกล่าวว่า เราไม่ได้รับไว้ ต้องอาบัติทุกกฏ ทำให้เจ้าของเกิดความสงสัย ต้องอาบัติถุลลัจจัย เจ้าของหมดหวังว่าทรัพย์นี้คงไม่ใช่ของเรา ต้องอาบัติปาราชิก

คำว่า อิริยาปถ วิโกเปยฺย (ยังอิริยาปถให้เปลี่ยนไป) คือ ภิกษุคิดว่า เราจะนำสิ่งของไปพร้อมทั้งคนถือ อย่างก้าวแรก ต้องอาบัติถุลลัจจัย อย่างก้าวที่สอง ต้องอาบัติปาราชิก

คำว่า จานา จาเวยฺย (ให้เคลื่อนจากที่เดิม) คือ ภิกษุคิดจะขโมย จับต้องสิ่งของที่อยู่นบนบก ต้องอาบัติทุกกฏ ทำให้ไหว ต้องอาบัติถุลลัจจัย ทำให้เคลื่อนจากที่เดิม ต้องอาบัติปาราชิก

พึงทราบนานาภณทัณฑ์จะอย่างนี้ก่อน

[คำว่า คณฺหามิ ใน นาคํ คณฺหามิ (เราไม่ได้รับไว้) กังขาวิตรณีคัมภีร์ (หน้า ๙๙) กล่าวไว้ว่า ลงวัตตมานาวิริกตติในอรรถอดีต

ตัวอย่างในเรื่องนี้พบในสัลลขณฉวรรคและคัมภีร์อรรถกถาว่า

เอกํ สมยํ ภควา อนฺดรา จ ราชคหํ อนฺดรา จ นาฬนํ อทุธานมคฺคปฺปฏิปนฺโน โหติ มหตา ภิกฺขุสงฺฆเณ สทฺธิ ปณฺจมตฺเตหิ ภิกฺขุสฺสเดหิ. สุปฺปิโยปิ โข ปริพฺพาชโก อนฺดรา จ ราชคหํ อนฺดรา จ นาฬนํ อทุธานมคฺคปฺปฏิปนฺโน โหติ สทฺธิ อนฺเตवासินา พุรฺหมทตฺเตน มาณเวน.”^๕

“สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จทางไกลระหว่างกรุงราชคฤห์กับเมืองนาลันทา พร้อมด้วยภิกษุหมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป แม้สุปปิยปริพาชกก็เดินทางไกลระหว่างกรุงราชคฤห์กับเมืองนาลันทาพร้อมด้วยพรหมทัตมาณพผู้เป็นศิษย์เช่นเดียวกัน”

อิทํ วุตฺตํ โหติ “ยทา ภควา ตํ อทุธานมคฺคํ ปฏิปนฺโน, ตทา สุปฺปิโยปิ ปริพฺพาชโก ปฏิปนฺโน อโหสิ”ติ. อตฺตีกาลตฺถเฏ เหตุถ โหติสทฺโท.”^๖

“ความหมายคือ เมื่อใดพระผู้มีพระภาคเสด็จทางไกลนั้น เมื่อนั้นแม้สุปปิยปริพาชกก็เดินทางไกล โดยแท้จริงแล้ว โหติ ศัพท์มีอรรถอดีตกาล”]

เอกภณทัณฑ์จะ

สสามิกสฺส ปน ทาสสฺส วา ติจฺฉานคตสฺส วา ยถาวุตฺเตน อภิโยคาทินา นเยน อาทียนหรณอวหรณอิริยาปถวิโกปนจานาจาวนวเสน เอกภณทัณฑ์จะ เวทิตพฺพ.

ส่วนเอกภณทัณฑ์จะพึงทราบโดยเนื่องด้วยการดูเอา การลักเอา การยกยก การยัง

อิริยาบถให้เปลี่ยนไป และการให้เคลื่อนจากที่เดิมตามนัยมีการฟ้องร้องเป็นต้นซึ่งทาสหรือสัตว์
ดิรัจฉานที่มีเจ้าของดังที่กล่าวไว้แล้ว

สาหัตถิกบัญญัติ

กตมฺ สาหตฺติกปญฺจกํ. สาหตฺติโก อาณตฺติโก นิสฺสคฺคิโย อตฺถสาคโก ฐุณฺนิเกโปติ. ตตฺถ
สาหตฺติโก นาม ปฺรสุส ภณฺทํ สหตฺธา อหฺรติ. อาณตฺติโก นาม “อสุกฺสุส ภณฺทํ อหฺรทา”ติ อญฺญํ
อาณาเปติ. นิสฺสคฺคิโย นาม สุกฺกษมาตกปฺริกปฺปิโตกาสาณํ อนุโต จตุวา พหิ ปาตณฺ อตฺถสาคโก
นาม “อสุกฺสุส ภณฺทํ ยทา สกฺโกติ, ตทา ตํ อหฺรทา”ติ อญฺญํ อาณาเปติ. ตตฺถ สเจ ปโร
อนนฺตรายิโก หุตฺวา ตํ อหฺรติ, อาณาปฺกสุส อาณตฺติเกขณฺเยว ปาราชิกํ. ปฺรสุส วา ปน เถล-
กุมภิยา ปาพคฺชนกเถลฺลํ อวสุสํ ปิวนกานิ อุปาหนาทินิ ปกฺขิปปติ, หตฺถโต มุตฺตมตฺเตยฺว ปาราชิกํ.
ฐุณฺนิเกโป ปน อารามาภิโยคอุปนิกฺขิตตฺถกฺขทวเสน เวทิตพฺโพ. ตาวกาลีภณฺทเทยฺยานิ
อเทนตฺสสาปิ เอเสว นโยติ อิํ สาหตฺติกปญฺจกํ.

ในหมวด ๕ เหล่านี้ สาหัตถิกบัญญัติ (หมวด ๕ คือการลักด้วยตนเอง) คืออะไร
คือ :-

๑. สาหัตถิกะ (การลักด้วยตนเอง) คือ การที่ภิกษุขโมยเอาสิ่งของผู้อื่นไปด้วยมือ
ของตน
๒. อาณัตติกะ (การลักด้วยการสั่ง) คือ การที่ภิกษุสั่งบุคคลอื่นว่า จงลักทรัพย์ของ
บุคคลนั้น
๓. นิสสัคคิยะ (การขว้างไป) คือ การที่ภิกษุยืนอยู่ภายในด่านเก็บภาษีหรือสถานที่
ซึ่งคิดหมายไว้แล้วโยนของออกภายนอก
๔. อตฺถสาคกะ (การลักที่ยังประโยชน์ให้สำเร็จ) คือ การที่ภิกษุสั่งบุคคลอื่นว่า
เธอจงลักทรัพย์ของบุคคลนั้นในเวลาที่สามารถลักได้ ในการใช้นั้น ถ้าบุคคลอื่นเป็นผู้ปลด
อันตรายลักทรัพย์นั้นมาได้ ภิกษุผู้สั่งต้องอาบัติปาราชิกในขณะสั่งนั่นเอง ไม่เพียงเท่านั้น ภิกษุ
ใส่รองเท้าเป็นต้นที่ซับน้ำมันราคา ๕ มาสกไว้ในหมอน้ำมันของบุคคลอื่น พอรองเท้าหลุดจาก
มือเท่านั้นแหละ ต้องอาบัติปาราชิก

[นอกจากนั้น ภิกษุผู้ต้องการจะทำลายหม้อน้ำมันของผู้อื่นแล้วใส่รองเท้า ผ้า หรือหนัง เป็นต้น ที่ซับน้ำมันควรค่า ๕ มาสก ก็ต้องอาบัติปาราชิก[ทันที]เมื่อปล่อยรองเท้าออกจากมือก่อนที่รองเท้าจะซับน้ำมัน ไม่ใช่ต้องอาบัติเมื่อรองเท้าซับน้ำมันแล้ว จึงจัดเป็นอสังกาสภาได้เช่นเดียวกัน]

๕. ฐุณิกเขปะ (การลักโดยเจ้าของหมดหวัง) พึงทราบโดยเนื่องด้วยการดูเอาสวนและสิ่งของที่บุคคลอื่นฝากไว้ แม้ภิกษุที่ไม่ให้สิ่งของที่เยี่ยมมาก็ดี สิ่งที่เป็นภณฺฑไทย (สิ่งของหรือมูลค่าที่ต้องชดใช้) ก็ดี ก็มีนัยเดียวกัน [คือ เป็นการลักโดยเจ้าของหมดหวังเหมือนกัน]

การลักที่กล่าวมานี้ชื่อว่า สาหตฺถิกปัญจะ

[ในประโยคว่า ตตฺถ สาหตฺถิกโก นาม ปรสฺส ภณฺฑํ สหตฺถา อวหฺรติ นั้นให้เพิ่ม ยํ ศัพท์เป็นกิริยาปรามาส คือ ระบุกิริยาเข้ามาแปลร่วมกับ อวหฺรติ (ย่อมลักได้) แล้วเปลี่ยน อวหฺรติ เป็นบทนาม ปุณฺณํลึควํ อยํ อวหาโร (การลักนี้) เป็นประธานที่แปลร่วมกับ สาหตฺถิกโก นาม (ชื่อว่าการลักด้วยมือของตน) แม้ในประโยคต่อมาก็เพิ่มคำว่า อยํ อาณตฺติกาโว เข้ามาแปลร่วมกับ อาณตฺติโก นาม (ชื่อว่าการลักด้วยการสั่ง)

คำว่า สาหตฺถิก แปลตามศัพท์ว่า “การลักที่เกิดขึ้นด้วยมือของตน” หมายถึง รูปเป็นปุณฺณํลึควํ อวหาโร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สโก หตฺถโก สหตฺถโก (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- สหตฺถเณ นิพฺพตฺโต สาหตฺถิกโก (สหตฺถ ศัพท์ + อีก ปัจจัยใน นิพฺพตฺต ตัทธิต)

คำว่า อาณตฺติก (การลักที่เกิดขึ้นด้วยการสั่ง) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อาณาปนํ อาณตฺติ

(อา บทหน้า + ณา ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ติ วิภตฺติ หรือ อาณ ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ติ วิภตฺติ)

- อาณตฺติยา นิพฺพตฺโต อาณตฺติโก (อาณตฺติ ศัพท์ + อีก ปัจจัยใน นิพฺพตฺต ตัทธิต)

คำว่า นิสฺสคฺคิย (การขว้างไป) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิสฺสชฺชนํ นิสฺสคฺโค (นิ บทหน้า + สชฺช ธาตุ + ณ ปัจจัย)
- นิสฺสคฺโค เอว นิสฺสคฺคิโย (นิสฺสคฺค ศัพท์ + อีย ปัจจัยในสกตตัทธิต)

คำว่า นิสฺสคฺคิย หมายถึง การขว้างของออกจากด่านเก็บภาษีหรือจากสถานที่ซึ่งคิดหมายไว้ กล่าวคือ ผู้ที่ไม่ต้องการเสียภาษีมักขว้างของออกไปเพื่อไม่ให้ตรวจพบ แล้วจึงไปเก็บเอาในภายหลัง หรือผู้ที่ไม่เห็นของคนอื่นแล้วอยากได้ จึงหยิบฉวยเอาโดยคิดว่าก่อนจะถึงประตู ถ้าหากเจ้าของเห็นก็จะคืนให้

พร้อมกับพูดว่าหิบบมาตุเล่น ถ้าเจ้าของไม่เห็นก็จะโยนออกนอกประตู สถานที่ที่มีประตูเป็นต้น ที่ภิกษุคิดว่า จะโยนของออกไปนี้เป็นสถานที่คิดหมายไว้ในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุขว้างของออกไปจริงๆ ก็ต้องอาบัติปาราชิก ด้วยการขว้างไป แต่ถ้าหิบบมาตุไปเองก็ต้องอาบัติด้วยการลักด้วยตนเอง

คำว่า สุกกฆาตก มีรูปวิเคราะหว่า

- สุกกํ ตโต หนนํตติ สุกกฆาตํ = สถานที่ทำลายภาษา, สถานที่หลีกเลี่ยงภาษา
- สุกกฆาตํ เอว สุกกฆาตกํ = สถานที่ทำลายภาษานั้นแหละ ชื่อว่า สุกกฆาตกะ (ลง ก ปัจจัยในสกัตถัตถิต)

คำว่า อุตตสาธก (การลักที่ยังประโยชน์ให้สำเร็จ) มีรูปวิเคราะหว่า

- อตถํ สาเรตติ อุตตสาธโก (อตถ บทหน้า สาธ ธาตุ = สำเร็จ + เณ การิตปัจจัย + ญ ปัจจัย)

การลักที่ยังประโยชน์อันหมายถึงอาบัติปาราชิกให้สำเร็จก่อนลักทรัพย์ได้สำเร็จ อุตตสาธกจะเป็นการใช้ให้ลักเมื่อมีโอกาส ส่วนอาณัตติกะจะเป็นการใช้ให้ลักทันที ทั้ง ๒ อย่างนี้จึงต่างกันด้วยกาลเวลาที่ลักทรัพย์

ในการฟ้องร้องเอาสวนเป็นต้น เมื่อเจ้าของหมดหวังว่าจะชนะคดี ภิกษุผู้ดำเนินคดีต้องอาบัติปาราชิกด้วยการหมดหวังของเจ้าของสวน หรือในกรณีที่บุคคลอื่นฝากของไว้กับภิกษุแล้ว ภิกษุกล่าวว่า ไม่ได้ฝาก ถ้าเจ้าของทรัพย์หมดหวังที่จะได้รับของคืน ก็ต้องอาบัติปาราชิก ในเรื่องนี้ การหมดหวังของเจ้าของทรัพย์เป็นเหตุให้ต้องอาบัติ

คำว่า รุณิกเขป (การปล่อยวางอุตสาหะหรือภาระ) มีรูปวิเคราะหว่า

- นิกขิปนํ นิกเขโป (นิ บทหน้า + ขิป ธาตุ + ญ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- รุณฺสฺส นิกเขโป รุณิกเขโป (ฉฐฐิตูปุริสสมาส)

คำว่า สหตุถา ใน สหตุถา อวหริติ ลงบัญญัติในอรรถดัตติยาวิภัตติ จึงแปลว่า “ด้วยมือของตน” ดังประโยคที่ว่า มตฺตา สุขปริจจาคา, ปสฺเส เจ วิปุลํ สุขํ (ถ้าบุคคลเห็นสุขอันไพบูรณ์ด้วยการสละสุขเล็กน้อย) โดยคำว่า มตฺตา และ สุขปริจจาคา ลงบัญญัติในอรรถดัตติยาวิภัตติเช่นเดียวกับคำว่า สหตุถา นี้

คำว่า ดาวกาลิก มีรูปวิเคราะหว่า

- ดาวกालํ คหิตํ ดาวกาลิกํ = สิ่งทีภิกษุถือเอาชั่วคราว, สิ่งของที่ยืมมา ชื่อว่า ดาวกาลิกะ

คำว่า ภาณฺชฺทเทยฺย มีรูปวิเคราะหว่า

- ทาทพฺพนฺติ เทยฺยํ, ภาณฺชฺทเมว เทยฺยํ ภาณฺชฺทเทยฺยํ = สิ่งของทีภิกษุพึงให้[แทน] ชื่อว่า

ภณฺชฺทไทย

หรือ - ภณฺทสฺส เทยฺยํ ภณฺทเทยฺยํ = มูลค่าที่ภิกษุพึงให้[แทน]แกสิ่งของ ชื่อว่า ภณฺทไทย

เมื่อภิกษุไม่ให้แทนสิ่งของที่เสียหายเพราะตนเป็นเหตุ หรือไม่ให้เงินที่เป็นราคาเดิมของสิ่งของเป็นค่าชดใช้ ก็ต้องอาบัติปาราชิกเมื่อเจ้าของหมดหวังว่าจะได้รับคืน ดังคำอธิบายของฎีกาใหม่ว่า

ภณฺทเทยฺยนฺติ ยํ ปฺรสุส นฺนฺจํ, ตสฺส มุลํ วา ตเทว วา ภณฺทํ ทาทพฺพนฺติ อตุโ.๔๗

“คำว่า ภณฺทเทยฺย (ภณฺทไทย) หมายความว่า มูลค่าของสิ่งของที่เสียหายของบุคคลอื่นนั้นก็ตาม สิ่งของนั้นนั่นเองก็ตาม ภิกษุพึงให้”]

ปุพฺพปโยคปญฺจกะ

กตมํ ปุพฺพปโยคปญฺจกํ. ปุพฺพปโยโค สหปโยโค สํวิทวหาโร สงฺเกตกมฺมํ นิमितฺตกมฺมณฺติ ตตฺถ อาณตฺติวเสน ปุพฺพปโยโค เวทิตพฺโพ. จานา จาวนฺวเสน, ขิลาทีนิ สงฺกาเมตฺวา เขตฺตาทิกฺคหณฺวเสน จ สหปโยโค เวทิตพฺโพ. สํวิทวหาโร นาม “อสุกํ นาม ภณฺทํ อวหริสฺสามา”ติ สํวิทิตฺวา สมนฺตยิตฺวา อวหรณฺ เอรํ สํวิทิตฺวา คเตสฺสุ หิ เอเกนาปิ ตสฺมี ภณฺเท จานา จาวิเต สพฺเพสํ อวหารา โหนฺติ. สงฺเกตกมฺมํ นาม สณฺชานนฺกมฺมํ. สเจ หิ ปุเรภตฺตาทิสฺสึ ยํ กิณฺจิ กาลํ ปรีจฺฉินฺทิตฺวา “อสุกสฺมี กาเล อิตฺถนฺนามํ ภณฺทํ อวहरา”ติ วุตฺโต สงฺเกตโต อปจฺฉา อปุเร ตํ อวหรติ, สงฺเกตการกสฺส สงฺเกตกรณฺกฺขณฺเยว อวหาโร. นิमितฺตกมฺมํ นาม สณฺณปฺปาทนตฺถํ อกฺขินิฏฺขณาทินิमितฺตกรณฺ สเจ หิ เอรํ กตนิमितฺตโต อปจฺฉา อปุเร “ยํ อวहरา”ติ วุตฺโต, ตํ อวหรติ, นิमितฺตการกสฺส นิमितฺตกรณฺกฺขณฺเยว อวหาโรติ อิทํ ปุพฺพปโยคปญฺจกํ.

ปุพฺพปโยคปญฺจกะ (หมวด ๕ คือความพยายามของผู้ใช้ก่อนจะลัก) คืออะไร คือ :-

๑. ปุพฺพปโยคะ (ความพยายาม[คือการใช้]ก่อนจะลัก) พึงทราบโดยเนื่องด้วยการสั่ง
๒. สหปโยคะ (การลักที่เป็นไปพร้อมกับความพยายาม) พึงทราบโดยเนื่องด้วยการยังสิ่งของให้เคลื่อนจากที่เดิม และโดยเนื่องด้วยการย้ายหลักเป็นต้นแล้วยึดเอาที่นา เป็นต้น
๓. สํวิทวหาระ (การลักโดยปรึกษาร่วมกัน) คือ การเตรียมการคือปรึกษากันว่า พวกเราจักลักทรัพย์อย่างไหน แล้วไปลัก โดยแท้จริงแล้ว เมื่อภิกษุรูปหนึ่งในภิกษุที่เตรียมการไปแล้วอย่างนี้ ได้ยังสิ่งของนั้นให้เคลื่อนจากที่เดิม การลักก็มีแก่ภิกษุทุกรูป
๔. สงฺเกตกรรม (การทำการนัดเวลา) คือ การทำการกำหนดเวลา กล่าวคือ ถ้าภิกษุถูกกำหนดเวลาใดเวลาหนึ่งในเวลาก่อนนัดเป็นต้นแล้วสั่งว่า เธอจงลักสิ่งของอย่างนี้ในเวลา

โน้้น ย่อมลั้กลั่ของโน้้นมาได้ตรงเวลาไม่ก่อนไม่หลัง การลั้กลั่ย่อมมีแก่ภิกษุผู้ทำการนัดเวลาในเวลานัดนั้นเอง

๕. นิमितตกรรม (การทำเครื่องสังเวย) คือ การทำเครื่องหมายรู้มีการขยิบตาเป็นต้น เพื่อให้รู้สัญญาณ กล่าวคือ ถ้าภิกษุที่ถูกสังเวยอมลัทธิของนั้นได้ตรงเวลาไม่ก่อนไม่หลังจาก สัญญาณที่ทำไว้อย่างนี้ การลัทธิอมมีแก่ภิกษุผู้ทำเครื่องสังเวยในเวลาทำเครื่องสังเวยนั่นเอง

การลักที่กล่าวมานี้ชื่อว่า ปุพพปโยคปัญจะ

กล่าวว่า ปุพฺพปโยค นั้นมีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปญฺญชนํ ปโยโค = การประกอบ[ทางกายหรือวาจา] ชื่อว่า ปโยคะ

- ปุพฺพโง จ สโ ปโยโค จาติ ปุพฺพปโยโค = ความพยายามอันเป็นครั้งก่อน ชื่อว่า ปุพฺพปโยคะ

หมายถึง การสั่งให้บุคคลอื่นไปลักทางกายหรือวาจา ก่อนที่กิริยาการลักจะเกิดขึ้น ถ้าบุคคลนั้นลักทรัพย์ได้ ผู้ใช้ให้ลักต้องอาบัติในขณะใช้นั้นเอง ถือว่าเป็นความพยายามในการใช้ผู้อื่นก่อนจะลัก

คำว่า สหปโยค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปโยเคน สห วุตตติติ สหปโยโค = การลักที่เป็นไปพร้อมกับความพยายาม ชื่อว่า สหปโยคะ

หมายถึง การเคลื่อนย้ายหม้อทองเป็นต้นจากที่เดิม หรือเป็นการย้ายหลัก ขยายเชือกเขตแดน
ถมคันนา กันรั้ว เป็นต้น เพื่อยึดที่ดินของผู้อื่น

คำว่า สวิทาวหาโร ตตพเป็น สวิทาย + อวหาโร ลบ ย อักษรเพื่อย่อคำเหมือน ปฏิสงขาย
โยนิโส = ปฏิสงขา โยนิโส มีรูปวิเคราะห์ว่า

สมั วิทิตวา อวหรณั สัวิทาวหาโร = การปรึกษาร่วมกันแล้วลัก ชื่อว่า สังวิทาวหาระ

คำว่า สวิธาย ประกอบรูปศัพท์มาจาก ส บพหน้า + วิ บพหน้า + ธา ธาตุ (ธารณ = ทรงไว้) + ตวา ปัจจัย แปลง ตวา เป็น ย หนึ่ง ธา ธาตุที่มี วิ บพหน้ามักใช้ในความหมายว่า กระทำ แต่ในที่นี้มีความหมายว่า ปรีक्षा และ ส อุปสรรคมีความหมายว่า สม (เสมอกัน) ดังนั้น คำว่า สวิธาย แม้ในที่อื่นมักแปลว่า จัดแจง, เตรียม แต่ในที่นี้แปลว่า ปรีक्षाร่วมกัน

ฉบับฉันทสัจจคติมีรูปว่า สวิธาวหาโร ในกัณฑ์ชาตรีตรีและฎีกา แต่กัณฑ์ภาสาคฎีกาใช้รูปว่า สวิธาวหาโร โดยกล่าวว่าให้แปลง วิธาย เป็น วิท แล้วทำที่หะสระ อ เป็น อา ได้รูปว่า วิทา หรือแปลง วิธาย เป็น วิทา ด้วยสูตรในโมคคัลลนปัญจิกา (คำอธิบายปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๗) ว่า ตทมินาทีน (รูปว่า ตทมินา เป็นต้นย่อมถูกให้สำเร็จ) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

สำรวย อวหาโร. สยาธิ สยาธิเนกตณนติ समाप्ते. विरायस्स विवातेप्ते, सवितावहारो.^{११}

“การพิจารณาร่วมกันแล้วลัก เป็นสมาสด้วยสูตรว่า สุยาที สุยาทีเนกตมฺ (บทที่ลง สี วิภัติ เป็นต้นเป็นบทสมาสที่มีอรรถอย่างเดียวกันกับบทที่ลง สี วิภัติเป็นต้น) แปลง วิธาย เป็น วิทา ได้รูปว่า สวิทาวหาโร”

ด้วยเหตุนี้ จึงใช้เป็นรูปว่า สวิทาวหาโร ตามหลักฐานในโมคคัลลานและโมคคัลลานปัฏฐิกา

คำว่า สงเกตกมฺม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- การทำการนัดเวลา ชื่อว่า สังเกตกัมมะ = สงเกตสฺส กมฺมํ สงเกตกมฺมํ.

เช่น ถ้าผู้ใช้ให้ลักกำหนดเวลาว่าให้ลักทรัพย์ในเวลาเช้า แต่ผู้ลักไปลักในเวลาอื่น ผู้ใช้ไม่ต้องอาบัติปาราชิก แต่ถ้าผู้ลักได้ลักในเวลาเช้าตามที่กำหนดไว้ ผู้ใช้ก็ต้องอาบัติในเวลาใช้ทีเดียว อนึ่ง คำว่า สงเกต ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + กิต ธาตุ = ฐั + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- การหมายรู้[โดยกำหนดเวลามีเวลาเช้าเป็นต้น] ชื่อว่า สังเกตะ = ปุพฺพณฺหาทิกาลปริจฺเณทน สณฺขานนํ สงเกตโต.

คำว่า นิमितตกมฺม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- การทำเครื่องสังเกต ชื่อว่า นิमितตกัมมะ = นิमितตสฺส กมฺมํ นิमितตกมฺมํ.

เช่น ผู้ใช้ให้ลักกล่าวว่าเราจะทำเครื่องสังเกตมีการขยิบตาเป็นต้นในเวลาที่เหมาะสมควรลัก ถ้าเห็นอาการปรีชาเช่นนั้นให้ลักได้ทันที ถ้าผู้ลักได้ลักในเวลาเห็นเครื่องสังเกตตามที่กำหนดไว้ ผู้ใช้ก็ต้องอาบัติปาราชิกในเวลาใช้ แต่ผู้ลักไปลักในเวลาอื่น ผู้ใช้ไม่ต้องอาบัติดังกล่าว

ข้อความว่า “มีการขยิบตาเป็นต้น” ละข้อความอื่นซึ่งมีการกล่าวไว้ในคัมภีร์ใหม่ว่า การยกคิ้ว (ภมฺมุฏฺเฐป), การสั่นศีรษะ (สีสกมฺปน), การคล่องมือ (หตฺถลงฺขณ), การปรบมือ (ปาณิปฺปหาร), การตีตื้น (องฺคุลีโผฏฺเณ), การยัดคอ (คฺิณฺนามน) และการกระแอม (อุฏฺกาสน) เป็นต้น]

เถยยาวหารปัญจกะ

กตมํ เถยยาวหารปณฺจกํ. เถยยาวหาโร ปสฺยหาวหาโร ปริกฺกปาวหาโร ปฏฺิจฺจนฺนาวหาโร กุสาวหาโรติ.

เถยยาวหารปัญจกะ (หมวด ๕ คือการลักด้วยการขโมย) คืออะไร คือ :-

๑. เถยยาวหาระ การลักด้วยการขโมย
๒. ปสฺยหาวหาระ การลักด้วยการข่มขู่
๓. ปริกฺกปาวหาระ การลักด้วยการดำรงสิ่งของหรือสถานที่

๔. ปฏิจันนาหาระ การลักสิ่งของที่ถูกรูปปิดไว้

๕. กุสาวหาระ การลักด้วย[การสืบเปลี่ยน]สลาภ

ตตถ โย สนฺธิจฺเณทาทีนิ กตฺวา อทิสฺสมานโ อวหโรติ, ญฺญมานญฺญกหาปณาทีหิ วา
วณฺเญตฺวา คณฺหาติ, ตสฺสเสวํ คณฺหาโต อวหาโร เถยฺยวหาโรติ เวทิตฺตฺพโ.

ในเรื่องนั้น ฟังทราบว่ :-

เถยฺยวหาระ (การลักด้วยการขโมย) คือ ภิกษุใดแอบซ่อนกระทำการตัดช่องเป็นต้น
ขโมยอยู่ หรือลงด้วยตาชั่งโก่งหรือเงินปลอมแล้วถือเอา[สิ่งของ] การลักของภิกษุนั้นผู้ถือเอา
อย่างนี้ฟังทราบว่าเป็นเถยฺยวหาระ

[คำว่า เถยฺยวหาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เณสฺส ภาโว เถยฺยํ (เณ ศัพท์ + ญย ปัจจัยในภาวตัทธิต)

- เถยฺเยน อวหาโร เถยฺยวหาโร = การลักด้วยภาวะแห่งขโมย ชื่อว่า เถยฺยวหาระ

หมายถึง การแอบซ่อนลักขโมยในเวลาไม่มีคนเห็นและการซื้อขายด้วยตาชั่งโก่งหรือเงินปลอม
เป็นต้น]

โย ปน ปสฺยห พลฺกการเณ ปเรสฺสฺ สนฺตํ คณฺหาติ ความฆาตกาทโย วีย, อตฺตโน ปตฺต-
พลฺโต วา วุตฺตเนยฺเยน อธิกํ คณฺหาติ ราชภฺญาทโย วีย, ตสฺสเสวํ คณฺหาโต อวหาโร ปสฺยหาวหาโรติ
เวทิตฺตฺพโ.

ปสฺยหาวหาระ (การลักด้วยการข่มขู่) คือ ภิกษุใดข่มขู่ถือเอาสิ่งของผู้อื่นโดยผลการ
เหมือนโจรปล้นชาวบ้านเป็นต้น หรือเก็บภาษีเกินกว่าภาษีที่สมควรแก่ตนตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว
เหมือนข้าราชการ[โกง]เป็นต้น การลักของภิกษุนั้นผู้ถือเอาอย่างนี้ฟังทราบว่าเป็นปสฺยหาวหาระ

[คำว่า ปสฺยหาวหาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปสฺยห อวหาโร ปสฺยหาวหาโร = การครอบงำแล้วลัก ชื่อว่า ปสฺยหาวหาระ

หมายถึง การข่มขู่เอาของชาวบ้านเหมือนโจรปล้นบ้านหลังหนึ่งหรือปล้นทั้งหมู่บ้าน เช่น ภิกษุ
พูดขู่ชาวบ้านในหมู่บ้านว่า ถ้าไม่ถวายเงินตามที่บอกก็จะคว่ำบาตรไม่รับทานจากชาวบ้าน หรือว่าเป็นการ
เก็บภาษีที่ชาวบ้านเช่าที่วัดหรือที่นาของวัดเกินกว่าความเป็นจริงเหมือนข้าราชการโกงเป็นต้น

คำว่า ความฆาตก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- คามัง ซาเตนุติติ คามฆาตกา = โจรปล้นชาวบ้าน ชื่อว่า คามฆาตกะ

คำว่า คาม ในที่นี้เป็น ฐานุญ/จวระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้น ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงหมู่บ้านอันเป็นที่อยู่ของบุคคล แต่เจตนาหมายถึง ชาวบ้านผู้อยู่ในหมู่บ้าน

ในประโยคว่า อธิกั คณฺหาติ (ย่อมเก็บภาษีเงินไป) คำว่า อธิกั เป็นวิเศษณ์ของ พลี ที่มีอยู่ในคำหน้าของคำนี้ว่า อตฺตโน ปตฺตพลีโต (จากภาษีที่สมควรแก่ตน) แต่ท่านผู้แต่งไม่ประกอบใช้ พลี โดยตรง เพราะภาษาบาลีไม่นิยมใช้คำเดียวกันซ้ำซ้ำกันในประโยคเดียว เนื่องจากศัพท์หลังที่อยู่ในประโยคเดียวกัน อาจติดตามมาสู่ศัพท์หน้า หรือศัพท์หน้าในประโยคเดียวกันอาจติดตามมาสู่ศัพท์หลัง หรือศัพท์ในประโยคหน้าอาจติดตามมาสู่ประโยคหลัง หรือศัพท์ในประโยคหลังอาจติดตามมาสู่ประโยคหน้าได้ ด้วยอธิการณัย คือ วิธีติดตามมาในประโยคเดียวกันหรือประโยคอื่น]

ปริกขเปตฺวา คณฺณ ปน ปริกขปาวหาโร นาม. โส ภณฺโฆกาสวเสน ทฺวิโธ. ตตฺรยํ ภณฺทปริกขโป- สาฏฺกตฺถิโก อนฺโตคพฺภํ ปวิสฺสิดฺวา “สเจ สาฏฺโก ภวิสฺสติ, คณฺหิสฺสามิ, สเจ สุตฺตํ, น คณฺหิสฺสามิ”ติ ปริกขเปตฺวา อนฺธกาเร ปสิพฺพํ คณฺหาติ, ตตฺร เจ สาฏฺโก โหติ, อุทฺธาทเรเยว ปาราชิกํ. สุตฺตํ เจ โหติ, รกฺขติ. พหิ นีหริตฺวา มุญฺจิตฺวา “สุตฺตณฺ”ติ ญตฺวา ปฺน อาหริตฺวา จเปติ, รกฺขติเยว. “สุตฺตณฺ”ติ ญตฺวาปิ “ยํ ลหฺธํ, ตํ คเหตุพฺพนฺ”ติ คจฺจนฺติ, ปทฺวาเรณ กาเรตฺทพฺโ. ภูมียํ จเปตฺวา คณฺหาติ, อุทฺธาทเร ปาราชิกํ. “โจโร โจโร”ติ อนฺุพฺพนฺ ญญฺญตฺวา ปลายติ, รกฺขติ. สามิกา ทิสฺวา คณฺหนฺติ, รกฺขติเยว. อณฺโณ เจ โกจิ คณฺหาติ, ภณฺทเทยฺยํ. สามิเกสฺส นีวตฺเตสฺส สยํ ทิสฺวา ปัสฺสูกุลสณฺณาย “ปเคเวตํ มยา คหิตํ, มม ทานิ สนฺตกณฺ”ติ คณฺหนฺตสฺสาปิ ภณฺทเทยฺยเมว. ตตฺถ ยวายํ “สเจ สาฏฺโก ภวิสฺส ติ, คณฺหิสฺสามิ”ติอาทินา นเยน ปวตฺโต ปริกขโป, อยํ ภณฺทปริกขโป นาม.

โอกาสปริกขโป ปน เอว เวทิตฺทพฺโ- เอกจฺโจ ปน ปรปริเวณาทีนํ ปวิญฺโ จ กิณฺจ โลก-เนยฺยํ ภณฺทํ ทิสฺวา คพฺพทวารปฺมุขเหตุจาปาสาททวารโกฏฺฐจฺรูกฺขมุลาทิวเสน ปริจฺเจทํ กตฺวา “สเจ มํ เอตฺถนฺตเร ปสฺสิสฺสนฺติ, ทญฺจุคามตฺตาย คเหตุวา วิจฺรณฺโต วิย ทสฺสามิ, โน เจ ปสฺสิสฺสนฺติ, หริสฺสามิ”ติ ปริกขเปติ, ตสฺส ตํ อาทาย ปริกขปิตฺตปริจฺเจทํ อติกฺกนฺตมตฺเต อวหาโร โหติ. อิติ ยวายํ วุตฺตนเยเนว ปวตฺโต ปริกขโป, อยํ โอกาสปริกขโป นาม. เอวมิเมสํ ทฺวินนฺมปิ ปริกขปानํ วเสน ปริกขเปตฺวา คณฺหาโร อวหาโร “ปริกขปาวหาโร”ติ เวทิตฺทพฺโ.

ปรักัปปาวหาระ (การลักด้วยการดำริสิ่งของหรือสถานที่) คือ การดำริแล้วถือเอาแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. การดำริสิ่งของ

ภิกษุต้องการผ้าได้เข้าไปภายในห้องแล้ว ดำริว่า ถ้าเป็นผ้าก็จะลักเอา ถ้าเป็นด้ายก็ไม่เอา ได้จับเอากะสอบในที่มืด ถ้าในกระสอบนั้นมีผ้า ภิกษุต้องอาบัติปาราชิกเพราะการยกกระสอบขึ้น ถ้ามีด้ายก็ยังรักษา[ตน]ไว้ได้ เมื่อนำเอาไว้ภายนอกเปิดออกดูรู้ว่าเป็นด้าย จึงนำมาไว้ตามเดิม ก็รักษาไว้ได้ทีเดียว แต่ถ้ารู้ว่าเป็นด้ายแล้วคิดว่าเราควรถือเอาสิ่งที่ได้แล้วเดินไป พึงปรับอาบัติโดยการย่างก้าว [คือ ต้องอาบัติตุลลัจฉัยในการย่างก้าวแรก และต้องอาบัติปาราชิกในการย่างก้าวที่ ๒]

ภิกษุนั้นวาง[ด้าย]ไว้บนพื้นแล้วจึงถือเอา[โดยคิดว่าจะครอบครอง] ต้องอาบัติปาราชิกในเวลายกขึ้น ภิกษุถูกเจ้าของวิ่งตามโดยสำคัญว่าเป็นขโมย จึงทิ้งด้ายแล้วหนีไป ยังรักษา[ตน]ไว้ได้ เจ้าของเห็นแล้วถือเอา ก็ยังรักษาไว้ได้ทีเดียว แต่ถ้าบุคคลอื่นผู้ใดผู้หนึ่งหยิบฉวยไป ด้ายนั้นเป็นภณฑไทย (สิ่งที่ต้องชดใช้คืน) เมื่อเจ้าของกลับไปแล้ว แม้เธอเห็นเองแล้วคิดว่า ด้ายนี้เราถือเอามาก่อน บัดนี้เป็นของเรา แล้วจึงถือเอาโดยสำคัญว่า เป็นของบังสกุล ก็เป็นภณฑไทยเช่นเดียวกัน ในการลักดังกล่าวนั้น การดำริที่เป็นไปโดยนัยว่า ถ้าเป็นผ้าก็จะลักเอาเป็นต้นนี้ ชื่อว่า การดำริสิ่งของ

๒. การดำริสถานที่

ภิกษุบางรูปเข้าไปสู่บริเวณของผู้อื่นเป็นต้นแล้ว พบสิ่งของบางอย่างที่น่าชอบใจ จึงทำการกำหนดขอบเขตโดยเนื่องด้วยห้อง ประตู หน้ามุข ชั้นล่างของปราสาท ชุ่มประตุ และโคนไม้ เป็นต้น ย่อมดำริว่า ถ้าเจ้าของพบเราในระหว่างนี้ ก็จะทำเป็นเหมือนถือเอาไป เพราะต้องการจะดูแล้วคืนให้ ถ้าเจ้าของไม่เห็น ก็จะลักเอา เมื่อเธอถือเอาสิ่งของนั้นล่วงขอบเขตที่กำหนดไว้ ก็เป็นการลัก การดำริที่เป็นไปตามนัยที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้ ชื่อว่า การดำริสถานที่

โดยประการดังนี้ การลักของภิกษุผู้ดำริแล้วถือเอาโดยเนื่องด้วยการดำริทั้ง ๒ อย่างนั้น พึงทราบว่าเป็นปรักัปปาวหาระ

[คำว่า ปรักัปปาวหาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริกปเปน อวหาโร ปริกปาวหาโร = การลักโดยการดำริ ชื่อว่า ปริกปาวหาระ

ส่วนคำว่า ภณฺหปริกป และ โอกาสปริกป มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภณฺหสส ปริกปโป ภณฺหปริกปโป = การดำริสิ่งของ ชื่อว่า ภณฺหปริกปปะ
- โอกาสสส ปริกปโป โอกาสปริกปโป = การดำริสถานที่ ชื่อว่า โอกาสปริกปปะ

คำว่า การเรตพุโพ แปลตามศัพท์ว่า “พึงให้กระทำ” โดยอรรถแปลว่า พึงตัดสินใจ, พึงปรับอาบัติ
ส่วนคำว่า ปทวาเรน แปลตามศัพท์ว่า “ตามวาระแห่งเท้า” โดยอรรถแปลว่า โดยการย่างเท้า

ในประโยคลงท้ายว่า เอวมิเมสํ ทวีนฺนมปิ ปริกปปานํ วเสน ปริกปเปตฺวา คณฺหโต อวหาโร “ปริกปาวหาโร”ติ เวทิตฺพุโพ (โดยประการดังนี้ การลักของภิกษุผู้ดำริแล้วถือเอาโดยเนื่องด้วยการดำริทั้ง ๒ อย่างนั้น พึงทราบว่าเป็นปริกปาวหาระ) ชื่อว่า มหานิคม (คำลงท้ายใหญ่) โดยกล่าวสรุปภณฺหปริกปปะและโอกาสปริกปปะว่าเป็นปริกปาวหาระ ส่วนประโยคนิคมที่ลงท้ายภณฺหปริกปปะว่า ตตฺถ ยฺวยํ “สเจสาฎโก ภวิสฺสตี, คณฺหิสฺสามี”ติอาทิ นนฺน ปวตฺโต ปริกปโป, อยํ ภณฺหปริกปโป นาม (การดำริที่เป็นไปตามนัยที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้ ชื่อว่า การดำริสิ่งของ) และประโยคนิคมที่ลงท้ายโอกาสปริกปปะว่า อิติ ยฺวยํ วุตฺตนฺนยฺนฺน ปวตฺโต ปริกปโป, อยํ โอกาสปริกปโป นาม (การดำริที่เป็นไปตามนัยที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้ ชื่อว่า การดำริสถานที่) ชื่อว่า จุฬานิคม (นิคมเล็ก) โดยกล่าวสรุปภณฺหปริกปปะและโอกาสปริกปปะที่ละอย่าง การเขียนประโยคนิคมเล็กและนิคมใหญ่เช่นนี้เป็นธรรมเนียมทั่วไปของการแต่งบาลี จะเห็นได้ว่าในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ (หน้า ๑-๒) ได้เขียนนิคมเล็กโดยกล่าวสรุปโลภมูลจิต ๘ ดวง โทสมูลจิต ๒ ดวง และโมหมูลจิต ๒ ดวงไว้ท้ายโลภมูลจิตเป็นต้นว่า

- อิมานิ อฏฺฐปิ โลภสทฺตจิตฺตานิ นาม (จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ ชื่อว่า จิตที่เกิดร่วมกับโลภะ)
- อิมานิ เทวปิ ปฏฺฐจิตฺตานิ นาม (จิตทั้ง ๒ ดวงนี้ ชื่อว่า จิตที่เกิดร่วมกับปฏิกขะ)
- อิมานิ เทวปิ โมหมูลจิตฺตานิ นาม (จิตทั้ง ๒ ดวงนี้ ชื่อว่า จิตที่หลงยิ่ง)

หลังจากนั้นจึงกล่าวนิคมใหญ่โดยสรุปอกุศลจิต ๑๒ ดวงว่า เอวํ สพฺพธฺมาปิ อฏฺฐจิตฺตานิ สมตฺตานิ (จบอกุศลจิต ๑๒ ดวง โดยประการทั้งปวงอย่างนี้)

ดังหลักฐานในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๓๕) ว่า

อิจฺเจวณฺตฺวาติ มหานิคมนํ^{๔๔}

“คำเป็นต้นว่า อิจฺเจว (จบอกุศลจิต ๑๒ ดวงโดยประการทั้งปวงอย่างนี้) เป็นนิคมใหญ่”]

ปฏิจฺฉาเหตุวา ปน อวฺหรณํ ปฏิจฺฉนฺนาวหาโร นาม. โส เอวํ เวทิตฺพุโพ- โย ภิกฺขุ อุยฺยานาทีสุ ปเรสํ โอมุญฺจิตฺวา จปิตองฺคฺคฺลิมุทฺทิกาทินิ ทิสฺวา “ปจฺฉา คณฺหิสฺสามี”ติ ปัสฺสุนา วา

ปณณเณ วา ปฏิจฺฉาเทติ, ตสฺส เอตตาวตาว อุตฺถาโร นตฺถิ ติ น ตาว อวหาโร โหติ ยทา ปน สามิกาวิจินฺนตา อปสฺสิตฺวา “เสว ชานิสฺสามา”ติ สาลยาว คตา โหนติ, อถสฺส ตํ อุตฺถโรโต อุตฺถาเร อวหาโร. ปฏิจฺฉนฺนกาเลเยว “เอตํ มม สนฺตกนฺ”ติ สกสณฺณาย วา “คตา ทานิ เต, ฉทฺทิตถณฺทํ อิทนฺ”ติ ปัสสูกสณฺณาย วา คณฺหนตสฺส ปน ภณฺทเทยฺยํ. เตสฺสุ ทุตฺติยตฺติยทิวเส อาคณฺตวา วิจินฺตฺวา อทิสฺวา ฐุณฺนิเกเป กตฺวา คเตสฺสปี คหิตํ ภณฺทเทยฺยเมว. ปจฺฉา ญตฺวา โจทฺติยมานสฺส อททโต สามิกานํ ฐุณฺนิเกเป อวหาโร โหติ. กสฺมา. ยสฺมา ตสฺส ปโยเคน เตหิ น ทิฏฺฐจฺ. โย ปน ตถารูปิ ภณฺทํ ยถาจาเน จิตฺเตว อปฺปฏิจฺฉาเทตฺวา เถยฺยจิตฺโต ปาเพน อุกกมิตฺวา กทฺทเม วา วาลูกาย วา ปเวเสติ, ตสฺส ปเวสิตมตฺเตเยว อวหาโร.

ปฏิจฉนนาวหาระ (การลักสิ่งของที่ถูกปกปิดไว้) คือ การปกปิดแล้วลัก ปฏิจฉนนาวหาระนั้นพึงทราบอย่างนี้ว่า ภิกษุใดเห็นแหวนเป็นต้นที่บุคคลอื่นถอดวางไว้ในอุทยานเป็นต้น คิดว่าเราจะกลับมาเอากายหลัง แล้วเอาดินหรือใบไม้ปิดไว้ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า ยังไม่ได้เก็บขึ้น ดังนั้น จึงยังไม่เป็นการลัก แต่เมื่อใดเจ้าของค้นหาไม่พบ ยังหวังว่าเราจะหาได้ในวันพรุ่งขึ้น แล้วกลับไป เมื่อนั้น ครั้นภิกษุนั้นเก็บสิ่งที่ถูกปกปิดนั้นขึ้น จึงเป็นการลักในเพราะการเก็บขึ้น เมื่อภิกษุถือเอาโดยสำคัญว่าเป็นของตนว่า สิ่งนี้เป็นของเรา หรือโดยสำคัญว่าเป็นของบังสุกุลว่า บัดนี้เจ้าของเหล่านั้นกลับไปแล้ว สิ่งของนี้ถูกทิ้งไว้ ก็เป็นภณฺทไทย เมื่อเจ้าของมาค้นหา ๒ หรือ ๓ วันแล้วไม่พบ จึงหมดหวังไป สิ่งที่ภิกษุถือเอาก็เป็นภณฺทไทยเหมือนกัน ในภายหลังเมื่อภิกษุถูกเจ้าของรู้แล้วสอบสวนอยู่ไม่ยอมให้คืน จัดเป็นการลัก [คือ ต้องอาบัติทุกกฏ ฤๅลัจฉัย และปาราชิก] เพราะเจ้าของหมดความหวัง เนื่องจากเจ้าของนั้นไม่เห็นสิ่งของด้วยความพยายามของภิกษุนั้น ส่วนภิกษุใดไม่ได้ปกปิดสิ่งของเช่นนั้นซึ่งวางไว้ในที่เดิม มีจิตคิดจะลัก เอาทำเหยียบให้จมลงในดินหรือทราย เมื่อสิ่งของเข้าไปแล้วเท่านั้นแหละ ภิกษุนั้นก็จัดว่าลัก

[คำว่า ปฏิจฉนนาวหาร มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฏิจฉนฺนสฺส อวหาโร ปฏิจฉนฺนาวหาโร (การลักสิ่งของที่ถูกปกปิดไว้ ชื่อว่า ปฏิจฉนนาวหาระ)]

การเขียนประโยคแสดงเหตุมี ๒ ลักษณะ คือ

๑. ประโยคเหตุปฏิจฉนํ นัยมีเหตุอยู่ภายหลังเมื่อจบประโยคหน้าแล้ว หมายความว่า ประกอบใช้ประโยคปุจฉาว่า กสฺมา แล้วขึ้นต้นประโยคด้วยคำว่า ยสฺมา

๒. ประโยคเหตุฉุกเฉินนี้ ยังมีเหตุอยู่ข้างในโดยยังไม่จบประโยคหน้า หมายความว่า ประกอบใช้บทที่ลงตติยา ปัญจมี หรือสัตตมีวิภัติเพื่อแสดงเหตุ

ด้วยเหตุนี้ ประโยคที่แสดงเหตุในคัมภีร์กังขาวิตรณีนีว่า

- กสฺมา. ยสฺมา ตสฺส ปโยเคน เตหิ น ทิฏฺฐัง"

จึงอาจแต่งเป็นรูปว่า

- ตสฺส ปโยเคน เตหิ อทิฏฺฐตฺตา (เนื่องจากเจ้าของนั้นไม่เห็นสิ่งของด้วยความพยายามของภิกษุนั้น) ก็ได้

ความจริงแล้ว การแต่งประโยคเหตุปัญจมีมีประโยชน์เพื่อให้ข้อความปรากฏชัดเจนมากขึ้น เพราะประโยคที่ประกอบด้วย ย และ ต สรรพนามเป็นรูปว่า โย, โส หรือ ยสฺมา, ตสฺมา มีประโยชน์เพื่อทำให้เนื้อความที่เป็นประธานหรือเหตุชัดเจนมากขึ้น จัดว่าเป็นธรรมเนียมของการแต่งประโยคในภาษาบาลีและสันสกฤต]

กุสํ สงฺกามเตวา ปน อวหรณํ กุสาวหาโร นาม. โสปิ เอว เวทิตฺตฺวา- โย ภิกฺขุ วิลัมบํ วา ตาลปณฺณมํ วา กตสญฺญาณํ ยํ ภิกฺขุ กุสํ ปาเตตฺวา จีวรํ ภาชียามาเน อตฺตโน โภจฺจาสฺส สมีเป จิตํ สมคฺขตฺรํ วา มหคฺขตฺรํ วา สมสมํ วา อคฺเชน ปรสฺส โภจฺจาสํ หริตฺตฺวาโม อตฺตโน โภจฺจาสเ ปตฺติํ กุสํ ปรสฺส โภจฺจาสเ ปาเตตฺตูกามตาย อุทฺธติ, รกฺขติ ตาว. ปรสฺส โภจฺจาสเ ปาติเต รกฺขเตว. ยทา ปน ตสฺมี ปติเต ปรสฺส โภจฺจาสโต ปรสฺส กุสํ อุทฺธติ, อุทฺธตมตฺเต อวหาโร. สเจ ปจฺมตฺรํ ปรโภจฺจาสโต ปรสฺส กุสํ อุทฺธติ, อตฺตโน โภจฺจาสเ ปาเตตฺตูกามตาย อุทฺธารํ รกฺขติ, ปาเตนปิ รกฺขติ, อตฺตโน โภจฺจาสโต ปน อตฺตโน กุสํ อุทฺธโต อุทฺธารเวย รกฺขติ, ตํ อุทฺธริตฺวา ปรโภจฺจาสเ ปาเตนตสฺส หตฺถโต มุตฺตมตฺเต อวหาโร. อयํ กุสาวหาโร. อิติ ยํ วุตฺตํ “อาทิเยยฺยาติ ปณฺจวิสตียา อวหารานํ อณฺณตฺรวเสน หเรยฺยา”ติ, ตสฺส ตฺถิ ปกาสิโต โหติ.

กุสาวหาระ (การลักด้วย[การสับเปลี่ยน]สลาก)

การสับสลากแล้วลักเอา แม้กุสาวหาระนั้นก็พึงทราบอย่างนี้ เมื่อเขาวางสลากที่ทำด้วยดอกและใบตาลอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งทำเครื่องหมายไว้ แล้วแบ่งผ้าอยู่ ภิกษุใดต้องการจะลักส่วนของผู้อื่นที่มีราคาน้อยกว่า มากกว่า หรือเท่ากัน ซึ่งวางอยู่ใกล้กับส่วนของตน จึงหยิบสลากที่วางไว้ในส่วนของตนขึ้นเพื่อให้ตกไปในส่วนของผู้อื่น ยังรักษาอยู่ก่อน เมื่อส่วนของตน

ตกไปในส่วนของผู้อื่น ก็ยังรักษาอยู่เหมือนกัน แต่ในเวลาใด เมื่อสลากนั้นตกลงแล้วเธอได้หยิบสลากของผู้อื่นขึ้นจากส่วนของผู้อื่น พอเธอหยิบขึ้นเท่านั้นก็เป็นการลักในเวลานั้น ถ้าเธอหยิบสลากของภิกษุอื่นจากส่วนอื่นก่อน เธอยังรักษาได้เพราะหยิบขึ้นโดยต้องการจะให้ตกไปในส่วนของตน แม้ในเวลาโยนให้สลากตกไป ก็ยังรักษาอยู่ แต่เมื่อเธอหยิบสลากของตนขึ้นจากส่วนของตน ยังรักษาได้อยู่ในขณะหยิบขึ้นเท่านั้น เมื่อเธอหยิบสลากนั้นขึ้นแล้วโยนให้ตกลงไปในส่วนของผู้อื่น พอสลากพ้นจากมือก็เป็นการลัก การลักดังกล่าวนี้ชื่อว่า กุสาวหาระ

โดยประการดังนี้ ข้าพเจ้าได้แสดงเนื้อความของคำว่า อาทียะยาติ ปณฺจวิสตียา อวารานํ อณฺฏตรวเสน หเรยฺย (คำว่า อาทียะยาติ หมายความว่า พึงนำไปด้วยอาการขโมยอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอาการขโมย ๒๕ อย่าง) นั้นแล้ว

[คำว่า กุสาวหาระ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กุเสน อวหาโร กุสาวหาโร = การลักด้วยสลาก ชื่อว่า กุสาวหาระ

คำว่า สมคฺชตฺร (มีราคาน้อยกว่า) ตัดบทเป็น ส + อคฺชตฺร อุปสรรคคือ ส ใช้ในความหมายว่า น้อย (อปฺป) ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๑๘) กล่าวว่า สมคฺชตฺรนฺติ อปฺปคฺชตฺร (คำว่า สมคฺชตฺร แปลว่า มีราคาน้อยกว่า)]

คำอธิบาย ยถารูป

ยถารูปติ ยาติเส.

คำว่า ยถารูป (มีสภาพอย่างใด) หมายความว่า เช่นใด

[ข้อความข้างต้นอธิบายอรรถของ ยถารูป (มีสภาพอย่างใด) ว่าเหมือนกับ ยาติเส (เช่นใด) หมายความว่า ข้อความว่า มีสภาพอย่างใด ก็คือ เช่นใด นั่นเอง

คำว่า ยถารูป มีรูปวิเคราะห์ดังนี้วิพหุพพิหิสมาสว่า ยถา รูปํ อสฺสาติ ยถารูปํ โดย รูป ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า สภาพ ดังคัมภีร์ปาติโมกข์บทตัดถอนวินัยนากล่าวว่า

รูปสทโท เอวรูปายาตยาทีสุ วีย สภาเว วตฺตติ, น ชาตฺรูปนตฺยาทีสุ วีย วณฺณาทิอฺตฺเถ.^{๑๐๐}

“รูป ศัพท์ย่อมเป็นไปในสภาพ ดังคำว่า เอวรูปาย (มีสภาพอย่างนี้) เป็นต้น ไม่ใช่เป็นไปในอรรถว่า สี เป็นต้น ดังคำว่า ชาตฺรูป (สิ่งที่มีสีปรากฏแล้ว, ทอง)”

คำว่า ยาทิส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ย วิย ทิสฺส เตติ ยาทิส = การถือเอานั่นย่อมปรากฏเหมือนเป็นสิ่งที่ใด เหตุนั้น การถือเอานั้น
ชื่อว่า ยาทิส (ย ศัพท์ + ทิส ธาตุ (เพกฺขเน = ดู) + กวิ ปัจจัย)]

คำอธิบาย อภินิหาราน

อภินิหารานเนติ อภินิสฺส ปรสฺนตกสฺส คหณ.

คำว่า อภินิหาราน มีความหมายว่า เพราะการถือเอาของผู้อื่นซึ่งเจ้าของไม่ได้ให้

[ท่านอธิบาย อภินิหาราน ดังนี้

๑. คำว่า อภินิหาราน มีรูปวิเคราะห์บัญญัติปฐมัสมาว่า

- อภินิสฺส อาทานํ อภินิหารานํ = การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ ชื่อว่า อภินิหาราน
เพราะอธิบายว่า อภินิสฺส ปรสฺนตกสฺส คหณ

๒. ทา ธาตุที่มี อา อยู่หน้าใน อาทาน เป็นไปในความหมายว่า ถือเอา ไม่ใช่มีความหมายว่า
ให้ เป็นต้น เพราะอธิบายว่า คหณ

๓. คำว่า อภินิหาร หมายถึง ของผู้อื่นซึ่งเจ้าของไม่ได้ให้ เพราะอธิบายว่า ปรสฺนตกสฺส

คำว่า ยถารูป (เช่นใด) มีข้อความเกี่ยวเนื่องกับ อภินิหาร ศัพท์ในบทว่า อภินิหาราน โดยมีความหมายว่า “สิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้เช่นใด” ไม่มีข้อความเกี่ยวเนื่องกับ อาทาน โดยมีความหมายว่า “การถือเอาเช่นใด” แม้คำว่า อาทาน (การถือเอา) จะเป็นประธานในคำว่า อภินิหาราน เพราะตั้งปฐมัสมาสมิเนื่อความของบทหลังเป็นประธาน ก็ตาม แต่ อภินิหาร ศัพท์ก็เข้าสมาสกับ อาทาน ได้โดยที่ยังมองหายถารูป อยู่ เห็นได้ว่าในประโยคต่อมาว่า ตถารูป ภิขุ อภินิหาร อาทียมาโน (ภิขุถือเอาสิ่งซึ่งเจ้าของไม่ได้ให้เช่นนั้น) คำว่า ตถารูป (เช่นนั้น) เป็นวิเศษณ์ของ ภณฺฑ (สิ่งของ) ที่เกี่ยวกับ อภินิหาร นอกจากนั้น ตามกฎของการเชื่อมสมาส บทนามที่จะเชื่อมกันต้องมีเนื้อความสัมพันธ์กัน แต่คำว่า อภินิหาร มีเนื้อความสัมพันธ์กับ ยถารูป ไม่มีเนื้อความสัมพันธ์กับ อาทาน จึงไม่สามารถเชื่อมสมาสกับ อาทาน ศัพท์ได้ตามหลักภาษาทั่วไป

ด้วยเหตุนี้ อภินิหาราน จึงมีรูปวิเคราะห์เป็นอยู่ตตสมาสว่า

- อภินิสฺส อาทานํ อภินิหารานํ = การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้

อย่างไรก็ตาม พระพุทธองค์ได้ตรัสเชื่อม ยถารูป กับ อภินิหาร เป็นรูปว่า ยถารูปาภินิสฺส อาทาน หรือตรัสเป็นรูปสมาสทั้ง ๓ ศัพท์ว่า ยถารูปาภินิหาราน เพราะในภาษาบาลีบางแห่งก็มีการ

ใช้อยุตตมมาส คือ สมาสที่มีเนื้อความไม่สัมพันธ์กัน ดังนั้น คำว่า อทินน แม้จะเกี่ยวเนื่องกับ ยถารูป ก็เข้าสมาสกับ อาทาน ศัพท์ได้ เพราะเป็นอยุตตมสดังกล่าว

คัมภีร์กัณฑ์ชาโยชนากล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

ปาฬิย ยถารูปเตติ ปทํ อทินนทานาเนติ ปเท อทินนสทฺเทน ตฺลยาธิกรณภาเวน สมฺพนฺธิตพฺพํ. เตเน วุตฺตํ “ตถารูปํ ภิกฺขุ อทินนํ อาทียมาโน”ติ. เอวเมว กตฺวา ยถารูปเตติ วุตฺเตปิ ยถารูปสฺสชาติ อตฺโถ เวทิตพฺโพ. เอว ยถารูปสทฺทาเปกฺโขปิ อทินนสทฺโท วากฺเย วีย อตฺถสฺส คมกตฺตา อนเปกฺขตฺถเนน อาทาน-สทฺเทน สมาสโ ไหติ. เตนาห อทินนสฺสชาติอาทิ.^{๑๑๑}

“ในพระบาลี บทว่า ยถารูปะ พึงสัมพันธ์โดยความมีเนื้อความเสมอกันกับ อทินน ศัพท์ในบทว่า อทินนทานาเนะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตถารูปํ ภิกฺขุ อทินนํ อาทียมาโน ดังนั้น แม้กล่าวว่า ยถารูป ก็พึงทราบความหมายว่า ยถารูปสฺส [ซึ่งเกี่ยวเนื่องกับ อทินนสฺส ใน อทินนสฺส อาทาน อทินนทานา] โดยประการดังนี้ อทินน ศัพท์แม้ไม่มองหา ยถารูป ศัพท์ ก็เชื่อมสมาสกับ อาทาน ศัพท์ที่มีอรรถไม่มองหากัน เพราะยังให้รู้เนื้อความได้เหมือนในวากยะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อทินนสฺส เป็นต้น”]

คำอธิบาย ราชาน

ราชานติ อิํ พิมฺพิสารํเยว สนฺธาย วุตฺตํ, อยฺเย ปน ตถา กรียํ วา น กรียํ วาติ เต นปฺปมาณํ

คำว่า ราชาน นี้ ตรีสหายเอาพระเจ้าพิมพิสารพระองค์เดียว ส่วนพระราชาเหล่าอื่น พึงทรงกระทำอย่างนั้นบ้าง ไม่ทรงกระทำอย่างนั้นบ้าง [ด้วยการบิณฑิ จองจำ หรือเนรเทศ] ดังนั้น พระราชาเหล่าอื่นนั้นจึงไม่เป็นประมาณ

[แม้คำว่า ราชาน จะเป็นพหูพจน์ ก็หมายถึงพระราชาเพียงพระองค์เดียวได้ โดยทั่วไปการใช้พหูพจน์ในบุคคลคนเดียวนั้น มักประกอบไว้ท้าย ตุมฺห ศัพท์เพื่อแสดงการเคารพนับถือผู้อื่น และประกอบไว้ท้าย อมฺห ศัพท์เพื่อแสดงการยกย่องตน ดังปทฺฐปฺปติธิปกรณํกล่าวว่า

เอตถ จ เอกสฺมิมฺปิ คารวพฺพฺมานเนน พหุตฺตสมาโรปา พหุจฺจํ ไหติ.^{๑๑๒}

“อนึ่ง ใน ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เหล่านี้ วิภคตพหูพจน์ย่อมาใช้แม้ในบุคคลคนเดียวเพราะการยกขึ้นสู่ความเป็นพหูพจน์ด้วยความเคารพและความนับถือ”

ข้อความข้างต้นนี้หมายความว่า การประกอบพหูพจน์เป็นรูปว่า ตุมฺเห จจฺฉ, มยฺ จจฺฉาม

มิได้หมายถึงบุคคลจำนวนมากอย่างเดียว แต่อาจจะถึงบุคคลเพียงคนเดียวก็ได้ เพื่อแสดงความเคารพนับถือผู้อื่นหรือยกย่องตนเอง แม้สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

ครุมฺหิ จตฺตเนกสฺมี

พหุจณํ ปน

ปาฬิยํ อปฺปํ อฏฺฐ-

กถาฏฺฐิกาสุ ตํ พหุ.^{๑๐๓}

“ส่วนพหูพจน์ที่ใช้ในผู้ควรเคารพนับถือและในตนเองเพียงผู้เดียว พบน้อยในพระบาลี แต่ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาพหูพจน์นั้นพบเป็นจำนวนมาก”

นอกจาก ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์แล้ว แม้นามศัพท์ทั่วไปที่เป็นปฐมบุรุษก็มีใช้เป็นรูปพหูพจน์ได้ ในที่กล่าวถึงบุคคลคนเดียว ทั้งนี้เพื่อแสดงความเคารพนับถือเช่นกัน ดังเช่น คำว่า วทนฺติ (กล่าว) ซึ่งพระอรรถกถาจารย์ใช้โดยหมายถึงพระสารีบุตร ดังข้อความในสารัตถทีปนี^{๑๐๔}

วทนฺตํติ มหาเถรสฺส ครุภาวโต พหุจเณนาห, สงฺคิตฺกาเรหิ วา กตมฺนฺวาทํ สนฺธาย.^{๑๐๕}

“พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า วทนฺติ (ย่อมกล่าว) โดยความเป็นพหูพจน์ เพราะพระมหาเถระ [คือพระสารีบุตร] เป็นผู้ควรเคารพ หรือคำนี้หมายถึงคำกล่าวในภายหลังที่พระสังคิตกาทจารย์กระทำไว้ [คือหมายถึง บทประธานว่า อาจริยา (พระสังคิตกาทจารย์ทั้งหลาย)”

คำว่า ราชาโน แม้จะตรัสไว้โดยสามัญทั่วไปไม่ได้ทรงระบุเจาะจง แต่หมายถึงพระเจ้าพิมพิสารพระองค์เดียว เพราะพระองค์ทรงกระทำตามประเพณีคือคัมภีร์ธรรมศาสตร์ที่มีมาแต่บุรพกาล เนื่องด้วยเป็นธรรมิกราช ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ราชาโนติ อิทํ พิมฺพิสารํเยว สนฺธาย วุตฺตํ (คำว่า ราชาโน นี้ ตรัสหมายเอาพระเจ้าพิมพิสารพระองค์เดียว) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ราชาโนติ ภิณฺฑาปิ อวิเสเสน วุตฺตํ, อปฺราธานุรูปํ ปน เนชฺชเนชฺชานุสาสโก ปมาณฺญโตว อิธานิ-
เปโตติ อาห “ราชาโนติ อิทํ พิมฺพิสารํเยว สนฺธาย วุตฺตนฺ”ติ. โส หิ ธมฺมิกราชตฺตา ยถาปเวณิยาว กโรติ.^{๑๐๕}

“แม้คำว่า ราชาโน (พระราชาทั้งหลาย) ตรัสไว้โดยสามัญทั่วไป แต่หมายถึงพระราชาผู้เป็นหลักซึ่งปกครองด้วยการตัดทำลาย[ร่างกาย]ตามสมควรแก่โทษ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ราชาโนติ อิทํ พิมฺพิสารํเยว สนฺธาย วุตฺตํ (คำว่า ราชาโน นี้ ตรัสหมายเอาพระเจ้าพิมพิสารพระองค์เดียว) เพราะพระองค์ทรงกระทำตามประเพณีทีเดียว เนื่องจากเป็นกษัตริย์ผู้ทรงธรรม”

อนึ่ง คำดังกล่าวมิได้หมายถึงพระราชาพระองค์อื่น เพราะพระราชาเหล่านั้นอาจจะตัดศีรษะเพราะขโมยทรัพย์แม้เพียงปลายข้าว หรือไม่ลงโทษผู้ขโมยทรัพย์จำนวนมาก ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อญฺเฆ ปน ตถา กเรยฺยํ วา น กเรยฺยํ วาติ เต นปฺปมาณํ (ส่วนพระราชาเหล่าอื่นพึงทรงกระทำอย่างนั้นบ้าง ไม่ทรงกระทำอย่างนั้นบ้าง[ด้วยการโบยตี จองจำ หรือเนรเทศ] ดังนั้น พระราชาเหล่าอื่นนั้นจึงไม่เป็นประมาณ)

ดังนั้น คำว่า อณฺเณ ปน (ส่วนพระราชาเหล่าอื่น ฯลฯ จึงไม่เป็นประมาณ) เป็นต้นจึงกล่าวไว้เพื่อแสดงฝ่ายอื่นคือพระราชาพระองค์อื่นจากพระเจ้าพิมพิสาร ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงตรัสหมายเอาพระเจ้าพิมพิสารพระองค์เดียว
- อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ แม้พระราชาพระองค์อื่นก็นับว่าเป็นพระราชามิใช่หรือ

อธิบายว่า พระราชาพระองค์อื่นพึงทรงกระทำอย่างนั้นบ้าง ไม่ทรงกระทำอย่างนั้นบ้างด้วยการโบยตี จองจำ หรือเนรเทศ ดังนั้น พระราชาเหล่าอื่นนั้นจึงไม่เป็นประมาณ

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อณฺเณ ปน กาณณิกมตฺตสฺสปี สีสํ ฉินฺทเยยฺยํ, พหุสฺสปิ น วา กิณฺณจฺจ กเรยฺยํ. เตนาค “อณฺเณ ปน”ติอาทิ.^{๑๐๖}

“ส่วนพระราชาพระองค์อื่นอาจตัดศีรษะ เพราะขโมยทรัพย์แม้เพียงปลายข้าว หรือทรงไม่กระทำอะไรๆ แก่ผู้ขโมยทรัพย์แม้มากมาย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อณฺเณ ปน (ส่วนพระราชาเหล่าอื่นพึงทรงกระทำอย่างนั้นบ้าง ไม่ทรงกระทำอย่างนั้นบ้าง) เป็นต้น”

คำอธิบาย หนฺเยยฺยํ

हनฺเยยฺยํ วาติ หตฺถาทีหิ วา โปเถยฺยํ, สดฺเถน วา ฉินฺทเยยฺยํ.

คำว่า หนฺเยยฺยํ วา (พึงทรงมานบ้าง) หมายความว่า พึงโบยตีด้วยมือเป็นต้น หรือตัดด้วยศัสตรา

[ข้อความข้างต้นนั้นอธิบายว่า การทรมาน ก็คือ การโบยตีด้วยมือเป็นต้น หรือตัดด้วยศัสตรา นั่นเอง จัดว่าเป็นการอธิบายความหมายของ หน ภาตฺตุที่เข้าไปในอรรถว่า เบียดเบียน (हन हि सा कत्ति सू = เบียดเบียน, ไป)

ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

हनन् นาม โปถนญฺเจว เณทนญฺจาติ อาห “หตฺถาทีหิ วา”ติอาทิ.^{๑๐๗}

“ขึ้นชื่อว่า การเบียดเบียน คือ การโบยตีและการตัด ฉะนั้นจึงกล่าวว่า หตฺถาทีหิ วา เป็นต้น”

อาทิ ศัพท์ใน หตฺถาทีหิ ละข้อความว่า

- เท้า (ปาท)	- แส้ (กสา)
- หวาย (เวตุต)	- กระบอง (อฑฺฒทณฺฑก)

คำอธิบาย พนฺธะยฺ

พนฺธะยฺ วาติ รชฺชพฺพณฺนาทีหิ พนฺธะยฺ วา.

คำว่า พนฺธะยฺ วา (พึงจงจำบ้าง) หมายความว่า พึงผูกมัดด้วยเครื่องผูก คือ เชือกเป็นต้นบ้าง

[อาทิ ศัพท์ใน รชฺชพฺพณฺนาทีหิ ละข้อความว่า

- เครื่องผูก คือ ชื่อ (อนฺทพฺพณฺ)
- เครื่องผูก คือ โซ่ตรวน (สงฺขลิกาพฺพณฺ)
- ที่จำกัดบริเวณ คือ เรือน (ฆรพฺพณฺ)
- ที่จำกัดบริเวณ คือ นคร (นครพฺพณฺ)
- การเฝ้ารักษาของบุรุษ (ปฺริสคฺคฺติ)]

คำอธิบาย ปพฺพาเซยฺ

ปพฺพาเซยฺ วาติ นีหะเรยฺ วา.

คำว่า ปพฺพาเซยฺ วา (พึงเนรเทศบ้าง) หมายความว่า พึงไล่ออกบ้าง

[คำว่า ปพฺพาเซยฺ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ป บทหน้า + วช ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + ณฺ การิต-
ปัจจัย + เอยฺ วิภัติ คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “ให้ออกไป” ท่านจึงอธิบายว่า นีหะเรยฺ (ไล่ออก) เพื่อแสดง
อธิบายว่า การให้ออกจากแคว้นแคว้น ก็คือการไล่ออกนั่นเอง ไม่ใช่การออกจากแคว้นแคว้นไปเพื่อทำกิจ
อย่างใดอย่างหนึ่งด้วยความสมัครใจของตน]

คำอธิบาย โจโรสึ เป็นต้น

โจโรสึ พาโลสึ มุพฺโหสึ เถโนสึ อิมะหิ วจเนหิ ปริภาเสยฺ.

พระราชามีปริภาษด้วยคำเหล่านี้ว่า โจโรสึ พาโลสึ มุพฺโหสึ เถโนสึ (เจ้าเป็นโจร
เจ้าเป็นคนพาล เจ้าเป็นคนหลง เจ้าเป็นขโมย)

[ท่านต้องการแสดงว่า ให้เพิ่มบทว่า ปริภาเสยฺ (พึงปริภาษ) เข้ามาแปลเป็นกริยาคุณพากย์

ของประโยคอาการะว่า โจโรสสิ พาลอสสิ มุพฺโหสิ เถโนสสิติ การเพิ่มกริยาคุณพากย์ในลักษณะนี้มีใช้น้อยมาก ในพระบาลี ต้องอาศัยคำอธิบายจากคัมภีร์วรรคฤทธาจึงจะรู้ได้

ตั้งฎีกาใหม่อธิบายว่า

โจโรสสิ ยเปย เถโนสสิติ เอตถ “ปริภาเสยฺยฺน”ติ ปทํ อชฺฌมาหริตพฺพํ อุณฺตุตา ปทปฺปโยคสฺส. เตนาห “อิเมหิ วจเนหิ ปริภาเสยฺยฺน”ติ.^{๑๐๘}

“บทว่า ปริภาเสยฺยฺน พึงนำเข้ามาในบทว่า โจโรสสิ ยเปย เถโนสสิ นี้ เพราะการประกอบบทยังไม่เต็ม ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อิเมหิ วจเนหิ ปริภาเสยฺยฺน (พึงบริภาษด้วยคำเหล่านี้)”]

กิตฺติสฺส ปน อทินฺนสฺส อาทาเน ราชานเ อวํ กโรนฺติ. ปาทสฺส วา ปาทารหฺสฺส วา.

ถามว่า : พระราชาทรงกระทำอย่างนั้น เพราะการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ มีค่าเท่าใด

ตอบว่า : เพราะการถือเอาอกับปิยภัณฑ์ ๑ บาท หรือกับปิยภัณฑ์และอกับปิยภัณฑ์ ควรค่าบาทหนึ่ง

[ในประโยคว่า กิตฺติสฺส ปน อทินฺนสฺส อาทาเน ราชานเ อวํ กโรนฺติ ชื่อว่า *ประโยคบุจฉา* ส่วนประโยคต่อมาว่า ปาทสฺส วา ปาทารหฺสฺส วา ชื่อว่า *ประโยควิสัชนา* ประโยควิสัชนามีเพียงคำว่า ปาทสฺส วา ปาทารหฺสฺส วา เท่านั้น แต่ผู้แปลต้องเพิ่มบท ๓ บทเข้ามาแปลร่วมกับ ปาทสฺส วา ปาทารหฺสฺส วา เพื่อให้ได้เนื้อความที่ชัดเจนขึ้น คือ บทแสดงเหตุว่า อาทาเน (เพราะการถือเอา), บทประธานว่า ราชานเ (พระราชา) และบทกริยาว่า กโรนฺติ (ทรงกระทำ) ความจริงแล้วการใช้คำสั้นๆ นี้เป็นธรรมเนียมของทุกภาษา เช่น เมื่อมีผู้ถามว่า ไปไหน ก็ตอบว่า ตลาด โดยไม่ต้องเพิ่มกริยาเข้ามา

เรื่องนี้เหมือนกับการแต่งสูตรในคัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์เป็นต้น กล่าวคือ ตามกฎของการแต่งสูตร ข้อความที่เป็นการี (ส่วนที่มีการเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์) การียะ (การเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ที่ควรทำ เช่น การลบหรือแปลงอักษร) และนิมิตตะ (เหตุของการเปลี่ยนแปลง) ในสูตรหลัง มักห้ามการีเป็นต้นในสูตรก่อน ถ้าไม่มีการกล่าวซ้ำ ข้อความจากสูตรก่อนอาจตามมาสสูตรหลังได้ แต่ถ้ามีการกล่าวซ้ำ ก็เป็นการห้ามข้อความจากสูตรก่อน เช่น ในสูตรว่า สรา เสเร โลปี (สระทั้งหลายน้อมถึงการลบในเพราะสระหลัง) ท่านกล่าวถึงสัตตมินิมิตคือ เสเร ไว้แล้ว ในสูตรต่อมาว่า วา ปโร อสฺรูปา (สระหลังน้อมถึงการลบท้ายสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกันตามสมควร) จึงกล่าวปัญจมินิมิตคือ อสฺรูปา เพื่อห้ามสัตตมินิมิต และประธาน คือ ปโร ก็ห้าม สรา จากสูตรก่อน แต่ไม่ห้าม โลปี จากสูตรก่อน บทว่า โลปี จึงติดตามมาสสูตรหลังได้ ดังข้อความในคัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๗๕) ว่า

การินา หนฺเต การี

การียํ การิเยน จ

นิมิตตํ तु นิมิตฺเตน

ตสฺสเสสมนฺวตฺตเต.^{๑๐๔}

“การีย่อมเบียดเบียนการี การีย่อมเบียดเบียนการิยะ นิมิตตะย่อมเบียดเบียน
นิมิตตะ บทที่เหลือจากนั้นย่อมตามมา”]

คำอธิบาย ตถารูปํ ภิกขุ อทินฺนํ อาทียมาโน

ตถารูปํ ภิกขุ อทินฺนํ อาทียมาโนติ ตาทิสํ ภิกขุ ปฺราณกสฺส กหาปณสฺส ปาทํ
วา ปาทารหํ วา ภณฺทํ อทินฺนํ ภูมิจาทีสุ ยตถ กตฺถจิจิ จิตํ ยํ ภิกฺขุจิจิ สชีวนิชฺชีวํ วุตฺตปฺปการานํ
อวหารานํ เยน เกณฺจิจิ อวหารเณ อวหรนฺโต ปาราชิโก โหติ, โก ปน วาโท ตโต อติเรกตรสฺมินฺติ.

คำว่า ตถารูปํ ภิกขุ อทินฺนํ อาทียมาโน (ผู้ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้เช่นนั้น)
หมายความว่า ภิกษุลักสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่งที่เจ้าของไม่ได้ให้เช่นนั้น ที่อยู่บนพื้นดินเป็นต้น
ที่ใดที่หนึ่ง ซึ่งมีชีวิตหรือไม่มีชีวิต ได้ราคาบาทหนึ่งก็ตาม ควรค่าบาทหนึ่งก็ตาม ของกหาปณะ
ที่มีมาก่อน ด้วยการลักอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาการลักที่ได้กล่าวประเภไว้แล้ว [๒๕ อย่าง]
ต้องอาบัติปาราชิก จะป่วยกล่าวไปใยใน[การลัก]สิ่งของมีค่ายิ่งกว่านั้น

[คำว่า โก ปน วาโท ตโต อติเรกตรสฺมี (จะป่วยกล่าวไปใยใน[การลัก]สิ่งของมีค่ายิ่งกว่านั้น)
กล่าวไว้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า ภิกษุขโมยสิ่งของมีค่าเช่นนั้นจึงเป็นปาราชิก แต่ภิกษุขโมยสิ่งของมีค่า
มากกว่านั้นไม่เป็นปาราชิก ประโยคนี้ชื่อว่า *ประโยคสัมภาวนา* คือ ประโยคยกขึ้นกล่าวถึงความมีมากหรือ
ความประเสริฐ ในที่นี้เป็นการกล่าวถึงความมีมาก ปน ศัพท์เป็นสัมภาวนาโชตกะ คือ แสดงสัมภาวนา

คำว่า ปาทารห ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปาท บทหน้า + อรห ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ
มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาทํ อรหตีติ ปาทารโห (สิ่งของที่ควรค่าบาทหนึ่ง ชื่อว่า ปาทารหะ)

ค่าเงินในสมัยพุทธกาลแบ่งออกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. หนึ่ง (๑) มาสก	มีค่าเท่ากับ	เศษหนึ่งส่วนห้า (๑/๕) ของบาท
๒. หนึ่ง (๑) บาท	มีค่าเท่ากับ	เศษหนึ่งส่วนสี่ (๑/๔) ของกหาปณะ
๓. หนึ่ง (๑) กหาปณะ	มีค่าเท่ากับ	๔ บาท หรือ ๒๐ มาสก

ในสมัยพุทธกาลมีกหาปณะที่ทำด้วยทองบ้าง เงินบ้าง ทองแดงบ้าง หรือทองและเงินที่ผสม
ทองแดงบ้าง แต่กหาปณะที่เป็นค่าเงินในปาราชิกสิกขาบทที่ ๒ ท่านกล่าวว่า ปฺราณกสฺส กหาปณสฺส

(กหาปณะที่มีมาก่อน) ซึ่งมีชื่อเรียกในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาทิว่า นีลกหาปณะ คือ กหาปณะที่บริสุทธิ์ไม่มีโทษ (นีล = น + เอลา, นตฺถิ เอลา อสฺสาคฺติ นีลํ แปลง เอ เป็น อี) หมายถึง กหาปณะ ๒ ประเภท คือ

๑. กหาปณะที่เป็นทองคำล้วน ๒๐ มาสก (๑ บาท หรือ ๕ มาสกเท่ากับทอง ๑ บาท)

๒. กหาปณะที่ผสมทอง ๑ ส่วน เงิน ๑ ส่วน และทองแดง ๒ ส่วน โดยประกอบด้วยทอง ๕ มาสก เงิน ๕ มาสก และทองแดง ๑๐ มาสก (๑ บาทหรือ ๕ มาสกเท่ากับทองหนักเท่าเมล็ดข้าวเปลือกทองคำ ๒๐ เม็ด)

มติแรกกล่าวไว้ในคัมภีร์วิมตฺติวินทนี ส่วนมตินี้ปรากฏในคัมภีร์ฎีกาของอุตตรวินิจฉัย ดังข้อความในคัมภีร์เหล่านั้นว่า

โบราณสตฺถานรูปํ อุปปาทิตฺตํ วิสฺติมาสํปมาณํ อุตฺตมํ สุวณฺณคฺชนโก ลกฺขณสมฺปนฺโน นีล-
กหาปโณติ เวทิตฺตํ. รุทฺรทามเณ นาม เกณจิ อุปปาทิตฺตํ รุทฺรทามโก. โส กิร นีลกหาปณฺสสุ ติภาคํ อคฺชติ.
ยสฺมี ปน เทเส นีลกหาปณํ น สนฺติ, ตตฺถาปิ กาฬกิริยิตฺตํ นินฺทิตฺตํ สุวณฺณคฺชนโก ปณฺจมาสคฺชนเกณ
ภณฺเทน ปาปปริจฺเจโท กาทฺตํ.***

“กหาปณะที่ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ควรค่าทองคำบริสุทธิ์หนัก ๒๐ มาสก ที่ทำให้เกิดขึ้นตามสมควรแก่คัมภีร์ที่มีมาก่อน เพียงทราบว่า เป็นนีลกหาปณะ

กหาปณะที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งชื่อว่า รุทฺรทามะ ทำให้เกิดขึ้น ชื่อว่า รุทฺรทามกะ ดังได้สืบมาว่า กหาปณะชื่อรุทฺรทามะนั้นควรค่า ๓ ส่วนของนีลกหาปณะ แต่ในสถานที่ใดไม่มีนีลกหาปณะ แม้ในสถานที่นั้นพึงกระทำการกำหนดบาทด้วยสิ่งของที่ควรค่า ๕ มาสกของทองคำบริสุทธิ์ที่หลอมแล้ว”

ตตฺถเว หิ โบราณสตฺถวิหิตํ ลกฺขณํ ทิสฺสติ. กถํ. ปณฺจ มาสา สุวณฺณคฺชนโก. ตถา ราชตฺตํ, ทส มาสา ตมฺพสฺสาคฺติ เอเต วิสฺติ มาเส มิสฺเสตฺวา พนฺธนตฺถาย วิหิมิตํ โลหํ ปกฺขิปิตฺวา อกฺขราณี จ หตฺถิอาทีน-
มณฺยตฺตมฺพจ รูปํ ทสฺเสตฺวา กโต นินฺทิตฺตํ นีลกหาปโณ นาม โหตฺติ.***

“กล่าวโดยพิสดารว่า ลักษณะที่ทำตามคัมภีร์ที่มีมาก่อน ย่อมพบในนีลกหาปณะนั้นนั่นแหละ กล่าวคือ ทองมี ๕ มาสก เงินมี ๕ มาสก เช่นกัน ทองแดงมี ๑๐ มาสก จึงผสมทอง เงิน และทองแดง ๒๐ มาสกเหล่านี้ ใส่โลหะเพียงเมล็ดข้าวเปลือกเพื่อให้เกาะกุมรวมกัน กระทำขึ้นให้ปรากฏอักขระและรูปข้างเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า นีลกหาปณะ เพราะเป็นสิ่งที่ไม่มีโทษ”

คัมภีร์อุตตรวินิจฉัยฎีกา (หน้า ๓๖๓) กล่าวว่า มติที่ ๒ เป็นมติที่พระเถระชาวสิงหลยอมรับว่าเป็นแก่นสาร และประพันธ์คาถาสรุปความในมติที่สองว่า

เหมรชตฺตมเพหิ
อหาเปตฺวา กโต วิส-

สฺตเถ นินฺทิตฺตํ ลกฺขณํ
มาโส นีลกหาปโณ.

“นีกหาปณะมี ๒๐ มาสก กระทำขึ้นด้วยทอง เงิน และทองแดง ตามลักษณะ
ที่แสดงไว้ในคัมภีร์”

เหมปาทำ สชฌปาทำ

ตมพปาททวย์ หิ โส

มิสเสตวา รูป'มปเปตวา

กาตุ์ สตุเถสุ ทสฺสิดโต.

“นีกหาปณะนั้นแสดงไว้ในคัมภีร์ทั้งหลายเพื่อผสมทอง ๑ บาท เงิน ๑ บาท
และทองแดง ๒ บาทสร้างเป็นรูปขึ้น”

เอลาติ วุจเต โทโส

นิทุโทสตุตา ตถิโรโต

ตสฺส ปาโท สุวณฺณสฺส

วิสวิหคฺชนโน มโต.

“โทษชื่อว่า เอลา กหาปณะเรียกอย่างนั้น[ว่า นีกหาปณะ] เพราะไม่มีโทษ
บาทหนึ่งของกหาปณะนั้นพึงทราบว่าควรค่าเมล็ดข้าวเปลือกทองคำ ๒๐ เม็ด”

ยสฺมี ปน ปเทเส โส

น วตฺตติ กหาปโณ

วิสโสวณฺณวิหคฺชนํ

ตปปาทคฺชนนฺติ เวทียํ.

“แต่ในสถานที่ใดไม่มีกหาปณะนั้น พึงทราบของที่ควรค่าเมล็ดข้าวเปลือก
ทองคำ ๒๐ เม็ดว่าควรค่าบาทหนึ่งของกหาปณะนั้น”

วิสโสวณฺณวิหคฺชนํ

เถเนนตา ภิกฺขโว ตโต

จวนฺติ สามณฺญคฺคณา

อิจฺจาหุ วินยณฺญโน.

“ผู้รู้วินัยทั้งหลายกล่าวว่า ภิกษุผู้ขโมยสิ่งของที่ควรค่าเมล็ดข้าวเปลือกทองคำ
๒๐ เม็ด ย่อมเคลื่อนจากคุณของความเป็นสมณะเพราะการขโมยนั้น”

การกล่าวว่า ๑ บาทหรือ ๕ มาสกมีราคาเทียบได้กับเมล็ดข้าวเปลือกทองคำ ๒๐ เม็ด นับจาก
หน่วยมาตราซึ่ง ดังนี้

๔ วิหิ (เมล็ดข้าวเปลือก) = ๑ คญฺชะ (เมล็ดมะกล่ำตาหนู)

๑ คญฺชะ (เมล็ดมะกล่ำตาหนู) = ๑ มาสก (เมล็ดถั่วราชมาส)

๕ มาสก (เมล็ดถั่วราชมาส) = ๑ บาท (เศษหนึ่งส่วนสี่ของสิ่งของหรือคาถาเป็นต้น)

๔ บาท (เศษหนึ่งส่วนสี่) = ๑ กหาปณะ (เงินตรา)

มาตราซึ่ง ๑ บาท หรือ ๕ มาสก เทียบได้กับเมล็ดข้าวเปลือก ๔๐ เม็ด เมื่อผสมทอง เงิน และ
ทองแดงแล้ว ก็ทำให้มีราคาเทียบกับเมล็ดข้าวเปลือกทองคำ ๒๐ เม็ด โดยเหตุที่ผสมทองเป็นต้น จึงไม่มี
ราคาเท่ากับเมล็ดข้าวเปลือกทองคำ ๔๐ เม็ด ดังข้อความในคัมภีร์สังขยาปกาสะ (คาถา ๖๖-๘) ว่า

จตุตทาโร วีหโย คุณชา

เทว คุณชา มาสโก ภเว

วิสติมาสโก นีล-

กหาปโณ ปมาณโต.

“๔ วิหิ เป็น ๑ คุณชะ, ๒ คุณชะเป็น ๑ มาสก, นีลกหาปณะ (กหาปณะที่บริสุทธิ์ไม่มีโทษ) มี ๒๐ มาสกโดยจำนวน”

ตสเสกสส จตุตถโส

ปาโท โส ปญจมาสโก

โส จ วิหิปมาณน

ตาลีสีวิหิมตตโก.

“ส่วนที่ ๔ ของนีกหาปณะหนึ่ง ชื่อว่า บาท, บาทนั้นมี ๕ มาสก และบาทนั้นมีเพียงเมล็ดข้าวเปลือก ๔๐ เม็ดตามจำนวนข้าวเปลือก”

هماทีหิ มิสเสเวโส

อคฺขมาเปตฺวาน สพฺพตฺถ

คณฺเหยฺย เหมภาเวน

วิสติวิหิมตตโก.

“บาทนั้นที่ผสมทองเป็นต้น ตีราคาแล้วในทุกแห่ง ฟังถือเอาเพียงเมล็ดข้าวเปลือกทองคำ ๒๐ เม็ด”]

สถานที่เป็นต้น

ราชคเห ธนียตเถรํ อารพฺภ รมฺโณ ทารุณิ อทินฺนํ อาทียนวตฺถุสฺมํ ปณฺณตฺตํ.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติขึ้นไว้ปรรคมพระธนะเถระในเมืองราชคฤห์ เพราะเหตุคือการถือเอาไม้ของพระราชาโดยไม่ได้รับราชานุญาต

ประเภทของบัญญัติ

“คามา วา อรณฺญา วา”ติ อยเมตฺถ อนฺุปณฺณตฺติ, สาธารณปณฺณตฺติ.

บัญญัติว่า คามา วา อรณฺญา วา (จากบ้านหรือป่า) นี้เป็นอนุบัญญัติในสิกขาบทนี้ [สิกขาบทนี้]เป็นสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติทั่วไปแก่ภิกษุและภิกษุณี)

อาณัติ

สาณตฺตํ.

[สิกขาบทนี้]เป็นสาณัตติกะ (มีการใช้ผู้อื่น)

อาบัติ

หรรณตถาย คมนาติเก ปุพฺพปโยเค ทุกฺกมฺ, อามสเน ทุกฺกมฺ, ปาราชิกวตฺถุโน ผนทา-
ปเน อุลลจฺจยฺ, อาทียนุตสฺส มาสเก วา อุนมาสเก วา ทุกฺกมฺ, อติเรกมาสเก วา อุนปณฺจมาสเก
วา อุลลจฺจยฺ, ปณฺจมาสเก วา อติเรกปณฺจมาสเก วา ปาราชิกํ. สพฺพตฺถ คหณกาลวเสน จ
คหณทสวเสน จ ปรีโกภาชนปรีวตฺตนาทีหิ จ ปรีหีนาปรีหีนวเสน วินิจฺฉโย เวทิตฺตฺพโ.

ภิกษุต้องอาบัติทุกกฏ เพราะความพยายามครั้งแรกมีการเดินไปเป็นต้นเพื่อลักทรัพย์
ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะการสัมผัส ต้องอาบัติอุลลัจจัย เพราะการทำปาราชิกวัดดูให้ไหว เมื่อ
ภิกษุถือเอาอยู่ ต้องอาบัติทุกกฏในของราคา ๑ มาสกหรือต่ำกว่า ๑ มาสก ต้องอาบัติอุลลัจจัย
ในของราคาเกินกว่า ๑ มาสกหรือต่ำกว่า ๕ มาสก ต้องอาบัติปาราชิกในของราคา ๕ มาสกหรือ
เกิน ๕ มาสก

พึงทราบข้อวินิจฉัยในการขโมยทั้งหมดโดยเนื่องด้วยเวลาที่ขโมย สถานที่ขโมย ราคา
ลดลงหรือไม่ลดลงด้วยการใช้สอยและการเปลี่ยนภาชนะเป็นต้น

[การวินิจฉัยอาบัติในสิกขาบทนี้ ต้องพิจารณาเวลาที่ขโมย สถานที่ขโมย และราคาดลดลงหรือ
ไม่ลดลงอีกด้วย กล่าวคือ ควรปรับอาบัติตามราคาในเวลาที่ขโมย ไม่ควรปรับตามราคาที่ลดลงหรือเพิ่มขึ้น
ในเวลาก่อนหรือหลังการขโมย เพราะสิ่งของทั่วไปมักมีราคาดลดลงเมื่อห่างง่ายและมีราคาเพิ่มขึ้นเมื่อหายาก
นอกจากนั้น พึงพิจารณาถึงสถานที่ขโมยด้วย เพราะสิ่งของทั่วไปมักมีราคาน้อยในแหล่งผลิต แต่มีราคา
เพิ่มขึ้นในสถานที่อื่น อนึ่ง พึงพิจารณาการใช้สอยอีกด้วย เพราะราคาของสิ่งของนั้นมักลดลงตามวันเวลาที่
ล่วงไป อีกทั้งยังลดด้วยการเปลี่ยนภาชนะ เช่น น้ำมันที่เปลี่ยนจากหม้อหนึ่งไปอีกหม้อหนึ่งย่อมมีราคา
ลดลงตามปกติ

ข้อความข้างต้นกล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาวา

วตฺถุ กาลญจ เทสญจ

อคฺขมฺ ปรีโกคฺปณฺจมฺ

ตุลยิตฺวา ปณฺจ จานานิ

ธาวเรยฺยตฺถ วิจฺจฺชโน.^{๑๑๒}

“พระวินัยธรผู้ฉลาดพึงสอบสวนฐานะ ๕ ประการ คือ วัดดู เวลา สถานที่
ราคา และการใช้สอยเป็นที่ ๕ แล้วพึงทรงคติไว้”]

อนาบัติ

สภณณิสส, วิสสาสคคาเห, ตาวกาลิเก, เปตปริคคเห, ตีรจณานคตปริคคเห, ปัสสกูล-
สภณณิสส, อุมมตตกาทีนญจ อนาปตติ.

ไม่ต้องอาบัติแก่ :-

- ภิกษุผู้เข้าใจว่าเป็นของตน
- เพราะการยืม
- ของสัตว์ดิรัจฉาน
- ภิกษุบำเพ็ญเป็นต้น
- เพราะการถือวิสาสะ
- ของที่เปรตหวงแหน
- ภิกษุสำคัญว่าเป็นของบังสุกุล

[การถือวิสาสะด้วยความคุ้นเคยนั้น ตรัสไว้ในคัมภีร์มหาวรรคว่า

อนุชานามิ ภิกขเว ปญฺจหฺงฺเคหิ สมฺนํนาคตสฺส วิสสาสํ คเหตุํ สนฺทิกฺขโ จ โหติ, สมฺภตฺโต จ, อาลปิโต จ, ชีวติ จ, ชานาติ จ, คหิต เม อตฺตมนฺโน ภวิสฺสตีติ."^{๓๓}

“ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติ ๕ อย่าง ถือวิสาสะได้ คือ

๑. เคยเห็นกันมา
๒. เคยคบกันมา
๓. เคยบอกอนุญาตไว้
๔. เจ้าของยังมีชีวิตอยู่
๕. รู้ว่าเมื่อเราถือเอาแล้ว เจ้าของจะพอใจ

องค์ ๕ เหล่านี้ตรัสไว้โดยหมายรวมทั้งหมด แต่การถือวิสาสะมีได้ด้วยองค์ ๓ โดยประกอบองค์ที่ ๔ และที่ ๕ ไว้ในองค์ ๓ อย่างข้างต้น คือ

๑. เคยเห็นกันมา, เขายังมีชีวิตอยู่, รู้ว่าเมื่อเราถือเอาแล้ว เขาจะพอใจ
๒. เคยคบกันมา, เขายังมีชีวิตอยู่, รู้ว่าเมื่อเราถือเอาแล้ว เขาจะพอใจ
๓. เคยบอกอนุญาตไว้, เขายังมีชีวิตอยู่, รู้ว่าเมื่อเราถือเอาแล้ว เขาจะพอใจ]

วิบัติ

ศีลวิปตติ.

[อาบัตินี้]เป็นศีลวิบัติ

องค์ประกอบ

อณฺณสฺส มนุสฺสชาติกสฺส วเสน ปรปฺริคฺคหิตํ, ปรปฺริคฺคหิตสณฺณิตา, ครุปริกฺขารโ,
 เถยฺยจิตฺตํ, วุตฺตปฺปการานํ อวหารานํ วเสน อวหรณฺณจาติ อีมานेतฺถ ปมฺจ องฺคานิ.

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๕ เหล่านี้ คือ

๑. ของที่ผู้อื่นหวงแหนโดยเป็นสมบัติของบุคคลอื่นที่มีชาติมนุษย์
๒. รู้ว่าเป็นของผู้อื่น
๓. เป็นสิ่งของมีราคา[ได้ ๕ มาสกขึ้นไป]
๔. มีจิตคิดจะลัก
๕. การลักมาได้ด้วยการลักที่ได้กล่าวประเภทไว้แล้ว

ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น

อภินิหารานสมุฏฐานํ, กิริยํ, สณฺณาวีโมกฺขํ, สจิตฺตกํ, โลกวชฺชํ, กายกมฺมํ, วจฺจิกมฺมํ,
 อกุสลจิตฺตํ, ติเวทนฺนติ.

[สิกขาบทนี้เป็น :-

- อภินิหารานสมุฏฐาน (เมื่ออภินิหารานเป็นสมุฏฐาน คือ เกิดด้วยสมุฏฐาน ๓
 อันได้แก่ กายกัมมจิต วาจากัมมจิต และกายวาจากัมมจิต)

- กิริยา (ต้องอาบัติเพราะทำการขโมย)
- สัญญาวิโมกข์ (พ้นจากอาบัติเพราะไม่มีสัญญาคิดขโมย)
- สจิตตกะ (มีจิตคิดขโมย)
- โลกวัชชะ (มีโทษทางโลก)
- กายกรรม (ต้องอาบัติทางกายทวาร)
- วจกรรม (ต้องอาบัติทางวจีทวาร)
- อกุศลจิต (ขโมยด้วยโลภมูลจิตหรือโทสมูลจิต)

- เวทนา ๓ (โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา)

ทุติยปาราชิกกณณนา นิญจिता.

จบคำอธิบายปาราชิกที่ ๒

คำอธิบายปาราชิกที่ ๓

คำอธิบาย สมฺมิจฺจ

ตติเย สมฺมิจฺจจาติ สํเจเตตฺวา สหฺมึ เจเตตฺวา. “ปาโณ”ติ สมฺมาย สหฺมึเยว “วธามิ นน”ติ
วธกเจตนาเย เจเตตฺวา ปกปเปตฺวา.

โปรดทราบเนื้อความในปาราชิกที่ ๓ ดังนี้

คำว่า สมฺมิจฺจ แปลว่า จงใจแล้วพร้อม[กับความสำคัญว่าเป็นสัตว์มีชีวิต] คือ ตั้งใจแล้ว
กล่าวคือ ตัดสินใจแล้วด้วยเจตนาจะฆ่าว่า เราจะฆ่าบุคคลนั้น พร้อมกับความสำคัญว่า เป็น
สัตว์มีชีวิต

[ท่านอธิบาย สมฺมิจฺจ ดังนี้

๑. สํ อุปสรรคที่ใช้ในความหมายว่า สหฺมึ (พร้อม) เพราะอธิบายว่า สหฺมึ

๒. คำว่า สมฺมิจฺจ เป็นบุพพกาลกิริยา โดยแปลง ตฺวา บัจจยเป็น รจฺจ แล้วลบพยัญชนะที่สุด
ธาตุ เพราะอธิบายว่า สํเจเตตฺวา ที่ลง ตฺวา บัจจยอยู่ท้าย จิต ธาตุ (สมฺมเจตเน = จงใจ, ตั้งใจ)

ตั้งคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

สนฺติ สหฺมเต อุปสฺสโค. เตน สหฺมึ อุตฺตฺสูกวจนเมตํ “สมฺมิจฺจ”ติ อาห “สมฺมเจเตตฺวา”ติอาทิ.^{๑๑๔}

“บทว่า สํ เป็นอุปสรรคในสหัตถะ คำว่า สมฺมิจฺจ นี้เป็นคำแสดงความพยายาม พร้อมกับ สํ
อุปสรรคนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมฺมเจเตตฺวา (จงใจแล้วพร้อม[กับความสำคัญว่าเป็นสัตว์มีชีวิต]) เป็นต้น”

ตามหลักภาษาทั่วไป บทที่ลง ตฺน, ตฺวาน และ ตฺวา บัจจย ชื่อว่า บุพพกาลกิริยา คือ กิริยาที่
เป็นกิริยาต้น ต้องมองหากิริยาคุมพากย์ซึ่งเป็นบทอาขยาตหรือกิตก์ที่อยู่ท้าย กล่าวคือ เมื่อกิริยาต้นสิ้นสุด
ลงแล้ว กิริยาหลังจึงเกิดขึ้นต่อมา อีกทั้งต้องมีผู้ทำกิริยาก่อนและหลังเป็นบุคคลคนเดียวกัน เช่น โส กาตุน

กมัม คจฺฉติ (เขาทำงานแล้วจึงไป) จะเห็นได้ว่าคนที่ทำงานและคนที่ไป เป็นบุคคลคนเดียวกัน ในประโยคข้างต้น คำว่า กาคฺช (ทำแล้ว) ชื่อว่า ปุพฺพกาลกิริยา ส่วนคำว่า คจฺฉติ (ไป) ชื่อว่า อปรกาลกิริยา

ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเรียกปุพฺพกาลกิริยานี้ว่า อุตฺตฺถกวจนะ คือ คำแสดงความพยายามเพื่อมองหาเนื้อความของบทกิริยาที่จะกล่าวต่อไป เพราะเป็นเพียงกิริยาต้น มีเนื้อความไม่จบประโยค ดังคำอธิบายในสัททนีติ (สุตตมาลา) และฎีกาใหม่ของกังขาวิตรณีนีว่า

ตฺนตฺวานตฺวาปจฺยนฺตา อุตฺตฺถกนฺตเถ. อุตฺตฺถกนฺตโถ นาม อุตฺสาโห อตฺโถ. โย หิ อตฺโถ เอเกเนว ปเทน อปริสมตฺโต ปทนต์รตฺถํ อเปกฺขติ, โส อุตฺตฺถกนฺตโถ. ยถา “ทิสฺวา”ติ วุตฺเต “เอวมาหา”ติ วา “เอวมาหสิ”ติ วา สมฺพนฺโธ โหติ.^{๑๑๕}

“ศัพท์ที่มี ตฺน, ตฺวาน และ ตฺวา บัณฑิตอยู่ท้ายย่อมนั้นไปในอุตฺตฺถกนตฺเถ ขึ้นชื่อว่า อุตฺตฺถกนตฺเถ เป็นอรรถว่าพยายาม กล่าวคือ เนื้อความใดไม่จบลงด้วยบทเดียวเท่านั้น แต่ยังมองหาเนื้อความของบทอื่น เนื้อความนั้นชื่อว่า อุตฺตฺถกนตฺเถ เช่น เมื่อกล่าวว่า ทิสฺวา (เห็นแล้ว) ย่อมมีการสัมพันธ์[เนื้อความหลัง]ว่า เอวมาห (กล่าวแล้วอย่างนี้) หรือ เอวมาหสิ (กระทำแล้วอย่างนี้)”

อุตฺตฺถกวจนฺนติ เอตถ อุตฺตฺถกวจนํ นาม ปุพฺพกาลกิริยาจฺฉนํ. ออยฺยหิ สมานกตฺตฺเกสุ ปุพฺพปฺปรกาลกิริยาจฺฉนํ. ปุพฺพกาลกิริยาจฺฉนํ นินฺนํ. ๑๑๖

“ขึ้นชื่อว่า คำแสดงความพยายามในบทว่า อุตฺตฺถกวจนํ นี้ เป็นคำแสดงปุพฺพกาลกิริยา โดยแท้จริงแล้ว คำนี้เป็นศัพท์ทางไวยากรณ์ที่กล่าวถึงศัพท์แสดงปุพฺพกาลกิริยาในบรรดาศัพท์ที่เป็นปุพฺพกาลกิริยาและอปรกาลกิริยาซึ่งมีกัตตาเหมือนกัน”

ประโยคว่า “ปาโณ”ติ สญฺญา ยเป็นต้น กล่าวไว้เพื่อจะอธิบายเนื้อความที่กล่าวไว้โดยย่อว่า สทฺธิ เจตฺตฺวา ให้ปรากฏชัดเจน โดยกล่าวต่อจากประโยคหน้า จึงชื่อว่า ประโยคความยกยารัมภะ ดังนี้

- อธิบายด้วยคำว่า เจตฺตฺวา ปกฺกเปตฺวา (ตั้งใจแล้ว กล่าวคือ ตัดสินใจแล้ว) เพราะความตั้งใจ ก็คือการตัดสินใจ

- อธิบายด้วยคำว่า “วธามิ นนฺ”ติ วธกเจตฺตฺวา (ด้วยเจตนาจะฆ่าว่าเราจะฆ่าบุคคลนั้น) เพราะความตั้งใจดังกล่าวเป็นไปด้วยเจตนาจะฆ่า

- บทที่ประกอบด้วยกับ สทฺธิ ในที่นี้ คือ “ปาโณ”ติ สญฺญา (ความสำคัญว่าเป็นสัตว์มีชีวิต) บทดังกล่าวเรียกว่า สหาคิโยคะ (บทที่ประกอบด้วย สห ศัพท์เป็นต้น)

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิทานิ “สทฺธิ เจตฺตฺวา”ติ อิมินา สงฺเขเปเน วุตฺตเมวตฺถํ ปากฺกํ กตฺวา ทสฺเสตฺตุ “ปาโณ”ติอาทิ-
มาห.^{๑๑๗}

“บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ปาโณ เป็นต้นเพื่อแสดงเนื้อความที่กล่าวไว้โดยสังเขปนี้ว่า สหิ เจเตตฺวา ให้ชัดเจน”]

คำอธิบาย มนุสสวิคคห

มนุสสวิคคหุติ กลลโต ปญฺจาย ชีวมานกมนุสสชาติกสรีรํ.

คำว่า มนุสสวิคคห (กายมนุษย์) คือ ร่างกายของผู้มีชาติมนุษย์ที่ยังมีชีวิตอยู่ตั้งแต่เป็นน้ำกลละ

[ท่านกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อแสดงกายมนุษย์ตั้งแต่ต้นที่เป็นน้ำกลละ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อิทานิ มนุสสอตฺตภาวํ อาทิตฺโต ปญฺจาย ทสฺเสตุ “มนุสสวิคคห”ติอาทิมาน.^{๑๑๘}

“บัดนี้ ท่านกล่าวว่า มนุสสวิคคห เป็นต้น เพื่อแสดงกายมนุษย์ตั้งแต่ต้น”

ใจความในเรื่องนี้ คือ กายของมนุษย์ที่เป็นเหตุให้ต้องอาบัติปาราชิก เพราะการผ่านนั้นต้องเป็นร่างกายของมนุษย์ที่มีชีวิตอยู่จริง ๆ ไม่ใช่ร่างกายของมนุษย์ที่ยังกัษเป็นต้นเนรมิตขึ้นมา

ท่านอธิบาย มนุสสวิคคห ดังนี้

๑. วิคคห ศัพท์แปลว่า กาย, สรีระ เพราะอธิบายว่า สรีรํ เนื่องด้วย วิคคห ศัพท์มีอรรถ ๒ อย่าง คือ ร่างกาย และการวิวาท ดังคัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๑๑๔๖) กล่าวว่า วิคคโห กลहे กาเย (วิคคห ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า การวิวาท และร่างกาย)

๒. อธิบายว่า มนุสสชาติก (ผู้มีชาติมนุษย์) ไม่ใช่สัตว์ดิรัจฉานเป็นต้นผู้แปลงร่างเป็นมนุษย์ได้ เพราะคำว่า มนุสส (มนุษย์) หมายถึงมนุษย์โดยทั่วไป

๓. อธิบายว่า ชีวมานก (ที่ยังมีชีวิตอยู่) เพราะมนุษย์ดังกล่าวต้องมีชีวิตอยู่เท่านั้น ไม่ใช่มนุษย์ผู้ตายแล้ว

๔. อธิบายว่า กลลโต ปญฺจาย (ตั้งแต่เป็นน้ำกลละ) เพราะกายมนุษย์นั้นนับตั้งแต่เป็นน้ำกลละ ไม่ใช่ นับตั้งแต่เกิด

น้ำกลละเป็นน้ำใสที่เกิดขึ้นพร้อมกับปฏิสนธิจิตมีรูป ๓๐ ถ้วนในสตรีและบุรุษ คือ กายทสกกลาป วัตถุทสกกลาป และภาวทสกกลาป ถ้าเป็นบัณฑิตเขาก็กู้มิใช่หญิงมิใช่ชายก็มีรูป ๒๐ ถ้วน คือ กายทสกกลาป และวัตถุทสกกลาป น้ำกลละนั้นปรากฏขึ้นในสัปดาห์แรกของการปฏิสนธิในครรภ์มารดา มีขนาดเท่ากำหยาดน้ำมันซึ่งตั้งอยู่ที่ปลายเส้นด้ายที่ทำด้วยขนแกะแท้ ๓ เส้น ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ติลเตลสฺส ยถา พินทุ

สพฺปิเมณฺโท อนาวิโล

เอวํ วนฺณปฏิภาคํ

กลลนฺติ ปวฺจจติ.^{๑๙}

“กลุ่มรูปที่มีสีคล้ายหยาดน้ำมิงาและเนยใสที่ไม่ขุ่นมัว เรียกว่า น้ำใส (กลละ)”

ต่อจากนั้น น้ำกลละจึงเปลี่ยนสภาพเป็นฟองน้ำใส ชื่นเนื้อ ก้อนเนื้อ เป็นต้น สมดังข้อความในสังยุตตนิกาย สคาถวรรคว่า

ปจฺมํ กลลํ โหติ

กลลา โหติ อพฺพุทํ

อพฺพุทฺตา ชายเต เปสิ

เปสิยา นิพฺพุตฺเตตฺเต สมฺโน

ฉนฺนา ปสาชา ชายนฺติ

เกสา โลมา นขาปิ จ.^{๒๐}

“น้ำใสเกิดขึ้นก่อน จากนั้นน้ำใสเป็นฟองน้ำใส จากฟองน้ำใสเป็นชื่นเนื้อ จากนั้นเนื้อเป็นก้อนเนื้อ จากก้อนเนื้อเป็นปมใหญ่ ๕ ปม ต่อจากนั้นมีผม ขน และเล็บเกิดขึ้น”

การกล่าวถึงมนุษย์ที่เกิดในครรภ์มารดาตั้งแต่เป็นน้ำกลละเป็นต้นมานั้น กล่าวไว้โดยแยบยลนัยคือ วิธีที่กล่าวไว้โดยมาก เพราะมนุษย์เป็นบุคคลที่เกิดในครรภ์มารดาเป็นส่วนใหญ่ แต่ก็มีมนุษย์บางคนที่เกิดจากยางเหนียวที่เรียกว่า สังเสทชะ เช่น นางจิฎจมาณวิกา เกิดที่ต้นมะขาม หรือพระนางปทุมมาเทวีเกิดในดอกบัว เป็นต้น รวมไปถึงมนุษย์ผู้เป็นโอปปาติกะอีกด้วย ถ้าภิกษุถามมนุษย์ทั้ง ๒ ประเภทนี้ ก็ต้องอาบัติปาราชิกเช่นเดียวกัน ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อิทฺถจฺ เยภฺยฺยวเสเนว วุตฺตํ. โอปฺปาติกสํเสทชาปิ หิ มนุสฺสา ปาราชิกวตฺถุเยว.^{๒๑}

“อนึ่ง คำนี้กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยแยบยลนัย (วิธีที่กล่าวไว้โดยมาก) นั้นเอง เพราะแม้มนุษย์ผู้เป็นโอปปาติกะและสังเสทชะก็เป็นเหตุให้ต้องอาบัติปาราชิกได้”]

คำอธิบาย ชีวิตา ไวโรเปยย

ชีวิตา ไวโรเปยยาติ กลลกาเลปิ ตาปนมมุตฺตเนหิ วา เกสชฺชสมฺปทาเนน วา ตโต วา อุทฺธมฺปิ ตทฺนุรูปเณ อุปกฺกเมเน ชีวิตา วิโยเชยฺย.

คำว่า ชีวิตา ไวโรเปยย (พึงพราจากชีวิต) หมายความว่า พึงพราจากชีวิตด้วยการทำให้ร้อน นวด หรือด้วยการจัดยา[เพื่อให้แห้ง]แม้คราวที่ยังเป็นน้ำกลละ หรือด้วยความพยายามอันสมควรแก่รูปที่เป็นฟองน้ำและชื่นเนื้อเป็นต้นนั้น แม้ในเวลาถัดจากนั้นไป

[คำว่า โวโรเปยฺย ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บพหน้า + อว บพหน้า + รุห ธาตุ (ชนเน = เกิด) + เณ การิตปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ แปลง อว เป็น โอ แปลง ห ของ รุห เป็น ป คำนี้แปลว่า “พึงให้แยก” ท่านจึงอธิบายด้วย ยุช ธาตุที่มี วิ อยู่หน้าว่า วิโยเซยฺย (ไม่พึงให้ประกอบ) ดังนั้น คำว่า วิโยเซยฺย จึงอธิบายอรรถของ รุห ธาตุที่มี วิ และ อว อยู่หน้า]

ในคำว่า ตาปนมทุกฺเคนหิ วา เกสขฺชสมฺปทาเนน วา (ด้วยการทำให้ร้อน นวด หรือด้วยการจัดยา[เพื่อให้แห้ง]) แสดงลักษณะของการพราภชีวิต เพราะท่านประกอบใช้ตติยาวิภัตติ แม้คำว่า ตพฺนุรูปฺน อุปกฺกเมน (หรือด้วยความพยายามอันสมควรแก่รูปที่เป็นฟองน้ำและขึ้นเนื้อเป็นต้นนั้น) ก็แสดงลักษณะของการพราภชีวิตเช่นกัน เพราะประกอบใช้ตติยาวิภัตติเหมือนกัน นอกจากนั้น คำว่า กลลกาเลปิ และ ตโต อุทฺธมฺปิ แสดงเวลาพราภชีวิตด้วยการทำให้ร้อนเป็นต้น หรือด้วยความพยายามอันสมควรแก่รูปดังกล่าว]

ความหมายว่า สัตว์มีชีวิต เป็นต้น

อิมสฺส ปนตฺถสฺส อาวิภาวตฺถํ ปาโณ เวทิตพฺโพ, ปาณาติปาโต เวทิตพฺโพ, ปาณาติปาตี เวทิตพฺโพ, ปาณาติปาตสฺส ปโยโค เวทิตพฺโพ. ตตฺถ ปาโณติ โวหารโต สโตโต, ปรมตฺถโต ชีวิตินทฺริยํ. ปาณาติปาโตติ ยาย เจตนาย ชีวิตินทฺริยฺจุญฺเฑทกปโยคํ สมฺภูจฺจาเปติ, สา เจตนา. ปาณาติปาตีติ วุตฺตเจตนาย สมฺภุคฺคปฺกฺโค.

อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบถึงปาณะ (สัตว์มีชีวิต) ปาณาติบาต (การยังสัตว์มีชีวิตให้ตกไป) ปาณาติปาตี (ผู้ยังสัตว์มีชีวิตให้ตกไป) และความพยายามแห่งปาณาติบาต เพื่อให้ความหมายนี้ชัดเจน [คือ เนื้อความว่า สมฺภุจฺจ มนุสฺสสวิคฺคหํ ชีวิตา โวโรเปยฺย (จงใจพราภกายมนุษย์จากชีวิต)]

ปาณะ คือ สัตว์ โดยคำสมมติ คือ ชีวิตินทฺริยํ โดยปรมาตฺถ

ปาณาติบาต คือ เจตนาที่เป็นเหตุให้เกิดความพยายามในการฆ่าสัตว์

ปาณาติปาตี คือ บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยเจตนาที่กล่าวมาแล้ว

[คำว่า ปาณ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปาณ ธาตุ (ปาณเน = ดำรงชีวิต) + อ ปัจจัย หมายถึง สัตว์โดยสมมติของชาวโลกที่มีความยึดมั่นในอัตตาตัวตน ตัวเรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี แต่โดยปรมาตฺถคือเนื้อความที่แท้จริง หมายถึง ชีวิตินทฺริยํ ได้แก่ รูปชีวิตินทฺริยํ (ชีวิตรูป) และนามชีวิตินทฺริยํ (ชีวิตินทฺริยเจตสิก) โดยทั่วไปรูปนามเกิดดับอยู่ตลอดเวลา แต่มีกลไกที่ควบคุมให้รูปและนามเหล่านั้นดำเนินต่อไปจนถึง

จตุจิต กลไกที่ควบคุมรูปเป็นสุขุมรูปชนิดหนึ่ง ชื่อว่า ชีวiturup มีลักษณะเหมือนน้ำที่หล่อเลี้ยงดอกบัวให้เจริญเติบโตต่อไปได้ ส่วนกลไกที่ควบคุมนามเป็นชีวิตินทรีย์เจตสิกที่นับเข้าในสัพพจิตตสาธารณเจตสิก แต่เมื่อภิกษุทำลายชีวiturup แล้ว แม้ชีวิตินทรีย์เจตสิกก็ถูกทำลายเช่นเดียวกัน เมื่อทั้ง ๒ อย่างถูกทำลายลง จึงเกิดจิตดวงสุดท้ายที่เรียกว่า จตุจิต แล้วทำให้รูปนามในภพนั้นต้องหยุดการสืบต่อด้วยอำนาจของกรรมที่ยังให้ผลอยู่

คำว่า ปาณาติปาต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปาณสส อติปาโต ปาณาติปาโต = การยังสัตว์มีชีวิตให้ตกไปเร็ว ชื่อว่า ปาณาติปาต

อุปสรรค คือ อติ ใช้ในความหมายว่า เร็ว คือ เร็วกว่ากำหนดของอายุขัยที่กรรมเกาส่งผลให้ในชาติหนึ่ง

คำว่า ปาณาติปาตี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปาณาติปาโต อสส อตฺถิติ ปาณาติปาตี = ผู้มีการยังสัตว์มีชีวิตให้ตกไปเร็ว ชื่อว่า ปาณาติปาตี (หมายถึง บุคคลผู้มีเจตนาในการฆ่า)

ความพยายามแห่งปาณาติปาต ๖ วิธี

ปาณาติปาตสส ปโยโคติ ปาณาติปาตสส ฉ ปโยคา สาเหตุโก นิสสัคคิโย อาณตติโก
ถาวโร วิชขามโย อิทธิมโยติ.

ความพยายามแห่งปาณาติปาต คือ ความพยายามในการฆ่าสัตว์ ๖ วิธี คือ

๑. สาหัตถิกะ ความพยายามด้วยตนเอง
๒. นิสสัคคิยะ ความพยายามที่ปล่อยออก
๓. อาณัตติกะ ความพยายามคือการสั่ง
๔. ถาวระ ความพยายามที่เป็นกับดัก
๕. วิชขามยะ ความพยายามโดยใช้เวทมนต์
๖. อิทธิมยะ ความพยายามโดยใช้ฤทธิ์

[คำว่า สาเหตุก (ความพยายามอันเกิดขึ้นแล้วด้วยมือของตน) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สโก หตุโก สเหตุโก (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- สเหตุเถน นิพพุโต สาเหตุโก (สเหตุธ คัพพ์ + ถิก บัจจัยใน นิพพุต ตัทธิต)

คำว่า นิสฺสัคคิย (ความพยายามที่ปล่อยออก) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิสฺสชฺชนํ นิสฺสัคโค (นิ บพหน้า + สชช ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- นิสฺสัคโคเยว นิสฺสัคคิโย (นิสฺสัคค ศัพท์ + อีย ปัจจัยในสกัถตัทธิต)

คำว่า อาณตฺติก (การให้รู้, การสั่งให้ทำ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อาณนํ อาณตฺติ (อา บพหน้า + ณ ภา + ณเป ปัจจัย + ตี ปัจจัย)
- อาณตฺติเยว อาณตฺติโก (อาณตฺติ ศัพท์ + อิก ปัจจัยในสกัถตัทธิต)

คำว่า วิชฺชามย (ความพยายามที่เกิดด้วยมนต์) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิชฺชาย นิพฺพตฺโต วิชฺชามโย (วิชฺชา ศัพท์ + มย ปัจจัยใน นิพฺพตฺต ตัทธิต)

คำว่า อิทธิมย (ความพยายามที่เกิดด้วยฤทธิ์) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อิทธิยา นิพฺพตฺโต อิทธิมโย (อิทธิ ศัพท์ + มย ปัจจัยใน นิพฺพตฺต ตัทธิต)]

ตตฺถ สาหตฺธิโกติ สยํ มาเรณฺตสฺส กาเยน วา กายปฺปฏฺวิพฺพเรน วา ปหฺรณํ

ในเรื่องนั้น ความพยายามด้วยตนเอง คือ การทุบตีด้วยกายหรือวัตถุเนื่องด้วยกาย
ของบุคคลผู้ฆ่าเอง

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อระบุว่า ความพยายามด้วยตนเอง เป็นความพยายามทางกายหรือวัตถุ
เนื่องด้วยกาย ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า ความพยายามดังกล่าวเป็นความพยายามทางกายเท่านั้นหรือ

ฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า กาย ศัพท์ในที่นี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทศอุปการะ คือ
สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงร่างกายทั้งหมด แต่เจตนาหมายถึง
ถึงร่างกายบางส่วนอันได้แก่ อวัยวะใหญ่อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ มือ เท้า กำมือ หรือเข่า ดังคำว่า คาโม
ทฺทโธ (หมู่บ้านถูกไฟไหม้แล้ว) หมายถึงการถูกไฟไหม้ของบ้านบางหลังที่อยู่ในหมู่บ้าน หรือคำว่า สมฺมทฺโ
มยา ภิฏฺโฐ (เราเห็นมหาสมุทรแล้ว) ก็หมายถึง มหาสมุทรเพียงบางส่วนที่สายตามนุษย์พอจะเห็นได้เท่านั้น
ดังข้อความว่า

ตตฺถ กาเยนาติ หตฺถเณ วา ปาเทน วา มฺภูจฺฉินา วา ชาณฺณนา วา เยน เณจฺจิ อํคปจฺจุเคน.
กาเยกเตโส เหตุตฺถ หตฺถาทิกายิ อวยเว สมฺมทฺโธปจฺจาโร ยถา “คาโม ทฺทโธ”ติ.^{๑๒๒}

“ในพากย์นั้น คำว่า กาเยน (ด้วยกาย) หมายความว่า ด้วยอวัยวะใหญ่อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ
มือ เท้า กำมือ หรือเข่า โดยแท้จริงแล้ว ในเรื่องนี้ กายมีมือเป็นต้นอันเป็นส่วนหนึ่งของกาย เป็นสำนวนที่
ยกบางส่วนขึ้นกล่าวไว้ในกลุ่ม ดังคำว่า คาโม ทฺทโธ (หมู่บ้านถูกไฟไหม้แล้ว)”]

นิสสัคคิโยติ ทูเร จิตฺ มาเรตุกามสฺส กาเยน วา กายปฺปฎิพฺพุเทน วา อุตฺตมุตฺตยันท-
ปาสานาทีนํ นิสฺสชฺชนํ

ความพยายามที่ปล่อยออก คือ การปล่อยธนู หอก และก้อนหินที่ถูกขว้างออกด้วย
เครื่องจักร เป็นต้น ด้วยกายหรือด้วยวัตถุเนื่องด้วยกาย ของผู้ต้องการจะฆ่าคนที่อยู่ในที่ไกล

[การใช้มือยิงธนูหรือชั้ดหอกออกไปหรือใช้มือขว้างก้อนหิน เป็นการปล่อยออกทางกาย ส่วน
การใช้เครื่องมือในการยิงธนู เช่น หนังสติ๊ก หรือใช้เครื่องจักรขว้างก้อนหินออกไป เป็นการปล่อยออกด้วย
วัตถุเนื่องด้วยกาย

คำว่า ยนฺตปาสานํ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ยนฺตณํ นิสฺสจฺจํ ปาสานํ ยนฺตปาสานํ = ก้อนหินที่ถูกขว้างออกด้วยเครื่องจักร ชื่อว่า
ยนฺตปาสานะ]

ตตฺถ เอเกโก อุตฺทิสฺसानุตฺทิสฺสเกทฺโต ทฺวิโธ. ตตฺถ อุตฺทิสฺสเก ยํ อุตฺทิสฺส ปหฺรติ, ตสฺสเสว
มรณเณ กมฺมพฺพโธ. “โย โกจิ มรตฺตู”ติ เอวํ อนุตฺทิสฺสเก ปหารปฺปจฺจยา ยสฺส กสฺสจิ มรณเณ
กมฺมพฺพโธ. อุกฺกยตฺถาปิ จ ปหฺรติมตฺเต วา มรตฺตู, ปจฺจนา วา เตเนว โรเคน, ปหฺรติกฺขณเณว กมฺมพฺพโธ.

ในความพยายามทั้ง ๒ นั้น [สาหิตถิกะและนิสสัคคิยะ]แต่ละอย่างยังจำแนกออกไปอีก ๒
ประเภท คือ

๑. ความพยายามเจาะจง มีการเกี่ยวเนื่องกับกรรมด้วยการตายของบุคคลผู้ที่
ภิกษุเจาะจงทูปตี ในความพยายามที่มีการเจาะจง

๒. ความพยายามไม่เจาะจง มีการเกี่ยวเนื่องกับกรรมด้วยการตายของบุคคลผู้ใดผู้
หนึ่งเพราะการทูปตีเป็นเหตุ ในความพยายามที่ไม่เจาะจงอย่างนี้ว่า ผู้ใดผู้หนึ่งจงตาย

อนึ่ง แม้ในความพยายามทั้ง ๒ บุคคลจะตายในขณะที่ถูกทูปตีหรือตายในภายหลังด้วย
โรคนั้นนั่นแหละ มีการเกี่ยวเนื่องกับกรรมด้วยการตายในขณะที่ถูกทูปตีเท่านั้น

[คำว่า อุตฺทิสฺสเก พบในฉบับฉฏฐสังคีติ แต่ในฎีกาใหม่มีรูปว่า อุตฺทิสฺสเก แปลว่า “ในความ
พยายามที่มีการเจาะจง” ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ว่า

- อุตฺทิสฺสนํ อุตฺทิสฺโส (อุ บทหน้า + ทิส ธาตุ = กล่าว + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- อุตฺทิสฺโส เอตฺตสฺส อตฺถิติ อุตฺทิสฺโสโก (อุตฺทิส ศัพท์ + ก ปัจจัยในอัสสัถิตัตถิต)

ส่วนรูปว่า อุทฺทิสฺส กัสมฺสว โดยประกอบรูปศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + ทิส ธาตุ + ฌย ปัจจัย ในกรรมสภาระ + ก อาคม มีรูปวิเคราะห์ว่า อุทฺทิสฺสเตติ อุทฺทิสฺสโก (ความพยายามที่ควรเจาะจง ชื่อว่า อุทฺทิสฺสกะ) รูปนี้เทียบกับเจตีย์ประเภทหนึ่งชื่อว่าอุทฺทิสฺสเจตีย์ ดังข้อความในคัมภีร์สรวัตถทีปนี (เล่ม ๑ หน้า ๒๑๕) ว่า

สารีริกํ ปรีโณคิกํ อุทฺทิสฺสกนฺติ เอวมปิ ติปปเภทํ เจตีย์ วทนฺติ.^{๑๒๓}

“อาจารย์ทั้งหลายกล่าวถึงเจตีย์ ๓ ประเภทอย่างนี้ชื่อว่า สารีริกเจตีย์ (เจตีย์คือพระสารีริกธาตุ) ปรีโณคิกเจตีย์ (เจตีย์คือของใช้) และอุทฺทิสฺสเจตีย์ (เจตีย์ที่สร้างระบุงถึงพระพุทธเจ้า, พระพุทธรูป)”

นอกจากรูปว่า อุทฺทิสฺส, อุทฺทิสฺสแล้ว ในอรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๑ หน้า ๔๘๒) พบรูปว่า อุทฺทิสฺส ตามนัยนี้ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุทฺทิสฺส (การเจาะจง/ระบุ) + ฌย ปัจจัยในอัสสัถิตัตถิต โดยมิ ระบุวิเคราะห์เหมือน อุทฺทิสฺส รูปนี้ก็สมควรเช่นกัน เพราะสอดคล้องกับรูปว่า ทสฺสสุทฺทิสฺส (ผู้มีการระบุว่า มีอายุ ๑๐ ปี), รูปว่า ทฺวาทสฺสสุทฺทิสฺส (ผู้มีการระบุว่า มีอายุ ๑๒ ปี) พบในทีฆนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๒๙๓), รูปว่า โสทสฺสสุทฺทิสฺส (ผู้มีการระบุว่า มีอายุ ๑๖ ปี) พบในอรรถกถาของพระวินัย (เล่ม ๑ หน้า ๓๕) และอรรถกถาของมัชฌิมนิกาย (เล่ม ๓ หน้า ๕๓)

สรุปความว่า รูปว่า อุทฺทิสฺส, อุทฺทิสฺส และ อุทฺทิสฺส ถูกต้องทั้ง ๓ อย่าง

คำว่า กมฺมพฺพธ มีความหมายตามศัพท์ ๒ ประการ คือ

- กรรมอันเป็นเหตุผูกไว้ = พชฺชติ เอเตนาติ พทฺโธ, กมฺมเมว พทฺโธ, กมฺมพทฺโธ.

(อรรถาณพบทกรรมธารยสมาส)

- การผูกด้วยกรรม = พนฺธํ พทฺโธ, กมฺมฺนา พทฺโธ, กมฺมพทฺโธ = ตติยาตฺปปริสสมาส]

อาณตฺติโกติ “อสุกํ นาม มาเรหิ”ติ อญฺญํ อาณาปนตฺสสุ อาณาปนํ

ความพยายามที่จะเป็นกาสรุ่ง คือ การสั่งของภิกษุผู้สั่งบุคคลอื่นว่า “เธอจงฆ่าบุคคลโน้น”

[คำว่า อาณาปน ประกอบรูปศัพท์มาจาก อา บทหน้า + ณา ธาตุ + ฌาเป ปัจจัย + ญ ปัจจัย แปลง ฌ เป็น ฌ ดังคำว่า ปณฺณาส = ปณฺณาส แปลตามศัพท์ว่า การให้รู้ ซึ่งก็คือ การสั่งให้บุคคลอื่นทำตามคำสั่งนั่นเอง]

ตตฺถ-

วตฺถุ กาโล จ โอภาโส

กิริยาวิเสโสติ อิม

อาวุํ อิริยาปโธ

ณ อาณตฺตินิยามกา.

ในความพยายามที่เป็นการสั่งนั้น :-

“สิ่ง ๖ อย่างเหล่านี้ คือ วัตถุ เวลา สถานที่ อาวุธ อิริยาบถ และ
อากัปกิริยาที่พิเศษ เป็นเหตุกำหนดการสั่ง”

ผู้ภาใหม่อธิบายข้อความข้างต้นว่า

อิทานิ อิมสมี อาณตฺติกปโยเค สฺงเกตวิสฺงเกตภาวชานนตฺถํ นพฺพิธํ นิยมํ ทสฺเสนโต “ตตฺถา”ติ
อาทิมาห.^{๑๒๔}

“บัดนี้ ท่านจะแสดงเหตุกำหนด ๖ อย่าง เพื่อให้รู้การนัดหมายและความคลาดเคลื่อน [จาก
คำสั่ง]ในความพยายามที่เป็นการสั่งนี้”

ตัวอย่างความคลาดเคลื่อนจากคำสั่ง เช่น ถ้าภิกษุผู้สั่งให้ฆ่ากำหนดวัตถุคือบุคคลที่จะเจาะจง เช่น
ให้ฆ่าบุคคลคนนี้ แต่ถ้าผู้ถูกสั่งไปฆ่าบุคคลอื่น ผู้สั่งฆ่าก็ไม่ต้องอาบัติปาราชิก ดังนี้ เป็นต้น]

ตตฺถ วตฺถุติ ปุคฺคโล. ยมฺหิ ปุคฺคลํ “มาเรหิ”ติ อาณตฺโต สเจ ตเมว มาเรติ, อาณาปกสฺส
อาปตฺติ. อถ อณฺณํ มาเรติ, ตํ มณฺณมาโน วา อณฺณํ มาเรติ, อาณาปโก มุจฺจติ. “อิมํ มาเรหิ”ติ
อาณตฺเต ปน อาณาปกสฺส ทุกฺกฏ.

ในเรื่องนั้น วัตถุ คือ บุคคล[ที่จะพึงฆ่า] กล่าวคือ ภิกษุผู้สั่งให้ฆ่าบุคคลใด ถ้าฆ่าบุคคล
นั้นตาย ภิกษุผู้สั่งต้องอาบัติปาราชิก แต่ถ้าฆ่าผู้อื่น หรือภิกษุนั้นสำคัญอยู่ว่าเป็นคนที่ถูกเจาะจง
นั้น ย่อมฆ่าผู้อื่น ภิกษุผู้สั่งพ้นไปจากอาบัติปาราชิก แต่ต้องอาบัติทุกกฏในขณะที่ใช้ว่าท่านจงฆ่า
บุคคลนี้

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่ออธิบายอภิเษยัตถะหรือสรูปะ คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง
ของวัตถุเป็นต้น พร้อมทั้งคำวินิจฉัย กล่าวคือ คำว่า วตฺถุติ ปุคฺคโล แสดงสรูปะ ส่วนคำว่า ยมฺหิ ปุคฺคลํ
เป็นต้น แสดงคำวินิจฉัย

กัณฺหาวิตรณคัณฐิ (หน้า ๑๑๑) กล่าวว่า อถ ศัพท์ในประโยคว่า อถ อณฺณํ มาเรติ (แต่ถ้าฆ่าผู้อื่น)
มีความหมายเหมือน ยทิ นิบาต หนังสือปทานุกรมพระไตรปิฎกบาลี-พม่า (เล่ม ๑ หน้า ๕๐๗) ให้คำแปล
ของ อถ ไว้หลายอย่างว่า “นอกจากนั้น, ในกาลนั้น, ลำดับนั้น, โดยแท้, ต่อจากนั้น, เมื่อเป็นอย่างนั้น,
มิฉะนั้น” อีกทั้งยังกล่าวว่า ยังมีคำแปลอื่นๆ ได้อีก]

กาโลติ ปุเรกตฺตาทิกาโล. สเจ หิ “ปุเรกตฺตํ มาเรหิ”ติ อาณตฺโต ปุเรกตฺตเมว มาเรติ,

อาณานิโก อปตติ. อถ ยํ ปุเรภตฺตํ นิยามิตํ, ตโต ปจฺฉา วา ปุเร วา มาเรติ, อาณานิโก มุจฺจติ. อมิณา นเยน สพฺพตฺถ วิनिจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

เวลา คือ เวลาที่ก่อนเกิดเป็นต้น กล่าวคือ ถ้าบุคคลถูกสั่งว่า ท่านจงฆ่าในเวลาก่อนเกิด ก็ฆ่าให้ตายในเวลาก่อนเกิดนั่นเอง ภิกษุผู้สั่งต้องอาบัติ[ปาราชิก] แต่ถ้าหากฆ่าให้ตายในเวลาภายหลัง หรือก่อนจากเวลาก่อนเกิดซึ่งถูกกำหนดไว้ ภิกษุผู้สั่งยอมพ้น[ไปจากอาบัติปาราชิก] พึงทราบข้อวินิจฉัยในเหตุกำหนดการสั่งทั้งหมดตามนัยนี้

[ในคำอธิบายข้างต้น พระธรรมกถึกจารย์ได้กล่าวถึงวัตถุและเวลาไว้โดยละเอียด แต่มิได้แสดงสถานที่เป็นต้นไว้ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวประโยคว่า อมิณา นเยน สพฺพตฺถ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ (พึงทราบข้อวินิจฉัยในเหตุกำหนดการสั่งทั้งหมดตามนัยนี้) เพื่อแสดงโดยย่อว่าการสั่ง เป็นต้น ๔ อย่างที่เหลือก็มีนัยอย่างเดียวกัน ประโยคนี้เรียกว่า *ประโยคอดีตสังวัณณา* คือ ประโยคชี้แนะ แม้ประโยคอื่นๆ คือ เอเสวนโย ทฎฺฐพฺโพ (พึงทราบนัยนี้เหมือนกัน) เป็นต้น ก็เป็นประโยคอดีตสังวัณณาเช่นเดียวกัน ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอวํ วตฺถุภาเลสฺ สุภเตตฺตวิสฺสเกตํ ทสฺเสตฺวา อิทา นิ โอกาสาทีสุ สุภเตตฺตวิสฺสเกตํ อตฺติสนฺโต “อมิณา นเยนา”ติอาทิมหา.^{๑๒๔}

“ท่านแสดงการนัดหมายและความคลาดเคลื่อน[จากคำสั่ง]ในวัตถุและเวลาอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จะชี้แนะถึงการนัดหมายและความคลาดเคลื่อน[จากคำสั่ง]ในสถานที่เป็นต้น จึงกล่าวว่า อมิณา นเยน เป็นต้น”

สถานที่ฆ่า เช่น หมู่บ้าน ป่า บ้าน ประตู่ เป็นต้น ถ้าภิกษุสั่งให้ฆ่าในหมู่บ้าน แต่คนฆ่าไปฆ่าในป่า ผู้สั่งฆ่าไม่ต้องอาบัติปาราชิก

อาวุธ เช่น ดาบ ลูกศร หอก เป็นต้น ถ้าภิกษุสั่งให้ฆ่าด้วยธนู แต่คนฆ่าไปฆ่าด้วยดาบ ผู้สั่งฆ่าไม่ต้องอาบัติ

อิริยาบถ เช่น การเดิน การยืน เป็นต้น ถ้าภิกษุสั่งให้ฆ่าในขณะที่เดิน แต่คนฆ่าไปฆ่าในขณะที่นอน ผู้สั่งฆ่าไม่ต้องอาบัติ

อากัปกิริยาพิเศษ เช่น การยิง การฟัน เป็นต้น ถ้าภิกษุสั่งให้ฆ่าด้วยการยิง แต่คนฆ่าไปฆ่าด้วยการฟัน ผู้สั่งฆ่าไม่ต้องอาบัติ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในเรื่องนี้ว่า

ยถาณตฺตวิสฺเสนา

อาณตฺเตน กเต สติ

อาณานิโก อปตติ

วิสฺสเกโตณฺณกา กเต.^{๑๒๖}

“เมื่อผู้ถูกสั่งกระทำตามคำสั่งนั้นแหละ ภิกษุผู้สั่งจึงต้องอาบัติ ถ้าผู้ถูกสั่ง
กระทำโดยประการอื่น ก็เป็นการคลาดเคลื่อน [คือ ผู้สั่งไม่ต้องอาบัติ]”

ถาวรติ อสฬหริเมน อุปกรณน มาเรตุกามสสุ โอปาตขณน อปสฺเสนสวริธาน อสิ-
อาทิน อุปนิขิปน ตพากาทิสฺสู วิสสมฺปโยชน รุปฺพาโรติ เอวมาทิ.

ความพยายามที่เป็นกบฏ คือ เมื่อภิกษุต้องการจะฆ่าด้วยเครื่องมือซึ่งเคลื่อนย้ายไม่ได้
จึงขุดหลุมพราง จัดแจงพนักฟิง[ที่ติดอาวุธไว้] วางดาบเป็นต้นไว้ใกล้ๆ ใส่ยาพิษในบึงเป็นต้น
นำรูป[ที่น่ารักหรือน่ากลัว]เป็นต้นมาไว้ใกล้ๆ

[ท่านกล่าวข้อความข้างต้น เพื่ออธิบายลักษณะของถาวรปโยคะ (ความพยายามที่เป็นกบฏ) เพื่อ
ขจัดความสงสัยว่า

- รุปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวถึงอาณัตติกปโยคะแล้ว ข้าพเจ้าจึงเข้าใจได้
- ปุจฉา (คำถาม) คือ ถาวรปโยคะมีลักษณะอย่างไร
- อาโณคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะของถาวรปโยคะมีใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า อธิบายว่า เราได้แสดงลักษณะของถาวรปโยคะด้วย
คำว่า ถาวรติ เป็นต้น

คำว่า อสฬหริเมน (ไม่เกิดขึ้นด้วยการเคลื่อนย้าย) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สฬหณํ สฬาริ (สฬ บทหน้า + หร ธาตุ = นำไป + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- สฬารเณ นิพพุตํ สฬาริมํ (สฬาร ศัพท์ + อิม ปัจจัยใน นิพพุต ตัทธิ)
- น สฬาริมํ อสฬาริมํ (นินิยาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า โอปาตขณน (การขุดหลุมพราง) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อวปตฺนติ เอตฺถาติ โอปาโต, อาวาโณ.
- (อว บทหน้า + ปต ธาตุ = ตกไป + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)
- โอปาตสฺส ขณนํ โอปาตขณนํ (กัมมัญฺจัญฺญัตติยาตปุริสสมาส)

คำว่า อปสฺเสนสวริธาน (การจัดแจงพนักฟิง) หมายถึง การซ่อนมิด ขวาน หอก เหล็กหมาด
(เหล็กปลายแหลม มีด้าม สำหรับใช้วัตถุให้เป็นรู) และหนาม เป็นต้น ไว้ที่เตียง ตั้ง หรือกระดานที่ใช้
นั่งฟิงเป็นต้นเพื่อให้แทงหรือตัดคนที่นั่งฟิง ยืนฟิง หรือนอนฟิง มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อปสฺสียตฺติ อปสฺเสนํ (อป บทหน้า + สติ ธาตุ = นอน + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- อปสฺเสนสฺส สํวณํ อปสฺเสนสํวณํ (กัมมัฏฐานจฺญัตุติยาตปฺปริสสมาส)

คำว่า รูปนุหาร (การนำรูปมาไว้ใกล้ๆ) หมายถึง การนำรูปที่นำกลัมาไว้ใกล้ๆ เพื่อให้กลั
จนตาย หรือนำรูปที่สวญงมนำรักมาไว้ใกล้ๆ เพื่อให้ตรอมใจตายเมื่อไม่ได้รับ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- รูปสัณฐ์ อุปหาโร รูปุปหาโร = การนำมาไว้ใกล้ซึ่งรูป ชื่อว่า รูปุปหาระ

อาทิ ศัพท์ใน ระบุพหาวาติ (นำรูป[ที่]น่ารักหรือน่ากลัวเป็นต้นมาไว้ใกล้ๆ) ละข้อความว่า สหุ-
ปหาร (นำเสียงมาไว้ใกล้ๆ) เป็นต้น]

วุฒุนายเนว เจตธำปี อุทฺธิสฺสณฺฑุทฺธิสฺสเกโท เวทิตพฺโพ. วิชฺขามโยติ มารณตถํ วิชฺชา
ปฺริชฺชปณฺ. อิทธิมโยติ กมฺมวิปากชย อิทธิยา ปโยชนํ.

อนึ่ง แม้ในความพยายามที่เป็นกับดักนี้ พึงทราบประเภทที่เจาะจงหรือไม่เจาะจงตาม
 นัยที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ

ความพยายามโดยใช้เวทมนต์ คือ การร่ายมนต์เพื่อจะฆ่าให้ตาย

ความพยายามโดยใช้ฤทธิ์ คือ การใช้ฤทธิ์ที่เกิดจากผลกรรม

ผู้ศึกษาใหม่อธิบายว่า การร่ายมนต์ดังกล่าวเป็นมนต์จากผู้รู้อาถรรพเวทอันเป็นพระเวทที่ ๔ ซึ่งเป็นมนต์ดำทางศาสนาพราหมณ์ หรือเป็นมนต์จากวิชาธร คือ ผู้ทรงเวทมนต์ที่สำเร็จมนต์จนมีฤทธิ์เหนือคนธรรมดา เช่น เหาะได้ หายตัวได้ ตำราพม่ากล่าวถึงการบรรลุเป็นวิชาธรด้วยศาสตร์ ๑๒ แขนง คือ โหราศาสตร์ การเล่นแร่แปรธาตุ สมุนไพร หรือการปฏิบัติสมถกรรมฐาน เป็นต้น]

คำอธิบาย สัตถหารกั वास

สตถุหารกํ วาสส ปริเยสเยยาติ เอตถ หรตีติ หารกํ, กิํ หรติ. ชีวิตํ. อถ วา หริตพพุนฺติ หารกํ, อุปนิกฺขิปิตพพุนฺติ อตฺโถ. สตถณฺจ ตํ หารกณฺจจติ สตถหารกํ. อสฺสาติ มนุสฺสสวิคฺคหสฺส.

ฟังทราบเนื้อความในคำว่า สตุถุหารกั วาสุส ปรีเยเสยย (แสงวงหาศีตตราที่ปรากฏชีวิต
[วางไว้ใกล้]กายมณษย์นั้น) นี้ ดังต่อไปนี้

ศัสตรา ชื่อว่า หารกะ โดยความหมายว่า นำไป ถามว่า นำอะไรไป ตอบว่า นำชีวิตไป
อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า หารกะ โดยความหมายว่า เป็นสิ่งที่ควรนำไป หมายความว่า วางไว้ใกล้
ทั้งศัสตรานั้นก็เป็นสิ่งที่ควรนำไป เหตุนี้จึงชื่อว่า สัตถหารกะ

คำว่า อสุส คือ กายมนุษย์

[คำว่า สตุถหารก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ศัสตราที่นำ[ชีวิต]ไป = หรตีติ หารกํ, สตุถญจ ตํ หารกญจาติ สตุถหารกํ.

(หารก = หร ธาตุ = นำไป + ญฺ บัณฑิตในกัตตุสาธนะ)

- ศัสตราที่ควรนำไป = หริตพพนติ หารกํ, สตุถญจ ตํ หารกญจาติ สตุถหารกํ.

(หารก = หร ธาตุ = นำไป + ญฺ บัณฑิตในกรรมสาธนะ)

นัยแรกกล่าวตามวิธีทั่วไปที่ ญฺ บัณฑิตลงในกัตตุสาธนะ นัยหลังเป็นวิธีพิเศษที่อนุญาตให้ลง ญฺ บัณฑิตในกรรมสาธนะ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

กมุสสาโน วายํ หารกสทโท พหุลวิธานเณ ตตฺถาปิ ญฺบฺจยสฺส ลีขณนโตติ อาห “อถ วา”ติ-
อาทิ.^{๑๒๗}

“อีกอย่างหนึ่ง หารก ศัพท์นี้เป็นกรรมสาธนะ เพราะ ญฺ บัณฑิตสำเร็จได้แม้ในกรรมสาธนะนั้น ด้วยการกระทำ พหุล ศัพท์

ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อถ วา (อีกอย่างหนึ่ง) เป็นต้น”

อนึ่ง ตามหลักภาษาที่กล่าวไว้ในไวยากรณ์สันสกฤต เช่น ปาณินิ กาดันตระ และสารัสวตะ และ
โมคคัลลานไวยากรณ์ ได้กล่าวถึงอธิการสูตรที่ประกอบด้วยคำว่า พหุล (โดยมาก) ซึ่งติดตามไปทุกๆ สูตร
คำว่า พหุล นี้มีความหมายครอบคลุมวิธีในสูตรทุกสูตรเพื่อห้ามวิธีที่ไม่ต้องการและให้สำเร็จวิธีที่ต้องการ
ดังคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกากล่าวว่า

กฺวจิปฺวตฺยปฺปตฺติ

กฺวจญญํ กฺวจิ วา กฺวจิ

ลียา พหุลสทฺเทน

วิธี สพฺโพ ยถาคมฺ.^{๑๒๘}

“ความเป็นไป[แห่งวิธี]ย่อมมีในบางที่ ความไม่เป็นไปย่อมมีในบางที่ วิธีอื่น
ย่อมมีในบางที่ วิธีที่ไม่แน่นอนย่อมมีในบางที่ วิธีทั้งหมดพึงมีตามอุทาหรณ์ด้วย
พหุล ศัพท์”

ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๓๐) อธิบายเพิ่มเติมว่า เมื่อควรกล่าวว่า หารกสตุถ โดยมีบทวิเสสสนะอยู่หน้า
ตามหลักภาษาทั่วๆ ไป ก็กล่าวทำให้บทวิเสสสนะอยู่หลังเป็นรูปว่า สตุถหารกํ การอธิบายความในลักษณะนี้
ไม่ใช่การสลับบทในรูปวิเคราะห์ว่า หารกญจ ตํ สตุถญจาติ สตุถหารกํ แต่เป็นวิเสสนุตตรปทกรรมธารย-
สมาสที่มีรูปวิเคราะห์ว่า สตุถญจ ตํ หารกญจาติ สตุถหารกํ ตามลักษณะของกรรมธารยสมาสประเภทนี้
ที่มีวิเสสสนะอยู่หลังตามปกติ

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ปรมัตถทีปนีแสดงรูปวิเคราะห์ว่า อุตฺโตโม จ โส คณฺหา จาติ คณฺอุตฺโตโม โดยสลับบทหน้าและบทหลังในรูปสำเร็จ ดังข้อความในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีว่

อิธ ปน อุตฺตเมหิ สีสาทิกุณฺเหหิ ยุตฺโต ภควโต สาวกสฺสโม อุตฺโตโม จ โส คณฺหา จาติ อตฺถณ อุตฺตมคณฺหา นาม. โสเยว อิธ คณฺอุตฺโตโมติ วุจฺจติ ยถา มุนิสฺสวฺโส มุนิวโรติ.^{๑๒๙}

“ส่วนในที่นี้ หมูสาวกของพระผู้มีพระภาคผู้เพียบพร้อมด้วยศีลคุณเป็นต้นอันสูงสุด ได้ชื่อว่า อุตฺตมคณฺหา (หมู่สงฆ์ผู้สูงสุด) โดยความหมายว่า ทั้งผู้สูงสุดนั้นก็เป็นผู้สงฆ์ด้วย หมู่สงฆ์ผู้สูงสุดนั้นนั่นเองชื่อว่า คณฺอุตฺตมะ ในคานานี้ เหมือนคำว่า มุนิสฺสวฺโส (มุนีผู้ประเสริฐ), มุนิวโร (มุนีผู้เลิศ) [โดยสลับคำว่า อุตฺตมคณฺหา เป็นรูปที่มีบทวิเศษณ์อยู่ท้ายว่า คณฺอุตฺตม = คณฺหา + อุตฺตม]”

ที่จริงแล้ววิเศษณ์บุตรบาทอาจตั้งรูปวิเคราะห์เหมือนวิเศษณ์บุตรบาท แล้วสลับบทหน้าและบทหลังด้วยสูตรว่า เตสุ วุฑฺธิ เป็นต้น]

คำอธิบาย ปรีเยสย

ปรีเยสยยาติ ยถา ลพฺภติ, ตถา กรเญย, อุปนิกฺขิเปยฺยาติ อตฺถ. เอเตน ถาวรปโยคํ ทสฺเสติ. อิตฺถา हि ปรียิฏฺฐมตฺเตเนว ปาราชิกो ภเวยฺย, न जेतुं युजतुं. पत्थाखने पनसस पुण्यन् अनาทियิต्वा यं ऐदถ ถาวรปโยคสงฺคหิตं สत्ถํ, ตत्เทว ทสฺเสตุ “อสี วา”ติอาทิ วุตฺต.

คำว่า ปรีเยสย (พึงแสวงหา) หมายความว่า พึงกระทำโดยประการที่ได้มา ความหมายคือ วางไว้ใกล้ พระพุทธร่องค์ทรงแสดงถาวรปโยคะ (ความพยายามที่แน่นอน) ด้วยคำว่า สตุถหารกํ วาสส ปรีเยสย (หรือแสวงหาศีลตราอันจะปรากฏชีวิต[วางไว้ใกล้]กายมนุษย์นั้น) นี้มีฉะนั้นแล้ว ภิกษุก็ต้องอาบัติปาราชิกด้วยการแสวงหาเท่านั้น และการต้องอาบัติปาราชิกด้วยการแสวงหานี้ก็ไม่สมควร

อนึ่ง ในปทภาษนียของบทนั้น พระผู้มีพระภาคไม่ได้ใส่ใจถึงศัพท์ ได้ตรัสว่า อสี วา (ดาบ) เป็นต้น เพื่อทรงแสดงศีลตราที่นับเข้าในความพยายามที่แน่นอนในบทนี้

[คำว่า ถาวรปโยค แปลตามศัพท์ว่า “ความพยายามที่แน่นอน” ในเรื่องก่อนมีความหมายว่าความพยายามที่เป็นกับดัก คือ การวางกับดักให้อยู่กับที่เพื่อให้คนที่นั่งฟังหรือตกหลุมไปตาย แต่ในเรื่องนี้มีความหมายว่า การวางไว้ในที่ใกล้ๆ ซึ่งคนที่ต้องการฆ่าตัวตายสามารถหยิบเอาแล้วฆ่าตัวตายได้

คำว่า ปรีเยสย แปลตามศัพท์ว่า “พึงแสวงหา” แต่การแสวงหาอาวุธอย่างเดียวยังไม่ทำให้ภิกษุ

ต้องอาบัติปาราชิกได้ ต้องเป็นการแสวงหาแล้วนำไปวางไว้ใกล้ผู้ที่ต้องการฆ่าตัวตาย เมื่อบุคคลสำเร็จกิจคือการฆ่าตัวตายแล้ว ภิกษุจึงต้องอาบัติปาราชิกในขณะวางไว้ใกล้ๆ ในคัมภีร์กัฆาฎีกาใหม่ (หน้า ๒๓๐) อธิบายว่า ประโยคว่า ปริเยสเยยาติ ยถา ลพฺภติ, ตถา กรเญย (คำว่า ปริเยสเยย หมายความว่า พึงกระทำโดยประการที่ได้มา) เป็นอธิปายัตถะ คือ เนื้อความที่ประสงค์เอาว่า การแสวงหา ก็คือการกระทำตามนัยที่ได้อาวรูมา ส่วนประโยคว่า อุปนิฺกฺขิเปยฺยาติ อตฺโถ (ความหมายคือ วางไว้ใกล้) เป็นเนื้อความอันถึงที่สุด (สืขาปัตตัตถะ) หมายถึง เมื่อนำมาแล้วก็วางไว้ใกล้ๆ ผู้ที่ต้องการจะฆ่าตัวตาย มิใช่นำมาเก็บไว้อย่างเดียว

ด้วยเหตุนี้ แม้คำว่า ปริเยสเยย จะมีความหมายโดยตรงว่า พึงแสวงหา ก็มีความหมายโดยอ้อมว่า วางไว้ใกล้ มิฉะนั้นแล้วอาจทำให้ภิกษุเป็นอาบัติปาราชิกได้ในขณะแสวงหาอาวรู โดยที่ยังไม่มีการฆ่าเกิดขึ้น อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ปาติโมกขพัตถอนุวัธเนนาแสดงความหมายว่า คำว่า ปริเยสเยย อาจแปลได้โดยตรงว่า พึงวางไว้ใกล้ โดยถือว่า เอส ธาตุเป็นไปในความหมายว่า วาง และ ปริ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ใกล้ การถือเอาความหมายอื่นจากความหมายปกติที่ใช้โดยทั่วไปนี้ เรียกว่า อตฺถาติสยโยคะ คือ การประกอบอรรถที่ยิ่งไปกว่าปกติของธาตุ จัดเป็นนिरुत्तिनัยที่ ๕ ในนिरुत्ติनัย ๕ ประการ (นिरุत्ตินัย คือ นัยทางไวยากรณ์ที่ใช้ทำตัวศัพท์ตามบทสำเร็จนั้นๆ โดยไม่มีสูตรกำหนดเหมือนรูปบาลีทั่วไป) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อิทํ ปทํ สมฺปตฺตวาจเกน ปริสทฺเทน สมฺพนฺธิตพฺพํ. น ปาจเสสซีวเตน. ปริเยสเยยาติ ปทสฺสอุปนิฺกฺขิเปยฺยาติ อตฺโถ คเหตพฺโพ. อิตรสฺมิณฺหิ ปริเยสนตฺเถ คยฺหมาเน สติ สตฺถปริเยญฺจมตฺเตเนว ปาราชิโก ภเวยฺย. น เจตํ ยุตฺตนฺติ.^{๓๓๐}

“บทนี้[ว่า อสฺส] พึงสัมพันธ์กับ ปริ ศัพท์ที่แสดงความหมายว่า ใกล้ ไม่พึงสัมพันธ์กับ ซีวิต ศัพท์ที่เป็นปาฐะเสส บทว่า ปริเยสเยย พึงถือเอาเนื้อความว่า พึงวางไว้ใกล้ๆ เพราะเมื่อถือเอาอรรถว่าแสวงหาอื่น ภิกษุก็ต้องอาบัติปาราชิกด้วยการแสวงหาอาวรูเท่านั้น และการต้องอาบัติปาราชิกด้วยการแสวงหานี้ก็ไม่สมควร”

ในประโยคว่า ปริเยสเยยาติ ยถา ลพฺภติ, ตถา กรเญย, อุปนิฺกฺขิเปยฺยาติ อตฺโถ (คำว่า ปริเยสเยย หมายความว่า พึงกระทำโดยประการที่ได้มา ความหมายคือ วางไว้ใกล้) ฉบับฉฺฉฐสัจจตีและฉบับมหาจุฬายมีข้อความว่า ปริเยสเยยาติ ยถา ลภติ, ตถา กรเญย โดยประกอบใช้ ลภติ เป็นกัตตุจาก แต่ในที่นี้ใช้เป็นกรรมวาจกตามปาฐะในคัมภีร์กัฆาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๙๖) และเห็นว่าควรหมายถึง ศัสตราที่พรากซีวิต โดยที่ สตฺถหารกํ เป็นกรรมของ ลพฺภติ นอกจากนั้น คำว่า ยถา ใน ยถา ลพฺภติ ต้องสัมพันธ์ในปาฐะเสสที่เพิ่มเข้ามาว่า ภิกฺขุณา กเต (เมื่ออันภิกษุกระทำแล้ว) ไม่สัมพันธ์ใน ลพฺภติ ดังนั้น จึงต้องเปลี่ยนกริยาคุณพากย์ว่า กรเญย เป็นบทนามที่ลงสัตตมวิภัตติในกาลลักษณะว่า กเต

คำว่า อิตรกถา หิ สัมพันธ์ในปาฐสเสสว่า อตเถ คยฺหมาเน (ครั้นเมื่อเนื้อความอันบุคคลถือเอาอยู่) หมายถึง เนื้อความว่า แสงหา และบทนี้ก็มองหาอุปาทาน คือ อุปนิกฺขิปนโต (จากการวางไว้ใกล้) ส่วนคำว่า เอตํ ไน น เจตํ ยุตฺตํ แปลว่า การต้องอาบัติปาราชิกด้วยการแสงหานั้นเทียวนี้ เพิ่มปาฐสเสสว่า ปริยฺยูลมตฺเตเนว ปาราชิกสฺส ภวณํ โดยเปลี่ยนประธาน คือ ปาราชิกโก เป็น ปาราชิกสฺส และ ภเวยฺย เป็น ภวณํ

คัมภีร์พยานินิยาม (ข้อ ๖๑) กล่าวว่า หิ, จ และ ปน ศัพท์ที่อยู่ท้าย อิตรกถา, อณฺณกถา ศัพท์ ทำหน้าที่ *ลัทธิโทสโชตกะ* คือ แสดงโทษที่ได้รับจากการเข้าใจเนื้อความเป็นอย่างอื่นจากที่กล่าวมาแล้ว หรือทำหน้าที่ *พยติเรกโชตกะ* คือ แสดงความขัดแย้ง ในที่บางแห่งก็ไม่มีนิบาตเหล่านั้นประกอบร่วม

ในการจำแนกบทของบทว่า ปริเยสเยยฺย นั้นพระพุทธร่องคัมมิได้ทรงอธิบายให้บริบูรณ์ตามศัพท์ เหมือนที่พระอรรถกถาจารย์ได้จำแนกไว้ว่าเป็นอธิปายัตถะ (เนื้อความที่ประสงค์เอา) และลัทธิปัตตัตถะ (เนื้อความอันถึงที่สุด) เพียงแต่ทรงแสดงถึงอาวูรที่นับเข้าในถาวรปโยคะ จึงตรัสว่า อสึ วา (ดาบ) เป็นต้น การมิได้อธิบายเช่นนี้เรียกว่า ไม่ได้ใส่ใจถึงศัพท์ (พยุณฺชนํ อนาทิยิตฺวา) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

พยุณฺชนานูรูปโต ปริปฺปณฺณํ กตฺวา อตฺถสฺส อวฺุตตตฺตา “พยุณฺชนํ อนาทิยิตฺวา”ติ วุตฺตํ.^{๑๑๑}

“ท่านกล่าวว่า พยุณฺชนํ อนาทิยิตฺวา (ไม่ได้ใส่ใจถึงศัพท์) เพราะไม่ได้ตรัสอธิบายความทำให้บริบูรณ์ตามสมควรแก่ศัพท์”

อาทิ ศัพท์ ในเรื่องนี้ ละข้อความว่า สตฺติ (หอก), เภณฺที (หลาว), ลคฺคฺหิ (ค้อน), ปาสาณํ (ก้อนหิน), สตฺถํ (ศัสตรา), วิสํ (พิษ) และ รชฺชํ (เชือก)

คำว่า ปทภาษเน ยเปยฺย “อสึ วา”ติอาทิ วุตฺตํ (อนึ่ง ในปทภาษนีย์ของบทนั้น พระผู้มีพระภาคไม่ได้ใส่ใจถึงศัพท์ ได้ตรัสว่า อสึ วา เป็นต้น เพื่อทรงแสดงศัสตราที่นับเข้าในความพยายามที่แน่นอนในบทนี้) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปจฺจนา (คำถาม) คือ เหตุใดในปทภาษนีย์จึงตรัสว่า สตฺถหารกํ วาสฺส ปริเยสเยยฺยาติ อสึ วา สตฺติ วา เภณฺที วา ลคฺคฺหิ วา ปาสาณํ วา สตฺถํ วา วิสํ วา รชฺชํ วา.

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำอธิบายที่ท่านกล่าวมาแล้วว่า ปริเยสเยยฺยาติ ยถา ลพฺภติ, ตถา กรเยยฺย, อุปนิกฺขิเปยฺยาติ อตฺถโถ ย่อมปรากฏว่าขัดแย้งกับปทภาษนีย์ เพราะในปทภาษนีย์นั้น ได้ตรัสว่า อสึ วา เป็นต้นมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า อธิบายว่า ในปทภาษนีย์ของบทนั้น พระผู้มีพระภาคไม่ได้ใส่ใจถึงศัพท์ จึงตรัสว่า สตฺถหารกํ วาสฺส ปริเยสเยยฺยาติ อสึ วา สตฺติ วา เภณฺที วา ลคฺคฺหิ วา ปาสาณํ วา สตฺถํ วา วิสํ วา รชฺชํ วา เพื่อทรงแสดงศัสตราที่นับเข้าในความพยายามอันแน่นอนในบทนี้ ดังนั้น คำอธิบายที่เรากล่าวไว้ข้างต้นจึงไม่ขัดแย้งกับปทภาษนีย์

ตั้งคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ยทิ เอวํ อถ กสฺมา ปาฬิยํ “สตถุหารกํ วาสฺส ปริเยสฺเสยฺยาติ อสึ วา สตฺตี วา เภณฺทึ วา ลคฺคํ วา ปาสาณํ วา สตฺถํ วา วิสํ วา รชฺชํ วา”ติ วุตฺตุนฺติ อหํ “ปทภาชเน ปนา”ติอาทิ.^{๑๓๒}

“ท่านกล่าวว่า ปทภาชเน ปน เป็นต้นเพื่อเฉลยคำถามว่า ถ้าคำว่า ปริเยสฺเสยฺยาติ มีความหมายอันถึงที่สุดว่า วางไว้ใกล้ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดในพระบาลีจึงตรัสว่า สตถุหารกํ วาสฺส ปริเยสฺเสยฺยาติ อสึ วา สตฺตี วา เภณฺทึ วา ลคฺคํ วา ปาสาณํ วา สตฺถํ วา วิสํ วา รชฺชํ วา”

คำว่า สตถ มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ ๒ ประการ คือ

- สสติ หีสติติ สตถํ (สสุ ธาตุ หีสายํ = เปียดเบียน + ถ ปัจจัยในกัตตุสภาระนะ)
- สสนฺติ หีสฺนฺติ เอเตนาติ สตถํ (สสุ ธาตุ หีสายํ = เปียดเบียน + ถ ปัจจัยในกรณสภาระนะ)]

คำอธิบาย มรณวณฺณ วา สํวณฺเณยฺย

มรณวณฺณ วา สํวณฺเณยฺยาติ วาจา ย วา ตาลปณฺณาทิสฺสุ ลิจิตฺวา วา “โย เอวํ มรติ, โส ฐํ วา ลภติ”ติอาทินา นเยน มรเณ คุณํ ปกาเสยฺย.

คำว่า มรณวณฺณ วา สํวณฺเณยฺย (หรือพรรณนาคุณของความตาย) หมายความว่า ภิกษุพูดหรือเขียนพรรณนาคุณในความตายตามนัยเป็นต้นว่า “ผู้ใดตายอย่างนี้ ผู้นั้นจะได้ทรัพย์” ลงบนใบลาน เป็นต้น

[คำว่า ปกาเสยฺย อธิบาย สํวณฺเณยฺย ว่า วณฺณ ธาตุที่มี สํ อยู่หน้า มีความหมายว่า ประกาศ, แสดง คือ ชี้แจงให้เห็นคล้อยตาม ไม่ใช่เป็นไปในความหมายว่า อธิบาย เป็นต้น ตามอรรถของ วณฺณ ธาตุว่า ฤติวิตุการสุกภาทยุยฺยตุติทีปเณ (สรรเสริญ, ขยาย, แสดงสีขาวเป็นต้น, พยายาม และแสดง)

คำว่า มรเณ คุณํ อธิบาย มรณวณฺณ ว่า วณฺณ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า คุณ ไม่ใช่เป็นไปในความหมายว่า สันฐาน เป็นต้น และมีรูปวิเคราะห์สัตตมัตตปุริสสมาสว่า

- มรเณ วณฺโณ มรณวณฺโณ = คุณในความตาย ชื่อว่า มรณวณฺณะ

ไม่ใช่ตั้งรูปวิเคราะห์ฉฬฐิตปุริสสมาสว่า

- มรณสฺส วณฺโณ มรณวณฺโณ.

อย่างไรก็ตาม การตั้งรูปวิเคราะห์ฉฬฐิตปุริสสมาส ก็ไม่ผิดหลักภาษา เพราะพบคำว่า พุทฺธสฺส วณฺณํ (คุณของพระพุทธเจ้า), วณฺโณ ตถาคตสฺส (คุณของพระตถาคต) ในคถาว่า

พุทฺโธ พุทฺธสฺส ภณฺเญย วณฺณ
 กปฺปมฺปิ เจ อณฺณมภาสมาโน
 ขีเยถ กปฺโป จิรทิมฺมนฺตเร
 วณฺโณ น ขีเยถ ตถาคตฺสส.^{๑๓๓}

“ถ้าพระพุทธรเจ้าพึงสรรเสริญคุณของพระพุทธรเจ้าไม่ตรัสคำอื่นแม้ตลอดกับ กับ
 พึงหมดสิ้นไปในระหว่างกาลอันยาวนาน คุณของพระตถาคตไม่หมดสิ้นไป”

วณฺณ ศัพท์มีความหมาย ๑๐ ประการ ตามข้อความในคัมภีร์อภิธานปิฎกไว้ว่า

วณฺโณ สณฺจานุเปสฺสุ	ชาติจฺฉวีสุ การเณ
ปมาเณ จ ปสฺสาย	อกฺขเร จ ยเสฺ คุณเณ. ^{๑๓๔}

“วณฺณ ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า สันฐาน, สี, ชาติตระกูล, ผิวพรรณ, เหตุ,
 จำนวน, การสรรเสริญ, อักขระ, ยศ และคุณ”

คำว่า วาจาย วา ตาลปณฺณาทิสฺสุ ลิขิตฺวา วา “โย เอว มรติ, โส ธนํ วา ลภติ” คืออาทินา นเณน
 แสดงวิธีพรรณนาคุณในความตายเพื่อแสดงว่า ภิกษุพรรณนาด้วยการพูดก็ตามหรือเขียนลงบนใบลาน
 เป็นต้นก็ตาม นับว่าได้พรรณนาคุณในความตายเช่นเดียวกัน มีวิธีทานุสสัมพันธ์ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ภิกษุพรรณนาคุณในความตาย ด้วยคำว่า
 มรเณ คุณํ ปกาเสยฺย

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุพรรณนาคุณในความตายอย่างไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุพรรณนาคุณในความตายด้วยการพูดเท่านั้นหรือ
 พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า วาจาย วา ตาลปณฺณาทิสฺสุ ลิขิตฺวา วา
 “โย เอว มรติ, โส ธนํ วา ลภติ” คืออาทินา นเณน อธิบายว่า ภิกษุพรรณนาด้วยการพูดก็ตาม หรือเขียนลง
 บนใบลานเป็นต้นก็ตาม นับว่าได้พรรณนาคุณในความตายเช่นเดียวกัน ดังนี้แล

อาทิ ศัพท์ในเรื่องนี้ ละข้อความว่า โส ธนํ วา ลภติ, ยสํ วา ลภติ, สคฺคํ วา คจฺจติ, ฐมฺโม วาสฺส
 โหติ (เขาย่อมได้ทรัพย์ หรือได้ชื่อเสียง หรือไปสู่สวรรค์ หรือธรรมย่อมมีแก่เขา)

เอเตน ยถา อทินฺนาทาเน “อาทียะยา”ติ วุตตตฺตา ปริยายกถาย มุจฺจติ, นยิธฺ เอว,
 “สวณฺเณยฺยา”ติ วจนฺโต ปน อธิ ปริยายกถายปิ น มุจฺจติติ อยมตฺถิ เวทิตฺวา.

พึงทราบข้อความอย่างนี้ ด้วยคำนี้ว่า ภิกษุย่อมไม่พ้นจากอาบัติในตติยปาราชิกนี้

เหมือนที่พ้นได้ด้วยการพูดโดยอ้อม เพราะตรัสไว้ในอทินนาทานสิกขาบท ว่า อาทิเยยฺย (พึงถือเอา) แต่ภิกษุนั้นไม่พ้นไปแม้ด้วยการพูดโดยอ้อมในตติยปาราชิกนี้ เพราะตรัสว่า สัณฺณเณยฺย (พึงพรรณนา)

[พระพุทธองค์ตรัสในตติยปาราชิกว่า อาทิเยยฺย โดยที่ภิกษุลักทรัพย์เองหรือใช้ให้ผู้อื่นลักทรัพย์ ก็ต้องอาบัติปาราชิก แต่ถ้าภิกษุใช้ให้ไปลักทรัพย์ด้วยการพูดโดยอ้อมว่า ทรัพย์มีอยู่ในสถานที่แห่งนั้น และลักขโมยง่าย มีผู้กล้าไปขโมยไหม ก็พ้นจากอาบัติ แต่ในตติยปาราชิกนี้ แม้ภิกษุจะไม่ฆ่าเองหรือใช้ผู้อื่นให้ฆ่า เพียงแต่พูดโดยอ้อมว่า ผู้ที่ตายอย่างนี้จะได้ทรัพย์ หรือจะขึ้นสวรรค์ เป็นต้น ก็ไม่พ้นไปจากอาบัติปาราชิก เพราะตรัสว่า สัณฺณเณยฺย (พึงพรรณนา) ดังนั้น คำว่า มรณวณฺณ วา สัณฺณเณยฺย จึงแสดงว่า ภิกษุย่อมไม่พ้นจากอาบัติปาราชิกด้วยการพูดโดยอ้อมในตติยปาราชิกนี้

คำว่า เอเตน ยถา ๗ เปยฺ นยฺยิ เอว (ภิกษุย่อมไม่พ้นจากอาบัติในตติยปาราชิกนี้ เหมือนที่พ้นได้ด้วยการพูดโดยอ้อม เพราะตรัสไว้ในอทินนาทานสิกขาบทว่า อาทิเยยฺย) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า เนื้อความอะไรพึงทราบได้ด้วยคำว่า มรณวณฺณ วา สัณฺณเณยฺย นั้น (นำคำว่า เอเตน ยมตฺถิ เวทิตพฺโพ มาเป็นแบบของปจฺฉา) ตามคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กิมเนน เวทิตพฺพนฺติ อาห “เอเตนา”ติอาห.^{๑๓๔}

“ท่านกล่าวว่า เอเตน เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า เนื้อความอะไรพึงทราบได้ด้วยคำนั้น”]

คำอธิบาย มรณาย วา สมาทเปยฺย

มรณาย วา สมาทเปยฺยาคี “สตถิ วา อหฺรา”ติอาทินา นเณน มรณตฺถาย อุปายํ คหาเปยฺย. เอเตน อาณตฺติกปฺปโยคํ ทสฺเสติ.

คำว่า มรณาย วา สมาทเปยฺย (หรือชักชวนเพื่อให้ตาย) หมายความว่า ภิกษุให้เขาหลงเชื่ออุปายเพื่อให้ตาย ตามนัยว่า จงนำศัสตราสมา เป็นต้น พระพุทธองค์ทรงแสดงความพยายาม คือ การสั่งด้วยคำนั้น

[ในประโยคที่ขึ้นด้วย เอเตน หรือ อิมินา และลงท้ายด้วย ทสฺเสติ มักแสดงใจความของคำที่กล่าวไว้ข้างต้น ดังนั้น ประโยคที่ว่า เอเตน อาณตฺติกปฺปโยคํ ทสฺเสติ (พระพุทธองค์ทรงแสดงความพยายามคือการสั่งด้วยคำนั้น) จึงมุ่งแสดงใจความ มีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. มรณาย วา สมหาเปยยาติ “สตถิ วา อาหารา”ติอาทินา นเยน มรณตถาย อุปายิ คาหาเปยย.

ข. เอเตน อาณตติกปปโยคํ ทสฺเสติ.

ประโยค ข. ชื่อว่า *ประโยคความยารัมภะ* คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงใจความ (อีกอย่างหนึ่ง) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า ทา ธาตุควรเป็นไปในความหมายว่า ให้, ตัด เป็นต้นมิใช่หรือ เหตุใดจึงกล่าวว่า ทา ธาตุมีความหมายว่า ถือเอา

ประโยคหน้าชื่อว่า *ประโยคอาวัธะ* มีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ทา ธาตุในที่นี้มีความหมายว่า ถือเอา ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ใจความของคำนั้น คืออะไร (อีกอย่างหนึ่ง) เหตุใดจึงกล่าวว่า ทา ธาตุมีความหมายว่า ถือเอา

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงใจความของคำนั้นมิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) ทา ธาตุควรเป็นไปในความหมายว่า ให้, ตัด เป็นต้นมิใช่หรือ

ท่านพระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้แสดงใจความของคำนั้นว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงความพยายาม คือ การสั่ง ด้วยคำนั้น ด้วยประโยค ข. (อีกอย่างหนึ่ง) ทา ธาตุในที่นี้มีความหมายว่า ถือเอา เพราะคำนั้นแสดงความพยายามคือการสั่ง ดังนั้น เราจึงอธิบาย สมหาเปยย ว่า คาหาเปยย ดังนี้แล

คำว่า สตถิ วา อาหาร (จงนำศีลธรรมมา) หมายถึง การสั่งให้นำอาวุธมา แล้วฆ่าตัวตาย อาทิสฺสในประโยคข้างต้นละข้อความว่า วิสํ วา ขาท, รชฺชยา วา อุพฺพนฺธิตฺวา กาลํ กโรหิ, โสฬสฺส วา นรเก วา ปปาเต วา ปปต (จงกลืนยาพิษ จงแขวนคอตายด้วยเชือก จงกระโดดลงหน้าผา เหว หรือเงื้อมเขา)

คำว่า “สตถิ วา อาหารา”ติอาทินา นเยน แสดงลักษณะแห่งการถือเอาความตาย (คหณการ) มีวิธีปทานุสัมพันธ์ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ภิกษุทำให้เขาหลงเชื่ออุบายเพื่อให้ตาย ด้วยคำว่า มรณาย วา สมหาเปยย (หรือชักชวนเพื่อให้ตาย)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุทำให้เขาหลงเชื่ออุบายเพื่อให้ตายอย่างไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะแห่งการถือเอาความตายในเรื่องนี้มีใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำว่า “สตถิ วา อาหารา”ติอาทินา นเยน อธิบายว่า เราได้แสดงลักษณะแห่งการถือเอาความตายในเรื่องนี้ว่าเป็นนัยว่า จงนำศีลธรรมมา เป็นต้น ดังนี้แล

คำว่า มรณตถาย (เพื่อประโยชน์แก่การตาย) อธิบาย มรณาย (เพื่อการตาย) ว่า อาย ใน มรณาย มาจาก ส จตุตถีวิภัตติในอรรถกถาที่ดัดสัมปทาน

คำว่า คาหาเปยฺย อธิบาย สมาสเปยฺย (ส + อา + ทา + ณาเป + เอยฺย) ว่า ทา ธาตุที่มี ส และ อา อยู่หน้า เป็นไปในความหมายว่า ถือเอา (คหณ) ดังคำว่า สมาสทาย ลิกฺขติ (สมาทานแล้วย่อมศึกษา) ไม่ใช่มีความหมายว่า ให้ (ทาน), ตัด (อวชณฺทณ) เป็นต้น

คำว่า อุปายํ แสดงบทบาทของ สมาสเปยฺย เพราะ ทา ธาตุที่มี ส และ อา อยู่หน้า ซึ่งมีความหมายว่า ถือเอา เป็นธาตุที่ต้องมองหากรรม เนื่องด้วยเป็นสกรรมกธาตุ ดังนั้น คำว่า มรณาย วา สมาสเปยฺย จึงแปลตามศัพท์ว่า “หรือพึงให้ถือเอาอุปายเพื่อความตาย” มีวิธีปทานุสัมพันธ์ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านอธิบายอรรถของ ทา ธาตุที่มี ส และ อา อยู่หน้าว่าเป็นไปในความหมายว่า ถือเอา ด้วยคำว่า คาหาเปยฺย (ให้ถือเอา, ชักชวน)

๒. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ธาตุดังกล่าวเป็นธาตุที่มองหากรรมมิใช่หรือ

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ กรรมของธาตุนั้นในเรื่องนี้คืออะไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า อุปายํ อธิบายว่า ภิกษุทำให้เขาหลงเชื่ออุปาย ดังนี้แล

คำว่า อุปาย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุปคนตุวา อยติ คจฺจติ ปวตฺตติติ อุปาโย = วิธีที่เข้าไปใกล้[ผล]แล้วเป็นไป ชื่อว่า อุปายะ (อุป บทหน้า + อย ธาตุ + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

คำอธิบาย อมฺโห ปุริส

อมฺโห ปุริสชาติ อาลปนเมตํ.

คำว่า อมฺโห ปุริส นี้ เป็นบทอาลปนะ (บทร้องเรียก)

[คำว่า อมฺโห ปุริสชาติ อาลปนเมตํ (คำว่า อมฺโห ปุริส นี้ เป็นบทอาลปนะ) กล่าวไว้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า คำนี้เป็นบทประธานในประโยค]

คำอธิบาย กิ ตฺยุมฺหิมา เป็นต้น

กิ ตฺยุมฺหิมาตฺถาภิ สำนวนนการนิทสนน

คำว่า ก็ ตูยหิมีนา เป็นต้น แสดงลักษณะของการพรรณนา[ในประโยคว่า มรณวณฺณ วา สวณฺเณยฺย]

[คำว่า ก็ ตูยหิมีนาตีอาทิ สวณฺณการณิทสฺสนํ (คำว่า ก็ ตูยหิมีนา เป็นต้น แสดงลักษณะของการพรรณนา) กล่าวไว้เพื่อระบุว่า คำนี้แสดงสังวณฺณการะ คือ ลักษณะของการพรรณนาในคำว่า มรณวณฺณ วา สวณฺเณยฺย อิติ ศัพท์ที่มีอรรถนิตฺสสนะ ใช้เพื่อแสดงลักษณะทางวาจาหรือใจอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้คำนี้จะอยู่ติดกับคำว่า มรณาย วา สมาทเปยฺย ก็เกี่ยวเนื่องกับ มรณวณฺณ วา สวณฺเณยฺย ที่อยู่หน้า มรณาย วา สมาทเปยฺย]

คำอธิบาย อิติ จิตฺตมโน

อิติ จิตฺตมโนติ อิติ จิตฺโต อิติ มโน. “มตฺ เต ชีวิตา เสโย”ติ เอตถ วุตฺตมรณจิตฺโต มรณมโนติ อตฺถ. เอตถ จ “มโน”ติ อิทํ จิตฺตสฺส อตฺถที่ปนตฺถํ วุตฺตํ. เตเนวสฺส ปทภาชเน “ยํ จิตฺตํ, ตํ มโน”ติ อาห.

คำว่า อิติ จิตฺตมโน แปลว่า ผู้มีจิตอย่างนี้ มีใจอย่างนี้ หมายความว่า มีจิตในการตาย มีใจในการตาย ดังกล่าวแล้วในคำว่า มตฺ เต ชีวิตา เสโย (ท่านตายเสียดีกว่ามีชีวิตอยู่) นี้

อนึ่ง ในคำว่า อิติ จิตฺตมโน นี้ บทว่า มโน นี้ ตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตฺต ศัพท์ ด้วยเหตุนี้เอง ในปทภาชนียของบทนั้นจึงตรัสว่า ยํ จิตฺตํ, ตํ มโน (สภาวะธรรมใดชื่อว่า จิต สภาวะธรรมนั้นชื่อว่า ใจ)

[คำว่า อิติ จิตฺตมโนติ อิติ จิตฺโต อิติ มโน (คำว่า อิติ จิตฺตมโน แปลว่า ผู้มีจิตอย่างนี้ มีใจอย่างนี้) กล่าวไว้เพื่อแสดงว่า จิตฺต และ มน ศัพท์เป็นคำไวพจน์กัน เพราะประกอบ อิติ ศัพท์ไว้ ๒ ศัพท์ว่า อิติ จิตฺโต อิติ มโน ถ้าหากท่านประกอบ อิติ ศัพท์ไว้เพียงศัพท์เดียวว่า อิติ จิตฺโต มโน ก็อาจทำให้เข้าใจผิดว่า มีความหมายว่า ผู้มีใจหลากหลายอย่างนี้ โดย จิตฺต ศัพท์เป็นวิเสสณะของ มโน เป็นไปในความหมายว่า หลากหลาย (วิจิตฺต) คำว่า จิตฺต มีรูปวิเคราะหฺในฎีกาใหม่ว่า จิตฺตมสฺส อตฺถิติ จิตฺโต (ผู้มีจิต ชื่อว่า จิตตะ) แม้คำว่า มน ก็มีรูปวิเคราะหฺว่า มโน อสฺส อตฺถิติ มโน (ผู้มีใจ ชื่อว่า มนะ)

คัมภีร์ปาตีโมกขเมทินี (หน้า ๙๗-๙) แสดงรูปวิเคราะหฺ อิติจิตฺตมโน เป็นบทเดียวกันว่า

- จิตฺตํ เอว มโน จิตฺตมโน (อวธารณบุรพทกรรมธารยสมาส)

- อิติ จิตฺตมโนติ อิตฺติจิตฺตมโน (สัมภวานานุปพทกรรมธารยสมาส)
- อิตฺติจิตฺตมโน เอตฺตสฺส อตฺถิติ อิตฺติจิตฺตมโน (อิตฺติจิตฺตมน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัถิตัตถิต)

ตามรูปวิเคราะห์ข้างต้น คำว่า อิตฺติจิตฺตมโน แปลว่า “ผู้มีจิตคือใจอย่างนี้” แต่ฉบับบัญญัติสังคิติและฉบับไทยมีรูปแยกเป็น ๒ บทว่า อิติ จิตฺตมโน แต่ผู้แปลเห็นว่าไม่จำเป็นต้องเชื่อมเป็นบทสมาส เพราะไม่มีความหมายต่างไปจากเดิม ดังนั้น คำว่า จิตฺตมโน จึงมีรูปวิเคราะห์ในกัณฑ์ชาวิตรณคณฐิ (หน้า ๑๑๖) ว่า

- จิตฺตํ เอว มโน จิตฺตมโน (อวธารณนุปพทกรรมธารยสมาส)
- จิตฺตมโน เอตฺตสฺส อตฺถิติ จิตฺตมโน (จิตฺตมน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัถิตัตถิต)

คำว่า “มตฺ เต ขเปชฺ อตุโธ (หมายความว่า มีจิตในการตาย มีใจในการตาย ดังกล่าวแล้วในคำว่า มตฺ เต ชีวิตา เสโย นี) อธิบายอรรถนิทสฺสนะของ อิติ ศัพท์ใน อิติ จิตฺโต อิติ มโน (ผู้มีจิตอย่างนี้ มีใจอย่างนี้) ที่กล่าวไว้ในประโยคก่อนว่า ข้อความว่า อย่างนี้ คือ ในการตายดังกล่าวแล้วในคำว่า มตฺ เต ชีวิตา เสโย นั้นเอง ประโยคที่ประกอบด้วย อตุโธ มีประโยชน์เพื่ออธิบายความอย่างใดอย่างหนึ่งในประโยคก่อนให้ชัดเจน จัดเป็น *ประโยควิตถา*

ในคำว่า อิติ จิตฺตมโน เมื่อพระพุทธองค์ประกอบใช้ จิตฺต ศัพท์แล้ว ได้ประกอบ มน ศัพท์ซ้ำอีกเพื่อย้ำความว่า จิตฺต ศัพท์ในเรื่องนี้มีอรรถว่า ใจ ไม่ใช่มีอรรถว่า หลากหลาย (วิจิตฺต) เป็นต้น ดังอุทาหรณ์ว่า จิตฺตสฺสํกปโป (มีการตระเตรียมหลากหลาย) เพราะฉะนั้น การประกอบ มน ศัพท์ท้าย จิตฺต ศัพท์อีกจึงมีประโยชน์เพื่อย้ำความหมายว่า จิต ของ จิตฺต ศัพท์ ไม่จัดเป็นปุนรุตติโทษ คือ โทษเพราะการกล่าวซ้ำ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เอตฺถ จ “มโน”ติ อิํ จิตฺตสฺส อตฺถทีปนตฺถํ วุตฺตํ (หนึ่ง บทว่า มโน นี้ในคำว่า อิติ จิตฺตมโน นั้น ตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตฺต ศัพท์) ดังจะเห็นได้ว่า ในปทภาษนียได้ตรัสไว้ว่า ยํ จิตฺตํ, ตํ มโน (สภาวะธรรมใดชื่อว่า จิต สภาวะธรรมนั้นชื่อว่า ใจ) เพื่อแสดงข้อความดังกล่าว ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

จิตฺตสฺส อตฺถทีปนตฺถํ วุตฺตนฺติ นายํ จิตฺตสฺสํโก “จิตฺตสฺสํกปโป”ติอาทิสฺส วิย วิจิตฺตาทีอตุโธ, อถ โข วิญญานนจโนติ ตสฺส อตฺถทีปนตฺถํ วุตฺตํ. อิมินา ปุนรุตฺติโทสาภาวํ ทสฺเสติ.^{๓๖}

“คำว่า จิตฺตสฺส อตฺถทีปนตฺถํ วุตฺตํ (ตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตฺต ศัพท์) หมายความว่า จิตฺต ศัพท์นี้ไม่มีความหมายว่า หลากหลาย เป็นต้น ดังคำว่า จิตฺตสฺสํกปโป เป็นต้น แต่แสดงถึงวิญญาน ดังนั้นจึงตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตฺต ศัพท์นั้น ท่านแสดงว่าไม่มีปุนรุตติโทษด้วยคำดังกล่าว”

คำว่า เตเนว ใน เตเนวสฺส เพิ่มปาสฺสเสว่า มโนติ อิมสฺส จิตฺตสฺส อตฺถทีปนตฺถํ วุตฺตภาเวน (เพราะความที่แห่งบทว่า มโน นี้ตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตฺต ศัพท์นี้) โดยเปลี่ยนกริยาคุมพากย์ว่า วุตฺตํ เป็น วุตฺตภาเวน และเปลี่ยนบทประธานว่า มโนติ อิํ เป็นบทภาวาทิสัมพันธ์ว่า มโนติ อิมสฺส (ปทสฺส)

คำว่า เอตฺถ จ ขเปชฺ วุตฺตํ (หนึ่ง ในคำว่า อิติ จิตฺตมโน นี้ บทว่า มโน นี้ ตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตฺต ศัพท์) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- อาโกกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ แม้คำว่า มโน นี้ก็เป็นจิตนั้นเกี่ยวโดยเนื้อความมิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) เมื่อตรัสว่า อิติ จิตโต เนื้อความที่ประสงค์เอาย่อมสำเร็จมิใช่หรือ

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงตรัสบอกว่า มโน อีกเล่า

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า อธิบายว่า คำว่า มโน นี้ตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตต ศัพท์

ตั้งคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

นनु เจตถ “มโน”ติ อิทมปิ อุตถโต จิตตเมว, อถ กสฺมา วุตตนติ อาห “เอตถ จา”ติอาที.^{๑๓๗}

“ท่านกล่าวว่า เอตถ จ เป็นต้น เพื่อขจัดความสงสัยว่า แม้คำว่า มโน นี้ในคำว่า อิติ จิตตมโน นี้ ก็เป็นจิตนั้นเกี่ยวโดยเนื้อความมิใช่หรือ เหตุใดจึงตรัสบอกว่า มโน อีกเล่า”

คำว่า เตเนวสฺส ฯเปฯ อาห (ด้วยเหตุที่นั่นเอง ในปทภาษนียของบทนั้นจึงตรัสว่า ยํ จิตตํ, ตํ มโน) กล่าวไว้เพื่อย้ำความในประโยคหน้า ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ข้อความว่า คำว่า มโน นี้ตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตต ศัพท์ บุคคลพึงรู้ได้อย่างไร (อีกอย่างหนึ่ง) การที่คำว่า มโน นี้ตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตต ศัพท์ บุคคลพึงรู้ได้อย่างไร

- อาโกกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรนำหลักฐานจากพระบาลีมาอ้างข้อความดังกล่าว มิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) ข้อความดังกล่าวเป็นอัตโนมติของท่านหรือไม่

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า อธิบายว่า เราได้นำหลักฐานจากพระบาลีมาอ้างอิงไว้ ว่า ในปทภาษนียของบทนั้นได้ตรัสว่า ยํ จิตตํ, ตํ มโน

ตั้งคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กถเมตํ วิมฺยุยาตีติ อาห “เตเนวสฺสา”ติอาที.^{๑๓๘}

“ท่านกล่าวว่า เตเนวสฺส เป็นต้น เพื่อขจัดความสงสัยว่า ข้อความนั้น บุคคลย่อมรู้ได้อย่างไร”]

คำอธิบาย จิตตสงกปโป

จิตตสงกปโปติ วิจิตตสงกปโป. เอตถาปิ อิติสทฺโท อหริตพฺโพ. “สงกปโป”ติ จ สํวิทหนมตฺตสฺเสตํ นามํ, น วิตกฺกสฺเสว. ตมฺจ สํวิทหนํ อิมสฺมี อตฺเถ สญฺญาเจตนาธิปฺปาเยหิ สงฺคหํ คจฺฉติ, ตสฺมา “อิติ จิตตสงกปโป”ติ “มตํ เต ชีวิตา เสยฺโย”ติ เอตถ วุตตมรณสญฺญี มรณเจตโน มรณาธิปฺปาโยติ เอวเมตถ อตฺถ ทญฺฺจพฺโพ. ปทภาษเนปิ หิ อยเมว นโย ทสฺสีโต.

เอเตน มรณจิตตาทีหิ วินา “เอกาหัง ชีวิตัง เสโย, วีริยมารกโต ทพฺพหน”ติอาทินา นเยน ธมฺมํ
ภาสณตสฺส สํวณฺณนา นาม น โหติติ ทสฺเสติ.

คำว่า จิตตสงกบโป แปลว่า มีการตระเตรียมหลากหลาย ควรจะนำ อิติ ศัพท์มา
ประกอบไว้ในบทนี้อีกด้วย

อนึ่ง คำว่า สงกบโป นี้ เป็นเพียงชื่อของการตระเตรียมทั่วไป ไม่ใช่เป็นชื่อของความ
ดำริอย่างเดียว และการตระเตรียมนั้นในความหมายนี้ย่อมถึงการนับเข้าด้วยสัญญา เจตนา และ
ความมุ่งหมาย (ฉันทะ) ดังนั้น คำว่า อิติ จิตตสงกบโป นี้ พึงทราบเนื้อความในคำนี้เห็นว่า
ภิกษุเป็นผู้มีความสำคัญจะให้ตาย มีเจตนาจะให้ตาย มีความประสงค์จะให้ตาย ตามที่กล่าวไว้
ในคำว่า มตํ เต ชีวิตา เสโย (ท่านตายเสียดีกว่ามีชีวิตอยู่)

แม้ในปทภาษนียก็ทรงแสดงนัยนี้ไว้เช่นเดียวกัน

พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า เมื่อภิกษุแสดงธรรมตามนัยว่า เอกาหัง ชีวิตัง เสโย, วีริย-
มารกโต ทพฺพ (การเป็นอยู่วันเดียวของบุคคลผู้ปรารถนาความเพียรมั่นคงประเสริฐกว่า) เป็นต้น
โดยปราศจากจิตที่คิดจะฆ่า ไม่จัดเป็นการพรรณนา[คุณของความตาย] ด้วยพระดำรัสว่า อิติ
จิตตมโน จิตตสงกบโป (เรามีจิตใจอย่างนี้ มีการตระเตรียมหลากหลายอย่างนี้)

[ท่านอธิบาย จิตตสงกบโป ว่า วิจิตตสงกบโป เพื่อที่จะแสดงว่า จิตต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า
หลากหลาย, วิจิตร ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

จิตโต นานุปการโก สงกบโป อสฺสาติ จิตตสงกบโป. วิจิตตโต เหตุจ จิตตสทฺโท “นาหํ ภิกฺขเว
อณฺเฏ เอกนิกายมฺปิ สมณูปสฺสามิ เอวํ จิตฺตํ, ยถยิทํ ภิกฺขเว ติรจฺจนคฺคา”ติอาทิสฺส วิย. เตนานห “วิจิตต-
สงกบโป”ติ.^{๑๓๔}

“การตระเตรียมหลากหลาย คือ มีประการต่างๆ มีอยู่แก่ภิกษุนั้น เหตุฉะนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า จิตต-
สังกับปะ โดยแท้จริงแล้ว จิตต ศัพท์ในบทนี้มีความหมายว่า หลากหลาย ดังพระดำรัสว่า นาหํ ภิกฺขเว
อณฺเฏ เอกนิกายมฺปิ สมณูปสฺสามิ เอวํ จิตฺตํ, ยถยิทํ ภิกฺขเว ติรจฺจนคฺคา (ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นแม้
หมู่สัตว์อย่างหนึ่งอื่นที่หลากหลายเหมือนสัตว์ดิรัจฉานเหล่านี้) เป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิจิตตสงกบโป
(มีการตระเตรียมหลากหลาย)”

คำอธิบายข้างต้นแสดงวิธีวากยานสัมพันธ์ว่า

๑. ฐาปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระพุทธองค์ตรัสว่า จิตตสงกบโป

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ จิตต ศัพท์ในบทนี้มีความหมายอะไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ จิตต ศัพท์ในบทนี้มีความหมายว่า วิญญาณ ดังคำว่า จิตตมโน หรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยคว่า จิตตสงกนโปติ วิจิตตสงกนโป อธิบายว่า จิตต ศัพท์ในบทนี้มีความหมายว่า หลากหลาย ดังนี้แล

พระพุทธองค์ทรงประกอบใช้ อิติ ศัพท์ในบทต้นว่า อิติ จิตตมโน แต่ อิติ ศัพท์ดังกล่าวอาจติดตามไปสู่อรรถหลังว่า จิตตสงกนโป เป็นรูปว่า อิติ จิตตสงกนโป การติดตามมาจากศัพท์หน้าหรือประโยคหน้ามาสู่ศัพท์หลังหรือประโยคหลังเช่นนี้เรียกว่า อธิการณัย คือ นัยที่ติดตามมา ในที่บางแห่งก็อาจติดตามจากศัพท์หลังมาหาศัพท์หน้าในประโยคเดียวกัน หรือติดตามมาจากประโยคหลังไปหาประโยคแรกก็ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมของฐานะโอกาส ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

เอตถาปิ อิติสทโท อหริตพโพติ “จิตตสงกนโป”ติ อิมสมิ ปเทปิ อธิการวเสน อิติสทโท อหริตพโพ. อิทญหิ “อิติ จิตตสงกนโป”ติ เอว อวุตตมปิ อธิการโต วุตตเมว โหติติ.^{๓๔๐}

“คำว่า เอตถาปิ อิติสทโท อหริตพโพ (ควรนำ อิติ ศัพท์มาประกอบไว้ในบทนี้อีกด้วย) หมายความว่า ควรนำ อิติ ศัพท์มาไว้แม้ในบทนี้ว่า จิตตสงกนโป โดยเนื่องด้วยอธิการณัย ดังจะเห็นได้ว่า แม้จะไม่ตรัสอย่างนี้ว่า อิติ จิตตสงกนโป บทนี้ก็ป็นอันตรัสไว้ทีเดียวโดยอธิการณัย”

โดยทั่วไป คำว่า สงกนโป แปลว่า “ความดำริ” เป็นคำไวพจน์ของวิตก แต่ในที่นี้แปลว่า “การเตรียม” ซึ่งประกอบด้วยสัญญา เจตนา และวิตก โดยสัญญาทำให้ภิกษุผู้รู้ตัวว่ากำลังทำอะไรอยู่ ส่วนเจตนาและวิตกเป็นเจตสิกสำคัญที่ประกอบกับจิตในขณะทำอาภักปฏิกิริยาทางกาย วาจา และใจ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

สงกนโปติ เจตถ “ตถโก วิตถโก สงกนโป”ติอาทิสฺส วีย น วิตถกสฺเสว นามิ, อถ โช ตสฺส จ อญเญสญจาติ ทสฺเสตฺถ “สงกนโปติ จา”ติอาทิสฺส อารทฺธ. สวิทหนมตฺตสฺสาติ สญญาเจตนาวิตถกสงกนชาตสฺส สพฺพสฺส สวิทหนสฺส.^{๓๔๑}

“อนึ่ง ท่านปรารภว่า สงกนโป จ (อนึ่ง คำว่า สงกนโป นี้) เป็นต้น เพื่อแสดงว่า คำว่า สงกนโป ในที่นี้ ไม่ใช่ชื่อของวิตกเท่านั้น ดังคำว่า ตถโก วิตถโก สงกนโป (ความตรึก ความคิด ความดำริ) เป็นต้น แต่เป็นชื่อของวิตกนั้นและสภาวะธรรมอื่น คำว่า สวิทหนมตฺตสฺส (การเตรียมทั่วไป) คือ การเตรียมทุกอย่างที่เรียกว่า สัญญา เจตนา และความมุ่งหมาย”

คำว่า “สงกนโป”ติ จ ยเปย น วิตถกสฺเสว (อนึ่ง คำว่า สงกนโป นี้ เป็นเพียงชื่อของการเตรียมทั่วไป ไม่ใช่เป็นชื่อของความดำริอย่างเดียว) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ คำว่า สงฺกปฺป ในที่นี้เป็นชื่อของอะไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำนี้เป็นชื่อของความดำริเท่านั้น มิใช่หรือ ดังคำว่า ตกโก วิตกโก สงฺกปโป เป็นต้น

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า อธิบายว่า คำว่า สงฺกปฺป เป็นชื่อของการตระเตรียม ไม่ใช่ชื่อของวิตกเท่านั้น

มุตฺต ศัพท์ในคำว่า สํวิทฺถมตฺตสฺสว แปลว่า “ทั่วไป” แสดงความหมายว่า สามณฺณ อธิบายว่า

สามณฺณตฺถิ เหตุถ มตฺตสฺสทฺโท “พราหมณมตฺตํ โภเชตี”ติอาทิสฺส วีย. เตนาค “ตณฺจ สํวิทฺถน”ติ-
อาทิ.^{๑๔๒}

“โดยแท้จริงแล้ว มุตฺต ศัพท์ในที่นี้ มีความหมายว่า ‘ทั่วไป’ ดังอุทาหรณ์ว่า พราหมณมตฺตํ โภเชตี (ย่อมเลี้ยงพราหมณ์ทั่วไป) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตณฺจ สํวิทฺถน (และการตระเตรียมนั้นในความหมายนี้ ย่อมถึงการนับเข้าด้วยสัญญา เจตนา และความมุ่งหมาย) เป็นต้น”

คำว่า ตณฺจ สํวิทฺถน ๒เปยฺย คจฺฉนฺติ (และการตระเตรียมนั้นในความหมายนี้ย่อมถึงการนับเข้า ด้วยสัญญา เจตนา และความมุ่งหมาย) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ การตระเตรียมคืออะไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การกระทำทั่วไป ชื่อว่าการตระเตรียมหรือไร

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า อธิบายว่า การตระเตรียมนั้นในความหมายนี้ย่อมถึง การนับเข้าด้วยสัญญา เจตนา และความมุ่งหมาย

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิมินา สํวิทฺถนํ นามตฺถนํ น วิธานนฺติ ทสฺสเสตี.^{๑๔๓}

“ท่านแสดงด้วยคำนี้ว่า ขึ้นชื่อว่า การตระเตรียมในที่นี้ ไม่ใช่การกระทำ”]

คำอธิบาย อเนกปริยาเยน

อเนกปริยาเยนาตี นานปฺปกาเรน อจฺจาวเจน การณเณ.

คำว่า อเนกปริยาเยน แปลว่า โดยเหตุมีประการต่างๆ คือ โดยเหตุใหญ่่น้อย

[คำว่า การณเณ อธิบาย ปริยาเยน ว่าลงในอรรถว่า เหตุ (การณ) คัมภีร์อธิบายที่ปรากฏแสดง อรรถของ ปริยาย ศัพท์ว่า

การณ เทสนายณฺจ

วาเร เวจเนปิ จ

ปการสฺมี อวสเร

ปริยาโย กถียติ.^{๑๔๔}

“ปริยาย ศัพท์ ย่อมกล่าวไว้ในความหมายว่า เหตุ, เทศนา, ครั่ง, คำไวพจน์, ประการ และโอกาส”

คำว่า นานุปกาเรน (ประการต่างๆ) นั้น อธิบาย อเนก ศัพท์ว่า เอก ศัพท์ในบทนี้เป็นไปในความหมายว่า สังขยา (จำนวน) ตามอรรถของ เอก ศัพท์ ที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานูปทีปิกาและกัจจายนสูตรัตถะว่า

เสฏฺฐาสหายสงฺขยาณฺว-

ตุลฺยเสวโก ติลิงคิโก.^{๑๔๕}

“เอก ศัพท์ มี ๓ ลิงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ประเสริฐ, ไม่มีเพื่อน, สังขยา, อื่น และเสมอกัน”

เอโก ตีสุ สงฺขยาตุลฺยา-

ตุลฺยาสหายมิสฺสเน

เสฏฺฐณฺณสจฺจมุขเยสุ

อปฺปมฺหิ เกวลปิ จ.^{๑๔๖}

“เอก ศัพท์ย่อมเป็นไปในลิงค์ทั้ง ๓ ในอรรถว่า สังขยา, เสมอกัน, ไม่มีผู้เสมอ, ไม่มีเพื่อน, ผสม, ประเสริฐ, อื่น, ความจริง, โดยตรง, น้อย และล้วนๆ”

คำว่า อุจฺจาวเจน อธิบาย นานุปกาเรน อีกทอดหนึ่งเพื่ออธิบายว่า เหตุที่มีประการต่างๆ ก็คือเหตุใหญ่น้อยนั่นเอง

คำว่า อุจฺจาวจ ตัตถะเป็น อุจฺจ (ใหญ่) + อวจ (น้อย) เหตุใหญ่ในเรื่องนี้ ก็คือเหตุที่ปรากฏชัดและหยาบ ส่วนเหตุน้อยคือเหตุที่ไม่ปรากฏชัดและไม่หยาบ แม้โดยทั่วไปแล้ว อุจฺจ ศัพท์มักแปลว่า สูง ส่วน อวจ แปลว่า ต่ำ แต่ในที่นี้ศัพท์เหล่านั้นแปลว่า ใหญ่ (มหันต) และ น้อย (ขุทฺทก) ตามข้อความในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา

อุจฺจาวเจหิ อากาเรหิตี มหฺนตามหฺนเตหิ อุปาเยหิ.^{๑๔๗}

“คำว่า อุจฺจาวเจหิ อากาเรหิ แปลว่า ด้วยอุบายใหญ่น้อย”

และในสารัตถที่ปนีว

ปากกุตฺตา โอฟาริกุตฺตา จ อุจฺจจากการตา เวทิตพฺพา, อปากกุตฺตา อโนฟาริกุตฺตา จ อวจา-
การตา.^{๑๔๘}

“ความเป็นอุบายใหญ่ ฟังทราบเพราะปรากฏชัดและหยาบ
ความเป็นอุบายเล็ก ฟังทราบเพราะไม่ปรากฏชัดและไม่หยาบ”

การพรรณนาคุณของความตายด้วยอุบายหยาบ

- การแสดงโทษของการมีชีวิตอยู่ด้วยคำว่า ก็ ดุยหิมา ปาปเกณ พุชชีวเตน (บุรุษผู้เจริญ ท่านจะมีชีวิตอย่างลำบากยากเข็ญนี้ไปทำไม)

การพรรณนาคุณของความตายด้วยอุบายไม่หยาบ

- การกล่าวว่า ท่านตายเสียดีกว่า (มตฺ เต ชีวิตา เสโย) หรือการแสดงผลของการตายว่า เมื่อตายแล้วท่านจะได้ขึ้นสวรรค์ เป็นต้น

การชักชวนให้ตายด้วยอุบายหยาบ

- การบอกวิธีให้ตายด้วยการใช้กำปั้นทุบหรือตีเข้า เป็นต้น

การชักชวนให้ตายด้วยอุบายไม่หยาบ

- การบอกวิธีให้ตายด้วยการกินยาพิษ เป็นต้น]

คำอธิบาย มรณณฺณํ เป็นต้น

ปุณ มรณณฺณนติอาทิ นิคมทวณํ

คำว่า มรณณฺณํ เป็นต้น เป็นคำลงท้ายอีก

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงการปฏิเสธปุณฺรุตติโทษ คือ โทษเพราะการกล่าวซ้ำ เพราะพระพุทธองค์ตรัสว่า มรณณฺณํ เป็นต้นไว้ในประโยคต้นก่อนแล้ว แต่ตรัสซ้ำอีก จึงอาจทำให้ต้องปุณฺรุตติโทษได้ อธิบายว่า คำดังกล่าวเป็นคำลงท้าย ดังนั้น จึงไม่เป็นปุณฺรุตติโทษ]

ปาราชิโก โหตีติ ตงฺขณุปนฺนํปิ มนุสฺสวิคคหํ วุตฺตํเยน ชีวิตา โวโรปนฺโต ปาราชิโก โหตีติ.

คำว่า ปาราชิโก โหติ หมายความว่า ภิกษุพราภิกายมนุษย์แม้ที่เกิดขึ้นแล้วในขณะนั้น จากชีวิตตามนัยดังกล่าวแล้ว ต้องอาบัติปาราชิก ดังนี้แล

สถานที่ เป็นต้น

เวสาลียํ สมพฺพหฺเล ภิกฺขุ อารพฺภ อณฺณมณฺณํ ชีวิตา โวโรปนฺตํ อสุมฺมํ ปณฺณตํ.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ ปรรภิกษุจำนวนมากในเมืองเวสาลี เพราะเหตุคือ การพราภิกชีวิตกันและกัน

ประเภทของบัญญัติ

“มรณวณณํ วา”ติ อยเมตถ อนุปณณตติ, สาธารณปณณตติ.

บัญญัติว่า มรณวณณํ วา (หรือพรรณนาคุณของความตาย) นี้เป็นอนุบัญญัติในสิกขาบทนี้ [สิกขาบทนี้]เป็นสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติทั่วไปแก่ภิกษุและภิกษุณี)

อาณัติ

สาณตติกํ.

[สิกขาบทนี้]เป็นสาณตติกะ (มีการใช้ผู้อื่น)

อาบัติ

มารณตถาย โอบาตกขณนาทิสฺส ทุกุกฺกํ, อนนทิสฺส ขเต โอบาเต ยสฺส กสฺสจฺจ ปตเนปิ ทุกุกฺกํ, ยกฺขเปตติรจฺจนาคตมนุสฺสวિકฺคหณํ ติรจฺจนาคตสฺส จ ทุกฺขุปฺปตฺติยํ ทุกุกฺกเมว, มนุสฺสชาติกสฺส ทุกฺขุปฺปตฺติยํ ถุลลจฺจยํ, ตถา ยกฺขาทินํ มรเณ, ติรจฺจนาคตมรเณ ปน ปาจิตฺติยํ, มนุสฺสมรเณ ปาราชิกนฺติ อิมินา นเยน สพฺพตถ ปโยคเกทวเสน อาปตฺติเกโท เวทิตพฺโพ.

พึงทราบประเภทแห่งอาบัติเนื่องด้วยความต่างกันแห่งความพยายามในความพยายามทั้งปวงตามนัยนี้ว่า

- ต้องอาบัติทุกกฏเพราะชุดหลุมพรางเป็นต้นเพื่อจะฆ่า [เพราะเป็นปุปพปโยคะของปาณาติบาต]
- ต้องอาบัติทุกกฏแม้เพราะผู้ใดผู้หนึ่งตกลงในหลุมพรางที่ชุดไว้ไม่ได้เจาะจง
- ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะทำให้ยักษ์ เปเรต สัตว์ดิรัจฉานที่มีร่างมนุษย์[คือนาคและครุฑเป็นต้น] และสัตว์ดิรัจฉานให้ได้รับบาดเจ็บ
- ต้องอาบัติถุลลัจจัย เพราะทำให้มนุษย์ได้รับบาดเจ็บ
- ต้องอาบัติถุลลัจจัย เพราะฆ่าพวกยักษ์เป็นต้นเช่นเดียวกัน
- ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะฆ่าสัตว์ดิรัจฉาน

- ต้องอาบัติปาราชิก เพราะฆ่ามนุษย์

[คำว่า ตีรจฺจนาคตมนุสฺสวิคคห (สัตว์ตีรจฺจนที่มีร่างมนุษย์) มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ว่า

- มนุสฺสวิคคโห ตีรจฺจนาคโต ตีรจฺจนาคตมนุสฺสวิคคโห.

สลับบทหน้าว่า มนุสฺสวิคคห ไปอยู่หลัง หมายถึง นาคและครุฑเป็นต้นที่แปลงร่างเป็นมนุษย์ได้]

อนาปัตติ

อสนฺนิจฺจ มาเรณฺตสฺส อชานนฺตสฺส นมรณานิปปายสฺส อุมฺมตฺตกาทีนญฺจ อนาปัตติ. ตตฺถ อสนฺนิจฺจจาติ “อิมินา อุปฺกุกฺเขน อิมํ มาเรมฺ”ติ อเจเตตฺวา กเตน อุปฺกุกฺเขน มุสฺสลุสฺสาปนวตฺถุสฺมึ วีย ปเร มเตปิ อนาปัตติ. อชานนฺตสฺสาติ “อิมินา อयํ มริสฺสตี”ติ อชานนฺตสฺส อุปฺกุกฺเขน วิสคตปิณฑปาตวตฺถุสฺมึ วีย ปเร มเตปิ อนาปัตติ. นมรณานิปปายสฺสาติ มรณํ อนิจฺจนฺตสฺส อุปฺกุกฺเขน เกสชฺชวตฺถุสฺมึ วีย ปเร มเตปิ อนาปัตติ. เอวํ อสนฺนิจฺจจาติอาทิสฺส วินิจฺฉโย เวทิตพฺโผ.

ไม่ต้องอาบัติแก่ :-

- ภิกษุผู้ไม่ได้ตั้งใจให้ตาย
- ภิกษุผู้ไม่รู้
- ภิกษุผู้ไม่ประสงค์จะให้ตาย
- ภิกษุบ้าเป็นต้น

ในเรื่องนั้น คำว่า อสนฺนิจฺจ (ไม่ได้ตั้งใจ) หมายความว่า การไม่ต้องอาบัตีย่อมมีได้แม้เมื่อผู้อื่นตาย เหมือนเรื่องยกสาก เพราะความพยายามที่กระทำโดยไม่ได้ตั้งใจว่า “เราจะฆ่าผู้นี้ด้วยความพยายามนี้”

คำว่า อชานนฺตสฺส (ไม่รู้) คือ การไม่ต้องอาบัตีย่อมมีได้แม้เมื่อผู้อื่นตาย เหมือนเรื่องบิณฑบาตเจือด้วยยาพิษ เพราะความพยายามของภิกษุผู้ไม่รู้ ว่า “ผู้นี้จะตายด้วยความพยายามนี้”

คำว่า นมรณานิปปายสฺส (ไม่ประสงค์จะให้ตาย) หมายความว่า การไม่ต้องอาบัตีย่อมมีได้แม้เมื่อผู้อื่นตาย เหมือนเรื่องยา เพราะความพยายามของภิกษุผู้ไม่ต้องการให้ตาย

พึงทราบข้อวินิจฉัยในคำว่า อสนฺนิจฺจ เป็นต้น โดยประการดังนี้

[แม้ภิกษุมีความพยายามในการทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แต่ถ้าไม่มีเจตนาจะฆ่าผู้อื่น ก็ไม่ต้องอาบัติ ดังเรื่องยกสาก กล่าวคือ ภิกษุรูปหนึ่งกำลังปลูสดที่หนึ่งในหอนฉนภายในหมู่บ้าน ท่านจับสากอันหนึ่งไว้ในขณะที่มีสากอีกอันหนึ่งพังกันอยู่ ทำให้สากอีกอันหนึ่งนั้นล้มทับเด็กเสียชีวิต ภิกษุนั้นมีความพยายามในการจับสาก แต่ไม่มีเจตนาจะฆ่าเด็ก จึงไม่ต้องอาบัติ ดังฎีกาใหม่อธิบายเรื่องนี้ว่า

เอตถ จ อสมฺมิจฺจาติ อิทฺ มรณสํวตฺตนิโกุปกมฺสฺส อสฺสฺลฺกฺขณํ สนฺธาย วุตฺตํ.^{๔๘๘}

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ คำว่า อสมฺมิจฺจ (ไม่ได้ตั้งใจ) นี้ ตรีสหมายถึงการไม่กำหนดถึงความพยายามที่ยังความตายให้เป็นไป”

ในทำนองเดียวกัน ถ้าภิกษุไม่รู้ว่าจะทำให้ผู้อื่นตาย ก็ไม่ต้องอาบัติ ดังเรื่องบิณฑบาตเจ็ดด้วยยาพิษ กล่าวคือ ภิกษุรูปหนึ่งได้รับบิณฑบาตที่ใส่ยาพิษ ท่านไม่รู้ว่ายากวางยาพิษ จึงนำมาถวายภิกษุรูปอื่นในโรงฉัน ทำให้ภิกษุเหล่านั้นมรณภาพ ท่านไม่ต้องอาบัติเพราะไม่รู้ ดังฎีกาใหม่อธิบายเรื่องนี้ว่า

อฆานนฺตฺสฺสาติ อิทฺ ปน มรณสํวตฺตนิโกุปกมฺสฺส อฆานนํ สนฺธาย.^{๔๘๙}

“ส่วนคำว่า อฆานนฺตฺสฺส (ไม่รู้) นี้ ตรีสหมายถึงการไม่รู้ถึงอุปกรณ์ที่ยังความตายให้เป็นไป”

ภิกษุรูปหนึ่งให้ยาตั้งครุฑแก่หญิงผู้หนึ่ง หญิงนั้นกินยาแล้วเสียชีวิต ภิกษุนั้นมีความพยายามในการให้ยา แต่ไม่ประสงค์จะให้นางตาย จึงไม่ต้องอาบัติ ดังฎีกาใหม่อธิบายเรื่องนี้ว่า

นมรณานิปปายสฺสาติ อิทฺ อุปกมํ ขานนฺตฺสฺสาปิ มรณานิปปายสฺส อภาวํ.^{๔๙๐}

“คำว่า นมรณานิปปายสฺส (ไม่ประสงค์จะให้ตาย) นี้ ตรีสหมายถึงการไม่มีความประสงค์จะให้ตายแม้ของภิกษุผู้รู้ว่าจะมีความพยายามอยู่”

คำว่า นมรณานิปปายสฺส มีความหมายเหมือน อมรณานิปปายสฺส โดยแปลง น เป็น อ ในเพราะพยัญชนะหลัง แต่ไม่แปลงเป็น อ เพราะถือว่าเป็นศัพท์เฉพาะที่มีช้อยกเว้นในบางแห่ง กล่าวคือ ตามสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๓๓) ว่า อตฺตํ นสฺส ตปฺปฺริเส (แปลง น เป็น อ ในเพราะตปฺปฺริสสมาส) ท่านกล่าวถึงการแปลง น เป็น อ ในเพราะบทหลังที่เป็นตปฺปฺริสสมาส เช่น น พฺราหฺมโณ = อพฺราหฺมโณ แปลง น เป็น อ ด้วยสูตรนี้ แม้ ว่า ศัพท์ที่แสดงความไม่แน่นอนจะไม่ปรากฏในสูตรนี้โดยตรงหรือติดตามมาจากสูตรอื่น แต่ก็มีศัพท์เฉพาะบางคำที่ไม่แปลง น เป็น อ ได้บ้าง ดังอุทาหรณ์ว่า

- นมาตาภูตปฺพุโพ (ผู้ไม่เคยเป็นมารดา)
- นปีตาภูตปฺพุโพ (ผู้ไม่เคยเป็นบิดา)
- นภาตาภูตปฺพุโพ (ผู้ไม่เคยเป็นพี่ชายน้องชาย)
- นภคินิภูตปฺพุโพ (ผู้ไม่เคยเป็นพี่หญิงน้องหญิง)

- นปฺตุโตภูตปฺพุโพ (ผู้ไม่เคยเป็นบุตร)
- นรีตาภูตปฺพุโพ (ผู้ไม่เคยเป็นธิดา)

อุทาหรณ์ข้างต้นพบในสังยุตตนิกาย นิทานวรรคว่า

น โส ภิกขเว สโตโต สุลภุโป, โย นมาตาภูตปฺพุโพ อิมินา ที่เขน อทฺธนา ขเปย โย นปิตาภูต-
ปฺพุโพ ขเปย โย นมาตาภูตปฺพุโพ ขเปย โย นภคินีภูตปฺพุโพ ขเปย โย นปุตฺโตภูตปฺพุโพ ขเปย โย นรีตา-
ภูตปฺพุโพ.^{๑๔๒}

“สัตว์ที่ไม่เคยเป็นมารดาโดยกาลนานนี้ มิใช่หาได้ง่ายเลย ฯลฯ สัตว์ที่ไม่เคยเป็นบิดา ฯลฯ สัตว์
ที่ไม่เคยเป็นพี่ชายน้องชาย ฯลฯ สัตว์ที่ไม่เคยเป็นพี่หญิงน้องหญิง ฯลฯ สัตว์ที่ไม่เคยเป็นบุตร ฯลฯ สัตว์ที่
ไม่เคยเป็นธิดา ฯลฯ”

อุทาหรณ์อื่นก็เป็นศัพท์เฉพาะเหมือนอุทาหรณ์ข้างต้น เช่น

- นจิสฺเสว (ต่อกาลไม่นานนั้นทีเดียว) = น + จิสฺส + เอว
- นจิเรเนว (โดยกาลไม่นานนั้นทีเดียว) = น + จิเรน + เอว
- นมหปฺผลกรณโต (โดยไม่กระทำผลมาก) = น + มหปฺผลกรณโต
- นบุสฺสํ (ผู้มีโชสตรและบุรุษ) = น + บุสฺสํ
- นกุลโล (สัตว์ที่ไม่มีตระกูล, พังพอน) = น + กุลโล]

วิบัติ

ศีลวิบัติ.

[อาบัตินี้]เป็นศีลวิบัติ

องค์ประกอบ

มนุสฺสชาติกปาโณ, ปาณสณฺณิตา, วรกจิตฺตํ, อุปกุกโม, เตน มรณนฺติ อีมาเนตฺถ ปณฺจ
องฺคานิ.

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๕ เหล่านี้ คือ

๑. สัตว์มีชาติเป็นมนุษย์
๒. รู้ว่าเป็นสัตว์มีชีวิต

๓. มีจิตคิดจะฆ่า

๔. มีความพยายาม

๕. มนุษย์นั้นตายด้วยความพยายามนั้น

ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น

อทินนาทานสมุฏฐาน, กิริย, สญญาวิโมกข์, สจิตตกะ, โลกวัชชะ, กายกรรม, วจีกรรม, อกุศลจิตต์, ทุกขเวทนนติ.

[ลักษณะเป็น :-

- อทินนาทานสมุฏฐาน (เมื่ออทินนาทานเป็นสมุฏฐาน คือ เกิดด้วยสมุฏฐาน ๓ อันได้แก่ กายกบจิต วาจกบจิต และกายวาทกบจิต)

- กิริยา (ต้องอาบัติเพราะทำการฆ่า)

- สญญาวิโมกข์ (มีการพ้นจากอาบัติเพราะไม่มีสญญาคิดฆ่า)

- สจิตตกะ (มีจิตคิดฆ่า)

- โลกวัชชะ (มีโทษทางโลก)

- กายกรรม (ต้องอาบัติทางกายทวาร)

- วจีกรรม (ต้องอาบัติทางวจีทวาร)

- อกุศลจิต (ฆ่าด้วยโทสมูลจิต)

- ทุกขเวทนา

[ฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า แม้พระราชาเห็นโจรแล้วหัวเราะว่าเรง ทรงรับสั่งให้นำโจรไปฆ่า ก็ประกอบด้วยทุกขเวทนา เพราะการหัวเราะว่าเรงมีอารมณ์อย่างอื่น ส่วนเจตนาที่ตัดสินว่า จะฆ่าโจรต้องประกอบด้วยทุกขเวทนาเท่านั้น แต่เจตนาดังกล่าวรู้ได้ยาก เพราะระคนด้วยสุขเวทนา และไม่มีทุกขเวทนาติดตามต่อมา ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อถ กถ์ ทุกขเวทนนติ, นนุ ราชาน โจรํ ทิสฺวา หสมานาปิ “คจฺฉณ, นํ ฆาเตถา”ติ วทนฺตํติ. สจฺจํ หสมานา วทนฺติ, โส ปน หาโส เตสํ อญฺญวิสโย, สนนฺนิฏฺฐาปกเจตนา ทุกฺขสมฺปยุตฺตา. วุตฺตญฺเหตํ สมฺนตฺปาสาทิกายํ “สเจปิ หิ สิริสยํ อารุพฺโพ รชฺชสมฺปตฺตํสุขมนฺุภวานฺโต ราชาน ‘โจโร เทว อานํโต’ติ

วุตฺเต ‘คจฺจนํ มาเรธา’ติ หสฺมาโน ภณฺติ, โทมนสฺสจิตฺเตเนว ภณฺตีติ เวทิตพฺโพ. สุขวอภิณฺเฑตา ปน อนุปฺปนฺนาภาว จ ทฺวฺชฺชานเมตํ ปุณฺณชเนหิ”ติ.^{๔๕๓}

“ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น สิกขาบทนี้ประกอบด้วยทุกขเวทนาได้อย่างไร พระราชาทั้งหลาย เห็นโจรแล้ว แม้ร้ายแรงอยู่ก็รับสั่งว่า ไปเถิด จงฆ่ามันเถิด มิใช่หรือ

ตอบว่า : พระราชาทั้งหลายร้ายแรงรับสั่งอยู่จริง แต่การร้ายแรงนั้นของพระองค์มีอารมณ์อื่นเป็น วิสัย เจตนาที่ตัดสินใจต้องประกอบด้วยทุกขเวทนาแน่นอน สมจริงดังคำกล่าวในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาว่า

‘โดยแท้จริงแล้ว แม้ถ้าพระราชาเสด็จขึ้นสู่แท่นบรรทมอันทรงสิริแล้ว เสวยสุขในราชสมบัติอยู่ เมื่อราชบุรุษทูลว่า ขอเดชะ โจรได้ถูกนำมาแล้วก็ร้ายแรงรับสั่งว่า ไปเถิด จงฆ่ามันเถิด ฟังทราบว่าเป็นพระองค์ รับสั่งด้วยจิตที่ประกอบด้วยโทมนัสโดยแท้ แต่เรื่องนี้ปุณฺณชนเข้าใจยาก เพราะระคนด้วยสุข และไม่มีการ ติดตาม[ของโทมนัส]”

ตติยปาราชิกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายปาราชิกที่ ๓

คำอธิบายอุตตริมนุสสสัมมสิกขาบท

คำอธิบาย อนภิขาน์

จตุตฺเถ อนภิขานนฺติ สกฺขนฺตานํ อนุปฺปนฺนตฺตา อตฺตนิ อตฺถิภาวํ อชานนฺโต.

โปรดทราบเนื้อความในปาราชิกที่ ๔ ดังนี้

คำว่า อนภิขาน์ (ไม่รู้อยู่) หมายความว่า ไม่รู้ว่าตนมีอุตตริมนุสสรธรรม เพราะมิได้บังเกิดในกระแสนจิตของตน

[คำว่า อนภิขาน์ ตัดบทเป็น น + อภิขาน์ คำว่า อภิขาน์ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อภิ บทหน้า + ณา ธาตุ (อวโพธเน = รู้) + นา ปัจจัย + อนต ปัจจัย อุปสรรค คือ อภิ ในบทนี้ไม่มีความหมายใดๆ ท่านจึงอธิบาย อนภิขาน์ ว่า อชานนฺโต เพื่อแสดงการตัดบทและความเป็นปทปฺปฺรณํ คือ การยังบทให้เต็มของ อภิ ศัพท์ พร้อมทั้งยังแสดงว่า อํ ใน อนภิขาน์ เป็นศัพท์ที่แปลงมาจาก อนต ปัจจัย

คำว่า อุตฺตนิ อุตฺติภาว (ความมีในตน, ตนมีอุตฺตริมนุสฺสธรรม) แสดงกรรมของบพว่า อนภิขาน ในประโยคนี้ เพราะบทกรรมว่า อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ ปราภวฺชฺตฺเจนแล้วในประโยคว่า โย ปน ภิกฺขุ อนภิขานํ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ

คำว่า สกฺสนฺตฺนาเน อนุปฺปนฺนตฺตา (เพราะมิได้บังเกิดในกระแสดิจของตน) แสดงการอธิบายว่า ธรรม ที่บุคคลบรรลุแล้วย่อมปรากฏแก่บุคคลนั้น ส่วนผู้ที่ยังมิได้บรรลุย่อมไม่มีธรรมดังกล่าวในกระแสดิจ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เยน หิ โย ธมฺโม อธิคฺโค, โส ตสฺส ปากฺโก โหตีติ อาห “สกฺสนฺตฺนาเน”ติอาทิ.^{๑๔๔}

“โดยแท้จริงแล้ว ธรรมใดอันบุคคลใดบรรลุแล้ว ธรรมนั้นย่อมปรากฏแก่บุคคลนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สกฺสนฺตฺนาเน (ในกระแสดิจของตน) เป็นต้น”

ข้อความนี้แสดงปทานสัมพันธ์ของ สกฺสนฺตฺนาเน อนุปฺปนฺนตฺตา ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ภิกษุไม่รู้ว่าตนมีอุตฺตริมนุสฺสธรรม ด้วยคำว่า อุตฺตนิ อุตฺติภาว อชานนฺโต

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดภิกษุจึงไม่รู้ว่าตนมีอุตฺตริมนุสฺสธรรม

๓. อาโปกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุที่ภิกษุไม่รู้ว่าตนมีอุตฺตริมนุสฺสธรรมมิใช่หรือ พระอรธกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า สกฺสนฺตฺนาเน อนุปฺปนฺนตฺตา อธิบายว่า ธรรมใดอันบุคคลใดบรรลุแล้ว ธรรมนั้นย่อมปรากฏแก่บุคคลนั้น ดังนั้น เราจะแสดงเหตุที่ภิกษุไม่รู้ว่าตนมีอุตฺตริมนุสฺสธรรมด้วยคำว่า สกฺสนฺตฺนาเน อนุปฺปนฺนตฺตา (เพราะมิได้บังเกิดในกระแสดิจของตน) ดังนี้แล

คำว่า อุตฺติภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุตฺติโน ภาโว อุตฺติภาโว = ภาวะของสิ่งที่มีอยู่, ความมีอยู่ ชื่อว่า อุตฺติภาวะ

บพว่า อุตฺติ ในที่นี้เป็นบพนามที่มีรูปเหมือนนิบาต ชื่อว่า นิบาตปฏฺวิรูปะ

บพว่า อุตฺติ มี ๓ ประเภทตามลักษณะของการใช้ คือ

๑. บพอาชยาด เช่น ธนมฺตฺติ (ทรัพย์มีอยู่) ประกอบใช้เป็นรูปเอกพจน์เท่านั้น เพราะมาจาก อส ธาตุ (ภูวิ = มี, เป็น) + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ

๒. นิบาต เช่น อุตฺติ เกสา โลมา ฯเปฯ ประกอบใช้เป็นเอกพจน์และพหูพจน์ทั้ง ๒ อย่าง ในที่นี้ประกอบกับรูปพหูพจน์ว่า เกสา และประกอบกับรูปเอกพจน์ว่า ตโจ เป็นต้น, อุตฺติ ชีรา (นมมีอยู่), อุตฺติ คาโว (วัวทั้งหลายมีอยู่) ดังฎีกาใหม่ของสีลขันธวรรคกล่าวว่า

อุตฺติสทฺโทปิ หิ อิทฺ พหุจโนเยว “อุตฺติ ชีรา, อุตฺติ คาโว”ติอาทิสฺส วิย นิปาตภาวสฺเสว อิจฺฉิ-
ตตฺตา.^{๑๔๕}

“โดยแท้จริงแล้ว แม้ อตฺถิ ศัพท์ในที่นี้ก็เป็นพหูพจน์นั้นเที่ยว เพราะปรารภความเป็นนิบาตเท่านั้นดังคำว่า อตฺถิ ชีรา (นมมีอยู่), อตฺถิ คาโว (วัวทั้งหลายมีอยู่)”

๓. นิบาตปฏิรูปกะ เช่น อตฺถิปจฺโย (ปัจจัยที่มีอยู่), นตฺถิปจฺโย (ปัจจัยที่ไม่มี), อตฺถิยา นว (คำตอบ ๙ อย่างในอตฺถิปจฺโย), นตฺถิยา นว (คำตอบ ๙ อย่างในนตฺถิปจฺโย), อตฺถิชีรา พุราหฺมณี (นางพราหมณีผู้มีน้ำนม)

ข้อความข้างต้นนี้กล่าวไว้ในกัณฑ์ชาตรีคณฺฐิ (หน้า ๑๒๑) แต่ในศัพท์นิธิปกรณ์ถือว่าเป็นบทอาชยาดหรือนิบาตเท่านั้น แม้เป็นบทนิบาตก็เข้าสมาคมกับบทหลังได้เช่นเดียวกับบทนาม ดังข้อความว่า

“ปุตฺตา มตฺถิ ธนฺมตฺถิ”ติ เอตฺถ ปน อตฺถิสทฺโท นิปาโต. เตเนสฺส เอกวจนพหฺวจนโก โหติ. “อตฺถิ-ชีรา พุราหฺมณี”ติ เอตฺถาปิ นิปาโตเยว. เตเนว हि तेन อุตฺตรปทฺสสฺส สมาโส โหติ.”^{๑๔๖}

“ส่วน อตฺถิ ศัพท์ในบาทคานี้ว่า ปุตฺตา มตฺถิ ธนฺมตฺถิ เป็นนิบาต ดังนั้น บทนี้จึงประกอบด้วยเอกพจน์และพหูพจน์ แม้ในคำว่า อตฺถิชีรา พุราหฺมณี ก็เป็นนิบาตทีเดียว ดังนั้น จึงเชื่อมสมาคมบทหลังเข้ากับบทว่า อตฺถิ นั้น”

เอเตสฺส हि อตฺถิสทฺโท อาชยาดนิปาตวเสน ภิษชติ “อตฺถิ สนฺติ สฺวิชชติ, อตฺถิชีรา พุราหฺมณี”ติ-อาทีสุ. นตฺถิสทฺโท ปน นิปาโตเยว.^{๑๔๗}

“โดยแท้จริงแล้ว ในบรรดาบทเหล่านี้ อตฺถิ ศัพท์ย่อมต่างกัน โดยจำแนกตามอาชยาด และนิบาต ดังคำว่า อตฺถิ สนฺติ สฺวิชชติ (มีอยู่), อตฺถิชีรา พุราหฺมณี (นางพราหมณีผู้มีน้ำนม)”

คัมภีร์นिरูตติที่ปณียอมรับมติของกัณฑ์ชาตรีคณฺฐิ โดยถือว่า คำว่า อตฺถิปจฺโย เป็นต้นนั้น เป็นนิบาตปฏิรูปกะ แต่ท่านตั้งชื่อใหม่ว่า นามปฏิรูปกะ คือ นิบาตที่มีรูปเหมือนบทนาม ดังข้อความกล่าวว่า

นามปฏิรูปกานิ นาม เยวปนกรฺมมา อิจฺจาทีนิ. ตถา สมฺมวาทสทฺทภาวํ ปตฺตานิ อตฺถิปจฺโย, นตฺถิปจฺโย, อตฺถิชีรา พุราหฺมณี, อณฺณาสีโกณฺฑมฺโณ, มกฺขลิสฺสาลอ อิจฺจาทีสุ อตฺถิอิจฺจาทีนิ.^{๑๔๘}

“ขึ้นชื่อว่า นามปฏิรูปกะ มีคำว่า เยวปนกรฺมมา (เยวปนกรฺม, ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง) เป็นต้น [เยวปนกรฺมเป็นเจตสิกที่พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสไว้โดยระบุชื่อว่าเป็นเจตสิกดวงใด แต่ตรัสไว้โดยรวมว่าเป็นเจตสิกที่เกิดขึ้นร่วมกับกามาวจรกุศลจิต เป็นต้น ปรากฏในคัมภีร์ธรรมสังคณีว่า เย วา ปน (ส่วนธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่)]

เช่นเดียวกันนี้ บทว่า อตฺถิ เป็นต้น ในคำว่า อตฺถิปจฺโย, นตฺถิปจฺโย, อตฺถิชีรา พุราหฺมณี, อณฺณาสีโกณฺฑมฺโณ, มกฺขลิสฺสาลอ เป็นต้น ซึ่งถึงความเป็นสัญญาศัพท์ (ศัพท์แสดงชื่อ)”

ตฺยาทิสทฺทาปิ สมฺมวาทํ ปตฺตา นิปาตรูปา โหนติ, สฺยาทิสทฺทา จ. ตสฺมา เตปิ อิมสฺมี สุตฺเต

สงฺคยฺหนฺติ. อตฺถิชีรา คาวี, น สนฺติปฺตฺตา อิตฺถิ, อตฺถิ หุตฺวา ปจฺจโย อตฺถิปจฺจโย. เอวํ นตฺถิปจฺจโย, อโหสิ เอว กมฺมํ อโหสิกมฺมํ.^{๑๔๔}

“แม้ศัพท์ที่ลง ตี วัฏติเป็นต้นซึ่งถึงความเป็นชื่อ มีรูปเป็นนิบาต และมีรูปที่ลงวัฏตินามมี สิ เป็นต้น ดังนั้น แม้ศัพท์เหล่านั้นก็นับเข้าในสูตรนี้ เช่น อตฺถิชีรา คาวี (แม้ว่าที่มีนม), น สนฺติปฺตฺตา อิตฺถิ (หญิงผู้มีบุตรหาได้), อตฺถิ หุตฺวา ปจฺจโย อตฺถิปจฺจโย (ปัจจัยที่มีอยู่) เช่นเดียวกันนี้ นตฺถิปจฺจโย (ปัจจัยที่ไม่มี), อโหสิ เอว กมฺมํ อโหสิกมฺมํ (กรรมที่มีแล้วนั้นแหละ, กรรมที่ไม่ให้ผล ชื่อว่า อโหสิกรรม)”

นอกจากนั้นแล้ว รูปวิเคราะห์ว่า อตฺถิโน ภาโว อตฺถิภาโว ก็กล่าวตามมติของกัณฑ์ชาตรีธรรมกถา (หน้า ๑๒๑) แต่ศัพท์นี้ตีปกรณ์ (สูตรมณฑล สุตฺร ๕๓๖) เห็นว่า ควรตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อตฺถิยา ภาโว อตฺถิ- ภาโว โดยแปลง ส วัฏติทำย อตฺถิ, นตฺถิ ศัพท์เป็น ยา ด้วยสูตรว่า อตฺถินตฺถิโต ปจฺจยวจนฺ วา นิจฺจํ สสฺส จ (เมื่อกล่าวถึงปัจจัยก็ตาม ไม่กล่าวถึงปัจจัยก็ตาม ให้แปลง ส วัฏติและอื่นๆ เป็น ยา ทำย อตฺถิ และ นตฺถิ ศัพท์) ได้รูปว่า

- อตฺถิยา ภาโว อตฺถิตา (ภาวะของสิ่งที่มีอยู่, ความไม่อยู่ ชื่อว่า อตฺถิตา)
- นตฺถิยา ภาโว นตฺถิตา (ภาวะของสิ่งที่ไม่ได้อยู่, ความไม่ได้อยู่ ชื่อว่า นตฺถิตา)
- อตฺถิยา นว (คำตอบ ๙ อย่างในอตฺถิปัจจัย)
- นตฺถิยา นว (คำตอบ ๙ อย่างในนตฺถิปัจจัย)]

คำอธิบาย อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ

อุตฺตริมนุสฺสธมฺมนฺติ อุตฺตริมนุสฺसानํ ฌายีณญฺเจว อริยานญฺจ ธมฺมํ.

คำว่า อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ (อุตฺตริมนุสฺสธรรม) หมายความว่า ธรรมของมนุษย์ผู้ยิ่งยวด คือ ผู้บรรลุนิพพานและพระอริยะทั้งหลาย

[ท่านอธิบาย อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ ดังนี้

๑. ให้ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อุตฺตริมนุสฺसानํ ธมฺโม อุตฺตริมนุสฺสธมฺโม (ธรรมของมนุษย์ผู้ยิ่งยวด คือ ฌาน, มรรค และผล) <ฉนฺทิสฺสํปฺปฺริสฺสมาส> เพราะกล่าวว่า อุตฺตริมนุสฺसानํ ธมฺมํ

๒. มนุสฺสยฺผู้ยิ่งยวด ก็คือ ผู้บรรลุนิพพานและเหล่าพระอริยะทั้งหลาย ไม่ใช่ผู้ยิ่งยวดด้วยทรัพย์หรือฐานันดร การอธิบายความในลักษณะนี้เป็นการแสดงอภิเษยัตถะหรือสรุปะ คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง เพราะกล่าวว่า ฌายีณญฺเจว อริยานญฺจ

คำว่า อุตฺตริมุสส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุตฺตริ จ เต มุสฺสา จาติ อุตฺตริมุสฺสา = มนุษย์ผู้ยิ่งยวด[กว่ามนุษย์ทั่วไป] ชื่อว่า อุตฺตริ-มุสสะ (วิเสสนบุรพทกรรมธารยสมาส อุตฺตริ ศัพท์เป็นนินาต)

นอกจากนั้นแล้ว คำว่า ธมฺม (ธรรม) มุ่งหมายถึง มหัคคตธรรมคือรูปฌานและอรุฌาน และโลกุตตรธรรมคือมรรค ผล นิพพาน เพราะเป็นธรรมที่บรรลุโดยมนุษย์ผู้ยิ่งยวดเหล่านั้น

ในฎีกาใหม่ได้แสดงรูปวิเคราะห์อีกอย่างหนึ่งว่า

- มุสฺसानํ ธมฺโม มุสฺสธมฺโม = ธรรมของมนุษย์ คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ (นัฏฐิตปฺปรีสสมาส)
- อุตฺตริ มุสฺสธมฺมา อุตฺตริมุสฺสธมฺโม = ธรรมอันยิ่งยวดกว่าธรรมของมนุษย์ คือ ฌาน, มรรค และผล (วิเสสนบุรพทกรรมธารยสมาส)

ในบรรดาผู้ที่ได้รับรุดมาน มรรค และผล มนุษย์มีความเพียรในการปฏิบัติปรากฏชัดเจนกว่าเทวดาหรือพรหมจึงประกอบใช้ มุสฺส ศัพท์ในคำนี้โดยศัพท์มูล คือ นัยที่ใช้เป็นส่วนมากในสถานที่นั้น ดังคำว่า วนจรโก (ผู้เที่ยวไปในป่า = พรานป่า), สงคามาวจร (ช้างเที่ยวไปในสงคราม = ช้างศึก)]

คำอธิบาย อตฺตูปนายิก

อตฺตูปนายิกนติ อตฺตนิ ตํ อุปเนติ “มยิ อตฺถิ”ติ สมุทาจรฺนโต, อตฺตานํ วา ตตฺถ อุปเนติ “อหํ เอตฺถ สนฺทิสสามิ”ติ สมุทาจรฺนโตติ อตฺตูปนายิก, ตํ อตฺตูปนายิก.

คำว่า อตฺตูปนายิก (น้อมเข้าในตน) หมายความว่า ภิกษุใดอวดอยู่ว่ามีในตน ย่อม น้อมอุตฺตริมุสสธรรมนั้นเข้าในตน เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า อตฺตูปนายิกะ

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุใดอวดว่าตนปรากฏมีในอุตฺตริมุสสธรรมนี้ น้อมตนเข้าในธรรมดังกล่าว เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า อตฺตูปนายิกะ, ให้น้อมอุตฺตริมุสสธรรมนั้นเข้าในตน (หรือให้น้อมตนเข้าไปในอุตฺตริมุสสธรรมนั้น)

[คำว่า อตฺตูปนายิก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. น้อมเข้าในตน เพราะอธิบายว่า อตฺตนิ ตํ อุปเนติ (ยอมน้อมอุตฺตริมุสสธรรมนั้นเข้าในตน)
 - อุปเนตฺติติ อุปนโย (อุป บทหน้า + นี ธาตุ + อ ปัจจัย)
 - อุปนโย เอว อุปนโยโก (อุปนย ศัพท์ + ฌิก ปัจจัยในสกัถกัทธิ)
 - อตฺตนิ อุปนโยโก อตฺตูปนโยโก (สัตตมิตปฺปรีสสมาส)

๒. น้อมตนเข้าไป เพราะอธิบายว่า อุตตานํ ตตฺถ อุปเนติ (น้อมตนเข้าในธรรมดังกล่าว)

-อุตตานํ อุปนายิกโก อตฺตุนายิกโก (หุตติยาตปฺปริสสมาส)

คำว่า “มยิ อตฺถิ”ติ สมุทาจฺรฺนโต (อวดอยู่ว่ามีในตน) กล่าวขึ้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า ภิกษุ น้อมอุตริมนุสธรรมนั้นเข้าในตนอย่างไร มีวิธีปทานุสัมพันธ์ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงรูปวิเคราะหฺของ อตฺตุนายิก ศัพท์เป็นสัตตมิตปฺปริสมาสด้วยคำว่า อตฺตนิ ตํ อุปเนติ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุ น้อมอุตริมนุสธรรมนั้นเข้าในตนอย่างไร

๓. อาโปกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะที่ภิกษุ น้อมอุตริมนุสธรรมนั้นเข้าในตนมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า “มยิ อตฺถิ”ติ สมุทาจฺรฺนโต อธิบายว่า เราได้แสดงลักษณะที่ภิกษุ น้อมอุตริมนุสธรรมนั้นเข้าในตนด้วยคำว่า “มยิ อตฺถิ”ติ สมุทาจฺรฺนโต ดังนี้แล

คำว่า “อหํ เอตฺถ สฺนฺทิสฺสามิ”ติ สมุทาจฺรฺนโต (อวดว่าตนปรากฏมีในอุตริมนุสธรรมนี้) กล่าวขึ้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า ภิกษุ น้อมตนเข้าในธรรมดังกล่าวอย่างไร มีวิธีปทานุสัมพันธ์ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวแสดงรูปวิเคราะหฺของ อตฺตุนายิก ศัพท์เป็นหุตติยาตปฺปริสมาสด้วยคำว่า อุตตานํ ตตฺถ อุปเนติ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุ น้อมตนเข้าในธรรมดังกล่าวอย่างไร

๓. อาโปกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะที่ภิกษุ น้อมตนเข้าในธรรมดังกล่าวมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า “อหํ เอตฺถ สฺนฺทิสฺสามิ”ติ สมุทาจฺรฺนโต อธิบายว่า เราได้แสดงลักษณะที่ภิกษุ น้อมตนเข้าในธรรมดังกล่าว ด้วยคำว่า “อหํ เอตฺถ สฺนฺทิสฺสามิ”ติ สมุทาจฺรฺนโต ดังนี้แล

ตามหลักภาษาทั่วไป คำว่า ตํ อตฺตุนายิกํ เป็นการกระจายรูปให้ตรงกันกับที่ใช้ในพระบาลี ซึ่งนักไวยากรณ์เรียกวิธีการเช่นนี้ว่า *ทนต์โสทรนัย* คือ การกลางข้างให้แหลม ส่วนของประโยคหน้าเรียกว่า *ทนต์เจตนนัย* คือ การตัดข้าง หมายความว่า แสดงรูปศัพท์เป็นปฐมาวิภคิตตามระเบียบของรูปวิเคราะหฺทั่วไป เหมือนการตัดข้างให้เปลี่ยนรูปจากรูปเดิม ท่านมักจะแสดงทนต์เจตนนัยก่อนทนต์โสทรนัยเสมอ]

เอวํ กตฺวา สมุทาจเรยฺยาติ สมฺพนฺโธ.

พึงสัมพันธ์บทว่า ภิกษุ อวดทำให้เป็นอย่างนั้น

[ในประโยคว่า เอวํ กตฺวา สมุทาจเรยยาติ สมฺพนฺโธ (พึงสัมพันธ์ทว่าภิกษุขอวัดทำให้เป็นอย่างนั้น) แสดงว่า

๑. ทุตติยวิภัตติในคำว่า อตฺตูปนายิกํ ในประโยคว่า อตฺตูปนายิกํ อลมฺริยฌาณทสฺสนํ สมุทาจเรยย ลงในอรรถกิริยาวิเสสนะ เพราะคำว่า เอวํ กตฺวา (ทำ...อย่างนี้) นิยมใช้เพื่อแสดงความเป็นกิริยาวิเสสนะ

๒. คำว่า อตฺตูปนายิกํ สัมพันธ์กับกริยาคุมพากยฺว่า สมุทาจเรยย แม้จะมีคำว่า อลมฺริยฌาณทสฺสนํ มาคั่นอยู่ ก็ไม่ถือว่าห่างมากจนทำให้เข้าใจความหมายได้ยาก เพราะคั่นอยู่เพียงบทเดียว แต่แม้จะไม่ห่างกันมาก ก็ยังมีศัพท์อื่นมาคั่นอยู่ให้ห่างจาก สมุทาจเรยย ดังนั้น ท่านจึงประกอบใช้ สมฺพนฺโธ เพื่อแสดงสัมพันธ์ของศัพท์ที่อยู่ห่างกันในประโยค

การใช้คำว่า สมฺพนฺโธ (พึงสัมพันธ์) มีหลักการใช้ ๓ ประการในวรรณกรรมบาลี กล่าวไว้ในคัมภีร์พยาจินิยาม (ข้อ ๑) ดังนี้

๑. ใช้แสดงศัพท์ที่เพิ่มเข้ามา (ปาฐเสสสะ) ซึ่งมีได้กล่าวไว้โดยตรงในประโยค
๒. ใช้แสดงสัมพันธ์ของศัพท์ที่อยู่ห่างกันในประโยค โดยนำมาเรียงลำดับใหม่ให้มีศัพท์ใกล้กัน เพื่อให้ความชัดเจน
๓. ใช้แสดงสัมพันธ์ของศัพท์ที่สลับบทกันในประโยค โดยนำมาเรียงลำดับใหม่ให้อยู่หน้าหลังตามหลักภาษาโดยทั่วไป เพื่อให้ความชัดเจน

อนึ่ง พึงเพิ่มคำว่า กาทพุโพ มาแปลคู่กับ สมฺพนฺโธ เป็นรูปว่า สมฺพนฺโธ กาทพุโพ (พึงกระทำสัมพันธ์) หรืออาจเขียนเป็นรูปว่า สมฺพนฺธิตพุพํ (พึงสัมพันธ์) ก็ได้]

คำอธิบาย อลมฺริยฌาณทสฺสนํ

อลมฺริยฌาณทสฺสนนฺติ เอตฺถ มหคฺคตโลกุตฺตรปญฺญา ชานนญฺเณ ฌาณํ จกฺขุณา จ ทิฏฺฐมฺิว ธมฺมํ ปจฺจกฺขกรณโต ทสฺสนญฺเณ ทสฺสนนฺติ ฌาณทสฺสนํ

ในคำว่า อลมฺริยฌาณทสฺสนํ (ญาณทรรศนะอันหมดจดสามารถ[กำจัดกิเลส]) นี้ ปัญญาที่เป็นมหัคคตะและโลกุตตระ ชื่อว่า ฌาณ โดยความหมายว่า รู้ และชื่อว่าทรรศนะ โดยความหมายว่า เห็น เพราะกระทำธรรมให้ประจักษ์ประจักษ์เห็นด้วยตาเนื้อ เหตุฉนั้น ปัญญานั้นชื่อว่า ญาณทรรศนะ (ปัญญารู้เห็น)

[คำว่า ปัญญา เป็นศัพท์สามัญโดยทั่วไปที่อาจหมายถึงปัญญาฝ่ายโลกียะและฝ่ายโลกุตระ แต่

ในที่นี้เป็นธรรมของมนุษย์ผู้ยังยวต จึงหมายถึงปัญญาที่ประกอบกับมหัคคตมานและโลกุตตรจิต ดังนั้นท่านจึงอธิบายว่า มหัคคตโลกุตตรปัญญา ญาณ ทสสน (ปัญญาที่เป็นมหัคคตและโลกุตระ ชื่อว่า ญาณ และชื่อว่า ทรรคนะ) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

กัญญาปิ โลภียโลกุตตรา สพุพาว ปณฺเฑา “ญาณน”ติ วุจฺจติ, อิท ปน มหัคคตโลกุตตราว เวทิตพฺพาติ อาห “มหัคคตโลกุตตรปณฺเฑา ชานนญฺเฌน ญาณน”ติ.”^{๑๐๐}

“ปัญญาทั้งหมดฝ่ายโลกียะและโลกุตระได้ชื่อว่า ญาณ ก็จริง แต่ในที่นี้พึงทราบว่าเป็นปัญญาฝ่ายมหัคคตและโลกุตระ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มหัคคตโลกุตตรปัญญา ชานนญฺเฌน ญาณ (ปัญญาที่เป็นมหัคคตและโลกุตระ ชื่อว่า ญาณ โดยความหมายว่า รู้)”

คำว่า ชานนญฺเฌน (โดยความหมายว่า รู้) แสดงรูปวิเคราะห์ของ ญาณ ศัพท์ว่า

- ชานาตีติ ญาณ = สภาวะรู้ ชื่อว่า ญาณ

คำว่า จกฺขุณา จ ทิฏฺฐิมิว ธมฺมํ ปจฺจกฺขกรณโต ทสสนญฺเฌน (โดยความหมายว่า เห็น เพราะกระทำธรรมให้ประจักษ์ประจักษ์เห็นด้วยตาเนื้อ) แสดงรูปวิเคราะห์ของ ทสสน ศัพท์ว่า ปสฺสตีติ ทสสน (สภาวะเห็น ชื่อว่า ทรรคนะ) นอกจากนั้น ท่านได้แสดงรูปวิเคราะห์อวธรรณบุรพทกรรมธรรมาสมายของบว่า ญาณทสสน ว่า ญาณ เอว ทสสน ญาณทสสน อีกด้วย เพราะท่านถือว่าเป็นบทที่มีวิภัติเดียวกัน จึงแสดงรูปวิเคราะห์ด้วยกรรมธรรมาสมายที่มีวิภัติเสมอกัน (ตุลยาธิกรณะ)

การประกอบใช้ ทสสน ร่วมกับ ญาณ ในเรื่องนี้ มีประโยชน์เพื่อแสดงว่า เป็นการเห็นด้วยปัญญาภายในที่เกิดจากการอบรมจิต (ภาวนามยปัญญา) อันสามารถเห็นประจักษ์เหมือนเห็นได้ด้วยตาเนื้อ ไม่ใช่ปัญญาที่เกิดจากการเรียนหรือคิดพิจารณาหาเหตุผล อันจัดเป็นสุตมยปัญญาหรือจินตามยปัญญา]

อริยํ วิสุทฺธํ อุตฺตมํ ญาณทสสนนฺติ อริยญาณทสสนํ, อลํ ปริยตฺตํ กิเลสวิทฺธสฺสนสมตฺถํ อริยญาณทสสนเมตฺถ ฌานาภิเษเก อุตฺตริมนุสฺสธมฺเม, อลํ วา อริยญาณทสสนมสฺสาติ อลมริยญาณทสสน, ตํ อลมริยญาณทสสน

ญาณทรรคนะอันหมดจด คือ สูงสุด ชื่อว่า อริยญาณทรรคนะ

ญาณทรรคนะอันหมดจดสามารถ คือ สามารถในการกำจัดกิเลสมีอยู่ในอุตฺตริมนุสฺสธรรมาอันจำแนกเป็นฌานเป็นต้นนี้หรือญาณทรรคนะอันหมดจดสามารถ[กำจัดกิเลส]ของอุตฺตริมนุสฺสธรรมานั้นมีอยู่ เหตุฉะนั้น อุตฺตริมนุสฺสธรรมานั้นชื่อว่า อลมริยญาณทรรคนะ (มีญาณทรรคนะอันหมดจดสามารถ[กำจัดกิเลส]), [พึงอวด]อุตฺตริมนุสฺสธรรมที่มีญาณทรรคนะอันหมดจดสามารถ[กำจัดกิเลส]นั้น

[ในคำว่า อริย วิสุทฺธํ อุตฺตมํ บทว่า วิสุทฺธํ (อันหมดจด) อธิบายคำแปลของ อริย เพื่อห้าม คำแปลว่า อันเป็นอริยมรรค ส่วนคำว่า อุตฺตมํ (คือ สูงสุด) อธิบาย วิสุทฺธํ อีกทอดหนึ่ง จึงแปลแยกออกไปอีกศัพท์หนึ่ง

คำว่า อลฺมรียฌาณทสฺสน แปลตามศัพท์ว่า “มีปัญญาเห็นอันหมดจดที่สามารถ[ในการกำจัด กิเลส]” มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อริย ฌาณทสฺสน อริยฌาณทสฺสน (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- อลฺ อริยฌาณทสฺสนเมตฺถาติ อลฺมรียฌาณทสฺสน (สัตตมีพหุพพีหิสมาส)
- หรือ - อลฺ อริยฌาณทสฺสนมสฺสาติ อลฺมรียฌาณทสฺสน (ฉนฺฐีพหุพพีหิสมาส)

รูปวิเคราะห์สัตตมีพหุพพีหิสมาสแสดงว่าญาณทรรคจะเกี่ยวเนื่องกับมาน มรรค และผล โดยความเป็นที่ตั้ง คือ อุปนิสสยปัจจัยและสิ่งที่อาศัย คือ อุปนิสสยปัจจัยุปัน

ส่วนรูปวิเคราะห์ฉนฺฐีพหุพพีหิสมาส แสดงว่าญาณทรรคจะเกี่ยวเนื่องกับมาน มรรค และผล โดยความเป็นสัมพันธะ คือ สหชาตปัจจัย, อัญญมัญญปัจจัย และสัมพันธิ คือ สหชาตปัจจัยุปัน, อัญญมัญญปัจจัยุปัน

คำว่า ฌานาภิเภา อุตฺตริมนุสฺสนมฺเม แสดงวิเสสยะของ เหตุ ศัพท์ ส่วนคำว่า อลฺ วา เป็นต้น กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฺฉา (คำถาม) คือ คำว่า อริยฌาณทสฺสน มีรูปวิเคราะห์เป็นสัตตมีพหุพพีหิสมาสเท่านั้น หรือ
 - อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงรูปวิเคราะห์อื่นของคำนั้นอีกมิใช่หรือ
- ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่าอธิบายว่า เราได้แสดงรูปวิเคราะห์ฉนฺฐีพหุพพีหิสมาสของคำนั้นแล้วด้วยคำว่า อลฺ วา เป็นต้น

อาทิ ศัพท์ในคำว่า ฌานาภิเภา (อันจำแนกเป็นมานเป็นต้น) ละข้อความที่ปรากฏในพระบาลีว่า วิโมกฺโข (วิโมกข์, ความหลุดพ้น), สมာธิ (ความตั้งมั่นแห่งจิต), สมาปตฺติ (สมาบัติ, การเข้าฌาน), ฌาณทสฺสน (ญาณทศนะ, ปัญญาเห็น), มคฺคภาวนา (การอบรมมรรค), ผลสฺจฉิกิริยา (การรู้แจ้งผล), กิเลสปปหानํ (การละกิเลส), วินีวรณตา จิตฺตสฺส (ภาวะที่จิตปราศจากนิวรณ์) และ สฺสณฺณาคาเร อภิริติ (ความรื่นรมย์ในเรือนว่าง)

คำว่า อริย ในที่นี้มีศัพท์เดิมมาจาก อารกา แปลง อารกา เป็น อริย มีรูปวิเคราะห์ว่า กิเลสหิ อารกาติ อริย (สภาวะไกลจากกิเลส ชื่อว่า อริยะ) คำนี้แปลว่า หมดจด, บริสุทธิ์ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อริยสทฺโท เจตฺถ วิสุทฺธปริยาโย, น โลกุตฺตรปริยาโย.^{๑๑๑}

“อนึ่ง อริย ศัพท์ในที่นี้เป็นคำไวพจน์ของ วิสุทธ ศัพท์ ไม่ใช่คำไวพจน์ของผู้พ้นแล้วจากโลก (พระอริยะ)”

ประโยคว่า อลฺ ปริยตฺตํ กิเลสวิทฺถุสสนสมตฺถํ อริยญาณทสฺสนเมตฺถ เป็นต้น คำว่า ปริยตฺตํ อธิบาย อลฺ ว่าใช้ในความหมายว่า สามารถ และท่านอธิบาย ปริยตฺต ต่อมาอีกว่า กิเลสวิทฺถุสสนสมตฺถํ (สามารถในการกำจัดกิเลส) เพื่อระบุว่าเป็นความสามารถในการกำจัดกิเลส ไม่ใช่ความสามารถในการศึกษาเป็นต้น

ความหมายของ อลฺ ศัพท์ ปรากฏในปทรูปสิทธิปกรณ์ว่า

อลฺ ปริยตฺติกุสเนสุ จ.^{๑๖๒}

“นิบาตว่า อลฺ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปริยตฺติ (สามารถ, ควรกัน) และกุสนะ (ระดับ)”

ตัวอย่างเช่น

ปริยตฺติ = อลฺภจ โข โหติ มาตุคามํ ทฏฺฐลฺลาหิ วาจาหิ โภภาสิตุํ (และเป็นผู้สามารถเพื่อว่า มาตุคามด้วยคำหยาบคาย), อลฺ กาคูํ อลฺ สฺวิทาตุํ (เป็นผู้สามารถเพื่อกระทำ เพื่อจัดแจง), อลฺ มลฺโล มลฺลสฺส (นักมวยปล้ำคู่ควรต่อนักมวยปล้ำ), อลฺ ฬาสฺวิหาราย (สมควรเพื่อการอยู่อย่างผาสุก)

กุสนะ = อลงฺกโรติ (ย่อมกระทำการระดับ = ย่อมระดับ)

นอกจากนี้ คัมภีร์อภิธานปิปปิกาได้แสดงความหมายของ อลฺ ศัพท์ไว้ ๓ ประการว่า

กุสเน วารणे จาลํ

วุจฺเจเต ปริยตฺติยํ.^{๑๖๓}

“อลฺ ศัพท์ กล่าวไว้ในความหมายว่า กุสนะ (ระดับ), วารณะ (ห้าม) และ ปริยตฺติ (สามารถ, ควรกัน)”

ตัวอย่างอรรถวาระณะ คือ

- อลฺ โมคคฺคฺลฺลน มา เต รุจฺจิ ปถวี ปริวตฺเตตฺตุํ (โมคคัลลนนะ อย่าเลย เธออย่าพอใจการพลีปฐพี),
- อลฺ ทานิ อานนฺท มา ตถาคตํ ยาจิ (อานนท อย่าเลย เธออย่าวิงวอนตถาคตในบัดนี้)]

คำอธิบาย สมุทาจเรยฺย

สมุทาจเรยฺยาคิ วุตตปฺปการเมตฺถ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ อตฺตูปนํยิกํ กตฺวา กาเยน วา วาจาเยน วา ตฺพฺกาเยน วา วิญฺญฺสฺส มนุสฺสชาติกสฺส อาโรเจยฺย.

คำว่า สมุทาจเรยฺย (พึงอวด) หมายความว่า พึงบอกอุตฺตริมนุสฺสธรรมอันมีประการ

ดังกล่าวนั้นแก่ผู้มีชาติมนุษย์ผู้รู้ความด้วยกาย ด้วยวาจา หรือด้วยทั้ง ๒ อย่างนั้น ทำให้น้อมเข้าในตน

[คำว่า สมุททาเจเรยฺย ประกอบรูปศัพท์มาจาก ส บพหน้า + อุ บพหน้า + อา บพหน้า + จร ธาตุ (จรเณ = ประพฤติ) + อ ปัจจัย + เอยฺย วิภัติ มีความหมายตามศัพท์ว่า “บอก, พูด” ท่านจึงอธิบายเป็นอาโรเจยฺย ในที่นี้แปลโดยอรรถว่า “อวด” คือ พูดยกตัวเองให้ผู้อื่นนับถือ การอธิบายความในลักษณะนี้เป็นการอธิบายอรรถของ จร ธาตุที่มี ส, อุ และ อา อยู่หน้า เพื่อห้ามอรรถอื่นของ จร ธาตุที่มักใช้ในความหมายว่า ไป, กิน (จร คติภกฺขเนสุ)

ที่จริงแล้วคำไทยว่า อวด ในภาษาบาลีใช้เป็น อุลลปนา (การพูดในเบื้องบน, การพูดอวด) ส่วนสมุททาเจเรยฺย มีรูปเป็นนามว่า สมุททาจาโร ในที่บางแห่ง แปลว่า “การดำเนินไป, ความเป็นไป” เช่น กิเลส-สมุททาจาโร (การดำเนินไปของกิเลส) ตามนัยนี้อุปสรรค คือ ส อุ และ อา ใช้ในความหมายของ จร ธาตุจัดเป็นธาตุวิธานวิตตกะ คือ คล้อยตามอรรถของธาตุ

ข้อความว่า “ผู้มีชาติมนุษย์” ระบุถึงผู้ควรบอกซึ่งทำให้ต้องอาบัติปาราชิก เพราะถ้าหากผู้ฟังเป็นเทวดา พรหม หรือยักษ์ เปเรต และสัตว์ดิรัจฉาน ผู้บอกก็ไม่ต้องอาบัติ ดังนั้น คำว่า มนุสฺสชาติกิสฺส จึงกล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

ภิกษุบอกแก่ทุกคนแล้วจึงต้องอาบัติปาราชิกหรือไร อธิบายว่าภิกษุบอกแก่ผู้มีชาติมนุษย์เท่านั้นจึงต้องอาบัติปาราชิก ถ้าบอกบุคคลอื่นมีเทวดาเป็นต้นก็ไม่ต้องอาบัติดังกล่าว

ข้อความว่า “ผู้รู้ความ” คือ ผู้ฟังต้องเข้าใจภาษาของผู้พูดด้วย ถ้าผู้ฟังไม่เข้าใจภาษา หรือเด็กและผู้พิการทางสมองแม้เข้าใจภาษาก็ไม่เข้าใจความประสงค์ของผู้พูด ก็ทำให้ผู้พูดไม่ต้องอาบัติปาราชิก ท่านกล่าวคำนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

ภิกษุบอกแก่ผู้มีชาติมนุษย์ทุกคนแล้ว จึงต้องอาบัติปาราชิก หรือไร อธิบายว่า ภิกษุบอกแก่ผู้มีชาติมนุษย์ผู้รู้ความเท่านั้นจึงต้องอาบัติปาราชิก ถ้าบอกแก่บุคคลผู้ไม่รู้ความก็ไม่ต้องอาบัติดังกล่าว

คำว่า กาเยน วา วาจาเยน วา ตทุกฺคาเยน วา (ด้วยกาย ด้วยวาจา หรือด้วยทั้ง ๒ อย่างนั้น) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

ภิกษุบอกอุตรนิมิตตธรรมทางวาจาเท่านั้น จึงต้องอาบัติปาราชิกหรือไร อธิบายว่า แม้บอกด้วยกาย ด้วยวาจา หรือด้วยทั้ง ๒ อย่างนั้นก็ต้องอาบัติปาราชิกเช่นเดียวกัน

คำว่า วุตฺตปฺปการิ (อันมีประการดังกล่าว) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

ภิกษุบอกธรรมทั้งหมดแล้วจึงต้องอาบัติปาราชิกหรือไร อธิบายว่า ภิกษุบอกอุตรนิมิตตธรรมอันมีประการดังกล่าวเท่านั้น จึงต้องอาบัติปาราชิก ถ้าบอกธรรมอื่นไม่ต้องอาบัตินั้น

คำว่า อตฺตูปนํยิกํ กตฺวา (ทำให้น้อมเข้าในตน) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

ภิกษุบอกโดยอ้อมว่า โย เต วิหาเร วสตี, โส ภิกขุ ปจฺมสฺส ฌานสฺส ลาภี (ภิกษุใดอยู่ในวิหารของท่าน ภิกษุนั้นบรรลุปฐมฌาน) ต้องอาบัติปาราชิกหรือไม่ อธิบายว่า ถ้าภิกษุบอกโดยอ้อมไม่ต้องอาบัตินี้ดังกล่าว]

คำอธิบาย อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ

อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามีติ สมุทฺทาจฺรณการทสฺสนเมตํ, อตฺตูปนํยิกณฺหิ กตฺวา วินา อยฺมฺวาปเทสฺส สมุทฺทาจฺรณโต เอวํ สมุทฺทาจฺรติ, ตสฺมา ยวํ ปทฺภาชเณ “ปจฺมํ ฌานํ สมาปชฺชี่, สมาปชฺชามิ, สมาปนฺโน”ติอาทิเกโท วุตฺโต, โส สพฺโพ อีธฺวํ สงฺคหํ คจฺจนฺตี่ติ เวทิตฺวา. “อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ”ติ หิ วทฺนฺโต นยิทํ วจฺนมตฺตเมว วทตี, อถ โข “อิมินา จ อิมินา จ การเณน อยํ ฐมฺโม มยิ อตฺถี่”ติ ที่เปติ.

คำว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ (ข้าพเจ้ารู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้) นั้น เป็นคำแสดงอาการ อวด เพราะภิกษุที่อวดอุตริมนุสธรรมให้น้อมเข้าในตนโดยเว้นการระบุงถึงผู้อื่นชื่อว่าอวดอย่างนี้ ดังนั้น ประเภททั้งหมดที่ตรัสไว้ในปทภาชนี้นั้นว่า ปจฺมํ ฌานํ สมาปชฺชี่, สมาปชฺชามิ, สมาปนฺโน (เราเข้าปฐมฌานแล้ว เข้าปฐมฌานอยู่ เข้าถึงปฐมฌานแล้ว) จึงนับเข้าในคำว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ นี้ อนึ่ง เมื่อภิกษุกล่าวว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ (ข้าพเจ้ารู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้) ชื่อว่าจะกล่าวเพียงถ้อยคำนี้อย่างเดียวก็หาไม่ แต่ยังแสดงว่า ธรรมนี้มีอยู่ในเรา ด้วยเหตุอย่างนี้

[อิติ ศัพท์ในประโยคที่ว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามีติ ทำหน้าที่ อาการะ คือ แสดงอาการปฏิกิริยาทาง วาจาหรือใจ ในภาษาไทยแปลว่า “ว่า” คือ กล่าววว่า... หรือ คิดว่า... ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามีติ สมุทฺทาจฺรณการทสฺสนเมตํ (คำว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ นั้น เป็นคำแสดงอาการอวด) ในที่นี้เป็นการแสดงอาการปฏิกิริยาทางวาจาของกริยาคุณพากย์ว่า สมุทฺทาจเรยฺย

ข้อความว่า “โดยเว้นการระบุงถึงผู้อื่น” หมายถึง การพูดถึงตนเหมือนเป็นผู้อื่นว่า โย เต วิหาเร วสตี, โส ภิกขุ ปจฺมสฺส ฌานสฺส ลาภี (ภิกษุใดอยู่ในวิหารของท่าน ภิกษุนั้นบรรลุปฐมฌาน) เป็นต้น การพูดเช่นนี้เป็นการพูดโดยปริยาย ภิกษุผู้พูดจึงไม่ต้องอาบัติปาราชิก แต่ต้องอาบัติถุลลัจจัย เพราะไม่ได้พูดระบุงถึงตนโดยตรง

อนึ่ง การพูดโดยปริยายนั้นทำให้ต้องอาบัติปาราชิกที่ ๓ เท่านั้น ไม่ต้องอาบัติปาราชิกอื่น ๓ ข้อ ส่วนการใช้ให้ผู้อื่นทำ (อาณตติ) ทำให้ต้องอาบัติปาราชิกที่ ๒ และที่ ๓ เท่านั้น ไม่ต้องอาบัติปาราชิกอื่น ๒ ข้อ ดังคัมภีร์ขุททกชาล่าวสรุปความเป็นคาถาว่า

ปริยาโย จ อาณตติ

ตติเย พุติเย ปน

อาณตติเยว เสเสสุ

ทวยเมตํ น ลพภติ.^{๑๖๔}

“การกล่าวโดยปริยายและการใช้ มีในปาราชิกที่ ๓ ส่วนในปาราชิกที่ ๒ มีการใช้อย่างเดียว ทั้ง ๒ อย่างนั้นมิได้มีในปาราชิกที่เหลือ”

คำว่า ตสฺมา ในประโยคที่ว่า ตสฺมา ยวายํ ปทภาชเน เป็นต้น เพิ่มปาสฺเสสสะว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ อติ สฺมา อติ สฺมา จรณการทสนตฺตา (เพราะคำว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ นั้น เป็นคำแสดงอาการ อวด) โดยเปลี่ยนประธานคือ สฺมา จรณการทสนํ เป็นบทแสดงเหตุและลง ตต ปัจจยอยู่ท้าย]

“สมาปชฺชิน”ติอาทีนิ จ วทนฺเตน สมาปชฺชนาทีหิ การณเห อตฺถิตา ทิปิตา โหติ. เตน วุตฺตํ “ยวายํ ปทภาชเน ปจฺมํ ฌานํ สมาปชฺชี, สมาปชฺชามิ, สมาปนฺโนติอาทิเกโท วุตฺโต, โส สพฺโพ อิเธว สงฺคหํ คจฺฉนฺตี”ติ.

อนึ่ง ภิกษุผู้กล่าวคำว่า สมาปชฺชี (เราเข้าปฐมฌานแล้ว เข้าปฐมฌานอยู่ บรรลุแล้ว) เป็นต้น ชื่อว่าแสดงว่าอุตรนิมิตตธรรมมีในตนด้วยเหตุมีการเข้าปฐมฌานเป็นต้น ดังนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า ในปทภาชนียจึงตรัสประเภทไว้ว่า ปจฺมํ ฌานํ สมาปชฺชี, สมาปชฺชามิ, สมาปนฺโน (เราเข้าปฐมฌานแล้ว เข้าปฐมฌานอยู่ เข้าถึงปฐมฌานแล้ว) พึงทราบประเภททั้งหมดนั้นว่า นับเข้าในคำว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ นี้

[คำว่า “สมาปชฺชิน”ติอาทีนิ ๗เปย ทิปิตา โหติ (อนึ่ง ภิกษุผู้กล่าวคำว่า สมาปชฺชี เป็นต้น ชื่อว่าแสดงว่าอุตรนิมิตตธรรมมีในตนด้วยเหตุมีการเข้าปฐมฌานเป็นต้น) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงว่า คำว่า สมาปชฺชี เป็นต้นนั้นแสดงว่า ตนได้บรรลุอุตรนิมิตตธรรม จึงเป็นคำที่แสดงว่าอุตรนิมิตตธรรมมีอยู่ในตน ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฺฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงกล่าวว่าคำดังกล่าวแสดงว่าอุตรนิมิตตธรรมมีอยู่ในตน

- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ในปทภาชนียได้อธิบาย อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ ด้วยคำว่า ปจฺมํ ฌานํ สมาปชฺชี เป็นต้นมิใช่หรือ

อธิบายว่า ภิกษุผู้กล่าวคำว่า สมาปชฺชี (เราเข้าปฐมฌานแล้ว เข้าปฐมฌานอยู่ บรรลุแล้ว) เป็นต้น

ชื่อว่า แสดงว่าอุตริมนุสธรรมมีในตนด้วยเหตุมีการเข้าปฐมฌานเป็นต้น

คำว่า เตน วุตฺตํ (ดังนั้นก็กล่าวไว้) เป็นต้น เป็นการนำข้อความที่กล่าวไว้ในประโยคต้นมาอ้างซ้ำอีก เพื่อแสดงนิคมะหรือคําลงท้ายของข้อความที่ท่านได้กล่าวมาแล้ว ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๓๔) กล่าวว่า เตน วุตฺตุนฺติอาทิ นิคมํ (คำว่า เตน วุตฺตํ เป็นต้น เป็นคําลงท้าย) แม้คัมภีร์ถกนิยาม (ข้อ ๓๒๘) ก็กล่าวว่า

“บางท่านกล่าวว่า ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย เตน วุตฺตํ แสดงลักษณะ แต่เราเห็นว่าเป็นนิคมะ”]

คำอธิบาย ตโต อปเรน สมเยน

ตโต อปเรน สมเยนาติ ตโต อาโรจิตกาลโต อญฺญตรสฺมี กาลเ.

คำว่า ตโต อปเรน สมเยน (ในสมัยอื่นแต่นั้น) หมายความว่า ในเวลาใดเวลาหนึ่งหลังจากเวลาที่อวดแล้วนั้น

[ท่านอธิบายข้อความดังนี้

๑. คำว่า ตโต เป็นวิเสสของปาฐะเสสว่า อาโรจิตกาลโต (เวลาที่อวดแล้ว) เพราะอธิบายว่า ตโต อาโรจิตกาลโต

๒. คำว่า สมเยน ลงตติยวิภัตติในอรรถสัดตมี และ สมย ศัพท์มีความหมายว่า กาลเวลา เพราะอธิบายว่า กาลเ

๓. คำว่า อปเรน (อื่น) หมายความว่า เวลาใดเวลาหนึ่ง เพราะอธิบายว่า อญฺญตรสฺมี เหว ศัพท์ใน อาโรจิตกฺขณเว (ในขณะที่อวดแล้วนั้นแล) ทำหน้าที่ห้ามเวลายอมรับว่าต้องอาบัติ เพราะภิกษุต้องอาบัติในขณะที่พูดอวดอุตริมนุสธรรมทีเดียว ไม่ใช่ต้องอาบัติในเวลายอมรับ

สมย ศัพท์มีอรรถ ๙ ประการตามสมควร พบในคัมภีร์อภิธานปิฎกไว้ว่า

สมโย สมวาเย จ

สมุเห การณเ ชณเ

ปฏิวเธ สียา กาลเ

ปหาเน ลากทิฏฺฐิสฺ^{๑๖๔}

“สมย ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า

- ความพร้อมเพรียงแห่งเหตุ - หมู่ - เหตุ - ขณะ
- การแทงตลอด - กาลเวลา - การละ - การได้รับ - ความเห็น”

ข้อความข้างต้นกล่าวตามคัมภีร์สมันตปาสาทิกว่า

สมวาเย ขณ กาล

สมุเห เหตุทิฏฺฐิสุ

ปฏิลาเภ ปหาเน จ

ปฏิเวธะ จ ทิสฺสติ.^{๑๖๖}

“สมย ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ความพร้อมเพรียงแห่งเหตุ, ขณะ, กาลเวลา, หมู่, เหตุ, ความเห็น, การได้รับ, การละ และการแทงตลอด”]

คำอธิบาย สมนุคฺคาหิยมาโน วา อสมนุคฺคาหิยมาโน วา

อติ อาปตติปฏิขานนกาลทสฺสนเมตฺ, อัย ปน อาโรจิตกฺขณเว อาปตฺตี อาปชฺชติ. อาปตฺตี ปน อาปนโน ยสฺมา ปเรน โจทิตฺวา อโจทิตฺวา ปฏิขานาติ, ตสฺมา “สมนุคฺคาหิยมาโน วา อสมนุคฺคาหิยมาโน วา”ติ วุตฺตํ.

คำนั้น[ว่า อชานเมว อาวุโส อวจฺ ชานามิ (ข้าพเจ้าไม่เห็นอย่างนั้น ได้กล่าวว่าเห็น) เป็นต้น] แสดงเวลาที่ย่อมรับว่า ตนต้องอาบัติอย่างนี้ โดยแท้จริงภิกษุนี้ต้องอาบัติในขณะที่อวดแล้วนั้นแล แต่ภิกษุผู้ต้องอาบัติแล้ว จะถูกบุคคลอื่นโจททั่วทั้งก็ตาม ไม่ถูกโจททั่วทั้งก็ตาม ก็ย่อมรับอยู่ ดังนั้น จึงตรัสว่า สมนุคฺคาหิยมาโน วา อสมนุคฺคาหิยมาโน วา (เมื่อภิกษุถูกโจททั่วทั้งก็ตาม ไม่ถูกโจททั่วทั้งก็ตาม)

[คำว่า สมนุคฺคาหิยมาน ประกอบรูปศัพท์มาจาก ส บทหน้า + อนุ บทหน้า + คห ธาตุ (คหณ = ถือเอา) + เณ การิตปัจจัย + ย ปัจจัย + มาน ปัจจัย คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “ถูกโจททั่วทั้งอยู่” ท่านจึงอธิบายว่า โจทิตฺวา อโจทิตฺวา (จะถูกบุคคลอื่นโจททั่วทั้งก็ตาม ไม่ถูกโจททั่วทั้งก็ตาม)

การโจททั่วทั้งอาบัติปาราชิกที่ ๔ นี้ มีลักษณะ ๖ ประการที่ตรัสไว้ในพระบาลี คือ

๑. กิ เต อธิคตํ (ท่านได้บรรลุอะไร คือ ได้บรรลุฉานหรือมรรค ผล)
๒. กินฺติ เต อธิคตํ (ท่านได้บรรลุอย่างไร คือ บรรลุด้วยการเจริญอนิจจลักษณะเป็นหลัก หรือบรรลุด้วยสมาธิหรือวิปัสสนา)
๓. กทา เต อธิคตํ (ท่านได้บรรลุในกาลไหน)
๔. กตฺถ เต อธิคตํ (ท่านได้บรรลุในที่ไหน)
๕. กตเม เต กิเลสา ปหีนา (ท่านได้ขจัดกิเลสเหล่าไหนบ้าง)
๖. กตเมสํ ตวฺ ลากิ (ท่านได้รับธรรมเหล่าไหน คือ ได้รับปฐมฌานในฌานทั้งหลาย หรือได้รับโสดาปัตติมรรค-ผลในบรรดามรรคผลทั้งหลาย]

คำอธิบาย อาปนโน

อาปนโนติ อาโรจิตกฺขณเวยว ปาราชิกํ อาปนโน.

คำว่า อาปนโน (ผู้ต้องอาบัติแล้ว) หมายความว่า ผู้ต้องอาบัติปาราชิกแล้วในขณะ
อวดทีเดียว

[คำว่า ปาราชิก แสดงกรรมของ อาปนโน ที่เป็นกรรมกฐาตุอันมองหากรรม หมายความว่า
ต้องอาบัติปาราชิก ไม่ใช่ต้องอาบัติอื่นจากนี้]

คำว่า อาโรจิตกฺขณเวยว กล่าวย้าเวลาที่ต้องอาบัติว่า เกิดขึ้นในขณะอวดทีเดียว ไม่ใช่ในขณะ
ยอมรับว่าตนอวด]

คำอธิบาย วิสุทธาเปกฺโข

วิสุทธาเปกฺโขติ อตฺตโน คิหิภาวาทิกํ วิสุทฺธิ อเปกฺขมาโน อิจฺจมาโน. อยฺยหิ ยสฺมา
ปาราชิกํ อาปนโน, ตสฺมา ภิกฺขุภาเว จตฺวา อภพฺโป ฌานาทีนํ อธิคฺนฺตุํ, อิจฺจสฺส ภิกฺขุภาโว วิสุทฺธิ
นาม น โหติ. ยสฺมา ปน คิหิ วา อุปาสการามิกสามเณรานํ วา อณฺเวยโร หุตฺวา ทานาทีนํ
สคฺคคมคฺคํ วา ฌานาทีนํ โมกฺขมคฺคํ วา อาราธฺตํ ภพฺโพ โหติ, ตสฺมาสฺส คิหิภาวาทิกํ วิสุทฺธิ นาม
โหติ. เตน วุตฺตํ “คิหิภาวาทิกํ วิสุทฺธิ อเปกฺขมาโน”ติ.

คำว่า วิสุทธาเปกฺโข (หวังความบริสุทธิ์) หมายความว่า ต้องการความบริสุทธิ์มีเพศ
ศฤหฺสร์เป็นต้นของตน กล่าวคือ ภิกษุนี้ต้องอาบัติปาราชิกแล้ว ดังนั้น ครั้นดำรงอยู่ในสมณเพศ
แล้วก็ไม่ควรบรรลุฌานเป็นต้น ด้วยเหตุนี้ สมณเพศของเธอจึงไม่ชื่อว่าบริสุทธิ์ แต่เธอสักเป็น
ศฤหฺสร์ หรือเป็นอุบาสก คนวัด และสามเณร คนใดคนหนึ่งแล้ว เป็นผู้ควรให้สำเร็จทางสวรรค์
ได้ด้วยทานเป็นต้น หรือให้สำเร็จทางแห่งโมกษด้วยฌานเป็นต้นได้ ดังนั้น เพศศฤหฺสร์เป็นต้น
ของเธอจึงชื่อว่าบริสุทธิ์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า หวัง คือ ต้องการความบริสุทธิ์มีเพศศฤหฺสร์เป็นต้น

[คำว่า วิสุทฺธิ มีรูปวิเคราะหฺว่า วิสุทฺถติ เอตยาติ วิสุทฺธิ (ภิกษุยอมบริสุทธิ์จากอาบัติปาราชิก
ด้วยเหตุนี้ เหตุนี้ สภาพนั้นชื่อว่า วิสุทฺธิ) หมายถึง เพศฆราวาสเป็นต้น (คำว่า วิสุทฺธิ แปลตามศัพท์
ว่า “เหตุหมดจดโดยพิเศษ”) ที่จริงแล้วตลอดเวลาที่ภิกษุนี้ยังไม่ได้สละสมณเพศ เขาก็ยังไม่บริสุทธิ์ ต่อ

เมื่อสละสมณเพศแล้วถือเอาเพศของคฤหัสถ์ อุบาสก คนวัด และสามเณร ก็นับว่าได้บริสุทธิจากอาบัติ ดังคัมภีร์ขุททสิกขาบทกล่าวว่า

จาโค โย ภิกขุภาวสส

สา ปาราชิกเทสนา.^{๑๖๗}

“การสละภาวะของภิกษุใดมีอยู่ การสละนั้นเป็นการแสดงอาบัติปาราชิก”

ท่านอธิบาย วิสุทธาเปกโข ดังนี้

๑. คำว่า วิสุทธาเปกโข ตัดบทเป็น วิสุทธิ + อเปกโข โดย อเปกข ลง อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า อเปกขตีติ อเปกโข (อป บทหน้า + อิภ ข ธาตุ = เห็น, ทำเครื่องหมาย + อ ปัจจัย), คำว่า วิสุทธาเปกโข มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิสุทธิ อเปกโข วิสุทธาเปกโข (หุติยาตปปริสสมาส เพราะอธิบายว่า วิสุทธิ อเปกขมาโน)

๒. อิภ ข ธาตุที่มี อป อยู่หน้า เป็นไปในอรรถว่า ต้องการ, หวัง เพราะอธิบายว่า อิจนมาโน โดยเปลี่ยนเป็น อิสฺ ธาตุที่ปรากฏในอรรถว่า ประารถนา, ไคร (อิจนากนตีสฺ)

๓. ความบริสุทธิดังกล่าว คือ ความเป็นคฤหัสถ์เป็นต้นของตน ไม่ใช่อย่างอื่น เพราะอธิบายว่า อตฺตโน คิหิภาวาทิกิ

ข้อความว่า “ดังนั้น ครั้นดำรงอยู่ในสมณเพศ ก็ไม่ควรบรรลุมานเป็นต้นได้” หมายความว่า ภิกษุนั้นไม่อาจบรรลุลูตตริมนุสสรรม คือ ฌาน มรรค และผลได้ เพราะการล่วงละเมิดสิกขาบทเป็นสิ่งที่ขัดขวาง กล่าวคือ สมณเพศของเขาเป็นเครื่องขัดขวางสวรรค์และนิพพาน

สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

กยิรา เจ กยิราเถนํ

ทพฺพเมณํ ปรกฺกเม

สลิโล หิ ปริพฺพาโซ

ภิกฺขุโย อาภิเรตฺ รัช.^{๑๖๘}

“ถ้าจะกระทำ จงกระทำจริงๆ และพยายามอย่างมั่นคง เพราะเพศบรรพชิตที่หละหลวมย่อมจะเกี่ยฐลีกลีเลสใส่ตัว”

กุโส ยถา ทุคฺคหิโต

หตุถเมวานุกฺกนฺตติ

สามณฺณํ ทุปฺปราคมฺภุจํ

นิริยาณูปกทฺตมฺติ.^{๑๖๙}

“หน้าคาที่จับไม่ดีย่อมบาดเจ็บ ไฉนใด พรหมจรรย์ที่ประพฤติไม่ดีย่อมนำไปสู่ นรก ฉะนั้น”

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

“ภิกขุภาเว จตุวา อภพฺโพ ฌานาทีนํ อธิคฺคฺคฺนฺ”ติ สิกฺขาปทาติภฺกมฺสฺส อนฺตรายกรตฺตา วุตฺตํ.

ภิกษุภาโว หิสฺส สคฺคฺนฺตฺราโย เจว โหติ มคฺคฺนฺตฺราโย จ. วุตฺตมฺเหตํ “สามณฺณํ ทุปฺปฺรามณฺณํ, นีรยาณูป-
กทฺตํ”ติ. อปรมฺปิ วุตฺตํ “ลลิตฺโณ หิ ปรีพฺพาไซ, ภียโย อาภิเรเต รชฺช”ติ.^{๑๗๐}

“ท่านกล่าวว่า ภิกษุภาเว จตุวา อภพฺโพ ฌานาทีนํ อธิคฺคฺนฺตํ (ครั้นดำรงอยู่ในสมณเพศ ก็ไม่ควร
บรรลุมานเป็นต้นได้) เพราะการล่วงละเมิดสิกขาบทเป็นสิ่งที่ทำอันตราย ที่จริงแล้ว สมณเพศของเธอ
เป็นอันตรายต่อสวรรค์และมรรค ดังพระพุทธพจน์ว่า สามณฺณํ ทุปฺปฺรามณฺณํ, นีรยาณูปกทฺตํ (พราหมณ์
ที่ประพฤติไม่ดีย่อมนำไปสู่รอก) และตรัสไว้อีกว่า ลลิตฺโณ หิ ปรีพฺพาไซ, ภียโย อาภิเรเต รชฺช (เพราะเพศ
บรรพชิตที่หละหลวมย่อมจะเกลี้ยกลืนเสียตัว)”

คำว่า ตสฺมา ในประโยคที่ว่า ตสฺมา ภิกษุภาเว จตุวา เป็นต้น ต้องเพิ่มปาฐะเสสะว่า ปาราชิกสฺส
อาปนฺนตฺตา (เพราะเป็นผู้ต้องอาบัติปาราชิกแล้ว) โดยเปลี่ยน อาปนฺโน เป็นบทแสดงเหตุที่ลงบัญญัติวิวัคคิ
และลง ตตฺ ปัจจัยในภาวตฺทิตฺตํอยู่ท้าย อีกทั้งเปลี่ยน ปาราชิกํ เป็นภาวสัมพันธฺวํ ปาราชิกสฺส

อิตฺ ศัพท์ใน อิจฺจสฺส ภิกษุภาโว เป็นต้น มีความหมายเหมือน ตสฺมา ท่านใช้ อิตฺ แทนเพื่อให้คำ
ต่างจาก ตสฺมา ที่กล่าวไว้ในประโยคก่อน จึงควรเพิ่มปาฐะเสสะเป็นรูปว่า อิตฺ = ตสฺมา ฌานาทีนํ อธิคฺคฺนฺตํ
อภพฺพตฺตา (เพราะเป็นผู้ไม่ควรบรรลุมานเป็นต้นนั้น) โดยเปลี่ยน อภพฺโพ เป็น อภพฺพตฺตา ตามนัยที่
กล่าวมาแล้ว]

คำอธิบาย เอว วเทยฺย

เอว วเทยฺยติ เอว ภณฺเญย, กถํ. “อชานเมว อาวุโส”ติอาที.

คำว่า เอว วเทยฺย แปลว่า พึงกล่าวอย่างนี้

ถามว่า : พึงกล่าวอย่างไร

ตอบว่า : พึงกล่าวว่า อชานเมว อาวุโส (ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าไม่รู้เช่นนั้น) เป็นต้น

[คำว่า ภณฺเญย อธิบาย วเทยฺย ว่า วท ธาตุ ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า พุดให้ปรากฏ (วท
วียตฺติยํ วาจาญํ = พุดให้ปรากฏ) ทั้งนี้เพื่อห้ามอรรถอื่นของ วท ธาตุ เพราะอธิบายด้วย ภณ ธาตุที่มี
ความหมายว่า พุด (ภณ ภณฺเน = พุด)

ในฉบับฉันทนุสํสํคิตฺติและฉบับมหาจุฬาย มีรูปที่ลงทศยวิวัคคิตฺติว่า “อชานเมว อาวุโส”ติอาที (พึง
กล่าวว่า อชานเมว อาวุโส เป็นต้น) แต่รูปดังกล่าวไม่สอดคล้องกับหลักภาษาบาลีทั่วไป เพราะคำถามที่
ลงท้ายด้วยตติยวิวัคคิตฺติว่า กถํ ก็ต้องมีคำตอบที่ลงท้ายด้วยตติยวิวัคคิตฺติเช่นกัน จึงจะไม่ผิดหลักอรรถการ

คือ อปักกมโทษ คือ โทษผิดลำดับ) ดังนั้น จึงควรมีรูปที่ลงตติยาวิภัตติว่า “อชานเมว อวสุโส”ติอาทินา
จึงจะถูกต้อง ดังอุทาหรณ์ว่า

เกณ อาทิตตํ. รากคคินา โทสคคินา โมหคคินา อาทิตตํ, ซาติยา ชราย มรณน โสเกหิ ปรีเทเวหิ
ทุกฺเขหิ โทมนสฺเสหิ อุปายาสฺสเอหิ อาทิตฺตุนฺติ วทามิ.^{๑๗๑}

“ถามว่า : ถูกอะไรเฝ้า

ตอบว่า : เรากล่าวว่าถูกไฟราคะ ไฟโทสะ ไฟโมหะเฝ้า

ถูกชาติ ชรา มรณะ ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความโทมนัส
และความคับแค้นใจเฝ้า”

กังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๑๒) กล่าวว่า ควรมีรูปว่า อชานเมว อวสุโสติอาทิ โดยลบ อิติ
ศัพท์ท้าย อาทิ มีรูปเดิมว่า อชานเมว อวสุโสติอาทิตติ แต่ผู้เขียนเห็นว่า ไม่อาจแปล อิติ ศัพท์ทั้ง ๒ บทได้
ในคำดังกล่าว นอกจากนั้น อาทิ ศัพท์มักเชื่อมเป็นบทสมาสกับบทหน้า เช่น อิจฺจาติ, เอวมาติ, อิจฺเจวมาติ
เป็นต้น จึงควรมีรูปว่า อชานเมว อวสุโสติอาทินา ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๓๕) กล่าวถึงรูปว่า อชานเมว อวสุโส โดยกล่าวว่า เอวาติ อวธารณตฺเถ
นิปาโต (บทว่า เอว เป็นนิปาตในความหมายว่า อวธารณะ) และได้แสดงรูปอื่นเพิ่มอีกว่า อชานเมวนฺติปิ
ปฺลนฺติ (ภิกษุทั้งหลายสาธยายว่า อชานเมว อีกด้วย) โดยเหตุที่ในฉบับไทยและฉบับฉันทาจารย์สันติมีรูปว่า
อชานเมว เหมือนกัน ในที่นี้จึงใช้เป็น อชานเมว]

คำอธิบาย อชานํ, อปสฺสํ

ตตฺถ อชานนฺติ อชานนฺโต. อปสฺสนฺติ อปสฺสนฺโต.

ในพากย์นั้น คำว่า อชานํ แปลว่า ไม่รู้

คำว่า อปสฺสํ แปลว่า ไม่เห็น

[คำว่า อชานนฺโต อธิบายว่า นิคคหิตใน อชานํ เป็นศัพท์ที่แปลงมาจาก อนฺต ปัจจัย ด้วยสูตร
ในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๑๘๖) ว่า สิมฺหิ คจฺจนฺตาทีนํ นุตสทฺโท อํ (แปลง นุต ศัพท์ของ คจฺจนฺต ศัพท์
เป็นต้น เป็น อํ ในเพราะ สิ วิภัตติตามสมควร)

ท่านไม่อธิบายอรรถของ ฌา ธาตุใน อชานํ เพราะเข้าใจง่ายอยู่แล้ว แม้บทว่า อปสฺสนฺโต ก็มี
นัยเดียวกัน]

คำอธิบาย ตุจณฺ มุสา วิลปี

ตุจณฺ มุสา วิลปีนติ อหํ วจนตถวิวิทโต ตุจณฺ วณฺณนาธิปายโต มุสา วิลปี อภินินฺตี
วุดตํ โหติ.

คำว่า ตุจณฺ มุสา วิลปี (ข้าพเจ้ากล่าวคำเท็จอันไร้ความหมาย) ความหมายคือ ข้าพเจ้า
กล่าวคำเท็จ เพราะต้องการจะหลอกลวง อันไร้ความหมาย เพราะปราศจากความหมายของ
ศัพท์

[ท่านอธิบายข้อความดังต่อไปนี้

๑. คำว่า อหํ แสดงประธานของพากย์ เพราะบทกิริยาต้องประกอบด้วยประธานเสมอ จึง
แสดงประธานของ วิลปี

๒. คำว่า วจนตถวิวิทโต แสดงเหตุของ ตุจณฺ หมายความว่า เป็นคำอันไร้ความหมาย เพราะ
ปราศจากความหมายของศัพท์ คือ มีเพียงคำว่า ปจฺมํ ฌานํ สมาปชฺชี่ แต่ไม่มีความหมายตามคำว่า เรา
เข้าปฐมฌานแล้ว เหมือนหมอน้ำที่ไม่มีน้ำ

๓. คำว่า วณฺณนาธิปายโต แสดงเหตุของ มุสา

๔. คำว่า อภินินฺตี อธิบายว่า ลป ธาตุที่มี วิ อยู่หน้าในบทนี้ ใช้ในความหมายว่า กล่าว ไม่ใช่
เป็นไปในความหมายว่า บ่นเพื่อ เหมือนในฐานะอื่น]

คำอธิบาย อณฺณตฺร อธิมานา

อณฺณตฺร อธิมานาติ ยวายํ ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา สงฺขาราเร สมนฺนตฺตสฺส อารทฺธ-
วิปสฺสกสฺส อปตฺเต ปตฺตสณฺณิตาสงฺขาโต อธิมาโน อุปฺปชฺชติ, ตํ อธิมานํ จเปตฺวา เกวลํ
ปาปิจฺจนฺตาย โย สมฺภูทาจเรยฺย, อยมฺปิ ปาราชิโก โหติติ อตฺถโก.

คำว่า อณฺณตฺร อธิมานา (เว้นแต่การสำคัญว่าได้บรรลุ) หมายความว่า การสำคัญว่า
ได้บรรลุแล้ว ที่เรียกว่าความเป็นผู้สำคัญว่าได้บรรลุแล้วในอุตฺติรมนุสสรตมที่ยังไม่ได้บรรลุ ของ
ภิกษุผู้เพียรเจริญวิปัสสนา ผู้พิจารณาสังขารยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ย่อมเกิดขึ้น เว้นแต่การสำคัญ
ว่าได้บรรลุนั้น ภิกษุใดพึงอวดอุตฺติรมนุสสรตมด้วยความปรารถนาอันทรามอย่างเดียว[โดยไม่มี
การสำคัญว่าได้บรรลุ] แม้ภิกษุนั้นก็ต้องอาบัติปาราชิก

[คำว่า จเปตวา (เว้น) อธิบาย อณฺเฏสุร ว่าเป็นนิบาต ใช้ในความหมายว่า เว้น ไม่ใช่เป็นนามศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า อื่น ดังคำว่า อณฺเฏสุร จาเน (ในสถานที่อื่น)

คำว่า ตํ อธิมานํ (ซึ่งการสำคัญว่าได้บรรลุนั้น) แสดงว่า สุมา วิภัตติในศัพท์ว่า อธิมานา ลงในอรรถกรรม ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ตํ อธิมานํ จเปตวาติ อิมินา “อณฺเฏสุร”ติ ปทํ อเปกฺขิตฺวา “อธิมานา”ติ อุปโยคตฺเถ นิสฺสกุ-
วจนฺนติ ทสฺเสติ.^{๑๗๒}

“ท่านแสดงว่า บทว่า อธิมานา มองหาบทว่า อณฺเฏสุร แล้วลงบัญญัติมีวิภัตติในอรรถทุติยา ด้วยคำว่า ตํ อธิมานํ จเปตวา นี้”

สรุปได้ว่า คำว่า อณฺเฏสุร เป็นบทนามที่ใช้ในความหมายว่า อื่น โดยลง สุร บัณฑิตยัย อณฺเฏสุร ศัพท์ หรือเป็นนิบาตที่ใช้ความหมายว่า เว้น แต่ในที่นี้หมายความว่าความหมายหลัง ท่านจึงอธิบาย อณฺเฏสุรว่า จเปตวา อีกทั้งอธิบายว่า ตํ อธิมานํ เพื่อแสดงอรรถของบัญญัติมีวิภัตติใน อธิมานา ว่าลงในอรรถกรรม

คำว่า อธิมาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การสำคัญว่าได้บรรลุแล้ว = อธิคโต อิติ มาโน อธิมาโน (สัมภวานาบุรพทกรรมถายสมาส)
(มาจาก อธิคตอติมาน ลบ คต และ อิติ ศัพท์เพื่อย่อคำ)
- การสำคัญอันยิ่ง = อธิโก มาโน อธิมาโน (วิเสสนบุรพทกรรมถายสมาส)

ความหมายหลังว่า การสำคัญอันยิ่ง คือ การสำคัญคิดว่าตนมีศีล สมาธิ ปัญญา ยิ่งกว่าศีลเป็นต้นในระดับกามาวจร (มาน ศัพท์ในที่นี้เป็นคำไวพจน์ของ สมญา (การสำคัญ) ไม่ใช่แปลว่า การทะนงตน, การเย่อหยิ่ง เหมือนที่ใช้โดยทั่วไป)

กัฏฐฎีกาใหม่ (หน้า ๒๓๖) อธิบายว่า ภิกษุผู้บรรลุสมณะหรือวิปัสสนาล้วนๆ เมื่อไม่เห็นว่าการเกิดขึ้นถึง ๑๐ ปี ๒๐ ปี หรือ ๓๐ ปี ทำให้สำคัญว่าตนเป็นพระอริยบุคคลตั้งแต่พระโสดาบันเป็นต้นไปจนถึงพระอนาคามี ส่วนภิกษุผู้บรรลุทั้งสมณะและวิปัสสนาอาจสำคัญตนว่าเป็นพระอรหันต์เพราะท่านสามารถข่มกิเลสได้ด้วยกำลังสมาธิ และกำหนดสังขาร คือ รูปนามได้ชัดเจนด้วยกำลังวิปัสสนา จึงไม่เกิดกิเลสถึง ๖๐ ปี ๘๐ ปี หรือ ๑๐๐ ปี ความเป็นไปแห่งจิตของท่านเหมือนจิตของพระชีนสาฬหผู้สิ้นกิเลสโดยสิ้นเชิงแล้ว ภิกษุทั้ง ๓ จำพวก คือ ผู้บรรลุสมณะล้วนๆ ผู้บรรลุวิปัสสนาล้วนๆ และผู้บรรลุทั้งสมณะและวิปัสสนา อาจเกิดการสำคัญว่าตนเป็นพระอริยบุคคลได้ด้วยกำลังของสมาธิและวิปัสสนา

คำว่า อปตฺเต ปตฺตตสฺสณฺณิตาสฺสขาโต (ที่เรียกว่าความเป็นผู้สำคัญว่าได้บรรลุแล้วในอุตตริมนุสสรธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ) กล่าวไว้เพื่อจะระบุว่า อธิมานะนั้นเป็นการสำคัญคิดว่า ตนได้บรรลุจริงๆ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

อธิมานะนั้นเป็นการเย่อหยิ่งทะนงตนตามข้อความว่า เสโยหมสมิ (เราดีกว่าผู้อื่น) หรือไร
วิธีปทานสัมพันธว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า อธิมานะ อุปปชชติ (การสำคัญว่าได้บรรลุแล้ว ย่อมเกิดขึ้น)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ อธิมานะนั้นคืออะไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ อธิมานะนั้นเป็นการเย่อหยิ่งทะนงตนตามลักษณะของมานะว่า เสโยหมสมิ (เราดีกว่าผู้อื่น) หรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์ที่จะขจัดความสงสัยนี้ จึงกล่าวว่า อปตเต ปตตสณฺณิตาสงฺขาโต อธิบายว่า อธิมานะนั้นเรียกว่าความเป็นผู้สำคัญว่าได้บรรลุแล้วในอุตริมนุสสรณที่ยังไม่ได้บรรลุ ไม่ใช่การเย่อหยิ่งทะนงตน ดังนี้แล

คำว่า ติลกฺขณํ ยเปย อารทฺธิวิปสฺสกสฺส (ของภิกษุผู้เพียรเจริญวิปัสสนา ผู้พิจารณาสังขารยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์) กล่าวไว้เพื่อระบุถึงภิกษุผู้สำคัญว่าได้บรรลุ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า ภิกษุอื่นผู้เป็นอริยสาวก หรือภิกษุปุถุชนผู้ไม่ได้เพียรเจริญวิปัสสนา จะเกิดการสำคัญว่าได้บรรลุหรือไม่ มีวิธีปทานสัมพันธว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า อธิมานะ อุปปชชติ (การสำคัญว่าได้บรรลุแล้ว ย่อมเกิดขึ้น)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การสำคัญนั้นเป็นของภิกษุเช่นไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การสำคัญนั้นเป็นของภิกษุผู้เป็นอริยสาวกหรือภิกษุปุถุชนผู้ไม่ได้เพียรเจริญวิปัสสนาหรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะขจัดความสงสัยนี้ จึงกล่าวว่า ติลกฺขณํ อโรเปตฺวา สงฺขาเร สมนฺนตสฺส อารทฺธิวิปสฺสกสฺส อธิบายว่า การสำคัญนั้นเป็นของภิกษุผู้เพียรเจริญวิปัสสนา ผู้พิจารณาสังขารยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ไม่ใช่การสำคัญของภิกษุผู้เป็นอริยสาวก หรือภิกษุปุถุชนผู้ไม่ได้เพียรเจริญวิปัสสนา ดังนี้แล

คำว่า เกวลํ ปาปิจฺจนตฺยา (ด้วยความปรารถนาอันทรามอย่างเดียว) กล่าวไว้เพื่อระบุเจตนาในการพูดขออด ถ้าภิกษุพูดขออดด้วยความโง่เขลาหลงมกย ก็ไม่ต้องอาบัติ มีวิธีปทานสัมพันธว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า โย สมฺมทาจเรยฺย (ภิกษุใดพึงขออด)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุดังกล่าวพึงขออดอย่างไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุดังกล่าวพึงขออดด้วยความโง่เขลาหลงมกยหรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะขจัดความสงสัยนี้ จึงกล่าวว่า เกวลํ ปาปิจฺจนตฺยา อธิบายว่า ภิกษุ

ดังกล่าวอวดด้วยความปรารถนาอันทรามอย่างเดียว จึงต้องอาบัติปาราชิก ถ้าอวดด้วยความโง่เขลาขมง่าย
ไม่ต้องอาบัติ ดังนี้แล ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อิมีนา ปน มนุหุตตา โมมุหุตตา สมุทาจเรยส อนาปตติติ ทสเสติ.^{๑๗๓}

“ท่านแสดงด้วยคำนี้ว่า เมื่อภิกษุอวดเพราะเป็นคนเขลาขมง่าย ก็ไม่ต้องอาบัติ”

คำว่า โย สมุทาจเรย (ภิกษุใดฟังอวด) แสดงสัมพันธ์ว่า คำว่า อณฺณตฺร เป็นบุพพกาลกิริยา
วิเสสนะของ สมุทาจเรย ในประโยคแรก แม้คำนี้จะอยู่ห่างจากประโยคแรกมาก เพราะมีประโยคอื่นคั่น
กลาง ก็ไม่ถือว่าผิดหลักภาษา ไม่จัดเป็นพยางคินทโธษ คือ โทษสับสน (เทียบดู สุโพธาลังการ คาถา ๔๓-๔)
เพราะเป็นที่เข้าใจได้ชัดเจน

คำว่า ปตฺตสณฺณิตาสงขาโต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปตฺโต อิติ สณฺณา ปตฺตสณฺณา (สัมภวานาบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- ปตฺตสณฺณา อสฺส อตฺถิติ ปตฺตสณฺณิ (ปตฺตสณฺณา ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัดถิตัตถิต)
- ปตฺตสณฺณินอ ภาโว ปตฺตสณฺณิตา (ปตฺตสณฺณิ ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัตถิต)
- ปตฺตสณฺณิตา อิติ สงขาโต ปตฺตสณฺณิตาสงขาโต (สัมภวานาบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า ปาปิจฺจนตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปาปา อิจฺฉา เอตสฺสชาติ ปาปิจฺโน (ฉฺฉฐีพหุพหิสมาส)
- ปาปิจฺจนสฺส ภาโว ปาปิจฺจนตา (ปาปิจฺน ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัตถิต)]

สถานที่เป็นต้น

เวสาลียํ วคฺคุมุทาตีริเย ภิกฺขุ อารพฺภ เตสํ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมาโรจนวตฺถุสฺมี ปณฺณตฺตํ.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภเหล่าภิกษุผู้อยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำวัคคุมุทา เขตเมืองเวสาลี
เพราะเหตุคือการอวดอุตตริมนุสสรรมของภิกษุเหล่านั้น

ประเภทของบัญญัติ

“อณฺณตฺร อธิมานา”ติ อยเมตฺถ อนุปณฺณตฺติ, สาธารณปณฺณตฺติ.

บัญญัติว่า อณฺณตฺร อธิมานา (เว้นแต่การสำคัญว่าได้บรรลุ) นี้ เป็นอนุบัญญัติในสิกขาบทนี้
[สิกขาบทนี้]เป็นสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติทั่วไปแก่ภิกษุและภิกษุณี)

อาณัติ

อนาณตติโก.

[สิกขาบทนี้]เป็นอนาณตติกะ (ไม่มีการใช้ผู้อื่น)

อาบัติ

“ปจฺมํ ฌานํ สมาปชฺชิน”ติอาทินา นเยน วุตตปการํ อสนฺตํ ฌานาภิธมฺมํ อาโรเจนฺตสฺส สเจ ยสฺส กสฺสจิ อาโรเจติ, โส มนุสฺสชาติโก โหติ, อนนฺตรเมว “อโย ฌานลาภี”ติ วา “อริโย”ติ วา เยน เกนจิ อากาเรน ตมตถํ ชานาติ, ปาราชิกํ. สเจ น ชานาติ, ฤลลจฺจยํ. สเจ ปน “โย เต วิหาเร วสิ, โส ภิกฺขุ ปจฺมํ ฌานํ สมาปชฺชิ”ติอาทินา นเยน อญฺญาปเทเสน อาโรเจนฺตสฺส ชานาติ, ฤลลจฺจยํ. สเจ น ชานาติ, ทุกกฺกํ.

เมื่อภิกษุอดคุณธรรมมีฌานเป็นต้นที่ไม่มีจริงในตนซึ่งได้กล่าวประเภทไว้แล้วตามนัยว่า เราเข้าปฐมฌานแล้ว เป็นต้น ถ้าบุคคลใดบุคคลหนึ่งที่ภิกษุอดนั้นมีชาติเป็นมนุษย์ ทันทิที่ อดเสร็จนั่นเอง บุคคลนั้นเข้าใจความนั้นด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งว่า ภิกษุนี้ได้ฌาน หรือเป็นพระอริยะ ภิกษุนั้นต้องอาบัติปาราชิก ถ้าเขาไม่เข้าใจ ต้องอาบัติฤลลัจจัย

เมื่อภิกษุอดด้วยการระบุงถึงผู้อื่นว่า โย เต วิหาเร วสิ, โส ภิกฺขุ ปจฺมํ ฌานํ สมาปชฺชิ (ภิกษุใดอยู่ในวิหารของท่าน ภิกษุนั้นบรรลุปฐมฌาน) เป็นต้น ถ้าผู้ฟังเข้าใจ ต้องอาบัติฤลลัจจัย ถ้าไม่เข้าใจ ต้องอาบัติทุกกฏ

[ปน ศัพท์ในประโยคว่า สเจ ปน โย เต วิหาเร วสิ ฯเปฯ ทำหน้าที่วิเสสโชคกะ คือ แสดงความพิเศษ ดังคัมภีร์ถกนิยาม (ข้อ ๔๕) กล่าวว่า “ปน ศัพท์ที่อยู่ท้าย สเจ และ อิธ แสดงอรรถวิเสส”]

อนาบัติ

อธิมาเนน อาโรเจนฺตสฺส, อนุลฺลปนาธิปายสฺส, อุมมตฺตกาทีนญจ อนาปตฺติ.

ไม่ต้องอาบัติแก่ :-

- ภิกษุผู้รอดด้วยการสำคัญว่าได้บรรลุ
- ภิกษุไม่มีความต้องการจะรอด
- ภิกษุผู้เป็นบ้ำเป็นต้น

[คำว่า อนุลลปนาธิปาย แปลตามศัพท์ว่า ผู้ไม่มีความต้องการในการพุดรอด มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุลลปิยเต อุลลปนํ (อุ บทหน้า + ลป ธาตุ = พุด + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ อุปสรรค คือ อุ ใช้ในความหมายว่า อุทฺธํ = เบื้องบน, เกินไป)
- อุลลปเน อธิปายเ อุลลปนาธิปายเ (สัตตมัตตปุริสสมาส)
- นตฺถิ อุลลปนาธิปายเ ยสฺสาติ อนุลลปนาธิปายเ (นินิบาตบุรพทพพหุพีหิสมาส)]

วิบัติ

สัลลวิปตติ.

[อาบัตินี้]เป็นศีลวิบัติ

องค์ประกอบ

อุตตริมนุสสธมมสฺส อุตฺตนิ อสนุตฺตา, ปาปิจฺจนาย ตสฺส อาโรจฺนํ, อนณฺญาปเทโส, ยสฺส อาโรเจติ, ตสฺส มนุสฺสชาติกตา, ตงฺขณฺวิชานนฺติ อีมาเนตฺถ ปญฺจ อํคานิ.

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๕ เหล่านี้ คือ

๑. อุตตริมนุสสรรมไม่มีอยู่ในตน
๒. อวดแก่บุคคลนั้นด้วยความปรารถนาอันทราม
๓. ไม่ระบู่ถึงบุคคลอื่น
๔. อวดกับบุคคลที่เป็นมนุษย์
๕. ผู้พึงรู้ความในขณะที่อวดเสร็จนั้น

[คำว่า ปาปิจฺจนตา (ความเป็นผู้มีมีความปรารถนาอันทราม) โดยองค์ธรรม คือ จิตที่มีโลภะ เป็นประธานซึ่งต้องการลาภยศสรรเสริญ]

ประเภทของสมณฐานเป็นต้น

สมณฐานาทีนิ อทินนาทานา เวชฐาเสนาเวตี.

สมณฐานเป็นต้น เป็นเช่นเดียวกับที่กล่าวไว้แล้วในอทินนาทานสิกขาบท ดังนี้แล

จตุตถปาราชิกกถณนา นิฉิตา.

จบคำอธิบายปาราชิกที่ ๔

คำอธิบายนิคม

อุทฺทิฏฐา โข อายสฺมนโต จตุตาโร ปาราชิกา ฐมาตี อิทํ อิทํ อุทฺทิฏฐปาราชิกปริ-
ทีปนเมว.

คำว่า อุทฺทิฏฐา โข อายสฺมนโต จตุตาโร ปาราชิกา ฐมา (ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้า
สวดอาบัติชื่อว่าปาราชิก ๔ ข้อแล้ว) นี้ เป็นคำแสดงปาราชิกที่ภิกษุสวดในภิกขุปาติโมกข์นี้
เท่านั้น [คือ ยังมีปาราชิกอื่นนอกจากนี้อีกด้วย]

[ท่านกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อระบุว่า คำว่า อุทฺทิฏฐา โข เป็นต้นเป็นคำแสดงปาราชิกที่ภิกษุ
สวดในภิกขุปาติโมกข์นี้เท่านั้น ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า ปาราชิกมี ๒๔ ประเภทมิใช่หรือ เหตุใดจึงตรัส
ว่า อุทฺทิฏฐา โข อายสฺมนโต จตุตาโร ปาราชิกา ฐมา (ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดอาบัติชื่อว่าปาราชิก ๔
ข้อแล้ว) อธิบายว่าคำว่า อุทฺทิฏฐา โข เป็นต้นเป็นคำแสดงปาราชิกที่ภิกษุสวดในภิกขุปาติโมกข์นี้เท่านั้น แต่
ยังมีปาราชิกอื่นนอกจากนี้อีกด้วย]

ปาราชิก ๒๔ ข้อ

สโมธานเตวา ปน สพฺพาเนว จตุวีสติ ปาราชิกานิ เวทิตพฺพานิ. กตมานิ จตุวีสติ.
ปาพิยํ อาคตานิ ตาว ภิกฺขุณฺ จตุตาริ ภิกฺขุณฺ อสาธารณานิ จตุตาริตี อนุจ, ตานิ เอกาทสนฺนํ
ปณฺฑกาทินํ อภพฺพภาวสงฺขาเตหิ เอกาทสสิ ปาราชิกเอหิ สทฺธิ เอภฺนวีสติ, คิหิภาวํ ปตฺถย-

มานาย ภิกขุณียา วิพณุตถาวปาราชิกเณ สหธิ วิสติ, อปรานิปี ลมพี, มุทุปิฏจโก, ปรสส องคชาตํ มุเชน คณหาติ, ปรสส องคชาเต อภินิสิตติ อิมสํ จตุนัน วเสน “จตุตตาริ อนุโลม-ปาราชิกานี”ติ วทนติ, อิติ อิมานิ จ จตุตตาริ, ปริมานิ จ วิสตีติ สโมธานตฺวา สพฺพาเนว จตุวิสตี ปาราชิกานิ เวทิตพฺพานิ.

อนึ่ง ปาราชิก ๒๔ ข้อทั้งหมด บุคคลพึงประมวลแล้วทราบ คือ

๑. ปาราชิก ๘ ที่มาในบาลีก่อน คือ ปาราชิกของภิกษุ ๔ ของภิกษุณีที่ไม่เกี่ยวกับภิกษุ ๔

๒. ปาราชิก ๑๙ คือ ปาราชิก ๘ เหล่านั้นรวมกับปาราชิก ๑๑ ที่เรียกว่า ความเป็นอภัพบุคคล ๑๑ จำพวก มีบัณฑิตะกั เป็นต้น

๓. ปาราชิก ๒๐ พร้อมกับปาราชิกของนางภิกษุณีผู้ปรารถนาเป็นคฤหัสถ์แล้ว เคลื่อนจากพระศาสนา

๔. ปาราชิก ๒๔ ทั้งหมด รวมปาราชิก ๒๐ ก่อน และปาราชิก ๔ อื่นเหล่านี้ ซึ่งเรียกว่า อนุโลมปาราชิก คือ

- ภิกษุผู้มีองคชาตยาว (ลมพี)
- ภิกษุผู้มีหลังอ่อน (มุทุปิฏจโก)
- ภิกษุผู้มองคชาตของผู้อื่น (ปรสส องคชาตํ มุเชน คณหาติ)
- ภิกษุผู้หนึ่งทั้บองคชาตของผู้อื่น (ปรสส องคชาเต อภินิสิตติ)

[ปาราชิก ๒๔ ข้อ คือ

๑. ปาราชิกของภิกษุ ๔

๒. ปาราชิกของภิกษุณีที่ไม่เกี่ยวกับภิกษุ ๔ คือ

- อุพฺฆาณมณฺฑลิกา (ภิกษุณีที่ถูกบุรุษสัมผัสสร้างกายตั้งแต่เหนือเข้าขึ้นไป)
- วชฺชปฺปฏิจฺฉาทิกา (ภิกษุณีที่ปิดโทษปาราชิกของภิกษุอื่น)
- อุกฺขิตตานวุตฺติกา (ภิกษุณีที่คล้อยตามภิกษุณีผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง)
- อฏฺฐจวตฺตุกา (ภิกษุณีที่มีวัตถุ ๘ คือ ยินดีการจับมือของบุรุษ เป็นต้น)

๓. อภัพบุคคล ๑๑ มีบัณฑิตะกั เป็นต้น

๔. การเคลื่อนจากพระศาสนาของภิกษุณี คือ ถ้าภิกษุณีนุ่งห่มเสื้อผ้าของคฤหัสถ์ ก็ขาดจากความเป็นสมณะ ไม่อาจบวชเป็นภิกษุณีได้อีก การนุ่งห่มเสื้อผ้าคฤหัสถ์ของภิกษุณีจึงเป็นปาราชิกโดยอ้อมที่เรียกว่า สทิสูปจาระ คือ ส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน

๕. การที่ภิกษุมือองคชาตยาว โดยสอดองคชาตเข้าทางปากหรือทวารหนักของตน ดังที่ปรากฏในเรื่องผู้มีองคชาตยาว

๖. การที่ภิกษุมือหลังอ่อน โดยสอดองคชาตเข้าทางปากหรือทวารหนักของตน ดังที่ปรากฏในเรื่องผู้มีมือหลังอ่อน

๗. การอมองคชาตของผู้อื่น

๘. การนั่งทับองคชาตของผู้อื่นให้เข้าไปทางทวารหนักของตน

ปาราชิก ๔ อย่างหลัง (ตั้งแต่ข้อ ๕- ๘) ได้ชื่อว่า อนุโลมปาราชิก คือ ปาราชิกที่คล้อยตามเมถุนธรรม เพราะต้องอาบัติด้วยการยังทวารของตนให้กระทบทวารของผู้อื่นอย่างเดียว โดยไม่มีการเสพเมถุนธรรมอันเป็นอชฌาจารของคนคู่ที่เสมอกันด้วยราคะ

คำว่า สโมธานेतวา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สโมธาน อากาสติ สโมธานेतวา = กระทำการรวมแล้ว, ประชุมแล้ว ได้รูปว่า สโมธานेतวา (สโมธาน ศัพท์ + อี ปัจจัยในความหมายว่า กระทำ + ตวา ปัจจัย)

มีรูปอื่นอีกว่า สโมธานะสิ ในประโยคว่า ชาตกํ สโมธานะสิ (ทรงประชุมชาตกแล้ว) ลง อี ปัจจัยท้าย สโมธาน ศัพท์ที่เป็นนามธาตุด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริกษะที่ ๕ สูตร ๑๒) ว่า ธาตวตฺถเณ นามสฺมิ (ลง อี ปัจจัยท้ายนามศัพท์ในอรรถของธาตุ) หรือ ลง เณ ปัจจัยด้วย จ ศัพท์ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๓๙) ว่า ธาตุรูปเณ นามสฺมา ฌโย จ (เมื่อมีรูปของธาตุ ลง ฌย ปัจจัยท้ายนามศัพท์ และตั้งชื่อว่าการิตปัจจัย) เช่น

- สมานะติ = สมาน ศัพท์ + อี ปัจจัย + ตี วิภัติ (ย่อมกระทำให้บริบูรณ์)
- ปิณเณติ = ปิณ ศัพท์ + อี ปัจจัย + ตี วิภัติ (ย่อมกระทำให้เอิบอิม)
- วจฺเจติ = วจฺจ ศัพท์ + อี ปัจจัย + ตี วิภัติ (ย่อมกระทำอุจจาระ)
- มุตฺเตติ = มุตฺต ศัพท์ + อี ปัจจัย + ตี วิภัติ (ย่อมกระทำปัสสาวะ)

คำว่า อนุโลมปาราชิก แปลว่า “ปาราชิกที่คล้อยตามเมถุนธรรม” มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เมถุนธมฺมปาราชิกสฺส อนุโลเมนตีติ อนุโลมานิ.

(อนุโลม ศัพท์ + อี ปัจจัยในความหมายว่า กระทำ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- อนุโลมานิ จ ตานิ ปาราชิกานิ จาติ อนุโลมปาราชิกานิ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๓๙) อธิบายเพิ่มเติมว่า แม้ภิกษุที่ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา และฆ่าพระอรหันต์ จะต้องอาบัติปาราชิกข้อ ๔ ส่วนภิกษุที่ประทุษร้ายภิกษุณี และพวกลัมพีเป็นต้น ก็นับเข้าในอาบัติปาราชิกข้อ ๑ แต่บุคคลผู้ฆ่ามารดาเป็นต้นนั้น หมายถึง อนุปสัมบันเท่านั้นในเรื่องนี้ ส่วนพวกลัมพีเป็นต้นเมื่อนับเข้าในปาราชิกข้อ ๑ แต่กล่าวไว้ต่างหาก เพราะมีผู้ใช้เสพเมถุนธรรมโดยตรง จึงกล่าวไว้แยกกัน

อภัพบุคคล คือ บุคคลผู้ไม่ควรได้รับการบวชในพระศาสนา การไม่ควรได้รับการบวชดังกล่าวเป็นเช่นกับการต้องอาบัติปาราชิกนั่นเอง จึงจัดเป็นผู้ต้องอาบัติปาราชิกโดยอ้อม มี ๑๑ จำพวก คือ

๑. บัณเฑาะก์	๒. เถยยสังวาส (ผู้ลักสังวาส)
๓. ผู้เข้ารีตเดียรฉิย	๔. สัตว์ดิรัจฉาน
๕. ผู้ฆ่ามารดา	๖. ผู้ฆ่าบิดา
๗. ผู้ฆ่าพระอรหันต์	๘. ผู้ประทุษร้ายนางภิกษุณี
๙. ภิกษุผู้ทำลายสงฆ์	๑๐. ผู้ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนห่อพระโลหิต
๑๑. อุกโตพญัญชนก (คนมีสองเพศ)	

อภัพบุคคลดังกล่าวจำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. วัตถุวิปันนะ ผู้วิบัติโดยวัตถุ คือ บัณเฑาะก์ สัตว์ดิรัจฉาน และอุกโตพญัญชนก บุคคลเหล่านั้นเป็นเหตุกปฏิสนธิ คือ ผู้ปฏิสนธิด้วยเหตุกจิต จึงห้ามมรรค แต่ไม่ห้ามสวรรค์

๒. กิริยาวิปันนะ ผู้วิบัติโดยกิริยา คือ เถยยสังวาส (ผู้ลักสังวาส) ผู้เข้ารีตเดียรฉิย ผู้ฆ่ามารดา ผู้ฆ่าบิดา ผู้ฆ่าพระอรหันต์ ผู้ประทุษร้ายนางภิกษุณี ผู้ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนห่อพระโลหิต และภิกษุผู้ทำลายสงฆ์ บุคคลเหล่านี้ถึงฐานะที่ไม่ควรได้รับการบวช เพราะอาบัติกิริยาของตนวิบัติไปด้วยการลักสังวาส เป็นต้น บุคคลทั้ง ๘ จำพวกเหล่านี้จำแนกเป็น

๒.๑ ผู้ห้ามมรรค ไม่ห้ามสวรรค์ คือ เถยยสังวาส (ผู้ลักสังวาส) ผู้เข้ารีตเดียรฉิย และผู้ประทุษร้ายนางภิกษุณี

๒.๒ ผู้ห้ามทั้งมรรคและสวรรค์ คือ ผู้ฆ่ามารดาเป็นต้น ๕ จำพวกที่เหลือ

คำว่า ลมพี มีรูปวิเคราะห์ว่า ลมพี อสส อตถิติ ลมพี (ผู้มีองคชาตห้อยอยู่, ผู้มีองคชาตยาว) ภิกษุดังกล่าวไม่จัดเป็นปาราชิกด้วยความมีองคชาตยาว แต่เมื่อสอดองคชาตของตนเข้าไปในปากหรือเข้าไปในทวารหนัก เพราะอาศัยความมีองคชาตยาว จึงจะเป็นปาราชิก

คำว่า มุทุปิฎจิก (ผู้มีหลังอ่อน) มีรูปวิเคราะห์ว่า มุทุกตา ปิฎจิก เอตสสาติ มุทุปิฎจิกโก (ลบ กต ศัพท์กลางสมาสเพื่อย่อคำ) ภิกษุดังกล่าวไม่จัดเป็นปาราชิกด้วยความมีหลังอ่อน แต่เมื่อสอดองคชาตของตนเข้าไปในปากหรือทวารหนักเพราะอาศัยความมีหลังอ่อน จึงจะเป็นปาราชิก]

คำอธิบาย น ลมติ ภิกขุหิ สหฺริ สํวสํ

น ลมติ ภิกขุหิ สหฺริ สํวสฺนติ อุโปสธาทิเกทํ สํวสํ ภิกขุหิ สหฺริ น ลมติ.

คำว่า น ลมติ ภิกขุหิ สหฺริ สํวสํ (ย่อมไม่ได้รับสังวาสร่วมกับภิกษุทั้งหลาย) หมายความว่า ย่อมไม่ได้รับสังวาสอันจำแนกเป็นสังฆกรรมมีอุโปสถกรรมเป็นต้นร่วมกับภิกษุทั้งหลาย

[คำว่า อุโปสธาทิเกทํ เป็นคำที่เพิ่มเข้ามาจากบทตั้ง เพื่อระบุถึงสังวาสว่าเป็นสังฆกรรมมีอุโปสถกรรมเป็นต้น การอธิบายความในลักษณะนี้เป็นการแสดง อภิเษยัตถะ หรือ สรุปะ คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง

นอกจากนั้น ท่านสลัป น ลมติ มาอยู่ท้ายประโยค เพื่อแสดงว่าประโยคภาษาบาลีทั่วไปนิยมประกอบใช้บทกริยาในตอนท้ายของประโยค แต่ในบางแห่งก็ประกอบไว้ต้นประโยคบ้างเพื่อความสละสลวยแห่งถ้อยคำ]

คำอธิบาย ยถา ปุเร, ตถา ปจฺจนา

ยถา ปุเร, ตถา ปจฺจนาติ ยถา ปุพฺเพ คิหิกาลเ อนุปสมฺปนฺนกาลเ จ, ปจฺจนา ปาราชิกํ อาปนฺโนปิ ตเถว, อสํวาโสติ นตฺถิ ตสฺส ภิกขุหิ สหฺริ อุโปสธาทิเกโท สํวาโสติ.

คำว่า ยถา ปุเร ตถา ปจฺจนา (ในภายหลัง เหมือนในกาลก่อน) หมายความว่า ในกาลก่อน คือ เมื่อครั้งที่เป็นคฤหัสถ์และสามเณร ย่อมไม่ได้รับสังวาส ฉนฺได แม้ผู้ต้องอาบัติปาราชิกแล้วในภายหลัง ก็ไม่ได้รับสังวาส ฉนนํ

คำว่า อสังวาสะ หมายความว่า สังวาสอันจำแนกเป็นสังฆกรรมมีอุโปสถกรรมเป็นต้นร่วมกับภิกษุทั้งหลาย ย่อมไม่มีแก่เธอ

[ท่านอธิบาย ปุเร (ในกาลก่อน) ว่า ปุพฺเพ เพื่อแสดงว่า ปุเร ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ก่อน ไม่ได้ใช้ในความหมายว่า ช้างหน้า

คำว่า คิหิกาลเ อนุปสมฺปนฺนกาลเ จ (เมื่อครั้งที่เป็นคฤหัสถ์และสามเณร) อธิบายว่า ปุพฺเพ คือ กาลที่เป็นคฤหัสถ์และสามเณร

ฉบับฉฺฐสํกิติและฉบับมหาจุฬาย พบข้อความว่า ปจฺจนา ปาราชิกํ อาปนฺโนปิ ตเถว อสํวาโส

โหติ นตฺถิ ตสฺส ภิกฺขุหิ สหฺมึ อุโปสถาภิเกโท สํวาสฺติ แต่กัฆาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๑๗) กล่าวว่า ใน คัมภีร์สมันตปาสาทิกา ฉบับพม่าบางฉบับ พบข้อความว่า ปจฺฉา ปาราชิกิ อาปนโนปิ ตเถว, อสํวาสฺติ นตฺถิ ตสฺส ภิกฺขุหิ สหฺมึ อุโปสถาภิเกโท สํวาสฺติ โดยคำว่า อสํวาส เป็นบทตั้ง และควรมีบทตั้งเช่นนั้น เพราะบทกริยาของ ตเถว ควรเป็น น ลภติ ไม่ควรเป็น อสํวาส เนื่องจากสอดคล้องกับบทกริยาของ ย ศัพท์ว่า ยถา สํวาสํ น ลภติ

คำว่า อสํวาส มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

- นตฺถิ สํวาสฺ ตสฺสาติ อสํวาส (จตุตถิพหุพพิหิสมาส)

เพราะท่านอธิบายด้วยบทที่เป็นจตุตถิวิภัติว่า ตสฺส ในประโยคว่า นตฺถิ ตสฺส ภิกฺขุหิ สหฺมึ อุโปสถาภิเกโท สํวาส (สังวาสอันจำแนกเป็นสังฆกรรมมีอุโบสถกรรมเป็นต้นร่วมกับภิกษุทั้งหลาย ย่อมไม่มีแก่เธอ)

- นตฺถิ สํวาสฺ เตนาติ อสํวาส (ตติยาพหุพพิหิสมาส)

เพราะท่านอธิบายด้วยบทที่เป็นตติยวิภัติว่า เตน ในหน้า ๑๓๔ ว่า ส เตน สหฺมึ นตฺถิ อสํวาส (สังวาสนั้นกับภิกษุที่ย่อมไม่มี เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า อสังวาสะ)

โดยทั่วไปอัญญบทของนินาตบุรพบทพหุพพิหิสมาสมักมีรูปเป็นจตุตถิวิภัติ เช่น

- นตฺถิ เอตสฺส สโมติ อสโม, ภควา = ผู้เสมอเหมือนย่อมไม่มีแก่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นชื่อว่า อสมะ (ผู้ไม่บุคคลเสมอเหมือนหามิได้ หมายถึง พระผู้มีพระภาค)

แต่ในที่บางแห่งก็ประกอบใช้สัตตมวิภัติในอุทาหรณ์ว่า

- น วิชฺชเต วุฏฺฐิ เอตฺถาติ อวุฏฺฐิโก ชนปโท = ฝนย่อมไม่มีในแคว้นนี้ เหตุนั้น แคว้นนั้นชื่อว่า อวุฏฺฐิกะ (แคว้นไม่มีฝน หมายถึง แคว้น)

ดังนั้น การประกอบอัญญบทเป็นรูปที่ลงตติยวิภัติว่า เตน ในที่นี้จึงถือเป็นรูปพิเศษ การที่ท่านประกอบใช้ดังนี้ ก็เนื่องจากบทที่ประกอบกับ สํวาส ศัพท์ต้องลงตติยวิภัติในสหัตถะ (อรรถของ สห ศัพท์) แปลว่า “กับ” ด้วย จ ศัพท์ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๘๗) ว่า สหาทิโยเค จ (ลงตติยวิภัติในที่ประกอบด้วย สห ศัพท์เป็นต้น และในอรรถอื่นๆ) ตัวอย่าง เทวทโต ราชคหํ ปาวลิสโกกาลิเกน ปจฺฉาสมณฺเณ (พระเทวทัตเข้าไปสู่เมืองราชคฤห์กับพระผู้ติดตามชื่อว่า โกกาลิกะ)

อนึ่ง ปทฺรุปสทธิปริกัรณ (สูตร ๓๕๖) แสดงรูปวิเคราะห์ของบทนี้เป็นจตุตถิพหุพพิหิสมาสว่า

- นตฺถิ สํวาสฺ เอเตสนฺติ อสํวสา = สังวาสย่อมไม่มีแก่ภิกษุเหล่านั้น เหตุนั้น ภิกษุเหล่านั้นชื่อว่า อสังวาสะ = ผู้ไม่มีสังวาส หรืออาจถือว่าเป็นรูปวิเคราะห์ฉฬฺหิพหุพพิหิสมาสก็ได้ โดยแปลว่า “สังวาสของภิกษุเหล่านั้นย่อมไม่มี เหตุนั้น ภิกษุเหล่านั้นชื่อว่า อสังวาสะ = ผู้ไม่มีสังวาส”]

คำอธิบาย ตตถายสมนเต ปุจฉามิ

ตตถายสมนเต ปุจฉามิเต เตสุ จตุสุ ปาราชิกesu อายสมนเต “กัจจิตถ ปริสุทฐา”ติ
ปุจฉามิ.

คำว่า ตตถายสมนเต ปุจฉามิ หมายความว่า ในอาบัติปาราชิก ๔ ข้อนั้น ข้าพเจ้า
ขอถามพวกท่านว่า เป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ

[คำว่า ตตถ หมายถึง ปาราชิก ๔ ข้อ ท่านจึงอธิบายว่า เตสุ จตุสุ ปาราชิกesu (ในอาบัติปาราชิก
๔ ข้อนั้น)]

คำอธิบาย กัจจิตถ

กัจจิตถาติ กัจจิ เอตถ, เอเตสุ จตุสุ ปาราชิกesu กัจจิ ปริสุทฐาติ อตฺถโก. อถ วา กัจจิตถ
ปริสุทฐาติ กัจจิ ปริสุทฐา อตฺถ, ภวถาติ อตฺถโก. เสสํ สหพุทธถ อุตฺตานเมวาทิ.

คำว่า กัจจิตถ ตัตถเป็น กัจจิ + เอตถ หมายความว่า ในอาบัติปาราชิก ๔ ข้อนั้น
พวกท่านบริสุทธิ์แล้วหรือ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า กัจจิตถ ปริสุทฐา แปลว่า พวกท่านเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ

บทที่เหลือในประโยคทั้งหมดมีความหมายชัดเจนแล้วนั้นเทียว ดังนี้แล

[คำว่า กัจจิตถ ตามนัยแรกตัตถเป็น กัจจิ + เอตถ ลบ เอ อักษร นัยที่สองตัตถเป็น กัจจิ
+ อตฺถ ลบ อ อักษร

ในคำว่า อตฺถ ภวถ คำว่า อตฺถ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อส ธาตุ (ภฺวิ = มี, เป็น) + อ ปัจจัย
+ ถ วิภคติ ท่านจึงอธิบายด้วย ภวถ เพื่อแสดงข้อความนี้ ดังนั้น บททั้ง ๒ จึงต้องแปลพร้อมกันไป ไม่
ควรแปลแยกกัน เพราะเป็นการแสดงคำแปลของศัพท์โดยตรง

คำว่า อุตฺตาน ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุ อุปสรรค (ปรากฏแล้ว) + ตาน ศัพท์ (ความพิสดาร)
แปลตามศัพท์ว่า มีความพิสดารอันปรากฏแล้ว มีรูปวิเคราะห์เป็นปัญจมีพหูพหิสมาสว่า อุกฺคโต ตาโน
ยสมฺมาติ อุตฺตาน (ความพิสดารปรากฏแล้วจากบทนั้น เหตุฉะนั้น บทนั้นชื่อว่า อุตฺตานะ) ดังคัมภีร์ศัพท์สโตม-
มหานิกายกล่าวว่

อุตุตาน ตี. อุตุคโต ตาโน วิตุธโร ยสุมา. วิตุธารสุณเณ, ภูมิลคคปิฏจิตาย อุตุธภาเวน จิตะ,
อุตุธมุเข จ.^{๑๗๔}

“อุตุตาน ไตรลิงค์ [มีรูปวิเคราะห์ว่า] อุตุคโต ตาโน วิตุธโร ยสุมา [ย่อมเป็นไปในความหมายว่า]
ว่างจากความพิสดาร, ดำรงอยู่โดยความเป็นเบื้องต้น เพราะความมีหลังติดกับพื้น (นอนหงาย) และใบหน้าที่
ที่แหงนขึ้นเบื้องต้น”]

อติ กงฺขาวิตฺตณฺเีย ปาติโมกฺขวณฺณนํ

ปาราชิกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายปาราชิก

ในคัมภีร์อธิบายปาติโมกข์ชื่อก่งขาวิตฺตณฺเีย ด้วยประการฉะนี้

คำอธิบายสังฆาทิเสส

คำอธิบาย อิเม โข ปน

อิเม โข ปนาติ อิทานิ วุตตพฺพานํ อภิมุขีกรณํ

คำว่า อิเม โข ปน (อาบัติเหล่านี้) บ่งถึงอาบัติที่ควรกล่าวถึงในบัดนี้

คำอธิบาย อายสมนุโต

อายสมนุโตติ สนฺนิปตฺตานํ ปิยวจนฺน อาลปนํ

คำว่า อายสมนุโต (ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย) เป็นศัพท์ร้องเรียกภิกษุผู้ประชุมกันด้วย
ถ้อยคำอันอ่อนหวาน

[ท่านอธิบาย อายสมนุโต ว่าเป็นบทอาลปนะ ไม่ใช่บทกัณฑ์หรือกรรม

คำว่า อายสมนุโต เป็นศัพท์พหูพจน์ของ อายสฺมา ซึ่งมีรูปวิเคราะห์ว่า อายุ อสฺส อตฺถิติ อายสฺมา (ผู้มีอายุ) แม้คำนี้จะหมายถึงบุคคลผู้สูงอายุโดยตรง แต่ความจริงกล่าวถึงภิกษุทุกรูปที่มีอายุน้อยหรือมากโดยทั่วไป การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า รูปหีนาม คือ ชื่อที่กล่าวตามใจโดยไม่มีความหมายตามรากศัพท์ ดังคำว่า โค ที่แปลตามศัพท์ว่า “สัตว์ผู้ไป” มีรูปวิเคราะห์ว่า คจฺนตฺติ โค (สัตว์ผู้ไป ชื่อว่า โค) แต่หมายถึงวัวอย่างเดียว ไม่ได้หมายถึงสัตว์ทุกชนิดที่สามารถเดินได้ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปิยวจนฺน อาลปนํ (เป็นศัพท์ร้องเรียกด้วยถ้อยคำอันอ่อนหวาน) ดังฎีกาใหม่กล่าวว่า

สารโว หิ ปเร “โณโต”ติ วา “เทวานปิยา”ติ วา “ภทฺทรวนฺ”ติ วา “อายสมนุโต”ติ วา สมาลปนฺติ.”

“โดยแท้จริงแล้ว สัตบุรุษทั้งหลายย่อมเรียกผู้อื่นเป็นอย่างดีว่า โณโต (ท่านผู้เจริญ) บ้าง เทวานปิย (ผู้เป็นที่รักของเทวดา) บ้าง ภทฺทรว (ท่านผู้เจริญ) บ้าง อายสมนุโต (ท่านผู้มีอายุ) บ้าง”

คำว่า ปิยวจน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปิยายิตพฺพนฺติ ปิยํ (ปี ธาตุ = เอิบอím, รักใคร่ + ย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- ปิยญจ ตํ วจนญจํ ปิยวจนํ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำอธิบาย เทรส เป็นต้น

เทรสาติ คณนปริจฺเณโท.

คำว่า เทรส (๑๓ ข้อ) เป็นศัพท์กำหนดจำนวน

สงฆาติเสสาติ เอวํนามกา.

คำว่า สงฆาติเสสา (สังฆาติเสส) คือ อาบัติที่มีชื่ออย่างนี้

ธมฺมาติ อาปตฺติโย.

คำว่า ธมฺมา แปลว่า อาบัติ

อุทฺเทสํ อาคจฺจนฺตํ สรูปเณ อุทฺทิสิตพฺพตํ อาคจฺจนฺติ, น นิทานเ วีย “ยสฺส ลียา
อาปตฺตํ”ติ สาธารณวจนมตฺเตน.

คำว่า อุทฺเทสํ อาคจฺจนฺติ (ย่อถึงการสวด) หมายความว่า อาบัติที่ถึงการจะต้อง
สวดโดยส่วนที่แจกแจงออกมา มิใช่โดยศัพท์ที่เป็นสามัญทั่วไป[กับอาบัติทั้งหมด]ว่า ยสฺส ลียา
อาปตฺติ (ท่านรูปใดมีอาบัติ) เหมือนในคำเริ่มเรื่อง

[คำอธิบายของ เทรสาติ คณนปริจฺเณโท เป็นต้น เหมือนกับที่ได้กล่าวมาแล้วในคำเริ่มต้นของ
ปาราชิกว่า ตตฺริเม เป็นต้น]

๑. คำอธิบายสูกกวิสัทฺถลสิกขาบท

คำอธิบาย สญฺเจตนิกา

สํวิชฺชตี เจตนา อสฺสาติ สญฺเจตนา, สญฺเจตนา ว สญฺเจตนิกา, สญฺเจตนา วา อสฺส
อตฺถิติ สญฺเจตนิกา.

คำว่า สญฺเจตนา (การมีเจตนาปล่อยน้ำอสุจิ) คือ [การปล่อยน้ำอสุจิ]ที่มีเจตนาปรากฏอยู่

คำว่า สญฺเจตนานั้นแหละ มีรูปว่า สญฺเจตนิกา

อีกอย่างหนึ่ง สัมมเจตนา คือ [การปล่อยน้ำอสุจิ]ที่มีเจตนาปรากฏอยู่ [ลง อีก ปัจจัยในอัสสัถิตัตถิต]

[ข้อความข้างต้นแสดงรูปวิเคราะห์ของ สมเจตนา ๒ ประการ คือ

ประการที่ ๑

- สวิขชตี เจตนา อสสาติ สมเจตนา (นัฏฐีพหุพพิหสมาส)
- สมเจตนา เอว สมเจตนา (ลง อีก ปัจจัยในสัถิตัตถิต)

ในรูปวิเคราะห์นี้ อุปสรรค คือ ส ใช้ในความหมายว่า สวิขชตี (ปรากฏอยู่) มีรูปเป็น อี การันต์เหมือน คุณวดี, คจณดี มาจาก ส บพหน้า + วิท ธาตุ + ย ปัจจัย + อนุต ปัจจัย + อี อิตถิปัจจัย โดยเหตุที่รูปวิเคราะห์พหุพพิหสมาสว่า สมเจตนา มีความหมายว่า “มี” อยู่แล้ว ดังนั้น อีก ปัจจัยในสมเจตนา จึงไม่มีอรรถพิเศษใดๆ แต่ลงในอรรถสัถิตัตถิตคืออรรถของบทที่ตนประกอบพร้อมเท่านั้น

ประการที่ ๒

- สวิขชมานา เจตนา สมเจตนา (ปาทีบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- สมเจตนา อสสา อตถิตติ สมเจตนา (ลง อีก ปัจจัยในอัสสัถิตัตถิต)

ในรูปวิเคราะห์นี้มีรูปสำเร็จเป็นกรรมธารยสมาสก่อน จากนั้นจึงตั้งรูปวิเคราะห์เป็นอัสสัถิตัตถิตอีกทอดหนึ่ง โดยลง อีก ปัจจัยในอัสสัถิตัตถิต เพื่อให้หมายถึงการปล่อยน้ำอสุจิ

มีข้อสังเกตว่า ในรูปวิเคราะห์แรก ลง อีก ปัจจัยในสัถิตัตถิต เพราะบทว่า สมเจตนา เป็นพหุพพิหสมาสที่สามารถแสดงถึงอัญญบทคือ สุกกวิสสุจิจิ ได้ ส่วนในรูปวิเคราะห์หลังนั้น ลง อีก ปัจจัยในอัสสัถิตัตถิต เพราะบทว่า สมเจตนา เป็นกรรมธารยสมาส จึงต้องลง อีก ปัจจัยในอัสสัถิตัตถิต เพื่อให้หมายถึง สุกกวิสสุจิจิ ได้ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อญญปทตถสมาสเณว สุกกวิสสุจิจิยา วุตตตดา อิกสททสส วิสุ อตถิ นตถิตติ อาห “สมเจตนาวิ สมเจตนา”ติ. อิทานิ อิกสททิว อตถิตตถ ปกาเสตติ ทสเสนโต “สมเจตนา วา”ติอาทิมาห.”

“อีก ศัพท์ไม่มีเนื้อความโดยเฉพาะ เพราะกล่าวถึงการปล่อยน้ำอสุจิแล้ว ด้วยอัญญปทตถสมาส (สมาสที่มีอรรถของบทอื่น, พหุพพิหสมาส) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สมเจตนาวิ สมเจตนา (คำว่า สัมมเจตนา นั้นแหละ มีรูปว่า สัมมเจตนา)

บัดนี้ ท่านจะแสดงว่า อีก ศัพท์นั่นเอง แสดงอรรถว่า อตถิ ได้ จึงกล่าวว่า สมเจตนา วา (อีกอย่างหนึ่ง สัมมเจตนา คือ [การปล่อยน้ำอสุจิ]ที่มีเจตนาปรากฏอยู่) เป็นต้น”

อนึ่ง รูปวิเคราะห์แรกนั้น ฉบับนัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาย มีรูปว่า สวิขชตี เจตนา อสสาติ

สมเจตนา รูปร่าง สวิขชติ นั้นไม่สมควร เพราะบทหน้าของพหุพหิสมาสักใช้เป็นวิเสสนะของบทหลัง
แน่นอน เช่น ฉินนา หตถา ยสสาติ ฉินนหตโธ (ผู้มีมือขาดแล้ว ชื่อว่า ฉินนหัตถะ) ดังนั้น จึงควรมีรูปร่าง
สวิขชติ โดยเป็นคุณศัพท์ของ เจตนา จะเห็นได้ว่า ในรูปวิเคราะห์หลัง ท่านประกอบใช้ สวิขชมานา ซึ่ง
เป็นคำไวพจน์ของ สวิขชติ เป็นคุณศัพท์ของ เจตนา เช่นเดียวกัน]

คำอธิบาย สูกกวิสสุกฏิก

สูกกวิสสุกฏิก สูกกสส วิสสุกฏิก, ราชูปถมภาทีสุ เยน เกนจิ องคชาเต กมฺมณฺณตํ ปตฺเต
อาโรคฺยาทีสุ ยํ กิณฺณจิ อปทิสิตฺวา อชฺฌตตฺรฺปาทีสุ ยตถ กตฺถจิ โมจนฺสสาทเจตนา ย นิมิตฺเต
อุปกกฺกมฺนตฺสส อาสยธตฺตฺนํนตฺโต นีลาทิวเสน ทสฺวิธฺส
จาวนาติ อตฺโถ.

คำว่า สูกกวิสสุกฏิก คือ การปล่อยน้ำอสุจิ หมายความว่า การยังน้ำอสุจิอย่างใดหรือ
อย่างหนึ่งใน ๑๐ ชนิดมีอสุจิสีเขียวเป็นต้นให้เคลื่อนจากที่ตั้ง เพราะความต่างกันแห่งที่อาศัย
และธาตุของภิกษุผู้มุ่งถึงประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในการหายจากโรคเป็นต้น แล้วพยายามอยู่
ที่นิमित (องคชาต) ด้วยเจตนาที่ยินดีจะปล่อยออกในรูปภายในเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ในขณะที่
ที่องคชาตถึงการเหมาะแก่การงาน [คือ การปล่อยน้ำอสุจิ] เพราะการเกิดโรคเป็นต้นอย่างใด
อย่างหนึ่ง

[คำว่า สูกกวิสสุกฏิก มีรูปวิเคราะห์เป็นกัมมัญญัตติบัญญัติปริสสมาสว่า

- สูกกสส วิสสุกฏิก สูกกวิสสุกฏิก = การปล่อยน้ำอสุจิ ชื่อว่า สูกกวิสสุกฏิก

คัมภีร์กังขาภาสชาติกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๑๙) กล่าวถึงรูปว่า สูกกวิสสุกฏิก โดยให้เหตุผลว่า

“คำว่า วิสสุกฏิก ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + สชฺช ธาตุ (จาเค = ปล่อย) + ติ ปัจจัย
ไม่ซ้อน ส เป็น สส ใน วิสสุกฏิก เพราะมีรากศัพท์มาจาก สชฺช ธาตุ”

ตามมตินี้ควรมีรูปว่า วิสสุกฏิก เพราะไม่อาจซ้อนพยัญชนะหน้า สชฺช ธาตุได้

อย่างไรก็ดี ตามมติของสหพันธิปรกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๖๕) พบรูปว่า วิสสุกฏิก โดยประกอบ
รูปศัพท์มาจาก สช ธาตุ ในความหมายว่า ปล่อย, กอด, ราตรด (สช วิสสุคฺคปริสสชฺชนพฺกุกิรณฺณ) และ
อาจซ้อน ส เป็น สส ได้ในรูปดังกล่าว เพราะอาจซ้อนพยัญชนะหน้า สช ธาตุได้ ดังคำว่า วิสสชฺชนโต
(สละอยู่, ปล่อยอยู่) = วิ + สชฺชนโต, อวิสสชฺชนโต (ไม่สละอยู่, ไม่ปล่อยอยู่) = อวิ + สชฺชนโต ตามกฎ

การซ้อนพยัญชนะสังโยคที่กล่าวไว้ในปทรูปสัทธิปกรณ์ (สูตร ๔๐) เหตุที่ สข ธาตุสามารถซ้อนอักษรได้ก็เนื่องจากสันสกฤตใช้เป็น สธข ธาตุ ในอรรธว่า วิสฺรุเค (สละ, ปล่อย) ส่วน สขข ธาตุมีรูปสันสกฤตว่า สรขข ธาตุในอรรธว่า อรขขเน (ท่า, จัดแจง) จึงไม่ซ้อนพยัญชนะ เพราะไม่ประกอบด้วย ฤ สระเหมือน สธข ธาตุ นอกจากนั้น ในพระบาลี อรรถกถา และฎีกาก็พบว่า วิสฺสฏฺฐิ มากกว่า วิสฏฺฐิ ดังนั้น จึงสรุปได้ว่าควรมีรูปเป็น สุกฺกวิสสฏฺฐิ

ประโยคข้างต้นแสดงข้อความโดยสังเขป ดังนี้

๑. คำว่า ราคุปตฺถมฺภาทีสุ เยน เกนจิ องคฺชาเต กมฺมณฺณตํ ปตฺเต (ในขณะที่ยังคงขาดถึงการเหมาะแก่การงาน[คือการปล่อยน้ำอสุจิ] เพราะการเกิดโรคจะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง) แสดงกาลปล่อยน้ำอสุจิ ๕ อย่าง คือ

- ๑.๑ การเกิดโรค (ราคุปตฺถมฺภ)
- ๑.๒ การปวดอุจจาระ (วจุฏฺปตฺถมฺภ)
- ๑.๓ การปวดปัสสาวะ (ปสฺสาวุฏฺปตฺถมฺภ)
- ๑.๔ การท้องลม (วาตฺปตฺถมฺภ)
- ๑.๕ การถูกบึ้งขบ (อุจฺจาลิงฺคปาลณกทฺฐุฏฺปตฺถมฺภ)

๒. คำว่า อาโรคฺยาทีสุ ยํ กิณฺณจิ อปทิสฺสึวา (มุ่งถึงประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งในการหายโรคเป็นต้นแล้ว) แสดงจุดมุ่งหมาย (อธิปาย) ของการปล่อยน้ำอสุจิ ๑๐ อย่าง คือ

๒.๑ เพื่อการหายโรค (อาโรคฺย)	๒.๒ เพื่อความสุข (สุข)
๒.๓ เพื่อเป็นยา (เภสขฺข)	๒.๔ เพื่อเป็นทาน (ทาน)
๒.๕ เพื่อเป็นบุญ (บุญ)	๒.๖ เพื่อบูชายัญ (ยญ)
๒.๗ เพื่อจะไปสวรรค์ (สคฺค)	๒.๘ เพื่อสืบพันธุ์ (พีช)
๒.๙ เพื่อทดลอง (วิมฺส)	๒.๑๐ เพื่อความสนุก (ทว)

๓. คำว่า อชฺมตฺตรูปาทีสุ ยตฺถ กตฺถจิ (ในรูปภายในเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง) แสดงวิธีปล่อยน้ำอสุจิ (อุบาย) ๔ อย่าง คือ

- ๓.๑ ปล่อยในรูปภายใน (อชฺมตฺตรูป)
- ๓.๒ ปล่อยในรูปภายนอก (พหิทฺฐารูป)
- ๓.๓ ปล่อยทั้งในรูปภายในและภายนอก (อชฺมตฺตพหิทฺฐารูป)
- ๓.๔ ส่ายสะเວวในอากาศ (อาภาเสกฺกมฺปน)

๔. คำว่า นิลาทิวเสน ทสฺวิเรสุ สุกฺเกสุ (ในบรรดาน้ำอสุจิ ๑๐ ชนิดมีอสุจิสีเขียวเป็นต้น) แสดงน้ำอสุจิอันเป็นที่ตั้งของจุดมุ่งหมายในการปล่อย (อธิปายวัตถุ) ๑๐ ชนิดที่ปรากฏในพระบาลี^๓ คือ

๔.๑ อสุจิสีเขียว (นِيل)

๔.๒ อสุจิสีเหลือง (पीत)

๔.๓ อสุจิสีแดง (โลหิต)

๔.๔ อสุจิสีขาว (โอทาท)

๔.๕ อสุจิสีเหมือนเปรียง (ตฤกณ)

๔.๖ อสุจิสีเหมือนน้ำท่า (ทกณ)

๔.๗ อสุจิสีเหมือนน้ำมัน (เตลวณ)

๔.๘ อสุจิสีเหมือนนมสด (ชีรวณ)

๔.๙ อสุจิสีเหมือนนมส้ม (ทริวณ)

๔.๑๐ อสุจิสีเหมือนเนยใส (สปีวณ)

น้ำอสุจิ ๑๐ ชนิดที่มีสีต่างกันเหล่านี้เกิดจากความต่างกันแห่งที่อาศัย คือ น้ำดีเป็นต้น และธาตุดิน เป็นต้น ดังที่กล่าวว่า อาสยธาตุนานตโต (เพราะความต่างกันแห่งที่อาศัยและธาตุ)

๕. คำว่า จานา จาวนา (การยังน้ำอสุจิให้เคลื่อนจากที่ตั้ง) อธิบายสิ่งที่ศัพท์หมายถึงคืออะไร (อภิเรยยตุ, สรูป) โดยแสดงว่า การปล่อยน้ำอสุจิ ก็คือการยังน้ำอสุจิให้เคลื่อนจากที่ตั้งนั่นเอง

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามฎีกาใหม่ว่า

อิทานิ ตํ ยสมิ กाले मोजेति, येनरूपायैन मोजेति, येन जोपायेन मोजेति, यच्च तस्य
 อธิบายสส วตฺถุ, ตํ สพพํ สงฺเขปโต วิภาเวตฺวา สรูปโต ตํ วิสสฺสจฺจि ทสฺเสตฺถุ “ราอุปตฺถมภาทิสฺส”ติอาทิมาห.^๔

“บัดนี้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ราอุปตฺถมภาทิสฺส เป็นต้น เพื่อแจกแจงกาลปล่อยน้ำอสุจิ
 จุดมุ่งหมายที่ทำให้ปล่อย วิธีปล่อย และน้ำอสุจิอันเป็นที่ตั้งของจุดมุ่งหมายทั้งหมดนั้นโดยสังเขป แล้ว
 แสดงการปล่อยนั้นโดยการแจกแจง”

คำว่า อาสยธาตุนานตโต (เพราะความต่างกันแห่งที่อาศัยและธาตุ) หมายความว่า ที่อาศัย
 ของน้ำอสุจิซึ่งเรียกว่า อาสยะ มี ๔ อย่าง คือ

๑. น้ำดี (ปีต)

๒. เสมหะ (เสมห)

๓. น้ำหนอง (ปุพฺพ)

๔. เลือด (โลหิต)

ธาตุแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. ธาตุ ๔ ได้แก่

๑.๑ ธาตุดิน (ปจวีธาตุ)

๑.๒ ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ)

๑.๓ ธาตุไฟ (เตโชธาตุ)

๑.๔ ธาตุลม (วาโยธาตุ)

๒. ธาตุ ๗ ได้แก่

๒.๑ น้ำ (รส)

๒.๒ เลือด (โลหิต)

๒.๓ เนื่อ (มัส)

๒.๔ มันทัน (เมท)

๒.๕ น้ำอสุจิ (สูก)

๒.๖ กระดู (อฏฺฐ)

๒.๗ เยื่อในกระดูก (อฏฺฐิมิณฺข)

ธาตุ ๔ พบหลายแห่งในพระไตรปิฎก ส่วนธาตุ ๗ ไม่พบในวรรณกรรมบาลีใดๆ แต่ปรากฏ
 ในพจนานุกรมสันสกฤตชื่อศัพท์กัลปทรมะเป็นคาถาว่า

รโส รตตํ มंसฺ เมโท

สูกมิมชฏฺฐิ ธาตโว

สตุตฺ โทสา มลา มุตฺต-

คฺกุเสทาทยโยปิ จ.^๔

(รสารกตงฺมาสเมโท-

สถิมชชศฺกุลานิ ธาตว-

สปฺต พุชฺยะ มลามุตฺร-

ศกฺกตฺเสวทาทยโยปิ จ.)

“ธาตุ ๗ อย่าง คือ น้ำ เลือด เนื้อ มันทัน นํ้าอสุจิ กระดูก เยื่อในกระดูก
อีกทั้งเป็นโทษมลทินอันมีมูลรูก และเหงื่อ เป็นต้น”

ฎีกาใหม่ (๒๔๑) กล่าวถึงที่ตั้งของนํ้าอสุจิไว้ ๓ มติ คือ

๑. โคนหัวไส้ (วตฺถิสฺส)

๒. เอว

๓. ร่างกายทั้งหมด

ท่านสนับสนุนมติที่ ๓ เพราะเห็นว่าร่างกายทั้งหมดที่ประกอบด้วยหนัง เนื้อ และเลือด ยกเว้น
ผม ขน เล็บ และฟันที่พ้นจากเนื้อ พร้อมทั้งอุจจาระ ปัสสาวะ เสลด น้ำมูก และหนังที่แข็งแห้ง ล้วนเป็นที่
ตั้งของกายประสาท ภาวะรูป ชีวิตินทรีย์ ดีที่มีฝัก (พทุธิตฺต) และนํ้าอสุจิ ดังจะเห็นได้ว่า ช่างมีนํ้าอสุจิไหล
ออกจากหูในเวลาตกมัน

คำว่า ราคูปตฺถมฺภ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การหนาแน่นแห่งราคะ = ราคสฺส อุปตฺถมฺโภ ราคูปตฺถมฺโภ (ฉฺฉฐิตฺตปฺปฺริสฺสมาส)

- การแข็ง[แห่งองคชาต]ด้วยราคะ = ราเคน อุปตฺถมฺโภ ราคูปตฺถมฺโภ (ตติยาตฺตปฺปฺริสฺสมาส)

คำว่า โมจนสฺสาทเจตนา (เจตนาที่ประกอบด้วยความพอใจในการย้งนํ้าอสุจิให้เคลื่อน) โดยมี
รูปวิเคราะห์ว่า

- โมจเน อสฺสาโท โมจนสฺสาโท (สํตตมิตฺตปฺปฺริสฺสมาส)

- โมจนสฺสาเทน สมฺปยุตฺตา เจตนา โมจนสฺสาทเจตนา (มฺชฌเณโลปิตติยาตฺตปฺปฺริสฺสมาส)

คำว่า นิमितฺเต อุปกฺกมฺนตฺสฺส (พยายามอยู่ที่นิमित) หมายความว่า ภิกษุมีความตั้งใจกระทบ
องคชาตด้วยมือหรือวัตถุสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ใช่การให้นวดขาอ่อน มือ เท้า หรือร่างกาย ถ้าภิกษุให้นวด
ขาอ่อนเป็นต้นแล้ว แม้จะมีเจตนาที่ยินดีจะปล่อยนํ้าอสุจิ ก็ไม่ต้องอาบัติ เพราะไม่มีความพยายาม ดัง
คำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

“นิमितฺเต อุปกฺกมฺนตฺสฺส”ติ อิมินา ปน อูรุมททาปนาทินิ ปฏิกฺกชฺชติ. เตนฺ หิ สติปิ โมจนสฺสาเท
นิमितฺเต อุปกฺกมาภาวโต มุตฺเตปิ อนาปตฺติ. วุตฺตมฺเหตํ สมฺนตฺปาสาทิกายํ” “สา จ โข นิमितฺเต อุปกฺ-
กมฺนตฺสฺสว, หตฺถปฺริกมฺปาทปฺริกมฺมคตฺตปฺริกมฺมกรเณน สเจปิ อสุจิ มุจฺจติ, อนาปตฺติ”ติ.”

“ท่านห้ามการให้นวดขาอ่อนเป็นต้นด้วยคำว่า นิमितฺเต อุปกฺกมฺนตฺสฺส (พยายามอยู่ที่นิमित) นี้
เพราะแม้มีความพอใจในการปล่อยด้วยการให้นวดขาอ่อนเป็นต้นนั้น แม้นํ้าอสุจิเคลื่อน ก็ไม่ต้องอาบัติ

[ท่านอธิบาย อณฺณตฺร สุปินฺนตา ดังนี้

๑. คำว่า อณฺณตฺร เป็นคำไวพจน์ของ จเปตฺวา (เว้น) เพราะเปลี่ยน อณฺณตฺร เป็น จเปตฺวา ท่านกล่าวบทว่า จเปตฺวา ไว้เพื่อแสดงความหมายของ อณฺณตฺร นั้นเอง อนึ่ง ในที่ประกอบด้วย อณฺณตฺร ศัพท์ลงวิภคิตได้ ๓ หมวด คือ พุติยาวิภคิตี ตติยาวิภคิตี และปัญจมีวิภคิตี จึงประกอบเป็นรูปว่า อณฺณตฺร สุปินฺนตฺ หรือ อณฺณตฺร สุปินฺนเตน ได้อีกด้วย ดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๐) กล่าวว่า วินาณตฺร ตติยา จ (ลงตติยาวิภคิตีและวิภคิตีอื่นๆ ท้าย วินา และ อณฺณตฺร ศัพท์) เช่น อณฺณตฺร เอเกน ปิณฑฺพาทนินหารเกน (เว้นจากภิกษุรูปหนึ่งผู้นำบิณฑบาต), อณฺณตฺร ธมฺมํ, อณฺณตฺร ธมฺมา (เว้นจากธรรม)

๒. อนตฺ ศัพท์ใน สุปินฺนต (สุปิน + อนต) เป็นศัพท์ที่ลงในอรรถดัพพะภาวะ ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มขึ้นจากบทหน้า ดังเช่นคำว่า สุตฺตฺนโต (พระสูตร), วนฺนโต (ป่า) จึงมีรูปวิเคราะห์เป็นดัพพะภาวะ วุตติกรรมธารยสมาสว่า สุปิโน เอว สุปินฺนโต (ความผืนนั้นแหละ ชื่อว่า สุปินันตะ)

๓. แม้จะกล่าวถึงความผืนด้วยบทว่า สุปินฺนตา ก็ระบুถึงการปล่อยยอสุจิที่เกิดขึ้นในความผืน ดังคำว่า รตฺตฺปรโต (ผู้ตเว้นในราตรี) หมายถึง ผู้ตเว้นจากการบริโภคในราตรี ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อณฺณตฺร สุปินฺนตาติ สุปิโน เอว สุปินฺนโต, ตํ จเปตฺวาติ วุตฺตํ โหติ. เตนานฺห “ยา สุปิเน”ติอาที.”

“คำว่า อณฺณตฺร สุปินฺนตา (ยกเว้นผืน) หมายความว่า ความผืนนั้นแหละ ชื่อว่า สุปินันตะ ยกเว้นความผืนนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยา สุปิเน เป็นต้น”]

คำอธิบาย สงฺฆาติเสโส

สงฺฆาติเสโสติ ยา อณฺณตฺร สุปินฺนตา สมฺเจตฺนิกา สุกฺกวิสสุตฺตฺจิ, อยํ สงฺฆาติเสโส นาม อาปตฺตินิกายติ อตฺโถ.

คำว่า สงฺฆาติเสโส (สังฆาติเสส) หมายความว่า การมีเจตนาปล่อยน้ำอสุจิ ยกเว้นผืน เป็นกองอาบัติชื่อว่าสังฆาติเสส

[คำอธิบายข้างต้นแสดงคำแปลโดยพยัญชนะของประโยคว่า สมฺเจตฺนิกา สุกฺกวิสสุตฺตฺจิ อณฺณตฺร สุปินฺนตา, สงฺฆาติเสโส โดยเพิ่ม ยา มาให้เป็นวิเศษณะของ สุกฺกวิสสุตฺตฺจิ ใน ประโยคคณฺยมะ และเพิ่ม อยํ ใน ประโยคคณฺยมะ อีกทั้งเพิ่มคำว่า อาปตฺตินิกาย เป็นวิเศษณะของ สงฺฆาติเสโส ที่เป็นนามศัพท์ (ศัพท์ระบุงถึงชื่อ)

อนึ่ง แม้การปล่อยน้ำอสุจิจะเป็นอาบัติข้อเดียว แต่ก็เรียกโดยอ้อมว่าเป็นกองอาบัติสังฆาติเสสได้ โดยเป็นรูปหิศัพท์ คือ ศัพท์ที่ยกขึ้นกล่าวตามใจ ไม่มีความหมายตามศัพท์จริงๆ หรือเป็นสำนวนทาง

ภาษาที่เรียกว่า เอกเทศยูปจาระ คือ ส่วนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน เช่น ปญฺเฑ ททฺโธ (ผ้าถูกไฟเผาแล้ว) คำว่า ปญฺเฑ แม้จะกล่าวถึงผ้าโดยทั่วไป ก็หมายถึงผ้าที่ถูกไฟเผาบางส่วน จึงเป็นคำที่กล่าวถึงผ้าอันเป็นหมู่ แต่เจตนาหมายถึงผ้าบางส่วนที่ถูกไฟเผา ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อาปตตินิกายติ อาปตติสมุโห. กิจจาปิ อัย เอกาว อาปตติ, รุฬิสสุทฺเทน ปน อวยเว สมุห-
โวหารเณ วา “นิกาย”ติ วุตฺโต “เอโก เวทนาขันธ์, เอโก วิญญาณขันธ์”ติอาทิสฺ วีย.๑๐

“คำว่า อาปตตินิกาย แปลว่า กองอาบัติ อาบัตินี้มีอยู่ข้อเดียวก็จริง แต่เรียกว่า กอง โดย
ความเป็นรูปหีศัพท หรือโดยการเรียกส่วนหนึ่งว่า เป็นกอง ดังเช่นคำว่า

- เอโก เวทนาขันธ์ (เวทนาขันธ์หนึ่ง)
- เอโกวิญญาณขันธ์ (วิญญาณขันธ์หนึ่ง)”

ในอุทาหรณ์ข้างต้นว่า เอโก เวทนาขันธ์ (เวทนาขันธ์หนึ่ง), เอโก วิญญาณขันธ์ (วิญญาณ-
ขันธ์หนึ่ง) เวทนาขันธ์และวิญญาณขันธ์เป็นขันธ์ที่ไม่ต่างกันโดยความเป็นอดีตเป็นต้น เหมือนรูปขันธ์
กล่าวคือ รูปขันธ์มีลักษณะต่างกันโดยความเป็นรูปอดีตและรูปอนาคตเป็นต้น ๑๑ อย่าง โดยรูปแต่ละอย่าง
ต่างกัน แต่เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ ไม่ต่างกันโดยความเป็นอดีตเป็นต้น
เหมือนรูปขันธ์ เพราะเวทนาที่เป็นอดีตเหมือนกับเวทนาที่เป็นปัจจุบันหรืออนาคต แม้เวทนาที่เกิดภายใน
คนผู้หนึ่งก็ไม่ต่างกับเวทนาที่เกิดภายนอกซึ่งเกิดกับอีกคนหนึ่ง ดังนั้น คำว่า ขันธ์ (กอง) ในเวทนาขันธ์
เป็นต้นจึงเป็นเพียงส่วนที่กล่าวขึ้นมาให้ตรงกับคำว่า รูปขันธ์ แต่ไม่มีความหมายที่ตรงตามศัพท์ ข้อนี้
เปรียบได้กับคำว่า สมุทฺโท มยา ทิฏฺฐโ (เราเห็นมหาสมุทรแล้ว) ความจริงแล้วมหาสมุทรมีขอบเขตกว้าง
เกินกว่าวิสัยที่ตามนุษย์จะมองเห็นได้ทั้งหมด มหาสมุทรที่กล่าวถึงในประโยคข้างต้นนั้นจึงหมายถึงเพียง
บางส่วนของมหาสมุทรที่บุคคลอาจเห็นได้เท่านั้น มิใช่มหาสมุทรทั้งหมด การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า
เอกเทศยูปจาระ (ส่วนที่กล่าวถึงหมู่) แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน กล่าวคือ คำว่า สมุทฺโท แม้จะกล่าวถึง
มหาสมุทรโดยทั่วๆ ไป ก็หมายถึงมหาสมุทรเพียงบางส่วนเท่านั้น จึงเป็นคำที่กล่าวถึงมหาสมุทรอันเป็น
หมู่ แต่เจตนาหมายถึงมหาสมุทรบางส่วน

คัมภีร์สังขสัจจะขบกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

เวทนาที่สุเปกสมี

ขนฺธสทฺโท ตู รุฬิยา

สมุทฺทาเทกเตเส ตู

สมุทฺทาทิริโว ยถา.๑๑

“ในขันธ์ ๔ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น คำว่า ขนฺธ (กอง) แม้ในขันธ์หนึ่งๆ กล่าวไว้
โดยความเป็นส่วนที่กล่าวโดยอ้อม] ดังคำว่า มหาสมุทร ที่หมายถึงพื้นที่บางส่วน
ของมหาสมุทรเท่านั้น”]

รูปวิเคราะห์ของ สงฺฆาติเสส ศัพท์

วจนตฺถิ ปเนตฺถ สงฺโฆ อาทิมฺหิ เจว เสเส จ อิจฺฉิตฺพุโ อสฺสาติ สงฺฆาติเสโส.

ส่วนความหมายของศัพท์ในบทว่า สงฺฆาติเสโส นี้ พึงทราบดังนี้

กองอาบัติของภิกษุผู้จำต้องพึงสงฆ์ทั้งในกิจเบื้องต้นและกิจที่เหลือ ชื่อว่า สงฺฆาติเสส

[ในประโยคก่อนหน้านี้นี้ตั้งแต่เริ่มสิกขาบทเป็นต้นมา พระอรรถกถาจารย์แสดงการอธิบายศัพท์ทีละศัพท์ในประโยคซึ่งเรียกว่า โยชนัตถะ คือ เนื้อความที่ประกอบในประโยค ต่อมาจึงแสดงรูปวิเคราะห์ในประโยคซึ่งเรียกว่า วจนัตถะ คือ ความหมายของศัพท์ตามรูปวิเคราะห์ การแสดงโยชนัตถะก่อนวจนัตถะนี้เป็นธรรมเนียมของการแต่งคัมภีร์โดยทั่วไป

คำว่า สงฺฆาติเสส มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์อรรถกถาว่า

- สงฺโฆ อาทิมฺหิ เสเส จ อิจฺฉิตฺพุโ อสฺสาติ สงฺฆาติเสโส = กองอาบัติของภิกษุผู้จำต้องพึงสงฆ์ทั้งในกิจเบื้องต้น และกิจที่เหลือ ชื่อว่า สงฺฆาติเสส

โดยลง อ ปัจจัยในอรรถว่า อิจฺฉิตฺพุพ (พึงปรารถนา) ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สูตรมาลา สูตร ๗๘๕) ว่า อิจฺฉิตฺพุเพ อ (ลง อ ปัจจัยในเนื้อความที่พึงปรารถนา) บทัตถิตินเรื่องนี้เป็นบทพิเศษที่รวม ๓ ศัพท์ คือ สงฺฆ อาทิ และ เสส เข้าด้วยกัน พร้อมกับมีอรรถว่า อิจฺฉิตฺพุพ (พึงปรารถนา) เข้ามาประกอบรวม จึงจัดเป็นบทัตถิตีที่ลงปัจจัยท้ายบทนามทั้ง ๓ บทว่า สงฺฆาติเสส

อีกอย่างหนึ่ง คัมภีร์กัจจายนสูตรัตถะ (สูตร ๕๐๐) เห็นว่า ข้อความจากคัมภีร์อรรถกถาข้างต้นเป็นเพียงการแสดงรูปวิเคราะห์ ไม่ใช่รูปวิเคราะห์จริงๆ จึงมีรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสและพหุพพีหิสมาสตามปกติว่า

- อาทิ จ เสโส จ อาทิสสา (อสมาหารทวันทสมาส)

- สงฺโฆ อาทิสเสสุ อิจฺฉิตฺพุโ อสฺสาติ สงฺฆาติเสโส.

(ภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาส ลบ อิจฺฉิตฺพุพ ศัพท์)]

ก็ วุตตํ โหติ- อิมํ อาปตฺตี อาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาตุกามสฺส ยํ ตํ อาปตฺติวุฏฺฐานํ ตสฺส อาทิมฺหิ เจว ปริวาสทานตฺถาย, อาทิตฺโต เสเส มชฺเฌ มานตฺตทานตฺถาย มุลาเย ปฏิกฺกสฺสเนน วา สห มานตฺตทานตฺถาย, อวสาเน อพฺภานตฺถาย จ สงฺโฆ อิจฺฉิตฺพุโ, น เหตุถ เอกมฺปิ กมฺมํ วินา สงฺเขเน สกฺกา กาดฺ. อิติ สงฺโฆ อาทิมฺหิ เจว เสเส จ อิจฺฉิตฺพุโ อสฺสาติ สงฺฆาติเสโสติ.

ถามว่า : คำนั้นกล่าวถึงเนื้อความอะไร

ตอบว่า : ภิกษุผู้ต้องอาบัตินี้แล้ว ต้องการที่จะออกจากอาบัติ จำต้องพึงสงฆ์เพื่อให้ปริวาสในกิจเบื้องต้นแห่งการออกจากอาบัตินั้น, จำต้องพึงสงฆ์เพื่อให้มานัต หรือเพื่อให้มานัต พร้อมกับการชักเข้าหาอาบัติเดิมในกิจท่ามกลางอันเหลือจากเบื้องต้น และจำต้องพึงสงฆ์เพื่อให้อัพทานในกิจสุดท้าย เพราะภิกษุไม้อาจจะกระทำการกรรมมั่วอย่างหนึ่ง โดยปราศจากสงฆ์ในกรรมเหล่านี้ [คือ ปริวาส มานัต และอัพทาน]

โดยประการดังนี้ กองอาบัติของภิกษุผู้จำต้องพึงสงฆ์ทั้งในกิจเบื้องต้นและกิจที่เหลือชื่อว่า สังฆาทิเสส ดังนี้แล

[ตามรูปวิเคราะห้ข้างต้น คำว่า สังฆาทิเสส หมายถึง กองอาบัติ (อาปตตินิกาย) แต่ที่จริงแล้ว การพึงสงฆ์เกี่ยวกับการออกจากอาบัติ ไม่เกี่ยวกับกองอาบัติ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวประโยคนี้เพื่อแสดงว่า คำนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การอุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้ เป็นการกล่าวถึงกองอาบัติอันเป็นเหตุ แต่เจตนาหมายถึงการออกจากอาบัติอันเป็นผล การใช้เป็นสำนวนในเรื่องนี้ก็เนื่องจากการออกจากอาบัติเกี่ยวเนื่องกับอาบัตินั่นเอง

ตั้งฎีกาใหม่อธิบายว่า

นनु จ อยุตโตยํ นิทเทโส “สงฺโฆ อาทิมฺหิ เจว เสเส จ อิจฺฉิตพฺโพ อสฺสา”ติ. น หิ อาปตฺติณิกายสฺส อาทิมฺหิ เจว เสเส จ สงฺโฆ อิจฺฉิต, กิณฺจรหิ ฎฺฎฺจฺจฺนสฺสชาติ อิมํ โจทฺถํ มนสิ นิธาย ยถา น วิรุชฺฌติ, ตถา อธิปฺปายํ วิวริตุํ “กิ วุตฺตํ โหติ”ติอาทิมหา.^{๑๒}

“พระอรรถกถาจารย์ตั้งโจทน์เอาไว้ในใจว่า การแสดงอย่างนี้ว่า สงฺโฆ อาทิมฺหิ เจว เสเส จ อิจฺฉิตพฺโพ อสฺส (กองอาบัติของภิกษุผู้จำต้องพึงสงฆ์ทั้งในกิจเบื้องต้นและกิจที่เหลือ) ไม่สมควรมิใช่หรือ เพราะกองอาบัติไม่จำต้องพึงสงฆ์ทั้งในกิจเบื้องต้นและกิจที่เหลือ แต่การออกจากอาบัติจำต้องพึงสงฆ์แล้วกล่าวว่า กิ วุตฺตํ โหติ เป็นต้น เพื่ออธิบายความมุ่งหมายโดยไม่ให้ขัดแย้งกัน”

ในเรื่องนี้ พึงทราบว่า :-

๑. กิจเบื้องต้น คือ การให้ปริวาสโดยสงฆ์ ๔ รูปเป็นอย่างต่ำ

๒. กิจที่เหลือ จำแนกเป็น :-

๒.๑ กิจท่ามกลาง คือ การให้มานัตโดยสงฆ์ ๔ รูปเป็นอย่างต่ำเหมือนกัน หรือเป็นการชักเข้าหาอาบัติเดิม (มุลายปฏิกัสสนะ) ในกรณีที่ต้องอาบัติสังฆาทิเสสซ้ำอีกในขณะที่เข้าปริวาส พร้อมกับการให้มานัต แต่ถ้าภิกษุปกปิดอาบัติ ก็ต้องให้ปริวาสและมานัตซ้ำอีก

๒.๒ กิจสุดท้าย คือ การให้อัพทานโดยสงฆ์ ๒๐ รูปขึ้นไป]

สถานที่เป็นต้น

สาวตถิย์ เสยยสภ อารพุก อุปกุมิตวา อสุจิโมจนวตถุสมี ปณณตต.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภพระเสยยกะในเมืองสาวัตถี เพราะเหตุคือ การปล่อย
น้ำอสุจิ

ประเภทของบัญญัติ

“อณฺณตฺร สุปินฺนตา”ติ อยเมตถ อนฺนปณณตติ, อสธารณปณณตติ.

บัญญัติว่า อณณตฺร สุปินนตา (ยกเว้นผ้น) นี้ เป็นอนุบัญญัติในสิกขาบทนี้

[สิกขาบทนี้]เป็นอสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติไม่ทั่วไปแก่ภิกษุณี)

อาณัติ

อนาณตติกั. สเจ ปน ปเรน อตฺตโน องฺคชาเต อุปกุกมฺ กาทเรตฺวา โมจาเปติ, อาปชฺชติ-
เยว.

[สิกขาบทนี้]เป็นอนาณตติกะ (ไม่มีการใช้ผู้อื่น) แต่ถ้าหากภิกษุให้ผู้อื่นช่วยทำความ
พยายามที่องคชาตของตนแล้วปล่อยน้ำอสุจิ ก็ต้องอาบัติสังฆาทิเสสเหมือนกัน

อาบัติ

เจเตตฺวา อนตฺมโส อากาเส กฏฺฐิกมฺปนฺนปี นิमितฺเต อุปกุกมฺนตฺสส สเจ น มุจฺจติ
ถุลฺลจฺจยํ. สเจ ปน อนตฺมโส ยํ เอกา ชฺชทฺทกมฺกฺชิกา ปิเวยฺย, ตตฺตกมฺปิ จานโต มุจฺจติ, ทกโสถํ
อโนติถฺนณฺปิ สงฺฆาทิเสโส. จานโต ปน จุตํ อวสฺสเมว ทกโสถํ โอตฺรติ, ตสฺมา “ทกโสถํ โอตฺถณฺ-
มตฺเต พหิ นิกฺขนฺเต วา อนิกฺขนฺเต วา สงฺฆาทิเสโส”ติ อฏฺฐกถาสฺสุ วุตตํ.

เมื่อภิกษุตั้งใจพยายามที่นิमितแม้กระทั่งการสั่นสะเอวในอากาศเป็นอย่างต่ำ ถ้าอสุจิยัง

ไม่เคลื่อน ก็ต้องอาบัติถุลลัจจัย แต่ถ้าเคลื่อนจากฐานพอที่แมลงวันตัวเล็กดูตกินได้เป็นอย่างดี แม้ไม่ไหลเข้าสู่ปัสสาวมรรค ก็ต้องอาบัติสังฆาติเสส แต่น้ำอสุจิที่เคลื่อนจากฐานมักไหลเข้าสู่ปัสสาวมรรคแน่นอนทีเดียว ฉะนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายจึงกล่าวว่า

ทกโสโต โอตินฺณมตฺเต พหิ นิกฺขนฺเต วา อนิกฺขนฺเต วา สงฺฆาติเสโส.^{๓๓}

“เพียงน้ำอสุจิไหลเข้าสู่ปัสสาวมรรค จะไหลออกหรือไม่ไหลออกสู่ภายนอกก็ตาม ต้องอาบัติสังฆาติเสส”

[คำว่า ทกโสโต แปลว่า “ปัสสาวมรรค” มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทกสฺส โสโต อสฺสาติ ทกโสโต = ปัสสาวมรรคที่มีกระแสน้ำ ชื่อว่า ทกโสตะ

คำว่า ทก เป็นคำไวพจน์ของ อุทก, อุท, ก ดังคำว่า อคฺคินิ, อคฺคิ, คินิ ซึ่งแม้จะลบอักษรตัวหน้าและตัวหลัง ก็ยังคงความหมายเดิมไว้

ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๔๒) แสดงเหตุของคำว่า อวสฺสเมว ทกโสโต โอตริติ (มักไหลเข้าสู่ปัสสาวมรรคแน่นอนทีเดียว) โดยกล่าวว่า อธิวาเสตฺวา อนฺตรา นิวาเรตุ อสฺกกุณฺเณยตฺตา (เพราะบุคคลไม่อาจกลั้นแล้วห้ามไว้ในระหว่างได้) นอกจากนั้น ท่านได้อธิบายประโยคว่า จานโต ปน จุตํ ฆเปยฺ โอตริติ ในลักษณะปูจนาของการสัมพันธ์ประโยคว่า

ยถิ เอวํ อถ กสฺมา อฏฺฐกถายํ “ทกโสโต โอตินฺณมตฺเต”ติ วุตฺตนฺติ อาห “จานโต ปน จุตฺน”ติอาห.^{๓๔}

“พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า จานโต ปน จุตํ (แต่น้ำอสุจิที่เคลื่อนจากฐาน) เป็นต้น เพื่อขจัดความสงสัยว่า ถ้าเป็นอย่างนั้น เหตุใดจึงกล่าวว่า ทกโสโต โอตินฺณมตฺเต (เพียงน้ำอสุจิไหลเข้าสู่ปัสสาวมรรค) เป็นต้น ในคัมภีร์อรรถกถา”

ประโยคนี้ชื่อว่า *ประโยควากยารัมภะ* คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงเหตุของการที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายว่า เพียงน้ำอสุจิไหลเข้าสู่ปัสสาวมรรค จะไหลออกหรือไม่ไหลออกสู่ภายนอกก็ตาม ต้องอาบัติสังฆาติเสส ส่วนประโยคต้น ชื่อว่า *ประโยคอาทรทะ* มีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า แม้น้ำอสุจิไม่ไหลเข้าสู่ปัสสาวมรรค ก็ต้องอาบัติสังฆาติเสส ด้วยประโยคต้น

๒. ปูจนา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงกล่าวว่า ทกโสโต โอตินฺณมตฺเต (เพียงน้ำอสุจิไหลเข้าสู่ปัสสาวมรรค) เป็นต้นในคัมภีร์อรรถกถา

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุของการกล่าวว่า ทกโสโต โอตินฺณมตฺเต เป็นต้นในคัมภีร์อรรถกถา มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยคนี้ อธิบายว่า เราได้แสดงเหตุของการกล่าววาทกโสตร์ โอติณณมตเต เป็นต้นในคัมภีร์อรรถกถา ด้วยประโยคนี้ ดังนี้แล

อนึ่ง ในประโยคข้างต้นนั้น ประโยคหน้า คือ

“จानโต ปน จุตํ อวสฺสเมว ทกโสตร์ โอตรติ” ชื่อว่า *ประโยคการณะ* คือ ประโยคแสดงเหตุ

ประโยคว่า ตสฺมา ขเปช วุตตํ ชื่อว่า *ประโยคผล* พึงทราบวาทะประโยคที่ขึ้นต้นด้วย ตสฺมา ที่เพิ่มยสฺมา เข้ามาในประโยคต้น จัดเป็นประโยคผลทั้งสิ้น ดังตัวอย่างว่า ปุริโส ปจฺฉินฺนาหาโร, ตสฺมา โส กิโส โหติ (บุรุษขาดอาหารแล้ว ดังนั้น เขาจึงผอม) หรือ ปุริโส มหคฺชโส, ตสฺมา โส ญฺโล โหติ (บุรุษกินจุ ดังนั้น เขาก็อ้วน)]

อนาปัตติ

อนุปกฺกมฺนตฺสฺส จ อโมจนาธิปายสฺส จ สฺสฺปิํ ปสฺสนตฺสฺส จ อุมฺมตฺตกาทีนญจ มุตเตปิ
อนาปัตติ.

ไม่ต้องอาบัติแม้เมื่อน้ำอสุจิกเลื้อนแล้วแก่ :-

- ภิกษุผู้ไม่พยายามอยู่
- ภิกษุผู้ไม่ประสงค์จะให้เคลื่อน
- ภิกษุผู้เห็นความฝืนอยู่
- ภิกษุบ้าเป็นต้น

[ข้อความว่า “ภิกษุผู้ไม่ประสงค์จะให้เคลื่อน” หมายถึง ภิกษุผู้ทลายไกล้บัสสาวมรรคแล้วทำให้อสุจิกเลื้อนโดยมิได้ตั้งใจ หรือผู้ทำการขบถายเป็นต้น แล้วทำให้อสุจิกเลื้อนโดยมิได้ตั้งใจ

ข้อความว่า “ภิกษุผู้เห็นความฝืนอยู่” หมายถึง ผู้ฝืนเห็นด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ

๑. ธาตุกำเริบ (ธาตุกุโฆภ)
๒. เคยเสพยามาก่อน (อนุกฺตปุพฺพ)
๓. เทวดานำมาแสดงให้ดู (เทวโตปสฺสหา)
๔. กรรมเก่าเป็นนิमित (ปุพฺพนิมิตฺต)

ในภาษาไทยมีคำพังเพยเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า “กรรมนิमित จิตอาวรณ์ เทพสังหรณ์ ธาตุกำเริบ”

ในฎีกาใหม่ (หน้า ๒๔๓) อธิบายเพิ่มเติมว่า

- การฝืนในขณะหลับถือว่าขัดแย้งกับพระอภิธรรม เพราะบุคคลหลับด้วยภวังคจิตอันเป็นจิตที่เกิดถัดจากปฏิสนธิจิต และจัดเป็นวิปากจิตซึ่งเป็นผลจากภพก่อน ภวังคจิตนั้นไม่อาจรู้รูปรารมณเป็นต้น และประกอบด้วยราคะเป็นต้นไม่ได้ แต่บุคคลผู้ฝืนอยู่จะเกิดจิตเหล่านั้นได้ ดังนั้น จึงฝืนเห็นในขณะหลับไม่ได้
- การฝืนในขณะตื่นก็ถือว่าขัดแย้งกับพระวินัย เพราะผู้ที่ตื่นแล้วย่อมเห็นด้วยจิตปกติที่ไม่ใช่อัพโพหาริก คือ ไม่พอจะกล่าวว่าต้องอาบัติ และเมื่อล่วงละเมิดข้อบัญญัติด้วยจิตดังกล่าวแล้ว ก็ทำให้ต้องอาบัติได้ แต่ผู้ฝืนเห็นไม่ต้องอาบัติ ดังนั้น จึงฝืนเห็นในขณะตื่นไม่ได้
- ผู้ฝืนเห็นประกอบด้วยการนอนที่เหมือนกับลิงหลับ เรียกว่า มกฺกฏณิททา คือ เป็นการหลับไม่สนิท มีการหลุดพ้นจากภวังคจิตขึ้นสู่วิถิจิตบ่อยๆ จึงทำให้ฝืนได้ ผู้ฝืนเห็นอย่างนี้จึงเหมือนกับกำลังเสพเมถุนธรรมอยู่ หรือกำลังกระทบสัมผัสสร้างกายกับมาตุคามอยู่ ทำให้น้ำอสุจิกเลื้อน แต่ไม่ต้องอาบัติเพราะจัดเป็นอัพโพหาริก
- แม้อารมณ์ของภิกษุนั้นจะประกอบด้วยเจตนาที่พอใจที่เกิดขึ้นในขณะฝืน ก็ควรอยู่นิ่งไม่ขยับร่างกาย ไม่ใช้มือกระทบนิมิต เพราะถ้าใช้มือกระทบก็ถือว่ามีความพยายามในการให้เคลื่อน ทำให้ต้องอาบัติได้]

วิบัติ

ศีลวิปตติ.

[อาบัตินี้]เป็นศีลวิบัติ

องค์ประกอบ

เจตนา อุปกุกโม มุจจนนติ อิมานตถ ตีณิ องคานิ.

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๓ เหล่านี้ คือ

๑. เจตนา	๒. ความพยายาม	๓. อสุจิกเลื้อน

ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น

สมุฏฐานาทีนึ ปจมปาราชิกเ วุตตสทิสานเวาติ.

สมุฏฐานเป็นต้น เป็นเช่นเดียวกับที่กล่าวไว้ในปฐมปาราชิกสิกขาบทนั้นแล ดังนี้แล

[ความยินดีที่กล่าวถึงในสิกขาบทนี้เป็นความยินดีเพื่อที่จะให้เคลื่อน (โมจนัสสาท) ในคัมภีร์ สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๒ หน้า ๑๓) กล่าวถึงราคะ ๑๑ ประการไว้เพื่อการวินิจฉัยว่าต้องอาบัติหรือไม่ต้องอาบัติโดยเนื่องด้วยราคะเหล่านั้น คือ

๑. ความยินดีเพื่อจะให้เคลื่อน (โมจนัสสาท)

ภิกษุมีเจตนาให้อสุจิเคลื่อนแล้วพยายามอยู่ในนิมิต ถ้าอสุจิเคลื่อน ต้องอาบัติสังฆาทิเสส ถ้าไม่เคลื่อน ต้องอาบัติตุลัจฉัย ถ้าถูกราคะครอบงำในเวลานอนแล้วใช้ขาหรือกำมือบีบนิมิต มีความพยายามจะให้เคลื่อน ถ้าอสุจิเคลื่อนในขณะที่ฝัน ต้องอาบัติสังฆาทิเสส แต่ถ้ายังราคะให้สงบด้วยการพิจารณาว่าไม่สวยงามแล้วมีจิตหมดจดนอนหลับไป แม้อสุจิเคลื่อนในขณะที่ฝัน ก็ไม่ต้องอาบัติ

๒. ความยินดีในขณะที่เคลื่อน (มุจจนัสสาท)

ภิกษุยินดีอสุจิที่เคลื่อนอยู่ตามธรรมชาติของตนโดยไม่พยายาม ไม่ต้องอาบัติ ถ้ายินดีอสุจิที่เคลื่อนอยู่แล้วพยายามอยู่ ถ้าอสุจิเคลื่อนด้วยความพยายามนั้น ต้องอาบัติสังฆาทิเสส

๓. ความยินดีในเมื่ออสุจิเคลื่อนแล้ว (มุตตัสสาท)

ภิกษุยินดีอสุจิที่เคลื่อนแล้วตามธรรมชาติของตนโดยไม่พยายาม ไม่ต้องอาบัติ ถ้ายินดีแล้วพยายามในนิมิตเพื่อให้เคลื่อนอีกแล้วให้เคลื่อน ต้องอาบัติสังฆาทิเสส

๔. ความยินดีในเมถุน (เมถุนัสสาท)

ภิกษุจำเป็นต้องมาตุคามด้วยจิตที่คิดเสพเมถุน อสุจิเคลื่อนด้วยความพยายามนั้น ไม่ต้องอาบัติสังฆาทิเสส แต่ต้องอาบัติทุกกฏในการจับต้องเช่นนั้น เพราะเป็นความพยายามของการเสพเมถุน ไม่ใช่ความยินดีในสัมผัส ถ้าทำให้ถึงที่สุด ก็ต้องอาบัติปาราชิก

๕. ความยินดีในผัสสะ (ผลสสสาท)

ภิกษุจับนิมิตเล่นโดยคิดว่านิมิตของตนแข็งหรืออ่อน ถ้าอสุจิเคลื่อนไม่ต้องอาบัติ ถ้าจับเล่นอยู่แล้วพอใจพยายามให้เคลื่อน ถ้าเคลื่อนจริงต้องอาบัติสังฆาทิเสส เมื่อภิกษุจับและกอดอวัยวะน้อยใหญ่ของมาตุคามด้วยราคะที่พอใจการสัมผัสกายแล้ว ถ้าอสุจิเคลื่อนไม่ต้องอาบัติด้วยสิกขาบทนี้ แต่ต้องอาบัติสังฆาทิเสส เพราะการสัมผัสกาย

๖. ความยินดีในการเกาที่คัน (กณฺฑวนัสสาท)

ภิกษุเกาที่คันเพราะโรคหิด กลาก หรือถูกบึ้งขบ ด้วยความยินดีในการเกาที่คัน ถ้าอสุจิเคลื่อน ไม่ต้องอาบัติ ถ้ากำหนดด้วยความยินดีในการเกาที่คันแล้วตั้งใจพยายามที่นิมิตจนเคลื่อน ต้องอาบัติสังฆาทิเสส

๗. ความยินดีในการดู (ทสฺสนัสสาท)

ภิกษุคู่วัยระเพศของมาตุคามด้วยความยินดีในการดู ถ้าอสุจิเคลื่อน ไม่ต้องอาบัติสังฆาติเสส แต่ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะการเพ่งคู่วัยระเพศของมาตุคาม

๘. ความยินดีในการนั่งกับมาตุคาม (นิสขุสสุสาท)

ภิกษุนั่งในที่ลับกับมาตุคามแล้วเกิดราคะยังจนเกิดอสุจิเคลื่อน ไม่ต้องอาบัติสังฆาติเสส แต่ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะนั่งในที่ลับกับมาตุคาม

๙. ความยินดีในคำพูดกับมาตุคาม (วาจสุสาท)

ภิกษุพูดทะโลมมาตุคามด้วยวาจาที่พาตพิงเมถุนแล้วเกิดราคะยังจนอสุจิเคลื่อน ไม่ต้องอาบัติสังฆาติเสส แต่ต้องอาบัติสังฆาติเสส เพราะพูดทะโลมมาตุคามด้วยวาจาชั่วหยาบ

๑๐. ความรักอาศัยเรือน (เคหสสิตเปม)

ภิกษุสัมผัสและกอดมารดาหรือน้องสาวด้วยความรักสนิทสนมฉันครอบครัว ถ้าหากบังเอิญอสุจิเคลื่อน ไม่ต้องอาบัติสังฆาติเสส แต่ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะการสัมผัสและกอดนั้น

๑๑. ความยินดีของกำนัล (วนภงฺคิย)

ภิกษุชอบคลำของกำนัลที่สื่อถึงความรักซึ่งได้รับจากมาตุคาม เช่น ใบพลู ของหอม และดอกไม้ เป็นต้น ถ้าความยินดีดังกล่าวมีกำลังมากจนอสุจิเคลื่อน ไม่ต้องอาบัติสังฆาติเสส แต่ถ้าตั้งใจพยายามให้เคลื่อน ต้องอาบัติสังฆาติเสส ถ้าตั้งใจพยายามแล้วไม่เคลื่อน ต้องอาบัติอุลลัจจัย]

สุกฺกวิสสญฺญิสสิกขาบทวณฺณนา นิญฺจิตา.

จบคำอธิบายสุกฺกวิสสญฺญิสสิกขาบท

๒. คำอธิบายกายสังคคสิกขาบท

คำอธิบาย โอติณฺโณ

หฺตฺติเย โอติณฺโณติ ยฺกฺขาทีหิ วีย สดฺดา อนฺโต อุปฺปชฺชนฺเตน ราเคน วา โอติณฺโณ, กุปาทีนํ วีย สดฺดา อสมเปกฺขิตฺวา รชฺชนํเญ จาเน รชฺชนํโต สยํ วา ราคํ โอติณฺโณ, กาย- สํสฺสคฺราศสมงฺคิสฺเสตํ อธิวจัน.

โปรดทราบเนื้อความในสิกขาบทที่ ๒ ดังนี้

คำว่า โอดิณฺโณ (ผู้ถูกราคะหยั่งลงแล้ว/ผู้หยั่งลงแล้วสู่ราคะ) หมายความว่า ผู้ถูกราคะ ซึ่งเกิดขึ้นภายในหยั่งลงแล้ว เหมือนเหล่าสัตว์ถูกยักษ์เป็นต้นเข้าสิง หรือผู้ไม่พิจารณาดีแล้ว กำหนดในอารมณ์ที่น่ายินดี เป็นผู้หยั่งลงสู่ราคะเองแล้ว เหมือนเหล่าสัตว์ที่ตกไปสู่บ่อเป็นต้น [ย่อมถึงการสัมผัสกายกับมาตุคาม]

คำว่า โอดิณฺโณ นี้ เป็นชื่อของภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยความกำหนดในการเคล้าคลึงกาย (กายสัสดุคราค)

[คำว่า โอดิณฺโณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้ถูกราคะหยั่งลงแล้ว = โอตริยิตถาติ โอดิณฺโณ.

(อว บทหน้า + ตร ธาตุ = ข้าม + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- ผู้หยั่งลงสู่ราคะแล้ว = โอตริติ โอดิณฺโณ.

(อว บทหน้า + ตร ธาตุ = ข้าม + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า ยกฺขาทีหิ ยเปย ราเคน วา โอดิณฺโณ แสดงความเป็นกรรมสาธนะ เพราะประกอบด้วย อนภิตกัตตา คือ ราเคน ส่วนคำว่า กุปาทีนิ วีย ยเปย ราก์ โอดิณฺโณ แสดงความเป็นกัตตุสาธนะ เพราะประกอบด้วยอวุตตกรรมคือ ราก์

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

“โอดิณฺโณ”ติ อิหํ กมฺมสาธนํ กตตุสาธนํ วา โหตีติ ตทฺถยวเสน อตฺถํ ทสฺเสนโต “ยกฺขาทีหิ วีย สตุตา”ติอาทิมาน.^{๔๕}

“คำว่า โอดิณฺโณ นี้เป็นกรรมสาธนะ หรือกัตตุสาธนะ ดังนั้น ท่านจะแสดงอรรถโดยเนื่องด้วย สาธนะทั้ง ๒ นั้น จึงกล่าวว่า ยกฺขาทีหิ วีย สตุตา เป็นต้น”

ตามหลักภาษาบาลี ประธานของประโยคกัตตุวาจกและกรรมวาจกต้องประกอบด้วยปฐมาวิภัติ เหมือนกัน แต่ประโยคกัตตุวาจกเน้นกัตตาเป็นหลัก ส่วนประโยคกรรมวาจกเน้นกรรมเป็นหลัก ดังนั้น จึงต้องสังเกตบทกัตตาและกรรมในประโยคทั้ง ๒ ดังนี้

๑. ประโยคกรรมวาจก = บทกัตตาประกอบด้วยตติยาวิภัติ เพราะกริยาคุมพากย์กล่าวถึง กรรมเป็นหลัก ด้วยการลงวิภัติอาชยาดในกรรมวาจกหรือลงกิตกปัจจัยในกรรมสาธนะ จึงต้องลงตติยาวิภัติเพื่อแสดงกัตตาให้ปรากฏ ดังอุทาหรณ์ว่า เคหํ อคฺคินา ทยฺหติ (บ้านอันไฟย่อมไหม้), เคหํ อคฺคินา ททฺธํ (บ้านอันไฟไหม้แล้ว)

๒. ประโยคกัตตุวาจก = บทกรรมประกอบด้วยทุติยาวิภัติ เพราะกริยาคุมพากย์กล่าวถึง

กัตตาเป็นหลัก ด้วยการลงวิภัตติอาชยาตในกัตตฺวาจก หรือลงกิตกัปัจจัยในกัตตฺวานะ จึงต้องลงทุติยา-วิภัตติเพื่อแสดงกรรมให้ปรากฏ ดังอุทาหรณ์ว่า อคฺคิ เคหํ ทหติ (ไฟไหม้ไหม้บ้าน), อคฺคิ เคหํ ทพฺโธ (ไฟไหม้บ้านแล้ว)

คำว่า อสมเปกฺขิตฺวา (ไม่พิจารณาดีแล้ว) หมายความว่า ไม่พิจารณาตามสภาวะที่มีจริง คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม จึงลงสฺบ่อคือราคะ ถ้าพิจารณาอย่างถูกต้องว่าเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ก็จะไม่เกิดราคะที่เนื่องด้วยอารมณ์เหล่านั้น

ข้อความว่า “คำว่า โอติณฺโณ นี้เป็นชื่อของภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยความกำหนดในการเคล้าคลึงกาย” หมายความว่า คำดังกล่าวไม่ใช่หมายถึงภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยความกำหนดทุกอย่าง แต่หมายถึงภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยความกำหนดในการเคล้าคลึงกายเท่านั้น ประโยคที่ประกอบด้วยคำว่า อธิวณฺ (ชื่อ) แสดงสิ่งที่ศัพท์หมายถึงว่าคืออะไร (อภิเษยฺยตฺถ, สรุป) แน่นนอน]

คำอธิบาย วิปริณเตน จิตฺเตน

วิปริณเตน จิตฺเตนาติ ปริสุทฺธฆวณฺคสนตฺติสงฺฆาตํ ปกฺติํ วิชฺหิตฺวา อณฺณถา ปวตฺเตน, วิรูปํ วา ปริณเตน ยถา ปริวตฺตมานํ วิรูปํ โหติ, เอวํ วุตฺตตราควเสน ปริวตฺเตตฺวา จิตฺเตน จิตฺเตนาติ อตฺถโก.

คำว่า วิปริณเตน จิตฺเตน (มีจิตแปรปรวน) หมายความว่า มีจิตอันละปกติ ที่เรียกว่า กระแสวัฏค์อันหมดจดแล้วดำเนินไปโดยประการอื่น อีกอย่างหนึ่ง มีจิตอันเปลี่ยนแปลงอย่างแปรปรวน คือ เปลี่ยนไปแล้วดำรงอยู่โดยอาการที่เปลี่ยนไปแล้วเป็นสภาพแปรปรวน ด้วยอำนาจราคะตามที่กล่าวแล้ว

[คำว่า วิปริณต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ละแล้วเปลี่ยนแปลงไปแล้ว = วิชฺหิตฺวา ปริณโต วิปริณโต.
(วิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า วิชฺหิตฺวา = ละ)
- เปลี่ยนแปลงแล้วอย่างแปรปรวน = วิรูปํ ปริณโต วิปริณโต.
(วิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า วิรูป = แปรปรวน)

ประโยคที่ว่า วิรูปํ วา ปริณเตน ยเปยฺย อตฺถโก ชื่อว่า *ประโยคชักชั้นตระ* ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงอรรถของ วิ อุปสรรค อีกอย่างหนึ่ง คือ อรรถว่า วิรูป (แปรปรวน)

ส่วนประโยคต้นชื่อว่า *ประโยคปักขะ* เพราะแสดงฝ่ายแรกคืออรรถว่า วิชิตวา (ละ)

ข้อความว่า “จิตอันละปกติ ที่เรียกว่า กระแสวงค์อันหมดจดแล้วดำเนินไปโดยประการอื่น” หมายความว่า กระแสวงค์ที่เกิดขึ้นถัดมาจากปฏิสนธิจิต เป็นจิตที่หมดจดจากมลทินมีความโลภเป็นต้น เพราะเป็นวิปากจิต แต่จิตที่ประกอบราคะได้ละกระแสวงค์ที่หมดจดนั้นแล้วเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

ภวังคจิตเป็นจิตหมดจด เพราะเป็นวิปากจิต ต่างจากกุศลจิตที่ชำระจิตให้สะอาด อย่างไรก็ตาม กุศลจิตแม้จะชำระจิตให้สะอาดก็ยังก่อให้เกิดภพชาติต่อไป ยังจัดเป็นสังขารที่ก่อให้เกิดวิญญานและนามรูป เป็นต้นตามหลักปฏิจาสุมุขบาท ดังนั้น สภาวะปกติของจิตจึงหมายถึงภวังคจิตเท่านั้น ตามที่อธิบายไว้ในอรรถกถาธรรมบท ไม่ใช่กุศลจิตโดยทั่วไป ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ปทุมฺเจนาติ อาคนฺตฺเกหิ อภิขฺมาทีหิ โทเสหิ ปทุมฺเจน. ปกฺติมนฺ หิ ภวํคฺจิตฺตํ, ตํ อปทุมฺจํ.^{๑๖}

“คำว่า ปทุมฺเจน (ถูกประทุษร้ายแล้ว) หมายความว่า ถูกโทษมีอภิขมาเป็นต้นที่จรมาประทุษร้ายแล้ว จริงอยู่ จิตปกติเป็นภวังคจิต ภวังคจิตนั้นไม่ถูกประทุษร้ายแล้ว”

ข้อความว่า “จิตอันเปลี่ยนแปลงอย่างแปรปรวน” หมายความว่า รากจิตไม่ใช่จิตปกติ แต่เป็นจิตที่เปลี่ยนแปลงจากจิตปกติ ส่วนกุศลจิตแม้จะเปลี่ยนแปลงจากกระแสวงค์ก็ไม่ใช่การเปลี่ยนแปลงอย่างแปรปรวน เพราะทำให้จิตผุดผ่อง แต่การเปลี่ยนแปลงของรากจิตจากกระแสวงค์เป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างแปรปรวน เพราะทำให้จิตเศร้าหมอง]

คำอธิบาย มาตุคามน

มาตุคามน สทฺธินฺติ ตทฺหฺชาตายปิ ชีวฺมานกมนฺสุสฺติถฺติยา สทฺธิ.

คำว่า มาตุคามน สทฺธิ (กับมาตุคาม) หมายความว่า [ย่อมถึงการสัมผัสกาย]กับหญิงมนุษย์ที่ยังมีชีวิตอยู่ซึ่งแม่เกิดในวันนั้น

[คำว่า ตทฺหฺชาตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้มีการเกิดในวันนั้น = โสเยว อโห ตทโห, ตทฺหฺ ชาตํ เอตฺตฺสฺสาติ ตทฺหฺชาตา.

(ฉฺฉฐีพหฺพหิสมาส)

- ผู้เกิดในวันนั้น = โสเยว อโห ตทโห, ตทฺหฺ ชาตา ตทฺหฺชาตา (อลฺลุตตสมาส)

อห ศัพท์อยู่ในจำพวกศัพท์มโนคณะก็จริง แต่มีรูปพิเศษในสัตตมวิวัฏฐิติ เอกพจน์ว่า อหสิ, อเห, อหสมิ, อหมิ, อหุ, อหนิ ดังที่กล่าวไว้ในสัททนต์ปิฎก (ปทมาลา หน้า ๑๖๙)

หมายเอาอวัยวะในร่างกาย เช่น มือ ข้องผม หรืออวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง ดังนั้น ถ้าหากภิกษุสัมผัสมือของหญิงมนุษย์ ก็จัดเป็นการสัมผัสทางกายเหมือนกัน ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสต่อไปว่า หตถคฺคาหํ วา (การจับมือก็ตาม) เป็นต้น

คำว่า สมาปชฺชเยยฺย โดยทั่วไปมักแปลว่า “ฟังถึงด้วยดี” แต่บทอุปสรรคคือ สំ อาจใช้ระดับบทให้ดังตามสละสลวยก็ได้ ไม่จำเป็นต้องแปลว่า “พร้อม, กับ, ดี” เสมอไป ดังเช่นในเรื่องนี้เป็นการกล่าวถึงการสัมผัสที่ไม่ดี เพราะมีโทษตามพระวินัย อุปสรรคคือ สំ ในบทนี้จึงใช้ในความหมายว่า “ดี” ไม่ได้]

คำอธิบาย หตถคฺคาหํ วา เป็นต้น

หตถคฺคาหํ วาติอาทิ ปนสฺส วิตถาเรน อตถทสฺสนํ ตตถ หตฺโถ นาม กปปรโต ปฏฺญา ยาว อคฺคณฺหา เวณี นาม วินนฺธิตฺวา วา อวินนฺธิตฺวา วา สุทฺธเกสฺสํ วา นีลาทิวณฺณสฺสุตฺตกฺกุสมฺ- กหาปณฺมาลาสุวณฺณจิริกมุตฺตาวพฺพาทีสุ อณฺณตรมิสฺสเสหิ วา กตเกสฺสกลาปสฺสํ อธิวณฺณ เวณิ- คคฺคณฺณ เจตฺถ เกสาปิ คคฺคิตาเยว สทฺธิ โลเมหิ.

อนึ่ง ศัพท์ว่า หตถคฺคาหํ วา เป็นต้น เป็นเครื่องแสดงเนื้อความของบทว่า กายสัมผัสคํ สมาปชฺชเยยฺย นั้นให้พิสดาร

ในพากย์นั้น ขึ้นชื่อว่า มือ คือ สถานที่ตั้งแต่ศอกจนถึงปลายเล็บ

ชื่อว่า ข้องผม นี่เป็นชื่อของมวยผมที่ทำไว้โดยถักก็ตาม ไม่ถักก็ตาม หรือเป็นชื่อของมวยผมที่ทำด้วยผมล้วนๆ หรือด้วยผมอันระคนด้วยเครื่องประดับอย่างใดอย่างหนึ่งในด้าย สีเขียว เป็นต้น ดอกไม้ ดอกไม้เงิน สร้อยทอง พวงไข่มุก เป็นต้น

อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงถือเอาทั้งผมพร้อมกับขน ด้วยศัพท์ว่า เวณี (ข้องผม) ในสิกขาบทนี้

[ข้อความข้างต้นได้แสดงคำจำกัดความของมือและข้องผมว่า มือ คือ สถานที่ตั้งแต่ศอกจนถึงปลายเล็บ ส่วนข้องผมเป็นชื่อของมวยผม ๔ อย่าง คือ

- มวยผมที่ถักห้อยทำไว้เป็นผมเปีย (วินนฺธิตฺวา กตเกสฺสกลาปสฺส)
- มวยผมที่ไม่ถักห้อยทำไว้โดยปล่อยสยายไว้บนบ่า (อวินนฺธิตฺวา กตเกสฺสกลาปสฺส)
- มวยผมที่ทำด้วยผมล้วนๆ โดยไม่มีเครื่องประดับ (สุทฺธเกสฺสํ กตเกสฺสกลาปสฺส)

ภิกษุใดพึงถึงการจับมือนั้นก็ตาม การจับช่องผมนั้นก็ตาม หรือถึงการลูบคลำอวัยวะ
ส่วนใดส่วนหนึ่งนั้นก็ตาม กองอาบัติชื่อว่าสังฆาติเสสย่อมมีแก่ภิกษุนั้น ดังนี้แล

[ท่านประกอบใช้ ต่ เพียงศัพท์เดียวไว้หน้า หตุถุคำห์ แต่ต้องนำไปประกอบกับบทที่เหลือ คือ
เวณิคุคำห์ และ ปรามสน์ อีกด้วย เช่นนี้ถือว่าเป็นธรรมเนียมของการติดตามจากศัพท์หน้าไปหาศัพท์หลัง
เรียกว่า อธิการนัย คือ นัยติดตามไป นิยมใช้เพื่อย่อคำในประโยค]

สถานที่เป็นต้น

สาวตถิยํ อุทายิตเถรํ อารพุก กายสํสัคคสมาปชชนวตฺถุสฺมึ ปณฺณตฺตํ.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภพระอุทายีเถระในเมืองสาวัตถี เพราะเหตุคือ การถึง
การสัมผัสกาย

ประเภทของบัญญัติ

อสาธารณปณฺณตฺติ.

[สิกขาบทนี้]เป็นอสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติไม่ทั่วไปแก่ภิกษุณี)

อาณัติ

อนาณตฺติกํ.

[สิกขาบทนี้]เป็นอนาณัตติกะ (ไม่มีการใช้ผู้อื่น)

อาบัติ

อิตฺถิยา อิตฺถิสณฺณิโน อนฺตมโส โลเมน โลมํ มุสฺนตฺตฺสาปิ, อิตฺถิยา วา มุสฺสิยมานสฺส
เสวนาธิปฺปาเยน วายมิตฺวา ผสฺสํ ปฏฺิขานนฺตฺสฺส สงฺฆาติเสโส. เอเกน ปน หตฺถเณน คเหตุวา ทุติเยน
หตฺถเณน ทิวสมฺปิ ตตฺถ ตตฺถ มุสฺนตฺตฺสฺส เอกาว อาปตฺติ, อคฺคเหตุวา มุสฺนโต ปน สเจ สีสโต ยาว
ปาทา, ตาว กายโต หตฺถํ โอมเจนฺโตเยว มุสฺสติ, เอกาว อาปตฺติ, ปณฺจณฺนํ องฺคุลีนํ เอกโต คหณฺณปิ

เอกาเยว. สเจ ปน นานิตถีนํ ปณฺจจฺจุลฺโย เอกโต คณฺหาติ, ปณฺจ อาปตฺติโย. อิตฺถียา เวมตฺติกสฺส, ปณฺทกปฺริสฺตริจฺฉานคตสฺสญฺญิสฺส จ ฤฺลลจฺจยํ, ตถา กาเยน กายปฺปฎฺธิพฺพทฺธเณ, อมนุสฺสิตฺติปณฺทเกหิ จ สทฺธิ กายสํสคฺเคปิ. มนุสฺสิตฺถียา ปน กายปฺปฎฺธิพฺพทฺธเณ กายปฺปฎฺธิพฺพทฺธาทีสุ, ปฺริสกายมุสนาทีสุ จ ทุกฺกณฺ.

- ภิกษุสำคัญในหญิงว่าเป็นหญิงแล้วโดยย่ำแต่แม่เอาชนกระทบชน หรือเมื่อถูกหญิงสัมผัสอยู่ก็พยายามรู้สัมผัสโดยการเสพรับ ต้องอาบัติสังฆาติเสส

- ภิกษุเอามือข้างหนึ่งจับแล้วเอามืออีกข้างหนึ่งจับต้องในที่นั้นๆ อยู่ตลอดวัน ต้องอาบัติครั้งเดียว

- ภิกษุผู้ไม่ได้จับ แต่สัมผัสตั้งแต่ศีรษะจรดเท้าไม่ปล่อยมือออก ต้องอาบัติครั้งเดียวเช่นกัน

- ภิกษุต้องอาบัติครั้งเดียวในการรวบจับทั้ง ๕ นิ้วพร้อมกัน

- ถ้าจับนิ้วมือ ๕ นิ้วของหญิงหลายคน ต้องอาบัติ ๕ ครั้ง

- ภิกษุสงสัยในหญิงและสำคัญ[หญิง]ว่าเป็นบัณฑิตะกะ บัรุษ หรือสัตว์ดิรัจฉาน ต้องอาบัติถุลลัจจัย

- แม้ในการสัมผัสกายกับของเนื่องด้วยกาย[ของหญิง]ทางกาย [เช่น จับเสื้อผ้าหญิงด้วยตนเอง] และการสัมผัสกายกับหญิงอมมนุษย์หรือบัณฑิตะกะ เป็นถุลลัจจัยเช่นกัน

- เป็นทุกกฏในของเนื่องด้วยกายเป็นต้นกับของเนื่องด้วยกายของมนุษย์หญิง และในการสัมผัสกายบุรุษเป็นต้น

[ในเวลาที่สุดริสัมผัสกายของภิกษุ เช่น ในขณะที่หมอนัดยาหรือตรวจโรค ถ้าภิกษุขยับร่างกายจัดเป็นความพยายามในการเสพรับ ต้องอาบัติสังฆาติเสส ถ้าภิกษุไม่ขยับ แม้มีจิตพอใจก็ไม่ต้องอาบัติ เพราะไม่มีอาบัติทางมโนทวาร เนื่องจากเป็นเพียงความพอใจทางใจโดยไม่มี ความพยายามทางกาย

ธรรมเนียมการใช้ผ้ารับประเคนของภิกษุชาวไทยนั้น คงเกรงว่าจะกระทบถูกหญิงผู้มาประเคนเรียกว่า เป็นการรับประเคนโดยของเนื่องด้วยกาย (กายปฏฺธิพฺพทฺธ) แต่ความจริงแล้วภิกษุอาจรับประเคนด้วยกายโดยตรงก็ได้ (กาย) หรือของเนื่องด้วยกาย หรือโยนให้ (นิสฺสคฺคิย) ก็ได้เหมือนกัน ถ้าผู้ถวายอยู่ภายในหัตถบาส ก็ถือว่าการประเคนสำเร็จ เรื่องนี้จะกล่าวไว้ในปฏิกคคณสิกขาบทต่อไป]

อนาบัติ

อิตฺติยา, ศุสฺยมานสฺส, เสวนาธิปายสฺสาปิ, กาเยน, อวายมิตฺวา, ผสฺสํ ปฏฺิขานนตฺสส, โมฺกฺขาธิปายเณ, อิตฺถิ, ศุสนตฺสส, อสณฺจิจฺจ, อสฺสติยา, อชานนตฺสส, อสาทิยนตฺสส, อุมมตฺตกา-
ทินญจ อนาปตฺติ.

ไม่ต้องอาบัติแก่ :-

- ภิกษุผู้ถูกสตรีกระทบอยู่ แม้มีความต้องการจะเสกก็ได้พยายามรู้สัมผัสทางกาย
- ภิกษุผู้กระทบสตรีด้วยความต้องการในการผละออก
- ภิกษุผู้ไม่จงใจกระทบอยู่ (คือ ไม่ตั้งใจว่าเราจะกระทบสตรีนี้ด้วยวิธีนี้)
- ภิกษุผู้กระทบอยู่โดยปราศจากสติ (คือ ไม่มีสติว่าเราจะกระทบสตรี เพราะกำลังคิดเรื่องอื่นอยู่)
- ภิกษุผู้ไม่รู้อยู่ (คือ กระแทกเด็กหญิงที่แต่งกายคล้ายเด็กชายโดยเข้าใจว่าเป็นเด็กชาย)
- ภิกษุผู้ไม่ยินดี (คือ ไม่ยินดีการสัมผัสเหมือนภิกษุที่ถูกสตรีใช้มือบังคับให้เดินไป)
- ภิกษุบ้าเป็นต้น

[คำว่า โมกฺขาธิปายเณ (ด้วยความต้องการในการผละออก) หมายความว่า ถ้าสตรีคนเดียวหรือหลายคนมาจับภิกษุไว้ ภิกษุต้องการจะผละออก ใช้มือผลักสตรีหรือเหยียดมือวิ่งออกไป แม้กระทบถูกสตรีก็ไม่ต้องอาบัติ]

วิบัติ

ศีลวิปตฺติ.

[อาบัตินี้]เป็นศีลวิบัติ

องค์ประกอบ

มนุสฺสิตฺถิ, อิตฺติสณฺณิตา, กายสํสฺสคฺคราโค, เตน, ราเคน, วายาโม, หตฺถคฺคฺคาหาทิสมา-
ปชฺชนนฺติ, อีมาเนตฺถ, ปญจ, อํคานิ.

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๕ เหล่านี้ คือ

๑. หยิมมนุษย์
๒. รู้ว่าเป็นหยิม
๓. เกิดความกำหนัดในการสัมผัสกาย
๔. มีความพยายามด้วยความกำหนัดนั้น
๕. ถึงการจับมือเป็นต้น

ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น

สมุฏฐานาทีนิ ปจมปาราชิกเก วุตตสทิสานewaติ.

สมุฏฐานเป็นต้น เป็นเช่นเดียวกับที่กล่าวไว้ในปฐมปาราชิกสิกขาบทนั้นแล ดังนี้แล

[ตามพระวินัย สิ่งทีภิกษุไม่ควรจับต้อง (อนามาสวัตถุ) มี ๑๐ อย่าง คือ

๑. มาตุคาม คือ

- ภิกษุไม่ควรจับต้องมาตุคามแม้เพียงแรกเกิด ถ้าจับต้องด้วยความกำหนัดที่พอใจสัมผัส

ต้องอาบัติสังฆาทิเสส

- ถ้าจับต้องโดยไม่มีความพอใจดังกล่าว ต้องอาบัติทุกกฏ
- ถ้ากระทบด้วยความบังเอิญ ไม่ต้องอาบัติ
- ถ้าจับต้องญาติพี่น้องด้วยความผูกพันนั้นคือญาติ เป็นอาบัติทุกกฏ

ภิกษุไม่ควรจับแม้กระทั่งมารดาที่จมน้ำหรือตกบ่อ แต่ควรใช้ไม้ไผ่หรือเชือกช่วยดึงขึ้นมา ไม่ควรกล่าวว่าจงถือนมือนั้น ถ้ามารดาตกใจแล้วมาจับมือหรือกอดให้ช่วยก็ควรว่ายน้ำข้ามไปได้ ไม่ต้องอาบัติ ไม่ควรมีความพยายามทางกายหรือวาจาของตน

๒. เครื่องใช้สอยของมาตุคาม

๓. รูปภาพ รูปวาด หรือรูปปั้นของมาตุคาม

๔. รัชชาติ

๕. ถั่ว

๖. ผลไม้ขนาดเล็ก เช่น ดาล มะพร้าว กล้วย เป็นต้น

๗. รัตนะต่างๆ เช่น ไข่มุก แก้วมณี ทอง เงิน เป็นต้น

๘. เหรียญเงิน เหรียญทอง ธนบัตร หรือสิ่งที่ใช้แทนธนบัตร เช่น บัตรเครดิต เช็คเงินสด

๙. อาวุธ

๑๐. เครื่องดนตรี

คัมภีร์สมันตปาสาทิกากล่าวถึงอนามาสทุกกฏ คือ ทุกกฏที่ต้องเพราะจับสิ่งที่ไม่ควรจับ ดังนั้น นอกจากการจับมาตุคามด้วยราคะที่ทำให้ต้องอาบัติสังฆาติเสสแล้ว การจับต้องสิ่งอื่นๆ จากนั้นเป็นอาบัติทุกกฏทั้งสิ้น ดังข้อความในคัมภีร์นั้นและฎีกาที่อธิบายเรื่องนี้ว่า

ยํ ปน ทสฺวิธํ รตนํ สตฺตฺวิธํ ธมฺมํ สพฺพญจ อวฺรุณฺหาทํ อามสฺนตฺสฺส ทุกฺกฏํ วุตฺตํ, อิทํ อนามาสทุกฺกฏํ นาม.^{๑๙}

“อนึ่ง ทุกกฏที่กล่าวไว้แก่ภิกษุผู้จับต้องรัตนะ ๑๐ ธัญชาติ ๗ และอาวุธทุกชนิดเป็นต้น ชื่อว่า อนามาสทุกกฏ”

อาวุธภณฺหาทํินฺติ อาทิสฺสทฺเทน ตูริยภณฺหาทํินฺติรูปาที สงฺคณฺหาติ. อนามสฺตพฺเพ วตฺถุมฺหิ ทุกฺกฏํ อนามาสทุกฺกฏํ.^{๒๐}

“ท่านถือเอาเครื่องดนตรีและรูปของสตรีเป็นต้นด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า อาวุธภณฺหาทํิ อาบัติทุกกฏในเพราะวัตถุที่ไม่ควรจับ ชื่อว่า อนามาสทุกกฏ”

คัมภีร์ขุททกขิลาแต่งเรื่องนี้เป็นคาถาท่องจำว่า

รตนานิตฺตฺรูปานิ

ธมฺมมิตฺตฺปิสาธนํ

ตฺูริยาวฺรุณฺหาณิ

อามสฺนตฺสฺส ทุกฺกฏํ.^{๒๑}

“อาบัติทุกกฏย่อมมีแก่ภิกษุผู้จับต้องรัตนะ รูปของสตรี ธัญชาติ เครื่องประดับของสตรี เครื่องดนตรี และอาวุธ”]

กายสํสคฺคสิกฺขาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายกายสังสัคคสิกขาบท

๓. คำอธิบายพุฏจูลลวจาสิกขาบท

คำอธิบาย โอติณฺโณ เป็นต้นโดยย่อ

ตติเย โอติณฺณตา จ วิปริณตจิตฺตตา จ พุฏจูลลวจสฺสทราควเสน เวทิตพฺพา.

ความเป็นผู้หยั่งลงสู่ราคะและมีจิตแปรปรวนในสิกขาบทที่ ๓ พึงทราบด้วยอำนาจราคะที่พอใจจาจัวหยาบ

[ราคะที่หมายเอาในสิกขาบทนี้ คือ ราคะที่พอใจจาจัวหยาบ (ทฤษฎีลวจาราค) ไม่ใช่ราคะประเภทอื่น ในคัมภีร์ขุททกชาจึงกล่าวว่า

ตถา สุณนตี วิญญูญจ

มคคํ วารพุก เมณฺเณ

ทฤษฎีลวจาราคเน

โอภาเสตฺวา ครุํ สุเส.^{๒๒}

“เช่นเดียวกันนี้ ภิกษุปรารถนารกหรือเมถุน พุดทะโลมมาตุคามผู้พึงอยู่และเข้าใจด้วยราคะที่พอใจในวาจาวัวหยาบ พึงต้องอาบัติหนัก”

คำว่า ทฤษฎีลวจาสสาทราควส แปลตามศัพท์ว่า “อำนาจแห่งราคะอันประกอบแล้วด้วยเจตนาที่พอใจจาจัวหยาบ”

มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ว่า

- ทฤษฎีล จา จา ทฤษฎีลวจา (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- ทฤษฎีลวจาย อสสาโท ทฤษฎีลวจาสสาโท (กัมมัฏฐานฎีตปุริสสมาส)
- ทฤษฎีลวจาสสาเทน สมฺปยุตโต ราโค ทฤษฎีลวจาสสาทราโค (มัชฌิเมปิตปุริสสมาส ลบ สมฺปยุตต ศัพท์ตั้งคำว่า อาชณฺเณน ยุตโต รโก อาชณฺเณรโก = รถเทียมม้า)

อนึ่ง คำว่า อสสาท ประกอบรูปศัพท์มาจาก อา บทหน้า + สาท ธาตุ (อสสาทเน = พอใจ + ณ บัจจยในกัตตุสณฺเน มีรูปวิเคราะห์ว่า อา ภูโส สาเทตติ อสสาโท (สภาวะพอใจยิ่ง ชื่อว่า อัสสาทะ)]

คำอธิบาย มาตุคาม

มาตุคามนติ ทฤษฎีลวจาทฤษฎีลวลลสกลกขณสมตถํ มนุสฺสิตถิ.

คำว่า มาตุคาม (มาตุคาม) คือ หญิงมนุษย์ ผู้สามารถหมายรู้วาจาวัวหยาบหรือไม่หยาบ

[ข้อความว่า มาตุคาม ในสิกขาบทก่อน หมายถึง หญิงมนุษย์ตั้งแต่แรกเกิด แต่ในสิกขาบทนี้ หมายถึงหญิงมนุษย์ผู้เข้าใจภาษาพูดว่าเป็นคำหยาบหรือไม่หยาบ ถ้าเป็นคนปัญญาอ่อนหรือคนบ้าใบ้ที่ไม่เข้าใจภาษาพูด ไม่ทำให้ต้องอาบัติ เพราะไม่เข้าใจสิ่งที่ภิกษุพูด]

คำอธิบาย พุทธจุลลาลิ วาจาหิ

พุทธจุลลาลิ วาจาหิติ วจฺมคฺคปสฺสวามคฺเคเมถุนธมฺมปปฏิสยฺตฺตาหิ วาจาหิ.

คำว่า พุทธจุลลาลิ วาจาหิ (ด้วยวาจาชั่วหยาบ) หมายความว่า ด้วยวาจาอันเกี่ยวกับ
วัจมรรค ปัสสวามรรค และเมถุนธรรม

[คำว่า พุทธจุลลา แปลตามศัพท์ว่า “คำหยาบที่ถูกต้องกิเลสย่ำยี” โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- พุทธ จ สา ฎลา จาติ พุทธจุลลา (แปลง ถ เป็น จ, ซ่อน ล เป็น ลล และทำรัสสะ อุ เป็น อุ
หมายถึง คำที่เนื่องด้วยวัจมรรค ปัสสวามรรค และเมถุนธรรม)

ในฉบับฉันทวิสุทธิสังคิตีและฉบับมหาจุฬาราม มีรูปว่า วจฺมคฺคปสฺสวามคฺเค เมถุนธมฺมปปฏิสยฺตฺตาหิ
วาจาหิ แต่ควรมีรูปว่า วจฺมคฺคปสฺสวามคฺเคเมถุนธมฺมปปฏิสยฺตฺตาหิ วาจาหิ จึงจะสอดคล้องกับข้อความ
ในฎีกาใหม่และสมันตปาสาทิกา]

คำอธิบาย โอภาเสยฺย

โอภาเสยฺยาติ อวภาเสยฺย, วณฺณวณฺณยาจนอายาจนปฺจุณฺนปฺปฏิจุณฺนอาภิขณฺณ-
สาสนอกโกสนนเสน นานปฺปการํ อสทฺธมฺมวณฺณํ วเทยฺย.

คำว่า โอภาเสยฺย แปลว่า พุดแหะโลม คือ พุดคำของคนทราวมอันมีประการต่างๆ โดย
จำแนกเป็นการชม การตำหนิ การขอ การอ้อนวอน การถาม การยื้อถาม การบอก การแนะนำ
และการด่า

[ท่านอธิบาย โอภาเสยฺย ว่า อวภาเสยฺย เพื่อแสดงการแปลง อว เป็น โอ ในบทนี้ ดังคำว่า

- โอภาโส (โอกาส, ที่ตั้ง) = อว + กาโส
- โอนทฺโธ (อันบุคคลผู้กรัดแล้ว) = อว + นทฺโธ
- โอวทติ (ย่อมสั่งสอน) = อว + วทติ
- โอสานํ (ที่สุด) = อว + สานํ

คำว่า โอภาเสยฺย แปลว่า “พุดแหะโลม” คือ พุดเข้าแห่, เลียบเคียง กังขาวิตรณคัมภีร์ (หน้า
๑๓๗) แปลว่า “พุดชั่วหยาบ” คือ พุดหยาบคายโดยพาดพิงถึงวัจมรรค ปัสสวามรรค หรือเมถุนธรรม

ของมาตุคามที่ฟังอยู่ด้วยการพูด ๙ อย่าง มีการชมหรือตำหนิ เป็นต้น ส่วนคัมภีร์กังขาภาสวีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๒๙) แปลว่า “พูดครอบงำ” โดยอุปสรรค คือ อว ใน โอภาเสยฺย ใช้ในความหมายว่า ปริภว (ครอบงำ) คือ ครอบงำความประพฤติที่ดีที่กุลบุตรพึงกระทำ

การพูดพาดพิงถึงมรรคทั้ง ๒ และเมถุนธรรม ๙ ประการ คือ

๑. การชม เช่น วัจมรรคและปัสสาวมรรคของเธองาม มีสัณฐานงาม น่าดู เธอถึงพร้อมด้วยลักษณะงามอันเป็นลักษณะของหญิงเช่นนี้
๒. การตำหนิ เช่น เธอมีเตื่อย เธอมีทวารหนักและทวารเบาติดกัน เธอมีสองเพศ
๓. การขอ เช่น จงให้เมถุนแก่เรา
๔. การอ้อนวอน เช่น เมื่อใดมารดาของเธอจะเลื่อมใส เมื่อใดเธอจะให้เมถุนแก่เรา, เมื่อมารดาของเธอเลื่อมใสแล้ว เราจะได้เมถุนธรรม
๕. การถาม เช่น เธอให้เมถุนแก่สามีอย่างไร
๖. การยื้อถาม เช่น เธอให้เมถุนแก่สามีอย่างนี้หรือ
๗. การบอก เช่น จงให้เมถุนอย่างนี้, จงนำเข้ามาเมถุนอย่างนี้, เมื่อเธอให้นำเข้ามาเมถุนอย่างนี้จะเป็นที่รักของสามี
๘. การแนะนำ เช่น จงให้เมถุนอย่างนี้, จงนำเข้ามาเมถุนอย่างนี้, เมื่อเธอให้นำเข้ามาเมถุนอย่างนี้จะเป็นที่รักของสามี
๙. การด่า เช่น เธอมีเตื่อย เธอมีทวารหนักและทวารเบาติดกัน เธอมีสองเพศ]

คำอธิบาย ยถา ตํ เป็นต้น

ยถา ตนฺติ เอตถ ตนฺติ นิปาตมตฺตํ, ยถา ยฺวํ ยฺวตฺติ นฺติ อตฺถ. เอเตน โอภาสเน นิราสงฺกาวํ ทสฺเสติ.

คำว่า ตํ ในคำว่า ยถา ตํ นี้เป็นเพียงนิบาต หมายความว่า ชายหนุ่มพูดทะโลมหญิงสาวฉันใด [ภิกษุก็พูดทะโลมมาตุคาม ฉันนั้น] พระพุทธองค์ทรงแสดงความเป็นผู้ไม่ละอายในการพูดทะโลมด้วยคำนั้น

[คำว่า นิปาตมตฺตํ (เป็นเพียงนิบาต) คือ เป็นนิบาตที่ใช้ในอรรถบทปุรณะ คือ ยังบทให้เต็ม ไม่มีความหมายใด ๆ ที่จริงแล้วคำว่า นิปาต ใน นิปาตมตฺตํ ระบุว่า ตํ เป็นบทนิบาตในบท ๔ ประเภท

คือ นาม อาชยาด อุปสรรค และนิบาต ส่วน มตฺต ศัพท์แสดงอรรถว่า ไม่มีความหมายใดๆ ในที่นี้ แม้ นิบาตจะเป็นศัพท์ที่มีอรรถมากเป็นอเนกก็ตาม]

คำอธิบาย เมถุนุปสัหิตาหิ

เมถุนุปสัหิตาหิ อิทํ พุฏฺฐุลลวาทาย สีขาปตฺตลกฺขณทสฺสนํ

คำว่า เมถุนุปสัหิตาหิ (ด้วยวาทาพาดพิงเมถุน) นี้ แสดงลักษณะอันถึงที่สุดของวาทา
ชั่วหยาบ

[วาทาที่พาดพิงถึงวัจมรรคและบัสสาวมรรคเป็นวาทาชั่วหยาบ แต่วาทาพาดพิงเมถุนเป็นวาทา
ชั่วหยาบที่สุด ท่านจึงกล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงถึง อุกกัฏฺฐนัย คือ นัยที่แสดงถึงสิ่งที่อุกฤษฏ์

คำว่า เมถุนุปสัหิตาหิ ในฉบับพม่าบางฉบับเป็นรูปว่า เมถุนุปสัหิตาหิ ถือว่าถูกต้องทั้ง ๒ รูป
เพราะการทำให้สระสระหลังไม่แน่นอน

ประโยคนี้ชื่อว่า *ประโยคชักขึ้นตระ* เพราะแสดงฝ่ายอื่นคือคำอธิบายของ เมถุนุปสัหิตาหิ

ส่วนประโยคต้นชื่อว่า *ประโยคชักชะ* มีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐาปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระพุทธรองค์ตรัสว่า เมถุนุปสัหิตาหิ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงตรัสว่า เมถุนุปสัหิตาหิ

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ เมื่อพระพุทธรองค์ตรัสว่า ยถา ตํ ยฺวาทิ ยฺวติ เป็นต้น
เนื้อความที่ประสงค์ย่อมสำเร็จมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยคนี้ อธิบายว่า คำนี้แสดงลักษณะ
อันถึงที่สุดของวาทาชั่วหยาบ ดังนั้น จึงตรัสอีก ดังนี้แล]

คำอธิบาย สงฺฆาติเสโส

สงฺฆาติเสโสติ ทฺวินนํ มคฺคานํ วเสน วณฺณาวณฺณเหติ วา เมถุนยาจนาที่หิ วา “สีขรณีสสิ,
สํกัณฺณาสสิ, อุโกโตพฺยณฺชนกาสิ”ติ อิมสฺส ตีสุ อณฺณตเรน อุกโกสวจเนน วา มาตุคามํ โอาภาสนฺตสส
สงฺฆาติเสโส นาม อาปตฺตินิกาโย โหตฺติติ.

คำว่า สงฺฆาติเสโส (สังฆาติเสส) หมายความว่า กองอาบัติชื่อว่าสังฆาติเสส ย่อมมี

แก่ภิกษุผู้พูดทะโลมมาตุคามด้วยการชมและตำหนิโดยเนื่องด้วยมรรคทั้ง ๒ หรือด้วยการขอเมถุนเป็นต้น หรือด้วยคำด่าอย่างใดอย่างหนึ่งในคำด่า ๓ ประเภทเหล่านี้ คือ เธอมีเดือย เธอมีทวารหนักและทวารเบาติดกัน เธอมีสองเพศ ดังนี้แล

[คำว่า สังฆาติเสส นาม (ชื่อว่าสังฆาติเสส) แสดงว่า คำว่า สังฆาติเสส เป็นสัญญาศัพท์ คือ ศัพท์แสดงชื่อ ไม่ใช่คุณศัพท์ที่ใช้เป็นวิเสสนะโดยทั่วไป

คำว่า อาปตฺตินิกาย (กองอาบัติ) แสดงวิเสสยะของ สังฆาติเสส ส่วนคำว่า โหติ (ย่อมมี) แสดงกริยาคุมพากย์ในประโยค เพราะประโยคทั่วไปในภาษานาฬจะต้องมีกริยาคุมพากย์ แม้ไม่มีกริยาคุมพากย์โดยตรงก็ต้องเพิ่มเข้ามาแปล ตามปริภาสาในคัมภีร์มคฺชโพธิ์กว่า

น हि กุริยารหิตं วาก्यมตฺถิ.^{๒๑}

“โดยแท้จริงแล้ว พากย์ที่ปราศจากกริยาย่อมไม่มี”

คำว่า มาตุคาม โภภสฺนตฺสฺส (แก่ภิกษุผู้พูดทะโลมมาตุคาม) ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า กองอาบัตินี้กล่าวว่าย่อมมีแก่ภิกษุผู้พูดทะโลมมาตุคาม

คำว่า วณฺณาวณฺณเณหิ वा ขเปยฺ ออกุสวจเนน वा (ด้วยการชมและตำหนิ หรือด้วยการขอเมถุนเป็นต้น หรือด้วยคำด่าอย่างใดอย่างหนึ่งในคำด่า ๓ ประเภทเหล่านี้ คือ เธอมีเดือย ขเปยฺ เธอมีสองเพศ) ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงถึงลักษณะการพูดของภิกษุผู้ต้องอาบัติในสิกขาบทนี้

คำว่า ทฺวินฺนํ มคฺคานํ วเสน (โดยเนื่องด้วยมรรคทั้ง ๒) ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า การชมและการตำหนิทุกอย่างไม่ทำให้ต้องอาบัติสังฆาติเสส แต่เป็นการชมและการตำหนิโดยเนื่องด้วยมรรคทั้ง ๒ เท่านั้นที่ทำให้ต้องอาบัติ

ตามหลักพานุสัมพันธ์ คำว่า มาตุคาม โภภสฺนตฺสฺส (แก่ภิกษุผู้พูดทะโลมมาตุคาม) มีวิธีสัมพันธ์ดังนี้

๑. ฐาปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า กองอาบัติชื่อว่าสังฆาติเสสย่อมมี ด้วยคำว่า สังฆาติเสส นาม อาปตฺตินิกาย โหติ

๒. ปุจฺฉา (คำถาม) คือ กองอาบัติชื่อว่าสังฆาติเสสย่อมมีแก่ภิกษุเช่นไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ กองอาบัตินี้กล่าวควรมีแก่ภิกษุผู้ปล่อยน้ำอสุจิเท่านั้น มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺเจเนลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า มาตุคาม โภภสฺนตฺสฺส (แก่ภิกษุผู้พูดทะโลมมาตุคาม) อธิบายว่า กองอาบัตินี้กล่าวว่าย่อมมีแก่ภิกษุผู้พูดทะโลมมาตุคาม ดังนี้แล

คำว่า วัฒนาวณฺณเหติ वा ขเปยฺ ออกุสวจนฺเนน वा (ด้วยการชมและตำหนิ หรือด้วยการขอเมถุนเป็นต้น หรือด้วยคำต่าอย่างใดอย่างหนึ่งในคำต่า ๓ ประเภทเหล่านี้ คือ เธอมีเด็ย ขเปยฺ เธอมีสองเพศ) มีวิธีสัมพันธ์ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า กองอาบัติ ชื่อว่า สังฆาทิเสส ย่อมมีแก่ภิกษุผู้พูดทะโลมมาตุคาม

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ กองอาบัติ ชื่อว่า สังฆาทิเสส ย่อมมีแก่ภิกษุผู้พูดทะโลมมาตุคามอย่างไร

๓. อาโวกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ กองอาบัติชื่อว่าสังฆาทิเสสควรมีแก่ภิกษุผู้พูดทะโลมมาตุคามด้วยการชมและตำหนิเท่านั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า วัฒนาวณฺณเหติ वा เป็นต้น อธิบายว่า กองอาบัติชื่อว่าสังฆาทิเสสควรมีแก่ภิกษุผู้พูดทะโลมมาตุคามด้วยการชมและตำหนิ หรือด้วยการขอเมถุนเป็นต้น หรือด้วยคำต่าอย่างใดอย่างหนึ่งในคำต่า ๓ ประเภทเหล่านี้ คือ เธอมีเด็ย เธอมีทวารหนักและทวารเบาดัดกัน เธอมีสองเพศ ดังนี้แล

คำว่า ทฺวินฺนํ มคฺคานํ วเสน (โดยเนื่องด้วยมรรคทั้ง ๒) มีวิธีสัมพันธ์ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า กองอาบัติชื่อว่าสังฆาทิเสสควรมีแก่ภิกษุผู้พูดทะโลมมาตุคามด้วยการชมและตำหนิ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การชมและตำหนิทุกอย่างเป็นเหตุให้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสหรือไม่

๓. อาโวกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงการชมและตำหนิที่ประสงค์เอาในเรื่องนี้ มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า ทฺวินฺนํ มคฺคานํ วเสน อธิบายว่าการชมและตำหนิทุกอย่างไม่ทำให้ต้องอาบัติสังฆาทิเสส แต่การชมและตำหนิโดยเนื่องด้วยมรรคทั้ง ๒ เท่านั้น จึงทำให้ต้องอาบัติสังฆาทิเสส ดังนี้แล]

สถานที่เป็นต้น

สาวตฺถิยํ อุทายิตฺเถรํ อารพฺภ ทฺฐจฺจุลฺลวาทฺหิ โสภาสทฺถุสฺมิมิ ปณฺณตฺตํ.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภพระอุทายีเถระในเมืองสาวัตถี เพราะเหตุคือ การพูดทะโลมด้วยวาจาชั่วหยาบ

ประเภทของบัญญัติ

อสาธารณปณฺณตติ.

[สิกขาบทนี้]เป็นอสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติไม่ทั่วไปแก่ภิกษุณี)

อาณัติ

อนาณตติกั.

[สิกขาบทนี้]เป็นอนาณตติกะ (ไม่มีการใช้ผู้อื่น)

อาบัติ

อิตฺติยา อิตฺติสณฺณิโน อนตฺมโส หตฺถมฺหุทฺทายปิ วุตฺตนเยน โอยาสนฺตสฺส สเจ สา ตมตฺถํ ตสฺมีเยว ขณฺเ ชานาติ, สงฺฆาทิเสโส. ปณฺทเก ฤๅลฺลจฺจยํ. ตสฺมีเยว อิตฺติสณฺณิโน ทุกกฺกั. ปุณฺนปฺปณฺ โอยาสนฺตสฺส, สมฺพหฺลฺลา จ อิตฺติโย เอกวาจาโย โอยาสนฺตสฺส วาจาคนฺนาย เจว อิตฺติคนฺนาย จ อาปตฺติโย. สเจ ยํ อิตฺถิ โอยาสติ, สา น ชานาติ, ฤๅลฺลจฺจยํ. อรฺกขกั อุกฺกุชฺสาณุมณฺทลํ อาทิสฺส วณฺณาภิณฺเนปิ ฤๅลฺลจฺจยํ. ปณฺทเก ทุกกฺกั, อุกฺกุชฺสกั อโรชานุมณฺทลํ กายปฺปฏฺิพฺพทฺธญฺจ อาทิสฺส วณฺณาภิณฺเน สพฺพตฺถ ทุกกฺกั.

- ภิกษุสำคัญในหญิงว่าเป็นหญิง พุทธปะโลมตามนัยดังกล่าวมาแล้ว แม้ด้วยการงอนิ้วเป็นอย่างต่ำ ถ้าหญิงนั้นเข้าใจเนื้อความนั้นทันที ต้องอาบัติสังฆาทิเสส
- ภิกษุสำคัญในบัณฑิตว่าเป็นบัณฑิตแล้วพุทธปะโลม ต้องอาบัติอุลลัจจัย
- ภิกษุสำคัญในบัณฑิตว่าเป็นหญิง แล้วพุทธปะโลม ต้องอาบัติทุกกฏ
- เมื่อพุทธปะโลมอยู่ช้า ๆ หรือพุทธปะโลมหญิงหลายคนด้วยถ้อยคำเดียว ต้องอาบัติตามจำนวนคำและจำนวนหญิง
- ถ้าภิกษุพุทธปะโลมหญิงใด หญิงนั้นไม่เข้าใจ ต้องอาบัติอุลลัจจัย
- ต้องอาบัติอุลลัจจัย เพราะพุทธปะโลมเป็นต้นโดยระบุถึงส่วนล่างตั้งแต่รากขวัญ ส่วนบนตั้งแต่เข้า

- ต้องอาบัติอุลลัจจัย เพราะพุดชมเป็นต้นในบัณเฑาะก์
- ต้องอาบัติทุกกฏในการพุดทั้งหมด เพราะพุดชมเป็นต้น โดยระบุถึงส่วนบนตั้งแต่รากขวัญ ส่วนล่างตั้งแต่เข่า และสิ่งเนื่องด้วยกาย [คือ ผ้า ดอกไม้ และเครื่องประดับ]

[คำว่า อรกฺขก (ส่วนล่างตั้งแต่รากขวัญ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อรฺกฺขสฺส อโร อรฺกฺขํ (ส่วนล่างแห่งรากขวัญ)

คำว่า อุพฺภชาณฺณมณฑล (ส่วนบนตั้งแต่เข่า) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ชาณฺณมณฑลสฺส อุพฺภํ อุพฺภชาณฺณมณฑลํ (ส่วนบนแห่งมณฑลของเข่า)

คำว่า อุพฺภกฺขกํ (ส่วนบนตั้งแต่รากขวัญ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อรฺกฺขสฺส อุพฺภํ อุพฺภกฺขกํ (ส่วนบนแห่งรากขวัญ)

คำว่า อโรชาณฺณมณฑล (ส่วนล่างตั้งแต่เข่า) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ชาณฺณมณฑลสฺส อโร อโรชาณฺณมณฑลํ (ส่วนล่างแห่งมณฑลของเข่า)]

อนาบัติ

อตฺถธมฺมอนุสาสนิปุเรกฺขารานํ อุมฺมตฺตกาทีนญฺจ อนาปัตติ.

ไม่ต้องอาบัติแก่ :-

- ภิกษุผู้มุงอรรถเป็นหลัก มุงธรรมเป็นหลัก และมุงสั่งสอนเป็นหลัก
- ภิกษุบ้าเป็นต้น

[คำว่า อตฺถปุเรกฺขาร (ผู้มุงอรรถเป็นหลัก) คือ ภิกษุผู้แสดงเนื้อความของคำบาลีว่า อนิมิตฺตา (เธอเป็นคนไม่มีนิมิต) เป็นต้น หรือภิกษุผู้ท่องปนคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายคำบาลีเหล่านั้น

คำว่า ธมฺมปุเรกฺขาร (ผู้มุงธรรมเป็นหลัก) คือ ภิกษุผู้สอนคำบาลีว่า อนิมิตฺตา เป็นต้น หรือภิกษุผู้ท่องปนคำบาลีเหล่านั้น

คำว่า อนุสาสนิปุเรกฺขาร (ผู้มุงสั่งสอนเป็นหลัก) คือ ภิกษุผู้ไม่ต้องการจะพุดแตะโลมด้วยวาทะ แต่มุงสั่งสอนว่า เธอมีเดื่อ เธอมีทวารหนักและทวารเบาติดกัน หรือเธอมีสองเพศในชาตินี้ด้วยผลกรรมเก่า จงอย่าประมาททำกรรมดีเพื่อให้ไม่เป็นเช่นนั้นอีกในภพต่อไป

คำว่า อตฺถธมฺมอนุสาสนิปุเรกฺขาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อตฺถิ จ ธมฺโม จ อนุสาสนี จ อตฺถธมฺมอนุสาสนียะ (อสมหารทวันทสมาส)
- ปุเร กโรนตฺติ ปุเรกขารว (ปุร บพหน้า + กร ธาตุ = กระทำ + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- อตฺถธมฺมอนุสาสนินํ ปุเรกขารว อตฺถธมฺมอนุสาสนิปุเรกขารว (กัมมัญญัญญัตตปฺริสสมาส)]

วิบัติ

ศีลวิปตติ.

[อาบัตินี้]เป็นศีลวิบัติ

องค์ประกอบ

มนุสฺสิตฺถิ, อิตฺถิสณฺณิตา, ทฺวญฺญลวจากสฺสาทราโค, เตน ราเคน โธภาสนํ, ตฺวขณ-
วิชานนฺตฺติ อีมาเนตฺถ ปญจ องฺคานิ.

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๕ เหล่านี้ คือ

๑. หญิงมนุษย์
๒. รู้ว่าเป็นหญิง
๓. มีความกำหนดที่ประกอบด้วยยินดีในวจาชั่วหยาบ
๔. พุดทะโลมด้วยความกำหนัดนั้น
๕. หญิงนั้นรู้เหือความนั้น

ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น

อทินฺนาทานสมุฏฐานํ, กิริยํ, สณฺณาวิมอกฺขํ, สจฺจิตฺตํ, โลกวชฺชํ, กายกมฺมํ, วจีกมฺมํ,
อกุสลจิตฺตํ, ทฺวิเวทนนฺตฺติ.

[สิกขาบทนี้]เป็น :-

- อทินนาทานสมุฏฐาน (เมื่อทินนาทานเป็นสมุฏฐาน คือ เกิดด้วยสมุฏฐาน ๓ อันได้แก่ กายกบจิต วาจกบจิต และกายวajakบจิต)
- กิริยา (ต้องอาบัติเพราะทำการพุดวajakชั่วหยาบ)

- สัญญาวิโมกข์ (พ้นจากอาบัติเพราะไม่มีสัญญาคิดพุดวาจาชั่วหยาบ)
- สจิตตกะ (มีจิตคิดพุดวาจาชั่วหยาบ)
- โลภวัชชะ (มีโทษทางโลก)
- กายกรรม (ต้องอาบัติทางกายทวาร)
- วจีกรรม (ต้องอาบัติทางวจีทวาร)
- อกุศลจิต (พุดวาจาชั่วหยาบด้วยโลภมูลจิต)
- เวทนา ๒ (โสมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา)

[ภิกษุผู้พุดทะโลมหญิงด้วยราคะเป็นผู้ประกอบด้วยเวทนา ๒ คือ โสมนัสเวทนาและอุเบกขาเวทนา เพราะอาบัตินี้มีได้ด้วยอำนาจราคะ ไม่มีด้วยอำนาจโทสะ ดังนั้น จึงหมายถึงการพุดทะโลมที่ดำเนินไปด้วยอำนาจราคะเท่านั้น ไม่ดำเนินไปด้วยอำนาจโทสะ ดังฎีกาแก้อธิบายว่า

เอตถาห- “สิขรณิ”ติอาทีหิ อุกโกสนตสฺส ปฏิมจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, กสฺมา “ติเวทนน”ติ อวตฺวา “ทวิเวทนน”ติ วุตฺตนติ. รากฺวเสน อยํ อาปตฺติ, น ปฏิมวเสน. ตสฺมา รากฺวเสนว ปวตฺโต อุกโกโส อธิปเปโต. ตสฺมา “ทวิเวทนน”ติ วจันํ สวุตฺตเมว.^{๒๔}

“ในเรื่องนี้ผู้โจทก์ถามว่า จิตที่ประกอบด้วยปฏิมะย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ดำรงด้วยคำว่า สิขรณิ เป็นต้น เหตุใดจึงไม่กล่าวว่า ติเวทน (มีเวทนา ๓) แต่กล่าวว่า ทวิเวทน (มีเวทนา ๒)

ตอบว่า อาบัตินี้มีได้ด้วยอำนาจราคะ ไม่มีด้วยอำนาจปฏิมะ ดังนั้น จึงหมายถึงการดำที่ดำเนินไปด้วยอำนาจราคะเท่านั้น ฉะนั้น คำว่า ทวิเวทน จึงเป็นคำกล่าวที่ดีแล้วโดยแท้]

ทฎฺฐลฺลวจาสิกขาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายทฎฺฐลฺลวจาสิกขาบท

๔. คำอธิบายอรรถกถาปาริจริยาสิกขาบท

คำอธิบาย โอติณฺโณ เป็นต้นโดยย่อ

จตุตฺเถ โอติณฺณตา จ วิปริณตจิตฺตตา จ อตฺตกามปาริจริยาเวสน เวทิตพฺพา.

ความเป็นผู้ยังลงสู่ราคะและมีจิตแปรปรวน ในสิกขาบทที่ ๔ พึงทราบด้วยอำนาจราคะในการบำเรอกามเพื่อตน

[ราคะในการบำเรอกามเพื่อตน ก็คือราคะที่พอใจเมถุนเพื่อตน ไม่ใช่ราคะเฉพาะอีกประการหนึ่งเหมือนราคะที่พอใจการพูดจาชั่วหยาบ

คำว่า อุตตกามปาริจริยาเวเสน มีศัพท์เดิมมาจาก อุตตกามปาริจริยาราคเวเสน ลบ ราก ศัพท์เพื่อย่อคำ]

คำอธิบาย มาตุคามสุส สนฺติเก

มาตุคามสุส สนฺติเกติ พุฏฺฐุลโลภาสเน วุตตปฺปการาย อิตฺติยา สมเป.

คำว่า มาตุคามสุส สนฺติเก (ใกล้มาตุคาม) หมายความว่า ในที่ใกล้หญิงซึ่งมีประการดังกล่าวไว้ใน การพูดจาชั่วหยาบ [คือ หญิงที่เข้าใจภาษาทันทีที่ได้ยิน]

[คำว่า สนฺติเก (สำนัก, ที่ใกล้) เป็นคำไวพจน์ของ สมเป (ใกล้) ดังคัมภีร์อภิธานปิปปิกากล่าวว่า

สมเป นิภาสนโน

ปภฺจจาภฺยาสสนฺติเก

อวิทฺรุจ สามนฺตํ

สนฺนิภาจฺมุปฺนฺติเก

สกาสํ อนฺติเก ฌตฺตํ

ทฺวํ ตํ วิปฺปภฺจฺจํ.^{๒๔}

“ที่ใกล้ ๑๓ ศัพท์ = สมเป, นิภา, อาสนน, ปภฺจ, อภฺยาส, สนฺติเก, อวิทฺรุ, สามนฺต, สนฺนิภาจ, อุปฺนฺติเก, สกาส, อนฺติเก, ฌตฺต

ที่ใกล้ ๒ ศัพท์ = ทฺวํ, วิปฺปภฺจฺจํ”]

คำอธิบาย อุตตกามปาริจริยา

อุตตกามปาริจริยาติ เมถุนธมฺมสงฺฆาเตน กาเมเน ปาริจริยา กามปาริจริยา, อุตตโน อุตฺถาย กามปาริจริยา อุตตกามปาริจริยา, อุตตนา วา กามิตา อิจฺฉิตาติ อุตตกามา, สยํ เมถุนราควเสน ปตฺติตาติ อุตฺโถ, อุตตกามา จ สา ปาริจริยา จาติ อุตตกามปาริจริยา, ตสฺสา อุตตกามปาริจริยา.

คำว่า อุตตกามปาริจริยา (การบำเรอกามเพื่อตน) มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

- คำว่า กามปาริจริยา คือ การบำเรอด้วยกามที่เรียกว่าเมถุนธรรม
- คำว่า อุตตกามปาริจริยา คือ การบำเรอด้วยกามเพื่อประโยชน์แก่ตน

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อุตตกามะ คือ [การบำเรอ]อันตนปรารถนาแล้ว หมายความว่าตนต้องการแล้วโดยเนื่องด้วยราคะในเมถุน

คำว่า อุตตกามปาริจริยา คือ การบำเรออันตนปรารถนาแล้ว, [ภิกษุใดหยั่งลงสู่ราคะแล้ว กล่าวคุณ]แห่งการบำเรอกามเพื่อตนนั้น

[คำว่า อุตตกามปาริจริยา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การบำเรอด้วยกามเพื่อตน

- กามเมถุน ปาริจริยา กามปาริจริยา (ตติยาตัมปฐิสสมาส)
- อุตตโน กามปาริจริยา อุตตกามปาริจริยา (จตุตถิตัมปฐิสสมาส)

๒. การบำเรออันตนปรารถนาแล้ว

- อุตตนา กามา อุตตกามา (ตติยาตัมปฐิสสมาส)
- อุตตกามา จ สา ปาริจริยา จาติ อุตตกามปาริจริยา (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า กาม ตามนัยแรกหมายถึง เมถุน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กามียตติ กาโม = สิ่งที่ถูกคลปรารถนา ชื่อว่า กาม
- (ลง ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะและกาลทั้ง ๓)

ส่วนคำว่า กาม ตามนัยหลังเป็นคุณศัพท์ของ ปาริจริยา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กามิตาติ กามา = [การบำเรอ]อันบุคคลปรารถนาแล้ว ชื่อว่า กาม
- (ลง ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะและอดีตกาล)

คำว่า ปาริจริยา ตามนัยทั้ง ๒ มีอรรถเหมือนกัน โดยเป็นศัพท์ภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริจรณ ปาริจริยา = การบำเรอ ชื่อว่า ปาริจริยา

ทำที่ชนะสระ อ ใน ป เป็น อา ดังคำว่า ปธาน วจน ปาวจน (คำพหูที่แปดประธาน ชื่อว่า ปาพจน์)

คำว่า ตสฺสา อุตตกามปาริจริยาย เป็นการแสดง ทนต์โสธนัย คือ การเกลางาข้างให้แหลมตามที่ได้กล่าวไว้แล้วในปาราชิกที่ ๔]

คำอธิบาย วณฺณ ภาเสยฺย

วณฺณ ภาเสยฺยาติ คุณํ อานิสฺสํ ปกาเสยฺย.

คำว่า วณฺณ ภาเสยฺย (กล่าวว่าคุณ) หมายความว่า บอกคุณ คือ อานิสฺส

[ท่านอธิบายข้อความดังต่อไปนี้

๑. คำว่า ภาเสยฺย (กล่าว) ก็คือการบอกให้ผู้อื่นทราบนั่นเอง เพราะอธิบายว่า ปกาเสยฺย (บอก)
๒. วณฺณ ศัพท์ในที่นี้ว่าใช้ในความหมายว่า คุณ ไม่ใช่ในความหมายว่า ผิวพรรณ เป็นต้น เพราะอธิบายว่า คุณ (คุณ) ความจริงแล้ว วณฺณ ศัพท์มีอัตรา ๑๐ ประการตามสมควร พบในคัมภีร์ อภิธานปิฎกไว้ว่า

วณฺโณ สณฺฐานรูปสุ

ชาติจฺจนฺวิสุ การณ

ปมาณ จ ปสฺสํ

อกฺขเร จ ยเสฺ คุณ^{๒๖}

“วณฺณ ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า สณฺฐาน, รูป, ประเภท, ผิวพรรณ, เหตุ, จำนวน, การชมเชย, อักษร, ยศ และคุณ”

๓. คุณ ศัพท์ในที่นี้แปลว่า “คุณ” ไม่ใช่แปลว่า “ชั้น” ดังคำว่า ทิคุณา สงฺฆาภู (ผ้าสังฆาภู ๒ ชั้น), คุณฺงฺคุณฺปาหนา (รองเท้าหลายชั้น) เป็นต้น เพราะอธิบายว่า อานิสฺส (อานิสฺส) ซึ่งเป็นคำไวพจน์ ของ คุณ ศัพท์]

คำอธิบาย เอตทคฺคํ เป็นต้น

เอตทคฺคนฺติอาทิ ตสฺสา อตฺตกามปาริจายาย วณฺณภาสนาการณิทสฺสนํ

คำว่า เอตทคฺคํ ยเปยฺย ปริจเรยฺย (สตรีใดบำเรอสมณะเช่นเรา ผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ด้วยความประพฤตินั้น นั้นเป็นยอดแห่งการบำเรอทั้งหลาย) แสดงถึงลักษณะของการกล่าวคุณแห่งบำเรอกามเพื่อตน

[คำว่า เอตทคฺคํ ตัตถเป็น เอต + อคฺคํ มักประกอบร่วมกับคำว่า ยทิท (ย + อิท) แต่ในที่นี้ ประกอบใช้ร่วมกับอิตฺถิลิงค์ว่า ยา (อิตฺถิ) จัดเป็นลิงควิปลาส โดยเปลี่ยนจากอิตฺถิลิงค์เป็นนปุงสกลิงค์ จึงมีความหมายว่า เอสา อคฺคา ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า เอตทคฺคนฺติ เอสา อคฺคา (คำว่า เอตทคฺคํ หมายความว่า การบำเรอนั้นเป็นยอด)

คำว่า ปาริจายานํ ลงณฺณวิวัฏฺฐิตินอรรณนิทธารณะ ฎีกาใหม่จึงอธิบายว่า

ปาริจายานนฺติ ปาริจายานํ มชฺฌเม. นิทฺธารณเ จตํ สามิวจัน^{๒๗}

“คำว่า ปาจริยานัน (บรรดาการบำเรอทั้งหลาย) หมายความว่า ในท่ามกลางแห่งการบำเรอทั้งหลาย หนึ่ง บทนี้ลงบัญญัติในอรรถนิธานะ”

โดยทั่วไปท่านผู้แต่งมักประกอบใช้ มชฺฌ (ในท่ามกลาง) หรือ อนฺตเร (ในระหว่าง) เพื่ออธิบายอรรถนิธานะของบัญญัติหรือสัตตมมีวัคคิ]

ตตฺรายํ ปทสมฺพนฺธวเสเนว สงฺเขปตฺโต- ยา มาทิสํ ปาณาติปาตาทิจิ วิรหิตตฺตา สีสฺวานตํ เมถุนมฺมา วิรหิตตฺตา พุรหฺมจารี ตทฺกเยนาปิ กลฺยาณธมฺมํ เอเตน ธมฺเมน ปริจเรยฺย อภิราเมยฺย, ตสฺสา เอว มาทิสํ ปริจรฺนติยา ยา อยํ ปาจริยา นาม, เอตทคฺคํ ปาจริยานนฺติ.

ในคำดังกล่าวมีเนื้อความย่อโดยเนื่องด้วยการสัมพันธ์บทดังนี้ว่า สตรีใดบำเรอ คือ ให้ความสุขสมณะผู้เช่นกับเราที่ชื่อว่ามศีล เพราะเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้น ชื่อว่า ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ เพราะเว้นจากเมถุนธรรม ผู้ชื่อว่ามีกัลยาณธรรม เพราะการเว้นทั้ง ๒ อย่างนั้นด้วยความประพฤตินั้น ขึ้นชื่อว่าการบำเรอของสตรีผู้บำเรอสมณะผู้เช่นกับเราอย่างนั้นนั้น เป็นยอดแห่งการบำเรอทั้งหลาย

[ในประโยคที่ว่า ตตฺรายํ ขเปยฺ สงฺเขปตฺโต คำว่า ตตฺร เพิ่ม วจน ส่วนคำว่า อยํ เป็นวิเสสนะของปาฐเสสสะว่า วุจฺจมานตฺโต (เนื้อความที่อันเราจะกล่าว) เหตุท่านกล่าวประโยคข้างต้นเพื่อแสดงว่า ไม่ควรแปลประโยคนี้ยมะว่า เอตทคฺคํ ขเปยฺ ก่อน แต่ให้แปลประโยคนี้ยมะว่า ยา มาทิสํ ขเปยฺ ก่อน จึงถูกหลักไวยากรณ์

คำว่า ปาณาติปาตาทิจิ วิรหิตตฺตา : แสดงเหตุของความเป็นผู้มีศีลใน สีสฺวานตํ

คำว่า เมถุนมฺมา วิรหิตตฺตา : แสดงเหตุของความเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ใน พุรหฺมจารี

คำว่า ตทฺกเยนาปิ : แสดงเหตุของความเป็นผู้มีกัลยาณธรรมในคำว่า กลฺยาณธมฺมํ

บทแสดงเหตุเหล่านี้ทำหน้าที่อธิบายศัพท์ให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น เพราะแสดงเหตุของการเรียกชื่ออย่างนั้น

คำว่า ตทฺกเยน แปลตามศัพท์ว่า “ด้วยหมวด ๒ แห่งการงดเว้นเหล่านั้น” โดย อุภย ศัพท์ที่ใช้เป็นสรพนามต้องเป็นวิเสสนะแน่นอน เช่น อุภย เทวามานุสา (เทพและมนุษย์ทั้งสองฝ่าย) แต่ในที่นี้เป็นสมุหัตถิต ไม่ใช่สรพนาม มีรูปวิเคราะห์ว่า อุภินันฺ สมฺโห อุภย (หมู่แห่งสิ่งสองสิ่ง ชื่อว่า อุภยะ = หมวดสอง) คำนี้ใช้เหมือน ทวย (ทวีนันฺ สมฺโห ทวย <หมู่แห่งสิ่งสองสิ่ง ชื่อว่า ทวยะ = หมวดสอง>) โดย มีรูปเป็นเอกพจน์เท่านั้น เพราะ ณ บัณฑิตแสดงอรรถหมู่ไว้แล้ว จึงไม่จำเป็นต้องลงวิภัติพหูพจน์อีก

ผู้มีศีล คือ ผู้งดเว้นจากความเป็นผู้ทุศีล มีการฆ่าสัตว์เป็นต้น : สิล อสฺส อตุถิติ สิลวนฺโต = สิล ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัย

ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ คือ ผู้งดเว้นจากการเสพเมถุนอันเป็นอชฌาจารย์ของชาวบ้าน ไม่ใช่ข้อประพฤติของนักบวชผู้มุ่งความพ้นทุกข์ : พรหมํ จรติ สีเลนาติ พรหมจาริ = พรหม บพทหน้า + จร ธาตุ + ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ

ผู้มีกัลยาณธรรม คือ ผู้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้นและการเสพเมถุนทั้ง ๒ อย่าง : กल्याณธมฺโม อสฺสติ กल्याณธมฺโม (ฉนฺทสิพฺพหิสมาส)

คำว่า อภิราเมยฺย (อภิ บพทหน้า + รมฺ ธาตุ = รื่นรมย์ + เณ การิตปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ = ให้ รื่นรมย์, ให้ความสุข) อธิบาย ปริจเรยฺย (บำเรอ) โดยอธิบายว่า การบำเรอก็คือการให้รื่นรมย์ด้วยสัมผัสนั่นเอง]

คำอธิบาย เมถุนุปสัหิเตน สงฆาติเสโส

เมถุนุปสัหิเตน สงฆาติเสโสติ เอวํ อตฺตกามปาริชาตํ วณฺณํ ภาสนฺโต จ “อรหสิ ตวํ มยํ เมถุนธมฺมํ ทาตุนฺ”ติอาทินา เมถุนุปปฏิสยฺตเตเนว วจเนน โย ภาเสยฺย, ตสฺส สงฆาติเสโส.

คำว่า เมถุนุปสัหิเตน สงฆาติเสโส (ด้วยถ้อยคำพาดพิงเมถุน เป็นสังฆาติเสส) หมายความว่า ภิกษุใดเมื่อกล่าวคุณแห่งการบำเรอกามเพื่อตนอย่างนี้ ฟังกล่าวด้วยคำที่เนื่องด้วยเมถุนเท่านั้นว่า เธอควรให้เมถุนธรรมแก่เรา เป็นต้น กองอาบัติชื่อว่าสังฆาติเสสย่อมมีแก่ภิกษุนั้น

[คำว่า โย ภาเสยฺย แสดงว่า คำว่า เมถุนุปสัหิเตน สัมพันธ์เข้ากับ โย (ภิกษุ) ภาเสยฺย ในประโยคก่อนว่า โย ปน ภิกฺขุ ๒ เปยฺ ภาเสยฺย ไม่ใช่สัมพันธ์กับคำว่า สงฆาติเสโส ที่อยู่ติดกัน

คำว่า อรหสิ ตวํ มยํ เมถุนธมฺมํ ทาตุนฺติอาทินา (เธอควรให้เมถุนธรรมแก่เรา เป็นต้น) แสดงตัวอย่างของคำที่เนื่องด้วยเมถุน

คำว่า ตสฺส สงฆาติเสโส (กองอาบัติชื่อว่าสังฆาติเสสย่อมมีแก่ภิกษุนั้น) แสดงนิยามของ ย ศัพท์ ใน โย ภิกฺขุ ที่กล่าวไว้ในประโยคหน้า

ตามหลักการอธิบายศัพท์ ท่านอธิบายข้อความดังต่อไปนี้

๑. ให้เพิ่ม วจเนน เข้ามาเป็นวิเสสยะของ เมถุนุปสัหิเตน

๒. คำว่า อุปสัหิต ใช้ในความหมายว่า ปฏิสัหิต (ประกอบ, เนื่อง) เพราะเปลี่ยน อุปสัหิต เป็น ปฏิสัหิต

๓. อุปสรรคคือ อุป และ ส ใน อุปสัหิต มีประโยชน์เพื่อระดับบทให้ดังงาม (ปทโสภณ) ไม่มีอรรถพิเศษใดๆ ดังนั้น ท่านจึงไม่ประกอบใช้รูปว่า เมณฺหฺยฺตฺเตเนว วจเนน แต่ประกอบเป็น เมณฺหฺยฺตฺเตเนว

๔. แม้ในพระบาลีจะไม่ประกอบ เอว ศัพท์ ไว้โดยตรงใน เมณฺหฺยฺสัหิตฺเตน แต่ศัพท์ทุกศัพท์ในภาษาบาลีอาจประกอบด้วยอวธารณะ คือ การห้ามอรรถอื่นที่ไม่พึงประสงค์ได้ ท่านจึงกล่าวว่า เมณฺหฺยฺตฺเตเนว วจเนน (ด้วยคำที่เนื่องด้วยเมณฺหฺยฺสัหิตฺเตน)

อนึ่ง เอว ศัพท์ที่พบในความหมายว่า ตัดสิน (อวธารณ) แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สันนิษฐานาวธารณะ (ตัดสินด้วยการย้าความ) แปลว่า “นั่นเทียว, นั่นเอง” ต้องประกอบไว้ท้ายบทปริยาเท่านั้น เพื่อย้าความของกริยาที่ประกอบร่วม

๒. นิวัตตปาปนาวธารณะ (ตัดสินด้วยการห้าม) แปลว่า “เท่านั้น” มักประกอบไว้ท้ายบทนามเป็นส่วนใหญ่ จำแนกออกเป็น ๓ อย่าง คือ

๒.๑ ห้ามคุณลักษณะ เช่น ติสฺโส ธนุโร เอว (นายตีสสะทรงศิลปะธนูเท่านั้น) เอว ศัพท์ห้ามคุณลักษณะ คือ การทรงศิลปะอื่นจากธนู อันมีศิลปะการขี่ช้าง เป็นต้น

๒.๒ ห้ามทัพบะ เช่น กาโล เอว ธนุโร (นายกาละเท่านั้นทรงศิลปะธนู) เอว ศัพท์ห้ามทัพบะ คือ บุคคลอื่นนอกจากนายกาละ

๒.๓ ห้ามกริยา เช่น อตฺเถว กาโก เสโตปิ (กาเผือกก็มีได้เท่านั้น) เอว ศัพท์ห้ามกริยาความไม่มีแห่งกาเผือก

ข้อความนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์สหสารถยชาลนีว

คุณทพฺพกริยานํ วา

พฺยวจฺเจทวสา ติธา

ติสฺโส ธนุโร เอว

กาโล เอว ธนุโร

อตฺเถว กาโก เสโตปิ

อิทํ เตสํ นิทฺสฺสนํ^{๒๔}

“อีกนัยหนึ่ง เอว ศัพท์มี ๓ ประเภท ด้วยการห้ามคุณลักษณะ, ทัพบะ หรือกริยา เช่น

- ติสฺโส ธนุโร เอว (นายตีสสะทรงศิลปะธนูเท่านั้น),
- กาโล เอว ธนุโร (นายกาละเท่านั้นทรงศิลปะธนู)
- อตฺเถว กาโก เสโตปิ (แม้กาเผือกก็มีได้เท่านั้น)

ทั้งหมดนี้เป็นตัวอย่างของ เอว ศัพท์เหล่านั้น”

อนึ่ง เอว ศัพท์ที่ประกอบท้ายบทนามเพื่อห้ามคุณลักษณะเป็นต้นนั้น อาจแสดงความหมาย
๓ ประการ (ในบางที่ไม่มีความหมายสุดท้าย) คือ

๑. คเหตุัพพัตตะ เนื้อความที่ควรถือเอา เช่น

- เอว ศัพท์ในประโยคว่า ติสโส ธนุโร เอว กล่าวย้าคุณลักษณะ คือ การทรงศีลปะธนู
- เอว ศัพท์ในประโยคว่า กาโล เอว ธนุโร ย้าทัพพะ คือ นายกालะ

๒. นิวัตเตตัพพัตตะ เนื้อความที่ควรห้าม เช่น

- เอว ศัพท์ในประโยคว่า ติสโส ธนุโร เอว ห้ามคุณลักษณะ คือ การทรงศีลปะอื่นจากธนู
อันมีศีลปะการชี้ข้างเป็นต้น

- เอว ศัพท์ในประโยคว่า กาโล เอว ธนุโร ห้ามทัพพะ คือ บุคคลอื่นจากนายกาละ

๓. อนุญญาตัตตะ เนื้อความที่อนุญาตโดยอ้อม เช่น

- เอว ศัพท์ในประโยคว่า ติสโส ธนุโร เอว อนุญาตบุคคลอื่นนอกจากติสสะว่าเป็นผู้ทรง
ศีลปะธนูได้

- เอว ศัพท์ในประโยคว่า กาโล เอว ธนุโร อนุญาตว่านายกาละเป็นผู้ทรงศีลปะอื่นได้ด้วย]

สถานที่เป็นต้น

สาวตถิย อูทายิตเถร อารพุก อตตกามปาริจายาย วณณภาสนวดถุสมี ปณณตต.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรรคภพระอุทายีเถระในเมืองสาวัตถี เพราะเหตุคือการพุด
คุณของการบำเรอกามเพื่อตน

ประเภทของบัญญัติ

อสาธารณปณณตติ.

[สิกขาบทนี้]เป็นอสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติไม่ทั่วไปแก่ภิกษุณี)

อาณัติ

อนาณตติก.

[สิกขาบทนี้]เป็นอนาณตติกะ (ไม่มีการใช้ผู้อื่น)

อาบัติ

อิตฺติยา อิตฺติสณฺณิโน อนฺตมโส หตฺถมฺพุทฺทายปิ วุตฺตนเยเนว อตฺตกามปาริจริยาย
วณฺณํ ภาสนฺตสฺส สเจ สา ตมตฺถํ ตสฺมีเยว ขณฺเ ชานาติ, สงฺฆาติเสโส โน เจ ชานาติ, ฤลฺลจฺจยฺ.
ปณฺทเก ปณฺทกสณฺณิโนปิ ฤลฺลจฺจยฺ. ตสฺมีเยว อิตฺติสณฺณิโน ทุกฺกฏฺ.

- ภิกษุสำคัญในหญิงว่าเป็นหญิง พุทธคุณของการบำเรอกามเพื่อตนตามนัยดังกล่าวมาแล้ว แม้ด้วยการงอนิ้วเป็นอย่างต่ำ ถ้าหญิงนั้นเข้าใจเนื้อความนั้นทันที ต้องอาบัติสังฆาติเสส
- ถ้าไม่เข้าใจ ภิกษุต้องอาบัติฤลลัจจัย
- ภิกษุสำคัญในบัณฑิตว่าเป็นบัณฑิต ต้องอาบัติฤลลัจจัย
- ภิกษุสำคัญในบัณฑิตว่าเป็นหญิง ต้องอาบัติทุกกฏ

อนาบัติ

จีวราทิหิ วตฺตุกาเมหิ ปาริจริยาย วณฺณํ ภาสนฺตสฺส อุมฺมตฺตกาทีนญฺจ อนาปตฺติ.

ไม่ต้องอาบัติแก่ :-

- ภิกษุพุทธคุณของการบำเรอด้วยวัตถุงามมีจีวรเป็นต้น [เพราะพระพุทธองค์ตรัสว่า เมณฺฐนุปลฺหิติน (ด้วยถ้อยคำพาดพิงเมณฺฐน)]
- ภิกษุผู้เป็นบ้าเป็นต้น

วิบัติ

ศีลวิปตฺติ.

[อาบัตินี้]เป็นศีลวิบัติ

องค์ประกอบ

มนุสฺสสิตฺถิ, อิตฺติสณฺณิตา, อตฺตกามปาริจริยาย ราโค, เตน ราเคน วณฺณภณฺณํ, ตฺถฺชน-
วิชานนฺนติ อิมานตฺถ ปญฺจ องฺคานิ.

ในสิกขาบทนี้ม็องค์ ๕ เหล่านี้ คือ

๑. หญิงมนุษย์
๒. รู้ว่าเป็นหญิง
๓. เกิดราคะในการบำเรอกามเพื่อตน
๔. พุดคุณ[ในการบำเรอกาม]ด้วยราคะนั้น
๕. หญิงนั้นรู้ความนั้นในขณะนั้น

ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น

สมุฏฐานาทีนิ ทุฏฐุโลภาสเน วุตตสทิสานาวาติ.

สมุฏฐานเป็นต้น เป็นเช่นเดียวกับที่กล่าวไว้ใน การพุดทะโลมด้วยคำชั่วหยาบนั้นแล
ดังนี้แล

อตุตคามปาริจริยสิกขาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายอตุตคามปาริจริยสิกขาบท

๕. คำอธิบายสัญญาจาริตตสิกขาบท

คำอธิบาย สมฺมจริตฺตํ

ปญฺจเม สมฺมจริตฺตนฺติ อิตฺถิปฺริสํ อุนฺตเร สํจรณภาวํ.

โปรดทราบเนื้อความในสิกขาบทที่ ๕ ดังนี้

คำว่า สมฺมจริตฺตํ แปลว่า การสัจจรไป (การชักสือ) ในระหว่างหญิงกับชาย

[สมฺมจริตฺต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความเป็นผู้มีการเที่ยวไป = สมฺมจรณํ สมฺมจโร, สมฺมจโร อสฺส อตุฏฺฐิติ สมฺมจรี, สมฺมจรีโน
ภาโว สมฺมจริตฺตํ (ลง ตต ปัจจยํทาย สมฺมจรี = สมฺมจร ศัพท์ + อี ปัจจยโนอัสนัตถิตัตถิต)

- ความเป็นผู้เที่ยวไปโดยปกติ = สมฺมจรี สึเลนาติ สมฺมจรี, สมฺมจรีโน ภาโว สมฺมจรีตํ.

(ลง ตต ปัจจยํท่าย สมฺมจรี = สํ บทหน้า จร ธาตุ = เที่ยวไป + ณี ปัจจยในกัตตุสาธนะ
อรรถตัสสี่ละ)

รูปวิเคราะห์ทั้ง ๒ ข้างต้น ท่านกล่าวไว้ด้วยคำว่า สัจจนภาว (ความเป็นผู้เที่ยวไป, การชักสือ)
โดย ภาว ศัพท์อธิบายอรรถของ ตต ปัจจยใน สมฺมจรี ศัพท์

การเที่ยวไปดังกล่าวนั้นเป็นการสัญจรไปในระหว่างหญิงกับชาย ตามข้อความในสิกขาบทนี้ว่า
“บอกความประสงค์ของชายแก่หญิงเพื่อให้เป็นภรรยาก็ตาม บอกความประสงค์ของหญิงแก่ชายเพื่อให้เป็น
ชู้ก็ตาม” ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อิตติปริสานํ อนฺตเร (ในระหว่างหญิงกับชาย)]

คำอธิบาย समापञ्चयेय

समापञ्चयेयाति समा प्रवृत्त्यन्तर्विमं संप्रजहारणानि गโรढो आपञ्चयेय.

คำว่า समाปञ्चयेย (ถึงโดยชอบ) หมายความว่า เมื่อภิกษุทำการรับคำ สอบถาม และ
กลับมาบอก ชื่อว่าถึงโดยชอบ

[คำว่า समाปञ्चयेย ดัดบทเป็น ส + आपञ्चयेย อุปสรรคคือ ส ใช้ในความหมายว่า समा (โดย
ชอบ, อย่างบริบูรณ์) คือ ประกอบด้วยลักษณะ ๓ ประการ ดังนี้

๑. การรับคำ (ปฏิบัติคุณหน) เช่น เมื่อชาย หญิง หรือบิดามารดาของทั้ง ๒ ฝ่ายกล่าวว่า
ท่านจงบอกหญิงหรือชายชื่อนี้เป็นอย่างนี้เถิด ภิกษุรับคำของบุคคลเหล่านั้นทางวาจาว่า ดีละ จงเป็นตามนั้น
หรือเราจะบอก หรือแสดงอาการปฏิกิริยายอมรับด้วยการผงกศีรษะ เป็นต้น

๒. การสอบถาม (วิมंสน) เช่น ภิกษุนำสาสน์ตามที่กล่าวไว้ไปสู่สำนักของหญิง ชาย หรือ
บิดามารดา เป็นต้น ที่จะบอกต่อพวกเขาแน่นอน แล้วบอกสาสน์นั้น

๓. การกลับมาบอก (ปรจจหารณ) เช่น ภิกษุกลับมาแล้วบอกเรื่องนั้นต่อหญิงหรือชาย โดย
ผู้รับสาสน์ที่เป็นหญิงหรือชายจะยอมรับหรือไม่ยอมรับก็ตาม หรือนิ่งเฉยด้วยความเอียงอายก็ตาม

ถ้าภิกษุชักสือครบองค์ ๓ ข้างต้น ต้องอาบัติสังฆาทิเสส

ถ้าครบองค์ ๒ ต้องอาบัติถุลลัจจัย

ถ้าครบเพียงองค์เดียว ต้องอาบัติทุกกฏ

ในที่นี้จึงประกอบใช้ ส อุปสรรคเพื่อแสดงถึงการครบองค์ ๓ ประการเหล่านั้น]

คำอธิบาย อิตถียา วา ปุริสมติ

อิตถียา วาติอาทิ สมาปชชนาการทสสนํ ตตถ อิตถียา วา ปุริสมตินติ ปุริเสน วา ตสส มาตาปิตาที่หิ วา เปสิดโต ปุริสสส มติ อธิปายํ อิตถียา อาโรเจยยาติ อตถโธ.

คำว่า อิตถียา วา (บอกความประสงค์ของชายแก่หญิงเพื่อให้เป็นภรรยาก็ตาม) เป็นต้น แสดงลักษณะของการชักส่อ

ในพากย์นั้น คำว่า อิตถียา วา ปุริสมติ (บอกความประสงค์ของชายแก่หญิง) หมายความว่า ภิกษุใดถูกส่งไปโดยชาย หรือมารดาบิดาเป็นต้นของชายนั้นส่งไป [บอก]ความประสงค์ของชายแก่หญิง

[ท่านอธิบายข้อความดังต่อไปนี้

๑. คำว่า ปุริสสส มติ มีรูปวิเคราะห์เป็นฉันทวิรูปคำปุริสสมาสว่า

- ปุริสสส มติ ปุริสมติ = ความประสงค์ของชาย ชื่อว่า ปุริสมติ

เพราะลงฉันทวิรูปคำท้าย ปุริสสส ในคำว่า ปุริสสส มติ

๒. มติ ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า ความประสงค์ ไม่ใช่ในความหมายอื่นๆ ว่า ปัญญา, ความเห็น ดังคำว่า มติมา (ผู้มีปัญญา), อาจารย์มติ (ความเห็นของอาจารย์)

๓. คำว่า ปุริสมติ และ อิตถิมติ ในคำว่า อิตถียา วา ปุริสมติ ปุริสสส วา อิตถิมติ สัมพันธ์ เป็นกรรมในปาฐเสสสะว่า อาโรเจย เพราะประกอบใช้บทว่า อาโรเจย ท้ายพากย์ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อิตถียา วา ปุริสมติ ปุริสสส วา อิตถิมตินติ เอตถ “อาโรเจยยา”ติ ปาฐเสสโส ทฎฐาพโ. เตนวาท “ตตถา”ติอาทิ.^{๒๙}

“พึงทราบปาฐเสสสะว่า อาโรเจย ในคำว่า อิตถียา วา ปุริสมติ ปุริสสส วา อิตถิมติ นี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตตถ เป็นต้น”

คู่มือสอนกังขาฯ (เล่ม ๒ หน้า ๑๐) นำข้อความจากเนตติฎีกามาอธิบายเพิ่มเติมว่า

อตถสสมเว สติ เสสสททโยชนํ กาทพฺพ.^{๓๐}

“เมื่อมีความสมควรแห่งเนื้อความ พึงทำการประกอบศัพท์ที่เหลือ”

อย่างไรก็ตาม ข้อความข้างต้นนั้นไม่พบในเนตติฎีกาฉบับที่จัดพิมพ์ในปัจจุบัน อีกทั้งไม่พบใน คัมภีร์ฎีกาอื่นอีกด้วย ขอฝากให้ผู้รู้ค้นหาที่มาของข้อความนี้]

คำอธิบาย ปุริสสุส วา อิตถิมติ

ปุริสสุส วา อิตถิมตินติ อิตถียา วา ตสสา มาตาปิตาที่หิ วา เปสโต อิตถียา มติ อธิปาย
ปุริสสุส อาโรเจยยาติ อตถเ.

คำว่า ปุริสสุส วา อิตถิมติ (บอกความประสงค์ของหญิงแก่ชาย) หมายความว่า ภิกษุ
ถูกส่งไปโดยหญิงหรือมารดาบิดาเป็นต้นของหญิงนั้น บอกความประสงค์ของหญิงแก่ชาย

[คำว่า อิตถียา มติ แสดงรูปวิเคราะห์นี้ฐิตปุริสสมาสว่า

- อิตถียา มติ อิตถิมติ = ความประสงค์ของหญิง ชื่อว่า อิตถิมติ

ส่วนคำว่า อธิปาย ก็อธิบายอรรถของ มติ ศัพท์ดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ผู้แปลเห็นว่าบทนี้น่าจะ
เกินมา เพราะท่านผู้แต่งได้กล่าวไว้ในประโยคต้นแล้ว จึงไม่จำเป็นต้องกล่าวซ้ำอีก ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำอธิบาย ชายตตเน วา ชารตตเน วา

ชายตตเน วา ชารตตเน วาติ ชายภาเว วา ชารภาเว วา. ปุริสสุส หิ มติ อิตถียา
อาโรเจนโต ชายตตเน อาโรเจติ, อิตถียา มติ ปุริสสุส อาโรเจนโต ชารตตเน อาโรเจติ.

คำว่า ชายตตเน วา ชารตตเน วา (เพื่อให้เป็นภรรยาก็ตาม เพื่อให้เป็นชู้ก็ตาม) หมาย-
ความว่า ในเพราะต้องการให้เป็นภรรยาก็ตาม ในเพราะต้องการให้เป็นชู้ก็ตาม กล่าวคือ เมื่อ
ภิกษุบอกความประสงค์ของชายแก่หญิง ชื่อว่า บอกเพื่อให้เป็นภรรยา เมื่อบอกความประสงค์
ของหญิงแก่ชาย ชื่อว่า บอกเพื่อให้เป็นชู้

[คำว่า ชายตตเน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ชายาย ภาโว ชายตตเน = ความเป็นภรรยา ชื่อว่า ชายตตเน

(ชายา ศัพท์ + ตตเน ปัจจัยในภาวตัทธิต ทำรัสสะ อา ใน ยา เป็น อ)

ดังนั้น ท่านจึงอธิบาย ชายตตเน ว่า ชายภาเว อนึ่ง การลง ตตเน ปัจจัยในภาวตัทธิตนี้ ให้ลงด้วย
ตุ ศัพท์ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๖๐) ว่า ฌยตตตา ภาเว ตุ (ลง ฌย ปัจจัย, ตต ปัจจัย และ ตา
ปัจจัย และปัจจัยอื่นๆ ในความหมายว่า ความเป็น) ดังคำว่า ปุณฺณชฺชนสฺส ภาโว ปุณฺณชฺชนตตเน (ความเป็น
ปุณฺณชฺชน ชื่อว่า ปุณฺณชฺชนตตเน), เวทนาย ภาโว เวทนตตเน (ความเป็นเวทนา ชื่อว่า เวทนตตเน)

แม้คำว่า ชารตฺตเน ก็เช่นเดียวกัน มีรูปวิเคราะหฺว่า ชารสฺส ภาโว ชารตฺตเน (ความเป็นชู้ ชื่อว่า ชารตฺตนะ) ดังนั้น ท่านจึงอธิบาย ชารตฺตเน ว่า ชารภาเว

สัตตมวิภัตติ เอกพจน์ (สมี) ใน ชายตฺตเน, ชารตฺตเน ลงในอรรถนิมิตตะ ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๕๐) กล่าวว่า นิมิตตตฺเถ เจตํ ภูมฺวณฺ (สัตตมวิภัตตินี้ลงในอรรถนิมิตตะ) จึงแปลตามศัพท์ว่า “ชายตฺตเน วา ในเพราะความเป็นภรรยาก็ตาม ชารตฺตเน วา ในเพราะความเป็นชู้ก็ตาม” ซึ่งหมายความว่า “เพื่อให้เป็นภรรยาก็ตาม เพื่อให้เป็นชู้ก็ตาม” เพราะบทแสดงเหตุในภาษาบาลีอาจสื่อถึงผลได้ หรือบทที่แสดงผลก็อาจสื่อถึงเหตุได้ จะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักประกอบใช้บทแสดงเหตุว่า ทสฺสนโต (เพราะแสดง) หรือประกอบใช้บทแสดงผลว่า ทสฺเสตฺ, ทสฺสนตฺถิ (เพื่อแสดง) ตามสมควร ดังคำอธิบายในว่า

“ชายตฺตเน วา ชารตฺตเน วา”ติ हि อิह यत्तदु तं तेसं मति आरोเจति, तं तสฺสนตฺถि वृत्तम्.^{๑๑}

“โดยแท้จริงแล้ว คำว่า ชายตฺตเน วา ชารตฺตเน วา นี้ ตรัสไว้เพื่อแสดงประโยชน์ที่ภิกษุบอกความประสงค์ของชายหญิงเหล่านั้น”]

อปิ จ ปุริสสฺเสว มตี อิตฺถิยา आरोजेโต ชายตฺตเน วา आरोเจति निपठ्ठกรियภาवे, ชารตฺตเน วา มิจุณาจารภาเว, เตเนวสฺส ปทภาชเน “ชายตฺตเน วาติ ชายา ภวิสฺสสฺสิ. ชารตฺตเน วาติ ชาริ ภวิสฺสสฺสิ”ติ วृत्तम्. เอเตเนว อุปาเยน อิตฺถิยา มตี ปุริสสฺส आरोजेเนปิ “ปติ ภวิสฺสสฺสิ, ชาริ ภวิสฺสสฺสิ”ติ วृत्तตฺตพฺพตา เวทิตพฺพา.

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุผู้บอกความประสงค์ของชายแก่หญิงเท่านั้น ชื่อว่าบอกเพื่อให้เป็นภรรยา คือ เพื่อให้เป็นภรรยาประจำ หรือเพื่อให้เป็นหญิงชู้ คือ เพื่อให้เป็นหญิงผู้ประพฤตินิยัดประเวณี ด้วยเหตุที่นั่นนัยเดียว ในปทภาชนียของบทว่า ชายตฺตเน วา ชารตฺตเน วา จึงตรัสว่า

ชายตฺตเน วาติ ชายา ภวิสฺสสฺสิ. ชารตฺตเน วาติ ชาริ ภวิสฺสสฺสิ.^{๑๒}

“คำว่า ชายตฺตเน วา หมายความว่า เธอจะเป็นภรรยาหรือไม่

คำว่า ชารตฺตเน วา หมายความว่า เธอจะเป็นหญิงชู้หรือไม่”

โปรดทราบความเป็นคำที่ควรกล่าวแม่ในการบอกความประสงค์ของหญิงแก่ชายว่า ปติ ภวิสฺสสฺสิ (เธอจะเป็นสามีหรือไม่) ชาริ ภวิสฺสสฺสิ (เธอจะเป็นชายชู้หรือไม่) ตามนัยนี้นั้นนัยเดียว

[ตามนัยแรกทีกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา ชายา ศัพท์กล่าวถึงภรรยา ส่วน ชาร ศัพท์กล่าวถึงชายชู้ อีกทั้งเป็นการบอกความประสงค์ของชายแก่หญิง และบอกความประสงค์ของหญิงแก่ชาย

ตามนัยหลังกล่าวตามปทภาษนียของสิกขาบทนี้ ชายา ศัพท์กล่าวถึงภรรยาประจำ ส่วน ชาร ศัพท์กล่าวถึงหญิงชู้ อีกทั้งเป็นการบอกความประสงค์ของชายแก่หญิงเพียงอย่างเดียว โดย เอว ศัพท์ในปริสสุเสว ห้ามการบอกความประสงค์ของหญิงแก่ชาย อย่างไรก็ตาม ถ้าเป็นการบอกความประสงค์ของหญิงแก่ชาย ชาร ศัพท์ก็แปลว่า “ชายชู้” ได้เช่นเดียวกัน ดังนั้น นัยทั้ง ๒ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาและปทภาษนียจึงไม่ขัดแย้งกัน

คำว่า นิพทธรียภาเว (เพื่อให้เป็นภรรยาประจำ) อธิบาย ชายตตเน (เพื่อให้เป็นภรรยา) ว่า หมายถึงภรรยาประจำ ส่วนคำว่า มิจุณาจารภาเว (เพื่อให้เป็นหญิงผู้ประพฤติผิดประเวณี) อธิบาย ชารตตเน (เพื่อให้เป็นหญิงชู้) ว่าหมายถึงภรรยาชั่วคราว

คำว่า อปิ จ ะเปย วุตตัม (อีกอย่างหนึ่ง ะเปย จึงตรัสว่า ชายตตเน วาติ ชายา ภวิสสสิ. ชารตตเน วาติ ชาริ ภวิสสสิ) กล่าวเพื่อย้ำความว่า ชายา ศัพท์กล่าวถึงภรรยาประจำ ส่วน ชาร ศัพท์กล่าวถึงหญิงชู้ อีกทั้งเป็นการบอกความประสงค์ของชายแก่หญิงเพียงอย่างเดียว ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงทราบได้ว่า ชายา ศัพท์กล่าวถึงภรรยาประจำ ส่วน ชาร ศัพท์กล่าวถึงหญิงชู้ อีกทั้งเป็นการบอกความประสงค์ของชายแก่หญิงเพียงอย่างเดียว

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรกล่าวประโยคย่อความโดยอ้างจากพระบาลีมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า อธิบายว่า เราได้นำหลักฐานจากปทภาษนียมาอ้างไว้เป็นสารกด้วยประโยคนี้ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิทานิ ปน ปทภาษนีย วุตตเนนาปิ อตถํ ทสฺเสตุ “อปิ จ”ติอาทิมาห.^{๓๓}

“อนึ่ง บัดนี้ ท่านกล่าวว่า อปิ จ เป็นต้นเพื่อแสดงเนื้อความแม้ตามนัยที่กล่าวไว้ในปทภาษนีย”

คำว่า เอเตเนว อุปาเยน ะเปย เวทิตพฺพา (โปรดทราบความเป็นคำที่ควรกล่าวแม้ในการบอกความประสงค์ของหญิงแก่ชายว่า ปติ ภวิสสสิ, ชาริ ภวิสสสิ ตามนัยนี้นั้นเทียว) กล่าวต่อจากประโยคหน้า เพื่อแสดงเหตุในการบอกความประสงค์ของสตรีแก่บุรุษว่าเป็นการชักส่อได้ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การบอกความประสงค์ของบุรุษแก่สตรี เป็นการชักส่อ แต่การบอกความประสงค์ของสตรีแก่บุรุษ ไม่ควรเป็นการชักส่อ เพราะพระพุทธองค์ตรัสไว้ในปทภาษนียเป็นศัพท์อิติถิลิงค์ว่า ชายา ภวิสสสิ, ชาริ ภวิสสสิ มิใช่หรือ

- ปุจฉา (คำถาม) คือ การบอกความประสงค์ของสตรีแก่บุรุษ เป็นการชักส่อได้อย่างไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า อธิบายว่า เราได้แสดงเหตุในการบอกความประสงค์ของสตรีแก่บุรุษว่าเป็นการชักส่อได้ด้วยประโยคนี้

ตั้งคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กัญจาปี อิตถิลิงควเสน ปทภาชนีย วุตตํ, “ชายตตเน วา ชารตตเน วา”ติ ปน นิทุเทสสุส อุภย-
ลึงคสาธารณตฺตา ปุริสลึงควเสนานิ โยเซตฺวา วตฺตพฺพนฺติ อาห “เอเตเนว อุปาเยนา”ติอาทิ.^{๓๔}

“พระพุทธรองค์ตรัสไว้ในปทภาชนียโดยความเป็นอิตถิลิงค์ก็จริง แต่บุคคลพึงประกอบแล้วกล่าว
โดยความเป็นปฺงฺลึงค์อีกด้วย เพราะนิเทศว่า ชายตตเน วา ชารตตเน วา เป็นศัพท์สามัญทั่วไปแก่ลึงค์ทั้ง ๒
ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอเตเนว อุปาเยน (โปรดทราบความเป็นคำที่ควรกล่าวแม้ในการบอกความประสงค์ของ
หญิงแก่ชายว่า ปติ ภวิสฺสสิ, ชาโร ภวิสฺสสิ ตามนัยนี้นั้นเทียว) เป็นต้น”]

คำอธิบาย อนุตมโส ตงฺขณิกายปิ

อนุตมโส ตงฺขณิกายปีติ สพฺพนฺติเมน ปริจฺเจเทน ยา อยํ ตงฺขณ มุหุตฺตมตฺเต สํวสิ-
ตพฺพโต “ตงฺขณิกา”ติ วุจฺจติ, มุหุตฺติกาติ อตฺถโก. ตสฺสาปิ “มุหุตฺติกา ภวิสฺสสิ”ติ เอวํ ปุริสสุส มตี
อาโรเจนตฺสส สงฺฆาทิเสโส.

คำว่า อนุตมโส ตงฺขณิกายปิ (โดยที่สรุปบอกแม่แก่หญิงแพศยาอันจะพึงอยู่ร่วมชั่วขณะ)
หมายความว่าโดยกำหนดอย่างต่ำสุด หญิงใดเรียกว่า ตงฺขณิกา (ผู้ควรอยู่ร่วมในขณะนั้น) เพราะ
เป็นผู้อันบุรุษพึงอยู่ร่วมในขณะนั้น คือ เพียงครู่เดียว หมายถึง หญิงที่บุรุษพึงอยู่ร่วมครู่เดียว
เมื่อภิกษุบอกความประสงค์ของชายแม่แก่หญิงนั้นอย่างนี้ว่า เธอจะเป็นเมียชั่วคราว หรือไม่
กองอาบัติ ชื่อว่า สังฆาทิเสส[ย่อมมีแก่ภิกษุนั้น]

[คำว่า ตงฺขณ มุหุตฺตมตฺเต สํวสิตพฺพโต (เพราะเป็นผู้อันบุรุษพึงอยู่ร่วมในขณะนั้น คือ เพียง
ครู่เดียว) แสดงรูปวิเคราะห์ ตงฺขณิกา ว่า

- โส ขณฺเ ตงฺขณฺ (วิเสสนบุรพทกรรมธารยสมาส)
- ตงฺขณ สํวสิตพฺพา ตงฺขณิกา (ตงฺขณ ศัพท์ + อีก ปัจจัยใน สํวสิตพฺพ ตัทธิต)

คำว่า มุหุตฺตมตฺเต (คือ เพียงครู่เดียว) อธิบาย ตงฺขณ (ในขณะนั้น) โดยอธิบายว่า ขณะนั้น
ก็คือ ชั่วขณะที่ชายอยู่ร่วมกับหญิง ไม่ใช่ขณะอื่นจากนี้]

เอเตเนว อุปาเยน “มุหุตฺตโก ภวิสฺสสิ”ติ เอวํ ปุริสสุส อิตถิมตี อาโรเจนโตปิ สงฺฆา-
ติเสสํ อาปชฺชตีติ เวทิตพฺโพ.

โดยนัยเดียวกันนั้นแหละ เมื่อภิกษุบอกความประสงค์ของหญิงแก่ชายอย่างนี้ว่า เธอจะเป็นผู้ชั่วคราวหรือไม่ พึงทราบว่าต้องอาบัติสังฆาทิเสส

[ข้อความนี้แสดงว่า คำว่า อนุตมโส ตงฺขณิกายปิ เป็นนิตยสนนัย คือ นัยที่แสดงพอเป็นตัวอย่าง แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นที่อยู่ในจำพวกเดียวกัน ดังนั้น แม้ภิกษุบอกความประสงค์ของหญิงแก่ชายอย่างนี้ว่า เธอจะเป็นผู้ชั่วคราวหรือไม่ ก็ต้องอาบัติสังฆาทิเสสเช่นกัน

ตั้งคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

“อนุตมโส ตงฺขณิกายปิ”ติ อิหํ นิตยสนมตฺตุนฺติ อาห “เอเตเนว อุปาเยนา”ติอาทิ.^{๓๕}

“คำว่า อนุตมโส ตงฺขณิกายปิ นี่เป็นเพียงตัวอย่าง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอเตเนว อุปาเยน (โดยนัยเดียวกันนั้นแหละ) เป็นต้น”]

สถานที่เป็นต้น

สาวตถิยํ อุทายิตเถรํ อารพฺภ สญฺจริตฺตสมาปชฺชนวตฺถุสมิ ปณฺณตฺตํ.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภพระอุทายีเถระในเมืองสาวัตถี เพราะเหตุคือการชักส่อ

ประเภทของบัญญัติ

“อนุตมโส ตงฺขณิกายปิ”ติ อยเมตถ อนุปณฺณตฺติ, สาธารณปณฺณตฺติ.

บัญญัติว่า อนุตมโส ตงฺขณิกายปิ (โดยที่พูด[บอก]แม่แก่หญิงแพศยาอันจะพึงอยู่ร่วมชั่วขณะ) นี่เป็นอนุบัญญัติในสิกขาบทนี้

[สิกขาบทนี้]เป็นสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติทั่วไปแก่ภิกษุและภิกษุณี)

อาณัติ

“ปฏิกุคฺคฺหาติ, วิมฺสติ, อนฺเตวาสี ปจฺจาหฺราเปตี”ติ อิมินา นเยน สาณตฺตํกํ.

[สิกขาบทนี้]เป็นสาณตฺตํกะ (มีการใช้ผู้อื่น) ตามนัยอย่างนี้ว่า ภิกษุรับคำ สอบถาม และให้อันเตวาสิกนากลั้ไปบอก

อาบัติ

อภยตร นาลัจฉิยา ยาย กายจิ อติถิยา อนตมโส มาตุยาปิ ปุริสมตี อาโรเจนโต “โหติ กิร ภริยา ธนุกีตา”ติ วตตุกาโม สเจปิ ฌนทวาสินีอาทิส อภยตรากาเรน อาโรเจตวา ดาย “สาธู”ติ สมปฏิจฉินเตปิ อสมปฏิจฉินเตปิ ปุน อาคนตวา เยน ปหิโต, ตสส ตํ ปวตตี อาโรเจติ, สงฆาติเสส อาปชชติ. สา ปน ตสส ภริยา โหตุ วา, มา วา, อการณเมตํ. สเจปิ ยสสา สนตีกํ เปสโต, ตํ อทิสวา อภยตรสส อวสสาโรจนกสส “อาโรเจหิ”ติ วตวา ปจจาหริติ, อาปชชติเยว. “มาตุรขิตํ พุรุหิ”ติ เปสิตสส ปน คนตวา อภยํ ปิตุรขิตาทิส อภยตรํ วทนตสส วิสงเกตํ โหติ, ปุริสสส วา อติถิยา วา วจัน “สาธู”ติ กาเยน วา วาจา ย วา อุกาเยน วา ปฏิกคณหิตวา ตสสา อติถิยา วา ปุริสสส วา อาโรเจตวา วา อาโรจาเปตวา วา ปุน เยน เปสโต, ตสส ตํ ปวตตี สยํ อาโรเจนตสส วา อภยเมณ อาโรจาเปนตสส วา สงฆาติเสส. เอตตาวตา หิ “ปฏิกคณหาติ, วิมสตี, ปจจาหริตี”ติ อิหํ องคตตยํ สมปาทิตเมว โหติ, อโต ปน เยหิ เกหิจิ ทวีหิ องเคหิ, ปณฺทเก จ องคตตเยนาปิ ฤลลจฺจยํ. เอเกน ทุกุกฺกํ.

- เมื่อภิกษุบอกความประสงค์ของชายแก่หญิงคนใดคนหนึ่ง แม้แก่มารดาเป็นอย่างต่ำ ยกเว้นหญิงที่ไม่ควรถูกชักส่อ เป็นผู้ต้องการพูดว่า เธอจะเป็นภรรยาสินไถ่หรือไม่ ถึงแม้จะบอกด้วยลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งในภรรยาที่อยู่ด้วยความพอใจเป็นต้น หญิงนั้นจะรับว่าดีละ ก็ตาม ไม่รับก็ตาม กลับมาบอกชาวนั้นแก่ผู้ส่งตนไป ต้องอาบัติสังฆาติเสส อนึ่ง หญิงนั้นจะเป็นภรรยาของชาวนั้นก็ตาม ไม่เป็นก็ตาม เรื่องนี้มีไช้เหตุ

- แม้ถ้าภิกษุไม่พบหญิงที่ตนส่งไปหา ได้บอกแก่บุคคลใดบุคคลหนึ่งผู้จะบอกแน่นอนว่า เธอจงช่วยบอก แล้วกลับมาบอก ต้องอาบัติสังฆาติเสสเหมือนกัน

- เมื่อภิกษุถูกส่งไปโดยกล่าวว่า ท่านจงบอกหญิงที่มารดารักษา แต่ไปบอกหญิงอื่น มีหญิงที่บิดารักษาเป็นต้นคนใดคนหนึ่ง จัดเป็นความคลาดเคลื่อน[จากคำสั่ง] [คือ ไม่ต้องอาบัติ]

- ภิกษุรับคำของชายหรือหญิงด้วยกาย ด้วยวาจา หรือด้วยทั้ง ๒ อย่างว่า ดีละ บอก หรือใช้ให้บอกแก่หญิงหรือชาวนั้น เมื่อบอกเองหรือให้ผู้อื่นบอกเรื่องนั้นแก่บุคคลที่ส่งตนไปอีก ต้องอาบัติสังฆาติเสส โดยแท้จริงแล้ว ด้วยการบอกหรือการให้บอกเพียงเท่านั้น ชื่อว่า ครอบงม ๓ เหล่านี้ คือ รับคำ สอบถาม และกลับมาบอก

- ต้องอาบัติอุลลัจจัยด้วยองค์ ๒ อย่างใดอย่างหนึ่งจากองค์ ๓ เหล่านี้ หรือแม้ด้วยองค์ ๓ ในบั้นเพาะก็

- ต้องอาบัติทุกกฏด้วยองค์อย่างเดียว

[คำว่า นาลัจฉนียา (หญิงที่ไม่ควรถูกชักส่อ) แปลตามศัพท์ว่า “หญิงผู้ไม่ควรเพื่อการกล่าว [โดยเนื่องด้วยการชักส่อ]” หมายถึง หญิงที่ยังคงสภาพของภรรยาไว้ โดยยังไม่ได้แยกจากกันอย่างถูกกฎหมาย เพียงแต่แยกกันอยู่กับสามีเท่านั้น หญิงดังกล่าวแม้ภิกษุไปบอกให้คืนดีกับสามี ก็ไม่ถือว่าเป็นการชักส่อ เพราะภรรยาเป็นสมบัติของสามีตามกฎหมาย จึงไม่ต้องอาบัติสังฆาทิเสส

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อฉฺฉตฺร นาลัจฉนียายติ เทสจาริตฺตวเสน ปณฺณทํนาทินา อปริจฺจตฺตํ จเปตฺวา.^{๓๖}

“คำว่า อฉฺฉตฺร นาลัจฉนียาย (หญิงที่ไม่ควรถูกชักส่อ) หมายความว่า ยกเว้นหญิงที่ยังไม่ได้ถูกสละไปด้วยการให้ใบหย่า เป็นต้น ตามธรรมเนียมของสถานที่”

คำว่า นาลัจฉนียา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วฉนียาย อล อลัจฉนียา (อมาทิปรตปฺปฐิสสมาส)
- น อลัจฉนียา นาลัจฉนียา (นินิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า วฉนีย ประกอบรูปศัพท์มาจาก วจ ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจาณํ = พูดให้ปรากฏ) + อนีย ปัจจัย ในภาวสาธนะ

คำว่า โหติ กิริ ภริยา ธนุกิตา”ติ วตฺตุกาโม ฆเปยฺ อาโรเจตฺวา (เป็นผู้ต้องการพูดว่า เธอจะเป็นภรรยาสินไถ่หรือไม่ ถึงแม้จะบอกด้วยลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งในภรรยาที่อยู่ด้วยความต้องการเป็นต้น) หมายความว่า แม้ภิกษุต้องการพูดถึงหญิงอย่างหนึ่ง คือ ต้องการพูดว่า เธอจะเป็นภรรยาสินไถ่หรือไม่ แต่พูดผิดไปอีกอย่างหนึ่ง คือพูดว่า เธอจะเป็นภรรยาที่อยู่ด้วยความต้องการหรือไม่ ไม่นับว่าเป็นวิสังเกตะ คือ คลาดเคลื่อน เพราะประกอบด้วยองค์ ๓ เหมือนกัน

การชักส่อในสิกขาบทนี้ เกี่ยวกับการบอกหญิงคนใดคนหนึ่งในหญิง ๑๐ ประเภทให้เป็นภรรยาคนใดคนหนึ่งในภรรยา ๑๐ ประเภท แม้ภิกษุพูดผิดประเภทไป ก็ต้องอาบัติสังฆาทิเสสเช่นเดียวกัน

หญิง ๑๐ ประเภท^{๓๗} คือ

๑. หญิงที่มารดารักษา (มาตุรฺกฺขิตา)
๒. หญิงที่บิดารักษา (ปิตุรฺกฺขิตา)
๓. หญิงที่มารดาบิดารักษา (มาตาปิตุรฺกฺขิตา)

๔. หญิงที่พี่ชายน้องชายรักษา (ภาตฺรภูตฺริกา)

๕. หญิงที่พี่สาวน้องสาวรักษา (ภคินีรักษา)

๖. หญิงที่ญาติรักษา (ญาติรักษา)

๗. หญิงที่ตระกูลรักษา (โคตฺตฺรภูตฺริกา)

๘. หญิงที่มีธรรมรักษา (ธมฺมรักษา)

๙. หญิงที่มีคู่หมั้น (สารภฺษา)

๑๐. หญิงที่มีกฎหมายคุ้มครอง (สปริทนฺทา)

ภรรยา ๑๐ ประเภท^{๓๗} คือ

๑. ภรรยาสินไถ่ (ธนุกีตา) คือ หญิงที่ชายเอาทรัพย์ซื้อมาอยู่ร่วมกัน

๒. ภรรยาที่อยู่ด้วยความต้องการ (ฉนฺทวาสินี) คือ หญิงอันเป็นที่รักซึ่งชายคู่รักกับให้อยู่ร่วมกัน

๓. ภรรยาที่อยู่เพราะสมบัติ (โภควาสินี) คือ หญิงที่ชายยกสมบัติให้แล้วอยู่ร่วมกัน

๔. ภรรยาที่อยู่เพราะแผ่นผ้า (ปฏฺฐวาสินี) คือ หญิงที่ชายมอบผ้าให้แล้วอยู่ร่วมกัน

๕. ภรรยาที่เข้าพิธีสมรส (โอทฺตฺติกินี) คือ หญิงที่ชายจับมือจุมลงในภาชนะน้ำด้วยกันแล้วอยู่ร่วมกัน

๖. ภรรยาที่ชายยกผ້ารองหมอน้ำของหญิงลง (โอบฺบจฺมฺพฺภา) คือ หญิงที่ชายยกผ້ารองหมอน้ำลงแล้วอยู่ร่วมกัน

๗. ภรรยาที่เป็นทั้งคนรับใช้เป็นทั้งภรรยา (ทาสี จ ภริยา จ) คือ หญิงที่เป็นทั้งทาสเป็นทั้งภรรยา

๘. ภรรยาที่เป็นทั้งลูกจ้างเป็นทั้งภรรยา (กมฺมการี จ ภริยา จ) คือ หญิงที่เป็นทั้งลูกจ้างเป็นทั้งภรรยา

๙. ภรรยาที่เป็นเชลย (ธชาหฺญา) คือ หญิงที่ถูกนำมาเป็นเชลย

๑๐. ภรรยาชั่วคราว (มุหฺตฺติกา) คือ หญิงที่อยู่ร่วมกันเป็นครั้งคราว

ประโยคว่า อการณเมตํ (เรื่องนี้มีสาเหตุ) แปลตามศัพท์ว่า “เอตํ ภริยาย ภวนํ วา อภวนํ วา อ.ความเป็นหรือ หรือว่า อ.ความไม่เป็นแห่งภรยานัน” โดยเปลี่ยน โหตุ วา มา วา เป็นบทนามว่า ภวนํ วา อภวนํ วา และเปลี่ยนรูปปฐมวิภัตติว่า ภริยา เป็นรูปฉกวิภัตติว่า ภริยาย โดยประกอบใช้ ภู ธาตุ เป็นรูปว่า ภวนํ การที่ไม่ประกอบใช้ หู ธาตุ ก็เนื่องจากว่า รูปว่า หวนํ แปลว่า การบูชา มาจาก หู ธาตุ (บูชา = บูชา) + ยุ ปัจจัย ไม่มีรูปภาวสาธนะของ หู ธาตุ จึงจำเป็นต้องประกอบใช้ ภู ธาตุแทน หู ธาตุ ในเรื่องนี้

คำว่า อวสฺสาโรจนกสฺส (ผู้จะบอกแน่นอน) ดัดบทเป็น อวสฺสํ + อาโรจนกสฺส คำว่า อาโรจนก

ลง ญฺ ัจจยในกัตตุสาธนะ อนาคตกาล แปลง ญฺ เป็น อนก ดังข้อความคัมภีร์รัตนนิยาม (ข้อ ๕๔๒) กล่าวไว้ว่า “ญฺ ัจจยที่แปลงเป็น อนก ลงในอนาคตกาล”

ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาของสังยุตตนิกายว่า

ยถา วา อุทกโต อุคฺคนฺตฺวา จิตํ ปริปากคตํ ปทุมํ สุริยรสมิสมฺพสุเสน อวสฺสํ พุชฺฌิสฺสตีติ พุชฺฌนภพฺพมฺมตี วุจฺจติ, เอวํ พุทฺธานํ สนฺติเก พุยากรณสฺส ลหฺรตฺตฺตา อวสฺสํ อนนฺตราเยน ปารมฺมียํ ปุเรตฺวา พุชฺฌิสฺสตีติ พุชฺฌนภสฺสโตติปิ โพธิสฺสโต.^{๓๘}

“อีกอย่างหนึ่ง แม้บุคคลผู้จะเบิกบานก็ชื่อว่า โพธิสัตว์ เพราะได้บำเพ็ญบารมีแล้วจักเบิกบานโดยปราศจากอันตรายอย่างแน่นอน เนื่องจากได้รับคำพยากรณ์ในสำนักของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เหมือนชื่อเรียกว่า ดอกปทุมที่จะบาน เพราะผลขึ้นจากน้ำตั้งอยู่ แก่ได้ที่แล้วจักบานอย่างแน่นอนด้วยการสัมผัสแสงอาทิตย์”

ตามหลักภาษาโดยทั่วไปไม่มีไวยากรณ์ฉบับใดระบุถึงการแปลง ญฺ ัจจยเป็น อนก มีเพียงการแปลง ยฺ เป็น อน และ ญฺ เป็น อก เท่านั้น แต่ข้อความในคัมภีร์นิยามของพม่าข้างต้นนี้ก็เป็นที่ยอมรับของบัณฑิตรุ่นหลัง เพราะอ้างหลักฐานจากคัมภีร์อรรถกถาได้ และมีพบเช่นนั้นในวรรณกรรมบาลีความจริงแล้ว ัจจยที่นิยมลงในอนาคตกาลก็คือ ณี ัจจย ดังอุทาหรณ์ว่า อาคามิ กาลโ (เวลาที่จะมาถึง) แต่เป็นศัพท์เฉพาะที่ไม่ใช้ในข้อความทั่วไป

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้อาจมาจากการแปลง ญฺ เป็น อก ตามกฎไวยากรณ์ทั่วไป เพียงแต่ลง น อาคมเพิ่มขึ้นจากเดิมเท่านั้น ดังคำว่า ฌาปนโก, วิญญาปนโก, สญญาปนโก (ผู้แสดงให้รู้) มตินี้กล่าวไว้ในคัมภีร์นिरुตตีที่ปนี (สูตร ๗๙๒) ว่า นาคเม- ฌาปนโก, วิญญาปนโก, สญญาปนโก (เมื่อลง น อักษรเป็นอาคมได้รูปว่า ฌาปนโก, วิญญาปนโก, สญญาปนโก)

คำว่า ตสฺสา อิตฺถิยา วา ปุริสสฺส วา (แก่หญิงหรือชายนั้น) ท่านประกอบใช้ ตสฺสา เป็นวิเศษณะของ อิตฺถิยา แต่ในเวลาแปลต้องเปลี่ยน ตสฺสา ให้เป็นรูปปุงลึงค์ว่า ตสฺส แล้วนำไปแปลร่วมกับ ปุริสสฺส อีกด้วย ตามธรรมเนียมของบทวิเศษณะที่มีลึงค์ตามบทวิเศษณะที่อยู่ติดกันในบทหลังหรือบทหน้าเท่านั้น แต่ต้องเปลี่ยนลึงค์แล้วนำไปแปลร่วมกับบทถัดไปอีกด้วย

ในประโยคว่า ปฺนฺ เยน เปสิโต, ตสฺส ๒เปฯ สงฺฆาติเสโส (เมื่อบอกเองหรือให้ผู้อื่นบอกเรื่องนั้น แก่บุคคลที่ส่งตนไปอีก ต้องอาบัติสงฆาติเสส) คำว่า เยน เปสิโต, ตสฺส เป็นประโยคอนุยัมและนิยัมที่กล่าวถึงบุคคลผู้ส่งภิกษุไปชักสว่ ในภาษาไทยอาจจะเข้าใจยากบ้างสำหรับนักเรียนใหม่ ถ้าหากเขียนเป็นปหินนสฺส ก็ได้เช่นกัน แปลว่า “ผู้ส่งไป” แต่ไม่งามนัก เพราะถ้าลง ก ัจจยก็อาจสื่อความถึงอนาคตกาลว่า ผู้จะส่งไป ซึ่งไม่ถูกต้อง แต่ถ้าไม่ลง ก ัจจยเป็นรูปว่า ปหินนสฺส ก็จะทำให้สื่อถึงภาวสาธนะมากกว่า

กัตตุสภาระนะ โดยแปลว่า “การส่งไป” ดังนั้น เพื่อหลีกเลี่ยงความสับสนเช่นนี้ จึงจำเป็นต้องใช้ประโยค ย และ ต เพื่อสื่อถึงความหมายที่ผู้พูดต้องการ ซึ่งในที่นี้ก็คือ ผู้ส่งไป เพราะคำว่า เยน เป็นอนนภิตกัตตา ของ เปสิโต โดยเป็นผู้ทำกิริยา ส่งไป ใน เปสิโต

คำว่า เอตตาวตา (ด้วยการบอกหรือการให้บอกเพียงเท่านั้น) นั้น เป็นวิเสสนะของปาฐสเสสะว่า อาโรจนารอจาปนเน โดยเปลี่ยนคำว่า อาโรเจตวา วา อาโรจาเปตวา เป็นบทนามที่ลงท้ายด้วย ยุ ปัจจัย ในภาวสภาระนะ

คำว่า สมุปาทิต ประกอบรูปศัพท์มาจาก สัม บทหน้า + ปท ธาตุ (คติย = ไป) + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัย แปลตามศัพท์ว่า “ให้สำเร็จแล้ว” ในที่บางแห่งก็แปลว่า “ให้บริบูรณ์แล้ว”]

อนาบัติ

สงฆ์สงฆ์ วา เจตียสงฆ์ วา คิลานสงฆ์ วา กิจฺเจน คจฺจนตฺตส อุมฺมตฺตกาทีนญจ อนาปัตติ.

ไม่ต้องอาบัติแก่ :-

- ภิกษุผู้ไปด้วยกิจของสงฆ์ เจตีย หรือคนไข้
- ภิกษุบ้าเป็นต้น

[กิจของสงฆ์ เช่น เมื่อกำลังสร้างโรงอุโบสถอยู่ อุบาสกอาจส่งภิกษุไปหาอุบาสิกา หรืออุบาสิกา อาจส่งภิกษุไปหาอุบาสกเพื่อให้จ่ายค่าจ้างแก่ช่าง ภิกษุที่ถูกส่งไปหาอุบาสกหรืออุบาสิกาไม่ต้องอาบัติตามสิกขาบทนี้

แม้กิจของเจตียก็เช่นเดียวกันกับกิจของสงฆ์

กิจของคนไข้ เช่น ภิกษุอาจถูกอุบาสกส่งไปหาอุบาสิกา หรือถูกอุบาสิกาส่งไปหาอุบาสกเพื่อปรุขยาหรือให้ยาคนไข้ หรือภิกษุไข้ ภิกษุที่ถูกส่งไปหาอุบาสกหรืออุบาสิกาไม่ต้องอาบัติตามสิกขาบทนี้เช่นกัน]

วิบัติ

ศีลวิบัติ.

[อาบัตินี้]เป็นศีลวิบัติ

องค์ประกอบ

เยซู สยจจริตต์ สมาปชชติ, เตสั มนุสฺสชาติกตา, นนาลัจฉนียตา, ปฏิคฺคณฺหนวีมฺสน-
ปจฺจาหรณานิติ อีมาเนตถ ปณฺจ องฺคานิ.

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๕ เหล่านี้ คือ

๑. บุรุษและสตรีที่ภิกษุชักส่อมีชาติเป็นมนุษย์
๒. ความเป็นผู้ควรถูกชักส่อ [คือ มิได้เป็นสามีภรรยา กัน หรือหย่าขาดกันแล้ว]
๓. รับคำ
๔. สอบถาม
๕. นำกลับมาบอก

[คำว่า นนาลัจฉนียตา ในฎีกาใหม่ (หน้า ๒๕๒) กล่าวไว้ว่า อลั ศัพท์ในที่นี้มีอรรถว่า ห้าม
(นิवारณ) แปลว่า “ไม่” ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า

- น อลัจฉนียา นาลัจฉนียา (หญิงผู้มีไข้ผู้ไม่ควรกล่าว [คือ หญิงผู้ควรถูกชักส่อ])
- น นาลัจฉนียา นนาลัจฉนียา (หญิงผู้มีไข้ผู้ไม่ควรกล่าวหาไม่ได้ [คือ หญิงผู้ควรถูกชักส่อ])

อย่างไรก็ตาม การใช้ปฏิเสธซ้อนกัน ๓ ครั้งเช่นนี้ไม่มีใช้ในภาษาบาลี ดังนั้น กังขาภาสาฎีกา
(เล่ม ๑ หน้า ๒๔๐) จึงกล่าวว่าควรมีรูปว่า อลัจฉนียตา (ความเป็นผู้ควรถูกชักส่อ) แปลตามศัพท์ว่า “ความ
เป็นผู้ควรเพื่อการกล่าว” คือ ควรกล่าวโดยเนื่องด้วยการชักส่อนั่นเอง]

ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น

ฉสมุฏฐานัน ปณฺณตฺตี วา อลั วจฺนียภาวํ วา อชานนตฺสส กายวิกาเรน สาสนํ คเหตฺวา
ตเถว วมํสิตฺวา ตเถว ปจฺจาหรนตฺสส กายโต สมุฏฺฐาติ. “อิตฺถนฺนา มา อาคมิสฺสติ, ตสฺสา จิตฺตํ
ชาเนยฺยาถา”ติ เกณจิ วุตฺเต “สาธฺว”ติ สมปฏฺิจฺจิตฺวา ตํ อาคตํ วตฺวา ปฺน ตสฺมี ปฺริเส อาคเต
อาโรเจนตฺสส กายเณ กิณฺณิ อกตตฺตา วาจโต สมุฏฺฐาติ. วาจาเย “สาธฺว”ติ สาสนํ คเหตฺวา อญฺเณน
กรณฺเณน ตสฺสา ฆรํ คนฺตฺวา อญฺญตฺถ วา คมนกาเล ตํ ทิสฺวา วจีเกเทน วมํสิตฺวา ปฺนปิ อญฺเณเนว
การเณน ตโต อปฺกมฺม กทาจิเทว ตํ ปฺริสํ ทิสฺวา อาโรเจนตฺสสาปิ วาจโต สมุฏฺฐาติ. ปณฺณตฺตี
อชานนตฺสส ปน ขีณาสวสฺสาปิ ปิตฺวเจเนน คนฺตฺวา อลัจฉนียํ มาตรมฺปิ “เอหิ เม ปิตฺรํ อฺปฺภูจาทิ”ติ

วตฺวา ปจฺจาหฺรณตสฺส กายวาทโต สมฺภูจฺาติ. อิมานิ ตีณิ อจิตฺตกสมฺภูจฺานานิ. ตทฺหํ ปน ชานิตฺวา
เอเตเหว ตีหิ นเยหิ สมาปชฺชนตสฺส ตาเนว ตีณิ ตทฺหยาชานนจิตฺเตน สจิตฺตกาณิ โหนติ, กิริยํ,
โนสณฺณาวิมอกฺขํ, อจิตฺตกํ, ปณฺณตฺตวชฺชํ, กายกมฺมํ, วจีกมฺมํ, กุสลาทิวเสน เจตฺถ ตีณิ จิตฺตานิ,
สุขาทิวเสน ติสฺโส เวทนาติ.

[สิกขาบทนี้]เป็น :-

- ฉสมฺภูจฺาน (มีสมฺภูจฺาน ๖) คือ อจิตฺตกะ (ไม่มีจิตเป็นสมฺภูจฺาน) ๓ ประการเหล่านี้
คือ

ก. เมื่อภิกษุไม่รู้ข้อบัญญัติหรือความเป็นผู้ควรชักสือ รับข่าวสาสน์มาด้วยลักษณะ
พิเศษทางกาย [มีการผงกศีระะ เป็นต้น] สอบถามเหมือนอย่างนั้นแล้วกลับมาบอกเหมือน
อย่างนั้นเช่นกัน อาบัติชื่อว่า เกิดขึ้นทางกาย

ข. เมื่อบุรุษคนใดคนหนึ่งบอกว่าหญิงชื่อนี้จักมา ท่านจงตรวจสอบจิตของหญิงนั้น
เถิด ภิกษุรับว่า ดีละ แล้วกล่าวกับหญิงผู้มาแล้วนั้น เมื่อบุรุษนั้นกลับมาก็บอกให้ทราบ อาบัติ
ชื่อว่า เกิดขึ้นทางวาจา เพราะไม่ได้ทำลักษณะพิเศษอย่างใดอย่างหนึ่งทางกาย

ค. ภิกษุรับข่าวสาสน์ด้วยวาจาว่า ดีละ แล้วไปเรือนของหญิงนั้นด้วยกิจอย่างอื่น
หรือเห็นหญิงนั้นในเวลาไปสถานที่อื่น สอบถามด้วยการเปล่งวาจาแล้ว หลีกออกจากที่นั้นด้วย
เหตุอื่นอีก ได้พบบุรุษนั้นในกาลบางครั้งแล้วบอก อาบัติชื่อว่า เกิดขึ้นทางวาจา

ฌ. อนึ่ง แม้เมื่อพระชีณาสพผู้ไม่รู้ข้อบัญญัติ ไปกล่าวกับมารดาผู้ควรชักสือตาม
คำของบิดาว่า ท่านจงมา จงดุแลบิดาของเรา แล้วนำกลับมาบอก อาบัติชื่อว่า เกิดขึ้นทางกาย
และทางวาจา

ง. เมื่อภิกษุรู้เรื่องทั้ง ๒ อย่างนั้น [คือ ข้อบัญญัติและความเป็นหญิงที่ควรชักสือ]
แล้วชักสือตามนัยทั้ง ๓ อย่างนั้น สมฺภูจฺานทั้ง ๓ ดังกล่าวชื่อว่า สจิตฺตกะ (มีจิตเป็นสมฺภูจฺาน)
ด้วยจิตที่รู้ทั้ง ๓ อย่างนั้น

- กิริยา (ต้องอาบัติเพราะทำการชักสือ)
- โนสณฺณาวิมอกฺข (ไม่พ้นจากอาบัติเพราะไม่มีสัณฺญาในการชักสือ)
- อจิตฺตกะ (ไม่มีจิตคิดชักสือ ก็ต้องอาบัติได้)
- ปณฺณตฺตวชฺชะ (มีโทษเพราะการบัญญัติ)

- กายกรรม (ต้องอาบัติทางกายทวาร), วจีกรรม (ต้องอาบัติทางวจิตวาร)
- จิต ๓ [กุศลจิต อกุศลจิต และอัปยาคตจิต] โดยจำแนกเป็นอกุศลจิต เป็นต้น
ในสิกขาบทนี้
- เวทนา ๓ [สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนา] โดยจำแนกเป็นสุขเวทนา
 เป็นต้น

[พระอรหันต์เป็นผู้มีจิตหมดจดจากกิเลสโดยสิ้นเชิงแล้ว แต่อาจไม่รู้ข้อบัญญัติบางประการ ทำให้ต้องอาบัติในบางข้อได้ เช่น การชักสือให้มารดาบิดาที่แยกกันทางกฎหมายแล้วมาคืนดีกัน หรืออาจต้องอาบัติโดยไม่มีเจตนาล่วงละเมิดได้ในบางครั้ง เช่น เมื่อท่านจำวัดแล้วมาตุคามมานอนในกุฏิที่มีเครื่องมุ้งบังอย่างเดียวกัน ก็ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

อปฺปสฺสุตฺตชีณาสโว หิ กิณฺจาปิ โลกาชฺช นปาชฺชติ, ปณฺณตฺตียํ ปน อโกวิทฺตทา วิหารการํ
กุฎิการํ สหการํ สหเสยฺยนฺติ เอวรูปา กายทฺวารเ อาปตฺติโย อาปชฺชติ. สณฺจริตฺตํ ปทโสธมฺมํ อุตฺตรินฺปา-
ปณฺจวาจํ ภูตาโรจนฺนฺติ เอวรูปา วจิตฺตวาทเ อาปตฺติโย อาปชฺชติ. อุปนิกฺขิตฺตสาทียนฺวเสน มโนทฺวารเ
รูปิยปฺปญฺจคฺคณฺนาปตฺติ อาปชฺชติ. ฐมฺมเสนาปติสทิสสฺสาปิ หิ ชีณาสวสฺส มโนทฺวารเ สอุปารมฺภวเสน
มโนทฺวจริตฺตํ อุปฺปชฺชติ เอว.^{๓๙}

“กล่าวโดยพิสดารว่า พระชีณาสพที่ฟังมาน้อยย่อมไม่ต้องอาบัติที่เป็นโลกวัชระก็จริงอยู่ แต่ย่อมจะต้องอาบัติเพราะเป็นผู้ไม่ฉลาดในพุทธบัญญัติ คือ

- ทางกายทวาร คือ สร้างวิหาร สร้างกุฏิ [ฉลาดเคลื่อนไปจากพุทธบัญญัติ] อยู่ร่วมเรือน
[กับอนุสัมบันเกิน ๓ ราตรี] นอนร่วมกัน[กับมาตุคาม]
- ทางวจิตวาร คือ ชักสือสอนธรรมที่ละส่วน พุดเกินกว่า ๕-๖ คำ บอกอุตริมนุสสรรม
ที่มีจริง
- ทางมโนทวาร คือ รับเงินรับทองด้วยการยืมดีเงินทองที่เขาวางไว้ใกล้ตน

ดังจะเห็นได้ว่า แม้พระชีณาสพกระทั่งพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรก็ยังเกิดมโนทฺวจริตขึ้นมาจาก
มโนทวารได้ด้วยความเป็นผู้ควรตำหนิ”

สอุปารมฺภวเสนาติ สวตฺตพฺพตาวเสน, น ปน ทฺวจริตฺตลฺกฺขณปาตฺตวเสน, ยโต น ภควา ปญฺญิขิปติ.
ยถา อายสฺมโต มหาภูปินฺสสาปิ “คฺจฺเจยฺย วาหํ อุโปสฺสํ, น วา คฺจฺเจยฺย. คฺจฺเจยฺย วาหํ สงฺฆมฺมมํ, น วา
คฺจฺเจยฺยนฺ”ติ ปรีวติกกิตํ. มโนทฺวจริตฺตํ มโนทฺวาริกํ อปฺปสฺสตํ จริตํ. สตถาราว อปฺปสฺสตฺถาย หิ ตํ ทฺวจริตํ
นาม ชาตํ, น สภาวโต.^{๔๐}

“คำว่า สอุปารมฺภวเสน แปลว่า ด้วยความเป็นผู้ควรตำหนิ ไม่ใช่โดยเนื่องด้วยการถึงลักษณะของทุจจริต ซึ่งเป็นเหตุให้พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติธรรมโนทุจจริตนั้น เช่น ความดำริที่เกิดขึ้น แม้แก่ท่านพระมหากัปปิณะว่า เราควรไปทำอุโบสถ หรือไม่ควรไป เราควรไปทำสังฆกรรม หรือไม่ควรไป

คำว่า มโนทุจจริต (มโนทุจจริต) คือ ความประพฤตินี้ไม่ควรสรรเสริญอันเกิดทางมโนทวาร โดยแท้จริงแล้ว ความประพฤตินั้นชื่อว่า ทุจจริต เพราะเป็นสิ่งที่พระศาสดาไม่ทรงสรรเสริญ ไม่ใช่ชื่อว่า ทุจจริตโดยสภาวะ”]

สมฺมจริตตสิกขาปทญฺเฐน นินฺนิจิตา.

จบคำอธิบายสัญญาจริตตสิกขาบท

๖. คำอธิบายกฎการศึกษาบท

คำอธิบาย สมฺมจกิกาย

ฉนฺนเจ สมฺมจกิกาย ปนาคี เอตฺถ สมฺมจกิกา นาม สยํ ปวตฺติตยาจนา วุจฺจติ, ตสฺมา สมฺมจกิกายาติ อตฺตโน ยาจนาयाติ วุตฺตํ โหติ, สยํ ยาจิตเกหิ อุปกรณเหตีติ อตฺโถ.

โปรดทราบเนื้อความในสิกขาบทที่ ๖ ดังนี้

ในคำว่า สมฺมจกิกาย ปน นี้ ชื่อว่า การขบเอง หมายถึง การขบอันตนเองให้เป็นไป แล้ว ดังนั้น คำว่า สมฺมจกิกาย จึงหมายความว่า ด้วยการขบของตน ความหมายคือ ด้วยอุปกรณ์ที่ตนขบเอง

[คำว่า สยํ ปวตฺติตยาจนา (การขบอันตนเองให้เป็นไปแล้ว) อธิบาย สมฺมจกิกา ว่า

๑. อุปสรรค คือ ส ใช้ในความหมายว่า สย (เอง)

๒. คำว่า ยาจิกา เป็นศัพท์ภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ยาจนา ยาจิกา (ยาจ ธาตุ + ญย ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถิปัจจัย แปลง ย เป็น ก ลง อิ อาคม)

๓. ลบ ปวตฺติตตา ศัพท์ในท่ามกลางสมาส โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- สยํ ปวตฺติตตา ยาจิกา สมฺมจกิกา (มัชฌะโลปิยัตติยาตปฺปริสสมาส)

๔. ปน เป็นปทปฐพนินบาต ไม่มีอรรถใดๆ

ตั้งคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

สมณจิกาย ปนาติ เอตถ สนติ อุตตวาจโก ตติยตเถ นิปาโต. ยาจิภาติ ภาวสาธโน, เตสญจ มชฌมปทโลปสมาโส. ปนาติ นิปาตมตตเมว. เตนาห “สยํ ปวตฺตติยาจนา วุจฺจติ”ติ.^{๔๑}

“ในคำว่า สมณจิกาย ปน นี้ บทว่า ส เป็นนิบาตในอรรถตติยาวิภัตติ แสดงความหมายว่า ตน, บทว่า ยาจิภา เป็นศัพท์ภาวสาธนะ และบททั้ง ๒ นั้นเข้าสมาสด้วยการลบบทในท่ามกลาง ส่วนบทว่า ปน เป็นเพียงนิบาตเท่านั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สยํ ปวตฺตติยาจนา วุจฺจติ (ชื่อว่า การขอเอง หมายถึง การขออันตนเองให้เป็นไปแล้ว)”

คำว่า ตสฺมา สมณจิกายาติ อุตฺตโน ยาจนายาติ วุจฺจติ โหติ (ดังนั้น คำว่า สมณจิกาย จึงหมายความว่า ด้วยการขอของตน) แสดงปิตัตถะ คือ ใจความ ของ สมณจิกาย ว่า การขออันตนเองยังให้เป็นไป ก็คือ การขอของตนนั่นเอง การประกอบใช้ วุจฺจติ โหติ ในท้ายประโยค มีประโยชน์เพื่อแสดง ใจความที่เรียกว่า ปิตัตถะ

คำว่า สยํ ยาจิตเกหิ อุปกรณเหติ อตฺโถ (ด้วยอุปกรณ์ที่ตนขอเอง) แสดงอธิบายว่า ภิกษุ ให้สร้างกุฎิด้วยกริยาขอไม่ได้ แต่ให้สร้างได้ด้วยอุปกรณ์ก่อสร้างมีมิด พรำ และขวาน เป็นต้น ดังนั้น กริยาขอจึงหมายถึงอุปกรณ์ก่อสร้างโดยอ้อม ไม่ใช่กริยาขอจริงๆ การอธิบายความในลักษณะนี้เป็นการ แสดงอธิบายยัตถะ คือ เนื้อความที่ท่านประสงค์เอา]

เอตถ จ ยํ ภิกฺขุ ปรปริคฺคหิตกํ มุลจฺเณทวเสน ยาจิตุน วฏฺฏติ, ตาวกาลิกํ ปน วฏฺฏติ.

อนึ่ง ในการขอนี้ ภิกษุไม่ควรขอสิ่งใดสิ่งหนึ่งอันบุคคลอื่นครอบครองโดยไม่ให้คืน แต่ควรยืมชั่วคราว

[ท่านกล่าวประโยคนี้เพื่อแสดงสิ่งที่ควรขอและไม่ควรขอในคำว่า สมณจิกาย ดังกล่าว

คำว่า มุลจฺเณทวเสน (โดยไม่ให้คืน) แปลตามศัพท์ว่า “โดยเนื่องด้วยการตัดราก” คือ โดยให้ สละขาดจากความเป็นเจ้าของ ถ้าภิกษุขอขาดไม่คืนกับบุคคลผู้มีไช้ญาติหรือปวารณา ต้องอาบัติทุกกฏ ที่เรียกว่า อัญญาตกวิญญัตติ คือ การขอบุคคลผู้มีไช้ญาติ

ประโยคหลังว่า ตาวกาลิกํ ปน วฏฺฏติ ชื่อว่า ประโยคอันวยะ คือ ประโยคคล้ายตาม เพราะไม่ ประกอบด้วย น ปฏิเสธเหมือนในประโยคแรก

ส่วนประโยคหน้าว่า เอตถ จ ะเปย น วฏฺฏติ ชื่อว่า ประโยคพยติเรกะ คือ ประโยคขัดแย้ง เพราะประกอบด้วย น ปฏิเสธ]

สหยตถาย กมฺมกรณตถาย “ปฺริสํ เทหา”ติ วตฺตํ วมฺภูติ, ปฺริสฺตตกรมฺปิ ยาจิตํ วมฺภูติ. ภิษุกล่าวว่า “จงให้บุรุษ” เพื่อเป็นผู้ร่วมงานและทำงาน ย่อมควร แม้จะของงานช่าง ก็ควร

[คำว่า ปฺริสฺตตกร มีรูปวิเคราะห์ในกัณหาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๔๓) ว่า

- ปฺริสฺเวยะ ปฺริสฺตตํ, ปฺริสฺตเตน กโร ปฺริสฺตตกรโร = หน้าที่อันบุรุษพึงกระทำ ชื่อว่า ปฺริสฺตตกระ หมายถึง หัตถกรรม คือ งานช่าง อย่างไรก็ตาม ผู้แปลเห็นว่า ตต บัณฑิตที่ลงในอรรถสัทธังกล่าว ไม่พบในวรรณกรรมบาลี อีกทั้งคำว่า ปฺริสฺตตกร นั้นก็ควรมีรูปวิเคราะห์เป็นนิจจสมาส คือ ไม่ประกอบใช้เป็นรูปว่า กโร ในรูปวิเคราะห์ เพราะคำนี้แปลว่า “มือ” ดังรูปวิเคราะห์นิจจสมาสที่ต้องใช้อัญญบทมาแทนที่ว่า กุมภํ กโรตติ กุมภกาโร ซึ่งไม่ควรตั้งรูปวิเคราะห์ว่า กุมภํ กาโร กุมภกาโร เพราะการ ศัพท์ที่ใช้โดดๆ ลงในภาวสาธนะ แปลว่า “การกระทำ” ไม่ลงในกัตตุสาธนะที่แปลว่า “ผู้กระทำ”

ดังนั้น จึงควรตั้งรูปวิเคราะห์ดังนี้

- ปฺริสฺสส ภาโว ปฺริสฺตตํ (ความเป็นของบุรุษ ชื่อว่า ปฺริสฺตตะ คือ กิริยาทำงานของบุรุษ)
- ปฺริสฺตเตน กาทพฺโพติ ปฺริสฺตตกรโร, ธุโร (หน้าที่อันบุรุษพึงกระทำ ชื่อว่า ปฺริสฺตตกระ)

คำว่า หตฺถกมฺม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- หตฺถเณน กตฺตพฺพํ กมฺมํ หตฺถกมฺมํ = กรรมอันบุคคลพึงกระทำด้วยมือ ชื่อว่า หัตถกรรม

เมื่อภิษุขอหัตถกรรมแล้ว ช่างถามว่า กรรมจะทำอะไรครับ ภิษุอาจบ่งถึงต้นไม้ในป่าที่ไม่มีเจ้าของ แล้วใช้ให้ตัดต้นไม้ด้วยกบปิยโฆหารว่า จงทำกับปิยะต้นไม้ ทำกับปิยะเปลือกไม้ เป็นต้น]

ปฺริสฺตตกรโร นาม วฑฺฒกิอาทินา ปฺริเสน กาทพฺพํ หตฺถกมฺมํ. ตํ “ปฺริสฺตตกรํ เทหี”ติ วา “หตฺถกมฺมํ เทหี”ติ วา วตฺวา ยาจิตํ วมฺภูติ. หตฺถกมฺมํ นาม กิณฺณิ วตฺถุ น โหติ, ตสฺมา “กิ ฆนฺเต อาคตตถา”ติ ปุจฺฉิตฺเต วา อปุจฺฉิตฺเต วา ยาจิตํ วมฺภูติ, วิณฺณตฺติปฺจฺจยา โทโส นตฺถิ. มิคฺลฺลทฺทกาทโย ปน สกกมฺมํ น ยาจิตพฺพา.

ขึ้นชื่อว่า งานช่าง คือ หัตถกรรมอันบุรุษมีช่างไม้ เป็นต้น พึงกระทำ การพูดของงานช่างนั้นว่า จงให้งานช่าง หรือ จงให้หัตถกรรม ย่อมควร ขึ้นชื่อว่าหัตถกรรมไม่ใช่วัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนั้น บุคคลจะถามหรือไม่ถามว่า ท่านมาเพื่อประโยชน์อะไร การขอย่อมควร ไม่มีโทษเพราะขอ[ผู้ไม่ใช่ญาติ]เป็นเหตุ แต่พรานเนื้อเป็นต้น ภิษุไม่ควรขอการงานส่วนตัว

[ท่านกล่าวประโยคว่า มิคลุททุกาทโย ขเปย น ยาจิตพพา (แต่พรานเนื้อเป็นต้น ฤกษ์ไม่ควรขอการงานส่วนตัว) ไว้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า ฤกษ์ของงานช่างทุกอย่างได้ หมายความว่า งานฆ่าเนื้อเป็นต้นเป็นงานของพราน ถ้าฤกษ์ขอหัตถกรรมของเขา เขาอาจฆ่าเนื้อแล้วส่งไปที่วัด ดังนั้น จึงไม่ควรขอการงานส่วนตัวเพื่อรักษาสิกขาบทในการฆ่าสัตว์ ที่จริงแล้ว ถ้าฤกษ์ต้องการขอหัตถกรรมก็ควรระบุ่วาที่วัดมีงานบางอย่างที่พึงทำ จงให้หัตถกรรมในงานนั้น เพราะในวินัยแม้ฤกษ์จะไม่ฆ่าเอง แต่ใช้ให้ผู้อื่นฆ่าก็ต้องอาบัติที่เรียกว่า อภัยปิยสมาทานทุกกฎ คือ ทุกกฎที่เกิดจากการชักชวนให้ทำสิ่งที่ไม่เหมาะสม ดังที่กล่าวไว้แล้วในเรื่องอาณัติของปฐมปาราชิก]

คำอธิบาย ฤกษ์

ฤกษินติ อุลลิตตาที่สุ อณฺณตร.

คำว่า ฤกษ์ (ฤกษิ) คือ ฤกษ์อย่างใดอย่างหนึ่งในอุลลิตตา (ฤกษิโปกณบภายใน) เป็นต้น

[ท่านกล่าวประโยคว่า ฤกษินติ ขเปย อณฺณตร (คำว่า ฤกษ์ คือ ฤกษ์อย่างใดอย่างหนึ่งในอุลลิตตา เป็นต้น) เพื่อแสดงว่า แม้ในพระบาลีจะตรัสไว้โดยสามัญทั่วไปว่า ฤกษ์ ก็ทรงหมายเอาฤกษ์ที่ชื่อว่า อุลลิตตา เป็นต้น ๓ ประเภท ไม่ใช่ฤกษ์มุ่งจาก เป็นต้น ดังที่ตรัสไว้ในปทภาษนียว่า

ฤกษิ นาม อุลลิตตา วา โหติ อวลิตตา วา อุลลิตตาวลิตตา วา.^{๔๖}

“ขึ้นชื่อว่า ฤกษ์ คือ ฤกษิโปกณบภายใน ฤกษิโปกณบภายนอก หรือฤกษิโปกณบทั้งภายในและภายนอก”]

ตตถ อุลลิตตา นาม จเปตวา ฌมกตฺตลาปิฏฺจสงฆาฏฺวาทปานฐมจจิตฺทาติเกทํ อเลโปกาสะ
อวเสเส เลโปกาเส ฤกษฺเณหิ สทฺธิ ฆเณตฺวา ฌทนสฺส อนฺโต สุธาย วา มตฺติกาย วา ลิตฺตา. อวลิตตา
นาม ตเถว วุตฺตนเยเนว ฌทนสฺส พหิ ลิตฺตา. อุลลิตตาวลิตตา นาม ตเถว ฌทนสฺส อนฺโต จ พหิ
จ ลิตฺตา.

ในบรรดาฤกษ์เหล่านั้น พึงทราบว่ :-

อุลลิตตา (ฤกษิโปกณบภายใน)

คือ ฤกษ์ที่ใช้ปูนหรือดินเหนียวโปกณบภายในหลังคาติดกับฝา ในสถานที่ควรโปกณบ
เว้นสถานที่ไม่ได้โปกณบอันจำแนกเป็นเสา ชื่อ บานประตู บานหน้าต่าง และปล่องควัน เป็นต้น

อวลิตตา (กุฎิโบกฉาบภายนอก)

คือ กุฎิที่โบกฉาบข้างนอกหลังคาตามนัยที่กล่าวไว้แล้วอย่างนั้น

อุลลิตตาวลิตตา (กุฎิโบกฉาบทั้งภายในและนอก)

คือ กุฎิที่โบกฉาบทั้งภายในและภายนอกหลังคาเหมือนอย่างนั้นเหมือนกัน

[กลุ่มประโยคที่ขึ้นต้นด้วย ตตถ มักเป็นประโยควิจารณ์ โดยอธิบายความให้ละเอียดชัดเจนขึ้น ในที่นี้เป็นการอธิบายลักษณะของกุฎิทั้ง ๓ ประเภท

คำว่า อุลลิตตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุทฺธมุขํ ลิตฺตา อุลลิตฺตา = กุฎิที่โบกฉาบมุงสู่เบื้องบน ชื่อว่า อุลลิตตา

อุ อุปสรรค ใช้ในความหมายว่า อุทฺธมุข (มีหน้าเฉพาะสู่เบื้องบน) คือ เมื่อก่ออิฐแล้วในเวลาโบกฉาบปูนหรือดินเหนียวภายในกุฎิ มักโบกฉาบตั้งแต่ด้านล่างขึ้นไปด้านบน จึงชื่อว่า อุลลิตตา หมายถึง กุฎิที่โบกฉาบภายในนั่นเอง ที่จริงแล้วการโบกฉาบปูนต้องโบกจากด้านล่างขึ้นไป เพราะด้านล่างจะเป็นฐานที่แข็งแกร่งเพื่อรับน้ำหนัก แต่ถ้าเป็นเรือน ๒ ชั้น หรือผนังมีคานมาคั่น ต้องโบกฉาบผนังด้านบนก่อน ถ้าโบกฉาบผนังด้านล่างก่อน เศษปูนจะหล่นมาติดเป็นผนังด้านล่างที่โบกฉาบแล้วได้

คำว่า อวลิตตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อโธมุขํ ลิตฺตา อวลิตฺตา = กุฎิที่โบกฉาบมุงสู่เบื้องล่าง ชื่อว่า อวลิตตา

อว อุปสรรค ใช้ในความหมายว่า อโธมุข (มีหน้าเฉพาะสู่เบื้องล่าง) คือ เมื่อก่ออิฐแล้วในเวลาโบกฉาบปูนหรือดินเหนียวภายนอกกุฎิ มักโบกฉาบตั้งแต่ด้านบนลงด้านล่าง จึงชื่อว่า อวลิตตา หมายถึง กุฎิที่โบกฉาบภายนอก

คำว่า อุลลิตตาวลิตตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุลลิตฺตา จ สา อวลิตฺตา จาติ อุลลิตฺตาวลิตฺตา = กุฎิโบกฉาบทั้งภายในและนอก ชื่อว่า อุลลิตตาวลิตตา

คำว่า สุธาย วา มตฺติกาย วา ลิตฺตา (ใช้ปูนหรือดินเหนียว) แสดงว่า ปูนหรือดินเหนียวเป็นวัตถุที่อนุญาตในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุใช้วัสดุอย่างอื่นฉาบทา เช่น ชี้เท้า หรือมูลโค เป็นต้น ไม่ถือว่าเป็นการฉาบทา และไม่ถือว่าเป็นกุฎิที่มีโทษตามสิกขาบทนี้

คำว่า ลิตฺตา ประกอบรูปศัพท์มาจาก ลิป ธาตุ (ลิมฺปน = ฉาบทา) + ต ปัจจัย + อา อิตฺถิปัจจัย

คำว่า อเลโปกาส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ลิมฺปิตพฺโพติ เลโป (ลิป ธาตุ + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ และอรรถอหะ)

- น เลโป อเลโป (นินิบาทบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- อเลโป จ โส โอกาโส จาติ อเลโปกาโส (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

สถานที่ไม่ควรฉาบทาที่กล่าวถึงในเรื่องนี้ คือสถานที่ทำด้วยไม้ ซึ่งไม่จำเป็นต้องใช้ปูนหรือดินเหนียวฉาบทา ได้แก่ ฌมก (เสา) ตูลา (ช่อ) ปิฏฐสงฆาฏ (บานประตู) วาตปาน (บานหน้าต่าง) ฐุมจฉิท (ปล่องควัน) เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันนิยมฉาบทาหน้าต่างและปล่องควันอีกด้วย]

คำอธิบาย การยมาเนน

การยมาเนนาติ สยํ วา กโรนฺเตน, อาณตฺติยา วา การาเปนฺเตน.

คำว่า การยมาเนน (ให้สร้าง) หมายความว่า สร้างเอง หรือให้ผู้อื่นสร้างด้วยการสั่ง

[ในพระบาลีพบบทเหตุกัตตาว่า การยมาเนน (ให้สร้าง) แต่บทสัทธกัตตา (สั่งกัตตา) คือ สยํ กโรนฺเตน (สร้างเอง) ก็มีได้โดยอ้อม หมายความว่า ภิกษุที่ใช้ผู้อื่นให้สร้างกุฏิยังต้องอาบัติได้ แม้ภิกษุผู้สร้างเองก็ต้องอาบัติได้เช่นเดียวกัน การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาเรียกว่า สามัตถิยัตถะ คือ เนื้อความที่สามารถเข้าใจได้โดยอ้อม เช่นคำว่า อนุทรา กณฺเฎ (หญิงสาวไม่มีท้อง) คำว่า อนุทรา (ไม่มีท้อง) คือ หญิงสาวที่มีท้องและเอาเล็ก เพราะหญิงสาวทุกคนนั้นต้องมีท้องตามธรรมชาติของมนุษย์ จึงอนุมานรู้โดยอ้อมได้เช่นนั้น ในบางแห่งเรียกว่า อัญญณานุปัตตินัย คือ นัยที่มิได้เป็นไปโดยประการอื่น นั่นคือ เป็นไปได้โดยประการนี้เท่านั้น

สรุปความว่า คำว่า สยํ กโรนฺเตน กล่าวถึงสามัตถิยัตถะ ส่วนคำว่า อาณตฺติยา การาเปนฺเตน (ให้ผู้อื่นสร้างด้วยการสั่ง) กล่าวถึงปทัตถะ คือ เนื้อความโดยตรงของบทว่า การยมาเนน]

คำอธิบาย อสสามิกํ

อสสามิกนฺติ กาเรตา หายเกน วิรหิตํ.

คำว่า อสสามิกํ (ไม่มีเจ้าของสร้างถวาย) หมายความว่า ปราศจากทายกผู้ให้สร้าง

[คำว่า อสสามิกา แปลตามศัพท์ว่า “ไม่มีเจ้าของสร้างถวาย” ไม่ใช่เจ้าของ คือ ภิกษุผู้ให้สร้าง คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ สามิ เอติสฺสาติ อสสามิกา (นินิบาทบุรพบทพหุพพิหิสมาส)

คำว่า หายเกน ลงตติยาวิภัติในอรรถบัญญัติ เนื่องจากในที่ประกอบด้วย วิรหิต ศัพท์ ต้องประกอบใช้อรรธปาทานเท่านั้น]

คำอธิบาย อตตทุเทส

อตตทุเทสนติ “มยหัง วาสาคารัง เอสา”ติ เอวํ อตฺตา อุทฺเทโส เอตฺตฺสาติ อตฺตทุเทสา, ตํ อตฺตทุเทสํ.

คำว่า อตตทุเทส (เพื่อตนเอง) มีรูปวิเคราะห์ว่า อตตทุเทสะ คือ กฎที่มีผู้ควรระบุงคือตนอย่างนี้ว่า กฎนี้เป็นเรือนที่พำนักของเรา, [ภิกษุผู้จะให้สร้างกฎอันหาเจ้าของสร้างถวายมิได้] เพื่อตนเองนั้น

[คำว่า อตตทุเทส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อตฺตา อุทฺเทโส เอตฺตฺสาติ อตฺตทุเทสา = กฎที่มีผู้ควรระบุงคือตน ชื่อว่า อตตทุเทสา

โดย อุทฺเทส ศัพท์ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + ทิส ธาตุ = (อุจฺจารณ = กล่าว) + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะและอรรถกรหะ

มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ ^{๔๓} ว่า อุทฺทิสิตฺตฺโพติ อุทฺเทโส = ผู้ควรระบุง ชื่อว่า อุทฺเทสะ

โดยทั่วไปกิจปัจจัย คือ ตพฺพ, อนีย, ญฺย, เตยฺย และ ริจฺจ มักลงในอรรถกรหะ (สมควร) และสํกกะ (สามารถ) แต่ในบางศัพท์ก็ลง ณ ปัจจัยเป็นต้นในอรรถทั้ง ๒ อย่างนั้นได้ มิฉะนั้นแล้วพระฎีกาจารย์ก็ควรอธิบายเป็นบทที่ลง ต ปัจจัยว่า อุทฺเทโสติ อุทฺทิจฺจ แต่ท่านมิได้อธิบายเช่นนั้นจึงอนุมานรู้ว่า ณ ปัจจัยในที่นี้ลงในอรรถกรหะอีกด้วย]

คำอธิบาย ปมาณิกา กาเรตพฺพา

ปมาณิกา กาเรตพฺพาติ ปมาณญฺตุตา กาเรตพฺพา.

คำว่า ปมาณิกา กาเรตพฺพา (พึงให้สร้างพอประมาณ) หมายความว่า พึงสร้างกฎที่ประกอบด้วยประมาณ [รูปวิเคราะห์เป็น ยุตฺต ตํทิตฺ]

คำอธิบาย ตตฺริทํ ปมาณํ

ตตฺริทํ ปมาณนฺติ ตสฺสา ฎฺฎิยา อิทํ ปมาณํ

คำว่า ตตฺริทํ ปมาณํ แปลว่า ขนาดของกฎนั้นมีดังนี้

[ท่านอธิบาย ตตริทำ ไว้ดังนี้

๑. คำว่า ตตริทำ ตัดบทเป็น ตตฺร + อิทำ

๒. คำว่า ตตฺร ลงสัตตมมีวัคตติในอรรถฉัฏฐี จึงกล่าวว่า ตสฺสา ดังประโยคว่า ตตริทำ สุตตสฺส สุตตจิรวรปมาณิ (ขนาดเท่าสุตตจิรวรของพระสุคตในข้อนั้นมีดังนี้)

๓. คำว่า ตตฺร เป็นวิเสสนะของปาสฺสเสสะว่า กุฎิยา

โดยทั่วไป ตฺร บัจยัเป็นไปในอรรถสัตตมมีด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๔๙) ว่า ตฺรถ สตุตฺติยา สพฺพนาเมหิ (ลง ตฺร และ ถ บัจยัท้ายสรรพนามในอรรถของสัตตมมีวัคตติ ในบางแห่ง) แต่ในบางที่ก็ลง ตฺร บัจยัในอรรถฉัฏฐีและอรรถของวัคตติอื่นได้บ้าง ในคัมภีร์ปทฺรฐปสฺสทฺธิสสยัใหม่ประพันธ์คาถาที่ประมวลอรรถของ ตฺร บัจยัว่า

ลิจฺจตุเถ กตฺตุมเมสุ

อปาทานะ จ สามินิ

อาธาระ เจว เต โหนติ

อุภเย ตฺร-ถปฺจยยา."^{๔๔}

“ตฺร บัจยั และ ถ บัจยัทั้ง ๒ เหล่านั้นย่อมมีได้ในเนื้อความแห่งนามศัพท์

(ลิจฺจตุเถ) กัตตา กรรม อปาทาน ฉัฏฐี และอาธาระ”]

คำอธิบาย ทิมโส

ทิมโสติ ทิมโต.

คำว่า ทิมโส แปลว่า จากด้านยาว

[โส บัจยัใน ทิมโส ลงในอรรถปัฏฐามีวัคตติ ฉะนั้น ท่านจึงอธิบายว่า ทิมโต (จากด้านยาว) โดยประกอบใช้ โต บัจยัที่ปรากฏในอรรถอปาทานชัดเจนกว่า โส บัจยัที่ปรากฏในอรรถตติยาได้บ้าง เช่น อุปายโส (โดยอุปาย) ตามหลักภาษา โส บัจยัในวรรณกรรมบาลีมีอรรถ ๗ ประการ คือ

๑. ปการะ เช่น สพฺเพน ปกาเรน สพฺพโส (โดยประการทั้งปวง มีรูปว่า สพฺพโส), ปุณฺณปกาเรหิ ปุณฺณโส (โดยประการอันมาก มีรูปว่า ปุณฺณโส)

๒. อาการะ เช่น สพฺเพน อากาเรน สพฺพโส (โดยอาการทั้งปวง มีรูปว่า สพฺพโส)

๓. วิภาคะ (ส่วน) เช่น สุตฺเตน วิภาเคน สุตฺตโส (โดยส่วนคือพระบาลี มีรูปว่า สุตฺตโส)

๔. ตติยาวัคตติ เช่น อุปายโส (โดยอุปาย)

๕. สกัถ์ เช่น

สพฺพโส รูปสณฺณํ สมตฺถิกมา ปฏฺฐิสสณฺณํ อตฺถงฺกมา นานตฺตสณฺณํ อมนสิการา อนนฺโต
อากาโสติ อากาसानญายตฺนํ อุปสมฺปชฺช วิหริติ.”^๕

“ภิกษุย่อมบรรลุมรรคญาณจนตนมานอยู่ โดยปริกรรมว่า อากาศไม่มีที่สุด เพราะล่องพ้นรูป-
สัญญา (สัญญาในรูปมาน) ทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิกมฺสัญญา (สัญญาที่เกิดขึ้นเพราะการกระทบ
ระหว่างวัตถุกับอารมณ์) เพราะไม่ใส่ใจในนันทตสัญญา (สัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ต่างกัน)”

๖. วิชา เช่น ปทโส ธมฺมํ วาเจยฺย (พึงสอนธรรมทีละส่วน)

๗. อัสนัตถิตฺตํ เช่น สุเมธา ยสฺส อตฺถิ, ตสฺมี วา วิชฺชติติ สุเมธโส (ปัญญาดีมีอยู่แก่บุคคลใด
หรือว่า ย่อมปรากฏในบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า สุเมธโส)

ในคัมภีร์ปทูปสทิมฺมวรี (เล่ม ๓) ได้อธิบาย โส ปัจจัยว่า

โส ปกาเร จ อากาเร

วิภาเค ตติยตฺถเก

สทฺถเกปิ จ วิชาญํ

อสุสฺตถิยญจ วตฺตติ.”^๖

“โส ปัจจัยย่อมเป็นไปในความหมายว่า ปการะ, อากาเร, ส่วน, อรรถของ
ตติยวิภัติ, สกัตถ์, วิชา และอัสนัตถิตฺตํ”]

คำอธิบาย ทวาทส วิทถิโย สุกตวิทถิยา

ทวาทส วิทถิโย สุกตวิทถิยาติ เอตฺถ สุกตวิทถิ นาม อิทานิ มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส
ติสโส วิทถิโย, วทฺธกิทฺถเณน ทิยฺชฺโฆ หตฺถโก โหติ. มินฺนเตน ปน กุฎฺฐิยา พทิกุฎฺฐเณ ปจฺมํ
ทินฺนํ มหามตฺติกปริยนฺตํ อคฺคเหตฺวา ฤสฺปิณฺชปฺริยนฺเตน ทวาทส วิทถิโย มินฺเตพฺพา, สเจ
ฤสฺปิณฺชเณน อนตฺถิโก โหติ, มหามตฺติกเลเปเนว นิฏฺฐาเปติ, เสวว ปริจฺเณโท.

ในคำว่า ทวาทส วิทถิโย สุกตวิทถิยา (๑๒ คีบด้วยคีบพระสุคต) นี้ ขึ้นชื่อว่า
คีบพระสุคต เท่ากับ ๓ คีบ ของบุรุษปานกลางในปัจจุบัน เท่ากับ ๑ ศอกครึ่ง (๑.๕ ศอก) ด้วย
ศอกของช่างไม้

อนึ่ง ภิกษุผู้วัดอยู่ไม่พึงนับเอาขอบที่สุดของก้อนดินเหนียวใหญ่ที่ฉาบทาไว้ครั้งแรก
ภายนอกฝากุฏิ ควรวัด ๑๒ คีบด้วยขอบที่สุดของก้อนดินผสมแกลบ ถ้าภิกษุไม่ต้องการก้อน
ดินเหนียวผสมแกลบ ให้เสร็จด้วยการฉาบบดินเหนียวก้อนใหญ่อย่างเดียว การฉาบน้ำ้นแลเป็น
เขตกำหนด

[คำว่า อุตฺตปิณฑปริยัต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุตฺต เณ มิสฺสโก ปิณฑฺ อุตฺตปิณฑฺ (มฺชฌเณโลปิตติยาตปฺปวิสสมาส)
- อุตฺตปิณฑฺสส ปริยัต อุตฺตปิณฑฺปริยัต (ณฺณฐิตปฺปวิสสมาส)

คำว่า อนตฺติก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อตฺตโก อสฺส อตฺตติ อตฺตโก (อตฺต ศัพท์ + อิก ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิ)
- น อตฺตโก อนตฺตโก (นินิบาตบุรพทกรรมธารยสมาส)

โดยทั่วไปในที่ประกอบด้วย อตฺต ศัพท์ ต้องประกอบใช้บทที่ลงตติยาวิภัตติ ดังนั้น ท่านจึงประกอบรูปตติยาวิภัตติว่า อุตฺตปิณฑฺเกณ ไว้ร่วมกับ อนตฺตโก แปลว่า ไม่ต้องการกอนดินเหนียวผสมเกลบ]

คำอธิบาย ติริยํ

ติริยณฺติ วิตุการโต.

บทว่า ติริยํ แปลว่า จากด้านกว้าง

[ท่านอธิบาย ติริยํ ว่า วิตุการโต เพื่อแสดงว่า นิบาตคือ ติริยํ เป็นบทที่ลง สฺมา ในอรรธปาทาน แล้วลง สฺมา ไป เพราะแสดงด้วย โต ปัจจัยที่ปรากฏในอรรธปาทาน]

คำอธิบาย สตฺตุนฺตรา

สตฺตุนฺตราติ กุณฺณสฺส พหิอนฺตํ อคฺคเหตฺวา อพฺภนฺตริเมณ อนฺเตน สตฺต สุกตวิทฺติโย ปมาณณฺติ วุตฺตํ โหติ.

คำว่า สตฺตุนฺตรา (รอบใน ๗ คีป) หมายความว่า ๗ คีปพระสุกตด้วยขอบภายใน ไม่นับเอาขอบนอกฝา เป็นประมาณ[ของกุฏิ]

[คำว่า สตฺตุนฺตรา (สตฺต + อนฺตรา) คำว่า อนฺตรา ลง สฺมา วิภัตติในอรรธตติยาวิภัตติ ท่านจึงอธิบายว่า อพฺภนฺตริเมณ อนฺเตน (ด้วยขอบภายใน) หมายความว่า ในเวลาวัดด้านยาวของกุฏิ แม้จะวัดจากขอบภายนอกฝา แต่เมื่อวัดด้านกว้าง ให้วัดจากขอบด้านใน

คำว่า อพฺภนฺตริม มีรูปวิเคราะห์ว่า อพฺภนฺตเร ภโว อพฺภนฺตริโม = ขอบที่มีในภายใน ชื่อว่า อพฺภนฺตริมะ (อิม ปัจจัยใน ภว ตัทธิ)

โดยทั่วไปทัตติตแบ่งออกเป็น ๓ ประเภทใหญ่ คือ

๑. สามัญญวุตติ (ทัตติตที่มีได้ทั่วไปกับสิ่งทั้ง ๓ คือ มีรูปได้ทั้ง ๓ สิ่งนั้นเอง) ในสามัญญวุตติ
ยังแยกออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑.๑ อปัจจัตตติหรือโคตตตติ (ทัตติตที่กล่าวถึงเหล่าอก)

๑.๒ อเนกัตตติ (ทัตติตที่กล่าวถึงอรรถหลายประการ คือ ระคนแล้ว, ข้ามไป, เทียบไป,
นำไปด้วยสิ่งใด เป็นต้น)

๑.๓ อัสนัตตติ (ทัตติตที่กล่าวถึงความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น)

๑.๔ สังฆาตติ (ทัตติตที่กล่าวถึงจำนวนเต็ม)

๒. ภาวตติ (ทัตติตที่แสดงความหมายว่า ความเป็น มีสิ่งเฉพาะศัพท์)

๓. อัปพยตติ (ทัตติตที่เป็นอัปพยศัพท์ จัดเป็นอลิงค์)

การเรียกชื่อทัตติโดยทั่วไปมักเรียกตามศัพท์ที่ถูกกลับไปในรูปวิเคราะห์ ไม่เรียกตามชื่อประเภท
ของทัตติเหล่านั้น เช่น

- บทที่ลบ อปัจจ ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ ดังคำว่า วสิฏฺฐสฺส อปัจจ วาสิฏฺโจ (บุตรของพระ
วสิษฐ) ชื่อว่า อปัจจัตตติ

- บทที่ลบ สํสฺสฺส ศัพท์ ดังคำว่า ติเลน สํสฺสฺสฺ เตลิกํ ([โภชนะ]ผสมแล้วด้วยงา) ชื่อว่า สํสฺสฺส
ตติ

- บทที่ลบ ตรติ ศัพท์ ดังคำว่า นาวาย ตรติ นาวิกอ (ผู้ใดยอมข้ามด้วยเรือ เหตุุนั้น ผู้นั้น
ชื่อว่า นาวิกะ) ชื่อว่า ตรติ ตติ

เหตุุนั้น นักไวยากรณ์ชาวพม่าจึงแต่งคำพังเพยว่า “หมาตาย ชื่อว่าหมาตติต หมูตาย ชื่อว่า
หมูตติต”]

เอตถ จ เกสคฺคมตฺตมปิ ทิมโต หาเปตฺวา ติริยํ, ติริยโต วา หาเปตฺวา ทิมํ วทฺตฺตมํ น
วฏฺฏติ, โก ปน วาโท อุกฺกโตวทฺตมเน.

อนึ่ง ในกฎนี้ ภิษุจะลดด้านยาวเพิ่มด้านกว้าง หรือลดด้านกว้างเพิ่มด้านยาว แม้
เพียงปลายเส้นผมก็ไม่ควร จะปวยกล่าวไปใยในการเพิ่มทั้ง ๒ ด้าน

[ขนาดกว้างยาวที่กล่าวไว้ในสิกขาบทนี้ เป็นขนาดสูงสุดที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตไว้ คือ ด้าน
ยาว ๑๘ ศอกของมัชฌิมบุรุษ หรือ ๒๗ ศอกของบุรุษทั่วไป ด้านกว้าง ๑๐ ศอก ๑ คืบของมัชฌิมบุรุษ หรือ
๑๕ ศอก ๑๘ นิ้วของบุรุษทั่วไป ดังนั้น กฎที่มีขนาดกว้างหรือยาวมากกว่านี้แม้เพียงเส้นผม จึงไม่สมควร

ด้านกว้าง ๑๕ ศอก ๑๘ นิ้ว (๗.๒๐ เมตร) โดยนับดังนี้

$$๑๕ \text{ ศอก} \times ๒ \text{ คืบ} \times ๑๒ \text{ นิ้ว} = ๓๖๐ \text{ นิ้ว} + ๑๘ \text{ นิ้ว} = ๓๗๘ \text{ นิ้ว}$$

$$๓๗๘ \text{ นิ้ว} \times ๐.๗๕ = ๒๘๓.๕๐ \text{ นิ้ว (สากล)}$$

$$๒๘๓.๕๐ \text{ นิ้ว} = ๑ \text{ เมตร}$$

$$๒๘๓.๕๐ \text{ นิ้ว (สากล)} / ๓๕.๓๗ = ๗.๒๐ \text{ เมตร}$$

ด้านยาว ๒๗ ศอก (๑๒.๓๔ เมตร) โดยนับดังนี้

$$๒๗ \text{ ศอก} \times ๒ \text{ คืบ} \times ๑๒ \text{ นิ้ว} = ๖๔๘ \text{ นิ้ว}$$

$$๖๔๘ \text{ นิ้ว} \times ๐.๗๕ = ๔๘๖ \text{ นิ้ว (สากล)}$$

$$๔๘๖ \text{ นิ้ว (สากล)} / ๓๕.๓๗ = ๑๒.๓๔ \text{ เมตร}$$

ยา ปน ที่มโต สฎฐิตถาปิ โหติ, ติริยโต ติหตุถา วา อุณกจตุหตุถา วา, ยตุถ ปมาณ-
ยุตุโต มณโจ อิตโต จิตโต จ น ปริวณฺณติ, ปจฺฉิมโกฏฐิยา จตุหตุถาวิตถารา น โหติ, อยํ กุฏฐิสงฺขยํ น
คจฺฉติ, ตสฺมา วณฺณติ.

กุฎฐิใดมีขนาด ๖๐ ศอกโดยด้านยาว ด้านกว้างมีเพียง ๓ ศอก หรือสั้นกว่า ๔ ศอก
ในกุฎฐิดังกล่าวแต่เพียงที่ได้ขนาด[คือ ๔ ศอก]หมุนไปด้านนั้นด้านนี้ไม่ได้ กว้างไม่ถึง ๔ ศอกเป็น
อย่างต่ำ กุฎฐินี้ไม่ถึงการนับว่าเป็นกุฎฐิ ดังนั้นจึงควร

[กุฎฐิทั่วไปต้องกว้าง ๔ ศอกเป็นอย่างต่ำ ถ้าหากกว้างไม่ถึง ๔ ศอก ไม่นับว่าเป็นกุฎฐิที่ต้องพา
ภิกษุไปแสดงที่ตามสิกขาบทนี้]

คำอธิบาย ภิกขุ อภินेतพพา วตุเทสนาย

ภิกขุ อภินेतพพา วตุเทสนายาติ ยสฺมี ปเทเส กุฏฐิ กาเรตุกาโม โหติ, ตํ โสเรตฺวา
ปทภาชเน วุตฺตนเยน สงฺขํ ติกฺขตฺตํ ยาจิตฺวา สพฺเพ วา สงฺฆปริยาปนฺนา สงฺฆเณ วา สมฺมตฺตา
เทว ตโย ภิกขุ ตตฺถ วตุเทสนตฺถาย เนตพฺพา.

คำว่า ภิกขุ อภินेतพพา วตุเทสนาย (พืชนำภิกษุทั้งหลายไปเพื่อแสดงที่) หมายความว่า
ภิกษุต้องการจะให้สร้างกุฎฐิในสถานที่ใด พืชนำภิกษุทั้งหมดที่นั่น[ให้เรียบเสมอ] ขอสงฆ์ ๓ ครั้ง
ตามนัยที่ตรัสไว้ในปทภาชณีนี้นำภิกษุทั้งหมดที่นับเข้าในสงฆ์หรือภิกษุ ๒-๓ รูปอันสงฆ์สมมุติ
แล้ว[ด้วยฉัตตัตถุติกรรมหรืออปโลกนกรรม]ไปสู่สถานที่นั้นเพื่อแสดงที่

[ท่านอธิบาย อภินेतพฺพา และ วตฺตฺเทสฺสนาย ว่า

๑. อภิ ศัพท์ใน อภินेतพฺพา ทำหน้าที่ประดับบท เพื่อให้คำสละสลวยเท่านั้น ไม่มีอรรถใดๆ เพราะอธิบายเป็น เนตพฺพา โดยไม่แสดงอรรถของ อภิ ศัพท์ไว้โดยเฉพาะ

๒. อาย ใน วตฺตฺเทสฺสนาย แปลงมาจาก ส วิภัติถิลงในอรรถดัดดสัมปทาน คือ สัมปทานที่เป็นประโยชน์แก่กิจการอย่างใดอย่างหนึ่ง แปลว่า “เพื่อ” เช่น พุทฺธสฺส อตฺถาย ชีวิตํ ปริจฺจขามิ (ขอสละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่พระพุทฺธเจ้า)

คำว่า ภิกฺขุ (ภิกษุทั้งหลาย) คือ ภิกษุทั้งหมดที่นับเข้าในสงฆ์หรือภิกษุ ๒-๓ รูปอันสงฆ์สมมุติแล้ว (สพฺเพ วา สงฺฆปริยาปฺนฺนา สงฺเฆน วา สมฺมตฺตา เทว ตโย ภิกฺขุ)

คำว่า ยสมิ ปเทสฺส กุณฺถิ กาเรตฺถกาโม โหติ, ตํ โสเรตฺถวา (ภิกษุต้องการจะให้สร้างกุฏิในสถานที่ใดพึงชำระสถานที่นั้น[ให้เรียบเสมอ]) แสดงสถานที่ซึ่งจะนำภิกษุทั้งหลายไปแสดง

อนึ่ง ภิกษุผู้ต้องการให้สร้างกุฏิพึงชำระสถานที่ให้เรียบเสมอเหมือนบริเวณสีมาแล้วขอสงฆ์ ๓ ครั้งด้วยอปโลกนกรรมว่า

อหํ ภนฺเต สมฺมาจิกาย กุณฺถิ กตฺตฺถกาโม อสฺสามิกํ อตฺตฺถเทสฺ. โสหํ ภนฺเต สงฺฆํ กุณฺถิวตฺตฺถโอลกนํ ยาจามิ.^{๔๗}

“ท่านเจ้าข้า ข้าพเจ้าใครจะสร้างกุฏิอันไม่มีเจ้าของสร้างถวายเพื่อตนเอง ท่านเจ้าข้า ข้าพเจ้านั้นขอสงฆ์ให้ตรวจดูพื้นที่จะสร้างกุฏิ”]

พื้นที่ไม่มีอันตราย มีชานรอบ

เตหิ ภิกฺขุหิ วตฺตฺ เทเสตฺถพฺพํ อนารมฺภํ สปริกฺกมณฺณติ เตหิ ภิกฺขุหิ กิปลฺลิกาทีนํ อาสยาทีหิ เตรสฺหิ, ปุพฺพพณฺณาปรณฺณนิสฺสิดาทีหิ โสฬสฺหิ อุปทฺทเวหิ วิรหิตตฺตา อนารมฺภํ, ทวีหิ วา จตฺตฺหิ วา พลิปฺพเวหิ ยุตฺเตน สกฺเฆน เอกํ จกฺกํ นิพฺโพทกปตฺนญฺจาเน เอกํ พหิ กตฺวา อาวิชฺฌิตุํ สกฺกฺเณยฺยตฺยา สปริกฺกมณฺณติ สลลฺกฺเขตฺวา สเจ สงฺฆปโหนฺกา โหนฺติ, ตตฺถเว, โน เจ, สงฺฆมชฺฌํ คนฺตฺวา เตน ภิกฺขุนา ยาจิเตหิ ฃตฺติหุตฺติเยน กมฺเมน วตฺตฺ เทเสตฺถพฺพํ.

คำว่า เตหิ ภิกฺขุหิ วตฺตฺ เทเสตฺถพฺพํ อนารมฺภํ สปริกฺกมณฺ (ภิกษุเหล่านั้นพึงแสดงที่ไม่มีอันตรายอันมีชานรอบ) หมายความว่า ภิกษุเหล่านั้นกำหนดอย่างนี้ว่า

- พื้นที่ชื่อว่า ไม่มีอันตราย เพราะปราศจากอันตราย ๑๓ อย่างที่มีอยู่ของมตเป็นต้น และปราศจากอันตราย ๑๖ อย่างที่มีที่ปลูกบุพพัตถณชาติและอปรัถณชาติเป็นต้น

- พื้นที่ชื่อว่า **มีฆานรอบ** เพราะเป็นสถานที่ที่สามารถเวียนรอบได้ด้วยเกวียนเทียมโคถึก ๒ หรือ ๔ ตัวโดยวางล้อข้างหนึ่งไว้ในที่น้ำตกจากชายคา วางล้อข้างหนึ่งไว้ข้างนอก

ถ้าสงฆ์เพียงพอก็ควรแสดงพื้นที่ให้ในสถานที่นั้นนั่นเอง ถ้าไม่พอพวกเขาอันภิกษุนั้นผู้ไปสู่ท่ามกลางสงฆ์ขอแล้ว พึงแสดงพื้นที่ด้วยญัตติทุติยกรรมวาจา

[ข้อความว่า “ถ้าสงฆ์เพียงพอก็ควรแสดงพื้นที่ให้ในสถานที่นั้นนั่นเอง ถ้าไม่พอพวกเขาอันภิกษุนั้นผู้ไปสู่ท่ามกลางสงฆ์ขอแล้ว พึงแสดงพื้นที่ด้วยญัตติทุติยกรรมวาจา” หมายความว่า ถ้าสงฆ์ ๔ รูป หรือภิกษุ ๒-๓ รูปที่สงฆ์สมมติแล้วตามไปดูพื้นที่ที่จะสร้างกุฏิ ตรวจสอบดูว่ามีอันตรายหรือมีฆานรอบหรือไม่ เพราะสถานที่อยู่ของมด ปลวก เป็นต้นทำอันตรายกุฏิได้ และถ้ามีเหวขาดโดยไม่มีฆานรอบ ก็จะเป็นอันตรายต่อภิกษุผู้อยู่อาศัย ดังนั้น เมื่อพิจารณาว่า มีทั้ง ๒ อย่างนั้นก็ควรห้ามไม่ให้สร้างกุฏิ ถ้าพิจารณาเห็นว่าเป็นกุฏิไม่มีอันตรายและมีฆานรอบ ภิกษุเจ้าของกุฏิควรขอสงฆ์ให้แสดงพื้นที่ ถ้าสงฆ์เพียงพอก็ควรสวดกรรมวาจาในที่นั้นนั่นแหละ ถ้าสงฆ์ไม่เพียงพอก็ไปเข้าหาสงฆ์แล้วขอสงฆ์ให้แสดงพื้นที่

พื้นที่ไม่มีอันตราย ๑๓ อย่าง คือ

๑. ไม่ใช่ที่อยู่ของมด	๒. ไม่ใช่ที่อยู่ของปลวก
๓. ไม่ใช่ที่อยู่ของหนู	๔. ไม่ใช่ที่อยู่ของงู
๕. ไม่ใช่ที่อยู่ของแมงป่อง	๖. ไม่ใช่ที่อยู่ของตะขาบ
๗. ไม่ใช่ที่อยู่ของช้าง	๘. ไม่ใช่ที่อยู่ของม้า
๙. ไม่ใช่ที่อยู่ของราชสีห์	๑๐. ไม่ใช่ที่อยู่ของเสือโคร่ง
๑๑. ไม่ใช่ที่อยู่ของเสือเหลือง	๑๒. ไม่ใช่ที่อยู่ของหมี
๑๓. ไม่ใช่ที่อยู่ของสุนัขป่า หรือไม่ใช่ที่อยู่ของสัตว์ดิรัจฉานบางเหล่า	

พื้นที่ไม่มีอันตราย ๑๖ อย่าง คือ

๑. ไม่อยู่ใกล้น้ำ	๒. ไม่อยู่ใกล้สวน
๓. ไม่อยู่ใกล้ทะเลแดงแกง	๔. ไม่อยู่ใกล้ที่ทรมานนักโทษ
๕. ไม่อยู่ใกล้สุสาน	๖. ไม่อยู่ใกล้อุทยาน
๗. ไม่อยู่ใกล้ที่หลวง	๘. ไม่อยู่ใกล้โรงช้าง
๙. ไม่อยู่ใกล้โรงม้า	๑๐. ไม่อยู่ใกล้เรือนจำ
๑๑. ไม่อยู่ใกล้โรงสุรา	๑๒. ไม่อยู่ใกล้ร้านขายเนื้อ
๑๓. ไม่อยู่ใกล้ถนน	๑๔. ไม่อยู่ใกล้ทางสี่แยก

๑๕. ไม่อยู่ใกล้ที่ประชุม

๑๖. ไม่อยู่ใกล้ทางเดิน

พจนานุกรม ราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ (หน้า ๔๘๒) กล่าวว่า

“บุพพัตถชาติ คือ พืชที่จะพึงกินก่อน ได้แก่ ข้าวทุกชนิด อปรัตถชาติ คือ อาหารอื่น ได้แก่ ถั่ว งา และผักต่างๆ นอกจากข้าว”

แต่อภิธานปิฎกปิฎก (คำอธิบายคาถา ๔๕๐) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

บุพพพณโต อปรภาเค ปวตฺตํ อนฺนํ อปรนฺนํ อปรณฺณญจ. สาลิอาทิกะ บุพพพณสทฺโท, อปรนฺนสฺส บุพเพ ปวตฺตํ อนฺนํ บุพพพณํ, บุพพพณฺณญจ. บุพพพารตฺตญจ เนสํ อาทิกปฺเป สมฺภวาสมฺภวา- วเสน ทฏฺฐพฺพ.^{๔๘}

“อปรัตถชาติที่เป็นไปในส่วนภายหลังบุพพัตถชาติ ชื่อว่า อปรันนะ และอปรัตถะ

บุพพพณ ศัพท์ย่อมเป็นไปในรัตถชาติ ๗ อย่างมีข้าวสาลีเป็นต้น ข้าวที่เป็นไปก่อนอปรัตถชาติ ชื่อว่า บุพพันนะ และบุพพัตถะ

อนึ่ง ความเป็นก่อนและหลังของบุพพัตถชาติและอปรัตถชาติเหล่านั้นพึงทราบโดยเนื้อด้วย ความเกิดขึ้นหรือความไม่เกิดขึ้นในต้นกับ”

บุพพัตถชาติเป็นรัตถชาติ ๗ คือ

๑. ข้าวสาลี	๒. ข้าวเปลือก	๓. หญ้ากับแก้ง
๔. ข้าวละมาน	๕. ลูกเดือย	๖. ข้าวบาเลย์
๗. ข้าวฟ่าง		

เป็นสิ่งที่ปรากฏขึ้นก่อนในต้นกับ ส่วนอปรัตถชาติเป็นถั่ว งา เป็นต้นที่ปรากฏในภายหลัง คัมภีร์อภิธานปิฎกกล่าวถึงพืชที่เป็นบุพพัตถชาติและอปรัตถชาติว่า

มฺคฺคาทิกะ’ปรณฺณญจ

บุพพพณฺณ สาลิอาทิกะ.^{๔๙}

“อปรัตถชาติย่อมเป็นไปในถั่วเป็นต้น

บุพพัตถชาติย่อมเป็นไปในข้าวสาลีเป็นต้น”

คำว่า บุพพพณ และ อปรณฺณ มีศัพท์เดิมมาจาก บุพพพณ และ อปรนฺน แปลง พณ เป็น ณฺณ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๐๔) ว่า เตสุ วุฑฺธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ (การพฤทธิ การลบ การลงอาคม การวิการะ การแปลงกลับกัน และการอาเทศย่อมมีที่พยางค์ต้น กลาง หรือท้ายในบางแห่ง) ส่วนใหญ่ในวรรณกรรมบาลีมักใช้เป็นรูปที่แปลงเป็น ณฺณ ว่า บุพพพณฺณ และ อปรณฺณ

คำว่า อารมฺภ ปรากฏในอรรถ ๔ ประการตามสมควร พบในคัมภีร์อภิธานปิฎกีกาว่า

อารมฺโห วิริเย กมฺเม

อาทิกมฺเม วิโกปเน.^{๕๐}

“อารมฺภ ศัพท์ย่อมเป็นไปในความเพียร การกระทำ การกระทำเบื้องต้นแรก และการทำลาย”

อย่างไรก็ตาม คำว่า อารมฺภ ในที่นี้แปลว่า “อันตราย” เป็นคำไวพจน์ของ อุปททว ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๕๔) จึงอธิบายว่า อนารมฺภนฺติ อนุปททว (คำว่า อนารมฺภะ แปลว่า ไม่มีอันตราย)

คำว่า อนารมฺภ (พื้นที่ไม่มีอันตราย) มีรูปวิเคราะห์ในกัณฑ์ชาตวรรณคดี (หน้า ๑๕๒) ว่า

- อารมฺภนฺติ หีสฺนติ อารมฺภา (อา บทหน้า + รห ธาตุ = เบียดเบียน + ณ ปัจจัยในกัตตุ-
สาธนะ)

- นฺตฺติ อารมฺภา เอตฺถาติ อนารมฺภ (นินิบาตบุรพทพหุพหิสมาส)

คำว่า สารมฺภ (พื้นที่มีอันตราย) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อารมฺภเหติ สห วตฺตตีติ สารมฺภ (สหบุรพทพหุพหิสมาส)

คำว่า สปริกฺกมฺน (พื้นที่มีขานรอบ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริโต กมติ คจฺฉติ เอตฺถาติ สปริกฺกมฺน

(ปริ บทหน้า + กมฺ ธาตุ = ไป + ยุ ปัจจัยในอิทธิกรณสาธนะ)

- สปริกฺกมฺเนน สห วตฺตตีติ สปริกฺกมฺน (สหบุรพทพหุพหิสมาส)

ญัตติทุติยกรรมวาจาที่สงฆ์แสดงแสดงพื้นที่ มีดังนี้ คือ

สฺถนาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. อโย อิตฺถนฺนาโม ภิกฺขุ สณฺณาจิกาย กุฎฺฐิ กตฺตุกาโม อสฺสามิกํ อตฺตทุ-
เทสํ. โส สงฺฆํ กุฎฺฐิตฺถุเทสํ ยาจติ. ยถิ สงฺฆสฺส ปตฺตกถลลํ, สงฺโฆ อิตฺถนฺนามสฺส ภิกฺขุโน กุฎฺฐิตฺถุ เทเสยฺย.
เอสา ฅตฺติ.

สฺถนาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. อโย อิตฺถนฺนาโม ภิกฺขุ สณฺณาจิกาย กุฎฺฐิ กตฺตุกาโม อสฺสามิกํ อตฺตทุ-
เทสํ. โส สงฺฆํ กุฎฺฐิตฺถุเทสํ ยาจติ. สงฺโฆ อิตฺถนฺนามสฺส ภิกฺขุโน กุฎฺฐิตฺถุ เทเสติ. ยสฺสายสฺมโต ขมติ
อิตฺถนฺนามสฺส ภิกฺขุโน กุฎฺฐิตฺถุสฺส เทสฺนา, โส ตฺถุหฺสฺส. ยสฺส นกฺขมติ, โส ภาเสยฺย.

เทสิโต สงฺเขน อิตฺถนฺนามสฺส ภิกฺขุโน กุฎฺฐิตฺถุ. ขมติ สงฺฆสฺส. ตสฺมา ตฺถุเห. เอวเมตํ ธารยามี.^{๕๑}

“ท่านเจ้าข้า ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ภิกษุมีชื่อนี้ผู้นี้ใครจะสร้างกุฏิอันหาเจ้าของสร้างถวายมิได้
เพื่อตนเองด้วยการขอเอง เธอขอสงฆ์ให้แสดงพื้นที่ที่จะสร้างกุฏิ ถ้าสงฆ์พร้อมกันแล้ว สงฆ์พึงแสดง
พื้นที่ที่จะสร้างกุฏิแก่ภิกษุมีชื่อนี้ นี่เป็นญัตติ

ท่านเจ้าข้า ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ภิกษุมีชื่อนี้ใครจะสร้างกุฏิอันหาเจ้าของสร้างถวายมิได้ เพื่อตนเองด้วยการขอเอง เธอขอสงฆ์ให้แสดงพื้นที่ที่จะสร้างกุฏิ สงฆ์แสดงพื้นที่ที่จะสร้างกุฏิแก่ภิกษุมีชื่อนี้ การแสดงพื้นที่ที่จะสร้างกุฏิของภิกษุมีชื่อนี้ ชอบแก่ท่านผู้ใด ท่านผู้นั้นพึงเป็นผู้หนึ่ง ไม่ชอบแก่ท่านผู้ใด ท่านผู้นั้นพึงพูด

พื้นที่ที่จะสร้างกุฏิของภิกษุมีชื่อนี้ อันสงฆ์แสดงแล้ว ชอบแก่สงฆ์ เหตุนี้จึงนั่ง ข้าพเจ้าทรงความนี้ไว้อย่างนี้”]

คำอธิบาย สारमण जे เป็นต้นโดยย่อ

सारमण जेतिआथि पण्डिपुखनयेन वेतिट्ठप्फ.

คำว่า สारमण जे (หากภิกษุสร้างกุฏิด้วยการขอเองในที่มอันตราย) เป็นต้น โปรดทราบโดยนัยตรงกันข้าม

สถานที่ เป็นต้น

आपरियं आपविगे भिक्षु आरपुग समुवाजिगय गुणिकरवตुसुमी पण्यตत्.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภภิกษุชาวแคว้นอาฬวีในแคว้นอาฬวี เพราะเหตุคือ การสร้างกุฏิด้วยการขอเอง

ประเภทของบัญญัติ

असारणपण्यत्ति.

[สิกขาบทนี้]เป็นอसारณบัญญัติ (ข้อบัญญัติไม่ทั่วไปแก่ภิกษุณี)

อาณัติ

सानत्तिक.

[สิกขาบทนี้]เป็นสาณัตติกะ (มีการใช้ผู้อื่น)

อาบัติ

“อเทสิตวตถุกัม ปมาณาติกุกนตัม กุฎี การเสสสามิ”ติ อุปกรณตถัม อรณญํ คมนโต ปญจาย สพพโยเคสุ ทุกุกกัม, “อิทานิ ทวีติ ปิณฺฑเทหิ นิฏฺฐานํ คมฺมสสตี”ติ เตสุ ปจฺมปิณฺฑททาเน ธุลฺลจฺจยํ, ทุตฺติยาทาเนเน เลเป ฌฏฺฐิตे สजे อเทสิตวตถุกา เอว วา ปมาณาติกุกนตา เอว วา โหติ, เอโก สงฺฆาติเสโส, เทว จ ทุกุกกฺขานิ. อุภยวิปฺปนฺนา, เทว สงฺฆาติเสสา, เทว จ ทุกุกกฺขานิ. สजे ปน ทวารพณฺหํ วา วาตปानํ วา อญฺจเปตฺตวาว มตฺติกาย ลิมฺปติ, จปิเต จ ตสฺมี เลโป น ฌฏฺฐิติ, รกฺขติ ตาว. ปุณฺ ลิมฺปนฺตสฺส ปน ฌฏฺฐิตมตฺเต สงฺฆาติเสโส. สजे ตํ จปิยมาณํ ปจฺม-
ทินฺนเลเปเน สทฺธิํ นิรฺนฺตรเมว หุตฺวา ติฏฺฐติ, ปจฺมเมว สงฺฆาติเสโส. เกวลํ สารมฺภาย ทุกุกกัม, ตถา อปฺริกฺกมฺนาย.

- ต้องอาบัติทุกกฏ ในทุกความพยายามเริ่มแต่การเข้าป่าเพื่อหาอุปกรณ์โดยคิดว่า เราจักให้สร้างกุฏิเกินประมาณซึ่งสงฆ์ยังไม่ได้แสดงที่ให้
- ในเวลาที่ควรกล่าวว่ากุฏิจักถึงความสำเร็จด้วยก้อนดินเหนียว ๒ ก้อน ต้องอาบัติ ธุลล์จจย เพราะให้ก้อนดินเหนียวที่ ๑ ในบรรดาก้อนดินเหนียวเหล่านั้น
- ต้องอาบัติสังฆาติเสสครั้งเดียวและอาบัติทุกกฏ ๒ ครั้ง ถ้าเป็นกุฏิที่สงฆ์ไม่ได้แสดงที่ให้อย่างเดียว หรือเป็นกุฏิเกินประมาณอย่างเดียว เพราะให้ก้อนดินเหนียวที่ ๒ เมื่อการ โบกฉาบเชื่อมกันแล้ว
- ต้องอาบัติสังฆาติเสส ๒ ครั้งและอาบัติทุกกฏ ๒ ครั้ง ถ้าเป็นกุฏิที่ปราศจาก [การแสดงพื้นที่และประมาณ]ทั้งสองอย่าง
- ถ้าภิกษุไม่ได้ติดบานประตูหรือบานหน้าต่าง ฉาบด้วยดินเหนียว และเมื่อติดบาน ประตูหรือบานหน้าต่างเสร็จแล้ว เครื่องโบกฉาบยังไม่เชื่อมกัน[กับบานประตูหรือบานหน้าต่าง] ยังรักษาได้ก่อน แต่เมื่อภิกษุโบกฉาบอีก พอเชื่อมกันก็เป็นอาบัติสังฆาติเสส
- ถ้าบานประตูหรือบานหน้าต่างนั้นที่ภิกษุติดตั้งไว้ ตั้งอยู่ติดต่อกับดินเหนียวหรือ ปูนที่โบกฉาบทำไว้ครั้งแรก ต้องอาบัติสังฆาติเสสแต่แรกทีเดียว
- ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะสร้างกุฏิที่มีอันตรายอย่างเดียว
- ต้องอาบัติทุกกฏเหมือนกัน เพราะสร้างกุฏิที่ไม่มีชานรอบ

[ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาย มีรูปว่า เตสุ ปจฺมปิณฑทานเน อุลลจฺจยํ, ทุตฺติยาทานเน เลเป ฌฏฺฐิตะ แต่ในกัณฺหาภาสฎฺฐีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๕๐) กล่าวถึงรูปว่า เตสุ ปจฺมปิณฑทานเน อุลลจฺจยํ, ทุตฺติยา-ทานเน เลเป ฌฏฺฐิตะ ผู้แปลเห็นด้วยกับความเห็นของกัณฺหาภาสฎฺฐีกา เพราะคำว่า ทุตฺติยาทานเน เป็นบทที่ลงตติยาวีรตติในอรรถเหตุ ดังนั้น แม้บทแรกว่า ปจฺมปิณฑทานเน ก็ควรลงตติยาวีรตติในอรรถเหตุ ไม่ควรลงบัญญัติหรือสัตตตติมีวิรตติในอรรถเหตุ เพราะบทแสดงเหตุเหล่านี้ควรมีวิรตติเดียวกัน ถ้าแต่งให้มีวิรตติต่างกัน ก็ต้องโทษตามหลักอสังการที่เรียกว่า ภัคครีตโทษ (โทษหักลำดับ) ดูสุโพธาลังการ คาทา ๖๓

คำว่า เลเป แปลตามศัพท์ว่า “เครื่องโบกฉาบ” หมายถึง ปูน หรือดินเหนียว มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ลิมฺปติ เอเตนาติ เลโป = บุคคลย่อมโบกฉาบด้วยวัตถุนี้ เหตุนี้ วัตถุนั้นชื่อว่า เลปะ

(ลিপ ธาตุ <ลิมฺปน = ฉาบ, ทา> + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

อนาปัตติ

วิปฺปกตํ กุฎฺฐิ อณฺณสฺส ททโต จ, ภูมี สมนํ กตฺวา ภินฺทนตฺสฺส จ, เลณคฺหาติณกุฎฺธิ-ปณฺณจฺจนทเนเคหฺสุ อณฺณตฺรํ กาเรณตฺสฺส, กุฎฺฐิมฺปิ อณฺณสฺส วาสตฺถาย, วาสาคารํ จเปตฺวา อุโปสถาคาราทีสุ อณฺณตฺรตฺถาย กาเรณตฺสฺส จ อุมมตฺตกาทีนญจ อนาปตฺติ.

ไม่ต้องอาบัติแก่ :-

- ภิกษุผู้ยกกุฎฐิที่ทำค้างไว้ให้แก่ผู้อื่น[คือบุคคลหรือสงฆ์อื่น]
- ภิกษุผู้ทุบกุฎฐิทิ้งปรับพื้นที่ให้เสมอกัน
- ภิกษุผู้ให้สร้างอุโมงค์ ถ้า กุฎฐิหญ้า หรือเรือนที่มุงด้วยใบไม้ อย่างใดอย่างหนึ่ง
- ภิกษุให้สร้างกุฎฐิเพื่อเป็นที่อยู่ของบุคคลอื่น [คือ อาจารย์ อุปัชฌาย์ หรือสงฆ์]
- ภิกษุให้สร้างกุฎฐิเพื่อใช้เป็นโรงอุโบสถเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง เว้นสถานที่อยู่

[ของตน]

- ภิกษุบำเพ็ญตน

[คำว่า วิปฺปกตฺตา กุฎฺฐิ แปลว่า “กุฎฐิที่ทำค้างไว้” คือ ยังไม่เสร็จ ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๕๖) อธิบายว่า วิปฺปกตฺตํ อนิฏฺฐิตํ (คำว่า วิปฺปกตํ หมายความว่า ยังไม่เสร็จ) คำว่า วิปฺปกต เป็นบทกิตฺกัที่ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + ป บทหน้า + กร ธาตุ (กรณ = กระทำ) + ต ปัจจัยในกรณสาธนะ สัทท-นิตฺยปรณํ (สุตตมาลา หน้า ๔๔๑) อธิบายว่า วิ อุปสรรค เป็นไปในความหมายว่า อาทิกมฺม (เบื้องต้น)

จึงควรมีรูปวิเคราะห์ว่า อาทิกมฺเม ปกรียิตถาติ วิปฺปกตา (กฺฎิที่ภิกษุกระทำแล้วในเบื้องต้น ชื่อว่า วิปฺปกตา) และโดยเหตุที่ท่านไม่ได้แสดงอรรถของ ป อุปสรรคในบทนี้ไว้ จึงถือว่า เป็นอุปสรรคที่ไม่มีอรรถพิเศษใดๆ อย่างไรก็ตาม ปทฺฐปสฺสธิปกรณ (สูตร ๒๘๒) กล่าวไว้ว่า ป อุปสรรคเป็นไปในความหมายว่า อาทิกมฺเม แต่ท่านไม่ได้แสดงอรรถของ วิ อุปสรรคในบทนี้ไว้ จึงถือว่า วิ อุปสรรคไม่มีอรรถพิเศษใดๆ มีรูปวิเคราะห์ตามนัยนี้ว่า อาทิกมฺเม ปกรียิตถาติ วิปฺปกตา มติของสังฆมติปกรณและปทฺฐปสฺสธิปกรณทั้ง ๒ เหล่านี้มีความสอดคล้องกับอรรถกถาพระวินัยที่อธิบายศัพท์นี้เป็นบทกติกกว่า

วิปฺปกตาติ กยฺรมานา โหติ.^{๕๒}

“คำว่า วิปฺปกตา (กฺฎิที่ภิกษุกระทำแล้วในเบื้องต้น) หมายความว่า เป็นกฺฎิที่ถูกกระทำอยู่”

นอกจากนี้ คำว่า วิปฺปกต เป็นบทสมาสที่มาจาก วิ + ปกต มีความหมาย ๓ ประการตามอรรถของ วิ อุปสรรค คือ

๑. กฺฎิที่ปราศจากแล้วจากการกระทำต่างๆ, กฺฎิที่มีการกระทำต่างๆ ปราศจากแล้ว

- ปกาเรน กตํ ปกตํ, ปกตโต วิคตาติ วิปฺปกตา (ปัญจมีตํปปริสสมาส)

หรือ - วิคตํ ปกตํ ยสฺสาติ วิปฺปกตา^{๕๓} (ฉนฺทสิทฺฐพฺพิทฺธิสสมาส)

วิ อุปสรรคเป็นไปในความหมายว่า วิคต (ปราศจาก)

๒. กฺฎิที่กระทำแล้วขาดไป

- ปกตา หุตฺวา วิจฺฉินฺนา วิปฺปกตา^{๕๔} (สํมภาวนานุปฺพทกฺกมฺมธารยสสมาส)

วิ อุปสรรคเป็นไปในความหมายว่า วิจฺฉินฺน (ขาดไป)

๓. กฺฎิที่มีได้กระทำแล้วและจักกระทำ [คือ กำลังกระทำอยู่]

- ปกรียิตถ ปกรียิสฺสเตติ วา ปกตา, น ปกตา วิปฺปกตา^{๕๕} (อวธารณนุปฺพทกฺกมฺมธารยสสมาส)

วิ อุปสรรคเป็นไปในความหมายว่า ปฏิเสธ

อาทิ ศัพท์ใน อุปฺปสฺถาคาราทีสุ ละเอียดความว่า

- เรือนสำหรับบอดัว (ชนดาฆร)

- โรงฉัน (ภตฺตศาลา)

- เรือนไฟ (อคฺคิศาลา) เป็นต้น]

วิบัติ

ศีลวิปตติ.

[อาบัตินี้]เป็นศีลวิบัติ

องค์ประกอบ

อุลลิตตาทินิ อณฺณตฺรตา, เภฏฺจิมปมาณสมฺภโว, อเทสิตวตฺถุกตา, ปมาณาติกฺกนฺตตา, อตฺตทุทฺเทสิกฺกตา, วาสาการตา เลปฆฏฺณาติ อีมาเนตฺถ ฉ วา สตฺต วา อํคานิ.

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๖ หรือ ๗ เหล่านี้ คือ

๑. เป็นกุฎิที่โอบกอบภายในเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง
๒. มีประมาณอย่างต่ำ [คือ กว้าง ๔ ศอกขึ้นไป]
๓. เป็นกุฎิที่สงฆ์ยังไม่ได้แสดงที่ให้
๔. เป็นกุฎิเกินประมาณ
๕. สร้างสำหรับตน
๖. เป็นสถานที่อยู่[ของตน]
๗. สิ่งที่โอบกอบเชื่อมถึงกัน

ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น

ฉสมุฏฺฐานํ, กิริยญจ, กิริยากิริยญจ. อิทยฺหิ วตฺถุํ เทสาเปตฺวา ปมาณาติกฺกนฺตํ วา กโรโต กิริยโต สมุฏฺจาติ, อเทสาเปตฺวา กโรโต กิริยากิริยโต สมุฏฺจาติ. เสสเมตฺถ สยฺจริตฺเต วุตฺตสทิสเมวาติ.

[สิกขาบทนี้เป็น :-

- สมุฏฐาน ๖ [คือ กาย วาจา กายกัปปวาจา กายกัปปจิต วาจกัปปจิต และกายวาจกัปปจิต]
- กิริยะ (ต้องอาบัติเพราะทำกุฎิเกินประมาณ) คือ สิกขาบทนี้ชื่อว่าเกิดขึ้น เพราะการกระทำแก่ภิกษุผู้ให้สงฆ์แสดงพื้นที่แล้วสร้างกุฎิเกินประมาณ
- กิริยากิริยะ (ต้องอาบัติเพราะทำกุฎิเกินประมาณ และไม่ทำการให้สงฆ์แสดงพื้นที่) คือ สิกขาบทนี้ชื่อว่าเกิดขึ้น เพราะการกระทำและไม่กระทำของภิกษุผู้ไม่ให้สงฆ์แสดงพื้นที่แล้วสร้างกุฎิ

วิธีที่เหลือในสิกขาบทนี้ เป็นเช่นเดียวกับสังยุตตสิกขาบท ดังนี้แล

กฎการสิกขาบทพจนนา นิฏฐิตา.

จบคำอธิบายกฎการสิกขาบท

๗. คำอธิบายวิหารการสิกขาบท

คำอธิบาย มหุลลก

สตตเม มหุลลกนฺติ สสามิกภาเวน สมฺมาจิตกุญฺโติ มหฺนตภาโว เอตสฺส อตฺถิติ มหุลโล,

โปรดทราบรูปวิเคราะห์ของบทว่า มหุลลก ในสิกขาบทที่ ๗ ดังนี้

ความดีเลิศกว่ากุฎิที่ภิกษุขอเอง เพราะเป็นวิหารมีเจ้าของสร้างถวาย มีอยู่แก่วิหารนั้น เหตุนั้น วิหารนั้นชื่อว่า มหัลลกะ (ดีเลิศ)

[คำว่า มหุลลก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มหฺนตํ ลาคิ คณฺหาตฺติ มหุลโล = วิหารที่ถือเอาความดีเลิศ/ความใหญ่ ชื่อว่า มหัลลกะ

(มหา บทหน้า + ลา ธาตุ + ณฺ จัย ช้อน ล เป็น ลุล และทำรัสสะ อา ใน หา เป็น อ)

คำว่า มหฺนตภาโว เอตสฺส อตฺถิติ มหุลโล (ความดีเลิศมีอยู่แก่วิหารนั้น เหตุนั้น วิหารนั้นชื่อว่า มหัลลกะ) ไม่ใช่คำแสดงรูปวิเคราะห์ของ มหุลลก ศัพท์ แต่เป็นคำอธิบาย ฎีกาใหม่จึงกล่าวว่า

โย จ ยํ คณฺหาติ, โส ตสฺส อตฺถิติ อาห “มหฺนตภาโว เอตสฺส อตฺถิติ มหุลโล”ติ.^{๕๖}

“อนึ่ง วิหารใดย่อมถือเอาความดีเลิศใด ความดีเลิศนั้นมีอยู่แก่วิหารนั้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า มหฺนตภาโว เอตสฺส อตฺถิติ มหุลโล (ความดีเลิศมีอยู่แก่วิหารนั้น เหตุนั้น วิหารนั้นชื่อว่า มหัลลกะ)”

คำว่า สสามิกภาเวน (เพราะเป็นวิหารมีเจ้าของสร้างถวาย) แสดงเหตุของการที่ได้ชื่อว่าเป็นวิหารดีเลิศ และแสดงอรรถว่า ดีเลิศ (อุตฺตมตฺถ) ของ มหุลลก ศัพท์โดยย่อ ส่วนคำว่า สมฺมาจิตกุญฺโติ (กว่ากุฎิที่ภิกษุขอเอง) แสดงอุปทานของ มหฺนต ศัพท์ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

โส จ มหฺนตภาโว เกน, กุโธ จาติ อาห “สสามิกภาเวน”ติอาทิ.^{๕๗}

“อนึ่ง ท่านกล่าวว่า สสามิกภาเวน (เพราะเป็นวิหารมีเจ้าของสร้างถวาย) เป็นต้น เพื่อขจัดความสงสัยว่า ความดีเลิศนั้นมีได้เพราะอะไร และดีเลิศกว่าอะไร”

คำอธิบายข้างต้นแสดงประโยชน์ของการกล่าวบทแสดงเหตุว่า สสามิกภาเวน (เพราะเป็นวิหารมีเจ้าของสร้างถวาย) และบทอุปาทานว่า สมณัจฉิกกัฏฐโต (กว่ากัฏฐที่ภิกษุตนเอง) มีวิธีสัมพันธ์ตามหลักปทานสัมพันธ์ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า มหุตภาโว เอตสส อตถิติ มหุลโลโก (ความดีเลิศมีอยู่แก่วิหารนั้น เหตุนั้น วิหารนั้นชื่อว่า มหัลลกะ)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ความดีเลิศนั้นมีได้เพราะอะไร และดีเลิศกว่าอะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุของความเป็นวิหารดีเลิศ และอุปาทานของ มหุตภาโว ศัพท์ มีใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า สสามิกภาเวน และ สมณัจฉิกกัฏฐโต อธิบายว่า ความดีเลิศนั้นมีได้เพราะเป็นวิหารมีเจ้าของสร้างถวาย และดีเลิศกว่ากัฏฐที่ภิกษุตนเอง ดังนี้แล]

ยสฺมา วา วตฺถุํ เทสาเปตฺวา ปมาณาติทุกฺkenaปิ กาคฺตุํ วฏฺฏติ, ตสฺมา ปมาณ-
มฺหุตตายปิ มหุลโลโก, ตํ มหุลลกํ.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า มหัลลกะ (ใหญ่) แม้โดยความมีประมาณใหญ่ เพราะภิกษุให้สงฆ์แสดงพื้นที่แล้วควรสร้างด้วยการลวงประมาณได้อีกด้วย, [ภิกษุผู้จะให้สร้าง]วิหารใหญ่นั้น [อันมีเจ้าของสร้างถวายเพื่อตนเอง พึงนำภิกษุทั้งหลายไปเพื่อแสดงที่]

[ประโยคว่า ยสฺมา วา ยเปยฺ มหุลโลโก แสดงอรรถว่า ใหญ่ (วุดฺฒิตฺต) ของ มหุลลก ศัพท์ ในฎีกาใหม่อธิบายเรื่องนี้ว่า

น เกวลํ สสามิกภาเวนาวาติ อาห “ยสฺมา วา”ติอาทิ.^{๔๘}

“พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า ยสฺมา วา เป็นต้น เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า วิหารชื่อว่า มหัลลกะ เพราะความมีเจ้าของสร้างถวายอย่างเดียวเท่านั้นหาไม่ได้”

ข้อนี้หมายความว่า ในประโยคต้น ท่านแสดงว่า มหุลลก ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ดีเลิศ เพราะเป็นวิหารมีเจ้าของสร้างถวาย ในประโยคนี้แสดงว่า มหุลลก ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ใหญ่ อีกด้วย เพราะสร้างเกินประมาณได้

สรุปความว่า คำว่า มหุลลก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ดีเลิศ (อุตุตมตถ) คือ วิหารดีเลิศกว่ากุฏิที่ภิกษุตนเอง เพราะมีเจ้าของสร้างถวาย

๒. ใหญ่ (วุฑฺฒตถ) คือ วิหารใหญ่ที่ภิกษุให้สงฆ์แสดงพื้นที่แล้วสร้างล่วงประมาณได้ โดยไม่จำกัดขนาดกว้างยาวเหมือนกุฏิที่ภิกษุตนเอง

คำว่า ตสฺมา ในประโยคที่ว่า ตสฺมา ยสฺส มหุลโล แปลย่อๆ ว่า ตสฺมา การณา (เพราะเหตุนั้น) แต่ควรแปลโดยพิสดารด้วยการเปลี่ยนกริยาคุณพากย์คือ (กาตุ) วจฺจติ เป็นบทนามว่า กตฺตพฺพตฺตา (เพราะความเป็นวิหารที่ควรกระทำ) จึงได้รูปว่า ตสฺมา ปมาณาติทุกฺกเมนาปี กตฺตพฺพตฺตา (เพราะความเป็นวิหารที่ควรกระทำแม้ด้วยการล่วงประมาณ)]

ยสฺมา ปนสฺส ตํ ปมาณมฺหนตฺตํ สสามิกตฺตาว ลพฺภติ, ตสฺมา ตทตฺถทสฺสนตฺถํ “มหุลโล นาม วิหาโร สสามิกโก วุจฺจติ”ติ เอวมสฺส ปทภาชเน วุตฺตํ.

อนึ่ง ความมีประมาณใหญ่ขึ้นของวิหารนั้น ย่อมมีได้ เพราะเป็นวิหารมีเจ้าของสร้างถวาย ดังนั้น จึงตรัสไว้ในปทภาชนีของบทว่า มหุลลกํ นั้นอย่างนี้ว่า มหุลโล นาม วิหาโร สสามิกโก วุจฺจติ (วิหารที่ชื่อว่ามหัลลกะ คือ วิหารที่มีเจ้าของสร้างถวาย) เพื่อแสดงเนื้อความ [คือ ความมีเจ้าของสร้างถวาย]นั้น

[ท่านกล่าวประโยคนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า เมื่อ มหุลลก ศัพท์ยังมีอรรถว่า ใหญ่ อีกอรรถหนึ่ง เหตุใดในปทภาชนีจึงตรัสถึงอรรถว่า ดีเลิศ เท่านั้น เพราะแสดงถึงความมีเจ้าของสร้างถวายอย่างเดียว มิได้แสดงถึงความใหญ่ไว้ด้วยพระดำรัสว่า มหุลโล นาม วิหาโร สสามิกโก มหฺนโต จ วุจฺจติ (วิหารที่ชื่อว่า มหัลลกะ คือ วิหารที่มีเจ้าของสร้างถวาย และวิหารใหญ่) หมายความว่า ความมีเจ้าของสร้างถวาย ก็เป็นเหตุของความใหญ่ด้วยเช่นเดียวกัน กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ ความใหญ่ย่อมมีได้เพราะมีเจ้าของสร้างถวาย ดังนั้น จึงตรัสไว้เพียง สสามิกโก วุจฺจติ (คือ วิหารที่มีเจ้าของสร้างถวาย) และไม่ตรัสว่า สสามิกโก มหฺนโต จ วุจฺจติ (คือ วิหารที่มีเจ้าของสร้างถวาย และวิหารใหญ่) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ยถิ เอวํ อถ กสฺมา “มหุลโล นาม วิหาโร สสามิกโก วุจฺจติ”ติ เอตฺตกเมว ปทภาชเน วุตฺตนฺติ อาห “ยสฺมา ปนา”ติอาทิ.^{๕๔}

“พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ยสฺมา ปน เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า เมื่อเป็นดังนี้ เหตุใดจึงตรัสไว้ในปทภาชนีเพียงเท่านั้นว่า มหุลโล นาม วิหาโร สสามิกโก วุจฺจติ (วิหารที่ชื่อว่ามหัลลกะ คือ วิหารที่มีเจ้าของสร้างถวาย)”

พึงทราบวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มหุลโลโก นาม วิหาโร สสามิโก วุจฺจติ (วิหารที่ชื่อว่ามหุลลกะ คือ วิหารที่มีเจ้าของสร้างถวาย)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดพระผู้มีพระภาคตรัสคำไว้เพียงเท่านั้นว่า มหุลโลโก นาม วิหาโร สสามิโก วุจฺจติ ไว้ในปทภาษนีย์

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระผู้มีพระภาคควรจะตรัสว่า มหุลโลโก นาม วิหาโร สสามิโก มหฺนโต จ วุจฺจติ (วิหารที่ชื่อว่ามหุลลกะ คือ วิหารที่มีเจ้าของสร้างถวาย และวิหารใหญ่) มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยคนี้ อธิบายว่า ความมีประมาณ ใหญ่นั้นของวิหารนั้น ย่อมมีได้ เพราะเป็นวิหารมีเจ้าของสร้างถวาย จึงตรัสไว้ว่า มหุลโลโก นาม วิหาโร สสามิโก วุจฺจติ เท่านั้น

คำว่า ตสฺมา ใน ตสฺมา ตทตถทสฺสนตฺถํ เป็นต้น แปลย่อๆ ว่า “เพราะเหตุนั้น” แต่แปลโดย พิศดารด้วยการเปลี่ยนกริยาคุณพากย์เป็นบทนาม และประธานเป็นบทสัมพันธน์ว่า ตสฺส ปมาณมฺหฺนตฺตสฺส สสามิกตฺตาว ลทฺธภาวโต (เพราะความที่แห่งความใหญ่โดยประมาณนั้นเป็นของอันภิกษุได้แล้ว เพราะความเป็นไปกับด้วยเจ้าของสร้างถวายนั้นเทียว)

คำว่า วิหาร มีรูปวิเคราะหฺว่า

- วิหรนฺติ เอตฺถาติ วิหาโร, อาวาโส = ภิกษุทั้งหลายย่อมอยู่ในที่อยู่นี้ เหตุนี้ที่อยู่นี้ ชื่อว่า วิหาร หมายถึง ที่อยู่ (วิ บทหน้า + หร ธาตุ (หฺรณ = นำไป) + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

คำว่า วิหาร อาจหมายถึง วัด, ที่อยู่ของพระสงฆ์ หรือที่ประดิษฐานพระพุทธรูป คู่กับโบสถ์ แต่ในที่นี้หมายถึง ที่อยู่ของพระสงฆ์]

คำอธิบายวิธีที่เหลือโดยย่อ

เสสํ สพฺพํ กุฎฺฐการสิกขาบท เวตฺตสฺสทิสํ, สสามิกภาวมตฺตเมว हि วิเสโส.

วิธีที่เหลือทั้งหมดเป็นเช่นกับวิธีที่กล่าวไว้ในกุฎฐการสิกขาบท เพียงความมีเจ้าของ สร้างถวายเท่านั้นเป็นความต่างกัน

สถานที่ เป็นต้น

โกสมุพิยํ ฉนฺนตฺเถรํ อารพฺภ เจตียรฺกฺขํ เฌทาปนวตฺถุสฺมึ ปณฺณตฺตภาโว อภิริยมตฺตโต สมฺภูจฺจานภาโว เอกสงฺฆาติเสสตา จ เอตฺถ วิเสโส.

- อนิพัตถนปฏิกิริยาอื่นมิได้สำเร็จด้วยตัทธิตเป็นต้นทั้ง ๓ อย่าง เช่น ฆฎ (หม้อ) และ ปฏ (ผ้า) เป็นต้น

นิพัตถนปฏิกิริยาอื่นพึงทราบว่าสำเร็จด้วยตัทธิตเป็นต้นทั้ง ๓ อย่าง”

คำว่า มตฺต (เพียง) ใน อภิริยมตฺตโต (เพราะเพียงไม่กระทำ[การให้สงฆ์แสดงพื้นที่]) ปฏิเสธความมีสมุฏฐานเพราะกระทำ ในที่บางแห่งประกอบ มตฺตํ และ เอว ศัพท์ ไขว่รวมกันเป็นรูปว่า มตฺตเมว (เพียงเท่านั้น) โดย มตฺต ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า ตตฺสิน (อวธารณ) และส่วน เอว ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า ย้าความ (สนธิญาณ) ดังข้อความในคัมภีร์คณณณณณะว่า

มตฺตเมวาทิ ปเนตถ

มตฺตสทฺโทวธารณ

เอวสทฺโท สนธิญาณ

ยเถวาทิ วิภูสเน.”^๒

“ส่วนในบทว่า มตฺตเมว (เพียงเท่านั้น) นี้ มตฺต ศัพท์ใช้ในอรรถอวธารณะ, เอว ศัพท์ใช้ในอรรถสนธิญาณะ, [เอว ศัพท์ในบทว่า ยถา เอว ใช้ในอรรถวิภูสเนะ (ระดับบท)]”

วิหารการสิกขาบททณณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายวิหารการสิกขาบท

๘. คำอธิบายทฤษฎีโทสสิกขาบท

คำอธิบาย ทุฏฺโฐ โทโส

อฏฺฐเม ทุฏฺโฐ โทโสติ ทุสฺสโต เจว ทุสโก จ. อุปฺปนฺเน หิ โทเส ปุคฺคโล เดน โทเสน ทุสฺสโต โหติ, ปกฺติภาวํ ชหาปีโต, ตสฺมา “ทุฏฺโฐ”ติ วุจฺจติ. ปรมฺยจ ทุสฺเสติ วินาเสติ, ตสฺมา “โทโส”ติ ชวฺจฺจติ. อิติ “ทุฏฺโฐ โทโส”ติ เอกสฺสเวตํ ปุคฺคลสฺส อาการนํนตฺเตน นิทสฺสนํ

โปรดทราบเนื้อความในสิกขาบทที่ ๘ ดังนี้

คำว่า ทุฏฺโฐ โทโส (ขัดใจ มีโทสะ) แปล[ตามศัพท์]ว่า ผู้ถูกโทสะประทุษร้ายแล้ว และผู้ประทุษร้าย กล่าวคือ เมื่อโทสะเกิดขึ้นแล้ว บุคคลถือว่าเป็นผู้ถูกโทสะนั้นประทุษร้าย คือ ให้ละความเป็นปกติ ดังนั้นจึงเรียกว่า ทุฏฺโฐ (ผู้ถูกโทสะประทุษร้ายแล้ว)

หนึ่ง บุคคลนั้นยอมประทุษร้ายผู้อื่น คือ ทำให้[ผู้อื่น]พินาศ ดังนั้นจึงเรียกว่า โทโส
 (ผู้ประทุษร้าย)

โดยประการดังนี้ ทั้ง ๒ บทว่า ทุญโจ โทโส นี้ เป็นเครื่องแสดงถึงบุคคลผู้เดียว นั้นแหละโดยลักษณะต่างกัน [คือ ลักษณะที่ถูกโทสะประทุษร้าย อันเป็นความเปลี่ยนแปลงของร่างกาย เช่น หน้าแดง ลมหายใจถี่เร็ว พุดเสียงสั้น และลักษณะประทุษร้ายผู้อื่น อันเป็นการเบียดเบียนทางกายและวาจา]

[คำว่า ทูสโตะ อธิบาย ทูจโจ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทูสียตีติ ทฏฺโจะ = ผู้ถูกโทษทำลาย ชื่อว่า ทฏฺจะ

(ทุส ธาตุ นาเส (ทำลาย) + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

เพราะคงรูป ต ปัจจุบันไว้อย่างชัดเจน และแสดง

คำว่า ทูลโก อธิบาย โทโส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทูเสติ ปรี วินาเสติติ โทโส = ผู้ทำลาย คือ ยังผู้นั้นให้พินาศ ชื่อว่า โทสะ (ทูล ชาติ + ณ ปัจจัยในกัตตุสภาระ เพราะอธิบายด้วย ณฺ ปัจจัยที่ปรากฏชัดในกัตตุสภาระ)

ประโยคว่า อุปปนเน หิ โทเส ยเปย นิสฺสนํ (กล่าวคือ เมื่อโทสะเกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ) เป็น *ประโยค* *วิถาวะ* คือ อธิบายความของ ทุฏฺโฐ และ โทโส ว่า ผู้ที่ถูกโทสะประทุษร้าย คือ ผู้ที่ถูกโทสะทำให้ละความเป็นปกติ คือ ความผ่องใสแห่งจิต (อารมณ์ที่ยังดีอยู่) หมายถึง ถูกทำให้จิตเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมเป็น อารมณ์เสีย และผู้ประทุษร้ายผู้อื่น ก็คือ ผู้ยังผู้อื่นให้พินาศไปด้วยแรงโทสะนั่นเอง

คำว่า ตสฺมา ใน ตสฺมา “ทฺฐโวจ”ติ วุจฺจติ เพิ่มปาฐสเสสเป็นรูปว่า ตสฺมา เตน โทเสน ทฺฐิตตฺตา (เพราะความเป็นผู้อันโทสนั้นประทุษร้ายแล้ว) โดยเปลี่ยน ทฺฐิตโต เป็นบทแสดงเหตุที่ลงปัญจมีวิวัตติและลง ตต ปัจจุบันอยู่ท้าย

คำว่า ตสฺมา ใน ตสฺมา “โทโส”ติ วุจฺจติ เพิ่มพาสฺสเสสเป็นรูปว่า ตสฺมา ปรี ทุสฺกตฺตา (เพราะ
 ความเป็นผู้ประทุษร้ายซึ่งผู้อื่นนั้น) โดยเปลี่ยนกริยาคุณพากย์ว่า ทุเสติ เป็นบทนามแสดงเหตุที่ลงบัญญัติ
 วิภัติและลง ตต ปัจจัยอยู่ท้าย]

คำอธิบาย อปปติโต

อปรปดีโตติ นปรปดีโต, ปิติสฺสหาทีหิ วิวชฺชิโต, น อภิสฺสฺสโต อตฺถโณ.

คำว่า อปัตติตะ (ไม่แช่มชื่น) คือ ผู้อันปิติและสุขเป็นต้นไม่เข้าถึง กล่าวคือ ผู้เว้นจากปิติและสุข เป็นต้น หมายความว่า ผู้อันปิติและสุขเป็นต้นไม่แผ่ชานไป

[คำว่า ปตติต ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปติ บทหน้า + อิ ธาตุ (คติมิหิ = ไป) + ต ปัจจัย ในที่นี้แปลตามศัพท์ว่า “ผู้อันปิติและสุขเป็นต้นเข้าถึงแล้ว” คัมภีร์อภิธานปิปปิกา (คาถา ๙๓๖) กล่าวถึงอรรถของ ปตติต ศัพท์ไว้ ๓ ประการ คือ ปรากฏ (ขยาต) แช่มชื่น, ร่าเริง (หฺนฺจ) และ ฐู (วิญญาต) ในที่นี้มีความหมายว่า แช่มชื่น, ร่าเริง

ส่วนคำว่า อปัตติต แปลตามศัพท์ว่า “ผู้อันปิติและสุขเป็นต้นไม่เข้าถึงแล้ว” คือ ธรรมอันดีงาม ได้แก่ ปิติ สุข เมตตา กรุณา มุทิตา เป็นต้น ไม่เข้าถึงกระแสจิตของภิกษุผู้เกิดโทสะอยู่นั้น ท่านจึงอธิบายว่า ปิติสุขาทีหิ วิวชฺชิตอ (ผู้เว้นจากปิติและสุขเป็นต้น) และอธิบายต่อมาอีกว่า น อภิสโณติ อตฺถอ (หมายความว่า ผู้อันปิติและสุขเป็นต้นไม่แผ่ชานไป) เพื่ออธิบายความให้ชัดเจนขึ้น]

คำอธิบาย อมูลเกน

อมูลเกนาติ ยํ โจทเกน จุทิตกมฺหิ ปุคฺคเล อธิฏฺฐํ อสฺสุตํ อปฺริสํกิตํ, อิํ เอเตสํ ทสฺสนสฺวนปฺริสํกาสงฺขาตานํ มุลานํ อภาวโต อมูลกํ นาม. ตํ ปน โส อาปนโน วา โหตุ, อนาปนโน วา, เอตํ อิธ อปฺปมาณํ.

คำว่า อมูลเกน (ไม่มีมูล) หมายความว่า อาบัติปาราชิกใดที่บุคคลผู้โจทก์ไม่เห็น ไม่ได้ยิน ไม่สงสัยในบุคคลผู้ถูกโจทก์ อาบัติปาราชิกนี้ชื่อว่า ไม่มีมูล เพราะไม่มีเหตุคือการเห็น การได้ยิน และความสงสัยเหล่านั้น

อนึ่ง บุคคลผู้ถูกโจทก์นั้นจะต้องอาบัติปาราชิกหรือไม่ก็ตาม ข้อนั้นไม่เป็นประมาณในสิกขาบทนี้

[คำว่า โจทก ประกอบรูปศัพท์มาจาก จุ ธาตุ (โจทเน = ท้วงติง) + ญฺ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า โจเทตติ โจทโก (ผู้ท้วงติง ชื่อว่า โจทกะ)

คำว่า จุทิตก ประกอบรูปศัพท์มาจาก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โจทียเตติ จุติโต = ผู้ถูกท้วงติง ชื่อว่า จุติตะ (จุ ธาตุ + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- จุติโตเยว จุติโก ผู้ถูกท้วงติงนั้นแหละ ชื่อว่า จุติทกะ (ก ปัจจัยในอรรถกัตถ์)

คำว่า เอเตสํ มุลานํ อภาวโต (เพราะไม่มีเหตุเหล่านั้น) แสดงรูปวิเคราะห์ อมูลก เป็น นินิบาต-
บุรพบทพหุพีหิสมาส ว่า นตฺถิ มุลํ ยสฺสชาติ อมูลกํ (อาบัติปาราชิกอันไม่มีมูล ชื่อว่า อมูลกะ)

คำว่า ทสฺสนสฺวนปริสฺสกาสฺขาทานํ (คือการเห็น การได้ยิน และความสงสัย) แสดงองค์ประกอบ
ของเหตุว่าการเห็นเป็นต้น ๓ ประการ หมายความว่า ถ้าภิกษุเห็นภิกษุอื่นล่วงอาบัติปาราชิกอยู่ การ
เห็นนั้นเป็นเหตุแห่งการโจท ถ้าได้ยินผู้อื่นกล่าวถึง การได้ยินนั้นเป็นเหตุแห่งการโจท ถ้าเกิดความสงสัย
ความสงสัยนั้นเป็นเหตุแห่งการโจท แต่ถ้าโจทโดยไม่มีมูลเหตุทั้ง ๓ ข้ออย่างใดอย่างหนึ่งแล้วโจทภิกษุอื่น
ว่าต้องอาบัติปาราชิก การโจทดังกล่าวชื่อว่า ไม่มีมูล

คำว่า ยํ หมายถึง ปาราชิก (อาบัติปาราชิก) จึงใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ ที่จริงแล้วในปาติโมกข์
มีข้อความว่า อมูลเกน ปาราชิกเกน ฐมฺเมเน อนฺนุทฺถํเสยฺย แต่ ฐมฺม ศัพท์อาจใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ได้
ดังบาทคาถาว่า เอวํ ฐมฺมานิ สุตฺวาน วิปฺปสฺสึทนฺติ ปณฺธิตา ดั่งนั้น ที่นี้จึงใช้เป็น ยํ โดยมุ่งหมายว่า ฐมฺม
ศัพท์ในประโยคนี้เป็นนปุงสกลิงค์ (ในที่บางแห่งใช้เป็น ปาราชิก บ้างโดยหมายถึง ลิกฺขาทปํ (ลิกขาบท)
ดังที่เคยพบมาแล้ว)

นอกจากนั้น แม้จะกล่าวถึงอาบัติปาราชิก ก็มุ่งให้หมายถึงการล่วงละเมิดอาบัติปาราชิก จึงจัด
เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ผลุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็น
การกล่าวถึงอาบัติปาราชิกที่เป็นผล แต่เจตนาหมายถึงการล่วงละเมิดอันเป็นเหตุ

คำว่า ปริสฺสํกิตฺ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปริ บพหน้า + สกิ ธาตุ (สงฺกายํ = สงสัย) + ต ปัจจัย
ในภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปริสฺสํกนํ ปริสฺสํกิตํ (ความสงสัย ชื่อว่า ปริสฺสํกิตะ)

คำว่า เอตํ ในฎีกาใหม่อธิบายเป็น จุติตกฺสฺส อาปนฺนํนาปนฺนตฺตํ (ความเป็นผู้ต้องและไม่ต้อง
[อาบัติปาราชิก]ของผู้ถูกโจท) โดยเปลี่ยน อาปนฺโน, อนาปนฺโน เป็นบทนามว่า อาปนฺนํนาปนฺน แล้วซ้อน
ตตฺ ปัจจัยไว้ท้าย อีกทั้งเปลี่ยน โส (จุติตโก) เป็นบทสัมพันธว่า จุติตกฺสฺส]

เอตถ จ อธิฏฺฐํ นาม อตฺตโน ปสาทจกฺขุณา วา ทิพฺพจกฺขุณา วา อธิฏฺฐํ, อสฺสํ
นาม ตเถว เกนจิ วุจฺจมานํ น สุตํ, อปริสฺสํกิตํ นาม อตฺตโน วา ปฺรสฺส วา ทิฏฺฐสฺสุมฺตฺวเสน
เจตฺสา อปริสฺสํกิตํ, อิติ เอวฺรฺฐเพน อมูลเกน.

ความโดยพิสดารว่า ในเรื่องนี้ :-

อธิฏฺฐะ (ไม่เห็น) คือ สิ่งที่คุณคนไม่เห็นด้วยจักขุประสาทหรือทิพยจักขุของตน

อัสสตะ (ไม่ได้ยิน) คือ สิ่งที่คุณคนไม่ได้ยินคำที่ใครๆ พูดอยู่เหมือนอย่างนั้น [คือ
ด้วยโสตรประสาทหรือทิพโสตร]

อปริสังกิตะ (ไม่สงสัย) คือ สิ่งที่ไม่ได้สงสัยทางใจ โดยเนื่องด้วยสิ่งที่ตนหรือผู้อื่นเห็น ได้ยิน และรู้[ทางฆานทวาร ชิวหาทวาร และกายทวาร]

โดยประการดังนี้ [ภิกษุใดขัดใจ มีโทสะ ไม่แช่มชื่น ก่้างัดภิกษุด้วยอาบัติปาราชิก] ไม่มีมูลเช่นนั้น

[โดยทั่วไปประโยคที่ขึ้นต้นด้วย เอตถ จ มักเป็นประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยค หน้า จ ศัพท์ทำหน้าที่วากยารัมภะคือ แสดงวากยารัมภะ แต่ในที่นี้จัดเป็น *ประโยควิตถาระ* ส่วน จ ศัพท์ทำหน้าที่วิตถาระคือ ดังฎีกาใหม่กล่าวว่า

อิทานิ อุตตนา วุตตเมว ทิฏฐาที วิวริตุ เอตถ จาติอาที วุตติ.”

“บัดนี้ พระอรธกถาจารย์กล่าวว่า เอตถ จ เป็นต้น เพื่ออธิบายอารมณ์ที่บุคคลเห็นเป็นต้น อันตนกล่าวแล้ว”

คำว่า เอตถ เป็นบทวิเสสนะของปาฐสเสสว่า ทิฏฐสฺตปฺริสฺสํกิตฺสฺ (ในบรรดาอารมณ์อันบุคคล เห็นแล้ว ได้ยินแล้ว และสงสัยแล้ว)

คำว่า อทิฏฺฐํ, อสฺสฺตํ และ อปฺริสฺสํกิตํ ในประโยคเหล่านี้ หมายถึง อารมฺมณ (อารมณ์) จึง ประกอบใช้เป็นนปฺงสกลิงค์ นอกจากนั้น มุต เป็นการรู้คันธารมณทางฆานประสาท, ฐึรสารมณทางชีวหา-ประสาท และฐึรโณฏฐัพพารมณทางกายประสาท (ส่วนการรู้อารมณ์ทางใจที่เรียกว่า วิมฺฆาต ไม่มีความ เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ ท่านจึงไม่ได้กล่าวถึง)

ความสงสัยในเรื่องนี้แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. ทิฏฐปฺริสฺสํกิตะ (ทิฏฺฐํ อนุคฺตํ ปฺริสฺสํกิตํ ทิฏฺฐปฺริสฺสํกิตํ = ความสงสัยที่คล้อยตามสิ่งที่เห็น) เช่น ภิกษุและมาตุคามเข้าไปสู่ฟุ่ไม้พร้อมกันด้วยกิจของตน ต่างก็ไม่เห็นกัน แต่ภิกษุอื่นเห็นบุคคลทั้ง ๒ ออกมาในเวลาใกล้เคียงกัน จึงคิดว่าทั้ง ๒ คนทำผิด

๒. สุตปฺริสฺสํกิตะ (สุตํ อนุคฺตํ ปฺริสฺสํกิตํ สุตปฺริสฺสํกิตํ = ความสงสัยที่คล้อยตามสิ่งที่ได้ยิน) เช่น ภิกษุได้ยินเสียงพูดของภิกษุอีกรูปหนึ่งกับมาตุคามในที่มืดหรือที่ปกปิด โดยที่ไม่รู้ว่าผู้อื่นอยู่ด้วย จึง คิดว่าทั้ง ๒ คนทำผิด

๓. มุตปฺริสฺสํกิตะ (มุตํ อนุคฺตํ ปฺริสฺสํกิตํ มุตปฺริสฺสํกิตํ = ความสงสัยที่คล้อยตามสิ่งที่รู้ทาง ฆานประสาทเป็นต้น) เช่น เมื่อนักเลงสุราสนุกสนานเปล็ดเปลื่นกับหญิงในวิหารท้าววัด มณฑป หรือ ท้ายศาลาเป็นต้น แล้วกลับไป ภิกษุอื่นเข้ามาในภายหลังได้กลิ่นเนื้อและสุรา จึงสำคัญผิดว่าพระที่อยู่ในวัด ทำผิด]

คำอธิบาย ปาราชิกเณ

ปาราชิกเณติ ภิกขุโน อนุรูปสุ เอภฺณวีสติยา อภฺณตเรน, ปทภาชเณ ปน ปารา-
ชิกฺทเทเส อาคตาเนว คเหตุวา “จตุณฺหํ อภฺณตเรนา”ติ วุตฺตํ.

คำว่า ปาราชิกเณ (อาบัติปาราชิก) หมายความว่า [กำจัด]ด้วยอาบัติปาราชิก ๑๙
ข้อใดข้อหนึ่งอันควรแก่ภิกษุ อนึ่ง ในปทภาชนียถือเอาอาบัติปาราชิก ๔ ข้อที่มาแล้วในหัวข้อ
ของคำปาราชิก จึงตรัสว่า จตุณฺหํ อภฺณตเรน (ด้วยอาบัติปาราชิก ๔ ข้อใดข้อหนึ่ง)

[ข้อความว่า “อาบัติปาราชิก ๑๙ ข้อใดข้อหนึ่งอันควรแก่ภิกษุ” หมายความว่า ในปาราชิก ๒๔
ข้อที่กล่าวไว้ในนิคมของปาราชิกสิกขาบท หักปาราชิกของภิกษุณี ๔ ข้อ และปาราชิกของภิกษุณีที่นุ่งห่ม
ผ้าของคฤหัสถ์ จึงเหลือปาราชิก ๑๙ ข้อ ดังนั้น แม้ภิกษุโจทภิกษุรูปอื่นว่า ท่านเป็นบัณฑิตก็เป็นต้น ก็
ต้องอาบัติสังฆาติเสตามสิกขาบทนี้เช่นกัน

อย่างไรก็ตาม ในปทภาชนียได้ตรัสว่า จตุณฺหํ อภฺณตเรน (ด้วยอาบัติปาราชิก ๔ ข้อใดข้อหนึ่ง)
โดยหมายถึงปาราชิกที่มาแล้วโดยตรงในหัวข้อของปาราชิก ในเรื่องนี้ฎีกาใหม่ได้อธิบายตามหลักของการ
สัมพันธประโยคว่า

ยถิ เอวํ อถ กสฺมา ปทภาชเณ “ปาราชิกเณ ฐมฺเณนาติ จตุณฺหํ อภฺณตเรนา”ติ วุตฺตุนฺติ อาห
ปทภาชเณ ปนาติอาทิ.^{๖๔}

“พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ปทภาชเณ ปน (อนึ่ง ในปทภาชนีย) เป็นต้น เพื่อขจัดความสงสัย
ว่า ถ้าคำว่า ปาราชิกเณ หมายถึงอาบัติปาราชิก ๑๙ ข้อใดข้อหนึ่งอย่างนี้ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดในปท-
ภาชนียจึงตรัสว่า จตุณฺหํ อภฺณตเรน (ด้วยอาบัติปาราชิก ๔ ข้อใดข้อหนึ่ง)”

วิธีสัมพันธประโยคในประโยคข้างต้น มีดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า ปาราชิกเณ หมายถึง อาบัติปาราชิก
๑๙ ข้อใดข้อหนึ่งด้วยประโยคต้น

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดในปทภาชนียจึงตรัสว่า จตุณฺหํ อภฺณตเรน (ด้วยอาบัติปาราชิก
๔ ข้อใดข้อหนึ่ง)

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ในปทภาชนียควรตรัสว่า ปาราชิกเณ ฐมฺเณนาติ เอภฺณ-
วีสติยา ปาราชิกเณ อภฺณตเรน (ด้วยอาบัติปาราชิก ๑๙ ข้อใดข้อหนึ่ง) มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยคนี้ อธิบายว่า ในปทภาชนียถือเอา

อาบัติปาราชิก ๔ ข้อที่มาแล้วในหัวข้อของปาราชิก จึงตรัสว่า จตุณฺหิ อณฺณตเรน (ด้วยอาบัติปาราชิก ๔ ข้อใดข้อหนึ่ง) ดังนี้แล]

คำอธิบาย อนุทุธฺเสยฺย

อนุทุธฺเสยฺยาติ ธฺเสยฺย วิทุธฺเสยฺย ปธฺเสยฺย อภิภเวยฺย.

คำว่า อนุทุธฺเสยฺย แปลว่า ทำลาย คือ ย่ำยี

[ท่านอธิบายคำว่า อนุทุธฺเสยฺย ว่า ธฺเสยฺย เพื่อแสดงว่า อุปสรรคคือ อนุ ใช้ในความหมายว่า ชาติวัตถุนัตตกะ คือ คล้อยตามอรรถของธาตุ หมายความว่า อนุ ก็มีอรรถว่า ทำลาย เหมือน ธฺส ธาตุ ส่วนคำว่า วิทุธฺเสยฺย ปธฺเสยฺย ที่ท่านกล่าวต่อมา ประกอบด้วย ธฺส ธาตุเหมือนกัน จึงเป็นการแสดงคำไวพจน์เท่านั้น เพราะเหตุนั้น ทั้ง ๓ ศัพท์คือ ธฺเสยฺย วิทุธฺเสยฺย ปธฺเสยฺย ต้องแปลร่วมกันเป็นศัพท์เดียวว่า “ทำลาย” ส่วน อภิภเวยฺย แปลว่า “ย่ำยี” เพราะเปลี่ยนธาตุไปเป็นอีกธาตุหนึ่ง คือ ภู ธาตุ (อภิภเวยฺย = อภิ บทหน้า + ภู ธาตุ + อ ปัจจัย + เอยฺย วิกัตติ) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อุปสัคคินิปาทานํ วาจกสทฺทสนฺนิฐานเณ ตทตฺถโกชตนาภาเวน ปวตฺตนโต “ธฺเสยฺยา”ติ วุตฺตํ. ธฺสนฺน-
เจตฺถ อภิภวํ เตนหา “อภิภเวยฺยา”ติ.^{๖๔}

“พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ธฺเสยฺย (ทำลาย) เพราะอุปสรรคและนิบาตมักเป็นไปด้วยความเป็นศัพท์แสดงเนื้อความนั้น ในที่ใกล้จากศัพท์ (ศัพท์แสดงเนื้อความโดยตรง) อนึ่ง การทำลายในเรื่องนี้เป็นการย่ำยี ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อภิภเวยฺย (ย่ำยี)”

ข้อนี้หมายความว่า อุปสรรคและนิบาตบางศัพท์ทำหน้าที่ธาตุวัตถุนัตตกะ จึงแสดงเนื้อความตามศัพท์ คือ ธาตุที่อยู่ใกล้กันนั่นเอง ดังนั้น คำว่า อนุทุธฺเสยฺย แม้มี อนุ อยู่เพิ่มขึ้นมาจากกริยาล้วนๆ ว่า ธฺเสยฺย ก็มีความหมายเดิมเท่านั้น จึงอธิบายว่า อนุทุธฺเสยฺยาติ ธฺเสยฺย (คำว่า อนุทุธฺเสยฺย แปลว่า ทำลาย) ส่วนคำว่า วิทุธฺเสยฺย ปธฺเสยฺย ท่านไม่ได้อธิบายไว้ จึงแสดงโดยอ้อมว่าเป็นบทกริยาที่ประกอบด้วย วิ และ ป อุปสรรคในอรรถของธาตุเดิม ไม่มีความหมายพิเศษอื่นมากไปกว่านี้ ดังคำว่า กิเลส และ สักกิเลส มีความหมายเหมือนกัน โดย ส อุปสรรคมีประโยชน์เพื่อระดับบทเท่านั้น ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มจากเดิม ดังข้อความในคัมภีร์ปทสาธน์ฎีกาว่า

นามํ อุปนมนตฺถิ

อุปสัคโค วิเสสยา

อาชฺยาตํ กิริยาลกฺขณํ

นิปาโต ปุรณาย จ.^{๖๖}

๔. การห้ามความเคารพ คือ การไม่กระทำการอภิวาท การลูกรับ การไหว้ การกระทำความเคารพ และการพัทวิ เป็นต้น การไม่กระทำการอภิวาทเป็นต้นนั้น ฟังทราบในเวลาที่ไม่กระทำการอภิวาทเป็นต้นแก่ภิกษุรูปหนึ่ง แต่กระทำแก่ภิกษุรูปที่เหลือ ในเมื่อภิกษุกระทำการอภิวาทเป็นต้นตามลำดับ[พรรษา]

[ภิกษุที่แสดงความเคารพด้วยการกราบเป็นต้น แล้วแก่ภิกษุอื่นแล้วไม่ทำกระแก่ภิกษุรูปหนึ่ง ก็จัดเป็นการห้ามความเคารพแก่ภิกษุที่ยกเว้นไว้ การห้ามดังกล่าวนี้ว่าเป็นการโจทประเภทหนึ่ง

ฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า บุคคลผู้ต้องอาบัติปาราชิกแล้วเป็นผู้ไม่ควรไหว้ แล้วปฏิเสธความเห็นดังกล่าว โดยชี้แจงว่า ผู้ต้องอาบัติปาราชิกแล้วไม่ตรัสไว้ในอวัณทียบุคคล (บุคคลที่ไม่ควรไหว้) ๑๐ จำพวก และมีพระพุทธดำรัสที่ตรัสว่า ภิกษุผู้บวชภายหลังควรไหว้ภิกษุผู้บวชก่อนที่จริงแล้วอวัณทียบุคคล ๑๐ จำพวก พบในคัมภีร์จุฬวรรค ดังนี้

ทสยเม ภิกฺขเว อวณฺทียา- ปุเร อุปสมฺปนฺเนน ปจฺฉา อุปสมฺปนฺโน อวณฺทียो, อนุปสมฺปนฺโน อวณฺทียो, นานาสํวาสโก วุฑฺฒโร อธฺมวาที อวณฺทียो, มาตุคามอวณฺทียो, ปณฺฑโก อวณฺทียो, ปาริวาสโก อวณฺทียो, มุลาปยฺกิสฺสนารโห อวณฺทียो, มานตฺตารโห อวณฺทียो, มานตฺตจารโก อวณฺทียอ, อพฺภานารโห อวณฺทียอ. อิมे โข ภิกฺขเว ทส อวณฺทียา.^{๖๔}

“ภิกษุทั้งหลาย บุคคลที่ภิกษุไม่ควรไหว้มี ๑๐ จำพวกเหล่านี้ คือ

๑. ผู้อุปสมบทก่อนไม่ควรไหว้ผู้อุปสมบทภายหลัง
๒. ไม่ควรไหว้อุปสัมบัน (ผู้ไม่ใช่ภิกษุ คือ สามเณร และคฤหัสถ์ชาย)
๓. ไม่ควรไหว้ภิกษุนานาสังวาสผู้มีพรรษาแก่กว่า เป็นอธรรมาที
๔. ไม่ควรไหว้มาตุคาม
๕. ไม่ควรไหว้บัณฑิต
๖. ไม่ควรไหว้ภิกษุผู้กำลังอยู่ปริวาส
๗. ไม่ควรไหว้ภิกษุผู้ควรแก่การชักเข้าหาอาบัติเดิม
๘. ไม่ควรไหว้ภิกษุผู้ควรแก่มานัต
๙. ไม่ควรไหว้ภิกษุผู้กำลังประพฤติมานัต
๑๐. ไม่ควรไหว้ภิกษุผู้ควรแก่อัพภาน

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลที่ภิกษุไม่ควรไหว้มี ๑๐ จำพวกเหล่านี้”

ข้อความในฎีกาใหม่ข้างต้น มีดังนี้

เอตถ จ “อัสสมโณสี”ติ อวทนการณสฺส อวุตตตตฺตา อนติมวตฺถุ อชฺฌาปนโน น วนฺทิตพฺโพ”ติ วทนฺติ, ตํ น คเหตุพฺพํ อวทนฺติเยสุ อนติมวตฺถุ อชฺฌาปนนสฺส อวุตตตตฺตา “ปจฺฉา อุปสมฺปนฺเนน ปุเร อุปสมฺปนฺโน วนฺทียो”ติ วุตตตตฺตา จ.^{๗๐}

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ภิกษุไม่ควรให้บุคคลผู้ต้องอันติมวตฺถุ (วัตถุอันถึงที่สุด, อาบัติปาราชิก) เพราะไม่กล่าวถึงเหตุแห่งการไม่ไหว้โดยดำริว่าท่านไม่ใช่สมณะ ถ้อยคำนั้นไม่ควรถือเอา เพราะพระพุทธองค์มิได้ตรัสถึงผู้ต้องอันติมวตฺถุไว้ในบุคคลที่ภิกษุไม่ควรไหว้ และเพราะตรัสว่า ปจฺฉา อุปสมฺปนฺเนน ปุเร อุปสมฺปนฺโน วนฺทียอ (ภิกษุผู้อุปสมบทในภายหลังพึงไหว้ภิกษุผู้อุปสมบทก่อน)”

คำว่า อภิวาทน ประกอบรูปศัพท์มาจาก อภิ บทหน้า + วที ธาตุ (วทนถเว = ไหว้, สรรเสริญ) + เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัย หรือมาจาก อภิ บทหน้า + วท ธาตุ (วียตฺยิ วาจาญ = พูดให้ปรากฏ) + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย แปลตามศัพท์ว่า “ให้พูด” คือ ให้พูดในลักษณะให้พรว่า จงเป็นสุข เป็นต้น ซึ่งก็คือ การกราบไหว้นั่นเอง เพราะผู้กราบไหว้ย่อมกระทำให้ผู้ได้รับให้พรดังกล่าว รากศัพท์หลังนี้มาจากสันสกฤต ดังนั้น คำนี้อาจหมายถึงการไหว้, การกราบ และการแสดงความเคารพ ตามสมควรแก่ฐานะ แต่ในที่นี้มีคำว่า อณฺชลิกรม (การกระทำอณฺชลี, การไหว้) คำว่า อภิวาทน ฉะนั้น ในเรื่องนี้จึงหมายถึงการอภิวาท หรือการกราบเท่านั้น]

เอตดาวตฺตา จ โจทฺถา นาม โหติ, อาปตฺติ ปน สีสํ น เอติ. “กสฺมา มม วนฺทนาทีนิน กโรสี”ติ ปุณฺณเต ปน “อัสสมโณสี”ติอาทิจฺเจเนหิ สทฺธิ ฌฏฺฐิเตเยว สีสํ เอติ, ตสฺมา โย ภิกฺขุ ภิกฺขุํ สมีเป จตฺวา “ตฺวํ เมถุนํ ธมฺมํ ปฏฺฐิเสวี”ติ วา “อัสสมโณสี”ติ วา อาทีหิ วจฺเจเนหิ หตฺถ-มฺหุทฺทาย เอว วา เอตมตฺถํ ทีเปนโต สยํ วา โจเทติ, คหฺณจปพฺพชิตฺสํ วา อณฺณตเรณ โจทาเปติ, อยํ ออนุทฺธํเสติ นาม.

อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าการโจทย่อมมีด้วยการไม่ทำ[การอภิวาทเป็นต้น]เพียงเท่านั้น ถึงกระนั้นก็ตาม อาบัตินี้ยังไม่ถึงที่สุด [คือ ยังไม่ต้องอาบัติ] แต่เมื่อถูกภิกษุถามว่า เหตุใดท่านจึงไม่ทำการอภิวาทเป็นต้นแก่เรา ครั้นกล่าวเชื่อมกับคำว่า ท่านไม่ใช่สมณะเป็นต้น อาบัตินี้จึงชื่อว่าถึงที่สุด ดังนั้น ภิกษุใดยืนอยู่ใกล้แล้วแสดงเนื้อความนี้ด้วยถ้อยคำว่า ท่านเสพเมถุนแล้ว ก็ดี ท่านไม่ใช่สมณะก็ดี หรือด้วยการอนิวกัฏฐิ ชื่อว่า ย่อมโจทภิกษุเอง หรือให้คฤหัสถ์และบรรพชิตท่านใดท่านหนึ่งโจท ภิกษุนั้นชื่อว่า ทำลาย

[คำว่า สมีเป จตฺวา (ยืนอยู่ใกล้) ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๕๙) กล่าวว่า ทฺวาทสฺสหตฺถูปฺปมาเณ ปเทเส

(ในสถานที่ที่มีระยะ ๑๒ ศอก) แต่สารัตถที่ป็นีแสดงความคิดเห็นว่าเป็นคำแสดงการอยู่ต่อหน้าเท่านั้น ตามคำอธิบายนี้ แม้อยู่ไกลกว่า ๑๒ ศอกแล้วพูดโจท ก็นับว่าเป็นการอยู่ใกล้เช่นกัน ดังข้อความในคัมภีร์นี้ว่า

สมีเป จตฺวาติ ทฺวาทสหตฺถพฺพนตฺเร สมีเป จตฺวาติ วทนฺตฺติ ตีสุปิ คณฺจิปเทสุ วุตฺตํ. ปฺรโต ปน “ทฺวํ วา ปณฺณํ วา สาสนํ เปเสตฺวา โจเทนตฺส สีสํ น เอตี”ติ ปรมฺมุขาทฺตนาถ เอว อนาปตฺติยา วุตฺตตฺตา “สมีเป จตฺวา”ติ อิํ สมนฺมุขภาวมตฺตทสฺสนตฺถํ วุตฺตนํ”ติ อมฺหากํ ขนฺติ. เตเนว มาติกาฏฺฏกถายํ อํงคํ ทสฺเสนเตน “จาวนาริปปาเยน สมนฺมุขาทฺตนา”ติ วุตฺตํ, น จ สมนฺมุขภาโว ทฺวาทสหตฺถพฺพนตฺเรวาติ นิยมสฺสกา วตฺตํ. วินยวินิจฺฉนฺนํจ ปตฺวา ครุเกเยว จาตพฺพนติ วุตฺตํ. ตสฺมา อุปฺปรีชิตฺวา ยุตฺตตฺรํ คเหตพฺพํ.”^{๓๐}

“ในคัมภีร์คณฐิบททั้ง ๓ กล่าวว่า ‘คำว่า สมีเป จตฺวา หมายความว่า ยืนอยู่ใกล้ภายใน ๑๒ ศอก’ แต่ข้าพเจ้าเห็นว่า คำว่า สมีเป จตฺวา นี้กล่าวไว้เพื่อแสดงการอยู่ต่อหน้าเท่านั้น เพราะกล่าวถึงการโจทกลับหลังในอนาปัตติวารต่อไปว่า ‘เมื่อภิกษุส่งสาสน์คือทูตหรือจดหมายแล้วโจทอยู่ อาบัติไม่ถึงที่สุด’ ดังนั้น ในอรรถกถาของมาติกา (กัฆาวิตรณิ) พระอรรถกถาจารย์จะแสดงองค์ประกอบ จึงกล่าวว่า ‘โจทต่อหน้าด้วยความประสงค์จะให้เคลื่อน[จากพรหมจรรย์]’ และไม่อาจพูดกำหนดว่า การอยู่ต่อหน้ามีได้ภายใน ๑๒ ศอกเท่านั้น อนึ่ง เมื่อถึงการตัดสินวินัย อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ‘ควรตั้งอยู่ในการตัดสินที่หนัก’ ดังนั้น เมื่อใคร่ครวญแล้วพึงถือเอาความเห็นที่สมควรกว่า”

โดยทั่วไปแล้ว อาทิจ ศัพท์มักเข้าสมาสร่วมกับบทหน้าแน่นอน เป็นรูปว่า อิจฺเจวมาทิจ, เอวมาทิจ, อิจฺจาทิจ ในที่บางแห่งก็เข้าสมาสร่วมกับบทหลังได้บ้าง แต่ไม่สำคัญมากนัก เพราะจะเข้าสมาสกับบทหลังหรือไม่ ก็ถูกต้องตามหลักภาษา แต่ต้องเข้าสมาสกับบทหน้าแน่นอน อย่างไรก็ตาม ในประโยคที่ว่า “ตฺวํ เมถุนํ ฆมฺมํ ปฏฺวิเสวี”ติ วา “อสฺสสมฺโนสสี”ติ วา อาทิจฺจิ วจเนหิ ท่านไม่เข้าสมาส อาทิจ ศัพท์กับบทหน้า คือ อิตติ ศัพท์ เพราะมี วา ศัพท์คั่นอยู่ ถือว่าเป็นรูปพิเศษที่พบน้อยในวรรณกรรมบาลี ถ้าเขียนตามหลักการทั่วไป ต้องประกอบใช้ เอวํ ศัพท์เข้ามาประกอบรวมว่า “ตฺวํ เมถุนํ ฆมฺมํ ปฏฺวิเสวี”ติ วา “อสฺสสมฺโนสสี”ติ วา เอวมาทิจฺจิ วจเนหิ จึงจะสอดคล้องกับการใช้ อาทิจ ศัพท์โดยทั่วไป]

คำอธิบาย อปฺเปว นาม นํ อิมฺมहा พฺรหฺมจฺริยา จาเวยฺยํ

อปฺเปว นาม นํ อิมฺมहा พฺรหฺมจฺริยา จาเวยฺยนฺติ อปิ เอว นาม นํ ปุคฺคํ อิมฺมहा เสฏฺฐจฺริยา อปฺเนยฺยํ. “สาธุ วตสฺส สจฺหา อิมํ ปุคฺคํ อิมฺมहा พฺรหฺมจฺริยา จาเวยฺยนํ”ติ อิมินา อธิปฺปาเยน อนฺนุทฺธเสยฺยาติ วุตฺตํ โหติ.

คำว่า อปฺเปว นาม นํ อิมฺมहा พฺรหฺมจฺริยา จาเวยฺยํ (ในหน่อ เรายังเธอให้

เคลื่อนจากพรหมจรรย์นี้ได้) หมายความว่า ไฉนหนอ เราจะนำบุคคลนั้นออกไปจากข้อ
ประพจน์อันประเสริฐนี้ หมายความว่า ภิกษุพึงกำจัดด้วยความประสงค์นี้ว่าถ้าเราจะกำจัด
บุคคลนี้ออกจากพรหมจรรย์นี้ได้ ก็จะเป็นการดีโดยแท้

[คำว่า อปิ เอว แสดงการตัดบท อุปเพว ว่า อปิ + เอว คำว่า อุปเพว นาม (ถ้าอะไร) เป็น
นิบาตที่ใช้ในความหมายว่า สงสัย (สงสัย) ดังอภิธานปิปปิกากล่าวว่า

สัสยตุณฺหิ อุปเพว

อุปเพว นาม นฺตุ จ.^{๗๒}

“นิบาต คือ อุปเพว, อุปเพว นาม และ นุ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า สงสัย”

คำว่า นํ บุคคล อธิบายวิเสสยะของ นํ ในประโยคว่าหมายถึง บุคคล (บุคคล)

คำว่า เสฏฺฐจริยา (ข้อประพจน์อันประเสริฐ) อธิบาย พรหม ศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า เสฏฺฐ
(ประเสริฐ) ไม่ใช่มีความหมายว่า พรหม เป็นต้น คำนี้จึงแปลว่า “ข้อประพจน์อันประเสริฐ” ไม่แปลว่า
ข้อประพจน์ของพรหม อนึ่ง คำว่า พรหมจริย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- พรหมํ จริยํ พรหมจริยํ (ข้อประพจน์อันประเสริฐ)

- พรหมานํ จริยํ พรหมจริยํ (ข้อประพจน์ของผู้ประเสริฐ)

อรรถของ พรหม ศัพท์มี ๗ ประการตามสมควร พบในคัมภีร์อภิธานปิปปิกากว่า

ปีตามเห ชิน เสฏฺฐเจ

พฺรหฺมณฺ จ ปีตุสฺวปี

พฺรหฺมา วุตฺโต ตถา พฺรหฺมํ

เวเท ตปสี วุจฺจเต.^{๗๓}

“พรหม ศัพท์ ปุณฺณลึงค์ กล่าวไว้ในความหมายว่า พรหม, พระชินเจ้า, ประเสริฐ,
พราหมณ์ และบิดา

พรหม ศัพท์ นบุณฺสกลิงค์ กล่าวไว้ในความหมายว่า พระเวท และตะบะ”

คำว่า อุปเนยฺย ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุป บทหน้า + นี ธาตุ + อ ปัจจัย + เอยฺย วิภัติ
แปลว่า “นำออก” อธิบาย จาเวยฺย โดยอธิบายว่า การกำจัด ก็คือ การนำออกจากพรหมจรรย์นั่นเอง

ประโยคว่า สาธุ วตสฺส ยเปยฺ วุตฺโต โหติ (ความหมายคือ ฯลฯ) เป็น ประโยคตปปากฎิกรณะ คือ
ทำให้ปรากฏชัดเจน หมายถึง แสดงความหมายของประโยคว่า อุปเพว นาม ยเปยฺ ในพระบาลีให้ปรากฏ
ชัดเจน ส่วนประโยคหน้าคือ อปิ เอว นาม ยเปยฺ ชื่อว่า ประโยคอปากฎิกรณะ คือ ประโยคที่ไม่ปรากฏชัดเจน
ประโยคที่ประกอบด้วยคำว่า วุตฺโต โหติ อยู่ท้ายประโยค จัดเป็นประโยคตปปากฎิกรณะ]

เอเตน เอกํ จาวนาธิปายํ คเหตุวา อวเสสา อุกโกสาธิปายาโย กมฺมาธิปายาโย วุฏฺฐานา-

ธิปาโย อุโปสถภูจนธิปาโย ปวารณภูจนธิปาโย อนุวิชชนธิปาโย ธมฺมกถาธิปาโยติ
สตุต อธิปายา ปฏิภิตตา โหนติ.

พระพุทธองค์ทรงถือเอาความประสงค์จะให้เคลื่อน[จากพรหมจรรย์] (จาวนาธิปาโย)
อย่างหนึ่งแล้วปฏิเสธความประสงค์ ๗ อย่างด้วยคำนั้น คือ

๑. ความประสงค์จะดำ (อกุโสภาธิปาโย)

[เช่น การพูดว่ามาตุคามด้วยวาจาชั่วหยาบ ตามที่กล่าวไว้ในทฎฺฐุลลวจาสิกขาบท (อกุโสภา
ปวตุโต อธิปาโย อกุโสภาธิปาโย)]

๒. ความประสงค์จะทำความ (กมุมาธิปาโย)

[คือ การโจทด้วยอาบัติโดยมุ่งหมายว่า เราจักทำความ ๗ อย่างมีตัชฌนียกรรมเป็นต้น (กมุเม
ปวตุโต อธิปาโย กมุมาธิปาโย)]

๓. ความประสงค์จะให้ออกจากอาบัติ (วุฏฺฐานาธิปาโย)

[เช่น ภิกษุโจทด้วยอาบัติสังฆาทิเสสแล้ว ถ้าผู้ถูกโจทต้องอาบัตินี้ดังกล่าวจริง ก็เป็นการโจทด้วย
ความประสงค์ว่า เราจักให้ออกจากอาบัติ (วุฏฺฐานเน ปวตุโต อธิปาโย วุฏฺฐานาธิปาโย)]

๔. ความประสงค์จะงดอุโบสถ (อุโปสถภูจนาธิปาโย)

[เช่น การทำอุโบสถร่วมกับภิกษุผู้ยังมีอาบัติ จะทำให้ต้องอาบัติไปด้วย จึงโจทด้วยอาบัติเพื่อจะ
งดอุโบสถ (อุโปสถภูจนเน ปวตุโต อธิปาโย อุโปสถภูจนาธิปาโย)]

๕. ความประสงค์จะงดปวารณา (ปวารณภูจนาธิปาโย)

[เช่น การทำปวารณาร่วมกับภิกษุผู้ยังมีอาบัติ จะทำให้ต้องอาบัติไปด้วย จึงโจทด้วยอาบัติเพื่อ
จะงดปวารณา (ปวารณภูจนเน ปวตุโต อธิปาโย ปวารณภูจนาธิปาโย)]

๖. ความประสงค์จะไต่สวน (อนุวิชชนาธิปาโย)

[เช่น ต้องการจะไต่สวนความจริงว่า ภิกษุต้องอาบัตินี้จริงหรือไม่ จึงโจทเพื่อไต่สวน (อนุวิชชน
ปวตุโต อธิปาโย อนุวิชชนาธิปาโย)]

๗. ความประสงค์จะกล่าวธรรม (ธมฺมกถาธิปาโย)

[เช่น การโจทเพื่อสั่งสอนผู้ถูกโจท (ธมฺมกถายํ ปวตุโต อธิปาโย ธมฺมกถาธิปาโย)]

คำอธิบาย ตโต อปเรน สมเยน

ตโต อปเรน สมเยนาติ ยสมี สมเย อนุทฐิติโต โหติ, ตโต อณฺณสมี สมเย.

คำว่า ตโต อปเรน สมเยน (ในสมัยอื่นแต่นั้น) หมายความว่า ภิกษุถูกกำจัดแล้ว ในสมัยใด ในสมัยอื่นแต่สมัยที่ถูกกำจัดนั้น

[ท่านอธิบาย สมเยน ว่า สมเย เพื่อแสดงว่า ลง นา ตติยาวิภัตติในอรรถสัทตมี

ท่านอธิบาย อปเรน ว่า อณฺณสมี เพื่อแสดงว่า อปร ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ อณฺณ

ท่านอธิบาย ตโต ว่า ยสมี สมเย อนุทฐิติโต โหติ, ตโต เพื่อระบุว่า สมัยดังกล่าว คือ สมัยที่ถูกกำจัดด้วยการโจทนั้น คำว่า ตโต เป็นวิเสสนะของปาฐเสสสะว่า อนุทฐิติตสมยโต]

คำอธิบาย สมณฺคคาหิยมาโน วา

สมณฺคคาหิยมาโน วาติ อนฺวิชฺชเคน กิ เต ทิฏฺฐนฺตืออาทินา นเยน อนฺวิชฺชียมาโน อุปปริกฺขียมาโน.

คำว่า สมณฺคคาหิยมาโน วา (ถูกโจททั่วทั้ง ก็ตาม) หมายความว่า ภิกษุผู้ถูกไต่สวนโดยพระวินัยธรตามนัยว่า ท่านเห็นอะไร เป็นต้น

[คำว่า สมณฺคคาหิยมาน ประกอบรูปศัพท์มาจาก ส บทหน้า + อนฺ บทหน้า + คห ธาตุ (คหณ = ถือเอา) + ณฺ การิตปัจจัย + ย ปัจจัย + มาน ปัจจัย ในปาราชิกสิกขาบทที่ ๔ แปลว่า “ถูกโจททั่วทั้ง” แต่ในที่นี้แปลว่า “ถูกไต่สวน” จึงอธิบายเป็น อนฺวิชฺชียมาโน และอธิบาย อนฺวิชฺชียมาโน ว่า อุปปริกฺขียมาโน คำทั้ง ๒ นี้แปลร่วมกันได้ว่า “ถูกไต่สวนอยู่” โดย คห ธาตุที่มี ส และ อนฺ อยู่หน้าใช้ในความหมายว่า ไต่สวน (อนฺวิชฺชน) ความหมายนี้ใกล้เคียงกับความหมายว่า โจททั่วทั้ง ที่กล่าวไว้ข้างต้น

คำว่า อนฺวิชฺชียมาน ประกอบรูปศัพท์มาจาก อนฺ บทหน้า + วิท ธาตุ (วิมฺสเน = ใคร่ครวญ) + ย ปัจจัย ทิวาทิคณะ + ย ปัจจัย กรรมวาจก + มาน ปัจจัย

คำว่า อนฺวิชฺชก แปลว่า “พระวินัยธร” มีรูปวิเคราะหฺว่า อนฺวิชฺชตีติ อนฺวิชฺชโก (ผู้ไต่สวน ชื่อว่า อนฺวิชฺชกะ) หมายถึง พระวินัยธรที่สงฆ์แต่งตั้งขึ้นให้เป็นผู้ไต่สวนความผิดตามพระวินัย

อาทิ ศัพท์ใน กิ เต ทิฏฺฐนฺตืออาทินา ละข้อความว่า กิณฺติ เต ทิฏฺฐํ (ท่านเห็นอย่างไร), กทา เต ทิฏฺฐํ (ท่านเห็นเมื่อไร), กตถ เต ทิฏฺฐํ (ท่านเห็นในที่ไหน)]

คำอธิบาย อสมนุคคาหิยมาโน วา

อสมนุคคาหิยมาโน วาติ ทิฏฐาทีสุ เกณจิ วตถุณา วา อนุวิชชกาทีสุ เยน เกณจิ บุคคลเลน วา อวุจจมาโน.

คำว่า อสมนุคคาหิยมาโน วา (ไม่ถูกไต่สวนก็ตาม) หมายความว่า ไม่ถูกว่ากล่าวโดยบุคคลใดบุคคลหนึ่งในพระวินัยธรเป็นต้น ด้วยเรื่องที่เห็นเป็นต้น เรื่องใดเรื่องหนึ่ง

[ในประโยคข้างต้นอธิบาย อสมนุคคาหิยมาโน วา อวุจจมาโน (ไม่ถูกว่ากล่าว) เพื่อไม่ให้เข้าใจกับความหมายว่า ไม่ถูกไต่สวน ที่กล่าวไว้แล้วในประโยคก่อน แต่ก็มี ความหมายเหมือนกันนั่นเอง

อาทิ ศัพท์ใน อนุวิชชกาทีสุ ละข้อความว่า ภิกษุอื่นที่ไม่ได้รับการแต่งตั้งเป็นพระวินัยธร แม้ภิกษุนั้นก็ได้สวนได้เช่นเดียวกัน

คำว่า ทิฏฐาทีสุ เกณจิ วตถุณา (ด้วยเรื่องที่เห็นเป็นต้น เรื่องใดเรื่องหนึ่ง) แสดงอธิบายความในเรื่องนี้ว่าเป็นการไต่สวนด้วยเรื่องที่เห็น ได้ยิน หรือสงสัย]

อิมสํ ปน ปทานํ ปรโต “ภิกขุ จ โทสํ ปติฏฐาติ”ติ อิมินา สมฺพนฺโธ. อิถยฺหิ วุตฺตํ โหติ- เอวํ สมนุคคาหิยมาโน วา อสมนุคคาหิยมาโน วา ภิกขุ จ โทสํ ปติฏฐาติ ปฏิจฺจ ติฏฐจติ ปฏิชานาติ, สงฺฆาติเสโสติ.

อนึ่ง พึงสัมพันธ์บทเหล่านี้ [คือ สมนุคคาหิยมาโน วา อสมนุคคาหิยมาโน วา] กับคำว่า ภิกขุ จ โทสํ ปติฏฐาติ (และภิกษุยอมรับผิด) ข้างหน้า [คือไม่ควรสัมพันธ์กับคำว่า อมุลกญฺเจว ตํ อธิกรณํ โหติ ที่อยู่กลางประโยคทั้ง ๒ เพราะไม่มีเนื้อความเกี่ยวข้องกัน]

ความหมายคือ และภิกษุผู้ถูกไต่สวนก็ตาม ไม่ถูกไต่สวนก็ตาม อย่างนี้ ย่อมยืนยันอาศัยความผิด คือ ยอมรับ เป็นสังฆาติเสส

[ประโยคว่า อิถยฺหิ วุตฺตํ โหติ มักประกอบไว้ต้นประโยค จัดเป็น *ประโยคตปปากฎิกรณะ* คือ ทำให้ปรากฏชัดเจน หิ ศัพท์ทำหน้าที่ตปปากฎิกรณโชตกะ คือ แสดงเนื้อความนั้นทำให้ปรากฏชัดเจน พระโยชนาจารย์แปล หิ ในลักษณะนี้ว่า หิ = ตํ อดถํ ปากฎํ กโรมิ (เราจะทำอรรถนั้นให้ปรากฏ)

เห็นได้ว่าในประโยคนี้ ท่านประกอบ สมนุคคาหิยมาโน วา อสมนุคคาหิยมาโน วา ไว้ข้างหน้า ภิกขุ เพื่อแสดงว่าบททั้ง ๒ เป็นวิเสสนะของ ภิกขุ

ท่านอธิบาย ปติฏฐาติ ว่า ปฏิจฺจ ติฏฺฐติ (ย่อมยืนยันอาศัย) เพื่อจะแสดงว่า ปติ อุปสรรคใน ปติฏฐาติ ใช้ในความหมายว่า ปฏิจฺจ (อาศัย) กล่าวคือ ยืนยันโดยความผิดที่ได้รับเพราะการใส่ความ และ ท่านอธิบายต่อมาว่า ปฏิษานาติ (ยอมรับ) เพื่อแสดงอธิบายว่า การยืนยันอาศัย ก็คือการยอมรับนั่นเอง เพราะเมื่อถูกสอบสวนแล้วต้องยอมรับความผิดดังกล่าวโดยที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้]

อิทฺยจ อมฺลภาวสฺส ปากฺกกาลทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ. อาปตฺตี ปน อนุทฺธสิตฺกฺขณเวยว อาปชฺชติ.

อนึ่ง คำนี้ตรัสไว้เพื่อจะแสดงเวลาที่ความไม่มีมูลปรากฏ แต่ภิกษุต้องอาบัติในขณะที่กำลังที่เดียว

[คำว่า สมณฺหคฺคาหิยาโน วา อสมณฺหคฺคาหิยาโน วา ๕เปยฺ ปติฏฺฐาติ, สงฺฆาทิเสโส (และภิกษุ ถูกไต่สวนก็ตาม ไม่ถูกไต่สวนก็ตาม ย่อมยอมรับผิด เป็นสังฆาทิเสส) อาจทำให้เข้าใจผิดว่า ภิกษุผู้ใส่ความ ต้องอาบัติสังฆาทิเสสเมื่อยอมรับผิดแล้ว ท่านจึงกล่าวประโยคนี้เพื่อชี้ชัดว่า คำดังกล่าวตรัสไว้เพื่อแสดง เวลาที่ความไม่มีมูลปรากฏ แต่ภิกษุต้องอาบัติตั้งแต่เริ่มใส่ความแล้ว

คำว่า สมณฺหคฺคาหิยาโน วา ๕เปยฺ ปติฏฺฐาติ แสดงการยอมรับเมื่อถูกไต่สวนแล้วจนหมดต่อการไต่สวน ส่วนคำว่า อสมณฺหคฺคาหิยาโน วา ๕เปยฺ ปติฏฺฐาติ แสดงการยอมรับเพราะรู้สึกผิดเองโดยไม่ไต่สวน]

คำอธิบาย อมฺลภญฺเจว ตํ อธิกรณํ โหติ

อมฺลภญฺเจว ตํ อธิกรณํ โหติติ เอตฺถ ปน ทิฏฺฐมุลาทึนํ อภาเวน อมฺลกํ, สมเถหิ อธิกรณียภาเวน อธิกรณํ ยณฺหิ อธิกิจฺจ อารพฺภ ปฏิจฺจ สนฺธาย สมถา ปวตฺตุนฺติ, ตํ อธิกรณํ อธิ ปน ปาราชิกสงฺฆาตํ อาปตฺตาทิกรณเวยว อธิปเปตํ.

ในคำว่า อมฺลภญฺเจว ตํ อธิกรณํ โหติ (อธิกรณนั้นไม่มีมูล) นี้ ชื่อว่า ไม่มีมูล เพราะ ไม่มีมูลเหตุมีการเห็นเป็นต้น ชื่อว่า อธิกรณ เพราะเป็นคดีอันพระวินัยธรพึงอาศัยจัดการด้วยวิธี ระบุอธิกรณ โดยแท้จริงแล้ว สมณะทั้งหลายเป็นไปอาศัย คือ ปรรก กล่าวคือ ถึงเฉพาะ ได้แก่ หมายถึงเฉพาะ อธิกรณใด อธิกรณนั้น[ไม่มีมูล] แต่ในสิกขาบทนี้ทรงประสงค์เอาอาบัติตาทิกรณที่ เรียกว่าอาบัติปาราชิกเท่านั้น

[คำว่า ทิฏฐมูลาที่นี้ อภาเวน อมูลกั (ชื่อว่า ไม่มีมูล เพราะไม่มีมูลเหตุมีการเห็นเป็นต้น) แสดงนามลามเหตุ คือ เหตุในการได้รับชื่อว่า อมูลกะ ด้วยการแสดงรูปวิเคราะห์โดยอ้อมว่า นตฺถิ มูลานิ อสฺสชาติ อมูลกั และท่านได้ระบุมูลเหตุในเรื่องนี้ ก็คือ มูลเหตุมีการเห็น เป็นต้น

คำว่า อธิกรณ มีความหมายในพจนานุกรม ราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ (หน้า ๙๑๒) ว่า เหตุ, โทษ, คดี, เรื่องราว ในที่นี้หมายถึงความหมายว่า คดี คือ คดีความของเหล่าภิกษุ ปรากฏใน คัมภีร์จุฬวรรค^๔ มี ๔ อย่าง คือ

๑. วิวาหาธิกรณ คดีคือการวิวาทของภิกษุในวิวาทวัตถุ (เหตุแห่งการวิวาท) ๑๘ อย่าง

๑.๑ ภิกษุฝ่ายหนึ่งเห็นว่าเป็นธรรม	๑.๒ อีกฝ่ายหนึ่งเห็นว่าเป็นไชยธรรม
๑.๓ เห็นว่าเป็นวินัย	๑.๔ ไม่ใช่วินัย
๑.๕ พระดำรัสที่ตรัสไว้	๑.๖ พระดำรัสที่ไม่ได้ตรัสไว้
๑.๗ สิ่งที่เป็นข้อประพจน์เสมอ	๑.๘ สิ่งที่ไม่ใช่ข้อประพจน์เสมอ
๑.๙ สิ่งที่ยกบัญญัติไว้	๑.๑๐ สิ่งที่ไม่ยกบัญญัติไว้
๑.๑๑ อาบัติ	๑.๑๒ ไม่ใช่อาบัติ
๑.๑๓ อาบัติเบา	๑.๑๔ อาบัติหนัก
๑.๑๕ อาบัติที่มีส่วนเหลือ	๑.๑๖ อาบัติที่ไม่มีส่วนเหลือ
๑.๑๗ อาบัติหยาบ	๑.๑๘ อาบัติไม่หยาบ

๒. อนูวาหาธิกรณ คดีคือการว่าร้ายภิกษุด้วยวิบัติ ๔ อันได้แก่

- ๒.๑ ศีลวิบัติ : ความวิบัติแห่งศีล
 ๒.๒ อาจารย์วิบัติ : ความวิบัติแห่งความประพฤติ
 ๒.๓ ทิฏฐิวิบัติ : ความวิบัติแห่งความเห็น
 ๒.๔ อาชีวิวิบัติ : ความวิบัติแห่งการเลี้ยงชีพ

๓. อาปัตตาธิกรณ คดีคือการโทษอาบัติ ๕ กอง หรือ ๗ กองอย่างใดอย่างหนึ่ง

๔. กิจจาธิกรณ คดีคือกิจ ๔ อย่าง ได้แก่

- ๔.๑ อปโลกนกรรม : กรรม คือ การบอก
 ๔.๒ ญัตติกรรม : กรรม คือ ญัตติ
 ๔.๓ ญัตติทุติยกรรม : กรรมมีญัตติเป็นที่ ๒ คือ ญัตติ ๑ กรรมวาจา ๑
 ๔.๔ ญัตติจตุตถกรรม : กรรมมีญัตติเป็นที่ ๔ คือ ญัตติ ๑ กรรมวาจา ๓

คำว่า สมณเฑ อธิกรณียภาเวน อธิกรณ (ชื่อว่า อธิกรณ เพราะเป็นคดีอันพระวินัยธรพึงอาศัยจัดการด้วยวิธีระงับอธิกรณ) แสดงนามลามเหตุในการได้รับชื่อว่า อธิกรณ และแสดงรูปวิเคราะห์กรรม-

สาธนะไว้โดยตรงว่า สมเถहि อธิกาตพฺพนฺติ อธิกรณ (กิจที่พระวินัยธรพึงอาศัยจัดการด้วยวิธีระงับอธิกรณ์ ชื่อว่า อธิกรณ) เห็นได้ว่า คำว่า อธิกาตพฺพ ในรูปวิเคราะหฺ เป็นกรรมสาธนะและประกอบด้วยกิจปัจจัย เหมือน อธิกรณีย ศัพท์ที่ประกอบด้วย อนีย ปัจจัย ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิมินา हि อธิกรณสทฺทสฺส กมฺมสาธนตา วุตฺตา.^{๗๕}

“ที่จริงแล้ว ท่านกล่าวความเป็นกรรมสาธนะของ อธิกรณ ศัพท์ไว้ด้วย[คำว่า สมเถहि อธิกรณีย-ภาเวน] นี้”

นอกจากนั้น ในประโยคต่อมาว่า ยมฺหิ อธิกิจฺจ ๒เปฺย บทว่า ยํ เป็นอวุตตรกรรมใน อธิกิจฺจ จึงเป็นการแสดงความเป็นกรรมสาธนะของ อธิกรณ ไว้โดยตรง ดังคำอธิบายในคัมภีร์วิมติวินทนีว

ยํ อธิกิจฺจาติอาทินา อธิกรณสทฺทสฺส กมฺมสาธนตา วุตฺตา.^{๗๖}

“ท่านกล่าวความเป็นกรรมสาธนะของ อธิกรณ ศัพท์ไว้ด้วยคำว่า ยํ อธิกิจฺจ เป็นต้น”

ฎีกาใหม่ยังแสดงรูปวิเคราะหฺอีกอย่างหนึ่งเป็นอธิกรณสาธนะว่า

- อธิกรียนฺติ เอตฺถาติ อธิกรณ = วิธีระงับอธิกรณ์ย่อมถูกอาศัยจัดการในคดีนี้ เหตุนั้น คดีนั้น ชื่อว่า อธิกรณ

คำว่า สมถ แปลว่า “วิธีระงับอธิกรณ์” มีรูปวิเคราะหฺในฎีกาใหม่ว่า

- วิวาทาทีนฺ อธิกรณานิ สเมนฺติ วูปสมฺเณตฺติ สมถา, สมฺมุขาวินยาทยํ = วิธีระงับอธิกรณ์มี การวิวาทเป็นต้น ชื่อว่า สมถะ หมายถึง สัมมุขาวินัย เป็นต้น

ในประโยคว่า ยมฺหิ อธิกิจฺจ ๒เปฺย ตํ อธิกรณ (โดยแท้จริงแล้ว สมถะทั้งหลาย ๒เปฺย อธิกรณใด อธิกรณนั้น[ไม่มีมูล]) คำว่า อธิกิจฺจ (อาศัย) อธิบายอรรถของ อธิ ศัพท์ใน อธิกรณ ส่วนคำต่อมาเป็น คำอธิบายของบทหน้า คือ อารพฺภ (ปรารภ) อธิบาย อธิกิจฺจ, ปฏิจฺจ (ถึงเฉพาะ) อธิบาย อารพฺภ และ สนฺธาย (หมายเฉพาะ) อธิบาย ปฏิจฺจ ดังนั้น อธิกรณ จึงแปลว่า “คดีอันพระวินัยธรพึงอาศัยจัดการ” คือ ให้สงบระงับด้วยวิธีระงับอธิกรณ์ ๗ อย่าง แต่ในปทานุกรมพระไตรปิฎกบาลี-พม่า (เล่ม ๑ หน้า ๕๕๒) แปล อธิ อุปสรรคว่า “ยิ่ง” ตามนัยนี้คำว่า อธิกรณ แปลว่า “คดีอันพระวินัยธรพึงจัดการยิ่ง”

ข้อความว่า “แต่ในสิกขาบทนี้ทรงประสงค์เอาอาบัติตาทิกรณที่เรียกว่าอาบัติปาราชิกเท่านั้น” ในฎีกาใหม่อธิบายว่า อาบัติตาทิกรณ จเปตฺวา เสสาธิกรณเหติ โจทนาย อภาวโต (เพราะไม่มีการโจทด้วย อธิกรณอื่นยกเว้นอาบัติตาทิกรณ) เพื่อแสดงเหตุในการหมายถึงอาบัติตาทิกรณอย่างเดียวในสิกขาบทนี้ การอธิบายความของพระฎีกาจารย์ในลักษณะนี้ เรียกว่า เหตุสัมพันธ คือ การประกอบความด้วยการแสดง เหตุ หลักการอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา มี ๔ ประเภท คือ

๑. ปาฐานุสาริสัมพันธ์ การประกอบความตามลำดับบท

๒. อุปมาสัมพันธ์ การประกอบความด้วยการแสดงอุปมา
 ๓. เหตุสัมพันธ์ การประกอบความด้วยการแสดงเหตุ
 ๔. อุปมาเหตุสัมพันธ์ การประกอบความด้วยการแสดงอุปมาและเหตุ
 ดังคาถาประพันธ์ในคัมภีร์สัททสารถถาขานี้ว่า

ปาจานุสภาริสมนุโธ	สมุพฺพนุโธ อุปมา ย จ
เหตุนาปิ จ สมุพฺพนุโธ	อุปมาเหตุนาปิ จ
สมุพฺพนุเกหา วิญญะยยา	จตุตาโรปิ วิภาวินา. ^{๗๗}

“การประกอบความตามลำดับบท การประกอบความด้วยอุปมา การประกอบความด้วยเหตุ การประกอบความด้วยอุปมาและเหตุ ผู้มีปัญญาพึงทราบการประกอบความทั้ง ๔ ประเภท”]

คำอธิบาย ภิกขุ จ โทส ปติฏฺฐาติ

ยทิ หิ ตํ อธิกรณํ ทิฏฺฐาตีหิ มุเลหิ อมูลกญฺเฆว โหติ, อयํ โจเทตุํ อาคโต ภิกขุ จ โทส ปติฏฺฐาติ ปฏฺิจจ ติฏฺฐติ, “ตุจฺจนํ มยา ภณิตนุ”ติอาทีนํ วทนฺโต ปฏฺิจานาติ, ตสฺส ภิกขุโน อนุทฺธัสติกฺขณเณว สงฺฆาติเสสโสติ อयํ ลิกฺขาปทสฺส ปทานุกฺกเมน อตฺโถ.

โดยแท้จริงแล้ว ถ้าอธิกรณ์นั้นไม่มีมูลด้วยมูลเหตุมีการเห็นเป็นต้น และภิกษุผู้มาเพื่อไต่สวนนี้ย่อมยืนยันอาศัยความผิด คือ กล่าวว่เราพูดเท็จเป็นต้นยอมรับอยู่ ภิกษุนั้นต้องอาบัติสังฆาติเสสในขณะกำลังตั้งนั้นเที่ยว

ข้อที่กล่าวนี้เป็นเนื้อความตามลำดับบทแห่งสิกขาบท

[คำว่า ปฏฺิจจ ติฏฺฐติ อธิบาย ปติฏฺฐาติ ว่า ปติ อุปสรรคใน ปติฏฺฐาติ เป็นไปในความหมายว่า ปฏฺิจจ (อาศัย) และอธิบาย ปติฏฺฐาติ ในลักษณะของการอธิบายความว่า การยืนยันอาศัยความผิด ก็คือการยอมรับผิดนั่นเอง]

สถานที่เป็นต้น

ราชคเ เมตติยภูมิขเก ภิกขุ อารพฺภ อมูลเกน ปาราชิเกน อนุทฺธัสสนวตฺถุสฺมี ปณฺณตฺตํ.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภพวกภิกษุเมตติยะและภุมชกะในเมืองราชคฤห์ เพราะเหตุคือการจัดด้วยอาบัติปาราชิกไม่มีมูล

[ในสมัยพุทธกาลมีกลุ่มภิกษุชื่อว่าพระฉัพพัคคีย์ คือ ภิกษุผู้มีในพวก ๖ หมายถึง ภิกษุ ๖ รูป คือ พระปัญฑกะ พระโลหิตกะ พระเมตติยะ พระภุมชกะ พระอัสสชิ และพระปุนัพพสุกะ แม้ภิกษุบริวารของท่านก็ได้ชื่อว่าพระฉัพพัคคีย์ตามชื่อของผู้นำ พระปัญฑกะและพระโลหิตกะพร้อมทั้งภิกษุบริวาร ๕๐๐ พำนักอยู่ที่เมืองสาวัตถี พระเมตติยะและพระภุมชกะพร้อมทั้งภิกษุบริวาร ๕๐๐ พำนักอยู่ที่เมืองราชคฤห์ พระอัสสชิและพระปุนัพพสุกะพร้อมทั้งภิกษุบริวาร ๕๐๐ พำนักอยู่ที่แคว้นกัฏฐาคริชนบท

ภิกษุทั้ง ๖ รูปเหล่านั้นเป็นสหายกันก่อนออกบวช ต่อมาจึงได้รับอุปสมบทเป็นสัทธิวิหาริกของพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ พระปัญฑกะและพระโลหิตกะทั้ง ๒ รูปนี้เป็นผู้ทรงศีล มักจะติดตามพระพุทธองค์ออกจาริกหลังออกพรรษาแล้ว พวกท่านกับบริวารมักทำผิดสิ่งที่ยังมิได้บัญญัติ แต่ไม่ล่วงละเมิดวินัยที่บัญญัติไว้แล้ว ส่วนพระฉัพพัคคีย์อีก ๔ รูปเป็นพระอลัชชี มักทำผิดสิ่งที่ยังมิได้บัญญัติและล่วงละเมิดวินัยที่บัญญัติไว้แล้ว]

ประเภทของบัญญัติ

สาธารณบัญญัติ.

[สิกขาบทนี้]เป็นสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติทั่วไปแก่ภิกษุณี)

อาณัติ

สาณตติกั.

[สิกขาบทนี้]เป็นสาณตติกะ (มีการใช้ผู้อื่น)

อาบัติ

กตูปสมปทํ สุทฺธํ วา อสุทฺธํ วา ปุคฺคํ เยน ปาราชิกเณ โจเทติ, ตํ “อโย อนชฺฌา-
ปนโน”ติ ฃตฺวา จาวนาธิปฺปาเยน “กโรตุ เม อายสฺมา โอภาสํ, อหํ ตํ วตฺตูกาโม”ติ เอวํ
โอภาสํ อกาเรตฺวา โจเทนตฺสสฺส สเจ สโ สดฺขณฺเณว ชานาติ “มํ โจเทติ”ติ, วาจาเย วาจาเย

สงฆาภิเสโส เจว ทุกกณณจ. โอกาส์ กาเรตวา โจเทนตสส สงฆาภิเสโสเยว. หตถมุตทาย สมมุขา โจเทนตสสาปิ เอสเว นโย. ปรมมุขา โจเทนตสส ปน สีสํ น เอตี อตตนา สมีเป จตวา อณณํ ภิกขุ อาณาเปติ โส ตสส วจเนน ตํ โจเทติ, โจทาปกสเสว วุตตนเยน อาปตติโย. อถ โสปิ “มยา ทิฏฐํ สุตํ อตถิ”ติ โจเทติ, ทวินนหมปิ ชนानํ ตเถว อาปตติโย. อกโกสาธิปายเณ ปน โอกาส์ อกาเรตวา วทนตสส วุตตนเยเนว ปาจิตติยญเจว ทุกกณณจ. โอกาส์ กาเรตวา วทนตสส ปาจิตติยเมว. กมฺมาริปปายเณ อสมมุขา สตตวิธมปิ กมมํ กโรนตสส ทุกกณณเมว.

- ภิกษุโจทบุคคลผู้บริสุทธิ์ก็ตาม ไม่บริสุทธิ์ก็ตาม ผู้กระทำอุปสมบทแล้วด้วยอาบัติ ปาราชิกใด เมื่อเธอรู้ว่าบุคคลนี้ไม่ต้องอาบัตินั้น แล้วไม่ขอโอกาสอย่างนี้ว่า ท่านผู้มีอายุจงให้ โอกาสแก่กระผม กระผมต้องการจะว่ากล่าวท่านแล้วโจทอยู่ด้วยความต้องการจะให้เคลื่อน[จาก พรหมจรรย์] ถ้าบุคคลผู้ถูกโจทนั้นเข้าใจว่าภิกษุนั้นโจทเรา ในขณะนั้นทีเดียว เธอต้องอาบัติ สังฆาภิเสสและทุกกณณในทุกๆ ถ้อยคำ

- เมื่อภิกษุขอโอกาสโจทอยู่ ต้องอาบัติสังฆาภิเสสอย่างเดียว
- แม้เมื่อภิกษุโจทต่อหน้าด้วยการงอมือ ก็มีนัยเดียวกัน แต่เมื่อภิกษุโจทลับหลัง อาบัตียังไม่ถึงที่สุด
- ภิกษุยืนอยู่ไกลเองแล้วสั่งภิกษุอื่น เธอโจทภิกษุนั้นตามคำของภิกษุผู้สั่งนั้น ภิกษุ ผู้ให้โจทต้องอาบัติตามนัยที่กล่าวแล้ว
- ถ้าแม้ภิกษุนั้นโจทว่า สิ่งที่เราเห็นหรือได้ยืนเองมีอยู่ ภิกษุทั้ง ๒ รูปต้องอาบัติ เช่นกัน [คือ ต้องอาบัติสังฆาภิเสสและทุกกณณในทุกๆ ถ้อยคำ]
- เมื่อภิกษุมีความประสงค์จะดำ ไม่ขอโอกาสว่ากล่าว[ภิกษุด้วยอาบัติ ๗ ต่อหน้า] ต้องอาบัติปาจิตตีย์และทุกกณณตามนัยที่กล่าวไว้แล้วเหมือนกัน [คือ ต้องอาบัติในทุกๆ ถ้อยคำ]
- เมื่อขอโอกาสว่ากล่าว ต้องอาบัติปาจิตตีย์อย่างเดียว
- เมื่อภิกษุจะทำการทั้ง ๗ อย่างลับหลัง ด้วยความประสงค์จะทำการ ต้องอาบัติ ทุกกณณอย่างเดียว

[ตามหลักพระวินัย ภิกษุที่ต้องการโจทภิกษุอื่นจำเป็นต้องขอโอกาส ถ้าโจทท้วงโดยไม่ขอโอกาส ต้องอาบัติทุกกณณ ความจริงแล้ว พระพุทธองค์ไม่ได้บัญญัติอาบัติทุกกณณไว้โดยตรงในพระวินัยปิฎก แต่มี

บัญญัติไว้ในภิกขุณีปาติโมกข์ว่า ถ้าภิกษุณีถามปัญหาโดยไม่ขอโอกาสก่อน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ดังข้อความในภิกขุณีปาติโมกข์ (วรรค ๙ สิกขาบทที่ ๑๒) ว่า

ยา ปน ภิกขุณี อโนกาสกตํ ภิกขุํ ปณฺหํ ปุจฺเจยฺย, ปาจิตฺตีย์.^{๗๘}

“ภิกษุณีใดถามปัญหาคะภิกษุผู้ไม่ได้ขอโอกาส ต้องอาบัติปาจิตตีย์”

อนึ่ง คัมภีร์อรรถกถาพระวินัยกล่าวว่า บัญญัติปาจิตตีย์ที่เกี่ยวกับภิกษุณี จัดเป็นอาบัติทุกกฏสำหรับภิกษุ ดังนั้น ภิกษุที่ไม่ขอโอกาสโจทก์ จึงต้องอาบัติทุกกฏดังที่กล่าวมานี้ ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถานั้นว่า

ปาจิตฺตีย์เมว. ภิกขุโน ทุกกฏฺ.^{๗๙}

“เป็นปาจิตตีย์เท่านั้น เป็นทุกกฏแก่ภิกษุ”

สพฺพตฺถ ปาจิตฺตียนฺติ สพฺพอฏฺฐกฺกาสฺ วุตฺตํ. ภิกขุโน ทุกกฏฺ.^{๘๐}

“ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมดกล่าวว่า เป็นปาจิตตีย์ในการกระทำทุกอย่าง เป็นทุกกฏแก่ภิกษุ”

ในประเทศไทยถือว่าภิกษุณีสูญสิ้นไปนานแล้ว จึงเห็นว่าไม่จำเป็นต้องเรียนภิกษุณีปาติโมกข์และอรรถกถา แต่ทางพม่ายังต้องท่องภิกขุณีปาติโมกข์และเรียนอรรถกถาของภิกขุณีปาติโมกข์อีกด้วย เพราะทำให้ทราบอาบัติบางอย่างของภิกษุที่ได้มาโดยตรงในภิกขุปาติโมกข์ แม้เรื่องกฐินก็มีปรากฏโดยพิสดารอยู่ในภิกขุณีปาติโมกข์เช่นกัน

คำว่า โอกาส์ การेतฺวา แปลตามศัพท์ว่า “ยังบุคคลให้กระทำแล้วซึ่งโอกาส” คือ การขอโอกาสนั่นเอง หรือในบางแห่งก็ใช้เป็นรูปปัจจุบันกาลว่า โอกาส์ การेतฺติ แต่ไม่ใช่เป็น โอกาส์ ยาจิตฺวา หรือ โอกาส์ ยาจิตฺติ ถือว่าเป็นวิธีใช้เฉพาะศัพท์ในเรื่องนี้

คำว่า กตฺอุปสมฺมปฺท (ผู้กระทำอุปสมบทแล้ว) มีรูปวิเคราะห์ว่า กตา อุปสมฺมปทา เยนาคิ กตฺอุปสมฺมปโท หมายถึง บุคคลผู้ได้รับอุปสมบทเป็นภิกษุโดยสมบูรณ์แบบแล้ว

คำว่า วาจาย วาจาย (ในทุกๆ ถ้อยคำ) ตามหลักภาษาเรียกว่า วิจฺฉา คือ คำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ เช่น มหาชนโน อตฺตโน อตฺตโน เคหํ คจฺฉติ (มหาชนไปสู่เรือนของตนๆ) มี ๓ อย่าง คือ

๑. ทัพพวิจฺฉา เช่น คาเม คาเม ปาณียํ (น้ำดื่มในแต่ละหมู่บ้าน)

๒. คุณวิจฺฉา เช่น คาโม คาโม รมณียโ (หมู่บ้านแต่ละแห่งน่ารื่นรมย์)

๓. กิริยาวิจฺฉา เช่น รุกฺขํ รุกฺขํ สิญฺจติ (ย่อมรดน้ำต้นไม้แต่ละต้น)

คำว่า วาจาย วาจาย มีศัพท์เดิมมาจาก วาจาย ช้อน วาจาย อีกศัพท์หนึ่งเป็น วาจาย วาจาย ซึ่งเรียกว่า ปทวิทิตะ คือ การช้อนบท พึงทำการช้อนด้วยสูตรว่า ยทฺนุปฺปนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ศัพท์

ที่มีได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทนุปปนนา นี้] ในคัมภีร์พาลาวตารกล่าวว่า

ยทาทีนา วิจนาย รุกขมิจจสส สวิกตติสส ทูตติ. เอว สพุพตถ วิจนาย ทูตติ.”^{๕๑}

“ข้อบทว่า รุกข์ พร้อมทั้งวิกัตตินั้นในวิจนา ด้วยสูตรว่า ยท เป็นต้น โดยประการดังนี้ การข้อนในวิจนาย่อมมีในบททั้งหมด”

กรรม ๗ อย่างพบในพระวินัยปิฎก จุฬวรรค^{๕๒} มีดังนี้

๑. ตัชชนียกรรม กรรมที่สงฆ์ลงโทษภิกษุผู้ชอบวิวาท คือ แสดงให้เห็นโทษของการวิวาทแล้วให้ระงับการวิวาท

๒. นียสกรรม กรรมที่สงฆ์ข่มภิกษุผู้ไม่ฉลาดในพระวินัยแล้วต้องอาบัติมาก หรือภิกษุผู้ชอบคลุกคลีกับคฤหัสถ์โดยกล่าวว่า ท่านเป็นคนเขลาไม่ฉลาด จะอยู่โดยไม่พึ่งอาจารย์ไม่ได้

๓. ปัพพาชนียกรรม กรรมที่สงฆ์ขับไล่ภิกษุผู้ทำลายศรัทธาของตระกูล ด้วยการให้ดอกไม้ เป็นต้น ให้ออกจากวัดหรือหมู่บ้านที่พักอาศัย

๔. ปฏิสارณียกรรม กรรมที่สงฆ์สงภิกษุผู้ทำว่าอุบาสกผู้เลื่อมใสในพระรัตนตรัยให้อดโทษแก่ตน

๕-๗. อุกเขปนียกรรม ๓ ได้แก่ กรรมที่สงฆ์ทอดทิ้งจากฐานะที่มีสังวาสเสมอกันโดยปฏิเสธการฉันอาหารร่วมกัน เป็นต้น เพราะการไม่เห็นอาบัติ ไม่แก้ไขอาบัติ และไม่ละความเห็นผิด]

อนาบัติ

วุฒฺหานธิปฺปาเยน “ตฺวํ อิตฺถณฺนามํ อาปตฺตํ อาปนฺโน, ตํ ปฏิกโรหิ”ติ วทฺตสฺส, อุโปสถํ วา ปวารณํ วา จ ปนฺตสฺส จ โอกาสกมฺมํ นตฺถิ, จปนกฺเขตตํ ปน ชานิตพฺพํ, อนุวิชฺชกสฺสาปิ โอสถฺวํ วตฺถุสฺมี “อตฺถเถตํ ตฺวํ”ติ อนุวิชฺชนาธิปฺปาเยน วทฺตสฺส โอกาสกมฺมํ นตฺถิ, ฐมฺมกถิกสฺสาปิ “โย อิทฺถจ อิทฺถจ กโรติ, อยํ อสฺสมโณ”ติอาทีนา นเยน อโนทิสกํ ฐมฺมํ กถเณตฺสฺส โอกาสกมฺมํ นตฺถิ. สเจ ปน โอทิสฺส นียเมตฺวา “อสุโก จ อสุโก จ อสฺสมโณ อนุปาสโก”ติ กเถติ, อาสนโต โอริยุหฺ อาปตฺตํ เทเสตฺวา คนฺตพฺพํ. อุมฺมตฺตกาทีนญฺจ อนาปตฺติ,

ไม่ต้องอาบัติแก่ :-

- ภิกษุผู้กล่าวด้วยความประสงค์จะให้ออกจากอาบัติว่าท่านต้องอาบัติเช่นนี้จึงแสดงอาบัตินั้น อนึ่ง ภิกษุผู้หยุดอุโบสถหรือปวารณาไม่ต้องขอโอกาส แต่ภิกษุพึงรู้เขตหยุด เมื่อคดี

หยั่งลงแล้ว[ในท่ามกลางสงฆ์] แม้พระวินัยธรผู้กล่าวด้วยความประสงค์จะได้สวนว่ากรรมนี้ของท่านมีอยู่หรือ ก็ไม่ต้องขอโอกาส แม้พระธรรมกถึกผู้แสดงธรรมไม่เจาะจงตามนัยว่า บุคคลใดทำกรรมอย่างนี้ๆ บุคคลนี้ไม่ใช่สมณะ เป็นต้น ก็ไม่ต้องขอโอกาส แต่ถ้าพระธรรมกถึกพูดกำหนดเจาะจงว่า ภิกษุรูปโน้นๆ ไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่อุบาสก ครั้นลงจากอาสนะแล้วพึงแสดงอาบัติไป

- ภิกษุบ้าเป็นต้น

[เขตหยุดอุโบสถ คือ ช่วงเวลาสวดมฤตติของอุโบสถ โดยเริ่มตั้งแต่ สุนาตุ เป็นต้นไปจนถึง ย อักษรใน สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย ถ้ายังไม่สวดมฤตติ หรือสวดมฤตติจนจบแล้ว ไม่ถือว่าหยุดอุโบสถ

เขตหยุดปวารณา คือ ช่วงเวลาสวดมฤตติของปวารณา เรียกว่า สัพพสังคาหิกา (ปวารณาของสงฆ์ทั้งหมด) เริ่มตั้งแต่ สุนาตุ เป็นต้นไปจนถึง ย อักษรใน สงฺโฆ เตวาจิกํ ปวาเรยฺย ถ้ายังไม่สวดมฤตติ หรือสวดมฤตติจนจบแล้ว ไม่ถือว่าหยุดปวารณา ส่วนปวารณาที่เรียกว่า ปุคคาลิกา (ปวารณาของบุคคล) เริ่มตั้งแต่การปวารณาในประโยคว่า สงฺฆํ ภนฺเต ปวาเรมิ เป็นต้นไปจนถึง ภู อักษรใน ปสฺสนฺโต ปฏฺฐิ โดยไม่พูดให้จบว่า กริสฺสามิ

ข้อความว่า “ครั้นลงจากอาสนะแล้วพึงแสดงอาบัติไป” หมายความว่า พระธรรมกถึกนั้นต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะการดำว้ด้วยความต้องการจะดำ (อุกโกสาธิปฺปาย) ถ้าพูดกลับหลังด้วยความต้องการดังกล่าว ต้องอาบัติทุกกฏ

คำว่า โอนทิสก (ไม่มีการเจาะจง) ตัดบทเป็น น + โอทิสก มีรูปวิเคราะหฺว่า

- โอทิสนํ โอทิสํ (อว บทหน้า + ทิส ธาตุ + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- นตฺถิ โอทิสํ ยสฺสาติ โอนทิสโก, ธมฺโม (นินิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

คำว่า โอทิสฺส (เจาะจง) ประกอบรูปศัพท์มาจาก อว บทหน้า + ทิส ธาตุ (อุจฺจารเณ = กล่าว) + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย แปลง สฺย เป็น ส แล้วซ้อน ส เป็น สฺส]

วิบัติ

ศีลวิปตฺติ.

[อาบัตินี้]เป็นศีลวิบัติ

องค์ประกอบ

ยํ โจเทติ วา โจทาเปติ วา, ตสฺส “อุปสมฺปนฺโน”ติ สงฺขยุปคฺมณํ, ตสฺมี สุทฺธสณฺณิตา,

เยน ปาราชิกเณ โจเทติ, ตสฺส ทิฏฐาทิวเสน อมุลกตา, จาวนาธิปฺปาเยน สมฺมุขาทิฏฐา, ตสฺส ตงฺขณวิฆานนฺนติ อีมาเนตฺถ ปญฺจ อํคานิ.

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๕ เหล่านี้ คือ

๑. บุคคลที่ถูกโจทก์ถึงการนับว่าเป็นอุปสัมบัน
๒. รู้ว่าบุคคลนั้นเป็นผู้บริสุทธิ์
๓. อาบัติปาราชิกที่ภิกษุโจทก์ไม่มีมูลโดยเนื่องด้วยการเห็นเป็นต้น
๔. โจทก์ต่อหน้าด้วยความประสงค์จะให้เคลื่อน[จากพรหมจรรย์]
๕. บุคคลผู้ถูกโจทก์นั้นเข้าใจ[ความหมาย]ในขณะนั้น

ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น

สมุฏฐานาทีนิ อทินนาทานสทิสานิ. เวทนา ปเนตฺถ ทุกฺขาเยวาทิ.

สมุฏฐานเป็นต้น เป็นเช่นเดียวกับอทินนาทานสิกขาบท แต่เวทนาในสิกขาบทนี้เป็นทุกข้ออย่างเดียว ดังนี้แล

ทุฏฺฐโทสสิกขาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายทุฏฐโทสสิกขาบท

๙. คำอธิบายอัญญภาคียสิกขาบท

คำอธิบาย อญฺญภาคียสฺส

นวมเ อญฺญภาคียสฺสชาติอาทีสุ อญฺญภาคสฺส อิทํ, อญฺญภาโค วา อสฺส อตฺถิติ อญฺญภาคียํ. อธิกรณฺนติ อาธารโ เวทิตพฺโพ, วตฺถุ อธิฏฺฐานนฺติ วุตฺตํ โหติ.

โปรดทราบเนื้อความในคำว่า อญฺญภาคียสฺส เป็นต้น ในสิกขาบทที่ ๙ ดังนี้

ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]นี้เป็นของมีอยู่แห่งส่วนอื่น เหตุนั้น ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]นั้นชื่อว่า อัญญภาคียะ อีกอย่างหนึ่ง ส่วนอื่นมีอยู่แก่ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]นั้น เหตุนั้น ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]นั้นชื่อว่า อัญญภาคียะ

ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]พึงทราบว่าเป็นอธิกรณะ ความหมายคือ สถานที่ ที่ตั้งอาศัย

[ความหมายของสลักขบที่ค่อนข้างเข้าใจยาก จึงควรรู้เหตุเกิดของสลักขบก่อน คือ หลังจากพระเมตติยะและพระภุมชกะได้ใส่ความพระทัฬหฬลบุตรด้วยอาบัติปาราชิกที่ไม่มีมูลแล้ว ก็แสวงหาอาบัติปาราชิกที่มีมูลมาใส่ความซ้ำอีก วันหนึ่ง ภิกษุทั้ง ๒ รูปขึ้นเขาคิชฌกูฏ เห็นแพะ ๒ ตัวเสพเมถุนกันอยู่ จึงตั้งชื่อแพะตัวผู้ว่าพระทัฬหฬลบุตร และตั้งชื่อแพะตัวเมียว่าเมตติยา แล้วจากนั้นก็โพทะนาวา เห็นพระทัฬหฬลบุตรเสพเมถุนกับภิกษุณีชื่อเมตติยา พระพุทธองค์ทรงประชุมสงฆ์ แล้วทรงสอบถามเรื่องนี้ พระทัฬหฬลบุตรทูลตอบว่า ท่านไม่เคยแม้กระทั่งฝันเห็นว่าตนเสพเมถุนมาก่อน พระพุทธองค์จึงทรงให้สอบสวนเรื่องนี้ ในที่สุดก็เป็นเพียงข้ออ้างในการใส่ความเพื่อกำจัดพระทัฬหฬลบุตรเท่านั้น

คำว่า อรรถกถาสส อธิกรณสส (สิ่งอย่างอื่น) แปลตามศัพท์ว่า “ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]ที่เป็นของส่วนอื่น” คือ มีความเกี่ยวเนื่องกับส่วนอันได้แก่ ความเป็นกำเนิดดิรัจฉานและความเป็นแพะ ซึ่งอันไปจากกำเนิดมนุษย์และความเป็นภิกษุของพระทัฬหฬลบุตร

อีกอย่างหนึ่ง แปลว่า “ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]ที่มีส่วนอื่น” คือ ประกอบด้วยส่วนอื่นดังที่กล่าวมานั้น

สรุปความว่า คำว่า อรรถกถาสส มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. เป็นของส่วนอื่น = อรรถกถาสส อิห อรรถกถาสส.

(อรรถกถาสส ศัพท์ + อีย ปัจจัยใน อิห ตัทธิต)

๒. มีส่วนอื่น = อรรถกถาสส อสส อตถิตติ อรรถกถาสส.

(อรรถกถาสส ศัพท์ + อีย ปัจจัยในอัสสตติตัทธิต)

คำว่า อรรถกถาสส (เป็นของส่วนอื่น, มีส่วนอื่น) หมายถึง ที่ตั้งแห่งชื่อ คือ แพะ

คำว่า อรรถกถาส (ส่วนอื่น) หมายถึง ส่วนอื่น คือ ความเป็นกำเนิดดิรัจฉานและความเป็นแพะ

อุปาทานของ อรรถกถาส หมายถึง กำเนิดมนุษย์และความเป็นภิกษุของพระทัฬหฬลบุตร

การแสดงว่าศัพท์แต่ละศัพท์หมายถึงอะไรในลักษณะนี้ เป็นการแสดงอภิเษยัตถะหรือสรูปะ คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง

ประโยคว่า อรรถกถาสส อิห, อรรถกถาสส วา อสส อตถิตติ อรรถกถาสส ในกัมมัฏฐานใหม่และสารัตถทีปนีอธิบายไว้ว่า สรรพนาม คือ อิห เพิ่มคำว่า ฉลลชชาติ (แพะ) โดยเพิ่ม ชาติ ศัพท์ที่เป็นศัพท์ศัพท์ภาวะเข้ามาเพื่อเปลี่ยนเป็นนปุงสกลิงค์ตาม อิห หรือเพิ่มคำว่า อธิกรณ (ที่ตั้งแห่งชื่อ) เข้ามาก็ได้ หมายถึง ที่ตั้งแห่งชื่อคือแพะ แต่อย่างไรก็ตาม คำว่า อรรถกถาสส เป็นวิเศษณะของ อธิกรณสส ถ้าแปล อิห เป็นวิเศษณะของ อธิกรณ ก็จะทำให้เข้าใจง่ายในภาษาไทยมากกว่าแปล อิห ให้เป็นวิเศษณะของ

ฉคลกชาตํ ถึงอย่างนั้น ในภาษาบาลีใช้ได้ทั้ง ๒ อย่าง (อรรถ อิทั ตัทธิธ ก็มีความหมายเหมือน สนตก ตัทธิธ ป่งถึงสิ่งที่มีอยู่ของสิ่งนั้นๆ)

ในรูปวิเคราะห์ว่า อณฺณภาคสฺส อิทั (ที่ตั้งแห่งชื่อคือแพะนี้เป็นของส่วนอื่น) และรูปวิเคราะห์ว่า อณฺณภาโค อสฺส อตฺถิ (ส่วนอื่นมีอยู่แก่ที่ตั้งแห่งชื่อคือแพะนั้น) ทั้ง ๒ ศัพท์ว่า อณฺณภาคสฺส และ อิทั พร้อมทั้งศัพท์ว่า อณฺณภาโค และ อสฺส หมายถึงสิ่งเดียวกัน เพราะ อิทั และ อสฺส หมายถึง ที่ตั้งแห่งชื่อคือแพะ ส่วน อณฺณภาคสฺส และ อณฺณภาโค หมายถึง ส่วนอื่นคือความเป็นกำเนิดดิรัจฉานและความเป็นแพะ โดยทั่วไปการประกอบใช้ฉฺฐิตูปริสสมาสมักหมายถึงบุคคลหรือสิ่งของ (ทัฬหะ) ๒ สิ่งที่แตกต่างกัน เช่น คำว่า รมฺโฆ ปุตุโต (บุตรของพระราชา), รมฺโฆ ปุริโส (บุรุษของพระราชา) หมายถึง บุคคล ๒ คน แต่ศัพท์ทั้ง ๒ เหล่านี้หมายถึงแพะเหมือนกัน ดังนั้น การประกอบฉฺฐิตูปริสสในกรณีเช่นนี้จึงเป็นส่วนทางภาษาที่เรียกว่า อเกนูปการะ คือ ส่วนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้ต่างกัน

อุทาหรณ์ของอเกนูปการะ เช่น กณฺนิการสฺส ทารุ (ไม้แห่งต้นกรรณิการ) ความจริงไม้ก็คือต้นกรรณิการนั่นเอง ไม่แตกต่างกัน แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือต้นกรรณิการให้ต่างกันเหมือนเป็น ๒ สิ่ง คล้ายกับคำว่า รมฺโฆ ปุตุโต (บุตรของพระราชา) ซึ่งหมายถึง บุคคล ๒ คน ดังที่กล่าวมาแล้ว อุทาหรณ์อีกอย่างหนึ่งที่มักพบในคัมภีร์ฎีกา คือ สิลาปุตุตกสฺส สรีริ (แท่งลูกหินบด) คำว่า สรีริ (แท่ง) ก็คือลูกหินบดนั่นเอง ไม่ใช่อย่างอื่น แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบดให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง และในฎีกาใหม่กล่าวถึงอุทาหรณ์ว่า ปฎิมา ย สรีริ (รูปร่างของปฎิมากรรม) ซึ่งก็หมายถึงสิ่งเดียวกันนั่นเอง แต่กล่าวแยกเป็น ๒ ศัพท์ที่ประกอบวิภัตติต่างกัน ดังข้อความในฎีกาใหม่ว่า

จเปตฺวา ปน ติรจฺจานชาตฺอิทิกํ ปรมตฺตโต วิสุํ ฉคลกาทิเก อสฺติปิ “ปฎิมา ย สรีริ”ติอาทิสฺสู วีย อเกนฺเทปิ เกทกปฺปนาย ปวตฺตโลกโวหารวเสน “อณฺณภาคสฺส อิทั, อณฺณภาโค วา อสฺส อตฺถิ”ติ วุตตนฺติ ทฎฺฐพฺพํ. อธิกรียติ เอตฺถาติ อธิกรณํ เตนหา “อาธารโ เวทิตฺพุโพ”ติ.^{๔๓}

“อนึ่ง แม้แพะเป็นต้นจะไม่มีเฉพาะโดยปรมาตย์ ยกเว้นชาติดิรัจฉานเป็นต้น ฟังทราบว่า ท่านกล่าวว่า อณฺณภาคสฺส อิทั, อณฺณภาโค วา อสฺส อตฺถิ โดยเนื่องด้วยถ้อยคำทางโลกที่เป็นไปโดยดำริแม้สิ่งที่ไม่ต่างกันให้ต่างกัน ดังอุทาหรณ์ว่า ปฎิมา ย สรีริ (รูปร่างของปฎิมากรรม) เป็นต้น”

คำว่า จเปตฺวา ติรจฺจานชาตฺอิทิกํ (ยกเว้นชาติดิรัจฉานเป็นต้น) หมายความว่า แพะ เป็นต้น ไม่มีอยู่จริงนอกเหนือไปจากชาติดิรัจฉานและความเป็นแพะ นั่นคือ ทั้ง ๒ อย่างประกอบร่วมกัน ไม่แยกไปจากกัน

ท่านอธิบาย อธิกรณ (ที่ตั้งแห่งชื่อ) ว่า อาธาร (ที่ตั้ง) เพื่อแสดงศัพท์ทั้ง ๒ คำเป็นคำไวพจน์กัน การแสดงคำไวพจน์ในลักษณะนี้มีประโยชน์เพื่อแสดงอรรถของศัพท์โดยตรง โดยศัพท์ทั้ง ๒ เหล่านี้มีรูปวิเคราะห์เป็นอธิกรณสาธนะเหมือนกันว่า

- อธิกรียติ เอตถาติ อธิกรณ (อธิ บพหน้า + กร ธาตุ = กระทำ + ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- อาธกรียติ อสมินติ อาธกร (อา บพหน้า + ธร ธาตุ = ทรงไว้ + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

ท่านอธิบาย อาธกร ว่า วตถุ (สถานที่) และ อธิฏฐาน (ที่ตั้งอาศัย) ต่อมาเพื่ออธิบายความให้ชัดเจนขึ้นว่า ที่ตั้ง ก็คือสถานที่ และสถานที่ ก็คือที่ตั้งอาศัย]

โย หิ โส อฏฐุปตติย “ทพโพ มลลุปุตโต นามา”ติ ฉลโก วุตโต. โส ยวายํ อายสมโต ทพพสส มลลุปุตตสส ภาโค โภจจาโส ปกโข มนุสสชาติ เจว ภิกขุภาโว จ, ตโต อณณสส ภาคสส โภจจาสสส ปกขสส โหติ ติจจณชาติยา เจว ฉลลภาวสส จ, โส วา อณณภาโค อสส อตถิ, ตสมา อณณภาคยสงขยํ ลภติ.

ความโดยพิสดารว่า พระที่ถูกรับเรียกว่า พระทัฬหฬลลบุตร ในการเกิดขึ้นของเรื่อง [เป็นของมีอยู่]แห่งส่วน คือ ฝ่าย ได้แก่ ชาติติจจณและความเป็นพระ ซึ่งอื่นจากส่วน คือ ฝ่าย ได้แก่ ชาติมนุษย์และความเป็นภิกษุของท่านพระทัฬหฬลลบุตร อีกอย่างหนึ่ง ส่วนอื่นนั้น มีอยู่แก่ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]นั้น เหตุฉะนั้น ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]จึงได้การนับว่าเป็นอัญญภาคย (เป็นของส่วนอื่น, มีส่วนอื่น)

[ท่านกล่าวประโยคเหล่านี้เพื่อแสดงว่า ภาค ศัพท์มีอรรถอะไร หมายถึงอะไร และอุปาทานของอณณ ศัพท์ คืออะไร จึงเริ่มต้นประโยคด้วย หิ ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่วิตถารโชตกะ คือ แสดงความพิสดาร มีการอธิบายความดังนี้

๑. คำว่า โย หิ โส อฏฐุปตติย “ทพโพ มลลุปุตโต นามา”ติ ฉลโก วุตโต. โส ฯเปฯ อณณสส ภาคสส โภจจาสสส ปกขสส (สนฺตโก) โหติ ติจจณชาติยา เจว ฉลลภาวสส จ อธิบายรูปวิเคราะห์แรกที่เป็น อิหํ ตัทธิธว่า อณณภาคสส อิหํ อณณภาคย

๒. คำว่า โส วา อณณภาโค อสส อตถิ แสดงรูปวิเคราะห์ที่ ๒ ที่เป็นอัสสัถิตัทธิธ

๓. คำว่า ยวายํ อายสมโต ทพพสส มลลุปุตตสส ภาโค โภจจาโส ปกโข มนุสสชาติ เจว ภิกขุภาโว จ, ตโต (ภาคโต) อธิบายอุปาทานของ อณณ ศัพท์ใน อณณภาค (ส่วนอื่น)

๔. ในคำว่า ภาโค โภจจาโส ปกโข คำว่า โภจจาโส แสดงคำแปลของ ภาโค ว่าแปลว่า ส่วน ไม่ใช่แปลว่า การจำแนก และคำว่า ปกโข อธิบาย โภจจาโส ในลักษณะอธิบายความว่า ส่วนก็คือฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งนั่นเอง

๕. คำว่า มนุสสชาติ เจว ภิกขุภาโว จ อธิบาย ภาค ศัพท์ในฝ่ายอุปาทานว่าหมายถึงชาติ-มนุษย์และความเป็นภิกษุ ไม่ใช่อย่างอื่น

๖. ในคำว่า ภาคสุส โกฎาสสุส ปกขสุส ก็มีคำอธิบายในทำนองเดียวกันนี้

๗. คำว่า ตีรจฺฉานชาติยา เจว ฉคลกภาวสุส จ อธิบาย ภาค ศัพท์ใน อณฺณภาค ว่าหมายถึงชาติติรจฺฉานและความเป็นแพะ ไม่ใช่อย่างอื่น

อนึ่ง โส ศัพท์ในประโยคว่า โส ยวายํ ๕เปช สัมพันธ์กับบทกิริยาคุมพากย์และบทอื่นๆ ที่จะกล่าวต่อมาในประโยคหลัง คือ (สนฺตโก) โหติ, ลภติ, อาธโร, วตฺถุ, อธิฏฺฐานํ และ เวทิตฺตฺโพ

ประโยคจริงในคัมภีร์กัณฺหาวิตรณํ คือ

โย หิ โส อฏฺฐปฺปตฺติยํ “ทพฺโพ มลฺลปฺปตฺโต นามา”ติ ฉลโก วุตฺโต. โส ยวายํ อายสมฺมโต ทพฺพสุส มลฺลปฺปตฺตสุส ภาโค โกฎาสโส ปกฺโข มนุสฺสชาติ เจว ภิกฺขุภาโว จ, ตโต (ภาคโต) อณฺณสุส ภาคสุส โกฎาสสุส ปกขสุส (สนฺตโก) โหติ ตีรจฺฉานชาติยา เจว ฉคลกภาวสุส จ, โส วา อณฺณภาโค อสฺส อตฺถิ, ตสฺมา อณฺณภาคิยสงฺขยํ ลภติ.^{๔๔}

ประโยคข้างต้นนี้ถือว่าเป็นประโยคยาวและเข้าใจยาก เพราะประกอบใช้ ย และ ต ศัพท์ แต่ถ้าสังเกตเฉพาะใจความ ก็จะย่อประโยคลงได้และทำให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น ใจความของประโยคข้างต้น คือ

โส (ฉลโก) อายสมฺมโต ทพฺพสุส มลฺลปฺปตฺตสุส ภาโค, ตโต (ภาคโต) อณฺณสุส ภาคสุส (สนฺตโก) โหติ, โส วา อณฺณภาโค อสฺส อตฺถิ, ตสฺมา อณฺณภาคิยสงฺขยํ ลภติ.

ด้วยเหตุนี้ อาจนำประโยคเต็มข้างต้นมาแต่งใหม่ให้เข้าใจง่าย ๆ ดังนี้

อฏฺฐปฺปตฺติยํ วุตฺโต ฉลโก อายสมฺมโต ทพฺพสุส มลฺลปฺปตฺตสุส มนุสฺสชาติภิกฺขุภาวสงฺขาตา (หรือ มนุสฺสชาติ เจว ภิกฺขุภาโว จาติ) ภาคโต อณฺณสุส ตีรจฺฉานชาติฉคลกภาวสงฺขาตสุส (หรือ ตีรจฺฉานชาติ เจว ฉคลกภาโว จาติ) ภาคสุส สนฺตโก โหติ, โส วา อณฺณภาโค อสฺส อตฺถิ, ตสฺมา อณฺณภาคิยสงฺขยํ ลภติ.

“แพะที่กล่าวถึงในการเกิดขึ้นของเรื่องเป็นของมีอยู่แห่งส่วนกล่าวคือชาติติรจฺฉานและความเป็นแพะอื่นจากส่วน คือ ชาติมนุษย์และความเป็นภิกษุของท่านพระทัฬหฬลบุตร อีกอย่างหนึ่ง ส่วนอื่นนั้นมีอยู่แก่ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]นั้น เหตุนี้ ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]จึงได้การนับว่าเป็นอณฺณภาคิยะ (เป็นของส่วนอื่น,มีส่วนอื่น)”

ในประโยคที่แต่งใหม่นี้ ได้เพิ่ม สนฺตโก เข้ามาเพื่อให้เข้าใจง่าย และเห็น ภาค ศัพท์เป็นบทที่แปลงง่ายอยู่แล้ว จึงไม่อธิบายด้วย โกฎาส และ ปกข ศัพท์

คำว่า อฏฺฐปฺปตฺติ (การเกิดขึ้นของเรื่อง) มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺถสุส อุปฺปตฺติ อฏฺฐปฺปตฺติ แปลง ตถ เป็น ฏฺฐ ด้วยสูตรในสัททนิติปกรณํ (สุตตมาลา สูตร ๑๐๗) ว่า ตถานํ ฏฺฐยฺกํ (แปลง ตถ เป็น ฏฺฐ คู่) เนื่องด้วยคำที่เป็นต้นตออักษรในสันสกฤตนั้นมักเปลี่ยนเป็นมูทระอักษรในบาลี โดยอักษร ทร ในภาษาสันสกฤตมักเปลี่ยนเป็น ฑ ในภาษาบาลี เช่น

บาลี	สันสกฤต
อทุกุณ	อรุทุณ
วทุกุณ	วฤทุณ
วุทุกุณ	วฤทุณ
วทุกุณิ	วฤทุณิ

แม้อักษร ต, ถ ในภาษาสันสกฤตมักเปลี่ยนเป็น ฏ, ฐ ในภาษาบาลี เพราะภาษาบาลีนิยมใช้ มุทธชอักษร (อักษรเกิดที่ปุ่มเหงือก) มากกว่าทันตชอักษร (อักษรเกิดที่ฟัน) เช่น

บาลี	สันสกฤต
ปฏิปัตติ	ปรดิปัตติ
ปจม	ปรถม
อฏฺจกถา	อรุถกถา
สงฺขตฏฺจ	สंसฤถตารุถ
อุฏฺจान	อุตุถาน
วุฏฺจान	อุตุถาน
โวฏฺจปน	ววยวสุถาปน
คณฺจ	คุรณถ
คณฺจิ	คุรณถิ
นิคณฺจ	นิคุรณถ

ในฎีกาใหม่ กล่าวว่า อตถสส อุปฺปตติ อตฺถูปฺปตติ, อตฺถูปฺปตติเยว อฏฺฐูปฺปตติ^{๔๕} (การเกิดขึ้นของเรื่อง ชื่อว่า อตฺถูปฺปตติ อตฺถูปฺปตตินั้นนั่นเอง เป็นอฏฺฐูปฺปตติ) การกล่าวเช่นนี้มีประโยชน์เพื่อแสดงรูปวิเคราะห์ว่า อตถสส อุปฺปตติ อฏฺฐูปฺปตติ และแสดงถึงการแปลง ตถ เป็น ฏฺฐ ไม่ใช่เพื่อแสดงรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ

คำว่า อฏฺฐูปฺปตติ หมายถึง เหตุเกิดของสิกขาบทนั่นเอง ที่จริงแล้วพระเมตติยะและพระภูมชกะ ผู้เป็นอาทิกัมมิกะไม่ต้องอาบัติด้วยสิกขาบทนี้ แต่ภิกษุในภายหลังที่ทำเช่นนี้จึงต้องอาบัติ แต่อย่างไรก็ตาม เมื่ออธิบายสิกขาบทโดยยกตัวอย่างที่อ้างพระทัฬหฬลลบุตรเป็นแพะ ก็จะทำให้เข้าใจเนื้อหาความในสิกขาบทชัดเจนขึ้น ท่านจึงกล่าวว่า อฏฺฐูปฺปตติยํ เป็นต้น]

คำอธิบาย อธิกรณ์

ยสฺมา จ เตสํ “อิมํ มยํ ทพฺพํ มลฺลปฺปตฺตํ นาม กโรมา”ติ วทนต์านํ ตสฺส นามกรณสญฺญา

อาชาโร วตถุ อธิฏฐานัน, ตสฺมา “อธิกรณน”ติ เวทิตพฺโพ. ตมฺหิ สนฺธาย “สจฺจํ กิร ตุมฺहे ภิกฺขเว ทพฺพํ มลฺลปฺตํ อณฺณภาคิยสฺส อธิกรณสฺสา”ติอาทิ วุตฺตํ, น วิวาทาธิกรณาทีสุ อณฺณตรํ. กสฺมา. อสมฺภวโต. น หิ เมตฺตติยภุมฺชกา จตฺตุนฺนํ อธิกรณนํ กสฺสจฺจิ อณฺณภาคิยสฺส อธิกรณสฺส ภิกฺขุเทสํ เลสมตฺตํ อุปฺปาทียิสฺส, น จ จตฺตุนฺนํ อธิกรณนํ เลโส นาม อตฺถิ. ชาติเลสาทโย หิ ปุคฺคลानํยว เลสา วุตฺตา, น วิวาทาธิกรณาทีนํ ตมฺจ “ทพฺโพ มลฺลปฺตโต”ติ นามํ ตสฺส อณฺณภาคิยาธิกรณ-
ภาเว จิตฺตสฺส ฉคลกสฺส โกจิ เทโส โหติ เถรํ ปาราชิเกน ฐมฺเมน อนฺนทฺธํเสตฺถํ เลสมตฺโต.

พึงทราบว่[แพะนั้น]เป็นที่ตั้ง[แห่งชื่อ] เพราะเป็นที่ตั้ง คือ สถานที่ กล่าวคือ ที่ตั้ง อาศัยแห่งชื่อที่เรียกว่า ชื่อที่ตั้งขึ้นนั้นของพระเมตตียะและพระภุมชกะเหล่านั้น ผู้กล่าวอยู่ว่า พวกเราทำให้แพ่นี้ชื่อว่าทัพพมัลลบุตร ดังจะเห็นได้ว่า พระพุทธรองค์ทรงหมายถึงแพอันเป็นที่ ตั้งของชื่อว่าทัพพมัลลบุตรนั้น จึงตรัสว่า

สจฺจํ กิร ตุมฺहे ภิกฺขเว ทพฺพํ มลฺลปฺตํ อณฺณภาคิยสฺส อธิกรณสฺส [ภิกฺขุ เทสํ เลสม-
มตฺตํ อุปาทาย ปาราชิเกน ฐมฺเมน อนฺนทฺธํเสถ].^{๕๖}

“ภิกษุทั้งหลาย ทราบว่าพวกเธอถือเอาเพียงข้ออ้างที่แสดงไว้บางอย่างของสิ่งอย่างอื่น แล้วกำจัดทัพพมัลลบุตรด้วยอาบัติปาราชิก จริงหรือ”

มิได้ตรัสไว้โดยหมายถึงวิวาทาธิกรณ (คดีคือการวิวาท) เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง

ถามว่า : เพราะเหตุอะไร

ตอบว่า : เพราะไม่ควรเป็นวิวาทาธิกรณเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง เนื่องด้วยพระ เมตตียะและพระภุมชกะเหล่านั้นไม่ได้ถือเอาเพียงข้ออ้างที่แสดงไว้บางอย่างของอธิกรณที่มี ส่วนอื่นบางอย่างในอธิกรณ ๔ อีกทั้งขึ้นชื่อว่าข้ออ้างของอธิกรณ ๔ หามิได้ โดยแท้จริงแล้ว ข้ออ้างมีชาติเป็นต้นตรัสว่าเป็นข้ออ้างของบุคคลเท่านั้น ไม่ใช่ข้ออ้างของวิวาทาธิกรณเป็นต้น และชื่อว่าทัพพมัลลบุตรนั้นก็เพียงข้ออ้างที่แสดงไว้บางอย่างของแพที่ตั้งอยู่ในความเป็น ที่ตั้ง[ของชื่อ]ที่มีส่วนอื่นนั้น เพื่อกำจัดพระเถระด้วยอาบัติปาราชิก

[ข้อความว่า “ข้ออ้างมีชาติเป็นต้นตรัสว่าเป็นข้ออ้างของบุคคลเท่านั้น ไม่ใช่ข้ออ้างของวิวาทา-
ธิกรณเป็นต้น” หมายความว่า ผู้โจทก์ได้กล่าวยกข้ออ้าง คือ อาบัติไว้ในบุคคล แล้วโจทด้วยอาบัติปาราชิก

ว่า บุคคลนั้นไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่บุตรของพระพุทธเจ้าผู้เป็นศากยบุตร ไม่ใช่ข้ออ้างของคฤหัสถ์ คือ การวิวาท (วิวาทาธิกรณ์) เป็นต้น

ประโยคว่า ยสฺมา จ ยเปยฺ ชื่อว่า *ประโยคชักชวนตระ* คือ แสดงฝ่ายอื่น โดยอธิบาย อธิกรณ์ อื่นจาก อรรถกถา ที่ได้กล่าวไว้ก่อนแล้ว จ ศัพท์ทำหน้าที่ชักชวนตระ คือ แสดงฝ่ายอื่น และในประโยคว่า

ยสฺมา จ เตสํ “อิมํ มยํ ทพฺพํ มลฺลปฺตํ นาม กโรมา”ติ วทนฺตานํ ตสฺสา นามกรณสมฺมาย อาชาโร วตฺถุ อธิญฺจันํ ตสฺมา “อธิกรณ”ติ เวทิตฺวา

ก็มี ยสฺมา และ ตสฺมา คู่กัน ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย ยสฺมา เป็น *ประโยคอนุยัม* คือ ประโยคแสดงความไม่แน่นอน และเป็น *ประโยคการณะ* คือ ประโยคแสดงเหตุ ส่วนประโยคที่ขึ้นต้นด้วย ตสฺมา เป็น *ประโยคอนุยัม* คือ ประโยคแสดงความแน่นอน และเป็น *ประโยคผล*

คำว่า ตสฺมา ใน ตสฺมา “อธิกรณ”ติ เวทิตฺวา เพิ่มคำว่า อาชาเรตฺตา หรือ อาชาภาวโต โดยเปลี่ยน อาชาโร เป็น อาชา และเพิ่ม ตตฺ ปัจจยในภาวตํทิต หรือ ภาว ศัพท์เข้ามาประกอบร่วม คำนี้แปลตามศัพท์ว่า ตสฺส ฉลลกลสฺส ตสฺสา นามกรณสมฺมาย อาชาเรตฺตา (เพราะความที่แห่งพระนั้นเป็นที่ตั้งแห่งชื่อที่เรียกว่าชื่อที่ถูกกระทำนั้น, เพราะพระนั้นเป็นที่ตั้งของชื่อ[ว่าทพพมัลลบุตร]นั้น)

คำว่า นามกรณสมฺมาย (ชื่อที่เรียกว่าชื่อที่ตั้งขึ้น) มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ว่า นามกรณสงฺขาตา สมฺมาย นามกรณสมฺมาย (สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ประโยคว่า ตมฺหิ สนฺธาย ยเปยฺ เป็นประโยคย้ำความ เรียกว่า ทพฺพหิกรณะ ในที่นี้จัดเป็นอาคม-ทพฺพหิกรณะ เพราะอ้างประโยคว่า สจฺจํ กิรฺ ยเปยฺ จากพระบาลี

ประโยคว่า น หิ ยเปยฺ ที่อยู่ท้ายบทแสดงเหตุ คือ อสมฺภาวโต ตามวิธีสัมพันธ์ประโยคเรียกว่า *ประโยควิตถาระ* คือ อธิบายบทเหตุนั้นให้ชัดเจน หิ ศัพท์ทำหน้าที่วิตถาระตระ (โดยทั่วไป หิ นิบาตที่อยู่หลังประโยคต้นอันประกอบด้วยบทแสดงเหตุ, คำว่า กถํ และคำว่า ตตฺถ มกฺแสดงความเป็นสาธก) ดังฎีกาใหม่ว่า

อิทาหิ ตเมว อสมฺภวํ ปากฺกํ กตฺวา ทสฺเสตฺตํ “น หิ”ติอาทิ วุตฺตํ.^{๔๗}

“บัดนี้ ท่านกล่าวว่า น หิ เป็นต้น เพราะแสดงความไม่ได้นั้นนั้นแหละให้ปรากฏชัดเจน”

ประโยคว่า ชาติเลสาทโย หิ ยเปยฺ เป็น *ประโยคทพฺพหิกรณะ* หิ ศัพท์ทำหน้าที่ทพฺพหิกรณตระ ซึ่งในที่นี้เป็นการย้ำความด้วยยุตติ คือ ความเหมาะสม โดยไม่อ้างข้อความจากคัมภีร์มาแสดงไว้เป็นสาธก ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิทาหิ ตเมว สมตฺเตตฺตํ ชาติเลสาทโย หิติอาทิ วุตฺตํ.^{๔๘}

“บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ขาดิเลสชาติโย หิ เป็นต้น เพื่อย้าข้อความนั้นนั่นเอง”

คำว่า ขาดิเลส มีรูปวิเคราะห์ว่า ขาดิเยว เลโส ขาดิเลโส (ข้ออ้างคือชาติ) อาทิ ศัพท์ใน ขาดิ-
เลสาทโย หมายถึงข้ออ้างคือชื่อ (นามเลส) เป็นต้น

ตั้งฎีกาใหม่ประพันธ์เป็นคาถาท่องจำว่า

เลสา ขาดินามโคตต-

ลิงคาปตติวสาปิ จ

ปตตจิวรูปชฌายา

จริยาวาสวสา ทส.^{๔๔}

“ข้ออ้างมี ๑๐ อย่าง โดยจำแนกตามชาติ ชื่อ โคตร รูปร่าง อาบัติ บาตร จีวร
อุปัชฌาย์ อาจารย์ และที่อยู่”

ตัวอย่างในเรื่องข้ออ้าง คือ

๑. การอ้างชาติ (ขาดิเลส) คือ การโจทให้ผู้อื่นเข้าใจผิดโดยอาศัยชาติที่เสมอกันในชาติ ๔
คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ และศูทร เช่น ภิกษุพบภิกษุรูปหนึ่งผู้มีชาติกษัตริย์ต้องอาบัติปาราชิก จึง
โจทภิกษุอีกรูปหนึ่งผู้มีชาติกษัตริย์ว่า ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร

๒. การอ้างชื่อ (นามเลส) เช่น ภิกษุพบภิกษุรูปหนึ่งชื่อว่าติสสะต้องอาบัติปาราชิก จึงโจท
ภิกษุอีกรูปหนึ่งชื่อว่าติสสะว่า ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร

๓. การอ้างโคตร (โคตตเลส) เช่น ภิกษุพบภิกษุรูปหนึ่งผู้มีโคตรโคตมะต้องอาบัติปาราชิก
จึงโจทภิกษุอีกรูปหนึ่งผู้มีโคตรโคตมะว่า ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร

๔. การอ้างรูปร่าง (ลิงคเลส) เช่น ภิกษุพบภิกษุรูปหนึ่งผู้มีรูปร่างสูงต้องอาบัติปาราชิก จึง
โจทภิกษุอีกรูปหนึ่งผู้มีรูปร่างสูงว่า ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร

๕. การอ้างอาบัติ (อาปตติเลส) เช่น ภิกษุพบภิกษุรูปหนึ่งต้องอาบัติเบา (ลหุกาบัติ) จึงโจท
ภิกษุนั้นว่า ท่านต้องอาบัติหนัก (ครุกาบัติ)

๖. การอ้างบาตร (ปตตเลส) เช่น ภิกษุพบภิกษุรูปหนึ่งผู้ใช้บาตรดินต้องอาบัติปาราชิก จึง
โจทภิกษุอีกรูปหนึ่งผู้ใช้บาตรดินว่า ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร

๗. การอ้างจีวร (จีวรเลส) เช่น ภิกษุพบภิกษุรูปหนึ่งผู้ใช้จีวรไหมต้องอาบัติปาราชิก จึงโจท
ภิกษุอีกรูปหนึ่งผู้ใช้จีวรไหมว่า ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร

๘. การอ้างอุปัชฌาย์ (อุปัชฌายเลส) เช่น ภิกษุพบภิกษุรูปหนึ่งผู้เป็นศิษย์ของอุปัชฌาย์ชื่อ
นาคะ จึงโจทภิกษุอีกรูปหนึ่งผู้เป็นศิษย์ของพระนาคะนั้นว่า ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร

๙. การอ้างอาจารย์ (อาจริยเลส) เช่น ภิกษุพบภิกษุรูปหนึ่งผู้เป็นศิษย์ของอาจารย์ชื่อติสสะ
จึงโจทภิกษุอีกรูปหนึ่งผู้เป็นศิษย์ของพระติสสะนั้นว่า ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร

๑๐. การอ้างที่อยู่ (เสนาสนเสส) เช่น ภิกษุพบภิกษุรูปหนึ่งผู้อยู่ในวัดหน้าหมู่บ้าน จึงโจทภิกษุอีกรูปหนึ่งผู้อยู่ในวัดนั้นว่า ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร]

คำอธิบาย เทโส

เอตถ จ ทิสฺสติ อปทิสฺสติ “อยนฺ”ติ โวหริยตีติ เทโส, ชาตือทิสฺส อณฺณตรโกณฺณจาสสเสตํ
อริวจัน

อนึ่ง ในปาฐะว่า กิณฺจิ เทสํ เลสมตฺตํ อุปาทาย นี้ คำว่า เทสะ คือ ส่วนที่ถูกแสดง คือ ถูกกล่าวว่าเป็นบุคคลนี้ คำนี้เป็นชื่อของส่วนอย่างใดอย่างหนึ่งในชาติเป็นต้น

[ประโยคว่า เอตถ จ ทิสฺสติ อปทิสฺสติ ขเปยฺ (อนึ่ง ในปาฐะว่า กิณฺจิ เทสํ เลสมตฺตํ อุปาทาย นี้ คำว่า เทสะ คือ ส่วนที่ถูกแสดง ฯลฯ) มีคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอวํ อสมฺภวํ ทสฺเสตฺวา อิทาณิ อิมินาว ปสฺสเคน เทสเลสมตฺตทานํ อตฺถํ สํวณฺเณตฺถุ “เอตถ จา”ติ อาทิมหา.^{๕๐}

“พระอรรถกถาจารย์แสดงควมมีไม่ได้[ของวิวาหาธิกรณ์ เป็นต้น] อย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวประโยคว่า เอตถ จ เป็นต้น เพื่ออธิบายความหมายของศัพท์ว่า เทส และ เลส ด้วยการเกี่ยวข้องกันนี้”

คำว่า เทส ประกอบรูปศัพท์มาจาก ทิส ธาตุ (อุจฺจารเณ = กล่าว) + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ทิสฺสติ อปทิสฺสตีติ เทโส (ส่วนที่ถูกแสดง ชื่อว่า เทสะ) ท่านเพิ่มคำอธิบายในเรื่องนี้ว่า

- คำว่า อปทิสฺสติ อธิบายอรรถของ ทิส ธาตุใน ทิสฺสติ ว่าแปลว่า “แสดง” ไม่ใช่แปลว่า เห็น เพราะ ทิส ธาตุที่มี อป อยู่หน้าใช้ในความหมายว่า แสดง

- คำว่า อยนฺติ โวหริยตีติ อธิบายคำอธิบายของ อปทิสฺสติ ว่า การแสดงในเรื่องนี้ ก็คือการกล่าวว่าเป็นบุคคลนี้ หมายถึง การกล่าวว่าเป็นพระทัฬหฬลบุตรนั่นเอง (การอ้างในสิกขาบทนี้เป็นนามเลสะ คือ การอ้างชื่อ โดยตั้งชื่อแพะว่าเป็นพระทัฬหฬลบุตรและตั้งชื่อแพะตัวเมียว่าชื่อว่าเมตติยา)]

คำอธิบาย เลสมตฺโต

อณฺณมฺปิ วตฺถุํ ลิสฺสติ ลิลิสฺสติ โวหารมตฺเตเนว อีสกํ อลฺลิสฺสตีติ เลโส, ชาตือทิสฺส อณฺณตรโกณฺณจาสสเสตํ อริวจัน

คำว่า เลสะ คือ ส่วนที่ติดเนื่องกับวัตถุอื่น กล่าวคือ แบนชิดกันเล็กน้อยโดยเป็นเพียงถ้อยคำเท่านั้น [ไม่ใช่ความหมาย] คำนี้เป็นชื่อของส่วนอย่างใดอย่างหนึ่งในชาติเป็นต้นนั่นเอง

[คำว่า เลส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อณุมปิ วตฺถุ ลิสฺสตีติ เลโส = ส่วนที่ติดเนื่องกับวัตถุอื่น ชื่อว่า เลสะ (ลิส ธาตุ (ลิสเสน = ติดเนื่อง, แบนชิด) + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ฎีกาใหม่แสดงอรรถของธาตุนี้ว่า ลิส อลฺลีภาเว (ลิส ธาตุ เป็นไปในความติดเนื่อง))

ท่านเพิ่มคำอธิบายในเรื่องนี้ว่า

- คำว่า ลิสฺสตีติ อธิบายอรรถของ ลิส ธาตุว่าใช้ในความหมายว่า ติดเนื่อง ไม่ใช่ใช้ในความหมายว่า ถึง เพราะ ลิส ธาตุ ทิวกทิกณะ มีอรรถ ๒ อย่าง คือ ติดเนื่อง และ ถึง (ลิส ลิสเสนเปสุ)

- คำว่า โวหารมตฺเตเนว อีสํ อลฺลียติ อธิบายคำอธิบายของการติดเนื่องในเรื่องนี้ว่าเป็นการแนบชิดกันเล็กน้อยโดยเป็นเพียงถ้อยคำเท่านั้น ไม่ใช่การแนบชิดกันโดยความหมาย คือ เป็นคนละอย่างกัน ไม่ใช่สิ่งเดียวกัน เช่น การเรียกพระทัพพมัลลบุตรว่าเป็นแพะ ก็ทำให้ท่านเป็นแพะด้วยการเรียกเท่านั้น]

ปทภาชเน ปน ยสฺส อณุมภาคียสฺส อธิกรณสฺส กิณฺจิทฺสํ เลสมตฺตํ อุปาทาย ปาราชิเกน ฐมฺเมน อนุทฺธํเสยฺย, ตํ ยสฺมา อฏฺฐุปฺปตฺติวเสนเนว อาวิภูตํ, ตสฺมา ตํ อวิภิชิตฺวา ยานิ “อธิกรณ”ติ วจนสามณฺญโต อตฺตฤทฺธารวเสน ปวตฺตานิ จตฺตาริ อธิกรณานิ, เตสํ อณุมภาคียตา จ ตพฺภาคียตา จ ยสฺมา อปากฺกฺวา, ชานิตพฺพา จ วินยธเรหิ, ตสฺมา ตณฺจ อวสาเน อาปตฺตณฺมภาคิเยน โจทฺทณฺจ อาวิกาตุํ “อณุมภาคียสฺส อธิกรณสฺสาติ อาปตฺตณฺมภาคิยํ วา โหติ อธิกรณณฺมภาคิยํ วา”ติอาทิ วุตฺตํ.

อนึ่ง ภิกษุถือเอาเพียงข้ออ้างที่แสดงไว้บางส่วนของสิ่งอย่างใด แล้วพึงกำจัดด้วยอาบัติปาราชิก สิ่งอย่างอื่นนั้นปรากฏชัดเจนแล้วโดยเนื่องด้วยการเกิดขึ้นของเรื่องโดยแท้ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ทรงจำแนกสิ่งอย่างอื่นนั้นไว้ในปทภาชณีย์ แต่ตรัสว่า

อณุมภาคียสฺส อธิกรณสฺสาติ อาปตฺตณฺมภาคิยํ วา โหติ อธิกรณณฺมภาคิยํ วา.

“คำว่า อณุมภาคียสฺส อธิกรณสฺส คือ อาบัติที่มีส่วนอื่น หรืออธิกรณ์ที่มีส่วนอื่น”

เป็นต้น เพื่ออธิบายว่า อธิกรณ์ ๔ เหล่านั้นมีส่วนอื่น (อณุมภาคิยะ) และมีส่วน

[เดียวกัน]นั้น (ตัฟภาคียะ) พร้อมด้วยการโจทด้วยอาบัติที่มีส่วนอื่น (อาปัตตัญญุภาคียโจทนา) ในตอนท้าย เพราะความมีส่วนอื่น (อัญญุภาคียะ) และความมีส่วน[เดียวกัน]นั้น (ตัฟภาคียะ) ของอริกธ ๔ เหล่านั้นที่เป็นไปโดยเนื่องด้วยการยกอรรถ[ทั้งหมดเท่าที่มีได้]ขึ้นมาแสดง (อตัฏฐา-
ธาระ) เพราะเป็นศัพท์เหมือนกันว่า อริกธ ไม่ปรากฏชัดเจน [เนื่องจากไม่มีฐานะที่แสดงไว้ใน
ที่อื่นจากปทภาษนีย] และเป็นสิ่งที่พระวินัยธรพึงทราบ

[คำว่า อริกธ ในสิกขาบทก่อน คือ อริกธ หรือคติ ๔ ประเภทมีวิวาทิกธเป็นต้น แต่
ในสิกขาบทนี้เป็นบุคคลที่ตั้งแห่งชื่อ ซึ่งก็คือแพะนั่นเอง อันเป็นที่ตั้งของชื่อเรียกว่าพระทัฬหฬลบุตร ที่
พระเมตติยะและพระภุมชกะตั้งให้ชั่วคราวเพื่อจะโจทพระทัฬหฬลบุตร แต่ในปทภาษนียมิได้ระบุว่า คำ
ดังกล่าวหมายถึงที่ตั้งแห่งชื่อ แต่ได้ตรัสถึงอริกธ ๔ ไว้โดยต้องการจะแสดงอตัฏฐาธาระ คือ การยกอรรถ
ทั้งหมดเท่าที่มีได้ขึ้นแสดง ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวประโยคข้างต้นเพื่อจะอธิบายให้ข้อความใน
คัมภีร์อรรถกถาไม่ขัดแย้งกับปทภาษนียในพระบาลี ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ยทิ ปน นามกรณสมุณาย อาธารภูติ ฌคลกั สนธาย “อณฺณภาคียสฺส อริกธสฺสาติ”ติ วุตฺตํ,
อล กสฺมา ปทภาษเน ตํ อวิภชิตฺวา “อณฺณภาคียสฺส อริกธสฺสาติ อาปตฺตณฺณภาคียํ วา โหติ อริกธณฺณ-
ภาคียํ วา”ติอาทิ วุตฺตนติ อาห “ปทภาษเน ปนา”ติอาทิ.”๑

“อนึ่ง พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ปทภาษเน ปน เพื่อขจัดความสงสัยว่า ถ้าพระพุทธรองค์ตรัส
ว่า อณฺณภาคียสฺส อริกธสฺสาติ โดยหมายถึงแพะอันเป็นที่ตั้งของชื่อที่เรียกว่าชื่อที่ตั้งขึ้น เมื่อเป็นเช่นนั้น
เหตุใดจึงมิได้ทรงจำแนกที่ตั้งของชื่อดังกล่าว แต่ตรัสว่า อณฺณภาคียสฺส อริกธสฺสาติ อาปตฺตณฺณภาคียํ
วา โหติ อริกธณฺณภาคียํ วา เป็นต้น”

ตามคำอธิบายในฎีกาใหม่ข้างต้น มีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า ปทภาษเน ปน ๗ เปฺย วุตฺตํ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวในประโยคก่อนว่า อริกธ ศัพท์ใช้ใน
ความหมายว่า ที่ตั้งแห่งชื่อ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดในปทภาษนียจึงมิได้ทรงจำแนกที่ตั้งของชื่อดังกล่าว แต่ตรัส
ว่า อณฺณภาคียสฺส อริกธสฺสาติ อาปตฺตณฺณภาคียํ วา โหติ อริกธณฺณภาคียํ วา เป็นต้น

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ในปทภาษนียควรตรัสว่า อริกธ ศัพท์ใช้ในความหมาย
ว่า ที่ตั้งแห่งชื่อ มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า ปทภาษเน ปน เป็นต้น อธิบายว่า
พระพุทธรองค์ตรัสว่า อณฺณภาคียสฺส อริกธสฺสาติ อาปตฺตณฺณภาคียํ วา โหติ อริกธณฺณภาคียํ วา เป็นต้น

เพื่อจะทรงอธิบายว่า อธิกรณ์ ๔ เหล่านั้นมีส่วนอื่น (อัญญาภาคิยะ) และมีส่วนเดียวกันนั้น (ตัพภาคิยะ) พร้อมด้วยการโจทด้วยอาบัติที่มีส่วนอื่น (อาปัตตัญญาภาคิยโจทนา) ในตอนท้าย ดังนี้แล

ประโยคข้างต้นเป็นประโยคยาว ผู้อ่านต้องรู้จักตัดผลความออก จึงจะทำให้เข้าใจความได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น เพราะทำให้เหลือเพียงใจความเท่านั้น ส่วนใหญ่ผลความในประโยคมักเป็นบทวิเศษนะ หรือเป็นประโยค ย หรือประโยคอุปมา ดังนั้น ใจความในประโยคนี้ คือ

ปทภาชเน ปน ยสฺส อญญาภาคิยสฺส อธิกรณสฺส ภิกฺขุ เทสํ เลสมตฺตํ อุปาทาย ปาราชิกเณ ฐมเมเน อนุทฺธเสยฺย, ตํ อวิภาชิตฺวา เตสํ (อธิกรณานํ) อญญาภาคิยตา จ ตพฺภาคิยตา จ ยสฺมา อปากฺภา, ชานิตพฺพา จ วินยธเรหิ, ตสฺมา ตมฺจ (อญญาภาคิยตํ จ ตพฺภาคิยตํ จ) อวสาเน อาปตฺตญญาภาคิเณ โจทณฺจ อาวิกาตุํ “อญญาภาคิยสฺส อธิกรณสฺสาติ อาปตฺตญญาภาคิยํ วา โหติ อธิกรณญญาภาคิยํ วา”ติอาทิ วุตฺตํ.

ข้อความว่า “อธิกรณ์ ๔ เหล่านั้นมีส่วนอื่น (อัญญาภาคิยะ) และมีส่วนเดียวกันนั้น (ตัพภาคิยะ) พร้อมด้วยการโจทด้วยอาบัติที่มีส่วนอื่น (อาปัตตัญญาภาคิยโจทนา)” ก่อนข้างเข้าใจยาก ต้องดูข้อความเต็มจากพระบาลีจึงจะเข้าใจ ขอนำมาแสดงไว้ดังต่อไปนี้

อญญาภาคิยสฺส อธิกรณสฺสาติ อาปตฺตญญาภาคิยํ วา โหติ อธิกรณญญาภาคิยํ วา. กถํ อธิกรณํ อธิกรณสฺส อญญาภาคิยํ. วิวาทาธิกรณํ อนฺวาทาธิกรณสฺส อาปตฺตาธิกรณสฺส ภิกฺขุจาทิกรณสฺส อญญาภาคิยํ. อนฺวาทาธิกรณํ อาปตฺตาธิกรณสฺส ภิกฺขุจาทิกรณสฺส วิวาทาธิกรณสฺส อญญาภาคิยํ. อาปตฺตาธิกรณํ ภิกฺขุจาทิกรณสฺส วิวาทาธิกรณสฺส อนฺวาทาธิกรณสฺส อญญาภาคิยํ. ภิกฺขุจาทิกรณํ วิวาทาธิกรณสฺส อนฺวาทาธิกรณสฺส อาปตฺตาธิกรณสฺส อญญาภาคิยํ. เอวํ อธิกรณํ อธิกรณสฺส อญญาภาคิยํ.

กถํ อธิกรณํ อธิกรณสฺส ตพฺภาคิยํ. วิวาทาธิกรณํ วิวาทาธิกรณสฺส ตพฺภาคิยํ. อนฺวาทาธิกรณํ อนฺวาทาธิกรณสฺส ตพฺภาคิยํ. อาปตฺตาธิกรณํ อาปตฺตาธิกรณสฺส สียา ตพฺภาคิยํ สียา อญญาภาคิยํ.

กถํ อาปตฺตาธิกรณํ อาปตฺตาธิกรณสฺส อญญาภาคิยํ. เมถุนธมฺมปาราชิกาปตฺติ อทินฺนาทานปาราชิกาปตฺติยา มนุสฺสวิคฺคหปาราชิกาปตฺติยา อุตุตฺติรมนุสฺสธมฺมปาราชิกาปตฺติยา อญญาภาคิยา. อทินฺนาทานปาราชิกาปตฺติ มนุสฺสวิคฺคหปาราชิกาปตฺติยา อุตุตฺติรมนุสฺสธมฺมปาราชิกาปตฺติยา เมถุนธมฺมปาราชิกาปตฺติยา อญญาภาคิยา. มนุสฺสวิคฺคหปาราชิกาปตฺติ อุตุตฺติรมนุสฺสธมฺมปาราชิกาปตฺติยา เมถุนธมฺมปาราชิกาปตฺติยา อทินฺนาทานปาราชิกาปตฺติยา อญญาภาคิยา. อุตุตฺติรมนุสฺสธมฺมปาราชิกาปตฺติ เมถุนธมฺมปาราชิกาปตฺติยา อทินฺนาทานปาราชิกาปตฺติยา มนุสฺสวิคฺคหปาราชิกาปตฺติยา อญญาภาคิยา. เอวํ อาปตฺตาธิกรณํ อาปตฺตาธิกรณสฺส อญญาภาคิยํ.

กถํ อาปตฺตาธิกรณํ อาปตฺตาธิกรณสฺส ตพฺภาคิยํ. เมถุนธมฺมปาราชิกาปตฺติ เมถุนธมฺม-

ปาราชิกาปัตติยา ตพภาคิยา. อทินนทานปาราชิกาปัตติ อทินนทานปาราชิกาปัตติยา ตพภาคิยา. มนุสฺส-
วิคฺคหปาราชิกาปัตติ มนุสฺสวิคฺคหปาราชิกาปัตติยา ตพภาคิยา. อุตฺตริมนุสฺสธมฺมปาราชิกาปัตติ อุตฺตริ-
มนุสฺสธมฺมปาราชิกาปัตติยา ตพภาคิยา. เอวํ อาปตฺตาทิกรณํ อาปตฺตาทิกรณสฺส ตพภาคิยํ.

กิจจาทิกรณํ กิจจาทิกรณสฺส ตพภาคิยํ. เอวํ อธิกรณํ อธิกรณสฺส ตพภาคิยํ.^{๔๒}

“คำว่า อมฺฤตภาคิยสฺส อธิกรณสฺส (สิ่งอย่างอื่น) คือ เป็นอาบัติที่มีส่วนอื่น หรืออธิกรณที่มี
ส่วนอื่น

- อธิกรณซึ่งว่ามีส่วนอื่นจากอธิกรณอย่างไร

๑. วิวาทาทิกรณํ เป็นเรื่องอื่นจากอนุวาทาทิกรณํ อาปตฺตาทิกรณํ และกิจจาทิกรณํ
๒. อนุวาทาทิกรณํ เป็นเรื่องอื่นจากอาปตฺตาทิกรณํ กิจจาทิกรณํ และวิวาทาทิกรณํ
๓. อาปตฺตาทิกรณํ เป็นเรื่องอื่นจากกิจจาทิกรณํ วิวาทาทิกรณํ และอนุวาทาทิกรณํ
๔. กิจจาทิกรณํ เป็นเรื่องอื่นจากวิวาทาทิกรณํ อนุวาทาทิกรณํ และอาปตฺตาทิกรณํ

อธิกรณซึ่งว่ามีส่วนอื่นจากอธิกรณ อย่างไร

- อธิกรณซึ่งว่ามีส่วนเดียวกับอธิกรณอย่างไร

๑. วิวาทาทิกรณํ เป็นเรื่องเดียวกับวิวาทาทิกรณํ
๒. อนุวาทาทิกรณํ เป็นเรื่องเดียวกับอนุวาทาทิกรณํ
๓. อาปตฺตาทิกรณํ เป็นเรื่องเดียวกับอาปตฺตาทิกรณํก็มี เป็นเรื่องอื่นจากอาปตฺตาทิกรณํก็มี

- อาปตฺตาทิกรณซึ่งว่ามีส่วนอื่นจากอาปตฺตาทิกรณอย่างไร

๑. เมถุนธรรมปาราชิกาปัตติ เป็นเรื่องอื่นจาก

- อทินนทานปาราชิกาปัตติ
- มนุสฺสวิคฺคหปาราชิกาปัตติ
- อุตฺตริมนุสฺสธมฺมปาราชิกาปัตติ

๒. อทินนทานปาราชิกาปัตติ เป็นเรื่องอื่นจาก

- มนุสฺสวิคฺคหปาราชิกาปัตติ
- อุตฺตริมนุสฺสธมฺมปาราชิกาปัตติ
- เมถุนธรรมปาราชิกาปัตติ

๓. มนุสฺสวิคฺคหปาราชิกาปัตติ เป็นเรื่องอื่นจาก

- อุตฺตริมนุสฺสธมฺมปาราชิกาปัตติ
- เมถุนธรรมปาราชิกาปัตติ
- อทินนทานปาราชิกาปัตติ

๔. อุตตริมนุสสรธรรมปาราชิกาบัติ เป็นเรื่องอื่นจาก

- เมถุนธรรมปาราชิกาบัติ
- อทินนาทานปาราชิกาบัติ
- มนุสสวิคคหปาราชิกาบัติ

อาบัติตาทิกรณเชื่อว่ามีส่วนอื่นจากอาบัติตาทิกรณ อย่างนี้

อาบัติตาทิกรณเชื่อว่ามีส่วนเดียวกับอาบัติตาทิกรณอย่างไร

๑. เมถุนธรรมปาราชิกาบัติ เป็นเรื่องเดียวกับเมถุนธรรมปาราชิกาบัติ
๒. อทินนาทานปาราชิกาบัติ เป็นเรื่องเดียวกับอทินนาทานปาราชิกาบัติ
๓. มนุสสวิคคหปาราชิกาบัติ เป็นเรื่องเดียวกันกับมนุสสวิคคหปาราชิกาบัติ
๔. อุตตริมนุสสรธรรมปาราชิกาบัติ เป็นเรื่องเดียวกับอุตตริมนุสสรธรรมปาราชิกาบัติ

อาบัติตาทิกรณเชื่อว่ามีส่วนเดียวกับอาบัติตาทิกรณ อย่างนี้

กิจจาทิกรณมีส่วนเดียวกับกิจจาทิกรณ

อิกรณเชื่อว่ามีส่วนเดียวกับอิกรณ อย่างนี้”

สรุปความว่า อิกรณ ๔ เป็นเรื่องเดียวกัน (ตัพภาคิยะ) เพราะมีวัตถุเสมอกัน ทั้งยังเป็นเรื่องอื่น (อัญญภาคิยะ) เพราะอิกรณ ๔ แต่ละอย่างก็เป็นคนละเรื่องกับอิกรณอื่นที่เหลือ ดังจะเห็นได้ว่า วิวาทิกรณเป็นเรื่องเดียวกับวิวาทิกรณ ทั้งยังเป็นเรื่องอื่นจากอนุวาทิกรณ อาบัติตาทิกรณ และ กิจจาทิกรณ ดังนี้ เป็นต้น ที่จริงแล้วไม่ว่าวิวาทิกรณจะเกิดในสมัยพุทธกาลหรือหลังพุทธกาล ก็อาศัยวัตถุเสมอกัน คือ มีเรื่องที่ทำให้วิวาทอย่างเดียวกันในเหตุแห่งการวิวาท ๑๘ อย่างมีธรรมและวินัย เป็นต้น

ข้อความว่า “เพราะความมีส่วนอื่น (อัญญภาคิยะ) และความมีส่วน[เดียวกัน]นั้น (ตัพภาคิยะ) ของอิกรณ ๔ เหล่านั้น ที่เป็นไปโดยเนื่องด้วยการยกอรรถ[ทั้งหมดเท่าที่มีได้]ขึ้นแสดง (อรรถุทธาระ) เพราะเป็นศัพท์เหมือนกันว่าอิกรณ ไม่ปรากฏชัดเจน [เนื่องจากไม่มีฐานะที่แสดงไว้ในที่อื่นจากปทภาษนีย] และเป็นสิ่งที่พระวินัยธรพึงทราบ” เป็นประโยคยาวและเข้าใจยาก จึงต้องตัดพลาความออกให้เหลือใจความในเรื่องนี้ว่า “เพราะความมีส่วนอื่น (อัญญภาคิยะ) และความมีส่วน[เดียวกัน]นั้น (ตัพภาคิยะ) ไม่ปรากฏชัดเจน และเป็นสิ่งที่พระวินัยธรพึงทราบ”

ข้อความว่า “เพราะเป็นศัพท์เหมือนกันว่า อิกรณ” เป็นบทแสดงเหตุที่ใช้ขยายการที่อิกรณ ๔ เป็นไปโดยเนื่องด้วยการยกอรรถ[ทั้งหมดเท่าที่มีได้]ขึ้นแสดง หมายความว่า พระพุทธองค์ทรงเห็นว่า คำว่า อิกรณ ในสิกขาบทนี้ปรากฏชัดเจนแล้ว จึงแสดงถึงอิกรณ ๔ ที่เป็นศัพท์เดียวกัน โดยจำแนกอิกรณเหล่านั้นออกเป็นเรื่องต่างกันและเรื่องเดียวกัน

ข้อความว่า “อิทธิกรณ ๔ เหล่านั้นที่เป็นไปโดยเนื่องด้วยการยกอรรถ[ทั้งหมดเท่าที่มีได้]ขึ้นแสดง (อรรถุทธาระ) เพราะเป็นศัพท์เหมือนกันว่า อิทธิกรณ” หมายความว่า การยกแสดงอรรถุทธาระโดยไม่ระบุ ข้อความที่หมายถึงในที่นั้นๆ เป็นธรรมเนียมของพระบาลี เพราะเห็นว่าข้อความดังกล่าวปรากฏชัดเจนแล้ว ในฎีกาใหม่ได้อธิบายเรื่องอรรถุทธาระว่า

นनु จ “อตุณมตฺตํ ปติ สทฺทา อภินิวิสฺสตี”ติ น เอเคน สทฺเทน อนนฺตถา อภินิยฺสตีติ. สจฺจเมตฺ, สทฺทวิเสส อเปกฺขิต. เตสํ เตสํ ปน อตุณํ อิทธิกรณสทฺทวจนียตาสาณญํ อุปาทย วุจฺจมาโน อโย วิจาโร อิทธิกรณสทฺทสฺส อตุณฺทราโรติ วุตฺโต. เตเนวาท “อิทธิกรณนฺติ วจนสาณญโต อตุณฺทราวเสน ปวตฺตานิ จตฺตาริ อิทธิกรณานิ”ติ.^{๙๓}

“ถามว่า : ศัพท์คำเดียวกล่าวถึงเนื้อความหลายอย่างไม่ได้ ตามกฎทั่วไปว่า อตุณมตฺตํ ปติ สทฺทา อภินิวิสฺสตี (ศัพท์ทั้งหลายย่อมตั้งอยู่อาศัยอรรถเฉพาะ) มิใช่หรือ

ตอบว่า : คำนั้นจริง เมื่อมองหาศัพท์เฉพาะ ศัพท์คำเดียวกล่าวถึงเนื้อความหลายอย่างไม่ได้ แต่คำพิจารณานี้ก็กล่าวไว้หมายถึงความเหมือนกันแห่งอรรถนั้นๆ อัน อิทธิกรณ ศัพท์ฟังกล่าว จึงกล่าวว่า เป็นอรรถุทธาระของ อิทธิกรณ ศัพท์ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อิทธิกรณนฺติ วจนสาณญโต อตุณฺทราวเสน ปวตฺตานิ จตฺตาริ อิทธิกรณานิ (อิทธิกรณ ๔ เหล่านั้นที่เป็นไปโดยเนื่องด้วยการยกอรรถ[ทั้งหมดเท่าที่มีได้] ขึ้นแสดงเพราะเป็นศัพท์เหมือนกันว่า อิทธิกรณ)”

ข้อความนี้ข้างต้นหมายความว่า โดยทั่วไปแล้วศัพท์คำเดียวย่อมสามารถแสดงความหมายได้ เพียงอย่างเดียวตามรากศัพท์ของศัพท์นั้นๆ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบริบทในประโยคด้วย แต่ศัพท์ในบาลีอาจมีความหมายได้หลายอย่างตามรากศัพท์ การยกความหมายทั้งหมดเท่าที่มีได้ขึ้นแสดงนี้เรียกว่า อรรถุทธาระ ท่านกล่าวไว้โดยอาศัยความเหมือนกันแห่งอรรถนั้นๆ อันศัพท์ฟังกล่าว

คำอธิบายข้างต้นนี้นำมาจากฎีกาของทีฆนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๒๕๗) โดยเปลี่ยนจากอรรถของ สมย ศัพท์เป็น อิทธิกรณ ศัพท์เท่านั้น ในฎีกาใหม่ของสลักชั้นวรรคอธิบายเรื่องนี้โดยละเอียดว่า

นनु จ อตุณมตฺตํ ยถาธิปฺเปตํ ปติ สทฺทา อภินิวิสฺสตีติ น เอเคน สทฺเทน อนนฺตถา อภินิยฺสตีติ, อถ กสฺมา อิธ สมยสทฺทสฺส อนนฺตถา อตุณํ วุตฺโตติ. สจฺจเมตฺ, สทฺทวิเสส อเปกฺขิต. สทฺทวิเสส หิ อเปกฺขิต น เอเคน สทฺเทน อนนฺตถาภิธานํ สมฺภวติ. น หิ โย กาลาทีอตุณํ สมยสทฺโท, โสเยว สมฺภวาทิอตุณํ. เอตฺถ ปน เตสํ เตสฺมาตุณํ สมยสทฺทวจนียตาสาณญมุปาทย อนนฺตถา สมยสทฺทสฺส วุตฺตาคี. เอวํ สทฺทพฺพตฺถ อตุณฺทราเร. โหติ เจตฺถ-

สามณฺววจนียตํ

อุปาทย อนนฺตถา

อตุณํ วเท น หิ สทฺโท

เอโก’นนฺตถโก ลียาติ.^{๙๔}

“ถามว่า : ศัพท์คำเดียวกล่าวถึงเนื้อความหลายอย่างไม่ได้ ตามกฎทั่วไปว่า อตมตตํ ยถา-
ธิปเปตํ ปติ สหุทา อภินิวิสนติ (ศัพท์ทั้งหลายย่อมตั้งอยู่อาศัยอรรรถเฉพาะตามที่อยู่ต้องการ) มิใช่หรือ
เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดพระอรรถกถาจารย์จึงแสดงอรรถของ สมย ศัพท์ไว้หลายอย่างในที่นี้

ตอบว่า : คำนั้นจริง เมื่อมองหาศัพท์เฉพาะ ศัพท์คำเดียวกล่าวถึงเนื้อความหลายอย่างไม่ได้
ที่จริงแล้วเมื่อมองหาศัพท์เฉพาะ การกล่าวถึงเนื้อความหลายอย่างด้วยศัพท์คำเดียวย่อมมีไม่ได้

ทั้งนี้เพราะ สมย ศัพท์ที่มีอรรถว่า กาลเวลา เป็นต้น ย่อมกล่าวถึงเนื้อความว่า หมู่ เป็นต้นไม่ได้
แต่ท่านแสดงควมมีอรรถมากของ สมย ศัพท์โดยหมายความเหมือนกันแห่งอรรถนั้นๆ อัน สมย ศัพท์พึง
กล่าว ดังนี้แล พึงทราบอย่างนี้ในการยกอรรถขึ้นแสดงในที่ทั้งหมด ในเรื่องนี้มีคาถาสรุปรความว่า

“ศัพท์กล่าวถึงเนื้อความได้หลายประการ โดยหมายเอาความเหมือนกัน

อันศัพท์พึงกล่าว เพราะศัพท์คำเดียวไม่ควรมีอรรถมากเป็นนอก”

ข้อความว่า “การโจทด้วยอาบัติที่มีส่วนอื่น (อาปัตตัญญภาคิยโจทนา)” คือ การโจทด้วยอาบัติ
อันเป็นเรื่องอื่นจากอาบัติที่ภิกษุละเมิดจริงๆ เช่น ภิกษุรูปหนึ่งเห็นภิกษุอีกรูปหนึ่งต้องอาบัติสังฆาทิเสส
แต่โจทด้วยอาบัติปาราชิก จักว่าต้องอาบัติสังฆาทิเสสตามลักษณะที่เหมือนกัน

ดังข้อความในพระบาลีว่า

ภิกขุ สงฆาทิเสสํ อชฺฐมาปชฺชนโต ติฏฺโฐ โหติ, สงฆาทิเสเส สงฆาทิเสสทิฏฺฐิ โหติ. ตมฺเจ
ปาราชิกเณ โจเทติ อสฺสมณฺสี, อสฺกยปฺตติโยสี, นตฺถิ ตยา สหฺวี อุโปสโส วา ปวารณา วา สงฺกมฺมํ วาติ.
เอวมปิ อาปตฺตมณฺภาคิยํ โหติ เลโส จ อุปาทินโน. อาปตฺติ วาจา ย วาจา สงฆาทิเสสสฺส.”^๔

“ภิกษุ[ผู้โจทก์]ได้เห็นภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสส มีความเห็นอาบัติสังฆาทิเสสว่า เป็นอาบัติ
สังฆาทิเสส ถ้าเธอโจทภิกษุนั้นด้วยอาบัติปาราชิกว่า ‘ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร ท่านร่วม
อุโปสถ ปวารณาหรือสังฆกรรมไม่ได้’ โดยประการดังนี้ เป็นอาบัติที่มีส่วนอื่น(คือเป็นเรื่องอื่น) และถือเอา
ข้ออ้าง ต้องอาบัติสังฆาทิเสสทุกๆ คำ”

อย่างไรก็ตาม ถ้าภิกษุผู้โจทก์เข้าใจว่าเป็นปาราชิก แล้วโจทด้วยอาบัติปาราชิก ก็ไม่ต้องอาบัติ
เพราะเป็นผู้สำคัญเช่นนั้น ดังท่านจะกล่าวต่อไปในอนาปัตติวาระ (วาระว่าด้วยการไม่ต้องอาบัติ)

ในประโยคที่ว่า ตสฺมา ตมฺเจ อวสาเน อาปตฺตมณฺภาคิเยน โจทณฺจ ะเปยฺย คำว่า ตํ เป็นวิเศษณะ
ของบทในประโยคก่อนที่กล่าวแล้วว่า อณฺณภาคิยํ ตํ จ ตพฺภาคิยํ ตํ จ โดยเปลี่ยนจากปฐมาวักตติในคำว่า
อณฺณภาคิยตา จ ตพฺภาคิยตา จ มาเป็นทุติยาวักตติ และท่านนิยมประกอบใช้ ต ศัพท์ด้วยเถานั้น ไม่
นิยมใช้หลายศัพท์เพื่อให้หมายถึงหลายสิ่ง เพราะสรรพนามเป็นนามที่ใช้แทนนามอยู่แล้ว จึงอาจใช้แทน
นามศัพท์ทุกๆ คำได้]

คำวินิจฉัยที่เหลือ

เสสา วินิจนยกถา อฏฺฐเม วุตตสทิสายเว.

คำวินิจฉัยที่เหลือเป็นเช่นเดียวกับเนื้อความที่กล่าวไว้ในสิกขาบทที่ ๘ นั้นเอง

อัย ปน วิเสโส- อิทํ อณฺณภาคียสฺส อธิกรณสฺส ภิกฺขุเจทฺสํ เสสมตฺตํ อุปาทยาย ปาราชิกเณ
ธมฺเมเน อนฺุทฺธสฺสวตฺถสฺมี ปณฺณตฺตํ, อิทํ จ อาปตฺตณฺณภาคียโจทนาย ตถาสณฺณินปิ อนาปตฺติ.
องฺเคสฺสุ จ อณฺณภาคียสฺส อธิกรณสฺส ภิกฺขุ เจทฺสํ เสสมตฺตํ อุปาทยินตา อธิกาติ.

ส่วนความต่างกันมีดังนี้ สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้เพราะเหตุคือการถือเอาเพียงข้ออ้าง
ที่แสดงไว้บางอย่างของสิ่งอย่างอื่น แล้วกำจัดด้วยอาบัติปาราชิกไม่มีมูล

อนึ่ง ในสิกขาบทนี้ แม้เมื่อภิกษุสำคัญอย่างนั้น[ว่าต้องอาบัติ]แล้วโจทอยู่ในการโจท
ด้วยอาบัติที่มีส่วนอื่น ก็ไม่ต้องอาบัติ และการถือเอาเพียงข้ออ้างที่แสดงไว้บางอย่างของสิ่งอย่าง
อื่น เพิ่มเข้ามาในองค์ทั้งหลาย เป็นต้น

[คำว่า ตถาสณฺณินปิ (แม้เมื่อภิกษุสำคัญอย่างนั้น) คือ สำคัญว่าภิกษุนี้ต้องอาบัติปาราชิก แล้ว
โจทตามที่ตนเข้าใจ ไม่ต้องอาบัติ เพราะไม่ได้ถือเอาข้ออ้างอย่างใดอย่างหนึ่งมาโจท

โดยทั่วไปแล้ว อิติ ศัพท์ที่ประกอบไว้ท้ายสิกขาบทหมักลงในอรรถว่า ปริสมาปน (ลงท้าย, จบ)
แปลว่า “ดังนี้แล” แต่สิกขาบทนี้ อิติ ศัพท์ที่อยู่ในประโยคสุดท้ายว่า องฺเคสฺสุ จ อณฺณภาคียสฺส อธิกรณสฺส
ภิกฺขุ เจทฺสํ เสสมตฺตํ อุปาทยินตา อธิกาติ (และการถือเอาเพียงข้ออ้างที่แสดงไว้บางอย่างของสิ่งอย่างอื่น เพิ่ม
เข้ามาในองค์ทั้งหลาย เป็นต้น) มีอรรถเหมือน อาทิ ศัพท์โดยแปลว่า “เป็นหนัน” คือ เป็นคำที่ใช้เพื่อละ
คำหรือข้อความตอนปลายซึ่งอยู่ในประเภทเดียวกับคำหรือข้อความที่ยกขึ้นกล่าวเป็นตัวอย่างตอนต้น หรือ
มีอรรถว่า ปการะ (ศัพท์เหมือนกัน) แปลว่า “เป็นต้น” คือ เป็นคำที่ใช้แทนเครื่องหมาย “ ฯลฯ ” เพื่อละคำ
หรือข้อความอื่นๆ ซึ่งอยู่ในประเภทเดียวกันกับคำหรือข้อความที่ยกขึ้นกล่าวเป็นตัวอย่างตอนต้น ซึ่งในที่นี้
คือ การละการอ้างชาติ (ชาติเลสะ) เป็นต้น เพราะในสิกขาบทนี้กล่าวถึงการอ้างชื่อ (นามเลสะ) เป็นหลัก
ตัวอย่างของการอ้างชาติมีดังนี้

เกณฺหิ ภิกฺขุณา อยฺโฆ โกจิ ขตฺติยชาติโก ปาราชิกํ ฐมฺมํ อชฺชมาปชฺชนโต ทิฏฺฐโจ โหติ, อถ โส อยฺมณํ
อตฺตโน เวรี ขตฺติยชาติกํ ภิกฺขุํ ปสฺสิตฺวา ตํ ขตฺติยชาติเลสํ คเหตฺวา เอวํ โจเทติ “ขตฺติโย มया ทิฏฺฐโจ ปาราชิกํ
ฐมฺมํ อชฺชมาปชฺชนโต, ตวํ ขตฺติโย ปาราชิกํ ฐมฺมํ อชฺชมาปนโนสิ, อถ วา ตวํ โข ขตฺติโย, น อยฺโฆ, ปาราชิกํ

ธมฺมํ อชฺฌาปนโนสฺสि, อสฺสสมโนสฺสิ, อสฺสกุปฺตติโยสฺสิ, นตฺถิ ตยา สทฺธิ อโปสฺสโถ วา ปวาราณา วา สงฺฆมมฺมํ วา”ติ,
อาปตฺติ วาจา ย วาจา ย สงฺฆาติเสสฺสส.^{๔๖}

“ภิกษุ[ผู้โจทก์]บางรูปเห็นภิกษุอื่นบางรูปผู้มีชาติกษัตริย์ต้องอาบัติปาราชิก ลำดับนั้น ภิกษุผู้
โจทก์นั้นเห็นภิกษุอื่นผู้มีชาติกษัตริย์ผู้มีเวรกับตนจึงถือเอาข้ออ้างคือชาติกษัตริย์แล้วโจทก์อย่างนี้ว่า เราเห็น
กษัตริย์ต้องอาบัติปาราชิก ท่านเป็นกษัตริย์ ท่านต้องอาบัติปาราชิกแล้ว

อีกอย่างหนึ่งโจทก์ว่า ท่านเป็นกษัตริย์ ไม่ใช่คนอื่น ท่านต้องอาบัติปาราชิกแล้ว ท่านไม่ใช่สมณะ
ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร ท่านร่วมอุโบสถ ปวารณาหรือสังฆกรรมไม่ได้ ต้องอาบัติสังฆาติเสสทุกๆ คำ”

ในฎีกาใหม่มีคาถาบทหนึ่งกล่าวตามฎีกาของพระวินัยฉบับแรกสุดชื่อวชิรพุทธิว่า

อณฺณภาคิยสิกฺขํ โย

เนว สิ กฺขติ ยุตฺติโต

คจฺเณ วินยวิญญูหิ

อณฺณภาคิยตฺวํ โส.^{๔๗}

“บุคคลใดมิได้ศึกษาอณฺณภาคิยสิกขาบทตามสมควร บุคคลนั้นพึงถึงความเป็น
ผู้มีส่วนอื่น[คือความเป็นฝ่ายอื่น]จากผู้รู้วินัยทั้งหลายโดยแท้”]

อณฺณภาคิยสิกขาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จปคำอธิบายอณฺณภาคิยสิกขาบท

๑๐. คำอธิบายสังฆเภทสิกขาบท

คำอธิบาย สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส

ทสเม สมคฺคสฺส สงฺฆสฺสชาติ สหิตสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส, จิตฺเตน จ สรีเรณ จ อวิยฺยุตฺตสฺสชาติ
อตฺถโธ. เตเนวสฺส ปทภาชเณ “สมคฺโค นาม สงฺโฆ สมานสํวาสโก สมานสีมายํ จิโต”ติ วุตฺตํ.

คำว่า สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส (สงฆ์ผู้พร้อมเพรียง) ในสิกขาบทที่ ๑๐ หมายความว่า หมู่
ภิกษุผู้เป็นไปร่วมกัน ความหมายคือ ผู้คล้อยตามกันทางกายและทางใจ ดังนั้น จึงตรัสไว้ใน
ปทภาชนีัยของบทว่า สมคฺคสฺส นั้นว่า

สมคฺโค นาม สงฺโฆ สมานสํวาสโก สมานสีมายํ จิโต.^{๔๘}

“สงฆ์ผู้มีสังวาสเสมอกัน ผู้อยู่ในสีมาเดียวกัน ชื่อว่า สงฆ์ผู้พร้อมเพรียง”

[ท่านอธิบาย สงฆ์ (สงฆ์) ว่า ภิกขุสงฆ์ (หมู่ภิกขุ) เพื่อแสดงว่า สงฆ์ ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า หมู่ภิกขุ, สงฆ์ ไม่ใช่หมู่เนื้อเป็นต้น ดังคำว่า มิคสงฆ์ (หมู่น้ำ) เทวสงฆ์ (หมู่เทพ) แต่ท่านไม่ได้เปลี่ยน สงฆ์ เป็นศัพท์อื่นว่า สมุห เพราะเป็นศัพท์ที่ปรากฏในอรรถว่า หมู่ จึงไม่จำเป็นต้องเปลี่ยนเป็นศัพท์อื่น

คำว่า สหิต อธิบาย สมคฺค ศัพท์ว่าใช้ในความหมายว่า พร้อมเพรียง ไม่ใช่เป็นไปในความหมายว่า ทางของตน ตามรูปวิเคราะห์ว่า สสฺส มคฺโค สมคฺโค.

คำว่า สหิต ประกอบรูปศัพท์มาจาก สห บทหน้า + อิ ธาตุ (คติมิหิ = ไป) + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สห ปวตฺตติธฺตาติ สหิตฺ (ผู้เป็นไปร่วมกัน ชื่อว่า สหิตะ)

คำว่า สมคฺค ประกอบรูปศัพท์มาจาก สม บทหน้า + คมฺ ฐาตุ + กฺวิ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สมํ คจฺนติ ปวตฺตติธฺติ สมคฺโค (ผู้เป็นไปเสมอกัน ชื่อว่า สมคฺคะ)

คำว่า อวียุตฺต มีศัพท์เดิมมาจาก วียุตฺต (ไม่ประกอบ) มีรูปวิเคราะห์ว่า น ยุตฺโต วียุตฺโต แล้วจึงวิเคราะห์ต่อมาว่า น วียุตฺโต อวียุตฺโต (ผู้ไม่ประกอบหาไม่ได้ ชื่อว่า อวียุตฺตะ, ผู้คล้ายตามกัน)

คำว่า สมานสํวาสก มีรูปวิเคราะห์ว่า สมาโน สํวาโส อสฺสาติ สมานสํวาสโก (ผู้มีสังวาสเสมอกัน ชื่อว่า สมานสังวาสกะ) ในที่นี้ สังวาส คือ การทำสังฆกรรม มีอุโบสถกรรม เป็นต้น หมายถึง สงฆ์ผู้ปราศจากกัมมนานาสังวาสกะ คือ ผู้มีสังวาสต่างกันโดยกรรม และ ลัทธิ นานาสังวาสกะ คือ ผู้มีสังวาสต่างกันโดยความเห็น]

สมานสํวาสโก หิ สมจิตฺตตาย จิตฺเตน อวียุตฺโต โหติ, สมานสํมายํ จิตฺโต กายสามคฺคิตานโต สรีเรน อวียุตฺโต.

กล่าวโดยพิสดารว่า สงฆ์ผู้มีสังวาสเสมอกันย่อมคล้ายตามกันทางใจ เพราะเป็นผู้มีใจเสมอกัน สงฆ์ผู้อยู่ในสีมาเดียวกันย่อมคล้ายตามกันทางกายเพราะให้ความพร้อมเพรียงทางกาย

[คำว่า กายสามคฺคิตาน (การให้ความพร้อมเพรียงทางกาย) คือ การเข้าถึงหัตถบาสนในสังฆกรรมนั้นๆ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กาเยน สามคฺคิ กายสามคฺคิ หรือ กายสฺส สามคฺคิ กายสามคฺคิ.

(ตติยัตตปฺปฺริสสมาส หรือฉฺฉนฺตฺตปฺปฺริสสมาส)

- กายสามคฺคิยา ทานํ กายสามคฺคิตานํ (กัมมฉฺฉนฺตฺตปฺปฺริสสมาส)]

คำอธิบาย เกทาย ปรกุกเมย

เกทาย ปรกุกเมยฺยาติ “กถํ นามายํ ภิชฺเชยฺยา”ติ เกทนต์ถาย วายเมยฺย.

คำว่า เกทาย ปรกุกเมย (พยายามเพื่อการแตกแยก) หมายความว่า พยายามเพื่อประโยชน์แก่การแตกแยกโดยคิดว่า สงฆ์นี้จะแตกกันอย่างไรเล่า

[คำว่า วายเมย (วายมฺ ฐาตุ อุตฺสาहे = พยายาม + อ ปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ) ใช้อธิบาย ปรกุกเมยฺย ว่า กมฺ ฐาตุที่มี ปรา อยู่หน้า ใช้ในความหมายว่า พยายาม ไม่ใช่ในความหมายว่า ก้าวเท้า (กมฺ ปทวิกฺเขเป = ก้าวเท้า)

ฎีกาใหม่อธิบาย วายเมยฺย ว่า ความพยายามในเรื่องนี้ คือ การหาพรรคพวก กล่าวคือ การผูกเป็นกลุ่มเพื่อให้แยกจากสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกัน

คำว่า เกทนต์ถาย (เพื่อประโยชน์แก่การแตกแยก) อธิบาย เกทาย (เพื่อการแตกแยก) ว่า สจตุตถีวิภัตติที่แปลงเป็น อาย ใน เกทาย ใช้ในอรรถดัดดัดสัมปทาน แปลว่า “เพื่อ” ไม่ใช่แปลว่า แก่ เหมือนสัมปทานทั่วไป เพราะประกอบคำว่า อุตฺถ (ประโยชน์) ใน เกทนต์ถาย

การทำลายสงฆ์ที่กล่าวไว้ในสิกขาบทนี้ เป็นการที่ภิกษุพูดส่อเสียดแล้วรวมตัวกันเป็นกลุ่มสงฆ์อีกกลุ่มหนึ่ง แล้วทำสังฆกรรมในสีมาเดียวกัน เหมือนที่พระเวทตชกชนภิกษุอื่นแล้วทำสังฆกรรมในเมืองราชคฤห์ที่เป็นมหาสีมา จึงจัดเป็นการทำลายสงฆ์ ดังนั้น ชมราวาสจึงทำลายสงฆ์ไม่ได้ เพราะทำสังฆกรรมร่วมกับภิกษุไม่ได้

นาม ศัพท์ในคำว่า กถํ นามายํ ภิชฺเชยฺย (สงฆ์นี้จะแตกกันอย่างไรเล่า) ใช้ในความหมายว่า ปุจฉา แปลว่า “เล่า, หรือ” ดังคัมภีร์อธิบายปทีปิกาแสดงอรรถของ นาม ศัพท์ว่า

ปัสสาคฺคหสาณฺญา-

สีการาโทปิ นาม’ถ.^{๙๙}

“นาม ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ยกย่อง คำหนึ่ง ชื่อ และการบัญญัติ เป็นต้น”]

คำอธิบาย เกทนสวตฺตนิกํ วา อธิกรณํ

เกทนสวตฺตนิกํ วา อธิกรณฺนติ เกทนสฺส สงฺฆเกทนสฺส อุตฺถาย สวตฺตนิกํ การณํ อิมสมฺมิตฺติ โอภาเส “กามเหตุ กามนิทานํ กามาทิกรณฺน”ติอาทิสฺสุ วีย การณํ “อธิกรณฺน”ติ อธิปฺเปตํ. ตํ เกทกรวตฺตวุเสณ อฏฺฐารสวโร.

คำว่า เกทณสวตตนิโก วา อธิกรณ (ถือเอาเหตุทำให้แตกแยกกัน) หมายความว่า ถือเอาเหตุอันเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่การแตกแยกของสงฆ์ โดยแท้จริงแล้ว เหตุในที่นี้ประสงค์เอาว่าเป็นอธิกรณะ ดังคำว่า กามเหตุ กามนิทาน กามาธิกรณ (เพราะกามเป็นเหตุ เพราะกามเป็นต้นเรื่อง เพราะกามเป็นสาเหตุ)

เหตุนี้มี ๑๘ อย่างโดยจำแนกตามเหตุที่ทำการแตกแยก

[ประโยคข้างต้นอธิบายศัพท์ดังต่อไปนี้

๑. อธิกรณ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า เหตุ เพราะเปลี่ยนจาก อธิกรณ เป็น การณ
๒. คำว่า เกทณสวตตนิโก นั้น มีรูปวิเคราะห์เป็นจตุตถัตถ์ปฐิสมาสว่า เกทณาย สวตตนิโก เกทณสวตตนิโก เพราะแยกศัพท์ออกเป็น ๒ ศัพท์ดังกล่าว
๓. การแตกแยกที่กล่าวไว้ด้วย เกทณสส ศัพท์ คือ การแตกแยกของสงฆ์ เพราะ สงฺฆ ศัพท์ติดตามมาจากข้อความว่า สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส หาใช้การแตกแยกของสิ่งอื่น เพราะอธิบาย เกทณสส ว่า สงฺฆเภทสฺส ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๖๖) อธิบายว่า วิเสสการณญจ สงฺฆเภทสฺสชาติ วุตฺตํ เกทณสฺสชาติอาทิ (อนึ่ง เหตุเฉพาะเป็นของการแตกแยกแห่งสงฆ์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เกทณสส เป็นต้น)

อนึ่ง คำว่า สวตตนิโก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สวตตณฺยว สวตตนิโก = การเป็นไปนั้นแหละ ชื่อว่า สวตตนิโกะ

(สวตตณ ศัพท์ + นิโก ปัจจัยในสกตถตัทธิต)

ดังคำว่า โอปสคฺคิกิ (บทอุปสรรค), เนปาติโก (บทนิบาต) ในกัณหาภาสาฎีกาพบรูปว่า สวตตณิก โดยลง ก ปัจจัยในสกตถตัทธิตเช่นเดียวกัน แต่ฉบับไทยและฉบับฉันทนุสัทธิมีรูปเหมือนกันว่า สวตตนิโก ในที่นี้จึงใช้รูปนี้เป็นหลัก

คำว่า อธิกรณ ในสิกขาบทที่ ๘ ใช้ในความหมายว่า “อธิกรณ, คติ” ส่วนในสิกขาบทที่ ๙ ใช้ในความหมายว่า “ที่ตั้งแห่งชื่อคือแพะ” สิกขาบทนี้ใช้ในความหมายว่า “เหตุ” มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ว่า

- อตฺตโน ผล กโรตฺติ กรณฺ ยํ กิณฺจ กรณฺ

(เหตุที่ส่งผลของตน ชื่อว่า กรณะ หมายถึง เหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง)

- อธิกํ กรณํ อธิกรณํ วิเสสการณํ (เหตุอันยิ่ง ชื่อว่า อธิกรณะ หมายถึง เหตุเฉพาะ)

คำว่า กามเหตุ กามนิทาน กามอธิกรณ (เพราะกามเป็นเหตุ เพราะกามเป็นต้นเรื่อง เพราะกามเป็นสาเหตุ) ลงปฐมาวาจิตฺติในอรรถเหตุ จึงแปลว่า “เพราะ”

คำว่า ตํ เกทกรวตฺตฺวเสน อฏฺฐารสวธิ (เหตุนี้มี ๑๘ อย่างโดยจำแนกตามเหตุที่ทำการแตก-

แยก) วตฺถุ ศัพท์ แปลว่า “เหตุ” มีรูปวิเคราะห์ว่า ตทายตฺตวตฺตติตาย ผลฺ เอตฺถ วสตีติ วตฺถุ (ผลย่อมอยู่ในเหตุนี้ เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยเหตุนี้ จึงชื่อว่า วตฺถุ) เหตุดังกล่าวมี ๑๘ อย่าง จำแนกเป็น ๙ คู่ ตามที่ตรัสไว้ในจุฬารรค กัมมขันธกะ ดังนี้

อิฐุปาลิ ภิกขุ อธมฺมํ ธมฺโมติ ที่เปนฺติ, ธมฺมํ อธมฺโมติ ที่เปนฺติ, อวินยํ วินโยติ ที่เปนฺติ, วินยํ อวินโยติ ที่เปนฺติ, อภาสิตํ อลปิตํ ตถาคเตน ภาสิตํ ลปิตํ ตถาคเตนาติ ที่เปนฺติ, ภาสิตํ ลปิตํ ตถาคเตน อภาสิตํ อลปิตํ ตถาคเตนาติ ที่เปนฺติ, อนาจิณฺณํ ตถาคเตน อาจิณฺณํ ตถาคเตนาติ ที่เปนฺติ, อาจิณฺณํ ตถาคเตน อนาจิณฺณํ ตถาคเตนาติ ที่เปนฺติ, อปญฺยตฺตํ ตถาคเตน ปญฺยตฺตํ ตถาคเตนาติ ที่เปนฺติ, ปญฺยตฺตํ ตถาคเตน อปญฺยตฺตํ ตถาคเตนาติ ที่เปนฺติ, อนาปตฺตี อาปตฺตีติ ที่เปนฺติ, อาปตฺตี อนาปตฺตีติ ที่เปนฺติ, ลหุกํ อาปตฺตี ครุกา อาปตฺตีติ ที่เปนฺติ, ครุกํ อาปตฺตี ลหูกา อาปตฺตีติ ที่เปนฺติ, สวเสสํ อาปตฺตี อนวเสสา อาปตฺตีติ ที่เปนฺติ, อนวเสสํ อาปตฺตี สวเสสา อาปตฺตีติ ที่เปนฺติ, ทุฏฺฐจฺจุลฺลํ อาปตฺตี อทุฏฺฐจฺจุลฺลา อาปตฺตีติ ที่เปนฺติ, อทุฏฺฐจฺจุลฺลํ อาปตฺตี ทุฏฺฐจฺจุลฺลา อาปตฺตีติ ที่เปนฺติ.^{๑๐๐}

“ดูกรอุบาสี ภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้

๑. แสดงธรรมว่าเป็นธรรม	๒. แสดงธรรมว่าเป็นอธรรม
๓. แสดงสิ่งที่มีวินัยว่าเป็นวินัย	๔. แสดงวินัยว่ามีวินัย
๕. แสดงสิ่งที่ตถาคตไม่ได้ภาสิตไว้ไม่ได้ตรัสไว้ ว่า ตถาคตได้ภาสิตไว้ ได้ตรัสไว้	๖. แสดงสิ่งที่ตถาคตได้ภาสิตไว้ได้ตรัสไว้ ว่า ตถาคตไม่ได้ภาสิตไว้ ไม่ได้ตรัสไว้
๗. แสดงจริยวัตรที่ตถาคตไม่ได้ประพฤติมา ว่า ตถาคตได้ประพฤติมา	๘. แสดงจริยวัตรที่ตถาคตได้ประพฤติมา ว่า ตถาคตไม่ได้ประพฤติมา
๙. แสดงสิ่งที่ตถาคตไม่ได้บัญญัติไว้ว่า ตถาคตได้บัญญัติไว้	๑๐. แสดงสิ่งที่ตถาคตได้บัญญัติไว้ว่า ตถาคตไม่ได้บัญญัติไว้
๑๑. แสดงอนาบัติว่าเป็นอาบัติ	๑๒. แสดงอาบัติว่าเป็นอนาบัติ
๑๓. แสดงอาบัติเบา (อาบัติอื่นนอกจากปาราชิก และสังฆาทิเสส) ว่าเป็นอาบัติหนัก (ปาราชิกและสังฆาทิเสส)	๑๔. แสดงอาบัติหนักว่าเป็นอาบัติเบา
๑๕. แสดงอาบัติที่มีส่วนเหลือ (อาบัติอื่นนอกจาก ปาราชิก) ว่าเป็นอาบัติที่ไม่มีส่วนเหลือ (ปาราชิก)	๑๖. แสดงอาบัติที่ไม่มีส่วนเหลือว่าเป็น อาบัติที่มีส่วนเหลือ
๑๗. แสดงอาบัติชั่วหยาบ (ปาราชิกและ สังฆาทิเสส) ว่าเป็นอาบัติไม่ชั่วหยาบ (อาบัติอื่น นอกจากปาราชิกและสังฆาทิเสส)	๑๘. แสดงอาบัติไม่ชั่วหยาบว่าเป็นอาบัติ ชั่วหยาบ”

ฎีกาใหม่แต่งคาถาสรุปรูปร่างว่า

ธมฺมวินยภาสิตา-

จิณฺณปณฺณตฺติกา ทฺวาท

อาปตฺติลหุทฺทจฺจุล-

สาวเสสทฺทกานิ จ.

เอตานุจฺจาสส เภท-

กรรตฺถติ วุจฺจเร

วิปฺลลาสคหิตานิ

วาทมฺลูปนิสฺสยา.^{๑๑๑}

“เหตุเหล่านี้ ๑๘ อย่าง คือ เหตุคู่ ได้แก่ ธรรม วินัย สิ่งที่เกิดคาดไม่ได้ภาสิตไว้
จริยาวัตรที่คาดได้ประพฤติมา สิ่งที่เกิดคาดได้บัญญัติไว้ และเหตุคู่ ได้แก่ อาบัติ
อาบัติเบา อาบัติชั่วหยาบ อาบัติที่มีส่วนเหลือ ชื่อว่า เหตุที่กระทำการแตกแยก ถูก
ถือเอาแล้วด้วยความพ้นเผื่อ เพราะมีมูลเหตุแห่งการวิวาทเป็นที่ตั้ง”]

คำอธิบาย समाथाय

สมათายาติ คเหตุวา.

คำว่า สมათาย แปลว่า ถือเอา

[ท่านอธิบาย สมათาย ว่า คเหตุวา เพื่อแสดงว่า

๑. ทา ธาตุที่มี ส และ อา อยู่หน้า ใช้ในความหมายว่า ถือเอา เพราะเปลี่ยนเป็น คห ธาตุ
๒. แปลง ตฺวา ท้ายธาตุเป็น ย เพราะเปลี่ยนเป็น ตฺวา]

คำอธิบาย ปคฺคยฺห ติฏฺฐเจยฺย

ปคฺคยฺห ติฏฺฐเจยฺยาติ ตํ สงฺฆเภทสฺส อตฺถาย สํวตฺตนิกํ สงฺฆเภทนิพฺพตฺติสมตฺถํ การณํ
คเหตุวา ทีเปยฺย เจว นปฺปฏินิสฺสชฺชเจยฺย จ.

คำว่า ปคฺคยฺห ติฏฺฐเจยฺย (ยืนกรานไว้) หมายความว่า ถือเอาเหตุนั้นอันเป็นไปเพื่อ
ประโยชน์แก่การแตกแยกของสงฆ์ คือ อันสามารถทำให้เกิดสงฆ์แตกแยกกัน ฟังแสดงและไม่
ยอมสละ

[คำว่า ปคฺคยฺห ติฏฺฐเจยฺย แปลตามศัพท์ว่า “ประคองตั้งไว้” คือ ยืนกรานไว้นั่นเอง ในเรื่องนี้ท่าน

อธิบาย ปคฺคยฺห ติฏฺฐเจยฺย ในลักษณะอธิบายความเป็นการแสดงและไม่ยอมสละ หมายความว่า ผู้ที่ยืนกรานไว้อย่างนี้จัดว่าได้แสดงเหตุนี้ทั้งกายและวาจา และไม่ยอมสละทางใจ ดังข้อความในฎีกาใหม่ว่า

ยสฺมา ปน เอวํ ปคฺคณฺหตา ติฏฺฐจฺตา จ ตํ ทิปีตมฺเจว อวิสสฺสญฺจ โหติ, ตสฺมา ทิเปยฺย เจว นปฺปฏินิสฺสชฺเชยฺย จาติ วุตฺตํ.^{๑๐๒}

“อนึ่ง ท่านกล่าวว่า ทิเปยฺย เจว นปฺปฏินิสฺสชฺเชยฺย จ เพราะบุคคลผู้นั้นยืนกรานไว้อย่างนี้เป็นอันแสดงและไม่สละเหตุนี้”

คำว่า สงฺฆเภทสฺส อตฺถาย สํวตฺตนิกํ อธิบาย เกทณสํวตฺตนิกํ ว่า มีรูปวิเคราะห์เป็นจตุตถัตถ์ปฐวิ-
สมาสว่า เกทนาย สํวตฺตนิกํ เกทณสํวตฺตนิกํ เพราะแยกศัพท์ออกเป็น ๒ ศัพท์ดังกล่าว

คำว่า สงฺฆเภทนิพฺพตฺติสมฺมตฺถํ (อันสามารถทำให้เกิดสงฆ์แตกแยกกัน) แสดงอธิบายว่า เหตุอัน
เป็นไปเพื่อการแตกแยกของสงฆ์ ก็คือ เหตุอันสามารถทำให้เกิดสงฆ์แตกแยกกันนั่นเอง]

คำอธิบาย ภัทฺฐุหิ เอวมสฺส วจฺนีโย

ภัทฺฐุหิ เอวมสฺส วจฺนีโยติ เย ตํ ปคฺคยฺห ติฏฺฐจฺนตํ สมฺมุขา ปสฺสนนฺติ, เย วา “อสุกฺสมี
นาม วิหารเร”ติ สฺถนฺนติ, เตหิ สพฺพนฺตฺติเมน ปริจฺเจเทน อตฺตโยชนมตฺตํ คนฺตวาปิ ยวายํ อนนฺตเร
“มา อายสฺมา”ติอาทิวจนุกโม วุตฺโต, เอวมสฺส วจฺนีโย. ทิสฺวา วา สุตฺวา วา อวทฺนทานํ ทุกฺกณฺ.

คำว่า ภัทฺฐุหิ เอวมสฺส วจฺนีโย (พึงถูกภิกษุทั้งหลายว่ากล่าวอย่างนี้) หมายความว่า
ภิกษุเหล่าใดเห็นภิกษุผู้นั้นยืนกรานไว้นั้นต่อหน้าหรือภิกษุเหล่าใดสดับว่าภิกษุในวิหารโน้น[ยืนกราน
ไว้] ภิกษุเหล่านั้นควรเดินทางไปหาแม้เพียงกิ่งโยชน์โดยขอบเขตต่ำสุด แล้วพึงว่ากล่าวอย่างนี้
ตามลำดับถ้อยคำเป็นต้นว่า มา อายสฺมา (ท่านอย่าพยายามเพื่อทำลายสงฆ์ผู้พร้อมเพรียง) ที่
ตรัสไว้ในประโยคถัดไป เมื่อภิกษุเห็นหรือได้ยินแล้วไม่ว่ากล่าว ต้องอาบัติทุกกฏ

[ใจความของประโยคนี้ คือ เย ยเปยฺย ปสฺสนนฺติ, เย วา ยเปยฺย สฺถนฺนติ, เตหิ ยเปยฺย เอวมสฺส วจฺนีโย
ส่วนประโยคเปยฺยจะเป็นพลความเท่านั้น ถ้าสามารถจับใจความของประโยคได้ ก็จะทำให้แปลและเข้าใจ
ประโยคได้ชัดเจนยิ่งขึ้น มีการอธิบายศัพท์ดังนี้

๑. คำว่า เย ตํ ปคฺคยฺห ติฏฺฐจฺนตํ สมฺมุขา ปสฺสนนฺติ, เย วา “อสุกฺสมี นาม วิหารเร”ติ สฺถนฺนติ,
เตหิ อธิบาย ภัทฺฐุหิ ว่า ภิกษุดังกล่าวเป็นผู้เห็นหรือได้ยิน ถ้าไม่ใช่ภิกษุผู้เห็นหรือได้ยินแล้วไม่ไปว่ากล่าว
ไม่ต้องอาบัติ

๒. คำว่า สพฺพนฺติเมเน ปริจฺเณเทน อหฺมโยชนมตฺตํ คนฺตฺวาปิ แสดงคำอธิบายเพิ่มเติมว่า ภิกษุผู้เห็นหรือได้ยินต้องเดินทางไปว่ากล่าวด้วยตนเองแม้เป็นระยะทางถึงโยชนก็ตาม

๓. คำว่า ยวายํ อนนฺตเร “มา อายสฺมา”คืออาทิวาจนกโม วุตฺโต, เอวํ อธิบาย เอวํ (อย่างนี้) ว่า คือตามลำดับถ้อยคำที่ตรัสไว้ในประโยคถัดไปว่า มา อายสฺมา ฯเพฯ

คำว่า สพฺพนฺติเมเน ปริจฺเณเทน อหฺมโยชนมตฺตํ คนฺตฺวาปิ ไม่ปรากฏโดยตรงในพระบาลี ท่านพระอรรถกถาจารย์เพิ่มเข้ามาเพื่อแสดงว่า ภิกษุผู้สดับแล้วไม่ไปว่ากล่าวในระยะทางเพียงนั้นต้องอาบัติทุกกฏ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กิว ทูเร สุตฺวา คนฺตฺวา อวทฺนตานิ ทุกฺกณฺติ อาห สพฺพนฺติเมเน ปริจฺเณเทนาคิอาทิตี.^{๑๑๓}

“ท่านกล่าวว่า สพฺพนฺติเมเน ปริจฺเณเทน (โดยขอบเขตเป็นอย่างต่ำ) เป็นต้นเพื่อจัดความสงสัยว่า เมื่อภิกษุสดับแล้วไม่ไปว่ากล่าวในระยะทางเพียงไร จึงต้องอาบัติทุกกฏ”

คำอธิบายข้างต้นแสดงประโยชน์ของการกล่าวว่า สพฺพนฺติเมเน ปริจฺเณเทน (โดยขอบเขตเป็นอย่างต่ำ) เป็นต้นในคัมภีร์อรรถกถา มีวิธีสัมพันธ์ตามหลักปทานุสัมพันธ์ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ภิกษุผู้เห็นหรือสดับฟังว่ากล่าวภิกษุนั้น
๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุควรไประยะทางไกลเพียงใดจึงว่ากล่าว
๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุควรว่ากล่าวภิกษุผู้อยู่ภายในวัดของตนเท่านั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า สพฺพนฺติเมเน ปริจฺเณเทน อหฺมโยชนมตฺตํ คนฺตฺวาปิ อธิบายว่า ภิกษุไม่ควรว่ากล่าวภิกษุผู้อยู่ภายในวัดของตนเท่านั้น แต่ควรเดินทางไปหาแม้เพียงถึงโยชนโดยขอบเขตต่ำสุดแล้วว่ากล่าว ดังนี้แล

ปิ ศัพท์ใน คนฺตฺวาปิ ประกอบร่วมกับ อหฺมโยชนมตฺตํ จึงต้องแปลร่วมกับบทนี้ หมายความว่า ภิกษุผู้เห็นหรือได้ยินต้องเดินทางไปพบจนถึงทางถึงโยชนจากวัดที่พำนักของตน ปิ ศัพท์ดังกล่าวทำหน้าที่สัมภวานาโชตกะ คือ แสดงการชมเชยหนทางที่ยาวถึงถึงโยชน และรวบรวมอรรถครหา คือ ตำนานการอยู่วัดเดียวกันโดยอ้อมว่าจะป่วยกล่าวไปโยในการอยู่วัดเดียวกัน ตามหลักภาษา ปิ ศัพท์ชื่อว่า อนุฐานปยุตตะ คือ ศัพท์ที่ประกอบในฐานะอื่นจากฐานะที่ใช้จริง หรือศัพท์ที่ประกอบในฐานะอันไม่เหมาะสมกับศัพท์ที่ประกอบรวมในประโยค ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ปิสทโท เจตถ อนุฐานปยุตฺโต, ตสฺส อหฺมโยชนมตฺตฺนติ อิมินา สมฺพนฺโธ เวทิตพฺโ.^{๑๑๔}

“อนึ่ง ปิ ศัพท์ในที่นี้ประกอบในฐานะที่ไม่ใช่ฐานะของตน] พึงทราบสัมพันธ์ของ ปิ ศัพท์นั้นกับบทนี้ว่า อหฺมโยชนมตฺตํ”

ในคัมภีร์ฎีกาพบ ปิ, อปิ, เอว ศัพท์เป็นต้นที่เป็นอัญฐานปยุตตะเช่นนี้ในที่บางแห่ง ดังข้อความในฎีกาใหม่ของสลักชั้นวรรคว่า

อญฺจนาปยุตฺโต หิ เอวสทฺโท ยถาจาเน น โยเชตพฺโพ.^{๑๐๔}

“ที่จริงแล้ว เอว ศัพท์ประกอบในฐานะที่ไม่ใช่อฐานะ[ของตน]ไม่พึงประกอบตามฐานะ[ที่พบโดยตรง]”

การประกอบอุปสรรคหรือนิบาตไว้ในฐานะเช่นนี้ เรียกว่า อัญฐานปโยคนัย คือ การประกอบในฐานะอื่นจากฐานะที่ใช้จริง หรือการประกอบในฐานะที่ไม่สมควรกับศัพท์ที่ประกอบร่วมในประโยค และส่วนอุปสรรคหรือนิบาตดังกล่าวชื่อว่า อัญฐานปยุตตะ ท่านนิยมใช้ในที่บางแห่งตามความเหมาะสมเพื่อความงามแห่งบทหรือความสละสลวยแห่งคำ ดังข้อความในคัมภีร์สัททสารถถชาลินีว่า

ปทลฺลิตาทินา’ญฺจนาเน

ปยุตฺเตปิ ปโยชเย

จาเน จาเน ปยุตฺเตปิ

ยถาจาเน ปโยชเย.^{๑๐๖}

“แม้เมื่อมีการประกอบในฐานะที่ไม่ใช่อฐานะ[ของตน]ด้วยความงามแห่งบทเป็นต้น แม้เมื่อศัพท์ควรประกอบในฐานะของตนๆ ที่ควรประกอบ บุคคลพึงประกอบศัพท์ตามฐานะ”

คำว่า ปยุตฺเต ในบาทที่ ๒ ฎีกาของสัททสารถถชาลินีที่เขียนโดยท่านผู้แต่งคนเดียวกันได้อธิบายว่า สโยชเน ตามนัยนี้แปลว่า “การประกอบ” โดยลง ต ปัจจัยในภาวสาธนะ

คำว่า ปโยชเย ในบาทที่ ๒ ท่านอธิบายว่า ปยุชชิตพเพ แปลว่า “อันบุคคลพึงประกอบ” ตามนัยนี้มาจาก ป บทหน้า + ยฺช ธาตุ + ญฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ แต่บทที่ลง ญฺย ปัจจัยควรมีรูปว่า ปโยชฺย, ปโยชฺช ไม่ควรมีรูปว่า ปโยชเย เพราะต้องลบพยัญชนะที่สุดธาตุแน่นอน

คำว่า ปยุตฺเต ในบาทที่ ๓ ท่านอธิบายว่า ปยุชชิตพเพ แปลว่า “อันบุคคลพึงประกอบ” ตามนัยนี้ลง ต ปัจจัยในอรรถรหะและกรรมสาธนะ

คำว่า ปโยชเย ในบาทที่ ๔ ท่านอธิบายว่า ปโยชเยย ตามนัยนี้ลง เอยฺย สัตตมวีวัตติทาย ยฺช ธาตุ + ญฺน ปัจจัย

คาถาข้างต้นแปลยากมากเพราะใช้คำกำกวมไม่ชัดเจน ต้องอาศัยคัมภีร์ฎีกาเป็นหลักในการแปลจึงอาจเขียนคาถาใหม่ให้ความหมายปรากฏชัดเจนว่า

ปทลฺลิตาทินา’ญฺจนาเน

ปยุตฺเตปิ ปโยชฺชเก

จาเน จาเน ปโยชฺเชปิ

ยถาจาเน ปโยชเย.

การประพันธ์บาลีในลักษณะนี้ทำให้เข้าใจง่ายขึ้นตามความเห็นของผู้แปล ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

ในประโยคที่ว่า อสุกฺสมิ นาม วิหารติ สุนฺหติ ต้องเพิ่มบทกริยาเข้ามาเป็นปาฐะเสสะว่า ปคฺคยห ติฏฺฐติ โดยให้คำว่า ปคฺคยห ติฏฺฐนฺตํ ติดตามมาจากประโยคต้น แล้วเปลี่ยน ติฏฺฐนฺตํ เป็นกริยาคุณพากย์ว่า ติฏฺฐติ เป็นการเปลี่ยนศัพท์ที่ติดตามมาจากประโยคหน้า

คำว่า ทิสฺวา วา สุตฺวา วา อวทฺตานํ ทุกฺกฏํ (เมื่อภิกษุเห็นหรือได้ยินแล้วไม่ว่ากล่าว ต้องอาบัติทุกกฏ) ท่านกล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฺฉา (คำถาม) คือ ภิกษุผู้เห็นหรือได้ยินแล้วไม่ว่ากล่าวอยู่ จะต้องอาบัติอะไร
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุนั้นไม่ควรถูกอาบัติ เพราะไม่มีบัญญัติไว้โดยตรง มิใช่หรือ

ท่านประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า อธิบายว่า เมื่อภิกษุเห็นหรือได้ยินแล้วไม่ว่ากล่าว ต้องอาบัติทุกกฏ

อนึ่ง การต้องอาบัติในเรื่องนี้เป็นการต้องอาบัติเพราะไม่ทำสิ่งที่ควรทำ (อกิริยสมฺมุจฺจนาบัตติ) คือ การว่ากล่าวตักเตือนนั่นเอง

ความจริงแล้ว ผู้ที่บัญญัติอาบัติได้ คือ พระพุทธเจ้า และพระอรธรรกเถาจารย์เท่านั้น พระภิกษุ-จารย์บัญญัติอาบัติไม่ได้ เพราะคัมภีร์อรธรรกเถาจากปภิกนฺทศนาของพระพุทธเจ้า และคำอธิบายของพระสาวก จึงบัญญัติอาบัติได้ แต่คัมภีร์ภิกษุเถาตั้งโดยอนุชนรุ่นหลังเพื่ออธิบายศัพท์และความหมาย จึงบัญญัติอาบัติไม่ได้ อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ภิกษุเถาของพระวินัยฉบับที่ ๓ ชื่อวิมตฺติวินฺทนี มีข้อความที่ปรับอาบัติได้หลายแห่ง แต่ความเห็นนั้นไม่เป็นที่ยอมรับของพระพม่าผู้เชี่ยวชาญวินัย]

คำอธิบาย มา ศัพท์

เอตถ จ มาอิติ ปทํ “ปรกุกมฺ”ติ ปเทน “อฏฺฐาสี”ติ ปเทน จ สทฺธิ “มา ปรกุกมฺ, มา อฏฺฐาสี”ติ โยเซตพฺพํ.

อนึ่ง ในปาฐะว่า มา อายสฺมา เป็นต้นนี้ บทว่า มา (อย่า) พึงประกอบร่วมกับบทว่า ปรกุกมฺ (พยายาม) และบทว่า อฏฺฐาสี (ตั้งไว้) เป็นรูปว่า มา ปรกุกมฺ (อย่าพยายาม), มา อฏฺฐาสี (อย่าตั้งไว้)

[บทว่า มา ไม่ได้ประกอบร่วมกับ ปรกุกมฺ ในประโยคต้นเท่านั้น แต่ยังติดตามไปประกอบร่วมกับบทว่า อฏฺฐาสี ในประโยคหลังอีกด้วย ท่านจึงกล่าวคำข้างต้นเพื่ออธิบายข้อความนี้]

คำอธิบาย สเมตตาสมา สงฺเขน

สเมตตาสมา สงฺเขนาติ อายสฺมา สงฺเขน สทฺธิ สเมตฺต สมากฺจณฺตุ, เอกลทฺธิโก โหตุติ
อตฺถ. กิการณา. สมคฺโค หิ สงฺโฆ ๗เปฯ วิหฺรตีติ.

คำว่า สเมตตาสมา สงฺเขน (ของท่านจงพร้อมเพรียงกับสงฆ์) หมายความว่า ท่านผู้มี
อายุ จงถึงการรวมเข้ากับด้วยสงฆ์ หมายความว่า จงเป็นผู้มีความเห็นเดียวกัน

ถามว่า : เพราะเหตุไร

ตอบว่า : เพราะสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกัน เป็นผู้พลอยยินดี ไม่วิวาทกัน มีการสวด
ปาติโมกข์เสมอกัน ย่อมอยู่ผาสุก

[ประโยคว่า อายสฺมา สงฺเขน ๗เปฯ อธิบายศัพท์ดังต่อไปนี้

๑. คำว่า สเมตตาสมา ตັตฺถเป็น สเมตฺต + อายสฺมา ไม่ใช่มาจาก สเมตา บท และ ยสฺมา บท
โดย สเมตฺต ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + อิ ธาตุ + อ ปัจจัย + ตฺ วิภคฺติ

๒. คำว่า สเมตฺต มีอรรถเหมือน สมากฺจณฺตุ (จงถึงการรวมเข้า) โดย เอกฺ ใช้ในความหมายว่า
ถึง (สํ อุปสรรคเป็นไปในอรรถว่า สโมธาน = รวมเข้า)

๓. คำว่า สงฺเขน สัมพันธ์เป็นสหาคิโยคะในปาฐเสสสะว่า สทฺธิ ไม่สัมพันธ์กับบทว่า สเมตฺต
เพราะเพิ่มบทว่า สทฺธิ เข้ามาในประโยค

ประโยคว่า เอกลทฺธิโก โหตุติ อตฺถ (หมายความว่า จงเป็นผู้มีความเห็นเดียวกัน) กล่าวไว้เพื่อ
อธิบายว่า การพร้อมเพรียงหรือการถึงการรวมเข้าเป็นอันเดียวกันนั้น เป็นการรวมเข้าทางใจเป็นอันเดียว
กัน โดยมีความเห็นอันเสมอกัน คือ เห็นธรรมว่าเป็นธรรมเสมอกัน หรือเห็นอธรรมว่าเป็นอธรรมเสมอกัน
ดังนี้ เป็นต้น ไม่ใช่การรวมเข้าทางกายด้วยการอยู่ภายในหัตถบาฬ

คำว่า เอกลทฺธิก มีรูปวิเคราะหฺว่า

- เอกา ลทฺธิ อสฺสาติ เอกลทฺธิโก = ผู้มีความเห็นเดียวกัน

(ลง ก ปัจจัยในพหูพจน์สมาส โดย ลทฺธิ ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ ทิฏฺฐิ และ คหณ ศัพท์)

คำว่า กิการณา แสดงว่า หิ ศัพท์ในประโยคว่า สมคฺโค หิ ๗เปฯ เป็นเหตุโชตกะหรือการณโชตกะ
คือ แสดงเหตุให้ปรากฏชัดเจนนั่น หิ ศัพท์จึงแปลว่า “ยสฺมา (เพราะเหตุใด)” แล้วควรเพิ่มประโยค
ตสฺมา เข้ามาประกอบร่วมกัน โดยนำประโยคต้นมาเป็นประโยคผลที่ประกอบกับ ตสฺมา เป็นรูปว่า ตสฺมา
สเมตตาสมา สงฺเขน แต่บาลีสันนามหลวงไทยนิยมแปล หิ ว่า “เพราะว่า” ก็ทำให้คำแปลสั้นขึ้น]

คำอธิบาย สมโมทมาน

ตตฺถ สมโมทมานนฺติ อญฺญมญฺญสมฺปตฺติยา สุญฺญํ โมทมานนฺ.

ในพากย์นั้น คำว่า สมโมทมาน (ผู้พลอยยินดี) หมายความว่า ผู้ยินดีด้วยดี เพราะความพรั่งพร้อมของกันและกัน

[คำว่า “เพราะความพรั่งพร้อมของกันและกัน” หมายความว่า คำนี้กล่าวถึงมุทิตาที่พลอยยินดีสมบัติของผู้อื่น

ท่านอธิบาย ส ใน สมโมทมาน ว่า สุญฺญํ (ด้วยดี) เพื่อแสดงว่า ส อุปสรรคใน สมโมทมาน เป็นไปในอรรถว่า สุญฺญํ

คำว่า อญฺญมญฺญสมฺปตฺติยา แสดงอธิบายว่า ความเป็นผู้ยินดีด้วยดีมิได้เพราะความพรั่งพร้อมของกันและกัน คือ ความมีทักขุและจิตเสมอกัน ไม่ใช่ความพรั่งพร้อมด้วยลาภยศสรรเสริญ]

คำอธิบาย อวิทมาน

อวิทมานนฺติ “อํ ฐมฺโหม, นํ ฐมฺโหม”ติ เอวํ น วิทมานนฺ.

คำว่า อวิทมาน (ไม่วิวาทกัน) หมายความว่า ไม่วิวาทกันอย่างนี้ว่า นี่เป็นธรรม นี้ไม่ใช่ธรรม เป็นต้น

[คำว่า น วิทมาน อธิบายคำว่า อวิทมาน ว่ามีรูปวิเคราะหกรรมธารยสมาสว่า

- น วิทมาน อวิทมาน (แปลง น เป็น อ)

คำว่า “อํ ฐมฺโหม, นํ ฐมฺโหม”ติ เอวํ แสดงลักษณะของการวิวาทดังกล่าวว่า ไม่ใช่การวิวาททางกาย แต่เป็นการวิวาททางใจโดยมีความเห็นไม่เสมอกัน]

คำอธิบาย เอกุทฺเทโส

เอโก อุทฺเทโส อสฺสาติ เอกุทฺเทโส, เอกโต ปวตฺตปาติโมกฺขุทฺเทโสติ อตฺโถ.

คำว่า เอกุทฺเทสะ คือ มีการสวด[ปาติโมกข์]เสมอกัน หมายความว่า มีการสวดปาติโมกข์ที่เป็นไปร่วมกัน

[คำว่า เอโก อุทฺเทโส อสฺสาติ เอกุทฺเทโส แสดงรูปวิเคราะห์ของ เอกุทฺเทส เป็นนัฏฐิพหุพพีหิ-
สมาส ไม่ใช่มีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสว่า เอโก อุทฺเทโส เอกุทฺเทโส

คำว่า เอกโต ปวตฺตปาติโมกฺขุทฺเทโส อธิบาย เอกุทฺเทส ว่า

๑. การสวดในเรื่องนี้เป็นการสวดปาติโมกข์ ไม่ใช่การสวดธรรมอื่น เพราะอธิบายว่า ปาติ-
โมกฺขุทฺเทโส (การสวดปาติโมกข์)

๒. เอก ศัพท์ใน เอกุทฺเทส ใช้ในความหมายว่า ตุลย (เหมือนกัน, เสมอกัน) เพราะอธิบายว่า
เอกโต ปวตฺต (เป็นไปร่วมกัน) ไม่ใช่เป็นไปในความหมายว่า สงฺขยา (จำนวน) ดังคำว่า เอโก ปุคฺคโล (บุคคล
หนึ่ง) เป็นต้น

ฎีกาใหม่อธิบายว่า การสวดปาติโมกข์เสมอกัน หมายความว่า ถ้าสงฆ์ไม่พร้อมเพรียงกัน ก็จะ
สวดปาติโมกข์แยกกันในภายนอกสีมา คือ ในแม่น้ำ สระน้ำที่เกิดเอง (ชาติสสระ) หรือทะเล หรือในบริเวณ
ใกล้เคียงคือชัณฑสีมาที่อยู่ภายในมหาสีมา ดังนั้น ท่านจึงอธิบาย เอก (เสมอกัน) ว่า เอกโต ปวตฺต (เป็นไป
ร่วมกัน) การอธิบายในลักษณะนี้เป็นการอธิบายความ ไม่ใช่การอธิบายอรรถของ เอก ศัพท์ตามหลักภาษา
ดังข้อความในฎีกาใหม่นี้ว่า

อสมคฺโค หิ วิสุํ ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺสติ พหิสฺสํยา วา อนุปริเวณียํ วาติ น เอกุทฺเทโส. เตนาคฺช เอกโต
ปวตฺตปาติโมกฺขุทฺเทโสติ อตฺถโกติ.^{๑๐๗}

“โดยแท้จริงแล้ว สงฆ์ผู้ไม่พร้อมเพรียงกันย่อมสวดปาติโมกข์แยกกันในภายนอกสีมา หรือใน
บริเวณใกล้เคียง ดังนั้น จึงไม่มีการสวดปาติโมกข์เสมอกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอกโต ปวตฺตปาติโมกฺขุ-
เทโสติ อตฺถโก (หมายความว่า มีการสวดปาติโมกข์ที่เป็นไปร่วมกัน)”]

คำอธิบาย ผาสุ วิหริติ

ผาสุ วิหริติติ สุขํ วิหริติ.

คำว่า ผาสุ วิหริติ (ย่อมอยู่ผาสุก) หมายความว่า ย่อมอยู่เป็นสุข

[คำว่า สุขํ แสดงคำไวพจน์ของ ผาสุ การแสดงคำไวพจน์มีประโยชน์เพื่อแสดงอรรถของบท
นั้นๆ โดยย่อ เพราะคำไวพจน์เป็นศัพท์ที่มีอรรถเหมือนกัน ในคัมภีร์อภิธานปัปทีปิกา (คาถา ๘๘) แสดง
คำไวพจน์ไว้ ๓ ศัพท์ว่า สุข, สาท และ ผาสุ

คำว่า ผาสุ มีศัพท์เดิมมาจาก ผาสุ ลบนิคคหิตเพื่อให้คำสละสลวย โดยถือว่าบทกิริยาวิเสสนะ
มักลงทุติยาวิภัตติ

อีกอย่างหนึ่งลง สิ ปฐมาวิภัตติก็ได้ เพราะบทกิริยาวิเสสจะอาจลงปฐมาวิภัตติหรือทุติยาวิภัตติก็ได้ ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์สัททฎกปาฐา (คาถา ๓๐๔)]

เอวํ วิสุมปิ สงฆมชฌเณปิ ติกฺขตตุํ วุจฺจมานสฺส อปฺปญฺนิสฺสชฺชโต ทุกฺกณฺโ

เมื่อภิกษุถูกว่ากล่าวถึง ๓ ครั้งโดยเฉพาะกิติในท่ามกลางสงฆ์ก็ตัวอย่างนี้ ยังไม่สละต้องอาบัติทุกกฏ

[ท่านกล่าวประโยคนี้เพื่อแสดงว่า ภิกษุผู้ถูกว่ากล่าวถึง ๓ ครั้งแล้วยังไม่สละความเห็นของตน ต้องอาบัติทุกกฏตามจำนวนของภิกษุผู้ว่ากล่าว คือ ถ้าภิกษุผู้ว่ากล่าวมี ๑๐ รูป ก็ต้องอาบัติทุกกฏ ๑๐ ครั้ง ดังนี้ เป็นต้น]

คำอธิบาย เอวญจ โส เป็นต้น

เอวญจ โสติอาทิมฺหิ สมฺนุภาสิตพฺโพติ สมฺนุภาสนกมฺมํ กาทพฺพํ

ในคำเป็นต้นว่า เอวญจ โส (ภิกษุนั้นผู้ถูกภิกษุทั้งหลายว่ากล่าวอย่างนี้แล ฟังยกย่องเหมือนอย่างนั้นเทียว) คำว่า สมฺนุภาสิตพฺโพ (ฟังถูกภิกษุทั้งหลายสวดสมฺนุภาสน์) หมายความว่า ฟังกระทำสมฺนุภาสนกรรม (กรรมคือการว่ากล่าวบ่อยๆ ด้วยญัตติและกรรมวาจา)

[คำว่า สมฺนุภาสิตพฺโพ ไม่ใช่การถูกว่ากล่าวบ่อยๆ ด้วยคำว่า มา आयสฺมา เป็นต้นที่กล่าวมาแล้ว ในประโยคก่อน แต่เป็นการถูกว่ากล่าวด้วยญัตติ ๑ ครั้ง กรรมวาจา ๓ ครั้ง ว่า สุณตฺตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. อयํ อิตฺถนฺนาโม ภิกฺขุ สมฺคฺคสฺส สงฺฆสฺส เภทาย ปรกฺกมฺติ เป็นต้น]

คำอธิบาย อิจฺเจตํ กุสลํ

อิจฺเจตํ กุสลนฺติ อิติ เอตํ ปญฺนิสฺสชฺชนํ กุสลํ เขมํ โสติภาโว ตสฺส ภิกฺขุโน

คำว่า อิจฺเจตํ กุสลํ แปลว่า การสละนั้นอย่างนี้เป็นที่ดี คือ เป็นความเกษม กล่าวคือ ความสวัสดิ์ของภิกษุนั้น [เพราะไม่ต้องอาบัติเมื่อสละอยู่]

[ข้อความข้างต้นอธิบายศัพท์และความหมาย ดังนี้]

๑. คำว่า อิจฺเจตฺ ตัตตบพเป็น อิติ + เอตฺ

๒. คำว่า เอตฺ เพิ่มคำว่า ปฏิณิสฺสชฺชนํ เข้ามา โดยเปลี่ยนคำว่า ปฏิณิสฺสชฺเชยฺย เป็นบทนามว่า ปฏิณิสฺสชฺชนํ

๓. กุสฺล ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า อนุวัชฺช (ไม่มีโทษ) เพราะอธิบายว่า เขมํ (ความเกษม) หนึ่ง กุสฺล ศัพท์ใช้ในความหมาย ๔ อย่างตามสมควร พบในคัมภีร์อภิธานปิปปิกาวา

อาโรคฺเย กุสฺลํ อธิจฺ-

วิปาเก กุสฺโล ตถา

อนวัชฺชมฺหิ เณเก จ

กถิตฺวา จจุลฺลิกโก.^{๑๐๘}

“กุสฺล ศัพท์ นปฺงสกลิงค์ ย่อมเป็นไปในความไม่มีโรค, กุสฺล ศัพท์ ปฺงลึงค์ ย่อมเป็นไปในวิปากที่น่าปรารถนา, กุสฺล ศัพท์ มีลิงค์ตามเนื้อความที่ศัพท์สื่อถึง ย่อมเป็นไปในความไม่มีโทษ และผู้ฉลาด”

๔. เขม ศัพท์ใช้ในความหมายว่า โสตุถิกาโว (ความสวัสดิ์) เพราะอธิบายว่า โสตุถิกาโว ไม่ใช่เป็นไปในอรรถว่า นิพพาน

หนึ่ง ความสวัสดิ์ในเรื่องนี้ คือ การที่ไม่ต้องอาบัตินั่นเอง เพราะผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสนั้นไม่มีความสวัสดิ์แก่ตนเอง]

คำอธิบาย โน เจ ปฏิณิสฺสชฺเชยฺย, สงฺฆาทิเสโส

โน เจ ปฏิณิสฺสชฺเชยฺย, สงฺฆาทิเสโสติ เอตฺถ สมฺนุภาสนกมฺมปรีโยสาเน อปฺปฏิณิสฺสชฺชนตฺสส สงฺฆาทิเสโส. เสสํ อุตฺตตานปทตฺถเมว.

คำว่า โน เจ ปฏิณิสฺสชฺเชยฺย, สงฺฆาทิเสโส (หากเธอไม่สละเป็นสังฆาทิเสส) นี้หมายความว่า กองอาบัติชื่อสังฆาทิเสสย่อมมีแก่ภิกษุผู้ไม่สละเมื่อสวดสมณูภาสนกรรมจบแล้ว

บทที่เหลือมีความหมายของบทชัดเจนแล้วนั้นเทียว

[ภิกษุดังกล่าวไม่ได้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสด้วยเหตุเพียงไม่สละความเห็นของตน หรือในขณะที่ถูกว่ากล่าวด้วยคำว่า มา आयสฺมา เป็นต้น แต่ต้องอาบัติเมื่อสวดสมณูภาสนกรรมจบแล้วเท่านั้น]

สถานที่เป็นต้น

ราชคเ ทเวทตฺตํ อารพฺภ สงฺฆเมทาย ปรกกฺกมฺนวตฺถุสฺมี ปณฺณตฺตํ.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภพระเทวทัตในเมืองราชคฤห์ เพราะเหตุคือการพยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์

ประเภทของบัญญัติ

สาธารณปณตติ.

[สิกขาบทนี้]เป็นสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติทั่วไปแก่ภิกษุและภิกษุณี)

[ตามปกติสังฆเภทกรรมเป็นกรรมที่ภิกษุทำภายในสีมาเดียวกัน จึงสำเร็จ แต่ภิกษุณีทำกรรมร่วมกับภิกษุไม่ได้ จึงไม่อาจทำกรรมดังกล่าวได้ แต่อย่างไรก็ตาม ภิกษุณีก็อาจชวนชวายเป็นให้สงฆ์เกิดความแตกแยกกันได้ และต้องอาบัติด้วยสิกขาบทนี้ได้เมื่อถูกสงฆ์ทำสมนุสาสนกรรม ดังนั้น สิกขาบทนี้จึงจัดเป็นสาธารณบัญญัติ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ภิกขุจาปี ภิกขุณี สงฆ์ น ภินุหิตี, อปีจ โข เกหาย ปรกุณตตีติ สาธารณปณตติตติ วุตต.^{๑๐๔}

“ภิกษุณีทำลายสงฆ์ไม่ได้แม้ก็จริง แต่ย่อมชวนชวายเป็นทำลายสงฆ์ได้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า สาธารณปณตติ (ข้อบัญญัติทั่วไปแก่ภิกษุและภิกษุณี)”]

อาณัติ

อนาณตติกั.

[สิกขาบทนี้]เป็นอนาณัตติกะ (ไม่มีการใช้ผู้อื่น)

อาบัติ

สมนุสาสนกมฺเม กรียมาเน อปฺปณฺนิสฺสชฺชนตฺสส ญตฺติปริโยसानะ ทุกฺกภูํ, ทฺวํหิ กมฺมวาจาหิ เทว ญลฺลจฺจยา, “ยสฺส นกฺขมตฺติ, โส ภาเสยฺยา”ติ เอวํ ยย-การปตฺตาย ตตฺติยกมฺม-วาจาย ตมฺจ ทุกฺกภูํ เต จ ญลฺลจฺจยา ปฏฺธิปฺปสฺสมฺภนตฺติ, สงฺฆาทิเสสฺสเยว ติฏฺฐตฺติ.

- เมื่อสงฆ์ทำสมนุสาสนกรรมอยู่ ภิกษุยังไม่สละ[ความเห็นนั้น] ต้องอาบัติทุกกฏในตอนท้ายของญัตติ

- ต้องอาบัติอุลลัจจัย ๒ ครั้งด้วยกรรมวาจา ๒ ครั้ง

- เมื่อ[สวด]กรรมวาจาครั้งที่ ๓ ถึง ยย อักษรอย่างนี้ว่า ยสส นกขมติ, โส ภาเสยย อาบัติทุกกฏและอาบัติอุลลัจจัยเหล่านั้น ย่อมสงบไป มีเพียงอาบัติสังฆาทิเสสคงอยู่

[ภิกษุที่ต้องอาบัติสังฆาทิเสสเมื่อถูกทำสมณูภาสนกรรมแล้ว อาบัติ ๒ อย่าง คือ ทุกกฏ ๑ ครั้ง ด้วยญัตติ และอุลลัจจัย ๒ ครั้งด้วยกรรมวาจา เมื่อ[สวด]กรรมวาจาครั้งที่ ๓ อาบัติ ๒ อย่าง ย่อมสงบไป เหมือนนอสาธณอาบัติที่สงบไปด้วยการเปลี่ยนเพศนั่นเอง กล่าวคือ ถ้าภิกษุเปลี่ยนเพศเป็นภิกษุณี หรือ ภิกษุณีเปลี่ยนเพศเป็นภิกษุ อาบัติเฉพาะที่ไม่ทั่วไปแก่ภิกษุและภิกษุณีย่อมสงบไปตามธรรมชาติ คงเหลือเพียงอาบัติที่ทั่วไปแก่ภิกษุและภิกษุณีเท่านั้น]

อนาบัติ

อสมนุภาสียมานสส จ ปณินิสสชชนตสส จ อุมมตตกาทีนญจ อนาปัตติ.

ไม่ต้องอาบัติแก่ :-

- ภิกษุไม่ถูกสวดสมณูภาสน์
- ภิกษุสละทิวาส
- ภิกษุบ้า เป็นต้น

[พระเวททัตผู้เป็นอาทิกัมมิกะ จึงไม่ต้องอาบัติตามสิกขาบทนี้ แต่พระอริยฐานะผู้ไม่สละความเห็นผิดตามที่กล่าวไว้ในอริยฐานสิกขาบท แม้เป็นอาทิกัมมิกะ ก็ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะกล่าวถึงการปรับอาบัติไว้ในกัมมขันธกะว่า

ปจมํ อริญฺโজ ภิกขุ โจเทตพุโ. โจเทตวา สาเรตพุโ, สาเรตวา อาปัตติ อโรเปตพุโ.^{๑๑๐}

“พระอริยฐานะพึงถูกกล่าวหา ก่อน เมื่อถูกกล่าวหาแล้วพึงให้ระลึก เมื่อถูกให้ระลึกแล้วพึงยกขึ้นสู่อาบัติ”]

วิบัติ

ศีลวิปัตติ.

[อาบัตินี้]เป็นศีลวิบัติ

องค์ประกอบ

ภิกษุ ปรุกกมนั, ฐมกมฺเมน สมณฺหาสนั, กมฺมวาจาปริโยสานั, อปฺปญฺนิสฺสชฺชนนฺติ
อิมานตถ จตฺตาริ อํคานิ.

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๔ เหล่านี้ คือ

๑. พยายามเพื่อการแตกแยก
๒. ว่ากล่าวด้วยกรรมอันชอบธรรม
๓. สวดจบกรรมวาจา
๔. ไม่สละความเห็น

ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น

สมณฺหาสนสมุฏฺฐานั, อภิรียั, สญฺญาวิโมกฺขั, สจฺจิตฺตํ, โลกวัชฺชั, กายกมฺมั, วจีกรรมั,
อํกุสฺลจิตฺตํ, ทุกฺขเวทนนฺติ.

[สิกขาบทนี้เป็น :-

- สมณฺหาสนสมุฏฺฐานั (มีสมณฺหาสนสิกขาบทเป็นสมุฏฺฐานั)

[คำว่า สมณฺหาสนสมุฏฺฐานั คือ อาบัติที่เกิดขึ้นด้วยสมุฏฺฐานัที่ ๖ คือ กาย วาจา กับจิต]

- อภิรียะ (ต้องอาบัติเพราะไม่กระทำ[การเปลี่ยนแปลงทางกายและการเปล่งวาจาว่า
จะสละความเห็นผิด])

- สญฺญาวิโมกฺขั (มีการพ้นโทษเพราะไม่มีสัจญฺญาจิตว่าจะไม่สละ)
- สจฺจิตฺตกะ (มีจิตคิดว่าจะไม่สละ)
- โลกวัชฺชะ (มีโทษทางโลก)
- กายกรรม (ต้องอาบัติทางกายทวาร)
- วจีกรรม (ต้องอาบัติทางวจีทวาร)
- อํกุสฺลจิต (โลภมูลจิต)

- ทุกขเวทนา

สงฆเภทสิกขาบทวณณนา นิญาติดา.

จบคำอธิบายสังฆเภทสิกขาบท

๑๑. คำอธิบายเภทานวุตตสิกขาบท

คำอธิบาย ตสฺเสว

เอกาทสเม ตสฺเสว โข ปนาติ โย สงฆเภทาย ปรกกมติ, ตสฺเสว.

โปรดทราบเนื้อความในสิกขาบทที่ ๑๑ ดังนี้

คำว่า ตสฺเสว โข ปน (ภิกษุหนึ่งแล) หมายความว่า ภิกษุผู้พยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์นั้นนั่นแหละ

[ท่านแสดงว่าข้อความว่า “ภิกษุหนึ่งแล” ที่กล่าวไว้ในคำว่า ตสฺเสว โข ปน คือ ภิกษุผู้พยายามเพื่อทำสังฆเภท แม้ ต ศัพท์ในประโยคนี้จะไม่ มี ศัพท์อยู่ในประโยคหน้าก็ถือว่าถูกต้อง ตามหลักภาษา เรียกว่า ปลิทธิวิสัย (มีวิสัยที่ปรากฏชัดเจนแล้ว) โดยไม่จำเป็นต้องประกอบ ย ศัพท์ร่วมด้วย ดังประโยค มหามัสการว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส (ขออนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น)

อนึ่ง การเขียนบาลีโดยการประกอบ ย และ ต ศัพท์ในกรณีเช่นนี้ มีประโยชน์เพื่อให้ปรากฏเนื้อความว่า เป็นใคร หรืออะไรได้ชัดเจนขึ้น แม้ในภาษาไทยจะเข้าใจยากอยู่บ้าง แต่ถ้าพยายามทำความเข้าใจก็จะคุ้นเคยกับสำนวนในภาษาบาลี ทั้งนี้เพราะ ปรกกมติ เป็นบทกัตตฺวาจากจึงระบุความเป็นกัตตาได้ชัดเจนที่สุด มากกว่าจะแต่งเป็นรูปว่า สงฆเภทาย ปรกกมนตสฺส ตสฺเสว (ภิกษุผู้พยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์นั้นนั่นแหละ) ซึ่งถือว่าเป็นประโยคที่ยาวกว่าประโยคว่า โย สงฆเภทาย ปรกกมติ, ตสฺเสว]

คำอธิบาย อนวุตตกา

อนวุตตกาติ ตสฺส ทิฏฺฐิ ชนฺตี รุจฺจิ คหณฺเน อนุปฺปฏิปชฺชนกา.

คำว่า อนุวตฺตกา (ประพตติตาม) หมายความว่า ประพตติตามโดยการถือเอาความเห็น ความต้องการ และความชอบใจของภิกษุนั้น

[คำว่า อนุปฏิปชชนกา (ประพตติตาม) อธิบาย อนุวตฺตกา ที่แปลตามศัพท์ว่า “เป็นไปตาม” เพื่อแสดงว่า วตฺ หรือ วตฺตฺ ธาตุในบทนี้ใช้ในอรรถว่า วตฺตน (เป็นไป) ไม่ใช่ใช้ในอรรถว่า อาวตฺตน (เวียนมา) เพราะเปลี่ยนจาก วตฺ หรือ วตฺตฺ ธาตุเป็นรูปว่า ปฏิปชชนกา (ปติ บทหน้า + ปท ธาตุ = ไป + ย ปัจจัย + ยุ ปัจจัย + ก อาคม) ซึ่งปรากฏในความหมายว่า ประพตติ

คำว่า อนุวตฺตก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนุคนฺตวา วตฺตนตฺติ อนุวตฺตกา = ผู้เป็นไปตาม ชื่อว่า อนุวตฺตกะ

ข้อความว่า ตสฺส ทิฏฺฐิ ชนฺติ รุจิ คหณฺน (โดยการถือเอาความเห็น ความต้องการ และความชอบใจของภิกษุนั้น) อธิบายบทว่า อนุปฏิปชชนกา ว่า การประพตติตามในเรื่องนี้ไม่ใช่การประพตติตามทางกายโดยเนื่องด้วยอิริยาบถ แต่เป็นการประพตติตามทางใจ โดยการถือเอาความเห็น ความต้องการ และความชอบใจของภิกษุนั้น

คำว่า ตสฺส ทิฏฺฐิ ชนฺติ รุจิ คหณฺน (โดยการถือเอาความเห็น ความต้องการ และความชอบใจของภิกษุนั้น) มีวิธีสัมพันธ์อรรถของบท ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า อนุปฏิปชชนกา (ประพตติตาม)
๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุเหล่านั้นประพตติตามอย่างไร
๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุเหล่านั้นควรประพตติตามทางกายโดยเนื่องด้วยอิริยาบถมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า ตสฺส ทิฏฺฐิ ชนฺติ รุจิ คหณฺน (โดยการถือเอาความเห็น ความต้องการ และความชอบใจของภิกษุนั้น) อธิบายว่า ภิกษุเหล่านั้นไม่ได้ประพตติตามทางกายโดยเนื่องด้วยอิริยาบถ แต่ประพตติตามทางใจโดยการถือเอาความเห็น ความต้องการ และความชอบใจของภิกษุผู้ทำสังฆเภทนั้น

คำว่า ทิฏฺฐิ, ชนฺติ และ รุจิ เป็นคำไวพจน์ที่กล่าวถึงสิ่งเดียวกัน แม้จะแปลต่างกันไปก็หมายถึง จันทรของภิกษุผู้ทำสังฆเภท มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทสฺสนํ ทิฏฺฐิ (ทิส ธาตุ = ดู + ติ ปัจจัย)
- ชมนํ ชนฺติ (ชมุ ธาตุ = อดทน + ติ ปัจจัย)
- รุจนํ รุจิ (รุจ ธาตุ = ชอบใจ + อิ ปัจจัย)

คำอธิบาย วคควาทกา

วคคํ อสามคคิปกขียวจนํ วทนตติ วคควาทกา.

คำว่า วคควาทกะ คือ ผู้พูดแบ่งพวก กล่าวคือ พูดคำที่มีในฝ่ายแห่งความไม่ปรองดอง

[คำว่า วคควาทก มีรูปวิเคราะห์เป็นต้นปฐีสมาสว่า

- วคคํ วทนตติ วคควาทกา = ผู้พูดแบ่งพวก ชื่อว่า วคควาทกะ

ไม่ใช่มีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสว่า

- วคคา จ เต วาทกา จาติ วคควาทกา = ผู้พูดที่เป็นพวก ชื่อว่า วคควาทกะ

คำว่า อสามคคิปกขียวจนํ (พูดคำที่มีในฝ่ายแห่งความไม่ปรองดอง) อธิบาย วคค ศัพท์ที่แปลตามศัพท์ว่า “พวก/ฝ่าย” ว่าเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงพวก/ฝ่ายอันเป็นผล แต่เจตนาหมายถึงคำที่ทำให้แบ่งพวกอันเป็นเหตุ ดังคำว่า โอนน ปจติ (หุงข้าว) คำว่า โอนน แม้จะกล่าวถึงข้าวสุก แต่มุ่งให้หมายถึงข้าวสาร จึงเป็นคำที่กล่าวถึงข้าวสุกอันเป็นผล แต่เจตนาหมายถึงข้าวสารอันเป็นเหตุ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ยํ วจนํ สมคคปิ วคเค อวยวญเต กโรติ ภินทติ, ตํ กลหการกวจนํ อิธ วคคณติ วุจจตติ อาห วคคํ อสามคคิปกขียวจนํ วทนตติ.”^{๑๑๑}

“คำใดย่อมทำให้ผู้ปรองดองกันเป็นฝักฝ่าย คือ เป็นส่วนๆ กล่าวคือ ย่อมทำลาย คำที่ทำการทะเลาะนั้นชื่อว่า วรค ในที่นี้ ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า วคคํ อสามคคิปกขียวจนํ วทนติ (ผู้พูดแบ่งพวก กล่าวคือ พูดคำที่มีในฝ่ายแห่งความไม่ปรองดอง)”

คำว่า อสามคคิปกขียวจน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- คำของบุคคลที่มีในฝ่ายแห่งความไม่ปรองดอง = อสามคคิปกขเ ภวา อสามคคิปกขียา, อสามคคิปกขียานํ วจนํ อสามคคิปกขียวจนํ (บัญญัติปฐีสมาส)

- คำที่มีในฝ่ายแห่งความไม่ปรองดอง = อสามคคิปกขเ ภวํ อสามคคิปกขียํ, อสามคคิปกขียํ จ ตํ วจนญจาติ อสามคคิปกขียวจนํ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า อสามคคิปกข ตามนัยทั้ง ๒ มีรูปวิเคราะห์เหมือนกันว่า

- สมคคสฺส ภาวํ สามคคิ (สมคค ศัพท์ + ณ บัจยัยในภาวตัทธิต)

- น สามคคิ อสามคคิ (นินิบาทบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- อสามคคียา ปกฺโข อสามคคิปกฺโข (บัญญัติปฐีสมาส)]

คำอธิบาย เอโก วา เทว วา ตโย วา

ยสฺมา ปน ติณฺณํ อุทฺธํ กมฺมารหา น โหฺนติ. น หิ สงฺโฆ สงฺฆสฺส กมฺมํ กโรติ, ตสฺมา “เอโก วา เทว วา ตโย วา”ติ วุตฺตํ.

อนึ่ง ภิกษุมากกว่า ๓ รูปไม่เป็นผู้ควรแก่การทำความกรรม เพราะสงฆ์ไม่ทำความกรรมแก่สงฆ์ ฉะนั้นจึงตรัสว่า เอโก วา เทว วา ตโย วา (๑ รูปบ้าง ๒ รูปบ้าง ๓ รูปบ้าง)

[คำว่า อุทฺธํ โดยทั่วไปเป็นบทนิบาตที่ลง สมิ วิภคติ แปลว่า “ในเบื้องต้น” แต่ในที่นี้ควรลง โย ปฐมวิภคติ เพราะเป็นวิเสสนะของปาฐสเสวว่า ภิกฺขุ จึงแปลว่า “อันเป็นเบื้องต้น”]

โดยเหตุที่ภิกษุที่ปฏิบัติตามพระเวทมีหลายรูป แต่ภิกษุมากกว่า ๓ รูปไม่เป็นผู้ควรแก่การทำความกรรม เนื่องจากสงฆ์ไม่ทำความกรรมแก่สงฆ์ ดังนั้น จึงต้องแยกภิกษุเหล่านั้นออกเป็นกลุ่มๆ แล้วทำความกรรมหลายครั้ง พระพุทธองค์จึงตรัสว่า เอโก วา เทว วา ตโย วา (๑ รูปบ้าง ๒ รูปบ้าง ๓ รูปบ้าง)

คำว่า ตสฺมา เพิ่มบทว่า อกมฺมารหตฺตา (เพราะเป็นผู้ไม่ควรแก่กรรม) โดยเปลี่ยน กมฺมารหา น โหฺนติ เป็นบทนามดังกล่าว นอกจากนั้น ประโยคที่ว่า น หิ สงฺโฆ สงฺฆสฺส กมฺมํ กโรติ ถือว่าเป็นเหตุช่วยในเรื่องนี้ ส่วนเหตุหลักก็คือประโยคต้นว่า ยสฺมา ปน ติณฺณํ อุทฺธํ กมฺมารหา น โหฺนติ

ฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า กรรมที่สงฆ์ไม่ควรทำต่อกัน คือ นิคคหกรรม หมายถึง กรรมที่ข่มภิกษุเพื่อให้สละความเห็นของตน ซึ่งตรัสไว้ในสิกขาบทนี้ ส่วนกรรมอื่นจากนี้ เช่น อุพพาหิกกรรม (กรรมที่คัดเลือกภิกษุ) ควรกระทำแม้แก่ภิกษุจำนวนมาก ดังข้อความในฎีกาใหม่นั้นว่า

น หิ สงฺโฆ สงฺฆสฺส กมฺมํ กโรติติ อิํ นิคฺคหฺวเสน กตฺตพฺพํ กมฺมํ สนฺธาย วุตฺตํ, อุพฺพาหิกาํทิกํ ปน พหุณฺมปิ กาคฺตุํ วฏฺฏติเยว.^{๑๑๒}

“คำว่า น หิ สงฺโฆ สงฺฆสฺส กมฺมํ กโรติ นี้ ท่านกล่าวไว้หมายความว่ากรรมที่พึงกระทำโดยเนื่องด้วยการข่มไว้ แต่อุพพาหิกกรรมเป็นต้น สงฆ์ควรทำแม้แก่ภิกษุจำนวนมาก”

คำว่า อุพฺพาหิกกมฺม มีศัพท์เดิมมาจาก อุพฺพาหิกา + กมฺม

คำว่า อุพฺพาหิกา ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + พาห ธาตุ (พยตเน = พยายาม) + ญฺว บัจจัย + อา อิตถิบัจจัย แปลว่า “การคัดเลือก” หมายถึง การคัดเลือกภิกษุบางรูปจากหมู่ภิกษุแล้วสมมติด้วยญัตติทุติยกรรมวาจาเพื่อระงับการคุกคาม และการวิวาทของพระอลัชชี เช่น เมื่อวิวาทาภิกรรมเป็นต้นเกิดขึ้น มีพระอลัชชีจำนวนมากอยู่ในที่ประชุมสงฆ์ซึ่งใช้ตัดสินคดี ทำให้การวิวาทไม่สิ้นสุด อีกทั้งพระธรรมกถึกผู้ไม่เข้าใจวินัยและความหมายของคำเหล่านั้นก็เข้าร่วมประชุมตัดสินด้วย ในกาลนั้นเพื่อระงับ

การคุกคามและการวิวาทดังกล่าว สงฆ์จึงคัดเลือกภิกษุ ๒ - ๓ รูปผู้ถึงพร้อมด้วยองค์ ๑๐ จากสงฆ์ทั้งสองฝ่ายที่วิวาทกัน แล้วให้อุพพาหิกรสมมติโดยประกาศให้สงฆ์ทราบด้วยอปโลกนกรรม หรือสวดประกาศด้วยญัตติทุติยกรรมวาจา ในกาลนั้น การคุกคาม และการวิวาทของพระอลัชชี และพระธรรมกถีย่อมสงบไป อธิกรณ์นั้นย่อมสงบระงับไปตามธรรมวินัย

นอกจากอุพพาหิกรกรรมแล้ว แม้อุปสมบทกรรม คือ การอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ก็ต้องทำการบวชแก่อุปสัมปทาเปกษะได้ไม่เกิน ๓ คนเช่นเดียวกัน กรรมวาจาที่ใช้บวชหมู่เช่นนี้นิยมใช้วันทสมาสหรือประกอบด้วย จ ศัพท์ท้ายชื่อของอุปสัมปทาเปกษะ เช่น นาคติสสทตฺตา หรือ นาโค จ ติสโส จ ทตฺโต จ (นาคะ ติสสะ และทตตะ)]

คำอธิบาย ชานาติ โน

ชานาติ โนติ อมฺหากํ จฺนฺหาทีนํ ชานาติ.

คำว่า ชานาติ โน (เธอทราบความต้องการและความชอบใจของพวกข้าพเจ้า) หมายความว่า เธอทราบความต้องการเป็นต้นของพวกข้าพเจ้า

[ท่านอธิบาย ชานาติ โน ดังนี้

๑. คำว่า โน เป็นอาเทศของ อมฺห ศัพท์ + นํ ญฺฐิวิวิฏฺติ เพราะอธิบายด้วย อมฺหากํ (ของพวกข้าพเจ้า)

๒. กรรมของ ชานาติ คือ จฺนฺหา และ รุจฺจิ ที่กล่าวไว้ในคำว่า จฺนฺหาญจ รุจฺจิญจ ในประโยคก่อน โดยตามมาสู่ประโยคนี้ด้วยอธิการนัย (นัยที่ติดตามมาจากประโยคต้น) เพราะอธิบายว่า จฺนฺหาทีนํ (ความต้องการเป็นต้น) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ชานาติ โนติ เอตฺถาปิ “จฺนฺหาญจ รุจฺจิญจา”ติ อิํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ. เตนาห “อมฺหากํ จฺนฺหาทีนํ ชานาติ”ติ.^{๑๑๓}

“แม้ในปาฐะว่า ชานาติ โน นี้ คำว่า จฺนฺหาญจ รุจฺจิญจ นี้ พึงนำมาสัมพันธ์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อมฺหากํ จฺนฺหาทีนํ ชานาติ”

อนึ่ง ท่านเรียง ชานาติ ไว้ท้าย อมฺหากํ เพื่อระบุว่า นํ วิภตฺติโน อมฺหากํ ลงในอรรถฉฺฐิวิวิฏฺติ ไม่ใช่ลงในอรรถสัมปทาน เพราะประกอบไว้ท้าย จฺนฺหาทีนํ

นอกจากนั้นแล้ว โน ศัพท์อาจมีความหมายหลายประการในฐานะอื่น ดังที่คัมภีร์กังขาวิตรณ-คัณฐิ (หน้า ๑๗๔) แสดงอรรถของ โน ศัพท์ไว้ ๔ ประการ ว่า

๑. แปลงมาจาก ญ คัพพ์ แปลว่า “หรือ” เช่น อภิขานาถ เม โน ภิกขเว อิตโต ปุพเพ เอวรูป ปภาวิตเมตํ (ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจำได้หรือที่เราเคยกล่าวคำนี้ในกาลก่อนแต่กาลนี้)

๒. เป็น โน นิบาตที่มีอรรถปฏิเสธ แปลว่า “ไม่” เช่น โน จ เตสํ เวทนาภขณโร อูปปชชติ (แต่เวทนาขันธ์ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่บุคคลเหล่านั้น)

๓. แปลงมาจาก นส ธาตุ + กุวิ ปัจจัย แปลว่า “พินาศไป, ลบไป” เช่น ภูชาทินมนโต โน ทวีจ (พญานาฬที่สุตของธาตุภูชาติคณีย่อมพินาศไป และให้ช้อน ต)

๔. เป็น โน นิบาตที่มีอรรถอวธารณะ แปลว่า “เท่านั้น, โดยแท้” เช่น น โน สมํ อตฺถิ ตถาคเตน (รัตนที่เสมอด้วยพระตถาคตไม่มีอยู่โดยแท้)

คำอธิบาย ภาสติ

ภาสตีติ “เอวํ กโรมา”ติ อมฺเหหิ สทฺธิ ภาสติ.

คำว่า ภาสติ (จึงกล่าวกับพวกข้าพเจ้า) หมายความว่า จึงกล่าวกับพวกข้าพเจ้าว่า พวกเราจะทำอย่างนี้

[ท่านอธิบาย ภาสติ ดังนี้

๑. คำว่า โน จากประโยคต้นติดตามมาสู่ประโยคนี้ โดยเปลี่ยนเป็นรูปตติยวิภัตติว่า อมฺเหหิ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ภาสตีติ เอตถ “โน”ติ อิหํ วิภตฺติวิปริณาเมน ยุชชติ. เตนาห “เอวํ กโรมาติ อมฺเหหิ สทฺธิ ภาสตี”ติ.^{๑๑๔}

“ในปาฐะว่า ภาสติ นี้ คำว่า โน นี้ ย่อมประกอบด้วยการเปลี่ยนวิภัตติ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอวํ กโรมาติ อมฺเหหิ สทฺธิ ภาสติ”

ความจริงแล้วการที่ศัพท์จากประโยคต้นติดตามมาสู่ประโยคหลังด้วยการเปลี่ยนวิภัตตินั้น เป็นธรรมเนียมทั่วไปในภาษาบาลีและสันสกฤต ดังกฎทั่วไปหรือปริภาสาที่กล่าวว่า

อตถวสา วิภตฺติวิปริณาโม.^{๑๑๕}

“การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีตามอำนาจของเนื้อความ”

คำนี้เป็นกฎทั่วไปที่ปรากฏในไวยากรณ์สันสกฤต คือ มุคฺชโพรฎีกา (คำอธิบายสูตร ๒๙, ๓๙, ๑๓๘, ๔๒๒) โดยมีรูปสันสกฤตว่า อรุณสาท วิภตฺติวิปริณามะ (การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีตามอำนาจของ

เนื้อความ) แม้ในคัมภีร์มหาภาษยะ (อัยย ๑ ปาทะ ๓ สูตร ๙) ก็พบรูปว่า อรุณสาทุ วิภคตวิปริณาโม ภวิษยติ ซึ่งปวิวรรตเป็นบาลีว่า อตถสา วิภคตวิปริณาโม ภวิสสติ (การเปลี่ยนวิภคตจกมีได้ตามอำนาจของเนื้อความ) แม้กฎข้อนี้ก็มีใช้ในคัมภีร์อรรถกถาด้วย เห็นได้ว่า ท่านกล่าวว่าให้เปลี่ยน โน เป็น อมุเหติ ในประโยคหลัง

๒. คำว่า อมุเหติ นั้นสัมพันธ์เป็นสหาคีโยคะใน สหุธิ เพราะเพิ่มปาลูเสสะว่า สหุธิ เข้ามา ประกอบรวม ไม่สัมพันธ์เป็นกรณีใน ภาสติ

๓. คำว่า “เอว กโรมา”ติ (ว่าพวกเราจะทำอย่างนี้) เป็นคำอาการ คือ แสดงอาการพูดใน ภาสติ ว่า พวกเราจะทำอย่างนี้ ไม่ใช่พูดคำอื่นจากนี้ คำดังกล่าวมีวิधिพานุสัมพันธ์ ดังนี้

- รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า อมุเหติ สหุธิ ภาสติ (จึงกล่าวกับพวกข้าพเจ้า)
- ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุผู้ทำสังฆเภทนั้นกล่าวกับพวกข้าพเจ้าอย่างไร
- อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุนั้นควรกล่าวคำอื่นจากคำว่า เอว กโรมา (พวกเราจะทำอย่างนี้) มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า เอว กโรมาติ อธิบายว่า ภิกษุนั้นกล่าวว่า พวกเราจะทำอย่างนี้ ดังนี้แล

คำอธิบาย อมฺหากมฺเปตฺ ขมติ

อมฺหากมฺเปตฺ ขมตฺติ ยํ โส กโรติ, เอตํ อมฺหากมฺปิ รุจฺจติ.

คำว่า อมฺหากมฺเปตฺ ขมติ (กรรมนั้นย่อมชอบใจแม้แก่พวกข้าพเจ้า) หมายความว่า กรรมที่เธอทำนั้นย่อมชอบใจแม้แก่พวกข้าพเจ้า

[ท่านอธิบาย อมฺหากมฺเปตฺ ขมติ ดังนี้

๑. คำว่า ยํ โส กโรติ, เอตํ อธิบายวิเสสยะของ เอตํ ว่าเป็น กมฺม ไม่ใช่ศัพท์อื่น นิสสัยพมา บางฉบับเพิ่มวิเสสยะว่า ทสฺสนํ (ความเห็น) แม้เข้าใจง่ายแต่ก็ไม่ตรงตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถา ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

“เอตนฺ”ติ อิมินา ตสฺส กมฺมํ ปจฺจามฺภูจฺนติ อาห “ยํ โส กโรติ”ติอาทิ.^{๑๑๖}

“กรรมของภิกษุผู้พยายามเพื่อทำสังฆเภทนั้นถูกระบุไว้ด้วยคำว่า เอตํ นี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยํ โส กโรติ เป็นต้น”

บทที่เหลือและคำวินิจฉัยในสิกขาบทนี้

เสส ปทตถโต อุตฺตานเมว. วินิจฺจนฺทปเตถ ทสเม วุตฺตสทิสายะว.

บทที่เหลือชัดเจนแล้วโดยความหมายของบท

แม้คำวินิจฉัยในสิกขาบทนี้ เป็นเช่นกับคำวินิจฉัยที่กล่าวไว้ในสิกขาบทที่ ๑๐ นั้นเอง

อัย ปน วิเสโส- อิทํ ราชคเห สมฺพหุเล ภิกฺขุ อารพฺภ เทวทตฺตสฺส สงฺฆเภทาย
ปรกฺกมฺมตฺตสฺส อนฺวตฺตณฺวตฺตสฺมี ปญฺญตฺตํ, อญฺเจสุ จ ยถา ตตฺถ ปรกฺกมฺนํ, เอวํ อธิ อนฺวตฺตณํ
ทฎฺฐพฺพนติ.

ส่วนความต่างกันมีดังนี้ สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภภิกษุจำนวนมากในเมืองราชคฤห์ เพราะเหตุคือการประพฤติดำเนินพระเทวทัตผู้พยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์ และในองค์ทั้งหลาย พึงทราบการประพฤติดำเนินในสิกขาบทนี้แทนการพยายาม[เพื่อการแตกแยกของสงฆ์] ในสิกขาบทที่ ๑๐ นั้น ดังนี้แล

เภทานฺวตฺตตฺถสิกฺขาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายเภทานวตตตถสิกขาบท

๑๒. คำอธิบายทุพพจสิกขาบท

คำอธิบาย ทุพพจชาติโก

ทฺวาทสเม ทุพฺพจชาติโกติ ทุพฺพจสสาโว, วตฺตํ อสฺสกุณฺเณยโยติ อตฺถโ.

โปรดทราบเนื้อความในสิกขาบทที่ ๑๒ ดังนี้

คำว่า ทุพพจชาติโก (เป็นคนว่ายาก) หมายความว่า ผู้มีสภาพอันเขวว่ากล่าวได้ยาก หมายความว่า ไม่อาจจะว่ากล่าวได้

[ท่านอธิบาย ทุพพจชาติก ดังนี้

๑. ขาด ศัพท์ในบทนี้ใช้ในความหมายว่า สภา (สภา) ไม่เป็นไปในอรรถว่า ธรรม เป็นต้น เพราะอธิบาย ขาด ศัพท์ด้วย สภา ศัพท์

๒. คำว่า ทฤษฎีชาติ (ผู้มีสภาอันเขาพึงว่ากล่าวโดยยาก) มีรูปวิเคราะห์ว่า

-ทุกเขน วตตพพาติ ทพพา.

-ทพพา ชาติ อสสาติ ทพพาชาติโก.

หรือแปลอีกอย่างหนึ่งว่า “ผู้มีสภา คือ ความเป็นผู้อันเขาพึงว่ากล่าวโดยยาก” มีรูปวิเคราะห์ว่า

-ทุกเขน วตตพพาติ ทพพา (ท บทหน้า + วจ ธาตุ + ข ปัจจัย)

-ทพพาสส ภาโว ทพพา (ทพพา + ภาว ลบ ภาว ศัพท์เพื่อย่อคำ)

-ทพพา ชาติ อสสาติ ทพพาชาติโก (บัญญัติปริวรรต)

๓. ท ศัพท์ใน ทพพา ใช้ในความหมายว่า ทุกเขน (โดยยาก) ไม่ใช่เป็นไปในอรรถว่า ทพพา (ไม่ดี, ชั่ว) เป็นต้น เพราะอธิบายว่า วตต อสกุณโย (ไม่อาจจะว่ากล่าวได้)

อนึ่ง ในคัมภีร์สารัตถทีปนีแสดงรูปวิเคราะห์ ทพพา ศัพท์เป็นสัตตมีทพพาภิธานว่า

- ทพพา วโจ เอตสมันติ ทพพา = การว่ากล่าวยากมีอยู่ในบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ทพพาจะ)

ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ทพพา วโจ เอตสมัน วิปปฏิกุลคคาเห วิพจณีกวาเท อนาเท ปุคฺคเลติ ทพพา. เตนหา “ทุกเขน กิจเณ วตตพพา”ติอาทิ.^{๑๑๑}

“การว่ากล่าวยากมีอยู่ในบุคคลนั้นผู้ไม่เอื้อเฟื้อมีวาทะตรงกันข้าม เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ทพพาจะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทุกเขน กิจเณ วตตพพา (ผู้อันเขาพึงว่ากล่าวโดยยาก คือ โดยลำบาก) เป็นต้น”

เห็นได้ว่าแม้พระอรรถกถาจารย์จะเหมือนแสดงรูปวิเคราะห์กรรมสาธนะ ว่า ทุกเขน วตตพพาติ ทพพา แต่ความจริงท่านแสดงรูปวิเคราะห์ทพพาภิธาน อย่างไรก็ตาม ฎีกาใหม่ของกังขาวิตรณเห็นว่า คำของพระอรรถกถาจารย์ข้างต้นแสดงรูปวิเคราะห์กรรมสาธนะโดยตรง จึงกล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า

ทุกเขน วตตพพา อนุสาสิตุ อสกุณโย สภาโว อสสาติ ทพพาชาติโก, วิโลมาวิ.^{๑๑๒}

“สภาที่อันเขาพึงว่ากล่าวได้ยาก คือ ไม่อาจจะว่ากล่าวได้ มีอยู่แก่ภิกษุหนึ่ง เหตุนั้น ภิกษุหนึ่ง ชื่อว่า ทพพาชาติกะ คือ ผู้มีปกติเป็นไปอย่างขัดแย้ง”

ด้วยเหตุนี้ หลักอธิบายความที่เรียกว่า สังวณณา อาจมีความแตกต่างกันบ้างในบางแห่ง ไม่ใช่มีความเห็นเดียวกันทั้งหมด]

คำอธิบาย อุทฺเทสปริยาปนเนสฺ

อุทฺเทสปริยาปนเนสฺติ อุทฺเทส ปริยาปนเนสฺ อนฺโตคฺเชสฺ, “ยสฺส ลียา อาปตฺติ, โส อาวิกฺเรยฺยา”ติ เอวํ สงฺกฺหิตตฺตา อนฺโต ปาติโมกฺขสฺส วตฺตมาเนสฺสุติ อตฺถโก.

คำว่า อุทฺเทสปริยาปนเนสฺ แปลว่า นับเข้า คือ อยู่ภายในปาติโมกข์ หมายความว่า ดำเนินไปภายในปาติโมกข์ เพราะถูกรวบรวมไว้ อย่างนี้ว่า ยสฺส ลียา อาปตฺติ, โส อาวิกฺเรยฺย (ท่านรูปใดมีอาบัติ ท่านรูปนั้นพึงเปิดเผย)

[ท่านอธิบาย อุทฺเทสปริยาปนเนสฺ ดังนี้

๑. คำว่า อุทฺเทสปริยาปนฺน มีรูปวิเคราะห์สัตตมัตตปฺริสสมาสว่า

- อุทฺเทส ปริยาปนฺนา อุทฺเทสปริยาปนฺนา.

๒. คำว่า ปริยาปนฺน (ถึงแล้วโดยรอบ) หมายความว่า อยู่ภายใน (อนฺโตคฺช = อนฺโต บทหน้า + คช ธาตุ <ปฏิกฺุญฺ = ตั้งอยู่> + อ ปัจจัย) เพราะอธิบายว่า อนฺโตคฺเชสฺ (อยู่ภายใน)

๓. คำว่า อนฺโตคฺช (อยู่ภายใน) หมายความว่า ดำเนินไปภายใน เพราะอธิบายว่า อนฺโต วตฺตมาเนสฺ (ดำเนินไปภายใน)

๔. คำว่า อุทฺเทส ในที่นี้แปลว่า “ปาติโมกข์” เพราะอธิบายว่า ปาติโมกฺขสฺส

๕. คำว่า “ยสฺส ลียา อาปตฺติ, โส อาวิกฺเรยฺยา”ติ เอวํ สงฺกฺหิตตฺตา (เพราะถูกรวบรวมไว้ อย่างนี้ว่า ยสฺส ลียา อาปตฺติ, โส อาวิกฺเรยฺย) แสดงอธิบายว่า แม้สิกขาบททั้งหมดที่มาในมหาวรรค จุฬวรรค และปริวารวรรค ก็นับเข้าในปาติโมกข์เช่นเดียวกัน ไม่ใช่เพียงแต่สิกขาบท ๒๒๗ ข้อ ที่มาโดยตรงในปาติโมกข์เท่านั้น เพราะสิกขาบทหรืออาบัติทั้งหมดถูกรวบรวมไว้ด้วยคำว่า ยสฺส ลียา อาปตฺติ, โส อาวิกฺเรยฺย (ท่านรูปใดมีอาบัติ ท่านรูปนั้นพึงเปิดเผย)

ดังนั้น คำว่า อุทฺเทสปริยาปนเนสฺ สิกฺขาปเทสฺ จึงหมายถึงสิกขาบททั้งหมดที่มาในพระวินยปิฎก

คำว่า “ยสฺส ลียา อาปตฺติ ยเปฯ วตฺตมาเนสฺสุติ อตฺถโก (หมายความว่า ดำเนินไปภายในปาติโมกข์ เพราะถูกรวบรวมไว้ อย่างนี้ว่า ยสฺส ลียา อาปตฺติ, โส อาวิกฺเรยฺย) กล่าวไว้เพื่ออธิบายเหตุที่สิกขาบทที่มาในพระวินยปิฎกทั้งหมดชื่อว่าสิกขาบทที่มาในปาติโมกข์ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ สิกขาบททั้งหมดที่มาในวินยปิฎกชื่อว่าสิกขาบทที่มาในอุเทศอย่างไร

- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สิกขาบท ๒๒๗ ข้อที่มาโดยตรงในอุเทศควรชื่อว่าสิกขาบทที่มาในอุเทศมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า อธิบายว่า ไม่เพียงสิกขาบท ๒๒๗ ข้อที่มาโดยตรงในอุเทศชื่อว่าสิกขาบทที่มาในอุเทศ แต่สิกขาบททั้งหมดที่มาในพระวินัยปิฎก ชื่อว่า สิกขาบทที่มาในอุเทศ เพราะถูกรวบรวมไว้อย่างนี้ว่า ยสฺส สียา อาปตฺติ, โส อาวิกฺเรยฺย

ในฎีกาใหม่ได้อธิบายเหตุของการกล่าวบทแสดงเหตุว่า “ยสฺส สียา อาปตฺติ, โส อาวิกฺเรยฺยา”ติ เอวํ สงฺคหิตตฺตา (เพราะถูกรวบรวมไว้อย่างนี้ว่า ยสฺส สียา อาปตฺติ, โส อาวิกฺเรยฺย) ในประโยคนี้นี้ว่า

อถ สพฺพาเนว สิกฺขาปทานิ กถํ ปาติโมกฺขทุทฺเทสปริยาปนฺนํนํติ อาห “ยสฺส สียา อาปตฺติ, โส อาวิกฺเรยฺยา”ติ เอวํ สงฺคหิตตฺตาติ.^{๑๐๐}

“พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า “ยสฺส สียา อาปตฺติ, โส อาวิกฺเรยฺยา”ติ เอวํ สงฺคหิตตฺตา (เพราะถูกรวบรวมไว้อย่างนี้ว่า ยสฺส สียา อาปตฺติ, โส อาวิกฺเรยฺย) เพื่อข้อความสงสัยว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น สิกขาบททั้งหมดนับเข้าในอุเทศคือปาติโมกข์อย่างไร”

คำอธิบายข้างต้นแสดงวิธีปทานุสัมพันธ์ของคำนี้ว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า อนฺโต ปาติโมกฺขสฺส วตฺตมาเนสุ (ดำเนินไปภายในปาติโมกข์)

๒. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สิกขาบทที่มาในปาติโมกข์ท่านนั้นควรนับเข้าในอุเทศคือปาติโมกข์มิใช่หรือ

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่อเป็นเช่นนั้น สิกขาบททั้งหมดนับเข้าในอุเทศคือปาติโมกข์อย่างไร
พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ อธิบายว่า สิกขาบททั้งหมดนับเข้าในอุเทศคือปาติโมกข์ เพราะถูกรวบรวมไว้อย่างนี้ว่า ยสฺส สียา อาปตฺติ, โส อาวิกฺเรยฺย]

คำอธิบาย สหรมฺมิกํ วุจฺจมาโน

สหรมฺมิกํ วุจฺจมาโนติ สหรมฺมิเกน วุจฺจมาโน, การณตฺถเจตํ อูปโยควจัน

คำว่า สหรมฺมิกํ วุจฺจมาโน แปลว่า เมื่อถูกตั้งเตือนด้วยสิกขาบทอันสหธรรมิกพึงประพฤติ อนึ่ง บทนี้ลงทุติยาวิภัตติในอรรถเหตุ

[ท่านอธิบายทุติยาวิภัตติในศัพท์ว่า สหรมฺมิกํ วุจฺจมาโนในอรรถเหตุ จึงอธิบายด้วยตติยาวิภัตติว่า สหรมฺมิเกน ที่ปรากฏในอรรถเหตุ โดยทั่วไปแล้วคณกรณานจารย์มักอธิบายอรรถของวิภัตติก่อนที่จะแสดงรูปวิเคราะห์ เพราะอรรถของวิภัตติเป็นอรรถภายนอก (พาหิยตฺถ) ส่วนอรรถของรูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิธหรือกิตก์ เป็นอรรถภายใน (อนุตตฺถ)

ท่านระบุว่า ลงทุติยาริวัตติในอรรถเหตุ เพราะตติยาริวัตติใน สหรัหมมิเกน ในประโยคข้างต้น อาจลงในอรรถกรณะโดยทั่วไปก็ได้ จึงระบุอรรถเหตุโดยตรง

คำว่า อุปโยคจวน ในที่บางแห่งแปลว่า “ทุติยาริวัตติ” แต่ในที่นี้แปลว่า “บทที่ลงทุติยาริวัตติ” เพราะหมายถึงบท ไม่ใช่ริวัตติ คำนี้มีความหมายตามศัพท์ ๒ ประการ คือ

๑. บทที่มีทุติยาริวัตติ = อุปโยคจวน อสฺส อตถิติ อุปโยคจวน

(อุปโยคจวน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิ)

๒. บทที่ประกอบด้วยทุติยาริวัตติ = อุปโยคจวนเนน ยุตฺต อุปโยคจวน

(อุปโยคจวน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในยุตฺต ตัทธิ)

ปญฺหิ สหรัหมมิเกหิ สิกฺขิตพฺพตฺตา, เตสํ วา สนฺตกตฺตา “สหรัหมมิเกน”ติ ลพฺธนาเมน พุทฺธปญฺญตฺเตน สิกฺขาปเทน วุจฺจมาโนติ อตฺถโ.

ความหมายคือ เมื่อถูกตั้งเตือนด้วยสิกขาบทอันพระพุทธรเจ้าทรงบัญญัติไว้ซึ่งได้ชื่อว่า สหรัหมมิ เพราะเป็นสิ่งที่สหรัหมมิ ๕ พึงประพฤติ หรือเพราะเป็นของสหรัหมมิเหล่านั้น

[คำว่า สิกฺขาปเทน อธิบาย สหรัหมมิ ศัพท์ว่าคือสิกขาบท ไม่ใช่สหรัหมมิ ๕ โดยท่านแสดง อภิเษยัตถะ คือ เนื้อความที่ศัพท์หมายถึงว่าคืออะไร

คำว่า พุทฺธปญฺญตฺเตน อธิบายว่า สิกขาบทดังกล่าวเป็นสิ่งที่พระพุทธรเจ้าทรงบัญญัติไว้ ไม่ใช่ผู้อื่น

คำว่า ปญฺหิ สหรัหมมิเกหิ สิกฺขิตพฺพตฺตา, เตสํ วา สนฺตกตฺตา “สหรัหมมิเกน”ติ ลพฺธนาเมน แสดง รูปวิเคราะห์ ๒ ประการตามเนื้อความ คือ

๑. สิกขาบทอันสหรัหมมิพึงประพฤติ = สหรัหมมิเกหิ สิกฺขิตพฺพตฺตา สหรัหมมิ.

(สหรัหมมิ ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน สิกฺขิตพฺพ ตัทธิ)

๒. สิกขาบทอันเป็นของสหรัหมมิ = สหรัหมมิเกน อิห สหรัหมมิ.

(สหรัหมมิ ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน อิห ตัทธิ)

โดยทั่วไป สหรัหมมิ ศัพท์ หมายถึง สหรัหมมิทั้ง ๕ คือ ภิกษุ ภิกษุณี สามเณร สามเณรี และสิกขมานา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สหรัหมมิ จรณฺตีติ สหรัหมมิเกา = ผู้ประพฤติธรรมร่วมกัน ชื่อว่า สหรัหมมิ

(ลง อีก ปัจจัยท้าย สหรัหม ศัพท์ในอรรถว่า ประพฤติ)

สหธรรมิก ๕ เหล่านี้จัดเป็นนักบวชในพระพุทธศาสนา ส่วนอุบาสกและอุบาสิกาจัดเป็นคฤหัสถ์ คือ ผู้ครองเรือน เป็นผู้บริโภคมคามโดยปกติ ไม่ใช่ผู้มุ่งประพฤติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์เป็นหลัก

บทกิริยาที่ใช้ในความหมายว่า ศึกษา อันเป็นการเรียนรู้ด้วยสัญญา ส่วนมากมักประกอบใช้เป็น อุคฺคณฺหาติ, ปริยาปฺณาติ หมายถึง การเรียนจำ แต่บทกิริยาว่า สิกฺขติ ที่พบในพระไตรปิฎกนั้นมักใช้ในความหมายว่า ศึกษา อันเป็นการเรียนรู้ด้วยตนเองจากประสบการณ์ตรง หมายถึง การเรียนปฏิบัติ ดังคำว่า ศีลสิกขา สมานสิกขา และปัญญาสิกขา ดังนั้น แม้ สิกฺข ธาตุจะเป็นไปในความหมายว่า วิชฺโชปาทาเน (ถือเอาความรู้, เรียน, ศึกษา) ก็แปล สิกฺขิตพฺพ ในที่นี้ว่า พึงประพฤติ ตามนิสสัยพมา]

คำอธิบาย วิรมถายสมฺนโต มม วจนาย

วิรมถายสมฺนโต มม วจนายาติ เยน วจนเนน มํ วทถ, ตโต มม วจนโต วิรมถ, มา มํ ตํ วจนํ วทถาติ วุตฺตํ โหติ.

คำว่า วิรมถายสมฺนโต มม วจนาย (พวกท่านจงจดเว้นว่ากล่าวกระผมเถิด) หมายความว่า ท่านทั้งหลายว่ากล่าวกระผมด้วยคำใด จงจดเว้นจากถ้อยคำเป็นเหตุว่ากล่าวกระผมนั้น ความหมายคือ อย่ากล่าวคำนั้นกับกระผม

[ท่านอธิบายประโยคข้างต้น ดังนี้

๑. คำว่า วจน ใน วจนาย ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ มีรูปวิเคราะหฺว่า

วจติ อเนนาติ วจนํ = คำเครื่องกล่าว ชื่อว่า วจนะ

เพราะอธิบายด้วยบทที่ลงตติยาวิภัตติว่า เยน วจนเนน

๒. ส วิภัตติที่แปลงเป็น อาย ใน วจนาย ลงในอรรถอปาทาน เพราะอธิบายด้วยบทอปาทานว่า วจนโต

ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

วจนายาติ นิสฺสํกเก สมฺปทานวจนนฺติ อาห “ตโต มม วจนโต”ติ.^{๒๑}

“คำว่า วจนาย ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถปัญจมีวิภัตติ ฉะนั้นจึงกล่าววว่า ตโต มม วจนโต (จากถ้อยคำเป็นเหตุว่ากล่าวกระผมนั้น)”

๓. คำว่า มม เป็นบทที่ลงฉฐีวิภัตติในอรรถกรรม เพราะอธิบายด้วยบทที่ลงทุติยาวิภัตติว่า มํ]

คำอธิบาย วทตฺ สหรมฺเมน

วทตฺ สหรมฺเมนาติ สหรมฺมิเกน สิกฺขาปเทน, สหรมฺเมน วา อณฺเณนปิ ปาสาติกภาว-
สํวตฺตนิเกน วจเนน วทตฺ.

คำว่า วทตฺ สหรมฺเมน (จงตักเตือนด้วยสิกขาบทอันเป็นของสหรรรมิก) หมายความว่า ท่านจงตักเตือนด้วยสิกขาบทอันเป็นของสหรรรมิก หรือแม้ด้วยคำอื่นอันก่อปรด้วยเหตุ ซึ่ง
เป็นไปเพื่อก่อให้เกิดความเลื่อมใส

[คำว่า สหรมฺม หมายถึง สหรรรมิก ๕ มีรูปวิเคราะหฺว่า สห จริตฺพุโพ ธมฺโม เยสนฺติ สห-
ธมฺมา (ผู้มีธรรมที่พึงประพฤติร่วมกัน ชื่อว่า สหธมฺมะ) หลังจากนั้นจึงหมายถึง สิกขาบท หรือ คำ มี
ความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สิกขาบทอันเป็นของสหรรรมิก = สหรมฺมานํ อิํ สหรมฺมิกํ.

(สหรมฺม ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน อิํ ตัทธิต)

๒. คำอันก่อปรด้วยเหตุ = สห ธมฺเมน ยํ วตฺตตีติ สหรมฺม.

(สหบุรพบทกรรมธารยสมาส ธมฺม ศัพท์ใช้ในความหมายว่า เหตุ)

คำว่า ปาสาติกภาวสํวตฺตนิก มีรูปวิเคราะหฺว่า

- ปสาทฺ ชเนตีติ ปาสาติกโก (ปาสาติก ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน ชเนติ ตัทธิต)
- ปาสาติกสุส ภาโว ปาสาติกภาโว (ณฺฐีจฺฐิตฺตปฺปฺริสสมาส)
- สํวตฺตตีติ สํวตฺตนิ (สํ บทหน้า + วตฺ ธาตุ + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สํวตฺตนิยว สํวตฺตนิก (สํวตฺตนิ ศัพท์ + นิก ปัจจัยในสกัตถตฺตติ)
- ปาสาติกภาวาย สํวตฺตนิก ปาสาติกภาวสํวตฺตนิก (จตุตถิตฺตปฺปฺริสสมาส)

คำอธิบาย ยทิํ

ยทิทฺหนฺติ วุฑฺธิการณฺทสฺสนฺตเถ นิปาโต, เตน ยํ อิํ อณฺณมณฺณสฺส หิตวณฺํ อาปตฺติโต
จ วุฏฺฐาปนํ, เตน อณฺณมณฺณวจเนน อณฺณมณฺณวุฏฺฐาปนํ เอวํ สํวทฺธา ตสฺส ภควโต ปริสาติ
เอวํ ปริสาย วุฑฺธิการณฺ ทสฺสิตํ โหติ.

คำว่า ยทิํ เป็นนิบาตที่เป็นไปในอรรถว่าแสดงเหตุของความเจริญ ท่านได้แสดงเหตุ

ของความเจริญแห่งบริษัทด้วยนิบาตนั้นอย่างนี้ว่า การกล่าวประโยชน์เกื้อกูลแก่กันและกัน การช่วยเหลือกันและกันให้ออกจากอาบัติใด มีอยู่ บริษัทของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเจริญแล้วอย่างนี้เทียว ด้วยการตักเตือนกันและกัน ด้วยการช่วยเหลือกันและกันให้ออกจากอาบัติ

[ประโยคข้างต้นแสดงอรรถาธิบายว่า

๑. คำว่า ยทิท เป็นบทนิบาตในบท ๔ ประเภท คือ นาม อาขยาต อุปสรรค และนิบาต เพราะอธิบายว่า นิปาโต

๒. คำว่า ยทิท เป็นบทนิบาตที่ใช้ในความหมายว่า แสดงเหตุของความเจริญ เพราะอธิบายว่า วุทธิการณทสนฺตเถ

๓. คำว่า ยทิท ดัดบทเป็น ยํ + อิทฺ ลง ทุ อักษรเป็นอาคม เพราะอธิบายว่า ยํ อิทฺ

๔. คำว่า ยทิท เป็นวิเศษนะของปาฐเสสสะว่า อณฺณมณฺณวจนํ อณฺณมณฺณวุจฺจาปนํ โดยเปลี่ยนบทที่ลงตติยวิภัติว่า อณฺณมณฺณวจนเนน อณฺณมณฺณวุจฺจาปนเนน เป็นบทที่ลงปฐมวิภัติ เพราะอธิบายว่า อณฺณมณฺณสฺส หิตวจนํ อาปตฺติโต จ วุจฺจาปนํ

๕. คำว่า อณฺณมณฺณวจนํ มีรูปวิเคราะห์ว่า อณฺณมณฺณสฺส วจนํ อณฺณมณฺณวจนํ (การกล่าว [ประโยชน์เกื้อกูล]แก่กันและกัน ชื่อว่า อัญญมัญญวจนะ) เพราะอธิบายว่า อณฺณมณฺณสฺส หิตวจนํ

๖. คำว่า วจนํ ต้องเพิ่มบทกรรมเข้ามาแปลรวมว่า หิตสฺส (ประโยชน์เกื้อกูล) เพราะอธิบายว่า หิตวจนํ

๗. คำว่า อณฺณมณฺณวุจฺจาปนํ มีรูปวิเคราะห์ว่า อณฺณมณฺณสฺส วุจฺจาปนํ อณฺณมณฺณวุจฺจาปนํ (การยังกันและกันให้ออกจากอาบัติ ชื่อว่า อัญญมัญญวุจฺจาปนะ) เพราะอธิบายว่า อณฺณมณฺณสฺส อาปตฺติโต วุจฺจาปนํ

๘. การออก ในคำว่า วุจฺจาปนํ เป็นการออกจากอาบัติ ไม่ใช่การออกจากสถานที่ เช่น วัด หรือหมู่บ้านที่อาศัย เพราะอธิบายว่า อาปตฺติโต

อนึ่ง การที่ท่านอธิบาย ยทิท ว่าเป็นนิบาตในความหมายว่าแสดงเหตุของความเจริญ ก็เพราะว่ามีบทนิยามต่อมาว่า เตน อณฺณมณฺณวจนเนน อณฺณมณฺณวุจฺจาปนเนน ในเรื่องนี้ แต่ถ้าเป็นฐานอื่น ก็แสดงความหมายอื่นได้เช่นเดียวกัน ขึ้นอยู่กับว่ากล่าวถึงข้อความอะไร และเป็นวิเศษนะของศัพท์ใดเท่านั้น

โดยทั่วไปนั้น นิบาตเป็นบทที่ไม่เปลี่ยนรูปในลิงค์ทั้ง ๓ พจน์ทั้ง ๒ และวิภัติทั้ง ๗ แต่อาจมีบางศัพท์ที่ดัดบทได้ ดังเช่น ยทิท ที่ดัดบทเป็น ยํ + อิทฺ แต่บทนี้จัดเป็นนิบาตเพราะไม่เปลี่ยนรูปในลิงค์เป็นต้นเหล่านั้น ดังข้อความในฎีกาใหม่ของสลักชั้นบรรพชา

ยทิทนต์ จ โย อัย, ยทิท ขนฺธปญฺจนติ วา โยเซตพฺพ. เอวณฺหิ สติ “เอตทคฺคณ”ติ ยถารุต-
 ลิงคเมว. “ยทิทนต์”ติ ปทสฺส จ อัย สภาโว, ยา ตสฺส ตสฺส อตุลสฺส วตฺตพฺพสฺส ลิงคานฺรูเปน “โย อยน”ติ
 วา “ยา อยน”ติ วา “ย อิทน”ติ วา โยเซตพฺพตา ตถาเยวสฺส ตถถ ตถถ ทสฺสิตตฺตา.”^{๒๒}

“อนึ่ง คำว่า ยทิท ฟังประกอบบพว่า โย อัย หรือ ยทิท ขนฺธปญฺจกํ เมื่อเป็นเช่นนั้น คำว่า
 เอตทคฺคณ ก็มีลึงค์ตามที่กล่าวไว้นั้นแหละ และควรประกอบบพว่า โย อัย บ้าง, ยา อัย บ้าง, ย อิท บ้าง
 ตามสมควรแก่ลึงค์ของอรรถนั้นๆ ที่บุคคลฟังกล่าวนี เป็นสภาพปกติของบพว่า ยทิท เพราะท่านแสดง
 อรรถนั้นไว้อย่างนั้นในทีนั้นๆ”]

บทที่เหลือและคำวินิจฉัยในสิกขาบทนี้

เสส อุตฺตานตฺถเมว. วินิจฺจนฺกถาปี ทสเม วุตฺตสทิสายะว.

บทที่เหลือมีความหมายชัดเจนแล้วนั้นเทียว แม้คำวินิจฉัยก็เป็นเช่นกับคำวินิจฉัยที่
 กล่าวไว้ในสิกขาบทที่ ๑๐

อัย ปน วิเสโส- อิทํ โกสมฺพียํ ฌนฺนตฺเถรํ อารพฺภ อุตฺตานํ อวจนฺนียกรณวตฺถุสฺมึ ปณฺณตฺตํ,
 อญฺเญสฺส จ ยถา ตตฺถ ปรรกฺกมณํ, เอวํ อิทํ อวจนฺนียกรณตา ฏฺฐพฺพวาติ.

ส่วนความต่างกันมีดังนี้ สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรรกภพระฉันนเถระในเมืองโกสัสมพิ
 เพราะเหตุคือการทำตนให้เป็นผู้ถูกตักเตือนไม่ได้และในองค์ทั้งหลาย ฟังทราบการทำตนให้เป็นผู้
 ผู้ถูกตักเตือนไม่ได้ในสิกขาบทนี้ แทนการพยายาม[เพื่อการแตกแยกของสงฆ์]ในสิกขาบทที่ ๑๐
 นั้น ดังนี้แล

ทพฺพจสิกฺขาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายทพฺพจสิกฺขาบท

๑๓. คำอธิบายกุลทุสกกสิกขาบท

คำอธิบาย คามํ วา นิคมํ วา

เตรสเม คามํ วา นิคมํ วาติ เอตฺถ นครมฺปิ คาเม อนฺโตครเมว.

โปรดทราบเนื้อความในสิกขาบทที่ ๑๓ ดังนี้

แม้นครก็นับเข้าในหมู่บ้านนั่นเองในคำว่า คาม วา นิคม วา (หมู่บ้านหรือนิคม) นี้

ฎีกาใหม่อธิบายว่า แม้นครก็ถือเอาได้ด้วย คาม ศัพท์ เพราะนครเป็นหมู่บ้านพิเศษ คือ หมู่บ้านใหญ่ที่ประกอบด้วยกำแพงและตลาด และในฎีกาใหม่นั้นได้แสดงความเห็นอีกอย่างหนึ่งว่า วา ศัพท์ใน คาม วา นิคม วา ทำหน้าที่อนุตตวิภังปะ คือ รวบรวมอรรถที่ไม่ได้กล่าวไว้โดยตรง (เหมือนอนุตตสมุจยะ หรือ อวุตตสมุจยะ) ดังนั้น จึงรวบรวมนครได้ด้วย วา ศัพท์ ตามนัยนี้ วา ศัพท์แปลว่า “ด้วย” ดังข้อความในฎีกาใหม่นั้นว่า

นครสุสาปิ คามวิเสสตตา อิธ คามคฺคหณฺเนว นครมปิ คหิตนฺติ อาห “นครมปิ คามเ อนฺโต-
ครเมว”ติ. วา-สทฺเทน วา อนุตฺตวิภปฺตเถน คหณฺนฺติ เอวํ วุตฺตํ.^{๑๒๓}

“แม้นครก็ถือเอาได้ด้วย คาม ศัพท์นั่นเองในพจน์นี้ เพราะแม้นครก็เป็นหมู่บ้านพิเศษ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นครมปิ คามเ อนฺโตครเมว (แม้นครก็นับเข้าในหมู่บ้านนั่นเอง) อีกอย่างหนึ่ง การถือเอา[แม้นคร]ย่อมมีได้ด้วย วา ศัพท์ที่มีอรรถรวบรวมเนื้อความที่ไม่ได้กล่าวไว้ ฉะนั้นจึงกล่าวอย่างนี้”

เอตถ จ อปการปริกฺเขโป สาปโณ นิคโม, สปาการาปณํ นครํ, ตตฺวิปริโต คามโติ อิมสํ
ติณฺณํ วิเสโส ทฎฺฐพฺโป.^{๑๒๔}

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ พึงทราบความต่างกันของหมู่บ้าน นิคม และนครทั้ง ๓ อย่างเหล่านี้ว่า

นิคม คือ หมู่บ้านที่ไม่มีกำแพงล้อม มีตลาด

นคร คือ สถานที่มีกำแพงล้อมและตลาด

หมู่บ้าน คือ สถานที่ตรงกันข้ามกับนิคมและนครนั้นๆ [คือ ไม่มีกำแพงล้อมและตลาด]”

คำว่า อนฺโตคร ประกอบรูปศัพท์มาจาก อนฺโต บทหน้า + คาร ธาตุ (ปติญฺจายํ = ตั้งอยู่ + อ
ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อนฺโต คารตฺติ อนฺโตครํ ทำรัสสะ อา ใน คา เป็น อ แปลตามศัพท์ว่า “ตั้งอยู่
ในภายใน” โดยอรรถแปลว่า นับเข้า, นับเนื่อง มีคำไวพจน์อีก ๓ ศัพท์ คือ อนุตคฺคต, ปริยาปนฺน, โอคฺร]

คำอธิบาย อุปนิสสาย วิหริติ

อุปนิสสาย วิหริตฺติ ตตถ ปฏฺิพทฺธจิวฺราทิปจฺยตาย ตํ นิสสาย วสติ.

คำว่า อุปนิสสาย วิหริติ (อยู่อาศัยหมู่บ้านหรือนิคม) หมายความว่า ภิกษุอยู่อาศัย
บ้านหรือนิคมนั้น เพราะความมีปัจจัยคือจีวรเป็นต้นเกี่ยวเนื่องในหมู่บ้านหรือนิคมนั้น

[ท่านอธิบายข้อความดังนี้

๑. อุปสรรคคือ อุป ใน อุปนิสสาย เป็นธาตุวัตถานุวัตตะ คือ คล้อยตามอรรถของธาตุ เพราะอธิบายว่า นิสสาย โดยไม่ได้แสดงอรรถของ อุป จึงเป็นการแสดงโดยอ้อมว่า อุป อุปสรรคนั้นไม่มี อรรถพิเศษไปกว่าอรรถของธาตุที่ตนประกอบรวม

๒. คำว่า วิหริติ มีความหมายว่า อยู่ เพราะอธิบายโดยเปลี่ยนเป็น วส ธาตุว่า วสติ ที่จริง คำว่า วิหริติ แปลตามศัพท์ว่า “ย่อมตัดแล้วนำไป” คือ ตัดความลำบากของอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยอิริยาบถอื่นแล้วนำอรรถภาพไป ดังนั้น ท่านจึงอธิบาย วิหริติ ว่าเป็นการอยู่นั่นเอง

๓. การอยู่อาศัยหมู่บ้านหรือนิคมนั้น มีสาเหตุมาจากความเป็นผู้มีปัจจัย คือ จีวร เป็นต้น เกี่ยวเนื่องในหมู่บ้านหรือนิคมนั้น เพราะอธิบายด้วยบทเหตุว่า ตตถ ปฏิพทฺฐิจีวราทิปจยตาย ดังนั้น จึงอาจสัมพันธ์อรรถของบท (ปทานุสัมพันธ์) ได้ดังนี้

- ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ภิกษุอยู่อาศัยบ้านหรือนิคมนั้น
- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดภิกษุจึงอยู่อาศัยบ้านหรือนิคมนั้น
- อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุของการอยู่อาศัยบ้านหรือนิคมนั้น

มิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า ตตถ ปฏิพทฺฐิจีวราทิปจยตาย อธิบายว่า ภิกษุอยู่อาศัยบ้านหรือนิคมนั้น เพราะความมีปัจจัย คือ จีวร เป็นต้น เกี่ยวเนื่องในหมู่บ้านหรือนิคมนั้น ดังนี้แล]

คำอธิบาย กุลทูลโก

ปุปฺพทานาทีหิ มนุสฺसानํ สทฺธํ วินาเสนโต กุลานิ ทูเสตฺติ กุลทูลโก.

คำว่า กุลทูลกะ (ผู้ประทุษร้ายตระกูล) คือ ผู้ทำลายศรัทธาของมนุษย์ทั้งหลายด้วยการให้ดอกไม้เป็นต้น ชื่อว่าประทุษร้ายตระกูล

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ กุลทูลก เป็นกัตตุสาธนะว่า

- ทูเสตฺติ ทูลโก, กุลานิ ทูลโก กุลทูลโก
- หรือ กุลานํ ทูลโก กุลทูลโก

ตระกูลในเรื่องนี้ คือตระกูล ๔ จำพวก ได้แก่ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ และศูทร การทำลายตระกูลดังกล่าวไม่ใช่การทำร้ายร่างกายโดยใช้โคลนหรือของสกปรกสาดใส่ แต่เป็นการทำลายศรัทธาของ

พวกเขาด้วยการปฏิบัติชั่วของตนมีการให้ดอกไม้เป็นต้น ซึ่งทำให้ชาวบ้านเกิดศรัทธาเฉพาะพวกตน แต่ไม่เกิดศรัทธาต่อภิกษุเหล่านั้นที่ไม่ได้ทำเช่นนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปุพฺพทานาทีหิ มนุสฺसानํ สทฺธํ วินาเสนโต (ผู้ทำลายศรัทธาของมนุษย์ทั้งหลายด้วยการให้ดอกไม้เป็นต้น)

อาทิ ศัพท์ใน ปุพฺพทานาทีหิ ละข้อความว่า ผลทาน (ให้ผลไม้) เป็นต้น ดังนั้น การให้ของแก่ชาวบ้านจึงมี ๘ ประเภท คือ

๑. ให้ดอกไม้ (ปุพฺพทาน)
๒. ให้ผลไม้ (ผลทาน)
๓. ให้ผจฺรณคือแบ่งหอมหรือผงสบูเพื่ออาบ (จฺณฺณทาน)
๔. ให้ดินเหนียว (มตฺติกาทาน)
๕. ให้ไม้สีฟัน (ทนต์กฺกุจฺจทาน)
๖. ให้ไม้ไผ่ (เวฬุทาน)
๗. ให้ยา (เวชฺชิกาทาน)
๘. ส่งสาสน์รับใช้ (ขงฺฆมเปสนิกา)

คัมภีร์ขุททกปิณฑคาสรรูปความว่า

ทารุ เวฬุ ผลํ ปุพฺผํ
มตฺติกาทนต์กฺกุจฺจาทิ

จฺณฺณํ นุหฺนํมุโขทกํ
น ทเท กุลฺลสงฺคหา.^{๑๒๕}

“ภิกษุไม่พึงให้ไม้ ไม้ไผ่ ผลไม้ ดอกไม้ ผงจฺรณ น้ำอาบและน้ำล้างหน้า ดินเหนียว และไม้สีฟันเป็นต้น เพื่ออนุเคราะห์ตระกูล”

คำว่า มนุสฺसानํ สทฺธํ วินาเสนโต (ทำลายศรัทธาของมนุษย์ทั้งหลาย) มีวิธีสัมพันธ์อรรถของบทดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ภิกษุผู้ประทุษร้ายตระกูล ชื่อว่า กุลทูลสกละ ด้วยคำว่า กุลานิ ทูเสตฺติ กุลทูลสโก
๒. ปุจฺฉา (คำถาม) คือ ภิกษุประทุษร้ายตระกูลอย่างไร
๓. อาโปกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุควรประทุษร้ายตระกูลด้วยของสกปรกหรือโคลน เป็นต้นมิใช่หรือ

(กล่าวตามข้อความในฎีกาใหม่ว่า ทูเสนโต จ น อสุจิกทฺตมาทีหิ ทูเสติ, อถ โข อตฺตโน ทุปฺ-ปฏิบัติยา เตสํ ปสาทํ วินาเสติ (อนึ่ง ภิกษุผู้ประทุษร้ายย่อมไม่ประทุษร้ายด้วยของสกปรก หรือโคลน เป็นต้น แต่ย่อมทำลายศรัทธาของตระกูลเหล่านั้นด้วยการปฏิบัติชั่วของตน)

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า มนุสฺसानํ สทฺธํ วินาเสนโต อธิบายว่า ผู้ทำลายศรัทธาของมนุษย์ทั้งหลาย ชื่อว่าประทุษร้ายตระกูล ดังนี้แล

คำว่า ปุพฺพทานาทีหิ มีวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่าผู้ทำลายศรัทธาของมนุษย์ทั้งหลาย ชื่อว่าประทุษร้ายตระกูล ด้วยคำว่า มนุสฺसानํ สทฺธํ วินาเสนโต กุลานิ ทูเสตฺติ กุลทฺฐโก

๒. ปุจนา (คำถาม) คือ ภิกษุทำลายศรัทธาของมนุษย์ทั้งหลายอย่างไร

๓. อาโปกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ศรัทธาเป็นนามธรรมที่ไม่อาจทำลายได้มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า ปุพฺพทานาทีหิ อธิบายว่า ผู้ทำลายศรัทธาของมนุษย์ทั้งหลายด้วยการให้ดอกไม้เป็นต้น ชื่อว่า ประทุษร้ายตระกูล ดังนี้แล]

คำอธิบาย ปาปสมาจาโร

มालาจุณโรปนาทโย ปาปกา สมาจารา อสุสาดิ ปาปสมาจาโร.

คำว่า ปาปสมาจาโร (ผู้มีความประพฤติเลวทราม) คือ ผู้มีความประพฤติเลวทรามมีการปลูกพุ่มไม้ดอกเป็นต้น

[ข้อความว่า “ความประพฤติเลวทราม” คือ ความประพฤติที่ไม่ดีงาม เพราะพระพุทธเจ้าทรงรังเกียจ แม้จะเป็นการอนุเคราะห์ตระกูล ก็จัดเป็นความประพฤติเลวทรามตามวินัยบัญญัติของพระพุทธเจ้า

ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ ปาปสมาจาร เป็นฉัฏฐีพหุพีหิสมาสว่า

- ปาปกา สมาจารา อสุสาดิ ปาปสมาจาโร = ผู้มีความประพฤติเลวทราม ชื่อว่า ปาปสมาจาโร การแสดงรูปวิเคราะห์เป็นฉัฏฐีพหุพีหิสมาสในที่นี้เพื่อแสดงว่า ภิกษุนั้นเป็นเจ้าของแห่งความประพฤติเลวทราม คือ เป็นผู้ทำความประพฤติเลวทรามด้วยตนเอง ถ้าคิดความหมายในเชิงจตุตถีพหุพีหิสมาส จะมีความหมายว่า ภิกษุเป็นผู้รับความประพฤติเลวทราม ซึ่งไม่สมควร เพราะภิกษุเป็นผู้ทำสิ่งนั้นที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ไม่ใช่ผู้รับความประพฤติดังกล่าวที่มีอยู่แล้ว

อนึ่ง รูปวิเคราะห์ดังกล่าวปฐิเสฐรูปวิเคราะห์กรรมธารยสมาสว่า

- ปาปโก สมาจาโร ปาปสมาจาโร = ความประพฤติเลวทราม ชื่อว่า ปาปสมาจาโร

มาลา ศัพท์มักใช้ในความหมายว่า ดอกไม้ และพวงมาลัย ดังคัมภีร์อภิธานปิปปิกา^{๒๖} กล่าวว่า มาลา ปุพฺเพ จ ปนฺติยํ (มาลา ศัพท์ เป็นไปในความหมายว่า ดอกไม้ และพวงมาลัย) แต่ในที่นี้มี

ความหมายว่า ไม้ดอก นอกจากนั้น วจฺณ ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ ตรุณ (หนุ่ม, อ่อน, เล็ก) ดังนั้น คำว่า มาลาวจฺณ จึงแปลว่า “พุ่มไม้ดอก” ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ตตฺถ มาลาวจฺณนฺติ ตรุณปฺปผรุขฺ. ตรุณกา หิ ปฺปผรุขฺขาปิ ปฺปผคฺจฺจาปิ “มาลาวจฺณา”เตว วุจฺจฺนฺติ.^{๑๒๗}

“ในเรื่องนั้น คำว่า มาลาวจฺณ แปลว่า ‘พุ่มไม้ดอก’ โดยแท้จริงแล้ว ต้นไม้ดอกและพุ่มไม้ดอก ต้นเล็กก็ได้ชื่อว่า มาลาวจฺณา นั้นเทียว”

คำว่า โรปน ประกอบรูปศัพท์มาจาก รุห ธาตุ (ชนเน = เกิด) + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย ในภาวสาธนะ แปลตามศัพท์ว่า “การให้เกิด, การให้งอก” ซึ่งก็คือ การปลูก

อาทิ ศัพท์ใน มาลาวจฺณโรปนาทิ ละข้อความว่า

- โรปาปน (การให้ปลูก)	- สิญจน (การรดน้ำเอง)
- สิญจาปน (การให้รดน้ำ)	- โอจिन (การเด็ดดอกหรือผล)
- โอจิณาปน (การให้เด็ดดอกหรือผล)	- คนฺถน (การร้อยดอกไม้)
- คนฺถาปน (การให้ร้อยดอกไม้)	

ดังนั้น ภิกษุผู้ต้องการจะอนุเคราะห์ตระกูล ปลูกหรือให้ปลูกไม้ดอกไม้ผลเป็นต้นในวัด ต้อง อาบัติทุกกฏในทุกๆ ขณะทีปลูก ให้ปลูก รดน้ำเอง ให้รดน้ำ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ภิกษุอาจสั่งให้ฆราวาสหรือสามเณรปลูกต้นไม้หรือไม้ดอกเป็นต้น เพื่อให้อาราม รื่นรมย์ได้ โดยใช้กบปียโวหาร คือ คำอันสมควรทางวินัย เช่น จงรู้ จงทำกับปียะ (ทำให้สมควร) เป็นต้น ก็ไม่ต้องอาบัติ แม้การให้รดน้ำเป็นต้น ก็สั่งให้ทำได้ด้วยกบปียโวหารเช่นเดียวกัน ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อารามาทีนฺมตฺถาย ปน กบปียโวหาราทิหิ โรปาปนาทิกํ วฏฺฏติ.^{๑๒๘}

“อนึ่งการให้ปลูก[ต้นไม้] เป็นต้น ย่อมควรด้วยกบปียโวหาร เป็นต้น เพื่อประโยชน์แก่อาราม เป็นต้น”

ในฎีกาใหม่อธิบาย มาลาวจฺณโรปนาทโย (มีการปลูกพุ่มไม้ดอกเป็นต้น) ว่า

เต ปน ยสฺมา กุลสงฺคหตฺถํ มาลาวจฺณโรปนาทโย อธิ อธิปฺเปตา, ตสฺมา “มาลาวจฺณโรปนาทโย”ติ วุจฺจฺติ.^{๑๒๙}

“อนึ่ง ความประพฤติเลวทรามนั้นประสงค์เอาว่า เป็นการปลูกพุ่มไม้ดอกเป็นต้นเพื่ออนุเคราะห์ตระกูลในเรื่องนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มาลาวจฺณโรปนาทโย”

ข้อความข้างต้นแสดงวิธีพินิจพิเคราะห์ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงรูปวิเคราะหฺของ ปาปสมาจาร ศัพท์เป็น
ฉนฺธิพหุพพิหิตมาสวํ ปาปกา สมาจรา อสฺสาคิ ปาปสมาจาโร

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ความประพฤติเลวทรามดังกล่าวนั้นคืออะไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ความประพฤติเลวทรามดังกล่าวนั้นควรเป็นการหล้งน้ำ
อสุจิ หรือสัณคิสร้างกายของมาตุคามมิใช่หรือ

พระอรธกถาจารย์ประสงคิจะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าววํ มาลาวจนโรปนาทโย อธิบายวํ ความ
ประพฤติเลวทรามดังกล่าวนั้นเป็นการปลุกพุ่มไมดอกเป็นต้น ดังนี้แล]

คำอธิบาย โส ภิกขุ

โส ภิกขุติ โส กุลทูลโก ภิกขุ.

คำว่า โส ภิกขุ (ภิกษุนั้น) คือ ภิกษุผู้ประทุษร้ายตระกูลนั้น

[ท่านแสดงอภิเษยัตถะหรือสรุปะ คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง โดยระบุวํ โส ภิกขุ
(ภิกษุนั้น) คือ ภิกษุผู้ประทุษร้ายตระกูลนั้น ไม่ใช่ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ลงปัพพาทนียกรรมแล้ว]

คำอธิบาย อายสฺมา โข กุลทูลโก ะเปยฺย อลํ เต อธิ วาเสน

อายสฺมา โข กุลทูลโก ะเปยฺย อลํ เต อธิ วาเสนาคิ อิมินาสฺส ปพฺพาทนียกมฺมารหตํ
ทสฺเสติ. ปพฺพาทนียกมฺมกโต ปเนสฺ ยสฺมี คามะ วา นิคคะ วา กุลทูลสกมฺมํ กตํ, ยสฺมิมฺห วิหาระ
วสฺติ, เนว ตสฺมี คามะ วา นิคคะ วา จริตุํ ลภฺติ, น วิหาระ วสฺติ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงวํ ภิกษุนั้นเป็นผู้ควรแก้ปัพพาทนียกรรมด้วยคำนี้วํ
อายสฺมา โข กุลทูลโก ะเปยฺย อลํ เต อธิ วาเสน (ท่านเป็นผู้ประทุษร้ายตระกูล มีความประพฤติ
เลวทราม ความประพฤติเลวทรามของท่าน เขาได้เห็น และได้ยินกันทั่ว และตระกูลที่ท่าน
ประทุษร้าย เขาก็ได้เห็นและได้ยินกันทั่ว ท่านจงออกจากอาวาสนี้ ท่านอย่าอยู่ที่นี่)

อนึ่ง ภิกษุที่ถูกสงฆ์ลงปัพพาทนียกรรมแล้วนั้น ย่อมไม่ได้เพื่อจะเที่ยวไปในบ้าน
หรือนิคมที่ตนทำกรรมของผู้ประทุษร้ายตระกูล และไม่ได้เพื่ออยู่ในวัดที่เธอเคยอยู่

[คำว่า ปพฺพาทนียกมฺม (กรรมเป็นเหตุขับไล้) คือ กรรมที่ทำให้สงฆ์ขับไล้ออกจากหมู่บ้านหรือ

วัดที่ตนทำกุลทูลสนกรรม โดยสวดสมณุภาสน์ ๓ จบ ด้วยฉันทจิตตฤทธกรรมวาจาตามที่ปรากฏในพระบาลีของสิกขาบทนี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปพพาชียเต อนเณติ ปพพาชณีย (ภิกษุยอมถูกขับไล่ด้วยกรรมนี้ เหตุนั้นกรรมนั้นชื่อว่า ปพพาชณียะ)

คำว่า ปพพาชณียกมมารหตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปพพาชณีย จ ตํ กมฺมญจติ ปพพาชณียกมฺม (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- ปพพาชณียกมฺมสฺส อรโห ปพพาชณียกมฺมารโห (จตุตถิตปฺปริสสมาส)
- ปพพาชณียกมฺมารหสฺส ภาโว ปพพาชณียกมฺมารหตา

(ปพพาชณียกมฺมารห ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวะตัดทอน)

คำว่า ปพพาชณียกมฺมกต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปพพาชณียกมฺม กตํ ยสฺมินฺติ ปพพาชณียกมฺมกโต (ปพพาชณียกรรมอันสงฆ์กระทำแล้วในภิกษุใด เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า ปพพาชณียกมฺมกตะ)

ข้อความว่า “ยอมไม่ได้เพื่อจะเที่ยวไปในบ้านหรือนิคมที่ตนทำกรรมของผู้ประทุษร้ายตระกูล และไม่ได้เพื่ออยู่ในวัดที่เธอเคยอยู่” หมายความว่า ภิกษุที่ถูกสงฆ์ขับไล่แล้วถ้าขึ้นอยู่ในวัด บ้าน หรือนิคม ปัจจัย ๔ ที่เกิดจากสถานที่เหล่านั้นไม่สมควรแก่ภิกษุรูปอื่น ถ้าภิกษุรูปอื่นบริโภคใช้สอย ก็จะต้องอาบัติทุกกฏ ดังนั้น จึงถูกสงฆ์ขับไล่ออกไปจากสถานที่เหล่านั้นเพื่อไม่ให้ภิกษุรูปอื่นพลอยต้องอาบัติไปด้วย]

คำอธิบาย เอวณฺจ โส ภิกฺขุ

เอวณฺจ โส ภิกฺขุติ เอตถ โสติ ปพพาชณียกมฺมกโต อธิปเปโต.

คำว่า โส (ภิกษุนั้น) ในปาฐะว่า เอวณฺจ โส ภิกฺขุ นี้ หมายถึงเอาภิกษุผู้ถูกสงฆ์ลงปพพาชณียกรรมแล้ว

[ท่านแสดงอภิเษยัตถะหรือสรูปะ คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง ของภิกษุใน เอวณฺจ โส ภิกฺขุ ว่าเป็นภิกษุผู้ถูกสงฆ์ลงปพพาชณียกรรมแล้ว ไม่ใช่ภิกษุผู้ประทุษร้ายตระกูลเหมือนในประโยคก่อน]

คำอธิบาย ฉนฺทคามิโน

ฉนฺเทน จจฺฉนฺตํติ ฉนฺทคามิโน, เอส นโย เสเสสุ.

คำว่า ฉนฺทคามิ คือ ภิกษุผู้ถึง[อคติ]เพราะความพอใจ คำที่เหลือ[ว่า] โทสคามิโน, โมหคามิโน และ ภัยคามิโน] ก็มีนัยเดียวกัน

[ภิกษุผู้ประทุษร้ายตระกูลได้กล่าวตู่พวกภิกษุว่าถึงฉันทาคติเป็นต้น เพราะขับไล่ตนที่ต้องอาบัติทุกกฏในเพราะให้ของชาวบ้าน แต่กลับไม่ขับไล่ภิกษุรูปอื่นที่ต้องอาบัติทุกกฏในเพราะสิกขาบทอื่น เช่น เสนขยสิกขาบท แม้อาบัติที่ต้องจะเหมือนกัน แต่ปัจจัยทั้ง ๔ ที่เกิดจากภิกษุดังกล่าวในวัด หมู่บ้าน หรือนิคมนั้นไม่ควรแก้ภิกษุรูปอื่น จึงต้องถูกขับไล่ออกไป

คำว่า ฉนฺทคามี มีรูปวิเคราะหฺว่า

- ฉนฺเทน คจฺฉนฺตํ ฉนฺทคามี = ผู้ถึง[อคติ]เพราะความพอใจ ชื่อว่า ฉนฺทคามี

ลง ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะธรรมดาที่ไม่ใช่อรรถตัสสีละ (ความเป็นปกติของกิจยานั้น, การปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ) ด้วย จ ศัพท์ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๓๒) ว่า ตสฺสีลาทีสุ ณีตฺวาวิ จ (ลง ณี, ตู และ อาวิ ปัจจัยในอรรถตัสสีละเป็นต้น และอรรถอื่น [ในกัตตุสาธนะ]) ดังอุทาหรณ์ว่า

- ปณฺทิตํ อุตฺตานํ มณฺณตํ ปณฺทิตมานํ, พาโล = ผู้สำคัญตนเองว่าเป็นบัณฑิต ชื่อว่า ปณฺทิต-
มานํ คือ คนเขลา)

- พหุสฺสุตํ อุตฺตานํ มณฺณตํ พหุสฺสุตมานํ = ผู้สำคัญตนเองว่าเป็นพหูสูต ชื่อว่า พหุสฺสุตมานํ]

คำอธิบาย โส ภิกขุ

โส ภิกขุติ โส “ฉนฺทคามีโน”ติอาทีนํ วทมาโน ตสฺส วจนสฺส ปฏินิสฺสคฺคาย เอวํ วจนีโย, น กุลทฺทสนนินวารณตฺถาย. กุลทฺทสนกมฺเมน หิ โส อาปชฺชิตพฺพา อาปตฺติโย ปุพฺพเพว อาปนฺโน. เอวํ ปนสฺส วิสุมฺปิ สงฺฆมฺมุฏฺเทปิ วุจฺจมานสฺส อปฺปฏินิสฺสชฺชโต อปรํ ทุกกฏํ.

คำว่า โส ภิกขุ (ภิกษุนั้น) เป็นต้น หมายความว่า ภิกษุนั้นผู้กล่าวอยู่ว่า ฉนฺทคามีโน (พวกภิกษุลำเอียงเพราะความพอใจ) เป็นต้น ฟังถูกภิกษุทั้งหลายตักเตือนอย่างนี้เพื่อให้สละคำพูดนั้น ไม่ใช่ตักเตือนเพื่อห้ามการประทุษร้ายตระกูล ดังจะเห็นได้ว่า ภิกษุนั้นต้องอาบัติที่ควรจะต้องก่อน[การทำปัพพชาณียกรรม] เพราะกรรมอันเป็นเหตุประทุษร้ายตระกูล อนึ่ง เมื่อเธอถูกพวกภิกษุตักเตือนโดยเฉพาะหรือในท่ามกลางสงฆ์อย่างนี้ ยังไม่สละ[คำพูดนั้น] ย่อมต้องอาบัติทุกกฏอื่นอีก

[ข้อความว่า “ภิกษุนั้นต้องอาบัติที่ควรจะต้องก่อน[การทำปัพพชาณียกรรม]” หมายความว่า

- ภิกษุที่ให้ของส่วนตัวของตนเพื่ออนุเคราะห์ตระกูล ต้องอาบัติทุกกฏ
- ถ้าให้ของสงฆ์โดยความเป็นเจ้าของด้วยสำคัญว่าเป็นสมบัติของตน ต้องอาบัติถุลลัจจัย

- ถ้าให้ของสงฆ์โดยข่มผู้อื่นไม่เกรงกลัวใครด้วยจิตคิดลักขโมย ต้องอาบัติปาราชิก

ตั้งฎีกาใหม่อธิบายว่า

อาปชฺชิตพฺพา อาปตฺติโยติ กุลสงฺคหตฺถํ อตฺตโน สนฺตกทาเน ทุกฺกฏํ, อิสฺสรวตฺยา สงฺฆสนฺตกทาเน, ฤลลจฺจยํ, ปสฺสยฺห ทาเน ปาราชิกนฺติ อีมา อาปตฺติโย.^{๓๐}

“คำว่า อาปชฺชิตพฺพา อาปตฺติโย (อาบัติที่พึงต้อง) หมายความว่า อาบัติเหล่านี้ คือ

- ต้องอาบัติทุกกฏ ในเพราะการให้ของมีอยู่แห่งตนเพื่ออนุเคราะห์ตระกูล
- ต้องอาบัติฤลลจฺจย ในเพราะการให้ของมีอยู่แห่งสงฆ์ด้วยความเป็นใหญ่
- ต้องอาบัติปาราชิก ในเพราะการครอบงำ[สงฆ์]แล้วให้”

คำอธิบาย เวยาจ โส เป็นต้น

เวยาจ โสติอาทิ อีโต ปุพฺเพ วุตฺตมฺจ อวุตฺตมฺจ สพฺพํ อุตฺตานตฺถเมว. วินิจฺจนฺกถาปิ ทสฺเม วุตฺตสทิสายเว.

บทว่า เวยาจ โส เป็นต้นทั้งหมดที่กล่าวไว้และไม่ได้กล่าวไว้ก่อนแต่นี้ มีความหมายชัดเจนแล้วนั้นเทียว แม้คำวินิจฉัยก็เป็นเช่นกับคำที่กล่าวไว้ในสิกขาบทที่ ๑๐ โดยแท้

อัย ปน วิเสโส- อิหํ สวตฺถิยํ อสฺสชฺชินฺนพฺพสุเก ภิกฺขุ อารพฺภ ฉนฺทคามิตาทีหิ ปาปน- วตฺถุสฺมี ปณฺณตฺตํ, อญฺเฐ จ ยถา ตตฺถ ปรกกมฺนํ, เอวํ อิธ ฉนฺทาทีหิ ปาปนํ ทฏฺฐพฺพนฺติ.

ความต่างกันมีดังนี้ สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภภิกษุชื่ออัสสชชินนพพสุกะในเมืองสาวัตถี เพราะเหตุคือการยังความลำเอียงด้วยความพอใจเป็นต้นให้ถึง[แก่ภิกษุทั้งหลาย] และในองค์ทั้งหลาย พึงทราบการให้ถึงฉันทาคติเป็นต้นในสิกขาบทนี้แทนการพยายาม[เพื่อการแตกแยกของสงฆ์]ในสิกขาบทที่ ๑๐ นั้น ดังนี้แล

[คำว่า ฉนฺทคามิตาทีหิ เป็นกริยกรรมใน ปาปน หรืออาจกล่าวได้ว่าเป็นกริยกรรมของ เณกริตปัจจัยใน ปาปน โดยทั่วไปแล้ว บทกริยกรรมมักลงทุติยาวิภัติ แต่ในบางแห่งก็ลงตติยาวิภัติและฉฐีวิภัติได้ ดังข้อความในคัมภีร์กัจจายนคุพฺพหัตถที่ปนี้ว่า

อวุตฺเต การิเต กมฺเม

ฉนฺจมี จาปิ สมฺภเวติ

ทุติยา ตติยา’ถวา

การิตมฺญหิ ภาสิตา.^{๓๑}

“ทุติยวิภัตติ ตติยวิภัตติ หรือฉนฺทวิภัตติ ผู้รู้การิตปัจจัยกล่าวว่า ย่อมลง
ได้ในการิตกรรมที่ไม่ถูกกล่าว”

ตัวอย่างการลงการิตกรรม

- ปุริโส ปุริส คาม คมยติ (บุรุษยังบุรุษให้ไปหมู่บ้าน) = ทุติยวิภัตติ
- ปุริโส ปุริเสน คาม คมยติ (บุรุษยังบุรุษให้ไปหมู่บ้าน) = ตติยวิภัตติ
- สพุเพส วิณฺเณเปตฺวาน (ยังชนทั้งปวงให้รู้แจ้งแล้ว) = ฉนฺทวิภัตติ
- อาจารย์ สิสฺส ฐมฺม โปเธติ (อาจารย์ยังศิษย์ให้รู้ธรรม) = ทุติยวิภัตติ
- อาจารย์ สิสฺเสน ฐมฺม โปเธติ (อาจารย์ยังศิษย์ให้รู้ธรรม) = ตติยวิภัตติ
- โตเสนฺติ สพุพปาณินฺ (ย่อมยังสรรพสัตว์ให้ยินดี) = ฉนฺทวิภัตติ
- ปุริโส ปุริส ภตฺต โภเชติ (บุรุษยังบุรุษให้บริโภคภัต) = ทุติยวิภัตติ
- ปุริโส ปุริเสน ภตฺต โภเชติ (บุรุษยังบุรุษให้บริโภคภัต) = ตติยวิภัตติ
- เถรสฺส ปตฺโต ทุติยสฺส คาเหตุพฺโพ (บาตรของพระเถระ พึงยังพระเถระรูปที่สองให้ถือเอา)
= ฉนฺทวิภัตติ]

กุลทูลสิกขาปทวณฺณา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายกุลทูลสิกขาบท

คำอธิบายนิคม

คำอธิบาย ปจฺมาปตฺติกา

อุทฺทิฏฺฐา โข อเปยฺ เอเวเมตํ ธารยามิ นี อาบัติ ๙ ข้อแรก ชื่อว่า ปจฺมาปตฺติกะ
ปจฺม วิติกมฺนกุขณฺเวย อาปชฺชิตพฺพาติ อตฺโถ.

ในคำว่า อุทฺทิฏฺฐา โข อเปยฺ เอเวเมตํ ธารยามิ นี อาบัติ ๙ ข้อแรก ชื่อว่า ปจฺมาปตฺติกะ
เพราะมีการต้องอาบัติก่อน หมายความว่า อาบัติที่ภิกษุพึงต้องก่อนคือในขณะล่วงละเมิดนั่นเอง

[อาบัติ ๙ ข้อแรกตั้งแต่สุกกวิสัณฺทสิสิกขาบทจนถึงทุฏฺฐโทสสิกขาบทที่ ๒ ต้องในขณะล่วงละเมิด
วัตถุคืออชฌาจาร จึงได้ชื่อว่า ปจฺมาปตฺติกะ แปลว่า “มีการต้องก่อน” คือ ในขณะล่วงละเมิด

คำว่า วิติกุมนกฺขณเวยว (ในขณะที่ล่วงละเมิดนั้นเอง) อธิบาย ปจฺม (ก่อน) ส่วน เหว ศัพท์ห้าม
ขณะทำสมณูภาสนกรรมเหมือนอาบัติ ๔ ข้อที่เหลือ ในฎีกาใหม่อธิบายว่า เหวกาเรน สมณูภาสนกมฺมกฺขณํ
ปฏิกฺกชิปติ (ท่านห้ามขณะทำสมณูภาสนกรรมด้วย เหว ศัพท์)

คำว่า ปจฺมาปตฺติกา มีรูปเป็นบุลงฺลิต์ หมายถึง ฐมา (อาบัติ) ที่กล่าวไว้ในประโยคต้นว่า อุทฺธิฏฺฐา
โฆ อายสฺมนโธ เตรส สงฺฆาติเสสา ฐมา (ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดอาบัติชื่อว่าสังฆาติเสส ๑๓ ข้อแล้ว)
มีรูปวิเคราะหฺว่า

- ปจฺม อาปตฺติ เอเตสนฺติ ปจฺมาปตฺติกา = การต้องอาบัติก่อนมีอยู่แก่อาบัติเหล่านั้น เหตุนี้
อาบัติเหล่านั้นชื่อว่า ปจฺมาปตฺติกะ

อนึ่ง คำว่า อาปตฺติ แปลว่า “การต้อง” มีรูปวิเคราะหฺภาวสาธนะว่า

- อาปชฺชนํ อาปตฺติ = การต้อง ชื่อว่า อาบัติ

ฎีกาใหม่อธิบายเรื่องนี้ว่า

ปจฺมาปตฺติกาติ อวยเวน วิคฺคโห, สมฺภาโย สมาสฺสโถติ อาห “ปจฺม อาปตฺติ เอเตสนฺติ ปจฺมา-
ปตฺติกา”ติ.^{๑๓๒}

“คำว่า ปจฺมาปตฺติกา หมายความว่า รูปวิเคราะหฺย่อมมีด้วยส่วน หมู่บทเป็นเนื้อความที่ย่อเข้า
ด้วยกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปจฺม อาปตฺติ เอเตสนฺติ ปจฺมาปตฺติกา”

ข้อความนี้หมายความว่า คำว่า ปจฺมาปตฺติก มีศัพท์เดิมมาจาก ปจฺม + อาปตฺติ + เอต ศัพท์
(ลบ เอต ศัพท์ในบทสำเร็จ) ทั้ง ๓ ศัพท์เหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งในรูปวิเคราะหฺที่ประกอบด้วยส่วน หมายถึง
อรรถทีละอย่าง คือ ก่อน, กิริยาการต้อง และอาบัติ แต่เมื่อสำเร็จเป็นบทที่ประชุมศัพท์แล้วก็มีเนื้อความ
ของสมาส คือ เนื้อความอย่างเดียวกันที่ย่อเข้าด้วยกัน ได้แก่ อาบัติที่มีการต้องก่อน]

คำอธิบาย ยาวตติยกา

อิตเร ปน ยถา ตติเย จ จตุตฺเถ จ ทิวเส โหตีติ เอตฺถ “ตติยโก, จตุตฺถโก”ติ วุจฺจติ, เหว
ยาวตติเย สมณูภาสนกมฺเม โหนตีติ ยาวตติยกาติ เวทิตพฺพา.

ส่วนอาบัติ ๔ ข้อนอกจากนี้พึงทราบชื่อว่า ยาวตติยกะ เพราะเป็นไปในสมณูภาสน-
กรรมถึงครั้งที่ ๓ เหมือนอย่างที่เราเรียกว่า

- ตติยโก, ชโร (ใช้ที่เป็นไปในวันที่ ๓, ใช้วันเว้นวัน)
- จตุตฺถโก, ชโร (ใช้ที่มีในวันที่ ๔, ใช้วันเว้นสองวัน)

ในคำว่า ไซ้เป็นไปในวันที่ ๓ และที่ ๔ นี้

[คำว่า ยาวตติยก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ยาวตติเย ปวตฺตตติติ ยาวตติยกา = อาบัติที่เป็นไปในสมณูภาสนกรรมถึงครั้งที่ ๓ ชื่อว่า ยาวตติยกะ (ยาวตติย ศัพท์ + ก ปัจจัยใน วตฺตตติ ตัทธิต)

คือ อาบัติที่ไม่ต้องในขณะที่ล่วงละเมิดวัตร หรือในที่สุดแห่งสมณูภาสนกรรมครั้งที่ ๑ และครั้งที่ ๒ แต่ต้องเมื่อถึงสมณูภาสนกรรมครั้งที่ ๓ เท่านั้น เหมือนคำว่า ตติยโก และ จตุตถโก ซึ่งลง ก ปัจจัย ใน ปวตฺตตติ ตัทธิต เช่นเดียวกันว่า ตติเย ปวตฺตตติติ ตติยโก, จตุตฺเถ ปวตฺตตติติ จตุตถโก

คัมภีร์ปาติโมกขพทัตถอนุวัณณนา หน้า ๑๔๘ ประกอบกริยาศัพท์เป็น ปวตฺตตติ

ปาติโมกขเมทินี หน้า ๑๕๙ ใช้เป็น วตฺตตติ

กังขาภาสาฎีกา เล่ม ๑ หน้า ๒๙๐ ใช้เป็น ปวตฺตา

เหล่านี้ถือว่าถูกต้องทั้งสิ้น เพราะสอดคล้องกับ โหนฺติ ในคัมภีร์นี้

คำว่า ตติยโก (ไซ้ที่เป็นไปในวันที่ ๓, ไซ้วันเว้นวัน) คือ ไซ้ที่เกิดขึ้นในวันแรกแล้วหายไป ไม่เกิดขึ้นอีกในวันี่ ๒ แต่เกิดขึ้นอีกในวันี่ ๓ จึงเรียกเช่นนั้น หมายถึง ไซ้วันเว้นวัน แม้คำว่า จตุตถโก ก็ หมายถึง ไซ้วันเว้นสองวัน]

คำอธิบาย ยาวตีห

ยาวตีหนฺติ ยตฺตกานิ อหานิ.

คำว่า ยาวตีห แปลว่า สิ้นวันเท่าใด

[คำว่า ยาวตีห ประกอบรูปศัพท์มาจาก ยาวติ นิบาต + อห ศัพท์ ลบ อ ใน อห แล้วทำที่ชะ อิ ใน ตี เป็น อี มีรูปวิเคราะห์อักษยัภาสมาสในฎีกาใหม่ว่า อหสฺส ยตฺตโก ปริจฺเณโท ยาวตีห (ขอบเขตเพียงไรแห่งวัน ชื่อว่า ยาวตีหะ) เหมือนคำว่า ยาวชีว มีรูปวิเคราะห์ว่า ชีวสฺส ยตฺตโก ปริจฺเณโท ยาวชีว (ขอบเขตเพียงไรแห่งชีวิต ชื่อว่า ยาวชีวะ = ตลอดชีวิต) คำอธิบายนี้พบในฎีกาใหม่ (หน้า ๒๗๓)

อีกอย่างหนึ่ง กังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๙๐) กล่าวว่า คำว่า ยาวตีห ดัดบทเป็น ยาวตี + อห มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ยาวตา เอเตสฺม อตฺถิตติ ยาวตีนิ (ยาวตา ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัถิตตัทธิต)

- ยาวตีนิ อหานิ ยาวตีห (สมาหรรทิกุสมาส)]

คำอธิบาย ชาน์ ปฏิจนาเทติ

ชาน์ ปฏิจนาเทติติ ชานนโต ปฏิจนาเทติ.

คำว่า ชาน์ ปฏิจนาเทติ แปลว่า รู้อยู่แต่ปกปิดไว้

[คำว่า ชาน์ อธิบายว่าประกอบรูปศัพท์มาจาก ฉา ธาตุ + นา ปัจจัย + อนุต ปัจจัย ท่านจึงอธิบายว่า ชานนโต ประกอบใช้ อนุต ปัจจัยอย่างชัดเจนเพื่อแสดงว่า สรร อ เป็น น เป็นการริยะ (บทสำเร็จ) ของ อนุต ปัจจัย ตามกฎของกัจจายนไวยากรณ์ ให้แปลง นุต ศัพท์เป็น อ ด้วยสูตร (๑๘๖) ว่า สิมหิ คจฺจนฺตาทีนํ นุตสทฺโท อ (แปลง นุต ศัพท์ของ คจฺจนฺต ศัพท์เป็นต้น เป็น อ ในเพราะ สิ วิภัตติตามสมควร) การอธิบายคำในลักษณะนี้เป็นการแสดงอาเทศของปัจจัย เพราะเปลี่ยนจาก อ เป็น อนโต แต่ไม่อธิบายอรรถของธาตุ เพราะคงธาตุเดิมไว้ เนื่องจากเป็นธาตุที่เข้าใจโดยทั่วไป

คำว่า ปฏิจนาเทติ เป็นบทที่ปรากฏชัดเจนแล้ว ท่านจึงไม่ได้อธิบายด้วยศัพท์อื่นเพื่อแสดงอรรถของธาตุ]

ลักษณะของการปกปิดอาบัติ ๑๐ อย่าง

ตตถายํ ปฏิจนาทณฺทกฺขณสฺส มาติกา- อาปตฺติ จ โหติ, อาปตฺติสณฺณี จ, ปกตตฺโต จ โหติ, ปกตตตสณฺณี จ, อนนฺตรายิก จ โหติ, อนนฺตรายิกสณฺณี จ, ปหุ จ โหติ, ปหุสณฺณี จ, ฉาเทตฺกาโม จ โหติ, ฉาเทติ จาติ.

ในปาฐะว่า ชาน์ ปฏิจนาเทติ นั้น มีหัวข้อแห่งลักษณะของการปกปิด ดังนี้

๑. เป็นอาบัติ (อาปตฺติ จ โหติ)
๒. รู้ว่าเป็นอาบัติ (อาปตฺติสณฺณี จ)
๓. เป็นปกตัตตภิกษุ (ปกตตฺโต จ โหติ)
๔. รู้ว่าเป็นปกตัตตภิกษุ (ปกตตตสณฺณี จ)
๕. เป็นผู้ไม่มีอันตราย (อนนฺตรายิก จ โหติ)
๖. รู้ว่าเป็นผู้ไม่มีอันตราย (อนนฺตรายิกสณฺณี จ)
๗. เป็นผู้สามารถ (ปหุ จ โหติ)

๘. รู้ว่าเป็นผู้สามารถ (ปหุสณณีย์ จ)

๙. ต้องการจะปกปิด[อาบัติ] (ฉาเหตุกาโม จ โหติ)

๑๐. ปกปิด[อาบัติ] (ฉาเหตุ จ)

ตตถ อาบตติ จ โหติ, อาบตติสณณีย์ จาติ ยํ อาบตติ อาปนโน, สา เตรสนนํ อยมตตรา โหติ. โสปี จ ตตถ วตถวเสน วา “อิทํ ภิกขุณฺณํ น วฏฺฏตี”ติ นามมตฺตวเสน วา “อโย อิตถนฺนามา อาบตติ”ติ อาบตติสณณีย์เยว หุตฺวา “น ทานิ นํ กสฺสจि อาโรเจสสามิ”ติ เอวํ ฉาเหตุกาโม ฐุํ นิทฺธิปิตฺวา อรุณํ อุฏฺฐาเปติ, ฉนฺนา โหติ อาบตติ. สเจ ปเนตถ อนาปตติสณณีย์ วา โหติ, อยมอาบตติภิกขุสณณีย์ วา เวมตีโก วา อจฉนฺนาว โหติ.

ในหัวข้อนั้น คำว่า อาบตติ จ โหติ, อาบตติสณณีย์ จ (เป็นอาบัติ และรู้ว่าเป็นอาบัติ) หมายความว่า ภิกษุต้องอาบัติใด อาบัตินั้นคืออาบัติสังฆาทิเสส ๑๓ ข้อ ข้อใดข้อหนึ่ง และแม้ ภิกษุนั้นก็รู้ว่าเป็นอาบัติในอาบัตินั้น โดยเนื่องด้วยวัตถุ (คือ การล่วงละเมิด)ว่า การล่วงละเมิดนี้ ไม่ควรแก่ภิกษุ หรือโดยเนื่องด้วยชื่อเท่านั้นว่าเป็นอาบัติมีชื่ออย่างนี้ เป็นผู้ต้องการจะปกปิด อาบัตินี้ว่า เราจะไม่บอกอาบัตินั้นแก่ใครๆ ในบัดนี้ ได้ทอดธุระ[ในการบอก]จนอรุณขึ้น อาบัตินี้ชื่อว่า เป็นอันปกปิดแล้ว แต่ถ้าเธอสำคัญว่า ไม่เป็นอาบัติในอาบัตินี้ หรือสำคัญว่า เป็น กองอาบัติอื่น หรือมีความสงสัย อาบัตินี้ชื่อว่า ไม่ได้ปกปิดเลย

[ในข้อความว่า “โดยเนื่องด้วยวัตถุ” คำว่า วัตถุ คือ การล่วงละเมิด หมายถึง การหลั่งน้ำอสุจิ และการสัมผัสกายของมาตุคาม เป็นต้น ดังในฎีกาใหม่อธิบายไว้ว่า อสุจิโมจนาทิวิตติกุมมตฺตวเสน (โดย เนื่องด้วยการล่วงละเมิดเท่านั้นมีการหลั่งน้ำอสุจิ เป็นต้น)

ภิกษุผู้ล่วงละเมิดแล้ว แม้ไม่รู้ชื่ออาบัติแน่นอนว่าตนต้องอาบัติประเภทไหน เพียงรู้ว่าเป็นสิ่งที่ ภิกษุไม่ควรทำ ก็ได้ชื่อว่า รู้ว่าเป็นอาบัติโดยเนื่องด้วยวัตถุ (วัตถุวเสน อาบตติสณณีย์) ส่วนภิกษุผู้จำแนก ไม่ได้ว่าเป็นวัตถุที่ทำให้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสประเภทใด เพียงรู้ชื่อต้องอาบัติสังฆาทิเสส ก็ได้ชื่อว่า รู้ว่า เป็นอาบัติโดยเนื่องด้วยชื่อเท่านั้น (นามมตฺตวเสน อาบตติสณณีย์)

คำว่า มตฺต ห้ามวัตถุ คือ การล่วงละเมิด

คำว่า วัตถุวเสน และคำว่า นามมตฺตวเสน ที่กล่าวไว้ในอรรถกถา เป็นเยภุยนัย (นัยที่กล่าว ไว้เป็นส่วนใหญ่) แต่ยังมีข้อยกเว้นอื่น คือ ภิกษุผู้ไม่รู้โดยเนื่องด้วยวัตถุหรือชื่อ เพียงปกปิดด้วยความ สำคัญว่าเป็นอาบัติเท่านั้น แม้จะไม่รู้ว่าเป็นสังฆาทิเสส ก็เป็นอันปกปิดเช่นเดียวกัน ดังในฎีกาใหม่ว่า

น เกวลं วตฺถุนามวเสนว อาปตฺติสณฺณิโน หุตฺวา ฉาเทนตฺสฺเสว, อถ โข โยปิ เอวํ อชานนฺโต เกวลํ “อาปตฺติ ฉาเทมี”ติ อาปตฺติสณฺณาย ฉาเทติ, ตสฺสปิ จนนฺนา โหติตี เวทิตพฺพ.^{๑๓๓}

“อาบัติของภิกษุผู้รู้ว่าเป็นอาบัติแล้วปกปิดอยู่โดยแท้ โดยเนื่องด้วยวัตถุและชื่อนั้นเกี่ยวล้วนๆ ไม่เชื่อว่าถูกปกปิดแล้ว โดยที่แท้พึงทราบว่ แม้ภิกษุใดไม่รู้อยู่อย่างนี้ ย่อมปกปิดโดยสำคัญว่าเป็นอาบัติ ล้วนๆ ว่า เราปกปิดอาบัติ อาบัติแม้ของภิกษุนั้นก็เชื่อว่าถูกปกปิดแล้ว”

คำว่า วตฺถวเสน วา และคำว่า นามมตฺตวเสน วา มีวิธีปทานุสัมพันธ์ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ภิกษุรู้ว่าเป็นอาบัติ ด้วยคำว่า อาปตฺติ สณฺณิเยว หุตฺวา.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุรู้ว่าเป็นอาบัติอย่างไร (ประกอบใช้ธรรมของตติยาวินัยติดตาม วเสน)

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุควรรู้ว่าเป็นอาบัติ โดยเนื่องด้วยวัตถุอย่างเดียว มิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) ภิกษุควรรู้ว่าเป็นอาบัติ โดยเนื่องด้วยชื่ออย่างเดียวมิใช่หรือ (ระบุเพียงสิ่งเดียว ในสองสิ่งที่กล่าวถึง)

พระธรรมกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า วตฺถวเสน วา และ นามมตฺตวเสน วา อธิบายว่า ภิกษุรู้ว่าเป็นอาบัติ โดยเนื่องด้วยวัตถุและชื่อ ดังนี้แล]

ปกตตฺโตติ อนุชฺชิตฺโต สมานสฺวาสโก. โส เจ ปกตตฺตสณฺณิ หุตฺวา วุตฺตนเยเนว ฉาเทติ, จนนฺนา โหติ.

คำว่า ปกตตฺโต (ปกตัตตะ) คือ ภิกษุผู้มีสังวาสเสมอกัน ไม่ถูกสงฆ์ทอดทิ้งแล้ว ถ้า ภิกษุนั้นรู้ว่าตนเป็นปกตัตตะ ย่อมปกปิด[อาบัติ]ตามนัยดังกล่าวทีเดียว อาบัติชื่อว่า เป็นอันปกปิด แล้ว

[คำว่า ปกตตฺต ตัตถะเป็น ปกต (ปกติ, สภาพเดิม) + อตฺต มีรูปวิเคราะหฺในฎีกาใหม่ว่า ปกโต อตฺตา อสฺสาติ ปกตตฺโต (ผู้มีตนอันเป็นปกติ ชื่อว่า ปกตัตตะ) คือ ภิกษุที่ไม่ถูกสงฆ์ลงอุกเขปนียกรรม

ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ปกโต สภาวภูโต อตฺตา อสฺสาติ ปกตตฺโต. น กมฺเมหิ วิคตตฺโตติ อตฺโต.^{๑๓๔}

“ตนที่เป็นปกติ คือ เป็นสภาพเดิมของภิกษุนั้นมีอยู่ เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า ปกตัตตะ หมายความว่า ภิกษุผู้มีตนไม่เปลี่ยนแปลงแล้วเพราะ[อุกเขปนีย]กรรมทั้งหลาย”]

อนนตรายโกติ ยสฺส ทสฺสุ ราช-โจร-อคฺคิ-อุทก-มนุสฺส-อมนุสฺส-วาฬ-สรีสป-ชีวิต-
พรหมจรรย์นตรายเยสุ เอโกปิ นตฺถิ. โส เจ อนนตรายิกสณฺณิ ฉาเทติ, ฉนฺนา โหติ.

คำว่า อนนตรายโก (เป็นผู้ไม่มีอันตราย) คือ อันตรายแม้อย่างหนึ่งในบรรดาอันตราย คือ พระราชา โจร ไฟ น้ำ มนุษย์ อมนุษย์ สัตว์ร้าย งู อันตรายแก่ชีวิต และอันตรายแก่ พรหมจรรย์ ๑๐ อย่าง ไม่มีแก่ภิกษุใด [ภิกษุนั้นชื่อว่า ผู้ไม่มีอันตราย] ถ้าภิกษุนั้นรู้ว่าเป็นผู้ ไม่มีอันตรายย่อมปกปิด[อาบัติ] อาบัติชื่อว่า เป็นอันปกปิดแล้ว

[อันตรายในเรื่องนี้ คือ อันตราย ๑๐ อย่างมีพระราชา และโจรเป็นต้น มิใช่อันตรายอื่นจากนี้ หรือเป็นอันตรายคือพระราชาเพียงอย่างเดียว ดังนั้น ประโยคนี้จึงอธิบายสรุปะ คือ ส่วนที่แจกแจงออกมา ของอันตรายที่กล่าวถึงในเรื่องนี้]

ปหุติ โย สกโกติ ภิกฺขุโน สนฺตํกํ คนฺตญฺเจว อาโรเจตฺตญฺจ. โส เจ ปหุสณฺณิ หุตฺวา
ฉาเทติ, ฉนฺนา โหติ.

คำว่า ปหุ (ผู้สามารถ) คือ ภิกษุใดสามารถจะไปยังสำนักของภิกษุอื่น และบอกได้ [ภิกษุนั้นชื่อว่า ผู้สามารถ] ถ้าภิกษุนั้นรู้ว่า ตนเป็นผู้สามารถแล้วปกปิด[อาบัติ]ไว้ อาบัติชื่อว่า เป็นอันปกปิดแล้ว

[คำว่า ปหุ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ป บพหน้า + หู ธาตุ + อุ ปัจจัย ไม่ใช่มาจาก ปห ธาตุที่ใช้ในความหมายว่า เปสเน (ส่งไป) เป็นจตุรทศณะ เช่น ปาเหติ (ยอมส่งไป)]

ฉาเทตฺถกาโม จ โหติ, ฉาเทติ จาติ อิทํ อุตฺตทานเมว.

คำว่า ฉาเทตฺถกาโม จ โหติ, ฉาเทติ จ (เป็นผู้ต้องการจะปกปิด[อาบัติ] และปกปิด [อาบัติ]) นี้ มีความหมายชัดเจนแล้วนั้นเทียว

สเจปิ หิ โส สภาคํ ทิสฺวา “อํ เม อุปชฺฌาโย วา อาจริโย วา”ติ ลขฺขาย นาโรเจติ,
ฉนฺนา ว โหติ. อุปชฺฌายาทิภาโว หิ อิทํ อปฺปมาณํ, สภาคมตฺตเมว ปฺมาณํ อํ “ชานํ ปฏฺิจ-
ฉาเทติ”ติ ปทสฺส สงฺเขปโต อตฺตวินิจฺฉโย.

อนึ่ง แม้ถ้าภิกษุนั้นเห็นภิกษุผู้เป็นสภาคะกัน ย่อมไม่บอกด้วยความละอายว่า ภิกษุนี้เป็นอุปชฌาย์ หรือเป็นอาจารย์ของเรา อาบัติชื่อว่า เป็นอันปกปิดแล้วโดยแท้ ความจริงแล้ว

ความเป็นอุปัชฌาย์เป็นต้น ไม่เป็นประมาณในการเปิดเผยอาบัตินี้ ความเป็นสภาคะกันเท่านั้น ที่เดียวจึงเป็นประมาณ นี่คือ ข้อวินิจฉัน์เนื้อความโดยย่อแห่งบทว่า ชานํ ปฏิจฺจนาเทติ นี้

[คำว่า สภาค แปลตามศัพท์ว่า “ผู้มีส่วนเสมอกัน” คือ ผู้ไม่มีเวรกัน คือ ผู้ไม่เอาเรื่องที่ภิกษุ ต้องอาบัติสังฆาทิเสสไปประจานให้เสื่อมเสียชื่อเสียงนั่นเอง ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๗๕) อธิบายว่า สภาค-มตฺตเมว ปมาณนฺติ อเวรฺสภาคมตฺตเมว ปมาณํ (คำว่า สภาคมตฺตเมว ปมาณํ หมายความว่า ความเป็นสภาคะกัน คือ ผู้ไม่มีเวรกันเท่านั้นที่เดียวจึงเป็นประมาณ) ส่วนผู้มีเวรกันเรียกว่า วิสภาคะ แปลตาม ศัพท์ว่า “ผู้มีส่วนไม่เสมอกัน”

คำว่า สภาคมตฺตเมว มีศัพท์เดิมมาจาก สภาคภาวมตฺตเมว ลบ ภาว ศัพท์เพื่อย่อคำ

อิธ ศัพท์ใน อิธ อุปมาณํ เพิ่มคำว่า อาปตฺติยา อาวิกรเณ (ในการเปิดเผยอาบัติ))

คำอธิบาย ดาวดีห์

ดาวดีห์นฺติ ตตฺตกาณิ อหานิ, ปฏิจฺจนาทิตฺทิสโต ปฏฺจาย ยาว อาโรจิตฺทิสโส, ดาว ทิสฺสพฺกขมาสสํจฺจรวเรน ยตฺตโก กาโล อตฺติกฺกนฺโต, ตตฺตกํ กาลนฺติ อตฺติโก.

บทว่า ดาวดีห์ แปลว่า สิ้นวันเท่านั้น หมายความว่า เวลาเท่าใดล่วงเลยไป โดยเนื่องด้วยวัน ปักข์ เดือน และปี ตั้งแต่วันที่ภิกษุปกปิดอาบัติแล้วจนถึงวันบอก [ภิกษุนั้นแม้ไม่ปรารถนาก็ต้องอยู่ปริวาส]ตลอดเวลาเท่านั้น

[คำว่า ดาวดีห์ มีรากศัพท์เหมือน ยาวดีห์ มีรูปวิเคราะหฺอักษฺยิภาวสมาสว่า

- อหสฺส ตตฺตโก ปริจฺเจโท ดาวดีห์ = ขอบเขตเพียงนั้นแห่งวัน ชื่อว่า ดาวดีห์ (ดาวดี นิบาต + อห ศัพท์ ลบ อ ใน อห แล้วทำที่ชะ อิ ใน ดี เป็น อี)

หรือตัดบทเป็น ดาวดี + อห มีรูปวิเคราะหฺว่า

- ดาวตา เอเตสฺ อตฺติติ ดาวดีนิ (ดาวตา ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัถิตัทธิต)

- ดาวดีนิ อหานิ ดาวดีห์ (สมาหฺรทิกุสฺมาส)

ท่านอธิบาย ดาวดีห์ (สิ้นวันเท่านั้น) ว่าเป็นเวลาที่จำแนกเป็นวัน ปักข์ เป็นต้นไป ตั้งแต่วันที่ภิกษุปกปิดอาบัติแล้วจนถึงวันบอก

ประโยคว่า ปฏิจฺจนาทิตฺทิสโต ปฏฺจาย ยาว อาโรจิตฺทิสโส เป็น ประโยคอนิยมะ ส่วนประโยค ว่า ดาว ฯเปฯ อตฺติกฺกนฺโต เป็น ประโยคณิยมะ เพิ่ม อตฺติ เข้ามาคฺคฺมพากย์ในประโยคอนิยมะ แต่ถ้าจะ

เขียนเป็นประโยคเดียวกันก็ได้โดยเปลี่ยน ยาว อาโรจิตทิวโส เป็นบทสมาสและลงปัญจมีวิภัติว่า ยาว-อาโรจิตทิวสา อีกทั้งตัด ดาว ศัพท์ในต้นประโยคนิยมะไปก็จะมีรูปเป็นประโยคเดียว การเขียนเป็นประโยคเดี่ยวนี้อาจทำให้แปลได้เข้าใจง่ายในภาษาไทย แต่ถือว่าเข้าใจยากในภาษาบาลี เพราะทำให้ประโยคยาวขึ้น ดังนั้น ท่านจึงประกอบใช้ ยาว และ ดาว เพื่อแยกเป็น ๒ ประโยคนั่นเอง]

คำอธิบาย อกามา ปริวตถัพพ

อกามา ปริวตถัพพนติ น กาเมน น วเสน, อถ โข อกาเมน อวเสน ปริวาส สมหา-
ทาย วตถัพพ.

คำว่า อกามา ปริวตถัพพ (แม้ไม่ปรารถนาก็ต้องอยู่ปริวาส) หมายความว่า ไม่พึงอยู่
ปริวาสตามความต้องการ[ของตน] แต่ต้องสมათานปริวาสอยู่โดยไม่ต้องการ

[ท่านอธิบาย อกามา ปริวตถัพพ ดังนี้

๑. คำว่า อกามา ลงปัญจมีวิภัติในอรรถตติยาวิภัติ เพราะอธิบายว่า น กาเมน (การลง
วิภัตินามในอรรถของวิภัติอื่นเช่นนี้ ชื่อว่า วิภัติวิปลาส คือ เปลี่ยนวิภัติ)

๒. อ ศัพท์ใน อกามา แปลงมาจาก น ศัพท์ เพราะอธิบายว่า น กาเมน

๓. กาม ศัพท์ใน อกามา มีความหมายว่า วส (ความต้องการ, ความปรารถนา) ไม่ใช่กิเลส-
กามหรือวัตถุกาม เพราะอธิบายว่า น วเสน

๔. คำว่า ปริวตถัพพ (ต้องอยู่) หมายถึง การอยู่ด้วยการสมათานปริวาส เพราะอธิบายว่า
ปริวาส สมหาทาย วตถัพพ (ต้องสมათานปริวาสอยู่) ไม่ใช่การอยู่ด้วยอิริยาบถทั้ง ๔ คือการยืน เดิน นั่ง
และนอน

คำว่า อกาม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กาเมตติ กาโม (ผู้ต้องการ ชื่อว่า กามะ)
- น กาโม อกาโม (ผู้ไม่ต้องการ ชื่อว่า อกามะ)

ตามธรรมเนียมแปลของพม่า ถ้าบทหลังเป็นคำแสดงอรรถของบทหน้า ต้องแปลร่วมกับบทหน้า
ดังนั้น ในนิสสัยพม่าทุกฉบับจึงแปล น กาเมน, น วเสน และ อกาเมน อวเสน ร่วมกันไป การแปลใน
ลักษณะนี้สอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา

คำว่า ปริวตถัพพ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปริ บทหน้า + วส ธาตุ (นิวาเส = อยู่) + ตพพ
ปัจจัย แปลง สุต เป็น ตถ ด้วยมหาสุตราว่า กวจิ ธาตุ เป็นต้น (ดู ปทฐุปสัทธิปกรณ์ สูตร ๖๒๘)]

ปริวาส ๓ ประเภท

ตตถ ปฏิจฉนฺนปริวาส สุตฺถนฺตปริวาส สโมธานปริวาส จาติ ติวโร ปริวาส.

ในพากย์นั้น ปริวาสมี ๓ ประเภท คือ

๑. ปฏิจฉนฺนปริวาส (ปริวาสที่พึงให้เมื่อมีอาบัติที่ปกปิดไว้ตามจำนวนวัน เดือน ปี)

๒. สุตฺถนฺตปริวาส (ปริวาสที่พึงให้ตั้งแต่วันที่หมดจดเป็นขอบเขต คือ ปริวาสที่ให้แก่ภิกษุผู้จำจำนวนวันที่หมดจดได้ แต่จำนวนที่ปกปิดอาบัติไว้ไม่ได้ จึงต้องเข้าปริวาสโดยมีวันที่หมดจดเป็นขอบเขต)

๓. สโมธานปริวาส (ปริวาสที่พึงรวมวันให้ คือ รวมวันที่ต้องอาบัติเข้าด้วยกัน แล้วนับวันที่ปกปิดไว้นานที่สุด)

[พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายศัพท์ของบทว่า อกามา ปริวตฺถพฺพํ แล้ว บัดนี้จะกล่าวถึงเรื่อง ปริวาส ๓ ประเภท จึงกล่าวประโยคนี้ ที่จริงแล้ว ปริวาสมี ๔ ประเภท เพิ่มอุปปฏิฉนฺนปริวาส (ปริวาสที่ไม่ปกปิดวัน) แต่ท่านไม่กล่าวถึงปริวาสประเภทนี้ เพราะเกี่ยวกับภิกษุณีเท่านั้น คือ ภิกษุณีแม้จะปกปิดวันไว้ ก็ไม่ถือว่าปกปิด

ในฎีกาใหม่ (หน้า ๒๗๖) อธิบายว่า ตตฺถาติ ตสฺมี วาทุเย (คำว่า ตตถ คือ ในพากย์นั้น) ถ้าต้องการแปลยกศัพท์ ให้เพิ่มคำว่า ลพฺภมาโน (อันปรากฏอยู่) เข้ามาเป็นวิเศษณ์ของ ปริวาส เพราะตตถ เป็นบทอาธาระที่มองหากิริยาศัพท์ จึงสัมพันธ์เป็นอาธาระใน ปริวาส โดยตรงไม่ได้

คำว่า ปริวาส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริวสนฺ ปริวาโส = การอยู่โดยรอบ ชื่อว่า ปริวาส

หมายถึง การประพฤติวัตร ๘๖ ข้อของภิกษุผู้เข้าปริวาสโดยไม่บกพร่อง

คำว่า ปฏิจฉนฺนปริวาส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปฏิจฉนฺนํ ทาทพฺโพ ปริวาโส ปฏิจฉนฺนปริวาโส = ปริวาสที่พึงให้เพราะอาบัติที่ถูกปกปิดแล้ว ชื่อว่า ปฏิจฉนฺนปริวาส)

คำว่า สุตฺถนฺตปริวาส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สุตฺโธ อนฺโต ยสฺสาติ สุตฺถนฺโต, สุตฺถนฺโต จ โส ปริวาโส จาติ สุตฺถนฺตปริวาโส = ปริวาสที่มีความหมดจดเป็นที่สุด คือ จำนวนที่หมดจดได้ แต่จำนวนที่ต้องอาบัติไม่ได้ ชื่อว่า สุตฺถนฺตปริวาส

คำว่า สโมธานปริวาส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สโมทหียติ เอตถาติ สโมธาน, สโมธาน จ โส ปริวาโส จาติ สโมธานปริวาโส = ปริวาสนั้นเป็นที่รวมอาบัติเข้าด้วยกัน[ตามจำนวนวันที่ปกปิดไว้นานที่สุด] ชื่อว่า สโมธานปริวาส]

ปฏิจันนปริวาส

ตตถ ปฏิจันนปริวาโส ตาว ยถาปฏิจันนนาย อาปตติยา ทาทพุโ. กสฺสจิ หิ เอกาหปฏิจันนนา อาปตติ โหติ, กสฺสจิ ทฺวาทิปปฏิจันนนา. กสฺสจิ เอกา อาปตติ โหติ, กสฺสจิ เทว วา ติสฺโส วา ตตฺตตฺติ วา. ตสฺมา ปฏิจันนปริวาสํ เทนฺเตน ปจฺมเมว วุตฺตเนน ปฏิจันนภาวํ ญตฺวา ตโต ปฏิจันนทิวเส จ อาปตติโย จ สลฺลภเชตฺวา สเจ เอกา เอกาหปฏิจันนนา โหติ, “อหํ ภนฺเต เอกํ อาปตฺติํ อาปชฺชํ สญฺเจตฺตํ สุกฺกวิสสฺสญฺจํ เอกาหปฏิจันนนํ”ติ เอวํ ปริวาสํ ยาจาเปตฺวา ขนฺธเก อากตฺตเนน กมฺมวาจํ วตฺวา ปริวาโส ทาทพุโ.

ในบรรดาปริวาสเหล่านั้น ลำดับแรกปฏิจันนปริวาส พระวินัยธรพึงให้ตามอาบัติที่ปกปิดไว้ทุกครั้ง กล่าวคือ ภิกษุบางรูปปกปิดอาบัติไว้วันเดียว บางรูปปกปิดไว้สองวันเป็นต้น บางรูปต้องอาบัติข้อเดียว บางรูปต้องอาบัติ ๒ ข้อ หรือ ๓ ข้อ หรือมากกว่านั้น ดังนั้น พระวินัยธรผู้จะให้ปฏิจันนปริวาส พึงรู้ว่า ภิกษุได้ปกปิดอาบัติไว้ตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้ว[ว่า อาปตติ จ โหติ (เป็นอาบัติ)] หลังจาก[ที่รู้แล้ว]นั้น จึงกำหนดวันที่ปกปิดและ[จำนวน]อาบัติแล้ว ถ้าเธอปกปิดอาบัติ ๑ ข้อวันเดียว ควรให้เธอขอปริวาส[ถึงครั้งที่ ๓] อย่างนี้ว่า

อหํ ภนฺเต เอกํ อาปตฺติํ อาปชฺชํ สญฺเจตฺตํ สุกฺกวิสสฺสญฺจํ เอกาหปฏิจันนนํ

“กระผมต้องอาบัติ ๑ ข้อชื่อสญฺเจตฺตนิกาสุกกวิสสฺสญฺจํ ปิดไว้วันเดียว” เป็นต้น

แล้วจึงสวดกรรมวาจาให้ปริวาสตามนัยที่มาในชั้นธกะ [คือ สมุจฺจยชั้นธกะ]^{๓๓๔}

[ประโยคที่ว่า ตสฺมา ปฏิจันนปริวาสํ เทนฺเตน ฯเปฯ ปริวาโส ทาทพุโ เป็นประโยคยาว อาจทำให้ผู้แปลเข้าใจสับสนและแปลลำบากจึงควรจับใจความของประโยค โดยเลือกเฉพาะบทที่สำคัญๆ มาแปลก่อนก็จะทำให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น ใจความของประโยคนี้ คือ ตสฺมา ปฏิจันนปริวาสํ เทนฺเตน กมฺมวาจํ วตฺวา ปริวาโส ทาทพุโ (พระวินัยธรผู้จะให้ปฏิจันนปริวาส จึงสวดกรรมวาจาให้ปริวาส) เพราะบทที่ลงตฺวา ปัจจัยเป็นผลความ อันได้แก่ ญตฺวา, สลฺลภเชตฺวา และ ปริวาสํ ยาจาเปตฺวา แม้ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย สเจ ก็เป็นประโยคผลความเช่นเดียวกัน

อติ ศัพท์ในประโยคว่า อหิ ภนเต เอกํ ยเปชฺ สุกกวิสสุจฺจํ เอกาหปฏิจฺจนนํ ลงในอรรถาการะ คือ อากัปกิริยาทางวาจาและใจ แปลว่า “ว่า” และยังมีอรรถอีกประการหนึ่งคืออรรถของ อาทิ ศัพท์ การประกอบใช้ศัพท์เพียงคำเดียวแต่มีอรรถ ๒ ประการเช่นนี้ เรียกว่า สามัญญนิเทศนัย คือ นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์ กล่าวคือ การแสดงโดยใช้ศัพท์เดียวกัน หมายความว่า แม้ศัพท์ว่า อติ จะมีความหมายต่างกัน แต่ก็มีรูปศัพท์เหมือนกันจึงกล่าวไว้เพียงศัพท์เดียว หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ตันตนัย คือ นัยที่เหมือนเส้นด้าย หมายความว่า มีความหมายหลายอย่างซ้อนอยู่ในศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้าย ๒ เส้นที่ทบซ้อนกันไว้ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว ดังฎีกาใหม่อธิบายเรื่องนี้ว่า

เอกาหปฏิจฺจนนนฺติ เอตถ อติสทฺโท อติ วา, อติ เอรูปา วิสูกทสฺสนา ปฏิวีโรต สมโณ โคตโมติอาทิสฺส วีย อาทิตถโธ. เตน โสหิ ภนเต สงฺฆํ เอกิสฺสา อาปตฺติยา สมฺเจตนิกาย สุกกวิสสุจฺจียา เอกาหปฏิจฺจนนาย เอกาหปริวาสํ ยาจามิติ อิมํ ปาฬิสฺสํ สงฺคณฺหาติ.^{๓๓๖}

“อติ ศัพท์ในคำว่า เอกาหปฏิจฺจนนํ นี้ มีอรรถเหมือน อาทิ ศัพท์ ดังประโยคเป็นต้นว่า อติ วา อติ เอรูปา วิสูกทสฺสนา ปฏิวีโรต สมโณ โคตโม (พระสมณโคตมทรงเว้นขาดจากการดูการละเล่นอันเป็นข้าศึกต่อกุศลเช่นนี้น้อย่างนั้น เป็นต้น) ท่านรวบรวมพระบาลีที่เหลือนี้ด้วยคำนั้นว่า โสหิ ภนเต สงฺฆํ เอกิสฺสา อาปตฺติยา สมฺเจตนิกาย สุกกวิสสุจฺจียา เอกาหปฏิจฺจนนาย เอกาหปริวาสํ ยาจามิ (ท่านผู้เจริญ กระผมขอนบปริวาสวันเดียวเพื่ออาบัติ ๑ ข้อชื่อสัญญาเจตนิกาสุกกวิสสุจฺจํ ปิดไว้วันเดียวจะสงฆ์)”

ประโยคว่า อติ วา, อติ เอรูปา เป็นต้น พบในทีฆนิกาย สีสักขัณวรรคว่า

ยถา วา ปเนเก โภโกโต สมณพราหมณา สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภุจฺจิตฺวา เต เอรูปํ วิสูกทสฺสนํ อนุยฺยตฺตา วิหรนฺติ, เสยฺยถิทํ- นจฺจํ คีตํ วาทิตํ เปกฺขํ อกฺขานํ ปาณิสฺสวํ เวตาฬิ กุมภฏฺฐํ โสภณํ จณฺฑาลํ วสํ ไรวนํ หตฺถียุทฺธํ อสฺสยฺยทฺธํ มหีสฺสยฺยทฺธํ อสฺสยฺยทฺธํ อชฺชยฺยทฺธํ เมณฺฑยฺยทฺธํ กุกกฏฺยทฺธํ วฏฺฏกฺกยฺยทฺธํ ทณฺฑยฺยทฺธํ มฺภฺจฺจยฺยทฺธํ นิพฺพุทฺธํ อฺยุโยจิกํ พลคคํ เสนาพฺยุทฺธํ อนิกทสฺสนํ อติ วา, อติ เอรูปา วิสูกทสฺสนา ปฏิวีโรต สมโณ โคตโมติ.^{๓๓๗}

“พระสมณโคตมทรงเว้นขาดจากการดูการละเล่นอันเป็นข้าศึกต่อกุศล เช่น สมณพราหมณ์ ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังชวนชวายุดูการละเล่นอันเป็นข้าศึกต่อกุศลอย่างนี้ คือ การฟ้อน การขับร้อง การประโคมดนตรี การรำ การเล่นนิทาน การเล่นปรบมือ การเล่นปลุกผี การเล่นตีกลอง การสร้างจากบ้านเมืองให้ดังงาม การละเล่นของคนจันทาล การเล่นกระดานหก การละเล่นหน้าศพ การแข่งขันช้าง การแข่งม้า การแข่งขันกระบือ การแข่งขันโค การแข่งขันแพะ การแข่งขันแกะ การแข่งขันไก่ การแข่งขันนกกระทา การรำกระบี่กระบอง การชกมวย มวยปล้ำ การรบ การตรวจพลสวนสนาม การจัดกระบวนทัพ หรือการตรวจกองทัพบ้าง เป็นต้น พระสมณโคตมทรงเว้นขาดจากการดูการละเล่นอันเป็นข้าศึกต่อกุศลเช่นนี้นั้น อย่างนี้”]

อถ ทวีหัตถีหาทิปปฏิจจนฺหา โหติ ทวีหปปฏิจจนฺ ทิหปปฏิจจนฺ จตุหปปฏิจจนฺ
ปญฺจาหปปฏิจจนฺ ๗เปย จุทฺทสาหปปฏิจจนฺนติ เอวํ ยาวจุทฺทส ทิวสานิ ทิวสวเสน โยชนา
กาทพฺพา, ปญฺจทสทิวสปปฏิจจนฺนํ “ปกฺขปปฏิจจนฺน”ติ โยชนา กาทพฺพา. ตโต ยาว เอกุณ-
ตีสติโม ทิวโส, ดาว “อติเรกปกฺขปปฏิจจนฺน”ติ, ตโต มาสปปฏิจจนฺ อติเรกมาสปปฏิจจนฺ
เทวมาสปปฏิจจนฺ อติเรกเทวมาสปปฏิจจนฺ เตมาสปปฏิจจนฺ ๗เปย อติเรกเอกาทสมาส-
ปปฏิจจนฺนติ เอวํ โยชนา กาทพฺพา. สํจฺจนเร ปุณฺณ “เอกสํจฺจนรปปฏิจจนฺน”ติ, ตโต ปริ-
อติเรกสํจฺจํ เทวสํจฺจํ, เอวํ ยาว สญฺจิสํจฺจรอติเรกสญฺจิสํจฺจรปปฏิจจนฺนติ ตโต วา
ภิกฺขุโยปี วตฺวา โยชนา กาทพฺพา.

ถ้าปกปิดไว้สองสามวันเป็นต้น

- ควรทำการประกอบ[บท]โดยเนื่องด้วยวันจนถึงวันที่ ๑๔ อย่างนี้ว่า ทวีหปปฏิจจนฺ
(ปิดไว้ ๒ วัน) ทิหปปฏิจจนฺ (ปิดไว้ ๓ วัน) จตุหปปฏิจจนฺ (ปิดไว้ ๔ วัน) ปญฺจาหปปฏิจจนฺ
(ปิดไว้ ๕ วัน) ๗เปย จุทฺทสาหปปฏิจจนฺ (ปิดไว้ ๑๔ วัน)

- ควรทำการประกอบว่า ปกฺขปปฏิจจนฺ (ปิดไว้ปักษ์หนึ่ง) ในอาบัติที่ปกปิดไว้ ๑๕
วัน ต่อจากปักษ์หนึ่งนั้นถึงวันที่ ๒๙

- ควรทำการประกอบว่า อติเรกปกฺขปปฏิจจนฺ (ปิดไว้ปักษ์กว่า)

- ต่อแต่นั้นควรทำการประกอบอย่างนี้ว่า มาสปปฏิจจนฺ (ปิดไว้เดือนหนึ่ง) อติเรก-
มาสปปฏิจจนฺ (ปิดไว้เดือนกว่า) เทวมาสปปฏิจจนฺ (ปิดไว้ ๒ เดือน) อติเรกเทวมาสปปฏิจจนฺ
(ปิดไว้ ๒ เดือนกว่า) เตมาสปปฏิจจนฺ (ปิดไว้ ๓ เดือน) ๗เปย อติเรกเอกาทสมาสปปฏิจจนฺ
(ปิดไว้ ๑๑ เดือนกว่า)

- เมื่อ[ปกปิดไว้]ครบปีหนึ่ง ควรทำการประกอบว่า เอกสํจฺจนรปปฏิจจนฺ (ปิดไว้ปี
หนึ่ง)

- เกินกว่านั้นควรทำการประกอบว่า อติเรกสํจฺจํ ([ปิดไว้]เกิน ๑ ปี) เทวสํจฺจํ
([ปิดไว้] ๒ ปี)

- ภิกษุกล่าวแล้วควรทำการประกอบจนถึงคำว่า สญฺจิสํจฺจรปปฏิจจนฺ (ปิดไว้ ๖๐
ปี) อติเรกสญฺจิสํจฺจรปปฏิจจนฺ (ปิดไว้เกิน ๖๐ ปี) หรือยิ่งไปกว่า ๖๐ ปีนั้นอย่างนี้

[คำว่า มาส (เดือน) มีรูปวิเคราะหว่า

- สตฺตานํ อายํ มินฺนโต วีย สียติ อนฺตํ กโรตฺติ มาโส = กาลอันทำที่สุดเหมือนนับอายุของเหล่าสัตว์ ชื่อว่า มาส (มา ธาตุ (มานะ = นับ) และ สิ ธาตุ (อนฺตฺรณ = ทำที่สุด))

จัดเป็นศัพท์พิเศษที่มาจากธาตุ ๒ ศัพท์ ชื่อว่า มัจฉยุคลนัย คือ นัยที่เหมือนปลา (ปลาคูเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ เป็นมงคลอย่างหนึ่งในมงคล ๑๐๘ พบในรอยพระบาทของพระพุทธเจ้าหรือพระเจ้าจักรพรรดิ) หรือชื่อว่า ธาตุทหานนัย คือ นัยประชุมธาตุ ดังคำว่า มัจฉุทฺทาน (กลุ่มปลา, ปลาหลายตัวที่ร้อยไว้ในพวงเดียวกัน) ตามที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (สุดตมาลา) ว่า

เมธฺรฺทฺทานโต อ. “เมสฺสฺโท อาทาเน, ธร ธารณ”ติ เอวํ มัจฉุทฺทานํ วีย ยํ โหติ ธาตุทฺทานํ, ตโต อปฺจโย โหติ. สุขุมมฺปิ อตฺถํ ฐมฺมญจ ชิปฺปิ เมติ คณฺหาติ ธารีติ จาติ เมธา. เตนหา อญฺจสาลินียํ “ชิปปิ คณฺธารณฺญเณ เมธา”ติ.^{๑๓๘}

“ลง อ ปัจจัยท้ายกลุ่มธาตุ คือ เม และ ธร ธาตุ

ลง อ ปัจจัยท้ายกลุ่มธาตุที่เหมือนกลุ่มปลาอย่างนี้ว่า เม ศัพท์ (อาทาเน = ถือเอา) และ ธร (ธารณ = ทรงไว้) ปัญญาโดยย่อเมถือเอาและทรงอรรถและธรรมแม้อันละเอียดสุขุมไว้โดยพลัน เหตุนี้บัญญัติขึ้นชื่อว่า เมธา ดังที่คัมภีร์อัญญาสาลินีกล่าวว่า ชิปปิ คณฺธารณฺญเณ เมธา (ชื่อว่า เมธา โดยความหมายว่า ถือเอาและทรงไว้โดยพลัน)”

คำว่า สัจจโร มีรูปวิเคราะหว่า

- ตํ ตํ สตฺตํ ฐมฺมปฺปวตฺติญจ สงฺคมฺม วทฺโต วีย สรติ ปวตฺตติ สัจจโร = กาลที่ดำเนินไปเหมือนประชุมกล่าวถึงสัตว์และความเป็นไปของสภาวะธรรมนั้นๆ ชื่อว่า สัจจระ (วท ธาตุ <วียตฺติยํ วาจาํ = พูดให้ปรากฏ> และ สร ธาตุ <คติเมหิ = ไป>) จัดเป็นศัพท์พิเศษที่มาจากธาตุ ๒ ศัพท์เช่นเดียวกัน

พึงสังเกตการแต่งบาลีในประโยคเหล่านี้ว่าท่านแต่งให้คำหลากหลายไม่เหมือนกันทั้งหมด เช่น ในประโยคที่ ๑ และที่ ๒ ท่านประกอบใช้ประธานและกริยาคุณพากย์ว่า โยชนา กาทพฺพา ส่วนประโยคที่ ๓ ท่านละไว้ในฐานะที่เข้าใจได้ เพียงแต่ประกอบ อิติ ศัพท์ไว้ท้ายประโยคเป็นรูปว่า อติเรกปฺกฺชปฺปฏิจฺจนฺน”ติ แต่ในประโยคที่ ๔ ท่านเพิ่ม เอวํ ศัพท์เข้ามาอีกศัพท์เป็นรูปว่า เอวํ โยชนา กาทพฺพา จากนั้นก็ได้ใช้ อิติ ศัพท์คุมท้ายประโยคเป็นรูปว่า “เอกสัจจโรปฏิจฺจนฺน”ติ ในประโยคสุดท้ายได้เพิ่ม วตฺวา เข้ามาเป็นบุพบทกาลกริยาเป็นรูปว่า วตฺวา โยชนา กาทพฺพา การใช้คำหลากหลายเช่นนี้ทำให้รูปประโยคสวยงามไม่ซ้ำซากกัน

ในประโยคว่า ตโต ยาว เอณฺตีสติโม ทิวโส คำว่า ตโต เป็นอุปาทานของปาฐะเสสว่า ปรี จึงแปลว่า “ต่อจากบัลลังก์หนึ่งนั้น” ซึ่งแปลตามศัพท์ได้ว่า ตโต ปกฺขโต ปรี ในภายหลังจากบัลลังก์นั้น โดย

ทั่วไปบทอาทิตยว่า ตโต ต้องมองหา พร หรือ อุตฺตร ศัพท์ ท่านอาจประกอบใช้ศัพท์ทั้ง ๒ นั้นโดยตรงหรือไม่ประกอบใช้ก็ได้ แต่เป็นที่รู้กันว่าต้องเพิ่มเข้ามาแปลรวม จึงกล่าวได้ว่า ตโต ศัพท์เป็น ปราเปกษะ คือ ศัพท์ที่มองหา พร ศัพท์ หรือเรียกว่า อุตฺตรปราเปกษะ คือ ศัพท์ที่มองหา อุตฺตร ศัพท์ (ดู ปทฺฐปสฺสตีริมฺมฺชรี เล่ม ๓ สูตร ๔๑๙)

ในคำว่า ตโต ปริ อติเรกสํวจนํ เทวสํวจนํ คำว่า อติเรกสํวจนํ และ เทวสํวจนํ มีศัพท์เดิมมาจาก อติเรกสํวจนรปฺปฺจฺจนนํ เทวสํวจนรปฺปฺจฺจนนํ ท่านลบ ปฺปฺจฺจนน ศัพท์เพื่อย่อคำ แม้คำว่า สฺมฺจฺสํวจนอติเรกสฺมฺจฺสํวจนรปฺปฺจฺจนนํ ก็มาจาก สฺมฺจฺสํวจนรปฺปฺจฺจนนอติเรกสฺมฺจฺสํวจนรปฺปฺจฺจนนรปฺปฺจฺจนน ศัพท์หน้าเพื่อย่อคำ กล่าวอีกอย่างหนึ่ง คือ บทนี้เป็นคำสังเขปที่ละคำว่า ปฺปฺจฺจนน ด้วยเพยาลนัย คือ การละข้อความซึ่งเป็นที่เข้าใจกันได้ หรือให้คำว่า ปฺปฺจฺจนน ติดตามไปประกอบกับ สฺมฺจฺสํวจน ข้างหน้าด้วย อันตฺทีปกนัย คือ การกล่าวไว้ข้างท้ายครั้งเดียว แต่สามารถติดตามจากคำหลังไปเชื่อมโยงกับข้อความข้างหน้า ดังข้อความในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะว่า

วตฺถุสฺสคฺเห วตฺถุณี นาม จกฺขุสฺสอสมฺมานชิวหาภายหทยวตฺถุ เจติ ฉพฺพิธานิ ภาวนติ.^{๓๓๙}

“สิ่งที่เรียกว่า วตฺถุ ในวตฺถุสังคหะมี ๖ อย่าง คือ

๑. จักขุวตฺถุ	๒. โสตวตฺถุ	๓. ฆานวตฺถุ
๔. ชิวหาวตฺถุ	๕. ภาววตฺถุ	๖. หทัยวตฺถุ”

เห็นได้ว่าคำว่า จกฺขุสฺสอสมฺมานชิวหาภายหทยวตฺถุ คล้ายกับเป็นบทสมาสที่เชื่อมเป็นบทเดียวกัน แต่ไม่ใช่บทสมาส เพราะประกอบ จ ศัพท์ใน เจติ เพื่อแสดงว่าเป็นคนละบทกัน ดังนั้น จึงประกอบด้วย บทที่ไม่ลงวิภัตติว่า จกฺขุ, โสต, ฆาน, ชิวหา, ภาว และ หทย โดยคำว่า วตฺถุ ติดตามไปประกอบกับ บทหน้าทุกศัพท์ คำนี้จัดเป็นคำสังเขปที่นับเข้าในเพยาลนัยหรืออันตฺทีปกนัยเช่นเดียวกัน ดังคำอธิบายในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีว่

วากฺยสฺสขเโป หส ปาโจ. เพยฺยาลนโยติปิ อนตฺทีปกนโยติปิ วตฺถุ ยฺยชฺชติ. เกจิ ปน ทวนทสฺมาสํ มณฺณนติ. เตสํ จสทฺโท น ยฺยชฺชติ. ปฺรโต วตฺถุสทฺโท จสทฺโท จ ปุพฺพปเทสฺส อานตฺเตพฺโพติปิ วทฺนติ. เตสํ หทยวตฺถุติ สมาสปทํ น ยฺยชฺชติ. อวิภตฺติกินิทฺเตโสติปิ อปเร.^{๓๔๐}

“ปาฐะนี้เป็นคำสังเขป ฟังกล่าวว่า เป็นเพยาลนัยบ้าง อันตฺทีปกนัยบ้าง

บางคนสำคัญว่าเป็นทวนทสมาส ตามมติของท่าน จ ศัพท์[ในคำว่า หทยวตฺถุ จ] ย่อมไม่สมควร

บางคนอ้างว่าควรนำคำว่า วตฺถุ และ จ ศัพท์จากบทหลังมาประกอบไว้ในบทหน้า [เป็นรูปว่า จกฺขุวตฺถุ จ โสตวตฺถุ จ ยฺยชฺช] ตามมติของท่าน บทสมาสว่า หทยวตฺถุ ย่อมไม่สมควร

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่า เป็นศัพท์อวิภตฺติกินิเทศ [คือ ศัพท์ที่ถูกแสดงด้วยการไม่ลงวิภัตติ กล่าว

คือ ลงวิภัตติแล้วลงไป จึงมีรูปเหมือนยังไม่ลงวิภัตติ หมายความว่า เมื่อควรกล่าวว่า จกฺขุ โสถํ ฆานํ ชิวหา กาโย หทยํ วตฺถุ จ ก็กล่าวเป็นรูปไม่ลงวิภัตติว่า จกฺขุ โสถํ ฆานํ ชิวหา กาโย หทยํ วตฺถุ จ]

คำสั่งเขบดังกล่าวยังพบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอีก ๒ แห่ง ดังตัวอย่างว่า

สเจ ปน ทสวสฺสสิเกน อชฺโฆหริยติ, ทส วสฺसानิ อโรตวจฺจุปสฺสิเส โอกาเส ปตฺติจฺจุหติ. สเจ วิส, ตีส, จตฺตาลีส, ปญฺญาส, สญฺจิ, สตฺตติ, อสฺสีติ, นวฺติวสฺสิเกน, สเจ วสฺสสฺติเกน อชฺโฆหริยติ. วสฺสสฺสํ อโรตวจฺจุปสฺสิเส โอกาเส ปตฺติจฺจุหติ.^{๑๔๑}

“ถ้าคนมีอายุ ๑๐ ปี กลืนกิน อาหารย่อมตั้งอยู่ในสถานที่อันเช่นเดียวกับหลุมคูที่ไม่ได้ชำระ ตลอด ๑๐ ปี

ถ้าคนมีอายุ ๒๐ ปี ๓๐ ปี ๔๐ ปี ๕๐ ปี ๖๐ ปี ๗๐ ปี ๘๐ ปี ๙๐ ปี กลืนกิน ถ้าคนมีอายุ ๑๐๐ ปี กลืนกิน ก็ตั้งอยู่ในสถานที่เช่นเดียวกับหลุมคูซึ่งมิได้ชำระตั้ง ๑๐๐ ปี”

จะเห็นได้ว่า คำว่า วิส, ตีส, จตฺตาลีส, ปญฺญาส, สญฺจิ, สตฺตติ และ อสฺสีติ เป็นคำสั่งเขบที่ละ คำว่า วสฺสิเกน ด้วยเพยยาลนัย หรือให้คำว่า วสฺสิเกน ติดตามไปประกอบกับ วิส ศัพท์เป็นต้นข้างหน้า ด้วยอันตที่ปกนัย

เตสุ ก็ รูปกฺขนฺธสฺส กฺขุณฺณสิ, อุทาทู เวทนา, สมฺญา, สงฺขาร, วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส กฺขุณฺณสิ.^{๑๔๒}

“ในชั้นนี้เป็นต้นนั้น เธอโกรธรูปชั้นหรือ หรือว่าโกรธเวทนาชั้น สัมมัญจชั้น สังขารชั้น หรือวิญญาณชั้น”

ในประโยคข้างต้น คำว่า เวทนา, สมฺญา และ สงฺขาร เป็นคำสั่งเขบที่ละคำว่า ขนฺธสฺส ด้วย เพยยาลนัย หรือให้คำว่า ขนฺธสฺส ติดตามไปประกอบกับ เวทนา ศัพท์เป็นต้นข้างหน้าด้วยอันตที่ปกนัย

ในคัมภีร์ปฏิฐานพบตัวอย่างว่า

อนาคตํ จกฺขุสมฺปทํ ปตฺถยมาโน โสถฆานชิวหากายสมฺปทํ, วณฺณสมฺปทํ, สทฺทคนฺธรสโณฏฺฐพฺพสมฺปทํ ปตฺถยมาโน อนาคเต ขนฺธ ปตฺถยมาโน ทานํ เทติ, สีสํ สมาทียติ.^{๑๔๓}

“บุคคลปรารถนาความถึงพร้อมแห่งจักขุในอนาคต ปรารถนาความถึงพร้อมแห่งโสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ สี เสียง กลิ่น รส โณฏฐัพพะในอนาคต ปรารถนาชั้นในอนาคต ย่อมให้ทาน สมาทานศีล”

คำว่า โสถฆานชิวหากายสมฺปทํ เป็นคำสั่งเขบของคำเต็มว่า โสถสมฺปทํ ฆเปยฺ กายสมฺปทํ และ คำว่า สทฺทคนฺธรสโณฏฺฐพฺพสมฺปทํ เป็นคำสั่งเขบของคำเต็มว่า สทฺทสมฺปทํ ฆเปยฺ โณฏฺฐพฺพสมฺปทํ ปาฐะดัง กล่าวพบในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๓๘๔) แต่ในคัมภีร์ปฏิฐานฉบับฉันทะรังสี มีปาฐะที่เป็นคำเต็มและ เพยยาละว่า

อนาคต จกฺขุสมฺปทํ ปตฺถยมาโน อเปย โสตสมฺปทํ อเปย ฌานสมฺปทํ อเปย ชิวหาสมฺปทํ อเปย กายสมฺปทํ อเปย วณฺณสมฺปทํ อเปย สทฺทสมฺปทํ อเปย คณฺธสมฺปทํ อเปย รสสมฺปทํ อเปย โผฏฺฐพฺพสมฺปทํ ปตฺถยมาโน อเปย อนาคเต ขนฺธ ปตฺถยมาโน ทานํ เทติ, สีสํ สมาทียติ.^{๑๔๔}

อีกอุทาหรณ์หนึ่งพบในคัมภีร์ยมกว่า ปุณฺณชนสฺส อวิชฺชาณุสโย จ อนุเสติ, กามราคะปฏิกฺขมาน-
ทิจฺฉิวิจิจฺจมาวาราคานุสโย จ อนุเสติ ^{๑๔๕} (อวิชชาณุสสัยย่อมนอนเนื่องแก่ปุณฺณ กามราคานุสสัย ปฏิฆานุสสัย
มานานุสสัย ทิฏฐานุสสัย วิจิจฺจานุสสัย และวาราคานุสสัย ย่อมนอนเนื่อง)

คำว่า กามราคะปฏิกฺขมานทิจฺฉิวิจิจฺจมาวาราคานุสโย เป็นคำสังเขปของคำเต็มว่า กามราคา-
ณุสโย อเปย วาราคานุสโย ปาฐะดังกล่าวพบในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๓๑๙) แต่ในคัมภีร์ยมกฉบับ
ฉัตตสังคีติ มีปาฐะที่เป็นคำเต็มว่า ปุณฺณชนสฺส อวิชฺชาณุสโย จ อนุเสติ กามราคานุสโย จ ปฏิฆานุสโย
จ มานานุสโย จ ทิฏฐานุสโย จ วิจิจฺจานุสโย จ วาราคานุสโย จ อนุเสติ ^{๑๔๖}]

สเจ ปน เทว ติสฺโส ตทฺตุตฺติ วา อาปตฺติโย โหนฺติ, ยถา “เอกํ อาปตฺติณ”ติ วุตฺตํ,
เอวํ “เทว อาปตฺติโย, ติสฺโส อาปตฺติโย”ติ วุตฺตพฺพํ. ตโต ปรี ปน สตํ วา โหตุ, สหสฺสํ วา,
“สมฺพหฺลลา”ติ วตฺตุํ วฏฺฏติ.

อนึ่ง ถ้ามีอาบัติ ๒ ข้อ ๓ ข้อ หรือมากกว่านั้น ควรกล่าวว่า เทว อาปตฺติโย (อาบัติ
๒ ข้อ) ติสฺโส อาปตฺติโย (อาบัติ ๓ ข้อ) เหมือนที่กล่าวว่า เอกํ อาปตฺติ (อาบัติ ๑ ข้อ)

แต่ถ้ามากกว่านั้นไป จะเป็น ๑๐๐ ข้อหรือ ๑,๐๐๐ ข้อก็ตาม ควรกล่าวว่า สมฺพหฺลลา
อาปตฺติโย (อาบัติจำนวนมาก)

ข้อความข้างต้นกล่าวไว้เพื่อแสดงวิธีบอกอาบัติที่ภิกษุต้องหลายข้อว่า ให้ระบุว่ เทว อาปตฺติโย
(อาบัติ ๒ ข้อ) ติสฺโส อาปตฺติโย (อาบัติ ๓ ข้อ) ถ้ามากกว่า ๒ หรือ ๓ ข้อ ให้ว่า สมฺพหฺลลา อาปตฺติโย (อาบัติ
จำนวนมาก)

โดยทั่วไปมักแปลว่า อาบัติ ๑ ตัว, อาบัติ ๒ ตัว เป็นต้น แต่คำว่า ตัว มักใช้กับสัตว์ดิรัจฉาน
หรือวัตถุสิ่งของที่มีลักษณะบางอย่างเหมือนสัตว์ดิรัจฉาน เช่น แก้อี้ ๑ ตัว โต๊ะ ๑ ตัว (แก้อี้และโต๊ะมี
๔ ขา) ดังนั้น จึงแปลว่า อาบัติ ๑ ข้อ, อาบัติ ๒ ข้อ เป็นต้น หรือถ้าเป็นอาบัติข้อเดียวที่ภิกษุต้องหลาย
ครั้ง ก็ใช้เป็นอาบัติ ๑ ครั้ง ๒ ครั้ง เป็นต้นตามภาษาพม่า

คำว่า ตทฺตุตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ตโต อุตฺตริ ตทฺตุตฺติ = อาบัติที่ยิ่งกว่าอาบัติ ๒ หรือ ๓ ข้อเหล่านั้น ชื่อว่า ตทฺตุตฺติ

คำว่า ตโต ใน ตโต ปริ (มากกว่านั้นไป) เพิ่มปาลฐเสสะว่า ทวตตยาปตติโต (จากอาบัติ ๒ หรือ ๓ ข้อ) โดย ทวตตยา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เทว วา ตโย วา อัสมา เติสสาติ ทวตตยา = ส่วน ๒ หรือ ๓ มีอยู่แก่อาบัตินั้น เหตุนี้ อาบัตินั้นชื่อว่า ทวตตยะ (ทวิ ศัพท์ + ตี ศัพท์ + อย ปัจจัยในอรรถว่า ส่วน)

ลง อย ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริเฉทที่ ๔ สูตร ๔๙) ว่า อยฺยาทวิตีหเส (ลง อย ปัจจัยในอรรถว่า ส่วน ท้าย อุภ, ทวิ และ ตี ศัพท์)

คำว่า สตฺ วา โหนตุ สหสฺสํ วา จัดเป็นสังขยาประธานะ คือ มีสังขยาเป็นหลัก ต้องเพิ่มคำว่า อาปตฺติโน (แห่งอาบัติทั้งหลาย) เข้ามาแปลรวม หรืออาจแต่งบาลีเป็นสังขยเยยประธานะ คือ มีสังขยเยยเป็นหลัก ก็ได้ มีรูปว่า สตฺ อาปตฺติโย วา โหนตุ สหสฺสํ วา โดยประกอบกริยาคุณพากย์เป็นรูปพหูพจน์ว่า โหนตุ]

นानาวตฺถกาสุปี “อหํ ภนฺเต สมฺพหุลา สงฺฆาติเสสา อาปตฺติโย อาปชฺชี เอกํ สุกก-
วิสสฺสฺญี เอกํ กายสํสัคคํ เอกํ พุฏฺฐุลลวาจํ เอกํ อตฺตกามํ เอกํ สมฺมจฺริตํ เอกาหปฺปจฺจนฺนาโย”ติ
เอวํ คณฺหวเสน วา, “อหํ ภนฺเต สมฺพหุลา สงฺฆาติเสสา อาปตฺติโย อาปชฺชี นานาวตฺถกาโย
เอกาหปฺปจฺจนฺนาโย”ติ เอวํ วตฺถกิตฺตวเสน วา, “อหํ ภนฺเต สมฺพหุลา สงฺฆาติเสสา อาปตฺติโย
อาปชฺชี เอกาหปฺปจฺจนฺนาโย”ติ เอวํ นามมตฺตวเสน วา โยชนา กาทพฺพา.

แม้ในอาบัติที่มีวัดตต่างกัน (อาบัติหลายข้อ) ควรแต่งคำสวดประกอบดังนี้

โดยเนื่องด้วยจำนวนอย่างนี้ว่า

อหํ ภนฺเต สมฺพหุลา สงฺฆาติเสสา อาปตฺติโย อาปชฺชี เอกํ สุกกวิสสฺสฺญี เอกํ กาย-
สํสัคคํ เอกํ พุฏฺฐุลลวาจํ เอกํ อตฺตกามํ เอกํ สมฺมจฺริตํ เอกาหปฺปจฺจนฺนาโย.

“กระผมต้องอาบัติสังฆาติเสสหลายข้อ ชื่อสุกกวิสสฺสฺญี ๑ กายสังสัคคะ ๑ พุฏฺฐุลล-
วจา ๑ อตฺตกามะ ๑ และสมฺมจฺริตตะ ๑ ปิดไว้วันเดียว”

โดยเนื่องด้วยการบอกวัดต[พร้อมกับชื่อ]อย่างนี้ว่า

อหํ ภนฺเต สมฺพหุลา สงฺฆาติเสสา อาปตฺติโย อาปชฺชี นานาวตฺถกาโย เอกาหป-
ปจฺจนฺนาโย.

“กระผมต้องอาบัติสังฆาติเสสหลายข้อ มีวัดตต่างกัน ปิดไว้ ๑ วัน”

โดยเนื่องด้วยชื่อ[สังฆาติเสส]เท่านั้นอย่างนี้ว่า

อหํ ภนฺเต สมฺพหุลา สงฺฆาติเสสา อาปตฺติโย อาปชฺชี่ เอกาหปฏิจฺจนฺนาโย.

“กระผมต้องอาบัติสังฆาติเสสหลายข้อ ปิดไว้ ๑ วัน”

[การบอกอาบัติโดยเนื่องด้วยชื่อสังฆาติเสสซึ่งเป็นอย่างสุดท้าย เป็นที่นิยมมาก เพราะผู้บอกไม่จำเป็นต้องระบุว่าคืออาบัติอะไรบ้าง ทำให้ไม่ต้องละเอียดต่อสงฆ์ในขณะที่บอกปริวาสว่า ตนต้องอาบัติข้อไหน ประโยคข้างต้นมีเนื้อหายาวพอสมควร แต่ควรจับเฉพาะใจความว่า นานาวตฺถกาสฺปิ คณฺณวเสน วา, วตฺถกิตฺตฺนวเสน วา, นามมตฺตวเสน วา โยชฺนา กาทพฺพา ก็จะทำให้เข้าใจเนื้อความในประโยคได้ชัดเจน

คำว่า วตฺถกิตฺตฺนวเสน วา (โดยเนื่องด้วยการบอกวัตถุ[พร้อมกับชื่อ]) เป็นการบอกวัตถุพร้อมกับชื่อ ไม่ใช่การบอกวัตถุอย่างเดียว ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

วตฺถกิตฺตฺนวเสน วาติ นามเณ สห วตฺถกิตฺตฺนวเสน วาติ อตฺถโก. เตเนว हि อุปริ นามมตฺตวเสน วาติ มตฺตคฺคหณํ กตฺนติ ทฎฺฐพฺพ.

“คำว่า วตฺถกิตฺตฺนวเสน วา หมายความว่า โดยเนื่องด้วยการบอกวัตถุพร้อมกับชื่อ ดังนั้น ฟังทราบทั่ว ท่านกระทำ มตฺต คัพฺพวํ นามมตฺตวเสน วา (โดยเนื่องด้วยชื่อเท่านั้น) ในศัพท์ต่อไป”]

ตตฺถ นามํ ทฺวิํ สขาติสาธารณํ สพฺพสาธารณญ, ตตฺถ สงฺฆาติเสสํ สขาติสาธารณํ, อาปตฺติตี สพฺพสาธารณํ, ตสฺมา “สมฺพหุลา อาปตฺติโย อาปชฺชี่ เอกาหปฏิจฺจนฺนาโย”ติ เอวํ สพฺพสาธารณนามวเสนापि วตฺตุํ วกฺกฺกฺกฺก. อิทฺถहि ปริวาสาทินิยกมมํ วตฺถวเสน โคตฺตวเสน นามวเสน อาปตฺติวเสน จ กาทํ วกฺกฺกฺกฺก.

ในคำนี้ว่า นามมตฺตวเสน (โดยเนื่องด้วยชื่อเท่านั้น) ชื่อมี ๒ ประเภท คือ

๑. สขาติสาธารณนาม ชื่อทั่วไปแก่อาบัติที่มีประเภทเหมือนกัน คือ ชื่อว่า สังฆาติเสส

๒. สัพพสาธารณนาม ชื่อทั่วไปแก่อาบัติทั้งปวง คือ ชื่อว่า อาบัติ

ดังนั้น จึงควรกล่าวโดยเนื่องด้วยสัพพสาธารณนามได้อีกด้วยอย่างนี้ว่า สมฺพหุลา อาปตฺติโย อาปชฺชี่ เอกาหปฏิจฺจนฺนาโย (กระผมต้องอาบัติหลายข้อ ปิดไว้ ๑ วัน) โดยแท้จริงแล้ว วินัยกรรมมีปริวาสเป็นต้นนี้ จะทำเนื่องด้วยวัตถุ โคตร ชื่อ และอาบัติ ย่อมควรทีเดียว

[ท่านกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อจำแนกชื่อ ๒ ประเภทที่ปรากฏในคำว่า นามมตฺตวเสน (โดยเนื่องด้วยชื่อเท่านั้น)

คำว่า สขาติสาธารณ (ชื่อทั่วไปแก่อาบัติที่มีประเภทเหมือนกัน) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมานา ขาติโย เอตาสนติ สขาติโย (บัญญัติพหุพหิสมาส)
- สขาตินิ สาธารณิ สขาติสาธารณิ (จตุตถิตตปฐมิสมาส)

คำว่า สพฺพสาธารณ (ชื่อทั่วไปแก่อาบัติทั้งปวง) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สพฺพาสํ สาธารณิ สพฺพสาธารณิ (จตุตถิตตปฐมิสมาส)

คำว่า ตสฺมา (ดังนั้น) เพิ่มปฐมเสสเป็นรูปว่า ตสฺมา อาปตฺติติ นามสฺส สพฺพสาธารณตฺตา (เพราะชื่อว่าอาบัติเป็นชื่อทั่วไปแก่อาบัติทั้งปวงนั้น) โดยเปลี่ยน สพฺพสาธารณิ ในประโยคว่า อาปตฺติติ สพฺพสาธารณิ เป็นบทแสดงเหตุว่า สพฺพสาธารณตฺตา ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ตสฺมาติ ยสฺมา ทฺวเ นาม อาปตฺติติ สพฺพสาธารณิ นามิ, ตสฺมา.^{๑๔๗}

“คำว่า ตสฺมา (ดังนั้น) หมายความว่า เพราะชื่อว่าอาบัติในชื่อทั้ง ๒ เป็นชื่อทั่วไปแก่อาบัติทั้งปวงนั้น”]

ตตถ สุกฺกวิสสฺสญฺจิติ วตฺถุ เจว โคตตณฺจ, สงฺฆาทิเสสฺโสติ นามณฺเจว อาปตฺติ จ.

ในวตฺถุ โคตร ชื่อ และอาบัติเหล่านั้น [ศัพท์นี้]คือ สุกฺกวิสสฺสญฺจ เป็นทั้งวตฺถุ [เพราะเป็นการล่วงละเมิด] และโคตร [เพราะไม่เกี่ยวกับสิ่งอื่น] ส่วน[ศัพท์นี้]คือ สังฆาทิเสส เป็นทั้งชื่อ [เพราะเป็นชื่อที่เกี่ยวกับประเภทของตน]และอาบัติ[เพราะพึงต้องด้วยการล่วงละเมิดนั้นๆ]

[คำว่า ตตถ เพิ่มปฐมเสสว่า วตฺถุโคตตนามาปตฺติสฺส ที่กล่าวไว้ในประโยคก่อน ข้อความนี้กล่าวไว้เพื่อแจ่มแจ้งว่า ชื่อว่า สุกฺกวิสสฺสญฺจ เป็นทั้งวตฺถุและโคตร กล่าวคือ ชื่อว่า สุกฺกวิสสฺสญฺจ เป็นวตฺถุ คือ การล่วงละเมิด และเป็นโคตร คือ สิ่งทั่วไปกับจำพวกเดียวกัน ไม่เกี่ยวกับสิ่งอื่น โดยการปล่อยนํ้าอสุจิ ไม่เกี่ยวกับกายสังสัคคะ เป็นต้น (คำว่า โคตต มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ว่า คํ ตายตฺติ โคตตํ (สิ่งที่รักษาความเข้าใจว่า เป็นการปล่อยนํ้าอสุจิ) และศัพท์ว่า สุกฺกวิสสฺสญฺจ) ชื่อว่า โคตร)

ข้อความว่า “ชื่อว่า สงฺฆาทิเสสฺโส เป็นทั้งชื่อและอาบัติ” หมายความว่า ชื่อว่า สังฆาทิเสส เป็นชื่อทั่วไปที่เกี่ยวกับประเภทเดียวกัน และเป็นอาบัติ คือ สิ่งที่มีกษุพึงต้องด้วยการล่วงละเมิดนั้นๆ

คำว่า สุกฺกวิสสฺสญฺจิติ ให้เพิ่มปฐมเสสว่า อยํ สทฺโท เข้ามาแปลร่วม โดย อิติ ศัพท์ที่แปลว่า “คือ” ใช้ในอรรถนิทฺสสนะ (แสดง) คือ แสดงเนื้อความที่ศัพท์พึงกล่าว โดยแปลตามเนื้อความของศัพท์นั้นๆ ไม่แปลทับศัพท์เหมือน อิติ ศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า ปทฺตถวิปลาส คือ เปลี่ยนนอรรถของบท

ตั้งฎีกาใหม่อธิบายว่า

สกุภวิสสญฺจีติ สกุภวิสสญฺจิ นามายํ. อิติสทฺโท เหตุถ วจเนยฺยตํ นิตฺสเสติ. นิตฺสสนมตฺตญฺเจตํ
“สกุภวิสสญฺจี”ติ กายสํสคฺคาทีนํปิ วตฺตอุภาทิกาเวน อิจฺฉิตพฺพตฺตา.^{๑๔๘}

“คำว่า สกุภวิสสญฺจิ หมายความว่า ศัพท์นี้ที่ชื่อว่า สกุภวิสสญฺจิ

จริงอยู่ อิติ ศัพท์ในบทนี้ย่อมแสดงเนื้อความที่ศัพท์พึงกล่าว อนึ่ง คำว่า สกุภวิสสญฺจิ นี้เป็น
เพียงตัวอย่าง เพราะพึงปรารภณาแม้การสัมผัสกายเป็นต้นโดยความเป็นวัตถุเป็นต้น”

ในคำว่า สงฺฆาติเสโสติ ให้เพิ่มปาฐเสสะว่า อยํ สทฺโท เข้ามาแปลรวมเช่นเดียวกัน โดย อิติ ศัพท์
ที่แปลว่า “คือ” ใช้ในอรรถนิทสสนะ (แสดง) ดังที่กล่าวมาแล้ว ตั้งฎีกาใหม่อธิบายว่า

สงฺฆาติเสโสติ สงฺฆาติเสโส นามายํ. เอตถ ปน อิติสทฺโท วจเนยฺยนิสฺสุทฺทายํ นิตฺสเสติ. เตนานห
“นามญฺเจว อาปตฺติ จา”ติ.^{๑๔๙}

“คำว่า สงฺฆาติเสโส หมายความว่า ศัพท์นี้ที่ชื่อว่า สงฺฆาติเสส อนึ่ง อิติ ศัพท์ในบทนี้ย่อม
แสดงกลุ่มศัพท์และเนื้อความที่ศัพท์พึงกล่าว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นามญฺเจว อาปตฺติ จ (เป็นทั้งชื่อและอาบัติ)]

ตตฺถ “สกุภวิสสญฺจี กายสํสคฺคน”ติอาทิวจเนนาปิ “นानาวตฺตกาโย”ติ วจเนนาปิ วตฺต
เจว โคตตญฺจ คหิตํ โหติ, “สงฺฆาติเสโส”ติ วจเนนาปิ “อาปตฺติโย”ติ วจเนนาปิ นามญฺเจว อาปตฺติ
จ คหิตา โหติ, ตสฺมา เอเตสุ ยสฺส กสฺสจि วเสน กมฺมวาจา กาทพฺพา.

ในวัตถุเป็นต้นนั้น วัตถุและโคตรภูกระบุถึงด้วยคำว่า สกุภวิสสญฺจี และ กายสํสคฺค
เป็นต้น และด้วยคำว่า นานาวตฺตกาโย

ส่วนชื่อและอาบัติภูกระบุถึงด้วยคำว่า สงฺฆาติเสโส และด้วยคำว่า อาปตฺติโย

ดังนั้น จึงควรทำกรรมวาจาโดยเนื่องด้วยวัตถุเป็นต้นนั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ คำไหนระบุถึงวัตถุเป็นต้นนั้นด้วยกรรมวาจา
- อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแจกแจงว่า คำไหนระบุถึงวัตถุเป็นต้นนั้นด้วย

กรรมวาจามีใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า อธิบายว่า ในวัตถุเป็นต้นนั้น วัตถุและโคตรภูกระบุถึง
ด้วยคำว่า สกุภวิสสญฺจี และ กายสํสคฺค เป็นต้น และด้วยคำว่า นานาวตฺตกาโย ส่วนชื่อและอาบัติภูกระบุถึง
ด้วยคำว่า สงฺฆาติเสโส และด้วยคำว่า อาปตฺติโย ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ตยิทํ กมฺมวาทาย เกน วจเนน คหิตนฺติ อนฺโยคํ สนฺธาย “ตตฺถา”ติอาทิมาน.^{๑๕๐}

“ท่านหมายเอาคำถามว่าคำไหนระบุถึงวัตถุเป็นต้นนั้นด้วยกรรมวาจา จึงกล่าวว่า ตตฺถ เป็นต้น”

อปิ ศัพท์ในคำว่า วจเนนาปิ ทั้ง ๒ ศัพท์ทำหน้าที่สมุจจะเหมือน จ ศัพท์ แต่ท่านประกอบใช้อปิ ศัพท์เพื่อหลีกเลี่ยงไม่ให้ซ้ำกับ เจว และ จ ศัพท์ที่จะกล่าวต่อมาในประโยคเดียวกัน

คำว่า “สงฺฆาติเสโส”ติ วจเนนาปิ “อาปตฺติโย”ติ วจเนนาปิ นามญฺเจว อาปตฺติ จ คหิตา โหติ (ส่วนชื่อและอาบัติถูกระบุถึงด้วยคำว่า สงฺฆาติเสโส และด้วยคำว่า อาปตฺติโย) ในฎีกาใหม่กล่าวถึงเหตุที่คำว่า อาปตฺติ ระบุถึงชื่อและอาบัติทั้งสองอย่างว่า

สพฺพสาธารณนามตฺตา วิติกฺกเมน อาปชฺชิตพฺพตฺตา จ นามญฺเจว อาปตฺติ จ โหติติ อาห “อาปตฺติโยติ วจเนนาปิ”ติ.^{๑๕๑}

“ชื่อและอาบดีย่อมมีได้ เพราะเป็นชื่อทั่วไปแก่ชื่อทั้งหมด และเป็นสิ่งที่ภิกษุพึงต้อง ด้วยการล่วงละเมิด ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อาปตฺติโยติ วจเนนาปิ (และด้วยคำว่า อาปตฺติโย)”

การนำเหตุมาแสดงข้างต้นชื่อว่า เหตุสัมพันธ์ คือ การประกอบความด้วยการแสดงเหตุ ดังที่กล่าวไว้ในสังฆาติเสส ลิกขาบทที่ ๘

นอกจากนั้น ท่านยังแสดงปทานุสัมพันธ์ของการกล่าวบทว่า อาปตฺติโยติ วจเนนาปิ ดังนี้

๑. ฐาปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า ชื่อและอาบัติถูกระบุถึงด้วยคำว่า สงฺฆาติเสโส และด้วยคำว่า อาปตฺติโย ด้วยประโยคว่า “สงฺฆาติเสโส”ติ วจเนนาปิ “อาปตฺติโย”ติ วจเนนาปิ นามญฺเจว อาปตฺติ จ คหิตา โหติ.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดชื่อและอาบัติจึงถูกระบุถึงด้วยคำว่า อาปตฺติโย

๓. อาโปกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ชื่อและอาบัติควรถูกระบุถึงด้วยคำว่า สงฺฆาติเสโส เท่านั้นหรือไม่ใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะขจัดความสงสัยนี้ จึงกล่าวว่า “อาปตฺติโย”ติ วจเนนาปิ อธิบายว่า ชื่อและอาบัติไม่ใช่ถูกระบุถึงด้วยคำว่า สงฺฆาติเสโส เท่านั้น แต่ยังถูกระบุถึงด้วยคำว่า อาปตฺติโย อีกด้วย ดังนี้แล

คำว่า ตสฺมา (ดังนั้น) นั้นส่วนใหญ่ต้องนำประธานจากประโยคต้นมาเปลี่ยนเป็นบทนามที่ลงบัญญัติมีวิภัติ แต่ในที่นี้เป็นกรณการสรุปความ ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๗๗) จึงอธิบาย ตสฺมา ว่า เพราะภิกษุควรทำวินัยกรรมมีปวิวาสเป็นต้นโดยเนื่องด้วยวัตถุ โคตร ชื่อ และอาบัติ

ในคำว่า เอเตสุ ยสฺส กสฺสจิ วเสน ท่านประกอบใช้เป็นรูปบุลงลิงค์ว่า เอเตสุ ยสฺส กสฺสจิ โดยเพิ่มปาฐเสสเป็นรูปว่า เอเตสุ อตฺถสฺ (ในบรรดาเนื้อความเหล่านั้น) ยสฺส กสฺสจิ อตฺถสฺ (เนื้อความ

อย่างใดอย่างหนึ่ง) เพราะ วตฺถุ และ โคตฺต เป็นนปฺงสกลิงค์, สงฺฆาภิเสส เป็นปฺงลึงค์ ส่วน อาปตฺติ เป็น อิตถิลิงค์ การแปลตามศัพท์จึงเพิ่ม อตฺถ เข้ามาเป็นปาสฺสเสสเพื่อให้หมายถึงศัพท์ที่มีลิงค์ต่างกันเหล่านี้]

กมฺมวาจาปริโยसानะ จ สเจ อปฺปภิกฺขุโก อาวาโส โหติ, สกฺกา รตฺติจฺเณห์ อนา-
ปชฺชนฺเตน วสิตฺุ, ตตฺเถว “ปริวาสํ สมาทียามิ, วตฺตํ สมาทียามิ”ติ ติกฺขตฺตํ วตฺตํ สมาทาตพฺพํ.
สมาทียิตฺวา ตตฺเถว สงฺฆสฺส อาโรเจตฺวา ปุณฺ อาคตาคนฺ ภิกฺขุณฺ อาโรเจนฺเตน วตฺตเมทญฺจ
รตฺติจฺเณทญฺจ อกตฺวา ปริวสิตพฺพํ.

อนึ่ง ในเวลาสวดกรรมวาจาจบ ถ้าวัดมีภิกษุน้อย ภิกษุอาจอยู่ได้ไม่ขาดราตรี ฟัง
สมาทานวัตร ๓ ครั้งในโรงอุโบสถนั้นนั่นแหละว่า ปริวาสํ สมาทียามิ (กระผมสมาทานปริวาส),
วตฺตํ สมาทียามิ (กระผมสมาทานวัตร) ครั้นสมาทานแล้วควรบอกแก่สงฆ์ในโรงอุโบสถนั่นเอง
แล้วบอกแก่ภิกษุอาคันตุกะที่มาแล้วๆ อีก ฟังอยู่ปริวาสไม่ทำการทำลายวัตรและขาดราตรี

[ประโยคที่ว่า สกฺกา รตฺติจฺเณห์ อนาปชฺชนฺเตน วสิตฺุ เป็นประโยคภาววาจก คือ ประโยคที่
เน้นกิริยาเป็นหลัก มีอนภิตกัตตา คือ อนาปชฺชนฺเตน และกริยาคุมพากย์ คือ สกฺกา

ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๗๗) กล่าวว่า ภิกษุอาจสมาทานด้วยบทใดบทหนึ่งในบททั้ง ๒ ว่า ปริวาสํ
สมาทียามิ (กระผมสมาทานปริวาส), วตฺตํ สมาทียามิ (กระผมสมาทานวัตร) ก็ได้ หรือจะสมาทานด้วยบท
ทั้ง ๒ ก็จะเป็นการสมาทานด้วยดี ดังที่พระอรรถกถาจารย์จะกล่าวต่อไปว่า เอกปเทนาปิ เจตฺถ นิขฺชิตฺโต
โหติ ปริวาโส, ทฺวึหิ ปนฺ สุนิขฺชิตฺโตเยว สมาทาเนปิ เอเสว นโย (อนึ่ง ปริวาสเป็นอันเก็บแล้วด้วยบท
เดียวในบทเหล่านี้ แต่เมื่อถูกเก็บไว้ด้วยบททั้ง ๒ ก็เป็นอันเก็บไว้ด้วยดีทีเดียว แม้ในการสมาทานก็มี
นัยเดียวกัน)

นอกจากนั้น ฎีกาใหม่ยังอธิบายเพิ่มเติมว่า ภิกษุอาจสมาทานวัตรด้วยภาษาใดภาษาหนึ่งซึ่งเป็น
ภาษาของตนก็ได้ ไม่จำเป็นต้องสมาทานด้วยภาษาบาลีเท่านั้นเหมือนการสวดกรรมวาจาที่จำต้องใช้
ภาษาบาลีอย่างเดียว

ข้อความว่า “การทำลายวัตร” หมายความว่า วัตรของภิกษุผู้อยู่ปริวาส มี ๙๔ ข้อ ซึ่งตรัสไว้
ในคัมภีร์จุฬวรรค ปาริวาสกัณฑ์^{๕๒} เช่น น ภิกฺขเว ปาริวาสิเกน ภิกฺขุนา สาทิตพฺพํ ปกตตฺตานํ
ภิกฺขุณฺ อภิวาหนํ ปจฺจุจฺจานํ (ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้อยู่ปริวาสไม่พึงยินดีการไหว้ การลูกรับ ของภิกษุผู้
เป็นปกติตตะทั้งหลาย) เป็นต้น

ข้อความว่า “การขาดราตรี” มี ๓ ประเภท คือ

๑. สหवासะ การนอนในที่มุงบังเดียวกันกับภิกษุปกติแต่ถ้าภิกษุทำอิริยาบถ ๓ คือ การยืน เดิน และนั่ง ในที่มุงบังเดียวกันไม่เป็นการขาดราตรี

๒. วิปวาสะ การไม่อยู่ร่วมกับภิกษุปกติในเวลาอรุณขึ้น

๓. อนาโรจนะ การไม่บอกวัตรเมื่อเห็นภิกษุอื่น

ตั้งข้อความในคัมภีร์จุฬารัตนว่า

ตโย โข อุปาลี ปาวิวาสิกสส ภิกขุโน รตติจฺเณทา สหวาโส วิปวาโส อนาโรจนา. อิมะ โข อุปาลี ตโย ปาวิวาสิกสส ภิกขุโน รตติจฺเณทา.^{๑๔๓}

“อุปาลี รัตติเนทของภิกษุผู้อยู่ปวิวาสมี ๓ อย่าง คือ

๑. สหवासะ (การอยู่ร่วมกัน) ๒. วิปวาสะ (การอยู่ปราศ) ๓. อนาโรจนา (การไม่บอก)

อุปาลี รัตติเนทของภิกษุผู้อยู่ปวิวาสมี ๓ อย่างนี้แล”

คำว่า ปุณ อากตาคทาน ภิกขุโน อาโรจนะเตน (บอกแก่ภิกษุอาคันตุกะที่มาแล้วๆ อีก) หมายถึง การบอกวัตรแก่ภิกษุอาคันตุกะที่เข้ามาวัดด้วยกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยประกอบใช้พจน์ตามจำนวนภิกษุอาคันตุกะว่า

ภิกษุอาคันตุกะ ๑ รูป = อายสฺมา ธาเรตุ (ท่านผู้มีอายุโปรดทรงจำ)

ภิกษุอาคันตุกะ ๒ รูป = อายสมฺนตา ธาเรนตุ (ท่านผู้มีอายุทั้งหลายโปรดจำ)

ภิกษุอาคันตุกะ ๓ รูป = อายสมฺนโต ธาเรนตุ (ท่านผู้มีอายุทั้งหลายโปรดจำ)

ภิกษุอาคันตุกะ ๔ รูปขึ้นไป = สงฺโฆ ธาเรตุ (สงฆ์โปรดจำ)

สเจ น สกกา โหติ ปวิวาสํ โสเธตุํ, นิภฺชิตฺตวตฺเตน วสิตฺกามา โหติ, ตตฺเถว สงฺฆมฺมชฺเฌ เอกปฺุคฺคสฺส วา สนฺติเก “ปวิวาสํ นิภฺชิตฺตวา, วตฺตํ นิภฺชิตฺตวา”ติ ปวิวาโส นิภฺชิตฺตวา.

ถ้าภิกษุไม่อาจประพฤติปวิวาสให้บริสุทธิ์ได้ แต่ต้องการจะอยู่ด้วยวัตรที่เก็บไว้ ควรเก็บปวิวาสในท่ามกลางสงฆ์ที่โรงอุโบสถนั้นนั่นแหละ หรือในสำนักของภิกษุรูปหนึ่งว่า ปวิวาสํ นิภฺชิตฺตวา (กระผมเก็บปวิวาส), วตฺตํ นิภฺชิตฺตวา (กระผมเก็บวัตร)

[คำว่า เอกปฺุคฺคสฺส วา สนฺติเก (หรือในสำนักของภิกษุรูปหนึ่ง) มีคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

มาพฺกโต ปน ภิกฺขุสฺส นิภฺชนฺเตสฺส เอกสฺสปิ สนฺติเก นิภฺชิตฺตํ วฏฺฏนฺติ. มาพฺกโต นิภฺชิตฺตวา สตี ปฏฺฐิภานฺเตน สห คจฺจนฺตสฺส สนฺติเก นิภฺชิตฺตวา. เตนนาห “เอกปฺุคฺคสฺส วา สนฺติเก”ติ.^{๑๔๔}

“อนึ่ง เมื่อภิกษุออกจากโรงอุโบสถแล้ว ควรเก็บปวิวาสในสำนักของภิกษุรูปหนึ่งก็ได้ ส่วนภิกษุ

ผู้ออกจากโรงโอบุสแล้วระลึกได้ ฟังเก็บปริวาสในสำนักของภิกษุผู้ไปรวมกัน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า เอก-
บุคคฺลสฺส วา สนฺติเก (หรือในสำนักของภิกษุรูปหนึ่ง)”

ข้อความข้างต้นแสดงปทานุสัมพันธ์ของ เอกบุคลลสูตร ว่า สนฺติเก ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ตตเถว สงฆมชฺเฌ เอกปุคฺคสฺส วา สนฺติเก “ปริวาสํ นิกฺขิปามิ, วตฺตํ นิกฺขิปามิ”ติ ปริวาสो นิกฺขิปิตพฺโพ (ควรเก็บปริวาสในท่ามกลางสงฆ์ ในโรงอุโบสถนั้นนั่นแหละ หรือในสำนักของภิกษุรูปหนึ่งว่า ปริวาสํ นิกฺขิปามิ, วตฺตํ นิกฺขิปามิ)

๓. ภิกษุผู้ขอปริวาสต้องสมาทานปริวาสว่า ปริวาส สมาธิยามิ (กระผมสมาทานปริวาส), วุตตัม สมาธิยามิ (กระผมสมาทานวัตร) แล้วบอกปริวาสว่า อหิ ภนเต เป็นต้น หลังจากนั้นแล้ว จึงเก็บวัตรในท่ามกลางสงฆ์ หรือภิกษุรูปหนึ่งภายในสีมาว่า ปริวาส นิชิปามิ (กระผมขอเก็บปริวาส), วุตตัม นิชิปามิ (กระผมขอเก็บวัตร) เพราะส่วนมากแล้วภิกษุไม่อาจประพฤติปริวาสตลอดวันตลอดคืนได้ แต่ถ้าสามารถประพฤติได้ก็ไม่จำเป็นต้องเก็บวัตร

๔. โดยทั่วไปภิกษุผู้อยู่ปริวาสมักอยู่ตลอดราตรี เพราะเวลากลางวันอาจมีพระอาคันตุกะเข้ามาในวัดได้ จึงควรอยู่ปริวาสในยามราตรีเพื่อหลีกเลี่ยงการบอกปริวาสแก่พระอาคันตุกะดังกล่าว ดังนั้น ภิกษุจึงต้องสมาทานและบอกปริวาสอีกรอบหนึ่งในตอนค่ำเพื่อให้ได้ราตรี ส่วนใหญ่มักเป็นเวลาหลังสวดมนต์ค่ำแล้ว หลังจากนั้นจึงประพฤติปริวาสวัตร ๙๔ ข้อ และไม่ให้ขาดราตรีด้วยการแยกไปนอนในกุฏิอีกแห่งหนึ่งซึ่งมีที่มุงบังต่างกัน อีกทั้งบอกปริวาสแก่ภิกษุอาคันตุกะที่เข้ามาวัดตั้งแต่นั้นจนถึงอรุณขึ้น

๕. เมื่ออรุณขึ้นแล้ว ให้เก็บวัตร (แต่ถ้าเป็นมานัต ต้องบอกมานัตซ้ำอีกแล้วจึงเก็บมานัต)]

อถาเนน ปจจุสสมเย เอเกน ภิกขุนา สหี ปริกขิตตสฺส วิหารสฺส ปริกฺเขปโต, อปริกขิตตสฺส ปริกฺเขปารหฺญาณโต เทว เลทฺทูปาเต อติกฺกมิตฺวา มหามคฺคโต โอกกมฺม คุมฺเพน วา วติยา วา ปฏิจฺจนฺนญฺจาเน นิสีทิตฺวา อนโตอรุณเวยว วุตตัม สมาธิยิตฺวา อาโรเจตพฺพํ. ยมฺปิ อญฺญํ ภิกฺขุํ ปสฺสตี, ตสฺสาปิ อาโรเจตพฺพเมว. อรุณเ อญฺจิตฺเต ตสฺส สนฺติเก วุตตัม นิชิปิตฺวา วิหารํ คนฺตพฺพํ. สเจ โส ปุเรอรุณเวยว เกณจิ กรรมเียน คโต, วิหารํ คนฺตฺวา ยํ สพฺพปจฺมํ ภิกฺขุํ ปสฺสตี, ตสฺส อาโรเจตฺวา นิชิปิตพฺพํ. เอวํ สลลฺกฺเขตฺวา ยาว รตฺติโย ปุเรนฺตี, ตาว ปริวตฺตพฺพํ, อยํ สงฺเขปโต ปฏิจฺจนฺนปริวาสวินิจฺจโย, วิตถาโร ปน สมฺนตฺปาสาทิกาย วินยสํวณฺณนาย วุตฺตนเวยเนว เวทิตพฺโพ.

ภายหลังจาก[เวลาที่เก็บวัตรแล้ว]นั้นในเวลาใกล้รุ่ง ภิกษุผู้เก็บวัตรแล้วนั้นพร้อมด้วยภิกษุรูปหนึ่งออกนอกวัดให้ล่วง ๒ เลทฺทูปาตจากรั้วของวัดที่มีรั้ว หรือจากที่ควรจะเป็นรั้วของวัดที่ไม่มีรั้ว เมื่อลงจากทางใหญ่แล้วนั่งในที่กำบังด้วยพุ่มไม้หรือรั้ว ฟังสมาทานบอกวัตรภายในอรุณทีเดียว แม้เธอเห็นภิกษุอื่นใดต้องบอกแก่ภิกษุนั้นด้วย เมื่ออรุณขึ้นแล้วจึงเก็บวัตรในสำนักของภิกษุผู้ไปด้วยกันแล้วกลับวัด

ถ้าภิกษุผู้ไปด้วยกันนั้นรีบกลับวัดก่อนอรุณจะขึ้นเพราะมีกิจจำเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง เขากลับไปวัดแล้วจึงบอกแก่ภิกษุที่ตนเห็นก่อนแล้วจึงเก็บวัตร ภิกษุกำหนด[ราตรี]อย่างนี้แล้ว

พึงอยู่ปริวาสจนครบราตรี นี่คือข้อวินิจฉัยของปฏิกรณ์ปริวาสโดยสังเขป ส่วนความละเอียด พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้นั้นเทียวในอรรถกถาพระวินัยชื่อว่า สมันตปาสาทิกาเถิด

[วิธีสมาทานปริวาสและบอกปริวาสตามที่กล่าวไว้ข้างต้นนั้น เนื่องด้วยภิกษุผู้สามารถแยกจำวัดในที่ซึ่งมีที่มุ่งบังต่างกันสามารถสมาทานและบอกปริวาสได้ทุกวัน แต่ภิกษุที่ต้องการจำวัดในที่ปกติไม่แยกไปต่างหากและไม่ต้องการสมาทานและบอกปริวาสทุกวัน อาจสมาทานและบอกปริวาสในเวลาก่อนอรุณขึ้น แล้วจึงเก็บวัตรเมื่ออรุณขึ้นแล้ว มีวิธีปฏิบัติโดยย่อ ดังนี้

๑. ในเวลาใกล้รุ่ง ให้ภิกษุผู้ประพฤติปริวาสออกจากวัดไป ๒ เลหะขุบาท (ช่วงขว้างก่อนดิน ๒ ครั้ง) นับจากรั้ววัดที่มีรั้ว หรือที่อาจกันรั้วของวัดที่ไม่มีรั้ว พร้อมกับภิกษุอีกรูปหนึ่ง

๒. เดินออกจากทางใหญ่หนึ่งในที่กำบังด้วยพุ่มไม้หรือรั้ว

๓. สมาทานและบอกปริวาสก่อนอรุณขึ้นเล็กน้อยในสำนักของภิกษุที่มาด้วยกัน

๔. ในเวลานั้น ถ้าพบภิกษุรูปอื่น ก็ต้องบอกปริวาสอีกด้วย

๕. เมื่ออรุณขึ้นแล้วให้เก็บวัตรในสำนักของภิกษุที่มาด้วยกันนั้นแล้วกลับวัด

๖. ถ้าภิกษุที่มาด้วยกันมีธุระกลับวัดก่อนอรุณขึ้นด้วยก็มีการขับถ่ายเป็นต้น ภิกษุผู้ประพฤติปริวาสยังไม่ได้เก็บวัตรควรรองนกว่าอรุณจะขึ้น เมื่ออรุณขึ้นแล้วจึงกลับวัดไปแล้วบอกปริวาสกับภิกษุที่เห็นเป็นรูปแรก ซึ่งจะเป็นพระที่อยู่ประจำหรือพระอาคันตุกะก็ตาม แล้วจึงเก็บวัตรในสำนักของภิกษุนั้น

คำว่า อถ นิสสัยพมาแปลว่า “ภายหลังจากนั้น” คือ ภายหลังจากเวลาที่เก็บวัตรแล้วนั้น ตามนัยนี้ อถ ศัพท์เป็นนิบาตที่มีอรรถเหมือน ตโต (จากนั้น) เพิ่มปาสฺสเสสะว่า ปรี (ภายหลัง) เข้ามาแปลร่วมกับ อถ ศัพท์

ข้อความว่า “ออกนอกวัดให้ล่วง ๒ เลหะขุบาท” กล่าวไว้เพื่อสละ สวณูปจาระ (ที่ใกล้แห่งการได้ยินเสียงท่องบ่นสาธยายของภิกษุทั้งหลาย) ตามที่กล่าวในฎีกาใหม่ (หน้า ๒๗๙) ดังนั้น โบราณจารย์พม่าจึงถือว่า ถ้าออกไปนอกวัดถึงที่ไม่ได้ยินเสียงท่องบ่นสาธยายของภิกษุทั้งหลาย แม้จะไม่ไกลถึง ๒ เลหะขุบาท ก็สมควร

ข้อความว่า “เมื่อลงจากทางใหญ่แล้ว” กล่าวไว้เพื่อสละ อุปจาระ (ที่ใกล้ของภิกษุผู้เดินทาง) เพราะภิกษุผู้ประพฤติปริวาสต้องบอกวัตรแก่ภิกษุทุกรูปที่ตนพบเห็นในขณะนั้น จึงต้องลงจากทางใหญ่ไปอยู่ในทางน้อยที่ไม่ค่อยมีภิกษุเดินผ่าน

ข้อความว่า “นั่งในที่กำบังด้วยพุ่มไม้หรือรั้ว” กล่าวไว้เพื่อสละ ทสสนูปจาระ (ที่ใกล้แห่งการเห็น) กล่าวคือ เพื่อหลีกเลี่ยงไม่ให้ตนเห็นภิกษุรูปอื่นที่อาจเดินผ่านมาในเวลานั้น ถ้าตนพบเห็นเข้า แม้

ท่านจะอยู่ไกล ก็ต้องตามไปบอกวัตร ถ้าตามไปไม่ทันก็ไม่เสียวัตร แต่เสียราตรี จึงควรนั่งที่กำบังเพื่อไม่ให้ตนเห็นภิกษุรูปอื่น

คำว่า อนโตะอรุณเวยว (ภายในอรุณที่เดียว) หมายถึง เวลาก่อนอรุณขึ้นเล็กน้อย เพราะถ้าภิกษุสมาทานปริวาสบอวัตรก่อนอรุณขึ้นเป็นเวลานาน ถ้าพบภิกษุอื่นที่เดินผ่านมา ก็ต้องบอวัตรอีกครั้งหนึ่ง ดังนั้น จึงควรบอวัตรในเวลาก่อนอรุณขึ้นเล็กน้อย เพื่อหลีกเลี่ยงความลำบากในการบอวัตรดังกล่าว

คำว่า อนโตะอรุณ มีรูปวิเคราะห์หัตถ์พยียาวสมาสว่า

- อรุณสสุ อนโต อนโตะอรุณ = ภายในแห่งอรุณ ชื่อว่า อันโตะอรุณะ

คำว่า ปุเรอรุณ มีรูปวิเคราะห์หัตถ์พยียาวสมาสว่า

- อรุณสสุ ปุเร ปุเรอรุณ = เวลาก่อนแห่งอรุณ ชื่อว่า ปุเรอรุณะ

ในที่บางแห่งใช้เป็น ปุรารุณา แทน ปุเรอรุณ มาจาก ปุรา ศัพท์ + อรุณา ศัพท์ ท่านประกอบใช้บัญญัติว่า อรุณา ในที่ประกอบกับ ปุรา ศัพท์ แปลว่า “ในกาลก่อนจากอรุณ”

ในประโยคว่า อรุณ อฏฺฐิเต ตสฺส สนฺติเก วตฺตํ นิชิปิตฺวา วิหารํ คนฺตพฺพํ (เมื่ออรุณขึ้นแล้ว ฟังเก็บวัตรในสำนักของภิกษุผู้ไปด้วยกันแล้วกลับวัด) ชื่อว่า ประโยคภาวจาก คือ ประโยคที่เน้นกิริยาเป็นหลัก ท่านผู้กล่าวต้องการเน้นกิริยาไปของภิกษุ จึงประกอบใช้เป็นรูปภาวจากว่า คนฺตพฺพํ (ฟังไป) โดยไม่เน้นกรรม คือ สถานที่ไปอันได้แก่ วัด เพราะลงทุติยวิภัติทาย วิหาร ศัพท์ที่เป็นปุงลึงค์ ดังนั้น จึงไม่ประกอบเป็นรูปกรรมจากว่า วิหาโร คนฺตพฺพํ โดยลงปฐมวิภัติทาย วิหาร ศัพท์ แม้ในคัมภีร์ นิรุตติที่ปนี (สูตร ๕๗๐) ก็แสดงตัวอย่างว่า เตน โภคํ อนฺนญฺยติ (อันเขาเสวยโภคะทรัพย์) จะเห็นได้ว่า ท่านประกอบใช้บทกรรม คือ โภคํ เป็นรูปนปุงสกลึงค์ เพราะเป็นประโยคภาวจาก ไม่ประกอบใช้เป็นปุงลึงค์ ปฐมวิภัติว่า โภโค เหมือนในประโยคกรรมจากทั่วไป

โดยทั่วไป กิริยาคุมพากย์ที่เป็นประโยคภาวจาก มักลงอาชยตวิภัติหรือลงกิตกัปัจจัยท่าย อกรรมกธาดู คือ ธาดูที่ไม่มีกรรม แต่ในบางแห่งก็ลงท่ายสกรรมกธาดู คือ ธาดูที่มีกรรม เพราะท่านผู้กล่าวไม่ประสงค์จะระบุถึงกรรม จึงประกอบใช้ภาวจาก ส่วนใหญ่ประโยคภาวจากในลักษณะนี้จะไม่มีบทกรรมประกอบร่วม เช่น เคเห เทวตฺตเตน ปจฺจเต (เทวทัตหุงอยู่ในบ้าน) แต่ในบางแห่งก็ประกอบใช้บทกรรมได้บ้างโดยลงทุติยวิภัติตามปกติ เหมือนคำว่า วิหารํ คนฺตพฺพํ ในประโยคข้างต้น

ความจริงแล้ว การใช้ภาษาขึ้นอยู่กับชาวโลกเป็นหลักสำคัญ ชาวโลกนั้นมักกล่าวถึงสิ่งที่มีจริงให้เหมือนไม่มีจริงบ้าง เช่น อนฺนุทรา กณฺณ (หญิงสาวไม่มีท้อง) เพราะหญิงสาวมีท้องตามธรรมชาติ แต่กลับกล่าวว่าไม่มีท้อง ซึ่งหมายถึงการตั้งครรภ์ที่มีท้องใหญ่ หรือกล่าวถึงสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริงบ้าง เช่น สมฺมุทโท กุณฺธุกา (มหาสมุทรเป็นน้ำเต้า) เพราะมหาสมุทรใหญ่น้ำเต้ามาก ดังนั้น ในที่บางแห่งจึงประกอบใช้ภาวจากท่ายสกรรมกธาดูได้เมื่อไม่ต้องการจะกล่าวกรรม

ตั้งคำอธิบายในคัมภีร์สัททตถกถาจินตาวา

กมฺมสฺสาวาณิฉนํ	สกมฺมา'ชฺยาตปจฺจยา
ภาเวปิ ตํ ยถา เคเห	เทวทตฺเตน ปจฺจเต.
วตฺติจฺฉา น ภเว สนฺต-	มปฺยสนฺตมฺปิ สา ภเว
ตํ ยถาอนุทรา กณฺณา	สมฺพุทฺโธ กุณฺธุทิกาติ จ. ^{๑๕๕}

“เมื่อไม่มีความต้องการกล่าวถึงกรรม อาชยาตวิภัตติย่อมลงแม้ในภาววาจก
ท้ายสกรรมกธาดุ ดังอุทาหรณ์ว่า เคเห เทวทตฺเตน ปจฺจเต (เทวทตฺตหุงอยู่ในบ้าน)

ความต้องการกล่าวถึงสิ่งที่มีจริง ไม่พึงมิได้บ้าง และความต้องการกล่าว
ถึงสิ่งที่ไม่จริง ก็มีได้บ้าง ดังอุทาหรณ์ว่า อนุทรา กณฺณา (สาวน้อยไม่มีท้อง),
สมฺพุทฺโธ กุณฺธุทิกา (มหาสมุทรเป็นน้ำเต้า)”

ข้อความข้างต้นกล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์พาลาวดารว่า

กมฺมวณิฉนํ น	วิรุชฺฌติ สกมฺมา
ภาเวปิ ตํ ยถา เคเห	เทวทตฺเตน ปจฺจเต.
สนฺตมฺปิ วตฺตุมิฉนํ น	กฺวาปฺยสนฺตมฺปิ สา ภเว
ตํ ยถาอนุทรา กณฺณา	สมฺพุทฺโธ กุณฺธุทิกาติ จ. ^{๑๕๖}

“เมื่อไม่มีความต้องการจะกล่าวถึงกรรม [การประกอบวิภัตติ]แม้ในภาววาจก
ท้ายสกรรมกธาดุย่อมไม่ผิด ดังอุทาหรณ์ว่า เคเห เทวทตฺเตน ปจฺจเต (เทวทตฺตหุงอยู่
ในบ้าน)

ความต้องการจะกล่าวถึงสิ่งที่มีจริง ไม่พึงมีในบางที่ และความต้องการจะ
กล่าวถึงสิ่งที่ไม่จริงนั้น ก็มีได้ในบางที่ ดังอุทาหรณ์ว่า อนุทรา กณฺณา (สาวน้อย
ไม่มีท้อง), สมฺพุทฺโธ กุณฺธุทิกา (มหาสมุทรเป็นน้ำเต้า)”]

สุทนต์ปริวาส

อิตเรสุ ปน ทวีสุ “อาปตฺติปริยนต์ น ชานาติ, รตฺติปริยนต์ น ชานาติ”ติ อิมสฺมี วตฺถุสฺมี
ชนฺธเก อนุญญาโต สุทนต์ปริวาโส นาม, โส ทฺวิโร จุฬสุทนต์โต มหาสุทนต์โตติ. ทฺวิโรปิ เจส
รตฺติปริจฺเจทํ สกัลลํ วา เอกจฺจํ วา อชานนฺตสฺส จ อสฺสรนฺตสฺส จ ตตฺถ เวมตฺติกสฺส จ ทาทพฺโพ.

อาปตติปริยนต์ ปน “เอตติกา อหิ อาปตติโย อาปนโน”ติ ชานาตุ วา, มา วา, อการณเมตฺ.
ตสฺส ทานวิ ขนฺธเก อาคโต. วินิจฺฉยกถา ปน วิตุถารโต สมฺมตปาสาทิกายํ วุตฺตา.

บรรดาปริวาสทั้ง ๒ ประเภทอื่น[จากปฏิจันนปริวาสนั้น] ปริวาสอันพระผู้มีพระภาค
ได้ทรงอนุญาตไว้ในชั้นแรกเพราะเรื่องนี้ว่า อาปตติปริยนต์ น ชานาติ, รตติปริยนต์ น ชานาติ
(ภิกษุไม่รู้ที่สูตอาบัติ ไม่รู้ที่สูตราตรี) ชื่อว่า **สุทนต์ปริวาส** มี ๒ ประเภท คือ

๑. จุฬสุทนต์ปริวาส สุทนต์ปริวาสเล็ก

๒. มหาสุทนต์ปริวาส สุทนต์ปริวาสใหญ่

อนึ่ง สุทนต์ปริวาสทั้งสองนั้น สงฆ์ควรให้แก่ :-

- ภิกษุผู้ไม่รู้จำนวนราตรีทั้งหมดหรือบางส่วน
- ภิกษุผู้ระลึกไม่ได้
- ภิกษุผู้มีความสงสัยในจำนวนราตรีนั้น

อนึ่ง ภิกษุนั้นจะรู้ที่สูตของอาบัติว่า เราต้องอาบัติประมาณเท่านี้ก็ตาม ไม่รู้ก็ตาม
นั้นไม่ใช่เหตุ วิธีให้สุทนต์ปริวาสนั้นมาแล้วในคัมภีร์ชั้นแรก^{๕๗} ส่วนคำวินิจฉัยได้กล่าวไว้โดย
ละเอียดในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา^{๕๘}

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงสุทนต์ปริวาสอื่นจากปฏิจันนปริวาสที่กล่าวมาแล้ว ปน ศัพท์
ในคำว่า อิตเรสุ ปน ทำหน้าที่ปักษนตรโชตกะ คือ แสดงฝ่ายอื่นอันได้แก่สุทนต์ปริวาส

จุฬสุทนต์ปริวาส คือ ปริวาสที่ให้แก่ภิกษุผู้จำจำนวนวันที่หมดจดได้ แต่จำวันที่ปกปิดอาบัติไว้
ไม่ได้ จึงต้องเข้าปริวาสโดยมีวันที่หมดจดเป็นขอบเขต คือ ภิกษุระลึกโดยอนุโลม คือ ตั้งแต่วันอุปสมบท
หรือโดยปฏิโลม คือ ตั้งแต่วันเปิดเผยอาบัติ แล้วรู้ว่าตนไม่หมดจดตลอดกาลเพียงใด พึงอยู่ปริวาสตลอด
กาลเพียงนั้น ภิกษุอาจอยู่ปริวาสประเภทนี้นานกว่าเดิมหรือน้อยกว่าเดิมก็ได้ โดยไม่จำเป็นต้องขอปริวาส
ใหม่ เช่น ภิกษุสำคัญว่าตนไม่หมดจด ๑ เดือนแล้วขอปริวาส ๑ เดือน แต่ระลึกได้อีกว่าตนไม่หมดจด ๒
เดือน ก็อยู่ต่อไป ๒ เดือนโดยไม่ต้องขอปริวาสใหม่ หรือถ้าหากขอปริวาส ๒ เดือน แต่ระลึกได้อีกว่าตน
ไม่หมดจด ๑ เดือน ก็อยู่ปริวาสเพียง ๑ เดือน ปริวาสประเภทนี้เพิ่มจำนวนหรือลดจำนวนวันลงได้

มหาสุทนต์ปริวาส คือ ปริวาสที่พึงให้แก่ภิกษุผู้ระลึกโดยอนุโลมและปฏิโลมตามที่กล่าวไว้แล้ว
ระลึกไม่ได้ว่าตนหมดจดตลอดกาลเท่านั้น เพียงระลึกว่าตนไม่หมดจดหลังจากอุปสมบทแล้ว ภิกษุนั้นต้อง
ประพฤติปริวาสตลอดวันเดือนปี นับตั้งแต่วันอุปสมบทไปจนถึงวันขอปริวาส แต่ถ้าระลึกได้ชัดเจนว่าไม่

หมดจดตลอดกาลเท่านี้ ก็ลดจำนวนวันประพฤติปรีวาสได้ ปรีวาสประเภทนี้ไม่อาจเพิ่มจำนวนวันได้ แต่ลดจำนวนวันลงได้

คำว่า เอตติกา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอตฺ ปริมาณ เอตฺสชาติ เอตติกา (เอต ศัพท์ + ตตก ปัจจัยใน ปริมาณ ตัทธิต)

โดยแปลงสระ อ ที่อยู่หน้า ก ปัจจัยซึ่งมี อา อิตถิปัจจัยอยู่ท้ายเป็น อิ เช่น ปาปิกา ทิฏฐิ (ความเห็นทรม), ภาทิกกา เทสนา (เทศนาอันงาม) เป็นต้น แต่การแปลงสระ อ เป็น อิ นี้ไม่แน่นอนเสมอไป เพราะพบรูปอิตถิลิงค์ว่า ปาปกา, ภาทกกา ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาอีกด้วย (ดู ปทฺฐปสัทธิมัญชรี เล่ม ๓ สูตร ๓๘๙)

เอต ศัพท์ใน อการณเมตฺ แปลตามศัพท์ว่า “การรู้หรือไม่รู้ที่สุดของอาบัตินั้น” เพิ่มปาลุสสะว่า อาปตฺติปริยัตตสฺส ชานนํ วา อชานนํ วา โดยเปลี่ยน ชานาตุ วา มา วา เป็นบทนามภาวสาธนะว่า ชานนํ วา อชานนํ วา เพื่อให้สอดคล้องกับ เอตฺ และเปลี่ยน อาปตฺติปริยัตตํ ที่ลงทุติยาวิภัติเป็นบทที่ลงฉัญญีวิภัติในอรรถกรรมาว่า อาปตฺติปริยัตตสฺส เพราะเป็นกรรมของบทภาวสาธนะที่นิยมใช้เป็นฉัญญีกรรม]

สโมธานปรีวาส

อิตโร ปน สโมธานปรีวาโส นาม, โส ติวโร โหติ โอธานสโมธานो อคฺขสโมธานो มิสฺสสโมธานนติ. ตตฺถ โอธานสโมธานน นาม อนฺตรปตฺติ อาปชฺชิตฺวา ปฏิจฺฉาเทนตสฺส ปริวฺตฺตทิวเส โอธุนิตฺวา มกฺขเตวา ปุริมา ย อาปตฺติยา มูลทิวสปริจฺเฑ เท ปจฺฉา อาปนํ อาปตฺติ สโมทิตฺวา ทาทพฺพปรีวาโส วุจฺจติ. อคฺขสโมธานน นาม สมฺพหฺลสาสู อาปตฺติสู ยา เอกา วา เทว วา ติสฺโส วา สมฺพหฺลลา วา อาปตฺติโย สพฺพจิริปฺปฏิจฺฉนฺนาโย, ตาสํ อคฺเชน สโมธาย ตาสํ รตฺติปริจฺเฑทวเสน อวเสนานํ อุณฺตรปฺปฏิจฺฉนฺนานํ อาปตฺตินํ ทาทพฺพปรีวาโส วุจฺจติ. มิสฺสสโมธานน นาม นานาวตฺถุกาโย อาปตฺติโย เอกโต กตฺวา ทาทพฺพปรีวาโส วุจฺจติ. อโย ติวโรปิ สโมธานปรีวาเส สงฺเขปกฺกา, วิตฺถาโร ปน สมฺนตฺปาสาทิกายํ วุตฺโต. อิํ “ปริวตฺตพฺพน”ติ ปทสฺส วินิจฺฉยกถามุขํ.

ส่วนปรีวาสอื่นจากสุทนต์ปรีวาส ชื่อว่า สโมธานปรีวาส สโมธานปรีวาสนั้นมี ๓ ประเภท คือ

๑. โอธานสโมธาน (สโมธานปรีวาสที่พึงให้โดยยกเลิกวันที่อยู่ปรีวาสแล้ว)

ปริวาสที่สงฆ์พึงให้แก่ภิกษุผู้ต้องอันตราบัติแล้วปิดไว้ โดยยกเลิก คือ ไม่นับวันที่อยู่ปริวาสแล้ว นำอาบัติที่ต้องในภายหลังมารวมเข้าไว้ในขอบเขตวันเดิมของอาบัติก่อน

๒. อัคคสโมธาน (สโมธานปริวาสที่พึงให้ตามจำนวนราตรีของอาบัติที่ปิดไว้นานที่สุด)

ปริวาสที่สงฆ์รวมแล้วพึงให้เพื่ออาบัติที่เหลือซึ่งปิดไว้ต่ำกว่าอาบัติที่ปิดไว้นานกว่าอาบัติทั้งหมดเหล่านั้น อันเป็นอาบัติ ๑ ข้อ ๒ ข้อ ๓ ข้อ หรือหลายข้อ ในบรรดาอาบัติจำนวนมากตามขอบเขต คือ โดยเนื่องด้วยจำนวนราตรีของอาบัติเหล่านั้น

๓. มิสสกลสโมธาน (สโมธานปริวาสที่พึงให้โดยรวมอาบัติที่มีวัตถุต่างกัน)

ปริวาสที่สงฆ์พึงให้โดยรวมเอาอาบัติที่มีวัตถุต่างกันเข้าด้วยกัน

ที่กล่าวมานี้เป็นคำกล่าวโดยย่อในสโมธานปริวาสทั้ง ๓ ประเภท ส่วนรายละเอียดได้กล่าวไว้ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา^{๔๔} ข้อนี้เป็นเพียงแนวทางแห่งคำวินิจฉัยของบทว่า ปริวตุลลพ

[ท่านกล่าวประโยคว่า อิตโร ปน เป็นต้นเพื่อแสดงสโมธานปริวาส จัดเป็น *ประโยคปากชั้นตระ* คือ แสดงฝ่ายอื่นจากฝ่ายแรกที่ได้แสดงมาแล้ว ส่วนประโยคว่า โส ติวโร เป็นต้น จำแนกสโมธานปริวาสเป็น ๓ ประเภท จัดเป็น *ประโยควากยารัมภะ* คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า เพื่อขจัดความสงสัยว่าปริวาสดังกล่าวมีกี่ประเภท ส่วนประโยคว่า ตตถ โอธานสโมธาน เป็นต้น อธิบายสโมธานปริวาสดังกล่าวโดยย่อ จัดเป็นประโยควิตถาระ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อิทานิ ตํ ติวรมปิ สโมธานปริวาสํ สงฺเขปโต ทสฺสเสตุ “ตตถา”ติอาทิมหา.^{๔๕}

“บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ตตถ เป็นต้นเพื่อแสดงสโมธานปริวาสทั้ง ๓ อย่างนั้นโดยสังเขป”

คำว่า โอฐนิตฺวา แปลตามศัพท์ว่า “สลัดแล้ว” คือ ยกเลิก ประกอบรูปศัพท์มาจาก อว บทหน้า + ฐ ฐาตุ (กมฺปน = หวันไหว) + นา ปัจจัย + ตฺวา ปัจจัย

คำว่า มกฺขเขตฺวา แปลตามศัพท์ว่า “กำจัดแล้ว” ประกอบรูปศัพท์มาจาก มกฺข ฐาตุ (สโยชน-โรสนิสฺ = ประกอบ, โกรธ) + เณ ปัจจัย + ตฺวา ปัจจัย อย่างไรก็ตาม มกฺข ฐาตุในที่นี้ใช้ในความหมายว่า กำจัด

คำว่า โอธานสโมธาน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โอฐนิตฺวา สโมธาน โอธานสโมธาน = ปริวาสอันเป็นที่ยกเลิก[วันที่อยู่ปริวาส]แล้วรวม [อาบัติ] ชื่อว่า โอธานสโมธาน

คำนี้มีศัพท์เดิมมาจาก โอฐนิตฺวา สโมธาน แปลงสระ อุ ใน ฐ เป็น อา และลบ ตฺวา ปัจจัย ทำ

ให้สระ อี ที่เป็นผลของการลง ตฺวา ปัจจัยต้องหายไปด้วยโดยรุกขสกุณนัย คือ วิธีที่เหมือนนกเกาะต้นไม้ กล่าวคือ เมื่อตัดต้นไม้แล้ว เงานกที่เกาะอยู่บนต้นไม้ก็หายไปด้วย เพราะนกบินจากไป

อันตราบัติ คือ อาบัติสังฆาติเสสที่ภิกษุต้องในระหว่างที่อยู่ปริวาสก็ตาม ควรแก้มานัตก็ตาม ประพฤติมานัตอยู่ก็ตาม ควรแก้อัพภานก็ตาม ยังไม่ได้แก้วัตร

คำว่า อคฺขสโมธาน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อคฺเขน สโมธาน อคฺขสโมธาน = ปริวาสอันเป็นที่รวมตามจำนวน[ราตรี] ชื่อว่า อคฺขสโมธาน

คำว่า อคฺข ใช้ในความหมายว่า ต้นทุน, การบูชา ดังคัมภีร์อภิธานปิทีปิกากล่าวว่า อคฺขมุเลย จ ปุชเ^{๑๑๑} (อคฺข ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ต้นทุน และการบูชา)

อย่างไรก็ตาม อคฺข ศัพท์ในที่นี้แปลว่า “ขอบเขต” คือ จำนวนราตรีของอาบัติที่ปิดไว้นานที่สุด ดังคัมภีร์นี้อธิบายว่า อคฺเขน ตาสํ รตติปริจฺเจทวเสน (ตามขอบเขต คือ โดยเนื่องด้วยจำนวนราตรีของอาบัติเหล่านั้น) แม้คัมภีร์ปาจิตยาภิโยชนาก็กล่าวว่า

อคฺเขนาติ ปริจฺเจเทน. อคฺขสทฺโท ปริจฺเจตตฺถวาทโก.^{๑๑๒}

“บทว่า อคฺเขน แปลว่า ‘ด้วยขอบเขต’ อคฺข ศัพท์แสดงความหมายว่า ขอบเขต”

คำว่า มิสฺสสโมธาน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มิสฺสกาณํ สโมธาน มิสฺสสโมธาน = ปริวาสอันเป็นที่รวมของอาบัติที่มีวัตถุต่างกัน ชื่อว่า มิสฺสสโมธาน

คำว่า อาปตฺตินํ ใน อาปตฺตินํ ทาทพฺพปริวาโส วุจฺจติ นั้นกังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๐๓) กล่าวว่า ลงบัญญัติในอรรถเหตุ แปลว่า “เพราะอาบัติ” หรือ อีกอย่างหนึ่ง ท่านให้เพิ่ม วเสน เข้ามา แปลว่า อาปตฺตินํ วเสน (ด้วยอำนาจแห่งอาบัติ) ก็ได้ แต่ในที่นี้แปลว่า “เพื่ออาบัติ” เพราะใช้ตามกังขา-วิตรณีอรรถกถานิสสัย (หน้า ๑๘๗)

โอธานสโมธาน คือ สโมธานปริวาสที่พึงให้โดยยกเลิกวันที่อยู่ปริวาสแล้ว กล่าวคือ ปริวาสที่ยกเลิกวันที่อยู่ปริวาสแล้ว พึงให้โดยรวมอาบัติที่ต้องภายหลังไว้ในวันเดิมของอาบัติก่อน หมายความว่า ภิกษุรับปริวาสเพื่ออาบัติที่ปกปิดไว้แล้ว กำลังอยู่ปริวาสก็ตาม ควรแก้มานัตก็ตาม ประพฤติมานัตอยู่ก็ตาม ควรแก้อัพภานก็ตาม ยังไม่ได้แก้วัตร ต้องอาบัติสังฆาติเสสอื่นแล้วปิดไว้ตลอดราตรีที่เสมอหรือน้อยกว่าอาบัติเดิม สงฆ์พึงให้ปริวาสแก่ภิกษุนั้นโดยยกเลิกวันที่อยู่ปริวาสและวันที่ประพฤติมานัตทั้งหมดด้วยการชักเข้าหาอาบัติเดิมด้วยกรรมวาจา แล้วให้ปริวาสใหม่โดยรวมอาบัติที่ต้องในภายหลังเข้าไว้ในอาบัติเดิม กล่าวโดยย่อคือ ปริวาสที่สงฆ์ให้แก่ภิกษุผู้ต้องอันตราบัติในระหว่างอยู่ปริวาสเป็นต้นนั่นเอง ถ้าอาบัติที่ต้องภายหลังถูกปิดไว้นานกว่าอาบัติเดิม ก็ควรอยู่ปริวาสตามอาบัติที่ต้องภายหลัง โดยรวมอาบัติเดิมเข้าไว้ใน

อาบัติที่ต้องภายหลัง ถ้าภิกษุไม่ได้ปิดอันตราบัติ และไม่ต้องทำการซักเข้าหาอาบัติเดิม พึงอยู่ปรีวาสตามปรีวาสที่รับไว้ก่อนแล้วนั้นแหละ

อัครสมโฆธาน คือ สโฆธานปรีวาสที่พึงให้ตามจำนวนราตรีของอาบัติที่ปิดไว้ยาวนานที่สุด กล่าวคือ ภิกษุต้องอาบัติสังฆาภิบาลร้อยครั้งปิดไว้ ๑๐ วันถึง ๑๐ ครั้ง รวมเป็นต้องอาบัติพันครั้งปิดไว้พันวัน พึงอยู่ปรีวาส ๑๐ วันโดยรวมอาบัติและราตรีเข้าด้วยกัน ถ้าภิกษุต้องอาบัติข้อเดียวหรือหลายข้อ ปิดไว้ต่างวันกัน ก็ต้องเข้าปรีวาสตามราตรีที่ปิดไว้ยาวนานที่สุด โดยรวมเอาอาบัติและราตรีที่ปิดไว้ไม่นานมาเข้าไว้ในราตรีที่ปิดไว้ยาวนานที่สุด เช่น ภิกษุต้องอาบัติสังฆาภิบาลแล้วปิดไว้ ๑ ปี แต่ถ้าปลงอาบัติทุกกึ่งเดือนในวันอุโบสถที่ฟังปาติโมกข์ ก็ควรขออัครสมโฆธานแล้วเข้าปรีวาสกึ่งเดือนเท่านั้น โดยรวมอาบัติและวันที่เหลือทั้งหมดเข้าในกึ่งเดือน ภิกษุที่ปลงอาบัติเสมอทุกๆ กึ่งเดือนที่ประเทศพม่านิยมเข้าอัครสมโฆธาน เพราะไม่ต้องใช้เวลาเหมือนสุทธันตปรีวาสที่ต้องเข้าเป็นแรมเดือนแรมปี

มิสสกลสมโฆธาน คือ สโฆธานปรีวาสที่พึงให้โดยรวมอาบัติที่มีวัตถุต่างกัน กล่าวคือ ภิกษุต้องอาบัติสังฆาภิบาลหลายข้อ เช่น สุกกวิสัจฉฐิ ๑ ข้อ กายสังสัคคะ ๑ ข้อ และปิดไว้ในจำนวนราตรีที่เท่ากัน ต้องขอมิสสกลสมโฆธานเพื่ออาบัติที่มีวัตถุต่างกันซึ่งปิดไว้ในราตรีเท่ากัน

สรุปความในสโฆธานปรีวาส ๓ ว่า

- โอฆานสมโฆธานเป็นการยกเลิกวันที่อยู่ปรีวาสแล้วรวมเอาอาบัติที่ต้องภายหลังไว้ในวันเดิมของอาบัติก่อน เพราะต้องอันตราบัติในระหว่างอยู่ปรีวาสเป็นต้น

- อัครสมโฆธานเป็นการรวมอาบัติที่มีวัตถุเดียวกัน คือ สุกกวิสัจฉฐิเท่านั้น หรืออาบัติที่มีวัตถุต่างกันโดยจำแนกเป็นสุกกวิสัจฉฐิและกายสังสัคคะเป็นต้น เข้าไว้ในอาบัติที่ปิดไว้ยาวนานที่สุด แล้วอยู่ปรีวาสตามราตรีที่ปิดไว้ยาวนานที่สุด

- มิสสกลสมโฆธานเป็นการรวมอาบัติที่มีวัตถุต่างกัน แต่ปิดวันไว้เท่ากัน ดังข้อความในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาวา

โสปี ปรโต “เตน โข ปน สมเยน อญจตโร ภิกขุ สมพหุลา สงฆาภิเสสา อาปตติโย อาปนโน โหติ, เอกา อาปตติ เอกาหปฏิจจณฺหา, เอกา อาปตติ ทวีหปฏิจจณฺหา”ติอาทินา นเยน ปาฬิย อาคโตเยว.”^{๖๓}

“แม้อัครสมโฆธานนั้นมาแล้วในพระบาลีข้างหน้านั้นแหละตามนัยว่า

เตน โข ปน สมเยน อญจตโร ภิกขุ สมพหุลา สงฆาภิเสสา อาปตติโย อาปนโน โหติ, เอกา อาปตติ เอกาหปฏิจจณฺหา, เอกา อาปตติ ทวีหปฏิจจณฺหา.”^{๖๔}

‘ในสมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่งต้องอาบัติสังฆาภิบาลหลายข้อ อาบัติข้อหนึ่งปิดไว้หนึ่งวัน ข้อหนึ่งปิดไว้สองวัน) เป็นต้น’”]

คำอธิบาย อุตฺตริ นารตฺ

อุตฺตริ นารตฺตนฺติ ปรีวาสโต อุตฺตริ น รตฺติโย.

คำว่า อุตฺตริ นารตฺ แปลว่า ๖ ราตรีเพิ่มขึ้นจากปรีวาส

[คำว่า ปรีวาสโต แสดงอุปาทานของ อุตฺตริ ศัพท์ เพราะ อุตฺตริ เป็นศัพท์ที่มองหาอุปาทาน
แน่นอน เรียกว่า อุปาทานาเปกขะ เช่นเดียวกับ ปรี ศัพท์

คำว่า น รตฺติโย แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

- น รตฺติโย นรตฺ (สมาหัทธกุสมาส)
- นรตฺตเมว นารตฺ (นรตฺ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกัตถัตถิต)

รูปวิเคราะห์ทีกุสมาสว่า น รตฺติโย นรตฺ เป็นรูปวิเคราะห์โดยย่อ รูปวิเคราะห์โดยพิสดารที่
กล่าวไว้ในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต คือ

- น รตฺติโย สมาหฺวา นรตฺ

หรือ - นนฺ รตฺตินํ สมาหาโร นรตฺ

ตามที่ฎีกาใหม่นำมาแสดงไว้ ที่จริงแล้วรูปนี้เป็นสมาหัทธกุสมาส โดยคำว่า สมาหฺร หมายถึง
การรวมสิ่งหลายสิ่งเข้าด้วยกันโดยใช้ใจเป็นเครื่องอนุมาณ เหมือนการคิดอนุมาณรวมบุคคล ๑๐ คนให้เป็น
๑ กลุ่ม หรือรวมหนังสือ ๑๐ เล่มเป็น ๑ กอง ฉะนั้น ในสมาสนี้จึงมีรูปเป็นเอกพจน์เท่านั้น อย่างไรก็ตาม
ความหมายของสมาสนี้เป็นพหูพจน์ เพราะไม่มีหมู่โดยตรงกันข้ามกับส่วน ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อวยวพฺยติเรเกณ สมุทฺยสฺสสมาวโต น รตฺติโยติ อตฺโถ วุตฺโต.^{๑๖๔}

“ท่านกล่าวเนื้อความ[พหูพจน์]ว่า น รตฺติโย เพราะไม่มีหมู่โดยตรงกันข้ามกับส่วน”

คำว่า รตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- รา สทฺโท อตฺติ นิชฺชติ เอตฺถาติ รตฺติ = เสียงย่อมขาดสูญไปในกาลนั้น เหตุนั้น กาลนั้น
ชื่อว่า รตฺติ) หมายถึง กาลสงบแห่งเสียงของสัตว์ทั้งหลาย (รา บทหน้า + อตฺ ธาตุ = ขาดสูญ + ตี ปัจจัย)

โดย อตฺ ธาตุเป็นภาวาทิคณะใช้ในความหมายว่า ผูก, ไป, ต่อเนื่อง, ถึง (พจนานุกรมสันสกฤต-
ปาปเนส) แต่ฉบับฎีกาใหม่^{๑๖๖} พบปาฐะผิดว่า รา สทฺโท ตียติ นิชฺชติ เอตฺถาติ รตฺติ โดยเหตุที่ ตี ธาตุไม่
ปรากฏในคัมภีร์ธาตุ และในกัณฑ์ชาวตีรณคัมภีร์ (หน้า ๑๘๘) ก็พบรูปว่า รา สทฺโท อตฺติ นิชฺชติ เอตฺถาติ รตฺติ
ดังนั้น รูปว่า อตฺติ จึงสมควร

รา ศัพท์ในบทนี้เป็นไปในความหมายว่า เสียง ดังข้อความในคัมภีร์เอกักรโกษาว่า

รา ตุ โสณณ ธเน สหุเท

อทาเน ธาตุยมปิ จ

ริ คติย ธาตุยญจ

เอวาतिकาริเย ภเม.^{๑๖๗}

“รา ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ทอง, ทรัพย์, เสียง, การไม่ให้ และ รา ธาตุ

ริ ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ไป, ริ ธาตุ, รูปสำเร็จที่แปลงมาจาก เอ อันเป็นหนต้นของ เอว ศัพท์ และการหมุนไป”]

คำอธิบาย ภิขุฆมานตตาย

ภิขุฆมานตตยาติ ภิขุฆน์ มานภาวาย, อารานตตยาติ วุตต โหติ.

คำว่า ภิขุฆมานตตตาย แปลว่า เพื่อความนับถือของภิกษุ ความหมาย คือ เพื่อประโยชน์คือการให้ภิกษุยินดี

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ ภิขุฆมานตต ว่า

- มานิตพโพติ มาโน (มาน ธาตุ = บุษ + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- ภิขุฆิ มาโน ภิขุฆมานโน (ตติยัตปฺปฐิสสมาส)
- ภิขุฆมานสส ภาวो ภิขุฆมานตต (ภิขุฆมาน ศัพท์ + ตต ปัจจัยในภาวตฺทิต)

คำว่า ภิขุฆมานตต แปลตามศัพท์ว่า “ความเป็นผู้อันภิกษุพึงนับถือ” รูปวิเคราะห์นี้กล่าวตามกัณฑ์ชาตรีคณฺฐิ (หน้า ๑๘๙) และปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนา (หน้า ๑๕๕) โดยในคัมภีร์หลังแสดงรูปวิเคราะห์อีกอย่างหนึ่งว่า

- มานาปน อารานน มาน (มาน ธาตุ = บุษ + ณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- มานสส ภาวो มานตต (มาน ศัพท์ + ตต ปัจจัยในภาวตฺทิต) หรือ มาน เอว มานตต (มาน ศัพท์ + ตต ปัจจัยในสกตถตฺทิต)
- ภิขุฆน์ มานตต ภิขุฆมานตต (นฺฐฐิตปฺปฐิสสมาส)

ตามรูปวิเคราะห์นี้ คำว่า ภิขุฆมานตต แปลว่า “ความเป็นแห่งการให้นับถือของภิกษุ” หรือ “การให้นับถือของภิกษุ” นอกจากนั้น อาจแปลอีกอย่างหนึ่งว่า “ความเป็นแห่งการนับถือของภิกษุ” ก็ได้ โดยหมายถึงวินัยกรรมอันเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งการนับถือของภิกษุ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มานน มาน (มาน ธาตุ = บุษ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- มานสส ภาวो มานตต (มาน ศัพท์ + ตต ปัจจัยในภาวตฺทิต)
- ภิขุฆน์ มานตต ภิขุฆมานตต (นฺฐฐิตปฺปฐิสสมาส)

ตั้งข้อความในคัมภีร์กังขาโยชนามหาฎีกาว่า

มานนํ มานํ. มานสฺส ภาโว มานตฺตํ. ภิกฺขุณฺํ มานตฺตํ. ภิกฺขุมานตฺตํ, วินยกมฺม^{๑๖๘}.

“การนับถือ ชื่อว่า มานะ ความเป็นแห่งการนับถือ ชื่อว่า มานัตตะ ความเป็นแห่งการนับถือของภิกษุ ชื่อว่า ภิกขุมานัตตะ หมายถึง วินัยกรรม”

คำว่า อารานตฺถายาติ วุตฺตํ โหติ อธิบาย มานตฺต ศัพท์ว่า ความนับถือของภิกษุ ก็คือ การให้ภิกษุยินดีนั่นเอง]

คำอธิบาย ปฏิปชชิตพฺพ

ปฏิปชชิตพฺพนฺติ วตฺติตพฺพ.

คำว่า ปฏิปชชิตพฺพ แปลว่า ต้องประพฤติ[วัตร]

[คำว่า ปฏิปชชิตพฺพ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปติ บทหน้า + ปท ธาตุ + ย ปัจจัย + ตพฺพ ปัจจัย ปท ธาตุ ที่มี ปติ อยู่หน้าในที่นี้ใช้ในความหมายว่า ประพฤติ ท่านจึงอธิบายด้วย วตฺต ธาตุว่า วตฺติตพฺพ เพื่อห้ามอรรถอื่นของ ปท ธาตุที่มักใช้ในอรรถว่า คติมุหิ (ไป)

อนึ่ง ในสนามหลวงบาลีไทยถือว่า ตพฺพ ปัจจัยในที่บางแห่งแปลว่า “ต้อง” ส่วน อนีย ปัจจัย แปลว่า “พึง” เท่านั้น อย่างไรก็ตาม ไวยากรณ์บาลีถือว่ากิจปัจจัยทั้ง ๕ ศัพท์นี้มีการใช้เหมือนกัน เพียงแต่อรรถว่า “ต้อง” ปรากฏใช้ใน ตพฺพ ปัจจัยมากกว่ากิจปัจจัยอื่นๆ อรรถดังกล่าวคืออรรถว่า อวสฺสก (แน่นอน) เช่น กตฺตพฺพํ กมฺมํ ภาวตา (ท่านต้องกระทำงาน) ลง ตพฺพ ปัจจัยด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๖๓๖) ว่า อวสฺสกาธมฺเณสุ ณี จ (เมื่ออรรถว่าแน่นอน และติดหนี้ ปรากฏอยู่ ให้ลง ณี ปัจจัยและกิจปัจจัย) ในคัมภีร์นรุตติที่ป็นีแสดงอรรถของกิจปัจจัย ๗ ประการเป็นคาถาว่า

อรหตฺเต จ สกฺกตฺเต

ปตฺตกาเล จ เปสเน

ตพฺพาทโย อติสฺสเค

อวสฺสาธมฺเณสุ จ.^{๑๖๘}

“ปัจจัยมี ตพฺพ เป็นต้นย่อมลงในอรรถว่า สมควร, สามารถ, บอกเวลาที่มาถึง, ใช้ให้ทำ, อนุญาต, แน่นอน และหนี้สินค้างชำระ”

อุทาหรณ์ในเรื่องนี้มีตามลำดับ ดังต่อไปนี้

๑. อหะ (สมควร) แปลว่า “ควร, พึง” ลงกิจปัจจัยด้วยสูตรว่า ภาวกมฺเมสุ ตพฺพานียา (ลง ตพฺพ และ อนีย ปัจจัยท้ายธาตุในภาววาจกและกรรมวาจก)

- กตตพพ กุสล์ ภวตา (ท่านควร/พึงกระทำกุศล)

๒. สักกะ (สามารถ) แปลว่า “ได้” ลงกิจจปัจจัยด้วยสูตรว่า ภาวกมุเมสุ ตพพานียา (ลงตพพ และ อนีเย ปัจจัยท้ายธาตุในภาววากและกรรมวาก)

- กตตพพ กมม ภวตา (ท่านกระทำงานได้)

๓. ปัตตกาละบอกเวลาที่มาถึง แปลว่า “จำต้อง” ลงกิจจปัจจัยด้วยสูตรว่า เปสาดิสคฺคปตฺตกาเลสฺ กิจจา (ลงกิจจปัจจัยในอรรถว่า ใช้ให้กระทำ, อนุญาต และบอกเวลาที่มาถึง)

- อชฺฌยิตพพ ภวตา (ท่านจำต้องสาธยาย)

- กตตพพ ภวตา กโณ (ท่านจำต้องทำเสีย)

๔. เปสนะ (ใช้ให้ทำ) แปลว่า “จง” ลงกิจจปัจจัยด้วยสูตรว่า เปสาดิสคฺคปตฺตกาเลสฺ กิจจา (ลงกิจจปัจจัยในอรรถว่า ใช้ให้กระทำ, อนุญาต และบอกเวลาที่มาถึง)

- กตตพพ กมม ภวตา (ท่านจงกระทำงาน)

- คนฺตพพ ภวตา คาโม (ท่านจงไปหมู่บ้าน)

๕. อติสฺสคคะ (อนุญาต) แปลว่า “พึง” ลงกิจจปัจจัยด้วยสูตรว่า เปสาดิสคฺคปตฺตกาเลสฺ กิจจา (ลงกิจจปัจจัยในอรรถว่า ใช้ให้กระทำ, อนุญาต และบอกเวลาที่มาถึง)

- โภตตพพ โภชน ภวตา (ท่านพึงบริโภคโภชนะ)

- ทาน ทาทพพ (พึงให้ทาน)

- สิล รัทิตพพ (พึงรักษาศีล)

- ปาโณ น หนตพพ (ไม่พึงฆ่าสัตว์)

- อทินน น อาทาทพพ (ไม่พึงถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้)

- สกฺกจจ ทาน ทาทพพ, โน อสกฺกจจ (พึงให้ทานโดยเคารพ มิใช่โดยไม่เคารพ)

๖. อวิสสกะ (แน่นอน) แปลว่า “ต้อง” ลงกิจจปัจจัยและ ณี ปัจจัยด้วยสูตรว่า อวิสสการมฺเณสุ ณี จ (เมื่ออรรถว่า แน่นนอน และติดหนี้ ปรากฏอยู่ ให้ลง ณี ปัจจัยและกิจจปัจจัย)

- กตตพพ กมม ภวตา (ท่านต้องกระทำงาน)

- คมนิโย อภิสมฺปรายโย (บุคคลต้องไปสัมปรายภพ)

๗. อรฺมิณะ (หนี้สินค้างชำระ) แปลว่า “ต้อง” ลงกิจจปัจจัยด้วยสูตรว่า อวิสสการมฺเณสุ ณี จ (เมื่ออรรถว่า แน่นนอน และติดหนี้ ปรากฏอยู่ ให้ลง ณี ปัจจัยและกิจจปัจจัย)

- ทาทพพ อธิ ภวตา (ท่านต้องให้หนี้)

- สตฺ เม ทาทพพ ภวตา (ท่านต้องให้หนี้ร้อยหนึ่งแก่เรา)]

มานัต ๒ ประเภท

ภิกษุมานตตมฺจ ปเนตํ ปฏิจฺจนฺหาปฏิจฺจนฺหาเสน ทฺวิธํ. ตตถ ยสฺส อปฺปฏิจฺจนฺหาปตฺติ โหติ, ตสฺส ปริวาสํ อทตฺวา มานตฺตเมว ทาทพฺพํ, อิํ อปฺปฏิจฺจนฺหาปตฺติ. ยสฺส ปฏิจฺจนฺหา โหติ, ตสฺส ปริวาสปฺริโยสาเน ทาทพฺพํ มานตฺตํ ปฏิจฺจนฺหาปตฺติ วุจฺจติ. อิํ อิธ อธิปเปตํ. อุภินฺนมุปี ปเนเตสํ ทานวฺริ วิณฺจยกถา จ สมฺมตปาสาทิกายํ วุตฺตเนน เวทิตพฺพา.

อนึ่ง มานัตของภิกษุนี้มี ๒ ประเภท คือ

๑. ปฏิจฺจนฺนมานัต มานตฺปิตรราตรี คือ ภิกษุใดปิดอาบัติไว้ สงฆ์ต้องให้มานัต แก่ภิกษุนั้นในที่สุดของปริวาส

๒. อปฺปฏิจฺจนฺนมานัต มานตฺไมปิตรราตรี คือ ภิกษุใดไม่ได้ปิดอาบัติไว้ สงฆ์ไม่ต้องให้ปริวาสแล้วให้เฉพาะมานัตแก่ภิกษุนั้น

พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอาปฏิจฺจนฺนมานัตนี้ในคํานั้น [คือ ภิกษุมานตฺตาย ปฏิ-
ปชฺชิตพฺพํ (ต้องประพฤติวัตรเพื่อความนับถือของภิกษุ)]

อนึ่ง วิธีให้และคำวินิจฉัยของมานัตทั้ง ๒ ประเภทเหล่านั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา^{๑๗๐}

[ประโยคที่ว่า ภิกษุมานตตมฺจ ปเนตํ เป็นต้น กล่าวไว้เพื่อแจกแจงประเภทของมานัต ๒ ประการ
หลังจากนั้นจึงกล่าวประโยคที่ว่า ตตถ เป็นต้น เพื่อขจัดความสงสัยว่า ปฏิจฺจนฺนมานัต และอปฺปฏิจฺจนฺ-
นมานัตมีลักษณะอย่างไร และควรให้แก่ภิกษุเช่นไร

จ และ ปน ศัพท์ที่ท่านประกอบไว้คู่กันในประโยคแรก โดย จ ศัพท์ทำหน้าที่อุปนยาสะหรือ
วากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยอย่างใดอย่างหนึ่ง ส่วน ปน ศัพท์ทำหน้าที่
ปทาลังการ คือ ประดับบทเพื่อให้ออกเสียงสละสลวยโดยไม่มีความหมายใดๆ

ดังคัมภีร์ปาจิตยาทีโยชนากล่าวว่า

จสทฺโท อุปนฺยาโส. ปนสทฺโท ปทาลงฺกาโร.^{๑๗๑}

“จ ศัพท์เป็นอุปนยาสะ ปน ศัพท์เป็นปทาลังการ”

ในประโยคที่ว่า อุภินฺนมุปี ปเนเตสํ ทานวฺริ วิณฺจยกถา จ สมฺมตปาสาทิกายํ วุตฺตเนน เวทิตพฺพา (อนึ่ง วิธีให้และคำวินิจฉัยของมานัตทั้ง ๒ ประเภทเหล่านั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์

สมันตปาสาทิกา) ท่านประกอบกริยาคุณพากย์เป็นรูปอดีตถึงลึงค์ว่า เวทิตพฺพา ตามบทกรรมที่อยู่ข้างหน้าว่า วินิจฺจนกถา แม้บทกรรมในพากย์นี้จะมี ๒ บท คือ ทานวิธิ และ วินิจฺจนกถา แต่ท่านมักประกอบกริยาคุณพากย์ตามลึงค์ของบทที่อยู่ติดกันที่สุด ถ้าวางกริยาคุณพากย์อยู่ข้างหน้า ทานวิธิ ก็ต้องประกอบเป็นรูปปุงลึงค์ว่า เวทิตพฺโพน ตาม ทานวิธิ เพราะ วิธิ ศัพท์เป็นปุงลึงค์แน่นอน

ข้อความว่า “พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอาปฏิจันนมานัตนี้ในคำนั้น” หมายความว่า ปฏิจันนมานัตเป็นวัตรที่ภิกษุประพฤติหลังจากอยู่ปริวาสแล้วเพราะปิตราตริไว้ ส่วนอปปปฏิจันนมานัตเป็นวัตรที่ภิกษุประพฤติได้ทันทีเพราะไม่ปิตราตริ พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาปฏิจันนมานัตในเรื่องนี้ เพราะในต้นประโยคได้กล่าวถึงภิกษุผู้อยู่ปริวาสแล้วด้วยคำว่า ปริวุตฺถปริวาสน กิฏฺฐนา (ภิกษุผู้อยู่ปริวาสแล้ว)

มีข้อสังเกตว่า ท่านกล่าวปฏิจันนมานัตก่อนอปปปฏิจันนมานัตในเวลาอธิบายลักษณะ ต่อมาท่านกล่าวถึงอปปปฏิจันนมานัตก่อนแล้วจึงอธิบายปฏิจันนมานัตในภายหลัง ดูลึกลับกัน แต่การแต่งในลักษณะนี้ไม่เป็นอักษกมโทษ (โทษปราศจากลำดับ) เพราะพระพุทธองค์ทรงหมายเอาปฏิจันนมานัตในเรื่องนี้ ท่านจึงอธิบายอปปปฏิจันนมานัตแล้วจึงอธิบายปฏิจันนมานัต หลังจากนั้นจึงระบุถึงปฏิจันนมานัตที่ประสงค์เอาในเรื่องนี้ ทั้งนี้เพื่อให้เข้าใจง่าย การใช้คำในลักษณะเช่นนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า บัจจาสนนัย คือ นัยที่ไม่กล่าวตามลำดับ แต่กล่าวสิ่งที่อยู่ใกล้ข้อความที่จะกล่าวต่อไป เช่น

เย เกจิ กุสลา ฐมฺมา, สพฺเพ เต กุสลมูลาติ. ตีเณว กุสลมูลานิ. อวเสสา กุสลา ฐมฺมา, น กุสลมูลา.^{๑๗๒}

“ถามว่า : ธรรมที่เป็นกุศลอย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ ธรรมทั้งหมดนั้นเป็นกุศลมูลหรือ

ตอบว่า : กุศลมูลมี ๓ อย่างเท่านั้น [คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ] ธรรมอื่นจากนั้นเป็นกุศลธรรม มิใช่กุศลมูล”

ในพระบาลีนี้ แม้พระพุทธองค์ควรเฉลยโดยตรัสถึงกุศลธรรมก่อน แต่การกล่าวถึงกุศลมูลที่มีจำนวนน้อยจะทำให้เข้าใจความได้ง่าย จึงตรัสถึงกุศลมูลก่อนแล้วตรัสกุศลธรรมต่อมา พระดำรัสนี้จึงไม่เป็นอักษกมโทษ

กุสลากุสลํ อพฺยา-

กต’มิจฺเจสุ ปจฺฉิมํ

อพฺยาทตํ ปากทํ น

ปากทํ ปจฺมทวฺย.^{๑๗๓}

“ในบรรดาจิตเหล่านี้ คือ กุศล อกุศล และอัพยากฤต อัพยากฤตอย่างหลังไม่ให้ผล แต่จิต ๒ อย่างต้นให้ผลได้”

คาถานี้ไม่เป็นอักษกมโทษ (ปราศจากลำดับ) จะเห็นได้ว่ามีข้อความผิดลำดับ เพราะลำดับกรรมมีอยู่ตอนแรกในอุเทศว่า กุสล อกุศล และอัพยากฤต ครั้นในนิเทศขยายความกลับอธิบายอัพยากฤตก่อน

แล้วอธิบายกุศลและอกุศลในภายหลัง ดูลัทธิกัน แต่การแต่งในลักษณะนี้ไม่เป็นอักษกมโทษเพราะยกเอาความพิเศษเฉพาะประการขึ้นมาแสดงก่อน แล้วจึงอธิบายข้อความที่ไม่พิเศษต่อมา ทั้งนี้เพื่อความเข้าใจง่าย เช่น อภัยากฤตเป็นเรื่องเดียว และพิเศษกว่าจิตในอุเทศนี้ คือ ไม่ให้ผล ท่านจึงคัดมาอธิบายก่อน จิตอีก ๒ อย่าง คือ กุศลและอกุศล ต่างไม่มีอะไรพิเศษกว่ากัน คือให้ผลเหมือนกัน พูดถึงทีหลังก็ได้ จึงไม่เป็นอักษกมโทษ

อีกอุทาหรณ์หนึ่งที่นิยมกล่าวถึงในเรื่องนี้ คือ สูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๖๕) ว่า ตโต สสฺส สฺสาย (แปลง ส วิภคิตาย ตา, เอตา และ อีมา ศัพท์เหล่านั้น เป็น สฺสาย ได้บ้าง) คำว่า ตโต เพิ่มบทวิเสสยะว่า ตาเอตาอิมาท (ท้าย ตา, เอตา และ อีมา ศัพท์) โดยกล่าวถึง ตา ศัพท์ก่อน เอตา และ อีมา ศัพท์ เนื่องด้วยสูตรนี้อยู่ติดกับสูตร (๖๔) ว่า ตสฺสา วา (แปลงสละท้ายของ ตา ศัพท์เป็น อี ในเพราะ ส และ สา เอกพจน์ได้บ้าง) และมีสูตร (๖๓) ก่อนหน้านั้นว่า เอติมาสมิ (แปลงสละท้ายของ เอตา และ อีมา และศัพท์อื่นๆ เป็น อี ในเพราะ ส และ สา เอกพจน์) แต่ท่านไม่กล่าวไว้ในอุตติตามลำดับว่า เอตาอิมาทาโต (ท้าย เอตา, อีมา และ ตา ศัพท์) เพราะสูตรว่า ตสฺสา อยู่ติดกับสูตรว่า ตโต สสฺส สฺสาย กว่าสูตรว่า เอติมาสมิ นั้นเอง ดังคำอธิบายในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

วุตติยมฺปน ตาสททสฺส ปจฺจุจฺจารณํ ปจฺจาสตฺตินฺยาเยน กตํ^{๑๗๔}

“ส่วนในวุตติได้กระทำการกล่าวถึง ตา ศัพท์ไว้ก่อนด้วยปัจจาสัตตินัย”

ปจฺจาสตฺตินโยปิ อิเธว สงฺคหิตฺโต โส ปน ยถากุณฺม มุญฺจิตฺวา อาสนนํ คเหตฺวา วุจฺจติ ตโต สสฺส สฺสายาติ สุตเต ตโต ตาเอตาอิมาทิตฺติ วุตติยํ วจนฺนติ^{๑๗๕}

“แม้ปัจจาสัตตินัยก็นับเข้าในเรื่องนี้ อนึ่ง ปัจจาสัตตินัยนั้นบุคคลสละตามลำดับแล้วกล่าวถือเอาสิ่งที่อยู่ใกล้ ดังการกล่าวในวุตติว่า ตโต ตาเอตาอิมาท (ท้าย ตา, เอตา และ อีมา ศัพท์เหล่านั้น) ในสูตรว่า ตโต สสฺส สฺสาย ดังนี้แล้ว”

ปัจจาสัตตินัยนี้ยังปรากฏในไวยากรณ์สันสกฤตอีกด้วย กล่าวคือ ในคัมภีร์ปาณินิ (อัยยยะ ๑ ปาทะ ๓ สูตร ๑๐) กล่าวว่า ยถาสังขยมนุเทโส สมานํ (ข้อความที่แสดงไว้ในภายหลังของจำนวนที่เสมอกันตามลำดับย่อมมีได้) [มีรูปสันสกฤตว่า ยถาสังขยมนุเทศะ สมานาม] หมายความว่า แม้ท่านจะไม่แสดงตามลำดับก่อนหลังตามที่กล่าวไว้ในประโยคต้น แต่ก็แสดงข้อความไว้ครบจำนวนที่กล่าวไว้ข้างหน้า ดังนั้น การแสดงข้อความหลังไว้ก่อนจึงไม่ผิดลำดับ คัมภีร์ตีตวโพรินซึ่งอธิบายสูตรนี้ได้กล่าวว่า

อนุทิสฺสเต อิติ อนฺุเทโส. ปจฺฉา อุจฺจาริตฺ อิจฺจตฺโถ. สมานํ อิติ สมฺพนฺธเ ฉนฺนิจิ^{๑๗๖}

“ข้อความที่แสดงไว้ในภายหลัง ชื่อว่า อนฺุเทสะ หมายความว่า ข้อความที่กล่าวไว้ในภายหลัง บทว่า สมานํ ลงฉนฺนิจิวิภคิตินอรรธสัมพันธ์”]

การประพฤติมานัตโดยย่อ

อัย ปเนตถ สงฺเขโป. สเจ อัย วุตฺตํ นิคุชิปิตฺวา ปจฺจุสสมเย สมหาตฺตํ คจฺฉติ, สพฺพนฺติเมเน ปริจฺเจเทน จตุทฺติ ภิคุชฺชิตํ สทฺธิ ปริวาเส วุตฺตปฺปการํ ปเทสํ คนฺตฺวา “มานตฺตํ สมหาติยามิ, วุตฺตํ สมหาติยามิ”ติ สมหาติยิตฺวา เนสํ อาโรเจตฺวา ตโต เตสฺสุ คเตสฺสุ วา อคเตสฺสุ วา ปุริมเนเยน ปฏิปชฺชิตพฺพ.

อนึ่ง ข้อความย่อในการประพฤติมานัตนี้ มีดังนี้

ถ้าภิกษุนี้เก็บวัตรแล้วไปเพื่อสมาทานในเวลาใกล้รุ่ง เธอพร้อมกับภิกษุ ๔ รูปเป็น อย่างต่ำไปถึงสถานที่ที่มีลักษณะดังที่กล่าวไว้แล้วในเรื่องปริวาส สมาทาน[ก่อนอรุณจะขึ้น]ว่า มานตฺตํ สมหาติยามิ, วุตฺตํ สมหาติยามิ (กระผมสมาทานมานัต สมาทานวัตร) แล้วบอกวัตรกับ ภิกษุเหล่านั้น เมื่อภิกษุเหล่านั้นไปจากที่นั่นก็ดี ไม่ไปก็ดี ต้องประพฤติวัตรตามนัยก่อน

[ท่านกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า ท่านอาจารย์จะไม่กล่าวถึงเรื่องวิธีให้และคำ วินิจฉัยเลยหรือ อธิบายว่า เราจะกล่าวข้อความย่อในการประพฤติมานัต

คำว่า อัย เป็นอุจจมานาเปกฺขะ คือ มองหาข้อความที่จะกล่าวต่อไป ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๘๓) อธิบายว่า อยฺยนฺติ วุชฺชมานํ สนฺธายาห (ท่านกล่าวว่า อัย โดยหมายเอาข้อความที่จักกล่าว)

ข้อความว่า “สถานที่ที่มีลักษณะดังที่กล่าวไว้แล้วในเรื่องปริวาส” คือ สถานที่ล่วง ๒ เลหทุบาท หนีจากรั้ววัดที่มีรั้ว หรือที่อาจกันรั้วของวัดที่ไม่มีรั้ว หลีกออกจากทางใหญ่ และถูกกำบังด้วยพุ่มไม้หรือรั้ว

ข้อความว่า “ตามนัยก่อน” คือ การกลับวัดแล้วบอกมานัตแก่ภิกษุที่พบเห็นเป็นรูปแรกแล้วเก็บ วัตร

การสมาทานปริวาส บอกปริวาส สมาทานมานัต บอกมานัต และเก็บวัตรของปริวาส และ มานัต อาจใช้ภาษาใดภาษาหนึ่งก็ได้ เมื่อภิกษุบอกมานัตแล้ว ภิกษุรูปอื่นยกเว้นภิกษุรูปหนึ่งอาจกลับวัด ไปได้ด้วยกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่ออรุณขึ้นแล้วภิกษุผู้ประพฤติมานัตพึงเก็บวัตรในสำนักของภิกษุที่ไป ด้วยกันนั้น ถ้าภิกษุนั้นกลับวัดก่อนอรุณขึ้น ภิกษุผู้ประพฤติมานัตพึงกลับวัดไปแล้วบอกมานัตกับภิกษุที่ เห็นเป็นรูปแรก แล้วเก็บวัตรในสำนักของภิกษุนั้น

มานัตที่กล่าวมานี้เกี่ยวกับมานัตที่ประพฤติก่อนอรุณขึ้นภายนอกวัด ถ้าภิกษุต้องการประพฤติ มานัตตลอดวันตลอดคืนหรือตลอดคืนอย่างเดียว พึงประพฤติตามวิธีที่กล่าวไว้ในปริวาส ต่างกันเพียงต้อง บอกมานัตทุกวัน แล้วจึงเก็บวัตร มีวิธีปฏิบัติดังนี้

๑. ขอมานัดกับสงฆ์ ๔ รูปขึ้นไปในโรงอุโบสถ โดยกล่าวคำขอมานัดว่า อหํ ภนฺเต เอกํ
 อาปตฺตี อาปชฺชึ สยฺเจตฺตนิกํ สุกฺกวิสสฺสญฺจิ อปฺปฏิจฺจนฺนํ (กระผมต้องอาบัติชื่อว่าสังฆเจตนิกาสุกกวิสสฺสญฺจิ
 ข้อหนึ่ง ไม่ได้ปิดไว้) เป็นต้น

๒. สงฆ์ให้มานัตด้วยกรรมวาจา

๓. ภิกษุผู้ขอมานัตต้องสมาทานมานัตว่า มานตุตฺ สมายิยามิ (กระผมสมาทานมานัต), วุตตฺ สมายิยามิ (กระผมสมาทานวัตร) แล้วบอกมานัตว่า อหํ ภนฺเต เป็นต้น หลังจากนั้นจึงเก็บวัตรในท่ามกลางสงฆ์หรือภิกษุรูปหนึ่งภายในสี่มาว่า มานตุตฺ นิชิปิยามิ (กระผมขอเก็บมานัต), วุตตฺ นิชิปิยามิ (กระผมขอเก็บวัตร) เพราะส่วนใหญ่ภิกษุไม่อาจประพฤติกามานัตตลอดวันตลอดคืนได้ แต่ถ้าสามารถประพฤติกามานัตได้ ก็ไม่จำเป็นต้องเก็บวัตร

๔. โดยทั่วไปภิกษุผู้อยู่มาแต่มาตุภูมิตลอดราตรี เพราะเวลากลางวันอาจมีพระอาคันตุกะเข้ามาในวัดได้ จึงควรอยู่มาแต่ในยามราตรีเพื่อหลีกเลี่ยงการบอกมานัดแก่พระอาคันตุกะดังกล่าว ดังนั้น ภิกษุจึงต้องสมาทานและบอกมานัดอีกรอบหนึ่งในตอนค่ำเพื่อให้ได้ราตรี ส่วนใหญ่มักเป็นเวลาหลังสวดมนต์ค่ำแล้ว หลังจากนั้นจึงประพตัตถ์ไม่ให้ขาดราตรีตามที่กล่าวไว้ในปริวาส

๕. เมื่ออรุณขึ้นแล้ว ให้บอกมานั่งต่ออีกรอบหนึ่งแล้วเก็บวัตร

การขาดราตรีในมนต์ มี ๔ ประเภทโดยเพิ่มอีก ๑ ข้อจากเรื่องปริวาส คือ

๑. สหواسะ การนอนในที่มุงบังเดียวกันภิกษุปกติตัดตะ แต่ถ้าภิกษุทำอิริยาบถ ๓ คือ การยืน เดิน และนั่ง ในที่มุงบังเดียวกัน ไม่เป็นการขาดราตรี

๒. วิปวาสะ การไม่อยู่ร่วมกับภิกษุปกติตั้งแต่ในเวลาอรุณขึ้น

๓. **อนาโรจนะ** การไม่บอกวัตรเมื่อเห็นภิกษุอื่น

๔. อุเนคณเณจระณะ การประพฤติมานัตไหญ่หมุ่ภิกษุต่ำกว่ำ ๔ รูป

ดังข้อความในคัมภีร์จุฬวรรคว่า

จตุตถาโร โข อุปาลิ มานตตจาริกสฺส ภิกขุโน รตฺติจเณทา. สหวาโส, วิปฺปวาโส, อนาโรจนา,
อุเน คเณ จรณํ. อิมे โข อุปาลิ จตุตถาโร มานตตจาริกสฺส ภิกขุโน รตฺติจเณทา. ^{๑๗๗}

“อุบลาลี รัตติเจทของภิกษุผู้ประพจน์มานี้มี ๔ อย่าง คือ

๑. สหवासะ (การอยู่ร่วมกัน) ๒. วิปวาสะ (การอยู่ปราศ)

๓. อนาโรจนา (การไม่บอก)

๔. อุเนคณเฑาะระ (การประพฤติมานันต์ในคณะสงฆ์อันพร่อง)

อุบลลี รัตติเจทของภิกษุผู้ประพจน์มานันต์มี ๔ อย่างนี้แล”]

ยตุถ ลียา วิสติกโณติ เอตุถ วิสติ สงฺโฆ คโณ อสฺสาติ วิสติกโณ.

ในคำว่า ยตุถ ลียา วิสติกโณ (ในสีมาที่มีภิกษุสงฆ์ ๒๐ รูป) นี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า หมู่ คือ สงฆ์ ๒๐ รูปมีอยู่แก่ภิกษุสงฆ์นั้น เหตุนี้ ภิกษุสงฆ์นั้นชื่อว่า วิสติกณะ (ภิกษุสงฆ์ ๒๐ รูป)

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ วิสติกณะ ว่า

- วิสติ คโณ อสฺสาติ วิสติกโณ (จตุตถัพพหุพพิสมาส)

อีกทั้งอธิบาย คโณ ว่าคือสงฆ์ (หมู่ภิกษุ) ไม่ใช่หมู่ของบุคคลอื่น]

คำอธิบาย ตตุถ

ตตุถาติ ยตุร สพฺพนฺติเมณ ปริจฺเจเทน วิสติกโณ ภิกฺขุสงฺโฆ อตุถิ, ตตุถ.

คำว่า ตตุร (ในสีมานั้น) หมายความว่า ภิกษุสงฆ์ ๒๐ รูปเป็นอย่างต่ำมีอยู่ในสีมาใด [พึงเรียกเข้าหมู่]ในสีมานั้น

[ท่านอธิบาย ตตุถ ว่า คือสีมาที่มีภิกษุสงฆ์ ๒๐ รูปเป็นอย่างต่ำ ตามที่กล่าวไว้ในประโยค ยข้างต้นว่า ยตุถ ลียา วิสติกโณ ภิกษุสงฆ์ (ภิกษุสงฆ์ ๒๐ รูปมีอยู่ในสีมาใด) บทว่า ตตุถ เป็นอาธาระของ อพฺเขตฺตพฺโ (พึงเรียกเข้าหมู่)]

คำอธิบาย อพฺเขตฺตพฺโ

อพฺเขตฺตพฺโติ อภิเขตฺตพฺโ, สมฺปฏฺิจฺฉิตฺตพฺโ, อพฺภานกมฺมวเสน โอสารตพฺโติ วุตฺตํ โหติ. อวฺหตฺตพฺโติ วา อตุถ. อพฺภานกมฺมํ ปน ปาฬิวเสน ชนฺธเก วินิจฺฉยวเสน สมฺมตฺตปาสาทิกายํ วุตฺตํ.

คำว่า อพฺเขตฺตพฺโ ตั้บทเป็น อภิเขตฺตพฺโ หมายความว่า พึงยอมรับ ความหมายคือ พึงบรรจุเข้า[หมู่ภิกษุ]ด้วยอำนาจอภฺพานกรรม อีกอย่างหนึ่ง มีความหมายว่า พึงเรียกเข้า[หมู่]

อนึ่ง อภฺพานกรรมได้กล่าวไว้ในคัมภีร์ชั้นธกะโดยเนื่องด้วยคำบาลี [คือ สุณนฺตฺ เม ภนฺเต สงฺโฆ เป็นต้น] และในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา^{๑๗๘}โดยเนื่องด้วยคำวินิจนัย

[ท่านอธิบาย อพฺเภตพฺโพ ดังนี้

๑. คำว่า อพฺเภตพฺโพ ตัดบทเป็น อภิ + เอตพฺโพ เพราะอธิบายว่า อภิเอตพฺโพ
๒. อธิ ธาตุที่มี อภิ อยู่หน้าใช้ในความหมายว่า ยอมรับ เพราะอธิบายว่า สมฺปฏิจฺฉิตพฺโพ
๓. ความหมายว่า ยอมรับ ก็คือ พึงบรรจุเข้า[หมู่ภิกษุ]ด้วยอำนาจอัพภานกรรม เพราะกล่าว
ว่า อพฺภานกมฺมวเสน โอสาทะตพฺโพติ วุตตํ โหติ
๔. อีกอย่างหนึ่ง อธิ ธาตุที่มี อภิ อุปสรรคอยู่หน้าใช้ในความหมายว่า เรียกเข้า เพราะกล่าวว่า
อวฺหาตพฺโพติ วา อตฺโถ

ภิกษุผู้ประพฤติวัตรปวิสา มานัต และอัพภาน เป็นเหมือนกับถูกแยกจากหมู่ภิกษุไม่ให้นอน
ในที่มุงบังเดียวกัน เป็นต้น บัดนี้ ท่านได้ประพฤติวัตรครบถ้วนแล้ว สงฆ์จึงพอใจยอมรับเข้าหมู่ ซึ่งก็คือ
การบรรจุเข้าด้วยญัตติและกรรมวาจาตนเอง หรือตามอรรถหลังก็เป็นการเรียกเข้าหมู่ด้วยญัตติและกรรม-
วาจา

คำว่า สมฺปฏิจฺฉิตพฺพ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ส บพหน้า + ปติ บพหน้า + จิ ธาตุ (จเย =
สั่งสม) + ตพฺพ ปัจจัย แปลง จ เป็น ฉ ดังคำว่า นิจฺจรติ (ยอมชานไป) = นิจฺรติ

คำว่า อวฺหาตพฺพ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อา บพหน้า + วฺเห (อวฺหายเน = ร้องเรียก) + ตพฺพ
ปัจจัย

แล้วแปลง เอ ใน เห เป็น อา ถ้างล อธิ อักษรเป็นอาคม ได้รูปว่า อวฺหิตพฺพ ถ้างแปลง อธิ เป็น
เอ และ แปลง เอ เป็น อาย ก็ได้รูปว่า อวฺหายิตพฺพ]

คำอธิบาย อนพฺภิโต

อนพฺภิโตติ น อพฺภิโต, อสมฺปฏิจฺฉิต, อกตพฺภานกมฺโมติ วุตตํ โหติ. อนวฺหาโตติ
วา อตฺโถ.

คำว่า อนพฺภิโต ตัดบทเป็น น + อพฺภิโต แปลว่า ไม่ยอมรับ ความหมายคือ ยังไม่ได้
ทำอัพภานกรรม

อีกอย่างหนึ่ง มีความหมายว่า ไม่เป็นอันสงฆ์เรียกเข้าหมู่

[ท่านแสดงการตัดบท อธิบายอรรถของ อธิ ธาตุที่มี อภิ อยู่หน้า และแสดงปิณฑัตถะคือใจความ
พร้อมทั้งอรรถอีกอย่างหนึ่งของ อธิ ธาตุที่มี อภิ อยู่หน้า ดังที่กล่าวไว้ใน อพฺเภตพฺโพ นั้น]

คำอธิบาย เต จ ภิกขุ การยหา

เต จ ภิกขุ การยหาติ เย อุณภาวํ ฌตฺวา อพฺเภนฺติ, เต ภิกขุ จ ครหิตพฺพา, สาทิสารา สโทสา ทุกฺกณฺ์ อาปชฺชนตฺติ อตฺถเ.

คำว่า เต จ ภิกขุ การยหา (และภิกษุเหล่านั้นควรถูกตำหนิ) หมายความว่า ภิกษุเหล่านั้นได้รู้ว่าภิกษุสงฆ์ไม่ครบ [๒๐ รูป] แล้วเรียกเข้าหมู่ ภิกษุเหล่านั้นควรถูกตำหนิ ความหมายคือ มีความผิดที่ควรระลึก คือ มีโทษ กล่าวคือ ต้องอาบัติทุกกฏ

[ท่านอธิบายข้อความข้างต้น ดังนี้

๑. คำว่า เต ภิกขุ (ภิกษุเหล่านั้น) คือ ภิกษุผู้รู้ว่าภิกษุสงฆ์ไม่ครบ [๒๐ รูป] แล้วเรียกเข้าหมู่ เพราะท่านกล่าวว่า เย อุณภาวํ ฌตฺวา อพฺเภนฺติ (ภิกษุเหล่านั้นได้รู้ว่าภิกษุสงฆ์ไม่ครบ [๒๐ รูป] แล้วเรียกเข้าหมู่) การอธิบายความในลักษณะนี้เป็นการแสดงอภิเษยัตถะหรือสรูปะ คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง

๒. ญะ ปัจจัยในคำว่า การยหา (ครห ชาติ + ญะ ปัจจัย) ใช้ในความหมายว่า สมควร (อรห) เพราะอธิบายว่า ครหิตพฺพา โดยเปลี่ยนจาก ญะ ปัจจัยเป็น ตพฺพ ปัจจัยที่ปรากฏชัดในอรรถอระ

๓. ข้อความว่า พึงตำหนิ หมายความว่า มีโทษที่ต้องอาบัติทุกกฏตามหลักพระวินัย ไม่ใช่การถูกตำหนิทางวาจาจากภิกษุรูปอื่น การอธิบายความในลักษณะนี้เป็นการอธิบายความไม่ใช่การอธิบายศัพท์

คำว่า สาทิสารา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อตฺติสริตพฺโพติ อตฺติสโร
- สห อตฺติสเรน เย วตฺตนตฺติ สาทิสารา (สหปรพพทพฺพพีหิสมาส)

คำว่า สโทสา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สห โทเสน เย วตฺตนตฺติ สโทสา (สหปรพพทพฺพพีหิสมาส)]

คำอธิบาย อยํ ตตฺถ สามิจิ

อยํ ตตฺถ สามิจิติ อยํ ตตฺถ อนุมฺมตา โลกุตฺตรมฺมํ อนุคฺตา โอวาทานุสาสนิ สามิจิ วมฺมตา.

คำว่า อยํ ตตฺถ สามิจิ (ข้อปฏิบัตินี้เป็นวัตรสมควรในภิกษุนั้น) หมายความว่า ข้อ

ปฏิบัตินี้เป็นสภาพอันคล้อยตาม[โลกุตตรธรรม]ในภิกษุ นั่น คือ เป็นคำสอนและคำพราสอนอันไปตามโลกุตตรธรรม กล่าวคือ เป็นธรรมเนียมอันเหมาะสม[แก่โลกุตตรธรรม]

[คำว่า อัย เป็นนุตตาเปกขะ คือ มองหาข้อความที่กล่าวไว้แล้วในประโยคก่อน ซึ่งก็คือข้อปฏิบัติอันได้แก่ ปริวาส มานัต และอัพภาน ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๘๕) อธิบายว่า อยฺยติ อัย ยถาวุตตา (คำว่า อัย คือ ข้อปฏิบัตินี้ กล่าวคือ ข้อปฏิบัติที่ตามกล่าวมาแล้ว)

คำว่า สามิจิ ใช้ในความหมายว่า สมควร (อนุจฺจนิก) ซึ่งในที่นี้คือความสมควรแก่โลกุตตรธรรม ท่านจึงอธิบาย สามิจิ ว่า อนุมฺมตา (เป็นสภาพอันคล้อยตาม[โลกุตตรธรรม]) แล้วอธิบาย อนุ ในบทนี้ว่า โลกุตตรมมํ อนุคตา (อันไปตามโลกุตตรธรรม) หลังจากนั้นได้อธิบาย รมฺมตา ว่า โอวาทานุสาสนี (เป็นคำสอนและคำพราสอน) ในที่สุดได้อธิบายเป็นครั้งสุดท้ายว่า สามิจิ รมฺมตา (กล่าวคือ เป็นธรรมเนียมอันเหมาะสม[แก่โลกุตตรธรรม])

คำว่า อัย และ ตตฺถ ใน อัย ตตฺถ สามิจิ ในคัมภีร์นี้สลับพม่าแปลไว้ต่างกัน คือ

๑. ปาติโมกขเมทินี (หน้า ๑๖๑)

- อัย ปฏิปทา (ข้อปฏิบัตินี้)
- ตตฺถ ภิกขุสฺมี (ในภิกษุ นั่น)

๒. กังขาวิตรณีคัณฐี (หน้า ๑๙๐)

- อัย วิสติคเณน ภิกขุสงฺฆเณน อพฺภานภาโว (ภาวะคือการเรียกเข้าหมู่ด้วยภิกษุสงฆ์ ๒๐ รูปนี้)
- ตตฺถ อพฺภาน (ในการเรียกเข้าหมู่นั้น)

๓. กังขาวิตรณีอรรถกถานิสสัย (หน้า ๑๘๙)

- อัย วิถี (วิธีนี้)
- ตตฺถ อพฺภาน (ในการเรียกเข้าหมู่นั้น)

๔. ปาติโมกข์ภาสากฎีกา (หน้า ๑๑๘)

- อัย กถา (คำที่กล่าวมานี้)
- ตตฺถ สงฺฆาติเสสาปชฺชเน (ในการต้องอาบัติสังฆาติเสสนั้น)

๕. ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนา (หน้า ๑๕๒)

- อัย วุตฺตปริวาสมานตฺตจฺรณอพฺภานกมฺมหาโร (การประพฤติปริวาส มานัต และการนำอัพภานกรรมไปตามที่กล่าวไว้)

- ตตฺถ สงฺฆาติเสสาปชฺชนภิกขุมุหิ (ในภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาติเสสนั้น)

บทที่เหลื่อในประโยคนิคม

เสสเมตถ วุตตณยเมวาติ.

บทที่เหลื่อในประโยคนิคมนี้มีนัยดังกล่าวนั้นแหละ ดังนี้แล

อิติ กัณฑ์ชาตรีธรรม ปาติโมกข์ขณณาย

สังฆาติเสสขณณาน นิฏฐิตา.

จบคำอธิบายสังฆาติเสส

ในคัมภีร์อธิบายปาติโมกข์ชื่อกัณฑ์ชาตรี ด้วยประการฉะนี้

ภาคผนวก

ประโยค ๒๒ ประเภท

ลำดับ	ประโยคหน้า	ประโยคหลัง	คำแปลนิบาตในประโยคหลัง
๑	ปักขะ	ปักขันตระ	ฝ่ายว่า, ส่วนว่า, แต่ว่า
๒	สังเขปะ	วิตถาระ	กล่าวโดยพิสดาร, กล่าวโดยละเอียด
๓	วิตถาระ	สังเขปะ	กล่าวโดยย่อ
๔	อาร์ทระ	วากยารัมภะ	อนึ่ง, ก็
๕	ทัฬหียะ	ทัฬหีภณะ	จริงอยู่, จริงอย่างนั้น, ดังจะเห็นได้ว่า
๖	ผล	การณะ	เพราะ, เพราะว่า, เหตุว่า
๗	การณะ	ผล	ผลก็คือ
๘	อปากฎะ	ตัมปากฎีภณะ	เหมือนอย่างว่า, อุปมาว่า
๙	สามัญญะ	วิเสสะ	แต่, ก็แต่ว่า, ถึงอย่างนั้น
๑๐	วิเสสะ	สามัญญะ	อนึ่ง
๑๑	พยติเรกะ	อันวะ	อัน
๑๒	อันวะ	พยติเรกะ	อัน
๑๓	ครหา	สัมภาวนา	แต่, ก็แต่ว่า, ถึงอย่างนั้น
๑๔	สัมภาวนา	ครหา	แต่, ก็แต่ว่า, ถึงอย่างนั้น
๑๕	ลัทธคุณียะ	ลัทธคุณ	ผลก็คือ
๑๖	ลัทธโทสียะ	ลัทธโทสะ	โทษก็คือ
๑๗	อุปมานะ	อุปเมยยะ	นั่นนั้น
๑๘	อัตถุทเทสะ	อัตถุทธาระ	แต่

ลำดับ	ประโยคหน้า	ประโยคหลัง	คำแปลนิบาตในประโยคหลัง
๑๙	นิคมนิยะ	นิคมนะ	—
๒๐	อนิยามะ	นิยามะ	—
๒๑	ปุจฉา	วิสัชนา	—
๒๒	โจทนา	ปรีหาระ	—

จะกล่าวถึงลักษณะและอุทาหรณ์ของประโยค ๒๒ ประเภท ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์คันถาภรณ์ และตำราหลักสูตรธรรมาจริยะของพม่า พร้อมด้วยวิธีวากยานุสัมพันธ์ในประโยคเหล่านั้น ดังต่อไปนี้

๑. ปักขันตระ แสดงฝ่ายอื่นจากฝ่ายแรกที่กล่าวมาก่อน

หมายความว่า คันถรจนจารย์ได้กล่าวประโยคที่แสดงฝ่ายหนึ่งไว้ก่อน แล้วจึงกล่าวประโยคหลังที่แสดงฝ่ายอื่นจากประโยคหน้านั้น ประโยคทั้ง ๒ นี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นฝ่ายแรกและฝ่ายหลัง

ประโยคหน้าที่แสดงฝ่ายหนึ่ง เรียกว่า **ประโยคปักขะ** คือ ประโยคแสดงฝ่ายแรก

ประโยคหลังที่แสดงฝ่ายอื่น โดยกล่าวถึงเนื้อความแยกออกไปอีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า **ประโยคปักขันตระ** คือ ประโยคแสดงฝ่ายอื่น เช่น สมชายไปโรงเรียน ส่วนสมหญิงอยู่บ้าน

ประโยคปักขันตระนี้คล้ายคลึงกับประโยคที่แสดงความขัดแย้ง ในบางครั้งภาษาไทยก็ใช้คำเชื่อมว่า “แต่” เช่น สมชายไปโรงเรียน แต่สมหญิงอยู่บ้าน เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ถ้าสังเกตดีๆ แล้วก็จะทราบได้ไม่ยาก

ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันถาภรณ์ว่า

กิญจิ ปกฺขํ กเถตฺวาน

อณฺณปิ วตฺตุมิจฺจตา

วฺตฺตํ ยํ ปจฺฉิมฺณเจว

ตํ ปกฺขนฺตรนามกํ”

“เมื่อกล่าวประโยคฝ่ายหนึ่งแล้ว บุคคลต้องการกล่าวประโยคฝ่ายอื่น [จากประโยคหน้านั้น] ประโยคหลังที่ท่านกล่าวไว้แล้วนี้มีชื่อว่า ปักขันตระ”

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคปฏิเสธไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคปฏิเสธมักจะประกอบใช้นิบาตเพื่อให้วรรคปฏิเสธนั้นปรากฏชัด นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลังทำหน้าที่แสดงวรรคปฏิเสธให้ปรากฏชัด เรียกว่า **ปฏิเสธไตรทศ** ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้ ๓ ศัพท์ คือ หิ, จ, ปน แปลว่า “ฝ่ายว่า, ส่วนว่า, แต่ว่า” คัมภีร์นิสสัยพม่าแปลว่า “หิ = ปกฺขนฺตโร มยา วุจฺเจเต (เราจะกล่าวฝ่ายอื่น)”

คำว่า ปกฺขนฺตรวากฺย (ประโยคที่แสดงฝ่ายอื่น) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปกฺโข จ โส อนฺตโร จาติ ปกฺขนฺตโร (วิเศษนุตตรบทกรรมธารยสมาส)
- ปกฺขนฺตรสฺส ทิปกํ วากฺยํ ปกฺขนฺตรวากฺยํ (กัมมัฏฐนัจฉิตตปฺปรีสสมาส)

จะกล่าวถึงหลักสัมพันธ์ที่เรียกชื่อว่า วากยานสัมพันธ์ คือ การสัมพันธ์ประโยค ตามหลักสูตรชั้นธรรมาจริยะของพม่าว่า เป็นการแสดงความเกี่ยวเนื่องของประโยคหลังกับประโยคหน้าเพื่อให้เข้าใจว่า ท่านกล่าวประโยคหลังนั้น เพื่อประโยชน์อะไร หรือเหตุใดจึงกล่าวประโยคหลังนั้นๆ ภาษาพม่าเรียกว่า *อะแต๊ต* แปลว่า “การนำเข้า” คือ การนำเข้าสู่ประโยคเพื่อแสดงประโยชน์ของการกล่าวประโยคนั้นๆ

วากยานสัมพันธ์ที่เรียกว่า ฐปนาติกะ คือ หมวด ๓ ที่ขึ้นต้นด้วยฐปนา มีองค์ประกอบ ๓ ส่วน คือ

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ การตั้งบทไว้เป็นมูลฐานเพื่อถามคำถาม หรือเพื่อแสดงข้อสงสัยของผู้ถามต่อไป เหมือนการจับให้มั่นก่อนที่จะผูกให้แน่น ส่วนใหญ่มักใช้ประโยคหน้าเป็นฐปนา ในที่บางแห่งก็ใช้บทตั้งจากพระบาลีเป็นฐปนาตามสมควร

๒. ปุจฉา (คำถาม) มักประกอบใช้คำว่า กสฺมา (เหตุใด), กถิ (อย่างไร), กิ (อะไร) และ นุ (หรือ)

๓. อาโปกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การคาดคะเนข้อสงสัย อันเกิดขึ้นเมื่อไม่ชอบใจข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งในประโยคที่กำลังกล่าวถึง ซึ่งนับว่าเป็นสิ่งที่ผู้ถามเข้าใจว่าควรเป็นอย่างอื่นจากข้อความที่กล่าวไว้โดยตรง มักประกอบใช้คำว่า นนุ (มิใช่หรือ) ในที่บางแห่งก็ประกอบใช้คำว่า นนุ (หรือไร)

โดยทั่วไปในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักระบุถึงปุจฉาไว้โดยตรง หรือในที่บางแห่งก็

กล่าวถึงอาโภคะไว้บ้าง หรือกล่าวทั้งปุจฉาและอาโภคะบ้าง โดยส่วนใหญ่แล้วอาโภคะเป็นสิ่งที่ผู้เรียนต้องคิดค้นเองว่าควรเป็นอย่างไร นอกจากนั้น ปุจฉาและอาโภคะอาจอยู่สลับที่กันได้ตามสมควรแก่เนื้อความในสถานที่นั้นๆ

วิธีวากยานุสัมพันธ์นี้ มีประโยชน์เพื่อให้เข้าใจคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาได้ชัดเจน เพราะท่านอธิบายสัมพันธ์นี้ไว้มากมายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ถ้าผู้เรียนเข้าใจเรื่องนี้เป็นอย่างดีจะสามารถเขียนตำราบาลีที่สอดคล้องกับแนวของคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาได้

ตัวอย่างที่ ๑

ก. ปุริโส มคฺคํ คจฺจติ (บุรุษไปสู่หนทาง)

ข. อิตถิ ปน วิหารํ คตา (แต่สตรีไปวัดแล้ว)

ประโยค ก. แสดงฝ่ายแรก คือ การที่บุรุษไปสู่หนทาง

ประโยค ข. แสดงอีกฝ่ายหนึ่ง คือ การที่สตรีไปวัดแล้ว

วากยานุสัมพันธ์ของประโยควิตถาระ มีดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่นอันได้แก่ การที่สตรีไปวัดแล้ว

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคปักขะ คือ แสดงฝ่ายแรกอันได้แก่ การที่บุรุษไปสู่หนทาง

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่าบุรุษไปสู่หนทาง ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ สตรีไปสู่ที่ไหน

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สตรีไปสู่หนทางเหมือนบุรุษหรือไร (อีกอย่างหนึ่ง) ท่านควรระบุสถานที่ซึ่งสตรีไปมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เรากล่าวว่า สตรีไปวัดแล้ว ด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

ตัวอย่างที่ ๒

ก. อจินตยฺขุนฺติ จินฺเตสุํ (คำว่า อจินตยฺ ขุนฺ แปลว่า ดำริแล้ว)

ข. อาจขมามาติ อิจฺจมานา ปญฺจมานา (คำว่า อาจขมามานา แปลว่า จำนงอยู่ คือ ปรารถนาอยู่)

ประโยค ก. กล่าวอธิบายคำแปลของคำว่า อจินตฺยฺ ที่ เป็นฝ่ายแรก ประโยคนี้จึงเป็น ประโยคปักขะ

ประโยค ข. กล่าวอธิบายคำแปลของคำว่า อาจขมามานา ที่ เป็นฝ่ายอื่น ประโยคนี้จึง เป็น ประโยคปักขันตระ

วากยานุสัมพันธ์ของประโยควิตถาระ มีดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่นอันได้แก่ คำแปลของคำว่า อาจขมามานา

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคปักขะ คือ แสดงฝ่ายแรกอันได้แก่ คำแปลของคำว่า อจินตฺยฺ วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวอธิบายคำแปลของคำว่า อจินตฺยฺ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำแปลของคำว่า อาจขมามานา คืออะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำแปลของคำว่า อาจขมามานา เหมือนกับ คำแปลของคำว่า อจินตฺยฺ หรือไร (อีกอย่างหนึ่ง) ท่านควรกล่าวอธิบายคำแปลของคำว่า อาจขมามานา มิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้กล่าวอธิบาย คำแปลของคำว่า อาจขมามานา ด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

ประโยคที่อธิบายบทตั้งอื่นจากบทตั้งที่อธิบายมาก่อนจัดเป็นประโยคปักขันตระทั้งหมด ประโยคปักขันตระชนิดนี้ไม่นิยมใช้ปักขันตรโทษตะ เพราะความเป็นปักขันตระมีความชัดเจนแล้ว

โดยสรุปประโยคปักขันตระ คือ ประโยคที่แสดงฝ่ายอื่นจากประโยคหน้า การจำแนก ประโยคจึงต้องใคร่ครวญทั้งประโยคหน้าและประโยคหลังโดยใช้ประโยคหลังเป็นหลัก เมื่อทราบ ว่าประโยคหลังแสดงฝ่ายอื่นจากประโยคหน้า จึงทราบได้ว่าประโยคหน้าเป็นประโยคปักขะ ส่วน ประโยคหลังเป็นประโยคปักขันตระ

๒. วิตถาระ ขยายความ

อธิบายเนื้อความของประโยคหน้า หมายความว่า คันถรจนาคารยัมภักกล่าวเนื้อความโดยย่อในประโยคหน้าไว้ แล้วจึงขยายเนื้อความนั้นด้วยประโยคหลังต่อมา

ประโยคหน้าที่กล่าวเนื้อความไว้อย่างย่อ เรียกว่า **ประโยคสังเขป**

ประโยคหลังที่ท่่านอธิบายแจกแจงรายละเอียดออกไปนี้ เรียกว่า **ประโยควิตถาระ** คือ ประโยคที่ขยายความของประโยคหน้าโดยขยายเหตุ, ขยายกริยา หรือขยายบทนามอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีปรากฏในประโยคหน้า

ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันทถาภระว่า

สงเขเปเนว ปุพฺพตฺโต

ปจฺฉิเมน วิตถาริโต

หิสทฺโท โชตโก วุตฺโต

สาขามฺกสโม หิ โส."

“เนื้อความที่ท่่านกล่าวไว้โดยย่อในประโยคหน้า แล้วขยายความไว้ด้วยประโยคหลัง หิ ศัพท์[ที่กล่าวในประโยคหลังนั้น] เรียกว่า วิตถารโชตกะ หิ ศัพท์ดังกล่าวนั้นเหมือนกับกิ่งไม้ที่ถูกหักไว้[ริมทางเพื่อบอกหนทาง]”

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคสังเขปไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยควิตถาระมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้รรถวิตถาระนั้นปรากฏชัด นิบาตที่ท่่านประกอบไว้ในประโยคหลังทำหน้าที่แสดงอรรถวิตถาระให้ปรากฏชัด เรียกว่า **วิตถารโชตกะ** มักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้ ๓ ศัพท์ คือ หิ, จ, ปน แปลว่า “กล่าวโดยพิสดาร, กล่าวโดยละเอียด” คัมภีร์นิสสัยพมาแปลเป็นภาษาบาลีว่า “หิ = วิตถาเรมิ (ข้าพเจ้าจะยังเนื้อความให้พิสดาร) หรือ หิ วิตถาเรสุสามิ (ข้าพเจ้าจักยังเนื้อความให้พิสดาร)”

ประโยควิตถาระนี้ไม่ได้ขยายความของเหตุ, กริยา หรือของบทนามทั้ง ๓ อย่างของประโยคหน้าพร้อมกัน ถ้ามีบทเหตุปรากฏอยู่ในประโยคหน้าต้องขยายบทเหตุนั้นแน่นอน แต่ถ้าไม่มีบทเหตุดังกล่าวก็อาจขยายกริยาหรือบทนามอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามสมควรแก่ฐานะนั้นๆ การขยายความมี ๓ นัยดังนี้ คือ

๑. ขยายเหตุ คือ การขยายเหตุของศัพท์ที่แสดงอรรถเหตุในประโยคหน้า ศัพท์ดังกล่าวนี้เป็นศัพท์ที่ลงตติยาวิภัติ, ปัญจมีวิภัติ, สัตตมีวิภัติ หรือลง โต ปัจจัยในอรรถเหตุ

เพราะฉะนั้น ถ้าประโยคหน้ามีศัพท์ที่แสดงอรรถเหตุอยู่และประโยคหลังประกอบด้วย หิ นิบาต ประโยคหลังดังกล่าวนี้เป็นประโยควิตถาระที่ขยายเหตุ

๒. ขยายกริยา คือ การขยายกริยาอาการของกริยาศัพท์ประโยคหน้าว่ามีอาการ พุด หรือกระทำกริยาอาการทางใจอย่างไร

๓. ขยายบทนาม คือ การขยายบทนามในประโยคหน้าว่าได้แก่อะไร มีจำนวนเท่าไร หรือมีกี่ประเภท

คัมภีร์วากยัตถทีปกะ (หน้า ๔๑) กล่าวว่า ประโยควิตถาระเป็นการขยายเนื้อความย่อ บ้าง ขยายเนื้อความที่ซ่อนเร้นไม่ปรากฏชัดบ้าง หรือขยายเนื้อความทั้ง ๒ อย่างเหล่านั้นบ้าง ด้วยการขยายศัพท์ ขยายเนื้อความ ขยายเหตุ หรือขยายผลตามความสมควร จากความเห็นนี้ ประโยควิตถาระจึงไม่ใช่การขยายความของเหตุ กริยา หรือบทนามเท่านั้น แต่ยังจะรวมไปถึง การขยายศัพท์ ขยายเนื้อความ ขยายเหตุ หรือขยายผลอีกด้วย นอกจากนั้นแล้ว ในคัมภีร์ ข้างต้นยังกล่าวว่า แม้ประโยคอื่นๆ ในประโยค ๒๒ ประเภทก็เกี่ยวกับศัพท์ เนื้อความ เหตุ หรือผลจากประโยคหน้าอีกด้วย โดยเป็นประโยคที่กล่าวฝ่ายอื่นจากประโยคหน้า (ปักขันตระ) หรือกล่าวต่อจากประโยคหน้า (วากยารัมภะ) เพื่อแสดงข้อความเหล่านั้น

อีกอย่างหนึ่ง ประโยคขยายความที่ขึ้นต้นประโยคด้วยบทว่า ตตถ และ ตตฺร จัดว่า เป็นประโยควิตถาระที่ไม่มีวิตถารโศตกะได้บ้าง นิยมใช้เพื่อขยายเนื้อความย่อหรือเนื้อความที่ ซ่อนเร้นไม่ปรากฏชัดเจนนัยอย่างใดอย่างหนึ่ง ต่างจากประโยคที่ขึ้นต้นด้วย หิ ศัพท์มักขยาย เนื้อความย่อและเนื้อความที่ซ่อนเร้นไม่ปรากฏชัดเจนทั้ง ๒ อย่าง

คำว่า วิตถารวากย (ประโยคเครื่องขยายประโยคหน้า) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิตถาเรนติ ปุพฺพวากยํ ปพฺพเจนฺติ เอเตนาติ วิตถาโร.

(วิ บทหน้า + ตร ธาตุ = ข้าม + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- วิตถาโร จ โส วากยญจาติ วิตถารวากยํ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ตัวอย่างที่ ๑^๔

ก. สมาส โส กิจจวเสน ทูวิโธ โหติ ลุตฺโต จ อลุตฺโต จ (สมาสมี ๒ ประเภท โดย จำแนกตามหน้าที่ คือ ลุตตสมาส และอลุตตสมาส)

ข. ตฤถ หิ รมณโณ ธนั ราชนัน อิจจาติ ลุตโต นาม. ทูเร นิทานัน ทูเรนิทานัน อิจจาติ
อลุตโต นาม (ความพิสดารว่า บรรดาสมาส ๒ ประเภทเหล่านั้น สมาสเป็นต้นว่า รมณโณ ธนั
ราชัน ชื่อว่า ลุตตสมาส, สมาสเป็นต้นว่า ทูเร นิทานัน ทูเรนิทานัน ชื่อว่า อลุตตสมาส)

ประโยค ก. กล่าวโดยสังเขปว่า สมาส มี ๒ ประเภท คือ ลุตตสมาส และอลุตตสมาส
ประโยคนี้จึงเป็น **ประโยคสังเขป**

ประโยค ข. อธิบาย ลุตตสมาสและอลุตตสมาสโดยแสดงตัวอย่างว่า

- ลุตตสมาส คือ รมณโณ ธนั ราชนัน (ทรัพย์สินของพระราชา ชื่อว่า ราชนัน)
- อลุตตสมาส คือ ทูเร นิทานัน ทูเรนิทานัน (เหตุในที่ไกล ชื่อว่า ทูเรนิทานัน)

ประโยคนี้จึงเป็น **ประโยควิจารณ์** หิ ศัพท์ในประโยคนี้ทำหน้าที่วิจารณ์โทษที่จะ

วากยานุสัมพันธ์ของประโยควิจารณ์ มีดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า **ประโยควิจารณ์** คือ อธิบายลุตตสมาสและอลุตตสมาส โดยแสดง
ตัวอย่างของสมาสทั้ง ๒

ประโยค ก. ชื่อว่า **ประโยคสังเขป** คือ กล่าวโดยสังเขปว่าสมาสมี ๒ ประเภท ได้แก่
ลุตตสมาสและอลุตตสมาส

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า สมาสมี ๒ ประเภท โดยจำแนก
ตามหน้าที่ คือ ลุตตสมาส และอลุตตสมาส ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ตัวอย่างของสมาสทั้ง ๒ ประเภทเหล่านั้นคืออะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรจะแสดงตัวอย่างของสมาสทั้ง ๒
ประเภทเหล่านั้นมิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) ตัวอย่างของสมาสทั้ง ๒ ประเภทเหล่านั้นเหมือนกัน
หรือไม่

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้แสดงตัวอย่าง
ของสมาสทั้ง ๒ ประเภทเหล่านั้นว่า ลุตตสมาส คือ รมณโณ ธนั ราชนัน ส่วนอลุตตสมาส คือ
ทูเร นิทานัน ทูเรนิทานัน (อีกอย่างหนึ่ง) ตัวอย่างของสมาสทั้ง ๒ ประเภทนั้นต่างกัน กล่าวคือ
ลุตตสมาส คือ รมณโณ ธนั ราชนัน ส่วนอลุตตสมาส คือ ทูเร นิทานัน ทูเรนิทานัน ดังนี้แล

นอกจากนั้น ประโยคขยายความที่ขึ้นต้นประโยคด้วยบทว่า ตตุถ และ ตตุร จัดว่าเป็นประโยควิตถาระที่ไม่มีวิตถารโศตกะได้บ้าง

ตัวอย่างที่ ๒๕

ก. โส จ สณฺหาเวสเณ นพฺพิโธ อพฺยयीภาโว กมฺมธารโย ทิคุ ตปฺปรีโส พหุพฺพิหิตวนฺโท จาติ (อนึ่ง สมาสนั้นมี ๖ อย่างโดยประเภทแห่งชื่อ คือ อัพยयीภาวสมาส, กรรมธารยสมาส, ทิคุสมาส, ตปฺปรีสสมาส, พหุพฺพิหิตสมาส และทวันทสมาส)

ข. ตตุร ปจฺมํ อพฺยयीภาวสมาโส วุจฺเจเต (ในบรรดาสมาส ๖ อย่างเหล่านั้น [ข้าพเจ้า] จะกล่าวอัพยयीภาวสมาสก่อน)

ประโยค ก. กล่าวโดยสังเขปว่าสมาสมี ๖ อย่าง คือ อัพยयीภาวสมาส เป็นต้นประโยคนี้จึงเป็น **ประโยคสังเขปะ**

ประโยค ข. เป็นต้น แสดงลักษณะและตัวอย่างของสมาสทั้ง ๖ อย่างเหล่านั้นตามลำดับ เริ่มตั้งแต่อัพยयीภาวสมาสก่อน ประโยคนี้จึงเป็น **ประโยควิตถาระ**

วากยานุสัมพันธ์ของประโยควิตถาระ มีดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า **ประโยควิตถาระ** คือ แสดงลักษณะและตัวอย่างของสมาสทั้ง ๖ อย่างเหล่านั้นตามลำดับ เริ่มตั้งแต่อัพยयीภาวสมาสก่อน

ประโยค ก. ชื่อว่า **ประโยคสังเขปะ** คือ กล่าวไว้โดยสังเขปว่า สมาสมี ๖ อย่าง ได้แก่ อัพยयीภาวสมาส เป็นต้น

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่าสมาสนั้นมี ๖ อย่างโดยประเภทแห่งชื่อ คือ อัพยयीภาวสมาส, กรรมธารยสมาส, ทิคุสมาส, ตปฺปรีสสมาส, พหุพฺพิหิตสมาส และทวันทสมาส ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ลักษณะและตัวอย่างของสมาส ๖ อย่างเหล่านั้นคืออะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรจะแสดงลักษณะ และตัวอย่างของสมาส ๖ อย่างเหล่านั้นมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้แสดงลักษณะ และตัวอย่างของสมาส ๖ อย่างเหล่านั้น ด้วยประโยค ข. เป็นต้น ดังนี้แล

นอกจากนั้น ประโยควิตถาระบางประโยคยังจำแนกออกเป็นนิเทศ และปฏิบัติ โดย ขยายความเพิ่มเติมโดยละเอียด ส่วนประโยคสังเขปที่อยู่หน้ามีชื่อพิเศษว่า **ประโยคอุเทศ**

ตัวอย่างที่ ๓

ก. ตํ ปนตํ คณุปาติโมกฺขํ ภิกฺขุปาติโมกฺขํ ภิกฺขุณีปาติโมกฺขนฺติ ทฺวริํ โหติ (หนึ่ง ปาติโมกข์ คือ คัมภีร์นั้นมี ๒ ประเภท)

ข. ตตฺถ “สุณฺณตฺถ เม ภนฺเต สงฺโฆ”ติอาทิกํ ปณฺจหิ อุทฺทสปริจฺเฌเทหิ ววตฺถิตํ ภิกฺขุปาติโมกฺขํ, “สุณฺณตฺถ เม อยฺเย สงฺโฆ”ติอาทิกํ จตุหิ อุทฺทสปริจฺเฌเทหิ ววตฺถิตํ ภิกฺขุณี- ปาติโมกฺขํ (ในบรรดาปาติโมกข์ คือ คัมภีร์เหล่านั้น ภิกขุปาติโมกข์ กำหนดด้วยอุเทศ ๕ ปริจเฉท มีคำว่า สุณฺณตฺถ เม ภนฺเต สงฺโฆ เป็นต้น ส่วนภิกขุณีปาติโมกข์ กำหนดด้วยอุเทศ ๔ ปริจเฉท มีคำว่า สุณฺณตฺถ เม อยฺเย สงฺโฆ เป็นต้น)

ค. ตตฺถ ภิกฺขุปาติโมกฺเข ปณฺจ อุทฺทสสา นาม นิตานฺตฺทโส ปาราชิกฺทโส สงฺฆาติเสสฺสฺทโส อนียตฺทโส วิตถารฺทโสติ (ในบรรดาภิกขุปาติโมกข์และภิกขุณีปาติโมกข์ เหล่านั้น ในภิกขุปาติโมกข์มีอุเทศ ๕ ปริจเฉท คือ หัวข้อของคำเริ่มเรื่อง หัวข้อของปาราชิก หัวข้อของสังฆาติเสส หัวข้อของอนียต และหัวข้อของวิตถาระ)

ประโยค ก. กล่าวถึงประเภทของปาติโมกข์คือคัมภีร์ไว้โดยย่อ ชื่อว่า **ประโยคอุเทศ**

ประโยค ข. กล่าวแจกแจงภิกขุปาติโมกข์ว่ามีอุเทศ ๕ ปริจเฉท และแจกแจงภิกขุณี- ปาติโมกข์ว่า มีอุเทศ ๔ ปริจเฉท จึงเป็น **ประโยควิตถาระ**

ประโยค ค. แจกแจงอุเทศ ๕ ปริจเฉทว่ามีอะไรบ้าง จึงเป็น **ประโยคปฏิบัติวิตถาระ**

ส่วนวิธีสัมพันธ์ประโยคเหล่านี้ พึงทราบว่าเป็นเหมือนกับประโยควิตถาระทั่วไป

๓. สังเขปย่อความ

หมายความว่า คันถรจนาคารยได้กล่าวเนื้อความโดยพิสดารไว้ในประโยคหน้า แล้ว กล่าวสรุปเนื้อความนั้นด้วยประโยคหลังต่อมา

ประโยคหน้าที่ท่านอธิบายแจกแจงรายละเอียดออกไป เรียกว่า **ประโยควิตถาระ** คือ ประโยคขยายความ

ประโยคหลังที่ท่านกล่าวสรุปความโดยย่อนี้ เรียกว่า **ประโยคสังเขป** คือ ประโยคย่อความ ท่านพระอริยวงศ์มิได้กล่าวข้อความนี้ไว้ในคัมภีร์คันทถาภระเพราะมีใช้น้อย

ประโยคหน้าที่เป็นประโยควิตถาระไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายในเรื่องนี้โดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคสังเขปมักนิยมใช้นิบาตเพื่อให้หรือรสรสังเขปนั้นปรากฏชัด นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลังทำหน้าที่แสดงอรรถสังเขปให้ปรากฏชัดเรียกว่า **สังเขปโชดกะ** ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้ ๓ ศัพท์ คือ หิ, จ, ปน แปลว่า “กล่าวโดยย่อ” คัมภีร์นิสสัยพม่า แปลว่า “หิ = สงฺเขโป มยา วุจฺเจเต (ข้าพเจ้าจะกล่าวเนื้อความย่อ)” ในที่บางแห่งก็ไม่ประกอบนิบาตไว้ เพียงแต่กล่าวคาถาสรุปความเท่านั้น อนึ่ง ท่านมักใช้ประโยคสังเขปในกรณีแสดงสังคคาถา คือ คาถาสรุปความ เช่น โหติ เจตฺถ, โหนติ เจตฺถ, เอตฺตาวตา จ หรือ อยฺยเหตุถ สงฺเขโป

คำว่า สงฺเขปวากฺย (ประโยคเครื่องย่อประโยคหน้า) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สงฺขิปปิยเต ปุพฺพวากฺยํ เอเตนาติ สงฺเขโป.

(สํ บทหน้า + ขิปป ธาตุ = ทิ้ง, ขว้าง + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- สงฺเขโป จ โส วากฺยญฺจาติ สงฺเขปวากฺยํ (วิเสสนนุรพพทกรรมธารยสมาส)

ตัวอย่างที่ ๑

ก. กถํ. ผสฺโส เวทนา สมฺมยา เจตนา เอกคฺคตา ชีวิตินฺทริยํ มนสิกาโร เจติ สตฺติเม เจตสิกฯ สฬฺพจิตฺตสาธารณา นาม ขเปยฺ กรุณา มุทิตา อปฺปมณฺญาโย นามาติ สฬฺพธาปิ ปณฺณินฺทริเยน สทฺธิ ปณฺจวิสฺติเม เจตสิกฯ โสภนาติ เวทิตพฺพา (เจตสิกมี ๕๒ ดวงคืออะไร เจตสิก ๗ ดวงเหล่านี้ คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกคฺคตา ชีวิตินฺทริย และมนสิการ ชื่อว่า สฬฺพจิตฺตสาธารณเจตสิก ฯลฯ กรุณา และมุทิตา ชื่อว่า อปฺปมณฺญาเจตสิก พร้อมทั้ง ปณฺณินฺทริย รวมทั้งหมดเป็นเจตสิก ๒๕ ดวง ฟังทราบว่ ชื่อว่า โสภณเจตสิก อย่างนี้แล)

ข. เอตฺตาวตา จ-

เตรสณสมานา จ

จุททสากุสลา ตถา

โสภนา ปญจวีสาติ

ทวิปณณาส ปวุจฺจเร.

“สรุปความว่า ด้วยถ้อยคำดังนี้

ข้าพเจ้า (พระอนุรุทธาจารย์) กล่าวเจตสิก ๕๒ ดวง คือ อัญญสมาน-
เจตสิก ๑๓ ดวง อุกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง และโสภณเจตสิก ๒๕ ดวง”

ประโยค ก. กล่าวโดยพิสดารว่าเจตสิกมี ๕๒ ดวง แบ่งออกเป็นสัพพจิตตสาธารณเจตสิก
๗ ดวง เป็นต้น จึงเป็น **ประโยควิตถาระ**

ประโยค ข. กล่าวสรุปความเจตสิก ๕๒ ดวงเหล่านั้น จึงเป็น **ประโยคสังเขปะ**

วากยานุสัมพันธ์ของประโยควิตถาระ มีดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า **ประโยคสังเขปะ** คือ กล่าวสรุปความเจตสิก ๕๒ ดวงเหล่านั้น

ประโยค ก. ชื่อว่า **ประโยควิตถาระ** คือ กล่าวโดยพิสดารว่าเจตสิกมี ๕๒ ดวง แบ่งออก
เป็นสัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง เป็นต้น

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวโดยพิสดารว่า เจตสิกมี ๕๒ ดวง
แบ่งออกเป็นสัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง เป็นต้น ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำสรุปความเจตสิก ๕๒ ดวงเหล่านั้น คืออะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงคำสรุปความเจตสิก ๕๒ ดวง
เหล่านั้นมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้แสดงคำสรุป
ความเจตสิก ๕๒ ดวงเหล่านั้นด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

๔. วากยารัมภะ แสดงการสืบเนื่องประโยค

คือกล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อให้มีเนื้อความแจ่มแจ้งขึ้น หรือเพื่อขจัดความสงสัย
บางอย่าง เพราะยังกล่าวไม่จบข้อความ หมายความว่า คันถรจนอาจารย์มักกล่าวข้อความที่ไม่
แจ่มแจ้งชวนสงสัยไว้ จากนั้นจึงกล่าวประโยคหลังที่แสดงข้อความตอบข้อสงสัยนั้น ทำให้
ข้อความแจ่มแจ้งขึ้น

ประโยคหน้าที่กล่าวข้อความไม่แจ่มแจ้ง เรียกว่า **ประโยคอาวัธะ** คือ ประโยคที่ปรารภขึ้นก่อน หรือประโยคขึ้นต้น

ประโยคหลังที่เนื่องกันกับประโยคหน้า เรียกว่า **ประโยควากยารัมภะ** คือ ประโยคที่สืบเนื่องจากประโยคหน้า ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันทถาภรณ์ว่า

ปุพฺเพ วุตฺตสฺสเวตฺตสฺส โจทนาปิ ลียา ปฺน
ยํ ปริ วตฺตฺกามสฺส วากฺยารมฺโภติ ภาสีโต.”

“เมื่ออาจมีความสงสัยในเนื้อความที่กล่าวไว้แล้วในประโยคหน้า หิ ศัพท์อันบุคคลผู้ต้องการกล่าวประโยคหลัง[ประกอบไว้เพื่อขจัดความสงสัยนั้น] เรียกว่า วากยารัมภโศตกะ”

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคอาวัธะไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยควากยารัมภะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถวากยารัมภะนั้นปรากฏชัดเจนนับนิบาตที่ท่อนประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถวากยารัมภะให้ปรากฏชัด เรียกว่า **วากยารัมภโศตกะ** มักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้ ๓ ศัพท์ คือ หิ, จ, ปน แปลว่า “ก็, อนึ่ง” คัมภีร์นิสสัยพม่าแปลเป็นภาษาบาลีว่า “หิ = วากยารัมภโ, มยา วุจฺเจเต (เราจะกล่าววากยารัมภะ)” อนึ่ง การใช้วากยารัมภโศตกะมักจะนิยมใช้ จ ศัพท์มากกว่า หิ หรือ ปน ศัพท์

คำอธิบายของ วากยารัมภ พบในคัมภีร์อนุทีปนีว

จสทฺโท วากฺยารมฺภโศตโก. วากฺยารมฺโภติ จ มฺลวากฺเย ยํ ยํ วตฺตพฺพํ อวุตฺตํ, ตสฺส ตสฺส กถนตฺถาย อนุวากฺยสฺส อารมฺโภ.”

“จ ศัพท์แสดงวากยารัมภะ อนึ่ง ชื่อว่า วากยารัมภะ เป็นการปรารภประโยคต่อมาเพื่อกล่าวถึงเนื้อความที่ควรกล่าวในประโยคก่อนแต่ยังไม่ได้กล่าวนั้นๆ”

คัมภีร์ตถนियาม (ข้อ ๖, ๗) กล่าวถึงประโยคอุปันยาสะ (อุปัฏฐายะ) ที่คล้ายคลึงกับวากยารัมภะว่า “วากยารัมภะเป็นการกล่าวต่อมาเมื่อเนื้อความในประโยคหน้าสิ้นสุดแล้ว ส่วนอุปันยาสะเป็นการกล่าวต่อมาเมื่อเนื้อความในประโยคหน้ายังไม่สิ้นสุด” แต่คัมภีร์คันทถาภรณ์ (คาถา ๑๐) จุลลคันทถ์ฐิติ (ข้อ ๗) และมหาคันทถ์ฐิติ (ข้อ ๑๗) ไม่ได้กล่าวแยกประโยคอุปันยาสะ

ไว้เป็นอีกประเภทหนึ่ง แม้คัมภีร์ฎีกาก็กล่าวถึงชื่อทั้ง ๒ ว่าเป็นอย่างเดียวกัน ดังนั้น จึงไม่
ขอกล่าวถึงประโยคอุปัฏฐากไว้ต่างหาก ดังข้อความในคัมภีร์ฎีกาว่า

อุปัฏฐาสโต โห จสทุโท. อุปัฏฐาสโต จ วากุญญโม วุจฺจติ. เอสา หิ คนฺธการณํ
ปติ, ยทิทํ กิณฺณํ วตฺวา ปุณฺ อปรํ วตฺตุมารณนฺตํ จสทุทปโยโค.”

“อีกอย่างหนึ่ง จ ศัพท์มีอรรถว่า อุปัฏฐาสะ หนึ่ง การปรารภประโยคกล่าวว่าเป็น
อุปัฏฐาสะ

ความจริงแล้ว การประกอบ จ ศัพท์ของผู้กล่าวถึงข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว
ปรารภเพื่อกล่าวข้อความอื่นอีกนี้ เป็นธรรมเนียมของคัมภีร์คณาจารย์ทั้งหลาย”

จสทุโท อุปัฏฐาสโต. อุปัฏฐาสโต จ วากุญญโม วุจฺจติ. วุตตมฺจ

“สมฺมจฺโย อุปัฏฐาสโต จสทุทตฺโต ทฺวิธา มโต

อุปัฏฐาสโต นาม วากุญฺญ- รฺมโม วุจฺจติ ตณฺณนา”ติ.”

“จ ศัพท์ มีอรรถว่า อุปัฏฐาสะ หนึ่ง การปรารภประโยคกล่าวว่าเป็นอุปัฏฐาสะ
สมจริงดังคำกล่าว[ในคัมภีร์สัททสารถถชาลินี คาถา ๒๗๑] ว่า

‘เนื้อความของ จ ศัพท์มี ๒ ประการ คือ สมฺมจฺโย และอุปัฏฐาสะ
ท่านผู้รู้เนื้อความนั้นกล่าวว่า การปรารภประโยคชื่อว่า อุปัฏฐาสะ’ ”

คำว่า วากุญญมวากุญ (ประโยคเครื่องปรารภประโยคหน้า) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อารณฺติ เอเตนาติ อารมฺโม.

(อา บทหน้า + รภิ ธาตุ = พยายาม + ณ ปัจจัยในกรณีสาธนะ)

- วากุญฺสส อารมฺโม วากุญฺญโม (กัมมัญญันญัสตีปฺปิสฺสมาส)

- วากุญฺญโม จ โส วากุญฺญจติ วากุญฺญมวากุญ (วิเสสนบุรพพทกรรมธารยมาส)

ตัวอย่างที่ ๑

ก. จตุมคฺคผลนิพฺพานวเสน นววิโธ, ปริยตฺติยา สห ทสฺวิโธ วา ธมฺโม (ธรรมมี ๙
ประการ คือ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ หรือมี ๑๐ ประการ พร้อมกับปริยัติธรรม)

ข. ธารณณจ ปเนตสส อปายาทินิพพุตตนิเกสวิทธัน (อนึ่ง การที่ธรรมนั้นทรง เหล่าสัตว์ไว้ เป็นการกำจัดกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดในอบายเป็นต้น)

ประโยค ก. กล่าวว่า ธรรมมี ๙ ประการ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ หรือ มี ๑๐ ประการโดยรวมปริยัติธรรม ประโยคนี้นี้ยังไม่แจ่มแจ้ง เพราะแสดงเพียงประเภทของธรรม มิได้ระบุว่าธรรมเป็นสภาพทรงเหล่าสัตว์ไว้อย่างไร จึงเป็น **ประโยคอาวัธะ**

ประโยค ข. กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อทำให้เนื้อความแจ่มแจ้งขึ้นว่า การที่ธรรมทรง เหล่าสัตว์ไว้ก็คือการกำจัดกิเลสที่ทำให้ไปเกิดในอบายเป็นต้นนั่นเอง ประโยคนี้นี้จึงเป็น **ประโยค วากยารัมภะ จ** ศัพท์ในประโยคนี้นำหน้าทิวากยารัมภโศตกะ ส่วน ปน ศัพท์เป็นนวลาลังการ (สนามหลวงบาลีไทยแปล จ ปน ว่า “ก็แล” แต่พม่าแปลเฉพาะ จ ศัพท์ว่า “อนึ่ง” เพราะถือว่า ปน เป็นนวลาลังการที่ทำให้คำสละสลวยเท่านั้น จึงไม่ต้องแปล)

วากยानุสัมพันธ์ของประโยควากยารัมภะ มีดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า **ประโยควากยารัมภะ** คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า เพื่อกระทำให้ เนื้อความแจ่มแจ้งว่า การที่ธรรมทรงเหล่าสัตว์ไว้ ก็คือการกำจัดกิเลสที่จะทำให้ไปเกิดในอบาย เป็นต้นนั่นเอง (อีกอย่างหนึ่ง) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า การที่ธรรมทรง เหล่าสัตว์ไว้คืออะไร

ประโยค ก. ชื่อว่า **ประโยคอาวัธะ**

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ธรรมมี ๙ ประการ คือ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ หรือมี ๑๐ ประการ พร้อมกับปริยัติธรรม ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การที่ธรรมทรงเหล่าสัตว์ไว้ คืออะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงอาการที่ธรรมทรงเหล่าสัตว์ไว้ มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า การที่ ธรรมทรงเหล่าสัตว์ไว้ ก็คือการกำจัดกิเลสที่จะทำให้ไปเกิดในอบายเป็นต้นนั่นเอง ดังนี้แล

๕. ทัพพีการณะ ย้ำความ

ย้าความของประโยคหน้าตามความเหมาะสมหรืออ้างสาธก หมายความว่า คันถรจน-
จารย์กล่าวประโยคที่ไม่แน่นอนขึ้นก่อน แล้วกล่าวประโยคหลังที่ย้าเนื้อความที่กล่าวในประโยค
หน้าให้หนักแน่นขึ้น

ประโยคหน้าที่ยังกล่าวไว้ไม่แน่นอน เรียกว่า **ประโยคทัฬหิยะ** คือ ประโยคที่ควรย้าความ

ประโยคหลังที่ย้าเนื้อความที่กล่าวไว้ในประโยคหน้า เรียกว่า **ประโยคทัฬหิกรณะ** คือ
ประโยคที่ย้าเนื้อความของประโยคหน้าให้หนักแน่นโดยเหตุผลที่เหมาะสม หรืออ้างอาคตสถาน
จากคัมภีร์นั้นๆ ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันทาภรณ์ว่า

ทฬหิยวเน วุตเต

โอจิตฺตยา อาคเมเน จ

ทฬหิกรณเมตสฺส

ปจฺฉิมํ ทฬหิกรณํ^{๑๒}

“เมื่อท่านกล่าวเนื้อความที่ไม่แน่นอนไว้[ในประโยคหน้า]แล้ว ประโยค
หลังที่ย้าเนื้อความนั้นให้แน่นอนอย่างเหมาะสม และ[ถูกต้อง]ตามคัมภีร์
เรียกว่า ทัฬหิกรณะ”

ทัฬหิกรณะมี ๒ ประเภท คือ

๑. ยุตติทัฬหิกรณะ

ย้าเนื้อความให้หนักแน่นอย่างเหมาะสมถูกต้อง หรือการย้าเนื้อความตามเหตุผลที่
สมควร โดยไม่อ้างอิงสาธก หรือไม่ยกตัวอย่างจากคัมภีร์ ท่านมักประกอบใช้ หิ, ตถา หิ เป็นต้น
เพื่อแสดงความนี้

๒. อาคมทัฬหิกรณะ

การย้าเนื้อความที่ท่านกล่าวไว้ในประโยคหน้าให้หนักแน่น โดยอ้างอิงเอาปาฐะของ
พระพุทธเจ้า, พระปัจเจกพุทธเจ้า, พระสาวก, พระอรรถกถาจารย์, พระฎีกาจารย์ หรือโบราณา-
จารย์ เช่น วุตตมฺเหตํ ภควตา (จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคได้ตรัสพระดำรัสนี้), วุตตมปิ
เจตํ ภควตา (จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคได้ตรัสแม้พระดำรัสนี้), เตน วุตฺตํ อฏฺฐกถาย
(เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวไว้ในอรรถกถา), วุตตมฺจฏฺฐกถาสู (จริงอย่างนั้น ท่านกล่าวไว้ใน
อรรถกถาทั้งหลาย) หรือยกตัวอย่างจากคัมภีร์มายืนยัน โดยท่านมักประกอบใช้ หิ, ตถา หิ,
วุตตมฺหิ, วุตตมฺจ หรือ ยถาห เป็นต้น เพื่อแสดงความนี้

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคทพหิยะนั้นไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคทพหิกรรมะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถทพหิกรรมะนั้นปรากฏชัดเจนขึ้น นิบาตที่ท่นประกอบไว้ในประโยคหลังทำหน้าที่แสดงอรรถทพหิกรรมะให้ปรากฏชัด เรียกชื่อว่า **ทพหิกรรมโชตกะ** มักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้ ๓ ศัพท์ คือ หิ, จ, ปน แปลว่า “จริงอยู่, จริงอย่างนั้น, ดังจะเห็นได้ว่า” คัมภีร์นิสสัยพมาแปลว่า “หิ = สจจ (จริงอยู่) หรือ หิ = ตเทว สจจ (ถ้อยคำนั้นจริงอยู่)”

คำว่า ทพหิกรรม (ประโยคที่กระทำให้นึกแน่น) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทพหิ กโรตีติ ทพหิกรรม

(ทพหิ บทหน้า + กร ธาตุ = กระทำ + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ทพหิกรรมญจ ต่ วากยญจาติ ทพหิกรรมวากย (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ตัวอย่างยุดติทพหิกรรมะ^๓

ก. โอวาโทติ ภิกขุโนวาโท (คำว่า โอวาโท หมายความว่า การสั่งสอนนางภิกษุณี [ด้วยคุณธรรม ๘])

ข. น หิ ภิกขุณีหิ ยาจิต โอวาทำ อนาคตวา อุโปสถ กาดุ วญญติ (ดังจะเห็นได้ว่า สงฆ์จะทำอุโบสถโดยไม่ได้บอกโอวาทที่นางภิกษุณีขอไม่ได้)

ประโยค ก. กล่าวว่า คำว่า โอวาโท หมายความว่า การสั่งสอนนางภิกษุณีด้วยคุณธรรม ๘ ประโยคนี้เป็น **ประโยคทพหิยะ** เพราะควรกล่าวข้อความให้มั่นคงต่อไปเพื่อขจัดความสงสัยว่า เหตุใดจึงระบุว่าคำว่า โอวาโท เป็นการสั่งสอนนางภิกษุณีเท่านั้นไม่ใช่การสั่งสอนบุคคลอื่น

ประโยค ข. กล่าวข้อความว่า ดังจะเห็นได้ว่า สงฆ์จะทำอุโบสถโดยไม่ได้บอกโอวาทที่นางภิกษุณีขอไม่ได้ ประโยคนี้จึงเป็น **ประโยคทพหิกรรมะ** คือ ข้ำความในประโยคหน้าที่ระบุว่า เป็นการสั่งสอนนางภิกษุณีเท่านั้น ไม่ใช่การสั่งสอนบุคคลอื่นมีภิกษุ เป็นต้น หิ ศัพท์ในประโยคนี้ทำหน้าที่ทพหิกรรมโชตกะ

วากยานุสัมพันธ์ของประโยคยุดติทพหิกรรมะ มีดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า **ประโยคทพหิกรรมะ** คือ ข้ำความในประโยคหน้าที่ระบุว่า เป็นการสั่งสอนนางภิกษุณีเท่านั้น ไม่ใช่การสั่งสอนบุคคลอื่นมีภิกษุ เป็นต้น

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคทัฬหิยะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า โอวาโท (โอวาท) หมายความว่า การสั่งสอนนางภิกษุณี ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดท่านจึงระบุว่าคำว่า โอวาโท (โอวาท) เป็นการสั่งสอนนางภิกษุณีเท่านั้น ไม่ใช่การสั่งสอนบุคคลอื่น

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปว่า โอวาโท (โอวาท) มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า คำว่า โอวาโท (โอวาท) เป็นการสั่งสอนนางภิกษุณีเท่านั้น ไม่ใช่การสั่งสอนบุคคลอื่นมีภิกษุเป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่า สงฆ์จะทำอุโบสถโดยไม่ได้บอกโอวาทที่นางภิกษุณีขอไม่ได้ ดังนี้แล

ตัวอย่างอาคมทัฬหีकरण^{๑๔}

ก. ตเทตฺ อธิ จตุหิ องฺเคหิ สงฺคหิตํ (กรรมที่ถึงเวลาทำแล้วนั้นรวมไว้ด้วยองค์ ๔ ในเรื่องอุโบสถกรรมนี้)

ข. ยถาหุ อฏฺฐกถาจริยา- “อุโปสโส. ยาวติกา จ ภิกฺขุ กมฺมบฺปตฺตา. สภาคาปตฺติโย จ น วิชฺชนนฺติ. วชฺชนียา จ ปุคฺคลา ตสฺมี น โหณฺติ. ปตฺตกถลนฺติ วุจฺจตี”ติ (สมจริงดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า อุโปสโส ๒ เปฯ วุจฺจติ)

ประโยค ก. กล่าวว่า กรรมที่ถึงเวลาทำแล้วนั้นรวมไว้ด้วยองค์ ๔ ในเรื่องอุโบสถกรรมนี้ ประโยคนี้เป็น **ประโยคทัฬหิยะ** เพราะควรกล่าวด้วยความให้มั่นคงต่อไปเพื่อขจัดความสงสัยว่าการที่กรรมที่ถึงเวลาทำแล้วนั้นรวมไว้ด้วยองค์ ๔ ในเรื่องอุโบสถกรรมนี้ บุคคลย่อมทราบได้อย่างไร (อีกอย่างหนึ่ง) บุคคลย่อมทราบเรื่องนั้นด้วยหลักฐานอะไร

ประโยค ข. กล่าวด้วยความ โดยอ้างอิงหลักฐานจากคัมภีร์อรรถกถา ประโยคนี้จึงเป็น **ประโยคทัฬหีकरण** คือ ย้ำความในประโยคหน้า

วากยานุสัมพันธ์ของประโยคอาคมทัฬหีकरण มีดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า **ประโยคทัฬหีกรรม** คือ ย้ำความในประโยคหน้าโดยการอ้างอิงเอาหลักฐานจากคัมภีร์อรรถกถา

ประโยค ก. ชื่อว่า **ประโยคทัฬหิยะ**

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้ำแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า กรรมที่ถึงเวลาทำแล้วนั้นรวมไว้ด้วยองค์ ๔ ในเรื่องอุโบสถกรรมนี้ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การที่กรรมที่ถึงเวลาทำแล้วนั้นรวมไว้ด้วยองค์ ๔ ในเรื่องอุโบสถกรรมนี้ บุคคลย่อมทราบได้อย่างไร

(อีกอย่างหนึ่ง) บุคคลย่อมทราบเรื่องนั้นด้วยหลักฐานอะไร

(อีกอย่างหนึ่ง) ถ้อยคำของท่านอาจารย์เป็นคำที่น่าเชื่อถือโดยอ้างอิงหลักฐานอะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านอาจารย์ทราบได้ด้วยปัจจัยขญาณหรือไร (อีกอย่างหนึ่ง) ถ้อยคำของท่านอาจารย์เป็นสรวนจะคือถ้อยคำของตน ไม่ควรเชื่อถือมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า บุคคลย่อมทราบได้ตามที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้

นอกจากนั้น หิ ศัพท์ในคำว่า ตถา หิ ส่วนใหญ่แสดงอาคมทัฬหีกรรม แต่ในบางแห่งก็แสดงวิตถาระบ้าง ยุติทัฬหีกรรมบ้าง ตามสมควร

๖. การณะ แสดงเหตุ

หมายความว่า คันถรจนอาจารย์กล่าวประโยคที่แสดงผลไว้ก่อน แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงเหตุของผลนั้น ประโยคทั้ง ๒ นี้เป็นเหตุเป็นผลกันโดยมีประโยคที่แสดงผลอยู่หน้า และประโยคที่แสดงเหตุอยู่หลัง

ประโยคหน้าที่แสดงผล เรียกว่า **ประโยคผล**

ประโยคหลังที่แสดงเหตุ เรียกว่า **ประโยคการณะ** คือ ประโยคที่แสดงเหตุของบทใด บทหนึ่งในประโยคหน้า หรือแสดงเหตุของประโยคหน้าทั้งหมดก็ได้ เพื่อให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจชัดเจนขึ้น

ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันทาภรณ์ว่า

ผล จ ปจฺม วุตเต

กิตฺติ ตสฺส การณํ

ปจฺจติวาท กณํ ตสฺส

ปจฺจิมํ การณํ ภเว.^{๔๕}

“เมื่อท่านกล่าวผลไว้ก่อน แล้วถามถึงเหตุของผลนั้นว่าเป็นอย่างไร
ประโยคหลังที่กล่าวเหตุ[ของผล]นั้น เรียกว่า ประโยคการณะ”

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคผลนั้นไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลัง
ที่เป็นประโยคการณ่มักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถเหตุนั้นปรากฏชัด นิบาตที่ท่านประกอบไว้
ในประโยคหลังทำหน้าที่แสดงอรรถเหตุให้ปรากฏชัด เรียกว่า **การณโชตกะ** ท่านมักนิยมใช้นิ
บาตชนิดนี้ ๓ ศัพท์ คือ หิ, จ, ปน แปลว่า “เพราะ, เพราะว่ หรือเหตุว่” คัมภีร์นิสสัยพม่า
แปลว่า “หิ = ยสุมา (เพราะเหตุใด)”

คำว่า การณวากย (ประโยคที่แสดงเหตุ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กโรติ อตฺตโน ผลนฺติ การณํ (กร ธาตุ = กระทำ + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- การณสฺส ทิปกํ วากยํ การณวากยํ (กัมมัญญัญญูตีปปริสสมาส)

ประโยคเหตุมี ๒ ประเภท คือ

๑. **สภาวะญาณูปการณะ** เหตุที่ยังให้รู้เนื้อความที่คล้อยตามประโยคหน้า ไม่มี
น ปฏิเสธในประโยคเหตุนั้น เช่น ติสฺโส ภูโล โหติ, โส หิ อาหารพฺหุโล (ติสสะเป็นคนอ้วน
เพราะเขากินจุ)

๒. **พยติเรกญาณูปการณะ** เหตุที่ยังให้รู้เนื้อความที่ขัดแย้งกับประโยคหน้า มี น
ปฏิเสธในประโยคเหตุนั้น เช่น ติสฺโส ภูโล โหติ, โส หิ น อปฺปาหาโร (ติสสะเป็นคนอ้วน เพราะ
เขาไม่กินอาหารน้อย)

ตัวอย่างที่ ๑^{๔๖}

ก. ตติถิยา คหฺมฺเจเนว สงฺคหิตา (เตียรถียน์ับเข้าในคฤหัสถ์นั้นแหละ)

ข. เอเตปิ หิ วชฺชนียา (เพราะแม้พวกเขาก็ชื่อว่าผู้ที่ควรเว้น)

ประโยค ก. กล่าวว่า เตียรถียน์ับเข้าในคฤหัสถ์นั้นแหละ ประโยคนี้เป็น **ประโยคผล**
เพราะท่านจะแสดงเหตุในประโยคถัดไป

ประโยค ข. แสดงเหตุการณ์ที่เดียรฉัตรนับเข้าในคฤหัสถ์ ประโยคนี้จึงเป็นประโยคการณะ

วากยานุสัมพันธ์ของประโยคการณะ มีดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า **ประโยคการณะ** คือ แสดงเหตุในการที่เดียรฉัตรนับเข้าในคฤหัสถ์

ประโยค ก. ชื่อว่า **ประโยคผล**

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า เดียรฉัตรนับเข้าในคฤหัสถ์ นั้นแหละ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงนับเดียรฉัตรเข้าในคฤหัสถ์

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุในการที่เดียรฉัตรนับเข้าในคฤหัสถ์มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เดียรฉัตรก็ชื่อว่าผู้ที่ควรเว้น ดังนั้น จึงนับเข้าในคฤหัสถ์ ดังนี้แล

ตัวอย่างที่ ๒๗

ก. สัพพพจนานมตฺโถ อกฺขเรเหว สณฺณายเต (เนื้อความของศัพท์ทั้งหมด บุคคลย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้น)

ข. อกฺขรวิปตฺติยํ หิ อตฺถสฺส ทฺนฺนยตา โหติ (เพราะเมื่อมีการวิบัติแห่งอักษร การรู้เนื้อความได้ยากย่อมมี)

ประโยค ก. กล่าวว่า เนื้อความของศัพท์ทั้งหมด บุคคลย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้น ประโยคนี้เป็น **ประโยคผล** เพราะท่านจะแสดงเหตุในประโยคถัดไป

ประโยค ข. กล่าวเหตุที่บุคคลหมายรู้เนื้อความด้วยอักษรว่าเพราะเมื่อมีการวิบัติแห่งอักษร การรู้เนื้อความได้ยากย่อมมี ประโยคนี้จึงเป็น **ประโยคการณะ**

วากยานุสัมพันธ์ของประโยคการณะ มีดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า **ประโยคการณะ** คือ แสดงเหตุในการที่เนื้อความของศัพท์ทั้งหมดนั้น บุคคลย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้น

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคผล

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า เนื้อความของศัพท์ทั้งหมดนั้น บุคคลย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้น ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดเนื้อความของศัพท์ทั้งหมดนั้น บุคคลจึงหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้น

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุในการที่เนื้อความของศัพท์ทั้งหมดนั้น บุคคลหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เมื่อมีการวิบัติแห่งอักษร การรู้เนื้อความได้ยากย่อมมี ดังนั้น เนื้อความของศัพท์ทั้งหมดนั้น บุคคลจึงหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้น ดังนี้แล

๗. ผล แสดงผล

หมายความว่า คันถรจนาจารย์กล่าวประโยคที่แสดงเหตุไว้ก่อนแล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงผลของเหตุนั้น ประโยคทั้ง ๒ นี้เป็นเหตุเป็นผลกันโดยมีประโยคที่แสดงเหตุอยู่หน้า และประโยคที่แสดงผลอยู่หลัง

ประโยคหน้าที่แสดงเหตุ เรียกว่า **ประโยคการณะ**

ประโยคหลังที่แสดงผล เรียกว่า **ประโยคผล** คือ ประโยคที่แสดงผลของบทใดบทหนึ่งในประโยคหน้าหรือแสดงผลของประโยคหน้าทั้งหมดก็ได้เพื่อให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจชัดเจนขึ้น

ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันทถาภรณ์ว่า

ปุพฺพเพ จ การณํ วุตฺเต

เอตญฺจ ก็ผลํ อิติ

ปุจฺฉนิตฺวา กถํ ตสฺส

ปจฺฉิมํ ผลภาสนํ^{๑๕}

“เมื่อท่านกล่าวเหตุไว้ในประโยคหน้าแล้วถามถึงเหตุนั้นว่ามีผลอย่างไร

ประโยคหลังที่กล่าวถึงผล[ของเหตุ]นั้นเรียกว่า ประโยคผล”

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคเหตุไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลัง

ที่เป็นประโยคผลมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้หรือรณผลนั้นปรากฏชัด นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลังทำหน้าที่แสดงอรรถผลให้ปรากฏชัด เรียกว่า **ผลโชดกะ** ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้ ๓ ศัพท์ คือ หิ, จ, ปน แปลว่า “ด้วยว่า” คัมภีร์นิสสัยพม่าแปลว่า “หิ = ผล มยา วุจเต (เราจะกล่าวผล)”

คำว่า ผลวากย (ประโยคที่แสดงผล) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ผลติ การณโต นิปชชติติ ผล (ผล ธาตุ = สำเร็จ + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ผลสส ทิปกั วากย ผลวากย (กัมมัญญัญญัตติปฐิสสมาส)

ตัวอย่างที่ ๑^๙

ก. ทานํ ทาตพพเมว โหติ (บุคคลควรให้ทานโดยแท้)

ข. ทานญํ โภคสมปทํ อาวหติ (ด้วยว่าทานย่อมนำโภคสมบัติมาให้)

ประโยค ก. กล่าวว่า บุคคลควรให้ทานโดยแท้ ประโยคนี้เป็น **ประโยคการณะ** เพราะท่านจะแสดงผลในประโยคถัดไป

ประโยค ข. กล่าวผลของการให้ทานว่า ทานย่อมนำโภคสมบัติมาให้ ประโยคนี้จึงเป็น **ประโยคผล**

วากยานุสัมพันธ์ของประโยคผล มีดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า **ประโยคผล** คือ แสดงผลของการกล่าวประโยค ก.

ประโยค ก. ชื่อว่า **ประโยคการณะ**

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า บุคคลควรให้ทานโดยแท้ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การกล่าวเช่นนั้นก็มีผลอะไรบ้าง

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงผลของการกล่าวเช่นนั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้แสดงผลของการกล่าวประโยค ก. ด้วยประโยค ข. ว่า ด้วยว่าทานย่อมนำโภคสมบัติมาให้ ดังนี้

ในบางแห่ง ประโยคผลก็ขึ้นต้นด้วยคำว่า ตสฺมา (เพราะเหตุนั้น, ดังนั้น)

ตัวอย่างที่ ๒

ก. ปุริโส ปจฺฉินฺนาหาโร (บุรุษขาดอาหารแล้ว)

ข. ตสฺมา โส กิโส โหติ (ดังนั้น เขาจึงผอม)

ประโยค ก. กล่าวถึงเหตุว่า บุรุษขาดอาหารแล้ว ประโยคนี้จึงเป็น **ประโยคการณะ**

ประโยค ข. กล่าวถึงผลว่า เขาผอมเพราะการขาดอาหาร ประโยคนี้จึงเป็น **ประโยคผล**

วากยานุสัมพันธ์ของประโยคผล มีดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า **ประโยคผล** คือ แสดงผลของการกล่าวประโยค ก.

ประโยค ก. ชื่อว่า **ประโยคการณะ**

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า บุรุษขาดอาหารแล้ว ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การกล่าวเช่นนั้นก็มีผลอะไรบ้าง

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงผลของการกล่าวเช่นนั้นมิใช่หรือ
พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้แสดงผลของการกล่าวประโยค ก. ด้วยประโยค ข. ว่า ดังนั้น เขาจึงผอม ดังนี้แล

๘. ตปปากฎิการณะ ขยายความ

ขยายความให้ชัดเจนด้วยการอุปมาเปรียบเทียบ หมายความว่า คันถรจนอาจารย์กล่าวประโยคที่ไม่ชัดเจนขึ้นก่อน แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงเนื้อความของประโยคหน้าให้ชัดเจนด้วยการกล่าวเปรียบเทียบ

ประโยคหน้าที่มีเนื้อความไม่ปรากฏชัด เรียกว่า **ประโยคอุปากฎะ**

ประโยคหลังที่กล่าวเนื้อความของประโยคหน้าให้ชัดเจน เรียกว่า **ประโยคตปปากฎิการณะ** คือ ประโยคที่อธิบายความให้ชัดเจน ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันถกถาว่า

ปุพฺพเพ อปากฏเยว

อุปมาทีหิ ยํ ปน

ปากฏํ กรณํ ตสฺส

ตปปากฏีกรณามกํ.^{๒๐}

“เมื่อประโยคหน้ามีเนื้อความไม่ชัดเจน แต่ประโยคหลังแสดงเนื้อความ
นั้นให้ชัดเจนด้วยบทอุปมาเป็นต้น ประโยคหลังนั้นมีชื่อว่า ตปปากฏีกรณะ”

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคอปากฏะ ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยค
หลังที่เป็นประโยคตปปากฏีกรณะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้หรือรตตปปากฏีกรณะนั้นปรากฏชัด
นิบาตที่ทวนประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถตปปากฏีกรณะให้ปรากฏชัดเรียกว่า
ตปปากฏีกรณโชตกะ ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้ ๓ ศัพท์ คือ หิ, จ, ปน แปลว่า “เหมือน
อย่างว่า, อุปมาว่า” คัมภีร์นิสสัยพม่าแปลว่า “หิ = ตํ ปากฏํ กโรมิ (เราจะกระทำประโยคหน้า
นั้นให้ปรากฏ)”

นอกจากนั้น ประโยคที่ประกอบด้วยคำว่า **อิทํ วุตตํ โหติ** (ความหมายคือ) ในต้นพากย์
หรือคำว่า **อิติ วุตตํ โหติ** (ความหมายคือ) ในตอนท้ายของพากย์ ซึ่งกล่าวไว้เพื่อแสดงความ
ของพากย์หรือใจความของบทก็จัดเป็นประโยคตปปากฏีกรณะเช่นเดียวกัน

คำว่า ตปปากฏีกรณวากฺย (ประโยคที่กระทำประโยคนำนั้นให้ปรากฏ) มีรูปวิเคราะห์
ว่า

- ตํ อปากฏํ ปุพฺพวากฺยํ ปากฏํ กรโธตีติ ตปปากฏีกรณํ

(ตปปากฏ บทหน้า + กร ธาตุ = กระทำ + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ตปปากฏีกรณญจ ตํ วากฺยญฺจาติ ตปปากฏีกรณวากฺยํ.

(วิเสสนนรพพบทกรรมธารยสมาส)

ศัพท์ว่า ตปปากฏีกรณ นีลึง อี ปัจจัยท้าย ตปปากฏ ในอรรถภูตตัพภาวະ ด้วยสูตร
ในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๗๑) ว่า ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิขุณฺหาติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยัง
ไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนสูตร) อีกอย่างหนึ่ง ลง จี ปัจจัยในอรรถภูตตัพภาวະด้วยสูตร
ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๑๙) ว่า อภูตตพฺภาเว กราสญฺโยเค วิการา จี (เมื่อ
ปรากฏความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อนและเมื่อมี กร, อส และ ญ ธาตุ ให้
ลง จี ปัจจัยท้ายศัพท์ที่กล่าวถึงความเปลี่ยนแปลง) อรรถภูตตัพภาวະ คือ การแสดงสิ่งที่ยัง

ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนให้เกิดขึ้นมา คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “ความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน” การลง อี หรือ จี ปัจจัยในอรรถอภิตตภาวะนี้ต้องลงท้ายธาตุ ๓ ศัพท์ คือ กร, อส และ ภู ธาตุเท่านั้น ท่านใช้ศัพท์ว่า ตปปากฎิกรณะ โดยลง อี หรือ จี ปัจจัยในอรรถดังกล่าว เพราะเป็นประโยคที่กล่าวเพื่อความของประโยคหน้าที่ยังไม่ชัดเจนให้ชัดเจนขึ้น

ตัวอย่างที่ ๑๒

ก. โส สหชาตานิ อารมณณิกนิโรปนลกฺขणे (วิตกนั้นมีลักษณะยกสหชาตธรรมขึ้นสู่อารมณ์)

ข. ยถา हि गोจิ कामवासि पुरिโส राखल्लम् राखสมพन्नि มิตฺตํ वा นิสุสาย राखเคหํ อนุวิสติ, เอวํ วิตกํ นิสุสาย จิตฺตํ อารมณํ อาโรหติ (อุปมาว่าบุรุษบ้านนอกคนหนึ่งอาศัยราชวัลลภหรือมิตรที่เกี่ยวข้องกับพระราชายอมเข้าไปสู่ราชนิเวศน์ได้ ฉะนั้น จิตอาศัยวิตกแล้วยอมยกขึ้นสู่อารมณ์ได้ ฉะนั้น)

ประโยค ก. กล่าวว่า วิตกมีลักษณะยกสหชาตธรรมขึ้นสู่อารมณ์ ประโยคยังมีข้อความไม่ชัดเจน เพราะไม่มีคำเปรียบเทียบ ประโยคนี้จึงเป็น ประโยคอปากฎะ

ประโยค ข. กล่าวเพื่อความนั้นให้ชัดเจนขึ้น โดยเปรียบวิตกเหมือนราชวัลลภหรือมิตรที่เกี่ยวข้องกับพระราชา และเปรียบจิตที่เป็นสหชาตธรรมเหมือนบุรุษบ้านนอกว่า จิตอาศัยวิตกแล้วจึงยกขึ้นสู่อารมณ์ได้ เหมือนบุรุษบ้านนอกต้องอาศัยราชวัลลภ หรือมิตรที่เกี่ยวข้องกับพระราชา จึงเข้าไปสู่ราชนิเวศน์ได้ ประโยคนี้จึงเป็น ประโยคตปปากฎิกรณะ

วากยานุสัมพันธ์ของประโยคตปปากฎิกรณะ มีดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคตปปากฎิกรณะ คือ อธิบายเพื่อความของประโยค ก. ให้มีความชัดเจนขึ้น

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอปากฎะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า วิตกนั้นมีลักษณะยกสหชาตธรรมขึ้นสู่อารมณ์ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การอุปมาเปรียบเทียบในเรื่องนี้คืออะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงการอุปมาเปรียบเทียบในเรื่องนี้มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้แสดงการอุปมาเปรียบเทียบในเรื่องนี้ว่า จิตอาศัยวิตกแล้วจึงยกขึ้นสู่อารมณ์ได้ เหมือนบุรุษบ้านนอกคนหนึ่งต้องอาศัยราชวัลลภหรือมิตรที่เกี่ยวข้องกับพระราชา จึงเข้าไปสู่ราชนิเวศน์ได้ดังนี้แล

๙. วิเสสะ แสดงความพิเศษ

หมายความว่า คันถรจนาจารย์กล่าวประโยคที่แสดงข้อความอย่างทั่วๆ ไปเป็นสามัญ ไม่เจาะจงแล้วกล่าวประโยคหลังที่กล่าวเนื้อความของประโยคหน้าโดยเจาะจง

ประโยคหน้าที่กล่าวความจริงโดยทั่วๆ ไป เรียกว่า **ประโยคสามัญญะ** คือ ประโยคที่แสดงเนื้อความสามัญทั่วไป

ประโยคหลังที่กล่าวเนื้อความของประโยคหน้าโดยเจาะจง เรียกว่า **ประโยควิเสสะ** คือ ประโยคที่ระบุเนื้อความเฉพาะของประโยคหน้า โดยกล่าวเจาะจงลงไปให้เห็นชัด

ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันทถาภรณ์ว่า

สามัญญเณว ปุพฺพตฺถ,

เกทฺถนํ ยตฺถ ตสฺส หิ

วิเสสจฺจนํ ตํ หิ

โซตทว นินฺปาตกา.^{๒๒}

“เมื่อเนื้อความของประโยคหน้าถูกกล่าวโดยสามัญไม่เจาะจง ประโยคที่ระบุเนื้อความเฉพาะนั้น เรียกว่า ประโยควิเสสะ นิบาต[ที่ใช้ในประโยคหลัง]เป็นสิ่งที่แสดงให้รู้เนื้อความนั้น”

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคสามัญญะไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยควิเสสะซึ่งมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถวิเสสะนั้นปรากฏชัด นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถวิเสสให้ปรากฏชัด เรียกว่า **วิเสสโซตทะ** ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้ ๓ ศัพท์ คือ หิ, จ, ปน อนึ่ง ปน ศัพท์ที่อยู่ท้ายคำว่า สเจ และ อิธ

เป็นรูปว่า สเจ ปน, อิธ ปน เป็นวิเศษไชตกะแนนอนแปลว่า “แต่, ก็แต่ว่า, ถึงอย่างนั้น” คัมภีร์
นิสสัยพม่าแปลว่า “หิ = วิเศษโส มยา วุจฺเจเต (เราจะกล่าวความพิเศษ)”

คำว่า วิเศษวากย (ประโยคที่กระทำพิเศษประโยคหน้า) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปุพฺพวากยํ วิเศษเสติ เกเทตีติ วิเศษโส.

(วิ บทหน้า + สิส ธาตุ = พิเศษ + ณ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

- วิเศษโส จ โส วากยํ จาติ วิเศษวากยํ (วิเศษสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ตัวอย่างที่ ๑^{๒๓}

ก. ทานมฺปิ กุสลํ, สีสฺมปิ กุสลํ (ทั้งทานและศีลก็เป็นกุศล)

ข. เตสุ ปน สีสํ ทานโต วรตฺร (แต่บรรดาทานและศีลนั้น ศีลประเสริฐกว่าทาน)

ประโยค ก. กล่าวโดยไม่เจาะจงว่า ทั้งทานและศีลเป็นกุศล ประโยคนี้จึงเป็น ประโยค
สามัญญะ

ประโยค ข. กล่าวระบุเนื้อความโดยเจาะจงว่า ศีลประเสริฐกว่าทาน ประโยคนี้จึงเป็น
ประโยควิเศษะ

วากยานุสัมพันธ์ของประโยควิเศษะ มีดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควิเศษะ คือ ประโยคที่ระบุเนื้อความเฉพาะของประโยคหน้า

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสามัญญะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ทั้งทานและศีลก็เป็นกุศล ด้วย
ประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ทั้งทานและศีลมีอันใดสงส์เท่าเทียมกันหรือ

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ทานควรประเสริฐกว่าศีลมิใช่หรือ (อีกอย่าง
หนึ่ง) ท่านควรกล่าวระบุว่าทานประเสริฐกว่าศีล หรือศีลประเสริฐกว่าทานมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เรากล่าว
ระบุเนื้อความโดยเจาะจงว่า ศีลประเสริฐกว่าทาน ดังนี้แล

๑๐. สามัญญะ แสดงความสามัญทั่วไป

หมายความว่า ท่านคณิศรจนาคารยกกล่าวประโยคแสดงเนื้อความของประโยคหน้าอย่างเจาะจง ต่อจากนั้นท่านจึงกล่าวประโยคหลังที่แสดงข้อความอย่างทั่วๆ ไปเป็นสามัญโดยไม่เจาะจง

ประโยคหน้าที่กล่าวเนื้อความโดยเจาะจง เรียกว่า **ประโยควิเสสะ**

ประโยคหลังที่กล่าวความจริงโดยทั่วๆ ไป เรียกว่า **ประโยคสามัญญะ** คือ ประโยคที่แสดงเนื้อความสามัญทั่วไป

ประโยคหน้าที่เป็นประโยควิเสสะปราศจากนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคสามัญญะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถสามัญญะนั้นปรากฏชัดขึ้น นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลังทำหน้าที่แสดงอรรถสามัญญะให้ปรากฏชัดเรียกว่า **สามัญญโชตกะ** ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้ ๓ ศัพท์ คือ หิ, จ, ปน แปลว่า “หนึ่ง”

คำว่า สามัญญวากย (ประโยคที่แสดงความสามัญทั่วไป) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมานานัน ภาโว สามัญญํ (สมาน ศัพท์ + ญย ปัจจัยในภาวตัทธิต)
- สามัญญสส ทิปกํ วากยํ สามัญญวากยํ (กัมมัฏฐานัญญัติปปริสสมาส)

ตัวอย่างที่ ๑^{๒๔}

ก. อุพารติ เสฏฺฐา (คำว่า อุพารา แปลว่า ประเสริฐ)

ข. อยณฺหิ อุพารสฺสโท “อุพารานิ ขาทนียานิ ขาทนฺติ”ติอาทิสฺส มธุเร อาคจฺจติ. “อุพาราย ขลฺ ภวํ วจฺจายโน สมณํ โคตมํ ปสฺสาย ปสฺสตี”ติอาทิสฺส เสฏฺฐเจ. “อปฺปมาโณ อุพาโร โอภาโส”ติอาทิสฺส วิปฺบุเล (หนึ่ง อุพาร ศัพท์นี้ ย่อมปรากฏในรสอร้อย ดังคำว่า อุพารานิ ขาทนียานิ ขาทนฺติ = เคี้ยวกินของควรเคี้ยวที่มีรสอร้อย, ในสภาพอันประเสริฐ ดังคำว่า อุพาราย ขลฺ ภวํ วจฺจายโน สมณํ โคตมํ ปสฺสาย ปสฺสตี = ท่านวิจฺจายนะย่อมสรรเสริญพระสมณโคตมด้วยคำชมเชยที่ประเสริฐ, ในสิ่งที่ยิ่งใหญ่ ดังคำว่า อปฺปมาโณ อุพาโร โอภาโส = แสงสว่างอันยิ่งใหญ่ไม่มีประมาณ)

ประโยค ก. กล่าวระบุเนื้อความโดยเจาะจงว่า อุพาร ศัพท์ในที่นี้ มีความหมายว่า ประเสริฐ ประโยคนี้จึงเป็น **ประโยควิเสสะ**

ประโยค ข. กล่าวโดยไม่เจาะจงว่า อุฬาร ศัพท์มีความหมาย ๓ ประการ ประโยคนี้
จึงเป็น **ประโยคสามัญญะ**

วากยานุสัมพันธ์ของประโยคสามัญญะ มีดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคสามัญญะ คือ ประโยคที่กล่าวโดยไม่เจาะจง

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยควิเสสะ

มีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวระบุเพื่อความโดยเจาะจงว่า อุฬาร
ศัพท์ในที่นี้มีความหมายว่า ประเสริฐ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ อุฬาร ศัพท์มีความหมายว่า ประเสริฐ เท่านั้นหรือ

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงความหมายของ อุฬาร ศัพท์
ที่ปรากฏในพระบาลีมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เรา
กล่าวโดยไม่เจาะจงว่า อุฬาร ศัพท์มีความหมาย ๓ ประการ ดังนี้แล

อนึ่ง ประโยคสามัญญะในข้างต้นนี้อาจถือว่าเป็นประโยควิตถาระก็ได้ เพราะกล่าว
อธิบายอรรถทั้งหมดของ อุฬาร ศัพท์ จะเห็นได้ว่า ในประโยคต่อมามีข้อความที่ระบุอรรถของ
อุฬาร ศัพท์ที่ใช้ในที่นี้ว่า สุวามิธ เสฏฺเฐ อาคโต (อุฬาร ศัพท์นั้นในที่นี้ย่อมปรากฏในสภาพ
อันประเสริฐ) ประโยคดังกล่าวนี้เป็น ประโยคอัตถุทเทสะ ที่กล่าวถัดจาก ประโยคอัตถุทธาระ
ซึ่งนับเข้าในประโยควิตถาระ ดังนั้น พระอริยวงศ์จึงมิได้กล่าวข้อความนี้ไว้ในคัมภีร์คันทถาภรณ์
แต่ผู้เขียนนำมากล่าวไว้ตามตำราหลักสูตรธรรมาจริยะของพม่า

๑๑. อัญยะ แสดงความคล้อยตาม

คันทกรณาจารย์ได้กล่าวประโยคที่แสดงการปฏิเสธข้อความอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วย
การประกอบ น ปฏิเสธ แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงความคล้อยตามกับประโยคหน้านั้น ไม่
ประกอบ น ปฏิเสธเหมือนประโยคหน้า ประโยคทั้ง ๒ นี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นประโยคที่
ปฏิเสธและคล้อยตาม

ประโยคหน้าที่กล่าวปฏิเสธ เรียกว่า **ประโยคพยติเรกะ**

ประโยคหลังที่กล่าวคล้ายตามกับประโยคหน้าที่ท่านแสดงเนื้อความปฏิเสธไว้ เรียกว่า
ประโยคอันวยะ

ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันถาภรณ์ว่า

วุดเต ปจฺจนฺเญ เจว

ปจฺฉิมํ อนุโลมโต

อนวยมิตติ วิญญะยํ

วิญญูนา จิตฺตฺวาทินา.^{๒๔}

“เมื่อกล่าวประโยคหน้าที่มีการปฏิเสธไว้ แล้วกล่าวประโยคหลังอย่าง
คล้ายตาม[กับประโยคหน้านั้น] วิญญูชนผู้มีความรู้มากพึงทราบว่าเป็นประโยค
หลังนั้นคือ ประโยคอันวยะ”

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคพยติเรกะไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยค
หลังที่เป็นประโยคอันวยะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้วรรธอันวยะนั้นปรากฏชัด สนาทหลวงบาลี
ไทยบัญญัติให้เปลี่ยนนิบาตชนิดนี้ว่า “อัน” ในที่บางแห่งก็แปลว่า “แต่, ส่วน” เช่น วันนี้สมชายไม่
ไปโรงเรียน แต่เขาไปเที่ยวที่สวนสัตว์ นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลังทำหน้าที่แสดง
วรรธอันวยะให้ปรากฏชัด เรียกว่า **อันวยโซตกะ** ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้ ๓ ศัพท์ คือ หิ,
จ, ปน สนาทหลวงบาลีไทยบัญญัติให้แปลว่า “อัน” คัมภีร์นิสสัยพม่าแปลว่า “หิ = อนวยโย
มยา วุจฺเจเต (เราจะกล่าวความคล้ายตาม)”

คำว่า อนวยวากุย (ประโยคที่แสดงเนื้อความคล้ายตาม) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนุรูปโต อนุโลมโต วา อยติ ปวตฺตติติ อนวยโย.

(อนุ บทหน้า + อย ธาตุ = ไป + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- อนวยสส ทิปกํ วากุยํ อนวยวากุยํ (กัมมัญฺญญฺญูตีปฺปฺริสสมาส)

ตัวอย่างที่ ๑^{๒๖}

ก. พาโล นาม น วิสุสาสิตพุโพ (ธรรมดาคนพาล บุคคลไม่ควรคุ้นเคย)

ข. โส จ มิตฺตตฺพุภี โหติ (อันคนพาลเป็นผู้ทำลายมิตร)

ประโยค ก. กล่าวปฏิเสธด้วยการประกอบ น นิบาตว่า ธรรมดาคนพาล บุคคลไม่ควร
คุ้นเคย ประโยคนี้จึงเป็น **ประโยคพยติเรกะ**

ประโยค ข. กล่าวคล้ายตามประโยคหน้าด้วยการไม่ประกอบ น ปฏิเสธว่า คนพาลเป็นผู้ทำลายมิตร ประโยคนี้จึงเป็น **ประโยคอันวยะ**

วากยานุสัมพันธ์ของประโยคอันวยะ มีดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า **ประโยคอันวยะ** คือ ประโยคแสดงความคล้ายตามเพราะไม่ประกอบด้วย น ปฏิเสธ

ประโยค ก. ชื่อว่า **ประโยคพยติเรกะ** คือ ประโยคแสดงความขัดแย้งเพราะประกอบด้วย น ปฏิเสธ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงประโยคพยติเรกะด้วยประโยค ก.
๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ประโยคอันวยะของประโยคพยติเรกะนั้นคืออะไร
๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงประโยคอันวยะของประโยคพยติเรกะนั้นมิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) ประโยคพยติเรกะมักประกอบร่วมกับประโยคอันวยะมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. เพื่ออธิบายว่า เราได้แสดงประโยคอันวยะของประโยคพยติเรกะนั้นว่า อันคนพาลเป็นผู้ทำลายมิตร ดังนี้แล

๑๒. พยติเรกะ แสดงความขัดแย้ง

คันถรนาจารย์กล่าวประโยคที่แสดงความคล้ายตามไว้ โดยไม่ประกอบใช้ น นิบาต แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงการปฏิเสธประโยคหน้านั้น โดยประกอบใช้ น ปฏิเสธ ประโยคทั้ง ๒ นี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นประโยคที่คล้ายตามและปฏิเสธ

ประโยคหน้าที่กล่าวคล้ายตาม เรียกว่า **ประโยคอันวยะ**

ประโยคหลังที่กล่าวปฏิเสธประโยคหน้า เรียกว่า **ประโยคพยติเรกะ** คือ ประโยคที่กล่าวขัดแย้งกับประโยคที่อยู่หน้าด้วยการใส่ น ปฏิเสธเข้ามา ท่านอธิบายว่าประโยคพยติเรกะต้องมี น เป็นบทปฏิเสธอยู่เสมอ มีลักษณะคล้ายคลึงกับประโยคอันวยะ ต่างแต่สลับที่กันเท่านั้น

ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันถาภรณ์ว่า

ปุพฺเพ เจ อนฺโถเมน

วฺุตเต ตปฺปฏิปทฺชโต

ภาสิตํ ปจฺฉิมํ ยญฺจ

พฺยติเรกํ วิภาวินา.^{๒๗}

“เมื่อกล่าวประโยคหน้าไว้อย่างสอดคล้องกับประโยคหลัง] แล้วกล่าว
ประโยคหลัง โดยปฏิเสธประโยคหน้านั้น บัณฑิตเรียกประโยคหลังนั้นว่า
ประโยคพยติเรกะ”

เมื่อคณกรณาจารย์กล่าวประโยคหน้าที่ประกอบด้วย น นิบาตแล้ว มักเขียนประโยค
ต่อมาที่ไม่มี น นิบาต ในกรณีนี้จัดว่าท่านกล่าวประโยคพยติเรกะก่อน แล้วกล่าวประโยคอันวะ
ไวัหลัง ถ้าท่านกล่าวประโยคหน้าที่ไม่มี น นิบาต แล้วกล่าวประโยคต่อมาที่มี น นิบาต จัดว่า
ท่านกล่าวประโยคอันวะก่อน แล้วกล่าวประโยคพยติเรกะไวัหลัง การกล่าวประโยคทั้ง ๒ ไวั
ก่อนหรือหลังเช่นนี้ ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมของข้อความนั้นๆ

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคอันวะนั้นไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยค
หลังที่เป็นประโยคพยติเรกะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถพยติเรกะนั้นปรากฏชัด นิบาตที่
ท่านประกอบไว้ในประโยคหลังทำหน้าที่แสดงอรรถพยติเรกะให้ปรากฏชัดเรียกว่า พยติเรกโชตกะ
ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้ ๓ ศัพท์ คือ หิ, จ, ปน สนามหลวงบาลีไทยบัญญัติให้แปลว่า “อัน”
เหมือนอันวโยชตกะ ในบางที่ก็ควรแปลว่า “แต่, ส่วน” ตามฐานะที่เหมาะสม คัมภีร์นิสสัยพม่า
แปลว่า “หิ = พยติเรโก มยา วฺุจฺเจเต (เราจะกล่าวความขัดแย้ง)” ในบางแห่งก็ประกอบใช้ศัพท์
ว่า อิตฺรธา หิ, อิตฺรธา จ, อิตฺรธา ปน (มิฉะนั้นแล้ว) เพื่อแสดงอรรถพยติเรกะนั้น

คำว่า พยติเรก (ประโยคที่แสดงเนื้อความขัดแย้ง) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิรุฑฺฐภาเวน ปกตฺยตฺถํ อติริณฺจตฺติ พยติเรโก.

(วิ บทหน้า + อติ บทหน้า + ริจ ธาตุ = ทอดทิ้ง + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- พยติเรกสฺส ทิปกํ วากุยํ พยติเรกวากุยํ (กัมมัฏฐณฺฑิฎฐิตปฺปฺริสฺสมาส)

ตัวอย่างที่ ๑^{๒๘}

ก. ปญฺณาว เสฏฺฐา (ปัญญานั้นเที่ยวประเสริฐ)

ข. สิลาทโย จ ตสฺสา กลํ น อุเปนฺติ (ส่วนศีลเป็นต้นย่อมไม่ถึงเสียของปัญญานั้น)

ประโยค ก. กล่าวคล้อยตามด้วยการไม่ประกอบ น ปฏิเสธ เข้ามาว่า ปัญญาเป็นสิ่งที่ประเสริฐ ประโยคนี้จึงเป็น **ประโยคอันวยะ**

ประโยค ข. กล่าวขัดแย้งกับประโยคที่อยู่ข้างหน้าด้วยการประกอบ น ปฏิเสธเข้ามาว่า ศีลเป็นต้นย่อมไม่ถึงส่วนเสียของปัญญา ประโยคนี้จึงเป็น **ประโยคพยติเรกะ**

วากยานุสัมพันธ์ของประโยคพยติเรกะ มีดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า **ประโยคพยติเรกะ** คือ แสดงความขัดแย้งว่า ศีลเป็นต้น ย่อมไม่ถึงส่วนเสียของปัญญานั้น

ประโยค ก. ชื่อว่า **ประโยคอันวยะ** คือ แสดงความคล้อยตาม

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ปัญญานั้นเทียวประเสริฐ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ประโยคพยติเรกะของประโยคอันวยะนั้นคืออะไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงประโยคพยติเรกะของประโยคอันวยะนั้นมิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) ประโยคอันวยะมักประกอบด้วยประโยคพยติเรกะมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้แสดงประโยคพยติเรกะของประโยคอันวยะนั้นว่า ศีลเป็นต้นย่อมไม่ถึงส่วนเสียของปัญญานั้น ดังนี้แล

๑๓. สัมภาวนา แสดงการชมเชย

คันถรจนอาจารย์กล่าวประโยคที่แสดงการตำหนิไว้ แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงการชมเชยข้อความในประโยคหน้านั้น ประโยคทั้ง ๒ นี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นประโยคที่ตำหนิและชมเชย

ประโยคหน้าที่กล่าวตำหนิ เรียกว่า **ประโยคครหา**

ประโยคหลังที่กล่าวชมเชย เรียกว่า **ประโยคสัมภาวนา** คือ ประโยคหลังที่ท่านกล่าวชมเชยบทใดบทหนึ่งในประโยคหน้า หรือท่านกล่าวชมเชยประโยคหน้าทั้งประโยค ตัวอย่างเช่น เขาเป็นคนเกียจคร้าน แต่เขามีปัญญามาก หรือตัวอย่างที่ว่า แม้เขาเป็นคนจน แต่เขาก็มีน้ำใจ

ตามตัวอย่างนี้ ประโยคแรกบอกข้อความตำหนิ จึงเรียกประโยคนี้น่าว่าประโยคครหา ส่วนประโยค
หลังนั้นถือว่าเป็นประโยคชมเชย จึงเรียกประโยคหลังนี้ว่าประโยคสัมภาวนา

ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันทถาภรณ์ว่า

นินทาย สหิต เจว

บุริเม ตสฺส กณํ

ปสฺสิตฺวาน เยนตํ

สมภวานนฺติ ภาสิตํ.^{๒๔}

“เมื่อประโยคหน้าประกอบด้วยการตำหนิ แล้วมีการกล่าวชมเชย
ข้อความนั้นในประโยคหลัง ประโยคหลังนั้นเรียกว่า ประโยคสัมภาวนะ”

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคครหาไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลัง
ที่เป็นประโยคสัมภาวนะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้orroธสัมภาวนานั้นปรากฏชัด นิบาตที่ท่าน
ประกอบไว้ในประโยคหลังทำหน้าที่แสดงorroธสัมภาวนาให้ปรากฏชัดเรียกว่า สัมภาวนาโชตกะ
ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้เพียงตัวเดียว คือ ปน แปลว่า “แต่, ก็แต่ว่า, ถึงอย่างนั้น” คัมภีร์
นิสสัยพม่าแปลว่า “ปน = สมภาวนา มยา วุจฺจเต” (เราจะกล่าวการชมเชย)”

คำว่า สมภาวนาวากย (ประโยคที่แสดงการชมเชย) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมภาวียเต สมภาวนา. (สํ บทหน้า + ภู ธาตุ = ชมเชย + เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัย
ในภาวสาธนะ + อา อิตถิปัจจัย)
- สมภาวนาย ทิปกํ วากยํ สมภาวนาวากยํ (กัมมัญญัญญูตีปฺปฺริสสมาส)

หนังสือวากยสัมพันธ์ของไทย (หน้า ๒๓๕) ใช้เป็นรูปนบุงสกลิงค์ว่า สมภาวน และ
ครหา ตามคัมภีร์คันทถาภรณ์ (คาถา ๒๒-๓) ที่กล่าวตามข้อความในคัมภีร์คันทถาภรณ์ เพราะเป็น
ตำราที่ประพันธ์คัมภีร์คันทถาภรณ์ให้เป็นคาถาท่องจำ จึงกล่าวไว้ตามคัมภีร์นั้น แต่ในที่นี้ใช้เป็นรูป
อิตถิลิงค์ว่า สมภาวนา และ ครหา ตามตำราในหลักสูตรธรรมมาจริยะทุกฉบับของพม่า การ
ประกอบใช้เป็นรูปอิตถิลิงค์นั้นสอดคล้องกันกับคัมภีร์โยชนาที่แต่งขึ้นในไทยและพม่าอันถือว่า
ศัพท์ดังกล่าวมีรูปเป็นอิตถิลิงค์ในพระไตรปิฎกและorroธกถา

ตัวอย่างที่ ๑^{๓๐}

ก. อยํ ทนุโร โหติ (บุคคลนี้เป็นคนเขลา)

ข. โก ปน วาโท ตโต อติเรกตรสมี (จะป่วยกล่าวไปไปใน[การลัก]สิ่งของมีค่ายิ่งกว่านั้น)

ประโยค ก. กล่าวความหมายไปในทางลบว่า ภิกษุลักวัตถุสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่งที่เจ้าของไม่ได้ให้ ได้ราคาบาทหนึ่ง หรือควรค่าบาทหนึ่ง ก็ต้องอาบัติปาราชิก ประโยคนี้จึงเป็น **ประโยคครหา**

ประโยค ข. กล่าวความหมายไปในทางบวกว่า จะป่วยกล่าวไปไปใน[การลัก]สิ่งของมีค่ายิ่งกว่านั้น คือ การลักสิ่งของมีค่ายิ่งกว่านั้นก็ทำให้ต้องอาบัติปาราชิกแน่นอน ประโยคนี้จึงเป็น **ประโยคสัมภาวนา**

วากยานุสัมพันธ์ของประโยคสัมภาวนา มีดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคสัมภาวนา คือ ประโยคแสดงการยกขึ้นกล่าวถึงความมีมาก

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคครหา คือ ประโยคแสดงการตำหนิ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวถึงประโยคครหาด้วยประโยค ก.
๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ประโยคสัมภาวนาที่คู่กับประโยคครหา คืออะไร
๓. อาโวกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงประโยคสัมภาวนานั้นอีกด้วยมิใช่หรือ

(อีกอย่างหนึ่ง) ประโยคครหา มักประกอบพร้อมกับประโยคสัมภาวนามิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้แสดงประโยคสัมภาวนาด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

๑๔. ครหา แสดงการตำหนิ

คันถรนาจารย์กล่าวประโยคที่แสดงการชมเชยไว้ แล้วกล่าวประโยคหลังที่แสดงการตำหนิข้อความในประโยคหน้านั้น ประโยคทั้ง ๒ นี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นประโยคที่ชมเชยและตำหนิ

ประโยคหน้าที่กล่าวชมเชย เรียกว่า **ประโยคสัมภาวนา**

ประโยคหลังที่กล่าวตำหนิ เรียกว่า **ประโยคครหา** คือ ประโยคหลังที่ท่านกล่าวตำหนิ

บทใดบทหนึ่งในประโยคหน้า หรือกล่าวดำเนินประโยคหน้าทั้งประโยค ประโยคครหานี้มีความหมายไปในทางที่ไม่ดี เมื่อมีประโยคที่มีความหมายไปในทางที่ดีอยู่ข้างหน้าเป็นคู่กัน ท่านเรียกประโยคนี้ว่าประโยคครหา เรียกประโยคหน้าว่าประโยคสัมภาวา เช่น แม้เขาเป็นคนจน เขาก็ยังไม่รู้จักประมาณ ตามตัวอย่างนี้ ประโยคแรกบอกข้อความที่เป็นสภาพของบุคคลนั้น ยังไม่ถือว่าเป็นการติเตียน เราต้องเรียกประโยคนี้ว่าประโยคสัมภาวา ส่วนประโยคหลังนั้นถือว่าเป็นประโยคติเตียนโดยแท้ จึงเรียกประโยคหลังนี้ว่าประโยคครหา

ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันทนาภรณ์ว่า

ปคฺคยฺหฺวเน วุตฺเต

โจทเกเนว เจ ปุเร

ยถาภูเตน นินฺทํ ตํ

ปจฺฉิมํ ครหตุถกํ.^{๓๒}

“ถ้าโจทก์กล่าวชมเชยในประโยคหน้าแล้ว ประโยคหลังกล่าวดำเนินประโยคหน้าตามที่ปรากฏ ท่านเรียกประโยคหลังว่า ประโยคครหา”

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคสัมภาวาไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคครหาประกอบใช้นิบาตเพื่อให้วรรคครหาขึ้นปรากฏชัดขึ้น นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลังทำหน้าที่แสดงวรรคครหาให้ปรากฏชัด เรียกว่า ครหาโชตกะ ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้เพียงตัวเดียว คือ ปน แปลว่า “แต่, ก็แต่ว่า, ถึงอย่างนั้น” เช่นเดียวกับสัมภาวาโชตกะ คัมภีร์นิสสัยพม่าแปลว่า “ปน = ครหา มยา วุจฺเจเต (เราจะกล่าวการดำเนิน)”

คำว่า ครหาวากย (ประโยคที่แสดงการดำเนิน) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ครหียเต ครหา.

(ครห ธาตุ = ดำเนิน + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

- ครหาย ทิปกั วากยํ ครหาวากยํ (กัมมัญญันญัฏฐิตปฺปริสฺสมาส)

ตัวอย่างที่ ๑^{๓๓}

ก. อัย เณโก โหติ (บุคคลนี้เป็นคนฉลาด)

ข. โวसानํ ปน อาปชฺชิตฺวา สพฺพปจฺจนโต โอหียิ (แต่เมื่อถึงที่สุด[ของการศึกษา] ก็ล้ำหลังกว่าทุกคน)

ประโยค ก. กล่าวความหมายไปในทางที่ดีว่า เขาเป็นคนฉลาด ประโยคนี้จึงเป็น **ประโยคสัมภาวนา**

ประโยค ข. กล่าวความหมายไปในทางที่ไม่ดีว่า เมื่อถึงที่สุด[ของการศึกษา] เขากลับล้ำหลังกว่าทุกคน ประโยคนี้จึงเป็น **ประโยคครหา**

วากยานุสัมพันธ์ของประโยคครหา มีดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคครหา คือ ประโยคแสดงการตำหนิ

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสัมภาวนา คือ ประโยคแสดงการชมเชย

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวถึงประโยคสัมภาวนาแสดงการชมเชย ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ประโยคครหาที่คู่กับประโยคสัมภาวนา คืออะไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงประโยคครหานั้นอีกด้วย มิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) ประโยคสัมภาวนามักประกอบพร้อมกับประโยคครหา มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้แสดงประโยคครหาด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

อนึ่ง ท่านมักประกอบใช้คำว่า กิณจาปิ, ยทิปิ, กามณฺจ, กามํ, นนฺ เป็นต้น ไว้ในประโยคหน้า และประกอบคำว่า อถ โข, ตถาปิ, ปน เป็นต้น ไว้ในประโยคหลังเพื่อจะแสดงสัมภาวนาและครหาตามสมควร (ในบางแห่งก็มีเพียงคำว่า อถ โข เป็นต้นในประโยคหลัง แต่ต้องเพิ่ม กิณจาปิ เป็นต้นเข้ามาแปลร่วม จึงจะได้ความสมบูรณ์) มีกฎเกณฑ์ในเรื่องนี้ว่า

๑. ประโยคหน้าที่ขึ้นต้นด้วย กิณจาปิ เป็นต้น ถ้าหากไม่มี น ปฏิเสธ จัดเป็นประโยคสัมภาวนา ส่วนประโยคหลังที่ขึ้นต้นด้วย อถ โข เป็นต้น เป็นประโยคครหา

๒. ประโยคหน้าที่ขึ้นต้นด้วย กิณจาปิ เป็นต้น ถ้าหากมี น ปฏิเสธ จัดเป็นประโยคครหา ส่วนประโยคหลังที่ขึ้นต้นด้วย อถ โข เป็นต้น เป็นประโยคสัมภาวนา

๓. ประโยคหน้าและประโยคหลังดังกล่าวหรือทั้ง ๒ ประโยค ถ้าหากไม่มี น ปฏิเสธ ประโยคหน้าเป็นประโยคสัมภาวนา ส่วนประโยคหลังเป็นประโยคครหา

๔. ประโยคหน้าและประโยคหลังดังกล่าว หรือทั้ง ๒ ประโยคนั้น ถ้าหากมี น ปฏิเสธ ประโยคหน้าเป็นประโยคครหา ส่วนประโยคหลังเป็นประโยคสัมภาวนา

ตัวอย่างที่ ๓^{๓๔}

ก. เอตถ จ กิญจาปี “ปาติโมกข์ อุกุทิสฺสสามิ”ติ วุตตตฺตา “สุโณถ มนสิ กโรธา”ติ วตฺตุํ ยุตฺตํ วีย ทิสฺสติ (อนึ่ง ในคำนี้ว่า สาธุกํ สุโณม มนสิ กโรม] การสวดว่า สุโณถ มนสิ กโรธ ดูเหมือนจะสมควรกว่า เพราะกล่าวไว้ว่า ปาติโมกข์ อุกุทิสฺสสามิ)

ข. “สงฺโฆ อุโปสถํ กรเญยา”ติ อิมินา ปน น สเมติ (แต่การสวดอย่างนั้นไม่สอดคล้องกับคำว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กรเญย นี้)

ประโยค ก. กล่าวความหมายไปในทางบวกว่า การสวดว่า สุโณถ มนสิ กโรธ ดูเหมือนจะสมควรกว่า เพราะกล่าวไว้ว่า ปาติโมกข์ อุกุทิสฺสสามิ

ประโยค ข. กล่าวความหมายไปในทางลบว่า แต่การสวดอย่างนั้นไม่สอดคล้องกับคำว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กรเญย นี้

วากยานุสัมพันธ์ของประโยคครหา มีดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคครหา คือ ประโยคแสดงการตำหนิ โดย ปน ศัพท์ทำหน้าที่ ครหาโชตกะ

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสัมภาวนา คือ ประโยคแสดงการชมเชย โดย กิญจาปี ศัพท์ ทำหน้าที่สัมภาวนาโชตกะ

มีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวถึงประโยคสัมภาวนาด้วยประโยค ก.
๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ประโยคครหาที่คู่กับประโยคสัมภาวนา คืออะไร
๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงประโยคครหานั้นอีกด้วย มิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) ประโยคสัมภาวนามักประกอบร่วมกับประโยคครหามิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้แสดงประโยคครหาด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

ซึ่งได้รับโดยทำการชำระความเคลือบแคลงนั้นๆ ให้บริบูรณ์ ท่านเรียกว่า ลัทธิคุณะ นอกจากนั้น แม้เนื้อความอื่นที่ได้รับด้วยความสามารถของศัพท์[ที่เข้าใจได้โดยอ้อม] ท่านก็ประสงค์เอาไว้ เป็นลัทธิคุณะในเรื่องนี้”

คำว่า ลัทธิคุณะวากุย (ประโยคแสดงผลที่ได้รับ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ลทฺ โห คฺ โณ ลทฺ คฺ โณ (วิเศษนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- ลทฺ คฺ โณ สส ทิปกํ วากุยํ ลทฺ คฺ โณ วากุยํ (กัมมัฏฐานัญญัติปปริสสมาส)

ตัวอย่างที่ ๑^{๓๖}

ก. กรณตฺเถ เจตํ ปจฺจตฺตวณํ (อนึ่ง บทนี้ลงปฐมาวีภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ)

ข. ตสฺมา เถยฺยสงฺขาเตนาติ อตฺถโต ทฎฺฐพฺพํ (ดังนั้น พึงกำหนดความหมายว่า ด้วยกระแสนจิตที่คิดจะลัก)

ประโยค ก. กล่าวถึงการลงปฐมาวีภัตติท้าย เถยฺยสงฺขาตํ ศัพท์ในอรรถตติยาวิภัตติ จึงเป็น **ประโยคลัทธิคุณะ**

ประโยค ข. แสดงผลพลอยได้จากประโยค ก. ดังนั้น คำว่า เถยฺยสงฺขาตํ มีความหมายว่า ด้วยกระแสนจิตที่คิดจะลัก ไม่ใช่มีความหมายเป็นปฐมาวีภัตติว่า กระแสนจิตที่คิดจะลัก เพราะไม่ใช่ประธานในประโยค จึงเป็น **ประโยคลัทธิคุณะ**

วากยานุสัมพันธ์ของประโยคลัทธิคุณะ มีดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า **ประโยคลัทธิคุณะ** คือ แสดงผลพลอยได้จากประโยค ก.

ประโยค ก. ชื่อว่า **ประโยคลัทธิคุณะ** คือ มีข้อความเนื่องด้วยประโยคลัทธิคุณะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐาปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า เถยฺยสงฺขาตํ ลงปฐมาวีภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ประโยคดังกล่าวมีผลพลอยได้อย่างไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงถึงผลพลอยได้จากประโยค ก. มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. เพื่ออธิบายว่า เราแสดงถึงผลพลอยได้จากประโยค ก. ว่า คำว่า เกยยสงฺขาทํ มีความหมายว่า ด้วยกระแสน้ำที่คิดจะลัก ดังนี้แล

อุทราภรณ์ของประโยคคัทธคฺณะที่นำมาแสดงไว้นี้ ไม่มีประโยคการณะอยู่หน้า แต่ในบางแห่งประโยคคัทธคฺณะอาจอยู่ท้ายประโยคการณะก็ได้โดยเรียงลำดับประโยคว่า ประโยคผล, ประโยคการณะ และประโยคคัทธคฺณะ

ตัวอย่างที่ ๒^{๓๗}

ก. สัพพพจนานมตฺโถ อภิขเรหฺว สมฺมายเต (เพื่อความของศัพท์ทั้งหมด บุคคล
ย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้น)

ข. อักษรวิปัติยํ หิ อตฺถสฺส ทฺนฺนยตา โหติ (เพราะเมื่อมีการวิบัติแห่งอักษร การรู้เนื้อความได้ยากย่อมมี)

ค. ตสฺมา อภิขรโกสลลํ พหุปรการํ สุตตฺตเตสุ (เพราะเหตุนั้น ความเชี่ยวชาญใน
อักษรจึงมีอุปการะมากใน[การทำความเข้าใจ]พระพุทฺพจน์)

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคหลักคุณะ คือ แสดงผลพลอยได้จากประโยค ก.

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคหลักคุณิยะ คือ มีข้อความเนื่องด้วยประโยคหลักคุณิยะ คำว่า ตสฺมา ในประโยคนี้นี้ยังเพิ่มปาลฺลเสสะว่า ตสฺส สพฺพสฺส อกฺขเรเหว สณฺณตตฺตา (เพราะการที่เนื้อความของศัพท์ทั้งหมดนั้น บุคคลหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้น)

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐึบนำ (บทตั้ง) คือ ขำแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า เนื้อความของศัพท์ทั้งหมดนั้น บุคคลย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้น ด้วยประโยค ก.

๒. ปูจนา (คำถาม) คือ ประโยคดังกล่าวมีผลพลอยได้อย่างไร

๓. อาโกคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงถึงผลพลอยได้จากประโยค ก.
มีใช่หรือ

พระอรรคกาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงได้กล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เรา

แสดงถึงผลพลอยได้จากประโยค ก. ว่าความเชี่ยวชาญในอักษรจึงมีอุปการะมากใน[การทำ
เข้าใจ]พระพุทธพจน์ ดังนี้แล

๑๖. ลัทธโทสะ แสดงโทษที่ได้รับ

คันถรจนาคารยได้กล่าวถึงข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ต่อมาท่านจึงแสดงถึงโทษ
อย่างใดอย่างหนึ่งอันเกิดจากการกล่าวประโยคหน้า ประโยคทั้ง ๒ นี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็น
เหตุและโทษที่ได้รับ

ประโยคหน้าที่แสดงเหตุ เรียกว่า **ประโยคลัทธโทสียะ** คือ ประโยคที่มีข้อความเนื่อง
ด้วยประโยคลัทธโทสะ หรือมีชื่อว่า **ประโยคอุยุดติ** คือ ประโยคที่ไม่สมควร

ประโยคหลังที่แสดงโทษที่ได้รับ เรียกว่า **ประโยคลัทธโทสะ**

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคลัทธโทสียะไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยค
หลังที่เป็นประโยคลัทธโทสะมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้อรรถลัทธโทสะนั้นปรากฏชัด นิบาตที่
ท่านประกอบไว้ในประโยคหลังทำหน้าที่แสดงอรรถลัทธโทสะให้ปรากฏชัดเรียกว่า **ลัทธโทสโชตกะ**
ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้ ๒ ศัพท์ คือ หิ, จ พม่านิยมเปลี่ยนนิบาตชนิดนี้ว่า “โทสก็คือ” ใน
นิสสัยพม่าแปลว่า “หิ = ลัทธโทส วุขามิ (เราจักกล่าวโทษที่ได้รับ)” นอกจากนั้น ท่านมัก
ประกอบใช้ศัพท์ว่า เอวณหิ, เอว, เอว สติ, เอว สนฺเต (เมื่อเป็นเช่นนั้น), ยทิ จ, ยทิ หิ, ยทิ ปน
(ผิวว่า), อิตรธา หิ, อิตรธา จ, อิตรธา ปน (มิฉะนั้นแล้ว), อณฺณธา หิ, อณฺณธา จ, อณฺณธา
ปน (มิฉะนั้นแล้ว) เพื่อแสดงลัทธโทสะดังกล่าว

คำว่า ลัทธโทสวากุย (ประโยคแสดงโทษที่ได้รับ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ลทุโธ โทโส ลทุโทโส (วิเสสนบุรพทกรรมธารยสมาส)
- ลทุโทสสุส ทิปกํ วากุยํ ลทุโทสวากุยํ (กัมมัญญันญัตตูปริสสมาส)

ตัวอย่างที่ ๑^{๔๘}

ก. เอเตน ถาวรปโยคํ ทสฺเสติ (พระพุทธองค์ทรงแสดงถาวรปโยคะ (ความพยายาม
ที่แน่นอน) ด้วย[คำว่า] สตุถหารกํ วาสฺส ปรีเยสเยย (แสวงหาศัสตราอันจะพรากชีวิตวางไว้ใกล้
กายมนุษย์นั้น) นี้]

ข. อิตรธา หิ ปริยัญจตฺเตเนว ปาราชิกโก ภเวยฺย, น เจตํ ยุตฺตํ (มิฉะนั้นแล้ว ภิกษุก็ต้องอาบัติปาราชิกด้วยการแสวงหาเท่านั้น และการต้องอาบัติปาราชิกด้วยการแสวงหาที่ไม่สมควร)

ประโยค ข. ชื่อว่า **ประโยคัลลทโทสะ** คือ แสดงโทษที่ได้รับจากการเข้าใจเนื้อความเป็นอย่างอื่นจากที่กล่าวมาแล้วว่าภิกษุเพียงแสวงหาศีลตราก็ต้องอาบัติปาราชิก และการต้องอาบัติปาราชิกดังกล่าวด้วยการแสวงหาที่ไม่สมควร

ประโยค ก. ชื่อว่า **ประโยคัลลทโทสียะ** คือ มีข้อความเนื่องด้วยประโยคัลลทโทสะ (หิ ศัพท์ทำหน้าที่ลัทธิโทสโชตกะ คือ แสดงโทษที่ได้รับ)

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า ปริเยสเยย มีความหมายว่า วางไว้ใกล้ (อุปนิกชิปน) ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่อไม่ได้ถือเอาเนื้อความดังกล่าว แต่ถือเอาเนื้อความว่า แสวงหาพึงมีโทษอย่างไรเล่า

๓. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงโทษของการถือเอาเนื้อความว่า แสวงหา มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. เพื่ออธิบายว่า เมื่อถือเอาเนื้อความว่า แสวงหา ก็มีโทษคือภิกษุเพียงแสวงหาศีลตราก็ต้องอาบัติปาราชิก ดังนี้แล

๑๗. อุปเมยยะ แสดงอุปไมย

คันถรนาจารย์กล่าวถึงการอุปมาเปรียบเทียบแล้ว ต่อมาจึงแสดงถึงสิ่งหรือข้อความที่พึงเปรียบเทียบกับสิ่งอื่นเพื่อให้เข้าใจแจ่มแจ้ง ประโยคทั้ง ๒ นี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นสิ่งหรือข้อความที่ยกมาเปรียบและสิ่งหรือข้อความที่พึงเปรียบเทียบ

ประโยคหน้าที่แสดงสิ่งหรือข้อความที่ยกมาเปรียบเทียบเรียกว่า **ประโยคอุปมานะ** คือ ประโยคที่แสดงการอุปมาเปรียบเทียบ

ประโยคหลังที่แสดงสิ่งหรือข้อความที่พึงเปรียบเทียบ เรียกว่า **ประโยคอุปเมยยะ** คือ ประโยคที่แสดงอุปไมย

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคอุปมานะ มักประกอบด้วย **อุปมานโชตกนิบาต** เช่น วีย, อิว, ยถา หรือ เสยฺยถาปิ เป็นต้น ประโยคหลังที่เป็นประโยคอุปเมยยะ มักประกอบด้วย **อุปเมยยโชตกนิบาต** เช่น เอวํ, ตถา หรือ เอวเมว เป็นต้น (อุปมานโชตกะและอุปเมยยโชตกะเหล่านี้อาจเรียกสั้นๆ ว่า อุปมาโชตกะก็ได้)

คำว่า อุปเมยยวากฺย (ประโยคที่แสดงอุปไมย) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุปมียเตติ อุปเมยฺยํ (อุป บทหน้า + มา ธาตุ (นับ) + ฌย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- อุปเมยยสฺส ทิปกํ วากฺยํ อุปเมยยวากฺยํ (กัมมัฏฐฉนฺฺฐิตฺตปฺปฺริสฺสมาส)

ประโยคอุปมานะและอุปเมยยะมักประกอบด้วยส่วนประกอบ ๔ อย่าง คือ

๑. อุปมานะ (บทที่นำมาเปรียบ) มาจาก อุปมาน = อุป บทหน้า + มา ธาตุ = นับ + ฌย ปัจจัยในกรรมสาธนะ

๒. อุปเมยยะ (บทที่ถูกเปรียบ) มาจาก อุป บทหน้า + มา ธาตุ = นับ + ฌย ปัจจัยในกรรมสาธนะ

๓. อุปมา (การเปรียบเทียบ) มาจาก อุป บทหน้า + มา ธาตุ = นับ + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถิปัจจํ

๔. อุปมาโชตกะ (ศัพท์แสดงอุปมา) เช่น วีย, อิว, ยถา หรือ เสยฺยถาปิ เป็นต้นในประโยคอุปมานะ หรือ เอวํ, ตถา หรือ เอวเมว เป็นต้น ในประโยคอุปเมยยะ

ตัวอย่างที่ ๑^{๓๔}

ก. ยถา โข ปน ปจฺเจกปฺปฺญสฺส เวยฺยาकरणํ โหติ (การตอบของภิกษุที่ถูกถามทีละรูปย่อมมีได้ ฉะนั้น)

ข. เอวเมวํ เอวรूपาย ปริสาย ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ (ข้าพเจ้าได้สวดปาติโมกข์ถึงครั้งที่ ๓ ในบริษัทเช่นนี้ ฉะนั้น)

ประโยค ก. ชื่อว่า **ประโยคอุปมานะ** เพราะประกอบด้วยอุปมานโชตกศัพท์ คือ ยถา

ประโยค ข. ชื่อว่า **ประโยคอุปเมยยะ** เพราะในประโยคประกอบด้วยอุปเมยยโชตกศัพท์ คือ เอวเมวํ หลังประโยคหน้าที่ประกอบด้วยอุปมานโชตกศัพท์

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวประโยคอุปมานะด้วยประโยค ก.
๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ประโยคอุปเมื่อยะที่คู่กับประโยคอุปมานะนั้น คืออะไร
๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงประโยคอุปเมื่อยะที่คู่กับประโยคอุปมานะนั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้แสดงประโยคอุปเมื่อยะที่คู่กับประโยคอุปมานะด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

๑๘. **อตัฏฐเทส** ระบุเนื้อความที่ประสงคฺเอา

คันธรนาจารย์กล่าวถึงเนื้อความของบท (ปทตฺถ) หรือเนื้อความที่ศัพท์หมายถึง (สรูป) เทาที่มีได้ขึ้นแสดงไว้ก่อน หลังจากนั้นจึงกล่าวประโยคหลังเพื่อระบุถึงเนื้อความที่ท่านประสงคฺเอาในที่นั้นๆ ประโยคทั้ง ๒ นี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นเนื้อความทั่วไปของศัพท์และเนื้อความที่ท่านประสงคฺเอา

ประโยคหน้าที่แสดงเนื้อความทั่วไปของศัพท์ เรียกว่า **ประโยคอตัฏฐธาระ**

ประโยคหลังที่ระบุถึงเนื้อความที่ท่านประสงคฺเอา เรียกว่า **ประโยคอตัฏฐเทส**

ในตำราหลักสูตรธรรมาจริยะบางเล่มเรียกประโยคอตัฏฐเทสว่า อตัฏฐิปเปตะ คือ ประโยคที่แสดงเนื้อความที่ประสงคฺเอา อนึ่ง ประโยคอตัฏฐเทสอาจเป็นประโยคร้อยแก้วธรรมดา หรือเป็นประโยคร้อยกรองก็ได้ตามสมควร

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคอตัฏฐธาระไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคอตัฏฐเทสมักประกอบใช้นิบาตเพื่อให้วรรณนั้นปรากฏชัดเจน นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลังทำหน้าที่แสดงอรรถนั้นให้ปรากฏชัด เรียกว่า **อตัฏฐเทสโชตกะ** ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้เพียงศัพท์เดียว คือ ปน ศัพท์ เพื่อแสดงอตัฏฐเทส มักอยู่ท้ายคำว่า อิธ เป็นรูปว่า อิธ ปน (แต่ในที่นี้) แปลว่า “แต่” ในนิสสัยพม่าแปลว่า “ปน = อตัฏฐเทโส มยา วุจฺเจเต (เราจะกล่าวการระบุเนื้อความ)” นอกจากนั้นแล้ว ในบางแห่งประโยคอตัฏฐธาระข้างหน้าจัดเป็นประโยควิตถาระหรือทัฬหีกรรมะ และประกอบ หิ นิบาตไว้ในประโยคนั้น เพื่อแสดงวิตถาระ คือ ขยายความ หรือทัฬหีกรรมะ คือ ย้ำความ

อนึ่ง ประโยคอัตถุทธาระ + อัตถุทเทสะ อาจนับเข้าในประโยคอาวัธะ + วากยารัมภะ, ประโยคสามัญญะ + วิเสสะ และประโยคปักกะ + ปักขันตระ อย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ ดังนั้น จึงอาจไม่นับประโยคอัตถุทธาระและอัตถุทเทสะเป็นชื่อประโยคโดยเฉพาะ เพราะนับเข้าในประโยคเหล่านั้น อย่างไรก็ตาม ในที่นี้ได้กล่าวถึงประโยคเหล่านี้เพื่อประเทืองปัญญาแก่นักศึกษาตามตำราหลักสูตรธรรมาจริยะของพม่า

คำว่า อตฺตฤทฺเทสวากฺย (ประโยคที่ระบุเนื้อความ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อตฺตสฺส อฺฤทฺเทโส อตฺตฤทฺเทโส (กัมมัญญัญญูฐิตูปริสสมาส)
- อตฺตฤทฺเทโส จ โส วากฺยํ จาติ อตฺตฤทฺเทสวากฺยํ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า อฺฤทฺเทโส ใน อตฺตฤทฺเทโส แปลว่า “เครื่องระบุ” โดยลง ณ ปัจจัย ในกรณีสาระณะทั้งนี้ เพราะหมายถึงประโยค ความจริงแล้ว ศัพท์ที่หมายถึงประโยค, ถ้อยคำ, ศัพท์ หรือบท มักตั้งรูปวิเคราะห์เป็นกรณีสาระณะเท่านั้น เพราะเป็นเครื่องระบุหรือเครื่องกล่าว แต่ศัพท์ที่เป็นภาวสาระณะเป็นเพียงกิริยาอาการไม่อาจหมายถึงประโยคเป็นต้นได้ ดังนั้น คำว่า อฺฤทฺเทโส ในที่นี้จึงเป็นกรณีสาระณะเท่านั้น

ตัวอย่างที่ ๑ การระบุถึงเนื้อความของบท (ปทตฺถ)^{๔๐}

ก. โพธิ์ติ รุกฺโขปิ มคฺโคปิ สพฺพณฺณตฺตณฺณณมฺปิ นิพฺพานมฺปิ วุจฺจติ ยเปฯ (ต้นไม้มรรคญาณ พระสัพพัญญุตญาณ และนิพพาน ชื่อว่า โพธิ์ ฯลฯ)

ข. อิธ ปณ ภควโต อรหตฺตมคฺคณฺณํ อธิปฺเปตํ (แต่ในที่นี้หมายถึงอรหัตตมรรคญาณของพระผู้มีพระภาค)

ประโยค ก. แสดงเนื้อความทั่วไปของศัพท์ว่า โพธิ์ ไว้ ๔ ประการ จึงชื่อว่า **ประโยคอัตถุทธาระ**

ประโยค ข. ระบุเนื้อความของ โพธิ์ ศัพท์ที่ประสงค์เอาในเรื่องนี้ว่าหมายถึงอรหัตตมรรคญาณอันนับเข้าในมรรคญาณ จึงชื่อว่า **ประโยคอัตถุทเทสะ**

วากยานุสัมพันธ์ของประโยคอัตถุทเทสะ มีดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า **ประโยคอัตถุทเทสะ** คือ ระบุเนื้อความของ โพธิ์ ศัพท์ที่ประสงค์เอาในเรื่องนี้

ประโยค ก. ชื่อว่า **ประโยคอัตถุทธาระ** คือ แสดงเนื้อความทั่วไปของ โพรทิ ศัพท์

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านแสดงเนื้อความของ โพรทิ ศัพท์ไว้
๔ ประการ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ โพรทิ ศัพท์ในที่นี้มีความหมายอะไร

๓. อาโวกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ โพรทิ ศัพท์ในที่นี้มีความหมายว่า ต้นไม้
หรือไร (อีกอย่างหนึ่ง) ท่านควรระบุเนื้อความของ โพรทิ ศัพท์ในที่นี้ไม่ใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้
ระบุเนื้อความของ โพรทิ ศัพท์ที่ประสงค์เอาในเรื่องนี้ว่า หมายถึง อรหัตตมรรคญาณอันนับเข้า
ในมรรคญาณด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

ตัวอย่างที่ ๒ การระบุถึงเนื้อความที่ศัพท์หมายถึง (สรุป)^{๔๑}

ก. โส ปเนส กมฺวเสน ปญฺจิโห โหติ “จตุคฺโค ปญฺจคฺโค ทสวคฺโค วิสตีวคฺโค
อติเรกวิสตีวคฺโค”ติ ฯเปฯ (อนึ่ง สมมุติสงฆ์นั้นมี ๕ ประเภทโดยเนื่องด้วย[วินัย]กรรม คือ สงฆ์
จตุวรรค สงฆ์ปัญจวรรค สงฆ์ทสววรรค สงฆ์วิสตีววรรค และสงฆ์อติเรกวิสตีววรรค) ฯลฯ

ข. อิมสฺมี ปนฺตเถ จตุคฺคํ อุปาทาย สฬฺโงปิ สมฺมุติสงฺโฆ อธิปฺเปโต (ก็พระผู้มี-
พระภาคทรงหมายเอาสมมุติสงฆ์ทั้งหมด ตั้งแต่สงฆ์จตุวรรคเป็นต้นไปในเรื่อง[อุโบสถ]นี้)

ประโยค ก. แสดงเนื้อความทั่วไปที่ศัพท์หมายถึงว่าสมมุติสงฆ์มี ๕ ประเภท จึงชื่อว่า
ประโยคอัตถุทธาระ

ประโยค ข. ระบุเนื้อความของสมมุติสงฆ์ที่ประสงค์เอาในเรื่องนี้ว่าหมายถึงสงฆ์จตุวรรค
เป็นต้นทั้งหมด ไม่ใช่หมายเอาเพียงสงฆ์อย่างใดอย่างหนึ่ง จึงชื่อว่า **ประโยคอัตถุทธะเส**

วากยานุสัมพันธ์ของประโยคอัตถุทธะเส มีดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า **ประโยคอัตถุทธะเส** คือ ระบุเนื้อความของสมมุติสงฆ์ที่ประสงค์เอา
ในเรื่องนี้ว่าหมายถึงสงฆ์จตุวรรคเป็นต้นทั้งหมด

ประโยค ก. ชื่อว่า **ประโยคอัตถุทธาระ** คือ แสดงเนื้อความทั่วไปที่ศัพท์หมายถึงว่าสมมุติ
สงฆ์มี ๕ ประเภท

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า สมมุติสงฆ์นั้นมี ๕ ประเภท โดยเนื่องด้วย[วินัย]กรรม คือ สงฆ์จตุวรรค สงฆ์ปัญจวรรค สงฆ์ทศวรรค สงฆ์วิสตวรรค และ สงฆ์อติเรกวิสตวรรค ฯลฯ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาสงฆ์ประเภทไหน

๓. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาสงฆ์จตุวรรค เท่านั้นหรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาสมมุติสงฆ์ทั้งหมดตั้งแต่สงฆ์จตุวรรคเป็นต้นไปในเรื่องอุโปสถนี้ ดังนี้แล

๑๙. นิคมนะ ลงท้าย

คันถรณาจารย์มักเขียนประโยคสังเขปก่อน แล้วจึงขยายความด้วยประโยควิตถาระ ต่อมาจึงลงท้ายด้วยประโยคนิคมนะ ประโยคทั้ง ๓ คือ

๑. ประโยคสังเขปะ

๒. ประโยควิตถาระ

๓. ประโยคนิคมนะ

เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นประโยคย่อความ ประโยคขยายความ และประโยคลงท้าย ประโยคหน้าที่ขยายความ เรียกว่า **ประโยคนิคมนิยะ** คือ ประโยคที่เนื่องด้วยนิคมนะ ประโยคหลังที่แสดงคำลงท้ายข้อความที่กล่าวมาแล้ว เรียกว่า **ประโยคนิคมนะ** คือ ประโยคลงท้าย

ท่านมักประกอบใช้คำว่า อิติ, เหว, อิจุเจว (อย่างนี้, โดยประการดังนี้), เอตตาวตทา (ด้วยถ้อยคำเพียงนี้) และคำว่า เตนนาห, เตน วุตต (ฉะนั้นจึงกล่าวไว้), เตนเนต วุจจติ (ฉะนั้นจึงกล่าวคำนี้ไว้), ตสฺมา (เพราะเหตุนี้) เพื่อแสดงนิคมนะดังกล่าว

ประโยคนิคมนะมี ๒ ประเภท คือ

๑. จุพนิคมนะ คำลงท้ายเล็ก^{๔๒} เช่น

- อิมานิ อฏฺฐปิ โลกสหคตจิตฺตานิ นาม (จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ ชื่อว่า จิตที่เกิดร่วมกับโลกะ)

- อิมานิ เทวปิ ปฏิขจิตฺตานิ นาม (จิตทั้ง ๒ ดวงนี้ ชื่อว่า จิตที่เกิดร่วมกับปฏิขะ)

- อิมานิ เทวปิ โมมฺหจิตฺตานิ นาม (จิตทั้ง ๒ ดวงนี้ ชื่อว่า จิตที่หลงยิง)

๒. มหานิคมนะ คําลงท่ายใหญ่^{๔๓} เช่น

- อิจฺเจวํ สพฺพธาปิ ทฺวาทสากุสลจิตฺตานิ สมตฺตานิ (จบอกุศลจิต ๑๒ ดวง โดยประการทั้งปวงอย่างนี้)

ตั้งข้อความในคัมภีร์ปรหมัตถทีปนีว่

อิจฺเจวนฺตืออาทิ มหานิคมนํ^{๔๔}

“คำเป็นต้นว่า อิจฺเจวํ เป็นคําลงท่ายใหญ่”

การประกอบใช้ประโยคนิคมนะทั้ง ๒ ประเภทนี้ เป็นธรรมเนียมของประโยคบาลี จะเห็นได้ว่า แม้ในคัมภีร์กัณฑ์ชาวโรตตโรก็ประกอบใช้ประโยคเหล่านี้ในตอนท้ายของเรื่องสีมาเป็นต้น เช่นเดียวกัน

คำว่า นิคมนวากฺย (ประโยคที่แสดงคําลงท่าย) มีรูปวิเคราะห์ว่า

คัมภีร์มณินิธิปะ^{๔๕}

- นิคมิยนฺติ อปฺปิยนฺติ ปุพฺเพ วุตฺตตฺตา อตฺถิ เอเตนาคิ นิคมนํ

(นิ บทหน้า + คมฺ ฐาตุ = ไป + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

คัมภีร์มณินิธิสารมัญจฺสูสา^{๔๖}

- นิคมิยนฺติ อปฺปิยนฺติ เอกโต ปเวสียนฺติ สมฺปิณฺตฺยิยนฺติ วา เอตฺถาคิ นิคมนํ

- นิคมนสฺส ทีปํ วากฺยํ นิคมนวากฺยํ (กัมมัฏฐนัจฺฐิตฺตปฺปวิสสฺมาส)

ตัวอย่างที่ ๑^{๔๗}

ก. ทิวสวเสน หิ ตโย อุโปสธา จาตุทฺทสิโก ปนฺนรสิโก สามคฺคิอุโปสเถติ (กล่าวโดยพิสดารว่า อุโปสธมี ๓ อย่างโดยเนื่องด้วยวัน คือ จาตุทฺทสิกะ (วันแรม ๑๔ ค่ำ), ปันนรสิกะ (วันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ) และสามัคคีอุโปสธ)

ข. เอวัง โส โส โส (พระพุทธรูปองค์ที่สาม) (อย่างดั่งนี้ในอุโบสถ-
ชั้นธรรมา)

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคนิคมณะ คือ ประโยคลงท้าย

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคนิคมณียะ คือ ประโยคที่เนื่องด้วยนิคมณะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงวันอุโบสถที่กล่าวไว้โดยย่อข้างต้น
โดยพิสดารด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำลงท้ายของเรื่องนั้นคืออะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงคำลงท้ายของเรื่องนั้นไว้หรือไม่
หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้
แสดงคำลงท้ายของเรื่องนั้นด้วยประโยค ข. ดั่งนี้แล

ตัวอย่างที่ ๒

ก. ตสฺส หิ นามํ ธนีย, ปิตา กุมภกาโร (กล่าวโดยพิสดารว่า ชื่อของท่าน คือ ธนียะ
ปิตาเป็นข้างหม้อ)

ข. เตน วุตตํ “ธนีย กุมภการปุตโต”ติ (ฉะนั้นจึงตรัสว่า ธนีย กุมภการปุตโต (พระ
ธนียะบุตรข้างหม้อ))

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคนิคมณะ คือ ประโยคลงท้าย

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคนิคมณียะ คือ ประโยคที่เนื่องด้วยนิคมณะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ชื่อของท่าน คือ ธนียะ ปิตา
เป็นข้างหม้อ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำลงท้ายของคำนั้นคืออะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงคำลงท้ายของคำนั้นมิใช่หรือไม่

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้แสดงคำลงท้ายของคำนั้นด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

จะเห็นได้ว่า ประโยคนิคมะมักอยู่ท้ายประโยคหน้าที่เป็นประโยควิถาระ ดังประโยค ก. ในที่นี้เป็นประโยควิถาระ คือ ขยายความชื่อว่า ธนียะบุตรช่างหม้อ

๒๐. นิยมะ แสดงความแน่นอน

คันธนาจารย์ได้กล่าวถึงข้อความที่ไม่แน่นอนแล้ว จากนั้นท่านจึงแสดงถึงข้อความที่แน่นอน ประโยคทั้ง ๒ นี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นข้อความที่ไม่แน่นอนและข้อความที่แน่นอน

ประโยคหน้าที่แสดงข้อความที่ไม่แน่นอน เรียกว่า **ประโยคอนิยมะ**

ประโยคหลังที่แสดงข้อความที่แน่นอน เรียกว่า **ประโยคนิยมะ**

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคอนิยมะ ประกอบด้วยอนิยมวากศัพท์ คือ ย ศัพท์ ประโยคหลังที่เป็นประโยคนิยมะ มักประกอบด้วยนิยมวากศัพท์ คือ ต, เอต หรือ อิม ศัพท์ อย่างไรก็ตาม ในที่บางแห่งก็มีเพียงอนิยมวากศัพท์เท่านั้นในประโยคหน้า ไม่ปรากฏนิยมวากศัพท์ในประโยคหลัง หรือมีเพียงนิยมวากศัพท์ในประโยคหลัง ไม่มีอนิยมวากศัพท์ในประโยคหน้า ในกรณีเช่นนั้นต้องเพิ่ม ย หรือ ต ศัพท์เข้ามาแปลเพื่อให้ได้เนื้อความบริบูรณ์ ทั้งนี้เพราะ ย และ ต ศัพท์เป็นศัพท์ที่มองหากันแน่นอน ดังข้อความในคัมภีร์มถัสสาร์มัญญสูตรว่า

ยนฺติ สุตฺวา ตนฺติ ปทํ

ตนฺติ สุตฺวาน ยนฺติ จ

โยเซยฺย ย-ตสฺสทฺทานํ

นิจฺจํ สมฺพนฺธภาวโต.^{๔๙}

“เมื่อได้สดับบทว่า ยํ พึงให้ประกอบบทว่า ตํ และเมื่อสดับบทว่า ตํ พึงให้ประกอบบทว่า ยํ เพราะ ย และ ต ศัพท์เกี่ยวเนื่องกันเสมอ”

คำว่า นิยมวากฺย (ประโยคที่แสดงความแน่นอน) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิยมนํ นิยมโ (นิ บทหน้า + ยมุ ธาตุ = งตเว้น + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- นิยมสฺส ทิปกํ วากฺยํ นิยมวากฺยํ (กัมมัญญัญญัตตปฺปวิสสมาส)

ตัวอย่างที่ ๑^{๕๐}

ก. น ภิกขเว สงฺฆมชฺเฌ อนชฌิณฺเณ ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตพฺพํ (ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ
ไม่ได้รับอาชารณาไม่พึงสวดปาติโมกข์ในท่ามกลางสงฆ์)

ข. โย อุทฺทิสเยยฺย (รูปใดพึงสวด)

ค. อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส (รูปนั้นต้องอาบัติทุกกฏ)

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคอนิยมะ เพราะประกอบด้วย ย ศัพท์

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคนิยมะ เพราะประกอบด้วย ต ศัพท์ (คำว่า ทุกกฏสฺส ตັดบพ
เป็น ทุกกฏา + อสฺส = ภิกขุโน)

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระพุทธองค์ตรัสประโยคนิยมะด้วยประโยค ข.
๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ประโยคนิยมะที่คู่กับประโยคอนิยมะนั้น คืออะไร
๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงประโยคนิยมะที่คู่กับประโยค
อนิยมะนั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้
แสดงประโยคนิยมะที่คู่กับประโยคอนิยมะนั้นด้วยประโยค ค. ดังนี้แล

ตำราหลักสูตรธรรมาจริยะของพม่าแบ่งประโยคนิยมะและนิยมะเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. ประโยคหีนะ (ประโยคทราวม) คือ ประโยคที่ประกอบด้วย ย ศัพท์ในประโยค
หน้าเท่านั้น ไม่ประกอบด้วย ต ศัพท์ในประโยคหลัง
๒. ประโยคมัชฌิมะ (ประโยคปานกลาง) คือ ประโยคที่ประกอบด้วย ต ศัพท์ใน
ประโยคหลังเท่านั้น ไม่ประกอบด้วย ย ศัพท์ในประโยคหน้า
๓. ประโยคอุตตมะ (ประโยคสูงสุด) คือ ประโยคที่ประกอบด้วย ย ศัพท์ในประโยค
หน้า และประกอบด้วย ต ศัพท์ในประโยคหลัง

ความเห็นว่าเป็นประโยคหีนะคงมาจากความเข้าใจว่าประโยคดังกล่าวแปลกยาก เพราะ
ต้องเพิ่ม ต ศัพท์เข้ามาแปล ประโยคมัชฌิมะแปลได้ง่ายกว่า ส่วนประโยคอุตตมะแปลง่ายที่สุด
เพราะมีทั้ง ย และ ต ครบทั้ง ๒ ศัพท์ แต่ผู้แปลไม่เห็นด้วยกับความเห็นนั้นเพราะในพระบาลีก็

มีประโยคเป็นจำนวนมากที่ประกอบด้วย ย ศัพท์ในประโยคหน้าอย่างเดียว ดังนั้น การประกอบ ย และ ต ศัพท์จึงขึ้นอยู่กับความชัดเจนของเนื้อความเป็นหลักตามความต้องการของผู้พูด

๒๑. วิสัชชนา แสดงคำตอบ

คันถรจนจารย์กล่าวถึงคำถามแล้ว ต่อมาจึงแสดงถึงคำตอบของคำถามที่กล่าวไว้ในประโยคหน้า ประโยคทั้ง ๒ นี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นคำถามและคำตอบ

ประโยคหน้าที่แสดงคำถาม เรียกว่า **ประโยคปจฉา**

ประโยคหลังที่แสดงคำตอบ เรียกว่า **ประโยควิสัชชนา**

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคปจฉา มักประกอบปจฉาจากศัพท์ว่า กี ปน (อะไรหรือ), โก ปน (ใครเล่า), กถ (อย่างไร), กิมตถ (เพื่อประโยชน์อะไร) กสฺมา (เพราะเหตุอะไร) เป็นต้น ในประโยคปจฉา ปน ศัพท์ในประโยคปจฉา แปลว่า “หรือ, เล่า” เป็น **ปจฉาโชตกศัพท์** ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยควิสัชชนามักไม่ประกอบศัพท์ใดศัพท์หนึ่งเพื่อระบุถึงเรื่องนี้ โดยละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ ในที่บางแห่งก็ประกอบใช้คำว่า วุจฺเจเต ในต้นประโยคบ้าง หรือประกอบคำว่า อิติ ปริหาโร บ้าง อิติ ออย์ โสธโน บ้างในตอนท้ายของประโยค

อนึ่ง ประโยคปจฉา + วิสัชชนา อาจนับเข้าในประโยคปักษะ + ปักขันตระ ก็ได้ โดยประโยควิสัชชนาเป็นประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่นอันได้แก่ คำตอบ ส่วนประโยคปจฉาเป็นประโยคปักษะ คือ แสดงฝ่ายแรกอันได้แก่ คำถาม

คำว่า วิสัชชนาวากฺย (ประโยคที่แสดงคำตอบ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิสชฺเซติ เอตายาติ วิสชฺชนา.

(วิ บทหน้า + สชช ธาตุ = กระทำ + ยุ ปัจจัยในกรณีสาธนะ + อา อิตถิปัจจย)

- วิสชฺชนาย ทิปกํ วากฺยํ วิสชฺชนาวากฺย (กัมมัฏฐณฺณสูตรปฐกปริสสมาส)

ตัวอย่างที่ ๑๕

ก. ตณฺจ ภควโต โสภณํ ปริสุทฺธมฺนทวชฺช (อนึ่ง การเสด็จไปของพระผู้มีพระภาคนั้นงาม คือ บริสุทธิ์ ไม่มีโทษ)

ข. กี ปน ทนฺติ (ถามว่า การเสด็จไปนั้นคืออะไรหรือ)

ค. อริยมรรค (ตอบว่า คือ อริยมรรค)

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปุจฉา เพราะประกอบด้วยปุจฉาจากศัพท์ว่า ก็ ปน

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยควิเศษ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวคำถามว่า การเสด็จไปนั้นคืออะไร หรือ ด้วยประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำตอบของคำถามนั้น คืออะไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงคำตอบของคำถามนี้มีใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้แสดงคำตอบของคำถามนั้นด้วยประโยค ค. ดังนี้แล

๒๒.ปริหาระ แสดงคำตอบ

ในบางแห่งคณิกาจารย์กล่าวถึงคำถามแล้ว จากนั้นจึงแสดงถึงคำตอบของคำถามที่กล่าวไว้ในประโยคหน้า ประโยคทั้ง ๒ นี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นคำถามและคำตอบ

ประโยคหน้าที่แสดงคำถาม เรียกว่า ประโยคโจทนา

ประโยคหลังที่แสดงคำตอบ เรียกว่า ประโยคปริหาระ

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคโจทนามักประกอบด้วยปุจฉาจากศัพท์ว่า กสุม (เพราะเหตุอะไร) เป็นต้นในประโยคโจทนา บางแห่งก็ประกอบด้วย ปน ศัพท์ไว้เพื่อแสดงคำถามเป็นรูปว่า กสุม ปน (เพราะเหตุอะไรเล่า) บางแห่งก็ไม่ประกอบด้วย ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคปริหาระมักไม่ประกอบด้วยศัพท์ใดศัพท์หนึ่งเพื่อระบุถึงเรื่องนี้ โดยละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้

ประโยคโจทนาและประโยคปริหาระมีลักษณะคล้ายคลึงกับประโยคปุจฉาและประโยควิเศษ ต่างกันที่ผู้โจทก์แสดงความเห็นของตนในลักษณะทั่วถึงซึ่งเรียกว่า โจทกาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) ไว้ข้างหน้าประโยคโจทนา (ในที่บางแห่งท่านก็ประกอบด้วยหลังประโยคโจทนา) กล่าวคือ ผู้โจทก์ไม่ชอบใจวิธีการใช้ศัพท์, วิธีการใช้ธรรม, วิธีการใช้เหตุ หรือวิธีการใช้ผลในประโยคหน้า จึงกล่าวโจทด้วยศัพท์เหล่านี้ คือ

- **สเจ, ยทิ** ใช้แสดงการที่ผู้โจทก์ไม่ชอบเนื้อความหรือผล ที่กล่าวไว้ในประโยคหน้าหรือประโยคในเรื่องจากพระบาลี

- **นनु** ใช้แสดงการที่ผู้โจทก์ไม่ชอบศัพท์หรือเหตุ ที่กล่าวไว้ในประโยคหน้าหรือประโยคในเรื่องจากพระบาลี

- **นनु จ และ กิญจาปิ, อถ โข** ใช้แสดงการที่ผู้โจทก์ไม่ชอบศัพท์ เนื้อความ เหตุ หรือผล ที่กล่าวไว้ตามสมควร (จ ศัพท์ใน นनु จ ใช้ในความหมายว่า จ = โจเทมิ เราจะถาม)

อนึ่ง ท่านมักประกอบใช้คำว่า กิญจาปิ, ยทิปิ, กามณฺจ, กามํ, นनु เป็นต้นเพื่อแสดงโจทกาโมคะ คือ จุดมุ่งหมายของผู้โจทก์ และประกอบใช้คำว่า อถ โข, ตถापि, ปน เป็นต้นเพื่อแสดงปริหาราโมคะ คือ จุดมุ่งหมายของผู้ตอบ ดังนั้น ประโยคโจทนา + ปริหาระ จึงประกอบเป็น ๔ ประโยค เรียกว่า **อาโมคาทิจตุกกะ** คือ หมวด ๔ มีอาโมคะ เป็นต้น ได้แก่ ประโยค โจทกาโมคะ + โจทนา + ปริหาราโมคะ + ปริหาระ แต่ส่วนใหญ่ท่านมักไม่กล่าวให้ครบ ๔ ประโยค โดยกล่าวเพียง ๒ หรือ ๓ ประโยคเพื่อย่อความ ดังคำอธิบายในคัมภีร์คันทถาภรณ์ (คาถา ๖๑-๒) ว่า

ประโยคปุจฉาและโจทกาโมคะ

กิญจาปิ ยทิปิ ยตถ

กามณฺจาปิ รโว ภเว

ปุจฉา จ โจทกาโมโค

ชานิตพฺโพ ตหิ สทา.^๒

“ศัพท์ว่า กิญจาปิ, ยทิปิ และ กามณฺจ ปรากฏในประโยคใด ฟังทราบ
ว่า ในประโยคนั้นมีคำถาม[ปรากฏอยู่] และมีการคาดคะเนสิ่งที่สงสัยนั้น”

ประโยคที่ประกอบด้วยนิบาตเหล่านี้คือ กิญจาปิ, ยทิปิ, กามณฺจ แปลว่า “แม้ก็จริง” เป็นประโยคที่แสดงปุจฉาคือคำถามที่เป็นข้อสงสัยที่เกิดขึ้น และแสดงโจทกาโมคะคือข้อสงสัยของผู้ถาม การดำริดังกล่าวหมายถึงการคาดคะเนข้อสงสัยที่เกิดขึ้นเมื่อไม่พอใจวิธีการใช้ศัพท์, วิธีการใช้อรรถ, วิธีการใช้เหตุ หรือวิธีการใช้ผลในประโยคหน้า ฉะนั้น ประโยคที่ประกอบด้วยนิบาตเหล่านี้ จึงแตกต่างจากประโยคปุจฉาทั่วไปที่มักใช้ศัพท์ว่า “เกณ, กสฺมา, กจฺจิ, นุ, กิณฺนุ, นนุ, กถํ, กิสุ, กิ” เพราะประโยคปุจฉาทั่วไปแสดงแต่คำถาม ไม่สามารถแสดงการคาดคะเนข้อสงสัยที่เกิดขึ้นได้

อนึ่ง นิบาตเหล่านี้ใช้ในประโยคหน้าที่แสดงข้อความแย้งกับประโยคหลัง เช่น แม้เขาเป็นผู้ชายที่แข็งแรงก็จริง แต่เขาก็เป็นคนขี้อาย เพราะเขามีนิสัยเหมือนผู้หญิง จะเห็นว่าประโยคแรกยังมีความไม่สมบูรณ์ การที่ท่านกล่าวเช่นนี้แสดงว่า จะต้องมีเหตุอะไรบางอย่างที่ผิดไปจากความธรรมดาสามัญ ความสงสัยที่เกิดขึ้นนี้ เช่น เขาเป็นผู้ชายที่แข็งแรงมิใช่หรือ เพราะเหตุใดจึงเป็นคนขี้อาย ท่านเรียกชื่อข้อความ “เขาเป็นผู้ชายที่แข็งแรงมิใช่หรือ” นี้ว่า **โจทกาโกคะ** และเรียกชื่อข้อความ “เพราะเหตุใดจึงเป็นคนขี้อาย” นี้ว่า **ปจจา**

เมื่ออ่านความตอนหลังแล้ว ก็จะพบข้อความที่มาแก้ความสงสัยนั้น ในที่นี้คือ “เขาก็เป็นคนขี้อาย เพราะเขามีนิสัยเหมือนผู้หญิง” ในความตอนนี้นำให้ทราบว่าเป็นคนขี้อาย” ข้อความนี้เรียกว่า **ปรีหาระ** คือ คำตอบ ส่วนข้อความว่า “เพราะเขามีนิสัยเหมือนผู้หญิง” นี้เป็น**ปรีหาราโกคะ** คือ ความเห็นของผู้ตอบ

ประโยคปรีหาระ, ปรีหาราโกคะ

ตถาปิ-ปน-ปิสททา

ยฺชฺชนเต ตทนนฺตรํ

อถ โขติปิ โขเตนฺติ

มตํ เต ปรีหารเก.^{๕๓}

“ศัพท์คือ ตถาปิ, ปน และ อปิ ท่านย่อประกอบไว้ในประโยคถัดมา แม้ศัพท์ คือ อถ โข ท่านย่อประกอบไว้ในประโยคถัดมานั้นด้วยเช่นเดียวกัน] ศัพท์เหล่านี้ย่อแสดงความเห็นของผู้ตอบ”

ประโยคหลังถัดจากประโยค กิจจาปิ เป็นต้นที่กล่าวมาแล้ว ท่านมักขึ้นต้นด้วยนิบาตเหล่านี้คือ ตถาปิ, อถ โข, ปน, ปิ ที่แปลว่า “ถึงอย่างนั้น” ประโยคที่ประกอบด้วยนิบาตเหล่านี้แสดงปรีหาระ คือ คำตอบและปรีหาราโกคะ คือ ความเห็นของผู้ตอบ ในกรณีที่ผู้ตอบอธิบายเหตุของการใช้ศัพท์, การใช้อรรถ, การใช้เหตุ หรือการใช้ผลในประโยคหน้า ฉะนั้น ประโยคที่ประกอบด้วยนิบาตเหล่านี้ จึงแตกต่างจากประโยคปรีหาระทั่วไปที่ไม่มีปรีหาราโกคะอยู่ด้วย

คำว่า ปรีหารวากฺย (ประโยคที่แสดงคำตอบ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปรีหฺรติ เอเตนฺติ ปรีหาโร.

(ปรี บทหน้า + หร ธาตุ = นำไป + ณ ปัจจัยในกรณีสาธนะ)

- ปรีหารสฺส ทิปกํ วากฺยํ ปรีหารวากฺยํ (กัมมัญฺจนัญฺจิตฺตปฺปฺริสฺสมาส)

ตัวอย่างที่ ๑

ก. กามณฺจ ธนํ อิจฺฉิตฺติจฺฉิตํ นิปฺผาเทติ (ทรัพย์ย่อมยังสิ่งที่ปรารถนาทุกอย่างให้สำเร็จได้แม้ก็จริง)

ข. อถ โข ปณฺณาว เสฏฺฐา ตสฺส อุปฺปาทปฺปจฺยตฺตา (ถึงอย่างนั้น ปัญญานั้นเที่ยวประเสริฐกว่า[ทรัพย์] เพราะเป็นเหตุให้เกิดทรัพย์นั้น)

ประโยคนี้ความก็คือแม้ทรัพย์จะยังสิ่งที่ปรารถนาทุกอย่างให้สำเร็จได้ก็จริง แต่ปัญญาประเสริฐกว่าทรัพย์เพราะว่าปัญญาเป็นเหตุให้เกิดทรัพย์

ประโยค ก. แสดงปุจฉาและโจทกาโกตะ

ประโยค ข. แสดงบริหาระและบริหาราโกตะ ในที่นี้มีการจำแนกรรถออกเป็น ๔ อย่างคือ

๑. โจทกาโกตะ คือ ทรัพย์ย่อมยังสิ่งที่ปรารถนาทุกอย่างให้สำเร็จได้มิใช่หรือ (นनु ธนํ อิจฺฉิตฺติจฺฉิตํ นิปฺผาเทติ)

๒. ปุจฉา คือ เหตุใดปัญญาจึงประเสริฐกว่าทรัพย์ (กสฺมา ปณฺณาว เสฏฺฐา)

๓. บริหาราโกตะ คือ เพราะปัญญาเป็นเหตุให้เกิดทรัพย์ (ตสฺส อุปฺปาทปฺปจฺยตฺตา)

๔. บริหาระ คือ ปัญญาจึงประเสริฐกว่าทรัพย์ (ปณฺณาว เสฏฺฐา)

ตัวอย่างที่ ๒^{๔๔}

ก. นनु จ “จตฺสฺโส อปฺปมณฺณา”ติ วกฺขติ (ถามว่า พระอนุรุทธาจารย์จักกล่าวว่า อปฺปมณฺญา ๔ มิใช่หรือ)

ข. กสฺมา ปเนตฺถ เทวเยว วุตฺตาติ (เหตุใดท่านจึงกล่าวอปฺปมณฺญา ๒ เท่านั้นในเรื่องนี้เล่า)

ค. อโทสตรมชฺฌตฺตตาหิ เมตฺตฺุเปกฺขานํ คหิตฺตฺตา (เพราะท่านถือเอาเมตตาด้วยอโทสเจตสิก และถือเอาอุเบกขาด้วยตตฺรมชฌตฺตตาเจตสิกแล้ว[จึงกล่าวอปฺปมณฺญา ๒ เท่านั้นในเรื่องนี้])

ประโยค ก. ชื่อว่า **ประโยคโจทกาโกคะ** คือ แสดงจุดมุ่งหมายของผู้ถามว่า พระอนุรุทธาจารย์จักกล่าวว่า อัมปมัญญา ๔ มิใช่หรือ

ประโยค ข. ชื่อว่า **ประโยคโจทนา** คือ แสดงคำถามว่า เหตุใดท่านจึงกล่าวอัมปมัญญา ๒ เท่านั้นในเรื่องนี้

ประโยค ค. ชื่อว่า **ประโยคปริหาราโกคะ** คือ แสดงจุดมุ่งหมายของผู้ตอบว่า เพราะท่านถือเอาเมตตาด้วยอโทสเจตสิก และถือเอาอุเบกขาด้วยตัตรัมมฉัตตเจตสิกแล้ว ดังนั้นท่านจึงกล่าวอัมปมัญญา ๒ เท่านั้นในเรื่องนี้

ประโยค ค. ซ่อนประโยคปริหาระไว้ภายใน โดยให้คำว่า เอตถ เทวเยว วุตตา ติดตามมาจากประโยคหน้า ดังนั้น ประโยคว่า เอตถ เทวเยว วุตตา จึงชื่อว่า ประโยคปริหาระ

มีวิธีสัมพันธ์ประโยคตามหลักอาโศคาทิจตูกะว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระอนุรุทธาจารย์กล่าวอัมปมัญญา ๒ เท่านั้นในเรื่องนี้ (ปริหาระ)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดท่านจึงกล่าวอัมปมัญญา ๒ เท่านั้นในเรื่องนี้ (โจทนา)

๓. อาโกคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระอนุรุทธาจารย์จักกล่าวว่า อัมปมัญญา ๔ มิใช่หรือ (โจทกาโกคะ)

ท่านพระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยคเหล่านี้ อธิบายว่า เพราะท่านถือเอาเมตตาด้วยอโทสเจตสิก และถือเอาอุเบกขาด้วยตัตรัมมฉัตตเจตสิกแล้ว (ปริหาราโกคะ) ดังนั้น ท่านจึงกล่าวอัมปมัญญา ๒ เท่านั้นในเรื่องนี้ ดังนี้แล

ตัวอย่างที่ ๓๕

ก. ตตถ ภิกขุจปี ทุตติยชฺฌาเน สพฺเพปิ ปจฺมชฺฌาณธมฺมา น สนฺติ (ในบรรดาธรรมทั้ง ๒ นั้น ธรรมในปฐมฌานแม้ทั้งหมด ไม่มีอยู่ในทุติยฌานแม้ก็จริง)

ข. อณฺเณเยว หิ ปจฺมชฺฌาเน ผสฺสาทโย, อณฺเณ อิทฺ (เพราะธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้นในปฐมฌานเป็นอย่างหนึ่ง ในทุติยฌานนี้ ก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง)

ค. โอปาริกสุส ปน โอปาริกสุส อังคสุส สมตฺติกฺกมา ปจฺมชฺฌาณโต ปเรสํ ทุตติยช-

ฉานาที่นั อธิคม โหติติ ที่ปนตถั “วิตกุกิจารานั รูปสมา”ติ เอวั วุตตุนติ เวทิตพพั (ถึงกระนั้น พึงทราบว่าพระผู้มีพระภาคได้ตรัสอย่างนี้ว่าเพราะเข้าไปสงบวิตกกิจาร เพื่อแสดงว่า การบรรลุมานอื่นจากปฐมมานมีทุติยมานเป็นต้นจะมีได้ เพราะล่วงพ้นองค์ที่หยาบๆ ได้)

ประโยค ก. ชื่อว่า **ประโยคโจทกาโกคะ** คือ แสดงจุดมุ่งหมายของผู้ถามว่าในบรรดามานทั้ง ๒ นั้น ธรรมในปฐมมานแม้ทั้งหมด ไม่มีอยู่ในทุติยมานมิใช่หรือ (เปลี่ยน กิจจาปิ เป็น นนุ เพื่อแสดงโจทกาโกคะ)

ประโยค ข. ชื่อว่า **ประโยคการณะ** คือ แสดงเหตุในการที่ธรรมในปฐมมานแม้ทั้งหมด ไม่มีอยู่ในทุติยมาน

แม้จะไม่มีประโยคโจทนาโดยตรง ก็ถือว่าซ่อนอยู่ในประโยค ค. โดยมีเนื้อความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสอย่างนี้ว่า “เพราะเข้าไปสงบวิตกกิจาร” เพื่อแสดงอะไร โดยเปลี่ยน ที่ปนตถั เป็น กิมตถั และนำศัพท์ในประโยค ค. มาประกอบว่า “วิตกุกิจารานั รูปสมา”ติ เอวั วุตตุ (พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสอย่างนี้ว่า เพราะเข้าไปสงบวิตกกิจาร)

ประโยค ค. ชื่อว่า **ประโยคปริหาราโกคะ** คือ แสดงจุดมุ่งหมายของผู้ตอบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสอย่างนี้ว่า “เพราะเข้าไปสงบวิตกกิจาร” เพื่อแสดงว่า การบรรลุมานอื่นจากปฐมมานมีทุติยมานเป็นต้นจะมีได้ เพราะล่วงพ้นองค์ที่หยาบๆ ได้

วิธีสัมพันธ์ประโยคตามหลักอาโศคาทิจตุกกะว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วิตกุกิจารานั รูปสมา (เพราะเข้าไปสงบวิตกกิจาร)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า วิตกุกิจารานั รูปสมา (เพราะเข้าไปสงบวิตกกิจาร) เพื่ออะไร (โจทนา)

๓. อาโศคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ธรรมในปฐมมานแม้ทั้งหมดไม่มีอยู่ในทุติยมานมิใช่หรือ (โจทกาโกคะ)

ท่านพระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยคเหล่านี้ อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคได้ตรัสอย่างนี้ว่า “เพราะเข้าไปสงบวิตกกิจาร” เพื่อแสดงว่า การบรรลุมานอื่นจากปฐมมานมีทุติยมานเป็นต้นจะมีได้ เพราะล่วงพ้นองค์ที่หยาบๆ ได้ ดังนี้แล

นอกจากนั้นแล้ว ประโยคที่ประกอบด้วย ปี ศัพท์ ที่ใช้เหมือน กิจจาปี ทำหน้าที่ สัมภาวนาโชตกะ คือ แสดงการชมเชย หรือ ครหาโชตกะ คือ แสดงการตำหนิ แม้มีเพียง ประโยคเดียว ก็อาจประกอบโจทนาเป็นต้นตามหลักอาโภคาทิจตุกะได้ เช่น

โส จ อกุสลปริยาปนโนปิ สมานิ “ตตถ กตโม กามฉนโท. กาโม”ติอาทินา นเยน วิภงเค ฌานปฏิปทโต วิสุ วุตโต.^{๕๖}

“อนึ่ง กามฉนทะนั้นเมื่อนับเข้าในอกุศลอยู่ ก็ตรัสไว้แยกกันในวิภังค์ตามนัยว่า ตตถ กตโม กามฉนโท. กาโม เป็นต้น เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อฌาน”

พึงทราบอาโภคาทิจตุกะ ดังต่อไปนี้

๑. โจทกาโภคะ คือ นนุ โส อกุสลปริยาปนโน โหติ (กามฉนทะนั้นนับเข้าในอกุศล มิใช่หรือ)

๒. โจทนา คือ อถ กสฺมา วิสุ วุตโต (เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดจึงตรัสไว้แยกกัน[ใน คำว่า วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ฆมฺเมหิ (สังต์จากกาม สังต์จากอกุศลธรรมทั้งหลาย)])

๓. ปริหาราโภคะ คือ ฌานปฏิปทโต (เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อฌาน)

๔. ปริหาระ คือ วิสุ วุตโต (จึงตรัสไว้แยกกัน)

อนึ่ง คำถามตามหลักปุจฉาว่า กสฺมา (เหตุใด) มักใช้ในกรณีที่มิพบเหตุในปริหารา-โภคะ ดังคำว่า ฌานปฏิปทโต (เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อฌาน) ถ้าปริหาราโภคะประกอบด้วยคำ แสดงผลว่า ทสฺสนุตถิ (เพื่อแสดง) เป็นต้น ก็ต้องประกอบคำถามเป็นรูปว่า กิมตถิ (เพื่ออะไร) สมมติว่า ถ้าในที่นี้ท่านตอบด้วยคำแสดงผลว่า ฌานปฏิปทภาวํ ทสฺเสตถุ (เพื่อแสดงความเป็น ปฏิปักษ์ต่อฌาน) ก็ต้องประกอบบทเหตุเป็นรูปว่า กิมตถิ เท่านั้น

ตัวอย่างประโยค

นิทานทุทเทสะ (หัวข้อของคำเริ่มเรื่อง)

ตัวอย่าง ๑

ก. ตตถ ปาติโมกฺขนฺติ ปอติโมกฺขํ,

“ในบาทแห่งคานันน์ คำว่า ปาติโมกข์ ตັตบทเป็น ป + อติโมกข์”

ข. อติปโมกฺขํ อติเสฏฺฐํ อติอุตฺตมณฺติ อตฺถเ.

หมายความว่า สภาวะที่ประเสริฐโดยประการต่างๆ อย่างยิ่ง ความหมายคือ ประเสริฐยิ่ง ได้แก่ สูงสุดยิ่ง

ค. อิติ อิมินา วจนฺตเถน เอกวิธมฺปิ สิลคฺคณฺเฑโต ทฺวิธํ โหติ.

แม้ปาติโมกข์จะมีอย่างเดียว [คือ สภาวะที่ประเสริฐยิ่ง] ตามความหมายของศัพท์ นั้น อย่างนี้ ก็แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง

ฌ. ตถา หิ “ปาติโมกฺขสํวรํสูโต วิหฺรตี”ติ จ “อาทิเมตํ มุขเมตํ ปมุขเมตํ กุสลานํ ฐมฺมานํ, เตน วุจฺจติ ปาติโมกฺขนฺ”ติ จ อาทิสฺส สิลํ ปาติโมกฺขนฺติ วุจฺจติ.

ศีล (การสำรวมกายและวาจา) เช่น ปาติโมกข์สํวรํสูโต วิหฺรตี (ภิกษุเป็นผู้สำรวมด้วยปาติโมกข์สังวรศีลอยู่), อาทิเมตํ มุขเมตํ ปมุขเมตํ กุสลานํ ฐมฺมานํ, เตน วุจฺจติ ปาติโมกฺขํ (ศีลนี้เป็นเบื้องต้น เป็นทางไป เป็นประธานแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า ปาติโมกข์)

ง. “อุภยานิ โข ปนสฺส ปาติโมกฺขานิ วิตฺถาเรน สุวาคตานิ โหนฺติ”ติอาทิสฺส คณฺโถ ปาติโมกฺขนฺติ วุจฺจติ.

คันถะ (คัมภีร์แสดงปาติโมกข์) เช่น อุภยานิ โข ปนสฺส ปาติโมกฺขานิ วิตฺถาเรน สุวาคตานิ โหนฺติ (ภิกษุผู้สั่งสอนนางภิกษุณีนั้นย่อมทรงปาติโมกข์ทั้ง ๒ [ของภิกษุและภิกษุณี]ไว้เป็นอย่างดีพร้อมด้วยความพิสดาร [อุภาโตวิมังค์])

จ. ตตถ สิล โย น ปาติ รกฺขติ, ตํ โมกฺขเขตฺติ โมจยติ อาปายิกาทีหิ ทฺวเกหิ อุตฺตานุ-
วาทาทีหิ วา ภเยหิตฺติ ปาติโมกฺขํ.

ในบรรดาปาติโมกข์ทั้ง ๒ อย่างนั้น :-

ศีล ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะเป็นสภาวะยังผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์ในอบายเป็นต้น
และภัยมีการกำหนดเป็นต้น

ฉ. คนฺโถ ปน ตสฺส ปาติโมกฺขสฺส โชตกตฺตา ปาติโมกฺขนฺติ วุจฺจติ.

คัมภีร์ ย่อมเรียกว่า ปาติโมกข์ เพราะแสดงปาติโมกข์ [คือ ศีล] นั้น

ช. อาทิมฺหิ ปน วุตฺโต วจนฺตฺโต อุกฺกมฺปิ สาธารณฺ โหติ.

อนึ่ง ความหมายของศัพท์ที่กล่าวไว้ข้างต้น[ว่าปาติโมกข์คือสภาวะที่ประเสริฐโดย
ประการต่างๆ อย่างยิ่ง] ย่อมมีทั่วไปแก่ศีลและคัมภีร์ทั้งสอง

ฌ. ตตฺถายํ วณฺณนา สิลปาติโมกฺขสฺสาปิ ยฺชชติ คนฺธปาติโมกฺขสฺสาปิ.

ในปาติโมกข์ทั้ง ๒ นั้น คำอธิบายนี้ย่อมเหมาะสมแก่ปาติโมกข์ คือ ศีลและคัมภีร์

ญ. คนฺเถ หิ วณฺณเต ตสฺส อตฺโต วณฺณโตว โหติ.

เพราะเมื่ออธิบายคัมภีร์แล้วก็เป็นอันอธิบายเนื้อความของศีลเช่นเดียวกัน

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. ตตถ ปาติโมกฺขนฺติ ปอติโมกฺขํ.

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยควิถาระ คือ แสดงความหมายของ ปาติโมกฺข ศัพท์ที่
กล่าวไว้ในบาทคาถาว่า ปาติโมกฺขํ ปกาสิตํ

ประโยคต้น ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ปาติโมกฺขํ ปกาสิตํ (พระพุทธเจ้า
ทรงแสดงปาติโมกข์) ไว้ในคาถาว่า ปาโมกฺขํ อนวชฺชานํ เป็นต้น

๒. ปุจฺจา (คำถาม) คือ ความหมายของ ปาติโมกฺข ศัพท์ที่กล่าวไว้ในบาทคาถานั้น
คืออะไร

๓. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงความหมายของ ปาติโมกข ศัพท์ที่กล่าวไว้ในบาทคานานั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยคนี้ อธิบายว่า เราได้แสดงความหมายของ ปาติโมกข ศัพท์ที่กล่าวไว้ในบาทคานานั้นด้วยประโยค ก. ดังนี้แล

ก. ตตฺถ ปาติโมกฺขนติ ปอติโมกฺขํ,

ข. อติปโมกฺขํ อติเสฏฺฐํ อติอุตฺตมนฺติ อตฺถ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควิถถาระ คือ แสดงความหมายของ อติ อุปสรรคและโมกข ศัพท์

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านได้แสดงความหมายของ ปาติโมกข ศัพท์ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ความหมายของ อติ อุปสรรคและ โมกข ศัพท์คืออะไร

๓. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงความหมายของ อติ อุปสรรคและ โมกข ศัพท์มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้แสดงความหมายของ อติ อุปสรรคและ โมกข ศัพท์ด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

ก. ตตฺถ ปาติโมกฺขนติ ปอติโมกฺขํ.

ข. อติปโมกฺขํ อติเสฏฺฐํ อติอุตฺตมนฺติ อตฺถ.

ค. อิติ อิมินา วจนฺตฺเถเน เอกวิธมฺปิ สีลคณฺณเภทโต ทฺวริํ โหติ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือแสดงฝ่ายอื่นอันได้แก่ประเภทของปาติโมกข

ประโยค ก. และ ข. ชื่อว่า ประโยคปักขะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ ปาติโมกข ศัพท์ด้วยประโยค ก. และ ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ปาติโมกข์มีกี่ประเภท

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงประเภทของปาติโมกข์อีกด้วย มิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) ถ้าท่านแสดงไว้เพียงรูปวิเคราะห์ของ ปาติโมกข์ ศัพท์ แต่ไม่ได้แสดงประเภท ก็ควรต้องอภัยปิณฑะ คือ โทษไม่ครอบคลุม มิใช่หรือ (ประกอบอภัยปิณฑะเป็นอาโณกะในประโยคปัจจุบันนี้)

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้แสดงประเภทของปาติโมกข์ว่า แม้ปาติโมกข์จะมีอย่างเดียวตามความหมายของศัพท์นั้นอย่างนี้ ก็แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง ดังนี้แล

ค. อิติ อิมินา วจนตฺถเณ เอกวิธมฺปิ สิลคณฺณเภทโต ทฺวริธํ โหติ.

ฌ. ตถา हि “ปาติโมกฺขสํวรํสํวโต วิหริตี”ติ จ “อาทิเมตํ มุขเมตํ ปมุขเมตํ กุสลानํ ฐมฺมานํ, เตน วุจฺจติ ปาติโมกฺขน”ติ จ อาทิสฺสํ สิลํ ปาติโมกฺขนฺติ วุจฺจติ.

ง. “อุภยานิ โข ปนสฺส ปาติโมกฺขานิ วิตฺถาเรน สุวาคตานิ โหนตี”ติอาทิสฺสํ คนฺโถ ปาติโมกฺขนฺติ วุจฺจติ.

ประโยค ฌ. และ ง. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ ยกตัวอย่างปาติโมกข์คือศีลและปาติโมกข์คือคัมภีร์จากพระบาลี

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ปาติโมกข์มี ๒ อย่าง คือ ศีล-ปาติโมกข์และคัมภีร์ปาติโมกข์ ด้วยประโยค ค.

๒. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การที่ปาติโมกข์มี ๒ อย่างนั้น ท่านรู้ได้ด้วยปัจจัยขณฺณหรือไร

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ ถ้าไม่มีความเหมาะสมหรือหลักฐาน ถ้อยคำของท่านจะควรเชื่อถืออย่างไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฌ. และ ง. อธิบายว่า เราได้ยกหลักฐานจากพระบาลีมาแสดงไว้ด้วยประโยค ฌ. และ ง. ดังนี้แล

ฌ. ตถา हि “ปาติโมกฺขสํวรํสูโต วิหฺรตี”ติ จ “อาทิเมตํ มฺขเมตํ ปมฺขเมตํ กุสลานํ ฐมฺมานํ, เตन วุจฺจติ ปาติโมกฺขน”ติ จ อาทิสฺส สीलํ ปาติโมกฺขนติ วุจฺจติ.

ง. “อุภยานิ โข ปนสฺส ปาติโมกฺขานิ วิตุถาเรน สุวาคตานิ โหนฺติ”ติอาทิสฺส คนฺโถ ปาติโมกฺขนติ วุจฺจติ.

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่น อันได้แก่ ตัวอย่างของ ปาติโมกข์คือคัมภีร์จากพระบาลี

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยคปักขะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านได้ยกตัวอย่างของปาติโมกข์คือศีลจากพระบาลี ด้วยประโยค ฌ.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ตัวอย่างของปาติโมกข์ คือ คัมภีร์จากพระบาลี คืออะไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรยกตัวอย่างของปาติโมกข์ คือ คัมภีร์จากพระบาลี มีใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ง. อธิบายว่า เราได้ยกตัวอย่างของปาติโมกข์ คือ คัมภีร์จากพระบาลีมาแสดงไว้ด้วยประโยค ง. ดังนี้แล

ฌ. ตถา हि “ปาติโมกฺขสํวรํสูโต วิหฺรตี”ติ จ “อาทิเมตํ มฺขเมตํ ปมฺขเมตํ กุสลานํ ฐมฺมานํ, เตน วุจฺจติ ปาติโมกฺขน”ติ จ อาทิสฺส สीलํ ปาติโมกฺขนติ วุจฺจติ.

ง. “อุภยานิ โข ปนสฺส ปาติโมกฺขานิ วิตุถาเรน สุวาคตานิ โหนฺติ”ติอาทิสฺส คนฺโถ ปาติโมกฺขนติ วุจฺจติ.

จ. ตตฺถ สीलํ โย นํ ปาติ รกฺขติ, ตํ โมกฺখেติ โมจฺยติ อาปายิกาทีหิ ทฺวฺเขหิ อตฺตานูวาทาทีหิ วา ภเยหีติ ปาติโมกฺขํ.

ฉ. คนฺโถ ปน ตสฺส ปาติโมกฺขสฺส โชตฺกตฺตา ปาติโมกฺขนติ วุจฺจติ.

ประโยค จ. และ ฉ. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ แสดงรูปวิเคราะห์ของปาติโมกข์ คือ ศีลและเหตุที่คัมภีร์ชื่อว่า ปาติโมกข์ ตามลำดับ

ประโยค ฌ. และ ง. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ศีลและคัมภีร์ชื่อว่า ปาติโมกข์ ด้วยประโยค ชม. และ ง.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ปาติโมกข์คือศีลมีรูปวิเคราะห์อย่างไร และคัมภีร์ชื่อว่า ปาติโมกข์ อย่างไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ตามที่ได้กล่าวไว้ข้างต้นว่า อติเสฏฐัง เป็นต้นหรือไร (อีกอย่างหนึ่ง) ท่านควรแสดงรูปวิเคราะห์ของปาติโมกข์ คือ ศีลและเหตุที่คัมภีร์ชื่อว่า ปาติโมกข์ มีใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค จ. และ ฉ. อธิบายว่า เราได้แสดงรูปวิเคราะห์ของปาติโมกข์ คือ ศีลและเหตุที่คัมภีร์ชื่อว่า ปาติโมกข์ ด้วยประโยค จ. และ ฉ. ตามลำดับ ดังนี้แล

จ. ตตถ สีลं โย นํ ปาติ รกฺขติ, ตํ โมกฺเขติ โมจยติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺখেหิ อุตฺตานุ-
วาทาทีหิ वा ภयेหิติ ปาติโมกฺขํ.

ฉ. คนฺโถ ปน ตสฺส ปาติโมกฺขสฺส โชตกตฺตา ปาติโมกฺขนฺติ วุจฺจติ.

ประโยค ฉ. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่น อันได้แก่ เหตุที่คัมภีร์ชื่อว่า ปาติโมกข์

ประโยค จ. ชื่อว่า ประโยคปักกะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวถึงรูปวิเคราะห์ของปาติโมกข์คือ ศีล ด้วยประโยค จ.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คัมภีร์ชื่อว่า ปาติโมกข์ อย่างไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำนี้มีรูปวิเคราะห์เหมือนศีลหรือไม่

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฉ. อธิบายว่า คัมภีร์ ย่อมเรียกว่า ปาติโมกข์ เพราะแสดงปาติโมกข์[คือศีล]นั้น โดยการอุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่ยังหมายรวมถึงผลอีกด้วย ดังนี้แล

จ. ตตถ สิลโย น ปาติ รกขติ, ตโมกฺเขติ โมจยติ อาปายิกาทิหิ ทุกฺเขหิ อตฺตานุ-
วาทาทิหิ วา ภเยหิติ ปาติโมกฺขํ.

ฉ. คนฺโถ ปน ตสฺส ปาติโมกฺขสฺส โชตกตฺตา ปาติโมกฺขนฺติ วุจฺจติ.

ช. อาทิมฺหิ ปน วุตฺโต วจนตฺโถ อฺภินฺนํปิ สาธารโณ โหติ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่นอันได้แก่ความหมายของศัพท์
ที่กล่าวไว้ข้างต้นว่าทั่วไปแก่ศีลและคัมภีร์ทั้ง ๒

ประโยค จ. และ ฉ. ชื่อว่า ประโยคปักชะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวถึงความหมายของปาติโมกข์ที่
หมายถึงศีลด้วยประโยค จ และหมายถึงคัมภีร์ด้วยประโยค ฉ.

๒. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ รูปวิเคราะห์ที่สมควรแก่ปาติโมกข์ทั้ง ๒ ไม่มี
หรือไร (อีกอย่างหนึ่ง) รูปวิเคราะห์ที่กล่าวไว้ก่อนว่า อติเสฏฺฐํ เป็นต้นสมควรแก่ปาติโมกข์คือ
ศีลเท่านั้นหรือไร

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์เฉลยคำถามนี้จึงกล่าวประโยค ช. อธิบายว่า ความหมาย
ของศัพท์ที่กล่าวไว้ข้างต้น ย่อมมีทั่วไปแก่ศีลและคัมภีร์ทั้งสอง ดังนี้แล

ช. อาทิมฺหิ ปน วุตฺโต วจนตฺโถ อฺภินฺนํปิ สาธารโณ โหติ.

ฉ. ตตฺถายํ วณฺณนา สิลปาติโมกฺขสฺสาปิ ยฺชฺชติ คนฺถปาติโมกฺขสฺสาปิ.

ประโยค ฉ. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความ
สงสัยว่า คำอธิบายนี้ย่อมเหมาะสมแก่ปาติโมกข์ คือ คัมภีร์เท่านั้นหรือ

ประโยค ช. ชื่อว่า ประโยคอารัทชะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ความหมายของศัพท์ที่กล่าวไว้
ข้างต้นว่า ปาติโมกข์ คือ สภาวะที่ประเสริฐยิ่ง] ย่อมมีทั่วไปแก่ศีลและคัมภีร์ทั้งสองด้วยประโยค

ช.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร

๓. อาโวกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำอธิบายนี้ควรเหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือ คัมภีร์เท่านั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฌ. เพื่ออธิบายว่า คำอธิบายนี้ย่อมเหมาะสมแก่ปาติโมกข์ คือ ศีลและคัมภีร์ ดังนี้แล

ฌ. ตตถายํ วณฺณนา สีลปาติโมกฺขสฺสาปิ ยฺชชติ คณฺณปาติโมกฺขสฺสาปิ.

ญ. คนเถ หิ วณฺณิเต ตสฺส อตุโถ วณฺณิโตว โหติ.

ประโยค ญ. ชื่อว่า ประโยคการณะ คือ แสดงเหตุในการที่คำอธิบายนี้เหมาะสมแก่ ปาติโมกข์ คือ ศีลและคัมภีร์

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยคผล

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ในปาติโมกข์ทั้ง ๒ นั้น คำอธิบายนี้ย่อมเหมาะสมแก่ปาติโมกข์ คือ ศีลและคัมภีร์ ด้วยประโยค ฌ.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำอธิบายนี้เหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือศีลอย่างไร (อีกอย่างหนึ่ง) เหตุใดคำอธิบายนี้จึงเหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือศีลและคัมภีร์ทั้ง ๒ อย่าง (อีกอย่างหนึ่ง) เหตุใดคำอธิบายนี้จึงเหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือศีลเล่า เพราะศีลเป็นปรมาตม

๓. อาโวกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำอธิบายนี้ควรเหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือ คัมภีร์เท่านั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ญ. อธิบายว่า เมื่อ อธิบายคัมภีร์แล้วก็ป็นอันอธิบายเนื้อความของศีลเช่นเดียวกัน ดังนั้น คำอธิบายนี้จึงเหมาะสม แก่ปาติโมกข์ คือ ศีลและคัมภีร์ ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๒

ก. ตํ ปเนตํ คณฺณปาติโมกฺขํ ภิกฺขุปาติโมกฺขํ ภิกฺขุณีปาติโมกฺขนฺติ พุริธํ โหติ.

อนึ่ง ปาติโมกข์คือคัมภีร์นั้นมี ๒ ประเภท คือ

๑. ภิกขุปาติโมกข์

๒. ภิกขุณีปาติโมกข์

ข. ตตถ “สุณาดุ เม ภนฺเต สงฺโฆ”ติอาทิกํ ปญฺจหิ อุทฺเทสปริจฺเณเทหิ ววตฺถิตํ ภิกขุปาติโมกฺขํ.

ในปาติโมกข์คือคัมภีร์นั้นมี ๒ ประเภท คือ ภิกขุปาติโมกข์ (ปาติโมกข์ของภิกษุ) กำหนดด้วยอุเทศ ๕ ปริจเณท มีคำว่า สุณาดุ เม ภนฺเต สงฺโฆ (ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า) เป็นต้น

ค. “สุณาดุ เม อยฺเย สงฺโฆ”ติอาทิกํ จตุหิ อุทฺเทสปริจฺเณเทหิ ววตฺถิตํ ภิกขุณี-ปาติโมกฺขํ.

ภิกขุณีปาติโมกข์ (ปาติโมกข์ของภิกษุณี) กำหนดด้วยอุเทศ ๔ ปริจเณท มีคำว่า สุณาดุ เม อยฺเย สงฺโฆ (แม่เจ้าทั้งหลาย ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า) เป็นต้น

ฌ. ตตถ ภิกขุปาติโมกฺเข ปญฺจ อุทฺเทสา นาม นิตานุทฺเทโส ปาราชิกุทฺเทโส สงฺฆา-ทิสสุทฺเทโส อนียตุทฺเทโส วิตถารุทฺเทโสติ.

ในภิกขุปาติโมกข์มีอุเทศ ๕ ปริจเณท คือ

๑. หัวข้อของคำเริ่มเรื่อง (ข้อความเบื้องต้น)

๒. หัวข้อของปาราชิก

๓. หัวข้อของสังฆาทิเสส

๔. หัวข้อของอนียต

๕. หัวข้อของวิตถาระ

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. ตํ ปเนตํ คณฺหปาติโมกฺขํ ภิกขุปาติโมกฺขํ ภิกขุณีปาติโมกฺขนฺติ ทฺวริํ โหติ.

ข. ตตถ “สุณาดุ เม ภนฺเต สงฺโฆ”ติอาทิกํ ปญฺจหิ อุทฺเทสปริจฺเณเทหิ ววตฺถิตํ ภิกขุ-ปาติโมกฺขํ.

ค. “สุณาดุ เม อยฺเย สงฺโฆ”ติอาทิกํ จตุหิ อุทฺเทสปริจฺเณเทหิ ววตฺถิตํ ภิกขุณีปาติโมกฺขํ.

ประโยค ข. และ ค. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ อธิบายว่าปาติโมกข์ คือ คัมภีร์ทั้ง ๒ นั้นคืออะไร

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่าปาติโมกข์ คือ คัมภีร์นั้นมี ๒ ประเภทด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ปาติโมกข์คือคัมภีร์ทั้ง ๒ นั้น คืออะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงถึงปาติโมกข์ คือ คัมภีร์ทั้ง ๒ นั้นมีใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. และ ค. อธิบายว่า เราได้แสดงว่า ภิกขุปาติโมกข์ (ปาติโมกข์ของภิกษุ) กำหนดด้วยอุเทศ ๕ ปริจเฉท ส่วนภิกขุณี-ปาติโมกข์ (ปาติโมกข์ของภิกษุณี) กำหนดด้วยอุเทศ ๔ ปริจเฉท ดังนี้แล

ข. ตตฺถ “สุณาทู เม ภนฺเต สงฺโฆ”ติอาทิกํ ปณฺจหิ อุทฺเทสปริจฺเฉทเหติ ววตฺถิตํ ภิกขุ-ปาติโมกฺขํ.

ค. “สุณาทู เม อยฺเย สงฺโฆ”ติอาทิกํ จตฺตหิ อุทฺเทสปริจฺเฉทเหติ ววตฺถิตํ ภิกขุณีปาติโมกฺขํ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ เพราะแสดงฝ่ายอื่น คือ ภิกขุณีปาติโมกข์

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักกะ เพราะแสดงฝ่ายแรก คือ ภิกขุปาติโมกข์

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงว่า ภิกขุปาติโมกข์กำหนดด้วยอุเทศ ๕ ปริจเฉท ด้วยประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกขุณีปาติโมกข์กำหนดด้วยอุเทศเท่าไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกขุณีปาติโมกข์กำหนดด้วยอุเทศ ๕ ปริจเฉท เหมือนภิกขุปาติโมกข์หรือไม่

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า ภิกขุณี-ปาติโมกข์กำหนดด้วยอุเทศ ๔ ปริจเฉท ดังนี้แล

ข. ตตถ “สุณาทุ เม ภนฺเต สงฺโฆ”ติอาทิกํ ปณฺจหิ อุทฺทสปริฏฺเฐเทหิ ววตฺถิตํ ภิกฺขุ-
ปาติโมกฺขํ.

ค. “สุณาทุ เม อยฺเย สงฺโฆ”ติอาทิกํ จตุหิ อุทฺทสปริฏฺเฐเทหิ ววตฺถิตํ ภิกฺขุณีปาติโมกฺขํ.

ฌ. ตตถ ภิกฺขุปาติโมกฺเข ปณฺจ อุทฺทสสา นาม นิตานฺนุเทโส ปาราชิกฺกุเทโส สงฺฆา-
เสสุทฺเทโส อนิยฺตฺกุเทโส วิตุถารุทฺเทโสติ.

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยควิตุถาระ คือ อธิบายโดยจำแนกอุเทศของภิกษุปาติโมกข์

ประโยค ข. และ ค. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกำหนดปาติโมกข์โดยประเภทของคัมภีร์
ด้วยประโยค ข. และ ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การกำหนดปาติโมกข์โดยการจำแนกอุเทศ คืออะไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรกำหนดปาติโมกข์โดยการจำแนก
อุเทศมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฌ. อธิบายว่า เราได้
กำหนดปาติโมกข์โดยการจำแนกอุเทศด้วยประโยค ฌ. ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๓

ก. ตตถ นิตานฺนุเทโส ตาว “สุณาทุ เม ภนฺเต สงฺโฆ ๕เปฯ อาวิกตา หิสฺส ผาสฺ โหติ.
อุทฺทสิญฺจ โข อายสฺมนฺโต นิตานํ ตตถายสฺมนฺเต ปุจฉามิ กจฺจิตถ ปริสฺสุทฺธา. ทฺติยมฺปิ
ปุจฉามิ กจฺจิตถ ปริสฺสุทฺธา. ตติยมฺปิ ปุจฉามิ กจฺจิตถ ปริสฺสุทฺธา. ปริสฺสุทฺเธตถายสฺมนฺโต.
ตสฺมา ตฺวณฺหิ. เอวเมตํ ธารยามี”ติ วตฺวา “อุทฺทสิญฺจ โข อายสฺมนฺโต นิตานนฺ”ติอาทินา นเยน
อวเสเส สุเตน สาวิตฺเต อุทฺทสิญฺจ โหติ.

ในบรรดาอุเทศเหล่านั้น ลำดับแรก หัวข้อของคำเริ่มเรื่องย่อมสวดโดยภิกษุที่
กล่าวว่า สุณาทุ เม ภนฺเต สงฺโฆ ๕เปฯ อาวิกตา หิสฺส ผาสฺ โหติ. อุทฺทสิญฺจ โข อายสฺมนฺโต

นิทาน. ตตถายสมนเต ปุจฉามิ กัจจิตถ ปริสุทฐา. ทุตติยมปิ ปุจฉามิ กัจจิตถ ปริสุทฐา. ตติยมปิ ปุจฉามิ กัจจิตถ ปริสุทฐา. ปริสุทฐेतถายสมนโต. ตสฺมา ตฺนุหิ. เอวเมตํ ธารยามี (ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ฯลฯ เพราะความผาสุกย่อมมีแก่ภิกษุนี้ด้วยการเปิดเผยอาบัติ ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดคำเริ่มเรื่องแล้ว ข้าพเจ้าขอถามท่านทั้งหลายในคำเริ่มเรื่องนั้นว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๒ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๓ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วในคำเริ่มเรื่องนี้ ดังนั้นจึงนี้ ข้าพเจ้าขอทรงความบริสุทธิ์นั้นไว้เป็นมติอย่างนี้) เมื่อสวดอุเทศที่เหลือด้วยสุตบถ (บทที่เคยได้สดับมาแล้ว) ตามนัยว่า อุทฺติฏฺโฆ โข อายสมนโต นิทาน (ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าสวดคำเริ่มเรื่องแล้ว) เป็นต้น จึงเป็นอันสวดแล้ว

ข. ปาราชิกุทเทสาทินํ ปริจฺเจทา นิทานสฺส อาทิตฺโต ปญฺญา ย ปาราชิกาทินิ โอ-
สาเปตฺวา โยเซตพฺพา.

ปริจเจทาในหัวข้อของปาราชิกเป็นต้น ฟังประกอบโดยสวดปาราชิกเป็นต้นให้จบ ตั้งแต่คำเริ่มเรื่องเป็นต้นไป

ค. วิตุถาโร วิตุถาโรเยว.

วิตุถาระเป็นข้อความพิสดารนั้นแหละ

ฌ. “อวเสสํ สุเตน สาเวตพฺพํ”ติ วจนโต ปน ปาราชิกุทเทสาทิสฺส ยสฺมิ วิปฺปกเต
อนฺตรายเ อูปฺปชฺชติ, เตन สทฺธิ อวเสสํ สุเตน สาเวตพฺพํ.

อนึ่ง อันตรายย่อมเกิดขึ้นเมื่อสวดอุเทศใดในหัวข้อของปาราชิกเป็นต้นค้างไว้ ฟังสวดปาติโมกข์ที่เหลือพร้อมกับอุเทศที่สวดแล้วนั้นด้วยสุตบถ ดังพระพุทธาน์ว่า อวเสสํ สุเตน สาเวตพฺพํ (ฟังสวดอุเทศที่เหลือด้วยสุตบถ)

ง. นิทานุทเทเส ปน อนิฏฺฐิตเ สุเตน สาเวตพฺพํ นาม นตฺถิ.

แต่เมื่อยังสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบ ก็ไม่ควรสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องด้วยสุตบถ

จ. ภิกขุณีปาติโมกฺเข ปน อนนิตฺตทฺทโส ปริหายติ.

ส่วนในภิกขุณีปาติโมกข์ หัวข้อของอนนิตย่อมลดไป [เพราะไม่มีการบัญญัติอนนิตสิกขาบทแก่ภิกษุณีทั้งหลาย]

ฉ. เสสํ วุตตนยเมว.

วิธีที่เหลือมีนัยที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. ตตฺถ นิทานุทฺทโส ตาว “สุณฺหาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ ะเปฯ อาวิกตา หิสฺส ผาสฺส โหติ. อุทฺทิกฺกํ ไช อายสฺมนโต นิตานํ ตตฺถายสฺมนเต ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา. ทฺติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา. ตติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา. ปริสุทฺเธตฺถายสฺมนโต. ตสฺมา ตฺวณฺหิ. เอวเมตํ ธารยามี”ติ วตฺวา “อุทฺทิกฺกํ ไช อายสฺมนโต นิตานนฺ”ติอาทินา นเยน อวเสส สฺเตน สาวิตฺเต อุทฺทิกฺกํ ไช โหติ.

ข. ปาราชิกุทฺทเสาทินํ ปริจฺเฌทา นิตานสฺส อาทิตฺ ปญฺจาย ปาราชิกาทินิ โอสาทเปตฺวา โยเชตพฺพา.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ เพราะแสดงฝ่ายอื่นจากปริจเฌทในหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคปักชะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวถึงวิธีสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฺฉา (คำถาม) คือ ปริจเฌทในหัวข้อของปาติโมกข์ ๓ อย่างที่เหลือ บุคคลพึงทราบได้อย่างไร

๓. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ปริจเฌทในหัวข้อของปาติโมกข์ ๓ อย่างที่เหลือ ภิกษุพึงสวดตั้งแต่หัวข้อของตนๆ หรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า ภิกษุพึงสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องพร้อมทั้งหัวข้อของปาราชิก แล้วพึงสวดข้อความที่เหลือด้วยสุตบพ

ฟังสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องและปาราชิก พร้อมทั้งหัวข้อของสังฆาทิเสส แล้วฟังสวดข้อความที่เหลือด้วยสุตบถ ดังนี้แล

ข. ปาราชิกุทุเทศาทีนํ ปริจฺเจทา นิทานสฺส อาทิโต ปฏฺจาย ปาราชิกาทีนํ โสสาเปตฺวา โยเชตพฺพา.

ค. วิตุถาโร วิตุถาโรเยว.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ เพราะแสดงฝ่ายอื่นอันได้แก่หัวข้อของวิตถาระ

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักกะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวถึงวิธีสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องด้วยประโยค ก.

๒. ปจฺจนา (คำถาม) คือ ภิกษุฟังสวดหัวข้อของวิตถาระอย่างไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ฟังสวดหัวข้อของวิตถาระด้วยสุตบถ เหมือนหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง และหัวข้อของปาราชิกเป็นต้นหรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า ภิกษุฟังสวดหัวข้อของวิตถาระตั้งแต่ต้นจนจบ ไม่ฟังสวดด้วยสุตบถ ดังนี้แล

ค. วิตุถาโร วิตุถาโรเยว.

ฌ. “อวเสสํ สุเตน สาเวตพฺพน”ติ วจนโต ปน ปาราชิกุทุเทศาทีสุ ยสฺมี วิปฺปกเต อนฺตรายโอุปฺปชฺชติ, เตन สทฺธิ อวเสสํ สุเตน สาเวตพฺพ.

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อจัดความสงสัยว่า เมื่อมีอันตรายเกิดขึ้น ฟังรวมปาติโมกข์ที่เหลือพร้อมกับอุเทศที่สวดแล้วนั้นด้วยสุตบถได้หรือไม่

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคอารัทธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าท่านแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ภิกษุฟังสวดหัวข้อของวิตถาระตั้งแต่ต้นจนจบ ไม่ฟังสวดด้วยสุตบถ ด้วยประโยค ค.

๒. อาโณคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ เมื่อมีอันตรายเกิดขึ้น ฟังรวมปาติโมกข์ที่เหลือพร้อมกับอุเทศที่สวดแล้วนั้นด้วยสุตบพได้หรือไม่

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ชม. อธิบายว่า เมื่อมีอันตรายเกิดขึ้น ฟังรวมปาติโมกข์ที่เหลือพร้อมกับอุเทศที่สวดแล้วนั้นด้วยสุตบพได้ ดังนี้แล

ชม. “อวเสสํ สุเตน สาเวตพฺพน”ติ วจนโต ปน ปาราชิกุทุเทสชาติสุ ยสฺมี วิปฺปกเต อนฺตรายโย อูปฺปชฺชติ, เตน สทฺธิ อวเสสํ สุเตน สาเวตพฺพํ.

ง. นิตานุทุเทเส ปน อนิฏฺฐิตเต สุเตน สาเวตพฺพํ นาม นตฺถิ.

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ เพราะแสดงฝ่ายอื่นคือการไม่รวมไว้ด้วยสุตบพ

ประโยค ชม. ชื่อว่า ประโยคปักชะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า เมื่อมีอันตรายเกิดขึ้น ฟังรวมปาติโมกข์ที่เหลือพร้อมกับอุเทศที่สวดแล้วนั้นด้วยสุตบพได้ ด้วยประโยค ชม.

๒. อาโณคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ เมื่อยังสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบก็ควรรวมไว้ด้วยสุตบพได้หรือไม่

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ง. อธิบายว่า เมื่อยังสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบ ก็ไม่ควรสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องด้วยสุตบพ ดังนี้แล

ง. นิตานุทุเทเส ปน อนิฏฺฐิตเต สุเตน สาเวตพฺพํ นาม นตฺถิ.

จ. ภิกฺขุณีปาติโมกฺเข ปน อนิยตุทุเทโส ปริหายติ.

ประโยค จ. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ เพราะแสดงฝ่ายอื่นคือหัวข้อและจำนวนหัวข้อของภิกขุณีปาติโมกข์นอกไปจากหัวข้อและจำนวนหัวข้อของภิกขุปาติโมกข์

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยคปักชะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า เมื่อยังสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบ ก็ไม่ควรสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องด้วยสูตรบท ด้วยประโยค ง.

๒. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ หัวข้อและจำนวนหัวข้อของภิกขุณีปาติโมกข์เหมือนกับหัวข้อและจำนวนหัวข้อของภิกขุปาติโมกข์หรือไม่

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค จ. อธิบายว่า ส่วนในภิกขุณีปาติโมกข์ หัวข้อของอนียตย่อมนลตไป ดังนั้นจึงมีเพียง ๔ หัวข้อ ดังนี้แล

จ. ภิกขุณีปาติโมกฺเข ปน อนียตฺตฺเทโส ปริหายติ.

ฉ. เสสํ วุตฺตํ นยเมว.

ประโยค ฉ. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงว่าวิธีที่เหลือก็เหมือนกับนัยที่กล่าวไว้แล้ว

ประโยค จ. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ส่วนในภิกขุณีปาติโมกข์หัวข้อของอนียตย่อมนลตไป ดังนั้นจึงมีเพียง ๔ หัวข้อ ด้วยประโยค จ.

๒. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ วิธีที่เหลือต่างจากนัยที่กล่าวไว้แล้วหรือไม่

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฉ. อธิบายว่า วิธีที่เหลือก็เหมือนกับนัยที่กล่าวไว้ข้างต้น ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๔

ก. เอวเมเตสํ ปญฺจหิ เจว จตุหิ จ อุตฺตมสฺสปริจฺเจตฺเทหิ ววตฺถิตานํ ทฺวินฺนํมฺปิ ปาติโมกฺขานํ อयํ วนฺณนา ภวิสฺสติ.

โดยประการดังนี้ คัมภีร์อธิบายที่จะกล่าวต่อไปจักเป็นของปาติโมกข์ทั้ง ๒ เหล่านี้ที่กำหนดไว้ด้วยอุเทศ ๕ และ ๔ ประจํา

ข. ยสฺมา ปเนตถ ภิกฺขุปาติโมกฺขํ ปจฺมํ.

อนึ่ง เพราะเป็นลำดับแรกในปาติโมกข์ทั้ง ๒ เหล่านี้

ค. ตสฺมา ตสฺส ตาว วณฺณนตฺถมิตํ วุจฺจติ.

ข้าพเจ้าจะกล่าวคาถานี้ไว้เพื่ออธิบายภิกขุปาติโมกข์นั้นก่อน

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. เอวเมเตสํ ปณฺจหิ เจว จตุหิ จ อุทฺทสฺสปริจฺเจเทหิ ววตฺถิตานํ ทฺวินฺนํปิ ปาติโมกฺขานํ
อยํ วณฺณนา ภวิสฺสติ.

ข. ยสฺมา ปเนตถ ภิกฺขุปาติโมกฺขํ ปจฺมํ,

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ เพราะแสดงฝ่ายอื่นคือหัวข้อและจำนวนหัวข้อของภิกขุนี้ปาติโมกข์นอกไปจากหัวข้อและจำนวนหัวข้อของภิกขุปาติโมกข์

ประโยคต้น ชื่อว่า ประโยคปักชะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ท่านได้แสดงว่าปาติโมกข์คือคัมภีร์มี ๒ อย่าง คือ ภิกขุปาติโมกข์ และภิกขุนี้ปาติโมกข์ ด้วยประโยคต้น

๒. ปุจฺจนา (คำถาม) คือ คัมภีร์อธิบายที่จะกล่าวต่อไปจักเป็นของปาติโมกข์อะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คัมภีร์อธิบายที่จะกล่าวต่อไปจักเป็นของภิกขุปาติโมกข์เท่านั้นหรือ (อีกอย่างหนึ่ง) จักเป็นของภิกขุนี้ปาติโมกข์เท่านั้นหรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ก. อธิบายว่า คัมภีร์อธิบายที่จะกล่าวต่อไปจักเป็นของปาติโมกข์ทั้งสองเหล่านั้น ดังนี้แล

ก. เอวเมเตสํ ปณฺจหิ เจว จตุหิ จ อุทฺทสฺสปริจฺเจเทหิ ววตฺถิตานํ ทฺวินฺนํปิ ปาติโมกฺขานํ
อยํ วณฺณนา ภวิสฺสติ.

ข. ยสฺมา ปเนตถ ภิกฺขุปาติโมกฺขํ ปจฺมํ.

ค. ตสฺมา ตสฺส ตาว วณฺณนตฺถมิตํ วุจฺจติ.

ประโยค ข. และ ค. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงเหตุในการอธิบายภิกขุปาติโมกข์นั้นก่อน

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอารัทธะ

[ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคผล ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคการณะ เพราะประกอบด้วยยสฺมา ศัพท์]

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คัมภีร์อธิบายที่จะกล่าวต่อไปจักเป็นของปาติโมกข์ทั้ง ๒ เหล่านั้น ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านอธิบายปาติโมกข์ไหนก่อน และเพราะเหตุใดจึงอธิบายปาติโมกข์นั้นก่อน

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรระบุว่า จะอธิบายปาติโมกข์ไหนก่อน และแสดงเหตุในการอธิบายปาติโมกข์นั้นก่อนมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. และ ค. อธิบายว่าเราอธิบายภิกขุปาติโมกข์ก่อน เพราะเป็นลำดับแรก ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๕

ก. สัพพเมว เจตํ ปาติโมกฺขทุทฺเทสเคน ปจฺมํ วุตตพฺพวณฺณํ

อนึ่ง คำทั้งหมดนั้นเป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อน

ข. ภควตา หิ ปาติโมกฺขทุทฺเทสํ อนุชานนฺเตน ราชคเห วุตฺตํ.

เพราะพระผู้มีพระภาคผู้ทรงอนุญาตการสวดปาติโมกข์ ได้ตรัสคำนั้นไว้ในกรุงราชคฤห์

ค. ตสฺมา โย ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺสตี, เตน สเจ สงฺฆตฺเถโร โหติ, “อาวุโส”ติ วุตตพฺพํ. สเจ นวกตโร โหติ, ปาฬิยํ อาคตฺนเยเนว “ภนฺเต”ติ วุตตพฺพํ.

ดังนั้น ภิกษุใดจะสวดปาติโมกข์ ถ้าภิกษุนั้นเป็นพระสังฆเถระควรกล่าวว่า อาวุโส (ผู้มีอายุ) ถ้าเป็นผู้อ่อนพรรษากว่าก็ควรจะกล่าวว่า ภนุเต (ท่านผู้เจริญ) ตามนัยที่พบในพระบาลี

สม. สงฺฆตฺเถโร วา หิ ปาติโมกฺขํ อุทฺธิเสยฺย “เถราธิกํ ปาติโมกฺขน”ติ วจนโต นวก-
ตโร วา “อนุชานามิ ภิกฺขเว โย ตตฺถ ภิกฺขุ พฺยตฺโต ปฎิพฺโล, ตสฺสาธะยํ ปาติโมกฺขน”ติ
วจนโต.

โดยแท้จริงแล้ว พระสังฆเถระควรสวดปาติโมกข์เอง ดังพระพุทธดำรัสว่า เถราธิกํ ปาติโมกข์ (เราอนุญาตปาติโมกข์ให้เนื่องด้วยพระเถระ) หรือพระนวกะจะสวดก็ได้ ดังพระพุทธดำรัสว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว โย ตตฺถ ภิกฺขุ พฺยตฺโต ปฎิพฺโล, ตสฺสาธะยํ ปาติโมกข์ (ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตปาติโมกข์ให้เนื่องด้วยภิกษุผู้ฉลาดสามารถในบริษัทนั้น)

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. สพพเมว เจตํ ปาติโมกฺขทุทฺเทสเคน ปจฺมํ วตฺตพฺพวณํ.

ข. ภควตา หิ ปาติโมกฺขทุทฺโส อนุชานนฺเตน ราชคเห วุตฺตํ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคการณะ คือ แสดงเหตุในการที่คำดังกล่าวเป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อน ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า เหตุใดคำดังกล่าวเป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อน ท่านควรแสดงเหตุของการที่คำดังกล่าวเป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อนมิใช่หรือ

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคผล

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า อนึ่ง คำทั้งหมดนั้นเป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อน ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจนา (คำถาม) คือ เหตุใดคำดังกล่าวเป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อน

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุในการที่คำดังกล่าวเป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อนมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคผู้ทรงอนุญาตการสวดปาติโมกข์ได้ตรัสคำนั้นไว้ในกรุงราชคฤห์ ดังนั้น คำดังกล่าวจึงเป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อน ดังนี้แล

ก. สัพพะเมว เจตํ ปาติโมกฺขทุทเทสเคน ปสมํ วตตพฺพวจนํ

ค. ตสฺมา โย ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสติ, เตน สเจ สงฺฆตฺเถโร โหติ, “อาวุโส”ติ วตตพฺพ. สเจ นวกตโร โหติ, ปาฬิยํ อาคตเนยเนว “ภนฺเต”ติ วตตพฺพ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคลัทธิคุณะ คือ แสดงผลพลอยได้จากประโยคต้น ซึ่งในที่นี้คือ ผลที่ได้รับจากประโยค ก.

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคลัทธิคุณะ คือ มีข้อความเนื่องด้วยประโยคลัทธิคุณะวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า อนึ่ง คำทั้งหมดนั้นเป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อน ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ประโยคดังกล่าวมีผลพลอยได้อย่างไร

๓. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงถึงผลพลอยได้จากประโยค ก. มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้แสดงถึงผลพลอยได้จากประโยค ก. ว่า ดังนั้น ภิกษุใดจะสวดปาติโมกข์ ถ้าภิกษุนั้นเป็นพระสังฆเถระควรกล่าวว่า อาวุโส (ผู้มีอายุ) ถ้าเป็นผู้อ่อนพรรษากว่าก็ควรจะกล่าวว่า ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ) ตามนัยที่พบในพระบาลี ดังนี้แล

ค. ตสฺมา โย ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสติ, เตน สเจ สงฺฆตฺเถโร โหติ, “อาวุโส”ติ วตตพฺพ. สเจ นวกตโร โหติ, ปาฬิยํ อาคตเนยเนว “ภนฺเต”ติ วตตพฺพ.

ฆ. สงฺฆตฺเถโร วา หิ ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺเสยฺย “เถราธิกํ ปาติโมกฺขนฺ”ติ วจนโต นวกตโร วา “อนุชานามิ ภิกฺขเว โย ตตฺถ ภิกฺขุ พฺยตฺโต ปฏฺวิโล, ตสฺสาธฺเยยํ ปาติโมกฺขนฺ”ติ วจนโต.

ประโยค ฆ. ชื่อว่า ประโยคทัฬหีकरणะ คือ ย้าความในประโยค ค.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคทัฬหียะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่ดั่งนั้น ภิกษุใดจะสวดปาติโมกข์ ถ้าภิกษุนั้นเป็นพระสังฆเถระควรกล่าวว่ อาวุโส (ผู้มีอายุ) ถ้าเป็นผู้่อนพรรษากว่าก็ควรกล่าวว่ ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ) ตามนัยที่พบในพระบาลี ด้วยประโยค ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดภิกษุทั้ง ๒ จำพวกเหล่านั้นจึงสวดปาติโมกข์ได้ จึงควรกล่าวอย่างนี้

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระนวกะเท่านั้นควรสวดปาติโมกข์ เพราะในพระบาลีพบคำว่ ภนฺเต ที่พระนวกะฟังกล่าว มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ชม. อธิบายว่ พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้พระสังฆเถระและพระนวกะผู้ฉลาดสามารถสวดปาติโมกข์ ดั่งนั้น ภิกษุทั้ง ๒ จำพวกเหล่านั้นจึงสวดปาติโมกข์ได้ ดั่งนี้แล

ตัวอย่าง ๖

ก. “สงฺโฆ”ติ อิมินา ปน ปเทน กิณฺจาปี อวิเสสโต ปุคฺคสมฺภูโห วุตฺโต, อถ โข โส ทกฺขิณฺเอยฺยสงฺโฆ, สมฺมุติสงฺโฆ จาติ ทฺวิโห โหติ.

อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสถึงกลุ่มบุคคลโดยสามัญทั่วไปด้วยบทว่ สงฺโฆ (สงฆ์) นี้ก็จริง แต่สงฆ์นั้นจำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. ทักขิไณยสงฆ์ (สงฆ์ผู้ควรแก่ทักษิณา) ๒. สมมุติสงฆ์ (สงฆ์โดยสมมติ)

ข. ตตฺถ ทกฺขิณฺเอยฺยสงฺโฆติ อภฺฐ อริยปุคฺคสมฺภูโห วุจฺจติ.

ในสงฆ์ ๒ ประเภทนั้น ทักขิไณยสงฆ์ (สงฆ์ผู้ควรแก่ทักษิณา) คือ กลุ่มอริยบุคคล

๘

ค. สมฺมุติสงฺโฆติ อวิเสเสน ภิกฺขุสมฺภูโห.

สมมุติสงฆ์ (สงฆ์โดยสมมติ) คือ หมู่ภิกษุโดยทั่วไป [หมายถึง พระภิกษุผู้ได้รับการอุปสมบทตามวินัยกรรม ซึ่งอาจจะเป็นปฤชชนหรือพระอริยบุคคลก็ได้]

ฅ. โส อธิ อธิปะโต.

พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาสมมุติสงฆ์นั้นในญัตติของอุโบสถนี้ว่า สุณาตุ เม ภนเต สงฺโฆ]

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. “สงฺโฆ”ติ อิมินา ปน ปเทน ภิกฺขจาปิ อวิเสสโต ปุคฺคลสมฺมุโห วุตฺโต, อถ โข โส ทกฺขิณเณยฺยสงฺโฆ, สมฺมุติสงฺโฆ จาติ ทฺวิโร โหติ.

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยควกยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงว่า สงฆ์ในเรื่องนี้มี ๒ จำพวก และหมายถึงสมมุติสงฆ์อย่างเดียว

ประโยคต้น ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

[ประโยคหน้าว่า สงฺโฆติ อิมินา ๗เปยฺ วุตฺโต ชื่อว่า ประโยคครหา คือ แสดงการตำหนิ ส่วนประโยคหลังว่า อถ โข ๗เปยฺ ทฺวิโร โหติ ชื่อว่า ประโยคสัมภาวนา คือ แสดงการชมเชย]

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ พระพุทธองค์ตรัสว่า สงฺโฆ ในประโยคว่า สุณาตุ เม ภนเต สงฺโฆ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ สงฆ์นั้นมีกี่ประเภทเล่า

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระพุทธองค์ตรัสถึงกลุ่มบุคคลโดยสามัญทั่วไปด้วยบทว่า สงฺโฆ นี้ มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ก. อธิบายว่า สงฆ์นั้น จำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ ทักขิณเณยสงฆ์ และสมมุติสงฆ์ ดังนี้แล

ก. “สงฺโฆ”ติ อิมินา ปน ปเทน ภิกฺขจาปิ อวิเสสโต ปุคฺคลสมฺมุโห วุตฺโต, อถ โข โส ทกฺขิณเณยฺยสงฺโฆ, สมฺมุติสงฺโฆ จาติ ทฺวิโร โหติ.

ข. ตตฺถ ทกฺขิณเณยฺยสงฺโฆติ อภฺจ อริยปุคฺคลสมฺมุโห วุจฺจติ.

ค. สมฺมุติสงฺโฆติ อวิเสเสน ภิกฺขุสมฺมุโห.

ประโยค ข. และ ค. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ การอธิบายสรุปปะอันได้แก่ ส่วนที่ แจกแจงออกมาของสงฆ์ทั้ง ๒ จำพวก

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสังเขป

[**ประโยค ค.** ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่นอันได้แก่ สมมุติสงฆ์ ส่วน
ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักชะ]

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า พระพุทธองค์ตรัสถึงกลุ่มบุคคล
โดยสามัญทั่วไปด้วยบทว่า สงฺโฆ นี้ก็จริง แต่สงฆ์นั้นจำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ ทักขิไณยสงฆ์
และสมมุติสงฆ์ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ทักขิไณยสงฆ์และสมมุติสงฆ์ คืออะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงสรุปรูปของทักขิไณยสงฆ์และ
สมมุติสงฆ์มีใช้หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้
แสดงสรุปรูปของทักขิไณยสงฆ์และสมมุติสงฆ์ด้วยประโยค ค. ว่า ทักขิไณยสงฆ์ คือ กลุ่มอริย-
บุคคล ๘ ส่วนสมมุติสงฆ์ คือ หมู่ภิกษุโดยทั่วไป ดังนี้แล

ค. สมมุติสงฺโฆติ อวิเสเสน ภิกฺขุสมฺภูโห.

ฌ. โส อธิ อธิปฺเปโต.

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ การกล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัด
ความสงสัยว่า พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาสงฆ์ทั้ง ๒ จำพวกนั้นในญัตติของอุโบสถนี้หรือไร

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ทักขิไณยสงฆ์ คือ กลุ่มอริย-
บุคคล ๘ ส่วนสมมุติสงฆ์ คือ หมู่ภิกษุโดยทั่วไป ด้วยประโยค ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ พระพุทธองค์ประสงค์เอาสงฆ์กลุ่มไหนในญัตติของอุโบสถ
นี้

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระพุทธองค์ประสงค์เอาสงฆ์ทั้ง ๒ จำพวก
นั้นในญัตติของอุโบสถนี้หรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค สม. อธิบายว่า พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาสมมุติสงฆ์นั้นในญัตติของอุโบสถนี้ ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๗

ก. โส ปเนส กมฺมวเสน ปณฺจวิโร โหติ- จตุรคฺโค ปณฺจจคฺโค ทสวคฺโค วิสตีวคฺโค
อติเรกวิสตีวคฺโคติ.

อนึ่ง สมมุติสงฆ์นั้นมี ๕ ประเภทโดยเนื่องด้วย[วินัย]กรรม คือ

๑. สงฆ์จตุรรรค (กลุ่มภิกษุ ๔ รูป)
๒. สงฆ์ปัญจจรรค (กลุ่มภิกษุ ๕ รูป)
๓. สงฆ์ทสวรรค (กลุ่มภิกษุ ๑๐ รูป)
๔. สงฆ์วิสตีวรรค (กลุ่มภิกษุ ๒๐ รูป)
๕. สงฆ์อติเรกวิสตีวรรค (กลุ่มภิกษุ ๒๐ กว่ารูป)

ข. ตตฺถ จตุรคฺเคน ยเปยฺย ตถา อติเรกวิสตีวคฺเคน.

ในสมมุติสงฆ์ ๕ ประเภทนั้น :-

สงฆ์จตุรรรค (กลุ่มภิกษุ ๔ รูป) ยเปยฺย สงฆ์อติเรกวิสตีวรรค (กลุ่มภิกษุ ๒๐ กว่ารูป) ทำสังฆกรรมทั้งหมดได้เช่นกัน

ค. โส ปน จตุรคฺคาทินา สงฺเขน กตฺตพฺพํ กมฺมํ อุณฺกตเรน กาคฺคํ น วฏฺฏติ,
อติเรเกน ปน วฏฺฏติติ ทสฺสนตถํ วุตฺโต.

อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสสงฆ์อติเรกวิสตีวรรคไว้เพื่อแสดงว่า กรรมที่สงฆ์จตุรรรคเป็นต้นพึงกระทำไม่อาจทำโดยสงฆ์ที่มีจำนวนน้อยกว่าได้ แต่สงฆ์ที่มีจำนวนมากกว่าทำได้

ฌ. อิมสฺมี ปนตฺเถ จตุรคฺคํ อุปาทาย สพฺโพปิ สมมุติสงฺโฆ อธิปเปโต.

ก็พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาสมมุติสงฆ์ทั้งหมด ตั้งแต่สงฆ์จตุรรรคเป็นต้นไปในเรื่อง[อุโบสถ]นี้

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. โส ปเนส กมฺมวเสน ปณฺจวิธํ โหติ- จตุรคฺโค ปณฺจวคฺโค ทสวคฺโค วิสตีวคฺโค อติเรก-
วิสตีวคฺโคติ.

ข. ตตฺถ จตุรคฺเคน ๕ เปยฺย ตถา อติเรกวิสตีวคฺเคน.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ อธิบายกรรมอันเป็นเหตุให้สงฆ์ต่างกันเป็น
๕ ประเภท

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

(อีกอย่างหนึ่ง) **ประโยค ข.** ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยค
หน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า กรรมที่สงฆ์เหล่านั้นกระทำ เป็นกรรมอย่างเดียวกันหรือไม่

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า สมมุติสงฆ์นั้นมี ๕ ประเภทโดย
เนื่องด้วยวินัยกรรม ด้วยประโยคว่า โส ปเนส เป็นต้น

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ กรรมอันเป็นเหตุให้สงฆ์ต่างกันเป็น ๕ ประเภท คืออะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ

(มติของกัณหาวิตรณีกัณฐิ)

- กรรมอันเป็นเหตุให้สงฆ์ต่างกันเป็น ๕ ประเภท เป็นกรรมอย่างเดียวกันหรือไม่

(มติของคู่มือสอนกัณหา)

- สมมุติสงฆ์ ๕ ประเภทนั้นมีลักษณะเหมือนกันโดยเนื่องด้วยกรรมหรือไม่

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยคนี้ อธิบายว่า กรรมที่
สงฆ์เหล่านั้นกระทำ เป็นกรรมต่างกัน เช่น สงฆ์จตุรวรรค (กลุ่มภิกษุ ๔ รูป) ทำสังฆกรรม
ทั้งหมดได้ยกเว้นอุปสมบท ปวารณา และอัปภาน ดังนี้ เป็นต้น

ข. ตตฺถ จตุรคฺเคน ๕ เปยฺย ตถา อติเรกวิสตีวคฺเคน.

ค. โส ปน จตุรคฺคาทินา สงฺเขน กตฺตพฺพํ กมฺมํ อุณฺทเรณ กาทํ น วฏฺฏติ, อติเรเกณ
ปน วฏฺฏตีติ ทสฺสนตฺถํ วุตฺโต.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคความยกย่อง คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า สงฆ์อดีตเรกวิสตีวรรคทำสังฆกรรมทั้งหมดได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น พระพุทธองค์ตรัสสงฆ์อดีตเรกวิสตีวรรคเพื่อประโยชน์อะไร การตรัสเช่นนั้นไม่มีประโยชน์มิใช่หรือ

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคอารัทธิ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่าสงฆ์จตุวรรค (กลุ่มภิกษุ ๔ รูป) ทำสังฆกรรมทั้งหมดได้ยกเว้นอุปสมบท ปวารณา และอัฏฐาน ฯลฯ ด้วยประโยคว่า ตตถ จตุวคเคน เป็นต้น

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ พระพุทธองค์ตรัสอดีตเรกวิสตีวรรคเพื่อประโยชน์อะไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การตรัสเช่นนั้นไม่มีประโยชน์มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า พระพุทธองค์ตรัสอดีตเรกวิสตีวรรคไว้เพื่อแสดงว่า กรรมที่สงฆ์จตุวรรคเป็นต้นพึงกระทำ ไม่อาจทำได้โดยสงฆ์ที่มีจำนวนน้อยกว่าได้ แต่สงฆ์ที่มีจำนวนมากกว่าทำได้ ดังนี้แล

ข. ตตถ จตุวคเคน ๕เปย ตถา อดีตเรกวิสตีวคเคน.

ฌ. อิมสมี ปนตเถ จตุวคคํ อุปาทาย สพฺโพปิ สมมุติสงฺโฆ อธิปฺเปโต.

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยคความยกย่อง คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาสงฆ์ประเภทไหน

(มติของคู่มือสอนกัณฑ์)

- ทรงหมายเอาสงฆ์จตุวรรคเท่านั้นหรือ

(มติของกัณฑ์ชาตรีธรรม)

- ทรงหมายเอาสมมุติสงฆ์อย่างใดอย่างหนึ่งในสงฆ์ ๕ ประเภทหรือไร เหมือนที่ทรงหมายเอาสมมุติสงฆ์เท่านั้นในทักษิณสงฆ์และสมมุติสงฆ์ทั้ง ๒ จำพวก

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคอารัทธิ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า สมมุติสงฆ์นั้นมี ๕ ประเภทโดย

เนื่องด้วยวินัยกรรม ด้วยประโยค ก. (อีกอย่างหนึ่ง) พระพุทธองค์ตรัสว่า สงฺโฆ ในประโยคว่า
 สุนาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาสงฆ์ประเภทไหน

๓. อาโวกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ

(มติของคู่มีสอนกังขาฯ)

- พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาสงฆ์จตุรรรคเท่านั้นหรือ

(มติของกั๊งขาวิตรณั้คณลั)

- ทรงหมายเอาสมมุติสงฆ์อย่างใดอย่างหนึ่งใน ๕ ประเภทหรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค พ. อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาสมมุติสงฆ์ทั้งหมดตั้งแต่สงฆ์จตุรวรรคเป็นต้นไปในเรื่อง[อุโบสถ]นี้ ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๘

ก. อชชูปสโถติ อชช อูปสทิวโส.

คำว่า อชฺฐโปสโก แปลว่า วันนี้เป็นวันอุโบสถ

๒. เอเตน อนุโปสถทิวส์ ปฏิกฺขิปติ.

พระพุทธองค์ทรงห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถด้วยคำนั้น

ค. ปณฺรโสติ อิมินา อญฺญํ อุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปติ.

พระพุทธองค์ทรงห้ามวันอุโบสถอื่นด้วยคำว่า ปนฺนรโส (๑๕ คำ) นี้

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. อชชูปัสโสเถติ อชช ออุปสณทิวโส,

ข. เอเตน อนุโปสถทิวส์ ปฏิกฺขิปติ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคความกำร้มมะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า พระพุทธองค์ทรงห้ามวันอะไรด้วยคำนั้น

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า อชฺชุปสโส ตตฺตบเป็น อชฺช + อุปสโส และ อุปสโส ศัพท์ใช้ในความหมายว่า วันอุโบสถ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ พระพุทธองค์ทรงห้ามวันอะไรด้วยคำนั้น

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรระบุนวันที่พระพุทธองค์ทรงห้ามไว้ ด้วยคำนั้นมีใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า พระพุทธองค์ทรงห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถด้วยคำนั้น ดังนี้แล

ก. อชฺชุปสโสติ อชฺช อุปสททิวโส,

ข. เอเตน อนฺอุปสททิวสํ ปฏิกฺกฺกขิตติ.

ค. ปนฺนรโสติ อิมินา อณฺณํ อุปสททิวสํ ปฏิกฺกฺกขิตติ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่นเพราะอธิบายคำว่า ปนฺนรโส

ประโยค ก. และ ข. ชื่อว่า ประโยคปักขะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านอธิบายคำว่า อชฺชุปสโส ปนฺนรโส ด้วย ประโยค ก. และ ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ พระพุทธองค์ทรงห้ามวันอะไรด้วยคำว่า ปนฺนรโส

หรือ (มติของคัมภีร์สอนกัณฑ์) คำว่า ปนฺนรโส หมายถึงวันไหน

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรระบุนวันที่พระพุทธองค์ทรงห้ามไว้ ด้วยคำว่า ปนฺนรโส มีใช่หรือ

หรือ (มติของคัมภีร์สอนกัณฑ์) คำว่า ปนฺนรโส หมายถึงวัน ๑๕ ค่ำและวันสามัคคี หรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า พระพุทธองค์ทรงห้ามวันอุโบสถอื่นด้วยคำว่า ปนฺนรโส (๑๕ ค่ำ) หรือ คำว่า ปนฺนรโส หมายถึงวัน ๑๕ ค่ำเท่านั้น ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๙

ก. ปนฺรโสติ อิมินา อญฺญํ อุโปสททิสํ ปฏิกฺขิปปติ.

พระพุทธองค์ทรงห้ามวันอุโบสถอื่นด้วยคำว่า ปนฺรโส (๑๕ คำ) นี้

ข. ทิสวเสน หิ ตโย อุโปสทา จาตุทฺทสิโก ปนฺรสิโก สามคฺคิอุโปสเถติ.

กล่าวโดยพิสดารว่า อุโบสถมี ๓ อย่างโดยเนื่องด้วยวัน คือ จาตุทฺทสิกะ (วันแรม ๑๔ คำ), ปันนรสิกะ (วันขึ้น/แรม ๑๕ คำ) และสามัคคีอุโบสถ

ค. เอวํ ตโย อุโปสทา วุตฺตา.

พระพุทธองค์ตรัสอุโบสถไว้ ๓ อย่างดังนี้[ในอุโปสถชั้นธกะ]

ฌ. ตตฺถ เหมนฺตคิมฺหวสุสานานํ ติณฺณํ อุตฺตํ ตตฺยสฺตตฺตมปฺกฺเขสุ เทว เทว กตฺวา จ จาตุทฺทสิกา, อวเสสา อฏฺฐารส ปนฺรสิกาติ เอวํ เอกสํจฺจนเร จตุวิสฺติ อุโปสทา.

บรรดาอุโบสถเหล่านั้น ในปีหนึ่งมีวันอุโบสถ ๒๔ วันอย่างนี้ คือ

๑. จาตุทฺทสิกะ (วันแรม ๑๔ คำ) มี ๖ วันโดยนับเอาวันอุโบสถสองวันๆ ในปักข์ที่ ๓ และที่ ๗ ของฤดูทั้ง ๓ คือ ฤดูเหมันต์ ฤดูคิมหันต์ และฤดูฝน

๒. ปันนรสิกะ (วันขึ้น/แรม ๑๕ คำ) มี ๑๘ วันที่เหลือ

๓. สามัคคีอุโบสถ อุโบสถที่ทำในวันที่สงฆ์พร้อมเพรียงกัน

ง. อิํ ดาว ปกฺติจาริตฺตํ.

ข้อนี้เป็นธรรมเนียมปกติก่อน

จ. “อนฺุชานามิ ภิกฺขเว สกึ ปกฺขสฺส จาตุทฺทเส วา ปนฺรเส วา ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตฺตุนฺ”ติ วจนฺโต ปน “อาคนฺุเกหิ อาวาสิกานํ อนฺุวตฺติตพฺพนฺ”ติอาทิวจนฺโต จ ตถารูปจฺจเย สติ อญฺญสมฺมิปิ จาตุทฺทเส อุโปสถํ กาทํ วฏฺฏติ.

แต่เมื่อมีเหตุอันจำเป็นเช่นนั้นก็ทำอุโบสถในวัน ๑๔ คำอื่นได้ ดังพระพุทธดำรัสว่า

อนฺุชานามิ ภิกฺขเว สกึ ปกฺขสฺส จาตุทฺทเส วา ปนฺรเส วา ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตฺตุนฺ.

“ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้สวดปาติโมกข์ปักข์ละครั้งในวันแรม ๑๔ คำ หรือวันขึ้น/แรม ๑๕ คำ”

อาคนตุเกหิ อาวาสิกานัน อานุวตติตพพ.

“ภิกษุอาคันตุกะพึงประพฤติตามภิกษุเจ้าถิ่น”

ฉ. ปริมวสสวุตถานัน ปน ปุพฺพกตตติกปฺณณมา วา, เตสฺสเยว สเจ ภณฺทนาการเกหิ
อุพทฺทตา ปวารณํ ปจฺจุกฺกทฺตมฺนติ, อถ ปุพฺพกตตติกมาสสฺส กาฬปฺกขจาทฺตทโส วา, ปจฺฉิม-
กตตติกปฺณณมา วา, ปจฺฉิมวสสวุตถานณฺจ ปจฺฉิมกตตติกปฺณณมา เอวาติ อิมเ ตโย ปวารณา-
ทิวสาปิ โหนติ.

อนึ่ง วันปวารณามี ๓ วันเหล่านี้ คือ

๑. วันเพ็ญเดือน ๑๑ ของภิกษุผู้จำพรรษาแรก

๒. วันแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๑ หรือวันเพ็ญเดือน ๑๒ ของภิกษุผู้จำพรรษา
แรก] เหล่านี้ที่ถูกเบียดเบียนโดยภิกษุผู้ก่อความบาดหมางกันแล้วเลื่อนวันปวารณา

๓. วันเพ็ญเดือน ๑๒ เท่านั้นของภิกษุผู้จำพรรษาหลัง”

ช. อิทฺมปิ ปกฺติจาริตฺตเมว.

แม้ข้อนี้ก็ป็นธรรมเนียมปกติ

ฉ. ตถารูปปจฺจเย ปน สติ ทฺวินฺนํ กตตติกปฺณณมานํ ปฺริเมสฺสุ จาทฺตทเสสฺสุปิ ปวารณํ
กาตุํ วฏฺฏติ.

แต่เมื่อมีเหตุอันจำเป็นเช่นนั้นก็ควรทำปวารณาในวันขึ้น ๑๔ ค่ำก่อนวันเพ็ญเดือน
กัตติกะทั้ง ๒ [คือ เดือน ๑๑ และเดือน ๑๒]

ญ. ยทา ปน โกสมฺพกฺกขณฺธเก อาคตฺนเยน ภินฺเน สงฺฆเ โอสาเรเต ตสฺมี ภิกฺขุสฺมี
สงฺโฆ ตสฺส วตฺถุสฺส รูปสฺมาเย สงฺฆสฺส สามคฺคี กโรติ, ตทา “ตาวเทว อุโปสโก กาทพฺโพ,
ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตพฺพน”ติ วจนฺโต จเปตฺวา จาทฺตทสฺสพฺนฺนเรส, อณฺโณปิ โย โกจิ ทิวโส
สามคฺคิอุโปสทิวโส นาม โหติ.

อนึ่ง สามัคคีอุโปสถ (อุโปสถที่ทำในวันที่สงฆ์พร้อมเพรียงกัน) คือ วันใดวันหนึ่ง
นอกจากวัน ๑๔ ค่ำหรือ ๑๕ ค่ำ เมื่อสงฆ์ทำความพร้อมเพรียงแห่งสงฆ์เพื่อระงับอธิกรณ์
นั้นในขณะที่สงฆ์แตกแยกกัน และสงฆ์เรียกภิกษุ[ผู้ถูกทอดทิ้งจากฐานะที่มีสังวาสเสมอ
กัน]นั้นเข้าหมู่ตามนัยที่ปรากฏในโกสัสมพกขณฺธกะ ดังพระพุทฺธดำรัสว่า

ดาวเทว อูโปสไธ กาทพโพ, ปาติโมกข์ อุทฺทิสิตพพ.

“สงฆ์พึงทำอุโบสถในวันนั้นนั่นเอง พึงสวดปาติโมกข์”

๓. ปริมาณสูงสุดที่อนุญาตให้ปลูกพืชกัญชาในครัวเรือนได้ไม่เกิน ๖ ต้น และต้องมีใบรับรองจากแพทย์ว่าผู้ป่วยจำเป็นต้องใช้กัญชาทางการแพทย์

ส่วน สามัคคีปวารณา (ปวารณาที่ทำในวันที่ยี่สิบสามหรือยี่สิบสี่) คือ วันที่ยี่สิบสามหรือยี่สิบสี่ระหว่างเดือนกัตติกะ [วันแรม ๑ ค่ำเดือน ๑๑ ถึงวันเพ็ญเดือน ๑๒ ยกเว้นวัน ๑๔ ค่ำและ ๑๕ ค่ำที่ทำปวารณาได้] ย่อมมีแก่วิษณุผู้จำพรรษาแรก”

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. ปณฺหฺรโสติ อิมินา อญฺญํ อุโปสถทิวสํ ปฏิกุชิปติ.

ข. ทิวสวนเสน หิ ตโย อุโปสธา จาตุทฺทสิโก ปนฺนรสิโก สามคฺคิอุโปสเถติ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ แสดงวันอุปสถที่กล่าวไว้โดยย่อข้างต้นโดย
พิสดาร (หิ ศัพท์ทำหน้าที่วิตถารโศตกะ)

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสังเขป

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า พระพุทธองค์ทรงห้ามวันอุโบสถ
อื่นด้วยคำว่า ปนฺนโรโส นี้ ด้วยคำว่า ปนฺนโรสติ อิมินา อณฺเฏ อุโปสถทิวสํ ปฏิกิขฺปติ.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ วันอุโบสถมีจำนวนเท่าไร

๓. อาโภาคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงจำนวนของวันอุโบสถมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า อุโปสถ มี ๓ อย่างโดยเนื่องด้วยวัน ดังนี้แล

ข. ทิวสวนเสน หิ ตโย อุโปสธา จาตุทฺทสิโก ปนฺนรสิโก สามคฺคิอุโปสเถติ.

ค. เหวံ ตโย อุโปสธา วุตตะตา.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคนิคมนะ คือ ประโยคลงท้าย

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคนิคมนิยะ คือ ประโยคที่เนื่องด้วยนิคมนะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงวันอุโปสถที่กล่าวไว้โดยย่อข้างต้น โดยพิสดารด้วยประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำลงท้ายของเรื่องนั้นคืออะไร

๓. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงคำลงท้ายของเรื่องนั้นมีใช่หรือ
พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้แสดงคำลงท้ายของเรื่องนั้นด้วยประโยค ค. ดังนี้แล

ข. ทิวสวเสน หิ ตโย อุโปสธา จาตุทฺทสิโก ปนฺนรสิโก สามคฺคิอุโปสโถติ.

ฌ. ตตฺถ เหมนฺตคิมฺหวสุสานานํ ติณฺณํ อุตฺตุนํ ตตฺติยสฺสตุตฺตมปฏฺเชสุ เทว เทว กตฺวา จ จาตุทฺทสิกา, อวเสสา อฏฺฐารส ปนฺนรสิกาติ เอวํ เอกสฺวจฺจนเร จตุวีสติ อุโปสธา.

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยควิถถาระ คือ ระบุจำนวนวันอุโปสถ ๑๔ คำและ ๑๕ คำว่า วันอุโปสถ ๑๔ คำมี ๖ วัน ส่วนวันอุโปสถ ๑๕ คำมี ๑๘ วันที่เหลือ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า วันอุโปสถ ๑๔ คำและ ๑๕ คำ มีจำนวนเท่ากันหรือ ท่านควรระบุจำนวนวันอุโปสถทั้ง ๒ นั้นมีใช่หรือ

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า อุโปสถมี ๓ อย่างโดยเนื่องด้วยวัน ด้วยประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ วันอุโปสถ ๑๔ คำและ ๑๕ คำ มีจำนวนเท่ากันหรือ

๓. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรระบุจำนวนวันอุโปสถทั้ง ๒ นั้นมีใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฌ. อธิบายว่า จาตุทฺทสิกะ (วันแรม ๑๔ คำ) มี ๖ วันโดยนับเอาวันอุโปสถสองวันๆ ในปักษ์ที่ ๓ และที่ ๗ ของฤดูทั้ง ๓ คือ ฤดูเหมันต์ ฤดูคิมหันต์ และฤดูฝน ส่วนปันนรสิกะ (วันขึ้น/แรม ๑๕ คำ) มี ๑๘ วันที่เหลือ ดังนี้แล

ฌ. ตตฺถ เหมนฺตคิมฺหวสุสานานํ ติณฺณํ อุตฺตุนํ ตตฺติยสฺสตุตฺตมปฏฺเชสุ เทว เทว กตฺวา จ จาตุทฺทสิกา, อวเสสา อฏฺฐารส ปนฺนรสิกาติ เอวํ เอกสฺวจฺจนเร จตุวีสติ อุโปสธา.

ง. อิทั ตาว ปกติจาริตตํ.

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยคความยกยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า ข้อนี้เป็นธรรมเนียมผิดปกติของอุโบสถหรือ เพราะภิกษุอาคันตุกะมีจำนวนมากกว่าภิกษุเจ้าถิ่น หรือภิกษุเจ้าถิ่นมีจำนวนมากกว่าภิกษุอาคันตุกะ

ประโยค ขม. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า จาตุททลิกะ (วันแรม ๑๔ ค่ำ) มี ๖ วันโดยนับเอาวันอุโบสถสองวันๆ ในปัฏษาที่ ๓ และที่ ๗ ของฤดูทั้ง ๓ คือ ฤดูเหมันต์ ฤดูคิมหันต์ และฤดูฝน ส่วนปันนรลิกะ (วันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ) มี ๑๘ วันที่เหลือ ด้วยประโยค ขม.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ข้อนี้เป็นธรรมเนียมผิดปกติของอุโบสถหรือ เพราะภิกษุอาคันตุกะมีจำนวนมากกว่าภิกษุเจ้าถิ่น หรือภิกษุเจ้าถิ่นมีจำนวนมากกว่าภิกษุอาคันตุกะ

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรระบุว่า เป็นธรรมเนียมปกติหรือธรรมเนียมผิดปกติมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ง. อธิบายว่า ข้อนี้เป็นธรรมเนียมปกติของอุโบสถ ดังนี้แล

ง. อิทั ตาว ปกติจาริตตํ.

จ. “อนุชานามิ ภิกขเว สกึ ปกขสฺส จาตุทฺทเส วา ปนฺนรเส วา ปาติโมกฺโข อุกฺกัฏฺฐิณฺ”ติ วจนโต ปน “อาคณฺตุเกหิ อาวาสิกานํ อนุวตฺติตพฺพนฺ”ติอาทิวจนโต จ ตถารูปปจฺจเย สติ อณฺณสมิมปิ จาตุทฺทเส อุโปสถํ กาทํ วฏฺฏติ.

ประโยค จ. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่นอันได้แก่ ฝ่ายธรรมเนียมผิดปกติของอุโบสถ (ปน ศัพท์ทำหน้าที่ปักขันตรโชตกะ)

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยคปักชะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า ข้อนี้เป็นธรรมเนียมปกติของอุโบสถ ด้วยประโยค ง.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ วันอุโบสถควรมี ๒๔ วันเพียงเท่านั้นหรือ (ประกอบบรรณ
อวธารณะซึ่งตรงกันข้ามกับบรรณสมุจจะของ ปี ศัพท์ใน อนุสมิมปิ จาตุททเส เป็นปุจฉา)

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ถ้าท่านแสดงเพียงธรรมเนียมปกติของอุโบสถ
แต่ไม่แสดงธรรมเนียมผิดปกติก็ควรต้องอัปยาปิโตษะ (โทษไม่ครอบคลุม) มิใช่หรือ (ประกอบ
อัปยาปิโตษะเป็นอาโมคะในประโยคปักขันตระ)

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค จ. อธิบายว่า เราได้
แสดงธรรมเนียมผิดปกติของอุโบสถด้วยประโยค จ. ว่า ภิกษุทำอุโบสถในวัน ๑๔ คำ อันได้
เพราะมีเหตุอันจำเป็นเช่นนั้น ดังนี้แล (บทลักษณะว่า ตถารูปปจฺจยา สติ อาจประกอบใช้เป็น
บทเหตุว่า ตถารูปปจฺจยา ก็ได้ เพราะบททั้ง ๒ อย่างนี้ใช้แทนกันในที่บางแห่งได้)

ก. ปนฺนโรสติ อิมินา ๕ เปย จ. “อนุชานามิ ภิกฺขเว สกึ ปกฺขสฺส ๕ เปย

ฉ. ปุริมวสฺสํวตฺถานํ ปน ปุพฺพกตฺติกปฺปณฺณมา วา, เตสํเยว สเจ ภณฺฑนการเกหิ อุพฺพ-
ทุตา ปวารณํ ปจฺจุกฺกทฺตมฺหติ, อถ ปุพฺพกตฺติกมาสสฺส กาทฺตปฺกฺขจาตุทฺทโส วา, ปจฺฉิมกตฺติก-
ปฺปณฺณมา วา, ปจฺฉิมวสฺสํวตฺถานญจ ปจฺฉิมกตฺติกปฺปณฺณมา เอวาติ อิมเ ตโย ปวารณาทิวสาปิ
โหนติ,

ประโยค ฉ. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความ
สงสัยว่าอุโบสถเท่านั้นมี ๓ อย่างโดยเนื่องด้วยวันหรือ ท่านควรแสดงวินัยกรรมอื่นที่มี ๓ อย่าง
โดยเนื่องด้วยวันเหมือนอุโบสถมิใช่หรือ

ประโยค ก. ถึง จ. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวถึงวันอุโบสถ ๑๔ คำและ ๑๕ คำ
ตามธรรมเนียมปกติและธรรมเนียมผิดปกติด้วยประโยค ก. ถึง จ.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ อุโบสถเท่านั้นมี ๓ อย่างโดยเนื่องด้วยวันหรือ

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงวินัยกรรมอื่นที่มี ๓ อย่างโดย
เนื่องด้วยวันเหมือนอุโบสถมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวประโยค ฉ. อธิบายว่าวันปวารณา
มี ๓ วันเหล่านี้ ฯลฯ ดังนี้แล

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยคปักขะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า ข้อนี้เป็นธรรมเนียมปกติของปวารณา ด้วยประโยค ช.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ วันปวารณาควรมี ๓ วันเพียงเท่านั้นหรือ (ประกอบบรรณอวธาระซึ่งตรงกันข้ามกับบรรณสมุจยะของ ปี ศัพท์ใน ปุริเมสุ จาตุทฺทเสสุปิ เป็นปุจฉา)

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ถ้าท่านจะแสดงเพียงธรรมเนียมปกติของปวารณาแต่ไม่แสดงธรรมเนียมผิดปกติก็ควรต้องอัปยาปิโตโทษ (โทษไม่ครอบคลุม) มิใช่หรือ (ประกอบอัปยาปิโตโทษเป็นอาโภคะในประโยคปักขันตระ)

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฌ. อธิบายว่า เราได้แสดงธรรมเนียมผิดปกติของปวารณา ด้วยประโยค ฌ. ว่า ภิกษุควรทำปวารณาในวันขึ้น ๑๔ ค่ำก่อนวันเพ็ญเดือนกัตติกะทั้ง ๒ เพราะมีเหตุอันจำเป็นเช่นนั้น ดังนี้แล

ข. ทิวสวเสน หิ ตโย อุโปสธา จาตุทฺทสิโก ปนฺนรสิโก สามคฺคิอุโปสโถติ.

ญ. ยทา ปน โกสมพกฺกขนฺธเก อาคตฺนเยน ภินฺเน สงฺฆเ โอสริเต ตสฺมี ภิกฺขุสฺมี สงฺโฆ ตสฺส วตฺถุสฺส รูปสมาย สงฺฆสฺส สามคฺคิ กโรติ, ตทา “ตาวเทว อุโปสโถ กาทพฺโพ, ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตพฺพนฺ”ติ วจนฺโต จเปตฺวา จาตุทฺทสปนฺนรเส, อณฺเณปิ โย โกจิ ทิวโส สามคฺคิ-อุโปสททิวโส นาม โหติ.

ประโยค ญ. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า เพื่อขจัดความสงสัยว่า ท่านกล่าวว่าวันอุโปสถมี ๓ อย่างด้วยประโยคว่า ทิวสวเสน หิ เป็นต้น วันสามัคคีอุโปสถคือวันไหน, วันสามัคคีอุโปสถคือวัน ๑๔ ค่ำ หรือวัน ๑๕ ค่ำหรือไร

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคอารัทธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่าวันอุโปสถมี ๓ อย่างด้วยประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ วันสามัคคีอุโปสถคือวันไหน

๓. อาโณคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ วันสามัคคีอุโปสถคือวัน ๑๔ คำหรือวัน ๑๕ คำหรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ญ. เพื่ออธิบายว่า วันสามัคคีอุโปสถคือวันใดวันหนึ่งนอกจากวัน ๑๔ คำหรือ ๑๕ คำ เมื่อสงฆ์ทำความพร้อมเพรียงแห่งสงฆ์เพื่อระงับอธิกรณ์นั้น ในขณะที่สงฆ์แตกแยกกันและสงฆ์เรียกภิกษุผู้ถูกทอดทิ้งจากฐานะที่มีสังวาสเสมอกันนั้นเข้าหมู่ตามนัยที่ปรากฏในโกสัมพกษัตริยะ ดังนี้แล

ญ. ยथा ปน โกสมฺพกฺขณฺธเก อาคตนฺเยน ภินฺเน สงฺฆเ โอสาริตะ ตสฺมี ภิกฺขุสฺมี สงฺโฆ ตสฺส วตฺถุสฺส รูปสฺมา ย สงฺฆสฺส สามคฺคิ กโรติ, ตथा “ดาวเทว อุโปสโก กาทพฺโพ, ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตพฺพน”ติ วจนโต จเปตฺวา จาตุทฺทสฺปนฺนเรส, อญฺเฌปิ โย โกจิ ทิวโส สามคฺคิอุโปสโก-ทิวโส นาม โหติ.

ญ. ปริมาสํวृतฺถานํ ปน กตฺติกมาสพฺพนฺตเร ออยเมว สามคฺคิปวารณาทิวโส นาม โหติ.

ประโยค ญ. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่น อันได้แก่ สามัคคีปวารณา

ประโยค ญ. ชื่อว่า ประโยคปักขะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวถึงวันสามัคคีอุโปสถด้วยประโยค ญ.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ อุโปสถเท่านั้นมีวันสามัคคีหรือ

๓. อาโณคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรจะแสดงวันสามัคคีปวารณาด้วยมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ญ. อธิบายว่า เราได้แสดงวันสามัคคีปวารณา ด้วยประโยค ญ. ว่า สามัคคีปวารณา คือ วันที่สงฆ์พร้อมเพรียงกันระหว่างเดือนกัตติกะ ย่อมมีแก่ภิกษุผู้จำพรรษาแรก ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๑๐

ก. อิติ อิเมสุ ตีสุ ทิวเสสุ “ปนฺนโรโส”ติ อิมินา อญฺเฌ อุโปสโกทิวสํ ปฏิกฺขิปติ.

โดยประการดังนี้ ในวันทั้ง ๓ เหล่านี้ พระพุทธองค์ทรงห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถ ด้วยคำว่า ปนฺรโส นี้

ข. ตสมา ยวายํ “อชฺชุปฺสโก”ติ วจเนน อนุโปสททิวโส ปฏิกฺขิตโต, ตสฺมี อุโปสโก น กาทพุทฺเวยว.

ดังนั้น ภิกษุจึงไม่ควรทำอุโบสถในวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถนั้นซึ่งถูกห้ามไว้ด้วยคำว่า อชฺชุปฺสโก

ค. โย ปนายํ อญฺโณ อุโปสททิวโส, ตสฺมี อุโปสโก กาทพุทฺเ.

แต่พึงทำอุโบสถในวันอุโบสถอื่นได้ ภิกษุควรกระทำอุโบสถในวันนั้น

ฌ. กโรนฺเตน ปนฺ สเจ จาตุทฺทสิโก โหติ, “อชฺชุปฺสโก จาตุทฺทโส”ติ วตฺตพฺพํ. สเจ ปนฺรสิโก โหติ, “อชฺชุปฺสโก ปนฺรโส”ติ วตฺตพฺพํ. สเจ สามคฺคิอุโปสโก โหติ, “อชฺชุปฺสโก สามคฺคิ”ติ วตฺตพฺพํ.

อนึ่ง เมื่อจะทำอุโบสถ ถ้าเป็นวันแรม ๑๔ ค่ำ ควรกล่าวว่า อชฺชุปฺสโก จาตุทฺทโส (วันนี้เป็นวันอุโบสถแรม ๑๔ ค่ำ) ถ้าเป็นวันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ ควรกล่าวว่า อชฺชุปฺสโก ปนฺรโส (วันนี้เป็นวันอุโบสถขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ) ถ้าเป็นสามัคคีอุโบสถ ควรกล่าวว่า อชฺชุปฺสโก สามคฺคิ (วันนี้เป็นวันสามัคคีอุโบสถ)

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. อิติ อิมेषฺ ติสฺส ทิวเสสฺส “ปนฺรโส”ติ อิมินา อญฺญํ อุโปสททิวสํ ปฏิกฺขิตติ.

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคนิคมนะ คือ ประโยคลงท้าย

ประโยคต้น ทั้งหมดที่แสดงข้อความเกี่ยวกับคำว่า “ปนฺรโส”ติ อิมินา อญฺญํ อุโปสททิวสํ ปฏิกฺขิตติ (พระพุทธองค์ทรงห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถ ด้วยคำว่า ปนฺรโส นี้) ชื่อว่า ประโยคนิคมนิยะ คือ ประโยคที่เนื่องด้วยนิคมนะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงเรื่องที่พระพุทธองค์ทรงห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถด้วยคำว่า ปนฺรโส นี้ ด้วยประโยคต้นทั้งหมดที่เกี่ยวข้องกัน

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำลงท้ายของเรื่องนั้นคืออะไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงคำลงท้ายของเรื่องนั้นมีใช่หรือ
พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ก. อธิบายว่า เราได้
แสดงคำลงท้ายของเรื่องนั้นด้วยประโยค ก. ดังนี้แล

ก. อิติ อิมสฺส ตีสุ ทิวเสสุ “ปนฺนรโส”ติ อิมินา อญฺญํ อุโปสทิวสํ ปฏิทฺธิปติ.

ข. ตสฺมา ยวายํ “อชฺชุปฺสโธ”ติ วจเนน อนฺุโปสทิวโส ปฏิทฺธิชิตฺโต, ตสฺมี อุโปสโธ น
กาตพฺโพเว.

ค. โย ปนายํ อญฺเญ อุโปสทิวโส, ตสฺมี อุโปสโธ กาตพฺโพ.

ประโยค ข. และ ค. ชื่อว่า ประโยคลัทธิคุณะ คือ แสดงผลพลอยได้จากประโยคต้น
ซึ่งในที่นี้ คือ ผลที่ได้รับจากประโยค ก.

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคลัทธิคุณิยะ คือ มีข้อความเนื่องด้วยประโยคลัทธิคุณะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า โดยประการดังนี้ ในวันทั้ง ๓
เหล่านี้ พระพุทธรองค์ทรงห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโปสถด้วยคำว่า ปนฺนรโส นี้ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ประโยคดังกล่าวมีผลพลอยได้อย่างไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงถึงผลพลอยได้จากประโยค ก.
มีใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. และ ค. อธิบายว่า
เราแสดงถึงผลพลอยได้จากประโยค ก. ว่า ดังนั้น ภิกษุจึงไม่ควรทำอุโปสถในวันที่ไม่ใช่วัน
อุโปสถนั้นซึ่งถูกห้ามไว้ด้วยคำว่า อชฺชุปฺสโธ แต่พึงทำอุโปสถในวันอุโปสถอื่นได้ ดังนี้แล

ข. ตสฺมา ยวายํ “อชฺชุปฺสโธ”ติ วจเนน อนฺุโปสทิวโส ปฏิทฺธิชิตฺโต, ตสฺมี อุโปสโธ น
กาตพฺโพเว.

ค. โย ปนายํ อญฺเญ อุโปสทิวโส, ตสฺมี อุโปสโธ กาตพฺโพ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคอันวยะ คือ ประโยคแสดงความคล้ายตาม เนื่องจากไม่
ประกอบด้วย น ปฏิเสธ

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคพยติเรกะ คือ ประโยคแสดงความขัดแย้ง เพราะประกอบด้วย น ปฏิเสธ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงประโยคพยติเรกะด้วยประโยค ข.
๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ประโยคอันวะของประโยคพยติเรกะนั้นคืออะไร
๓. อาโวกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรจะแสดงประโยคอันวะของประโยคพยติเรกะนั้นมีใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้แสดงประโยคอันวะของประโยคพยติเรกะนั้นว่า ภิกษุพึงทำอุโบสถในวันอุโบสถอื่นได้ ดังนี้แล

ค. โย ปนายํ อญเณ อุโปสถทิวโส, ตสฺมี อุโปสโก กาทพฺพ.

ฆ. กโรนฺเตน ปน สเจ จาตุทฺทสิโก โหติ, “อชฺชูปสโก จาตุทฺทโส”ติ วตฺตพฺพ. สเจ ปนฺนรสิโก โหติ, “อชฺชูปสโก ปนฺนรโส”ติ วตฺตพฺพ. สเจ สามคฺคิอุโปสโก โหติ, “อชฺชูปสโก สามคฺคี”ติ วตฺตพฺพ.

ประโยค ฆ. ชื่อว่า ประโยคความยกยั้ระ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า เมื่อจะทำอุโบสถ ต้องกล่าวอย่างไร

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคอาวัระ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ภิกษุพึงทำอุโบสถในวันอุโบสถอื่นได้ ด้วยประโยค ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่อจะทำอุโบสถ ต้องกล่าวอย่างไร (ประกอบบรรณของ กถัศัพท์เป็นปุจฉา โดยเปลี่ยน อิติ ศัพท์ที่มีรรธการะเป็น กถั ที่มีรรธการะในการถามเช่นเดียวกัน)

๓. อาโวกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรจะแสดงคำกล่าวตามสมควรแก่วันอุโบสถนั้นๆ มีใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฆ. อธิบายว่า เราได้

แสดงคำกล่าวตามสมควรแก่วันอุโบสถนั้นๆ ว่า เมื่อจะทำอุโบสถ ถ้าหากเป็นวันแรม ๑๔ คำควรกล่าวว่า อชฺชุปฺโสธ จาตุทฺทโส (วันนี้เป็นวันอุโบสถแรม ๑๔ คำ) ถ้าเป็นวันขึ้น/แรม ๑๕ คำควรกล่าวว่า อชฺชุปฺโสธ ปนฺนรโส (วันนี้เป็นวันอุโบสถขึ้น/แรม ๑๕ คำ) ถ้าเป็นสามัคคีอุโบสถควรกล่าวว่า อชฺชุปฺโสธ สามคฺคี (วันนี้เป็นวันสามัคคีอุโบสถ) ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๑๑

ก. “อโย ตตฺถ สมานสํวสา เอญฺโปสเถ”ติ อโย เตสฺсу นทฺธาทิสฺสุ อุกฺกุเขปปริจฺฉินฺหา สีมฺมา สมานสํวสา เจว เอญฺโปสเถ จ.

พระดำรัสว่า อโย ตตฺถ สมานสํวสา เอญฺโปสเถ (สีมา คือ สถานที่นี้มีสังฆาสเสมอ กัน และมีอุโบสถเป็นอันเดียวกันในแม่น้ำ ทะเล และสรรพธรรมชาติเหล่านั้น) หมายความว่า สีมาที่กำหนดด้วยการวกน้ำสาต[คืออุกกุเขปสีมา]นี้ในแม่น้ำเป็นต้นนั้น มีสังฆาสเสมอ กัน และมีอุโบสถเป็นอันเดียวกัน

ข. อโย ปนฺน เอเตสํ นทฺธาทินํ อนฺโตเยว ลพฺภติ, น พหิ.

อนึ่ง สีมาประเภทนี้มีได้ภายในแม่น้ำเท่านั้น ไม่มีภายนอก

ค. ตสฺมา นทฺธยา วา ชาตสฺสเร วา ยตฺตํ ปเทสํ ปกฺติวสฺสกาเล จตุสฺส มาเสสฺสุ อุกฺกํ โอตฺถรติ, สมฺมุเท ยสฺมี ปเทเส ปกฺติวิจิเย โอตฺถริตฺวา สณฺหหนติ, ตโต ปฏฺจาย กปฺปิยภูมि.

เพราะเหตุนี้ สถานที่ซึ่งมีน้ำขังอยู่ในแม่น้ำหรือสรรพชาติตลอด ๔ เดือน ช่วงฤดูฝนปกติ และสถานที่ในทะเลซึ่งถูกคลื่นตามปกติซัดอยู่ จึงชื่อว่า กปฺปิยภูมि นับตั้งแต่ สถานที่นั้นไป

ฌ. ตตฺถ จตฺวา อุโปสเถทิกมํ กาทํ วฏฺฏติ.

ภิกษุอยู่ในกปฺปิยภูมินั้นทำอุโบสถกรรมเป็นต้นได้

ง. ทพฺพภูจิกาเล วา คิมฺहे วา นทฺธชาตสฺสเรสฺสุ สุกฺเขสฺสปี สา เอว กปฺปิยภูมि.

แม้แม่น้ำและสรรพชาติจะแห้งไปในคราวฝนแล้ง [คือ ฤดูฝนและฤดูหนาว] หรือในฤดูร้อน พื้นที่นั้นก็ยังเป็นกปฺปิยภูมียู่เหมือนเดิม

จ. สเจ ปน สุกุเข ชาตสุสเร วาปี วา ขณนติ, วปปี วา กโรนติ, ตัม จานัม คามกุเขตต์
โหติ.

แต่ถ้าชาวบ้านขุดสระน้ำหรือทำการเพาะปลูกในสระธรรมชาติที่แห้งแล้ว สถานที่
นั้นนับเป็นเขตบ้าน

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. อยัม ตตถ สมานสํวสา เอญโปสถาติ อयัม เตสุ นทิวาทีสุ อุทกุขเปปฺริจฺจินฺหา สีมา
สมานสํวสา เจว เอญโปสธา จ.

ข. อยัม ปน เอเตสํ นทิวาทีนํ อนฺโตเยว ลพฺภติ, น พหิ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า เพื่อระบุว่า
สีมาประเภทนี้มีได้ภายในแม่น้ำเท่านั้น ไม่มีภายนอก

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า พระดำรัสว่า อยัม ตตถ สมาน-
สํวสา เอญโปสธา หมายความว่า สีมาที่กำหนดด้วยการวัดน้ำสาตินี้ในแม่น้ำเป็นต้นนั้น มี
สังวาสเสมอกัน และมีอุโปสถเป็นอันเดียวกัน ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ

- สีมาประเภทนี้มีได้ทั้งภายในและภายนอกแม่น้ำหรือ (อวิกปุจฉา = ถามมากขึ้น)
- สีมาประเภทนี้มีได้ในภายนอกแม่น้ำเท่านั้นหรือ (อัญญปุจฉา = ถามอย่างอื่น)

๓. อาโณคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรระบุว่าสีมาประเภทนี้มีได้ที่ไหนมิใช่หรือ
พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า สีมา
ประเภทนี้มีได้ภายในแม่น้ำเท่านั้น ไม่มีภายนอก ดังนี้แล

ข. อยัม ปน เอเตสํ นทิวาทีนํ อนฺโตเยว ลพฺภติ, น พหิ.

ค. ตสฺมา นทียา วา ชาตสุสเร วา ยตฺตํ ปเทสํ ปกติวสฺสกาเล จตุสฺส มาเสสฺส อุทกํ
โอตุถฺรติ, สมฺมุเท ยสฺมี ปเทเส ปกติวิจฺฉิโย โอตุถฺริตฺวา สณฺจหนฺติ, ตโต ปฏฺจาย กปฺปิยญฺมิ,

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคผล คือ แสดงผลของสมาประเภทนี้ที่มีได้ภายในแม่น้ำเท่านั้น ไม่มีภายนอก

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคการณะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า สมาประเภทนี้มีได้ภายในแม่น้ำเท่านั้น ไม่มีภายนอก

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การกล่าวเช่นนั้นก็มีผลอะไรบ้าง

๓. อาโณคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงผลของการกล่าวเช่นนั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เพราะสมาประเภทนี้มีได้ภายในแม่น้ำเท่านั้น ไม่มีภายนอก ดังนั้น สถานที่ซึ่งมีน้ำขังตลอด ๔ เดือนในแม่น้ำ ธรรมชาติ และสถานที่ซึ่งถูกคลื่นตามปกติซัดในทะเลจึงชื่อว่า กัปปิยมุมิ ดังนี้แล

ค. ตสฺมา นทียา วา ชาตสฺสเร วา ยตฺตํ ปเทสํ ปกตฺวสฺสกาเล จตุสฺส มาเสสฺสุ อุทกํ โอตุรติ, สมุทฺเท ยสฺมี ปเทเส ปกตฺวิจิโย โอตุรติวฺวา สณฺจหนฺติ, ตโต ปฏฺจาย กปฺปิยมุมิ,

ฌ. ตตฺถ จตฺวา อุโปสธาติกมฺมํ กาทํ วฏฺฏติ.

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า เพื่อแสดงประโยชน์ที่ได้รับจากความเป็นกัปปิยมุมิ

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า สถานที่ซึ่งมีน้ำขังตลอด ๔ เดือนในแม่น้ำ และธรรมชาติ และสถานที่ซึ่งถูกคลื่นตามปกติซัดในทะเล ชื่อว่า กัปปิยมุมิ ด้วยประโยค ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่อสถานที่นั้นเป็นกัปปิยมุมิ ก็จะมีประโยชน์อะไรเล่า

๓. อาโณคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงประโยชน์ของการที่สถานที่นั้นเป็นกัปปิยมุมิมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า สถานที่นั้นมีประโยชน์คือ ภิภษุอยู่ในกับปิยภูมินั้นทำอุโบสถกรรมเป็นต้นได้ ดังนี้แล

ข. ตตถ จตฺวา อุโปสถาทิกมมํ กาคุํ วฏฺฐติ.

ง. ทพฺพญฺจิกาเล วา คิมฺहे วา นทิสาสฺสเรสุ สุกฺเขสุปิ สา เอว กปฺปิยภูมิ,

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า แม่น้ำและธรรมชาติจะต้องมีน้ำไม่แห้งเสมอ จึงเป็นกับปิยภูมิหรือไม่

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคอารัทธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ภิภษุอยู่ในกับปิยภูมินั้นกระทำอุโบสถกรรมเป็นต้นได้ ด้วยประโยค ข.

๒. อาโกคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ แม่น้ำและธรรมชาติจะต้องมีน้ำไม่แห้งเสมอ จึงเป็นกับปิยภูมิหรือไม่

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ แม่น้ำและธรรมชาติที่มีน้ำไม่แห้งเสมอ จะพึงกำหนดอย่างไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ง. อธิบายว่า แม่น้ำและธรรมชาติจะแห้งไปในคราวที่ฝนแล้งหรือในฤดูร้อน พื้นที่นั้นก็ยังคงเป็นกับปิยภูมิอยู่เหมือนเดิม ดังนี้แล

ง. ทพฺพญฺจิกาเล วา คิมฺहे วา นทิสาสฺสเรสุ สุกฺเขสุปิ สา เอว กปฺปิยภูมิ,

จ. สเจ ปน สุกฺเข ชาตฺสเร วาปี วา ขณฺนติ, วปฺปํ วา กโรนฺติ, ตํ จานํ คามกฺเขตฺตํ โหติ.

ประโยค จ. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า พื้นที่นั้นจัดเป็นกับปิยภูมิตลอดไปหรือไม่

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยคอารัทธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า แม่น้ำและธรรมชาติจะแห้งไปในคราวฝนแล้งหรือในฤดูร้อน พื้นที่นั้นก็ยังคงเป็นกับปิยภูมิอยู่เหมือนเดิม ด้วยประโยค ง.

๒. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พื้นที่นั้นจัดเป็นกบปียภูมิตลอดไปหรือไม่

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ พื้นที่นั้นบุคคลพึงกำหนดอย่างไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค จ. อธิบายว่า พื้นที่นั้นไม่ใช่กบปียภูมิตลอดไป หากถ้าชาวบ้านขุดสระน้ำหรือทำการเพาะปลูกในธรรมชาติที่แห้งแล้วสถานที่นั้นนับเป็นเขตบ้านดังนี้แล

ตัวอย่าง ๑๒

ก. ยา ปเนสา “กบปียภูมิ”ติ วุตตา, ตโต พหิ อุทกุกุเขปสีมา น คจฺฉติ, อนโตเยว คจฺฉติ,

อนึ่ง อุทกุกุเขปสีมาย่อมไปไม่ถึงภายนอกพื้นที่ซึ่งเรียกว่ากบปียภูมิ ถึงเพียงภายในเท่านั้น

ข. ตสฺมา ตสฺสา อนโต ปริสาปริญฺตโต ปฏฺจาย สมฺนตา อุทกุกุเขปปริจฺเจโท กาทพฺโพ.

ดังนั้น พึงกำหนดการวักน้ำสาตโดยรอบตั้งแต่ท้ายบริษัทภายในกบปียภูมินั้น

ค. สเจ ปน เทว สงฺฆา วิสุํ วิสุํ อุโปสถาทิกมฺมํ กโรหฺติ, ทฺวินฺนํ อุทกุกุเขปํ อนฺตเร อณฺเฏ เอโก อุทกุกุเขโป อุปจารตถาย จเปตพฺโพ.

ถ้าสงฆ์สองฝ่ายแยกกันทำอุโบสถกรรมเป็นต้น ควรกำหนดช่วงวักน้ำสาตอีกช่วงหนึ่งไว้คั่นกลางช่วงวักน้ำสาตทั้งสองเพื่อเป็นอุปจาระ[ของสีมา]

ฌ. อยฺยหิ สตฺตพฺภนฺตรสีมา จ อุทกุกุเขปสีมา จ ภิกฺขุณฺ จิโตกาสโต ปฏฺจาย ลพฺภติ. ปริจฺเจทพฺภนฺตเร หตฺถปาสํ วิขหิตฺวา จิโตปิ ปริจฺเจทโต พหิ อณฺเฏ ตตฺตกฺเยว ปริจฺเจทํ อนตฺติกมิตฺวา จิโตปิ กมฺมํ โกเปติ,

เพราะสัตตพภันตรสีมาและอุทกุกุเขปสีมานี้มีได้ตั้งแต่สถานที่ซึ่งภิกษุดำรงอยู่ ภิกษุที่ละหัตถบาสาภายในขอบเขตแล้วดำรงอยู่ และภิกษุที่ดำรงอยู่ไม่เลยขอบเขตเพียงนั้น อื่นนอกไปจากขอบเขต[ของ ๗ อัปภันตรและการวักน้ำสาต] ย่อมทำให้กรรมวิบัติ

ง. อิทธิ สัพพพญจกถาสู สนฺนิฏฺฐานํ

ข้อนี้เป็นคำตัดสินในคัมภีร์ธรรมกถาทั้งปวง

จ. เอวํ อพทฺธสีมา เวทิตพฺพา.

พึงทราบอพัทธสีมาอย่างนี้

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. ยา ปเนสา “กบปิยภูมิ”ติ วุตฺตา, ตโต พหิ อุกฺกุเขปสีมา น คจฺฉติ, อนฺโตเยว คจฺฉติ,

ข. ตสฺมา ตสฺสา อนฺโต ปริสาปริยนฺโต ปญฺจาย สมฺนฺตา อุกฺกุเขปปริจฺเจโท กาทพฺโพ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคผล คือ แสดงผลของการที่อุทกุกเขปสีมาไปไม่ถึงภายนอกพื้นที่ซึ่งเรียกว่ากบปิยภูมิ ถึงเพียงภายในเท่านั้น

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคการณะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า อุทกุกเขปสีมาย่อมไปไม่ถึงภายนอกพื้นที่ซึ่งเรียกว่ากบปิยภูมิ ถึงเพียงภายในเท่านั้น ด้วยประโยค ก.

๒. ปจฺณา (คำถาม) คือ การกล่าวเช่นนั้นมิผลอะไรบ้าง (อีกอย่างหนึ่ง) บุคคลพึงกำหนดอุทกุกเขปสีมานั้นตั้งแต่สถานที่ไหน

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงผลของการที่อุทกุกเขปสีมาไปไม่ถึงภายนอกพื้นที่ซึ่งเรียกว่ากบปิยภูมิ ถึงเพียงภายในเท่านั้น มิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) บุคคลพึงกำหนดอุทกุกเขปสีมานั้นตั้งแต่ต้นบริษทภายในกบปิยภูมินั้นหรือไร

พระธรรมกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า บุคคลพึงกำหนดอุทกุกเขปสีมานั้นตั้งแต่ท้ายบริษทภายในกบปิยภูมินั้น ดังนี้แล

ข. ตสฺมา ตสฺสา อนฺโต ปริสาปริยนฺโต ปญฺจาย สมฺนฺตา อุกฺกุเขปปริจฺเจโท กาทพฺโพ.

ค. สเจ ปน เทว สงฺฆา วิสฺสุ วิสฺสุ อุโปสธาติกมฺมํ กโรณฺติ, ทุวิณฺโณ อุกฺกุเขปํ อนฺตเร อณฺโณ เอโก อุกฺกุเขโป อุปจารตุถยา จเปตพฺโพ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคความยกยารัมมะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า เมื่อสงฆ์สองฝ่ายแยกกันทำอุโบสถกรรมเป็นต้น ควรกำหนดช่วงวัคน้ำสาตอย่างไร

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ดังนั้น พึงกำหนดการวัคน้ำสาตโดยรอบตั้งแต่ทำยบริษัทยายในกัปปิยภูมินั้น ด้วยประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่อสงฆ์ ๒ ฝ่ายแยกกันทำอุโบสถกรรมเป็นต้น ควรกำหนดช่วงวัคน้ำสาตอย่างไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงการกำหนดในเรื่องนี้มีใช้หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้แสดงการกำหนดในเรื่องนี้ว่า ถ้าสงฆ์ ๒ ฝ่ายแยกกันทำอุโบสถกรรมเป็นต้น ควรกำหนดช่วงวัคน้ำสาตอีกช่วงหนึ่งไว้คั่นกลางช่วงวัคน้ำสาตทั้ง ๒ เพื่อเป็นอุปจาระของสีมา ด้วยประโยค ค. ดังนี้แล

ค. สเจ ปน เทว สงฺฆา วิสุํ วิสุํ อุโปสถาทิกมมํ กโรนติ, ทูวินฺนํ อุทกุกฺเขปานํ อนฺตเร อณฺเณ เอโก อุทกุกฺเขโป อุปจารตุถาย จเปตพุโ.

ฌ. อยฺยหิ สตฺตพฺภนฺตรสีมา จ อุทกุกฺเขปสีมา จ ภิกฺขุณฺ จิตฺทาสโต ปฏฺจาย ลพฺภติ. ปริจฺเณทพฺภนฺตเร หตฺถปาสํ วิชิตฺวา จิตฺปิ ปริจฺเณทโต พหิ อณฺเณ ตตฺตกัเวยฺ ปริจฺเณทํ อนตฺติกมิตฺวา จิตฺปิ กมมํ โกเปติ,

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยคการณะ คือ แสดงเหตุในการกำหนดช่วงวัคน้ำสาตอีกช่วงหนึ่งไว้คั่นกลางช่วงวัคน้ำสาตทั้ง ๒ เพื่อเป็นอุปจาระของสีมา เมื่อสงฆ์สองฝ่ายแยกกันทำอุโบสถกรรมเป็นต้น

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคผล

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ถ้าสงฆ์ ๒ ฝ่ายแยกกันทำอุโบสถกรรมเป็นต้น ควรกำหนดช่วงวัคน้ำสาตอีกช่วงหนึ่งไว้คั่นกลางช่วงวัคน้ำสาตทั้ง ๒ เพื่อเป็นอุปจาระของสีมาด้วยประโยค ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงควรกำหนดช่วงวัณน้ำสาดอีกช่วงหนึ่งไว้คั่นกลางช่วงวัณน้ำสาดทั้งสองเพื่อเป็นอุปจาระของสีมา เมื่อสงฆ์สองฝ่ายแยกกันทำอุโบสถกรรมเป็นต้น

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ แม้จะไม่กำหนดช่วงวัณน้ำสาดอีกช่วงหนึ่งไว้คั่นกลางช่วงวัณน้ำสาดทั้งสอง ก็สมควรได้มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฌ. อธิบายว่า เพราะสัตตัพภันตรสีมาและอุทกุกเขปสีมานี้มิได้ตั้งแต่สถานที่ซึ่งภิกษุดำรงอยู่ ภิกษุที่ละหัตถบาสนภายในขอบเขตแล้วดำรงอยู่และภิกษุที่ดำรงอยู่ไม่เลยขอบเขตเพียงนั้นอื่นนอกไปจากขอบเขตของ ๗ อัปภันตรและการวัณน้ำสาด ย่อมทำให้กรรมวิบัติ ดังนี้แล

ฌ. อยณฺหิ สตตพฺภันตรสีมา จ อุทกุกเขปสีมา จ ภิกฺขุณฺ จิตฺทกาสโต ปฏฺจาย ลพฺภติ. ปริจฺเณพฺภนฺตเร หตฺถปาสํ วิชฺหิตฺวา จิตฺปิ ปริจฺเณโต พหิ อณฺณํ ตตฺตกัเยว ปริจฺเณทอนฺติกฺกมิตฺวา จิตฺปิ กมฺมํ โกเปติ,

ง. อิทํ สพฺพพฏฺจกถาสฺส สนฺนิฏฺฐาณํ

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยคความรำมะม คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า พวกเราจะเชื่อคำที่ท่านกล่าวไว้นั้นอย่างไร

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า เพราะสัตตัพภันตรสีมาและอุทกุกเขปสีมานี้มิได้ตั้งแต่สถานที่ซึ่งภิกษุดำรงอยู่ ภิกษุที่ละหัตถบาสนภายในขอบเขตแล้วดำรงอยู่ และภิกษุที่ดำรงอยู่ไม่เลยขอบเขตเพียงนั้นอื่นนอกไปจากขอบเขตของ ๗ อัปภันตรและการวัณน้ำสาด ย่อมทำให้กรรมวิบัติ ด้วยประโยค ฌ.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ พวกเราจะเชื่อคำที่ท่านกล่าวไว้นั้นอย่างไร (อีกอย่างหนึ่ง) บุคคลย่อมเข้าใจเนื้อความนั้นอย่างไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำที่ท่านกล่าวไว้นั้นเป็นเพียงอัตโนมติของท่านหรือไม่

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ง. อธิบายว่า คำที่เรา

กล่าวไว้นั้นเป็นคำตัดสินในคัมภีร์อรรถกถาทั้งปวง ไม่ใช่ข้อโนมติของเรา ดังนั้น จึงควรเชื่อถือนี้นี้แล

จ. เอวํ อพทฺธสีมา เวทิตพฺพา.

ประโยค จ. ชื่อว่า ประโยคนิคมนะ คือ ประโยคลงท้าย

ประโยคต้น ทั้งหมดที่แสดงข้อความเกี่ยวกับอพัทธสีมา ชื่อว่า ประโยคนิคมนิยะ คือ ประโยคที่เนื่องด้วยนิคมนะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านแสดงเรื่องอพัทธสีมาด้วยประโยคต้นทั้งหมดที่เกี่ยวกับอพัทธสีมา

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำลงท้ายของเรื่องอพัทธสีมานั้นคืออะไร

๓. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงคำลงท้ายของเรื่องอพัทธสีมานั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค จ. อธิบายว่า เราได้แสดงคำลงท้ายของเรื่องอพัทธสีมานั้นด้วยประโยค จ. ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๑๓

ก. สเจ สพุโพ สงฺโฆ สภาคาปตฺติยา สติ วุตฺตวฺธี อกฺตฺวา อุโปสถํ กโรติ,

หากสงฆ์ทั้งหมดยังมีสภาคาบัติอยู่ ไม่ประพฤติตามวิธีที่กล่าวมา ขึ้นทำอุโบสถ

ข. วุตฺตนเยเนว สพุโพ สงฺโฆ อาปตฺติ อาปชฺชติ,

สงฆ์ทั้งหมดก็ต้องอาบัติตามนัยที่กล่าวไว้

ค. ตสฺมา สภาคาปตฺติยา สติ สงฺฆสฺส ปตฺตกฺกลํ นาม น โหติ.

ดังนั้น เมื่อมีสภาคาบัติ กรรมของสงฆ์จึงไม่ชื่อว่ามีกาลที่สมควรแล้ว

ฌ. เตน วุตฺตํ “สภาคาปตฺติโย จ น วิชฺชนตี”ติ.

สมจริงดังคำกล่าวว่า สภาคาปตติโย จ น วิชชนติ (ไม่มีสภาคาปติ)

ง. เอตาสฺ หิ สภาคาปตติสฺ อวิชชมานาสฺ วิสภาคาปตติสฺ วิชชมานาสฺปิ ปตตกลลํ โหติเยว.

โดยแท้จริงแล้ว เมื่อไม่มีสภาคาปติ[โดยวัตถุ]เหล่านั้น แม้จะมีอาบัติที่ไม่เสมอกัน [โดยวัตถุ] กรรมก็ชื่อว่ามีการที่สมควรแล้วโดยแท้

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. สเจ สพุโพ สงฺโฆ สภาคาปตติยา สติ วุตตวิธิ อกตฺวา อุโปสถํ กโรติ,

ข. วุตตนเยเนว สพุโพ สงฺโฆ อาปตติ อาปชฺชติ,

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า หากสงฆ์ทั้งหมดยังมีสภาคาปติ (อาบัติที่เสมอกัน) อยู่ ไม่ประพฤติตามวิธีที่กล่าวมา ขึ้นทำอุโบสถ สงฆ์ทั้งหมดจะพ้นไปจากอาบัติได้หรือไม่

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า หากสงฆ์ทั้งหมดยังมีสภาคาปติ อยู่ ไม่ประพฤติตามวิธีที่กล่าวมา ขึ้นทำอุโบสถ ด้วยประโยค ก.

๒. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สงฆ์ทั้งหมดจะพ้นไปจากอาบัติได้หรือไม่

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ ข้อความนี้ควรกำหนดอย่างไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า หากสงฆ์ทั้งหมดยังมีสภาคาปติอยู่ ไม่ประพฤติตามวิธีที่กล่าวมา ขึ้นทำอุโบสถ สงฆ์ทั้งหมดก็จะต้องอาบัติตามนัยที่กล่าวไว้ ดังนี้แล

ข. วุตตนเยเนว สพุโพ สงฺโฆ อาปตติ อาปชฺชติ,

ค. ตสฺมา สภาคาปตติยา สติ สงฺฆสฺส ปตตกลลํ นาม น โหติ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคผล คือ แสดงผลของการกล่าวว่ สงฆ์ทั้งหมดก็ต้องอาบัติตามนัยที่กล่าวไว้

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคการณะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า สงฆ์ทั้งหมดก็ต้องอาบัติตามนัยที่กล่าวไว้ ด้วยประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การกล่าวเช่นนั้นจะมีผลอะไรบ้าง

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงผลของการกล่าวเช่นนั้นมิใช่หรือ
พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า การกล่าวเช่นนั้นมีผล คือ เมื่อมีสภาคาปตติโย กรรมของสงฆ์จึงไม่ถือว่ามีการที่สมควรแล้ว ดังนี้แล

ค. ตสฺมา สภาคาปตติยา สติ สงฺฆสฺส ปตฺตกถลํ นาม น โหติ.

ฌ. เตน วุตฺตํ “สภาคาปตติโย จ น วิชฺชนุตฺติ”ติ.

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยคนิคมนะ คือ ประโยคลงท้าย

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคนิคมนิยะ คือ ประโยคที่เนื่องด้วยนิคมนะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงคำอธิบายของคำว่า สภาคาปตติโย จ น วิชฺชนุตฺติ ด้วยประโยคต้นตั้งแต่ประโยคว่า สภาคาปตติโย จ น วิชฺชนุตฺติ เป็นต้นมา

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำลงท้ายของข้อความนั้นคืออะไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงคำลงท้ายของข้อความนั้นมีใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฌ. อธิบายว่า เราได้แสดงคำลงท้ายของข้อความนั้นด้วยประโยค ฌ. ดังนี้แล

ค. ตสฺมา สภาคาปตติยา สติ สงฺฆสฺส ปตฺตกถลํ นาม น โหติ.

ง. เอตาสฺ หิ สภาคาปตฺตีสฺ อวิชฺชมานาสฺ วิสสภาคาปตฺตีสฺ วิชฺชมานาสฺปิ ปตฺตกถลํ โหติเยว.

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยคทัฬหีकरणะ คือ ย้ำความในประโยค ค.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคทัฬหิยะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า เมื่อมีสภาคาบัติ กรรมของสงฆ์ จึงไม่เชื่อว่ามีกาลที่สมควรแล้ว ด้วยประโยค ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงกล่าวถึงอาบัติตีสภาคาบัติเท่านั้น

๓. อาโวกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระพุทธองค์ตรัสไว้ โดยสามัญทั่วไปว่า สภาคาปติโย มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ง. อธิบายว่า เมื่อไม่มี สภาคาปติ[โดยวัตถุ]เหล่านั้น แม้จะมีอาบัติที่ไม่เสมอกัน[โดยวัตถุ] กรรมก็เชื่อว่ามีกาลที่สมควร แล้วโดยแท้ เพราะเมื่อมีอาบัติที่ไม่เสมอกัน[โดยวัตถุ] ก็เป็นอาบัติของบุคคล ไม่ใช่อาบัติของ สงฆ์ ดังนั้น กรรมของสงฆ์จึงเชื่อว่ามีกาลที่สมควรแล้ว ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๑๔

ก. วชชนียา จ ปุคฺคลา ตสฺมี น โหนฺตฺติ ๗เปฯ เอกวีสติ ปุคฺคลา วชชนียา นาม.

ประโยคว่า วชชนียา จ ปุคฺคลา ตสฺมี น โหนฺติ (บุคคลที่ควรเว้นไม่มีในหัตถบาส ของสงฆ์นั้น) หมายความว่า บุคคลที่ควรเว้นมี ๒๑ จำพวก คือ ๗ลข

ข. เต หตฺถปาสโต พหิกรณวเสน วชเชตพฺพา.

บุคคลดังกล่าวพึงถูกเว้นโดยทำให้อยู่นอกหัตถบาส

ค. เอเตสุ หิ ติวเร อุกฺขิตตเก สติ อูปสถํ กโรนฺโต สงฺฆเ ปาจิตฺติยํ อาปชฺชติ, เสเสสุ ทุกฺกฏ.

เพราะถ้าสงฆ์ที่กระทำอุโบสถกรรมเมื่อมีภิกษุผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง ๓ จำพวกในบุคคล เหล่านั้น จะต้องอาบัติปาจิตตีย์ เมื่อมีบุคคล ๑๘ จำพวกที่เหลือ จะต้องอาบัติทุกกฏ

ฌ. เอตถ จ ตีรจฺฉานคโตติ ยสฺส อูปสมฺปทา ปฏิกฺขิตตา.

อนึ่ง ในเรื่องบุคคลที่ควรเว้นนี้ สัตว์ตีสจฺฉาน คือ ผู้ที่ถูกห้ามการอุปสมบท

ง. ติตฺถิยา คหฺนฺเจเนว สงฺคหิตา.

เดี๋ยวลี้นับเข้าในคฤหัสถ์นั้นแหละ

จ. เอเตปิ หิ วชชนียา นาม.

เพราะแม้พวกเขาก็ชื่อว่าผู้ที่ควรเว้น

ฉ. เอวํ ปตตกลลํ อิมหิ จตุหิ องฺเคหิ สงฺคหิตนฺติ เวทิตพฺพํ.

โดยประการดังนี้ [อุโบสถ]กรรมที่ประกอบด้วยองค์ ๔ เหล่านี้ [มีวันอุโบสถเป็นต้น]
พึงทราบว่าเป็นกรรมที่สมควรแก่กาล

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. วชชนียา จ ปุคฺคลา ตสฺมี น โหนฺตํติติ ยเปยฺ เอกวิสติ ปุคฺคลา วชชนียา นาม.

ข. เต หตฺถปาสโต พหิกรณวเสน วชฺเชตพฺพา.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคความร้ายระมยะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความ
สงสัยว่า บุคคลดังกล่าวพึงถูกเว้นโดยทำให้อยู่นอกสีมาหรือไม่

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอารัทธิระ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวถึงบุคคลที่ควรเว้น ๒๑ จำพวก ด้วย
ประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลดังกล่าวพึงถูกเว้นโดยทำให้อยู่นอกสถานที่ไหน

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ บุคคลดังกล่าวพึงถูกเว้นโดยทำให้อยู่นอกสีมา
หรือไม่

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า บุคคล
ดังกล่าวพึงถูกเว้นโดยทำให้อยู่นอกหัตถปาส ไม่ใช่ทำให้อยู่นอกสีมา ดังนี้แล

ข. เต หตฺถปาสโต พหิกรณวเสน วชฺเชตพฺพา.

ค. เอเตสุ หิ ติวเร อุกฺขิตตฺเท สติ อุโปสถํ กโรนฺโต สงฺฆเ ปาจิตฺติยํ อาปชฺชติ, เสเสสุ
ทุกฺกณฺ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคการณะ คือ แสดงเหตุในการที่บุคคลดังกล่าวพึงถูกเว้นโดย
ทำให้อยู่นอกหัตถปาส ไม่ใช่ทำให้อยู่นอกสีมา

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคผล

วิธีสัมพันธ์ประโยค

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า บุคคลดังกล่าวพึงถูกเว้นโดยทำให้อยู่นอกหัตถบาส ไม่ใช่ทำให้อยู่นอกสีมา ด้วยประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่อไม่เว้นบุคคลเหล่านั้น จะมีโทษอะไรเล่า (อีกอย่างหนึ่ง) เมื่อไม่เว้นบุคคลเหล่านั้น จะมีโทษเสมอกันหรือ

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุในการที่บุคคลดังกล่าวพึงถูกเว้นโดยทำให้อยู่นอกหัตถบาส ไม่ใช่ทำให้อยู่นอกสีมา มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้แสดงเหตุในการที่บุคคลดังกล่าวพึงถูกเว้นโดยทำให้อยู่นอกหัตถบาส ไม่ใช่ทำให้อยู่นอกสีมาว่า เมื่อไม่เว้นบุคคลเหล่านั้น จะมีโทษคือ เมื่อมีภิกษุผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง ๓ จำพวกในบุคคลเหล่านั้น จะต้องอาบัติปาจิตตีย์ เมื่อมีบุคคล ๑๘ จำพวกที่เหลือ จะต้องอาบัติทุกกฏ ดังนี้แล

ค. เอเตสุ หิ ติวเธ อุกุชิตตเก สติ อุโปสถ กโรนโต สงฺฆเ ปาจิตฺติยํ อาปชฺชติ, เสเสสุ ทุกกฏํ.

ฌ. เอตถ จ ตีรจฺฉานคโตติ ยสฺส อุปสมฺปทา ปฏิกุชิตตา.

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยคความยกย่อง คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า สัตว์ติรจฉานในเรื่องนี้คืออะไร

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยค

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า เพราะถ้าสงฆ์ที่ทำอุโบสถกรรมเมื่อมีภิกษุผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง ๓ จำพวกในบุคคลเหล่านั้น จะต้องอาบัติปาจิตตีย์ เมื่อมีบุคคล ๑๘ จำพวกที่เหลือ จะต้องอาบัติทุกกฏ ด้วยประโยค ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ สัตว์ติรจฉานในเรื่องนี้คืออะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สัตว์ติรจฉานดังกล่าวควรเป็นวัวควายเป็นต้นโดยทั่วไปมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค พ. อธิบายว่า สัตว์ดิรัจฉานในเรื่องนี้ คือ ผู้ที่ถูกห้ามการอุปสมบท ซึ่งก็คือครุฑหรือนาคเป็นต้นที่สามารถแปลงร่างเป็นมนุษย์ได้ ดังนี้แล

พ. เอตถ จ ตีรจนาณคโตติ ยสฺส อุปสมปทา ปฏิกฺขิตตา.

ง. ติตฺติยา คหฺนฺเจเนว สงฺคหิตา.

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยคความยกยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า พระพุทธรองค์มิได้ตรัสแต่ยรถียไวมิใช่หรือ เที่ยรถียจึงมิใช่บุคคลที่ควรเว้นหรือไร

ประโยค พ. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า อนึ่ง ในเรื่องบุคคลที่ควรเว้นนี้ สัตว์ดิรัจฉาน คือ ผู้ที่ถูกห้ามการอุปสมบท ด้วยประโยค พ.

๒. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระพุทธรองค์มิได้ตรัสแต่ยรถียไวมิใช่หรือ เที่ยรถียจึงมิใช่บุคคลที่ควรเว้นหรือไร

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ง. อธิบายว่า เที่ยรถียนับเข้าในคฤหัสถ์นั้นแหละ ดังนั้น จึงเป็นคนที่ควรเว้น ดังนี้แล

ง. ติตฺติยา คหฺนฺเจเนว สงฺคหิตา.

จ. เอเตปิ หิ วชฺชนียา นาม.

ประโยค จ. ชื่อว่า ประโยคการณะ คือ แสดงเหตุในการที่เที่ยรถียนับเข้าในคฤหัสถ์

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยคผล

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า เที่ยรถียนับเข้าในคฤหัสถ์นั้นแหละ ด้วยประโยค ง.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงนับเที่ยรถียเข้าในคฤหัสถ์

๓. อาโวกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุในการที่เดียรถย์นับเข้าในคฤหัสถ์มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค จ. อธิบายว่า เดียรถย์ก็ชื่อว่าผู้ที่ควรเว้น ดังนั้น จึงนับเข้าในคฤหัสถ์ ดังนี้แล

ฉ. เอวํ ปตฺตกลฺลํ อิมํ หิ จตุหิ อังคํ หิ สงฺคหิตนฺติ เวทิตพฺพํ.

ประโยค ฉ. ชื่อว่า ประโยคนิคมนะ คือ ประโยคลงท้าย

ประโยคต้น ชื่อว่า ประโยคนิคมนิยะ คือ ประโยคที่เนื่องด้วยนิคมนะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงเรื่องกรรมที่สมควรแก่กาลด้วยประโยคต้นตั้งแต่ ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลนฺติ เป็นต้นมาไว้

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำลงท้ายของข้อความนั้นคืออะไร

๓. อาโวกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงคำลงท้ายของข้อความนั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฉ. อธิบายว่า เราได้แสดงคำลงท้ายของข้อความนั้นด้วยประโยค ฉ. ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๑๕

ก. ภิกฺขุคณนาติ “เอตตฺถกา ภิกฺขุ อูโปสถคฺเค สนนฺิปตฺติตา”ติ ภิกฺขุํ คณนา.

คำว่า ภิกฺขุคณนา (การนับจำนวนภิกษุ) หมายความว่า การนับจำนวนภิกษุว่า ภิกษุที่ประชุมกันในโรงอุโบสถมีเพียงเท่านี้

ข. อิทมฺปิ หิ อุกฺกมํ กตฺวา ว อูโปสโถ กาทพฺโพ.

โดยแท้จริงแล้ว เมื่อกระทำกิจทั้ง ๒ อย่างนี้แล้วจึงทำอุโบสถได้

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. ภิกขุคณนาติ “เอตตกา ภิกขุ อุโปสถคฺเค สหฺนินฺติตา”ติ ภิกขุณฺ คณนา.

ข. อิทมปิ หิ อภยํ กตฺวาว อุโปสถ กาทพฺโพ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคทัฬหีภระ คือ ย้ำความว่าเมื่อภิกษุบอกฤดูและนับจำนวนภิกษุแล้วจึงทำอุโบสถได้

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคทัฬหิยะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า ภิกขุคณนา (การนับจำนวนภิกษุ) หมายความว่า การนับจำนวนภิกษุว่า ภิกษุที่ประชุมกันในโรงอุโบสถมีเพียงเท่านี้ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดภิกษุจึงต้องบอกฤดูและนับจำนวนภิกษุ

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ เมื่อภิกษุไม่บอกฤดูและไม่นับจำนวนภิกษุการทำอุโบสถย่อมสำเร็จได้มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เมื่อทำกิจทั้งสองอย่างนี้แล้วจึงทำอุโบสถได้ ถ้าไม่ทำดังนี้ ก็ต้องอาบัติทุกกฏ ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๑๖

ก. โอวาโทติ ภิกขุโนวาโท.

คำว่า โอวาโท (โอวาท) หมายความว่า การสั่งสอนนางภิกษุณี[ด้วยครุธรรม ๘]

ข. น หิ ภิกขุณีหิ ยาจิตํ โอวาทํ อนาโรเจตฺวา อุโปสถํ กาทํ วฏฺฏติ.

เพราะสงฆ์จะทำอุโบสถโดยไม่ได้บอกโอวาทที่นางภิกษุณีขอไม่ได้

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. โอวาโทติ ภิกขุโนวาโท.

ข. น หิ ภิกขุณีหิ ยาจิตํ โอวาทํ อนาโรเจตฺวา อุโปสถํ กาทํ วฏฺฏติ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคการณะ คือ แสดงเหตุในการที่คำว่า โอวาโท เป็นการสั่งสอนนางภิกษุณีเท่านั้น

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคผล

(อีกอย่างหนึ่ง)

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคทัฬหีकरणะ คือ ย้ำความในประโยคหน้าที่จะบ่งว่าเป็นการสั่งสอนนางภิกษุณีเท่านั้น ไม่ใช่การสั่งสอนบุคคลอื่นมีภิกษุเป็นต้น

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคทัฬหียะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า โอวาโท หมายความว่า การสั่งสอนนางภิกษุณี ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดท่านจึงระบุว่าคำว่า โอวาโท เป็นการสั่งสอนภิกษุณีเท่านั้น ไม่ใช่การสั่งสอนบุคคลอื่น

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปว่า โอวาโท มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า คำว่า โอวาโท เป็นการสั่งสอนนางภิกษุณีเท่านั้น ไม่ใช่การสั่งสอนบุคคลอื่นมีภิกษุเป็นต้น เพราะสงฆ์จะทำอุโบสถโดยไม่ได้บอกโอวาทที่นางภิกษุณีขอไม่ได้ ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๑๗

ก. “ปาติโมกข์ อุกุทิสสุสามิ”ติ อิห ปาริสุทธิอาโรจนสส การณวจน

คำว่า ปาติโมกข์ อุกุทิสสุสามิ (ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์) นี้ กล่าวถึงเหตุในการบอกความบริสุทธิ์

ข. “น จ ภิกขเว สาปตติเกน ปาติโมกข์ โสตพพ, โย สุณนฺย อาปตติ ทุกฺกสฺสา”ติ หิ วจนโต อปฺริสุทฺเทหิ ปาติโมกข์ โสตุํ น วฏฺฏติ.

เพราะภิกษุผู้ไม่บริสุทธิ์ไม่ควรฟังปาติโมกข์ ดังพระพุทธดำรัสว่า น จ ภิกขเว
สาปตติเกน ปาติโมกข์ โสตพฺพ. โย สุณฺเณย, อาปตฺติ ทุกฺกกุสฺส (ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มี
อาบัติไม่ควรฟังปาติโมกข์ รูปใดฟัง ต้องอาบัติทุกกฏ)

ค. เตน วุตฺตํ- ปาริสฺสุทฺธิ อายสฺมนฺโต อาโรเจถ. ปาติโมกข์ อุกฺกุทิสฺสสามีติ.

ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ปาริสฺสุทฺธิ อายสฺมนฺโต อาโรเจถ. ปาติโมกข์
อุกฺกุทิสฺสสามิ (ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่านจงบอกความบริสุทธิ์ ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์)

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. “ปาติโมกข์ อุกฺกุทิสฺสสามี”ติ อิํ ปาริสฺสุทฺธิอาโรจนฺตสฺส การณวจนํ.

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคปักษันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่น เพราะอธิบายคำว่า ปาติโมกข์
อุกฺกุทิสฺสสามิ (ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์)

ประโยคต้น ชื่อว่า ประโยคปักษะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระพุทธองค์ตรัสว่า ปาติโมกข์ อุกฺกุทิสฺสสามิ
(ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำว่า ปาติโมกข์ อุกฺกุทิสฺสสามิ นี้เป็นคำกล่าวถึงอะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำดังกล่าวเป็นคำปฎิญาหรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ก. อธิบายว่า คำนั้น
กล่าวถึงเหตุในการบอกความบริสุทธิ์ ไม่ใช่คำปฎิญา ดังนี้แล

ก. “ปาติโมกข์ อุกฺกุทิสฺสสามี”ติ อิํ ปาริสฺสุทฺธิอาโรจนฺตสฺส การณวจนํ.

ข. “น จ ภิกขเว สาปตติเกน ปาติโมกข์ โสตพฺพ. โย สุณฺเณย อาปตฺติ ทุกฺกกุสฺส”ติ
หิ วจนฺโต อปฺริสุทฺเธหิ ปาติโมกข์ โสตุํ น วญฺญติ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคการณะ คือ แสดงเหตุของประโยค ก.

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคผล (หิ ศัพท์ทำหน้าที่การณโชตกะ คือ แสดงเหตุ)

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺสสามิ (ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์) นี้ กล่าวถึงเหตุในการบอกความบริสุทธิ์

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดคำว่า ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺสสามิ นี้ จึงกล่าวถึงเหตุในการบอกความบริสุทธิ์

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ เมื่อพระพุทธองค์ตรัสว่า ปาริสฺสุเท อโรเจถ เนือความที่ปรารถนาย่อมสำเร็จได้มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า ภิกษุผู้ไม่บริสุทธิ์ไม่ควรฟังปาติโมกข์ ดังพระพุทธดำรัสว่า น จ ภิกฺขเว เป็นต้น ดังนั้น คำว่า ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺสสามิ นี้ จึงกล่าวถึงเหตุในการบอกความบริสุทธิ์ ดังนี้แล

ก. “ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺสสามิ”ติ อิห ปาริสฺสุเท อโรจนสฺส การณวณฺ

ข. “น จ ภิกฺขเว สาปตฺติเกน ปาติโมกฺข์ โสตพฺพํ, โย สุณฺเวยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสา”ติ หิ วจนโต อปฺริสฺสุเทหิ ปาติโมกฺข์ โสตุํ น วฏฺฏติ.

ค. เตน วุตฺตํ- ปาริสฺสุเท อายสฺมนโต อโรเจถ. ปาติโมกฺข์ อุทฺทิสฺสสามิติ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคนิคมนะ คือ ประโยคลงท้าย

ประโยค ก. และ ข. ชื่อว่า ประโยคนิคมนิยะ คือ ประโยคที่เนื่องด้วยนิคมนะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงคำอธิบายของคำว่า ปาริสฺสุเท อโรเจถ. ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺสสามิ ด้วยประโยคต้นที่กล่าวมาแล้ว

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำลงท้ายของประโยคนั้นคืออะไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงคำลงท้ายของประโยคนั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้แสดงคำลงท้ายของประโยคนั้นด้วยประโยค ค. ดังนี้แล

ข. น จ ภิกฺขเว สาปตฺติเกน ปาติโมกฺข์ โสตพฺพํ, โย สุณฺเวยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสา”ติ หิ วจนโต.

คำว่า “น จ ภิกฺขเว ะเปยฺ วจนโต วิธีปทานุสัมพันธ์ว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า ภิกษุผู้ไม่บริสุทธิ์ไม่ควรฟัง ปาติโมกข์ ด้วยคำว่า อบริสุทธิ์เทหิ ปาติโมกข์ โสตุ น วญฺญติ (เพราะภิกษุผู้ไม่บริสุทธิ์ไม่ควรฟัง ปาติโมกข์)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การที่ภิกษุผู้ไม่บริสุทธิ์ไม่ควรฟังปาติโมกข์ บุคคลย่อมรู้ได้อย่างไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงหลักฐานในเรื่องนั้นมีใช่หรือ พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า น จ ภิกขเว เป็นต้น อธิบายว่า เราได้แสดงหลักฐานในเรื่องนั้นด้วยคำว่า น จ ภิกขเว เป็นต้น ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๑๘

ก. เอตถ สียา “สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย, ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺเสยฺยา”ติ วุตตตฺตา อิธปิ “ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺสตี”ติ วุตตพฺพํ,

ถามว่า : แม้ในประโยคนี้ก็ควรกล่าว[ด้วยนามโยคะ]ว่า ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺสตี (สงฆ์จักสวดปาติโมกข์) เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย, ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺเสยฺย (สงฆ์พึงทำอุโบสถ พึงสวดปาติโมกข์)

ข. เอวเมหิ สติ ปุพฺพเพนาปรํ สนฺนิยตีติ.

เมื่อเป็นดังนี้ คำหน้า[คือ ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺเสยฺย] และคำหลัง [คือ ปาติโมกข์ อุทฺทิสฺสตี] ย่อมถึงความสอดคล้องกันมีใช่หรือ

ค. วุจฺจเต.

ตอบว่า :

ฌ. วจนมตฺตเมเวตํ น สนฺนิยตี.

คำดังกล่าวไม่เสมอกันเพียงศัพท์เท่านั้น

ง. ลกฺขณโต ปน สเมติ.

แต่เสมอกันโดยลักษณะ

จ. สงฆสฺส สามคฺคิยา, คณสฺส สามคฺคิยา, ปุคฺคสฺส อุทฺทเสสา สงฆสฺส อุทฺทสิญฺจ โหติ
ปาติโมกฺขนฺติ อิทฺถเหตุถ ลกฺขณํ,

ดังจะเห็นได้ว่า ลักษณะในการสวดปาติโมกข์นั้นมืออย่างนี้ว่า สงฆสฺส สามคฺคิยา
คณสฺส สามคฺคิยา ปุคฺคสฺส อุทฺทเสสา สงฆสฺส อุทฺทสิญฺจ โหติ ปาติโมกฺขํ (ปาติโมกข์ของ
สงฆ์ได้สวดแล้ว เพราะสงฆ์พร้อมเพรียงกัน เพราะคณะพร้อมเพรียงกันและเพราะการสวด
ของบุคคล)

ฉ. ตสฺมา “ปาติโมกฺขํ อุทฺทสิญฺจ”ติ อิทฺถเหตุถ วตฺตพฺพํ.

ด้วยเหตุดังกล่าว จึงควรกล่าวประโยคว่า ปาติโมกข์ อุทฺทสิญฺจ (ข้าพเจ้าจัก
สวดปาติโมกข์) นั้นในพากย์นี้

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. เอตฺถ ลียา “สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย, ปาติโมกฺขํ อุทฺทสิญฺจ”ติ วุตฺตตฺตา อธิป
“ปาติโมกฺขํ อุทฺทสิญฺจ”ติ วตฺตพฺพํ,

ข. เอวฺมฺหิ สติ ปุพฺพเพนาปรํ สนฺธิยตีติ.

ค. วุจฺจเต.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยควิสรรชนา คือ ตอบคำถาม

ประโยค ก. และ ข. ชื่อว่า ประโยคปุจฉา คือ แสดงคำถาม

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงคำถามด้วยประโยค ก. และ ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำตอบของคำถามนั้นคืออะไร

๓. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงคำตอบของคำถามนั้นมีใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้แสดง
คำตอบของคำถามนั้นด้วยประโยค ค. ดังนี้แล

ก. เอตฺถ ลียา “สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย, ปาติโมกฺขํ อุทฺทสิญฺจ”ติ วุตฺตตฺตา อธิป
“ปาติโมกฺขํ อุทฺทสิญฺจ”ติ วตฺตพฺพํ,

ข. เอวฺมฺหิ สติ ปุพฺพเพนาปรํ สนฺธิยตีติ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคผล คือ แสดงผลของการกล่าวด้วยนามโยคะว่า อุทฺทิสฺสตี จึงสอดคล้องกับคำก่อนว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย, ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺเสยฺย

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคการณะ (หิ ศัพท์ทำหน้าที่ผลโชตกะ)

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า การกล่าวด้วยนามโยคะว่า อุทฺทิสฺสตี ย่อมสอดคล้องกับคำก่อนว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย, ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺเสยฺย ด้วย ประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ผลอะไรย่อมมีได้ด้วยการกล่าวว่า อุทฺทิสฺสตี

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงผลดังกล่าวมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. เพื่ออธิบายว่า ผลดังกล่าวคือ คำหว่านนี้ได้แก่ ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺเสยฺย และคำหลังอันนี้ได้แก่ ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺสตี ย่อมถึงความสอดคล้องกัน ดังนี้แล

ค. วุจฺจเต.

ฌ. วจนมตฺตเมเวตํ น สนฺนียติ.

ง. ลกฺขณโต ปน สมฺมติ.

จ. สงฺฆสฺส สามคฺคิยา, คณสฺส สามคฺคิยา, ปุคฺคสฺส อุทฺทิสฺเสยฺย สงฺฆสฺส อุทฺทิสฺสตี โหติ ปาติโมกฺขนฺติ อิทฺถเหตุถ ลกฺขณํ,

ประโยค ฌ. ง. และ จ. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า เพื่อแสดงคำตอบโดยละเอียด

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่าเราจะกล่าวคำตอบ ด้วย ประโยค ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำตอบนั้นคืออะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงคำตอบนั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. ง. และ จ. อธิบายว่า เราได้แสดงคำตอบนั้นด้วยประโยค ข. ง. และ จ. ดังนี้แล

ข. วณมตตเมเวตํ น สนฺนียติ.

ง. ลกฺขณโต ปน สเมติ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคอันนยะ คือ ประโยคแสดงความคล้อยตาม เนื่องจากไม่ประกอบด้วย น ปฏิเสธ

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคพยติเรกะ คือ ประโยคแสดงความขัดแย้ง เนื่องจากประกอบด้วย น ปฏิเสธ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงประโยคพยติเรกะด้วยประโยค ข.
๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ประโยคอันนยะของประโยคพยติเรกะนั้นคืออะไร
๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงประโยคอันนยะของประโยคพยติเรกะนั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ง. อธิบายว่า เราได้แสดงประโยคอันนยะของประโยคพยติเรกะนั้น ดังนี้แล

ง. ลกฺขณโต ปน สเมติ.

จ. สงฺฆสฺส สามคฺคิยา, คณสฺส สามคฺคิยา, ปุคฺคลสฺส อุกฺเทศา สงฺฆสฺส อุกฺทิจฺฉํ โหติ ปาติโมกฺขนฺติ อิทฺถเหตุถ ลกฺขณํ,

ประโยค จ. ชื่อว่า ประโยคทัฬหีกรณะ คือ ย้ำความในประโยค ง.

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยคทัฬหียะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำดังกล่าวเหมือนกันโดยลักษณะด้วยประโยค ง.
๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ลักษณะนั้นคืออะไร
๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะดังกล่าวมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค จ. อธิบายว่า เราได้แสดงลักษณะนั้นด้วยประโยค จ. ว่า ลักษณะในการสวดปาติโมกข์นั้นมืออย่างนี้ว่า สงฺฆสฺส สามคฺคิยา คณสฺส สามคฺคิยา ปุคฺคสฺส อุทฺเทสา สงฺฆสฺส อุทฺทฺธิจฺฉ โหติ ปาติโมกฺขํ ดังนี้แล

ฅ. วจนมตฺตเมเวตํ น สนฺนียติ.

ง. ลกฺขณโต ปน สมฺมตติ.

จ. สงฺฆสฺส สามคฺคิยา, คณสฺส สามคฺคิยา, ปุคฺคสฺส อุทฺเทสา สงฺฆสฺส อุทฺทฺธิจฺฉ โหติ ปาติโมกฺขนฺติ อิทฺถเหตุถ ลกฺขณํ,

ฉ. ตสฺมา “ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺสสามิ”ติ อิทฺถเหตุถ วุตฺตพฺพ.

ประโยค ฉ. ชื่อว่า ประโยคนิคมนะ คือ ประโยคลงท้าย

ประโยค ฅ. ง. และ จ. ชื่อว่า ประโยคนิคมนิยะ คือ ประโยคที่เนื่องด้วยนิคมนะ วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงคำตอบด้วยประโยค ฅ. ง. และ จ.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำลงท้ายของคำตอบนั้นคืออะไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงคำลงท้ายของคำตอบนั้นมีใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฉ. อธิบายว่า เราได้แสดงคำลงท้ายของคำตอบนั้นด้วยประโยค ฉ. ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๑๙

ก. เอตฺถ จ ภิกฺขุจาปิ “ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺสสามิ”ติ วุตฺตตฺตา “สุโณถ มนสิ กโรธา”ติ วตฺตุํ ยุตฺตํ วิย ทิสฺสติ,

อนึ่ง ในคำนี้ว่า สาธุกํ สุโณม มนสิ กโรม (จงฟังให้ดี จงใส่ใจ) การสวดว่า สุโณถ มนสิ กโรธ (ท่านทั้งหลายจงฟังให้ดี จงใส่ใจ) ดูเหมือนจะสมควรกว่า เพราะกล่าวไว้ว่า ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺสสามิ (ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์)

ข. “สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺยา”ติ อิมินา ปน น สมฺมตติ.

แต่การสวดอย่างนั้นไม่สอดคล้องกับคำว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย นี้

ค. สมคฺคสฺส หิ สงฺฆสฺสเอตํ อุโปสถกรณํ

เพราะการทำอุโบสถเป็นของสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกัน

ฅ. ปาติโมกฺขทุทฺเทสโก จ สงฺฆปริยาปนโนว.

และภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ก็นับเนื่องในสงฆ์นั้นแหละ

ง. อิจฺจสฺส สงฺฆปริยาปนนุตฺตา “สุโณม มนสิ กโรมา”ติ อิทเมว วุตฺตํ ยุตฺตํ.

ดังนั้น จึงควรกล่าวคำว่า สุโณม มนสิ กโรม นี้เท่านั้น เพราะภิกษุผู้สวดปาติโมกข์นั้นนับเนื่องในสงฆ์

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. เอตถ จ ภิกฺขจาปิ “ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺสสามิ”ติ วุตฺตตฺตา “สุโณม มนสิ กโรมา”ติ วุตฺตํ ยุตฺตํ วีย ทิสฺสติ,

ข. “สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺยา”ติ อิมินา ปน น สเมติ.

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสัมภาวนา คือ ประโยคแสดงการชมเชย

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคครหา คือ ประโยคแสดงการตำหนิ ภิกฺขจาปิ ศัพท์ทำหน้าที่สัมภาวนาโชตกะ ส่วน ปน ศัพท์ทำหน้าที่ครหาโชตกะ ในที่บางแห่งก็มีประโยคครหาอยู่หน้าประโยคสัมภาวนาเช่นกันตามสมควร

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวถึงประโยคสัมภาวนาด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ประโยคครหาที่คู่กับประโยคสัมภาวนา คืออะไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงประโยคครหานั้น มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้แสดงประโยคครหาด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

ก. เอตถ จ ภิกฺขจาปิ “ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสฺสสามิ”ติ วุตฺตตฺตา “สุโณม มนสิ กโรมา”ติ วุตฺตํ ยุตฺตํ วีย ทิสฺสติ,

ข. “สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺยา”ติ อิมินา ปน น สเมติ.

ค. สมคฺคสฺส หิ สงฺฆสฺสเสตํ อุโปสถกรณํ,

ฌ. ปาติโมกฺขทุทฺเทสโก จ สงฺฆปริยาปนโนว.

ประโยค ค. และ ฌ. ชื่อว่า ประโยคการณะ คือ แสดงเหตุของการสวดว่า สุโณถ มนสิ กโรถ ไม่สอดคล้องกับคำว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺยา

ประโยค ก. และ ข. ชื่อว่า ประโยคผล (หิ ศัพท์ทำหน้าที่การณโชตกะ)

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า การสวดว่า สุโณถ มนสิ กโรถ (ท่านทั้งหลายจงฟังให้ดี จงใส่ใจ) ดูเหมือนจะสมควรกว่า เพราะกล่าวไว้ว่า ปาติโมกฺขํ อุทฺ-ทิสฺสึสสามิ (ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์) แต่การสวดอย่างนั้นไม่สอดคล้องกับคำว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺยา ด้วยประโยค ก. และ ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดท่านจึงกล่าวว่า การสวดว่า สุโณถ มนสิ กโรถ ไม่สอดคล้องกับคำว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺยา

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุในการที่การสวดว่า สุโณถ มนสิ กโรถ ไม่สอดคล้องกับคำว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺยา มีใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้แสดงเหตุว่า การทำอุโบสถเป็นของสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกัน และภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ก็นับเนื่องในสงฆ์นั้นแหละ ดังนั้น การสวดว่า สุโณถ มนสิ กโรถ ไม่สอดคล้องกับคำว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺยา ดังนี้แล

ค. สมคฺคสฺส หิ สงฺฆสฺสเสตํ อุโปสถกรณํ,

ฌ. ปาติโมกฺขทุทฺเทสโก จ สงฺฆปริยาปนโนว.

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยคความยกยารัมมะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า การสวดว่า สุโณถ มนสิ กโรถ ไม่สอดคล้องกับคำว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺยา เพราะเหตุ คือ การทำอุโบสถเป็นของสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกันเท่านั้นหรือ

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ (จ ศัพท์ทำหน้าที่วากยสมุจจยะ คือ รวบรวมพากย์)

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า การสวดว่า สุโณณ มนสิ กโรถ ไม่สอดคล้องกับคำว่า สงฺโฆ อุโปสถฺ กเรยฺย เพราะเหตุคือการทำอุโบสถเป็นของสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกัน ด้วยประโยค ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การสวดว่า สุโณณ มนสิ กโรถ ไม่สอดคล้องกับคำว่า สงฺโฆ อุโปสถฺ กเรยฺย เพราะเหตุคือการทำอุโบสถเป็นของสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกันเท่านั้นหรือ

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงถึงเหตุอื่นที่ยิ่งขึ้นไปอีกมิใช่หรือ พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฆ. อธิบายว่า เราได้แสดงเหตุอื่นที่ยิ่งขึ้นไปอีกว่า เพราะภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ก็นับเนื่องในสงฆ์นั้นแหละ ดังนั้น การสวดว่า สุโณณ มนสิ กโรถ จึงไม่สอดคล้องกับคำว่า สงฺโฆ อุโปสถฺ กเรยฺย ดังนี้แล

ค. สมคฺคสุสฺส หิ สงฺฆสฺสเสตฺ อุโปสถฺกรณํ,

ฆ. ปาติโมกฺขทุทฺเทสโก จ สงฺฆปริยาปฺนโนว.

ง. อิจฺจสุสฺส สงฺฆปริยาปฺนนฺตฺตา “สุโณณ มนสิกรโมา”ติ อิทฺเมว วตฺตํ ยุตฺตํ.

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยคัลลทฺธคุณะ คือ แสดงผลพลอยได้จากประโยคต้น ซึ่งในที่นี้ คือ ผลที่ได้รับจากประโยค ก. และ ข.

ประโยค ค. และ ฆ. ชื่อว่า ประโยคัลลทฺธคุณิยะ คือ มีข้อความเนื่องด้วยประโยคัลลทฺธคุณะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า การสวดว่า สุโณณ มนสิ กโรถ ไม่สอดคล้องกับคำว่า สงฺโฆ อุโปสถฺ กเรยฺย ด้วยประโยค ก. และ ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ประโยคดังกล่าวมีผลพลอยได้อย่างไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงถึงผลพลอยได้จากประโยค ก. และ ข. มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ง. อธิบายว่า เราแสดงถึงผลพลอยได้จากประโยค ก. และ ข. ว่า ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ควรกล่าวคำว่า สุโณณ มนสิ กรโมา นี้เท่านั้น เพราะภิกษุนั้นนับเนื่องในสงฆ์ ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๒๐

ก. เอวเมวํ ๕เปย โหติติ อตุโถ”ติ.

ในประโยคว่า เอวเมวํ ๕เปย นั้นหมายความว่า ภิกษุแต่ละรูปต้องรู้อย่างนี้ว่า ภิกษุนี้ถามเรา

ข. ตํ น ยุชฺชติ.

ความเห็นนั้นไม่สมควร

ค. กสฺมา. อตุถพยุฉนภทโต.

เพราะเหตุไร เพราะมีเนื้อความและศัพท์ต่างกัน

ฅ. อนุสฺสาวณฺหิ นาม อตุถโต จ พยุฉนโต จ อภินันฺ โหติ “พุทฺธิมฺปิ เอตมตฺถํ วทามิ”ติอาทิสฺส วีย,

กล่าวคือ ขึ้นชื่อว่าคำสวดย่อมไม่ต่างกันทั้งโดยเนื้อความและศัพท์ ดังคำ[ในการ สวดกรรมวาจา]ว่า พุทฺธิมฺปิ เอตมตฺถํ วทามิ (ข้าพเจ้าขอกล่าวเนื้อความนี้เป็นครั้งที่ ๒) เป็นต้น

ง. “ยสฺส สียา”ติอาทิวจนตฺตยํ ปน อตุถโตปิ พยุฉนโตปิ ภินนํ,

แต่คำทั้ง ๓ ว่า ยสฺส สียา เป็นต้นต่างกันทั้งโดยเนื้อความและศัพท์

จ. เตนสฺส อนุสฺสาวณตฺตํ น ยุชฺชติ.

ดังนั้น ความเป็นคำสวดของคำทั้ง ๓ นั้นจึงไม่สมควร

ฉ. ยถิ เจตํ ยาวตติยานุสฺสาวณํ สียา, นิทานุทฺเทเส อนิฏฺฐิตฺติ อาปตฺติ สียา.

ถ้าคำนั้นพึงเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ ก็จะต้องมีอาบัติ เมื่อยังสวดหัวข้อของคำ เริ่มเรื่องไม่จบ

ช. น จ ยุตฺตํ อนาปตฺติกฺเขตเต อาปตฺติ อาปชฺชติ.

และการต้องอาบัติในฐานะที่ไม่ควรต้อง ย่อมไม่สมควร

ประโยคข้างต้นมีข้อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. เอวเมวํ ๕เปย โหติติ อตุโถ”ติ.

ข. ตัมมยุชชติ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคความยกยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า ความเห็นของอาจารย์บางท่านนั้นสมควรหรือไม่

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวถึงความเห็นของอาจารย์บางท่านด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ความเห็นนั้นสมควรหรือไม่

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรพิจารณาว่าความเห็นนั้นสมควรหรือไม่สมควรมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราพิจารณาว่า ความเห็นของอาจารย์บางท่านนั้นไม่สมควร ดังนี้แล

ข. ตัมมยุชชติ.

ค. กสฺมา. อตฺถพฺยณฺชนเภทโต.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคการณะ คือ แสดงเหตุในการที่ความเห็นของอาจารย์บางท่านไม่สมควร

[คำว่า กสฺมา ชื่อว่า ประโยคปุจฉา

คำว่า อตฺถพฺยณฺชนเภทโต เป็นประโยควิสัยชนา]

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคผล

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ความเห็นของอาจารย์บางท่านไม่สมควร ด้วยประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดความเห็นนั้นจึงไม่สมควร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุในการที่ความเห็นนั้นไม่สมควรมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้แสดงเหตุในการที่ความเห็นนั้นไม่สมควรว่า เพราะมีเนื้อความและศัพท์ต่างกัน ดังนี้แล

ค. กสฺมา. อตฺถพฺยณฺชนเภทโต.

ฌ. อนุสฺสาวณฺณหิ นาม อตฺถโต จ พฺยณฺชนโต จ อภินฺนํ โหติ “ทุติยมฺปิ เอตมตฺถํ วทามิ”ติอาทิสฺส วีย,

ง. “ยสฺส สฺยา”ติอาทิวจฺจนตฺตยํ ปน อตฺถโตปิ พฺยณฺชนโตปิ ภินฺนํ,

จ. เตนสฺส อนุสฺสาวณตฺตํ น ยฺชชติ.

ประโยค ฌ. ง. และ จ. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ อธิบายเหตุในการที่ความเห็นนั้นไม่สมควร (หิ ศัพท์ในประโยค ฌ. ทำหน้าที่วิตถารโชตกะ)

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ความเห็นนั้นไม่สมควร เพราะมีเนื้อความและศัพท์ต่างกัน ด้วยประโยค ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เนื้อความและศัพท์ย่อมต่างกันอย่างไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรอธิบายลักษณะต่างกันของเนื้อความและศัพท์นั้นมิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) แม้เนื้อความและศัพท์จะต่างกัน ความเห็นนั้นก็สมควรได้มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฌ. ง. และ จ. อธิบายว่า เราได้แสดงลักษณะที่ต่างกันของเนื้อความและศัพท์นั้นว่า ขึ้นชื่อว่า คำสวดย่อมไม่ต่างกันทั้งโดยเนื้อความและศัพท์ ดังคำ[ในการสวดกรรมวาจา]ว่า ทุติยมฺปิ เอตมตฺถํ วทามิ เป็นต้น แต่คำทั้ง ๓ ว่า ยสฺส สฺยา เป็นต้นต่างกันทั้งโดยเนื้อความและศัพท์ ดังนั้น ความเป็นคำสวดของคำทั้ง ๓ นั้นจึงไม่สมควร ดังนี้แล

ฌ. อนุสฺสาวณฺณหิ นาม อตฺถโต จ พฺยณฺชนโต จ อภินฺนํ โหติ “ทุติยมฺปิ เอตมตฺถํ วทามิ”ติอาทิสฺส วีย,

ง. “ยสฺส สฺยา”ติอาทิวจฺจนตฺตยํ ปน อตฺถโตปิ พฺยณฺชนโตปิ ภินฺนํ,

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยคปักษันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่น เพราะกล่าวถึงคำทั้ง ๓ ว่า ยสฺส ลียา เป็นต้นว่าต่างกันทั้งโดยเนื้อความและศัพท์ (ปน ศัพท์ทำหน้าที่ปักษันตรโชตกะ)

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักษะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ขึ้นชื่อว่าคำสวดย่อมไม่ต่างกัน ทั้งโดยเนื้อความและศัพท์ ดังคำ[ในการสวดกรรมวาจา]ว่า ทูติยมปิ เอตมตถ วทามิ เป็นต้น ด้วย ประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำทั้งสามว่า ยสฺส ลียา เป็นต้น บุคคลพึงกำหนดอย่างไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำทั้งสามว่า ยสฺส ลียา เป็นต้นไม่ต่างกัน ทั้งโดยเนื้อความและศัพท์หรือไม่

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ง. อธิบายว่า คำทั้ง ๓ นั้น ต่างกันทั้งโดยเนื้อความและศัพท์ ดังนี้แล

ง. “ยสฺส ลียา”ติอาทิวจนตฺตยํ ปน อตฺถโกติปิ พุณฺณชนโตปิ ภินฺนํ,

จ. เตนสฺส อนุสฺสวานตฺตํ น ยุชฺชติ.

ประโยค จ. ชื่อว่า ประโยคผล คือ แสดงผลของการที่คำทั้งสามว่า ยสฺส ลียา เป็นต้น ต่างกันทั้งโดยเนื้อความและศัพท์

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยคการณะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำทั้ง ๓ ว่า ยสฺส ลียา เป็นต้น ต่างกันทั้งโดยเนื้อความและศัพท์ด้วยประโยค ง.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การกล่าวเช่นนั้นมิมีผลอะไรบ้าง

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงผลของการกล่าวเช่นนั้นมิใช่หรือไม่

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค จ. อธิบายว่า เพราะคำทั้ง ๓ ว่า ยสฺส ลียา เป็นต้นต่างกันทั้งโดยเนื้อความและศัพท์ ดังนั้น ความเป็นคำสวดของ คำทั้ง ๓ นั้นจึงไม่สมควร ดังนี้แล

จ. เตนสุส อนุสุสาวนตุตํ น ยุชฺชติ.

ฉ. ยทิ เจตํ ยาวตติยานุสุสาวนํ ลียา, นิทานุทุเทเส อนิฏฺฐิตเปปี อาปตฺติ ลียา.

ประโยค ฉ. ชื่อว่า ประโยคลัทธิโทสะ คือ แสดงโทษที่ได้รับจากประโยคต้น

ประโยค จ. ชื่อว่า ประโยคลัทธิโทสียะ คือ มีข้อความเนื่องด้วยประโยคลัทธิโทสะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ความเป็นคำสวดของคำทั้ง ๓ นั้น ไม่สมควร ด้วยประโยค จ.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ถ้าคำทั้ง ๓ นั้นเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ โทษอะไรย่อมมิได้หรือ

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงโทษในการที่คำทั้ง ๓ นั้นเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฉ. อธิบายว่า เราได้แสดงโทษในการที่คำทั้ง ๓ นั้นเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ ด้วยประโยค ฉ. ว่า ถ้าคำนั้นพึงเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ ก็จะต้องมีอาบัติเมื่อยังสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบ ดังนี้แล

ฉ. ยทิ เจตํ ยาวตติยานุสุสาวนํ ลียา, นิทานุทุเทเส อนิฏฺฐิตเปปี อาปตฺติ ลียา.

ช. น จ ยุตฺตํ อนาปตฺติกฺเขตฺเต อาปตฺตี อาปชฺชิตฺตุ.

ประโยค ช. ชื่อว่า ประโยคความยกยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า การกล่าวว่าภิกษุต้องอาบัติเมื่อยังสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบ ย่อมสมควรหรือ

ประโยค ฉ. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ถ้าคำนั้นพึงเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ ก็จะต้องมีอาบัติเมื่อยังสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบ ด้วยประโยค ฉ.

๒. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การกล่าวว่าภิกษุต้องอาบัติเมื่อยังสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบ ย่อมสมควรหรือไร

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลควรกำหนดข้อความนั้นอย่างไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า การต้องอาบัติในฐานะที่ไม่ควรต้อง ย่อมไม่สมควร ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๒๑

ก. อปเร “อนุสสาวิตน”ติ ปทสฺส อนุสสาเวตพฺพนติ อตถํ วิกปเปตฺวา ๗เปยฺ วุตตนฺติ อาหุ.

อาจารย์ท่านอื่นดำริเนื้อความของบทว่า อนุสสาวิตํ ว่า อนุสสาเวตพฺพํ (พึงสวด) จึงกล่าวว่า ๗เปยฺ

ข. ตมปิ น ยุชฺชติ,

แม้ความเห็นนั้นก็สมควร

ค. กสฺมา. อตฺถยฺยตฺตํ อภาวโต.

เพราะเหตุไร เพราะไม่มีเนื้อความ[ที่เป็นอนาคตกาล]และเหตุสมควร

ฃ. อิทธิปิ ปทํ เกจิ “อนุสสาวิตน”ติ สขฺฌายนฺติ, เกจิ “อนุสสาเวตน”ติ, ตํ อุกฺกยํ วาปี อตฺตกาลเมว ทิเปติ, น อนาคตํ.

กล่าวคือ บางรูปสาธยายบทนี้ว่า อนุสสาวิตํ บางรูปสาธยายว่า อนุสสาเวตํ แม้บททั้ง ๒ นั้นก็ไปถึงอดีตกาลอย่างเดียว ไม่ใช่อนาคตกาล

ง. ยถิ จสฺส อโย อตฺถโก สียา, “อนุสสาวิตํ เหสฺสติ”ติ วเทยฺ.

ถ้าบทดังกล่าวจะพึงมีเนื้อความอย่างนี้[ว่า อนุสสาเวตพฺพํ (พึงสวด)] พระพุทธองค์ก็ควรตรัสว่า อนุสสาวิตํ เหสฺสติ (จักสวด)

จ. เอวํ ตาว อตฺถภาวโต น ยุชฺชติ.

ความเห็นนั้นจึงไม่สมควรเพราะไม่มีเนื้อความ[ที่ถึง ต ปัจจุบันในอนาคตกาล]ก่อน

ประโยคข้างต้นมีข้อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. อปเร “อนุสสาวิตน”ติ ปทสฺส อนุสสาเวตพฺพนติ อตถํ วิกปเปตฺวา ๗เปยฺ วุตตนฺติ อาหุ.

ข. ตมฺปิ น ยฺชฺชติ,

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคความยกยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า ความเห็นของคนอื่นนั้นสมควรหรือไม่

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวถึงความเห็นของคนอื่น ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ความเห็นนั้นสมควรหรือไม่

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรพิจารณาว่าความเห็นนั้นสมควรหรือไม่สมควรมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราพิจารณาว่า ความเห็นของคนอื่นนั้นไม่สมควร ดังนี้แล

ข. ตมฺปิ น ยฺชฺชติ,

ค. กสฺมา. อตฺถยฺยตฺติํ อภาวโต.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคการณะ คือ แสดงเหตุในการที่ความเห็นของคนอื่นไม่สมควร [คำว่า กสฺมา ชื่อว่า ประโยคปุจฉา

คำว่า อตฺถยฺยตฺติํ อภาวโต เป็นประโยควิเศษณา]

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคผล

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ความเห็นของคนอื่นไม่สมควร ด้วยประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดความเห็นของคนอื่นนั้นจึงไม่สมควร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุในการที่ความเห็นนั้นไม่สมควรมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้

แสดงเหตุในการที่ความเห็นนั้นไม่สมควรว่า เพราะไม่มีเนื้อความเป็นอนาคตกาล และเหตุสมควร ดังนี้แล

ค. กสฺมา. อตฺถยุตฺตึนํ อภาวโต.

ฌ. อิทยฺหิ ปทํ เกจิ “อนุสฺสาวิตฺตฺ”ติ สขฺฆายนฺติ, เกจิ “อนุสฺสาวะตฺน”ติ, ตํ อุกฺกมํ วาปิ อตฺตีกาลเมว ทีเปติ, น อนาคตํ.

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ อธิบายเหตุในการที่ความเห็นของคนอื่นนั้น ไม่สมควร (หิ ศัพท์ทำหน้าที่วิตถารโศตกะ)

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่าความเห็นของคนอื่นนั้นไม่สมควร เพราะไม่มีเนื้อความเป็นอนาคตกาลและเหตุสมควร ด้วยประโยค ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เนื้อความเป็นอนาคตกาลและเหตุสมควรย่อมไม่มีอย่างไร

๓. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรอธิบายลักษณะที่ไม่มีเนื้อความเป็นอนาคตกาลและเหตุสมควรมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฌ. อธิบายว่า เราได้แสดงลักษณะที่ไม่มีเนื้อความเป็นอนาคตกาลก่อนว่า บางรูปสาธยายบทนี้ว่า อนุสฺสาวิตํ บางรูปสาธยายว่า อนุสฺสาวะตํ แม้บททั้งสองนั้นก็บังถึงอดีตกาลอย่างเดียว ไม่ใช่อนาคตกาล ดังนี้แล

ฌ. อิทยฺหิ ปทํ เกจิ “อนุสฺสาวิตฺตฺ”ติ สขฺฆายนฺติ, เกจิ “อนุสฺสาวะตฺน”ติ, ตํ อุกฺกมํ วาปิ อตฺตีกาลเมว ทีเปติ, น อนาคตํ.

ง. ยถิ จสฺส อยํ อตฺถโก สียา, “อนุสฺสาวิตํ เหลสฺสตี”ติ วเทยฺย.

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยคลัทธิทโส คือ แสดงโทษที่ได้รับจากประโยคต้น (จ ศัพท์ทำหน้าที่ลัทธิทโสโศตกะ)

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยคลัทธิทโสยะ คือ มีข้อความเนื่องด้วยประโยคลัทธิทโส

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่าบางรูปสาธยายบทนี้ว่า อนุสฺสาวิตํ

บางรูปसारยยาว่า อนุสฺสาเวตฺ มัมภทํ ๒ นั้นก็บ่งถึงอดีตกาลอย่างเดียว ไม่ใช่อนาคตกาล ด้วยประโยค ชม.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลย่อมรู้ว่าคำดังกล่าวไม่แสดงอนาคตกาล แต่แสดงอดีตกาลเท่านั้นอย่างไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงโทษในการที่คำดังกล่าวแสดงอนาคตกาลมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ง. อธิบายว่า เราได้แสดงโทษในการที่คำดังกล่าวแสดงอนาคตกาลด้วยประโยค ง. ว่า ถ้าหากบทดังกล่าวจะพึงมีเนื้อความอย่างนี้ว่า อนุสฺสาเวตฺพฬํ (พึงสวด) พระพุทธรองค์ก็ควรตรัสว่า อนุสฺสาวิตฺ เหสฺสติ (จักสวด) ดังนี้แล

ค. กสฺมา. อตฺถยตุตฺติํ อภาวโต.

จ. เอวํ ตาว อตฺถภาวโต น ยุชฺชติ.

ประโยค จ. ชื่อว่า ประโยคนิคมนะ คือ ประโยคลงท้าย

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคนิคมนิยะ คือ ประโยคที่เกี่ยวกับนิคมนะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปฺนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงเหตุในการที่ความเห็นของคนอื่นไม่สมควรด้วยประโยค ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำลงท้ายของประโยคนั้นคืออะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงคำลงท้ายของประโยคนั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค จ. อธิบายว่า เราได้แสดงคำลงท้ายของประโยคนั้นด้วยประโยค จ. ว่า ความเห็นนั้นจึงไม่สมควร เพราะไม่มีเนื้อความ[ที่]ถึง ต ปัจจุบันในอนาคตกาล]ก่อน ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๒๒

ก. ยทิ เจตํ อุทเทสวสาเน วจนํ สนธาย วุตตํ ลียา, “น อาวิกิริสสามิ”ติ จิตตํ
อุปปาเทนตสฺส นินาเน สมตเตปิ วุตตมุสวาโท น ลียา,

ถ้าบทว่า อนุสสาวิตํ นั้น หมายถึงคำกล่าวในที่สุดแห่งหัวข้อ[ของปาราชิกว่า
กัจจิตถ ปริสุทฺธา (ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ)] มุสวาทที่ตรัสไว้เมื่อสวดคำเริ่ม
เรื่องจบแล้วก็ไม่พึงมีแก่ภิกษุผู้คิดว่า เราจักไม่เปิดเผยอาบัติ

ข. กสฺมา. “ยาวตติยํ อนุสสาวิยานเน”ติ วจนโต.

เพราะเหตุไร เพราะตรัส[ปัจจุบันกาล]ว่า ยาวตติยํ อนุสสาวิยานเน (เมื่อกำลัง
สวดถึงครั้งที่ ๓)

ค. “ยาวตติยาน”ติ อิทํ วจนเมว นีรตถํ ลียา,

และคำว่า ยาวตติยํ (ถึงครั้งที่ ๓) นี้ก็ไม่พึงมีประโยชน์โดยแท้

ฌ. กสฺมา. นินาณุทเทเส ยาวตติยานุสสาวันตสฺส อภาวโตติ เอวํ ยุตฺตโตภาวโต ตมฺปิ
น ยุชฺชติ.

เพราะเหตุไร เพราะไม่มีการสวดถึงครั้งที่ ๓ ในหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง แม้ความ
เห็นนั้นก็สมควร เพราะไม่มีเหตุสมควรอย่างนี้

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. ยทิ เจตํ อุทเทสวสาเน วจนํ สนธาย วุตตํ ลียา, “น อาวิกิริสสามิ”ติ จิตตํ อุป-
ปาเทนตสฺส นินาเน สมตเตปิ วุตตมุสวาโท น ลียา,

ข. กสฺมา. “ยาวตติยํ อนุสสาวิยานเน”ติ วจนโต.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคการณะ คือ แสดงเหตุในการที่มุสวาทที่ตรัสไว้เมื่อสวดคำ
เริ่มเรื่องจบแล้วก็ไม่พึงมี

(คำว่า กสฺมา ชื่อว่า ประโยคปจฺจนา

คำว่า “ยาวตติยํ อนุสสาวิยานเน”ติ วจนโต เป็น ประโยควิเศษชนา)

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคผล

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า ถ้าบทว่า อนุสฺสาวิตํ นั้น หมายถึง คำกล่าวในที่สุดแห่งหัวข้อของปาราชิกว่า กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา (ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ) มุสาวาทที่ตรัสไว้เมื่อสวดคำเริ่มเรื่องจบแล้วก็ไม่พึงมีแก่ภิกษุผู้คิดว่า เราจักไม่เปิดเผยอาบัติ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดมุสาวาทที่ตรัสไว้เมื่อสวดคำเริ่มเรื่องจบแล้วจึงไม่พึงมีแก่ภิกษุผู้คิดว่า เราจักไม่เปิดเผยอาบัติ

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุในการที่มุสาวาทที่ตรัสไว้เมื่อสวดคำเริ่มเรื่องจบแล้วไม่พึงมีแก่ภิกษุผู้คิดว่า เราจักไม่เปิดเผยอาบัติ มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้แสดงเหตุในเรื่องนี้ไว้ว่า มุสาวาทที่ตรัสไว้เมื่อสวดคำเริ่มเรื่องจบแล้วไม่พึงมีแก่ภิกษุผู้คิดว่า เราจักไม่เปิดเผยอาบัติ เพราะตรัส[ปัจจุบันกาล]ว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวียมาเน (เมื่อกำลังสวดถึงครั้งที่ ๓) ดังนี้แล

ก. ยถิ เจตํ อุทฺเทสวสาเน วจนํ สนฺธาย วุตตํ ลียา, “น อาวิกฺริสฺสามิ”ติ จิตฺตํ อุป-
ปาเทนฺตสฺส นินาเน สมตฺเตปิ วุตตมุสาวาทเ ท น ลียา,

ข. กสฺมา. “ยาวตติยํ อนุสฺสาวียมาเน”ติ วจนโต.

ค. “ยาวตติยนฺ”ติ อิทํ วจนเมว นีรุตฺถกํ ลียา,

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคลัทธิโทสะ คือ แสดงโทษที่ได้รับจากประโยคต้น

ประโยค ก. และ ข. ชื่อว่า ประโยคลัทธิโทสียะ คือ มีข้อความเนื่องด้วยประโยค ลัทธิโทสะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า มุสาวาทที่ตรัสไว้เมื่อสวดคำเริ่มเรื่องจบแล้ว ไม่พึงมีแก่ภิกษุผู้คิดว่า เราจักไม่เปิดเผยอาบัติ เพราะตรัส[ปัจจุบันกาล]ว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวียมาเน (เมื่อกำลังสวดถึงครั้งที่ ๓) ด้วยประโยค ก. และ ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ถ้าเป็นอย่างนั้น คำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ นี้พึงมีโทษอะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงโทษของคำว่า ยาวตติย อนุสฺสาวิต โหติ มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้แสดงโทษของคำว่า ยาวตติย อนุสฺสาวิต โหติ ว่า คำดังกล่าวก็ไม่พึงมีประโยชน์โดยแท้ ดังนี้แล

ค. “ยาวตติยนฺ”ติ อิํ วจนเมว นีรตฺถกํ ลียา,

ฌ. กสฺมา. นิตานุทเทเส ยาวตติยานุสฺสาวนสฺส อภาวโตติ เอวํ ยุตฺตอภาวโต ตมฺปิ น ยุชฺชติ.

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยคการณะ คือ แสดงเหตุในการที่คำว่า ยาวตติย อนุสฺสาวิต โหติ ไม่พึงมีประโยชน์

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคผล

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า ยาวตติย อนุสฺสาวิต โหติ ไม่พึงมีประโยชน์โดยแท้ ด้วยประโยค ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดคำว่า ยาวตติย อนุสฺสาวิต โหติ จึงไม่มีประโยชน์

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงถึงเหตุในการที่คำว่า ยาวตติย อนุสฺสาวิต โหติ ไม่มีประโยชน์มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฌ. อธิบายว่า เราได้แสดงเหตุในการที่คำว่า ยาวตติย อนุสฺสาวิต โหติ ไม่มีประโยชน์ว่าเพราะไม่มีการสวดถึงครั้งที่ ๓ ในหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง ดังนี้แล

นอกจากนั้น ประโยค ฌ. ยังต่อท้ายด้วยประโยคนิคมณะว่า เอวํ ยุตฺตอภาวโต ตมฺปิ น ยุชฺชติ (แม้ความเห็นนั้นก็สมควรเพราะไม่มีเหตุสมควรอย่างนี้) เหมือนที่กล่าวไว้ในประเด็นแรกของเรื่องนี้ว่า เอวํ ตาว อตฺถภาวโต น ยุชฺชติ (ความเห็นนั้นจึงไม่สมควร เพราะไม่มีเนื้อความ[ที่ลง ต ปัจจุบันในอนาคตกาล]ก่อน) ตาว ศัพท์ในประโยคต้นมองหาประเด็นที่ ๒ ในเรื่องนี้ คือ ความไม่มีเหตุสมควร

ตัวอย่าง ๒๓

ก. “ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ”ติ อิํ ปน ลกฺขณฺวจนฺมตฺตํ,

ส่วนคำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ (ข้าพเจ้าได้สวดถึงครั้งที่ ๓) นี้ เป็นเพียงคำแสดงลักษณะ[ของปาติโมกข์]

ข. เตน อิมมตฺถํ ทสฺเสติ- ยเปยฺ สมฺปชานมฺสาวาทิ โหติติ.

ดังนั้นจึงแสดงข้อความนี้ว่า ธรรมด่าว่าปาติโมกข์นี้ ยเปยฺ ครั้งที่ ๓

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. “ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ”ติ อิํ ปน ลกฺขณฺวจนฺมตฺตํ,

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่น เพราะกล่าวถึงความเห็นของพระอรรถกถาจารย์เอง

ประโยคต้น ที่แสดงความเห็นของอาจารย์บางท่าน และอาจารย์ท่านอื่น ชื่อว่า ประโยคปักชะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงความเห็นของอาจารย์บางท่านและอาจารย์ท่านอื่นไว้ด้วยประโยคต้นแล้ว

๒. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงความเห็นที่สมควรมิใช่หรือ

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่อเป็นอย่างนี้ จึงจะสมควร (หรือ) ความเห็นที่สมควรคืออะไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ก. อธิบายว่า เราได้แสดงความเห็นที่สมควรว่า คำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ นี้ เป็นเพียงคำแสดงลักษณะ[ของปาติโมกข์] ด้วยประโยค ก. ดังนี้แล

ก. “ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ”ติ อิํ ปน ลกฺขณฺวจนฺมตฺตํ,

ข. เตน อิมมตฺถํ ทสฺเสติ- ยเปยฺ สมฺปชานมฺสาวาทิ โหติติ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคความยกยารัมมะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า ท่านกำหนดเนื้อความอะไรด้วยคำนั้น ซึ่งเป็นเหตุเพียงแสดงลักษณะของปาติโมกข์

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงว่า คำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ นี้ เป็นเพียงคำแสดงลักษณะ[ของปาติโมกข์] ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านกำหนดเนื้อความอะไรด้วยคำนั้นซึ่งเป็นเหตุเพียงแสดงลักษณะของปาติโมกข์

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเนื้อความที่ถูกกำหนดด้วยคำนั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้แสดงเนื้อความที่ถูกกำหนดด้วยคำนั้นว่า ดังนั้นจึงแสดงข้อความนี้ว่า ธรรมด่าว่าปาติโมกข์นี้ ย่อมถูกสวดถึงครั้งที่ ๓ เมื่อปาติโมกข์นั้นถูกสวดอยู่ถึงครั้งที่ ๓ ภิกษุใดรู้อยู่ไม่ยอมเปิดเผยอาบัติที่มีอยู่ สัมปชานมุสสาวาท (การพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่) ย่อมมีแก่ภิกษุนั้นในตอนท้ายของการสวดถึงครั้งที่ ๓ ด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๒๔

ก. ตเทตฺถ ยถา อนุสฺสาวิตํ ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ นาม โหติ, ตํ ทสฺเสตฺถ ตตฺถายสฺมฺนเต ปุจฺฉามิ ติอาทิ วุตฺตํ.

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตตฺถายสฺมฺนเต ปุจฺฉามิ เป็นต้นเพื่อแสดงลักษณะที่ปาติโมกข์นั้นชื่อว่าถูกสวดถึงครั้งที่ ๓

ข. ตํ ปเนตํ ปาราชิกาทีนํ อวसानะ ทิสฺสติ, น นิตานาวसानะ.

อนึ่ง คำสวดถึงครั้งที่ ๓ นั้นพบในตอนท้ายของปาราชิกเป็นต้น ไม่พบในตอนท้ายของคำเริ่มเรื่อง

ค. กัญจาปี น ทิสฺสติ, อถ โข อุทฺเทสกาเล “อาวิกิตา หิสฺส ผาสฺส โหติ”ติ วุตฺวา “อุทฺทฺธิฏฺฐํ โข อายสฺมฺนโต นิทานํ, ตตฺถายสฺมฺนเต ปุจฺฉามิ”ติอาทินา นเยน วตฺตพฺพเมว.

แม้จะไม่พบ ก็ต้องสอดคล้องตามนัยว่า ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดคำเริ่มเรื่องแล้ว ข้าพเจ้าขอลาท่านทั้งหลายในคำเริ่มเรื่องนั้น เป็นต้น หลังจากสวดว่า อาวิกิตา หิสฺส ผาสฺส โหติ (เพราะความผาสฺสย่อมมีแก่ภิกษุนั้นด้วยการเปิดเผยอาบัติ) ในเวลาสวดปาติโมกข์

ฅ. เอวฺมฺหิ นิทานํ สุทฺทฺธิฏฺฐํ โหติ,

ผลก็คือ เมื่อเป็นดังนี้จึงสวดคำเริ่มเรื่องเป็นอย่างดี

ง. อณฺณถา ทฺวาทฺธิฏฺฐํ.

มิฉะนั้นแล้วก็เป็นการสวดไม่ดี

จ. อิมเมว จ อตถํ สนฺธาย อุโปสฺสณฺทกฺขนฺธเก วุตฺตํ “ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติติ สกิมฺปิ อนุสฺสาวิตํ โหติ, ทฺติยมฺปิ อนุสฺสาวิตํ โหติ, ตติยมฺปิ อนุสฺสาวิตํ โหติ”ติ.

อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงหมายเอาเนื้อความนี้จึงตรัสไว้ในอุโปสถขันธกะว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติติ สกิมฺปิ อนุสฺสาวิตํ โหติ. ทฺติยมฺปิ อนุสฺสาวิตํ โหติ. ตติยมฺปิ อนุสฺสาวิตํ โหติ (คำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ (ข้าพเจ้าได้สวดถึงครั้งที่ ๓) หมายความว่า สวดเป็นครั้งที่ ๑ สวดเป็นครั้งที่ ๒ สวดเป็นครั้งที่ ๓)

ฉ. อยเมตฺถ อาจริยปรมฺปรากโต วินิจฺจนฺโต.

ข้อความข้างต้นนี้เป็นคำวินิจฉัยที่นำมาโดยธรรมเนียมของอาจารย์ทั้งหลายในคำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ นี้

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. ตเทตํ ยถา อนุสฺสาวิตํ ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ นาม โหติ, ตํ ทสฺสเสตฺถํ ตตฺถายสฺมฺนเต ปุจฺฉามิติอาทิ วุตฺตํ.

ข. ตํ ปเนตํ ปาราชิกาทินํ อวสานเ ทิสฺสติ, น นิทานาวสานเ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า คำสวดถึงครั้งที่ ๓ นั้นพบในตอนท้ายของคำเริ่มเรื่องหรือไม่

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยค

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตถาคตสมนฺเต ปุจฉามิ เป็นต้น เพื่อแสดงลักษณะที่ปาติโมกข์นั้นชื่อว่า ถูกสวดถึงครั้งที่ ๓ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำสวดถึงครั้งที่ ๓ นั้นพบในตอนท้ายของที่ไหน

๓. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำสวดถึงครั้งที่ ๓ นั้นพบในตอนท้ายของคำเริ่มเรื่องหรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า คำสวดถึงครั้งที่ ๓ นั้นพบในตอนท้ายของปาราชิก เป็นต้น ไม่พบในตอนท้ายของคำเริ่มเรื่อง ดังนี้แล

ข. ตํ ปเนตํ ปาราชิกาทินํ อวसानะ ทิสฺสติ, น นิตานาวसानะ.

ค. กิญจาปิ น ทิสฺสติ, อถ โข อุทฺเทสกาเล “อาวิกิตา ทิสฺส ผาสฺสุ โหติ”ติ วตฺวา “อุทฺทิกฺกัจจ โข อายสฺมณฺโตะ นิตานํ, ตตฺถายสฺมณฺเต ปุจฉามิ”ติอาทินา นเยน วตฺตพฺพเมว.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคความยกยารัมมะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแก้ความสงสัยว่า คำสวดถึงครั้งที่ ๓ นั้น เมื่อไม่พบโดยตรงก็ไม่ควรสวดมิใช่หรือ

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

(ประโยคต้น ที่เริ่มด้วย กิญจาปิ ชื่อว่า ประโยคครหา คือ ตำนานการไม่พบในที่สุดของคำเริ่มเรื่อง

ประโยคหลัง ที่เริ่มต้นด้วย อถ โข ชื่อว่า ประโยคสัมภาวนา คือ ยกย่องด้วยการอนุญาตให้สวดคำดังกล่าวได้)

วิธีสัมพันธ์ประโยค

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำสวดถึงครั้งที่ ๓ นั้นพบในตอนท้ายของปาราชิก เป็นต้น ไม่พบในตอนท้ายของคำเริ่มเรื่อง ด้วยประโยค ก.

๒. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำสวดถึงครั้งที่ ๓ นั้น เมื่อไม่พบโดยตรงก็ไม่ควรสวดมิใช่หรือ

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลย่อมทราบเนื้อความนั้นได้อย่างไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า คำสวดถึงครั้งที่ ๓ นั้นแม้จะไม่พบก็ต้องสวดตามนัยว่า อุทฺติฏฺฐํ โข อายสฺมนโต นิทานํ ตตฺถายสฺมนเต ปุจฉามิ เป็นต้น หลังจากสวดว่า อาวิกาตา หิสฺส ผาสฺสุ โหติ ในเวลาสวดปาติโมกข์ ดังนี้แล

ค. กิณฺจาปิ น หิสฺสติ, อถ โข อุทฺทเทสกาเล “อาวิกาตา หิสฺส ผาสฺสุ โหติ”ติ วตฺวา “อุทฺติฏฺฐํ โข อายสฺมนโต นิทานํ ตตฺถายสฺมนเต ปุจฉามิ”ติอาทินา นเยน วตฺตพฺพเมว.

ฌ. เอวเมหิ นิทานํ สุอุทฺติฏฺฐํ โหติ,

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยคลัทธิคุณะ คือ แสดงผลพลอยได้จากประโยคต้นซึ่งในที่นี้คือ ผลที่ได้รับจากประโยค ค.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคลัทธิคุณิยะ คือ มีข้อความเนื่องด้วยประโยคลัทธิคุณะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำสวดถึงครั้งที่ ๓ นั้น แม้จะไม่พบก็ต้องสวดตามนัยว่า อุทฺติฏฺฐํ โข อายสฺมนโต นิทานํ ตตฺถายสฺมนเต ปุจฉามิ เป็นต้น หลังจากสวดว่า อาวิกาตา หิสฺส ผาสฺสุ โหติ ในเวลาสวดปาติโมกข์ ด้วยประโยค ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ประโยคดังกล่าวมีผลพลอยได้อย่างไร (อีกอย่างหนึ่ง) เมื่อสวดคำสวดว่า อุทฺติฏฺฐํ โข เป็นต้น จะมีผลพลอยได้อย่างไร

๓. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงถึงผลพลอยได้จากประโยค ค. มิใช่หรือ (หรือ) ท่านควรแสดงถึงผลพลอยได้จากการสวดคำว่า อุทฺติฏฺฐํ โข เป็นต้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฌ. อธิบายว่า เราได้แสดงถึงผลพลอยได้จากประโยค ค. ว่า ผล ก็คือ เมื่อเป็นดังนี้จึงสวดคำเริ่มเรื่องเป็นอย่างดีดังนี้แล

ค. กิณฺจาปิ น หิสฺสติ, อถ โข อุทฺทเทสกาเล “อาวิกาตา หิสฺส ผาสฺสุ โหติ”ติ วตฺวา “อุทฺติฏฺฐํ โข อายสฺมนโต นิทานํ ตตฺถายสฺมนเต ปุจฉามิ”ติอาทินา นเยน วตฺตพฺพเมว.

ฌ. เอวเมหิ นิทานํ สุอุทฺติฏฺฐํ โหติ,

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยคลัทธิโทสะ คือ แสดงโทษที่ได้รับจากประโยคต้น

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคหลักทอหิยะ คือ มีข้อความเนื่องด้วยประโยคหลักทอหิยะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำสวดถึงครั้งที่ ๓ นั้น แม้จะไม่พบก็ต้องสวดตามนัยว่า อุทฺธิกฺขัง โข อายสฺมนโต นิทานํ ตตฺถายสฺมนเต ปุจฺฉามิ เป็นต้น หลังจากสวดว่า อาวิกตา หิสฺส ผาสฺสุ โหติ ในเวลาสวดปาติโมกข์ ด้วยประโยค ค.

๒. ปุจฺฉา (คำถาม) คือ เมื่อไม่สวดคำสวดว่า อุทฺธิกฺขัง โข เป็นต้น โทษอะไรย่อมมีได้หรือ

๓. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงโทษในการไม่สวดคำว่า อุทฺธิกฺขัง โข เป็นต้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ง. อธิบายว่า เราได้แสดงโทษในการไม่สวดคำดังกล่าวว่า มิฉะนั้นแล้วก็เป็นการสวดไม่ดี ดังนี้แล

ก. ตเทถํ ยถา อนุสฺสวิตํ ยาวตติยํ อนุสฺสวิตํ นาม โหติ, ตํ ทสฺเสตุํ ตตฺถายสฺมนเต ปุจฺฉามิติอาทิ วุตฺตํ.

จ. อิมเมว จ อตฺถํ สนฺธาย อุโปสถกฺขณฺธเก วุตฺตํ “ยาวตติยํ อนุสฺสวิตํ โหติติ สกิมฺปิ อนุสฺสวิตํ โหติ, พุติยมฺปิ อนุสฺสวิตํ โหติ, ตติยมฺปิ อนุสฺสวิตํ โหติ”ติ.

ประโยค จ. ชื่อว่า ประโยคความยกยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า คำทั้ง ๓ ว่า ยสฺส ลียา อาปตฺติ เป็นต้นควรเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ มิใช่หรือ

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตตฺถายสฺมนเต ปุจฺฉามิ เป็นต้นเพื่อแสดงลักษณะที่ปาติโมกข์นั้นชื่อว่าถูกสวดถึงครั้งที่ ๓ ด้วยประโยค ก.

๒. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำทั้ง ๓ ว่า ยสฺส ลียา อาปตฺติ เป็นต้นควรเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ มิใช่หรือ

๓. ปุจฺฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดเนื้อความนั้นอย่างไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวประโยค จ. อธิบายว่า ถ้าคำทั้ง ๓ ว่า ยสฺส ลียา อาปตฺติ เป็นต้นเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ พระพุทธองค์ก็พึงตรัสคำนั้นไว้ในอุโปสถชั้นธกะ แต่ไม่พึงตรัสคำว่า สกิมฺปิ อนุสฺสาวิตฺ โหติ เป็นต้นไว้ ดังนี้แล

จ. อิมเมว จ อตฺถํ สนฺธาย อุโปสถกฺขนฺธเก วุตฺตํ “ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตฺ โหตีติ สกิมฺปิ อนุสฺสาวิตฺ โหติ, ทุตติยมฺปิ อนุสฺสาวิตฺ โหติ, ตตติยมฺปิ อนุสฺสาวิตฺ โหติ”ติ.

ฉ. อยเมตถ อาจริยปรมฺปรามโต วินิจฺฉโย.

ประโยค ฉ. ชื่อว่า ประโยคความยกยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า ข้อวินิจฉันนี้ไม่มีมาในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายมิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านได้รับมาแต่ไหน

ประโยค จ. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า พระพุทธองค์ทรงหมายเอาเนื้อความนี้ จึ่งตรัสไว้ในอุโปสถชั้นธกะว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตฺ โหตีติ สกิมฺปิ อนุสฺสาวิตฺ โหติ เป็นต้น

๒. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ข้อวินิจฉันนี้ไม่มีในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายมิใช่หรือ

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านได้รับมาแต่ไหน (ฎีกาใหม่), บุคคลย่อมรู้คำว่า อิมมตฺถํ สนฺธาย วุตฺตํ (พระพุทธองค์ทรงหมายเอาเนื้อความนี้จึ่งตรัสไว้) ได้อย่างไร (ฎีกาเก่า)

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฉ. อธิบายว่า ข้อความข้างต้นเป็นคำวินิจฉันที่นำมาโดยธรรมเนียมของอาจารย์ทั้งหลายในคำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตฺ โหติ นี้ ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๒๕

ก. โย ปน ภิกฺขุ ๗ เปยฺย สมฺปชานมฺุสสาวาทสฺส โหตีติ สมฺปชานมฺุสสาวาทอ สฺส โหติ, เตนสฺส ทุกฺกฏาปตฺติ โหติ.

คำว่า โย ปน ภิกขุ ยาวตติยํ อนุสสาวิมาเน สรมาโน สนฺตี อาบตฺติ นาวิกเรยฺย, สมฺปชานมุสสาวาทสฺส โหติ (ภิกษุใดรู้อยู่ไม่ยอมเปิดเผยอาบัติที่มีอยู่ สมฺปชานมุสสาวาทย์่อมมีแก่ภิกษุนั้น) หมายความว่า สมฺปชานมุสสาวาทย์่อมมีแก่ภิกษุนั้น ดังนั้น จึงมีอาบัติทุกกฏ

ข. สา จ โข ปน น มุสสาวาทลฺกฺขณฺณ,

อนึ่ง อาบัติทุกกฏนั้นไม่ใช่มีได้ด้วยลักษณะของการพูดเท็จ

ค. “สมฺปชานมุสสาวาทเ กิ โหติ, ทุกกฏํ โหติ”ติ อิมินา ปน ภควโต วจเนน วจิทฺวาเร อภิรียสมฺมูจํนาปตฺติ โหติติ เวทิตพฺพา.

แต่พึงทราบว่าเป็นอาบัติที่มีการไม่ทำ[การปลงเสียง]ทางวิหิตวารเป็นสมมุติฐานตามพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคนี้ว่า สมฺปชานมุสสาวาทเ กิ โหติ. ทุกกฏํ โหติ (ถามว่า : อาบัติอะไรมีได้ในเพราะการพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่ ตอบว่า : อาบัติทุกกฏย่อมมีได้)

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. โย ปน ภิกขุ ๗เปช สมฺปชานมุสสาวาทสฺส โหติติ สมฺปชานมุสสาวาทอ สฺส โหติ, เตนสฺส ทุกกฏาปตฺติ โหติ.

ข. สา จ โข ปน น มุสสาวาทลฺกฺขณฺณ,

ค. “สมฺปชานมุสสาวาทเ กิ โหติ, ทุกกฏํ โหติ”ติ อิมินา ปน ภควโต วจเนน วจิทฺวาเร อภิรียสมฺมูจํนาปตฺติ โหติติ เวทิตพฺพา.

ประโยค ข. และ ค. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า อาบัติปาจิตตีย์ควรมีได้ในเรื่องนี้หรือไม่ หรือ ตามพระพุทธดำรัสว่า สมฺปชานมุสสาวาท ปาจิตตีย์ (ภิกษุต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่)

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอารัทธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า โย ปน ภิกขุ ๗เปช โหติ หมายความว่า สมฺปชานมุสสาวาทย์่อมมีแก่ภิกษุนั้น ดังนั้น จึงมีอาบัติทุกกฏ ด้วยประโยค ก.

๒. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ อาบัติปาจิตตีย์ควรมีได้ในเรื่องนี้หรือไม่ หรือ ตามพระพุทธดำรัสว่า สมฺปชานมุสสาวาท ปาจิตตีย์ (ภิกษุต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่)

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดท่านจึงกล่าวว่ามีอาบัติทุกกฏ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺ์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า อาบัติทุกกฏนั้นไม่ใช่มีได้ด้วยลักษณะของการพูดเท็จ ดังนี้แล

ข. สา จ โข ปน น มุสาวาทลกุขณน,

ค. “สมฺปชานมุสาวาทเก กิ โหติ, ทุกฺกฏํ โหติ”ติ อิมินา ปน ภควโต วจเนน วจีหฺวารเอ อภิรียสมฺภูจฺานาปตติ โหติติ เวทิตพฺพา.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคพยติเรกะ คือ แสดงความขัดแย้งว่า อาบัติทุกกฏนั้นไม่ใช่มีได้ด้วยลักษณะของการพูดเท็จ แต่เป็นอาบัติที่มีการไม่กระทำการเปล่งเสียงทางวจีหฺวารเป็นสมฺภูจฺาน

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคอันวยะ คือ แสดงความคล้อยตาม

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า อาบัติทุกกฏนั้นไม่ใช่มีได้ด้วยลักษณะของการพูดเท็จ ด้วยประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่ออาบัติทุกกฏนั้นไม่ใช่มีได้ด้วยลักษณะของการพูดเท็จ ก็จะมีได้อย่างไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะของการต้องอาบัติทุกกฏในเรื่องนี้มีใช้หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺ์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า อาบัติทุกกฏนั้นไม่ใช่มีได้ด้วยลักษณะของการพูดเท็จ แต่เป็นอาบัติที่มีการไม่ทำการเปล่งเสียงทางวจีหฺวารเป็นสมฺภูจฺาน ตามพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคนี้ว่า สมฺปชานมุสาวาทเก กิ โหติ. ทุกฺกฏํ โหติ ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๒๖

ก. อาวิกตา หิสฺส ผาสฺสุ โหติติ เอตฺถ อาวิกตาติ อาวิกตาย,

ในประโยคว่า อาวิกา หิสฺส ผาสฺ โหติ (ความผาสฺกยอมมีแก่ภิกษุนี้ด้วยอาบัติที่เปิดเผยแล้ว) นี้ คำว่า อาวิกา แปลว่า ด้วยอาบัติที่เปิดเผยแล้ว

ข. ปกาสิตายาติ อตฺโถ.

หมายความว่า ด้วยอาบัติที่แสดงแล้ว

ค. อลชฺชิตาติอาทิสฺ วีย หิ อิทมปิ กรณตฺเถ ปจฺจตฺตวณฺเณ.

โดยแท้จริงแล้ว แม้บทนี้ถึงปฐมาวิภคติในอรรถกถา ดังคำว่า อลชฺชิตา (ด้วยความไม่ละอาย) เป็นต้น

ฌ. หิติ นิปาตมตฺตํ.

บทว่า หิ เป็นเพียงนิบาต

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. อาวิกา หิสฺส ผาสฺ โหติติ เอตฺถ อาวิกาติ อาวิกาตาย,

ข. ปกาสิตายาติ อตฺโถ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ การอธิบายความหมายของคำว่า อาวิกาตาย (เปิดเผยแล้ว) ว่าเป็น ปกาสิตาย (แสดงแล้ว)

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านอธิบาย อาวิกา ว่า อาวิกาตาย (ด้วยอาบัติที่เปิดเผยแล้ว) ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ความหมายว่า ด้วยอาบัติที่เปิดเผยแล้ว คืออะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรอธิบายความหมายข้างต้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราอธิบายความหมายของ อาวิกาตาย (เปิดเผยแล้ว) ว่าเป็น ปกาสิตาย (แสดงแล้ว) ด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

ก. อาวิกา หิสฺส ผาสฺ โหติติ เอตฺถ อาวิกาติ อาวิกาตาย,

ค. อลชชิตาติอาที่สุ วีย หิ อิทมปิ กรณตเถ ปจจตตวณัน

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคทัฬหีภระณะ คือ ย้าความในประโยค ข.

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคทัฬหียะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านอธิบาย อาวิกตา ว่า อาวิกตาย (ด้วยอาบัติที่เปิดเผยแล้ว) ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดท่านจึงอธิบาย อาวิกตา ว่า อาวิกตาย

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ในพระบาลีมีรูปว่า อาวิกตา มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า แม้บทนี้ก็ลงปฐมาวีภัตติลงในอรรถภระณะ ดังคำว่า อลชชิตา (ด้วยความไม่ละอาย) เป็นต้น ดังนั้นเราจึงอธิบาย อาวิกตา ว่า อาวิกตาย ดังนี้แล

ค. อลชชิตาติอาที่สุ วีย หิ อิทมปิ กรณตเถ ปจจตตวณัน

ฌ. หิติ นิปาตมตตํ.

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยคความภะระณะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า หิ ศัพท์เป็นตติยาวิภัตติโดยมีรูปเป็น อาวิกตาหิ

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคอาภะระ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า แม้บทนี้ก็ลงปฐมาวีภัตติในอรรถภระณะ ดังคำว่า อลชชิตา (ด้วยความไม่ละอาย) เป็นต้น ด้วยประโยค ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ปฐมาวีภัตติในบทนั้นลงในอรรถภระณะได้อย่างไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ รูปเดิมของบทนี้ควรจะมีรูปว่า อาวิกตาหิ มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฌ. อธิบายว่า หิ ศัพท์เป็นเพียงนิบาต ดังนั้น เราจึงกล่าวว่า ปฐมาวีภัตติในบทนั้นลงในอรรถภระณะ ด้วยประโยค ฌ. ดังนี้แล

(อีกอย่างหนึ่ง) ประโยค ข. อาจสัมพันธ์ประโยคอีกลักษณะหนึ่งโดยมองหา มตุต ศัพท์ ที่ทำหน้าที่ห้ามความหมายอื่น

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านอธิบาย อาวิตาย ด้วยประโยค ก. ข. และ ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ หิ นิบาตในคำว่า อาวิตา หิสส เป็นไปในอรรถอะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ หิ นิบาตในคำนั้นเป็นไปในอรรถว่า วากยา-
รัมมะ เป็นต้นหรือไร (หรือ) ท่านควรแสดงอรรถของ หิ นิบาตนั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า หิ ศัพท์ เป็นเพียงนิบาตที่ไม่มีอรรถพิเศษใดๆ ดังนี้แล

ปาราชิกุทเทสะ (หัวข้อของปาราชิก)

ตัวอย่าง ๒๗

ก. ตตถ วตฺถุติ อุปสมฺปทาเปกฺโข ปุคฺคโล.

ในวัตรอุสมบัติเป็นต้นเหล่านั้น วัตร คือ บุคคลผู้มุ่งอุปสมบท

ข. โส จเปตฺวา อุณฺวิสฺตฺวสฺสํ อนฺติมวตฺตฺอุชฺฌาปนฺนปฺพุพฺพํ, ปณฺทกาทโย จ เอกาทส
อภพฺพปฺคฺคฺเล เวทิตฺตฺพโ.

บุคคลนั้นพึงทราบ โดยยกเว้นคนมีอายุต่ำกว่า ๒๐ ปี คนเคยต้องอันติมวัตร
(ปาราชิก) และอภัพพบุคคล ๑๑ มีบัณฑิตกะ เป็นต้น

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. ตตถ วตฺถุติ อุปสมฺปทาเปกฺโข ปุคฺคโล.

ข. โส จเปตฺวา อุณฺวิสฺตฺวสฺสํ อนฺติมวตฺตฺอุชฺฌาปนฺนปฺพุพฺพํ, ปณฺทกาทโย จ เอกาทส
อภพฺพปฺคฺคฺเล เวทิตฺตฺพโ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคความยกยารัมมะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า บุคคลทุกคนเป็นที่ตั้งแห่งอุปสมบทกรรมได้

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ คือ บรรณไว้ก่อน

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ในวัตรอุสมบัตินั้นเป็นต้นเหล่านั้น วัตรอุ คือ บุคคลผู้มุ่งอุปสมบทด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลทุกคนเป็นที่ตั้งแห่งอุปสมบทกรรมได้หรือ

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงบุคคลที่ถูกยกเว้นในอุปสมบทกรรมมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า บุคคลผู้มุ่งอุปสมบททุกคนยกเว้นคนมีอายุต่ำกว่า ๒๐ ปี คนเคยต้องอันติมวัตร และภัพพบุคคล ๑๑ มีบัณฑิตเป็นต้น เป็นที่ตั้งแห่งอุปสมบทกรรม ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๒๘

ก. โย จ โข สามเณโร สมนโน วิเทสํ คนฺตวา ภิกขุขุสฺสานิ คณฺเติ, ยถาวุฑฺฒํ วนฺทนํ สาทิยติ, อาสเนน ปฏฺิพาหติ, อุโปสฺถาทีสุ สนฺทิสฺสติ, อโยํ สํวาสมตฺตสฺเสว เณิตตฺตาสํวาสตฺเถนโก นาม.

ผู้ลักสังวาส คือ บุคคลผู้เป็นสามเณรจริง ไปยังต่างถิ่นแล้วนับพรรษาของภิกษุ ยินดีการให้ตามลำดับพรรษา ห้ามอาสนะ หรือเข้าร่วมสังฆกรรมมีอุโปสถเป็นต้น บุคคลนี้ชื่อว่า ผู้ลักสังวาส เพราะเขาลักสังวาสอย่างเดียว [ไม่ได้บวชเอง]

ข. ภิกขุขุสฺสคณฺนาทิกโก หิ สพฺโพปิ กิริยเกโท อิมสฺมี อตฺเถ “สํวาส”ติ เวทิตฺตฺพโ.

โดยแท้จริงแล้ว อาภักิริยาต่างๆ ทั้งหมดมีการนับพรรษาของภิกษุเป็นต้น พึงทราบว่าเป็นสังวาสในที่นี้

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. โย จ โข สามเณโร สมนโน วิเทสํ คนฺตฺวา ภิกฺขุวสุสฺสานิ คณฺเฑติ, ยถาวุฑฺฒํ วนฺทนํ สาทิยติ, อาสเนน ปฏฺิพาหติ, อุโปสฺถาทีสุ สนฺหิสฺสตี, อโย สํวสมตฺตสฺเสว เณิตตฺตา สํวสฺตฺเถนโก นาม.

ข. ภิกฺขุวสุสฺสคณฺนาทิกโก ทิ สพฺโพปิ กิริยเภโท อิมสฺมี อตฺเถ “สํวโส”ติ เวทิตฺตฺโพ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคทัฬหีภระ คือ ย้าความว่า บุคคลผู้นับพรราชาของภิกษุ ยินดีการไหว้ตามลำดับพรราชา ห้ามอาสนะ หรือเข้าร่วมสังฆกรรมมีอุโบสถเป็นต้น ชื่อว่า ผู้ลักสังวาส

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคทัฬหิยะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า บุคคลผู้เป็นสามเณรจริง ไปยังต่างถิ่นแล้วนับพรราชาของภิกษุ ยินดีในการไหว้ตามลำดับพรราชา ห้ามอาสนะ หรือเข้าร่วมสังฆกรรมมีอุโบสถเป็นต้น บุคคลนี้ชื่อว่า ผู้ลักสังวาส ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดบุคคลผู้นับพรราชาของภิกษุเป็นต้นจึงชื่อว่า ผู้ลักสังวาส

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ กรรมอย่างเดียวกัน (เอกกมฺม), อุเทศอย่างเดียวกัน (เอกทุเทศ) และสิกขาที่เสมอกัน (สมสิขฺขตา) ชื่อว่า สังวาสมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า อากัป-กิริยาต่างๆ มีกรรมอย่างเดียวกันเป็นต้นเท่านั้น หมายเอาว่าเป็นสังวาสในที่นี้หาไม่ได้ แต่แต่อากัปกิริยาต่างๆ มีการนับพรราชาของภิกษุเป็นต้นอื่นจากนั้น ก็หมายเอาว่าเป็นสังวาส ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๒๙

ก. ตตฺถ นินฺทํ นาม เวสาลี-ราชคฺห-สวตฺถิ-อาฬวี-โกสฺมพิ-สคฺค-ภคฺคานํ วเสน สตฺตวิธํ ปณฺณตฺติญฺจานํ,

ในบรรดามาติกาเหล่านั้น ฟังทราบว่ :-

สถานที่ คือ สถานที่ทรงบัญญัติสิกขาบท ๗ แห่ง คือ เมืองเวสาลี เมืองราชคฤห์ เมืองสาวัตถี เมืองอาฬวี เมืองโกสุมพิ แคว้นสักกะ และแคว้นภัคคะ

ข. อิทธิพิ สัพพสิกขาปทานํ นิทานํ

โดยแท้จริงแล้ว สถานที่ ๗ แห่งนี้เป็นที่บัญญัติสิกขาบททั้งหมด

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. ตตถ นิทานํ นาม เวสาลี-ราชคห-สาวตถิ-อาฬวี-โกสมพิ-สคค-ภคคานํ วเสน สตุตวิธํ
ปญญตติฏฺฐานํ

ข. อิทธิพิ สัพพสิกขาปทานํ นิทานํ

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคทัฬหีกรณะ คือ ย้าความว่า สถานที่ทรงบัญญัติสิกขาบท
มี ๗ แห่ง คือ เมืองเวสาลี เป็นต้น

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคทัฬหียะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า สถานที่ทรงบัญญัติสิกขาบทมี
๗ แห่ง คือ เมืองเวสาลี เป็นต้น ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงกล่าวว่าสถานที่เหล่านั้นเป็นสถานที่ทรงบัญญัติ
สิกขาบท

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สถานที่ ๗ แห่งมีเมืองเวสาลีเป็นต้นเป็นเพียง
นครมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า สถานที่
เหล่านั้นเป็นที่บัญญัติสิกขาบททั้งหมด ไม่มีสิกขาบทที่บัญญัติไว้โดยพ้นไปจากสถานที่ดังกล่าว
ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๓๐**ก. ตตถ ปุริมานิ ตีณิ อจิตตกานิ, ปจฺฉิมานิ สจิตตกานิ.**

ในบรรดาสมุฏฐานเหล่านั้น :-

สมุฏฐาน ๓ อย่างแรกเป็นอจิตตกะ (ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน)

สมุฏฐาน ๓ อย่างหลังเป็นสัจตกะ (มีจิตเป็นสมุฏฐาน)

ข. เตสุ เอเกน วา ทวีหิ วา ตีหิ วา จตุหิ วา ฉหิ วา สมุฏจาเนหิ อาปตติโย สมุฏ-
จหนติ.

กล่าวคือ อาบัติย่อมเกิดด้วยสมุฏฐาน ๑ สมุฏฐาน ๒ สมุฏฐาน ๓ สมุฏฐาน ๔
และสมุฏฐาน ๖

ค. ปณจสมุฏจานา นาม นตถิ.

ไม่มีอาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐาน ๕

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. ตตถ ปริมานิ ตีณิ อจิตตกานิ, ปจฉิมานิ สจิตตกานิ.

ข. เตสุ เอเกน วา ทวีหิ วา ตีหิ วา จตุหิ วา ฉหิ วา สมุฏจาเนหิ อาปตติโย สมุฏ-
จหนติ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ แจกแจงอาบัติที่มีจิตเป็นสมุฏฐานออกเป็น
สมุฏฐาน ๑ สมุฏฐาน ๒ เป็นต้น

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า สมุฏฐาน ๓ อย่างแรกเป็นอจิตตกะ
(ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน) สมุฏฐาน ๓ อย่างหลังเป็นสัจตกะ (มีจิตเป็นสมุฏฐาน) ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ สมุฏฐานที่เป็นสัจตกะมีกี่ประเภท

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงประเภทของสมุฏฐานที่เป็น
สัจตกะมีใช้หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้
แสดงประเภทของสมุฏฐานที่เป็นสัจตกะไว้ด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

ข. เตสุ เอเกน วา ทวีหิ วา ตีหิ วา จตุหิ วา ฉหิ วา สมุฏจาเนหิ อาปตติโย สมุฏ-
จหนติ.

ค. ปณฺจสมุฏฺฐานา นาม นตฺถิ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคความยกยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า เหตุใดจึงไม่กล่าวว่า อาบัตย่อมเกิดด้วยสมุฏฐาน ๕

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคอารัทธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า อาบัตย่อมเกิดด้วยสมุฏฐาน ๑ สมุฏฐาน ๒ สมุฏฐาน ๓ สมุฏฐาน ๔ สมุฏฐาน ๖ ด้วยประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงไม่กล่าวว่า อาบัตย่อมเกิดด้วยสมุฏฐาน ๕

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านเปลอสติแล้วจึงไม่กล่าวไว้หรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า ไม่มีอาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐาน ๕ ดังนั้น เราจะไม่กล่าวเรื่องนี้ไว้ในประโยค ข. ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๓๑

ก. อิมานิ จ สมุฏฺฐานาทีนิ นาม อาปตฺติยา โหนติ, น สิกฺขาปทสฺส.

อนึ่ง ชื่อว่าสมุฏฐานเป็นต้นเหล่านี้เป็นชื่อของอาบัติ ไม่ใช่ชื่อของสิกขาบท

ข. โวหารสุขตถํ ปน สพฺพญฺจกถาสฺ สิกฺขาปทสึเสน เทสนา อาคตา.

แต่พบการแสดงในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายโดยมุ่งกล่าวถึงสิกขาบทเป็นหลักเพื่อให้เรียกชื่อง่าย

ค. ตสฺมา อญฺเญสุปิ เอวฺรุเปสุ จาเนสุ พยฺยชฺเชน อาทรมฺ อกฺตฺวา อธิปฺเปตเมว คເຫດພຸພັ.

ดังนั้น จึงไม่ควรทำความเข้าใจในรูปศัพท์แล้วถือเอาเนื้อความที่พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาเท่านั้นแม้ในฐานะอื่นเช่นนี้

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. อิมานิ จ สมุฏฺฐานาทีนิ นาม อาปตฺติยา โหนติ, น สิกฺขาปทสฺส.

ข. ไหว้พระพุทธรูป ปณ สัพพัญญูกถาสสุ สิกขาปทสีเสน เทสนา อาคตา.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคความยกย่อง คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า สมุฏฐานเป็นต้นเหล่านี้เป็นชื่อของอาบัติ ไม่ใช่ชื่อของสิกขาบท เหตุใดท่านจึงกล่าวว่า เป็นสมุฏฐานเป็นต้นของสิกขาบท

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอารัทธิ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า สมุฏฐานเป็นต้นเหล่านี้เป็นชื่อของอาบัติ ไม่ใช่ชื่อของสิกขาบท ด้วยประโยค ก.

๒. อาโกกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สมุฏฐานเป็นต้นเหล่านี้เป็นชื่อของอาบัติ ไม่ใช่ชื่อของสิกขาบทมิใช่หรือ

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดท่านจึงกล่าวว่า เป็นสมุฏฐานเป็นต้นของสิกขาบท

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายพบการแสดงโดยมุ่งกล่าวถึงสิกขาบทเป็นหลักเพื่อให้เรียกชื่อง่าย ดังนั้น เราจึงกล่าวว่าเป็นสมุฏฐานเป็นต้นของสิกขาบท ด้วยประโยค ค. ดังนี้แล

ข. ไหว้พระพุทธรูป ปณ สัพพัญญูกถาสสุ สิกขาปทสีเสน เทสนา อาคตา.

ค. ตสฺมา อณฺเณสุปิ เอวํรูปสฺสุ จาเนสุ พุณฺณชเน อาทํ อกตฺวา อธิปฺเปตเมว คเหตพฺพ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคผล คือ แสดงผลของการกล่าวประโยค ข.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคการณะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า แต่พบการแสดงในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายโดยมุ่งกล่าวถึงสิกขาบทเป็นหลักเพื่อให้เรียกชื่อง่าย ด้วยประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การกล่าวเช่นนั้นมิมีผลอะไรบ้าง

๓. อาโกกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงผลของการกล่าวเช่นนั้นมิใช่หรือ
พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้

แสดงผลของการกล่าวประโยค ข. ว่า ดังนั้น จึงไม่ควรกระทำความใส่ใจในรูปศัพท์แล้วถือเอาเนื้อความที่พระพุทธรองค์ทรงประสงค์เอานั่นแม้ในฐานะอื่นเช่นนี้ ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๓๒

ก. ยัม ปณ สพพณฺติมัม ฆรํ โหติ, ตสฺส ฆรสฺส ตาทิเส ฆรูปจาเร จิตฺตสฺส ฅามมชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส ยถา ตรฺณมนุสฺสา อตฺตโน พลํ ทสฺเสนฺโต พาหุํ ปสาเรตฺวา เลหฺขุํ ขิปนฺติ, เอวํ ขิตฺตสฺส เลหฺขุสฺส ปตฺนญฺจานพฺภนฺตรํ คาโม นาม.

บ้าน คือ ภายในสถานที่บุรุษมีกำลังปานกลางยืนอยู่ที่บริเวณเรือนของเรือนซึ่งอยู่ท้ายเรือนทั้งหมดนั้น ขว้างก้อนดินไปตกลง เหมือนพวกคนหนุ่มที่เมื่อจะลองกำลังของตนก็เหยียดแขนขึ้นแล้วขว้างก้อนดินไป

ข. ตโต อภฺยสฺส เลหฺขุปฺตสฺส อพฺภนฺตรํ คามุปฺจาโร นาม.

บริเวณบ้าน คือ ภายในเขตก้อนดินตกจากบ้านนั้นไป [คือ ถูกขว้างไปจากบ้าน]

ค. ปตฺติสฺส ปณ เลหฺขุโน ปวตฺติตฺวา คตฺตญฺจานํ น คเหตุพฺพ.

แต่ไม่ควรถือเอาสถานที่ซึ่งก้อนดินตกแล้วกลิ้งไปถึง

ฅ. ปริกฺขิตฺตสฺส ปณ คามสฺส ปริกฺเขโปเยว คามสฺส ปริกฺจเณโท. ตสฺส สเจ เทว อินฺทขีลา โหนฺติ, อพฺภนฺตริเม อินฺทขีเล จิตฺตสฺส เลหฺขุปฺตพฺภนฺตรํ คามุปฺจาโร นาม.

ส่วนบ้านที่มีรั้วล้อม รั้วนั้นแหละเป็นที่กำหนดเขตบ้าน ถ้าบ้านนั้นมีเสาเชื่อน ๒ ต้น ภายในเขตที่บุรุษผู้นั้นที่เสาเชื่อนด้านในขว้างก้อนดินไปตกลง เป็นบริเวณบ้าน

ง. ปทภาชนเปิ หิ อิมินาว นเยน อตฺถโก เวทิตฺตพฺโป.

โดยแท้จริงแล้ว ฟังทราบเนื้อความแม้ในปทภาชนีย์ตามนัยนี้เช่นกัน

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. ยัม ปณ สพพณฺติมัม ฆรํ โหติ, ตสฺส ฆรสฺส ตาทิเส ฆรูปจาเร จิตฺตสฺส ฅามมชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส ยถา ตรฺณมนุสฺสา อตฺตโน พลํ ทสฺเสนฺโต พาหุํ ปสาเรตฺวา เลหฺขุํ ขิปนฺติ, เอวํ ขิตฺตสฺส เลหฺขุสฺส ปตฺนญฺจานพฺภนฺตรํ คาโม นาม.

ข. ตโต อณฺณสุส เลหฺนุปาตสุส อพฺภนฺตรํ คามฺปจาโร นาม.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ เพราะแสดงฝ่ายอื่น คือ บริเวณบ้าน

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคปักขะ เพราะแสดงฝ่ายแรก คือ บ้าน

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวลักษณะของบ้านด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ลักษณะของบริเวณบ้านคืออะไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะของบริเวณบ้านอีกด้วย มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้แสดงลักษณะของบริเวณบ้านด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

ข. ตโต อณฺณสุส เลหฺนุปาตสุส อพฺภนฺตรํ คามฺปจาโร นาม.

ค. ปตฺติสฺส ปน เลหฺนุโน ปวตฺติตฺวา คตฺถฺจํ น คเหตุพฺพ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคความยกยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า สถานที่ซึ่งก่อดินตกทุกแห่ง ชื่อว่าบริเวณบ้าน

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคอารัทธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า บริเวณบ้าน คือ ภายในเขตก่อดินตกจากบ้านนั้นไป ด้วยประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ สถานที่ซึ่งก่อดินตกทุกแห่ง ชื่อว่าบริเวณบ้านหรือ

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ แม้สถานที่ซึ่งก่อดินตกแล้วกลิ้งไปถึงก็ควรชื่อว่าบริเวณบ้านมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า สถานที่ซึ่งก่อดินตกแล้วกลิ้งไปถึง ไม่ชื่อว่าบริเวณบ้าน ดังนี้แล

ก. ยํ ปน สพฺพนฺติมํ สมฺโร โหติ, ตสฺส สมฺรสฺส ตาภิเส สมฺปจาเร จิตฺตสฺส ฅามมชฺฌิมสฺส

ปฐิสสฺส ยถา ตรุณมนุสฺสา อตฺตโน พลํ ทสฺเสนฺโต พาหุํ ปสาเรตฺวา เลทฺทํ ชินฺติ, เอวํ ชิตฺตสฺส เลทฺทํสฺส ปตฺนญฺจानพฺภนฺตรํ คาโม นาม.

ข. ตโต อณฺณสฺส เลทฺทํปาทสฺส อพฺภนฺตรํ คามุปจาโร นาม.

ค. ปตฺติสฺส ปน เลทฺทํโน ปวตฺติตฺวา คตญฺจานํ น คเหตุพฺพ.

ฅ. ปริกฺขิตฺตสฺส ปน คามสฺส ปริกฺเขโปเยว คามสฺส ปริกฺเคโ. ตสฺส สเจ เทว อินฺทชฺีลา โหณฺติ, อพฺภนฺตริเม อินฺทชฺีเล จิตฺตสฺส เลทฺทํปาทพฺภนฺตรํ คามุปจาโร นาม.

ประโยค ฅ. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ เพราะแสดงฝ่ายอื่น คือ บ้านและบริเวณบ้าน ของบ้านที่ไม่มีรั้วล้อม

ประโยค ก. ข. และ ค. ชื่อว่า ประโยคปักชะ เพราะแสดงฝ่ายแรก คือ บ้านและ บริเวณบ้านของบ้านที่มีรั้วล้อม

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวลักษณะบ้านและบริเวณบ้านของ บ้านที่มีรั้วล้อม ด้วยประโยค ก. ข. และ ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ลักษณะของบ้านและบริเวณบ้านของบ้านที่ไม่มีรั้วล้อมคืออะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะบ้านและบริเวณบ้าน ของบ้านที่ไม่มีรั้วล้อมอีกด้วย มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฅ. อธิบายว่า เราได้ แสดงลักษณะบ้านและบริเวณบ้านของบ้านที่ไม่มีรั้วล้อมด้วยประโยค ฅ. ดังนี้แล

ฅ. ปริกฺขิตฺตสฺส ปน คามสฺส ปริกฺเขโปเยว คามสฺส ปริกฺเคโ. ตสฺส สเจ เทว อินฺทชฺีลา โหณฺติ, อพฺภนฺตริเม อินฺทชฺีเล จิตฺตสฺส เลทฺทํปาทพฺภนฺตรํ คามุปจาโร นาม.

ง. ปทภาชเนปิ หิ อิมินาว นเยน อตฺโถ เวทิตฺตพฺโป.

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยควกยารัมมะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความ เข้าใจผิดว่า การแสดงบริเวณของบ้านที่ไม่มีรั้วล้อมนั้นย่อมปรากฏคล้ายกับขัดแย้งกับปทภาชนีย

ประโยค ฅ. ชื่อว่า ประโยคอาร์ทะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า บ้าน คือ ภายในสถานที่ตกไปแห่งก้อนดินที่ขวางไปโดยบุรุษผู้ยืนอยู่ที่บริเวณเรือน และบริเวณบ้าน คือ ภายในเขตก้อนดินตกจากบ้านนั้นไป ด้วยประโยค ก. และ ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดท่านจึงกล่าวว่า บ้าน คือ ภายในสถานที่ตกไปแห่งก้อนดินที่ขวางไปโดยบุรุษผู้ยืนอยู่ที่บริเวณเรือน และบริเวณบ้าน คือ ภายในเขตก้อนดินตกจากบ้านนั้นไป

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ในปทภาษณียัตริสว่า คามุปจาโร นาม ปริกขิตตสฺส คามสฺส อินทขีเล จิตตสฺส มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส เลหุทฺฐปาโต (เขตที่บุรุษมีกำลังปานกลาง ยืนอยู่ที่เสาเขื่อนของหมู่บ้านที่มีรั้วล้อม ขวางก้อนดินไปตกลง ชื่อว่า บริเวณบ้าน), อปริกขิตตสฺส คามสฺส ฌรูปจาเร จิตตสฺส มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส เลหุทฺฐปาโต (หรือเขตที่บุรุษมีกำลังปานกลาง ยืนอยู่ที่บริเวณเรือนของบ้านที่ไม่มีรั้วล้อม ขวางก้อนดินไปตกลง) มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ง. อธิบายว่า บ้านในเรื่องนี้มี ๒ ประเภท คือ บ้านที่มีรั้วล้อม และบ้านที่ไม่มีรั้วล้อม ฯลฯ ดังนั้น การแสดงบริเวณของบ้านที่ไม่มีรั้วล้อมจึงไม่ขัดแย้งกับปทภาษณียัตริส ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๓๓

ก. เทสนามตฺตเมว เจตํ “คามา วา อรณฺญา วา”ติ.

อนึ่ง คำว่า คามา วา อรณฺญา วา (จากบ้านหรือป่า) นี้เป็นเพียง[หัวข้อของ]เทศนาเท่านั้น

ข. เย ปน อิเมสํ ปริจุเจททสฺสนตถํ ฌรฌรูปจารคามุปจารา วุตฺตา, ตโตปิ ปาราชิกวตฺถุ อวหรนฺตสฺส ปาราชิกํ โหติเยว.

แต่เมื่อภิกษุลักปาราชิกวัตถุ (ของควรค่า ๑ บาท) แม้จากเรือน บริเวณเรือน และบริเวณบ้านที่ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงขอบเขตของบ้านและป่านี้[ให้ต่างกัน]เหล่านั้น ก็ต้องอาบัติปาราชิกโดยแท้

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. เทสนามตตเมว เจตํ “คามา วา อรณฺณฯ วา”ติ.

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยควกยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า ในพระบาลีตรัสว่า คามา วา อรณฺณฯ วา เท่านั้น มิได้ตรัสว่า อมฺรา วา อมฺรปจฺจารา วา คามา วา คามฺปจฺจารา วา มิใช่หรือ เหตุใดภิกษุผู้ลักทรัพย์จากเรือน บริเวณเรือน และบริเวณบ้าน จึงต้องอาบัติปาราชิก

ประโยคต้น ที่กล่าวมาแล้ว ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ (จ ศัพท์ทำหน้าที่วกยารัมภะโทษกะ คือ แสดงวกยารัมภะ)

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ในพระบาลีตรัสว่า คามา วา อรณฺณฯ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดภิกษุผู้ลักปาราชิกวัตถุจากเรือน บริเวณเรือน และบริเวณบ้าน จึงต้องอาบัติปาราชิก

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สถานที่ลักทรัพย์ควรเป็นบ้านและป่าเท่านั้น มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ก. อธิบายว่า คำว่า คามา วา อรณฺณฯ วา นี้เป็นเพียง[หัวข้อของ]เทศนาเท่านั้น ดังนั้น ภิกษุผู้ลักปาราชิกวัตถุจากเรือน บริเวณเรือน และบริเวณบ้าน จึงต้องอาบัติปาราชิก ดังนี้แล

ก. เทสนามตตเมว เจตํ “คามา วา อรณฺณฯ วา”ติ.

ข. เย ปน อิมสํ ปริจฺเจทสฺสนตฺถํ อมฺรอมฺรปจฺจารามฺปจฺจารา วุตฺตา, ตโตปิ ปาราชิก-
วตฺถุํ อวหรนฺตสฺส ปาราชิกํ โหติเยว.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควกยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อระบุว่า ภิกษุผู้ลักปาราชิกวัตถุแม้จากเรือน บริเวณเรือน และบริเวณบ้านเหล่านั้น ก็ต้องอาบัติปาราชิก เช่นกัน

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ (ปน ศัพท์ทำหน้าที่วกยารัมภะโทษกะ)

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า คามา วา อรณฺณ วา นี้ เป็นเพียงหัวข้อของเทศนาเท่านั้น

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุผู้ลักทรัพย์จากเรือน บริเวณเรือน และบริเวณบ้าน ควร ต้องอาบัติปาราชิกหรือไม่

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุนั้นไม่ควรต้องอาบัติปาราชิก เพราะใน พระบาลีตรัสว่า คามา วา อรณฺณ เท่านั้น มิได้ตรัสว่า พรา วา ฆรูปจารา วา คามูปจารา วา อีกด้วยมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า ภิกษุผู้ ลักปาราชิกวัตถุแม้จากเรือน บริเวณเรือน และบริเวณบ้านเหล่านั้น ก็ต้องอาบัติปาราชิกเช่นกัน ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๓๔

ก. เถยฺยญฺจ ตํ สงฺขาทญฺจาติ เถยฺยสงฺขาตํ,

คำว่า เถยฺยสังฆาตะ คือ กระแสจิตที่คิดจะลัก

ข. เถยฺยจิตฺตสงฺขาโต เอโก จิตฺตโกฏฺฐาโสติ อตุโถ.

หมายความว่า กระแสจิตอย่างหนึ่งซึ่งเรียกว่าจิตที่ต้องการจะลัก

ค. กรณฺตเถ เจตํ ปจฺจตฺตวณฺโณ

อนึ่ง บทนี้ลงปฐมาวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ

ฌ. ตสฺมา เถยฺยสงฺขาเตนาติ อตุโถ ฏฺฐาพฺพ.

ดังนั้น พึงกำหนดความหมายว่า ด้วยกระแสจิตที่คิดจะลัก

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. เถยฺยญฺจ ตํ สงฺขาทญฺจาติ เถยฺยสงฺขาตํ,

ข. เถยฺยจิตฺตสงฺขาโต เอโก จิตฺตโกฏฺฐาโสติ อตุโถ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ อธิบายความหมายของ เกยยสงขาท ศัพท์

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ เกยยสงขาท ศัพท์ เป็นนิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาสว่า เกยยณจ ตํ สงขาทญจาติ เกยยสงขาทํ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงตั้งรูปวิเคราะห์เป็นนิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส ดังกล่าว

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรตั้งรูปวิเคราะห์เป็นบัญญัติปปริสสมาส ว่า เกยยสฺส สงขาทํ เกยยสงขาทํ มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า คำว่า เกยยสงขาทะ มีความหมายว่า กระแสจิตอย่างหนึ่งซึ่งเรียกว่าจิตที่ต้องการจะลัก ดังนั้น เราจึง ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสดังกล่าว ดังนี้แล

ข. เกยยจิตตฺสงขาทํ เอโก จิตฺตโกฏฺฐาโสติ อตฺถเ.

ค. กรณตฺเถ เจตํ ปจฺจตฺตวณฺ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าโดยอธิบาย อรรถของปฐมาวิภัตติว่าลงในอรรถตติยาวิภัตติ

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคอารัทธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านอธิบายคำว่า เกยยสงขาทํ ด้วยประโยค ก. และ ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ปฐมาวิภัตติในบทนี้ลงในอรรถอะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ปฐมาวิภัตติในบทนี้ลงในอรรถลึงคัตถะหรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า ปฐมาวิภัตติในบทนี้ลงในอรรถตติยาวิภัตติ ดังนี้แล

ค. กรณตฺเถ เจตํ ปจฺจตฺตวณฺ.

ฌ. ตสฺมา เถยฺยสงฺขาเตนาติ อตฺถโต ทฏฺฐพฺพ.

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยคัลลทฺฐคฺคณะ คือ แสดงผลพลอยได้จากประโยคต้น ซึ่งในที่นี้ คือ ผลที่ได้รับจากประโยค ค.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคัลลทฺฐคฺคณียะ คือ มีข้อความเนื่องด้วยประโยคัลลทฺฐคฺคณะ
วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า เถยฺยสงฺขาตํ ลงปฐมา-
วิภัติในอรรถตติยาวิภัติ ด้วยประโยค ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ประโยคดังกล่าวมีผลพลอยได้อย่างไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงถึงผลพลอยได้จากประโยค ค.
มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฌ. อธิบายว่า เรา
แสดงถึงผลพลอยได้จากประโยค ก. ว่า คำว่า เถยฺยสงฺขาตํ มีความหมายว่า ด้วยกระแสจิตที่
คิดจะลัก ดังนั้นแล

ตัวอย่าง ๓๕

ก. ยถารูปติ ยาติเส.

คำว่า ยถารูป (มีสภาพอย่างไร) หมายความว่า เช่นใด

ข. อทินฺนาทานติ อทินฺนสฺส ปฺรสนฺตกสฺส คหณ.

คำว่า อทินฺนาทาน มีความหมายว่า เพราะการถือเอาของผู้อื่นซึ่งเจ้าของไม่ได้ให้

ค. ราชาโนติ อิํ พิมฺพิสาร์เยว สนฺธาย วุตฺต,

คำว่า ราชาโน นี้ ตรีสหายเอาพระเจ้าพิมพิสารพระองค์เดียว

ฌ. อญฺเฆ ปน ตถา กเรยฺยํ วา น กเรยฺยํ วาติ เต นปฺปมาณ.

ส่วนพระราชเหล่าอื่นพึงทรงกระทำอย่างนั้นบ้าง ไม่ทรงกระทำอย่างนั้นบ้าง[ด้วย
การโบยตี จองจำ หรือเนรเทศ] ดังนั้น พระราชเหล่าอื่นนั้นจึงไม่เป็นประมาณ

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. ยถารูเปติ ยาทีเส.

ข. อทินนาทานเนติ อทินนสฺส ปฺรสนฺตกสฺส คหณเ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ เพราะแสดงฝ่ายอื่น คือ คำอธิบายอรรถของ อทินนาทานเน

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคปักกะ เพราะแสดงฝ่ายแรกคือคำอธิบายอรรถของ ยถารูเป วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านอธิบายอรรถของ ยถารูเป ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำอธิบายอรรถของ อทินนาทานเน คืออะไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรอธิบายอรรถของ อทินนาทานเน อีกด้วยมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้ อธิบายอรรถของ อทินนาทานเน อีกด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

ข. อทินนาทานเนติ อทินนสฺส ปฺรสนฺตกสฺส คหณเ.

ค. ราชานฺติ อิํ พิมฺพิสาร์เยว สนฺธาย วุตตํ,

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ เพราะแสดงฝ่ายอื่นคือคำอธิบายอรรถของ ราชาน

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักกะ เพราะแสดงฝ่ายแรกคือคำอธิบายอรรถของ อทินนา-ทานเน

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระพุทธรองค์ตรัสว่า ราชาน

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ พระราชานในเรื่องนี้คือพระราชาพระองค์ไหน

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระพุทธรองค์ตรัสไว้โดยสามัญทั่วไปไม่ระบุเจาะจงว่า ราชาน มีใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า พระราชา

ในเรื่องนี้คือพระเจ้าพิมพิสารเท่านั้น ผู้เป็นหลักซึ่งปกครองด้วยการตัดทำลาย[ร่างกาย]ตามสมควรแก่โทษ ดังนี้แล

ค. ราชานติ อิหิ พิมพิสารเยว สนธาย วุตตัม,

ฌ. อญเณ ปน ตถา กรียยัม วา น กรียยัม วาติ เต นปฺปมาณั.

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ เพราะแสดงฝ่ายอื่นคือพระราชาพระองค์อื่นจากพระเจ้าพิมพิสาร

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคปักขะ เพราะแสดงฝ่ายแรกคือพระเจ้าพิมพิสาร

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า ราชาน นี้ หมายความว่าพระเจ้าพิมพิสารพระองค์เดียว

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงหมายความว่าพระเจ้าพิมพิสารพระองค์เดียว

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ แม้พระราชาพระองค์อื่นก็นับว่าเป็นพระราชามีใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวประโยค ฌ. อธิบายว่า พระราชาเหล่าอื่นพึงทรงกระทำอย่างนั้นบ้าง ไม่ทรงกระทำอย่างนั้นบ้างด้วยการโอบยตี จองจำ หรือเนรเทศ ดังนั้น พระราชาเหล่าอื่นนั้นจึงไม่เป็นประมาณ ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๓๖

ก. สมฺมัจจุจาทิ สัมเจเตตฺวา สหฺมึ เจเตตฺวา.

คำว่า สมฺมัจจุจ แปลว่า จงใจแล้ว พร้อม[กับความสำคัญว่าเป็นสัตว์มีชีวิต] คือตั้งใจแล้ว”

ข. “ปาโณ”ติ สมฺมาย สหฺมึเยว “วธามิ นนฺ”ติ วธกเจตฺตนาเยเตตฺวา ปกปเปตฺวา.

กล่าวคือ ตัดสินใจแล้ว ด้วยเจตนาจะฆ่าว่า เราจะฆ่าบุคคลนั้น พร้อมกับความสำคัญว่าเป็นสัตว์มีชีวิต

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. สมุติเจตติ สัจเจตตวา สหุติ เจตตวา.

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ เพราะอธิบายคำว่า สมุติเจต

ประโยค ต้น. ชื่อว่า ประโยคปักชะ

มีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระพุทธองค์ตรัสว่า สมุติเจต

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ บทว่า ส เป็นอุปสรรคในอรรถอะไร คำว่า สมุติเจต นี้เป็นศัพท์อะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ บทว่า ส เป็นอุปสรรคในอรรถว่า ย่อ เป็นต้นหรือไร คำว่า สมุติเจต นี้เป็นอุปการณกิจหรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวประโยค ก. อธิบายว่า บทว่า ส เป็นอุปสรรคในสหัตตะ คำว่า สมุติเจต นี้เป็นคำแสดงความพยายาม ดังนี้แล

ก. สมุติเจตติ สัจเจตตวา สหุติ เจตตวา.

ข. “ปาโณ”ติ สมุณาย สหุติเยว “วธามิ นน”ติ วรกเจตนาย เจตตวา ปกปเปตวา.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อให้เนื้อความปรากฏชัดเจน

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านอธิบายอรรถของ ส อุปสรรค และกล่าวว่า คำว่า สมุติเจต เป็นอุปพกาลกิจด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ความหมายว่า จงใจพร้อมแล้ว คืออะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรอธิบายความหมายดังกล่าวให้ปรากฏชัดเจนมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้อธิบายความหมายดังกล่าวให้ปรากฏชัดเจนด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๓๗

ก. กาโลติ ปุเรตตาทิกาโล.

เวลา คือ เวลาก่อนภัตเป็นต้น

ข. สเจ हि “ปุเรตตัม มาเรहि”ติ อาณตโต ปุเรตตमेว มาเรติ, อาณาปกสฺส อาปตฺติ.

กล่าวคือ ถ้าบุคคลถูกสั่งว่า ท่านจงฆ่าในเวลาก่อนภัต ก็ฆ่าให้ตายในเวลาก่อนภัตนั้นเอง ภิกษุผู้สั่งต้องอาบัติ[ปาราชิก]

ค. อถ ยํ ปุเรตตํ นิยามิตํ, ตโต ปจฺฉา วา ปุเร วา มาเรติ, อาณาปโก มุจฺจติ.

แต่ถ้าฆ่าให้ตายในเวลาภายหลังหรือก่อนจากเวลาก่อนภัตซึ่งถูกกำหนดไว้ ภิกษุผู้สั่งย่อมพ้น[ไปจากอาบัติปาราชิก]

ฌ. อิมินา นเยน สพฺพตถ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

พึงทราบข้อวินิจฉัยในเหตุกำหนดการสั่งทั้งหมดตามนัยนี้

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. กาโลติ ปุเรตตาทิกาโล.

ข. สเจ हि “ปุเรตตัม มาเรहि”ติ อาณตโต ปุเรตตमेว มาเรติ, อาณาปกสฺส อาปตฺติ.

ค. อถ ยํ ปุเรตตํ นิยามิตํ, ตโต ปจฺฉา วา ปุเร วา มาเรติ, อาณาปโก มุจฺจติ.

ประโยค ข. และ ค. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ อธิบายลักษณะของการนัดหมายและความคลาดเคลื่อนจากคำสั่งในเวลา

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยค ข. ว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า เวลา คือ เวลาก่อนภัตเป็นต้น ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฺฉา (คำถาม) คือ การนัดหมายในเวลา มีลักษณะอย่างไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะของการนัดหมายในเวลามิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้แสดงลักษณะของการนัดหมายในเวลา ด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

ข. สเจ หิ “ปุเรตตํ มาเรหิ”ติ อาณตฺโต ปุเรตตเมว มาเรติ, อาณาปสฺส อาปตฺติ.

ค. อถ ยํ ปุเรตตํ นิยามิตํ, ตโต ปจฺฉา วา ปุเร วา มาเรติ, อาณาปโก มุจฺจติ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่น เพราะกล่าวถึงลักษณะของความคลาดเคลื่อนจากคำสั่ง

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักชะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงลักษณะของการนัดหมายในเวลา ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฺฉา (คำถาม) คือ ความคลาดเคลื่อนจากคำสั่งในเวลา มีลักษณะอย่างไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะของความคลาดเคลื่อนจากคำสั่งในเวลามีใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้แสดงลักษณะของการนัดหมายในเวลา ด้วยประโยค ค. ดังนี้แล

ก. กาโลติ ปุเรตตาทิกาโล.

ข. สเจ หิ “ปุเรตตํ มาเรหิ”ติ อาณตฺโต ปุเรตตเมว มาเรติ, อาณาปสฺส อาปตฺติ.

ค. อถ ยํ ปุเรตตํ นิยามิตํ, ตโต ปจฺฉา วา ปุเร วา มาเรติ, อาณาปโก มุจฺจติ.

ฌ. อิมินา นเยน สพฺพตฺถ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยควากยารัมมะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า ท่านจะแสดงลักษณะของการนัดหมายและความคลาดเคลื่อนจากคำสั่งในสถานที่เป็นต้นโดยตรง

ประโยค ก. ข. และ ค. ชื่อว่า ประโยคอาร์ทะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงสรุปของเวลาด้วยประโยค ก. อีก

ทั้งแสดงลักษณะของการนัดหมายและความคลาดเคลื่อนจากคำสั่งในเวลา ด้วยประโยค ข. และประโยค ค.

(อีกอย่างหนึ่ง) ท่านแสดงสรุปของวัตถุพร้อมทั้งลักษณะของการนัดหมายและความคลาดเคลื่อนจากคำสั่งในวัตถุด้วยคำว่า วตฺถุติ ปุคฺคโล เป็นต้น และได้แสดงสรุปของเวลาพร้อมทั้งลักษณะของการนัดหมายและความคลาดเคลื่อนจากคำสั่งในเวลาด้วยคำว่า กาโลติ ปุเรกตฺตาทิกาโล เป็นต้น

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การนัดหมายและความคลาดเคลื่อนจากคำสั่งในสถานที่ เป็นต้นมีลักษณะอย่างไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านจะแสดงลักษณะของการนัดหมายและความคลาดเคลื่อนจากคำสั่งในสถานที่ เป็นต้นโดยตรงหรือไม่

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า ฟังทราบข้อวินิจฉัยในเหตุกำหนดการสั่งทั้งหมดตามนัยนี้ ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่แสดงลักษณะของการนัดหมายและความคลาดเคลื่อนจากคำสั่งในสถานที่ เป็นต้นโดยตรง ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๓๘

ก. สตฺถุหารกํ วาสฺส ปรีเยสฺเสยฺยาติ เอตฺถ หรตีติ หารกํ,

ฟังทราบเนื้อความในคำว่า สตฺถุหารกํ วาสฺส ปรีเยสฺเสยฺ (แสงวหาศัสดราที่พราภชีวิต[วางไว้ใกล้]กายมนุษย์นั้น) นี้ ดังต่อไปนี้

ศัสดรา ชื่อว่า หารกะ โดยความหมายว่า นำไป

ข. กิ หรติ. ชีวิตํ.

ถามว่า นำอะไรไป ตอบว่า นำชีวิตไป

ค. อถ วา หริตฺตพฺพนฺติ หารกํ,

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า หารกะ โดยความหมายว่า เป็นสิ่งที่ควรนำไป

ฌ. อุปนิทฺธิปิ ตพฺพนฺติ อตฺถโก.

หมายความว่า วางไว้ใกล้

ง. สตุถณฺจ ตํ หารกณฺจาติ สตุถหารกํ.

ทั้งศีลสถานนั้นก็เป็นที่ควรนำไป เหตุนี้จึงชื่อว่า สัตถหารกะ

จ. อสฺสาติ มนุสฺสวึคฺคหสฺส.

คำว่า อสฺส คือ กายมนุษย์

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. สตุถหารกํ วาสฺส ปริเยเสยฺยาติ เอตฺถ หรตีติ หารกํ,

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่น เพราะระบุถึง ญู ปัจจัย
ใน หารก ศัพท์ว่าเป็นไปในกัตตุสาธนะ

ประโยคต้น ที่กล่าวมาแล้ว ชื่อว่า ประโยคปักชะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระพุทธองค์ตรัสว่า สตุถหารกํ ไว้ในพระบาลี

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ญู ปัจจัยใน หารก ศัพท์เป็นไปในภาวสาธนะ โดยมี
รูปวิเคราะห์ว่า หรณฺ หารโก หรือตั้งคำว่า รูปูปหาโร ที่ลง ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์
ว่า อุปหรณฺ อุปหาโร (การนำไป ชื่อว่า อุปหาระ)

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรระบุสาธนะของ ญู ปัจจัยใน หารก
ศัพท์มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้ระบุ
ถึงสาธนะของ ญู ปัจจัยใน หารก ศัพท์ว่าเป็นไปในกัตตุสาธนะ ด้วยประโยค ก. ดังนี้แล

ก. สตุถหารกํ วาสฺส ปริเยเสยฺยาติ เอตฺถ หรตีติ หารกํ,

ข. กิ หรติ. ชีวิตํ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความ
เข้าใจผิดว่า สตุถ ศัพท์เป็นนทกรรมของ หารก ศัพท์ เพราะประกอบไว้ข้างหน้า

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอารัทธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ญู บัจจัยใน หารก ศัพทเป็นไปในกัตตุสาธนะด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ สตุถ ศัพทเป็นบทกรรมของ หารก ศัพทหรือ เพราะประกอบไว้ข้างหน้า

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรระบกรรมของ หารก ศัพทมิใช่หรือ พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้ระบกรรมของ หารก ศัพทว่าเป็น ชีวิต (ชีวิต) ด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

ก. สตุถหารก วาสส ปริเยเสยยาติ เอตถ หรตีติ หารก,

ค. อถ วา หริตพพนติ หารก,

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่น เพราะกล่าวว่า ญู บัจจัยใน หารก ศัพทเป็นไปในกรรมสาธนะ

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคปักขะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงว่า ญู บัจจัยใน หารก ศัพทเป็นไปในกัตตุสาธนะ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ญู บัจจัยใน หารก ศัพทเป็นไปในกัตตุสาธนะอย่างเดียวหรือ

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงอรรถของ ญู บัจจัยใน หารก ศัพทอีกมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้แสดงอรรถของ ญู บัจจัยใน หารก ศัพทว่าเป็นไปในกรรมสาธนะอีก ด้วยประโยค ค. ดังนี้แล

ค. อถ วา หริตพพนติ หารก,

ฌ. อุปนิกขิปิตพพนติ อตฺถเ.

ประโยค ชม. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า หร ธาตุตามนัยหลังมีความหมายว่า นำไป เหมือนในนัยแรก

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคอารัทธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ญะ ปัจจัยใน หารก ศัพท์เป็นไปในกรรมสาธนะ ด้วยประโยค ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ หร ธาตุตามนัยหลังมีความหมายว่า นำไป เหมือนในนัยแรกหรือ

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงความหมายของ หร ธาตุตามนัยหลังอีกมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ชม. อธิบายว่า หร ธาตุใน หารก ศัพท์ตามนัยหลังมีความหมายว่า วางไว้ใกล้ ไม่ใช่เป็นไปในความหมายว่า นำไป เหมือนในนัยแรก ดังนี้แล

ก. สตุถหารกั วาสุส ปริเยเสยยาติ เอตถ หรตีติ หารกั,

ข. กิ หรติ. ชีวิตั.

ค. อถ วา หริตพพนติ หารกั,

ชม. อุปนิกุชิปีตพพนติ อตถโธ.

ง. สตุถญจ ตั หารกญจาติ สตุถหารกั.

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่น เพราะกล่าวถึงรูปวิเคราะห์ของ สตุถหารก ศัพท์

ประโยค ก. ข. ค. และ ชม. ชื่อว่า ประโยคปักชะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านอธิบาย หารก ศัพท์ด้วยประโยค ก. ข. ค. และ ชม.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำว่า สตุถหารก มีรูปวิเคราะห์อย่างไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงรูปวิเคราะห์ของ สดุดหารก ศัพท์มิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) คำว่า สดุดหารก มีรูปวิเคราะห์เป็นทวนทสมาสว่า สดุดมฺจ หารกํ จ สดุดหารกํ หรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวประโยค ง. อธิบายว่า เราได้แสดง รูปวิเคราะห์ของ สดุดหารก ศัพท์ว่าเป็นนิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาสด้วยประโยค ง. ดังนี้แล

ง. สดุดมฺจ ตํ หารกญฺจาติ สดุดหารกํ.

จ. อสฺสาติ มนุสฺสวึคฺคหสฺส.

ประโยค จ. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่น เพราะอธิบายสรุปะ คือ สิ่ง ศัพท์หมายถึงว่าคืออะไรของ อสฺส

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยคปักกะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ สดุดหารก ศัพท์ ด้วยประโยค ง.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำว่า อสฺส หมายถึงใคร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงถึงสิ่งที่คำว่า อสฺส หมายถึง มิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) คำว่า อสฺส หมายถึงภิกษุหรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค จ. อธิบายว่า เราได้ แสดงสิ่งที่คำว่า อสฺส หมายถึงว่าคือ กายมนุษย์ ด้วยประโยค จ. ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๓๙

ก. ปรีเยเสยฺยาติ ยถา ลพฺภติ, ตถา กเรยฺย,

คำว่า ปรีเยเสยฺย (พึงแสวงหา) หมายความว่า พึงกระทำโดยประการที่ได้มา

ข. อุปนิกฺขิเปยฺยาติ อตฺถโก.

ความหมายคือ วางไว้ใกล้

ค. เอเตน ถาวรปโยคํ ทสเสติ.

พระพุทธรองค์ทรงแสดงถาวรปโยคะ (ความพยายามที่แน่นอน) ด้วยคำว่า สตุถหารกํ
वासस प्रियेस्य (หรือแสวงหาศีลสมาอันจะปรากฏชีวิต[วางไว้ใกล้]กายมนุษย์นั้น) นี้

ฌ. อิตรธา हि प्रियुज्जमतदेनो पाराชิกो गवेय, न जेतुं युतु.

มิฉะนั้นแล้ว ภิกษุก็ต้องอาบัติปาราชิกด้วยการแสวงหาเท่านั้น และการต้อง
อาบัติปาราชิกด้วยการแสวงหานี้ก็ไม่สมควร

ง. ปทภาษเน ปนสส พุณฺชนํ อนาทียิตฺวา ยํ เอตถ ถาวรปโยคสงฺคหิตํ สตุถํ, ตเทว
ทสเสตุ “อสี วา”ติอาทิ วุตตุ.

อนึ่ง ในปทภาษนี้ของบทนั้น พระผู้มีพระภาคไม่ได้ใส่ใจถึงศัพท์ ได้ตรัสว่า อสี
วา (ดาบ) เป็นต้น เพื่อทรงแสดงศีลสมาที่นับเข้าในความพยายามที่แน่นอนในบทนี้

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. ปริเยสเยยาติ ยถา ลพฺภติ, ตถา กเรย,

ข. อุปนิกฺขิเปยฺยาติ อตฺโถ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ แสดงเนื้อความที่เป็นลิขิตตะของ ปริเยสเยย

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รุปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า ปริเยสเยย (พึงแสวงหา)
หมายความว่า พึงกระทำโดยประการที่ได้มาด้วยประโยค ก. (อีกอย่างหนึ่ง) ท่านแสดงอธิปายัตตะ
(เนื้อความที่ประสงค์เอา) ของคำว่า ปริเยสเยย ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่อภิกษุแสวงหาศีลสมาแล้วเท่านั้นจึงต้องอาบัติปาราชิก
หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) ลิขิตัตตะ (เนื้อความอันถึงที่สุด) ของบทนี้ คืออะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำว่า ปริเยสเยย ควรมีความหมายว่า พึง
แสวงหา เพราะ เอส ธาตุที่มี ปริ อยู่หน้าเป็นไปในอรรถว่า แสวงหา มิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง)
ท่านควรแสดงลิขิตัตตะของบทนี้มีใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า คำว่า ปริเยสเยย มีความหมายอันถึงที่สุดว่า วางไว้ใกล้ ไม่ใช่มีความหมายดังกล่าว่าว่า แสงหา ตาม อรรถของธาตุทั่วไป

(อีกอย่างหนึ่ง) เราได้แสดงลัทธิบัญญัติด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

ข. อุปนิทฺธิเปยยาติ อตฺถเ.

ค. เอเตน ถาวรปโยคํ ทสฺเสติ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคความยกย่อง คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า ความหมายว่า แสงหา (ปริเยสน) ย่อมสมควรมีใช้หรือ

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคอาทนะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า ปริเยสเยย มีความหมายว่า วางไว้ใกล้ (อุปนิทฺธิปน) ด้วยประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลย่อมรู้เนื้อความว่า วางไว้ใกล้ ได้อย่างไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ความหมายว่า แสงหา (ปริเยสน) ย่อมสมควรในที่นี้มีใช้หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. เพื่ออธิบายว่า ความหมายว่า แสงหา (ปริเยสน) ย่อมไม่สมควร เพราะคำนี้แสดงถาวรปโยคะ ดังนี้แล

ค. เอเตน ถาวรปโยคํ ทสฺเสติ.

ฌ. อิตถา หิ ปริยฺยัญจตฺเตเนว ปาราชิโก ภเวยฺย, น เจตฺ ยุตฺตํ.

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยคลัทธิโทสะ คือ แสดงโทษที่ได้รับจากการเข้าใจเนื้อความเป็นอย่างอื่นจากที่กล่าวมาแล้วว่า ภิกษุเพียงแสงหาศัสตราก็ต้องอาบัติปาราชิก และการต้องอาบัติปาราชิกดังกล่าวด้วยการแสงหาที่ไม่สมควร

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคลัทธิโทสียะ คือ มีข้อความเนื่องด้วยประโยคลัทธิโทสะ (หิ ศัพท์ทำหน้าที่ลัทธิโทสียะ คือ แสดงโทษที่ได้รับ)

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า ปริเยสเยย มีความหมายว่า วางไว้ใกล้ (อุปนิหิขปน) ด้วยประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่อไม่ได้ถือเอาเนื้อความดังกล่าว แต่ถือเอาเนื้อความว่า แสงหา พึงมีโทษอย่างไรเล่า

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงโทษของการถือเอาเนื้อความว่า แสงหา มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค พ. อธิบายว่า เมื่อถือเอาเนื้อความว่า แสงหา ก็มีโทษคือภิกษุเพียงแสงหาศัสตราก็ต้องอาบัติปาราชิก ดังนี้แล

ก. ปริเยสเยยยาติ ยถา ลพฺภติ, ตถา กเรยฺย,

ข. อุปนิหิขเปยฺยาติ อตุโธ.

ง. ปทภาชเน ปนสฺส พุณฺชนํ อนาทิยิตฺวา ยํ เอตฺถ ถาวรปโยคสงฺคหิตํ สตุถํ, ตเทว ทสฺเสตฺถุ “อสี วา”ติอาทิ วุตฺตํ.

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยคความยกยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า คำอธิบายที่ท่านกล่าวมาแล้วว่า ปริเยสเยยยาติ ยถา ลพฺภติ, ตถา กเรยฺย, อุปนิหิขเปยฺยาติ อตุโธ ย่อมปรากฏว่าขัดแย้งกับปทภาชณีย์ เพราะในปทภาชณีย์นั้นได้ตรัสว่า อสี วา เป็นต้นมิใช่หรือ

ประโยค ก. และ ข. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า ปริเยสเยย (พึงแสงหา) หมายความว่า พึงกระทำโดยประการที่ได้มา ความหมายคือ วางไว้ใกล้ ด้วยประโยค ก. และ ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดในปทภาชณีย์จึงตรัสไว้ว่า สตุถหารกํ วาสฺส ปริเยสเยยยาติ อสี วา สตุตฺติ วา เภณฺทํ วา ลคฺคํ วา ปาสาณํ วา สตุถํ วา วิสํ วา รชชํ วา

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ในปทภาชณีย์มิได้ตรัสว่า ปริเยสเยยยาติ ยถา ลพฺภติ, ตถา กเรยฺย, อุปนิหิขเปยฺยาติ อตุโธ ตามที่อธิบายไว้ในคัมภีร์นี้ มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ง. เพื่ออธิบายว่า ใน

ปทภาษณีย์ของบทนั้น พระผู้มีพระภาคไม่ได้ใส่ใจถึงศัพท์ จึงตรัสว่า สตุถหารกั วาสุส ปรี-
เยเสยยาติ อสี วา สตุติ วา เภณที วา ลคุฬ วา ปาสาณ วา สตุถ วา วิส วา รชชั วา เพื่อ
ทรงแสดงศัสตราที่นับเข้าในความพยายามที่แน่นอนในบทนี้ ดังนั้น คำอธิบายที่เรากล่าวไว้
ข้างต้นจึงไม่ขัดแย้งกับปทภาษณีย์ ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๔๐

ก. มรณวณณ วา สัณณเณยยาติ วาจา ย วา ตาลปณณาทิสู ลิขิตวา วา “โย เอว
มรติ, โส ธน วา ลภติ”ติอาทินา นเยน มรณณ คุณ ปกาเสยย.

คำว่า มรณวณณ วา สัณณเณย (หรือพรรณนาคุณของความตาย) หมายความว่า ภิกษุพูดหรือเขียนพรรณนาคุณในความตายตามนัยเป็นต้นว่า ‘ผู้ใดตายอย่างนี้ ผู้นั้นจะ
ได้ทรัพย์’ ลงบนใบลาน เป็นต้น

ข. เอเตน ยถา “อทินนาทานา อาทียะยา”ติ วุตตตตดา ปริยายกถาย มุจจติ, นยิธ
เอว,

ภิกษุย่อมไม่พ้นจากอาบัติในตติยปาราชิกนี้ เหมือนที่พ้นได้ด้วยการพูดโดยอ้อม
เพราะตรัสไว้ในอทินนาทานสิกขาบทว่า อาทียะยา (พึงถือเอา)

ค. “สัณณเณยยา”ติ วจนโต ปน อิธ ปริยายกถายปิ น มุจจติติ อยมตโต เวทิตพโพ.

พึงทราบข้อความอย่างนี้แต่ภิกษุนั้นไม่พ้นไปแม้ด้วยการพูดโดยอ้อมในตติยปาราชิก
นี้ เพราะตรัสว่า สัณณเณย (พึงพรรณนา)

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. มรณวณณ วา สัณณเณยยาติ วาจา ย วา ตาลปณณาทิสู ลิขิตวา วา “โย เอว มรติ, โส
ธน วา ลภติ”ติอาทินา นเยน มรณณ คุณ ปกาเสยย.

ข. เอเตน ยถา “อทินนาทานา อาทียะยา”ติ วุตตตตดา ปริยายกถาย มุจจติ, นยิธ เอว,

ค. “สัณณเณยยา”ติ วจนโต ปน อิธ ปริยายกถายปิ น มุจจติติ อยมตโต เวทิตพโพ.

ประโยค ข. และ ค. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า เนื้อความอะไรพึงทราบได้ด้วยคำนั้น

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวอรรถของบท (ปทัตตะ) ในบทว่า มรณวณฺณํ ว่า สัณฺณเณยฺย ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เนื้อความอะไรพึงทราบได้ด้วยคำนั้น (อีกอย่างหนึ่ง) อธิปายัตตะ (เนื้อความที่ประสงค์เอา) ของคำนั้น พึงทราบได้อย่างไร

๓. อาโณคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงอธิปายัตตะอีกด้วยมิใช่หรือ พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้แสดงอธิปายัตตะด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

ก. มรณวณฺณํ ว่า สัณฺณเณยฺยาติ วาจาย วา ตาลปณฺณาทีสุ ลิขิตฺวา วา “โย เอวํ มรติ, โส ฐนํ วา ลภติ”ติอาทินา นเณน มรเณ คุณํ ปกาเสยฺย.

ข. เอเตน ยถา “อทินฺนาทานเณ อาทิเยยฺยา”ติ วุตตตฺตา ปริยายกถาย มุจฺจติ, นยฺธิ เอวํ,

ค. “สัณฺณเณยฺยา”ติ วจนโต ปน อธิ ปริยายกถายปิ น มุจฺจตีติ อยมตฺโถ เวทิตพฺโพ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า เหตุใดภิกษุจึงไม่พ้นจากอาบัติด้วยการพูดโดยอ้อมในตติยปาราชิกนี้

ประโยค ก. และ ข. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ (ปน ศัพท์ทำหน้าที่วากยารัมภโฆตกะ กล่าวไว้เพื่ออธิบาย นยฺธิ เอวํ ให้ชัดเจน)

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ภิกษุยอมไม่พ้นจากอาบัติในตติยปาราชิกนี้ เหมือนที่พ้นได้ด้วยการพูดโดยอ้อม เพราะตรัสไว้ในอทินนาทานสิกขาบทว่า อาทิเยยฺย ด้วยประโยค ก. และ ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดภิกษุจึงไม่พ้นจากอาบัติด้วยการพูดโดยอ้อมในตติยปาราชิกนี้

๓. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุควรพ้นจากอาบัติด้วยการพูดโดยอ้อมใน ตติยปาราชิกนี้เหมือนในทุติยปาราชิกมิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) ท่านควรแสดงเหตุที่ภิกษุไม่พ้น จากอาบัติด้วยการพูดโดยอ้อมในตติยปาราชิกนี้มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า ภิกษุนั้น ไม่พ้นไปแม้ด้วยการพูดโดยอ้อมในตติยปาราชิกนี้ เพราะตรัสว่า สัณฺเณยฺย ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๔๑

ก. อมฺโห ปุริสาติ อาลปนเมตฺ.

คำว่า อมฺโห ปุริส นี้ เป็นบทอาลปนะ (บทร้องเรียก)

ข. กิ ตฺยุมฺหิณาติอาทิ สัณฺเณนการณิตสฺสนิ.

คำว่า กิ ตฺยุมฺหิณา เป็นต้น แสดงลักษณะของการพรรณนา[ในประโยคว่า มรณ- วรรณํ วา สัณฺเณนยฺย]

ค. อิติ จิตฺตมโนติ อิติ จิตฺโต อิติ มโน.

คำว่า อิติ จิตฺตมโน แปลว่า ผู้มีจิตอย่างนี้ มีใจอย่างนี้

ฆ. “มตฺ เต ชีวิตา เสยฺโย”ติ เอตถ วุตฺตมรณจิตฺโต มรณมโนติ อตฺโถ.

หมายความว่า มีจิตในการตาย มีใจในการตาย ดังกล่าวแล้วในคำว่า มตฺ เต ชีวิตา เสยฺโย (ท่านตายเสียดีกว่ามีชีวิตอยู่) นี้

ง. เอตถ จ “มโน”ติ อิทํ จิตฺตสฺส อตฺถที่ปนตถํ วุตฺตํ.

อนึ่ง ในคำว่า อิติ จิตฺตมโน นี้ บทว่า มโน นี้ ตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตฺต ศัพท์

จ. เตเนวสฺส ปทภาชเน “ยํ จิตฺตํ, ตํ มโน”ติ อาห.

ด้วยเหตุนี้เองในปทภาชนีของบทนั้นจึงตรัสว่า ยํ จิตฺตํ, ตํ มโน (สภาวะธรรม ใดชื่อว่า จิต สภาวะธรรมนั้นชื่อว่า ใจ)

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. อมฺโห ปุริสาติ อาลปนเมตฺ.

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือแสดงฝ่ายอื่นเพราะอธิบายคำว่า อมฺโห ปุริส **ประโยคต้น** ที่กล่าวมาแล้ว ชื่อว่า ประโยคปักขะ มีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระพุทธองค์ตรัสว่า อมฺโห ปุริส

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำนี้เป็นบทอะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำนี้เป็นบทประธานหรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ก. อธิบายว่า คำว่า อมฺโห ปุริส เป็นบทอาลปนะ ดังนี้แล

ก. อมฺโห ปุริสาติ อาลปนเมตฺ.

ข. กิ ตฺยุมฺหิมาติอาทิ สวณฺณนาการณิตสนฺ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า กิริยาพรรณนาย่อมสำเร็จด้วยคำว่า มรณวณฺณ วา สวณฺณเณย มิใช่หรือ เหตุใดจึงตรัสว่า กิ ตฺยุมฺหิมา เป็นต้นซ้ำอีก (อีกอย่างหนึ่ง) ท่านกล่าวต่อจากประโยคหน้า เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า ประโยคว่า กิ ตฺยุมฺหิมา เป็นต้นอยู่ติดกับประโยคว่า มรณาย วา สมาทเปยฺย จึงควรแสดงลักษณะของการชักชวนให้ตาย

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอารัทธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระพุทธองค์ตรัสว่า มรณวณฺณ วา สวณฺณเณย

๒. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ กิริยาพรรณนาย่อมสำเร็จด้วยคำว่า มรณวณฺณ วา สวณฺณเณย มิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) ประโยคว่า กิ ตฺยุมฺหิมา เป็นต้นควรเป็นคำแสดงลักษณะของการชักชวนให้ตายมิใช่หรือ เพราะอยู่ติดกับประโยคว่า มรณาย สมาสเปยฺย

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงตรัสว่า กิ ตฺยุมฺหิมา เป็นต้นซ้ำอีก (อีกอย่างหนึ่ง) ประโยคว่า กิ ตฺยุมฺหิมา เป็นต้นแสดงลักษณะของอะไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า คำว่า กิ ตฺยุมฺหิมา เป็นต้น แสดงลักษณะการพรรณนา[ในประโยคว่า มรณวณฺณ วา สวณฺณเณย] ดังนี้แล

ข. ก็ ตูยหิมาตยาที สำนวนนาการนิทสนัน

ค. อิติ จิตฺตมโนติ อิติ จิตฺโต อิติ มโน.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคปากขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่น เพราะอธิบายคำว่า อิติ จิตฺตมโน

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปากชะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านอธิบายคำว่า ก็ ตูยหิมา ด้วยประโยค ข. (อีกอย่างหนึ่ง) ข้าแต่อาจารย์ พระพุทธองค์ตรัสว่า อิติ จิตฺตมโน (ผู้มีจิตคือใจอย่างนี้)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำอธิบายของคำว่า อิติ จิตฺตมโน คืออะไร (อีกอย่างหนึ่ง) จิตฺต ศัพท์เป็นไปในความหมายอะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงคำอธิบายของคำว่า อิติ จิตฺตมโน มิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) จิตฺต ศัพท์ควรเป็นไปในความหมายว่า หลากหลาย (วิจิตฺต) ดังคำว่า จิตฺตสงฺกปโป (มีการตระเตรียมหลากหลาย) มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้แสดงคำอธิบายของคำว่า อิติ จิตฺตมโน ด้วยประโยค ค. (อีกอย่างหนึ่ง) จิตฺต ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า จิต เพราะเรากล่าวไว้แยกเป็น ๓ ประเด็นโดยประกอบ อิติ ศัพท์ว่า อิติ จิตฺโต อิติ มโน (ผู้มีจิตอย่างนี้ มีใจอย่างนี้) ดังนี้แล

ค. อิติ จิตฺตมโนติ อิติ จิตฺโต อิติ มโน.

ฌ. “มตํ เต ชีวิตา เสยฺโย”ติ เอตฺถ วุตฺตมรณจิตฺโต มรณมโนติ อตฺถโก.

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ อธิบายอรรถนิทสนะของ อิติ ศัพท์

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า จิตฺต ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า จิต ด้วยประโยค ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ อรรถนิทสนะว่า “อย่างนี้” ของ อิติ ศัพท์คืออะไร

๓. อาโณคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงอรรถนิตัสสนะของ อิติ ศัพท์ นั้นมิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) อรรถนิตัสสนะว่า “อย่างนี้” ของ อิติ ศัพท์คือความหมายอื่นจากความตายที่กล่าวไว้ในเรื่องนี้หรือไม่

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค พ. อธิบายว่า อรรถนิตัสสนะว่า “อย่างนี้” ของ อิติ ศัพท์ คือ ความตายที่กล่าวไว้แล้วในคำว่า มตฺ เต ชีวิตา เสโย ดังนี้แล

ค. อิติ จิตฺตมโนติ อิติ จิตฺโต อิติ มโน.

ง. เอตฺถ จ “มโน”ติ อิํ จิตฺตสฺส อตฺถทีปนตฺถํ วุตฺตํ.

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยคความยกยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า แม้คำว่า มโน นี้ก็เป็นจิตนั้นเกี่ยวเนื่องด้วยความมิใช่หรือ ก็เหตุใดจึงตรัสบทว่า มโน อีกเล่า

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคอารัทธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า จิตฺต ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า จิต ด้วยประโยค ค.

๒. อาโณคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ แม้คำว่า มโน ก็เป็นจิตนั่นเองโดยเนื่องความมิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) เมื่อตรัสว่า อิติ จิตฺโต เนื่องความที่ประสงคฺเอาจมสำเร็จมิใช่หรือ

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงตรัสบทว่า มโน อีกเล่า

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ง. อธิบายว่า คำว่า มโน นี้ตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตฺต ศัพท์ ดังนี้แล

ก. อมฺโห ปุริสาติ อาลปนเมตฺ.

จ. เตเนวสฺส ปทภาชเน “ยํ จิตฺตํ, ตํ มโน”ติ อาห.

ประโยค จ. ชื่อว่า ประโยคทัฬหีकरणะ คือ ย้ำความในประโยค ง.

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคทัฬหียะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า มโน นี้ตรัสไว้เพื่อแสดง
อรรถของ จิตต ศัพท์ด้วยประโยค ง.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ข้อความว่า คำว่า มโน นี้ตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตต
ศัพท์ บุคคลพึงรู้ได้อย่างไร (อีกอย่างหนึ่ง) การที่คำว่า มโน นี้ตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตต
ศัพท์ บุคคลพึงรู้ได้อย่างไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรนำหลักฐานจากพระบาลีมาอ้างอิง
ข้อความดังกล่าวมิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) ข้อความดังกล่าวเป็นอัตโนมติของท่านหรือไม่

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค จ. อธิบายว่า เราได้นำ
หลักฐานจากพระบาลีมาอ้างอิงไว้ว่า ในปทภาษนียของบทนั้นได้ตรัสว่า ยัม จิตตัม, ตัม มโน ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๔๒

ก. จิตตสงกปโปติ วิจิตตสงกปโป.

คำว่า จิตตสงกปโป แปลว่า มีการตระเตรียมหลากหลาย

ข. เอตถาปิ อิติสทโท อหริตพโพ.

ควรนำ อิติ ศัพท์มาประกอบไว้ในบทนี้อีกด้วย

ค. “สงกปโป”ติ จ สวิทหนมตตสเสตัม นามิ, น วิตกุกสเสว.

อนึ่ง คำว่า สงกปโป นี้ เป็นเพียงชื่อของการตระเตรียมทั่วไป ไม่ใช่เป็นชื่อของ
ความดำริอย่างเดียว

ฌ. ตยจ สวิทหนํ อิมสมิ อตเถ สญญาเจตนาธิปปาเยหิ สงคหํ คจฺจติ,

และการตระเตรียมนั้นในความหมายนี้ย่อมถึงการนับเข้าด้วยสัญญา เจตนา และ
ความมุ่งหมาย (ฉันทะ)

ง. ตสฺมา “อิติ จิตตสงกปโป”ติ “มตํ เต ชีวิตา เสยโย”ติ เอตถ วุตตมรณสญฺญี
มรณเจตโน มรณาธิปปาโยติ เอวเมตถ อตเถ ทฏฺฐพโพ.

ดังนั้น คำว่า อิติ จิตตสงกปโป นี้ พึงทราบเนื้อความในคำนี้เป็นอย่างนี้ว่า ภิกษุเป็น

ผู้มีความสำคัญจะให้ตาย มีเจตนาจะให้ตาย มีความประสงค์จะให้ตาย ตามที่กล่าวไว้ใน
คำว่า มตฺ เต ชีวิตา เสโย (ท่านตายเสียดีกว่ามีชีวิตอยู่)

จ. ปทภาษเนปิ หิ อยเมว นโย ทสฺสโต.

แม้ในปทภาษนียก็ทรงแสดงนัยนี้ไว้เช่นเดียวกัน

ฉ. เอเตน มรณจิตฺตาทีหิ วินา “เอกาหํ ชีวิตํ เสโย, วีริยมารกโต ทพฺพน”ติอาทินา
นเยน ธมฺมํ ภาสนตฺตสฺส สํวณฺณนา นาม น โหตีติ ทสฺเสติ.

พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า เมื่อภิกษุแสดงธรรมตามนัยว่า เอกาหํ ชีวิตํ เสโย,
วีริยมารกโต ทพฺพํ (การเป็นอยู่วันเดียวของบุคคลผู้ปรารถนาความเพียรมั่นคงประเสริฐกว่า)
เป็นต้น โดยปราศจากจิตที่คิดฆ่า ไม่จัดเป็นการพรรณนา[คุณของความตาย] ด้วยพระดำรัส
ว่า อิติ จิตฺตมโน จิตฺตสํกปโป (เธอมีจิตใจอย่างนี้ มีการตระเตรียมหลากหลายอย่างนี้)

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. จิตฺตสํกปโปติ วิจิตฺตสํกปโป.

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่น เพราะอธิบายอรรถของ จิตฺต
ศัพท์ใน จิตฺตสํกปโป

ประโยคต้น ที่กล่าวมาแล้ว ชื่อว่า ประโยคปักชะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระพุทธองค์ตรัสว่า จิตฺตสํกปโป

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ จิตฺต ศัพท์ในบทนี้มีความหมายอะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ จิตฺต ศัพท์ในบทนี้มีความหมายว่า วิญญูณ
ดังคำว่า จิตฺตมโน หรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ก. อธิบายว่า จิตฺต
ศัพท์ในบทนี้มีความหมายว่า หลากหลาย ดังนี้แล

ก. จิตฺตสํกปโปติ วิจิตฺตสํกปโป.

ข. เอตฺถาปิ อิติสทฺโท อahrtพุโพ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า ในพระบาลีตรัสว่า จิตตสงกปโป เท่านั้น มิได้ตรัสว่า อิติ จิตตสงกปโป ดังคำว่า อิติ จิตตมโน พระพุทธองค์ไม่ทรงประสงค์เอา อิติ ศัพท์ จึงไม่ตรัสไว้หรือไร

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอารัทธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ในพระบาลีตรัสว่า จิตตสงกปโป เท่านั้น มิได้ตรัสว่า อิติ จิตตสงกปโป ดังคำว่า อิติ จิตตมโน

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ อิติ ศัพท์นั้นควรประกอบไว้ร่วมกับบทว่า จิตตมโน เพียงเท่านั้นหรือ

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระพุทธองค์ไม่ทรงประสงค์เอา อิติ ศัพท์ จึงไม่ตรัสไว้หรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า แม้จะไม่ตรัสว่า อิติ จิตตสงกปโป ก็เป็นอันตรัสไว้โดยอ้อมด้วยอธิการณัย ดังนั้นจึงควรนำ อิติ ศัพท์ มาไว้ในบทนี้อีกด้วย ดังนี้แล

ข. เอตถาปิ อิติสทโท อาหริตพฺโ.

ค. “สงกปโป”ติ จ สวิทหนมตฺตสฺเสตํ นามํ, น วิตฺกฺกสฺเสว.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า คำว่า สงกปโป เป็นชื่อของความดำริเท่านั้นมิใช่หรือ ดังคำว่า ตกโก วิตกโก สงกปโป (ความตรึก ความคิด ความดำริ) เป็นต้น

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคอารัทธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ในพระบาลีตรัสว่า จิตตสงกปโป

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำว่า สงกปโป ในที่นี้เป็นชื่อของอะไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำว่า สงกปโป นี้เป็นชื่อของความดำริเท่านั้นมิใช่หรือ ดังคำว่า ตกโก วิตกโก สงกปโป (ความตรึก ความคิด ความดำริ) เป็นต้น

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า คำว่า สงกปป เป็นชื่อของการตระเตรียม ไม่ใช่ชื่อของความดำริเท่านั้น ดังนี้แล

ค. “สงกปโป”ติ จ สวิทหนมตตสเสตํ นามํ, น วิตกุกสเสว.

ผ. ตณฺจ สํวิทหนํ อิมสมํมํ อตฺถเก สญฺญาเจตนาธิปฺปาเยหิ สงฺคหํ คจฺฉติ,

ประโยค ณ. ชื่อว่า ประโยคความยกย่อง คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า การกระทำทั่วไป ชื่อว่าการตระเตรียมหรือไร

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ภูวนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า อนึ่ง คำว่า สงกบโป นี้ เป็นเพียงชื่อของการตระเตรียมทั่วไป ไม่ใช่เป็นชื่อของความดำริอย่างเดียว ด้วยประโยค ค.

๒. ปลูก (คำถาม) คือ การเตรียมอะไร

๓. อาโภาคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การกระทำทั่วไป ชื่อว่าการตระเตรียมหรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค พ. เพื่ออธิบายว่า การตระเตรียมนั้นในความหมายนี้ย่อมถึงการนับเข้าด้วยสัญญา เจตนา และความมุ่งหมาย ดังนี้แล

ค. “สงกฺกปโป”ติ จ สํวิทหนมตฺตสฺสเสตํ นามํ, น วิตกฺกสฺสเสว.

ง. ตสฺมา “อิติ จิตฺตสงกปโป”ติ “มตํ เต ชีวิตา เสยโย”ติ เอตถ วุตฺตมรณสณฺณิ มรณ-
เจตโน มรณาธิปฺปาโยติ เอวเมตถ อตฺถ โทฏฐพฺพ.

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยคผลลัพธ์ คือ แสดงผลพลอยได้จากประโยคต้น ซึ่งในที่นี้คือ ผลที่ได้รับจากประโยค ก. ข. และ ค.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคหลักคุณิยะ คือ มีข้อความเนื่องด้วยประโยคหลักคุณะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ภูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า จิตต ศัพทไน จิตตสงกปโป มี ความหมายว่า หลากหลาย, จึงควรนำ อิติ ศัพทมาประกอบร่วมนกับบทว่า จิตตสงกปโป และ สงกปโป ศัพทมีความหมายว่า ตระเตรียม ด้วยประโยค ก. ข. และ ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ประโยคดังกล่าวมีผลพลอยได้อย่างไร

๓. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงถึงผลพลอยได้จากประโยค ก. ข. และ ค. มีใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ง. อธิบายว่า เราได้แสดงถึงผลพลอยได้จากประโยค ก. ข. และ ค. ว่า พึงทราบเนื้อความในคำนี้กันว่าภิกษุเป็นผู้มีความสำคัญจะให้ตาย มีเจตนาจะให้ตาย มีความประสงค์จะให้ตาย ตามที่กล่าวไว้ในคำว่า มตฺ เต ชีวิตา เสโย (ท่านตายเสียดีกว่ามีชีวิตอยู่) ดังนี้แล

ก. จิตตสงฺกปโปติ วิจิตตสงฺกปโป.

ข. เอตฺถาปิ อิตฺติสํสํ อหริตฺตํ.

ค. “สงฺกปโป”ติ จ สํวิทฺถนํตฺตํสํสํ นามํ, น วิทกฺกสฺส.

จ. ปทภาชเนปิ หิ อยเมว นโย ทสฺสโต.

ประโยค จ. ชื่อว่า ประโยคทัฬหีกรณะ คือ ย้ำความในประโยค ก. ข. และ ค.

ประโยค ก. ข. และ ค. ชื่อว่า ประโยคทัฬหิยะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า จิตต ศัพท์ใน จิตตสงฺกปโป มีความหมายว่า หลากหลาย, จึงควรนำ อิติ ศัพท์มาประกอบร่วมกับบทว่า จิตตสงฺกปโป และ สงฺกปโป ศัพท์มีความหมายว่า ตระเตรียม ด้วยประโยค ก. ข. และ ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ข้อความนั้นบุคคลพึงรู้ได้อย่างไร

๓. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรนำหลักฐานจากพระบาลีมาอ้างอิงข้อความดังกล่าวมีใช่หรือ

(อีกอย่างหนึ่ง) ข้อความดังกล่าวเป็นอัตโนมัติของท่านหรือไม่

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค จ. อธิบายว่า เราได้นำหลักฐานจากพระบาลีมาอ้างอิงไว้ว่า แม้ในปทภาชณียกัณฑ์ทรงแสดงนัยนี้ไว้เช่นเดียวกัน ดังนี้แล

ก. จิตตสงฺกปโปติ วิจิตตสงฺกปโป.

ข. เอตฺถาปิ อิตฺติสํสํ อหริตฺตํ.

ค. “สงฺกปโป”ติ จ สํวิทฺถนํตฺตํสํสํ นามํ, น วิทกฺกสฺส.

ฉ. เอเตน มรณจิตดาทีหิ วินา “เอกาห์ ชีวิต์ เสโย, วีริยमारโกโต ทพฺพหฺ”ติอาทินา
นเยน ธมฺมํ ภาสนุตฺตสฺส สํวณฺณนา นาม น โหตีติ ทสฺเสติ.

ประโยค ฉ. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงใจความ
ของประโยค ก. ข. และ ค.

ประโยค ก. ข. และ ค. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ มีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า จิตฺต ศัพท์ใน จิตฺตสํกปโป มีความหมายว่า หลากหลาย, จึงควรนำ อิติ ศัพท์มาประกอบร่วมกับบทว่า จิตฺตสํกปโป และ
สํกปโป ศัพท์มีความหมายว่า ตระเตรียม ด้วยประโยค ก. ข. และ ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ใจความของคำนั้น คืออะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงใจความของคำนั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฉ. อธิบายว่า เราได้
แสดงใจความของคำนั้นว่า พระพุทธรองค์ทรงแสดงไว้ว่า เมื่อภิกษุแสดงธรรมตามนัยว่า เอกาห์
ชีวิต์ เสโย, วีริยमारโกโต ทพฺพหฺ (การเป็นอยู่วันเดียวของบุคคลผู้ปรารถนาความเพียรมั่นคง
ประเสริฐกว่า) เป็นต้น โดยไม่มีจิตที่คิดจะฆ่า ไม่จัดเป็นการพรรณนา[คุณของความตาย]
ด้วยพระดำรัสว่า อิติ จิตฺตมโน จิตฺตสํกปโป (เรามีจิตใจอย่างนี้ มีการตระเตรียมหลากหลาย
อย่างนี้) ด้วยประโยค จ. ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๔๓

ก. อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามีติ สมฺมาจรรณาการทสฺสนเมตฺ,

คำว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ (ข้าพเจ้ารู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้) นั้น เป็นคำแสดง
อาการอวด

ข. อตฺตูปนายนิกฺขหิ กตฺวา วินา อณฺเฎปเทเสน สมฺมาจรรนฺโต เอวํ สมฺมาจรติ,

เพราะภิกษุที่อวดอุตริมนุสสรรมให้โน้มเข้าในตนโดยเว้นการระบุถึงผู้อื่นชื่อว่า
อวดอย่างนี้

ค. ตสฺมา ยวายํ ปทภาชเน “ปจฺมํ ฌานํ สมาปชฺชี่, สมาปชฺชามิ, สมาปนฺโน”ติอาทิ-
เกโท วุตฺโต, โส สฬฺโฬ อิเธว สงฺคหํ คจฺจนฺตี่ติ เวทิตพฺโฬ.

ดังนั้น ประเภททั้งหมดที่ตรัสไว้ในปทภาชณีนี้นั้นว่า ปจฺมํ ฌานํ สมาปชฺชี่, สมา-
ปชฺชามิ, สมาปนฺโน (เราเข้าปฐมฌานแล้ว เข้าปฐมฌานอยู่ เข้าถึงปฐมฌานแล้ว) จึงนับ
เข้าในคำว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ นี้

ง. “อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามี่”ติ หิ วทฺนฺโต นยิทํ วจนมตฺตเมว วทติ, อถ โข “อิมินา
จ อิมินา จ การเณน อยํ ธมฺโม มยิ อตฺถึ”ติ ทีเปติ.

อนึ่ง เมื่อภิกษุกล่าวว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ (ข้าพเจ้ารู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้)
ชื่อว่าจะกล่าวเพียงถ้อยคำนี้เพียงเดียวก็น่าไม่ แต่ยังแสดงว่าธรรมนี้มีอยู่ในเราด้วยเหตุ
อย่างนี้ๆ

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามี่ติ สมุทาจรณาการทสฺสนเมตฺ,

ข. อตฺตูปนายิกญฺหิ กตฺวา วินา อญฺญาปเทเสน สมุทาจรณฺโต เอวํ สมุทาจรติ,

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคการณะ คือ แสดงเหตุในการที่คำว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ
(ข้าพเจ้ารู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้) นั้น เป็นคำแสดงอาการอวด

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคผล (หิ ศัพท์ทำหน้าที่การณฺโชตกะ)

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ นั้น
เป็นคำแสดงอาการอวด ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดคำว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ นั้นจึงเป็นคำแสดง
อาการอวด

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุในการที่คำว่า อิติ ชานามิ
อิติ ปสฺสามิ นั้นเป็นคำแสดงอาการอวดมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้

แสดงเหตุว่า ภิกษุที่อวดอุตริมนุสสรรมิให้น้อมเข้าในตนโดยเว้นการระบุงถึงผู้อื่นชื่อว่าอวดอย่างนี้
ดังนั้น คำว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ นั้น จึงเป็นคำแสดงอาการอวด ดังนี้แล

ก. อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิติ สมุททาจรณาการทสฺสนเมตฺ,

ค. ตสฺมา ยวํ ปทภาชเน “ปจฺมํ ฌานํ สมาปชฺชี่, สมาปชฺชามิ, สมาปนฺโน”ติอาทิเกโท
วฺตุโต, โส สพฺโพ อีธะ สงฺคหํ คจฺจตีติ เวทิตพฺโพ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคลัทธิคุณะ คือ แสดงผลพลอยได้จากประโยคต้น ซึ่งในที่นี้
คือ ผลที่ได้รับจากประโยค ก.

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคลัทธิคุณะ คือ มีข้อความเนื่องด้วยประโยคลัทธิคุณะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ
นั้น เป็นคำแสดงอาการอวด ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ประโยคดังกล่าวมีผลพลอยได้อย่างไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงถึงผลพลอยได้จากประโยค ก.
มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้
แสดงถึงผลพลอยได้จากประโยค ก. ว่า ประเภททั้งหมดที่ตรัสไว้ในปทภาชณีนี้นั้นว่า ปจฺมํ ฌานํ
สมาปชฺชี่, สมาปชฺชามิ, สมาปนฺโน (เราเข้าปฐมฌานแล้ว เข้าปฐมฌานอยู่ เข้าถึงปฐมฌานแล้ว)
ได้นับเข้าในคำว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ นี้ ดังนี้แล

ก. อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิติ สมุททาจรณาการทสฺสนเมตฺ,

ง. “อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ”ติ हि वतन्तो नयिं वचनमतमेव वत्ति, ओ ह्य “อิมินา จ
อิมินา จ การณเณ อयं ธมฺโม มยิ อตฺถิ”ติ ที่เปติ.

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความ
เข้าใจผิดว่า ภิกษุผู้อวดกล่าวว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ (ข้าพเจ้ารู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้) เท่านั้น

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอารัทธิ (หิ ศัพท์ทำหน้าที่วากยารัมภโศตกะ คือ แสดง
วากยารัมภะ)

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ นั้น เป็นคำแสดงอาการอวด ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฺจนา (คำถาม) คือ ภิกษุผู้อวดกล่าวว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ เท่านั้นหรือ

๓. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุผู้อวดนั้นควรกล่าวคำอื่นอีกมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ง. อธิบายว่า เมื่อภิกษุกล่าวว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ ชื่อว่าจะกล่าวเพียงถ้อยคำนี้อย่างเดียวก็หาไม่ แต่ยังแสดงว่า ธรรมนี้มีอยู่ในเราด้วยเหตุอย่างนี้ๆ ดังนี้แล

มีข้อสังเกตว่า ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคลัทธิคุณะ ซึ่งแสดงผลพลอยได้สืบเนื่องมาจากประโยค ก. โดยไม่เกี่ยวข้องกับประโยค ข. และบทว่า ตสฺมา ก็ได้เปลี่ยนศัพท์ที่เป็นใจความในประโยค ก. มาเป็นบทแสดงเหตุ โดยทั่วไปแล้ว ประโยคลัทธิคุณะต้องอยู่ท้ายประโยคการณะ จึงเรียงลำดับประโยคได้ว่า ประโยคผล ประโยคการณะ และประโยคลัทธิคุณะ โดยจะได้แสดงอุทาหรณ์จากปทูปลัทธิปกรณ (สูตร ๑) ว่า

ก. โย โภจิ โลภียโลกุตฺตราทิเกโท วจนตฺโต, โส สพุโป อกฺขเรหฺว สญฺญาเต.

เนื้อความของศัพท์อันจำแนกเป็นโลกียะและโลกุตระเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ เนื้อความของศัพท์ทั้งหมดนั้น บุคคลย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้น

ข. สติลลธนิตาติกฺขรวิปตฺติยํ หิ อตฺถสฺส ทฺนฺนยตา โหติ.

เพราะเมื่อมีการวิบัติแห่งอักษรมีสติลลและธนิตเป็นต้น การรู้เนื้อความได้ยากย่อมมี

ค. ตสฺมา อกฺขรโกสลํ พหุปรการํ พุทฺธวเจเนสุ.

เพราะเหตุนั้น ความเชี่ยวชาญในอักษรจึงมีอุปการะมากใน[การทำความเข้าใจ] พระพุทธพจน์

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. โย โภจิ โลภียโลกุตฺตราทิเกโท วจนตฺโต, โส สพุโป อกฺขเรหฺว สญฺญาเต.

ข. สติลลธนิตาติกฺขรวิปตฺติยํ หิ อตฺถสฺส ทฺนฺนยตา โหติ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคการณะ คือ แสดงเหตุในการที่เนื้อความของศัพท์ทั้งหมดนั้น บุคคลย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้น

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคผล

(หิ ศัพท์ทำหน้าที่การณโชตกะ คือ แสดงเหตุ)

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า เนื้อความของศัพท์อันจำแนกเป็นโลกียะและโลกุตตระเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง มีอยู่ เนื้อความของศัพท์ทั้งหมดนั้น บุคคลย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้น ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดเนื้อความของศัพท์ทั้งหมดนั้น บุคคลจึงหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้น

๓. อาโวกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุในการที่เนื้อความของศัพท์ทั้งหมดนั้น บุคคลหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เมื่อมีการวิบัติแห่งอักษรมีสิทธิและธนิตเป็นต้น การรู้เนื้อความได้ยากย่อมมี ดังนั้น เนื้อความของศัพท์ทั้งหมดนั้น บุคคลจึงหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้น ดังนี้แล

ก. โย โภจิ โลภียโลกุตฺตราทิเกโท วจนตุโธ, โส สพุโพ อกฺขเรเหว สมฺมายเต.

ค. ตสฺมา อกฺขรโกสลลํ พหุปรการํ พุทฺธวจนฺสุ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคลัทธิคุณะ คือ แสดงผลพลอยได้จากประโยค ก.

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคลัทธิคุณิยะ

คำว่า ตสฺมา ในประโยคนี้เพิ่มปาฐเสสสะว่า ตสฺส สพุพสฺส อกฺขเรเหว สมฺมายตฺตตา (เพราะการที่เนื้อความของศัพท์ทั้งหมดนั้น บุคคลหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้น)

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า เนื้อความของศัพท์ทั้งหมดนั้น บุคคลย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษรเท่านั้น ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ประโยคดังกล่าวมีผลพลอยได้อย่างไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงถึงผลพลอยได้จากประโยค ก. มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้แสดงถึงผลพลอยได้จากประโยค ก. ว่า ความเชี่ยวชาญในอักษรจึงมีอุปการะมากใน[การทำ ความเข้าใจ]พระพุทธพจน์ ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๔๔

ก. อิติ อาปตติปฏิขานนกาลทสฺสนเมตฺ,

คำนั้น[ว่า] อชานเมว อวฺโส อวํ ชานามิ (ข้าพเจ้าไม่เห็นอย่างนั้น ได้กล่าวว่า เห็น) เป็นต้น] แสดงเวลาที่ยอมรับว่าตนต้องอาบัติอย่างนี้

ข. อยํ ปน อาโรจิตกฺขณฺว อาปตฺตี อาปชฺชติ.

โดยแท้จริงภิกษุนี้ต้องอาบัติในขณะที่อวดแล้วนั้นแล

ค. อาปตฺตี ปน อาปนฺโน ยสฺมา ปเรน โจทิตฺวา อโจทิตฺวา ปฏิขานาติ, ตสฺมา “สมนฺนุคฺคาหิยาโน วา อสมนฺนุคฺคาหิยาโน วา”ติ วุตฺตํ.

แต่ภิกษุผู้ต้องอาบัติแล้ว จะถูกบุคคลอื่นโจทก์ทั้งก็ตาม ไม่ถูกโจทก์ทั้งก็ตาม ก็ยอมรับอยู่ ดังนั้น จึงตรัสว่า สมนฺนุคฺคาหิยาโน วา อสมนฺนุคฺคาหิยาโน วา (เมื่อภิกษุถูกโจทก์ทั้งก็ตาม ไม่ถูกโจทก์ทั้งก็ตาม)

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. อิติ อาปตติปฏิขานนกาลทสฺสนเมตฺ,

ข. อยํ ปน อาโรจิตกฺขณฺว อาปตฺตี อาปชฺชติ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคทัฬหีกรณะ คือ ย้ำความว่า คำนั้นว่า อชานเมว อวฺโส อวํ ชานามิ แสดงเวลาที่ยอมรับว่าตนต้องอาบัติอย่างนี้ ไม่ใช่แสดงว่าภิกษุนี้ต้องอาบัติในเวลาที่ยอมรับดังกล่าว

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคทัฬหียะ (ปน ศัพท์ทำหน้าที่ทัฬหีกรณโชตกะ)

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ คำนี้นว่า อชานเมว อวฺโส อวํ ชานามิ แสดงเวลาที่ยอมรับว่าตนต้องอาบัติอย่างนี้ ด้วยประโยค ก.

๒. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุนี้ควรต้องอาบัติในเวลาที่ยอมรับว่าตนต้องอาบัติมิใช่หรือ

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุนี้ต้องอาบัติในเวลาไหน

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า ภิกษุนี้ต้องอาบัติในขณะที่อวดแล้วนั้นแล ไม่ใช่ต้องอาบัติในเวลาที่ยอมรับดังกล่าว ดังนี้แล

ข. อยํ ปน อาโรจิตกฺขณเณว อาปตฺตี อาปชฺชติ.

ค. อาปตฺตี ปน อาปนฺโน ยสฺมา ปเรน โจทิตฺโต วา อโจทิตฺโต วา ปฏิชานาติ, ตสฺมา “สมนฺนุคฺคาหิมาโน วา อสมนฺนุคฺคาหิมาโน วา”ติ วุตฺตํ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงเหตุในการตรัสว่า สมนฺนุคฺคาหิมาโน วา อสมนฺนุคฺคาหิมาโน วา (เมื่อภิกษุถูกโจทก์ทั้งก็ตาม ไม่ถูกโจทก์ทั้งก็ตาม)

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ ปน ศัพท์ทำหน้าที่วากยารัมภโฆตกะ (ในประโยคนี้มีประโยคย่อยที่จำแนกเป็นอนิยมะ คือ อาปตฺตี ปน ยเปยฺ ปฏิชานาติ และนิยมะ คือ ตสฺมา ยเปยฺ วุตฺตํ)

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระพุทธรองค์ตรัสว่า ตโต อปเรน สมเยน สมนฺนุคฺคาหิมาโน วา อสมนฺนุคฺคาหิมาโน วา

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงตรัสว่า ตโต อปเรน สมเยน สมนฺนุคฺคาหิมาโน วา อสมนฺนุคฺคาหิมาโน วา

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระพุทธรองค์ควรตรัสว่า ตโต อปเรน สมเยน วิสุทฺธาเปกฺโข เอวํ วเทยฺย เถานํมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า ภิกษุผู้

ต้องอาบัติแล้ว จะถูกบุคคลอื่นโจทก์ทั้งก็ตาม ไม่ถูกโจทก์ทั้งก็ตาม ก็ยอมรับอยู่ ดังนั้น จึงตรัสว่า
สมณุกคาคิยาโน วา อสมณุกคาคิยาโน วา ดังนี้แล

อนึ่ง อาโภคะในเรื่องนี้อาจเป็นข้อความว่า “ท่านควรแสดงเหตุในการตรัสว่า ตโต
อปเรน สมเยน สมณุกคาคิยาโน วา อสมณุกคาคิยาโน วา มิใช่หรือ” ก็ได้ เพราะอาจใช้หลัก
ไวยากรณ์มาอ้างเป็นอาโภคะได้เช่นกัน แต่การใช้หลักไวยากรณ์มาอ้างในลักษณะนี้แม้ไม่ผิดวิธี
วากยานุสัมพันธ์ แต่โบราณจารย์ถือว่าเป็นเพียงการแสดงอาโภคะเพียงผิวเผิน ไม่ลึกซึ่งพอ
ที่จริงแล้วหลักวากยานุสัมพันธ์และปทานุสัมพันธ์เหล่านี้ขึ้นอยู่กับจินตนาการของผู้ทำ ไม่มีหลัก
เกณฑ์แน่นอน ถ้ามีเนื้อความสอดคล้องโดยความเป็นเหตุผลที่เหมาะสม ก็ถือว่าถูกต้อง

ตัวอย่าง ๔๕

ก. วิสุทธาเปกโขติ อตฺตโน คิหิภาวาทิกํ วิสุทฺธิ อเปกขมาโน อิจฺจมาโน.

คำว่า วิสุทธาเปกโข (หวังความบริสุทธิ์) หมายความว่า ต้องการความบริสุทธิ์มี
เพศคุณุหัตถ์เป็นต้นของตน

ข. อยฺยหิ ยสฺมา ปาราชิกํ อาปนโน, ตสฺมา ภิกขุภาเว จตฺวา อภพฺโป ฌานาทีนํ
อิทฺถนฺตํ, อิจฺจสฺส ภิกขุภาโว วิสุทฺธิ นาม น โหติ.

กล่าวคือ ภิกษุนี้ต้องอาบัติปาราชิกแล้ว ดังนั้น ครั้นดำรงอยู่ในสมณเพศแล้ว ก็
ไม่ควรบรรลุมานเป็นต้น ด้วยเหตุนี้ สมณเพศของเธอจึงไม่ชื่อว่าบริสุทธิ์

ค. ยสฺมา ปน คิหิ วา อุปาสการามิกสามเณรานํ วา อณฺเฑตโร หุตฺวา ทานาทีนํ
สคฺคมคฺคํ วา ฌานาทีนํ โมกขมคฺคํ วา อาราธตํ ภพฺโป โหติ, ตสฺมาสฺส คิหิภาวาทิกํ วิสุทฺธิ
นาม โหติ.

แต่เธอสึกเป็นคฤหัสถ์ หรือเป็นอุบาสก คนวัด และสามเณร คนใดคนหนึ่งแล้ว เป็น
ผู้ควรให้สำเร็จทางสวรรค์ได้ด้วยทานเป็นต้น หรือให้สำเร็จทางแห่งโมกษด้วยมานเป็นต้นได้
ดังนั้น เพศคฤหัสถ์เป็นต้นของเธอจึงชื่อว่าบริสุทธิ์

ฌ. เตน วุตฺตํ “คิหิภาวาทิกํ วิสุทฺธิ อเปกขมาโน”ติ.

ฉะนั้นจึงกล่าวว่า หวัง คือ ต้องการความบริสุทธิ์มีเพศกฤหัสถ์เป็นต้น

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. วิสุทธาเปกโขติ อตตโน คิหิภาวาทิกัง วิสุทธี อเปกขมานโน อิจจมานโน.

ข. อยณฺหิ ยสฺมา ปาราชิกํ อาปนฺโน, ตสฺมา ภิกฺขุภาเว จตฺวา อภฺพโป ฌานาทีนํ อธิคฺนฺตุ, อิจฺจสฺส ภิกฺขุภาโว วิสุทฺธิ นาม น โหติ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ อธิบายเหตุที่สมณเพศของบุคคลนั้นไม่ชื่อว่าบริสุทธิ์

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า วิสุทธาเปกโข (หวังความบริสุทธิ์) หมายความว่า ต้องการความบริสุทธิ์มีเพศกฤหัสถ์เป็นต้นของตน ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดสมณเพศของเธอจึงไม่ชื่อว่าบริสุทธิ์

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรจะแสดงเหตุที่สมณเพศของเธอไม่ชื่อว่าบริสุทธิ์มิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) ตามปกติสมณเพศเป็นเพศที่สูงกว่าเพศกฤหัสถ์เป็นต้น มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า สมณเพศของเธอไม่ชื่อว่าบริสุทธิ์เพราะครั้นดำรงอยู่ในสมณเพศแล้วก็ไม่ควรบรรลุมานเป็นต้น เนื่องจากเป็นผู้ต้องอาบัติปาราชิกแล้ว ดังนี้แล

[ข้อความว่า “เพราะครั้นดำรงอยู่ในสมณเพศแล้วก็ไม่ควรบรรลุมานเป็นต้น” ชื่อว่า เหตุหลัก ส่วนข้อความว่า “เนื่องจากเป็นผู้ต้องอาบัติปาราชิกแล้ว” ชื่อว่า เหตุรอง หรือเหตุช่วย]

ข. อยณฺหิ ยสฺมา ปาราชิกํ อาปนฺโน, ตสฺมา ภิกฺขุภาเว จตฺวา อภฺพโป ฌานาทีนํ อธิคฺนฺตุ, อิจฺจสฺส ภิกฺขุภาโว วิสุทฺธิ นาม น โหติ.

ค. ยสฺมา ปน คิหิ วา อุปาสการามิกสามเณรานํ วา อณฺณตโร หุตฺวา ทานาทีนํ สคฺค-
มคฺคํ วา ฌานาทีนํ โมกฺขมคฺคํ วา อาราเธตุํ ภพฺโพ โหติ, ตสฺมาสฺส คิหิอาทิภาโว วิสุทฺธิ นาม
โหติ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคอันวะยะ คือ ประโยคแสดงความคล้อยตามเพราะไม่ประกอบด้วย น ปฏิเสธ

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคพยติเรกะ คือ ประโยคแสดงความขัดแย้ง เพราะประกอบด้วย น ปฏิเสธ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงเหตุที่สมณเพศของบุคคลนั้นไม่ชื่อว่าบริสุทธิ์ ด้วยประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดเพศคฤหัสถ์เป็นต้นของเธอจึงชื่อว่าบริสุทธิ์

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุที่เพศคฤหัสถ์เป็นต้นของเธอชื่อว่าบริสุทธิ์มิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) ตามปกติเพศคฤหัสถ์เป็นต้น เป็นเพศที่ต่ำกว่าสมณเพศมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เพศคฤหัสถ์เป็นต้นของเธอชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะเมื่อเธอสึกเป็นคฤหัสถ์ หรือเป็นอุบาสก คนวัด และสามเณร คนใดคนหนึ่งแล้ว เป็นผู้ควรให้สำเร็จทางสวรรค์ได้ด้วยทานเป็นต้น หรือให้สำเร็จทางแห่งโมกษะด้วยฌานเป็นต้นได้ ดังนี้แล

ข. อยณฺหิ ยสฺมา ปาราชิกํ อาปนฺโน, ตสฺมา ภิกฺขุภาเว จตุวา อภพฺโป ฌานาทีนิ อธิคนฺตุ, อิจฺจสฺส ภิกฺขุภาโว วิสฺสุทฺธิ นาม น โหติ.

ค. ยสฺมา ปน คิหิ วา อุปาสการามิกสามเณรานํ วา อณฺเฑตโร หุตฺวา ทานาทีหิ สคฺคมคฺคํ วา ฌานาทีหิ โมกฺขมคฺคํ วา อาราเธตุ ภพฺโพ โหติ, ตสฺมาสฺส คิหิอาทิภาโว วิสฺสุทฺธิ นาม โหติ.

ฌ. เตน วุตฺตํ “คิหิภาวาทิกํ วิสฺสุทฺธิ อเปกฺขมาโน”ติ.

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยคนิคมนะ คือ ประโยคลงท้าย

ประโยค ข. และ ค. ชื่อว่า ประโยคนิคมนิยะ คือ ประโยคที่เนื่องด้วยนิคมนะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงคำอธิบายของคำว่า คิหิภาวาทิกํ วิสฺสุทฺธิ อเปกฺขมาโน (ต้องการความบริสุทธิ์มีเพศคฤหัสถ์เป็นต้น) ด้วยประโยค ข. และ ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำลงท้ายของประโยคนั้นคืออะไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงคำลงท้ายของประโยคนั้นมีใช่หรือ
พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้
แสดงคำลงท้ายของประโยคนั้นด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

สังฆาทิเสสกัณฑ์

ตัวอย่าง ๔๖

ก. วจนตฺถ โปเนตฺถ สงฺโฆ อาทิมฺหิ เจว เสเส จ อิจฺฉิตพฺโพ อสฺสาติ สงฺฆาทิเสโส.

ส่วนความหมายของศัพท์ในบทว่า สงฺฆาทิเสโส นี้ พึงทราบดังนี้
กองอาบัติของภิกษุผู้จำต้องพึงสงฆ์ทั้งในกิจเบื้องต้นและกิจที่เหลือ ชื่อว่า สังฆา-
ติเสส

ข. กิ วุตฺตํ โหติ- อิมํ อาปตฺตี อาปชฺชิตฺวา ยเปยฺ สงฺฆาทิเสโสติ.

ถามว่า : คำนั้นกล่าวถึงเนื้อความอะไร

ตอบว่า : ภิกษุผู้ต้องอาบัตินี้แล้ว ยเปยฺ ชื่อว่า สังฆาทิเสส ดังนี้แล

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. วจนตฺถ โปเนตฺถ สงฺโฆ อาทิมฺหิ เจว เสเส จ อิจฺฉิตพฺโพ อสฺสาติ สงฺฆาทิเสโส.

ข. กิ วุตฺตํ โหติ- อิมํ อาปตฺตี อาปชฺชิตฺวา ยเปยฺ สงฺฆาทิเสโสติ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคความยกยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความ
เข้าใจผิดว่า การแสดงอย่างนี้ว่า สงฺโฆ อาทิมฺหิ เจว เสเส จ อิจฺฉิตพฺโพ อสฺส (กองอาบัติของ
ภิกษุผู้จำต้องพึงสงฆ์ทั้งในกิจเบื้องต้นและกิจที่เหลือ) ไม่สมควร เพราะกองอาบัติไม่จำต้องพึง
สงฆ์ทั้งในกิจเบื้องต้นและกิจที่เหลือ แต่การออกจากอาบัติจำต้องพึงสงฆ์

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอารัทธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า กองอาบัติของภิกษุผู้ต้องพึงสงฆ์ทั้งในกิจเบื้องต้นและกิจที่เหลือ ชื่อว่า สังฆาติเสส ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดท่านจึงกล่าวว่า กองอาบัติของภิกษุผู้ต้องพึงสงฆ์ทั้งในกิจเบื้องต้นและกิจที่เหลือ ชื่อว่า สังฆาติเสส

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การออกจากอาบัตินั้นจำเป็นต้องพึงสงฆ์ แต่กองอาบัติไม่จำเป็นต้องพึงสงฆ์มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า คำว่า สังฆาติเสส กล่าวถึงกองอาบัติตามศัพท์ แต่มุ่งให้หมายถึงการออกจากอาบัติโดยอ้อม ดังนี้แล

อนึ่ง แม้ในประโยค ข. ก็มีประโยคย่อย ๒ ประโยค คือ

๑. ประโยคการณะ (ประโยคเหตุ) คือ ประโยคว่า น เหตุถ เภกมฺปิ กมฺมํ วินาสฺสฺ เณ สกฺกา กาคฺคฺ (เพราะภิกษุไม้อาจจะกระทำความผิดอย่างหนึ่ง โดยปราศจากสงฆ์ในกรรมเหล่านี้)

แสดงเหตุที่จำเป็นต้องพึงสงฆ์ในกิจเบื้องต้น กิจท่ามกลาง และกิจสุดท้าย

๒. ประโยคนิคมนะ (ประโยคลงท้าย) คือ ประโยคว่า อิติ สงฺโฆ อาทิมฺหิ เจว เสเสจ อิจฺฉิตฺตพฺโพ อสฺสาติ สงฺฆาติเสโส (โดยประการดังนี้ กองอาบัติของภิกษุผู้ต้องพึงสงฆ์ทั้งในกิจเบื้องต้นและกิจที่เหลือ ชื่อว่า สังฆาติเสส)

ตัวอย่าง ๔๗

ก. เจเตตฺวา อนฺตมโส อากาเส กฏฺฐิกมฺปนฺนํ นิมิตฺเต อุปกฺกมฺนตฺสฺส สเจ น มุจฺจติ, ฤลลจฺจยฺ.

เมื่อภิกษุจงใจพยายามที่นิमितแม้กระทั่งการสั่นสะเอวในอากาศเป็นอย่างต่ำ ถ้าอสุจิยังไม่เคลื่อน ก็ต้องอาบัติฤลลจฺจยฺ

ข. สเจ ปน อนฺตมโส ยํ เอกา ชุทฺทกมฺภิกา ปิเวยฺย, ตตฺตกมฺปิ จานโต มุจฺจติ, ทกฺโสโต อโนติณฺณํปิ สงฺฆาติเสโส.

แต่ถ้าเคลื่อนจากฐานพอที่แมลงวันตัวเล็กดูตกินได้เป็นอย่างดี แม้ไม่ไหลเข้าสู่
ปัสสาวมรรค ก็ต้องอาบัติสังฆาทิเสส

ค. จานโต ปน จุตม์ อวสุสเมว ทกโสต้ โอตรติ, ตสฺมา “ทกโสต้ โอติณฺณมตฺเต พหิ
นิกฺขนฺเต วา อนิกฺขนฺเต วา สงฺฆาทิเสโส”ติ อฏฺฐกถาสฺ วุตฺตํ.

แต่น้ำอสุจิที่เคลื่อนจากฐานมักไหลเข้าสู่ปัสสาวมรรคแน่นอนทีเดียว ฉะนั้น ใน
คัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายจึงกล่าวว่า ทกโสต้ โอติณฺณมตฺเต พหิ นิกฺขนฺเต วา อนิกฺขนฺเต วา
สงฺฆาทิเสโส (เพียงน้ำอสุจิไหลเข้าสู่ปัสสาวมรรค จะไหลออกหรือไม่ไหลออกสู่ภายนอกก็ตาม
ต้องอาบัติสังฆาทิเสส)

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. เจเตตฺวา อนฺตมโส อากาเส กฺกิมฺบุเนนปิ นิमितฺเต อุปกฺกมณฺตสฺส สเจ น มุจฺจติ, ฤลฺลจฺจยํ.

ข. สเจ ปน อนฺตมโส ยํ เอกา ชุทฺทมกฺกชิกา ปิเวยฺย, ตตฺตกฺกมฺปิ จานโต มุจฺจติ, ทกโสต้
อนฺติณฺณเนปิ สงฺฆาทิเสโส.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่นอันได้แก่ อาบัติสังฆาทิเสส

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคปักขะ คือ แสดงฝ่ายแรกอันได้แก่อาบัติอุลลัจจัย

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวถึงการต้องอาบัติอุลลัจจัยด้วย
ประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การต้องอาบัติสังฆาทิเสสของภิกษุเป็นอย่างไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงการต้องอาบัติสังฆาทิเสสของ
ภิกษุอีกด้วยมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้
แสดงการต้องอาบัติสังฆาทิเสสของภิกษุอีกด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

ข. สเจ ปน อนฺตมโส ยํ เอกา ชุทฺทมกฺกชิกา ปิเวยฺย, ตตฺตกฺกมฺปิ จานโต มุจฺจติ, ทกโสต้
อนฺติณฺณเนปิ สงฺฆาทิเสโส.

ค. จานโต ปน จุตม์ อวสุสเมว ทกโสตร์ โอตติ, ตสฺมา “ทกโสตร์ โอตติณฺณมตฺเต พหิ
นิกฺขนฺเต วา อนิกฺขนฺเต วา สงฺฆาติเสโส”ติ อฏฺฐกถาสฺ จุตตฺ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคความร้ายระ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงเหตุ
ของการที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ธรรมรตถาทันหลายว่า เพียงน้ำอสุจิไหลเข้าสู่ปัสสาวมรรค จะไหลออก
หรือไม่ไหลออกสู่ภายนอกก็ตาม ต้องอาบัติสังฆาติเสส

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า แม้น้ำอสุจิไม่ไหลเข้าสู่ปัสสาว-
มรรค ก็ต้องอาบัติสังฆาติเสส ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงกล่าวว่า ทกโสตร์ โอตติณฺณมตฺเต (เพียงน้ำอสุจิไหล
เข้าสู่ปัสสาวมรรค) เป็นต้นในคัมภีร์ธรรมรตถา

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุของการกล่าวว่า ทกโสตร์
โอตติณฺณมตฺเต เป็นต้นในคัมภีร์ธรรมรตถา มิใช่หรือ

พระธรรมรตถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้
แสดงเหตุของการกล่าวว่า ทกโสตร์ โอตติณฺณมตฺเต เป็นต้นในคัมภีร์ธรรมรตถา ด้วยประโยค ค.
ดังนี้แล

อนึ่ง ในประโยค ค. ประโยคต้น คือ จานโต ปน จุตม์ อวสุสเมว ทกโสตร์ โอตติ ชื่อว่า
ประโยคการณะ คือ ประโยคแสดงเหตุ ส่วนประโยคว่า ตสฺมา ะเปยฺ จุตตฺ ชื่อว่า ประโยคผล

พึงทราบว่ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย ตสฺมา ที่เพิ่ม ยสฺมา เข้ามาในประโยคต้น จัดเป็น
ประโยคผลทั้งสิ้น ดังตัวอย่างว่า ปุริโส ปจฺฉินฺนาหาโร, ตสฺมา โส กิโส โหติ (บุรุษขาดอาหารแล้ว
ดังนั้น เขาจึงผอม) หรือ ปุริโส มหคฺชโส, ตสฺมา โส ญฺโโล โหติ (บุรุษกินจุ ดังนั้น เขาจึงอ้วน)

ตัวอย่าง ๔๘

ก. โอตติณฺโณติ ยกฺขาทีหิ วีย สตฺตา อนโต อุปฺปชฺชนฺเตน ราเคน วา โอตติณฺ,

คำว่า โอติณโณ (ผู้ถูกราคะหยั่งลงแล้ว/ผู้หยั่งลงแล้วสู่ราคะ) หมายความว่า ผู้ถูกราคะซึ่งเกิดขึ้นภายในหยั่งลงแล้ว เหมือนเหล่าสัตว์ถูกยักษ์เป็นต้นเข้าสิง

ข. กุปาทินิ วีย สตุตา อสมเปกฺขิตฺวา รชฺชนีเย จาเน รชฺชนโต สยํ วา รากํ โอติณโณ, หรือผู้ไม่พิจารณาดีแล้วกำหนดในอารมณ์ที่น่ายินดี เป็นผู้หยั่งลงสู่ราคะเองแล้ว เหมือนเหล่าสัตว์ที่ตกไปสู่อุปเป็นต้น [ย่อมถึงการสัมผัสกายกับมาตุคาม]

ค. กายสํสฺสคฺคราคสมํกฺสิสฺเสตํ อธิวจนํ

คำว่า โอติณโณ นี้ เป็นชื่อของภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยความกำหนดในการเคล้าคลึงกาย (กายสํสฺสคฺคราค)

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. โอติณโณติ ยกุขาทีหิ วีย สตุตา อนโต อุปฺปชฺชนฺเตน ราเคน วา โอติณโณ,

ข. กุปาทินิ วีย สตุตา อสมเปกฺขิตฺวา รชฺชนีเย จาเน รชฺชนโต สยํ วา รากํ โอติณโณ,

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ เพราะแสดงฝ่ายอื่นคือกัตตุสาธนะ

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคปักขะ เพราะแสดงฝ่ายแรกคือกรรมสาธนะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวถึงรูปวิเคราะห์กรรมสาธนะของ โอติณณ ศัพท์ ด้วยประโยค ก.

๒. ปจฺจนา (คำถาม) คือ โอติณณ ศัพท์มีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมสาธนะเท่านั้นหรือ

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ โอติณณ ศัพท์ควรมีรูปวิเคราะห์เป็นสาธนะอื่นจากกรรมสาธนะมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้แสดงรูปวิเคราะห์กัตตุสาธนะด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

ก. โอติณโณติ ยกุขาทีหิ วีย สตุตา อนโต อุปฺปชฺชนฺเตน ราเคน วา โอติณโณ,

ข. กุปาทินิ วีย สตุตา อสมเปกฺขิตฺวา รชฺชนีเย จาเน รชฺชนโต สยํ วา รากํ โอติณโณ,

ค. กายสํสฺสคฺคราคสมํกฺสิสฺเสตํ อธิวจนํ

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคความยกย่อง คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า เพื่อแสดงองค์ธรรม (สรุป) ของ โอติณฺณ ศัพท์

ประโยค ก. และ ข. ชื่อว่า ประโยคอารัทธิ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ โอติณฺณ ศัพท์เป็นกรรมสภาระและกัตตสภาระด้วยประโยค ก. และประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำว่า โอติณฺณ นี้เป็นชื่อของภิกษุเช่นไรหรือ

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำดังกล่าวควรเป็นชื่อของภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยความกำหนดทุกอย่างมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่าคำดังกล่าวชื่อของภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยความกำหนดในการเคล้าคลึงกายเท่านั้น ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๔๙

ก. โอภาเสยยาติ อวภาเสยย,

คำว่า โอภาเสยย แปลว่า พุดทะโลม

ข. วณฺณาวณฺณ-ยาจน-อายาจน-ปุจฺจน-ปฏฺิปุจฺจน-อาจิขณฺา'นุสาสน-อกุโกสนวเสน
นานปฺปการํ อสทฺธมฺมวจนํ วเทยย.

คือ พุดคำของคนทรมอันมีประการต่างๆ โดยจำแนกเป็นการชม การตำหนิ การขอ การอ้อนวอน การถาม การยื้อถาม การบอก การแนะนำ และการดำ

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. โอภาเสยยาติ อวภาเสยย,

ข. วณฺณาวณฺณ-ยาจน-อายาจน-ปุจฺจน-ปฏฺิปุจฺจน-อาจิขณฺา'นุสาสน-อกุโกสนวเสน
นานปฺปการํ อสทฺธมฺมวจนํ วเทยย.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคความยกย่อง คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า เพื่อแสดงว่าการพูดตะโลมคือการพูดคำพูดของคนธรรมดา

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอารัทธิ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านอธิบาย โอ ศัพท์ใน โอภาสเสีย ว่าแปลงมาจาก อว อุปสรรค

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การพูดตะโลมคืออะไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การพูดตะโลมควรเป็นคำพูดคำของคนธรรมดาอันได้แก่การชมเท่านั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า การพูดตะโลมเป็นการพูดคำของคนธรรมดาอันมีประการต่างๆ โดยจำแนกเป็นการชม การตำหนิ เป็นต้น ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๕๐

ก. ยถา ตนฺติ เอตถ ตนฺติ นิปาตมตฺตํ,

คำว่า ตํ ในคำว่า ยถา ตํ นี้เป็นเพียงนิบาต

ข. ยถา ยฺวํ ยฺวตฺตํ อตฺถ.

หมายความว่า ชายหนุ่มพูดตะโลมหญิงสาวฉันใด [ภิกษุก็พูดตะโลมมาตุคามฉันนั้น]

ค. เอเตน โอบาสเน นิราสฺสกาว่า ทสฺเสติ.

พระพุทธองค์ทรงแสดงความเป็นผู้ไม่ละอายในการพูดตะโลมด้วยคำนั้น

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. ยถา ตนฺติ เอตถ ตนฺติ นิปาตมตฺตํ,

ข. ยถา ยฺวาทิ ยฺวาทินฺติ อตฺถโก.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ อธิบายอรรถของประโยคว่า ยถา ตํ ยฺวาทิ เป็นต้น

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า บทว่า ตํ เป็นเพียงนิบาตที่ไม่มีความหมายใดๆ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดบทว่า ตํ เป็นเพียงนิบาตที่ไม่มีความหมายใดๆ

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ บทว่า ตํ ควรเป็นบทที่มีความหมาย เพราะต้องประกอบด้วย ตํ ศัพท์ ประโยคนี้จึงมีความหมายสมบูรณ์ได้มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า แม้ไม่ประกอบ ตํ ศัพท์ไว้ในพากย์ ก็มีความหมายว่า ยถา ยฺวาทิ ยฺวาทินฺติ เป็นต้นได้ ดังนั้น คำว่า ตํ จึงเป็นเพียงนิบาตที่ไม่มีความหมายใดๆ ดังนี้แล

ข. ยถา ยฺวาทิ ยฺวาทินฺติ อตฺถโก.

ค. เอเตน โอบาสเน นิราสงกาวํ ทสฺเสติ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยควากยารัมมะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า เมื่อพระพุทธองค์ตรัสว่า มาตุคามํ ทฺมฺมจฺจุลฺลาหิ วาจาหิ โอบาสเยยฺย เนื้อความที่ประสงคฺย่อมสำเร็จมิใช่หรือ เหตุใดจึงตรัสว่า ยถา ตํ ยฺวาทิ ยฺวาทินฺติ เป็นต้น

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระพุทธองค์ตรัสว่า ยถา ตํ ยฺวาทิ ยฺวาทินฺติ เป็นต้น

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงตรัสว่า ยถา ตํ ยฺวาทิ ยฺวาทินฺติ เป็นต้น

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ เมื่อพระพุทธองค์ตรัสว่า มาตุคามํ ทฺมฺมจฺจุลฺลาหิ วาจาหิ โอบาสเยยฺย เนื้อความที่ประสงคฺย่อมสำเร็จมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า พระพุทธ-

องค์ทรงแสดงความเป็นผู้ไม่ละอายในการพูดเท็จโลมด้วยคำว่า ยถา ตํ ยฺวํ ยฺวติ เป็นต้นนั้น ดังนี้ จึงตรัสคำนั้นอีก ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๕๑

ก. อุตตคามปาริจริยาตาติ เมถุนมฺมสงฺขาเตน กาเมน ปาริจริยา กามปาริ-จริยา, อุตตโน อุตถาย กามปาริจริยา อุตตคามปาริจริยา,

คำว่า อุตตคามปาริจริยา (การบำเรอกามเพื่อตน) มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

- คำว่า กามปาริจริยา คือ การบำเรอด้วยกามที่เรียกว่าเมถุนธรรม
- คำว่า อุตตคามปาริจริยา คือ การบำเรอด้วยกามเพื่อประโยชน์แก่ตน

ข. อุตตนา วา กามิตา อิจฺฉิตาติ อุตตกามา,

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อุตตกามะ คือ [การบำเรอ]อันตนปรารถนาแล้ว

ค. สยํ เมถุนราควเสน ปตฺถิตาติ อตฺถโถ,

หมายความว่า ตนต้องการแล้วโดยเนื่องด้วยราคะในเมถุน

ฌ. อุตตกามา จ สา ปาริจริยา จาติ อุตตคามปาริจริยา,

คำว่า อุตตคามปาริจริยา คือ การบำเรออันตนปรารถนาแล้ว

ง. ตสฺสา อุตตคามปาริจริยาย.

[ภิกษุได้หยั่งลงสู่ราคะแล้ว กล่าวคุณ]แห่งการบำเรอกามเพื่อตนนั้น

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. อุตตคามปาริจริยาตาติ เมถุนมฺมสงฺขาเตน กาเมน ปาริจริยา กามปาริจริยา, อุตตโน อุตถาย กามปาริจริยา อุตตคามปาริจริยา,

ข. อุตตนา วา กามิตา อิจฺฉิตาติ อุตตกามา,

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ เพราะแสดงฝ่ายอื่นคือรูปวิเคราะห์ตามนัยที่ ๒

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคปักชะ เพราะแสดงฝ่ายแรกคือรูปวิเคราะห์ตามนัยที่ ๑

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ อุตตกามปาริจริยา ว่า กาเมน ปาริจริยา กามปาริจริยา, อุตตโน กามปาริจริยา อุตตกามปาริจริยา ด้วยประโยค ก.
๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ รูปวิเคราะห์ดังกล่าวมีได้อย่างเดียวหรือ
๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ อุตตกามปาริจริยา ศัพท์ควรมีรูปวิเคราะห์อื่นได้อีกมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า ให้ตั้งรูปวิเคราะห์ อุตตกาม ศัพท์เป็นตติยาตปปริสสมาสตามนัยที่ ๒ ว่า อุตตนา กามา อุตตกามา ไม่ใช่ประกอบ กาม กับ ปาริจริยา เป็นรูปว่า กาเมน ปาริจริยา กามปาริจริยา เหมือนที่กล่าวไว้ในนัยแรก ดังนี้แล

ข. อุตตนา วา กามิตา อิจฺจิตาติ อุตตกามา,

ค. สยฺ เมถุนราควเสน ปตฺถิตาติ อตุโธ,

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยควิถการะ คือ อธิบายว่า กาม ศัพท์เป็นคุณศัพท์ของ ปาริจริยา และเพิ่ม อุตตนา เข้ามาเป็นอนนภิหิตกัตตาในบทนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ อุตตกาม ศัพท์เป็นตติยาตปปริสสมาสว่า อุตตนา กามา อุตตกามา ด้วยประโยค ข.
๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ กาม ศัพท์หมายถึงอะไร
๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ กาม ศัพท์ควรหมายถึงเมถุนเหมือนในรูปวิเคราะห์แรกมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า กาม ศัพท์หมายถึง ปาริจริยา ศัพท์โดยเป็นคุณศัพท์ของบทนี้ ไม่ใช่หมายถึงเมถุนเหมือนในรูปวิเคราะห์แรก ดังนี้แล

ข. อุตตนา วา กามิตา อิจฺจิตาติ อุตตกามา,

ค. สยัม เมถุนราควเสน ปตฺถิตาติ อตฺโถ,

ฌ. อตฺตกามา จ สา ปาริจรียา จาติ อตฺตกามปาริจรียา,

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดง
รูปวิเคราะห์ของ อตฺตกามปาริจรียา ตามนัยที่ ๒

ประโยค ข. และ ค. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ อตฺตกาม ศัพท์
เป็นตติยัตปปริสสมาสและอรรถของ กาม ศัพท์ด้วยประโยค ข. และ ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คำว่า อตฺตกามปาริจรียา ตามนัยที่ ๒ มีรูปวิเคราะห์อย่างไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงรูปวิเคราะห์ของ อตฺตกาม-
ปาริจรียา ตามนัยที่ ๒ มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฌ. อธิบายว่า เราได้
แสดงรูปวิเคราะห์ของ อตฺตกามปาริจรียา ด้วยประโยค ฌ. ดังนี้แล

ฌ. อตฺตกามา จ สา ปาริจรียา จาติ อตฺตกามปาริจรียา,

ง. ตสฺสา อตฺตกามปาริจรียาย.

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงว่า ใน
พระบาลีมีรูปที่ลงบัญญัติไว้ว่า อตฺตกามปาริจรียาย

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตกามปาริจรียา
ตามนัยที่ ๒ ด้วยประโยค ฌ.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ในพระบาลีปรากฏรูปว่า อตฺตกามปาริจรียา ที่ลงปฐมาวัธติ
หรือไม่

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงรูปสำเร็จของ อตฺตกามปาริ-
จรียา ศัพท์ที่ปรากฏใช้ในพระบาลีมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ง. อธิบายว่า เราได้แสดงรูปสำเร็จของ อุตตกามปาริจริยา ศัพท์ที่ปรากฏใช้ในพระบาลี [ที่เป็นรูปบัญญัติว่า อุตตกามปาริจริยา] ด้วยประโยค ง. ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๕๒

ก. ชายตตเน วา ชารตตเน วาติ ชายภาเว วา ชารภาเว วา.

คำว่า ชายตตเน วา ชารตตเน วา (เพื่อให้เป็นภรรยาก็ตาม เพื่อให้เป็นชู้ก็ตาม) หมายความว่า ในเพราะต้องการให้เป็นภรรยาก็ตาม ในเพราะต้องการให้เป็นชู้ก็ตาม

ข. ปุริสสฺส หิ มตี อิตฺถิยา อาโรเจฺนโต ชายตตเน อาโรเจติ, อิตฺถิยา มตี ปุริสสฺส อาโรเจฺนโต ชารตตเน อาโรเจติ.

กล่าวคือ เมื่อภิกษุบอกความประสงค์ของชายแก่หญิง ชื่อว่าบอกเพื่อให้เป็นภรรยา เมื่อบอกความประสงค์ของหญิงแก่ชาย ชื่อว่าบอกเพื่อให้เป็นชู้

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. ชายตตเน วา ชารตตเน วาติ ชายภาเว วา ชารภาเว วา.

ข. ปุริสสฺส หิ มตี อิตฺถิยา อาโรเจฺนโต ชายตตเน อาโรเจติ, อิตฺถิยา มตี ปุริสสฺส อาโรเจฺนโต ชารตตเน อาโรเจติ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ อธิบายลักษณะการบอกเพื่อให้เป็นภรรยา หรือชู้ว่าเป็นอย่างไร

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงว่า ตุน บัณฑิตใน ชายตตเน และ ชารตตเน ลงในภาวดีทิตด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การบอกเพื่อให้เป็นภรรยามีลักษณะอย่างไร และการบอกเพื่อให้เป็นชู้มีลักษณะอย่างไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรอธิบายลักษณะของการบอกเพื่อให้เป็นภรรยาหรือผู้มีใช้หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เมื่อภิกษุบอกความประสงค์ของชายแก่หญิง ชื่อว่าบอกเพื่อให้เป็นภรรยา เมื่อบอกความประสงค์ของหญิงแก่ชาย ชื่อว่าบอกเพื่อให้เป็นชู้ ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๕๓

ก. อปิ จ ปุริสสเสว มตี อิตถียา อาโรเจนโต ชายตตเน วา อาโรเจติ นิพทธรियภาเว, ชารตตเน วา มิจฺฉาจารภาเว,

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุผู้บอกความประสงค์ของชายแก่หญิงเท่านั้น ชื่อว่าบอกเพื่อให้เป็นภรรยา คือ เพื่อให้เป็นภรรยาประจำ หรือเพื่อให้เป็นหญิงชู้ คือ เพื่อให้เป็นหญิงผู้ประพฤติดีประเวณี

ข. เตเนวสุส ปทภาชน “ชายตตเน วาติ ชายา ภวิสฺสสิ, ชารตตเน วาติ ชาริ ภวิสฺสสิ”ติ วุตฺตํ.

ด้วยเหตุนี้เท่านั้นเกี่ยว ในปทภาชนีย์ของบทว่า ชายตตเน วา ชารตตเน วา จึงตรัสว่า ชายตตเน วาติ ชายา ภวิสฺสสิ. ชารตตเน วาติ ชาริ ภวิสฺสสิ (คำว่า ชายตตเน วา หมายความว่า เธอจะเป็นภรรยาหรือไม่, คำว่า ชารตตเน วา หมายความว่า เธอจะเป็นหญิงชู้หรือไม่)

ค. เอเตเนว อุปาเยน อิตถียา มตี ปุริสสสุ อาโรเจเนปิ “ปติ ภวิสฺสสิ, ชาริ ภวิสฺสสิ”ติ วุตฺตพฺพตา เวทิตพฺพา.

โปรดทราบความเป็นคำที่ควรกล่าวแม้ในการบอกความประสงค์ของหญิงแก่ชายว่า ปติ ภวิสฺสสิ (เธอจะเป็นสามีหรือไม่) ชาริ ภวิสฺสสิ (เธอจะเป็นชายชู้หรือไม่) ตามนัยนี้ นั่นเกี่ยว

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. อภิข ปุริสสุเสว มติ อิตถียา อาโรเจนโต ชายตตเน วา อาโรเจติ นิพพุทเทว,
ชาตตเน วา มิจฉาจารภาเว,

ข. เตเนวสุส ปทภาชเน “ชายตตเน วาติ ชายา ภวิสสสิ, ชาตตเน วาติ ชารี ภวิสสสิ”ติ
วุตฺตํ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคทัฬหีกรณะ คือ ย้าความว่า ชายา ศัพทักกล่าวถึงภรรยา
ประจำ ส่วน ชาร ศัพทักกล่าวถึงหญิงชู้ อีกทั้งเป็นการบอกความประสงค์ของชายแก่หญิงเพียง
อย่างเดียว

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคทัฬหียะ

มีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ชายา ศัพทักกล่าวถึงภรรยา
ประจำ ส่วน ชาร ศัพทักกล่าวถึงหญิงชู้ อีกทั้งเป็นการบอกความประสงค์ของชายแก่หญิงเพียง
อย่างเดียว ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงทราบได้ว่า ชายา ศัพทักกล่าวถึงภรรยาประจำ ส่วน
ชาร ศัพทักกล่าวถึงหญิงชู้ อีกทั้งเป็นการบอกความประสงค์ของชายแก่หญิงเพียงอย่างเดียว

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรกล่าวประโยคย้าความโดยอ้างจาก
พระบาลีมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้นำ
หลักฐานจากปทภาชนียมาอ้างอิงไว้เป็นสาธกด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

ข. เตเนวสุส ปทภาชเน “ชายตตเน วาติ ชายา ภวิสสสิ, ชาตตเน วาติ ชารี ภวิสสสิ”ติ
วุตฺตํ.

ค. เอเตเนว อุปาเยน อิตถียา มติ ปุริสสุส อาโรเจเนปิ “ปติ ภวิสสสิ, ชารี ภวิสสสิ”ติ
วตฺตพฺพตา เวทิตพฺพา.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงเหตุ
ในการบอกความประสงค์ของสตรีแก่บุรุษว่าเป็นการชักส่อได้

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคอารัทธิ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวไว้ว่า ในปทภาษนียของบทว่า ชายตตเน วา ชารตตเน วา พระพุทธรองค์ตรัสว่า ชายตตเน วาติ ชายา ภวิสสสิ, ชารตตเน วาติ ชาริ ภวิสสสิ ด้วยประโยค ข.

๒. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การบอกความประสงค์ของบุรุษแก่สตรี เป็นการชักสือ แต่การบอกความประสงค์ของสตรีแก่บุรุษ ไม่ควรเป็นการชักสือ เพราะพระพุทธรองค์ตรัสไว้ในปทภาษนียเป็นศัพท์อิติลึงค์ว่า ชายา ภวิสสสิ, ชาริ ภวิสสสิ มิใช่หรือ

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ การบอกความประสงค์ของสตรีแก่บุรุษ เป็นการชักสือได้อย่างไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้แสดงเหตุในการบอกความประสงค์ของสตรีแก่บุรุษว่าการชักสือได้ด้วยประโยค ค. ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๕๔

ก. สมฺมาจิกาย ปนาติ เอตถ สมฺมาจิกา นาม สยํ ปวตตติยาจนา วุจฺจติ,

ในคำว่า สมฺมาจิกาย ปน นี้ ชื่อว่า การขอเอง หมายถึง การขออันตนเองให้เป็นไปแล้ว

ข. ตสฺมา สมฺมาจิกายาติ อตฺตโน ยาจนาयाति วุตฺตํ โหติ,

ดังนั้น คำว่า สมฺมาจิกาย จึงหมายความว่า ด้วยการขอของตน

ค. สยํ ยาจิตเกहि อุปฺกรณเหตีติ อตฺโถ.

ความหมายคือ ด้วยอุปกรณ์ที่ตนขอเอง

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. สมฺมาจิกาย ปนาติ เอตถ สมฺมาจิกา นาม สยํ ปวตตติยาจนา วุจฺจติ,

ข. ตสฺมา สมฺมาจิกายาติ อตฺตโน ยาจนาयाति วุตฺตํ โหติ,

ค. สยํ ยาจิตเกहि อุปฺกรณเหตีติ อตฺโถ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคความยกย่อง คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า เพื่อแสดงความหมายของคำว่า สมณิกาย

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอาทนะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ในคำว่า สมณิกาย ปน นี้ บทว่า ส เป็นนิบาตในอรรถตติยาวิภัติ แสดงความหมายว่า ตน, บทว่า ยาจิก เป็นศัพท์ภาวสาธนะ และบททั้งสองนั้นเข้าสมาสด้วยการลบบทในท่ามกลาง ส่วนบทว่า ปน เป็นเพียงนิบาตเท่านั้น ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ข้อความว่า การขออันตนเองให้เป็นไปแล้ว คืออะไร (อีกอย่างหนึ่ง) ใจความของคำนั้น คืออะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงใจความของคำนั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้แสดงใจความของคำนั้นว่า การขออันตนเองให้เป็นไปแล้ว คือ การขอเอง ด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

ข. ตสฺมา สมณิกายาติ อุตฺตโน ยาจนายาติ วุตฺตํ โหติ,

ค. สยํ ยาจิตเกหิ อุปกรณเหติ อตุโธ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยควิถาระ คือ อธิบายคำว่า สมณิกาย

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงใจความของ สมณิกาย ศัพท์ว่า การขออันตนเองให้เป็นไปแล้ว คือ การขอเอง ด้วยประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุสร้างกุฎิด้วยการขอได้อย่างไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุไม่อาจสร้างกุฎิด้วยการขอเท่านั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า ภิกษุไม่อาจสร้างกุฎิได้ด้วยการขอเท่านั้น แต่สร้างได้ด้วยอุปกรณ์ที่ตนขอเอง ดังนี้แล

ฎีกาใหม่กล่าวถึงวากยานุสัมพันธ์ในเรื่องนี้ว่า

ยา หิ อตตนา ปวตติตา, สา อตตโน นาม โหตีติ อาห “ตสฺมา”ติอาทิ. นนฺ น สกฺกา ยาจนาเยว กุฎฺฐิ กาคฺคฺคฺติ อนุโยคํ สนฺธาย ตสฺสาธิปฺปายตฺถํ ทสฺเสตฺถุ “สยฺ ยาจิตเกหิ”ติอาทิมาห.*

“โดยแท้จริงแล้ว การขออันตนเองให้เป็นไปแล้ว ก็เชื่อว่าการขอของตนจะนั้นจึงกล่าวว่า ตสฺมา (ดังนั้น คำว่า สมฺมาจิกาย จึงหมายความว่า ด้วยการขอของตน) เป็นต้น

ท่านหมายเอาคำทั้งดั่งว่า ภิกษุไม่อาจสร้างกุฎิด้วยการขอเท่านั้นมิใช่หรือ จึงกล่าวว่า สยฺ ยาจิตเกหิ (ความหมายคือ ด้วยอุปกรณ์ที่ตนขอเอง) เป็นต้น เพื่อแสดงเนื้อความที่ท่านประสงค์เอาของ[คำว่า สมฺมาจิกาย] นั้น”

ตัวอย่าง ๕๕

ก. มหาลลนฺติ สสามิกภาเวน สมฺมาจิตกุฎฺฐิตอ มหนตภาโว เอตสฺส อตฺถิติ มหาลโก.

ความดีเลิศกว่ากุฎิที่ภิกษุขอเอง เพราะเป็นวิหารมีเจ้าของสร้างถวาย มีอยู่แก่วิหารนั้น เหตุนั้น วิหารนั้นชื่อว่า มหัลลกะ (ดีเลิศ)

ข. ยสฺมา วา วตฺถุํ เทสาเปตฺวา ปมาณาติกกฺกเมนาปิ กาคฺตุํ วฏฺฐติ, ตสฺมา ปมาณมหนตตายปิ มหาลโก, ตํ มหาลกํ.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า มหัลลกะ (ใหญ่) แม้โดยความมีประมาณใหญ่ เพราะภิกษุให้สงฆ์แสดงพื้นที่แล้วควรสร้างด้วยการล่องประมาณได้อีกด้วย, [ภิกษุผู้จะให้สร้าง]วิหารใหญ่ นั้น[อันมีเจ้าของสร้างถวายเพื่อตนเอง พึงนำภิกษุทั้งหลายไปเพื่อแสดงที่]

ค. ยสฺมา ปนสฺส ตํ ปมาณมหนตตฺตํ สสามิกตฺตาว ลพฺภติ, ตสฺมา ตทตฺถทสฺสนตฺถุ “มหาลโก นาม วิหาโร สสามิกโก วุจฺจตี”ติ เอวมสฺส ปทภาชเน วุตฺตํ.

อนึ่ง ความมีประมาณใหญ่นั้นของวิหารนั้น ย่อมมีได้เพราะเป็นวิหารมีเจ้าของสร้างถวาย ดังนั้น จึงตรัสไว้ในปทภาษนียของบพว่า มหาลกํ นั้นอย่างนี้ว่า มหาลโก นาม

* กงฺขา.อภิวนฎีกา หน้า ๒๕๓

วิหาโร สสามิโก วุจฺจติ (วิหารที่ชื่อว่ามัลลกะ คือ วิหารที่มีเจ้าของสร้างถวาย) เพื่อแสดง
เนื้อความ[คือความมีเจ้าของสร้างถวาย]นั้น

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. มหุลลกนฺติ สสามิกภาเวน สมฺมัจจิตฺตํ มหฺนตภาโว เอตสฺส อตฺถิติ มหุลลโก.

ข. ยสฺมา วา วตฺถุํ เทสาเปตฺวา ปมาณาติกกฺกเมนาปิ กาทุํ วัฏฺฐติ, ตสฺมา ปมาณ-
มฺหฺนตตายปิ มหุลลโก.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ เพราะแสดงฝ่ายอื่นคืออรรถว่า “ใหญ่” ของ
มหุลลก ศัพท์ นอกจากอรรถแรกคือ “ดีเลิศ”

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคปักขะ เพราะแสดงฝ่ายแรกคืออรรถว่า “ดีเลิศ”

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า มหุลลก ศัพท์ใช้ในความหมาย
ว่า “ดีเลิศ” ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ มหุลลก ศัพท์ใช้ในความหมายว่า “ดีเลิศ” เท่านั้นหรือ

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ มหุลลก ศัพท์ควรใช้ในความหมายอื่นได้อีก
มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า มหุลลก
ศัพท์มิได้ใช้ในความหมายว่า “ดีเลิศ” เท่านั้น แต่ยังใช้ในความหมายว่า “ใหญ่” อีกด้วย ดังนี้แล

ก. มหุลลกนฺติ สสามิกภาเวน สมฺมัจจิตฺตํ มหฺนตภาโว เอตสฺส อตฺถิติ มหุลลโก.

ข. ยสฺมา วา วตฺถุํ เทสาเปตฺวา ปมาณาติกกฺกเมนาปิ กาทุํ วัฏฺฐติ, ตสฺมา ปมาณ-
มฺหฺนตตายปิ มหุลลโก.

ค. ยสฺมา ปนสฺส ตํ ปมาณมฺหฺนตตฺตํ สสามิกตฺตาว ลพฺภติ, ตสฺมา ตตฺตตฺตสฺสเนตฺตํ
“มหุลลโก นาม วิหาโร สสามิโก วุจฺจติ”ติ เอวมสฺส ปทภาชเน วุตฺตํ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความ
สงสัยว่า เมื่อ มหุลลก ศัพท์ยังมีอรรถว่า “ใหญ่” อีกด้วย เหตุใดในปทภาชนีจึงตรัสถึงอรรถว่า
“ดีเลิศ” เท่านั้น

ประโยค ก. และ ข. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มหุลโลโก นาม วิหาโร สสามิโก วุจฺจติ (วิหารที่ชื่อว่ามีหลักะ คือ วิหารที่มีเจ้าของสร้างถวาย)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดพระผู้มีพระภาคตรัสคำเพียงเท่านั้นว่า มหุลโลโก นาม วิหาโร สสามิโก วุจฺจติ ไว้ในปทภาษนีย

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระผู้มีพระภาคควรตรัสว่า มหุลโลโก นาม วิหาโร สสามิโก มหนโต จ วุจฺจติ (วิหารที่ชื่อว่ามีหลักะ คือ วิหารที่มีเจ้าของสร้างถวาย และ วิหารใหญ่) มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า ความมี ประมาณใหญ่นั้นของวิหารนั้น ย่อมมีได้เพราะเป็นวิหารมีเจ้าของสร้างถวาย จึงตรัสว่า มหุลโลโก นาม วิหาโร สสามิโก วุจฺจติ เท่านั้น ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๕๖

ก. อนุทฺธเสยฺยาติ ธฺเสยฺย วิทฺธเสยฺย ปธฺเสยฺย อภิภเวยฺย.

คำว่า อนุทฺธเสยฺย แปลว่า ทำลาย คือ ย่ำยี

ข. ตํ ปน อนุทฺธสนํ ยสฺมา อตฺตนา โจเทนฺโตปิ ปเรน โจทาเปฺโตปิ กโรติ, ตสฺมาสฺส ปทภาษเน “โจเทติ วา โจทาเปติ วา”ติ วุตฺตํ.

อนึ่ง ในปทภาษนียของบทว่า อนุทฺธเสยฺย นั้น ได้ตรัสว่า โจเทติ วา โจทาเปติ วา (ย่อมโจทเองก็ตาม ให้ผู้อื่นโจทก็ตาม) เพราะผู้โจทตัวเองหรือยังผู้อื่นให้โจทชื่อว่าทำการ ทำลายนั้น

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควกยารัมมะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงว่า การทำลายดังกล่าว ไม่ใช่การทำร้ายผู้อื่นทางกายและวาจา แต่เป็นการโจทเองหรือให้ผู้อื่นโจท

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ พระพุทธองค์ตรัสไว้ในปทภาษนียว่า อนุทฺธเสยยาติ โจเทติ วา โจทาเปติ วา (คำว่า อนุทฺธเสยย คือ ย่อมโจทเองก็ตาม ให้ผู้อื่นโจทก็ตาม)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดในปทภาษนียจึงตรัสไว้ว่า อนุทฺธเสยยาติ โจเทติ วา โจทาเปติ วา (คำว่า อนุทฺธเสยย คือ ย่อมโจทเองก็ตาม ให้ผู้อื่นโจทก็ตาม)

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การทำลายดังกล่าวควรเป็นการทำร้ายผู้อื่นทางกายและวาจามีใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เพราะผู้โจทก์เองหรือยังผู้อื่นให้โจทชื่อว่าทำการทำลายนั้น ดังนั้น ในปทภาษนียของบทว่า อนุทฺธเสยยนั้น จึงตรัสว่า โจเทติ วา โจทาเปติ วา (ย่อมโจทเองก็ตาม ให้ผู้อื่นโจทก็ตาม) ดังนี้แล

โดยทั่วไป ฐปนาเป็นบทตั้งที่สืบเนื่องมาจากประโยคต้น แต่ในที่บางแห่งก็เป็นบทที่ปรากฏโดยตรงในพระบาลี ซึ่งเป็นสิกขาบทหรือปทภาษนีย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเหมาะสม การสัมพันธ์ประโยคโดยนำบทจากพระบาลีมาเป็นฐปนา ชื่อว่า ลีฉนตรโจทนา คือ การถามอรรถที่ซ่อนเงื่อนอยู่ภายใน หมายถึง เป็นเนื้อความที่อยู่ในพระบาลีโดยตรง นอกจากนั้น ปุจฉาและอาโภคะอาจจะอยู่ก่อนหรือหลังก็ได้ ตามสมควรแก่เนื้อความที่กล่าวถึง

ตัวอย่าง ๕๗

ก. สมุฏฐานาทีนิ อทินนาทานสทิสานิ.

สมุฏฐานเป็นต้น เป็นเช่นเดียวกับอทินนาทานสิกขาบท

ข. เวทนา ปเนตถ ทุกฺขาเยว.

แต่เวทนาในสิกขาบทนี้เป็นทุกขอย่างเดียว ดังนี้แล

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคความยกยารัมมะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า เวทนาในสิกขาบทนี้ควรมี ๓ ประเภท เช่นเดียวกับอทินนาทานสิกขาบท มิใช่หรือ

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่พระอรรคณาจารย์ ท่านกล่าวว่า สมุฐานเป็นต้นเป็น เช่นเดียวกับบอหินนาทานสิกขาบท ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เวทนาในสิกขาบทนี้มีกี่ประเภท

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ เวทนาในสิกขาบทนี้ควรมี ๓ ประเภทเช่นเดียวกับบอหินนาทานสิกขาบทมิใช่หรือ

พระอรรคณาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. เพื่ออธิบายว่า ในสิกขาบทนี้มีเพียงทุกขเวทนา ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๕๘

ก. สมคฺคสฺส สงฺฆสฺสาติ สหิตสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส.

คำว่า สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส (สงฆ์ผู้พร้อมเพรียง) หมายความว่า หมู่ภิกษุผู้เป็นไปร่วมกัน

ข. จิตฺเตน จ สรีเรน จ อวิยฺตตฺสฺสาติ อตฺถเ.

ความหมายคือ ผู้คล้อยตามกันทางกายและใจ

ค. เตเนวสฺส ปทภาชเณ “สมคฺโค นาม สงฺโฆ สมานสํวาสโก สมานสีมายํ จิโต”ติ วุตตํ.

ดังนั้น จึงตรัสไว้ในปทภาชณีย์ของบทว่า สมคฺคสฺส นั้นว่า สมคฺโค นาม สงฺโฆ สมานสํวาสโก สมานสีมายํ จิโต (สงฆ์ผู้มีสังวาสเสมอกัน ผู้อยู่ในสีมาเดียวกัน ชื่อว่า สงฆ์ผู้พร้อมเพรียง)

ฆ. สมานสํวาสโก हि สมจิตฺตตาย จิตฺเตน อวิยฺตโต โหติ, สมานสีมายํ จิโต กาย-สามคฺคิทานโต สรีเรน อวิยฺตโต.

กล่าวโดยพิสดารว่า สงฆ์ผู้มีสังวาสเสมอกันย่อมคล้อยตามกันทางใจ เพราะเป็นผู้มีใจเสมอกัน สงฆ์ผู้อยู่ในสีมาเดียวกันย่อมคล้อยตามกันทางกาย เพราะให้ความพร้อมเพรียงทางกาย

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส สหิตสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส.

ข. จิตฺเตน จ สรีเรน จ อวิญฺญตฺตสฺส อตฺถเ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควิธการะ

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส หมายความว่า หมู่ภิกษุผู้เป็นไปร่วมกัน ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ สหิต ศัพท์ในที่นี้มีอรรถอะไรหรือ

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สหิต ศัพท์ในที่นี้ควรมีอรรถว่า เกื้อกูลแก่ตน ตามรูปวิเคราะห์ว่า สสฺส หิโต สหิโต มีไช้หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า สหิต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า เป็นไปร่วมกัน ดังนี้แล

ก. สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส สหิตสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส.

ข. จิตฺเตน จ สรีเรน จ อวิญฺญตฺตสฺส อตฺถเ.

ค. เตเนวสฺส ปทภาชเน “สมคฺโค นาม สงฺโฆ สมานสํวาสโก สมานสีมายํ จิตฺ”ติ วุตฺตํ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคทัฬหีकरणะ

ประโยค ก. และ ข. ชื่อว่า ประโยคทัฬหียะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวประโยค ก. และ ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านรู้ข้อความนั้นด้วยตนเองหรือ

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรกล่าวประโยคย้ำความอีกมีไช้หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้นำ หลักฐานจากปทภาชนียมาอ้างไว้เป็นสาธกด้วยประโยค ค. ดังนี้แล

ก. สมคฺคสฺส สงฺฆสฺสชาติ สหิตสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส.

ข. จิตฺเตน จ สรีเรน จ อวิญฺญตฺตสฺสชาติ อตฺถโก.

ค. เตเนวสฺส ปทภาชเน “สมคฺโค นาม สงฺโฆ สมานสํวาสโก สมานสีมายํ จิโต”ติ วุตฺตํ.

ฌ. สมานสํวาสโก हि สมจิตฺตตาย จิตฺเตน อวิญฺญโต โหติ, สมานสีมายํ จิโต กาย-
สามคฺคิทานโต สรีเรน อวิญฺญโต.

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ

ประโยค ก. ข. และ ค. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ภูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวเนื้อความโดยย่อด้วยประโยค ก.

ข. และ ค.

๒. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ในปทภาชนียได้ตรัสไว้ว่า สมานสํวาสโก
สมานสีมายํ จิโต เท่านั้นมิใช่หรือ มิได้ตรัสว่า จิตฺเตน จ สรีเรน จ อวิญฺญโต มิใช่หรือ

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้ว การอ้างหลักฐานจากปทภาชนียย่อม
สมควรอย่างไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฌ. อธิบายว่า สงฆ์ผู้มี
สังวาสเสมอกันย่อมคล้อยตามกันทางใจ เพราะเป็นผู้มีใจเสมอกัน สงฆ์ผู้อยู่ในสีมาเดียวกัน
ย่อมคล้อยตามกันทางกาย เพราะให้ความพร้อมเพรียงทางกาย ดังนั้น การอ้างหลักฐานจาก
ปทภาชนียจึงสมควร ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๕๘

ก. เกทหาย ปรกุภเมยฺยาติ “กถํ นามายํ ภิชฺเชยฺยา”ติ เกทนตฺถาย วายเมยฺย.

คำว่า เกทหาย ปรกุภเมยฺย (พยายามเพื่อการแตกแยก) หมายความว่า พยายาม
เพื่อประโยชน์แก่การแตกแยกโดยคิดว่า สงฆ์นี้จะแตกกันอย่างไรเล่า

ข. เกทนสํวตฺตนิกํ วา อธิกรณนฺติ เกทนสฺส สงฺฆเกทนสฺส อตฺถาย สํวตฺตนิกํ การณํ

คำว่า เกทณสํวตฺตนิโก วา อธิกรณํ (ถือเอาเหตุทำให้แตกแยกกัน) หมายความว่า ถือเอาเหตุอันเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่การแตกแยกของสงฆ์

ค. อิมสมิณฺหิ โอกาเส “กามเหตุ กามนิทานํ กามาธิกรณน”ติอาทีสุ วีย การณํ “อธิกรณน”ติ อธิปเปตํ.

โดยแท้จริงแล้ว เหตุในที่นี้ประสงค์เอาว่าเป็นอธิกรณะ ดังคำว่า กามเหตุ กามนิทานํ กามาธิกรณํ (เพราะกามเป็นเหตุ เพราะกามเป็นต้นเรื่อง เพราะกามเป็นสาเหตุ)

ฅ. ตํ เกทกรวตฺตฺวเสน อฏฺฐการสวีนํ.

เหตุนี้มี ๑๘ อย่างโดยจำแนกตามเหตุที่ทำการแตกแยก

ประโยชน์ข้างต้นมีชื่อประโยชน์และวิธีสัมพันธ์ประโยชน์ ดังนี้

ก. เกทาย ปรกุกเมยฺยาติ “กถํ นามายํ ภิชฺเชยฺยา”ติ เกทนตฺถาย วายเมยฺย.

ข. เกทณสํวตฺตนิโก วา อธิกรณนฺติ เกทณสฺส สงฺฆเกทณสฺส อตฺถาย สํวตฺตนิโก การณํ

ประโยชน์ ข. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ เพราะแสดงฝ่ายอื่นคือคำอธิบายของบทว่า เกทณสํวตฺตนิโก เป็นต้น

ประโยชน์ ก. ชื่อว่า ประโยคปักขะ เพราะแสดงฝ่ายแรก คือ คำอธิบายของบทว่า เกทาย ปรกุกเมยฺย

วิธีสัมพันธ์ประโยชน์ว่า

๑. รุปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านอธิบายคำว่า เกทาย ปรกุกเมยฺย ด้วยประโยชน์ ก.

๒. ปุจฺฉา (คำถาม) คือ คำอธิบายของคำว่า เกทณสํวตฺตนิโก เป็นต้นเป็นอย่างไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรกล่าวคำอธิบายของคำว่า เกทณสํวตฺตนิโก เป็นต้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยชน์ ข. อธิบายว่า คำว่า เกทณสํวตฺตนิโก วา อธิกรณํ หมายความว่า ถือเอาเหตุอันเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่การทำลายสงฆ์ ดังนี้แล

ข. เกทณสํวตฺตนิโก วา อธิกรณนฺติ เกทณสฺส สงฺฆเกทณสฺส อตฺถาย สํวตฺตนิโก การณํ

ค. อิมสฺมิณฺหิ โอกาเส “กามเหตุ กามนิทานํ กามาธิกรณนฺ”ติอาทิสฺส วีย การณํ “อธิกรณนฺ”ติ อธิปฺเปตํ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคทัฬหีกรณะ คือ ย้าความว่า อธิกรณ ศัพท์ ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า เหตุ โดยอ้างหลักฐานจากพระบาลี

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคทัฬหียะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า อธิกรณ ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า เหตุ ด้วยประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใด อธิกรณ ศัพท์ในที่นี้จึงใช้ในความหมายว่า เหตุ

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ อธิกรณ ศัพท์ในที่นี้ควรใช้ในความหมายว่า อธิกรณ, คติ เหมือนในสิกขาบทที่ ๘ หรือใช้ในความหมายว่า ที่ตั้งแห่งชื่อ เหมือนในสิกขาบทที่ ๙ มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า อธิกรณ ศัพท์ ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า เหตุ ดังคำว่า กามเหตุ กามนิทานํ กามาธิกรณํ ดังนี้แล

ค. อิมสฺมิณฺหิ โอกาเส “กามเหตุ กามนิทานํ กามาธิกรณนฺ”ติอาทิสฺส วีย การณํ “อธิกรณนฺ”ติ อธิปฺเปตํ.

ฅ. ตํ เกทกรวตฺถวเสน อฏฺฐจารสฺวิณฺ.

ประโยค ฅ. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าโดยแสดงว่า เหตุมี ๑๘ อย่าง

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคอารัทธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า อธิกรณ ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า เหตุ ด้วยประโยค ข. และ ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุดังกล่าวมีกี่ประการ อะไรบ้าง

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ เหตุดังกล่าวควรเป็นเหตุทุกประการมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ๗. อธิบายว่า เหตุ
ดังกล่าวมี ๑๘ อย่างโดยจำแนกตามเหตุที่ทำการแตกแยก ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๖๐

ก. ภิกขุหิ เอวมสฺส วจฺนีโยติ เย ตํ ปคฺคยฺห อเปยฺ เอวมสฺส วจฺนีโย.

คำว่า ภิกขุหิ เอวมสฺส วจฺนีโย (พึงถูกภิกษุทั้งหลายว่ากล่าวอย่างนี้) หมายความว่า ภิกษุเหล่าใด อเปยฺ ที่ตรัสไว้ในประโยคถัดไป

ข. ทิสฺวา วา สุตฺวา วา อวทฺนฺตานํ ทุกฺกณฺ.

เมื่อภิกษุเห็นหรือได้ยินแล้วไม่ว่ากล่าว ต้องอาบัติทุกกณ

ค. เอตถ จ มาอิติ ปทํ อเปยฺ โยเชตพฺพ.

อนึ่ง ในปาฐะว่า มา आयสฺมา เป็นต้นนี้ บทว่า มา (อย่า) อเปย

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. ภิกขุหิ เอวมสฺส วจฺนีโยติ เย ตํ ปคฺคยฺห อเปยฺ เอวมสฺส วจฺนีโย.

ข. ทิสฺวา วา สุตฺวา วา อวทฺนฺตานํ ทุกฺกณฺ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงว่า
ภิกษุผู้เห็นหรือได้ยินแล้วไม่ว่ากล่าวอยู่ จะต้องอาบัติอะไร

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคอารัทธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกขุหิ เอวมสฺส
วจฺนีโย (พึงถูกภิกษุทั้งหลายว่ากล่าวอย่างนี้)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุผู้เห็นหรือได้ยินแล้วไม่ว่ากล่าว จะต้องอาบัติอะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุนั้นไม่ควรต้องอาบัติเพราะไม่มีบัญญัติไว้
โดยตรงมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า ภิกษุผู้เห็นหรือได้ยินแล้วไม่ว่ากล่าว ต้องอาบัติทุกกฏ ดังนี้แล

ข. ทิสฺวา วา สุตฺวา วา อวทนฺตานํ ทุกฺกฏํ.

ค. เอตถ จ มาอิติ ปทํ อเปย โยเซตพพํ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ เพราะแสดงฝ่ายอื่นคือการประกอบบทว่า มา

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักชะ เพราะแสดงฝ่ายแรก คือ คำอธิบายของ ภิกษุหิเวมสฺส วจนีโย

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระผู้มีพระภาคตรัสถึง มา ศัพท์ในประโยคว่า มา อายสฺมา สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส เกทาย ปรฺกฺกมิ อเปย

๒. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ บทว่า มา ควรจะประกอบกับบทว่า ปรฺกฺกมิ เพียงบทเดียวมิใช่หรือ เพราะประกอบไว้ในประโยคแรกเท่านั้น

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ บทว่า มา ประกอบกับบทว่า ปรฺกฺกมิ และบทอื่นได้อีกหรือ
พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า บทว่า มา ประกอบร่วมกับกริยาคุมพากย์ ๒ บท คือ ปรฺกฺกมิ และ อฏฺฐาสิ ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๖๑

ก. สเมตายสฺมา สงฺเขนาติ อายสฺมา สงฺเขน สทฺธี สเมตุ สมากจฺนตุ,

คำว่า สเมตายสฺมา สงฺเขน (ขอท่านจงพร้อมเพรียงกับสงฆ์) หมายความว่า ท่านผู้มีอายุ จงถึงการรวมเข้ากับด้วยสงฆ์

ข. เอกลทฺธิโก โหตุติ อตฺถ.

หมายความว่า จงเป็นผู้มีความเห็นเดียวกัน

ค. กิการณา. สมคฺโค หิ สงฺโฆ อเปย วิหฺรตีติ.

ถามว่า : เพราะเหตุไร

ตอบว่า : เพราะสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกัน เป็นผู้พลอยยินดี ไม่วิวาทกัน มีการสวดปาติโมกข์เสมอกัน ย่อมอยู่ผาสุก

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

- ก. สมเด็จพระสงฆ์ มหาเถรสมาคม สหกัน สหกัน สหกัน สหกัน สหกัน สหกัน
- ข. เอกลหุธิโก โหตุติ อตฺถ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควิธานะ คือ อธิบายว่า การพร้อมเพรียงกับสงฆ์ก็คือการรวมเข้าทางใจโดยมีความเห็นเสมอกันนั่นเอง

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สมเด็จพระสงฆ์ (ขอท่านจงพร้อมเพรียงกับสงฆ์)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การพร้อมเพรียงกับสงฆ์คืออะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การพร้อมเพรียงกับสงฆ์ควรเป็นการพร้อมเพรียงทางกายด้วยการอยู่ภายในหัตถบาสนิไซหรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า การพร้อมเพรียงกับสงฆ์เป็นการรวมเข้าทางใจโดยมีความเห็นเสมอกัน ไม่ใช่การพร้อมเพรียงทางกายด้วยการอยู่ภายในหัตถบาสนิไซ ดังนี้แล

- ก. สมเด็จพระสงฆ์ มหาเถรสมาคม สหกัน สหกัน สหกัน สหกัน สหกัน สหกัน
- ข. เอกลหุธิโก โหตุติ อตฺถ.
- ค. กิการณา. สมคโค หิ สงฺโฆ ๒เปย วิหรตฺติ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าโดยอธิบายอรรถของ หิ ศัพท์ว่าทำหน้าที่การณโชตกะ คือ แสดงเหตุ

ประโยค ก. และ ข. ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านอธิบายคำว่า สมตายุสฺมา สงฺเขน ด้วยประโยค ก. และ ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ หิ ศัพท์ในคำว่า สมคฺโค หิ เป็นต้นใช้ในอรรถอะไร

๓. อาโปกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ หิ ศัพท์ดังกล่าวควรใช้ในอรรถวากยารัมภะ เป็นต้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า หิ ศัพท์ใช้ในอรรถว่า การนโศตกะ ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๖๒

ก. ยสฺมา ปน ติณฺณํ อุทฺธํ กมฺมารหา น โหนติ.

อนึ่ง ภิกษุมากกว่า ๓ รูปไม่เป็นผู้ควรแก่การทำความกรรม

ข. น หิ สงฺโฆ สงฺฆสฺส กมฺมํ กโรติ,

เพราะสงฆ์ไม่ทำความกรรมแก่สงฆ์

ค. ตสฺมา “เอโก วา เทว วา ตโย วา”ติ วุตฺตํ.

ฉะนั้นจึงตรัสว่า เอโก วา เทว วา ตโย วา (๑ รูปบ้าง ๒ รูปบ้าง ๓ รูปบ้าง)

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. ยสฺมา ปน ติณฺณํ อุทฺธํ กมฺมารหา น โหนติ.

ข. น หิ สงฺโฆ สงฺฆสฺส กมฺมํ กโรติ,

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคการณะ คือ แสดงเหตุที่ภิกษุมากกว่า ๓ รูปไม่เป็นผู้ควรแก่การทำความกรรม

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคผล

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ภิกษุมากกว่า ๓ รูปไม่เป็นผู้ควรแก่การทำความกรรม ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดภิกษุมากกว่า ๓ รูปไม่เป็นผู้ควรแก่การทำความกรรม

๓. อาโณคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุมากกว่า ๓ รูปก็พึงเป็นผู้ควรแก่การทำความกรรมมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า ภิกษุมากกว่า ๓ รูปไม่เป็นผู้ควรแก่การทำความกรรม เพราะสงฆ์ไม่ทำความกรรมแก่สงฆ์ ดังนี้แล

ก. ยสฺมา ปน ติณฺณํ อุทฺธํ กมฺมารหา น โหนติ.

ข. น หิ สงฺโฆ สงฺฆสฺส กมฺมํ กโรติ,

ค. ตสฺมา “เอโก วา เทว วา ตโย วา”ติ วุตฺตํ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคผล คือ แสดงผลของการที่ภิกษุมากกว่า ๓ รูปไม่เป็นผู้ควรแก่การทำความกรรม

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคการณะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระพุทธองค์ตรัสว่า เอโก วา เทว วา ตโย วา (๑ รูปบ้าง ๒ รูปบ้าง ๓ รูปบ้าง)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดพระพุทธองค์จึงตรัสว่า เอโก วา เทว วา ตโย วา (๑ รูปบ้าง ๒ รูปบ้าง ๓ รูปบ้าง)

๓. อาโณคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุมากกว่า ๓ รูปไม่อาจประพฤติตามภิกษุผู้พยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์หรือไม่

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า พระพุทธองค์ตรัสว่า เอโก วา เทว วา ตโย วา (๑ รูปบ้าง ๒ รูปบ้าง ๓ รูปบ้าง) เพราะภิกษุมากกว่า ๓ รูปไม่เป็นผู้ควรแก่การทำความกรรม ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๖๓

ก. ทุพฺพชาติโกติ ทุพฺพจสภาโว,

คำว่า ทุพฺพชชาติโก (เป็นคนว่ายาก) หมายความว่า ผู้มีสภาพที่เขาว่ากล่าวได้ยาก

ข. วตฺตํ อสกุณเญโยติ อตฺถ.

ความหมายคือ ไม่อาจจะว่ากล่าวได้

ค. อุทฺทสปริยาปนฺเนสุติ อุทฺทส ปริยาปนฺเนสุ อนฺโตคเชสุ,

คำว่า อุทฺทสปริยาปนฺเนสุ แปลว่า นับเข้า คือ อยู่ภายในปาติโมกข์

ฌ. “ยสฺส สียา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยยา”ติ เอวํ สงฺคหิตตฺตา อนฺโต ปาติโมกฺขสฺส
วตฺตมานะสุติ อตฺถ.

หมายความว่า ดำเนินไปภายในปาติโมกข์ เพราะถูกรวบรวมไว้อย่างนี้ว่า ยสฺส
สียา อาปตฺติ, โส อาวิกเรย (ท่านรูปใดมีอาบัติ รูปนั้นพึงเปิดเผย)

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. ทุพฺพชชาติโกติ ทุพฺพชสภาโว,

ข. วตฺตํ อสกุณเญโยติ อตฺถ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ อธิบายอรรถของ ทู ศัพท์ใน ทุพฺพชชาติโก

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยค ก. ว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ทุพฺพชชาติโก

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ชาติ ศัพท์ในบทนี้มีอรรถอะไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ชาติ ศัพท์ในบทนี้ควรมีอรรถว่า ตระกูล เป็นต้น
มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ก. อธิบายว่า ชาติ ศัพท์
ในบทนี้มีอรรถว่า สภาพ ไม่ใช่เป็นไปในอรรถว่า ตระกูล เป็นต้น ดังนี้แล

วิธีสัมพันธ์ประโยค ข. ว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ชาติ ศัพท์ใน ทุพฺพชชาติโก มี
อรรถว่า สภาพ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ทุ ศัพท์ในบทนี้มีอรรถอะไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ทุ ศัพท์ในบทนี้ควรมีอรรถว่า ทุญจุ (ไม่ดี, ชั่ว) เป็นต้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า ทุ ศัพท์ในบทนี้มีอรรถว่า ทุกฺเคน (โดยยาก) ไม่ใช่เป็นไปในอรรถว่า ทุญจุ เป็นต้น ดังนี้แล

ก. ทุพฺพชาติโกติ ทุพฺพสภาโว,

ข. วตฺตํ อสกุณฺเณยโยติ อตฺโถ.

ค. อุทฺทสปริยาปนฺเนสุติ อุทฺทเส ปริยาปนฺเนสุ อนฺโตคเรสุ,

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ เพราะแสดงฝ่ายอื่นคือคำอธิบายของ อุทฺทส-
ปริยาปนฺเนสุ

ประโยค ก. และ ข. ชื่อว่า ประโยคปักขะ เพราะแสดงฝ่ายแรก คือ คำอธิบายของ
ทุพฺพชาติโก

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านอธิบายบทว่า ทุพฺพชาติโก ด้วยประโยค
ก. และ ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ อรรถของบทว่า อุทฺทสปริยาปนฺเนสุ เป็นอย่างไร

๓. อาโมคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรอธิบายบทว่า อุทฺทสปริยาปนฺเนสุ
อีกด้วยมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า คำว่า
อุทฺทสปริยาปนฺเนสุ แปลว่า นับเข้า คือ อยู่ภายในปาติโมกข์ ดังนี้แล

ค. อุทฺทสปริยาปนฺเนสุติ อุทฺทเส ปริยาปนฺเนสุ อนฺโตคเรสุ,

ฌ. “ยสฺส ลียา อาปตฺติ, โส อาวิกฺขเรยา”ติ เอวํ สงฺคหิตตฺตา อนฺโต ปาติโมกฺขสฺส วตฺต-
มาเนสุติ อตฺโถ.

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ อธิบายเหตุที่สิกขาบทที่มาในพระวินัยปิฎก
ทั้งหมดชื่อว่าสิกขาบทที่มาในปาติโมกข์

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคสังเขป

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อุทฺเทสปริยาปนฺเนสุ
สิกขาบทेषุ (ในสิกขาบทที่นับเข้าในอุเทศ)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ สิกขาบททั้งหมดที่มาในพระวินัยปิฎกชื่อว่าสิกขาบทที่มาใน
อุเทศอย่างไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สิกขาบท ๒๒๗ ข้อที่มาโดยตรงในอุเทศควร
ชื่อว่าสิกขาบทที่มาในอุเทศมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า ไม่เพียง
สิกขาบท ๒๒๗ ข้อที่มาโดยตรงในอุเทศชื่อว่าสิกขาบทที่มาในอุเทศ

แต่สิกขาบททั้งหมดที่มาในพระวินัยปิฎกชื่อว่า สิกขาบทที่มาในอุเทศ เพราะถูก
รวบรวมไว้อย่างนี้ว่า ยสฺส สียา อาปตฺติ, โส อาวิกฺเขยฺย (ท่านรูปใดมีอาบัติ รูปนั้นพึงเปิดเผย)
ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๖๔

ก. โส ภิกขุติ โส “ฉนฺทคามิโน”ติอาทีนิ วทมาโน ตสฺส วจนสฺส ปฏินิสฺสัคคฺคาเย เอวํ
วณฺเียโย, น กุลทฺทสนนินวารณตฺถาย.

คำว่า โส ภิกขุ (ภิกษุ นั้น) เป็นต้น หมายความว่า ภิกษุ นั้นผู้กล่าวอยู่ว่า ฉนฺท-
คามิโน (พวกภิกษุ ลำเอียงเพราะความพอใจ) เป็นต้น พึงถูกภิกษุทั้งหลายตักเตือนอย่างนี้
เพื่อให้สละคำพูดนั้น ไม่ใช่ตักเตือนเพื่อห้ามการประทุษร้ายตระกูล

ข. กุลทฺทสนกมฺเมน หิ โส อาปชฺชิตพฺพา อาปตฺติโย ปุพฺพเภา อาปนฺโน.

ดังจะเห็นได้ว่า ภิกษุ นั้นต้องอาบัติที่ควรจะต้องก่อน[การทำปัพพาชนียกรรม]
เพราะกรรมอันเป็นเหตุประทุษร้ายตระกูล

ค. เอวํ ปนสฺส วิสุมฺปิ สงฺฆมชฺฌเณปิ วุจฺจมานสฺส อปฺปฏินิสฺสชฺชโต อปรํ ทุกฺกณฺโ.

อนึ่ง เมื่อเธอถูกพวกภิกษุชักเตือนโดยเฉพาะหรือในท่ามกลางสงฆ์อย่างนี้ ยังไม่
สละ[คำพูดนั้น] ย่อมต้องอาบัติทุกกฏอื่นอีก

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. โส ภิกษุติ โส “ฉนฺทคามิโน”ติอาทีนิ วทมาโน ตสฺส วจนสฺส ปฏินิสฺสคฺคาย เอวํ วจนีโย,
น กุลทฺฐสนนิวารณตฺถาย.

ข. กุลทฺฐสนกมฺเมน หิ โส อาปชฺชิตพฺพา อาปตฺติโย ปุพฺพเว อาปนฺโน.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคทัฬหีภระ คือ ย้าความในประโยค ก.

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคทัฬหิยะ

ประโยคย่อว่า น กุลทฺฐสนนิวารณตฺถาย ชื่อว่าประโยคพยติเรกะ คือ ประโยคตรงข้าม
เพราะประกอบด้วย น ปฏิเสธ

ประโยคหน้าชื่อว่า ประโยคอันวยะ คือ ประโยคคล้ายตาม เพราะไม่ประกอบด้วย น
ปฏิเสธ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โส ภิกษุ ในสิกขาบทนี้

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุนั้นคือภิกษุรูปไหน

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุดังกล่าวควรจะเป็นผู้ประทุษร้ายตระกูล
หรือภิกษุผู้ถูกสงฆ์ลงทัฬหีกรรมแล้ว เหมือนในประโยคก่อน มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า ภิกษุนั้น
คือภิกษุผู้กล่าวอยู่ว่า ฉนฺทคามิโน เป็นต้น มิใช่ภิกษุทั้ง ๒ ประเภทข้างต้น ดังนี้แล

ข. กุลทฺฐสนกมฺเมน หิ โส อาปชฺชิตพฺพา อาปตฺติโย ปุพฺพเว อาปนฺโน.

ค. เอวํ ปนสฺส วิสุมฺปิ สงฺฆมชฺฌนํ วุจฺจมานสฺส อปฺปฏินิสฺสชฺชโต อปรํ ทุกฺกฏํ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคความยกยารัมมะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความ
สงสัยว่า ภิกษุนั้นเมื่อไม่สละคำพูด จะต้องอาบัติอะไรอีก

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคอารรหะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ดังจะเห็นได้ว่า ภิกษุนั้นต้องอาบัติที่ควรจะต้องก่อน[การทำปาปพหัชฌิการกรรม] เพราะกรรมอันเป็นเหตุประทุษร้ายตระกูล ด้วยประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุนั้นเมื่อไม่สละคำพูด จะต้องอาบัติอะไรอีก

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุดังกล่าวไม่ควรต้องอาบัติใดๆ เพราะมิได้ตรัสไว้ในพระบาลี มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า ภิกษุนั้นต้องอาบัติทุกกฏอื่น ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๖๕

ก. อุทฺธิฏฺฐา โข อเปยฺ เหวเมตํ ธารยามีติ เอตถ ปจฺมํ อาปตฺติ เอเตสนฺติ ปจฺมาปตฺติกา, ในคำว่า อุทฺธิฏฺฐา โข อเปยฺ เหวเมตํ ธารยามิ นี้ อาบัติ ๙ ข้อแรก ชื่อว่า ปฐมาปตฺติกะ เพราะมีการต้องอาบัติก่อน

ข. ปจฺมํ วิตฺถกฺกมนฺทฺชเณยฺว อาปชฺชิตพฺพาติ อตฺถโก.

หมายความว่า อาบัติที่ภิกษุพึงต้องก่อน คือ ในขณะที่ล่วงละเมิดนั่นเอง

ค. อิตเร ปน ยถา ตติเย จ จตุตฺเถ จ ทิวเส โหตีติ เอตถ “ตติยโก, จตุตฺถโก”ติ วุจฺจติ, เหว ยาวตติเย สมนฺทาสนทฺทเม โหนตีติ ยาวตติยกาติ เวทิตพฺพา.

ส่วนอาบัติ ๔ ข้อนอกจากนี้พึงทราบชื่อว่า ยาวตติยกะ เพราะเป็นไปในสมณกรรมถึงครั้งที่ ๓ เหมือนอย่างที่เราเรียกว่า ตติยโก, ชโร (ใช้ที่เป็นไปในวันที่ ๓, ใช้วันเว้นวัน), จตุตฺถโก, ชโร (ใช้ที่มีในวันที่ ๔, ใช้วันเว้นสองวัน) ในคำว่า ใช้เป็นไปในวันที่ ๓ และที่ ๔ นี้

ฌ. ยาวตีหนฺติ ยตฺตกาณิ อหานิ.

คำว่า ยาวตีหํ แปลว่า สิ้นวันเท่าใด

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

- ก. อุทฺธิฏฺฐา โข ยเปยฺย เอวเมตํ ธารยามีติ เอตถ ปจฺมํ อาปตฺติ เอเตสนฺติ ปจฺมาปตฺติกา,
ข. ปจฺมํ วิติกกมฺมณฺขณเวยว อาปชฺชิตพฺพาติ อตฺถโณ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ อธิบาย ปจฺมาปตฺติก ศัพท์

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงรูปวิเคราะหฺของ ปจฺมาปตฺติก ศัพท์ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฺณา (คำถาม) คือ อาบัติที่มีการตั้งก่อน คืออะไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงอธิบายความหมายของ ปจฺม (ก่อน) มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า อาบัติที่มีการตั้งก่อน คือ อาบัติที่พึงต้องในขณะที่ล่วงละเมิดนั่นเอง ดังนี้แล

- ก. อุทฺธิฏฺฐา โข ยเปยฺย เอวเมตํ ธารยามีติ เอตถ ปจฺมํ อาปตฺติ เอเตสนฺติ ปจฺมาปตฺติกา,
ข. ปจฺมํ วิติกกมฺมณฺขณเวยว อาปชฺชิตพฺพาติ อตฺถโณ.

ค. อิตเร ปน ยถา ตติเย จ จตุตฺเถ จ ทิวเส โหตีติ เอตถ “ตติโยโก, จตุตฺถโก”ติ วุจฺจติ, เอวํ ยาวตติเย สมฺมณฺสาสนกมฺเม โหนตีติ ยาวตติยกาติ เวทิตพฺพา.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ เพราะแสดงฝ่ายอื่น คือ คำอธิบายของ ยาว-ตติยก

ประโยค ก. และ ข. ชื่อว่า ประโยคปักขะ เพราะแสดงฝ่ายแรก คือ คำอธิบายของ ปจฺมาปตฺติก

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านแสดงรูปวิเคราะหฺและคำอธิบายของ ปจฺมาปตฺติก ศัพท์ด้วยประโยค ก. และ ข.

๒. ปุจฺณา (คำถาม) คือ รูปวิเคราะหฺของ ยาวตติยก ศัพท์ คืออะไร

๓. อาโณคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงรูปวิเคราะห์ของ ยาวตติยก ศัพท์ มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้แสดงรูปวิเคราะห์ของ ยาวตติยก ศัพท์ด้วยประโยค ค. ดังนี้แล

ก. อุทฺธิฏฺฐา โข ๒เปยฺ เอาเมตํ ธารยามีติ เอตฺถ ปจฺมํ อาปตฺติ เอตฺสณฺติ ปจฺมาปตฺติกา,

ข. ปจฺมํ วิตฺติกฺกมนฺนุชเณยฺว อาปชฺชิตฺตพฺพาติ อตฺถโณ.

ค. อิตฺเร ปน ยถา ตติเย จ จตฺตฺเถ จ ทิวเส โหตีติ เอตฺถ “ตติยโก, จตฺตฺถโก”ติ วุจฺจติ, เอาว์ ยาวตติเย สมฺนุภาสนกฺกเม โหนฺตีติ ยาวตติยกาติ เวทิตฺตพฺพา.

ฌ. ยาวตีหนฺติ ยตฺตฺกานิ อหานิ.

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ เพราะแสดงฝ่ายแรกคือคำอธิบายของ ยาวตีห

ประโยค ก. ข. และ ค. ชื่อว่า ประโยคปักขะ เพราะแสดงฝ่ายแรกคือคำอธิบายของ ปจมาปตฺติก และ ยาวตติยก

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านแสดงรูปวิเคราะห์และคำอธิบายของ ปจมาปตฺติก และ ยาวตติยก ศัพท์ด้วยประโยค ก. ข. และ ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ รูปวิเคราะห์ของ ยาวตีห ศัพท์คืออะไร

๓. อาโณคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงรูปวิเคราะห์ของ ยาวตีห ศัพท์ มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ฌ. อธิบายว่า เราได้แสดงรูปวิเคราะห์ของ ยาวตีห ศัพท์ด้วยประโยค ฌ. ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๖๖

ก. สเจปิ หิ โส สภาคํ ทิสฺวา “อโย เม อุพฺพชฺฌาโย วา อาจริโย วา”ติ ลชฺชชย นารโจะติ, ฉนฺนาว โหติ.

อนึ่ง แม้ถ้าภิกษุหนึ่งเห็นภิกษุผู้เป็นสภาคะกัน ไม่บอกด้วยความละอายว่า ภิกษุนี้เป็นอุปัชฌาย์หรืออาจารย์ของเรา อาบัติถือว่าเป็นอันปกปิดแล้วโดยแท้

ข. อุปัชฌายาภิธานะ หิ อธิ อุปปมาณํ สภาคมตตเมว ปมาณํ

ที่จริงแล้ว ความเป็นอุปัชฌาย์เป็นต้น ไม่เป็นประมาณในการเปิดเผยอาบัตินี้ ความเป็นสภาคะกันเท่านั้นที่เดียวจึงเป็นประมาณ

ค. อัย “ชานํ ปฏิจฺจนาทฺติ”ติ ปทสฺส สงฺเขปโต อตฺถวินิจฺจนโย.

นี่คือข้อวินิจฉัยเนื้อความโดยย่อแห่งบทว่า ชานํ ปฏิจฺจนาทฺติ นี้

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. สเจปิ หิ โส สภาคํ ทิสฺวา “อัย เม อุปัชฌายเ ว อาจริโย ว”ติ ลชฺชชย นารเเจติ, ฉนฺนาว โหติ.

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยควกยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า เพื่อขจัดความสงสัยว่า อนึ่ง แม้ถ้าภิกษุหนึ่งเห็นภิกษุผู้เป็นสภาคะกัน ไม่บอกด้วยความละอายว่า ภิกษุนี้เป็นอุปัชฌาย์หรืออาจารย์ของเรา อาบัติถือว่าเป็นอันปกปิดแล้ว หรือไม่

หิ ศัพท์ทำหน้าที่วกยารัมภะชิตกะ คือ แสดงวกยารัมภะ

ประโยคต้น ชื่อว่า ประโยคอาโรหะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้างแต่อาจารย์ ท่านกล่าวถึงการปกปิดอาบัติ ด้วยประโยคต้น

๒. ปุจฺณา (คำถาม) คือ ภิกษุผู้ไม่บอกอาบัตินี้ด้วยความละอายในอุปัชฌาย์หรืออาจารย์ ชื่อว่าปกปิดอาบัติ หรือไม่

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ อาบัตินี้ดังกล่าวไม่ควรชื่อว่าปกปิด เพราะผู้นั้นเป็นอุปัชฌาย์หรืออาจารย์ผู้ควรเคารพ มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะขจัดความสงสัยนี้ จึงกล่าวประโยค ก. อธิบายว่า ภิกษุหนึ่งเห็นภิกษุผู้เป็นสภาคะกัน ไม่บอกด้วยความละอายว่า ภิกษุนี้เป็นอุปัชฌาย์หรืออาจารย์ของเรา อาบัตินี้ถือว่าเป็นอันปกปิดแล้ว ดังนี้แล

ก. สเจปิ हि सो सकां तिसुवा “อัย मे उपชฌาโย वा อาจริโย वा”ติ लशुखाय नाโรजति,
 ननुनाव होति.

ข. อุปชฌายาतिภาโว हि อิธ अपปमानं, सकात्मतमेव ปमानं

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคทัฬหีकरणะ คือ ย้ำความในประโยค ก. ว่า ถ้าภิกษุ นั้น
เห็นภิกษุผู้เป็นสภาคะกัน ไม่บอก อาบัติชื่อว่าเป็นอันปกปิดแล้วโดยแท้

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคทัฬหียะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า แม้ถ้าภิกษุ นั้นเห็นภิกษุผู้เป็น
สภาคะกัน ไม่บอกด้วยความละอายว่า ภิกษุนี้เป็นอุปัชฌาย์หรืออาจารย์ของเรา อาบัติชื่อว่าเป็น
อันปกปิดแล้วโดยแท้ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดภิกษุผู้ไม่บอกอาบัติด้วยความละอายในอุปัชฌาย์หรือ
อาจารย์ จึงชื่อว่าปกปิดอาบัติเล่า

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุดังกล่าวไม่ควรชื่อว่าปกปิดอาบัติ เพราะ
ไม่บอกอุปัชฌาย์หรืออาจารย์ผู้ควรเคารพ มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะขจัดความสงสัยนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า
ความเป็นอุปัชฌาย์เป็นต้นไม่เป็นประมาณในการเปิดเผยอาบัตินี้ ความเป็นสภาคะกันเท่านั้นที่เดียว
จึงเป็นประมาณ ดังนี้แล

ค. อयं “ชานं ปฏิจฺฉนาเทติ”ติ ปทสฺส สงฺเขปโต อตฺถวินิจฺฉโย.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า

ประโยคต้น ที่กล่าวมาแล้ว ชื่อว่า ประโยคอาวัธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวอธิบายบทว่า ชานं ปฏิจฺฉนาเทติ ด้วย
ประโยคข้างต้น

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ข้อวินิจฉัยเนื้อความแห่งบทว่า ชานं ปฏิจฺฉนาเทติ มีเพียง
เท่านั้นหรือ

๓. อาโมกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ข้อวินิจฉัยเพื่อความแห่งบพว่า ชาน์ ปฏิจ-
นาเทติ ควรอยู่ในคัมภีร์อื่นอีก มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะขจัดความสงสัยนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เรา
กล่าวข้อวินิจฉัยเพื่อความโดยย่อแห่งบพว่า ชาน์ ปฏิจนาเทติ แต่ความพิสดารอยู่ในคัมภีร์
สมันตปาสาทิกา ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๖๗

ก. อติโร ปน สโมธานปริวาส นาม,

ส่วนปริวาสอื่นจากสุทธันตปริวาส ชื่อว่า สโมธานปริวาส

ข. โส ติวโร โหติ โอธานสโมธาน อคฺขสโมธาน มิสฺสสโมธานติ.

สโมธานปริวาสนั้นมี ๓ ประเภท คือ โอธานสโมธาน อคฺขสโมธาน และมิสส-
สโมธาน

ค. ตตฺถ โอธานสโมธาน นาม ๔เปย

ในสโมธานปริวาสนั้น ๔เปย ชื่อว่า โอธานสโมธาน

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. อติโร ปน สโมธานปริวาส นาม,

ข. โส ติวโร โหติ โอธานสโมธาน อคฺขสโมธาน มิสฺสสโมธานติ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควกยารัมภะ

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. รูปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวไว้ว่า ส่วนปริวาสอื่นจาก
สุทธันตปริวาส ชื่อว่า สโมธานปริวาส ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ สุทธันตปริวาสนั้นมีกี่ประเภท

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแจกแจงประเภทของสุทธันตปริวาส นั้นมีใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า สุทธันต-ปริวาสนั้นมี ๓ ประเภท คือ โอธานสโมธาน อคฺขมสโมธาน และมิสฺสกสโมธาน ดังนี้แล

ข. โส ติวโร โหติ โอธานสโมธาน อคฺขมสโมธาน มิสฺสกสโมธานติ.

ค. ตตฺถ โอธานสโมธาน นาม ๕เปยฺ

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า สโมธานปริวาสนั้นมี ๓ ประเภท ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ สโมธานปริวาสทั้ง ๓ ประเภทนั้นมีลักษณะอย่างไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะของสโมธานปริวาสทั้ง ๓ ประเภทนั้นมีใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงคฺจะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้แสดงลักษณะของสโมธานปริวาสทั้ง ๓ ประเภทนั้นด้วยประโยค ค. ดังนี้แล

ตัวอย่าง ๖๘

ก. ภิกฺขุมาณฑตฺตญจ ปเนตํ ปฏิจฺจนฺนาปฏิจฺจนฺนวเสน ทฺวริ.

อนึ่ง มานัตของภิกษุนี้มี ๒ ประเภท คือ ปฏิจฉันนมานัต และ อปฺปฏิจฉันนมานัต

ข. ตตฺถ ยสฺส อปฺปฏิจฺจนฺนาปตฺติ โหติ, ตสฺส ปริวาสํ อทฺตฺวา มาณฑตฺตเมว ทาตพฺพํ, อิทํ อปฺปฏิจฺจนฺนมานตํ.

ในมานัตนั้น อปฺปฏิจฉันนมานัต (มานัตไม่ปิดราตรี) คือ ภิกษุได้ไม่ได้ปิดอาบัติไว้ สงฆ์ไม่ต้องให้ปริวาสแล้วให้เฉพาะมานัตแก่ภิกษุนั้น

ค. ยสส ปฏิจณฺหา โหติ, ตสฺส ปริวาสปฺริโยสาเน ทาทพฺพํ มานตํ ปฏิจณฺหา-
มานตฺตุนฺติ วุจฺจติ.

ปฏิจันนมานัต (มานัตปิตราตริ) คือ ภิกษุใดปิดอาบัติไว้ สงฆ์ต้องให้มานัตแก่
ภิกษุนั้นในที่สุดของปริวาส

ฌ. อิทํ อธิ อธิปเปตํ.

พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอาปฏิจันนมานัตนี้ในคํานั้น [คือ ภิกษุฆานตฺตตาย
ปฏิบัติชิตพพํ (ต้องประพฤติวัตรเพื่อความนับถือของภิกษุ)]

ง. อุภินนํปิ ปเนตสํ ทานวิธํ วินิจฺจนฺกถา จ สมฺนตฺปาสาทิกายํ วุตฺตนฺเยน เวทิตพฺพา.

อนึ่ง วิธีให้และคำวินิจฉัยของมานัตทั้ง ๒ ประเภทเหล่านั้น ฟังทราบตามนัยที่
กล่าวไว้ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา

ประโยคข้างต้นมีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. ภิกษุฆานตฺตญฺจ ปเนตํ ปฏิจณฺหาปฏิจณฺหาเวเสน ทฺวิธํ.

ข. ตตฺถ ยสฺส อปฺปฏิจณฺหาปตฺติ โหติ, ตสฺส ปริวาสํ อทตฺวา มานตฺตเมว ทาทพฺพํ, อิทํ
อปฺปฏิจณฺหาปตฺติ.

ค. ยสฺส ปฏิจณฺหา โหติ, ตสฺส ปริวาสปฺริโยสาเน ทาทพฺพํ มานตํ ปฏิจณฺหาปตฺติ
วุจฺจติ.

ประโยค ข. และประโยค ค. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ อธิบายลักษณะของปฏิจ-
ณฺนมานัตและอปฺปฏิจณฺนมานัต

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า มานัตของภิกษุมี ๒ ประเภท
คือ ปฏิจณฺนมานัต และอปฺปฏิจณฺนมานัต

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ มานัตทั้งสองอย่างนั้นมีลักษณะต่างกันอย่างไร และสงฆ์
ควรให้มานัตไหนแก่ภิกษุเช่นไร

๓. อาโวกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ บุคคลยังไม่รู้ว่ามานัตทั้งสองอย่างนั้นมีลักษณะต่างกันอย่างไร และไม่รู้ว่าจะสมควรให้มานัตไหนแก่ภิกษุเช่นไร มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. และประโยค ค. อธิบายว่า เราแสดงลักษณะของมานัตทั้ง ๒ อย่างนั้น และแสดงว่าสมควรให้มานัตไหนแก่ภิกษุเช่นไร ด้วยประโยค ข. และประโยค ค. ดังนี้แล

ข. ตตฺถ ยสฺส อปฺปฏิจฺจนฺนาปตฺติ โหติ, ตสฺส ปริวาสํ อทตฺวา มานตฺตเมว ทาทพฺพํ, อิํ อปฺปฏิจฺจนฺนมานตฺตํ.

ค. ยสฺส ปฏิจฺจนฺนา โหติ, ตสฺส ปริวาสปฺริยสาเน ทาทพฺพํ มานตฺตํ ปฏิจฺจนฺนมานตฺตุนฺติ วุจฺจติ.

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ เพราะแสดงฝ่ายอื่น คือ ปฏิจันนมานัต

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักขะ เพราะแสดงฝ่ายแรก คือ อัปปฏิจันนมานัต

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวถึงลักษณะของอัปปฏิจันนมานัต และภิกษุผู้ควรแก่อุปปฏิจันนมานัต ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ปฏิจันนมานัตมีลักษณะอย่างไร และสมควรให้ปฏิจันนมานัตแก่ภิกษุเช่นไร

๓. อาโวกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรกล่าวถึงลักษณะของปฏิจันนมานัต และภิกษุผู้ควรแก่ปฏิจันนมานัต มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า เราได้แสดงลักษณะของปฏิจันนมานัต และภิกษุผู้ควรแก่ปฏิจันนมานัต ด้วยประโยค ค. ดังนี้แล

ค. ยสฺส ปฏิจฺจนฺนา โหติ, ตสฺส ปริวาสปฺริยสาเน ทาทพฺพํ มานตฺตํ ปฏิจฺจนฺนมานตฺตุนฺติ วุจฺจติ.

ฌ. อิํ อิํ อิธิ อธิปเปตํ.

ประโยค ฌ. ชื่อว่า ประโยคอาภยารัมภะ

กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า พระผู้มีพระภาคประสงค์เอามานัต

ประเภทไหน ในคำว่า ภิกขุมานุตตาย ปฏิปชชิตพฺพ (ต้องประพฤติวัตรเพื่อความนับถือของ ภิกษุ)

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคอารัทธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวถึงลักษณะของปฏิจันนมานัต และ ภิกษุผู้ควรแก่ปฏิจันนมานัต ด้วยประโยค ค.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอามานัตประเภทไหนในคำว่า ภิกขุมานุตตาย ปฏิปชชิตพฺพ

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระองค์ทรงประสงค์เอาอุปปฏิจันนมานัตหรือไร พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ชม. อธิบายว่า พระองค์ ทรงประสงค์เอาปฏิจันนมานัตนี้ในคำนั้น ดังนี้แล

ชม. อิทํ อธิ อธิปเปตํ.

ง. อุภินนํปิ ปเนตสํ ทานวิธํ วินิจจยถา จ สมนตปาสาทิกายํ วุตตนเยน เวทิตพฺพา.

ประโยค ง. ชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความ สงสัยว่า วิธีให้และคำวินิจฉัยของมานัตทั้งสองประเภทเหล่านั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ใน คัมภีร์ไหน

ประโยค ชม. ชื่อว่า ประโยคอารัทธะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์ เอาปฏิจันนมานัตนี้ในคำนั้น ด้วยประโยค ชม.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ วิธีให้และคำวินิจฉัยของมานัตทั้งสองประเภทเหล่านั้น พึง ทราบอย่างไร

๓. อาโณกะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านจะกล่าวถึงวิธีให้และคำวินิจฉัยของมานัต ทั้งสองประเภทเหล่านั้นในคัมภีร์นี้หรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ง. อธิบายว่า วิธีให้

และคำวินิจฉัยมาตั้งแต่ทั้ง ๒ ประเภทเหล่านั้นพึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา
ดังนี้แล

เชิงอรรถ

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
ภิกขุปาติโมกข์		๑๙	กงฺขา.โยชนา. ๘๔-๕
๑	วิ.ม. ๒/๔๙/๑๓๒	๒๐	ปาจิตฺ.โยชนา ๕๓๓
๒	ปาติ.วณฺณนา ๑๖	๒๑	อภิธาน. คาทา ๘๒๕
๓	กจฺจายนสาร คาทา ๗	๒๒	รูป. สุตฺร ๒๘๒
๔	อภิธาน. คาทา ๘๘๗	๒๓	อภิธาน. คาทา ๑๑๔๒-๔๓
๕	องฺ.นวก.อ. ๓/๓๓๖	๒๔	นิจฺตติ. สุตฺร ๗๗๖
๖	องฺ.นวก.ฎีกา ๓/๓๙๗-๙๘	๒๕	รูป. สุตฺร ๒๘๒
๗	ปาติ.วณฺณนา ๒๙	๒๖	นิจฺต.สฺสฺต. ๔๓๕
๘	วิ.ม. ๔/๑๕๔/๑๖๓	๒๗	กงฺขา. หน้า ๑๒๗
๙	ภิกขุปาฏิโมกข์แปล ฉบับมาตรฐาน (หน้า ๑๐-๒๐)	๒๘	กงฺขา.อภิวนฎีกา หน้า ๑๗๕
๑๐	ชาลินี. คาทา ๔๗๔	๒๙	ปริภาษณทุเสขร. ข้อ ๓๗ “เอกเทศวิกฤตมนนฺยวตฺ”
๑๑	ชาลินี. คาทา ๔๗๕	๓๐	ปาจิตฺ.โยชนา หน้า ๔๓
๑๒	ชาลินี. คาทา ๔๗๗	๓๑	อภิธาน. คาทา ๗๘๔
๑๓	นิจฺต.ปท. ๔๒๓	๓๒	ขุ.เถร. ๒๖/๑๐๖/๒๘๘
๑๔	วิ.ม. ๑/๒๘/๑๖	๓๓	ขุ.ธ.อ. ๑/๕๔
๑๕	วิ.มหา.อ. ๑/๒๑๒	๓๔	กงฺขา.อภิวนฎีกา ๑๙๔
๑๖	ที.ส. ๙/๔๐๙/๑๗๖	๓๕	คณฺธา. คาทา ๕๕
๑๗	ที.ส.อ. ๑/๓๐๔	๓๖	กงฺขา. หน้า ๑๔๑
๑๘	กงฺขา. หน้า ๑๒๔	๓๗	ปาติ.วณฺณนา. ๘๒
		๓๘	กงฺขา. หน้า ๑๔๗

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๓๙	กฐา. หน้า ๑๔๙	๖๗	กฐา.อภิวินยฎีกา หน้า ๒๗๒
๔๐	กฐา. หน้า ๑๔๙	๖๘	ปาติ.วณณนา หน้า ๑๔๘
๔๑	กฐา. หน้า ๑๕๑	๖๙	นิตฺตติ. สูตร ๖๓๕
๔๒	กฐา. หน้า ๑๕๑	๗๐	ปรมตฺถ.ฎีกา หน้า ๓๗
๔๓	ปาติ.วณณนา หน้า ๑๐๘	กังขาวิตรณี	
๔๔	กฐา. หน้า ๑๓๕		
๔๕	วิสุทฺธิ. ๒/๑๔๙	๑	ช.ธ. ๒๕/๑๐๙/๓๖
๔๖	วิสุทฺธิ. ๒/๒๗๒	๒	กฐา.อภิวินยฎีกา หน้า ๑๒๙
๔๗	มณิทีป (ฉบับไปลาน)	๓	กฐา.อภิวินยฎีกา หน้า ๑๒๙
๔๘	นิตฺ.ปท. หน้า ๗๐	๔	สทฺทวฺตฺติ คาถา ๑๑๕
๔๙	พ. หน้า ๑๐๗	๕	กฐา.อภิวินยฎีกา หน้า ๑๓๐
๕๐	กฐา. หน้า ๑๕๔	๖	มณิณมฺช. ๑/๑๐๐
๕๑	กฐา.อภิวินยฎีกา หน้า ๒๔๒	๗	กฐา.อภิวินยฎีกา หน้า ๑๒๙
๕๒	กฐา.อภิวินยฎีกา หน้า ๒๔๘	๘	มณิณมฺช. ๑/๖๖
๕๓	กฐา.อภิวินยฎีกา หน้า ๒๔๙	๙	นิตฺตติเกทสงฺคห คาถา ๕๕๐-๕๒
๕๔	กฐา. กฐา.วินยฎีกา ๑๖๒	๑๐	กฐายนสาร คาถา ๔๐
๕๕	ที.ม.อ. ๒/๑๑๘, อัง.นกก.อ. ๓/๑๖๘	๑๑	กฐา.อภิวินยฎีกา หน้า ๑๓๐
๕๖	อภิธาน. คาถา ๒๕๔	๑๒	กฐา.อภิวินยฎีกา หน้า ๑๓๐
๕๗	กฐา. หน้า ๑๖๔	๑๓	กฐา.อภิวินยฎีกา หน้า ๑๓๐
๕๘	กฐา.อภิวินยฎีกา ๒๕๗	๑๔	ฐป. สูตร ๒๘๒
๕๙	ม.ม. ๑๒/๒๙๑/๒๕๘	๑๕	อภิธาน. คาถา ๖๙๖
๖๐	สทฺทวฺตฺติ คาถา ๑๑๑	๑๖	อมรโกษ กัณท์ ๓ วรรค ๒๑ คาถา ๕๙
๖๑	กฐา.อภิวินยฎีกา หน้า ๒๗๐	๑๗	นิตฺ.ปท. หน้า ๑๗๙
๖๒	กฐายนสฺตตฺตถะ สูตร ๔๒๙	๑๘	กฐา.อภิวินยฎีกา หน้า ๑๓๐
๖๓	กฐายนสาร คาถา ๔๔	๑๙	กฐา.อภิวินยฎีกา หน้า ๑๓๑
๖๔	ปรมตฺถ.ฎีกา หน้า ๑๕๒	๒๐	กฐา.อภิวินยฎีกา หน้า ๑๓๑
๖๕	อนฺทีปนี หน้า ๑๒๙	๒๑	กฐา.อภิวินยฎีกา หน้า ๑๓๒
๖๖	กฐา.อภิวินยฎีกา หน้า ๒๗๒		

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๒๒	อภิ.วิ. ๓๕/๕๑๔/๒๒๕	๕๐	อภิธาน. คาทา ๘๔๕
๒๓	กฐา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๓๓	๕๑	กฐา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๓๙
๒๔	กฐา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๓๓	๕๒	กฐา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๓๙
๒๕	นุยาส สุตร ๒	๕๓	สํ.ส.อ. ๑/๓๐๔
๒๖	นิตติ.สุตต. สุตร ๙๑๔	๕๔	กฐา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๓๙
๒๗	กฐา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๓๔	๕๕	นิตติ.สุตต. สุตร ๘๘๐
๒๘	กฐา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๓๔	๕๖	กฐา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๓๙
๒๙	ปาจิต.โยชนา ๑๘๗	๕๗	ม.ม.ฎีกา ๑/๒๕
๓๐	นุยาสปปทีปิกา หน้า ๒	๕๘	นิตติ.ธาทู. หน้า ๘๒
๓๑	ชาลินี. คาทา ๔๐๐	๕๙	ชาลินี. คาทา ๓
๓๒	นิตติ.สุตต. สุตร ๖๗๕	๖๐	นิจุตติ. สุตร ๖๒
๓๓	กฐา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๓๖	๖๑	ปาจิต.โยชนา หน้า ๑๕
๓๔	ม.ม.ฎีกา ๑/๓๔๑	๖๒	นิตติ.ธาทู. หน้า ๔๗/๒
๓๕	ขุทฺท.อภิวินวฎีกา คำอธิบายคาทา ๒๕๖	๖๓	นิตติ.ธาทู. หน้า ๓๙๓
๓๖	กฐา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๓๖	๖๔	ศพทสุโตมมทานิธิ หน้า ๖๒
๓๗	สุโพธา. คาทา ๑	๖๕	ที.ปา. ๑๑/๒๗๘/๑๗๑
๓๘	สุโพธา.อภิวินวฎีกา คำอธิบายคาทา ๑	๖๖	ที.ปา.ฎีกา ๓/๑๙๒
๓๙	กฐา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๓๖	๖๗	วิมติ.ฎีกา ๒/๑๗๒
๔๐	วิสุทฺธิ. ๑/๑๗	๖๘	วชิร.ฎีกา ๕๗๕
๔๑	มณิณมชฺช. ๑/๒๗๗	๖๙	วิมติ.ฎีกา ๒/๑๗๓
๔๒	กฐา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๓๖	๗๐	อภิธาน. คาทา ๖๓๑-๓๒
๔๓	กฐา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๓๖	๗๑	วิ.ม. ๔/๑๓๓/๑๔๗
๔๔	กฐา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๓๖	๗๒	วิ.ม. ๔/๑๕๔/๑๖๓
๔๕	กฐา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๓๖-๓๗	๗๓	วิ.ม. ๔/๑๕๔/๑๖๔
๔๖	นุยาส สุตร ๓๑๖	๗๔	กฐา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๔๐
๔๗	วิ.ม. ๔/๑๕๐/๑๕๘, วิ.ป. ๘/๓๒๕/๒๘๓	๗๕	กฐา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๔๐
๔๘	กฐา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๓๗	๗๖	วิ.ม. ๔/๑๕๔/๑๖๔
๔๙	กฐา.อภิวินวฎีกา หน้า ๑๓๘	๗๗	วิ.ม.อ. ๓/๔๐-๑

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๗๘	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๑๔๐	๑๐๖	วิ.ม. ๔/๒๒๘/๒๕๘
๗๙	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๑๔๐	๑๐๗	วิ.ม. ๕/๔๗๕/๒๘๔
๘๐	ปรหมต.กฐา หน้า ๑๒	๑๐๘	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๑๔๑
๘๑	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๑๒๙	๑๐๙	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๑๔๓
๘๒	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๑๔๐	๑๑๐	วิ.ม. ๔/๒๔๐/๒๗๔
๘๓	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๑๔๑	๑๑๑	วิ.ม. ๔/๒๔๐/๒๗๔
๘๔	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๑๔๑	๑๑๒	วิ.ม. ๔/๒๓๓/๒๖๔
๘๕	ปทุพสทธิพนิตสสัยใหม่ สูตร ๑๘๕	๑๑๓	คู่มือสอนกัณฑ์ ๑/๖๘
๘๖	ที.ส.อภิธรรมกถา ๑/๘๓	๑๑๔	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๑๔๒
๘๗	ปาจิต.โยชนา หน้า ๖๑	๑๑๕	ปาจิต.โยชนา. หน้า ๓๙๓
๘๘	นิตฺตติ. สูตร ๒๒๕	๑๑๖	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๑๔๔
๘๙	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๑๔๐	๑๑๗	อภิธาน. คาทา ๗๔-๕
๙๐	ที.ส.อภิธรรมกถา ๑/๙๕	๑๑๘	นิตฺตติ.สูตร. สูตร ๑๑๒
๙๑	ที.ส.อภิธรรมกถา ๑/๕๒๒	๑๑๙	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๑๔๕
๙๒	กฐา.คัมภีร์ หน้า ๒๕	๑๒๐	สุโพธา.อภิธรรมกถา คำอธิบายคาทา ๖๓
๙๓	ที.ส.อ. ๑/๑๑	๑๒๑	วิ.ม. ๔/๑๐๕/๒๐๑
๙๔	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๑๔๑	๑๒๒	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๑๔๕
๙๕	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๑๔๑	๑๒๓	สุโพธา.กฐา คำอธิบายคาทา ๑๘๗
๙๖	อภิธาน. คาทา ๗๘๐	ปริภาเซนทุสเซอร์. ข้อ ๑๑๓ มีรูปสันสกฤตว่า “ศุรุตานุมิตโยะ ศุรุตสมพฺโพ พลวานุ”	
๙๗	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๑๔๑	๑๒๔	อนฺที่ปนี หน้า ๗
๙๘	ปทุพสทธิภาสากฐา ๑/๑๒	๑๒๕	วิ.มหา.อ ๑/๒๘๐
๙๙	สารตฺต.กฐา ๒/๑๕	๑๒๖	คู่มือสอนกัณฑ์ ๑/๘๔
๑๐๐	อง.กฐา ๒/๑๙๐	๑๒๗	มฺล.กฐา ๑/๓๔
๑๐๑	ที.ส.อภิธรรมกถา ๑/๑๘๐, ๒/๒๖๗	๑๒๘	อภิ.สง.อ. ๑/๘๖
๑๐๒	วิสุทฺธิ.กฐา ๑/๓๕๘	๑๒๙	ปาจิต.โยชนา ๗๓
๑๐๓	ที.ส.อภิธรรมกถา ๑/๑๘๐	๑๓๐	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๑๔๕
๑๐๔	เมทจินฺดา. คาทา ๑๐๒	๑๓๑	วิ.มหา.อ. ๒/๓๖๒
๑๐๕	วิ.ม. ๔/๑๓๖/๑๔๙		

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๓๒	กฐา.อภิวนฎีกา หน้า ๑๔๕	๑๕๘	วิ.ม. ๔/๑๖๘/๑๗๕
๑๓๓	วิ.ม. ๔/๑๔๐/๑๕๑	๑๕๙	กฐา.อภิวนฎีกา หน้า ๑๕๘
๑๓๔	วิ.ม. ๔/๑๔๗/๑๕๗	๑๖๐	กฐา.อภิวนฎีกา หน้า ๑๕๘
๑๓๕	วิ.ม.อ. ๓/๑๒๕	๑๖๑	สารตถ.ฎีกา ๒/๔๘๘
๑๓๖	วิ.ม.อ. ๓/๑๐๖	๑๖๒	สงคห.ฎีกา ๑๗๕
๑๓๗	วิ.ม. ๔/๑๒๓/๑๓๔	๑๖๓	ส.สพ.ฎีกา ๒/๔๑๗
๑๓๘	วิ.จุ. ๗/๔๑๓/๑๗๕	๑๖๔	มณิมณฐ. ๑/๑๗๔
๑๓๙	วิ.มหา. ๒/๕๔/๑๓๓	๑๖๕	นริตต.มณฐสา หน้า ๗๖
๑๔๐	ปาจิต.โยชนา หน้า ๑๒	๑๖๖	อนุทีปนี หน้า ๓๔
๑๔๑	วิมตติ.ฎีกา ๒/๒๑๙	๑๖๗	ขุททลิกขานิสสัย หน้า ๙๒
๑๔๒	วิ.ม. ๔/๑๓๙/๑๕๑	๑๖๘	ขุททลิกขานิสสัย หน้า ๙๒
๑๔๓	ศพทสโตมมทานิธิ หน้า ๓๙	๑๖๙	วิ.ม. ๔/๑๗๑/๑๗๙
	“อภยบุตร น/ อภิตตมบุตรม, อนตรวเล,	๑๗๐	วิ.ม. ๔/๑๗๑/๑๗๙
	มรุษสฎาเน”	๑๗๑	วิ.ม. ๔/๑๖๙/๑๗๘
๑๔๔	อภิธาน. คากา ๑๙๗	๑๗๒	วิ.ม. ๔/๑๖๙/๑๗๘
๑๔๕	อภิธาน.ฎีกา คำอธิบายคากา ๑๙๗	๑๗๓	ปาติ.วณณนา หน้า ๒๓
๑๔๖	วิ.ม. ๔/๑๔๗/๑๕๗	๑๗๔	วิ.ป. ๘/๓๒๒/๒๖๐
๑๔๗	กฐา.อภิวนฎีกา หน้า ๑๕๕	๑๗๕	วิ.ป. ๘/๓๒๒/๒๖๐
๑๔๘	กฐา.อภิวนฎีกา หน้า ๑๕๕	๑๗๖	ขุททลิกขานี คากา ๓๘๒
๑๔๙	กฐา.อภิวนฎีกา หน้า ๑๕๖	๑๗๗	ขุทท.ฎีกา คำอธิบาย
๑๕๐	กฐา.อภิวนฎีกา หน้า ๑๕๖		คากา ๓๘๒
๑๕๑	กฐา.อภิวนฎีกา หน้า ๑๕๖	๑๗๘	วิ.มหา. ๑/๑๙๘/๑๒๘
๑๕๒	นีติ.สุตต. สูตร ๔๕๑	๑๗๙	ขุทท.อภิวนฎีกา คำอธิบายคากา ๓๘๒
๑๕๓	กฐา.อภิวนฎีกา หน้า ๑๕๗	๑๘๐	ขุททลิกขานิสสัย คำอธิบายคากา ๑๖๗
๑๕๔	วิมตติ.ฎีกา ๒/๒๑๙	๑๘๑	วิสุทฺธิ. ๑/๑๗
๑๕๕	กฐา.อภิวนฎีกา หน้า ๑๕๗	๑๘๒	วิสุทฺธิ. ๑/๓๑
๑๕๖	กฐา.อภิวนฎีกา หน้า ๑๕๘	๑๘๓	วิสุทฺธิ. ๑/๑๒
๑๕๗	กฐา.อภิวนฎีกา หน้า ๑๕๘	๑๘๔	ขุ.ขุ. ๒๕/๓/๔

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๘๕	วิ.ม.อ. ๓/๑๓๙		“น หิ กุริยารหิตํ วากุยมสฺติ”
๑๘๖	สารตฺถ.ฎีกา ๓/๓๒๗	๒๑๓	ภทฺทจินตนาภทฺทจินตนา คำอธิบายคาถา ๓๐๐
๑๘๗	อภิธาน.สุจิ หน้า ๒๑	๒๑๔	กจฺจายนวิโพธก. สุตฺร ๔๕๗
๑๘๘	อภิธาน.ฎีกา คำอธิบายคาถา ๗๖๖	๒๑๕	พว. หน้า ๑๐๘
๑๘๙	อภิธาน. คาถา ๗๖๖	๒๑๖	กจฺจายนคฺคพหิตฺถที่ปนี สุตฺร ๕๖๙
๑๙๐	วิ.ม.มหา.อ. ๑/๑๓๓	๒๑๗	ภทฺทจินตนา. คาถา ๓๐๐
๑๙๑	ปาจิตฺต.โยชนา หน้า ๓๖	๒๑๘	กจฺจายนวิโพธก. สุตฺร ๔๕๗
๑๙๒	ปาจิตฺต.โยชนา หน้า ๙๐	๒๑๙	รูป.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๓๒๐
๑๙๓	กฐนา.อภิธานฎีกา หน้า ๑๕๙	๒๒๐	สงฺคห. หน้า ๑-๒
๑๙๔	กฐนา.อภิธานฎีกา หน้า ๑๕๙	๒๒๑	สงฺคห. หน้า ๒
๑๙๕	วิ.ม. ๔/๑๕๔/๑๖๓	๒๒๒	นิจฺตฺติ. สุตฺร ๑๑๕
๑๙๖	วิ.ม. ๔/๑๘๓/๒๐๐	๒๒๓	วิ.ม. ๔/๑๕๙/๑๖๖
๑๙๗	กฐนา.อภิธานฎีกา หน้า ๑๖๐	๒๒๔	กฐนา.อภิธานฎีกา หน้า ๑๖๕
๑๙๘	กฐนา.อภิธานฎีกา หน้า ๑๖๐	๒๒๕	รูป.ฎีกา คำอธิบายสูตร ๓๕๙
๑๙๙	วิ.ป. ๘/๓๒๓/๒๖๙	๒๒๖	ปริภาษณนุสฺสขร ขัณฑ์ ๑๓๗
๒๐๐	วิ.ป. ๘/๓๒๓/๒๖๙		“ทวนทฺวาทฺประ ปรตฺเตกมภิสมฺพยุเต”
๒๐๑	ที.ม. ๑๐/๙๐/๔๓-๔, พุ.ภ. ๒๕/๑๘๔-๘๕/๕๐	๒๒๗	มฺคฺคโพรฎีกา คำอธิบายสูตร ๑๒
๒๐๒	ที.ม. ๑๐/๙๐/๔๓-๔		“ทวนทฺวาทฺประ ศฺรยมาณะ ศพฺพะ ปรตฺเตกม-
๒๐๓	พุ.ภ. ๒๕/๑๘๔-๘๕/๕๐		ภิสมฺพยุเต”
๒๐๔	นิตฺติ.สุตฺต. สุตฺร ๔๙๖	๒๒๘	สัมพันธจินตนาคณฺฐีใหม่ หน้า ๑๐๒
๒๐๕	พุ.ช. ๒๘/๔๙๖, ๕๐๐/๑๗๖	๒๒๙	พระปริตรธรรม. หน้า ๖ จัดพิมพ์ตาม
๒๐๖	พุ.ช. ๒๘/๕๐๐/๑๗๗		หนังสือสวดมนต์ฉบับบัญญัติสังคีตชื่อสิริ-
๒๐๗	วิ.ม.มหา.อ. ๑/๑		มังคลาปริตฺตอ (หน้า ๒)
๒๐๘	นิตฺติ.สุตฺต. หน้า ๔๙๖-๔๙๗	๒๓๐	วิสุทฺธิ. ๑/๓๗๙
๒๐๙	ที.สี.อภิธานฎีกา ๒/๓๖๘	๒๓๑	วิ.ม.อ. ๓/๑๒๒
๒๑๐	กฐนา.อภิธานฎีกา หน้า ๑๖๔	๒๓๒	อภิธาน. คาถา ๑๙๖
๒๑๑	นิตฺติ.ปท. หน้า ๒๔๗-๔๘	๒๓๓	อภิ.วิ.อ. ๒/๓๖๘
๒๑๒	มฺคฺคโพรฎีกา คำอธิบายสูตร ๒๘๐	๒๓๔	สงฺขยาปกาสิก. คาถา ๑๒

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๒๓๕	กงฺขา.โยชนา. ๑/๒๗๑	๒๖๓	กงฺขา. หน้า ๑๒๗
๒๓๖	กงฺขา.อภิวนวฎีกา หน้า ๑๖๖	๒๖๔	นิริตุตฺติ. สุตฺร ๗/๙๖
๒๓๗	วิ.ม. ๔/๑๖๕/๑๗๓	๒๖๕	นิริตุตฺติ. สุตฺร ๓๓
๒๓๘	กงฺขา.อภิวนวฎีกา หน้า ๑๖๖-๖๗	๒๖๖	ที.สี.อภิวนวฎีกา ๑/๕๒๙
๒๓๙	วิ.ม. ๔/๑๕๖/๑๖๕	๒๖๗	ปรมตฺถ.ฎีกา หน้า ๑๓๓
๒๔๐	นิริตุตฺติ. สุตฺร ๘๐๘	๒๖๘	วิมตฺติ.ฎีกา ๑.๔๘
๒๔๑	วิ.มหา.อ. ๒/๔๖๔	๒๖๙	วิ.ป. ๘/๒๗๑/๒๐๕
๒๔๒	ปาจิตฺต.โยชนา ๑๔๓	๒๗๐	วิ.ป. ๘/๒๗๑/๒๐๖
๒๔๓	ที.สี.อภิวนวฎีกา ๑/๒๔๑	๒๗๑	วิ.ป.อ. ๓/๔๓๕
๒๔๔	ที.สี.อภิวนวฎีกา ๑/๒๔๘	๒๗๒	วิ.ม. ๔/๑๓๕/๑๔๘
๒๔๕	ที.สี.อภิวนวฎีกา ๒/๒๙๑	๒๗๓	วิมตฺติ.ฎีกา ๒/๑๘๒
๒๔๖	มณิมนฺช. ๒/๓๕๕	๒๗๔	กงฺขา.อภิวนวฎีกา หน้า ๑๗๑
๒๔๗	ปาจิตฺต.โยชนา หน้า ๔๔	๒๗๕	ขุ.อป.อ. ๑/๒๔๖, รุป. สุตฺร ๒๘๒
๒๔๘	ปาจิตฺต.โยชนา หน้า ๔๗	๒๗๖	กงฺขา.โยชนา. หน้า ๘๕
๒๔๙	วิ.จุ. ๗/๔๑๕/๒๔๗	๒๗๗	กงฺขา.อภิวนวฎีกา หน้า ๑๗๒
๒๕๐	วิ.จุ. ๗/๔๑๕/๒๔๗	๒๗๘	กงฺขา.อภิวนวฎีกา หน้า ๑๗๒
๒๕๑	กงฺขา.อภิวนวฎีกา หน้า ๑๖๙	๒๗๙	กงฺขา.อภิวนวฎีกา หน้า ๑๗๒
๒๕๒	นีติ.สุตฺต. สุตฺร ๕๗๓	๒๘๐	กงฺขา.อภิวนวฎีกา หน้า ๑๗๒
๒๕๓	สัมพันธจินตาคณิฉฐิใหม่ หน้า ๑๖	๒๘๑	กจฺจายนสสาร คาถา ๔๔
๒๕๔	วิ.ป. ๘/๔๑๓/๓๖๘	๒๘๒	กงฺขา.อภิวนวฎีกา หน้า ๑๗๒
๒๕๕	อภิ.วิ. ๓๕/๓๓/๑๔	๒๘๓	พื้นฐานสัมพันธ หน้า ๔๑๕
๒๕๖	ที.มหา. ๑๐/๓๗๑/๒๕๖	๒๘๔	กงฺขา.อภิวนวฎีกา หน้า ๑๗๒
๒๕๗	ขุ.ชา. ๒๘/๙๐/๑๓๖	๒๘๕	กงฺขา.อภิวนวฎีกา หน้า ๑๗๒
๒๕๘	ชาลินี. คาถา ๒๐๑	๒๘๖	กงฺขา.อภิวนวฎีกา หน้า ๑๗๒
๒๕๙	นิริตุตฺติ. สุตฺร ๒๐๓	๒๘๗	กงฺขา.อภิวนวฎีกา หน้า ๑๗๒
๒๖๐	กงฺขา.อภิวนวฎีกา หน้า ๑๗๐	๒๘๘	วิ.ม. ๔/๑๓๕/๑๔๘
๒๖๑	วิ.ป. ๘/๓๕๙/๓๓๓	๒๘๙	กงฺขา.อภิวนวฎีกา หน้า ๑๗๓
๒๖๒	อภิธาน. คาถา ๙๘๒	๒๙๐	กงฺขา.อภิวนวฎีกา หน้า ๑๗๓

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๒๙๑	กษ.อ.ฎีกา หน้า ๑๐	๑๐	วินยวินิจนย คาทา ๒๕๒๐-๕๒๑
๒๙๒	กษ.อ.ฎีกา หน้า ๑๗๓	๑๑	กษ.อ.ฎีกา หน้า ๑๗๙
๒๙๓	วิ.ม. ๔/๑๓๕/๑๔๙	๑๒	กษ.อ.ฎีกา หน้า ๑๘๑
๒๙๔	กษ.อ.ฎีกา หน้า ๑๗๓	๑๓	อภิธาน. คาทา ๗๙๕
๒๙๕	วิ.มหา.อ.๑/๑๒๙	๑๔	ศพทสโตมมทานิธิ หน้า ๔๖
๒๙๖	นิตติ.สุตต. สุตต ๗๖๔		“อรุณ ปุ/ อรุณ-ภาวาทา สมณ/ วิศเย, อภิ- ธเย, ธเน, วสุตฺตนิ, ปุโรชเน, นินฤตเตา เหเตา, ปุรกาเร, อภิลาเซ, อุทเทศเย จ”
๒๙๗	ม.ม. ๑๒/๗๕/๕๑	๑๕	กษ.อ.ฎีกา หน้า ๑๘๑
๒๙๘	ส.ข. ๑๗/๕/๑๒	๑๖	กษ.อ.ฎีกา หน้า ๑๘๒
๒๙๙	นิตติ.ธาท. หน้า ๓-๔	๑๗	วินยวินิจนย คาทา ๒๕๒๓-๒๖
๓๐๐	เอกกขรโกส คาทา ๑๖	๑๘	กษ.อ.ฎีกา หน้า ๑๘๒
๓๐๑	กษ.อ.ฎีกา หน้า ๑๗๔	๑๙	กษ.อ.ฎีกา หน้า ๑๘๔
๓๐๒	กษ.อ.ฎีกา หน้า ๑๗๔	๒๐	วิสุทฺธิ.ฎีกา ๑/๒๓๐
๓๐๓	วิ.ม. ๔/๑๗๐/๑๗๙	๒๑	อภิ.ย. ๓๙/๑๙๙/๑๕๑
๓๐๔	วิ.ม. ๔/๑๗๐/๑๗๙	๒๒	มณิสมณ. ๑/๓๖๑
๓๐๕	รูป. สุตต ๓๒๙	๒๓	วิ.ป.อ. ๓/๕๕๒
๓๐๖	วิ.ป. ๘/๓๖๖/๓๔๔-๔๕	๒๔	สารตฺถ.ฎีกา ๓/๔๙๕
๓๐๗	กษ.อ.ฎีกา หน้า ๑๗๔	๒๕	วิ.ป. ๘/๓๖๒/๒๖๐
ปาราชิก		๒๖	กษ.อ.ฎีกา หน้า ๑๙๑
๑	กษ.อ.ฎีกา หน้า ๑๗๖	๒๗	นิจตฺติสารมณฺชฺสา. หน้า ๑๐๓
๒	ที.ส.อ.ฎีกา ๑/๑๑๙	๒๘	นิตติ.ปท. หน้า ๔๕๓
๓	ที.ส.อ.ฎีกา ๒/๑๙๕	๒๙	นิตติ.ปท. หน้า ๔๕๙
๔	สารตฺถ.ฎีกา ๒/๓๕	๓๐	กษ.อ.ฎีกา หน้า ๑๙๑
๕	อภิธาน. คาทา ๗๙๕	๓๑	ปาจิตฺ.โยชนา หน้า ๒๗๗
๖	กษ.อ.ฎีกา หน้า ๖๕	๓๒	กัจจายนสูตรตฺตถะ. สุตต ๕๖๖
๗	มุล.ฎีกา ๑/๗	๓๓	เกทจินดา. คาทา ๑๙๔
๘	มฐ.ฎีกา ๑/๒๙	๓๔	กษ.อ.ฎีกา หน้า ๑๙๑
๙	กษ.อ.ฎีกา หน้า ๑๗๖		

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๓๕	กฐา.อภิวนวฎีกา หน้า ๑๙๓	๖๓	กัจจายนสตุตตตะ สุตร ๓๐๓
๓๖	วิ.ม. ๒/๑๕/๑๑๑	๖๔	สารตถ.ฎีกา ๒/๑๑๗
๓๗	วิ.มหา.อ. ๒/๒๕๗	๖๕	กฐา.อภิวนวฎีกา หน้า ๒๐๑
๓๘	กฐา.อภิวนวฎีกา หน้า ๑๙๓	๖๖	กฐา.อภิวนวฎีกา หน้า ๒๐๒
๓๙	วิมติ.ฎีกา ๑/๑๗๑	๖๗	อภิ.สง.อ. ๑/๑๔๐
๔๐	อภิธาน. คาทา ๑๗๖	๖๘	กฐา.อภิวนวฎีกา หน้า ๒๐๒
๔๑	กฐา.อภิวนวฎีกา หน้า ๑๙๔	๖๙	วิ.มหา. ๑/๒๓๕/๑๖๙
๔๒	กฐา.อภิวนวฎีกา หน้า ๑๙๕	๗๐	วิ.มหา.อ. ๒/๓๓๗
๔๓	กฐา.อภิวนวฎีกา หน้า ๑๙๕	๗๑	สารตถ.ฎีกา ๓/๖๑
๔๔	กฐา.อภิวนวฎีกา หน้า ๑๙๕	๗๒	กฐา.อภิวนวฎีกา หน้า ๒๐๔
๔๕	วิ.มหา.อ. ๑/๒๗๗	๗๓	ปรมตถ.ฎีกา หน้า ๒๘
๔๖	สารตถ.ฎีกา ๒/๑๐๓	๗๔	วิภาวินี. หน้า ๑๖๘
๔๗	วิ.มหา.อ. ๑/๒๗๘	๗๕	ที.สี.อภิวนวฎีกา ๑/๕๖
๔๘	สารตถ.ฎีกา ๒/๑๐๓	๗๖	นุยาส. สุตร ๓๖๖
๔๙	นิจุตติ. สุตร ๗๙๑	๗๗	ชาลินี. คาทา ๙๓
๕๐	กฐา.อภิวนวฎีกา ๑๙๘	๗๘	โมค.ปญจิกาฎีกา ๑/๑
๕๑	ถามตอบกัฆชาวตรณี ๑/๖๓	๗๙	ขุททลิกา. คาทา ๑๒
๕๒	กฐา.อภิวนวฎีกา หน้า ๑๙๘	๘๐	กฐา.อภิวนวฎีกา หน้า ๒๐๖
๕๓	อภิธาน. คาทา ๔๗๓	๘๑	กฐา.ฎีกา หน้า ๓๑
๕๔	อภิธาน. คาทา ๗๘๗	๘๒	กฐา.อภิวนวฎีกา หน้า ๒๐๖-๐๗
๕๕	กฐา.โยชนา. ๑/๓๔๕	๘๓	กฐา.ฎีกา หน้า ๓๑
๕๖	กฐา.อภิวนวฎีกา หน้า ๒๐๐	๘๔	กฐา.อภิวนวฎีกา หน้า ๒๐๗
๕๗	ถามตอบกัฆชาวตรณี ๑/๖๕	๘๕	กฐา.อภิวนวฎีกา หน้า ๒๐๗
๕๘	กฐา.อภิวนวฎีกา หน้า ๒๐๐	๘๖	ปริภาเชนุทุเสขร ข้อ ๓๗
๕๙	กฐา.อภิวนวฎีกา หน้า ๒๐๐		“เอกเทศวิฤตมณนุยวตฺ”
๖๐	กฐา.อภิวนวฎีกา หน้า ๒๐๐	๘๗	กฐา.อภิวนวฎีกา หน้า ๒๐๘
๖๑	กฐา.อภิวนวฎีกา หน้า ๒๐๑	๘๘	วิ.มหา. ๒/๕๑๑/๓๕๒
๖๒	เกทจันตา. คาทา ๓๒๕	๘๙	อภิ.วิ. ๓๕/๕๒๘/๒๒๘

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๙๐	วิ.มหา. ๒/๖๕๔/๙๗	๑๑๘	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๒๕
๙๑	สุโฆธา.อภิธรรมกถา คำอธิบายคาถา ๑๑๙	๑๑๙	ส.นิ.อ. ๒/๒๙๔
๙๒	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๒๑	๑๒๐	ส.ส. ๑๕/๒๓๕/๒๔๘
๙๓	อภิธาน. คาถา ๑๐๐๔	๑๒๑	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๒๕
๙๔	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๑๔	๑๒๒	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๒๗
๙๕	ที.ส. ๙/๑/๑	๑๒๓	สารตถ.กฐา ๑/๒๑๕
๙๖	ที.ส.อ. ๑/๓๕	๑๒๔	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๒๗
๙๗	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๑๘	๑๒๕	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๒๘
๙๘	โมค.ปญจิกา ๑/๔๗	๑๒๖	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๒๘
๙๙	ปรหมตถ.กฐา หน้า ๓๕	๑๒๗	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๒๙
๑๐๐	ปาติ.วณณนา หน้า ๙๔	๑๒๘	สารตถ.วิลาสินี. ๑/๕๘
๑๐๑	กฐา.โยชนา. ๑/๑๔๒	๑๒๙	ปรหมตถ.กฐา หน้า ๑๒
๑๐๒	ฐป. สุตร ๒๓๓	๑๓๐	ปาติ.วณณนา หน้า ๖๙
๑๐๓	นิตติ.ปท. หน้า ๓๕	๑๓๑	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๓๐
๑๐๔	สารตถ.กฐา ๑/๓๗๒	๑๓๒	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๓๐
๑๐๕	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๑๙	๑๓๓	ที.ม.อ. ๒/๔๙, ม.ม.อ. ๒/๒๗๗
๑๐๖	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๑๙	๑๓๔	อภิธาน. คาถา ๗๗๙
๑๐๗	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๑๙	๑๓๕	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๓๐
๑๐๘	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๑๙	๑๓๖	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๓๑
๑๐๙	สุตตนิเทศ.สูตร ๗๕	๑๓๗	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๓๑
๑๑๐	วิมตติ.กฐา ๑/๓๒๐	๑๓๘	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๓๑
๑๑๑	อุตฺต.กฐา หน้า ๓๖๓	๑๓๙	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๓๑
๑๑๒	วิ.มหา.อ. ๑/๓๒๙	๑๔๐	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๓๑
๑๑๓	วิ.ม. ๕/๓๕๖/๑๖๖	๑๔๑	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๓๑
๑๑๔	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๒๔	๑๔๒	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๓๑
๑๑๕	นิตติ.สุตต. หน้า ๔๗๓-๗๔	๑๔๓	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๓๑
๑๑๖	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๒๔	๑๔๔	อภิธาน. คาถา ๘๓๗
๑๑๗	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๒๔-๒๕	๑๔๕	อภิธาน. คาถา ๘๕๐

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๔๖	กัจจายนสูตรัตถะ. ๑๔๔	๑๗๔	ศพนุสโตมมทานิธิ หน้า ๘๐
๑๔๗	วิ.มหา.อ. ๑/๔๘๑		อุตฺตมาน ตฺริ/ อุทฺตคตฺตนาโน วิสฺตารโ
๑๔๘	สารตฺถ.ฎีกา ๒/๓๑๕		ยสฺมาตฺ/ วิสฺตารศุณฺเย, ภูมิลคฺณปญฺชจตฺยา
๑๔๙	กฺษา.อภิวนฎีกา ๒๓๒		อฺรฺทฺธภาเวน สฺถิตฺเต, อฺรฺทฺธมฺเข จ/
๑๕๐	กฺษา.อภิวนฎีกา ๒๓๒		สังฆาทิเสส
๑๕๑	กฺษา.อภิวนฎีกา ๒๓๒	๑	กฺษา.อภิวนฎีกา หน้า ๒๔๐
๑๕๒	สํ.นิ. ๑๖/๑๓๗/๑๘๑	๒	กฺษา.อภิวนฎีกา หน้า ๒๔๐
๑๕๓	กฺษา.อภิวนฎีกา ๒๓๓	๓	วิ.มหา. ๑/๒๓๗/๑๖๙
๑๕๔	กฺษา.อภิวนฎีกา ๒๓๓	๔	กฺษา.อภิวนฎีกา หน้า ๒๔๐
๑๕๕	ที.สํ.อภิวนฎีกา ๑/๔๖๖	๕	ศพนุทกฺลปทฺรุมะ ๒/๗๘๐
๑๕๖	นิตฺติ.สฺตฺต. สฺตฺตร ๙๘๙	๖	กฺษา.อภิวนฎีกา หน้า ๒๔๑
๑๕๗	นิตฺติ.ปท. ๔๙๕	๗	วิ.มหา.อ. ๒/๓
๑๕๘	นิจฺตฺติ. สฺตฺตร ๓๓๑	๘	อภิธาน. คาถา ๑๕๖
๑๕๙	นิจฺตฺติ. สฺตฺตร ๔๑๓	๙	กฺษา.อภิวนฎีกา หน้า ๒๔๒
๑๖๐	กฺษา.อภิวนฎีกา ๒๓๔	๑๐	กฺษา.อภิวนฎีกา หน้า ๒๔๒
๑๖๑	กฺษา.อภิวนฎีกา ๒๓๔	๑๑	สจฺจสฺงฺเขป คาถา ๖
๑๖๒	ฐป. สฺตฺตร ๒๘๒	๑๒	กฺษา.อภิวนฎีกา หน้า ๒๔๒
๑๖๓	อภิธาน. คาถา ๑๑๙๐	๑๓	วิ.มหา.อ. ๒/๔
๑๖๔	ขุทฺทลิกฺขา. คาถา ๑๑	๑๔	กฺษา.อภิวนฎีกา หน้า ๒๔๒
๑๖๕	อภิธาน. คาถา ๗๗๘	๑๕	กฺษา.อภิวนฎีกา หน้า ๒๔๔
๑๖๖	ที.สํ.อ. ๑/๓๑	๑๖	ขุ.ธ.อ. ๑/๑๘
๑๖๗	ขุทฺทลิกฺขา. คาถา ๓๘๒	๑๗	นิจฺตฺติ. สฺตฺตร ๑๑๕
๑๖๘	ขุ.ธ. ๒๕/๓๑๓/๗๐	๑๘	ที.สํ.อภิวนฎีกา ๒/๑๒
๑๖๙	ขุ.ธ. ๒๕/๓๑๓/๗๐	๑๙	วิ.มหา.อ. ๑/๓๓๗
๑๗๐	กฺษา.อภิวนฎีกา ๒๓๔-๓๕	๒๐	สารตฺถ.ฎีกา ๒/๑๖๒, วิมตฺติ.ฎีกา ๑/๒๖๖
๑๗๑	วิ.ม. ๔/๕๔/๔๕	๒๑	ขุทฺทลิกฺขา. คาถา ๓๓๗
๑๗๒	กฺษา.อภิวนฎีกา หน้า ๒๓๖	๒๒	ขุทฺทลิกฺขา. คาถา ๒๑
๑๗๓	กฺษา.อภิวนฎีกา หน้า ๒๓๖		

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๒๓	มุขุทโธปกรณ์ คำอธิบายสูตร ๒๘๐ “น หิ กุริยารหิต วากยมสฺติ”	๕๐	อภิธาน. คาทา ๘๕๒
๒๔	กฐชา.ฎีกา หน้า ๕๔	๕๑	วิ.มหา. ๑/๓๕๑/๒๖๕
๒๕	อภิธาน. คาทา ๗๐๕-๖	๕๒	วิ.มหา.อ. ๒/๓๔๑
๒๖	อภิธาน. คาทา ๗๗๙	๕๓	ที.สี.อภินวฎีกา ๑/๒๕๗
๒๗	กฐชา.อภินวฎีกา หน้า ๒๔๙	๕๔	ที.ปา.ฎีกา ๓/๑๙
๒๘	ชาลินี. คาทา ๑๘	๕๕	ปาจิต.โยชนา หน้า ๕๗-๘, ๔๗๕
๒๙	กฐชา.อภินวฎีกา หน้า ๒๕๐	๕๖	กฐชา.อภินวฎีกา หน้า ๒๕๗
๓๐	คู่มือสอนกังขาฯ ๒/๑๐	๕๗	กฐชา.อภินวฎีกา หน้า ๒๕๗
๓๑	กฐชา.อภินวฎีกา หน้า ๒๕๐	๕๘	กฐชา.อภินวฎีกา หน้า ๒๕๗
๓๒	วิ.มหา. ๑/๓๐๒/๒๓๕	๕๙	กฐชา.อภินวฎีกา หน้า ๒๕๗
๓๓	กฐชา.อภินวฎีกา หน้า ๒๕๐	๖๐	กฐชา.อภินวฎีกา หน้า ๒๕๗
๓๔	กฐชา.อภินวฎีกา หน้า ๒๕๐	๖๑	นิจุตติ.มณฺฑล หน้า ๔๘๖
๓๕	กฐชา.อภินวฎีกา หน้า ๒๕๐	๖๒	คณฺธา. คาทา ๔๔
๓๖	กฐชา.อภินวฎีกา หน้า ๒๕๐	๖๓	กฐชา.อภินวฎีกา หน้า ๒๕๘
๓๗	วิ.มหา. ๑/๓๐๓/๒๓๕	๖๔	กฐชา.อภินวฎีกา หน้า ๒๕๘
๓๘	ส.นิ.อ. ๒/๒๔	๖๕	กฐชา.อภินวฎีกา หน้า ๒๕๘
๓๙	ที.ปา.อ. ๓/๑๘๗-๘๘	๖๖	ปท.ฎีกา หน้า ๓๔
๔๐	ที.ปา.ฎีกา ๓/๒๔๖	๖๗	ที.สี.ฎีกา ๑/๑๓๓
๔๑	กฐชา.อภินวฎีกา หน้า ๒๕๒-๕๓	๖๘	ที.สี.อภินวฎีกา ๑/๑๑๓
๔๒	วิ.มหา. ๑/๓๔๙/๒๖๓	๖๙	วิ.จุ. ๗/๓๑๑/๘๓
๔๓	กฐชา.อภินวฎีกา หน้า ๒๕๔	๗๐	กฐชา.อภินวฎีกา หน้า ๒๕๙
๔๔	ปทฐปฐิทธินิสสัยใหม่. สูตร ๒๖๖	๗๑	สารตฺถ.ฎีกา ๒/๔๒๔-๒๕
๔๕	ม.ม. ๑๒/๒๗๑/๒๓๕	๗๒	อภิธาน. คาทา ๑๑๕๘
๔๖	ปทฐปฐิทธิมณฺฑล เล่ม ๓ หน้า ๔๖๘	๗๓	อภิธาน. คาทา ๘๑๒
๔๗	วิ.มหา. ๑/๓๕๐/๒๖๔	๗๔	วิ.จุ. ๖/๒๑๕/๒๔๕-๔๖
๔๘	อภิธาน.ฎีกา คำอธิบายคาทา ๔๕๐	๗๕	กฐชา.อภินวฎีกา หน้า ๒๕๙
๔๙	อภิธาน. คาทา ๔๕๐	๗๖	วิมตฺติ.ฎีกา ๒/๓๗๓
		๗๗	ชาลินี. คาทา ๒๕๕

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๗๘	วิ.ภิกขุณี. ๓/๑๒๒๐/๒๒๐	๑๐๕	ที.สี.อภินวฎีกา ๒/๕๑๐
๗๙	วิ.มหา.อ. ๒/๔๙๔	๑๐๖	ชาลินี. คาถา ๑๔๗
๘๐	วิ.มหา.อ. ๒/๔๙๕	๑๐๗	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๖๘
๘๑	พา. หน้า ๑๐๖	๑๐๘	อภิธาน. คาถา ๘๐๓
๘๒	วิ.จุ. ๗/๗๔/๙๗-๘	๑๐๙	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๖๘
๘๓	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๖๒	๑๑๐	วิ.จุ. ๖/๖๕/๘๔
๘๔	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๑๖๘	๑๑๑	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๗๐
๘๕	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๖๒	๑๑๒	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๗๐
๘๖	วิ.มหา. ๑/๓๙๑/๓๐๐	๑๑๓	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๗๐
๘๗	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๖๓	๑๑๔	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๗๐
๘๘	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๖๓	๑๑๕	รูป. สูตร ๑๕
๘๙	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๖๓	๑๑๖	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๗๐
๙๐	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๖๔	๑๑๗	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๗๐
๙๑	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๖๔	๑๑๘	สารตถ.ฎีกา ๒/๔๔๒
๙๒	วิ.มหา. ๑/๓๙๒/๓๐๑-๒	๑๑๙	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๗๑
๙๓	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๖๔	๑๒๐	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๗๑
๙๔	ที.สี.อภินวฎีกา ๑/๒๐๓	๑๒๑	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๗๑
๙๕	วิ.มหา. ๑/๔๐๕/๓๐๕	๑๒๒	ที.สี.อภินวฎีกา ๑/๙๕
๙๖	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๖๕	๑๒๓	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๗๑
๙๗	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๖๖, วชร.ฎีกา หน้า ๒๖๐	๑๒๔	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๗๑
๙๘	วิ.มหา. ๑/๔๑๒/๓๑๑	๑๒๕	ขุทฺทกสิกขา คาถา ๒๐๙
๙๙	อภิธาน. คาถา ๑๑๙๑	๑๒๖	อภิธาน. คาถา ๑๑๒๐
๑๐๐	วิ.จุ. ๖/๓๕๒/๑๔๘	๑๒๗	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๗๒
๑๐๑	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๖๗	๑๒๘	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๗๒
๑๐๒	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๖๗	๑๒๙	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๗๒
๑๐๓	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๖๗	๑๓๐	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๗๓
๑๐๔	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๖๗	๑๓๑	กัจจายนคัพพัตถทีปนี สูตร ๒๘๒
		๑๓๒	กงฺขา.อภินวฎีกา หน้า ๒๗๓

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๓๓	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๗๓	๑๖๑	อภิธาน. คามา ๑๐๔๘
๑๓๔	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๗๔	๑๖๒	ปาจิต.โยชนา หน้า ๔๓๒
๑๓๕	วิ.จุ. ๖/๑๐๒-๓/๑๒๘-๙	๑๖๓	วิ.จุ.อ. ๓/๒๘๒
๑๓๖	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๗๖	๑๖๔	วิ.จุ. ๖/๑๓๔/๑๕๘
๑๓๗	ที.สี. ๙/๑๓/๗	๑๖๕	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๘๓
๑๓๘	นิต.สุตต. สุตต ๑๓๒๕	๑๖๖	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๘๓
๑๓๙	สงคห. หน้า ๑๙	๑๖๗	เอกกขรโกส คามา ๙๒
๑๔๐	ปรมตถก.กฐา หน้า ๑๓๑	๑๖๘	กฐา.โยชนา. ๒/๓๓๐
๑๔๑	วิสุทฺธิ. ๑/๓๘๑	๑๖๙	นิตฺต. สุตต ๗/๒๒
๑๔๒	วิสุทฺธิ. ๑/๓๓๕	๑๗๐	วิ.จุ.อ. ๓/๒๘๓
๑๔๓	อภิ.ป. ๔๒/๘/๓๕๔	๑๗๑	ปาจิต.โยชนา ๒๐๙
๑๔๔	อภิ.ป. ๔๒/๘/๓๕๕	๑๗๒	อภิ.ย. ๓๘/๕๐/๖
๑๔๕	อภิ.ย. ๓๘/๑๓/๓๔๐	๑๗๓	สุโพธา. คามา ๑๐๒
๑๔๖	อภิ.ย. ๓๘/๕/๓๓๗	๑๗๔	นุยาส. สุตต ๖๕
๑๔๗	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๗๖-๗๗	๑๗๕	ชาลินี.กฐา คำอธิบายคามา ๔๗
๑๔๘	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๗๗	๑๗๖	ตตวโพนี สุตต ๑๑๘
๑๔๙	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๗๗	“อนุทศยต อิติ อนุเทศะ/ ปศุจาทุจจุจายต อิตยรุธะ/ สมานามิตี สัพพะธะ ฌษจี”	
๑๕๐	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๗๗	๑๗๗	วิ.จุ. ๖/๙๒/๑๑๙
๑๕๑	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๗๗	๑๗๘	วิ.จุ. ๖/๑๐๐/๑๒๖-๗
๑๕๒	วิ.จุ. ๖/๗๕/๙๓	ภาคผนวก	
๑๕๓	วิ.จุ. ๖/๘๓/๑๐๕	ประโยค ๒๒ ประเภท	
๑๕๔	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๗๙	๑	คณฺธา. คามา ๑๙
๑๕๕	เกทจินฺดา. คามา ๒๘๙-๙๐	๒	มณฑลตถกที่ปนี. ๑/๑๑
๑๕๖	พา. หน้า ๗๐	๓	คณฺธา. คามา ๑๐
๑๕๗	วิ.จุ. ๖/๑๕๖-๗/๑๘๒	๔	วากยสัมพันธ์. หน้า ๒๒๖
๑๕๘	วิ.จุ.อ. ๓/๒๗๙	๕	ฐป. สุตต ๓๓๐
๑๕๙	วิ.จุ.อ. ๓/๒๘๐-๑		
๑๖๐	กฐา.อภิธรรมกถา หน้า ๒๘๑		

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๖	สงคห. หน้า ๘-๙	๓๑	กฐา. หน้า ๑๔๘
๗	คณฺธา. คธา ๑๑	๓๒	คณฺธา. คธา ๒๓
๘	อนุทีปนี หน้า ๑๐	๓๓	วากยสัมพันธ์ หน้า ๒๓๕
๙	สารตฺถ.ฎีกา ๑/๓๒-๓, ที.สี.อภินวฎีกา ๑/๔๒	๓๔	กฐา. หน้า ๑๒๓
๑๐	มณฺเฑ. ๑/๗๘	๓๕	อนุทีปนี หน้า ๙
๑๑	วิภาวินี. หน้า ๑๖๔	๓๖	กฐา. หน้า ๑๔๑
๑๒	คณฺธา. คธา ๑๖	๓๗	กฐ. สูตร ๑
๑๓	กฐา. หน้า ๑๒๐	๓๘	กฐา. หน้า ๑๔๙
๑๔	กฐา. หน้า ๑๐๙	๓๙	วิ.ม. ๔/๑๓๔/๑๔๘
๑๕	คณฺธา. คธา ๑๒	๔๐	วิ.มหา.อ. ๑/๑๓๓-๓๔
๑๖	กฐา. หน้า ๑๑๖	๔๑	กฐา. หน้า ๑๐๗
๑๗	กฐ. สูตร ๑	๔๒	สงคห. หน้า ๒
๑๘	คณฺธา. คธา ๑๓	๔๓	สงคห. หน้า ๒
๑๙	คณฺธา. คธา ๒๘	๔๔	ปรตฺถ.ฎีกา หน้า ๓๕
๒๐	คณฺธา. คธา ๑๕	๔๕	คัมภีร์มณฺเฑที่ปะ ฉบับโบราณ
๒๑	วิภาวินี. หน้า ๑๘๐	๔๖	มณฺเฑ. ๑/๑๔๔
๒๒	คณฺธา. คธา ๑๔	๔๗	กฐา. หน้า ๑๐๘
๒๓	วากยสัมพันธ์ หน้า ๒๓๐	๔๘	วิ.มหา.อ. ๑/๓๐๘
๒๔	ส.ม.อ ๓/๒๘๑	๔๙	มณฺเฑ. ๒/๘๙
๒๕	คณฺธา. คธา ๒๐	๕๐	วิ.ม. ๔/๑๕๔/๑๖๓
๒๖	วากยสัมพันธ์ หน้า ๒๓๓	๕๑	วิ.มหา.อ. ๑/๑๐๘
๒๗	คณฺธา. คธา ๒๑	๕๒	คณฺธา. คธา ๖๑
๒๘	วากยสัมพันธ์. หน้า ๒๓๔	๕๓	คณฺธา. คธา ๖๒
๒๙	คณฺธา. คธา ๒๒	๕๔	วิภาวินี. ๑๙๗-๙๘
๓๐	วากยสัมพันธ์ หน้า ๒๓๕	๕๕	วิ.มหา.อ. ๑/๑๔๓

ดร.รชนี้

ก	หน้า	ข-ค	หน้า
ก			
กเถตุกัมยตา	๓๔๒	การประพฤติมานัตโดยย่อ	๗๓๓
กิริยาศัพท์	๑๑๑	การลาสิกขา	๓๔๐
กหาปณะ	๔๔๑	การสวดปาติโมกข์ ๒ ประเภท	๒๒๘
กัปปิยภูมิ	๑๙๘	การแสดงอาบัติ	๒๗๙
กัมมนานาสังवासกะ	๒๔๐	การให้ฉันท์	๒๔๘
กัมมวาทจตุรุตตะ	๓๓๓	กิจจาธิกรณ์	๖๒๒
กัมมวาทวิโกปนะ	๓๓๓	กิริยะ	๓๘๐
กายกรรม	๓๘๕	กิริยากิริยะ	๓๘๐
กายสังสัคคสิกขาบท	๔๓	กิริยาวิปันนะ	๕๑๑
กายสังสัคคะ	๕๓๗	กุกุณการสิกขาบท	๔๖
การชาตราตรี ๓ ประเภท	๗๑๔	กุลทุสสิกขาบท	๖๑
การโจท ๔ ประเภท	๖๑๓	กุลทุสกะ	๖๘๔
การณูปจาระ	๘๒, ๓๗๕	กุสาวหาระ	๔๓๓
การถามบุพกิจ	๑๗		
การทักนิमित	๑๗๗		
การนับจำนวนภิกษุ	๒๕๒		
การบอกฉันท์	๓, ๒๔๕		
การบอกปาริสุทธิ	๓, ๒๔๙		
การบอกถุ	๔, ๒๕๒		
การบอกโอวาทที่นางภิกษุณีขอ	๔, ๒๕๓		
การประกาศอาบัติ	๒๗๙		
		ข - ค	
		ขันธสี่มา	๑๘๗
		เขตบพ ๑๔	๓๔๓
		เขตบพ ๘	๓๔๔
		เขตบ้าน	๑๘๕
		เขตหยุดปวารณา	๖๒๙
		เขตหยุดอุโบสถ	๖๒๙

จ - ถ	หน้า	ด - ธ	หน้า
คณอุโบสถ	๑๕	ดัชนีกรรม	๖๒๘
ความต่างกันแห่งจิต	๓๘๔	ศัพท์มูล	๔๘๗
ความต่างกันแห่งสัญญา	๓๘๓	ดาวกาลิก	๔๒๔
ความสงสัย ๓ ประเภท	๖๐๙	ติวัคคิสมุฏฐาน	๓๗๔
ความหมายของปาติโมกข์	๑๐๐	ถาวรโยคะ	๔๖๒
คันถะ	๑๐๓	ถอยยสังวาส	๓๑๘
คัมภีร์	๑๐๓	ถอยยาวหารปัญจกะ	๔๒๗
คามสีมา	๑๘๙	ถอยยาวหาระ	๔๒๘
คามุปจาระ	๔๐๔	ท - ธ	
คำปลงอาบัติ	๒๑๑		
คุณศัพท์	๑๑๑		
จ - ช - ญ - ฐ			
จตุททสิกอุโบสถ	๑๕	ทวัคคิสมุฏฐาน	๓๗๔
จาริตตศีล	๙๑	ทักษิณสงฆ์	๑๓๙
จุฬินคม	๒๓๘	ทนต์เนทนต์	๔๘๘
จุฬสูทนต์ปริวาส	๗๒๑	ทนต์โสธนต์	๔๘๘
เจติยรุกขะ	๖๐๔	ทัพพศัพท์	๑๑๑
ฉันทานุรักขณะ	๘๗	ทัสสนูปจาระ	๗๑๘
ชวนปฏิปาทกมนสิการ	๒๗๑	ทัญญูปริสังกิตะ	๖๐๙
ชาติศัพท์	๑๑๑	ทัญญูสังสันทนา	๓๔๒
ญัตติจตุตถกัมมุปสัมปทา	๓๑๕	ทัญญู	๓๙๖
ญัตติสมบัติ	๓๒๙	ทัญญูโทสสิกขาบท	๔๙
ฐปนา	๗๓	ทัญญูลลวจา	๕๔๕
ฐปนาติกะ	๘๔	ทัญญูลลวจาสิกขาบท	๔๓
ฐานูปจาระ	๔๐๔	ทุพพชาติกะ	๖๗๕
ด - ต - ถ		ทุพพจสิกขาบท	๕๖
		ทุเตนุปสัมปทา	๓๑๕
		เทศนาญาณ	๘๒
		ธัมมสัมโมคะ	๒๒๓
เดือนในสมัยพุทธกาล	๑๖๑	ธรรณิกะ	๔๒๓

น - ป	หน้า	ป	หน้า
น		ป	
นคร	๖๘๓	ปฏิจันนปริวาส	๗๐๒
นทีโสตนัย	๓๓	ปฏิจันนมนานัต	๗๓๐
นทานาภัพปัจจุจะ	๔๑๙	ปฏิจันนนาหาระ	๔๓๒
นามศัพท์	๑๑๑	ปฏิสารณียกรรม	๖๒๘
นิกคหกรรม	๖๖๙	ปฐมาปัตติกะ	๖๙๒
นิคม	๖๘๓	ปทปาริพุลละ	๑๔๕
นิตัสสนนัย	๘๕	ปทปุรณนิบาต	๓๑
นิปผันนปาฏิปติก	๑๓๓	ปทโสภณะ	๑๔๕
นิมิตตกรรม	๔๒๖	ปทเจตสังวิณณนา	๑๐๑
นียสกรรม	๖๒๘	ปทานุสัมพันธ	๗๔
นิสสัคคิยะ	๔๒๒	ปทาลังการะ	๑๔๖
โนสัณญาวโมกข์	๓๘๓	ปเทศบัญญัติ	๓๖๙
ป		ปธานนัย	๑๕๐
บทธอปาทานาเปกขะ	๔๑๑	ประเภทของกรรม	๓๘๕
บริเวณบ้าน	๔๐๘	ประเภทของโทษ	๓๘๔
บริเวณเรือน	๔๐๗	ประเภทของบัญญัติ	๓๖๙
บัญญัติ	๓๖๙	ประเภทของสมุฏฐาน	๓๗๔
บัณฑิตะกั	๓๑๗	ประโยชน์การณะ	๑๐๙
บาท	๔๔๑	ประโยชน์ครหา	๑๓๙
บ้าน	๔๐๘	ประโยชน์ทัฬหีการณะ	๑๓๕
บุคคลที่ควรเว้นในหัตถบาธ	๒๒๐	ประโยชน์นิคมณะ	๑๕๕
บุคคลที่มิควรให้ ๑๐ จำพวก	๖๑๔	ประโยชน์ลัทธคุณะ	๑๓๕
บุพการณ	๑	ประโยชน์วากยารัมภะ	๑๔๙
บุพกิจ ๕	๓	ประโยชน์วิตถาระ	๑๓๙
บุพกิจ ๙	๒๔๐	ประโยชน์สังเขปะ	๑๓๙
บุพพันนชาติ	๕๙๓	ประโยชน์สัมภาวนา	๑๓๘
		ประโยชน์อารัทธะ	๑๔๙

ป	หน้า	ป - ม	หน้า
ปราณุนิ	๗๙	ปุนรุตติโทษ	๔๗๑
ปรีกัปปาวหาระ	๔๓๐	ปุกพกาลกิริยา	๔๔๘
ปริภาสา	๑๕๑	ปุกพปโยคปัญจกะ	๔๒๕
ปริวาส ๓ ประเภท	๗๐๑	ปุกพปโยคะ	๔๒๕
ปริสาสมบัติ	๓๓๕	ปุกพพานุสนธิ	๗๙
ปลัยหาหาระ	๔๒๘	ผ - พ - ภา	
ปลัทธิวิสัย	๒๖๘, ๖๖๖		
ปักกันตวิสัยะ	๓๙	ผลโศดกะ	๒๑
ปักกันตวิสัย	๒๖๘	ผลุปจาระ	๘๒
ปักขันตรโศดกะ	๒๒	ผู้เข้ารีตเดียรถีย	๓๒๔
ปักขันตระ	๗๖	ผู้ลักเพศ	๓๑๙
ปัจจาสนนัย	๗๓๑	พยติหาระ	๑๔๖
ปัญหาพยากรณ์อุปสัมปทา	๓๑๕	พยวัจเจทกวิเสสนะ	๒๐๗
บัณฑิตติวัชชะ	๓๓๖, ๓๘๔	พยัญชนพุทธิ ๑๐ ประการ	๓๓๒
บัณฑิตกัลละ	๖, ๑๖๔	พระปกตัตตะ	๑๖๙
บันนรสิกอุโปสถ	๑๕	พระอลัชชี	๒๗๓
บัพพาชเนยกรรม	๖๒๘	พัทธสีมา	๑๗๔, ๑๘๗
ปาฐานุสาร์สัมพันธ	๖๒๓	พื้นที่ไม่มีอันตราย ๑๓ อย่าง	๕๙๒
ปาณาติบาต	๔๕๒	พื้นที่ไม่มีอันตราย ๑๖ อย่าง	๕๙๒
ปาติโมกข์	๘๘	ภรรยา ๑๐ ประเภท	๕๗๓
ปาปสมาจาระ	๖๘๖	ภักทไทย	๔๒๔
ปาพจน์	๒๕๘	ภูตภณวิเสสนะ	๒๐๗
ปาราชิก	๓๖๐	เมทานุวัตตกลักขาบท	๕๔
ปาราชิกวัตร	๔๑๑	ม	
ปาริสุทธอุโปสถ	๑๖		
ปิณฑัตตะ	๔๑๗	มนสิการ	๒๗๑
บุคคลอุโปสถ	๑๖	มนุสสวิคคหลักขาบท	๓๔
ปุจฉา	๗๓	มหานิคม	๒๓๘
		มหาสุทนต์ปริวาส	๗๒๑

ม - ล	หน้า	ว	หน้า
มนต์ ๒ ประเภท	๗๓๐	ว	
มนต์ตะ	๗๒๘	วจนเหตุ	๘๑
มาสก	๔๔๑	วจนเหตุโชตกะ	๘๑
มัสสกลโมธาน	๗๒๕	วจนะ	๘๑
มุตปริสังกิตะ	๖๐๙	วจนัตถะ	๘๑, ๕๒๖
มูลอรรถกถา	๒๐๑	วจนาทิฉิกกะ	๘๑
เมถุนธัมมสิกขาบท	๓๐	วจนาลังการะ	๑๔๕
ย		วจนียะ	๘๑
ยถาธัมมะ	๘	วจนียัตถะ	๘๑
ยาวตติยกะ	๖๙๓	วจิจรรณ	๓๘๕
เยภุญญนัย	๓๘๖	วักควาทกะ	๖๖๘
เยวาปนกรรม	๔๘๕	วัชชนียบุคคล	๒๒๒
โยชนัตถะ	๕๒๖	วัตถุวิปัสสนะ	๕๑๑
ร - ฤ - ล		วัตถุสภาคปฏิบัติ	๒๐๔
ระยะทาง ๑ โยชน์	๒๔๖	วัตถุสมบัติ	๓๑๖
รูปหีนาม	๙๖	วันอุโบสถ	๑๖๖
เรือน	๔๐๗	วากยวิภังค	๕๓
ฤคคิมหันต์	๑๕๙	วากยสมุจจยะ	๕๓
ฤคฝน	๑๕๙	วากยานุสัมพันธ์	๗๔
ฤคหิมันต์	๑๕๙	วากยารัมภะ	๗๖
ลหุภาปฏิบัติ	๒๐๕	วากยารัมภะโชตกะ	๑๔๙
ลักษณะของการปกปิดอาบัติ ๑๐ อย่าง	๖๙๕	วากยาลิขิตะ	๘๗
ลัทธินาถสังวาสกะ	๒๔๐	วาริตตศีล	๙๑
ลิงควิปลาส	๑๗๘	วิชา	๑๔๖
เลขาทุบาท	๗๑๘	วิทถาระ	๗๖
โลกวัชชะ	๓๓๖, ๓๘๔	วิธีปฏิบัติทมนสิการ	๒๗๑
โลกยปริญา	๔๐	วิธีในการบอกความบริสุทธิ์	๒๐
		วินัย	๙๑

ว - ส	หน้า	ส	หน้า
วิปวาสะ	๗๑๕	สังเกตุกรรม	๔๒๕
วิมตติเยนา	๓๔๒	สังฆเภทสิกขาบท	๕๑
วิวาหาธิกรณ	๖๒๒	สังฆอุโบสถ	๑๕
วิหาร	๖๐๓	สังวรวินัย	๙๑
วิหารการสิกขาบท	๔๗	สังวาส	๓๖๒
วุจจมานาเปกขะ	๓๙๔	สังวิธาวหาระ	๔๒๕
วุตตาเปกขะ	๓๙๔	สังยุตตสิกขาบท	๔๕
ศ - ส		สังยุตตวิโมกข์	๓๙๓
ศัพท ๕ ประเภท	๑๑๑	สังยุตตศัพท์	๕๔๙
สกปฏิบัติเหตุ	๑๐๙	สัตตัมภันตรสีมา	๑๙๙
สจิตตกะ	๓๙๔	สัตตหารกะ	๔๖๐
สชาติสาธารณนาม	๗๑๐	สัททปัตตกะ	๑๒๗
สทิสุปจาระ	๕๑๐	สัททัตถะ	๔๑๖
สภาคาบัติ	๒๐๔	สัพพลัทธนาม	๓๙๙
สภาคาบัติ	๖	สัพพสาธารณนาม	๗๑๐
สมณะ	๖๒๓	สัพพัตถบัญญัติ	๓๖๙
สมณูภาสนกรรม	๖๖๑	สัมปชานมุสาวาท	๒๔
สมมุติสงฆ์	๑๔๐	สัมภาวนาโชตกะ	๑๓๙
สมมุติสงฆ์ ๕ ประเภท	๑๔๒	สาชีพ	๓๑, ๓๓๙
สมานสังวาสสีมา	๑๙๗	สาธารณบัญญัติ	๓๗๐
สโมธานปริวาส	๗๐๑, ๗๒๒	สามัคคีปวารณา	๑๕๕
สรณคณูปสัมปทา	๓๑๔	สามัคคีอุโบสถ	๑๕, ๑๕๔
สวณุปจาระ	๗๑๙	สามัตถียัตถะ	๒๑๙, ๕๙๔
สหจณนัย	๑๐๗	สาวเสสสัพพะ	๑๔๙
สหธรรมิก ๕ เหล่า	๖๗๙	สาหัตถิกบัญญัติ	๔๒๒
สหปโยคะ	๔๒๕	สาหัตถิกะ	๔๒๒
สหวาสะ	๗๑๕	สิกขาบทสมุฏฐาน ๖	๔๐
		สีมา ๒ ประเภท	๑๗๔

ส - อ	หน้า	อ	หน้า
สีมาที่สมบุรณ์ด้วยกรรมวาจา	๑๘๖	อธิฐานอุโบสถ,	๑๖
สีมาที่สมบุรณ์ด้วยนิมิต	๑๘๐	อธิปเปตตะ	๑๔๕
สีมาที่สมบุรณ์ด้วยบริษัท	๑๘๕	อธิปัญญาสิกขา	๓๓๘
สีมาวิบัติ ๑๑ อย่าง	๑๗๕	อธิศีลสิกขา	๓๑, ๓๓๗
สีมาสสมบัติ	๓๓๔	อธิฐานอุโบสถ	๒๓๗
สีล	๑๐๓	อนภิกขิตกัตตา	๑๘
สุกกวิสัฏฐสิกขาบท	๔๒	อนวเสสสัพพะ	๑๔๙
สุดตฺทเทสอุโบสถ	๑๖	อนาบัติ	๓๗๒
สุดบท	๑๑๕	อนามัญญกาล	๓๔๙
สุดปรัสังกิตะ	๖๐๙	อนามาสวัตถุ ๑๐ อย่าง	๕๔๓
สุทนต์ปรีวาส	๗๒๑	อนาโรจนะ	๗๑๕
สุทนต์ปรีวาส	๗๐๑	อนิพันนปาฏิปกิ	๑๓๓
		อนุกรณศัพท์	๒๖๙
ห		อนุกัณฑนะ	๑๔๘
หญิง ๑๐ ประเภท	๕๗๒	อนุตตวิกัปปะ	๖๘๓
หมุ่บ้าน	๖๘๓	อนุปัญญัตติ	๓๖๙, ๓๙๐
หัตถบาธ	๑๗๒	อนุปันนบัญญัติ	๓๖๙
เหตุสัมพันธ	๖๒๔	อนุกตวิสัย	๒๖๘
อ		อนุมติ	๓๔๒
อภิริยะ	๓๘๐	อนุวาทาทิกรณ	๖๒๒
อจิตตกะ	๓๘๔	อนุสนธิ	๗๗
อติเทสสังวณณา	๓๒๖	อนุสสาวนาสมบัติ	๓๓๑
อทิฏฐุชตนา	๓๔๒	อปรรกาลกิริยา	๔๔๙
อทินนาทาน	๔๓๕	อปรัณณาชาติ	๕๙๓
อทินนาทานสิกขาบท	๓๒	อปักกมโทษ	๕๐๑, ๗๓๑
อธิกรณ์	๖๒๒	อพัทธสีมา	๑๘๘
อธิการณ	๓๓, ๑๖๘	อภัพพบุคคล	๒๒๒
อธิจิตตสิกขา	๓๓๘	อภิเษยัตตะ	๒๖๘, ๔๑๖

อ	หน้า	อ	หน้า
อภิปุจฉา	๖๓๒	อรรถาธิบายโยคะ	๔๖๓
อริยญาณทรรค	๔๙๐	อรรถาธิบาย	๑๔๕
อริยญาณทัศนะ	๓๗	อันตราย ๑๐ อย่างของการลงอุปสถ	๑๑๗
อลมรียญาณทรรค	๔๙๐	อันตลัทธนาม	๓๘๙
อลมรียญาณทัศนะ	๓๗	อันวัตนาม	๙๕
อวลิตตา	๕๙๓	อปปฏิจันนมานันต์	๗๓๐
อวินาภานัย	๑๐๗	อภิปุจฉา	๓๙๑
อวิปวาสิสีมา	๑๙๙	อภิปุจฉา	๗๓๕
อสังวาสะ	๓๖๒	อภิปุจฉา	๑๕๖
อสาธารณบัญญัติ	๓๗๐	อาการขโมย ๒๕ อย่าง	๔๑๗
อศมสมุธาน	๗๒๕	อาจารย์	๙๑
อชฌาจารย์	๓๑	อาชีวะปาริสุทธิตีล	๒๑๖
อัญญาณูปัตตินัย	๒๑๘, ๕๙๔	อาณัติติกะ	๓๙๒, ๔๒๒
อัญญาณิกสิกขาบท	๕๐	อาณัติ	๓๗๒
อัญญาณิกะ	๖๓๐	อาณัติปาติโมกข์	๒๓๑
อัญญาณัญญาโรจนะ	๒๓๔	อาทิกัมมิกะ	๓๙๕
อัญญาณุตถาโปหนนัย	๑๕๐	อาทิลัทธนาม	๓๘๙
อัญญาโรจนะ	๒๓๓	อาบัติ	๒๗๘, ๓๗๒
อัฐครุฑมมปฏิกคหุสสัมปทา	๓๑๕	อาบัติตาทิกรรม	๖๒๒
อัฐราวจิอุปสัมปทา	๓๑๕	อาบัติตีสภาคาบัติ	๒๐๔
อัฐฐานปยุตตะ	๖๔, ๖๕๖	อาภิสมาจาริกศีล	๒๑๖
อัฐฐานปโยคณัย	๖๕๖	อาโภคะ	๗๓
อรรถกามปาริจริยาสิกขาบท	๔๔	อาภิสสัมโมคะ	๒๒๓
อรรถุปนากะ	๔๙๗	อารัมมณปฏิปาทกมณสิการ	๒๗๑
อรรถุปัทตกะ	๑๒๗	อาสนยานุสยญาณ	๙๒
อรรถุปุรณะ	๑๙๗	อิตถัมภูตลักขณะ	๗๒
อรรถุวิเสสะ	๑๔๖	อินทริยปโรปริยัตตญาณ	๙๒
อรรถุสาธกะ	๔๒๒	อุกักกัณฐนัย	๕๔๘

อ	หน้า	อ	หน้า
อุกเขปนียกรรม	๖๒๘	อุลลิตตา	๕๘๒
อุตตริมุสสธัมมสิกขาบท	๓๖	อุลลิตตาวลิตตา	๕๘๓
อุตตริมุสสธรรม	๔๘๖	อุสสุกขานะ	๔๔๙
อุทกุกเขปสีมา	๑๙๑	เอกโตบัญญัติ	๓๗๐
อุโปสถ ๓	๑๕	เอกเทศยุปจาระ	๓๕๑
อุปมาสัมพันธ	๖๒๔	เอกภันตบัญญัติ	๔๒๑
อุปลักขณนัย	๑๕๐, ๔๑๒	เอกังคิกสมุฏฐาน	๓๗๔
อุโปสถ	๑๔๙	เอหิกขุอุปสัมปทา	๓๑๔
อุพพาหิการกรรม	๖๖๙	โอธานสโมธาน	๗๒๔
อุกโตบัญญัติ	๓๗๐	โอวาทปฏิบัติคหณุปสัมปทา	๓๑๕
อุกโตพยัญชนก	๓๒๗	โอวาทปาติโมกข์	๒๒๘

ดรรชนี รูปวิเคราะห์ศัพท์

รูปศัพท์	หน้า	รูปศัพท์	หน้า	รูปศัพท์	หน้า
อ		อธิปาย	๒๑๘	อุปัติต	๖๐๘
อกาม	๗๐๑	อธิมาน	๕๐๓	อพภนตฺร	๑๙๐
อกุขาน	๒๕๒	อโรชาณุมณฑล	๕๕๓	อพภนตฺริม	๕๘๙
อคติคฺมน	๒๗๕	อนตฺถิก	๕๘๙	อพภตพพ	๗๓๗
อคฺขสมโฆธาน	๗๒๕	อนภิชาน	๔๘๓	อภิมุขีกรณ	๓๑๐
อณฺณตฺถาโปหน	๑๕๓	อนารมฺภ	๕๙๕	อภิวาทน	๖๑๖
อณฺณภากิย	๖๓๒	อนุมติ	๘	อลชฺชี่	๒๗๕
อณฺณมณฺณวจน	๖๘๒	อนุลลปนาธิปาย	๕๐๗	อลมฺริยญาณทสฺสน	๓๗, ๔๙๑
อณฺณมณฺณวฺจุจฺาปน	๖๘๑	อนุโลมปาราชิก	๕๑๐	อลเโปกาส	๕๘๔
อณฺญาณตา	๒๗๕	อนฺวตฺตก	๖๖๘	อวลิตฺตา	๕๘๔
อฏฺฐี	๒๗๐	อนฺวชิชก	๖๒๐	อวาทพพ	๗๓๗
อฏฺฐุปฺปตฺติ	๖๓๔	อนฺวชิชยฺมาน	๖๒๐	อวิปฺปฏิสารถฺมุลก	๓๐๖
อตฺตกามปาริจริยา	๕๕๖	อนฺสุสวาน	๒๘๖, ๓๓๒	อวิยฺยตฺต	๖๕๐
อตฺตทุทฺเทส	๕๘๖	อนฺสุสวาท	๒๒, ๒๘๖	อวิทฺมาน	๖๖๐
อตฺตูปนายิก	๓๗, ๔๘๘	อนฺตราย	๒๙๙	อสิวาส	๓๖๒, ๕๑๓
อตฺถพฺยณฺชนภาท	๒๘๖	อนฺตรายิก	๒๙๘	อสิหาริม	๔๕๙
อตฺถสาธก	๔๒๔	อนฺเตวาลิก	๓๔๖	อสามคฺคิปกฺข	๖๖๙
อตฺถิกาว	๔๘๔	อนฺโตคฺธ	๖๘๔	อสุส	๓๐๕
อทินฺนาทาน	๔๓๕	อนฺวฑฺฒมมาส	๑๙๓	อสุสํมิก	๕๘๕
อรกฺขก	๕๕๓	อนโนทิสก	๖๓๐	อา	
อริกรณ	๖๕๒	อปสฺเสนสฺวีธาน	๔๕๙		
อริฏฺฐานอุโปสถ	๒๒๗	อปี	๒๑		๒๕๔

รูปศัพท์	หน้า	รูปศัพท์	หน้า	รูปศัพท์	หน้า
อาจริย	๓๔๕	อุทุมม	๓๒๘	โอดิณ	๕๓๕
อาจริยปรมฺปรากต	๒๙๕	อุปชฌาย	๓๔๕	โอทิสส	๖๓๐
อาณตฺติ	๑๒๘	อุปสมฺปทา	๓๑๕	โอธานสโมธาน	๗๒๔
อาณตฺติก	๔๒๓	อุปสมฺปนฺน	๓๑๕	โอปาตชนน	๔๕๙
อาณาปน	๔๕๖	อุปาย	๔๖๙	โอวาท	๔
อาทิกมฺมิก	๓๙๕	อุโปสถ	๑๕๐	ก-ข	
อาปตฺติ	๓๗๒, ๖๙๔	อุโปสถคฺค	๒๕๓		
อาปตฺตินิกาย	๕๒๖	อุพฺพาหิกกมฺม	๖๗๐		กัณฑ์ชาตรี
อายุสฺมา	๕๓	อุพฺพินย	๓๒๘		กตฺติก
อารณฺณิก	๒๕๖	อุพฺภกฺขก	๕๕๓		กปฺปิยญฺมิ
อาราธน	๘	อุพฺภชาณฺณมฺมทล	๕๕๓		กมฺมพพฺร
อาวิกตา	๒๖	อุมฺมตฺตก	๓๕๒, ๓๙๕		กาม
อิ		อุลฺลิตฺตา	๕๘๔		กายสํสคฺค
		อุลฺลิตฺตาวลิตฺตา	๕๘๔		กายสํมคฺคิทาน
		อุณฺวิสฺตวิสฺส	๓๑๗		กายิก
อิติณฺณฏฺตลกฺขณ	๗๒	เอ			กิจฺจปฺปสฺส
อิติณฺณิ	๕๖๗				กุกฺกฺจ
อิทิณฺณ	๔๕๔	เอกกุณฺณิกาทิ	๔๐๓		กุลฺลทฺส
อุ		เอกชีวิ	๓๓๙		กุลฺล
		เอกภณฺณปณฺจก	๔๑๘		กุลฺลตฺติก
		เอกลทฺธิ	๖๕๙		กุลฺลทฺธิ
		เอญฺโปกฺสา	๑๙๒		กุลฺลทฺธิ
		เอตฺติกา	๗๒๓		กุลฺลทฺธิ
		เอว	๑๒๐		กุลฺลทฺธิ
		เอวผลตฺต	๑๕๓		กุลฺลทฺธิ
		เอวเมว	๒๓		กุลฺลทฺธิ
		โอ			กุลฺลทฺธิ
					กุลฺลทฺธิ
อุกฺกณฺณจิต	๓๕๔	โอกาสปฺริกปฺป	๔๓๑	ค	
อุคฺคต	๓๒๘				
อุคฺขาน	๒๕๒				
อุคฺคตฺติณฺณสฺสทฺม	๔๘๖				
อุคฺคตฺต	๕๑๔			ค	
อุคฺคตฺต	๕๑๔				
อุคฺคตฺต	๕๑๔				
อุคฺคตฺต	๕๑๔				
อุคฺคตฺต	๕๑๔			ค	
อุคฺคตฺต	๕๑๔				
อุคฺคตฺต	๕๑๔				
อุคฺคตฺต	๕๑๔				

รูปศัพท์	หน้า	รูปศัพท์	หน้า	รูปศัพท์	หน้า
คามสีมา	๑๘๙	ตทุตติ	๗๐๙	ทพพลย	๓๔๐
คิหิภาว	๓๕๔	ดาวกาลิก	๔๒๔	เทส	๖๓๙
คุณ	๓๗๑	ดาวตีห	๗๐๐	ธมม	๒๙, ๓๑๑
จ - ฉ		ติตถิย	๒๒๓	ฐรณิกเขป	๔๒๔
		ติตถิยปกกนตก	๓๒๕	นานาภณชปญจก	๔๑๘
		ติรจจนาคต	๓๕๘	นามภณณสญญา	๖๓๘
		ติรจจนาคตา	๓๑	นาลังวณียา	๕๗๓
		ตุณหิ	๒๐	นิทาน	๓๖๖
		ตุณหิภาว	๒๑, ๒๘๑	นิพเพมติก	๒๐๙
		ถุสปิณชปริญนุต	๕๘๙	นิมิตตกมม	๔๒๗
		เถน	๔๑๓	นิवाद	๙๐
		เถยย	๔๑๓	นิสสคคิย	๔๒๓
		เถยยสงฆาต	๓๒, ๔๑๔	ป	
จาดุททสิก	๑๕๘	เถยยสัวาสก	๓๑๘		
จาดุมาสินี	๒๓๗	เถยยวาท	๔๒๘		
จิตตมณ	๓๕, ๔๗๐	เถยยวาทปญจก	๔๑๘		
จิตตตสขกป	๓๕, ๔๗๓	เถรวสปปทีป	๘๕		
จุทิตก	๖๐๘	ท- น			
เจตียรูกข	๖๐๕				
โจทก	๖๐๙				
ฉนุทคามี	๖๕, ๖๙๑				
ฉนุทปาริสุทธิอุตูกขาน	๒๔๒				
ฉารตต	๗๒๗				
ช					
ชงฆมคค	๑๘๓	ทกโสต	๕๓๐	ปกตตต	๑๗๒, ๖๙๘
ชงฆมสตุถ	๑๘๓	ทกขินา	๑๔๑	ปัจจุตตวจน	๔๑๕
ชาตสสร	๑๙๔	ทกขิณีย	๑๔๑	ปัจเจกปฏิจ	๒๒
ชาติเลส	๖๓๙	ทกขิณียสงฆ	๑๔๑	ปณมตติ	๓๗๐
ชานนญจ	๔๙๐	ทิมโส	๕๘๗	ปฏิจจณนปริวาส	๗๐๑
ชยตตต	๕๖๗	ทฎจ	๖๐๗	ปฏิจจณนาวาหาร	๔๓๒
ชารตตต	๕๖๘	ทฎจลลวาสสาทราต	๕๔๖	ปฏินิสสคค	๕๓
ฉตติ	๓๓๐	ทฎจลลา	๕๔๗	ปฏิปชชิตพพ	๗๒๙
ต - ถ		ทฎจลลว	๖๗๕	ปฏิปาทน	๓๙๙
		ทฎจลลว	๖๗๕	ปฏิพล	๑๓๗
		ทฎจลลว	๖๗๕	ปฐมาปตติก	๖๙๓
ตททชาต	๕๓๗	ทฎจลลว	๖๗๕	ปณณตตติวชช	๓๘๕
ตททโปสถ	๒๑๙	ทฎจลลว	๖๗๕	ปตติต	๖๐๘
		ทฎจลลว	๖๗๕	ปตตกถล	๑๗, ๑๖๔

รูปศัพท์	หน้า	รูปศัพท์	หน้า	รูปศัพท์	หน้า
ปตตสมณิตาสงฆาต	๕๐๕	ปิยวจน	๕๑๗	มุข	๘๙
ปนุหรสิก	๑๕๘	ปุพฺพกรรม	๒	มุขมคฺค	๓๖๓
ปปญฺจสงฺขา	๔๑๔	ปุพฺพกิจฺจ	๖	มุติมนฺตุ	๔๐๒
ปพฺพาชนียกมฺม	๖๘๙	ปุพฺพปโยค	๔๒๖	เมณฺเณ	๓๕๖
ปพฺพาชนียกมฺมกต	๖๙๐	ปุพฺพปโยคปญฺจก	๔๑๘	โมจนสฺสสาทเจตนา	๕๒๓
ปพฺพาชนียกมฺมมารหตา	๖๙๐	ปุพฺพพาจริยสีห	๘๕	โมมฺห	๒๗๕
ปโยค	๓๕๐	ปุริสตุตฺถกร	๕๘๒	ย - ร	
ปราชิต	๓๕๙	ปุริสมติ	๕๖๖		
ปริกปฺปาวหาร	๔๓๐	ผาสฺ	๖๖๑	ยถาณุมฺม	๘
ปริปฺปญฺณวินิจฺจนย	๙๖	พ - ม		ยถารูป	๔๓๔
ปริวาส	๗๐๒			ยนฺตปาสาณ	๔๕๕
ปริสํกิต	๖๐๙	พยภิจาร	๒๐๖	ยาทิส	๔๓๕
ปสฺสยหาวหาร	๔๒๘	พยณฺชนพฺพุติ	๓๓๓	ยาวตติย	๒๒
ปสฺสสวามคฺค	๓๖๓	พยตฺต	๑๓๗	ยาวตติยิก	๖๙๕
ปาณาติปาต	๔๕๓	พฺรหฺมจริย	๖๑๘	ยาวตติ	๑๗๒, ๒๗๐
ปาณาติปาตี	๔๕๓	ภณฺฑทฺเพยฺย	๔๒๔	ยาวตีห	๖๙๕
ปาติปททิวส	๒๕๘	ภณฺฑทฺปริกปฺป	๔๓๑	รตฺติ	๗๒๗
ปาติโมกฺข	๑๐๐	ภนฺเต	๑๓๑	รูป	๒๒
ปาติโมกฺขทฺทฺเทสฺก	๑๓๔	ภิกฺขุ	๓๑๔	รูปฺปหาร	๔๖๐
ปาทธาร	๔๔๑	ภิกฺขุมาณตฺต	๗๒๘	โรปน	๖๘๘
ปาปสฺมาจาร	๖๘๗	มนุสฺส	๓๒๖	ลทฺธาตปตฺต	๔๑๒
ปาปิฉฺจตา	๕๐๕	มนุสฺสวિકฺคห	๔๕๐	ลิจฺจตฺถเณน	๓๑๙
ปาโมชฺชาทิสฺมว	๓๐๐	มรณวณฺณ	๔๖๕	เลป	๕๙๘
ปาราชิก	๓๖๐	มหลฺลิก	๔๘, ๖๐๑	เลส	๖๔๑
ปาริจริยา	๕๕๗	มหาวิหารวาสี	๙๕	โลกวชฺช	๓๘๕
ปาริสฺสุทฺธิ	๒๖๕, ๒๔๙	มเหสี	๘๘	ว	
ปาริสฺสุทฺธิอุโปสถ	๒๒๗	มาติกา	๓๖๖		
ปาสาทิกภาวสํวตฺตนิก	๖๘๑	มิสฺสสกสโมธาน	๗๒๕	วคฺคฺวาทก	๖๖๙
				วจฺจมคฺค	๓๖๓

รูปศัพท์	หน้า	รูปศัพท์	หน้า	รูปศัพท์	หน้า
วชฺชนีย	๒๒๒	สกุฏสตุถ	๑๘๓	สมคฺค	๖๕๐
วณฺสฺเชป	๓๙๔	สคารวสปปติสฺสวจน	๑๓๒	สมณ	๖๒๔
วณฺณนา	๙๖	สงฺเกตกมฺม	๔๒๗	สมนฺคฺคาหิยมาน	๔๙๗, ๖๒๐
วตฺถุ	๑๖๐, ๓๑๖	สงฺชาต	๓๐๑	สมนฺภาสิตพฺพ	๕๓
วณฺทนามานปฺปชาสกุการภาชน ๗๒		สงฺฆ	๑๓๓, ๑๓๙	สมย	๔๙๖
วณฺชียมาน	๑๘๓	สงฺฆาทีเสส	๕๒๗	สมาทาย	๖๕๔
วตฺถิต	๑๑๓	สชาติสธารณ	๗๑๒	สมานสฺวํสก	๖๕๐
วสฺสํวตฺถ	๑๖๐	สชฺชุก	๒๐๘	สมานาจริย	๓๔๖
วาจนามคฺคณิสฺสิต	๙๘	สณฺจริตฺต	๕๖๔	สมานุปฺปณายก	๓๔๖
วาจสิก	๓๕๐	สณฺจิจฺจ	๓๕, ๒๗๕	สมาปชฺเชย	๕๖๕
วิกปฺปน	๑๕๙	สณฺเจตนิกา	๕๑๙	สมาเปตฺวา	๘
วิจฺฉา	๔๑	สณฺชาตกงฺข	๙๖	สมุจฺจย	๑๕๙
วิชฺขามย	๔๕๔	สณฺญาวิโมกฺข	๓๘๓	สมุจฺจฺจน	๓๗๔
วิปริณต	๕๓๖	สตุถ	๔๐๔, ๔๖๕	สมฺปชานมฺุสาวาท	๒๔, ๒๙๖
วิปฺปฏิสสาร		สตุถหารก	๔๖๑	สมฺปตฺติ	๓๑๖
วิปฺปฏิสสารวตฺถูตา	๓๐๐	สตุถุสาสน	๓๓๖	สมฺภาว	๒๐๖
วิสุทฺธาเปกฺข	๓๐๓	สทฺธิวิหาริก	๓๔๕	สมฺภินฺน	๑๗๘
วิสุทฺธิ	๔๙๘	สทฺทิส	๗๓๘	สมฺมชฺชนี	๒
วิหาร	๖๐๔	สนฺต	๒๗๐	สมฺมตฺติสงฺฆ	๑๔๑
วีสตฺติคณ	๗๓๖	สนฺติก	๕๕๖	สมฺมุขีภฺต	๓๓๕
วุจฺจมาน	๕๙	สปริกฺกมณ	๕๙๔	สโมธานปริวาส	๗๐๑
เวณี	๕๔๐	สพฺพนฺติม	๑๗๒	สโมธานेतฺวา	๕๑๐
เวทนาภฺภู	๓๕๒	สพฺพสธารณ	๗๑๒	สรมาน	๓๐๒
เวมตฺก	๒๐๙	สพฺเพนสพฺพํ	๓๓๐	สํวจฺนร	๗๐๖
เวยฺยากรณ	๒๒	สพฺรหฺมจารี	๓๔๖	สํวตฺตนิก	๖๕๒
เววจน	๓๔๕	สภาค	๗๐๐	สวณานตฺติวจน	๑๒๗
ส		สภาควฺตฺติ	๓๓๙	สํวาส	๓๖๒
สกุฏมคฺค	๑๘๓	สภาคาปตฺติ	๒๐๕	สํวิทาวหาร	๔๒๖

รูปศัพท์	หน้า	รูปศัพท์	หน้า	รูปศัพท์	หน้า
สสามิกภาว	๖๐๑	สาเหตุถิก	๔๒๓, ๔๕๓	สุทนต์ปริวาส	๗๐๒
สหมมิก	๔๕	สิกข	๓๔๐	สุวต	๙๐
สหมมิก	๖๗๙	สิกขากาม	๑๒๔	ห	
สพโยค	๔๒๖	สิกขาสาชีวสมาปนุ	๓๓๘		
สहित	๖๕๐	สีมา	๑๗๔		
สาชีว	๓๓๘	สีลสมปนุ	๑๒๓		
สาติสาร	๗๓๘	สุกุกวิสสุจิ	๕๒๐	หตุถกคาค	๕๔๐
สามคคิอุโปสถ	๑๕๘	สุกุกฆาตก	๔๒๔	หตุถปาส	๑๗๒
สามีจิ	๗๓๙	สุจิสนฺเลฆวตุติ	๙๐	หตุถิปปมาณ	๑๘๒
สารมุก	๕๙๕	สุตฺตทุเทศ	๒๒๗		

บรรณานุกรม

กัจจายนะ, พระ. กัจจายนพยาकरणะ. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

การุณิกะ, พระ. ธรรมาจริยะเมียดชู [ธรรมจริยจักขุ]. มยอองมยะ : วัดป่าโชติดารามใหม่,
๒๕๕๒.

กุณฑลภาววงศ์, พระ. สะเนตปะยะธรรมาจริยะ [ชี้แจงนัยแห่งธรรมาจริยะ]. อมรปุระ :
โรงพิมพ์นันทูมา, ๒๕๓๔.

เกวลาภวงศ์, พระ. วากยัตถที่ปะกะ. โมงยาวา : วัดแลต, ๒๕๘๒.

คันธสาระ, พระ. กัจจายนสารมัญชรี. กรุงเทพฯ : ธีระการพิมพ์, ๒๕๓๘.

_____. เนตติปกรณ์ [ฉบับแปลและอธิบาย]. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๐.

_____. วุตโตทัยมัญชรี. นครปฐม : วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๕.

_____. สุโพธาลังการมัญชรี. นครปฐม : วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๖.

ศิริศันทรวิทยารัตนะ. “มฺุคฺชโพธสังเกษปฏีกา” ใน มฺุคฺชโพธยาकरणะ. กัลกัตตา :
โรงพิมพ์ศิริศวิทยารัตนะ, ๒๔๔๙.

จตุรงค์พล, มหาอำมาตย์. อภิธาน์ปทีปิกาฎีกา. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการ-
ศาสนา, ๒๕๐๘.

จันทมุขภววงศ์, พระ. อะเชขันธธรรมาจริยะ [พื้นฐานธรรมาจริยะ]. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์
หังสาวดีปิฎกัต, ๒๕๐๑.

ชญาเนนทรสรสวัสดิ์. “ดัตตวโพธิณี” ใน สิทธานตเกมุที. เดลฮี : โรงพิมพ์เจาซัมา, ๒๕๔๕.

ชนกาภววงศ์, พระ. ปาติโมกข์ภาสาฎีกา. อมรปุระ : โรงพิมพ์นันทูมา, ๒๕๔๕.

_____. กังขาภาสาฎีกา. อมรปุระ : โรงพิมพ์นันทูมา, ๒๕๔๕.

_____ . กังขาภาสาฎีกา. อมรปุระ : โรงพิมพ์นุญภามา, ๒๕๔๕.

ข้ามพุทฺธิปธชะ, พระ. เทวมาติกาปาพิตอนิสสัย [ปาติโมกข์นิสสัย]. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์หังสาวตี-
ปิฎกัต, ๒๕๕๐.

ชาकरะ, พระ. ปาจิตยาทีโยชนา. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

โชตยันตะ, พระ. กังขาวิตรณนิสสัย. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๕.

ญาณธชะ, พระ. นิรุตติที่ปนี. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

_____ . ปรมัตถที่ปนี. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๐.

ดารานาถะ. ศัพท์สโตมมทานิธิ. พาราณสี : โรงพิมพ์เจาชมภา, ๒๕๑๑.

_____ , วาจีลปัดยะ. พาราณสี : โรงพิมพ์เจาชมภา, ๒๕๐๔.

ตรีโลจนทาสะ, “กาดันตรวฤตติบัญญัติกา” ใน กาดันตรวยาकरणะ. พาราณสี : โรงพิมพ์
พาราณสี, ๒๕๔๐.

ตองตวินสยาตอและอื่นๆ, นิยมสาระ. ม.ป.ท., ม.ป.ท.

เดชวันตาทิวส์, พระ. วากยัตถที่ปนี. มันทเลย์ : โรงพิมพ์ปัญญาพละปิฎกัต, ๒๕๐๕.

ธรรมกิตติ, พระ. พาลาวตาร. ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

ธรรมสามี, พระ. กังขาโยชนา. มอปี : วัดมอปีสาสนันธุระ, ๒๕๔๗.

นาเศศภักฎะ, ปริภาเซนุสชะ. พาราณสี : โรงพิมพ์วิชัย, ๒๕๔๒.

นาคเสนาทิวส์, พระ. ธรรมาจริยะดินนี [วิธีเรียนธรรมาจริยะ]. มองลำไย : วัดตองเลโลง,
๒๕๒๖.

นารทาทิวส์, พระ. กังขาโปชะนี [คู่มือสอนกังขา]. มันทเลย์ : วัดทักษิณาราม, ๒๕๓๙.

ปัญญาสีหะ, พระ. กังขาโยชนามหาฎีกา. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์สุธัมมวดี, ๒๕๔๙.

ปัญญิสสระ, พระ. ปาราชิกกัณฑ์ทุติยะเน สิมยีนอุปเทศมะยา [แนวทางระเบียบวินัยที่สอง

ของปาราชิกกัณฑ์]. ย่างกุ้ง : วัดนิกายะ, ๒๕๕๓.

บันตะนอสยาตอ, พระ. ปาติโมกขวินิจฉัย. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ปยีจีมันไทปิฎกัต, ๒๔๘๘.

ปิยทัสสีและอื่นๆ, ปทสธนะ ปทสธนัฎีกา พาลาวตาร พาลาวตารฎีกา และพาลาวตาร-
นิสสัย ๗ คัมภีร์. มัณฑเลย์ : โรงพิมพ์ธนวดี, ๒๕๑๐.

พุทธรูปิยะ, พระ. ปทรูปสิทธิ. กรุงเทพฯ : วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕, ๒๕๔๗.

_____. ปทรูปสิทธิฎีกา. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๙.

ภุชโชติ ทิภษิต. สิทธานตเกมุที. เดลฮี : โรงพิมพ์เจาซัมภา, ๒๕๔๕.

มหานาคิตะ, พระ. “สัททสารัตถชาลินี” ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปารุ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์
อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

_____. โมคคัลลนบัญญัติ. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

_____. “อภิธานัปปทีปิกา” ใน ปญจมูลคณถ. กรุงเทพฯ : วัดมหาธาตุ, ๒๕๔๔.

ยสะ, พระ. “กัจจายนสาระ” ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปารุ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต,
๒๕๐๗.

ราชารานตทเว. ศัพทกัลปทรมะ. นิวเดลี : โรงพิมพ์นิวจีแอน, ๒๕๓๒.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. พิมพ์ครั้งที่ ๑.
กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์, ๒๕๔๖.

วชิรพุทธิ, พระ. นยาสะ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๔๗๖.

วามนะและชยาทิตยะ. กาศิกา. พาราณสี : โรงพิมพ์ตารา, ๒๕๑๙.

वासुเทพ. “พาลมโนรมา” ใน ไวยาकरणสิทธานตเกมุที. เดลฮี : โรงพิมพ์โมตिलान पना-
रसीहास, ๒๕๐๔.

วิจิตตะ, พระ. ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณา. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ปยีจีมันไทปิฎกัต, ๒๔๗๒.

วิจิตตลังการ, พระ. สัททตถเกทจินดาทีปนี. มัณฑเลย์ : วัดมยะตอง, ๒๕๔๒.

วิมล, พระ. ถามตอบกังขา. ยองโดง : วัดสุวัณณหังสาราม, ๒๕๑๖.

วิสุทธาจารย์, พระ. ชาติวัตถสังคหปาฐ. มนต์เลข : โรงพิมพ์อย่างกึ่งมนต์เลขปิฎกุตสาอตุไส,
ม.ป.ป.

_____. วิสุทธาโยง กัจจายนสูตรตัตตะ. อย่างกึ่ง : โรงพิมพ์สุธรรมวดี. ๒๕๐๕.

_____. วิสุทธาโยง อะโฆงอะผยัต [ข้อวินิจฉัยวัดวิสุทธาราม]. มนต์เลข : วัดมหา-
วิสุทธาราม. ๒๕๕๓.

_____. ขยนิจันนุตตติมุจ [เสขียวัตร ฉบับมหาวิสุทธาราม]. อย่างกึ่ง : โรงพิมพ์
ปยีสัมณไพปิฎกุต. ม.ป.ป.

เวสสวณะ, พระ. สัมพันธ์จินตาคณฐิใหม่. มนต์เลข : โรงพิมพ์อุโกตา ต่อยวน เนนตาดมี-
มะยา, ๒๔๙๙.

โวปะทะ. มุคธโพธยาकरणะ. กัลกัตตา : โรงพิมพ์ศิริศวิทียารัตนะ, ๒๔๔๙.

ศรรวธรรมัน. กาดันตรวยาकरणะ. นิวเดลี : โรงพิมพ์ซีลัมเปอร์, ๒๕๓๑.

สังฆรักขิตะและอื่นๆ, พระ. สุโพธาลังการฎีกา. อย่างกึ่ง : กระทรวงมหาดไทยและการ
ศาสนา, ๒๕๐๗.

สังฆรักขิตะ. พระ. โมคคัลลนปญจิกฎีกา. อย่างกึ่ง : โรงพิมพ์ซัมพุมิตเชวปิฎกุต, ๒๔๙๘.

สัทธัมมโชติปาละ, พระ. สุตตนิเทศ. อย่างกึ่ง : โรงพิมพ์ซัมพุมิตเชวปิฎกุต, ๒๔๗๘.

สัทธรรมครุ, พระ. “สัททวุตติ” ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ. อย่างกึ่ง : โรงพิมพ์อิจนัสยปิฎกุต,
๒๕๐๗.

สัทธรรมนันท์, พระ. กังขาวิตรณีกัณฐิ. ม.ป.ท., ม.ป.ป.

สัทธรรมสิริ, พระ. “สัททตถเกทจินตา” ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ. อย่างกึ่ง : โรงพิมพ์
อิจนัสยปิฎกุต, ๒๕๐๗.

ยะห็นจินพะวะณะยานะแณขุนีตตะแเว [สิกขาบท ๒๒๗ ของพระภิกษุ]. อย่างกึ่ง : กรมการ-
ศาสนา, ๒๕๕๐.

สิรินทากิวงค์, ติปิฎกธระ. ธรรมาจริยะลัมปะจัน [คัมภีร์แสดงแนวสอนธรรมาจริยะ]. อย่างกึ่ง

: วัดมหาวิสุทธาราม, ๒๕๔๗.

สีลานั้นทะ, พระ. ปทฺรปฐิทธิฎีกานิสสัยใหม่. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๔๓.

เสนาปติ, พระ. “การิกา” ใน สัททาแง ๑๕ ส่องปารุ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฎกัต, ๒๕๐๗.

อภยะ, พระ. สารัตถสังคหะ [สัททตถภทจินตานุฎีกา]. มั่นดเลย์ : วัดมยะตอง, ๒๕๔๒.

อริยวังสะ, พระ. มณีสารมัญชสา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๒.

_____. มณิที่ปะ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๖.

อริยวงศ์, พระ. วากยคัพพัตถทีปกะ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์คันธมา, ๒๔๙๘.

อัคคธัมมะ, พระ. กัจจายนสูตรตัตถคณฐิ. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ปัญญาพลปิฎกัต. ๒๕๑๗.

_____. โมคคัลลานนิสสัย. มั่นดเลย์ : โรงพิมพ์มยะช่อ. ๒๕๑๔.

_____. โมคคัลลานปัญจิกานิสสัย. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ชมพุมิตเชวปิฎกัต. ๒๔๗๖.

_____. โมคคัลลานปัญจิกานุฎีกานิสสัย. มั่นดเลย์ : โรงพิมพ์มยะช่อ. ๒๕๑๗.

_____. อภิธานนิสสัยใหม่. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์หังสาวดีปิฎกัต. ๒๕๑๒.

อัคควังสะ, พระ. สัททนีตีปกรณ, ๓ เล่ม. กรุงเทพฯ : มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

อาทิจวังสะ, พระ. ขเวเยส่องนียม [คัมภีร์ตถนียม]. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์รัตนาวาที, ๒๕๑๓.

อาพาระ, พระ. วากยัตถเมทินี. ย่างกุ้ง : วัดเมทินี, ๒๔๙๘.

_____. ปาติโมกขเมทินี. ย่างกุ้ง : วัดเมทินี, ๒๕๒๑.

Malalasekara, G.M. **Dictionary of Pali Proper names**, London : The Pali Text Society, 1974.